НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Редакційна рада

Голова ради — В.М. ЛИТВИН
Члени ради: В.М. ГЕЄЦЬ, Л.В. ГУБЕРСЬКИЙ,
І.М. ДЗЮБА, М.Г. ЖУЛИНСЬКИЙ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
І.Ф. КУРАС, О.С. ОНИЩЕНКО, Ю.М. ПАХОМОВ,
С.І. ПИРОЖКОВ, М.В. ПОПОВИЧ, В.А. СМОЛІЙ,
Ю.С. ШЕМШУЧЕНКО

Редакційна колегія

Голова колегії — В.А. СМОЛІЙ
Члени колегії: В.Ф. ВЕРСТЮК, С.В. ВІДНЯНСЬКИЙ,
В.О. ГОРБИК, В.М. ДАНИЛЕНКО, М.Ф. ДМИТРІЄНКО, Я.Д. ІСАЄВИЧ,
Г.В. КАСЬЯНОВ, С.В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (заступник голови колегії),
О.Є. ЛИСЕНКО, В.М. ЛИТВИН, Ю.А. ПІНЧУК, О.П. РЕЄНТ,
О.С. РУБЛЬОВ (відповідальний секретар), П.С. СОХАНЬ,
П.П. ТОЛОЧКО, П.Т. ТРОНЬКО

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3
ТОМ

Е—Й

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 2005

ББК 63.3(4УКР)я2
Е64

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ISBN 966-00-0632-2
ISBN 966-00-0610-1 (т. 3)

© Інститут історії України НАН України, 2005
© Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2005

Основні принципи розміщення статей та деякі особливості подачі інформації в Енциклопедії історії України

1. Статті розміщено за українським алфавітом; російськомовні назви періодичних видань — відповідно до їхнього звучання в українській транскрипції; статті, що мають латиномовні гасла, друкуються наприкінці останнього тому ЕІУ за латинським алфавітом.

2. Великими літерами напівжирним шрифтом з наголосами подаються або повні назви статей, або їхні головні частини; в останньому випадку менш інформативна частина друкується з дотриманням правил вживання великої та малої літер напівжирним шрифтом без наголосів. За гаслом, після коми, напівжирним шрифтом даються: повне (без інверсії) написання назви установи чи видання, а також різні уточнення реєстрового терміна. У круглих дужках зазначаються: загальновживані абревіатури до гасел, етимологічні довідки до слів, справжні прізвища або навпаки — псевдоніми, дати народження та смерті.

3. Реєстрові назви подані переважно в однині. У множині вони наводяться тоді, коли це відповідає загальноприйнятій практиці.

4. Слово чи словосполучення реєстрової назви скорочується в середині тексту до перших літер.

5. Назви вищих навчальних закладів, як правило, даються за географічною ознакою.

6. У випадках, коли абревіатура частіше вживана, ніж розгорнута назва, гаслом є абревіатура.

7. У переважній більшості дати подаються за новим стилем, однак можливі випадки, коли стиль не є визначеним. Там, де вказано старий стиль, його розміщено в дужках.

8. Назви населених пунктів подаються відповідно до адміністративно-територіального поділу, що існував у роки висвітлюваного в статті історичного періоду, а також, у переважній більшості, за сучасним адміністративно-територіальним поділом. Після означень місто, село і т. д. назви населених пунктів друкуються в називному відмінку.

9. Числа, що означають рік, подаються без слова «рік», при них може не вживатися прийменник у (в).

10. Написання іншомовних імен, прізвищ, країн, географічних об'єктів подано за чинним «Українським правописом».

11. Вживані в статтях і бібліографії скорочення та умовні позначення до карт наведені наприкінці тому.

12. Курсивом у основному тексті статей виділяються терміни, які є гаслами у цій енциклопедії, в бібліографії — прізвища авторів видань.

13. Бібліографію розміщено переважно наприкінці статті шрифтом меншого кеглю, однак можливі випадки, коли бібліографія згадується в основному тексті й друкується шрифтом звичайного кеглю.

14. В об'єднаних під одним гаслом статтях різних авторів під кожною статтею зазначається прізвище її автора.

ЕБЕРГА́РД Андрій Августович (1856—1919) — діяч рос. флоту, адмірал (1913). Закінчив Мор. кадетський корпус у м. *Санкт-Петербург* (1879). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905* та *Першої світової війни*. 1908—11 — нач. Мор. генштабу. Від 1911 до лип. 1916 — команд. Чорномор. флотом.

Л.В. Гриневич.

ЕВАКУАЦІ́ЙНІ ЗА́ХОДИ АВСТРІ́ЙСЬКОГО ТА РОСІ́ЙСЬКОГО У́РЯДІВ НА УКРАЇ́НСЬКИХ ЗЕ́МЛЯХ У РОКИ́ ПЕ́РШОЇ СВІТОВО́Ї ВІЙНИ́ та пов'язані з цим проблеми залізничних перевезень і сільськогосподарського виробництва. Вперше евакуаційні заходи в роки *Першої світової війни* на укр. землях були застосовані австрійс. владою в *Галичині* й *Буковині*. Швидкий наступ рос. військ під час *Галицької битви 1914* примусив місц. австрійс. адміністрацію терміново організувати вивезення в тилові р-ни людей та матеріальних цінностей (хоча заводи здебільшого, напр. нафтопереробний у *Дрогобичі*, законсервовували в надії на швидке повернення, а також через брак часу та недостатню кількість вагонів).

Невдалий для *Австро-Угорщини* початок воєн. дій спричинив появу на її тер. численних біженців та евакуйованих із Галичини та Буковини. Щоправда, серед українців переважали не біженці, а «планово» евакуйовані «виселенці» та «інтерновані». До проведення таких «планових» заходів австрійську владу спонукала низка обставин: по-перше, необхідність примусового переселення тих осіб, політ. переконання яких були пророс. або ж сумнівними, по-друге, воєн. оперативні плани самі по собі передбачали насильне виселення нас. цілих р-нів із театру бойових дій, і по-третє, госп. розрахунки вимагали дій щодо задоволення зростаючого попиту на робочу силу в роки війни.

Розмах переселенських процесів з Галичини, Буковини і Боснії (див. *Боснія і Герцеговина*) та небезпека втрати контролю з боку урядових структур над потоком біженців змусили австро-угор. МВС приступити до організації спец. таборів для воєн. виселенців. Уже 10 серп. 1914 при віденському магістраті було створено Центр. представництво опіки над біженцями з Галичини та Буковини, а також підготовлено інструкцію «Релігійний, соціально-політичний, культурно-гуманітарний зміст опіки над біженцями з Галичини та Буковини», згідно з якою осн. робота з розміщення та обов'язкового працевлаштування воєн. біженців мала проводитися тими крайовими політ. урядами, на чиїй тер. знаходилися переселенці. На поч. січ. 1915 уряд визнав Укр. к-т допомоги, очолюваний Ю.*Романчуком*, держ. структурою й надав йому фінансову підтримку (тижневий бюджет бл. 20 тис. *крон*). З початком нового наступу рос. військ (див. *Брусиловський прорив 1916*) в Австро-Угорщині з'явилися ще дві орг-ції, які займалися допомогою укр. біженцям і фінансувалися з держ. бюджету: К-т опіки над біженцями з Буковини (лише в «плановому» порядку з Буковини в австрійс. табори було вивезено бл. 30 тис. осіб усіх національностей) та Укр. крайовий к-т допомоги для біженців.

Відповідно до внутрішньополіт. ситуації в країні уряд при організації переселенських таборів намагався враховувати нац. фактор і створювати по змозі однонац. табори. Зокрема, для українців було виділено табори у Вольфсбергу, Гмюнді та Гредігу. Українці перебували і в змішаних таборах у Оберголлябрун (з румунами) та Хоцен (з поляками). Уряд намагався забезпечити мешканців таборів усім необхідним для нормального життя: усі табори мали цегляні будівлі, власний водопровід, каналізацію з хім. очищенням води, автономну електричну мережу, хлібопекарні, лікарняні бараки і навіть рентгенівські апарати. Відкривалися нац. школи, театри, видавалися газети.

Австрійс. уряд виділяв грошову допомогу біженцям (48—60 крон на місяць). Натомість він практично за безцінь використовував робочу силу, сконцентровану в переселенських таборах (зокрема, лише в Гмюнді підписали контракти чи були примусово вивезені на найрізноманітніші роботи 1915 — 16 890 чоловіків і 16 800 жінок; 1916 — 8540 чоловіків і 8675 жінок; 1917 — 5680 чоловіків і 6880 жінок). Загалом у 1914 — 1-й пол. 1917 затрати на виділення щомісячної грошової допомоги українським біженцям, на утримання їхніх переселенських таборів та фінансування культ.-освіт. потреб склали для австрійс. казни приблизно 69 млн крон.

На відміну від виселенців, для інтернованих — т. зв. політично неблагонадійних українців з Галичини й Буковини — на нових місцях їхнього проживання влада не створювала належних побутових умов. Окрім того, інтернування супроводжувалося безконтрольним насиллям з боку місц. органів влади. Ще 8 серп. 1914 галицьке намісництво видало розпорядження про «превен-

тивний арешт політично-підозрілих москвофілів», однак дуже скоро такі арешти перетворилися в масовий терор проти багатьох українців Австрії (за підрахунками І. *Нагаєвського* в Галичині було вбито бл. 36 тис. укр. цивільних осіб).

Для інтернованих українців Галичини й Буковини були створені окремі концентраційні табори на зх. Австрії, серед яких виділявся своїми розмірами Талергоф (бл. 5 тис. арештованих, у т. ч. бл. 500 священиків). Восени 1916 розпочалася друга масова хвиля інтернування укр. населення в концентраційні табори (лише в Талергоф — бл. 2 тис. осіб). Умови для проживання в таких таборах були надзвичайно важкими — від голоду, холоду, інфекційних захворювань у них загинуло бл. 2 тис. осіб.

Після успішного наступу нім. та австро-угор. військ у ході *Горлицької битви 1915* вже рос. влада змушена була вдатися до проведення евакуаційних заходів. Лише з Галичини в Росію виїхало чи було вивезено бл. 100 тис. осіб. Причини переселення, як і 1914, були різнопланові: намагання рос. командування залишити австрійцям після себе пустку, що знайшло своє відображення у відповідних розпорядженнях; організоване виведення цивільного нас. з району бойових дій та артилер. обстрілів; страх перед розправами зі сторони австрійців за співпрацю з рос. органами влади та перехід у *православ'я*. Осн. центром евакуйованих з Галичини москвофілів (див. *Москвофільство*) наприкінці 1915 став Ростов-на-Дону (нині місто в РФ; бл. 6 тис. представників інтелігенції і учнів, також чимало селян). Водночас, як і австрійс. адміністрація в Галичині роком раніше, рос. військ.-адм. органи проводили інтернування політично «неблагонадійних» (т. зв. закладників) у внутр. губернії *Російської імперії*.

У зв'язку із наступом австроугор. та нім. військ весною—літом 1915 відповідні евакуаційні заходи почали проводити вже й на тер. правобережних губерній Російської імперії — у *Волинській губернії* та *Подільській губернії*. На поч. черв. 1915 вище російське командування віддало наказ, згідно з яким залишена тер. «повинна бути перетворена в пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від усього, що могло становити для ворога певну цінність». З практичного боку це означало масове виселення людей, особливо чоловіків «від 17 до 45 років», а також вивезення або знищення продовольчих запасів включно з посівами зернових к-р.

Дедалі більші видатки з держ. скарбниці для підтримки біженців, з одного боку, та небезпека заселення нім. колоністами обезлюднених земель — з другого, зумовили пригальмування політики переселень. Зі стабілізацією фронту восени 1915 інтенсивність переселенських потоків різко зменшилася.

На тер. всієї Рос. імперії наприкінці 1916 нараховувалося понад 3 млн біженців і вигнанців, зокрема на укр. землях більше 1 млн. Займаючись переселеннями, царський уряд намагався водночас проводити політику «вдосконалення» нац. структури нас., всіляко перемішуючи людей різних національностей з метою прискорення їхньої *асиміляції*.

Надзвичайно гостро стояла проблема забезпечення біженців усім найнеобхіднішим, оскільки зусиль одного лише уряду тут було явно недостатньо. Значну допомогу біженцям надали різноманітні громад. благодійні орг-ції, зокрема Всерос. земський союз (див. *Земський союз*), Всерос. союз міст (див. *Союз міст*), К-т великої княжни Тетяни Миколаївни (дочка імп. *Миколи II*), *«Галицко-русское благотворительное общество»*, іноз. благодійні орг-ції (к-т «Великобританія — Польщі і Галичині» та ін.).

Деякі спричинені евакуацією економічні проблеми в українських губерніях Російської імперії. Вся залізнична мережа Рос. імперії зх. напрямку була розрахована на наступальні дії рос. армії. Вона була спроектована й збудована таким чином, що з наближенням до зх. кордону пропускна спроможність залізничних магістралей зростала. Коли ж величезні вантажопотоки довелося спрямувати у зворотному напрямі, то на лініях Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*)—*Харків—Севастополь*, де пропускна спроможність залізничних магістралей була втричі меншою, ніж у прикордонній смузі, на залізничних станціях повсюди створювалися затори.

Величезна кількість біженців і вигнанців з прифронтових регіонів посилила і без того значний розлад руху на залізницях, спричинений відступом рос. військ на широкому фронті влітку 1915 й евакуацією з прифронтових губерній пром. устаткування, адм. установ, навч. і культ. закладів тощо.

Всього з тер. *Царства Польського* та Прибалтики було вивезено бл. 680 підпр-в, із них кожне шосте — 18 % — опинилося в Україні, серед останніх, зокрема, й Деміївський снарядний з-д (у м. Київ; існував до 1918).

За даними Гол. управління залізниць, для біженців і евакуйованих вантажів виділили від 100 до 115 тис. вагонів. Наприкінці 1915 залізнична станція Харкова, напр., була повністю загромаджена галицькими вузьколінійними (залізнична колія в Рос. імперії була ширшою за австрійс.) вагонами з устаткуванням евакуйованих підпр-в.

Окрім цього, з тер. *Правобережної України* вивозили хлібні та цукрові запаси, велику рогату худобу й ін. вантажі. Тільки для евакуації з цього регіону селекційних станцій і сортового бурякового насіння необхідно було подати під навантаження 1500 товарних вагонів. За визнанням вищих урядовців, евакуація у величезному обсязі пром. та с.-г. продукції остаточно сплутала роботу залізничної мережі. Протягом кількох місяців вантажообіг перебував у хаотичному стані. Тисячі похапцем евакуйованих вагонів з вантажами, що часто не мали документального супроводу, місяцями подорожували з однієї магістралі на ін. Внаслідок закриття прямих напрямів залізничного руху вагони відправлялися кружними шляхами, що призводило до надмірного пробігу перевізних засобів.

Безладдя на транспортних магістралях загострило паливну кризу в економіці. Якщо в трав. було вивезено 121 млн *пудів* мінерального палива з Донец. басейну, то у верес. й жовт. — відповідно 73,6 і 79,1 млн пудів. Ос-

кількі видобуток вугілля й антрациту тримався на рівні приблизно 130 млн пудів, а в жовт. піднявся навіть до 148 млн пудів, то на шахтах стали накопичуватися запаси мінерального палива. На 1 листоп. 1915 вони досягли 115 млн пудів. Вугілля не витримувало тривалого зберігання у величезних буртах і загоралося.

1915 рік, з огляду на евакуаційні заходи царського уряду, став надзвичайно несприятливим і для скотарства Правобереж. України. Оскільки існувала загроза окупації її тер., *земства* вели інтенсивну закупівлю худоби для потреб армії, а також переправляли її через Дніпро до Харківщини і далі в губернії Великоросії. Лише в організованих формах з цього регіону евакуйовано бл. 1 млн голів великої рогатої худоби. Загалом, за даними Мін-ва землеробства, зменшення поголів'я худоби в губерніях Правобереж. України наприкінці 1915 досягло 25 %, а в окремих місцевостях — бл. 50 %. Найбільших втрат у цьому регіоні зазнало скотарство *Волині*. До кін. 1915 губернським земством та інтендантськими заготівельниками було закуплено в нас. щонайменше 100 тис. волів, корів і бугаїв, а евакуаційними комісіями — ще бл. 70 тис. Загалом губернія втратила до груд. 1915 р. 450 тис. голів великої рогатої худоби, або бл. 54 % усього дорослого поголів'я. Причому втрати волів досягли 85 %, бугаїв — 73 %, корів — 47,5 %.

Затяжний відступ рос. військ під тиском армій Центр. д-в навесні й улітку 1915 спричинив паніку серед тих, хто займався вирощуванням свиней, оскільки стада свиней неможливо перегнати на далекі відстані. У *Київській губернії* кількість свиней скоротилася протягом 1915—16 на 58,5 %. Те саме відбувалося в Подільській, Волин. і навіть Черніг. губерніях, хоча остання розташовувалася на *Лівобережній Україні*. Війна й спричинені нею урядові евакуаційні заходи завдали чималих втрат усім галузям тваринництва укр. губерній.

Літ.: Документально-художня проза про Першу світову війну. Луцьк, 1994; *Попик С.* Українці в Австрії 1914—1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. К.—Чернівці, 1999; *Сердюк О.* Біженство в Україні під час Першої світової війни. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2002, вип. 4; *Заполовський В.* Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914—1918. Чернівці, 2003; *Реєнт О., Сердюк О.* Перша світова війна і Україна. К., 2004.

О.П. Реєнт.

ЕВАКУАЦІ́ЙНІ ЗА́ХОДИ У́РЯДІВ УРСР І СРСР НА ТЕРИТО́РІЇ УРСР В РОКИ́ ВЕЛИ́КОЇ ВІТЧИЗНЯ́НОЇ ВІЙНИ́ СРСР 1941—1945. Вторгнення гітлерівських військ на тер. СРСР (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) 22 черв. 1941 виявилося для кер-ва *СРСР* неочікуваним. Лише 24 черв. 1941 ЦК ВКП(б) та РНК СРСР затвердили постанову про створення Ради з евакуації. Згідно з цією постановою новий орган проводив свої рішення через бюро і к-ти з евакуації при наркоматах, відомствах та через уповноважених на місцях. 26 черв. 1941 в УРСР створено Республіканську комісію з евакуації на чолі з заст. голови РНК УРСР Д.Жилою. 27 черв. 1941 з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про порядок вивезення й розміщення людських контингентів та цінного майна». Першочерговому переміщенню в глибокий тил підлягали підпр-ва, що виробляли продукцію стратегічного значення, сировина, комплектуючі деталі, напівфабрикати, продукти харчування, техніка, с.-г. збіжжя, ремaнент і худоба. Серед цивільного нас. першочерговій евакуації підлягала парт.-рад. номенклатура та молодь призовного віку. 16 лип. 1941 Раду з евакуації очолив 1-й секретар ВЦРПС М.Шверник.

30 черв. 1941 РНК СРСР ухвалила мобілізаційний госп. план на 3-й квартал. Евакуація продуктивних сил стала важливою складовою перебудови економіки країни на воєн. лад (див. *Воєнна економіка*), елементом стратегічної оборони. Все, що не можна було вивезти, підлягало знищенню. Завдання стежити за тим, наскільки ретельно знищене майно та все, що може бути використане ворогом у боротьбі проти Червоної армії (див. *Радянська армія*), покладалося на органи НКВС.

Значна увага в цьому плані приділялась евакуації київ. підпр-в та установ, у першу чергу з-дів «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Укркабель», авіаційного, верстатобудівного, ім. Артема та ін. З *Києва* було вивезено

Евакуація населення. Київ. Міст імені Є. Бош. Серпень 1941.

обладнання 197 пром. об'єктів. Згідно з планом значну кількість вантажопотоку з УРСР передбачалося вивезти на сх. узбережжя Чорного м. через мор. порт в *Одесі*. Але цьому перешкоджали дії нім. авіації. Евакуаційні роботи ускладнило також те, що за наказом військ. командування в акваторії неподалік порту були встановлені мінні поля (на початку це навіть повністю паралізувало функціонування порту). Крім того, оскільки кер-во Чорномор. пароплавства перебралося до Ростова-на-Дону (нині місто в РФ), то це також заважало ефективному керуванню евакуаційними роботами. Транспорт-

Мешканці одного з українських сіл залишають рідні місця. Серпень 1941.

ний флот незадовільно забезпечувався пальним, тех. матеріалами, харчовими продуктами, а головне — озброєнням, залишаючись без належного прикриття з повітря. Це спричинило значні втрати в людях і вантажах. Та попри все з Одещини морем було вивезено 139 тис. т устаткування (залізницею — 51 тис. т).

7 серп. Рада з евакуації ухвалила рішення про вивезення пром. підпр-в *Правобережної України*, а вже 18 серп. 1941 *Державний комітет оборони СРСР* (ДКО СРСР) видав розпорядження про порядок евакуації з *Лівобережної України*. В стислі терміни демонтувалося й вивозилося обладнання 16 об'єктів наркомату чорної металургії, 4 — наркомату середнього машинобудування, 8 — наркомату земельних справ, Дніпродзержинської держ. районної електростанції, Криворізької та ін. електростанцій. Протягом 7—10 днів робітники та інженерно-тех. персонал демонтували, завантажили та вивезли устаткування металургійних з-дів ім. Петровського (м. *Дніпропетровськ*) й ім. Дзержинського (*м. Дніпродзержинськ*), Нікопольських коксохім. й Південнотрубного з-дів, гірничорудних підпр-в — усього 99 тис. вагонів з найціннішими вантажами. Щодня відправлялося на сх. по 800—900 вагонів з обладнанням, сировиною, матеріалами запоріз. індустріальних гігантів. На підготовку до вивезення й для вантажних робіт на *«Запоріжсталі»* (м. *Запоріжжя*) задіяли 9 тис. осіб.

Евакуація в *Харкові* почалася після відповідного розпорядження ДКО СРСР від 16 верес. 1941. До 20 жовт. 1941 з Харків. тракторного заводу було вивезено 3745 верстатів та 4673 фахівці, а з усіх 34 великих підприємств разом відправлено 320 ешелонів з устаткуванням, матеріалами та 26 тис. обслуговуючого персоналу.

Надзвичайно стислі терміни визначалися для евакуації індустріальної бази Донбасу. На переміщення Макіївського і Сталінського металургійних з-дів, Мушкетівського, Рутченківського і Сталінського коксохім. підпр-в, Харцизького трубного, Макіївського трубозварювального з-дів відводилося 4—5 діб, Маріупольського металургійного комбінату та супутніх об'єктів — 3 доби. Зволікання з початком евакуації, зважаючи на швидкий наступ гітлерівців, спричинило значні втрати. На підпр-вах Донбасу залишилося чимало придатних до використання механізмів, апаратури, вироб. ліній. Для їх знищення армійське командування створювало підривні диверсійні групи. Всього зі Сталінської обл. (нині *Донецька область*) вдалося вивезти 4060 вагонів з устаткуванням, матеріалами та людьми. У Ворошиловградській обл. (нині *Луганська область*) евакуація відбулася більш планомірно, що дало змогу вивезти до груд. 1941 р. 7810 вагонів з пром. обладнанням і перебазувати 11 трестів вугільної пром-сті. Всього з тер. УРСР вивезено устаткування 40 об'єктів чорної металургії.

За неповними даними, з *Київської області*, *Миколаївської області*, *Одеської області*, *Дніпропетровської області*, *Запорізької області*, *Полтавської області*, *Чернігівської області*, *Харківської області*, Сталінської і Ворошиловградської областей углиб СРСР було переміщено 550 індустріальних об'єктів (190 — союзного та 360 — респ. підпорядкування). Крім того, для виконання оборонних та буд. робіт з тер. УРСР вивезено 24 буд. орг-ції (15 тис. робітників та інженерно-тех. персоналу).

Однак здійснити евакуацію пром. підпр-в у повному обсязі не вдалося. Авіація противника піддавала постійним ударам транспортні вузли та магістралі, великі індустріальні центри, порти, переправи. Пріоритетність військ. перевезень спричинила гострий дефіцит рухомого складу для власне евакуаційних заходів. Не завжди узгоджено діяли різні відомства й наркомати. Вимагаючи випуску воєн. продукції навіть у прифронтовій смузі, кер-во СРСР зводило до мінімуму можливості своєчасного демонтажу, завантаження та перевезення обладнання й сировини з багатьох гігантів воєн. пром-сті.

Усе, що не встигали вивезти, підлягало знищенню та пошкодженню (див. *Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941*). Зокрема, в *Кривому Розі*, *Нікополі*, в Донбасі було висаджено в повітря багато механізмів, затоплено велику кількість забої, завалено стволи рудників і шахт. Інструменти, вузли, апаратуру, що залишалися, закопували або знищували.

Евакуйоване на Урал та в ін. райони СРСР устаткування монтували на нових майданчиках або в цехах місц. підпр-в.

Важливою складовою евакуаційних заходів було вивезення вглиб країни матеріальних ресурсів с. госп-ва. З тер. зх. областей вдалося вивезти лише незначну кількість с.-г. збіжжя та худоби. На Правобережжі евакуація с. госп-ва розпочалася в лип. Згідно з постановою ДКО СРСР від 16 лип. 1941 худоба колгоспів і радгоспів мала переганятися в Саратовську, Сталінградську (нині Волгоградська) та Ростовську області РРФСР, Калмицьку Автономну РСР, Актюбінську і Західно-Казахстанську області Казах. РСР. Трактори з України передбачалося розмістити в Куйбишевській, Саратовській, Сталінградській областях. Наркомат земельних справ УРСР розробив план евакуації худоби, маршрути руху тракторного й автомобільного парку. За завданням ЦК КП(б)У колектив Дніпровського пароплавства та будівельники придніпровських районів по всій нижній і середній течії Дніпра та по Десні звели 46 переправ.

Евакуація техніки та худоби відбувалася власним ходом. Із с.-г. механізмів знімали двигуни, ін. деталі, їх пакували в ящики та вантажили на причепи й платформи, які чіплялися до тракторів. З Правобережжя на лівий берег Дніпра було переправлено 4498 тракторів, 680 комбайнів, 690 автомашин, 750 двигунів з комбайнів. Ушкоджена техніка, непридатна для евакуації, знищувалася.

Навальний наступ *вермахту* (див. *«Барбаросса» план*) зірвав плани переміщення с.-г. техніки з *Кіровоградської області*, *Вінницької області* та пд. областей. З Одещини змогли вивезти всього 242 трактори. Натомість на Лівобережжі до 1 жовт. 1941 р. 333 з усіх 484 *машинно-тракторних станцій* відправили свою техніку вглиб країни. До 15 листоп. 1941

МТС Лівобережжя з наявних 34 467 тракторів евакуювали 25 814, з них за межі УРСР було виведено 18 252, а от МТС Правобережжя евакуювали лише 2050 тракторів. До Червоної армії було передано 5500 тракторів, ін. орг-ціям — 3800, залишено в садибах МТС як несправні — 6500. Однак не вся техніка, що була евакуйована з УРСР, вціліла. Частина техніки, що йшла своїм ходом, зламалася в дорозі або була кинута через відсутність пального. Вивезена до кін. 1941 техніка була спочатку сконцентрована в Курській (5374 трактори), Воронезькій та Ростовській (14 579 тракторів) областях. Проте значну частину цієї техніки, як і 3006 одиниць техніки, повернутих до Харків., Ворошиловградської та Сталінської областей навесні 1942 з РРФСР, в ході наступу 1941 і 1942 перехопив ворог. На 1 листоп. 1942 на тер. РРФСР налічувався лише 3321 трактор з укр. МТС, зокрема: 522 — у Воронезькій, 2006 — Сталінградській, 763 — Саратовській областях.

Статистика евакуації тракторів з радгоспів УРСР є такою: 1187 — передано діючій армії, 3182 — виведено за межі республіки, 10 031 — не встигли вивезти.

Для евакуації худоби транспортні засоби не надавалися. Худобу гнали своїм ходом за визначеними заздалегідь маршрутами. Переміщенню не підлягала свійська птиця та свині, хоча деякі госп-ва намагалися вивозити все, що можна вивезти. Громад. худобу об'єднували в гурти, які переганялися спец. групами погоничів на чолі з бригадирами. За санітарно-епідеміологічну ситуацію відповідали бл. 200 ветеринарів та фельдшерів, які перебували на маршрутах евакуації. Худобу переганяли полями, аби нищити врожай, що там лишався.

Евакуацію худоби із зх. областей УРСР навіть не планували через стрімке просування військ противника. З Він. обл., Кам'янець-Подільської обл. (нині *Хмельницька область*) та *Житомирської області* на Полтавщину й Чернігівщину перегнали 1158 тис. голів худоби. В лип. інтенсивне виведення худоби здійснювали господарники Одес., Кіровогр. та Дніпроп. областей. До 10 верес. 1941, за неповними даними, на лівий берег Дніпра було перегнано понад 900 тис. голів великої рогатої худоби (ВРХ), 860 тис. овець, 114 тис. коней і близько 240 тис. свиней. Це становило 56,8 % поголів'я ВРХ, 64,5 % овець, 7,6 % коней, що утримувалися в колгоспах на 1 січ. 1941.

У серп. розпочалась евакуація худоби з Лівобережжя. До 10 верес. 1941 з Полтав., Черніг., *Сумської області*, Дніпроп., Запоріз. областей відправлено 549,9 тис. голів ВРХ, 797,6 тис. овець, 168,8 тис. коней, 977,4 тис. свиней.

До 20 жовт. 1941 з колгоспів УРСР було виведено для евакуації 469,9 тис. коней (14,25 % від наявних на 1 січ. 1941), 2155,1 тис. ВРХ (59,8 %), 2750 тис. овець (82,1 %), 877,6 тис. свиней (26,7 %). Однак на тер. РРФСР вдалося переправити лише 158,1 тис. коней (31,8 %), 1080,7 ВРХ (50,1 %), 761,5 тис. овець (27,6 %), 168,9 тис. свиней (19,2 %). Осн. маса поголів'я надійшла до Воронезької, Ростовської, Сталінградської, Саратовської областей і Ставропольського краю, частина — до Тамбовської, Пензенської областей, Краснодарського краю, Калмицької Автономної РСР і Казах. РСР. Через брак кормів та умов для зимівлі значну частину худоби восени — взимку 1941 здано держ. заготівельним органам і частинам Червоної армії.

Перевіркою в лют.—берез. 1942 встановлено, що на тер. РРФСР на перетримуванні перебувало 333,2 тис. голів ВРХ, 672,6 тис. овець, 117,9 тис. коней, евакуйованих з укр. госп-в.

Більш організовано було здійснено евакуацію радгоспної худоби. До 5 жовт. 1941 зі 180 радгоспів вивели 86 тис. голів ВРХ, 14 тис. коней, 142 тис. свиней, 201,5 тис. овець. До війни всі 187 радгоспів мали 100 тис. голів ВРХ, 28,5 тис. коней, 266 тис. свиней, 227 тис. овець. Успішно провели відправку й радгоспи ін. наркоматів. Так, свинарські комплекси наркомату м'ясо-молочної промисловості перегнали на тер. Калмицької Автономної РСР 5067 голів ВРХ, 2363 коня, 26 413 свиней, 10 150 овець.

Загалом з колгоспів і радгоспів УРСР до 25 жовт. 1941 в сх. райони СРСР перегнано 6280,5 тис. голів худоби, в т. ч. 2155,1 тис. ВРХ, 496,9 тис. коней, 2750,9 тис. овець і кіз, 877,5 тис. свиней, тобто бл. 43 % поголів'я, що налічувалося там на поч. 1941. Молодняк ВРХ і свині, що залишилися в колгоспах і радгоспах, були передані колгоспникам, робітникам і службовцям.

Після евакуації 1941 до 1 черв. 1942 на неокупованій тер. УРСР (Ворошиловградська обл., 15 р-нів Харків. і 3 р-ни Сталінської областей) у колгоспах залишилося 74,5 тис. коней, 66,5 тис. голів ВРХ, 21 тис. свиней, 49,3 тис. кіз та овець, у радгоспах — 2,9 тис. коней, 5,1 тис. голів ВРХ, понад 800 тис. свиней, 10,2 тис. кіз та овець.

Під час наступу гітлерівських військ влітку 1942 худоба з цих областей переганялася за ріки Оскіл (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону) і Дон. Значна її частина була перехоплена противником.

Великі втрати поголів'я під час евакуації були спричинені бомбардуванням ворожої авіації, відсутністю належного ветеринарного обслуговування, кормів, обладнаних зимівників, непорозуміннями з армійським командуванням. Значна кількість поголів'я з Київ., Полтав., Харків., Сум. та Черніг. областей загинула внаслідок того, що маршрути переходу проклали по тер., де лютувала епідемія ящура, а також через неприпустимо високу швидкість пересування (45—50 км на добу). Частину худоби в різний спосіб привласнило цивільне нас. Органи НКВС виявили в плавнях Запоріз. обл. 4 тис. голів ВРХ, привласненої селянами. *Винищувальні батальйони* Ворошиловградської й Харків. областей від 1 жовт. 1941 до лют. 1942 вилучили в цивільного нас. та мародерів 860 незаконно взятих коней, 516 корів, 105 свиней.

Нестача транспорту не дала змоги належним чином організувати евакуацію продовольчих ресурсів та сировини. Замість 72 тис. вагонів, які замовляв наркомат земельних справ для вивезення зерна з прифронтових районів, до 20 лип. 1941 було виділено тільки 15 тис. ЦК КП(б)У та РНК УРСР адм. засобами намагалися вплинути на ситуацію,

однак виправити становище практично було неможливо. На 1 жовт. 1941 на пунктах «Заготзерна», базах Держрезерву знаходилося 84 550 вагонів с.-г. продукції, а середньодобове надходження рухомого складу обмежувалося 1500 вагонами. 1 жовт. Д.*Коротченко* й В.*Старченко* доповіли Й.*Сталіну* про умови, що склалися, й просили зобов'язати наркомат шляхів сполучення виділити 59 тис. вагонів для вивезення харчових продуктів і сировини з Лівобережжя. Від 1 лип. до 25 жовт. 1941 з України вивезено в глибокий тил 1667,4 тис. т зерна, 269,5 тис. т зернопродуктів, 4,9 тис. т насіння овочів. Упродовж 3-го кварталу 1941 транспортовано 138,5 тис. штук великої та 213,8 штук дрібної шкірсировини, 309,9 тис. свинячих шкір, 2157 т шерсті, на 8,8 млн крб. різного хутра.

Та попри всі зусилля значна ч. продовольчих запасів потрапила до рук гітлерівців. Лише на заготівельних пунктах залишилося понад 900 тис. т зерна й зернопродуктів.

У цілому вивезений з України хліб становив $^1/_8$ частину зернових, заготовлених 1941 в тилових районах СРСР.

Евакуації підлягали також установи к-ри, науки, освіти, охорони здоров'я, громад. й держ. орг-ції. В західноукр. областях евакуація відбувалася в умовах прифронтової зони, керували нею парт. к-ти, виконкоми й органи НКВС. Так, члени Ровенського обласного виконкому виїхали з міста 26 черв. 1941 (через день тут з'явилися нім. війська), Терноп. — 1 лип. 1941, Житомир. — 7 лип. 1941 (наступного дня обласний центр зайняли німці).

Частину поточних архівів і фондів, які перебували в сховищах, вивозили вглиб тер. СРСР — зокрема, до міст Чкалов (нині м. Оренбург), Челябінськ, Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан), Златоуст (місто Челябінської обл., всі — РФ), решту — спалювали. Згідно зі спец. інструкцією Гол. архів. управління НКВС СРСР у першу чергу і в обов'язковому порядку вивозилися фонди політ. поліції кін. 19 — поч. 20 ст., таємні фонди післяреволюц. доби, документи НКВС. Решта документів за неможливості евакуації знищувалася. З респ. та обласних архівів прифронтової зони вивезли всього 5—6 % документів. За вибірковим принципом здійснювалась евакуація експонатів та колекцій музеїв різного профілю, але й при цьому окупантам діставалася велика кількість культ. цінностей. Перевага віддавалася коштовностям, виробам з дорогоцінних та кольорових металів.

На сх. вивозилися б-ки, устаткування, прилади, ін. майно 16 н.-д. установ Наркомату земельних справ і Наркомату охорони здоров'я УРСР. Спец. рішення уряду стосувалося евакуації установ АН УРСР (нині *Національна академія наук України*). Однак через брак транспортних засобів ін-там вдалося вивезти лише частину обладнання. Зокрема, з Києва вивезено 929 контрольно-вимірювальних приладів, 359 машин і верстатів, 214 мікроскопів, 5 рентгенівських установок, 15 платинових електропечей, універсальний прес на 50,5 т, пристрої для випробування матеріалів на міцність тощо. Тільки осн. обладнання змогли вивезти працівники Ін-ту чорної металургії та його філіалу в Дніпропетровську. З надзвичайними труднощами переїздив у глибокий тил Ін-т електрозварювання. Один з ешелонів з обладнанням і персоналом потрапив під наліт нім. бомбардувальників неподалік *Ніжина*, внаслідок чого загинула майже вся б-ка й ін. вантажі. Бл. трьох тижнів діставалися до місця призначення вагони з приладами Полтав. гравіметричної обсерваторії. У верес.—жовт. вивезено з Харкова Ін-т енергетики і Фізико-тех. ін-т. До Уфи прибули Президія АН УРСР та співробітники ін-тів Відділу сусп. наук (історії України, економіки, укр. літ. ім. Т.Шевченка, мовознавства, археології, укр. фольклору), Відділу фіз.-хім. та мат. наук (математики, фізики, фіз. хімії ім. Л.Писаржевського, хімії, органічної хімії і технології, геологічних наук), Відділу біологічних наук (ботаніки, зоології, гідробіології, біохімії, клінічної фізіології, мікробіології та епідеміології ім. Д.Заболотного), частково Відділу тех. наук (буд. механіки, гірничої механіки, гідрології і гідротехніки). В Нижньому Тагілі (нині місто Свердловської обл., РФ) розмістилися Ін-ти електрозварювання і чорної металургії з філіалом у Свердловську (нині м. Єкатеринбург), у Копєйську (місто Челябінської обл., РФ) — Ін-т енергетики, в Алма-Аті (місто в Казахстані) — Фізико-тех. ін-т, в Іркутську (місто в РФ) — Полтав. обсерваторія. На сх. переміщено лише ч. приладів, верстатів, апаратури, матеріалів з установ АН УРСР. Невивезеною залишалась осн. ч. бібліотечного фонду республіки, в т. ч. унікальні стародруки. 100 тис. томів з таємного фонду Центр. б-ки АН УРСР (нині *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*) було спалено на її подвір'ї. До Уфи потрапило тільки 1200 скринь з книгами Центр. б-ки АН УРСР та матеріалами б-ки Київ. пед. ін-ту.

Вглиб СРСР евакуйовано Київ. та Одес. кіностудії, Київ. і Харків. театри опери та балету, Київ. і Харків. театри укр. драми, Одес. драм. театр — усього 40 театрів. За межі республіки виїхало понад 70 вузів, у т. ч. Київ., Харків. та Одес. ун-ти, 28 індустріально-тех. ін-тів, 18 с.-г., 12 мед., 6 худож.-тех., 4 пед. вузи, 276 училищ і шкіл фабрично-заводського навчання (46 тис. учнів), а також деякі технікуми і школи.

Згідно з Положенням про евакуацію робітників, службовців та членів їхніх родин кожен з них міг вивезти до 100 кг вантажу і ще по 40 кг на кожного члена родини. На час переїзду за працівниками зберігалася середньомісячна зарплата, чверть даної суми на дружину та $^1/_8$ — на кожного непрацюючого члена родини.

У першу чергу забезпечувався виїзд компарт.-рад. керівників, діячів науки та мист-ва, кваліфікованих робітників та інженерно-тех. персоналу. Понад 1 млн громадян виїхали з Києва, Харкова й Одеси. 4500 працівників Київ. з-ду «Ленінська кузня», 4700 — Харків. тракторного з-ду, 323 — Ворошиловградського паровозобуд. з-ду ім. Жовтневої революції разом з сім'ями вирушили в дорогу, супроводжуючи обладнання власних підпр-в. Замість запланованих до евакуації 57 тис. родин колгоспників

шести областей УРСР через відсутність вагонів за Волгу залізничним транспортом евакуйовано 10,3 тис. Крім того, на Поволжя вирушило 40 тис. робітників радгоспів з родинами, бл. 600 агрономів і зоотехніків, 2500 фахівців с. госп-ва по лінії Наркомату земельних справ УРСР. Були евакуйовані 400 академіків, членів-кореспондентів і наук. співробітників АН УРСР, 300 членів Спілок письменників, художників, композиторів України. Всього за межі республіки виїхало 3,5 млн громадян УРСР. Але десятки тисяч так і не змогли дістатися місць призначення й від переправ на Дніпрі, Дону та Волзі самотужки поверталися додому.

Здійснене в стислі терміни гігантське перебазування продуктивних сил у сх. райони СРСР дало змогу відновити обороноспроможність країни. Водночас бюрократизм, тяганина, нерозпорядливість, некомпетентність, байдужість до долі пересічної людини, брак виконавської дисципліни, шкурництво багатьох функціонерів призвели до невиправдано великих матеріальних та людських втрат у ході евакуації.

Матеріальні та культ. цінності, що залишилися на окупованій тер., стали об'єктом грабіжницької політики гітлерівців та їх союзників (див. *«Коричнева папка»*, *«Батальйон Ріббентропа» 1941—1944*).

Після вигнання окупантів з тер. України постало питання про відбудову економіки республіки. Реевакуація вивезеного промислового обладнання була визнана кер-вом СРСР недоцільною. Промисловість та с. госп-во УРСР довелося піднімати практично з нуля.

Багато евакуйованих з УРСР історико-культ. цінностей (надбань укр. народу) осіли переважно в рос. сховищах і музеях. Їх повернення й до сьогодні складно вирішується навіть на найвищому держ. рівні.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К, 1967; *Коваль М.В.* Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. К., 1970; *Ладивір І.І.* Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною. К., 1970; Історія Української РСР, т. 7. К., 1977.; *Грімстед П.К.*, *Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992; *Коваль М.В.* Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 12. К., 1999; *Головко М.Л.*, *Лисенко О.Є.* Профспілки України у період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. К., 2002.

О.Є. Лисенко.

ЕВЕ́КТА (від лат. eveho (evectum) — вивожу) — митний податок, що стягувався урядом *Гетьманщини* за вивіз товарів до Рос. д-ви в 2-й пол. 17—18 ст. Існував поряд з *індуктою*. Практикувалося віддання його на *відкуп* деяким представникам місц. знаті. Скасований указом імп. *Єлизавети Петрівни* від 5 січ. 1754 про ліквідацію митних кордонів на укр. землях, що входили до *Російської імперії*.

О.І. Гуржій.

Е́ВЕРС (Ewers**) Йоган-Філіпп-Густав** (04.07.1781—20(08).11. 1830) — історик, юрист. Чл.-кор. (1809), почесний чл. (1826) Петерб. АН. Н. у Вестфалії (істор. обл. між річками Рейн і Везер). Навч. в Геттінгенському ун-ті. Від 1803 і до кінця свого життя проживав у *Російській імперії*. Від 1810 — професор географії, статистики та рос. історії Дерптського (нині Тартуський) ун-ту, від 1818 — ректор цього ун-ту. 1816 опубл. його праця нім. мовою «Geschichte der Russen (bis Ioan IV)» («Історія русів (до Івана IV)»), 1826 — «Das Alterste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung dargestellt» («Найдавніше руське право в історичному його розкритті»). Е. сформулював і відстоював концепцію розвитку сусп-ва як процесу поетапного переходу від сім'ї до *роду*, від роду до *племені* і насамкінець від племені до абсолютистської д-ви (див. *Абсолютизм*). Автор праць з історії *Київської Русі* і давньорус. права. Нині публікації Е. — цінне джерело для вивчення історії давньорус. права (див. «*Руська правда*», *Руське право*). В праці «Vom Ursprunge des russischen Staats» (1808; «Походження руської держави») висловлює думку про хозарське (див. *Хозари*) походження *варягів*.

П. у м. Дерпт (нині м. Тарту, Естонія).

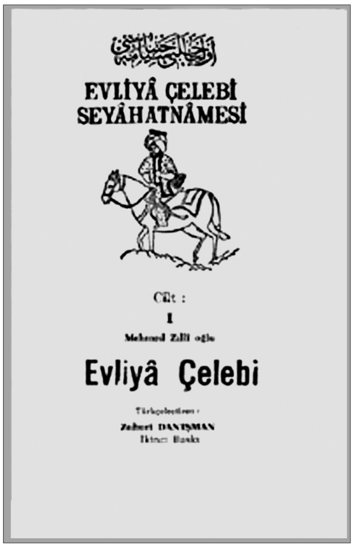
Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4. М., 1966.

Н.В. Кривець.

Й.-Ф.-Г. Еверс.

ЕВЛІЯ́ Челебі (Evliya Çelebi) **та його «Книга подорожувань».** Е. (25.03.1611—1679, за ін. даними, 1682 або 1683) — турец. географ, мандрівник. Н. в м. *Стамбул*. Походив зі старовинного роду «борців за віру», син дервіша Мегмеда Зиллі. Ґрунтовну освіту здобув у медресе при мечеті, де поряд з турец., араб. і татар. вивчав ще кілька мов, у т. ч. й грец., а також студіював *Коран*, перську і турец. літ., опанував мист-во музики та малювання. Займав пост великого візира (див. *Візир*), був у свиті султана в регулярній армії. Починаючи від 1640 як учасник військ. походів або ж як звичайний мандрівник побував у багатьох регіонах Азії, Африки та Європи. Свої враження та спостереження детально записував у щоденники. Не раз відвідував Україну. Написав 10-томну працю «Книга подорожей або історії мандрівника» («Сеяхат-наме»), що нині є цінним джерелом з історії, географії, етнографії, філології народів Сх. та Пд.-Сх. Європи, Зх. Азії та Пн. Африки. Незважаючи на численні домисли та перебільшення (Е. часом некритично використовував легенди й перекази), ця праця містить важливу інформацію про тогочасну Україну. Е. описує зовн. вигляд українця та українки, характеризує етнічний склад нас., пише про станове розшарування, фіксує особливості побуту, пові-

Евлія Челебі. «Seyâhatnâmest. Cilt. 1.» Стамбул, 1896. Титульний аркуш.

Евлія Челебі. «Seyâhatnâmest». Сторінка рукопису.

домляє про наявність замків, чималої кількості церков, звертає увагу на природу краю, родючість ґрунтів, широке культивування пшениці, поширеність садів, називає заняття, ремесла місц. жителів, перелічує *ярмарки*, дивується, що торгівлею займаються жінки.

Е. як мандрівник і поліглот зауважує, що, на його думку, *українська мова* є давньою й однією з найрозвиненіших, він захоплюється її красою, наводить характерні приклади живої говірки. Як очевидець описує чимало укр. міст, зокрема *Київ*, *Львів*, *Лубни*, *Черкаси*, *Чигирин*, розповідає про козац. фортеці, *паланки* тощо. Він високо оцінює військ. доблесть, героїзм *козаків*, зауважує, що вони знають турец. мову. Проте запорожців вважав злочинцями, які заслуговують шибениці. Як військ. людину його цікавить стан військ. справи в Україні, він описує битву козац. війська під проводом *І.Сірка* за турец. фортецю *Очаків*, запевняє, що був учасником боїв з козаками за *Азов* (див. *Азовське сидіння 1637—1642*), розповідає про спустошення України татарами й турками, про напади козаків на татар і турків, через які останні «не мали сну й відпочинку». Водночас наводить факти спільної боротьби татар і козаків проти Польщі. Свідчить, що деякі козаки, які свого часу потрапили в полон до турків чи татар й досягли там високих чинів, навіть через 40 років верталися в Україну. Е. розповідає про політ. орієнтації *козацької старшини*, чимало місця присвятив гетьманові П.*Дорошенку*, який уклав договір з *Османською імперією* (див. *Українсько-турецький договір 1669*), розмірковує про експансіоністську політику Рос. д-ви стосовно України.

До наук. обігу працю Е. ввів австрійс. сходознавець Й. фон Хаммер-Пургшталь, який видав її в англ. перекладі 1834—50.

Тв.: Seyahatnamest, cilt. 1—10. Istanbul, 1896—1938; Книга путешествий. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII века), вып. 1. М., 1961; Книга путешествий. Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666—1667 гг.). Симферополь, 1999.

Я.І. Дзира.

ЕВОЛЮЦІОНІ́ЗМ В ІСТОРИ́ЧНІЙ НАУ́ЦІ (від лат. evolutio — розгортання, від evoloo — розгортаю) — теор. напрям, що інтерпретує історію як різновид еволюційного розвитку, продовження космічної, геологічної та біологічної еволюції. Почав формуватися в серед. 19 ст. під впливом теорії Ч.-Р.Дарвіна про походження видів шляхом природного добору.

Концепція еволюційного розвитку сусп-ва близька до концепції істор. прогресу (див. *Прогресу історичного теорія*). В основі еволюціонізму лежить припущення, що розвиток — ускладнення існуючих форм — проходить через послідовні фази, жодна з яких не може бути пропущена. Еволюційний розвиток — це процес поступовий і причинно-наслідковий (див. *Історичний детермінізм*). Відгалуженнями еволюціонізму в сусп. науках є соціал-дарвінізм, органіцизм, органічна школа. Заг. установкою еволюційного підходу до розгляду соціального життя є інтерпретування останнього як арени безперервних конфліктів, зіткнень між індивідами, групами, сусп-вами, рухами, інститутами, звичаями. Ця установка випливає з ідеї, що гол. механізмом, рушійною силою істор. поступу є боротьба за існування різних проявів волі до життя.

Починаючи з 2-ї пол. 19 ст., майже всі зх. теорії істор. та сусп. розвитку, зокрема теорії військ. і пром. сусп-ва (Г.*Спенсер*), громади й сусп-ва (нім. соціолог Ф.Тьонніс), статусного і контрактного сусп-ва (Г.Мен), механічної та органічної солідарності (Е.*Дюркгейм*), нар. і міськ. сусп-ва (амер. етнограф Р.Редфілд), утворення первісної к-ри (англ. етнограф Е.-Б.Тайлор), розвивалися під впливом ідей еволюціонізму. Духові еволюціонізму були близькі: расова теорія, *елітаризму підхід в історичній науці*, *аграризм*, *соціалізм*, *фашизм*. Як наук. метод істор. пізнання еволюціонізм критикувався, зокрема, марксизмом, неокантіанством, позитивізмом (див. *Марксизм в історичній науці*, *Неокантіанство в історичній науці, Позитивізм в історичній науці*). Наприкінці 19 ст. в Німеччині та *Австро-Угорщині* поширився напрям, який визнавав еволюційну боротьбу, але заперечував існування прогресу (Ф.Тьонніс, Л.Гумплович, Г.Ратценгофер). На поч. 20 ст. класичний еволюціонізм вичерпав свій евристичний потенціал.

Неоеволюціонізм. Поновлення інтересу до Е. в і.н. відбулося в 1950-х рр. під впливом нових відкриттів у природничих науках, зокрема в біології та космології, а дещо пізніше — у нелінійній термодинаміці. Поширились уявлення про те, що сусп-во і к-ра — це складові ноосфери, яка, у свою чергу, є етапом — локалізованим у просторі й часі — заг. світ. еволюції. Проте, враховуючи минулий досвід, еволюціонізм в істор. пізнанні зосередився на дослідженнях розвитку окремих *цивілізацій* і к-р, а не людства в цілому, і не акцентував увагу на проблемах, пов'язаних з ідеєю заг. прогресу. Найвідоміші представники неоеволюціонізму — Т.Парсонс, Л.Вайт, Г. і Дж. Ленські. Від 1980-х рр. Е. в і.н. найбільш успішно розвивається в *антропології історичній*.

Літ.: *Гумплович Л.* Социология и политика. М., 1895; *Спенсер Г.* Сочинения, т. 1—7. К.—СПб.—Х., 1898—1900; *Дарвин Ч.* Сочинения, т. 5. М., 1953; *Осипов Г.* Современный эволюционизм и проблема социального прогресса. М., 1970; *Тайлор Э.* Первобытная культура. М., 1989; *Штомпка П.* Социология социальных изменений. М., 1996.

К.Ю. Галушко.

ЕДИГЕ́Й (Ідигу, Ідюкю; бл. 1345—1419) — емір кипчацького племені мангитів з лівого (ков-

ординського) крила улусу Джучи (старшого сина *Чингісхана*), фактичний, але не легітимний правитель («емір емірів») *Золотої Орди* за часів Тимур-Кутлука (1396—1400), Пулада (1407—10), Тимура (1410), Чокре (1414—16) і Дервіша (1417—19). Уперше згадується в джерелах 1376 як емігрант при дворі правителя Мавераннахру Тимура (Тамерлана) і прибічник кок-ординського царевича Тохтамиша, який розпочав боротьбу за ханський трон. У серед. 1380-х рр. Е. організував змову проти хана Тохтамиша, маючи намір посадити на джучидському троні царевича Тимур-Кутлука, який спирався на знать Нижнього Поволжя. Змовників було викрито, й Е. разом з Тимур-Кутлуком знову знайшов притулок у Тимура. 1391, під час походу Тимура проти Золотої Орди, Е. вернувся у свої володіння, де заснував т. зв. Мангитський юрт на р. Яїк (нині р. Урал), що за часів сина Е. Нурадіна (1426—40) дав початок *Ногайській орді*. Вірогідно, він тоді й розгорнув ісламізацію (див. *Іслам*) нас. підвладних йому сх. степів. Після остаточного розгрому Тимуром Тохтамиша (1395) Е. проголосив ханом Тимур-Кутлука. За кілька років йому вдалося подолати суперників Тимур-Кутлука в боротьбі за ханський трон і стабілізувати внутрішньополіт. стан Золотої Орди. Зокрема, 1399 Е. і Тимур-Кутлук завдали нищівної поразки військам вел. кн. литов. *Вітовта* і Тохтамиша у Ворсклівській битві (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). 1406, переслідуваний військом Е., Тохтамиш загинув біля татар. ставки Чинга-Тура (нині м. Тюмень, РФ) у Зх. Сибіру. 1407 Е. організував похід проти Тохтамишевича Джалал-ад-Діна, проголошеного ханом у Булгарі (див. *Булгар Великий*). 1408 напав на *Велике князівство Московське*, щоб примусити його знову платити данину, спустошив Серпухов, Дмитров (нині обидва — міста Моск. обл., РФ), Ростов Великий (нині м. Ростов), Переяславль (нині м. Переславль-Залєський, обидва Ярославської обл., РФ), Нижній Новгород (нині місто в РФ) та ін., обложив *Москву*, але захопити її не зміг. У 1410-х рр. вів тривалі й запеклі війни з *Великим князівством Литовським*, щоб повернути Орді пд. території Дніпровського правобережжя і лівобережжя, відірвані від неї на поч. 1360-х рр. Навесні 1416 з великим військом напав на *Київ*, спалив місто, але добре укріплений Київ. замок захопити не зміг. Битви з ординцями тривали до кінця року і, врешті-решт, ординці були змушені залишити пд. Київщину та *Поділля*. Гол. опорою Вітовта в боротьбі з Е. стали Тохтамишевичі, які мали своїх прихильників у Орді й сперечалися за права з підтримуваними Е. Тимур-Кутлуковичами. Виснажений війнами, Е. 1418 запропонував Вітовтові мир і союз проти Тохтамишевичів. 1419 Е. загинув у битві з Кадир-Берди, сином Тохтамиша. Правління Е. було спробою кок-ординської аристократії утримати Золотоординську д-ву від занепаду і децентралізації, повернути їй втрачені панівні позиції у Сх. Європі. Після смерті Е. Золота Орда остаточно розпалася на кілька ханств.

Літ.: *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiełłonów, t. 1. Warszawa, 1930; *Żdan M.* Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda. В кн.: Ateneum Wileńskie, t. 7. Wilno, 1930; *Spuler B.* Die Goldene Horde: Die Mongolen in Ruβland. 1223—1502. Leipzig, 1943; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. Саранск, 1960; *Бартольд В.В.* Отец Эдигея. В кн.: *Бартольд В.В.* Сочинения, т. 2, ч. 1. М., 1963; *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975; *Єгоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Горский А.А.* Москва и Орда. М., 2000.

Ф.М. Шабульдо.

ЕДИ́КТ (лат. edictum, від edico — оголошую) — 1) у *Римі Стародавньому* — публічна програмна заява магістрата (посадовця) — претора, едила, консула тощо — під час його вступу на посаду, в якій він декларував осн. напрями та принципи своєї діяльності. Фіксовані в письмовій формі Е., чинність яких визнавалася дійсною протягом одного року (строк, на який обіймалася посада), були важливим джерелом формування рим. права, давали змогу гнучко пристосовувати діючі правові норми до змін у соціально-екон. та сусп.-політ. сферах. Поступово (переважно протягом 1—2 ст. н.е.) склалася певна сукупність положень, які укладачами промов переносилися з одного Е. до іншого. Таким чином, на кін. 2 ст. н.е. з'являється т. зв. постійний Е. (edictum perpetuum) — усталена й затверджена постановою рим. сенату редакція едиктів;

2) у 1 ст. до н.е. — 2 ст. н.е. Е. називали деякі конституційні акти рим. імператорів. За доби *середньовіччя* та раннього Нового часу в окремих країнах ця назва поширювалася на важливі розпорядження вищих владних структур.

В.М. Матях.

І. Масальський — перший голова Едукаційної комісії (1773—1776).

ЕДУКАЦІ́ЙНА КОМІ́СІЯ 1773—1794 (Komisja Edukacji Narodowej)**, Комісія народної освіти** — держ. освіт. інституція в *Речі Посполитій,* утворена з ініціативи короля *Станіслава-Августа Понятовського* і затверджена сеймом 15 жовт. 1773, перше в Європі мін-во освіти. На Е.к. покладалося реформування системи освіти після ліквідації 1773 Єзуїтського ордену (див. *Єзуїти*), в руках якого зосереджувалося управління шкільною освітою як у Речі Посполитій, так і в ін. катол. європ. країнах. Е.к. перебрала у своє розпорядження єзуїтські маєтності, щоб використати їх для організації освіт. справи. До Е.к. входили церк. та політ. діячі, першим її головою (1773—76) був І.Масальський — віленський єпископ, д-р філософії і теології, згодом Е.к. очолював М.Понятовський — молодший брат короля, полоцький єпископ, з 1784 — примас польс. Чл. Е.к. були *підканцлер Великого князівства Литовського* Й.Хребтович, генерал земель Подольських кн. А.*Чарторийський* та ін.

Комісія розробила проект, яким передбачалися: 1) секуляризація освіти та школи; 2) оновлення навч. програми за рахунок викладання основ природничих наук — математики, хімії, фізики, а також права й економіки; 3) запровадження навчання польс. мовою та паралельне вивчення європ. мов (насамперед франц. та нім.); 4) впровадження обов'язкового фізичного виховання. Перевага надавалася вихованню свідомих громадян у дусі християнс. моралі та патріотиз-

Р.П. Ейдеман.

му. Згідно з пропозицією Е.к., тер. Речі Посполитої поділялася на 10 навч. округів, з них два — Він. і Волин. — були на укр. землях, які входили тоді до складу Речі Посполитої. Освіта була 3-ступеневою: найвищий щабель займали дві гол. школи — *Краківський університет* та Віленська акад. (див. *Вільнюський університет*), які також були реформовані й стали світськими навч. закладами з обов'язковим вивченням природничих наук. На ці заклади покладалася підготовка вчителів для середніх шкіл. З цією метою при ун-ті та акад. були відкриті вчительські семінарії. Далі йшли середні школи: шестикласні окружні, розраховані на учнів усього округу, і трикласні підокружні. На українських землях на основі єзуїтських і василіанських шкіл було утворено 2 окружні (*Вінниця*, *Кременець*) та 11 підокружних шкіл. Е.к. ініціювала відкриття *парафіяльних шкіл*, які поділялися на малі й великі (лише останні давали учням достатню підготовку для продовження навчання в середніх школах).

1775 було організоване Т-во для підготовки підручників, яке займалося забезпеченням навч. програми відповідними підручниками, розробкою нових методик. Його діяльність спрямовував польс. громад. і політ. діяч Г.Колонтай. Т-во підготувало й видало 27 підручників з історії, фізики, математики, права, етики. 1778 Е.к. видала першу граматику польської мови, 1785 — «Буквар для шкіл парафіяльних». Комісія не раз здійснювала перевірку всіх шкіл, розробила і впровадила (1783) Статут, у якому викладалися осн. засади навч. і виховної діяльності шкіл усіх рівнів.

Г. Колонтай — голова Товариства для підготовки підручників.

Річ Посполита однією з перших в Європі під впливом ідей *Просвітництва доби* розпочала реформу освіти, яка мала відповідати новим потребам сусп. розвитку. Е.к. започаткувала нац. польс. школу, яка перебувала під егідою д-ви. Проти реформ виступила ч. консервативно налаштованих *магнатів*, *шляхти* та *духовенства*. Комісія зберегла становий характер освіти: ун-ти і акад., окружні й підокружні школи були розраховані на шляхетську молодь. Втрата державності внаслідок поділів Польщі 1793 і 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) не дала змоги завершити реформу. Її основні засади розвивалися в школах *Варшавського князівства*. На українських землях, що відійшли до *Російської імперії*, реформи освіти продовжувалися Віленським учбовим округом. Результатом їх стала організація Кременецького ліцею, на основі якого пізніше був створений Київський університет (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*).

Літ.: *Lukaszewicz J.* Historya szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskiem aż do roku 1794, t. 3. Poznań, 1851; Protokoły posiędzeń Komisji Edukacji Narodowej. 1773—1785. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1973.

О.М. Дзюба.

ЕЙДЕМАН Роберт Петрович (Ейдеманіс; 09.05(27.04).1895—12.06.1937) — військ. діяч, комкор (1935), письменник. Н. в м. Леясціємс (нині місто в Латвії). Після закінчення Київ. військ. уч-ща (1916) служив прапорщиком. У роки громадян. війни 1918—20 командував д-зіями, 13-ю армією на *Південному фронті* та *Південно-Західному фронті*, що вели бойові дії проти військ А.*Денікіна,* П.*Врангеля*. Один з організаторів придушення *повстанського руху в Україні 1918—1922.* 1921—24 — заст. команд. ЗС України і Криму (від 3 черв. 1922 *Український військовий округ*). Пізніше займав командні посади в Сибірському військ. окрузі, в *Москві.*

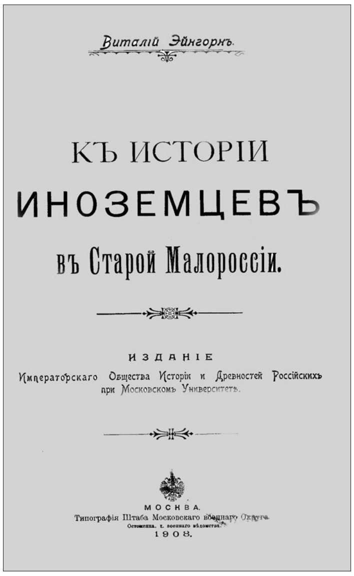
Нагороджений 2-ма орденами Червоного Прапора та орденом Червоної Зірки.

Репресований. Страчений.

Тв.: Химия в войне будущего. Х., 1925; Итоги и перспективы работы ВНО. М., 1926; Армия в 1917 году. М.—Л., 1927 [у співавт.]; Гражданская война на Украине. Х., 1928 [у співавт.].

Л.В. Гриневич.

ЕЙНГО́РН Віталій Йосипович (21.08.1862—14.09.1947) — історик, джерелознавець, архівіст, педагог. Д-р істор. н. (1942). Н. в м. Мінськ (нині столиця Білорусі). Початкову освіту здобув удо-

Виталій Эйнгорнъ.

КЪ ИСТОРІИ
ИНОЗЕМЦЕВЪ
въ Старой Малороссіи.

ИЗДАНІЕ
Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

МОСКВА.

Ейнгорн В. «Къ исторіи иноземцевъ въ Старой Малороссіи». Москва, 1908. Титульний аркуш.

Виталій Эйнгорнъ.

МАЛОРОССІЙСКИХЪ ПЕРЕПИСНЫХЪ
КНИГАХЪ
1666 г.

МОСКВА.
Университетская типографія, Страстной бульваръ.
1895.

Ейнгорн В. «О малороссійскихъ переписныхъ книгахъ 1666 г.». Москва, 1895. Титульний аркуш.

ма. 1878—80 навч. в г-зії м. Кишинів (нині столиця Молдови), яку закінчив зі срібною медаллю. Навч. в Петерб. історико-філол. ін-ті (1880—84), де отримав спеціальність викладача історії, географії та стародавніх мов. Володів англ., нім., франц., грец., лат. і польс. мовами. 1884—89 — учитель історії та географії у 1-й чол. г-зії м. Нижній Новгород (нині місто в РФ). 1889—1909 — викладав історію й географію у 1-й Моск. г-зії. 1909—10 працював у 11-й Моск. чол. г-зії, 1910—11 — дир. чол. г-зії у м. Карачев (нині місто Брянської обл., РФ). Упродовж семи років (1911—18) — дир. і викл. історії 1-ї чол. г-зії, а 1920—25 — н.с. губернського управління архів. справами Нижнього Новгорода. Від 1925 жив і працював у *Москві*. 1925—39 — архівіст, старший архівіст Архіву революції та зовн. політики. Чл. комісії при Центр. архіві РСФРР з питань, пов'язаних з поверненням архів. документів в архіви УСРР, 1930—32 — архіваріус, зав. архівом Моск. обласного від. працівників текстильної пром-сті. Від трав. 1932 до 1940 — бібліотекар 1-ї категорії від. рукописів, архіваріус 1-ї категорії, від 1 серп. 1940 — нач. заг. архіву Держ. б-ки СРСР ім. В.Леніна.

Наук. доробок Е. становить 45 праць, більша ч. яких написана з використанням архів. матеріалу і висвітлює різноманітні питання історії України. Його дослідження «О малороссийских переписных книгах 1666 г.» (1895), «О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича», «Очерки из истории Малороссии в XVII в.» (обидві —1899), «К истории иноземцев Старой Малороссии» (1908) та ін. не втратили свого значення й донині.

Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; 1965; *Митрофанов М.* В.Й. Ейнгорн — історик і архівіст. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2; Книга памяти Российской государственной библиотеки. М., 1995; *Войцехівська І.Н.* Ейнгорн Віталій Йосипович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

І.Н. Войцехівська.

ЕЙХГОРН (Eichhorn) **Герман фон** (13.02.1848—30.07.1918) — генерал-фельдмаршал, головнокоманд. нім. військами в Україні 1918 (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918).* Онук нім. філософа Ф.-В.Шеллінга. Н. в м. Бреслау (нині м. Вроцлав, Польща). Брав участь у австрійс.-прусській війні 1866 і франко-прусській війні 1870—71. У роки *Першої світової війни* командував 10-ю армією, яка воювала на рос.-нім. фронті в Прибалтиці. Наприкінці берез. 1918 призначений команд. групою армій «Київ», що контролювала Пд. Білорусь, Україну і частину Пд. Росії. Перебуваючи на цій посаді, 6 квіт. 1918 видав наказ про засівання полів на підконтрольній йому тер. Це спричинило конфлікт з урядом *Української Народної Республіки.* 25 квіт. Е. видав наказ про запровадження на тер. України нім. польових судів і був певною мірою причетним до політики репресій з боку нім. військ до нас. України й зміни статусу цих військ із стабілізаційних на окупаційні. Е. підтримав *гетьманський переворот 1918.* Убитий у *Києві* чл. *Партії лівих соціалістів-революціонерів* Б.Донським.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; *Залесский К.А.* Первая мировая война: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.М. Волковинський, О.І. Лупандін.

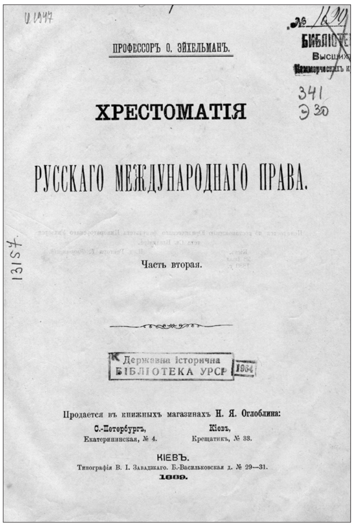
ЕЙХЕЛЬМАН Отто Оттович (1854—21.02.1943) — громад. та політ. діяч, правознавець, фахівець з питань держ. і міжнар. права, історії права. Д-р права (1880), проф. (1882), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1924). Н. в Ямбурзькому пов. Санкт-Петерб. губ. Закінчив юрид. ф-т Дерптського (нині Тартуський) ун-ту (1875). Викладав у Демидівському юрид. ліцеї (м. Ярославль, нині місто в РФ). Захистив докторську дис. у цьому ліцеї (1880). Від квіт. 1882 — у Київ. ун-ті: зав. каф-ри історії зарубіжного законодавства, з 1883 — зав. каф-ри міжнар. права, від 1905 — декан юрид. ф-ту. Одночасно викладав на Вищих жін. курсах та в Київ. комерційному ін-ті. 1908—13 — виконував обов'язки дир. Київ. комерційного ін-ту та ректора Київ. ун-ту. Брав активну участь у київ. міськ. самоврядуванні, 1902 обраний київ. міськ. головою. 1918 працював у мін-вах торгівлі і пром-сті та закордонних справ

Г. фон Ейхгорн.

О.О. Ейхельман.

ПРОФЕССОРЪ О. ЭЙХЕЛЬМАНЪ.

ХРЕСТОМАТІЯ

РУССКАГО МЕЖДУНАРОДНАГО ПРАВА.

Часть вторая.

Продается въ книжныхъ магазинахъ Н. Я. Оглоблина: С.-Петербургъ, Екатерининская, № 4. Кіевъ, Крещатикъ, № 33.

КІЕВЪ.

Типографія В. І. Завадзкаго. Б.-Васильковская д. № 29—31.

1889.

Державна історична бібліотека УРСР

Ейхельман О. «Хрестоматія русскаго международнаго права». Ч. 2. Київ, 1889. Титульний аркуш.

Гетьман усієї України П. Скоропадський разом з німецьким генерал-фельдмаршалом Г. фон Ейхгорном, послами Німеччини і Австро-Угорщини. Київ, 1918.

Української Народної Республіки. Брав участь у розробці екон. угоди з Німеччиною та *Австро-Угорщиною*. Входив до складу укр. делегації на переговорах з РСФРР. За часів *Директорії* УНР — товариш (заст.) міністра, в.о. міністра закордонних справ УНР (1922). Автор проекту Статуту МЗС, проекту Конституції УНР. Від 1922 — проф., декан (1923—24) правничого ф-ту *Українського вільного університету* в Празі, *Української господарської академії* в Подєбрадах (обидва в *Чехословаччині*). Автор фундаментальних наук. праць з різних галузей держ. і міжнар. права: «Проект конституції основних державних законів УНР» (1921), «Промислове право» (1926), «Історія державної конституції» (1928) та ін.

П. у м. Прага.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, т. 2. Ужгород, 1930; К., 2002; Українська Центральна Рада: Збірник документів і матеріалів, т. 2. К., 1997.

Т.С. Осташко.

ЕЙЯЛЕ́Т (первісно — бейлербеїлик, пашалик) — найбільша адм.-тер. одиниця у 14—19 ст. в *Османській імперії*. У 1-й пол. 14 ст. Осман. д-ва поділялася на *санджаки* (бейлики), очолювані спочатку лише самим правителем та його синами, а згодом — знаттю. Перший бейлербеїлик — Румелія із центром у м. Едірне (нині місто в Туреччині) — був створений *султаном* Мурадом I бл. 1362 у зв'язку з розширенням імперії. До нього увійшли підвладні Туреччині землі (поділені на санджаки) в Європі (на Балканах). 1393 створено бейлербеїлик Анадолу (Анатолія) з центром у м. Анкара (нині столиця Туреччини), до якого увійшли санджаки в Азії. Місцем перебування спадкоємця трону став бейлербеїлик з центром у м. Амасья (нині місто в Туреччині), ств. 1413. У 1590-х рр. розміри бейлербеїликів було зменшено і створено нові та перейм. на Е. На поч. 1500 їх було 3, в 1520 — 6, 1566 — 16, 1610 — 32.

Посади бейлербеїв обіймали сини султана, а з кін. 16 ст. — освічені, спеціально підготовлені (після служби в центр. апараті) урядовці. Бейлербеї виконували адм. функції та чинили суд над воїнами.

Е. поділялися на тимарні, що мали тимарний устрій, та сальянні, що такого устрою не мали. Тимарні Е. поділялися на тимари — земельні ділянки, що надавалися в умовне користування воїнам-спахіям, які наділялися повноваженнями збирати з селян, які там господарювали, держ. податки та вилучати з цих податків визначену частку на власну користь. Спахії об'єднувалися в підрозділи під орудою субашів, а ті перебували під командою санджакбеїв, підпорядкованих безпосередньо бейлербеєві. Санджаки в тимарних Е. поділялися на *субашилики*. У сальянних Е. прикріплене до них військо отримувало платню, а їхні бейлербеї мали щорічно надсилати до скарбниці лише визначену суму — сальяне. Ці Е. створювалися, зокрема, на тих тер., автономно-васальний статус яких чи обмеженість ресурсів у яких не давали змоги запровадити там тимарний устрій.

Усі Е. поділялися також на адм.-суд. округи — *кадилики*. Особливості місц. майнового і податкового права та соціального законодавства кожного Е. фіксувалися в провінційних кодексах — канун-наме.

На тер. сучасної України в різні часи поширювалися адм. межі таких Е.: 1) Румелійського Е. (Румелія) — центр у м. Едірне, що з кін. 15 ст. охопив Пн. Причорномор'я та Приазов'я; у 2-й пол. 16 ст. його було поділено і на Приазов'ї утворено *Азовський ейялет* (Азак; існував із 2-ї пол. 16 ст. до 1700 та з 1711 до 1739) — адм. центр у м. *Азов*; 2) *Кафинського ейялету* (Кефе) — пд. узбережжя Криму і округа м. *Керч*; існував з 1568 до 1774; 3) *Очаківського ейялету* — між річками Дніпро, Дністер, Кодима (прит. Пд. Бугу) та Ягорлик (прит. Дністра); існував з кін. 16 ст. до 1774; 4) *Кам'янецького ейялету* — центр у м. Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*); охопив Зх. *Поділля* у межах захопленого в *Речі Посполитої Подільського воєводства*; існував від 1672 (див. *Бучацький мирний договір 1672*) до 1699 (див. *Карловицький конгрес 1698—1699*).

Літ.: *Колодзєйчик Д.* Кам'янецький ейялет: Турецькі джерела до історії Поділля 1672—1699 рр. «Український археографічний щорічник», 1992, вип. 1; *Kafadar C.* Between two worlds: the construction of the Ottoman state. London, 1995; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба: 1300—1600. К., 1998; *Кинросс Лорд.* Расцвет и упадок Османской империи. М., 1999; *Кресін О.* Османська імперія: політика, право, роль в історії України. В кн.: Правова держава, вип. 13. К., 2002.

О.В. Кресін.

ЕКЗАРХА́Т РПЦ в Україні. Екзархат (від грец. ἔξαρχος — керівник) — у правосл. церкві (див. *Православ'я*) відносно автономна церк. округа, що охоплює одну чи кілька *єпархій* і управління якою провадиться особливим чином. Ступінь залежності екзархату від помісної церкви не є чітко визначеним, і тому на практиці, відповідно до позиції того чи ін. патріарха, уточнення засад діяльності екзархату може зазнавати істотних змін. Екзархат РПЦ в Україні існував 1921—90. У лип. 1921 за особистої відсутності в Україні митрополита *Антонія* (Храповицького) патріарх *Тихон* призначив екзархом в Україні митрополита Михаїла (Єрмакова) як заст. Антонія. За правління митрополита Михаїла скликалися собори укр. єпископів згідно з прийнятим ще на Всеукр. церк. соборі (20 черв. — 1 лип. 1918) і затвердженим на Помісному соборі РПЦ «Положенням про тимчасове вище управління Православною Церквою на Україні». Після смерті митрополита Михаїла (1929) наступних екзархів призначав місцеблюститель патріаршого престолу, згодом патріарх та *Синод*. Цьому передувало послання митрополита *Сергія* (Страгородського) від 6 серп. 1929, в якому статус екзарха в Україні розглядався як статус «представника чи посла патріарха», а це означало, що екзарх в Україні мав обиратися тим, хто його посилав та уповноважував, а не тими, до кого його направляли. В Україні Е. РПЦ існував до 1990.

С.І. Білокінь.

ЕКЗЕКУ́ТОР (від лат. exsecutio — виконання, провадження до дії) — 1) за рим. правом (див. *Рим Стародавній*) виконавець вироку суду як щодо майна, так і щодо особи. Поступово термін

почав уживатися тільки в значенні виконання вироку про смертну кару, тілесне покарання, стягнення боргу, податку і т. ін.;

2) у Литов. статуті (див. *Статути Великого князівства Литовського*) термін «екзекутор» уживано для означення виконавців тестаментів (заповітів) духовних осіб;

3) у *Російській імперії* Е. називали дрібного чиновника, який відав госп. справами і наглядом за зовн. порядком у держ. установі.

Ю.В. Александров, Л.А. Сухих.

ЕКЗЕКУЦІ́ЙНИЙ РУХ (від лат. exsecutio — виконання, впровадження в дію) — ренесансно (див. *Відродження*) забарвлений рух середньої *шляхти Корони Польської* часів останніх *Ягеллонів*. Мав за мету проведення модернізації *держави* відмінним від абсолютистсько-олігархічної (див. *Абсолютизм*) централізації шляхом. За взірець правили античнореспубліканські традиції (часто-густо крізь сучасну призму Венеціанської республіки). Серед основних вимог екзекуціоністів були: кодифікація права (з наголосом на впровадження в дію — екзекуцію давно відомих постанов); визнання засади виборності короля; розширення повноважень «посольської ізби» — нижньої палати польського сейму (в ідеалі — постійно діючого; див. *Вальний сейм*); проведення екзекуції «добр» (маєтків, володінь), себто повернення до державного фонду незаконних королів. надань *магнатам-урядовцям* після 1504 (загальна кількість цих надань сягала вартості 700 тис. *злотих*); реформа державного скарбу та податкової системи; організація ефективної оборони д-ви силами регулярного (кварцяного) війська (див. *Кварцяне військо*); сусп. контроль над церквою: використання ч. церковних прибутків на держ. потреби, виведення польс. ієрархів з-під контролю зовн. чинників (*Римської курії*) та пов'язана з цим ідея обмеження на користь шляхти прав міськ. громад та селян; інтеграція аж до повної інкорпорації в загальнодерж. політ. простір специфічних регіональних спільнот (Мазовії, Силезії, Пруссії, Русі та Литви). В питаннях зовн. політики екзекуціоністи здебільшого дотримувались антигабсбурзької (див. *Габсбурги*) орієнтації (через відстоювання владою, очолюваною цією династією, абсолютистсько-олігархічних цінностей, через налаштованість на конкуренцію з Австрією в регіоні та небажання втягуватися в широкомасштабний конфлікт з *Османською імперією*).

Абсолютистські нахили *Сигізмунда I* Старого призвели до його конфронтації з прибічниками Е.р. Боротьба особливо загострилася під час *курячої війни 1537* і закінчилася компромісом на Пйотрковському (1538) та Краківському (1538—39) сеймах. Король зобов'язався не видавати законів без згоди сейму та не заперечувати проти проведення вільної королів. елекції по смерті його сина. З часом цей компроміс обернувся на користь шляхти. Найактивніша фаза Е.р. припадає на період від 1552 до першої *елекції вільної поголовної* короля (1573). 1562—67 проведено обмежену екзекуцію «добр» (ті, хто мали державні королів. маєтності, могли залишати собі лише $^1/_5$ прибутків, отриманих із цих маєтностей, а з решти четверта ч. йшла на потреби кварцяного війська); 1563 — заборонено світським урядовцям (старостам; див. *Староство*) виконувати вироки церковних судів; на сеймі 1562—63 проведено податкову реформу (зокрема обкладено податками церк. *десятини*); 1573 — варшавська конфедерація (див. *Конфедерації шляхетські*) гарантувала релігійну толерантність у д-ві; 1578 — утворено шляхетське суддівство вищої інстанції — Найвищий трибунал коронний у Пйотркові (для Великопольщі) та Любліні (для Малопольщі й України). Завершено об'єднання Корони Польської та *Великого князівства Литовського* в єдину федеративну д-ву — *Річ Посполиту* (див. *Люблінська унія 1569*), інкорпоровано князівства Освенцім і Затор; значною мірою інтегровано з королівством Пруссію та Україну.

Шляхта з «руських» *воєводств* Корони Польс. (до 1569) брала активну участь в Е.р., причому *Холмщина*, де не було власної магнатерії, висувала найрадикальніших екзекуціоністів (М.Сеницький, Я.*Замойський*), а найбільш «українні» воєводства — *Руське воєводство* та *Подільське воєводство* — зазвичай відстоювали недоторканність володінь своїх магнатів — «стражників прикордоння».

За часів перших безкоролів'їв вплив Е.р. на політичну к-ру Речі Посполитої важко переоцінити, адже згодом чи не кожний громад. рух аж до повстання під кер-вом Т.*Костюшка* (1794) покликався на спадщину екзекуціоністів. На думку сучасного польс. історика А.Сулими-Камінського, козац. рух в Україні кін. 16—17 ст. є продовженням екзекуційних традицій (адже на прилучених до Корони Польс. після 1569 укр. землях екзекуція прав і «добр» не відбувалася, а проблема прав православних (див. *Православ'я*) в країні не вирішувалася.

Літ.: *Dembińska A.* Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w latach 1559/64. Warszawa, 1935; Historia sejmu polskiego, t. 1. Warszawa, 1984; *Szulc T.* Z badań nad egzekucją praw. Podstawy ustawodawcze egzekucji dóbr; ich interpretacja i nowelizacja na sejmach za panowania Zygmunta II Augusta. Łódź, 2000; *Sulima-Kamiński A.* Historia rzeczypospolitej wielu narodów. 1505—1795. Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. Lublin, 2000.

Д.С. Вирський.

ЕКЗИ́ЛЬНИЙ У́РЯД (франц. exil, від лат. exilium — вигнання, висилка), **уряд у вигнанні** — уряд тієї чи ін. *держави*, що з тих чи ін. причин, які унеможливлюють його діяльність у своїй країні, працює за межами кордонів цієї країни, представляючи її (цієї країни) д-ву в стосунках з ін. д-вами, спираючись на певні юрид. документи, що визнаються ін. д-вами законною основою його діяльності (у роки *Другої світової війни* урядами у вигнанні були, зокрема, уряди Франції і Польщі — у Лондоні, Велика Британія; *Югославії* — у Каїрі, Єгипет). Незалежно від того, перебуває Е.у. у вигнанні внаслідок санкцій ін. влади в його країні чи за власним рішенням (через неможливість продовження діяльності в країні), він у своїх установчих документах зазвичай проголошує себе єдиним легітимним урядом своєї країни. Він прагне до встановлення міжнар. зв'язків і, як правило, домагається від ін. д-в

того, щоб вони визнавали лише його єдиним правомірним представником держ. влади цієї країни. Діючи як суб'єкт міжнар. відносин, Е.у. за сприятливих обставин може вдатися до спроби повернути собі реальну владу в країні.

В укр. історії 20 ст. урядом України у вигнанні після поразки *української революції 1917—1921* був *Державний центр УНР на еміграції*. Після здобуття Україною держ. незалежності (1991) на надзвичайній сесії Укр. нац. ради, що виконувала роль екзильного парламенту, було оголошено про складення цим Е.у. своїх повноважень.

О.О. Хорошилова.

ЕКОЛОГІ́ЧНИЙ РУХ, екологічний рух в Україні. Е.р. — сукупна діяльність громадян і громад. орг-цій, що спрямована на захист і реанімацію природи і здійснюється в місц. і планетарних масштабах задля гармонізації відносин людини та довкілля. Термін «екологія» (від грец. οἶκος — оселя, середовище та λόγος — слово, вчення) запровадив 1866 нім. учений Е.Геккель для означення вчення про системні зв'язки між живими організмами і середовищем їхнього існування. Значний внесок у становлення та розвиток екології зробили українські вчені, зокрема В.*Вернадський*, Г.*Висоцький*, М.*Холодний* та ін.

У 20 ст. сфера вживання терміна «екологія» істотно розширилася. Нині він використовується не лише в біологічному, а й в екон., політ. та філос. смислах.

Е.р. бере свій початок з 1950-х рр., коли для більшості громадян розвинених країн світу стало очевидним, що стан довкілля на нашій планеті і в окремих її регіонах значно погіршився, а технології, які інтенсивно розвиваються, руйнують сприятливий для людини баланс природних сил. Саме тоді на базі розрізнених природоохоронних груп, клубів, асоціацій почали створюватися загальнонац. орг-ції. Однією з перших таких орг-цій була Партія захисників навколишнього середовища, що виникла 1973 у Великій Британії. На серед. 1980-х рр. розгорнули діяльність нац. орг-ції — партії «зелених» у Німеччині, Ірландії, Бельгії, Данії, Люксембурзі, Франції, Італії, Іспанії, Австрії, Швейцарії, Швеції та Греції. Сьогодні Е.р. є глобальним явищем, його вплив відчувають усі д-ви світу.

Екологічний рух в Україні пройшов 3 осн. етапи розвитку: 1) 1960-ті — 1-ша пол. 1980-х рр. (пасивна фаза): упродовж цього періоду реальну природоохоронну діяльність вели лише деякі місц. групи активістів (боротьба з браконьєрством, організація екологічних експедицій, акцій природоохоронців тощо). В серед. 1970-х рр. утворилися природоохоронні краєзнавчі орг-ції, зокрема у *Вінниці*, *Тернополі* та ін. містах, однак усі вони були проурядовими, їхня діяльність — контрольованою (напр., через Т-во охорони природи СРСР), а чисельність реальних активістів Е.р. була невеликою;

2) 1986—91 (активна фаза). Після *Чорнобильської катастрофи 1986* відбувся злет Е.р. в Україні. Цьому сприяло поширення правдивої інформації про критичний стан довкілля в країні, яке стало можливим в умовах *перебудови* в *СРСР*. 1987—90 створюються різноманітні масові екологічні орг-ції, у переважній більшості — неурядові (об'єднання, клуби, кооперативи, к-ти, фонди та ін.). Значно посилюється політизація Е.р., проводяться мітинги і демонстрації, на яких екологічні гасла доповнюються політ., поширюється практика блокування робіт на екологічно шкідливих об'єктах. Першою нац. неурядовою екологічною орг-цією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 завдяки активній підтримці О.*Гончара*, Ю.Щербака, С.Плачинди та ін. (зокрема, під впливом акцій «Зеленого світу» припинено буд-во Чигиринської та Крим. АЕС);

3) на поч. 1990-х рр. Е.р. набуває нових форм. Після здобуття Україною держ. незалежності у перших законодавчих актах *Верховної Ради України* (напр., у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991) було проголошено нову стратегію природокористування та здійснення контролю над забезпеченням екологічного суверенітету. В цей час Україна гостро відчувала екологічні проблеми: наслідки аварії на ЧАЕС; погіршення якості питної води; критичне забруднення Донецько-Придніпровського пром. регіону. Зусиллями активістів Е.р. в Україні набув спрямованості на вдосконалення правового регулювання питань охорони природи та запровадження мораторію на спорудження нових АЕС на тер. д-ви.

Визначилися гол. напрями діяльності екологічних орг-цій — наук.-практична екологія (власне екологія, екологічний моніторинг, екологічне вир-во та ін.); природоохоронна активність (боротьба з браконьєрством і конкретними забруднювачами навколишнього середовища, проведення заходів, спрямованих на очищення тер.); прямі акції протесту (пікетування, блокування); політ. та ідеологічна діяльність (робота в органах влади різних рівнів, розробка альтернативних концепцій, пропаганда й інформування нас.).

Однією з найвпливовіших екологічних орг-цій в Україні є «Грінпіс-Україна», заснована як нац. від-ня «Грінпіс інтернейшнл» («Greenpeace»), що проводить кампанії на захист природних ресурсів, за енергозбереження та альтернативну енергетику, проти ввезення на тер. України шкідливих речовин. 1991 зареєстрована Мін-вом юстиції України Партія зелених України. Групою відомих учених 1991 був заснований Нац. екологічний центр. Впливовими стали неурядові орг-ції: Укр. екологічна спілка «Врятуватись від Чорнобилів», «Комітет порятунку Дніпра та малих рік», Нац. екологічний центр «Довкілля», асоц. «Еколоміст», крим. асоц. «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна орг-ція матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо», укр. екологічна ліга «Зелене досьє», молодіжна орг-ція «Зелена Україна» тощо. Активно діють: Укр. т-во охорони природи, Всеукр. благодійний фонд «Паросток», Т-во птахів, Всеукр. екологічна ліга, Національна асоц. природоохоронних тер. (об'єднує 8 заповідників).

Правовий статус громад. екологічних об-нь визначається Законом України «Про об'єднання громадян» (1992), а також від-

повідними положеннями ін. законодавчих актів (зокрема Закону про охорону атмосферного повітря, Лісового, Водного кодексів).

Загалом із 1714 громад. орг-цій України бл. 80 спрямовують свої зусилля на захист природи. Новий імпульс для громад. активності дає участь України в міжнар. співробітництві в питаннях екології. З метою співпраці урядових і неурядових природоохоронних орг-цій при Мін-ві екології та природних ресурсів України діє Громад. рада.

Літ.: *Барановська Н.П.* Україна — Чорнобиль — Світ. К., 1999; *Хилько М.* Екологічна політика. К., 1999; *Васюта С.* Постчорнобильський період в Україні: національний досвід в контексті цивілізаційних стратегій. К., 2001; *Голобуцький О.П. та ін.* Зелена Україна. К., 2001; *Гор А.* Земля у рівновазі. Екологія і людський дух. К., 2001; Україна у цифрах у 2002 році. Короткий статистичний довідник. К., 2003; *Голобуцький О. та ін.* Партія зелених України. К., 2004.

Л.В. Ковпак.

ЕКОНОМІ́ЗМ — реформістська течія в рос. с.-д. русі на рубежі 19—20 ст. Назву «економізм» цій течії дали революц. соціал-демократи. Цитаделями Е. були закордонний «Союз русских социал-демократов» у Берліні (з 1898; друкований орган — ж. «Рабочее дело»), *союзи боротьби за визволення робітничого класу* (пізніше — відповідні місцеві комітети *Російської соціал-демократичної робітничої партії*) у *Санкт-Петербурзі* (друкований орган — газ. «Рабочая мысль»), у *Москві*, в Іваново-Вознесенську (нині м. Іваново, в РФ), в *Києві*, в Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). До засн. Е. належали К.Кускова, С.Прокопович, К.Тахтарьов, В.Кричевський, О.Мартинов (1899—1900 — чл. катеринославського к-ту РСДРП, редакції газ. «Южный рабочий»), В.Акімов. Найбільш вдало принципи Е. викладені в підготовленому не для друку «Кратком изложении взглядов», написаному К.Кусковою, яке отримало назву «Кредо», та документі Київ. к-ту РСДРП «Profession de foi». Не зважаючи на певні відмінності в поглядах, усі прихильники Е. виступали проти пропаганди марксизму в *Російській імперії* на етапі бурж. революції. Вважали, що рушійною силою класової боротьби є екон. інтереси, а політ. боротьба є продовженням екон. боротьби. Власне політ. боротьбу в існуючих умовах вони обмежували боротьбою за «політичні права» та демократ. реформування сусп-ва, а її методи — методами легальної опозиції. Виступали за союз із ліберальною *буржуазією*, проти єдності с.-д. руху та утворення політ. партії (див. *Партія політична*) *пролетаріату* на принципах централізму. Вважали, що соціаліст. свідомість формується в процесі класової боротьби стихійно, а тому заперечували кер-во с.-д. орг-ціями з боку політично свідомої *інтелігенції* та відстоювали самодіяльність усіх типів робітн. орг-цій. Партію розглядали не як вузькокорпоративну класову орг-цію, а як об-ня, створене з метою захисту демократ. інтересів усіх громадян.

Вплив прихильників Е. в робітн. середовищі не був тривалим, уже до 1903 вони його майже повністю втратили, а після II з'їзду РСДРП приєдналися або до *меншовиків*, або до *Конституційно-демократичної партії.* Близькими до принципів Е. були програмні положення Єврейс. незалежної робітн. партії.

Літ.: *Кускова Екатерина Дмитровна.* В кн.: Русские ведомости. 1863—1913. Сборник статей. М., 1913; *Астров В.* «Экономисты» предтечи меньшевиков. В кн.: «Экономизм» и рабочее движение в России на пороге XX века. М., 1923; Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. М., 1996.

О.М. Мовчан.

ЕКОНО́МІКА ПЕРЕХІДНО́ГО ПЕРІ́ОДУ ВІД КАПІТАЛІ́ЗМУ ДО СОЦІАЛІ́ЗМУ. Поняття «економіка перехідного періоду» означає: 1) складову частину доктрини *більшовиків* про становлення екон. основ комуніст. сусп-ва; 2) теорію і практику ліквідації капіталіст. та формування соціаліст. вироб. відносин, створення і функціонування екон. системи держ. соціалізму; 3) «революцію економічну» (визначення М.*Бухаріна*), що тривала упродовж 1917 — 1-ї пол. 1930-х рр. і являла собою перехідний період — етап існування багато-укладної економіки та трансформації її в неринкову, адм.-командну економіку шляхом максимального використання *державою* позаекон. примусу й насилля задля руйнації старих та впровадження нових вироб. і соціальних відносин.

Осн. принципи доктрини економіки перехідного періоду були викладені в працях В.*Леніна* («Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату», «Чергові завдання радянської влади», «Про продовольчий податок і значення нової політики та її умови», «Про кооперацію») і узагальнені М.Бухаріним в кн. «Економіка перехідного періоду».

М.Бухарін стверджував, що тривалість перехідного періоду пов'язана з величиною «позаекономічної» сили: чим потужнішою є остання, тим швидше має завершитися перехідний період і тим меншими будуть «втрати», зумовлені різного роду трансформаціями. Вирішальним засобом проведення змін в економіці він вважав революц. держ. *владу* — «концентроване й організоване суспільне насилля» у формі *диктатури пролетаріату*, а осн. кроками на шляху досягнення стратегічних завдань — впровадження держ. капіталізму, посилення соціалізації та націоналізації економіки. Характерними ознаками перехідного періоду мали стати — держ. хлібна монополія, *карткова система*, тверді ціни, ліквідація товарно-грошових відносин, обов'язкова здача с.-г. продукції, розподіл пром. продукції, централізоване регулювання обігу всіх складових вироб. процесу, відмирання екон. категорій і законів ринкової економіки (ціна, вартість товару, заробітна плата).

У контексті ідей економіки перехідного періоду політ. кер-во *СРСР* розглядало «*воєнний комунізм*» та *нову економічну політику* як єдиний процес заміни в країні капіталіст. вироб. відносин на соціаліст., а т. зв. соціаліст. реконструкцію нар. госп-ва — ліквідацію приватного підприємництва, форсовану *індустріалізацію*, масову насильницьку *колективізацію сільського господарства* наприкінці 1920—поч. 1930-х рр. — як завершальну стадію

К. Кускова — одна із засновників течії економізму.

силового формування екон. підвалин соціалізму (див. *Соціалізм*).

Літ.: *Преображенский Е.* От НЭПа к социализму (взгляд в будущее России и Европы). М., 1922; *Його ж.* Экономические кризисы при НЭПе. М., 1924; Отчет о деятельности Рабоче-Крестьянского Правительства УССР с 1 октября 1922 по 1 октября 1923. Х., 1924; *Ларин Ю.* Частный капитал в СССР. М.—Л., 1927; «Більшовик України», 1930, № 7; *Бухарин Н.И.* Проблеми теории и практики социализма. М., 1989; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). К., 1999.

В.І. Марочко.

ЕКОНОМІ́ЧНА І СОЦІА́ЛЬНА РА́ДА ОРГАНІЗА́ЦІЇ ОБ'Є́ДНАНИХ НА́ЦІЙ (ЕКОСОР) — один із гол. органів *Організації Об'єднаних Націй*. Ств. 1946. До складу ЕКОСОР входять 54 д-ви — члени ООН. Вони обираються *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* на 3 роки із щорічним переобранням третини членів Ради, 3-річний строк яких закінчується. УРСР—Україна чл. ЕКОСОР обиралася 1946, 1977—79, 1989—91, 1993—95. Згідно зі Статутом ООН ЕКОСОР готує доповіді й рекомендації з актуальних міжнар., екон., соціальних, культ., гуманітарних та правових питань для ГА ООН і її органів, країн-членів ООН, спеціалізованих установ. У структурі ЕКОСОР діють регіональні й функціональні комісії та спец. к-ти. Україна, зокрема, була чл. Комісії з соціального розвитку (1991—94, 1996—99); Комісії з питань народонас. та розвитку (1985—92); Комісії з наркотичних засобів (1994—97); Комісії зі сталого розвитку (1995—97); К-ту з питань програми і координації.

Літ.: Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1944—1961 рр. К., 1963; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1962—1970 рр. К., 1977; Українська РСР на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1971—1975 рр. К., 1981; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів. 1991—1995 рр., кн. 2. К., 1998.

І.М. Мельникова.

ЕКОНОМІ́ЧНА ІСТО́РІЯ, періодизація історії господарської діяльності людства. Е.і. — гуманітарна дисципліна, що вивчає історію госп. діяльності окремих країн, регіонів, людства в цілому. Знання, які продукує Е.і., при подальшому їх осмисленні в межах екон. наук із залученням соціологічних та історичних теорій дають змогу виявити певні генетичні залежності та істор. закономірності в екон. житті д-в і народів.

Одним із методів дослідження в Е.і. є розробка схем періодизації історії госп. діяльності людей від найдавніших часів до сучасності. В основу таких схем періодизації різні дослідники кладуть різні фактори. Напр., рос. географ і соціолог 19 ст. Л.Мечников в основу періодизації поклав геогр. фактор, зокрема водні шляхи сполучення. Нім. економіст Б.Гільдебранд запропонував схему, що ґрунтується на історії грошей. Американець Е.Хантінгтон за основу періодизації брав зміни клімату, англієць А.-Дж.*Тойнбі* — історію к-ри та релігії.

У 60-х рр. 20 ст. популярними були теорія «індустріального суспільства» (див. *Індустріальне суспільство*) франц. соціолога Р.Арона та теорія «стадій економічного розвитку» амер. соціолога В.Ростоу. Продовженням цих узагальнень стала теорія *постіндустріального суспільства*. Зокрема, Д.Белл, Е.Кант, З.*Бжезинський* (США), Ж.-Ж.Серван-Шрейбер і А.Турен (Франція) у поступі всесвітньої історії (у т. ч. екон. історії) виокремлюють три послідовні етапи — період доіндустріального (аграрно-ремісничого, традиційного), період індустріального (прогресуючого) та період постіндустріального сучасного сусп-в. Ці етапи різняться за рівнем вир-ва та ступенем галузевого й професійного поділу праці. Крім того, на першому етапі домінуючою є «первинна» сфера госп. діяльності — с. госп-во; на другому — «вторинна» сфера — пром-сть, а на сучасному — «третинна» сфера — сфера послуг та інформатики, де провідна роль належить науці й освіті.

Формаційний (див. *Марксизм в історичній науці*) підхід до періодизації історії, в т. ч. історії г-ва, який претендував свого часу на вичерпну універсальність, не виправдав себе.

Нині відповідно до потреб і запитів історико-екон. науки вчені визнають 4-ступінчасту періодизацію госп. форм екон. історії: 1) первісної доби та перших *цивілізацій* (від найдавніших часів до 5 ст. н.е.); 2) доби *середньовіччя* (6—15 ст); 3) періоду формування індустріального суспільства (16 — 1-ша пол. 19 ст.); 4) індустріального та постіндустріального сусп-ва (2-га пол. 19 — поч. 21 ст.).

Літ.: *Лященко П.І.* Історія народного господарства СРСР, т. 1—2. К., 1951—52; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К., 1970; Экономическая история капиталистических стран. М., 1985; *Грушевский М.С.* Очерки истории украинского народа. К., 1990; *Лановик Б.Д. та ін.* Економічна історія України і світу. К., 1999.

Б.Д. Лановик.

ЕКСАМПЕ́Й — істор. місцевість на порубіжжі земель *алазонів* і скіфів-орачів (див. *Скіфи*), між ріками *Гіпаніс* (нині Пд. Буг) і *Борисфен* (нині Дніпро), навпроти зближення річищ *Тіраса* (нині Дністер) і Гіпаніса. За *Геродотом* (IV, 52, 81), тут до Гіпаніса впадало джерело з гіркою водою. Назва місцевості та джерела перекладалася зі скіф. як «Священні шляхи», а такими вважалися шляхи торг. або так чи інакше пов'язані з вшановуваними святинями. Саме тут, за легендами, нібито був встановлений (певно, у святилищі) символ об'єднання скіф. племен — величезний казан, зроблений з наконечників стріл, які були принесені за наказом царя Аріанта, — по одному наконечнику від кожного скіфа. Місцезнаходження Е. поки що не встановлено. Перспективними видаються пошуки цієї місцевості в нижній течії р. Синюха (прит. Пд. Бугу). Деякі дослідники вважають Е. також місцем проведення щорічних скіф. свят, про які згадує Геродот (IV, 7), і на цій підставі розміщують його ближче до центру «скіфського квадрата», у верхів'ях річок Тясмин або Інгулець (обидві прит. Дніпра).

С.С. Бессонова.

Е́КСПОРТ РЕВОЛЮ́ЦІЇ, як термін та як одна з ідеологем більшовизму. Термін «експорт революції» з'явився і набув поширення в Зх. Європі за часів *Французької революції кінця 18 століття*. Широковживаним цей термін став після захоплення влади

в Росії *більшовиками.* В роки *«холодної війни»* синонімом терміна «експорт революції» став термін «експорт демократії». У 1980-х рр. після перемоги в Ірані ісламської революції 1979 термін «експорт революції» вживається також щодо намагань насильно поширити у світі ісламський фундаменталізм. Нині про Е.р. говорять також у зв'язку з «революцією троянд» у Грузії та «помаранчевою революцією» в Україні. Однак, на відміну від комуніст. та ісламського «революційного експорту», справа експорту «кольорових революцій» обмежується переважно експортом ідей. Загалом Е.р. може мати різні форми — ідеологічно-пропагандистську (експорт ідей), фінансову та збройну.

Експорт революції як ідеологема більшовизму. Виходячи із концепції «світової революції», більшовицьке кер-во вважало перемогу «пролетарської революції» в Росії лише першим кроком на шляху до здійснення всесвітньої пролетарської революції через поширення революцій, подібних російській, у тогочасних провідних капіталіст. країнах. Більше того, тривалий час більшовицькі керманичі, зокрема В.*Ленін*, наголошували, що «в одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна». Саме тому більшовики й намагалися експортувати революцію — і перш за все до тих країн, що утворилися на теренах колиш. *Російської імперії.* Саме як Е.р. можна характеризувати відому «тріумфальну ходу радянської влади». Зокрема, на тер. України 1917—19 за допомогою більшовицької агітаційно-пропагандистської роботи та фінансового сприяння кілька разів утворювалися повністю залежні від більшовицького кер-ва, хоча й формально незалежні, укр. держ. інституції, що потім кликали на допомогу рос. Червону армію (див. *Радянська армія*). З третього разу експорт рос. революції в Україну таки вдався.

Передчуття перемоги у всесвітньому масштабі, яку обіцяв сплеск революц. руху в Зх. Європі, змусило більшовиків ініціювати створення в берез. 1919 *Інтернаціоналу Комуністичного.* Його осн. завданням стала координація планів революц. і комуніст. груп у різних країнах. Фактично розробка цих планів здійснювалася за сприяння й активної участі рос. представників. У РСФРР почали діяти представництва закордонних комуніст. партій. Була розгорнута мережа навч.-тренувальних центрів, де готувалися кадри професійних революціонерів з-поміж закордонних громадян для роботи у відповідних країнах. Закордонних революціонерів щедро фінансували, переважно за рахунок експропрійованих більшовиками коштовностей. Однак через брак сил та громадян. війну в самій Росії більшовики не змогли надіслати війська Червоної армії до утворених 1919 Баварської, Словацької та Угорської радянських республік, і останні були ліквідовані, не дочекавшись допомоги з РСФСР.

Фінансову, орг. й військ. допомогу більшовики надавали в першу чергу революц. орг-ціям країн, які вважалися «слабкою ланкою» капіталізму. 1919—23 Москва намагалася здійснити Е.р. у Фінляндію, Польщу, Естонію, Латвію, Литву, Болгарію, Румунію, Німеччину, Угорщину, Чехословаччину.

Водночас із діями на зх. напрямку більшовицьке кер-во намагалося експортувати революцію і до країн Сходу. Тут передусім планувалося використати нац.-визвол. рухи, оскільки про вплив *пролетаріату* в цих країнах говорити не доводилося. Один із засн. Комуніст. (III) Інтернаціоналу Л.*Троцький* зауважував у серп. 1919, що «дорога в Індію, можливо, виявиться для нас у даний період більш прохідною й більш короткою, аніж шлях до Угорщини». Й хоча похід в Індію не став реальністю, в одній з найбільш слабких, на думку більшовиків, ланок брит. колоніалізму — Персії — була здійснена спроба Е.р. за звичним сценарієм — створення там (на пн. сучасного Ірану) Гілянської рад. республіки, а потім надання їй військ. допомоги. Однак міжнар. становище спочатку змушувало більшовиків приховувати свою збройну й фінансову допомогу цьому утворенню, а згодом і взагалі відмовитися від того, щоб його підтримувати. Е.р. в сх. напрямку обмежився тер. колиш. Рос. імперії.

«В огні світової соціалістичної революції пролетаріат порве пута неволі...». Плакат роботи художника О. Маренкова. 1921.

Для просування «світової революції» в зх. напрямку більшовики використовували укр. компарт. субцентр. 1919 на тер. України формувалися інтернац. збройні загони, які мали поширювати більшовизм за кордоном. У трав. 1920 було створено спец. *Закордонний відділ при ЦК КП(б)У* — Закордот (рос. — «Закордонный отдел»), що координував підривну роботу революц. організацій у прилеглих до України державах. 1924 було проголошено Молдавську Автономну Соціаліст. Рад. Республіку (див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*), що мало ініціювати революцію в Румунії.

Навіть після переходу до *нової економічної політики* більшовицькі керманичі далеко не відразу усвідомили безперспективність сподівань на світ. революцію. Так, 1926 вони намагалися використати страйк англійських шахтарів для початку революції в Англії, планували підняти революційне повстання в Австрії та Китаї тощо. Однак з часом частина більшовицького керівництва на чолі з Й.*Сталіним* втратила інтерес до Е.р. й зосередилася на державному будівництві соціалізму в одній країні — *СРСР.* Ті більшовицькі лідери, які відстоювали ідею світової революції, були усунуті від реальних важелів влади і згодом репресовані (Г.*Зінов'єв*, Л.Каменєв), Л.Троцький був висланий за кордон (там він утворив IV Інтернаціонал, одним з програм-

них завдань якого стало втілення у життя ідеї Е.р.).

Формально не відмовляючись від декларованих намірів здобути перемогу у світ. масштабі, сталінське кер-во на практиці стало використовувати Комуніст. Інтернаціонал в рос. нац. інтересах. Офіційна формула зовн. політики Кремля, широко розрекламована Комуніст. Інтернаціоналом, стверджувала неприпустимість збройного втручання в справи ін. країн. При цьому комуністи ін. країн найчастіше використовувалися зі шпигунською метою. 1936 у бесіді з англ. кореспондентом Й.Сталін навіть назвав «чепухой» ідею Е.р., що розумілася як насадження комуніст. ладу в ін. країнах з допомогою військ. агресії. На міжнар. арені СРСР дедалі активніше почав використовувати нац. ідеї, реалізувавши їх, зокрема, в актах приєднання до СРСР 1939 *Західної України*, Зх. Білорусі, 1940 — *Буковини Північної* та *Бессарабії*. Щоб досягти певних поступок у переговорах із США та Великою Британією, 1943 було розпущено Комуніст. Інтернаціонал. Збільшення кількості країн соціаліст. табору після *Другої світової війни* стало наслідком урахування світ. спільнотою реальної військ. потуги СРСР.

Після проголошення М.*Хрущовим* доктрини мирного співіснування країн з різним сусп. укладом та декларування тези, що нова світ. війна не є фатально невідворотною (ця позиція була підтверджена на Нараді представників 81 комуніст. та робітн. партії, що відбулася в листоп. 1960 в *Москві*), було заявлено про неприпустимість Е.р. й водночас оголошувалася боротьба проти «імперіалістичного експорту контрреволюції».

Літ.: Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1964; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1929). К., 1996; *Сидак В.С., Козенюк В.А.* Революцию назначить... экспорт революции в операциях советских спецслужб. К., 2004.

Г.Г. Єфіменко.

ЕКСПРОПРІÁЦІЯ, як юридичний термін. Терміном «експропріація» (лат. exprорriatio, від exproprio — позбавляю власності) в юриспруденції означають примусове безоплатне або оплачуване відчуження майна органами держ. влади, як правило, незалежно від згоди власника. Об'єктом Е. може бути як нерухоме (напр., земля, підпр-ва), так і рухоме (благородні метали, дорогоцінне каміння тощо) майно. Осн. видами Е. є: націоналізація, реквізиція і конфіскація.

Націоналізація як підстава для набуття *державою* власності може бути платною і безоплатною. Реквізиція здійснюється здебільшого на платній основі у випадках надзвичайного характеру (стихійного лиха, епідемій тощо) в порядку, встановленому законодавством. Конфіскація майна провадиться в разі скоєння певною особою правопорушення, причому майно вилучається на безоплатній основі.

Е. належить до первинних способів набуття права власності, оскільки придбання власності здійснюється не шляхом правонаступництва, а всупереч волі попереднього власника. Тому порядок придбання визначається лише законом, а не угодою сторін або односторонніми вольовими діями попереднього власника.

Е. є одним з виявів суверенітету д-ви. Законом України «Про власність» (1991) заборонено Е. без виплати компенсації. Виняток становить безоплатне вилучення (конфіскація) майна у власника за рішенням (вироком) суду, Вищого арбітражного суду чи ін. компетентного органу (посадової особи) як санкція за вчинене правопорушення.

В.М. Коссак.

ЕКСПРОПРІÁЦІЯ ЕКСПРОПРІÁТОРІВ, як революційне гасло. Термін «експропріація експропріаторів» увів до наук. обігу К.*Маркс*. В заключному слові до 1-го т. своєї осн. праці з політекономії «Капітал» він писав: «Централізація засобів виробництва й усуспільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає. Б'є остання година капіталістичної приватної власності. Експропріаторів експропріюють».

Втім, як засвідчили істор. події, факти посилення сусп. характеру вир-ва в ході розвитку капіталізму та посилення конфронтації між власниками засобів виробництва і найманими працівниками в епоху *індустріалізації* не означали, що єдиним виходом з цієї колізії є примусова ліквідація великої приватної власності. В провідних капіталіст. країнах переважна ч. соціал-демократії зробила з аналізу цих фактів ін. висновок: про можливість накопичення елементів соціалізму (див. *Соціалізм*) у рамках власне капіталістичного поступу.

На відміну від переважної ч. загальноєвроп. соціал-демократії, *Російська соціал-демократична робітнича партія* в основу програми своїх дій поклала «істину» — що насильницька Е.е. є об'єктивною необхідністю подальшого екон. розвитку людства, а тому робила все від неї залежне, щоб поляризувати відносини між працею та капіталом.

Перша світова війна вкрай загострила й без того непросту сусп.-політ. ситуацію в *Російській імперії*. В утворених після *Лютневої революції 1917* радах надзвичайної популярності набули гасла «Земля — селянам!» та «Заводи і фабрики — робітникам!» Кер-во РСДРП(б) всіляко підтримувало ці лозунги, інтерпретуючи їх як прояви істор. процесу Е.е. При цьому ігнорувалася очевидна неправомірність використання поняття «експропріація експропріаторів» в Рос. імперії, оскільки монополізація капіталу тут ще не досягла на той момент того ступеня, коли, згідно з К.Марксом, була можливою та необхідною Е.е. Свідченням цього було, зокрема, те, що робітн. клас Рос. імперії за своєю чисельністю набагато поступався *селянству*, яке в осн. своїй масі мало у власності засоби вир-ва (землю, худобу, с.-г. реманент). Незважаючи на це, *більшовики* перетворили поняття «експропріація експропріаторів» у гасло і почали реалізовувати ідею насильницької Е.е. на практиці.

Однак термін «експропріація експропріаторів» довелося трансформувати в більш точний та дохідливий для нових «експропріаторів» — «грабь награбленное». Синонімом революц. Е.е. став також вираз «усе відібрати та поділити».

Проте поділ засобів вир-ва між усіма громадянами не входив у плани більшовиків. Адже про усуспільнений характер вир-ва

тоді годі було б і говорити. Крім того, для утвердження більшовицької влади необхідні були колективізація дрібного вир-ва, ліквідація товарно-грошових відносин та централізоване планове госп-во. Тому спочатку більшовики спробували експропріювати все, що можна було експропріювати. Однак після невдалої спроби запровадження *«воєнного комунізму»* більшовицьке кер-во з метою нормалізації становища було змушене перейти до *нової економічної політики*, надавши селянам землю в приватне користування й навіть повернувши ч. раніше експропрійованих невеликих підпр-в їхнім колиш. власникам. Комуніст. перетворення залишалися незавершеними. 1928—29 почався новий наступ на «експропріаторів», якими на той час, за більшовицьким визначенням, були т. зв. куркулі. Гасло «грабуй награбоване» знову стало актуальним. Політика «ліквідації куркульства як класу» фактично була політикою війни з селянством, зокрема з тією його частиною, яка у своєму існуванні ще мало залежала від влади. Особливо запеклою ця боротьба була в Україні, де внаслідок *колективізації сільського господарства* та *голодомору 1932—1933 років в УСРР* загинули мільйони людей.

Після *Другої світової війни* рад. досвід Е.е., щоправда обережно, був використаний в ін. країнах т. зв. соціаліст. табору.

На поч. 21 ст. гасло «експропріація експропріаторів» повністю втратило свій сенс.

Літ.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. В кн.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 4. К., 1959; *Маркс К.* Капітал, т. 1. Там само, т. 23, розділ 24; *Ленін В.І.* Держава і революція. В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 33. К., 1973; *Його ж.* Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. Там само, т. 34; *Його ж.* Чергові завдання Радянської влади. Там само, т. 36; *Бухарин Н.И.* Избранные произведения. М., 1990; *Карр Э.* История Советской России, кн. 1, т. 1—2. Большевистская революция. 1917—1923. М., 1990; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996; *Його ж.* Російська революція 1917 року: новий погляд. К., 2003.

Г.Г. Єфіменко.

ЕКСТЕ́Р Олександра Олександрівна (дівоче прізв. — Григорович; 19(06).01.1882—17.03.1949) — художниця, театральний декоратор, педагог. Н. в м. Бєлосток (нині м. Бялисток, Польща). Від 1885 жила в м. *Сміла*, згодом у *Києві*. 1892—97 навч. в Київ. г-зії св. Ольги, 1901 — вільна слухачка Київ. худож. уч-ща. Після одруження відкрила в будинку свого чоловіка М.Екстера в Києві худож. майстерню, де в різні роки бували А.*Ахматова,* І.*Еренбург*, В.Шкловський, М.Гумільов, Б.Лівшиць, Д.Бурлюк, С.Юткевич та ін. 1907 поїхала в Париж (Франція), де познайомилася з П.Пікассо, Г.Аполлінером. 1908 вперше виставила свої картини на київ. показах нового авангардно-футуристичного мист-ва, влаштованих редакцією ж. «В мире искусств».

Упродовж 1909—20 жила й працювала в Києві, *Одесі*, *Москві*, *Санкт-Петербурзі*, Парижі; брала участь у виставках (1910 — «Салон Іздебського І.» в Одесі й Києві, 1914 — «Кільце» в Києві та ін.). Від 1915 Е. починає працювати як театральний сценограф-декоратор. Її оформлення спектаклів у Камерному театрі О.Таїрова в Москві було новаторським переворотом у театрально-декоративному мист-ві. Е. разом із худож. Є.Прибильською і театрознавцем М.Давидовою сприяла відродженню сел. промислів. 1918 — чл. Т-ва діячів мист-в у Києві, входила до складу Бюро з підготовки Всеукр. з'їзду діячів мист-в, виступала на відкритті виставки декоративних робіт нар. художниць Є.Прибильської і Г.*Собачко-Шостак*. 1918 — відкрила в Києві студію декоративного мист-ва, де навч. П.Челіщев, О.Тишлер, Н.Шифрін та ін.; там же давала уроки малювання, живопису й театрально-декоративного мист-ва, виконувала підряди на театральні та оформлювальні роботи, створювала костюми для балетної групи М.Мордкіна і балерини Б.Ніжинської. 1920 в Києві працювала над ескізами костюмів для театрів, а також над ескізами парадної військ. форми

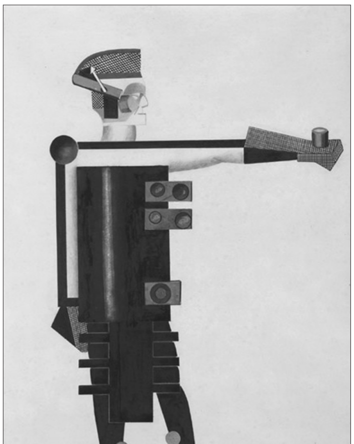
О.О. Екстер.

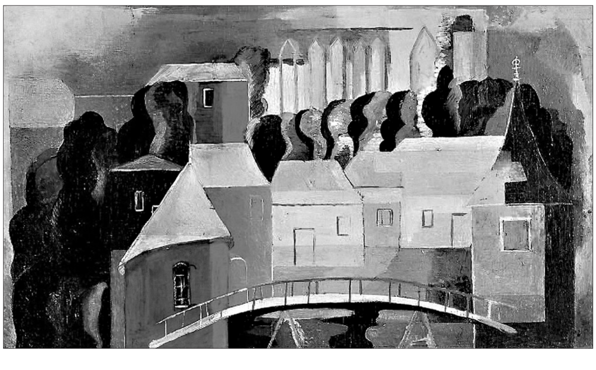
Екстер О. Конструкція. 1922—1923.

Екстер О. Флоренція. 1922.

Екстер О. Ескіз костюма «Вартового енергії» для художнього кінофільму «Аеліта» режисера Я. Протазанова. 1924.

Екстер О. Вид на міст. 1938.

для Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1924 переїхала до Парижа, де викладала в Акад. сучасного мист-ва. 1929 — учасниця виставки «Український живопис 17—19 ст.» у Києві. Протягом 1930—40 займалася створенням і розписом декоративних панно, ілюстрацією книг, брала участь у виставках в Європі та Америці.

П. у Фонтене-о-Роз, поблизу Парижа.

Літ.: Выставка декоративных рисунков Е.И. Прибыльской и Ганны Собачко. «Театральная жизнь», 1918, № 9; *Коваленко Г.Ф.* Александра Экстер. М., 1993.

М.О. Рибаков.

«ЕКСТРА́КТ ІЗ УКА́ЗІВ, ІНСТРУ́КЦІЙ ТА УСТАНО́ВЛЕНЬ» 1786 — зб. нормативних актів, які закріплювали основи сусп., екон. і політ. відносин, що склалися на той час на укр. землях, які перебували в межах кордонів *Російської імперії.*

Щоб узгодити стару адм. практику з вимогами нового рос. законодавства, чиновники Малорос. експедиції Правительствуючого Сенату підготували збірник, основою якого стали *«Екстракт малоросійських прав» 1767*, «Учреждение для управления губерний Всероссийской империи» 1775, ін. акти царської влади, прийняті 1767—86. Збірник доповнено і перероблено порівняно з «Екстрактом малоросійських прав» 1767. Із нього вилучено окремі розділи, натомість додано історію кодифікації та перелічено джерела права, що діяли в *Лівобережній Україні*, а також доповнено новими розділами, зокрема про охочекомонні (наймані) компанійські (кінні) полки (див. *Компанійці*), про приєднання деяких містечок до *Катеринославського намісництва*, про старообрядців (див. *Старообрядництво*), які поселилися на укр. землях. Затверджений Правительствуючим Сенатом збірник було розіслано в присутствія, що запроваджувалися на укр. землях, для практичного застосування.

Літ.: *Василенко Н.П.* Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. Чернигов, 1902; *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

В.А. Чехович.

«ЕКСТРА́КТ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ ПРАВ» 1767 — зб. систематизованих витягів із правових норм, які діяли в *Гетьманщині.* Зб. уклав правитель Канцелярії генерал-губернатора *Лівобережної України* О.*Безбородько* за безпосереднім розпорядженням президента 2-ї *Малоросійської колегії* П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*). Призначався для Натальїна, обраного депутатом *Комісії законодавчої 1767—1768* від Малорос. колегії. Виданням «Е.м.п.» певною мірою передбачалося відновлення чинності законодавства Гетьманщини і місц. самоуправління (перед скасуванням *гетьманату інституту* 1764), зрівняння в правах укр. *козацької старшини* й *шляхти* з рос. *дворянством.* У зв'язку з цим значну увагу було приділено *звичаєвому праву*, яке діяло в роки визвол. війни серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*), але пізніше було звужене старшинською адміністрацією і царським урядом. Структурно зб. складається зі вступу, 16 розділів (про гол. управління в *Малоросії*, про суди, про права, про порядок ведення справ у судах, про держ. маєтності, про ревізії, про держ. прибутки, про комісаріат, про міста, про привілеї шляхти та її маєтки, про переваги *духовенства* та його маєтності, про «свободи» й угіддя *козаків*, про урядовців, про артилерію, про «простий народ», про ніжин. греків), Інструкції про суди 1730 та копії Відомостей про чини 1765. Витяги з правових норм подано з урахуванням хронологічної послідовності прийняття відповідних законодавчих актів. 1786 чиновники Правительствуючого Сенату переробили «Е.м.п.» — вилучили з нього деякі розділи та натомість доповнили матеріалами про кодифікацію прав в Україні й новими законами 1767—86 (див. *«Екстракт із указів, інструкцій та установлень» 1786*). Хоча і первинний, і перероблений тексти «Е.м.п.» юридично закріплювали закріпачення селян (див. *Кріпацтво*), однак царський уряд зб. не санкціонував. Оригінал «Е.м.п.» зберігається у фондах Рос. держ. істор. архіву (м. *Санкт-Петербург*).

О.І. Гуржій.

«ЕКСТРА́КТ ПРО СЛОБІДСЬКІ́ ПОЛКИ́» — зб. документів офіц. походження, що зберігся у вигляді копії, виготовленої не пізніше поч. 2-ї пол. 18 ст. для *сотника* А.Головинського — батька П.Головинського — укр. історика, який мав цей збірник у своєму розпорядженні. Екстракт складається з кількох частин: 1) виписок з архіву колишніх Розрядного й Посольського приказів (18 пунктів), надісланих Кабінетом міністрів імп. *Анни Іванівни* до Комісії слобідських полків, ств. 1733 у м. *Суми*; 2) витягів з відповідей слобідських полковників на запити Комісії; 3) витягів з подань Комісії до імператриці з резолюціями імператриці (про час поселення *слобідських козацьких полків* та про привілеї; про чисельність старшини і *козаків*, які служили в слобідських полках; про ротмістрів і підрапортних; про кількість провіанту, який з 1700 видавався полкам на квартири; про утримання, яке одержувала старшина, і витрати на полкові *ратуші*; про осіб, що володіли землями, залишеними попередніми власниками — козаками; про пошту, утримувану козаками та приватними особами; про здирства; про кількість *підпомічників*, призначених різним старшинам; про кількість сотень у кожному полку, про кількість козаків, їхніх дітей).

Водночас із відповідями на запит Комісії слобідських полків полковники порушили перед царським урядом клопотання про підтвердження привілеїв. У відповідь на нього надійшов указ імператриці «Про підтвердження даних раніше привілеїв...» від 11 серп. (31 лип.) 1734, який, однак, не справдив надій козаків і старшини слобідських полків.

Ще одна ч. «Екстракту» — осн. за чисельністю документів — це витяги з робочих документів самої Комісії, що містять відомості про історію слобідських полків та опис соціально-екон. і правового становища всіх станів *Слобідської України.*

Літ.: Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний, т. 2. Х., 1890.

І.Л. Бутич.

ЕКУМЕНІ́ЧНИЙ РУХ (екуменізм — від грец. οἰκουμένη — все-

світ; заселена земля) — об'єднавчий рух християн. церков (див. *Християнство*), започаткований на Всесвітній місіонерській конф. 1910 в м. Единбург (Велика Британія). Набув нових форм і динамічної спрямованості після 1948, коли було створено *Всесвітню раду церков* (ВРЦ), до якої увійшла більшість протестантських (див. *Протестантизм*), а також правосл. (див. *Православ'я*) та старокатол. церков. В Е.р. бере участь і РКЦ (див. *Католицизм*, *Римська курія*). Один із 16 документів, прийнятих II Ватиканським собором (1962—65), має назву «Декрет про екуменізм». У трав. 1995 папа *Іоанн Павло II* видав послання про екуменічний обов'язок християн. церков — «Хай будуть усі єдині».

Утворення ВРЦ не привело до ліквідації віросповідних відмінностей, проте сприяло процесам інтеграції в реліг. житті, зокрема повороту в богословських дослідженнях до опрацювання заг. «екуменічної еклезіології», пошуку шляхів «єдиного богослужіння». Теологи-екуменісти погоджують окремі розбіжності в реліг.-догматичних положеннях й водночас захищають уже усталені традиційні богословські догмати.

Е.р. є складним, суперечливим процесом. Різні точки зору на природу та ступінь християн. інтеграції в умовах заг. кризи релігії в сучасному секуляризованому світі не дають змоги екуменістам опрацювати єдину концепцію об'єднання християн. церков. Тому нині Е.р. розвивається переважно в таких напрямках: 1) міжконфесійний рух, 2) федерація церков, 3) повне взаємне визнання, 4) органічний союз.

Керівні органи Е.р. співпрацюють з різними міжнар. християн. конфесійними об-нями (Всесвітньою лютеранською федерацією, Всесвітньою методистською радою, Всесвітнім альянсом реформатських церков, англіканськими (ламбетськими) конференціями та ін.) і міжконфесійними об-нями в нац. масштабах окремих країн (зокрема, Нац. радою церков Христа в США, Брит. радою церков та ін.). ВРЦ співпрацює з такими реліг. екуменічними орг-ціями, як Конференція церков Тихоокеанського регіону і Всеафр. конференція церков, підтримує стосунки з різними галузевими міжнар. орг-ціями, зокрема Всесвітньою федерацією студентів-християн.

Після проголошення незалежності України активну участь в екуменічних зустрічах бере *Українська греко-католицька церква*. Однак укр. православ'я, яке поділене на кілька церков, поки що залишається поза світ. екуменічним рухом.

П.Л. Яроцький.

ЕЛЕ́КЦІЯ ВІ́ЛЬНА ПОГОЛО́ВНА (Elekcja volna viritim) — таку назву мав сейм *Речі Посполитої*, на якому обирався польс. король й одночасно вел. князь литов. Ця назва походить від однойменної назви принципу, що у часи виборної монархії (1573—1791) змінив ін. принцип — elekcja vivente rege, згідно з яким вибори нового короля відбувалися за життя його попередника, співправителем якого та/чи спадкоємцем якого ставав новий король. Так, 1529 за життя польс. короля та вел. князя литов. *Сигізмунда І* Старого (1467—1548) його наступником — польс. королем та вел. князем. литов. — було проголошено його сина — Сигізмунда Августа. Проти цього гостро протестувала *шляхта*, яка побоювалася встановлення в країні спадкової монархії і вважала своїм природним правом вільне обирання польс. короля. Однак Сигізмунд І Старий шляхом поступок шляхті все-таки зміг короновувати сина 1530. Та після смерті *Сигізмунда II* Августа (1572; він не мав потомків, і отже, був останнім з династії *Ягеллонів*) при обранні нового короля (ним став Генріх Валуа; див. *Генрикові статті 1573*) шляхта досягла своєї мети.

За умовами Е.в.п. деталі майбутніх виборів спочатку обговорювалися на конквокаційному сеймі, а потім оголошувався власне елекційний сейм, у якому брали участь не лише сенатори та земські посли, а й уся шляхта (поголовно; лат. viritim) й делегати від деяких міст. Вибори відбувалися неподалік від *Варшави* поблизу с. Воля. Місце зібрання — «коло» оточувалося ровом та валом. Поруч з «колом» ставився великий намет — шопа, де радилися сенатори й земські посли в присутності примаса — архієпископа Гнєзненського, який був главою католицької церкви Речі Посполитої і в період безкоролів'я виконував функції глави держави (див. *Інтеррекс*). Шляхта голосувала воєводствами в присутності земських послів, останні мали передавати результати волевиявлення шляхти сенаторам. Керував сеймом *маршалок*, який спеціально обирався сеймом для того, щоб оголошувати вибір короля, і який під час свого обрання присягався, що не підпише виборчого диплома в разі, коли елекція не буде здійснена при «згоді всіх і кожного зокрема». Новооголошеного маршалком короля номінував далі примас. Всього відбулося 10 Е.в.п. (1573, 1575, 1587, 1632, 1648, 1669, 1674, 1697, 1733, 1764). Е.в.п. була скасована Конституцією 3 травня 1791.

Літ.: *Кареев Н.* Исторический очерк польского сейма. М., 1888; *Gloger Z.* Elekcyjność i elekcje królyw. В кн.: *Gloger Z.* Encyklopedia Staropolska, t. 1—2. Warzawa, 1958; Elecja wolna viritem. В кн.: Maly slownik historii Polski. Warzawa, 1964.

П.В. Голобуцький, О.О. Михайлов.

ЕЛІ́ТА (від лат. eligo — вибираю та франц. élite — краще, добірне), **як поняття в соціології та політології.** Термін «еліта» набув поширення на поч. 20 ст. Ним позначають стрижневе поняття тих теорій, які стверджують, що необхідною складовою частиною будь-якої соціальної структури є наявність у ній найвищої, привілейованої верстви або верств людей — власне еліт, які здійснюють творчі функції — управління, розвитку науки та мистецтва — на противагу нетворчим, репродуктивним функціям, виконуваним іншою частиною населення. Ідеї, що склали підгрунтя сучасних теорій Е., беруть початок від відповідних ідей *Платона*, Т.*Карлейля*, Ф.*Ніцше*, самі ж ці теорії були сформульовані на поч. 20 ст. італійськими соціологами В.Парето, Г.Москою та Р.Міхельсом. Існують різні визначення поняття Е.: а) це люди, які мають найкращі професійні показники (В.Парето);

б) особи, які інтелектуально або морально вивищуються над масою, мають загострене почуття відповідальності (Х.*Ортега-і-Гассет*); в) це люди, наділені формальною владою (амер. соціолог А.Етціоні); г) творча меншість susп-ва на противагу нетворчій більшості (А.-Дж.*Тойнбі*) та ін. Спільним для цих визначень є один і той самий методологічний принцип їхньої побудови — протиставлення однієї частини людей, кількісно меншої, але якісно кращої, ін. частині — більш чисельній, але з менш вираженими суспільно важливими здібностями. Визнання чи заперечення фахівцями поняття Е. багато в чому залежить від загальнофілос. настанов та уподобань цих фахівців, зокрема від їхнього ставлення до проблеми нерівності людей, від розуміння плюралістичності розвитку істор. процесу. Так, елітаристи переважно скептично ставляться до поняття прогресу (див. *Прогресу історичного теорія*), схиляючись до концепцій істор. циклів (або ж циклів колообігу еліт; див. також *Циклічності теорії*). Нині поняття «еліта» переосмислюється в контексті теорії *глобалізації*, оскільки посилення світ. інтегративних процесів та глобальної нестабільності покладає більшу відповідальність на регіональних і нац. лідерів та інтелектуалів, підвищуючи вимоги до їхньої компетентності й готовності до змін (про використання поняття Е. в історіографії див. *Елітаризму підхід в історичній науці*).

Літ.: *Ашин Г.К.* Современные теории элиты: Критический очерк. М., 1985; История теоретической социологии, т. 4. М., 2002; *Мартинов А.Ю.* Історична соціологія (циклічна парадигма). К., 2004; *Осипова Е.В.* Социология Вильфредо Парето. СПб., 2004.

К.Ю. Галушко.

ЕЛІТАРИ́ЗМУ ПІДХІ́Д В ІСТОРИ́ЧНІЙ НАУ́ЦІ — методологічний напрям в історіографії, згідно з яким рушійним чинником істор. процесу є дії провідної верстви сусп-ва — *еліти.*

Своїми коріннями підхід сягає антич. філософії (*Платон*, *Арістотель*) та історіографії доби *Відродження* (італ. політ. мислитель Н.Макіавеллі). Як наук. напрям він сформувався в політ. історії 18—19 ст. під впливом ідей *романтизму* (Т.*Карлейль*) та волюнтаризму (Ф.*Ніцше*). У 2-й пол. 19 ст. стає складовою ч. державницького напряму в історіографії Німеччини, Польщі, *Російської імперії*, а в 20 ст. і в Україні (В.*Липинський*, В.*Дорошенко*; див. *Державницький напрям в українській історіографії*). На поч. 20 ст. він збагачується ідеями з соціології та політ. наук (італ. соціологи В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс), зазнає впливу з боку *консерватизму* (Х.*Ортега-і-Гассет*, П.Вірек, амер. соціолог Д.Белл та ін.) та інтелектуальних течій критики т. зв. масового сусп-ва (див. *Масового суспільства теорія*) і близьких до них *циклічності теорій* (О.*Шпенглер*, А.-Дж.*Тойнбі*).

Первісно поняття «еліта» тлумачилося як спадкова *аристократія* чи як аристократія духу. Поступово воно «соціологізувалося» і сьогодні ототожнюється переважно з такими поняттями, як «професійна еліта» (В.Парето), «провідна верства» (В.Липинський), «активна меншість» (А.-Дж.Тойнбі), «меритократія» (П.Вірек), «білі комірці» (Д.Белл). Подекуди воно визначається в біоенергетичному сенсі, напр., як «пасіонарії» (Л.Гумільов). Проблеми еліти є важливим напрямом досліджень у *соціальній історії* та *антропології історичній.*

Літ.: *Ашин Г.К.* Современные теории элиты: критический очерк. М., 1985; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. К., 1996; *Ливен Д.* Аристократия в Европе. 1815—1914. СПб., 2000; Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика, вип. 1—2. К., 2000—04; *Галушко К.* Консерватор на тлі доби. В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». К., 2002.

К.Ю. Галушко.

Е́ЛЛІНИ (від грец. Ἕλληνες) — самоназва греків. За доби *античності* майже протягом тисячі років (від 2-ї пол. 6 ст. до н.е. — до 4 ст. н.е.) Е. становили найчисленнішу групу осілого нас. Пн. Причорномор'я (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). За даними перепису 2001 в Україні проживало 91,5 тис. греків (див. *Греки в Україні*).

М.В. Скржинська.

ЕЛЛІНІЗА́ЦІЯ ГРЕ́ЦЬКОГО НАСЕ́ЛЕННЯ УКРАЇ́НИ 1926—1938 — умовна назва політики переведення культ. життя укр. еллінофонів (громадян грец. походження, які послуговуються грец. мовою), в т. ч. нар. освіти, на новогрец. мову — димотику (від грец. δημοτικός — нар., загальнодоступний). Осн. напрями цієї політики (див. також *Коренізації політика*) розроблені урядовою комісією ВУЦВК та РНК УСРР з вивчення становища греків України (серп.—верес. 1925). Концепція Е.г.н.У. викладена в статті голови грец. секції ЦК нац. меншин при ВУЦВК С.*Ялі* «Про умови відродження грецької народності». В ній, зокрема, вказувалося на неідентичність маріупольських грец. діалектів та новогрец. мови й на те, що димотика може застосовуватися в навч. процесі лише з певними корективами.

Запровадження димотики до навч. процесу почалося 1926/27 навч. р. зі створення 15 пробних груп у межах початкової шк. У 1928/29 навч. р. еллінізованими (поряд з укр. та рос. тут викладалася новогрец. мова) вважалися 52 перші, 25 других і 15 третіх груп початкової шк.; у 9-ти семирічках у старших групах новогрец. мова викладалася як навч. предмет. Наприкінці 1930-х рр. димотика частково застосовувалася в 10-ти семирічках; 2 семирічки і серед. школа вважалися повністю еллінізованими. Більшою або меншою мірою димотика використовувалася викладачами в 11 початкових шк. Попервах учителів готували на короткотермінових курсах перекваліфікації учителів грец. походження, що проводилися щорічно від 1926. Із 1929 центром підготовки викладачів для грец. шк. став грец. сектор при Маріупольському пед. технікумі (згодом — Маріупольський грец. педагогічний технікум).

Важливе місце в розвитку нац. к-ри відводилося грец. видву в *Маріуполі* (утворене 1930) і грец. філії Укрдержнацменвидаву в *Харкові.* 27 листоп. 1930 вийшов перший номер газ. «Колехтівістіс», а пізніше — ж. «Неос Махітіс» і «Піонєрос». У берез. 1934 розпочалося видання літ. альманаху «Неон Зої». В 1920—30-ті рр.

проводилися спеціальні дослідження к-ри та мови греків Маріуполя. Основи вивчення й класифікації маріупольських говірок були розроблені держ. комісією ВУЦВК, ЦК КП(б)У та Наркомосу УСРР 1925. Від 1926 вивчення зазначених діалектів здійснював Маріупольський музей краєзнавства, а 1928—30 до цієї роботи приєдналася експедиція *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*. На поч. 1930-х рр. у Маріуполі розпочав свою діяльність грец. нац. театр.

Об'єктивними перепонами в реалізації політики Е.г.н.У. були заплутаність культ. проблем грец. нас. України, з одного боку, й нездатність тогочасного уряду послідовно ці проблеми вирішувати — з другого. 1933 уряд УСРР в особі наркома освіти В.*Затонського* зізнався в цілковитій безпорадності при вирішенні «грецької проблеми в УСРР» шляхом проведення політики еллінізації в напрямі поглинання культури маріупольських греків к-рою власне грецькою (у ст. В.Затонського «З питань національної політики на Україні» вперше констатовано, що Е.г.н.У. в тому вигляді, як вона запроваджувалася, мала асиміляційне спрямування). Штучність та непослідовність держ. рішень істотно ускладнювали політику еллінізації. Крім того, хронічно не вистачало навч. літ., що шкодило освіт. процесові в еллінізованих закладах, а саме місц. нас. виявилося непідготовленим до мовної реформи.

В історії Е.г.н.У. можна виділити 3 осн. етапи: 1-й — 1926—29 — визнання димотики, а не місц. діалектів, розмовною й офіц. мовою рад. греків; гальмування еллінізації через нестачу навч. літ.; опір нас. нововведенням; перетворення еллінізації на знаряддя ідеологічної боротьби. 2-й — 1930—33 — занепад політики еллінізації в умовах колективізації грец. села й *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, посилання на невдачі політики еллінізації як на аргумент на користь згортання політики коренізації в Україні. 3-й — 1934—38 — формальне продовження Е.г.н.У., яке насправді прикривало згортання нац.-культ. відродження греків в Україні.

Літ.: *Ялі С.* Об условиях возрождения греческой народности. «Наша правда», 1925, 17 сентября; *Його ж.* Греки в УСРР. Х., 1931; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. — початок 30-х років XX ст. К., 1999.

Л.Д. Якубова.

ЕЛЛІНІ́ЗМ, період еллінізму в Північному Причорномор'ї. Е. (елліністичний період) — багатозначне, передусім хронологічне поняття, введене в 30-ті рр. 19 ст. нім. історикомЙ.-Г.*Дройзеном* для виокремлення в історії країн Сх. Середземномор'я особливого періоду, характерною ознакою якого була інтенсивна взаємодія грец. та сх. традицій у к-рі, ідеології, економіці, соціальній та політ. сферах тамтешніх *цивілізацій*. Хронологічні межі Е. визначаються від походів Александра Македонського (330-ті рр. до н.е.) до захоплення *Римом Стародавнім* Єгипту й припинення царювання в ньому династії Птолемеїв (30-ті рр. до н.е.).

В *античних державах Північного Причорномор'я* в елліністичний період відбувалася взаємодія грец. та місц. традицій, сх. впливи тут майже не простежуються. Період Е. для греків Пн. Причорномор'я історики поділяють на 2 етапи — розквіту і занепаду. На першому етапі — 30-ті рр. 4 ст. до н.е. — серед. 3 ст. до н.е. — у причорномор. греків пожвавлюється екон. життя, відбувається швидке зростання обсягів вир-ва, розвивається міжнар. торгівля; розширюються с.-г. тер., йдуть перерозподіл та концентрація земель, активізується процес станового розшарування нас., загострюються соціальні суперечності. Характерним був вплив і проникнення місц. традицій у к-ру, мист-во, ідеологію та релігію. Другий етап — 2-га пол. 3 ст. до н.е. — 20-ті рр. 1 ст. до н.е. розпочався з кризи екон. життя. Для 110—63 до н.е. (залежність від *Понтійського царства*) історики фіксують цілковитий занепад попередніх традицій. Після 63 до н.е. в Пн. Причорномор'я поступово проникають традиції Рим. імперії.

Літ.: *Ранович А.Б.* Эллинизм и его историческая роль. М.—Л., 1950; *Зельин К.К.* Основные черты эллинизма... «Вестник древней истории», 1953, № 4; *Кошеленко Г.А.* Греческий полис на эллинистическом Востоке. М., 1970; Причерноморье в эпоху эллинизма. Тбилиси, 1985; Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990; Эллинизм. Восток—Запад. М., 1992; *Пети П., Ларонд А.* Эллинистические цивилизации. М., 2004.

Н.О. Лейпунська.

«ЕЛЬВО́РТІ РО́БЕРТ І ТО́МАС» — акціонерне т-во. Одне з найбільших 1908—17 у галузі вир-ва агрономічної техніки в усій *Наддніпрянській Україні*. Засноване вихідцями з Великої Британії. Почало діяти 1908 на базі відкритого 1874 з-ду землеробських машин, що знаходився в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) і на якому працювало тоді від 1600 до 2000 робітників. При з-ді містилося й правління, до якого входили А.Юнгман (дир.-розпорядник), Р. і Т. Ельворті (директори). Осн. капітал т-ва сягав 8 млн *рублів*, вартість нерухомого майна становила майже 2,5 млн руб. Окрім з-ду, т-во мало комерційні від-ня в мі-

Пам'ятник братам Р. і Т. Ельворті в м. Кіровоград. Фото початку 21 ст.

«Акціонерне товариство Ельворті» в м. Єлизаветград (нині м. Кіровоград). Фото 1913.

стах *Умань*, *Черкаси*, *Миколаїв*, *Кривий Ріг*, *Вознесенськ*, *Каховка*, Ростов-на-Дону, Омськ, у Петропавловському порту (нині м. Петропавловськ-Камчатський; останні три — нині міста в РФ). Виробляло землеробські знаряддя, молотарки, просорушки, сі-

Меморіальна дошка братам Р. і Т. Ельворті на фасаді заводу «Червона зірка» в м. Кіровоград.

валки, устаткування для млинів та підпр-в харчосмакової пром-сті. Після *Лютневої революції 1917* т-во поступово занепало. Націоналізоване 1920 *більшовиками*. 1922 з-ду с.-г. машин, що знаходився у Єлизаветграді, присвоєно назву «Червона зірка».

Літ.: Акционерно-паевые предприятия России. М., 1913; ІМіС УРСР: Кіровоградська обл. К., 1976.

О.М. Машкін.

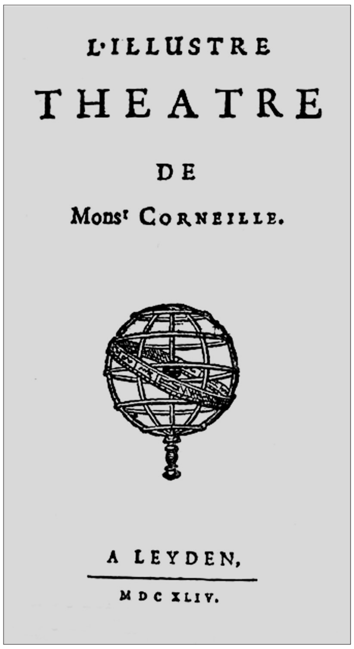
ЕЛЬЗЕВІ́РИ (Elsevier) — родина голл. друкарів, яка заснувала і володіла однойменною видавни-

Друкарська марка Ельзевірів (пустельник під деревом).

Сигнет (друкарська марка) Лодовейка Ельзевіра Старшого.

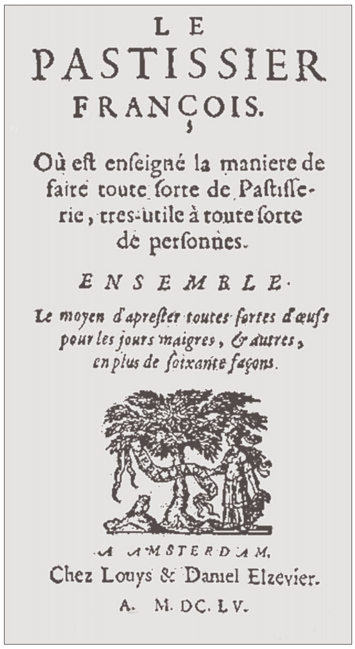

L'ILLUSTRE
THEATRE
DE
Monsr CORNEILLE.
A LEYDEN,
M DC XLIV.

Титульний аркуш одного з рідкісних ельзевірів із друкарською маркою «глобус». Лейден, 1644.

чою фірмою, добре відомою в Зх. Європі та Україні (існувала від 1581 до 1712; мала центри у Лейдені, а з 2-ї пол. 17 ст. — в Амстердамі, обидва — нині міста в Нідерландах). Засн. — **Лодовейк** Старший (імовірно, 1546—1617). З численної родини найбільше прислужилися видавничій справі

Фронтиспис одного з рідкісних ельзевірів. 1655.

LE
PASTISSIER
FRANÇOIS.
Où eſt enſeigné la maniere de faire toute ſorte de Paſtiſſerie, tres-utile à toute ſorte de perſonnes.
ENSEMBLE.
Le moyen d'apreſter toutes ſortes d'œufs pour les jours maigres, & autres, en plus de ſoixante façons.
A AMSTERDAM,
Chez Louys & Daniel Elzevier.
A. M. DC. LV.

Титульний аркуш одного із рідкісних ельзевірів із друкарською маркою «Мінерва під деревом». Лейден, 1655.

Лодовейк Старший, **Матіас**, **Бонавентура** (1583—1652), **Ісаак** (1596—1651), **Лодовейк** Молодший (1604—70), які розвинули міжнар. книготоргівлю, мали представництва своєї фірми в Англії, Німеччині, Данії, Франції, Італії, видавали книги різними мовами з різних галузей знань, зокрема цінними вважаються топографічні описи країн. Загалом було видано понад 2200 книг, бл. 3000 університетських дисертацій. Вид. Е. мали привабливе, вишукане оздоблення, чіткий, гарний шрифт, кишеньковий формат і були доступними в ціні, на них друкувалися спеціальні знаки: богиня Мінерва під деревом, пустельник під деревом, глобус, орел.

У НБУВ зберігається понад 1000 прим. видань Ельзевірів. Нині ельзевірами називають надруковані Е. книги.

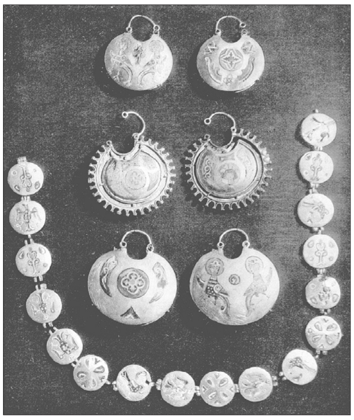
Літ.: *Аронов В.Р.* Эльзевиры. М., 1975; *Функе Ф.* Книговедение. М., 1982.

М.А. Шамрай.

ЕМА́ЛЬ (смальта, з франц. — émail, від франкського smeltan — плавити) — 1) склоподібна блискуча маса, яку використовують для покриття поверхні металевих або керамічних виробів; 2) ху-

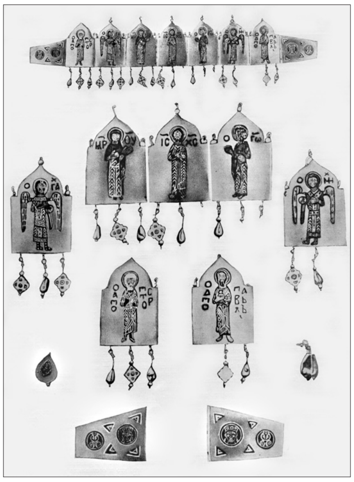

Керамічна чаша з поліхромним розписом. Київ, 11 ст.

Золоті колти та золоте намисто з перегородчастою емаллю. Київ, 11—12 ст.

дож. виріб з таким покриттям. За характером наплавлення емалі розрізняють техніку *виїмчастих емалей* (коли склоподібним покриттям заповнювали виїмки в металевій основі) та техніку перегородчастих емалей (коли маса заливалася між тонкими металевими перегородками). Вперше

Діадема з деісусом, виконана в техніці перегородчастої емалі. Київ, друга половина 12 ст.

техніку наплавлення емалі було застосовано бл. серед. 2 тис. до н.е., можливо, на о-ві Кіпр у Середземному м. У добу *античності* мист-во виготовлення емальованих виробів розповсюдилося в Галлії (істор. обл., що включала тер. сучасних Франції, Бельгії, Люксембургу, ч. Нідерландів та ч. Швейцарії), пізніше — у *Візантії*, звідки прийшло на *Русь*. У *Київській Русі* використовувалася техніка перегородчастих емалей; відомі речі тогочасного виготовлення сакрального та світського призначення (хрести, колти, діадеми та ін.).

Літ.: *Макарова Т.И.* Перегородчатые эмали Древней Руси. М., 1975.

Т.Л. Вілкул.

ЕМБЛЕМА́ТИКА (від грец. ἔμβλημα — рельєфна прикраса) — *спеціальна історична дисципліна*, об'єктом вивчення якої є емблеми — предмети або зображення людей, тварин, птахів, будівель, фантастичних істот тощо, що умовно виражають певне поняття чи ідею. Аналогічну функцію — умовного, знакового зображення — виконують символи (див. *Символіка*). Відмінність між емблемами та символами полягає в тому, що символи являють собою найпростіші накреслення (крапки, лінії) і можуть бути довільними абстракціями. Емблема завжди має еталонне зображення, сенс якого сприймається однозначно в масштабах країни, регіону чи всього світу або в межах того чи ін. сусп. простору. Вибір емблем, їх легітимність, значення залежать від конкретного переплетіння геогр., нац., реліг., станових, соціальних, парт. уявлень і догм. Ті чи ін. зміни будь-якого з цих уявлень можуть привести до того, що в сусп-ві будуть визнаватися одні й відкидатися ін. емблеми.

Генетично емблеми пов'язані з племінними тотемами — тваринами чи рослинами, що були об'єктами поклоніння для *роду* або племені як їхні родоначальники й охоронці. Як знаки вирізнення емблеми виникли фактично на початку людської *цивілізації* й служили для фіксації культових, правових та/чи майнових відмінностей. Поступово деякі з емблем набули загальнодерж. значення. За доби *середньовіччя* одним із гол. джерел для емблематичних зображень стали образи й сюжети *Біблії*. Серед емблем з'явилися такі, що передавали зміст певних моральних категорій (мужності, вірності, звитяги, відданості тощо), були умовними позначеннями природних та архіт. об'єктів (гірські вершини, видатні будівлі-пам'ятки тощо). Щоб відрізнити емблемне зображення того чи ін. об'єкта від звичайного, вдаються до стилізації — тобто до певних умовностей зображення, які відповідають певним нормам і правилам. Стилізація дає змогу людині при погляді на те або ін. зображення зрозуміти, чи є воно зображенням реального об'єкта, чи умовним зображенням тих чи ін. ідей, понять.

Деякі емблеми, зокрема *герби*, мають притаманну лише їм традицію побудови (див. *Геральдика*). Знаки орг-цій, партій, установ, цехів. підпр-в найчастіше відображають осн. особливості діяльності або спрямованості цих суб'єктів. Емблема, як правило, передає певну важливу інформацію, тому, досліджуючи емблеми, необхідно намагатися відшукати конкретні істор. корені тієї чи ін. емблеми, з'ясувати її походження.

Як галузь істор. знання Е. — порівняно молода наука, сам термін «емблематика» з'явився лише 1962 (вперше запроваджений проф. А.*Введенським*). Е. вивчає регалії, *інсигнії*, клейноди (див. також *Клейноди козацькі*), ордени, медалі, беджі, мони, печатки, монети, військ. арматуру, нарукавні, нашийні та нагрудні знаки, прапори, штандарти, держ., регіональні (земельні), міські та родові герби, різні тв. образотворчого мист-ва: живопис, гобелени, пластику, графіку (політ. плакат) тощо. Звичайно, ці предмети вивчають й ін. спец. істор. дисципліни, з якими плідно взаємодіє Е. Особливість емблематичних досліджень визначається тим, що вони орієнтовані на аналіз зображень як певних істор. кодів.

Літ.: *Введенский А.А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов. «Вопросы архивоведения», 1962, № 2; *Бабенко А.* Деякі питання радянської емблематики. «Архіви України», 1965, № 4; *Зайцев Б.П.* Эмблематика Советской Украины: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. Х.,

1969; *Ильинский В.* Профсоюзные эмблемы. «Советские профсоюзы», 1981, № 17; *Похлебкин В.В.* Международная символика и эмблематика. М., 1989; Эмблематика. В кн.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Каменцева Е.И.* Истоки советской эмлематики. «Гербовед», 1995, № 1.

М.Ф. Дмитрієнко.

ЕМІГРА́ЦІЯ, її мотиви та види. Е. (від. лат. emigro — виселяються, переселяються) — вимушене або добровільне переселення ч. населення з батьківщини до ін. країни на певний час або на постійне мешкання. Е. як соціально-політ. явище виникла на межі доби пізнього *середньовіччя* та ранньомодерного часу. Вважається, що термін «еміграція» запровадив до широкого вжитку іспанський юрист 16 ст. Ф. де Віторія. Спершу Е. означала виключно переселення з реліг. причин. І саме такими були перші хвилі європ. Е. Пізніше актуалізувалися й ін. фактори та мотиви еміграційних процесів. Відповідно до провідних чинників, які зумовлюють ту чи ін. еміграційну хвилю, розрізняють: 1) політ. або військ.-політ. Е. (її причинами можуть бути: громадян. війни, вивезення на примусові роботи, *депортації* опозиції, політ. репресії, переслідування інакодумства, придушення свободи слова, зборів тощо); 2) екон. чи трудову (заробітчанську) Е. (її гол. причинами є екон. депресії, стагнації, низький рівень життя, безробіття чи стихійні лиха на батьківщині емігрантів; зміни кон’юнктури міжнар. ринку праці, еміграційної політики д-в зі швидкими темпами розвитку, які запроваджують дозоване квотування та заохочують до еміграції осіб з високою фаховою спеціалізацією або, навпаки, низькокваліфіковану робочу силу для фізично важкої, непопулярної праці у важкій індустрії, с. госп-ві); 3) етнічну чи етнореліг. Е. (її причинами є: переслідування іновірців, дискримінації за реліг., мовною й етнічною ознаками, етнічні чистки, депортації народів та ін.); 4) внутр. (переселенську) Е. — переселення з одного місця на ін. в межах кордонів певної д-ви (її причинами можуть бути найрізноманітніші мотиви, зокрема освоєння нових земель). За тривалістю перебування емігрантів за кордоном розрізняють: постійну, тимчасову та сезонну (на періодичні заробітки) еміграції. Спеціально виокремлюють: 1) дифузну («розливну») Е., пов’язану з переселенням майже з усіх соціальних груп та прошарків нас., яка виникає внаслідок масштабних військ.-політ., екон., етнічних та ін. катаклізмів (еміграційні хвилі після *Першої світової війни* та *Другої світової війни*) та 2) одиничну Е., зумовлену індивідуальною мотивацією (возз’єднання родин тощо).

Великі географічні відкриття від серед. 15 до серед. 17 ст., реліг. війни 16—17 ст., революції 18—19 ст. були гол. причинами перших проявів Е. Класичними прикладами Е. стали, зокрема, переселення англ. пуритан до Голландії (нині Нідерланди) наприкінці 16 ст., а з 1605 — до Пн. Америки, переселення гугенотів із Франції до Швейцарії, Голландії, Німеччини та Англії після 1685, втеча роялістів із Франції наприкінці 18 ст. У 70-ті рр. 19 ст. емігрували комунари (див. *Паризька комуна 1871*) з Франції, соціалісти з Німеччини, учасники революц. та нац.-визвол. рухів з *Російської імперії*, в т.ч. з України. Після революцій 1917 в Російської імперії з Росії емігрували представники аристократії, дворянства, духовенства, вояки «Білої армії», ч. рос. інтелігенції, яка була не згідна з більшовицьким режимом. Після поразки *української революції 1917—1921* з України почали емігрувати представники різних нац.-демократичних партій та угруповань. По закінченні І світ. війни поряд з політичною набула поширення економічна Е. Останню цілеспрямовано стимулювали деякі д-ви. Напр., Франція, щоб збільшити ресурси робочої сили, які скоротилися внаслідок воєнних втрат у І світ. війні та низької народжуваності, протягом 1930-х рр. заохочувала імміграцію алжирців. У 30-ті рр. 20 ст. значних масштабів набула антифашист. Е. з Європи до Пн. Америки та *СРСР.* Масштабними були і еміграційні потоки нас. в роки II світ. війни та по її закінченні. Істотною була політ. Е. з Польщі та Угорщини після 1956 та з *Чехословаччини* після 1968 (див. *«Празька весна» 1968*). В 2-й пол. 20 ст. мала місце етнічна Е. з СРСР, зокрема вірмен та євреїв. Від поч. 90-х рр. 20 ст. чималих масштабів набуває т. зв. заробітчанська Е. з країн Сх. Європи та д-в *Співдружності Незалежних Держав.* Е. тієї чи ін. особи з д-ви, громадянином якої ця особа є, не завжди призводить до автоматичної втрати нею свого громадянства. Це питання регламентується законодавством д-ви, громадянином якої ця особа є. Д-ви, до яких прибувають політ. емігранти, як правило, надають їм право притулку. Порядок надання емігрантам громадянства країни проживання визначається законодавством цієї країни. Емігранти, які втратили громадянство і не одержали нового, стають апатридами, тобто особами, які не мають громадянства жодної країни. Деякі д-ви дозволяють колиш. своїм громадянам, які свого часу емігрували і змінили громадянство (чи автоматично втратили громадянство своєї країни) відновити громадянство в порядку т. зв. реінтеграції, тобто вступу в громадянство на більш пільгових умовах, ніж в ін. випадках.

Літ.: *Белов В.* Белое похмелье. Русская эмиграция на распутье. Опыт исследования психологии, настроений и бытовых условий русской эмиграции в наше время. М.—Пг., 1923; *Милюков П.Н.* Эмиграция на перепутье. Париж, 1926; *Шульгин В.В.* Три столицы. Берлин, 1927; М., 1991; Указатель периодических изданий эмиграции из России и СССР за 1919—1952 гг. Мюнхен, 1953; *Киперман А.Я.* Главные центры русской революционной эмиграции 70—80-х годов XIX в. В кн.: Исторические записки, т. 88. М., 1971; *Гросул В.Я.* Российские революционеры в Юго-Восточной Европе (1859—1873 гг.). Кишинев, 1973; Russian Émigré Authors. A Biographical Index and Bibliography of their Works on Theology, Religious, Philosophy 1921—1972. Boston, 1973; *Земсков В.Н.* Рождение «второй эмиграции» (1944—1952). «Социологические исследования», 1991, № 4; *Фельштинский Ю.* К истории нашей закрытости: Законодательные основы советской иммиграционной и эмиграционной политики. М., 1991.

О.В. Ясь.

ЕМІГРА́ЦІЯ ВІЙСЬКОВИКІ́В Армії УНР та УГА. Була спричинена поразкою *української революції 1917—1921.* Зазнавши по-

разки в боях з переважаючими силами супротивних військ, укр. війська змушені були відступити на тер. сусідніх з *Українською Народною Республікою* д-в — *Чехословаччини* (понад 4 тис. вояків), Польщі (15 тис.), Румунії (2 тис.). Там вони були інтерновані — роззброєні і примусово оселені в спеціально відведених таборах, зберігаючи при цьому свої управлінські структури (див. *Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки* та *Інтерновані формування Української Галицької армії*). Після ліквідації статусу інтернованих у Чехословаччині та Румунії 1923 і в Польщі 1924 укр. вояки набули статусу політ. емігрантів і розселилися в країнах Європи, перебралися до США й Канади. Тисячі колиш. військових навчалися у вузах Чехословаччини. В Польщі (м. Каліш) укр. військ. емігранти об'єдналися в укр. військ. станицю. В Чехословаччині було створено К-т опіки над емігрантами УГА. *Державний центр УНР на еміграції* ставив завдання зберегти орг. основи укр. війська і покладав це на штаб міністра військ. справ (1926). Роботу в цьому напрямі проводили т-ва вояків Армії УНР у Польщі (з 1924 — у Каліші) та Франції (з 1927 — у Парижі), орг-ції колиш. старшин укр. армії — «Громада старшин 6-ї стрілецької дивізії» в Польщі, «Спілка старшин» у Румунії, «Союз українських старшин» у Чехословаччині. Долею інвалідів опікувалася Укр. спілка воєн. інвалідів, заснована 1920 в Каліші. Емігрантські орг-ції також займалися збиранням, систематизацією та виданням воєнно-істор. матеріалів. Із 1925 в Польщі активно працювало «Українське воєнно-історичне товариство» (видавало зб. «За державність»), а в Празі — *Музей визвольної боротьби України*. Еміграція військовиків не була політично однорідною. Прогетьман. орієнтації дотримувалися військ. об-ня «Товариство запорожців» у ЧСР і Союз укр. старшин у Берліні (Німеччина). Частина військовиків-емігрантів прилучилася до активної політ. діяльності, брала участь у створенні й роботі *Української військової організації* та *Організації українських націоналістів*. На поч. 1930-х рр. на обліку військ. мін-ва УНР на еміграції перебували 4 тис. старшин, з них 60 служили в арміях європ. країн. У США (Філадельфія, 1924) та Канаді (Вінніпег, 1928) також діяли Укр. стрілец. громади колиш. військових укр. армій.

Український хор Д. Котка в Стрілковському таборі інтернованих. Польща. 1921.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Його ж.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919—1939, ч. 2. К., 1999; *Лівицький М.А.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен—Філядельфія, 1984.

Г.П. Савченко.

«ЕМІГРАЦІЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА» В УСРР 1920—1930-х РОКІВ — див. *«Західноукраїнська еміграція» в УСРР 1920—1930-х років.*

ЕМІГРА́ЦІЯ УКРАЇ́НСЬКОГО НАСЕ́ЛЕННЯ. Традиційно тему укр. *еміграції* розпочинають з еміграції політ. Першу хвилю такої еміграції в Україні склали представники вищих верств *козацької старшини* поч. 18 ст., прибічники гетьмана І.*Мазепи* (див. *Мазепинська еміграція*). Після поразки швед. армії *Карла XII* у *Полтавській битві 1709* ч. мазепинців (А.*Войнаровський,* Г.*Герцик,* І.*Ломиковський*, І. та Ф. Мировичі (див. *Мировичі*), П.*Орлик,* Г.*Орлик* та ін.) емігрувала до Польщі, Туреччини, Франції, Швеції, де проводила активну антирос. політ. діяльність.

Початок трудової Е.у.н. дослідники, як правило, відносять до 1-ї пол. 18 ст., це було, зокрема, переселення українців із пд.-сх. *Пряшівщини* та ін. західноукр. земель на тер. Австрії, між Тисою (прит. Дунаю) та Дунаєм (тер. сучасної Воєводини в складі Сербії). В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. укр. трудові емігранти переселялися до Баната (нині в складі Румунії та Сербії), Срема та Славонії (сучасна Хорватія).

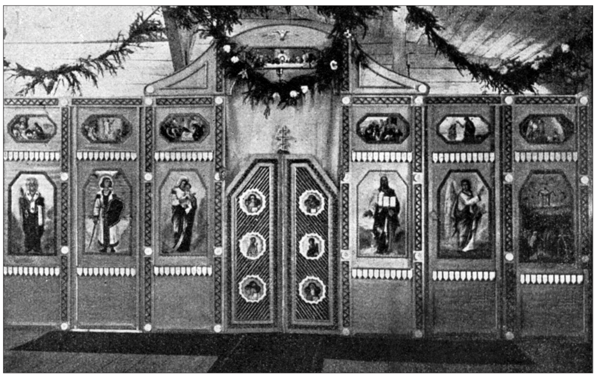

Група старшин Української бригади в Німецькім Яблоннім, Чехословаччина. 1919.

В останній чв. 18 ст., після руйнації *Нової Січі* рос. військами (1775), політ. емігрантами стали запороз. *козаки*, які з дозволу турец. влади заснували в гирлі Дунаю *Задунайську Січ*, що існувала до 1828.

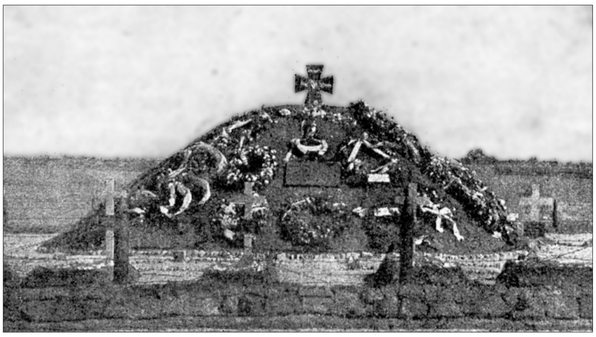
У 70-х рр. 19 ст. з укр. земель, що перебували в складі *Російської імперії*, до Центр. та Зх. Європи виїхала нечисленна група емігрантів (Ф.*Вовк*, М.*Драгоманов*, М.*Зібер*, С.*Подолинський* та ін.), діяльність якої, однак, мала значний вплив на формування

Іконостас похідної церкви 6-ї стрілецької дивізії в таборі м. Александрув-Куявський, Польща. 1921.

Пам'ятник українським воякам у м. Ліберець, Чехія.

Могила-пам'ятник «Борцям за волю України» в м. Александрув-Куявський, Польща.

нац. свідомості та становлення політичного українства.

У 60—70-х рр. 19 ст. нас. малорос. губерній переселялося на вільні землі Оренбурзької, Самарської, Саратовської, Уфимської та ін. губерній європ. ч. Рос. імперії. У 70—90-х рр. 19 — на поч. 20 ст. спостерігалася масова, здебільшого стихійна, Е.у.н. в межах Рос. імперії, зокрема до Серед. Азії та Сибіру, з Катеринослав., Київ., Полтав., Черніг., Харків., Херсон. та ін. губерній. Найбільші переселенські хвилі українців до Азії та Сибіру були пов'язані з буд-вом Транссибірської магістралі (90-ті рр. 19 ст.) та *столипінською аграрною реформою*. Заг. кількість емігрантів-переселенців з укр. земель наприкінці 19 — поч. 20 ст. сягнула кількох мільйонів осіб; вони компактно розселилися в Пд.-Зх. Сибіру та Пн. Казахстані (*Сірий Клин*), на Далекому Сході, зокрема в Приморському краї, Амурській обл., Хабаровському краї (*Зелений Клин*) та ін. регіонах (див. також *Далекосхідні поселення українців*).

Українці з *Галичини* та *Буковини* в 2-й пол. 18 ст. переселялися до Боснії і Герцеговини, а також до Рос. імперії. У 70-х рр. 19 — на поч. 20 ст. з укр. земель у складі *Австро-Угорщини* (Галичина, *Буковина Північна*, *Закарпатська Україна*) відбувалася масова трансатлантична (заокеанська) еміграція до Пн. Америки, яка сягнула найвищої інтенсивності напередодні *Першої світової війни*. Вона здебільшого була зумовлена екон. причинами (аграрне перенаселення, масове зубожіння укр. нас., сповільнені темпи розвитку економіки, низький життєвий рівень, висока смертність та ін.). Перші укр. емігранти з'явилися в США у 1860-х рр., Канаді — у 1890-х рр. У США вони осіли на тер. штатів Коннектикут, Нью-Джерсі, Нью-Йорк, Огайо, Пенсильванія та ін., а в Канаді — на землях провінцій Альберта, Манітоба, Саскачеван та ін.

Одночасно відбувалося спорадичне переселення підавстрійс. українців до Лат. Америки, гол. чин. до Бразилії та Аргентини. Вирізняють два піки Е.у.н. до Бразилії: серед. 1890-х рр. та 1908—10. На тер. цієї країни українці розселилися в штатах Парана, Санта-Катарина, Ріу-Гранді-ду-Сул, Сан-Паулу, де займалися переважно с. госп-вом, у т. ч. вир-вом кави. В Аргентині укр. переселенці здебільшого компактно мешкали в пров. Місьйонес та Буенос-Айрес.

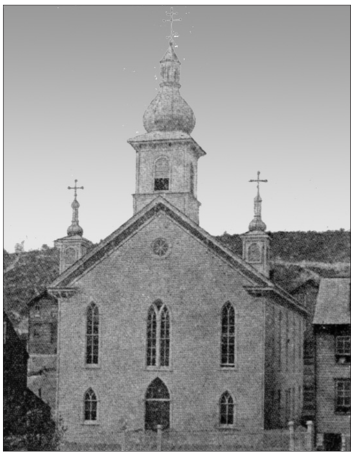
Поряд із незворотною (постійною) трудовою трансатлантичною Е.у.н. наприкінці 19 — поч. 20 ст. досить широких масштабів набула сезонна заробітчанська еміграція зі *Східної Галичини*, Пн. Буковини та Закарп. України до Великої Британії, Данії, Німеччини, Португалії, Румунії, Франції, Швеції, Швейцарії та ін. європ. країн. Українці-заробітчани працювали як у с. госп-ві, так і на з-дах, ф-ках та копальнях.

На поч. 20 ст. чимало укр. політ. і громад. діячів (Д.*Антонович*, В.*Винниченко*, С.*Петлюра*, М.*Порш*, М.*Русов*, О.*Скоропис-Йолтуховський*, Б.*Ярошевський* та ін.) емігрували із *Наддніпрянської України* до Галичини, а згодом до Центр. та Зх. Європи. *Революція 1905—1907* та подальші репресії царських властей призвели до нової хвилі політ. еміграції до Центр. та Зх. Європи (Д.*Донцов*, В.*Дорошенко*, А.*Жук*, М.К.*Залізняк*, В.Козловський, Ф.Королів, Л.*Юркевич* та ін.), представники якої створили низку політ. оргцій на еміграції.

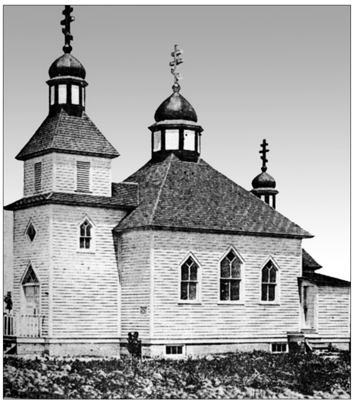
Перша світова війна та поразка *української революції 1917—1921* спричинили масову військ. (див. *Еміграція військовиків*) та політ. Е.у.н., яку в наук. літ. часто називають 1-ю хвилею або міжвоєн. еміграцією. Емігрантами стали колиш. військові, урядовці й чиновники адміністрації *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки*, які репрезентували найрізноманітніші прошарки й верстви укр. сусп-ва. Зокрема, на тер. *Чехословаччини* були інтерновані вояки *Української Галицької армії*, а в Польщі та Румунії — військ. частини *Армії Української Народної Республіки*. Міжвоєн. емігранти розселилися в країнах Центр. та Пд. (Австрія, Німеччина, Польща, Румунія, Чехословаччина, *Югославія*), а пізніше — й Зх. Європи (Бельгія, Франція). Концентрація великої кількості

Українські переселенці на шляху до Далекого Сходу. Малюнок В. Навозова за ескізом В. Ігнаціуса. 1880-ті роки.

Перша в Америці українська греко-католицька церква архангела Михаїла, заснована 1884 о. Іваном Волянським у м. Шенандоа, шт. Пенсильванія, США.

Українська православна церква Св. Трійці в м. Уиллістон, шт. Північна Дакота, США, заснована в 1917.

укр. емігрантів у країнах Центр. Європи в міжвоєн. період (1919—39) привела до активізації там укр. політ., громад., наук. та культ.-освіт. життя, розбудови низки академічних осередків, громад. і просвітницьких орг-цій у Берліні (Німеччина), *Варшаві*, *Відні*, Подєбрадах, Празі (останні два — Чехословаччина) та ін. містах (див. *Український вільний університет*, *Український науковий інститут у Берліні*, *Український науковий інститут у Варшаві*, *Український високий педагогічний інститут*, *Українська господарська академія*). Зокрема, заходами *Українського академічного комітету* були проведені два наук. з'їзди в Празі 1926 та 1932. Наприкінці 1920—поч. 1930-х рр. відбулося поступове розпорошення центрально- та східноєвроп. укр. еміграції: одні повернулися до УСРР (див. *«Західноукраїнська еміграція» в УСРР 1920—1930)*, ін. переїхали до Зх. Європи та до країн Пн. та Лат. Америки.

У цей час істотно зростає й заробітчанська (трудова) еміграція з Галичини, *Волині*, *Полісся* та ін. земель, що перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини, до Канади, США, Аргентини, Парагваю, Уругваю, Перу, Франції, Німеччини, Бельгії та Латвії. Масового характеру вона набуває в 2-й пол. 1920-х рр. і зростає аж до початку світ. екон. кризи 1929—33. Протягом 1930-х рр. трудова еміграція помітно сповільнюється.

Значних масштабів набула Е.у.н. в межах *СРСР* упродовж 1920—30-х рр., зокрема до Сибіру, Далекого Сходу, Серед. Азії та на Кавказ, яка зумовлювалася низкою причин, у т. ч. *колективізацією сільського господарства* та *голодомором 1932—1933 років в УСРР*, втечею від репресій каральних органів, переїздом фахівців на новобудови п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*) тощо. Крім того, значна кількість українців перебувала в концтаборах Сибіру та Далекого Сходу, а ч. ув'язнених, побоюючись нових репресій, після звільнення залишалася та осідала у віддалених від України регіонах.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* велику кількість українців евакуювали до Серед. Азії та Сибіру, звідти по війні на Батьківщину повернулася лише незначна частка евакуйованих.

Друга світова війна спричинила нову хвилю Е.у.н., що отримала назву 2-ї хвилі або повоєн. еміграції. Емігрантами ставали переважно переміщені особи, які перебували у таборах для ДП у

Один з перших відомих українських емігрантів о. Агапій Гончаренко з групою молодих американців. Фото кінця 1880-х рр.

Парафіяни української греко-католицької церкви св. Йосафата в м. Горгем, шт. Північна Дакота, США. Фото кінця 1890-х рр.

Освячення Українського народного дому в м. Джерсі-Сіті, шт. Нью-Джерсі, США. 1932.

Українські газети, що виходили в США після Другої світової війни.

зх. окупаційних зонах Німеччини, Австрії та в Італії. Таборовий період (1945—51) укр. еміграції в Зх. Європі традиційно іменується в наук. літ. добою Ді-Пі (від англ. DP — displaced persons — переміщені особи). Наприкінці 1940— поч. 1950-х рр. українці, які перебували в тимчасових таборах, перебралися на постійне місце проживання до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Великої Британії, Венесуели, Нової Зеландії, Франції та ін. країн. Ч. емігрантів протягом 1950-х рр. переїхала з Європи до Пн. Америки. Водночас значна ч. українців, репатрійованих до СРСР із Німеччини та Австрії, потрапила до концтаборів Сибіру та Далекого Сходу.

У повоєн. час Е.у.н. в СРСР була також значною. Зокрема, українці переселялися до Казахстану під час *цілинних земель освоєння* (1950—60-ті рр.), виїжджали на зведення новобудов до Сибіру, Далекого Сходу, Серед. Азії, Кавказу та ін. регіонів СРСР (1950—70-ті рр.). Поширена була й сезонна еміграція українців, які працювали вахтовими бригадами у віддалених місцях Сибіру й Далекого Сходу, оборонній пром-сті, на розробці газових і нафтових родовищ та ін. Окрім того, українці складали певну ч. політ. емігрантів із СРСР після встановлення «залізної завіси» (з 1946; див «*Холодна війна*»): «невозвращенцев» (особи, які відмовилися від репатріації до СРСР або залишилися за кордоном під час тимчасового перебування), дисидентів (див. *Дисидентські* (*опозиційні*) *рухи 1960—1980-х років в Україні*) та ін.

Українська православна церква-пам'ятник св. Андрія Первозванного у Бавнд Бруці, шт. Нью-Джерсі, США. Фото 1964.

З проголошенням держ. незалежності України в 1-й пол. 1990-х рр. поширилася еміграція переважно із західноукр. земель на постійне місце мешкання до Канади, США, Австралії, Німеччини та ін. країн. Протягом 1990—2000-х рр. унаслідок складної екон. ситуації, що склалася після розпаду СРСР, великих масштабів набула сезонна еміграція з України до Греції, Іспанії, Італії, Німеччини, Польщі, Португалії, Словаччини, Угорщини, Чехії та ін. країн, а також до РФ, Литви, Латвії, Естонії. За різними підрахунками, щорічна кількість сезонних емігрантів з України сягає кількох мільйонів осіб. Водночас збільшується й кількість трудових емігрантів, т. зв. білих та синіх комірців, у т. ч. науковців і висококваліфікованих спеціалістів (ця еміграція відома в наук. літ. та публіцистиці як «відплив інтелекту»), на постійне мешкання до країн Зх. й Центр. Європи та Пн. Америки, а також до Австралії, деяких країн Лат. Америки та ін. (див. також *Українська діаспора*).

Літ.: *Кузеля З.* Причинки до студій над нашою еміграцією. «ЗНТШ», 1911, т. 101, т. 105; 1912, т. 107; *Дейч Л.* М.П. Драгоманов в изгнании. «Вестник Европы», 1913, № 10; *Мицюк О.* Переселение на Дальний Восток. К., 1913; *Терлецький О.* Українці в Німеччині, 1915—1918, т. 1. К.— Лейпциг, 1919; *Любченко М.* Чотири роки української еміграції. «Червоний шлях», 1923, № 2; *Шимонович І.* Зелений Клин — Нова Україна. Львів, 1924; *Зленко П.* Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920—1931. Прага, 1932; *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б.Хмельницького. К., 1932; *Halich W.* Economic Aspects of Ukrainian Activities in the United States. «University of Iowa Studies: Abstract in History» (Iowa City), 1934, vol. 1, N 3; *Його ж.* Ukrainians in the United States. Chicago, 1937; *Крупницький Б.* З життя першої української еміграції. Прага, 1941; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; Те саме, ч. 2. К., 1999; *Олексіюк Т.* Сіра Україна. Женева, 1947; *Зашківський М.* Дві українські еміграції. «Сьогочасне й минуле» (Мюнхен), 1949, № 1/2; *Мудрий В.* Нова українська еміграція та організація таборового життя. Там само; *Світ І.* Зелена Україна: Короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк—Шанхай, 1949; *Стахів М.* Наше минуле й майбутнє в Америці. З історії імміграції в З'єднаних Державах Америки та її організаційних змагань. Скрентон, 1950; *Білецький Л.* Українські піонери в Канаді 1891—1951. Вінніпег, 1951; *Волинець С.* Українці третьої імміграції на тлі двох перших імміграцій. В кн.: Ювілейний Альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського Голосу», 1910—1960. Вінніпег, 1960; *Кульчицький О.* Проблематика «оперативної схеми» у вивченні української еміграції. В кн.: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Париж—Нью-Йорк—Мюнхен—Торонто—Сідней, 1962; *Ільницький Р.* Призначення українців в Америці. Нью-Йорк, 1965; *Марунчак М.* Історія українців Канади. Вінніпег. 1968, 1974; *Його ж.* Українці в Румунії, Чехо-Словаччині, Польщі,

Українська греко-католицька кафедральна церква Непорочного Зачаття в м. Філадельфія, шт. Пенсильванія, США. Фото 1964.

Югославії. Вінніпеґ, 1969; Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР: Бібліографічний покажчик. К., 1971; *Маруняк В.* Українська гімназія в Чехії. 1925—1945. Мюнхен, 1975; *Цибрівський Р.*, *Тесля І.* Українці в ЗСА й Канаді: Ідентифіковані переписи населення. Нью-Йорк, 1975; Українці в американському та канадському суспільствах: Соціологічний збірник. Джерзі-Сіті, 1976; *Куропась М.* Історія української іміграції в Америці: Збереження культурної спадщини. Нью-Йорк, 1984; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1. Роки 1945—1951. Мюнхен, 1985; т. 2. Роки 1952—1975. К., 1998; *Бойко М.* Українська бібліографія Материка і діаспори: Матеріали. Bloomington, 1988; Зарубіжні українці: Довідник. К., 1991; *Земсков В.Н.* Рождение «Второй эмиграции» (1944—1952). «Социологические исследования», 1991, № 4; Українці в зарубіжному світі. К., 1991; *Винниченко І.І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992; Зберігаючи українську самобутність. К., 1992; The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. Edmonton, 1992; *Євтух В.Б.*, *Ковальчук О.О.* Українці в Канаді. К., 1993; *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921—1945 рр.). К., 1994; Життєвий досвід українців у Канаді: рефлексії. Вінніпеґ, 1994; *Трощинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; Українська діаспора: Бібліографічний покажчик літератури (1989 — січень 1994 р.). К., 1994; *Бачинський Ю.* Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. К., 1995; «Інформаційний бюлетень Міністерства України у справах національностей, міграції та культів», 1995, № 1; Енциклопедія Української Діаспори, т. 4. (Австралія—Азія—Африка). К.—Нью-Йорк—Чикаго—Мельбурн, 1995; *Козлитин В.Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919—1945 гг. Х., 1996; Історія української еміграції. К., 1997; *Пагиря В.* Закарпатці у діаспорі: Нариси про закарпатських емігрантів. Ужгород, 1997; *Зубалій О.Д. та ін.* Історія української діаспори. К., 1998; *Трощинський В.П.*, *Шевченко А.А.* Українці в світі. К., 1999; *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940—1945 рр.): Бібліографічний довідник. К., 2002.

О.В. Ясь.

ЕМІ́ЛЬЧИНО — назва до 1944 смт *Ємільчине.*

ЕМІНЕ́СКУ (Eminescu) Мігай (справжнє. прізв. Емінович; 15.01.1850—15.06.1889) — румун. поет-романтик та основоположник румун. літ. мови. Н. у с. Іпотешти Ботошанського пов. (нині село в Румунії). Від 1858 навч. у *Чернівцях* у початковій шк. та у вищій нім. гімназії, де дебютував з елегією «Могилі Арона Пумнула» (1866). 1866—69, подорожуючи по Румунії разом з театральними мандрівними трупами як суфлер, а також працюючи в бухарестському Великому театрі, вивчав румунський фольклор. 1869—74 — вільний слухач Віденського та Берлінського ун-тів. Із 1874 проживав у Яссах (Румунія), де працював дир. б-ки, шкільним інспектором, ред. газ. «Курієрул де Яшь». 1877 переїхав до Бухареста і став редактором газ. «Тімпул». Писав соціально-історич. повісті, новели, поезії (зокрема, «На смерть князя Штирбея», «Розтлінні молодики» (1869), «Епігони» (1870), «Казка про Мироан). Вершиною його творчості стали філософ.-символічна поема «Лучафер» (1883) та п'ять філософсько-естетичних «Послань» (1881—89). Цінував творчість І.*Франка*, М.*Драгоманова.* В істор. праці «Крадіжка Буковини» (1875) виступав проти анексії *Буковини*, вчиненої Австрією 1774.

1883 захворів через перевтому на психічний розлад. П. у м. Бухарест.

У Чернівцях є пам'ятна дошка та пам'ятник Е. Його твори на українську мову перекладали М.*Рильський*, В.*Сосюра*, М.*Терещенко*, Т.Масенко, Д.*Павличко*.

Тв.: Rapirea Bucovinei 7 maiu 1775. Bucuresti, 1875; Opere alese. In 3 volume. Bucuresti, 1990, Із хвиль часів. К., 2000; Лучафер. К., 2004.

Укр. переклади: Поезії. К., 1952; Поезії. К., 1974; Зневірений дух. К., 1989.

Літ.: *Login C.* Istoria literaturii din romane Bucovina. 1775—1918 (in legatura cu evolutia culturala si politica). Cernauti, 1996; *Дуб Р., Богайчук М.* Літературна Буковина. Чернівці, 1997; *Павлюк О.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918 (біографічний довідник). Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

Е́МСЬКИЙ АКТ 1876 — таємне розпорядження про повну заборону укр. письменства, підписане імп. *Олександром II* у нім. курортному м-ку Емс (нині м. Бад-Емс, Німеччина) 30(18) трав. Е.а. доповнював *Валуєвський циркуляр 1863.* Сучасники називали його також «Юзефовичевим законом» (за прізвищем гол. його автора — пом. куратора Київ. учбового округу М.*Юзефовича*, який в 1840-х рр. допоміг властям викрити учасників *Кирило-Мефодіївського товариства*). Е.а. заборонив друкувати *українською мовою* оригінальні та перекладні тв. (навіть тексти до нот), завозити укр. книги й брошури, надруковані за кордоном, ставити укр. вистави, влаштовувати концерти укр. пісень та декламацій. Призвів і до заборони діяльності *громад* — напівлегальних орг-цій національно свідомої *інтелігенції української*, закриття наук. осередку тодішнього *українофільства — Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* — та прихильної до українців газ. *«Киевский телеграф»*; зазнали репресій з боку царських властей і деякі професори Київського університету.

Укр. громадськість на поч. 20 ст. розгорнула масову кампанію за скасування Е.а. Її вимоги підтримали такі найавторитетніші вчені Петерб. АН, як академіки Ф.Корш та О.*Шахматов.* 1905 їхня ґрунтовна доповідь «Об отмене стеснений малорусского печатного слова» була схвалена заг. зборами академіків та надіслана царському урядові. В демократ. і ліберальній періодичній пресі, що видавалася в *Російській імперії* (передусім — в Україні), публікувалися списки осіб, у т. ч. робітників і селян, які вимагали свободи укр. слова. Під час *революції 1905—1907* 30(17) жовт. 1905 імп. *Микола II* підписав маніфест про запровадження в життя політ. свобод, у т. ч. й свободи слова. Невдовзі почали виходити періодична преса укр. мовою, створюватися вид-ва укр. книжок. Е.а. без будь-якого офіц. оголошення припинив свою чинність, хоча так і не був скасований формально.

Літ.: *Науменко В.* До історії указу 1876 року про заборону українського письменства. «Україна», 1907, № 5; *Грушевський М.* Ганебній пам'яті. «Україна», 1926, кн. 4; *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. Х.—К., 1930.

В.Г. Сарбей.

В.П. Енгельгардт.

О.М. Енгельгардт.

Ф. Енгельс.

ЕНГЕЛЬ (Engel**) Йоган-Християн фон** (17.10.1770—20.03.1814) — австрійс. історик. Н. в м. Левоча (нині місто в Словаччині). Учень нім. історика А.Шлєцера. Прибічник раціоналістичної методології істор. досліджень. Автор студій з історії Галицько-Волинської Русі та укр. *козацтва.* Звертався до вивчення істор. досвіду України—*Гетьманщини* 17 — поч. 18 ст., з її держ. устроєм, що передбачав виборність *гетьмана* та існування патріархального суду, як до досвіду розбудови мілітарно-спартанської республіки. Студія Е. «Історія України та українських козаків» увійшла до 48-го т. всесвітньої історії, яку підготували нім. історики.

П. у м. *Відень.*

Тв.: Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Wien, 1792; Geschichte der Ukraine und ukrainischen Cosacken. Halle, 1796; Історія України та українських козаків. «Схід—Захід: історико-культурологічний збірник», 1998—2004, вип. 1—6.

Літ.: *Doroschenko D.* Die Ukraine im Lichte der westeuropäischen Literatur. В кн.: Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin, bd. 1. Berlin, 1927; *Krupnyckyj B.* Johann Christian v. Engel und die Geschichte der Ukraine. Berlin, 1931; *Крупницький Б.* «Історія України й українських козаків» Й.-Х. Енгеля та «Історія Русів». «Україна» (Париж), 1950, № 3; *Його ж.* Німеччина й Україна в XVIII стол. (Міллер, Шлецер, Енгель, Гаммердорфер, Вагнер, Шпітлер). Там само, 1953, № 10; *Mark R.* Johan Christian von Engel (1770—1814) als Historiograph der Ukraine. «Zeitschrift für Ostforschung» (Marburg), 1987, N 2; *Дзюба О.М.* Деякі питання історії України в німецькій літературі XVIII ст. В кн.: Феодалізм на Україні. К., 1990; *Ивонин Ю.Е.* Немецкая историография позднего Просвещения о запорожском казачестве. В кн.: Зарубежная историография истории запорожского казачества. Запорожье, 1992; *Doroschenko D.* Die Ukraine und Deutschland: Neun Jahrhunderte Deutsch-Ukrainischen Beziehungen. München, 1994; *Давлетов О.Р.* З творчої спадщини Дмитра Дорошенка «І.Х. Енгель як історик України та козаччини». В кн.: Південна Україна XVIII—XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету, вип. 2. Запоріжжя, 1996.

О.В. Ясь.

ЕНГЕЛЬГАРДТИ — рос. дворянський і баронський рід, предки якого на поч. 15 ст. переселилися зі Швейцарії до Прибалтики. Від них походять усі дворянські та баронські гілки Е. у *Російській імперії.* На поч. 19 ст. Е. мали великі успадковані землеволодіння, отримані за вірну службу від польс. королів (на Смоленщині) і рос. царів (в Ярославській, Катериносл., Херсон. (понад 50 тис. *десятин*), Курській, Подільській та Київ. губерніях). Значна ч. землеволодінь Е. в Україні перейшла до них у 18 ст. від кн. Г.*Потьомкіна*, родичами якого вони були.

П.В. Енгельгардт. Малюнок Т. Шевченка. 1833.

Найбільш відомим в Україні з Е. був **Василь Васильович** (12. 04.1758—24.05.1828) — ген.-лейтенант, власник багатьох сіл Київщини, де налічувалося 8 тис. кріпаків (див. *Кріпацтво*; загалом у його володінні знаходилося 18 тис. кріпаків), серед них була й родина Шевченків (1816 до ревізького списку внесено ім'я дворічного Т.*Шевченка*). Позашлюбний син Василя Васильовича — **Павло Васильович** (05.02.1798—15.02.1849) — з 1828 став власником с. Кирилівка (нині с. Шевченкове Звенигородського р-ну Черкас. обл.), виконував обов'язки ад'ютанта віленського генерал-губернатора. В нього, будучи ще підлітком-кріпаком, служив козачком Т.Шевченко.

Син Павла Васильовича — **Василь Павлович** (1828—1915) — на відміну від своїх попередників, які перебували на військ. службі, присвятив себе вивченню астрономії. Був член-кореспондент Петерб. АН. Ім'я В.П. Енгельгардта присвоєно Астрономічній обсерваторії Казанського університету.

До Е. належав також **Олександр Миколайович** (02.08(21.07). 1832—02.02(21.01).1893) — вчений-агрохімік, письменник. Нащадок **Павла Івановича**, вбитого 1812 французами за відмову присягнути *Наполеону I* при взятті Смоленщини (див. *Війна 1812*). Він був одним із засн. та редакторів першого рос. «Химического журнала» (1859—60); 1866—70 проф. хімії Петерб. землеробського ін-ту. Опублікував низку праць з питань с. госп-ва. **Костянтин Васильович** — власник маєтку та кількох пром. підпр-в у *Подільській губернії* наприкінці 19 ст.

Літ.: *Бобринский А.* Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи, ч. 1—2. СПб., 1890; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 80. СПб., 1904; Шевченківський словник, т. 1. К., 1976.

Т.І. Лазанська.

ЕНГЕЛЬС (Engels) **Фрідріх** (28.11.1820—05.08.1895) — політ. діяч, публіцист, економіст, історик, соціолог, філософ. Один з основоположників марксизму (див. *Марксизм в історичній науці*). Н. в м. Бармен (нині м. Вупперталь, Німеччина) в сім'ї текстильного фабриканта. Друг та соратник К.*Маркса.* Співавтор (разом з К.Марксом) «Маніфесту комуністичної партії» (1848), де викладено принципи ідеології й політики *комунізму.* Один із засн. і керівників міжнар. робітн. орг-цій: «Союз комуністів» (1847—52), *Інтернаціонал I* (1864—76). Сприяв утворенню *Інтернаціоналу II* (1889).

Дослідницькі інтереси Е. охоплювали широке коло проблем філософії, політекономії, історії, природознавства. Центр. місце в істор. роботах він приділив висвітленню громад.-політ. рухів *пролетаріату* і *селянства*, нац.-визвол. боротьби, міжнар. відносин та їхніх воєн. аспектів. У контексті цієї проблематики розглядав минуле й тогочасне України, активний інтерес до якої вперше виявив у статтях у газ. «Neue Rheinische Zeitung» («Нова рейнська газета») у зв'язку з прогабсбурзькою позицією австрійс. слов'ян у революції 1848—

49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*), яку вважав позицією «реакційних» народів. Водночас високо оцінював «селянську війну в Буковині» під проводом Л.*Кобилиці*. В подальшому, займаючись історією Польщі, Росії, Австрії («Німеччина і панславізм», 1855; «Німеччина і слов'янство», «Панславізм», рукописи, 1855—56; «Доктрина національностей у застосуванні до Польщі», 1866), зробив висновок про нац. окремішність українців, які мають мову, «цілком відмінну від великоруської». Наголошуючи на нац. спільності українців, вважав природним тяжіння русинів *Галичини* до нас. «малоросійських територій». Негативно ставився до відновлення Польщі в кордонах 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), бо це закріплювало б польс. панування на землях з укр. нас. Разом з цим характеризував політику *Російської імперії* щодо укр. тер. як анексіоністську. Водночас, спираючись на концепцію «історичних» і «неісторичних» народів, зараховував укр. національність до тих, що «не мали своєї власної історії», «ніколи не були здатні до самостійності».

В історії 19 ст. Е. відводив особливе місце Пд. Україні, екон. розвиток якої тісно пов'язував з піднесенням пром-сті й задоволенням потреб у зерні Зх. Європи. Низку публікацій присвятив *Кримській війні 1853—1856*, висвітленню бойових дій на Крим. п-ові та відгомонам цих подій у *Наддніпрянській Україні*, Галичині, *Буковині*.

Згідно зі своїми наук. й політ. інтересами підтримував контакти з економістами М.*Зібером* і С.*Подолинським* — популяризаторами його (Е.) тв., *народником* І.*Фесенком*, правником, істориком і соціологом М.*Ковалевським*, студіями якого послуговувався, та ін. діячами з України.

Праці Е. справили певний вплив на народницький і соціаліст. рух в Україні. Із серед. 19 ст. його твори поширювали легально й нелегально в *Одесі*, *Києві*, *Харкові*, *Львові* та ін. містах. У перекладах рос. і укр. мовами їх друкували нелегально: у Харкові — «Маніфест комуністичної партії» (1883), у Львові — «Розвиток соціалізму від утопії до науки» під назвою «Соціалізм утопічний і науковий» (1892), у львів. *Українсько-руській видавничій спілці* — «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (обидва — 1899), у київ. книговид-ві Ф.Йогансона — «Походження сім'ї...» (1899) тощо. Серед популяризаторів і перекладачів тв. Е. були І.*Франко*, Леся *Українка*, ін. укр. діячі. Масового характеру видання і пропаганда праць Е. набули в рад. Україні, де здійснено найбільшу україномовну публікацію його спадщини у 50-томному зібр. творів К.Маркса і Е.

П. у м. Лондон (Велика Британія).

Тв.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори, т. 1—50. К., 1958—85.

Літ.: *Зомбарт В.* Фридрих Энгельс (1820—1895 г.) (Из истории развития социализма). СПб., 1906; *Корню О.* Карл Маркс и Фридрих Энгельс, т. 1—3. М., 1959—68; *Багмут Й.А.*, *Шморгун П.М.* Видання творів К.Маркса і Ф.Енгельса на Україні: Бібліографічний покажчик. Х., 1965; *Гуржій І.О.* Фрідріх Енгельс про Україну. К., 1970; *Лещенко М.Н.* Фрідріх Енгельс і революційний рух на Україні. К., 1970; Фридрих Энгельс и военная история. М., 1972; *Molellan D.* Engels. Glasgow, 1977; *Гольман Л.И.* Энгельс-историк. М., 1984; Фридрих Энгельс и его время. М., 1990.

М.М. Варварцев.

ЕНЕОЛІ́Т — див. *Мідно-кам'яний вік.*

ЕНІГМАТИ́ЧНІ ЗОБРА́ЖЕННЯ — у *геральдиці* загадкові зображення в *гербі*, що нині майже не підлягають розшифруванню (були зрозумілими свого часу тільки їхнім творцям та власникам гербів, вузькому колові родини). Ці зображення, перенесені з родових гербів до міськ. гербів, взагалі часто не підлягають тлумаченню. Е.з., походження яких не зафіксоване в документах, сприймаються як істор. спадщина. Виникнення Е.з. залежало від волі власника герба, який прагнув увести до гербових фігур відмітний знак особливого вигляду як умовний знак, пароль. Інколи ці зображення були утворені внаслідок багаторазового бездумного копіювання в різні часи тих чи ін. фігур, через що ці фігури втратили своє початкове, первісне інформаційне навантаження. Це стосується, зокрема, фігур із живої природи, зображень тварин, що при описі (блазонуванні) гербів у пізніші часи отримали через неякісну графіку зображального джерела той чи ін. умовний (на здогад) термін для означення. Так виникли умовні Е.з. Унікальні Е.з. тлумачаться як тимчасово енігматичні.

Серед Е.з. зустрічаються загадкові знаки, літери, *девізи*. Останні — у вигляді загадкових або дивних висловів із нез'ясованим значенням. До псевдоенігматичних девізів належить складене із послідовно розміщених в алфавітному порядку всіх голосних літер лат. алфавіту гасло «A.E.I.O.U.», яке при розшифровці означало — «Austriae Est Imperare Orbi Universo!» («Австрії дано повелівати всім світом!»); цей девіз відомий із 12 ст., пізніше вживався Австрійс. імперією. Чимало Е.з. є в родових гербах укр. старшинських родів, рос. дворянства.

Літ.: *Лукомский В.К.*, *Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. С рисунками Егора Нарбута. СПб., 1914; К., 1993.

Я.О. Іщенко.

ЕНЦЕНБЕ́РҐ (Enzenberg) **Карл фон** (бл. 1725 — 25.05.1810) — ген.-майор австрійс. армії (1777), фельдмаршал-лейтенант (1789), кер. крайової адміністрації *Буковини* (1778—86). 1779 подав австрійс. урядові опис Буковини, скорочений виклад якого опубл. Ф.*Ціглауер* (1893). Цей опис і пізніші звіти й доповідні записки Е. містять важливі відомості про соціально-екон. і політ. становище краю. 1781 Е. повідомляв, що з 23 тис. родин, які проживають у Буковині (у т. ч. й Пд.), було

К. фон Енценберг.

лише 6 тис. родин молдован, отже, більшість нас. становили українці.

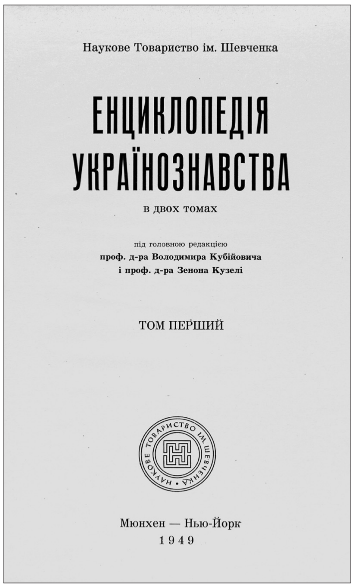
Тв.: *Zieglauer F.* Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Occupation im Spiegel des commandierenden Generals Freiherrs von Enzenberg. Czernowitz, 1893.

Я.Д. Ісаєвич.

«ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ УКРАЇНОЗНА́ВСТВА» (ЕУ) — 1) ЕУ—І видана 1949—52 *Науковим товариством імені Шевченка* в м. Мюнхен (Німеччина) у 3-х т. і стала першим довідково-наук. виданням, яке містило найістотнішу інформацію у вигляді низки великих статей з усіх галузей знань про Україну.

ЕУ—І налічує 1230 сторінок. Це своєрідний підручник з різних ділянок *українознавства.* Матеріал поділено на 20 розділів: І. Заг. відомості; ІІ. Фіз. географія і природа; ІІІ. Людність; IV. Етнографія; V. Мова; VI. Історія; VII. Церква; VIII. Право; IX. Культура; X. Худож. літ.; XI. Просторове мист-во; XII. Театр, музика, танок; XIII. Кіно, фото, радіо; XIV. Наука, освіта, виховання; XV. Видавництва і преса; XVI. Б-ки, архіви, музеї; XVII. Нар. госп-во; XVIII. Сусп-во; XIX. Охорона здоров'я і фіз. к-ра; XX. Військо.

Гол. редакцію очолили В.*Кубійович* та З.*Кузеля.* Ініціатором, укладачем видання і організатором колективу авторів був В.Кубійович. Матеріали опрацьовували 120 авторів.

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

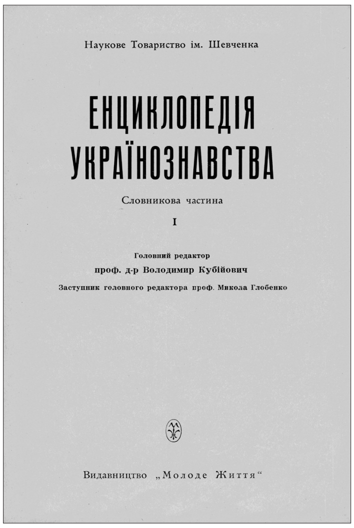
в двох томах

під головною редакцією
проф. д-ра Володимира Кубійовича
і проф. д-ра Зенона Кузелі

ТОМ ПЕРШИЙ

Мюнхен — Нью-Йорк
1949

«Енциклопедія українознавства» (ЕУ—І). Мюнхен—Нью-Йорк, 1949. Том 1. Титульний аркуш.

Наукове Товариство ім. Шевченка

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА

Словникова частина

I

Головний редактор
проф. д-р Володимир Кубійович
Заступник головного редактора проф. Микола Глобенко

Видавництво „Молоде Життя"

«Енциклопедія українознавства. Словникова частина» (ЕУ—ІІ). Париж—Нью-Йорк, 1955. Том 1. Титульний аркуш.

Видання здійснене за підтримки *української діаспори.* Від самого початку роботи з видання ЕУ—І фінансувало т-во *«Пласт»*, а в пластовому вид-ві «Молоде життя» в Мюнхені під кер-вом А.Фіголя це вид. було видрукувано.

ЕУ—І має певні переваги над аналогічними виданнями в *СРСР* і багато в чому доповнює їх. Зі зміною соціально-політ. ситуації в Україні восени 1990 на сесії НТШ було ухвалено рішення про репринтне відтворення вид. 1949—52 рр. 2-ге вид. ЕУ—І було здійснено Ін-том укр. археографії та джерелознавства НАН України 1994—95.

2) ЕУ—ІІ. Після виходу 1949—52 3-х т. ЕУ—І Гол. редакція, очолювана В.Кубійовичем, почала укладати в абетковому порядку «гасла», що стосуються України. Протягом 1955—85 надруковано 10 томів цього вид. (1995 — 11-й додатковий т.), словникова ч. якого містить понад 20 тис. заміток і статей різного обсягу.

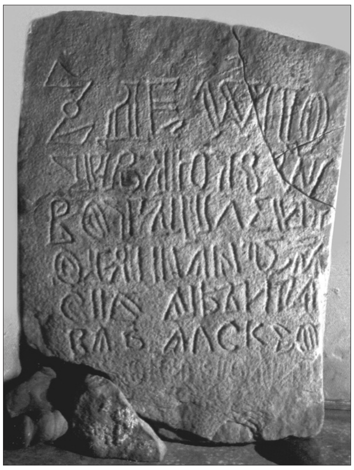
ЕУ—ІІ, як і ЕУ—І, продовжувала кращі традиції енциклопедичних видань з українознавства, започатковані М.*Грушевським* та І.Раковським. Характерною рисою ЕУ—ІІ є те, що матеріалам на гуманітарну тематику, які найбільше спотворювалися рад. цензурою, в ній відведено більше місця, ніж матеріалам на природничу, мед., тех. тематику.

Незважаючи на застарілість деяких даних, ЕУ—ІІ й донині є цінним інформаційним посібником. ЕУ—ІІ перевидано НТШ у *Львові.* Протягом 1993—2003 друком вийшли 11 т. репринтного відтворення вид. 1955—84 та 1995.

Літ.: *Романів О.* Довгий, тернистий шлях українства до самопізнання. В кн.: ЕУ, т. 1. Львів, 1993; *Жуковський А.* Вступне слово. В кн.: ЕУ, т. 1. К., 1994; *Його ж.* Передмова до одинадцятого тому. В кн.: ЕУ. Словникова частина — доповнення, т. 11. Париж—Нью-Йорк, 1995.

В.А. Старков.

ЕПІГРА́ФІКА (від грец. ἐπιγραφή — напис) — історико-філол. дисципліна, що вивчає написи на твердих матеріалах: камені, кераміці, дереві, на металевих, кістяних та ін. предметах. Виділяють написи на стінах будинків, кам'яних стелах, надгробках, *монетах* і печатях (останні вивчаються нумізматами і сфрагістами; див. *Нумізматика*, *Сфрагістика*), на *фресках* та *іконах*, а також видряпані на різних речах. Застосовувані в Е. класифікаційні схеми написів будуються як на їхніх (написів) формальних ознаках (матеріал, знаряддя письма), так і на їхньому змісті та мовних особливостях. Головні завдання Е. — а) визначення місця і часу створення написів (це зближує Е. з *палеографією*), б) дослідження закономірностей некнижного письма і некнижної традиції, а також реконструкція цілісних текстів на-

Плита з написом. Переяслав.

писів, які зазнали мех. та ін. ушкоджень.

Е. як наук. дисципліна сформувалася на поч. 19 ст. Першою науковою працею з Е. став «Корпус грецьких написів» (Corpus inscriptionum graecarum), що видавався протягом кількох десятиліть нім. ученим А.Беком. Справу А.Бека продовжили і продовжують ін. дослідники антич. світу. В річищі цієї традиції рос. історик *античності* В.*Латишев* створив звід грец. і лат. лапідарних написів, знайдених на тер. *Російської імперії*, зокрема в Україні.

Найдавніші з відомих сьогодні епіграфічні пам'ятки на тер. України з'явилися в 6 ст. до н. е. — в *античних державах Північного Причорномор'я*. Це *графіті* — написи, нанесені гострим знаряддям, гол. чин., на керамічному посуді та його уламках. Черепки як найбільш дешевий і придатний для накреслень матеріал використовувалися в 6—5 ст. до н. е. для написання на них листів, шкільних вправ і як бюлетені для голосування. На багатьох грец. кубках прокреслено імена їхніх власників, а також застольні написи і присвяти богам. Всі перелічені види графіті виявлені при розкопках антич. міст, поселень і некрополів Пн. Причорномор'я. Набагато менше тут знайдено графіті на свинцевих пластинках з листами і заклинаннями. Після того, як від 3 ст. до н. е. у всьому антич. світі папірус став достатньо дешевим матеріалом для письма, техніка графіті поступово майже повністю виходить з ужитку. Їй на зміну прийшла техніка письма на папірусі, а далі (з 2 ст. до н. е.) також на пергаменті. (Її вивчають фахівці з палеографії.)

Надмогильна плита з написом. Боспорське царство. 5 ст.

Мідна ікона Божої Матері з написом грецькою мовою по периметру. Херсонес Таврійський.

Ще один вид епіграфічних пам'яток — написи на камені. Вони були поширеними в давньому світі аж до присмерку антич. доби. Нині саме такі написи є важливим (нерідко єдиним) джерелом інформації про особливості політ., екон., реліг. життя антич. д-в Пн. Причорномор'я. Серед таких записів на камені є: держ. постанови і закони, присяги, угоди з ін. д-вами, накази і листи урядовців, присвяти богам, почесні і буд. записи, імена переможців на спортивних і муз. агонах (змаганнях), манумісії (юрид. свідоцтва про умови відпускання раба на волю), епітафії.

У давнину мармурові або вапнякові стели з текстами декретів виставляли на центр. міській площі або біля гол. храмів. Декретами регулювали різні сторони політ. та екон. життя давньогрец. *поліса*. Наприклад, у 4 ст. до н. е. в *Ольвії* було видано декрет про використання в платежах виключно місц. грошей і про умови обміну іноз. золотих і срібних монет на місц. До херсонеського декрету на честь полководця понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора Діофанта включено опис переможної війни зі *скіфами* на чолі з Діофантом у 2 ст. до н. е. Особливу групу декретів складають проксенії — постанови, що дарували різні привілегії іноземцям, які надавали різні, гол. чин. екон., послуги д-ві. Проксенії містять важливі свідчення щодо динаміки зв'язків антич. міст Пн. Причорномор'я з багатьма давньогрец. д-вами.

Важливим істор. джерелом рим. часу (див. *Рим Стародавній*) є укази та листи царів та імператорів, їхніх намісників та ін. посадових осіб. Такими є, напр., лист боспорського царя Полемона до ради й народу *Херсонеса Таврійського*, листування цього міста з рим. властями з приводу податків. Кілька боспорських написів перших століть н. е. містять манумісії.

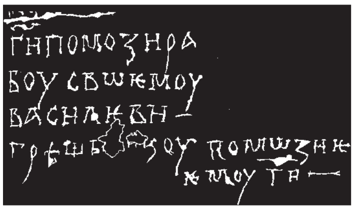
На вівтарях, фронтонах храмів і постаментах статуй нерідко робилися написи з присвятами різним богам. Буд. написи часто мали форму присвят із вказівкою імені божества, на честь якого зводилася споруда. Крім того, в буд. написах вказувалося, на чий кошт велося буд-во чи здійснювався ремонт оборонних стін і башт, храмів, лазень, портиків та ін.

Найбільш значну групу лапідарних написів складають надгробні написи. В більшості з них указано лише ім'я небіжчика із додаванням імені його батька, а в надгробних написах заміжньої жінки — імені її чоловіка. Є й віршовані епітафії, найчастіше їх знаходять під час розкопок у Херсонесі та в містах і поселеннях *Боспору Кіммерійського*.

Абетка. Софійський собор. Київ. Середина 11 ст. Фото і прорис.

Вірогідний запис рукою Володимира (хрещене ім'я — Василій) Всеволодича Мономаха. Софійський собор. Київ. Поч. 12 ст. Фото і прорис.

Написи з антич. міст Пн. Причорномор'я виконані в основному давньогрец. мовою, лише невелика кількість — латиною (переважно це надгробки рим. легіонерів, які служили в Ольвії та Херсонесі, іноді їхніх дружин, дітей, рабів і вільновідпущеників; збереглися також кілька невеликих вівтарів з присвятами рим. богам).

Давньорус. епіграфічна традиція бере початок у візант.-християн. традиції і має відповідності в Болгарії та Сербії. Виключне значення мають давньорус. написи дохристиян. часу: графіті з Гнєздова «гороухша» (серед. 10 ст.) й легенди давньорус. *срібляників*. Вони доводять існування писемності дорукописної доби, протягом якого кирилична абетка (*кирилиця*) використовувалася на Русі ще до офіц. запровадження *християнства*, зокрема в держ. цілях.

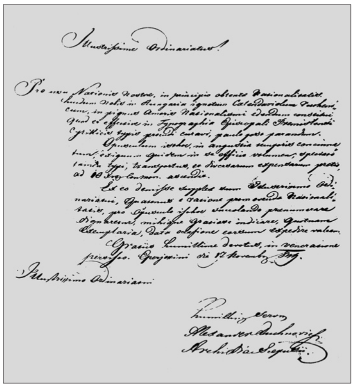
Майже всі давньорус. написи припадають на християн. час. Це конфесійні і світські, офіц. й приватні епіграфічні тексти. До написів «літописного» зразка належать графіті *Софійського собору* в *Києві*. Одним з найдавніших датованих написів є графіті на стіні собору із записом про смерть вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого* (1054). До найдавніших датованих написів належить також напис, що зроблений на *Тмутороканському камені* 1068. Важливою групою написів є графіті на берестяних грамотах (їх уже знайдено більше 1300, як правило, при розкопках давньорус. міст, гол. чин. *Новгорода Великого*; див. також *Берестологія*).

Вивчення давньорус. написів почалося після знахідки наприкінці 18 ст. Тмутороканського каменя. Розвиткові Е. як науки на давньорус. матеріалі сприяли дослідження І.*Срезневського*, В.Щепкіна, Є.Карського, А.Орлова, Л.Черепніна, Б.*Рибакова*, С.*Висоцького*, А.Мединцевої, Т.Рождественської та ін.

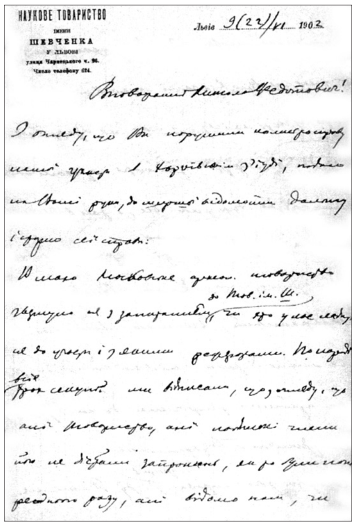
Літ.: *Latyshev B.* Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini. Petropoli, 1916; *Орлов А.С.* Библиография русских надписей XI—XV вв. М.—Л., 1952; *Толстой И.И.* Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953; *Рыбаков Б.А.* Русская эпиграфика X—XIV вв. (Состояние, возможности, задачи). В кн.: История, фольклор, искусство славянских народов. М., 1963; *Його ж.* Русские датированные надписи XI—XIV вв. М., 1964; *Соломоник Э.И.* Новые эпиграфические памятники Херсонеса, т. 1—2. К., 1964, 1973; Корпус боспорских надписей. М.—Л., 1965; Надписи Ольвии. Л., 1968; *Орлов А.С., Черепнин Л.В.* Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. М., 1968; *Медынцева А.А.* Тмутараканский камень. М., 1979; *Высоцкий С.А.* Эпиграфический корпус средневековых надписей архитектурных памятников древнего Киева (Итоги исследования). В кн.: Археологические исследования Киева. 1978—1983 гг. К., 1985; *Рождественская Т.* Древнерусская эпиграфика. СПб., 1991.

М.В. Скржинська, М.Ф. Котляр.

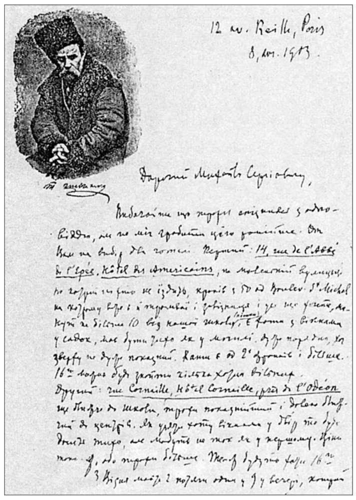
ЕПІСТОЛОЛО́ГІЯ (від грец. ἐπιστολή — лист, послання — та λόγος — слово, вчення) — *спеціальна історична дисципліна,* що вивчає приватні листи як вид істор. джерел. До осн. напрямів епістологічного аналізу належать визначення авторства, часу та

Лист історика М. Лучкая до капітули Мукачівської греко-католицької єпархії про закінчення роботи над 6-м томом «Історії карпатських русинів». 1843. Автограф.

Лист М. Грушевського до М. Біляшівського від 22 червня 1902 р. Автограф.

Лист Ф. Вовка до М. Грушевського від 8 квітня 1903 р. Автограф.

місця створення листа, змістовної його (листа) спрямованості, типології та виду. Окрім хронологічного принципу упорядкування листів (раніше написані листи передують написаним пізніше), їх (листи) класифікують за: а) соціальною приналежністю та сусп. становищем автора й адресата; б) характером взаємовідносин автора й адресата (рідні, друзі, знайомі, колеги тощо); в) стилем повідомлення (ділові, інтелектуальні, традиційно-ритуальні листи та ін.); г) ступенем відповідності епістолярному етикетові даної епохи та сусп. ладові. Е. як наука ґрунтується, з одного боку, на чітких методиках

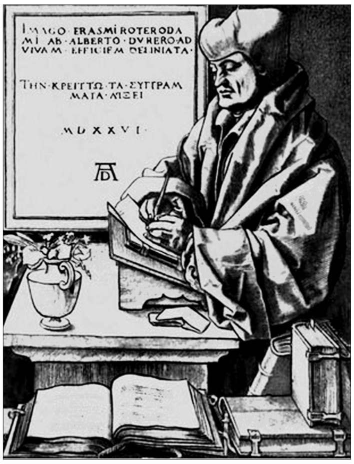
дослідження листів як писемних джерел, а з другого — на методах отримання з епістолярних джерел усіх видів істор. інформації. Важливим завданням Е. є введення епістолярних джерел до наукового обігу шляхом їх публікації у вигляді систематизованих за різними ознаками (соціальною, професіональною, культ.) матеріалів.

Літ.: Античная эпистолография: Очерки. М., 1967; *Сметанин В.А.* Эпистолография: методологическая разработка к спец. семинару. Свердловск, 1970; Письма русских писателей XVIII века. Л., 1980; *Миронова И.А.* Эпистолярные источники XIX в. В кн.: Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. М., 1985; *Наумов Е.Ю.* Частная переписка XIX — начала XX в. как объект археографического анализа. В кн.: Археографический ежегодник за 1986 год. М., 1987; *Дудко В.И.* Эпистолярное наследие украинских писателей-реалистов конца XIX — начала XX века в контексте украинско-русских литературных взаимосвязей. Автореф. дис. канд. филол. наук. М., 1989; Эпистология. В кн.: Специальные исторические дисциплины. К., 1992; *Войцехівська І.Н.*, *Ляхоцький В.П.* Епістолологія. К., 1998; *Дмитрієнко М.*, *Войцехівська І.* Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів, число 2. К., 1998.

І.Н. Войцехівська.

ЕРА́ЗМ РОТТЕРДА́МСЬКИЙ (Erasmus Roterdamus; справжні ім'я та прізвище — Герхард Герхардс, з 1496 називав себе Еразм Дезідеріус; 28.10.1469, за ін. даними, 1466 — 12.07. 1536) — голл. філософ і теолог. Н. в м. Роттердам (нині місто в Нідерландах). Навч. в голл. школах, 1495—99 вивчав теологію в Паризькому ун-ті, жив в Англії у свого друга Т.Мора, Франції, Італії, Швейцарії. У своїх творах проповідував цінності християн. *гуманізму* (див. також *Християнство*), розробляв ідеї співвідношення віри та знання, свободи волі, алегоричного прочитання Святого Письма (див. *Біблія*), включення к-ри *античності* в християнську к-ру. Був блискучим латиністом, писав лат. мовою, його філол. студії започаткували філол.-критичне вивчення Святого Письма. 1516 у Базелі (Швейцарія) видав грец. мовою з перекладом лат. мовою Новий Завіт (Новий Тестамент). Новий лат. переклад вийшов 1519. Його твори «Adagia», «Enchiridion militis Christiani», «Institutio principis Christiani», а також «Похвала Глупоті» та видання епістолярної спадщини були відомі у всій Європі. Критика кліру, практики пошанувань святих зблизила Е.Р. з М.Лютером й сприяла підготовці *Реформації*, проте він не став її активним діячем. Е.Р. орієнтував християнство на відмову від догматизму та забобонів, великого значення надавав питанням християн. моралі, вихованню доброчесностей, вважав, що справжній моральний зміст Святого Письма не відповідає догматиці, організації та діяльності християнських церков. Ключовою ідеєю в етичній доктрині Е.Р. було самопізнання та самовдосконалення людини. *Римська курія*, уклавши 1559 «Індекс заборонених книг», включила до нього всі найважливіші твори філософа. Німецький філософ В. *Дільтей* назвав Е.Р. «Вольтером 16 століття».

Твори Е.Р. були відомі й активно засвоювалися в Україні, зокрема у *Києво-Могилянській академії*. Вони використовувалися в розробці курсів з моральної філософії. Київських учених приваблювало трактування поняття «свобода волі», що відкривало шляхи для вдосконалення людської особистості, алегоричного прочитання Біблії. Видання праць Е.Р. зберігалися в б-ках Києво-Могилянської академії,

Еразм Роттердамський. Портрет роботи худож. А. Дюрера. 1526.

Чернігівського колегіуму, *Харківського колегіуму*, в приватних та монастирських книгозбірнях. Київ. ученим та вихованцям академії належать і перші переклади праць Е.Р. в Росії. Вважається, що *Єпіфаній* (Славинецький), укладаючи збірник «Гражданство обычаев детских», використовував праці Еразма. Г.*Бужинський* переклав «Разговоры дружеские» (*Санкт-Петербург*, 1716). Вперше в Росії видав й, очевидно, переклав твір Е.Р. «Похвала Глупоті» виходець з *Полтави*, відомий у С.-Петербурзі видавець, редактор і перекладач П.Богданович. Він опублікував скорочений варіант твору в додатках до повісті «Кривонос-домосед» (С.-Петербург, 1789).

П. у м. Базель (Швейцарія).

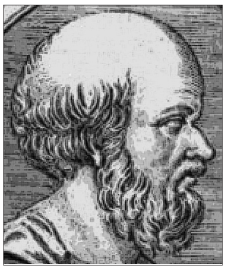
Тв.: Похвала глупоті. К., 1981; 1993; Философские произведения. М., 1986; Каталог палеотипов. Из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины. К., 1995.

Літ.: Історія української культури (друга половина XVII—XVIII ст.), т. 3. К., 2003.

О.М. Дзюба.

ЕРА́СТОВ Степан Іванович (літ. псевдоніми — Ст. Закубанський, С. Попенко, С. П-ко; 19.12.1856 — 13.04.1933) — громад. та політ. діяч, учасник укр. культ. руху на *Кубані*, письменник, видавець, журналіст, меценат.

Н. в м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*). Батько — священик, мати походила зі старовинного чорномор. козац. роду Щербин. 1878 по закінченні Кубанської військ. г-зії поступив на мат. ф-т Київ. ун-ту. В жовт. 1879 став чл. укр. молодіжної орг-ції «Кіш». На формування поглядів Е. значною мірою вплинув М.*Драгоманов*, для знайомства з яким Е. їздив до Женеви (Швейцарія). 1880—81 жив в Італії, Франції, Швейцарії. Після виключення з Київського ун-ту «за неблагонадійність і перебування понад термін за кордоном» 1881 переїхав до *Санкт-Петербурга*, де вступив на юрид. ф-т ун-ту; відразу долучається до революц. діяльності. Активно працював в укр. студентській орг-ції, заснував укр. Громаду (див. *Громади*) та народницький гурток. Займався розповсюдженням укр. нелегальної літ., за що в жовт. 1882 був заа-

Ератосфен.

рештований і після 10 місяців ув'язнення засланий на 3 роки до Сибіру.

1886 повернувся до Єкатеринодара, де займався розповсюдженням та популяризацією укр. літ., організацією гастролей укр. театральних труп та масових відзначань роковин Т.*Шевченка.* Е. поклав початок укр. книговиданню на Кубані. Зокрема, 1896 в Єкатеринодарі була видана книга А.*Кримського* «Хто винен» (через рік перевидана у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ) накладом 1200 прим.). Одночасно 5-тис. накладом був виданий зб. оповідань Б.*Грінченка.* 1902 Е. — один із засн. у Єкатеринодарі місц. від-ня *Революційної української партії* — «Чорноморської громади». 1906 Е. вдалося отримати дозвіл на відкриття в Єкатеринодарі «Кубанського просвітнього товариства» (див. *Просвіти*). Невдовзі було створено 12 філій т-ва: у станицях Кущівській, Канівській, Майкопській, Уманській, Тихорецькій та ін., де мешкали переважно українці. Оскільки у цих від-нях велась не лише просвітня, а й революц. робота, 1908 «Кубанське просвітнє товариство» та його філії були закриті, а Е. заарештований і утримувався 6 місяців у в'язниці. 1908 організував у м. Новоросійськ (нині місто Краснодарського краю, РФ) укр. муз.-драм. гуртки, т-ва «Громада» та «Просвіта», заснував «Український кооператив», кооп. т-во «Запомога», обирався дир. укр. кооп. банку.

У берез. 1917 був обраний до складу Тимчасового ЦК *Союзу українських автономістів-федералістів.* У квіт. 1917 як найстарішого за віком укр. діяча Е. обрали головою *Всеукраїнського національного конгресу 1917.* Член *Української Центральної Ради* від Кубані. На засіданні УЦР 30 берез. 1917 доповів про стан укр. справи на Кубані та звернувся до укр. соціал-демократів із закликом поширити парт. роботу в цьому регіоні. В 1920 — на поч. 1930-х рр. відзначився як один із провідників *українізації політики* на Кубані. Від 1927 — персональний пенсіонер, чл. Північнокавказ. від-ня Всесоюзного т-ва політкаторжан. Займався літ. діяльністю, зокрема перекладав укр. мовою твори В.*Короленка.* Під літературними псевдонімами друкував у періодичних виданнях краєзнавчі та публіцистичні статті й матеріали.

П. у м. Сухумі (нині місто в Грузії).

Тв.: В засланні. «ЛНВ», 1911, т. 53, № 2; «Вільне слово» та «Пан». В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського, т. 2. К., 1928.

Літ.: *Городецкий Б.М.* Эрастов Степан Иванович. В кн.: Литературные и общественные деятели Северного Кавказа. Екатеринодар, 1908; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

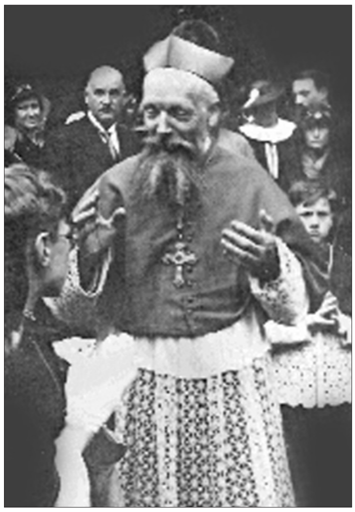
Д.Д. Білий, О.О. Ковальчук.

ЕРАТОСФЕ́Н Кіренський ('Ερατοσθένης; бл. 276—194 до н.е.) — давньогрец. учений-енциклопедист. Відомі його досягнення в різних галузях науки: математиці, астрономії, географії, історії, філософії та філології. Н. в м. Кірена в Пн. Африці (нині м. Шаххат, Лівія). Освіту здобув у м. Афіни (нині столиця Греції). Більшу частину життя провів у м. Александрія (нині місто в Єгипті), де керував найбільшою в добу *античності* б-кою. Твори Е. збереглися лише у фрагментах. Найбільш відомими є його праці в галузі математики (розв'язання задачі про подвоєння куба й спосіб знаходження простих чисел — т. зв. Ератосфенове решето), істор. хронології та географії. Заклав основи мат. географії, першим виміряв дугу земного меридіана й склав карту з урахуванням кулеподібної форми Землі. Його «Географія» (буквально «землеопис») дала назву цій науці; в ній містяться, зокрема, відомості про Пн. Причорномор'я і виміри розмірів *Чорного моря.*

Літ.: *Диттмар А.Б.* Родосская параллель. Жизнь и деятельность Эратосфена. М., 1965; *Рожанский И.Д.* История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. М., 1988.

М.В. Скржинська.

ЕРБІНЬЇ́ Мішель де (Herbigny Michel d'; 08.05.1879, за ін. даними, 08.05.1880 — 23.12.1957) — діяч катол. церкви (див. *Католицизм*). Чл. ордену *єзуїтів* (1897), д-р теології (1911), єпископ (1926), сходознавець. Н. в м. Лілль (Франція). Навч. в семінаріях ордену єзуїтів у містах Гемерт (Нідерланди) та Енгієн (Бельгія). Духовний сан прийняв 1910.

М. д'Ербіньї.

Досліджуючи християн. Схід і теологічну доктрину *православ'я*, 1911 здійснив подорож до *Галичини* (зокрема відвідав *Хирів*), *Буковини*, Румунії, Хорватії, Боснії і Герцеговини. Підсумком подорожі стала наук. праця про рос. реліг. філософа В.Соловйова, відзначена премією Паризької АН. Від 1921 — проф. Григоріанського ун-ту в Римі (Італія). 1924—31 — перший ректор заснованого єзуїтами Папського сх. ін-ту. Від 1925 — радник створеної при конгрегації сх. церков спец. комісії «Pro Russia», яка займалася питаннями діяльності катол. церкви в *СРСР.* Автор проектів папських послань про становище церкви в РСФРР (1921) та згодом у СРСР (1930). Виступав у Парижі, Римі та ін. містах Європи з доповідями про *голод 1921—1923 років в УСРР* й діяльність Папської місії допомоги. Справляв вплив на папу *Пія XI* в питаннях сх. політики *Ватикану.* Засн. катол. навч. центрів у Франції, Бельгії, Німеччині, Австрії, *Чехословаччині*, де з рос. емігрантів готували місіонерів для діяльності на тер. СРСР. З ініціативи Пія XI та за підтримки апостольського нунція в Берліні (Німеччина) Е.Пачеллі (згодом папа Пій XII), яким був висвячений на єпископа, тричі відвідав СРСР (4—15 жовт. 1925; 29 берез. — 15 трав. 1926; 28 лип. — 7 верес.

1926), зокрема побував у *Харкові*, *Одесі*, *Києві*. Метою подорожей до СРСР були приховане від рад. влади відновлення та реорганізація ієрархії РКЦ. Таємно висвятив 4 єпископів, у т. ч. священика з м. Дмитріївськ (нині м. *Макіївка*) П.-Е.*Неве*, надавши йому повноваження кер. РКЦ в СРСР, та священика з м. *Сімферополь* *О.Фрізона*. 1930 очолив комісію «Pro Russia», добився розширення її повноважень і відокремлення від конгрегації сх. церков та зосередивши її діяльність на розкритті переслідувань, яких зазнавала церква в СРСР. У груд. 1933 внаслідок компрометації, вчиненої агентом рад. спец. служб унійним священиком О.Дейбнером, який працював його особистим секретарем, подав у відставку. Залишив Рим, відійшов від публічної діяльності. Останні роки життя провів у монастирі ордену єзуїтів як чернець.

П. у м. Екс-ан-Прованс (Франція).

Тв.: Un Newman russe: Vladimir Soloviev, 1853—1900. Paris, 1911; L'unité dans le Christ. Roma, 1923; L'aide pontificale aux enfants affamés de Russie. «Orientalia Christiana», 1925, vol. 4(1), N 14; April—Maio; L'aspect religieux de Moscou. Rome, 1926; Pâques en Russie. Paris, 1926; La guerre antireligieuse en Russie soviétique. Paris, 1930; Le front antireligieux en Russie soviétique. Paris, 1930.

Літ.: Sprawy wschodnie w Rzymie. «Oriens», 1934, z. 1, 1 lutego; *Wenger A.* Rome et Moskou. 1900—1950. Paris, 1987; (рос. пер.) М., 2000; Голод 1921—1923 і українська преса в Канаді: Збірник документів і матеріалів. Торонто—К., 1992; *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993; (рос. пер.) Львів, 1995; *Stehle H.* Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten. Zürich, 1993; *Skalski T., ks.* Terror i cierpienie: Kosciół katolicki na Ukrainie, 1900—1932: Wspomnienia. Lublin—Rzym—Lwów, 1995; *Рубльова Н.* Ватикан і Україна: спроба збереження й поширення римсько-католицької ієрархії (1917—1939 рр.). В кн.: Християнство і духовність: Збірник матеріалів другої Міжнародної наукової конференції... «Християнство: історія і сучасність». К., 1998; *Її ж.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 — 1937 рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2/4; Влада і Костьол в радянській Україні, 1919—1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи і матеріали: (Передмова, упорядкування, додатки, покажчики Н.С. Рубльової). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2003, № 2.

Н.С. Рубльова.

ЕРДЕ́ЛІ Адальберт Михайлович (25.05.1891—19.09.1955) — живописець, педагог, культ. діяч. Н. в с. Загаття (нині село Іршавського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї сільс. вчителя. Навч. в будапештській Акад. мист-в у І.Ревеса та А.Грюнвальда (1915). Працював під кер-вом угор. художників Т.Земплені та К.Ференці. Вдосконалював майстерність у Мюнхені (Німеччина) й Парижі (Франція). Від 1916 жив у м. *Мукачеве*. Організатор (разом з Й.*Бокшаєм*) та викл. першого спец. худож. закладу на *Закарпатській Україні* — Ужгородської публічної шк. малювання (1927). З метою об'єднання художників Закарпаття та розвитку мистецької к-ри краю створив і очолив (разом з Й.Бокшаєм) «Товариство діячів образотворчих мистецтв у Підкарпатській Русі» (1931). Один з ініціаторів відкриття Ужгородського худож. уч-ща, його викл. і перший дир. (1946—55). Як художник працював у галузі портретного, пейзажного, реліг. живопису, натюрморту, сатиричної графіки, брав участь у багатьох міжнар. виставках. Від кін. 1930-х рр. гол. тема творчості Е. — Закарпаття. Краса природи закарп. краю відтворюється в пейзажах «Гірський краєвид» (1942), «Мукачівський замок» (1947), «Річка Уж поблизу Невицького» (1955). Душевна краса закарп. українців, їхня яскрава нац. своєрідність стверджуються в портретах: «Старий конюх» (1942), «Верховинка», «Груповий портрет ужгородських художників» (обидва — 1947), «Портрет артистки К.Балог» (1951), «Наречені» (1953). Як педагог виховав цілу плеяду визначних художників, серед яких — А.Коцка, З.Шолтес, А.Борецький, Г.Глюк, А.Кашшай. В останні роки життя творчість Е. в *СРСР* піддавалася безпідставній критиці, а сам художник звинувачувався в бездейності та формалізмі. Живописна спадщина Е. зберігається в худож. музеях *Ужгорода*, *Києва*, *Львова*, а також

А.М. Ерделі.

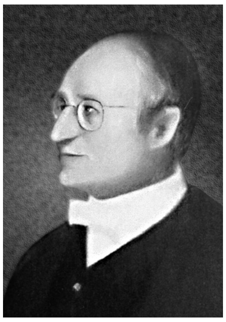
Ерделі А. Село. 1940.

Ерделі А. Скиртування (колгосп у с. Ракошин Мукачівського округу (нині району) Закарп. області). 1951.

І.Г. Еренбург.

Є. Ерліх.

у музеях і приватних збірках у країнах Європи та світу.

Літ.: Персональна виставка творів художника А.М. Ерделі. Каталог. Ужгород, 1955; Виставка творів А.М. Ерделі. Каталог. Львів, 1958; *Островский Г.С.* Адальберт Михайлович Эрдели. М., 1966; А. Ерделі. Альбом. К., 1972; Адальберт Ерделі. Ужгород, 1992.

Н.Г. Ковпаненко.

ЕРЕНБУ́РГ Ілля Григорович (27 (14).01.1891—31.08.1967) — письменник, громад. діяч. Чл. Спілки письменників СРСР. Н. в м. *Київ.* Навч. в 1-й Моск. г-зії. 1907 вступив до *Російської соціал-демократичної робітничої партії*, рік потому був виключений з г-зії та заарештований. Після звільнення емігрував у Францію, де працював кореспондентом моск. та петерб. газет. Після *Лютневої революції 1917* повернувся в Росію. 1918—19 проживав у Києві. Згодом емігрував. Протягом 1920—30-х рр. мешкав у Парижі (Франція), періодично відвідував *СРСР.* Після виходу у світ 1922 його першого роману — гостросюжетної сатири «Необычайные похождения Хулио Хуренито и его учеников...» стає одним з найпопулярніших рад. письменників. Невдовзі були опубл. його цикл новел «Тринадцать трубок» (1923) та роман «Рвач» (1925). 1936—37 працював військ. кореспондентом в Іспанії. 1940 остаточно повернувся до СРСР. За часів *Другої світової війни* велику популярність здобули його твори антифашист. спрямування, зокрема «Испанская закалка» (1938), «Война» (1942— 44) та ін. Трагедії *Бабиного Яру* він присвятив вірш «Бабий Яр» (1944) та роман «Буря» (1946—47). Після закінчення війни взяв участь в ініційованому рад. парт. кер-вом міжнар. миротворчому русі. Від 1950 — віце-президент Всесвітньої Ради Миру.

1954 написав повість «Оттепель», що стала назвою цілого періоду в історії СРСР після смерті Й.*Сталіна.* В останньому творі — фактично автобіографічній сповіді «Люди, годы, жизнь» (кн. 1—6, 1961—65) — по-новому розкрив факти та події з життя як самого письменника, так і з життя багатьох видатних постатей 20 ст., з якими він був особисто знайомий.

Лауреат Держ. премії СРСР (1942, 1948), Міжнар. Ленінської премії (1952).

П. у м. *Москва*, похований на Новодівичому цвинтарі.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—9. М., 1962—66.

Літ.: *Рубашкин А.И.* Публицистика Ильи Эренбурга против войны и фашизма. М.—Л., 1965; *Його ж.* Илья Эренбург. Л., 1990; *Попов В., Фрезинский Б.* Илья Эренбург: Хроника жизни и творчества, т. 1—3. СПб., 1993.

Я.Л. Шолох.

É́РЛІХ (Ehrlich) **Євген** (14.09. 1862—02.05.1922) — австрійс. та укр. правознавець, соціолог. Проф. (1896). Н. в м. *Чернівці.* Закінчив Віденський ун-т (1886). Займався адвокатською практикою й наук. діяльністю: вивчав проблеми заг. теорії права і рим. права. Викладав у Віденському ун-ті: з 1894 — приват-доц., від 1896 — екстраординарний проф., з 1900 — ординарний проф. рим. права. 1900—1918 працював у Чернів. ун-ті: ординарний проф. рим. права, від 1901 — декан юрид. ф-ту, від 1906 — ректор. Е. — один із засн. соціології права. Як визнавав учений, значну роль у формуванні його поглядів відіграло вивчення реального права в тодішній *Буковині.* Свої дослідження проводив у сільс. околицях Чернівців. Нині започаткований Е. соціологічний напрям став домінуючим в юриспруденції більшості країн світу, набув певного розвитку і в Україні.

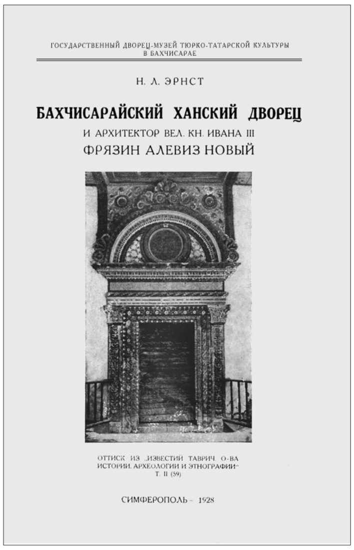
П. у м. *Відень.*

Тв.: Обгрунтування соціології права. Б/м, 1913.

Літ.: *Марчук Є.* Євген Ерліх: сторінки життя і творчість. «Ерліховський збірник» (Чернівці), 1994, вип. 1; Чернівецький університет. Сторінки історії: 1875—1995. Чернівці, 1995; Чернівецький університет. Сторінки історії: (1875—2000). Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

ЕРНСТ Микола Львович (1889—1956) — учений-кримознавець, археолог, історик. Н. в м. *Київ.* Мешкав у *Глухові,* де закінчив г-зію. Вищу освіту здобув у Берлінському ун-ті, там захистив магістерську дис. на тему: «Ставлення Москви до кримських татар при Івані III і Василії III». 1912 вернувся на батьківщину, працював бібліотекарем у Київ. ун-ті, потім — у Петрогр. публічній б-ці. 1918 поселився в *Сімферополі.* Працював у Таврійському ун-ті: бібліотекар, приват-доц., а від 1920 — проф. рос. історії і нім. мови та, за сумісництвом, — зав. археол. від. і заст. дир. з наук. питань у центр. музеї Тавриди. Брав участь у діяльності Крим. к-ту в справах музеїв та охорони пам'яток мист-в, старовини й нар. побуту. Був секретарем, згодом — дир. *Таврійського товариства історії, археології та етнографії.* У складі експедиції Г.*Бонч-Осмоловського*, яка відкрила печерні стоянки Киїк-Коба, Сюрень I, Шан-Коба, Фотьма-Коба й ін. (див. *Киїк-кобинська культура*), розкопав кілька курганів Криму, відкрив поховання *бронзового віку* і *скіфів,* виявив та описав багато пізньоскіф. поселень, склав їх карту. 1926 досліджував *Неаполь Скіфський.* Після відкриття 1927 печери Чокурча кілька років займався дослідженнями цієї стоянки, зібрав велику колекцію кам'яних знарядь і кісток викопних тварин, вивчив стратиграфію культ. шару. Результати досліджень виклав у коротких повідомленнях і популярній книзі «Люди льодовикового періоду в Криму» (1936). Вивчаючи пам'ятки доби *середньовіччя*, Е. досліджував *Ескі-Кермен* і печерний монастир Чілтер-Коба. Прийшов до висновку, що осн. спорудження і будинки

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДВОРЕЦ-МУЗЕЙ ТЮРКО-ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ В БАХЧИСАРАЕ

Н. Л. ЭРНСТ

БАХЧИСАРАЙСКИЙ ХАНСКИЙ ДВОРЕЦ

И АРХИТЕКТОР ВЕЛ. КН. ИВАНА III ФРЯЗИН АЛЕВИЗ НОВЫЙ

ОТТИСК ИЗ „ИЗВЕСТИЙ ТАВРИЧ. О-ВА ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ" Т. II (59)

СИМФЕРОПОЛЬ - 1928

Ернст М. «Бахчисарайский ханский дворец и архитектор вел. кн. Ивана III Фрязин Алевиз Новый». Сімферополь, 1928. Титульний аркуш.

«печерних міст» (див. *Печерні міста Криму*) були наземними, а печерам відводилася допоміжна функція. Брав участь у дослідженнях могильників Байдарської долини, татар. пам'ятників у м. *Старий Крим*, написав низку статей про взаємовідносини Рос. д-ви з *Кримським ханством* і *Кафою.*

1926—37 обстежив, обміряв, описав і сфотографував усі пам'ятки археології та арх-ри Пд. берега Криму; результати були передані до Алупкинського музею (під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вони пропали, залишилися лише короткі публікації Е. про цю роботу). Його рукопис «Джерела вивчення історії Криму» містить найцінніші зведення про письмові та речовинні пам'ятки історії Тавриди Нового і Новітнього часу. 1938 при арешті Е. майже вся колекція й наук. рукописи загинули. Був у *Гулагу* і на спецпоселенні до 1956. Через кілька днів після звістки про реабілітацію помер.

Т.Б. Бикова.

ЕРНСТ Федір Людвігович (Теодор-Ріхард Людвігович; 09.11(28.10).1891—28.10.1942) — історик, мистецтвознавець, музеєзнавець. Чл. *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва, Історичного товариства Нестора-літописця*, Т-ва діячів укр. пластичного мист-ва, Укр. т-ва архітекторів. Н. в м. *Київ.* Навч. в Берлінському (1906—10) та Київ. (1910—14) ун-тах. 1914—17 як нім. підданий перебував на засланні у р-ні м. Челябінськ (нині місто в РФ). У монографії «Українське мистецтво XVII—XVIII віків» (1919) один із перших визначив предмет укр. мистецтвознавства. Від кін. 1917 працював у галузі охорони пам'яток як учений інструктор *Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтв і старовини*, 1926—30 — київ. крайовим інспектором по Київщині, *Волині*, *Поділлю* й Чернігівщині при Наркомосі УСРР. Від берез. 1919 — ред. від. мист-ва Біографічної комісії ВУАН (у картотеці понад 5 тис. імен). Проф. Київ. археол. та Київ. худож. ін-тів. Чл. комісій з організації Лаврського музею культів, Київ. картинної галереї (нині Музей рос. мист-ва), Музею мист-в ВУАН (нині *Музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків*). Від груд. 1923 — зав. худож. від. Всеукр. істор. музею ім. Т.Шевченка. За 10 років роботи значно збільшив фонд музею, влаштовуючи тематичні виставки, видаючи каталоги. Від 1929 — другий чл. паритетної комісії з обміну культ. цінностями між РСФРР та УСРР. Автор монографій про Т.*Шевченка* як художника, І.*Рєпіна* й М.*Мурашка* (не видані), численних розвідок, присвячених Г.*Нарбутові*, Г.Гольпайну, Ґроте. Вийшли друком його києвознавчі праці про надгробок П.*Румянцева-Задунайського* в *Києво-Печерській лаврі*, дерев'яну церкву Іоанна Златоуста в старому місті, бурсу, контракти й контрактовий будинок у Києві. Уклав провідник «Київ» (1930). Заарештований 23 жовт. 1933 і засланий. Створив музей Біломор.-Балт. каналу в с-щі Повенець (нині с-ще міськ. типу, Карелія, РФ). 1936—37 завідував музеєм буд-ва каналу Москва—Волга в м. Дмитров (місто Моск. обл., РФ). Працював у Алма-Аті (нині м. Алмати, Казахстан), Уфі (нині столиця Башкортостану, РФ). 16 лип. 1941 знову заарештований. Страчений. Реабілітований.

Літ.: Федір Ернст: Бібліографічний покажчик. Суми, 1987; *Білокінь С.* Федір Ернст і Київ. «Наука і культура: Україна», 1988, вип. 22; *Його ж.* Федір Ернст. «Сучасність», 1990, ч. 7—8; *Нестуля О.* Україна стала його долею (Ф.Л. Ернст). В кн.: Репресоване краєзнавство. К.—Хмельницький, 1991.

С.І. Білокінь.

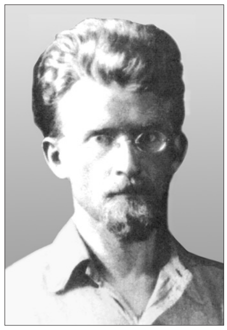
ЕРСТЕНЮ́К Микола Васильович (12.12.1892—03.11.1937) — правознавець. Н. в с. Перерісль (нині село Надвірнянського р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив г-зію в м. *Коломия*. Працював на нафтопромислах у *Бориславі*, вчився на юрид. ф-ті Львів. ун-ту. В роки *Першої світової війни* пройшов шлях від стрільця до поручника австрійс. 87-го піх. полку. Від 1916, після поранення, служив у Воєн. архіві у *Відні.* «Зазнайомившись, — як він сам засвідчив у своїй характеристиці, — із таємних актів Воєн. архіву з подіями пролетарської революції», «став симпатиком більшовизму». 1919—24 провадив більшовицьку пропаганду в Німецькім Яблоннім та Йозефові (*Чехословаччина*) серед вояків *інтернованих формувань Української Галицької армії.* Закінчив юрид. ф-т *Карлового університету* в Празі. 1924 вступив до Комуніст. партії Чехословаччини, прийняв громадянство УСРР і з першим транспортом галичан-політемігрантів виїхав в Україну (див. *«Західноукраїнська еміграція» в УСРР 1920—1930-х років*). Упродовж місяця — секретар комуніст. осередку політ. емігрантів на карантинному пункті *Державного політичного управління УСРР* в *Києві*, потім виїхав до *Харкова*, де працював у Наркоматі юстиції УСРР, 1925—27 — особистий секретар та прокурор для доручень при Наркомі юстиції УСРР та Ген. прокурорі УСРР М.*Скрипнику.* Займався упорядкуванням його (М.Скрипника) особистого домашнього й наркомівського архівів, підготовкою до друку його чернеток та ін. З переходом М.Скрипника на роботу до Наркомосу УСРР обійняв посаду помічника вченого секретаря Наркомосу УСРР й одночасно особистого секретаря Наркома освіти УСРР (1927—33).

19 лют. 1933 ув'язнений у сфабрикованій справі (див. *«Української військової організації» справа 1933*). 21 лют. «визнав» свою належність до УВО, його покази згодом були використані у кампанії дискредитації М.Скрипника. 23 верес. 1933 суд. трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до 10 років таборів. Утримувався на *Соловках.* Особливою трійкою Управління НКВС СРСР по Ленінгр. обл. 14 жовт. 1937 засуджений до розстрілу. Страчений в урочищі Сандормох поблизу м. Медвежогорськ (нині місто у Карелії, РФ). Реабілітований 3 серп. 1989.

Літ.: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Даниленко В.М., Кузьменко М.М.* «Персональний секретар» наркома юстиції і генпрокурора республіки: трагедія галичанина Миколи Ерстенюка. В кн.: *Даниленко В.М., Кузьменко М.М.* Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. Севастополь—Донецьк, 2003; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 роках, т. 1—2. К., 2003; *Руб-*

Ф.Л. Ернст.

М.В. Ерстенюк.

льов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

ЕСДЕ́КИ — див. *Російська соціал-демократична робітнича партія.*

ЕСДЕ́КИ УКРАЇ́НСЬКІ — див. *Українська соціал-демократична робітнича партія.*

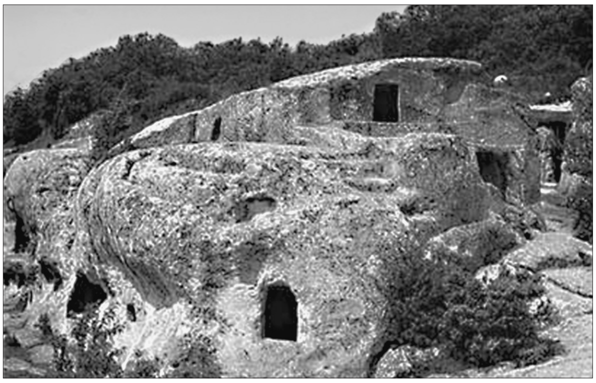
ЕСЕ́РИ — див. *Партія соціалістів-революціонерів.*

ЕСЕ́РИ ЛІ́ВІ — див. *Партія лівих соціалістів-революціонерів.*

ЕСЕ́РИ УКРАЇ́НСЬКІ — див. *Українська партія соціалістів-революціонерів.*

ЕСЕ́ФИ — див. *Українська партія соціалістів-федералістів.*

Ескі-Кермен. Біля головного входу.

Ескі-Кермен. Великий печерний храм біля головних воріт.

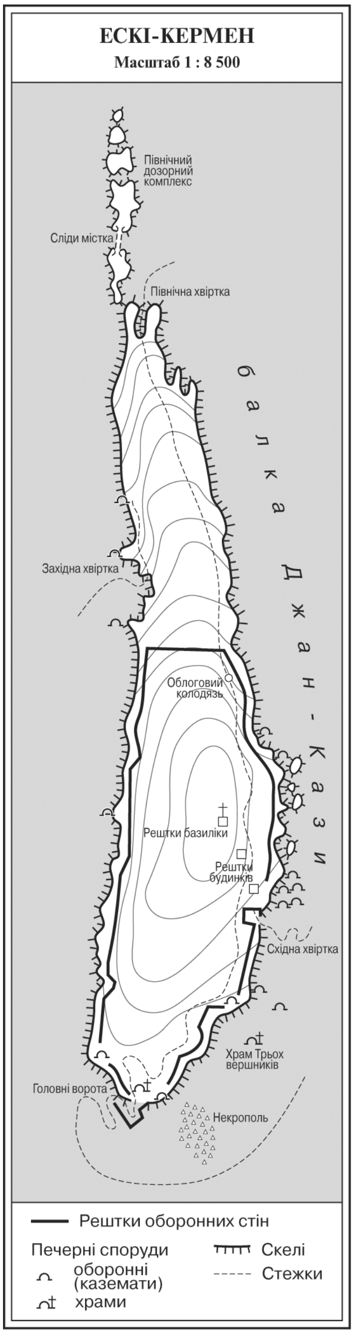
Ескі-Кермен. Печерні каземати біля східного входу.

ЕСКІ́-КЕРМЕ́Н (татар. — стара фортеця) — середньовічне городище, розташов. за 25 км від м. *Бахчисарай*. Заг. пл. — бл. 10 га. Як укріплений пункт виник у 5 — поч. 6 ст. Заснувала Е.-К. частина скіфо-сарматів (див. *Скіфи*, *Сармати*), яких *гуни* після падіння Скіф. д-ви витіснили в передгір'я Крим. гір. На плато, де розташов. городище, знаходиться понад 300 штучних печер.

Був значним ремісничим і торг. центром. Нас. займалося землеробством, скотарством, виноградарством. На рубежі 8—9 ст., очевидно, *хозари* зруйнували фортечні споруди, саме ж місто існувало до 1299, коли його спалили війська еміра *Ногая*. Від 1938 територія городища оголошена заповідником і передана *Бахчисарайському історико-культурному заповідникові*.

Літ.: Хроніка археології та мистецтва, ч. 1. К., 1930; История и археология средневекового Крыма. М., 1958; *Домбровский О.И.* Фрески средневекового Крыма. К., 1966.

П.І. Скрипник.

ЕСТО́НІЯ, Естонська Республіка (Eesti, Eesti Vabariïk) — д-ва на пн. зх. Сх. Європи, на узбережжі Балтійського м. Тер. 45,1 тис. км². Столиця — м. Таллінн. Адм.-тер. поділ — 15 маакундів (повітів, які поділяються на волості) і 6 міст центр. підпорядкування. Населення 1,366 млн осіб (2001): естонці — 65 %, росіяни — 28,2 %, українці — 2,5 %, білоруси — 1,5 %. Держ. мова — естонська. Більшість нас. — лютерани, є православні та представники ін. конфесій. Грошова одиниця — естонська крона.

Е. — парламентська республіка. Конституція діє від 1992. Глава д-ви — президент, який обирається на 5 років вищим законодавчим органом — Держ. зборами (рийгикогу — однопалатний парламент) — прямим таємним голосуванням. До складу парламенту входить 101 депутат; строк повноважень депутатів — 4 роки. Вищий виконавчий орган — уряд, який очолює прем'єр-міністр. В Е. діє багатопарт. система.

Е. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* від 1991, *Європейського Союзу* та *НАТО* — від 2004. Дипломатичні відносини України з Е. встановлено 4 січ. 1992.

Українці в Естонії. 1898 у Юр'євському (нині Тартуський)

ун-ті створена перша укр. студентська громада. Дещо раніше в цьому ун-ті навчалися М.*Закревський*, М.*Гулак*, докторську дис. захистив І.*Орлай*; фізику викладав брат Лесі *Українки* М.Косач (див. *Косачі*). На поч. 20 ст. в ун-ті існувало кілька укр. студентських земляцтв. При громаді діяли хор, драм. гуртки і б-ка.

Укр. громада м. Валк (нині м. Валга) 1917 видавала газети «Український голос» та «Досвід». 1923 в Таллінні діяв Клуб громадян України.

1934 перепис нас. зафіксував, що в Е. проживало 92 українці. Їх чисельність значно зросла після *Другої світової війни*. За доби *СРСР* рад. власті заохочували переїзд до Естон. РСР громадян з ін. республік за держ. направленням на роботу та військ. службу. В результаті такої політики змінився етнічний склад нас. За даними перепису нас. 1989, чисельність українців у Е. досягла 48,3 тис. осіб (3,1 % всього нас. республіки). Половина їх мешкала в Таллінні, решта — в ін. містах на пн. країни.

Після розпаду СРСР чимало українців вернулися на батьківщину, частина українців-офіцерів виїхала до РФ, уряд якої зобов'язався надати їм квартири. 1995 в Е. налічувалося бл. 39,6 тис. осіб укр. національності.

Відплив із Естонії значної кількості осіб укр. походження певною мірою був пов'язаний із труднощами отримання громадянства. Е. запровадила закон про надання громадянства, за деякими винятками, лише тим особам, які жили на її тер. до 16 черв. 1940, їхнім дітям та онукам. Решта жителів неестонського походження могла отримати громадянство шляхом натуралізації, що передбачає проживання в Естонії не менше 5 років, складання іспиту з естон. мови та із закону про громадянство, а також наявність легального постійного прибутку. 1997 в Е. проживало 120 тис. громадян РФ та понад 1 тис. громадян України. Особи, які не мають естон. громадянства, але постійно проживають на тер. Е., можуть брати участь у виборах органів місц. самоврядування.

Від 1989 в Е. діє Укр. земляцтво (голова — Ю.Чайківський), яке об'єднує 200 активних членів. Воно допомагає українцям адаптуватися до змін, що відбулися в сусп-ві, займається культ.-просвітницькою діяльністю. При земляцтві діють укр. недільна школа, курси естон. мови, «Пласт», фольклорний ансамбль «Журба», вокальна група «Відлуння», дитячий фольклорний колектив «Струмочок». Естон. уряд надає Укр. земляцтву певну фінансову й орг. допомогу.

Літ.: *Міхновський О.* Товариство студентів-українців у Дорнатії. В кн.: Історичний огляд життя в студентських українських організаціях. Львів, 1908; *Винниченко І.І.* Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. Житомир, 1992; *Івченко О.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; *Трощинський В.П.*, *Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999.

М.С. Бур'ян.

ЕСТО́НЦІ В УКРАЇ́НІ. Перші поселення естонців на тер. України з'явилися в Криму в 60-х рр. 19 ст. Тоді для естонців у Сімферопольському, Євпаторійському, Перекопському та Феодосійському повітах *Таврійської губернії* уряд *Російської імперії* виділив 36 тис. *десятин* землі в 40 селах, зокрема в Джурчі (нині смт *Первомайське*), Замрук (нині с. Берегове), Бурлюк (нині с. Віліне, обидва Бахчисарайського р-ну), Актачи-Кият (нині с. Білоглинка Сімферопольського р-ну), Кият-Орка (нині с-ще Упорне Первомайського р-ну). В с. Замрук у серед. 19 ст. було відкрито школу, до якої запросили вчителя з Естонії. Також було зведено молитовний будинок.

Наприкінці 19 — поч. 20 ст. естонці, які мешкали в селах Криму, почали виїжджати на заробітки в *Сімферополь*, *Севастополь*, *Феодосію* та *Ялту*.

За переписом нас. 1897, на тер. України (без урахування *Галичини, Буковини* та *Закарпатської України*) проживало 2227 естонців, з них 1887 осіб — у сільс. місцевості (62,9 %). Найбільше естонців (2210 осіб) мешкало в Таврійській губ., за родом занять їх розподіл тут був таким: землеробство — 1482 особи, армійська служба — 140, приватне обслуговування — 123, виготовлення одягу — 44 особи. Після *Першої світової війни* та *громадянської війни в Україні 1917—1921* кількість естон. нас. на тер. України зросла насамперед внаслідок міграцій військ. та робочої сили.

1920 було створено Естон. секцію (відділ) агітації та пропаганди при ЦК КП(б)У. Існувала подібна компартійна секція також в *Одесі*. У *Харкові* діяв естон. к-т, що будував свою діяльність на засадах нац.-патріотичної ідеї.

Естонія. Університет у м. Тарту. Фото початку 21 ст.

1930 у Криму в місцях компактного проживання естонців були створені нац. сільради: у Сімферопольському р-ні — 2, Джанкойському — 1. 1924/25 навч. р. в Криму діяло 5 естон. шкіл 1-го ст. (початкових), в яких навч. 131 учень. Навчання велося естон. мовою.

Між переписами нас. 1959 і 1989 чисельність Е. в У. істотно не змінилася. При цьому вони були дисперсно розселені по Україні (чи не єдиний виняток — компактне проживання естонців у с. Краснодарка Красногвардійського р-ну Крим. обл., нині АР Крим). У містах проживало (1970, 1979 та 1989) відповідно 3729, 3414 і 3452 особи, або 81,6, 83,0 та 82,2 % українців естон. походження.

За переписом 2001, в Україні проживало 2868 естонців.

Літ.: Етнічний довідник, ч. 2. К., 1996; *Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні. К., 1998; *Пономарьов А.П.* Українська етнографія: Курс лекцій. К., 1999; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003..

М.М. Вівчарик.

ЕТАТИ́ЗМ (від франц. — état — держава) — концепція політ. думки, що розглядає *державу* як найвище досягнення і мету сусп.

розвитку. Ідеї Е. є в багатьох політ. доктринах. Про важливу роль держави для сусп-ва писали, зокрема, антич. мислителі *Платон* і *Арістотель*, італ. політик і мислитель Н.Макіавеллі (1469—1527), англ. філософ Т.Гоббс (1588—1679), нім. філософ Г.-В.*Гегель*. Н.Макіавеллі й Г.-В.Гегель стали найбільш цитованими теоретиками із тих, хто розвивав ідеї Е. Г.-В.Гегель солідаризувався з Н.Макіавеллі і був переконаним у тому, що суттю вчення останнього є боротьба держ. начала проти всілякого роду анархії. Н.Макіавеллі, на його думку, прагнув піднести роздроблену Італію, що потерпала в ті часи від усіляких грабежів і спустошень, до рівня могутньої д-ви. Така позиція Н.Макіавеллі була близькою Г.-В.Гегелю, який прагнув відродження могутності своєї країни — Німеччини — і покладав надії в цій справі на «великого державного діяча», який мав об'єднати німців, давши їм усвідомлення того, що вони належать Німеччині. Г.-В.Гегель вважав також, що міцна держ. влада є необхідною умовою свободи й що народ мусить брати участь у творенні «законодавства держави і у вирішенні важливих державних справ». Лише таку д-ву він називав «моральною державою» (у наш час ця гегелівська ідея розвинулася в поняття правової д-ви).

Власне сам термін «етатизм» з'явився вперше в кін. 19 ст. у Франції, його батьком, очевидно, був франкомовний швейцарець Н.Дро, який виступав за посилення централізації Швейцарської Конфедерації і вживав цей термін для означення сусп-ва, в якому принципи державності є більш важливими за принципи свободи й індивідуальності.

Теоретики пролетарських революцій 20 ст. ревізували гегелівську ідею про те, що д-ва — «мета в собі», вища з усіх людських цінностей, гіперболізувавши з-поміж ін. важливих для розвитку сусп-ва функцій д-ви диктаторську (див. *Диктатура пролетаріату*). Результатом такої ревізії стало також те, що «чиста» теорія і теорія держ. буд-ва в прибічників марксизму-ленінізму істотно відрізнялися одна від одної. Більше того, в побудованій комуністами т. зв. соціаліст. д-ві були вихолощені чи спотворені всі принципи гуманізму, які проголошувалися ними в ученні «наукового комунізму». Комуністи створили таку «пролетарську державу», в якій пролетарі панували формально, а фактично вся влада належала парт. номенклатурі. Коли ж таким чином побудована д-ва зіштовхнулася з внутр. системною кризою, то частина номенклатури ініціювала процес *приватизації* загальнонар. власності, прибравши до своїх рук її левову частку.

Ідеї Е. характерні також для тих політиків, які прагнуть утвердити царство Боже в цьому світі шляхом оцерковлення д-ви, що має контролювати всі сфери людського життя. Однак така політика, як свідчить історія, або приречена на утопію, або веде до *тоталітаризму* на кшталт *більшовизму* чи націонал-соціалізму (нацизму; див. *Фашизм*).

Прикладом політики, що ґрунтувалася на Е., була також політика першого президента Туреччини Мустафи Кемаля-паші Ататюрка (1923—38), який намагався «одержавити» всі підпр-ва та установи, що можуть мати для д-ви «безпосередній інтерес». Е. у формі «кемалізму» був визнаний у Туреччині офіц. доктриною уряду, введений до програми Нар.-респ. партії (1931) і навіть закріплений у конституції (1937).

Сьогодні зх. політологи все більше схиляються до думки, що ідеологія Е. на практиці обертається ні чим ін., як держ. капіталізмом, який мілітаризує економіку і призводить до гонки озброєнь (таким був, зокрема, і комуніст. режим).

Літ.: *Dror N.* La démoczative fédérative et le socialisme d'état. Geneve, 1896; *Бердяев Н.* Утопический этатизм евразийцев. «Путь» (Париж), 1925, № 8; *Данциг Б.М.* Этатизм, его сущность и значение в экономике Турции. «Ученые записки Института Востоковедения АН СССР», 1957, т. 17; *Гегель В.Г.* Народная религия и христианство. В кн.: *Гегель В.Г.* Работы разных лет, т. 1. М., 1972; *Бурдье П.* Социология политики. М., 1993; *Соколинский В.М.* Государство и Экономика. М., 1997.

П.В. Голобуцький.

ЕТИКЕТОЗНА́ВСТВО (від франц. — étiquette — ярлик, правило поведінки, церемонія) — *спеціальна історична дисципліна*, яка вивчає етикети — усталені норми поведінки в різних колах, прошарках сусп-в, що існували та існують у межах різних цивілізаційних і етнічних спільнот. Дослідження правил етикету різних епох дає змогу визначити специфічні особливості відповідних періодів, сприяє відтворенню реальної картини подій минулого. Розрізняють, зокрема, такі види етикету: дипломатичний (протокол) — регулює спілкування працівників дипломатичного корпусу на офіц. прийомах, зустрічах, переговорах, раутах тощо відповідно до міжнар. правил; військ. — регламентує спілкування (відносини) офіцерського корпусу і солдатів на службі та в громад. місцях відповідно до вимог статуту; службовий — визначає певні аспекти поведінки кер. і підлеглого, колег по роботі; сімейний — регулює стосунки між дружиною і чоловіком, старшими і молодшими членами родини, дітьми та батьками; мовний — визначає стиль мовного спілкування.

В Україні здавна існував неписаний звід родинного етикету (див. *«Повчання» Володимира Мономаха*). Автор *«Слова про Закон і Благодать» Іларіон* теж приділяв значну увагу особливостям нац. етикету. Стефан *Зизаній* у «Казании святого Кирилла», Ф.*Прокопович* у *Духовному регламенті 1721* наголошували на необхідності знати осн. правила спілкування між людьми. Філософ і мислитель Г.*Сковорода* у своїх працях та курсах лекцій «Християнське благонравіє» сформулював осн. принципи етикету, який можна охарактеризувати як «християнський етикет».

1717 за указом рос. царя *Петра I* видано книгу «Юности честно́е зерца́ло» (витримала три видання), що містила збірку порад молодим дворянам (див. *Дворянство*) з приводу того, як поводитися у світському товаристві. В *Табелі про ранги 1722* встановлювалася сувора ієрархія всіх видів служби та чинів, відповідно визначався і службовий етикет.

У 18—19 ст. дворянство *Російської імперії* перейняло франц. етикет. Законодавцем моди став імператорський *двір*, де регламентувалося все — від норм звер-

тання до носіння одягу. 1842 вийшов указ імп. *Миколи I* про дозвіл на використання при пошитті одягу шовку, мережива, парчі виключно для осіб, віднесених до перших 5-ти класів Табеля про ранги.

У груд. 1917 декретом РНК Рад. Росії скасовано вживання приватних титулів зі звертанням «господин», скасовано військ. чини. Набув поширення «етикетний нігілізм».

Здобуття Україною держ. незалежності відкрило перед укр. фахівцями з Е. можливість звернутися до вивчення історії укр. нац. етикету та узагальнити досвід минулого в контексті правил етикету, прийнятих у сучасному цивілізованому світі.

Літ.: Юности честное зерцало. СПб., 1717; М., 1990; *Гексли Т.* Эволюция и этика. В кн.: Русская мысль. М., 1893; *Шопенгауэр А.* Свобода воли и основы морали: Две основные проблемы этики. СПб., 1896; *Аристотель.* Этика. СПб., 1908; *Корейс М.*, *Фолл Д.* Школа вежливости. Прага, 1963; *Шварцман К.А.* Этика поведения. М., 1963; *Бардин С.М.* Этика взаимных отношений. М., 1972; *Сухомлинский В.А.* Как воспитать нравственного человека (советы воспитателя). К., 1975; *Жуков Ю.М.* Эффективность делового общения. М., 1988; *Смолка К.* Правила хорошего тона. М., 1989; *Топорков А.Л.* У истоков этикета. Л., 1990; *Медведев В.*, *Попов А.* В мире вежливости. М., 1991; *Коваль А.П.* Ділове спілкування. К., 1992; *Новохацкая Л.П.* Краткий справочник по этикету. К., 1992; Культура і побут населення України. К., 1993; Мы живем среди людей: Кодекс поведения. М., 1993; Правила хорошего тона: 240 кратких рекомендаций. К., 1993; *Холопова Т.И.*, *Лебедева М.М.* Протокол и этикет для деловых людей. М., 1995.

М.Ф. Дмитрієнко.

ЕТНІ́ЧНИЙ СКЛАД ТА ЕТНОМО́ВНА КОМПЕТЕ́НЦІЯ НАСЕ́ЛЕННЯ УКРАЇ́НИ ЗА ПЕРЕ́ПИСАМИ НАСЕ́ЛЕННЯ 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 ТА РЕЗУЛЬТА́ТАМИ СОЦІОЛОГІ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ 1994 ТА 2001. Порівняння гол. стат. показників, розрахованих за результатами переписів нас. *СРСР* 1959, 1970, 1979, 1989 та України 2001, дає змогу виявити такі демографічні тенденції.

Упродовж 1959—89 темпи середньорічного приросту нас. в УРСР неухильно зменшувалися. Приріст нас. становив: у 1959—69 — 1,19 %, у 1970—78 — 0,64 %, у 1979—88 — 0,4 %. Показники середньорічного приросту україноетнічного нас. зменшувалися ще інтенсивніше. У відповідні періоди вони були такими: 0,93 %, 0,42 %, 0,28 %. Перепис 1959 зафіксував величину частки етнічних українців серед загальної кількості мешканців УРСР (усього 41 869 046 осіб) на рівні 76,8 %. 1989 ця частка становила 72,7 % заг. кількості нас., яке на той час налічувало 51 452 034 особи. При збільшенні упродовж 1959—88 на 5 260 560 осіб заг. кількості україноетнічних громадян УРСР (з 32 158 493 до 37 419 053) їх питома вага в поліетнічному укр. соціумі зменшилася на 4,1 %.

Водночас питома вага росіян в етнічній структурі нас. УРСР збільшилася на 5,2 %, їхня заг. чисельність виросла на 60 %. В абсолютних цифрах цей приріст становив 4 264 769 осіб. Осн. його чинником була імміграція росіян до УРСР з РРФСР та ін. республік СРСР. 1989 кількість росіян в УРСР досягла 11 355 582 осіб — 22,1 % від усього нас. (1959 їх було 7 090 813 осіб — 16,9 %).

Між 1959 і 1989 кількість осіб ін., ніж укр. та рос., національностей у складі нас. УРСР зменшилася з 6,3 % до 5,2 %. Порівняно незначним у міжпереписні періоди був середньорічний приріст в УРСР білорусів, молдован, румунів, гагаузів. За тридцять років їх чисельність в УРСР збільшилася, відповідно, на 149 155, 82 875, 33 962, 8437 осіб.

Від 1959 і до 1988 чисельність в УРСР євреїв, поляків, чехів і словаків зменшилася відповідно на: 353 985, 144 100, 5417, 6048 осіб. Скорочення 1959—78 темпів середньорічного приросту нас. серед болгар і угорців переросло наступного десятиліття в зменшення абсолютної кількості осіб цих національностей. Схожа тенденція від 1970 мала місце і в середовищі греків УРСР. Нерівномірно в часі, але неухильно збільшувалася чисельність в УРСР вірмен, азербайджанців, грузинів.

В опубл. матеріалах переписів 1959 і 1970 немає інформації про кількість в УРСР депортованих за національною ознакою німців і *кримських татар* (див. *Депортація громадян німецької національності з території Української РСР 1941—1942* та *Депортація кримськотатарського народу 1944*). І хоча статистика про татар у переписах є, але це були дані про казанських та астраханських татар. Офіц. ж статистика етнодемографічної ситуації в УРСР на поч. 1979 і поч. 1989 показує, що впродовж 1979—89 чисельність нім. нас. республіки збільшилася на 10,9 %, або на 3710 осіб, кримськотатар. — в 7 разів, або на 40 168 осіб.

На поч. 1989, окрім українців і росіян, в Україні проживали: 486 326 євреїв (0,9 %), 440 045 білорусів (0,9 %), 324 525 молдован (0,6 %), 233 800 болгар (0,5 %), 219 179 поляків (0,4 %), 163 111 угорців (0,3 %), 134 825 румунів (0,25 %), 98 524 греки (0,2 %), 86 825 татар (0,17 %), 54 200 вірмен (0,09 %), 47 917 циган (0,09 %), 46 807 крим. татар (0,09 %), 37 849 німців (0,07 %), 36 961 азербайджанець (0,07 %), 31 967 гагаузів (0,06 %), 23 530 грузинів (0,05 %), 9122 чехи (0,02 %), 7943 словаки (0,02 %). Від кількох сотень до кількох тисяч осіб налічувалося громадян ін. національностей, зокрема крим. автохтонів — *караїмів* та *кримчаків*.

На поч. 1990-х рр. одночасно з процесом утвердження держ. суверенітету України масовим явищем стала імміграція до країни етнічних українців та вихідців з України — осіб ін. національностей і їх нащадків, а також в'їзд біженців з колиш. республік СРСР, де мали місце збройні конфлікти або наростала міжетнічна чи заг. сусп. напруга (Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова та ін.). Значних масштабів також почали набувати еміграційні процеси: виїзд на етнічні батьківщини і в ін. д-ви осіб різних національностей, а також заробітчанська (трудова) еміграція громадян у пошуках роботи за межами України тощо.

Упродовж 1990-х рр. істотно погіршилася ситуація з природним відтворенням нас. України: зростала смертність, зменшилася народжуваність. На кожен з років зазначеного періоду показники переважання смертності над народжуваністю (показник природного приросту нас. на 1000 жителів) становили, відповідно,

–0,8; –2,0; –3,5; –4,7; –5,8; –6,1; –6,2. За цих умов, однак, репатріація, що мала місце на початковому етапі розбудови укр. державності, забезпечила значне кількісне зростання нас. На 1 січ. 1994 чисельність нас. в Україні становила 52 244,1 тис. осіб. У наступні роки через заг. погіршення соціально-екон. ситуації в країні репатріація уповільнилася і вперше за повоєн. часи Україна почала втрачати нас., переважно за рахунок його виїзду до РФ та країн Європи. А от приплив в Україну іммігрантів з пострад. д-в, окрім РФ, був стабільним і переважав виїзд емігрантів у ці д-ви.

Серед прибулих в Україну 1991—97 (всього 1 240 721 особа) українці становили 47,2 % (585 798 осіб). Найвищим був відсоток українців серед іммігрантів із країн Балтії, Туркменистану, Казахстану, РФ, Білорусі. Більшість із них поселилася в регіонах зі значним переважанням укр. нас. Так, по 60 % і більше українців було серед прибулих до Він., Івано-Франк., Рівнен., Терноп., Хмельн., Волин., Житомир., Київ., Кіровогр., Львів., Черкас. та Черніг. областей, від 40 до 60 % — серед тих, хто поселився в Дніпроп., Закарп., Миколаїв., Полтав., Сум., Херсон., Чернів. областях і м. Київ. Серед іммігрантів, які прибули до Донец., Запоріз., Луган., Одес. та Харків. областей, українців налічувалося від 30 до 40 %. Лише 10 % українців було поміж тих, хто в'їхав до *Автономної Республіки Крим*. Осн. частину репатріантів до автономії становили крим. татари.

Відносно заг. кількості осіб певної національності, які проживали в УРСР на час перепису 1989, а згодом емігрували, найбільшою була частка євреїв. Упродовж 13-ти років між двома останніми переписами нас. чисельність єврейс. спільноти в Україні скоротилася на 382 735 осіб (на 78,7 %) і в рейтингу чисельності проживаючих в Україні національностей перемістилася з 3-го на 14-те місце. На кін. 2001 кількість євреїв в Україні зменшилася до 103 591 особи. Їхня частка в складі нас. д-ви скоротилася. Через еміграцію та ін. чинники в Україні стало менше білорусів — на 37,3 %, чехів — на 35,1 %, поляків — на 34,2 %, молдован — на 20,3 %, словаків — на 19,5 %.

Однак за період 1989—2001 в етнічній структурі нас. України заг. частка осіб різних національностей, менш численних, порівняно з українцями і росіянами, скоротилася не набагато — з 5,2 до 4,9 %. Показник мало змінився насамперед через масове повернення на етнічну батьківщину депортованих комуніст. режимом крим. татар. Їхня спільнота в Україні збільшила свою чисельність з 46 807 осіб (з них 82 % мешкали в Криму) на поч. 1989 до 248 193 на кін. 2001 (з них майже 99 % проживали в АР Крим). Частка крим. татар серед нас. України у вказаний період зросла з 0,1 до 0,5 % (серед мешканців Криму вона збільшилася з 1,9 % до 12,0 %). В рейтингові чисельності проживаючих в Україні національностей крим. татари піднялися з 14-го на 5-те місце після українців, росіян, білорусів та молдован. Значно більше стало вірмен (на 45 694 особи; їх кількість становила 99 834 особи), грузинів (на 10 659), азербайджанців (на 8215), румунів (на 16 164 особи). Не зафіксовано істотних змін кількості гагаузів і циган.

1989—2001 відчутно зменшилася кількість громадян України рос. національності — на 3 021 441 особу, або ж на 26,6 % від заг. чисельності росіян в Україні на початку вказаного періоду. Їхня частка в етноструктурі країни скоротилася до 17,3 %.

Усі ці та ін. скорочення, про які йшлося, не були компенсовані збільшенням на 5,1 % — до 77,8 % — питомої ваги титульного етносу — українців — серед нас. д-ви. В абсолютних числах це збільшення становило лише 122 640 осіб (приріст дорівнював 0,3 % від заг. кількості українців на січ. 1989). Упродовж 13 міжпереписних років чисельність нас. України загалом скоротилася на 6,2 %. Перепис наприкінці 2001 зафіксував нас. д-ви в кількості 48 240 902 особи — на 3 211 132 менше, ніж було в УРСР на поч. 1989.

Українці переважають серед нас. всіх регіонів України, за винятком АР Крим та м. *Севастополь*. Найменша їх частка (24,3 %) мешкає в Криму, найбільша (97,8 %) — у Терноп. обл. Компактність проживання ін. найчисленніших етносів характеризують такі цифри: 35,4 % росіян України — Донец. і Луган. області, АР Крим; 44,9 % білорусів — Донец., Дніпроп. обл., АР Крим, Луган. обл.; 73,8 % молдован — Одес., Чернів. області; 73,6 % болгар — Одес. обл.; 63,1 % поляків — Житомир., Хмельн., Львів. області; 96,8 % угорців — Закарп. обл.; 97,2 % румунів — Чернів., Закарп. області; 63,3 % євреїв — м. Київ, Дніпроп., Одес., Харків., Донец. (переважно в містах) області; 84,7 % греків — Донец. обл.; 61,6 % татар (без крим. татар) — Донец. обл., Луган. область, АР Крим; 29,4 % циган — Закарп. обл.; 86,5 % гагаузів — Одес. обл.

Етномовна компетенція населення України. Виразною характеристикою якісної динаміки етнічного складу нас. України є етномовна компетенція людей. Кількісні показники результатів переписів нас., а також соціологічних досліджень свідчать про наявність суперечливих і навіть різноспрямованих тенденцій у мовному просторі поліетнічного загалу України.

Від 1959 до 1989 заг. кількість жителів України, які вважали рідною мову своєї національності, зменшилася на 5,79 % — з 91,08 до 87,85 %. Виняток становили, зокрема, росіяни. Серед них упродовж вказаного тридцятиліття питома вага осіб з рідною рос. мовою дещо зросла — з 98,14 до 98,39 %. Аналогічне, навіть більш стрімке зростання відбулося також у показниках, що характеризують мовну ситуацію серед греків, циган, вірмен, азербайджанців. Щодо двох останніх етносів значне заг. та відносне збільшення кількості осіб, які рідною мовою вважали мову своєї національності, вірогідно, пов'язане зі зростанням у 2-й пол. 1980-х рр. імміграції в Україну з Кавказу, де на той час загострилися політ. й міжетнічні конфлікти.

Мовою, яка за рад. часів дедалі більше заміняла рідну мову в

житті практично всіх етносів України, була рос. Від 1959 до 1989 частка громадян, які називали рідною рос. мову, зросла серед нас. всіх національностей (без росіян) на 3,46 % і досягла 11,13 %: серед українців ця частка зросла на 5,59 %, євреїв — на 10,73 %, білорусів — на 1,13 %, молдован — на 5,44 %, болгар — на 10,81 %, поляків — на 7,80 %, угорців — на 1,05 %, румунів — на 2,25 %, татар (без крим.) — 13,71 %, гагаузів — на 10,22 %.

Зовсім незначною була кількість етносів, серед яких протягом зазначеного тридцятиліття зростала частка осіб, які визнавали рідною мовою укр. Це — білоруси, болгари, угорці, вірмени, гагаузи.

На кін. 1980-х рр. домінування в поліетнічному соціумі України не тільки укр., а й рос. мови стало незаперечним.

Перепис нас. 2001 засвідчив подальше скорочення частки осіб, які вважають мову своєї національності рідною. Останніх у груд. 2001 виявилося 85,16 %, тобто на 2,69 % менше, ніж 1989. Зазначена тенденція властива більшості найчисленніших етносів України, в т. ч. й українцям. У той же час 2001 ця тенденція була вперше зафіксована і для етнічних росіян, у яких вона вимірюється величиною 2,47 % за період 1989—2001. Зменшення впродовж позначених 13-ти років частки українців, які вважають рідною мову своєї національності, становило 2,56 %, євреїв — 4,02, болгар — 5,39, гагаузів — 7,56, молдован — 7,93, німців — 11,01, греків — 12,16, татар — 13,76, білорусів — 15,7, циган — 17,90, азербайджанців — 19,40 %. Майже незмінним відповідний показник залишився в угорців та крим. татар (в останніх рівень визнання ними мови своєї національності рідною виявився найвищим після росіян і угорців).

Відхилення у зворотний бік щодо тенденції, яка розглядається, спостерігається серед поляків та вірмен. Поміж них частки осіб, які вказали на мову своєї національності як рідну, збільшилися, хоча і незначно — відповідно на 0,4 і 1,46 %. Лише серед румунів питома вага тих, хто вважає рідною свою нац. мову, зросла істотно — на 29,46 %.

В останній міжпереписний період, фактично вперше з 1950-х рр., дещо зросла частка осіб, які ідентифікують себе з ін., ніж власне укр., етносами, але при цьому вважають рідною саме укр. мову. Передовсім це стосується німців (збільшення на 12,94 %), євреїв (на 11,37 %), циган (на 8,76 %), білорусів (на 8,22 %). Виняток становлять лише румуни й крим. татари.

Сукупно серед найчисленніших етносів України — неросіян — частка осіб, які вважають рідною рос. мову, за 1989—2001 збільшилася на 1,8 % (зокрема, серед українців — на 2,53 %, білорусів — на 7,30, молдован — на 2,09, болгар — на 3,1, греків — на 9,64, татар — на 9,7, циган — на 3,12, крим. татар —на 2,14, азербайджанців — на 13,16, гагаузів — на 5,51 %). Подібне збільшення було властиве і для кожного з міжпереписних періодів рад. доби: 1959—69 — на 1,18 %, 1970—78 — на 1,47 %, 1979—88 — на 0,61 %.

Частка тих, хто під час останнього перепису назвав рідною рос. мову, скоротилася лише серед євреїв — на 7,65 %, поляків — на 4,66 %, угорців — на 0,63 %, румунів — на 3,46 %, вірмен — на 4,35 %, німців — на 2,53 %.

Числові характеристики нас., яке визнавало ін., ніж укр. та рос., мови не своєї національності як рідні, змінилися за час між переписами 1989 і 2001 для всіх етносів незначно. Тільки серед румунів цей показник скоротився на істотну величину — з 24,47 % до 0,53 %.

Водночас мовна динаміка серед поліетнічного загалу України в період між переписами 1989 та 2001 набула якісно нових ознак у частині вільного володіння мовою (мовами) як рідною (рідними). За цією інтегральною характеристикою на 1,7 % — з 93,5 до 95,2 — збільшилася частка нас. України, яка вільно володіє мовою своєї національності (зокрема, для українців ці цифри були, відповідно, такими — 94,7 і 96,8 %, росіян — 99,6 і 98,9 %, білорусів — 48,5 і 31,7 %, молдован — 84,4 і 78,8 %, крим. татар — 93,5 і 94,9 %, болгар — 69,5 і 76,1 %, угорців — 95,6 і 97,5 %, румунів — 62,3 і 94,4 %, поляків — 12,5 і 27,5 %, євреїв — 11,1 і 7,6 %, вірмен — 58,5 і 64,6 %, греків — 27,6 і 23,5 %, гагаузів — 83,4 і 77,7 %). На 9,7 % — з 78,1 до 87,8 % — виросла питома вага тих, хто вільно володіє укр. мовою (зокрема, серед росіян — од 34,4 до 58,7 %, білорусів — од 27,9 до 64,4 %, молдован — од 18,3 до 50,7 %, крим. татар — од 0,9 до 19,7 %, болгар — од 11,1 до 42,2 %, угорців — од 14,4 до 49,1 %, румунів — од 16,9 до 43,9 %, поляків — од 84,4 до 94,6 %, євреїв — од 48,6 до 77,2 %, вірмен — од 14,6 до 50,9 %, греків — од 26,0 до 57,5 %, гагаузів — од 4,0 до 26,9 %). На 12,7 % — від 78,4 % до 65,7 % — стало менше жителів України (не рос. національності), які вільно володіють як рідною рос. мовою (цей показник змінився в українців — з 71,7 до 58,1 %, білорусів — з 88,7 до 85,9 %, крим. татар — з 88,0 до 85,9 %, болгар — з 89,0 до 89,7 %, угорців — з 44,3 до 31,7 %, румунів — з 53,7 до 45,5 %, поляків — з 66,5 до 54,7 %, євреїв — з 97,9 до 95,3 %, вірмен — з 91,2 до 87,7 %, греків — з 97,4 до 97,6 %, гагаузів — з 83,9 до 88,2 %, залишився незмінним у молдован — 71,1 %).

Соціологічні дані 1994 і 2001, на відміну від узагальнених результатів переписів нас., свідчать, що в повсякденному житті *українська мова* посідає дещо «скромніше» місце, особливо в низці найбільш населених областей д-ви. Київ. міжнар. ін-т соціології 1994 провів дослідження й отримав такі результати. На питання про «мову, якій віддається перевага» в сімейному спілкуванні, відповіді «українська мова» за регіонами розподілилися: у 5 сх. областях — 14,6 %, при тому, що її вважали рідною 42,1 % опитаних, а 52,5 % респондентів ідентифікували себе як українці; на пд. України — відповідні показники становили 11,3, 48, 52,5 %; у зх. областях — 91,6 %, частка етнічних українців серед опитаних становила тут 89,2 %.

2001, коли проводився перший за часів незалежності Всеукр. перепис нас., *Інститут соціології НАН України*, фірма «Социс» та фонд «Демократичні ініціативи» опитували людей на

предмет їхніх мовних переваг. Дослідження показало, що в сім'ї тільки укр. мовою спілкуються лише 37 % респондентів. Такою ж була величина цього показника і в 1994. У 1994 62 %, а в 2001 60 % від заг. кількості опитаних вважали рідною саме укр. мову. За період між опитуваннями 1994 і 2001 показник російськомовного спілкування в сім'ї виріс з 32 до 37 % (при збільшенні з 35 до 38 % частки респондентів, які назвали рідною російську мову). На тому ж часовому відтинкові з 29 до 26 % зменшилася питома вага тих, хто мову сімейного спілкування обирав залежно від обставин.

Проведене Ін-том соціології НАН України в квіт. 2000 опитування щодо поширеності укр. мови дало такі показники: у навч. закладах — 47,9 %, у держ. установах — 46,7 %, у ЗМІ — 44,3 %, на роботі — 13,1 %, у побутовій сфері (магазини, кафе, підпр-ва побутового обслуговування тощо) — 11,2 %, у транспорті — 2,4 %.

Літ.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. М., 1963; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, т. 4. М., 1973; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. М., 1984; Національний склад населення України, ч. 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). К., 1991; *Хмелько В.* Третий год независимости: что показали вторые президентские выборы. «Современное общество», 1994, № 4; *Рудницька Т.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. К., 1998; *Малиновська О.* Репатріація в Україну. «Проблеми міграції», 1999, № 4; *Аза Л.О.* Тенденції етномовного розвитку в Україні. В кн.: Українське суспільство: десять років незалежності. Соціологічний моніторинг та коментар науковців. К., 2001; Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. К., 2001; Українське суспільство 1994—2001 років. Результати опитування громадської думки. К., 2001; *Котигоренко В.* Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959—2001 рр. (за матеріалами переписів). «Людина і політика», 2003, № 2; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003.

В.О. Котигоренко.

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОСТІ, проблемні питання. Е.с. — а) угруповання людей, що історично виникають і мають спільні етнічні ознаки (див. *Етнос*); б) складна теор. конструкція, з допомогою якої історики, соціологи та етнологи аналізують різноманітні типи, види і форми спільності людей, що виникають у процесі *етногенезу*. Вважається, що Е.с. мають певну структурованість; можуть утворюватися на етносоціальному та/або етнокульт. грунті, по-різному співвідносяться зі спільнотами територіальними, конфесійними, політ. тощо. Ідея про внутр. структурованість (ієрархічність) Е.с. була висунута на поч. 1950-х рр. П.Кушнером (Книшевим) і в наступні десятиліття розроблялася в працях М.Чебоксарова, В.*Генінга*, Ю.Бромлея, Л.Гумільова. Найбільш продуману схему ієрархічної структурованості Е.с. на поч. 1970-х рр. запропонував Ю.Бромлей. За його схемою, існують 3 осн. рівні Е.с.: 1) елементарний — це рівень мікроетнічних одиниць — найменших складових частин етносу, які являють собою межу подільності останнього як утворення певної якості; 2) осн. — рівень етносів, що являють собою спільності людей, у рамках яких етнічні властивості мають найбільшу інтенсивність; 3) макроетнічний — рівень етнічних масивів, що охоплюють певну кількість споріднених етносів. У цій схемі на всіх 3-х рівнях може бути проведено розмежування відповідних кожному з них смислових аналогів етносу та Е.с. Це дає змогу диференціювати етнічну номенклатуру в історико-стадійному плані. Базовою одиницею класифікації Е.с. виступає етнос, який майже завжди складається з мікроетнічних угруповань та входить до певної макроетнічної спільноти (типу слов'ян, тюрків, банту та ін.). Спільність тих чи ін. мікроетнічних угруповань може грунтуватися на територіальній, конфесійній чи соціальній (як індійські касти) основі. Підгрунтям макроетнічної спільності, як правило, є мовна чи широка культ. спорідненість, що виникає на основі спільної релігії або тривалого перебування різних етносів у межах усталеної *імперії*.

Окремо стоїть питання про істор. типологію Е.с. Традиційну для рад. історіографії класифікацію Е.с. — *плем'я*, *народність* (за рабовласницької і феод. доби), *нація* (за капіталіст. і соціаліст. доби) — вже в 1960-х рр. поставили під сумнів С.Токарєв, О.Белявський та Л.Гумільов. Її непридатність щодо первісності довів В.Генінг, запропонувавши обгрунтовану альтернативу. Нищівної критики з боку провідних етнографів вона зазнала в серед. 1980-х рр., а з відмовою від 5-членної формаційної схеми (див. *Марксизм в історичній науці*) вона (і без того погано з останньою узгоджена) втратила будь-який сенс. Сьогодні скільки-небудь загальновизнаної істор. класифікації Е.с. не існує. Стосовно первісності зберігає значення схема В.Генінга (1970), хоча вона потребує переробки навіть у світлі останніх праць самого ж В.Генінга. В колах соціологів і політологів поширене протиставлення нації як вищого й особливого типу Е.с. усім ін. типам Е.с., які узагальнено називають етносами. Але для історика цей спрощений підхід нічого не дає. Періодам ранніх та традиційних *цивілізацій* були притаманні особливі типи ієрархічних Е.с., серед яких найбільш стабільними були: а) міста-д-ви (напр., шумерські Урук, Ур, Лагаш; фінікійські Бібл, Тір, Сідон; давньогрец. Афіни, Спарта, Корінф; середньовічні італ. Венеція, Флоренція, Мілан, нім. Любек, Гамбург, Бремен) та б) землі-царства (Ізраїль та Іудея після смерті царя Соломона, Едом, Аммон, Моав на давньому Бл. Сході) або землі-князівства (Баварія, Саксонія, Гессен у середньовічній Німеччині або *Переяславська земля*, *Галицька земля*, Смоленська чи Рязанська землі Русі). Ці утворення первісно входили в масштабніші етнокульт. та етнополіт. спільноти макроетнічного рівня (напр., еллінсько-елліністичний світ та Рим. імперія (див. *Рим Стародавній*), *Київська Русь* тощо), а з формуванням модерних націй здебільшого набули характеру мікроетнічних спільностей. Варто додати, що макроетнічні спільності часто-густо (переважно в неповному своєму обсязі) виступають як субцивілізаційні блоки певних цивілізацій (напр., араби, іранці та тюрки в мусульманській цивілізації, Київ. Русь у візант.-східнохристиян.

світі). Не менш складною є проблема націй, їх типів та істор. форм, їхнього зв'язку з держ. утвореннями, їхньої етнічної структури і входження до макроетнічних спільнот. У сучасному світі, окрім Європи, більш-менш чіткої відповідності між держ. утвореннями та Е.с. немає. Серед Е.с. Азії і Африки лише деякі можуть бути визначені як нації.

Літ.: *Кушнер* (*Кнышев*) *П.И.* Этнические территории и этнические границы. «Труды института этнографии. Новая серия», 1951, т. 15; *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу. «УІЖ», 1965, № 2; *Його ж.* Походження Русі. К., 1968; *Козлов В.И.* Динамика численности народов. М., 1969; *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. М., 1973; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; *Його ж.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ЕТНІ́ЧНІ УКРАЇ́НСЬКІ ЗЕ́МЛІ, демографічні виміри. Вислів «етнічні українські землі» вживається для означення тих тер., на яких у різні істор. періоди відбувалося формування укр. *етносу*. Одвічними укр. землями вважаються землі Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, *Волині*, *Поділля*, *Галичини*, *Буковини Північної*, *Закарпатської України*, *Холмщини*, *Лемківщини*, Посяння. В 17 ст. українці почали активно колонізувати *Слобідську Україну* (*Харківська область* і *Сумська область*, частина земель Воронезької, Білгородської і Курської областей РФ). У 18 ст. здійснювалася нар. і держ. колонізація т. зв. *Дикого поля* — тер., частина якої згодом дістала назву *Новоросійського краю* (*Херсонська губернія*, *Катеринославська губернія* і *Таврійська губернія*), а ін. частина — *Області Війська Донського*. 1773 в Новоросії проживало 107 тис. осіб, з них українців 65 тис., росіян — 39 тис. Після ліквідації 1775 *Запорозької Січі* тер. *Вольностей Війська Запорозького низового* була включена до складу Новоросії. (Запороз. *козаків* в часи імп. *Катерини II* переселили спочатку в межиріччя нижніх течії Пд. Бугу та Дністра, а згодом — на *Кубань*.) Царський уряд активно заселяв цю тер. правосл. переселенцями з *Османської імперії* — волохами (румунами) і сербами (див. *Нова Сербія*).

Сел.-козац. колонізація Слобожанщини продовжувалася у 18—19 ст. Головним центром Слобідської України став *Харків*, нас. якого швидко зростало. Українці селилися також на прилеглих до Харківщини землях Воронезької й Курської губерній. За даними першого в Російській імперії перепису нас. 1897, частка українців у заг. чисельності населення Курської губ. становила 32,6 %, а на території Воронезької губ. — 43,6 %.

Після скасування кріпосного права (див. *Кріпацтво*) в ході *селянської реформи 1861* через брак с.-г. земель на батьківщині українці покидали рідні місця й переселялися в Казахстан, Зх. Сибір, на Далекий Схід (див. *Далекосхідні поселення українців*). Тим часом міське нас. Новоросії зростало за рахунок переселенців з Росії, які знаходили собі тут роботу на шахтах і металургійних з-дах. Частка українців на цих землях почала зменшуватись: якщо на Лівобережжі вона становила 81,6 % (8177 тис. осіб), а на Правобережжі — 77,8 % (9364 тис.), то в Новоросії — 41,3 % (6568,9 тис.).

Від кін. 19 ст. розгорнулася інтенсивна еміграція західноукраїнських селян, які сильно потерпали від аграрного перенаселення, до Пн. Америки. 1910 в *Східній Галичині* українців налічувалося 4002 тис. (74,4 % від усього населення), у Закарпатті — 441 тис. (77,5 %), у Пн. Буковині — 304 тис. (65,4 %).

Перепис 1897 показав, що укр. губернії за щільністю нас. перебували на перших місцях серед європ. губ. Рос. імперії (за винятком губерній Привіслінського краю, тобто Польщі). Зокрема, *Подільська губернія* за щільністю нас. майже не поступалася Моск. (82 жителі на одну квадратну версту проти 83). У *Київській губернії* показник щільності нас. становив — 79,7, у *Полтавській губернії* — 63,4, у *Харківській губернії* і *Чернігівській губернії* — понад 50.

У 1920-х рр. суцільний масив укр. етнічних земель, де частка укр. нас. була домінуючою (за даними переписів в *СРСР*, Польщі, Румунії, *Чехословаччині*), становив 742 тис. км^2 (на них загалом проживало 49 млн осіб різних національностей). У складі Польщі такими тер. були Галичина, Зх. Волинь, Зх. Полісся, Лемківщина, Холмщина, *Підляшшя* і Посяння (заг. пл. 132 тис. км^2, нас. 10,2 млн осіб), у складі Чехословаччини — *Пряшівщина* і Закарпаття (пл. 14,9 тис. км^2, нас. 0,7 млн осіб, з них українців — 0,5 млн), у складі Румунії — Пн. Буковина, *Хотинщина*, Пд. *Бессарабія* і *Мармарощина* (загальна пл. 18 тис. км^2, населення — 1,4 млн осіб).

Тер. УСРР в той час не перевищувала 450 тис. км^2, водночас у РСФРР на кордонах з УСРР знаходилися суцільні масиви земель з однорідним укр. нас., а також мішані укр.-рос. тер. Зокрема, за даними перепису 1926, в Центрально-Чорноземній області (ЦЧО) проживало 2200 тис. осіб, з них українців — 1412 тис. На прилеглих до УСРР пн. землях Північнокавказ. краю проживало 778 тис. осіб, з них українців — 597 тис. Заг. ж кількість укр. нас. на тер. СРСР становила 31,2 млн осіб (21,2 % населення Союзу), з них в УРСР мешкало 23,2 млн осіб (80 %). 1926 в УСРР, окрім українців, зокрема, жили: росіяни — 2627,4 тис. (9,3 %), євреї — 1574,4 тис. осіб (5,4 %), німці — 393,9 тис. осіб (1,4 %), молдовани — 257,8 тис. осіб (0,9 %).

Протягом наступних років на тер. УСРР відбулися події (*колективізація сільського господарства*, масові репресії, *голодомор 1932—1933 років в УСРР*), що призвели до істотного зменшення чисельності, а отже, й приросту населення республіки, що й було частково зафіксовано переписом 1937 (див. *Демографічні втрати України*).

Так, за даними перепису 1937, в УРСР проживало до 28,4 млн осіб, з них українців — до 22,2 млн (78,2 %). Заг. кількість українців у СРСР також зменшилася — до 26,4 млн, причому найбільшим таке зменшення було в РРФСР, що позначилося на

пропорціях нац. складу нас. на землях, щільно заселених у минулому українцями, і в Казахстані. На цей процес, очевидно, вплинула й політика *русифікації*: представників різних народів, які жили на тер. СРСР, і особливо українців у графі національність заохочували і навіть змушували писати «росіянин».

За одинадцять років (від 1926 до 1937) заг. кількість нас. в усіх союзних республіках, окрім УСРР, збільшилася. В результаті цього частка нас. УРСР в складі СРСР зменшилася з 19,7 до 17,5 %, а частка українців — з 21,2 до 16,3 %. Зменшилася й частка українців в УСРР з 80 до 78,2 %.

Починаючи з 1939 і після *Другої світової війни* до складу УРСР увійшли: Галичина (1939), Пн. Буковина і Пд. Бессарабія (1940), Закарпаття (1945), Крим (1954). У зв'язку з перетворенням *Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* на союзну республіку зі складу УРСР вийшла частина Придністров'я. Ці зміни істотно вплинули на кількість нас. республіки і його нац. склад.

За переписом 1959, заг. кількість українців в УРСР зросла (переважно за рахунок приєднаних західноукр. земель) до 32,2 млн осіб, але частка українців у складі всього нас. республіки зменшилася до 76,8 %. Дещо збільшилася питома вага українців серед нас. СРСР — до 17,8 % (37,3 млн осіб).

В останні роки існування СРСР заг. кількість українців в СРСР (за офіц. даними стат. інституцій 1989) зросла до 44,2 млн осіб, але їхня частка в чисельності всього нас. СРСР істотно зменшилася — до 15,4 %. Так само і в УРСР: кількість українців зросла (до 37,4 млн), але їхня частка в заг. чисельності нас. республіки зменшилася до 72,7 %.

З набуттям Україною держ. незалежності зростання чисельності її нас. відбувалося лише до поч. 1993. На той час у країні жило 52,2 млн осіб. У наступні роки заг. кількість нас. в Україні почала зменшуватися, однак частка осіб, яка ідентифікувала себе українцями, зросла. За 1-м Всеукр. переписом 2001, заг. чисельність нас. республіки становила 48,5 млн осіб, з них ідентифікували себе українцями 37,5 млн, тобто 77,8 % нас. (див. також *Етнічний склад та етномовна компетенція населення України за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічних досліджень 1994 та 2001*). На кін. 2005, за даними стат. інституцій, в Україні проживало бл. 47 млн осіб.

Літ.: *Рудницький С.* Огляд національної території України. Берлін, 1923; *Хоменко А.* Населення України 1897—1927 рр. Х., 1927; Итоги Всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 года, вып. 4. М., 1928; Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 р. Х., 1928; Всесоюзний перепис населення 1926 року. Українська Соціалістична Радянська Республіка, т. 11. М., 1929; Население мира. Демографический справочник. М., 1989; Склад населення Української РСР за статтю та віком на 12 січня 1989 р. За даними Всеукраїнського перепису населення 1989 р. К., 1990; Всесоюзная перепись населения 1937. Краткие итоги. М., 1992; Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. М., 1992; *Заставний Ф.* Географія України. Львів, 1994; *Шаповал М.Ю.* Соціологія українського відродження. К., 1994; Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003; Статево-віковий склад населення України. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. К., 2003; *Романцов В.О.* Українці на одвічних землях (XVIII — початок XXI століття). К., 2004.

В.О. Романцов.

ЕТНОГЕНЕ́З, поняття; схеми етногенезу як історичного процесу. Поняття «етногенез» (від грец. ἔθνος — плем'я, народ — та γένεσις — народження, походження) є похідним від поняття «етнос» (див. *Етнос*) і вживається для означення процесів формування і розвитку *етнічних спільностей*. Поняття «етногенез», як і поняття «етнічна спільність», «етнос», має різні тлумачення, що не у всьому узгоджуються одне з одним, особливо тоді, коли такі тлумачення здійснюються або винятково в контексті культ.-антропологічних чинників (такою, зокрема, є традиційна оцінка етносів за характеристиками мови, к-ри, антропологічними ознаками), або лише в контексті біогеогр. чинників (у цьому разі етнос визначається не стільки як аспект життя сусп-ва, а як аспект життя природи — її космічних, геогр. і біосферних складових).

Е. як процес розвитку вже існуючих етносів відбувається безупинно. Змінюються і комплекс соціокульт. ознак кожного етносу і його (етносу) біологічний субстрат. Етнічна палітра постійно оновлюється в часі, зокрема, завдяки поширенню певної *ідентичності етнічної* на загал причетної до цього процесу людності.

У будь-якому сусп-ві — аграрному, *індустріальному суспільстві* чи *постіндустріальному суспільстві* — постійно відбуваються складні процеси міжетнічної взаємодії — інтеграції, дезінтеграції, асиміляції, змішування тощо. Складність цих процесів пов'язана з тим, що вони залежать від сукупної дії багатьох чинників — глобальних, регіональних, зовнішньо- та внутрішньополіт., сусп., культ.-ментальних, ідеологічних, екон., екологічних, інформаційних тощо. Дискусійним моментом різних теорій Е. є питання про правомірність ототожнення періоду початку Е. того чи ін. етносу з періодом виникнення та масового сприйняття людністю свого етноніму, своєї етнічної самоназви. Наприклад, залежно від тих чи ін. концептуальних припущень періодом початку Е. українців може вважатися і період пізнього *неоліту*, і доба *середньовіччя*, і 19 ст.

Дослідження Е. потребує аналізу найрізноманітніших чинників, що його (Е.) визначають — геологічних, біологічних, соціальних, історичних. Тому в кінцевому підсумку воно має бути комплексним, має враховувати дані антропології, археології, фольклористики, історії, лінгвістики, етнології, *ономастики*, глоттохронології. Використання методів лише якоїсь однієї дисципліни (лінгвістики, етнології, археології, антропології) не дає достатнього обсягу даних для адекватної характеристики етногенетичного процесу. Так, вельми сумнівними з наук. точки зору є припущення про виникнення укр. етносу в часи неоліту чи *енеоліту* («трипільці»; див. *Трипільська культура, Мідний вік*), в часи *бронзового віку* чи ранніх сх.

слов'ян (*анти*), в часи «семи українських племен» чи початків давньорус. державності. Усі ці припущення ґрунтуються на вельми обмеженому колі фактів: по-перше, істор. тяглість на укр. землях в період міді—бронзи може бути простежена лише за спільністю місц. культ.-госп. типу (яка, безперечно, є цілком закономірною, оскільки тогочасні способи господарювання визначалися в першу чергу особливостями природно-геогр. умов, а вони були у ті часи відносно сталими); по-друге, антропологічні ознаки людей, які в найдавніші епохи жили на укр. землях, є відмінними, а їхня мова є для нас невідомою (хоча етнічна генеалогія будується передовсім саме за лінгвістичним принципом); по-третє, етнодиференціюючі ознаки племен та племінних груп доби істор. слов'ян. племен (див. *Літописні племена*) та ранньої *Русі* неможливо чітко визначити, а типи матеріальної к-ри на Лівобережжі та Правобережжі Дніпра не були тотожними, тамтешні племена й князівства політично тяжіли до різних центрів, причому просторова локалізація деяких з цих центрів не збігається із сучасними укр. етнічними кордонами; по-четверте, етнічна самоідентифікація людності укр. теренів, що відома з найдавніших письмових джерел, була характерною для *еліти*, що ж стосується переважної більшості нас., то за браком джерел про це майже нічого не відомо; по-п'яте, в основі припущення про поділ людності *Київської Русі* на 3 східнослов'ян. етноси лежать всього лише політ. критерії територіального поділу давньорус. спадщини, оскільки за ін. критеріями їх могло бути й 2, й 4.

Дискусійним для фахівців з Е. є питання про обов'язкові стадії розвитку етнічних спільнот та про зв'язок цих стадій (якщо вони визнаються) зі стадіями розвитку сусп-ва (первісне сусп-во, рабовласницьке, феодальне, капіталістичне, соціалістичне; чи — традиційне (аграрне) сусп-во, індустріальне сусп-во, постіндустріальне сусп-во; чи — злет, становлення і занепад локальних культур/цивілізацій; див. *Цивілізація*). У цьому контексті обговорюються питання, чи була кожній заг. фазі соціального розвитку притаманна певна форма етнічної спільноти, чи, можливо, стадії Е. не є залежними від соціально-істор. стадій. Зокрема, в рамках марксистського суспільствознавства (див. *Марксизм в історичній науці*) вважається, що та чи ін. фаза розвитку етнічної спільноти (*плем'я*, *народність*, народ, *нація*) корелює з певною фазою розвитку сусп.-екон. формації. Напр., «плем'я» властиве первісному сусп-ву, «народність» — рабовласницькому та феод., «нація» — капіталістичному (вона нібито виникає лише під впливом інтегративної дії нац. капіталіст. ринку), «народ» — соціалістичному (вважається, що народ заступає націю в процесі переходу до соціалізму, що капіталістична нація — це класово-антагоністична спільнота, а соціалістичний народ — ні).

Сьогодні, за домінування в методології ідей плюралізму, жодна з концепцій Е. не може бути визнана єдино вірною. Разом з тим кожна з них здатна привнести щось своє у процес наук. пізнання етногенезу.

Літ.: *Скворцов Н.* Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1966; *Генинг В.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; Этническое самосознание славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982; *Бромлей Ю.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Алексеев В.* Этногенез. М., 1986; *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. М., 1990; Украинцы. М., 2000; *Євтух В. та ін.* Етносоціологія: терміни та поняття. К., 2003; *Тишков В.* Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. М., 2003; Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К., 2004.

В.Б. Євтух, К.Ю. Галушко.

Термін «етногенез» може вживатися в широкому і вузькому значеннях — для іменування 1) всесвітньо-істор. процесу формування етносів і народів; 2) процесу походження певного народу, включно з його (процесу) початковими етапами, на яких складаються етнокульт., мовні, побутові та ін. особливості даного народу. Е. у вузькому значенні є і складовою, і певним етапом Е. у широкому значенні.

1. **Етногенез як всесвітньо-історичний процес**, розпочинається з виникнення людини сучасного типу — Homo sapiens (див. *Антропогенез*, *Давня історія*). Приблизно 35 тис. років тому люди сучасного типу (з виразними расовими відмінностями) вже населяли значні простори Африки, Пд. Європи, Зх., Пд., Пд.-Сх. та Сх. Азії. На той час склалися європеоїдна, негроїдна та монголоїдна раси, які надалі, зокрема в ході заселення Австралії та Пд. і Пн. Америки, дали подальші расові флуктуації (австралоїди, індіанці). Припускається, що саме тоді в межах зон расоутворення, де мали місце періодичні контакти окремих кровноспоріднених груп, почали формуватися взаємозрозумілі для цих груп говірки, які й стали підґрунтям виникнення найдавніших праетномовних спільнот. Серед цих спільнот, що існували на Бл. та Середньому Сході в перші тисячоліття *палеоліту пізнього*, сучасна наука виділяє, зокрема, ностратичну (існування цієї спільноти обґрунтував київ. лінгвіст В.Іллiч-Свитич), афразійську (раніше її називали семіто-хамітською) та сінокавказьку. Згодом пн. відгалуження ностратичної спільноти утворило в пд. частині Сх. Європи та в суміжних областях т. зв. (за М.Андрєєвим) бореальну спільноту, з якої десь бл. межі палеоліту та *мезоліту*, при закінченні льодовикового періоду (8 тис. до н.е.), почали виокремлюватися ранньоіндоєвроп. та рання фіно-угор.-алтайська (з подальшим розгалуженням на фіно-угор. та алтайську) праспільності. Водночас пд. групи ностратичної спільноти в межах Іранського плато дали початок еламо-дравідійській спільноті, яка в ході поступового (вже за наявності ранніх форм землеробства і скотарства) просування до Індостану диференціювалася (бл. 5 тис. до н.е.) на зх., протоеламську, та сх., протодравідійську, спільності. Між пд. і пн. гілками ностратичних груп сформувалася протокартвельська спільність у Закавказзі. Впродовж останніх тисячоліть пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту відбувалося розмежування, пов'язане з розселенням афразійської та сінокавказ. праспільностей. У період переходу до землеробства і скотарства на ґрунті афразійської праспільності утворилися, крім

ін., прасемітська (азійський Бл. Схід), прадавньоєгип. (басейн Нижнього Нілу) та пралівійсько-берберська (Пн. Африка) спільноти. Аналогічно відбувалося розгалуження сінокавказ. праетномовної спільності. Подібні процеси, очевидно, мали місце і в ін. частинах світу, але поки що їх реконструкція є менш деталізованою й аргументованою.

Помилково було б вважати (як довів М.*Брайчевський*), що ранній Е. відбувався лише як процес розгалуження окремих праетномовних спільнот з подальшим розселенням їх окремих груп на нових місцях, де ці групи знову могли консолідуватися. Здебільшого (за винятком тих ситуацій, коли, напр., в Америці чи Австралії прибульці були першопоселенцями) в ході Е. мали місце взаємодія та взаємоасиміляція тих, хто опановував нові місця, з аборигенами. Переселенці могли повністю асимілювати (див. *Асиміляція*), витіснити або навіть значною мірою винищити корінних мешканців, могли поступово змішуватися і, врешті-решт, злитися з ними, могли, нарешті, розчинитися в місц. середовищі. Практично завжди нові етнічні спільності утворювалися в процесі з'єднання прибульців та *автохтонів*. У будь-якому разі мова перших або других ставала спільною, насичуючись лексикою мов, що асимілювалися. Так, у шумерській мові простежується архаїчний лексичний шар т. зв. бананової мови носіїв самарської к-ри Середньої Месопотамії 5 тис. до н.е. Л.Мосенкіс виділив доіндоєвропейський, давньосередземномор. походження, лексичний шар у слов'ян. мовах (передусім укр.), який пов'язує з носіями трипільської культури. Прикладом повного розчинення прибульців у місц. етномовному масиві є розчинення невеликої групи індоєвроп. племен (тохарської чи давньоарійської, індоіранської гілок) після її прибуття у Пн. Китай у 1-й пол. 2 тис. до н.е. Свідченням вищезгаданої тогочасної події сьогодні є лише те, що ця група передала автохтонам окремі свої здобутки у сфері матеріальної к-ри — коня, бронзоливарство, легку бойову колісницю. В процесі Е. при змішуванні груп людей різної мовної приналежності та антропологічного типу домінування певної мови може доповнюватися домінуванням раси, яка не є первинним носієм цієї мови. Прикладом можуть слугувати чадці, класичні негроїди, які користуються мовою афро-азійської групи, колись принесеною в глибини Африки невеличкою групою сахарських скотарів середземномор. антропологічного типу. При всій різноманітності конкретних випадків заг. тенденцією була асиміляція (і мовна, і расова) більш розвинутими й кількісно переважаючими групами відсталіших і нечисленних груп. Ця тенденція стала правилом з часів неоліту, коли відбувалося розселення носіїв землеробсько-скотарських культ.-госп. типів по теренах, що були вже залюднені групами мисливців та збирачів, зокрема в Сх., Центр. та Зх. Європі.

З часів неолітичної революції — утвердження землеробсько-скотарських форм господарювання — відбувається якісна зміна форм Е. та форм етнічних спільностей. На стадії ранньої первісності формувалися окремі, по кілька десятків членів, рухомі кровноспоріднені (з горизонтальною системою родства) групи. Ті з груп, які більш-менш регулярно контактували в межах певної тер., утворювали т. зв. протоетноси, які в часовому вимірі являли собою етномовні безперервності. На стадії пізньої первісності Е. ускладнюється диференціацією між осілими землеробсько-скотарськими та переважно скотарськими рухомими племенами. Поступово, переважно під кінець бронзового віку (2-га пол. 2 тис. до н.е.), скотарські племена переходять до кочівництва. Шляхом об'єднання *родів* (з вертикальним родоводом поколінь і розгалуженою системою родових ліній) та родових чи гетерогенних общин утворюються племена (які мають власні інститути *влади* та управління і певні етнічні ознаки) та групи («сім'ї») споріднених племен (зі спільним діалектом і етнічною своєрідністю). Кілька «сімей» репрезентують етномовну спільність (на кшталт індоаріїв, іраноаріїв, праслов'ян, прабалтів, прагерманців тощо), що є гілкою великої етномовної спільноти (типу *індоєвропейської спільності*). Осілі землероби міцно тримаються за свою тер. Їхнім етнічним спільностям притаманні відносна стабільність, спадковість та послідовність розвитку. Кочовики, навпаки, схильні до об'єднувань навіть виразно різних в етномовному відношенні груп або роз'єднувань (з цілковито окремим подальшим життям) найспорідненіших за походженням, мовою та к-рою племен.

Наступна фаза Е. пов'язана з виходом (у різний час) передових землеробських етносів на рівень цивілізації. В цей період у середовищі споріднених в етномовному та госп.-культ. відношенні племінних груп утворюються або «сузір'я» міст-д-в — етносоціальних організмів з виразною етнічною специфікою (шумери, давні єгиптяни, фінікійці, давні греки, майя тощо), або на основі споріднених племен і їхніх союзів (як правило, при домінуванні одного з племен-вождівств) формуються етнополіт. структури типу давньорус. земель-княжінь (структура останніх на прикладі ***в'ятичів*** була проаналізована Б.*Рибаковим*) чи типу об'єднань давніх іранців (Бактрія, Маргіана, Дрангіана, ранні Мідія і Персія тощо), індусів (Магадха, Кошала, Гандхара, Калінга) або ранньосередньовічних германців (об'єднання баварів, саксів тощо). Всі вони становлять великі макроетнічні спільності (давньослов'ян., давньоіранську, давню індо-арійську, давньогерм.), що за наук. класифікацією належать до певної мовної сім'ї (зокрема — індоєвроп.), хоча в етнічному відношенні практично нічого спільного не мають (як сучасні турки та якути, що за лінгвістичною класифікацією належать до тюркської мовної сім'ї).

2. **Етногенез як процес формування окремих народів з притаманними їм етнічними властивостями** відбувається під впливом різних факторів, які можуть бути по-різному згруповані. Зокрема, В.*Генінг* чітко розмежував фактори, що впливають на: а) формування етносів (їх наявність є обов'язковою умовою формування етнічної спільності) та б) визначення тих чи ін. етнічних ознак. До перших він зараховував спільність тер. (найважливіший, на думку більшості етнографів, чинник становлення та збереження етнічної спільності) і єд-

ність соціально-екон. структури. До цих двох факторів, враховуючи концепції А.-Дж.*Тойнбі* та Л.Гумільова, а також елітаристські міркування В.Парето й В.*Липинського*, необхідно додати також фактор ядра народу, що формується, — енергійної, вольової, авторитетної групи, яка здатна повести за собою маси, сконсолідувати їх в окрему спільноту з певними формальними та неформальними інститутами, що має потенціал росту і може стати етносоціальним організмом, який, як правило, формується з досить відмінних за походженням, мовою, госп.-культ. устроєм етнічних груп. Однак ядро етносоціального організму становлять люди певної етномовної приналежності. Представники цього ядра здебільшого передають новоств. соціумові свою самоназву (підключаючи тим самим ін. до власної самосвідомості та етноідентичності) і мову (напр., так було в угорців). Однак нерідко пануючою мовою може стати мова підлеглих, що засвідчує історія болгар. Кожний з таких варіантів має свої конкретно-істор. причини, але в будь-якому разі мова, що перемагає, насичується лексикою тих, хто асимілюється. Генезис к-ри народу, що формується, є синтезом різних традицій, що якісно трансформуються. Першочергове значення тут має госп.-культ. чинник, який визначається природно-кліматичними умовами та наявністю у відповідних етносів госп. навичок. І угорці-угри, і тюрки-болгари, осівши в Балкано-Дунайському регіоні, полишили кочове скотарство і сприйняли осілоземлеробський уклад місц., переважно слов'ян., нас.

Під час консолідації нового етносоціального організму має місце гостра конкуренція різних за походженням та природою культ. форм, пов'язаних з різними етнічними, соціальними, реліг., територіальними групами, що інтегруються. Ті з форм і традицій, що відіграють у процесі культурогенезу певного народу провідну роль і виконують функції формоутворюючої основи нової традиції, називаються домінантними, а ті, що видозмінюються й групуються відповідно до домінуючої «матриці» перших, — рецесивними. Серед останніх розрізняються: 1) ті, що цілеспрямовано утискаються й переслідуються носіями домінуючої соціокультурної традиції; 2) ті, що, трансформуючись, частково залучаються до домінуючої традиції, існуючи в її контексті, так би мовити, напівлегально; 3) ті, що є нейтральними до конкуруючих традицій. За доби існування вищих релігій (буддизм, індуїзм, зороастризм, *іудаїзм*, *християнство*, *іслам*) народ, який ще тільки формується, зазнає потужного впливу з боку розвинутішої к-ри сусідів. Здебільшого її форми спочатку сприймають представники вищих прошарків, а потім — решта народу. Іноз. запозичення найлегше сприймаються саме на стадії Е., здебільшого визначаючи залучення народу, що формується або перебуває на ранніх стадіях свого розвитку (напр., давні русичі, давні японці тощо), до системи усталеної високорозвинутої цивілізації.

Літ.: *Кушнер* (*Кнышев*) *П.И.* Этнические территории и этнические границы. «Труды института этнографии. Новая серия», 1951, т. 15; *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу. «УІЖ», 1965, № 2; *Його ж.* Походження Русі. К., 1968; *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989; *Шнирельман В.А.* Возникновение производящего хозяйства. М., 1989; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; *Його ж.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1995; *Його ж.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ЕТНОГЕНЕ́З УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ, ретроспективна схема етапів поступу. Серед науковців поки що немає усталеної думки щодо конкретних схем походження східнослов'ян. народів — укр., рос. та білорус.

Загальновизнаною є лише теза, що сх. слов'яни є частиною слов'янства, а їхні предки — частиною індоєвроп. світу. Це, однак, означає, зокрема, що *етногенез* предків українців проходив у контактах і взаємовпливах із сусідніми етноістор. спільнотами. Поруч із процесами диференціації мали місце процеси інтеграції, коли в результаті змішування різних етнічних (див. *Етнос*) племінних груп утворювалися нові. Ця закономірність притаманна в першу чергу тим слов'ян. групам, які в процесі розселення осідали на чужих тер. і змішувалися з тубільним нас.

Усі ці процеси були цілком конкретними і послідовними, тобто відбувалися в рамках певних геогр. регіонів, певного етносоціального та етногр. середовища і на певному хронологічному етапі.

Істор. схема зародження слов'ян. народів, що розроблена лінгвістами, істориками-медієвістами та археологами, як правило, зводиться до кількох ієрархічноістор. етапів: індоєвропейці або староєвропейці, германо-балтослов'яни, праслов'яни, слов'яни, слов'ян. народи. Кожна з цих етноістор. спільностей повинна була пройти істор. шлях свого зародження та розвитку, перш ніж утворилися етносоціальні спільноти, які почали усвідомлювати свою конкретну етнокульт. окремішність. Це тривало не одне тисячоліття.

Звідси випливає, що жоден народ не міг утворитися раніше, ніж його предки пройшли попередні істор. стадії свого розвитку. Тому хоча поява на тер., що є нині українською, нижньопалеолітичних стоянок, вік яких наближається до 1 млн років (див. *Королеве*), і є початком історії на наших землях, однак це не є початком етнічної історії укр., слов'ян., праслов'ян. чи навіть значно більш ранньої спільності тутешніх людей.

Людські істоти, що населяли тер. України за доби раннього та середнього *палеоліту*, не є безпосередніми предками Homo sapiens (людини сучасного типу; див. *Антропогенез*, *Давня історія*). Як свідчить *археологія*, протягом тисячоліть, що минули від появи на європ. континенті розумної людини і до періоду творення європ. етносів, одні групи людей не раз змінювали інші.

Тер. України входить (є однією з частин) у той етнокульт. простір, де в різний час відбувалися етапні процеси становлення індоєвроп., германо-балто-слов'ян., праслов'ян. і слов'ян. етнічних утворень. Попередники германо-балто-слов'ян належали

до пд.-сх. крила індоєвроп. груп і були сучасниками носіїв *трипільської культури*, які за доби *мідного віку* (5 — поч. 3 тис. до н.е.) проживали на теренах, що нині є частиною тер. України. Саме на теренах України трипільська к-ра вирізнилася з-поміж ін. тогочасних культур (див. *Археологічна культура*) високим злетом землеробства й общинних ремесел (особливо гончарства), наявністю протоміст, де, очевидно, проживало по кілька тисяч жителів (*Майданецьке поселення*, Тальянки на Черкащині). Однак оскільки походження трипільської к-ри пов'язане з Балканами, Подунав'ям і навіть Передньою Азією, а *кулястих амфор культура* та *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історична спільність*, з якими археологи співвідносять ту частину індоєвропейців, з яких виділилися германо-балто-слов'яни, сформувалися північніше цієї («трипільської») зони, то прямої спадкоємності між трипільцями та германо-балто-слов'янами немає. Ще менше підстав існує для етнічного ототожнення степових культур мідного віку та *бронзового віку* з одночасно існуючими неподалік від них культурами Лісостепу, які мали відношення до зародження праслов'ян. спільностей. У 3—2 тис. до н.е. степове іраномовне нас. *ямної культурно-історичної спільності* та *катакомбної культурно-історичної спільності* лише контактувало з сусідніми племенами Лісостепу.

Процеси етногенезу праслов'ян відбувалися в 2 тис. до н.е. на території Центр. Європи і лісостепової зони Сх. Європи. Окремі праслов'ян. племінні групи цього періоду можуть бути співвіднесені з *тшинецько-комарівською культурно-історичною спільністю*, що територіально була локалізована в межиріччі Одри та Дніпра.

У 1 тис. до н.е. диференційовані групи праслов'ян можуть бути співвіднесені з пам'ятками *лужицької культури* та *поморсько-підкльошової культури* в Центр. та прилеглих до неї р-нах Сх. Європи та землеробськими культурами лісостепової частини України — *білогрудівською культурою* та *чорноліською культурою*.

У 1-й пол. 1 тис. н.е. в пд. ч. лісової і в лісостеповій зонах України існували *зарубинецька культура* (класична і пізня), волинно-подільська культура, *київська культура* й *черняхівська культура*, носіями яких повністю або частково були слов'яни-*венеди*. На їхній основі в серед. 1 тис. н.е. (5—7 ст.) сформувалися ранньосередньовічні спільності (*празька культура*, *пеньківська культура* й *колочинська культура*), що належали слов'ян. племінним союзам *склавінів* та *антів*. Автор 6 ст. н.е. *Йордан* писав, що слов'ян. племена (тогочасні) «походять від одного кореня і відомі під трьома назвами — венедів, антів і склавінів». Так визначаються вони і в працях ін. авторів 6 ст., зокрема *Прокопія Кесарійського*, *Псевдомаврикія* й *Менандра Протектора*.

У серед. 1 тис. н.е. посилилися процеси розселення слов'ян у сусідні й віддалені землі Європи (Центр., Сх., Пд.). Ці процеси були частиною *Великого переселення народів*, у результаті якого склалася етнополіт. карта середньовічної Європи. З верхнього Подніпров'я і Лівобережжя Дніпра потоки слов'ян направилися на Дон і Верхнє Поволжя, з межиріччя Дніпра і Дністра — на Дунай і Балкани, з Повіслення — в межиріччя Одри (Одера) та Лаби (Ельби).

Саме під час Великого переселення народів відбувся поділ слов'ян на ті етнічні утворення, подальший розвиток яких зумовив процеси формування сучасних слов'ян. народів. Ці процеси однаковою мірою мали місце в середовищі всіх слов'ян: пд., зх. і сх. Інтеграція слов'ян. переселенців з місц. мешканцями, поступове поглинення першими останніх приводить до етнокульт. змін і зародження нових слов'ян. етносів як на Балканах і Подунав'ї, так і на Зх. Двині й на Волзі. Ті групи слов'ян. нас., що залишилися на своїй корінній тер., а це Укр. Лісостеп, також поступово змінювалися і, врешті-решт, стали окремими етномовними одиницями. Предками українців, виходячи з археол. даних, були носії празької к-ри (пам'ятки типу *Корчак*) та пеньківської к-ри, яких, очевидно, слід ототожнювати з корінними етносами укр. теренів — склавінами та антами. Склавіни також склали осн. компонент: у Подунав'ї — предків словаків, морав'ян і чехів, у Верхньому Повісленні — предків укр. і польс. нас.

Поляки Середньої та Пн. Польщі історично пов'язані з носіями дзєдзіцької к-ри та *пшеворської культури*, які існували на цій тер. Ота частина антів, що мігрувала на Балкани і принесла туди пеньківську к-ру, стала важливим компонентом болг., сербської та ін. етнічних груп пд. слов'ян. Предками білорусів та росіян були носії ранньосередньовічних к-р типу Колочин-Тушемля-Банцерівщина, які поступово опанували області із балтським та угро-фінським нас.

Отже, генетичні корені сучасних слов'ян. народів, як і переважної більшості «варварських» народів Європи, сягають епохи Великого переселення народів, а сам процес формування слов'ян. етносу, в т. ч. сх. слов'ян, лежить у площині загальноєвроп. істор. закономірностей. Державотворчі процеси, які мали місце в Європі в наступні за епохою Великого переселення століття, певною мірою вплинули на формування тогочасної політ. карти Європи, але їхній вплив на етнічний розвиток європ. народів не був істотним, він не спричинив корінних змін в етнокульт. поступі. Навіть такі могутні поліетнічні д-ви, як Франкська д-ва Карла Великого, *Великоморавське князівство* чи *Київська Русь*, з часом розпалися на менші моноетнополіт. утворення, зародження яких припадає на раннє *середньовіччя*.

Істор. школи, які ставлять знак рівності між державотворчими і народотворчими процесами, керуються більше певними політ. інтересами, ніж реальними фактами. В етноістор. вимірі розпад східнослов'ян. д-ви *Рюриковичів* — Київ. Русі — був не вихідною точкою зародження трьох східнослов'ян. народів — українців, росіян і білорусів (див. *Давньоруської народності концепція*), а логічним наслідком розбіжностей розвитку етнічно різних племінних груп сх. слов'янства, що входили до неї. Тобто розпад Давньорус. д-ви, що остаточно визначився після *монголо-татарської навали*, був продовженням етногенезів білорус., рос. та укр. народів, започаткованих процесами великого розселення слов'ян.

Виникнення терміна «україна» сягає ранньосередньовічного

періоду, однак лише в 19—20 ст. він утвердився остаточно як назва землі, на якій живе окремий слов'ян. народ — українці (див. *Нація українська*). Саме ця назва замінила старі назви «Русь», «Мала Русь», «Червона Русь» (див. *Русь*, *Мала Русь*, *Червона Русь*), що в пізньому середньовіччі вирізняли землі цього народу серед ін. земель слов'ян. народів, зокрема східнослов'ян. з кореневими назвами «русь» («Білорусь», «Велика Русь»). Сьогодні ця назва є назвою суверенної європ. д-ви — України.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Львів, 1904; *Rozwadowski Z.* Êzyk polski. Warszawa, 1915; *Мишулин А.В.* Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1; Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950; *Прокопий Кесарийский.* Война с готами. М., 1950; *Рыбаков Б.А.* Древние русы. «Советская археология», 1953, № 17; *Нидерле Л.* Славянские древности. М., 1956; *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. М., 1960; *Топоров В.Н.*, *Трубачев О.Н.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962; *Lowmiański H.* Poczatki Polski, t. 1—4. Warszawa, 1963—1970; *Третьяков П.Н.* У истоков древнерусской народности. Л., 1970; *Ауліх В.В.* Зимнівське городище. К., 1972; *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; *Петров В.П.* Етногенез слов'ян. К., 1972; *Филин Ф.П.* Происхождение русского, украинского и белорусского народов. Л., 1972; *Русанова И.П.* Славянские древности. М., 1976; *Udolph I.* Zum Stand Diskussion um die Uhrheimat der Slawen. «Betrage zur Namenforschung», 1979, N 7—14; *Баран В.Д.* Черняхівська культура. К., 1981; *Ключевский М.А.* Курс русской истории. М., 1987; *Struve K.-W.* Zur Etnohenese der Slawen. Slarigard-Oldenburdq Neumünster, 1991; 1995; *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. В кн.: Історія української мови. К., 1996. *Півторак Г.* Коли ж виникла українська мова. К., 1996; *Смаль-Стоцький С.* Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов. Хрестоматія. К., 1996; *Шевельов Ю.* Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова. З проблем східнослов'янської глототогонії. В кн.: Історія української мови. К., 1996; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. К., 1998; *Стрижак О.* Нова наукова концепція про окремі шляхи походження українського, російського народів та їхніх мов. «Народна творчість та етнографія», 1998, № 5—6; *Седов В.В.* Древнерусская народность. М., 1999; *Баран В.Д.*, *Баран Я.В.* Походження українського народу. К., 2002.

В.Д. Баран.

ЕТНОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ ПРИ ВУАН. Ств. 9 трав. 1921 на спільному зібранні ВУАН (нині *Національна академія наук України*), того ж року злилася з етногр. секцією *Українського наукового товариства*. 1922 перетворилася на Етногр.-фольклорну комісію при ВУАН на чолі з акад. А.*Лободою.* Того ж року при ній утворено Кабінет муз. етнографії (Муз.-етногр. кабінет), що діяв до 1934 (кер. — К.*Квітка*). Комісія встановила і підтримувала постійні зв'язки з житомир., черніг., полтав. та ін. краєзнавчими закладами. 1926 мала понад 400, 1928 — 10 тис. кореспондентів. Спочатку видавала спец. праці з найменш досліджених на той час питань етнографії (дослідження жестів, міміки, початкової писемності, дитячої мови тощо), 1925 під редагуванням А.Лободи започаткувала *«Етнографічний вісник»*, який проіснував до 1932. Завдяки комісії вивчення етнографії та фольклористики в Україні було поставлено на наук. основу, розроблено розгорнуту програму проведення наук. досліджень. З її ініціативи в навч. закладах України створено низку етногр. і краєзнавчих осередків, які збирали етногр. матеріал на місцях. Комісія видавала «Бюлетень Етнографічної комісії ВУАН», мета якого — підтримка етногр. інтересів і популяризація методології етногр. досліджень. Наприкінці 1920-х рр. вивчала широке коло питань, у т. ч. історію ф-к, з-дів, робітн. побут; надрукувала розвідку «Українські цигани». 1928 ухвалено створити при ній Кабінет нац. меншостей і Кабінет казкової творчості (діяв до 1934). В січ. 1929 було створено *Кабінет національних меншостей при ВУАН*, який підготував спеціалізовані програми, анкети, інструкції для дослідження нац. меншин. 1931 комісія набула статусу установи етногр. циклу соціально-екон. від. ВУАН. 1932 діяльність попереднього кер-ва Е.к. при ВУАН під кер-вом А.Лободи була кваліфікована як «ворожа пролетаріатові й реакційна», відповідно зазнала змін і робота комісії та «Етнографічного вісника». 1933 комісію разом з ін. етногр. і археол. закладами перетворено на Спілку інституцій матеріальної к-ри, а 13 лют. 1934 реорганізовано в Ін-т історії матеріальної к-ри ВУАН (див. *Інститут історії матеріальної культури АН УСРР/УРСР*). Спадкоємцями «Етнографічного вісника» стали часописи «Український фольклор» (1937—39), «Народна творчість» (1939—41), «Наукові записки» (1947—58; Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР), *«Народна творчість та етнографія»* (з 1957).

Літ.: *Лобода А.М.* Сучасний стан і чергові завдання української етнографії. «Етнографічний вісник», 1925, кн. 1; Звідомлення відділу за 1925 рік. «Записки Історико-філологічного відділу УАН», 1926, кн. 7—8; Звідомлення відділу за 1926 рік. Там само, 1927, кн. 15; *Заремба С.З.* Історико-краєзнавча діяльність Етнографічної комісії ВУАН. «Народна творчість та етнографія», 1985, № 1; Історія Академії наук України: 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук. Нарис історії. К., 1993; *Щербань Т.* Видатний український фольклорист і етнограф (До 125-річчя від дня народження акад. Андрія Лободи). «Народна творчість та етнографія», 1996, № 5—6; Історія Національної Академії Наук: Документи і матеріали, т. 3. К., 1998.

Л.Д. Якубова.

«ЕТНОГРАФІ́ЧНИЙ ВІ́СНИК» — періодичний часопис *Етнографічної комісії при ВУАН*. Видавався 1925—32. Вийшло друком 10 випусків, в яких вміщено бл. 150 публікацій із проблем етнографії, фольклористики й краєзнавства. Серед них: статті, які розкривали стан і завдання народознавчої науки, її

«Етнографічний вісник». 1925. Книга 1. Обкладинка.

предметну галузь та понятійний апарат (публікації Є.Кагарова, В.Петрова, П.М.*Попова*, А.*Лободи* й ін.); історіогр. розвідки про діяльність народознавців (публікації Є.Руданської, І.Спаської), про обрядовість і вірування (публікації В.*Камінського*, М.Гайдая, Д.*Зеленіна*, В.Петрова, С.Терещенкової, К.Черв'яка та ін.), про нар. промисли (публікації В.Тищенка). Значна увага приділялася словесному й муз. фольклорові (публікації К.*Квітки*, Ю.*Виноградського*, Г.Пащенка, І.Галюна), культ.-побутовим особливостям різних *етносів* України (статті Й.Пульнер про євреїв, С.Цветка — про болгар, В.Шевченка — про греків), а також антропологічним дослідженням людності (розвідка А.Носова «Матеріали до антропології України», в якій вносилися корективи до антропологічних студій Ф.*Вовка*). Низку публікацій (Є.*Рихліка*, Є.Кагарова) присвячено народознавчому дослідженню українців, які мешкали за межами України (на *Кубані*, Поволжі, Далекому Сх.), і міжетнічним культурно-побутовим взаєминам.

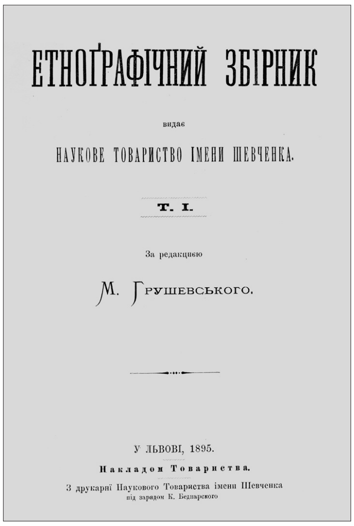
Запровадження спотворених соціологічних методів негативно вплинуло на зміст деяких публікацій, особливо тих, що стосувалися «соціалістичних перетворень». На поч. 1930-х рр. під гаслом реорганізації ВУАН «Е.в.», а згодом і всі етногр. заклади було закрито.

Літ.: *Гуслистий К.Г.* Українська радянська етнографія: Підсумки і перспективи розвитку. «Народна творчість та етнографія», 1966, № 1; *Музиченко С.М.* 60-річчя заснування «Етнографічного вісника». «УІЖ», 1985, № 12.

В.І. Наулко.

«ЕТНОҐРАФІ́ЧНИЙ ЗБІ́РНИК» — серія періодичних вид. *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові* (від 1898 — Етногр. комісії НТШ). Почала виходити 1895, і до 1916 вийшло 38 томів, об'єднаний 39—40 т. з'явився друком 1929. Відтоді видання «Е.з.» припинилося (1976 в Нью-Йорку (США) вийшов один том «Е.з.», який вмістив розвідку І.Мартинюка «Моє рідне село Ценів у Бережанщині»). В «Е.з.» друкувалися етногр. польові матеріали (пісні, приповідки, колядки, коломийки, казки, легенди тощо). Найбільш цінними є публікації, підготовлені В.М.*Гнатюком* («Матеріали з Угорської Русі» — т. 3, 4, 9, 25, 29, 30; «Коломийки» — т. 17—19, 20; «Знадоби до української демонології» — т. 15, 33—34; «Народні оповідання про опришків» — т. 26 та ін.), І.*Франком* («Галицько-руські народні приповідки» — т. 16, 23—24, 27—28; «Людові вірування на Підгір'ю» — т. 5 та ін.), О.Роздольським («Галицькі народні казки» — т. 7; «Галицькі народні новели» — т. 8 та ін.) та багатьма ін. авторами. Редагували «Е.з.» І.Франко, В.М.Гнатюк (22 т.), С.*Людкевич* та ін.

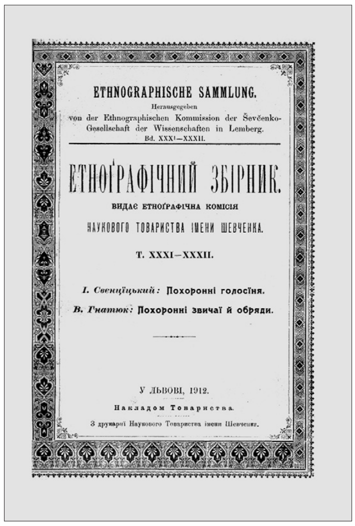
Н.В. Руденко.

ЕТНОҐРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
Т. I.
За редакцією
М. ГРУШЕВСЬКОГО.
У ЛЬВОВІ, 1895.
Накладом Товариства.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка під зарядом К. Беднарского

«Етнографічний збірник». 1895. Том 1. Титульний аркуш.

ЕТНОҐРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК.
ВИДАЄ ЕТНОҐРАФІЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
Т. XXIV.
ГАЛИЦЬКО-РУСЬКІ НАРОДНІ ПРИПОВІДКИ.
ДР. ІВАН ФРАНКО.
Том II, випуск II. (Кравець—Пять).
У ЛЬВОВІ, 1908.
Накладом Товариства.

«Етнографічний збірник». 1908. Том 24. Обкладинка.

ETHNOGRAPHISCHE SAMMLUNG.
ЕТНОҐРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК.
ВИДАЄ ЕТНОҐРАФІЧНА КОМІСІЯ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
Т. XXXI—XXXII.
І. Свєнціцкий: Похоронні голосіння.
В. Гнатюк: Похоронні звичаї й обряди.
У ЛЬВОВІ, 1912.
Накладом Товариства.

«Етнографічний збірник». 1912. Том 31—32. Обкладинка.

ЕТНОГРАФІ́ЧНІ РЕГІО́НИ УКРАЇ́НИ, станом на кінець 19 — початок 20 ст. Терміном «етнографічний регіон» означають частину тер. розселення *етносу*, що вирізняється з-поміж сусідніх частин притаманним їй комплексом ознак (явищ) матеріальної та духовної к-ри цього етносу. Найбільш об'єктивним способом виділення етнографічних регіонів є картографування специфічних для даної місцевості видів матеріальної (нар. арх-ра, костюм, харчування, с.-г. знаряддя) та духовної (обряди, фольклор) культури. Такий підхід дає змогу окреслити на карті зони поширення різних характерних явищ культури і завдяки цьому локалізувати ядра регіонів (перетини зон поширення кількох ознак) та перехідні зони. Зазначений спосіб, однак, не усуває неоднозначності етнографічного районування, оскільки він залежний від підбору ознак (явищ) для картографування, а цей підбір здійснюється дослідником на його власний розсуд.

За матеріалами найбільших комплексних етнографічних досліджень укр. земель, що були здійснені наприкінці 19 — поч. 20 ст., в межах сучасних державних кордонів України можна виділити більше 20 етнографічних регіонів. Напр., Т.Космiна виділяє 24 етнографічні регіони (деякі з них складаються з субрегіонів) і об'єднує їх у 4 макрорегіо-

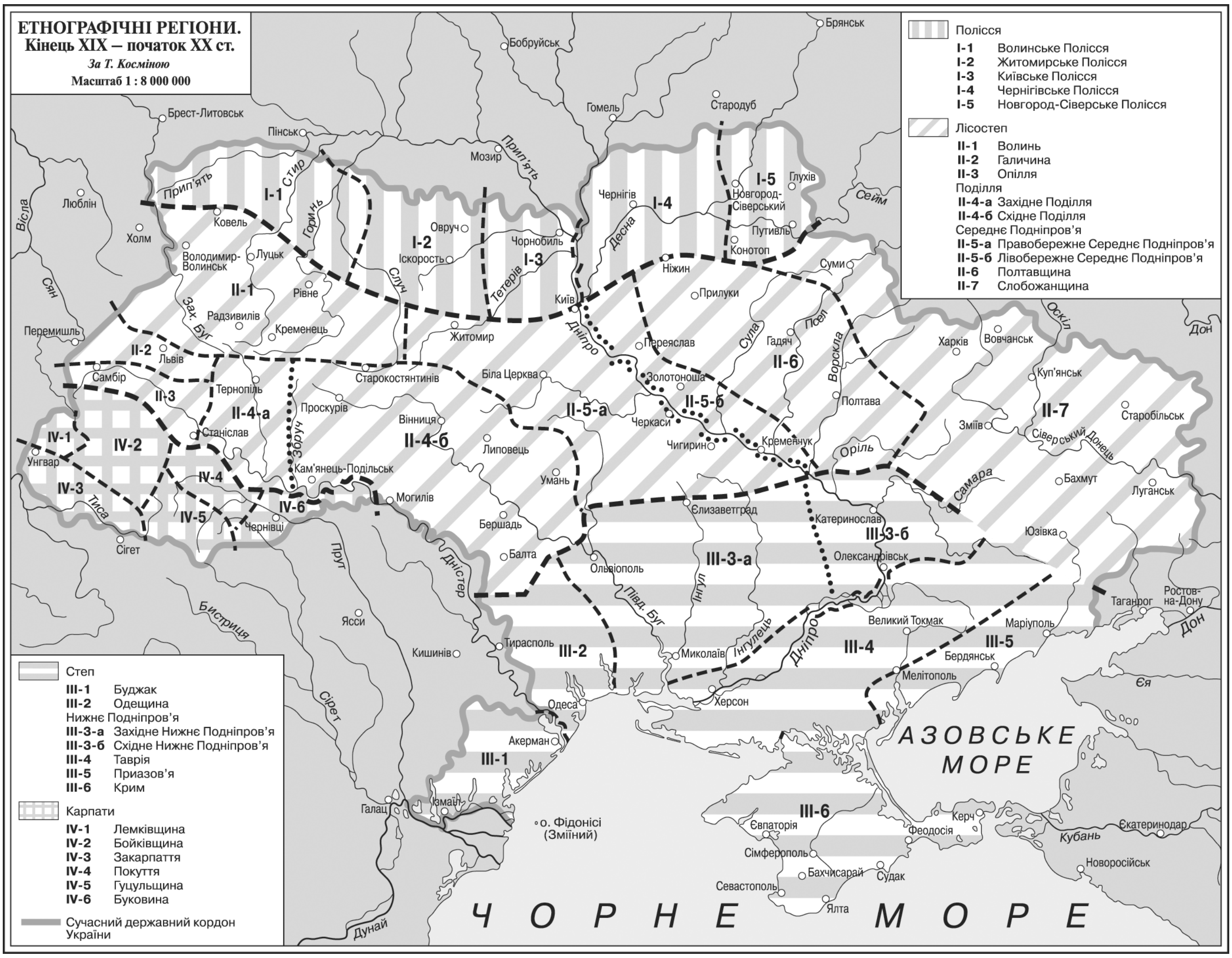
ни: *Полісся*, Лісостеп, Степ, *Карпати*.

Полісся. Цей макрорегіон охоплює пн. смугу укр. теренів. До його складу входять 3 правобереж. (відносно Дніпра) і 2 лівобережні поліські землі. Традиційна культура населення правобереж. поліських земель (Волинського, Житомирського та Київського Полісся) відрізняється від традиційної культури населення поліських лівобереж. земель (Чернігівського та Новгород-Сіверського Полісся). На формування відмінностей лівобереж. і правобереж. поліських регіонів істотно вплинули контакти та екон. взаємини місцевого нас. з сусідніми етносами: поляками, білорусами, росіянами.

Лісостеп. Особливості цього макрорегіону зумовлені його сприятливими природними умовами та географічним положенням, яке робило його відкритим для контактів з різними *цивілізаціями*. Центральний лісостеповий регіон — Середнє Подніпров'я — був осередком формування *нації української*. Правобереж. та лівобереж. частини Лісостепу дещо різняться за культ. традиціями. На Лісостеповому правобережжі розташовані *Волинь*, *Галичина*, *Опілля*, *Поділля* та більша частина Середнього Подніпров'я. Поділля, яке тривалий час було розділене держ. кордоном по р. Збруч (прит. Дністра), має 2 субрегіони (Зх. та Сх. Поділля). Середнє Подніпров'я складається з двох частин — правобереж. (основної) та лівобереж. Лівобереж. Середнє Подніпров'я може розглядатися як перехідна зона до сусідньої Полтавщини, що разом зі *Слобідською Україною* належить до лісостепового лівобережжя.

Степ. Цей макрорегіон утворився пізніше за ін. Він увійшов до зони розселення українців унаслідок колонізації, що набула масового характеру у 18 ст. У цьому процесі брали активну участь не тільки українці з різних регіонів Лісостепу і Полісся, а й представники ін. етносів. Цей чинник, як і яскраво виражений товарно-зерновий характер степового господарства, значно вплинув на особливості макрорегіону. До складу цього макрорегіону входять: *Буджак*, Одещина, Нижнє Подніпров'я (з поділом на зх. і сх.), Таврія, Приазов'я, Крим.

Карпати. До цього макрорегіону входять такі регіони: *Лемківщина*, *Бойківщина*, *Гуцульщина*, *Покуття*, *Буковина*, *Закарпатська Україна*. Особливості макрорегіону склалися під впливом природних умов гірського краю,

своєрідності землеробсько-скотарських занять населення, історико-культурних відмінностей у розвитку окремих його частин, генетично пов'язаних з культурами різних народів — слов'янських (українці, поляки, словаки) і неслов'янських (угорці, румуни, молдовани).

Літ.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 2. Пг., 1916; *Космина Т.* Жилище. В кн.: Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры. М., 1987; *Заставний Ф.Д.* Географія України. Львів, 1994; *Кирчів Р.Ф.* Етнічна територія України. В кн.: Українське народознавство. Львів, 1994; *Кузеля З.* Племінний розподіл і етнографічні групи. В кн.: ЕУ. Загальна частина, т. 1. К., 1994.

О.Ю. Косміна.

ЕТНОГРАФІ́ЧНІ УКРАЇ́НСЬКІ ЗЕ́МЛІ (Демографічний аспект) — див. *Етнічні українські землі.*

ЕТНОГРА́ФІЯ — див. *Етнологія.*

ЕТНОЛО́ГІЯ, етнографія, народознавство — наука про етнокульт. розмаїття людства. Досліджує походження різних народів, їхню етнічну історію, розселення, особливості побуту та к-ри, етнопсихологічну своєрідність. Для позначення цієї науки вживаються як синоніми терміни «етнологія» (грец. ἔθνος — народ — і — λόγος — слово, вчення), «етнографія» (від грец. ἔθνος — народ — і γράφω — пишу, що дослівно означає народопис) та «народознавство». Першим, ще на поч. 17 ст., був запроваджений термін «етнографія». У 18 ст. з'явилася низка видань, у т. ч. журналів, назви яких містили саме цей термін. Проте він не набув поширення. Термін «етнологія» ввів до наук. обігу 1784 А.Шаванн. Завдяки роботам франц. фізика А.-М.Ампера (кін. 20 — поч. 30-х рр. 19 ст.), який розробив схему класифікації «антропологічних» (гуманітарних) наук і виокремив «етнологію» як самостійну дисципліну, а «етнографію» подав як розділ «етнології», термін «етнологія» закріпився в науковому лексиконі як основний.

Етнологія як самостійна наука утверджується в західноєвроп. країнах на поч. 2-ї пол. 19 ст. В Німеччині вона розвивалася в рамках порівняльних досліджень неєвроп. народів, що отримали назву «фолькеркунде» («Völkerkunde»), та в рамках вивчення к-ри власного народу, яке (вивчення) іменувалося «фольксkунде» («Volkskunde»). Під впливом німецької етногр. традиції подібне розмежування народознавчих студій має місце в Швеції та Норвегії. В Австрії та Німеччині терміни «фольксkунде» та «фолькеркунде» залишаються в широкому вжитку й донині. В романомовних країнах еквівалентом «фольксkунде» виступає словосполучення «народні традиції», а в низці країн — термін «фольклор».

На слов'ян. землях поряд з термінами «етнографія» та «етнологія» як їх синоніми вживаються терміни: «народознавство» (укр.), «narodopis» (словац., словенський), «народоведение» (рос.), «ludoznawstwo» (польс.) тощо.

В *СРСР* після наради етнографів 1929, яка класифікувала етнологію як «буржуазний сурогат суспільствознавства», що протистоїть марксистській соціології, в широкому вжитку впродовж наступного півстоліття використовувався лише термін «етнографія».

В Україні в різні періоди превалював той або ж той із термінів «етнологія», «етнографія», «народознавство». Це визначалося різними чинниками — впливом європ. наук. шкіл, політ.-ідеологічним тиском, наявністю нац. державності. При цьому етнографію інколи тлумачили як науку описову, а етнологію — як теор. дисципліну. Проте таке розмежування було досить умовним.

На сучасному етапі розвитку народознавчих студій в Україні термін «етнологія» вживається переважно для означення заг. народознавства (стосовно досліджень про походження та етнічні особливості народів світу); а термін «українська етнографія» — укр. народознавства (стосовно досліджень про *етногенез* та культ.-побутову своєрідність укр. *етносу*).

На поч. 19 ст. в англомовних країнах етнологію як науку, що, за тамтешнім визначенням, досліджує людину та людство, включили до системи антропологічних знань. Це спричинилось до того, що на сучасному етапі побутує уявлення, нібито соціальна антропологія (яка отримала найбільше поширення у Великій Британії) та культ. антропологія (яка оформилася переважно в США) є аналогами етнології. Ці дисципліни й справді мають подібність, передусім за об'єктом дослідження, яким є народи. Але якщо виходити з того, що специфіка науки визначається не лише специфікою її об'єкта, а й особливостями відображення, понятійного конструювання відповідного об'єкта, то стають очевидними відмінності між цими науками. Предметом етнології є виявлення та вивчення тих властивостей і компонентів етносу, що є етновизначальними, тобто такими, що, з одного боку, об'єднують усіх членів етносу в одне ціле, а з другого — зумовлюють міжетнічне розмежування. Це гол. чин. традиційно-побутові компоненти к-ри, а також мовні та деякі ін. чинники. Актуальними завданнями сучасної етнології є вивчення к-р різних народів, реконструкція етнічних особливостей їхнього минулого (на основі досліджень т. зв. культ. пережитків), дослідження новітньої культ.-побутової сфери життя, міжетнічних та етнічних процесів, нац. ментальностей і етнічних самоідентифікацій тощо.

Літ.: *Ковалівський А.* Етнографія та етнологія. «Червоний шлях», 1925, кн. 10; *Ріве П.* Вивчення людини. (Антропологія). «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», 1928, вип. 1; *Копержинський К.* До систем часу у слов'ян. Там само, 1928, вип. 2—3; *Грушевська К.* До взаємин між загальним і спеціальним народознавством. Там само; *Кагаров Є.* Завдання та методи етнографії. «Етнографічний вісник», 1928, № 7; *Токарев С.А.* История зарубежной этнографии. М., 1978; *Бромлей Ю.В.* О предмете культурно-социальной антропологии и этнографии в трактовке англо-американских и советских ученых (опыт сравнительного анализа). В кн.: Этнография за рубежом. М., 1979; *Горленко В.* Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX вв. К., 1988; Этнография и смежные дисциплины. Этнографические субдисциплины. Школы и направления. Методы. М., 1988; *Марков Г.Е.* Очерки истории немецкой науки о народах, ч. 2. М., 1993; *Наулко В.І.* Культура і побут населення України. К., 1993.

Г.А. Скрипник.

ЕТНОНІ́МІКА (від грец. ἔθνος — народ — і ὄνομα — ім'я) — галузь *ономастики* (розділу лексикології), що вивчає етноніми — назви *родів*, *племен*, *народностей*, народів, *націй* та ін. *етнічних спільностей* — у контексті походження, розвитку, розселення й діяльності конкретних етнічних спільнот. Е. досліджує також самоназви таких спільнот (напр. мадяр) і їхні назви (напр., щодо мадяр — угорець), що закріпилися за ними в ін. мовах, а також їхні неофіц. й прозивні назви. У комплексі зі *спеціальними історичними дисциплінами* Е. виявляє закладену в етнонімах інформацію про *етногенез*, духовну та матеріальну к-ру давніх народів, їхнє розселення, життя, звичаї, традиції, заняття, побут, мовні особливості, взаємозв'язки з ін. народами. Багато етнонімів походять також від імен вождів, назв тотемів, геогр., мовних та ін. рис *етносу*. Часто назви народу, його д-ви чи країни збігаються: руси — *Русь*, українці — *Україна*. Існують тотожні назви в народів: укр. і чеські *дуліби,* укр. і болг. *сіверяни*, укр. і балканські *хорвати*. Трапляються етноніми, в основі яких лежать назви етносів, що першими заселили ту чи ін. тер. Можливими є навіть випадки зміни змісту деяких етнонімів, спричинені мінливістю етносів. Останнє створює особливі труднощі для вивчення етнонімів, призводить до того, що деяким народам, племенам даються «чужі» назви. Етнонім як ім'я народу, назва д-ви є одним із атрибутів цього народу, д-ви, складовою нац. самоусвідомленості народу.

Літ.: *Чучка П.П.* Назви жителів Закарпаття за місцем їх проживання або народження. В кн.: Питання ономастики. К., 1965; *Покальчук В.Ф.* З історичної етнонімії Волині. Там само; Этнонимы. М., 1970; *Попов А.И.* Названия народов СССР: Введение в этнонимику. Л., 1973; *Брайчевський М.* Етногенетичні проблеми і походження українського народу. В кн.: На службі КЛІО. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара... К.—Нью-Йорк, 2000.

Я.І. Дзира.

Е́ТНОС (від грецьк. ἔθνος — плем'я, народ) — стала група людей, що історично склалася, усвідомлює свою єдність поза екон., соціальним, політ. та конфесійним поділом та має спільні етнічно маркуючі ознаки. За значенням є близьким до поняття «народ» у його буденному розумінні. Вчені 1940—60-х рр. намагалися визначити Е. через перелік етнічно значущих ознак, серед яких називали спільні самосвідомість, мову, к-ру, походження, тер., життєвий устрій тощо. Після *Другої світової війни* найдокладніше це питання було проаналізовано П.Кушніром (Книшевим). Він, зокрема, стверджував, що найвагомішими ознаками Е. є спільні самосвідомість та мова, а їх незбігання свідчить про кризовий стан Е. У 1960-х рр. М.Чебоксаров висунув ідею, що гол. ознакою будь-якого Е. є культ. специфіка, мова ж є формою існування та передачі к-ри, а етнічна самосвідомість — результат дії всіх осн. факторів, що формують Е. Розвиваючи цей підхід, він разом з С.Арутюновим запропонував розглядати Е. як культ.-мовну спільність, що склалася на певній тер. серед людей, які перебувають в реальних соціально-екон. відносинах й усвідомлюють свою спільність. Паралельно Л.Гумільов розробив концепцію Е. як сукупності людей, яким, крім спільної самосвідомості, притаманний спільний стереотип поведінки, що сформувався в специфічних ландшафтно-кліматичних умовах.

Важливою складовою теорії Е. є аналіз самого поняття «етнос». Одним з перших кроків такого аналізу було, зокрема, зіставлення поняття «етнос» з поняттям «соціальний організм», яке на межі 1960—70-х рр. виконали В.Козлов, В.*Генінг* та Ю.Бромлей. З'ясувалося, що ці поняття тісно пов'язані між собою, а в деяких контекстах повністю збігаються. Проблема нетотожності понять «етносоціальна спільність» та «етнокультурна спільність» на поч. 1970-х рр. була поставлена Ю.Бромлеєм. У ході її аналізу вчений запропонував розрізняти поняття Е. в широкому та вузькому значеннях, при цьому для останнього він увів назву «етнікос». Етнікос Ю.Бромлей визначив як етнокульт. спільність, тобто як сукупність людей, що історично склалася і має спільні, відносно стабільні особливості к-ри (включно з мовою) й психіки, а також усвідомлює свою єдність та відмінність від ін. спільностей такого ж роду. Е. в широкому значенні визначався як етносоціальний організм — складне утворення, яке теоретично можна представити як взаємоперехрещення етнікосу та соціального організму, під яким розуміється структуроване сусп-во, самостійна одиниця істор. розвитку. Ін. словами, така етносоціальна спільність, маючи всі ознаки етнікосу, має також якості територіальної, екон., соціальної та політ. єдності. Паралельно В.Генінг здійснив розмежування категорій «умови формування етносу» (спільні тер., екон. та сусп. життя тощо) та «ознаки етносу» (мова, к-ра тощо) й розкрив соціально-екон. механізми формування етносоціальних спільностей із притаманними їм етнічними ознаками. Роботи Ю.Бромлея і В.Генінга істотно прояснили зміст поняття «етнос», але поза аналізом усе ще залишався чи не найголовніший момент — суб'єктивний: роль конкретних людей у процесі формування та розвитку Е. Вирішенню проблем, пов'язаних з цією складовою теорії Е., присвятив свої дослідження Л.Гумільов. Він увів поняття «пасіонарії», яким означив людей, наділених підвищеними емоційно-вольовими здібностями та умінням у критичні моменти згуртовувати навколо себе й вести за собою значні маси ін. людей, з яких за певних умов утворюється Е.

Результатом теор. аналізу поняття «етнос» стало, зокрема, узагальнення, що формування певного (етно-) соціального організму — це істор. процес самоорганізації досить значної кількості людей, які проживають на певній тер. та усвідомлюють спільність своїх інтересів. Починається цей процес із гуртування людей під кер-вом групи енергійних і вольових лідерів задля боротьби за свої інтереси. В ході подальшої самоорганізації виникають формальні та неформальні інституціональні структури, спільне інформаційне поле, спільна самосвідомість і, врешті-решт, — соціальний організм як особливий механізм підтримування в цілісності по-різному орієнтованих дій численних складових соціу-

му. За певних умов соціальний організм може набувати етнічних ознак. Певна мова поширюється як спільна мова Е., а певні вірування, звичаї, традиції, символи тощо стають загальновизнаними, більше того, такими, що визначають приналежність людини до відповідного Е. В системі етносоціального організму к-ра Е. є передусім світоглядним самовираженням певної етноістор. спільності людей (воно відображає специфічні умови існування цієї спільноти) у вигляді традицій як нормативних структур мислення та поведінки. З часом, через істотні зміни умов життя, традиції здебільшого виявляють нездатність забезпечувати задовільне існування Е., й останній входить у кризовий стан, вихід з якого може забезпечити лише модернізація культ.-поведінкових форм відповідно до можливостей людей та вимог часу. У випадку втрати Е. власного етносоціального організму Е., при наявності потужної культ.-поведінкової традиції, може зберігатися як етнікос невизначено тривалий час. Перебування такого етнікосу на власній тер. є для його виживання сприятливою, але не обов'язковою умовою, що засвідчує історія євреїв. За певних обставин етнікос, позбавлений упродовж тривалого часу власного етносоціального організму (як чехи, поляки, литовці, українці), може його відродити, більше того, як засвідчує приклад Ізраїлю, створити заново. Очевидно, смерть Е. може стати наслідком природного згасання його пасіонарності. Однак, всупереч припущенню Л.Гумільова, згасання пасіонарності не є фатальним для Е. На новому рівні соціокульт. розвитку старий етнікос може відродитися в повнокровний Е., хоча й у відмінних від попередніх формах.

Літ.: *Кушнер* (*Кнышев*) *П.И.* Этнические территории и этнические границы. «Труды института этнографии. Новая серия» (М.), 1951, т. 15; *Брайчевський М.Ю.* Теоретичні основи дослідження етногенезу. «УІЖ», 1965, № 2; *Його ж.* Походження Русі. К., 1968; *Козлов В.И.* Динамика численности народов. М., 1969; *Генинг В.Ф.* Этнический процесс в первобытности. Свердловск, 1970; *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. М., 1973; Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982; *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. М., 1983; *Арутюнов С.А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. М., 1989; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; *Його ж.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ЕТНОЦИ́Д (від грец. ἔθνος — народ — та лат. caedo — вбиваю) — свідома нац. політика знищення етнічної своєрідності окремого народу шляхом нівелювання мовних, культ. та ін. відмінностей. Поняття «етноцид» за змістом близьке до поняття «асиміляція» (див. *Асиміляція*). Воно базується на уявленні про вищість к-ри одного *етносу* (найчастіше титульного в певній д-ві) над к-рами підлеглих етносів. Е. може проявлятися як у вигляді цілеспрямованого руйнування к-ри певного етносу (що часто призводило до фіз. знищення представників цього етносу — *геноциду*), так й у вигляді поступової, ненасильницької заміни однієї к-ри на ін., що не викликає активного спротиву.

Робоча група з корінних народів *ЮНЕСКО* під Е. розуміє «будь-яку дію, спрямовану на позбавлення етносу його етнічних рис або ідентичності, будь-які форми насильницької асиміляції або інтеграції, будь-яке примушування до переходу до чужого способу життя, будь-яку пропаганду, спрямовану проти корінних народів». До форм Е. ЮНЕСКО зараховує також знищення нац. та культ. пам'яток, архівів, б-к, заборону або введення обмежень на використання нац. мов, «переписування» нац. історій, зміну істор. назв населених пунктів, місцевостей та ін. Щодо укр. етносу, на різних етапах його історії практикувалися найрізноманітніші форми Е. — від різноманітних заборон (див., зокрема, *Полонізація*, *Румунізація*, *Русифікація*) до фізичного винищення (див. ***Депортації в ретроспективі української історії***, ***Голодомор 1932—1933 років в УСРР***).

Літ.: Політологія. Етнологія. Соціологія: Доповіді та повідомлення Третього Міжнародного конгресу україністів, 26—29 серпня 1996 р. Х., 1996; *Лозко Г.* Етнологія України: Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К., 2001; ЮНЕСКО. Генеральная конференция. Сессия (32;2003; Париж). Разработка комплексной стратегии борьбы против расизма, дискриминации, ксенофобии и связанной с ними нетерпимости. Париж, 2003.

В.В. Головко.

Є

ЄВА́НГЕЛЬСЬКІ ХРИСТИЯ́НИ, євангелісти — прибічники однієї з течій у *протестантизмі*, близької до баптизму. Перші Є.х. на укр. землях з'явилися у 16—17 ст. Це були переважно вихідці з сусідніх країн (німці, угорці, чехи). Поступово, значною мірою під впливом нім. колоністів, вчення Є.х. поширилося й серед укр. людності (2-га пол. 19 ст.). Спочатку євангелісти на укр. землях, що перебували в межах кордонів *Російської імперії*, не мали певного конфесійного визначення, але з часом оформилися в реліг. громади, які належали до Всерос. союзу баптистів. 1918 укр. громади баптистів і євангелістів утворили Всеукр. союз християн-баптистів, який проіснував до 1930, у його складі в цей час перебувало 60 тис. віруючих. Ще більша кількість Є.х. проживала на укр. землях, що були на той час під владою Польщі (бл. 100 тис.). Унаслідок політ. репресій 1920—30-х рр. у *СРСР* реліг. громади баптистів і євангелістів були заборонені, майже всіх їхніх керівників і багатьох віруючих — репресовано. Свою орг. діяльність віруючі відновили 1942, а на з'їзді євангелістів та баптистів у жовт. 1944 було створено Тимчасову раду (згодом Всесоюзну раду) євангельських християн-баптистів (ВРЄХБ; див. *Євангельські християни-баптисти*), куди ввійшло 2500 реліг. об'єднань, які загалом налічували бл. 300 тис. віруючих. ВРЄХБ обирали на з'їзді Євангельських християн-баптистів (ЄХБ), який скликався раз на 5 років. ВРЄХБ керувала старшими пресвітерами та пресвітерськими радами, які обиралися віруючими, здійснювала видавничу діяльність, зокрема, щорічно виходив календар ЄХБ кількома мовами. Від 1991 ВРЄХБ має назву Євро-Азійська федерація союзів ЄХБ. Заг. кількість євангельських християн-баптистів в Україні складає приблизно 500 тис. віруючих.

Літ.: *Булгаков С.В.* Православие. Праздники и посты. Богослужение. Требы. Расколы, ереси, секты, противные христианству и православию учения. Западные христианские вероисповедания. Соборы восточной, русской и западной церквей. (Из «Настольной книги для священно-церковнослужителей»). М., 1994; *Головащенко С.І.* Історія християнства. Курс лекцій: Навчальний посібник. К., 1999.

О.В. Лисенко.

ЄВА́НГЕЛЬСЬКІ ХРИСТИЯ́НИ-БАПТИ́СТИ (ЄХБ) — об'єднання баптистів, *менонітів*, *євангельських християн* та представників деяких ін. течій у *протестантизмі*. На укр. землях з'явилися в 2-й пол. 19 ст. Належали до Всерос. союзу християн-баптистів, до якого приєдналися громади євангельських християн. 1918 було утворено Всеукр. союз баптистів, який проіснував до 1930. Внаслідок політичних репресій 1920—30-х рр. у *СРСР* діяльність християн-баптистів була заборонена. В жовт. 1944 створено Тимчасову раду ЄХБ (згодом Всесоюзну раду ЄХБ (ВРЄХБ), 1945), до якої тоді ж приєдналася низка громад християн євангельської віри (п'ятидесятники; див. *П'ятидесятництво*). 1946 до ВРЄХБ приєдналися вільні християни-баптисти, 1947 — євангельські християни в дусі апостольському, 1963 — братські меноніти. Нині ЄХБ — найчисленніше протестантське об-ня в Україні. Після проголошення держ. незалежності України общини ЄХБ утворили Всеукр. союз об-нь ЄХБ. Станом на 1 січ. 2000 в Україні діяли 1944 громади ЄХБ, які мали у своєму розпорядженні 1219 культових споруд (ще 160 будувалися), тут відправляли службу 2463 пастори та диякони, з яких 221 — іноземці. Діяли 934 недільні шк., а також 32 навч. заклади, де богословську освіту отримували 4242 студенти.

Літ.: *Джексон П.Р.* Доктрины и устройство баптистских церквей. Одесса, 1993; *Любащенко В.* Сучасний євангельсько-баптистський рух в Україні: оновлення традицій. «Людина і світ», 1996, № 6; Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. К., 1999; *Савинский С.Н.* История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белорусии (1867—1917). СПб., 1999; *Його ж.* История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917—1967). СПб., 2001.

О.О. Крижановська.

ЄВЛЕ́ВИЧ Хома Якович (р. н. і р. с. невід.) — укр. та білорус. культ.-освіт. діяч. Родом із м. Могильов (нині місто в Білорусі). Навч. в *Замойській академії* та *Краківському університеті*. Його діяльність була пов'язана із братським рухом в Україні та Білорусі (див. *Братства*). 1628—32 — ректор Київ. братської школи. Залишив посаду у зв'язку з реорганізацією шк. П.*Могилою*, утворенням на її базі Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Ймовірно, переїхав до Могильова, куди повернулися й ін. уродженці цього міста — зокрема, викладач Київ. братської шк. С.Андрієвич та небіж Є. — Г.Євлевич (останній залишив автобіографічні нотатки, зокрема про ректорство дядька). 1625 видав у м. Краків (Польща) польс. мовою поему «Лабіринт, або Заплутана дорога...» («Labirynt, albo droga zawiklana...»), присвячену студентам Могильовської братської шк. В поемі схвалюється Мудрість (Софія), що втілюється у

Євлогій (Георгієвський).

філософії, науках і мист-вах. Для Є. характерне відчуття неперервності розвитку укр. істор. процесу від часів *Київської Русі*. Він прославляв мудрість давніх русичів, писав про колиш. велич *Києва* і Галича (див. *Галич* (*давній*)). Закликав *міщан* віддавати своїх дітей у науку, оскільки вважав, що лише шляхом поширення освіти та знань можна удосконалити сусп-во. У тв. Є. простежуються впливи «Віршів на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного» (К.*Саковича*).

Літ.: *Голубев С.* История Киевской духовной академии, вып. 1. К., 1886; *Крекотень В.І.* З історії українсько-білоруського літературного співробітництва в першій половині XVII ст. (Поема Хоми Євлевича «Лабіринт»). В кн.: Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984; Пам'ятки братських шкіл на Україні, кінець XVI — початок XVII ст.: тексти і дослідження. К., 1988.

О.М. Дзюба.

ЄВЛО́ГІЙ (у миру — Василь Семенович Георгієвський; 10.04. 1868—08.08.1946) — рос. церк. діяч, митрополит Західноєвроп. Н. в Тульській губ. (нині тер. РФ). Закінчив Моск. духовну акад. зі ступенем канд. богослов'я (1892). Від 1894 — викл. Тульської духовної семінарії. 1895 архімандрит *Антоній* (Храповицький) постриг його в чернецтво. Від 1897 — ректор Холмської духовної семінарії. 12 січ. 1903 відбулась єпископська хіротонія Є. в єпископа Люблінського, вікарія Холмської єпархії. Від 18 лип. 1905 — єпископ, од 20 трав. 1912 — архієпископ Холмський і Люблінський. Чл. Держ. думи 2-го та 3-го скликань (див. *Державна дума Російської імперії*). Його стараннями утворено *Холмську губернію* й виведено її зі складу *Царства Польського*. Від 14 трав. 1914 — архієпископ Волин. і Житомир. Учасник Помісного собору РПЦ (15 серп. 1917 — 1 верес. 1918). Емігрував 1919 із Росії. Перебуваючи на еміграції, не спрацювався ні з митрополитом Антонієм (Храповицьким), ні з митрополитом *Сергієм* (Страгородським); останній 1930 звільнив Є. від управління рос. церквами в Зх. Європі й заборонив йому священнослужіння. Є. разом з вірними йому приходами перейшов у юрисдикцію *Константинопольського патріархату*. 2 верес. 1945 Є. возз'єднався з РПЦ і його призначили екзархом рос. правосл. приходів у Зх. Європі.

П. і похований у м. Париж (Франція).

Посмертно видано спогади Є. «Путь моей жизни» (1947).

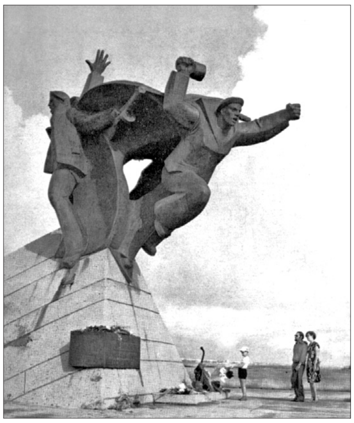
Літ.: *Manuil (Lemesevskij).* Metropolit. Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie, teil 3. Erlangen, 1984.

С.І. Білокінь.

Євпаторійський краєзнавчий музей.

ЄВПАТОРІ́ЙСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ДЕСА́НТ 1942 — тактична висадка в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* моряків-десантників в окуповане гітлерівцями м. *Євпаторія*. Здійснювалася за планом штабу Севастопольського оборонного р-ну, розробленим згідно з директивою команд. Кавказ. фронтом. Задум — відтягнення сил противника від обложеного *Севастополя* (див. *Севастопольська оборона 1941—1942*) і з Керченського п-ова (див. *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—1942*). Десант складався з посиленого батальйону мор. піхоти (командир — капітан-лейтенант Г.Бузинов) і підрозділу розвідувального загону штабу Чорномор. флоту (командир — капітан В.Топчієв). Усього — 700 бійців. Забезпечення десантної операції здійснювали кораблі Чорномор. флоту (базовий тральщик «Взрыватель», 7 сторожових катерів типу «МО-4» і мор. буксир «СП-14»), які 4 січ. о 23 год. 30 хв. вийшли з Севастополя і 5 січ. з 3-ї до 6-ї год. ранку провели висадку бійців 1-го ешелону десанту. В ході сміливих і рішучих дій десантники

Євпаторія. Пам'ятник морякам-десантникам.

оволоділи більшою ч. Євпаторії. Нім. командування направило проти них з-під Севастополя 22-й розвідувальний і 70-й саперний батальйони, кілька артилер. батарей, перекинуло з *Балаклави* 105-й піх. полк і під час бою надсилало нові сили. Шторм і шквальний обстріл берега артилерією противника перешкодили висадці 2-го ешелону десанту (здійснено дві спроби). Три дні десантники оборонялися. 8 січ. невелика група їх прорвалася до партизанів.

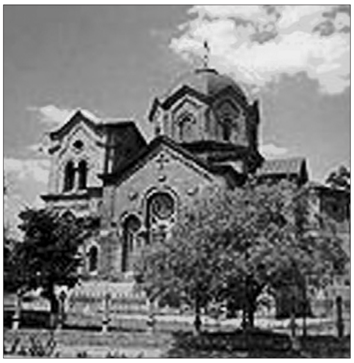
Літ.: *Ванеев Г.И. и др.* Героическая оборона Севастополя. 1941—1942. М., 1969.

Н.М. Руденко.

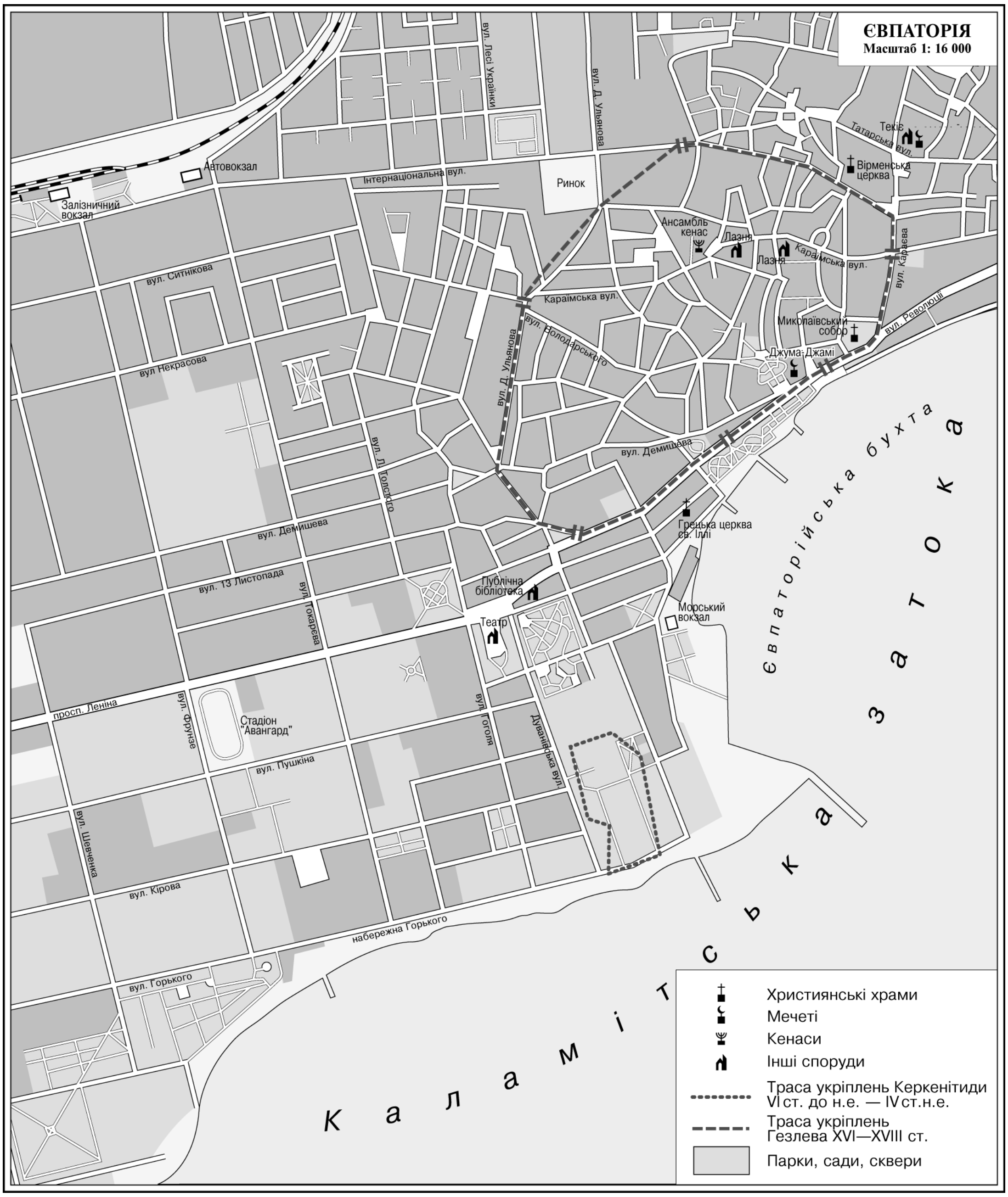
ЄВПАТО́РІЯ (1478—1783 — Ґьозлеве́) — місто респ. підпорядкування *Автономної Республіки Крим*. Розташов. на березі мілководної Каламітської зат. *Чорного моря*. Мор. порт, залізнична станція. Нас. 106 (з населеними пунктами, підпорядкованими міськраді, — 121) тис. осіб (2004).

У 3-й чв. 6 ст. до н. е. тут виникла давньогрец. колонія *Керкінітида* (Керкенітида). Від 30-х рр. 4 ст. до н. е. місто входило до складу Херсонеської д-ви (див. *Херсонес Таврійський*). У 2—1 ст. до н. е. місто час від часу контролювало царство Малої Скіфії (див. *Скіфи*). Втім, Херсонес, спираючись на покровительство *Понтійського царства*, а згодом *Риму Стародавнього*, відстояв свої права на Керкінітиду. В 3 ст. місто постраждало від нападів *готів*, у 4 ст. — від навали *гунів* (після чого фактично припинило існування). В 6 ст. відбудовується *Візантією*. В 7 ст. Херсо-

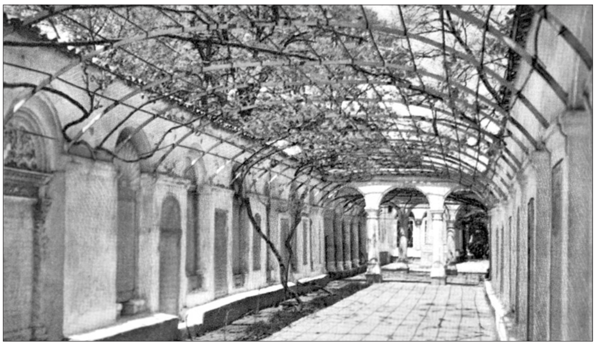
нес у союзі з *хозарами* фактично виборює у Візантії автономію своїм володінням. Од 10 ст. місто перебуває у сфері впливу *печенігів*, з 11 ст. — *половців*. У 13 ст. воно — союзник князівства Феодоро (див. *Мангуп*), під заг. татар. зверхністю. 1475 захоплене *Османською імперією*, турки дали місту назву. Під назвою «Ґьозлеве́» (Козлов — в адаптації слов'ян. сусідів). Знане як невільницький ринок місто не раз ставало об'єктом козац. мор. походів (особливо успішний — 1588). 1675 під час походу місто здобули загони І.*Сірка*. 1736 під час *російсько-турецької війни 1735—1739* Гьозлеве́, попередньо спалене татарами, здобув загін полковника М.Бірона. 1771 його поновно брали війська під керівництвом кн. В.*Долгорукова*. В 1770-х рр. Ґьозлеве́ стало центром каймаканства Крим. ханства. Після приєднання 1783 Крим. ханства до *Російської імперії* місто перейменовано в Є.

Євпаторія. Грецька церква св. пророка Іллі. Фото початку 21 ст.

(1784; на спомин про місто, що було побудоване свого часу поблизу сучасного *Інкермана* полководцем Діофантом і назване на честь понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора) та перетворено на повітовий центр *Таврійської області* (з 1796 — у складі *Новоросійської губернії*, з 1802 — *Таврійської губернії*). Мусульманське нас. Є. в 1780—90-х рр. масово емігрувало до Осман. імперії, але занепад міста тривав недовго: царський уряд заохочував приток сюди нових поселенців. Наприкінці 18 ст. Є. стає центром караїмізму, куди переїздить духовний глава *караїмів* — гахам (1917 переїхав до *Стамбула*). В 1840-х рр. в Є. мешкало бл. 11 тис. осіб. Під час *Кримської війни 1853—1856* у верес. 1854 Є. захопили англо-франц. війська і перетворили на свою осн. військ. базу. В лют. 1855 загін російських вояків під орудою ген.-лейтенанта С.Хрульова безуспішно штурмував фортецю Є., зазнавши чималих втрат. Місто значно постраждало в цій війні (населення скоротилося до 4806 осіб).

Євпаторія. Двір-галерея караїмської кенаси.

Євпаторія. Мечеть Джума-Джамі. Фото початку 21 ст.

У 2-й пол. 19 ст. Є. перетворюється на кліматичний курорт. 1884 відкрито першу водолікарню (примітивне грязелікування розпочалося ще в 1870-х рр.), 1905 — перший приватний санаторій «Приморський». 1915 залізниця з'єднала місто з магістраллю *Севастополь—Москва*. 1914 в Є. мешкало 30 тис. осіб (1897 — 18 тис.).

Революц. події 1917 та громадян. війна 1918—20 перервали розвиток міста як курортного центру. Воно опинилося у сфері інтересів кримськотатар. нац. та білогвард. рухів як опонентів *більшовиків* (укр. влада номінально контролювала Є. лише 1918 за підтримки німців; див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Від 1921 — у складі *Крим-ської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки* (від 1945 — Крим. обл., від 1991 — Крим. АРСР, від 1992 — АР Крим). 1921 покладено початок розбудови Євпаторійсько-Сакського курорту. 1936 Є. затверджена місцем побудови нового дитячого курорту. Від поч. 1920-х рр. до 1963 — райцентр.

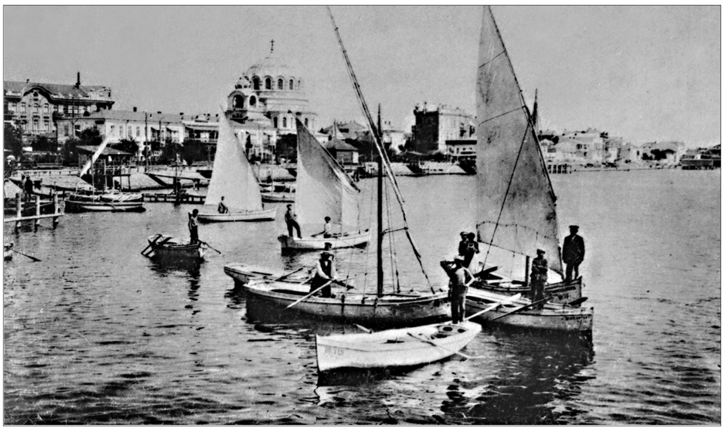
У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 31 жовт. 1941 по 13 квіт. 1944 місто окуповане гітлерівцями, тут діяв осередок *руху Опору*. 5 січня 1942 в Є. висаджувався рад. мор. десант моряків (див. *Євпаторійський морський десант 1942*). Окуповане місто лишалося фактично прифронтовою зоною, відтак значно постраждало.

Нині Є. — дитячий курорт АР Крим.

Пам'ятки: мечеть Джума-Джамі (1552—64); текіє (монастир) дервішів (бл. 16 ст.); турец. лазня (16 ст.); ансамбль кенас (19 ст.).

Літ.: *Ермак Б.О.* Євпаторія. Історико-краєзнавчий нарис. Сімферополь, 1958; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; *Кутайсов В.А.* Античный город Керкинитида, VI—II вв. до н. э. К., 1990.

Д.С. Вирський.

Євпаторія. Вид з моря. Фото початку 20 ст.

ЄВПРА́КСІЯ ВСЕ́ВОЛОДІВНА (Адельгейда; бл. 1071 — лип. 1109) — давньорус. князівна, саксонська маркграфиня, герм. імператриця. Дочка *Всеволода Ярославича* від 2-го шлюбу з Анною (вірогідно, половецькою княжною), зведена сестра *Володимира Мономаха.* 1086 Є.В. видали заміж за саксонського маркграфа Генріха Штаденського. Перед тим, 1083, її відправили до Саксонії, заручили з Генріхом і до набуття повноліття відіслали до Кведлінбургського монастиря в Германії, абатисою якого була Адельгейда, сестра герм. імп. Генріха IV. Через рік по весіллі маркграф Генріх помер. Після його смерті Є.В. відвідувала Кведлінбургський монастир і познайомилася там з Генріхом IV. Плануючи одруження з Є.В., імператор, певно, плекав надію залучити вел. кн. київ. Всеволода Ярославича до свого суперництва з рим. папою Урбаном II. 1089 у м. Кельн (Німеччина) відбулося урочисте вінчання Генріха IV з Є.В., яка отримала при коронації ім'я Адельгейда.

Надії Генріха IV на допомогу Всеволода в боротьбі з рим. папою не справдилися. Він змінив ставлення до дружини, був з нею брутальним, примушував брати участь у своїх розпусних оргіях, а потім ув'язнив у замку м. Верона (Італія). Наприкінці 1093 Є.В. за допомогою ворога свого чоловіка — тосканської маркграфині Матильди — втекла з веронського замку до замку Каносса (неподалік м. Реджо-нель-Емілія, Італія). За порадою папи Урбана II

й Матильди вона подала скаргу на Генріха IV церк. собору в м. Констанц (Німеччина; квіт. 1094). Собор визнав імператора винним перед дружиною й засудив його, однак ображена Є.В. домагалася більшого. На наступному церк. соборі в м. П'яченца (Італія; берез. 1095) Є.В. звинуватила Генріха IV в розпусті й безбожжі. Собор проголосив *анафему* Генріхові IV, відлучив його від церкви й позбавив престолу. Генріхові IV довелося зректися трону на користь свого сина Генріха V. Після собору в П'яченці Є.В. жила в Італії, а 1097 перебралася до Угорщини. Згодом вернулася до *Києва* й оселилась у матері. 7 серп. 1106 помер Генріх IV, і Євпраксія, ставши вдовою, постриглася в Києві в черниці. В монастирі й закінчилося її життя.

Літ.: *Шайтан М.Э.* Германия и Киев в XI в. «Летопись занятий Постоянной историко-археографической комиссии за 1926 г.», 1927, вып. 1; *Розанов С.П.* Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна. «Известия Академии наук СССР. Отделение гуманитарных наук. Серия 7», 1929, № 8.

М.Ф. Котляр.

ЄВРАЗІ́ЙСЬКЕ ЕКОНОМІ́ЧНЕ СПІВТОВАРИ́СТВО (ЄвразЕС). Ств. навесні 2002 за ініціативи президента РФ В.Путіна, президента Республіки Казахстан Н.Назарбаєва та президента Республіки Білорусь О.Лукашенка. Засновники ЄвразЕС задекларували, що гол. метою діяльності співвариства є створення спільного ринку товарів, послуг, капіталів, робочої сили, а з часом і запровадження спільної грошової одиниці. Чл. ЄвразЕС є Казахстан, Республіка Білорусь, РФ. Статус спостерігачів у співтоваристві мають Вірменія, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан.

Україна не приєдналася до ЄвразЕС, оскільки вважала недоцільним планування вищих ступенів інтеграції в грошовій, гуманітарній та соціальній сферах доти, доки не відпрацьовані базові етапи співпраці. Натомість вона запропонувала укласти угоди: про спрощення порядку митного оформлення і митного контролю; про єдині принципи стягнення непрямих податків у взаємній торгівлі; про порядок реекспорту товарів; про визначення митної вартості товарів, що переміщуються через митні кордони.

У верес. 2005 учасники співтовариства — лідери РФ, Білорусі, Казахстану, а також Таджикистану, Киргизстану та Вірменії — обговорили питання співробітництва у валютній сфері та про створення митного союзу, однак жодних конкретних рішень з цих проблем ухвалено не було.

У квіт. 2006, після рішення президентів РФ, Білорусі та Казахстану про створення *Єдиного економічного простору* (ЄЕП) без участі України, інтеграційні проекти ЄЕП та ЕвразЕС фактично стали тотожними. Гол. завданням ЄвразЕС відтоді є поетапне створення Євразійського спільного ринку.

Літ.: *Стрежнева М.В.* Европейский Союз и СНГ: сравнительный анализ институтов. М., 1999; *Шишков Ю.В.* Интеграционные процессы на пороге XXI века. М., 2001; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003). К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРАЗІ́ЙСЬКОЇ ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНОЇ СПІ́ЛЬНОСТІ КОНЦЕ́ПЦІЯ. Виникла в 1920-х рр. в середовищі рос. емігрантів як геополіт. (див. *Геополітика*) доктрина євразійства. Осн. складовими цієї концепції є: уявлення про Євразію як фізико-геогр. та екон.-геогр. єдність; протиставлення євразійської історико-культ. спільності Заходу; уявлення про спільність істор. доль народів Євразії. Одним із гол. висновків концепції є твердження про реальність євразійської історико-культ. спільності як надетнічного утворення (див. *Етнічні спільності*) переважно східнослов'ян., більшості тюркських, фіно-угор. та монгол., а в давнину й багатьох кочових іраномовних народів, які населяли й населяють Євразію й котрі з найдавніших часів підтримують тісні багатосторонні зв'язки. Сталість контактів у межах євразійської історико-культ. спільності здавна визначалася: 1) зональним розподілом праці; 2) регулярним обміном товарами в меридіальному напрямку — між пд. та пн. (високопродуктивні рибальство та добування солі в приморсько-дельтових р-нах, скотарство в степах, землеробство лісостепу, продукція лісових промислів); 3) періодичними масовими переміщеннями народів: а) зі сх. на зх. у степовому поясі (*скіфи*, *сармати*, *гуни*, *авари*, мадяри, *печеніги*, *торки*, *половці*, монголи, також китайці в Сіньцзян-Уйгурії); б) із пн. зх. на пд. у Причорномор'я та Крим (*готи*); в) із зх. на сх. у лісовій та лісостеповій, меншою мірою (переважно вже в 20 ст.) степовій, зонах (росіяни, частково українці); г) з пд. на пн. (слов'ян. колонізація лісової смуги Сх. Європи, аланська (див. *Алани*) — Донеччини, болг. — Середнього Поволжя, китайс. — пн.-сх. ч. Китаю — Маньчжурії); д) з пн. на пд. (колонізація українцями та росіянами Причорномор.-Приазовсько-Прикаспійських степів і Криму, бас. Кубані й Терека).

Родоначальником концепції був історик Г.*Вернадський.* Він (разом з географом П.*Савицьким*) трактував розвиток рос. історії як наслідок взаємодії притаманних Росії природних і соціальних факторів. Г.Вернадський вважав, що своєрідність нац. розвитку рос. народу завжди обумовлювалася двома комплексами причин: зовн. впливом на нього природно-геогр. факторів та внутр. саморозвитком його соціального організму. Центр. в концепції є теза про визначальний вплив на формування істор. особливостей усіх сусп. інститутів їхнього «місцерозвитку», що означав «певне географічне середовище, котре накладає печатку своїх особливостей на всі людські спільноти, що розвиваються в цьому середовищі». Євразія, на думку Г.Вернадського, це не Європа та Азія як континентальне ціле, а Сере-

Євпаторія. «Приморская санаторія». Фото 1909.

динний материк (суходіл), який слід відрізняти від Європи та Азії. З цього випливало, що історія Росії мусить розглядатися в євразійському світлі, тому що тільки під цим кутом зору може бути зрозумілою її своєрідність. Минуле Євразії Г.Вернадський тлумачив як боротьбу «лісу» (осілих слов'ян лісової зони) зі «степом» (з урало-алтайськими в мовному відношенні степовими кочовиками). В монгол. період євразійської історії «степ» переміг «ліс». Але вже в серед. 15 ст. «ліс» в особі *Великого князівства Московського* взяв реванш. Г.Вернадський зауважував, що рос. історіографія, надто захопившись правосл. (див. *Православ'я*) та візант. (див. *Візантія*) спадщиною, не помітила очевидного «обрусіння й оправославлення татарщини», «татарського джерела» рос. державності. Рос. д-ва, за Г.Вернадським, сформувалася на руїнах *Золотої Орди*, вона є спадкоємицею не *Київської Русі*, а імперії *Чингізхана*. Московія поєднала в собі монгольські та візант.-православні державницькі впливи. Ці два начала органічно злилися в процесі істор. розвитку рос. народу: монгол. спадок допоміг йому створити плоть євразійської *держави*, візант. — озброїв ідеями, необхідними для спорудження світової д-ви (див. *Третього Риму концепція*).

Осн. фізико-геогр. та екон.-геогр. складові поняття Євразії як субконтиненту були розроблені П.Савицьким. Терміном «Євразія» він пропонував означати простір від Карпат і Балтійського м. до Тихого океану, що на пн. прилягає до Льодовитого океану і окреслюється на пд. морями (Чорним, Каспійським і Аральським) та гірськими хребтами й високогір'ями, які простяглися в широтному напрямку (Кавказ, Копетдаг, Памір, Тянь-Шань).

Важливою складовою концепції євразійської історико-культ. спільності є запропонована кн. М.*Трубецьким* ідея протиставлення східнослов'ян.-тюрксько-монгол.-фіно-угор. Євразії романо-герм. Заходу. Ця ідея була запозичена в рос. істориків О.Хомякова, К.Аксакова, філософів-братів І. та П. Кіреєвських, соціолога М.*Данилевського*, письменника К.Леонтьєва, психіатрів І.О.*Сікорського*, П.Ковалевського, які протиставляли Заходу слов'янство. Новим, порівняно з твердженнями останніх, у кн. М.Трубецького було те, що Заходу протиставилося не слов'янство або «візантинізм», а євразійський симбіоз народів різної за етномовними та культ.-госп. ознаками приналежності, пов'язаних «місцерозвитком» (Г.Вернадський) та спільністю істор. долі. Вказувалося на наявність багатьох туранських (туранські народи — кочові народи Серед. Азії та тер. сучасного Казахстану, спочатку іраномовні, потім — тюркомовні) елементів у рос. нац.-держ. типі, підкреслювалося, що вважати себе «європейцями» московити-росіяни почали лише з часів *Петра I*. Разом з тим кн. М.Трубецькой застерігав, що оскільки провідні компоненти євразійського симбіозу (східнослов'ян. і тюркський) мають різну соціокульт., зокрема реліг., ідентичність (православ'я, *іслам*, буддизм), то вести мову про цивілізаційну єдність народів Євразійського субконтиненту немає підстав.

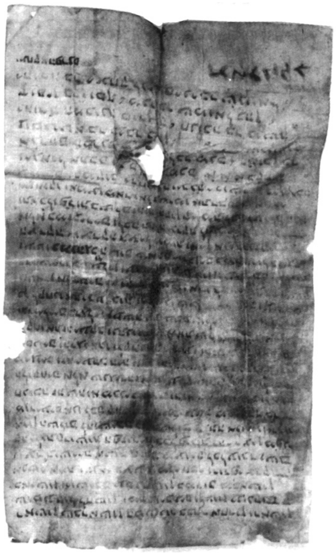
М.Трубецькой, П.Сівчинський, В.Нікітін та ін. науковці підкреслювали близькість літ., образотворчих та мовних форм народів Євразійського субконтиненту. Проте наявність лексичних запозичень (з тюркських мов до слов'ян., з останніх — до тюркських і фіно-угор.), взаємне сприйняття окремих культ. досягнень, фольклорних сюжетів, худож. схем зовсім не свідчать про внутр. єдність «євразійського» історико-культ. типу. Ті ж самі спільні риси, часом навіть значно виразніші, простежуються в окремих груп євразійської історико-культурної спільності з їхніми сусідами з інших макрорегіонів (монголів — з китайцями та тібетцями, тюрків — з іранцями, сх. слов'ян — із пд. й зх. слов'янами та народами Зх. Європи).

Літ.: *Ширяев Б.* Наднациональное государство на территории Евразии. «Евразийская хроника» (Париж), 1926, вып. 6; *Трубецкой Н.С.* К украинской проблеме. «Евразийский современник», 1927, кн. 5—6; *Дорошенко Д.* К украинской проблеме. «Евразийская хроника» (Париж), 1928, вып. 10; *Липа Ю.* Призначення України. Нью-Йорк, 1953; К., 1997; *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. Л., 1990; Пути Евразии. М., 1992; *Голубенко П. [Шатун П.I.].* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993; *Гумилев Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. М., 1993; *Його ж.* Этносфера. История людей и история природы. М., 1993; *Його ж.* Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации. М., 1993; *Трубецкой Н.С.* История, культура, язык. М., 1995; *Андреев А.Г.* Историческая концепция евразийства Г.В. Вернадского. В кн.: Россия: прошлое, настоящее, будущее: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 16—19 декабря 1996 г. СПб., 1996; *Вернадский Г.В.* Древняя Русь. Тверь—М., 1996; *Його ж.* Киевская Русь. Тверь—М., 1996; *Андреев А.Г.* Монголы и Русь. Тверь—М., 1997; *Його ж.* Московское царство, ч. 1—2. Тверь—М., 1997; *Його ж.* Россия в средние века. Тверь—М., 1997; *Його ж.* Русская история. М., 1997; Русский узел евразийства. М., 1997; *Савицкий П.* Континент Евразия. М., 1997; *Орлова И.Б.* Евразийская цивилизация: социально-историческая ретроспектива и перспектива. М., 1998; *Пахомов Ю.Н. и др.* Пути и перепутья современной цивилизации. К., 1998; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

ЄВРЕ́Ї В УКРАЇ́НІ. Етнонім «єврей» (від арамейського «ебер», тобто той, хто прийшов до Ханаану (стародавня назва тер. сучасних Ізраїлю, Лівану та Зх. Сирії) з другого боку р. Євфрат) у *Біблії* вперше вживається щодо праотця Авраама (від давньоєврейс. — батько багатьох). Інша версія походження терміна — від «єгудит», «іудей» — пов'язується з державою Іудея (10—6 ст. до н.е.), де мешкало плем'я («коліно») Іуди. В давньорус. мову термін «єврей» як назва певного *етносу* прийшов від церковнослов'ян. з середньогрец., а в українську — від західнослов'ян. мови. Іще одне етнічне ім'я — «жид» (з італ. «giudeo», з лат. judaeus) — походить від гебрейського імені Юда, що означає «славетний», «хвалений». В українську мову цей термін прийшов з польської мови. Проте наразі загальновживаним і політично коректним вважається етнонім «єврей»

Стародавній період та раннє середньовіччя. Перші відомості про євреїв на теренах сучасної України містяться в джерелах, в яких ідеться про *античні держа-*

«Київський лист». 10 ст.

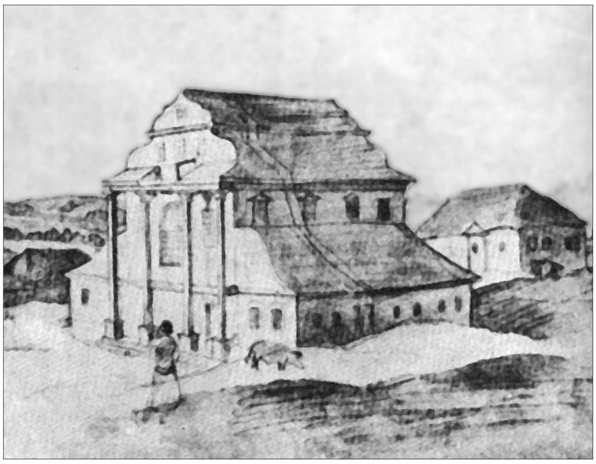
ви Північного Причорномор'я часів понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора (109—63 до н.е.). Різні джерела повідомляють також про існування іудейських громад у *Пантікапеї* та ін. містах *Боспору Кіммерійського* з 1 по 8 ст., у *Феодосії* — у 4 ст., у *Херсонесі Таврійському* — з 2 по 8 ст. Серед виявлених написів на мармурових плитах є повідомлення про єврейс. молитовні доми (*синагоги*; рештки однієї з них розкопано в Херсонесі). Питання про час появи євреїв у передгір'ях Пд.-Зх. Криму дебатується вченими з серед. 19 ст. На думку А.Фірковича, вони оселилися тут ще за часів Ахеменідів (6—4 ст. до н.е.), пізніше відбулася їх поступова асиміляція — спочатку з *таврами* та *скіфами*, а в ранньому *середньовіччі* — з тюркомовними етносами, особливо з *хозарами*, в ході якої вони зберігали свою доталмудичну давньобібл. віру й, водночас, перейняли госп.-побутові навички та тюркську мову місцевого населення. Внаслідок цього сформувалася етноконфесійна група крим. *караїмів*. Серед надгробків величезного караїмського некрополя під *Чуфут-Кале* в т. зв. Йосафатовій долині є надгробок, що його А.Фіркович датував першими століттями нашої ери.

Сувій Тори. Україна, 19 ст.

Середньовічна історія єврейс. народу на укр. землях пов'язана з існуванням *Хозарського каганату* — д-ви, до складу якої з кін. 7 до кін. 9 або серед. 10 ст. входили практично вся тер. сучасної *Лівобережної України* із *Києвом* та Крим. Очевидно, навернення неєвреїв-хозар в *іудаїзм* розпочалося в Дагестані (нині Республіка Дагестан, РФ) ще до 30-х рр. 8 ст. За даними різних джерел, у Терській Хозарії іудаїзм прийняв «місцевий князь» Булан (змінивши ім'я на біблійне Сабріель) з усім своїм двором. За онука Булана — Обадії — приблизно 799—809 іудаїзм став офіц. держ. релігією Волзької Хозарії, що зумовило навернення до нього верхівки каганату й нас. міськ. центрів. Місце та час прийняття іудаїзму верхівкою хозар залишаються дискусійними. Одним з нечисленних документальних джерел щодо цього є листування хозар. царя Йосифа з радником халіфа Кордови (нині місто в Іспанії) Хасдаєм ібн-Шапрутом, що датується 60-ми рр. 10 ст. й містить відомості про численну єврейс. громаду Києва.

Після падіння Хозар. каганату під ударами вел. князів київ. *Святослава Ігоровича* та *Володимира Святославича* єврейс. громади існували в прибережних містах Криму й Таманського п-ова. Частина євреїв Хозарії оселилася в містах *Київської Русі*, зокрема в Києві, чисельно поповнивши вже існуючу там єврейс. громаду. Київ був одним із перших східнослов'ян. міст, де мешкала єврейс. громада. Від 10 ст. тут стали оселятися купці-євреї — ра'даніти. Про хозар.-єврейс. присутність у Києві свідчать літописні назви двох кварталів міста — «Козари» на *Подолі* та «Жидове» у Верхньому місті. Біля останнього була збудована брама — «Жидівські ворота» (неподалік від сучасної Львів. площі). Найдавнішим документом з відомостями про хозар.-єврейс. громаду Києва є «Київський лист», написаний у 10 ст. на стародавньому івриті. Авторитетне візант. джерело 2-ї пол. 10 ст. наводить другу назву Києва — Самбат, етимологія якого, вірогідно, єврейська. Окремі історики, зокрема О.*Пріцак*, висловлюють гіпотезу про «хозарське походження Києва».

Синагога. Малюнок Т. Шевченка. 1846.

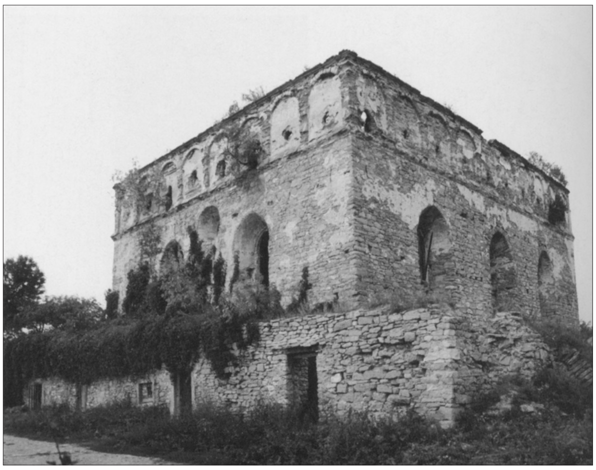
З кін. 11 ст. на тер. Київської Русі почали переселятися євреї із Зх. Європи, які тікали від переслідувань хрестоносців (див. *Хрестові походи*). Зростанню їхньої чисельності у великих містах сприяло також те, що великі князі київські *Ізяслав Ярославич* і *Святополк Ізяславич* сприяли торгівлі і фінансовій діяльності євреїв.

Під час соціальних заворушень євреї, як заможна верства нас., подекуди ставали об'єктом виявлення ворожнечі з боку міськ. «низів». Так, 1113 в ході повстання в Києві (див. *Київські*

Фортечна синагога (1589) в м. Шаргород Вінницької обл. Фото початку 21 ст.

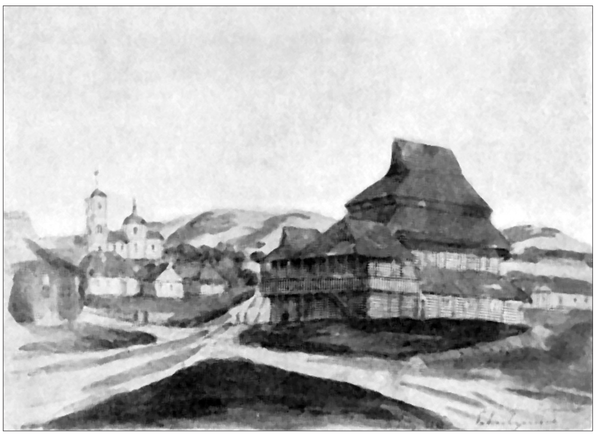
повстання 11—12 століть) зазнало істотних руйнувань «Жидове». За часів великого кн. київського *Володимира Мономаха* євреїв було вигнано з Києва.

Фортечна синагога (16—17 ст.) в смт Сатанів Городоцького р-ну Хмельницької обл. Фото початку 21 ст.

Литовсько-польська доба. Після монголо-татарського завоювання Криму та Київ. Русі (див. *Монголо-татарська навала*) економічна вага євреїв як посередників у торгівлі на тутешніх землях зросла, про це свідчать факти процвітання місц. єврейс. общин аж до татаро-литов. війни 1396—99 (див. *Ворскла, битва на річці 1399*). Вигнання євреїв із західноєвроп. країн у 13—14 ст. зумовило їхню міграцію на сх. через Австрію, Угорщину, Чехію, Моравію до Польщі та *Османської імперії*. В цей період починає зростати кількість євреїв і на укр. землях, особливо після поглинання Галицької Русі *Короною Польською*, коли слідом за *шляхтою* сюди став просуватися торг.-ремісницький люд різних національностей, у т. ч. й євреї. Перші згадки про євреїв у *Львові* датуються 1356, *Дрогобичі* — 1404, *Підгайцях* — 1420. 1500 євреї мешкали у 18 містах *Руського воєводства*. Характерні назви вулиць і майданів свідчать, що єврейс. громади тут були чималими. З появою прибульців-євреїв з Німеччини — *ашкеназі* — місц. єврейс. говір — стародавній іврит («кнаанска мова») — і давньорус. мова, що ними послуговувалися тутешні євреї — т. зв. сефарди, поступово стали замінюватися, домінувати почала мова ідиш (від самоназви євреїв — «їд»; діалект верхньонімецької мови зі значними вкрапленнями івриту та слов'ян. мов). Окремі міські громади євреїв, які з часів *Казимира III* Великого за привілеями 1364 і 1367 користувалися протекцією польс. уряду, подекуди мали значний вплив. Напр., дрогобицький лихвар кін. 14 — поч. 15 ст. Волчко кредитував польських королів. Там, де в руках заможних євреїв поступово зосередилося лихварство й накопичилися чималі капітали, почав швидко розвиватися грошовий обіг. Так, у Львові на зламі 14—15 ст. між місцевими та іноземними купцями існували розвинуті грошові відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, зокрема у сфері комерційного кредиту.

Синагога 17 ст. в с. Погребище Київської губернії. Малюнок роботи худож. Н. Орди. 1872.

Згідно з 2-м Литовським статутом (1566; див. *Статути Великого князівства Литовського*) соціальний статус євреїв (так само як мусульман і татар) було визначено як статус «нехристиянина» («басурманина»), «простої людини», «не шляхтича». Хоча саме євреї були провідниками урбанізації містечок *Великого князівства Литовського*, вони ніколи не мали статусу *міщан*, а були лише мешканцями міст, і на них не поширювалося *магдебурзьке право*. Відхід єврея від іудаїзму та його хрещення, відповідно до статей 3-го Литов. статуту (1588), кардинально змінювали його соціальне становище, а саме зрівнювали в правах з християнином (див. *Християнство*) й навіть виводили у благородний стан. Подібна традиція т. зв. нобілітації (див. *Нобілітація*) євреїв шляхом хрещення існувала й раніше. Одним з найбільш відомих прозелітів (від грец. προδήλυτος — нові навернений), який зробив блискучу кар'єру, був син київ. єврея Йозефа Рябея (Рябчика) Авраам Юзефович, великий підскарбій Великого князівства Литовського. Після одного з татар. наскоків на Київ він перебрався до *Берестя*, став і там заможним підприємцем, охрестився, 1507 отримав призначення на службу держ. *підскарбія* і став членом *пани-ради*.

Згідно з указом вел. кн. литов. *Олександра* (1495; з 1501 Олександр — також і король польс.) євреї отримали автономний місц. уряд (кагал; давньоєврейс. kahal — зібрання, громада), що мав самоврядні права в галузі освіти, суду, реліг. справ, соціального забезпечення тощо. З серед. 16 ст. і до 1763 центр. органом єврейського життя в Короні Польс. був Ваад (рада) чотирьох земель — Великої Польщі, Малої Польщі, Червоної Русі (*Галичини*) та *Волині*.

Найбільша міграція євреїв на укр. землі почалася після *Люблінської унії 1569*. Євреї їхали сюди у зв'язку з освоєнням польс. шляхтою нових земель. Між 1569 і 1648 кількість євреїв в Україні зросла від 4 тис. до майже 51 тис. Єврейство було розселено в 115 містах і селищах *Київського воєводства*, *Подільського воєводства*, *Волинського воєводства* та *Брацлавського воєводства*. У ході розширення володінь польс. знаті на укр. землях євреї зайняли там важливе місце в прошарку панських управителів маєтків і збирачів податків, стали орендарями, а також торгівцями, посередниками, перекупниками, шинкарями, мірошниками, винокурами. Незвична для цих місцевостей активна єврейс. підприємливість одразу ж призвела до конфліктів з місц. підприємницькою громадою — зокрема в Києві (1619), *Богуславі*, *Борисполі* та *Житомирі* (після 1619). Потребуючи грошей, шляхта та королів. намісники дедалі частіше передавали в оренду заможним єврейс. підприємцям окремі населені пункти, а подекуди й цілі *староства*. В руках євреїв-орендарів у той чи ін. період перебували Житомирське, Корсуньське, Богуславське, Любецьке староства. В приватних володіннях і в *королівщинах* орендарі намагали-

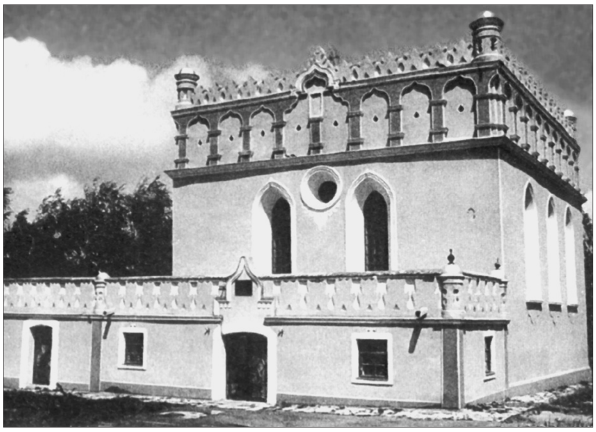
ся за короткий термін отримати великі прибутки, стягуючи *мито* всупереч звичаю та впроваджуючи наднормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв зосередилася вся оренда млинів і корчем, а також госп.-пром. діяльність — випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, купівля й перепродаж мисливських товарів. Співпраця євреїв з «ляхами» зумовила зростання юдофобії в Україні. Євреї-орендарі, на думку дослідниці Н.Яковенко, переключили на себе напругу у взаєминах, що завжди існувала між власниками та підданими, а оскільки таке переключення мало ще й реліг.-нац. складову, то чужинці-євреї стали особливо ненависними. На початку *національної революції 1648—1676* єврейс. нас. зазнало численних погромів, євреїв також виселяли або примусово навертали в *православ'я.* Загалом на початку війни під проводом Б.*Хмельницького* на укр. землях проживало бл. 51 тис. євреїв. За роки війни майже 300 єврейс. громад припинили своє існування, при цьому загинув кожний другий член цих громад. Трагедія єврейства в Україні знайшла відображення в багатьох єврейс. хроніках, зокрема в хроніці уродженця *Острога* Н.*Ганновера* «Явен Мецула» («Болото бездоннє»), що вперше побачила світ у Венеції (Італія) 1653.

Зборівський договір 1649 проголосив козац. землі (див. *Реєстрові козаки*) вільними від єврейс. присутності. Після *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* між Рос. д-вою та *Річчю Посполитою* межі заборони на проживання іудеїв було перенесено ще далі на зх., оскільки Лівобереж. Україна та Київ відійшли до Рос. д-ви. Тривалий час євреям був закритий шлях до козац. служби. Однак уже за часів гетьманування І.*Мазепи*, коли напруга у взаєминах між українцями та євреями ослабла, до *реєстру козацького* потрапила значна кількість єврейс. родин — зокрема Лейбенків, Жидченків, Ушеренків, Перехристів. Найчастіше це було віддякою гетьман. адміністрації тим заможним єврейс. родинам, які її кредитували. Прийнявши православ'я та увійшовши до *козацької старшини*, єврейс. родини породичалися з найвідомішими старшинськими родами, ставши невід'ємною частиною укр. *еліти*. Чимало представників цих старшинських родів — зокрема Боруховичі, *Герцики*, Крижанівські, Магеровські-Перехрести, *Марковичі*, Перехрести-Осиповичі — відіграли значну роль в укр. історії та к-рі.

На укр. землях, які, згідно з Андрусівським договором (перемир'ям) 1667, були повернуті до складу Польщі, було відновлене єврейс. самоврядування. Король *Ян II* Казимир Ваза дозволив євреям, наверненим у православ'я, повернутися до іудаїзму. Були скасовані заборони євреям торгувати під час християн. свят, підтверджені деякі привілеї. Внаслідок цього більшість євреїв, які під час війни покинули домівки, повернулися на місця свого попереднього проживання. Відновлення єврейс. громад на *Поділлі* відбувалося й після переходу останнього 1672 під владу Осман. імперії (див. *Бучацький мирний договір 1672*, *Кам'янецький ейялет*): турец. уряд був лояльним до єврейс. громад. (Про поступову стабілізацію життя єврейс. громад на терені Польщі свідчать переписи єврейс. нас. 1764—65: кількість євреїв на підвладних Польщі укр. землях 1765 становила майже 150 тис. осіб.) Однак невдовзі, під час Гайдамаччини (див. *Гайдамацький рух*), і зокрема *Коліївщини* 1768, єврейської громади в *Правобережній Україні* знов зазнали тяжких втрат.

У серед. 17 ст. на Поділлі постало реліг.-містичне єврейс. віровчення — *хасидизм*, одним з засновників якого був Баал Шем Тов *(*або скорочено Бешт; 1700—60) з *Меджибожа.*

Євреї на українських землях, підвладних Російській імперії. Масове розселення євреїв у Росії було зумовлене *поділами Польщі 1772, 1793, 1795*, унаслідок яких значна частина польс. тер., де мешкало понад 900 тис. євреїв, увійшла до складу *Російської імперії.* Специфіка розселення євреїв визначалася тим, що їх зараховували до *станів* міщан і купців (див. *Купецтво*), яким, згідно з адм. заходами уряду, дозволялося селитися лише в містах. Переселення торговців-євреїв у міста та конкуренція з їхнього боку спричинили невдоволення рос. купців, і ті звернулися до імп. *Катерини II* зі скаргою на євреїв, які, начебто, шкодять їхній торгівлі. 21 груд. 1791 Катерина II видала указ, згідно з яким євреям надалі заборонялося «записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах», проте дозволялося користуватися правами міщанства в Білорусі та в *Катеринославському намісництві Таврійської губернії.* Так почала формуватися *смуга осілості*, до якої на теренах України згодом увійшли *Волинська губернія*, *Подільська губернія*, *Катеринославська губернія*, *Київська губернія* (крім м. Київ), *Херсонська губернія* (крім м. *Миколаїв*), *Таврійська губернія* (крім м. *Севастополь*), *Полтавська губернія* (крім козацьких та державних сіл) та *Чернігівська губернія.* Кількість єврейства на цих тер. постійно зростала. За даними перепису нас. 1897, тут мешкало 1644 488 євреїв, причому переваж-

Синагога в смт Гусятин Тернопільської обл. Фото початку 21 ст.

Хоральна синагога Бродського в Києві. Листівка початку 20 ст.

на більшість — у містечках (*штетлах*). Традиційними залишалися й сфери соціально-професійної діяльності єврейства: понад 40 % були зайняті у торгівлі, 35 % — у пром-сті (з них 10 % — робітники, 20 % — кустарі, 5 % — власники невеликих підпр-в, ремісники), 3—4 % — у с. госп-ві, бл. 5 % перебували на держ. службі та займалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, літератори), решта — службовці приватних компаній, служники реліг. культу, військовослужбовці, особи «без певних занять», наймити. Важливу роль у розвитку місц. екон. життя відігравали заможні єврейс. підприємці: 1872 вони володіли, зокрема, майже 90 % винокурень, 56 % лісопилок, 48 % вир-ва табаку, 33 % цукроварень. Добре відомими були імена цукрозаводчиків *Бродських*, *Гальперіних* та ін. У торгівлі зерном у Пд. Україні єврейство мало міцні позиції в таких нових комерційних центрах, як *Кременчук*, *Бердичів* та *Одеса*. Остання за чисельністю мешканців-євреїв вважалася третім містом у світі після Нью-Йорка (США) та *Варшави*.

Незважаючи на існуючі офіц. заборони, євреї продовжували займатися й орендою землі: у 1872 на Київщині, Поділлі, Волині євреї, орендуючи в 914 маєтках 516 958 *десятин* землі, сплачували поміщикам 1 509 тис. *рублів* і отримували прибуток

Есфір Йосипівна Шульфеншталь у «сіоністській» сукні. 1890.

3 600 тис. рублів. Водночас численні дискримінаційні заборони щодо євреїв зумовлювали постійне зубожіння значних мас єврейства: за інформацією Єврейс. колонізаційного т-ва, в 1898 нужденні євреї складали у Волин. та Черніг. губерніях — по 17 %, у Таврійській — 16 %, у Катериносл., Київ., Подільській, Полтав., Херсон. — бл. 20 % заг. кількості тамтешніх євреїв.

Гол. осередком єврейс. життя залишалася громада (кагал). У 18 ст. кагали мали широкі права. Без дозволу кагалу (і відповідних внесків до його каси) не можна було відкривати приватні молитовні доми, школи, ритуальні лазні. Кагал визначав чисельність меламедів (учителів) та учнів, встановлював порядок проведення реліг. ритуалів, наглядав за організацією весіль, сімейних бенкетів, за точністю мір і ваги, а також здійснював духовне й частково громадян. судочинство (вексельні та карні справи євреїв були передані заг. судочинству). У віданні кагалу перебували синагоги. В кожній з них діяли хедери (від давньоєврейс. — кімната) — школи для хлопчиків. Великі громади мали також єшиви — вищі реліг. навч. заклади для підготовки рабинів. Під егідою громад діяли численні орг-ції, які надавали благодійну допомогу лікарням, притулкам та богадільням, їдальням й таке ін. Євреї нерідко допомагали християнам: напр., під час голоду 1891 єврейс. громада м. *Ромни* зібрала для голодуючих селян 1000 руб., громади Проскурова (нині м. *Хмельницький*) та *Нової Ушиці* — по 500 руб.

Період ліберальної політики часів імп. *Олександра I*, коли євреї отримали деякі права, змінився реакцією після вступу на престол *Миколи I*. Запровадження 1827 натуральної військ. повинності, примусовий призов на військ. службу євреїв-підлітків (*кантоністи*), вигнання євреїв з Києва, *Херсона*, Севастополя, заборона кагалу (1844), публічного використання ідишу та івриту були спрямовані на примусову *асиміляцію* єврейства. За часів правління імп. *Олександра II* низка законів і розпоряджень суттєво поліпшила становище євреїв: обмежувалася *рекрутська*

Єврейська родина Герікберга. Фастів, 1910.

повинність, дозволялася держ. служба та проживання поза смугою осілості для певних категорій єврейс. нас., надавалися права обирати та бути обраними до *земств*, єврейс. діти отримали доступ до світської освіти. Однак після вбивства народовольцями імп. Олександра II (1881) єврейс. громади знову відчули на собі численні обмеження й тиск з боку влади, зокрема щодо екон. діяльності, реліг. та общинного життя. Згідно з «Тимчасовими правилами» від 3 трав. 1882 вводилися заборони на професії, на проживання в селах, відсоткова норма в навч. закладах, обмеження прав у торгівлі, промислах, оренді, скасування або обмеження виборчих прав. Ці обмеження не поширювалися лише на тих євреїв, які переходили у православ'я.

Остання чв. 19 — поч. 20 ст. позначилися хвилею погромів у Росії (1881—82, 1903, 1905). 1881 єврейс. погроми відбулися у 150 населених пунктах 6-ти губерній Рос. імперії. В берез. 1882 відбувся погром у *Балті*, в лип. 1883 — у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). Широкий сусп. резонанс мав кривавий погром у Кишиневі (нині столиця Молдови) в квіт. 1903. Після видання маніфесту імп. *Миколи II* від 30(17) жовт. 1905 з обіцянкою дарування політ. свобод і скликання Думи у 28 рос. губерніях відбулося 690 погромів. Більшість погромів була спровокована чорносотенцями (див. «*Чорна сотня*») при мовчазній підтримці з боку вла-

стей. Протистояти погромникам намагалися загони єврейс. самооборони, що були створені, зокрема, в Миколаєві, Одесі, Києві, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*) та ін. населених пунктах. Апофеозом політики держ. антисемітизму в Рос. імперії став суд. процес у *Бейліса справі 1913*, звинуваченого в ритуальному вбивстві. Завдяки активній позиції громадськості як у Росії, так і в Україні суду довелося визнати М.Бейліса невинним.

Репресивні дії царського уряду спричиняли масову еміграцію євреїв (упродовж 1881—1914 — понад 1,2 млн осіб), водночас вони сприяли посиленню *сіонізму*. Україна стала одним із центрів сіоністського руху. Засн. «духовного» сіонізму Ахад Га-Ам народився на Київщині; уродженцями укр. земель були відомі поети Хаїм Бялик і Саул Черняховський, які писали мовою іврит і своєю творчістю істотно вплинули на зростання єврейс. нац. свідомості. 1882—84 бл. 60 членів харків. орг-ції *Білу* переселилися до Палестини (тер. сучасної Д-ви Ізраїль), поклавши початок першому в новій історії масовому переселенню євреїв. Центр сіоністської партії Ховевей Ціон з 1884 розташовувався в Одесі. 1890 тут почало діяти Т-во допомоги євреям — хліборобам і ремісникам у Сирії та Палестині. Програмовим документом сіоністського руху стала праця одес. лікаря Л.Пінскера «Автоемансипація» (1892). Від 1897 в Києві, *Харкові*, Одесі, ін. містах України діяли сіоністські гуртки, представники яких взяли участь у створенні всесвітньої «Сіоністської організації» на 1-му Сіоністському конгресі в Базелі (Швейцарія). Царська влада попервах ставилася нейтрально до сіоністів, однак 1903 заборонила їхню діяльність.

Популярними серед частини єврейства, особливо молоді, були ідеї марксизму та народництва. З 1880-х рр. у Кременчуці, *Полтаві*, *Ніжині* діяли нелегальні єврейс. революц. т-ва, гуртки самоосвіти соціаліст. спрямування. 1900—01 у Катеринославі Б.Борохов та Ш.Добін заснували першу орг-цію *Поалей Ціон* («Робітники Сіону»), що згодом оформилася в Єврейс. соціал-демократ. робітн. партію Поалей Ціон. Царська влада намагалася протиставити підпільному єврейс. робітн. руху проурядову Єврейс. незалежну робітн. партію (див. також *Зубатовщина*): до літа 1903 її місц. від-ня були створені в Одесі, Києві, Харкові і Катеринославі. Євреї України брали активну участь також у загальнорос. революц. орг-ціях. Делегатами I з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії* 1898 були представники від київ. «*Рабочей газеты*» Б.Ейдельман і Н.Вигдорчик, II з'їзду РСДРП 1903 — Л.*Дейч*, Л.*Троцький* та ін. В складі РСДРП до 1903 перебував *Бунд*, перші осередки якого були створені в Кременчуці, Одесі, Бердичеві, Житомирі, Києві, Катеринославі.

Євреї на українських землях у складі Австрії (з 1867 року — Австро-Угорщина). Серед нас. Галичини, яка після 1-го поділу Польщі 1772 увійшла до складу Австрії, євреї становили 7 %. Соціальна структура єврейства була диференційована, а екон. та громадян. права вкрай обмежені. Для зменшення природного приросту євреїв, дотримуючись практики Чехії й Моравії, імп. *Марія-Терезія* запровадила обмеження у вступі до шлюбу: створювати сім'ї дозволялося лише з відома чиновників намісництва, хоча чимало молодих брали шлюб без держ. реєстрації. Обмежувалася екон. діяльність євреїв.

Освічений абсолютизм імп. *Йосифа II* вніс істотні зміни в становище єврейства. 19 жовт. 1781 було опубліковано цісарський патент (указ), згідно з яким євреї отримали право займатися всіма «ремеслами та мистецтвами», орендувати землі для ведення госп-ва. Скасовувалися закони, які вимагали від євреїв носити чорні лапсердаки і капелюхи. За правління імп. Йосифа II були ліквідовані обмеження в реліг. правах іудеїв: толерантний патент або «едикт терпимості» 1789 певною мірою сприяв зрівнянню в сусп. правах євреїв з ін. громадянами. Водночас у Львові євреї могли проживати лише в районі колиш. гетто та на деяких навколишніх вулицях. Поза гетто мали право оселятися тільки багаті євреї та ті євреї, які мали вищу освіту. Намагаючись ліквідувати відокремленість єврейс. громад, імп. Йосиф II видав 7 серп. 1785 указ про ліквідацію автономії кагалів. Указом від 18 лют. 1788 єврейс. юнаки підлягали призову на військ. службу.

За часів імператорів Леопольда II та Франца (до 1806 — герм. імп. під іменем Франц II, від 1804 — імп. Австрії під іменем Франц I) уряд знову запровадив низку дискримінаційних заходів щодо євреїв: обмежувалися права на свободу віросповідання, євреям не виділяли земельних ділянок, було встановлено заборону на торгівлю аптекарським крамом, службу в міськ. адміністраціях і шкільних відомствах, суд. органах, а також на працю в *цехах* і *гільдіях*, заборонено видання та імпорт кабалістичної та хасидської літ.

1846 кількість єврейс. нас. в Галичині становила 335 тис. осіб. 1869 в Зх. Галичині мешкало 147 356 євреїв, у *Східній Галичині* — 428 077, 1900 — відповідно 192 371 та 618 751. Заг. частка сільс. та міськ. євреїв щодо всього нас. сіл та міст склала в Сх. Галичині відповідно 12,9 % та 38,7 %. На поч. 20 ст. у чотирьох комітатах *Закарпатської України* (Березький, Мармароський, Ужанський, Угочанський) проживало 128,8 тис. євреїв, 15 % від заг. кількості нас.

Конституційні зміни 1867 в імперії *Габсбургів* (див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*) скасували обмеження для єврейства. В трав. 1873 активісти з «Шомер Ісраель» заснували Центральний виборчий к-т галицьких євреїв і, виступаючи єдиним блоком з представниками укр. громадськості на виборах до австрійс. парламенту (рейхсрату) та місц. органів влади, провели в парламент 5 депутатів. Галицькі сіоністи не висували чітких політ. вимог. Їхньою гол. метою була боротьба за збереження єврейс. *ідентичності національної* та утворення єврейс. *держави* в Палестині. В програмі заснованої 1893 Єврейс. нац. партії Галичини знайшли відображення 2 тенденції: захист політ., соціальних та екон. інтересів євреїв у Галичині та створення єврейс. д-ви в Палестині. Вплив сіоністів істотно посилився з 2-ї пол. 90-х рр.

19 ст. після виходу книги віденського журналіста Т.Герцля «Єврейська держава». На виборах 1907 сіоністи провели в австрійс. парламент 4-х депутатів, які утворили єдиний парламентський клуб. Попри значні успіхи ідеї сіонізму, однак, не стали домінуючим рухом серед єврейства, як і їхня протилежність — ідеї асиміляторства. Значною перешкодою асиміляторству стала належність більшості галицьких євреїв до хасидизму.

У 90-х рр. 19 ст. у Львові, Дрогобичі, *Стрию* постали єврейс. робітн. гуртки соціаліст. спрямування. У Львові 1891 був заснований робітн. союз «Яд Хазака», в Кракові, Перемишлі (нині м. Пшемисль; обидва в Польщі) та Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) 1896 — «Брідерлехкайт». Ці союзи вважали себе частинами Галицької соціал-демократичної партії.

Хоча відносини євреїв з українцями в *Австро-Угорщині* також не були дружніми, все ж кривавих сутичок між ними на кшталт тих, що мали місце в Рос. імперії, тут не було. Характерною особливістю життя євреїв у Сх. Галичині було те, що багато хто з них мешкав на селі й послуговувався укр. мовою як рідною. Проте переважна більшість галицького єврейства мешкала в містах і була зорієнтована на польс. к-ру.

Соціально-екон. негаразди в Галичині на зламі 19 і 20 ст. спричинили масову еміграцію євреїв: лише до США протягом 1890—1900 емігрувало майже 100 тис. осіб, у 1900—07 — понад 125 тис.

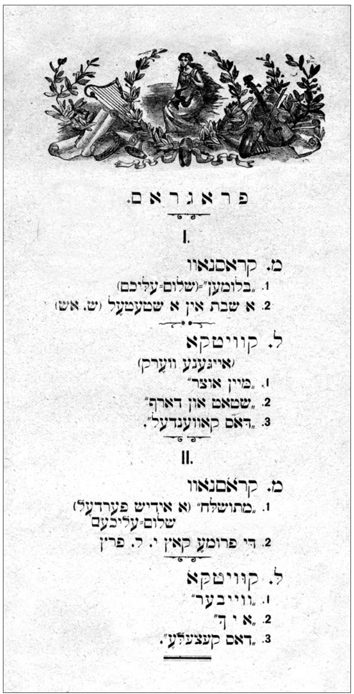
Євреї в роки Першої світової війни. Істотний вплив на долю єврейства Росії та Австро-Угорщини справила *Перша світова війна*. На початку війни єврейс. громади обох країн активно підтримали патріотичні гасла своїх урядів. У Росії на шпальтах єврейської преси з'явилися статті войовничо-патріотичного змісту, в синагогах проводилися богослужіння про дарування перемоги рос. зброї: в Одесі в синагозі кантор і хор виконали гімн «Боже, Царя храни!» та «Славься», після чого відбулася маніфестація євреїв вулицями міста. За роки війни бл. 400 тис. євреїв були мобілізовані до рос. армії. Чимало з них відзначилися в боях й отримали нагороди (2500 євреїв стали георгієвськими кавалерами; див. *Державні нагороди Росії 1698—1917*). Асимільована й германізована єврейс. еліта Габсбурзької монархії підтримала австро-угор. владу — почасти тому, що ворогом Австро-Угорщини була «антисемітська Росія», частково й через те, що активна позиція у війні обіцяла єврейс. громаді повне й остаточне визнання в «двуєдиній» монархії. Загалом форму австро-угор. армії одягли бл. 300 тис. євреїв, за виявлені мужність і звитягу 76 з них отримали вищу нагороду Австро-Угорщини — Золоту медаль за хоробрість, 22 — орден Залізної корони 3-го класу, бл. 25 тис. стали в період війни офіцерами, а 25 дослужилися до генеральських зірок.

Однак I світ. війна не виправдала жодних сподівань євреїв на позитивні зміни, натомість принесла їм чимало горя та страждань. У Росії, особливо після поразок армії на фронті протягом 1-ї пол. 1915, стало виразно проглядати посилення антиєврейс. настроїв. Євреїв почали звинувачувати в «шпигунстві на користь Німеччини», в «революційному розкладанні армії»; посилилася антисемітська агітація у пресі, водночас друкування повідомлень про героїзм євреїв на фронтах заборонялося цензурою; в самій армії поширювалися відверто антиєврейс. накази та розпорядження на кшталт надісланого влітку 1915 Гол. управлінням Генштабу «Переліку питань про ставлення євреїв до сучасної війни», що його належало використовувати командуванню частин для збирання інформації про «всю шкідливість перебування євреїв» у збройних силах. Просякнуті духом ворожості та упередження питання анкети — «Випадки недоброзичного ставлення до наших солдатів-неєвреїв і назагал до наших частин», «Випадки шкідливого впливу негативних моральних сторін солдатів-євреїв на інших солдатів частини», «Характерні випадки кволості та меншої витривалості, виявлені під час бойових дій», «Випадки участі місцевого єврейського населення в шпигунстві» й таке ін. — наперед визначали характер відповідей. Схожі процеси відбувалися і в Австро-Угорщині, де мусувалися стереотипні звинувачення євреїв у боягузтві, зрадництві, нагріванні рук на війні, й де, так само як у Росії, влада нічого не робила, щоб захистити сусп-во від проявів антисемітизму.

Бойові дії, що їх вели ворогуючі сторони, стали справжнім нещастям для цивільного єврейс. нас., яке проживало в прифронтових місцевостях. Численними погромами — знущаннями та вбивствами нас., нищенням синагог — супроводжувався вступ рос. військ до Сх. Галичини та *Буковини* після перемоги в *Галицькій битві 1914*. Іще однією сумної реалією війни стало масове біженство та примусове виселення євреїв. Після відступу австро-угор. армії біженці-євреї тікали до Угорщини, Чехії, Моравії, Верхньої Австрії. У свою чергу, рос. військ. командування під приводом захисту тилу від «потенційно ворожих елементів» депортувало євреїв у віддалені від фронту губернії Російської імперії — Нижегородську, Пензенську, Єнісейську.

Війна практично зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, посиливши в ньому, з одного боку, асиміляційні процеси, а з ін. — нац. рухи. Радикалізація міжетнічних взаємин в умовах війни, масові погроми, що їх пережило єврейство, об'єктивно сприяли посиленню серед євреїв сіоністських та ліворадикальних, соціаліст. настроїв.

Роки революції та громадянської війни. В ході *Лютневої революції 1917* було повалено рос. *самодержавство*. *Тимчасовий уряд* скасував усі антисемітські закони царського уряду. Євреям були надані рівні громадян., політ. та нац. права з ін. народами Росії. Революція дала потужний поштовх розвиткові єврейс. політ., сусп. й культ. життя. Тисячі т-в, клубів, гуртків, що утворювалися по всій країні, сприяли відродженню єврейс. мови, історії та к-ри. Єврейс. політ. орг-ції та партії вийшли з підпілля. Сотні політкаторжан-євреїв повернулися із заслання. В містечках проходили вибори до єврейс. громад. органів. По всіх фронтах проко-

Театральна афіша. Початок 20 ст.

тилася хвиля мітингів і зібрань євреїв-військовиків, почалося їхнє об'єднання в спілки. Важливою подією стало утворення в Києві Спілки євреїв-воїнів Київ. військ. округу. Єврейс. *партії політичні* виявили активність і щодо представництва в укр. органах влади, вони, однак, виступали проти руйнації цілісності Росії, оскільки це призвело б до розриву тісних зв'язків між єврейс. громадами, що опинилися б по різні боки державних кордонів.

До складу Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) увійшло 16 представників від єврейс. орг-цій і партій, а в *Українській Центральній Раді* євреям було відведено 50 місць. У складі *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* було створено ген. секретарство з міжнац. справ, де передбачалася посада товариша (заст.) ген. секретаря з міжнац. справ з єврейс. питань. Після проголошення *Української Народної Республіки* в листоп. 1917 статус товаришів ген. секретаря з міжнац. справ було підвищено до рівня повноправних ген. секретарів. Пізніше було утворено ген. секретарство (згодом — мін-во) єврейс. справ, на чолі якого став М.*Зільберфарб*. У *Раді народних міністрів Української Народної Республіки* працювали також такі єврейс. діячі, як С.*Гольдельман*, А.*Марголін*, М.*Рафес* та ін.

Ліберальні закони Тимчасового уряду, а також прогресивна нац. політика УЦР сприяли розвиткові єврейс. культури на укр. землях. На поч. 1918 в Києві було утворено Т-во сприяння розвиткові єврейс. к-ри (Культурліга). Яскравим свідченням плідної укр.-єврейс. співпраці стало прийняття УЦР 22(09) січ. 1918 *Закону Української Народної Республіки про національно-персональну автономію*, що за своїм лібералізмом був безпрецедентним у модерному законодавстві. Однак відмова єврейських партій в УЦР підтримати IV Універсал УЦР про держ. незалежність України (див. *Універсали Української Центральної Ради*) стала причиною погіршення укр.-єврейс. стосунків.

Після *гетьманського перевороту 1918* всі законодавчі «соціалістичні експерименти» УЦР, в т. ч. Закон про нац.-персональну автономію, були скасовані. Тим часом єврейс. політ. партіям вдалося завершити роботу з підготовки виборів до Єврейс. тимчасового парламенту. 24—26 (11—13) серп. 1918 у Києві члени громад. рад обрали Єврейс. нац. секретаріат (Ваад Гапоель га-Леумі) — верховний виконавчий орган Тимчасових нац. зборів євреїв України. Із 125 членів Тимчасових нац. зборів 67 представляли сіоністів, 23 — Бунд, 12 — Фарейнігте, 4 — Фолькспартай, 19 — ін. політ. сили. За підсумками виборів були створені Малі нац. збори з 25 членів на пропорційній основі та коаліційний секретаріат. Певними здобутками було позначене в цей період єврейс. культ. життя: 9 черв. (27 трав.) 1918 засновано *Єврейський народний університет*.

Єврей-червоноармієць кавалерійських частин РСЧА.

За умов *громадянської війни в Україні 1917—1921* єврейство було представлене в усіх політ. таборах, що виборювали владу в Україні: чимало єврейс. громад. і політ. діячів виявили прагнення до тісної співпраці з укр. владою (у складі *Директорії* УНР активно діяло Мін-во єврейс. справ), водночас частина зрусифікованої єврейс. інтелігенції підтримувала *білий рух*, євреї-анархісти (див. *Анархізм*) були серед ідеологів махновського руху (див. Н.*Махно*): П.Аршинов, В.Волін (Ейхенбаум), М.Черняк, Л.Зіньковський (Льова Задов), А.Буданов та ін. Помітною була відносна частка євреїв в органах рад. влади та верхівці РКП(б). Так, у нац. складі найвищої парт. еліти

Загін єврейського самозахисту. Одеса, 1918 р.

Погром. Малюнок роботи художж. В. Касіяна. 1927.

РКП(б) 1917—19 частка євреїв була другою після росіян (відповідно 44,4 % та 27,8 %). Загальновідомими в країні стали імена таких вождів революції, як Л.Троцький, Я.Свердлов, Г.*Зінов'єв*, М.*Урицький* та ін.

Ще 1 лют. (19 січ.) 1918 з метою впливу на єврейс. бідноту РНК РСФРР створила Комісаріат у єврейс. нац. справах (Єврейс. комісаріат, Євком), який мав статус відділу в керованому Й.*Сталіним* Наркоматі в справах національностей. Єврейс. комісаріат, очолюваний більшовиком С.*Диманштейном*, провадив доволі активну роботу з пропаганди ідей більшовизму серед євреїв і боровся з антисемітизмом. На початку лип. 1918 Євком скликав з'їзд представників усіх єврейс. громад. На ньому було обрано Центр. бюро з координації роботи всіх єврейс. орг-цій у країні. Значною мірою ця робота зводилася до закриття й ліквідації громад, культ. та госп. єврейс. орг-цій, що не були підконтрольними більшовикам. У черв. 1918 з метою поширення серед єврейс. нас. рідною мовою (ідиш) комуніст. ідеології (див. *Комунізм*) та залучення євреїв до «соціалістичного будівництва» почалося створення єврейс. комуніст. секцій у РКП(б). Щодо єврейс. політ. еліти в Україні, то наприкінці громадян. війни на бік переможців перейшла значна частина євреїв з єврейс. соціаліст. партій — недавніх союзників УЦР. В УСРР в трав. 1919 було утворено окрему Єврейс. комуніст. спілку (Комфарбанд) на основі Комбунду та ін. груп Бунду, а також *Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії*, до кер-ва якої увійшли М.Рафес, А.Мережин, А.Чемериський та ін. В черв. 1919, згідно з рішенням 2-ї конф. Євсекцій, Комфарбанд було ліквідовано, а в лип. 1920 його рештки влилися до КП(б)У (див. також *Єврейські секції КП(б)У*). Попри це багато євреїв лишалися байдужими до більшовицької справи. 1918—19 відсоток євреїв у Червоній армії (див. *Радянська армія*) був незначним, а 1920, коли були проведені масові мобілізації, він ледь досяг 1,3 % при загальній кількості євреїв у складі нас. всіх рад. республік — 4 %.

Група євреїв очікує на відкриття їдальні Американського єврейського розподільчого комітету (Джойнт). Олександрівськ (нині м. Запоріжжя). 1920-ті рр.

Тим часом громадян. війна обернулася жахливою трагедією для єврейс. громади України. Приналежність частини євреїв до того чи ін. ворогуючого табору, проголошення єврейс. громадами нейтралітету не рятували від погромів. За приблизними даними, протягом 1917 — поч. 1921 в 524 населених пунктах України різними військовими угрупованнями було вчинено 1236 погромів, внаслідок чого загинуло від 30 до 60 тис. осіб. Жах і руйнування спричинили також масове біженство серед євреїв. В деяких місцях погромникам намагалися протистояти стихійно створювані загони єврейської самооборони. Єврейс. представники в урядах УНР, РСФРР та УСРР ініціювали благодійну допомогу євреям, що постраждали від погромів. Значну роль у цьому відіграли Всеукр. єврейс. громад. к-т допомоги євреям, які постраждали від погромів (Всеукрєвгромадком), а пізніше — Амер. єврейс. об'єднаний розподільчий к-т (Джойнт).

Євреї у міжвоєнній УСРР—УРСР. Дії більшовиків, спрямовані на викорінення з свідомості людей релігії, зокрема іудаїзму, «червоний терор» проти «буржуїв», у т. ч. й дрібних власників (серед яких було чимало євреїв), запровадження «*воєнного комунізму*», ліквідація багатопартійності — не лише не сприяли нормалізації життя єврейс. громад, а навпаки — руйнували його. Багато євреїв вирішило якнайшвидше покинути підпорядковану більшовикам тер. Протягом 1920—21 з УСРР виїхало за кордон бл. 200 тис. євреїв. Кількість біженців була б ще більшою, якби з ініціативи Гол. бюро євсекцій при ЦК РКП(б) рад. уряд не вжив адм. заходів для гальмування еміграційного потоку.

У роки *голоду 1921—1923 років в УСРР* єврейство землеробських колоній та дрібних містечок України так само постраждало, як і представники ін. нацменшин. Значну допомогу голодуючим євреям, а також не євреям надав Джойнт.

Згідно з даними Всеукр. перепису нас. 1926 на терені УСРР мешкало більше 1,5 млн євреїв (1 574 391 осіб), що становило 5,4 % заг. кількості нас. республіки. Переважна більшість (74,4 %) проживала в містах, меншість (22,6 %) — у сільс. місцевості. За умов *нової економічної політики* відбулося певне оздоровлення екон. життя єврейс. громад. В містечках розвивалося кустарне вир-во. Від 1922 по 1934 більше ніж у 3,5 раза зросла чисельність євреїв-хліборобів, що стало наслідком реалізації держ. програми аграризації єврейства. Для створення єврейс. колоній протягом 1925—26 було виділено бл. 109 тис. десятин землі в пд. регіонах

Об'ява Американської адміністрації допомоги. Запоріжжя. Початок 1920-х рр.

України й 58,4 тис. десятин у Криму. Протягом 1920-х рр. було створено 162 нові єврейс. колонії в *Запорізькій окрузі*, *Криворізькій окрузі*, Маріупольській окрузі, *Мелітопольській окрузі*, *Одеській окрузі*, *Херсонській окрузі*. Кер-во переселенням євреїв здійснював К-т із землевпорядкування єврейс. трудящих. Екон. допомогу надавали Агро-Джойнт, Єврейське колонізаційне т-во, Т-во землевпорядкування єврейських трудящих та ін. орг-ції. 28 берез. 1928 Президія ЦВК СРСР ухвалила виділити для заселення євреями район річок Біра та Біджан (обидві — прит. Амура; див. *Біробіджанський проект*). Упродовж 1928—33 з України та Білорусії до Біробіджану (нині адм. центр. Єврейс. а. о., РФ) прибули понад 20 тис. євреїв, проте більше половини з них згодом повернулися на місця попереднього проживання.

Проголошення XII з'їздом РКП(б) (17—25 квіт. 1923) курсу на коренізацію (див. *Коренізації політика*) започаткувало проведення в *СРСР* нац. реформи, яка передбачала залучення представників корінної національності до органів держ. управління, створення мережі освіт. закладів, установ науки і к-ри, газет і журналів, розвиток книговидавничої справи нац. мовами тощо. В УСРР коренізація набула насамперед форми *українізації політики*. Поряд із цим відповідні заходи проводилися й серед *національних меншин України*, в т. ч. євреїв. Пристосування держ. апарату до обслуговування єврейс. спільноти передбачалося шляхом утворення в компартійних і рад. органах республіки нац. структурних підрозділів. З поч. 1920-х рр. офіц. робота серед євреїв України зосереджувалася в Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У та відповідних бюро євсекцій губернських к-тів КП(б)У. Існувало також Центр. єврейс. бюро при Наркомосі УСРР, єврейс. бюро або інспекції при губернських, містечкових та повітових відділах нар. освіти. В квіт. 1924 розпочала діяльність *Центральна комісія в справах національних меншин при ВУЦВК* (ЦКНМ), у штаті якої передбачалося утворення єврейс. секції. Дещо пізніше підрозділи ЦКНМ при ВУЦВК були створені при окружних і районних виконкомах. Водночас при містечкових радах (переважно у фінансових, земельних відділах та ін.) діяли єврейс. «національні столи». Функціонували єврейс. суд. камери, єврейс. підрайони міліції. В контексті адм.-тер. реформи тривало створення нац. сільс., містечкових рад. 1925 в УСРР налічувалося 19 єврейс. сільс. і стільки ж містечкових рад, 1929 — відповідно 92 і 66. 1927 на Херсонщині було створено Калініндорфський єврейс. нац. р-н, 1929 на Запоріжжі постав Новозлатопольський, а 1930 — Сталіндорфський єврейс. нац. р-н (див. *Національні райони УСРР*). До 1931 нац. районуванням в УСРР було охоплено 250 тис. євреїв — 14,2 % їх заг. кількості. У *Кримській Автономній Соціалістичній Радянській Республіці* (РСФРР) було сформовано два єврейс. нац. р-ни — Фрайдорфський (1931) і Лариндорфський (1935). Створення єврейс. нац. підрозділів у держ. органах УСРР і Криму сприяло поліпшенню задоволення культ. і госп. потреб єврейства. Однак ці держ. структури так і не стали (і не могли стати) повноцінними представницькими органами широких мас єврейс. нас., оскільки формувалися за умов диктатури правлячої комуніст. партії, а отже виступали провідниками саме її інтересів.

Сторінка з букваря мовою ідиш. Київ, 1937.

Гол. знаряддям «комунізації» укр. єврейства за доби коренізації продовжували залишатися євсекції. Під їхнім постійним прицілом перебували реліг.-культ. інституції, які століттями регулювали соціальне й духовне життя єврейства. Значна увага приділялася також витісненню з широкого вжитку івриту як «реакційно-клерикальної мови». Навіюванню нових комуніст. цінностей сприяла нова єврейс. освіта, установи якої перебували у віданні Наркомосу УСРР. 1928/29 навч. р. в 475 єврейс. школах УСРР навчалося 70,5 тис. дітей, у 39 школах змішаного типу — 11,5 тис. У 1931 в УСРР діяло 3 пед., 5 с.-г., 20 індустріальних

Із робіт худож. М. Епштейна. 1927—1928.

Голова сільради.

Містечковий буржуа.

Містечковий еврей.

Музики.

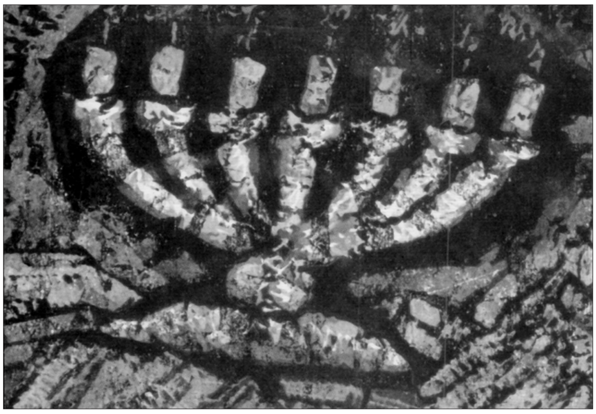
Чоботар.

єврейс. технікумів. Абсолютна більшість єврейс. трудових шкіл існувала в місцях компактного проживання єврейства. Там, де єврейс. сім'ї мешкали некомпактно, нац. школи або ж взагалі не створювалися, або ж існували в дуже незначній кількості. Це сприяло мовній асиміляції єврейства. Разом із тим у серед. 1920-х рр. 38 тис. єврейс. дітей УСРР взагалі не відвідували держ. школи, віддаючи перевагу навчанню в підпільних хедерах.

За умов коренізації певних успіхів досягла видавнича справа. Випуском літ. мовою ідиш спочатку опікувалося кооп. вид-во Культурліги, пізніше — *Державне видавництво України* та Всеукр. філія Центр. вид-ва народів СРСР. 1930 мовою ідиш видано 419 найменувань книг і періодичних видань заг. накладом 2,6 млн прим.

Сповненим ідейного протиборства було єврейс. наук. життя. Так, хоча діяльність *Гебраїстичної історико-археографічної комісії при ВУАН* (кер. — гебраїст І.*Галант*) була досить плідною (зібрання унікальної колекції документальних матеріалів з історії та к-ри євреїв України за 1519—1919, видання наук. збірників), проте ставлення Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У до комісії було негативним. Тому з його ініціативи 1926 було засновано Каф-ру єврейс. к-ри, зусиллями кер-ва якої Гебраїстична історико-археогр. комісія 1929 була ліквідована. В складі самої кафри протягом 1920—поч. 1930-х рр. працювали талановиті науковці, зокрема: Н.Штіф — знавець єврейс. мови та літ. 15—18 ст. мовою ідиш, І.Співак — лінгвіст, С.Боровий — історик.

Менора. Малюнок роботи худож. І. Климової.

Протягом 1920-х рр. тривало становлення молодих пролетарських письменників і поетів, сповнених рішучої готовності «служити пером» більшовицькій владі (І.Фефер, І.Кіпніс, Н.Лур'є та ін.). Поряд з ними все ще творили «ідейно нестійкі» літератори, які намагалися дистанціюватися від політики. Когорту цих останніх наприкінці 1920-х рр. поповнили єврейс. поети і письменники — Д.Бергельсон, Д.Гофштейн, Л.Квітко, П.Маркіш, Дер Ністер та ін., котрі повернулися з еміграції. В міру посилення репресивного тиску більшовицької влади ідейний вододіл між «пролетарськими» та «ідейно нестійкими» письменниками та поетами ставав дедалі більш умовним. Поетична зб. Д.Гофштейна «Радість нового буття», видрукувана трагічного 1933, стала сумним символом цього.

Рад. влада вживала цілеспрямованих заходів для централізації єврейс. театральної справи та встановлення політ. контролю над театральним репертуаром. Заборона єврейс. «буржуазно-клерикальних» постановок і натомість нав'язування «героїко-революційної» та атеїстичної тематики спричинили згортання діяльності одних єврейс. театральних колективів та зміну ідейного обличчя ін. 1925 в Харкові на базі ліквідованої театральної студії Культурліги постав Харків. держ. єврейс. театр, першою постановкою якого стала антиреліг. п'єса Е.Лойтера «Пурим-Шпиль». У наступні роки держ. єврейс. театри було засновано також у Києві (1928), Одесі (1933). Натомість створений у Києві 1922 стаціонарний єврейс. театр «Кунст-Вінкл» («Куточок мистецтва») 1928 перетворився з стаціонарного на пересувний, а 1931 припинив своє існування. 1929 був ств. *Київський державний єврейський театр*, який 1934 об'єднався з Харків. держ. єврейс. театром, що переїхав до Києва.

Подібні процеси відбувалися в худож.-мистецькому житті. Після встановлення рад. влади чимало талановитих єврейс. художників виїхали за кордон. Ті митці, які залишилися в СРСР або повернулися з еміграції під впливом успіхів коренізації (І.Рабинович, О.Тишлер, Т.Фраєрман, Й.Чайков, Н.Шифрин), були, врешті-решт, змушені пристосовуватися до існуючих реалій — ідеологічних обмежень і визнання лише тих творів, у яких у райдужних тонах змальовувалися успіхи соціалізму. Щоправда, у 1920-ті рр. соціалістичний реалізм (див. *Реалізм*) у СРСР ще не був єдиним напрямом рад. миства, і тому єврейс. художники мали можливість зображати дійсні картини традиційного життя єврейс. містечок.

Політика влади, націлена на руйнацію єврейс. традиції, викликала опір частини єврейс. спільноти. Неприйняття цієї політики проявлялося в триваючому наростанні еміграційних настроїв: 1925 певною лібералізацією еміграційної політики рад. влади поспішили скористатися 35 тис. укр. євреїв, наступного року про своє прагнення виїхати до США, країн Зх. Європи та Палестини заявили ще 60 тис. євреїв. Мала місце в цей період і нелегальна еміграція. Опозиційність владі виразно проявлялася й у наполегливих спробах частини єврейства, особливо містечкового, зберегти вірність реліг.-культ. традиціям. До кін. 1920-х рр. кількість синагог у радянській Україні все ще залишалася значною (станом на 1926 — 1034). Традиційно високим був і духовний авторитет рабинів. Активно працював створений на укр. терені 1922 К-т рабинів СРСР (Ваад раббаней СССР), засн. і кер. якого був ребе з Любавичів Й.Шнеєрсон. Знаковою подією в житті єврейс. реліг. громад стало проведення 1926 з'їзду рабинів у *Коростені.* Учасники зібрання обговорювали питання про порушення свободи совісті в СРСР та необхідність рішучої протидії антирелігійн. пропаганді.

Найвиразнішим свідченням протидії найбільш активної частини єврейства радянізації стало існування впродовж 1920-х рр. в СРСР і, зокрема, в УСРР розгалуженої мережі підпільних осередків сіоністських політ. партій та молодіжних орг-цій. Формально єдиною легально діючою опозицією протягом 1920-х рр. залишалася Єврейс. комуніст. партія Поалей Ціон, під кер-вом якої (до злиття з Рос. комуніст. спілкою молоді в січ. 1923; див. *Все-*

союзна ленінська комуністична спілка молоді) діяла *Єврейська комуністична спілка молоді.* Через заборони та переслідуваня сіоністські партії були змушені перейти на нелегальне становище, проте не тільки зберегли, а й суттєво збільшили свою популярність серед широких верств єврейства. Це стосувалося, зокрема, осередків Сіоністської трудової партії та Соціаліст. сіоністської партії, що постали (1920) після розколу орг-ції Цеїре Ціон. У тісному контакті з сіоністськими політ. партіями діяли в Україні й численні сіоністські молодіжні рухи та орг-ції — «Маккабі», *Гашомер гацоїр*, «Гехолуц» та ін. Наприкінці 1925 на обліку *Державного політичного управління УСРР* перебував 7601 член сіоністських політ. партій, а кількість дійсних членів сіоністських орг-цій обраховувалася спецорганами в 30 тис. осіб. Восени 1924 по містах і містечках України прокотилася хвиля масових арештів активістів сіоністського руху. Завершенням розгрому цього руху стала офіц. заборона 1928 діяльності Поалей Ціон. Згортання непу, форсована *індустріалізація*, примусова *колективізація сільського господарства* та як наслідок цього — *голодомор 1932—1933 в УСРР* не обійшли єврейс. спільноти: попри відновлення на терені УСРР 1932—33 діяльності Агро-Джойнту помітна частина містечкового єврейства розділила трагічну долю укр. селян.

1930-ті рр. пройшли під знаком перманентного терору. В роки т. зв. антиреліг. п'ятирічки більшість синагог в Україні припинила свою діяльність, значна частина рабинів та ін. служителів культу були репресовані. Відійшла в минуле практика нац. районування, різко скоротилися кількість назв і наклади літ. та періодичних видань мовою ідиш. Єврейс. навч. заклади поступово були перетворені на звичайні, змішаного типу: 1939 $^{2}/_{3}$ єврейс. дітей уже навчалися в рос., а третина — в укр. школах. Чимало євреїв — держ., компарт., військ. діячів, бундівців, сіоністів та пересічних громадян, запідозрених у потенційній нелояльності до комуніст. влади, було репресовано. Загалом у міжвоєн. період в Україні за політ. мотивами засуджено 264 тис. євреїв, ще 87 тис. проходили в кримінальних справах. 70 тис. дорослих і 35 900 дітей — членів сімей засуджених євреїв — «ворогів народу» — були вислані за межі України. Характерною рисою сусп. життя в СРСР 2-ї пол. 1930-х рр. стала прихована «боротьба» сталінського кер-ва проти «єврейського засилля» — поступове обмеження чисельності євреїв у складі органів держ. та парт. влади, силових структурах. За таких умов серед частини єврейства посилювалися асиміляційні настрої.

Євреї західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Восени 1918 західноукр. землі перетворилися на об'єкт міжнац. змагань. За таких обставин єврейс. нац. ради, які утворилися в багатьох містах, презентували осібний політ. курс. К-т громад. безпеки, який утворився 1 листоп. 1918 у Львові, закликав євреїв до нейтралітету в польс.-укр. протиборстві (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*).

Єврейс. нац. рада Буковини (утворена 14 жовт. 1918, складалася з представників Сіоністської партії, Буковинської соціал-демократ. партії та Єврейс. нац. партії) висловилася за дотримання нейтралітету в назріваючому укр.-румун. протиборстві. На поч. листоп., коли в *Чернівцях* виник вакуум влади, представники єврейс. громадськості намагалися виступити посередниками між претендентами на владу в регіоні. 11 листоп. румун. війська оволоділи *Буковиною Північною.* За цих умов євреї ухилилися від участі в Ген. конгресі Буковини, на якому було ухвалено з'єднати край із Румунією.

Ставлення євреїв Сх. Галичини до *Західноукраїнської Народної Республіки* почало змінюватися після 22 листоп. 1918, коли антисемітські елементи з-посеред поляків вчинили у Львові кривавий єврейс. погром. Серед єврейс. політиків почав формуватися проукр. табір. Його лідером став І.Вальдман, якого згодом, ухвалою диктатора ЗУНР Є.*Петрушевича*, було призначено уповноваженим у справах єврейс. нас. Сх. Галичини. Законодавство ЗУНР аж ніяк не обмежувало повноту громадян. та нац. прав для євреїв. В серед. лют. 1919 за євреями, як і за ін. нац. меншинами, визнано право на шкільництво рідною мовою та використання рідної мови в зносинах з держ. владою. Постановою секретаріату освіти і віросповідань від 26 берез. 1919 було надано дозвіл на вивчення в середніх навч. закладах єврейс. мови та історії. Євреям, пропорційно до їхньої чисельності, було гарантовано 27 місць у Сеймі ЗУНР, депутати мали обиратися в 5-ти нац. єврейс. виборчих округах. 5 квіт. 1919 був створений Єврейс. децернат (представництво) з метою захисту інтересів єврейс. нас. У складі *Української Галицької армії* під час *українсько-польської війни 1918—1919* діяв *Жидівський курінь Української Галицької армії.*

Унаслідок низки воєн. та дипломатичних поразок укр. державницьких сил західноукр. землі були розділені між Румунією, *Чехословаччиною* та Польщею. Євреї змушені були шукати можливості інтегруватися в ці д-ви.

Такі пошуки виявилися складними. В Румунії, зокрема, зводилися штучні перешкоди на шляху набуття євреями *громадянства.* В груд. 1918 було ухвалено закон про «індивідуальну натуралізацію» євреїв, які мешкали на новоприєднаних землях (тобто — у Буковині та *Бессарабії*). Згідно з цим законом для здобуття громадянства кожен єврей в індивідуальному порядку мав звертатися до суд. інстанцій.

Чисельність євреїв та їхній відсоток від заг. кількості нас. в різних регіонах *Західної України* були різними. 1921 на тер. сучасних *Львівської області*, *Рівненської області*, *Волинської області*, *Івано-Франківської області* та *Тернопільської області* проживало 657 тис. євреїв. На Буковині разом із Хотинщиною 1924 мешкало 128 тис. євреїв, а в Закарпатті на початку 1930-х рр. — понад 80 тис. Найчисельнішою єврейс. громадою була львів., тут кількість євреїв у 1921 становила 77 тис. (у 1939 ця громада налічувала до 110 тис. осіб) У відсотковому відношенні (до всього загалу нас. міста) найбільше євреїв мешкало у Чернівцях. У Львові євреї складали 33 % заг. чисель-

ності жителів міста, у Чернівцях — 37,8 % (42,5 тис. осіб).

Більшість євреїв проживала в провінційних містах і містечках. У деяких містечках вони складали найбільшу нац. групу й істотно впливали на їхнє життя.

Традиційно найпотужніші єврейс. партії вели активну боротьбу за право репрезентувати єврейс. громадськість у законодавчих органах. Інколи єврейс. партії діяли спільно з представниками ін. націй, зокрема, євреї співпрацювали з укр. громадськістю у виборчих кампаніях до законодавчих органів Польщі, Румунії та Чехословаччини (так було, напр., 1922 та 1928 на укр. землях, за винятком Галичини, що входили до складу Польщі).

Спроби євреїв досягти сепаратних домовленостей з владою, як це мало місце 1925 в Польщі, призводили до конфліктів з українцями. Погіршення укр.-єврейс. взаємин у Зх. Україні 1924—26 спричинили: процес над С.Штайгером — єврейс. студентом, якого було помилково запідозрено в замаху на польс. урядовця, скоєному укр. націоналістами (див. *Українська військова організація*); укладання єврейс. парламентарями сепаратних домовленостей з владою, що звело нанівець творення єдиного політ. табору нац. меншин у країні; процес над убивцею С.*Петлюри* в Парижі (Франція).

У повсякденному житті більшість євреїв говорила мовою ідиш, проте чимало євреїв активно оволодівали і держ. мовами. Зокрема, багато євреїв Закарпаття віддало перевагу угор. або чеській мовам. З серед. 1920-х рр. євреї на укр. землях, що увійшли до складу Польщі, а до 1917 були під владою Рос. імперії, масово почали оволодівати польс. мовою.

Характерною ознакою єврейс. сусп.-політ. життя стали симпатії нас. до сіоністської ідеології. Окрім сіоністських партій, активно діяли Єврейс. нац. фонд (Керен каємет) та Фонд для розбудови Палестини (Керен гайєсод), що провадили практичну діяльність щодо колонізації євреями Палестини. В багатьох містах і містечках діяли молодіжні сіоністські орг-ції, що готували євреїв до виїзду в Палестину, напр., орг-ція Гехолуц (Піонер). Прагнення прилучитися до нац. державотворення спонукало євреїв залишити місця постійного проживання та виїхати до Палестини.

Протягом 1919—23 євреї, які залишили західноукр. землі, заснували в Палестині с.-г. кібуци (добровільні спілки). Ті, хто переїхав до Палестини 1924—28, оселилися здебільшого в містах. 1929—39 з західноукр. регіону до Палестини виїхало понад 23 тис. євреїв. Однак Палестина не була єдиним напрямом єврейс. еміграції. Чимало євреїв виїжджали до Європи та США. Однією з інституцій, яка надавала їм практичну допомогу в цьому, було Єврейс. центр. еміграційне т-во в Польщі. Протягом 1925—31 його допомогою на Волині скористалися понад 10 тис. осіб.

Аналогічні еміграційні процеси відбувалися і в ін. регіонах. У міжвоєн. період рідні місця залишило бл. 10 % євреїв Закарпаття. Зменшилася й чисельність євреїв Буковини (зі 128 тис. у 1924 до 93 тис. у 1930). Чинники єврейс. еміграції були різними: з одного боку, бажання прилучитися до нац. єврейс. державотворення, з ін. — бідність, економічна конкуренція, що велася неекономічними методами, та прояви антисемітизму в місцях проживання.

Деякі політ. сили вимагали позбавити євреїв громадян. прав та змусити їх до еміграції, зокрема, цього домагалася Румун. нац. ліга християн. оборони. Такі само вимоги були популярними й серед польс. політикуму. Заклики щодо обмеження кількості євреїв в ун-тах лунали як у Польщі, так і в Румунії. Ареною антиєврейс. виступів стала Львів. політехніка. 1935 у ній, а 1937 й у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*) було запроваджено т. зв. лавкове гетто — на лекціях євреї мали сидіти окремо (зазвичай на останніх лавах) від студентів ін. національностей.

Євреї в роки Другої світової війни. На початку *Другої світової війни* до складу СРСР були приєднані Зх. Україна (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*, *Радянсько-польська війна 1939*), Бессарабія та Пн. Буковина. Тут на той час проживало бл. 1 млн євреїв. Перші ж кроки рад. влади на цих землях спричинили зростання антисемітських настроїв серед місц. нас., зокрема, через різке збільшення частки євреїв у владних структурах усіх рівнів як у зв'язку з тим, що серед кадрів, надісланих зі сх. для парт. та рад. роботи, в органи НКВС, суд, прокуратуру тощо, було досить багато євреїв, так і через активну позицію місц. єврейства, т. зв. висуванців, які разом з українцями почали заступати місця, звільнені представниками польс. та румун. владної еліти.

Однак і серед репресованих новою владою також було чимало євреїв — представників «ворожих класів». Масовій депортації було піддано 65 тис. євреїв — біженців із Польщі, які відмовилися прийняти рад. громадянство. Впровадження на приєднаних тер. рад. влади призвело до руйнації традиційного способу життя єврейства. З метою збереження єврейс. к-ри і релігії виникла ціла мережа єврейс. підпільних орг-цій та таємних груп. Найбільш активними серед них були різноманітні молодіжні сіоністські орг-ції, зокрема Бетар. Чимало з членів цих груп так само, як і представники лівих єврейських

Радянські військовополонені під конвоєм німецьких вояків закопують тіла євреїв, розстріляних у Бабиному Яру. Київ, початок жовтня 1941.

партій, напр. Бунду, було заарештовано та знищено органами НКВС УРСР при відступі рад. влади влітку 1941 в тюрмах Львова, *Добромиля*, Стрия, *Самбора*, *Золочева*, *Луцька*, *Дубна* й ін. міст та містечок — серед тогочасних жертв рад. терору, які були закатовані органами НКВС, кількість євреїв сягала 10 %.

За умов гітлерівської окупації в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* переважна більшість євреїв західноукр. регіонів зазнала тотального знищення. На загал жертвами *голокосту* стали майже 1,6 млн євреїв України. У *Бабиному Яру* в Києві лише за два дні у верес. 1941 гітлерівці вбили бл. 34 тис. євреїв.

Есесівці порпаються в речах євреїв, розстріляних у Бабиному Яру. Київ, початок жовтня 1941.

Ставлення місц. нас. до гітлерівської політики щодо євреїв було неоднозначним: від виразного осуду до безпосередньої участі в екзекуціях. У перші дні гітлерівської окупації антиєврейські погроми відбулися в десятках міст і містечок Зх. України, під час них загинули тисячі осіб, а укр. місц. поліція нерідко використовувалася німцями для пошуку, охорони арештованих та знищення євреїв. Водночас частина українців брала участь у рятуванні євреїв: в Галичині за допомогу євреям гітлерівці стратили 126 осіб. Активну участь у рятуванні євреїв брали священики *Української греко-католицької церкви* на чолі з митрополитом А.*Шептицьким*, який особисто переховував у келіях *собору святого Юра* 15 дорослих євреїв і 150 дітей. Митрополит А.Шептицький був єдиним з церк. ієрархів, хто наважився на відкритий виступ проти гітлерівської політики *геноциду* проти євреїв: у лют. 1942 він написав листа до рейхсфюрера СС Г.Гіммлера з протестом проти винищення євреїв та використання в «єврейських акціях» укр. поліції.

Однією з активних форм опору євреїв гітлерівському геноциду на тер. України були повстання в гетто та таборах смерті. Влітку—восени 1942 озброєні виступи євреїв відбулися у гетто в містах *Мізоч*, Луцьк, *Кременець*. Найбільш підготовленим було повстання 22 верес. 1942 в гетто м-ка Тучин. Повстанці підпалили гетто, перерізали дріт і висадили браму. Цим скористалися бл. 2 тис. в'язнів, які втекли до лісу. Самостійні єврейс. загони виникли на Волині восени 1942. Це були загони й групи під кервом О.Абугова, М.Місюри, Г.Розенблата, М.Корчева, Е.Бакальчука, М.Конищука (Крука), М.Гендельмана та ін. У складі рад. партизан. з'єднань і загонів, що діяли в Україні (див. *Партизанський рух в Україні в роки Другої світової війни*), налічувалося бл. 3 тис. євреїв, 306 з них були висунуті на командирські посади різного рангу, 26 командували партизан. загонами і з'єднаннями України. Чимало євреїв служили й у лавах *Української повстанської армії*, причому не лише як мед. персонал, ремісники з виготовлення та ремонтування зброї, але і як рядові бійці.

У складі Червоної армії воювало кілька сотень тисяч євреїв. Внаслідок втрат, що євреї понесли під час голокосту, їхня частка в складі рад. ЗС була нижчою за їхню частку в заг. кількості нас. СРСР. Напр., у військ. частинах, що звільняли Україну від *вермахту*, євреї складали від 0,6 до 1,1 %. Водночас відсоток офіцерів серед євреїв, які воювали в складі ЗС СРСР, був найвищим серед аналогічних показників ін. рад. народів. Так, зокрема, у складі 287-ї стрілец. д-зії на квіт. 1944 було 66 євреїв-військовослужбовців, з них 36 офіцерів і 5 сержантів; в 309-й стрілец. д-зії — з 36 — 22 офіцери. За відсотковими показниками євреям належала першість серед нагороджених орденами і медалями. 157 євреям було присвоєне звання *Героя Радянського Союзу* (72 з них були уродженцями України).

В армії євреї здебільшого обіймали такі військ. посади як лікарі, інженери, політпрацівники, військ. журналісти. Напр., серед редакторів фронтових, окружних і армійських газет на кін. 1943 вони посідали друге після росіян місце.

Активно працювали євреї в рад. тилу, куди їх було евакуйовано з укр. земель (у кордонах 1939) бл. 700 тис. осіб (див. *Евакуаційні заходи урядів УРСР і СРСР на території УРСР в роки Великої вітчизняної війни СРСР 1941—1945*).

Сталінська політика щодо євреїв під час II світ. війни відзначалася бівалентністю. З одного боку, Й.Сталін продовжив розпочатий наприкінці 1930-х рр. процес усунення євреїв із владних структур (такі дії пояснювалися також ідеологічною війною з гітлерівцями, які активно й не без успіху обігрували у своїй пропаганді фактор «жидо-більшовизму»). З ін. — він активно використовував єврейс. фактор у зовн. політиці з метою отримання матеріальної допомоги від єврейс. громад з країн *антигітлерівської коаліції* (див. *Єврейський антифашиський комітет*).

Наслідки II світ. війни виявилися для євреїв України непоправно тяжкими, особливо в демографічному плані. К-ра штетлів — «ідишкайт», яка почала руйнуватися ще під час I світ. війни, зникла майже остаточно. Бл. 100 тис. євреїв не повернули-

ся додому з евакуації, мова ідиш втратила більшість своїх носіїв.

Євреї УРСР в післявоєнні часи. Перші повоєн. роки позначилися досить високою міграційною активністю єврейс. нас. України. Більшість із тих, кому пощастило евакуюватися 1941 в сх. регіони СРСР, намагалися повернутися до рідних місць. Реевакуація ускладнювалася, однак, штучними перепонами, які вчиняла влада, а також спалахами в окремих містах УРСР антисемітизму, аж до погромів, як це сталося в Києві у верес. 1945. Причиною останнього, серед ін., була й найгостріша житлова криза.

Чимало євреїв виїхали з СРСР до ін. країн. Згідно з угодою між *Польським комітетом національного визволення* й урядом УРСР з України могли переселятися до Польщі громадяни польс. та єврейс. національності, які до 17 верес. 1939 були польс. громадянами.

У період від 10 жовт. 1944 до 15 верес. 1946 р. 30 408 євреїв перетнули укр.-польс. кордон. 1945—46 понад 20 тис. євреїв залишили *Чернівецьку область*, виїхавши до Румунії.

Після утворення Держави *Ізраїль* (1948) та початку проведення нею політики, орієнтованої на США, становище євреїв у СРСР значно погіршилося. Після розпуску Єврейс. антифашист. к-ту почалися репресії проти єврейс. інтелігенції. Найбільших обертів вони набули під час кампаній проти «безрідних космополітів» та в «справі лікарів». 28 січ. 1949 газ. «Правда» опублікувала статтю «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», що поклала початок кампанії по боротьбі з «безрідним космополітизмом» (див. *Кампанія боротьби з «космополітизмом» 1949—1953*). Під «космополітами» однозначно розуміли євреїв, яких звинувачували в нелояльності до Рад. Союзу. В УРСР було ліквідовано єдиний єврейс. наук. заклад (утворений 1936 на базі ліквідованого в тому ж році Київ. ін-ту єврейс. к-ри) — *Єврейської історії і культури кабінет* при АН УРСР. Незмінний кер. кабінету чл.-кор. АН УРСР І.Співак був репресований і помер у в'язниці. 1952 були також ув'язнені та страчені єврейс. укр. письменники Л.Квітко і І.Фефер, їх було звинувачено в тому, що вони начебто планували відірвати Крим від СРСР за допомогою світ. єврейства. Справа лікарів — «убивць у білих халатах» — почалася 13 січ. 1953 зі статті в газ. «Правда», в якій розповідалося про «жахливу змову», в якій немов брали участь багато відомих кремлівських лікарів. Помилковими діагнозами та неправильними методами лікування вони начебто намагалися прибрати тих, хто посідав у країні ключові політ. та військ. посади. «Більшість членів терористичної групи, — писала "Правда", — були пов'язані з міжнародною єврейською буржуазно-націоналістичною організацією "Джойнт"». Тільки смерть Й.Сталіна в березні 1953 врятувала радянське єврейство від чергової хвилі масового терору.

Період «хрущовської відлиги» (див. М.*Хрущов*) істотно не позначився на розширенні прав і свобод рад. єврейства, скоріше навпаки. Від 1957 в СРСР починається масований наступ на синагогу — єдиний легальний інститут єврейс. життя в повоєн. період. На поч. 1960-х рр. був штучно ініційований процес скорочення кількості легально діючих іудейських реліг. громад. За кілька років припинили свою діяльність 28 синагог із 41, що були зареєстровані станом на 1959.

УРСР в ті часи не лише перетворилася в «зону випаленої землі» щодо наук., реліг. та культ. єврейс. життя, а й стала відігравати роль певного ідеологічного центру по боротьбі з сіонізмом. Тут продукувалася численна «наукова» літ. на кшталт сумнозвісної «Сіонізм без прикрас» Т.Кичка.

Все це призвело до еміграції євреїв з УРСР. 1959 в УРСР мешкало до 840 тис. євреїв (1,3 % від заг. числа нас. республіки), 1970 — 776 тис. осіб (1,6 %), 1979 — 632 тис. (1,3 %), а 1989 — 486 тис. (0,9 %). 1979 емігранти з України створили в Ізраїлі Громад. к-т за укр.-єврейс. співробітництво, який 1981 був перетворений у Т-во єврейс.-укр. зв'язків під кер-вом Я.Сусленського.

Статистичні дані з розподілу євреїв за соціальними групами були на той час такими: робітники складали від 34 до 38 %, службовці — від 61 до 65 %; чисельність євреїв — мешканців села — була незначною — від 0,6 до 0,4 %. Рівень освіти серед євреїв був досить високим: 1989 серед працюючих 45 % осіб мали вищу освіту, 30 % — спец. середню, 17 % — неповну середню. Виразною тенденцією в житті укр. єврейства стала в цей період асиміляція, передусім мовна. Так, якщо 1897 мовою ідиш послуговувалися 97 % евреїв, то 1959 її вважали рідною лише 17 % євреїв УРСР, а 1989 — 7,1 %. Своєю рідною мовою більшість євреїв вважали рос.: 1959 — 80,0 %, 1989 — 90,6 %.

Єврейс. нац. рух у СРСР набув певних орг. форм з поч. 1970-х рр. Найбільш поширеними й впливовими в ньому стали течії «еміграційників» і «культурників». Перші здебільшого ставили вимоги реалізації прав євреїв на еміграцію, другі вбачали своєю осн. метою проведення заходів, спрямованих на розвиток єврейс. мови і к-ри, організацію єврейс. вищої та середньої нац. освіти, створення мережі культ. закладів, поширення іудейських реліг. громад. Важливу роль у постанні та розвитку руху «культурників» відіграв єврейс. «*самвидав*».

У піднесенні активності «еміграційників» виняткове значення відіграли «відмовники» — група громадян, яким через об'єктивні, а здебільшого суб'єктивні причини було відмовлено у виїзді з СРСР. Кількість «відмовників» на рубежі 1960—70-х рр. зростала пропорційно кількості поданих заяв на виїзд. Якщо 1968 було відмовлено в праві на еміграцію 28 євреям, то 1969 — 1079, 1970 — 1439. Наприкінці 1970-х рр. кількість відхилених заяв уже становила по областях УРСР від 30 до 60 % заг. числа порушених клопотань. Форми протесту «відмовників» проти триваючих утисків з боку рад. властей були різноманітними: мітинги, демонстрації, ін. публічні акції, які, як правило, знаходили широкий резонанс і в СРСР, і за кордоном.

Відновленню істор. правди щодо єврейс. народу служили заходи по увічненню пам'яті євреїв, які стали жертвами геноциду в роки II світ. війни — насамперед

у Бабиному Яру. Мітинги пам'яті проводилися тут з ініціативи активістів єврейс. нац. руху з 2-ї пол. 1960-х рр. 29 верес. 1966 з нагоди 25-ї річниці початку масових розстрілів у Бабиному Яру відбувся мітинг, який зібрав понад 500 учасників-євреїв та неєвреїв. На мітингу виступили Б.*Антоненко-Давидович*, В.*Некрасов*, І.*Дзюба* (текст промови останнього було незабаром оприлюднено на Заході). Збереженню істор. пам'яті євреїв сприяло функціонування в деяких населених пунктах УРСР (Києві, Харкові, Одесі, ін. культ. центрах) ульпанів — курсів, гуртків з вивчення мови іврит. Ульпани постійно перебували під опікою КДБ, а їх організатори зазнавали утисків і переслідувань.

У 1-й пол. 1980-х рр., у період гострої конфронтації між СРСР і США (див. також «*Холодна війна*»), масову еміграцію євреїв було припинено.

Протягом 1950—1980-х рр. єврейс. нац. рух, який перебував в опозиції (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*) до існуючих владних структур, частково спирався на підтримку ін. опозиційних до влади сил (зокрема, укр. дисиденти І.Дзюба, С.Караванський, Є.*Сверстюк*, В.*Чорновіл*, Л.Плющ, П.*Григоренко* активно співпрацювали в цей період з єврейс. дисидентами А.Вудкою, Є.Кузнецовим, О.Шифриним, І.Жигель та ін.) та міжнар. громадськості.

У 2-й пол. 1980-х рр., з початком *перебудови*, в обласних центрах УРСР почали засновуватися культ.-просвітницькі єврейс. т-ва та ін. самодіяльні єврейс. орг-ції. Одним із перших виникло Т-во ім. Шолом-Алейхема у Львові. В жовт. 1988 було засноване Київ. міське т-во єврейс. к-ри, яке згодом стало респ. Започатковувалися єврейс. преса та видавнича діяльність єврейс. товариств. У русі за нац. незалежність України брала участь і єврейс. інтелігенція, чимало євреїв приєдналося до *Народного руху України*. На поч. 1990-х рр. в Україні відкрилися перші держ. єврейс. школи та б-ки. Почали створюватися театральні колективи, з'явилися перші орг-ції соціального захисту. 1991 на держ. рівні було відзначено 50-річчя трагедії Бабиного Яру. Жалобні заходи підвели риску під тривалим замовчуванням рад. владою правди про трагедію. В черв. 1991 в Києві була проведена міжнар. конференція «Проблеми українсько-єврейських відносин», що започаткувала на укр. землі конструктивний діалог науковців та громадськості щодо спільних трагічних сторінок історії двох народів.

Євреї в незалежній Україні. Згідно.з даними Всеукр. перепису нас. 2001 чисельність єврейс. громади в країні становить 103,6 тис. осіб (0,2 % заг. кількості нас. д-ви). В Україні активно діють єврейс. громад., культ.-освіт. та благодійні орг-ції, що входять до складу двох осн. об'єднань — Єврейс. конфедерації України та Загальноукр. єврейс. к-ту. Відроджується єврейс. реліг. і нац.-культ. життя. В серед. 1990-х рр. в Україні діяло понад 40 реліг. громад, 24 синагоги, 15 єврейс. дитячих та 70 недільних шкіл, 11 дитячих садків, 8 єшив, 70 ульпанів. Від 1992 діє Міжнар. Соломонів ун-т. Дослідження в царині єврейс. історії та к-ри здійснюються від єврейс. історії к-ри *Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України*, а також єврейс. громадськими орг-ціями Києва, Запоріжжя, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Харкова та ін. Започатковано новий напрям у вивченні юдаїки — україноюдаїка (М.Феллер, М.Москвич).

Пам'ятник жертвам Львівського гетто.

Пам'ятник євреям, розстріляним у Житомирських лісах.

Літ.: *Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну: Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. Відень, 1921; 1964; *Гусев-Оренбургский С.* Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г.: Составлено по официальным документам, докладам с мест и опросам пострадавших. М., 1923; *Чериковер И.Н.* Антисемитизм и погромы на Украине, 1917—1918: К истории украинско-еврейских отношений. Берлин, 1923; До історії жидівських погромів у царській Росії, [1880]: Матеріали до історії жидів. «Збірник праць Жидівської Історико-Археографічної комісії ВУАН. Історико-філологічне відділення», 1928, кн.1; *Вейцблiт I.I.* Рух єврейської людності на Україні періоду 1897—1926 років. К., 1930; *Коковцов П.К.* Еврейско-хазарская переписка в X веке. Л., 1932; *Дашкевич Я.* Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.). «УІЖ», 1990, № 10; Ukrainian-Jewish Relation in Historical Perspective. Edmonton, 1990; *Редліх С.* Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси. «Сучасність», 1992, № 8; Поле відчаю й надії. К., 1994; *Клейнер І.* Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. Вселюдськість у шатах націоналізму. К.—Торонто—Едмонтон, 1995; *Левітас Ф., Гусєв В.* Бунд в Україні: місце в суспільному житті (кінець XIX — 1921). К., 1995; Правда історії: Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна Ліга» у Києві (1918—1925): Збірник документів і матеріалів. К., 1995; *Беренштейн Л.Е.* Евреи и политические репрессии в СССР (20—30-е годы XX столетия). К., 1996; Еврейский антифашистский комитет в СССР, 1941—1948: Документированная история. М., 1996; Національні меншини в Україні, 1920—1930-ті роки: Історико-картографічний атлас. К., 1996; *Голб Н., Прицак О.* Хазарско-еврейские документы X в. М.—Иерусалим, 1997; Еврейские хроники XVII

С.М. Міхоелс — голова Єврейського антифашистського комітету.

столетия. Эпоха «Хмельниччины». М.—Иерусалим, 1997; Єврейські наукові установи в Україні у 20—30-ті рр. XX ст.: Збірник статей. К., 1997; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. К., 1997; *Погребинська І., Гон М.* Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських відносин). К., 1997; *Чоп В.М.* Євреї та проблема антисемітизму в історії махновського руху. «Запорожские еврейские чтения», 1997, вип. 1; *Altshuler M.* The Soviet «Transfer» of Jews from Chernovtsy Province to Romania, 1945—1946. «Jews in Eastern Europe», 1998, N 2; *Altshuler M.* Soviet Jewry on the Eve of the Holocaust. Social and Demographic Propfile. Jerusalem, 1998; *Abramson H.A.* Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917—1920. Cambridge, 1999; Катастрофа і опір українського єврейства (1941—1944). Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. К., 1999; «Штетл» як феномен єврейської історії. Збірник наукових праць. К., 1999; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.). К., 2000; *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». К., 2000; *Гриневич В., Гриневич Л.* Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1918 — січень 1918 рр.). К., 2001; *Костырченко Г.В.* Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. М., 2001; Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon. Warszawa, 2001; *Черненко М.* Красная звезда, желтая звезда. Кинематографическая история еврейства в России. 1919—1999. Винница, 2001; Єврейські політичні партії і рухи в Україні в кінці XIX — XX століття. Документи і матеріали. К., 2002; *Gezerot Ta'h.* Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine. «Jewish History», 2003, vol. 17, N 2; Еврейский вопрос: поиски ответа, вып. 1. Документы 1919—1926 гг., Винница, 2003; *Туров И.* Ранний хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К., 2003; Бабий Яр: человек, власть, история: Документы и материалы, кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. К., 2004; *Мицель М.* Евреи Украины в 1943—1953 гг.: очерки документированной истории. К., 2004; *Круглов А.И.* Потери евреев Украины в 1941—1944 гг. Х., 2005; Нариси з історії та культури євреїв України. К., 2005.

Л.В. Гриневич, В.А. Гриневич.

ЄВРЕ́ЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА СПІ́ЛКА МО́ЛОДІ, Євкоммол — поміркована єврейс. молодіжна орг-ція соціаліст. спрямування. Виникла 1920 після розколу молодіжної орг-ції, що існувала при лівому *Бунді*, — Югендкомфарбанду. Коли більшість чл. Югендкомфарбанду виступила за приєднання до Рос. комуніст. спілки молоді (див. *Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді*), то незгідні з цим рішенням вийшли з орг-ції й створили власну спілку — Євкоммол. Євкоммол був самостійною орг-цією, яка орієнтувалася на *Поалей Ціон*: у серп. 1921 Київ. фарбандерат (з'їзд) спілки офіційно визнав програму даної партії.

На поч. 1920-х рр. Євкоммол відігравав помітну роль у молодіжному русі УСРР (див. *Молодіжний рух в Україні*), провів низку масових кампаній серед єврейської молоді. Орг-ції Євкоммолу діяли, зокрема, в *Києві*, *Харкові*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Кременчуці*, *Полтаві*, *Бердичеві*, в багатьох ін. містах та с-щах УСРР. Найбільш міцними та численними вони були в *Сосниці* та *Пирятині*. В січ. 1923 в умовах тиску з боку рад. властей 3-тя Всерос. конф. Євкоммолу ухвалила рішення про ліквідацію спілки та її злиття з Рос. комуніст. спілкою молоді.

Літ.: *Голубицкий Ш.* Евкоммол. «Юношеское движение», 1924, № 2; *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. К., 1993.

В.І. Прилуцький.

ЄВРЕ́ЙСЬКИЙ АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т (ЄАК) — громад. орг-ція євреїв *СРСР*. Діяла з лют. 1942 по листоп. 1948. Пропозицію про створення ЄАК висунуто на мітингу представників єврейс. народу 24 серп. 1941 у *Москві*, організованому за сприяння НКВС СРСР. Військово-політ. становище СРСР в цей час було важким, тому його кер-во намагалось отримати допомогу від країн *антигітлерівської коаліції*, в першу чергу — США (у складі антигітлерівської коаліції — з 11 груд. 1941), де великий політ. та екон. вплив мали єврейс. громади.

Спочатку НКВС намагався ініціювати створення ЄАК через впливових діячів єврейс. партії *Бунд* В.Альтера та Г.Ерліха, які з 1940 перебували в Бутирській в'язниці. Їм запропонували організувати Міжнар. єврейс. к-т, гол. призначенням якого повинна була б стати боротьба євреїв усього світу з гітлерівською Німеччиною. Проте з невід. причин, коли робота над утворенням к-ту вже розпочалася, Г.Ерліх та В.Альтер були вдруге заарештовані, звинувачені в антирад. діяльності й страчені. В лют. 1942 рад. кер-во повернулося до ідеї заснування ЄАК, головою якого призначили єврейс. актора та громад. діяча С.Міхоелса. К-т був організований при Радінформбюро, яке очолював Лозовський А. (справжні ім'я та прізвище — Соломон Дридзо; він же став і відповідальним за роботу к-ту). Осн. напрямками діяльності ЄАК були: 1) встановлення міжнар. зв'язків з єврейс. громадами країн антигітлерівської коаліції; 2) участь у викритті людиноненависницької політики гітлерівської Німеччини та її союзників; 3) поширення інформації щодо нацистського *геноциду* євреїв; 4) пропаганда героїчних вчинків євреїв-воїнів Червоної армії (див. *Радянська армія*), участь євреїв у *русі Опору*.

7 квіт. 1942 ЄАК опублікував свою першу відозву до світ. єврейства за 47 підписами відомих письменників, театральних діячів, лікарів та євреїв-військовослужбовців. К-т розпочав також випуск газ. «Ейнікайт» («Єдність») мовою ідиш, в якій закликав єврейс. народ активно боротися з нацизмом. Члени к-ту виступали в ЗМІ, звертаючись до євреїв усього світу із закликом підтримати героїчну боротьбу народів СРСР. ЄАК провів мітинги єврейської громадськості (трав. 1942, квіт. 1944). Важливу роль у його роботі відігравало встановлення міжнар. контактів. С.Міхоелс та поет І.Фефер 1943 відвідали США, Велику Британію, Канаду та Мексику. Під час *Курської битви 1943* вони виступили на 47-тис. мітингу єврейс. громади в м. Нью-Йорк. Під впливом ЄАК у США виникло 2230 єврейських к-тів допомоги СРСР (див. *Єврейські антифашистські організації допомоги СРСР 1941—1945*), які об'єднала Єврейс. рада к-тів допомоги СРСР на чолі з фізиком-теоретиком А.Ейнштейном та єврейс. письменником Ш.Ашем. За допомогою єврейс. орг-цій було зібрано гроші, на які придбано для Червоної армії 1 тис. танків, 500 літаків, одяг, взуття, військ. обладнання та ін.

Подібні к-ти підтримки СРСР були створені у Великій Британії та в ін. країнах. ЄАК ві-

діслав до зарубіжних ЗМІ 23 125 статей, 12 рукописів книг, більше ніж 3000 фотографій. Було проведено 944 радіопередачі на Велику Британію та США. За рішенням ЄАК утворена ред. рада «Чорної книги» — книги свідчень про нацистські злочини щодо євреїв. У раду ввійшли представники США, Великої Британії, Палестини та ЄАК. ЄАК виступав також і на захист євреїв у СРСР. Рад. письменник І.*Еренбург* засудив поширення в країні антисемітських настроїв і ганебні твердження, що «ніхто євреїв не бачив на фронті». ЄАК активно допомагав євреям, які поверталися на визволені від нацистів території.

Чл. ЄАК хоча й підтримували створення Держави Ізраїль, але не були прихильниками виїзду євреїв з СРСР до Палестини. 1944 ЄАК звернувся до В.*Молотова* і Л.*Кагановича* з пропозицією підтримати проект створення єврейс. автономії в Криму. Це стало одним із приводів для організації антисемітської кампанії в СРСР 1946—48. МГБ СРСР звинуватило діячів ЄАК у бурж.-націоналістичній діяльності. 20 листоп. 1948 рішенням політбюро ЦК ВКП(б) ЄАК як «центр антирадянської пропаганди» було ліквідовано. Співробітники МГБ вбили С.Міхоелса. В груд. 1948 — квіт. 1949 у справі ЄАК заарештовано 110 осіб. 18 лип. 1952 Військ. колегія Верховного Суду СРСР винесла смертний вирок 13 особам, у т. ч. 5 вихідцям з України, відомим єврейс. письменникам і поетам Д.Бергельсону, Д.Гофштейну, Л.Квітко, П.Маркішу, І.Феферу. 12 серп. 1952 всі вони були страчені.

22 листоп. 1955 рішенням Військ. колегії Верховного Суду СРСР судовий вирок засудженим чл. ЄАК був скасований через відсутність складу злочину. Реабілітовані були й ін. особи, репресовані у зв'язку з цією справою.

Літ.: Еврейский антифашистский комитет. В кн.: Реабилитация: Политические процессы 30—50-х годов. М., 1991; Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. М., 1992; Пам'ятати заради життя: Матеріали круглого столу з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейського антифашистського комітету. К., 1993.

Ф.Л. Левітас.

ЄВРЕ́ЙСЬКИЙ НАРО́ДНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — перший вищий єврейс. навч. заклад на тер. України. Заснований 9 черв. 1918 Т-вом сприяння розвиткові єврейс. к-ри (Культурліга) з допомогою чл. ЦК цієї орг-ції М.*Зільберфарба*, який став ректором цього ун-ту.

Є.н.у. мав на меті розповсюдження наук. знань серед єврейс. робітників і службовців *Києва*. Навчання було платним (100 *карбованців* на рік), викладання (14—16 годин на тиждень) велося мовою ідиш; повний курс навчання був розрахований на два роки.

Ун-т складався з 3-х ф-тів: природничо-математичного (математика, фізика, хімія, геологія, біологія, гігієна тощо — усього 11 предметів), гуманітарного (політекономія, екон. географія, право, історія України й Росії, світова літ., філософія, логіка, психологія та інs. — усього 15 предметів), єврейс. знань (єврейс. літ., давньоєврейс. мова і літ., Біблія (див. *Біблія*) і біблійна критика, єврейс. історія, історія єврейс. к-ри та ін. — усього 9 предметів). Для бажаючих грунтовно вивчати якусь дисципліну були влаштовані спецкурси, семінари та практичні заняття.

Спочатку заняття велися за курсовою формою навчання. Від 9 листоп. 1918 почалися регулярні лекції, які проходили в приміщенні Київ. ун-ту (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) та в ін. приміщеннях. Через збільшення кількості студентів (з 140 до 250) 1919 було відкрито філіал на *Подолі*. Є.н.у. керували: ректор, Попечительська рада, Університетська рада. Діяльність ун-ту фінансувалася Культурлігою, урядом *Української Народної Республіки*, Київ. єврейс. громадою, Київ. міською управою, а в періоди функціонування в Києві органів УСРР — Наркомосом. Припинив існування восени 1920.

Літ.: Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації «Культурна ліга» у Києві (1918—1925). Збірник документів. К., 2001.

М.О. Рибаков.

ЄВРЕ́ЙСЬКІ АНТИФАШИ́СТСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ДОПОМО́ГИ СРСР 1941—1945 — осередки масового руху на допомогу *СРСР*, ств. у країнах розселення єврейс. людності, передусім у США, Великій Британії, Канаді, Мексиці. В США 1941—42 ств. 2230 єврейс. місц. к-тів, що об'єдналися в Єврейс. раду к-тів допомоги СРСР, очолювану фізиком-теоретиком А.Ейнштейном і єврейським письменником Ш.Ашем. Згодом до неї приєдналися ін. єврейс. антифашист. осередки. Велику роль у налагодженні їхньої діяльності відіграла найбільша та найвпливовіша єврейс. філантропічна орг-ція, що мала представництво в багатьох країнах, — «Джойнт дистріб'юшен» («Joint distribution») на чолі з П.Бертольдом, а також єврейс. міжнар. центри — Єврейс. всесвітній конгрес під головуванням відомого громад. діяча С.Вайза, єврейс. конгреси США і Канади, єврейс. робітн. к-т «Арбайтер рінг» та ін. орг-ції й земляцтва, налаштовані на солідарність із СРСР, зокрема з Україною. Таку ж роль відігравали: у Великій Британії — Єврейс. конгрес Великої Британії під патронатом леді Реддінг та лорда Мельгетома, Рада єврейс. представництв в Англії, в Лат. Америці — Центр. спілка євреїв Мексики — та ін. Подальше поширення отримав рух єврейс. громадськості за моральну, матеріальну та фінансову допомогу СРСР після відвідання США делегацією *Єврейського антифашистського комітету* на чолі з його головою — актором та громад. діячем С.Міхоелсом та поетом І.Фефером. Особливого значення набула підтримка цими орг-ціями вимог антифашист. сил СРСР та ін. країн щодо відкриття *Другого фронту*.

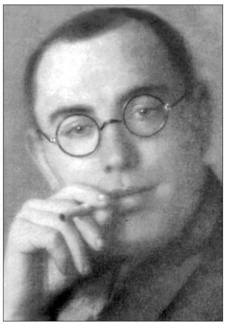
Літ.: *Вронська Т.В.*, *Лисенко О.Є.* Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. К., 1997.

Л.В. Легасова.

ЄВРЕ́ЙСЬКІ СЕ́КЦІЇ КП(б)У, Євсекції — єврейс. комуніст. секції в КП(б)У. Ств. відповідно до постанови ЦК КП(б)У від 18 серп. 1919. Євсекції при парткомах КП(б)У почали працювати в груд. 1919 — січ. 1920. Перспективи їх діяльності були визначені на поч. груд. 1919 у спільному меморандумі Центр. бюро при ЦК РКП(б) і Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У «Про завдання і постанову єврейської партійної роботи», в якому наголошувалося на подоланні неуважного, а іноді

Д. Гофштейн — поет, член вченої ради Кабінету з дослідження єврейської радянської літератури, мови і фольклору.

І. Фефер — поет, член вченої ради Кабінету з дослідження єврейської радянської літератури, мови і фольклору.

ворожого ставлення на місцях до комуніст. пропаганди серед цієї ч. нас., на необхідності проведення політ. і культ.-виховних заходів, залучення євреїв до «соціалістичного будівництва». Положення меморандуму конкретизовані в берез. 1920 на Харків. нараді представників євсекцій. В її рекомендаціях підкреслювалася необхідність проведення комуніст. роботи серед єврейс. населення.

Важливими напрямами в діяльності євсекцій були покращення екон. становища євреїв, залучення їх до вир-ва, створення умов для набуття професійних навичок. Здійснювалися заходи з надання посильної допомоги біженцям, голодуючим, запобігання масовій еміграції євреїв з України, створення самооборони єврейс. нас. від безчинств та погромів, заохочення зарубіжних орг-цій до участі в розв'язанні цих проблем. Проводилися безпарт. робітн. конф., активна агітація проти сіоністів (див. *Сіонізм*) та клерикалів (див. *Клерикалізм*) тощо. Однак парткоми КП(б)У часто-густо не бажали організовувати євсекції, надавати необхідні для їхньої роботи кадри, кошти, матеріальне забезпечення.

15 квіт. 1920 ЦК КП(б)У видав постанову про розпуск євсекцій, заміну їх відповідними відділами при парткомах. Євсекції звинувачувались у відірваності від загальнопарт. життя, самостійному розв'язанні ними принципових питань, у т. ч. кадрових, а Гол. бюро євсекцій ЦК КП(б)У — у намаганні стати «політичним представником єврейського народу на Україні».

Євсекції, як і ін. нац. відділи при парткомах КП(б)У, були відновлені в квіт. 1921 відповідно до постанови X з'їзду РКП(б). Вони брали участь у реалізації інструкції ЦК РКП(б) про входження *Бунду* до РКП(б), прийнятої після відповідного рішення 13-ї Всерос. надзвичайної конф. Бунду, що відбулася в берез. 1921 у Мінську (нині столиця Білорусі). Представники євсекцій ввійшли до складу центр. і місц. комісій, роз'яснювали бундівцям доцільність такого злиття, влаштовували найактивніших із них на парт. та рад. роботу. В Україні в кін. трав. 1921 переважна більшість чл. Бунду вступила до КП(б)У. Але незабаром значна ч. колиш. чл. Бунду була виключена з РКП(б) під час парт. чистки.

Євсекції при парткомах КП(б)У продовжували працювати, але зневажливе ставлення до них з боку чл. парткомів, хронічна відсутність кваліфікованих кадрів, пропагандистської літ., нерозуміння необхідності проведення політ. роботи серед єврейс. нас., значні матеріальні й фінансові труднощі та ін. недоліки так і не були усунені.

Точних даних про час ліквідації євсекцій, як і ін. нац. секцій КП(б)У, немає. Очевидно, вони припинили своє існування на поч. 1930 у зв'язку з постановою оргбюро ЦК ВКП(б) про реорганізацію апарату ЦК, згідно з якою було ліквідовано нац. сектор при від. агітації та пропаганди ЦК ВКП(б).

Літ.: *Рафес М.* Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»). М., 1923; *Його ж.* Очерки по истории «Бунда». М., 1923; *Агурский С.* Еврейский рабочий в коммунистическом движении (1917—1921). Минск, 1926; *Гольдельман С.* Жидівська національна автономія на Україні (1917—1920). Мюнхен, 1963; Комуністична партія в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1. 1918—1941. К., 1976; *Гусєв В.І.* Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917—1921 рр.). К., 1996.

В.І. Гусєв.

ЄВРЕ́ЙСЬКОЇ ІСТО́РІЇ І КУЛЬТУ́РИ КАБІНЕ́Т, Кабінет з дослідження єврейської радянської літератури, мови і фольклору — установа при АН УСРР (з 1937 — АН УРСР; нині *Національна академія наук України*). Утворений 1936 на базі ліквідованого в тому ж році Київ. ін-ту єврейс. к-ри. Спочатку складався з двох секцій — лінгвістичної (кер. І.Співак) та муз. фольклору (кер. М.Береговський). 1940 почала діяти літ. секція (кер. Т.Альтман). Кабінет займався збором рідкісних видань, фольклорних матеріалів, особистих фондів відомих науковців-юдаїстів, фонозаписів, проводив розвідки в галузі мовознавства. В роботі Є.і. і к.к. брали участь відомі вчені, лінгвісти та письменники з різних республік *СРСР*. Членами вченої ради кабінету були єврейс. поети Д.Гофштейн та І.Фефер.

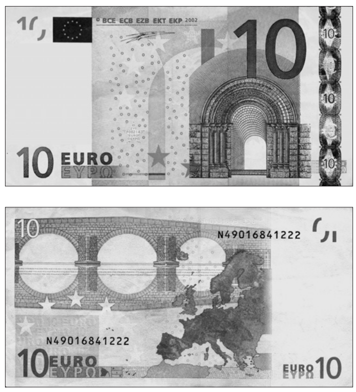
У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* кабінет продовжував свою наук. діяльність в евакуації в м. Уфа (нині столиця Башкортостану, РФ) у складі Ін-ту мови і літ. АН УРСР. Після повернення 1944 до *Києва* при ньому була створена Комісія зі збирання матеріалів і спогадів для «Чорної книги» — збірника свідчень про нацистський *геноцид* євреїв СРСР. Під час інспірованої 1949 сталінським (див. *Й.Сталін*) режимом кампанії по боротьбі з «безрідним космополітизмом» (див. *Кампанія боротьби з «космополітизмом» 1949—1953*) більшість співробітників кабінету, передусім ті, діяльність яких була пов'язана з діяльністю *Єврейського антифашистського комітету*, зазнали репресій, а кабінет було закрито. Його незмінний кер., чл.-кор. АН УРСР І.Співак був репресований і помер у в'язниці 1951.

1992 робота, яку проводив Є.і. і к.к., була поновлена у Від. єврейс. історії і к-ри в Ін-ті політ. і етнонац. досліджень АН України (з 1994 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*). Новоств. наук. підрозділ зосередився на істор. та етно-, політологічних проблемах у галузі україноюдаїки.

Літ.: *Беренштейн О.Б.* О судьбе Кабинета еврейской литературы, языка и фольклора АН Украины. В кн.: Пам'ятати заради життя: Матеріали «круглого столу» з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейського Антифашистського Комітету. Київ, серпень 1992 р. К., 1993.

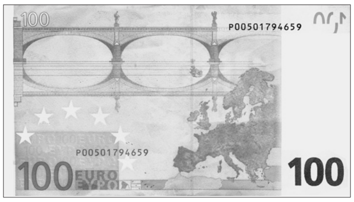
Л.В. Гриневич.

Є́ВРО (EURO) — єдина грошова одиниця країн-членів *Європейського Союзу*: Австрії, Бельгії, Ір-

10 євро. Аверс і реверс. 2002.

100 євро. Аверс і реверс. 2002.

ландії, Іспанії, Італії, Люксембургу, Нідерландів, Німеччини, Португалії, Фінляндії, Франції, котрі 1 січ. 1999 створили Монетарний союз і зобов'язалися з 1 січ. 2002 ввести Є. в готівковий обіг. До того часу Є. існував у безготівкових розрахунках і мав назву «екю». З тодішніх країн-членів ЄС висловили політ. волю зберегти нац. валюти: Велика Британія, Греція, Данія, Швеція. Влітку 2002, виконавши макроекономічні умови членства в Монетарному союзі (рівень інфляції не повинен перевищувати 1,5 % від середнього показника трьох членів даного союзу з найменшим рівнем інфляції, бюджетний дефіцит не має перевищувати 3 % валового нац. продукту, заг. заборгованість країни не повинна бути більшою за 60 % валового нац. продукту), ввела в обіг Є. Греція. Філологи країн Європи дійшли висновку, що назва зазначеної валюти в більшості європ. мов повинна мати чол. рід.

Введення в обіг Є. стало результатом розвитку процесу екон. *європейської інтеграції* та засвідчило активізацію тенденції фінансової глобалізації (див. *Глобалізація*). Передумови введення Є. формувалися впродовж історії створення Європ. екон. співтовариства (1957), яке стимулювало процес інтеграції госп. комплексів західноєвроп. країн, унаслідок чого посилився процес взаємопроникнення нац. капіталів. Спільна с.-г. політика, розвиток структурних фондів, співпраця між транснац. корпораціями стимулювали формування спільного ринку. 1979 почала фактично функціонувати Європ. валютна система. 1 листоп. 1993 було створено ЄС. Спільна валюта мала стимулювати екон. зростання. 1997 для нової валюти було затверджено дизайн та назву «євро». 1998 був створений Європ. центр. банк, політично незалежний від нац. урядів та покликаний гарантувати монетарну стабільність. Його першим президентом став голландець В.Дуйсінберг, якого 2004 замінив француз Ж.-К.Тріше.

Європ. оптимісти вважають, що створення Монетарного союзу та просування до запровадження першої в історії Європи спільної Конституції ЄС є кроками до поступового формування європ. конфедерації. На поч. 21 ст. на світ. фінансових ринках фіксувалися коливання курсу Є. Під час війни з *Югославією* курс Є. різко впав щодо долара США. Натомість війна США в Іраку 2003 підняла курс Є., що негативно позначилося на конкурентній спроможності виробників європ. країн.

Після вступу до ЄС 1 трав. 2004 відразу 10 нових країн (Естонії, Кіпру (грец. ч.), Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Словаччини, Словенії, Угорщини, Чехії), жодна з яких, використовуючи в готівковому обігу поряд з нац. валютами й Є., не є чл. Монетарного союзу, змінився баланс розподілу праці між 25 країнами-членами ЄС. Таким чином, станом на 1 трав. 2005 з 25 країн-членів ЄС членами Монетарного союзу є 12 країн. Суттєві зміни в європ. екон. системі, зокрема високий рівень безробіття, великі бюджетні дефіцити у Франції та Німеччині, спонукали країн-учасниць Монетарного союзу в берез. 2005 переглянути макроекон. показники, відповідність яким є критерієм членства в Монетарному союзі. Економісти вважали, що більш гнучкі показники дадуть можливість Європ. центр. банку оперативніше регулювати рівень облікової кредитної ставки, аби стимулювати екон. зростання в «зоні євро». Це є гол. передумовою для приєднання до Монетарного союзу нових країн-членів ЄС. Уряди Словенії, Угорщини, Чехії планували досягнути цих макроекон. показників та відмовитися від використання нац. валют на користь Є. до 2007—08. Проте форс-мажорні обставини розвитку світ. економіки та європ. фінансів не раз виявлялися гол. чинником коректування часового графіка функціонування єдиної грошової одиниці країн-членів ЄС.

Україна в торг. розрахунках із країнами-членами ЄС гол. чин. використовує Є.

Нині Є. за ступенем впливу на світ. фінансову систему стає другою «світовою» валютою після долара США. Золотовалютні запаси національних банків більшості країн світу є диверсифікованими між обома «світовими» валютами.

Літ.: Новая европейская валюта евро. М., 1999; Мировые финансовые системы. М., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОАТЛАНТИ́ЧНА ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ — провідна *цивілізація* сучасності (ін. її назва, яка свого часу була осн. й поки що за традицією побутує в літ., — зх. цивілізація). Її специфічні начала як цивілізації певного типу ств. переважно романо-герм. народами ранньосередньовічної Зх. Європи (з участю кельтів, зх. і частини пд. слов'ян, угорців, басків) на ґрунті *християнства* лат. обряду (див. *Католицизм*). У подальшому ця цивілізація поширилася й на ін. народи Європи та на народи колонізованих європейцями тер. Пн. Америки, Австралії з Новою Зеландією та частково Пд. Африки. Від 2-ї пол. 2 тис. вона стала ядром макрохристиян. цивілізаційного світу, до складу якого ввійшли також східнохристиян.-слов'янська та латиноамериканська цивілізації. Впродовж останніх століть Є.ц. складається з 2-х осн. субцивілізацій: західноєвроп. (Зх., Центр., Пн. Європа та більша ч. Пд. Європи) і північноамер. (США і Канада).

Соціокульт. підґрунтям Є.ц. були: а) антич. цивілізація (див. *Античність*) в її зх., лат., варіанті; б) християнство лат. обряду; в) варварські, частково кельтські, але переважно герм. *етноси* періоду, що передував падінню Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), та раннього *середньовіччя*. Ці етноси в 5—6 ст. утворили на теренах Зх. Рим. імперії низку «варварських королівств» (вестготів, остготів, вандалів, лангобардів, бургундів, франків та ін.),

в системі яких військ. *еліти* герм. походженням панували над романомовним у своїй більшості нас. колиш. рим. провінцій, яке сповідувало християнство ортодоксального Нікео-Константиноп. символу віри (див. *Собори вселенські*) й у церк. відношенні підпорядковувалося первосвященикові Риму (рим. папі), тоді як віруванням майже всіх герм. етносів було *аріанство*. Все це призвело до того, що в житті «варварських королівств» існували етнокульт., мовні та конфесійні бар’єри. Виняток складали франки, які наприкінці 5 ст. прийняли християнство в ортодоксальній формі й визнали церк. владу рим. папи. Це визначило сталий союз *папства* і франкських королів у 6—8 ст. Найвизначніший серед франкських королів — Карл Великий — створив величезну д-ву, до складу якої входили як колиш. рим. області (Галлія — тер. сучасних Франції, Люксембургу, Бельгії, ч. Нідерландів, ч. Швейцарії, — Пн. Італія, включно з Рим. областю, та Пн. Іспанія до р. Ебро), так і землі герм. етносів між ріками Рейн і Ельба. 800 Карл був коронований рим. папою Левом III імператорською короною й юридично став правонаступником західнорим. імператорів, що змушена була визнати й Сх. Рим. імперія (*Візантія*). Його верховний авторитет визнавали: князівства Пд. Італії; дрібні англо-саксонські «королівства» Британії; Астурія на пн. зх. переважно захопленої арабами Іспанії; порубіжні з імперією Карла слов’ян. етноси: полабські і, частково, поморські слов’яни, чехи, моравани, хорутани, а також розгромлені ним *авари* Середнього Подунав’я та ін. Через підпорядкування папству та реліг.-культ. спорідненість до системи західнохристиян. цивілізації належала також Ірландія. Ченці з цієї країни розгорнули потужну місіонерську діяльність в Зх. та Центр. Європі, заснували чимало монастирів. Отже, зх. цивілізація склалася впродовж раннього середньовіччя внаслідок романо-герм. синтезу при міцному союзі франкської державності та папства на ідейно-ціннісному ґрунті християнства лат. обряду, яке після розділення християн. церков 1054 остаточно конституювалося як католицизм.

До часів *Реформації* єдність західнохристиян. світу (яка усвідомлювалася як його представниками, так і сусідами, православними й мусульманами) перш за все визначалася: а) катол. церквою, б) спільними особливостями світогляду, ціннісними орієнтирами та ментальністю, в) однаковістю соціально-екон. системи та політ. структур. Його диференціація в 9—11 ст. зумовлювалася, з одного боку, поділом імперії Карла Великого на окремі територіально-політ., здебільшого підпорядковані одна одній за принципом феод. ієрархії (див. *Феодалізм*), структури, з яких поступово почали утворюватися прообрази сучасних д-в чи їх осн. складових (Англія, Франція, Неаполітанське королівство, Папська (церк.) область, Венеціанська республіка, землі-князівства, такі як Баварія, Австрія чи Саксонія тощо); з ін. — залученням до системи західнохристиян. світу сусідніх народів та ін. ранньодерж. утворень як через відносно мирне навернення їх у християнство лат. обряду (Данія, Швеція, Норвегія, Ісландія, Польща, Чехія, Угорщина, Хорватія, пізніше за всіх — Литва), так і внаслідок завоювань (завоювання шведами Фінляндії, а німцями — більшості областей Пд. та Сх. Прибалтики, за повної асиміляції окремих слов’ян., таких як ободрити й лютичі, та балтських — пруси, етносів; див. *Тевтонський орден, Лівонський орден*). Від кін. 11 ст. експансія західнохристиян. цивілізації була спрямована на пд. сх. (*хрестові походи* з тимчасовим загарбанням ч. Сирії, Палестини та Греції з *Константинополем*, венеціанська та генуезька колонізації Егеїди з Кіпром та окремих місцевостей Пн. Причорномор’я; див. *Італійська колонізація Північного Причорномор’я*). Але впродовж 2-ї пол. 13—16 ст. унаслідок турец. експансії католики втратили в Сх. Середземномор’ї, Егеїді та Причорномор’ї всі свої позиції. Водночас саме в ці століття західнохристиян., гол. чин. польс., експансія охопила терени України (починаючи з *Галичини*) та Білорусі, докотившись на поч. 17 ст. до *Москви*. Внаслідок цього східнохристиян. укр. та білорус. землі на певний час опинилися в підпорядкуванні сх. філіації Є.ц. (*Лівобережна Україна* до серед. 17 ст., *Правобережна Україна* (без *Києва*), *Поділля*, *Волинь*, Білорусь до кін. 18 ст., *Буковина* до поч., а Галичина й *Закарпатська Україна* до серед. 20 ст.), при цьому в зх. областях України й Білорусі в результаті конфесійного симбіозу виникло греко-катол. віросповідання (див. *Берестейська церковна унія 1596*, *Ужгородська церковна унія 1646*, *Українська греко-католицька церква*), яке до нашого часу панує в Галичині, а також в ін., східнороман., формі — в зх. областях Румунії. Подібних форм симбіозу з католицизмом частково набули й вірм. (монофізитське) християнство та деякі ін. східнохристиян. групи Бл. Сходу. Всі вони утворюють своєрідну «перехідну смугу» між Є.ц. та східнохристиян. цивілізацією.

Паралельно, з 15 ст., експансія західнохристиян. цивілізації була спрямована в бік Африки (експансію здійснювали португальці, до яких згодом приєдналися голландці, англійці та французи, а з межі 19—20 ст. — також німці, бельгійці та італійці) та Америки: Пд. (іспанці, португальці), Центр. (іспанці) з Карибікою (іспанці, потім — голландці, англійці, французи) та Пн. (іспанці, потім — французи та англійці). Вирішальна роль у колонізації Пд. та Центр. Америки належала іспанцям та португальцям (Бразилія), які разом зі значною мірою асимільованими ними індіанцями, творцями великих цивілізацій Мексики і Перуансько-Болівійських Анд, та за участі завезених з Африки невільників-негрів і їхніх нащадків утворили окрему латиноамер. цивілізацію, що остаточно конституювалася впродовж 19 ст. після здобуття більшістю країн цього регіону незалежності.

Кардинальні зміни, які визначили трансформацію західнохристиян. цивілізації середньовіччя в новоєвроп. цивілізацію з її подальшим розвитком у Є.ц., припали на кін. 15 — 1-шу третину 16 ст. В цей час увійшли в резонанс, обумовивши унікальний у світ. історії кумулятивний ефект, процеси та явища, що спочатку відбувалися переважно в окремих країнах чи групах країн Європи, як-от: Ренесанс (Італія; див. *Відродження*), *Великі географічні відкриття* (Португалія, Іспанія), Реформація (Німеччина, Швейцарія) з певним

розвитком капіталізму (Нідерланди, Англія, Франція), становленням централізованих д-в (Франція, Англія, Іспанія, Португалія, Данія, Швеція), зокрема абсолютистських (Іспанія, Франція; див. *Абсолютизм*), та з виразними тенденціями парламентаризму (Англія, Швеція) і початком формування новоєвроп. націй (Франція, Англія, Іспанія, Португалія, Нідерланди, Данія, Швеція). За цих умов складається притаманний саме Заходу соціокульт. тип особистості, який передбачає раціоналізм, індивідуалізм, прагматизм, специфічну трудову етику. На периферії цих процесів опинилися центральноєвроп. країни: Чехія, Угорщина та Польща й Литва (з 1569 — *Річ Посполита*; див. *Люблінська унія 1569*), через які відповідні імпульси в трансформованому польс. посередництвом вигляді передалися правосл. нас. України (див. *Православ'я*, *Православна церква в Україні*) та Білорусі. Протиріччя, що були притаманні початковій фазі новоєвроп. цивілізації (як певному етапу розвитку зх. цивілізації), у 16 — 1-й пол. 17 ст. призвели до громадян. війн під реліг. гаслами («релігійні війни» в Німеччині та Франції) та ранніх бурж. революцій (Нідерланди, Англія), викликавши потужну катол. реакцію у вигляді *Контрреформації*, яка мала значний вплив на долю країн Пд. Європи (Італія, Іспанія, Португалія). Внаслідок Реформації і Контрреформації, реліг. війн та ранньобурж. революцій Захід у цивілізаційному плані диференціювався на: а) протестантську Північ (див. *Протестантизм*), заселену переважно народами герм. мовної групи, де інтенсивно розвивалися капіталізм і парламентаризм, та б) катол. Південь, репрезентований гол. чин. романомовними народами, де відповідні процеси були загальмовані й на певний час міцно утвердився абсолютизм. Формально це було закріплено *Вестфальським миром 1648*, що поклав край Тридцятилітній війні 1618—48. Франція в цьому відношенні перебувала на проміжній стадії розвитку. Створивши ідеологію Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) і здійснивши революцію (див. *Французька революція кінця 18 століття*), вона вийшла на капіталіст.-парламентаристський шлях державотворення, а наполеонівські війни (див. *Наполеон I*) франц. революція 1842 й європейські революції 1848—49 підірвали основи «старого порядку» в більшості країн континентальної Європи, «розчистивши» шлях до капіталістичного розвитку в Німеччині, Італії, Іспанії. Паралельно в Англії відбувався *промисловий переворот*, що почав здійснюватися й у інших країнах Зх. Європи (Франція, Голландія, Прирейнська Німеччина) та, приблизно з 1800, на Атлантичному узбережжі Пн. Америки. З цього часу Є.ц. вступає в індустріальну фазу розвитку, сприяючи входу до неї й решти світу. Впродовж 19 ст. в усіх осн. її складових утверджується сусп-во індустріального типу (див. *Індустріальне суспільство*).

Від поч. 17 ст., з появою голл., франц., англ. колоністів на Атлантичному узбережжі Пн. Америки, новоєвроп. цивілізація починає набувати рис власне Є.ц. — завдяки формуванню північноамер. філіації, згодом субцивілізації Зх. Внаслідок тривалої боротьби, зокрема *Семилітньої війни 1756—1763*, панівну роль у Пн. Америці почала відігравати Англія, але невдовзі підвладні їй колонії, розташов. південніше Канади, в ході Амер. революції 1775—83 здобули незалежність і утворили США. Вони стрімко розширювали свої межі й у серед. 19 ст. консолідувалися у своїх сучасних кордонах, купивши згодом 1867 у *Російської імперії* Аляску та Алеутські о-ви і приєднавши 1898 Гавайські о-ви (від 1959 — 50-й штат США). До громадян. війни 1861—65 у США принципово різнилися соціально-екон. уклади капіталіст. пн. і рабовласницьких пд. штатів (госп. лад останніх був подібний до ладу тогочасних Куби або Бразилії), але після цієї війни та бурж. реконструкції південь країна набула певної гомогенності й вступила в стадію стрімкого екон. піднесення, вже в 20 ст. «підтягуючи» до свого рівня Канаду та поширюючи своє домінування на Карибіку та Лат. Америку. Таким чином, у 19—20 ст. сформувалася Є.ц. з австрал.-новозеландською та частково південноафриканською філіаціями. Укр. емігранти та їхні нащадки проживають в усіх її частинах, переважно ж у США та Канаді, утворюючи зх. *українську діаспору*.

Розвиток Є.ц. у 1-й пол. 20 ст. проходив в умовах кризових явищ та подій, якими були: *Перша світова війна*, світ. екон. криза 1929 та подальша Велика депресія 1929—33, загострення сусп.-політ. боротьби з утвердженням в окремих країнах тоталітарних фашистських і нацистських режимів (Італія, Німеччина; див. *Тоталітаризм*, *Фашизм*) та жорстких *авторитарних режимів* (Іспанія, Португалія, Угорщина тощо), *Друга світова війна* та посилення боротьби народів Азії й Африки проти колоніалізму, здобуття більшістю країн цих регіонів держ. незалежності (1940—60-ті рр.). Паралельно, починаючи з 1930-х рр., а особливо впродовж 1-го десятиліття після II світ. війни, найбільш розвинені країни Є.ц. здійснюють докорінні соціально-екон. перетворення. Вони визначалися тенденціями лібералізації політ. життя (за наявності окремих коливань у протилежний бік, як маккартизм у США) й полягали в посиленні соціальної підтримки та гарантій найчисельнішим верствам нас., усуспільненні вирва (зростання питомої ваги держ. сектору, акціонування капіталу тощо) та удосконаленні парламентської (парламентсько-президентської) системи зі створенням соціально орієнтованої ринкової економіки. Захід вступив у пізньоіндустріальну фазу розвитку, якій відповідало т. зв. сусп-во масового споживання, прикрашений образ якого за часів *«холодної війни»* виступав альтернативою «реальному соціалізмові» рад. зразка в *СРСР*. На поч. 1970-х рр. темпи розвитку економіки Є.ц. уповільнилися. Проте на ці роки припадає остаточне подолання залишкових явищ авторитаризму (Іспанія, Португалія) та колоніалізму (Португалія), а також початок становлення *постіндустріального суспільства* — сусп-ва високих інформаційних технологій, яке незабаром отримало назву інформаційного (див. *Інформаційне суспільство*). Останнє в осн. своїх рисах у провідних країнах Є.ц. (а також в Японії) утвердилося на поч. 1990-х рр., які позначилися бурхливим розвитком економіки Є.ц., гол. чин. США. Водночас СРСР, все ще перебуваючи на рівні індустріального сусп-ва, ос-

таточно програв США гонку озброєнь, утратив своїх центральноєвроп. і балканських сателітів (1989) і розвалився (1991; див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*). Постсоціаліст. центральноєвроп. і прибалт. д-ви впродовж 90-х рр. 20 ст. та перших років 21 ст. інтегрувалися в євроатлантичні (*НАТО*) та загальноєвроп. (*Європейський Союз*) структури.

Останнім часом, зокрема внаслідок зникнення спільної для всього Заходу «червоної загрози» з боку СРСР, тенденції диференціації північноамер. та західноєвроп. субцивілізацій Є.ц. посилюються. Ознакою цього є внутр. консолідація кожної з них, що виявляється в створенні Північноамер. зони вільної торгівлі (США та Канада з залученням Мексики) та інтеграції країн Зх. і Центр. Європи в структурі ЄС (куди входять правосл. Греція й грец. ч. Кіпру, а також мають перспективи увійти традиційно правосл. балкансько-придунайські країни, але не входять такі автентично зх. д-ви, як Швейцарія й Норвегія). Отже, межі осн. субцивілізацій Є.ц. не повністю збігаються з об'єднаннями, що створюються на їх грунті, але в системі останніх «іншоцивілізаційні додатки» (як Мексика або Греція) відіграють підпорядковану роль. Є.ц. виступає найрозвиненішим центром і провідною силою як у межах макрохристиян. цивілізаційного світу, так і на планеті в цілому. Обидві її провідні субцивілізації разом з Японією утворюють, за Є.Валлерстайном, «світ-системне ядро», хоча нові члени ЄС, Піренейські д-ви, більша ч. країн Центр. Європи та країни Балтії, за термінологією цього дослідника, належать скоріше до категорії напівпериферійних. Є.ц. як «багата Північ» за рівнем соціально-екон. розвитку, дотриманням прав людини та громадян. свобод, якістю життя тощо є протилежністю «бідного Півдня». Водночас у сучасному світі вона співіснує та інтенсивно взаємодіє не лише з найближчими до неї східнослов'янсько-православною та латиноамериканською цивілізаціями в межах макрохристиян. світу, а й з країнами мусульмансько-афроазійської, інд.-південноазійської, китайсько-східноазійської та япон.-океанійської цивілізацій, з тропічноафр. цивілізаційною спільністю та трансцивілізаційною спільнотою Пд.-Сх. Азії. Япон.-океанійська цивілізація, гол. чин. в особі своєї провідної сили — Японії, вийшла на рівень інформаційного сусп-ва паралельно з найрозвиненішими країнами Є.ц. Останніми роками на Далекому Сх. — в Японії, Пд. Кореї, Тайвані, Китаї (в останньому — переважно через свої примор. провінції та Сянган) — складається паралельний Є.ц. світ. центр випереджаючого розвитку, який у перспективі має утворити альтернативний, перш за все в екон. відношенні, Заходу центр світ. домінування.

Україна впродовж своєї історії певний час (різний для окремих її земель), переважно (2-га пол. 16 — 1-ша пол. 17 ст.) або частково (2-га пол. 17 — 1-ша пол. 20 ст.) входячи до складу центр.-східноєвроп. (Річ Посполита) та центральноєвроп. д-в (Австрія, Австрійс. імперія (з 1867 — *Австро-Угорщина*), Польща і *Чехословаччина* у період між двома світовими війнами), була причетна до життя, розвитку, к-ри Є.ц. і нині прагне до неї долучитися.

Літ.: *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе. СПб., 1898; *Кареев Н.И.* История Западной Европы в Новое время, т. 1—7. СПб.—Пг., 1891—1920; *Фридлянд Ц.* История Западной Европы, ч. 1—2. Х., 1928; *Зомбарт В.* Современный капитализм, т. 1—3. М.—Л., 1929—31; История XIX века, т. 1—8. М., 1938—39; *Rostow W.W.* The process of economic growth. New York, 1967; *Polany K.* Primitive, Archaic and Modern Economics. New York, 1968; *Bell D.* Coming of Post-Industrial Society. New York, 1973; *Гердер И.Г.* Идеи к философии истории человечества. М., 1977; *Wallerstein J.* The Modern World Systems, v. 1—2. New York, 1974—80; *Bell D.* The Framework of the Information Society. Oxford, 1980; *Wallerstein J.* The Politics of the World Economy. Cambridge, 1984; *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм: XV—XVIII вв., т. 1—3. М., 1986—92; История Европы, т. 1—8. М., 1988—99; *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. М., 1991; *Замошкин Ю.А.* Вызовы цивилизации и опыт США. История, психология, политика. М., 1991; *Зарин В.А.* Запад и Восток в мировой истории XIV—XIX вв. Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка. М., 1991; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991; *Шлезингер А.М.* Циклы американской истории. М., 1992; *Гегель Г.В.* Философия истории. СПб., 1993; *Померанц Г.С.* Лекции по философии истории. М., 1993; *Шпенглер О.* Закат Европы. М., 1993; *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. К., 1994; *Його ж.* Избранное. Образ общества. М., 1994; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; *Маркузе Г.* Одномерный человек. М., 1994; *Зиновьев А.А.* Запад. Феномен западнизма. М., 1995; *Иноземцев В.Л.* К теории постэкономической общественной формации. М., 1995; *Тарнас Р.* История западного мышления. М., 1995; *Ткаченко В.М., Реєнт О.П.* Україна: на межі цивілізацій. К., 1995; *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Його ж.* Цивилизация перед судом истории. М.—СПб., 1995; *Кристол И.* В конце II тысячелетия. Размышления о западной цивилизации. М., 1996; *Кульпин Э.С.* Бифуркация Запад—Восток. М., 1996; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 1996; *Вебер М.* Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., 1998; Глобалізаційні трансформації і стратегії розвитку. К., 1998; *Иноземцев В.Л.* За пределами экономического общества. М., 1998; *Його ж.* Расколотая цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. М., 1999; *Пахомов Ю.Н. и др.* Пути и перепутья современной цивилизации. К., 2000; Глобалізація і безпека розвитку. К., 2001; *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. К., 2002; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации. Философский анализ. К., 2002; *Пахомов Ю.Н. и др.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. К., 2002; *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. К., 2002; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций. М., 2003; *Фокуяма Ф.* Конец истории и последний человек. М., 2004.

Ю.В. Павленко.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ЕКОНОМІ́ЧНА КОМІ́СІЯ (ЄЕК) — одна з п'яти регіональних екон. комісій *Організації Об'єднаних Націй*, яка має сприяти екон. й соціальному розвитку європ. країн, зміцненню наук.-тех. зв'язків між ними, розширенню співробітництва з д-вами ін. регіонів світу. Ідея створення ЄЕК виникла в процесі співробітництва країн *антигітлерівської коаліції*. Комісія почала працювати 28 берез. 1947. Секретаріат комісії — у м. Женева (Швейцарія). Щорічно в квіт. відбуваються робочі сесії. Членами комісії є всі європ. країни, а також США, Канада, Ізраїль, азійські республіки колиш. *СРСР*. УРСР як складова СРСР

приєднувалася до міжнар. угод у рамках ЄЕК, але не брала участі в роботі к-ту з розвитку зовн. торгівлі. Укр. представники займали керівні посади в деяких допоміжних органах ЄЕК, зокрема обиралися на посади заст. голови к-ту з чорної металургії (1967—69), заст. голови (1964—65 та 1973—74) та голови (1975—76) к-ту з житлового питання, буд-ва та містобудування, голови к-ту з с. госп-ва (1981—82).

Літ: Українська РСР у міжнародних організаціях. К., 1984; *Гуменко Б.І.* Основи дипломатичної та консульської служби. К., 1998.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПÉЙСЬКА ІНТЕГРÁЦІЯ — складний та суперечливий соціально-екон. процес налагодження тісного співробітництва європ. *держав*. Є одним із проявів провідної тенденції сучасного істор. розвитку — посилення всебічної взаємозалежності д-в, передусім в екон. сфері, та подальшого зближення цивілізаційно споріднених (див. *Цивілізація*) нац. спільнот.

Дослідники Є.і. не мають єдиної концепції її поступу. Тривають дискусії щодо визначення моменту її початку, геогр. меж, етапів та кінцевої мети.

Більшість істориків вважають, що поворотним моментом у формуванні істор. тенденції до тіснішої співпраці народів Європи стали події *Першої світової війни*. Після 1918 чимало представників європ. політ. *еліти* дійшли висновку, що причиною розпалювання новітніх «європейських громадянських війн» є певні структури нац. д-в, які провокують міжнаціональні конфлікти, і в першу чергу ті, що пов'язані з ідеологією радикального націоналізму (див. *Націоналізм*). Ефективно протистояти «силам війни», на думку цих політиків, могли лише сили, які б орієнтувалися на об'єднання європ. д-в. Одним з перших, хто почав пропагувати ідею об'єднання європ. д-в, був австрійс. граф Р.Куденхове-Калергі. У праці «Пан-Європа» він, зокрема, писав, що умовою виживання Європ. континенту в міжнар. системі, де домінують США, Брит. імперія, Росія (*СРСР*) та Китай, є реалізація проекту створення Європ. Союзу. 1923 прибічники даного проекту, що зібрались у *Відні* з ініціативи Р.Куденхове-Калергі, започаткували пан'європейський рух. Проте в 1920—30-ті рр. цей рух, незважаючи на належність до нього таких харизматичних політиків, як чех Т.-Г.*Масарик*, француз А.Бріан, колиш. голова рос. *Тимчасового уряду* О.*Керенський* та ін., не зміг сформувати потужної загальноєвроп. тенденції, яка була б здатна протистояти ін. тенденції — поширенню практики подолання наслідків тогочасної екон. депресії авторитарними засобами (див. *Авторитарні режими*).

Після *Другої світової війни* вже не лише окремі представники еліт європ. країн (як лідер Консервативної партії Великої Британії У.*Черчілль*: він пропонував об'єднати західноєвроп. народи в Сполучені Штати Європи), а й широкі кола громадськості почали активно підтримувати ідею побудови відносин між європ. країнами на якісно новому рівні. Крім того, до пошуку ефективних форм співпраці західноєвроп. д-ви спонукала економічна і політична необхідність конкурувати з СРСР та США. Посиленню консолідації зусиль сприяв також досвід міждерж. співробітництва в процесі реалізації плану Дж.Маршалла (1947) з відродження зруйнованих у ході II світ. війни нац. економік західноєвроп. д-в. Предметом сусп. дискусій стало обговорення форм та механізмів Є.і. Розглядалися можливості: а) створення мережі загальноєвроп. регіональних інституцій консультативного характеру, б) формування наддерж. орг-цій з широкими повноваженнями, в) об'єднання д-в у федерацію.

На поч. 1950-х рр. у питаннях політики реалізації Є.і. стали домінувати 2 осн. підходи. Один з них був орієнтований на використання суто ліберальних інструментів інтеграції, яка, на думку його прихильників, могла найкраще розвиватися лише тоді, коли була б наслідком зняття перешкод для вільної торгівлі. Натомість прибічники ін. підходу віддавали перевагу принципу активного впливу політики на економіку та створенню для цього відповідних міжнар. інституцій з наднац. повноваженнями.

Вперше процес Є.і. набув інституційного оформлення на рівні екон. інтеграції в межах однієї галузі. 18 квіт. 1951 6 д-в — Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Італія, ФРН і Франція — створили Європ. об-ня вугілля і сталі (ЄОВС). Поступово цей процес вийшов на більш високі рівні міждержавного погодження фінансової, податкової, інвестиційної, пром. та соціальної політики, до нього залучалися все нові й нові учасники.

Такими етапними рівнями інтеграції були: зона вільної торгівлі (1957), спільний ринок (1968), митний та екон. союз (1992), етап конвергенції нац. економік (2002).

Зближення нац. екон. систем створило передумову для посилення тенденцій до ширшої політ. Є.і., яка потребувала відмови нац. д-в від частки суверенітету на користь наднац. інституцій. Спільні соціокульт. цінності та взаємодія *громадянських суспільств* європ. країн стали підґрунтям для порозуміння між нац. елітами країн-учасниць процесу Є.і.

25 берез. 1957 члени ЄОВС підписали в Римі (Італія) договір про утворення Європ. екон. співтовариства (ЄЕС) та Європ. співтовариства з атомної енергії (Євратом). Рим. договір набув чинності 1 січ. 1958. Велика Британія спочатку була проти поглиблення політ. складової Є.і. і тому 20 листоп. 1959 ініціювала утворення разом із Австрією, Данією, Норвегією, Португалією, Швецією та Швейцарією Європ. асоц. вільної торгівлі (ЄАВТ; набула чинності 3 трав. 1960). Однак уже 1973 Велика Британія, Данія та Ірландія вступили до ЄЕС. (Впродовж 1990-х рр. між ЄЕС та ЄАВТ було укладено угоду про принципи поглиблення екон. та політ. співпраці.)

1974 відбулося об'єднання ЄОВС, ЄЕС та Євратому.

1981 до ЄЕС приєдналася Греція, 1986 — Португалія та Іспанія. Кількісне збільшення чисельності країн-членів ЄЕС спонукало європ. політиків до перегляду принципів Є.і. 28 лют. 1986 було підписано Єдиний європ. акт, який відкрив шлях до поглиблення Є.і. Цей акт затвердив також прапор ЄЕС — блакитне полотнище з жовтими зірками (їх було на той час 12 — за кількістю країн-членів ЄЕС), розташованими колом, та гімн — для нього

було вибрано «Оду радості» Л. ван Бетховена. 7 лют. 1992 — укладений Маастрихтський договір, після ратифікації якого 1993 було створено *Європейський Союз*. 1995 чл. ЄС стали Австрія, Швеція та Фінляндія.

Надалі Є.і. почала розвиватися за принципом «різних швидкостей»: до тих чи ін. уже досягнутих рівнів співпраці країн-членів ЄС ін. країни могли приєднуватися в процесі виконання ними вимог, визначених для відповідних рівнів інтеграції. Це дало можливість ЄС, по-перше, і далі розширюватися, а по-друге, поглиблювати екон. інтеграцію між країнами, що вже тривалий час були його членами. Саме завдяки такій політиці в рамках ЄС 1 січ. 1999 було утворено Монетарний союз, а 1 трав. 2004 до ЄС прийнято Естонію, Кіпр (грец. ч.), Латвію, Литву, Мальту, Польщу, Словаччину, Словенію, Угорщину, Чехію.

На поч. 21 ст. серед європ. політ. та екон. *еліт* існують різні точки зору на перспективи Є.і. «Європейські скептики» вважають, що одночасне розв'язання проблем консолідації ЄС та подальшого його розширення призведе до небезпечних кризових явищ. На їхню думку, нове розширення ЄС, по-перше, уповільнить зближення рівнів життя нас., яке мешкає в країнах-членах ЄС, по-друге, загальмує процес розширення Монетарного союзу; по-третє, унеможливить поглиблення політ. інтеграції.

Натомість «європейські оптимісти» вважають, що практикування принципу «багатьох швидкостей» і надалі є цілком виправданим. На їхню думку, країни «ядра» ЄС, до яких належить «шістка», що 1957 започаткувала Європ. співтовариство, можуть зосередитися на створенні федеративного або конфедеративного міждерж. союзу, а ті європ. країни, які ще не є чл. ЄС, можуть приєднуватися до союзу на тих чи ін. менш високих рівнях інтеграції. За прогнозом Брюссельського центру політ. досліджень європ. інтеграції, до 2009 можливим є вступ до ЄС Ісландії, Норвегії, Болгарії, Румунії, Хорватії, до 2015 чл. ЄС можуть стати Швейцарія, Македонія, Туреччина, до 2020 до ЄС зможуть вступити Албанія, Сербія і Чорногорія, Боснія і Герцеговина, а після 2025 — Білорусь, Україна, Молдова. На сьогодні зазначені країни зараховані до категорії «особливих сусідів» ЄС, відносини з ними мають будуватися за програмами «спеціального партнерства».

Приміщення Європейської комісії. Брюссель.

Після здобуття 1991 Україною державної незалежності її усталені екон. зв'язки з колишніми республіками СРСР підштовхували кер-во укр. д-ви в першу чергу до налагодження відносин з д-вами, що утворилися на пострадянському просторі (див. *Співдружність Незалежних Держав*, *ГУУАМ*). Водночас необхідність впровадження нових технологій, інтеграції у світ. економіку, пошуку нових ринків збуту для укр. виробників товарів і послуг спонукувала укр. кер-во до проголошення багатовекторного зовнішньополіт. курсу, який мав забезпечити укр. присутність у всіх геополіт. процесах, де був наявним укр. нац. інтерес. Найбільшою мірою такий інтерес був наявним у процесах Є.і.

2004 ЄС став зх. сусідом України. Водночас посилилися спроби Росії (сх. сусіда України) реалізувати проект євразійської інтеграції (див. *Євразійське економічне співтовариство*). Україна змушена була приєднатися до процесу створення *Єдиного економічного простору* (ЄЕП) разом з РФ, Білоруссю та Казахстаном. Прихильники моделі євразійської інтеграції ставили перед Україною завдання забезпечити розвиток ЄЕП на принципах та цінностях, які свого часу гарантували ефективний розвиток процесу Є.і. Критики цього курсу наголошували, що одночасна участь України в двох геополітично полярних інтеграційних угрупованнях — ЄС і ЄЕП — є неможливою.

2005 нове кер-во укр. д-ви беззаперечним пріоритетом для України визначило курс на прискорене приєднання України до процесів європ. інтеграції.

Літ.: *Чубарьян А.* Европейская идея в истории. Проблемы войны и мира. М., 1987; *Шпэт Л.* 1992: мечта о Европе. М., 1993; История европейской интеграции (1945—1994 гг.). В кн.: Итоговые материалы международной конференции. М., 1995; *Медведев Л.*, *Синдеев А.* История западноевропейской интеграции (40—90-е гг. XX века). Тверь, 1999; История европейской интеграции. М., 2000; *Борко Ю.* От европейской идеи — к единой Европе. М., 2003; *Панарин А.* Стратегическая нестабильность в XXI веке. М., 2003.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА КОМІ́СІЯ, ЄК (англ. — European Commision, EC) — гол. наднац. орган виконавчої влади *Європейського Союзу*. Створений 1958 після набуття чинності Римського договору (1957) про об'єднання провідних структур *європейської інтеграції*: Європ. Співтовариства, Європ. об-ня вугілля і сталі, Євратому та виникнення Європ. екон. співтовариства. Головами ЄК були: В.Хальштейн (ФРН; 1958—68); Ж.Рей (Бельгія; 1968—70); Ф.-М.Мальфатті (Італія; 1970—72); С.Маншольт (Нідерланди; 1972—73); Ф.-Х.Ортолі (Франція; 1973—77); П.Дженкінс (Велика Британія; 1977—78); Г.Торн (Велике герцогство Люксембург; 1978—85); Ж.Делор (Франція; 1985—95); Ж.Сантер (Велике герцогство Люксембург; 1995—99); Р.Проді (Італія; 1999—04); Ж.Баррозу (Португалія; від 2004). Правовою основою діяльності ЄК на нинішньому етапі є Маастрихтський (1992), Амстердамський (1997) та Ніццький (2000) договори, які визначили склад, структуру та повноваження ЄК.

Комісія є незалежною від впливу нац. урядів, приймає колегіальні рішення та несе відповідальність перед *Європейським парламентом*. Складається з 20 європ. комісарів, у т. ч. голови ЄС та двох його заступників. Після розширення ЄС з метою збереження ефективності в процесі розробки, прийняття та реалізації рішень було вирішено відмовитися від практики представ-

ництва в ЄК від кожної країни. В секретаріаті працює 16 тис. службовців зі всіх країн-членів ЄС. Структурно ЄК складається з 22 гол. управлінь. Документообіг після розширення ЄС до 25 країн-членів здійснюється 22 офіц. мовами. Всі європ. комісари призначаються за спільною згодою урядами держав-членів на строк 5 років з правом переобрання. Комісари не мають права давати інструкції будь-якому нац. уряду або одержувати інструкції від них, вони зобов'язані зберігати конфіденційність інформації.

ЄК має наглядати за виконанням інтеграційних угод, подавати відповідні рекомендації, вносити пропозиції ін. органам ЄС, контролювати рішення зустрічей глав д-в та урядів ЄС, вести переговори на міжнар. арені, керувати повсякденною діяльністю ЄС. Несе відповідальність перед Європарламентом, який може висловити їй недовіру й зобов'язати комісарів колективно піти у відставку. ЄК має право законодавчої ініціативи. Голова ЄК призначається рішенням Європарламенту та несе відповідальність за діяльність ЄК перед цим представницьким органом. Щорічно ЄК представляє на розгляд Європарламенту відповідну програму своєї діяльності. Окремі європ. комісари можуть бути відкликані за рішенням Суду ЄС.

У структурі ЄК функціонують європ. комісари: із зовн. зносин Євросоюзу; фінансових питань та функціонування Монетарного союзу; внутр. спільного ринку; пром-сті; вільної конкуренції; зайнятості та соціальних питань; с. госп-ва та риболовства; транспорту; інформації; комунікацій та к-ри; навколишнього середовища та ядерної безпеки; науки та новітніх технологій; регіональної політики; енергетики; аудиту та фінансового контролю; митних питань; статистики. ЄК, як правило, засідає у Брюсселі (Бельгія) раз на тиждень (щосереди). Рішення готуються комісаром відповідної сфери компетенції за участю секретаріату ЄК. Рішення вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало не менше 11 із 20 європ. комісарів.

ЄК веде переговори з країнами-кандидатами на вступ до ЄС і укладає відповідні угоди про вступ. ЄК є важливою інституцією ЄС, з якою виконавча влада України розв'язує питання розвитку партнерства і співробітництва. В жовт. 1993 було відкрито представництво ЄК в Україні.

Літ.: *Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу. К., 1995; *Ильин Ю.Д.* История и право Европейского Союза. Х., 1998; Європейський Союз. Словник-довідник. К., 2001; *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К., 2001; 2005; *Копейка В.В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. К., 2005.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ ПРО ЗА́ХИСТ ПРАВ І ОСНОВНИ́Х СВОБО́Д ЛЮДИ́НИ 1950 та Європейський суд. Конвенція була відкрита для підписання 4 листоп. 1950, набула чинності 3 верес. 1953. Вона запровадила судовий механізм захисту визнаних міжнар. правом заг. стандартів політ., екон., соціальних і культ. прав та свобод людини в країнах-членах *Ради Європи*. Витрати на роботу суду фінансуються з внесків країн-членів Ради Європи. Звернутися до Європ. суду з прав людини можна тоді, коли вичерпані всі засоби нац. правового захисту прав людини. Скарга повинна подаватися мовою нац. судочинства, до неї обов'язково додаються рішення всіх суд. інстанцій. Термін розгляду справи — у середньому 3—5 років. Україна, ставши 9 листоп. 1995 чл. Ради Європи, взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень названої конвенції. 23 квіт. 1998 КМ України ухвалив постанову «Про уповноваженого у справах дотримання конвенції 1950 р. "Про захист прав і основних свобод людини"». В листоп. 1998 Європ. суд з прав людини та Європ. комісія з прав людини були об'єднані в новий постійно діючий орган — Європ. суд. До складу Європ. суду увійшов представник України, який бере участь у засіданнях вищої палати суду при розгляді справ за позовами укр. громадян.

Літ.: *Энтин М.Л.* Международные гарантии прав человека: Практика Совета Европы. М., 1992; *Дженіс М. та ін.* Європейське право у галузі прав людини. Джерела і практика застосування. К., 1997.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА РА́ДА, ЄР (англ. — European Council; EC) — гол. політ. орган *Європейського Союзу*. Членами ЄР є глави держав і урядів країн ЄС, а також голова *Європейської комісії*; їх заступниками — відповідно міністри закорд. справ і один із членів Європ. комісії. За Маастрихтським договором 1992 ЄР визначає необхідні загальнополіт. орієнтири розвитку ЄС. Вона, зокрема, виробляє спільну зовнішню політику ЄС, заг. заходи співробітництва держав-членів у галузях економіки, безпеки, внутр. справ, юстиції тощо.

ЄР збирається на свої засідання не менше двох разів на рік. Головує на засіданні представник д-ви-члена ЄС, який на даний час є головою Ради ЄС. Рішення, як правило, приймаються консенсусом.

Штаб-квартира — у м. Страсбург (Франція).

Ю.С. Шемшученко.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА СОЦІА́ЛЬНА ХА́РТІЯ 1961. Відкрита для підписання в квіт. 1961, набула чинності 26 лют. 1965. Визначає соціальну орієнтацію екон. розвитку європ. країн. Фіксує високі матеріальні стандарти життя, які можуть бути досягнуті в умовах ефективного функціонування соціально спрямованої ринкової економіки, взаємодії держ. органів влади, підприємців та найманих працівників у вирішенні суперечливих питань організації сучасних форм вир-ва. Хартія закріплює за робітниками широкі соціальні права (на дотримання високих стандартів техніки безпеки, відпочинок, страхування на випадок безробіття, пенсійне забезпечення, рівність жінок та чоловіків в оплаті однакової праці, законний страйк і т. ін.), вона також встановлює взаємні зобов'язання соціальних партнерів.

Приміщення Представництва Європейської комісії в Україні. Київ.

Є.с.х. є втіленням ідеалів європ. с.-д. руху. На початок 21 ст. її підписали більшість д-в-членів *Ради Європи.*

Конституція України 1996 фіксує найважливіші гарантії Є.с.х., однак повне їх дотримання можливе лише за умов істотного наближення рівня життя в Україні до європ. стандартів.

Літ.: Европа и вызовы XXI века. М., 1993; *Попович М.В.* Європа-Україна: праві і ліві. К., 1996.

А.Ю. Мартинов.

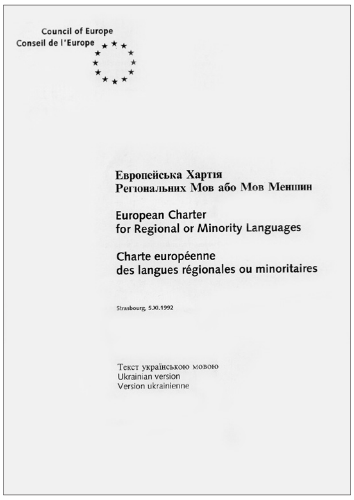
ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ХА́РТІЯ МІСЦЕ́ВОГО САМОВРЯДУВА́ННЯ 1985. Відкрита для підписання 15 жовт. 1985, набула чинності 1 верес. 1988. Україна ратифікувала хартію 15 лип. 1997. Хартія визначає осн. принципи та механізми дії самоврядних органів влади в д-вах-членах *Ради Європи.* Децентралізація влади, застосування принципу субсидіарності (вирішення конкретних проблем на найближчому до повсякденних потреб людей щаблі влади) є гол. ідеєю хартії. Документ фіксує політ. та екон. права місц. самоврядування, його незалежність від центр. влади, його обов'язок захищати громадян від зловживань з боку нац. та пан'європ. бюрократії.

Конституція України 1996 закріпила осн. правові принципи функціонування механізму організації влади, зафіксовані в хартії. 1997—99 було прийнято Закон про місц. держ. адміністрації, Закон про статус столиці України м. Київ, Конституцію АР Крим. 28 травня 1998 Конгрес місц. та регіональних влад Ради Європи ухвалив «Рекомендації з місцевої та регіональної демократії в Україні». Складний процес узгодження вітчизн. законодавства з положеннями хартії триває.

Літ.: Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. К., 1996; *Мармазов В.Є., Піляєв І.С.* Україна в політико-правовому полі Ради Європи: досвід і проблеми. К., 1999.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКА ХА́РТІЯ РЕГІОНА́ЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИ́Н 1992 — акт *Ради Європи.* Підписана 5 листоп. 1992 д-вами-членами Ради Європи. Україна ратифікувала хартію 15

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Страсбург, 1992. Текст українською мовою. Обкладинка видання Ради Європи.

трав. 2003. Д-ви, які її підписали, взяли на себе зобов'язання дотримуватись у своїй політиці, законодавстві та практиці принципів, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин.

Ідея і суть хартії викладені в ч. 3-й, яка містить статті 8—14, що складаються з 17 пунктів і 58 підпунктів, у яких визначені заходи, спрямовані на використання регіональних мов або мов меншин у сусп. житті. За умовами хартії, її учасники зобов'язані застосувати в нац. законодавстві не менше 35 з вказаних у статтях 8—14 пунктів і підпунктів, причому не менше, як по 3 зі статей 8-ї (забезпечення громадянам можливості регіональними мовами або мовами меншин проходити дошкільне навчання, здобувати цими мовами початкову, середню, професійно-технічну, університетську та ін. вищу освіти; забезпечення можливостей вивчати ці мови) та 12-ї (заохочення і сприяння культ. діяльності, яка виявляється у формах, що потребують використання регіональних мов або мов меншин), та не менше, як по пункту зі статей 9-ї (забезпечення можливостей застосовувати відповідні мови в судочинстві), 10-ї (використання відповідних мов у адм. органах і при наданні сусп. послуг), 11-ї (забезпечення можливостей для розповсюдження інформації цими мовами) і 13-ї (заборона на обмеження використовувати ці мови в екон. і соціальному житті). Прийняття хартії стало важливим кроком на шляху до вдосконалення міжнар. стандартів у питаннях захисту прав нац. меншин.

Літ.: Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини, вип. 21. К., 1998; *Мармазов В.Є., Піляєв І.С.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи. К., 1999.

О.М. Майборода.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ БАНК РЕКОНСТРУ́КЦІЇ ТА РО́ЗВИТКУ, ЄБРР (англ. — European Bank of Reconstruction and Development; EBRD) — міжурядова фінансова орг-ція. Ств. на основі угоди від 29 травня 1990, яку підписали 40 д-в, з ініціативи тодішнього голови Центр. банку Франції Ж.Атталі, який став першим президентом ЄБРР. Метою діяльності ЄБРР є фінансування кредитних проектів задля сприяння проведенню радикальних екон. реформ в умовах переходу до ринкової економіки в постсоціаліст. країнах. Статутний фонд ЄБРР утворили внески 59 країн та *Європейського Союзу.* В квіт. 1991 ЄБРР відкрив штаб-квартиру в Лондоні (Велика Британія). ЄБРР має триступеневу систему управління, що передбачає здійснення керівних функцій Радою керуючих, Радою директорів і президентом, якого обирає Рада керуючих на 4 роки.

Україна є чл. ЄБРР з 1994. 13 груд. 1995 Україна та ЄБРР підписали Меморандум про взаєморозуміння в питанні закриття ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). В квіт. 1996 «велика сімка» провідних індустріальних країн Заходу прийняла рішення про фінансування через ЄБРР добудови енергоблоків на Хмельн. АЕС та Рівнен. АЕС і реалізацію до 2000 проекту реконструкції низки теплових електростанцій в Україні. У трав. 1998 у *Києві* проходила чергова щорічна сесія Ради керуючих ЄБРР. Були розроблені проекти реструктуризації вітчизн. енергетичного сектору, реформування економіки України, підписані дві грантові угоди на 120 млн дол. США для реалізації програми «Укриття» на ЧАЕС та протокол про створення державної фірми «Укреско», метою якої є впровадження енергозберігаючих технологій у вітчизн. виробництво.

Літ.: *Ершов М.В.* Валютно-финансовые механизмы в современном мире. М., 2000.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ ПАРЛА́МЕНТ (англ. — European Parliament, франц. — Parlement Européen), **Європарламент** (Europarliament, Europarlement) — консультативний і рекомендаційний орган спочатку Європ. екон. спів-т-ва (ЄЕС), а від 1992 — *Європейського Союзу*. Його найдавнішим попередником була Заг. асамблея Європ. об-ня вугілля і сталі (ЄОВС). З утворенням 1957 Європ. екон. співт-ва та Європ. т-ва з атомної енергії (Євратом) було вирішено створити одну асамблею для всіх 3-х співтовариств — ЄОВС, ЄЕС та Євратома. Спочатку вона називалась Європ. парламентською асамблеєю, а з 1962 — Є.п.

Від 1979 вибори до Європарламенту почали відбуватися шляхом прямого і заг. голосування нас. всіх д-в-членів ЄЕС. Юрид. основою для цього став Акт про вибори представників до Європарламенту шляхом прямих і заг. виборів. (Основні положення про діяльність тогочасного Є.п. є чинними і для Європарламенту ЄС.) Встановлювався 5-річний термін повноважень депутатів Європарламенту. Членами Європарламенту могли бути депутати нац. парламентів д-в-членів ЄЕС (від 1992 — ЄС), але ними не могли бути: міністри д-в-членів, європ. комісари (члени *Європейської комісії*), члени суду ЄЕС (ЄС) у м. Люксембург (Велике герцогство Люксембург), службові особи інституцій Європарламенту.

Після 1 січ. 1995 кількість депутатів Європарламенту збільшилася від 567 (1994) до 626 (1999) у зв'язку з прийняттям до нього Австрії, Фінляндії та Швеції. Представництво д-в-членів Європарламенту скликань 1994—99 та 1999—2004 розподілялося за такою кількістю мандатів: Німеччина — 99, Франція, Італія і Велика Британія — по 87, Іспанія — 64, Нідерланди — 31, Бельгія, Греція і Португалія — по 25, Швеція — 22, Австрія — 21, Фінляндія і Данія — по 16, Ірландія — 15, Люксембург — 6. Об'єднання Німеччини привело до збільшення кількості депутатів цієї країни від 81 (скликання 1989—94) до 99 (скликання 1994—99), порушивши таким чином рівновагу між чотирма великими д-вами-членами ЄС.

Європарламент організовує свою роботу за аналогією з парламентом д-ви і має такі структури: президію в складі голови і 14 заступників; парламентські комісії, які готують проекти рішень; ген. секретаріат, який займається адм.-тех. питаннями. В Є.п. немає делегацій від д-в-членів і, відповідно, голосувань по делегаціях. Депутати об'єднуються на основі приналежності до тієї чи ін. парт. групи. В Європарламенті скликань 1994—99 та 1999—2004 було створено 9 таких груп (група партій європ. соціалістів, група європ. народної партії, група «зелених» та ін.); депутат може й не входити до жодної з груп. Групи мають певні прерогативи: власні ресурси, внесені до бюджету Європарламенту, окремий секретаріат. Представництво постійних комітетів Європарламенту розташоване в м. Брюссель (Бельгія), але його сесії, які проходять щомісяця впродовж одного тижня, проводяться в м. Страсбург (Франція). Секретаріат розміщений у м. Люксембург.

Європарламент до прийняття Єдиного європ. акта 1986 мав досить скромні права. Крім права одержання консультацій, він міг блокувати прийняття бюджету та вносити до нього поправки. Однак за Радою міністрів Європ. співтовариства зберігалося право ігнорувати його думку. Значно розширив повноваження Європарламенту Маастрихтський договір 1992, за яким у його відносини з ін. органами ЄС запроваджено механізм «процедури спільних рішень». Згідно з цією процедурою, якщо Європарламент у ході другого читання відхиляє пропозиції Ради міністрів переважною більшістю голосів, то Рада міністрів може прийняти їх тільки одноголосним рішенням. Ін. правом, яке поки що не використовувалося, є право розпуску Європейської комісії. Якщо парламент більшістю у $^2/_3$ голосів засудить діяльність Європ. комісії, остання в повному складі повинна піти у відставку. Правила голосування у Європарламенті залежать від характеру рішення, що має бути прийнятим. Бюдж. питання, проекти поправок повинні зібрати більшість голосів із заг. кількості 626 (од черв. 2004 — 682) членів парламенту, а пропозиції щодо самих змін — абсолютну більшість поданих голосів. Прийняття вотуму недовіри і відхилення бюджету потребують більшості із заг. числа 626 парламентарів і $^2/_3$ поданих голосів. Ст. 94 внутр. регламенту Європарламенту зазначає, що голосування звичайно відбувається за допомогою піднятої руки.

10—13 черв. 2004 у 25 країнах-членах ЄС відбулися вибори 682 депутатів Є.п. Представництво в Є.п. депутатів від д-в-членів ЄС розподілялося за квота-

Приміщення Європейського парламенту. Брюссель.

Приміщення Європейського парламенту. Страсбург.

Європейський парламент. Зал засідань. Страсбург.

ми, що визначалися відповідно до чисельності нас. Ці квоти були такими: Німеччина — 99; Велика Британія — 72; Франція — 72; Італія — 72; Іспанія — 50; Польща — 50; Нідерланди — 25; Греція — 22; Бельгія — 22; Чехія — 22; Угорщина — 20; Португалія — 20; Швеція — 18; Австрія — 17; Данія — 13; Фінляндія — 13; Словаччина — 13; Ірландія — 12; Литва — 12; Латвія — 8; Словенія — 7; Люксембург — 6; Естонія — 6; Кіпр (грец. ч.) — 6; Мальта — 5. За результатами виборів сформовано 8 політ. груп (фракцій) Європарламенту: група Європ. нар. партії (християн. демократи), група Партії європ. соціалістів (соціал-демократи), група Європ. партії лібералів, група Європ. зелених, конфедеративна група Європ. об'єднані ліві, група Союз за Європу націй, тех. група незалежних депутатів, група позафракційних депутатів.

Європарламент почав співпрацювати з *Верховною Радою України* 1992. Розвиток такої співпраці є важливою складовою політ. відносин України з ЄС. Осн. напрямом діалогу стала проблема розробки та реалізації програми адаптації укр. законодавства до норм і стандартів ЄС. При цьому парламентські аспекти взаємодії стали важливим інструментом погодження не лише інтересів української та європейської політ. *еліт*, а й форумом взаємодії між *громадянськими суспільствами*.

Літ.: *Крылова И.С.* Европейский парламент (Правовой статус). М., 1987; *Топорнин Б.Н.* Европейские сообщества: право и институты. М., 1992; *Борко Ю.* Что такое ЕС: некоторые основные сведения. М., 1995; *Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу. К., 1995; *Сиджански Д.* Федералистское будущее Европы: от Европейского Сообщества до Европейского Союза. М., 1998; История европейской интеграции. М., 2000; *Гоці С.* Урядування в об'єднаній Європі. К., 2003.

М.М. Микієвич, А.Ю. Мартинов.

Приміщення Ради Європейського Союзу. Брюссель.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З, ЄС (англ. — European Union; EU) — міжнар. політ.-екон. об'єднання європ. держав. Сформувався на основі Європ. екон. співтовариства, Європ. об'єднання вугілля і сталі та Європ. т-ва з атомної енергії. Правовою основою для такого об'єднання став Договір про ЄС, підписаний у лют. 1992 12 державами-членами 3-х зазначених Європейських співтовариств (Бельгією, Великою Британією, Грецією, Данією, Ірландією, Іспанією, Італією, Люксембургом, Нідерландами, Німеччиною, Португалією, Францією) у м. Маастрихт (Нідерланди). Згодом Маастрихтський договір було доповнено низкою протоколів та заяв з різних аспектів діяльності ЄС.

З точки зору норм класичного міжнар. права ЄС як такий поєднує в собі якості міжнар. орг-ції та *держави*. «Державницькими» є ті його функції, які передали йому його держави-члени, попередньо відмовившись здійснювати ці функції самостійно. Це стосується передусім компетенцій ЄС в галузях конкуренції та спільної торг. політики. Міжнар. юрид. статус ЄС дає об'єднанню можливість самостійно проводити дипломатичну діяльність на міжнар. арені. Принципи верховенства й прямої дії права ЄС щодо систем нац. прав країн-членів гарантують однорідність юрид. простору спільноти і також надають їй ознак державності федеративного типу.

ЄС став результатом майже 40-річного розвитку процесу інституціоналізації *європейської інтеграції.*

Впродовж 1-ї пол. 1990-х рр. країни-члени ЄС спрямовували свої дії на створення Монетарного союзу. Паралельно вирішувалося питання включення до ЄС нових членів. 1995 до ЄС приєдналися Австрія, Швеція та Фінляндія, але більшість норвежців та швейцарців висловилися проти членства в ЄС. У тому ж 1995 набули чинності Шенгенські угоди (1985), які забезпечили політико-правові умови створення Шенгенського безвізового простору для громадян країн-членів ЄС (у межах цього простору передбачено вільне пересування робочої сили та надання послуг). 1 січ. 1999 було створено Монетарний союз ЄС. Його членами, однак, не стали Велика Британія, Данія, Швеція, Греція (остання приєдналася до союзу 2001). 2002 єдина грошова одиниця *євро* була введена в готівковий обіг.

У грудні 2000 у м. Ніцца (Франція) на зустрічі Ради глав д-в 15 країн-членів ЄС та 10 країн-кандидатів у члени ЄС було підписано Ніццький договір, що фактично започаткував процес розробки Конституції ЄС. Навесні 2002 розпочалася робота Конституційного конвенту. В червні 2003 Рада глав держав-членів ЄС затвердила проект Конституції.

1 трав. 2004 членами ЄС стали відразу 10 країн: Естонія, грец. ч. Кіпру, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Угорщина, Чехія.

29 жовт. 2004 у Римі було підписано першу Конституцію ЄС, яка набуде чинності лише після її ратифікації (нац. парламентами або референдумами) в кожній з 25 країн-членів ЄС.

Окрім низки соціально-екон. та внутрішньополіт. проблем, перед ЄС постала необхідність розбудови власних збройних сил. Першим викликом спільній зовн. політиці ЄС у питаннях світової безпеки стали балканські події. Під час бомбардувань *Югославії*, коли *НАТО*, кероване США, посвоєму вирішувало конфлікт між албанцями та сербами (1998—99) в автономному краї Косово, ЄС виявився неспроможним стати гарантом європ. безпеки. Нова криза в зовнішньополіт. діяльності ЄС виникла у зв'язку з ініційованим США поваленням в Іраку режиму Саддама Хусейна. Держави-члени та держави-кандидати в члени ЄС, безумовно підтримуючи курс на повсюдне встановлення демократії, мали різні підходи щодо практичного вирішення проблем демократизації світу. ЄС фактично розколовся на «нову» Європу, яка на чолі з Великою Британією та Польщею підтримала іракську політику США, орієнтовану на військове втручання у внутрішні проблеми Іраку, та «стару» Європу, яка на чолі з Францією та ФРН наголошувала на нелегітимності суто військ. вирішення іракської проблеми.

Відповіддю ЄС на ці виклики стало створення 2004 Європ. агентства з питань озброєнь та формування Європ. корпусу, покликаного виконувати миротворчі функції по всьому світу.

ЄС є найбільшим торг. партнером, інвестором і «донором» України. Політико-правові засади співробітництва ЄС з Україною були закладені *Договором про партнерство й співробітництво між Україною та Європейським Союзом 1994* (підписаний 14 черв. в Люксембурзі; набув чинності 1 берез. 1998). Його положення в 2004 були поширені на 10 нових країн-членів ЄС.

У політ. сфері співробітництво здійснюється на рівні Ради співробітництва Україна—ЄС, регулярно відбуваються консультації у форматі Україна—«трійка» ЄС (така «трійка» країн складається з д-ви, яка головує в ЄС, д-ви, яка головувала в попередній термін, і д-ви, яка буде головувати у найближчі півроку). Впродовж 1997—2004 відбулося 8 засідань Ради співробітництва Україна—ЄС на найвищому рівні. 21 лют. 2005 підписано розрахований на три роки План дій Україна—ЄС.

План дій ЄС щодо України передбачає запровадження політики «спеціального сусідства». Пріоритетами в співпраці України та ЄС, крім екон. аспектів, є проведення регулярних консультацій з актуальних міжнар. проблем, з питань боротьби з організованою злочинністю та корупцією, запобігання нелегальній міграції, а також співробітництво в галузі к-ри й освіти.

Літ.: 1992 год: новый этап в истории западноевропейской интеграции. М., 1991; *Геген Д.* У лабіринті Європейського Союзу. К., 1995; *Василенко С.Д.* Європейський процес і Україна. Одеса, 1996; *Валовая Т.* Искушение Европы: Исторические профили. М., 1998; Заглядывая в XXI век: Европейский Союз и Содружество Независимых Государств. М., 1998; *Ильин Ю.Д.* История и право Европейского Союза. Учебное пособие. Х., 1998; История западноевропейской интеграции. Создание Европейского Союза (80—90-е гг. XX века). Тверь, 1999; На шляху до Європи: український досвід єврорегіонів. К., 2000; *Копійка В., Шинкаренко Т.* Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К., 2001; *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи. К., 2002; *Копійка В.В.* Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. К., 2005.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОПЕ́ЙСЬКО-АЗІА́ТСЬКИЙ ТРА́НСПОРТНИЙ КОРИДО́Р — один із найважливіших геополіт. (див. *Геополітика*) проектів поч. 21 ст., гол. метою якого є розбудова геостратегічних комунікативних зв'язків між двома частинами материка Євразія — Азією та Європою.

Осн. ініціатором розбудови євразійських транспортних коридорів є *Європейський Союз.* Зазначені коридори є стратегічними комунікаціями для європ. економіки. Тому ЄС 1991 затвердив програму TRACECA, що має залучити до розвитку транс'європ. магістралей на період до 2015 понад 90 млрд *євро*, які будуть спрямовані на модернізацію в країнах Центр., Сх. та Пд.-Сх. Європи 18 тис. км автомагістралей, 20 тис. км залізниць, 380 аеропортів, 13 мор. та 49 річкових портів.

Ще одним геополіт. гравцем на євразійських транспортних коридорах є США. Участь у зазначених проектах дає можливість США економічно контролювати транспортні товарні потоки між Європою та Росією та між Росією та Центр. Азією й Китаєм. Залучення амер. компаній до розвитку мережі транспортних коридорів у Сх. та Центр. Європі дає можливість США впливати на процес *європейської інтеграції.* Тим самим реалізується мета амер. стратегічного впливу на Євразію, що є чинником гегемонії США в новій системі міжнар. відносин.

Водночас транспортні шляхи, нафтогазопроводи та ін. комунікації лишаються важливим чинником встановлення міжнар. та міжцивілізаційного (див. *Цивілізація*) співробітництва. Вони здатні позитивно вплинути на вирівнювання показників екон. розвитку, підвищення якості життя депресивних країн та регіонів.

Протягом сторіч тер. України була важливою сполучною транзитною ланкою на євразійських шляхах. На поч. 21 ст. Україна є місцем перетину транс'європ. шосейних магістралей (до РФ, Центр. Азії, Кавказу, Китаю), нафтових та газових трубопроводів, залізничного, річкового (Дніпро, Дунай), повітряного та мор. транспорту.

Однією з осн. шосейних магістралей Є.-а.т.к. є європ. шосе № 5 Трієст(Італія)—Любляна (Словенія)—Будапешт(Угорщина)—*Київ—Москва.* Україна 2004 відновила судноплавство Кілійським гирлом Дунаю, реконструювавши судноплавний канал протока Бистра — *Вилкове.* Введена в експлуатацію сучасна автомагістраль *Одеса*—Київ.

За участі України, РФ та низки європ. країн з 2003 реалізується проект міжнар. газотранспортного консорціуму. Україна пропонує маршрут Тенгіз(Казахстан)—Баку(Азербайджан)—Супса (Грузія)—Одеса—Броди—Плоцьк (Польща). Зазначений маршрут дасть можливість замкнути нафтовий ринок по осі Каспійське—Чорне—Балтійське моря. Стратегічно важливе місце в мережі чорномор.-каспійських транспортних комунікацій посідає *Крим.* У верес. 1999 під час балт.-чорномор. саміту в *Ялті* було дано потужний політ. імпульс для створення Є.-а.т.к.

Крім транспортних коридорів Схід—Захід, істотне значення для глобальної економіки 21 ст. матимуть напрямки Північ—Південь. Територією України проходять транспортні маршрути Чорномор.-Балт. сполучення, які з'єднують балт. та прикаспійський регіони. Завдяки цьому Україна об'єктивно перетворюється на перехрестя ключових магістралей 3-го тис. Зважаючи на це, її уразливість як країни, по тер. якої проходить (за термінологією А.-Дж.*Тойнбі*) «цивілізаційний розлам» (між *євроатлантичною цивілізацією* та східнослов'янсько-православною цивілізацією), може перетворитися на великий позитив. Але реалізація зазначеної моделі розвитку Є.-а.т.к. можлива лише за умов становлення нового світ. порядку не за сценарієм «зіткнення цивілізацій», а за функціональною моделлю міжцивілізаційного мирного діалогу.

Літ.: *Витвер И.А.* Историко-географическое введение в экономическую географию зарубежного мира. М., 1963; *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. М., 1999; *Дугин А.* Основы геополитики. М., 1999; Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско-Каспийском регионе: Материалы международной научной конференции. К., 1999; *Дергачов В.А.* Геополитика. К., 2000; *Колосов В.А., Мироненко Н.С.* Геополитика и политическая география. М., 2002; *Проді Р.* Задум об'єднаної Європи. К., 2002; *Удовик С.Л.*

І.Ф. Євсеєв.

К.О. Євстигнєєв.

Глобализация. Семиотические подходы. К., 2002; *Зленко А.М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. Х., 2003; *Кучма Л.Д.* Україна — не Росія. М., 2003; *Дугин А.* Проект «Евразия». М., 2004; *Кагарлицкий Б.* Периферийная империя: Россия и миросистема. М., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЄВРОРЕГІО́Н — юридично закріплена форма транскордонного регіонального співробітництва між територіальними громадами або органами держ. влади прикордонних регіонів кількох д-в зі спільним кордоном. Утворення Є. є засобом активізації транскордонного діалогу д-в-сусідів, формою пошуку ефективних шляхів співпраці самоврядних одиниць по різні боки кордонів. Перший Є. «Гронау» було створено 1958 на нім.-нідерланд. кордоні. Правові засади розвитку Є. визначені в Європ. рамковій конвенції про транскордонне співробітництво територіальних утворень та їх органів урядування (Мадрид, 1980). Україна приєдналася до Конвенції 1993. Транскордонне співробітництво регулюється також *Європейською хартією місцевого самоврядування 1985* (ратифікована *Верховною Радою України* 1997).

У загальноєвроп. системі пріоритетів Є. розглядається як інструмент інтеграції д-в через інтеграцію регіонів. Їх діяльність спрямовується на прискорення соціально-екон. розвитку регіонів і формування їх експортної спеціалізації, інфраструктурну підготовку для поглиблення співробітництва з *Європейським Союзом*, розвиток системи міжрегіональних зв'язків у сфері туризму, рекреації, охорони навколишнього природного середовища. Є. дають можливість розв'язувати проблеми нац. меншин, можуть бути засобом вирішення територіальних претензій. До транскордонної співпраці залучено понад 30 д-в, які утворили більше 70 єврорегіонів.

Україна бере участь у створенні Є. з 1993. В Є. «Карпати» увійшли пн. р-ни Румунії, кілька областей Угорщини, ч. Сх. Словаччини, ч. Підкарпатського воєводства Польщі, *Львівська область*, *Закарпатська область*, *Івано-Франківська область* і *Чернівецька область* України. 1995 створено Є. «Буг», до складу якого входять *Волинська область* України, частини тер. Польщі й Білорусі. В утворений 1998 Є. «Нижній Дунай» увійшли *Одеська область* України, повіт Кагул (Молдова), повіти Галац, Бреїла, Тульча (Румунія). В стадії формування перебуває Є. «Верхній Прут» з участю Румунії, Молдови, Чернів. обл. України. Україна розглядає інститут Є. як інструмент просторового розвитку і чинник процесу *європейської інтеграції*.

Літ.: На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. К., 2000; *Иванов И.Д.* Европа регионов. М., 1998; Будівництво нової Європи. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. Ужгород. 1997; *Ілько І.* Регіони Європи у транскордонному співробітництві: історичний досвід 70—90-х років XX ст. «Регіональні студії» (Ужгород), 2001, вип. 1.

Я.В. Верменич.

ЄВСЕ́ВІЄВЕ ЄВА́НГЕЛІЄ (Галицьке Євангеліє; про Галицьке (Крилоське) Євангеліє див. — *Крилоське Євангеліє*)**, як пам'ятка української мови** — переписфрагментів тексту зі старослов'ян. перекладу Євангелія від Іоанна, виконаний для церкви св. Іоанна поповичем Євсевієм (напевне, в *Галичі* (*давньому*) або, менш імовірно, в *Холмі*). У післямові до апракосу (збірка євангелієвських читань) заначена дата завершення переписування — 1283. Молодий писець підсвідомо привніс у манускрипт чимало характерних для *української мови* рис, передусім фонетичних, що виразно засвідчують відмінності укр. мови від ін. слов'ян. мов.

Євсевієве Євангеліє. 1283. Сторінка з заставкою та ініціалом.

Пам'ятку вперше опубліковано 2001 у *Києві* під назвою «Євсевієве Євангеліє 1283 року». Зберігається вона в Рос. держ. б-ці в *Москві* (шифр — М. 3168). Досліджувалася О.*Соболевським* (1898), Г.*Голоскевичем* (1914), В.Німчуком (2001).

Літ.: *Голоскевич Г.К.* Евсевиево евангелие 1283 года: опыт историко-филологического исследования. «Исследования по русскому языку», 1914, т. 3, вып. 2; *Німчук В.В.* Євсевієве Євангеліє 1283 р. як пам'ятка української мови. В кн.: Євсевієве Євангеліє 1283 року. К., 2001.

В.В. Німчук.

ЄВСЕ́ЄВ Іван Федорович (22.02.1912—07.07.1973) — історик, дослідник історії східноєвроп. країн. Д-р істор. н. (1966). Н. в с. Старий Салтів (нині с-ще міськ. типу Вовчанського р-ну Харків. обл.) в робітн. родині. Після закінчення Харків. юрид. ін-ту працював в урядових установах: Наркоматі юстиції, Президії ВР УРСР, РМ УРСР. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. 1951 захистив канд. дис. на тему: «Народні комітети Закарпатської України». Від 1954 — ст. н. с. від. нової та новітньої історії зарубіжних країн, від. історії і міжнар. відносин соціаліст. країн в Ін-ті історії АН УРСР. Докторська дис. на тему: «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки 1944—1960 рр.». Автор понад 50 наук. праць, серед них: «Народные комитеты Закарпатской области — органы государственной власти (1944—1945)» (Москва, 1954); «Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960)» (Київ, 1962). Нагороджений орденами Великої вітчизн. війни 2-го ст., «Знак Пошани», медалями.

П. у м. *Київ.*

Літ.: Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. К., 1998.

І.М. Мельникова.

ЄВСТИГНЄ́ЄВ Кирило Олексійович (17.02.1917—29.08.1996) — військ. діяч, ген.-майор авіації (1966). Двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Н. в с. Хохли (нині село Курганської обл., РФ). Закінчив Бійську військ. шк. пілотів (1941). Під час *Великої вітчиз-*

няної війни Радянського Союзу 1941—1945 — льотчик-інструктор у цій шк., з берез. 1943 — льотчик-винищувач, командир ланки, ескадрильї, заст. командира 240-го винищувального авіаполку на *Воронезькому фронті*, *Степовому фронті* й *Другому Українському фронті*. Здійснив 300 бойових вильотів, особисто збив 53 і в складі групи — 3 ворожих літаки. Після закінчення Військ.-повітряної акад. ім. М.Жуковського (1955) і Військ. акад. Генштабу (1960) — на відповідальних посадах Військ.-повітряних сил Рад. армії. Від 1972 — у запасі.

П. у м. *Москва* (РФ).

Тв.: Крылатая гвардия. М., 1982.

Літ.: Первая награда. В кн.: Золотые Звезды курганцев. Челябинск, 1975; *Середа И.* Крылья мужества. В кн.: Высоты мужества. Кишинев, 1975; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ЄВТИМО́ВИЧ Варфоломій Пимонович (1888—1950) — військ., громад. та політ. діяч, журналіст. Н. на Київщині в родині священика. Військ. службу розпочав 1912 у Миргород. полку в *Києві*. Закінчив Чугуївську військ. шк. (1914). Учасник *Першої світової війни*, брав участь у боях у *Галичині* в складі 1-го піх. Заамурського прикордонного полку. Протягом берез. 1917 займався організацією укр. війська, співпрацюючи з М.*Міхновським*. Повернувся на фронт, був поранений. Після видужання працював в укр. військ. навч. закладах Києва. В січ.—лют. 1918 брав участь у боях за Київ проти військ М.А.*Муравйова*. В квіт. того ж року — кер. Гол. шкільної управи Військ. мін-ва. Працював секретарем редакційно-термінологічної комісії з редагування військ. статутів та підручників, перекладав з рос. на укр. мову навч. посібники з військ. справи. З утворенням *Української Держави* входив до складу Вищої військ. ради. В груд. 1918 уклав і видав друком «Московсько-український словник для військових». Од квіт. до жовт. 1919 — старшина для доручень штабу Запоріз. групи *Армії Української Народної Республіки*, з берез. до груд. 1920 — нач. від. мілітарної підготовки нас. у штабі Армії УНР. Згодом виїхав до Польщі. 1924 разом з ін. старшинами організував Укр. воєнно-істор. т-во, увійшов до його управи й одночасно працював у редколегії його друкованого органу — час. «За державність». 1928 переїхав до м. Познань. Друкував свої статті з воєнно-істор. тематики в багатьох періодичних виданнях укр. еміграції. В журналах «Український ветеран» і «Немезіда» 1935 опублікував критичні матеріали про діяльність *Державного центру УНР на еміграції*. Входив до опозиційного щодо центру угруповання, за що його разом з ген. А.*Вовком*, Д.Дідченко-Задунайським, С.Сидоренко-Сапораєм і Б.Монкевичем польс. військ. спецслужба («двуйка») запропонувала Держ. центру УНР позбавити усякої грошової допомоги й помістила їх на невизначений термін до табору в *Березі Картузькій*. Після звільнення в січ. 1937 Є. продовжив журналістську діяльність, писав та видавав свої спогади.

П. у Німеччині.

Т.В. Вронська.

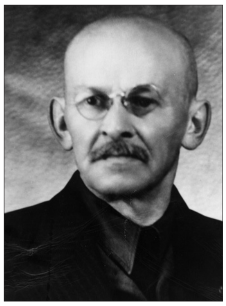
Є́ВТУХ Володимир Борисович (н. 14.07.1948) — історик, соціолог, дипломат, педагог, дослідник країн Зх. Європи й Пн. Америки, міжетнічних відносин, етносоціології. Д-р істор. н. (1989), чл.-кор. АН України (1992; від 1994 — НАН України). Н. в с. Зарічне (нині с-ще міськ. типу Рівнен. обл.). Закінчив Київ. ун-т (1971). 1971—74 — аспірант Ін-ту історії АН УРСР. 1975 захистив канд. дис. на тему: «Асиміляційні процеси та їх вплив на культуру української етнічної групи США і Канади (1945—1970)». 1974—78 — м. н. с. Ін-ту історії АН УРСР. 1978—90 — ст. н. с., пров. н. с. Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР. Захистив докторську дис. на тему: «Сучасні буржуазні концепції етносоціального розвитку США і Канади (критичний аналіз)». 1990—91 — зав. від. етнополітики й прогнозування Центру нац. відносин АН УРСР Ін-ту історії АН УРСР, 1991—95 — кер. Центру етносоціологічних та етнополіт. досліджень, заст. дир. з міжнар. зв'язків Ін-ту соціології НАН України. 1995—97 — міністр, голова Держ. к-ту в справах національностей та міграції, 1997—2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Італ. Республіці, на Мальті (за сумісництвом), в Сан-Маріно (за сумісництвом). Від 2001 — декан ф-ту соціології та психології Київ. ун-ту. Має дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного посланника України 2-го класу (1999). Нагороджений орденом Нестора-літописця УПЦ КП (1997). Почесний громадянин провінції Місьйонес та м. Апостолес (Аргентина, 1997). Автор понад 350 наук. праць.

Тв.: Українські етнічні групи США і Канади: Соціально-економічний аспект. К., 1980. Иммиграция и национальные отношения в истории Канады. В кн.: Проблемы историографии Канады. М., 1981; Историография национальных отношений в США и Канаде (60—70-е годы). К., 1982; Идеология национальных движений в полиэтнических странах капитала. В кн.: Рабочий класс и национальный вопрос в странах Западной Европы и Северной Америки. К., 1985; Концепция этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. К., 1991; Зберігаючи українську самобутність. К., 1992 [у співавт.]; Немцы в Украине: статус, этничность, миграционные установки: по результатам социологического исследования. К., 1993 [у співавт.]; Українці в Канаді. К., 1993 [у співавт.]; Німці в Україні (1920-ті — 1990-ті роки). К., 1994 [у співавт.]; Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. К., 2000; Проблеми етнонаціонального розвитку: світовий та український контекст. К., 2002; Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К., 2004 [у співавт.]; Закордонне українство. Навчальний посібник. К., 2005 [у співавт.].

Літ.: Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. К., 1998; Хто є хто в українській політиці. К., 1998; Хто є хто в Україні. К., 2001; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник, вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003.

О.О. Ковальчук.

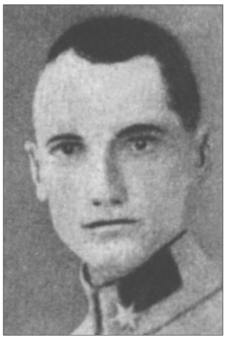
ЄВФИ́МІЯ ВОЛОДИ́МИРІВНА (р. н. невід. — 04.04.1139) — дочка черніг., переяслав. і київ. кн. *Володимира Мономаха*. 1112 вийшла заміж за немолодого вже угор. короля Коломана (п. 4 лют. 1114; див. *Арпади*). Бл. 1113 останній розлучився з Є.В. і відіслав її до батька. Там вона народила сина Бориса (не визнаного Коломаном), якого в 1130-х рр. вороги Бели II Сліпого (1131—41; небіж Коломана) збиралися посадити на угор. трон. Справжня причина розриву шлюбу невідома (звинувачення Є.В. в не-

В.П. Євтимович.

В.Б. Євтух.

Микола Євшан.

вірності з'явилося пізніше). Історики припускають, що справа полягала в зміні політичного курсу Володимира Мономаха, зокрема в зміні його ставлення до *Волині* (союзниці Угорщини) та *Візантії*.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

ЄВФИ́МІЯ ГЛІ́БІВНА (бл. 1184 — р. с. невід.) — дочка черніг., канів. і білгородського кн. Гліба Святославича і онука вел. кн. київ. *Святослава Всеволодича*, який в 1190-х рр. підтримував дружні стосунки з *Візантією*. 1194 була посватана візант. послами за «царевича» — найімовірніше, за Алексія — сина візант. імп. Ісаака II Ангела. Чи відбувся той шлюб, невідомо.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

ЄВФИМО́ВСЬКИЙ Володимир Степанович (11.07.1899—05.01. 1942) — архівіст, історик, археограф. Н. в с. Берестовець (нині село Борзнянського р-ну Черніг. обл.). Закінчив істор. від-ня ф-ту професійної освіти Ніжин. ін-ту нар. освіти (1922), 1922—23 — аспірант н.-д. каф-ри історії к-ри і мови при цьому ін-ті. Одночасно (1923—26) працював ніжин. окружним інструктором Черніг. губернського архів. управління, архів. регістратором, зав. б-кою та кабінетом наук. занять, зав. рукописним від., ученим-архівістом Черніг. губернського істор. архіву. 1924—30 — позаштатний співробітник Постійної комісії для складання історико-геогр. словника укр. землі та Археографічної комісії ВУАН (див. *Археографічні комісії України*). 1926—29 — аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* під кер-вом М.*Грушевського*. Тоді ж був відряджений для археогр. досліджень матеріалів у моск. архівах. 1930 захистив промоційну працю й отримав звання наук. співробітника. 1930—33 працював у Харків. центр. істор. архіві вченим-архівістом, в. о. асистента з курсу джерелознавства в *Інституті червоної професури* при ВУЦВК. 1934 — архівіст Новгород. від-ня Ленінгр. обласного архіву. 1934—39 — н. с., ст. н. с. Ленінгр. обласного архіву Жовтневої революції. 1939—41 — н. с., ст. н. с. Центр. держ. архіву нар. г-ва, ЦДІА СРСР у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Досліджував історію України 17—18 ст., займався питаннями теорії та практики архів. та археогр. справи.

П. на поч. 1942 у Ленінграді під час блокади міста гітлерівцями в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*.

Тв.: Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году. «Летопись революции», 1925, № 2; Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом (1752—3). «Україна», 1925, кн. 3; До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини. «Записки Українського наукового товариства в Києві», 1927, т. 26; Волнения крестьян в удельных имениях Грузии в 1905—1906 гг. «Красный архив», 1941, кн. 3.

Літ.: *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Євфимовський Володимир Степанович: Український історик, архівіст, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-і роки). К., 1991.

О.В. Юркова.

ЄВФРОСИ́НІЯ МСТИСЛА́ВНА (бл. 1130 — після 1186) — дочка вел. кн. київ. *Мстислава Великого*. 1145 або 1146 видана заміж за угор. короля *Гезу II*. Віддаючи сестру за короля, тодішній волин. або вже київ. (з серп. 1146) кн. *Ізяслав Мстиславич* скріплював союз із Угорщиною, спрямований проти галицького кн. *Володимирка Володаревича*, черніг. князів *Ольговичів* і Давидовичів, а також проти свого дядька суздальського і ростовського князя *Юрія Долгорукого*. Геза II сподівався скористатися з допомоги Ізяслава проти *Візантії*, він боявся її союзу зі «Священною Римською імперією» (див. «*Священна Римська імперія германської нації*»). Союз київ. і угор. домів був незабаром продовжений шлюбом молодшого брата Ізяслава — *Володимира Мстиславича* — з дочкою ближнього сановника короля бана Балуша. По смерті чоловіка (31 трав. 1161) Є.М. брала участь у політ. житті Угорщини як регент при малолітньому синові Іштвані III (1162—72). Однак наступник Іштвана III з 1173, ін. син Є.М. — Бела III — 1186 ув'язнив її, а потім вислав до Візантії; згодом вона стала черницею монастиря іоаннітів в *Єрусалимі*. Похована в Угорщині.

Літ.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968.

М.Ф. Котляр.

ЄВША́Н Микола (літ. псевд.; справжні прізв., ім'я та по батькові — Федюшка Микола Йосипович; 19.05.1890, за ін. даними, 1889—23.11.1919) — літ. критик. Н. в м-ку *Войнилів*. Освіту здобув у Львів. та Віденському ун-тах. Його погляди сформувалися під впливом філософії Й.-Г.Фіхте та Ф.*Ніцше*, естетичних концепцій Ж.-М.Гюйо. Після повернення до *Львова* (1911) працював секретарем *Наукового товариства імені Шевченка* під кер-вом М.*Грушевського*, був співробітником «Української видавничої спілки».

Опублікував кілька збірок літ.-критичних матеріалів: «Під прапором мистецтва» (1910), «Тарас Шевченко» (1911), «Куда ми прийшли? Річ про українську літературу 1910 року» (1912), а також низку літ.-критичних статей на сторінках журналів *«Українська хата»* та *«Літературно-науковий вістник»*. Виступав речником молодого покоління літераторів, яке гуртувалося навколо об-ня *«Молода муза»* (Львів) та ж. «*Українська хата*» (Київ), підтримував їхні творчі пошуки, але не сприймав крайнощів декадансу.

Під час *Першої світової війни* мобілізований до австро-угор. армії, а після розпаду *Австро-Угорщини* став поручником *Української Галицької армії*.

П. від тифу в м. *Вінниця*.

Тв.: Критика. Літературознавство. Естетика. К., 1998.

Літ.: *Бабій О.* Микола Євшан (Федюшка). Життя і творчість. Львів, 1929; *Гнатюк М.* Критик, що поміняв перо на зброю. Львів, 1995; *Ільницький М.* Творчість — це свобода духу. В кн.: *Ільницький М.* Від «Молодої музи» до «Празької школи». Львів, 1995; *Шумило Н.* Микола Євшан (1889—1919). В кн.: *Євшан М.* Критика. Літературознавство. Естетика. К., 1998.

М.М. Ільницький.

«ЄВША́Н-ЗІ́ЛЛЯ» — позацензурний машинописний літ.-мистецький та наук.-популярний альманах нонконформістської (франц. non-conformisme, від non — ні — та conformier — пристосовуватися) творчої *інтелігенції*. Виходив у *Львові* (1987—89). 1-й номер побачив світ у листоп. 1987. Редагували часопис почер-

гово Ірина та Ігор Калинці. Художнє оформлення альманаху виконувала С.Шабатура, в цій роботі також брали участь П.Гуменюк, Л.Яремчук та Л.Лобода. Завдання альманаху (в алегоричній формі воно було відображене в його назві, запозиченій з переказу *Галицько-Волинського літопису* про половецького хана Отрока, який згадав забуту батьківщину, понюхавши зілля євшану — полину) його видавці бачили в тому, щоб через публікацію творів про духовні й культ. надбання повернути укр. народові «втрачену пам'ять і почуття власної гідності». Серед публікацій альманаху — твори І.*Франка*, В.*Стуса*, М.*Осадчого*, У.*Кравченко*, О.*Кульчицької*, Василя Вишиваного (див. В.*Габсбург-Льотрінген*), М.*Хвильового*, Я.*Дашкевича*. Вийшло 5 вип. альманаху заг. числом до 50 прим. Перехід на поліграфічний друк виявився невдалим: 6-й вип. так і не вийшов у світ; 7-й, підготовлений 1990, вийшов 1993 у видавництві «Логос» Львів. музею історії релігії 5-тис. накладом. Далі за браком коштів видання альманаху було припинено.

Літ.: Ще одне незалежне видання на Україні. «Український вісник». Вип. 7, 8, 9—10. Серпень, вересень, жовтень—листопад 1987. Балтимор—Торонто: Українське видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1988; Інтерв'ю «Українського вісника» (В.Чорновола) з відповідальним редактором «Євшан-зілля» Іриною Калинець. Там само; *Барладяну В.* Альманах «Євшан-зілля»... Вітаємо! Там само; *Ходькова Л.* Vivat, «Євшан-зілля»! «Post-Поступ», 1993, 2—8 груд.; *Шкраб'юк П.* Попід Золоті Ворота: Шість елегій про родину Калинців. Львів, 1997; «Євшан-зілля». В кн.: Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем. Львів, 2002.

Ю.Д. Зайцев.

ЄГИ́ПЕТ, Арабська Республіка Єгипет (Jumhuriat Mişr al-'Arabiya) — д-ва на Бл. Сході. Займає пн.-сх. ч. Афр. континенту й Сінайський п-ів в Азії. Омивається Середземним (на пн.) і Червоним (на сх.) морями. Тер. — 1001,4 тис. км^2. Адм. поділ — 27 губернаторств (мухафаз), які поділяються на округи (маркази), округи — на райони (нахії). Нас. 72 млн осіб (2005), 93 % мешканців — єгип. араби. Столиця — м. Каїр. Держ. мова — араб. Грошова одиниця — єгип. фунт. Більша ч. нас. сповідує *іслам*, переважно сунітського напряму.

Є. — президентська республіка. Діє конституція 1971 з поправками, внесеними на референдумі. Глава д-ви — президент (кандидатура на пост президента висувається третиною складу Нар. зборів і затверджується двома третинами і лише після цього виноситься на заг. референдум). Строк повноважень президента — 6 років. Вищий законодавчий орган — Нар. збори — однопалатний парламент, який обирається терміном на 5 років. До вищих органів влади належить також Консультативна рада ($^3/_4$ депутатів якої обираються, а $^1/_4$ — призначаються президентом). Виконавча влада належить президентові. Він призначає РМ, разом із якою розробляє заг. держ. політику й контролює її здійснення.

Дипломатичні відносини України з Є. встановлені 25 січ. 1992. Основу експорту з України до Є. складають чорні метали й металовироби, мех. пристрої та електрообладнання, засоби наземного транспорту й рибопродукти. У свою чергу Є. імпортує одяг, текстильні вироби, взуття та вироби з хлібних злаків. Активно розвиваються зв'язки Є. з Україною і в туристичній сфері.

Є. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945).

Тер. Є. є колискою однієї з перших землеробських *цивілізацій* світу. Знахідки, що засвідчують наявність тут землеробської к-ри, датуються 7 тис. до н. е. Історію Стародавнього Є. умовно поділяють на такі періоди: Стародавнє царство (3 тис. до н. е.; III—IV династії); Середнє царство (до 16 ст. до н. е.; XI—XII династії); Нове царство (до 11 ст. до н. е.; XVIII—XX династії). Окремо виділяють т. зв. Ранній період (правління I та II династій) і два перехідних періоди.

Протягом 4 тис. до н. е. на тер. Є. сформувалося дві великі д-ви — Верхній Є. (Пд. царство) і Нижній Є. (Пн. царство), які постійно ворогували між собою. Цар Верхнього Є. Менес (Міна) об'єднав країну і заснував I династію єгип. фараонів. Столицею об'єднаної д-ви стало місто Хет-Ка-Птах (Помістя двійника бога Птаха, в грец. транскрипції назва звучала як Айгюптос, звідки й походить сучасна назва країни — Є.). Завдяки грец. джерелам це місто відоме також під назвою Мемфіс (так грец. звучало давньоєгип. слово «мен-нефер» — «благий притулок» — назва піраміди царя Піопі II, що була збудована поряд з Хет-Ка-Птахом). У Ранній період виникло ієрогліфічне письмо.

Період Стародавнього царства позначився будівництвом пірамід. Першою вважається піраміда фараона III династії Джосера в Саккарі (бл. 2620 до н. е.). За часів правління фараонів IV династії було побудоване «одне з семи див світу» — великі піраміди в Гізі. Після смерті у 2192 до н. е. фараона Піопі II розпочався період смути, відомий як 1-й перехідний період.

Є. у цей час було знову поділено на окремі державні утворення, в яких паралельно правили дві династії: одна мала центр у Фівах (Верхній Є.), інша — у Гераклеополісі (Нижній Є.). Війна між ними закінчилася перемогою правителів Верхнього Є., що поклало початок новій епосі — Середньому царству. Центром вдруге об'єднаної д-ви стали Фіви. Після завойовницьких походів фараонів XII династії під єгип. контроль були поставлені Нубія, Куш, Сирія-Палестина та ін. землі. В цей період посилилася центр. влада, провадилися значні роботи з удосконалення іригаційної системи.

Послаблення наприкінці 17 ст до н. е. Центр. влади привело до завоювання Нижнього Є. кочовими племенами Передньої Азії — гіксосами. 1662 до н. е. фараон Верхнього Є. Камес вигнав гіксосів з країни (кінець 2-го перехідного періоду).

Епоха Нового царства стала періодом найбільшого розквіту давньоєгип. цивілізації. Були побудовані храми в Карнаку, Луксорі, Абу-Симбелі, гробниці в Долині царів поблизу Фів. За правління Тутмоса III (1504—1450 до н.е.) були розбиті всі зовн. вороги Є. й завойована Сирія-Палестина. Аби послабити владу жерців фараон XVIII династії Аменхотеп IV (бл. 1365—1348 до н. е.) здійснив реліг. реформу: єдиним богом було оголошено сонячний диск Атон, а всі ін. культи заборонено. Аменхотеп IV узяв собі нове ім'я — Ехнатон (давньоєгип. «Корисний Атону») — і збудував нову столицю

Ахетатон (давньоєгип. «Горизонт Атона»; сучасна назва — Тель Ель-Амарна). Але вже після смерті Ехнатона реформу було відмінено. Протягом 1200—1085 до н. е. Є. став об'єктом постійних нападів «народів моря» та лівійців. У черговий раз розпочалася громадян. війна, це сприяло посиленню в країні влади жерців, вони фактично стали керувати д-вою. Давньоєгип. цивілізація почала поступово занепадати.

525 до н. е. країна була завойована персами. 332 до н. е. Є. підкорив Александр Македонський. Він проголосив себе фараоном й заклав нову столицю Александрію. Після смерті Александра Македонського один з його полководців — Птолемей Лаг — заснував у Є. власну династію. Є. став одним з найбільших центрів елліністичної к-ри (див. *Еллінізм*). В Александрії знаходився відомий Александрійський музейон (низка наук. та навч. закладів) і б-ка, у фондах якої було 500 тис. сувоїв. За часів правління Птолемеїв був побудований Фароський маяк, який антич. греки вважали одним із семи див світу. Остання цариця з династії Птолемеїв — Клеопатра — за допомоги Гая Юлія Цезаря та Марка Антонія змогла розширити свої володіння, однак уже у 30 до н. е. Є. був завойований Гаєм Юлієм Цезарем Октавіаном (від 27 до н. е. — Гай Юлій Цезар Октавіан Август) і перетворений на рим. провінцію. Після розділу Рим. імперії 395 Є. відійшов до Сх. рим. імперії (див. *Візантія*). В цей час в Є. активно поширюється *християнство.*

639 Є. завойовують араби, він стає частиною Арабського халіфату, починається ісламізація (див. *Іслам*) нас. країни. У 9 ст., з ослабленням влади халіфів, намісники Є. все частіше відмовляються сплачувати податки. Протягом 2-ї пол. 9 ст. — 1-ї пол. 10 ст. в Є. змінилося дві династії тюркського походження (Тулунідів та Іхшидідів). 969 Є. захопили представники династії Фатімідів. Війни з тюрками-сельджуками та хрестоносцями (див. *Хрестові походи*) істотно ослабили Фатімідів, чим скористався Салах-ад-дін, який з 1175 став єгип. *султаном* й заснував династію Айюбідів. 1250 до влади приходять мамлюки — воїни-невільники, з яких складалася привілейована гвардія Айюбідів. 1260 мамлюкський султан Бейбарс розгромив у Палестині монгол. війська і цим забезпечив Є. тривалий період стабільності й процвітання. 1517 Є. стає частиною Османської імперії. 1798 тер. Є. була окупована франц. військами на чолі з Наполеоном Бонапартом (див. *Наполеон I*), який прагнув створити тут плацдарм для подальшої боротьби з Великою Британією. 1801 брит. та турец. війська змусили франц. експедиційний корпус, що перебував у Є., капітулювати. Один з турец. полководців, відправлених до Є. для боротьби з франц. військами, — Мухаммед Алі, скориставшись антитурец. настроями в Є., захопив тут владу і вже 1811 став абсолютним правителем країни, хоча де-юре визнавав себе васалом Осман. імперії. Мухаммед Алі провів модернізацію єгип. армії, здійснив низку екон. реформ та розпочав *індустріалізацію* країни. 1840 він отримав статус спадкоємного правителя Є.

1869 був відкритий Суецький канал і Є. знову стає зоною стратегічних інтересів світ. д-в. 1882 брит. війська окупували країну, а 1914 тут було встановлено брит. протекторат.

1922 Є. проголосив незалежність (хоча Велика Британія зберегла у країні свою військову присутність), на чолі д-ви став монарх. В роки *Другої світової війни* Є. виступив на боці *антигітлерівської коаліції.*

Створення Д-ви Ізраїль змінило баланс сил на Бл. Сході. В ході арабо-ізраїл. війни 1948—49 Є. окупував сектор Газа. 23 лип. 1952 організація «Вільні офіцери» скинула з престолу короля Фарука I, а 18 черв. 1953 Є. проголошений республікою, президентом став Гамаль Абдель Насер. 1956 він спробував націоналізувати Суецький канал, що стало причиною висадки в Є. франц. та брит. військ. десанту та окупації Ізраїлем Сінайського п-ова. Кризу було подолано завдяки втручанню у цей конфлікт СРСР і США, іноземн. війська були виведені з Є. Гамаль Абдель Насер у своїй політиці почав орієнтуватися на СРСР. 1 лют. 1958 відбулося об'єднання Є. і Сирії в складі нової д-ви — Об'єднаної Арабської Республіки (ОАР). 1961 Сирія вийшла зі складу ОАР, проте Є. до 1971 зберігав стару назву (ОАР; від 1971 офіційна назва Є. — Арабська Республіка Єгипет). 1967 внаслідок чергового арабо-ізраїл. збройного конфлікту (Шестиденна війна) Ізраїль знову окупував Сінайський п-ів. 1970 новим президентом країни став Мухаммад Анвар Садат, який переорієнтував політику країн на співпрацю з Заходом. 1973 Є. у союзі з Сирією робить спробу знищити Ізраїль (війна «Судного дня»), в результаті було звільнено частину Сінайського п-ова. У верес. 1978 Мухаммад Анвар Садат та прем'єр-міністр Ізраїлю М.Бегін підписали у Кемп-Девіді (США) угоду, що стала основою для підписання 1979 мирного договору між цими країнами. Згідно з угодою Ізраїль мав повернути Сінайський п-ів, що й було зроблено 1982. Угода була негативно сприйнята араб. світом. 6 жовт. 1981 Мухаммад Анвар Садат був убитий групою ісламських фундаменталістів. Новим президентом країни став Х.Мубарак. Він продовжив політ. курс свого попередника. Під час військ. операції «Буря в пустелі» 1991 уряд Є. виступив на стороні антиіракської коаліції, це викликало невдоволення в країні, і 1993 тут прокотилася хвиля антиурядових військ. виступів, які невдовзі були придушені. Однак Верхній Є. й досі залишається базою для ісламських фундаменталістів.

Є. — один з активних учасників мирного процесу на Бл. Сході. Х.Мубарак намагається повернути втрачені позиції серед араб. країн. 1997 він поліпшив відносини з Іраном, Іраком, Лівією. Під час військової кампанії США проти уряду Іраку 2003 Є. дотримувався нейтралітету. 2005 після змін до конституції Х.Мубарак знову був обраний (п'ятий раз поспіль) президентом країни.

Літ.: *Гуцало С.* Арабська Республіка Єгипет (наша довідка). «Урядовий кур'єр», 1995, 16 верес.; *Соколов О.* Перспективний партнер. Там само; *Бікваєв Р.*, *Шепенков Г.* Українське посольство на берегах Нілу. «Час-Time», 1996, 12 квіт.; *Нагайчук В.А.* Нові мости. Дні культури та мистецтва України в Єгипті. 1996, 24 трав.; *Трощинський В.П.*, *Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999.

М.С. Бур'ян.

ЄГОВІСТИ, свідки Єгови — прибічники однієї з течій у пізньому

протестантизмі, що виникла на поч. 1870-х рр. у США. Є. вірять у всемогутнього Бога Єгову, сповідують аріанське вчення про Ісуса Христа (див. *Аріанство*). Активна діяльність свідків Єгови на укр. землях припадає на поч. 1920-х рр., їх перші громади виникли тут 1922—25 у *Галичині*, *Закарпатській Україні*, *Буковині*, а також почасти на *Волині*. Діяльність численних місіонерів привела до утворення різних, нерідко опозиційних одна одній, общин, що не підпорядковувалися Всесвітньому центру свідків Єгови в Брукліні (адм. р-н м. Нью-Йорк, США). За доби *СРСР* общини свідків Єгови були заборонені, але вони діяли підпільно. Нині свідки Єгови становлять одну з численних протестантських орг-цій України, яка на поч. 2000 налічувала 937 общин з більш як 107 тис. віруючих. Осн. видання: «Сторожевая башня», «Пробудитесь!».

Літ.: Свидетели Иеговы в двадцатом веке. Бруклин, 1994; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. Львів, 1995; *Голько О.* Свідки Єгови — сибірський маршрут. Добірка розповідей та архівних документів, зібраних вченим-архівістом, живим свідком описаних подій. Львів, 1999; *Иваненко С.И.* О людях, никогда не расстающихся с Библией. М., 1999; Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. К., 1999; *Франц Р.* Кризис совести. М., 2000.

О.О. Крижановська.

О.І. Єгоров.

ЄГО́РОВ Олександр Ілліч (25(13).10.1883—23.02.1939) — військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1935). Н. в м. Бузулук (нині місто в Оренбурзькій обл., РФ). Закінчив юнкерське піх. уч-ще (1905). Під час *Першої світової війни* командир роти та батальйону 132-го піх. Бендерського полку в чині підполковника, з листоп. 1917 — полковник. Після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* перейшов на бік *більшовиків*, з 1918 — чл. РКП(б)—ВКП(б). Від січ. 1918 — у військ. від. Всерос. ЦВК, брав участь у розробці декрету про створення Червоної армії (див. *Радянська армія*), комісар Всерос. гол. штабу, голова Вищої атестаційної комісії з відбору колиш. офіцерів у Червону армію. Команд. 9-ї армії (верес.—листоп. 1918), 10-ї армії (груд. 1918 — трав. 1919) при обороні Царицина (нині м. Волгоград, РФ). Командував 14-ю армією (лип.—жовт. 1919), що діяла на пд. України проти денікінців (див. А.*Денікін*) і військ *Армії Української Народної Республіки*. Од жовт. 1919 — команд. *Південним фронтом*, у січ.—груд. 1920 — команд. *Південно-Західним фронтом*. Команд. військами *Київського військового округу* (1920—21 і 1924—25), нач. штабу РСЧА (1931—37), з 1937 — 1-й заст. наркома оборони СРСР. Нагороджений 4-ма орденами Червоного Прапора, Почесною революц. зброєю. Чл. Всерос. ЦВК. Команд. Закавказ. військ. округом, звільнений з РСЧА 25 лют. 1938, заарештований у квіт. того ж року. Смертний вирок винесено 22 лют. 1939, наступного дня страчений. Реабілітований 14 берез. 1956.

Тв.: Львов—Варшава. 1920 год. Взаимодействие фронтов. М.—Л., 1929; Разгром Деникина. 1919. М., 1931.

Літ.: Українська РСР в період громадянської війни, т. 3. К., 1970; Киевский Краснознаменный. М., 1974; Гражданская война в СССР, т. 2. М., 1986; *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА. 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

ЄГО́РЬЄВ Володимир Миколайович (1869—1948) — військ. діяч, генерал-лейтенант (1917). Н. в м. *Москва* в сім'ї чиновника. Закінчив Олександрівське військ. уч-ще (1889) та Акад. Генштабу (1901). У роки *Першої світової війни* від 21 груд. 1917 по берез. 1918 — команд. Окремої армії *Південно-Західного фронту*; з січ. 1918 — ще й військ. Пд.-Зх. фронту. Від жовт. 1918 перебував під арештом у *Києві* як агент Рад. Росії, звільнений у листоп. 1918 під час *протигетьманського повстання 1918*. У лип.—жовт. 1919 — команд. *Південного фронту*, війська якого вели бойові дії проти денікінців (див. А. *Денікін*). 1920 — військ. експерт рад. делегації на переговорах із Польщею. Пізніше — на військ. і військ.-викладацькій роботі.

П. у м. Москва.

Л.В. Гриневич.

ЄДА́Ф УСРР/УРСР — див. *Єдиний державний архівний фонд УСРР/УРСР*.

ЄДИ́НА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ СІОНІ́СТСЬКОЇ МО́ЛОДІ (ЄВОСМ) — молодіжна єврейс. орг-ція. Виникла 1924 унаслідок злиття Орг-ції сіоністської молоді зі студентськими сіоністськими орг-ціями Гістадрут та Геховер, ч. членів орг-ції *Гашомер гацоїр* («біло-блакитними»), гуртком «Кизимо». Кінцевою метою ЄВОСМ було створення єврейс. *держави* в Палестині на загальнодемократ. засадах. Як і партія сіоністів-трудовиків, ЄВОСМ виступала за *національно-персональну автономію* для всіх євреїв в *СРСР*, залучення їх до продуктивної праці, вільну еміграцію до Палестини. Мала керівний центр, районні та місц. орг-ції. В серед. 1920-х рр. в УСРР 150 осередків об'єднували бл. 1,5 тис. осіб. ЄВОСМ проводила збори й демонстрації, розповсюджувала листівки. ЦК ЄВОСМ видавав журнали «Іді ес» та «Деркейн». У своїх вид. ЄВОСМ різко засуджувала політику РКП(б) та Рос. ленінської комуніст. спілки молоді (з 1926 — *Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді*). Під сильним впливом ЄВОСМ перебували спортивне т-во «Маккабі» та екон. орг-ція «Гехолуц». Проводила культ.-просвітницьку роботу при *синагогах*, шк. та ін. установах з вивчення історії давньоєврейс. народу. Діяльність остаточно припинена 1934.

Літ.: *Прилуцький В.І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. К., 1993.

В.І. Прилуцький.

ЄДИ́НИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ АРХІ́ВНИЙ ФОНД УСРР/УРСР (ЄДАФ УСРР/УРСР). Згідно з декретом РНК УСРР «Про охорону архівів» у жовт. 1922 в УСРР розпочався процес налагодження централізованої регламентації зберігання документів, що вже були в держ. архівосховищах, та документів, що перебували на обліку центр. архів. управлінських структур, проте ще не були до них передані. Декрет визначав статус ЄДАФ як сукупності документів, що зберігаються чи перебувають на обліку в держ. архівосховищах. Декрет, однак, не визначав чіткі межі та вміст ЄДАФу. У ньому йшлося про перелік груп архів. матеріалів (закінчені в діловодстві справи, документи й листування) та про перелік архів. інституцій (архіви діючих і ліквідованих держ. та громад. установ). Декрет встановлював 3-річний термін зберігання докумен-

тів у діловодстві установ та відповідальність за їх збереження.

У 1920—30-х рр. термін «єдиний державний архівний фонд» використовували для означення сукупної архівної спадщини республіки. 16 груд. 1925 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили спеціальну постанову «Про ЄДАФ УСРР». Вона містила низку доповнень до попереднього законодавчого акта, зокрема, визначала компетенцію Укр. центр. архіву щодо історико-революц. матеріалів (раніше ці матеріали перебували у віданні *істпартів*), парт. документів (за згодою відповідних к-тів КП(б)У) та військ. архівів; встановлювала 5-річний термін зберігання документів в установах; вводила обов'язкову реєстрацію приватних архівів, які мали культ.-істор. та громад. значення; посилювала відповідальність установ та підпр-в за збереження своїх архівів. Архівістами були розроблені принципи класифікації ЄДАФ, методика створення центр. фондової картотеки тощо. На 1-му Всеукр. з'їзді архів. працівників (1926; див. *З'їзди архівних працівників УСРР*) було схвалено принципи розподілу ЄДАФ між усіма респ. архівосховищами (центральними та місцевими істор. архівами, окружними архів. управліннями), а також визначено схему розподілу між ними документів: за датами створення та істор. значенням документів, за сферами діяльності фондоутворювачів. Упродовж наступних 5 років держ. архіви провели значну роботу з концентрації, експертизи цінності, описування та публікації документів ЄДАФ. Зокрема, до держ. архівів надійшли документи укр. походження з РСФРР; значна кількість парт. та профспілкових документів. Станом на 1930 ЄДАФ налічував 18,5 тис. фондів (майже 106 тис. лінійних метрів) документів 14—20 ст. Разом з тим лишалися нерозв'язаними питання, які стосувалися визначення меж та видового складу ЄДАФ.

5 квіт. 1930 ВУЦВК та РНК УСРР ухвалили постанову про ЄДАФ, яка містила «Уставу про ЄДАФ УСРР». В останній наводився докладний перелік груп документів, що потрапляли на держ. зберігання. Крім закінчених у діловодстві справ, документів та листування, обліку підлягали: архів. матеріали ліквідованих установ (держ., приватних, кооп. і профспілкових), пром., торг., транспортних та ін. підпр-в держ. і змішаної форм власності, концесійних та орендованих приватними особами; архіви націоналізованих приватних підпр-в; безгосподарні та конфісковані рукописи, фамільні та приватні архів. матеріали, незалежно від місця їх зберігання (у конфіскованих маєтках або ж у приватних осіб), а також архів. матеріали, що стосувалися життя й діяльності осіб, які під час революції (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) і громадян. війни 1918—20 входили до складу «дореволюційних і контрреволюційних урядів або брали активну участь в реакції та контрреволюції»; документи ліквідованих і діючих реліг. громад та установ. Значною мірою цей перелік документів ЄДАФ дублював подібний перелік документів, що був затверджений напередодні урядом РСФРР. Уперше до складу ЄДАФ входили фотографії, кінофільми, рукописи літ., наук. та ін. творів, що мали істор. значення; вводився контроль Укр. центр. архіву над архівами б-к, музеїв та наук. установ. Постанова встановлювала: 10-річний строк зберігання документів у відомчих архівах (крім документів Записів актів громадян. стану, сільс. рад, концесійних та орендованих приватними особами підпр-в, для яких передбачалися окремі терміни зберігання); новий порядок передавання документів держ. архівам; нормувала порядок вилучення та утилізації документів, що не мали наук. або практичного значення. «Устава» містила також першу офіційну згадку про існування архів. «спецхранів», куди потрапляла ч. документів, не розрахованих на заг. користування. У зв'язку зі створенням Центр. архів. управління СРСР у верес. 1930 до «Устави про ЄДАФ» були внесені зміни, які закріпили підпорядкування архів. фондів загальносоюзного значення новоств. союзному архів. органу. На той час ЄДАФ зберігався в таких держ. архівах: Центр. архіві давніх актів (*Київ*), Центр. архіві праці (*Харків*), Центр. архіві революції (Харків), Центр. держ. архіві (Харків), Центр. істор. архіві (Київ), Центр. істор. архіві (Харків), крайових істор. архівах у *Дніпропетровську*, *Одесі*, *Полтаві*, Харкові та *Чернігові*, 15 окружних архів. управліннях 1-ї категорії, 15 окружних архів. управліннях 2-ї категорії та 10 — 3-ї категорії.

Ч. положень «Устави» була декларативною. Передусім це стосувалося документів РСДРП(б)—ВКП(б) та КП(б)У. Попри офіц. включення документів органів КП(б)У до ЄДАФ ці документи фактично були вилучені з ЄДАФ. Ще наприкінці 1920-х рр. уже частково було сформовано Архів. фонд ВКП(б) з його респ. відням в УСРР. Був ств. також Єдиний парт. архів, до якого надходили документи з ЦК КП(б)У, к-тів КП(б)У нижчого рівня, ЦК ЛКСМУ, до цього ж архіву з Центр. архіву революції були передані всі історико-парт. документи. Після утворення *областей* остаточно сформувалися архіви обласних к-тів КП(б)У, і таким чином була створена паралельна ЄДАФ сукупність архів. документів, виділених з нього за ідеологічно-політ. ознакою, причому партійний фонд мав виключно союзне підпорядкування.

Упродовж 1930-х рр. у зв'язку із встановленням нового адм.-тер. поділу УСРР/УРСР у мережі держ. архів. установ було проведено низку змін. На поч. 1938 зберігання ЄДАФ здійснювали: Центр. архів давніх актів (Київ), Центр. архів праці (Харків), Центр. архів революції (Харків), Центр. держ. архів (Харків), Центр. істор. архів (Харків), Центр. фотокіноархів (Київ), 11 обласних архів. управлінь та 11 обласних істор. архівів, 24 держ. істор. архіви, 2 військ.-істор. архіви (у Києві та Харкові), 37 міськ. і 475 районних архівів.

У берез. 1939 архів. установи перейшли у відання НКВС СРСР, що фактично скасувало всі положення про ЄДАФ УРСР. 29 берез. 1941 РНК СРСР затвердила «Положення про ДАФ СРСР», яке не передбачало поділу Держ. архів. фонду СРСР (ДАФ СРСР) на фонди союзних республік. У положенні ДАФ визначався як сукупність документів, що мали наук., політ. і практичне значення, незалежно від часу їх походження, місця створення, змісту, оформлення, техніки і способів відтворення. (Див. також *Архіви в Україні*.)

Літ.: «Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду

України: відділ 1», 1925, ч. 101, (арт. 556), 31 груд.; «Збірник законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України: відділ 1», 1930, № 10, (арт. 105), 8 трав.; *Нікітін В.К.* Архівне законодавство СРСР і постанова архівної справи в УСРР. Х., 1931; Архівознавство: Елементарний підручник, ч. 1. Х., 1932; Сборник основных постановлений, приказов и циркуляров по архивному строительству в СССР. М., 1944; З історії архівного будівництва на Україні. Х., 1958; *Вяликов В.И.* Архивное строительство в УССР (Конспект лекций). М., 1961; *Максаков В.В.* История и организация архивного дела в СССР: (1917—1945). М., 1969; *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні: 1917—1973. К., 1975; *Боряк Г.В.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна україніка»: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. К., 1995; *Климова К.І.* До історії Національного архівного фонду України (документальні колекції київських науково-історичних товариств: склад та джерела формування. В кн.: Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19—20 листопада 1996 року), ч. 1. К., 1997; *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920—1930-х років. К., 2000; *Новохатський К.* Межі Національного архівного фонду. В кн.: Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 4. К., 2001; Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002.

Г.В. Папакін.

ЄДИ́НИЙ ЕКОНОМІ́ЧНИЙ ПРО́СТІР (ЄЕП) — проект ств. спільного — для Білорусі, Казахстану, РФ та України — ринку товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Основні цілі цього проекту були задекларовані в Угоді від 19 верес. 2003, яку підписали в Астані (Казахстан) Президент Казахстану Н.Назарбаєв, Президент Республіки Білорусь О.Лукашенко, Президент РФ В.Путін та Президент України Л.*Кучма*.

У берез. 2004 *Кабінет Міністрів України* подав на розгляд *Верховної Ради України* проект закону про ратифікацію угоди про створення ЄЕП. У політ. колах розгорілася дискусія про можливість участі України в ЄЕП.

Прихильники ЄЕП доводили, що відмова України від реалізації концепції ЄЕП за рос. сценарієм, який передбачав створення євразійського інтеграційного утворення, може загальмувати поступальний розвиток економіки України внаслідок втрати нею конкурентних позицій на рос. ринку.

Противники ЄЕП твердили, що вступ України в ЄЕП загальмує поступ структурних змін в укр. економіці, що історичний досвід співпраці з Російською Федерацією свідчить про те, що рано чи пізно «євразійський» спільний екон. простір має перетворитися у міждержавну конфедерацію, що участь України в ЄЕП не дасть їй змоги інтегруватися до Європи (див. *Європейська інтеграція*).

28 квіт. 2004 парламенти Білорусі, РФ, Казахстану та України синхронно ратифікували угоду про створення ЄЕП.

Упродовж 2005 тривала експертна робота з розробки гол. угод, які мали забезпечити функціонування ЄЕП. Україна взяла участь у обговоренні 29 першочергових документів із початкових 60 угод. Умовою створення зони вільної торгівлі було запропоновано визнати формування єдиного наднац. координуючого органу, рішення якого є обов'язковими для виконання країнами-членами ЄЕП. Це призвело до того, що переговори зайшли в глухий кут.

Нац.-демократ. частина укр. *еліти* вважає, що участь України в «євразійських» екон. проектах має обмежуватися тільки створенням зони вільної торгівлі. В квіт. 2006 РФ, Білорусь та Казахстан прийняли рішення приступити до договірно-правового оформлення ЄЕП без участі України. Водночас Україна висловила готовність максимально можливо лібералізувати умови торгівлі з країнами-учасницями ЄЕП на засадах норм і правил *Світової організації торгівлі* — без створення регіональних наднац. структур. Загалом стратегія співпраці України з країнами ЄЕП не повинна була суперечити правовим засадам поетапного формування зони вільної торгівлі між Україною та *Європейським Союзом*.

Літ.: *Моисеев Е.Г.* Правовой статус Содружества Независимых Государств. М., 1995; Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991—2003). К., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЄДИ́НИЙ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИЙ ПОДА́ТОК. Запроваджений 23 трав. 1923 постановою ВУЦВК та РНК УСРР «Про єдиний сільськогосподарський

Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народніх Комісарів.

351. Про єдиний сільсько-господарський податок.

І. На населення, що займається сільським господарством, а також на колективні й радянські господарства встановлюється на 1923—24 рік єдиний сільсько-господарський податок, замісць податків, що стягалися в 1922—23 році з населення, що займається сільським господарством, а саме: единого натурального податку, трудгужподатку, подвірного-грошевого податку, одноразового податку для відбудови сільського господарства (загально-громадського податку) і місцевих податків, що накладались Губвиконкомами і Окрвиконкомами на сільське господарство.

Примітка 1. Районні (волосні) й сільські збори можуть переводити Райвиконкоми і сільські ради тільки на підставі особливо виданого Раднаркомом положення, що ним точно передбачається так розмір зборів, як і ті потреби районного сільського бюджету, що можуть покриватися місцевими районними та сільськими зборами. Ці районні й сільські збори мають витрачатися виключно на потреби району та села.

Примітка 2. Населення, що живе в містах і веде сільське господарство на приміських землях, обкладається сільсько-господарським податком, згідно цього декрету, і не звільняється від податків, що накладаються на міське населення. Приміські господарства, що не мають посіву, або

734

Декрет Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров.

351. О едином сельско-хозяйственном налоге.

І. На население, занимающееся сельским хозяйством, а также на коллективные и советские хозяйства устанавливается на 1923—24-й год единый сельско-хозяйственный налог, взамен налогов, взимавшихся в 1922—23 гг. с населения, занимающегося сельским хозяйством, а именно: единого натурального налога, трудгужналога, подворно-денежного налога, единовременного налога на восстановление сельского хозяйства (общегражданского налога) и местных налогов, налагаемых Губисполкомами и Окрисполкомами на сельское хозяйство.

Примечание 1. Районные (волостные) и сельские сборы могут производиться Райисполкомами и Сельскими Советами только на основании особо издаваемого Совнаркомом положения, точно предусматривающего как размер сборов, так и те потребности районного и сельского бюджета, которые могут покрываться местными районными и сельскими сборами. Эти районные и сельские сборы должны быть расходуемы исключительно на нужды района и села.

Примечание 2. Население, проживающее в городах и ведущее сельское хозяйство на пригородных землях, подлежит обложению сельско-хозяйственным налогом, согласно настоящего декрета, и не освобождается от налогов, падающих на городское население. Пригородные хозяйства, не имею-

Декрет ВУЦВК і РНК УСРР «Про єдиний сільськогосподарський податок» від 19 травня 1923. Перша сторінка зі «Збірника узаконень і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України». Київ, 1923.

податок». Із його введенням скасовувалися попередні натурально-грошові види оподаткування сільс. нас. (єдиний натуральний податок, трудгужподаток, подвірно-грошовий, одноразовий податок на відбудову с. госп-ва, місц. податки). Доцільність об'єднання всіх держ. податків в єдиний с.-г. податок визнав XII з'їзд РКП(б) у квіт. 1923. Є.с.п. сплачували грішми та с.-г. продукцією за ринковими цінами. Обсяг податку для кожного сел. г-ва залежав від посівного клину, наявності робочої та продуктивної худоби. Пільгами користувалися родини червоноармійців, інваліди громадян. війни. Податок дозволялося сплачувати золотими дореволюц. монетами. Весною 1928 уряд ухвалив новий закон про єдиний с.-г. податок, котрий сплачувало кожне окреме г-во з урахуванням його прибутковості по кожній галузі (тваринництво, рільництво, пром-сть тощо). Діяв до застосування практики проведення хлібозаготівельних кампаній поч. 1930-х рр.

Літ.: «Статистичний бюлетень. Статистичне Управління України», 1922, № 17, ст. 276; № 21, ст. 336; «Статистичний бюлетень. Статистичне Управління України», 1923, № 24, ст. 351; Двенадцатый съезд РКП(б), 17—25 апреля 1923 г.: Стенографический отчет. М., 1968.

В.І. Марочко.

ЄДИСА́НСЬКА ОРДА́, Джедісанська орда, Очаківська орда — відгалуження Малої Ногайської орди (див. *Ногайська орда*). Термін «едисан» походить від назви певного бойового потенціалу орди — бл. 7 тис. луків (татар. — єдисан; саме таку кількість лучників налічувала свого часу вся

орда). У складі Ногайської орди Є.о. кочувала в степах між Волгою та Яїком (нині р. Урал), із серед. 17 ст. підпорядковувалася хану Аюку, 1715 переселилася на *Кубань,* згодом — на пд. Подніпров'я, 1723 визнала верховенство Туреччини (див. *Османська імперія*) й *Кримського ханства* і зосередилася на причорномор. землях між Дніпром і Дністром від узбережжя *Чорного моря* до р. Кодима (прит. Пд. Бугу). Гол. поселення Є.о. розташовувалися навколо турец. фортеці *Очаків.* Звідси ще одна назва Є.о. — Очаківська орда. Очаків та навколишня місцевість між Бузьким лиманом і Делиголем (нині р. Тилігул) підпорядковувалися безпосередньо осман. адміністрації, решта тер., на якій перебувала Є.о., підпорядковувалася крим. *ханові.* Значними поселеннями на той час були: м-ко *Балта* (Балда) на р. Кодима, м. Дубосари на Дністрі (нині місто в Молдові), на чорномор. узбережжі м-ко з фортецею Єнгидуні (Янидуні, Ені-Дунья) та м. Качибей (Хаджибей, зруйноване в ході *російсько-турецької війни 1787—1791*; на його місці з 1795 — теперішнє м. *Одеса*).

Порівняно з ін. ордами Є.о. була найбільшою за чисельністю. 1766 у ній налічувалося бл. 40 тис. кибиток. Очолював орду каймакан (див. *Каймакан*) чи сераскир із роду *Гіреїв,* якого призначав хан, безпосереднє управління здійснювали *мурзи.* Нас. займалося полюванням, розведенням коней, рогатої худоби, овець, а також вирощуванням проса, ячменю і гречки. Правляча верхівка постійно втягувала чол. нас. орди в грабіжницькі напади на укр., рос., польс. та ін. землі, а також залучала його до участі у війнах, що вела Туреччина. В серед. 18 ст. Є.о. набула значення політ. сили і навіть втручалася в міжусобну боротьбу Гіреїв за ханський престол у Криму. 1758 єдисанські ногайці виступили проти крим. хана Халім-Гірея (1756—58), що змусило Туреччину усунути його й посадити на трон Арслан-Гірея, який протримався на цій посаді, однак, недовго. Крим. і ногайські мурзи під впливом єдисанців відстояли ін. ставленика на цю посаду — брата Арслан-Гірея Крим-Гірея (1758—64). У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* Є.о. визнала *протекторат Російської імперії* (1770) і невдовзі була переселена в степи, що простягалися від р. Кам'янка до м. *Азов*, а згодом — у межиріччя Дону й Кубані. 1783, дізнавшися про намір імп. *Катерини II* переселити їх у приуральські степи, єдисанські ногайці спішно перекочували на Кавказ. За допомогою впливового мурзи Баязет-бея кн. Г.*Потьомкін* спромігся повернути їх у прикаспійський степ. У роки рос.-турец. війни 1787—91, остерігаючись приєднання Є.о. до Туреччини, кн. Г.Потьомкін переселив ч. її в туркменський степ, а решту — на лівий берег р. Молочні Води (нині р. Молочна), де вона зосередилася між гирлом р. Берда, лиманом Молочним і верхів'ям р. Токмак (прит. Молочної). На поч. 19 ст. в Є.о. налічувалося 4655 осіб чол. статі (26 аулів). Єдисанцям дозволялося (протягом 1801—04) нести військ. кінну службу, орда зобов'язувалась утримувати власним коштом 1 тис. військових. 1807 до Є.о. приєдналася ч. ногайців, які прибули з-за Дністра (див. *Білгородська орда*). Після *Кримської війни 1853—1856* єдисанські ногайці переселилися у володіння Осман. імперії (частково — у степи пд. *Бессарабії*, а частково — до Малої Азії).

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990; *Тунманн И.* Крымское ханство. Симферополь, 1991.

В.В. Панашенко.

ЄДИЧКУ́ЛЬСЬКА ОРДА́ — відгалуження Малої Ногайської орди (див. *Ногайська орда*). Від 2-ї пол. 16 ст. кочувала в степах між річками Дністер і Дунай. Назва походить від слів «єди» — сім — і «куль» або «коль» — озеро, тобто буквально означає «семиозерна орда». Підпорядковувалася *Кримському ханству.* Гол. правителями Є.о. були сераскир-султан із роду *Гіреїв* та яли-агаси, який збирав данину для хана. В аулах правили *мурзи*, які підпорядковувалися сераскир-султану. Нас. Є.о. займалося кочовим скотарством. Істотним джерелом забезпечення прожиткових потреб орди були грабіжницькі напади на сусідні землі, насамперед українські. 1706 правителі Є.о. домагалися від турец. султана *Агмеда III* звільнення їх від підпорядкування крим. хану Газі-Гірею III і прийняття в підданство Туреччини (див. *Османська імперія*), зобов'язуючись щорічно сплачувати султану велику данину й постійно брати участь у війнах, що вели турец. султани. Агмед III відхилив домагання єдичкульців і зобов'язав правителів Є.о. підкорятися крим. ханові. З часом ногайські орди почали виявляти повну непокору Гіреям, що породжувало гострі конфлікти. Проти ординців виступали об'єднані сили турец. сераскирів і крим. хана. В серед. 18 ст. за розпорядженням крим. хана Є.о. перекочувала на лівий берег Дніпра і зайняла тер. від фортеці Казікермен (нині м. *Берислав*) до гирла р. Кінські Води (нині р. Кінська, прит. Дніпра) на пн., до узбережжя *Чорного моря* й *Азовського моря* на пд., від Дніпра на зх. до верхів'їв річок Кінські Води і Берда на сх. Єдичкульські ногайці мешкали аулами, головним чином поблизу рік чи колодязів, аули розташовувалися на значній відстані один від одного. 1766 у Є.о. було 100 аулів, у кожному від 100 до 200 і більше кибиток, або *димів*, усього 29 тис. димів. У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* Є.о. визнала *протекторат Російської імперії* (1770) і невдовзі була ліквідована. Єдичкульських ногайців переселено на *Кубань* (1771), 1790 — у приазовські степи на р. Молочні Води (нині р. Молочна). Після *Кримської війни 1853—1856* вони переселилися у володіння Туреччини.

Літ.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1. К., 1990.

В.В. Панашенко.

ЄДНА́Ч — судовий урядник у *Великому князівстві Литовському*, який вирішував справи між сторонами, що погодилися на третейський суд. Призначався *великим князем* або його намісникомдержавцем. Призначення Є. мало характер одноразового доручення.

Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 2, т. 1. К., 1893; Акты Литовской метрики, т. 1, вып. 2. Варшава, 1897.

С.Г. Ковальова.

«ЕЖЕМЕ́СЯЧНЫЕ СОЧИНЕ́НИЯ», «Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія» — перший щомісячний наук.-популярний журнал. Видавався Петерб. АН (нині *Російська академія наук*; 1755—64). Його підтриму-

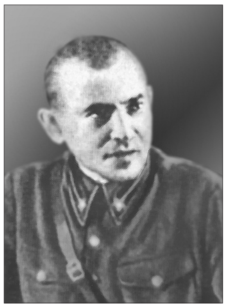
«Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія», 1755, січень. Титульний аркуш.

вав президент академії К.*Розумовський*. Редактором щомісячника був історик Г.-Ф.*Міллер*. В опубл. у першому номері програмній статті зазначалося, що завданням журналу є поширення відомостей про нові відкриття в науці, а також в економіці, пром-сті, мист-ві, архітектурі. 1763 створено рубрику «Известия о ученых делах», де вміщувалася інформація про академічне життя, появу нових наук. видань, рецензії. Наук. зацікавлення редактора позначилися на змісті журналу. Друкувалися істор. розвідки, серед них «Краткая роспись великим князьям всероссийским от Рюрика до нашествия татар» В.*Татіщева*, праці самого Г.-Ф.Міллера «Опыт новейшей истории России (со смерти царя Федора Ивановича до возшествия на престол Бориса Годунова)», статті, присвячені історії окремих регіонів і міст, геогр. відкриттям та ін. 1757 Міллер мав намір надрукувати статтю Г.*Полетики* про школи в Україні, але М.*Ломоносов* побачив у цьому приниження гідності великоросіян і домігся заборони публікації. 1760 (квітень, травень) Г.-Ф.Міллер надрукував свої розвідки «О начале и происхождении казаков» і «Известия о запорожских казаках». У виданні брали участь А.-Л.*Шльоцер*, кн. М.Щербатов. Публікувалися також статті з економіки, грошового обігу, філософії, переклади класичної та наук. літ. (*Арістотеля*, Публія Овідія Назона, Сапфо, *Вольтера*, Ж.-Л.Д'Аламбера, К.Ліннея та ін.), літ. твори О.Сумарокова, В. Тредіаковського. Перекладачами були Г.*Козицький*, Г.Полетика. В 1760—61 редакцію перекладів здійснював М.*Мотоніс*.

Літ.: *Берков П.Н.* История русской журналистики. М.—Л., 1952; История Академии наук СССР, т. 1 (1724—1803). М.—Л., 1958.

О.М. Дзюба.

«ЄЖÓВЩИНА» — кампанія тотальних репресій в *СРСР* 1936—38 із масовими «чистками» й показовими політ. процесами. Назва походить від прізвища М.Єжова, призначеного 26 верес. 1936 наркомом внутр. справ СРСР замість Г.Ягоди. Фактично М.Єжов прийшов у НКВС із готовим планом репресивних дій, у першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Й.*Сталіну*. Під час проведення кампанії органи НКВС «поєднували» воєдино й тих, кого оголосили правими ухильниками, й тих, кого визначили як приналежних до «троцькістсько-зінов'євського блоку», тобто лівих. Концепцію такого поєднання М.Єжов виклав у своїй неопубл. праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати 1935. Вже тоді він апріорі обвинуватив учасників опозиції в терористичних намірах. Й.Сталін власноруч (на прохання М.Єжова) відредагував рукопис й висловив рекомендації. Фактично це означало схвалення рукопису і перетворення його на програмний документ з тотальної ліквідації всіх колиш. опозиціонерів та інакодумців. Не випадково в цей час сталінське кер-во зробило особливий акцент на викритті «прихованих» троцькістів (див. Л.*Троцький*). Розпочалася підготовка до моск. суд. процесу «паралельного антирадянського троцькістського центру» (за яким були засуджені до страти Г.*Пятаков* та ін. колиш. більшовицькі вожді). Органами НКВС активно формувалася «троцькістська периферія». Зокрема, в УРСР фабрикувалися справи «троцькістської терористичної організації», «контрреволюційної троцькістської організації», «об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку», за якими було знищено тих, хто в минулому належав до троцькістської опозиції або симпатизував їй (напр., Ю.*Коцюбинський* та ін.; див. *«Троцькістсько-терористичної організації в Україні» справа 1937*, *«Контрреволюційної троцькістської організації» справа 1937*). Лінія на винищення політ. суперників також реалізувалася у фабрикації справи «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів» (П.*Любченко*, А.*Хвиля*, Т.Таран та ін.; див. «*Контрреволюційної боротьбистської організації» справа 1937*). Під час «Є.» було здійснено тотальну чистку НКВС. Цим процесом керував особисто М.Єжов, який у лют. 1938 саме для цього приїздив в Україну. Було «вичищено» 14 тис. чекістів, чиїми руками в попередні роки чинилися свавілля і терор (у т. ч. в Україні 1119 керівних працівників, серед них В.*Балицький*).

М.І. Єжов.

Характерними рисами «Є.» були: застосування «методів фізичного впливу» (за офіц. дозволом ЦК ВКП(б), наданим органам НКВС), подальше вдосконалення системи концтаборів і колоній, винищення людей за плановими списками («лімітами»), етнічні чистки. Кількість обвинувачених у «контрреволюційних злочинах» зросла 1937 порівняно з 1930 у 10 разів. Під час «Є.» було проведено масові розстріли на *Соловках*, у т. ч. в'язнів з України.

Використавши М.Єжова як знаряддя терору, Й.Сталін усунув його від кер-ва НКВС у груд. 1938. М.Єжов був заарештований 10 квіт. 1939 за обвинуваченням у кер-ві «заколотницькою організацією у військах й органах НКВС», а також «у здійсненні шпигунства на користь іноземних розвідок». Страчений 2 лют. 1940.

Літ.: *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М., 1992; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Хлевнюк О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. М., 1996; Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1960. Справочник. М., 1997; *Шаповал Ю. та ін.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997; *Петров Н.В.*, *Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941. Справочник. М., 1999.

Ю.І. Шаповал.

ЄЗОФÓВИЧ (Ребичкович) **Абрам** (під час вихрещення отримав ім'я — Іоан; р. н. невід. — 1519, за ін.

даними, 1520) — фінансист і держ. діяч. Родом з київ. євреїв. Досяг високих щаблів у сусп. ієрархії *Великого князівства Литовського* (ВКЛ): обіймав посади смоленського старости (див. *Староство*), мінського *війта*, ковенського старости, 1509 був земським *підскарбієм* і одночасно чл. великокняжої ради (див. *Пани-рада*). При *нобілітації* отримав герб «Леліва». Мав значні кошти, кредитував вел. кн. литов. і короля польс. *Сигізмунда I*. 1518 подарував Свято-Миколаївській церкві у Вільно (нині м. *Вільнюс*) *Київський Псалтир 1397*. В наук. літ. існують гіпотези, що Є. ініціював переклад Псевдо-Арістотелевої «Таємниці таємниць» і був причетним до упорядкування Віленської збірки бібл. книг.

Літ.: *Бершадский С.А.* Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член рады Великого княжества Литовского. К., 1888; *Wolff J.* Żyd ministrem króla Zygmunta. Kraków, 1885.

О.В. Русина.

Костел єзуїтів у Тернополі. Фото кін. 20 ст.

Костел єзуїтів у Львові. Фото 1930-х рр.

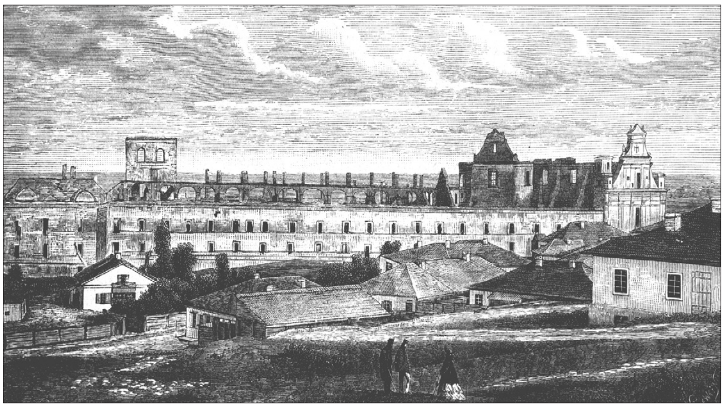
ЄЗУЇ́ТИ (від лат. Jesu — Ісус) — члени катол. чернечого ордену, заснованого 15 серп. 1534 у Парижі (Франція) іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою та його однодумцями. Офіційно затверджений папою Павлом III буллою «Regimini militantis Ecclesiae» від 27 верес. 1540 під назвою «Товариство Ісуса» («Societas Jesu Christi»). Орден був задуманий як апостолат на зразок послідовників та учнів Ісуса Христа — апостолів, котрі пропагували Його вчення. Переслідував мету шляхом навчання катехізису, проповідницької та місіонерської діяльності, здійснення сповідального обряду та різноманітної доброчинної праці (опікування сиротами, хворими в шпиталях, ув'язненими і т. ін.) поширювати християн. віру й доктрини (див. *Християнство*) та християн. спосіб життя. Орден дуже швидко розростався. На рік смерті Ігнатія Лойоли (1556) він налічував бл. 1000 чл., на 1580 — бл. 5 тис., на 1615 — бл. 13 тис. Більшість членів ордену були священиками і мали присвятити себе духовному служінню. Приблизно чверть членів ордену становили світські брати (коад'ютори), які займалися с.-г., буд., ремісничими та ін. госп. роботами. Випробування кандидатів до членства в ордені — новіціат — тривало 2 роки. Після новіціату кандидати складали обітницю убогості, моральної чистоти та цнотливості, слухняності, та, додатково, особливу обітницю слухняності Папі Римському (див. *Папство*).

Ігнатій Лойола — засновник і член чернечого ордену єзуїтів.

Костел єзуїтів у Жовкві. Фото 1938.

Залишки монастиря єзуїтів у Острозі. Гравюра кінця 19 ст.

Головою ордену був генерал, що обирався на ген. конгрегації та тримав свій пост пожиттєво. Резиденція генерала знаходилася в Римі. Адм. одиницею ордену була провінція. Її очолював провінціал, котрий призначався генералом ордену. Гол. документом ордену, де була зафіксована його структура та основні завдання, були Конституції, затверджені першою ген. конгрегацією ордену 1558 й опубл. 1559.

Освіт. діяльність у школах (колегіумах) не була передбачена

засновниками ордену як один з напрямків його діяльності. Перші єзуїтські колегіуми були резиденціями для молодих єзуїтів-схоластиків або семінаристів, котрі відвідували університетські студії, готуючись стати священиками. Проте з наступом *Контрреформації* орден єзуїтів став першим реліг. орденом в історії катол. церкви, для якого освітня діяльність стала провідною (див. *Єзуїтські школи*). Перша публічна школа гуманістичного зразка, котрою завідували єзуїти, була відкрита в Мессіні, на Сицилії 1548. На 1560 орден визнав шкільну та викладацьку діяльність гол. напрямом спрямування своїх зусиль. Конституції ордену фіксували більш широке та зобов'язуюче розуміння освіти та освіт. діяльності для кінцевої мети ордену — «спасіння душ». Наукою, котра найбільше сприяла досягненню «спасіння душ», була визнана *теологія*. Тому право та медицина були виключені з програм єзуїтських навч. закладів як дисципліни, що перебували поза метою ордену. Шкільний порядок, навч. програма та ін. аспекти освіт. діяльності знайшли свою кодифікацію у відомому «Ratio Studiorum» (1599). Освіт. діяльність орден провадив через школи, рицарські академії та університети. Після Тридентського катол. собору 1545—63 (з перервами) Є. також залучилися до освіти дієцезіального кліру в духовних семінаріях. Ставши одним із знарядь здійснення реформи катол. Церкви, передбаченої декретами Тридентського собору, орден Є. упродовж 2-ї пол. 16 ст. запровадив по суті нову систему освіти, що відповідала потребам реліг. оновлення завдяки асиміляції здобутків *гуманізму* і *Реформації*. Засновані Є. колегіуми поділялися на два типи — середнього і вищого рівнів. Перші давали типову освіту гуманістичної школи. Другі, т. зв. повні колегіуми, мали спец. класи вищих наук — філософії та теології. На 1615 орден опікувався 370 школами, а на 1773 — понад 800 по всьому світі. Орден Є. був найбільшим у Європі вчителюючим орденом.

Незважаючи на те, що орден не був створений спеціально для «захисту католицької віри», на 1550-ті рр. Є. прийняли й долучили цю мету до ін. завдань і цілей свого ордену, підкресливши таким чином свою антагоністичну настанову до *протестантизму* і його поширення.

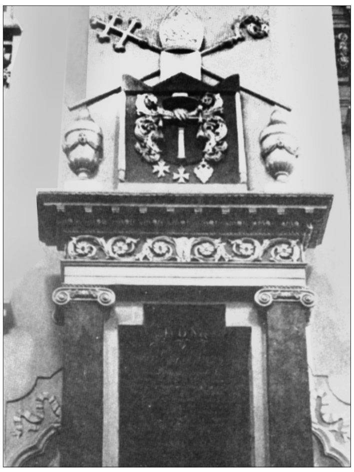
На тер. *Корони Польської* Є. оселилися 1564 (згідно з *Люблінською унією 1569* землі Корони Польс. та *Великого князівства Литовського* були об'єднані в *Річ Посполиту*, з передачею укр. земель до складу володінь Корони Польс.). Спочатку землі Речі Посполитої входили до австрійс. провінції, а 1574 була створена польс. провінція ордену. У зв'язку із розширенням ордену 1608 була утворена литов. провінція. 1755 польс. провінція поділилася на великопольську і малопольську, а 1759 з литов. провінції ордену була виокремлена мазовецька. На 1773 польс.-литов. провінції ордену налічували 2330 осіб, з котрих 1174 були священиками.

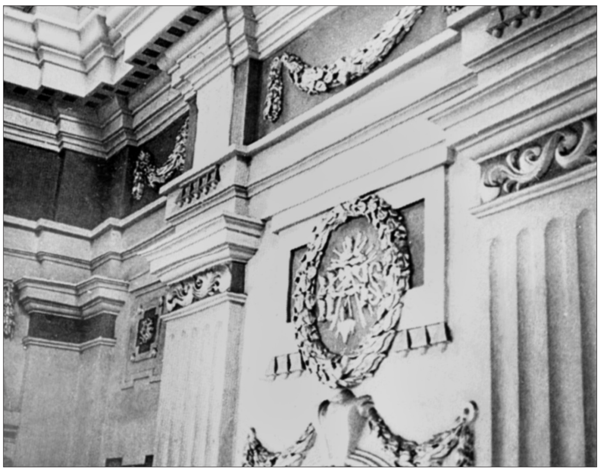
У Речі Посполитій Є. здійснювали освіт. діяльність через публічні школи гуманістичного напряму, конвікти і рицарські школи (collegia nobilia) для шляхетської молоді, учительські семінарії (Пултуськ, Познань, Ярослав) та духовні семінарії для священиків. На серед. 17 ст. на теренах Речі Посполитої діяли 32 колегіуми, з них 13 — на укр. землях. Повним початково був лише Віленський колегіум, перетворений 1579 на акад. (див. *Вільнюський університет*). З часом закладами вищого типу стали школи у *Львові*, Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) та Ярославі. Модель єзуїтського шкільництва була також взірцем для правосл. Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*). Школа в Ярославі (з 1575) отримала статус вищого рівня. Львів. колегіум було засновано з фундації вдови останнього з князів *Слуцьких*. Колегіум у Кам'янці (нині м. Кам'янець-Подільський) був заснований завдяки братам Язловецьким, С.Лянцкоронському, Валентію й Олександру Калиновським та пожертвам місц. *шляхти*. Завдяки внескам місц. фундаторів було засновано колегіум у Перемишлі. Фундаційний акт княжни Анни-Алоїзи

Костел єзуїтів у Луцьку. Головний фасад. Малюнок роботи худож. Я.Конопацького. 1879.

Острозької (див. *Острозькі*) уможливив відкриття колегіуму в *Острозі* (1626). З перервами існували колегіуми у *Вінниці* та *Барі*. Короткочасним стало існування колегіумів у Ксаверові під Овручем, Фастові, Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) та *Новгороді-Сіверському*. З Гуменного до *Ужгорода* було перенесено колегіум 1640. Колегіум у Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*) був створений на кошти київ. *воєводи* Юзефа Потоцького (див. *Потоцькі*) на поч. 18 ст. Фундатором Житомир. колегіуму (з серед. 18 ст.) став місц. староста (див. *Староство*) Казимир Стецький. На 1773 Є. завідували

Костел єзуїтів у Луцьку.Фрагменти інтер'єру. Фото кінця 20 ст.

найбільшою в Речі Посполитій (порівняно з *Краківським університетом* та іншими чернечими орденами) мережею шкіл середнього та, в окремих випадках, підвищеного рівня, що налічувала 66 колегій. Кількаразово Є. робили спроби підвищити до університетського статусу свої колегіуми в Браневі (1568, 1585—1588, 1701, 1738), Познані (1611—13, 1650, 1678), Львові (1661—64), а також увійти до складу Краківського ун-ту (1616, 1624—28). Однак практично єдиним їхнім університетом у Речі Посполитій лишалася Віленська академія, заснована за активного сприяння короля *Стефана Баторія* (1576—86).

Є. провадили широку проповідницьку та сповідницьку діяльність у церквах, брали участь у воєн. походах як військ. капелани, були сповідниками королів та *шляхти*, займалися місіонерською діяльністю.

Їм також доручалися дипломатичні місії. Однією з таких була місія Антонія Поссевіно до двору російського царя *Івана IV* Васильовича 1581—82 за дорученням папи Григорія XIII. Іван IV, шукаючи посередника в примиренні з Польщею (див. *Лівонська війна 1558—1583*), звернувся до папи. Григорій XIII зі свого боку був зацікавлений у встановленні реліг. контактів з Росією й перспективою залучення могутнього союзника для боротьби проти *Османської імперії*. А.Поссевіно відіграв важливу роль у підписанні 10-літнього перемир'я між Польщею і Росією, проте реліг. зближення між Росією і Римом не відбулося.

На серед. 18 ст. орден опинився в скрутному становищі. Заг. зміни в сусп-ві, що мали місце в епоху Просвітництва, зростання конкуренції в справі шкільництва, спричинене діяльністю ордену піарів, з одного боку, та опозиція катол. дворів Португалії, Іспанії, Франції, Королівства обох Сицилій та Парми, з ін. боку, призвели спочатку до його заборони та вигнання з територій цих країн на 1767, а невдовзі й до цілковитої заборони його діяльності: під тиском монархів династії Бурбонів папа Климент XIV «заради спокою Церкви» був змушений розпустити орден буллою «Dominus et Redemptor» від 21 лип. 1773.

Після публікації та оголошення булли про припинення діяльності ордену маєтності єзуїтів у Речі Посполитій були описані та передані на потреби *Едукаційної комісії 1773—1794*. Колиш. єзуїтські колегії були перетворені на школи комісії, і багато колиш. Є. залишилися в них викладати.

Члени ліквідованого ордену Є. після 2-го та 3-го поділів Польщі 1793 та 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) знайшли притулок у *Російській імперії*. Вони присягнули на вірність імп. *Катерині II*, яка, сподіваючись використати Є. для політ. адаптації нас. новоприєднаних земель, ч. якого належала до катол. та греко-католицької (див. *Українська греко-католицька церква*) церков, відмовилася оголосити й опублікувати буллу про розпуск ордену. 1800 імп. *Павло I* дозволив Є. відкрити колегіум у *Санкт-Петербурзі*. 7 берез. 1801 папа Пій VII офіційно затвердив функціонування ордену в Рос. імперії, що стало поштовхом для подальшого відновлення його діяльності в усьому світі. 12 січ. 1812 імп. *Олександр I* підписав указ про заснування Полоцької академії. Акад. функціонувала з 8 січ. 1813, мала три ф-ти (теології, філософії, гуманістичних наук та давніх і нових мов) і право надавати докторські ступені з теології та канонічного і цивільного права. Орден продовжував існувати в Рос. імперії до 1820, коли імп. Олександр I підписав декрет про вигнання єзуїтів.

7 серп. 1814 папа Пій VII санкціонував відновлення ордену буллою «Sollicitudo omnium Ecclesiarum».

На сьогоднішній день Орден єзуїтів є найбільшим реліг. орденом і налічує бл. 21 тис. членів. Він провадить широку місіонерську та освітню діяльність у багатьох країнах світу. 34-та ген. конгрегація ордену (1995) визначила, що його гол. завданнями є проповідування віри та підтримка правосуддя, євангелізація к-р і діалог з ін. культурами.

Літ.: *Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekstalczenia w roku 1803. Petersburg, 1862; *Sommergovel C. та ін. (eds.).* Bibliothéque de la Compagnie de Jésus; vol. 1—12. Brussels, 1890—1960; *Załęski S.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów, 1901—05; *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkól jezuickich w Polsce (studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego). Kraków, 1933; *Farrell A.P.* The Jesuit Code of Liberal Education. Development and Scope of The Ratio Studiorum. Milwaukee, 1938; *Polgér L. (ed.).* Bibliographie sur l'histoire de la Compagnie de Jésus, 1901—1980, vol. 1—3. Rome, 1981—90; *Piechnik L.* Dzieje Akademii Wileńskiej, t. 1—4. Rzym, 1983—90; *Scaglione A.* The Liberal Arts and the Jesuit College System. Amsterdam—Philadelphia, 1986; *Bangert W. von.* A History of the Society of Jesus. Saint Louis, 1986; *Grzebień L.* Słownik jezuitów polskich 1564—1990. Kraków, 1993; *O'Malley J.W.* The First Jesuits. Cambridge, Mass., 1993; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. Kraków, 1996; *Obirek S.* Jezuici w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1564—1668: działalność religijna, społeczno-kulturalna i polityczna. Kraków, 1996; *Inglot M.* La Compagnia di Gesú nell'Impero Russo (1772—1820) e la sua parte nella restaurazione generale della Compagnia. Roma, 1997; *O'Malley J.W. (ed.).* The Jesuits: Culture, Sciences and the Arts, 1540—1773. Toronto, 1999; *Duminuco V.J.* The Jesuit Ratio Studiorum: 400th anniversary perspectives. New York, 2000; *Höpfl H.* Jesuit Political Thought: The Society of Jesus and the State, c. 1540—1640. New York, 2004.

В.А. Кіку.

ЄЗУЇ́ТСЬКІ ШКО́ЛИ (колегії, колегіуми) — навч. заклади, які організовували і якими опікувалися чл. ордену *єзуїтів*. Наступного року, як єзуїти з'явилися в Польщі, вони відкрили першу колегію в Брунсберзі (1565), а невдовзі за підтримки місц. *магнатів* поширили свою місіонерську та освіт. діяльність на укр. землі *Речі Посполитої*. Перша єзуїтська колегія на укр. землях була відкрита 1575 в Ярославі (1575—1773; нині місто в Польщі; тут учився свого часу і Б.*Хмельницький*). Упродовж 16—18 ст. були засновані й діяли також колегії в містах *Львів* (1608—1773), *Луцьк* (1608—1773), *Острог*

Костел та колегіум єзуїтів у Кременці. Фото кінця 20 ст.

Костел та колегіум єзуїтів у Луцьку. Фото кінця 20 ст.

(1626/27—1773), *Бар* (1646—66, 1749—73), *Фастів* (1625; 1647—48 переведена до *Києва*), Переяслав (1636—48; нині м. *Переяслав-Хмельницький*), Кам'янець (1610—72, 1700—73; нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Вінниця* (1630—48, 1732—73), Ксаверів (1647—48; нині село Малинського р-ну Житомир. обл.), Кросно (1631—1773), Перемишль (1626—27, 1654—1773; нині Пшемисль, обидва міста в Польщі), *Овруч* (1685—1773), Красностав (1688—1773; нині м. Красністав, Польща), *Самбір* (1702—73), *Кременець* (1712—73), Станіслав (1716—73; нині м. *Івано-Франківськ*), *Житомир* (1747—73).

За навч. програмами колегії поділялися на неповні (нижчого рівня) та повні (вищого рівня). Неповними були п'ятикласні колегії, що давали освіту з *«семи вільних наук»* — граматики, поетики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Гол. предметом була лат. мова, якою викладалися всі ін. дисципліни. Також вивчалися грец., а в Луцькій колегії ще й рус. (укр.) мови. До програм повних колегій входили ще дво- або трирічний курс філософії та чотирирічний курс теології. Філософію вивчали світські студенти, курс теології був призначений для майбутніх священиків та чл. самого ордену.

Учні колегій походили з різних susp. станів, але здебільшого це були діти з шляхетських (див. *Шляхта*) та міщанських (див. *Міщани*) родин, а також *духовенства.* В Є.ш. навч. діти різних конфесій — католики, православні (переважно в 1-й пол. 17 ст.) та унійці (зокрема у Львові в 2-й пол. 18 ст.).

У 17—18 ст. при колегіях виникають конвікти (інтернати) для незаможної шляхетської молоді; вони існували в Кам'янці (1614—72, 1714—73), Острозі (1640), Львові (1709), Луцьку (1752), Кросні (1766), Вінниці (1754), Кременці (1749—50).

У 18 ст. на базі шляхетських конвіктів були відкриті платні рицарські академії для синів магнатів та заможної шляхти у Львові (1749) та Острозі (1751). Програма академій відповідала завданням підготовки майбутніх держ. чиновників і включала франц. та нім. мови, політику, екон. науки, юриспруденцію, історію, військ. та цивільну арх-ру, а також власне «рицарські науки» — фехтування, танці, їзду верхи.

1759 у Львові єзуїтами був відкритий ун-т (акад.). Однак через протидію *Краківського університету* та *Замойської академії* невдовзі його позбавили права надавати випускникам академічні ступені, що вважалося прерогативою вищих учбових закладів.

Усі колегії мали свої б-ки. На жаль, жодна з них не збереглася цілісно як окреме зібрання. Найбагатшими були б-ки Львів., Ярославської, Острозької, Луцької та Перемишльської колегій. Майже при всіх колегіях діяли *бурси*, шкільні театри та аптеки. При Львів. та Перемишльській колегіях функціонували друкарні: Львів. була заснована 1615, але почала інтенсивно працювати від 1642, Перемишльська діяла від 1757. Тут видавали літ. реліг. змісту, підручники та навч. посібники з історії, географії, філософії, арх-ри. Серед викладачів колегій були відомі у свій час педагоги Т.Сєкєжинський (1720—77), Л.Гошовський (1732—1802), Г.-В.Пірамович, Я.-П.Лойко, С.-А.Сєраковський (1743—1824). Проповідником у Львові та Красноставі був К.*Несецький* (1682—1744; саме в Красноставській колегії він працював над своєю «Короною Польською», яка була видана у Львові 1728—43).

Після того, як 21 лип. 1773 папа Климент XIV буллою «Dominus ac Redemptor» розпустив орден єзуїтів, маєтності ордену та їхні школи в Речі Посполитій були описані та передані у відання *Едукаційної комісії 1773—1794.*

Колиш. колегії на укр. землях, що опинилися після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі Австрії, були перетворені на світські школи (Кросно, Ярослав) та г-зії (Самбір, Перемишль, Станіслав). 1773 Львів. акад. було закрито. На її базі відкрили гімназію.

Літ.: *Lukaszewicz J.* Historia szkół w Koronie i w Wielkiem księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów do r. 1794, t. 1—4. Poznań, 1849—51; *Załęski S.* SJ. OO. Jezuici we Lwowie. Kraków, 1880; *Харлампович К.* Западнорусские православные школы конца XVI — начала XVII в. Казань, 1898; *Załęski S.* Jezuici w Polsce, t. 1—5. Lwów—Kraków, 1900—06; *Його ж.* SJ. Jezuici w Kamieńcu Podolskim. «Przegląd Powszechny», 1904, N 84; *Bednarski S.* SJ. Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce (studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego). Kraków, 1933; *Gottfried K.* Jezuici w Jarosławiu. Jarosław, 1933; *Bednarski S.* SJ. Dzieje kulturalne jezuickiego kolegjum we Lwowie w XVIII wieku. «Pamiętnik Literacki», 1936, r. 33, z. 1; *Grzebień L.* SJ. Fundacje biskupa W.H. Sierakowskiego. Biblioteka i drukarnia jezuitów w Przemyślu. «Roczniki Biblioteczne», 1985, r. 29, z. 1—2; *Його ж.* SJ. Słownik jezuitów polskich 1564—1990. Kraków, 1993; *Kramarz H.* Jezuici we Lwowie na przestrzeni wieków. В кн.: Jezuici a kultura polska. Kraków, 1993; *Puchowski K.* Jezuicke kolegia szlacheckie Rzeczypospolitey XVIII wieku — źródła i kierunki reform. «Kwartalnik Pedagogiczny», 1995, nr. 3 (157); Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564—1995. Kraków, 1996; *Яковенко Н.М.* Латинське шкільництво і шкільний гуманізм в Україні кінця XVI — середини XVII ст. «Київська старовина», 1997, № 1—2; *Pelczar R.* Szkolnictwo w miastach zachodnich ziem województwa ruskiego (XVI—XVIII w.). Rzeszów, 1998; *Florek L.* Źródła do dziejów kulturalnych jezuickiego kolegium we Lwowie 1584—1773. В кн.: Jezuicka ars historica. Prace ofiarowane księdzu Profesorowi Ludwikowi Grzebieniowi, SJ. Kraków, 2001.

В.А. Кіку.

ЄЗУ́ПІЛЬ (до 1594 — Чешибіси, 1939—2003 — Жовтень) — с-ще міськ. типу Тисменицького р-ну *Івано-Франківської області.* Розташов. при впадінні р. Бистриця в Дністер. Залізнична ст. Єзупіль. Нас. 3,0 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка датується 1435. Місц. жителі брали участь у *Мухи повстанні 1490—1492.* Чешибіси не раз зазнавали руйнувань від польс. і молдов. військ. Після знищення Чешибісів 1594 турец. військом на їх місці виникло нове село — Єзупіль. Мешканці Єзупіля брали участь у *національній революції 1648—1676.*

Райцентр 1940—57. Сучасний Є. — лікувально-курортний центр.

У місті народився культ. і освіт. діяч П.*Беринда.*

За селищем на правому березі Дністра виявлено поселення *трипільської культури* та розкопано фундамент ротонди часів *Київської Русі*.

Літ.: ІМіС УРСР: Івано-Франківська область. К., 1971.

Г.А. Вербиленко.

ЄКАТЕРИНОДА́Р — назва до 1920 м. *Краснодар.*

І.М. Єктов.

Є́КТОВ Іван Михайлович (1903—1986) — інженер, дир. Донец. металургійного з-ду (ДМЗ; 1953—70). Герой Соціаліст. Праці. Н. в м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ) в родині вчителя. Закінчив Донец. політех. ін-т (1930). По завершенні навчання працював на ДМЗ. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в жовт. 1941 у складі колективу ДМЗ евакуйований у Свердловську обл. РРФСР, де працював нач. термокалібрувального цеху Сєровського металургійного з-ду. Після визволення *Донецька* керував відбудовою прокатних цехів ДМЗ: 1947—53 працював гол. інженером, 1953—70 — дир. ДМЗ. Саме в ці роки на з-ді було введено в дію найпотужнішу в Європі установку безперервного лиття сталі.

Лауреат Ленінської премії (за активну участь у впровадженні природного газу в доменний процес). Удостоєний звання Засл. металурга УРСР. Останні роки життя працював у Донец. НДІ чорної металургії.

Літ.: *Володин Г.* По следам истории. Очерки истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода. Донецк, 1967; *Терещенко Н.А.* Черная металлургия Украинской ССР за 50 лет советской власти. К., 1967.

З.Г. Лихолобова.

ЄЛЕ́ЦЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ МОНАСТИ́Р у Чернігові — див. *Чернігівський Єлецький Свято-Успенський монастир.*

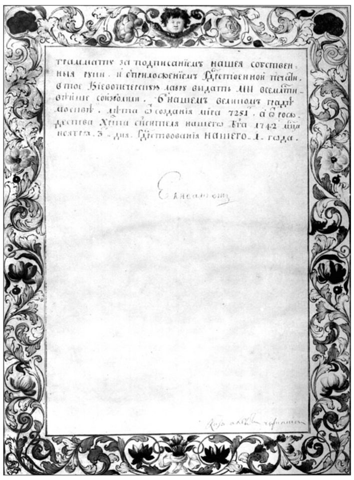

Єлизавета Петрівна.

ЄЛИЗАВЕ́ТА ПЕТРІ́ВНА (29(18).12.1709—05.01.1762(25.12.1761)) — рос. імператриця (1741—61), дочка *Петра I* і Катерини I. Н. у великокняжій та царській садибі Коломенське (нині в складі м. *Москва*). Вступила на престол унаслідок двірського перевороту. Уряд Є.П. відновив систему правління в *Російській імперії*, запроваджену Петром I (Правительствуючий Сенат, міські *магістрати*, колегії), здійснював політику розширення станових привілеїв *дворянства*, сприяв розвитку торгівлі. За царювання Є.П. засновано *Московський університет* (12 січ. 1755), Акад. мист-в (6 січ. 1757). Рос. армія досягла значних успіхів у *Семилітній війні 1756—1763.* Під впливом свого фаворита, укр. *козака*, співака *Придворної співацької капели* О.Г.*Розумовського*, з яким 1742 таємно взяла шлюб, Є.П. проявляла інтерес до України, певну прихильність до *козацької старшини*, *духовенства* і навіть *посполитих.* За підтримки Є.П. указом *Синоду* від 25 жовт. 1742 відновлено *Київську митрополію* (до того з 14 трав. 1722 предстоятель Київ. кафедри мав титул архієпископа, а архієпископія прирівнювалася до звичайної рос. *єпархії*). 1744 Є.П. здійснила подорож в Україну, відвідала міста *Глухів*, *Козелець*, *Київ.* У зв'язку з приїздом Є.П. в Києві було закладено *Андріївську церкву* (1744). На численні клопотання козац. старшини Є.П. дала згоду на відновлення *гетьманату інституту* в Україні, пов'язуючи його з особою брата свого фаворита — з К.*Розумовським* (церемонія його «обрання» *гетьманом* відбулася в Глухові 16 січ. 1750; див. *Глухівські ради 1750, 1763*). Надалі Є.П. впроваджувала в Україні імперські порядки. Указом від 19 жовт. 1750 вона підпорядкувала гетьман. владі *Нову Січ.* У черв. 1753 вийшов указ Є.П. про заборону запорожцям переобирати *кошового отамана* й військ. старшину без відома гетьмана. 1754 царським указом ліквідовано митні кордони між Україною й Росією, скасовано *евекти* та *індукти*, чим були усунуті перепони для злиття тер., запроваджено контроль над укр. фінансами. Указом 1756 *Гетьманщина* та Нова Січ із відомства Колегії закордонних справ були передані у відання Сенату, що посилювало владу центр. органів Рос. імперії в Україні. За Є.П. створено *військові поселення* на укр. землях, 9 полків ландміліції вздовж притоки Дніпра — р. Оріль (1746), сербські поселення поблизу Запорожжя (1751) тощо. Згодом з'явилася низка указів про утворення *Нової Сербії* (1752), *Слов'яно-Сербії* (1753), *Новослобідського козацького полку* (1754), які підпорядкову-

Поспѣшествующею милостию мы Елисавет Первая Императрица и Самодержица Всероссийская.

граммату за подписанием нашея собственныя руки и с приложением государственной печати в тое Киевопечерскую лавру выдать мы всемилостивейше соизволили. В нашем великом граде Москве, лета от создания мира 7251, а от рождества Христа спасителя нашего лета 1742 месяца ноября 3 дня. Государствования нашего 1 года.

Елисавет

Перша і остання сторінки грамоти Єлизавети Петрівни, що була видана Києво-Печерській лаврі 3 листопада 1742.

валися Правительствуючому Сенату та Військ. колегії.

П. в м. *Санкт-Петербург*. Похована в соборі святих апостолів Петра і Павла в *Петропавловській фортеці*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 2. К., 1979; *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України, т. 2. Львів, 1991.

В.В. Панашенко.

ЄЛИЗАВЕ́ТА ЯРОСЛА́ВНА (р. н. невід. — після 1076) — старша серед відомих нині дочок вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*. 1044 вийшла заміж за Гаральда Суворого (конунг Норвегії 1046—66). По смерті Гаральда, який загинув під час завоювання норманами Англії в битві під Стенфордбриджем (25 верес. 1066), згідно з повідомленням *Адама Бременського*, Є.Я. вдруге вийшла заміж — за короля Данії Свена II Естрідсена (п. 29 квіт. 1076). В ісландських сагах згадується про двох дочок Є.Я. — Марію та Інгігерду.

У давньорус. джерелах немає згадок про Є.Я. Осн. джерела, що містять відомості про неї, — ісландські королів. саги (див. *Саги скандинавські*), зх. хроніки й вірші («віси») самого Гаральда, які він складав на честь дочки Ярослава «із золотою гривною».

Літ.: *Джаксон Т.Н.* Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и её соседей. X—XIII вв. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1988—1989 гг. М., 1991; *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

ЄЛИЗАВЕТГРА́Д, Єлисаветград — назва 1775—1924 м. *Кіровоград*.

ЄЛИЗАВЕ́ТИНСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ (від 1777 — Єлизаветградська провінція) — адм.-тер. одиниця в складі *Новоросійської губернії*. Утворена 1764. Попервах до її складу входили Чорний і Жовтий гусарські полки (див. *Полк*), Єлизаветградський пікінерський полк, новозаселені *слободи* старообрядців (див. *Старообрядництво*), 1769—75 додано Молдов. гусарський полк та 7 держ. округів. Адм. центр — фортеця св. Єлизавети (з 1775 — м. Єлизаветград, нині — м. *Кіровоград*). Від 1776 Є.п. поділялася на *повіти* — Єлизаветградський, Крюківський (згодом — Петриківський) та Катерининський (згодом — Ольвіопольський). Існувала до утворення *Катеринославського намісництва* (1783), яке поділялося на 15 повітів, у т. ч. Єлизаветградський.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое, т. 5, № 3380; т. 17, № 12376; т. 20, № 14252; т. 22, № 15910. СПб., 1830.

Літ.: *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. (1731—1823), ч. 1. Одесса, 1836.

В.В. Панашенко.

ЄЛИЗАВЕ́ТІВСЬКЕ ГОРОДИ́ЩЕ — одне з найбільших у степовій смузі Пн. Причорномор'я поселень 5—3 ст. до н. е. Розташоване в дельті р. Дон, за 3 км на пн. сх. від станиці Єлизаветинської (нині Ростовської обл., РФ). Площа — бл. 55 га. Засноване місцевими племенами. Відігравало важливу роль у розвитку торгівлі між греками і місцевими племенами у Пн.-Сх. Причорномор'ї. Відоме з середини 19 ст. Планомірні розкопки провадяться з 1954 (В.Шилов, І.Братинський, К.Марченко та ін.). Відкрито рів, вал, глинобитну фортечну стіну, заглиблені в землю житла та госп. споруди. В 1-й пол. 3 ст. до н. е., після того, як місц. нас. залишило поселення, на його місці виникає грец. (боспорська) колонія, для арх-ри якої притаманні наземні будівлі, муровані з каменю та цегли-сирцю. В процесі розкопок городища виявлено понад 1000 амфорних клейм. На могильнику розкопано 298 курганів із похованнями 5—3 ст. до н. е.

Літ.: *Брашинский И.Б.* Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V—III вв. до н. э. Л., 1980; *Брашинский И., Марченко К.* Елизаветовское городище на Дону — поселение городского типа. «Советская археология», 1980, № 1; *Braschinskij J.B., Marcenko K.K.* Elisavetovskoje. Skythische Stadt in Don Delta. München, 1984; *Марченко К.К. и др.* Елизаветовское городище — греко-варварское торжище в дельте Дона. «Советская археология», 1988, № 3; *Marčenko K.K. ta in.* Die Siedlung Elizavetovka am Don. Berlin—Moskow, 2000.

А.В. Буйських.

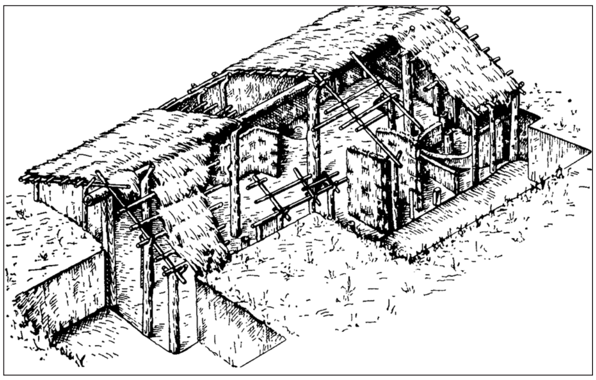
Є́ЛЬЦИН Борис Миколайович (н. 01.02.1931) — держ., політ. та громад. діяч *СРСР* та РФ, перший президент РФ (1991—99). Н. в с. Бутка Свердловської обл., РФ в сел. родині. Закінчив Уральський політех. ін-т (1955) у м. Свердловськ (нині м. Єкатеринбург, РФ). Чл. КПРС з 1961. 1968 очолив від. буд-ва Свердловського обкому КПРС. 1976 призначений 1-м секретарем Свердловського обкому КПРС. 11 квіт. 1985 Є. рішенням політбюро ЦК КПРС був призначений на посаду зав. від. буд-ва ЦК КПРС. 23 груд. 1985 ген. секретар ЦК КПРС М.*Горбачов* рекомендував політбюро ЦК КПРС обрати Є. 1-м секретарем Моск. міськкому КПРС. На новій парт. посаді Є. поступово позбувався іміджу «типового апаратника», обравши конфронтаційний стиль політ. поведінки. В жовт. 1987 на пленумі ЦК КПРС він виступив із критикою повільного темпу *перебудови*, яку проводив М.Горбачов. 12 листоп. 1987 Є. було звільнено з посади 1-го секретаря Моск. міськкому КПРС. В січ. 1988 Є. очолив Держ. к-т СРСР у справах буд-ва. У виступі на XIX конф. КПРС влітку 1988 він вимагав своєї «політичної реабілітації», але зустрів протидію з боку секретаря політбюро ЦК КПРС Є.Лігачова. 27 берез. 1989 був обраний депутатом 1-го З'їзду нар. депутатів СРСР.

Б.М. Єльцин.

Єлизаветівське городище. Розкопки. Фото 1985.

Єлизаветівське городище. Житловий комплекс. 2-га половина 4 — початок 3 ст. до н.е. Реконструкція К. Марченка.

29 трав. 1990 — обраний на посаду голови ВР РРФСР. За його безпосередньої участі 12 черв. 1990 прийнято Декларацію суверенітету РРФСР, з моменту ухвалення якої в СРСР розпочався період «параду суверенітетів», а Є. вступив у конфронтацію з союзними органами влади. В намаганні ускладнити становище рад. кер-ва він закликав автономні республіки, які знаходилися в складі РРФСР, «брати суверенітету стільки, скільки візьмете». Таким чином, паралельно процесу розпаду СРСР фактично був ініційований і процес розвалу самої РРФСР, першими симптомами якого стали сепаратистські рухи в Чечні й Татарстані. Однак тоді вся увага Є. була сконцентрована на боротьбі проти президента СРСР М.Горбачова.

12 черв. 1991 Є. був обраний на посаду президента РРФСР (від січ. 1992 — РФ). Це були перші вільні демократ. вибори глави д-ви в рос. історії. Незабаром після невдалого заколоту 19—21 серп. 1991 Держ. к-ту з надзвичайного стану (рос. — ГКЧП) СРСР де-факто розпався (див. *Акт проголошення незалежності України*). Проте де-юре цей процес ще тривав.

Є. розглядав результати референдуму в Україні 1 груд. 1991, які засвідчили про вибір укр. народу на користь незалежності України, в контексті можливості остаточно поставити крапку на існуванні СРСР. 8 груд. 1991 в Біловезькій пущі було підписано Угоду про створення *Співдружності Незалежних Держав* (див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*). Її підписали: за Республіку Білорусь — голова ВР С.Шушкевич та голова РМ В.Кебіч, за РФ — президент Є. та держ. секретар Г.Бурбуліс, за Україну — президент Л.*Кравчук* та прем'єр-міністр В.*Фокін*. 25 груд. 1991 президент СРСР М.Горбачов пішов у відставку. РФ стала правонаступницею СРСР, легітимно отримала його ядерну зброю та місце постійного чл. *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй*.

Від січ. 1992 Є., спираючись на команду ліберального економіста Є.Гайдара, проводив політику прискореного переходу до ринкової економіки — т. зв. шокової терапії. Значні соціальні втрати від цього курсу максимально загострили внутрішньополіт. становище в РФ. Дезорганізація управління призводила до екон. хаосу, а негаразди в соціально-екон. становищі більшості росіян підривали нар. довіру до курсу Є.

Проявом політ. кризи стало протистояння між рос. президентом та ВР, приводом до якого, зокрема, була остаточна ліквідація системи рад. влади в контексті питання прийняття нової конституції РФ. Унаслідок жорсткої політ. боротьби 3—4 жовт. 1993 частина нар. депутатів була розігнана силою зброї. 12 груд. 1993 всерос. референдумом прийнято чинну Конституцію РФ, що поклало край рад. періоду рос. історії. Але стабільного громадян. миру в умовах прискореного переходу до ринкової економіки досягнути не вдалося.

В історію укр.-рос. відносин 1993 увійшов як час найбільшого напруження в питанні поділу Чорномор. флоту, визначенні статусу м. *Севастополь* та *Автономної Республіки Крим*. Однак засобом нац. консолідації рос. сусп-ва повинно було стати не рос.-укр. протистояння, а «мала переможна війна» з наведення «конституційного порядку» в Чечні, яку було розпочато в груд. 1994. Через корупцію та некомпетентність рос. військ. командування в умовах масштабної партизан. війни чеченців склали голови понад 100 тис. чеченців та росіян. Поразка федеральних військ змусила Є. в серп. 1996 укласти Хасав'юртський мир з Республікою Ічкерія (Чечня). За місяць до того в 2-му турі президентських виборів Є., незважаючи на ототожнення більшістю росіян «демократичних ринкових реформ» з «паразитичною корупцією» та на проблеми з власним здоров'ям, але за підтримки великого рос. капіталу і проведення політики нагнітання страху перед «комуністичним реваншем», знову був обраний на посаду президента РФ. Одним із осн. його завдань на другий президентський термін стало розв'язання двосторонніх проблем у рос.-укр. відносинах.

31 трав. 1997 Президент РФ Є. та Президент України Л.*Кучма* в *Києві* підписали *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією 1997*, який заклав фундамент сучасним двостороннім відносинам між д-вами. Загалом у відносинах з Україною Є. займав позицію реалізму та прагматизму, але в ін. міжнар. справах він намагався закріпити за РФ як правонаступницею СРСР статус «великої держави».

Своєрідним епілогом його політ. кар'єри стало фактичне банкрутство РФ по зовн. зобов'язаннях — т. зв. дефолт, який був оголошений 17 серп. 1998. Відразу розпочалися проблеми з призначеннями прем'єр-міністрів та пошуками «спадкоємця». Врешті, 31 груд. 1999 Є. оголосив про свою дострокову відставку та передав президентські повноваження прем'єр-міністрові В.Путіну.

Упродовж першого президентського терміну В.Путіна (2000—04) Є. намагався зберегти на ключових посадах наближених до себе осіб, проте після переобрання В.Путіна в берез. 2004 внутрішньополіт. вплив Є. послабшав. Прихильники Є. вважають, що він завершив справу, розпочату М.Горбачовим, та дарував Росії свободу, опоненти наголошують, що він сприяв розпаду СРСР, розпочав війну в Чечні й на ділі не був справжнім демократом.

Тв.: Исповедь на заданную тему. М., 1990; Записки президента. М., 1994.

Літ.: *Собчак А.* Хождение во власть. Рассказ о рождении парламента. Л., 1991; Горбачев—Ельцин: 1500 дней политического противостояния. М., 1992; Ельцин—Хасбулатов: единство, компромисс, борьба. М., 1994; *Зиновьев А.А.* Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. М., 1994; *Байбаков Н.К.* От Сталина до Ельцина. М., 1997; *Горбачев М.С.* Размышления о прошлом и будущем. М., 1998; *Шевцова Л.Ф.* Режим Бориса Ельцина. М., 1999; *Млечин Л.М.* Формула власти. От Ельцина к Путину. М., 2000; *Примаков Е.М.* Годы в большой политике. М., 2000; *Афанасьев Ю.И.* Опасная Россия. Традиция самовластия сегодня. М., 2001; *Зенькович Н.А.* Борис Ельцин: Разные жизни, кн. 1—2. М., 2001; *Согрин В.В.* Политическая история современной России 1985—2001. М., 2001; *Кучма Л.Д.* Україна — не Росія. К., 2003; *Рубби А.* Ельциниада. Первое десятилетие постсоветской России. М., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ЄМЕЦЬ Василь Костянтинович (27(15).12.1890—06.01.1982) — бандурист-віртуоз, бандурний майстер, письменник, учасник

В.К. Ємець.

української революції 1917—1921. Н. в с. Жаборівці (нині смт Шарівка Богодухівського р-ну Харків. обл.) в козац. родині. В домі своїх батьків часто слухав спів *кобзарів*, зокрема І.Кучугури-Кучеренка, П.Гащенка, П.Древченка, М.Кравченка. 6 груд. 1911 в м-ку *Охтирка* відбувся його перший виступ, на якому він співав «Розриту могилу» Т.*Шевченка.* Цей виступ мав надзвичайний резонанс у місті. 1911 поступив на фіз.-мат. ф-т Харків. ун-ту. Одночасно вдосконалював своє мист-во гри на бандурі й учив інших. 1912 у харків. тижневику «Сніп» опублікована перша стаття Є. «Відродження бандури». 1913 отримав запрошення від бандуриста-віртуоза М.Богуславського приїхати до Єкатеринодара (нині м. *Краснодар*). Тут Є. заснував свою першу кобзарську школу, яка отримала назву «Перша кубанська кобзарська школа». Від 1914 навчався в *Московському університеті.* 1914 з успіхом виступав на всеслов'ян. концерті. 1916 відбувся дебют Є. на сцені Великого імператорського театру (нині Великий театр РФ), після якого його вперше в моск. пресі було названо віртуозом. Одночасно продовжив музичну освіту. Мав і своїх учнів. 1917—18 вчителював у жін. г-зії в м. *Сосниця.* В січ. 1918 у складі Бойового куреня військ. мін-ва *Української Народної Республіки* брав участь в обороні *Києва* від більшовицьких військ М.А.*Муравйова.* У берез.—квіт. 1918 служив у 4-му піх. полку ім. гетьмана Петра Дорошенка 1-ї козац. Синьої д-зії (див. *Синя дивізія Армії УНР*). 1918 у Києві за сприяння гетьмана П.*Скоропадського* організував Кобзарський хор. 3 листоп. 1918 у Києві під його кер-вом з тріумфом відбувся перший концерт Кобзарського хору. Виступав перед вояками Армії УНР, за ці концерти згодом був нагороджений *Залізного Хреста орденом.* 25 листоп. 1919 міністр освіти УНР Іван *Огієнко* направив Є. за кордон у концертне турне з тим, щоб «артист-бандурист» ознайомив «європейське громадянство з національним українським музичним інструментом — кобзою», фактично ж для того, щоб урятувати йому життя. Більше в Україну він не повернувся. У своїй книзі «Кобза та кобзарі» висловив надію, що мине лихоліття й український народ матиме свою державу. На еміграції в Берліні (Німеччина) та Празі (*Чехословаччина*) продовжив навчання в консерваторіях. 1923 в Празі заснував Другу капелу бандуристів, де навчалося бл. 50 учнів. 1924 отримав запрошення повернутися в Україну, від якого відмовився. Гастролював у Чехословаччині, Німеччині, Бельгії, Литві, Польщі, Франції, Канаді, США. Концерти Є. завжди проходили з величезним успіхом. Він був першим укр. митцем, який виступав з бандурою в Голлівуді (р-н у м. Лос-Анджелес, шт. Каліфорнія, США, — центр амер. кінематографії). Вперше виконав на бандурі «Місячну сонату» Л. ван Бетховена. Саме Є. познайомив Європу й Америку з укр. нац. інструментом — бандурою.

Є. постійно працював над удосконаленням бандури. Здійснив свою давню мрію «зробити наш національний інструмент приступним до грання класичної музики». Змайстрував т. зв. подвійну бандуру на 62 струни і виконував на ній не тільки народні пісні та думи, але й твори Л. ван Бетховена, В.-А.Моцарта, П.*Чайковського*, Ф.Шопена, М.В.*Лисенка.*

Є. — автор низки праць про кобзарів та кобзарське мист-во («Кобза та кобзарі». Берлін, 1923; «У золоте 50-річчя на службі України. Про козаків-бандурників». Голлівуд—Торонто, 1961, та ін.), музичних композицій («Гомін України», «З кримських гір», «Передзвони», «Над Дніпром», «Про Крути» та ін.).

П. у м. Лос-Анджелес.

Літ.: «Тризуб» (Париж), 1927, № 12, 19; 1930, № 3; *Калиновський М.* Бандурист Василь Ємець. В кн.: Пропам'ятна книга Українського народного дому у Вінніпегу. Вінніпег, 1949; *Вишинський С.* З Харківщини до Голлівуду. Бандуристові В.Ємцеві з нагоди 40-річчя його мистецької праці. «Америка», 1951, 27 груд.; Василь Ємець: У золоте 50-річчя на службі Україні. Про козаків-бандурників. Голлівуд—Торонто, 1961; До 85-річчя кобзаря-віртуоза Василя Ємця. «Визвольний шлях», 1976, № 1; Помер Василь Ємець — бандурист, віртуоз. «Свобода», 1982, 9 січ.; «The Ukrainian Quarterly», 1982, N 1; *Мартиненко О.* Кобзар у фраку. «Українська спадщина», 1995, № 1; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919—1939, ч. 2. К., 1999; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002; *Коваль Р.* Бандурист-віртуоз Василь Ємець. «Незборима нація», 2005, № 1.

О.О. Ковальчук.

Є́МЕЦЬ Юрій (н. 09.10.1943) — бізнесмен, поет, меценат. Н. в м. *Дрогобич.* Від 1949 живе в Канаді. 1966 закінчив Йоркський ун-т (Торонто). Президент і власник міжнар. маркетингової фірми «Ворлд Медіа Брокерс», а також президент фірми ринкового опи-

Друга капела кобзарів, організована В.Ємцем. Прага, 1925.

І.П. Бардін — учений-металург.

Р.-Р. Єндик.

тування «Маркет Монітор» у Торонто.

Його поезії (пише англ. мовою) опубліковані в багатьох англомовних часописах Пн. Америки. Очолює кілька доброчинних орг-цій у Торонто. Спонсорував видання англ. мовою в Канаді книги укр. поетів-*шістдесятників*, а також укр. письменників Канади. Профінансував документально-публіцистичний фільм «Вічная пам'ять» (про комуніст. терор в Україні), видання монографії О.Пахльовської «Українська література. Тисяча років» (італ. мовою). За його підтримки проходять укр. муз. фестивалі в Канаді.

Член Ліги укр. меценатів.

Тв.: Квіти моєї матері. Торонто, 1991.

Літ.: *Колос Л.* Ємець Ю.: «Моє життя — бізнес та поезія». «Вісті з України», 1996, № 2.

І.І. Винниченко.

ЄМІ́ЛЬЧИНЕ (до кін. 19 ст. — Мижиричі, до 1944 — Емільчино) — с-ще міськ. типу *Житомирської області*, райцентр. Розташов. на березі р. Уборть (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 23 км від залізничної ст. Яблунець. Нас. 7,3 тис. осіб (2004).

Згадується в актових Житомир. гродських книгах під 1585 як маєтність кн. В.-К.*Острозького.* Від 1796 — м-ко Новоград-Волин. пов. *Волинської губернії.* Від 1923 — райцентр.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час гітлерівської окупації (від 2 лип. 1941 до 3 січ. 1944) довкола Є. діяли кілька підпільних груп, партизан. з'єднання під командуванням М.*Наумова.* 638 ємільчинців воювали на фронтах, у партизан. загонах, 262 — загинули. В Є. встановлено пам'ятники на братських могилах рад. воїнів, партизанів, жертв фашизму (1965, 1973, 1975).

На пн. від селища — курган 10—12 ст.

Літ.: *Залесский И.А.* В партизанских краях и зонах. М., 1962; *Наумов М.І.* Степовий рейд. К., 1964.

Є.М. Скляренко.

ЄНА́КІЄВЕ (1928—35 — Рикове, 1935—36 — Єнакієве, 1936—44 — Орджонікідзе) — місто обласного підпорядкування *Донецької області.* Розташов. у сх. ч. обл. на р. Булавинка, яка перетинає пд. ч. міста і впадає в р. Кринка — прит. р. Міус. Залізнична ст. Нас. 98,8 тис. осіб (2004).

Перші поселення на тер. міста виникли наприкінці 18 ст. Саме місто засноване 1883 у зв'язку з відкриттям кам'яновугільної шахти й буд-вом металургійного з-ду Рос.-бельг. металургійним т-вом. З-д вступив у дію 1897 і отримав назву «Петровський». З-д, побудований 1858 на р. Садки (названий на честь імп. *Петра I*), стали називати «Старопетровський». С-ща, що виросли навколо з-ду і рудників, 1898 були об'єднані і названі ім'ям одного із засн. металургійного АТ — Ф.Єнакієва. 1905 робітники Є. брали участь у *Горлівському збройному повстанні 1905.* У роки пром. піднесення, після 1907, біля міста були збудовані коксохімічний, цегельний, пивоварний з-ди. Петровський металургійний з-д посідав 3-тє місце за обсягом вир-ва серед з-дів Пд. *Російської імперії.* 1923—59 — райцентр. Від 1925 — місто.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями з 1 листоп. 1941 до 3 верес. 1943. Окупанти розстріляли 900 осіб, а 10 тис. вивезли до Німеччини на примусові роботи.

Нині місто входить до складу Горлівсько-Єнакіївського пром. вузла. Провідні галузі пром-сті: металургійна, вугільна, хімічна.

Під охороною д-ви перебувають пам'ятні місця, пов'язані з життям і діяльністю вчених-металургів М.*Курака*, І.Бардіна; двічі Героя Рад. Союзу льотчика-космонавта Г.*Берегового*; шахтаря М.*Ізотова.*

Літ.: *Арутюнов И.М.* Енакиево: Путеводитель. Донецк, 1969; ІМіС УРСР. Донецька область. К., 1970; *Арутюнов И.М.*, *Яковенко А.Н.* Енакиево: Путеводитель. Донецк, 1983; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. К., 1987.

Т.Ф. Григор'єва.

ЄНА́КІЇВСЬКИЙ МЕТАЛУРГІ́ЙНИЙ ЗАВО́Д (до 1921 — Петровський металургійний завод). Збудований 1895—97 Рос.-бельг. металургійним т-вом поблизу кам'яновугільної шахти Бахмутського пов. *Катеринославської губернії.* Активну участь у його буд-ві брали інженери Ф.Єнакієв та Б.Яловецький (1898 с-ща, що виросли навколо з-ду і рудників, були об'єднані й названі на честь Ф. Єнакієва — *Єнакієве*). На поч. 20 ст. на заводі діяло кілька доменних печей, 3 бесемерівські конвертори, блюмінг, рейкобалковий прокатний стан, допоміжні майстерні. Обслуговувався кам'яновугільними копальнями «Вєровка», «Нар'євка», «Бунге», що мали з ним залізничне сполучення. Випускав різного роду чавунне й сталеве литво. Тут працювало бл. 3,5 тис. робітників. У листоп.—груд. 1917 націоналізований *більшовиками.* Від верес. 1921 — у складі держ. тресту «Південсталь», тоді ж перейменований на Є.м.з. У період з 1922 по 1940 з-д було розширено й реконструйовано. Після визволення Єнакієвого від гітлерівської окупації (див. *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*) з-д відбудовано (осінь—зима 1943). 1964 на з-ді вперше у світ. практиці здійснено охолодження азотом стовпа шахти доменної печі. Сьогодні Є.м.з. виготовляє складні марки сталі, офлюсований агломерат, екон. профілі прокату.

Літ.: Петровские, Макеевские, Юзовские заводы и рудники Югостали в 1921 г. Енакиево, 1922; *Бардин И.П.* Жизнь инженера. М., 1939; *Купрін О.І.* Молох. К., 1952; *Середенко М.М.* Чорна металургія України. К., 1957; Исследование металлов в жидком и твердом состояниях. М., 1964.

О.М. Машкін.

Є́НДИК Ростислав-Роман (псевдоніми — Роман Дмитрович, Роєн; 28.04.1906—16.02.1974) — антрополог, педагог, поет, прозаїк, публіцист, журналіст, громад. та політ. діяч. Проф., дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1933). Н. в с. Залуччя (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) в родині вчителя. В 1920-х рр. вчився в Коломийській г-зії, згодом — на антропологічному від. Львів. ун-ту, продовжив навчання в Берлінському ун-ті. В передвоєнні роки жив у *Львові* та на *Гуцульщині*, гуцульському краю присвятив зб. новел «Регіт Арідника» (1937). Як публіцист друкувався у «*Вістнику*» Д.*Донцова*, видав кн. про А.*Гітлера* (1934), зб. оповідань про О.*Довбуша* «Проклін крові», поезії в прозі «Білі ночі» (обидві — 1936) та драму «Черник» про героя укр. визвол. змагань, сотника Куреня січових стрільців у Києві Ф.Черника (1938). З по-

чатком *Другої світової війни* оселився в осередку укр. біженців у Кракові (нині місто в Польщі), де 1940 опублікував зб. новел із життя західноукр. *інтелігенції* — «У кайданах раси», «Зов землі» та «В зударі з життям». У повоєнні роки жив у ФРН, працював журналістом, був проф. і ректором (1961—74) *Українського техніко-господарського інституту*, очолював Дім укр. науки (1963—74); був чл. Укр. нар. ради, багаторічним дописувачем ж. *«Шлях перемоги»* та газет «Сучасна Україна» (ФРН), «Українські вісті» (Нью-Йорк, США). Автор наук. праць з антропології українців, публіцистичних книжок про Д.Донцова та про героїчне минуле укр. народу і його призначення («Слово до братів», 1955). Найзначніші худож. тв. Є. — поема «Титан» (1948) та зб. новел «Жага» (1957; на неї звернули особливу увагу критики Б.Романенчук, В.Державин, Ю.Клиновий). Товаришував з С.Вінцензом, І.*Кошелівцем*, С.*Ленкавським*, Л.Рудницьким.

П. у м. Мюнхен (ФРН).

Тв.: Антропологічні прикмети українського народу. Львів, 1934; Расова будова України. Мюнхен, 1948; Титан: Поеми. Мюнхен, 1948; Бенкет: Мислі. Враження. Рефлексії. Мюнхен, 1951; Тріолети: Поезії. Мюнхен, 1953; Дмитро Донцов — ідеолог українського націоналізму. Мюнхен, 1955; Слово до братів. Мюнхен, 1955; Жага: Новели. Мюнхен, 1957.

Літ.: *Костюк Г.* Три книжки. «Сучасна Україна», 1951, 30 верес.; Проф. д-р Ростислав Єндик: Некролог. «Визвольний Шлях», 1974, кн. 3—4; *Романенчук Б.* Літературна Коломийщина. В кн.: Коломия й Коломийщина. Філадельфія, 1988; *Кутинський М.* Некрополь України. «Дніпро», 1991, № 9; *Шерех Ю.* Третя сторожа. К., 1993; *Будівський П.О.* Олекса Довбуш в історії, фольклорі та літературі. К., 1999; *Хороб М.* Фольклорно-міфологічні засади прози Ростислава Єндика. «Вісник Прикарпатського університету. Філологія», 1999, вип. 4; *Жуковський А.* Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка в Європі. Львів—Париж, 2000; *Ленкавський С.* Роман Єндик — муж незалежної думки. В кн.: *Ленкавський С.* Український націоналізм. Твори, т. 1. Івано-Франківськ, 2002.

Г.П. Герасимова.

ЄНЕ́ВИЧ Федір Федорович (1905—05.12.1976) — філософ, комсомольський і парт. функціонер. Канд. філос. н. (1940), д-р філос. н. (1951). Н. в с. Глібки (нині село Красилівського р-ну Хмельн. обл.) у бідній сел. родині. Працював з 10-ти років. 1921—31 — у Західносибірському краї (нині тер. РФ): функціонер повітових комсомольських та парт. органів, секретар сільради та ін. Закінчив Моск. держ. пед. ін-т ім. В.Леніна (1931). 1931—32 — доц. Вищого пед. фінансово-екон. ін-ту в Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), був слухачем філос. сектору аспірантури при Ленінгр. від. *Комуністичної академії*. 1932—36 — доц. і зав. каф-ри філософії Дніпроп. ін-ту інженерів транспорту. Закінчив філос. від. *Інституту червоної професури* в *Києві* (1937). Працював лектором Київ. обкому КП(б)У, ЦК КП(б)У, ред. ж. *«Більшовик України»*, гол. ред. Вид-ва політ. літ. України. 1944—47 — дир. Укр. філіалу Ін-ту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б) (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). Автор меморандуму «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР» (17 трав. 1944). Від 1947 — зав. каф-ри філософії Київ. ун-ту, з 1969 — проф. цієї ж каф-ри. Автор низки праць.

П. у м. Київ.

Літ.: Єневич Федір Федорович: [Некролог]. «УІЖ», 1977, № 2; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 1—2. К., 1996; *Коваль М.В.*, *Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше двадцятиріччя (1936—1956 рр.). «УІЖ», 1996, № 6.

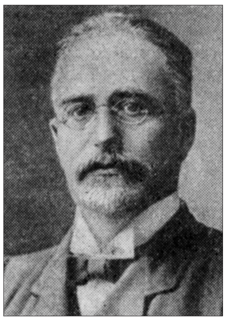
О.С. Рубльов.

ЄНІКАЛЕ́ (Янікал; нині в межах м. *Керч*) — турец. фортеця, побудована протягом 1703—10 біля підніжжя гірської гряди для військово-стратегічного контролю за Керченською протокою. Займала тер. понад 7 га і була з усіх боків оточена кам'яними стінами, складними за конфігурацією, збудованими за ламаною лінією, що обумовлювалося місц. рельєфом. Наприкінці 18 ст. на внутр. тер. розміщувалися житлові будинки, навколо фортеці з пд. зх. — невеликий форштадт. Була об'єктом боротьби в *російсько-турецькій війні 1768—1774* та *російсько-турецькій війні 1787—1791.* Взята рос. військами навесні 1771 і за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* відійшла до *Російської імперії*. 1821 разом із Керчю виділена в особливу адм. одиницю — Керч-Єнікальське градоначальство. Згідно з планом, розробленим у канцелярії новорос. та бессарабського ген.-губернатора, протягом 1824—28 тут мали оселитися запорожці, які перейшли з *Османської імперії* (див. *Азовське козацьке військо*, *Задунайська Січ*). Протягом 19 ст. в Є. функціонувала карантинна служба.

Є. — історико-архіт. пам'ятник.

Літ.: *Гусаров Ф.*, *Чуистова Л.* Керчь. Историко-краеведческий очерк. Симферополь, 1963; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987.

О.А. Бачинська.

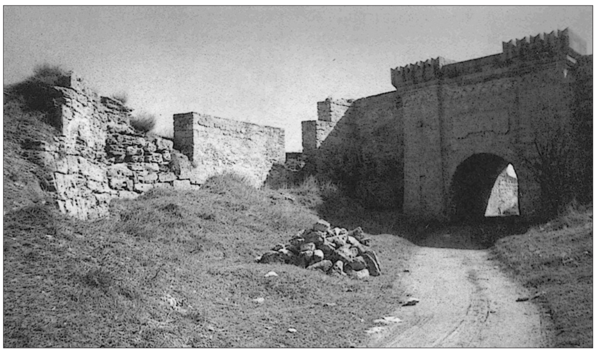

А. Єнсен.

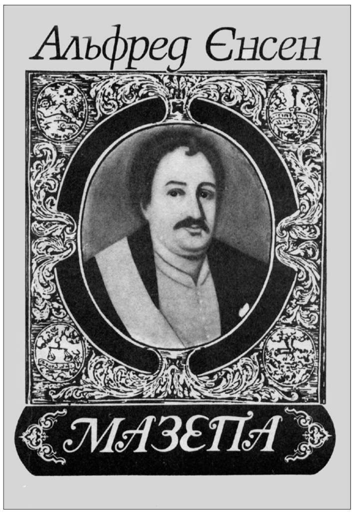
ЄНСЕН (Jensen) **Альфред** (30.08.1859—15.09.1921) — швед. учений, славіст. Дійсний закордонний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1911). Н. в м. Форс (Швеція). Перекладач багатьох творів Т.*Шевченка* на шведську мову, автор статей про його творчість: «Український національний скальд» (1909), «Тарас Шевченко. Життєпис українського поета» (1916). 1909 відвідав Україну, особисто познайомився з І.*Франком*, з яким потім тривалий час листувався, та М.*Коцюбинським*, здійснив переклад кількох творів останнього.

Фортеця Єнікале. Фото кінця 20 ст.

Фортеця Єнікале. Озівська брама. Фото кінця 20 ст.

Єнсен А. «Мазепа: Історичні картини». Київ, 1992. Обкладинка.

Особливу увагу приділив вивченню «Енеїди» І.*Котляревського*. В *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»* опублікував кілька праць, присвячених гетьману І.*Мазепі* та мазепинцям (1909). Ред. зб. «Українці» (1921), що вийшов швед. мовою. Автор дослідження «Мазепа. Історичні картини» (1909), де вміщено заг. огляд історії України, зокрема *козацтва*, подано нарис про політ. діяльність гетьмана, перелік його любовних пригод та відомості про відображення особи І.Мазепи в образотворчому мистві. Віддаючи належне освіченості, дипломатичному хистові, реформаторським здібностям гетьмана, не вважав його видатним держ. діячем.

П. у м. *Відень*.

Літ.: *Якимович Б.* Альфред Єнсен та його «Мазепа». В кн.: *Єнсен А.* Мазепа: Історичні картини. К., 1992.

В.В. Станіславський.

ЄНЮ́ТІН Георгій Васильович (04.04(23.03.).1903—02.03.1969) — держ. і парт. діяч. Н. в м. *Маріуполь* у сім'ї робітника. У верес. 1915 — учень ремісничої шк. в Маріуполі. Від лют. 1920 — слюсар мех. майстерень Маріупольської районної бази споживчої кооперації. Від квіт. 1923 перебував на посаді секретаря Маріупольського райкому комсомолу. Од верес. 1924 — студент робітфаку, а з верес. 1928 — студент Дніпроп. металургійного ін-ту. Після закінчення ін-ту (1932) працював на з-ді «Азовсталь» у Маріуполі. 1941 — секретар Сталінського обкому КП(б)У з питань розвитку металургійної пром-сті. Від 1943 — секретар з металургійної пром-сті Кемеровського обкому ВКП(б). Од 1945 — 3-й секретар Кемеровського обкому ВКП(б). 1946 — заст. секретаря, зав. від. металургійної пром-сті Сталінського обкому КП(б)У. Від квіт. 1947 — 2-й, згодом — 1-й секретар Запоріз. обкому КП(б)У. Од 1952 — слухач курсів перепідготовки при ЦК ВКП(б)—КПРС. 1953 — заст. зав. Від. парт., профспілкових та комсомольських органів ЦК КПРС. У груд. 1957 призначений головою Комісії рад. контролю при РМ СРСР. Од груд. 1962 — заст. голови РМ РРФСР і голова К-ту парт.-держ. контролю Бюро ЦК КПРС по РРФСР і РМ РРФСР. Чл. ЦК КПРС 1955—66. Від квіт. 1966 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва*.

Г.Г. Єфіменко.

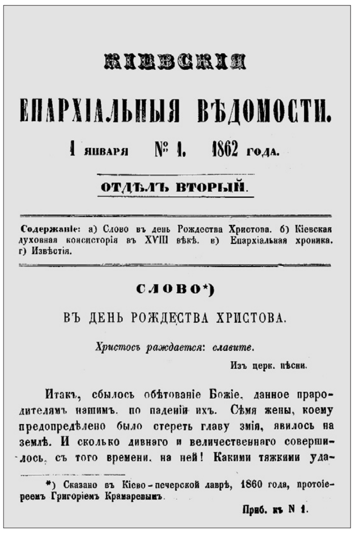

ПОЛТАВСКІЯ
ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ВѢДОМОСТИ.
ЧАСТЬ НЕОФИЦІАЛЬНАЯ.
1864 года. № 3. Февраля 1.

БЕСѢДА
на Евангеліе, читаемое въ 32 недѣлю на Литургіи.
Лук. Зач. 92.
(КЪ ПРОСТОМУ НАРОДУ).

Читанное нынѣ Евангеліе содержитъ сказаніе о томъ, какъ Закхей раскаялся предъ Господомъ нашимъ Інсусомъ Христомъ въ своихъ прежнихъ грѣхахъ и далъ обѣщаніе—впередъ жить хорошо. Закхей этотъ называется въ Евангеліи *старѣй мытаремъ*. Это значитъ, что Закхей былъ старшимъ, т. е. начальникомъ надъ тѣми лицами, которые стояли на заставахъ и собирали съ проѣзжающихъ разныя, закономъ положенныя, пошлины. Но я забылъ сказать, что застава пославянски называется *мытница*, а кто собираетъ пошлину,—называется потому *мытаремъ*. Этихъ собирателей пошлинъ, этихъ мытарей народъ не любилъ, подозрѣвая, что они берутъ пошлины больше, чѣмъ положено по закону. Закхея же особенно не любили, какъ
7

«Полтавскія епархіальныя вѣдомости», 1864, 1 лютого. Частина неофіційна. Перша сторінка.

ЄПАРХІА́ЛЬНІ ВІ́ДОМОСТІ, «Епархіальныя вѣдомости» — офіційні друковані органи *єпархій* РПЦ у *Російській імперії*. Друкувалися рос. мовою. Ініціатива видання таких відомостей та розробка їх програмних засад належать архієпископу Херсон. й Таврійському Інокентію (Борисову). В Україні відомості місц. єпархій виходили 1860—1918 з періодичністю 2—4 випуски на місяць. Складалися з 2-х ч. У 1-й — офіц. — друкувалися переважно постанови та розпорядження царського уряду, Святейшего Синоду, єпархіального кер-ва. У 2-й — неофіц. — матеріали суто реліг. змісту (промови, повчання, бесіди, роз'яснення Святого Письма тощо), статті з питань всесвітньої та місц. історії, археології, етнографії, біографічні нариси та некрологи, бібліографічні огляди, повідомлення про ювілейні урочистості й поточні події. Значне місце на шпальтах багатьох видань займали матеріали краєзнавчого характеру, історико-стат. описи єпархій, міст, сіл,

КІЕВСКІЯ
ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ВѢДОМОСТИ.
1 января № 1. 1862 года.
ОТДѢЛЪ ВТОРЫЙ.

Содержаніе: а) Слово въ день Рождества Христова. б) Кіевская духовная консисторія въ XVIII вѣкѣ. в) Епархіальная хроника. г) Извѣстія.

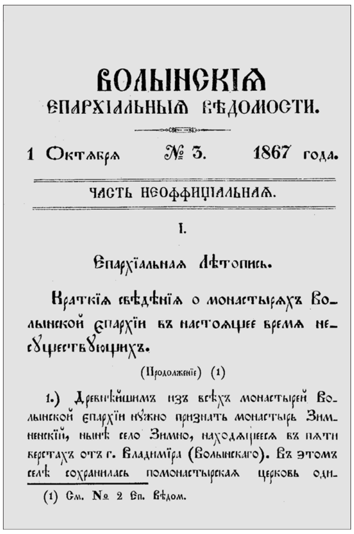
СЛОВО*)
ВЪ ДЕНЬ РОЖДЕСТВА ХРИСТОВА.
Христосъ раждается: славите.
Изъ церк. пѣсни.

Итакъ, сбылось обѣтованіе Божіе, данное прародителямъ нашимъ, по паденіи ихъ. Сѣмя жены, коему предопредѣлено было стереть главу змія, явилось на землѣ. И сколько дивнаго и величественнаго совершилось, съ того времени, на ней! Какими тяжкими уда-

*) Сказано въ Кіево-печерской лаврѣ, 1860 года, протоіереемъ Григоріемъ Крамаревымъ.

Приб. къ № 1.

«Кіевскія епархіальныя вѣдомости», 1862, 1 січня. Відділ другий. Перша сторінка.

ВОЛЫНСКІЯ
ЕПАРХІАЛЬНЫЯ ВѢДОМОСТИ.
1 Октября № 3. 1867 года.
ЧАСТЬ НЕОФФИЦІАЛЬНАЯ.

I.

Епархіальная Лѣтопись.

Краткія свѣдѣнія о монастырях Волынской епархіи въ настоящее время несуществующихъ.

(Продолженіе) (1)

1.) Древнѣйшимъ изъ всѣхъ монастырей Волынской епархіи нужно признать монастырь Зимненскій, нынѣ село Зимно, находящееся въ пяти верстахъ отъ г. Владиміра (Волынскаго). Въ этомъ селѣ сохранилась помонастырская церковь оди-

(1) См. № 2 Еп. вѣдом.

«Волынскія епархіальныя вѣдомости», 1867, 1 жовтня. Неофіційна частина. Перша сторінка.

церков, монастирів, парафій. Багато публікацій містило цінні фактологічні дані, відомості історико-етногр., геогр., топонімічного змісту щодо окремих регіонів і населених пунктів, пам'яток місц. історії та к-ри, археол. розкопок і археол. з'їздів, діяльності світських і духовних навч. закладів, правосл. *братств*, церковно-археол. й історико-краєзнавчих т-в, комітетів, комісій, давньосховищ, музеїв і т. ін., що сприяло розвитку в Україні істор. краєзнавства і його церк. напряму.

Серед редакторів і авторів Є.в. було чимало відомих учених, краєзнавців, діячів церкви: О.*Андріяшев*, М.*Петров*, М.*Теодорович*, М.Трипільський, О.Фотинський (*«Волынские епархиальные ведомости»*), П. та Ф. Лебединцеви, І.*Малишевський*, М.*Максимович*, М.Петров (*«Киевские епархиальные ведомости»*) М.Доронович, Ю.*Сіцінський*, М.Симашкевич, П.Троїцький, М.Яворовський (*«Подольские епархиальные ведомости»*), І.*Павловський*, М.Сагарда (*«Полтавские епархиальные ведомости»*), П.Добровольський, Г.Милорадович, архієпископ *Філарет* (Гумілевський; *«Черниговские епархиальные ведомости»*) та ін.

Літ.: *Житецкий И.А.* «Епархиальные Ведомости» южно-русских губерний в 1890. «Киевская старина», 1891, № 9; «Епархиальные Ведомости». В кн.: Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года. Энциклопедия, т. 2. М., 1996; *Чиркова О.А.*, *Спінул О.В.* «Епархиальные ведомости» як історичне джерело. «Вісник Київського університету. Історія», 1997, вип. 35.

Е.М. Піскова.

ЄПА́РХІЯ (грец. ἐπαρχία — владарювання) — церк.-адм. округ у деяких християн. церквах, очолюваний єпархіальним *архієреєм* (*митрополитом*, *архієпископом*, єпископом). У правосл. церкві (див. *Православ'я*) до складу Є. входять парафії, об'єднані в благочиння, та монастирі, що знаходяться на даній території. Кордони Є. визначаються рішенням вищого церк. кер-ва конфесії.

О.О. Крижановська.

ЄПИ́СКОПСТВА ІНСТИТУ́Т У КАТОЛИ́ЦЬКІЙ ЦЕ́РКВІ. Інститут єпископства виник у християн. Церкві (див. *Християнство*) ще в апостольські часи. Титул єпископа (від грец. ἐπίσκοπος, буквально — наглядач, охоронець) є 3-м (найвищим) ступенем священства в церк. ієрархії (слідом за дияконом та священиком; див. *Духовенство*). Після розколу 1054 християн. Церкви на катол. (див. *Католицизм*) та правосл. (див. *Православ'я*) в катол. *теології* була сформована відмінна від правосл. модель інституту єпископства (на чільне місце висувається функція керва). Традиційно існують, зокрема, такі категорії єпископів, напр., єпископ-коад'ютор (пом. єпископа з правом наступництва по смерті останнього), єпископ титулярний (який має лише титул єпископа неіснуючого біскупства чи *дієцезії*, але не має власної юрисдикції), єпископ-суфраган (єпископ-помічник), місійний єпископ (єпископ, висвячений для здійснення місіонерської діяльності серед конкретного народу або поширення католицизму на певній тер., причому він підпорядковувався безпосередньо рим. папі). Зокрема, для *Київської Русі* було висвячено *Бруно Кверфуртського*, який займався місіонерською діяльністю серед русів та *печенігів* (1006—09), а також, імовірно, Лібурція (10 ст.), *Адальберта Магдебурзького* (10 ст.), Боніфація (поч. 11 ст.), Герарда (13 ст.), причому останнього 1234 було висвячено на єпископа всієї Русі. 1375 створено катол. архієпископство (митрополію) в м. *Галич*, яке згодом перенесли до *Львова* (1412). Були призначені єпископи й для міст Львів, Перемишль (нині м. Пшемисль), Холм (нині м. Хелм, обидва Польща), Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), спочатку титулярні, а з 70-х рр. 14 ст. — дійсні. Крім того, на пн. Віленське єпископство охоплювало практично всі білорус. землі, а єпископство Луцько-Володимирське — *Волинь* та ч. *Полісся* й *Підляшшя*. Пізніше з'являється Київ. єпископство тощо.

У Польщі інститут єпископства з'явився з запровадженням тут християнства 966. Першими єпископами були Йордан (968—84) і Унгер (991—1012). Єпископи (в Польщі вони називалися *біскупи*) мали право рукополагати дияконів і священиків, а разом — висвячувати нових єпископів, виконувати суддівські та ін. важливі функції. Вони керували єпископствами, значними тер. в межах *Корони Польської*, з 1569 — *Речі Посполитої*, які, у свою чергу, поділялися на деканати, що об'єднували як мінімум по 10 парафій. Єпископи спочатку призначалися польс. (краківським) князем (королем), а в 13—14 ст. обиралися з середовища духовенства. З часів польс. короля *Казимира III* Великого поширюється тенденція призначення королями на єпископські посади духовних осіб, які займали важливе місце в королів. раді. Від 2-ї пол. 15 ст. король звичайно представляв капітулу (єпископству) спец. листом свого канд., а обрання його мало вже формальний характер. 1430—33 ухвалено, що єпископом може стати тільки шляхтич, із чим мусила змиритися папська курія (див. *Римська курія*; винятки стосувалися лише осіб, які вирізнялися наук. ступенями), а 1589 рим. папа Сікст V погодився з правом королів номінувати єпископів. Вони входили до складу королів. уряду, пізніше стали сенаторами (див. *Сенат у Речі Посполитій*). Єпископи одержували утримання з держ. скарбу, а також земельні наділи. Найвище місце за традицією належало архієпископу Гнезненському (титул примаса він отримав 1417), який репрезентував катол. церкву в Польщі, міг скликати загальнопольс. синоди, мав право коронувати королів; йому належало перше місце в королівській раді. Друге місце займав краківський єпископ. Після смерті короля *Сигізмунда II* Августа (1572) примас ставав правителем Речі Посполитої в часи міжкоролів'я, як Мацей Лубенський 1648.

З-поміж єпископів були визначні політ. і культ. діячі: М.Пражмовський — великий канцлер коронний за часів короля *Яна II* Казимира Ваза, Й.*Верещинський* — автор проектів, спря-

Будинок єпископа в Луцьку. Початок 19 ст.

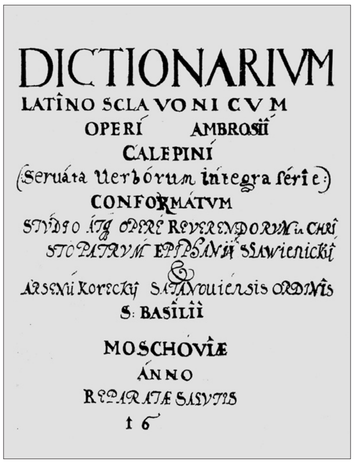
А.І. Єременко.

мованих на посилення ролі *козацтва* в боротьбі проти агресії *Османської імперії*, та ін. Після *національної революції 1648—1676* на тер. *Гетьманщини* катол. Київ. єпископство було ліквідовано. Після поділів Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) в останній третині 18 ст. діяльність єпископів обмежилася суто церк. справами. Водночас стало можливим висвячувати на єпископів священиків — вихідців із усіх *станів*. 1918—39 у Польщі (а відповідно й на укр. землях, які перебували в межах її кордонів) катол. церква мала привілейоване становище серед ін., що підтвердив *конкордат* 1925 між польс. урядом та рим. папою *Пієм XI*. Зокрема, єпископи видавали свої накази й звернення без контролю з боку держ. влади. Однак президент дістав право відводу канд. на посади єпископів. 1945 після визволення Польщі від гітлерівців і з початком буд-ва «соціалізму за радянським зразком» катол. церква була відділена від д-ви і діяльність єпископів обмежилася майже виключно церк. справами.

Літ.: *Голубинский Е.Е.* История русской церкви, т. 1, ч. 1. М., 1901; *Bardach J. та ін.* Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1977; Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 2. К., 1994; Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI—XX w.). Warszawa, 1997.

Ю.А. Мицик.

ЄПІФА́НІЙ (світське прізв. — Славинецький, світське ім'я — невід.; р. н. невід.—19.10.1675) — ієромонах, лексикограф, проповідник, перекладач. Імовірно, навч. в Київ. братській шк. та за кордоном. У *Києві* прийняв чернечий постриг. Викладав лат., а також грец. і церковнослов'ян. мови в Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). На прохання рос. царя *Олексія Михайловича* 1649 був посланий київ. митрополитом Сильвестром *Косовим* до *Москви* для участі в підготовці нового перекладу *Біблії*, займався виправленням книг Святого Письма, перекладами з грец. на церковнослов'ян. мову. Став учителем «латинської» шк. при Чу́довому монастирі в Моск. Кремлі. Один із подвижників церк. реформ моск. патріарха Никона. За дорученням Помісного собору РПЦ 1674 здійснив пер. Нового Завіту та

DICTIONARIVM
LATINO SCLAVONICVM
OPERI AMBROSII
CALEPINI
(Seruata Uerborum integra serie)
CONFORMATVM
STVDIO ATQ OPERE REVERENDORVM in CHRISTO PATRVM EPIPHANII SLAWIENICKI
&
ARSENII KORECKIJ SATANOVIENSIS ORDINIS
S. BASILII
MOSCHOVIÆ
ANNO
REPARATÆ SALVTIS
16

«Dictionarium latinoslavonicum». Москва, 1650. Титульний аркуш.

«Dictionarium latinoslavonicum». Москва, 1650. Перший аркуш.

П'ятикнижжя. Автор перекладів, серед яких були світські кн. — геогр. опис Європи та Азії з «Атласу» голл. вченого Я.Блеу, «Анатомія» природознавця доби *Відродження*, засн. сучасної анатомії А.Везалія. З дозволу патріарха Никона відновив припинене в Росії ще з 15 ст. виголошування проповіді в церкві. Збереглося бл. 50 його проповідей, характерних для української *гомілетики* тих часів.

Ще будучи в Києві, уклав «Лексикон латинський», переробив і доопрацював його разом з А.Корецьким-Сатановським уже в Москві 1650. Видання містить 27 тис. слів лат. мови та їх пер. церковнослов'ян. та укр. книжною мовами того часу. Є. та А.Корецький-Сатановський були авторами й ін. словника — «Лексикона словено-латинського».

«Dictionarium latinoslavonicum». Москва, 1650. Сторінка.

Словники використовувалися в шкільній практиці, в рукописах поширювалися на східнослов'ян. землях, були відомі європ. ученим. Застосовувалися при укладанні подібних словників у пізніші часи. Є. належить авторство й т. зв. філол. словника (звід тлумачень термінів Святого Письма та *патристики*) й «Лексикона греко-слов'яно-латинського».

П. у м. Москва, похований у Чу́довому монастирі.

Тв.: «Лексикон латинський» Є.Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є.Славинецького та А.Корецького-Сатановського. К., 1973.

Літ.: Dictionarium Latinoslavonicum. В кн.: *Горбач О.* Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького. Рим, 1968; *Харлампович К.В.* Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь, т. 1. Казань, 1914; *Німчук В.В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською. К., 1980.

О.М. Дзюба.

ЄРЕ́МЕНКО Андрій Іванович (14.10.1892—19.11.1970) — військ. діяч. Н. в с. Марківка (нині с-ще міськ. типу Попаснянського р-ну Луган. обл.). Маршал Рад. Союзу (1955). Герой Рад. Союзу (1944), Герой Чехословаччини (1970). Учасник *Першої світової війни* та громадян. війни 1918—20. Закінчив Вищу кавалерійс. шк. (1923), Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1935). Від черв. 1941 — ген.-лейтенант. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — заст. команд. Зх. фронтом (од лип. 1941), команд.

Брянським фронтом (серп.—жовт. 1941), 4-ю Ударною армією (з груд. 1941), Пд.-Сх. (серп.—груд. 1942), Пд. (січ.—лют. 1943), Калінінським (квіт.—жовт. 1943), 1-м Прибалтійським (жовт.—листоп. 1943) фронтами, Окремою Приморською армією (лют.—квіт. 1944), 2-м Прибалтійським фронтом (з квіт. 1944), *Четвертим Українським фронтом* (од берез. 1945). Війська під командуванням Є. успішно діяли в *битві під Москвою 1941—1942* та *Сталінградській битві 1942—1943,* у боях під час визволення Криму, Прибалтики, *Чехословаччини*. Після війни командував військами Прикарпатського, Західносибірського, Північнокавказ. військових округів. Од 1958 — у Групі ген. інспекторів Мін-ва оборони СРСР.

Депутат ВР СРСР 2—7 скликань. Нагороджений 5-ма орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 4-ма орденами Червоного Прапора.

Похований у м. *Москва*. на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Сталинград. М., 1961; В начале войны. М., 1964; Помни войну. Донецк, 1971; Годы возмездия, 1943—1945. К., 1985.

Літ.: Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ЄРЕ́МЕНКО Валентин Никифорович (12.08(30.07).1911—31.10. 1992) — фізико-хімік. Акад. АН УРСР (1969, від 1991 — АН України), засл. діяч н. УРСР (1974). Н. в слободі Кремінна (нині місто Луган. обл.). Закінчив Харків. ун-т (1936). 1939—41 працював у Харків. ун-ті. 1940—53 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР, від 1953 — зав. від. Ін-ту металокераміки і спецсплавів АН УРСР (з 1964 — Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР), 1961—66 — заст. дир. цього ін-ту, з 1986 — зав. від. Водночас займався викладацькою діяльністю.

Наук. праці присвячені теорії змочування розплавленими металами поверхні твердих тіл різної фізико-хім. природи.

Лауреат Держ. премії УРСР (1975).

П. у м. *Київ*.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Еременко Валентин Никифорович. Биобиблиографический указатель. К., 1981; Академія наук України: Персональний склад. К., 1994.

Г.Г. Денисенко.

ЄРЕМІ́ЇВ Михайло Михайлович (07.02.1889—16.09.1975) — громад. та політ. діяч, журналіст. Н. в с. Новосілки (нині село Овруцького р-ну Житомир. обл.). Закінчив Київ. політех. ін-т, був головою укр. студентської громади ін-ту. Чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1914 заарештований, відбув дворічне ув'язнення за участь у студентському орг. к-ті зі святкування 100-річчя з дня народження Т.*Шевченка*. Під час *Першої світової війни* служив в інженерному від. штабу *Київського військового округу*.

На *Всеукраїнському національному конгресі 1917* обраний чл. *Української Центральної Ради* від студентських орг-цій *Києва*. Чл. Всеукр. ради робітн. депутатів та її виконкому. Входив до складу ЦК УСДРП і репрезентував партію в Малій раді (див. *Комітет Української Центральної Ради*). Гол. ред. газ. *«Вісті з Української Центральної Ради»*, співред. *«Робітничої газети»*. 6 листоп. 1917 призначений секретарем УЦР. Після *гетьманського перевороту 1918* продовжував працювати в «Робітничій газеті», за доби *Директорії* УНР — секретар укр. місії в Італії. Протягом 1919—20 редагував час. «La Voce del Ucraina». 1921 переїхав до *Чехословаччини*, працював в *Українській господарській академії* в Подебрадах. З його ініціативи створено Укр. центр. спортивний союз, який він очолював упродовж 1923—27. Від 1928 мешкав у Швейцарії. 1928—44 редагував бюлетень «Ofinor» (Женева), співробітничав у багатьох укр. та іншомовних виданнях.

П. у м. Женева.

Тв.: За лаштунками Центральної ради. «Український історик», 1968, № 1/4; Є.Коновалець на тлі української визвольної боротьби. В кн.: Коновалець Є. та його доба. Мюнхен, 1974.

Літ.: *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЄРЕМІ́Я II Транос (1536—1595) — константинопольський патріарх (1572—79, 1580—84, 1586—94 або 1587—95; див. *Константинопольський патріархат*). Н. в м. Анхілаос. Вів переговори з *Римською курією* з приводу прийняття календарної реформи рим. папи Григорія XIII та *унії церковної*, заснував 1577 правосл. єпископську резиденцію у Венеції (Італія) та 1589 під час подорожі до *Москви* змушений був погодитися на заснування *Московського патріархату*. Останньому відводилося 5-те місце в диптиху — офіц. списку автокефальних правосл. церков (див. *Автокефальна церква*). З часу відвідин Є. II Москви почалася таємна служба сх. патріархів царському урядові. Є. II закликав до шкільної реформи в Константиноп. патріархаті (1593); розробив концепцію заснування в *Стамбулі* першої грец. друкарні. Як богослов написав три послання з приводу полеміки з нім. протестантами (див. *Протестантизм*). Декларуючи необхідність оновлення теологічного мислення, він майже не виходив за межі традиційних патристичних (див. *Патристика*) джерел, проте використовував нові методи аргументації позицій правосл. Церкви. Надав широких прав церк. *братствам* (у т. ч. *Львівському братству* та Віленському братству), чим викликав незадоволення укр. правосл. владик, яке ще збільшилося після того, як Є. II позбавив митрополичого сану Онисифора *Дівочку* за двоєженство та призначив Київ. митрополитом Михаїла *Рогозу* (1589) без скликання церк. собору. Дії Є. II стали для укр. правосл. ієрархів поштовхом до роздумів щодо церк. унії й переходу під протекторат рим. папи (див. *Берестейська церковна унія 1596*).

П. у м. Стамбул.

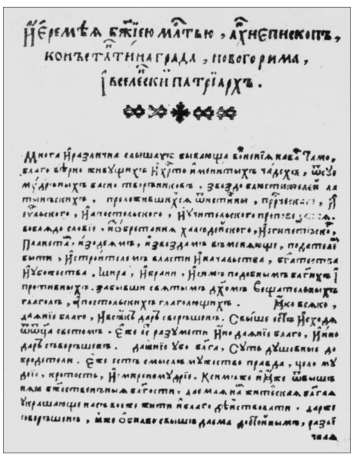
В.Н. Єременко.

М.М. Єреміїв.

Єремія II Транос.

Єремія II Транос. Послання до православного населення. Острог, після 1583. Титульний аркуш.

Літ.: *Σάθας Κ.* Βιογραφικόν σχεδίασμα περί τοὺ πατρ. Ιερεμίου Β` (1572—1594) ʼΑθὴναι, 1870; θεσσαλονίκη, 1979; *Макарий* (*Булгаков*). История русской церкви, т. 9—10. М., 1879—81; (2Düsseldorf, 1969); *Tillyrides A.* Jeremias II Tranos, Patriarch of C-ople. «`Εκκλεσιαστικςς Φάρος», 1977, 59; *Podskalsky G.* Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrenschaft (1453—1821). München, 1988.

А.Ю. Ясіновський.

ЄРЕСІ (від грец. αἵρεσις — особливе віровчення) — реліг. течії, що заперечують догмати та орг. форми панівної церкви. В минулому представники єретичних вчень зазнавали гонінь і репресій з боку панівної церкви і влади.

Є. в *християнстві* поділяються на ранньохристиян. (аріани; див. *Аріанство*), ебіоніти, монтаністи, докети тощо) і доби *середньовіччя*. Останні, у свою чергу, — на Є. раннього середньовіччя (павликіани, богомили (див. *Богомильство*), катари, вальденси) та Є. 14—16 ст. (таборити, апостольські брати, анабаптисти; див. *Анабаптизм*). Усіх їх об'єднує антиклерикальна (див. *Антиклерикалізм*; для Зх. та Центр. Європи) і антифеод. спрямованість.

У Пн.-Зх. та Пн.-Сх. Русі 14—15 ст. найбільшого поширення набули єретичні рухи стригольників, ожидовілих, а в Україні 16 — поч. 17 ст. — рух социніан (див. *Социніанство*). Середньовічні Є. стали безпосереднім джерелом *Реформації*. Вчення М.Лютера (див. *Лютеранство*) і Ж.Кальвіна виникли як особливі віровчення стосовно *католицизму*, але катол. церква не спромоглася їх придушити, й протягом 16 ст. вони оформилися в *протестантизм*. Згодом з'явилися Є. вже щодо самого протестантизму там, де він став панівною конфесією.

Деякі протестантські теологи трактують Є. як вияв вільнодумства, творчого духу в релігії та к-рі, а самих вільнодумців визнають новаторами та революціонерами.

В.М. Мордвінцев.

ЄРЛИЧ Яким (Ян, у чернецтві — Йоахим) **Олізарович** (19.03. 1598 — між 3.07 і 3.11.1674) — укр. шляхтич, автор щоденника польс. мовою «Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów...». Н. в с. Колимлі (Колимка) Луцького пов. Волин. воєводства (нині с. Колом'є Славутського р-ну Хмельн. обл.).

За родовою легендою Єрличі походили від І.Плещеєва-Юрлова, дворянина (див. *Дворяни господарські*) вел. кн. литов. і польс. короля *Олександра*. Сучасні дослідження вказують на те, що родоначальником цього шляхетського дому був боярин кн. С.Гольшанського Єрля (згадується 1483). Починаючи з 1-ї пол. 16 ст., представники роду Єрличів герба «Лис» перебували на службі в князів *Острозьких*, тримаючи на ленному праві с. Тинне в Рівнен. волості (нині в межах м. *Рівне*). В 2-й пол. 16 ст. Єрличі отримують у держання від князів Острозьких с. Колимлі.

Є. був сином Олізара та Катерини з роду Сосницьких. На поч. 17 ст. навч., ймовірно, в *Острозькій академії*. Виконуючи волю батька, залишив навчання і пішов на службу до війська. Невдовзі полишив військо і за протекцією волин. *чашника* Л.Древинського влаштувався у *Варшаві* на службу до коронного *підканцлера* А.Ліпського, де працював підписком у канцелярії *Руської метрики*. Учасник *Хотинської війни 1621*, в одному з боїв під *Хотином* дістав поранення. Не виключено, що після укладення *Хотинського договору 1621* певний час служив у затяжному (найманому) війську. Однак уже через кілька років прийняв чернечий постриг під ім'ям Яким. У джерелах 1628—33 він згадується як чернець Київ. Пустинно-Микільського монастиря (про що сам Є. у своїй хроніці не пише). 1633 київ. митрополитом призначений П.*Могила*, якому ще на Варшавському коронаційному сеймі 1632 (див. *Вальний сейм*) вдалося отримати від короля *Владислава IV* Ваза привілей про передачу в його володіння згаданого вище монастиря з усім майном. Влітку 1633 під час введення нового митрополита у володіння монастирем було застосовано силовий тиск на ченців і настоятеля обителі. Ця подія, яка яскраво змальована Є. в щоденнику, мала значний вплив на його подальше життя. Автор хроніки вирішує залишити церк. кар'єру і невдовзі після втечі з Києва одружується (1635) з М.Рогузькою, дочкою поручника *надвірної корогви* кн. С.Корецького.

Подружжя перебралося жити до Житомир. пов. *Київського воєводства*, де мешкали близькі родичі Є. До 1647 автор хроніки тримає в заставі від Яреми Тиші-Биковського (свого зятя) с. Биків (нині село Брусилівського р-ну Житомир. обл.). Після смерті Яреми його син Адам силою відбирає в Єрличів маєток, примушуючи їх залишити Биківський двір.

1648, з початком воєн. дій *національної революції 1648—1676*, Є. був змушений втекти до *Києва*, де тривалий час переховувався від *козаків* у *Києво-Печерській лаврі*. Бл. 1651 він переправився на *Волинь*, у с. Страклів (нині в межах м. *Дубно*), в якому прожив з родиною решту свого життя.

Власну хроніку Є. почав упорядковувати бл. 1648, перебуваючи в Києво-Печерській лаврі. До тексту автор включив свої ранні нотатки, зроблені в 1620—30-х рр. Щоденникові записи розбавлені значною кількістю вставок, серед яких анонімний щоденник Хотинської війни 1621, королів. універсали, міжнар. договори, витяги з актових книг, апокрифи, генеалогічний нарис «Wypisanie przodków moich, przezacnych Domów JchMość Panów Pliszczów, Jurłów, ktore przódki nasze służąc Królom Jmciom i różnym Książętom w Litwie i na Wołyniu, nazwali się Jerliczami, w sławie Rycerskiej żyjących, przez mnie Joachima Jerlicza spisanych w r. 1648, dnia 3 Sierpnia w te słowa» («Випис моїх предків, преславних домів їх милості панів Пліщів, Юрлів, які, служачи їх милостям королям і різним князям у Литві і на Волині, звалися Єрличами й у славі рицарській жили, мною Йоахімом Єрличем перелічені в р. 1648 дня 3 серпня тими словами») та ін.

Осн. ч. щоденникових записів Є. стосується локальних подій на теренах *Волинського воєводства* та Київ. воєводства, а також політ. життя *Речі Посполитої* 1620—73. Значну увагу автор хроніки приділяє біографіям представників королів. родин *Ваза* та *Вишневецьких*, *магнатів*, воєначальників та перебігу нац. революції 1648—76, до якої ставиться негативно.

Є. був батьком 9 дітей: 5 синів і 4 дочок. Його дружина Маріанна з роду Рогузьких померла 8 лютого 1663. Лінія прямих на-

щадків Є. перервалася в 19 ст. Останнім представником цієї гілки роду був правнук Є. Мартин Єрлич, який «помер до 1839 року». Проте рід Єрличів не згас; його представники живуть в Україні, Росії й, можливо, Польщі та США.

П. у с. Страклів.

Тв.: Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i teraźniejszych czasów, t. 1—2. Warszawa, 1853; Летопись Иоахима Ерлыча (фрагмент). «Военно-исторический вестник», 1910, № 1—2; Летопись Иоахима Ерлича (1620—1673 гг.). В кн.: Южнорусские летописи. К., 1916.

Літ.: *Тесленко І.* Родинний клан Єрличів. «Соціум», 2004, вип. 4.

І.А. Тесленко.

ЄРОФЕ́ЇВ Іван Федорович (08.10 (26.09).1882—27.11.1953) — письменник, історик, літературознавець, етнограф і фольклорист. Н. в с. Андрушівка (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.). Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1907). Працював на каф-рі історії укр. к-ри ВУАН та в Музеї Слобідської України в *Харкові*, викладав у вузах Харкова й *Києва*. Брав участь у роботі низки наук. комісій та т-в; активно співробітничав із *Українським комітетом охорони пам'ятників культури*. Чл. спілки сел. письменників *«Плуг»*. Автор праць «Українські думи і їх редакції» (1910); «До питання про Кармалюка» (1924); «До питання про старі українські міри ваги та грошовий облік» (1927), істор. повісті «Олекса Довбуш» (1945). Один із упорядників зб. документів «Устим Кармалюк» (1948). Досліджував творчість Т.*Шевченка*, М.*Гоголя*, Г.*Сковороди*, П.А. *Грабовського*, В.*Чумака* та ін.; питання міжнац. літ.-мистецьких зв'язків та шевченкознавства. Опублікував архів. матеріали про афроамер. актора А.Олдріджа, грузин. поета та громад. діяча А.Церетелі. Перу Є. належать праці, в яких розглядається історія театру. Займався перекладацькою діяльністю, зокрема 1928 здійснив переклад поеми К.Треньова «Любов Ярова». В останні роки життя брав активну участь у створенні лат.-укр.-рос. словника мед. термінології, що вийшов 1948. Листувався з Максимом *Горьким*, який цікавився його матеріалами про О.*Довбуша* та У.*Кармалюка*.

П. у смт Ворзель (нині с-ще міськ. типу Ірпінської міськради Київ. обл.).

Тв.: Українські думи і їх редакції. К., 1910; До питання про Кармалюка. «Червоний шлях», 1924, № 6; До питання про старі українські міри, вагу та грошовий облік. В кн.: Роботи з метрології, ч. 2. Х., 1927.

Літ.: *Сарана Ф.* Вшануймо його працю. «ЛУ», 1972, 6 жовт.

П.М. Бондарчук.

ЄРОШЕ́ВИЧ Петро Костянтинович (04.07.1870 — після 1945) — військ. діяч, генерал-поручник *Армії Української Народної Республіки*. Н. на Полтавщині. Закінчив Полтав. кадетський корпус (1888), Михайлівське артилер. уч-ще (1891), Миколаївську акад. Генштабу (1898; обидва в м. *Санкт-Петербург*). Учасник китайс. кампанії 1900—01, *російсько-японської війни 1904—1905*, *Першої світової війни*. Після утворення *Української Центральної Ради* взяв участь в українізації 11-го армійського корпусу рос. армії. Від берез. 1918 — командир 12-ї піх. д-зії 2-го Подільського армійського корпусу в стадії формування. Підтримав *протигетьманське повстання 1918*. Од 1919 — командир Волин. групи військ, Пн. д-зії на денікінському фронті (див. А.*Денікін*). 1920 виконував обов'язки заст. військ. міністра, був гол. інспектором Армії УНР. Після інтернування армії в Польщі з 1921 перебував у Ченстохові, по ліквідації таборів оселився в Томашові-Мазовецькому (нині м. Томашув-Мазовецькі). Автор військ. спогадів. 1945 заарештований органами НКВС, вивезений до *СРСР*. Подальша доля невідома.

Літ.: Список Генерального штаба на 1912 г. СПб., 1912; За державність, зб. 8. Варшава, 1938; *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Тинченко Я.* Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917—1921 рр. К., 1995.

К.Є. Науменко.

ЄРОШЕ́НКО Василь Якович (12. 01.1890(31.12.1889)—23.12.1952) — письменник, педагог, етнограф, філософ, музикант. Н. в с. Обухівка (нині село Бєлгородської обл., РФ). В дитинстві осліп. Закінчив Моск. шк.-інтернат для сліпих дітей (1908). Продовжив навчання в Королів. коледжі для сліпих, закінчив Академію музики для сліпих у Лондоні (Велика Британія; 1912). 1907—12 працював в оркестрі сліпих, їздив із концертами по великих містах *Російської імперії*. 1914—23 жив, навч. і працював у Японії, Таїланді, Бірмі, Індії, Китаї. 1917 — дир. школи сліпих у м. Маулмейн. Викладав есперанто в Шанхайському (від 1921) та Пекінському (від 1922) ун-тах. 1923—24 подорожував Європою. 1923 на 15-му Міжнар. конгресі есперантистів у Нюрнберзі (Німеччина) одержав 1-шу премію за читання власного вірша «Віщування циганки».

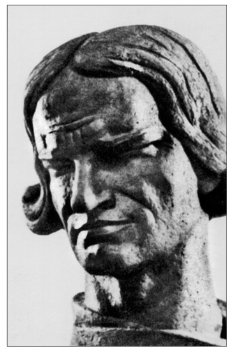
Від 1924 — викладач Комуніст. ун-ту трудящих Сходу. Водночас брав активну участь в організації навчання сліпих. 1929 вирушив на Чукотку (істор. регіон на пн. сх. сучасної РФ). Вивчав побут та фольклор чукчів, писав оповідання, казки, вірші. 1927—32 працював у Центр. управлінні Всерос. т-ва сліпих. 1934—45 жив у Туркменії. Працював директором першого в республіці дитячого будинку-інтернату для сліпих. 1934 розробив туркменську абетку для сліпих. 1945—48 викладав англійську мову для незрячих у *Москві*. Від 1950 — викладач іноз. мови в школі для незрячих у Ташкенті.

В. Єрошенко грає на скрипці.

П.К. Єрошевич.

Скульптурний портрет В. Єрошенка роботи Е. Дзиндри.

Єрошенко В. «Останнє зітхання». 1921. Обкладинка другого видання збірки віршів японською мовою.

Писав япон., есперанто й рос. мовами.

У літ. спадщині поєднано європ. *романтизм* і сх. символізм. У 1920-х рр. в Японії видано 3 збірки Є.: «Пісні досвітньої зорі», «Останнє зітхання» і «Заради людства». 1959 та 1961 двічі перевидавалися 3-томні збірки його творів.

Збирав та друкував бірманські легенди. 1923 окремим виданням вийшла п'єса Є. «Рожеві хмарки», перекладена на китайську мову.

П. у с. Обухівка.

Тв.: Повне зібрання творів Єрошенка, т. 1—3. Токіо, 1959 (япон. мовою); Казки. Шанхай, 1922 (китайс. мовою); Стогін самітньої душі. Шанхай, 1923 (мовою есперанто); Сердце орла. Белгород, 1962; Квітка справедливості. К., 1969; Избранное. М., 1977; Химерний кіт. «Україна», 1989, № 50.

Літ.: *Белоусов Р.С.* Судьба писателя. «Восточный альманах», 1962, вып. 5; *Лу Синь.* Утиная комедия. В кн.: *Лу Синь.* Повести. Рассказы. М., 1971; *Гордієнко-Андріанова Н.М.* Запалив я у серці вогонь... К., 1977; *Ващишина М.В.* Мій вогонь — то любов до людей. «Жовтень», 1978, № 4; *Харьковский А.С.* Человек, увидевший мир. М., 1978; *Гордієнко-Андріанова Н.М.* Він бачив серцем. «Україна», 1989, № 50; *Безносик А.* Шамбала по-українськи: Такою бачив її незрячий. «Україна молода», 2003, 14 січня.

І.І. Винниченко.

ЄРУСАЛИ́М (еврейс. — Ієрушала́їм, араб. — Ель-Кудс) — місто на Бл. Сході, що є священним у реліг. традиціях *іудаїзму*, *християнства* та *ісламу*. Нас. 692 тис. осіб, переважно євреї та араби (2004). Точне походження назви міста поки що залишається невідомим. Його назва на давньому івриті — Ієрушала́їм — означає «місто миру», араб. назва — Ель-Кудс — перекладається як «святість». Відомі на сьогодні археол. дані свідчать про те, що історія Є. налічує 5 тис. років. Перші письмові згадки про місто датуються 2-ю пол. 2 тис. до н.е. В клинописних листах, знайдених поміж ін. клинописними табличками з т. зв. Тель-Ель-Амарнського архіву єгипетських фараонів (14 ст. до н. е.), воно згадується під назвою, що має аккадське звучання — «Уру Шалем», по-еврейс. ця назва звучить як «Ір Шалем», що означає «місто Шалема». Місто, що має назву «Шалем» (Салим), згадується в Старому Завіті (Книга Буття 14:18; див. *Біблія*). Еврейська традиція приписує походження назви Є. царю Давиду (роки життя: кін. 11 ст. — бл. 950 до н. е.).

За еврейс. традицією, 12—11 ст. до н. е. були в історії євреїв періодом, коли еврейс. племена після виходу з Єгипту завоювали пд. ч. Ханаану (стародавня назва тер. Палестини, Сирії та Фінікії). Тоді Є. мав назву Ієвус і був центром одного з ханаанських племен. 1000 до н.е. Ієвус захопив і проголосив столицею своєї д-ви цар Давид. Серед причин, які спонукали Давида зробити Є. столицею, історики виділяють перш за все вигідне (у контексті планів царя — об'єднати всі еврейс. племена в одній д-ві) геогр. розташування міста — на межі розселення кількох еврейс. племен. Давид побудував у Є. скинію, де зберігалися священні реліквії іудаїзму — Ковчег Завіту та Менора (семисвічник). На справжню столицю Ізраїльсько-Іудейського царства Є. перетворив цар Соломон (правив 967—928 до н.е.; 967—965 до н. е. разом зі своїм батьком — Давидом). Він побудував 1-й храм в Є. (Перша книга царів 6:1—18, 7:1—51). Після смерті Соломона царство розпалося на Ізраїльське царство та Іудейське царство (столицею останнього залишився Є.). 701 до н.е. Є. намагалися завоювати ассірійці, але не змогли. 586 до н.е. місто було захоплене вавилонським царем Навуходоносором II, храм був зруйнований, а всіх мешканців забрали до Вавилонії (вавилонський полон). Після завоювання Вавилонії персами цар Кір II дозволив євреям повернутися до Є. Протягом 520—515 до н.е. вони побудували в Є. 2-й храм, який символізував початок нової епохи в еврейс. історії. 332 до н.е. Є. був завойований Александром Македонським, а після його смерті (323 до н.е.) місто більше ніж на сто років стало частиною д-ви Птолемеїв (царська династія в Єгипті 305—30 до н. е.). 198 до н.е. Є. перейшов під контроль Селевкідів (династія, яка правила в д-ві Селевкідів в Зх. Азії). Політика еллінізації, яку проводили Селевкіди, спричинила повстання хасмонеїв. 164—63 до н.е. Є. — столиця Хасмонейського царства. 63 до н.е. Є. був взятий військами рим. полководця Гнея Помпея й став адм. центром рим. протекторату.

За свідченням Євангелія від Луки, напередодні святкування еврейс. Пасхи близько 30 р. до Є. в'їхав на ослятті Ісус Христос. Як свідчать тексти Євангелій, народ Є. вітав Ісуса Христа, устилаючи йому дорогу пальмовими гілками. У п'ятницю перед еврейс. Пасхою, як свідчить Євангеліє від Іоанна (19 : 14), за наказом прокуратора Іудеї Понтія Пілата рим. солдати розіп'яли Ісуса Христа на околиці Є.

У 2-й пол. 1 ст. невдоволення рим. порядками вилилося у повстання (1-ша Іудейська війна 66—73 рр.), яке призвело до цілковитого розгрому Є. військами Тіта Флавія 70 р. Місто й храм були зруйновані (зберігся лише фрагмент зх. муру, відомий як Стіна Плачу. Нині найбільша реліг. та нац. святиня євреїв), нас. або знищене, або взяте в рабство. В еврейс. традиції ці події називаються закінченням епохи 2-го храму. Через 60 років імп. Публій Елій Адріан вирішив збудувати на руїнах Є. нову колонію — Елія Капітоліна. Це стало причиною повстання Бар-Кохби (2-га Іудейська війна 132—135), яке закінчилося виселенням євреїв з Є. та забороною їм селитися в місті.

324 Є. захопив імп. Константин І Великий. 325, за пізнішими переказами, мати Константина — цариця Єлена — знайшла гроб, у якому свого часу перебувало тіло Ісуса Христа, та хрест, на якому Він був розп'ятий, і побудувала на цьому місці церкву Гробу Господнього, яка є найдорожчою християн. святинею. Кожного року до Гробу Господнього у Велику (Страсну) суботу напередодні правосл.

Єрусалим. Стіна Плачу.

Пасхи сходить Благодатний вогонь (світло небесне).

За часів імп. Юліана Відступника (361—63) євреям було дозволено оселитися в Є. та відбудувати храм. 638 Є. був завойований арабами. За часів правління династії Омейядів були побудовані мечеті: Куббат ас-Сахра, відома як мечеть Омара, та Ель-Акса, які є святинями для всіх мусульман.

У період з 1099 до 1187 Є. був столицею Єрусалимського королівства, заснованого хрестоносцями (див. *Хрестові походи*). 1187 місто відвоював у хрестоносців єгип. султан Салах ад-Дін. До серед. 13 ст. Є. був ареною військ. та політ. зіткнень. 1229—44 знову перебував у складі Єрусалимського королівства, від 1260 був під владою д-ви мамлюків. 1517 місто завоювали війська турец. султана *Селіма I*. Протягом наступних 400 років Є. перебував у складі *Османської імперії*. 1917 під час *Першої світової війни* Є. окупували англ. війська. 1920 *Ліга Націй* надала Великій Британії мандат на управління цією тер. В 1920—30-ті рр. тут постійно тривали криваві конфлікти між єврейс. та араб. нас. Після закінчення *Другої світової війни*, 29 листоп. 1947, *Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй* скасувала брит. мандат на управління палестинськими землями та прийняла рішення про утворення на тер. Палестини двох д-в: єврейс. та араб. Є. отримав особливий статус під управлінням *Організації Об'єднаних Націй* і не входив до складу жодної з новоств. д-в. 15 трав. 1948, відразу після проголошення Держави Ізраїль, розпочався перший арабо-ізраїльський конфлікт, в ході якого Є. був поділений на Зх. (єврейс.) та Сх. (йорданську) частини. В груд. 1949, всупереч рішенню ООН про виділення Є. в самостійну адм. одиницю, уряд Ізраїлю проголосив Зх. (єврейс.) ч. Є. столицею своєї д-ви. Під час шестиденної війни 1967 Є. повністю перейшов під контроль Ізраїлю.

1980 весь Є. був оголошений столицею Ізраїлю, кнесет (парламент) Ізраїлю підтримав це рішення уряду й виніс ухвалу про перенесення в Є. вищих органів влади. *Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй* резолюцією за № 478 визнала рішення ізраїл. парламенту таким, що «не має законної сили й повинне бути негайно анульоване». Резолюція Ради Безпеки вимагала, щоб усі країни-члени ООН відізвали посольства з Є. Всупереч рішенню Ради Безпеки ООН посольства в Є. відкрили Коста-Ріка та Сальвадор. В Є. працюють ген. консульства США, Великої Британії та Греції. На околиці міста розташували свої дипломатичні представництва Болівія та Парагвай.

1988 Йорданія відмовилася від усіх претензій щодо тер. на зх. від р. Йордан та Є. на користь Орг-ції визволення Палестини (ОВП). 1995 Конгрес США постановив визнати Є. столицею Ізраїлю й перенести туди амер. посольство не пізніше 31 трав. 1999. Однак президент Дж.Буш-молодший, скориставшись суперечностями Конституції США, проголосив дане рішення Конгресу «консультативним», залишивши за собою право на останнє слово в цьому питанні. Велика Британія, посилаючись на попередні домовленості уряду Ізраїлю та ОВП, вважає, що статус Є. мають визначити подальші двосторонні переговори. До остаточного врегулювання питання про статус Є. Велика Британія визнала де-факто ізраїл. контроль над Зх. Є., в той час як тер. Сх. Є. розглядає як окуповану. Загалом, дипломатія Великої Британії вважає поширення суверенітету однієї з д-в на Є. незаконним. Уряд Палестинської автономії розглядає Є. (або принаймні Сх. Є.) як майбутню столицю суверенної Палестинської д-ви.

На 2005 статус Є. залишається невизначеним.

Літ.: Иерусалим и окрестности: Природа. История. Население. Экономика. Культура. Советы новым репатриантам. Иерусалим, 1991; Окно в мир: Иерусалим. М., 1997; *Флавий Иосиф*. Иудейская война. М.—Х. 2000;

Я.Л. Шолох.

ЄРУСАЛИ́МСЬКИЙ ПАТРІАРХА́Т — один з найдавніших патріархатів християн. церкви сх. обряду. Історія заснування розпочалася на III Вселенському соборі в Ефесі (стародавнє місто на тер. сучасної Туреччини) 431 (див. *Собори вселенські*), де архієпископ Ювеналій просив надати єрусалимському єпископу митрополичі права не лише над Палестиною, а й над Аравією (Аравійський п-ів) і Фінікією (істор. обл. на сх. узбережжі Середземного м., низька берегова смуга сучасних Лівану і Сирії), які перебували під юрисдикцією антіохійського патріарха (див. *Антіохійський патріархат*). Собор не підтримав цю пропозицію, однак імп. Феодосій II (408—50) надав такі права палестинському митрополитові. На IV Вселенському соборі (у Халкідоні; стародавнє місто на тер. сучасної Туреччини) 451 єрусалимська митрополія отримала статус патріархату. Йому відводилося 4-те місце в диптиху — офіц. списку автокефальних правосл. церков (див. *Автокефальна церква*). Є.п. підтримували візант. імператори. Діяв у складних умовах араб., згодом осман. завоювання Палестини.

Єрусалим. Золоті ворота.

Юрисдикція Є.п. поширюється на Йорданію та Сінайський п-ів (йому підпорядковується Сінайська архієпископія), патріарх титулується Блаженнійшим патріархом Святого Града Єрусалима і всієї Палестини. Синод владик обирає патріарха в церкві св. Воскресіння Христового, де знаходиться Гроб Господній. Тут здавна існує Старогробське братство. Місцем перебування патріарха, як і більшості чл. Сино-

Єрусалим. Загальний вигляд.

О.Я. Єфименко.

ду, є монастир святих рівноапостольних Константина і Єлени в *Єрусалимі.* Тут зберігається велика б-ка, архів, є друкарня. Є.п. традиційно підтримував, особливо в 16—17 ст., зв'язки з укр. та рос. правосл. церквами (патріархи Теофан, *Паїсій*, Досифей II). 1882 було засноване Імператорське рос. правосл. палестинське т-во. Від 1847 діяла (й нині діє) Рос. духовна місія в Єрусалимі. Їй підпорядкований Горній жіночий монастир на околиці міста. Наприкінці 20 ст. Є.п. мав 3 єпархії, 21 єпископа, 20 монастирів з 400 ченцями та 130 тис. вірних, переважно арабів.

Літ.: *Лотоцький О.* Автокефалія, т. 2. Варшава, 1938; К., 1999; *Нагаєвський І.* Патріархати, їх початок і значення в церкві та український патріархат: Історично-правна студія. Лондон, 1976; *Ігор (Ісіченко), архієпископ.* Загальна церковна історія. Харків, 2001.

О.М. Дзюба.

ЄРШО́В Анатолій Григорович (20.06.1897—11.01.1938) — історик, джерелознавець, краєзнавець, один із представників ніжинської істор. школи кін. 19 — 1-ї третини 20 ст. Н. в с. Толкачовка (нині село Курської обл., РФ). 1922 закінчив Ніжин. ін-т нар. освіти. 1922—25 — аспірант, 1925—30 — н. с. Ніжин. н.-д. каф. історії к-ри та мови по секції укр. та рос. історії, де працював під керівництвом Г.*Максимовича* та М.*Бережкова.* 1925 захистив канд. дис. на тему: «Історія ремісничих цехів на Лівобережній Україні у XVII—XVIII ст.». Один із фундаторів Ніжин. наук. т-ва краєзнавства (1925), заст. голови (1925) та голова т-ва (1927). 1927—30 співробітничав з *Комісіями науково-історичними ВУАН*, зокрема з Комісією Лівобереж. і Слобідської України при ВУАН, брав участь в археогр. експедиції до *Москви* (1927—28), де допомагав М.*Грушевському* збирати матеріали для «*Історії України-Руси*». В берез. 1931 заарештований за звинуваченням у причетності до т.зв. повстанської контрреволюц. орг-ції, звільнений через півроку за браком доказів. З осені 1931 — н. с. *Науково-дослідного інституту історії української культури імені академіка Д.Багалія*, 1935—37 — зав. від. феодалізму *Харківського історичного музею* (з перервою). 27 жовт. 1937 у *Харкові* вдруге заарештований. Страчений. Реабілітований 1958.

Тв.: До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925; До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. «Записки Ніженського Інституту Народної Освіти», 1926, кн. 6; «Лѣтописное Повествование о Малой России» О.Рігельмана і «Краткая Летопись Малыя России», видана В.Рубаном. «Записки Ніженського Інституту Народної Освіти» та науково-дослідчої катедри історії культури і мови при інституті», 1927, кн. 7; Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського. Там само, 1928, кн. 8; До історії грошової лічби й монети на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв., В кн.: Науковий збірник за рік 1929. К., 1929; Коли й хто написав Густинський літопис? «ЗНТШ», 1930, т. 100.

Літ.: *Коваленко О.Б., Ткаченко В.В.* Єршов Анатолій Григорович. В кн.: Репресоване краєзнавство (20—30-ті роки). К., 1991; *Бойко О.Д.* Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови в історичному контексті 20—30-х рр. «Література та культура Полісся» (Ніжин), 1994, вип. 4; *Зозуля С.* Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. «Сіверянський літопис», 2000, № 5; *Коваленко О., Острянко А.* Розгром ніжинської історичної школи. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Ч. 5] : Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану акад. Валерія Андрійовича Смолія, ч. 2. К., 2000; *Острянко А.* Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-ті — початок 30-х рр. XX ст.). «Сіверянський літопис», 2000, № 5; *Коваленко О., Острянко А.* Підготовка до друку і передмова до роботи А. Єршова «До питання про час виникнення м. Ніжина». Там само, 2001, № 6.

О.В. Юркова.

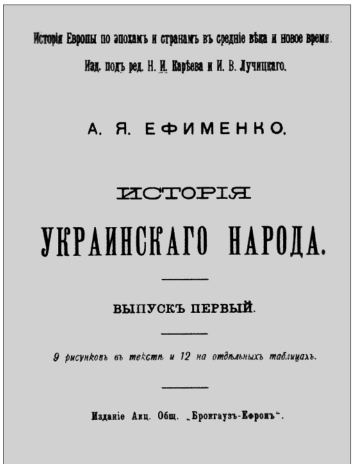
ЄСИМОНТО́ВСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що бере початок від братів **Федора** — *козака* мглинської сотні *Стародубського полку* — та **Андрія —** мглинського *сотника* (1669), які жили в 2-й пол. 17 ст. Найбільш потужна гілка заснована Федором, старшим із братів. Син Федора — **Іван Федорович** (р. н. невід. — бл. 1702) — мглинський сотник (1680—81), онук — **Опанас Іванович** (р. н. невід. — 1736) — також спочатку мглинський сотник (1709—15), а згодом — стародубський полковий *обозний* (1728—36), стародубський *полковник наказний* (1728, 1732), засн. Суразького (Волосовицького) Благовіщенського чол. монастиря (1720). 1723—32 уряд (посаду) мглинського сотника обіймав і **Олексій Іванович** (р. н. невід. — 1744) — молодший син Івана Федоровича. Ін. нащадки братів Є. служили *бунчуковими товаришами* та *військовими товаришами.* До цього роду належав також **Григорій Миколайович** (1793 — бл. 1848) — поміщик Суразького пов., один із найкращих господарів Черніг. губ., автор кн. «Описание Суражского уезда» (1845).

Рід внесено до 6-ї ч. Родовідної книги Черніг. губернії.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 1. К., 1908.

В.В. Томазов.

ЄФИ́МЕНКО Олександра Яківна (дівоче прізв. — Ставровська; 30.05.1848—18.12.1918) — історик, етнограф, педагог. Дружина П.С.*Єфименка*, мати П.П.*Єфименка.* Н. в с. Варзуга (нині село Мурманської обл., РФ) в сім'ї службовця. Закінчила Архангельську г-зію (1863), вчителювала в м. Холмогори (нині село Архангельської обл., РФ), де одружилася з висланцем із України — етнографом П.С.*Єфименком.* 1877 переїхала до *Чернігова*, 1879 — до *Харкова.* В 1880—90-ті рр. найбільш яскраво проявився наук. хист Є. — активної діячки *Історико-філологічного товариства при Харківському універ-*

Єфименко О. «Історія украинскаго народа», вип. 1. Санкт-Петербург, 1906. Обкладинка.

Єфименко О. «Свят-вечір». Черкаси, 1920. Обкладинка.

ситеті. Від 1907 очолювала кафру й викладала історію України на Бестужевських вищих жін. курсах у *Санкт-Петербурзі*. 1910 Харків. ун-т присудив Є. наук. ст. почесного д-ра історії (перша жінка в Росії, яка здобула таке визнання). 1917 переїхала на Харківщину, де мешкала з донькою Тетяною на х. Любочка поблизу с. Писарівка (нині с. Верхня Писарівка Вовчанського р-ну Харків. обл.); там же трагічно загинула.

Є. — авторка праць, написаних на ґрунті народницького підходу до істор. явищ (див. *Народницький напрям в українській історіографії*) з використанням документальних джерел. У творчому доробку Є. особливе місце посідає «Історія українського народу», розрахована не лише на вузьке коло спеціалістів, а й на широкий загал, в якій висвітлюються істор. процеси в Україні з найдавніших часів до 19 ст.

Тв.: Южная Русь. Очерки, исследования и заметки, т. 1—2. СПб., 1905; История украинского народа, вып. 1—2. СПб., 1906.

Літ.: *Марков П.Г.* А.Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966; *Смолий В.А.* А.Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества. В кн.: *Ефименко А.Я.* История украинского народа. К., 1990.

Ю.А. Пінчук.

ЄФИ́МЕНКО Петро Петрович (21(09).11.1884—15.04.1969) — археолог, дослідник *палеоліту*, слов'ян. археології та етнографії. Д-р археології (1934), проф., акад. АН УРСР (1945), почесний чл. Королів. антропологічного ін-ту Великої Британії та Ірландії (1943), Міжнар. союзу доісториків (1958), Італ. ін-ту доісторії та праісторії у Флоренції (1960). Н. в м. *Харків* у родині відомих діячів науки та к-ри П.С. *Єфименка* та О.*Єфименко*.

1904—06 — студент істор. ф-ту Харків. ун-ту. 1906 виключений з ун-ту за революц. діяльність. 1912, по закінченні природничого від. (спеціалізувався в доістор. археології) фіз.-мат. ф-ту Петерб. ун-ту, залишився в аспірантурі. Одержавши міжнар. стипендію Кана, побував у наук. центрах і музеях Зх. і Пд. Європи, в Пн.-Сх. Африці, Пд. Азії, Китаї та Японії. 1915 обраний чл. російських геогр., антропологічного і археол. т-в. Упродовж 1915—23 працював у Держ. істор. музеї в *Москві*. 1923 повернувся в Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*), працював у Держ. Ермітажі, Музеї антропології та етнографії і Ленінгр. від-ні Ін-ту матеріальної к-ри АН СРСР. 1945—54 — дир. Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*).

Археол. дослідження розпочав 1900—02. Керував розкопками палеолітичних стоянок, зокрема Мізинської (1909; див. *Мізин*) Костьонківської (1923—26; поблизу с. Костьонки, нині Воронезької обл., РФ). Одним з перших розробив методику розкопок палеолітичних поселень, подав нову хронологію пам'яток пізнього палеоліту європ. частини *СРСР*, узагальнив історію первісного csusп-ва, провадив багаторічні дослідження історії та к-ри давніх слов'ян. У ході досліджень рязанських могильників (на місці Рязані (давньої); нині м. Спаськ-Рязанський Рязанської обл., РФ) уперше застосував стратиграфічний метод аналізу матеріалів *могильників* масового зразка. Автор бл. 80 наук. праць. Був кер. колективної праці «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957), гол. ред. журналів «Археология» (з 1947), *«Краткие сообщения Института археологии»* (з 1952), серії видань *«Археологічні пам'ятки УРСР»* (з 1949).

Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

П. у м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Тв.: Первобытное общество. К., 1953; Палеолітичні пам'ятки УРСР і сучасний стан їх вивчення. «Археологія», 1957, т. 9; Костенки I. М.—Л., 1958; Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. «Советская археология», 1960, № 4.

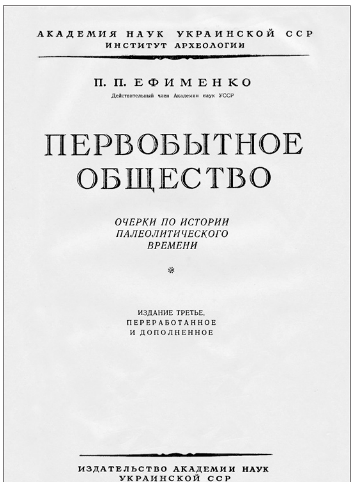
Літ.: *Борисковский П.П.* К 80-летию со дня рождения Петра Петровича Ефименко. «Советская археология», 1964, № 4; Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Франко О.О.* Академік АН УРСР П.П. Єфименко (До 100-річчя з дня народження). «УІЖ», 1984, № 11; *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997.

С.П. Юренко.

П.П. Єфименко.

ЄФИ́МЕНКО Петро Савич (псевд. — Петро Одинець; 1835—20(07).05.1908) — етнограф та історик. Чоловік О.*Єфименко* (у дівоцтві — Ставровська), батько П.П.*Єфименка*. Н. в м. Великий Токмак (нині м. *Токмак*). Навчався в Харків. (від 1855 до виключення 1858) та Московському (1858—59) ун-тах. 1860 за звинуваченням в «українському сепаратизмі» (брав участь у діяльності *Харківсько-Київського таємного товариства 1856—1860*) був засланий спочатку до Пермської, а потім до Архангельської губ. В м. Холмогори (нині село Архангельської обл. РФ) познайомився з О.Ставровською, яка працювала там учителькою, і невдовзі одружився з нею. На засланні збирав матеріали з етнографії та фольклору, друкував свої розвідки в час. «*Основа*» у

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

П. П. ЕФИМЕНКО
Действительный член Академии наук УССР

ПЕРВОБЫТНОЕ ОБЩЕСТВО

ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКОГО ВРЕМЕНИ

ИЗДАНИЕ ТРЕТЬЕ, ПЕРЕРАБОТАННОЕ И ДОПОЛНЕННОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
КИЕВ—1953

Єфименко П.П. «Первобытное общество». Київ, 1953. Титульний аркуш.

Єфімки (талери). Зменшено у 1,5 раза. Аверс і реверс.

«Єфімки з признаками». Зменшено у 2 рази.

Санкт-Петербурзі. Згодом опублікував зібрані матеріали в «Сборнике народных юридических обычаев Архангельской губернии». (1869), «Материалах по этнографии русского населения Архангельской губернии» (ч. 1—2. 1877—78) та в ін. виданнях. Після заслання, термін якого закінчився 1870, служив у містах Воронеж і Самара (нині обидва — міста в РФ), з 1877 — у м. *Чернігів.* 1879 переїхав до м. *Харків*, де певний час працював у Харків. від-ні Дворянського банку. Із виходом у світ час. «*Киевская старина*» став його активним дописувачем, подавав матеріали переважно на теми з історії часів *Гетьманщини.* Разом з Д.*Багалієм* та ін. укр. діячами доклав багато зусиль до організації історичного архіву при *Харківському історико-філологічному товаристві.* Вивчав укр. та рос. *звичаєве право*, історію промислів, побут нас. Чернігівщини та Харківщини. Був одним з укладачів і редакторів «Харківського календаря» (1884—87). У статті «К вопросу об украинском народничестве», яку опублікував під псевд., розкрив особливий характер укр. народництва і висловив своє неприйняття марксистського трактування цього руху.

П. у м. С.-Петербург.

Тв.: Заволоцкая чудь. Архангельск, 1869; Приданое по обычному праву крестьян Архангельской губернии. СПб., 1873; Договор найма по слуха. СПб., 1878; Сборник малороссийских заклинаний. Программа для собирания народных поверий в Южной России. «ИРГО», 1886, прилож. 4; Архив Малороссийской коллегии при Харьковском университете. «Киевская старина», 1882, январь; Последний писарь Войска Запорожского Глоба. Там само, 1882, август; Ссыльные малороссияне в Архангельской губернии. 1708—1802. Там само, 1882, сентябрь; Шпитали в Малороссии. Там само, 1883, апрель; Могилы гетьманцев в Лебедине. Там само, 1884, апрель.

Літ.: *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 1—2. СПб., 1890—91; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; *Разумова А.П.* Из истории русской фольклористики. М.—Л., 1954 (бібліографія).

П.В. Голобуцький.

ЄФІ́МОК, єфімка — рос. назва західноєвроп. *талера*, який впродовж 16—17 ст. використовувався як сировина для виготовлення монет, а також як гроші в розрахунках з іноземцями, які служили в Рос. д-ві. Торгівля Є. була держ. монополією, а їх обіг усередині країни був офіційно заборонений. Назва монети походить від першої ч. назви чеського м-ка Іоахімсталь, в якому було започатковано широкомасштабне карбування талерів.

До серед. 17 ст. характерною особливістю рос. монетної системи була відсутність в її складі великих номіналів. Найбільшим із них була *копійка* вагою бл. 0,48 г. 1654, в умовах наростання кризових явищ у фінансовій системі Рос. д-ви, було здійснено спробу запровадити в обіг велику срібну монету європ. зразка. З цією метою західноєвроп. талери перекарбовувалися в рос. *рублі*, що номінально дорівнювали 100 коп. Моск. «рубль» 1654 був неповновартісною монетою, тому що містив срібла бл. 28 г, а 100 рос. коп. — бл. 48 г. Емісія срібних рублів була припинена 1655, натомість в обіг були запроваджені талери з контрамаркою (містили зображення рос. царя *Олексія Михайловича* у вигляді вершника і дату «1655»), які одержали назву «єфімок з признаком». Для них встановлювалася ціна — 64 коп., що відповідало середній кількості цих монет, карбованих з однієї талерної монети. Емісія Є. припинилася 1656, але в обігу вони залишалися до 1659, після чого нас. було зобов'язане здати їх у скарбницю для обміну на розмінну монету. В Україні Є. зберігалися в обігу протягом 2-ї пол. 17—18 ст.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русские ефимки. Новосибирск, 1988.

Р.М. Шуст.

ЄФРАЇ́МКИ, єфраїміти — 1) назва монет, що карбувалися за наказом прусського короля Фрідріха II (1740—86) на зразок тогочасних польс.-саксонських номіналів — *тимфів*, *ортів*, *шостаків* та ін. Емісію Є. здійснювало банківське т-во Ефраїм—Ітціг на монетних дворах у містах Кенігсберг (нині м. Калінінград, РФ), Штеттін (нині м. Щецин) та Бреслау (нині м. Вроцлав, обидва Польща). За зовн. оформленням вони нагадують монети короля Польщі та курфюрста Саксонії *Августа III* Саксонського, але мають легенду з іменем та титулом Фрідріха II. Якісно Є. були значно гіршими від польс.-саксонських номіналів;

2) назва фальшивих монет, що карбувалися впродовж 1757—62 на монетному дворі в м. Лейпциг (нині місто у ФРН) під час окупації Саксонії прусськими військами за часів *Семилітньої війни 1756—1763.* Емісію здійснювало т-во Ефраїм—Ітціг. При цьому широко використовувалися монетні штемпелі Августа III Саксонського. Найпоширенішими серед цього виду Є. були золоті августодори, що дорівнювали 5-ти *талерам.* Карбувалися вони із золота 7-каратної проби замість 23,5-каратної. Випускалися також маловартісні тимфи, орти, шостаки та ін. срібні монети. Завдяки фальшуванню польс. монет Фрідріх II отримував значні прибутки, що за 1756—63 склали величезну на той час суму — 25 млн талерів. У серед. 18 ст. Є. були поширені на грошовому ринку укр. земель.

Літ.: *Зварич В.*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль—Львів, 1998.

Р.М. Шуст.

ЄФРЕ́М (світські ім'я та прізвище невід.; р. н. і р. с. невід.) — митрополит Київ. (з 1054/55 до серед. 1060-х рр.; див. *Київська митрополія*). Грек за походженням. Будучи київ. митрополитом, одночасно обіймав високу придворну посаду у *Візантії* (був членом імператорського сенату з титулом протопроедра). Заново освятив *Софійський собор у Києві* (можливо, після висвяти в ньому 1051 на київ. митрополію без згоди константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*) русина *Іларіона*) У літописах згадується у зв'язку із судом над новгород. єпископом Лукою Жидятою. Іноді його помилково ототожнюють з *Єфремом* Печерським.

А.Г. Плахонін.

ЄФРЕ́М Печерський (р. н. і р. с. невід.) — чернець Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*), єпископ Переяславський (1070—90-ті рр.). Канонізований правосл. церквою як преподобний, день пам'яті 28 січ. (за ст. ст.). Один з подвижників *Антонія* Печерського. По благословінню Антонія відвідав *Константинополь.* Повернувшись до монастиря, згодом був призначений на єпископську кафедру в м. *Переяслав.* У *Лаврентіївсько-*

му літописі під 1089 з приводу закінчення буд-ва й освячення кафедрального собору св. Михаїла в місті уславлюється будівнича діяльність святителя, літописець називає Є. митрополитом: «В се же лето священа бысть церкы святого Михаила Ефремом, митрополитом тоя церкы, юже бе создал велику сущу, бе бо преже в Переяславли митрополья, и пристрои ю великою пристроею, украсив ю всякою красотою, церковныими ссуды». Його митрополичу гідність підтверджує доведене дослідниками існування резиденції київ. митрополичої каф-ри в Переяславі в період після 1072 — не пізніше 1100. Церк. юрисдикції Є. підлягали і м. Ростов (нині місто Ярославської обл., РФ) та Суздальщина, що входили до складу Переяслав. єпархії. Літописні джерела під 1091 донесли згадки про буд-во Є. церков у тамтешніх місцях.

П. у м. Переяслав, похований у соборі св. Михаїла. Нині мощі Є. лежать у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври.

Літ.: *Poppe A.* Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968; *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь в Древней Руси X—XIII вв. М., 1989; Патерик Киево-Печерский, т. 1. К., 2004.

В.М. Ричка.

ЄФРЕ́МОВ Василь Сергійович (14(01).01.1915—18.08.1990) — військ. діяч, полковник (1960). Двічі Герой Рад. Союзу (трав., серп. 1943). Н. в м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ). Закінчив Військ.-авіац. шк. льотчиків (1937). Під час *радянсько-фінляндської війни 1939—1940* — командир авіаланки. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 10-го гвард. бомбардувального авіаполку на *Південно-Західному фронті*, Сталінградському фронті, *Четвертому Українському фронті* та 3-му Білорус. фронті. Особисто здійснив 340 бойових вильотів; екіпаж його бомбардувальника знищив 32 літаки ворога на аеродромах і 4 — у повітряних боях. 1949 закінчив Військ.-повітряну акад., обіймав командні посади в Рад. армії. Від 1960 — у запасі.

Нагороджений 2-ма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ст., 2-ма орденами Червоної Зірки та медалями.

П. у м. Київ. Похований згідно з заповітом у м. Волгоград на Мамаєвому кургані.

Тв.: Эскадрильи летят за горизонт. М., 1984.

Літ.: Люди бессмертного подвига, кн. 1. М., 1975; Герои Советского Союза, т. 2. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

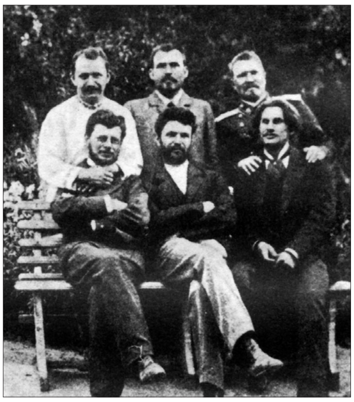
ЄФРЕ́МОВ Сергій (1893—08.12. 1966) — військ. діяч, генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки.* Н. на Катеринославщині. Закінчив піх. юнкерське уч-ще. Учасник *Першої світової війни.* За доби *Української Центральної Ради* 1917 — голова Укр. військ. ради Катеринославщини, делегат *Першого Українського військового з'їзду 1917* та *Другого Всеукраїнського військового з'їзду 1917.* В Армії УНР з 1918 — командир Гайдамацького полку, що брав участь у боях на більшовицькому та денікінському фронтах. У міжвоєн. період — в еміграції на Закарпатті. В берез. 1939 — команд. *Карпатської Січі*, згодом служив у словац. армії. Після *Другої світової війни* виїхав до США.

П. у м. Асторія (у межах міста Нью-Йорк, США).

Літ.: *Колянчук О. та ін.* Генералітет українських визвольних змагань. Львів, 1995; *Якимович Б.* Збройні Сили України. Нарис історії. Львів, 1996.

К.Є. Науменко.

ЄФРЕ́МОВ Сергій Олександрович (псевдоніми — С.Александрович, Волосожар, Земець, Киянин, Тр. Лановий, Липовчанин, С.Охріменко та ін.; 06.10. 1876—31.03.1939) — громад., політ. і держ. діяч, публіцист, літературознавець. Ідеолог і теоретик *української революції 1917—1921.* Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Акад. УАН (1919; з 1921 — ВУАН, з 1937 — АН УРСР; нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Пальчик Звенигородського пов. Київ. губ. (нині село Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) у родині священика. 1891—96 навч. в Київ. духовній семінарії. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1901). Літ.-публіцистичною діяльністю займався з серед. 90-х рр. 19 ст., друкувався в рос. та укр. часописах «Русское богатство», *«Киевская старина»*, *«Громадська думка»*, *«Рада»* та ін. Виступав на за-

Співробітники видавництва «Вік». Сидять зліва направо: Ф. Матушевський, С.О. Єфремов, В. Доманицький. Стоять зліва направо: В. Дурдуківський, В. Прокопович, О. Лотоцький. Фото 1907.

хист забороненого укр. слова, знайомив читачів з укр. літ. Один із фундаторів видавництва *«Вік»* (1895—1918).

Політ. діяльність розпочав зі студентських років. Від 1897 — чл. *Загальної безпартійної української організації.* 1904 Є., Б.*Грінченко* та Ф.*Матушевський* створили *Українську демократичну партію*, був чл. її ради. Невдовзі із групою однодумців вийшов з Укр. демократ. партії, створивши *Українську радикальну партію*, яка 1905 за його ініціативи об'єдналася з Укр. демократ. партією, отримавши назву *Українська радикально-демократична партія.* Належав до ліберального крила укр. нац. руху, стояв на нац.-культурницьких позиціях, висту-

Сергій Єфремов. Історія українського письменства. Київ, 1911. Обкладинка.

В.С. Єфремов.

С. Єфремов.

С.О. Єфремов.

Печатка митрополита Київського Єфрема. Прорис.

Ю.І. Єхануров.

пав за поступовість і поміркованість політ. боротьби, з 1908 — чл. кер-ва *Товариства українських поступовців*.

Є. позитивно сприйняв *Лютневу революцію 1917*. Був одним з ініціаторів і учасників утворення *Української Центральної Ради*, заст. голови УЦР, чл. Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), ген. секретарем міжнац. справ у першому укр. уряді — *Генеральному секретаріаті Української Центральної Ради 1917—1918*. У черв. 1917 очолив наступницю ТУП — *Українську партію соціалістів-федералістів*. Активізував літ.-публіцистичну діяльність. 1917—19 лише в газ. *«Нова рада»* опубл. понад 900 його матеріалів із найактуальніших проблем того часу.

Є. негативно поставився до *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*, вбачав у ньому небезпеку для укр. нац. руху, виступав за створення єдиного нац. фронту. Засудив *гетьманський переворот 1918*, відмовився від співробітництва з урядом *Української Держави*, залишаючись головою УПСФ. Співробітничав із *Українським національним союзом*, але був противником *протигетьманського повстання 1918*. У часи *Директорії* УНР відійшов від активної політ. діяльності. 1919 працював в УАН. Зазнав переслідувань від рад. властей та денікінського режиму (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*).

Із встановленням рад. влади в *Києві* (черв. 1920) перейшов на нелегальне становище і змушений був переховуватися. 1921 на прохання ВУАН був амністований, повернувся до адм. та наук. роботи: віце-президент ВУАН (1922—28), чл. госп. управи (1924—28), фактично керував повсякденною роботою академії, залишивши політ. діяльність. У 1920-ті рр. опублікував низку ґрунтовних наук. досліджень з історії літ. та літературознавста.

Є. не приховував свого негативного ставлення до комуніст. ідеології, рад. влади. Від серед. 1920-х рр. зазнавав постійних переслідувань і цькувань від парт. органів та кер-ва ВУАН. 1928 його звільнено з усіх посад, які він займав в академії. 21 лип. 1929 заарештовано, в квіт. 1930 засуджено в справі СВУ (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*) як одного з її кер. на 10 років тюремного ув'язнення.

П. у тюрмі в м. Ярославль (нині місто в РФ). Реабілітований 11 серп. 1989.

Тв.: Літературно-критичні статті. К., 1993; Історія українського письменства. К., 1995; Щоденник. 1923—1929. К., 1997.

Літ.: Спис праць С.О. Єфремова. «Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН», 1923, кн. 2—3; *Кримський А.* Життєпис і літературна діяльність С.О. Єфремова. Там само; *Верстюк В.Ф.*, *Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

О.Д. Бойко.

ЄХАНУ́РОВ Юрій Іванович (н. 23.08.1948) — політ. та держ. діяч. Н. в с. Белькачі (село Республіки Саха (Якутія), РФ). 1963—67 навч. в Київ. буд. технікумі. Закінчив Київ. ін-т нар. г-ва (1973).

Від 1967 працював на керівних посадах в буд. орг-ціях м. *Київ*, які входили до структури Головкиївміськбуду. 1967—74 пройшов шлях від майстра до дир. з-ду залізобетонних виробів тресту «Київміськбуд-4». З 1978 по 1988 перебував на посадах кер. трестів «Київміськбудкомплект», «Буддеталь». 1983 закінчив аспірантуру Н.-д. екон. ін-ту Держплану УРСР, отримав ступінь канд. екон. н. 1988—91 — заст. нач. з екон. питань Головкиївміськбуду.

1991—98 працював у Держ. екон. раді, в колегії Держ. думи, головою Фонду держ. майна, міністром економіки, головою Держ. к-ту підприємництва та ін.

Від берез. 1998 — нар. депутат *Верховної Ради України* 3-го скликання, чл. фракції Нар.-демократ. партії. 1999 був 1-м віце-прем'єр-міністром України в уряді В.*Ющенка*. Після відставки уряду працював на посаді 1-го заст. голови Адміністрації Президента України, згодом займався питаннями адм. реформи як уповноважений Президента України.

Від квіт. 2002 — нар. депутат ВР України 4-го скликання, балотувався за списками блоку «Наша Україна». Очолював К-т з питань пром. політики та підприємництва. В берез. 2005 обраний головою виконкому партії «Народний Союз "Наша Україна"». Від квіт. 2005 Є. — голова Дніпроп. обласної держ. адміністрації, від 8 верес. 2005 — в.о. прем'єр-міністра України. Від 22 верес. 2005 — прем'єр-міністр України.

Є. очолює низку громад. орг-цій. Зокрема, є президентом Спілки малих, середніх і приватизованих підпр-в України, Координаційно-експертного центру об'єднань підприємців України, Всеукр. асоціації роботодавців та ін.

Нагороджений орденом «Знак Пошани», Грамотою Президії ВР УРСР, Почесною грамотою КМ України.

Я.Л. Шолох.

ЖА́Б'Є — назва до 1962 смт *Верховина*.

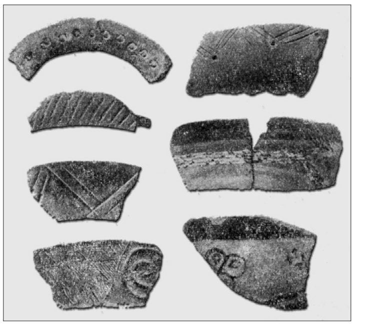
ЖАБОКРИ́ЦЬКИЙ Діонісій (світське ім'я — Дмитро; бл. 1652 — імовірно, 1712) — луцький єпископ (1695—1702 — правосл., 1702—09 — унійний).

Н., ймовірно, в с. Жабокрики Луцького пов. Походив з волин. правосл. *шляхти*, навч., очевидно, в *Луцькій братській школі*. Був вількомірським *підчашим*, 1674 — каптуровим суддею *Волинського воєводства*, з 1677 до 1686 щорічно обирався старостою *Луцького братства*. 1684 став київ. підвоєводою, а з 1691 ще й кременецьким *підстаростою*. Кероване Ж. Луцьке братство 1680 і 1694 стало на заваді заг. з'їзду православних і унійців (див. *Берестейська церковна унія 1596*). 1679—92 очолював посольства до верхівки *Речі Посполитої* від *Київського воєводства* та *Брацлавського воєводства* в справах захисту правосл. *духовенства* від утисків *козаків*, підтримки правосл. нас. З обранням кременецьким підстаростою опікувався діяльністю Кременецького Богоявленського братства. 1693 Ж. став луцьким земським писарем. У лют. 1695 був обраний луцьким єпископом. На цій посаді намагався утримати та посилити позиції *православ'я*, впорядковував внутрішнє життя *єпархії*, добився повернення від унійців Гойського і Підгорецького монастирів, а також Овруцької архімандрії, сприяв активізації діяльності Луцького братства, займався підвищенням освітнього рівня духовенства, покращанням матеріального стану монастирів. У своїй діяльності наштовхнувся на сильну протидію з боку унійців. Незважаючи на підтримку Ж. київ. духовенством, гетьманом І.*Мазепою* та польс. королем *Августом II* Фридериком Сильним, моск. патріарх *Адріан* не благословив київ. митрополита Варлаама (*Ясинського*) на посвячення Ж. в єпископи, оскільки до свого обрання він був одружений з вдовою, що заборонялося церк. канонами. Посвячення Ж. 1700 мармарошським архієпископом Йосипом Стойкою не було визнане не тільки католиками й унійцями, а й православними. Після переходу до унії 1702 став активно її поширювати. Зі вступом рос. військ у ході *Північної війни 1700—1721* на тер. Речі Посполитої 1704 виїхав до перемишльського єпископа Георгія Вінницького, 1705 перебрався до табору Станіслава Лещинського (див. *Станіслав I Лещинський*), 1706 повернувся на *Волинь*. Після того, як до росіян потрапила інформація про перешкоджання Ж. діям рос. військ, наступного року виїхав до Угорщини. 1708 Ж. повернувся до *Луцька*. При спробі противників захопити його і видати росіянам утік до табору коронного гетьмана А.Синявського. Але на поч. 1709 був схоплений і виданий росіянам. Після тимчасового ув'язнення в *Києві* 1710 Ж. був перевезений до *Москви*, де проживав при монастирях. Незважаючи на клопотання поляків про його звільнення, за розпорядженням рос. царя *Петра I* 1711 Ж. заслали до Соловецького монастиря (див. *Соловки*), звідки через деякий час він був повернутий до Москви, де й помер.

Літ.: *Курганович С.В.* Дионисий Жабокрицкий, епископ Луцкий и Острожский. Историко-биографический очерк. К., 1914.

В.В. Станіславський.

ЖАБОТИ́НСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — археол. пам'ятка ранньоскіф. доби (8 — серед. 7 ст. до н. е.; див. *Скіфи*). Розташов. поблизу с. Жаботин Кам'янського р-ну Черкас. обл. в урочищі Тарасова Гора (бас. р. Тясмин, прит. Дніпра) на узвишші, оточеному з трьох боків ярами. Пл. — 43 га, досліджено бл. 3500 м². Тут уперше простежено перехід від *чорноліської культури* до к-ри скіф. періоду укр. лісостепу (т. зв. жаботинський етап, 8 — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.). Виявлено сліди впливу середньогальштатських к-р (жертовники, кераміка; див. *Гальштатська культура*). Відкрито землянки, наземні житла, 2 культові споруди (одна з глиняним орнаментованим жер-

Жаботинське поселення. Уламки керамічних виробів, знайдені під час розкопок.

Жаботинське поселення. Орнаментований жертовник однієї з культових споруд.

В.Є. Жаботинський.

Б.П. Жаданівський.

товником), госп. приміщення, ями. Знахідки: велика кількість простого і чорнолощеного орнаментованого посуду, антич. кераміка, залишки бронзоливарного вир-ва, знаряддя праці, бронз. прикраси, стріли, деталі вузди, кістки тварин. Поселення досліджували Є.Покровська, М.Вязьмітіна, О.*Тереножкін*, В.*Іллінська*.

Літ.: *Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение в с. Жаботин. «Советская археология», 1973, № 4.

С.С. Бессонова.

ЖАБОТИ́НСЬКИЙ Володимир (Зеєв) **Євгенович** (17.10.1880—04.08.1940) — єврейс. письменник і публіцист, ідеолог та один із лідерів сіоністського руху (див. *Сіонізм*). Н. в м. *Одеса*. 1898—1901 — закордонний кореспондент газет «Одесский листок», *«Одесские новости»* (від 1901 — чл. редакції останньої). 1903 переїхав до *Санкт-Петербурга*, де редагував єврейс. журнали «Еврейская жизнь», «Рассвет». 1905 брав активну участь у створенні «Ліги оборони прав єврейського народу в Росії», а 1906 — у виробленні Гельсінгфорської програми. 1911 заснував в Одесі єврейс. вид-во «Тургеман». На початку *Першої світової війни* виїхав до Зх. Європи як кореспондент газ. «Русские ведомости» і розгорнув кампанію зі створення єврейс. підрозділів в арміях *Антанти*; пізніше був офіцером єврейс. легіону в складі брит. армії. 1920 поселився в *Єрусалимі* й брав активну участь в організації єврейс. загонів самооборони. 1921 уклав угоду з представником укр. уряду М.*Славинським* про організацію при *Армії Української Народної Республіки* єврейс. жандармерії для оборони єврейс. нас. від погромів (у разі нового походу Армії УНР на рад. Україну). 1921 Ж. обрано чл. кер-ва Всесвітньої сіоністської орг-ції, однак через рік він вийшов з її складу. 1925 створив Союз сіоністів-ревізіоністів (від 1935 — Нова сіоністська орг-ція). Після приходу до влади в Німеччині нацистів висунув гасло масової евакуації євреїв Європи до Палестини. Під час *Другої світової війни* виїхав до США, де розпочав переговори про створення єврейс. армії для спільної із зх. країнами боротьби проти *нацизму*.

Автор численних праць, присвячених проблемам сіонізму: «Критики сіонізму», «Про залізну стіну», «Етика залізної стіни», «Схід», «Круглий стіл з арабами», «Ліві», «Ворог робітників» та ін.; худож. тв., зокрема романів «Самсон Назорей» (1926) та «П'ятеро» (1936). Значну увагу Ж. приділяв і укр. нац. питанню (перш за все у статтях «До питання про націоналізм», «Non multum, sed multa», «Стороннім оком», «Про мови та інше», «Наука з Шевченківського ювілею», «Струве і українське питання»), закликав єврейство рахуватися з вимогами та нац. потребами українців. У полеміці з рос. економістом та філософом П.Струве доводив нац. окремішність українців. Співробітничав з укр. виданнями *«Украинский вестник»*, *«Украинская жизнь»*.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Літ.: *Орен И.* Владимир (Зеев) Жаботинский. В кн.: *Жаботинский В.* Избранное. Иерусалим, 1978; *Клейнер І.* Володимир (Зеев) Жаботинський. (1880—1940). В кн.: *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. К., 1991; *Клейнер І.* Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання: Вселюдськість у шатах націоналізму. К.—Торонто—Едмонтон, 1995; Спадщина Володимира (Зеева) Жаботинського та процеси державотворення в Україні. К., 1996; *Дзюба І.* Владімір Жаботинський як прихильник української справи. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.

П.М. Бондарчук.

ЖАБОТИ́НСЬКИЙ ПОЛК — одна з козац. структурних військ. одиниць на Чигиринщині серед. 17 ст. Назва походить від м-ка Жаботин (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), що належало до гетьман. володіння (від 1648). За «*Реєстром Війська Запорозького» 1649* у *Чигиринському полку* записана Жаботинська сотня (174 козаки). Очевидно, на її основі 1652 Б.*Хмельницький* сформував Ж. п., який спільно з козаками Чигиринського полку й *Уманського полку* на чолі з Т.*Хмельницьким* діяв на *Поділлі*, після *Батозької битви 1652* в авангарді укр. війська вирушив до Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Точніших даних про Ж. п. не існує.

Літ.: *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ЖАБОТИ́НСЬКИЙ СВЯ́ТО-ОНУ́ФРІЇВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — чол. правосл. монастир, розташов. поруч із с. Медведівка (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.). Заснований не пізніше 1706: саме тоді київ. митрополит Варлаам (*Ясинський*) просив для монастиря підтримки від гетьмана І.*Мазепи*. 1711 тут збудовано кам'яний храм во ім'я преподобного Онуфрія Великого. 1752 монастир підтримав власним коштом чигиринський староста (див. *Староство*) Я.Яблоновський. 1758—62 зведено дерев'яний Свято-Успенський собор з бічними вівтарями Миколи Чудотворця і великомучениці Варвари. В монастирі зберігалися дві чудотворні ікони: Успіння Божої Матері та преподобного Онуфрія Великого. 1928 був закритий. 1993 монастир відроджено (належить УПЦ(МП)).

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 2. СПб, 1892; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908.

С.І. Білокінь.

ЖАДАНІ́ВСЬКИЙ Борис Петрович (10.05(28.04).1885–27.04.1918) — учасник *революції 1905—1907* і боротьби з нім. військ. частинами 1918 в Криму. Н. в м. *Харків* у сім'ї офіцера. Навч. у Полтав. кадетському корпусі. Закінчив Миколаївське військ.-інженерне уч-ще в м. *Санкт-Петербург*. Від 1905 служив підпоручиком 5-го понтонного батальйону 3-ї саперної бригади в *Києві*. 1 груд. (18 листоп.) 1905 одна з рот цього батальйону відмовилася нести караульну службу, вимагаючи поліпшення харчування та заміни командира. Збурені солдати на чолі з Ж. вирішили приєднатися до робітн. демонстрації, що відбувалася в місті. Демонстрація була розстріляна царськими військами. Пораненого Ж. врятувала єврейс. сім'я, після чого він переховувався на агрономічній фермі Київ. політех. ін-ту. Місцеві жителі видали Ж. поліції, і 1906 військ.-окружний суд засудив його до розстрілу, який було

замінено каторгою. По дорозі на каторгу Ж. зробив невдалу спробу втекти. Каторгу відбував у *Шліссельбурзькій фортеці*, згодом був ув'язнений у Смоленській, Орловській, Курській, а від кін. 1913 — Херсон. — тюрмах. Тут він зустрічався і спілкувався з *більшовиками*, анархістами та есерами (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). Звільнений після *Лютневої революції 1917* згідно з амністією, ухваленою міністром юстиції Тимчасового уряду О.*Керенським*. Після виходу з тюрми переїхав до Криму для лікування від туберкульозу. В листоп. 1917 вступив до лав РСДРП(б), обіймав посаду заст. голови Ялтинської ради робітн. депутатів і був гол. ред. її друкованого органу «Известия». Навесні 1918, під час вступу австро-нім. військ на тер. *Української Народної Республіки* і в Крим (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*), організував із комуністів, лівих есерів та анархістів «особливий соціалістичний» загін чисельністю в 150 осіб. У боях під *Сімферополем* загін був розгромлений нім. військами, а Ж. загинув.

Літ.: *Генкин И.* Революционер-подвижник — Б.П.Жадановский. «Каторга и ссылка», 1925, № 3; *Литвак Ю.С.* Борис Петрович Жаданівський. К., 1962; *Франко О.О.* Життя в бою (документи про життя і революційну діяльність Б.П.Жаданівського). «Архіви України», 1975, № 5.

В.М. Волковинський.

ЖА́ЛУВАНА ГРА́МОТА ДВОРЯ́НСТВУ 1785, «Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» — законодавчий акт *Російської імперії*, виданий 2 трав. (21 квіт.) 1785 імп. *Катериною II*. Ж.г.д. було завершено процес оформлення станових (див. *Стани*) прав і привілеїв *дворянства*. Складалася із вступу, 4 розділів і 92 статей. Грамота узаконювала створення дворянських станових організацій (див. *Дворянські збори*), визначала їхнє місце і роль у формуванні повітових і губернських органів управління і судочинства. Вона закріплювала існуюче неповноправне становище в д-ві міщанства (див. *Міщани*) і станову структуру місц. управління, таким чином істотно обмежуючи функції *міської думи* та *магістрату*. За міськ. думою та магістратом залишалися тільки функції розподілу і збору податків, нагляду за виконанням держ. повинностей та вирішення питань, пов'язаних із благоустроєм міста. Реальна місц. влада зосереджувалася в руках *городничого* та управи благочиння. (Див. також *Жалувана грамота містам 1785*.)

В.М. Матях.

ЖА́ЛУВАНА ГРА́МОТА МІСТА́М 1785, «Грамота на права и выгоды городам Российской империи» — законодавчий акт *Російської імперії*, виданий 2 трав. (21 квіт.) 1785 імп. *Катериною* II. Ж.г.м. на загальнодерж. рівні визначила правовий статус *міст* і нас. в них. Її чинність поширювалася на *Лівобережну Україну* та *Слобідську Україну*. Ж.г.м. поділялася на розділи (зокрема, про соц.-екон. становище міст, про права та обов'язки городян — «общества градского», про юрид. статус *міщан*) та пункти. За містами затверджувалися *герби*, закріплювалися всі законно набуті угіддя, річки, озера, промисли тощо. Згідно з Ж.г.м. міські жителі поділялися на 6 розрядів. Містом керувала «общая градская дума» (див. *Міська дума*). Місц. владі дозволялося будувати пром. підпр-ва, засновувати школи, влаштовувати щотижневі торги і щорічні *ярмарки*, утримувати та передавати в оренду корчми і харчевні. Чітко визначалися функції *магістратів*, насамперед: турбота про потреби міста, ведення обліку новобудов, придбаних земель і т. ін. Водночас магістрату заборонялося встановлювати додаткові податки та вимагати від городян виконання надмірних повинностей. Право бути городянином визначали 26 пунктів, але «справжніми міськими обивателями» могли вважатися лише ті, хто мав нерухому власність у місті (будинок або землю). Переважно ними ставали ремісники, купці, дворяни (див. *Дворянство*), урядовці, представники духовенства. Їх записували відповідно до їхнього *стану* в ті чи ін. графи міськ. книги. До городян не записували селян навіть тоді, коли ті мешкали в місті, мали тут власні будинки, займалися торгівлею чи промислами. Ж.г.м. у першу чергу передбачала зміцнення екон. і соціальних позицій *патриціату*, подальшу соціальну диференціацію міськ. жителів. (Див. також *Жалувана грамота дворянству 1785*.)

Літ.: Полное собрание законов Российской империи, т. 22, № 16.188. СПб., 1830; *Кизеветтер А.А.* Городовое положение Екатерины II 1785. М., 1909; *Рындзюнский П.Г.* Городское гражданство дореформенной России. М., 1958; *Гуржий А.И.* Города. В кн.: История Украинской ССР, т. 3. К., 1983; Российское законодательство X—XX веков, т. 5. М., 1987.

О.І. Гуржій.

ЖА́ЛУВАНА ГРА́МОТА ЧОРНОМО́РСЬКОМУ КОЗА́ЦЬКОМУ ВІ́ЙСЬКУ 1792 — юрид. акт, підписаний рос. імп. *Катериною II* 30 черв. 1792, в якому були відзначені заслуги *Чорноморського козацького війська* (ЧКВ) у *російсько-турецькій війні 1787—1791* та проголошувалося, що війську надаються «острів Фанагорія з усією землею, яка лежить на правому боці річки Кубань, від гирла її до Усть-Лабінського редуту, так щоб, з одного боку, річка Кубань, а з другого — Азовське море до Єйського городка були кордонами військової землі». (Островом Фанагорія у грамоті було названо п-ів Тамань.) На підставі даної грамоти ЧКВ переселилося 1792— 94 на *Кубань*. Напередодні переселення козац. військо за рішенням царського уряду було оселено на тер. між Пд. Бугом і Дністром. Ще в квіт. 1790 кн. Г.*Потьомкін* пообіцяв чорномор. *козакам*, що вони одержать Кінбурнську «сторону», Єнікальську округу (див. *Єнікале*) і п-ів Тамань. Водночас він подарував їм свої власні рибні ловлі на Тамані. Тим часом захоплення *поміщиками* земель між Пд. Бугом і Дністром виявило непевність тамтешнього становища ЧКВ. Тоді військ. старшина вирішила переселити козаків на вільні кубанські землі, де планувала відродити традиції *Запорозької Січі*. Для огляду та опису цих земель було відряджено групу козаків на чолі з М.*Гуликом*, а невдовзі депутація ЧКВ на чолі з А.*Головатим* вирушила до м. *Санкт-Петербург* просити для себе кубанські землі. Цей намір козаків частково збігся з планами царського уряду перемістити ЧКВ на ще незалюднені кубанські землі, де треба було захищати рос. кордон від черкесів. Переселення козаків на Кубань також

полегшувало покріпачення (див. *Кріпацтво*) селян в Україні, де поміщики скаржилися на втечі селян до ЧКВ. Катерина II підтримала ініціативу козаків і плани уряду й підписала Жалувану грамоту. Війську було доручено боронити кордон від нападів «закубанських народів». На витрати війську щорічно із держ. скарбниці видавалося 20 тис. *рублів*. Жалувана грамота визначала штати та щорічну платню чинам ЧКВ, обмежувала традиційні козац. вольності, підпорядкувала ЧКВ царській адміністрації.

Літ.: *Короленко П.П.* Черноморцы. СПб., 1874; *Дмитренко И.И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска, т. 2. СПб., 1896; *Щербина Ф.А.* История Кубанского Казачьего Войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; Хрестоматия по истории Кубани: Документы и материалы, ч. 1. Краснодар, 1975.

А.М. Авраменко.

ЖАНДАРМЕ́РІЯ в Російській імперії. Ж. (франц. gendarmerie, від gens d'armes, буквально — люди зброї) як особливий вид держ. поліції, організованої на військ. засадах, уперше була створена у Франції 1791 в ході *Французької революції кінця 18 століття* для спец. нагляду за внутр. порядком у країні. З часом Ж. почали створювати і в ін. країнах. Як правило, Ж. поділяється на державну і військ., підпорядковується у військ. відношенні військ. міністру, а в поліцейських функціях — міністрові внутр. справ. У наш час Ж. існує у Франції, Австрії та деяких ін. д-вах.

У *Російській імперії* слово «жандармерія» було вперше вжито 1792 для назви кінного загону вел. кн. Павла (див. *Павло I*). 1815 Борисоглібський драгунський полк було переим. в жандармський і розосереджено невеликими групами по армійських частинах для виконання обов'язків військ. поліції. 1817 у складі Окремого корпусу внутр. варти, що виконував з 1810 поліцейські функції, було утворено дивізіони кінної міськ. поліції — Ж. внутр. варти. На 1826 налічувалося 59 частин жандармів. Після придушення повстання декабристів взимку 1825/26 (див. *Декабристів рух*) Ж. в Рос. імперії було надано статус політ. поліції. За Положенням про Корпус жандармів 1827, тер. Росії поділялася на 5 підвідомчих йому округів (з 1836 — на 8). Одночасно з утворенням Корпусу жандармів (від 1874 — Окремий корпус жандармів) почалося формування системи місц. органів політ. поліції, яка мала забезпечити контроль і нагляд за «благонадійністю» нас. Рос. імперії. Шефом жандармів за посадою був управляючий *Третім відділенням*. Ж. виконувала функції виконавчого органу Третього від-ня.

Корпус жандармів складався із штабу та округів на чолі з генералами. Округи поділялися на відділи (по 1—3 *губернії* в кожному), очолювані штаб-офіцерами. 1867 було прийняте нове Положення про Корпус жандармів (воно залишалося незмінним до 1917). На місцях (крім Кавказу, *Царства Польського* й Сибіру) були утворені губернські жандармські управління (з 1870 їм встановлювався додатковий штат для служби в *повітах*) і жандармські управління залізниць. Затверджене 19 трав. 1871 Положення «Про порядок дій чинів Корпусу жандармів щодо розслідування злочинів» давало Ж. право здійснювати огляди, обшуки, вилучення, зобов'язувало інші поліцейські органи надавати їй всебічне сприяння. Офіцерами корпусу жандармів (з 1830) приймалися лише особи, які за освітою були належні до 1-го розряду або які закінчили юнкерське уч-ще за 1-м розрядом й прослужили не менш як 5 років. Кандидати проходили іспити при штабі корпусу.

Істотної реорганізації центр. апарат Ж. зазнав 1880—83. Міністр внутр. справ став одночасно й шефом жандармів. Замість скасованого Третього від-ня був утворений департамент поліції, що здійснював кер-во як заг., так і політ. поліцією імперії. Командиром Окремого корпусу жандармів призначався товариш (заст.) міністра внутр. справ, який був і куратором департаменту поліції. Формально Ж. підпорядковувалася військовому мін-ву й утримувалася за його кошт як армійська поліція, будучи, однак, окремим органом політ. поліції.

Положення про заходи щодо охорони держ. порядку й громад. спокою 1881 активізувало діяльність Ж. у сфері політ. розшуку. Окрім заг. нагляду за політ. настроями нас., Ж. виконувала завдання боротьби з революц., ліберально-демократ. і нац.-визвол. рухами, ліквідовувала канали з розповсюдження антиурядової літ., стежила за *партіями політичними*. Зростали чисельність і грошове утримання Ж. Якщо 1873 вона налічувала 486 генералів і офіцерів та 5186 унтер-офіцерів і рядових, то 1895 — 693 генерали та офіцери, 8173 вахмістри-фельдфебелі, старші унтер-офіцери, унтер-офіцери і рядові. На цей час в імперії існувало 72 губернські (обласні, міськ.) управління Ж., в т. ч. в Україні — 9 губернських управлінь і управління м. *Одеса*. Після *революції 1905—1907* утворено Севастопольське управління, якому були підпорядковані м. *Балаклава*, Ялтинський і Євпаторійський повіти. Штати управлінь залежали від величини й значення губернських міст. Харків. управління, напр., за штатами поступалося лише Петерб. та Моск. 1913 змінилися вимоги до кандидатів у офіцери: мінімальний строк військ. служби зменшувався до 3 років, було встановлено віковий ценз 24—33 роки. До служби в Ж. не допускалися поляки, євреї, католики й особи, одружені з католичками.

Після утворення 1902—03 в окремих губерніях мережі *охоронних відділень* (в Україні — у *Києві*, *Харкові*, Одесі, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), ненадовго — у *Житомирі*, *Полтаві*, Юзівці (нині м. *Донецьк*), *Сімферополі*) за Ж. залишилися розшукові функції в тих губерніях, де не було охоронних від-нь, а там, де вони були, — на тер. повітів. У своїй діяльності Ж. керувалася таємними директивами та інструкціями, могла діяти незаконними методами, зокрема вдавалася до провокацій. Існували великі штати секретних агентів, котрі не лише збирали й передавали інформацію про опозиційні урядові легальні та нелегальні орг-ції, а й були активними їх чл.

Ж. та її апарат у Росії проіснували до падіння самодержавства в лютому 1917.

Див. також *Жандармерія Західноукраїнської Народної Республіки.*

Літ.: Общий состав управлений и чинов Отдельного корпуса жандармов. СПб., 1895—1916; *Мулукаев Р.С.* Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России. М., 1964; *Федоров К.Г., Ярмыш А.Н.* История полиции дореволюционной России. Ростов-на-Дону, 1976; *Ярмыш А.Н.* Наблюдать неотступно... К., 1992.

О.М. Головко, О.Н. Ярмиш.

ЖАНДАРМЕ́РІЯ ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, Українська державна жандармерія ЗУНР — поліцейське формування, організоване за військ. зразком. Корпус укр. держ. жандармерії *Західноукраїнської Народної Республіки* було створено згідно з рішенням *Української національної ради ЗУНР* від 6 листоп. 1918 та ухвали Ради держ. секретарів від 13 листоп. 1918. За основу його організації взято австрійс. закон про жандармерію від 25 груд. 1894. Підпорядковувалася Держ. секретарству військових справ ЗУНР. На місцях створювалися військ.-територіальні області, окружні та повітові команди жандармерії, а також сільс. та міськ. станиці. Гол. команда Корпусу укр. держ. жандармерії містилася у *Львові*, згодом її переведено до *Тернополя*, а потім — до Станіславова (нині м. *Івано-Франківськ*). Перший командант — Л.Індишевський. У груд. 1918 при Галицькій армії (згодом — *Українська Галицька армія*) створено Польову сторожу (жандармерію).

Законом від 15 лют. 1919 Укр. нац. рада ЗУНР провела реорганізацію жандармерії. В питаннях забезпечення громад. безпеки вона підпорядковувалася держ. повітовим комісарам, а у військ., госп.-адм., підготовки кадрів та контролю служби — своєму безпосередньому кер-ву (командантам). Найвищою інстанцією у всіх справах стало Держ. секретарство внутр. справ, при якому було створено 6-й відділ жандармерії і поліції замість скасованої посади інспектора жандармерії. Для несення служби безпеки на залізниці рішенням Державного секретарства військових справ від 24 березня 1919 було створено Залізничну жандармерію (командант — Ю.Буцманюк, згодом — М.І. *Яворський*). Після ліквідації в черв. 1919 Держ. секретарства внутр. справ жандармерію було перепідпорядковано: спочатку Начальній команді УГА, потім — команді запілля, а згодом — військ. канцелярії диктатора *Західної області Української Народної Республіки* Є.*Петрушевича.* Під час воєн. дій на укр. землях, що раніше входили до складу *Російської імперії*, в лип. 1919 Держ. жандармерію було перейм. на Нар. сторожу, щоб у нас. назва формування не асоціювалася із *жандармерією* царського уряду. Державна жандармерія перестала функціонувати на поч. 1920 водночас із припиненням існування УГА.

Літ.: *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗУНР. «Український скиталець», 1923, № 16—17/18; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Ортинський В.* Силові структури Західно-Української Народної Республіки. Львів, 2004.

О.А. Гавриленко, М.Р. Литвин, О.Н. Ярмиш.

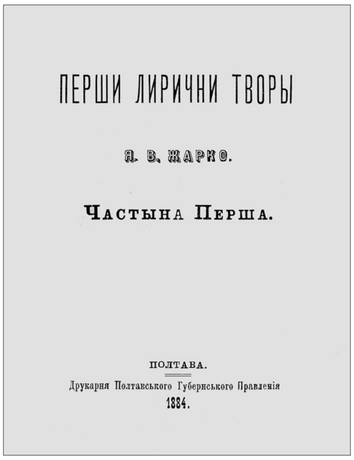
ЖАРКО́ Яків Васильович (псевдоніми — Жарченко, пан Шпилька, Льова Колючка та ін.; 12.02.1861—25.05.1933) — письменник і актор, діяч революц. руху. Н. в м. *Полтава* в багатодітній родині колезького асесора, де панував культ книг, музики і театрального мист-ва. В роки навчання в г-зії став на революц. шлях. 1880 підданий обшукові, притягнений до дізнання та виключений з г-зії. Добровольцем пішов на військ. службу, під час проходження якої закінчив навч. курс, а також земську фельдшерську шк. 1884 опубл. зб. віршів «Перші ліричні твори». 1884—86 лікувався в Єгипті, написав великий цикл віршів (більше 80), присвячений країні пірамід. 1886—96 — актор театральних труп М.*Старицького*, М.*Кропивницького* і П.*Саксаганського.* Одночасно закінчив другу зб. віршів «Молодик. Пісні та думи» (1891), яка, однак, не була допущена цензурою до друку. Дві зб. оповідань присвятив життю робітників Катеринославщини. 1899 у м. *Санкт-Петербург* побачила світ зб. його байок.

Влітку 1904 Ж. із дружиною і трьома синами переїхав до м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*). Тут він підготував до друку збірки: «Пісня» (1905), «Байки», «Катеринодарцям», істор. нарис «На Кубані» (всі — 1912), «Балади та легенди» (1913), «Збірник українських байок» (1915). Через цензурні перепони не було надруковано зб. віршів «Зарік» (1915). Ж. співпрацював з «Обществом любителей истории Кубанской области», був одним з організаторів і керівників єкатеринодарської «Просвіти» (див. *Просвіти*) і чл. *Революційної української партії.* За часів *СРСР* (до груд. 1929) працював на різних посадах у Кубанському худож. (пізніше наук.) музеї. Публікував вірші в ж. «Життя й революція».

П. у м. Краснодар.

Я.В. Жарко.

ПЕРШИ ЛИРИЧНИ ТВОРЫ

Я. В. ЖАРКО.

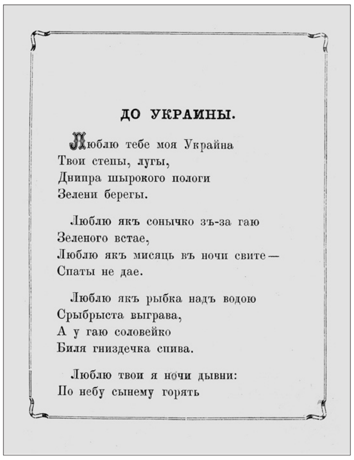
ЧАСТЫНА ПЕРША.

ПОЛТАВА.

Друкарня Полтавського Губерниського Правлення

1884.

Жарко Я. «Перши лирични творы». Ч. 1. Полтава, 1884. Титульний аркуш.

ДО УКРАИНЫ.

Люблю тебе моя Украйна
Твои степы, лугы,
Днипра шырокого пологи
Зелени берегы.

Люблю якъ сонычко зъ-за гаю
Зеленого встае,
Люблю якъ мисяць въ ночи свите —
Спаты не дае.

Люблю якъ рыбка надъ водою
Срыбрыста выграва,
А у гаю соловейко
Биля гниздечка спива.

Люблю твои я ночи дывни:
По небу сынему горять

Жарко Я. «Перши лирични творы», ч. 1. Полтава, 1884. Перша сторінка.

Г. Жаткович.

Ю.-К. Жаткович.

Літ.: *Бурбела В.Я.* Я ще потрібний Україні... «ЛУ», 1991, 28 лют.; *Його ж.* Жарко — сатирик. У кн.: Два века кубанской литературы. Краснодар, 1993; Екатеринодар—Краснодар 1793—1993: Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ЖАТКО́ВИЧ Григорій (1886—1967) — адвокат, один із лідерів закарп. еміграції в США. Н. в с. Голубине (нині село Свалявського р-ну Закарп. обл.). У п'ятирічному віці з батьками переселився до США. Навчався в коледжах Нью-Йорка і Піттсбурга (шт. Пенсільванія). Закінчив юрид. ф-т Пенсільванського ун-ту (Філадельфія). Як голова *Американської народної ради угро-русинів* 1918 вів переговори з президентом США Т.-В.*Вільсоном* і майбутнім президентом *Чехословаччини* Т.-Г.*Масариком.* Один з ініціаторів проведення в листоп. 1918 плебісциту серед своїх амер. земляків, у ході якого вони більшістю голосів (67 %) висловилися за приєднання *Закарпатської України* до ЧСР. Весною 1919 на чолі делегації амер. *русинів* перебував у Парижі, Празі й Братиславі з метою ознайомлення провідних діячів союзницьких д-в та громадськості з волею амер. русинів, а також у самому Закарпатті, де сприяв організації Рус. клубу в *Ужгороді* та прийняттю рішення *Центральною руською народною радою* від 8 трав. про приєднання краю до Чехословаччини на правах автономії. У серп. 1919 був призначений чехословац. владою головою *Директорії Підкарпатської Русі* — першого автономного уряду Закарпаття, а 5 трав. 1920 президент ЧСР призначив його першим (тимчасовим) губернатором краю. В берез. 1921 Ж. склав повноваження губернатора на знак протесту проти позиції чехословац. властей, що не погоджувалися на надання Закарпаттю автономії, приєднання до нього *Пряшівщини* та на участь закарпатців у виборах до парламенту, і знову повернувся до США, де зайнявся адвокатською практикою. У 1930-х рр. відмовився від ідеї нац. окремішності закарп. русинів, яких став вважати складовою ч. рос. нації. Під час *Другої світової війни* змінив свої античехословац. погляди, очолив Амер. карпаторус. центр. конференцію і видавав газ. «Карпатець» (1941—43), на сторінках якої пропагував необхідність об'єднання Закарпаття з Чехословаччиною.

П. у м. Піттсбург.

Літ.: *Віднянський С., Петрище П.* Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці 19-го — на початку 20-го ст. та її вплив на долю рідного краю. «Українська діаспора», К.—Чикаго, 1993, число 4; *Магочій П.-Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994.

С.В. Віднянський.

ЖАТКО́ВИЧ Юрій-Кальман (псевдоніми — Zs. Dénes atya, Zsatkovic Dénes; 14.10.1855—25.09.1920) — священик, історик, етнограф, письменник, літературознавець, перекладач. Чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в с. Дравці (нині в межах м. *Ужгород*) у родині вчителя. Освіту здобував в Ужгородській та Велико-Варадинській г-зіях. Закінчив Ужгородську богословську семінарію (1881). Висвячений на священика. Служив парохом у селах Великий Раковець (нині село Іршавського р-ну), Іза (нині село Хустського р-ну), Стройне (нині село Свалявського р-ну; всі Закарп. обл.). Писав угор. мовою та *«язичієм».* Досліджував церк. історію та етнографію *Закарпатської України*, зокрема створив «Історіографію українських русинів» (1884); «Начерки із життя угорських русинів» (1895). За працю «Влияние ягерских епископов и борьба против него в Мукачевской епархии» (1884) був обраний чл. Мадярського істор. т-ва. Друкувався в часописах «Листок», «Місяцеслов» (Ужгород), *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* (*Львів*) та в угор. періодиці. Автор першого в Угорщині «Короткого нарису української літератури» (1900) та «Короткої історії руської літератури до татарської навали» (1897). Переклав угор. мовою окремі тв. Марка *Вовчка* (1897), Ю.*Федьковича* (1898), І.*Франка* (1902), відомий протест західноукр. культ. діячів «І ми в Європі» (1896), укр. мовою з угор. — меморіал Е.Егана «Економічне становище руських селян в Угорщині» (Львів, 1901). Підручники Ж. для закарп. укр. шкіл були заборонені; 3 з них (з географії, історії та осуп. наук) словац. мовою перевидавалися 14 разів. Багато його тв. не опубліковано.

П. у с. Стройне.

Тв.: Князь Федор Корятович. «Листок», 1891, № 12; Замітки етнографічні з Угорської Руси. В кн.: Етнографічний збірник, т. 2. Львів, 1896; Нарис історії Грушівського монастиря на Угорській Русі. В кн.: Місяцеслов на 1906 р. Ужгород, 1905; Мадярські переклади творів Івана Франка. В кн.: Привіт Іванові Франкові в сорок-літє його письменської праці. Львів, 1916; Короткий нарис малоросійської літератури (Уривок). У кн.: Світова велич Шевченка, т. 3. К., 1964; Этнографическій очерк угро-русскихъ. «Новини Закарпаття», 1993, 27 трав., 2 груд.; Весілля. «Carpatica—Карпатика», 1999, вип. 6.

Літ.: *Гнатюк В.М.* Юрій Жаткович. «ЛНВ», 1904, т. XXVIII, кн. 10—12; *Перфецкий Е.* Обзор угрорусской историографии. «Известия отделения русского языка и словесности Императорской АН», СПб., 1914, кн. 1; Юрий Жаткович. В кн.: Календарь «Унио» на 1921 г. Ужгород, 1920; *Лелекач М.М., Гарайда І.А.* Загальна бібліографія Подкарпаття. Ужгород, 1943; *Микитась В.Л.* З ночі пробивалися... Ужгород, 1977; *Пагиря В.* «Я світ узрів під Бескидом...»: Сторінки історії. Ужгород, 1993; *Мазурок О.С.* Юрій Жаткович як історик та етнограф Угорської Руси. «Український історик», 1993, т. 30, № 116—119; *Його ж.* Подвижник національної науки і культури: До 140-річчя від дня народж. Ю.Жатковича. В кн.: Календар «Просвіти» на 1995 р. Ужгород, 1995; *Хланта І.* Літературне Закарпаття у XX ст. Ужгород, 1995.

Г.П. Герасимова.

ЖА́ШКІВ (старовинна назва міста — Рашків) — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р.Торч (прит. Гірського Тікичу, бас. Пд. Бугу). Залізнична ст. Нас. 15,5 тис. осіб (2004).

Уперше Ж. згадується в документах на поч. 17 ст., коли належав до володінь князів *Острозьких.* Мешканці Ж. брали участь у *національній революції 1648—1676.* Поблизу Ж. відбулась *Охматівська битва 1655* між укр.-рос. та польс.-татар. військами, в якій відзначився І.*Богун.*

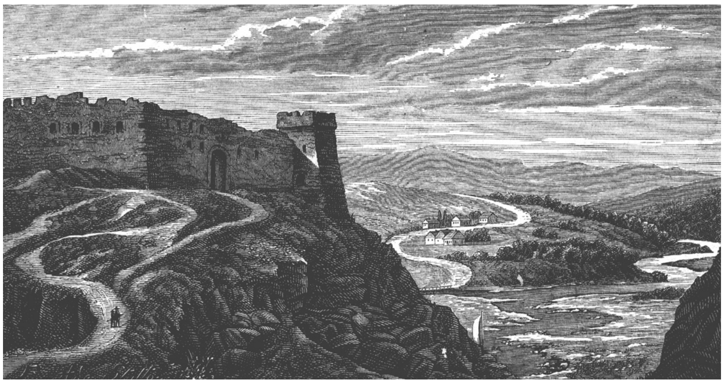
За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* Ж. відійшов до Польщі. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі *Правобережної України* відійшов до *Російської*

імперії, хоча господарями залишилися польс. магнати.

Від 1923 — райцентр. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 19 лип. 1941 по 6 січ. 1944. Місто від 1956.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972.

Р.В. Маньковська.

Жванецький замок. Гравюра кінця 19 ст.

ЖВА́НЕЦЬКА ОБЛО́ГА 1653 — облога укр. військом під керівництвом Б.*Хмельницького* разом із військом крим. хана *Іслам-Гірея III* табору польс. армії під м-ком Жванець (нині село Кам'янець-Подільського району Хмельн. обл.). Тривала понад два місяці — від жовт. до груд. Напередодні, наприкінці верес. 1653, польс. король *Ян II* Казимир Ваза з 40-тис. військом прибув на *Поділля* і збудував під Жванцем оборонний табір (див. *Вагенбург*), укріпивши його валами й ровами. 21(11) жовт. 30—40-тис. козац. армія разом із татарами з усіх боків щільно оточила королів. військо. Невдовзі у таборі почали відчувати гостру нестачу продовольства й фуражу. Окремі польс. роз'їзди до 1-ї пол. листоп. були розгромлені, і становище обложених стало безнадійним. До початку груд. від голоду і хвороб померло щонайменше 10 тис. жовнірів, а з 20 тис. нім. *рейтарів* живими залишилося ледве 5 тис. Б.Хмельницький був упевнений, що за тих обставин, в яких опинилося оточене польс. військо, король буде змушений капітулювати. Тому він, зважаючи на ненадійність крим. хана як союзника, відмовився від ген. битви. Тим часом польс. королеві вдалося замиритися з ханом. Іслам-Гірей III без участі Б.Хмельницького уклав з Яном II Казимиром Ваза сепаратне перемир'я і 16(06) груд. віроломно припинив воєн. дії. Хан і король домовилися скасувати *Білоцерківський договір 1651* і відновити чинність *Зборівського договору Криму з Польщею 1649.* Крім великої грошової винагороди, Іслам-Гірей III дістав від польс. короля таємну згоду на те, щоб брати в *ясир* українців. Б.Хмельницький змушений був зняти облогу, офіційно заявивши при цьому, що Жванецький договір (див. *Кам'янецький договір 1653*) польського короля та крим. хана його ні до чого не зобов'язує. Відтоді дипломатичні відносини з Польщею залишалися розірваними до 1655.

Літ.: *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1988; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994;*Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. К., 1995.

Я.І. Дзира.

Жванецький замок. Надбрамна башта. Вигляд із заходу. Фото кінця 19 ст.

ЖВА́НЕЦЬКИЙ ДО́ГОВІР 1653 — див. *Кам'янецький договір 1653.*

ЖВА́НЕЦЬ-ЩОВБ, археологічна пам'ятка — городище жванецької к-ри трипільсько-кукутенської спільності (див. *Трипільська культура*). Датується бл. 2500 до н. е. Розташов. на останці Щовб та прилеглій ч. плато Лисої Гори в с. Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельн. обл. На перешийку з Лисою Горою городище було укріплене складними фортифікаційними спорудами: двома валами, облицьованими каменем, та двома ровами. На тер. городища досліджено житла з кам'яними основами стін і гніздами для стовпів. Виявлено велику кількість побутових і культових виробів, зокрема найдавніше з відомих на сьогодні зображень богині з луком на уламку розписної посудини. Імпортна кераміка вказує на підтримування взаємин із сусіднім нас. *лійчастого посуду культури.* За межами городища, на Лисій Горі, відкрито вироб.-гончарний комплекс із шести обпалювальних печей двоярусної конструкції.

Літ.: *Мовша Т.Г.* Гончарный центр трипольской культуры на Днестре. «Советская археология», 1971, № 3.

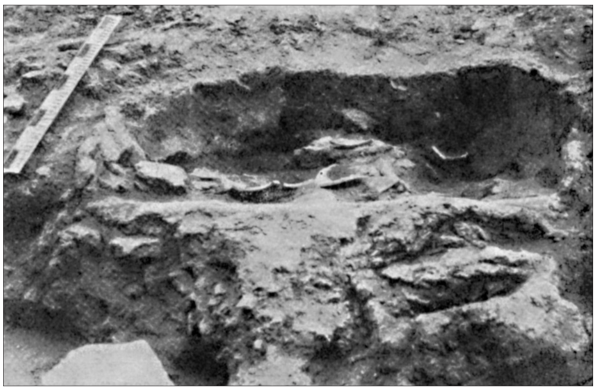
Т.Г. Мовша.

ЖДАН Михайло-Богдан (13.07. 1906—25.07.1975) — історик, педагог. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук* та *Українського історичного товариства.* Н. в с. Коровиця Голодівська Любачівського пов. в *Галичині* в родині фільваркового економа. Після закінчення укр. г-зії в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща) навч. в місц. духовній семінарії, яку не закінчив з причини відмови від целібату. Студіював історію і географію у Львів. ун-ті. Магістерська дис. присвячена литов.-татар. зв'язкам доби вел. кн. литов. *Вітовта.* Після завершення навчання в ун-ті ви-

М.-Б. Ждан.

Жванець-Щовб. Гончарна піч, завантажена посудом.

Герб роду Ждановичів («Помян»).

кладав у польс. г-зії в Любачеві (1933—39, нині м. Любачув, Польща). Від 1936 — гімназійний проф. На еміграції з 1944. Організатор і дир. укр. г-зій в таборах Зх. Німеччини (1945—49). В 1950-ті рр. — дир. курсів українознавства в Кливленді (шт. Огайо, США). Чл.-засн. Українського історичного товариства, брав активну участь у роботі над *Енциклопедією українознавства* (підготував понад 120 статей). Автор праць з історії відносин укр. земель із *Золотою Ордою*, України в литов. добу (див. *Велике князівство Литовське*), з історіографії та *біографістики*. Опублікував низку ґрунтовних рецензій на праці рад. істориків, присвячені давньорус. добі.

Тв.: Stosunki litewsko-tatarskie za czasiw Witolda, w.ks. Litwy. «Ateneum Wilenskie», 1931, t. 7, N 3—4; The Dependance of Halych-Volyn Rus on the Golden Horde. «Slavonical and East European Review», 1957, N 85; Перший напад татар на Україну. «Визвольний шлях», Лондон, 1961, № 7—9; До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди. Мюнхен—Нью-Йорк, 1968; Україна під пануванням Золотої Орди. «Український історик», 1970, № 1/3, 4; Те саме. Там само, 1971, № 1/2, 3/4; Романовичі і Німецький Хрестоносний орден. Там само, 1973, № 3/4; Княжа доба в інтерпретації радянських істориків. Там само, 1977, № 1/2.

Літ.: *Винар Л.* Михайло Ждан (1906—1975). «Український історик», 1975, № 3/4.

Н.М. Юсова.

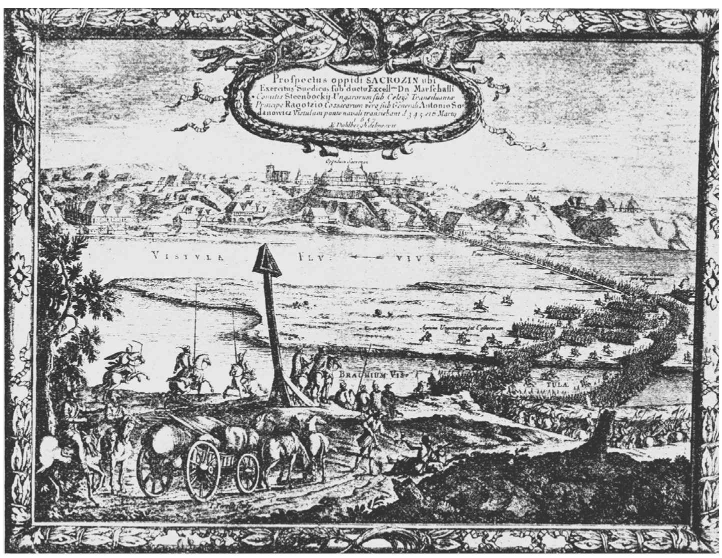
ЖДА́НОВ — назва 1948—89 м. *Маріуполь.*

ЖДАНО́ВИЧ Антон Микитович (р.н. невід. — після 1660) — держ. діяч, дипломат і полководець серед. 17 ст. Походив зі шляхетської родини (очевидно, з Київщини). На початку *національної революції 1648—1676* обіймав посаду реєстрового *сотника Чигиринського полку*, 1649 призначений київ. полковником, очолював з перервами полковий уряд до 1656, коли став *генеральним суддею* Укр. козац. д-ви. Не раз очолював посольства України до *Османської імперії* (1650), Польщі (1653) та Рос. держави (1654). Навесні 1650 готував війська до походу на Пн. Кавказ для участі у спільних із крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* бойових діях. Улітку 1651 *Київський полк* Ж. вів тяжкі оборонні бої на пн. України проти військ *Великого князівства Литовського* під командуванням кн. Я.*Радзивілла*, а в лип. 1651 Ж. керував козаками у боях за *Київ*. Виконуючи умови *шведсько-трансільванського договору 1656*, у груд. 1656 Ж. у ранзі *гетьмана наказного* повів 20-тис. козац. військо (у складі Київ. полку, *Переяславського полку*, *Білоцерківського полку* та численних загонів добровольців) у похід на Польщу. Коаліційні війська (шведів, угорців, волохів, молдован), з якими з'єдналися козац. полки, захопили Краків, Люблін (обидва — Польща), *Берестя*, десятки ін. міст і м-чок, а 9 черв. 1657 взяли *Варшаву*. Через неузгоджену стратегію дій, внутр. суперечності та втручання Австрії, яка направила свої війська на допомогу Польщі, в ході воєн. кампанії не вдалося досягти поставлених цілей, і Ж. разом з козац. військом змушений був відступити в Україну.

За деякими відомостями, після смерті Б.*Хмельницького* Ж. був одним із претендентів на гетьман. булаву. За гетьманування І.*Виговського* (1657—59) він не раз очолював важливі дипломатичні місії укр. козацького уряду. Після призначення гетьманом Ю.*Хмельницького* Ж. відбув до Польщі. Одне з останніх свідчень про нього належить до поч. 1660, коли в боях поблизу Могилева (нині м. *Могилів-Подільський*) він потрапив у рос. полон. Подальша доля невідома.

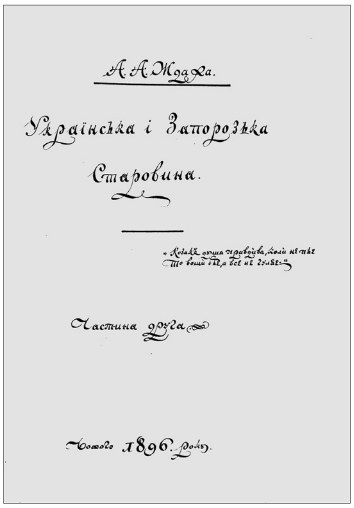
Літ.: *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования, кн. 4, т. 9. СПб., 1904; Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Гурбик А.О.* Сподвижник Богдана Хмельницького Антон Жданович. В кн.: Доба Богдана Хмельницького. К., 1995; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1. К., 1996; *Гурбик А.О.* Київський полковник Антон Жданович. «УІЖ», 1998, № 3—4; *Його ж.* Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998; *Його ж.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656—1657). В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 7. К., 2000; *Його ж.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків. В кн.: Україна і Польща — стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбутня перспектива, ч. 1. К., 2001; *Його ж.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656—1657). В кн.: Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану. Ф.П. Шевченка, т. 2. К., 2004; *Його ж.* Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі, вип. 5. К., 2005.

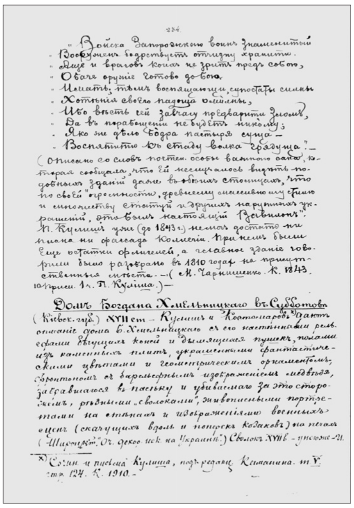
А.О. Гурбик.

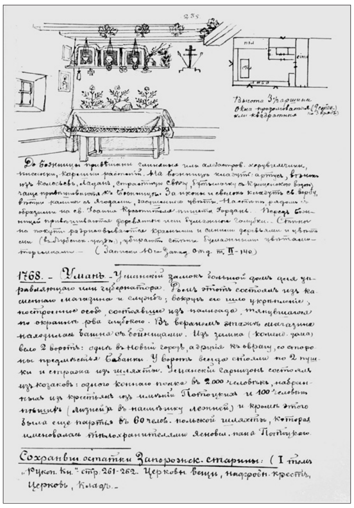

Перехід військ козацьких (під проводом А. Ждановича), шведських і семиградських через Віслу під Закрочином 1657. Гравюра 17—18 ст.

ЖДАНО́ВИЧІ — кілька козац.-старшинських родів. Найвідомішим є козац.-старшинський, згодом дворянський рід, що походить від **Якова** Ждановича (р.н. невід. — бл. 1730) — городницького *сотника* (1717—30), який, згідно з родинним переказом, виїхав 1694 з Литви до *Гетьман-*

А.А. Ждаха.
Українська і Запорозька Старовина.
Частина друга
1896 року.

Ждаха А. Українська і запорозька старовина. Ч. 2. 1896. Титульний аркуш та сторінки 234 і 235.

щини. Його нащадки служили *значковими товаришами* у *Чернігівському полку*, *військовими товаришами* та *бунчуковими товаришами*. Правнуком родоначальника був **Лев Іванович** (1834—бл. 1901) — проф., викл. законів держ. управління та статистики у *Ніжинському ліцеї* (1866—73), дир. Черніг. земської учительської семінарії (1873—76) та Учительської семінарії у м. Дерпт (нині м. Тарту в Естонії; 1876—81), дир. нар. уч-щ Черніг. губ. (1881—89), дійсний статський радник (1889), співпрацівник «Журнала Министерства народного просвещения». До цього роду належав **Яків Миколайович** (1886—1953) — архівіст, мистецтвознавець, мемуарист, один з організаторів виставки «Ломоносов та Єлизаветинська доба» в м. *Санкт-Петербург* (1912).

За традицією представники роду вважали себе пов'язаними родинними зв'язками із київ. полковником, ген. суддею А.*Ждановичем*, але документальних підтверджень цього факту не наводили.

Рід внесено до 2-ї та 3-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

До ін. гілки роду Ж. належали брати: **Павло Михайлович** (р.н. невід. — 1725) — новосанжарський сотник (1715—25) та полтав. наказний полковник (1721) — і **Данило Михайлович** (р.н. невід. — бл. 1722) — царичанський сотник (1712—21). Але цей рід швидко згаснув.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

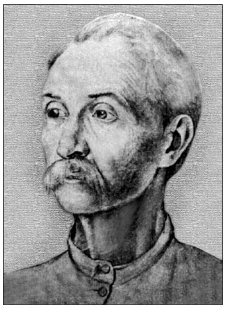
В.В. Томазов.

ЖДА́ХА Амвросій Андрійович (Ждаха-Смаглій; 20.12.1855—08.09.1927) — художник, графік, майстер акварельної мініатюри, колекціонер старовинних монет, зброї та тв. декоративного мист-ва, бібліофіл. Н. в м. *Очаків*. Відвідував Одес. рисувальну шк. (1881). Працював в Одес. земському банку (1877—1909). За ескізи обкладинок на конкурсі час. «Искусство и художественная промышленность» нагороджений 1-ю та 2-ю преміями (1899). Викладав малювання і креслення в Одес. торгово-пром. шк. (1921—24) та спец. курс укр. декоративно-прикладного мист-ва в Одес. худож. ін-ті (1924—26). Чл. *Одеського товариства історії та старожитностей*, якому передав ч. колекції (1908), чл. *Товариства художників імені К.Костанді* (1924—27). 1925—26 частину своїх колекцій передав Одес. історико-філол. музею.

Ждаха А. «Ой біда, біда чайці-небозі...». Листівка.

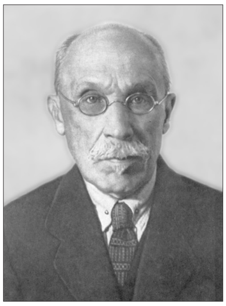
Ж. — автор тематичного циклу малюнків укр. писанок з Херсонщини, Київщини, Чернігівщини, Полтавщини та *Волині* (1894—97); вишивок, рушників та сорочок: «Рушник з села Калниболота Звенигородського повіту Київської губ.» (1891), «Подільська сорочка жіноча» (1894), «Груднина сорочки, комір» (*Поділля*, 1896); малюнків старовинної кераміки та різьби по дереву. 40 орнаментів укр. писанок, замальованих Ж., були вміщені в літ.-худож. тижневику «Звезда» (*Санкт-Петербург*, 1887). Ж. виконав оформлення низки книжкових вид., у т.ч. «Кобзаря» Т.*Шевченка* (варіанти 1896—1901), «Чорної ради» П.*Куліша*, «Рассказа про Антона Головатого» М.Комара (обидва — 1901), етногр. зб. «Українське весілля» (1905), «Добре роби, добре буде» Г.*Квітки-Основ'яненка* (1906), «Чайковского» Є.*Гребінки*, а також обкладинку до ювілейного вид. тв. Т.Шевченка (обидва —

А.А. Ждаха. Автопортрет.

Ждаха А. Зустріч молодих. 1890-ті рр.

С.О. Жебельов.

1914). Ілюстрував серію поштових листівок на теми укр. нар. пісень (1911—12), створив низку пейзажів на мор. теми та кілька друкарських знаків: «Матезис» (1904), «Час» (1912) та ін. Разом з О.*Сластіоном* брав участь в упорядкуванні серії альбомів під заг. назвою «Украинское народное творчество» (*Полтава*, 1912—13). Ілюстрації Ж. були використані в низці мистецьких видань після його смерті, зокрема в альбомі «Українське народне весілля в творах українського, російського та польського мистецтва XVIII—XX ст.» (К., 1970).

У добу *української революції 1917—1921* Ж. брав участь у мистецькому конкурсі зі створення проектів (ескізів) нац. паперових грошей, оголошеному Експедицією заготовок держ. паперів України. Окремі праці Ж. експонувалися вже після його смерті на «Виставці сучасної української графіки» *Асоціації незалежних українських митців* (*Львів*, черв. 1932).

П. у м. *Одеса*.

Літ.: *Параделов М.* Адресная книга русских библиофилов. М., 1904; *Шуманский Е.* Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров. Одесса, 1905; *Беличко Ю.* Живая традиция. «Творчество», 1961, № 5; *Забочень М.* Художник і пісня. «Україна», 1963, № 4; *Зленко Г.* Графічна пісня А.Ждахи. «Вітчизна», 1965, № 11; *Кармазин-Каковський В.* Амвросій Ждаха — мистець історичного малярства. «Нотатки з мистецтва», Філадельфія, 1978, № 18; *Забочень М.* Дослідник і пропагандист народного мистецтва А.А.Ждаха. «Народна творчість та етнографія», 1980, № 5.

М.Ф. Дмитрієнко.

ЖЕБЕЛЬО́В Сергій Олександрович (22(10).09.1867—28.12.1941) — історик античності, археолог. Акад. АН СРСР (1927). Н. в м. *Санкт-Петербург.* Закінчив історико-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1890), де по закінченні залишився працювати. Від 1891 працював у Музеї старожитностей при ун-ті, 1899—1903 — хранитель музею. 1899—1927 викладав у Петерб. (від 1924 — Ленінгр.) ун-ті: від 1899 — приват-доцент, від 1904 — проф., 1919 — ректор. 1920 — голова Ради Держ. Ермітажу. 1920—21 — заст. зав. К-ту з охорони пам'яток мист-ва та старовини. Від 1919 — у Держ. акад. історії матеріальної к-ри (від 1937 — Ін-т історії матеріальної к-ри АН СРСР), 1923—28 — заст. голови; згодом —керівник з вивчення античності Пн. Причорномор'я. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* залишився у блокадному Ленінграді (нині м. С.-Петербург), де очолив усі установи АН СРСР, що зоставалися в місті.

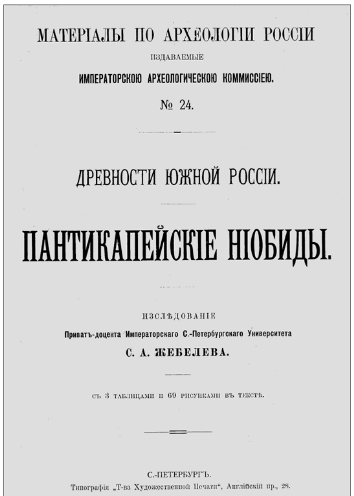
П. від виснаження в м. Ленінград.

Автор бл. 300 наук. праць у галузі історії, археології, історії стародавнього мист-ва, класичної філології, епіграфістики. Вивчав історію Стародавньої Греції елліністичного і рим. періодів, історію раннього християнства. Одним із перших почав систематично і всебічно досліджувати Пн. Причорномор'я антич. доби. Перекладав твори антич. авторів (*Арістотель*, *Платон*).

Літ.: *Жебелев С.А.* Автонекролог. «Вестник древней истории», 1993, № 2; Академик Сергей Александрович Жебелев (1867—1941): Библиографический указатель. К., 1997.

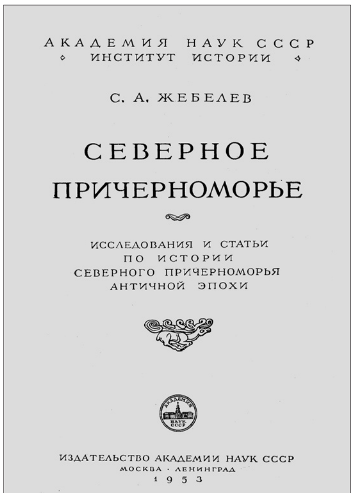
Л.О. Гаврилюк.

ЖЕБОКРИ́ЦЬКИЙ Віктор Андрійович (02.05.1906—29.03.1975) — історик. Д-р істор. н. (1962), проф. (1963). Н. в с. Жидівська Гребля (нині с. Чапаєвка Таращанського р-ну Київ. обл.) в родині селянина. 1921 закінчив семирічку. Працював у с. госп-ві, в лікарнях с.Ківшувата (нині село Таращанського р-ну Київ. обл.) та м. *Біла Церква.* 1931 після навчання і складання іспитів на *робітничому факультеті* був прийнятий на істор. ф-т Київ. ун-ту, який закінчив 1934. Цього ж року вступив до аспірантури Київ. ун-ту. 1940 захистив канд. дис. на тему: «Політика Німеччини на Балканах у 1912 р. в зв'язку з виникненням Балканської війни». Від 1941 — доц. Київ. ун-ту. Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Від 1945 працював у Київ. ун-ті та за сумісництвом (1947—55) — ст. н. с. в Ін-ті історії АН УРСР. 1962 захистив докторську дис. на

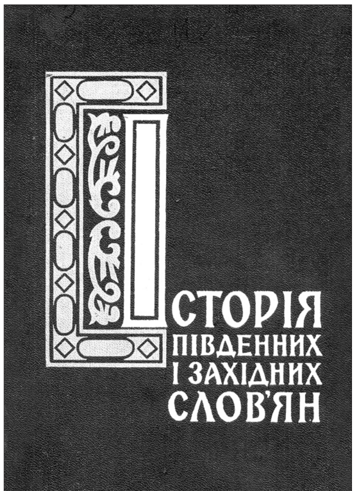
МАТЕРІАЛЫ ПО АРХЕОЛОГІИ РОССІИ
ИЗДАВАЕМЫЕ
ИМПЕРАТОРСКОЮ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЮ КОММИССІЕЮ.
№ 24.
ДРЕВНОСТИ ЮЖНОЙ РОССІИ.
ПАНТИКАПЕЙСКІЕ НІОБИДЫ.
ИЗСЛѢДОВАНІЕ
Приватъ-доцента Императорскаго С.-Петербургскаго Университета
С. А. ЖЕБЕЛЕВА.
СЪ 3 ТАБЛИЦАМИ И 69 РИСУНКАМИ ВЪ ТЕКСТѢ.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
1901.

Жебельов С. «Пантикапейскіе ніобиды». Санкт-Петербург, 1901. Обкладинка.

АКАДЕМИЯ НАУК СССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
С. А. ЖЕБЕЛЕВ
СЕВЕРНОЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТЬИ ПО ИСТОРИИ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
МОСКВА · ЛЕНИНГРАД
1953

Жебельов С. «Северное Причерноморье». Москва—Ленінград, 1953. Титульний аркуш.

Історія південних і західних слов'ян. Київ, 1966. Обкладинка.

тему: «Болгарія напередодні і в період Балканських воєн 1912—1913 рр.». Автор 150 наук. праць з історії Болгарії, *Інтернаціоналу I*, *Паризької комуни 1871*, революц. подій 1917 у Росії та слов'ян. країнах, історії України, серії біографічних нарисів про Г.Димитрова, Д.Благоєва, А.Бебеля, Дж.*Гарібальді.* Під його кер-вом видано перший в Україні підручник «Історія південних і західних слов'ян» (К., 1966). Ж. підготував понад 20 канд. і д-рів наук. Був чл. редколегії «*Українського історичного журналу*» та багатьох наук. зб. Нагороджений орденом «Знак Пошани», болг. орденом «Кирила і Мефодія» 1-го ст., медалями.

П. у м. *Київ.*

Тв.: История Болгарии, т. 1. М., 1954; Болгария накануне Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1960; Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. К., 1961.

Літ.: *Сідельников С.І.* Дослідження В.А. Жебокрицьким нової і новітньої історії Болгарії. «Питання нової і новітньої історії», 1976, вип. 22; Историки-слависты СССР: Биобиблиографический словарь-справочник. М., 1981.

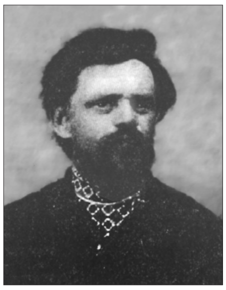
І.М. Кулиніч.

ЖЕБУНЬО́ВИ, Володимир Олександрович (1848—1915) і **Сергій Олександрович** (бл. 1849—1924) — революціонери-*народники.* Народилися в Олександрівському пов. Катериносл. губ. в сім'ї поміщика. Брали активну участь у революц. народницькому русі 1870-х рр. 1872 виїхали до м. Цюріх (Швейцарія), де організували народницький гурток. Восени 1873 повернулися до *Російської імперії*, входили до революц. народницьких гуртків у *Києві* та *Одесі.* Одес. гурток підтримував зв'язок із групою *«чайковців»* Ф.*Волховського.* В листоп. 1873 брали участь у роботі з'їзду народників-пропагандистів у Києві. 1874 як учасники руху *«ходіння в народ»* працювали вчителями в с. Кошари (нині село Конотопського р-ну Сум. обл.) і вели пропаганду серед селян. Заарештовані в серп. 1874. За «процесом 193-х» (30 жовт. 1877 — 4 лют. 1878; див. *Процеси над народниками*) Сергія засудили до заслання, яке він відбував у м. Тобольськ (нині місто в РФ), співпрацював там у прогресивній пресі. Володимира виправдали. Після процесу він примкнув до *«Народної волі».* Провадив революц. роботу в *Харкові*, *Полтаві*, Києві, Казані (нині столиця Татарстану, РФ) та ін. містах. На поч. 1881 очолював народовольську групу в Одесі. Після 1 берез. 1881 введений до складу виконавчого к-ту «Народної волі». Заарештований 31 лип. 1881 і в берез. 1882 висланий до Сх. Сибіру на 5 років. Після повернення із заслання і Володимир, і Сергій відійшли від революц. діяльності.

Тв.: *Жебунев С.* Отрывки из воспоминаний. «Былое», 1907, № 5(17).

Літ.: *Чудновский С.Л.* Из давних лет. Воспоминания. М., 1934.

О.Ф. Овсієнко.

С.О. Жебуньов.

ЖЕЛИБО́РСЬКИЙ Арсеній (світське ім'я — Андрій; 1618—18.09.1662) — церк. діяч, правосл. єпископ Львівський, Галицький та Кам'янець-Подільський, видавець, автор повчань. Мав добру освіту, підтримував нац.-визвол. рух під проводом Б.*Хмельницького.* Видавничу діяльність розпочав 1642 публікацією у *Львівській братській друкарні* «Поучения новопоставленому иерею», що є передруком «Дидаскалии» С.*Косова* (Кутейно, 1637), за винятком одного повчання, яке належить власне Ж., і «Науки о тайнах церковных». На його замовлення львів. друкар А.*Скольський* влаштував друкарню при кафедральному соборі св. Юра, де було видано Требник (1645), «Зобрание короткое науки... для цвиченя людей молодих» (1646). Одночасно Ж. замовив ін. львів. видавцю М.*Сльозці* друкування Служебника і Номоканона (1646). Остання ініціатива Ж. спричинила невдоволення митрополита П.*Могили*, який намагався запровадити виключне право на видання церковнослужебної літ. за *Києво-Печерською друкарнею.* Через це, а також унаслідок протидії катол. архієпископа друкарня Ж. і друкар А.Скольський змушені були переїхати до *Унівської друкарні*, де було опубліковано Псалтир (1648). Друкарня припинила діяльність 1651, коли А.Скольський був заарештований польс. урядом і звинувачений у зв'язках із козац. військом. Ж. підтримував *Львівську братську школу*, всіляко сприяв поширенню книгодрукування.

ЄУѠДІА.
АЛБО
СЛОВО ВОННЫИ ДОИЗРЕЛЫ В МОЛОДОМ ВЕКУ:
ЕГО МИЛОСТИ ГОСПОДИНА ОТЦА.
АРСЕНІА ЖЕЛИБОРСКОГО.
З ЛАСКИ БЖЕИ ЕПИСКОПА ЛВОВСКОГО, ГАЛИЦ:
И КАМЕНЦА ПОДОЛСКОГО: ДУХОВНЫХ ЦНОТ ЗАПАХ.
ПРЕЗ
ГРИГОРІА БУТОВИЧА ЗЕМАКОВАННЫИ.
А НА ДЕНЬ УРОЧИСТЫИ, СТОГО ВЕЛИКОМ: ГЕѠРГІА
ПРИ ЩАСЛИВОМ В ЦРКВИ КАТЕДРАЛНОИ ЛВОВСКОИ,
ПЕРШОГО АКТУ РОЧНОГО ОТПРАВОВАНИИ: САМОМУ ЕГО
МЛ: ГОДИНУ ОТЦУ ЕПИСКОПУ ПРИ УНИЖОНОМ
ПОКЛОНЕ, ОТДАННЫИ, И ДЕДИКОВАННЫИ.
ВО ЛВОВЕ.
В ДРУКАРНИ, СПОЗВОЛЕНЕМ БРАТСКИМ. РОКУ. АХМВ.
МЦА АПРИЛА, КА. ДНА.

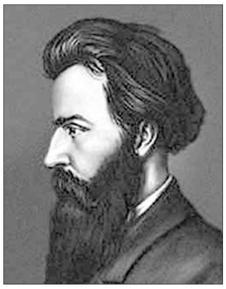
Титульний аркуш панегірика на пошану недавно висвяченого львівського єпископа Арсенія Желиборського. Бутович Г. «Єѵѡдія албо Арсенія Желиборського духовних цнот запах...» Львів, 1642.

Літ.: *Голубев С.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: опыт исторического исследования, т. 2. К., 1898; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Його ж.* Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002.

О.М. Дзюба.

ЖЕЛІ́ЗО Іов — див. *Іов Почаєвський.*

ЖЕЛЯ́БОВ Андрій Іванович (29 (17).08.1851—15(03).04.1881) — революціонер-*народник.* Н. в с. Миколаївка (маєток Султанівка) Феодосійського пов. Таврійської губ. (нині село Совєтського р-ну АР Крим) в сім'ї дворових кріпаків. По закінченні г-зії в м. *Керч* (1869) був зарахований студентом юрид. ф-ту Новорос. ун-ту (*Одеса*). Наприкінці 1871 виключений з ун-ту за організацію студентських заворушень і висланий в адм. порядку на батьківщину. Наприкінці 1872—73 жив у м-ку *Городище* (нині місто Черкас. обл.) і підтримував стосунки з чл. народницько-бунтарської *«Київської комуни».* Повернувшись 1873 до Одеси, вступив до народницького гуртка *«чайковців»* Ф.*Волховського*, брав участь в організації та роботі Одес. к-ту допомоги слов'ян. народам Балкан. На відміну від більшості народників, підтримував тісні зв'язки з представниками ліберального (земці) та укр. нац. (*громади Києва* та Одеси) рухів, зокрема з М.*Драгомановим.* Як учасника

А.І. Желябов.

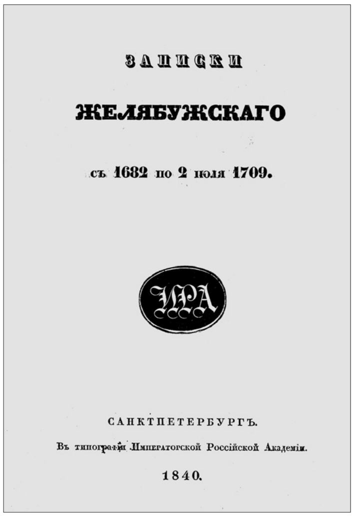
руху *«ходіння в народ»* Ж. двічі — 20 верес. та 12 листоп. 1874 — заарештовували, але згодом випускали на поруки. Заарештований знову влітку 1877, проходив за «процесом 193-х» (30 жовт. 1877 — 4 лют. 1878; див. *Процеси над народниками*), але був виправданий. Від весни 1878 до літа 1879 перебував у *Подільській губернії*, де вів агітацію серед селян. Не будучи чл. *«Землі і волі»*, в черв. 1879 брав активну участь у Липецькому з'їзді терористичної фракції, а в лип. — у Воронезькому заг. з'їзді «землевольців», на яких зарекомендував себе прихильником політ. боротьби, а також провідним теоретиком та практиком терористичної діяльності, при цьому терор розглядав як допоміжний, але разом з тим важливий засіб розвитку соціальної революції. Після розколу «Землі і волі» брав участь у створенні «*Народної волі*» (зокрема її місц. груп у *Харкові*, Олександрівську (нині м. *Запоріжжя*), *Сімферополі* та *Севастополі*), був чл. її виконавчого к-ту, на засіданні якого 7 верес. (26 серп.) 1879 ініціював винесення смертного вироку імп. *Олександру II*. За його вирішальної участі восени 1880 при «Народній волі» були створені військ. (офіцерська) і студентська орг-ції та робітн. група, для якої Ж. розробив «Програму робітників — членів “Народної волі”» та заснував «Рабочую газету». Був безпосереднім організатором невдалих замахів на життя Олександра II (30(18) листоп. 1879 на залізничній колії під Олександрівськом Катериносл. губ. та 17(05) лют. 1880 у Зимовому палаці в м. *Санкт-Петербург*). Особисто інструктував групу терористів, які здійснили замах на життя царя 13(01) берез. 1881. Напередодні замаху, 11 берез. (27 лют.) 1881, випадково заарештований, після замаху домігся приєднання своєї справи до процесу над учасниками царевбивства. На суді оприлюднив програмові засади «Народної волі», разом з ін. був засуджений до смертної кари. Страчений на Семенівському плацу в м. С.-Петербург.

Тв.: Письмо к М.П.Драгоманову. «Былое», 1906, № 3.

Літ.: Дело 1-го марта 1881 г.: Процесс Желябова, Перовской и других: Правительственный отчет. СПб., 1906; Андрей Иванович Желябов, член Исполнительного комитета партии «Народная воля». М., 1930; *Прокофьев В.А.* А.Желябов. М., 1965; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974; «Народная воля» и «Черный передел»: Воспоминания участников революционного движения в Петербурге 1879—1882 гг. Л., 1989; *Світленко С.І.* Народництво в Україні 60—80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. Дніпропетровськ, 1995.

В.Б. Любченко.

ЖЕЛЯБУ́ЗЬКИЙ Іван Опанасович (1638 — після 1709) — рос. держ. і військ. діяч, дипломат. У 1-й пол. 1657 в чині ясельничого виконував дипломатичну місію до трансільванського кн. Ракоці Дердя II. По дорозі до Трансільванії (істор. обл. на пн. Румунії) влітку 1657 перебував в Україні, збирав тут за дорученням голови Посольського приказу інформацію про стан справ у Війську Запорозькому, а також агітував місц. нас. за обмеження прав гетьмана на користь рос. царя. Зібрані Ж. відомості були використані урядом царя Олексія Михайловича при визначенні нового, більш жорсткого, курсу щодо України. У верес. 1665 Ж. за дорученням царя зустрічав на в'їзді до Москви посольство гетьмана І.Брюховецького. Брав активну участь у рос.-укр. переговорах, за результатами яких було укладено Московські статті 1665. Після завершення переговорів Ж. відправлено послом в Україну. Невдовзі внаслідок конфлікту з головою Посольського приказу О.Орднним-Нащокіним він був відкликаний до Москви. 1668 за наказом царя Олексія Михайловича їздив в Україну для втихомирення протимоск. повстання І.Брюховецького. 1674 пожалуваний царем чином стольника, а 1676 — думного дворянина. Після смерті рос. царя Федора Олексійовича (1676—82) приводив гетьмана І.Самойловича і козацьку старшину до присяги на вірність Петру I. 1684 в чині окольничого призначений воєводою до Чернігова.

ЗАПИСКИ
ЖЕЛЯБУЖСКАГО
съ 1682 по 2 іюля 1709.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
Въ типографіи Императорской Россійской Академіи.
1840.

«Записки Желябужскаго съ 1632 по 2 іюля 1790». Санкт-Петербург, 1840. Титульний аркуш.

Автор «Записок», які містять цінний матеріал з історії політ. розвитку Рос. д-ви, а також відомості про побут і звичаї укр. народу останньої третини 17 — поч. 18 століття.

Літ.: *Уссас Б.* Желябужский Иван Афанасьевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. К., 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, ч. 2. К., 1997.

В.М. Горобець.

ЖЕМЧУ́ЖИНА (Карповська) **Поліна Семенівна** (12.03(28.02).1897—01.05.1970) — рад. і парт. діячка. Дружина В.*Молотова*. Н. на ст. Пологи Олександрівського пов. Катериносл. губ. (нині місто Запоріз. обл.) в сім'ї кравця-кустаря. Мала середню освіту. Від квіт. 1911 працювала робітницею на тютюновій ф-ці в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). У трав. 1917 захворіла на туберкульоз і перебувала на утриманні сестри в м. Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*). Від квіт. 1918 стала підпільним політпрацівником 16-го полку 12-ї армії Пд. фронту. Протягом серп. 1919 — груд. 1920 — інструктор ЦК КП(б)У з роботи серед жінок. У січ.—трав. 1921 працювала зав. Катериносл. губернським жін. від. 1921 переїхала до *Москви*. З черв. 1921 до трав. 1922 була інструктором Рогожсько-Сімоновського райкому РКП(б) Москви. Від черв. 1922 до черв. 1925 — студентка робітн. ф-ту ім. Покровського, від лип. 1927 — секретар осередку ВКП(б) парфумерної ф-ки «Нова зоря». З серп. 1929 до верес. 1930 працювала інструктором Замоскворецького

райкому ВКП(б) Москви. Від верес. 1930 — дир. ф-ки «Нова зоря», від берез. 1932 — управляюча трестом миловарно-парфумерної пром-сті. Від лип. 1936 — нач. Головного управління миловарної та парфумерно-косметичної пром-сті Нар. комісаріату харчової пром-сті СРСР. Від жовт. 1937 — заст. наркома харчової пром-сті СРСР. У січ.—листоп. 1939 — нарком рибної пром-сті СРСР. Від листопада 1939 до 1946 працювала нач. Гол. управління текстильної пром-сті Нар. комісаріату місцевої пром-сті РРФСР. Од жовтня 1946 — нач. Гол. управління текстильно-галантерейної пром-сті Мін-ва легкої пром-сті СРСР. Заарештована 26 січ. 1949, засуджена до 5-річного ув'язнення. 21 січ. 1953 заарештована вдруге, але 23 берез. 1953 звільнена. 25 берез. 1953 реабілітована. Від квіт. 1953 — персональний пенсіонер.

П. у м. Москва.

Г.Г. Єфіменко.

ЖЕМЧУ́ЖНИКОВ Лев Михайлович (14(02).11.1828—06.08(24.07).1912) — живописець і графік. Н. в с. Павловка (нині село Орловської обл., РФ) у дворянській родині. Батько був сенатором, цивільним губернатором *Санкт-Петербурга.* Закінчив кадетський і пажеський корпуси. Навч. в петерб. Акад. мист-в у К.*Брюллова* та О.Єгорова (1849—52), завершив мистецьку освіту в Парижі (Франція). 1852—56 жив в Україні, де збирав фольклор, предмети побуту, робив етногр. замальовки. Дружив з кобзарем О.*Вересаєм.* Тоді ж познайомився з творчістю Т.*Шевченка*, а 1860 особисто зустрічався з поетом. Створив картини, присвячені життю і побуту укр. селянства («Кобзар на шляху», 1854; «Лірник у хаті», 1857), графічні тв. (акварелі «Химка Забіячиха», «Кирило Харченко», 1853). 1857—60 подорожував країнами Європи та Бл. Сходу. Від 1860 проживав у С.-Петербурзі. Постійно звертався до укр. тематики. Від кін. 1850-х рр. працював у жанрі офорта, виконав низку тв. на побутові теми, портретів, пейзажів («Покинута», 1860; «Кобзар з поводирем»; портрети письменника-історика М.Маркевича, художн. П.Федотова; «Полтавська хата»). 1861—62, продовжуючи традиції «Живописної України» Т.Шевченка, видавав альбом офортів під тією ж назвою як додаток до ж. «*Основа*». Залучив до цієї роботи І.*Соколова*, К.*Трутовського*, В.*Верещагіна*, О.Бейдемана, Л.Лагоріо. Автор кн. «Мої спогади з минулого».

П. у м. Царське Село (нині м. Пушкін, С.-Петерб. міськради, РФ).

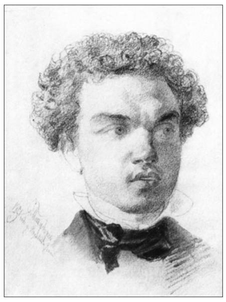
Літ.: *Попова Л.І.* Лев Михайлович Жемчужников. К., 1961; *Новосьолова-Хмельницька А.* Жемчужников і Шевченко. «Прапор», 1962, № 9; *Губа Г.* Атрибуції творів з колекції Л.Жемчужникова. «Образотворче мистецтво», 1976, № 6; *Говдя О.* Лев Жемчужников. «Образотворче мистецтво», 1978, № 5.

Н.Г. Ковпаненко.

Жемчужников Л.М. Альбом «Живописная Україна». Фронтиспис. 1861.

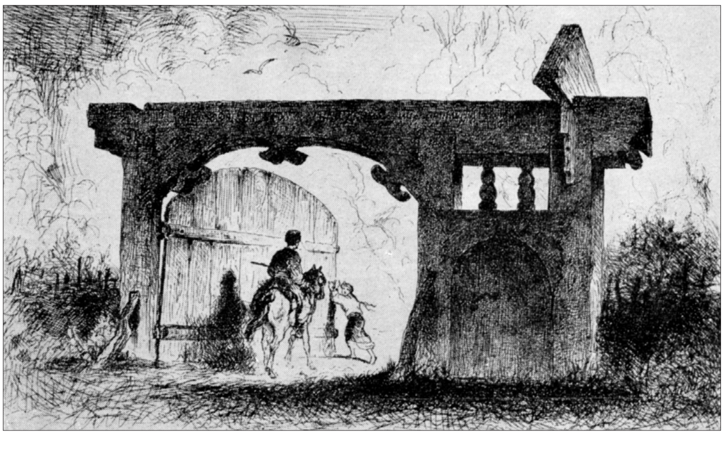
«ЖЕРЕ́ЛА ДО ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ-РУСИ́» («ЖДІУ-Р») — серійне багатотомне вид. літописних, юрид., літ., стат. пам'яток та документальних матеріалів з історії церкви, освіти та к-ри 16—18 ст., яке видавалося Археогр. комісією *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові* протягом 1895—1924. Томи «ЖДІУ-Р» друкувалися за редакцією та з коментарями М.*Грушевського* (т. 1—3, 7; за його заг. редакцією — т. 8, 12), С. *Томашівського* (т. 4—6, 16), М.*Кордуби* (т. 12), В.*Модзалевського* (т. 22) та І.*Крип'якевича* (т. 8). Виходили нерегулярно. З запланованих до видання томів видруковано тільки частину (т. 1—8, 12, 16, 22). «ЖДІУ-Р» складаються з 5 осн. джерельних комплексів: 1) люстрацій (описів) 1564—66 *Галицької землі*, Перемишльської землі (т. 1—2), Сяноцької землі (т. 2), Холмської землі, *Белзької землі* та Львів. землі (т. 3) та люстрацій 1570 (т. 7); 2) документальних матеріалів, літописних пам'яток та розвідок з історії *Галичини* кін. 40 — поч. 70-х рр. 17 ст. (т. 4—6); 3) документів з історії укр. козаччини 1531—1631 (т. 8) та 1648—57 (т. 12); 4) донесень рим. нунціїв про Україну 1648—57 (т. 16); 5) щоденника (1735—40) *генерального підскарбія* Я.*Марковича* (т. 22). Останній том завершує публікацію «Щоденника» в 4-х томах, яку розпочав О.*Лазарев-*

Л.М. Жемчужников. Портрет роботи художника О. Бейдемана.

Жемчужников Л.М. Кобзар на шляху. 1854.

Жемчужников Л.М. Ворота в Седневі. 1861.

ський (*Київ*, 1893—97, т. 1—3). Деякі томи «ЖДІУ-Р» мають подвійну порядкову нумерацію: заг. серійну та окремих джерельних комплексів. Більшість документів та матеріалів, вміщених у «ЖДІУ-Р», були вперше введені до наук. обігу. Всі документи надруковано мовою оригіналів (лат., польс., італ., нім., рос.) зі збереженням мовних особливостей та правопису. Частину документів подано зі скороченням. Майже всі томи мають грунтовні вступні розвідки, іменний та геогр. покажчики, коментарі.

Бібліогр.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1885—1939): Анотований покажчик. Львів, 1990; *Жарких М.* Бібліографія Старої України (1240—1800 рр.), зошит 2. К., 1995.

Літ.: *Грушевский М.* Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси. «Журнал Министерства народного просвещения», 1904, № 3; *Крип'якевич І.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.): Огляд публікацій. К., 1962; *Бортняк Н.* Степан Томашівський: початки наукової і громадської праці до 1911. «Україна в минулому», К.—Львів, 1992, вип.2; *Крупницький Б.* Археографічна діяльність М.Грушевського. В кн.: Історія української археографії: Персоналії, вип.1. К., 1993; Єдиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань, вип. 1. К., 1993; Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894—1914). В кн.: М.Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених М.Грушевському (Львів, 24—25 жовт. 1994 р., Харків, 25 серп. 1996 р., Львів, 29 верес. 1996 р.). Львів, 1999.

О.В. Ясь.

«ЖЕСТЬ» — одне з найбільших монополістичних об-нь кольорової металургії *Російської імперії* поч. 20 ст., що було створене для регулювання вир-ва та продажу чорної, жовтої та білої жерсті. Процес створення «Ж.» був тісно пов'язаний з діяльністю синдикату *«Кровля»*. Вже наприкінці 1907 із 32 його учасників 19 ініціювали створення в рамках «Кровли» к-ту з бляшаного вир-ва та продажу. Співпраця в межах цього к-ту дала змогу заводчикам одного профілю досить швидко порозумітися й 2—3 черв. 1908 підписати відповідну координаційну угоду, один із пунктів якої декларував створення синдикату «Ж.» як самостійної орг-ції. Керувала ним спец. Рада з питань нормування замовлень та квотної політики. 1906—07 синдикат постачав на внутр. ринки країни 543, 1907—11 — 620, 1911—15 — 700 тис. пудів готової продукції, і в ньому, крім з-дів *Санкт-Петербурга*, *Москви*, *Варшави*, Ревеля (нині м.Таллінн, Естонія), Лібави (нині м. Ліепая, Латвія), Ростова-на-Дону, Єкатеринбурга (обидва нині міста в РФ), помітну роль завжди відігравали одес. підпр-ва Вальтуха, Трігера, Левіна, Люльки, власники яких входили до ради «Ж.», маючи спільну квоту в 18,8 % і даючи щороку $^1/_7$—$^1/_5$ ч. асортименту синдикату в цілому. «Ж.» намагалася так регулювати галузевий ринок жерсті в країні, щоб він постійно перебував у напівнасиченому стані, тому досить часто вдавалася до скорочення обсягів вир-ва (зокрема, ті ж «одесити» до вступу в синдикат продукували товарів вдвічі більше, ніж після 1909). Припинила своє існування в жовт. 1917.

Літ.: *Гушко А.О.* Представительные организации торгово-промышленного класса в России. СПб., 1912; Монополии в металлургической промышленности России. 1900—1917: Документы и материалы. М.—Л., 1963; Материалы по истории СССР, т. 6. М., 1989.

О.М. Машкін.

«ЖИВА́ ЦЕ́РКВА» (ін. назви — Синодальна церква, Обновленська церква) — одна з церк. орг-цій у *СРСР*. Як церк. структура, альтернативна до моск. патріарха *Тихона*, була створена в трав. 1922 (з ініціативи та за сприяння ДПУ РСФРР) у м. *Москва*. Фундаторами «Ж.ц.» були протоієрей О.Введенський, єпископи Антонін (Грановський) та Леонід (Скобеєв). В Україні «Ж.ц.» заснована 25 жовт. 1923 на обновленському (див. *Обновленство*) соборі в *Харкові*, де було проголошено утворення нової церкви на чолі з харків. митрополитом *Пименом* (Пєговим), який мав зв'язки з *Державним політичним управлінням УСРР* ще під час свого перебування правлячим єпископом на *Поділлі*. З ДПУ співпрацювали й ін. керівники «Ж.ц.» — архієпископ Донец. Андрій, протоієрей Б.Дикарєв (секретар Синоду) та ін. ДПУ надавало «Ж.ц.» щомісячну допомогу й оплачувало окремі її заходи. На Всеукр. помісному соборі обновленців (трав. 1925) проголошено автокефалію цієї церкви, затверджену Всесоюзним собором обновленців (жовт. 1925). Періодом найбільшого піднесення обновленського руху в Україні були 1925—26 (у січ. 1926 «Ж.ц.» налічувала 3500 парафій). На поч. 1926 «Ж.ц.» одержала підтримку константиноп. патріарха Василія III, а через моск. Священний Синод — і єрусалимського патріарха Даміана. На 3-му Соборі «Ж.ц.» (трав. 1928), на якому був присутній представник *Константинопольського патріархату* архімандрит Василій (Димопуло) і було затверджено статут церкви, було прийнято також спец. постанову «Про липківщину», що засуджувала *Українську автокефальну православну церкву* і ставила завданням її ліквідацію. Після досягнення угоди з митрополитом *Сергієм* (Страгородським) про політ. лояльність РПЦ до рад. влади (див. *Декларація митрополита Сергія 1927*) інтерес до «Ж.ц.» згас. Чимало єпископів і священиків «Ж.ц.» зазнали репресій. 1943 покаяння перед патріархом Сергієм приніс обновленський єпископ Ювеналій (Машковський), і це стало завершенням історії «Ж.ц.» в Україні.

Літ.: *Білокінь С.І.* Православні єпархії України 1917—1941 рр. В кн.: Історико-географічні дослідження на Україні: Збірник наукових праць. К., 1992.

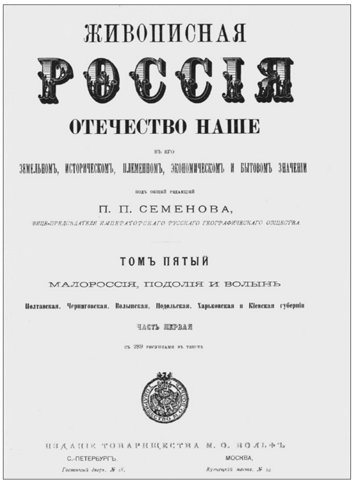
С.І. Білокінь.

«ЖИВОПИ́СНАЯ РОССИ́Я», «Живописная Россія. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи» — 12-томне популярне історико-геогр.-етногр. ілюстроване вид. Видане за ред. віце-голови Рос. геогр. т-ва П.Семенова (див. П.*Семенов-Тян-Шанський*) в 19 книгах друкарні М.Вольфа в *Санкт-Петербурзі* та *Москві* (1881—1901). Книги виходили поза порядковою числовою послідовністю. В «Ж.Р.» подані ілюстровані описи всіх регіонів *Російської імперії*, в т. ч. відомості про природні умови, с. госп-во,

«Живописная Россія». Гравюра з 12-томного видання.

пром-сть, побут і звичаї нас., про історію та тодішній стан найбільших міст і населених пунктів імперії тощо. 5-й том цього вид. (СПб. — М., 1897—98), який складається з 2-х ч., був присвячений укр. землям. 1-ша ч. — «Малороссия, Подолия и Волынь» (Полтав., Черніг., Волин., Подільська, Харківська та Київ. губернії). 2-га — «Малороссия и Новороссия», (Бессарабська, Херсон., Катеринославська та Таврійська губернії). Кожна з цих частин містить серію нарисів, присвячених різним регіонам і періодам укр. історії: від найдавніших часів до кін. 19 ст. Вид.

ЖИВОПИСНАЯ
РОССІЯ
ОТЕЧЕСТВО НАШЕ
въ его
ЗЕМЕЛЬНОМЪ, ИСТОРИЧЕСКОМЪ, ПЛЕМЕННОМЪ, ЭКОНОМИЧЕСКОМЪ И БЫТОВОМЪ ЗНАЧЕНІИ
подъ общей редакціей
П. П. СЕМЕНОВА,
ВИЦЕ-ПРЕДСѢДАТЕЛЯ ИМПЕРАТОРСКАГО РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА
ТОМЪ ПЯТЫЙ
МАЛОРОССІЯ, ПОДОЛІЯ И ВОЛЫНЬ
Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Кіевская губерніи
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ
съ 289 рисунками въ текстѣ
ИЗДАНІЕ ТОВАРИЩЕСТВА М. О. ВОЛЬФЪ
С.-ПЕТЕРБУРГЪ, Гостиный дворъ, № 18.
МОСКВА, Кузнецкій мостъ, № 12.

«Живописная Россія. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, племенномъ, экономическомъ і бытовомъ значеніи». Т. 5, ч. 1. Титульний аркуш.

МАЛОРОССІЯ, ПОДОЛІЯ И ВОЛЫНЬ.
Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Кіевская губерніи.

Гербы губерній.

«Малороссія, Подолія и Волынь. Полтавская, Черниговская, Волынская, Подольская, Харьковская и Кіевская губерніи. Гербы губерній». Перша сторінка.

добре ілюстроване, зокрема в 5-му т. опубл. понад 500 іл. та низка карт. Авторами нарисів у 5-му т. «Ж.Р.» були російські та українські вчені й публіцисти: Я.Абрамов, М.Александрович, К.Березин, Г.Богров, В.Борисов, С.Давидович, Є.*Карнович*, П.*Куліш*, В.Майнов, С.Максимов, Є.Марков, Д.*Мордовець* (Мордовцев), П.Полевой, І.Попов, Д.*Самоквасов* та ін. Вступні статті до всіх томів «Ж.Р.» підготував П.Семенов.

Літ.: Полный каталог изданий товарищества М.О. Вольфа. 1853—1905. СПб., 1905; *Либрович С.Ф.* На книжном посту. Пг.—М., 1916.

О.В. Ясь.

ЖИВОТКО Аркадій Петрович (1890 — червень 1948) — громад. та політ. діяч, педагог, дослідник історії укр. преси, книгознавець. Н. на Воронежчині. Закінчив Петерб. ун-т (1917). У цьому ж році став активним діячем *Української партії соціалістів-революціонерів*, обирається чл. *Української Центральної Ради* від Воронезької губернії й головою управи м. Острогозьк (нині місто Воронезької обл., РФ). 27 жовт. 1917 на земському зібранні з порядком денним «Питання про приєднання Острогозького повіту до Української Народної Республіки, згідно з III Універсалом Центральної Ради» (див. *Універсали Української Центральної Ради*), виступає основним доповідачем. 1918 разом з урядом УНР перебуває в м. Кам'янець-Подільськ (нині *Кам'янець-Подільський*), виконує обов'язки секретаря газети *«Життя Поділля»*. Тоді ж у місц. пресі друкує низку статей, присвячених дитячій літ. Активно співпрацює з міністром освіти УНР, першим ректором *Кам'янець-Подільського державного українського університету* І.*Огієнком*. Після 1919 перебуває в м. *Кременець* на *Волині* (у той час Волинь була під владою Польщі); викладає в дитячому притулку та працює урядовцем. Від 1923 у *Чехословаччині* читає лекції в *Українському високому педагогічному інституті* імені М.Драгоманова на кафедрі педагогіки в Празі (нині столиця Чехії), деякий час мешкав у м. *Ужгород*; від 1930 знову в Празі — референт Укр. істор. кабінету, а згодом його керівник, активний чл. Т-ва укр. письменників і журналістів, друкує статті літературознавчого, книгознавчого та істор. характеру в періодичних вид.: *«Наша культура»*, *«Дзвони»*, «Краківські вісті» та ін. На межі воєнних 30—40-х рр. працює над своєю головною темою — історією української преси. В Празі виходять його праці «Преса Підкарпатської України» (1940), «Острогожчина: осередок Подоння» (1942), «Подонь. Українська Вороніжчина в культурному житті України» (1943). З наближенням рад. військ до Праги (трав. 1945), щоб не потрапити до рук НКВС, разом з жінкою виїздить до м. Плзень, а в червні 1945 опиняється в таборі для переміщених осіб «Лягарде», який у серп. 1945 був переведений в американську окупаційну зону до нім. м. Ашаффенбург. З початком діяльності в м. Регенсбург переведеного з Праги *Українського технічно-господарського інституту* читає там курс «Історії української преси».

П. у м. Прага. Дружина Ж. — Олександра Животко-Чернова — автор споминів «Думи мої» (Нью-Йорк, 1971) — після смерті чоловіка перебралась до США, де в 1950—60-х рр. співробітничала з укр. часописами. П. 1968.

Тв.: Наше рідне. Острогожськ, 1917; Казки і квіти. «Освіта» (Кам'янець-Подільський), 1919, № 3; Промінь. Збірничок для праці з дітьми в дошкільних закладах і родинах. Катеринослав—Лейпциг, 1922; Українське питання в поглядах представників російської суспільної думки XIX ст. «Наша культура» (Варшава),

С. Ляймберг — командувач Жидівського куреня Української Галицької армії.

1935, кн. 8; 1936, кн. 2(11); С.Петлюра — журналіст. «Українські вісті» (Новий Ульм), 1946, № 4, ч. 19; Історія української преси. Мюнхен, 1989—1990; К., 1999.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Голобуцький П.* Українське книгознавство в діаспорі. «Науковий збірник Українського Вільного Університету», серія: Наукові збірники, т. 17. Мюнхен— Львів, 1995; *Тимошик М.* Аркадій Животко як громадський діяч, журналіст і учений. В кн.: *Животко А.* Історія української преси. К., 1999.

П.В. Голобуцький.

ЖИВОТО́ВСЬКИЙ Павло Трохимович (р.н. невід. — бл.1699) — військ. і держ. діяч, *генеральний суддя* Лівобереж. Гетьманщини. Перша документальна згадка про Ж. міститься у «*Реєстрі всього Війська Запорозького*» *1649*, де він значиться як реєстровий козак *Чигиринського полку*. Навесні 1661 в чині миргородського полковника брав участь у козац. раді в *Ніжині*. На поч. 1663 як прибічник І.*Брюховецького* очолював гадяцьку полкову сотню. На ніжин. раді 1663 (див. *Чорна рада 1663*) обраний наказним *обозним*. Невдовзі І.Брюховецький призначив його ген. суддею, обов'язки якого він виконував до 1669. У січ.—лют. 1664 керував обороною м. *Глухів* під час облоги міста польс. військами на чолі з королем *Яном II* Казимиром Ваза та правобереж. козаками гетьмана П.*Тетері*. В січ. 1668 брав участь у скликаній І.Брюховецьким таємній старшинській раді, яка ухвалила рішення про розрив з рос. царем *Олексієм Михайловичем* і прийняття протекції турец. султана *Мегмеда IV*. Після загибелі І.Брюховецького в черв. 1668 деякий час був кам'янським *городовим отаманом*. При обранні на гетьманство І.*Самойловича* 1672 знову обійняв уряд (посаду) ген. судді. Під час *російсько-турецької війни 1676—1681* як *гетьман наказний* у лип.—серп. 1678 очолював козац. залогу м. *Чигирин*.

Дж.: Полное собрание законов Российской империи, т. 1. М., 1830; Книги разрядные..., т. 2. СПб., 1855; Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, т. 5, 7, 13. СПб., 1867—1884; Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888; Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка 1729—1730 годов. Полтава, 1893; Літопис Самовидця. К., 1971.

Літ.: *Костомаров Н.И.* Руина. СПб., 1905; Животовский Павел Трохимович. В кн.: Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд життя і діяльності. Нью-Йорк, 1985.

В.М. Горобець.

ЖИВО́ТОВСЬКИЙ ПОЛК — один із козац. полків, сформованих Б.*Хмельницьким* на початку *національної революції 1648—1676*. Назва походить від м-ка Животівка (Живот, Животин, Животов; нині село Оратівського р-ну Він. обл.). 1648 Ж.п. брав участь у воєн. діях козац.-сел. війська під командуванням М.*Кривоноса* на *Поділлі* та *Волині*, зокрема в здобутті м-к *Старокостянтинів*, *Меджибіж*, міст Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*), *Бар* та ін. міст та містечок, у *Пилявецькій битві 1648*, у походах на міста *Львів* і Замостя (нині м. Замосць, Польща). Згідно з умовами *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* кілька полків було реформовано, в т. ч. й Ж.п. У «*Реєстрі всього Війська Запорозького*» *1649* засвідчено, що Животовську сотню занесено до Кальницького полку (див. *Вінницький полк*).

Літ.: Літопис Самовидця. К., 1971; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992.

В.В. Панашенко.

ЖИДА́ЧІВ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Стрий (прит. Дністра) на відстані 68 км від *Львова*. Залізнична станція. Нас. 11,6 тис. осіб (2004).

Вперше у писемних джерелах згадується 1164 під назвою Удеч. В 40-х рр. 14 ст. у складі *Галицької землі* захоплений Польщею. 1393 отримав *магдебурзьке право*.

Нас. Ж. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, підтримало дії козац. військ розгортанням широкого повстанського руху. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшов до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 належав Польщі. У верес. 1939 зайнятий рад. військами. Від 1 листоп. 1939 возз'єднаний з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр з 1940.

Жидачів. Костел Успіння Пресвятої Богородиці. Фото початку 21 ст.

В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями з 3 лип. 1941 по 1 серп. 1944, входив до складу *Генеральної губернії*. Протягом 1941—44 у місті розстріляно 111, вивезено на примусові роботи до Німеччини 222 мешканці.

Пам'ятки: поселення 3—4 ст., поселення 11—13 ст.; городище 12 ст.; костел (1577); пам'ятники Б.*Хмельницькому* (1954), Т.*Шевченкку* (1992), жертвам політ. репресій; символічна могила борців за волю України.

Літ.: ІМіС УРСР: Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987; *Сухий О.М.* Галичина: Між Сходом і Заходом. Львів, 1997.

Ю.З. Данилюк.

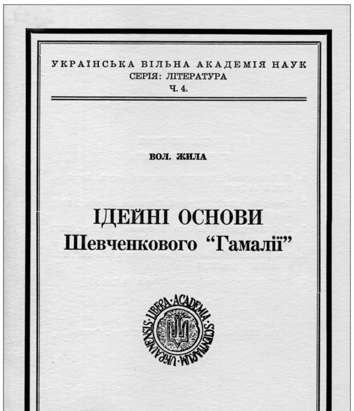
ЖИДІ́ВСЬКИЙ КУРІ́НЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГА́ЛИЦЬКОЇ А́РМІЇ, Пробойовий курінь 1-го Корпусу Галицької Армії — єврейс. військ. формування в *Українській Галицькій армії*. Утв. в черв. 1919 в *Тернополі* на основі формувань єврейс. міліції під час відступу УГА. Був адміністративно самостійним, а оперативно підпорядковувався кер-ву 1-го Корпусу. Налічував бл. 1 тис. осіб. Складався з 4 сотень по 220 осіб та кількох ін. підрозділів. Очолював Ж.к. УГА лейтенант С.Ляймберг. Відзначився 16—17 лип. 1919 під час боїв з поляками на шляху *Підволочиськ*—Тернопіль. Після переходу за р. Збруч (прит. Дністра) вояки куреня брали участь у боях з *більшовиками*. Ніс гарнізонну службу в *Бердичеві*, де поповнився за рахунок мобілізованих із числа місц. мешканців. Надалі розформований по ін. частинах УГА.

Літ.: Евреи в Украинской Галицкой Армии. В кн.: Очерки еврейского героизма, т. 3. К., 1997.

В.А. Гриневич.

ЖИ́ЛА Володимир Іванович (25. 06.1919—16.11.2004) — учений, літературознавець, педагог, політ. діяч. Н. в м. *Збараж*. Після закінчення нар. школи (1930) і польс. г-зії (1938) поступив на правничий ф-т Львів. ун-ту, звідки в трав. 1941 покликаний до Червоної армії (див. *Радянська армія*). Після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в лип. 1941 опинився в нім. полоні. Перебуваючи на примусових роботах у Німеччині, випускав і розповсюджував серед українців журнали «Україна» (1943—45) і «Вояцька Слава» (1944—45). Перебравшись у берез. 1945 до *Чехословаччини*, був політвихователем парашутної бригади Укр. нац. армії. Після закінчення війни працював у м. Філлах (Австрія) у переселенських таборах, де редагував газ. «Українські вісті».

У серп. 1947 з родиною виїхав у Бразилію, м. Сан-Пауло. Тут, працюючи на буд. і харчових підпр-вах, випускав час. «Наша думка», організував укр. т-во «Соборність». У квіт. 1952 оселився в Монреалі (Канада). Викладав у середніх школах хімію, фізику, історію й географію. 1959 закінчив мат.-природничий, а 1962 — філол. ф-ти Манітобського ун-ту. 1963 переїхав на постійне проживання до США, штат Техас. Викладав рос. та нім. мови в ун-тах міст Лаббок та Остін. 1967 отримав ступінь д-ра філософії в *Українському вільному університеті* (Мюнхен), 1968 — звання проф. в ун-ті м. Лаббок.

Жила В. «Ідейні основи Шевченкового "Гамалії"». Вінніпег, 1958. Обкладинка.

Ж. організував 20 міжнар. симпозіумів з питань порівняльної літ., був ред. перших 4-х т. «Записок», підготовлених за результатами цих наук. форумів, та співред. наступних. Протягом 10 років очолював Мовну лабораторію в ун-ті, входив до управи Т-ва студій етнічних літератур США, Амер. т-ва порівняльної літератури, Амер. назвознавчого т-ва, Амер. т-ва слов'ян. і східноєвроп. мов тощо. 1982 був призначений чл.-кор. Міжнар. центру студій посушливих земель.

У Канаді Ж. домігся запровадження укр. мови як факультативного предмета у 9—12 класах шкіл штату Манітоба, в США організував слов'ян. клуб «Слово» (1969). Був чл. українських організацій — *Наукового товариства імені Шевченка*, Могилянсько-Мазепинської академії, *Українського історичного товариства*, Об-ня укр. письменників «Слово», займав пост міністра к-ри і науки уряду УНР на еміграції.

П. у м. Нью-Йорк (США).

Тв.: З історії українознавства і славістики в Канаді. Вінніпег, 1961; A Phonetic Description of the Ukrainian Language. Cambrige—Massachusetts, 1979 (у співавт.); Апостольський екзархат у Німеччині і Скандинавії. Мюнхен, 1989; Johann Wolfgang von Goethe in der ukrainischen Literatur. München, 1989; Бібліографія Михайла Марунчака. Вінніпег, 1991.

Літ.: *Погребенник Ф.* Українські письменники. Матеріали до бібліографічного словника, вип. 1. К., 1995; *Сорока П.В.* Володимир Жила. Життя і творчість. Тернопіль—Збараж, 1999.

І.І. Винниченко.

ЖИ́ЛА Іван (р. н. невід. — 1737) — ватажок *гайдамацького руху* на *Правобережній Україні*. Походження і родовід невід. В жовт. 1736 Ж. разом з ін. отаманами — М.Гривою, Г.Медвідем, Іваницею, Рудем та Харком — захопив м-ко Паволоч (нині село Попільнянського р-ну Житомир. обл.), що належало князям *Любомирським*. Після цього повстанці майже добу штурмували міцно укріплений замок у м-ку *Погребище*, оволоділи ним і розбили *корогви* кн. Януша-Антонія Вишневецького (див. *Вишневецькі*). Узимку 1736—37 Ж. перебував зі своїм загоном у *зимівниках* біля р. Цибульник (прит. Дніпра). За свідченням канцелярії *Коша Запорозької Січі*, Ж. загинув 1737 у бою з крим. татарами під м-ком Переволочна (колиш. село Кобеляцького р-ну Полтав. обл., нині затоплене водами Дніпродзержинського водосховища).

Літ.: *Антонович В.* Предисловие. «Архив Юго-Западной России», 1876, ч. 3, т. 3; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970.

Т.В. Чухліб.

ЖИ́ЛИ — кілька козац.-старшинських (згодом — дворянських) родів, можливо, спільного походження. Родоначальником одного з них був **Карпо** Жила (1-ша пол. 17 ст.), який згідно з родинним переказом був польс. шляхтичем. Один з його синів — **Семен Карпович** (р.н. і р.с. невід.) — був київ. полковим суддею (1672) і наказним полковником (1672), ін. син — **Гаврило Карпович** (р.н. і р.с. невід.) — був козелецьким *сотником* (1669, 1672), а його онук — **Ілля Семенович** (р.н. невід.— бл. 1735) — київ. полковим *хорунжим*, *осавулом* та суддею (1709—34) і наказним полковником (1722). Ін. нащадки були *військовими товаришами*.

Другий рід бере початок від **Бориса** Жили (2-га пол. 17 ст.), київ. полкового осавула. Його син — **Петро Борисович** — був київським *городовим отаманом* і полковим хорунжим, а онук — **Осип Петрович** (бл. 1730 — бл. 1800) — сотником першої Варвинської сотні (1763—81). Інші представники роду були військовими товаришами та сотенними *отаманами*.

Імовірно, до цих родів належать **Роман** Ж. — київ. полковий суддя (1670—80-ті рр.), **Єремій** Ж. (р.н. невід. — бл. 1750) — київ. полковий сотник — та його син — **Петро Єремійович** Ж. — київ. полковий сотник (імовірно, 1743).

Нащадки Карпа Ж. внесені до 2-ї та 6-ї частин Родовідної книги Черніг. губ.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

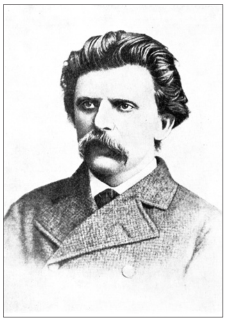
ЖИТЕ́ЦЬКИЙ Гнат (Ігнат) **Павлович** (15.02.1866—08.04.1929) — історик, архівіст і літературознавець. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Син П.*Житецького*, двоюрідний небіж І.*Житецького*. Н. в м. Кам'я-

Г.П. Житецький.

Герб роду Жил, нащадків Карпа Жили («Сухекомнати»).

П.Г. Житецький.

нець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1899). 1898—1903 — ред. від. рос. та укр. історії вид-ва «Просвещение», 1919 — ред. час. «Книжковий вісник», 1890—1924 — учитель середніх навч. закладів у *Санкт-Петербурзі* та *Києві*, 1922—29 — один із засн. і зав. від. рукописів Всенар. б-ки України (нині — НБУВ). Особисто причетний до комплектування українознавчого рукописного фонду цієї б-ки. 1926—28 у зв'язку зі створенням Центр. архіву брав активну участь у роботі Комісії з розподілу рукописного матеріалу між архівами, музеями і б-ками. Ж. — автор праць з історії сусп.-політ. думки України 17—19 ст. та історіографії, археологічних публікацій, літературознавчих розвідок, значну ч. яких присвятив Т.*Шевченкові*. Вивчав творчість М.*Гоголя*, О.*Пушкіна*, М.*Костомарова* та багатьох ін. укр. і рос. письменників та учених.

П. у с. Буча (нині с-ще міськ. типу Ірпінської міськради Київ. обл.).

Тв.: Графиня Е.М. Румянцева. К., 1888; Литературная деятельность Иоанна Вишенского. К., 1890; Первый ректор Киевского университета (М.А. Максимович). «Русская школа», 1904, № 10/11; Граматика Мелетія Смотрицького. «Книжний вісник», 1919, № 2; «Київська старина» за часи Ф. Лебединцева. (1882—1887). «Україна», 1925, № 6; Перші роки «Київської старини» та М.І. Костомаров. «Україна», 1926, № 4; Листування М.С. Лєскова з професором П.О. Терновським. К., 1927; Листування О.М. Лазаревського і М.І. Костомарова. «Україна», 1927, № 4; Київська громада за 60-х років. К., 1928; «За сто літ», 1929, кн. 4; Новий уривок з автобіографії М.І. Костомарова. П'ять листів П.П. Чубинського до М.І. Костомарова. Там само.

Літ.: *Плачинда В.П.* Павло Гнатович Житецький. К., 1987; Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1. К., 1999.

Ю.А. Пінчук.

ЖИТЕ́ЦЬКИЙ Іродіон Олексійович (20(08).04.1851—1913) — етнограф, педагог, громад. діяч. Двоюрідний брат П.*Житецького*, двоюрідний дядько Г.*Житецького*. Н. в с. Залінійне (нині село Зачепилівського р-ну Харків. обл.) в родині священика. Навч. в Полтав. духовному уч-щі, Полтав. духовній семінарії. Закінчив історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1875). Викладав у Глухівському учительському інституті. Відмовившись від переведення до м. Уральськ (нині місто в Казахстані), став студентом мед. ф-ту Київ. ун-ту. Належав до Київ. громади (див. *Громади*). 1878 за участь у студентських заворушеннях виключений з ун-ту. Під псевд. «Ткаченко» опублікував нелегальну кн. «Мартовское движение студентов Киевского университета 1878 г.». 1879—82 за вироком суду перебував на засланні в Яранську В'ятської губ. (нині місто Кіровської обл., РФ), від трав. 1882 до 1885 — у м. Царев Астраханської губ. (нині село Волгоградської обл., РФ). Служив у Астрахані (нині місто в РФ) в Гол. калмицькому управлінні, описував його істор. архів, брав участь у наук. експедиції; 1885–92 — у казенній палаті м.Владимир (нині місто в РФ); з 1893 — у залізничному відомстві в м. *Санкт-Петербург*. Від 1908 — на пенсії. Друкувався в *«Киевской старине»* та ін. вид. Гол. праці Ж. присвячені етнографії астраханських калмиків. Отримав срібну медаль Т-ва любителів природознавства, антропології та етнографії.

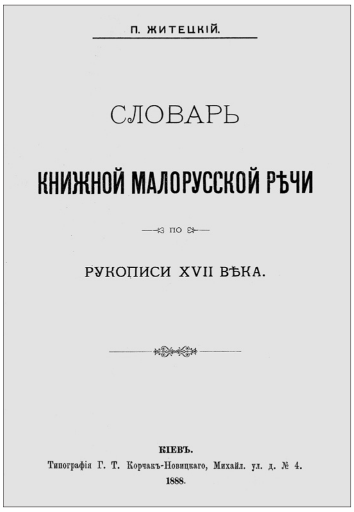
П. у м. Гатчина (нині місто Ленінградської обл., РФ).

Тв.: Смена народностей в Южной России. «Киевская старина», 1883, № 5—6, 8—9, 11; Славянские известия 1890 г. о «Заграничной Руси». Там само, 1891; Астраханские калмыки: Наблюдения и заметки. Астрахань, 1892; Очерки быта астраханских калмыков. М., 1893.

Літ.: *Мищенко Л.З.* З минулого століття. «За сто літ», 1929, № 4; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, т. 2. Варшава, 1933; *Травушкин Н.* Иродион Житецкий. «Волга», 1984, № 8.

Г.П. Герасимова.

ЖИТЕ́ЦЬКИЙ Павло Гнатович (04.01.1837(23.12.1836)—18(05).03.1911) — філолог, педагог, громад. діяч. Д-р рос. словесності (1908). Чл.-кор. Петерб. АН (1898), дійсний чл. *Історичного товариства Нестора-літописця* (1879), *Наукового товариства імені Шевченка* (1903). Батько Г.*Житецького*, двоюрідний брат І.*Житецького*. Н. в м. *Кременчук*. Навч. в Київ. духовній акад. (1857—60), на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту (1860—64). Від 1865 — викл. навч. закладів у *Кам'янці-Подільському* та *Києві* (1874—93 — у *Колегії Павла Ґалагана*, з перервою 1880—82, коли працював у

П. ЖИТЕЦКІЙ.

СЛОВАРЬ

КНИЖНОЙ МАЛОРУССКОЙ РѢЧИ

по

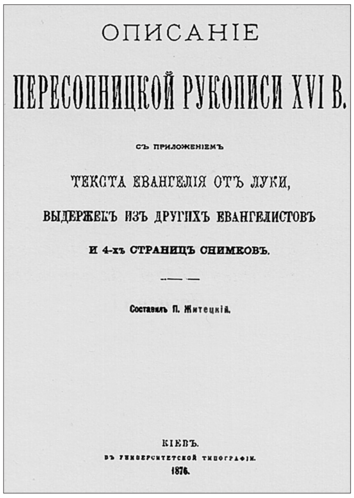
РУКОПИСИ XVII ВѢКА.

КІЕВЪ.
Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайл. ул. д. № 4.
1888.

Житецький П. «Словарь книжной малорусской рѣчи. Рукописи XVII вѣка». Київ, 1888. Титульний аркуш.

Санкт-Петербурзі, зокрема приват-доцентом Петерб. ун-ту).

Активний учасник укр. нац.-культ. руху. Один із фундаторів Київ. громади 1861 (див. *Громади*). Брав участь у фольклорно-етногр. експедиціях, в організації *недільних шкіл*. Виступав за викладання навч. предметів укр. мовою, наголошуючи на важливому значенні рідної мови для розвитку нації (ст. «Русский патриотизм», ж. «*Основа*», 1862). Ж. — перший історик укр. літ. мови, автор наук. досліджень і публікацій про укр. писемні пам'ятки, зокрема *Пересопницьке Євангеліє*, «Енеїду» І.*Котлярев-*

ОПИСАНІЕ

ПЕРЕСОПНИЦКОЙ РУКОПИСИ XVI В.

съ приложеніемъ

ТЕКСТА ЕВАНГЕЛІЯ ОТЪ ЛУКИ,

ВЫДЕРЖЕКЪ ИЗЪ ДРУГИХЪ ЕВАНГЕЛИСТОВЪ

И 4-хъ СТРАНИЦЪ СНИМКОВЪ.

Составилъ П. Житецкій.

КІЕВЪ.
въ университетской типографіи.
1876.

Житецький П. «Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в.» Київ, 1876. Обкладинка.

ського, нар. думи та ін. Зробив значний внесок у розробку принципів і критеріїв укр. правопису. Працював над питаннями взаємозв'язку слов'ян. мов, заг. мовознавства й літературознавства. Брав діяльну участь у роботі істор. і краєзнавчих т-в. Один із засн. *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* (з 1873), *Українського наукового товариства* в Києві (з 1907); активно співпрацював із час. *«Киевская старина»*, зокрема над підготовкою словника укр. мови. Лінгвістично обгрунтував концепцію безперервного розвитку укр. народу, його мови і традиційної к-ри з часів *Київської Русі.* Лауреат Уваровської премії Петерб. АН (1877, 1890); премії Петра Великого за підручники «Теория поэзии» та «Очерки из истории поэзии» (1902).

П. у м. Київ.

Тв.: Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876; Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889; Мысли о народных малорусских думах. К., 1893; Нариси з літературної історії української мови в XVII віці. Львів, 1941.

Літ.: П.Житецький — дослідник історії української літературної мови. В кн.: *Білодід І.К.* Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; *Плачинда В.П.* Павло Гнатович Житецький. К., 1987; *Побірченко Н.* Павло Житецький — український вчений, педагог, громадський діяч. К., 1997.

Е.М. Піскова.

«**ЖИТІЄ́ ГЕО́РГІЯ СВЯТО́ГО АМАСТРИ́ДСЬКОГО**» — візант. агіографічний твір (див. *Агіографія*) 9 ст. Відомі грец. текст і давньорус. пер. «Житія...» Написане, імовірно, в іконоборчий період (до 842) дияконом Ігнатієм. Містить розповідь про набіг русів на малоазійське м. Амастрида (нині м. Амасра, Туреччина), цей набіг датується істориками між 825 і 842. Руси тоді ще не насмілювалися напасти на *Константинополь,* але вже почали пустошити візант. володіння на пд. березі Чорного м. від Пропонтиди, тобто від входу до протоки Босфор, на схід, де була розташов. багата пров. Пафлагонія з гол. м. Амастрида, в гавані якого збиралися торг. кораблі з усіх кінців світу. Руси розграбували Амастриду, захопили полонених, але потім, унаслідок переговорів із місц. владою, відпустили їх і повернулися додому, мабуть, одержавши чималу контрибуцію. В.*Васильєвський* вважав, що напад на Амастриду був свого роду репетицією перед великим загальнорус. походом на Константинополь 860 (див. *Походи Русі на Візантію*).

Вид.: *Васильевский В.Г.* Житие св. Георгия Амастридского. В кн.: *Васильевский В.Г.* Труды, т. 3. Пг., 1915.

Літ.: *Липшиц Е.Э.* О походе Руси на Византию ранее 842 г. «Исторические записки», 1948, вып. 26.

М.Ф. Котляр.

«**ЖИТІЄ́ СТЕФА́НА СУ́РОЗЬКОГО**» — візант. агіографічний твір (див. *Агіографія*) 9 ст. Відомі грец. текст і давньорус. пер. Містить розповідь про похід рус. раті на Крим, що відбувся на межі 8 і 9 ст. У житії сказано, що на крим. узбережжя напала рус. рать начебто з *Новгорода Великого* (якого тоді ще не існувало) під проводом кн. *Бравліна* і завоювала його від м. *Херсонес Таврійський* до м. *Керч.* З великою силою князь прийшов до м. Сурож (нині м. *Судак*) і після 10-денної облоги увійшов до міста, зламавши залізні ворота. Руси почали грабувати місто, а Бравлін спробував заволодіти багатствами місц. храму, та біля гробниці св. Стефана його вразила дивна недуга: «Обратися лице его назад». Тоді князь наказав своїм воїнам припинити грабунки, повернути сурожанам усе відібране в них добро і відпустити полонених. Лише по тому обличчя князя набуло нормального положення. Далі відбулося хрещення Бравліна, яке здійснив наступник св. Стефана на сурозькій єпископській кафедрі — Філарет. Імовірно, відступ русів став результатом угоди, укладеної поміж Бравліном і місц. владою.

Вид.: *Васильевский В.Г.* Житие краткое св. Стефана Сурожского (тексты греческий и русский). В кн.: *Васильевский В.Г.* Труды, т. 3. Пг., 1915.

Літ.: *Сахаров А.Н.* Дипломатия Древней Руси: IX — первая половина X вв. М., 1980.

М.Ф. Котляр.

ЖИТІ́ЙНА ЛІТЕРАТУ́РА — див. *Агіографія.*

ЖИТО́МИР — місто, обласний і районний центр України. Розташов. на берегах р. Тетерів та її прит. Кам'янка (бас. Дніпра). Залізничний вузол. Аеропорт. Нас. 280,1 тис. осіб (2004).

Час заснування Ж. достеменно невід. У межах міста збереглися залишки давньорус. городища 11—13 ст. Перші писемні свідчення про Ж. з'являються лише за литов. доби: 1320 захоплений литовцями, а 1362 остаточно входить до складу *Великого князівства Литовського* разом з *Київським князівством.* Наприкінці 14 ст. місто під назвою «Житомель» згадується в *«Списку руських міст, далеких і близьких».* У цей час у Ж. будується замок, який стає форпостом на прикордонні з татарами. Останні пустошили місто 1399, 1469, 1482. *Магдебурзьке право* Ж. отримав 1444. Після перетворення 1471 Київ. князівства на воєводство Ж. стає

Житомир. Спасо-Преображенський собор. Архітектори К. Рохау, Е. Жибер, В. Шаламов. Фото кінця 20 ст.

Житомир. Будинок магістрату.

Житомир. Кафедральний костел св. Софії.

центром *повіту*. 1522 пожежа знищила майже все місто і замок. Останній відбудували лише 1540. За *Люблінською унією 1569* перейшов під владу Польщі. 1596 Ж. здобув право на проведення щороку 2-х двотижневих *ярмарків*. 1634—36 житомир. староста Я.Тишкевич збудував монастир кармелітів (див. *Кармеліти*).

Національна революція 1648—1676 призвела до значного сусп. протистояння на Житомирщині, адже тут мешкало чимало *шляхти*. Від 1649 Ж. — місто *Київського полку*, часом навіть сотенний центр, однак близькість кордону з поляками не сприяла його розвитку. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* повернувся під владу Польщі. Від 1668, після виведення тер. Києва за межі кордонів Польщі, став гол. містом *Київського воєводства Речі Посполитої*. У 18 ст. (частково і в 19) Ж. — значний осередок польс. к-ри на *Правобережній Україні*. 1720 тут відкрито єзуїтський колегіум (див. *Єзуїтські школи*), 1737 — побудовано костел, фундуються монастирі — *єзуїтів* (1724), *бернардинців* (1761), сестер-жалібниць ордену св.Вікентія (1766). Власниками міста були графи Ільїнські. У 18 ст. Ж. перебував у зоні поширення *гайдамацького руху*.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у межах кордонів *Російської імперії*. 1796 царський уряд викупив у Ільїнських житомир. землі і спочатку тимчасово, а в 1804 — остаточно затвердив Ж. адм. центром *Волинської губернії*. Органом міськ. управління деякий час залишався *магістрат*, але 1837 було створено *міську думу* та управу. Протягом 19 — поч. 20 ст. місто швидко зростало (1798 — 5,4 тис. мешканців, 1840 — 16,7 тис., 1863 — 38,4 тис., 1897 — 65,9 тис., 1914 — 86,4 тис.). Розвиткові Ж. сприяло прокладення залізниці Ж.—*Бердичів* (1896), Бердичів—Ж.—*Коростень* (1914). Бл. третини нас. міста складали поляки, майже пол. (46 % у 1897) — євреї. 1905 у Ж. за сприяння поліції відбувся єврейс. погром.

За часів *української революції 1917—1921* у січ. 1918 Ж. був резиденцією евакуйованого з *Києва* уряду *Української Народної Республіки*, 1919—20 не раз ставав зоною запеклих боїв *Армії Української Народної Республіки* з *більшовиками*.

Житомир. Соборна площа. В центрі — каплиця Олександра II. Фото початку 20 ст.

1923—30 — центр Житомир. округи. Від 1930 — райцентр (з 1932 — у складі *Київської області*). 22 верес. 1937 набув статусу обл. центру.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 9 лип. 1941 по 12 листоп. 1943 та з 18 листоп. по 31 груд. 1943 окупований гітлерівцями. В цей час у місті діяли осередки *руху Опору*, які мали зв'язки з партизан. з'єднаннями С.*Маликова*, О.*Сабурова*. В листоп.—груд. 1943 тут відбувалися запеклі бої.

1959—61 побудовано одне з найпотужніших підприємств Ж. — Житомирський льонокомбінат. Великої шкоди місту завдали наслідки аварії на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*).

Пам'ятки: келії єзуїтського монастиря (1724); кафедральний костел св. Софії (1737—51) та дзвіниця (1863); магістрат (поч. 19 ст.); семінарський костел Йоанна з Дукли (1842); Поштова станція (серед. 19 ст.); Спасо-Преображенський собор (1864).

У місті народились: Я.*Гамарник*, Я.*Домбровський*, Б.*Лятошинський*, В.*Короленко*, С.*Корольов*, композитор М.Заремба, поет О.*Ольжич* та ін., тут похований В.*Боженко*. Відкрито обеліск пам'яті жертв табору військовополонених *«Богунія»*.

Літ.: ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973; Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. Житомир, 7—10 вересня 1994 р. К., 1994; *Ярмошик І.І.* Житомир древній: Спроба реконструкції історії міста до XV століття. Житомир, 1997; *Василюк Г.Д.* Житомир. Матеріали до історії міста. Житомир, 2001.

Д.С. Вирський.

ЖИТО́МИРСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 22 верес. 1937. Межує на пн. з Республікою Білорусь, на зх. — з *Рівненською областю* та *Хмельницькою областю*, на сх. — з *Київською областю*, на пд. — з *Вінницькою областю*. Тер. 29,9 тис. км^2.

За станом на 1 січ. 2004 чисельність нас. складала 1359,8 тис. осіб (міське — 56,2 %). Центр — м. *Житомир*. В обл. — 23 р-ни, 11 міст, 43 с-ща міськ. типу, 580 сільс. рад, 1625 сільс. населених пунктів. У нац. складі нас. переважають українці (85 %). Статус істор. населених пунктів мають

міста Житомир, *Бердичів*, *Коростень*, *Коростишів*, *Новоград-Волинський*, *Овруч*, *Радомишль* та с-ща міськ. типу *Любар*, *Миропіль*, Олевськ.

За характером рельєфу Ж.о. поділяється на дві частини: пд. (підвищену), що розташов. в межах Придніпровської височини, і пн. (понижену) — в межах Поліської низовини. Поверхня хвиляста із заг. зниженням на пн. Клімат помірно континентальний. На тер. обл. — 221 річка довжиною понад 10 км кожна (усі належать до бас. Дніпра). Найбільші з них: Случ, Тетерів, Уборть. Є поклади титанових руд, буре вугілля, торф, граніти, гнейси, кварцити, мармур, пірофіліт, кварцові піски, каолін, вогнетривкі глини тощо.

Тер. Ж.о. заселена від часів *палеоліту пізнього*. У 10—13 ст. входила до складу Давньоруської держави як ч. *Київської землі*. В 14 ст. приєднана до *Великого князівства Литовського*. За *Люблінською унією 1569* тер. Ж.о. відійшла до Польщі. Житомирський повіт входив до складу *Київського воєводства*. Населення брало активну участь у *національній революції*

1648—1676 і *Коліївщині*. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) територія сучасної Ж.о. в складі *Правобережної України* приєднана до *Російської імперії*. Протягом 1793—97 — у складі *Волинського намісництва*, від 1797 — *Волинської губернії*. Її центром спочатку був Новоград-Волинський, а з 1804 — Житомир. 1823 у Новограді-Волинському було створене таємне *Товариство з'єднаних слов'ян*, яке 1825 об'єдналося з Пд. товариством (див. *Декабристів рух*).

У 19 ст. на тер. Ж.о. розвивалися порцелянове вир-во (Коростень), цукрова та виноробна пром-сть.

1923 на тер. сучасної Ж.о. було утворено Волин., Бердичівську і Коростенську округи. 1932 тер. сучасної Ж.о. ввійшла до *Київської області*. 1937 утворено Ж.о. у складі 30 р-нів. Їх кількість не раз змінювалася (1946 — 34, 1960 — 25, 1963—11, 1965 — 22, від 1990 — 23).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівцями. На Житомирщині діяли партизан. з'єднання під командуванням С.*Ковпака*, С.*Маликова,* О.*Сабурова*. Звільнена в ході *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—1944.*

Сучасна структура економіки області характеризується аграрною спеціалізацією. Провідними галузями пром-сті є легка, порцелянова, хім. машинобудування, деревообробна. Унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*) постраждала екологія пн. частини обл.

На Житомирщині народилися: фольклорист, економіст і громад. діяч Т.*Рильський,* поетеса Леся *Українка*, співачка Н.Матвієнко.

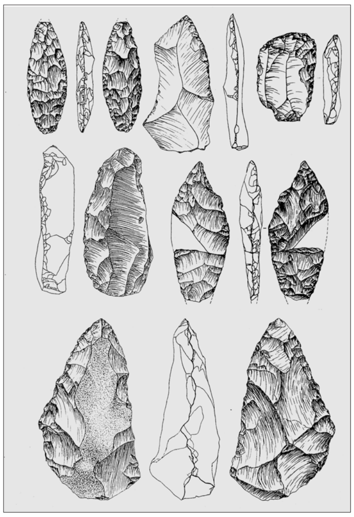
На тер. Ж.о. досліджено низку *городищ* літописних міст, зокрема *Іскоростень*, Городеськ (Го́родськ; с. Городське Коростишівського р-ну), *Колодяжин*, Неятин (с. Ягнятин Ружинського р-ну), Ярополч (с. Яроповичі Андрушівського р-ну).

Осн. істор. пам'ятки: церква св. Миколая (1596, Олевськ), Василіянський монастир (1666, Любар*)*, комплекс споруд монастиря кармелітів (1631, Бердичів), кафедральний костел св. Софії (1737—51, Житомир), палац 18—19 ст. і музей О. де *Бальзака* (с. Верхівня Ружинського р-ну), літ.-меморіальний музей Лесі Українки (Новоград-Волинський).

Літ.: *Рибачок І.М.* Житомирська область. К., 1959; *Ціпріс І.Я.* Житомирщина за 50 років. (1917—1967). Короткий бібліографічний покажчик. К., 1968; ІМіС УРСР. Житомирська область. К., 1973; *Кострица М.Ю.* Географія Житомирської області. Житомир, 1993; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ЖИТО́МИРСЬКА СТОЯ́НКА, археологічна пам'ятка — стоянка-майстерня відкритого типу. Розташов. на околиці с. Городище Черняхівського р-ну Житомир. обл. Ж.с. відкрив і дослідив В.Місяць (1959). Археол. матеріал відкладався тут у проміжок часу від пізнього рису до раннього в'юрму. Крем'яна колекція налічує бл. 6 тис. виробів, вкритих патиною різної щільності. За цим критерієм тут можуть бути виділені такі три комплекси — один пізньоашельський і два мустьєрських (див. *Мустьє*). Заг. їхньою рисою є високий індекс двобічної обробки знарядь та їх макролітичні розміри. В типології виробів між комплексами відчутні відміни еволюційного характеру: ашельські типи знарядь витісняються мустьєрськими, удосконалюються їхні форми, помітнішою стає спеціалізація. Техніка розщеплення типова для раннього *палеоліту*: безсистемна й радіальна, хоча є й левалуазькі форми. Всі три комплекси генетично пов'язані між собою і належать до індустрій т.зв. сх. мікоку.

Житомирська стоянка. Вироби з кременю.

Літ.: *Месяц В.А.* Житомирская раннепалеолитическая стоянка. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1962, вып. 12; *Кухарчук Ю.В.* Ашельский комплекс Житомирской стоянки. В кн.: Раннепалеолитические комплексы Евразии. Новосибирск, 1992; *Кухарчук Ю.В.* Мустьерские комплексы Житомирской стоянки и их соотношение с индустрией Рихты. «Археологический альманах», Донецк, 1995, № 4.

Ю.В. Кухарчук.

ЖИТО́МИРСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ, Волинське Євангеліє — манускрипт перекладу староукр. літ. мовою канонічного тексту Четвероєвангелія. Читалося в храмах на *Волині*. Містить пряму дату написання — 1571. Припускають, що первісно зберігалося в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Ж.Є. — не цілком оригінальна праця, а список із *Пересопницького Євангелія*. Переписувач «раб Божий Петро» вніс в оригінал чимало змін, зокрема, в багатьох випадках замінив церковнослов'янізми укр. словами. Манускрипт у 1860-х рр. придбав у перекупників протоієрей житомир. кафедрального собору, законовчитель 2-ї Житомир. г-зії Н.Трипольський, який дав докладний опис пам'ятки й надрукував великі уривки з неї. Подальша доля Ж.Є. невідома. Текст досліджував також І.*Огієнко*.

Літ.: *Трипольский Н.* Волынское рукописное Евангелие XVI-го века. В кн.: Волынский историко-археологический сборник, вып. 2. Житомир, 1900; *Огієнко І.* Українська Житомирська Євангелія 1571 року. Вінніпег, 1922.

В.В. Німчук.

ЖИТО́МИРСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО «ПРОСВІ́ТА» — громад. орг-ція, що діяла в м. *Житомир* 1907—12 і 1917—20.

За статутом, зареєстрованим 26 лют. 1907, діяльність т-ва мала поширюватися на тер. *Волинської губернії*. Перший голова т-ва — поетеса О.Кравченко (Орловська), згодом — Л.Курек-Волошка. Активними членами т-ва були: етнограф В.Кравченко, літературознавець М.Гладкий, письменники К.Поліщук, В.Морозівна, Я.Савченко, голова губернської земської управи І.Любинецький.

Осн. діяльність протягом 1907—12 — проведення літ.-муз. вечорів, постановка спектаклів, відзначення шевченківських дат, поширення укр. книг. Чл. т-ва М.Гладкий працював над створенням підручників з *української мови.* Т-во мало б-ку та книгарню, зробило безуспішну спробу перейменувати вул. Базарну на вул. Т.Шевченка (1910). Тісні зв'язки підтримувалися з т-вами *Києва*, *Львова* (див. *Просвіти*).

Волин. губернське жандармське управління (див. *Жандармерія*) вбачало в діяльності т-ва ознаки політ. спрямованості, тому здійснювало негласний нагляд за його роботою. 28 квіт. 1912 київ. ген.-губернатор заборонив діяльність т-ва. К.Поліщука було переведено на службу до Кременецької повітової земської управи, В.Кравченка — до повітової земської управи м. Ковров (нині місто Владимирської обл., РФ).

14 берез. 1917 знову зареєстроване в *міській думі.* Налічувало 450 чл., мало 4 секції: книжкову, лекційну, артистичну, госп.; 6 філій у губернії. До ради т-ва входили: Є.Ненадкевич (голова), П.Абрамович, М.Хомичевський (Борис Тен), С.*Підгірський*, С.Кушко. Активну участь у роботі брали В.Я.*Гнатюк*, В.Гайдученко, В.Кравченко. Осн. видами діяльності були бібліотечна та видавнича справи. При т-ві утворено групу, що займалась укладанням «Короткого русько-українського словника» (ред. колегія: В.Вікторовський, В.Кравченко, В.Я.Гнатюк, Є.Ненадкевич, Н.Обрамович).

Т-во одним з перших підтримало *Українську Центральну Раду*, згодом — І Універсал УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*). Члени т-ва П.Касьяненко, С.Підгірський обиралися до УЦР. Чл. Житомир. «Просвіти» брали активну участь у роботі 1-го (20—23 верес. 1917) та 2-го (3—5 листоп. 1918) Всеукр. з'їздів «Просвіти». На 1-му Всеукр. з'їзді «Просвіти» орг-цію представляла М.Луцкевич. Ж.т. «П.» співпрацювало з *Українським військовим клубом імені гетьмана Павла Полуботка*, *Товариством українських поступовців*, брало активну участь у роботі ради громад. орг-цій.

Статут т-ва, затверджений у серп. 1919, визначав метою орг-ції розвиток громад. та нац. свідомості укр. народу. Останні згадки про діяльність т-ва припадають на серп. 1920. Згодом воно було ліквідоване.

Літ.: «Просвіта» в Житомирі. Календар «Просвіти». Рік другий 1908. К., 1907; Статут Українського Товариства «Просвіта» у Житомирі. Житомир, 1907; *Лисенко О.В.* «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. К., 1990; *Блашкевич С.Е., Кондратюк Р.Ю.* Українська національно-демократична революція на Волині. В кн.: Українська національна ідея: історія і сучасність. Житомир, 1997; *Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю.* «Просвіта» в Житомирі: сторінки історії. Там само; *Тимошенко В.І.* З історії «Просвіти» на Волині в 1917—1922 рр. Там само; *Блашкевич Л.А.* Бібліотечна діяльність товариства Волинська «Просвіта» в 1917—1920 рр. В кн.: Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917—1921 рр.). К., 1998; *Малюта О.* Жандармські документи як історичне джерело до вивчення діяльності Житомирської «Просвіти» в 1908—1915 рр. «Велика Волинь». Науковий збірник Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Житомир, т. 21, 2000.

О.В. Малюта.

ЖИТО́МИРСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Бере початок від заснованого у жовт. 1865 музею при Рос. публічній б-ці в *Житомирі.* Основу останнього склала приватна колекція місц. гірських порід і мінералів волин. губернатора М.Черткова, подарована б-ці й виставлена для експонування в день її відкриття. На поч. 1900-х рр. зібрання цього закладу було передано до новоутвореного *Музею Товариства дослідників Волині.* В розбудові його діяльності й поповненні колекцій активну участь взяли відомі вчені — чл. т-ва, зокрема його віце-голова П.*Тутковський.* Від 1911 — відомий як Волин. центр. музей. Від 1914 існує як самостійний заклад, першим його зав. був С.Бржозовський. Після 1917 музей поповнився за рахунок окремих колекцій *Волинського єпархіального давньосховища*, пам'яток із націоналізованих приватних зібрань. 1925 музей одержує новий статус і, відповідно, назву — Волин. держ. н.-д. музей, від 1950 — під сучасною назвою. Від поч. 1928 мав аспірантуру при від. геології та етнографії, яку очолювали С.Бєльський та В.*Кравченко.*

Житомирський краєзнавчий музей. Фото кінця 20 ст.

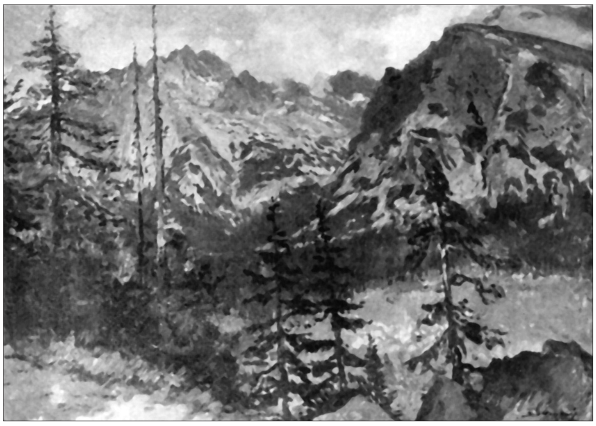

Житомирський краєзнавчий музей. Картинна галерея. Джордано Л. Бесіда Христа з самаритянкою. 1684.

1954 йому передано колекції Бердичівського краєзнавчого музею. Нині у його фондах зберігається понад 130 тис. пам'яток, що дають всебічне уявлення про природні особливості, історію та к-ру краю.

Серед них — одна з найкращих в Україні природничих колекцій, до складу якої входить унікальна таксидермічна зб. фауни (зб. чучел) Житомирщини, зібрана краєзнавцем-зоологом В.Бруховським. Серед найцінніших збірок музею — археол. матеріали з розкопок *Житомирської стоянки* раннього *палеоліту*, *Радомишльської стоянки палеоліту*

Житомирський краєзнавчий музей. Картинна галерея. Бокшай Й. Високі Татри. 1959.

пізнього, *Райковецького городища* 12—13 ст., етногр. пам'ятки Житомир. Полісся, картинна галерея. Низка відомих у краї закладів працює на правах відділів музею: Музей природи, Літ.-меморіальний музей В.*Короленка* (усі — у Житомирі), Літ.-меморіальний музей Лесі *Українки* в м. *Новоград-Волинський*, Коростенський краєзнавчий музей, Музей партизан. слави Полісся в с. Словечне Овруцького р-ну, Музей-садиба родини Рильських у с. Романівка Попільнянського р-ну.

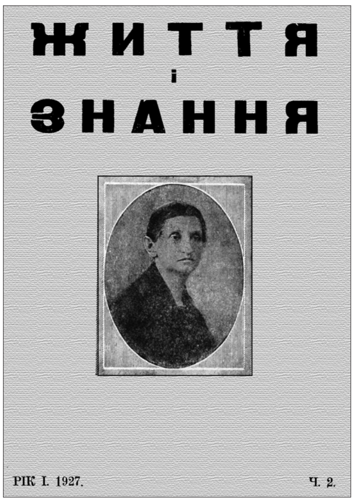
Літ.: Музей при публичной библиотеке в Житомире. «Волынские епархиальные ведомости», 1876, № 1; Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского Центрального музея за 1913 г. Житомир, 1915; *Константинов М.* Волинський державний науково-дослідний музей. В кн.: Український музей, зб.-вип. 1. К., 1927; *Ланчук Н.В.* 130 років Житомирському краєзнавчому музею. В кн.: Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. Житомир, 1995; *Кузьменкова Н.* Історія створення природничої колекції Житомирського краєзнавчого музею. Там само; Україна. Скарби музеїв і заповідників. К., 1997.

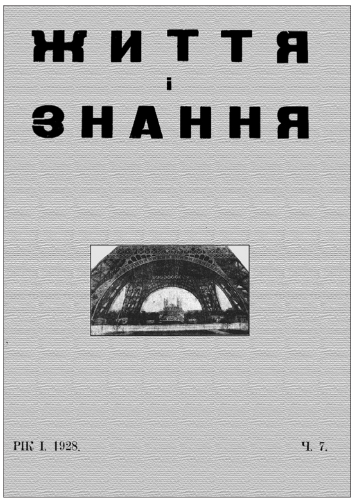
Е.М. Піскова.

ЖИТО́МИРСЬКО-БЕРДИ́ЧІВСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943—1944 — операція військ *Першого Українського фронту* на *Правобережній Україні,* проведена 24 груд. 1943 — 14 січ. 1944. Здійснювалася за гол. напрямком на *Житомир—Бердичів—Вінницю*. В перший день операції війська гол. ударного угруповання (1-ша гвард., 18-та і 38-ма армії) перейшли в наступ і прорвали оборону гітлерівців. Введені до прориву того ж дня 3-тя гвард. та 1-ша танкові армії стали швидко розвивати успіх. 25—28 груд. розпочався наступ на допоміжних напрямках: пн. крилом — на Сарни (місто Рівнен. обл.) та *Коростень—Новоград-Волинський*, пд. — на *Білу Церкву—Умань.* За п'ять днів ворожу оборону було прорвано на 300 км по фронту і до 100 км углиб. Активну участь у проведенні операції брали партизан. з'єднання під командуванням С.*Маликова*, О.*Сабурова.* В боях за Білу Церкву відзначилася 1-ша чехословац. бригада під командуванням Л.*Свободи.* З метою ліквідації прориву гітлерівське командування перекинуло до смуги 1-го Укр. фронту 16 д-зій, з них дві танкові, і великі сили авіації. 11—12 січ. противник завдав відчутних контрударів на сх. від Вінниці, в р-нах *Жмеринки*, *Христинівки*, Умані. Проте майже за два тижні запеклих боїв йому вдалося просунутися лише на 25—30 км. Військові частини Червоної армії (див. *Радянська армія*) по всій лінії фронту тримали оборону. Внаслідок проведення Ж.-Б.н.о. війська 1-го Укр. фронту просунулися у смузі завширшки до 700 км углиб на 80—200 км, майже повністю визволили Житомир. і ч. Ровенської (нині Рівнен.) обл., міста Житомир, Новоград-Волинський, Біла Церква, Бердичів, Сарни та низку ін. населених пунктів. У ході операції було розгромлено 6 д-зій противника і остаточно зірвано спробу повторного захоплення гітлерівськими військами *Києва.*

Т.В. Вронська.

ЖИТО́МИРСЬКОЇ КОМІ́СІЇ ОРДИНА́ЦІЯ 1614 — приписи *реєстровим козакам* від уряду *Речі Посполитої*, які передала представникам реєстрової старшини урядова комісія, очолювана *гетьманом великим коронним* С.*Жолкевським*, на зустрічі, що відбулася 10 жовт. 1614 поблизу *Житомира.* На цій зустрічі урядова комісія оголосила постанову про обмеження прав і привілеїв *козаків.* Зокрема, козацький реєстр (див. *Реєстри козацькі*) встановлювався в 1 тис. осіб. Місцем перебування реєстрових козаків визначалося Запорожжя, де вони мали нести прикордонну службу. Щорічна плата реєстровцям визначалася в розмірі 10 тис. *злотих* і 700 штук сукна. Суворо заборонялося здійснювати походи на *Османську імперію* та *Кримське ханство*, підтримувати стосунки з ін. д-вами. Старшого над реєстровими козаками мав призначати *гетьман коронний.* Козаки й козац. сім'ї, які мешкали в королів., шляхетських і духовних маєтках, мусили підлягати юрисдикції старост (див. *Староство*) чи місц. *панів. Трахтемирівський монастир* залишався притулком для старих і хворих козаків. Відмова козац. представників визнати Ж.к.о. призвела до загострення відносин з урядом Речі Посполитої. Однак через зростання татар. агресії влада утрималася від застосування сили проти реєстровців.

«Життя і знання». 1927, число 2. 1928, числа 7, 8. Обкладинки.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994.

В.О. Щербак.

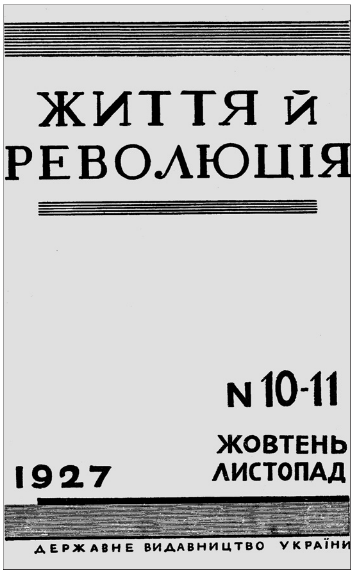
«ЖИТТЯ́ І ЗНАННЯ́» — наук.-популярний ілюстрований місячник, орган т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*) у *Львові.* Виходив з жовт. 1927 до серп. 1939 за ред. М.*Галущинського* (1927—31), І.*Брика* (1931—33), В.*Сімовича* (1933—39). Матеріали журналу широко використовували в освітянських гуртках. У місячнику друкувалися статті з природничих наук, практичні поради з с. госп-ва, інформація про діяльність «Просвіти» та ін. громад. орг-цій, рецензії на книги, некрологи про укр. діячів. Особливу увагу приділяв історії України всіх періодів та укр. к-рі. Серед авторів статей на істор. теми були І.*Крип'якевич*, М.*Кордуба*, О.*Терлецький*, Я.*Пастернак*, М.*Голубець*, М.*Андрусяк.*

Я.Д. Ісаєвич.

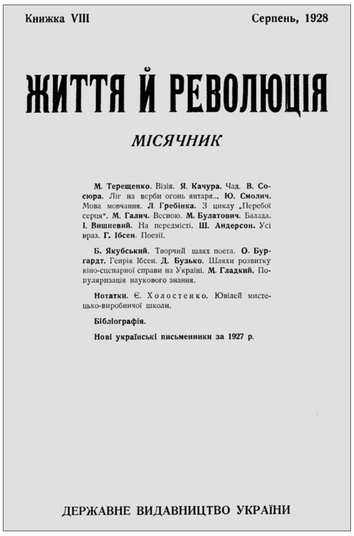
«ЖИТТЯ́ Й РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — літ.-наук. місячник, спершу — наук.-популярний, інформаційно-реферативний, згодом — літ.-худож. Виходив упродовж 1925—34 у *Києві* за ред. О.Дорошкевича, М.Терещенка, Є.Черняка, І.Лакизи та ін. Вийшло 112 чисел у 92 книгах. За задумом ідеологів рад. влади призначення журналу мало полягати в консолідації «пролетарських» письменників, однак в умовах *нової економічної політики* стала можливою поява на його сторінках творів, ідеологічно далеких від настанов КП(б)У. Як позапартійний загальноукраїнський журнал об'єднав навколо себе письменників різних напрямків (від неокласиків до пролетарських письменників) і поколінь. Друкувалися поетичні твори М.*Бажана*, С.Бена (Бендюженка), О.Влизька, Марка Вороного, Миколи *Вороного*, Л.Гребінки, М.*Драй-Хмари*, Д.*Загула*, Г.Косяченка, О.Лана (Коршака), В.Мисика, Є.*Плужника*, М.*Рильського*, В.*Сосюри*, Д.Фальківського, П.*Филиповича* та В.Ярошенка, проза Б.*Антоненка-Давидовича*, М.Івченка, Григорія *Косинки*, Івана *Ле*, Б.Тенети (Гурія), Марка *Черемшини*, Гео (Юрія) Шкурупія, Ю.*Яновського.* На сторінках журналу з'явилися статті О.Дорошкевича, М.*Зерова*, Є.*Кирилюка*, Ю.*Меженка*, М.Могилянського, Б.Навроцького та Ф.*Якубовського* з теорії історії та критики літ., друкувались епістолярні та мемуарні твори, хронікальні матеріали з культ. життя України, бібліографічні покажчики. Висвітлювалися проблеми мист-ва, зокрема театру, кіно й музики. Вміщувалися перекладні твори, широко рецензувалася поточна літ. продукція. У зв'язку з розходженням з «лінією комуністичної партії» 1934 «Ж. й Р.» було закрито, а більшість його авторів репресовано.

Літ.: *Рева Н.М.* «Життя і революція»: 1925—1934. Систематичний покажчик змісту. Львів, 1970.

С.І. Білокінь.

«Життя й революція». 1927. Жовтень—листопад. Обкладинка.

«Життя й революція». 1928. Серпень. Обкладинка.

«ЖИТТЯ́ ПОДІ́ЛЛЯ» — демократична щоденна газета, що виходила в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*) з 15 груд. 1918 до 10 трав. 1919. Ініціатором видання була Подільська губернська нар. управа. Вид-ня підтримувало місц. т-во «Просвіта» (див. *Просвіти*). Першим ред. був проф. Л.*Білецький*, а секретарем В.Січинський. Від поч. 1919 газета стала органом місц. соціалістичного блоку, в якому провідна роль належала представникам *Української партії соціалістів-революціонерів.* Користуючись перебуванням у цей час у місті М.*Грушевського*, його було запрошено очолити редакцію, її секретарем став А.*Животко.* Газета об'єктивно висвітлювала тогочасні політичні події, історію права укр. народу, стояла на захисті його культури. З приходом у місто *більшовиків* газета припинила своє існування. На той час було видруковано 144 номери.

Літ.: Часописи Поділля. Історично-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні (1776—1926) та 10-ліття існування УСРР. Вінниця, 1927/1928; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999.

П.В. Голобуцький.

ЖІНВІ́ДДІЛИ — відділи к-тів КП(б)У з роботи серед трудящих жінок. Ств. у верес. 1919 за рішенням ЦК РКП(б) після декларативного проголошення більшовицькою владою рівності між чоловіками й жінками у всіх сферах сусп. життя.

Ж. мали завдання виховувати жінок «активними будівниками соціалістичного суспільства, забезпечувати широку участь жінок у суспільному виробництві й громадсько-політичному житті». У них були попередники — утворені наприкінці 1918 комісії з пропаганди й агітації серед жінок при місц. парткомах. Від лип. 1919 комісія з такими функціями працювала і при ЦК КП(б)У.

При Ж. функціонували постійно діючі делегатські збори, склад яких обирався терміном на 1 рік. Завідуючими Жінвідділом ЦК КП(б)У в різний час були В.Мойрова, О.Кравченко, М.Левкович, О.*Пілацька*, К.Самойлова та ін. В 1920—30-ті рр. Жінвідділ ЦК РКП(б)—ВКП(б) видавав ж. «Коммунистка», його редакто-

ром була дружина В.І. *Леніна* — Н.Крупська.

Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січ. 1930 Ж. ліквідовано. Функції проведення роботи серед жінок було покладено безпосередньо на парт. орг-ції. В Зх. Україні Ж. існували 1945—56.

О.М. Веселова.

ЖІНО́ЧИЙ РУХ В УКРАЇ́НІ. Перші жін. орг-ції на укр. землях почали з'являтися в 2-й пол. 19 ст. Поштовхом до цього стало поширення тут ідей загальноєвроп. жін. руху, що поєднував у собі низку сусп. рухів, ініціаторами, лідерами й учасниками яких були жінки. Це й рух проти дискримінаційних щодо жінок сусп. звичаїв та законів, і рух за формування жін. орг-цій з підтримки тієї чи ін. публічної активності жінок, і рух за переосмислення усталених — патріархальних — понять про роль статі в сусп-ві.

Найпоширенішим у Зх. Європі став рух, що об'єднав намагання жінок вибороти собі рівний статус з чоловіками у своїх країнах. Саме цей рух — рух за політ., сусп. та професійну рівноправність жінок і чоловіків — досить часто називають емансипацією (лат. emancipatio, від emancipo — звільняю від опіки), або фемінізмом (франц. feminisme, від лат. femina — жінка).

Емансипаційні змагання жінок у різних країнах досить схожі між собою за метою й формами, навіть якщо вони визрівають і проявляються в різні істор. періоди. Фемінізм, однак, не створив одностайної ідеології, його прояви всюди мали й мають виразне нац. та географічно окреслене забарвлення.

Емансипаційні змагання в Європі та США набули організаційних форм у 2-й пол. 19 ст., коли впровадження там демократ. реформ не привело автоматично до статевої рівноправності. Саме тоді жінки вперше в історії створили низку місц., а згодом і міжнар. орг-цій, мета діяльності яких полягала в розширенні громадян. та політ. прав жінок і визнанні організованого жіноцтва суб'єктом громад. та політ. життя. Це знаменувало вихід емансипаційного руху на політ. арену, що привело невдовзі до відокремлення ідеології фемінізму від ідеології *соціалізму*, яку (ідеологію соціалізму) багато хто із жінок вважав спорідненою фемінізмові, оскільки соціалісти проголошували принцип рівноправності статей. Як стало очевидним дещо пізніше, рівноправність статей у комуніст. країнах, де будувався соціалізм, переросла в «подвійне навантаження жінок». «Соціалістичний табір» упродовж усіх років свого існування так і не спромігся осмислити роль жінки в сусп-ві відповідно до вимог часу, засвідчивши тим самим свою ідеологічну обмеженість щодо феміністичних проблем, про яку ще наприкінці 19 ст. писала Н.*Кобринська.*

Полемізуючи з К.Цеткін, Н.Кобринська вказувала, що соціалісти не розумітимуть прагнень жінок доти, доки жінки не доможуться формального забезпечення своїх прав. (За життя Н.Кобринської укр. жінки-активістки не сприйняли цих тез, вважали їх надто радикальними, й тому останні не набули популярності.)

Під впливом жін. руху та в ході осмислення проблем розвитку *цивілізації* науковці й літератори (обох статей, але переважно жінки) в 1960-х рр. розгорнули дослідження феноменів чоловіка й жінки (див. *Гендерні дослідження*), які дали фемінізмові нове сучасне дихання.

До 1990-х рр. жін. рух на укр. теренах через відсутність тут суверенної державності розвивався в контексті боротьби за соціальні та нац. права. Цим він істотно відрізнявся від західноєвроп. жін. руху. Боротьба за жін. права — за право жінок мати політ. голос, за доступ жінок до освіти й *влади* — в Україні була рівнозначною змаганням за нац. рівноправність. У зв'язку з цим сьогодні досить показовим є той факт, що термін «піднесення свідомості», який у 1970-х рр. почали широко вживати феміністки зх. країн для характеристики розповсюдження в сусп-ві своїх поглядів, у мові, наприклад, англ. жінок звучав досить штучно стосовно феномену нац. свідомості. Натомість в устах укр. жінок-активісток слова «піднесення національної свідомості» є цілком природними, бо тим-то й займалося не одне їхнє покоління.

На початку свого зародження на укр. землях, що перебували в межах кордонів *Російської імперії*, жін. рух був досить однорідним і не завжди організаційно самостійним: жінки об'єднувалися переважно задля спільної освітянської, літ. та доброчинної (див. *Доброчинність*) діяльності. Перша жін. орг-ція в Україні — Т-во допомоги вищій жін. освіті — виникла 1840 у *Харкові* як відгалуження всерос. жін. та громад. орг-цій, які виборювали право доступу жінок до вищої освіти (1860 такий дозвіл було здобуто; значно пізніше, 1878, через всілякі блокування з боку царського уряду, було засновано Вищі жін. курси в *Києві*, 1880 — у Харкові). Перший укр. жін. гурток почав діяти 1884 у Києві, його очолила укр. громад. діячка О.Доброграєва. 1901 утворилися жін. громада (див. статтю про *Громади*) в Києві (1919 ця орг-ція виборола для українок членство в Міжнар. раді жінок; членство було припинено 1929, відновлено 1996) та Т-во захисту працюючих жінок у Києві й Харкові (ці жін. т-ва, будучи за ідеологією не стільки феміністичними, як соціаліст., вважали другорядним питання про права жінок, віддаючи перевагу питанням прав робітників узагалі). 1905 з ініціативи невеликої групи українок, які брали участь у Всерос. жін. з'їзді, останній ухвалив рішення про створення нац.-регіональних підвідділів Спілки рівноуправління жінок (ця спілка, однак, через слабкість феміністичного руху в Росії практично не мала впливу серед нац. меншин у Рос. імперії).

Від 1867 жінки розгорнули широку доброчинну діяльність: спочатку в Т-ві Червоного Хреста, а від 1895 — також у Попечительстві будинками працелюбства й робітними домами та в багатьох ін. орг-ціях допомоги нужденним (роздача одягу, їжі тощо).

Стараннями Т-ва Червоного Хреста на кошти О.Пирогової 1882 був заснований притулок для осіб, що одужали. 1891 за підтримки графині С.Ігнатьєвої засновано лікарню (будівлю зведено коштом М.А.*Терещенка*), де ліки видавалися безплатно. При Київ. Маріїнській громаді сестер-жалібниць Т-ва Червоного Хре-

ста діяла лікарня з амбулаторією та філіалом, вагому роль в їх утриманні відігравали приватні пожертвування. Активно працювали укр. жінки в Київ. від. Рос. т-ва боротьби з дитячою смертністю (засн. 1912), Т-ві надання допомоги хворим дітям, Т-ві лікарень для хронічно хворих дітей, Попечительстві глухонімих.

У Зх. Україні першою жін. орг-цією стало засноване за ініціативою Н.Кобринської 1884 у м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) «Товариство руських женщин». Н.Кобринській вдалося налагодити співпрацю з українками на теренах Рос. імперії — 1887 вона разом з Оленою *Пчілкою* видала спільний альманах українок обабіч р. Збруч (прит. Дністра; по ній проходив тогочасний кордон між Рос. імперією та *Австро-Угорщиною*) — «Перший вінок». Книга ввійшла в укр. історію як перша жін. збірка. 1893 виник Клуб русинок у *Львові*, що провадив свою роботу серед жінок, які мешкали в селах. Подібний клуб виник також у *Чернівцях*. 1906 за ініціативою К.Малицької створено Жін. громаду у Львові, 1908 — Кружок укр. дівчат у Львові та Чернівцях. 1909 львів. орг-ції об'єдналися в Жін. громаду, яку очолила К.Малицька. В роки *Першої світової війни* укр. жінки заснували у *Відні* К-т допомоги пораненим воякам (голова — О.Ціпановська). 1917 і повторно 1921 жін. орг-ції об'єдналися в *Союз українок*. Союз українок Волині, очолюваний П.Багрянівською, діяв у *Рівному*. Союз українок Галичини очолювала М.*Рудницька* (завдяки зв'язкам М.Рудницької з міжнар. жін. рухом одна з комісій *Ліги Націй* порушила питання про *голодомор 1932—1933 в УСРР*). До Союзу українок згодом долучилися жін. орг-ції *Волині*, Польщі, *Чехословаччини*, Австралії, США, Канади. (На базі цього Союзу 1934 було створено Всесвітній союз українок, який 1937 був офіційно затверджений польс. владою.) В 1930-х рр. на *Буковині* активізувалася діяльність Жін. громади, яку очолювала О.Гузар. У роки *Другої світової війни* у Львові 1941 створено Жін. службу України, якою керували К.Малицька й М.Біляк.

В УСРР—УРСР кер-во жін. рухом повністю перебрала на себе КП(б)У—КПУ. Так, 1919 за рішенням ЦК РКП(б) в УСРР почали створюватися *жінвідділи,* які у своїй діяльності в першу чергу провадили комуніст. агітацію серед жінок, боролися з безграмотністю й лише в другу чергу опікувалися вирішенням деяких «жіночих питань». Їхні центр. органи видавали журнали «Селянка України» та «Трудівниця». Оскільки комуніст. кер-во у своїй владотворчій діяльності використовувало принцип квот, то жінки в УСРР—УРСР завжди мали певну кількість місць у місц. та центр. представницьких органах влади. Разом з тим, хоча жінки за рад. влади й могли здобути найрізноманітніші професії, однак лише окремим з них вдавалося посісти керівні посади.

У 1930-х рр. було започатковано рух за створення жін. вироб. бригад (див. статтю про П.*Ангеліну*). В 1960-х рр. в УРСР за ініціативою КПРС була утворена система жін. рад — громад. орг-цій, що діяли під безпосереднім кер-вом парторганізацій та представляли Україну на міжнар. жін. з'їздах.

Діяльність укр. жін. орг-цій у зх. країнах, де мешкала *українська діаспора*, поступово набула виразного феміністичного характеру, українки з діаспори активно включилися в міжнар. жін. рух. Так, у 1980-х рр. на міжнар. жін. з'їздах делегати від жін. орг-цій укр. діаспори заперечували твердження представників укр. жін. орг-цій УРСР про рівноправність статусу жінок і чоловіків у республіці. В період 1945—91 жін. орг-ції укр. діаспори намагалися репрезентувати жінок усієї України. 1948 вони створили *Світову федерацію українських жіночих організацій* і через свої орг-ції в країнах свого постійного проживання намагалися говорити про українців як окремий народ Європи. З перших років незалежності України укр. жін. орг-ції в Україні та укр. жін. орг-ції діаспори почали співпрацювати.

На поч. 1990-х рр. у ході розвитку в Україні громад.-політ. рухів, зокрема *Народного руху України*, жінки почали відновлювати жін. орг-ції, що в роки репресій у *СРСР* припинили свою діяльність. Водночас Ж.р. в У. набув виразних феміністичних ознак унаслідок стихійно прогресуючої в ході ринкових перетворень економіки дискримінації жінок в політ. сфері та на ринку праці. Метою та змістом діяльності відновленої в груд. 1991 добровільної громад.-просвітницької позапарт. й позаконфесійної орг-ції Союз українок стало спрямування творчих сил укр. жіноцтва на утвердження в суспві нац. святинь та ідеалів, сприяння розвиткові духовної к-ри народу, виховання нової генерації молоді, здатної будувати правову демократ. д-ву. 1992 (після 50-річної перерви) відновила свою діяльність в Україні всеукр. орг-ція Жін. громада. До своєї програми «Відродження культури і будівництво незалежної України» Жін. громада додала гасло «Від добробуту кожної родини — до добробуту Української держави». Ця орг-ція має свої осередки у всіх *областях* України, а також д-вах Європи, Пн. Америки та Австралії. 1994 створено Всеукр. жін. т-во ім. Олени Теліги. В складі т-ва діють дві орг-ції — Юнацька ліга (об'єднує дівчат до 18 років) та як асоційований чл. — ліга «Матері і сестри — воїнам України». Соціальним захистом жінок, дітей та сімей в умовах переходу до ринкової економіки опікується Спілка жінок України, що до 1991 була респ. підрозділом К-ту рад. жінок, а нині діє як неурядова громад. орг-ція.

Від 2-ї пол. 1990-х рр. Ж.р. в У. набув значного поширення. Почали діяти регіональні об-ня та клуби, зокрема: Асоц. жінок в агробізнесі в *Луцьку*, Донец. обласна ліга ділових жінок, Харків. міськ. центр солідарності жінок творчої орієнтації, Клуб одес. дам (об'єднує жінок—директорів підпр-в та орг-цій, а також діячів к-ри, медицини й арх-ри), «Відродження нації» в *Тернополі*, «Дочки-матері» в *Сімферополі*, татар. жін. клуб «Ізгелік» у Києві, Клуб ділових жінок у *Ялті*. Виникли жін. партії: «Жінки України», Всеукр. партія жін. ініціатив, Жін. нар. партія об'єднана. На кін. 1990-х рр. в Україні вже було зареєстровано понад 100 громад. жін. об-нь — регіональних, всеукр. та міжнар.

Д.П. Жлоба.

(серед останніх — вже згадана Жін. громада, міжнар. федерація ділових жінок «Либідь», «Надія», міжнар. фонд «Панна»).

До останнього часу розвиток Ж.р. в У. ілюстрував різновид розвитку активізації громад. діяльності жінок, що виростає з актуальних для певного істор. періоду конкретного сусп-ва потреб, а не з нового для всієї історії людства розуміння (актуалізованого фемінізмом) леґальних прав. Саме цим цей різновид жін. руху відрізняється від фемінізму англо-саксонського типу, який розвивався в правовому сусп-ві й тільки в такому сусп-ві міг з'явитися. Ж.р. в У. намагався відстояти права жінок в укр. громад. житті. Він не був орієнтований, як це було притаманно фемінізмові англосаксонського типу, на глибинну феміністичну перебудову всіх сусп. відносин. Сьогодні Ж.р. в У. розвивається повномасштабно, укр. жін. орг-ції стають політ. та громад. силою, роблять значні кроки в розвитку гендерних студій в Україні.

Літ.: Благотворительные общества города Киева на Киевской Всероссийской выставке 1913 года. К., 1913; Віднова: До 100-річчя українського жіночого руху: 1884—1984. Мюнхен, 1984; *Полонська-Василенко Н.* Видатні жінки України. Вінніпег — Мюнхен, 1969; «Українка і демократія» Перша міжнародна жіноча конференція 7—11 лип. 1993 р. К., 1994; Жінка і демократія: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Україна, Київ, 2—5 черв. 1995 р. К., 1995; *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в Громадському Житті України. 1884—1939. К., 1995; *Веселова О.* Жіночий рух в умовах незалежної України. В кн.: Незалежність України: історичні витоки та перспективи. Матеріали науково-практичної конференції 22 серп. 1996 р. К., 1997; Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні. Одеса, 1999; *Веселова О.М.* Жіночий рух. В кн.: Нарис історії України XX століття. К., 2002; *Скорик М.М.* Основи теорії гендеру. К., 2005.

М. Богачевська-Хомяк, О.М. Веселова.

ЖЛО́БА Дмитро Петрович (15(03).06.1887—10.06.1938) — рад. військ. діяч. Н. в м. *Київ*. 1916 призваний до рос. армії. Закінчив Моск. авіац. шк. (1917) в чині унтер-офіцера. Від 1917 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Командир червоногвард. загону під час збройного повстання в жовт. (ст. ст.) 1917 в *Москві*. В листоп. 1917 — організатор Ясинівського червоногвард. загону шахтарів, брав участь у боях проти каледінців (див. О.*Каледін*) на тер. Донбасу. Під його командуванням червоногвард. загін наступав на Київ (січ. 1918). Командував шахтарським червоногвард. загоном на Дону і *Кубані*, полком у боях з корніловцями (див. Л.*Корнілов*), Окремою кінно-піх. бригадою. У верес.—листоп. 1918 — нач. 1-ї Стальної стрілец. д-зії. В груд. 1918 командував Окремим партизан. загоном 11-ї армії, в січ. 1919 — лют. 1920 — 1-ю Партизан. кавалерійс. бригадою. Був причетний до звинувачення Б.*Думенка* та його арешту. В лют.—лип. 1920 — команд. 1-м Кінним корпусом, згодом — нач. 20-ї кавалерійськ. д-зії, яка діяла проти військ П.*Врангеля* в Пн. Таврії; 18-ї кавалерійс. д-зії (берез.—трав. 1921). Нагороджений 2-ма орденами Червоного Прапора (1921, 1922). Від черв. 1922 — на госп. роботі на Кубані. На момент арешту (1937) очолював Союзводтрест Наркомату земельних справ СРСР. Страчений. Реабілітований 30 трав. 1956.

Літ.: *Мартыненко Г.* Дмитрий Жлоба. В кн.: Герои гражданской войны. М., 1963; *Сувениров О.Ф.* Трагедия РККА. 1937—1938. М., 1998.

О.Й. Щусь.

ЖМА́ЙЛО Марко (р.н. і р.с. невід.) — гетьман *реєстрових козаків* (1625), учасник *Хотинської війни 1621*, козац. дипломат. Не раз брав участь у переговорах запорожців із представниками польс.-шляхетського уряду. 1625 очолив козац. повстання, яке охопило майже всю *Наддніпрянську Україну*. Найважливіші битви проти коронного війська відбулися тоді в гирлі р. Цибульник (прит. Дніпра), поблизу *Черкас* та біля Курукового оз. (недалеко від нинішнього м. *Кременчук*). Спроби розгромити козаків не мали успіху, і *гетьман польний коронний* С.*Конецпольський* змушений був розпочати переговори, результатом яких стала *Куруківська угода 1625*, підписана М.*Дорошенком*. Ж. і частина козаків не визнали цієї угоди і відійшли на Запорожжя. Подальша його доля невідома.

Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України—Руси, т. 7. К., 1995; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування козацького соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000.

В.О. Щербак.

ЖМЕ́РИНКА — місто обласного підпорядкування *Вінницької області*, райцентр. Залізничний вузол. Нас. 36,9 тис. осіб (2004).

Заснування Ж. пов'язане з буд-вом залізниці *Київ—Балта* (1865). Між двома селами — Великою Жмеринкою (нині у складі Ж.) і Малою Жмеринкою (нині село Жмеринського р-ну) — було побудовано станцію Ж., біля якої утворилося робітн. с-ще. Невдовзі Ж. стала вузловою станцією Пд.-Зх. залізниці: 1871 через неї пройшла Волочиська лінія, що з'єднала *Російську імперію* з *Австро-Угорщиною*, а 1892 було відкрито лінію до Могилева (нині м. *Могилів-Подільський*). 1898 с-ще Ж. отримало статус міста. На поч. 20 ст. тут проживало понад 9 тис. осіб, а напередодні *Першої світової війни* вже 27 195.

Жмеринка. Листівка. Початок 20 ст.

За часів *української революції 1917—1921* Ж. була в зоні сел. повстанських рухів.

З 1921 Ж. — повітове місто, від 1923 — райцентр.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівцями від 17 лип. 1941 по 18 берез. 1944. В місті існував осередок *руху Опору*.

Архіт. пам'ятка — залізничний вокзал (1899—1904; архіт. З.Журавський).

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; *Загалило В.І.* Жмеринка: Путівник. Одеса, 1985.

Д.С. Вирський.

ЖО́ВКВА (до 1603 — Винники, 1603—1944 — Жолків, 1951—91 — Нестеров) — місто обласного підпорядкування *Львівської області*, райцентр. Розташов. на р. Свиня (прит. Рати, бас. Вісли), за 32 км від *Львова*. Нас. 13,4 тис. осіб (2004).

Жовква. Домініканський монастир. Головний фасад. Фото кінця 20 ст.

Жовква. Домініканський монастир. Деталі інтер'єру. Фото кінця 20 ст.

Первинна назва — Винники. Перша письмова згадка під 1368. Спочатку поселення належало шляхтичу Древенті. Від 1560 було у власності магнатського роду Жолкевських, пізніше містом володіли Собеські і Радзивілли.

У 17 ст. значний торг. центр. 1603 отримало *магдебурзьке право*, тоді ж було затверджено назву Ж. Мало привілеї на винокуріння, торгівлю і дозвіл на проведення 4 *ярмарків* на рік. У місті велося буд-во з каменю. 1606 споруджено замок, 1623 — костел, 1653 — монастир домініканців, 1682 — монастир *василіан*. Ж. мала фортифікаційні укріплення (кам'яні мури).

Ж. була значним культ. центром. Завдяки видавничій діяльності Жовківського монастиря отців василіан Ж. була відома як реліг. центр. У 17 — на поч. 18 ст. у Ж. працювали знамениті маляри І.*Руткович*, Д.Раєвич, В.Петранович. 1613 при церкві Різдва засновані правосл. *братство* і школа (див. *Братські школи*). За гіпотезою І.*Крип'якевича*, Б.*Хмельницький* народився в Ж. і навчався в братській школі. Під час *національної революції 1648—1676* військо Б.Хмельницького двічі займало Ж. — у листоп. 1648 (замок не був узятий) і у верес. 1655.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1773, 1795*) Ж. увійшла до складу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) і стала адм. центром округи.

Жовква. Костел св. Лаврентія. Фото початку 20 ст.

Жовква. Синагога. Фото початку 21 ст.

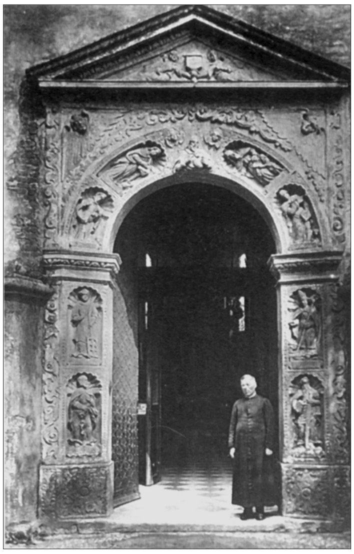

Жовква.
Глинська брама.
Фото початку 21 ст.

На поч. 19 ст. в місті почав працювати цегельний з-д. Осн. заняттям нас. Ж. були кустарне ремісництво й дрібна торгівля. 1890 споруджено склоробний з-д, на поч. 20 ст. — спиртовий з-д й олійницю.

Під час *Першої світової війни* місто кілька разів переходило з рук у руки. Ч. мешканців було вивезено до Росії. Від 1919 — у межах кордонів Польщі. Від 1 листоп. 1939 — возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр від 1940. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівцями від 29 черв. 1941 по 24 липня 1944. Місто зазнало значних руйнувань, чисельність нас. зменшилася в 5 разів. Діяли партизан. загони під орудою Д.Медведєва та М.*Наумова.*

1951 Ж. перейм. в Нестеров (на честь рос. пілота П.Нестерова, який 1914 загинув недалеко від міста). Протягом 1950—60-х рр. були реконструйовані старі пром. підпр-ва.

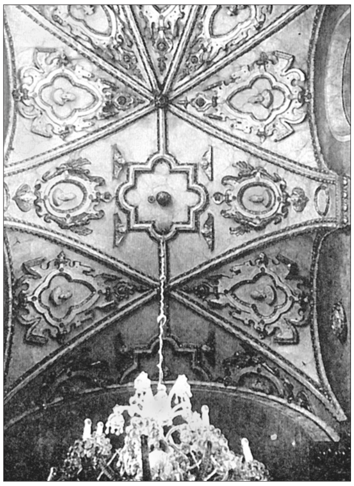
Жовква. Костел св. Лаврентія. Портал головного входу. Фото кінця 20 ст.

Архітектурні пам'ятки: замок (початок 17 ст.), кафедральний костел св. Лаврентія і дзвіниця (17 ст.), домініканський монастир (17 ст.), церква і дзвіниця монастиря василіан (17—18 ст.). 1994 створено історико-архіт. заповідник *«Жовква».*

Літ. ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968.

В.В. Головко.

«ЖО́ВКВА», історико-архітектурний заповідник. Ств. 1994 у м. *Жовква* на базі ренесансних пам'яток поч. 17 ст. в істор. центрі міста. Має пл. 27 га і охоплює понад 40 пам'яток містобудування, арх-ри та монументального мист-ва, з яких 25 мають нац. значення, зокрема замок Жолкевських—Собеських (1594—1606), який є одним з найвеличніших в Європі, а також костел св. Лаврентія (розміщений на центр. площі міста і є організуючим містобудівним елементом). Костел зведено за проектом архіт. П.Щасливого (1606), роботу завершено 1618 архіт. А.Прихильним. 1687 добудовано огорожу з бароковою брамою з боку площі. Жовківський костел належить до кращих зразків ренесансного буд-ва на тер. України. Центр. вхід костелу, оздоблений розкішним різьбленим білокам'яним ренесансним порталом з горельєфами святих у півкруглих нішах, і внутр. опорядження є унікальними витворами монументального мист-ва. В інтер'єрі костелу за престолом знаходяться надгробні пам'ятники родини Жолкевських з червоного мармуру та родини Собеських і Даниловичів — з чорного та білого мармуру роботи архіт. А.Шлютера (1689—94). Амвон оздоблює мармурове погруддя Ісуса Христа роботи архіт. П.Філіппі. Чотири батальні композиції великих розмірів роботи М.Альтамонте і Ф.Кестлера з цього костелу знаходяться в музеї *«Олеський замок».*

Жовква. Костел св. Лаврентія. Плафон. Фото кінця 20 ст.

Жовква. Костел св. Лаврентія. Ангел на верешечку костела. Фото кінця 20 ст.

Крім замку та костелу, в істор. ч. міста розташов. парк 17—19 ст. — пам'ятка садово-паркового мист-ва — та зосереджені цінні архіт.-мистецькі та істор. пам'ятки: ратуша 16 ст., оборонні стіни та вежі 17 ст., Звіринецька брама 17 ст., Глинська (Краківська) брама 17 ст., житлові будинки 17—19 ст., ансамбль церкви Святого Василія, дзвіниці та монастир 17—19 ст., синагога (1692), ансамбль костелу та монастиря домініканців 17—18 ст., Свято-Троїцька церква (1720). На околиці міста, що має первинну назву Жовкви — Винники, збереглася цінна пам'ятка нар. дерев'яної арх-ри — церква Різдва Пресвятої Богородиці (1705). Мистецький синтез арх-ри, малярства, декоративної різьби майстерно втілений у церк. іко-

ностасі (1708—10). Його автори — майстри галицької школи укр. живопису 17 ст., до якої належав І.*Руткович*.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 2—3. К., 1967; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 3. К., 1985; *Слободян В.* Жовківщина: історико-архітектурні нариси церков, т. 5. Львів, 1998. Пам'ятки архітектури та містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

ЖО́ВНИНСЬКА БИ́ТВА 1638 — одна з найбільших битв козац.-сел. повстання 1637—38. Після невдалих для повстанців сутичок з польсько-шляхетським військом під *Лубнами* 8 трав. 1638 осн. їхні сили зосередилися поблизу с. Жовнин (нині с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.) й організували добре укріплений табір (див. *Вагенбург*) на березі р. Сула (прит. Дніпра), в якому налічувалося бл. 20 тис. осіб.

Згодом до Жовнина прибули частини коронного війська С.*Потоцького* та загони кн. Я.*Вишневецького*. Урядові сили мали чисельну перевагу. Битва між повстанцями й урядовими військами, що відбулася 30—31 трав., спонукала козац. ватажка Я.*Острянина* з частиною козаків покинути табір, переправитися через Сулу, а потім перейти на тер. Слобожанщини (див. *Слобідська Україна*). Однак повстанці трималися. Новим гетьманом було обрано Д.*Гуню*. Невдовзі до табору прийшли нові загони повстанців з Київщини та Полтавщини. Опір оборонців зростав, тому на допомогу С.Потоцькому прибув *гетьман польний коронний* М.*Потоцький* з артилерією. Дізнавшись про наближення ворожих підкріплень, Д.Гуня 22 черв. залишив табір під Жовнином і зайняв вигідні позиції на т.зв. Старці — старому руслі Дніпра, де й протримався понад місяць (див. *Старицька оборона 1638*).

Літ.: *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України—Руси, т. 8. К., 1995.

В.О. Щербак.

ЖО́ВНИНСЬКА БИ́ТВА 1662 — битва між укр. та рос. військами, що відбулася 1 квіт. (22 берез.) поблизу с. Жовнин (нині с. Жовнине Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Гетьман Ю.*Хмельницький*, намагаючись відновити свою владу на *Лівобережній Україні*, надіслав туди 5-тис. військо на чолі з полк. І.*Богуном*. Той мав змусити *гетьмана наказного* Лівобереж. України Я.*Сомка* відмовитись від рос. протекції. Я.Сомко запросив на допомогу 15-тис. рос. військо на чолі з кн. Г.*Ромодановським*. На першому етапі операції козац. полки І.Богуна відвоювали Жовнин, Вереміївку, Іркліїв (нині всі — села Чорнобаївського р-ну), Кропивну (нині село Золотоніського р-ну; всі Черкас. обл.) та ін. м-ка Середнього Подніпров'я. Однак невдовзі під Жовнином вони зазнали поразки від переважаючих сил кн. Г.Ромодановського. 7 квіт. (28 берез.) росіяни штурмом взяли Іркліїв, а через кілька місяців завдали поразки Ю.Хмельницькому під м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*). Незважаючи на перемогу над рос. військами у *Бужинській битві 1662*, Ю.Хмельницькому так і не вдалося встановити контроль над складною військ.-політ. ситуацією в Україні, і на поч. 1663 він відмовився від гетьман. булави. Лівобережжя перейшло під владу рос. царя *Олексія Михайловича*.

Літ.: *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

Т.В. Чухліб.

ЖО́ВТЕНЬ — назва 1939—2003 смт *Єзупіль*.

ЖОВТНЕ́ВИЙ ПЕРЕВОРО́Т У ПЕТРОГРА́ДІ 1917. Державний переворот у Росії 1917 та його відлуння в Україні. Відбувся 7 листоп. (25 жовт.) 1917. У ході перевороту *Тимчасовий уряд*, що перебував у столиці д-ви Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), — було заарештовано, а центр. владу перебрали на себе лідери *більшовиків*. У зверненні «До громадян Росії» Військ.-революц. к-т (штаб повстання) декларував демократ. мир (див. *Перша світова війна*), скасування поміщицького землеволодіння, встановлення робітн. контролю над вир-вом, утворення Рад. уряду. *Другий Всеросійський з'їзд Рад 1917*, який відбувся 7—9 листоп. (25—27 жовт.), ухвалив рішення про перехід влади до рад (див. *Ради робітничих депутатів*, *Ради солдатських депутатів в Україні 1917*, *Ради селянських депутатів*), прийняв *Декрет про мир 1917* і *Декрет про землю 1917*, сформував новий уряд — Раду нар. комісарів на чолі з В.*Леніним*, обрав Всерос. ЦВК. Україну на з'їзді репрезентувало 140 делегатів.

15(02) листоп. РНК Рад. Росії прийняла *Декларацію прав народів Росії 1917*, у якій було викладено осн. положення нац. політики рад. влади: рівність та суверенність народів Росії, право на вільне самовизначення аж до відокремлення й утворення незалежних д-в.

Звістка про ці події швидко досягла України. Однак лише в окремих містах Донбасу та Криворіжжя влада перейшла до рад.

У *Києві* надвечір 7 листоп. (25 жовт.) представниками різних партій було створено Крайовий к-т оборони революції, що підпорядковувався *Українській Центральній Раді*. 9 листоп. (27 жовт.) представники київ. рад фабрично-заводських к-тів та профспілок обрали військ. революц. к-т у складі І.Крейсберга, Л.*Пятакова*, Я.*Гамарника*, Г.*Пятакова* та ін. Ревком не схвалив позицію УЦР. Того ж дня УЦР прийняла резолюцію про владу, в якій негативно поставилася до перевороту в Петрограді й проголосила перехід владних повноважень до всієї революц. демократії, а не лише до рад. Це відштовхувало від УЦР більшовиків. Водночас штаб *Київського військового округу* (КВО), який очолював війська, вірні Тимчасовому урядові, не визнав Крайовий к-т оборони революції і більшовицький ревком, а 10 листоп. (28 жовт.) Крайовий к-т було заарештовано. Того ж дня його функції перебрав на себе *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради 1917—1918*. Більшовицьке повстання в Києві, розпочате новим ревкомом (А.*Іванов*, В.*Затонський* та ін.), проти військ КВО закінчилося тим, що представницька узгоджувальна комісія постановила вивести війська, викликані командуванням КВО, і демократизувати його штаб. Юнкери й донські козаки під командуванням ген. Квецинського залишили Київ. Командування КВО прийняв підполк. Павленко. Від-

Знак ордена Жовтневої Революції.

новлений більшовицький ревком не претендував на владу. 12 листоп. (30 жовт.) УЦР заслухала доповідь М.*Грушевського* про проект Конституції України. Передбачалося встановлення федеративних зв'язків України з Рад. Росією. Компетенція Ген. секретаріату поширювалася на Катериносл., Харків., Херсон., Таврійську (без Криму), Холмську, частково Курську та Воронезьку губернії. На об'єднаному засіданні рад робітн. і солдатських депутатів Києва УЦР було визнано крайовою владою. УЦР в цей час була найвпливовішою політ. силою в Україні. Навколо неї гуртувалися революц.-демократ. сили, які репрезентували інтереси укр., рос., єврейс. та ін. нас.

20(07) листоп. було проголошено III Універсал УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), який декларував утворення *Української Народної Республіки*, запроваджував демократ. свободи, окреслював держ. кордони та принципи укр.-рос. зв'язків на засадах федерації. Це був визначний істор. акт, що знаменував відродження нац. державності.

Жовтневі події в Петрограді привели до політ. дезінтеграції колиш. *Російської імперії.* Білорус. рада виступила проти більшовицького перевороту, підтримавши К-т порятунку батьківщини й революції. На Кавказі виник уряд Гірської республіки, а в груд. — Тимчасовий Гірсько-Дагестанський уряд. У той час було проголошено автономію Сибіру (загальносибірським з'їздом у м. Томськ) та Алаш-Ординську автономію (загальноказах. з'їздом). У листоп. татар. Нац. збори проголосили держ. утворення — Урало-Волзькі штати. Крайові уряди виникли також на *Кубані*, Дону, в Криму.

Тоді ж відбулися вибори до *Всеросійських Установчих зборів*, які готувалися ще Тимчасовим урядом. Результати голосування в Україні засвідчили незаперечну перевагу політ. сил УЦР: 77 % голосів здобула *Українська соціал-демократична робітнича партія*, а 10 % — більшовики (у 2,5 раза менше, ніж у цілому по Росії). У зросійщених містах РСДРП(б) дістала більшу підтримку (у Катеринославі, нині м. *Дніпропетровськ*, — 26,4 %, *Одесі* — 28,6 %, *Харкові* — 27,8 %, а в гарнізонах цих міст відповідно — 53,4, 19,6, 44,9 %).

Після проголошення III Універсалу УЦР активізувалася підготовка до виборів в *Українські Установчі збори.* УЦР затвердила Головну в справах виборів до Укр. Установчих зборів комісію, а також Закон про вибори.

Водночас діячі УЦР спрямовували свої зусилля на творення нової федерації народів у складі демократ. Росії, яку мали складати Молдова, Крим, Кубань, *Всевелике Військо Донське*, Башкортостан, Сибір і Кавказ.

УЦР фактично ігнорувала декрети РНК Рад. Росії. Всупереч ленінському гаслу самочинного припинення війни солдатами й офіцерами, 22(09) листоп. Ген. секретаріат прийняв рішення про необхідність припинення війни і початок переговорів. До того часу наказувалося тримати фронт.

6 груд. (23 листоп.) було ухвалено об'єднати *Південно-Західний фронт* і *Румунський фронт* в один — *Український фронт*, і того ж дня було укладено перемир'я. Ген. секретар з військ. справ С.*Петлюра* наказав усім укр. частинам прибути в Україну і стати під командування Укр. фронту. РНК Рад. Росії усіляко перешкоджала цьому.

Ці дії більшовицького уряду викликали відповідну реакцію УЦР. 13 груд. (30 листоп.) з Києва було видалено розпропаговані більшовиками військ. частини. У відповідь Раднарком надіслав УЦР ультиматум, в якому вона не визнавалася легітимною, а її дії кваліфікувалися як контрреволюц. 18(05) груд. укр. уряд у свою чергу надіслав відповідь Раднаркому, відкинувши звинувачення і вказавши на непослідовність рос. лідерів.

17(04) груд. 1917 у Києві розпочав роботу з'їзд представників селянства, робітників, військових. Більшовики, опинившись у меншості, переїхали до Харкова, де на своєму з'їзді 24—25(11—12) груд. (див. *Перший Всеукраїнський з'їзд рад 1917*) проголосили встановлення рад. влади в Україні, що спричинило першу війну між УНР і РСФРР (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*).

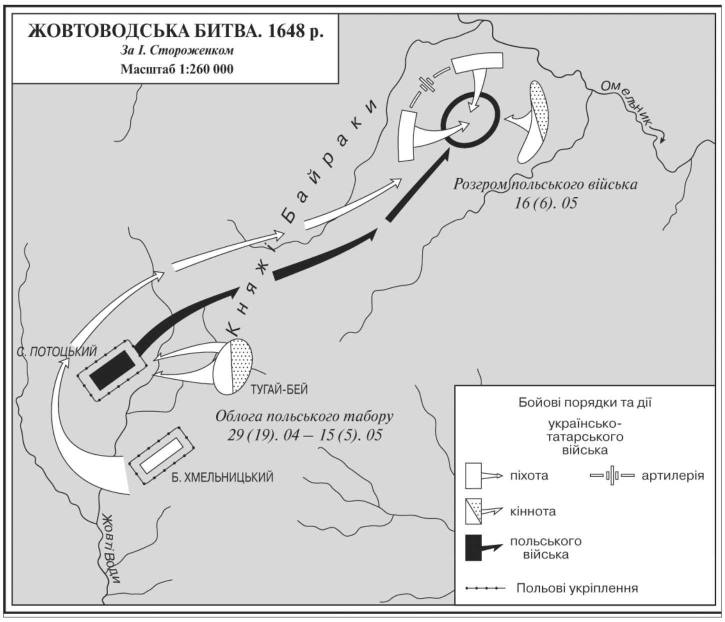
О.П. Реєнт.

ЖОВТНÉВОЇ РЕВОЛЮ́ЦІЇ О́РДЕН — держ. нагорода *СРСР.* Заснований указом Президії ВР СРСР від 31 жовт. 1967. Ж.Р.о. нагороджувалися окремі громадяни СРСР, підпр-ва, установи, орг-ції та ін. колективи трудящих, військ. частини та з'єднання, а також республіки, краї, області, міста. Орденом могли бути нагороджені також іноз. громадяни. Нагородження проводилося за активну революц. діяльність, значний внесок у становлення і зміцнення рад. влади, за видатні заслуги у побудові соціалізму, за видатні досягнення в галузі нар. г-ва, науки та к-ри, за особисту відвагу і мужність, виявлені у боях з ворогами рад. д-ви, за видатні заслуги у зміцненні оборонної могутності СРСР, за особливо плідну держ. і громад. діяльність, за активну діяльність, спрямовану на розвиток і поглиблення всебічних дружніх зв'язків між народами СРСР та ін. д-в, зміцнення миру між народами.

До кін. 1991 в СРСР здійснено понад 100 тис. нагороджень Ж.Р.о. Орденом відзначено УРСР (22 груд. 1967), м. Ворошиловград (нині м.*Луганськ*; 18 груд. 1970), Жданов (нині м.*Маріуполь*; 7 верес. 1978), *Севастополь* (13 черв. 1983), *Харків* (22 серп. 1983), понад 20 трудових колективів УРСР та 23,7 тис. трудящих республіки.

В.Й. Бузало.

ЖОВТОВО́ДСЬКА БИ́ТВА 1648 — перша перемога укр. армії в *національній революції 1648—1676. Гетьман великий коронний* М.*Потоцький* вирішив розгромити повстанців на *Микитинській Січі* комбінованим ударом двох військових з'єднань. 21(11) квіт. він відправив із м. *Черкаси* Дніпром на човнах 4 полки *реєстрових козаків* і кілька сотень *драгунів* — усього бл. 4—5 тис. осіб. Суходолом послав підрозділи *кварцяного війська* під проводом свого сина Стефана з 10 гарматами та 2 полки реєстровиків (разом зі слугами (див. *Пахолок*) бл. 6 тис. осіб), які просувалися Поштовим шляхом. Довідавшись про наступ, Б.*Хмельницький*, маючи бл. 5 тис. козаків і 4—5 тис. татар *Тугай-бея*, ймовірно, в ніч на 27(17) квіт. залишив Січ і під захистом табору (див. *Вагенбург*) подався Микитинським шляхом назустріч противникові. С.Потоцький 28 (18) квітня зупинився в урочи-

щі Княжі Байраки, а 29(19) квіт. отаборився на правому березі лівого рукава верхів'я р. Жовті Води (нині р. Жовта, прит. Інгульця, бас. Дніпра), південніше сучасного с. Пахарівка Олександрійського р-ну Кіровогр. обл. Опівдні авангард українсько-кримського війська розпочав Ж.б., завдавши поразки 6 польс. *корогвам*. Пізніше з табором підійшов Б.Хмельницький. Проведений 30(20) квіт. штурм ворожих позицій через відсутність *артилерії* (у розпорядженні українців налічувалося 3 гармати малого калібру) провалився. Вранці 1 травня (21 квітня) жовніри вибили козаків із шанців, викопаних біля польс. табору.

Зазнавши невдачі, Б.Хмельницький відмовився від наступальних дій і розпочав облогу польс. табору. 12(02) трав. до нього приєдналися 4 козац. полки, які після захоплення Січі повстали проти старшини, перебили драгунів і вирушили на допомогу гетьманові. Наступного дня на його бік перейшли реєстровики з польс. табору. С.Потоцький вступив у переговори з Б.Хмельницьким і Тугай-беєм, які велися з кожним окремо. 14(04) трав. за домовленістю з Б.Хмельницьким він віддав артилерію та залишки пороху, отримавши за це дозвіл на безпечний відступ до Крилова (нині м. *Світловодськ*). Однак, оскільки переговори С.Потоцького з Тугай-беєм 15(05) травня зірвалися, відновилися воєн. дії. До вечора українці оволоділи частиною шанців і королів. знаменом. Уночі жовніри під захистом табору вирушили до Крилова. Спроби татар розгромити їх зазнали невдачі. Ранком 16(06) трав. татарам на допомогу прибули українці, які атакували противника в одному з вибалків при виході з Княжих Байраків і завдали йому нищівної поразки. Блискуча перемога дала змогу Б.Хмельницькому продовжити наступ на осн. сили М.Потоцького.

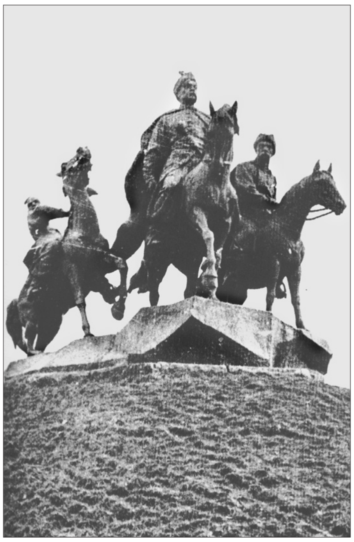
Літ.: *Голобуцкий В.А.* Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого 1648—1654 гг. М., 1954; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, М., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 2. К., 1995; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648—1652 рр., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996.

В.С. Степанков.

ЖОЛКЕ́ВСЬКИЙ (Żółkiewski) **Станіслав** (1547—07.10.1620) — військ. та політ. діяч *Речі Посполитої*. Н. в м-ку Турянець, поблизу м. *Львів*. Походив зі старовинного шляхетського роду герба «Любич», родинним гніздом якого було м. Винники (з 1603 — *Жовква*). Військ. кар'єру розпочав за панування короля *Стефана Баторія*. Брав участь у *Лі-*

С. Жолкевський.

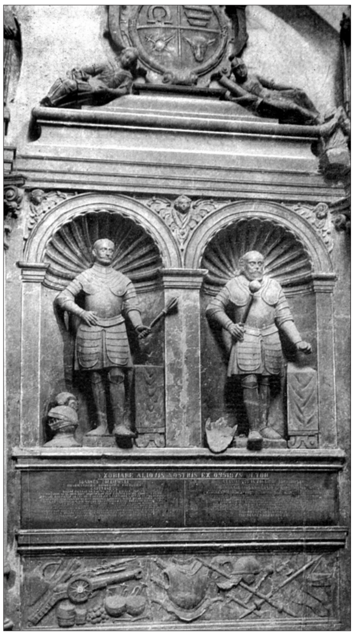
Пам'ятник героям визвольної війни українського народу 1648—1654 років у м. Жовті Води Дніпропетровської області. 1991.

Станіслав Жолкевський під Цецорою. Гравюра роботи худож. Ю. Коссака. 19 ст.

вонській війні 1558—1583, насамперед у боях під Полоцьком (нині місто Вітебської обл., Білорусь), Великими Луками, Псковом (обидва нині міста Псковської обл., РФ), Торопцем (нині місто Тверської обл., РФ), у поході (1577) на Гданськ (нині місто в Польщі). Під час міжкоролів'я підтримав кандидатуру *Сигізмунда III* Ваза, давши відсіч прихильникам австрійс. принца Максиміліана під Бичиною (1587, нині Польща). Був королів. секретарем, пізніше — *гетьманом польним коронним* (1588—1613), львів. *каштеляном* (1590—1608), київ. *воєводою* (1608—18), старостою (див. *Староство*) барським, кам'янецьким, грубешівським, яворівським, рогатинським, калуським, *гетьманом великим коронним* (од 1613) і великим *канцлером коронним* (од 1617). Братом Ж., імовірно, був Адам Жолкевський (п. 1615) — коронний обозний упродовж 1610—15, рогатинський староста (1613—15).

Ж. був кер. каральної кампанії Речі Посполитої, спрямованої на жорстоке придушення *Наливайка повстання 1594—1596*, зокрема, він розгромив повстанців поблизу *Лубен* на р. Солониця (прит. Сули, бас. Дніпра, див. *Солоницька оборона 1596*) і захопив у полон С.*Наливайка*. Протягом 1601—02 очолював війська Речі Посполитої, які воювали проти шведів в «Інфлянтах» (нині — тер. Естонії, Латвії). Під його началом були запорожці з гетьманом С.*Кішкою*, пізніше — І.Куцковичем. Ж. — один із кер. королів. війська, яке розбило під Гузовим (6 лип. 1607, нині м-ко Гузув поблизу *Варшави*) «рокошан» (див. *Рокош*) — повстанців Я.Зебжидовського, котрі виступили проти Сигізмунда III Ваза. У верес. 1609 вирушив у похід проти Рос. д-ви.; у лип. 1610 дощенту розбив учетверо більше рос. військо під Клушиним, взяв у полон воєводу кн. Дмитра Івановича Шуйського, брата царя Василія Івановича Шуйського. Завдяки дипломатичному хисту Ж. частина рос. бояр перейшла на його бік, відкрила брами *Москви* і згодилася визнати новим царем королевича Владислава (згодом — польс. король *Владислав IV* Ваза). Цар Василій Іванович Шуйський був повалений. Отримавши звістку про те, що

Надгробний пам'ятник родині Жолкевських. Костел св. Лаврентія. Жовква. 1623—1636.

сам Сигізмунд III хоче стати рос. царем, Ж., розуміючи, наскільки мало шансів для успіху поляків у Москві, покинув рос. столицю, прихопивши з собою Василія Івановича Шуйського та його братів — рос. бояр Дмитра та Івана. За цей похід Ж. отримав 1613 уряд (посаду) гетьмана великого коронного. З осені 1612 боронив подністровські кордони Речі Посполитої від *Османської імперії*, уклав під *Хотином* мир з молдов. господарем Стефаном Томшею (18 жовт. 1612).

1614 видав дочку Катерину (п. 1615) за свого сподвижника — майбутнього великого коронного гетьмана С.*Конецпольського*. 23 верес. 1617 уклав у м-ку Буша (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.) мирну угоду з Туреччиною на досить невигідних умовах, після чого виступив проти *козаків*, а 28 жовт. після переговорів підписав компромісну *Вільшанську угоду 1617*, піддану гострій критиці як польс. *шляхтою*, так і укр. *козацтвом*. 17 жовт. 1619 змусив козаків піти на підписання тяжкої для них *Роставицької угоди 1619*.

Ж. був визначним полководцем, який добре знав сильні і слабкі сторони противника, майстром атаки й оборони, умілим дипломатом. Під кінець життя мав великий вплив на політ. життя Речі Посполитої, з волі короля володів 9 староствами, 13 містами, 159 селами. Але водночас Ж. не міг уже втримувати в покорі запорожців, ефективно протидіяти ординським наскокам, як-от ногайців мурзи Кантеміра (див. *Білгородська орда*) 1619. Під час чергової війни Ж. заглибився на тер. Молдови й зазнав тяжкої поразки від турец.-татар. військ Іскендер-паші у *Цецорській битві 1620* на берегах р. Прут (прит. Дунаю) 19 верес. Під час відходу, відбиваючися від ворожих сил, Ж. загинув на березі р. Дністер навпроти Могилева (7 жовт. 1620; нині м. *Могилів-Подільський*). Син Ж. Ян помер бездітним 1623, і величезна спадщина Ж. дісталася його старшій дочці Софії, яка вийшла заміж за магната Яна Даниловича.

Ж. залишив по собі значну епістолярну й мемуарну спадщину, яка є важливим джерелом з історії України, особливо історії запороз. козацтва кін. 16 — поч. 17 ст.

Тв.: Pisma. Lwów, 1861; Początek i progres wojny moskiewskiej. Warszawa, 1966.

Літ.: *Prochaska A.* Hetman Stanisław Żółkiewski... Warszawa, 1927; *Podhorodecki L.* Stanisław Koniecpolski ok. 1592—1646. Warszawa, 1978; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996.

Ю.А. Мицик.

ЖО́ЛКІВ — назва 1603—1944 м. *Жовква*.

В.М. Жолобов.

ЖО́ЛОБОВ Віталій Михайлович (н. 18.06.1937) — льотчик-космонавт СРСР, полковник-інженер, Герой Рад. Союзу (1976). Чл. Міжнар. асоц. косміч. польотів, Міжнар. авіац. федерації, Міжнар. асоц. поліцейських. Н. в с. Збур'ївка (нині село Голопристанського р-ну Херсон. обл.). Закінчив Азерб. ін-т нафти і хімії (1959), Військ.-політ. акад. ім. В.Леніна (1974). У групі космонавтів — з 1963. Разом з Б.Волиновим здійснив політ як бортінженер на косміч. кораблі «Союз-21» (6 лип. — 24 серп. 1976). Після стикування «Союзу-21» з орбітальною ст. «Салют-5» космонавти 49 діб працювали на борту станції. 1981 звільнений у запас із лав Рад. армії з посади командира групи слухачів-космонавтів і інструктора-космонавта з правом

носіння військ. форми. 1982 переїхав до *Києва*. 1983—87 — заст. ген. дир. наук.-вироб. об-ня «Маяк», депутат Київ. міськ. ради нар. депутатів, 1986 — учасник ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*). 1987—91 — нач. аерокосмогеологічної партії у м. Ноябрьськ Тюменської обл. РРФСР. 1991—92 — зав. каф-ри філії Ін-ту підвищення кваліфікації Мін-ва геології Росії. Від 1993 — голова Ради Героїв Рад. Союзу м. Києва. 1993 обраний дійсним чл. Транспортної акад. України. 1994 обраний головою Херсон. обласної ради нар. депутатів. 1995 призначений головою Херсон. обласної держ. адміністрації. 1996—97 — заст. ген. дир. Нац. косміч. агенції. 1999 — голова ради Київ. орг-ції «Слава», 2001 — президент Всеукр. об-ня «Слава».

О.В. Янковська.

ЖО́ЛТІКОВ Федір Іванович (20.04.1910—20.01.1968) — архівіст. Н. в с. Покровське на Катеринославщині в родині селянина. Закінчив Криворізький пед. ін-т (1931). 1932—33 служив у Червоній армії (див. *Радянська армія*). 1934—44 працював на різних посадах у системі нар. освіти. 1945 призначений нач. Ізмаїльського районного від. Архів. від-ня НКВС (од 1946 — МВС) УРСР, 1954 — дир. філіалу Одес. держ. обласного архіву в м. *Ізмаїл*. Був першим організатором архів. справи в Ізмаїльському р-ні.

Адм. діяльність поєднував з наук. роботою. Під його кер-вом підготовлено й видано путівник по філіалу, а також зб. «Боротьба трудящих українських придунайських земель за соціальне і національне визволення 1918—40».

П. у м. Ізмаїл.

Літ.: Ф.І. Жолтіков. Некролог. «Архіви України», 1968, № 2.

П.І. Скрипник.

ЖОЛТО́ВСЬКИЙ Павло Миколайович (25.11.1904—30.08.1986) — мистецтвознавець. Д-р мистецтвознавства (1981). Н. в с. Мислятин (нині село Ізяславського р-ну Хмельн. обл.) у родині священика. Закінчив Київ. худож. ін-т (1932). Від 1925 — н.с. Харків. музею укр. мист-ва. В 1930-х рр. репресований, перебував на засланні у Приураллі й Татарії (нині тер. РФ). Від 1945 — у *Львові*: н.с., згодом — заст. дир. з наук. роботи Держ. музею етнографії та худож. промислу. Досліджував історію укр. образотворчого мист-ва (нар. декоративного мист-ва й арх-ри, живопису 16—18 ст.), історію розвитку нац. худож. освіти. Брав участь у написанні низки колективних праць, зокрема «Історії українського мистецтва» (К., 1967—70, т. 2—4) та «Нарисів з історії українського декоративно-прикладного мистецтва» (Львів, 1969). Очолював секцію мист-ва Львів. орг-ції Укр. т-ва охорони пам'яток історії та к-ри. Один з ініціаторів створення львів. Музею нар. арх-ри та побуту. Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1971) та премії ім. І.Франка Спілки письменників України (1994, посмертно).

П. у м. *Москва*, похований у Львові.

Тв.: Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958; Художній метал. К., 1972; Художнє лиття на Україні. К., 1973; Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983; Монументальний живопис на Україні XVII—XVIII століть. К., 1988.

Літ.: *Кирилюк Є.П., Гошко Ю.Г.* Жолтовський Павло Миколайович. «Вісник АН УРСР», 1984, № 7; *Данилюк А.* Коли в душі — небуденність... До 90-річчя від дня народження П.М. Жолтовського. «Дзвін», 1995, № 1; *Лавренюк В.* Школа народознавства Павла Жолтовського. «Народна творчість та етнографія», 1997, № 2—3.

Н.Г. Ковпаненко.

ЖОРА́ВКИ ТА ПОКО́РСЬКІ-ЖОРА́ВКИ. Жоравки — козац.-старшинський, згодом дворянський рід. Бере свій початок від козака **Івана**, який жив у 2-й пол. 17 ст. Його син **Лук'ян Іванович** обіймав уряди (посади) новгород-сіверського *сотника* (1696—1709), стародубського полковника (1709—19). Мав 3-х синів — **Григорія**, *бунчукового товариша* (1723), який був одружений з дочкою наказного гетьмана П.*Полуботка* Ганною; **Тимофія**, бунчукового товариша (1727), та **Ісайю**, священика. **Іван Григорович** обіймав посади — бунчукового товариша (1747—65), *генерального осавула* (1765—81), статського радника (1775, 1792), **Антон Тимофійович** (р.н. невід.—1781) — був бунчуковим товаришем. Це останні прямі нащадки роду Жоравків по чол. лінії. Рід продовжився по жін. лінії, коли надвірний радник (1784) **Іван Данилович** Покорський одружився з **Наталією Іванівною** Жоравко (н. 1749 в с. Перове під *Москвою*). Відтоді їхні нащадки почали іменуватися Покорськими-Жоравками.

Покорські — представники польс. *шляхти*, які ведуть свій родовід від **Федора**, *лавника* стародубського *магістрату* (1700). Серед них відомі: **Опанас** — стародубський полковий писар, бунчуковий товариш, 1725 був засланий до Архангельська (нині місто в РФ), його сини **Данило**, **Григорій** та **Олексій**, бунчукові товариші (1730—51); **Павло**, який займав уряд мглинського сотника (1772—82).

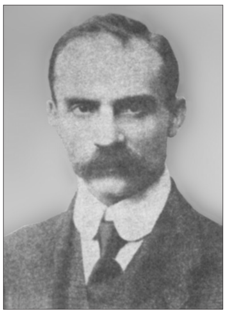
Серед Покорських-Жоравків найвідоміший **Олександр Іванович** (1813—74) — по закінченні навчання в Новгород-Сіверській г-зії та Харків. ун-ті спрямував свою діяльність на розвиток вітчизн. бджолярства. Мав велику пасіку на х. Аннинськ Мглинського пов. Черніг. губ., пропагував винаходи П.*Прокоповича*, засновника культ. бджолярства. Редагував «Труды Вольного экономического общества». Чл. «Императорского Московского общества испытателей природы», «Ученого комитета министерства государственных имуществ», чл.-кор. Паризького політех. т-ва.

Жоравки перебували у родинних стосунках з такими відомими родами, як *Полуботки*, *Лизогуби*, *Розумовські*, Домбровські. Володіли селами Коробоничі, Киселівка, Журавка, Боровичі, Шапочка, Гудов, Лук'янівка, Сосновка, Крапивне, Очкино та ін. маєтностями.

Відома також новгород-сіверська гілка цього роду, яка веде початок від Жоравка — власника гуральні у *Новгороді-Сіверському* (1688). З-поміж представників цієї гілки відомі: **Іван Тимофійович** — новгород-сіверський *городовий отаман*, **Макар** — новгород-сіверський сотенний осавул (1725), **Григорій** — новгород-сіверський сотенний комісар (1746), **Яків Федорович** — *військовий товариш* (1765—67). Герб роду Жоравків — лук із натягнутою стрілою, вістрям догори (польс. герб «Лук»), герб роду Покорських-Жоравків — «Покора змінена». Рід Жоравків внесено до 2-й ч.

Кипріан Жоховський.

А.І. Жук.

(«военное дворянство, приобретенное чином военной службы») Родовідної книги Черніг. губ. В Черніг. істор. музеї ім. В.Тарновського зберігається кілька автографів Лук'яна Жоравка, стародубського полковника.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. К., 1993.

І.М. Ситий.

ЖОХÓВСЬКИЙ Кипріан (світське ім'я невід.; р. н. невід.— 26.10.1693) — церк. діяч, унійний митрополит Київський (1674—93). Д-р філософії і теології. Походив зі шляхетського роду Могильницьких із Полоцької землі. 1658 став членом чернечого чину св. Василія Великого (див. *Василіани*). Закінчив Колегію св. Афанасія (1664) у Римі. Там же висвячений на священика (1663). Повернувся на батьківщину, призначений архімандритом *Дерманського Свято-Троїцького монастиря*, Лєщинського монастиря у Білорусі. Від 1670 — єпископ Вітебський і Мстиславський, з 1674 — митрополит Київський. Відомий як реформатор унійної церкви (див. *Українська греко-католицька церква*), зокрема чернечого ордену василіан, організував друкарню у Вільні (нині м. *Вільнюс*) для видання церковнослужбової літ., відновив духовну семінарію у Мінську (нині столиця Білорусі), засновану свого часу Й.*Рутським*, домігся у короля *Яна III Собеського* підтвердження рівних прав катол. і унійного духовенства. Виступив ініціатором скликання об'єднавчих соборів православних й уніїців (*Острог*, 1671, Люблін, Польща, 1680), підготував виклад осн. догматичних і обрядових розходжень між православними (див. *Православ'я*) і католиками (див. *Католицизм*), проте православні його не підтримували. За митрополитства Ж. до унії перейшли Перемишльська, Львів. і Луцька єпархії. Був знаний як талановитий проповідник.

П. у м. Полоцьк (нині місто в Білорусі).

Літ.: *Назарко І.І.* Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси. (1590—1960). Торонто, 1962.

О.М. Дзюба.

ЖУК Андрій Ілліч (псевдоніми — А.Андрієнко, А.Ільченко, А.Вовчанський, Хрущ, А.Беволит, А.Критський; криптоніми — А.Ж., А.Б., А.К-ий, А.В., Observator; 01.07.1880—03.09.1968) — громад. і політ. діяч, публіцист, кооператор, історик революц. руху та susп.-політ. думки, геополітик. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1961). Н. в с. Вовчок (нині с. Вовчик Лубен. р-ну Полтав. обл.). Походив з родини потомствених козаків. Закінчив 3-річну *парафіяльну школу*, подальшу освіту здобув самотужки. Працював пом. волосного писаря Вовчанського волосного правління, пом. письмоводителя *земського дільничного начальника*, писарем волосного суду. Від 1898 — канцелярист Лубен. повітової земської управи (див. *Земські управи*). Під впливом С.Андрієвського, В.*Шемета*, В.*Леонтовича*, родини Яновських активно включився в укр. рух. Був чл. лубен. нелегального укр. гуртка, яким керували М.*Порш* і О.Кірст (1900—01 цей гурток став первинною орг-цією *Революційної української партії*). Почав друкуватися з 1901, перша хронікальна публікація з'явилася в *«Літературно-науковому вістнику»*. В тому ж році одержав посаду в стат. бюро *Полтавської губернії*, нач. якого був О.*Русов*. Незабаром переїжджає в м-ко *Білопілля*, де за протекцією В.Леонтовича працює урядовцем на залізничній станції. 1901—02 як неблагонадійний був взятий до війська, восени 1902 у зв'язку з хворобою комісований. Переїхав до *Харкова* 1903, намагався створити гурток РУП серед співробітників залізниці. Поширював нелегальну літ. на ст. Люботин, був заарештований, у жовт. 1904 попав під амністію й вийшов з харків. в'язниці. В подіях *революції 1905—1907* брав участь як сільс. агітатор разом з одним із засн. РУП Д.*Антоновичем*. 1906 вдруге заарештований і ув'язнений до київ. Лук'янівської тюрми. 1907 разом із членами ЦК *Української соціал-демократичної робітничої партії* В.*Винниченком* і В.Степанківським вийшов з тюрми під грошову заставу родини Юркевичів. Невдовзі усі троє перейшли австро-рос. кордон. 1907—14 жив у *Львові*, працював у Ревізійному союзі укр. кооперації (РСУК) на посадах ред. його періодичних видань.

Поділяв погляди тієї частини рупівців, які вирішення нац. питання пов'язували зі здійсненням соціальних перетворень. Від 1906 — чл. ЦК УСДРП, підтримав політичну лінію М.Порша, який намагався не розривати стосунків УСДРП з *Російською соціал-демократичною робітничою партією*. Співробітник парт. пресових органів *«Гасло»* та «Селянин» (1902—03), що виходили в *Чернівцях* й у Львові, «Вільна Україна» (1906) в *Санкт-Петербурзі*, *«Слово»* (1906—07) в *Києві*, «Соціал-демократ» (1907) у *Полтаві*, «Боротьба» (1906). У Львові співробітничав із с.-д. виданням «Земля і воля» (1908), був головою Закордонної групи УСДРП Наддніпрянщини у Львові (1908—11), співред. парт. час. «Праця» (1909—10) й одночасно редактором органу РСУК журналів «Економіст» і «Самопоміч» (1909—14). 1909 на просвітньо-екон. конгресі т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*) виступив із програмним рефератом про значення кооперації у визвол. змаганнях укр. народу. Чл. управи т-в «Просвіта» та *«Сільський господар»* (1910—14), співробітничав з їхніми органами «Письмо з "Просвіти"» та «Господарський часопис», а також дописував до *«Діла»* й *«Ради»*.

Від 1909 почав підтримувати «ревізіоністичну» течію в УСДРП, ініціює загальнопарт. дискусію про висунення на чільне місце в програмі нац. питання, про шукання союзників у таборі націонал-демократії, пропагує ідею укр. держ. незалежності. 1911 разом зі своїми прихильниками В.*Дорошенком*, В.Степанківським та О.Назаріївом був виключений з УСДРП її лідерами Л.*Юркевичем*, М.Поршем і В.Винниченком. Відтоді вважав себе продовжувачем надкласових традицій РУП. Був ініціатором і учасником березневої 1911 наради наддніпрянських емігрантів, на якій було створено групу «Вільна Україна», що ставила своїм завданням пропаганду ідеї незалежної України. 1912 заснував *Український інформаційний комітет*, на основі якого з початком *Першої світової війни* був утворений *Союз визволення України* (СВУ). Був секретарем і фактичним керманичем СВУ, офіційно будучи лише чл. проводу, співред. видань і періодичного орга-

ну — *«Вісника Союзу визволення України»*. Робив усе можливе, щоб СВУ не сприймався громадськістю креатурою держ. безпеки *Австро-Угорщини* й Німеччини. Чимало зробив для формування з укр. полонених синьожупанної й сірожупанної д-зій.

У серп. 1914 переїхав до *Відня*. Був чл. *Головної української ради* (1914—15), *Загальної української ради* від Наддніпрянської України (1915—16) Боєвої (потім — Центр.) управи УСС (1915—20; див. *Легіон Українських січових стрільців*). Перебував на дипломатичній службі в посольстві *Української Держави* у Відні. На запрошення посла В.*Липинського* відав справами укр. військовиків, колиш. полонених рос. армії. На поч. черв. 1919 призначений радником МЗС *Української Народної Республіки*. Був секретарем двох нарад голів дипломатичних представництв УНР—ЗУНР (див. *Західноукраїнська Народна Республіка*) за кордоном (Відень, 18—22 червня та Карлсбад, 6—14 серп. 1919). Наприкінці 1919 увійшов до *Української народної партії*, яка стояла на монархістських позиціях. На знак незгоди з політикою С.*Петлюри* на укладання союзницької угоди з Польщею у лют. 1920 пішов у відставку. Працював деякий час референтом диктатора ЗО УНР Є.*Петрушевича*. На поч. 1920-х рр. співпрацював із Закордонним центром ЗУНР у Відні. Друкувався в органах центру — «Український прапор» (Відень—Берлін, 1920—29) й «Рада» (Львів), дописував до укр. часописів Америки і Канади. Співзасн. Всеукр. нац. ради, до якої увійшли партії, опозиційно налаштовані до С.Петлюри. Належав до тієї її частини, яка вважала, що відбудова незалежної України повинна розпочатися з побудови самостійної України в межах *Галичини*. Був співробітником органу партії хліборобів-демократів «Нове слово» (Зальцведель). 1922 заснував К-т оборони зх. укр. земель, був співробітником ж. «Визволення» (1923), на сторінках якого пропагував ідею галицько-волин. д-ви. Після 1923 перейшов на радянофільські позиції, сподіваючись на побудову самостійної України націонал-комуністами (див. *Націонал-комунізм*). 1930 відійшов від активної політики, повернувся до Львова й обійняв посаду кер. стат. відділу РСУК, який об'єднував понад 3000 кооперативів. Співробітничав у періодичних органах Союзу: «Господарсько-кооперативний часопис», «Кооперативна республіка» та «Календарець кооператора». Був ред. «Кредитової кооперації» (органу Центробанку у Львові), членом Т-ва українських кооператорів, що мало стати ідеологічним осередком укр. кооп. руху. Спогади й історико-політологічні статті в 1930-ті рр. друкував у львів. кооп. календарі-альманасі «Дніпро». Після початку *Другої світової війни* й рад. окупації Львова 1940 таємно перейшов рад.-нім. кордон й оселився на старій віденській квартирі. Був активним діячем укр. віденської громади, її орг-цій. Друкувався в сусп.-політ. періодиці Європи, США й Канади: *«Українському віснику»* (Берлін), «Краківських вістях» (у часи II світ. війни), «Вільній Україні», «Українському самостійнику» та «Сучасності». Останні роки життя присвятив дослідженню історії укр. революц. руху поч. 20 ст. й зокрема РУП, нац. сусп.-політ. думки.

П. у м. Відень.

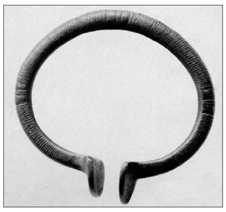
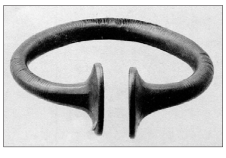
Чимало його ненадрукованих праць про сусп.-політ. життя на Лубенщині від 19 до поч. 20 ст., нариси (про діячів укр. руху — В.*Доманицького*, В.Дорошенка, А.*Лівицького*, Л.Когута, Ю.*Колларда*, В.*Сімовича*, Ю.Сірого та багатьох ін., уривки спогадів, щоденник за 60 років, багатюще листування з укр. есдеками й В.Липинським) складають його особистий архівний фонд, що зберігається в Канад. нац. архіві в Оттаві. Фонд Ж. містить архів СВУ.

Тв.: Статистика українських бурс в Галичині. Львів, 1911; Українська кооперація в Галичині. Львів, 1913; Рятункова акція для Великої України. Львів, 1933; Українська кооперація в Польщі. Львів, 1934; Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» В кн.: Календар-альманах «Дніпро» на 1935 р. Львів, 1934; До історії української політичної думки перед [першою] світовою війною. «Harvard Ukrainian Studies», т. 9, N 3—4; Братство тарасівців (Організація українського національного активізму 90-х рр. минулого століття. «Український вісник», 1943, № 15(114); Революційна українська партія. Там само, № 24/25(123/124); Автобіографії еру-пістів. Василь Сімович. «Вільна Україна», 1954, ч. 3; Український революційний рух на Донщині в 1904—1905 рр. Там само, 1954, ч. 3; Моя журналістська діяльність. І. На Наддніпрянській Україні, до еміграції (1901—1907). «Український самостійник», 1960, № 7—8; Автобіографія Дмитра Антоновича. «Сучасність», 1961, № 1; Лубенська конституція української держави. Там само, 1961, № 11; Пам'яті Миколи Порша (1877—1944). Там само, 1962, № 1(13); Автобіографії ерупістів. Аркадій Кучерявенко (1876—1937). «Вільна Україна», 1962, ч. 35—36; Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті). Там само, 1963, № 6(30), 9(33), 10(34); Проф. М.Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни. «Молода нація», 2002, № 3(24).

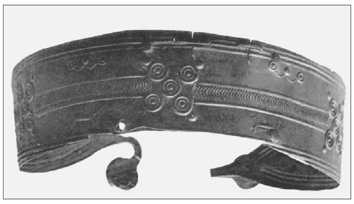
Літ.: *Витанович І.* Андрій Жук (Їльченко), кооператор-громадянин. Львів, 1938; *Andriewska O.* The polities of national identity: Ukrainian Question in Russia, 1904—1912. Harvard University, 1991; *Жук Ю.* Спогади про батька. «Політика і час», 1994, ч. 4; *Сніцарчук Л.* Жук А. В кн.: Українська журналістика в іменах. Матеріали до енциклопедичного словника, вип. 3. Львів, 1996; *Патер І.* Андрій Жук: політик, кооператор, публіцист. «Вісник Львівської комерційної академії», Львів, 1998, т. 2, ч. 3; *Патер І.*, *Пастушенко Р.* Андрій Жук (1880—1968). В кн.: Українські кооператори: історичні нариси, кн. 1 Львів, 1999; *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920). К., 1999; *Срібняк І., Соловйова В.* Українські військово-санітарні місії в Німеччині та Австро-Угорщині (1918—1920). К., 2000; *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук. Львів, 2000; *Осташко Т.* А. Жук в добі національно-визвольних змагань. «Молода нація», 2002, № 3(24); *Патер І.* А. Жук і Союз визволення України. Там само; *Гирич І.* У тіні В. Липинського (А. Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху). Там само; *Його ж.* «Федераліст» очима «самостійника» (до історії написання статті А. Жука «М. Грушевський та СВУ»). Там само; *Ясь О.* А. Жук у світлі сучасної української історіографії. Там само.

І. Гирич.

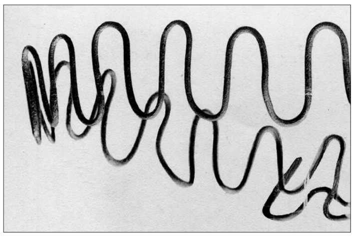
ЖУ́КИНСЬКИЙ СКАРБ — комплекс прикрас 2 ст. н.е. Частина предметів скарбу, що належить до групи *виїмчастих емалей*. Знайдений на поч. 20 ст. В.*Хвойкою* на тер. нинішнього Вишгородського р-ну Київ. обл. Ймовірно, ці речі були інвентарем поховання з кремацією. Набір прикрас складали: пластинчастий вінчик, намисто з хрестоподібними підвісками, прикрашеними емаллю, вінчик чи намисто з хвилеподібно вигнутого дроту, велика фібула з трикутною пла-

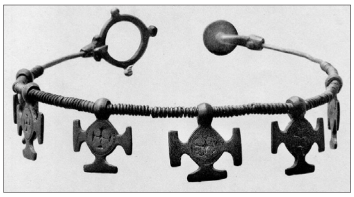
Жукинський скарб. Браслети.

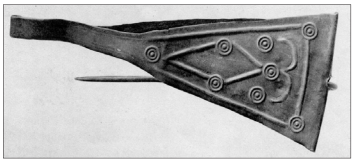
Жукинський скарб. Пластинчастий вінчик.

Жукинський скарб. Вінчик чи намисто з хвилеподібно вигнутого дроту.

Жукинський скарб. Намисто з хрестоподібними підвісками.

Жукинський скарб. Фібула.

стинчатою спинкою та два масивні браслети. Пластинчаті вінчик та фібула прикрашені карбованим орнаментом.

Літ.: *Ханенко Б.И., Ханенко В.И.* Древности Приднепровья, вып. 6. К., 1907; *Корзухина Г.Ф.* Предметы убора с выемчатыми эмалями V — первой половины VI в. н.э. в Среднем Поднепровье. «Свод археологических источников», 1978, вып. 41—43; *Гороховский Е.Л.* Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья. В кн.: Материалы по хронологии археологических памятников Украины. К., 1982.

Р.В. Терпиловський.

ЖУ́КОВ Гаврило Васильович (24(12).03.1899—08.01.1957) — рад. воєначальник, віце-адмірал (1944). Н. в с. Березовий Гай (нині село Самарської обл., РФ). У рад. ВМФ — з 1918. У роки громадян. війни 1918—20 у складі Волзької військ. флотилії брав участь у боях на Сх. фронті, кулеметник — командир канонерського човна. 1921—25 навч. в уч-щі командного складу флоту (м. Ленінград, нині м. *Санкт-Петербург*). По закінченні служив на ескадреному міноносці «Артем» Балт. флоту. 1927 закінчив артилер. клас курсів удосконалення комскладу. Від 1928 — командир канонерського човна «Красная Абхазия» (Чорномор. флот). 1936 брав участь у війні в Іспанії. Від 1937 — на Балт. флоті, командував крейсером «Максим Горький», загоном навч. кораблів. Од 1940 — на Чорномор. флоті: комендант Пн.-Зх. укріпрайону, командир Одеської військ.-мор. бази, контр-адмірал. З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* та утворенням 19 серп. 1941 Одеського оборонного р-ну був призначений його командувачем. Один з керівників *Одеської оборонної операції 1941*, яка тривала з 5 серп. по 16 жовт. Від 25 жовт. 1941 — заст. команд. Чорномор. флоту з сухопутної оборони його гол. бази (м. *Севастополь*) та нач. Севастопольського гарнізону. Зробив значний внесок в організацію 250-денної оборони міста. В квіт. 1942 призначений на посаду командира Туапсинської військ.-мор. бази, а з 23 серп. 1942 очолив Туапсинський оборонний р-н. 1943—45 — командир Острівної військ.-мор. бази Балт. флоту, команд. Пн.-Зх. мор. оборонного р-ну, командир Одес. військ.-мор. бази. 1946—48 — команд. Пд. мор. оборонного р-ну Тихоокеанського флоту. Від верес. 1948 — нач. Чорномор. вищого військ.-мор. уч-ща ім. П.Нахімова. Від 1951 — у відставці.

П. у м. *Одеса*.

Літ.: *Ванеев Г.И.* Черноморцы в Великой Отечественной войне. М., 1978. *Його ж.* Севастополь 1941—1942. Хроника героической обороны, кн. 1—2. К., 1995.

І.П. Васильєва.

Г.К. Жуков.

ЖУ́КОВ Георгій Костянтинович (01.12(19.11).1896—18.06.1974) — рад. військ. діяч. Маршал Рад. Союзу (1943), чотириразовий Герой Рад. Союзу (1939, 1944, 1945, 1956), Герой Монгол. Нар. Республіки (1969), двічі кавалер вищого військ. ордена «Перемога» (1944, 1945). Н. в с. Стрєлковка (нині село Калузької обл., РФ). Учасник *Першої світової війни* в чині унтер-офіцера, кавалер двох Георгіївських хрестів. Від 1918 — у Червоній армії (див. *Радянська армія*), командир взводу, згодом — командир ескадрону. Брав участь у боях проти військ О.Колчака, А.*Денікіна*, П.*Врангеля* та в придушенні сел. повстання О.Антонова, за що нагороджений орденом Червоного Прапора (1922). У період 1922—39 пройшов шлях від командира полку до заст. команд. військ. округу. Закінчив кавалерійс. курси (1920), курси вдосконалення комскладу кавалерії (1925), курси вдосконалення вищого начскладу (1930). 1939 командував 1-ю армійською групою, яка спільно з військами МНР розгромила осн. сили япон. 6-ї армії на р. Халхін-Гол. 1940 — команд. військ Київ. особливого військ. округу, в січ.—лип. 1941 — нач. Генштабу і заст. наркома оборони СРСР. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — чл. Ставки Верх. Головнокомандування, заст. Верховного Головнокомандувача, 1-й заст. наркома оборони. Як нач. Генштабу відповідальний за поразку в літній кампанії 1941, як представник Ставки — за розгром *Південно-Західного фронту*. На посадах команд. фронту і координатора дій фронтів брав участь як у багатьох переможних (Ленінгр. оборонна операція 1941, *битва під Москвою 1941—1942*, *Сталінградська битва 1942—1943*, *Курська битва 1943*, *битва за Дніпро 1943*, *Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944*, *Білоруська наступальна операція 1944*, Вісло-Одерська наступальна операція 1945), так і в невдалих операціях РСЧА (Ржевсько-Вяземська (втрати — 776 889 осіб), Ржевсько-Сичовська (втрати — 193 683 особи) операції 1942 та Ржевсько-Вяземська операція 1943 (втрати — 138 577 осіб)). Як полководець характеризувався прямолінійністю рішень, жорстокими методами підтримання дисципліни, добивався виконання оперативних завдань будь-якою ціною й відзначався недбалим ставленням до людських втрат, через що серед солдатів отримав прізвисько «катафалк». 8 трав. 1945, від імені Верховного Головнокомандування СРСР, прийняв капітуляцію нацистської Німеччини, 24 черв. 1945 приймав парад Перемоги в *Москві*. Після війни — команд. Групи рад. військ та Рад. військ. адміністрації в Німеччині (1945—46), команд. Сухопутних військ і заст. міністра ЗС (1946). 1946 понижений у посаді до команд. військ Одес. військ. округу (від 1948 — команд. Уральського військ. округу) через підтримані Й.*Сталіним* звинувачення в над-

мірних амбіціях, у приписуванні собі керівної ролі у війні та привласненні трофейного майна. Після смерті Й.Сталіна — 1-й заст. міністра оборони (1953), міністр оборони і чл. Президії ЦК КПРС (1957). Підтримав М.*Хрущова* в змові проти Л.*Берії* (1953) та протистоянні з групою В.*Молотова*, Л.*Кагановича*, Г.*Маленкова* (1957). 1954 під його кер-вом відбулися сухопутні навчання на Тоцькому полігоні із застосуванням атомної бомби, в результаті яких від променевої хвороби загинуло бл. 30 тис. військовослужбовців. 1957 знятий з посади міністра через звинувачення в насаджуванні власного культу особи й спробі вивести ЗС з-під парт. контролю, 1958 відправлений у відставку.

П. у м. Москва, похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Воспоминания и размышления, т. 1—2. М., 2002.

Літ.: *Шикман А.П.* Деятели отечественной истории. Биографический справочник. М., 1997; *Залесский К.А.* Вожди и военачальники третьего рейха: Биографический энциклопедический словарь. М., 2000; *Соколов Б.В.* Неизвестный Жуков: портрет без ретуши в зеркале эпохи. Минск, 2000.

І.І. Дерейко, О.Є. Лисенко.

ЖУ́КОВ Ілля Григорович (1830—13.10.1911) — революц. *народник*. Н. в сім'ї дрібнопомісного дворянина Курської губ. Навч. в Полтав. та Петерб. кадетських корпусах. 1859—62 — штабс-капітан Черніг. піх. полку, який був розташов. у *Києві*. Підтримував зв'язки з учасниками студентського руху, вів революц. пропаганду серед солдатів, за що 1862 його звільнено з полку. 1862 переїхав до *Санкт-Петербурга*, вступив до орг-ції «*Земля і воля*». 1863 заарештований у справі таємної народницької друкарні в Марієнгаузені (Вітебської губ.), засуджений до 10 років каторги, яку відбував в Іркутській губ. Від 1875 перебував у Катериносл. губ. під наглядом поліції.

П. у м. Царицин (нині м. Волгоград, РФ).

Літ.: *Дебогорий-Мокриевич В.К.* Воспоминания. СПб., 1906.

О.Ф. Овсієнко.

ЖУКО́ВИЧ Платон Миколайович (1857—1919) — церк. історик. Закінчив Петерб. духов. академію, де був проф. рос. громад. історії (1894—1911), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1910). Досліджував історію церк. життя в Україні 17 ст. та участі в ньому укр. *шляхти* та *козацтва*. Знайшов та опублікував «*Протестацію*» (1621) укр. правосл. ієрархії, що була адресована до *вального сейму* й всієї *Речі Посполитої* в справі утисків над *православ'ям*. У праці «Сеймовая борьба православного западно-русского дворянства с церковной унией» Ж. подає огляд боротьби правосл. укр. й білорус. громади проти реліг. утисків від початку 17 ст. й до смерті короля *Сигізмунда III* Ваза. М.*Грушевський* високо оцінив його працю, відзначивши, що вона «стала однією з найбільш цінних вкладок в історію цієї боротьби і багатством фактичним, старанним аналізом подій і новим джереловим матеріалом без сумніву значно посунула нашу знайомість з цією добою» (Оцінка праці Ж. М.Грушевським в «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*», т. 113).

Тв.: Кардинал Гозий и польская церковь его времени. СПб., 1882; Запорожские гетманы Бородавка и Сагайдачный в своих последних церковных и политических делах. «Христианское чтение», 1906, январь; Архиепископ Мелетий Смотрицкий в Вильне в первые месяцы своей хиротонии. Там само, 1906, апрель—май; Убийство Иосифа Кунцевича. Там само, 1907, сентябрь; Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. СПб., 1909; Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609). СПб., 1903—12. Вып. 1—6. Вып. 1: 1609—1614 гг. СПб., 1903; Вып. 2: (1615—1619 гг.). СПб., 1904; Вып. 3: (1620—1621 гг.). Восстановление иерархии. СПб., 1906; Вып. 4: (1623—1625 гг.). 1908; Вып. 5 : (1625—1629). СПб., 1910; Вып. 6: (1629—1632 гг.). СПб., 1912; Киевский собор 1629 г. «Христианское чтение», 1911, январь; Религиозно-церковный элемент в казацком восстании 1630 года (под предводительством Тараса). Там само, 1911, июль—август; Материалы для истории Киевского и Львовского соборов 1629 г. «Записки Петербургской духовной академии», 1911, т. 8.

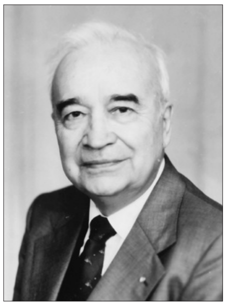
Літ.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923.

П.В. Голобуцький.

ЖУКО́ВСЬКИЙ Аркадій Іларіонович (н. 12.01.1922) — історик, громад. та політ. діяч. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1972), іноз. чл. АН України (1992, від 1994 — НАН України). Н. в м. *Чернівці*. В період *Другої світової війни* емігрував разом із родиною до Австрії. 1949 здобув вищу освіту в м. Грац. 1969 захистив докторську дис. в *Українському вільному університеті* в Мюнхені, 1976 — докторську дис. в Сорбонні (Париж). 1960—88 — проф. Ін-ту сх. мов та цивілізацій Паризького ун-ту, з 1969 — проф. УВУ, продекан філос. ф-ту. 1968 обраний наук. секретарем, а 1987 — головою НТШ в Європі (Сарсель, Франція). 1989—95 — президент *Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі*, чл. Митрополичої ради УАПЦ в Європі. Брав активну участь у діяльності Центр. союзу укр. студентства та Об-ня студентської молоді «Зарево», згодом — багатолітній чл. Проводу *Організації українських націоналістів*. Співред., а з 1985 — гол. ред. багатотомної *Енциклопедії українознавства*, чл. редколегії та ред. від. релігії та історії англомовної ЕУ. Співголова Гол. ред. колегії «Енциклопедії сучасної України». Автор монографій та окремих розділів у колективних вид., зокрема «Історія Буковини» (1956, 1991—93), «Петро Могила і питання єдності церков» (1969, 1997), «Нарис історії України» (1992, 1993), «Histoire de l'Ukraine» (1993), «Феномен Петра Могили: Біографія. Діяльність. Позиція» (1996), «Abrege de L'Histoire de L'Ukraine» (1997).

Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1997).

С.І. Кот.

А.І. Жуковський.

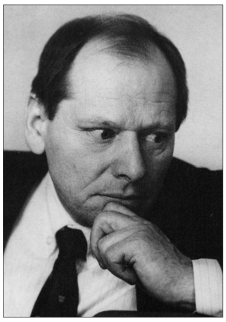
В.А. Жуковський.

ЖУКО́ВСЬКИЙ Василь Андрійович (09.02(29.01).1783—24(12).04. 1852) — рос. поет, прозаїк і критик. Один із фундаторів романтичного напряму (див. *Романтизм*) в рос. літ. Н. в с. Мишенське (нині село Тульської обл., РФ). Батько — місц. *поміщик* А.Бунін; мати — полонена турчанка. Записаний на прізвище хрещеного батька — поміщика А.Жуковського.

Літ. обдарування Ж. виявилося ще в юнацькі роки, під час навчання в Благородному пансіоні при Моск. ун-ті (1797—1801). Перший вірш, написаний у традиціях сентименталізму за мотивами елегії англ. поета Т.Грея, надрукований 1802 у ж. «Вестник Европы». Від 1801 — чл. «Дружеского литературного общества», пізніше входив до

О.Т. Жуковський.

М.Г. Жулинський.

складу кер-ва літ.-політ. гуртка «Арзамас». 1810—20-ті рр. — найбільш насичений період у творчості Ж. В цей час він створив більшість своїх оригінальних і перекладних тв. лірико-епічного жанру (балад), віршованих переказів нар. казок, кращі зразки пейзажної лірики, в нього виробляється своєрідний інтонаційно-ритмічний стиль віршобудування. Домінуючою темою його поетичної спадщини є оспівування внутр. емоційного стану людини, містичного, уявного світу, ідеалізованих почуттів, приречених на трагічну розв'язку. Відгуком на події 1812 (Ж. брав участь у *Війні 1812* як ополченець) стала поява героїко-епічного вірша «Певец во стане русских воинов» та віршованого послання «Императору Александру». Проте з 2-ї пол. 1820-х рр., після призначення вихователем спадкоємця рос. престолу, поет фактично відійшов від активної участі в літ. житті. Після виходу у відставку переважно проживав за кордоном.

Ж. мав значний вплив на молодого О.*Пушкіна*; залишався одним із його найближчих друзів до трагічної загибелі поета. Після 1837 продовжив видання заснованого О.Пушкіним ж. *«Современник»*. 1837 мав низку зустрічей з видатними укр. культ. діячами під час тривалої подорожі по Україні, враження від якої занотував у щоденнику, а також зробив чимало подорожніх замальовок. Помітну роль відіграв у житті Т.*Шевченка*, внісши гроші, отримані за розіграш у лотереї свого портрета роботи К.*Брюллова*, на викуп поета з кріпацтва. Шевченко згадував про Ж. у листах, щоденнику, автобіографічних записах, повісті «Художник», присвятив йому свою поему «Катерина». 1840 в альманасі «Киевлянин» було надруковано вірш Ж. «Цвет завета». Тв. поета у різний час перекладалися укр. мовою Л.*Боровиковським*, П.А.*Грабовським*, П.*Тичиною*, М.*Рильським*, Н.Забілою та ін.

П. у м. Баден-Баден (Німеччина). Похований у м. *Санкт-Петербург*.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—12. СПб., 1902; Стихотворения. Л., 1956; Собрание сочинений, т. 1—4. М.—Л., 1959—1960.

Літ.: *Плетнев П.А.* О жизни и сочинениях В.А. Жуковского. СПб., 1853; *Грот Я.К.* Очерк жизни и поэзии Жуковского. СПб., 1883; *Веселовский А.Н.* В.А. Жуковский. Поэзия чувства и сердечного воображения. СПб., 1904; *Резанов В.И.* Из розысканий о сочинениях В.А. Жуковского, вып. 1—2. СПб., 1906, 1916; *Семенко И.* Жизнь и поэзия Жуковского. М., 1975; *Бессараб М.* Жуковский. М., 1983; *Афанасьев В.* Жуковский. М., 1987; Жуковский и русская культура. Л., 1987; Жуковский и литература конца XVIII—XIX века. М., 1988.

В.М. Матях.

ЖУКО́ВСЬКИЙ Олександр Тимофійович (1884 — р.с. невід.) — військ. та політ. діяч. Н. в с. Йозифівка Подільської губ. 1917 — полковник рос. армії. Делегат 1-го і 2-го Всеукр. військ. з'їздів, чл. *Української Центральної Ради* і *Генерального військового комітету*. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів* (центр. течія), один із провідників партії. Від 29 січ. 1918 — в.о. військ. міністра *Української Народної Республіки*, з 9 березня 1918 — міністр мор. справ УНР, од 22 берез. 1918 — військ. міністр УНР. Автор законопроектів з орг-ції укр. регулярної армії. 29 квіт. 1918 заарештований нім. військ. владою за підозрою у причетності до викрадення банкіра Ю.Доброго, засуджений до 2-річного ув'язнення.

За *Директорії* УНР — командир Окремого кордонного корпусу, нач. залоги в *Кам'янці-Подільському*. Брав участь у створенні *Комітету охорони республіки*, одним із завдань якого було спрямувати УНР на шлях співпраці з рад. владою. 13 верес. 1919 призначений ревізором військ. місій УНР у Празі, Берліні, *Відні*. В лют. 1920 репрезентував УПСР на конгресі *Бернського Інтернаціоналу* в Женеві. В серп. 1921 вів переговори з урядом УСРР про повернення віденської групи УПСР в Україну. За деякими даними, 1922 здійснив цей намір. Подальша доля невідома.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923, т. 1—2. Ужгород, 1930—32; Українська Центральна Рада: Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1996—1997; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЖУЛИ́НСЬКИЙ Микола Григорович (н. 25.07.1940) — укр. літературознавець, критик, громад. та політ. діяч. Акад. АН України (1992, від 1994 — НАН України). Президент Міжнар. фонду М.Приймаченко, голова Укр.-польс. форуму, заст. голови правління Т-ва дружби з українцями за кордоном «Україна—Світ», чл. президії Ради Спілки письменників України.

Н. в с. Новосілки (нині с. Набережне Демидівського р-ну Рівнен. обл.). Після закінчення Дубнівського пед. уч-ща (1960) працював учителем восьмирічної шк., згодом — протягом 5-ти років — робітником на різних з-дах *СРСР*. Закінчив ф-т журналістики Київ. ун-ту (1968), аспірантуру Ін-ту літ. АН УРСР (1971). Пройшов усі щаблі наук. росту від м.н.с. до зав. відділу (з 1978) та дир. (з 1991) цього ін-ту (нині — *Інститут літератури імені Т. Шевченка*). З 1988 — заст. акад.-секретаря Від-ня літ., мови та мистецтвознавства АН УРСР.

На поч. 1990-х рр. включився в політ. діяльність. Був Державним радником України з питань гуманітарної політики. Віце-прем'єр-міністр України (жовт. 1992 — серп. 1994 та груд. 1999 — трав. 2001), нар. депутат України 2-го та 4-го скликань, голова підк-ту *Верховної Ради України*.

Лауреат Респ. премії ім. О.Білецького (1978) в галузі літ.-худож. критики та Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1992), премії Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (1993). Нагороджений орденом «За заслуги» 3-го ст. (1997) та 2-го ст. (2000).

Тв.: Пафос життєствердження. К., 1974; Людина як міра часу. К., 1979; Человек в литературе. К., 1983; Наближення. К., 1986; Із забуття — в безсмертя. 1991; Вірю в силу духа. Луцьк, 1999; Подих третього тисячоліття. Луцьк, 2000; Заявити про себе культурою. К., 2001; Олег Ольжич і Олена Теліга. К., 2001; Слово і доля. К., 2002; Духовна спрага по втраченій батьківщині. К., 2002; Поминаймо в скорботі, але не во гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943—1944 рр. Луцьк, 2003; Високий світоч віри. Голодомори в Україні та роман Василя Барки «Жовтий князь». В кн.: *Барка В.* Жовтий князь. К., 2003; То твій, сину, батько! Українська душа — на Голгофі XX століття. К., 2003.

Літ.: *Жулинські Г. та М.* То твій, сину, батько! Українська душа — на Голгофі XX століття. К., 2003.

О.І. Ганжа.

ЖУ́ПА — 1) назва родів і племен у пд. слов'ян за доби раннього *середньовіччя*. Здогадно, термін «жупа» запозичений слов'янами

в Аварському каганаті (див. *Авари*); 2) назва південнослов'ян. адм.-тер. одиниць. На чолі Ж. стояв жупан, який здійснював усю повноту влади. Його помічник — піджупан — виконував адм.-госп. функції; 3) назва угор. адм.-тер. одиниці — комітату. В *Закарпатській Україні*, захопленій угорцями, перші Ж. виникли ще на поч. 13 ст. (Уж — центр *Ужгород*; Берег — центр *Берегове*; Угоча — центр Севлюш, нині м. *Виноградів*). Крім названих, українці в Угорщині проживали ще в жупах Спиш, Земплин, Шариш, Мараморош. Ж. проіснували до новітніх часів: у Хорватії — до 1918, в Угорщині — до 1919, *Чехословаччині* — до 1928; 4) назва копальні солі та солеварні в середньовічній Польщі. Соляними жупами управляли жупники, які виконували адм., суд. та госп. функції. Вони призначалися королем як урядовці або отримували Ж. соляні в оренду. Надходження коштів від соляних Ж. були одним із найважливіших джерел прибутків короля. Відомі Ж. соляні: краківські — Величка, Бохня, які й досі є діючими підпр-вами, та рус. (укр.) — в околицях міст Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), *Стара Сіль*, *Дрогобич* і *Долина*.

Ю.І. Макар.

ЖУ́ПНИК Олександр (01.11.1930—01.02.1993) — лікар, австрійс. громад. діяч. Н. в с. Молодятин (нині село Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.). Фахову освіту отримав на мед. ф-ті ун-ту в Братиславі (*Чехословаччина*) 1951—57, після чого працював повітовим лікарем. 1967 переселився до Австрії. 1972 став ґмінним лікарем *Відня*, згодом — радником Охорони здоров'я міста. Від 1981 був головою Охорони здоров'я 22-го району столиці Австрії (понад 100 тис. осіб). 1984 його іменовано надрадником Охорони здоров'я Відня. Від 1982 викладав в *Українському вільному університеті* (Мюнхен, Німеччина), від 1985 — у Колегії св. Йосафата (Рим, Італія). 1985 був співорганізатором та першим головою відновленого Укр. лікарського т-ва в Австрії, 1988 — співорганізатором конгресу Світ. федерації укр. лікарських т-в у Відні. Брав участь у наук. з'їздах: Укр. лікарського т-ва Пн. Америки (Вашингтон, 1985) та Укр. лікарського т-ва в Австралії (1986). Активний діяч укр. громади Відня, опікувався укр. втікачами з Польщі та Боснії.

Автор багатьох наук. розвідок: Проблеми діагностики і лікування туберкульозу (1985), Ядерна катастрофа в Чорнобилі та її наслідки (1986).

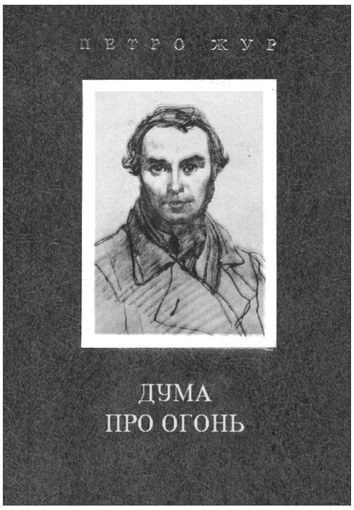
Нагороджений Президентом Австрії грамотою «Заслужений лікар Австрії» (1984), *Світовим конгресом вільних українців* — медаллю св. Володимира.

П. у м. Відень.

Літ.: Жупник Олександр (1930—1993). «Лікарський збірник». Львів—Чикаго, 2003, т. 12.

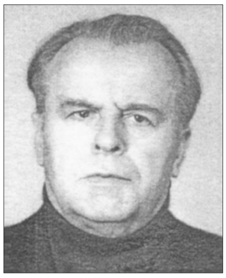
І.І. Винниченко.

ЖУР Петро Володимирович (26 (13).10.1914—17.09.2002) — письменник, літературознавець, перекладач, громад. діяч. Засл. працівник к-ри РРФСР (1974). Н. в с. Гарбузин (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.). Закінчив Київ. торф'яний технікум (1933). 1935 вступив до Ленінгр. історико-філол. літ. ін-ту, з 2-го курсу був мобілізований до військ. шк. *Велику вітчизняну війну Радянського Союзу 1941—1945* закінчив у званні підполковника; нагороджений бойовими орденами і медалями *СРСР*. Після війни жив у Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*). Від 1946 займався журналістикою (ТАРС, «Ленинградская правда», з 1958 — заст. гол. ред. ж. «Звезда»). 1950 закінчив Ленінградський держ. ун-т. Від 1954 — перекладач творів укр. і білорус. поетів. Під редакцією Ж. у серії «Библиотека поэта» вийшли вірші П. *Тичини* і Лесі *Українки*. Наук. інтереси пов'язані з дослідженням взаємозв'язків рос., укр. і білорус. літератур, вивченням життєво-творчого шляху Т. *Шевченка*. Брав участь у створенні Меморіальної майстерні-музею Т.Шевченка в Акад. мист-в; один із організаторів літ.-мистецьких вечорів та ювілейних ушанувань пам'яті Т.Шевченка в Ленінграді, учасник святкування шевченківських днів в Україні та наук. шевченківських конференцій. Книга Ж. «Труды и дни Кобзаря» (1996) — найповніший на сьогодні літопис життя і творчості Т.Шевченка, створений на основі досі невідомих архів., мемуарних та епістолярних джерел. У від. рукописів Ін-ту літ. ім. Т.Шевченка НАН України

Жур П. «Дума про огонь». Київ, 1985. Обкладинка.

зберігається листування Ж. з М. *Рильським* (1955—64) та Ю.Мартичем (1965). У ЦДАМЛМ є Особистий фонд Ж. (№ 136).

П.В. Жур.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1980).

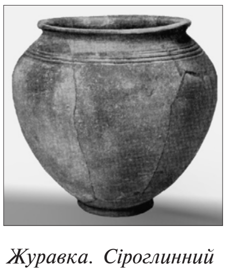
П. у м. Київ.

Тв.: Шевченківський Петербург. К., 1972; Третья встреча. Л., 1973; Літо перше. К., 1979; Дума про огонь. К., 1985; Шевченківський Київ. К., 1991; Труды и дни Кобзаря. Люберцы, 1996; Шевченковский некрополь Петербурга. СПб., 1997; Лесин Петербург. М., 2002; Труди і дні Кобзаря. К., 2003; Шевченковский Корсунь. М., 2003.

Літ.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; *Образцова А.Г.* Жизнь, творчество, судьба. В кн.: *Жур П.В.* Труды и дни Кобзаря. Люберцы, 1996; *Перчук В.* Патриарх шевченковедения. Там само; *Неврлий М.* Приниження генія. «ЛУ», 1997, 6 берез.; *Ротач П.* Петербурзький некрополь наводить на роздуми. «Полтавська Думка», 1998, 24 квіт.; Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. К., 1999; *Павлюк М.* П.В. Жур: (1914—2002) Некролог. «Український археологічний щорічник», 2002, вип. 7(10); Петро Жур. Некролог. «ЛУ», 2002, 26 верес.; *Павлюк М.* Віхи життя і творчості П.В. Жура. В кн.: *Жур П.* Труди і дні Кобзаря. К., 2003.

Г.П. Герасимова.

ЖУРА́ВКА, археологічна пам'ятка — комплекс археол. розкопок поселення і могильника *черняхівської культури* 3—4 ст. Знаходиться у Городищенському р-ні Черкас. обл. в бас. р. Вільшанка (прит. Дніпра). Поселення і могильник виявлені Ю.Кухаренком 1956, досліджувалися Е.Симоновичем 1959—63. На поселенні відкрито 33 напівземлянкові житла, 170 госп. ям, кілька вогнищ поза житлами, дві гончарні двоярусні печі та майстерня гончаря. На

Журавка. Сіроглинний горщик із майстерні гончара.

могильнику розкопано 124 поховання, гол. чин. — тілопокладення різних типів, менше — урнових та ямних трупоспалень. Речовий інвентар складається зі знарядь праці та побутових речей, деталей одягу та прикрас. Серед посуду переважає специфічний гончарний тип, хоча на поселенні присутня значна кількість ліпного посуду, що належить до типів, властивих *київській культурі* та *вельбарській культурі*.

Літ.: *Сымонович Э.А.* Работы на черняховских памятниках в Приднепровье. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1963, вып. 94; *Його ж.* Гончарная мастерская III—IV вв. н.э. в Журавке. Там само, 1966, вып. 107.

Н.С. Абашина.

ЖУРА́ВНЕ — назва до 1992 смт *Журавно*.

ЖУРА́ВНЕНСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІР 1676 — договір між *Річчю Посполитою* та *Османською імперією* про припинення польс.-турец. війни 1673—76 (див. *Польсько-турецькі війни 16—18 століть*). Підписаний 27(17) жовт. 1676 в м-ку *Журавно*. За основу Ж.м.д. були взяті пункти *Бучацького мирного договору 1672*. Згідно з Ж.м.д. більша ч. тер. *Правобережної України* була включена до володінь турец. султана *Мегмеда IV*. Майже чверть століття (до рішень *Карловицького конгресу 1698—1699*) Туреччина мала юрид. право на володіння землями *Поділля* (див. *Кам'янецький ейялет*) та Пд. Київщини. Розподіл Правобереж. України 1676 спричинив екон. і політ. занепад цього регіону в останній чв. 17 ст. Ж.м.д. засвідчив втрату міжнар. визнання правобереж. ч. *Гетьманщини* як держ. утворення. Однак після ратифікації Ж.м.д. султаном 17(07) квіт. 1678 пункт договору, який стосувався Правобережжя, був змінений. З цього часу його тер. переходила під управління гетьмана Ю.*Хмельницького*. Положення Ж.м.д. практично не виконувалися з початком 1683 польс.-турец. війни, в якій з обох боків брали участь підрозділи укр. козацтва.

Літ.: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. Warszawa, 1994; *Його ж.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century). Leiden—Boston—Köln, 2000; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714 рр. К.—Нью-Йорк, 2003.

Т.В. Чухліб.

ЖУРА́ВНО (до 1992 — Журавне)— с-ще міськ. типу Жидачівського р-ну *Львівської області*. Розташов. вище гирла р. Свіча (прит. Дністра), за 21 км від залізничної ст. Жидачів. Нас. 3,8 тис. осіб (2004).

Перша згадка про Ж. в писемних джерелах датується 2-ю пол. 15 ст. У 16 ст. Ж. — важливий торг. центр. Нас. Ж. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, підтримувало дії козац. загонів. 1676 поблизу Ж. відбулася битва між турец. і польс. військами (до складу останнього входили укр. козаки), в якій турки зазнали поразки. 27(17) жовт. був підписаний *Журавненський мирний договір 1676* між *Річчю Посполитою* і *Османською імперією*, що ознаменував завершення польс.-турец. війни 1673—76 (див. *Польсько-турецькі війни 16—18 століть*). Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Ж. відійшло до Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшло до складу *Західноукраїнської Народної Республіки*. 1919—39 — у межах кордонів Польщі. У верес. 1939 до Ж. було введено рад. війська. Від 1 листоп. 1939 Ж. возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від лип. 1941 по серп. 1944, звільнене військами *Четвертого Українського фронту*. С-ще міськ. типу від 1957. Райцентр 1940—59.

Журавно. Пам'ятний знак на місці битви польського війська з турецько-татарським військом 1676.

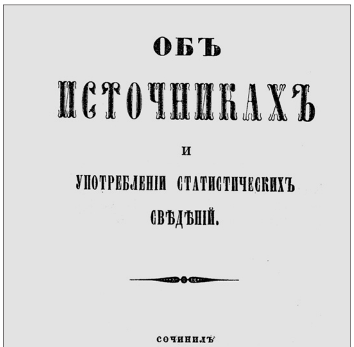
У Ж. народився один із основоположників польс. літ. М.Рей (1505—69).

Пам'ятка арх-ри — синагога (18 ст.). 1876 встановлено пам'ятний знак на місці битви 1676 польс. війська з турец.-татар. армією.

Літ.: *Попов А.* Русское посольство в Польше в 1673—1677 гг. СПб., 1854; *Смирнов Н.А.* Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII в. «Вопросы истории», 1954, № 3; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории культуры Украинской ССР. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

ЖУРА́ВСЬКИЙ Дмитро Петрович (1810—23.11.1856) — економіст, статистик, етнограф. Н. в Могильовській губ. Закінчив Петерб. кадетський корпус (1829). Брав участь під кер-вом М.Сперанського у складанні *Зводу законів Російської імперії*, працював над «Энциклопедическим лексиконом» А.Плюшара. 1837 перейшов на службу до Мін-ва держ. маєтностей і переїхав до м. Кам'янець-

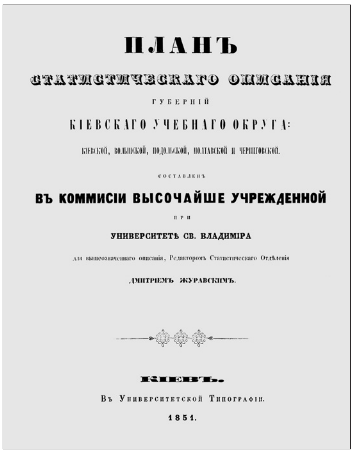

ОБЪ
ИСТОЧНИКАХЪ
И
УПОТРЕБЛЕНІИ СТАТИСТИЧЕСКИХЪ
СВѢДѢНІЙ.

СОЧИНИЛЪ
Д. П. ЖУРАВСКІЙ.

КІЕВЪ.
Въ Типографіи І. Вальнера.
1846.

Журавський Д.П. «Объ источникахъ и употребленіи статистическихъ свѣдѣній». Київ, 1846. Титульний аркуш.

ПЛАНЪ
статистическаго описанія
губерній
КІЕВСКАГО УЧЕБНАГО ОКРУГА:
кіевской, волынской, подольской, полтавской и черниговской.
составленъ
ВЪ КОММИСІИ ВЫСОЧАЙШЕ УЧРЕЖДЕННОЙ
при
УНИВЕРСИТЕТѢ СВ. ВЛАДИМІРА
для вышеозначеннаго описанія, Редакторомъ Статистическаго Отдѣленія
Дмитріемъ Журавскимъ.
КІЕВЪ.
Въ Университетской Типографіи.
1851.

Журавський Д.П. «Планъ статистическаго описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа: Кіевской, Волынской, Подольской, Полтавской и Черниговской». Київ, 1851. Титульний аркуш.

Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*), потім — до *Одеси*. 1841—42 працював у *Варшаві*, згодом управляв маєтками Наришкіна в Саратовській губ. 1845 переїхав до *Києва*. 1846 поступив до канцелярії київ. губернатора чиновником з особливих доручень. Займався статистикою *Київської губернії*. Від 1851 — учений секретар Комісії для дослідження губерній Київ. учбового округу і редактор стат. від. Комісії.

Склав для комісії план опису губерній Київ. учбового округу. Зробив фундаментальний стат. опис Київ. губ., що мав і етногр. характер. Виділяв і заповів кошти на викуп із кріпацтва (див. *Кріпацтво*) сел. сімей.

П. у м. Київ.

Літ.: *Птуха М.В.* Д.П. Журавский: Жизнь, труды, статистическая деятельность. М., 1951.

Л.О. Гаврилюк.

ЖУРАКІ́ВСЬКІ (Жураковські; Жураховські) — козац.-старшинський, згодом дворянський рід в Україні 2-ї пол. 17 — 1-ї пол. 19 ст. Започаткував рід **Михайло** (17 ст.) — сосницький *сотник* (1649). Його син **Яків** (Ясько) (р.н. невід. — бл. 1704) був глухівським сотником (1669, 1672, 1675), наказним полковником в укр. козац. війську, що діяло проти турец.-татар. армії під час облоги нею *Чигирина* 1677 (див. *Чигиринські походи 1677, 1678*), ніжин. полковником (1678—85), знатним військовим товаришем (1687—1700). Серед дітей Якова відомими стали двоє його синів. **Лук'ян Якович** (р.н. невід.—1718) — козац. старшина *Ніжинського полку*: полковий сотник, *осавул*, суддя (1699, 1701, 1707), наказний (1701—08), а потім повночинний полковник (1708—18). **Василь Якович** (р.н. невід.—1730) — ямпільський сотник (1686, 1695), глухівський *городовий отаман* (1701), військ. товариш (1704), *генеральний осавул* (1710—24). 30 трав. 1723 *гетьман наказний* П.*Полуботок* доручив йому і *генеральному бунчужному* Я.Лизогубові управління *Гетьманщиною*. Арештований у справі П.Полуботка (1724), після звільнення з-під арешту 1725 жив під наглядом поліції в *Санкт-Петербурзі*, з 1727 — у *Москві* (у Грец. монастирі), 1728 йому було дозволено повернутися до України. Внук Лук'яна — **Андрій Якович** — ніжин. *підкоморій* (1767—72), ніжин. полковник (1772—82), бригадир (1783—88), депутат дворянства в Черніг. дворянських депутатських зборах (1784). До цього роду належав **Іродіон** (Ж.) (світське ім'я — Іван; р.н. невід. — 08.10.1736) — намісник (з 1721 — архімандрит) *Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря* (1690—1722), архієпископ Черніг. і Новгород-Сіверський (1722—33), оборонець *православ'я*.

Рід Ж. згас у 1840-х рр.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Панашенко.

ЖУРБА́ Андрій (р.н. невід. — лип. 1768) — військ. старшина *Нової Січі*, один із кер. *Коліївщини*. Родом з Черкащини. В 60-х рр. 18 ст. був *курінним отаманом* Канів. куреня Нової Січі. Підтримав повстання «коліїв» на *Правобережній Україні* 1768. У загоні Ж. нараховувалося бл. 300 осіб. Разом з отаманом М.*Швачкою* був одним із найактивніших соратників М.*Залізняка*. Загін під кер-вом Ж. брав участь у взятті повстанцями Жаботина (нині село Кам'янського р-ну Черкаської обл.), *Сміли*, Корсуня (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Брацлава*, *Канева*, Мошен (нині село Черкас. р-ну Черкас. обл.), *Фастова*, *Лисянки*, *Умані*, Медвина (нині село Богуславського р-ну Київ обл.) та *Стебліва*. Загін був розбитий рос. підрозділами біля с. Блощинці (нині село Білоцерківського р-ну Київ обл.), а сам Ж. загинув під час бою.

Літ.: *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970.

Т.В. Чухліб.

ЖУРБА́ (Злий) **Василь** (р.н. і р.с. невід.) — один із отаманів і полковників у сел. війні під проводом О.*Пугачова* 1773—75. За походженням — українець. Не раз організовував масові виступи селян і козаків проти можновладців, зокрема в Старій Самарі (слобода на Запорожжі). Після поразки О.Пугачова наприкінці 1774 понад рік очолював окремі повстанські загони на тер. *Слобідської України*. Від 1776 відомостей про Ж. немає.

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Черноморское казачество. К., 1956; *Рознер И.Г.* Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966.

О.І. Гуржій.

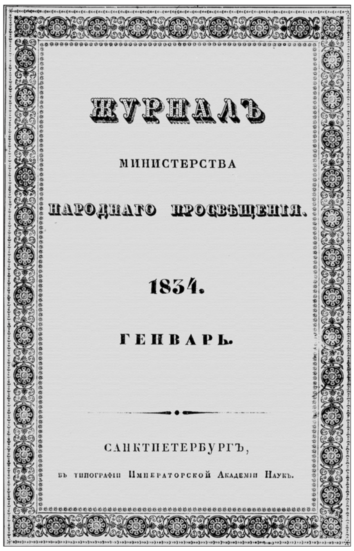
Герб роду Журманів («Шеліга»).

ЖУ́РМАНИ — козац.-старшинський рід, що походить від **Дмитра** Журмана (р.н. невід. — до 1714), стародубського полкового *осавула* (1669, 1672), *обозного* (1688—1702) і наказного полковника (1705, 1706). Через перебування у турец. полоні отримав прізвисько Турчанко (Турчиненко). Його онук — **Василь Матвійович** (р.н. невід. — до 1729) — був *значковим товаришем Стародубського полку*, від шлюбу з дочкою почепівського сотника Єфросинією Іванівною Губчиц (1693—1765) мав сина **Іллю Васильовича** (р.н. невід. — 1783) — *генерального суддю* (1756—82) та губернатора *Новгород-Сіверського намісництва* (1782—83), дійсного статського радника (1783). Одружений на родичці графів *Розумовських* Гафії Давидівні Стрешенцевій, Ілля Васильович був близькою до гетьмана К.*Розумовського* людиною, не раз виконував його доручення, в т. ч. був посланцем до *Москви* (1750, 1751). Ілля Васильович нащадків не залишив і на ньому рід згас.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии, т. 1. К., 1888; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

«ЖУРНА́Л МИНИСТЕ́РСТВА НАРО́ДНОГО ПРОСВЕЩЕ́НИЯ» — щомісячне періодичне вид., яке виходило 1834—1917 у *Санкт-Петербурзі*. Його редакторами в різні роки були О.Нікітен-

«Журналъ Министерства народнаго просвѣщенія». 1834. Січень. Обкладинка.

ко, К.*Ушинський*, Ю.Рехневський, І.Галанін, О.Георгієвський, Є.Феоктистов, Л.Майков, В.Василевський, Ф.Батюшков. Як друкований орган відомчого підпорядкування спрямовувався насамперед на висвітлення стану справ у рос. педагогіці та розвитку пед. думки й освіти. Структурно поділявся на офіц. та неофіц. частини. Тематика публікацій часопису значно розширилася з серед. 60-х рр. 19 ст., коли на його сторінках почали регулярно з'являтися статті з археології, рос., укр. та всесвітньої історії, джерелознавства і спеціальних істор. дисциплін, мовознавства, історії літ., історії й теорії мист-в, проблем правознавства і соціології, студії з географії, природознавства й математики, етногр. й антропологічні матеріали. Від 1837 в журналі регулярно вміщувалися бібліографічні покажчики та каталоги нової рос. та закордонної книжкової продукції. Від 1872 редколегія часопису почала випускати як додаток «Сборник статей по классической филологии». В різний час із виданням співпрацювали відомі педагоги, письменники, історики, фахівці в галузі літ. і мовознавства. Серед них: М.*Гоголь*, М.*Довнар-Запольський*, М.*Любавський*, В.Сергієвич, І.Тихомиров, К.*Харлампович* та ін.

В.М. Матях.

ЖУЧЕ́НКИ ТА ЖУКО́ВСЬКІ — козац.-старшинські, згодом дворянські роди єдиного походження. Засновником родів був **Іван** Жук, який жив у 1-й пол. 17 ст. Його дочка, **Олександра Іванівна**, була ігуменею Будищенського жіночого монастиря (1679), син, **Федір Іванович**, полтав. полковником (див. Ф.*Жученко*), одна з дочок останнього, **Любов Федорівна**, стала дружиною *генерального судді* В.*Кочубея* — активною учасницею змови проти гетьмана І.*Мазепи*, друга дочка (ім'я невідоме) була дружиною полтав. полковника І.*Іскри*, страченого разом з В.Кочубеєм за донос на І.Мазепу. Нащадком роду по чол. лінії був племінник полтав. полковника, **Петро Тимофійович** — полтав. полковий *сотник* (1676—77) та наказний полковник (1676), сотник сорочинський (1715—19).

Гілка роду, що взяла початок від старшого онука Петра Тимофійовича, священика **Григорія Яковича**, стала зватися Жуковськими, а та, що походила від молодшого, *значкового товариша* **Кирила Яковича** (бл. 1743 — р.с. невід.), зберегла прізв. Жученко.

До гілки Жуковських належали держ. діячі *Російської імперії* — брати **Микола Васильович** (1793—1852) — оренбурзький (1832—35), волин. (1835—37), калузький (1837—43), санкт-петерб. (1843—46) цивільний губернатор, таємний радник (1843), сенатор (1846) — і **Григорій Васильович** (1800—80) — ген.-лейтенант, таврійський губернатор (1870—72), сенатор (1872).

Роди внесено до 2-ї та 6-ї ч. Родовідних книг Полтав., Оренбурзької і 6-ї ч. Родовідної книги Тамбовської губ.

Існують також роди Жуків і Жуковських зовсім ін. походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских родов. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. Жученко-Жуковские. «Русский архив», 1875, т. 2 кн. 8; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

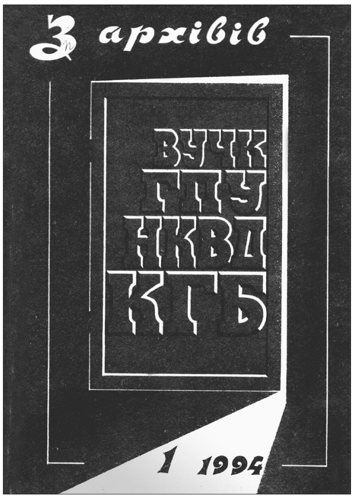
ЖУЧЕ́НКО (Жук) **Федір Іванович** — (р.н. невід. — 1709) — військ. і політ. діяч, полтав. полковник. Належав до козац.-старшинського роду Жученків (див. *Жученки та Жуковські*). Перша документальна згадка про Ж. міститься у *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649*, де він записаний *козаком* полтав. полкової сотні. 1658—59 брав активну участь в антигетьман. заколоті полтав. полк. М.*Пушкаря*. В лип. 1659 обраний полтав. козаками на полковництво. На чолі полку брав участь у воєн. кампанії Ю.*Хмельницького* 1660, підтримав дії останнього, спрямовані на замирення з польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза (див. *Чуднівський договір 1660*). На відміну від решти лівобереж. полковників, Ж. восени 1660 — навесні 1661 не визнав влади рос. царя *Олексія Михайловича*, в квіт. 1661 відмовився від участі в обранні Я.*Сомка* гетьманом *Лівобережної України* й залишався надалі під зверхністю Ю.Хмельницького. Після того, як його наприкінці квіт. — поч. трав. 1661 усунули з полковництва, Ж. виклопотав у бєлгородського воєводи кн. Г.*Ромодановського* вибачення всіх своїх «провин» перед царем і повернувся до *Полтави.* В трав. 1670 знову обраний полтав. полковником. Улітку 1672 у м-ку Нові Санжари (нині с-ще міськ. типу Полтав. обл.) він заарештував і відправив до м. *Батурин* І.*Сірка*, який претендував на гетьман. булаву після повалення Д.*Многогрішного.* Як прибічник останнього, Ж. в 2-й пол. 1672 втратив полковництво. Брав участь в обороні *Чигирина* (див. *Російсько-турецька війна 1676—1681*), був поранений. Протягом 1679—81 кілька разів обирався ненадовго полтав. полковником. У черговий раз був обраний полковником на Коломацькій раді 1687 (див. *Коломацькі статті 1687*) і протримався на цій посаді до 1691 (за ін. даними — 1692). Відзначився під час *Кримських походів 1687 і 1689.* Супроводжував І.*Мазепу* в поїздці до *Москви* 1689. Після остаточного усунення з полковництва зберігав вплив на держ. життя *Гетьманщини*, в т. ч. через своїх зятів — *генерального писаря*, згодом — *генерального суддю*, В.*Кочубея* та полтав. полковника І.*Іскру.*

Дж.: Письмо Орлика к Стефану Яворскому. «Основа», 1862, № 10; Акты, относящиеся к истории Южно-Западной России, т. 4, 5, 7, 9. СПб., 1863—1877; Письма Лазаря Барановича. Чертков, 1865.

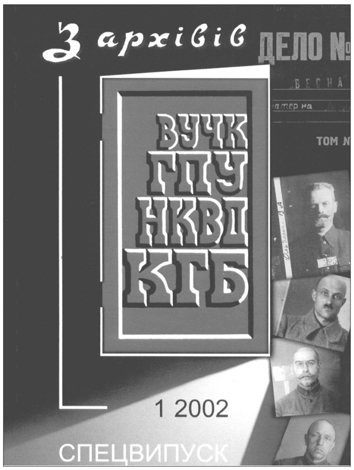
Літ.: *Лазаревский А.М.* Люди Старой Малороссии. «Киевская старина», 1886, № 7; *Його ж.* Полтавщина в XVII веке. «Киевская старина», 1891, № 9; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1911; *Сенютович-Бережний В.* Полтавський полковник Федір Жученко. «ЗНТШ», 1962, т. 169.

В.М. Горобець.

«З АРХІ́ВІВ ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ» — наук. і документальний журнал. Видається відповідно до постанови КМ України за № 530 від 11 верес. 1992. Засн. — Гол. редколегія наук.-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Співзасновники — *Інститут історії України НАН України*, СБУ, Держ. к-т архівів України, Всеукр. спілка краєзнавців.

«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ». 1994. № 1. Обкладинка.

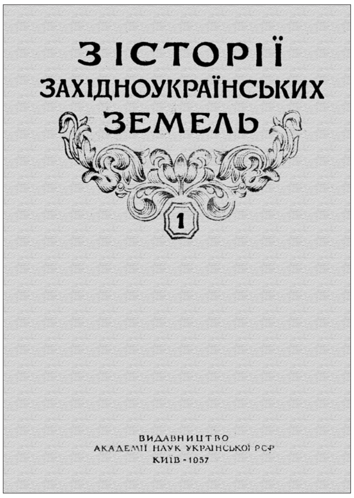

«З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ». 2002. № 1. Спецвипуск. Обкладинка.

Періодичність виходу — 4 числа на рік. У журналі публікуються документальні матеріали закритих архівів спецслужб, правоохоронних органів, біографічні нариси про діячів *дисидентських (опозиційних) рухів 1960—1980-х років в Україні*, які стали жертвами політ. репресій у *СРСР*, мартиролог імен загиблих у тюрмах і таборах НКВС. Розповсюджується як в Україні, так і за кордоном. За браком держ. підтримки публікується за спонсорські кошти. На січень 2005 опубліковане 21 число (у т. ч. подвійні і потрійні номери), зокрема спецвипуски «Справа Єврейського антифашистського комітету (ЕАК)» (1998, № 3/4(8/9)); «Справа “Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації”»; «Справа “Весна” 1930—1931 рр. — за документами Державного архіву Служби безпеки України» (2002, № 1 (18)—№ 2(19)); «Влада і Костьол в радянській Україні, 1919—1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму» (2003, № 2(21)) та ін. Електронні версії номерів журналу розміщено на інтернет-сторінці СБУ: www.sbu.gov.ua та www.ssu.gov.ua.

Ю.З. Данилюк, О.С. Рубльов.

«З ІСТО́РІЇ ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКИХ ЗЕМЕ́ЛЬ» — серійний зб. наук. праць від. історії України Ін-ту сусп. наук АН УРСР у *Львові*. Видавався 1957—60 за редакцією І.*Крип'якевича*. 1962 випуск поновлено під назвою *«З історії Української РСР»*. До 1960 вийшло 5 номерів. У них друкувалися матеріали, що підсумовували наук. дослідження з екон. й

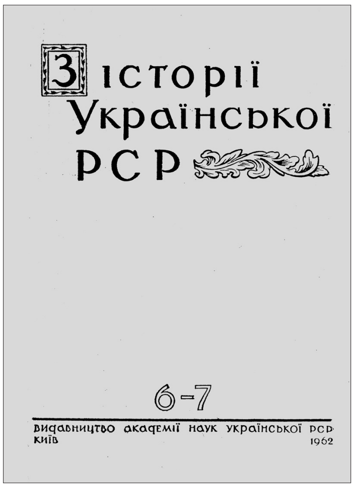

«З історії західноукраїнських земель». 1957. Вип. 1. Обкладинка.

політ. історії західноукр. земель. Опубл. статті про розвиток ремесла, промислів і торгівлі, соціальну структуру нас. та сусп.-політ. боротьбу в містах Львів і *Дрогобич* в 16—18 ст., про сел. рух на західноукр. землях 17 — 1-ї пол. 19 ст., розвиток капіталізму в пром-сті й с. госп-ві, становище нар. мас, про сусп.-політ. рух у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., соціально-екон. та політ. процеси в зх. областях УРСР (1939—41).

Ф.І. Стеблій.

«З ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — серійний зб. наук. праць від. історії України Ін-ту сусп. наук АН УРСР у *Львові* (до 1960 мав назву *«З історії західноукраїнських земель»*). Видавався 1962—63 за редакцією І.*Крип'якевича*. Вийшло 3 вип. (6, 7, 8). У них опубл. статті про адм.-правовий устрій м. *Дрогобич* у добу феодалізму, боротьбу укр. *козацтва* проти *Кримського ханства* (кін. 17 ст.), рух *опришків* на *Прикарпатті* (2-га пол. 18 ст.), розвиток торгівлі в *Східній Галичині* (1-ша пол. 19 ст.), податкову політику австрійс. уряду й сел. рух у Сх.

«З історії Української РСР». 1962. Вип. 6—7. Обкладинка.

Галичині (2-га пол. 19 ст.), розвиток капіталіст. пром-сті в *Західній Україні* (20—30-ті рр. 20 ст.), діяльність *Комуністичної партії Західної України*, промисловість, вищу освіту в зх. областях УРСР (1939—41).

Ф.І. Стеблій.

«ЗА БАТЬКІВЩИ́НУ» — 1) партизан. з'єднання, яке діяло в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945.* Командир — І.Бовкун, комісар — М.Стратилат. Ств. на основі партизан. загону, організованого в жовт. 1941 в Ніжин. р-ні *Чернігівської області.* Бойові дії вело на тер. *Київської області* та Черніг. обл. У черв. 1942 встановило зв'язок з *Українським штабом партизанського руху.* Мало контакт із підпільною орг-цією київ. з-ду «Більшовик». У верес. 1943 з'єднання складалося з трьох полків і налічувало 5 тис. осіб. Партизани з'єднання брали участь у форсуванні Дніпра та його приток — Десни і Прип'яті, в битві за *Київ.* Разом із членами ін. партизан. з'єднань готували переправи й утримували їх до підходу військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*). За успішне проведення бойових дій під час форсування Дніпра і Прип'яті командиру з'єднання І.Бовкуну в січ. 1944 було присвоєно звання Героя Рад. Союзу;

2) партизан. загін, який оформився як самостійна бойова одиниця 26 берез. 1942 у пд. масиві Брянського лісу (командир — І.Федорів, комісар — Й.Сень). Загін, ств. Ровенським підпільним обкомом КП(б)У та обласним штабом партизан. руху, відіграв значну роль у розвитку партизан. руху на Ровенщині (нині *Рівненська область*). У складі з'єднання О.*Сабурова* він брав участь у рейдах на *Правобережну Україну* з метою активізації партизан. руху, проведення бойових і диверсійних операцій у тилу *вермахту*;

3) з'єднання партизан. загонів, яке діяло в роки Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45 на Ровенщині. Ств. весною 1943 після розукрупнення оперативної групи на чолі з секретарем Ровенського підпільного обкому КП(б)У В.*Бегмою*, якій підпорядковувалися місц. партизан. загони. В складі з'єднання було 12 партизан. загонів, в яких налічувалося 1128 партизанів (15 трав. 1943). Основу з'єднання складав загін «За Батьківщину» (див. п. 2 цієї ж статті) під командуванням І.Федоріва. Комісар — Л.*Кизя*. Партизани брали участь у визволенні м. Ровно (нині м. *Рівне*) 5 лют. 1944.

31 берез. 1944 з'єднання було нагороджене Почесним червоним прапором Президії ВР УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У.

Літ.: *Кизя Л.Є.* Народні месники: З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960; *Бегма В., Кизя Л.* Шляхи нескорених. К., 1965; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. К., 1975; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945: Документы и материалы, т. 1—3. К., 1985; Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944, кн. 2. К., 1985.

Г.Г. Денисенко.

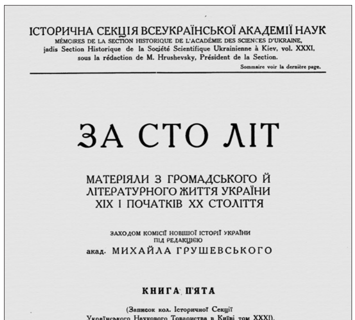
«ЗА РАДЯ́НСЬКУ АКАДЕ́МІЮ» — багатотиражна газета, яку видавав місц. к-т профспілки ВУАН (нині *Національна академія наук України*) від лип. 1930 до поч. 1934 у *Києві.* Виходила регулярно. Відп. редакторами були Б.Стабніченко, Ф.Давиденко, С.Ткачівський. Газета закликала проводити «чистки» серед працівників ВУАН, приділяти увагу критиці наук. продукції, заохочувала вчених до самокритики, пропагувала соціаліст. змагання та принцип плановості в роботі. Перебувала під впливом парт. осередку ВУАН. Друкувала статті та виступи переважно тих науковців, які були чл. КП(б)У чи прорадянськи налаштованими. Висвітлювала поточні питання акад. (обговорення статуту, святкування ювілеїв, проходження сесій).

Літ.: *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук. Нарис історії. К., 1993; Історія Академії наук України. 1918—1993. К., 1994.

І.В. Верба.

«ЗА СТО ЛІТ» («ЗСЛ») — неперіодичний наук. зб., присвячений проблемам громад. й літ. життя України 19 — поч. 20 ст. Видавався в *Києві* протягом 1927—30 Комісією новітньої історії України за ред. М.*Грушевського.* Вийшло 6 книг. Підготовлена до друку 7-ма кн. була втрачена на поч. 1930-х рр. У «ЗСЛ» публікувалися автобіографічні, біографічні, бібліографічні та епістолярні матеріали кирило-мефодіївців (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*), громадівців (див. *Громади*) та учасників ін. суп.-політ. рухів 19 ст., розвідки з історії укр. літ. й театру 19 — поч. 20 ст., спогади О.*Русова*, С.*Русової*, Л.Мищенка, С.Єгунової-Щербини та ін.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Додаток 3: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930 / Репринт. вид. К., 1930, 1931. [Вип. 1—2]; приготовив і видав Д.М. Штогрин. Чикаго, 1966; Видання Академії наук УРСР. 1919—1967: Суспільні науки: Бібліографічний по-

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Section Historique de la Société Scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXXI,
sous la rédaction de M. Hrushevsky, Président de la Section.
Sommaire voir la dernière page.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ

ЗАХОДОМ КОМІСІЇ НОВІШОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ПІД РЕДАКЦІЄЮ
акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА П'ЯТА

(Записок кол. Історичної Секції Українського Наукового Товариства в Київі том XXXI).

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ — 1930 — КИЇВ

«За сто літ». Харків—Київ, 1930. Кн. 5. Титульний аркуш.

кажчик. К., 1969; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено (1920—1941). В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004.

О.В. Ясь.

ЗАБАШТА́НСЬКИЙ Володимир Омелянович (05.10.1940—02.12. 2001) — поет, перекладач. Н. в с. Браїлів (нині с-ще міськ. типу Жмеринського р-ну Він. обл.). Закінчив буд. шк. в м. *Макіївка* (1957). 1958 після нещасного випадку втратив зір і руки. Закінчив Київ. ун-т (1969). Почав друкуватися з 1960. Випустив поетичні зб.: «Наказ каменярів» (1967), «Віра в людину» (1971), «Моя вузькоколійка» (1973), «Грані краплі» (1975), «Крицею рядка» (1977), «Вага слова» (1981), «Запах далини» (1982), «Треба стояти» (1986), «Жага життя» (1987), «Мужністю завдячую тобі» (1988), «Древо роду» (1990), «Найкревніша рідня» (1999) та ін. Перекладав худож. твори з азерб., болг., білорус., вірм., грузин., естон., казах., латис., литов., молдов., рос., татар., туркм. мов.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1986; за зб. віршів «Запах далини»).

П. у м. *Київ.*

Літ.: Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ЗАБЄ́ЛІН Іван Єгорович (29(17). 09.1820—13.01.1909(31.12.1908)) — рос. історик, археолог. Чл.-кор. (1884), почесний чл. Петерб. АН (1907). Н. в м. Твер (нині місто в РФ) у родині чиновника. Рано втратив батьків, з 12 років виховувався у шк. при сиротинці. 1837, не закінчивши г-зії, отримав призначення канцеляристом в Оружейну палату. Відвідував лекційні курси. 1848 перейшов на роботу до Двірцевої контори на посаду пом. архіваріуса, 1859 — на наук. службу в Археол. комісії в м. *Санкт-Петербург*, де працював до 1877. Досліджував скіф. курган *Чортомлик* у пониззі Дніпра та грец. могилу Велика Близниця на Тамані (Таманський п-ів, нині в межах Краснодарського краю, РФ). 1879—88 — голова Т-ва історії і старожитно-

ИСТОРІЯ
РУССКОЙ ЖИЗНИ
СЪ ДРЕВНѢЙШИХЪ ВРЕМЕНЪ.

СОЧИНЕНІЕ
ИВАНА ЗАБѢЛИНА.

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ.

МОСКВА.
ТИПОГРАФІЯ ГРАЧЕВА И К., У ПРЕЧИСТЕНСКИХЪ В., Д. ШИЛОВОЙ.
1876.

Забєлін І. «Исторія русской жизни съ древнѣйшихъ временъ». Ч. 1. Москва, 1876. Титульный аркуш.

стей російських при Моск. ун-ті. Один з організаторів, а 1883—1908 — кер. *Історичного музею в Москві.*

Перші праці З. вийшли 1848. Від 1850 — постійний дописувач ж. *«Отечественные записки»*, друкувався в *«Современнике»*, «Архиве историко-юридических сведений о России», «Москвитянине» та ін. Теми особливих зацікавлень З. — історія вир-ва предметів побутового вжитку, домашній побут рос. *царів* та історія *Москви.*

П. у м. Москва.

Тв.: Опыты изучения русских древностей и истории, ч. 1—2. М., 1862—69; Чертомлыцкая могила. «Древности Геродотовой Скифии», 1866—72, вып. 1—2; Опыты изучения русских древностей и истории, ч. 1—2. М., 1872—73; История русской жизни с древнейших времен, т. 1—2. М., 1876—79; Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст., ч. 1—2. М., 1884—91; Материалы для истории, археологии и статистики города Москвы, ч. 1—2. М., 1884—91.

Літ.: *Якушкин В.* И.Е. Забелин. «Русский художественный архив», 1892, вып. 3; *Сахновский В.* И.Е. Забелин. Опыт характеристики его исторических трудов. «Русская мысль», 1912, № 5; *Кузьминский К.С.* И.Е. Забелин и его печатные труды. М., 1912; *Арциховский А.В.* Забелин — археолог. В кн.: Историко-археологический сборник. М., 1948; *Анучин Д.Н.* И.Е. Забелин как археолог в первую половину его научной деятельности (1842—1876). В кн.: Д.Н. Анучин о людях русской науки и культуры. М., 1952; *Рубинштейн Н.Л.* И.Е. Забелин. Исторические воззрения и научная деятельность. «История СССР», 1965, № 1; Словник-довідник з археології. К., 1996.

Т.О. Комаренко.

ЗАБІ́ЛА Віктор Миколайович (1808 — листоп. 1869) — поет. Походив із давнього козац.-старшинського роду *Забіл.* Дядько П.П.*Забіли.* Н. на х. Кукуріківщина (нині с. Забілівщина Борзнянського р-ну Черніг. обл.). 1822—25 навчався у Ніжин. г-зії вищих наук кн. О. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*), 1825—34 перебував на військ. службі. 1834 вийшов у відставку й осів у родовому гнізді. Дружив із Т.*Шевченком*, який намалював його портрет і зобразив під іменем Віктора Олександровича у повісті «Капитанша». Літ. діяльність почав у серед. 1830-х рр. За творчим спрямуванням належав до поетів-романтиків, які перебували під впливом творчості Т.Шевченка (див.: Записки М.Глинки в ж. *«Русская старина»*, 1870, т. 2, та кн. М.Чалого «Жизнь и произведения Т.Шевченка». К., 1882). Опублікував кілька віршів в укр. альманасі «Ластівка», що видавався Є.*Гребінкою*, та в «Черниговских губернских ведомостях». Вірші «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейку», покладені на музику М.*Глинкою*, стали нар. піснями. До таких віршів, як «Голуб», «Човник», «Не плач, дівчино», З. самотужки створив мелодії.

П. у м. *Борзна.*

Лише 1906 зусиллями І.*Франка* видано повну зб. поезій З. під назвою «Співи крізь сльози».

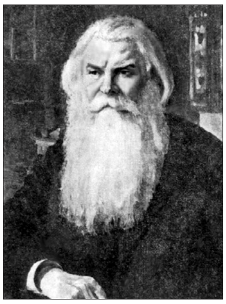
Літ.: Українські поети-романтики. К., 1987; *Деко О.* Солов'ї співають на світанні. К., 1988; Українська літературна енциклопедія, т. 2. К., 1990.

Т.І. Лазанська.

ЗАБІ́ЛА Іван Іванович (бл. 1693—1750-ті рр.) — історик, генеалог. Походив із козац.-старшинського роду *Забіл.* Навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). *Значковий товариш* (1713), *бунчуковий товариш* (1727), хорунжий *Генеральної військової канцелярії* (1731—35). Мешкав у маєтку в с. Обтове Коропської сотні *Ніжинського полку* (нині село Кролевецького р-ну Сум. обл.). Мав власну б-ку, зберігав фамільний архів, займався генеалогією. Наприкінці 1740 — поч.

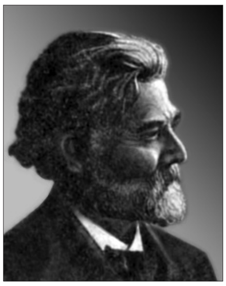
В.О. Забаштанський.

І.Є. Забєлін.

В.М. Забіла.

П.П. Забіла.

Герб роду Забіл («Остоя»).

Герб роду Заблоцьких-Десятовських («Бялиня»).

А.П. Заблоцький-Десятовський.

1750-х рр. упорядкував хроніку, до якої увійшли окремі розділи київ. *«Синопсису»*, скорочений текст *«Короткого опису Малоросії»*, а також оригінальні відомості про події 1734—40 (див. *Гайдамацький рух*). Хроніку проілюстровано портретами князів *Бориса і Гліба*, гетьманів П.*Конашевича-Сагайдачного*, Ю.*Хмельницького*, Д.*Апостола*, рос. імп. *Петра I*, польс. короля *Яна III Собеського*. Хроніка З. входить до рукописного збірника, що зберігається в *Чернігівському історичному музеї* ім. В.Тарновського.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Його ж.* Дело об увольнении Ивана Забилы от уряда хорунжого Генеральной войсковой канцелярии (1734—1735 гг.). «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии». 1915, вып. 11; *Коваленко О.Б.* Хроніка Івана Забіли про події 30—40-х рр. XVIII ст. в Гетьманщині. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI—XVIII століть. К., 2000.

О.Б. Коваленко.

ЗАБІ́ЛА (Забелло) **Пармен Петрович** (09.08(28.07).1830—25(12).02. 1917) — скульптор, акад. петерб. Акад. мист-в (1869). Племінник В.*Забіли*. Н. в с. Монастирище (нині село Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в дворянській родині, яка походила із козац.-старшинського роду *Забіл*. Навч. в 1-й Київ. г-зії та петерб. Акад. мист-в (1850—57). Працював у жанрі портрета. Створені ним бюсти визначних діячів укр. та рос. к-р відзначалися майстерністю й високим психологізмом. Серед витворів З.: бюсти Т.*Шевченка* (1869, 1872), М.*Ге* (1873), рос. письменників І.Тургенєва, М.Некрасова (обидва — 1878), В.*Боровиковського*, рос. письменника-сатирика М.Салтикова-Щедріна (1879), В.*Маковського*, надмогильний пам'ятник О.*Герцену* в м. Ніцца (Франція, 1872). Він підготував проекти пам'ятників О.*Пушкіну* в *Москві* (1873), М.*Гоголю* в *Ніжині* (1881). Створив також низку композицій на істор. та реліг.-побутові теми.

П. у м. Лозанна (Швейцарія).

Літ.: *Муринский Л.П.* П.П. Забелло. «Искусство и печатное дело», 1909, № 3; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997.

Т.І. Лазанська.

ЗАБІ́ЛА Петро Михайлович (1580—1689) — козац. старшина. Засн. роду *Забіл*. Н. в м. *Борзна*. До серед. 17 ст. був адміністратором королів. двору, *реєстровим козаком* Борзнянської сотні *Ніжинського полку*. Брав участь у *національній революції 1648—1676*. У лип. 1654 їздив посланцем від І.*Золотаренка* до рос. царя *Олексія Михайловича*. Обіймав посади борзнянського *сотника* (1654—61), *генерального судді* (1663—69), *генерального обозного* (1669—87). 1665 із гетьманом І.*Брюховецьким* їздив у *Москву*, де був пожалуваний у *дворянство*. 1672 очолював змову *козацької старшини* проти гетьмана Д.*Многогрішного*. Мав значні земельні маєтності в Ніжин. полку і *Чернігівському полку*.

Похований в *Рихлівському Пустинно-Микільському монастирі*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Панашенко.

ЗАБІ́ЛИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід в Україні 2-ї пол. 17 — поч. 19 ст. герба «Остоя» з відміною. Засн. роду — **Петро Михайлович** (див. П.М.*Забіла*). Його брат **Костянтин Михайлович** — *реєстровий козак* (1649—54) та борзнянський *городовий отаман* (1664, 1680, 1683). Загалом сотенне і міське управління у *Борзні* зосереджувалося переважно в руках З. Зокрема, борзнянськими *сотниками* були: Петро Михайлович (1654—61), **Тарас Петрович** (1669—72), **Степан Петрович** (1674—77), **Василь Петрович** (1680, 1683), **Юрій Тарасович** (1690), **Михайло Тарасович** (1710—27), **Пантелеймон Михайлович** (1729—60), **Карпо Михайлович** (1773—74). До роду З. також належали **Тимофій Костянтинович** — прохорівський сотник (1701—04), борзнянський городовий отаман (1712); **Володимир Пантелеймонович** — дівицький сотник (1767, 1778, 1782). З. обіймали посади полкових урядовців та ген. старшини. Так, Михайло Тарасович був ніжин. полковим *осавулом* (1698—1708), полковим писарем (1708—10), полковим суддею (1727—29), *генеральним суддею* (1729—30); Юрій Тарасович — ніжин. полковим *хорунжим* (1695, 1702); Степан Петрович — ніжин. полковником (1687—94), *генеральним хорунжим* (1678—83); **Іван Іванович** — (див. І.*Забіла*). Чимало вихідців із роду З. служили в *Генеральній військовій канцелярії*, були *бунчуковими товаришами* і *військовими товаришами*, *військовими канцеляристами*. Перебували на статській службі, працювали чиновниками в держ. установах, суд. органах, були військовослужбовцями рос. армії. Наприкінці 18 ст. З. обиралися *предводителями дворянства*: **Петро Іванович** та **Володимир Пантелеймонович** — Борзнянського пов. Черніг. намісництва (1782—87, 1787—89), **Іван Семенович**, **Василь Прохорович**, **Гаврило Прохорович** — Кролевецького пов. Черніг. губ. (1805—12, 1812—19, 1830—36).

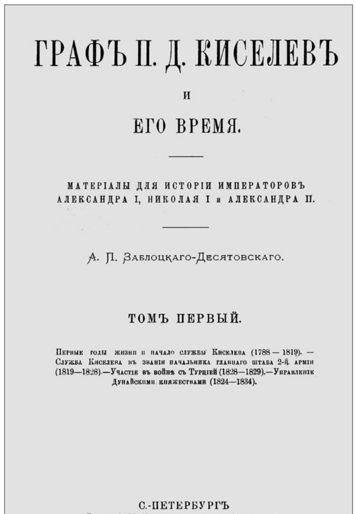
Рід З. в основному згас у 30-х рр. 19 ст.

До цього роду належали поет В.*Забіла*, скульптор П.П.*Забіла*.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Панашенко.

ЗАБЛО́ЦЬКІ-ДЕСЯТО́ВСЬКІ — шляхетський, згодом козац.-старшинський та дворянський рід герба «Бялиня». Згідно з родинною легендою походить від **Григорія** Заблоцького-Десятовського, ген. возного (див. *Возний*) *Люблінського коронного трибуналу* (поч. 17 ст.). Наприкінці 17 ст. його нащадки оселилися в *Гетьманщині* та обіймали старшинські уряди (посади). З цього роду по-

ГРАФЪ П. Д. КИСЕЛЕВЪ

И

ЕГО ВРЕМЯ.

МАТЕРІАЛЫ ДЛЯ ИСТОРІИ ИМПЕРАТОРОВЪ АЛЕКСАНДРА I, НИКОЛАЯ I и АЛЕКСАНДРА II.

А. П. Заблоцкаго-Десятовскаго.

ТОМЪ ПЕРВЫЙ.

Первые годы жизни и начало службы Киселева (1788 — 1819). — Служба Киселева въ званіи начальника главнаго штаба 2-й арміи (1819—1828).—Участіе въ войнѣ съ Турціей (1828—1829).—Управленіе Дунайскими княжествами (1824—1834).

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

Типографія М. М. Стасюлевича, Вас. Остр., 2. л., 7.

1882

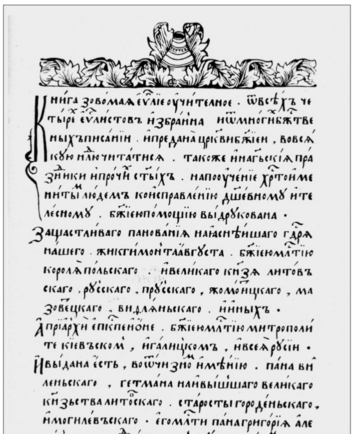
Заблоцький-Десятовський А. «Графъ П.Д. Киселевъ и его время». Санкт-Петербург, 1882. Т. 1. Титульний аркуш.

ходить **Михайло Парфенович** (1805—58) — статистик і економіст, автор низки праць, серед яких фундаментальне дослідження «Историческое исследование о ценностях в древней России» (*Санкт-Петербург*, 1854). Він співробітничав у «Петербургских ведомостях» та «Экономическом указателе», ред. одного з перших вид. Рос. геогр. т-ва «Сборник статистических сведений о России» (С.-Петербург, 1851). Його брат **Андрій Парфенович** (1807—81) — економіст, журналіст, держ. і освіт. діяч. Соратник графа П.Кисельова, прибічник ідеї скасування *кріпацтва*. Разом з кн. В.Одоєвським 1843 заснував серію книжок для просвітництва *селянства*. Редагував «Земледельческую газету» (1853—59). Автор багатьох праць, присвячених проблемам фінансів, статистики, землеробства, серед яких найзначніші: «Статистическое обозрение Петербурга» (С.-Петербург, 1833), «Обозрение государственных доходов России» (С.-Петербург, 1868), «Финансовое управление и финансы Пруссии» (С.-Петербург, 1871), «Граф П.Д. Киселев и его время» (С.-Петербург, 1882). З 1859 — статс-секретар в Департаменті законів Держ. ради *Російської імперії*, з 1875 — члени Державної ради. Молодший з братів — **Павло Парфенович** (1814—82) — хірург, автор праць з суд. медицини, хірургії, проф. Медико-хірургічної академії (С.-Петербург), засновник хірургічного музею при академії.

Рід З.-Д. внесений до 2-ї ч. Родовідної книги Чернігівської губернії.

Літ.: *Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.* Малороссийский гербовник. К., 1993.

В.В. Томазов.

Книга зовомаа еѵⷢ҇лїе оучителное . ѿ всѣхъ четыре еѵⷢ҇листовъ избранна и ѿ многих бжⷭтвеныхъ писанїи . и предана црⷦ҇кви бжїеи , во вса кую нлⷣю чытатиса . также и на гⷭдскїа празⷣники и прочих стыхъ . на поученїе хртоименитым людемъ ко исправленїю дшевномꙋ и телесномꙋ . бжїею помощїю выдрꙋкована .
За щастливаго панованїа наиаснѣишаго гдра нашего . жикгимонта авгꙋста . бжїею млⷭтїю короля польскаго . и великаго кнза литовъскаго , рꙋсскаго , прꙋсскаго , жомоицкаго , мазовецкаго , видлянъскаго . и иных .
А при архиепископе . бжїею млⷭтїю митрополите кїевъском , и галицком , и всеа рꙋсїи .
И выдана есть , во ѿчизном имѣнїю . пана виленьскаго , гетмана наивышшаго великаго кнзьства литоⷡскаго . старосты городенскаго , и могилевъскаго . его млⷭти пана григорїа алехандровича хоⷣкевича , в мѣсте зовомо заблꙋдовью , властным накладом его млⷭти . а начаса сїа книга дрꙋковати . по воплощенїи сна слова бжїа ҂аф҃ѯи . мца июла , и . и съвершиса року ҂афѯѳ , мца марта зі . давшемꙋже бгꙋ начати . и съвершити благоизволившемꙋ . слава тому и поклоненїе во бесконечныа вѣки ,
амин .

«Євангеліє учителное». 1569. Титульна сторінка.

ЗАБЛУ́ДІВСЬКЕ ЄВА́НГЕЛІЄ,

«Книга зовомая Євангеліє учителное» — перше друковане учительське Євангеліє. Тиражоване І.*Федоровим* та П.*Мстиславцем* за дорученням гетьмана *Великого князівства Литовського* Г.Ходкевича у Заблудівській друкарні 1568—69 (нині м. Заблудув, Польща).

Це своєрідний зб. повчань, написаний церковнослов'ян. мовою, що містить проповіді на реліг. недільні й річні свята. Зразком послужило «Учительне Євангеліє», приписуване константиноп. патріархові Каллісту (1350—54; 1355—63; пер. з грец. в 14 або на поч. 15 ст.), та катол. чи протестантські збірки повчань (тв. Мартіна Лютера, Філіппа Меланхтона, Якуба Вуєка, Міколая Рея, Криштофа Країнського). В передмові до З.Є. перекладач зауважує, що Г.Ходкевич хотів «выразуменія ради простых людей преложити на простую молву» книгу і клопотав над цим, але «люде мудрі, учені в тім письмі» відрадили його, щоб не вийшло помилки при перекладі.

Літ.: *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; *Возняк М.С.* Історія української літератури, кн. 1. Львів, 1992; *Огієнко І.І.* Історія українського друкарства. К., 1994.

Л.Г. Рева.

ЗАБОЛО́ТІВ

ЗАБОЛО́ТІВ — с-ще міськ. типу Снятинського р-ну *Івано-Франківської області*. Розташов. на лівому березі р. Прут (прит. Дунаю), при впадінні в нього р. Турка. Залізнична ст. Нас. 4,16 тис. осіб (2004). У писемних джерелах уперше згадується 1579 як власність шляхтичів Зборовецьких. 1621 зруйнований татарами. В «Описі України» франц. інж. Г. де *Боплан* зазначає, що З. — це місто з розвиненими ремеслами й торгівлею. Жителі З. брали активну участь у *національній революції 1648—1676*, зокрема в загонах С.*Височана*. 1866 із буд-вом залізниці посилюється екон. розвиток З. 1872 став до ладу тютюново-ферментаційний з-д. У роки *Першої світової війни* (з осені 1914 до черв. 1915) перебував у зоні запеклих бойових дій. Від 1919 по 1939 був у складі Польщі.

Від 1939 З. возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. Від 1940 — с-ще міськ. типу. Райцентр 1940—62.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 1 лип. 1941 до 30 берез. 1944.

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Географічна енциклопедія України, т. 2. К., 1990.

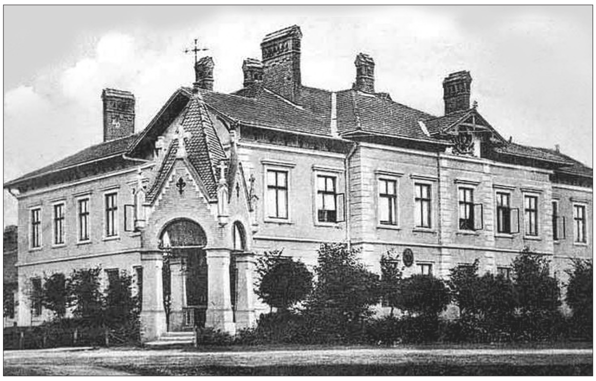
Г.А. Вербиленко.

В.Г. Заболотний.

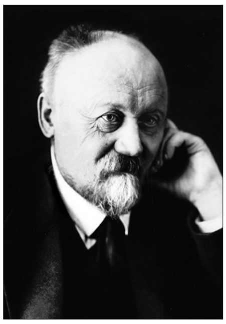
Заболотів. Костел. Фото початку 21 ст.

Заболотів. Повітовий суд. Фото 1930.

ЗАБОЛО́ТНИЙ

ЗАБОЛО́ТНИЙ Володимир Гнатович (13(01).08.1898—03.07.1962) — архітектор, знавець історії зодчества і нар. мист-ва, майстер живопису, громад. діяч. Д-р архри, проф. (1940), гол. архітектор *Києва* (1940—41), президент Акад. арх-ри УРСР (1945—56),

Д.К. Заболотний.

дійсний чл. Акад. буд-ва й арх-ри СРСР (1956).

Н. в с. Карань (згодом перейменоване на с. Трубайлівка, нині в складі м. *Переяслав-Хмельницький*) у сім'ї майстра-золотаря з виготовлення церк. начиння. Навчаючись у Переяслав. г-зії, оформляв декорації і створював ескізи костюмів для любительських спектаклів, грав на скрипці. Професійну освіту здобув в Архіт. ін-ті в Києві (1928), куди перейшов з будівельного від-ня при Київ. політех. ін-ті. Ще студентом працював асистентом проф. В.Рикова. Згодом викладав на архіт. ф-тах Київ. худож. та Київ. інженерно-буд. ін-тів. Від 1957 — зав. від. історії укр. мист-ва при президії Акад. буд-ва і арх-ри УРСР. Найважливіші його архіт. тв.: проекти планування й забудови міст і робітн. с-щ Донбасу і Криворіжжя (1929—33); Палац к-ри у *Дніпродзержинську* (1932); будинок Верховної Ради у Києві (1936—39). Автор мистецтвознавчих праць і статей, перший відп. ред. 6-томного вид. «Історія українського мистецтва» (1966—68). Опікувався створенням музейного містечка в Переяславі-Хмельницькому, яке згодом стало Переяслав-Хмельницьким держ. історико-культ. заповідником. У заповіднику (у батьківському будинку З.) відкрито меморіальний музей З., в якому виставлено унікальну колекцію його оригінальних проектів, малюнків, акварелей, живописних портретів.

Лауреат Держ. премії СРСР (1941), Держ. премії УРСР (1971, посмертно). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

П. у м. Київ.

Літ.: *Некрасов В., Гасовский П.* В.Г. Заболотный. К., 1947; *Грачова Л.М.* Архітектор Володимир Гнатович Заболотний. К., 1967; Словник художників України. К., 1973; *Сікорський М.І., Швидкий Д.Т.* На землі Переяславській. К., 1983; *Махінчук М.* Переяславський скарб: Документальна повість. К., 1989; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Кілессо С.* Архітектор Володимир Заболотний (до 100-річчя від дня народження). «Архітектура і престиж», 1998, № 2(8).

Р.І. Бондаренко.

ЗАБОЛО́ТНИЙ Данило Кирилович (28(16).12.1866—15.12.1929) — мікробіолог, епідеміолог. Проф. (1898), д-р медицини (1908), акад. ВУАН (1922), акад. АН СРСР (1929), президент ВУАН (1928—29). Н. в с. Чоботарка (нині с. Заболотне Крижопільського р-ну Він. обл.) в сел. родині.

Хата-музей Д. Заболотного в с. Заболотне Крижопільського району Вінницької області.

1880 закінчив прогімназію в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), 1885 — Одес. класичну г-зію і поступив на природниче від-ня фіз.-мат. ф-ту Новорос. ун-ту (*Одеса*). 1889 виключений з ун-ту за участь у студентській сходці й заарештований. Звільнений за станом здоров'я. 1889—91 працював на Одес. бактеріологічній станції. 1891 склав екстерном держ. екзамени на ступінь магістра природничих наук і вступив на 3-й курс мед. ф-ту Київ. ун-ту, який закінчив 1894. 1894—95 — брав участь у боротьбі з епідемією холери та дифтерії в *Подільській губернії.* 1895—97 — лікар, кер. від-ня інфекційних хвороб (заразного відділення) Київ. окружного військ. шпиталю, 1895 обраний на посаду асистента каф-ри заг. патології мед. ф-ту Київ. ун-ту. 1898 працював у Пастерівському ін-ті у Франції. 1898—1919 — кер. каф-ри мед. бактеріології Петерб. жін. мед. ін-ту, де створив першу в Росії самостійну каф-ру мед. мікробіології. 1908 захистив у Військ.-мед. акад. (м. *Санкт-Петербург*) докторську дис. на тему: «До питання про патогенез сифілісу». 1919—23 — ректор Одес. мед. ін-ту. 1924—28 — зав. каф-ри мікробіології Військ.-мед. акад.

1928 переїхав до *Києва*, обраний президентом ВУАН (нині *Національна академія наук України*), засновник та перший директор Ін-ту мікробіології і епідеміології (нині Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д.Заболотного НАН України).

Брав участь у експедиціях в Індію, на Аравійський п-ів, у Монголію, Китай, Францію, Месопотамію, Киргизію, Поволжя, Туркестан, Шотландію, Марокко, Маньчжурію (пн.-сх. ч. Китаю), на Кавказ, Забайкалля, в ін. краї, де вивчав інфекційні хвороби (чуму, холеру, висипний тиф, сифіліс), організовував бактеріологічні лабораторії, встановив шляхи передачі інфекції, зокрема бубонної та легеневої чуми. Вперше разом із колегами довів можливість того, що носіями збудників холери є деякі нехворі (здорові) люди. Досліджував питання лікування газової гангрени, дифтерії, черевного та висипного тифу, дизентерії, малярії, грипу тощо. Створив наукову школу. Автор підручників: «Общая бактериология» (СПб., 1909), «Основы эпидемиологии» (т. 1. М.—Л., 1927), «Курс мікробіології» (Х., 1932) та ін. Один із засн. Міжнар. т-ва мікробіологів і Мікробіологічного т-ва в Ленінграді (нині м. С.-Петербург). Проводив велику орг. і громад. роботу. Був обраний чл. Всерос. ЦВК та ВЦВК, Петрогр., Київ. міськ. рад робітн. і сел. депутатів.

П. у м. Київ.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1956—57. Бібліографія, т. 2.

Літ.: *Московець С.М.* Академік Д.К. Заболотний. К., 1966; Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967; История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; *Калита В.Т.* Данило Заболотний. К., 1981.

Г.С. Брега.

ЗАБОЛО́ТТЯ (до 1944 — Заболотьє) — с-ще міськ. типу Ратнівського р-ну *Волинської області.* Розташов. на березі оз. Турське. Залізнична станція. Нас. 4,3 тис. осіб (2004). У писемних джерелах уперше згадується під 1583. Нас. містечка брало участь у *національній революції 1648—1676.* Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) З. відійшло до *Російської імперії.* За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* передано Польщі. Від 1939 возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. С-ще міськ. типу з 1957. Райцентр 1940—59.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 24 черв. 1941 до 22 лип. 1944.

Архіт. пам'ятка: Хрестовоздвиженська церква (1795).

Г.Я. Рудий.

ЗАБО́РА Василь Григорович (1858 — р. с. невід.) — лікар, громад. діяч. Навч. в Київ. ун-ті. Брав активну участь у студентських заворушеннях з приводу арешту в берез. 1878 студента Н.Подольського, за що був виключений з ун-ту з позбавленням права вступати протягом двох років в ін. вузи. За агентурними даними, належав до українофільського гуртка «чорноморців» і вів пропаганду серед селян. 1882 закінчив ун-т і отримав фах лікаря. На поч. 1900-х рр. працював лікарем на *Кубані*. Подальша доля невідома.

Літ.: Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ЗАБОРО́ВСЬКИЙ Рафаїл (світське ім'я — Михайло; 1676—22.10.1747) — архієпископ Київ., Галицький і всієї Малої Росії (1731—42), від 1743 — митрополит Київ., Галицький і всієї Малої Росії. Родом зі шляхетської родини м. *Зборів*. Навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*) та *Московській слов'яно-греко-латинській академії*, де прийняв чернечий постриг. Викладав риторику в Моск. акад., призначений обер-ієромонахом рос. флоту. 1723 отримав сан архімандрита Свято-Троїцького Калязиного монастиря в Тверській єпархії. 1725 — єпископ Псковський і Нарвський, обраний чл. *Синоду*. 1731 висвячений на київ. архієпископа. Переїхав до *Києва*. Багато зробив для розбудови Києво-Могилянської акад., кафедрального *Софійського собору*. Залучив до роботи відомого архіт. Й.-Г.*Шеделя*, який, зокрема, надбудував навч. корпус Києво-Могилянської акад., керував реконструкцією Софійської дзвіниці та митрополичого будинку, а також, імовірно, спорудив у Софійському монастирі кам'яну огорожу та в'їзні ворота, т. зв. Браму Заборовського (авторство Й.-Г.Шеделя щодо останньої не підтверджене документально). Архієпископ на власні кошти збудував у Києві новий іконостас у Софійському соборі та церкву св. Володимира на Шулявці (істор. р-н Києва). Період архіт. піднесення в роки, коли архієпископом, а потім митрополитом Київ., Галицьким і всієї Малої Росії був З., іноді називають «добою бароко Заборовського». Як протектор Києво-Могилянської академії протистояв намірам Синоду підпорядкувати її своєму контролю. На його замовлення і кошти було збудовано будинок *бурси*, реконструйовано Мазепинський корпус академії, споруджено Благовіщенську церкву. 1734 уклав Інструкцію «Leges academicae docentibus et studentibus observandae» («Академічні правила для викладачів і студентів»), де викладено осн. засади діяльності академії, підкреслено всестановість цього навч. закладу, визначено коло предметів, обов'язки студентів і викладачів. Відновив викладання в акад. грец. і єврейс. мов, запровадив вивчення нім. мови, передав б-ці ч. власних книг. Відомий також як проповідник.

П. у м. Київ. Похований у Софійському соборі.

Літ.: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академией, ч. 1. К., 1856; *Молчанов П.* Протектор Киевской академии Рафаил Заборовский, митрополит Киевский. «Киевские епархиальные ведомости», 1876, № 5; № 7; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии, т. 1 (1721—1750), ч. 2. К., 1904; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст. К., 2001.

О.М. Дзюба.

Брама Заборовського. Київ. 1746. Фото кінця 20 ст.

Рафаїл (Заборовський). З портрета 19 ст.

ЗАБРОВА́РНИЙ Степан (н. 20.09. 1929) — економіст та історик. Д-р історії (1970), габілітований д-р економіки (1981), проф. (1993). Н. в с. Station Станіславчик Перемишльського повіту (Польща). 1955 закінчив Вищу екон. школу в Щецині (Польща) й до 1957 працював у ній асистентом. 1957—66 працював на підпр-вах, 1966—70 — у середній школі. Від 1970 — на наук. роботі. Автор багатьох праць з економіки та історії; брав участь у міжнар. наук. конференціях. Організатор 3-х міжнар. конференцій у Щецині і Перемишлі. На Щецинському

Теза на честь Рафаїла (Заборовського). Мідьорит. Робота гравера Г. Левицького. 1739.

П.В. Завадовський.

радіо був ред. передач Укр. сусп.-культ. т-ва і Об-ня українців у Польщі (ОУП), редагував також «Український альманах».

Чл. гол. управи ОУП (з 1990), чл. управи Укр. вчительського т-ва в Польщі, голова ревізійної комісії Польс. українознавчого т-ва (з 1990), був заст. голови Гол. Ради ОУП, головою комісії нац. пам'яті (з 1992), заст. голови *Наукового товариства імені Шевченка* у Польщі (з 1993).

І.І. Винниченко.

ЗАБУ́ЖЖЯ — істор. назва укр. земель на лівому березі р. Зх. Буг (прит. Вісли; див. *Холмщина* та *Підляшшя*).

О.І. Ганжа.

ЗАБУ́ЗЬКИЙ Семен (р. н. і р. с. невід.) — козац. старшина, політ. авантюрист. Походив зі старовинного козац. роду. В 2-й пол. 1640-х рр. входив до складу старшин реєстрового козацтва (див. *Реєстрові козаки*). На початку *національної революції 1648—1676* примкнув до повсталих. Однак напередодні *Пилявецької битви 1648* перейшов на польс. бік. Під час кампанії 1649 під с. Топорів (нині село Буського р-ну; за ін. даними — у м-ку Білий Камінь, нині село Золочівського р-ну, обидва Львів. обл.) 7 лип. номінований гетьманом *Війська Запорозького*; гетьман. булаву отримав із рук короля *Яна II* Казимира Ваза напередодні *Зборівської битви 1649.* Тоді ж З. видав універсали зі зверненням до Війська Запороз. скинути з гетьманства Б.*Хмельницького* та визнати його владу. Після підписання *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*, за яким польс. король визнав гетьман. повноваження Б.*Хмельницького*, З. було обрано *війтом* у Перемишльській землі. На сеймі 1650 З. отримав *нобілітацію* та дозвіл короля вербувати козац. військо у визначених *гетьманом великим коронним* воєводствах. Брав активну участь у кампанії 1651. Напередодні *Берестецької битви 1651* зібрав цінні для польс. командування відомості про пересування козац. і татар. військ. По завершенні битви польс. уряд планував відправити його на чолі 3-тис. полку в Україну, щоб він перебрав до своїх рук провід у Війську Запороз. Подальша доля невідома.

Літ.: Памятники, изданные Киевской временной комиссией для разбора древних актов, т. 1. К., 1845; Жерела до історії України-Руси, т. 4, 5, 12. Львів, 1898—1911; Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 4. К., 1914; *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання до Росії (1648—1654). К., 1940; *Липинський В.* Твори, т. 2: Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. Філадельфія, 1980.

В.М. Горобець.

ЗАВАДО́ВСЬКИЙ Петро Васильович (1739—22(10).01.1812) — рос. держ. діяч, сенатор (1780), дійсний таємний радник (1793), міністр нар. освіти (1802—10), граф (1793, 1795). Н. в с. Красновичі Черніг. губ. (нині тер. РФ). Початкову освіту отримав у домі свого дядька за матір'ю Михайла Ширая (див. *Шираї*), стародубського *підкоморія*. В підлітковому віці був відправлений для навчання в єзуїтське уч-ще (див. *Єзуїтські школи*) м. Орша (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Після закінчення уч-ща слухав лекції в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). Служив дрібним чиновником (повитчиком) у *Малоросійській колегії*, а згодом поступив до канцелярії малорос. ген.-губернатора П.Румянцева (див. П.*Румянцев-Задунайський*), який був одночасно і президентом Малорос. колегії. П.Румянцев звернув увагу на здібного й діловитого молодого урядовця і почав доручати йому важливі справи. Під час *російсько-турецької війни 1768—1774* П.Румянцев був призначений команд. спочатку 2-ї армії, а згодом 1-ї армії й узяв З. із собою правителем секретної канцелярії. На війні З. відзначився в битвах при Ларзі і Кагулі. Разом з С.Воронцовим редагував текст *Кючук-Кайнаджирського мирного договору 1774.* 1775 супроводжував П.Румянцева до *Санкт-Петербурга.* Потрапив у поле зору імп. *Катерини II* і на два роки став її кабінет-секретарем та фаворитом. Був нагороджений великими маєтками в Чернігівській та Могильовській губерніях. Після 1777 засідає в Правительствуючому Сенаті, управляє банками, головує в Комісії законів, ревізує присутственні місця, відає навч. закладами. Підтримує дружбу з О.*Безбородьком.* Був головою Комісії з запровадження нар. уч-щ. Намагався поповнювати склад учителів нар. уч-щ охочими з числа студентів Київ. акад. В листі до митрополита Київ. і Галицького Самуїла (*Миславського*), датованому 4 жовт. 1789, З. просив останнього рекомендувати йому 15 «охочих, які б побажали собі вчительське звання отримати», бо, як він сам пересвідчився, «між усіма присланими для заняття вчительських посад в Комісію з запровадження училищ в різні часи та з різних духовних семінарій найкращими, найздібнішими та й найгречнішими виявлялись завжди ті, хто навчався в Київській академії». 1793 З. наданий титул графа *«Священної Римської імперії германської нації»*, 1795 — графа *Російської імперії.* Імп. *Павло I* підтвердив рос. графський титул і надав З. св. *Андрія Первозванного орден.* По смерті кн. О.Безбородька відправлений у відставку. За імп. *Олександра I* стає (1802) першим у Росії міністром нар. освіти. За час його служби в мін-ві в державі було відкрито багато *парафіяльних шкіл*, у селах — *народні школи*, в повітах — повітові уч-ща, в губернських містах — гімназії. Було засновано 3 ун-ти, в тому числі Харків. ун-т (нині *Харківський національний університет*). 1810 залишив посаду міністра, був призначений головою департаменту законів у Державній раді Російської імперії. Завідував цензурою, уклав цензурний устав, який виявився досить ліберальним і тому невдовзі (1812) був змінений.

П. у м. С.-Петербург. Похований в Олександро-Невській лаврі.

Літ.: *Аскоченський В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею, ч. 2. К., 1856; *Листовский И.С.* Граф Петро Васильевич Завадовский. «Руский архив», 1883, т. 2—3; *Голубцов В.В.* К биографии графа Петра Васильевича Завадовского. Там само. 1887, т. 1; *Рождественский С.В.* Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. т. 1. СПб., 1902; *Огієнко І.І.* Українська церква. К., 1993.

П.В. Голобуцький.

ЗАВАДО́ВСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський та графський рід герба «Равич», який, за родинною легендою, по-

Герб графів Завадовських.

ходив від польс. шляхтича **Якова** Завадовського (р. н. невід. — бл. 1705), який переселився в *Гетьманщину* 1679 із *Волинського воєводства* та був «дворянином» (див. *Дворяни господарські*) гетьмана І.*Самойловича*, а потім — стародубським полковим *осавулом* (1693, 1696—1702), стародубським полковим суддею (1703—05) і стародубським наказним полковником (див. *Полковник наказний*; 1693, 1703, 1704). Його правнуками були: **Іван Васильович** (р. н. невід. — 1786) — ген.-майор; **Петро Васильович** — (див. П.В. *Завадовський*); **Яків Васильович** (р. н. невід. —1794) — останній стародубський полковник (1778—82), новгород-сіверський *губернатор* (1794), ген.-майор; **Ілля Васильович** (р. н. невід. — бл. 1819) — дійсний статський радник. 27 черв. 1793 Петро, Яків та Ілля отримали титул графів *«Священної Римської імперії германської нації»*, а 5 квіт. 1795 Петро та Ілля — титул графів Рос. імперії. Син Петра — граф **Василь Петрович** (1798—1855) — таємний радник (1840) і сенатор (1840), кавалер багатьох орденів Рос. імперії. Зі смертю **Олександра Петровича** (1794—1856) — старшого сина Петра — графський рід згас.

Рід графів З. внесений до 5-ї ч. Родовідних книг Санкт-Петерб. та Черніг. губерній, а герб — до 1-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Були й ін. дворянські роди З., можливо, спільного походження з графським, що внесені до 1-х ч. Родовідних книг Волин., Санкт-Петерб. та Херсон. губерній.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, т. 1. Полк стародубский. К., 1888; *Милорадович Г.А.* Малороссийское дворянство. Чернигов, 1890; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ЗАВА́ДСЬКИЙ Казимир (1647—15.04.1691) — історик, письменник. Походив із заможної шляхетської родини з пн. Польщі. Навч. вдома і за кордоном. Був послом на сейми в період королювання *Міхала-Корибута Вишневецького* та *Яна III Собеського*. Брав участь у поході на *Хотин* 1673 (див. *Хотинська битва 1673*). Був *підкоморієм* мальборзьким (1677), *каштеляном* м. Хелм (1685),

Завадський К. «Historia arcana seu annalium polonicorum...» Франкфурт, 1699. Гравюра.

старостою (див. *Староство*) луцьким. Автор опису елекції короля Міхала-Корибута Вишневецького «Gloria orbi Sarmatico...» («Слава Сарматського світу...», 1670). Найвідомішим тв. З. є «Historia arcana seu annalium polonicorum...» («Таємна історія або польські аннали...», Франкфурт, 1699; це розширена до кількох книг його попередня праця «Herculeus labor spreta praesentium invidia» («Геркулесів труд, що відкидає наявні заздрощі», 1675)). Цей твір є цінним джерелом відомостей про часи Міхала-Корибута Вишневецького.

Літ.: *Maczyński T.* Kazimierz Rogala Zawadzki, jego życie i dzieła. «Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu», 1929.

Д.С. Вирський.

ЗАВИ́СНА (дівоче прізв. — Гавратенко) **Олена** (р. н. невід. — 29.11.1654) — героїня оборони сотенного м-ка Буша *Брацлавського полку* (нині село Ямпільського р-ну Він. обл.; див. *Буші оборона 1654*), дружина місц. *сотника* Зависного. В листоп. 1654 м-ко Буша було обложене авангардом карального війська *Речі Посполитої* на чолі з коронним обозним С.*Чарнецьким*, що прибуло на *Поділля*. Нас. м-ка (бл. 6 тис. осіб) два дні (28—29 листоп.) чинило відчайдушний опір ворогові і майже все полягло в нерівній боротьбі. Коли польські загарбники вдерлися до міської фортеці і в ході бою вбили сотника, З. підпалила діжку з порохом (за іншими даними — пороховий льох) і підірвала себе разом з ворогами. Про подвиг З. згадують польський хроніст 17 ст. В.Коховський та деякі документи. М.*Старицький* відобразив цей епізод *національної революції 1648—1676* у повісті «Облога Буші» та драмі «Оборона Буші».

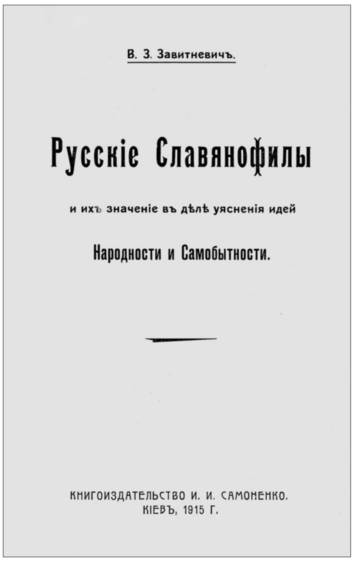
Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 2. К., 1997; *Мицик Ю.А. та ін.* Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1990; 2-ге вид. Дніпропетровськ, 1991.

Ю.А. Мицик.

В.З. Завітневич.

ЗАВІТНЕ́ВИЧ Володимир Зенонович (02.06.1853 — лют. 1927) — історик та археолог. Проф. *Київської духовної академії*. Н. в с. Литвяни (нині село Мінської обл., Білорусь) в родині священика. Закінчив Петерб. духовну акад. (1879). Від 1884 проживав у *Києві*. Як науковець досліджував, зо-

В. З. Завитневичъ.

Русскіе Славянофилы

и ихъ значеніе въ дѣлѣ уясненія идей

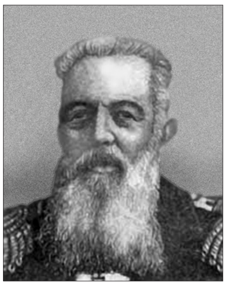
Народности и Самобытности.

КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО И. И. САМОНЕНКО.
КІЕВЪ, 1915 Г.

Завітневич В. «Русскіе славянофилы и ихъ значеніе въ дѣлѣ уясненія идей народности и самобытности». Київ, 1915. Титульний аркуш.

М.С. Заводовський.

В.С. Завойко.

крема, походження терміна «*Русь*». З цією метою здійснив лінгвістичний аналіз *Лаврентіївського літопису*, *Іпатіївського літопису*, Троїцького, Переяславського та ін. літописів, а також текстологічне дослідження *договорів Київської Русі з Візантією*. На підставі отриманих результатів заперечував норманське походження терміна «Русь», проте зазначав, що цей термін виник не на слов'ян. ґрунті.

Впродовж 1887—92 опублікував низку осн. творів: «Научное значение раскопок, произведенных в системе р. Сулы, в Роменском уезде Полтавской губернии» (1887); «К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам» (1890); «Происхождение и первоначальная история имени "Русь"» (*«Труды Киевской духовной академии»*, 1892, № 12); «О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян»; «О высшем начале общественной нравственности».

Був чл. багатьох археол., істор., реліг. т-в Києва і *Москви*, в т. ч.: засн. і чл. Ради реліг.-філос. т-ва (1908) й *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* (1910), чл. Церковно-істор. й археол. т-ва при Київ. духовній акад. (1915—16), чл. наук. к-ту при Мін-ві віросповідань *Української Держави* (1918).

Н.А. Шип.

ЗАВОДО́ВСЬКИЙ Микола Степанович (1788—1853) — військовик, наказний отаман *Чорноморського козацького війська* (1830). 1800 почав службу козаком і до 1812 перебував на чорномор. кордонній лінії, де брав участь у військ. операціях проти горців.

Під час *Війни 1812* у складі лейб-гвардії 7-го чорномор. ескадрону брав участь у найголовніших битвах. Після закінчення війни жив у *Санкт-Петербурзі*. Брав участь у придушенні повстання декабристів (26(14) груд. 1825). 1828 отримав звання ген.-майора і призначення команд. чорномор. полків, що дислокувалися в Грузії. Від 1830 — наказний отаман Чорномор. козац. війська, не раз організовував військ. експедиції в землі горців Закубання. Від 1840 — ген.-лейтенант. 1843 був із депутацією від Чорномор. козац. війська в С.-Петербурзі з метою принесення подяки імп. *Миколі I* за дароване війську нове положення, яким, проте, і З., і козаки були вкрай невдоволені. Від 1 січня 1848 — команд. військ. на Кавказ. лінії та в Чорномор'ї. 1851 організував велику експедицію в Закубання і розбив війська наїба Шаміля Мухаммеда-Аміна. 1853 очолив нову експедицію проти горців у р-ні Абінського укріплення.

П. під час повернення в м. Єкатеринодар (нині м. *Краснодар*) після закінчення походу.

Літ.: Воспоминания Григория Ивановича Филипсона. «Русский архив», 1883, № 3; 1884, № 1; *Фелицин Е.Д.* Кубанское казачье войско 1696—1888 г.: Сборник кратких сведений о войске. Воронеж, 1888; Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; Екатеринодар—Краснодар 1793—1993. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи. Краснодар, 1993; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ЗАВО́ЙКИ — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід. Бере початок від **Василя** Завойка (2-га пол. 17 ст.), *військового товариша Переяславського полку* (1688—89). Один з його синів — **Павло Васильович** (р.н. невід. — бл. 1770) — ірклiївський *сотник* (1754—63). Ін. представники роду посідали невисокі уряди (посади) та були священиками в Золотоніському пов. *Полтавської губернії*. До цього ж роду належав і В.С.*Завойко*.

Рід внесений до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губ.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ЗАВО́ЙКО (Завойка) **Василь Степанович** (27(15).07.1810—27(15).02. 1898) — військ. діяч, адмірал (1874). Н. в с. Прохорівка Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) в родині мор. штаб-лікаря з дворян Полтав. губ. Вчився в Миколаїв. штурманському уч-щі, звідки вийшов гардемарином. На бригу «Мінгрелія» під командою капітан-лейтенанта М.Станюковича (батька майбутнього письменника К.Станюковича) здійснив перше плавання від м. *Миколаїв* до м. *Севастополь* і назад. Від 1826 — мічман. 1827 на кораблі «Александр Невский» брав участь у бою в Наваринській бухті (пд.-зх. узбережжя п-ова Пелопоннес, у Греції). 1828—33 служив на корветі «Наварин», пізніше — на фрегаті «Паллада» під командою капітан-лейтенанта П.*Нахімова*. Від 1833 — лейтенант. 1835—1838 двічі здійснив навколосвітнє плавання. Від 1840 — на службі в Рос.-амер. компанії, де був призначений правителем Охотської факторії (нині смт Охотськ Хабаровського краю, РФ). Підшукав місце для порту в Аянській затоці Охотського м. в 400-х км на пд. зх. від Охотська (нині смт Аян Хабаровського краю, РФ). Під час цих пошуків уперше було досягнуто гирла р. Амур. Своїми повідомленнями з приводу значення р. Амур для подальшого освоєння Далекого Сх. спонукав царську владу відправити спец. експедицію для дослідження сточища ріки. В результаті увесь Приамурський край був приєднаний до *Російської імперії* і почав інтенсивно заселюватися, в т. ч. й українцями (див. *Зелений Клин*, *Далекосхідні поселення українців*). 1850 З. призначено камчатським військ. губернатором та командиром Петропавловського порту (нині м. Петропавловськ-Камчатський, центр Камчатської обл., РФ). Перебуваючи на Камчатці, З. чимало зробив для екон. розвитку цього краю та поліпшення становища місц. рос. нас. й тубільців-камчадалів. Так, щоб запобігти шахрайству з боку закупівельників хутра промислових звірів, З. запровадив посаду чиновника, до обов'язків якого входило інформувати тубільців-камчадалів про справжні ціни як на хутро, так і на товари, на які вони це хутро обмінюють. З метою збереження природного потенціалу хутряного промислу наказав припиняти забій хутряних звірів у березні — тобто тоді, коли звірі розмножуються. Він також доклав чимало зусиль, щоб призвичаїти тубільців-камчадалів до городництва. За його розпорядженням на Камчатку було завезено 300 корів й роздано місц. жителям, а на Паратунських гарячих ключах побудовано лікар-

ський притулок для хворих проказою. Під час *Кримської війни 1853—1856* він організував оборону Петропавловська, відбивши напад англо-франц. ескадри (1854). На поч. 1855 керував евакуацією жителів і гарнізону з Петропавловського порту в гирло р. Амур. Тоді на березі Амуру під його управою за два з половиною місяці було зведено м. Ніколаєвськ (нині м. Ніколаєвськ-на-Амурі Хабаровського краю, РФ). 1858 повернувся до *Санкт-Петербурга*, де служив у Мор. аудитораті (вищому військ.-морському суді).

По смерті ім'я його було увіковічено в назвах бухти й рогу в Авачинській губі (біля південно-сх. берегів п-ова Камчатка).

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 12. СПб., 1894; Советская историческая энциклопедия, т. 5. М., 1964.

П.В. Голобуцький.

ЗАГАЄ́ЦЬКИЙ СВЯТО́ГО ІОА́НА МИ́ЛОСТИВОГО МОНАСТИ́Р — чол. монастир. Існував у с. Малі Загайці (нині село Шумського р-ну Терноп. обл.). Побудований 1625 коштом Ірини Козерад-Ярмолинської з благословення київ. митрополита П.*Могили.* Спочатку був правосл. Від 1714 до 1794 монастир належав унійцям (див. *Українська греко-католицька церква*). Гол. храм — собор св. Іоанна Милостивого з чудотворним образом Божої Матері (дар Стефана Ярмолинського 1649). У монастирській книгозбірні й архіві зберігалося чимало рукописів, документів, стародруків, зокрема примірник *Острозької Біблії.*

Загаєцька чудотворна ікона Божої Матері.

В монастирі був похований грец. митрополит Даниїл Ніконісавський (п. 1829).

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 2. СПб., 1892; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908.

С.І. Білокінь.

ЗАГАЇ́, археологічна пам'ятка — багатошарове поселення. Розташов. на березі оз. Несвіч, у Горохівському р-ні Волин. обл. Налічує кілька культ. нашарувань: *пшеворської культури* 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е., *зубрицької культури* 1—2 ст. н. е., *вельбарської культури* 3—4 ст., а також *Київської Русі* 10—13 ст. Досліджено 3600 м^2 поселення. Відкрито залишки кількох десятків будівель різних періодів, зібрано унікальну колекцію археол. матеріалу давніх слов'ян та *готів.* Значний інтерес викликає найдавніше слов'ян. святилище закритого типу з кам'яним ідолом та вотивними предметами, яке датується 1 ст. н. е.

Літ.: *Козак Д.Н.* Етнічна історія Волині. К., 1991; *Його ж.* Етнокультурна історія Волині / І ст. до н. е. — IV ст. н. е. К., 1992.

Д.Н. Козак.

ЗАГАЙКЕ́ВИЧ Володимир (19.10.1876—07.06.1949) — адвокат, громад. та політ. діяч. Н. в м. *Тернопіль.* На поч. 20 ст. брав активну участь в укр. нац.-культ. русі в *Надсянні*, очолював культ. та громад. орг-ції в м. Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща), чл. Нац.-демократ. партії. 1912—18 — посол (депутат) до австрійс. парламенту. Від жовт. 1918 — чл. Укр. нац. ради (див. *Українська національна рада ЗУНР*). У листоп. 1918 очолював повітову раду Перемишля. Після захоплення міста польс. військами заарештований і до жовт. 1919 перебував у концтаборі в *Домб'є.* Від 1920 — видавець і відп. ред. газ. «Український голос» у Перемишлі. Од 1925 — чл. *Українського національно-демократичного об'єднання.* 1928—35 — посол до польс. сейму, 1928—30 — віце-маршалок цього сейму. Виступав захисником у політ. процесах над українцями, зокрема у *Львівському процесі ОУН 1936.* 1939—44 — віце-президент Апеляційного суду в м. Краків (Польща); згодом — на еміграції в Зх. Німеччині.

П. у м. Міттенвальд (Німеччина).

Літ.: *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989; *Підкова І.З., Шуст Р.М.* Довідник з історії України, т. 1. К., 1993; *Стех Я.* Громадська і політична діяльність д-ра Володимира Загайкевича в Перемишлі. «Перемиські дзвони», 1995, № 1(18).

О.Ю. Зайцев.

В. Загайкевич.

ЗАГАЙПО́ЛЕ — назва до 1570 смт *Золотий Потік.*

ЗАГА́ЛЬНА ДЕКЛАРА́ЦІЯ ПРАВ ЛЮДИ́НИ 1948 — перший міжнар.-правовий документ, що проголосив осн. права і свободи людини. Прийнятий 10 груд. 1948 *Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй* (*СРСР* утримався при голосуванні). Щороку в цей день відповідно до резолюції ГА ООН від 4 груд. 1950 відзначається День прав людини. Декларацію ратифікувала більшість д-в світу, в т. ч. Україна. Складається з преамбули та 30 статей. Документ проголосив невід'ємне й обов'язкове дотримання широкого кола громадян., політ., екон., соціальних і культ. прав людини. Всі 30 статей базуються на визнанні гідності всіх людей, рівності їхніх прав, що є необхідною передумовою свободи, справедливості та заг. миру. Декларація проголошує, що права і свободи людини не можуть бути обмежені за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політ. переконань, нац. або соціального походження, майнового стану. Серед проголошених прав найважливішими є такі: рівність усіх перед законом, презумпція невинності, недоторканність особи, недопустимість неправомірного втручання в особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність житла, честь і репутацію людини, право на політ. діяльність, працю та захист від безробіття, на власність, відпочинок, освіту, соціальне забезпечення, право виїзду зі своєї країни та безперешкодного повернення до неї, право на свободу переконань і вільне їх поширення. Положен-

ня З.д.п.л. стали правовою основою для стандартів, прийнятих *Радою Європи*, та для удосконалення нац. правових систем, які гарантують неухильне й послідовне дотримання прав людини. Розділ II *Конституції України 1996* зафіксував права, свободи та обов'язки людини і громадянина, які відповідають стандартам декларації та ін. міжнар.-правовим актам. Положення З.д.п.л. стали нормами прямої дії для сучасного вітчизн. законодавства.

Літ.: *Дженіс М. та ін.* Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування. К., 1997; *Мармазов В.Є., Піляєв І.С.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. К., 1999.

А.Ю. Мартинов.

ЗАГА́ЛЬНА ІСТО́РІЯ, як термін. Термін «загальна історія» у вітчизн. *історичній науці* був широко вживаним у 19 — на поч. 20 ст. Ним позначався комплекс істор. дисциплін, до якого входили: зарубіжна історія, стародавня історія та *спеціальні історичні дисципліни*. Словосполучення «загальна історія» (рос. — «всеобщая история») вживалося також для найменування кафедр історико-філол. ф-тів у Харків., Київ. та Новорос. (*Одеса*) ун-тах.

У зарубіжній істор. літ. термін «загальна історія» з'являється в серед. 18 ст. (1752 вийшла праця філософа-вольфіанця І.Хладеніуса «Загальна історична наука») для означення нового розуміння історії — не як «універсальної історії» (historia universalis), що є «сумою» окремих подій і наставницею життя (historia magistra vitae), а як «історії», що є раціонально влаштованою системою дослідження людських дій, чия цілісність розкривається через їх осмислення («філософія історії»; див. *Філософія історії*). Терміном «загальна історія» послуговувалися А.-Л.*Шльоцер*, І.Кант, Г.Луден, *Вольтер*, Ф.-П. Гізо. Засновник геттінгенської школи істориків і основоположник модерної нім. історіографії І.Гаттерер 1767—71 видавав впливовий фаховий журнал під назвою «Загальна історична бібліотека». Важливе значення для змістовного наповнення терміна мала праця В.Гумбольдта «Про завдання історіографів» (1821), в якій мета істор. науки формулювалася таким чином: «представляти кожну подію як частину сукупного, або ж уміти розпізнати в кожній події контури історії в цілому». З появою й поширенням у 2-й чв. 19 ст. «Лекцій з філософії історії» Г.-В.*Гегеля* термін «загальна історія» поступово почав витіснятися терміном «всесвітня історія» (нім. — Weltgeschichte).

В сучасній укр. історіографії термін «всесвітня історія» вживається як умовна назва зарубіжної історії та стародавньої історії.

Літ.: *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Л.,1929; *Кареев Н.* Основы русской социологии. СПб., 1996; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998; *Козеллек Р.* Минуле майбутнє: Про семантику історичного часу. К., 2005.

С.П. Стельмах.

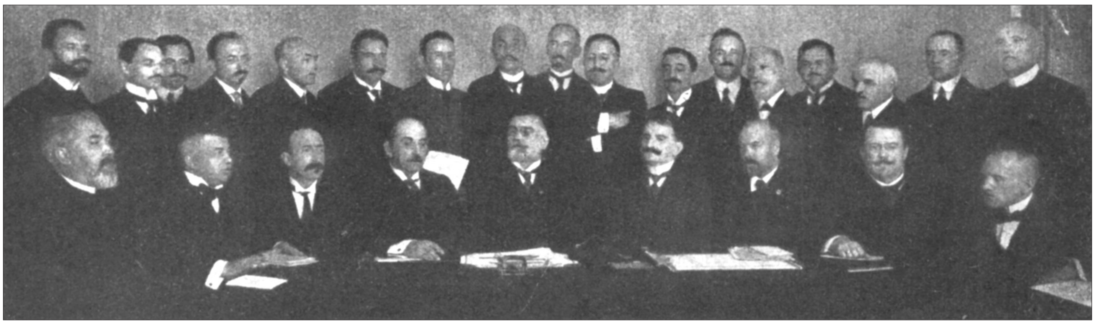
ЗАГА́ЛЬНА УКРАЇ́НСЬКА БЕЗПАРТІ́ЙНА ДЕМОКРАТИ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (ЗУБДО) — укр. громад.-політ. нелегальне об-ня кін. 19 — поч. 20 ст., що діяло на укр. теренах, які перебували в межах кордонів *Російської імперії*. Засноване у верес. 1897 у *Києві* за ініціативи В.*Антоновича* та О.*Кониського*. ЗУБДО мала на меті об'єднання *інтелігенції української* для культурницької роботи з метою нац. відродження України. В установчому з'їзді взяло участь бл. 50 осіб. Для кер-ва була обрана Рада в складі Є.Тимченка, М.Кононенка, О.Черняхівського, О.Бородая, а також почесних чл. — В. Антоновича, П.*Житецького* й М.В.*Лисенка*. Новоств. орг-ції передавалася книгарня ж. *«Киевская старина»*. На поч. 20 ст. ЗУБДО налічувала понад 150 осіб, об'єднавши колиш. діячів київ. Старої громади (див. *Громади*), *«Братерства тарасівців»* та ін. представників укр. інтелігенції.

Від 1901 ця орг-ція складалася не з окремих чл., а з автономних громад, від яких обиралися делегати на з'їзди, що збиралися двічі на рік. Кількість громад становила бл. 20. Кошти орг-ції — це членські внески по 3 *рублі* та 2000 руб. щорічних пожертв від В.*Симиренка*.

Рада, яка збиралася щотижнево, керувала видавничою справою, для чого мала спец. групу, референтом якої був С.*Єфремов*, видавала укр. книжки й популярні брошури, мала книгарню, якою 1900—17 завідував В.Степаненко.

ЗУБДО не мала програми, не висувала перед своїми членами політ. гасел. Свої зусилля вона спрямовувала на пропаганду, гол. чин. серед інтелігенції, ідей укр. нац.-культ. відродження, видання й розповсюдження укр. друкованого слова, що об'єктивно створювало грунт і формувало кадри для майбутніх укр. політ. орг-цій. Діяльність ЗУБДО полягала також в агітації за запровадження укр. шкіл, організації річниць на честь визначних діячів укр. к-ри. Діяла до осені 1904. На її основі утворилися *Українська демократична партія* і *Українська радикальна партія*, які згодом з'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*.

Літ.: *Єфремов С.* З громадського життя на Україні. СПб., 1909; *Чика-*

Загальна українська рада. Відень, травень 1915. Сидять зліва направо: Т. Драчинський, В. Бачинський, М. Ганкевич, М. Василько, К. Левицький, Є. Петрушевич, Л. Бачинський, Є. Олесницький, В. Панейко. Стоять: І. Боберський, В. Дорошенко, Ю. Бачинський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Темницький, М. Лагодинський, О. Назарук, І. Макух, Л. Левицький, К. Триловський, І. Семака, С. Голубович, В. Ясеницький, Я. Веселовський, Ом. Попович, С. Баран, Ст. Онишкевич.

ленко Є. Спогади. (1861—1907), ч. 1—3. Львів, 1925—26.

Ю.П. Лавров.

ЗАГА́ЛЬНА УКРАЇ́НСЬКА РА́ДА — політ. укр. орг-ція. Ств. 5 трав. 1915 у *Відні* в результаті реорганізації *Головної української ради* у *Львові* з метою розширення її впливу на укр. землі в межах кордонів *Російської імперії* й представництва загальноукр. інтересів під час *Першої світової війни*. Своїм завданням З.у.р. проголосила боротьбу за побудову самостійної укр. д-ви на укр. землях, що входили до Рос. імперії, та запровадження територіально-нац. автономії на укр. землях у складі *Австро-Угорщини*. До З.у.р. входив 31 делегат, у т. ч. з *Галичини* 14 делегатів від Нац.-демократ. партії, 6 — від радикальної, 1 — від с.-д.; з *Буковини* 5 — від Нац.-демократ. партії, 1 — від с.-д. й 1 від *Української народної партії*, а з *Наддніпрянської України* — 3 делегати від *Союзу визволення України*. Головою З.у.р. було обрано К.*Левицького*, його заступниками — М.*Василька*, Л.*Бачинського* й М.Гонневича, секретарем — В.Теленицького. Союз визволення України в З.у.р. представляв О.*Скоропис-Йолтуховський*. Особовий склад З.у.р. не був постійним і не раз змінювався. Від 1916 вплив З.у.р. на укр. рух поступово зменшувався, й згодом вона оголосила про свій розпуск.

Літ.: *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914—1918 рр., ч. 1—2. Львів, 1929.

Ю.П. Лавров.

ЗАГА́ЛЬНИЙ ЗЕ́МСЬКИЙ ПРИВІЛЕ́Й 1447 — перший загальнодерж. привілей *Великого князівства Литовського* (ВКЛ), виданий його володарем *Казимиром IV* Ягеллончиком 2 трав. 1447 у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*) перед від'їздом на коронацію до м. Краків (Польща; вел. кн. литов. Казимир IV Ягеллончик був обраний *вальним сеймом* королем польс.). Документ, що складався з 14 пунктів, гарантував Литов. д-ві політ. самостійність і непорушність кордонів, усталених за часів вел. кн. литов. *Вітовта*. Згідно з привілеєм право на отримання урядів (посад) і земель (у власність чи тимчасове держання) в межах ВКЛ поширювалося лише на його жителів. Водночас останні урівнювалися в правах із «прелатами, князями, панами, шляхтою, боярами і міщанами» *Корони Польської*. Серед ін. новацій, запроваджених привілеєм, досить вагомим було звільнення всіх приватновласницьких селян від держ. податків і *панщини* на користь вел. кн. литов. та фактичне вилучення їх з-під юрисдикції останнього, що означало підпорядкування в суд. відношенні власникам, чиї права були значно розширені. З.з.п. став важливим етапом у конституюванні шляхетського стану (див. *Шляхта*) та зближенні норм устрою ВКЛ й Корони Польської.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 1 (1340—1506). СПб., 1846; *Kamieniecki W.* Społeczeństwo litewskie w XV wieku. Warszawa, 1847; *Любавский М.К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв. Л., 1936.

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

О.В. Русина.

ЗАГА́ЛЬНИЙ СТРАЙК НА ПІ́ВДНІ РОСІ́Ї 1903 — кульмінаційна точка розвитку робітн. руху напередодні *революції 1905—1907*. Відбувся у лип.—серп. 1903. У страйкові взяло участь більш як 200 тис. робітників, переважно з великих підпр-в Закавказзя й України. Почавши страйк як суто екон. акцію з вимогами 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати тощо, страйкарі під впливом агітації представників політ. партій, збройних сутичок із військами та поліцією висунули й політ. вимоги, зокрема гасло «Геть самодержавство!». Ініціаторами страйку виступили одночасно робітники Баку (нині столиця Азербайджану) й *Одеси*. 1 лип. 1903 страйк спалахнув на одному з бакинських підпр-в і протягом кількох днів охопив понад 40 тис. пролетарів міста, а також поширився на пром. міста Закавказзя — Тифліс (нині м. Тбілісі, столиця Грузії), Батумі (Грузія) та ін. Страйк в Одесі почали робітники залізничних майстерень, де працювало понад 2 тис. осіб. 17 лип. кількість страйкарів у місті досягла 40 тис. У *Києві* впродовж 21 лип.—1 серп. страйкувало понад 15 тис. осіб. 22 лип. війська відкрили вогонь по страйкарях, які зібралися біля залізничного вокзалу (4 особи було вбито, 22 — поранено). 21 лип. застрайкували робітники *Миколаєва*, 7 серп. — Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*), 8 серп. — *Керчі* та ін. міст. У цілому в Україні в заг. страйкові взяли участь більш як 115 тис. осіб з 552 пром. підпр-в. Страйки скрізь супроводжувалися багатотисячними мітингами та демонстраціями, зіткненнями з поліцією і військами. Під час заг. політ. страйку дискредитували себе організовані 1901—03 поліцією з ініціативи жандармського полк. С.*Зубатова* легальні псевдопрофспілкові орг-ції. За допомогою цих т. зв. поліцейських профсоюзів царизм намагався деполітизувати розвиток робітн. руху. Втратили вплив у робітн. середовищі й т. зв. економісти (див. *Економізм*) — прихильники винятково екон. методів боротьби. Провалилися також спроби есерівських орг-цій (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) здійснити в ході страйку терористичні акти в кількох містах.

Літ.: Всеобщая стачка на Юге России: Сборник документов. М., 1938; *Бортников И.* Июльские дни 1903 года на Юге России. Одесса, 1953.

О.Ф. Овсієнко.

ЗАГАЛЬНОРОСІ́ЙСЬКЕ ТОВАРИ́СТВО ЦУКРОЗАВО́ДЧИКІВ — монополістичний союз цукропром. *буржуазії*, що діяв як представницька орг-ція. Засноване 1897, т-во увінчувало орг. піраміду впливової галузевої буржуазії. Воно створювалося як орг-ція, що мала дбати про заг. інтереси всіх цукрозаводчиків, сприяти прогресові цукробурякової галузі. Фактично ж союз став прикриттям напівлегальної діяльності купки виробників цукру-рафінаду. Будучи за своїм керівним складом тотожним *Синдикатові рафінерів*, т-во обмежувало свою діяльність задоволенням суто монополістичних інтересів — нормуванням вир-ва, утриманням високих цін на продукцію в *Російській імперії*, забезпеченням ринків збуту. Саме ця

О.Л. Загаров.

група монополістів визначала зміст держ. регулювання цукрової пром-сті, яке поширилося не лише на збут, а й на вир-во цукру та його експорт. Під тиском т-ва на держ. апарат вир-во і збут цукру суворо нормувалися в інтересах рафінерів.

Ініціатором створення, незмінним головою правління т-ва, провідником між ним і урядом став граф А.Бобринський (див. *Бобринські*). До правління входили П.Харитоненко (див. *Харитоненки*), Б.Ханенко (див. *Ханенки*), Л.Бродський (див. *Бродські*), М.Балашов (чл. Держ. ради), О.Браницький, кн. М.Щербатов, І.Бліох, М.Хряков (голова Київ. біржового к-ту), І.Щеніовський, К.Фішман та ін. (всього 25 найвпливовіших представників цукрової галузі). Т-во на першому засіданні (серп. 1897) представляло інтереси 127 промисловців від 189 з-дів. На черговому щорічному з'їзді 1901 воно налічувало 152 особи від 232 з-дів. До т-ва входило 148 з-дів, розташов. в укр. губерніях.

Літ.: Протоколы общего собрания и журналы правления Всероссийского общества сахарозаводчиков за 1897—1901 гг. К., 1902; Протоколы совещания сахарозаводчиков 3 мая 1907. К., 1907; Отчет правления Всероссийского общества сахарозаводчиков... К., 1904.

Т.І. Лазанська.

ЗАГАЛЬНОРОСІ́ЙСЬКІ СТУДЕ́НТСЬКІ З'ЇЗДИ. Відбувалися наприкінці 19 — поч. 20 ст. під гаслом «Геть самодержавство!». Наприкінці 1896 — поч. 1897 у *Москві* відбувся 1-й нелегальний заг. з'їзд студентів Москви, Казані (нині столиця Татарстану, РФ), *Харкова*, *Києва*, *Одеси*, Томська (нині місто в РФ) та *Царства Польського*, що прийняв рішення надавати «допомогу робітничим страйкам». У січ. 1902 у Ростові-на-Дону (нині місто в РФ; за даними поліції — у лют. в Ризі, нині столиця Латвії) був скликаний 2-й загальностудентський з'їзд, куди з'їхалися 40 делегатів майже від усіх вищих навч. закладів *Російської імперії*. В резолюції з'їзду було проголошено, що «студентський рух є рухом політичним». У листоп. 1903 в Одесі пройшов 3-й з'їзд представників 19 вузів із 6 міст. З'їзд відкинув стару тактику страйків та обструкцій в академічному масштабі, прийняв рішення про ліквідацію студентських земляцтв і натомість — участь у парт. орг-ціях. 13 верес. 1905 черговий всерос. з'їзд у м. Виборг (нині місто в Ленінгр. обл., РФ), який зібрав представників 23 вузів, визнав першочерговим і гол. завданням студентства участь у заг. боротьбі проти *самодержавства*. Резолюції студентських з'їздів свідчили про швидку радикалізацію революц. настроїв студентів.

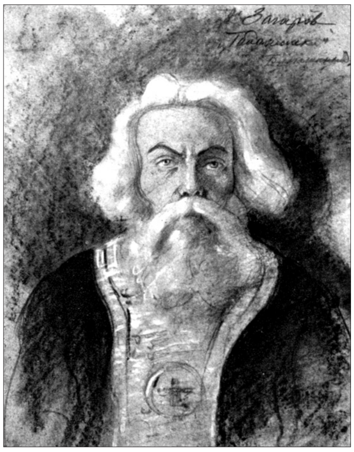
Літ.: *Ушаков А.В.* Борьба партии за гегемонию пролетариата в революционно-демократичном движении России. 1895—1904. М., 1974; *Лейкина-Свирская В.Р.* Русская интеллигенция в 1900—1917 годах. М., 1981.

О.Ф. Овсієнко.

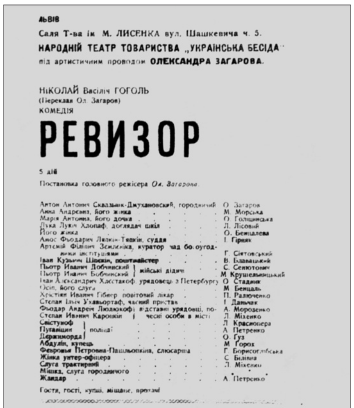
ЗАГА́РОВ (справжнє прізв. — Фессінг) **Олександр Леонідович** (17 (05).01.1877—12.11.1941) — актор, режисер, педагог. Засл. діяч мист-ва РРФСР (1940). Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Закінчив уч-ще Моск. філармонічного т-ва (1898). 1898—1906 — актор Моск. худож. театру, 1909—10 очолював Херсон. театр, 1911—15 — працював у Александринському театрі в *Санкт-Петербурзі*, 1917 — у Військ.-нар. театрі в *Одесі*, 1918 — реж. Першого держ. укр. драм. театру в *Києві*, 1919—21 — у Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Т. Шевченка в Києві, 1921—23 — у Рус. нар. театрі у *Львові*, 1923—25 — в Ужгородському укр. театрі, 1927 — у Харків. червонозаводському укр. драм. театрі. Від 1920 — проф. Київ. муз.-драм. ін-ту ім. М.Лисенка. Вистави в Україні: «Брандт» Г.Ібсена (1909), «Розбійники» Ф.Шіллера (1917), «Камінний господар» Лесі *Українки* (1920), «Ревізор» М.*Гоголя* (1926), «Республіка на колесах» Я.Мамонтова (1927), «Тополя» (1921), «Гайдамаки» (1927) за тв. Т.*Шевченка*, в різні роки вистави

О. Загаров у колі українських політичних та культурних діячів у Львові. Фото початку 1920-х рр. Сидять зліва направо: 1-й ряд — П. Ковжун, О. Загаров, М. Голубець; 2-й ряд — К. Федорович-Малицька, П. Холодний, Т. Ковжунова. Стоять: Ю. Магалевський, В. Січинський, Д. Донцов, Ф. Федорців, М. Струтинський.

О. Загаров у ролі Благочинного з вистави «Гайдамаки» (за Т. Шевченком) у Першому театрі Української Радянської Республіки імені Т. Шевченка в Києві. Режисер Л. Курбас. Малюнок роботи худож. С. Миронова. 1920.

ЛЬВІВ
Саля Т-ва ім. М. ЛИСЕНКА вул. Шашкевича ч. 5.
НАРОДНІЙ ТЕАТР ТОВАРИСТВА „УКРАЇНСЬКА БЕСІДА"
під артистичним проводом ОЛЕКСАНДРА ЗАГАРОВА.

НіКОЛАЙ Васіліч ГОГОЛЬ
(Переклав Ол. Загаров)
КОМЕДІЯ

РЕВИЗОР

5 дій

Постановка головного режісера *Ол. Загарова*.

Антон Антонич Сквазник-Дмухановский, городничий	О. Загаров
Анна Андреєвна, його жінка	М. Морська
Марія Антонна, його дочка	О. Голіцинська
Лука Лукич Хлопаф, доглядач шкіл	Л. Лісовий
Його жінка	О. Бенцалева
Амос Фьодарич Ляпкін-Тяпкін, судда	І. Гірняк
Артемій Філіпич Земляніка, куратор над богоугодними інституціями	Г. Сітовський
Іван Кузьмич Шпекін, поштмайстер	В. Блаващкий
Пьотр Иванич Добчинский } мійські дідичі	С. Сенютович
Пьотр Иванич Бобчинский } мійські дідичі	М. Крушельницький
Іван Александрич Хлестакоф, урядовець з Петербургу	О. Стадник
Осіп, його слуга	М. Бенцаль
Христіян Иванич Гібнер, повітовий лікар	П. Ралюченко
Степан Ільїч Ухавьортаф, частний пристав	І. Даньчак
Фьодар Андреїч Люлюкоф } відставні урядовці, почесні особи в місті	А. Мороженко
Степан Иванич Каронкін } відставні урядовці, почесні особи в місті	Л. Міхенко
Свістунof } поліцаї	Л. Красноперa
Пуговіцин } поліцаї	А. Петренко
Держиморда } поліцаї	О. Гуз
Абдулін, купець	М. Горох
Февронья Петровна-Пашльопкіна, слюсарша	Г. Борисоглібська
Жінка унтер-офіцера	С. Біліна
Слуга трактирний	Л. Міхенко
Мішка, слуга городничого	
Жандар	А. Петренко

Гости, гості, купці, міщане, прохачі

Головний режісер і артистичний директор: Олександер Загаров.
Адміністративний директор: Осип Стадник.

Власна орхестра.
Початок о годині 7½ вечером
Після третього дзвінка вхід на салю безумовно недозволений.

Примітка: Правопис імен фонетичний по російській вимові.

Ціна програми 20 Мп.

Афіша вистави «Ревізор» М. Гоголя (постановка О. Загарова) в Народному театрі товариства «Українська бесіда». Львів, 1922.

за тв. В.*Винниченка*, К.Гольдоні, Ж.-Б.Мольєра, А.Стрінберга, В.Шекспіра. Автор кн. «Мистецтво актора» (1920).

П. у м. Саратов (нині місто в РФ).

Літ.: Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992.

О.В. Корнієвська.

ЗАГОРО́ВСЬКИЙ Василь Петрович (р. н. невід. — 1580, за ін. даними, 1577) — культ.-освіт. діяч, меценат. З укр. шляхетського роду з *Волині* (див. *Загоровські*), брацлавський *каштелян*. 1576 під час відбиття татар. нападу на Волинь був узятий у полон. Перебуваючи в неволі, написав заповіт своїм синам (1577), де виклав програму їхнього виховання та навчання. Згідно із заповітом по досягненні семилітнього віку опікуни мали віддати дітей у «руську науку» до *дяка* для навчання читання й письма церковнослов'ян. мовою, арифметики та співу — у власному домі або ж у школі при Свято-Іллінській церкві у м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Далі дітей мав навчати лат. мові освічений *бакалавр*, а після цього їх потрібно було віддати до Віленського єзуїтського колегіуму (див. *Єзуїтські школи, Вільнюський університет*). Ця програма навчання була розрахована на сім або десять років. З. заповідав своїм дітям триматися батьківської правосл. віри (див. *Православ'я*), вірно служити своїй *вітчизні — Речі Посполитій*, жити за християн. заповідями, шанувати в людях не зовн. красу, багатство, силу, а християн. доброчесності. Він заповів чималі гроші для організації шпиталю у Володимирі, а також на переписування книг. Підтримував контакти з кн. А.*Курбським* та його культ. гуртком. Призначив кн. А.Курбського одним із опікунів своїх дітей. З. належав до тієї частини укр. *шляхти*, яка не стала на шлях полонізації та окатоличення й міцно трималася правосл. культ. традицій.

П. у татар. неволі в Криму.

Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. 1. К., 1859.

Літ.: *Возняк М.* Історія української літератури, т. 2, ч. 1. Львів, 1921.

О.М. Дзюба.

ЗАГОРО́ВСЬКИЙ МОНАСТИ́Р РІЗДВА́ БОГОРО́ДИЦІ — чол. монастир, що існував у с. Старий Загорів (нині село Локачинського р-ну Волин. обл.). За переказами, діяв з поч. 15 ст. 1492 Олександр Загоровський (див. *Загоровські*) пожертвував для нього дзвін вагою в 12 пудів 30 фунтів. 1548 протекторами монастиря були *городничий* і *ключник* луцький, пізніше *маршалок* господарський П.Загоровський і його дружина Феодора (уроджена княжна Сангушко, див. *Сангушки*). Згодом обоє були поховані під вівтарем соборного храму. Монастир спочатку був православним. 1719 монастирське братство разом з ігуменом Лаврентієм (Драгинським) перейшло в унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). 1839 монастир знову став православним. Тут діяли три храми — Різдва Пресвятої Богородиці, теплий Всіх Святих та Воздвиження Хреста Господнього. У соборному храмі перебувала місцево-шанована Загоровська ікона Божої Матері (пошанування якої встановлено 8 верес. за ст. ст.). У монастирі зберігалося 57 старовинних рукописів і 42 стародруки, передані згодом до *Волинського єпархіального давньосховища*, серед них — острозьке видання творів св. Василія Великого, яке князь В.-К.*Острозький*, судячи з напису, подарував Г.Отреп'єву та його супутникам-ченцям, з якими той утік із *Москви* (див. *Лжедмитрій I*).

Літ.: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи, т. 1. СПб., 1890; *Денисов Л.И.* Православные монастыри Российской империи. М., 1908.

С.І. Білокінь.

ЗАГОРО́ВСЬКІ — український шляхетський рід, пов'язаний родинними зв'язками з князями *Вишневецькими*, *Заславськими*, магнатами Зборовськими, князями *Збаразькими*, Курцевичами-Булигами, *Сангушками*, *Чорторийськими* та ін., відомий у 2-й пол. 17 ст. на *Волині*. Швидке піднесення роду почалося з **Петра Богдановича** Загоровського (р. н. невід. — 1566) — *городничого* і *ключника* луцького, *маршалка* господарського — та його сина **Василя Петровича** (див. В.*Загоровський*), які енергійно займалися адм., військ. (боротьба проти татарських набігів) та меценатською діяльністю. Були протекторами *Загоровського монастиря Різдва Богородиці*, Свято-Іллінської церкви в м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*), оборонцями *православ'я*, засновниками шпиталів у Володимирі та с. Суходоли (нині село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.), надавали допомогу освіт. закладам, підтримували контакти з кн. А.*Курбським* та його культ. гуртком, листувалися з ним. На поч. 17 ст. частина чл. роду З. переходить у *католицизм*, про що з гіркотою писав М.*Смотрицький* у своєму *«Треносі»*. З. обіймали важливі адм. посади на Волині впродовж 17 ст.: **Андрій** — земський *підсудок Волинського воєводства* 1605—16. Один із З. — **Григорій** — протонотарій митрополита М.*Рогози*, згодом, з 1596, — полоцький *єпископ*, прийняв унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*). Серед представників роду по жін. лінії — **Варвара Михайлівна** — дружина кн. Івана Дмитровича Курцевича-Булиги (чернече ім'яІєзекіль, в хіротонії Йосиф; див. Й.*Курцевич-Коріятович*). Їхній син **Максим** Курцевич-Булига (р. н. невід. — 1687) був уман. полковником (1664), *гетьманом наказним Війська Запорозького* (див. М.*Булига*). Ймовірно, з цього роду походять вихованці *Києво-Могилянської академії* — **Йосиф** (чернече ім'я; 1714—77) — ієромонах — та його племінник **Ієронім** (чернече ім'я; 1741—1804) — ігумен, настоятель *Гамаліївського Пустинно-Харлампіївського монастиря* та ректор Новгород-Сіверської духовної семінарії (1796—99).

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 6. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

ЗАГОРО́ДЖУВАЛЬНІ ЗАГО́НИ. Створювалися в роки громадян. війни 1918—20 та *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* безпосередньо у військ. з'єднаннях з метою недопущення відступу підрозділів.

У роки Великої вітчизн. війни спец. таємний наказ Й.*Сталі*-

на за № 001919 від 12 верес. 1941 передбачав створення у прифронтовому тилу З.з. із військ НКВС, які повинні були вогнем стримувати відступаючих. На *Південно-Західному фронті* від 22 черв. до 20 лип. 1941 за звинуваченнями в «панічній втечі» затримано 75 771 військовослужбовця, зокрема багатьох командирів. З цього числа військ. трибуналом засуджено 627 осіб, із них до розстрілу — 411. Подальшого розвитку організація таких загонів набула в наказі за № 227, підписаному Й.Сталіним 28 лип. 1942. В арміях формувалося по 3—5 добре озброєних З.з. (до 200 осіб у кожному), розміщених у безпосередньому прифронтовому тилу військ. При паніці й безладному відступі «панікери, дезертири, боягузи» розстрілювалися на місці. Командири й комісари корпусів та д-зій зобов'язувалися надавати З.з. всебічну допомогу й підтримку.

Літ.: Документы и материалы: приказ народного комиссара обороны Союза ССР № 227, 28 июля 1942 г., г. Москва. «Военно-исторический журнал», 1988, № 8; *Ищенко С.Г.* «Я из заградотряда». Там само, 1988, № 11; *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939—1945 рр. К., 1999.

Л.В. Легасова.

ЗАГОРО́ДНИКИ — порівняно вільна категорія збіднілого нас. в Україні, Білорусі, Польщі 14—17 ст. Землевласники надавали їм право освоювати цілинні землі за межами оброблених ділянок — «за городами», для чого звільняли їх на 10 років від феод. ренти. Часто можновладці спеціально зобов'язували селян селитися на неосвоєних землях, відібраних чи набутих перед цим якимось чином у місц. общини (громади), перетворювали їх на З. і примушували виконувати всілякі повинності на свою користь. Перебування в статусі З. понад 10 років, як правило, перетворювало селянина на кріпака (див. *Кріпацтво*). У зв'язку з еволюцією феод. відносин і переходом З. до ін. залежних груп нас. згадки про них в істор. джерелах поступово зникають.

Літ.: *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). К., 1963; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994; *Гурбик А.О.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

О.І. Гуржій.

П.А. Загребельний.

ЗАГРЕБЕ́ЛЬНИЙ Павло Архипович (н. 25.08.1924) — письменник, журналіст. Н. в с. Солошине (нині село Кобеляцького р-ну Полтав. обл.). Від початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* пішов добровольцем на фронт. У серп. 1941 поранений, після лікування — знову на фронті. В серп. 1942 пораненим потрапив у полон. До лют. 1945 перебував у гітлерівських концтаборах. Після звільнення деякий час працював у рад. військ. місії в Зх. Німеччині. 1946—51 — навч. на філол. ф-ті Дніпроп. ун-ту. Працював журналістом газ. «Дніпровська правда» (*Дніпропетровськ*), ж. «Вітчизна» (*Київ*). 1961—63 — гол. ред. «Літературної газети» (згодом перейм. на «Літературну Україну»). 1964—79 — секретар, 1979—86 — 1-й секретар правління Спілки письменників України. 1979—87 — голова К-ту з Держ. премій УРСР ім. Т.Шевченка.

Літературні тв. почав друкувати із серед. 1950-х рр. (1953 у співавт. з Ю.Пономаренком вийшла перша книжка «Каховські оповідання»). Автор романів: «Дума про невмирущого» (1957), «Європа-45» (1959), «Спека» (1960), «Європа. Захід» (1961), «Добрий диявол» (1967), «Диво» (1968), «З погляду вічності» (1970), «Первоміст» (1972), «Смерть у Києві» (1973), «Євпраксія» (1975), «Розгін» (1976), «Роксолана» (1979), «Я, Богдан», «Південний комфорт» (обидва — 1984), романудилогії «Вигнання з раю» (1985), «Безслідний Лукас» (1989), «Тисячолітній Миколай» (1994), «Попіл снів» (1995), «Зона особливої охорони» (1999), «Юлія» (2000) та ін.; повістей «Долини довгих снів» (1955), «Кларнети ніжності» (1978), «День шостий» (1985) та ін. Твори З. перекладено 23 мовами. За його сценаріями знято худож. фільми: «Ракети не повинні злетіти» (1965), «Перевірено — мін немає» (1966, у співавт.), «Лаври» (1974), «Ї земля скакала мені назустріч» (1975), «Хто за? Хто проти?» (1977), «Ярослав Мудрий» (1982, у співавт.).

Загребельний П. «Смерть у Києві». Київ, 1973. Титульний розворот. Худож. І. Гаврилюк.

Нар. депутат ВР УРСР 9-го скликання, ВР СРСР 10—11 скликань. Канд. у чл. ЦК КПУ (1974—79), чл. ЦК КПУ (1979—89).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1974; за романи «Первоміст», «Смерть у Києві»), Держ. премії СРСР (1980, за серію романів «Розгін» («Айгюль», «В напрямі протоки», «Ой крикнули сірі гуси», «Персоносфера»)). Нагороджений орденами Вітчизн. війни 2-го ст., Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, 2-ма орденами «Знак Пошани», орденом князя Ярослава Мудрого 5-го ст.

Тв.: Твори, т. 1—6. К., 1979—81.

Літ.: *Шаховський С.* Романи Павла Загребельного. К., 1974; *Фащенко В.* Павло Загребельний. К., 1984; *Шпиталь А.* Історична проза Павла Загребельного. К., 1986; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

О.О. Загродський.

ЗАГРО́ДСЬКИЙ Олександр Олександрович (10.04.1889—04.08.1968) — військ. діяч, генерал-полковник. Н. в с. Зеленки (нині с. Зеленьків Тальнівського р-ну Черкас. обл.). Учасник *Першої світової війни*, за відзнаку в боях 1914 отримав чин прапорщика. 1917 — штабс-капітан, командир батальйону. Брав участь в українізації військ. частин *Південно-Західного фронту*.

В укр. армії з осені 1917. В лют.—берез. 1918 — командир

1-го піх. куреня в окремому Запоріз. загоні, згодом — 1-го Запоріз. ім. гетьмана П.Дорошенка піх. полку в *Запорізькій дивізії Армії УНР*, від листоп. 1918 до груд. 1919 — командир Запоріз. д-зії в *Запорізькому корпусі Армії УНР*. Під час *Першого Зимового походу Армії УНР 1919—1920* — командир Волин. збірної групи та в трав.—листоп. 1920 — 2-ї Волин. стрілец. д-зії, генерал-хорунжий. 1920 — заст. головнокоманд. *Армії Української Народної Республіки* ген. М.*Омеляновича-Павленка*, нач. резерву армії.

З груд. 1920 перебував у таборі інтернованих укр. вояків у *Каліші* (Польща), де був нагороджений *Залізного Хреста орденом*. Чл. правління Укр. станиці в Каліші, Укр. військ.-істор. т-ва, голова ради Хреста Симона Петлюри, Спілки укр. воєн. інвалідів у Польщі, в. о. голови президії Великої ради рицарів Залізного Хреста. Після розформування табору мешкав у Польщі, Німеччині, від 1949 — у США. Урядом УНР на еміграції підвищений в чині до генерал-поручника, згодом — до генерал-полковника.

П. у США.

Літ.: *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. К., 1995; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921—1924 рр.). К., 1997.

А.О. Буравченков.

ЗАГУ́Л Дмитро Юрійович (псевдоніми і криптоніми — І.Майдан, Б.Тиверець, Д.Буковинець, Г.Юрась, І.М. та ін.; 28.08.1890 — літо 1944) — поет-символіст, літературознавець, критик, публіцист, перекладач, педагог, громад. діяч. Н. в с. Мілієве (нині село Вижницького р-ну Чернів. обл.) в родині селянина-бідняка. Рано осиротів. Навч. в Чернів. держ. класичній г-зії на кошти свого сільс. вчителя В.Завадюка. Рано виявив поетичний хист — перші публікації з'явилися 1907. По закінченні г-зії (1913) став слухачем філос. ф-ту Чернів. ун-ту. Самостійно вивчав слов'ян. лінгвістику. 1915 жив у м. Нижній Новгород (нині місто в РФ), потім — в *Одесі* й *Києві*. Працював у київ. шпиталі, в редакціях газет. Після виходу перших зб. «З зелених гір» (1918) та «На грані» (1919) став одним з організаторів *«Музагету»*, активним учасником Спілки художників слова, літ. об-ня «Західна Україна» та *Всеукраїнської спілки пролетарських письменників*. Деякий час учителював, друкувався в журналах *«Червоний шлях»*, «Нова громада», «Глобус» та ін. Автор підручника «Поетика» (1923), низки літературознавчих розвідок, брошури «Література чи літературщина?», поетичних зб. «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927), текстів кількох пісень та романсів. Перекладав тв. Г.Гейне, Й.-В.Ґете, Дж.Байрона та ін. західноєвроп. письменників. 1924 працював у сценарному від. «Українфільму», від осені 1926 — ст. н. с. Комісії новітнього письменства ВУАН. Заарештований 23 лют. 1933 за приналежність до т. зв. контрреволюц. орг-ції, засуджений до 10 років концтаборів. Відбував строк на ст. Урульга (нині с-ще міськ. типу Читинської обл., РФ) та на Колимі (місцевість на пн. сх. азіатської ч. Росії), де й загинув 1944 за нез'ясованих обставин. Реабілітований 29 квіт. 1957 на клопотання Спілки письменників України.

Ім'я З. носить школа в с. Мілієве, де створено його музей і встановлено бронз. погруддя поета. 1998 односельці З. разом з Чернів. орг-цією Спілки письменників України заснували літ. премію його імені. В Києві на будинку № 36 по вул. О.Гончара 1995 З. відкрито меморіальну дошку (скульптор — В.Сивко).

Тв.: Вибране. К., 1961; Поезії. К., 1966; Пер.: *Байрон Д.Г.* Мазепа: Поема. Бломберг, 1949; Сідней, 1953; «Київ», 1990, № 8; [Вірші]. «Українська мова і література в школі», 1990, № 10; Поезії. К., 1990.

Літ.: *Славутич Я.* Розстріляна муза: Нариси про поетів. Детройт, 1955; К., 1992; Реабілітований Дмитро Загул. «Сучасність», 1962, № 7; *Бутковська О.* З книги життя Дмитра Загула. Там само, 1968, ч. 9(93); *Мороз-Стрілець Т.* Син Буковини. «Вітчизна», 1970, № 8; *Далавурак С., Лесин В.* Ужинок бентежного поета. В кн.: *Загул Д.* Поезії. К., 1990; *Чорногуз Т.А.* «Багато акордів на струнах моїх...» «Українська мова і література в школі», 1990, № 10; З порога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій, вип. 1, К., 1991; *Жила В.* Переклад «Фавста» в системі нових концепцій (До 70-річчя перекладу Дм.Загула). «Визвольний шлях», 1992, № 11; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. Публіцистика. К., 1994; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). К., 1999; *Киселиця І.* Невідомі сторінки життєпису Дмитра Загула буковинського періоду. В кн.: Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького ун-ту 12—13 травня 1999 р., кн. 1. Гуманітарні науки, ч. 1. Чернівці, 1999; Буковина. Визначні постаті 1774—1918: Біографічний довідник. Чернівці, 2000; Пам'ятаймо! Знаменні і пам'ятні дати Буковини в 2004 р.: Бібліографічний покажчик. Чернівці, 2003.

Г.П. Герасимова.

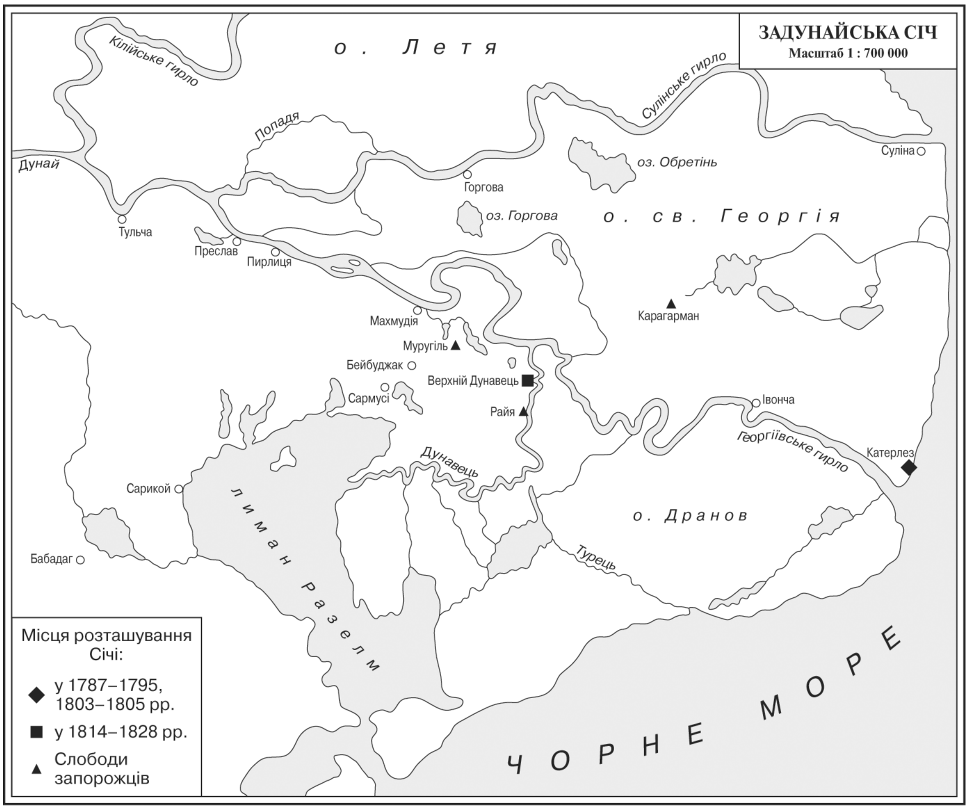
Д.Ю. Загул.

ЗАДУНА́ЙСЬКА СІЧ — орг-ція колиш. запороз. *козаків*, що існувала з останньої чв. 18 ст. по 1828 у гирлі р. Дунай. Зруйнування *Запорозької Січі* (1775) спричинило перехід ч. запорожців на підвладну *Османській імперії* тер. поблизу м. *Очаків*, а потім — пониззя Дністра й Дунаю. На правому березі Георгіївського гирла Дунаю в с-щі Верхній Дунавець (пізніше Дунавецу-де-Сус; нині тер. Румунії) вони створили З.С. У соціальному та військ. побуті нова орг-ція здебільшого зберігала особливості Запороз. Січі, зокрема, тут також не було *кріпацтва*. Це стало одним з гол. чинників частих утеч сюди селян-кріпаків з України та Росії, солдатів рос. армії, тих чорномор. козаків, які не бажали переселятися на *Кубань*. Осн. масу нас. Січі складали козаки середнього достатку й бідні. За різними даними, на межі 18—19 ст. нас., яке підлягало юрисдикції З.С., становило від 15 до 20 тис. осіб. До З.С. належали 3 *слободи*, в яких оселялися одружені запорожці і взагалі сімейні люди, які юридично не належали до *козацтва*. Нас. в цих слободах звалося райєю (як усе християн. нас. Туреччини). Внаслідок цього такі слободи отримали назву запороз. або козац. райї, яка мала бл. 150 дворів Задунайської Січі з її землями й користувалася досить значною автономією. Земля, що відводилася їй, звільнялася від податків з г-ва. Козаки займалися землеробством, скотарством, рибальством, торгівлею. Вони не сплачували податків і не виконували ніяких повинностей, окрім військ. Остання була досить обтяжливою: задунайці зобов'язані були брати участь у походах турец. військ, у т. ч. в каральних

експедиціях проти болгар, греків і сербів, які боролися за свою незалежність; воювати на боці Туреччини проти *Російської імперії* в рос.-турец. війнах кін. 18 — поч. 19 ст. Турец. уряд надавав задунайцям т. зв. кормові гроші, що складалися з платні та продовольства.

На З.С. приймали будь-яку людину, незважаючи на колиш. провини, соціальний стан, віросповідання. Проте існували певні обмеження: турец. уряд заборонив приймати на Січ мусульман. Нац. склад З.С. був строкатим: українці, росіяни, болгари, молдовани, волохи, греки, серби та ін. Більшість складали українці й росіяни. Вся адм., суд., військ. влада належала старшині. До неї входили: *кошовий отаман*, писар, *осавул*, драгоман (перекладач). За турец. регламентом кошовий отаман мав звання двобунчужного паші. Писар і осавул допомагали кошовому в управлінні. З турец. чиновниками кошовий отаман мав вести переговори лише через драгомана. При кошовій старшині перебував турец. «повірений у справах» для повідомлення про рішення турец. уряду, нагляду за політ. ситуацією і збору податків, якщо задунайці займалися г-вом за межами козац. тер. Січ налічувала 38—40 куренів. Курінна старшина складалася з *курінного отамана* та хорунжого. Кожен курінь мав свій прапор (байрак-значок червоного сукна з білим півмісяцем і 6 зірками). Уся старшина обиралася на козац. раді, яка збиралася щороку. Прапор, печатка, *бунчук*, *пернач*, топуз (рід кинджала) складали клейноди (див. *Клейноди козацькі*) З.С.

Рос. імперія постійно вимагала від турец. уряду ліквідації З.С. Вона домагалася від Туреччини переселити задунайців подалі від рос. кордонів, надавала пільги й оголошувала амністію тим задунайцям, які перейдуть на бік росіян. На поч. 19 ст. ч. козаків З.С. перейшла до Росії, з них сформували *Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо*, інші переселилися на землі *Чорноморського козацького війська*, а треті осіли в *Бессарабії*, де сформували *Дунайське козацьке військо* (1828). Наприкінці 20-х рр. 19 ст. внаслідок соціально-екон. кризи в З.С., розладів всередині козацтва, вимог уряду Туреччини брати участь у придушенні нац.-визвол. повстання в Греції 1821—29 і в рос.-турец. війнах відбувся перехід переважної більшості задунайців до Рос. імперії. Під час *російсько-турецької війни 1828—1829* ч. мобілізованих Туреччиною задунайців пішла до Сілістрії (пн.-сх. ч. Болгарії), а інші на чолі з кошовим отаманом Й.*Гладким* 30(18) трав. 1828 перейшли Кілійське гирло Дунаю, увійшли до Ізмаїльського порту й приєдналися до рос. армії. Вони взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в переправі через Дунай рос. армії, штурмі фортеці Ісакча (нині місто в Румунії). Після закінчення війни царський уряд сформував із задунайців *Азовське козацьке військо*. Козаків, які прийшли в Сілістрію, турец. влада роззброїла і відправила у в'язницю до *Стамбула*, згодом звільнила, і вони вернулися в Дунайську дельту, на землі колиш. Січі. Ч. нас. З.С. оселилася в різних містах та с-щах *Добруджі*, а ч. вирізали турки після переходу Й.Гладкого на бік росіян.

Історія З.С. відображена в нар. піснях, літ. та музиці. Образи козаків-задунайців відтворено в опері С.*Гулака-Артемовського* «Запорожець за Дунаєм».

Літ.: *Кондратович Ф.* Задунайская Сечь. «Киевская старина», 1883, т. 1, № 1, 2, 4; *Рябінін-Скляревський О.* Кінець Задунайської Січі. «Україна», 1929, кн. 36; *Голобуцкий В.А.* О социальных отношениях в Задунайской Сечи. «Исторические записки», 1949, т. 30; *Бачинський А.Д.* Задунайська Січ. 1775—1828. Одеса, 1998.

О.А. Бачинська.

ЗАДУ́ШНІ ЛЮ́ДИ (лат. — personae miserabilis) — специфічна соціальна група зубожілого нас. доби *середньовіччя*. Відпущені на волю своїм паном за заповітом («за душью») колиш. *холопи*, шукаючи охорони й заступництва, опинялися, як правило, під опікою та юрисдикцією церкви. В пам'ятках давньорус. письменства З.л. згадуються в переліку богадільних людей у «Церковному статуті» вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, що зберігся в багатьох списках і редакціях 13—17 ст. З.л. були одним із джерел формування залежного нас. на церк. землях. Після проведення царським урядом *секуляризації* церк. та монастирських земель

згідно з указом імп. Катерини II від 10 квіт. 1786 всі феодально залежні селяни на цих землях були передані у відання спец. Колегії економії (див. *Економічні селяни*).

Літ.: Древнерусские княжеские уставы. М., 1976; *Юшков С.В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1992.

В.М. Ричка.

ЗАЇ́КІН В'ячеслав Михайлович (1896—27.08.1941) — історик. Н. в м. *Вовчанськ*. Походив зі старшинсько-козац. роду. Навч. на юрид. (1918) та історико-філол. (1919) ф-тах Харків. ун-ту. Після закінчення ун-ту залишився на каф-рі класичної філології як професорський стипендіат. Наук. діяльність розпочав 1912, друкував істор. розвідки в укр. часописах. Від 1917 викладав у середніх і вищих школах *Харкова*. Після захисту дис. на тему: «Соединение Украины с Московским государством в 1654 г.» (1920), побоюючись переслідувань з боку рад. властей, виїхав на *Кубань*. 1922 нелегально емігрував до Польщі, де викладав рос. мову й історію в приватній г-зії та на Вищих курсах українознавства у *Варшаві*, від 1926 — історію слов'ян. церков на богословському ф-ті Варшавського ун-ту. Одночасно друкував свої наук. праці в часописах *«Нова зоря»* та *«Дзвони»* (*Львів*). 1937 переїхав до Львова. Працював н. с. Ін-ту соціальної та екон. історії Львів. ун-ту, проф. Львів. політех. ін-ту. 22 берез. 1940 заарештований, 4 серп. 1941 засуджений воєн. трибуналом військ НКВС до страти. Страчений.

Автор ґрунтовних наук. досліджень з історії церкви. Наук. доробок З. складають також дослідження з історії укр. філософії («Українська філософія», «Систематизація історії української філософії», «Західна філософія на Україні» та ін.), історіографічні огляди, зокрема «З сучасної української церковної історіографії», «Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрямки в ній» та ін.

Тв.: Chrześcijanstwo w Europie Wschodniej od czasów Apostolskich do Księzia Igora Starego. Warszawa, 1926; Участие светского элемента в церковном управлении, выборное начало и «соборность» в Киевской митрополии в XV—XVII веках. Варшава, 1930; Униатский архиепископ Маркиан Бялозар: Странички из истории униатской церкви в эпоху ее побед и «расцвета». Варшава, 1935; К вопросу о положении православной церкви в Польском государстве в XIV—XVII вв. Варшава, 1935.

Т.С. Осташко.

ЗАЙМ СВОБО́ДИ — емісія внутр. 5-відсоткової рос. позики, випущена 1917 *Тимчасовим урядом* для уникнення економ. руйнування колиш. *Російської імперії*. Облігації З.с. номіналом 100 *рублів* поширювалися (у т. ч. і серед укр. нас.) за заниженим курсом 85 руб. Синдикат із 30 рос. банків зобов'язувався погасити всі випуски З.с., починаючи з 1922 по 1971.

Літ.: *Малышев А.И. и др.* Бумажные денежные знаки России и СССР. М., 1991; *Таранков В.И.* Ценные бумаги Государства Российского. М.—Тольятти, 1992; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ЗАЙМА́НЩИНА — за доби *середньовіччя* і Нового часу звичаєве право (див. *Звичаєве право*), яке давало змогу на підставі першого «займу» володіти чи користуватися землею. Поширювалося на всі верстви нас. (на кріпаків (див. *Кріпацтво*) — дуже обмежено): група осіб (община, союз *сябрів* та ін.) чи окрема особа, займаючи землю під посіви, городи, пасіки, влаштування млинів тощо, самовільно запроваджувала особисту, общинну чи сябринну земельну власність. З. застосовувалася гол. чин. там, де існувала відносна малонаселеність і значна кількість землі «лежала впусці» (деякі р-ни *Слобідської України*, *Лівобережної України* й *Правобережної України*, *Вольностей Війська Запорозького низового*). Найбільшого поширення набула під час нац.-визвол. війни серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*). Надалі, у зв'язку з поступовим наступом можновладців на соціальні права селян, міщан, рядових козаків і юрид. оформленням кріпацтва, первісне значення З. втратилося.

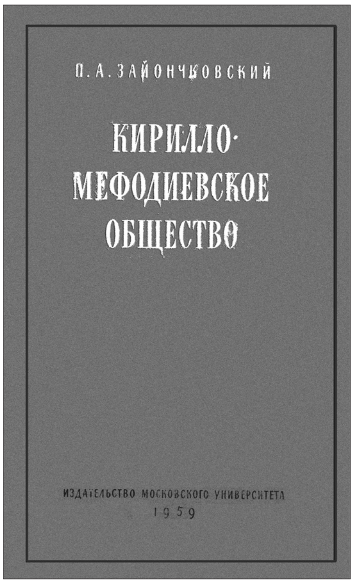
Літ.: *Гуржій О.І.* Заїмка землі й вільні військові села та містечка в загальному розвитку аграрних відносин на Лівобережній Україні (друга половина XVII — перша половина XVIII ст.). В кн.: Історія та історіографія України. К., 1985; *Його ж.* Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму. В кн.: Історичні дослідження: Вітчизняна історія. К., 1986.

О.І. Гуржій.

ЗАЙОНЧКО́ВСЬКИЙ Петро Андрійович (01.10(18.09).1904—30.09. 1983) — історик. Д-р істор. н. (1950), проф. (1951). Почесний чл. Асоц. амер. істориків (1967), дійсний чл. Брит. акад. (1973). Н. в м. Уральськ (нині місто в Казахстані) в родині військ. лікаря. Навч. в 1-му Моск. (1914—18) та Київ. кадетських (1918) корпусах. Працював на залізниці й маш.-буд. з-ді. Закінчив екстерном істор. ф-т Моск. ін-ту історії, філософії та літ. (1937). Працював у Держ. публічній б-ці ім. Леніна (1944—52). 1940 захистив канд. дис. з історії *Кирило-Мефодіївського товариства* під кер-вом Ю.*Готьє*. 1950 захистив докторську дис. з історії військ. реформ 60—70-х рр. 19 ст. у *Російській імперії*. Автор 9 монографій (8 опубл.) та численних студій із соціально-політ. та військ. історії Росії 19—20 ст. Опублікував щоденники рос. держ. діячів П.*Валуєва*, Д.Мілютина, О.Половцова. За наук. редакцією та під кер-вом З. підготовлено й видано кілька універсальних довідників з історії Рос. імперії, зокрема «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях»

П.А. Зайончковський.

Зайончковский П. «Кирилло-Мефодиевское общество». Москва, 1959. Обкладинка.

В.О. Зайцев.

П.І. Зайцев.

П. Зайцев у колі організаторів шевченківської виставки в Києві. Зліва направо: Ю. Михайлів, М. Козик, А. Бем, невідомий, П. Зайцев, В. Міяковський. 1920.

(М., 1976—89), «Справочники по истории дореволюционной России» (М., 1978). Досліджував історію Кирило-Мефодіївського товариства. 1959 опубл. монографію «Кирилло-Мефодиевское общество», в якій помістив як додаток *«Книгу буття українського народу»* під іншою назвою — «Закон Божий».

Тв.: К вопросу о библиотеке П.И. Пестеля. «Историк-марксист», 1941, № 4; Кирилло-Мефодиевское общество. «Труды Историко-Архивного института: кафедра истории СССР», 1947, т. 3; Военные реформы 1860—1870-х годов в России. М., 1952; Подготовка и принятие закона 24 ноября 1866 г. о государственных крестьянах. «История СССР», 1958, № 4; Кирилло-Мефодиевское общество (1846—1847). М., 1959; Попытка созыва земского собора и падение министерства Н.П. Игнатьева. «История СССР», 1960, № 5; Кризис самодержавия на рубеже 1870—1880-х годов. М., 1964; Отмена крепостного права в России. М., 1968; Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х — начала 90-х годов). М., 1970; Сословный состав офицерского корпуса на рубеже XIX—XX веков. «История СССР», 1973, № 1; Самодержавие и русская армия на рубеже XIX—XX столетий. М., 1973; Высшая бюрократия накануне Крымской войны. «История СССР», 1974, № 4; Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М., 1978.

Літ.: *Міяковський В.* Книга про Кирило-Методіївське братство. «Сучасність», 1963, № 3; Петр Андреевич Зайончковский (К 70-летию со дня рождения). Биобиблиография. М., 1974; *Мироненко С.В.* П.А. Зайончковский — археограф и библиограф. В кн.: Археографический ежегодник за 1979 г. М., 1981; *Мироненко С.В., Шевырев А.П.* Памяти учителя. «Вестник Московского университета: Серия 8. История», 1984, № 6; *Ананьич Б.В.* История России второй половины XIX века в трудах П.А. Зайончковского (К 80-летию со дня рождения). «История СССР», 1984, № 5; *Захарова Л.Г.* П.А. Зайончковский — ученый и учитель. «Вопросы истории», 1994, № 5; *Айрапетов О.Р. и др.* К 90-летию профессора П.А. Зайончковского. «Вестник Московского университета. Серия 8. История», 1995, № 3; П.А. Зайончковский (1904—1983 гг.): Статьи, публикации и воспоминания о нем. М., 1998; Портреты историков: Время и судьбы, т. 1. М.—Иерусалим, 2000.

О.В. Ясь.

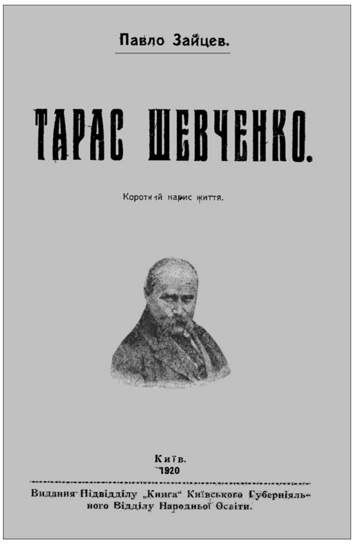
ЗА́ЙЦЕВ Василь Олександрович (10.01.1911—19.05.1961) — військ. льотчик, полковник (1946). Двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1943). Н. в с. Семибратське (нині село Моск. обл., РФ). Закінчив Луган. військ. авіац. шк. пілотів (1933), курси вдосконалення командирів ланок (1936). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир ескадрильї, штурман, заст. командира винищувального авіаполку, командир 5-го гвард. винищувального авіаполку (1942—44), заст. командира винищувальної авіад-зії (1944—45) на Зх., Калінінському, Донському фронтах, *Південно-Західному фронті*, *Першому Українському фронті*, *Другому Українському фронті* та *Третьому Українському фронті*. Здійснив 427 бойових вильотів, особисто збив 34 і в складі групи — 19 літаків противника. Від 1946 — у запасі.

П. у м. Коломна (Моск. обл., РФ).

Літ.: Бесстрашный рыцарь неба. В кн.: *Кузовкин А.И., Макаров А.И.* Золотое созвездие коломенцев. М., 1976; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь, т. 1. М., 1987.

Л.М. Хойнацька.

ЗА́ЙЦЕВ Павло Іванович (23(11).09.1886—02.09.1965) — громад. та політ. діяч, літературознавець, історик літ. Н. в м. *Суми*. Закінчив г-зію (1904) в м. Суми та Петерб. ун-т (1913). Викладав рос., польс., лат., грец. мови у вузах *Санкт-Петербурга*. Чл. *Революційної української партії* (1905), *Товариства українських поступовців* та ЦК *Української партії соціалістів-федералістів* (1917). Дир. департаменту заг. справ Мін-ва освіти *Української Народної Республіки* (1918). Редагував час. «Наше минуле» (1918—19), першу

Зайцев П. «Тарас Шевченко. Короткий нарис життя». Київ, 1920. Обкладинка.

кн. *«Записок історично-філологічного відділу ВУАН»* (1919). Від 1919 — на еміграції. Чл. Ради УНР в Тарнові (нині м. Тарнув, Польща), секретар дипломатичної місії УНР (1921). Співробітник *Українського наукового інституту у Варшаві*. Викладав укр. мову та історію мови у Варшавському ун-ті (1921—39). Голова комісії шевченкознавства при філол. секції *Наукового товариства імені Шевченка* (з 1931). За редакцією З. Укр. наук. ін-т у Варшаві видав 13 з 16 запланованих томів тв. Т.*Шевченка* (1934—39). Автор праць з шевченкознавства, історії укр. літ. та сусп.-політ. думки 19 ст. Дир. Ін-ту шевченкознавства *Української вільної академії наук* (з 1948). Декан філос. ф-ту *Українського вільного університету* (від 1963). Чл. ради Укр. нац.-демократ. союзу (від 1963).

П. у м. Мюнхен (ФРН).

Тв.: Русские поэмы Т.Г. Шевченко. «Вестник Харьковского историко-филологического общества», 1913, вып. 3; Оксана: перше кохання Шевченка. К., 1918; Байки Левка Боровиковського. «Записки історично-філологічного відділу УАН», 1919, кн. 1; Тарас Шевченко: Короткий нарис життя. К., 1920; Наш довг перед Шевченком. «Стара Україна», 1925, № 3/4; Життя Тараса Шевченка. Львів, 1929 (перевид. — Париж—Нью-Йорк—Мюнхен, 1955; К., 1994; Х., 1994); Два останні автопортрети Шевченка. «Сьогочасне і минуле», 1939, № 3/4; Перше кохання Шевченка. К., 1994.

Літ.: *W.M.* Pavlo Zaytsev: (obituary). «The Annals of the Ukrainian Aca-

demy of Arts and Sciences in the United States», 1964/68, vol. 11, N 1/2; *Полонська-Василенко Н.* Професор Павло Іванович Зайцев (1886—1965). Український вільний університет. «Наукові записки: Філософічний факультет», Мюнхен, 1965/66, № 8; *Міяковський В.* П.І. Зайцев (спогади і спостереження). В кн.: *Міяковський В.* Недруковане й забуте: Громадські рухи XIX сторіччя. Новітня українська література, т. 1. Нью-Йорк, 1984; *Стрельський Г.В.* П.І. Зайцев — один з корифеїв шевченкознавства. В кн.: Міжнародна наукова конференція, присвячена 183-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка та 150-річчю від дня заснування Кирило-Мефодіївського товариства: Тези доповідей і повідомлень. К., 1997.

О.В. Ясь.

ЗАКАВКА́ЗЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ — держ. об'єднання Азерб. СРР, Вірм. СРР та Грузин. СРР (1922—36). 12 берез. 1922 у Тифлісі (нині м. Тбілісі, Грузія) конф. повноважних представників ЦВК Азерб. СРР, ЦВК Вірм. СРР і ЦВК Грузин. СРР затвердила договір про утворення Федеративного Союзу Соціаліст. Рад. Республік Закавказзя (ФССРРЗ). Це був військ., політ. і екон. союз з відповідними загальнофедеративними органами. Столицею Союзу стало м. Тифліс.

Найвищим органом влади Союзу визнано Повноважну конф. представників, які обиралися в рівній кількості урядами Азерб. СРР, Вірм. СРР та Грузин. СРР. Виконавчим органом стала обрана конференцією Союзна рада. Вона відала військ. справами, фінансами, зовнішньополіт. відносинами, торгівлею, галузями транспорту і шляхів сполучень, зв'язку, визначала екологічну політику.

13 груд. 1922 1-й Закавказ. з'їзд Рад, який відбувся в Баку (Азербайджан), ухвалив рішення про перетворення ФССРРЗ на Закавказ. Соціаліст. Федеративну Рад. Республіку (ЗСФРР) при збереженні самостійності республік, що ввійшли до її складу. Він затвердив конституцію, утворив органи держ. влади (Закавказ. ЦВК і РНК ЗСФРР). Органом найвищої держ. влади був Закавказ. з'їзд рад, а між з'їздами владні повноваження здійснював Закавказ. ЦВК, який утворювався з'їздом рад і був вищим законодавчим, розпорядчим та контролюючим органом. ЦВК обирав президію — робочий орган, що діяв між засіданнями Центр. виконавчого к-ту. ЦВК утворював Закавказ. РНК, Верховний суд та ін. центр. органи. Конституція регулювала основи взаємовідносин вищих держ. органів ЗСФРР і республік, які входили до її складу. Було визначено, що для Федерації має прийматися заг. бюджет. Республіки-члени Федерації теж мали свої конституції, вищі та місц. органи влади, правоохоронні й суд. органи.

1-й Закавказ. з'їзд рад ухвалив також постанову «Про організацію Союзу РСР». 30 груд. 1922 ЗСФРР разом з УСРР, РСФРР і Білорус. СРР ухвалили Декларацію про утворення *СРСР.* З прийняттям 1936 Конституції СРСР ЗСФРР припинила своє існування, а Азерб. СРР, Вірм. СРР та Грузин. СРР увійшли до складу СРСР як самостійні союзні республіки.

Літ.: *Сидамонидзе У.И.* К истории Закавказской федерации советских республик. «История СССР», 1961, № 1; *Паркосадзе В.В.* Историческая роль Закавказской федерации. «Вопросы истории», 1968, № 7.

Г.О. Мурашин.

ЗАКА́М'ЯНКА — назва до 1829 смт *Новопсков.*

ЗАКАРПА́ТСЬКА КРАЙОВА́ ОРГАНІЗА́ЦІЯ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ ЧЕХОСЛОВА́ЧЧИНИ — складова ч. Комуніст. партії Чехословаччини (КПЧ). Ств. у трав. 1921 після входження до КПЧ в статусі крайової орг-ції Міжнар. (інтернац.) соціаліст. партії Підкарпатської Русі (діяла від берез. 1920) — першої коміст. партії в Закарпатті після його входження до складу *Чехословаччини* (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*). Об'єднувала 15 окружних орг-цій, які налічували 8 тис. чл. Роботою Закарп. крайкому КПЧ керували діячі Угор. комуни 1919 І.*Мондок* та Е.Сайдлер, згодом — П.Терек, Е.Кліма, О.*Борканюк* та І.*Туряниця.* Комуністи Закарпаття проводили агітаційну й орг. роботу серед місц. нас.: 1920—38 видавали газети «Карпатська правда» та «Мункаш уйшаг» (угор. мовою), організовували страйки, демонстрації й мітинги, зокрема політ. страйк 1920, сел. страйк 1921, заг. страйк 1922, робітн. страйк 1929, екон. страйки 1932—33. Від 1924 комуністи брали участь у виборах до чехословац. парламенту й користувалися значною підтримкою бідніших верств населення. В роки *Другої світової війни* під час окупації Закарпаття угор.-нім. військами багато чл. партії брало участь у партизан. русі. Після визволення Закарпаття Червоною армією (див. *Радянська армія*) 19 листоп. 1944 відбулася крайова парт. конф., що за активної участі політпрацівників Червоної армії проголосила створення Комуніст. партії Закарп. України, яка очолила процес возз'єднання Закарп. України з УРСР. Рішенням ЦК ВКП(б) від 15 груд. 1945 організація була прийнята до ВКП(б).

Літ.: *Гранчак І.М.* Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення Закарпаття. К., 1956; *Сливка Ю.Ю.* Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929—1937 рр. К., 1960; *Хланта О.В.* Їх вели комуністи. Ужгород, 1962; *Співак Б.І.* Нарис історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963; *Ротман М.* Напередодні другої світової. Ужгород, 1964; Шляхом Жовтня: Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною: Збірник документів, т. 1—6. Ужгород, 1957—67; *Співак Б.І.* Комуніст Іван Мондок. Ужгород, 1969; Великий Жовтень і розквіт возз'єднаного Закарпаття. Ужгород, 1970; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1980; Нариси історії Закарпаття, т. 2. Ужгород, 1995.

С.В. Віднянський.

ЗАКАРПА́ТСЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 22 січ. 1946. Розташов. на пд. зх. України. На пн. межує з *Львівською областю*, на пн. сх. і сх. — з *Івано-Франківською областю*, на пд. проходить держ. кордон з Румунією, на пд. зх. — з Угорщиною, на зх. — зі Словаччиною, на пн. зх. — з Польщею. Тер. — 12,8 тис. км^2 (2,1 % тер. України).

Нас. 1251,1 тис. осіб (1 січ. 2004). Міськ. нас. — 37 %. Центр — м. *Ужгород.* В області — 13 р-нів, 10 міст, 20 с-щ міськ. типу, 306 сільс. рад, 579 сільс. населених пунктів. За нац. складом нас. українці складають 80,5 %. Специфічне прикордонне розташування й особливості істор. розвитку тер. зумовлюють

наявність у нац. складі нас. З.о. значних етнічних груп — угор. (12,1 % угорців) і румун. (2,6 % румунів). На тер. поблизу кордону з Угорщиною частка угорців становить 50 %. Росіян в області — 2,5 %, зх. її ч. є ареалом розселення циган. Серед ін. національностей — словаки, білоруси, німці. Статус істор. населених місць мають міста: Ужгород, *Берегове*, *Виноградів*, *Іршава*, *Мукачеве*, *Перечин*, *Рахів*, *Свалява*, *Тячів*, *Хуст*; с-ща міськ. типу: *Буштино*, *Великий Березний*, *Вилок*, *Воловець*, *Королево*, *Міжгір'я*, *Солотвино*, *Тересва* і *Чинадійово*.

Область розташов. в межах Українських Карпат і Закарпатської низовини. Бл. 80 % її тер. зайнято гірськими хребтами, міжгірними улоговинами і долинами. На межі з Івано-Франк. обл. знаходиться найвища вершина України — г. Говерла (2061 м). В області — значні поклади кам'яної солі, туфів, доломітів; джерела мінеральних вод. Клімат — помірно континентальний, для Закарп. низовини характерні коротка і м'яка зима, тепле літо, у гірській ч. Карпат зима холодна, літо нетривале й прохолодне.

На тер. області — 152 річки завдовжки понад 10 км кожна, всі належать до бас. Тиси (прит. Дунаю), найбільші — Тересва, Теребля, Латориця, Уж. Велика кількість озер (найбільше — Синевир), водосховищ. Майже 50 % тер. зайнято лісами.

Історія Закарпаття, як і ін. укр. земель, насичена багатьма подіями (про минуле цього краю від давніх часів до утворення З.о. див. *Закарпатська Україна*).

З.о. утворена у складі УРСР 1946. Спочатку вона складалася з 13 *округ*, які 1953 були перетворені на р-ни.

З.о. — найменш урбанізований регіон України, характеризується аграрно-індустріальною спеціалізацією госп-ва та розвиненим рекреаційним комплексом. У соляних шахтах тут знаходиться унікальний лікувальний заклад, його палати розташов. глибоко під землею (смт Солотвино Тячівського р-ну). Осн. галузі пром-сті — лісова, деревообробна, маш.-буд., легка.

В області народилися: історик, церк. діяч І.*Базилович*, президент *Карпатської України* А.*Волошин*, художники Й.*Бокшай*, А.*Ерделі*, М.Мункачі, письменник І.Чендей.

Осн. архіт. пам'ятки: *Ужгородський замок* (10—16 ст.), *Горянська церква-ротонда Святого Миколая* (13 ст.), *Невицький замок* (13 ст.), Хрестовоздвиженський кафедральний собор (1646; усі в Ужгороді), замок «Паланок» (14—17 ст.; див. *Мукачівський замок*), палац «Білий будинок» (15—18 ст., обидва у Мукачевому), готичний костел (15 ст., Берегове).

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; Нариси історії Закарпаття, т. 1—2. Ужгород, 1993, 1995; *Шандор Ф., Федака С.* Обличчя Ужгорода. Ужгород, 1996; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ЗАКАРПА́ТСЬКА РЕФОРМА́ТСЬКА ЦЕ́РКВА (угор.) — протестантська конфесія кальвіністського напряму (див. *Протестантизм*), тісно пов'язана з історією угор. народу та Угорщини. Дот-

Масштаб 1:1 400 000

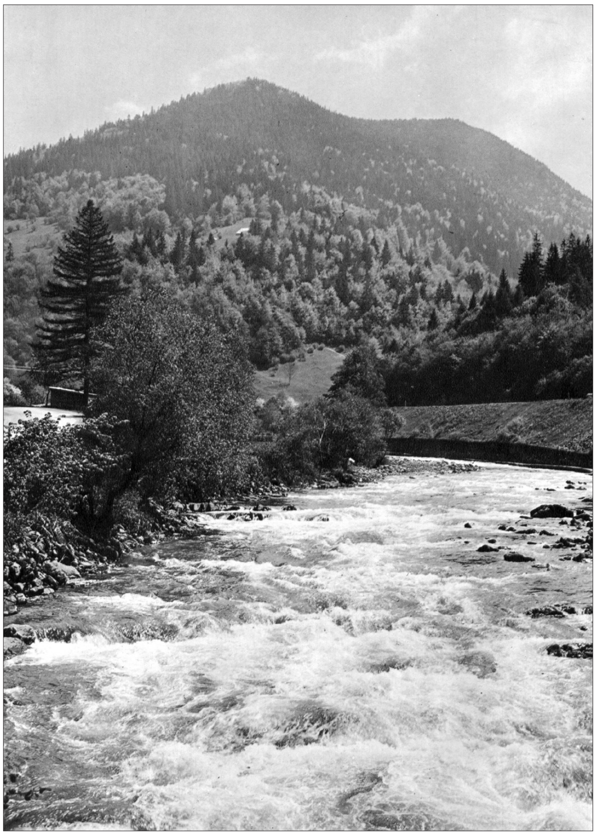
римується II Гельвецького символу віри (прийнятий 1564, автор — швейцарський теолог Г.Буллінгер). У Закарпатті існує від 1545. Реформати зазнавали тут утисків у 17—18 ст. У 20 ст. проти цієї церкви діяли обмежувальні заходи з боку чехословац. уряду, а в 1940—50-ті рр. — з боку владних органів УРСР (до Сибіру було депортовано бл. 40 тис. віруючих). 2000 З.р.ц. мала в своєму складі 90 храмів, 108 громад, які об'єднували понад 140 тис. віруючих.

М.І. Кирюшко.

ЗАКАРПА́ТСЬКА УКРАЇ́НА, Закарпаття — істор. назва тер. сучасної *Закарпатської області*. Найдавніші сліди присутності людини на цих землях виявлено поблизу смт *Королеве*, тут в 20-метрових геол. нашаруваннях знайдено 16 горизонтів залягання кам'яних виробів, що датуються раннім, середнім та пізнім *палеолітом* (див. *Королево*). Найдавніші кам'яні вироби датуються 1 млн років тому й належать Homo erectus. Стоянка поблизу смт Королево є найдавнішою з відомих в Україні стоянок первісної людини. Особливо швидко Закарпаття почало заселятися в період *неоліту* (6—4 тис. до н. е.). Тут знайдено чимало предметів часів *мідного віку*, *бронзового віку* та *залізного віку*. Помірно континентальний клімат і природні багатства Закарпаття роблять цю місцевість привабливою для проживання. Тут свого часу осіли фракійські племена, які залишили після себе пам'ятки *куштановицької культури*, та кельти, репрезентовані пам'ятками латенської к-ри (див. *Латенські пам'ятки*). Вчені вважають, що в Закарпатті в 3—1 ст. до н. е. склалася змішана кельто-фракійська к-ра, на основі якої утворився досить стійкий симбіоз племен, що проіснував бл. 200 років і сприяв поширенню цивілізаційних досягнень із зх. на укр. тер. Пізніше на Закарпатті з'явилися *бастарни* (їхня етнічна приналежність не з'ясована). В 2 ст. н. е. ч. Закарпаття була приєднана до рим. провінції Дакія. В часи *Великого переселення народів* через Закарпаття проходили *гуни* й *авари*. На Закарпатті побували герм. племена, в т. ч. гепіди. З перших століть н. е. почалося розселення слов'ян. За археол. даними, з 2 ст. н. е. тут міцно осіло хліборобське слов'ян. нас. — білі хорвати (див. *Хорвати*), матеріальна й духовна к-ра яких була тісно пов'язана з к-рою східнослов'ян. племен, що населяли *Прикарпаття*, *Волинь*, Придністров'я і Придніпров'я. В 9—10 ст. Закарпаття входило до складу Болг. д-ви, а з 2-ї пол. 10 ст. перебувало у сфері впливу *Київської Русі*, про що свідчить, зокрема, міграція сюди нас. із Прикарпаття. В «*Повісті временних літ*» є згадки про участь білих хорватів у війнах київ. князів проти *Візантії* та про похід вел. кн. київ. *Володимира Святославича* на білих хорватів 992. З того часу за Закарпаттям закріплюється назва «Русь». Після смерті вел. кн. київ. Володимира Святославича (1015) Закарпаття почав завойовувати угор. король *Стефан I*, його син Емеріх мав титул «князь русинів». На поч. 13 ст. всі землі Закарпаття опинилися під владою Угорщини. До поч. 20 ст. Закарпаття, перебуваючи в складі Угорщини, Австрії та *Австро-Угорщини*, мало назву «*Угорська Русь*». У 13—15 ст. сх. ч. Закарпаття колонізували волохи (румуни), а зх. — німці та словаки, водночас сюди збільшився потік селян-переселенців з укр. земель. Для захисту закарп. земель від татар. наскоків угор. феодали в 13—14 ст. замість києво-руської системи оборонних засік почали будувати тут замки, здатні витримувати тривалі облоги. Поступово в краї поширювалася адм.-тер. система Угорщини (*жупи*—комітати; тер. Закарпаття і прилеглі землі було поділено між 7 жупами і тільки 2 з них — Угочанська та Березька — охоплювали лише закарп. землі). В цілому поглиблювався процес феодалізації, утворювалися магнатські землеволодіння, причому панівна верства нас. в Закарпатті складалася з угорців, а кріпаками (див. *Кріпацтво*) тут були *русини* (українці). Не випадково закарп. русини-українці брали активну участь у повстаннях проти угор. феодалів, зокрема у *Дожі Дєрдя повстанні 1514* та в нац.-визвол. війні, очоленій трансільванським кн. Ференцом II Ракоці (1703—11), за що отримали від останнього почесну назву «найвірнішого народу».

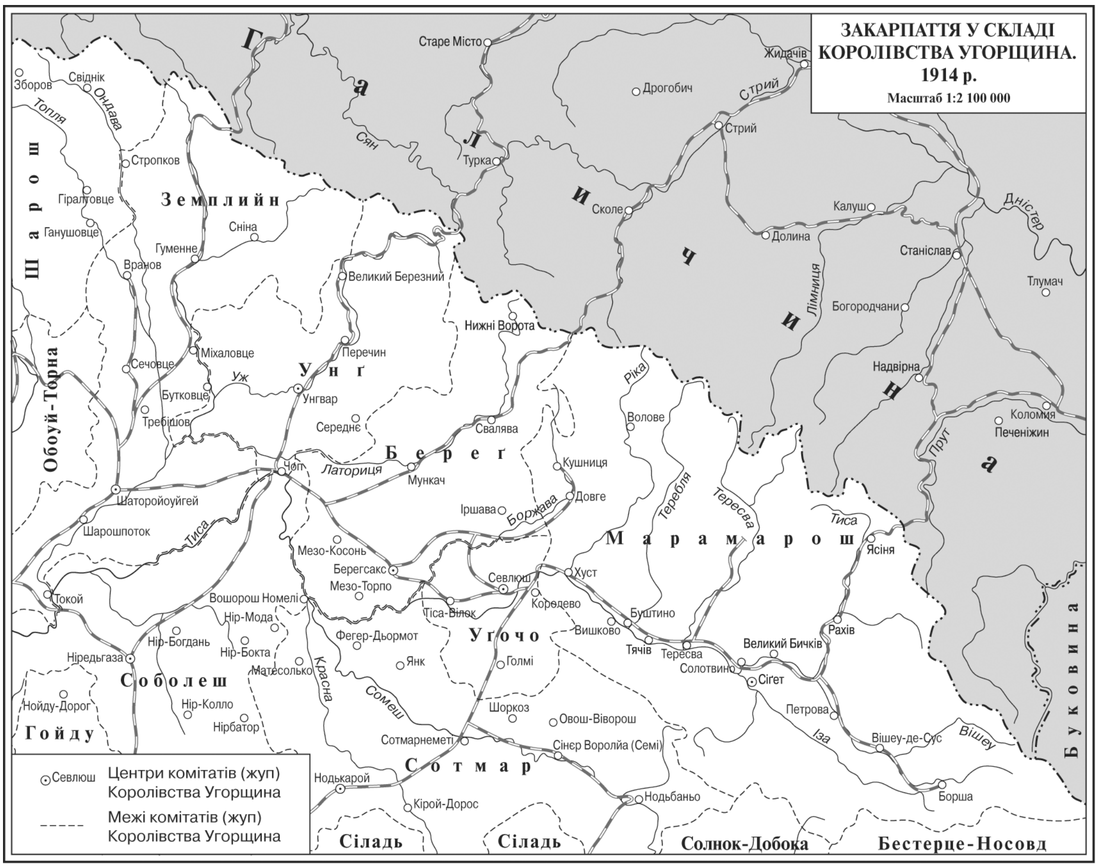
Тісні зв'язки Закарпаття з укр. землями ніколи не переривалися. Край у духовно-культ. й соціально-екон. відношеннях розвивався переважно тим самим шляхом, що й укр. землі на сх. від Карпат. Із *Києва*, *Галича (давнього)* та ін. рус. міст сюди доставлялися церк. книги, які потім переписувалися в монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчили слов'ян. грамоту в Києво-Печерському монастирі (див. *Києво-Печерська лавра*). Розширенню зв'язків краю з ін. укр. землями й розвитку к-ри та *православ'я* сприяли прихід і поселення в Мукачівській домінії наприкінці 14 ст. подільського кн. *Федора Коріятовича*. Він збудував у *Мукачевому* замок і монастир, поширив свою владу на Земплин (Земплийн) та Марамарош. За його правління за Карпати — на Загір'я — стало тікати від лихоліття чимало уродженців *Галичини*, Волині, *Поділля*, заселяючи *Марамарощину*, Бережанщину, Ужанщину та ін. тамтешні землі.

Закарпатські краєвиди.

Коли після поразки від турец. війська султана *Сулеймана I* Кануні в битві під Могачем (1526) Угорщина була поділена між *Османською імперією*, Австрією та *Трансільванським князівством*, Закарпаття теж поділили: *Пряшівщина* та *Ужгород* опинилися під Австрією, а сх. частина — у складі Трансільванського князівства. Після австро-турец. війни 1683—99 за договором, підписаним на *Карловицькому конгресі 1698—1699*, до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) відійшла і пд.-сх. ч. Закарпаття.

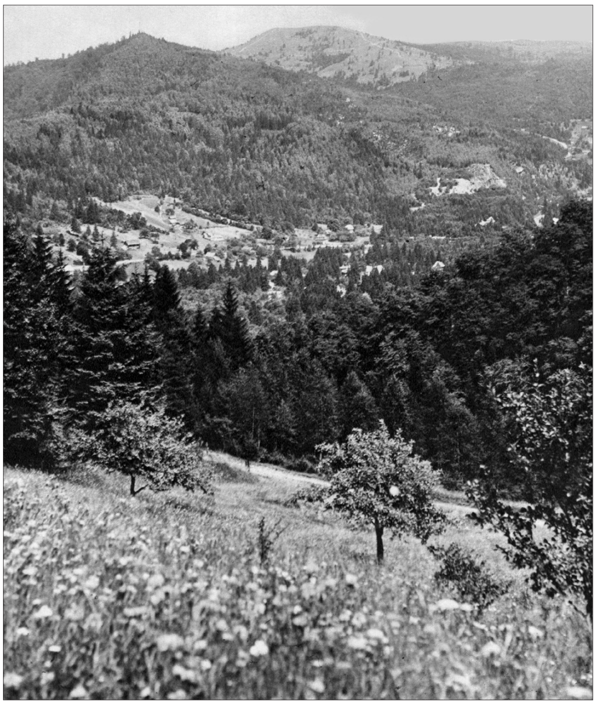
Зберегти свою мову і нац.-культ. самобутність закарп. русинам-українцям та укр. селянам, які переселилися на Закарпаття з ін. регіонів України, допомагала їхня реліг. окремішність у тамтешньому провладному катол. середовищі. *Християнство* сх. обряду поширилося на Закарпатті, вірогідно, ще за часів перебування цієї землі в межах Болгарії, під впливом діяльності *Кирила і Мефодія*. 1491 датується перша документальна згадка про правосл. єпархію в м. Мукачеве. 1646 укр. священство зх. (королів.) ч. Закарпаття прийняло *католицизм* у сх. обряді (див. *Ужгородська церковна унія 1646*). Служба Божа правилася на Закарпатті, як і на *Західній Україні*, укр. та церковнослов'ян. мовами. Однак після прийняття унії почалися конфлікти між православними й унійцями. Твердинею православ'я деякий час залишалася сх. ч. З.У. — Мармарощина, яка до 1720 в політ. відношенні належала Трансільванії (істор. обл. на пн. зх. Румунії). Від кін. 18 ст. унія була запроваджена по всьому Закарпаттю. В серед. та в 2-й пол. 19 ст. Закарпаття охопила хвиля нац.-культ. відродження. В цей час розгортають активну літ. й громад.-культ. діяльність *«будителі»* — І.*Базилович*, В.Довгович, М.*Лучкай*, О.*Духнович*, А.*Добрянський*, А.*Кралицький*, О.Павлович та ін., які черпали ідейно-худож. та сусп.-політ. імпульси переважно з політико-публіцистичних тв. рос. та укр. літ. Ч. *інтелігенції* З. У., не знайшовши застосування своїх інтелектуальних сил у краї, переїхали працювати до *Російської імперії*, де стали визнаними діячами науки і к-ри (П.*Лодій*, І.Земанчик, М.*Балудянський*, І.*Орлай*, Ю.*Венелін* та ін.), тоді як ін. ч., яка, за визначенням І.*Франка*, не порвала тісних зв'язків із простим народом і його мовою, а прагнула служити йому, очолила в 19 ст. процес нац.-культ. відродження краю й рух опору панівним колам Угорщини, що провадили політику мадяризації місц. населення. Щоправда, цей процес через низку причин набув досить відчутного русофільського забарвлення (див. *Москвофільство*), аж до утвердження як літературної «русинської мови», яка була, по суті, *«язичієм»* — сумішшю церковнослов'ян., рос. та укр. мов. Це призвело до того, що аж до поч. 20 ст. корінне укр. нас. Закарпаття не визнавало самоназву «українці» й називало себе «руснаками», «русинами», «руськими людьми» (див. *Русинство політичне*). Водночас завдяки діяльності «будителів» серед нас. Закарпаття набули поширення ідеї об'єднання слов'ян у боротьбі проти нац. та соціального гноблення. Зокрема, закарп. «буди-

телям» — групі А.Добрянського—О.Духновича — належить ідея створення на правах «культурно-національної автономії» в рамках Австрійс. федеративної конституційної монархії окремого «коронного краю» закарп. і галицьких русинів. Ця ідея обгрунтовувалася посиланням на «кровну спорідненість» та «історичні права русинів». Угор. правлячі кола всіляко перешкоджали культ. й політ. зближенню закарпатців із галичанами, а після утворення 1867 Австро-Угорщини посилили курс на мадяризацію нас. краю, зокрема через підтримку грекокатоликів (див. *Українська грекокатолицька церква*) і заміну *кирилиці* лат. алфавітом. Бідою закарп. *селянства* після ліквідації кріпацтва 1848 (див. *Селянська реформа 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті*) стали малоземелля й повна залежність від *поміщиків* та лихварів. Це змусило багатьох селян емігрувати до Пн. та Пд. Америки (за різними даними, кількість емігрантів із Закарпаття до США на 1914 становила від 100 до 300 тис. осіб). Не запобігла зубожінню закарпатців і *Верховинська господарська акція* угор. уряду 1897—1902, спрямована на піднесення економіки й покращення становища селянства Закарпаття.

Поч. 20 ст. був позначений, з одного боку, посиленням асиміляторської політики угор. уряду (запровадження угор. мови в церк. школах згідно з т. зв. законами А.Аппоньї 1902 і 1907, денаціоналізація місц. інтелігенції тощо) та новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини та Рос. імперії, а з ін. — постанням народовецької (див. *Народовці*) течії в культурному житті краю, що виникла в колі передової ч. нац. інтелігенції (Ю.*Жаткович*, А.*Волошин*, Г.*Стрипський*, В.*Гаджега*, Л.Чопей та ін.), яка прагнула писати укр. мовою (не в останню чергу під впливом творчості М.*Драгоманова*, І.Франка, В.*Гнатюка*, І.*Верхратського*, С.*Томашівського*, Ф.*Вовка* та ін. діячів України, які зацікавилися в той час закарп. тематикою). Після розвалу Австро-Угорщини внаслідок поразки в *Першій світовій війні*, під впливом революц. подій в Росії та проголошення в сх. і зх. регіонах України укр. держ. утворень — *Української Народної Республіки* та *Західноукраїнської Народної Республіки*, народовецький рух у Закарпатті набув політ. забарвлення. Укр. закарпатці були невдоволені обмеженою автономією Закарпаття під назвою «Руська країна» в складі проголошеної Угор. Нар. Республіки (закон за № 10 угор. уряду від 21 груд. 1918 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»). Тому спочатку з'їзди нар. рад у містах Стара-Любовня (нині місто в Словаччині), *Свалява* та Мармарош-Сігет (нині м. Сігету-Мармацієй, Румунія) в листоп. і груд. 1918, а невдовзі 21 січ. 1919 *Всенародні збори угорських русинів* у м. *Хуст* (420 обраних делегатів від 175 населених пунктів Закарпаття) прийняли ухвали про возз'єднання Закарпаття з Великою Україною. Однак долю краю вирішили д-ви-переможниці у І світ. війні на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*: за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* З.У. під назвою «Підкарпатська Русь» було включено до складу новоутвореної *Чехословаччини* з «наданням їй щонайширшої автономії». На це рішення вплинули як тогочасні міжнар. обставини, так і угода закарп. еміграції в США з лідерами Чехословаччини і результати плебісциту серед амер. русинів у листоп. 1918 щодо майбутнього рідного краю. Майже 20-річне перебування З.У. в складі Чехословаччини мало для нас. чимало й позитивних наслідків: у період між двома світ. війнами умови життя закарп. українців у складі ЧСР були значно кращими, ніж умови життя українців під угор., румун., польс. та рад. владами. Щоправда, надання повної автономії З.У. через об'єктивні й суб'єктивні причини тривалий час затягувалося чехословац. урядом. Лише під впливом міжнар. подій і внутр.-політ. кризи, викликаної Мюнхенським диктатом (див. *Мюнхенська угода 1938*), чехословац. уряд змушений був слідом за урядом Словаччини надати автономію краєві: 11 жовт. 1938 призначений перший автономний уряд Підкарп. Русі на чолі з А.*Бродієм* — лідером русофільського напряму, який проводив проугор. політику. 26 жовт. 1938 сформовано новий автономний уряд краю на чолі з А.Волошиним, який у складних умовах розпочав буд-во карпато-укр. автономної д-ви в складі федеративної Чехословаччини. За рішеннями першого Віденського арбітражу Німеччини та Італії від 2 листоп. 1938 (див. *Віденські арбітражі 1938 і 1940*) пд.-зх. р-ни З.У. з містами Ужгород, Мукачеве, *Берегове* (понад 12 % тер. краю) було передано Угорщині. Уряд А.Волошина перебрався до м. Хуст, де 12 лют. 1939 відбулися вибори до сойму (парламенту) краю. 15 берез. 1939 сойм проголосив незалежність *Карпатської України* й обрав її президентом А.Волошина. Того ж дня за згодою Німеччини угор. війська почали окупацію щойно проголошеної укр. д-ви й протягом трьох днів захопили все Закарпаття. Уряд А.Волошина та багато укр. політ. і культ. діячів емігрували за кордон, а ті з них, які залишилися, зазнали репресій. Угор. окупації було покладено край восени 1944, коли до Закарпаття прийшли рад. війська. Хоч юридично З.У. залишалася ч. Чехословаччини, чехословац. адміністрація відновила свою діяльність лише на сх. краю. Тим часом Комуніст. партія Закарп. України, створена за підтримки по-

Закарпатські краєвиди.

літ. органів Червоної армії (див. *Радянська армія*), 26 листоп. 1944 скликала з'їзд *народних комітетів* у Мукачевому. На нього прибуло 663 делегати, які прийняли Маніфест про вихід З.У. зі складу Чехословаччини та возз'єднання краю з ін. укр. землями в складі УРСР (див. *Закарпатська Україна 1944—1946*). 29 черв. 1945 у *Москві* підписано *Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну 1945*. Його підписання ознаменувало завершення об'єднання практично всіх укр. земель (Пряшівщина залишалася за Чехословаччиною). На тер. З.У. указом Президії ВР СРСР 22 січ. 1946 утворено Закарп. область УРСР.

Літ.: *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії бувшої Угорської, нині Підкарпатської Руси, т. 1. Ужгород, 1936; *Росоха С.* Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982; *Мишанич О.* Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. Ужгород, 1991; Нариси історії Закарпаття, т. 1—3. Ужгород, 1993, 1995; *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993, 1996, 2002; *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848—1948). Ужгород, 1994; *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку. Ужгород, 1995; *Вегеш М.* Карпатська Україна 1938—1939 років у загальноєвропейському контексті, т. 1—2. Ужгород, 1997.

С.В. Віднянський.

ЗАКАРПА́ТСЬКА УКРАЇ́НА 1944—1946 — адм.-тер. і політ. утворення, що спочатку існувало (формально) в складі *Чехословаччини*, а від 1945 — у складі *СРСР*. Від 1946 — це *Закарпатська область*. Рішення про створення З.У. ухвалене після звільнення Закарпаття від гітлерівських та угор. окупантів військами Червоної армії (див. *Радянська армія*) на з'їзді *народних комітетів* краю — місц. органів влади, де переважали комуністи. З'їзд відбувся 26 листоп. 1944 у м. *Мукачеве* за присутності представників політорганів Червоної армії. Його учасниками були 663 делегати: 178 робітників, 258 селян, 172 представники інтелігенції, 55 торговців і ремісників. Делегати форуму висловилися за возз'єднання краю з ін. укр. землями в складі УРСР.

На з'їзді було ухвалено постанову «Про наділ селян, робітників і службовців Закарпатської України землею і лісом». З'їзд обрав вищий орган держ. влади з представницько-законодавчими функціями — *Народну раду Закарпатської України* (НРЗУ) — в складі 17 осіб, які представляли різні соціально-політ., нац. і реліг. групи. НРЗУ очолив І.*Туряниця*, а його заступниками стали П.*Лінтур* і П.*Сова*. З'їзд поставив перед НРЗУ завдання здійснювати управління політ.-госп. життям краю та реалізувати волю нас. краю до возз'єднання з УРСР.

На другий день після з'їзду НРЗУ утворила уряд З.У. в складі президії та уповноважених. 5 груд. 1944 видала декрет «Про припинення зв'язків з уповноваженим представником уряду Чехословацької Республіки», а також ухвалила рішення про перехід прав власності на держ. майно від Чехословац. Республіки та Угор. королівства до З.У. Відтоді НРЗУ стала єдиною центр. владою на всій тер. З.У.

Згідно з декретом НРЗУ від 9 січ. 1945 вся повнота влади в З.У. належала народові, а народовладдя здійснювалося через вільно обрані представницькі органи — НРЗУ в центрі та нар. к-ти на місцях. До компетенції НРЗУ входило широке коло питань: законотворчість, кер-во госп., політ. і культ. життям, роботою правоохоронних органів краю. Голова НРЗУ представляв З.У. і НРЗУ на міжнар. рівні, здійснював вищу виконавчо-розпорядчу владу, скликав та керував засіданнями НРЗУ, підписував її постанови, призначав за поданням уповноважених НРЗУ керівників і службовців держ. установ, затверджував окружних і міськ. суддів.

12 січ. 1945 НРЗУ видала декрет про гімн та держ. прапор З.У. До черв. 1945 НРЗУ ухвалила низку правових документів, які регулювали відносини в галузі пром-сті, с. госп-ва, освіти, к-ри, нац. і реліг. справ, питання шлюбу та сім'ї, роботу правоохоронних органів. (Діяльність суд. органів краю регламентував декрет від 18 груд. 1944.) 29 черв. 1945 був укладений *Договір між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну 1945*, згідно з яким З.У. була возз'єднана з ін. укр. землями в складі УРСР. Цей договір ратифікований Тимчасовими нац. зборами Чехословаччини (22 листоп. 1945) та Президією ВР СРСР (27 листоп. 1945). Указом Президії ВР СРСР від 22 січ. 1946 у складі УРСР було створено Закарп. обл. Від 25 січ. 1946 на тер. Закарпаття почало діяти законодавство УРСР, а також запроваджено рад. виборчу систему.

Літ.: *Маркусь В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944—1945. К., 1992; *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.). Ужгород, 1995.

Ю.М. Бисага.

ЗАКАРПА́ТСЬКА ЧЕРВО́НА ГВА́РДІЯ, Русинська Червона гвардія. Сформована в берез.—квіт. 1919. Мала понад 6 тис. бійців. Складалася гол. чин. із представників пролетарського прошарку міста й села, а також із колиш. вояків австро-угор. армії, які вернулися з рос. полону. Разом з Червоною армією рад. Угорщини воювала проти військ Румунії та *Чехословаччини*. Відзначилася в боях під *Королевим* і *Чопом*. Після повалення в трав. рад. влади в краї діяла в складі Червоної армії рад. Угорщини до серп. 1919.

Літ.: *Гранчак І.М., Неточаєв В.І.* Створення частин Угорської Червоної армії на Закарпатті в 1919 р. та їх бойові дії. В кн.: Українсько-угорські історичні зв'язки. К., 1964; *Троян М.В.* Угорська комуна. 1919 р. Львів, 1970.

Ю.Ю. Сливка.

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Заснований 1945 як Нар. музей Закарп. України, від 1946 — З.к.м. Основу його зібр. склали колекції Ужгородського земського музею (заснований 1929) та ін. музейних осередків краю.

Від 1947 розміщується в *Ужгородському замку* — пам'ятці арх-ри 13—18 ст. 1950 до його складу ввійшов мукачівський Музей імені Т. Легоцького.

У фондах закладу зберігається бл. 120 тис. пам'яток. Серед них — цінні археол. зб., зокрема одна з найбільших в Україні колекцій бронз. виробів переважно 13—12 ст. до н. е. (бл. 3 тис. оди-

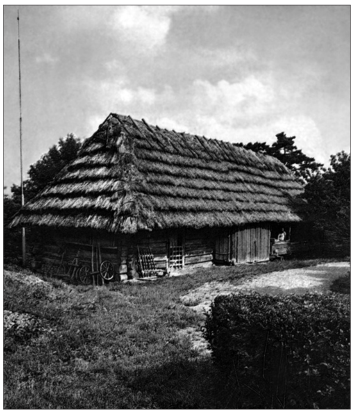
Закарпатський краєзнавчий музей. Фото кінця 20 ст.

ниць), пам'ятки нумізматики (бл. 12 тис.), холодна й вогнепальна зброя 14 — поч. 20 ст., рідкісні рукописи 14—17 ст. («Мукачівський псалтир» 14 ст., «Королівське Євангеліє» 1401 та ін.), слов'ян. стародруки 16—17 ст., унікальні колекції нар. муз. інструментів, одягу й вишивок *Закарпатської України*, істор. документи тощо. До структури музею на правах від. входять: меморіальні будинки-музеї нар. художників України Ф.Манайла та А.Коцки. Від 1991 при З.к.м. функціонує Центр вивчення нар. муз. к-ри Карпат.

Літ.: Закарпатський краєзнавчий музей: Путівник. Ужгород, 1972; *Скуратівський В.Т.* Ювілей Закарпатського музею. «Народна творчість та етнографія», 1985, № 5; *Федака П.* Вступне слово. В кн.: Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Ужгород, 1995; *Качій Ю.* З історії музейної справи на Закарпатті. Там само.

Е.М. Піскова.

ЗАКАРПА́ТСЬКИЙ МУЗЕ́Й НАРО́ДНОЇ АРХІТЕКТУ́РИ І ПО́БУТУ в Ужгороді — один із перших в Україні музеїв просто неба. Його буд-во розпочалося 1965 на схилах Замкової гори. Відкритий для відвідування 1970. Заг. планування музею відображає природно-геогр. й етнічну специфіку краю. На пл. 3,5 га представлено типові зразки нар. арх-ри і побуту переважно з 18 ст. до 30-х рр. 20 ст. укр. нас. (*гуцулів*, *бойків*) та ін. народів *Закарпатської України* (румунів, угорців). Експозицію «старого села» складають типові для рівнинних і гірських р-нів житлові споруди (садиби, хати), культові споруди (церква, придорожна каплиця), а також будівлі громад. й вироб. призначення: школа, корчма, кузня, водяний млин, сукновальня та ін. Пам'ятки нар. арх-ри експонуються в комплексі з предметами заг. вжитку, що дають уявлення про розвиток нар. мист-ва й домашніх ремесел — ткацтва, гончарства, вишивки, лозоплетіння, ковальства, обробляння дерева і худож. виробів з нього тощо, а також про формування місц. традицій та обрядів.

Закарпатський музей народної архітектури і побуту. Хата з с. Гусні Великоберезнянського району Закарпатської області. Перша половина 19 ст. Фото кінця 20 ст.

Літ.: *Гудченко З.С.* Музеї народної архітектури України. К., 1981; *Байрак Я.М., Федака П.М.* Закарпатський музей народної архітектури і побуту. Путівник. Ужгород, 1986; Україна: Скарби музеїв і заповідників. К., 1997.

Е.М. Піскова.

ЗАКАРПА́ТСЬКІ ВСЕНАРО́ДНІ ЗБО́РИ 1919 — див. *Всенародні збори угорських русинів 1919.*

ЗАКАРПА́ТСЬКІ ГРА́МОТИ — умовна назва документів держ.-правового характеру 13 — 1-ї пол. 17 ст., що стосувалися регулювання соціально-екон., культ. та правових відносин у *Закарпатській Україні* (у той час Закарпаття було під владою Угорщини). Це — акти королів, адм.-територіальних і суд. інституцій, церк.-монастирського управління й феод.-приватні. Вони охоплюють широке коло питань цивільно-правового характеру, зокрема про: визначення правового статусу міст; регулювання цінової, податкової й митної політики; здійснення операцій купівлі-продажу; правила наділення, дарування й користування землею та лісом для різних верств нас. (світської і духовної знаті, церк.-монастирських закладів, селян та ін.); повинності королівсько-держ., феод., церк.-монастирські; привілеї світської і духовної знаті, держ. службовців, купців, промисловців тощо. З.г. здебільшого написано лат. мовою. Найдавнішими з відомих З.г., що написані укр. мовою, є грамоти Винця та Балиці (Балки; 1401) й Драги (1404). З.г. є важливим джерелом вивчення соціально-екон., політ. і правових відносин у Закарп. Україні доби *середньовіччя*.

Літ.: Наукові записки Ужгородського держуніверситету, т. 13. Ужгород, 1955; Українські грамоти XV ст. К., 1965.

Ю.М. Бисага.

ЗАКЕРЗО́ННЯ — наук.-публіцистична назва західноукр. етнічних земель (*Лемківщина*, ч. Любачівщини, Равщини й Сокальщини, *Підляшшя*, Посяння, *Холмщина*), що 1945 не ввійшли до УРСР, бо знаходилися на зх. від *«Керзона лінії»*.

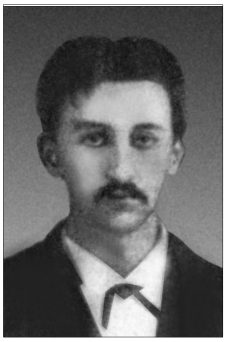
По закінченні *Другої світової війни*, згідно з *Договором між СРСР і Республікою Польща про радянсько-польський кордон 1945* від 16 серп., кордон між *СРСР* та Польщею встановлювався вздовж «Керзона лінії», з відступами від неї в деяких р-нах від 5 до 8 км на

Закарпатський музей народної архітектури й побуту. Церква з с. Шелестове (нині в складі смт Кольчино Мукачівського району Закарпатської області). 1777. Фото кінця 20 ст.

Б.Р. Заклинський.

К.Г. Заклинський.

користь Польщі. Поза межами України залишилася тер. заг. пл. 22 тис. км^2, де проживало 1320 тис. осіб, у т. ч. 757 тис. українців. 1951 СРСР передав Польщі ч. тер. *Дрогобицької області* (1959 Дрогобицька обл. увійшла до складу *Львівської області*) в обмін на ч. тер. Люблінського воєводства.

Літ.: *Кубійович В.* Територія й людність українських земель. Львів, 1935; *Боєчко В. та ін.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан України. К., 1994; *Козловський І.С.* Встановлення українсько-польського кордону. 1941—1951 рр. Львів, 1998.

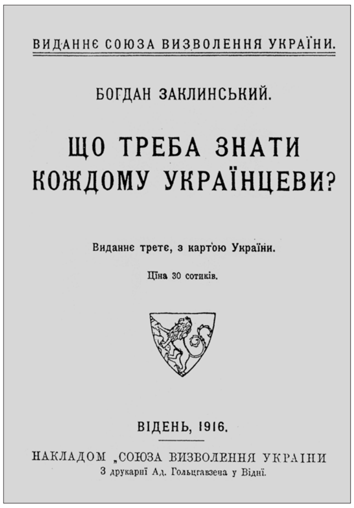
Г.Г. Денисенко.

ЗАКЛА́ДНИЦТВО (від «іти в закла́д») — поширений в часи *Київської Русі* різновид угоди про позику між кредитором і позичальником, де як застава, що мала забезпечувати борг, фігурувала сама особа позичальника. Позичальники, які на умовах З. отримували кредит, вважалися закладниками і на певний термін ставали особисто залежними від свого кредитора. Умовою звільнення від такої залежності було відпрацювання або повернення позичальником боргу кредиторові. Соціальний статус закладників прирівнювався до соціального статусу залежних груп населення. (Див. також *Закупи.*)

Літ.: *Ясинский М.Н.* Кто такие закупы «Русской Правды» и памятников западно-русского права. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1904, кн. 18, вып. 2; *Смирнов И.И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII вв. М.—Л., 1963.

Т.Л. Вілкул.

ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Богдан Романович (псевд. і криптоніми — Богдан З-ий, Б.З., С.Правдолюб та ін.; 19.08.1886—12.04.1946) — письменник, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громад. та культ. діяч. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1913). Старший син педагога Станіславської учительської семінарії Р.Г.*Заклинського.* Брат Р.Р.*Заклинського* та К.Р.*Заклинського.* Н. в м. Station Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*). Закінчив Станіславську г-зію (1909) і учительську семінарію (за ін. даними — філос. ф-т Львів. ун-ту). Зібрав і передав *Музею Наукового товариства імені Шевченка* більш як 250 етногр. експонатів (1910). Друкувався в галицьких виданнях («Дзвінок», *«Діло»*, *«Рідне слово»*, *«Свобода»* та ін.). З початком *Першої світової війни* разом з 5-ма молодшими братами вступив до *Легіону Українських січових стрільців.* Від січ. 1915 працював у секції нар. шкільництва Загальноукр. культ. ради у *Відні*, уклав і опублікував, зокрема, «Український буквар» (1916), «Читаночку для чемних діточок» (1917). 1919—20 разом з М.Угрином-Безгрішним працював у вид-ві «Довбуш», де видав кілька читанок для початкових шкіл. 1920—27 — учитель нар. шкіл *Закарпатської України* (Тур'ї Ремети, Великий Бочків, нині смт *Великий Бичків*; *Ясіня*). Викладач приватних укр. навч. закладів *Галичини.* 1928 упорядковував архів Укр. пед. т-ва. Організовував читальні «Просвіти» (див. *Просвіти*), осередки *«Рідної школи»* та пластові об-ня (див. *«Пласт»*). Від 1944 працював у Львів. від-ні Ін-ту мистецтвознавства, фольклору й етнографії (ІМФЕ) АН УРСР (див. *Інститут мистецтвознавства, фольклору й етнографії НАН України*) під кер-вом Ф.*Колесси.* Творчий доробок З. склали більш як 100 наук. розвідок, статей, брошур, шкільних підручників, методичних посібників, чимало з яких не втратили актуальності й методичного значення до цього часу («Національне виховання», 1927; «Діяльна школа», 1927; «Виховання провідників», 1928, та ін.). Брошура З. «Що треба знати кождому українцеви?» 1915—18 витримала 7 видань. Фольклорні матеріали З. опубліковані в працях І.*Франка*, В.*Гнатюка*; етногр. — в наук. збірках «Історичні пісні» (1961), «Колядки та щедрівки» (1965), «Коломийки» (1969) й ін. Підтримував дружні стосунки з Марійкою Підгірянкою, В.*Стефаником*, І.Франком; листувався з Х.О.*Алчевською*, Мирославом *Ірчаном*, Ф.*Вовком*, М.*Грушевським*, М.Плевако та ін. укр. діячами.

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

БОГДАН ЗАКЛИНСЬКИЙ.

ЩО ТРЕБА ЗНАТИ КОЖДОМУ УКРАЇНЦЕВИ?

Виданнє третє, з карт'ою України.

Ціна 30 сотиків.

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ
З друкарні Ад. Гольцгавзена у Відні.

Заклинський Б. «Що треба знати кождому українцеви?» Відень, 1916. Обкладинка.

П. у м. *Львів.*

Багато неопубл. рукописів З. зберігається в ІМФЕ НАН України та ЛНБ ім. В.Стефаника (відділ рукописів, ф. 48).

Тв.: Опис рідного краю. Львів, 1913; Маленька географія України. Відень, 1915; Житє українського народа. Відень, 1917; Марійка Підгірянка. В кн.: *Підгірянка М.* В чужім пір'ю. Ужгород, 1922; Методика усного і письменного стилю для всіх шкіл. Львів, 1929; Народні співанки коломийки. Львів, 1929; Творчість Юрія Шкрібляка. Львів, 1945; Мої спомини про Івана Франка. В кн.: Іван Франко у спогадах сучасників, кн. 2. Львів, 1972.

Літ.: Богдан Заклинський: Некролог. «Вільна Україна», 1946, 17 трав.; *Арсенич П.І.* Етнограф Б.Р. Заклинський. «Народна творчість та етнографія», 1987, № 3; *Качкан В.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Його ж.* Те саме. В кн.: Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Його ж.* Хай святиться ім'я твоє.., ч. 1. Чернівці, 1994; *Арсенич П.* Родина Заклинських. Івано-Франківськ, 1995; *Качкан В.* Заклинський Богдан Романович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; *Каськів О.* Український педагог Богдан Заклинський. «Джерела», 1997, № 2; *Полєк В. та ін.* Відомі педагоги Прикарпаття: Бібліографічний покажчик. т. 1. Івано-Франківськ, 1997; *Каськів О.* Педагогічна спадщина Богдана Заклинського. «Педагогіка і психологія професійної освіти», 1998, № 1; *Його ж.* Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Б.Заклинського: Автореф. дис... канд. пед. н. Івано-Франківськ, 1998.

Г.П. Герасимова.

ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Корнило Гнатович (криптонім — З.К.; 13, за ін. даними, 18.06.1857—13.02.1884) — історик, письменник, педагог, громад. та культ. діяч, фольклорист. Н. в с. Мариямпіль (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Молодший брат Р.Г.*Заклинського.* Під час навчання в Станіславській г-зії (1868—77) був душею таємного гуртка

«Громада» (див. *Громади в Галичині*). Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту. 1881—83 — викл. *Академічної гімназії у Львові*. Записував нар. говірки в околицях м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*), фольклорні й етногр. матеріали, опубл. в *«Етнографічному збірникові»* (1914, т. 36) і в збірці «Колядки та щедрівки» (Київ, 1965); на їх основі створив низку оповідань, схвально оцінених проф. Ом.*Огоновським* («Домарчук», 1878; «Дві вдови», «Федиха», обидва 1880) та ін. Автор низки статей, переважно з історії укр. *козацтва*, опубл. у ж. *«Зоря»* упродовж 1880—82 і високо оцінених І.*Франком* та Д.*Яворницьким*: «Йосиф Годермарський, іменований єпископ мункацький, і плани Петра Великого щодо Північної Угорщини», «Руські літописи і літописці XVII ст.», «Зносини цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні угорсько-турецькій...», «Літопись Хмельницька». Значна кількість істор. та історико-літературознавчих праць З. залишилася в рукописах: «Якого роду і народності був Михайло Хмельницький, отець гетьмана...», «Михайло Максимович і його заслуги для української літератури», «Гетьман Павло Полуботок», «Про весільні пісні руського народу», «Оцінка повістей Квітки-Основ'яненка» та ін.

П. у м. *Львів*.

Архів З. зберігається у відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника (ф. 48).

Літ.: *Качкан В.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Його ж.* Те саме. В кн.: Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Його ж.* Хай святиться ім'я твоє.., ч. 1. Чернівці, 1994; *Арсенич П.І.* Родина Заклинських. Львів, 1995; *Полєк В. та ін.* Відомі педагоги Прикарпаття: Бібліографічний покажчик, т. 1. Івано-Франківськ, 1997.

Г.П. Герасимова.

ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Корнило Романович (псевдоніми і криптоніми — Корн., Анко, Л., К.З.; 01.08.1889—01.04.1966) — педагог, поет, фольклорист, літературознавець, перекладач, культ.-освіт. діяч. Н. в м. *Львів*. Син Р.Г.*Заклинського*. Брат Р.Р.*Заклинського* та Б.*Заклинського*. Після закінчення Станіславської г-зії навч. у Віденському, Чернів. і Львів. ун-тах (закінчив філос. ф-т 1913). Складав вірші ліричного та нац.-патріотичного характеру; в його рукописній збірці «Нові пісні» (1914) вміщені також переклади з Г.Гейне та М.Лермонтова. Вчителював у с. Вашківці (Буковина, нині місто Вижницького р-ну Чернів. обл.). 1920—38 — проф. укр. приватної г-зії в м. *Берегове*, активіст Закарп. крайової «Просвіти» (див. *Просвіти*), один з організаторів пластового руху (див. *«Пласт»*). У Пед. т-ві Підкарпатської Русі видав кілька підручників з лат. мови, публікував статті пед. та краєзнавчого змісту в ж. «Підкарпатська Русь». Велику популярність у краї принесла йому зб. «Народні оповідання про давнину» (Пряшів, 1925). Восени 1938 був заарештований угор. властями; після звільнення 1939 переїхав до Праги (*Чехословаччина*), де продовжив пед. працю і дослідження фольклору та літ. *Закарпатської України*. Співпрацював з І.*Панькевичем*, М.Мольнаром та ін. чеськими і словац. україністами. В 1950—60-ті рр. написав праці «Із минулого Закарпатської України», «Студія про Михайла Врабеля», «Нарис історії Краснобрідського монастиря», «Меценат Іван Ковач», «Олекса Довбуш на Закарпатті» та ін. Наук. статті друкував у часописах *«Slavia»* (Прага), *«Дукля»* (Пряшів, нині м. Прешов, Словаччина), «Наукових записках Українського музею у Свиднику», в укр. виданнях *Варшави*. Автор низки статей про укр. діячів к-ри Закарпаття і *Пряшівщини* 19 ст. Переклав із словац. мови повість «Лаборець» Б.Носака-Незабудова (Пряшів, 1966) і написав до неї передмову.

П. у м. Прага.

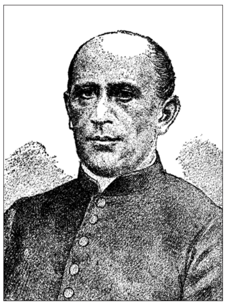
Тв.: [Fata morgana]. «ЛНВ», 1909, т. 48, кн. 12; Переказ про князя Лаборця. «Підкарпатська Русь», 1923, № 1; Народні оповідання про давнину (Історія Підкарпатської Русі в переказах). Пряшів, 1925; Національне виховане. «Підкарпатська Русь», 1930, № 3; Відблиски давнини (до історії весільних обрядів в народній поезії). Там само, 1930, № 4—5; Фольклор і літературний процес Закарпаття, XVII—XIX ст. Там само, 1930, № 5—6; Хрестоматія з української літератури. Братислава, 1955; Довгович в обороні честі закарпатських українців. «Славія», 1960, т. 1; Біографічна тема В.Ляховича про життя письменника Довговича. «Дукля», 1966, № 4.

Літ.: *Качкан В.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Його ж.* Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Хланта І.* Літературне Закарпаття у XX ст.: Бібліографічний покажчик. Ужгород, 1995; *Долгош І.* Моє листування з Корнилом Заклинським. «Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді», 1996, № 1(15); *Габор В.* Заклинський Корнило Романович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 4. Львів, 1997; *Мушинка М.* Син славного роду: До 110-річчя з дня народження Корнила Заклинського. В кн.: Календар «Просвіти» на 1999 р. Ужгород, 1999; *Куля Ф.* Корнило Романович Заклинський: 115 річчя з дня народження літературознавця, фольклориста, перекладача (1889—1966). В кн.: Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 р. Ужгород, 2003.

Г.П. Герасимова.

К.Р. Заклинський.

О.О. Заклинський.

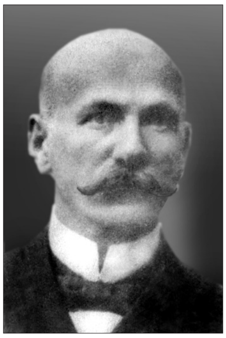
ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Олексій Онуфрійович (27.03.1819—26.03.1891) — греко-катол. священик, поет і композитор, депутат *Галицького крайового сейму* 1870—76 та австрійс. парламенту (рейхстагу) 1873—79. Н. в с. Озеряни (нині село Тлумацького р-ну Івано-Франк. обл.). Закінчив Львів. духовну семінарію (1848), навч. на юрид. ф-ті Віденського ун-ту. 1853 висвячений на священика. 1848 — чл. *Головної руської ради*, учасник *Слов'янського з'їзду 1848* у Празі; брав участь у засіданнях австрійс. парламенту 1848—49 як перекладач. Спочатку був помічником пароха *Чернівців*, згодом — адміністратором кількох парохій у *Східній Галичині*, від 1865 — незмінний парох Старих Богородчан (нині смт *Богородчани*). Залишив колоритні спогади, зокрема про рейхстаг 1848—49, Слов'ян. з'їзд у Празі та чеське повстання 1848 («Записки пароха Старих Богородчан». Торонто, 1960; 1-ше вид. — Львів, 1890), де вмістив свої вірші з власною музикою («Там, де Чорна гора», хорова обробка С.*Людкевича*, Ю.*Федькович* переклав цей твір нім. мовою; «Кажуть мені люде, що мій друг живе», «Щоб я крила мав»). Матеріали З. використав І.*Франко* для розвідки «Азбучна війна в Галичині 1859 р.» (1913). Належав до угруповання старорусинів.

П. у м-ку Богородчани.

Тв.: Там, де Чорна гора. В кн.: Пісні та романси українських поетів, т. 2. К., 1956.

Літ.: *Качкан В.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Якимович Б.* «Шашкевичіана. Нова серія», Львів—Вінніпеґ, 2000, № 3—4.

Г.П. Герасимова, І.П. Чорновол.

Р.Г. Заклинський.

Р.Р. Заклинський.

ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Роман Гнатович (псевд. і криптоніми — Іван Гінза, Р.З., Роз., Ром. З., Ром. Закл.; 18.04.1852—20.03.1931) — письменник, літературознавець, педагог, мемуарист, культ.-просвітницький діяч. Старший брат К.Г.*Заклинського*. Батько Б.*Заклинського*, Р.Р.*Заклинського* й К.Р.*Заклинського* (мав 8 синів). Н. в с. Мариямпіль (нині село Галицького р-ну Івано-Франк. обл.). Середню освіту отримав у Station Станіславській г-зії. Закінчив Львів. ун-т (1885). Викладав у Львів. та Станіславській учительських семінаріях (1891—1912). Літ. діяльність почав як поет (рукопис «Пісні Романа Нечекая», 1866). Вів фольклорно-етногр. нотатки (зафіксовані в його «Записнику» 1868—70). Автор статей із проблем освіти і виховання молоді в газетах *«Діло»*, «Газета шкільна», «Шкільна часопись», «Ognisko domowe» (польс. мовою) та ін., «Спомину про закладини філії “Просвіти” в Станіславі», кількох підручників. Домігся відкриття в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*) укр. г-зії (1900) та книгарні. Чл.-засн. Рус. пед. т-ва, секретар Гол. управи «Рідної школи» (див. *«Рідна школа»*), бібліотекар «Просвіти» (див. *Просвіти*) у *Львові*. 1905 передав свою б-ку студентському самоосвітньому гуртковi в Станіславі. Дослідження З. про *«Слово о полку Ігоревім»* (1906) було високо оцінене І.*Франком*. Дослідник творчості Ю.*Федьковича*, автор споминів про нього (1901), а також про П.*Ніщинського* (1903) та І.*Нечуя-Левицького* (1928). Був особисто знайомий з Б.*Грінченком*, О.*Маковеєм*, М.*Павликом* і листувався з ними. Від 1912 жив у с. Крушине на Львівщині.

П. у с. Крушине.

Архів З., який зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника (ф. 48), містить чимало неопубл. історико-літ. розвідок («Міжнародні відносини Австрії, Угорщини до північносхідних держав Європи», «Заклинський Корнило», «Про Закарпаття», «Хто був автором “Народних оповідань” Марка Вовчка?», «Про Желехівського Євгена, вчителя в Станіславі», «Бандитизм на Угорській Руси» та ін.), а також «Фамілійні спогади» й «Щоденник».

Тв.: Зверята шкодні і пожиточні в господарстві. Львів, 1879; Географія Русі, ч. 1: Русь Галицька, Буковинська і Угорська. Львів, 1887; З нашої етнографії. Бойки, гуцули, лемки. Львів, 1887; Руський буквар для народних шкіл. Львів, 1887; Про живоплоти і ліси. Львів, 1891; Наше лихолєте: Історичні оповідання. Львів, 1892; Чи можна Федьковича Косованом звати? (Слово в обороні правди). Львів, 1895; Спомини про Федьковича. «ЛНВ», 1901, т. 13, кн. 2; Спомини про Петра Ніщинського. Там само, 1903, т. 22, ч. 2; За слідами Федьковича: Записки з прогульки по Буковині. Там само, 1905, т. 31, 32, ч. 2; Пояснення одного темного місця в «Слові о полку Ігоревім». «ЗНТШ», 1906, т. 71, кн. 3; Те саме: окреме вид. Львів, 1906; Українські кольонії. Коломия, 1919.

Літ.: *Качкан В.* Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Його ж.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Його ж.* Хай святиться ім’я твоє.., ч. 1. Чернівці, 1994; *Полєк В. та ін.* Відомі педагоги Прикарпаття: Бібліографічний покажчик, т. 1. Івано-Франківськ, 1997.

Г.П. Герасимова.

ЗАКЛИ́НСЬКИЙ Ростислав Романович (псевд. і криптоніми — В’юн, З.Я., Зак., Рост. Ром. та ін.; 20.10.1877—18.09.1974) — історик літератури, письменник, педагог, редактор, музеєзнавець, фольклорист, громад. та політ. діяч. Д-р права (1918). Син Р.Г.*Заклинського*, брат Б.*Заклинського* й К.Р.*Заклинського*. Н. в м. Станіслав (нині м. *Івано-Франківськ*). Закінчив Станіславську г-зію; навч. на юрид. ф-тах Львів. та Віденського ун-тів (закінчив 1914, за ін. даними — 1913). 1910 заарештований за участь у демонстрації студентів Львів. ун-ту. 1908—18 — чл. *Української радикальної партії*; з 1910 працював в її органі — газ. *«Громадський голос»*. 1911 брав участь у визволенні з тюрми М.*Січинського*. 1918 отримав ступінь д-ра права у Ягеллонському ун-ті (Краків, нині місто в Польщі). Працював у б-ці *Наукового товариства імені Шевченка*, адвокатській конторі. 1913—18 редагував час. «Шляхи», 1919 — газ. «Народ». До 1 листоп. 1918 перебував у лавах *Легіону Українських січових стрільців*, потім — *Української Галицької армії*. 1920 у складі *Червоної Української Галицької армії* воював проти поляків (див. *Польсько-радянська війна 1920*), 1921 вступив до КП(б)У, 1921—24 — викл. Кам’янець-Подільського ін-ту нар. освіти, 1924—29 — Київ. с.-г. та Київ. худож. ін-тів, дир. Істор. музею. Належав до літ. об-ня «Західна Україна». Пізніше — ред. Вид-ва літ. й мист-ва, 1930—33 — ст. н. с. НДІ літератури ім. Т.Шевченка і дир. музею Т.Шевченка при ін-ті. 31 серп. 1933 безпідставно заарештований, 5 років пробув у концтаборах. Через недійсність його дипломів у *СРСР* мусив за 3 семестри скласти всі екзамени за повний курс геогр. ф-ту Самаркандського вчительського ін-ту (1941). 1948—60 вчителював у селах Прикарпаття та Львівщини. Упорядкував архів родини Заклинських, який зберігається у ЛНБ ім. В.Стефаника (ф. 48). 1956 передав до Ін-ту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*) 6 зошитів із записами нар. пісень. Автор наук. праць про творчість Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Ю.*Федьковича*, Марка *Черемшини*, спогадів про В.*Стефаника*, Г.*Хоткевича* та І.*Цепка*, фольклорних записів («Коломийки», 1969). Залишив значний епістолярій (листи В.Бобинського, Є.Куртяка, І.*Нечуя-Левицького*, Р.*Сушка* та ін.) й рукописи досліджень («Музейне будівництво», «Правдяни 70-х років і М.Драгоманов», «Українці і москалі», «Хмельницький після Переяславського договору» та ін.). Реабілітований.

П. у м. *Львів*.

Тв.: Світогляд Івана Франка. Львів, 1916; Іван Франко як публіцист. Львів, 1918; Громадсько-політичний розвиток Галичини й Іван Франко. В кн.: Іван Франко. К., 1926; Іван Семанюк (Марко Черемшина). «Західна Україна», 1927, № 1; Марко Черемшина. «Життя і революція», 1927, № 9; Передмова до кн.: *Атаманюк В. [Яблуненко]*. Над Дністром. К., 1927; Осип Юрій Федькович. К., 1929; Перша повість Івана Франка. К., 1932.

Літ.: Борці за возз’єднання. Львів, 1989; *Качкан В.* Незнищенне древо Заклинських. «Дзвін», 1994, № 4; *Його ж.* Те саме. В кн.: Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Кравців Б.* Зібрані твори, т. 3. К., 1994; *Качкан В.* Хай святиться ім’я твоє.., ч. 1. Чернівці, 1994; *Його ж.* Заклинський Ростислав Романович В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; *Виткалов В.Г.* Українська культура: Сторінки історії XX століття. Рівне, 1997; *Погребенник Ф.* Крізь тюрми і концтабори. 4: Ростислав Заклинський. «Визвольний Шлях», 1997, № 7.

Г.П. Герасимова.

ЗАКЛЮ́ЧНИЙ АКТ НАРА́ДИ З БЕЗПЕ́КИ І СПІВРОБІ́ТНИЦТВА В ЄВРО́ПІ 1975, Гельсінкський акт — міжнар. документ, що закріплював домовленості глав д-в і урядів 33 європ. країн, а також США і Канади з широкого кола як заг., так і конкретних питань міжнар. співробітництва. Підписаний 1 серп. 1975 у м. Гельсінкі (Фінляндія). Складається з преамбули і 5 розділів: 1. Питання про безпеку в Європі; 2. Співробітництво в галузі економіки, науки, техніки й навколишнього середовища; 3. Питання про безпеку і співробітництво в Середземномор'ї; 4. Співробітництво в гуманітарній та ін. галузях; 5. Наступні кроки після наради.

Серцевиною акта є Декларація принципів взаємовідносин між д-вами. Учасники *Наради з безпеки і співробітництва в Європі* погодилися будувати свої взаємовідносини на основі таких гол. принципів: суверенності та поваги прав один одного; незастосування сили чи погрози силою; непорушності кордонів і територіальної цілісності д-в; мирного врегулювання спорів; поваги до прав людини та її осн. свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; рівноправності народів у питаннях визначення своєї долі; сумлінного виконання взятих на себе зобов'язань.

В акті зафіксовані домовленості про заходи зміцнення довіри між д-вами. Йдеться, зокрема, про згоду д-в-учасниць наради: повідомляти ін. д-ви про здійснювані ними військ. навчання; запрошувати спостерігачів від ін. д-в-учасниць на ці військ. навчання; повідомляти ін. д-ви-учасниці про великі передислокації своїх військ; сприяти обмінові за запрошеннями військ. персоналом та обмінові візитами військ. делегацій.

Д-ви-учасниці наради визнали за необхідне спрямувати свої зусилля на послаблення військ. протистояння та скорочення різних типів озброєнь. При цьому процес роззброєння й зміцнення безпеки повинен поширюватися на всі регіони світу.

В акті передбачено також заходи, спрямовані на розвиток взаємовигідного співробітництва в галузях економіки й торгівлі, науки і техніки, охорони навколишнього середовища. Дано, зокрема, рекомендації орг-ціям, підпр-вам і фірмам д-в-учасниць у разі виникнення комерційних спорів вдаватися до послуг арбітражу «на основі загальноприйнятого регламенту» й з урахуванням чинних міжурядових та ін. угод у цій сфері. Наголошувалося також на необхідності розширення співробітництва в таких гуманітарних галузях, як контакти між людьми, туризм, спорт, к-ра тощо. Окремо виділено питання про інформаційне співробітництво. Д-ви-учасниці погодилися співпрацювати у сфері інформації на основі коротко- й довгострокових угод, створити умови для вільного і широкого розповсюдження всіх форм інформації та обміну інформацією з ін. країнами тощо. В останньому розділі зафіксовано прагнення д-в-учасниць продовжити багатосторонній процес, започаткований нарадою, шляхом обміну інформацією про виконання положень акта і завдань, визначених нарадою, та організації з цією метою зустрічей між представниками країн-учасниць наради.

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі набула статусу постійно діючої орг. структури. 1995 її було перейменовано на *Організацію з безпеки і співробітництва в Європі.*

На основі підписаного керівництвом *СРСР* Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі представниками дисидентського руху в Україні (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*) в листоп. 1976 було засновано *Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінкських угод.*

Літ.: Во имя мира, безопасности и сотрудничества. К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июля — 1 августа 1975 г. М., 1975; Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный акт. М., 1985; *Шреплер Х.-А.* Международные организации. М., 1995.

Ю.С. Шемшученко.

ЗАКО́Н БО́ЖИЙ — у широкому розумінні цього поняття — реліг. вчення, яке подає своїм прихильникам обов'язкові правила життя й діяльності; у вужчому розумінні — навч. предмет, котрий викладає гол. положення конкретної релігії, її історію, особливості богослужіння, етичні норми тощо. Нині це поняття застосовується, як правило, до вивчення основ правосл. віри (див. *Православ'я*), в ін. християн. конфесіях мова звичайно йде про катехізис (від грец. κατήχησις — повчання, навчання). З.Б. у християн. Церкві як навч. предмет бере свій початок ще на зорі її існування, коли кожен, хто вступав у Церкву і мав охреститися, проходив катехізацію. Катехізис — стислий і чіткий виклад догм та моралі *християнства.* Пам'ятками катехізації древньої Церкви служать повчання єрусалимського єпископа Кирила (4 ст.), «Оголошене слово» св. Григорія Ниського; існували також твори і з методики катехізації, які належали перу св. Іоанна Златоуста та блаженного Августина. З 8 ст. у Сх. церкві вживався виклад віри св. Іоанна Дамаскина з наукою про Бога, таїнства з поясненням церк. догматів.

У християн. країнах елементи З.Б. здавна були присутні в процесі навчання та виховання в школі та за її межами, дітей навчали осн. догматам і молитвам, правилам поведінки в Церкві тощо. Зокрема, в букварях, виданих *І. Федоровим* (*Львів*, 1576; *Острог*, 1578), була вміщена молитва «Отче наш». *Реформація* зробила дану проблему особливо актуальною. М.Лютер склав «Малий катехізис», котрий слугував для катехізації в протестантській Німеччині. В міру того як з'являлися нові протестантські номінації (див. *Протестантизм*), виходили відповідні катехізиси для кожної з цих конфесій. У відповідь катол. церква (див. *Католицизм*) 1566 створила «Catechismus Romanus...», який у скорочених і популярних версіях широко застосовувався в процесі шкільного навчання та виховання. Особливий успіх мав катехізис Дегарба (1847), який був перекладений на 13 мов і виходив численними тиражами. 1905 рим. папа Пій X видав «Compendio della dottrina christiana».

У Сх. Європі перші спроби укладення правосл. катехізису належать братам Зизаніям-Тустановським. С.*Зизаній* видав невеликий катехізис (Вільно; нині м. *Вільнюс*; 1595), який не зберігся. На поч. 17 ст. було написано, а 1627 видано Великий Катехізис Л.*Зизанія*, але він містив низку суперечливих правосл. догматиці тверджень. Спроби створити катехізис робилися також М.*Смотрицьким* та С.*Косовим*. У цей же час створюється греко-катол. катехізис, що належав перу Й.*Кунцевича*, а також кальвіністський С.*Будного* (1562).

Першим же загальновизнаним правосл. катехізисом і водночас підручником із З.Б. стало «Православне сповідання віри» («Катехізис»; 1640), створене П.*Могилою* разом з ректором Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*) Ісайєю Трофимовичем-Козловським і 1643 ухвалене чотирма правосл. патріархами: Партенієм Константинопольським, Йоаникієм Александрійським, Макарієм Антіохійським, Паїсієм Єрусалимським (моск. патріарх визнав його дещо пізніше). 1646 твір виданий *Києво-Печерською друкарнею*. Ним керувалися в подальшому в ході навч. процесу, при написанні менших за обсягом посібників, як-от «Виклад о Церкві святій» (1667) ректора Київ. колегіуму Ф.*Софоновича*. Взагалі Київ. колегіум, як і його попередниця — *Острозька академія*, та *Чернігівський колегіум* і *Переяславський колегіум* підготували значну кількість викладачів — катехізаторів. Не випадково *Павло Алеппський*, секретар і син антіохійського патріарха Макарія III (див. *Антіохійський патріархат*), який супроводжував свого батька в поїздці до *Москви* й проїздив *Гетьманщиною* 1654 й 1656, відзначав добре знання основ правосл. віри та церк. співів місц. жителями, навіть дітьми.

На основі «Ісповідання віри» вихованцем Київ. колегіуму Ф.*Прокоповичем* було створено перший у *Російській імперії* підручник власне із З.Б. Він містив, крім абетки та гол. молитов, стислий катехізис, який викладав найголовніші догмати віри та 10 заповідей Господніх. Вивчення З.Б. стало обов'язковим у Рос. імперії, а згідно з указом Правительствуючого Сенату від 20 квіт. 1743 дворяни (див. *Дворянство*) та люди різних чинів мали навчати своїх дітей абетці та катехізису. Це підтвердили й укази часів імп. *Катерини II*, а з 1786 в нар. уч-щах вивчалася й священна історія. В 19 ст. остаточно усталився заг. зміст шкільного курсу З.Б., програма якого, однак, час від часу оновлювалася, зокрема, 1819 закономірно було вилучено запроваджений імп. Катериною II філософсько-моралізаторський твір «Книга о должностях человека и гражданина» (1786). Велику роль у цей час відіграли нові підручники З.Б., які написав моск. митрополит Філарет (Дроздов), — «Начатки христианского учения», «Пространный христианский катехизис», — на підставі яких творилися популярні посібники із З.Б. В підручнику Філарета значне місце займали церк.-догматичні матеріали. Велику роль відіграли тоді й праці з методики викладання З.Б., написані законовчителем майбутнього імп. *Олександра II* Г.Павським. Він узгодив програму курсу із віковими особливостями учнів (у роботі з дітьми наголос робився на вивченні молитов, житій святих, церк. таїнств і обрядів; з юнаками — на вивченні церк. догматів тощо), але ця програма, незважаючи на її підтримку поетом і вихователем царських дітей В.*Жуковським*, не була прийнята офіційно.

Під впливом реформ 60-х рр. 19 ст., а особливо *революції 1905—1907*, були внесені зміни й у справу викладання З.Б. Ще в 70-х рр. 19 ст. були складені нові програми, з'явилися нові підручники, зокрема Г.Титова («Уроки по православному катехизису»), П.Смирнова («Изложение христианской православной веры»), Г.Лаврова («Записки по предмету Закона Божия»), І.Зоркевича («Очерк учения христианской веры»). В серп. 1909 було скликано Всерос. з'їзд законовчителів середніх навч. закладів для обговорення проблеми кращого вивчення З.Б. На підставі його ухвал *Синод* 1910 запровадив єдиний обов'язковий курс із З.Б., який передбачав вивчення священної історії, Старого Завіту й Нового Завіту (див. *Біблія*), вчення про богослужіння, розгорнутого катехізису та історії Церкви — Вселенської та вітчизн. Було створено нове покоління підручників із З.Б., найкращими з яких були книги священиків І.Антонова, І.Виноградова, П.Смирнова, Д.Соколова та ін. Цей процес вдосконалення предмета З.Б. був перерваний після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917*.

23 жовт. 1918 РНК РСФРР прийняла декрет «Про відділення церкви від держави і школи від церкви», який означав кардинальні зміни в становищі Церкви, що стала об'єктом гонінь і погромів з боку атеїстичної *держави*. З.Б. заборонялося відтепер викладати в школах та ін. навч. закладах (за винятком суто церковних), а створення незалежної від д-ви мережі дитячих освіт. закладів було неможливим, тим більше в умовах тотальних репресій щодо Церкви в 1920—30-х рр. Тільки з часу певного пом'якшення курсу рад. властей щодо Церкви (1941—42) З.Б. став викладатися в щойно відновлених духовних семінаріях. У загальноосвіт. школах він викладався тільки за межами *СРСР*, насамперед на західноукр. та західнобілорус. землях, що перебували під владою Польщі, та на еміграції (Аргентина, Бразилія, Канада, США та ін.). У Польщі Конституцією 1921 була ухвалена обов'язковість предмета «Релігія» для учнів у всіх початкових нар. школах. «Тимчасові Правила» про відношення уряду Польщі до правосл. церкви від 30 січ. 1922 ухвалюють, що З.Б. для учнів правосл. віри має провадитися на рідній мові учнів, і лише нові правила від 10 груд. 1938, по суті, ліквідовують це прогресивне положення. В 30-х рр. 20 ст. з Синодальної друкарні Польс. автокефальної правосл. церкви вийшли укр. мовою підручники із З.Б. для різних класів шкіл, написані, зокрема, О.*Лотоцьким*. З початком *Другої світової війни* на цих землях України (за винятком *Холмщини*, *Підляшшя*, Перемишльщини й *Лемківщини*; див. *Радянсько-німецькі договори 1939*) рад. властями було заборонено викладати З.Б. Після перемоги СРСР у II світ. війні викладання З.Б. могло провадитися тільки в нечисленних духовних семіна-

ріях. Викладання З.Б. в загальноосвіт. школах здійснювалося тільки на еміграції і в деяких країнах т. зв. соціаліст. табору (Польща). Особливо значну роль у популяризації З.Б. на еміграції, в першу чергу в Канаді, відіграв митрополит Іларіон (*Огієнко*). Досить оперативно на еміграції діяла й *Українська греко-католицька церква*. На підставі рішень 2-го Ватиканського собору (1962—65) вид-во оо. василіан (див. *Василіани*) у Нью-Йорку (США) й Торонто (Канада) видало 1976—79 у 2-х ч. книгу «Пізнай свій обряд», у котрій розповідалося про літургійний рік і значення кожного з його циклів (ч. 1) та осн. церк. свята (ч. 2). Пізніше ця книга здобула значну популярність і в Україні.

У часи *перебудови* було піддано публічній критиці стан духовного життя в СРСР, постали питання, зокрема, про занепад сусп. моралі, необхідність вирішення проблеми виховання молоді і, у зв'язку з цим, про відродження християн. цінностей, запровадження в життя проголошеного Конституцією УРСР 1978 принципу свободи совісті, а також і викладання З.Б. в школах хоча б на факультативних засадах. З цією метою почалося перевидання підручників з З.Б., стали виникати курси підготовки викладачів даної дисципліни при церк. *парафіях*. З розпадом СРСР і становленням незалежної Укр. д-ви (1991) почало відроджуватися церк. життя. Віруючі громадяни України все активніше почали домагатися запровадження викладання З.Б. в школі, що реально започаткувалося в певній кількості церк. шкіл. Разом з тим протестантські конфесії також розпочали активно використовувати для катехізації власне богослужіння, видавати значну кількість відповідної літ., створювати навч. відеофільми, проводити лекторії.

Церква наполегливо виступає в обороні прав віруючих і за надання їм рівних з атеїстами можливостей у вихованні дітей згідно з побажаннями батьків, тобто на засадах віри.

Літ.: Катехизис Петра Могили. К.—Париж, 1996; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 1—3. К., 1998; *Мауррітссон М.* Католицьке віровчення. К., 1998; Пізнай свій обряд. Літургійний рік Української Католицької Церкви. Б/м, б/р; Закон Божий. К., 2003.

Ю.А. Мицик.

ЗАКО́Н ДИРЕКТО́РІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ПРО СПЕКУЛЯ́ЦІЮ 1919. Після вступу до *Києва* військ *Директорії* УНР *Закон Української Держави про карну відповідальність за перевищення граничних цін і за спекуляцію 1918* почав застосовуватися з певними змінами: зокрема, всі справи про спекуляцію передавалися у відання надзвичайних *військово-польових судів*, а спекуляція за обтяжувальних обставин каралася розстрілом.

Лише 26 січ. 1919 Директорія УНР ухвалила власний закон про спекуляцію й скасувала гетьман. акти. Згідно з законом Директорії УНР злочинами вважалися будь-які операції з товарами, сировиною, помешканнями, грошовими знаками, цінними паперами, документами, що спрямовувалися на підвищення цін з метою надмірної наживи. В разі, якщо така нажива не перевищувала 3 тис. *карбованців*, винного карали штрафом (від 3 тис. до 10 тис. крб.) та ув'язненням (від 6 місяців до 1 року 6 місяців). Коли ж нажива перевищувала суму 3 тис. крб., штраф сплачувався в розмірі від 10 тис. до 100 тис. крб., а перебування у в'язниці збільшувалося на строк від 1 року 4 місяців до 2 років. При повторенні злочину передбачувалося позбавлення волі на строк від 4 до 6 років. Якщо ж спекуляція визнавалася промислом, то для винного передбачувалося покарання у вигляді штрафу від 20 тис. до 200 тис. крб. і заслання на каторгу від 8 до 10 років. Усі ці санкції стосувалися осіб, які мали відповідне свідоцтво на здійснення торг. операцій; у разі відсутності відповідного свідоцтва покарання збільшувалося вдвічі.

Той, хто визнавався винним в укладанні угоди про продаж або постачання предметів і матеріалів чи в «перевідступленні» права за такою угодою, якщо при визначенні ціни він мав на меті не справжню передачу або приймання проданого чи належного до передачі товару, а тільки одержання різниці в ціні, а також той, хто був винним у тому, що, отримавши від держ. установ або громад. орг-цій товари для продажу споживачам за цінами, встановленими держ. відомствами й оголошеними до заг. відома, продавав їх за цінами, що перевищували встановлені, карався штрафом від 10 тис. до 100 тис. крб. та ув'язненням на строк від 1 року 4 місяців до 2 років, а в разі повторення злочину розмір штрафу і строк позбавлення волі збільшувалися вдвічі-втричі.

У всіх зазначених випадках товари або матеріали, що виявилися об'єктом злочинної дії, підлягали конфіскації на користь держ. скарбниці, вирок публікувався коштом засудженого в кількох газетах; суд міг ще й винести постанову про заборону винному займатися торгівлею на строк до 3 років. Міністр внутр. справ отримував право додати до суд. вироку заборону засудженому перебувати в окремих місцевостях України.

Справи про спекуляцію з наживою до 3 тис. крб. розглядалися *мировими судами*, всі ін. — заг. суд. установами поза чергою, слідство проводилося в терміновому порядку, строки розслідування зменшувалися вдвічі. Склад злочину, визначений судом і присяжними засідателями, касаційній перевірці не підлягав. Функції колиш. поліційного дізнання могли виконуватися комісією для боротьби зі спекуляцією при МВС. Вона ж могла виступати в ролі цивільного позивача. Викривачам спекулянтів виплачувалася винагорода в розмірі 1 % штрафу та від суми конфіскованого.

Літ.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗАКО́Н ПРО ДЕРЖА́ВНУ НАРО́ДНУ РА́ДУ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1920 (закон про ДНР) — останній законотворчий акт *Директорії* УНР. Прийнятий *Радою народних міністрів Української Народної Республіки*, затверджений С.*Петлюрою* 12 листоп. 1920. Визначав порядок скликання та повноваження Держ. нар. ради (ДНР) — тимчасового законодавчого органу, що мав функціонувати до скликання парламенту. Склад ДНР формувався з обраних до

ДНР на річний термін представників населення, політ., громад., наук., професійних і кооп. орг-цій та установ. До компетенції ДНР входило вироблення законопроектів, вирішення бюджетних питань, здійснення контролю над діяльністю уряду, розгляд і затвердження міжнар. угод. Рада нар. міністрів або окремі міністри в разі висловлення їм недовіри ДНР мали йти у відставку.

3 лют. 1921 на основі положень закону про ДНР у м. Тарнув (Польща) було утворено Раду Республіки. До її складу входило 67 депутатів, які представляли укр. політ. партії, профспілкові та культ.-освіт. орг-ції. Голова Ради — І.*Фещенко-Чопівський*. Припинила існування 5 серп. 1921.

Літ.: *Косик В.* Зовнішня політика Симона Петлюри. В кн.: Симон Петлюра: Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Статті, замітки, матеріали. Мюнхен—Париж, 1980; Конституційні акти України. 1917—1920: Невідомі конституції України. К., 1992.

А.П. Гриценко.

ЗАКО́Н ПРО СОЦІАЛІЗА́ЦІЮ ЗЕМЛІ́ 1918. Схвалений Всерос. ЦВК 9 лют. (27 січ.) 1918 і прийнятий без будь-яких змін *Другим Всеукраїнським з'їздом рад 1918* 19 берез., але під назвою «Тимчасові положення про соціалізацію землі». Проект закону був розроблений Нар. комісаріатом земельних справ РСФРР нібито в розвиток *Декрету про землю 1917.* 3-й Всерос. з'їзд рад робітн., солдатських і сел. депутатів у січ. 1918 затвердив 1-й розділ закону і взяв за основу ін. його розділи. В дискусіях на з'їзді брали участь представники 25 *повітів* України.

Термін «соціалізація землі» розробники проекту запозичили з політ. лексикону *Партії соціалістів-революціонерів*, де він використовувався на означення процесу передачі всієї землі без викупу в розпорядження органів самоуправління для наступного зрівняльного поділу її за трудовою та споживчою нормами між селянами, котрі не використовували найману працю. При цьому приватна власність на землю не ліквідовувалася. Запозичивши цей термін, *більшовики*, однак, перекроїли його зміст. Оскільки органів самоуправління як таких не існувало, то земля мала переходити в розпорядження держ. органів. В.*Ленін* змушений був визнати, що замість соціалізації вийшла націоналізація землі, ідентична за змістом націоналізації «командних висот» економіки. Націоналізація перетворювала осн. у с. госп-ві засіб вир-ва — землю — на власність *держави*. Для *селянства* в цьому таїлася небезпека, адже д-ва разом із власністю на всі землі країни отримувала потужний інструмент блокування дії ринкових законів у нар. госп-ві.

У Декреті про землю 1917 вказувалося цілком ясно, що вибір форм користування землею повинен бути вільним: як вирішать в окремих селах — таким і мало там бути землекористування: подвірним, хутірським, общинним чи артільним. У законі про соціалізацію землі цю ключову тезу оповили мовчанкою. Зазначалося тільки, що д-ва надаватиме перевагу «трудовому, комуністичному, артільному і кооперативному господарствам над одноосібним». Як засвідчили наступні кроки рад. властей, хоча всюди й наголошувалося, що влада є робітн.-сел., насправді вона була далекою від інтересів селян. Дальша еволюція аграрносел. політики РКП(б) ознаменувалася прийняттям нового земельного декрету (див. «*Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» декрет 1919*).

Літ.: Декреты Советской власти, т. 1. М., 1957; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

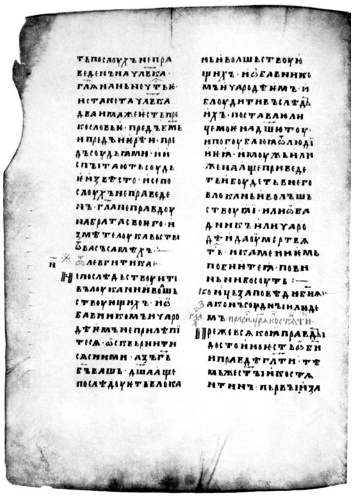
ЗАКО́Н РУ́СЬКИЙ — зведення норм (усне) східнослов'ян. *звичаєвого права*, що склалося в 9 ст. Слово «закон», що спершу позначало общинне право, відоме більшості слов'ян. мов і бере початок у часи загальнослов'ян. етнокульт. спільності. Вчені реконструювали З.Р. на матеріалах Найдавнішої правди 1016 (див. «*Руська правда*»), а також *договорів Київської Русі з Візантією* 10 ст. Порівняння Найдавнішої правди з угодами Русі, укладеними з греками 911 і 944, дало можливість встановити, по-перше, які з статей Правди (пов'язаної з ім'ям *Ярослава Мудрого*) беруть початок від юрид. практики за З.Р., що відбилися в цих міжнар. актах, і в чому полягала еволюція права з поч. 10 до поч. 11 ст. З.Р. відображає такий стан сусп-ва, в якому ще сильним залишається кровний принцип спорідненості, за вбивство мстяться близькі родичі. Незважаючи на зародження особистої власності, давньорус. сусп-во 9—10 ст. ще не знало класів. У ньому вже є *ізгої*, патріархальна *челядь.* Існував інститут успадкування. Община розпоряджалася майном свого чл., котрий не залишив спадкоємця чол. роду. З.Р. спочатку являв собою комплекс юрид. норм, якими керувалася в суді й управлінні насамперед київ. знать й які вона намагалася насадити в землях союзів племен (*древлян, сіверян, дулібів, уличів* та ін.), що «окняжалися» й закріплювались у складі *Київської Русі.*

Літ.: *Черепнин Л.В.* Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Зимин А.А.* Правда Русская. М., 1999.

М.Ф. Котляр.

ЗАКО́Н СРСР «ПРО ПЕРЕДА́ЧУ КРИ́МСЬКОЇ О́БЛАСТІ ЗІ СКЛА́ДУ РРФСР У СКЛАД УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» 1954 — законодавчий акт про зміни в правовому статусі Крим. обл. (див. *Автономна Республіка Крим*) та про зміни територій РРФСР і УРСР. Прийнятий ВР СРСР 26 квіт. 1954 після відповідного розгляду спільного подання Президії ВР РРФСР та Президії ВР УРСР про передачу Крим. обл. зі складу РРФСР до складу УРСР. Основою для всіх цих рішень став указ Президії ВР СРСР від 19 лют. 1954 про те, що, враховуючи єдність економіки, територіальну близькість і тісні госп. та культ. зв'язки між Крим. обл. та УРСР, Крим. обл. треба передати зі складу РРФСР у склад УРСР. Ухваливши Закон СРСР «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав Украинской ССР», опублікований 28 квітня 1954, ВР СРСР водночас запропонувала внести відповідні зміни до статей 22 і 23 Конституції СРСР, якими визначався новий правовий статус Крим. області.

Ю.Я. Касяненко.

«Законъ соудный людемъ». Коротка редакція. Новгородський список 1280. Сторінка.

«ЗАКО́Н СУ́ДНИЙ ЛЮ́ДЄМ», «Законъ соудный людємъ» — найдавніший звід слов'ян. права. Складений у 8 — на поч. 10 ст., упорядкований, можливо, болг. царем Симеоном (893—927). Збережений в рус. списках у короткій та поширеній редакціях. На сьогодні відомо бл. сотні списків, найдавніші — кін. 13 ст. Вважають, що «З.с.л.» був використаний при складенні Уставу *Ярослава Мудрого* та «*Руської правди*». В найдавнішій, короткій, редакції «З.с.л.» містить пер. і болг. переробку текстів Еклоги (витяги з Corpus juris civilis та пізніших конституцій, зроблені у *Візантії* грец. мовою прибл. 740—750) та виклад покаянних правил, імовірно, західнослов'ян. (моравського) походження. Є в *Кормчих книгах* та збірниках Мерила Праведного. Термінологія редакції суто слов'ян. Зміст пам'ятки дає змогу реконструювати деякі особливості тогочасних сусп. відносин. Зокрема, в короткій редакції «Закону» є багато згадок про рабів, яких протиставлено «свободникам». Рабами ставали військовополонені, діти рабині, колишні «свободники», покарані відповідним чином за злочин. «Закон» містить перелік покарань за майнові злочини — конфіскація майна, відрізання носа, умертвління. Так, смертю карався підпал будинку.

Зб. у розширеній редакції складений не пізніше серед. 14 ст. в *Новгороді Великому* та Пскові (нині обидва — міста в РФ). Містить «избраниє» із законів Мойсейових (вибірка з бібл. книг Вихід, Левіт, Второзаконня) і деяких статей Кормчих книг, що походять від Еклоги та Прохірона (Πρόχειρος; зб. норм візант. права, видана 879). Покаянні правила відсутні. Є в зб., а також в Археогр. (комісійному) списку Новгород.-Псковського літопису молодшого ізводу.

Літ.: Закон Судный людем краткой редакции. М., 1961; Закон Судный людем пространной и сводной редакции. М., 1961; *Милов В.* К истории текста Закона судного людем пространной редакции. В кн.: Новое о прошлом нашей страны. М., 1967; *Його ж.* К истории текста Закона Судного людем краткой редакции. «Советское славяноведение», 1978, № 6.

Т.Л. Вілкул.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ «ПРО ВИКОРИСТА́ННЯ Я́ДЕРНОЇ ЕНЕ́РГІЇ ТА РАДІАЦІ́ЙНУ БЕЗПЕ́КУ» 1995. Прийнятий *Верховною Радою України* 8 лют. 1995. Визначає права й обов'язки громадян у сфері використання ядерної енергії, регулює діяльність, пов'язану з експлуатацією ядерних установок і джерел іонізуючого випромінювання, встановлює правові основи міжнар. зобов'язань України щодо використання ядерної енергії. В ньому сформульовано осн. принципи держ. політики щодо використання ядерної енергії та радіаційного захисту: пріоритет захисту людини й довкілля від впливу іонізуючого випромінювання; забезпечення безпеки при використанні ядерної енергії; відкритість і доступність відповідної інформації; встановлення відповідальності за порушення правового режиму безпеки в цій сфері; розмежування функцій держ. управління в галузі використання ядерної енергії та держ. регулювання ядерної й радіаційної безпеки; створення правового та фінансового механізму відповідальності експлуатуючої орг-ції перед громадянами та суб'єктами господарювання за заподіяну ядерну шкоду тощо. Закон закріплює осн. вимоги, що є спільними для ядерного законодавства всіх д-в, які використовують ядерну енергію. Серед них — вимоги щодо: гарантій безпеки ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання та безпечного поводження з ядерними матеріалами; відшкодування шкоди, заподіяної ядерним інцидентом; виконання міжнародних угод в ядерній галузі (див. також *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї та про приєднання до нього України*).

Ю.М. Крупка.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ «ПРО ДІ́Ю МІЖНАРО́ДНИХ ДО́ГОВОРІВ НА ТЕРИТО́РІЇ УКРАЇ́НИ» 1992 — нормативний акт, який визначав правовий зв'язок між системою міжнар. права та системою внутр. права України щодо міжнар. договорів. Ухвалений *Верховною Радою України* 10 грудня 1991. Втратив силу після набуття чинності *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004.*

Практика багатьох д-в виробила конкретні засоби засвоєння норм міжнар. права у внутр. праві. Однак єдиного підходу тут не існує, оскільки внутрішня специфіка тієї чи ін. нац. правової системи може істотно впливати на особливості застосування в даній державі права в цілому і міжнародних норм права зокрема. Здійснення норм міжнародного права у внутр. праві д-ви включає: 1) тлумачення договорів; 2) вибір норм права, які застосовуються для винесення обгрунтованого рішення, з урахуванням правил зіставлення їхньої юрид. сили як правових норм різного рівня.

Відповідно до Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори «становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства».

Визначений у цьому законі порядок застосування міжнар. норм договорів у внутр. законодавстві України ґрунтується на двох основоположних принципах: пріоритетності міжнар. зобов'язань (у доктрині цей принцип тлумачиться як «верховенство», або примат міжнар. права над внутр. правом) і надання міжнар. договорам статусу нац. законів (це означає необхідність

застосування норм ратифікованих міжнар. договорів у порядку, встановленому для застосування норм нац. законодавства). Звідси випливає обов'язок нац. судів України забезпечити дотримання положень міжнар. договорів у випадках, що вимагають їх застосування.

Встановлений у Законі України 1991 порядок дії міжнар. договорів у внутр. правопорядку України закріплено в ч. 1 ст. 9 *Конституції України 1996*: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України».

Літ.: *Денисов В.Н.* Проблеми створення публічного порядку у зовнішньополітичній діяльності України. В кн.: Суверенітет України і міжнародне право. К., 1995.

В.Н. Денисов.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ «ПРО МІЖНАРО́ДНІ ДО́ГОВОРИ УКРАЇ́НИ» 1994 — нормативний акт про порядок укладання, виконання й денонсації міжнар. договорів України. Ухвалений *Верховною Радою України* 22 грудня 1993. Втратив силу після набуття чинності *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004.*

Закон визначає 3 групи (за відповідними предметами) міжнар. договорів України, згода на обов'язковість виконання яких дається від імені: України; Уряду України; мін-в та ін. центр. органів виконавчої влади.

Від імені України укладаються міжнар. договори: а) політ., територіальні, мирні; б) щодо прав та свобод людини; в) про громадянство; г) про участь України в міждерж. союзах й ін. міждерж. об-нях (орг-ціях), системах колективної безпеки; г) про військ. допомогу та направлення контингенту ЗС України до ін. країни чи допуску ЗС іноз. д-в на тер. України; д) про використання тер. і природних ресурсів України; е) договори, яким за згодою сторін надається міждерж. характер.

Від імені Уряду України укладаються міжнар. договори з екон., торг., наук.-тех. та ін. питань, що належать до його компетенції.

Від імені міністерств та інших центральних органів виконавчої влади укладаються міжнар. договори з питань, які належать до їхньої компетенції.

Рішення про проведення переговорів і підписання міжнар. договорів України приймаються: 1) щодо договорів, які укладаються від імені України, — Президентом України; 2) відносно договорів, що укладаються від імені Уряду України, — Урядом України; 3) щодо договорів, які укладаються від імені мін-в та ін. центр. органів виконавчої влади України, — у порядку, встановленому Урядом України.

Усі пропозиції про укладання міжнар. договорів спочатку подаються Урядові України. Безпосередньо їх може подавати МЗС України. Ін. мін-ва й центр. органи виконавчої влади подають до Уряду свої пропозиції разом із пропозиціями МЗС або за погодженням з ним. Порядок подання пропозицій щодо укладання мін-вами та ін. центр. органами виконавчої влади міжнар. договорів міжвідомчого характеру визначає Уряд України. Уряд розглядає внесені пропозиції й не пізніше як у 10-денний термін подає їх разом з відповідними висновками Президентові України, а щодо договорів, які укладаються від імені Уряду України, приймає рішення про укладання таких договорів. Пропозиції щодо укладання міжнар. договорів України можуть подаватися АР Крим в особі її вищих органів законодавчої та виконавчої влади.

Ведення переговорів стосовно підготовки тексту міжнар. договору, прийняття такого тексту чи встановлення його автентичності, а також підписання міжнар. договору в цілому здійснюються лише уповноваженими на те особами. Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закордонних справ України мають право вести переговори і підписувати міжнар. договори України без спеціальних повноважень. Глава дипломатичного представництва України в іноз. д-ві або глава представництва України при міжнар. орг-ції має право вести без спеціальних повноважень переговори про укладання міжнар. договору України з державою перебування або в рамках відповідної міжнар. організації. Повноваження на ведення переговорів і підписання міжнародних договорів України надаються: 1) щодо договорів, які укладаються від імені України, — Президентові України; 2) щодо договорів, які укладаються від імені Уряду України, — Урядові України або — за його дорученням — МЗС України; 3) щодо договорів міжвідомчого характеру — відповідним мін-вам або ін. центр. органам виконавчої влади разом із МЗС України.

Закон містить перелік міжнар. договорів України, які підлягають ратифікації. Це такі міжнар. договори: а) політ. (про дружбу, взаємну допомогу і співпрацю, про нейтралітет), загальноекон. (про екон. та наук.-тех. співпрацю), із заг. фінансових питань, з питань позики та кредиту, територіальні, мирні; б) про права й свободи людини і громадянина; в) про громадянство; г) про участь у міждерж. союзах та ін. міждерж. об-нях (орг-ціях), системах колективної безпеки; г) про військ. допомогу та щодо направлення контингенту ЗС України до ін. країни чи допуску ЗС іноз. д-в на тер. України; д) про істор. та культ. надбання народу України; е) договори, виконання яких обумовлює зміну діючих чи ухвалених нових законів України; є) ін. міжнар. договори, ратифікація яких передбачена законом або самим міжнар. договором.

Визначено процедуру ратифікації. Вона здійснюється ВР України шляхом ухвалення спец. закону про ратифікацію, який підписується Головою ВР України. Особливий порядок ратифікації передбачений для територіальних міжнар. договорів України та деяких ін. договорів. Вони ратифікуються законом України, що ухвалюється двома третинами голосів нар. депутатів України від їх фактичної кількості.

Президент України або Уряд України розглядають пропозиції щодо схвалення договорів і приймають відповідні рішення про подання їх ВР України на ратифікацію. Подані на ратифікацію міжнародні договори попередньо розглядаються Комітетом ВР України в закордонних справах, а в

разі необхідності — ін. комітетами ВР. Якщо буде виявлено розбіжності між договором, поданим на ратифікацію, і Конституцією України, договір надсилається до *Конституційного Суду України* для отримання висновку про його відповідність Конституції України.

Якщо на ратифікацію подано міжнар. договір, виконання якого потребує ухвалення нових законів України, проекти законів про ратифікацію та про внесення змін до законодавчих актів подаються на розгляд ВР України разом і ухвалюються одночасно. Якщо ж міжнар. договір містить положення, що суперечать Конституції України, його ратифікація можлива лише після внесення відповідних змін до Конституції.

ВР України з урахуванням висновків відповідних к-тів парламенту розглядає подані на ратифікацію Президентом України або Урядом України міжнар. договори та ухвалює відповідні рішення. На цій підставі Голова ВР України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України.

Затвердження міжнар. договорів, які не потребують ратифікації, здійснюється, відповідно, Президентом України — у формі указу, Урядом України — у формі постанови. Порядок затвердження міжнар. договорів України міжвідомчого характеру визначається Урядом України.

Укладені й належним чином ратифіковані міжнар. договори становлять невід'ємну частину нац. законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому для норм внутр. права. Якщо міжнар. договором України, укладеним у формі закону, встановлено ін. правила, ніж передбачені нац. законодавством, то застосовуються правила міжнар. договору України.

Заг. нагляд за виконанням міжнар. договорів України здійснює МЗС України. Ратифіковані Україною міжнар. договори та договори, затвердження, прийняття яких або приєднання до яких здійснені на підставі рішень, відповідно, ВР України або Президента України, а також договори, що набули чинності з моменту підписання їх Президентом України, публікуються у «Відомостях Верховної Ради України», в газеті ВР України «Голос України» та в «Зібранні діючих міжнародних договорів України». Ін. договори, які набули чинності в Україні, публікуються в «Зібранні постанов Уряду України» та в газеті Уряду України «Урядовий кур'єр». Порядок опублікування міжнар. договорів міжвідомчого характеру, що набули чинності, визначається Урядом України. Якщо міжнар. договір має автентичний текст держ. мовою України, — публікується автентичний текст держ. мовою України. В разі, коли договір не має автентичного тексту держ. мовою, — публікується один з автентичних текстів іноз. мовою, а також його офіц. переклад укр. мовою, зроблений МЗС України. Денонсація міжнар. договорів України здійснюється, відповідно, законом України, указом Президента України, постановою Уряду України.

В.Н. Денисов.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НИ «ПРО МІЖНАРО́ДНІ ДО́ГОВОРИ УКРАЇ́НИ» 2004 — нормативний акт про порядок укладення, виконання та припинення дії міжнародних договорів України. Ухвалений *Верховною Радою України* 29 червня 2004. Визначає 3 групи (за відповідними предметами) міжнар. договорів України, згода на обов'язковість виконання яких дається від імені: України; Уряду України; мін-в та ін. центр. органів виконавчої влади.

Від імені України укладаються міжнар. договори: а) політ., мирні, територіальні й такі, що стосуються держ. кордонів, розмежування виключної (морської) екон. зони і континентального шельфу України; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждерж. союзах та ін. міждерж. об-нях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військ. допомогу та направлення підрозділів ЗС України до ін. д-в чи допуску підрозділів збройних сил іноз. д-в на тер. України, умови їх тимчасового перебування, включаючи терміни виведення, фінансово-екон., екологічні та ін. наслідки і компенсації; г) про використання тер. та природних ресурсів України; д) яким за згодою сторін надається міждерж. характер.

Від імені Уряду України укладаються міжнародні договори з екон., торг., наук.-технічних, гуманітарних та ін. питань, віднесених до віддання *Кабінету Міністрів України*.

Міжвідомчими є міжнародні договори України з питань, віднесених до віддання міністерств та ін. центр. органів виконавчої влади.

Пропозиції щодо укладення міжнар. договорів від імені України, Уряду України подає МЗС України відповідно Президентові України або КМ України. Ін. мін-ва та центр. органи виконавчої влади, а також Верховний Суд, Національний банк, Ген. прокуратура подають їх разом із МЗС. Рада міністрів АР Крим, обласні держ. адміністрації подають пропозиції щодо укладення міжнар. договорів через МЗС, ін. центр. орган виконавчої влади, до компетенції якого належать питання, що пропонуються для врегулювання міжнар. договором. Такі пропозиції подаються після проведення Мін-вом юстиції України правової експертизи щодо відповідності проекту міжнар. договору Конституції та законам України.

Рішення про проведення переговорів і про підписання міжнар. договорів України ухвалюються: а) щодо міжнар. договорів, які укладаються від імені України, — Президентом України; б) щодо міжнар. договорів, які укладаються від імені Уряду України, — КМ України; в) щодо міжвідомчих договорів — у порядку, встановленому КМ України.

Згода України на обов'язковість для неї міжнар. договору може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, ухвалення договору, приєднання до договору, а також ін. шляхом, про який домовилися сторони.

Ратифікація міжнар. договору здійснюється шляхом ухвалення закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнар. договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону Голова ВР України підписує ратифікаційну гра-

моту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами.

Закон містить перелік міжнародних договорів, які підлягають ратифікації. Це такі міжнар. договори: а) політ. (про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, нейтралітет); територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України; мирні; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) загальноекономічні (про екон. та наук.-технічне співробітництво), із загальних фінансових питань, з питань надання Україною позик і екон. допомоги іноземним державам та міжнар. організаціям, а також про одержання Україною від іноз. держав і міжнар. фінансових орг-цій позик, не передбачених Держбюджетом України; г) про участь України у міждерж. союзах та ін. міждерж. об-нях (орг-ціях), системах колективної безпеки; г) про військ. допомогу та направлення підрозділів ЗС України до іноз. держав чи допуск підрозділів ЗС іноз. держав на тер. України, умови тимчасового перебування в Україні іноз. військ. формувань; д) що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей Українського народу, а також об'єктів держ. власності України; е) виконання яких зумовлює зміну законів України або прийняття нових законів України; є) ін. міжнар. договори, ратифікація яких передбачена міжнар. договором або законом України.

Пропозиції щодо ратифікації міжнар. договору подаються МЗС України протягом шести місяців з дня його підписання: а) стосовно міжнар. договорів, що укладаються від імені України, — Президентові України; б) стосовно міжнар. договорів, що укладаються від імені Уряду України, — КМ України. Президент України та Кабінет Міністрів України ухвалюють рішення про внесення на розгляд ВР України в порядку законодавчої ініціативи проекту закону про ратифікацію міжнар. договору. Якщо на ратифікацію подається міжнар. договір, виконання якого потребує ухвалення нових або внесення змін до чинних законів України, проекти відповідних законів подаються на розгляд ВР України разом із проектом закону про ратифікацію і ухвалюються одночасно. При підписанні, ратифікації, затвердженні, ухваленні міжнар. договору або приєднанні до нього можуть бути зроблені заяви та сформульовані застереження до його положень відповідно до норм міжнар. права.

Затвердженню підлягають міжнар. договори, які не потребують ратифікації, якщо такі договори передбачають вимогу щодо їх затвердження або встановлюють ін. правила, ніж ті, що містяться в актах Президента або КМ. Їх затвердження здійснюється указом Президента щодо тих договорів, які укладаються від імені України, і тих, в яких встановлюються ін. правила, ніж ті, що містяться в актах Президента. Затвердження міжнар. договорів України, які укладаються від імені Уряду України, здійснюється КМ України у формі постанови. Затвердження міжвідомчих договорів здійснюється в порядку, встановленому КМ.

Рішення про приєднання України до міжнар. договорів або про їх прийняття ухвалюються: а) щодо договорів, які потребують ратифікації, — у формі закону України про приєднання до міжнар. договору або закону України про ухвалення міжнар. договору; б) щодо міжнар. договорів, які укладаються від імені України й які не потребують ратифікації, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнар. договорів, які укладаються від імені Уряду України й які не потребують ратифікації, — у формі постанови КМ України. Рішення про приєднання України до міжвідомчих договорів або про їх ухвалення приймається в порядку, встановленому КМ. Загальний нагляд за виконанням міжнар. договорів України, самою Україною та ін. сторонами цих договорів здійснює МЗС України.

Чинні міжнар. договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною нац. законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм нац. законодавства. Якщо міжнар. договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлені ін. правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнар. договору.

Чинні міжнар. договори України публікуються укр. мовою в «Зібранні чинних міжнародних договорів України» та ін. офіц. друкованих виданнях України. Офіц. переклад багатосторонніх міжнар. договорів України на укр. мову здійснює МЗС України.

Припинення та зупинення дії міжнар. договору України здійснюється: а) щодо договору, згода на обов'язковість якого надана ВР України, — у формі закону України; б) щодо міжнар. договорів, які укладено від імені України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість ВР України, та міжнар. договорів, які укладено від імені Уряду України, затверджених Президентом України, — у формі указу Президента України; в) щодо міжнар. договорів, які укладено від імені Уряду України та які не потребували надання згоди на їх обов'язковість ВР України або затвердження Президентом України, а також щодо міжвідомчих договорів, затверджених КМ, — у формі постанови КМ.

Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 визнав такими, що втратили чинність, *Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» 1992* та *Закон України «Про міжнародні договори України» 1994.*

В.Н. Денисов.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ ПРО КА́РНУ ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИ́ЩЕННЯ ГРАНИ́ЧНИХ ЦІН І ЗА СПЕКУЛЯ́ЦІЮ 1918. Ухвалений 24 лип. 1918 *Радою міністрів Української Держави* як тимчасовий закон. Згідно із законом винні в продажу продовольства або ін. товарів і матеріалів першої необхідності за цінами, що перевищують встановлені д-вою, як і в спробі такого продажу, каралися позбавленням «особливих прав і переваг» та ув'язненням на строк від 1 року і 4 місяців до 2 років або виконанням упродовж такого самого строку примусових робіт і, крім того, «грошовою виплатою» (штрафом) у розмірі від

100 до 25 тис. *карбованців*, але в будь-якому разі не меншою від подвійної суми перевищення граничної ціни. Такому ж покаранню підлягали й співучасники злочину та підбурювачі до нього, а також ті, хто пропонував або приймав послуги при його скоєнні.

Торг. і пром. спекуляцією вважалися: купівля щойно вказаних предметів з метою їх перепродажу за цінами, що перевищують граничні; посередництво в будь-якій формі при здійсненні такої купівлі; переховування товарів, належних до продажу, зменшення обсягів їх продажу або відмова від продажу за встановленими д-вою цінами; скорочення вир-ва цих товарів, умисне їх знищення чи псування; створення з метою підвищення цін відповідних умов і навіть подання ін. особам пропозицій щодо створення таких умов; співучасть у зазначених діях. Спекуляція каралася так само позбавленням «особливих прав і переваг», ув'язненням на строк від 1 року і 4 місяців до 2 років або виконанням протягом такого ж строку примусових робіт, але розмір грошової виплати в цьому випадку підвищувався до 100 тис. крб. Винні в торгівлі без належного дозволу та в спробі такої торгівлі підлягали ув'язненню на строк до 8 місяців і штрафу від 1 тис. до 100 тис. крб. Таке ж покарання накладалося на промисловців і торговців, які збували товари особам, що не мали відповідних свідоцтв на їх продаж. При повторенні зазначених порушень сума штрафу підвищувалася до 200 тис. крб. із забороною на 3 роки займатися торгівлею.

Вирок публікувався (коштом засудженого) в кількох газетах, майно засудженого конфісковувалося. Ті, хто порушував заборону на торгівлю, підлягали ув'язненню на строк від 1 до 3 років. Посадові особи, винні в хабарництві або здирництві при скоєнні спекуляцій, каралися суворіше та ще й сплачували штраф у розмірі подвійної вартості хабара чи дарунка. Всі справи про перевищення граничних цін та спекуляцію виокремлювалися з *мирових судів* і належали до компетенції окружних судів, де мали розглядатися незалежно від виду покарання без участі присяжних засідателів і без застосування кримінально-процесуальних норм. Вироки вважались остаточними й оскарженню не підлягали.

У зв'язку з величезною кількістю кримінальних справ, що виникли після прийняття тимчасового закону про карну відповідальність за перевищення граничних цін і за спекуляцію, РМ асигнувала додаткові кошти на видатки по утворенню нових посад слідчих спеціально для ведення таких справ. У результаті, починаючи з 15 серп. 1918, досудове слідство в цих справах проводили спеціально призначені 40 тимчасових суд. слідчих, які розподілялися між різними суд. округами й переміщувалися наказом міністра юстиції з однієї округи в ін. в міру потреби.

Наприкінці серп. 1918 уряд спец. постановою ще раз наголосив, що спроба спекуляції та співучасть у ній караються на рівних підставах із самою спекуляцією, а у верес. РМ внесла ще два істотні доповнення до закону від 24 лип. 1918: 1) засудженим за спекуляцію заборонялося протягом року проживання в *Києві*, *Одесі*, *Миколаєві*, всіх губернських центрах, а також у *Бердичеві*, *Бердянську*, *Вінниці*, *Кременчуці*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), *Маріуполі*, *Мелітополі*, *Ніжині* та *Рівному*; 2) єдиним запобіжним заходом під час слідства по таких справах визнавалося ув'язнення.

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Мироненко О.М.* Кримінальне судочинство в Українській Державі. В кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗАКО́Н УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ ПРО НАЦІОНА́ЛЬНО-ПЕРСОНА́ЛЬНУ АВТОНО́МІЮ 1918 — один із правових актів конституційного характеру в *Українській Народній Республіці*. Прийнятий в один день з IV Універсалом УЦР — 22(09) січ. 1918 (див. *Універсали Української Центральної Ради*). Надавав представникам рос., єврейс. і польс. націй, які проживають в Україні, право на *національно-персональну автономію*. Білоруси, чехи, молдовани, німці, татари, греки та болгари, які мешкали в Україні, могли отримати таке право після подання відповідних колективних заяв до Ген. суду УНР, підписаних не менш як 10 тис. громадян, не обмежених у політ. правах. Протягом 6 місяців суд мав винести рішення та сповістити про нього *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* (того ж дня IV Універсалом УЦР був перетворений на *Раду народних міністрів Української Народної Республіки*). Нації, не зазначені в цьому переліку, за своїм бажанням могли подавати такі ж заяви, але вже на розгляд *Української Центральної Ради*.

УЦР проголосила право на самостійне творення свого нац. життя невід'ємним природним правом кожної нації. Громадяни УНР будь-якої нації могли створювати на тер. України власний нац. союз. До нього входили б поіменно всі люди, прізвища яких включалися до «національного кадастру». Останній мав публікуватися для заг. відомості, й кожен громадянин отримував право вимагати як включити його до кадастру, так і виключити зі списків.

Нац. союзові належало виключне право представництва даної нації перед держ. і громад. установами. Кожен нац. союз мав отримувати ч. коштів (пропорційно до кількості своїх членів) зі спеціально відрахованих на ці справи центром та органами місц. самоврядування сум. Бюджет нац. союзу міг також поповнюватися за рахунок оподаткування власних членів і встановлення для них відповідних позик. Структура та склад керівних органів нац. союзу визначались установчими зборами нації, делегати до яких обиралися з числа громадян віком старше 20 років на основі заг., без різниці статі й віри, та рівного виборчого права через безпосередні вибори й таємне голосування з використанням принципу пропорційного представництва.

Компетенція нац. союзу мала встановлюватися й затверджуватися Установчими зборами УНР або УЦР. Всі органи нац. союзу вважалися держ. Його вищим представницьким органом були

нац. установчі збори, а виконавчим — нац. рада. Вони мали право видавати закони в межах своєї компетенції. Влада нац. союзу поширювалася на всіх його членів, незалежно від місця їхнього проживання в межах УНР. Спори між органами нац. союзу, з одного боку, та органами ін. нац. союзів або держ. урядування й місц. самоврядування, з іншого, повинні були розв'язуватись адм. судами. 29 квіт. 1918 закон «Про національно-персональну автономію» було включено як окремий розділ до *Конституції Української Народної Республіки 1918.*

Літ.: *Винниченко В.* Відродження нації, ч. 1. К.—Відень, 1920; *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 р., т. 1. Ужгород, 1932; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917—1921, ч. 1. Прага, 1942; *Мироненко О.М.* Світоч української державності: політично-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995.

О.М. Мироненко.

ЗАКÓН УКРАЇНСЬКОЇ СРР ПРО ЗÉМЛЮ 1920. Затверджений Всеукрревкомом 5 лют. 1920. Цим законом було офіційно призупинено політику примусового насадження в УСРР радгоспів і комун, яка на практиці зазнала повного провалу. Закон був розроблений відповідно до ухваленої в листоп. 1919 пленумом ЦК РКП(б) резолюції «Про радянську владу на Україні».

Саму резолюцію написав В.*Ленін* після осмислення невдач рад. влади в справі *комунізації українського села.* В ній аграрно-сел. політиці КП(б)У він надав ін. спрямування, ніж те, що було визначено ухваленою в берез. 1919 програмою РКП(б). Резолюція була винесена на розгляд 8-ї конф. РКП(б) і після ухвалення набула значення загальнопарт. документа. Резолюція вимагала негайно здійснити в Україні заходи щодо:

— «повної ліквідації відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;

— будування радгоспів тільки в строго необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;

— полишення справи об'єднання в комуни та артілі на вільне вирішення самих селян, із суворим покаранням місцевих властей за всякі спроби внести сюди основу примусу».

На 8-й конф. РКП(б) між В.Леніним і головою РНК УСРР Х.*Раковським* спалахнула дискусія з приводу оцінки земельної політики *більшовиків* в Україні, здійснюваної до початку денікінської окупації (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Х.Раковський визнавав тільки «деякі мимовільні помилки» укр. комуніст. парт.-рад. кер-ва в радгоспному буд-ві й наполягав на збереженні рад. госп-в у землезабезпечених повітах. «Радгоспи на селі, — заявив він, — будуть базою нашого комуністичного будівництва». Підсумовуючи в заключному слові дискусію, В.Ленін наголосив: «З приводу промови т. Раковського доводиться сказати, що коли він заявив, що радянські господарства повинні бути основою нашого комуністичного будівництва, то це неправильно. Ні в якому разі так ставити справу ми не можемо. Ми повинні визнати, що тільки дуже невелику частину культурних господарств ми повинні дати під радянські господарства, інакше ми блоку з дрібним селянством не матимемо, а нам цей блок необхідний».

Закон УСРР про землю розроблявся керівниками КП(б)У за участю В.Леніна. Затверджений Всеукрревкомом, цей закон прямо забороняв органам рад. влади відводити землю під радгоспи «без цілковитої переконаності в доцільності їх створення». В кожному випадку, коли виникало питання про створення радгоспу, воно повинно було вивчатися за участю представників місц. селян. Закон визначав також принципи передачі земель безземельним і малоземельним селянам. Гол. був принцип зрівняльного розподілу. Під такий розподіл підлягала не тільки поміщицька земля, в багатоземельних сел. госп-вах (із площею понад 15 *десятин*) ч. землі також відрізалася, навіть якщо ці госп-ва не використовували найманої праці. Розподіл здійснювався за певною нормою в розрахунку на їдця. Норми зрівняльного поділу визначалися повітовими земельними відділами відповідно до місц. умов. Коли в тій чи ін. місцевості «нетрудових» земель (тобто поміщицьких або сел., на яких застосовувалася наймана праця) для наділення безземельних та малоземельних селян за встановленою нормою бракувало, то землю брали з держ. фонду, якщо він існував, або від радгоспів та цукрових заводів.

Внаслідок реалізації нового закону про землю кількість радгоспів в Україні скоротилася порівняно з 1919 з 1685 до 571. У розпорядженні цукрових з-дів залишилася тільки $^{1}/_{3}$ землі, відведеної їм 1919.

Літ.: *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський. Політичний портрет. К., 1990; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

С.В. Кульчицький.

ЗАКÓН УРСР «ПРО МÓВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР» 1989 — перший в історії УРСР закон про правовий статус і порядок використання *української мови* та ін. мов у республіці. Ухвалений *Верховною Радою УРСР* 28 жовт. 1989, набув чинності 1 січ. 1990. Складався з преамбули та 40 статей, розміщених у 6 розділах: 1. Заг. положення; 2. Мова держ., парт., громад. органів, підпр-в, установ і орг-цій; 3. Мова освіти, науки, інформатики і к-ри; 4. Мова інформації та зв'язку; 5. Мова назв; 6. Сприяння нац.-культ. розвиткові українців, які мешкають за межами УРСР.

Закон встановлював, що укр. мова є держ. мовою в УРСР. Д-ва забезпечує всебічний розвиток і функціонування укр. мови в усіх сферах сусп. життя, водночас в УРСР створюються необхідні умови для розвитку та використання мов усіх національностей, для яких укр. земля є Батьківщиною. Укр., рос. та ін. мови є мовами міжнац. спілкування. Громадянам УРСР гарантується право користування своєю нац. мовою або будь-якою ін. мовою (ст. 5).

Закон досить повно врегульовував питання офіц. вживання мов у республіці. Зокрема встановлювалося, що: акти найвищих органів держ. влади та управління в УРСР приймаються укр. мовою й оприлюднюються укр. та рос. мовами; у своїй роботі, в діловодстві й при оформленні

документації, а також у взаємовідносинах держ., парт. і громад. органи, підпр-ва, установи та орг-ції мають використовувати укр. мову; офіц. документи, які посвідчують статус громадянина, — паспорт, трудова книжка, документи про освіту, свідоцтва про народження і про одруження, а також документи про смерть особи — виконуються укр. і рос. мовами; мовами оформлення двосторонніх міжнар. договорів УРСР, а також угод органів, підпр-в, установ і орг-цій республіки з органами, підпр-вами, установами та орг-ціями ін. д-в є укр. мова та мова ін. сторони, що уклала договір чи угоду.

У законі закріплені й деякі особливості вживання мов у сфері освіти, науки, інформатики та к-ри. Зокрема, в загальноосвіт. школах навчання та виховна робота ведуться укр. мовою. В особливих випадках можуть створюватись окремі класи, де навчання та виховна робота ведуться відповідно укр. мовою або мовою нац. меншини, вивчення в усіх загальноосвіт. школах укр. та рос. мов є обов'язковим.

Результати н.-д. робіт оформляються укр. та рос. мовами. Ці ж мови є мовами інформатики. УРСР гарантує функціонування укр. мови, а також мов нац. меншин у сфері к-ри.

Офіц. назви держ., парт., громад. органів, підпр-в, установ та орг-цій утворюються та подаються укр. мовою. З правого боку (або внизу) назв, поданих укр. мовою, ці ж назви можуть подаватися ін. мовою (ст. 37).

Норм закону набули положення про те, що УРСР на основі відповідних угод сприяє нац.-культ. розвиткові українців, які проживають поза її межами, а також опікується навчанням громадян укр. походження в закладах освіти республіки.

Після того, як Україна стала суверенною д-вою, найбільш принципові положення закону були включені до ст. 10 *Конституції України 1996.* Це, зокрема, положення про те, що: держ. мовою в Україні є укр. мова; д-ва забезпечує всебічний розвиток і функціонування укр. мови в усіх сферах сусп. життя; гарантується вільний розвиток рос. та ін. мов нац. меншин. Закон сприяв зміцненню авторитету укр. мови в усіх сферах спілкування як на нац., так і на міжнар. рівнях.

Ю.С. Шемшученко.

ЗАКО́Н УРСР «ПРО ОХОРО́НУ ПРИРО́ДИ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» 1960 — перший в історії УРСР закон, який регулював увесь комплекс сусп. відносин у галузі охорони природи та раціонального використання природних ресурсів. Ухвалений *Верховною Радою УРСР* 29 черв. 1960, змінений і доповнений 25 серп. 1970. Складався з 11 розділів. У розділах 1, 2 визначалися: поняття охорони природи, об'єкти такої охорони, держ. органи та громад. орг-ції, відповідальні за охорону природи в республіці.

Під охороною природи розумівся комплекс держ. і громад. заходів, спрямованих на збереження, раціональне використання, розширене відтворення та розвиток природних ресурсів. Держ. охороні підлягали земля, надра, водні ресурси, ліси, полезахисні й лісоохоронні лісосмуги, зелені насадження, типові ландшафти, курортні місцевості, рідкісні визначні природні об'єкти, природні заповідники й заказники, тваринний світ, атмосферне повітря та ін. природні багатства, як втягнуті в госп. обіг, так і ті, що не експлуатуються. Закон закріплював право виключної держ. власності на природні ресурси.

Розділи 3—8 присвячені регулюванню відносин у галузі охорони й раціонального використання конкретних природних ресурсів (землі, вод, лісів, надр тощо) та охорони повітря від забруднення. В розділі 9 містилися правові норми, що визначали порядок організації й режим охорони держ. заповідників, а також ін. об'єктів природи, які становлять наук. і природоістор. цінність або є пам'ятками природи респ. чи місц. значення. Відповідно до положення розділу 10 усі громадяни зобов'язані були сприяти охороні природи. Розділ 11 спрямовував відповідні держ. органи й громад. орг-ції на розроблення та здійснення комплексу заходів з охорони природи. Нормами цього ж розділу регулювалися питання юрид. відповідальності за порушення природоохоронних правил. Закон справив позитивний вплив на природокористування в УРСР. Його принципові положення були використані при розробці та ухваленні Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 1991.

Ю.С. Шемшученко.

ЗАКО́НИ ПРО ГРОМАДЯ́НСТВО УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ: Закон про громадянство УНР від 2 березня 1918 та Закон про реєстрацію громадянства УНР від 4 березня 1918 — конституційні акти, ухвалені Українською Центральною Радою. Згідно з цими законами громадянином *Української Народної Республіки* вважалась особа, яка народилася, постійно проживала на тер. України та отримала свідоцтво про належність до громадян УНР. Подвійне *громадянство* виключалося. Громадянам УНР надавалася вся повнота громадян. і політ. прав. Водночас вони зобов'язані були коритися законам д-ви, боронити її від ворогів і підтримувати в ній добрий лад, свободу, рівність і справедливість. Закони регламентували порядок вступу до громадянства і виходу з нього, визначення громадянства жінок і дітей, одержання свідоцтва про громадянство, складання обов'язкової присяги («приречення») громадянина УНР. Закони про громадянство УНР сприяли заг. вирішенню правових проблем, пов'язаних із громадянством. Проте низку їх положень було сформульовано таким чином, що залишалася можливість використання їх з недемократ. цілями. Так, усі питання громадянства було віднесено до компетенції МВС, а не найвищого органу держ. влади; до осіб, які прагнули набути укр. громадянства, ставилася неконкретизована вимога, щоби вони «не помічені були ніколи в діяльності проти Української держави», а своїм родом занять були тісно пов'язаними з тер. України. Пропонувалася норма, згідно з якою дружина автоматично набувала громадянства свого чоловіка, якщо протягом певного строку вона не заявляла

ін. громадянства (або не висловлювала бажання вважатися особою без громадянства). Ставилася вимога про загальнообов'язкову реєстрацію громадянства через процедуру доведення свого права на громадянство з допомогою свідків. За отримання свідоцтва про громадянство необхідно було сплачувати гербовий збір.

Наприкінці квіт. 1918 на розгляд законодавчої комісії УЦР було подано проект (складений за участю Б.*Кістяківського* та О.*Ейхельмана*) нового закону про громадянство, оскільки досить багато положень чинних законів виявилися некоректно сформульованими, а деякі з їхніх вимог були практично нездійсненними.

Цей проект, однак, не був ухвалений УЦР через *гетьманський переворот 1918*. 2 лип. 1918 гетьман ухвалив Закон про громадянство *Української Держави*, основні його положення були запозичені з проекту нового закону про громадянство УНР.

Літ.: *Мироненко О.М.* Світоч української державності: політично-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995; *Копиленко О.Л.* З історії законодавства про громадянство України. К., 2001.

І.Б. Усенко.

«ЗАКО́НИ ПРО ТИМЧАСО́ВИЙ ДЕРЖА́ВНИЙ У́СТРІЙ УКРАЇ́НИ», тимчасова конституція Української Держави. Видані гетьманом П.*Скоропадським* 29 квіт. 1918. Визначали компетенцію гетьмана, *Ради міністрів Української Держави*, Ген. суду, церкви, права та обов'язки громадян, а також законодавчу процедуру (див. *Законодавча процедура та законодавчі інституції в Українській Державі*). Гетьман ставав верховним правителем *Української Держави*: без його затвердження жоден закон не набував чинності, він призначав і звільняв отамана (голову) Ради міністрів разом з усім кабінетом, керував закордонними справами; був Верховним воєводою армії та флоту і оголошував на тій чи ін. тер. воєн., осадний або надзвичайний стан, відав помилуванням засуджених, податковою політикою тощо. РМ і члени уряду отримали право та набули обов'язків координувати діяльність певних відомств і мали нести відповідальність перед гетьманом за заг. стан держ. управління і за свої власні вказівки зокрема; за допущені ними порушення вони підлягали цивільній та карній відповідальності. Ген. суд проголошувався вищим охоронним і захисним закладом й водночас вищим судом Укр. д-ви в суд. та адм. справах. На Ген. суд покладалися також обов'язки опублікування законів. Голова і члени Ген. суду призначалися гетьманом. Спец. розділ «Права і обов'язки українських козаків і громадян» робив наголос не на правах, а насамперед на обов'язках нас.: захищати держ. лад, сплачувати податки й мито та відбувати ін. повинності.

«Закони...» гарантували: 1) недоторканність особи («ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як у черзі, законом визначеній; ніхто не може бути затриманий під вартою, крім як у випадках, законом визначених; ніхто не може бути судимий і покараний, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами»); 2) недоторканність житла («оселя кожного недоторканна; робити обшукання й виїмку у будинку без згоди його господаря можливо не інакше, як у випадках і порядку, законом визначених»); 3) вільне пересування, обрання місця мешкання і праці; 4) свободу зібрань («українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в межах, не шкідливих законам, мирно і без зброї»); 5) свободу слова і друку («кожний може в межах, установлених законом, висловлювати і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами»); 6) свободу об'єднання в громад. орг-ції («українські козаки і громадяни мають право гуртувати громадян у спілки в межах, не противних законам»); 7) свободу віросповідання («всі мешканці на території України користуються кожний повсемісно свобідним відправленням їх віри і богослужінням по обряду оної»), але «первенствуючою» в Укр. Д-ві визнавалася правосл. християн. віра (див. *Православ'я*).

Закони, які приймались Укр. Державою, проголошувались обов'язковими для всіх укр. громадян та іноземців, які перебувають в її межах. Вони набували чинності після опублікування. Незнання закону не позбавляло винного відповідальності за його порушення. Проекти законів розроблялися в мін-вах, обговорювалися й схвалювалися на засіданнях РМ, а потім передавалися на затвердження гетьманові. Право офіц. тлумачення законів надавалося членам уряду, але таке тлумачення підлягало попередній ухвалі КМ.

У груд. 1918 «Закони...» були скасовані *Директорією* УНР.

Літ.: *Шелухин С.* Історично-правні підстави української державності. Вінніпег, 1929; *Стахів М.* Гетьманський режим в 1918 і його праводержавна якість. Скрентон. 1950; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Мироненко О.М.* Українська Держава. В кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗАКО́НИ ПРО ФЛОТ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1919 — правові акти *Директорії УНР* про військ. флот. Закон, ухвалений 25 січ. 1919, передбачав, що військ. флот УНР складатиметься з бойових та допоміжних кораблів усіх типів з береговою інфраструктурою. Він установлював також, що всі інституції флоту УНР тимчасово мали користуватися Зводом мор. постанов Рос. імперії (1913), за винятком тих його норм, які суперечать законодавству УНР. Визначався чисельний склад флоту — 12 500 матросів та 800 старшин, з яких 4500 матросів і 400 старшин мали бути призвані 1919, решта — 1920. Дозволялася служба вільнонайманим та матросам надстрокової служби (до 50 % заг. кількості особового складу флоту). Для підготовки кадрів у *Миколаєві* належало відкрити академію, гардемаринські класи, курси для старшин, спец. школи для матросів. Щоб підтримати боєздатність флоту, закон регламентував для кожного корабля 10 ходових і 20 якірних днів на місяць. Постачання ВМС покладалося на Миколаївський і Маріупольський порти, запаси яких поділялися на видаткові (поновлювалися щорічно) та недотока́нні (на випадок війни).

Ці порти також мали здійснювати поточний і капітальний ремонт кораблів.

26 січ. 1919 Директорія УНР ухвалила спец. закон про поповнення армії та флоту УНР призовниками, а на поч. квіт. 1919 дозволила залучати до служби на флоті громадян *Західної області Української Народної Республіки*. Згодом був прийнятий ще один закон — «Про організацію військово-морських сил на узбережжі Чорного моря по лінії Очаків—Миколаїв—Херсон з доданням 75 верст до кожного боку трикутника». Вся ця тер. передавалася в повне підпорядкування міністру мор. справ М.*Білинському* з наданням йому прав команд. окремого фронту. Планувалося сформувати там два корпуси та одну д-зію мор. піхоти з громадян, які проживали в Наддніпрянщині й Наддністрянщині.

Жоден з цих законів через непереборні для Директорії УНР істор. обставини не був реалізований.

Літ.: *Мироненко О.М.* Українізація флоту в УНР. В кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗАКОНОДА́ВЧА ПРОЦЕДУ́РА ТА ЗАКОНОДА́ВЧІ ІНСТИТУ́ЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖА́ВІ — встановлений гетьманом П.*Скоропадським* порядок підготовки, розгляду й прийняття законодавчих актів в *Українській Державі*. В *«Законах про тимчасовий державний устрій України»* (29 квіт. 1918) наголошувалося, що д-ва керується «твердими законами, виданими в установленій черзі» і що ці закони є обов'язковими для всіх укр. громадян та іноземців, які перебувають в Україні. Передбачалося, що закони, видані для тієї чи ін. тер. або ч. нас., наступним заг. законом не скасовуються, якщо це спеціально не зазначено в новому нормативному акті. Закони підлягали оприлюдненню й набували сили лише після їх опублікування в пресі. Скасування того чи ін. закону відбувалося тільки силою нового, аналогічного акта. Формально діяв і давно визнаний принцип: незнання закону не звільняє від відповідальності за його порушення або невиконання. Процедура прийняття законів передбачала їх розробку у відповідному мін-ві з наступним розглядом на засіданнях *Ради міністрів Української Держави*, а після ухвали уряду законопроект передавався гетьманові на затвердження. Якщо акти мали міжвідомчий характер, то уряд обговорював їх лише після погодження з належними мін-вами. Міністрам надавалося право тлумачення законів і видання розпоряджень «у їх розвиток», але такі розпорядження підлягали попередньому ухваленню РМ. Чіткого розмежування між власне законами та підзаконними нормативними актами за часів Укр. Д-ви не існувало. Більше того, досить часто сила законів надавалася постановам, розпорядженням і навіть поясненням окремих міністрів. Усього за неповних 8 місяців Укр. Д-ви було видано бл. 500 нових документів, які вважалися законами. Крім того, на тер. д-ви діяло безліч нормативних актів, прийнятих за часів і *Російської імперії*, і *Тимчасового уряду*, і *Української Центральної Ради*.

Важливу роль у законотворчому процесі відігравала Держ. канцелярія, яка складалася із *державного секретаря*, його товариша (заст.), юрид. ради, департаменту законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом та б-кою, окремого відділу кодифікації законів, департаменту заг. справ, секретаріату РМ і держ. друкарні. Держ. секретар призначався безпосередньо гетьманом. Він брав участь у засіданнях РМ з правом дорадчого голосу, але при розгляді документів, проекти яких розробляла Держ. канцелярія, мав вирішальний голос. Держ. секретар користувався всіма правами міністра.

До компетенції Держ. канцелярії входило: 1) кер-во розробкою та внесення на розгляд остаточних проектів законів і розпоряджень, якщо вони не належали до виключної компетенції окремих міністрів; 2) посвідчення підписом керівників канцелярії документів, ухвалених РМ і затверджених гетьманом; 3) внесення до уряду законопроектів, розроблених окремими мін-вами, зі своїми міркуваннями щодо їхнього змісту; 4) подання документів РМ на затвердження гетьманові; 5) кер-во кодифікацією законів та видання їх зведеного збірника; 6) оголошення законів; 7) заг. порядкування справами уряду.

На засіданнях юрид. ради головував держ. секретар або один із його товаришів (заст.). Постійним її чл. за посадою був директор департаменту законодавчих справ, а ін. чл. — фахівці з різних галузей права — запрошувалися до її складу держ. секретарем і затверджувалися гетьманом. Рада подавала висновки щодо законопроектів. Департамент законодавчих справ розробляв ці законопроекти, розглядав нормотворчі акти мін-в, робив відгуки на них, готував різні довідки з юрид. питань, укладав збірник законів, вів діловодство канцелярії та юрид. ради. До термінологічної комісії департаменту входили знавці укр. мови, які розробляли укр. термінологію у сфері держ. права й редагували документи. В ній був лише один постійний чл. за штатним розкладом, який користувався службовими правами нач. відділу. Ще троє осіб вважалися тимчасовими чл. комісії.

Самостійно існував окремий відділ кодифікації законів, який складався з 4 чл.-кодифікаторів і канцелярії. Очолював відділ держ. секретар, а чл.-кодифікатори користувалися правами директорів департаментів. Відділ вносив пропозиції щодо зміни існуючих законів, а після відповідного рішення уряду доручав департаментові законодавчих справ розробляти той чи ін. законопроект. Департамент заг. справ готував проекти наказів гетьмана про призначення посадових осіб та оприлюднював їх, вів формулярні списки відповідальних осіб центр. відомств, губернських старост (див. *Губернські і повітові старости 1918*) і всіх службовців Держ. канцелярії, канцелярське діловодство уряду, відав грошовим забезпеченням самої канцелярії, приміщеннями, в яких вона розташовувалася, її госп. потребами. Департамент складався з директора, віце-директора, 2 нач. відділів та ін. службовців.

Законопроекти могли розроблятися як у відповідних мін-вах, так і в Держ. канцелярії, але неодмінно вносилися на розгляд до РМ у 20 прим., тобто для кожного члена уряду. Допускалося, як виняток, внесення деяких законопроектів особисто міністром безпосередньо на розгляд РМ. Законопроекти приймалися простою більшістю голосів, а за рівної кількості останніх вирішальним був голос отамана (голови) РМ. Міністр фінансів повинен був візувати всі документи, в яких йшлося про надання коштів. Хід обговорення законопроектів фіксувався в спец. журналі, в якому протягом доби ставили свої підписи всі учасники засідання. Держ. канцелярія враховувала побажання, внесені при розгляді акта й зафіксовані в журналі, вносила поправки до тексту і подавала законопроект на підпис голові уряду й тому міністрові, який вносив його до РМ. Чинності закону нормативний акт набував лише після затвердження його гетьманом. Оприлюднювати закони мав Ген. суд, а до його реформування це робила Держ. канцелярія через газ. «Державний вісник». Наприкінці існування Гетьманату до порядку прийняття законів було внесено деякі зміни. Законопроекти треба було подавати в 25 прим. для розсилання членам уряду. 5 груд. 1918 з'явилася ще одна норма: перегляд законопроектів, ухвалених урядом, дозволявся не раніше як через 3 місяці від дня їх затвердження.

Особлива увага приділялася законам, що регулювали військ. буд-во. 29 жовт. 1918 для розгляду таких законопроектів було створено особливу нараду в складі 5 міністрів: військ., внутр. справ, фінансів, шляхів і продовольчих справ. Через місяць РМ ухвалила закон «Про розпорядок для розроблення і кодифікації законів у військовому відомстві та про накази по тому ж відомству». Передбачалося видати згодом повне зібр. законів і збірку військ. постанов Укр. Д-ви. Проекти нових законів і постанов повинні були попередньо розглядатись у відповідних гол. управліннях та управах, потім пересилатися до канцелярії військ. мін-ва, а згодом розглядатися самим військ. міністром і передаватися далі у встановленому порядку. Накази гетьмана про надання рангів, нагороди, призначення, переміщення або усунення посадових осіб оголошувалися в наказах військ. або мор. міністра.

Літ.: *Стахів М.* Гетьманський режим в 1918 і його праводержавна якість. Скрентон, 1950; *Мироненко О.М.* Законодавча процедура в Українській Державі. В кн.: Українське державотворення: невитребуваний потенціал. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗАКОНОДА́ВЧА ПРОЦЕДУ́РА ТА ЗАКОНОДА́ВЧІ ІНСТИТУ́ЦІЇ В УКРАЇ́НСЬКІЙ НАРО́ДНІЙ РЕСПУ́БЛІЦІ 1917—1918 — встановлений *Українською Центральною Радою* порядок підготовки, розгляду, обговорення, голосування, оприлюднення та ін. дій, пов'язаних із проходженням законопроектів і набуттям ними чинності. Законодавча процедура відпрацьовувалася УЦР поступово, в міру нагромадження нею державотворчого практичного досвіду та створення відповідної нормативно-правової бази. В черв. 1917 в УЦР започатковано практику заснування спец. комісій для підготовки проектів нормативних актів. Останні мали подаватися разом з відповідною супровідною запискою. В листоп. 1917 Мала Рада (див. *Комітет Української Центральної Ради*) спочатку обрала комісію з 25 чл. УЦР для розгляду законопроектів, які вноситимуться урядом до парламенту в терміновому порядку, а через кілька днів — постійну комісію законодавчих внесень у складі 6 представників *Української соціал-демократичної робітничої партії*, 6 представників *Української партії соціалістів-революціонерів*, 3 представників *Української партії соціалістів-федералістів* і по одному представникові від *меншовиків*, *Партії соціалістів-революціонерів*, *Бунду*, *Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії*, *Поалей Ціону*, *Народно-соціалістичної (трудової) партії* та Польс. соціаліст. партії (лівиці). 19 листоп. Мала Рада затвердила тимчасовий порядок опублікування законів, а 25 листоп. — Закон про виключне право УЦР видавати законодавчі акти *Української Народної Республіки.*

Останній можна вважати своєрідним законом про правонаступництво, бо, крім виключного й неподільного права УЦР ухвалювати закони для УНР, ним встановлювалося, що на тер. України діють усі закони та постанови, видані до 27 жовт. 1917, якщо вони не змінені чи не скасовані універсалами й ін. нормативними актами УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*). Це ж стосувалось і розпоряджень рос. уряду.

До серп. 1917 найважливіші нормативні документи — універсали, декларації, постанови, ухвали, рішення, резолюції, закони тощо — приймалися на щомісячних зборах або сесіях Великої Ради (тобто всім складом УЦР) простою більшістю голосів. Від 2-ї пол. серп. 1917 до січ. 1918 акти, що мали силу законів, а згодом і власне закони ухвалювались як Великою, так і Малою Радою, а від лют. по квіт. 1918 — тільки Малою Радою, яка з серп. 1917 повинна була діяти за спеціально запровадженим регламентом. Законодавчі акти могли розглядатися за наявності не менше $^2/_3$ складу Малої Ради, але на практиці, особливо в берез.—квіт. 1918, цього правила не дотримувалися. Регламент передбачав і обов'язковий попередній розгляд законопроектів відповідними комісіями, роздачу їх усім членам Ради до засідання та обов'язкове обговорення проектів після доповіді комісії. В квіт. 1918 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* (РНМ УНР) дещо формалізувала процес проходження законів. Постанову чи законопроект повинні були надсилати до канцелярії РНМ УНР за 2—3 дні до початку того засідання, на якому вони мали розглядатись. Якщо питання стосувалися фінансових справ, то відповідні проекти попередньо погоджувалися з міністерством фінансів і держ. контролером. Кожний проект мав містити посилання на чинні закони та норми, а також на думку керівників мін-в щодо скасування старих законів або внесення до них певних змін. Такі документи розмножували в кількості

20 прим. (коли вони надсилалися до РНМ УНР) і 50 прим. (коли надсилалися до УЦР) для того, щоб канцелярія могла вчасно забезпечити ними зацікавлених посадових осіб. Закони підписували голова УЦР або один із його товаришів (заст.), один із секретарів УЦР, а стверджував підписи ген. писар (див. *Державний секретар*) або той, хто виконував його обов'язки.

Оприлюднювалися закони у газ. «*Вісті з Української Центральної Ради*» (квіт.—листоп. 1917), потім — у «Віснику Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки» (листоп. 1917 — січ. 1918), а згодом — у «Віснику Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки» (січ.—трав. 1918; див. «*Вісник Генерального секретаріату України*»). Часто закони друкувалися у вигляді витягів із протоколу засідання УЦР. *Конституція Української Народної Республіки 1918* (прийнята в останній день перебування УЦР при владі — 29 квіт. 1918) передбачала, що законодавча влада зосереджуватиметься в руках Всенар. зборів, а законодавча ініціатива належатиме Президії Всенар. зборів, фракціям та іншим об-ням депутатів, урядові, самоврядним місц. установам та безпосередньо укр. громадянам, які могли внести той чи той законопроект, зібравши під ним 100 тис. підписів.

Літ.: *Шелухин С.* Історично-правні підстави української державності. Вінніпег, 1929; *Яковлів А.* Основи Конституції УНР. Париж, 1935; *Мироненко О.М.* Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995.

О.М. Мироненко.

ЗАКОНОДА́ВЧА ПРОЦЕДУ́РА ТА ЗАКОНОДА́ВЧІ ІНСТИТУ́ЦІЇ В УКРАЇ́НСЬКІЙ НАРО́ДНІЙ РЕСПУ́БЛІЦІ 1918—1920. Прийшовши до влади наприкінці 1918, *Директорія УНР* відразу перебрала на себе законодавчі функції, що згодом було підтверджено *Трудовим конгресом України*. Проекти законів і постанов, підготовлені у відповідних відомствах, подавалися безпосередньо голові Кабінету нар. міністрів (крім голови *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* (РНМ УНР), до складу Кабінету входили міністри закордонних, земельних, внутр., фінансових справ і нар. госп-ва). Ці проекти розглядалися або Кабінетом, або Радою нар. міністрів (у складі членів Кабінету, керівників ін. мін-в, держ. контролера та держ. секретаря), редагувалися Держ. канцелярією та підписувалися головою Кабінету й відповідним міністром. Після цього голова Кабінету та держ. секретар доповідали текст закону Директорії, яка затверджувала його іменем УНР. Закон, підписаний головою, членами та чл.-секретарем Директорії УНР, засвідчував держ. секретар.

У надзвичайних випадках закони та постанови видавалися безпосередньо Директорією без попередньої ухвали Кабінету чи Ради нар. міністрів і посвідчувалися керуючим справами Директорії. Публікувала закони і постанови Держ. канцелярія переважно у «Вістнику державних законів для всіх земель Української Народньої Республіки» та деяких ін. газетах. Часто це робилося з великим запізненням, а тому значна кількість нормативних актів оприлюднювалася шляхом поширення їх телеграфом. Наприкінці свого існування Директорія УНР ухвалила Закон про тимчасове верховне управління, яким законодавча влада покладалася на Держ. нар. раду, що мала схвалювати законопроекти, підготовлені урядом, а голова Директорії лише затверджував закони.

Літ.: *Шелухин С.* Історично-правні підстави української державності. Вінніпег, 1929; *Яковлів А.* Основи Конституції УНР. Париж, 1935; *Мироненко О.М.* Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К., 1995.

О.М. Мироненко.

ЗАКОНОДА́ВЧІ А́КТИ ТИМЧА-СО́ВОГО У́РЯДУ РОСІЇ, УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ, УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ ТА ДИРЕКТО́РІЇ УНР ПРО ВИ́ЛУЧЕННЯ В СЕЛЯ́Н ХЛІ́БА Й І́НШИХ ВИ́ДІВ ПРОДОВО́ЛЬСТВА. В умовах *Першої світової війни* звичайним явищем стали продовольчі реквізиції, вилучення продуктів харчування в с.-г. виробників у прифронтових губерніях України. В берез. 1917 згідно із законом *Тимчасового уряду* Росії «Про передачу хліба в розпорядження держави» вводилася хлібна монополія, яка передбачала передачу всіх «лишків» продовольства д-ві за твердими, але мізерними цінами. Створене на поч. квіт. 1917 Держ. хлібне бюро та його контори на місцях вилучали в селян не тільки харч, а й землю, худобу, машини, будівлі, одяг, насіння.

Нормативні положення закону Тимчасового уряду активно використовувалися й *Українською Центральною Радою*, і *Радою міністрів Української Держави*, й *Директорією* УНР.

Так, *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* вважав хліб власністю УНР. У зв'язку з подальшим погіршенням ситуації Ген. секретаріат ініціював інтенсивні заготівлі збіжжя. Спочатку, за вказівками УЦР, справу реквізування хліба перебрали на себе *земельні комітети* та продовольчі к-ти, а потім — і т. зв. продовольчі загони. Незабаром до них приєдналися нім. та австро-угор. війська (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

Для примусового відбирання хліба, м'яса, фуражу й т. ін. у розпорядження спец. комісій надавалися військ. загони. Крім того, в села, які відмовлялися здавати продовольство, не надходили мануфактура, взуття, залізо, цвяхи, шкіра, машини, гас, сірники. Всі продукти харчування, забрані в нас. будь-якими установами, крім спец. комісій, вилучалися в цих установ безкоштовно. На поч. квіт. 1918 МВС УНР наказало *губернським комісарам* та повітовим комісарам надавати всіляку допомогу, включно до збройної сили, районним уповноваженим і головам повітових комісій по реквізуванню в селян хліба та фуражу.

Після приходу до влади гетьмана П. *Скоропадського* в кін. трав. 1918 було формально проголошено вільну торгівлю хлібом та ін. продуктами. Але тут же з'явився наказ мін-ва продовольчих справ, в якому вказувалося, що нас. не так зрозуміло гетьман. грамоту, що вона ніяк не скасовує держ. монополію на хліб і тверді ціни. Залишилася чинною встановлена система дозволів на

перевезення зерна залізницями й водними шляхами, яке мало відбуватися лише з відома контор та агентств Держ. хлібного бюро. Ніякі закупівлі хліба поза Держ. бюро не допускалися. В лип. 1918 з'явився закон, за яким увесь харчовий і кормовий хліб урожаю 1918, за винятком запасу, визначеного міністром продовольчих справ за погодженням з міністром земельних справ для харчування та госп. потреб сел. сімей, надходив у розпорядження д-ви й міг відчужуватися держ. продовольчими установами.

На першу вимогу продовольчих органів власник хліба був зобов'язаний доповісти про кількість і місце зберігання хлібних запасів, про число осіб, які харчуються за рахунок його г-ва, про кількість власної худоби та *десятин* посіву. Всі «лишки» належало здати д-ві точно у встановлені строки за твердими цінами. У тих власників, які намагалися ухилитися від здавання хліба, він реквізувався за цінами, нижчими від встановлених на 30 %, а хто приховував — на 50 %. Було встановлено кримінальну відповідальність за приховування хліба.

Директорія УНР законом від 9 берез. 1919 про хлібну повинність спершу дещо полегшила становище селян, але вже 15 серп. 1919 ухвалила новий закон про хлібну повинність з урожаю 1919, згідно з яким норми обов'язкової хлібоздачі підвищувалися вдвічі-вп'ятеро. Так, з 4 десятин стягувалося вже 5 *пудів* хліба замість 1, а з 15 — 98 пудів замість 50; з площі понад 15-ту десятину вилучався весь урожай. В осіб, які не здали продукти у визначений термін, їх відбирали без будь-якого відшкодування, а з тих, хто їх приховував, стягувався ще й штраф у 10-кратній вартості прихованого без права оскарження. Встановлювалися жорсткі покарання й за ін. дії, що перешкоджали хлібоздачі.

Літ.: *Мироненко О.М.* Економічний колапс України і спроби його подолання у 1917—1920 рр. як пропозиція НЕПу (державно-правовий аспект). К., 1994.

О.М. Мироненко.

ЗАКОРДО́ННА ГРУ́ПА УКРАЇ́НСЬКОЇ КОМУНІСТИ́ЧНОЇ ПА́РТІЇ — політ. орг-ція, ств. в берез. 1920 у *Відні.* Об'єднувала на засадах укр. *націонал-комунізму* ч. (кілька десятків) колиш. чл. *Закордонної групи Української соціал-демократичної робітничої партії.* Організаційно й ідеологічно діяла цілком самостійно від *Української комуністичної партії* (УКП), хоча постійно декларувала свою приналежність до неї. Гол. мета — створити в Україні потужну нац. комуніст. партію, альтернативну більшовицькій (див. *Більшовики*), і з її допомогою — самостійну рад. соціаліст. д-ву. Організатор і кер. — В.*Винниченко*, провідні чл. — В.*Левинський*, Г.Паламар, В.*Мазуренко*, Г.Піддубний. Осередки орг-ції знаходилися в Празі (*Чехословаччина*), Берліні (Німеччина), була також спроба створити їх у Канаді.

Друкований орган — щотижнева газ. «*Нова доба*» (виходила у Відні). Група активно вела видавничу роботу (бл. 30 книг).

Кер-во УКП від листоп. 1920 (після короткочасного перебування в УСРР В.Винниченка) всіляко намагалося відмежуватися від З.г.У.к.п., звинувачуючи її в контрреволюційності, *націоналізмі* та некомуністичності. Причини цього полягали в різкій публічній критиці з боку З.г.У.к.п. політики РКП(б)—КП(б)У в укр. питанні, цькуванні останніми УКП, а також прагненні З.г.У.к.п. сконсолідувати всю соціаліст. укр. еміграцію в єдиний фронт. 1921 від З.г.У.к.п. відійшли деякі її чл. (В.Мазуренко, З.Висоцький, Г.Піддубний та ін.), дехто з них невдовзі увійшов до УКП. В жовт. 1921 З.г.У.к.п. самоліквідувалася.

Літ.: *Винниченко В.* Одвертий лист. «Комуніст», К., 1921, 14 лип.; Заява. «Нова Доба» (Відень), 1921, 22 жовт.; *Юренко О.* Націонал-комунізм український. В кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996.

О.П. Юренко.

ЗАКОРДО́ННА ГРУ́ПА УКРАЇ́НСЬКОЇ СОЦІА́Л-ДЕМОКРАТИ́ЧНОЇ РОБІТНИ́ЧОЇ ПА́РТІЇ (у 1920-ті рр. — Закордонний к-т). Утворена з чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії*, які спочатку підтримували політику *Директорії* УНР, але після її переорієнтації на порозуміння з *Антантою* та ухвали ЦК УСДРП 9 лют. 1919 рішення про відкликання з *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* своїх чл. емігрували. На конф., скликаній З.г.У.с.-д.р.п. у Відні 9—13 верес. 1919, в якій брали участь В.*Винниченко*, Б.*Матюшенко*, П.*Дідушок*, М.*Порш*, В.*Левинський*, В.*Мазуренко*, С.*Вікул* та ін., виявилися значні розбіжності в поглядах членів групи щодо можливого устрою укр. д-ви: від встановлення рад. форми влади до парламентаризму. На Віденській конф. було заявлено про необхідність виходу соціал-демократів з уряду *Української Народної Республіки.* Однак чл. ЦК УСДРП, які залишалися в Україні, відкинули цю вимогу своїх віденських однопартійців, вважаючи такий крок шкідливим в умовах боротьби з денікінцями (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*). Після конф. ліві укр. соціал-демократи наприкінці 1919 вийшли із З.г.У.с.-д.р.п. й утворили *Закордонну групу Української комуністичної партії.*

Після поразки визвол. змагань в Україні на еміграції опинилася нова велика група чл. УСДРП. Від поч. 1920-х рр. З.г.У.с.-д.р.п. — Закордонний к-т УСДРП очолювали І.П.*Мазепа* та П.*Феденко.* Його лідерами були також О.Козловський, В.Матюшенко, О.*Бочковський*, В.*Старосольський*, Й.*Безпалко*, М.*Ґалаган.* К-т знаходився в Празі (*Чехословаччина*).

Закордонний к-т УСДРП разом із закордонною делегацією *Української партії соціалістів-революціонерів* представляв укр. еміграцію в міжнар. житті.

Закордонний к-т УСДРП входив до Соціаліст. робітничого інтернаціоналу (1923), брав участь у його конгресах.

Друковані органи: «Вільна Україна» (*Львів*), «Соціалістична думка» (Львів—Прага, 1922—23), «Соціал-демократ» (Прага—Подєбради).

Літ.: *Винниченко В.* Щоденник, т. 2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1983; *Феденко П.* Український рух у 20 столітті. Лондон, 1959; *Гриценко А.* Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. Рік 1919-й. К., 1996.

А.П. Гриценко.

ЗАКОРДО́ННИЙ ВІ́ДДІЛ ЦК КП(б)У, Закордот ЦК КП(б)У (термін «закордот» поєднує в со-

бі укр. слово «закордонний» і рос. — «отдел») — структурний підрозділ ЦК КП(б)У. Ств. у трав. 1920 для ведення агентурно-розвідувальної та інформаційної роботи за лінією фронту (див. *Польсько-радянська війна 1920*) та в сусідніх з УСРР «буржуазних» д-вах. Першим кер. був Ф.*Кон*. Організаційно Закордонний від. складався з парт.-оперативного, агентурно-розвідувального, військ.-політ. та інформаційного підвідділів. Усі підвідділи діяли конспіративно й відокремлено один від одного. З.в. ЦК КП(б)У прирівнювався до військ. установ республіки й мав офіц. назву — Реєстраційне управління Реввійськради Республіки. Відділ видавав друкований орган — «Бюлетень інформбюро Закордоту при ЦК КП(б)У».

Осн. напрямами діяльності Закордонного від. були: у сфері розвідки — збір і добування військ. та екон. інформації, агентурне проникнення в політичні об-ня; у сфері контррозвідки — ведення обліку контрреволюц. елементів, нейтралізація діяльності жандармерії, виявлення і знищення агентів контррозвідки супротивника; у сфері бойової діяльності — проведення диверсій, здійснення терористичних акцій, розгортання повстанського руху; в галузі забезпечення таємних операцій — видання газет і листівок для розповсюдження за кордоном, екіпірування агентів, яких направляли для роботи на тер. іноз. д-в, матеріально-тех. забезпечення диверсійно-терористичних операцій за кордоном. Закордонний від. широко практикував форми і методи роботи органів розвідки, контррозвідки й політ. розшуку: вербував агентуру, створював резидентури, опитував полонених та перебіжчиків, брав участь у воєнно-пропагандистських акціях, здійснював підривні психологічні операції і т. ін.

На неконтрольованій рад. властями укр. території З.в. ЦК КП(б)У брав участь у підпільній і партизан. боротьбі із супротивниками рад. влади й при необхідності створював територіальні підвідділи (Крим., Правобереж. України) і пункти (Чорномор., Очаківський). Закордонний від. інтенсивно діяв у Румунії, *Бессарабії*, Польщі. Влітку 1921 стався провал закордонної резидентури Закордоту в Польщі. Невдовзі після цього, наприкінці 1921, політбюро ЦК КП(б)У ліквідувало Закордонний від., а його підрозділи було передано рад. спецслужбам.

Літ.: «Закордот» в системі спецслужб радянської України: Збірник документів. К., 2000; *Сидак В.С., Козенюк В.А.* Революцию назначить...: Экспорт революции в операциях советских спецслужб. К., 2004.

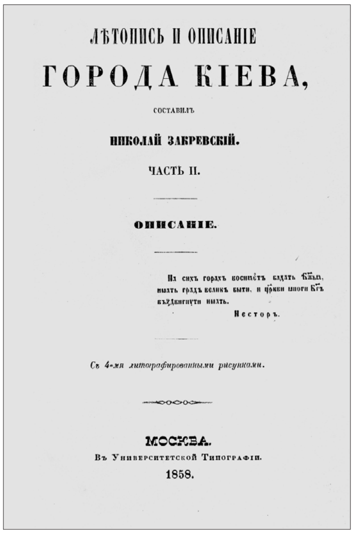
В.О. Козенюк.

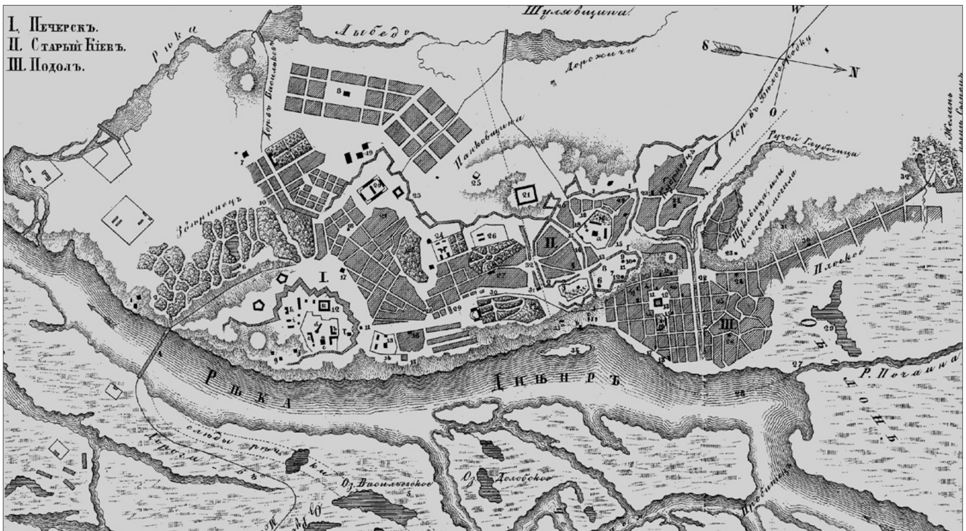
ЗАКРЕ́ВСЬКИЙ Микола Васильович (21(09).06.1805—10.08 (29.07).1871) — історик, краєзнавець, етнограф, фольклорист, письменник. Н. в м. *Київ* у міщанській родині. 1820—24 навч. у Вищій Київ. г-зії. 1824—25 був пом. губернського архітектора в м. *Житомир*; 1825—28 працював у *Санкт-Петербурзі*, згодом вернувся до Києва, де 1828—29 закінчив г-зію. В груд. 1829 вступив на юрид. ф-т Дерптського (нині Тартуський) ун-ту, який змушений був покинути через нестачу засобів до існування. 1831—34 — учитель рос. мови в повітовому уч-щі м. Вейсенштейн (нині м. Пайде, Естонія), 1834—47 — учитель рос. мови, історії та географії губернської г-зії в м. Ревель Естляндської губ. (нині столиця Естонії — м. Таллінн). 1847—49 проживав у *Москві*; 1849—50 працював наглядачем при пансіоні Рязанської г-зії, від трав. 1850 кілька місяців навч. в рисувальному та архіт. класах Акад. мист-в у С.-Петербурзі. В трав. того ж року вернувся до Ревеля. 1859 остаточно переїхав до Москви. Працював коректором при друкарні Моск. ун-ту, з 1863 — пом. бібліотекаря Моск. публічного музею.

Ще з юних років З. прагнув написати якомога повнішу історію Києва, матеріали до якої збирав з університетських років. 1836 у Ревелі видав першу, невелику за обсягом, кн. «Очерк истории города Киева» (68 с.). 1858 завдяки відомому славістові, проф. Моск. ун-ту, секретареві Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті й ред. його «Чтений» О.*Бодянському* (родом з України) опублікував «Лѣтопись и описаніе города Кіева». За цей твір його 1859 удостоєно звання дійсного чл. Т-ва

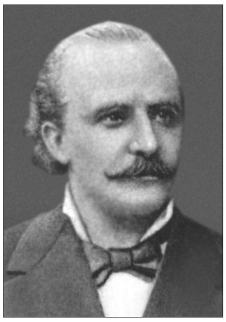

М.В. Закревський.

ЛѢТОПИСЬ И ОПИСАНІЕ
ГОРОДА КІЕВА,
СОСТАВИЛЪ
НИКОЛАЙ ЗАКРЕВСКІЙ.
ЧАСТЬ II.
ОПИСАНІЕ.
Несторъ.
Съ 4-мя литографированными рисунками.
МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1858.

Закревський М. «Лѣтопись и описаніе города Кіева». Ч. 2. Москва, 1858. Титульний аркуш і сторінка з планом Києва. 1858.

Г.П. Закревський.

історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті. 1860—61 З. опублікував зб. «Старосветский бандуриста» (кн. 1—3). Це було одне з перших укр. фольклорних видань. У ньому вміщено 190 укр. пісень і дум, 3878 прислів'їв, приказок, загадок, а також словник укр. ідіом — 11 127 слів. У вступі автор виступив захисником права свого народу на розвиток рідної мови та літ.

Продовжуючи збір матеріалів для доповнення «Летописи...», влітку 1864 здійснив подорож до Києва, де познайомився з протоієреєм *Софійського собору*, істориком П.*Лебединцевим* і ректором Київ. ун-ту, істориком права М.*Іванишевим*. З цього ж року брав участь у роботі Моск. археол. т-ва, голова цього т-ва граф О.*Уваров* надав кошти на вид. праці З. «Описание Киева» у 2-х ч. (опубл. 1868). У 1-й ч. охарактеризовано геогр. положення, природу, клімат, нас. міста, викладено його історію від найдавніших часів до серед. 19 ст. Особливу цінність становить 2-га ч., в якій автор уперше узагальнив відомості про істор. місцевості Києва, видатні споруди, пам'ятки й пов'язані з ними події. Книга ілюстрована малюнками автора, кресленнями й картами, містить численні додатки. Твір був схвально зустрінутий відомими вченими, зокрема М.*Максимовичем* і М.*Костомаровим*, а його автор удостоєний Уваровської премії Імператорської Санкт-Петерб. АН. Згодом «Описание Киева» стало зразком і фактологічною основою (хоча з часом багато його положень було уточнено, а навколо деяких з них і досі точаться суперечки) для підготовки багатьох аналогічних видань. До кінця життя З. продовжував збирати фольклорні матеріали та матеріали з історії Києва, більшість з них, однак, не була опублікована.

Садиба Закревських у с. Березова Рудка Пирятинського району Полтавської області. Фото початку 21 ст.

П. у м. Москва.

Тв.: Описание Киева, т. 1—2. М., 1868.

Літ.: *Максимович М.* Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. СПб., 1871; *Эварницкий Д.И.* К биографии малороссийского этнографа Н.В. Закревского (1805—1871). «Исторический вестник», 1911, т. 124; *Варшавська М., Федорова Л.* «До готової колоди добре вогонь підкладати». «Київська старовина», 1997, № 5; *Ковалинский В.* Юбилей Николая Закревского. «Купола», 2005, № 2.

Л.Д. Федорова.

ЗАКРЕ́ВСЬКІ — давній козац.-старшинський, згодом дворянський рід, започаткований *генеральним обозним* **Йосипом Лук'яновичем** (1762). Один з його синів — **Андрій Йосипович** (1742—1804) — був дир. Акад. російської (заснованої 1783) та головою Мед. колегії (1789) у *Санкт-Петербурзі.*

Родині однієї з гілок роду З. належало с. Березова Рудка (нині село Пирятинського р-ну Полтав. обл.). Першим його власником (з 1787) був надвірний радник **Григорій** З. У селі було побудовано розкішний палац. Маєток З. 1843, 1845, 1846 відвідував Т.*Шевченко*, гостюючи у братів Закревських — **Віктора Олексійовича** та **Платона Олексійовича**, про що згадує О.*Афанасьєв-Чужбинський.* Особливо заприятелював Т.Шевченко з Віктором Олексійовичем (1807—58), ротмістром у відставці, який мешкав неподалік села на х. Вікторівка. Відомо, що під час відвідин Березової Рудки в груд. 1843 Т.Шевченко намалював портрети Віктора та Платона Олексійовичів, а також портрет Ганни Іванівни — дружини Платона Олексійовича. Спілкувався поет і з сестрою Віктора і Платона — **Софією Олексіївною**, відомою свого часу письменницею, авторкою роману «Институтка» («Отечественные записки», 1841) та повісті «Ярмарка» («Отечественные записки», 1841). Син Платона і Ганни — **Гнат Платонович** (1839—1906) — прокурор Харків. суд. палати, обер-прокурор 1-го департаменту Правительствуючого сенату (1894), автор праць «Об учениях уголовно-антропологической школы» (*Харків*, 1893); «О равенстве в обществе» («Журнал гражданского и торгового права», 1883, № 1); «По поводу резюме председателя суда» («Журнал гражданского и уголовного права», 1887, № 4) та ін. Його дочка **Марія** (1892—1974; після одруження Бенкендорф, баронеса Будберг) — громадянська дружина спочатку Максима *Горького*, котрий присвятив їй роман «Жизнь Клима Самгина», потім — англ. дипломата Р.-Г.Локкарта, а згодом — англ. письменника Г.Уеллса. З бокових відгалужень цього роду походить, імовірно, **Микола Васильович** З. (див. М.*Закревський*). Останнього не варто ототожнювати з полтав. дворянином — теж **Миколою Васильовичем** (ця помилка допущена в «*Малороссийском родословнике*» В.*Модзалевського*, т. 2. К., 1910, та «Критико-биографическом словаре», 1916). Залишив слід в історії ще один **Микола** З. (р. н. та р. с. невідомі) — мор. лікар, який 1861—65 опублікував низку цікавих статей в «Морском сборнике» з історії Чорномор. флоту, оборони м. *Севастополь* в *Кримську війну 1853—1856*, з життя та діяльності видатних флотоводців.

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 23 (XII, Ж-З). СПб., 1904; *Павловский И.Ф.* Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава, 1912; Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; *Самойловський І.М.* М.В. Закревський — історик Києва. «УІЖ», 1958, № 4; Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 5. Биографии. М., 1991; Березова Рудка. В кн.: Полтавщина. Енциклопедичний довідник. К., 1992.

П.В. Голобуцький, Н.А. Шип.

ЗАКРИ́ТИЙ СУДО́ВИЙ ПРОЦЕ́С У СПРА́ВІ «ВІЙСЬКО́ВО-ФАШИ́СТСЬКОГО ЗА́КОЛОТУ» 1937. Початок процесові поклало закрите суд. засідання 11 черв. 1937, на якому засуджено групу військовиків на чолі з 1-м заст. наркома оборони СРСР і нач. управління бойової підготовки РСЧА М.Тухачевським. Засуджених було визнано організаторами військ. заколоту, що мав призвести до держ. перевороту в *СРСР*. Засідання відбулося під головуванням В.Ульріха і за участі маршалів Рад. Союзу В.*Блюхера* й С.*Будьонного*, командармів Я.Ал-

ксніса, Б.Шапошникова, І.Бєлова, П.*Дибенка* і Н.Каширіна, комдива Є.Горячева. Ще з серед. 1920-х рр. органи держбезпеки почали накопичувати компрометуючі матеріали на М.Тухачевського. 1930 вони отримали свідчення деяких близьких до М.Тухачевського військових про його приналежність до т. зв. правої опозиції (див. також *«Весна»*). Коли до керівництва НКВС прийшов М.Єжов (див. *Єжовщина*), він надав цим матеріалам особливого значення. Й.*Сталіну* з НКВС було надіслано записку з матеріалами однієї з білоемігрантських орг-цій, де стверджувалося, що «в СРСР групою вищих командирів готується державний переворот». Дещо пізніше нім. розвідкою до відома рад. кер-ва через чехословац. президента Е.*Бенеша* були доведені сфабриковані нею «матеріали» про зв'язки М.Тухачевського з іноз. розвідками та про його плани щодо військ. перевороту. Вбачаючи у військ. діячах своїх потенційних суперників, Й.Сталін віддав розпорядження про арешт М.Тухачевського і тих військових, яких підозрювали у «змові». В трав. 1937 М.Тухачевського було заарештовано. До списків чл. «центру заколоту» було включено прізвища командармів 1-го рангу Й.*Якіра* та І.*Уборевича*, комкорів А.Корка, Р.*Ейдемана*, Б.Фельдмана, В.*Примакова* і В.Путну, а також нач. політуправління РСЧА, армійського комісара 1-го рангу Я.*Гамарника* (останній 30 трав. 1937 покінчив життя самогубством). Після застосування фізичних тортур із заарештованих вибили необхідні зізнання, а після закритого суд. засідання їх стратили. Цю справу було використано для подальшого посилення репресій в армії і на флоті. Лише упродовж 9 днів після суду було заарештовано як учасників «військово-фашистського заколоту» 980 командирів і політпрацівників, з-поміж них — 29 комбригів, 37 комдивів, 21 комкор, 16 полкових комісарів, 17 бригадних і 7 дивізійних комісарів.

У 1950-ті рр. М.Тухачевський та ін. незаконно репресовані в справі «військово-фашистського заколоту» були реабілітовані.

Літ.: Дело о так называемой «антисоветской троцкистской военной организации» в Красной Армии. «Известия ЦК КПСС», 1989, № 4; *Волкогонов Д.А.* Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна, кн. 1. К., 1989; *Сергеев Ф.* Нацистская разведка против СССР: «дело» Тухачевского, операция «Цеппелин». «Новая и новейшая история», 1989, № 1; *Виноградов В.К.* Показания маршала Тухачевского. «ВИЖ», 1991, № 8—9; Тухачевский и военно-фашистский заговор (из стенографического отчета Пленума ЦК ВКП(б)). «Военные архивы России», 1993, № 1; *Анфилов В.* Большой террор в Красной Армии. «Независимая газета», 1997, 11 июня.

Ю.І. Шаповал.

ЗАКСЕНГА́УЗЕН, Оранієнбург (нім. — Sachsenhausen) — 1) гітлерівський концентраційний табір (1936—45); 2) меморіальний комплекс жертвам гітлерівських концтаборів.

Розташов. на 30 км північніше Берліна. Ств. у лип. 1936, мав 53 філії. Був місцем масового знищення «противників рейху».

Військовополонених з нім.-рад. фронту (бл. 18 тис. осіб) вперше сюди доставили 31 серп. 1941. Це були червоноармійці і командири Червоної армії (див. *Радянська армія*), яких на початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* полонили війська *вермахту* на тер. Литви та в р-ні м. Бєлосток (нині місто в Польщі). Всіх їх невдовзі розстріляли. Тим часом привезли ще 8 тис. полонених червоноармійців, переважна більшість яких незабаром померла від голоду.

Загалом через З. пройшло більше 200 тис. в'язнів із 27 країн, понад 100 тис. з них було знищено, у т. ч. кілька десятків тисяч полонених червоноармійців.

У лип. 1941 до табору був ув'язнений і С.*Бандера.*

У З. діяв організований в'язнями *рух Опору*. 2 лют. 1945 відбулася розправа з його активістами, після чого ще 450 його членів було відправлено до *Маутгаузена*, в т. ч. 110 полонених військовиків Червоної армії. Саме до цієї групи згодом долучили і Д.*Карбишева.*

22 квіт. 1945 підрозділи Червоної армії та *Війська Польського* визволили вцілілих в'язнів табору.

1961 на тер. З. відкрито меморіальний комплекс.

Літ.: *Датнер Ш.* Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во второй мировой войне. М., 1963; Великая Отечественная война 1941—1945. Энциклопедия. М., 1985.

Т.В. Вронська.

Заксенгаузен. «Arbeit macht Frei» («Праця дає свободу») — напис на воротах концтабору. Фото 1941.

Заксенгаузен. Меморіальний комплекс на території колишнього концтабору. Фрагмент обеліска. Фото кінця 20 ст.

Заксенгаузен. Полонених заводять до концтабору. 1941.

ЗА́КУПИ (від рус. «купа» — борг) — категорія залежних людей в укр. соціумі в часи *Київської Русі* і до 16 ст. включно. Вперше згадані в *Уставі Володимира Мономаха.* З., або «наймитами» (від «наим» — лихва) — вважалися ті, хто зобов'язувався службою господареві вернути взяте в нього в борг (див. *Закладництво*). За своїм соціальним статусом у Київ. Русі З. не були повними *холопами.* Вони, зокрема, мали право «явлено» йти від господаря на пошуки грошей,

ставати послухами «в мале тяжи» (у незначних суд. процесах). Господар був відповідальним за безпричинне покарання закупа; якщо господар продавав закупа як раба, то закуп, за рішенням суду, ставав вільним. Проте втеча від господаря або крадіжка чужого майна робили закупа «обельним» (повним) холопом. З. несли відповідальність за доручене їм майно господаря. В 14—16 ст. статус З. зазнав певних змін. У 16 ст. існував інститут «випусту» З.: якщо закуп відпрацював у пана борг, він мав право піти від нього.

Літ.: *Ясинский М.Н.* Закупы Русской Правды и памятников западнорусского права. В кн.: Сборник статей по истории права, посвященных М.Ф. Владимирскому-Буданову. К., 1904; *Греков Б.Д.* Киевская Русь. М.—Л., 1953; *Смирнов И.И.* Очерки социально-экономических отношений Руси XII—XIII веков. М.—Л., 1963.

Т.Л. Вілкул.

ЗАЛЄ́СЬКИЙ (Zaleski) **Броніслав** (1819 або 1820—02.01.1880) — історик, худож., чл.-кор. Акад. знань у Кракові (нині місто в Польщі; з 1873). Н. в маєтку Рачкевичі Слуцького пов. Мінської губ. (нині Білорусь). Навчався у Дерптському (Тартуський) ун-ті. За участь у таємному студентському гуртку був майже на два роки ув'язнений, а потім висланий під нагляд поліції до м. *Чернігів*. 1845 жив у м. Вільно (нині м. *Вільнюс*). Закінчив Харків. ун-т. 1846 знову заарештований за революц. діяльність і 1848 відданий у рядові до Окремого Оренбурзького корпусу. В Оренбурзі (нині місто в РФ) став чл. революц. гуртка польс. політ. засланців, заприятелював з Т.*Шевченком* і до останніх днів його життя підтримував дружні відносини та листування. Як худож. допомагав Т.Шевченкові завершити серію малюнків для очолюваної О.*Бутаковим* експедиції з вивчення Аральського м. Разом з Т.Шевченком був учасником Каратауської експедиції 1851. 1853 отримав чин прапорщика. 1856 вийшов у відставку, повернувся на батьківщину, служив у ред. комісії (у містах Мінськ (нині столиця *Білорусі*) та *Москва*) з підготовки *селянської реформи 1861.* 1860 емігрував до Франції. Під час *польського повстання 1863—1864* допомагав закуповувати зброю для повстанців. У виданому в Парижі (Франція) альбомі офортів «Життя киргизьких степів» (1865) подав декілька малюнків Т.Шевченка. В статті «Польські вигнанці в Оренбурзі» («Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu», 1868) присвятив низку зворушливих сторінок укр. поетові. Збереглося 16 листів Т.Шевченка до З. та 11 — З. до Т.Шевченка.

П. у м. Ментона (Франція).

Тв.: Zniesienie poddanstwa na Litwie. «Rocznik towarzystwa historyczno-literackiego w Paryżu», 1868; Stosunki polskie z Turcyą za Stanislawa Augusta. Там само. 1869; Żywot ks. Ad. Jerz. Czartoryskiego. Poznań, 1881; Ks. Adama Czartoryskiego ministerstwo spraw zagranicznych w Rosyi. Odczyt. «Przegląd polski», Kraków, 1878, t. 3.

Літ.: *Паламарчук Г.П.* Матеріали до біографії Шевченка за листуванням Броніслава Залєського. В кн.: Питання шевченкознавства, вип. 1. К., 1958; *Дьяков В.А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856—1865 годов: Биобиблиографический словарь. М., 1967; *Полотай А.* Новознайдені автографи листів Т.Г. Шевченка до Броніслава Залєського. «Радянське літературознавство», 1971, № 6; *Вєдіна В.П.* Залєський Броніслав. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976.

П.В. Голобуцький.

ЗАЛЄ́СЬКИЙ (Zaleski) **Вацлав-Міхал** (псевд. — Вацлав з Олеська; 18.09.1799—24.02.1849) — польс. письменник, фольклорист, австрійс. держ. діяч. Н. в м-ку *Олесько.* Закінчив Львів. ун-т. У 1820-х рр. працював у редакції львів. час. «Rozmaitości» («Розмаїтості»), згодом — викл. математики у Львів. ун-ті. Автор драматичних тв., у т. ч. незакінченої трагедії «Богдан Хмельницький», поезій «Думка», «Україна», позначених впливом укр. нар. пісень. Збирав і досліджував польс. та укр. фольклор. Упорядник і видавець зб. «Пісні польські та українські галицького люду» (1833), більшу ч. якого складають укр. пісні, записані ним самим та М.*Шашкевичем*, К.*Блонським*, Г.Ількевичем, І.Білинським. За намагання тлумачити етнічний статус українців як різновид польс. народу, а укр. мову як діалект польської і довести недоцільність творення окремої укр. літ. був підданий критиці діячами «*Руської трійці*». У 30-х — на поч. 40-х рр. 19 ст. З. — службовець Галицького губернаторства. 1845—48 — радник імператорського двору у *Відні*, у лип. 1848—січ. 1849 — губернатор *Галичини.*

П. у м. *Відень.* Похований у *Львові* на Личаківському цвинтарі.

Літ.: *Юзвенко В.А.* Вацлав Залєський. «Народна творчість та етнографія», 1957, № 4; *Кирчів Р.Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської Трійці». К., 1990.

Ф.І. Стеблій.

ЗАЛЄ́СЬКИЙ (Zaleski) **Юзеф-Богдан** (14.02.1802—31.03.1886) — поет-романтик, представник «*української школи*» в *польській літературі.* Н. в с. Багатирка (нині село Київ. обл.). Писав переважно польс. мовою. Його перший твір «Дума про Вацлава» (1819) є переробкою укр. нар. пісні. Укр. фольклор позначився й на його творах 1820—30-х рр. («Руслана», «Януш Бенявський», «Дума про гетьмана Кониського», «Чайки»), в яких він захоплено оспівує укр. *козацтво.* Був учасником *польського повстання 1830—1831.* Від 1831 — на еміграції, 1834—36 — чл. організованого в м. Берн (Швейцарія) польс. демократ.-патріотичного т-ва «*Молода Польща*», що спиралося на ідеологію заснованого Дж.Мадзіні таємного міжнар. об-ня революц.-демократ. орг-цій «*Молода Європа*» (1834—36), метою якого було встановлення респ. ладу в країнах Європи. 1836 вступив до Т-ва з'єднаних братів (мало реліг. спрямованість), опублікував поему «Дух степів», у якій доля Польщі уподібнюється до долі св. Магдалини, яка спокутує свої минулі гріхи. Поезію З. високо цінував Т.*Шевченко.* В Ягеллонській б-ці, у Кракові (Польща) зберігається лист Т.Шевченка до Б.Залєського, в якому він пише, що був «очарований» поезією З. На смерть Т.Шевченка З. відгукнувся зворушливим віршем — «Тарасова могила», опубл. у книзі «Пророцька ораторія» (Париж, 1865, польс. мовою).

П. у м-ку Вільпре під Парижем (Франція).

Тв.: Pisma, t. 1—4. Lwow, 1877.

Літ.: *Tretiak J.* Bohdan Zaleski na tułactwie (1831—1838). Kraków, 1914; *Щурат В.* Основи Шевченкових зв'язків з поляками. «ЗНТШ», 1917,

т. 119—120; *Франко І.* Йосиф Богдан Залєський. В кн.: *Франко І.* Твори, т. 18. К., 1955; *Вервес Г.Д.* Т.Г. Шевченко і Польща. К., 1964; *Jędrzejewicz J.* Noce Ukraińskie albo rodowod geniusza. Torun, 1966; *Пачовський Т.І.* Маловідомі відгуки про Шевченка в польській критиці другої половини XIX ст. В кн.: Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1966; *Гнатюк М.П.* Юзеф Богдан Залєський. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976.

П.В. Голобуцький.

ЗАЛИ́ВЧИЙ Андрій Іванович (26(14).10.1892—13.12.1918) — політ. діяч, письменник і публіцист. Н. в с. Млини (нині село Гадяцького р-ну Полтав. обл.). Навч. на юрид. ф-ті Харків. ун-ту, був кер. студентського руху *Харкова*. Чл. ЦК Соціаліст. юнацької спілки, один з організаторів студентського виступу проти відправки на фронт неблагонадійних студентів (1915), за що був засуджений до довічного заслання в Тургайську обл. (нині тер. Казахстану).

У берез. 1917 вернувся в Україну. Редагував газ. «Зіньківська народна управа», брав участь у створенні земельних к-тів у м. *Зіньків*. Чл. ЦК *Селянської спілки*, *Української Центральної Ради*. Належав до *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до її харків. орг-ції, був одним із засн. т. зв. фракції лівобережців, підтримував політ. орієнтацію лівого крила партії. В трав. 1918 увійшов до складу Укр. революц. к-ту, який керував підготовкою *протигетьманського повстання 1918*. Як чл. ЦК УПСР (боротьбистів) інспектував повстанські загони на Житомирщині, Харківщині, Полтавщині. В листоп. 1918 за наказом *Українського військово-революційного комітету* організував протигетьман. повстання на Чернігівщині. Загинув під час бойових дій у *Чернігові*.

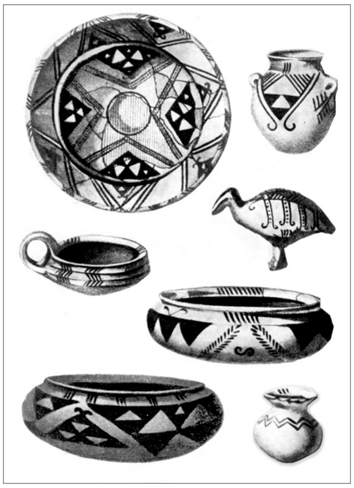
Тв.: З літ дитинства. К., 1919; Дитинство. К., 1929; З літ дитинства: Автобіографічні новели. «Київ», 1988, № 3.

Літ.: *Михайличенко Г.* Вступне слово. В кн.: *Заливчий А.* З літ дитинства. К., 1919; УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

ЗАЛІ́ЗНИЙ ВІК — остання доба в *археологічній періодизації історії*. Основи археол. періодизації у вигляді системи трьох віків — *кам'яний вік*, *бронзовий вік* і З.в. — закладено датським ученим Х.-Ю.Томсеном (1788—1865) на поч. 19 ст. З археол. точки зору сутність З.в. визначається впровадженням металургії заліза й поширенням залізних виробів у госп-ві та побуті. Перше знайомство із залізом засвідчене ще з 3 тис. до н. е. То було метеоритне залізо, через що його називали небесним металом, а на фресках залізну зброю зображували голубим кольором. Тим же часом датуються й поодинокі знахідки в Месопотамії речей з рудного заліза (напр., у знаменитих гробницях Ура, стародавнього міста-держави, що існувало за 20 км від сучасного м. Ен-Насірія, Ірак). Більшість таких знахідок у Передній Азії припадає на 2 тис. до н. е. Найкращими навичками в залізоробній справі та мист-ві обробляння заліза тоді володіли хетти. Від них окремі вироби потрапили до Єгипту та в ін. країни. Але за цього часу залізні вироби були рідкісними: залізо цінувалося на рівні золота, а то й вище, з нього виготовляли прикраси.

Зважаючи на поступову активізацію залізоробної справи з 12 ст. до н. е., дослідники схильні виділяти як перехідну добу й датувати початок З.в. 9 ст. до н. е., хоча в деяких регіонах він настав ще пізніше: в Африці на пд. від Сахари — у серед. 1 тис. до н.е., а на пн. Європи — на рубежі ер. Не менш проблемним є визначення й верхньої межі З.в. Її відкритість (фактично З.в. продовжується донині) зумовила те, що в *археології* користуються лише поняттям «ранній залізний вік». Одначе й воно чітко не визначене, бо до археол. критеріїв періодизації домішуються істор. Так, стосовно старожитностей Центр. й Зх. Європи в науці ствердилася періодизація, розроблена на поч. 20 ст. франц. археологом Ж.Дешелеттом та нім. дослідником П.Рейнеке. Вони поділили З.в. на період Гальштату (900—500 рр. до н. е.; див. *Гальштатська культура*) й Латену (500 до н. е. — порубіжжя ер; див. *Латенські пам'ятки*). З рубежу ер починається рим. період. К-ри всіх трьох періодів мали неабиякий вплив на розвиток нас. на тер. України, тому цю класичну схему періодизації з додатковим внутр. поділом кожного періоду використовують у своїх дослідженнях й укр. археологи.

Залізний вік. Розписна кераміка гальштатського часу.

З.в. («ранній залізний вік») Сх. Європи (сюди експансія римлян не дійшла), на ґрунті гегемонії певних кочівницьких об'єднань поділяють на 3 періоди: передскіф., або кіммерійський (9 ст. — 1-ша пол. 7 ст. до н. е.), скіф. (2-га пол. 7 — поч. 3 ст. до н. е.) і сарматський (кін. 3 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.). Схема цієї періодизації окреслилася ще на поч. 20 ст., проте дослідникам тривалий час не вдавалося виділити старожитності кіммерійського часу. Тож завершеного вигляду вона набула в 1970-ті рр. завдяки дослідженням київ. вченого О.*Тереножкіна*.

Зважаючи на те, що археол. періодизація стосується стародавньої історії, логічно вважати верхньою межею З.в. дату падіння Зх. Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*), що є умовною межею між стародавньою та середньовічною історією. Відтоді пріоритет уже належить тільки істор. періодизації.

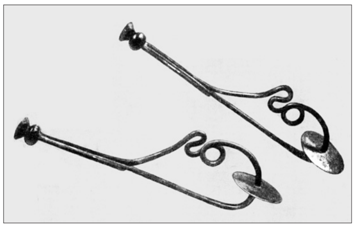
Залізо є найпоширенішим металом у природі, до того ж досить легкодоступним. Конкреції залізної руди (окислу заліза) часто залягають у верхніх шарах ґрунту та навіть виходять на поверхню (т. зв. болотна руда). Однак природною перепоною в

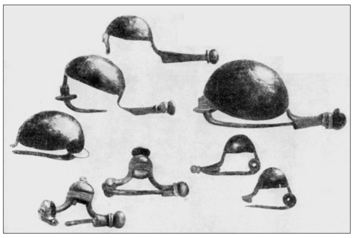
А.І. Заливчий.

Залізний вік. Зброя гальштатського часу.

Залізний вік. Змієподібні фібули раннього гальштату.

Залізний вік. Литавровидні фібули пізнього гальштату.

освоєнні цієї сировини є висока температура її плавлення (1528 °С), якої не можна досягти в горні чи печі. Це здолали шляхом винаходу сиродутного способу. Залізо навчилися отримувати шляхом нагнітання через міхи до горна повітря (звідси й назва), яке підтримувало горіння і водночас вступало в реакцію з окислом заліза. При температурі 900 °С й вище залізо стікало на дно горна у вигляді густої тістоподібної маси, яка після охолодження перетворювалася на пористі ніздрюваті шматки. Їх ущільнювали проковуванням й отримували метал — крицю.

Така технологія видобутку заліза визначила й спосіб виготовлення виробів з нього. Їх виковували з розпеченого до червоного шматка заліза й гартували у процесі кількаразового розпечення, проковування та охолодження. Цим тогочасна технологія виготовлення залізних речей принципово різниться від ливарної технології виготовлення бронз. речей: залізні вироби робили ковалі, й фактично кожна тодішня залізна річ є індивідуальним витвором. Через це серійні речі (напр., вістря до стріл, дешеві прикраси) на початку З.в. робили з бронзи. Більше того, збагачення металургійного досвіду привело до неймовірного злету індустрії бронзи за рахунок вдосконалення прийомів литва, розклепування, витягування дроту та застосування різних видів оздоблення. Особливо славилися бронз. вироби етруських майстрів, кельтських, іллірійських, грец. (чудовий посуд з фігурним оздобленням, інкрустацією та позолотою, статуї, прикраси, захисний обладунок у вигляді кіраси й поножів (кнеміди), які імітують людське тіло, а також шоломів, багатофігурні композиції на візках культового призначення). Лише за доби *середньовіччя* винайшли, як плавити залізо й отримувати чавун.

Після виникнення відтворювального господарства (землеробства й скотарства) освоєння заліза було одним з найважливіших досягнень, яке визначило подальший поступ людства й заклало підґрунтя майбутнього розвитку техніки. Значення цієї події визначалося не лише тим, що було отримано новий, міцніший за бронзу матеріал, але й тим, що він був легкодоступним. Розширення сировинної бази, а відтак і вироб. потужностей, залучення до залізоробної справи великої кількості людей сприяли урізноманітненню досвіду та винайденню нових знарядь і механізмів. Уже на рубежі ер було винайдено майже всі ручні знаряддя, якими ми користуємося й досі: пилку, ножиці, терпуг (сталевий брусок із насічкою, вид напилка), струг, циркуль.

Винайдення заліза позначилося на всіх галузях діяльності людства. Землеробству воно дало, в першу чергу, сокиру для розширення посівних площ за рахунок лісу. Інструмент виявився дієвим. На серед. 1 тис. до н. е. ліси було вирубано геть, скажімо, в Греції та в долині р. Хуанхе (Китай), що спровокувало зміну мікроклімату й спричинило скруту в с. госп-ві. На оголених кам'янистих пагорбах Греції перейшли до виноградарства й садівництва (маслина), китайці ж вийшли з кризи шляхом зведення зрошувальних систем. З'явилися залізні наральники, а потім плуг та борона. То мало принципове значення для полегшення обробітку землі й подальшого розширення посівних площ. Чудові інструменти отримали столярі й теслі, будівельники, ювеліри. Каменярі почали освоювати найтвердіші породи каменю. Змінилася екіпіровка воїнів (залізний меч і кинджал, спис, дротики). Залізні деталі стали основою нових пристроїв (у греків в 5 ст. до н. е. з'явилися жорна, а в 1 ст. до н. е. — вітряки) та вдосконалення існуючих (деталі кораблів, возів і колісниць, залізний обід колеса). Напередодні рим. завоювання кельти винайшли шпори й почали підковувати коней.

Впровадження заліза сприяло розширенню меж цивілізаційного простору, виникненню *цивілізацій* другого покоління. В регіонах старих цивілізацій висуваються нові лідери — царство Чжоу, потім імперія Цінь у Китаї, Ассірійська імперія, а згодом — Мідія, Лідія, Персія в Передній Азії, паросток фінікійців — Карфагенська д-ва по Середземномор. узбережжю. Залізними знаряддями було розчищено дрімучі хащі й джунглі в долині р. Ганг (Індія), чим закладено основи Інд. цивілізації.

Доступні, відносно дешеві та дієві залізні знаряддя зумовили більшу самостійність окремого виробника у сфері госп. діяльності. В соціально-екон. сфері це проявилося в певному обмеженні функцій *держави* й помітному розвиткові приватної власності та ринкових відносин, особистої ініціативи. Все це не могло не вплинути на особистісний розвиток людей, тому гол. зміни, безперечно, сталися в духовному житті. З добою заліза збігається в часі злет філос. активності, поява «духовних учителів» і формування реліг.-філос. систем, а також світ. пророцьких релігій. Ті духовні пошуки припадають приблизно на серед. 1 тис. до н. е., і цей час нім. філософ К.*Ясперс* назвав «осьовим». У 6—5 ст. до н. е. філософи буквально заполонили Китай. Мандруючи від царства до царства, вони пропонували свої ідеї облаштування суспільства. В ту добу — добу Ста філос. шкіл — жили Кун Цзи (Конфуцій), етично-політ. вчення якого перетворилося на одну з найвпливовіших релігій Китаю; Лао Цзи — засн. даосизму; наївний матеріаліст і утопіст Мао Цзи (Мо Ді), а також творець легізму Шан Ян — єдиний, хто втілив свої ідеї в життя в царстві Цінь.

В Індії, поруч з нащадком ведійської релігії — брахманізмом, постає букет витончених реліг.-філос. систем, основою яких

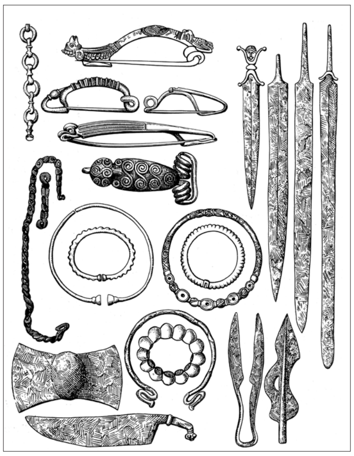
були глибокий самоаналіз, пошуки шляхів самовдосконалення задля злиття з Абсолютом. Тоді сформувалася ідея про безконечне життя як ланцюг перевтілень душі після смерті тіла (сансара — «колесо життя») та закон карми (сума добрих і злих вчинків кожної людини визначає форму наступного втілення). То породило ще вищу ідею — здолати круговорот сансари й закон карми та вивільнити душу з полону тіла. За всіх відмінностей між буддизмом, джайнізмом, йогою та ін. реліг.-філос. системами Індії ця ідея споріднює їх. Та є ще одна спільна для них риса, співзвучна цій добі. Якщо раніше вважалося, що священне знання доступне лише брахманам (вищій варні), то нові релігії були відкритими для всіх і принаймі в духовному аспекті ламали перепони між замкнутими родовими і професійними сусп. групами. Зрештою, в цей час народжується ранній індуїзм, що став «релігією релігій», синтезом вірувань, філософії, етики, міфів, обрядів, повсякденних норм життя. Його характерною рисою є терпимість до ін. реліг. уподобань. Індуїзм став і вірою, й способом життя індійців.

Роки життя пророка іранців і творця зороастризму Заратуштри (Зороастра) точно не встановлено, однак вони приблизно збігаються з добою З.в. Зрештою, на цей час припадає рух пророків у Палестині — реліг.-політ. проповідників, які закликали до визнання Яхве єдиним Богом, засуджуючи розкіш і насилля, лякали «грішників» тяжкою розплатою. *Іудаїзм* був першою монотеїстичною релігією. Водночас він став, так би мовити, праотцем *християнства* та *ісламу*.

Таким чином, за доби З.в. сталося вивільнення особистості з тенет держ. монополізму, принаймні у реліг. житті, й розпочалися пошуки власної дороги до Бога (Абсолюту, нірвани), що нерідко завершувалися добровільним зреченням не лише від активного сусп.-політ. життя, а й від елементарних умов життя (аскетизм, чернецтво, схимництво). В духовних пошуках тієї доби сформувалися ідеї, що стали в подальшому засадничими для християнства: про Бога — Творця всього сущого, настання Царства Божого на землі внаслідок перемоги добра над злом та участь у цій боротьбі людини. Світ. релігії стали фактично продовженням духовних пошуків «осьового часу». Їхньому поширенню сприяв наднац. характер більшості релігій.

Завоювання дорійцями досить розвиненої на той час у культ. відношенні Греції наприкінці бронз. віку й занепад крито-мікенської цивілізації знову занурили цю країну на кілька століть у морок родового ладу. Освоєння заліза було одним із гол. чинників виникнення тут антич. цивілізації (див. *Античність*), хоча сказати так було б великим спрощенням. За браком родючих земель багатством греків стало море. Антич. цивілізація зросла в процесі колонізації греками узбереж Середземного й Чорного морів, що відкривало колосальні можливості, а також в ході формування такого самобутнього явища, як грец. *поліс*. Прикметно, що біля витоків грец. філософії й науки стояли мудреці (Фалес, Біант, Солон та ін.). Найбільший розквіт еллінської культури припадає на класичний період — на 5 ст. до н. е., яке дарувало світові неперевершених митців, філософів, драматургів і ораторів. Навіть після завоювання Греції Александром Македонським Афіни лишалися «школою Еллади». Для Європи та й сучасного світу загалом становлення і розвиток античної цивілізації мають особливе значення. Саме з нею пов'язане виникнення науки, театру, спорту, які стали результатом притаманного грекам духу змагання. В Греції народилися поняття гуманізму, громадян. свободи, *демократії*, патріотизму — усього того, чого прагне сучасний світ.

Хоча досягнення давніх греків затьмарюють здобутки їхніх сусідів — цивілізацію етрусків на Апеннінському п-ові, а також Риму Стародавнього, який скористався надбаннями етрусків, одначе й спадок Рим. д-ви, зокрема респ. устрій, юрид. право, буд. технології, став важливою складовою як західноєвроп. (див. *Євроатлантична цивілізація*), так і візант.-східнохристиян. цивілізацій. Водночас цивілізаційний

Залізний вік. Латенська культура. Основні форми речей з металу.

процес виходить за межі теплого середземноморського клімату, й на значних просторах Середньої та Зх. Європи постає кельтська ранньоцивілізаційна система, археол. корелятом якої є латенська к-ра. Але загалом нас. Європи й Азії на тер. з помірним кліматом підключилося до цивілізаційного процесу пізніше — за доби раннього середньовіччя.

За доби З.в. постав і такий госп.-культ. феномен, як кочівництво. Основу економіки кочівників складає моногалузеве госп-во — розведення худоби. Екстенсивні форми її утримання (на пасовиськах) спричинили кочовий спосіб життя — «у дорозі», а спеціалізоване госп-во та обмеженість потенцій для внутр. розвитку — спрямованість інтересів назовні (до землеробського світу). Це часто визначало агресивний характер політики кочівників. Піднесення кочівників завжди пов'язане із заповненням ними тієї соціальної ніші в спільноті підпорядкованих їм народів, яка могла компенсувати недоліки їхньої власної однобокої економіки й давала їм можливість отримувати (через обмін чи силою) хліб та ремісничі товари.

Скотарське напівкочове нас. завжди складало неспокійне оточення давніх цивілізацій. Однак тепер до їхньої войовничості додалися гарна зброя й досконала вуздечка, яка давала змогу використовувати коня у військ. справі. Саме за доби заліза з'являються кінні воїни-вершники, які одразу продемонстрували

свою перевагу над піхотинцями та воїнами на колісницях. Відтоді аж до появи моторизованої техніки кіннота стала важливою складовою армій. Наявність кінноти давала змогу швидко долати великі простори й створювала ефект несподіванки. Рухливі, добре озброєні загони кочівників (сюнну та ін.) постійно тримали в напрузі Китай і спровокували зведення в 3 ст. до н. е. Великої Китайської стіни. Грозою давньосх. цивілізацій були массагети, *кіммерійці* та *скіфи*. Жертвою кочівників стали цивілізаційні осередки Серед. Азії — Согд і Хорезм. Зрештою, рух *гунів* на зх. спровокував і т. зв. *Велике переселення народів*, яке змело Зх. Рим. імперію, спричинило руйнування звичного способу життя на більшій ч. європ. тер. Сх. Рим. імперії і на певний час вернуло Європу до *варварства*.

Залізний вік. Латенська культура. Кераміка.

Нерідко завоювання кочівників супроводжувалися створенням недовговічних д-в у зонах землеробства, як-от Парфянське царство, Кушанська імперія. Завоювання єврейс. скотарськими племенами Палестини й долучення їх до землеробства привело до утворення Ізраїльсько-Іудейського царства.

Хоча за доби заліза в давній історії України розпочинається писемний період і відомості з відповідних джерел (напр., «Історії» *Геродота*) наповнюють її конкретикою, пріоритетними для дослідників цього періоду є архівні джерела.

За доби раннього З.в. в межах тер. України існувало три осн. світи, які різнилися способом життя, рівнем соціально-екон. розвитку й ментальністю. Поштовхом до їхнього виникнення стало як впровадження нових технологій, яке наклалося на попередній досвід адаптації до певних умов існування (землероби лісостепової, скотарі степової зон), так і міграційні процеси.

Перший світ — це землеробське нас. лісостепової зони й *Полісся*. В етнічному й культ. плані воно не було однорідним (*висоцька культура*, *Гава-Голіградська культура*, *бондарихинська культура*, найбільшим явищем була *чорноліська культура*). З переходом до З.в. люди отримали новий стимул для розвитку. Зовні це проявляється в урізнобарвленні посуду, розширенні асортименту металевих знарядь і прикрас, здебільшого бронз. Проте мирному життю цього нас. заважали пд. сусіди — кочівники-кіммерійці (другий світ). Щоб убезпечити себе від такого сусідства, нас. лісостепу зводить у Потясминні та Середній Наддністрянщині низку укріплених поселень і фортець, оточених земляними валами й ровами. Це коштувало великих сил і енергії, одначе, як свідчать сліди руйнації, мало рятувало від свавілля кочівників. Прив'язане до своїх ланів і домівок осіле нас. є дуже вразливим.

Ситуація дещо змінилася, коли найактивніші загони кіммерійців ринули до Передньої Азії, чи то рятуючись, за *Геродотом*, від скіфів, що наступали зі сх., чи то під впливом чуток про багатства тамтешніх країв. Слідом за ними перенесли туди свою військ. активність і скіфи, які, хоч і стали союзниками Ассірії, не врятували її від погибелі. Приблизно в цей час — у серед. 7 ст. до н. е. — на тер. нинішньої України з'явилися греки, які заснували на сучасному о-ві *Березань* перший висілок — *Борисфен*. Вільні землі з незначною чисельністю кочового нас. привабили греків, і в 6 ст. до н. е. по узбережжю Чорного м. виникає низка грец. полісів — *Ольвія*, *Тіра* й *Ніконій* у Пн.-Зх. Причорномор'ї, в Криму — *Херсонес Таврійський*, *Керкінітіда*, *Німфей*, *Феодосія*, *Пантікапей* (див. *Античні держави Північного Причорномор'я*). Напруга з оселенням греків виникла лише в Криму: тут їм довелося потіснити *таврів*.

Паралельно із розбудовою міст греки активно освоюють прилеглі до них тер. С.-г. околиця (хора) Ольвії вже в 6 ст. до н. е. вздовж Пд. Бугу доходила до сучасного м. *Миколаїв*. Прибулі греки повинні були не лише забезпечити себе харчами, а й мати їхній надлишок для торгівлі, аби облаштувати свій побут звичними речами. Грек не уявляв своє життя без доброї їжі, театру, вина, оливкової олії, красивого посуду, тканин, скульптур. Усе це можна було замовити або придбати на ринках Греції в обмін на хліб, худобу, метали, буд. ліс, а також на рабів. Тому греки налагодили торг. контакти з місц. нас. Найвигіднішим партнером для них було землеробське нас. лісостепового Побужжя та Середньої Наддніпрянщини, яке, окрім хліба й худоби, володіло багатими сировинними ресурсами.

З появою греків місц. землеробське нас. вперше отримало такий могутній додатковий стимул для розвитку, яким була зовнішня торгівля. Вперше воно зіткнулося з грец. стилем життя, з ін. світом речей — привабливих і бажаних, а також цілком доступних, особливо для місц. знаті. Завдяки обміну тут з'являються дорогі золоті прикраси, вишуканий посуд, *амфори* (тара для вина й оливкової олії), які супроводжують і поховання місц. князьків та *аристократії*. Зближення з еллінами мало й інші наслідки. Не виключено, що із середовища землеробів лісостепу походив напівлегендарний скіф. мудрець і єдиний представник варварів, якого греки зарахували до своїх мудреців, — *Анахарсіс*.

То був «золотий вік» для нас. лісостепу. Одначе фатальною обставиною був степовий коридор, що розділяв лісостеп та узбережжя Чорного м. Військ. перевагу кочівників добре відчуло ще землеробське населення кіммерійського часу (див. *Кіммерія*). Тепер же воно докладає безпрецедентних зусиль, аби врятувати свою незалежність, і зводить грандіозні *городища*. Височенними валами й глибокими ровами обносять не лише поселення, а й велику околицю в десятки й тисячі гектарів, яка в разі навали давала притулок людям і худобі з навколишніх селищ і змогу якийсь час витримувати облогу (див., напр., *Більське городище*).

Після завершення передньоазійських походів зоною осн. інтересів скіфів стає Пн. Причорномор'я. В спільноті місц. народів їх чекала вигідна соціальна ніша, яку вони повністю ніколи й не полишали. Тепер вона стала для них основною. Перенесення скіфами своїх кочів'їв у Пн. Причорномор'я ускладнило життя місц. грекам — навколо Ольвії зводять мури, міста *Боспору Кіммерійського* об'єднуються під проводом Пантікапею. Грец. поліси за спокій сплачували *данину* скіфам. Вклинившись між землеробським нас. лісостепу й греками, вони перебрали на себе торгівлю й почали тиснути на землеробів, змушуючи їх нарощувати вир-во. З 5 ст. до н. е. квітуча к-ра хліборобів починає занепадати, натомість могили скіф. вельмож наповнюються золотими й ін. дорогими речами. Пік злету степової Скіфії припадає на 4 ст. до н. е. Однак у тому розквіті вже помітні й тривожні ознаки кризи. «Золотою осінню» назвали дослідники це сторіччя в історії скіфів. На тлі колосальних багатств, зосереджених у могилах аристократії та царів, спостерігається зубожіння рядових кочівників. Це помітно не лише при дослідженні тисяч могил з дуже скромним супроводом (кілька стріл у чол. похованнях чи скляне намисто й бронз. сережки — у жін.), а й процесу осідання скіфів.

Наприкінці 4 ст. до н. е. в степу зведено найграндіозніші кургани з багатющими скарбами в підземних покоях царів, скіф. воїнство допомогло ольвіополітам розгромити військо намісника Александра Македонського Зопіріона (331 до н. е.), а синові боспорського царя Перісада I Сатіру — захопити трон у Пантікапеї (309 до н. е.). Проте на поч. 3 ст. до н. е. скіф. державність раптово занепала, про що свідчить відсутність скіф. курганів цього часу. Причини такого явища остаточно не з'ясовані. Можливо, вони мали комплексний характер, пов'язаний з еколого-кліматичними, екон. і політ. чинниками. Деякі осередки скіфів того часу (т. зв. Малі Скіфії) зберігаються лише в *Добруджі*, на пониззі Дніпра та в Криму.

Після занепаду Скіфії етнополіт. ситуація на тер. України істотно змінилася. Новими господарями степів стали *сармати* — давні сх. сусіди скіфів, що просувалися сюди з-за Дону кількома хвилями: *язиги*, *роксолани*, *аорси*, *алани*. В госп. плані вони нічим не різнилися від скіфів — були типовими кочівниками. Однак їхня к-ра відрізнялася від скіф. зброєю, прикрасами, посудом. Сармати одразу кинулися у вир місц. життя, вимагаючи данини від Ольвії, якій дошкуляли й далі. Потім вони брали участь у війнах понтійського царя *Мітрідата VI* Євпатора, що зблизило їх з *Боспорським царством*, намісником якого був син Мітрідата VI Махар; у той же час дуже потерпав від сарматів Херсонес. Наприкінці старої ери сармати зіткнулися в Нижньому Подунав'ї з римлянами, й більші чи менші конфлікти стали знаковими для стосунків цих світів. Активність сарматів у 1 ст. пов'язують з правлінням двох царів — Фарзоя та Інісмея. Щоб допомогти грец. містам, Рим розташував у них свої залоги. Але на поч. 2 ст. сармати навіть добилися постійної данини від Риму. Надалі вони разом з *даками*, герм. племенами маркоманів, квадів, вандалів постійно нападали на Рим. імперію.

Активні міграційні процеси спочатку були спричинені піднесенням кельтів та їхньою експансією в різних напрямах, а пізніше — наступом Риму на Європу та появою сарматів. Це сколихнуло й зрушило з місця великі маси людей у боротьбі за життєвий простір, зокрема кельтів, германців, *гетів*. Грец. нас. Пн.-Зх. Причорномор'я, опинившись у зоні конфліктів, забезпечувало свої тили, зводячи городища вздовж низового Дніпра. В союзі з пізніми скіфами ольвіополіти ініціюють створення Пізньоскіф. царства в Криму зі столицею в *Неаполі Скіфському*. В цих осередках знаходило притулок й ін. нас. — і ті ж таки сармати, й гети.

Лісостепова смуга вкрилася мозаїкою к-р: *поєнешті-лукашівська культура*, *липицька культура*, *зубрицька культура*, *поморсько-підкльошова культура*; найбільшим явищем була *зарубинецька культура*. Спільною їх рисою є «кельтська вуаль» — наявність зразків посуду, прикрас, які несуть певну печать латенської к-ри, хоча власне кельти на тер. України заселили лише Закарпаття. Дослідники вважають, що жодна з тих к-р не була прямим нащадком попередньої, а стала результатом міграційно-асиміляційних процесів. Тому визначити етнічне лице кожної з к-р важко. Але в надрах тих к-р, зокрема зарубинецької к-ри та *пшеворської культури*, зросли найдавніші слов'яни, відомі за писемними джерелами як *венеди*.

Кінець тимчасовій стабільності цього світу поклали ті ж таки сармати. На поч. 1 ст. вони вдерлися і в Середню Наддніпрянщину, спустошили зарубинецькі селища й городища і на півтора століття перетворили цей край на пасовиська. Зарубинецьке нас. рятувалося в Поліссі, а також просунулося на зх., спричинивши зміни в етнокарті *Волині* й Наддністрянщини. А наприкінці 2 ст. кордон України з пн. перетнули *готи*-германці. Частина готського нас. осіла на Волині (*вельбарська культура*), інша ж, розділившись на два потоки, досягла пд. Тут готи очолили два об'єднання — візіготів у Нижньому Подністров'ї та остроготів (остготів) у Нижньому Побужжі, Подніпров'ї та Приазов'ї. Спокій кінчився знову. Під натиском готів впало Пізньоскіф. царство в Криму, нищівної руйнації зазнали антич. міста Пн.-Зх. Причорномор'я та поселення низового Дніпра. В серед. 3 ст. величезна тер. від Дунаю до Дону опинилася в руках войовничих загонів, очолюваних готами. Вони вдиралися в межі Рим. імперії морем та суходолом зі сх. й зх. Серія воєн 3 ст. отримала назву «скіфських», хоча гол. дійовими особами там були готи й прийшлі з ними ін. германці, а також сармати і пізні скіфи.

Кінець раннього З.в. на тер. України позначився яскравим спалахом — *черняхівською культурою*. Вона займала простори майже всієї України й виходила де-не-де за її межі. То було по-

літнічне утворення, до якого входили і слов'яни, а консолідуючою силою були готи. Ніякої високої к-ри готи не принесли. Одначе, потрапивши на пд. в розвинене середовище греко-варварського нас., вони не лише скористалися їхнім надбанням, а й примножили його за рахунок інших. З рим. провінцій Малої Азії, острівної та материкової Греції вони верталися з багатою здобиччю, зокрема й полоненими майстрами з давніх цивілізаційних осередків. Це сприяло поширенню нових технологій у с. госп-ві й ремеслі: широкому впровадженню залізного рала, ручних жорен, гончарного круга. Все це проходило на тлі заохочення нас. України до міжнар. торгівлі, яка стала ще одним стимулом піднесення й збагачення к-ри, як і активне спілкування з рим. провінціями. В тих походах готи познайомилися з християнством (у Вселенському соборі 325 в м. Нікея (нині м. Ізнік, Туреччина) брав участь і митрополит Готії Феофіл). Водночас у Пн. Причорномор'я разом з полоненими та втікачами з Малої Азії (а там теж було неспокійно) прибували християни та іудеї.

Проте на заваді подальшого поступу того дивного конгломерату народів, відомого за археол. джерелами як черняхівська к-ра, а за писемними — як «держава Германаріха», стали зовн. обставини — навала гунів у 370-ті рр. Підстаркуватий *Германаріх* загинув, а його спадкоємці не зуміли дати відсіч гунам. У тій різанині між готами й гунами «засвітилися» вперше й *анти* на чолі з *Божем*. Тоді ж, мабуть, виникають ін. слов'ян. угруповання — венедів та *склавінів*, згадки про яких є у *Йордана* й пізніших авторів. Подальша історія слов'ян. народів вже пов'язана з добою середньовіччя.

Літ.: *Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. М., 1974; *Граков Б.Н.* Ранний железный век. М., 1977; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия. М., 1979; История древнего мира, т. 1—3. М., 1983; *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н.э. К., 1983; *Мурзин В.Ю.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. К., 1990; Геродот. Історії. К., 1993; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 1996; *Иванчик А.И.* Киммерийцы. М., 1996; *Андреев Ю.В.* Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. СПб., 1998; *Баран В.Д.* Давні слов'яни: Україна крізь віки, т. 3. К., 1998; *Бунятян К.П. та ін.* На світанку історії: Україна крізь віки, т. 1. К., 1998; *Крижицький С.Д. та ін.* Античні держави Північного Причорномор'я. К., 1998; Давня історія України, т. 1—3. К., 1997—2000; Етнічна історія давньої України. К., 2000; Історія української культури, т. 1. К., 2001; *Русяєва А.С.* Славетний мудрець — скіф Анахарсіс. К., 2001; *Колесников М.А.* Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма). К., 2003; *Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю.* От Скифии к Готии. Симферополь, 2004; *Зубарь В.М., Сорочан С.Б.* У истоков христианства в юго-западной Таврике: эпоха и вера. К., 2005.

К.П. Бунятян.

ЗАЛІЗНИ́ЦІ, залізничні шляхи на українських територіях в 19—20 ст. На укр. землях, що перебували в складі Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), першу залізницю — *Львів*—Перемишль (нині м. Пшемисль, Польща) — побудовано 1861. На укр. теренах, що були в межах кордонів *Російської імперії*, спорудження першої держ. залізниці *Одеса*—Паркани (нині тер. Молдови)—Ольвіополь (нині в межах м. *Первомайськ*)—Балта (залізнична ст. за 8 км від *Балти*) почали планувати ще 1845—50, але всі тодішні проекти не були реалізовані у зв'язку з початком Сх. (Крим.) війни 1853—56 (див. *Кримська війна 1853—1856*) та з інших, передусім фінансових, причин. Від кін. 60-х до серед. 70-х рр. 19 ст. було передано для експлуатації понад 4 тис. *верст* залізничних шляхів. За даними 1890—91, заг. протяжність залізничних шляхів на підвладних Рос. імперії укр. тер. становила 7572 версти, з них 4992 припадало на приватний і 2580 — на держ. сектори. Повністю приватними були: Донец., Курсько-Київ., Лозово-Севастопольська, Пд.-Зх. та Фастівська З. Частково приватними були: Катерининська, Курсько-Харково-Азовська, Лібаво-Роменська та Харково-Миколаїв. З. На поч. 20 ст. мережа З. ще більше розширилася (90 % з них створювалися або утримувалися на держ. кошти). 1917 їх заг. протяжність становила 20 тис. верст. У період *громадянської війни в Україні 1917—1921* багато залізничних шляхів було виведено з ладу.

За роки перших рад. п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*) залізничні шляхи в УСРР було відбудовано та розширено. В межах УРСР у 80-х роках 20 ст. знаходились залізниці: Пд.-Зх. (перший рух поїздів у межах тогочасної Пд.-Зх. залізниці відкрито 1870; сполучала Донбас, Криворіжжя й Придніпров'я з центр. й зх. ч. УРСР, з'єднувала, зокрема, Київ з Москвою; мала 5 відділків, заг. довжина 4637 км), Пд. (в тогочасних межах організована 1901; зв'язувала в єдиний нар.-госп. вузол Донбас і Придніпров'я з пром. р-нами центру та європ. пн. СРСР з Кавказом; 5 відділків, заг. довжина 3493 км), Львівська (організована 1939; 1953 об'єднана з Ковельською залізницею та Чернівецьким відділком Кишинівської залізниці; здійснювала транзитні зв'язки з багатьма європ. д-вами; 5 відділків), Донецька (створена 1953 шляхом об'єднання Пн.-Донецької та Пд.-Донецької залізниць; сполучала р-ни Кавказу та Нижнього Поволжя з р-нами Пд., Пд.-Заходу, Зх. та центру СРСР; 7 відділків, заг. довжина 2860 км), Одеська (перша в Україні залізниця; виконувала експортно-імпортні перевезення — взаємодіяла з Одес., Іллічівським, Миколаїв., Херсон., Ізмаїльським портами; заг. довжина 4090 км) та Придніпровська (зв'язувала Донбас з Криворізьким залізорудним басейном, курорти Криму з усією мережею залізниць *СРСР*; 4 відділки). У 50—60-х рр. 20 ст. як Пд., так і Пд.-Зх. З. були повністю електрифіковані, почалося їх забезпечення тепло- й електровозами, а від 1971 — системами автоблокування й напівавтоблокування.

Зі здобуттям Україною незалежності її залізнична галузь стала підпорядковуватися виключно КМ України.

Літ.: *Головачев А.А.* История железнодорожного дела в России. СПб., 1881; Справочная книжка по ведомству путей сообщения и о путях сообщения водяных, железных и шоссейных. СПб., 1884; История торговли и промышленности в России, т. 2, вып.

7. СПб., 1913; *Мельник Л.Г.* Технічний переворот на Україні у XIX ст. К., 1972.

О.М. Машкін.

ЗАЛІЗНИ́ЧНЕ БУДІВНИ́ЦТВО В УКРАЇ́НІ 19 — початку 20 століть. Залізничне буд-во — гол. напрям *промислового перевороту* в транспортній галузі, а в умовах *Російської імперії*, в тому числі на укр. територіях, які входили до її складу, — вагомий прискорювач екон. розвитку й заг. соціально-екон. *модернізації* сусп-ва.

У Сх. Україні в залізничному буд-ві було три якісно різні піки прискорення: 2-га пол. 1860-х — 1-ша пол. 1870-х рр., 1890-ті рр. та поч. 20 ст. Прискорення залізничного буд-ва напередодні й у період *Першої світової війни* зумовлювалося не екон. чинниками, а воєн.-стратегічними потребами. Динаміка залізничного буд-ва була такою (у км залізничних шляхів):

Роки	Всього	У середньому за рік
1865—69	1429	286
1870—74	2557	511
1875—79	1307	261
1880—84	635	127
1885—89	442	88
1890—94	1204	241
1895—99	1353	271
1900—04	2517	503
1905—09	263	52
1910—16	2354	336

Перша в Сх. Україні залізниця була збудована в груд. 1865 від *Одеси* до Балти (залізнична ст. за 8 км від м. *Балта*). До 1869 стали до ладу ділянки від Балти до *Кременчука*. 1869—70 відкрито Курсько-Київ. лінію, яка після побудови Моск.-Курської залізниці з'єднала центр. пром. регіон з регіоном цукрової пром-сті. З побудовою 1870 ділянок від *Києва* до *Жмеринки* й від Жмеринки до Балти почала діяти Пд. магістраль від *Москви* до Одеси. Після її спорудження першочерговим стало будівництво лінії з Москви через Донец. басейн до *Азовського моря*. Побудови Азовської магістралі однаково наполегливо домагалися донец. вуглепромисловці, харків. поміщики та моск. фабриканти. Магістраль від *Харкова* до Таганрога (нині місто в РФ) була збудована за 1866—70 майже водночас із стратегічною Харково-Севастопольською залізницею. Кілометровий залізничний міст (через *Дніпро*) у Кременчуці став до ладу 1872.

Упродовж 1870—73 було збудовано Бердичів-Брестську залізницю, яка з'єднала *Правобережну Україну* з польс. губерніями Рос. імперії. Із введенням її в експлуатацію хлібні вантажі Правобережжя, які раніше надходили в Одес. порт, були переорієнтовані на балт. порти (транзитом по австрійс. і нім. залізницях).

1873 відкрився рух на Знам'янсько-Миколаївській залізниці. Завдяки цій лінії Знам'янка (нині місто в Кіровогр. обл.) стала вузловою станцією, а *Миколаїв* — хлібоекспортним портом. Побудова 1876 залізниці від Знам'янки до *Фастова* розширила Миколаївський експортний район і стимулювала розвиток цукрової пром-сті.

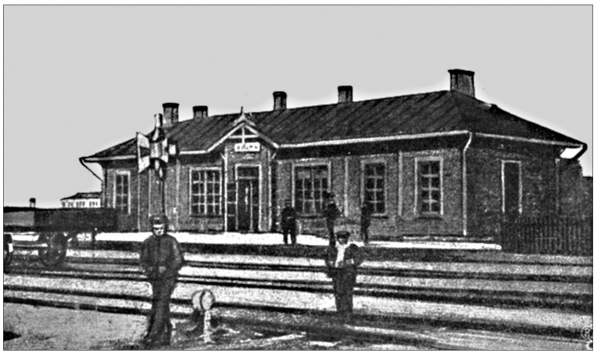
1874 закінчилося буд-во Ландварово(нині тер. Литви)-Роменської дороги, яка зв'язала *Лівобережну Україну* з Білоруссю й Балтійським морем. По цій залізниці укр. товарний хліб спрямовувався в білорус. і литов. губернії, а також на експорт.

Кістяк первинної залізничної мережі України складали магістралі, призначені для доставки укр. хліба в регіони імперії, які потребували привізного хліба, та на експорт. Ці залізничні лінії зв'язували кожний укр. регіон з чорномор.-азовськими та балт. портами. Водночас намітилося значне відставання залізничного буд-ва в ін. напрямках: не було сполучення між Києвом і Харковом, майже не будувалися залізниці в Донбасі.

Фінансування залізничного буд-ва на етапі створення первинної мережі здійснювалося шляхом розміщення на іноз. грошових ринках облігаційних позик приватних т-в, що забезпечувалися гарантією певної норми прибутку з боку царського уряду. Цей спосіб фінансування був винаходом сенатського чиновника П.Г.Дервіза. Уперше його застосували 1865—66 під час побудови Рязансько-Козловської і Курсько-Київ. ліній. Концесійна (див. *Концесії*) система залізничного буд-ва була вкрай невигідна для *держави*, змушеної виплачувати проценти та погашення по капіталу, позиченому в іноз. рантьє (переважно франц.), серед яких розміщувалися залізничні облігації. Але формальне віднесення позик на рахунок створюваних концесіонерами АТ давало можливість здійснювати масштабне буд-во залізниць навіть в умовах бюджетного дефіциту.

Залізничний вокзал у м. Суми. Початок 20 ст. Листівка.

Залізничний вокзал у м. Луцьк. Кінець 19 ст. Листівка.

П.Г.Дервіз, який створив концесійну систему фінансування залізничного буд-ва, передав своєму спадкоємцеві П.П.Дервізу бл. 18 млн *рублів*, котрі той використав для скупки чи заснування багатьох пром. підпр-в. Наприкінці 19 ст. П.П.Дервіз контролював Рос. торг.-пром. банк, залізниці, пароплави й страхові

Залізничний вокзал у м. Чернівці. Початок 20 ст. Листівка.

компанії, Сормовський з-д та ін. пром. підпр-ва. Крах його строкатого концерну влітку 1899 був провісником глибокої екон. кризи в Росії.

Будинок управління Катерининської залізниці у м. Катеринослав. Фото 1905.

Діяльність концесіонера Курсько-Харків.-Азовської, Фастівської та ін. залізниць С.Полякова (див. *Полякови*) набула міжнар. масштабів. Під заклад акцій своїх залізниць він позичав за кордоном мільйонні суми, володів банками, страховими т-вами та залізницею в Персії (нині Іран) і за активної підтримки царського уряду намагався захопити контроль над залізницями в Болгарії, Сербії й Туреччині. Сім'я Полякових панувала в Петербурго-Моск., Південнорос. пром., Моск. міжнар., Орловському комерційному, Петербурго-Азовському та Мінському комерційному банках, контролювала вугільні й хім. підпр-ва.

Концесіонер Лозово-Севастопольської та ін. ліній П.Губонін вклав свої капітали в Семянниковський, Коломенський та Брянський з-ди, організував Бакинське нафтове т-во, що давало 1876 30 % загальнорос. видобутку нафти, збудував вугільні шахти в Донбасі, мав великий вплив у найбільших рос. банках — Петербурго-Азовському та Волзько-Камському, володів землями й готелями на Пд. березі Криму.

Не витрачаючи власних коштів на буд-во, акціонери були повними господарями на залізницях: встановлювали довільні тарифи, вели між собою тарифні війни, недбало, а то й по-злочинному поводилися з довіреними їм вантажами. Залізничний транспорт опинився в становищі явної кризи. Концесійне залізничне буд-во було припинене. Наприкінці 1870-х рр. урядова комісія зібрала безліч фактів про зловживання правлінь АТ, безгосподарність, незадовільне ставлення до вимог військ. відомства, але висловилася проти викупу залізниць у казну. Уряд повинен був провадити залізничне буд-во самостійно, й нечисленні залізниці, збудовані в 1880-х рр., заклали основу держ. сектору на транспорті.

Наприкінці 1880-х рр. під тиском бурж.-поміщицьких кіл приватна монополія на залізничний транспорт була ліквідована без зміни форм власності. АТ позбавлялися права встановлювати тарифи за перевезення, не могли без дозволу уряду одержувати позики в приватних банках й укладати з ними угоди про реалізацію позик тощо.

У 1890-х рр., з приходом С.*Вітте* в Мін-во фінансів і заг. зміною курсу екон. політики в Росії, було організоване на базі нового залізничного буд-ва й викупу приватних залізниць держ. залізничне госп-во. АТ охоче йшли на викуп, тому що з ліквідацією приватної монополії на залізничний транспорт втрачалися можливості для зловживань і отримання надприбутків. Крім того, викупна операція була проведена на вигідних для акціонерів умовах. У залізничній мережі України частка держ. підпр-в зросла з 24,5 % 1890 до 76,6 % 1900.

Залізничне буд-во напередодні й у період пром. піднесення 1890-х рр., а також у період екон. кризи 1900—03 відбувалося, за деякими винятками, або безпосередньо в Донецько-Криворізькому басейні, або було спрямоване на зв'язок його з осн. екон. регіонами імперії. Найважливішою лінією, яку побудували в Європ. Росії після відновлення залізничного буд-ва, була Катерининська залізниця — від ст. Ясинувата (див. *Ясинувата*) Донец. залізниці до ст. Долинська (нині місто Кіровогр. обл.) Харково-Миколаївської залізниці. Пов'язавши вуглевидобувний регіон із регіоном видобутку залізної руди, магістраль підготувала умови для широкого розвитку металургії й забезпечила новий вихід для транспортування донец. вугілля в зх. напрямку.

1892 було утворене Т-во пд.-сх. залізниць, яке отримало концесію на спорудження магістралі, що зв'язувала Донбас із Нижнім Поволжям. 1895 стала до ладу магістраль від Балашова (нині місто Саратовської обл., РФ) до Харкова через *Куп'янськ*. 1896 Т-во Моск.-Казанської залізниці закінчило буд-во лінії від Балашова до Пензи (нині місто в РФ), після чого Донбас отримав вихід у Середнє Поволжя.

Унаслідок перевантаження зх. виходу з Донбасу виникла необхідність у побудові нової магістралі. 1896—97 збудовано лінію *Полтава*—Костянтиноград (нині м. *Красноград*), 1901 вона була подовжена від Полтави до Києва і від Костянтинограда до Лозової (нині місто в Харків. обл.). 1902 стала до ладу остання ділянка від Києва до *Ковеля*. Магістраль Лозова—Ковель з'єднувала за найкоротшою траєкторією мережі Донбасу із Правобережжям і була транзитною лінією в перевезеннях між Польщею, Кавказом та Персією.

Залізничний (Крюківський) міст у м. Кременчук. Кінець 19 ст. Листівка.

Залізниця в м. Одеса. Початок 20 ст.

Прискорений розвиток вугільного Донбасу викликав необхідність збудувати магістраль, паралельну Катерининській. 1900—04 на кошти казни було збудовано таку дорогу: Волноваха—*Пологи*—Олександрівськ (нині м. *Запоріжжя*)—Довгинцеве (нині тер. м. *Кривий Ріг*).

В ін. регіонах України залізничне буд-во було епізодичним. 1884—85 стратегічна мережа Поліських доріг з'єдналася лінією Лунінець (нині місто Брестської обл., Білорусь)—Сарни (нині місто Рівнен. обл.)—*Рівне* з Козятинським (див. *Козятин*) і Жмеринським (див. *Жмеринка*) вузлами. 1889—93 Пд.-Зх. залізниця побудувала широку мережу під'їздних шляхів для обслуговування підпр-в цукрової пром-сті.

На Лівобережжі Т-во Моск.-Києво-Воронезької залізниці збудувало багато невеликих ліній. 1887—88 казна побудувала Роменсько-Кременчуцьку лінію, після чого утворилася магістраль Лібава (нині м. Лієпая, Латвія)—Миколаїв, якою перевозили здебільшого хлібні вантажі.

Середньорічні перевезення вантажів укр. мережею зросли з 182 млн *пудів* у 1870-х рр. до 523 млн пудів у 1880-х рр. і 1190 млн пудів у 1890-х рр. Питома вага України в товарних перевезеннях по країні зросла з 16,6 % у 1880—84 до 28,2 % у 1900—04, тобто майже вдвічі. Перевезення поступово втрачали «хлібну» орієнтацію, на перше місце вийшли вантажі важкої пром-сті, особливо вугілля.

На поч. 20 ст. в Росії діяло 6 приватних залізничних компаній-гігантів. Мережа двох із них — Моск.-Києво-Воронезької та Пд.-Сх. — частково проходила по тер. України. Уряд заохочував розширення приватних т-в або створення нових через те, що вони були додатковим каналом надходження іноз. «залізничних» позик.

Приватні залізниці підпорядковувалися тій же відпрацьованій до дрібниць техніко-госп. регламентації, яка була вироблена для казенної мережі. Нечисленні підприємницькі кола, безпосередньо пов'язані із залізничним господарством, вимагали ліквідувати держ. госп-во, спиратися на «енергійних людей типу Вандербільта або Полякова», «усунути повне свавілля урядових агентів, що панує в справі приватного залізничного будівництва». Але широкі кола *буржуазії* вважали держ. політику щодо залізничного буд-ва й транспортного госп-ва вигідною для себе й у разі недоліків у роботі приватної мережі залізниць негайно апелювали до уряду.

Будинок вокзалу у м. Катеринослав. Фото 1909.

Залізничне госп-во було надзвичайно містким ринком збуту. Тому підприємці вимагали від уряду багаторічної програми залізничного буд-ва, яка враховувала б також можливість настання екон. криз. Буд-во залізниць відіграло вирішальну роль у пром. піднесенні 1890-х рр. Невисокий рівень нагромадження капіталу всередині країни був компенсований зростаючим потоком іноз. інвестицій на розширення й модернізацію залізничного госп-ва (див. *Іноземний капітал в Україні 18 — початку 20 століть*). Капіталовкладення в залізниці досягли 2,5 млрд руб., тобто майже таких само обсягів, як у всі галузі пром-сті Росії, разом узяті. Залізничні замовлення зумовлювали величезний попит на метал, вугілля, устаткування. В деякі роки залізниці «поглинали» стільки металу, що його ледве вистачало для буд-ва нових металургійних з-дів. Під час спорудження в Донбасі Волинцевського металургійного з-ду необхідний метал довелося закуповувати за кордоном. У кам'яновугільній пром-сті безпосередній попит залізниць та попит на вугілля металургійних з-дів, розвиток яких визначався потребами транспорту в металі, безупинно зростав. Питома вага цих двох споживачів донец. вугілля збільшилася з 48,7 % у 1890 до 57 % у 1900.

Вигідна кон'юнктура в паровозобудуванні зумовила низку великих маш.-буд. з-дів перелаштуватися на випуск паровозів. В Україні, зокрема, виникли нові великі спеціалізовані підприємства: *Харківський паровозобудівний завод* (1897) і *Луганський паровозобудівний завод* (1900).

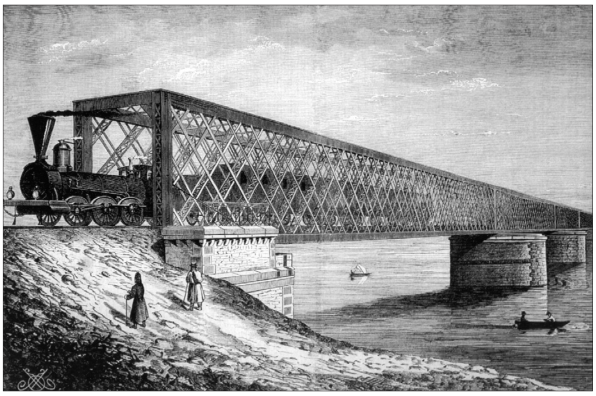
Хоча залізниці в Рос. імперії одержували необхідні матеріали від монополізованих галузей важкої пром-сті (передусім синдикатів *«Продвугілля»* та *«Продамета»*) за завищеними цінами,

Залізничний вокзал у м. Київ. Початок 20 ст.

проте тарифи за перевезення вантажів на них були нижчими, ніж у будь-якій ін. країні, крім США. Низькі залізничні тарифи були однією з форм *протекціонізму* для важкої пром-сті.

Протегування з боку д-ви важкій пром-сті найяскравіше виявилося в період кризи 1900—03. Допомога здійснювалася переважно задля прискорення темпів залізничного буд-ва. Сума асигнувань на нові залізниці була збільшена з 32 млн руб. 1901 до 150 млн руб. 1902 і 145 млн руб. 1903. Різкий спад залізничного буд-ва відбувся під час *революції 1905—1907*. Єдиною великою магістраллю, збудованою в Україні в ті передвоєн. роки, була Північнодонецька. Вона стала до ладу в груд. 1911 й задовольнила потреби в паливі моск. пром. р-ну, якому загрожував вугільний голод. Крім осн. магістралі Родаково (нині с-ще міськ. типу Слов'яносербського р-ну Луган. обл.) — Харків—Льгов (нині місто Курської обл., РФ; ділянка Льгов—Москва існувала й була не завантажена), нове АТ побудувало в Донбасі до 100 км під'їзних шляхів. За півстоліття майже безперервного залізничного буд-ва Україна перетворилася на один з найзабезпеченіших у транспортному відношенні регіонів імперії. 1912 вона мала 23,8 км залізниць на 1000 км^2, тобто більше, ніж у будь-якому ін. регіоні, за винятком Прибалтики (24,6 км). Частка України у вантажообігові піднялася з 28,8 % у 1890-х рр. до 40 % у 1909. Високі темпи розвитку вантажообігу пояснювалися зростанням важкої індустрії Донец.-Криворізького басейну. На залізничні станції *Катеринославської губернії* 1909 припало 937 млн пудів вантажів, тобто більше від сумарного обороту 13 центр. губерній Росії.

Залізничний міст в м. Київ. Гравюра К. Вейєрмана за малюнком роботи худож. О. Адамова. 1870.

Катерининська залізниця. Схема. Початок 20 ст.

У передвоєн. період значення залізничного буд-ва для розвитку важкої пром-сті зменшилося. Поряд із залізничним устаткуванням у казенних замовленнях важливе місце посіли замовлення військ. відомства. Однак монополістичні кола вимагали від уряду розгорнути широку програму нового залізничного буд-ва. Уряд пішов назустріч: прийнятий 1905 закон надавав будівельникам нових залізниць значні пільги і гарантував сприятливий для акціонерів розподіл чистого доходу від експлуатації. Нові АТ, які почали з'являтися 1908, провадили залізничне буд-во на капітал, виручений від продажу гарантованих казною облігацій.

Від серп. 1913 для приватного залізничного буд-ва створили особливо сприятливі умови: франц. уряд надав Росії право щорічної реалізації залізничних паперів на 400—500 млн франків за умови негайної побудови стратегічних ліній на зх. кордоні за спільно опрацьованим планом залізничного буд-ва. Метою цього плану було скорочення часу, необхідного для розгортання рос. армії на кордонах з Німеччиною та *Австро-Угорщиною* в разі війни. До початку І світ. війни царський уряд встиг розмістити у Франції консолідовану залізничну позику.

За воєн. роки темпи буд-ва залізниць посилилися. Залізничне буд-во на держ. кошти зросло за рахунок ресурсів воєн. фонду. Приватні т-ва будували залізниці за рахунок банк. кредиту, гарантованого казною. Коли банки припинили кредитування під векселі, Мін-ву фінансів довелося використовувати нагромадження коштів ощадних кас.

У січ. 1915 для експлуатації була відкрита Подільська залізниця (від *Кам'янця-Подільського* через Проскурів (нині м. *Хмельницький*) до *Шепетівки*). В лют. 1916 Т-во Моск.-Києво-Воронезької залізниці спорудило ділянку Одеса—Бобринська (нині залізничний вузол ім. Т.Шевченка). Ще раніше стали до ладу ділянки *Бахмач—Ічня*, *Золотоноша—Черкаси*, діяла і вузькоколійка Ічня—Золотоноша. Так виникла нова Одес. залізниця — від Одеси через Бахмач і Брянськ (нині місто в РФ) до Москви.

Під час І світ. війни залізниці виявилися непристосованими до різкого збільшення навантаження. 1915 обсяги пред'явлених до перевезення гірничозаводських вантажів Донец.-Криворізького басейну складали 3,8 млрд пудів, а залізниці спромоглися перевезти тільки 1,6 млрд пудів. Транспортна криза, яка наростала, вносила дезорганізацію у вир-во. Десятки мільйонів пудів донец. вугілля залишалися на шахтах невивезеними через нестачу рухомого складу та перевантаження на залізницях, натомість зростав дефіцит палива. Восени 1916 залізничні перевезення продовольства задовольняли лише половину потреб фронту.

Залізничне буд-во супроводжувалося постійним зростанням кількості робітників-будівельників. Середня щорічна чисельність робітників на залізничних будовах України становила в 1860-х рр. 62 тис. осіб, в 1870-х — 84 тис., у 1880-х — 23 тис., у 1890-х — 56 тис. осіб. Чисельність робітників-експлуатаційників зростала відповідно до розширення залізничної мережі: 1870 — 14,4 тис. осіб, 1890 — 51,6 тис., 1900 — 105,7 тис., 1913 — 167,7 тис., 1916 — 205,4 тис. осіб.

Літ.: *Кислинский Н.* Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров, т. 1—4. СПб., 1902; *Чегодаев П.В.* Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров, т. 4. СПб., 1902; *Варнеке О.* Залізничне будівництво на Україні в 60-х рр. «Записки Одеського наукового товариства при УАН». Секція соціально-історична, 1927, вип. 1; *Сидоров А.Л.* Железнодорожный транспорт России в первой мировой войне и обострение эко-

номического кризиса в стране. «Исторические записки», 1948, т. 26; *Погребинский А.П.* Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60—90-е гг. XIX в.). Там само, 1954, т. 47; *Соловьева А.М.* К вопросу о роли финансового капитала в железнодорожном строительстве России накануне первой мировой войны. Там само, 1956, т. 56; *Кульчицький С.В.* Фінансування залізничного будівництва на Україні в пореформений період (60—70-ті роки XIX ст.). В кн.: Питання соціалістичної економіки та історії народного господарства. К., 1963; *Його ж.* Залізничне господарство в системі державно-монополістичного капіталізму. «Історія народного господарства та економічної думки УРСР», 1967, вип. 3; *Його ж.* Вплив залізничного транспорту на розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві України. «УІЖ», 1968, № 9.

С.В. Кульчицький.

ЗАЛІЗНИ́ЧНИЙ СТРАЙК 1918 — виступ робітників і службовців залізничних магістралей *Української Держави.* Розпочався в черв. 1918. Спочатку страйкарі висунули лише екон. вимоги. Згодом у деяких місцях виступи набули політ. забарвлення: з'явилися гасла щодо збереження існуючих свобод, зокрема права на страйки, звільнення заарештованих тощо. Страйк фінансово підтримувався з РСФРР. У серед. лип. страйк набув масового характеру. Тоді ж *Рада міністрів Української Держави*, скориставшись нормами закону царського уряду від 2 груд. 1905, заборонила страйки на підпр-вах держ. значення, але страйки не припинялися. Страйковий к-т висунув вимоги політико-екон. характеру. Від 2-ї декади лип. 1918 майже зупинився рух на Пд.-Зх., Моск.-Києво-Воронезькій, Катерининській та ін. залізницях. Страйк тривав до серед. серп. 1918.

Літ.: Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). М., 1936; Отечественная война украинского народа против германских оккупантов в 1918 году. К., 1938; *Скляренко Є.М.* Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. К., 1960.

Є.М. Скляренко.

ЗАЛІ́ЗНОГО ХРЕСТА́ О́РДЕН — нагорода *Армії Української Народної Республіки.* Встановлена за ініціативи *Ради народних міністрів Української Народної Республіки* 15 трав. 1920 для відзначення учасників *Першого зимового походу Армії УНР 1919—1920.* Статут ордену (нагороджених орденом) було затверджено Гол. отаманом військ УНР С.*Петлюрою* 19 жовт. 1920. Автори проекту знака ордена (нагороди) — сотник Ю.Буцманюк і полк. С.Красноперів. Жінок — учасниць походу — нагороджували жетоном у розетці жовто-блакитного кольору. До ордена додавалася грамота про нагородження (див. ілюстрації до ст. «*Державні нагороди Української Народної Республіки*»). Перше вручення знака З.Х.о. відбулося в берез. 1921 у таборах інтернованих вояків Армії УНР на тер. Польщі. Першими особами, удостоєними такої відзнаки, стали: кер. Зимового походу ген.-полк. М.*Омелянович-Павленко*, нач. штабу походу ген.-хорунжий Ю.*Тютюнник*, командир 2-ї Волин. стрілец. д-зії ген.-хорунжий О.*Загродський.* Останній був обраний в.о. голови президії Великої ради рицарів Залізного Хреста. Статут ордену в новій редакції затверджено 8 берез. 1958 головою Укр. нац. ради І.*Багряним.* Друге виготовлення знаків ордена здійснено в США 1958.

Літ.: *Семотюк Я.* Українські військові відзнаки: ордени, хрести, медалі та нашивки. К., 1991; Нагороди України: історія, факти, документи, т. 1. К., 1996.

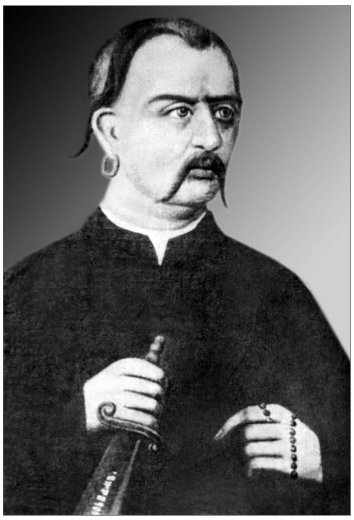
В.Й. Бузало.

Залізного Хреста Армії УНР Орден. Перший випуск, 1921.

ЗАЛІЗНЯ́К Максим Ієвлевич (бл. 1740 — р. с. невід.) — січовий козак, керівник нац.-визвол. руху 1768—69 *Коліївщини.* Н. в м-ку Медведівка (нині село Чигиринського р-ну Черкас. обл.) в сім'ї селянина. По смерті батька записався козаком Тимошівського куреня *Нової Січі.* Працював *наймитом* у козац. *зимівниках*, на рибних та соляних промислах. Від 1762 — січовий підпушкарій. 1767 вернувся в рідний край. 3 черв. (23 трав.) 1768 після козац. ради в *Холодному Яру* очолив повстанське військо, похід якого розпочався 6 черв. (26 трав.). Загони З. оволоділи Медведівкою, Жаботином (нині село Кам'янського р-ну Черкас. обл.), *Смілою*, *Черкасами*, Корсунем (нині м. *Корсунь-Шевченківський*), *Каневом*, *Богуславом*, Кам'яним Бродом (нині село Лисянського р-ну Черкас. обл.), *Лисянкою.* Після здобуття *Умані* (20—21 (9—10) черв.) повстання поширилося на значні терени *Правобережної України.* На визволених територіях З. проводив виважену соціальну політику, прагнув налагодити нормальне госп. життя, зробив певні кроки щодо утвердження в краї козац. органів влади. Рішуче виступав проти виявів жорстокості з боку повстанців. Програмні документи, вироблені в ході повстання, засвідчують широту і радикальність лозунгів Коліївщини. Заарештований 7 лип. (26 черв.) 1768 разом з І.*Гонтою* підрозділом рос. війська, що перебувало на Правобережжі у зв'язку з виступом *Барської конфедерації 1768.* Деякий час утримувався в київ. в'язниці. Згідно з вироком Київ. губернської канцелярії, його, разом з групою сподвижників, було відправлено на каторжні роботи до Нерчинська (нині місто в Читинській обл., РФ). За однією із версій не виключено, що З. брав участь у масових виступах селян і козаків серед. 70-х рр. 18 ст. в Росії. Пам'ять про події 1768—69 у Правобереж. Україні та їх героїв десятиліттями продовжувала зберігатися в свідомості укр. народу. З. став героєм *дум*, *історичних українських пісень*, переказів, легенд.

Літ.: Несколько данных о судьбе Железняка после ареста в Умани. «Киевская старина», 1882, т. 4, № 10—12; *Шульгин Я.М.* Очерк Колиивщины по неизданным и изданным

Максим Залізняк. Портрет з Мотронинського Свято-Троїцького монастиря.

М.К. Залізняк.

документам 1768 и ближайших годов. К., 1890; *Маркович О.* До біографії гайдамаків Залізняка і Чорняя. «ЗНТШ», 1902, т. 45, кн. 1; *Голобуцкий В.А.* Максим Железняк. М., 1960; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного: Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. К., 1989; *Смолій В.А.* Герої Коліївщини. В кн.: *Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. К., 1994.

В.А. Смолій.

ЗАЛІЗНЯ́К Микола Кіндратович (псевдоніми і криптоніми — Кіндратович Микола, Кримщак Микола, О.Пашкевич, Сторонній, Хист М., М.Д., М.З., М.К., З-к М. та ін.; 1888—1950) — громад. і політ. діяч, науковець, публіцист, видавець, перекладач, дипломат. Н. в м. *Мелітополь*. Син викл. математики в торг. шк. Працював у есерівських орг-ціях (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) *Таврійської губернії* та *Києва* (з 1905). Чл. київ. «Просвіти» (див. *Просвіти*), працював у її видавничій комісії як рецензент (1906—07), друкувався в газ. «Рада». Ініціатор скликання 1-го з'їзду *Української партії соціалістів-революціонерів* (1907). Делегований фракцією есерів Київ. ун-ту до Ради студентських представників. 4 черв. 1907 за організацію студентських заворушень був заарештований, виключений з Київ. ун-ту і засуджений на довічне заслання до Сибіру. 1907 втік з *Лук'янівської тюрми*, 1908 емігрував до *Галичини* і оселився у *Львові*. Вивчав філософію у Львів. ун-ті; отримав від М.*Грушевського* тему наук. роботи та посаду практиканта археол. від. *Музею Наукового товариства імені Шевченка*. Голова заснованого восени 1909 Укр. студентського союзу. 1910 одружився з О.*Охримович*. Дописувач газет «Село» (1909—10), «Засів» (1912), ж. «*Рідний край*» (1910—11). Автор статей з історії, археології та сучасної політики, а також рецензій на праці М.Грушевського, С.*Даниловича*, Д.*Донцова*, П.*Стебницького*, М.*Сумцова* та ін. у «*Записках Наукового товариства імені Шевченка*» (1909—13), «*Літературно-науковому віснику*» (більше 40 публікацій за 1907—13), «*Украинской жизни*». 1914 став одним із засн. *Союзу визволення України*, з якого незабаром вийшов, очоливши Закордонний к-т УПСР у *Відні*, де також провадив активну публіцистичну й видавничу діяльність (1914—18). Перекладач наук., політ. та худож. літ. з нім. та франц. мов (К.Біхера, В.*Віндельбанда*, А.Олара та ін.).

На запрошення барона М.*Василька* брав неофіц. участь як посередник між делегаціями *Української Народної Республіки*, Німеччини й *Австро-Угорщини* в мирних переговорах у Брест-Литовському (нині м. Брест, Білорусь; січ.—лют. 1918; див. *Брестський мирний договір УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918*). Весною 1918 заснував у Стокгольмі (Швеція) Укр. інформаційне бюро. 1919—20 — посол УНР у Фінляндії. Восени 1920 у Відні постановою 3-ї конф. УПСР був виключений з партії. Цього ж року З. придбав оселю із землею у Мацері поблизу Відня. 4 січ. 1921 на установчих зборах Всеукр. нац. ради обраний її секретарем. 1927—28 — ред. газ. «*Діло*» (Львів). За протипольс. статті був змушений покинути Польщу й вернутися до Австрії, оскільки мав громадянство цієї країни. Продовжував видавничу та творчу діяльність у Відні. 1945 заарештований рад. спецслужбами, засуджений до 15 років ув'язнення.

П. у тюрмі м. Перм (нині місто в РФ).

Тв.: Про український рух у Київському університеті. «Рада», 1907, № 40, 17 лют. Передрук: Alma Mater... К., 2000. Кн. 1; Велика селянська війна в р. 1525: (з історії німецьких селян). Львів, 1908; Як французькі селяне собі землю добували. Львів, 1909; Оповідання з історії української землі (нариси стародавньої культури), кн. 1—2. Львів, 1909—11; Російська Україна і її відродження. Львів, 1910; Новий курс західно-європейської археології. «ЗНТШ», 1911, т. 106; Філософія історії Г.Рікерта. В кн.: Студії з поля суспільних наук і статистики / НТШ. Львів, 1912; Король та народ (картина з історії Англії). Львів, 1913; Велика французька революція, кн. 1. Львів, 1914; Головні федерації сучасного світу. Львів, 1914; Українці, Росія й війна: Замітки й матеріали. Б/м, 1915; Самостійна Україна — соціалістичне гасло? Б/м, 1917; Державний устрій Німеччини. К., 1918; Нариси про національне питання. К., 1918; Сучасна велика індустрія і її значення. К., 1918; Оповідання з історії Української землі. К., 1919; Моя участь у мирових переговорах в Берестю-Литовському. В кн.: Берестейський мир: Спомини та матеріали. Львів, 1928; Діти кам'яної доби. Львів, 1929; Як люди до кращого життя доходили: Нариси з загальної історії людської культури. Львів, 1929.

Літ.: *Щоголев С.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. К., 1912; Видавництва і книжки М.Залізняка. Відень, 1916; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 3. Варшава, 1934; *Животко А.* Нарис історії української преси. Подєбради, 1937; *Наріжний С.* Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960; *Кедрин І.* Життя—події—люди: Спомини і коментарії. Нью-Йорк, 1976; *Винниченко В.* Щоденник, т. 2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1983; Микола Залізняк — повірений УНР у Фінляндії. В кн.: Олена Залізняк. Монографія. Торонто, 1987; *Грушевський М.* Спомини. «Київ», 1989, № 11; *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989—90; *Фещенко-Чопівський І.А.* Хроніка мого життя. Житомир, 1992; Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: Програмові і довідкові матеріали. К., 1993; *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 2. К., 1997; *Патер І.* Галичина і галичани у діяльності Союзу Визволення України. В кн.: Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. Львів, 1998; *Павко А.* Між романтизмом і реалізмом (з історії української партії соціалістів-революціонерів). «Пам'ять століть», 2000, № 4; *Стрельський Г.В.* Микола Залізняк. В кн.: *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917—1920 рр.) в особах. К., 2000; *Сидоренко Н.* Микола Залізняк. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 9. Львів, 2002; Протоколи свідчень М.Грушевського: № 8 від 22.12.1914 р. та № 13 від 8.02.1915 р. В кн.: Історія українських політичних

М. Залізняк у колі громадських та релігійних діячів. Стоять зліва направо: Володимир Бандрівський, єпископ Йосиф (Боцян), співак Модест Менцинський, Микола Залізняк. Сидить митрополит Андрей Шептицький. Стокгольм. Фото 1917.

партій. Кінець XIX—1917 р.: Хрестоматія, ч. 1. К., 2003; *Чикаленко Є.Х.* Щоденник, т. 2. К., 2004.

Г.П. Герасимова.

ЗАЛІЗНЯ́К Олена Юліанівна (уроджена Охримович; берез. 1886 — 12.06.1969) — громад. діячка. Н. в с. Сенечів Долинського пов. (Галичина) в сім'ї священика. 1906 вступила до Львів. ун-ту, де студіювала укр. мову й латину. 1907 студенткою стала чл. Кружка укр. дівчат, співред. жін. ж. «Мета», 1909—14 була чл. Жін. громади. 1910 вийшла заміж за М.К.*Залізняка.* 1920 у *Відні* стала ініціатором і засн. першої жін. орг-ції в *українській діаспорі* — Укр. жін. союзу, 1921 заснувала секцію студенток т-ва «*Січ*».

Разом з чоловіком, який був дипломатом *Української Держави*, працювала у Гельсінкі (Фінляндія) й *Львові.* 1927 з сім'єю переїхала до Львова, працювала дир. фахової школи в жін. кооперативі «Труд». На поч. 1950-х рр. переїхала до м. Монреаль (Канада). Брала активну участь у діяльності Орг-ції українок Канади (ОУК), де опікувалася зв'язками з жін. орг-ціями у *Світовій федерації українських жіночих організацій* (СФУЖО). 1957 очолила СФУЖО. Під її кер-вом улітку 1959 у Нью-Йорку (США) відбувся 2-й Конгрес СФУЖО. Організувала по всьому світу протестні акції на підтримку антикомуніст. революції в Угорщині 1956, створила Фонд п'ятисот у пам'ять жінок, полеглих у Кінгірському повстанні.

1965 на її заклик охопити піклуванням кожну укр. родину в діаспорі, яка потребує допомоги, в Канаді було розширено мережу громад. опіки. Як представниця жінок у секретаріаті *Світового конгресу вільних українців* очолювала комісію зі справ жін. орг-цій.

Багато уваги приділяла культ.-освіт. діяльності СФУЖО серед українців діаспори. За її почином у Монреалі створено перший «Читацький гурток» (1960), проводилися літ. конкурси СФУЖО, конкурси Фундації Марусі Бек, почав виходити у світ бюлетень СФУЖО «Українка у світі» (з 1963).

Написала низку статей про видатних жінок України: О.*Басараб*, Н.*Кобринську*, С.*Русову*, К.Малицьку.

Похована в Монреалі, на її могилі встановлено пам'ятник.

Тв.: Моменти з життя О.Басараб. «Жіночий світ» (Вінніпег), 1951, число 1—2; Наталія Кобринська і український жіночий рух на Західних Землях. Там само, 1951, число 3; Із споминів про Ольгу Басараб. Там само, 1953, число 2; З давно минулого, спогад про Софію Русову. «Наше життя» (Філадельфія), 1957, число 5, 6; Рушійна сила, спогад про Константину Малицьку. Там само, 1962, число 7; Із спогадів. В кн.: Олена Залізняк: Монографія. Торонто, 1987.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Видатні жінки України. Вінніпег—Мюнхен, 1969; Олена Залізняк: Монографія. Торонто, 1987.

О.М. Веселова.

О.Ю. Залізняк.

ЗАЛІЗОРО́БНЕ РЕМЕСЛО́ епохи Київської Русі. Розвиткові металургії заліза в *Київській Русі* сприяла наявність на її землях залізних руд та лісів. У ході археол. розкопок тогочасних поселень у бл. 100 з них було виявлено об'єкти З.р. у вигляді залишків глинобитних та кам'яних горнів, скупчень сировини, шлаків, готової продукції. Дослідження цих об'єктів показали, що технологія видобутку заліза із залізної руди та отримання з нього сталі полягала у відновленні в горні (куди засипалися руда та деревне вугілля) окисом вуглецю (що утворювався під час горіння вугілля) залізної руди та в подальшому збагаченні заліза вуглецем (сиродутний спосіб). Осн. тип давньорус. горна — стаціонарна наземна шахтна піч зі шлаковідвідним пристроєм.

Осн. фактологічним матеріалом для дослідження ковальського ремесла є залишки кузень з їх оснащенням та готова продукція; інструменти, що використовувалися в кузні, — ковадла, молоти й молотки, обценьки, зубила, бородки, штампи, лещата, точильні диски тощо. Основу різноманітної й складної техніки обробки чорного металу складали прийоми вільного кування, зварювання, цементування, паяння заліза й сталі, термооброблення сталі, різання металу, покриття й інкрустації залізних виробів кольоровими та благородними металами, худож. кування. Загалом асортимент давньорус. ковальських виробів становив бл. 160 різних одиниць, на підставі типології яких дослідники виділяють 16 ковальських спеціальностей.

Г.О. Вознесенська.

ЗАЛІ́ЗЦІ (до 1992 — Заложці) — с-ще міськ. типу Зборівського р-ну *Тернопільської області.* Розташов. на р. Серет (прит. Дністра), за 24 км від залізничної ст. Зборів. Нас. 2,7 тис. осіб (2004).

Перша письмова згадка припадає на 1483. Від 16 ст. З. перебували під владою Польщі. Жителі З. брали участь у *національній революції 1648—1676.* Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у межах кордонів Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*), од 1919 —

Залізці. Башта замку. Початок 20 ст. Листівка.

Залізці. Замок. Початок 20 ст. Листівка.

Залізці. Руїни замку. Фото початку 21 ст.

знову під владою Польщі. Від 1939 — возз'єднано з ін. укр. землями у складі УРСР. С-ще міськ. типу від 1961. Райцентр 1940—62.

Пам'ятка арх-ри: замок 1516.

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Вихрущ В.П.* Тернопільщина. К., 1983; ГЕУ, т. 1. К., 1990.

І.В. Савченко.

ЗАЛІ́СЬКИЙ СКАРБ — срібні речі визант.-провінційного вир-ва 6—7 ст. н. е. (заг. вага 2951 г.), випадково знайдені 1838 поблизу с. Залісся (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.). Серед речей — 16 прикрас: шийні гривни, браслети, скроневі кільця, кульчики, багато орнаментовані зерню, філігранню та інкрустацією, деякі з них позолочені. Два вироби — срібна посудина-дискос (прикрашена зображеннями птаха, пальмових листків, хрестами та розетками) і кубок — предмети церк. начиння, які використовують при богослужінні.

Зберігається в Музеї історії мист-ва у *Відні*.

Літ.: *Arneth J.* Die antiken Gold- und Silber. Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes. Wien, 1850; *Fettich N.* Archäologische Studien zur Geschichte der späthunnischen Metallkunst. «Archeologia Hungarica», 1951, N 31; *Svoboda B.* Poklad byzantskeho kovotepce v Zemianském Vrbovku. «Památky archeologicke», 1953, r. 44, N 1; *Noll R.* Altertum zum Mittelalter (Kunsthistorisches Muzeum Wien. Katalog ober Antikensammlung). Wien, 1958, 1974.

В.М. Петегирич.

Заліщики. Міська ратуша 18 ст. Початок 20 ст. Листівка.

ЗАЛІ́ЩИКИ — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Дністер, за 137 км від м. *Тернопіль*. Залізнична ст. Нас. 9,8 тис. осіб (2004).

На території міста знайдено пам'ятки *палеоліту пізнього, трипільської культури, Гава-Голігради культури, липицької культури*, пам'ятки давніх слов'ян та тамтешнього населення часів *Київської Русі*. Назву поселення, ймовірно, визначило те, що воно було засноване «за лісом». Уперше згадується 1469 як Залісся, 1493 — як Заліще; назва «Заліщики» почала вживатися з 1578. До серед. 18 ст. тут існувало село, що називалося Старі Заліщики.

1766 місто отримало *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), через два роки стало центром циркулу (округи). 1810—15 перебувало в складі *Російській імперії*, було окружним містом Терноп. краю.

1899—1939 в місті діяла вчительська семінарія (її дир. 1913—25 був О.*Маковей*); серед випускників — письменники М.Ломацький, Д.Макогон, І.Федорак, історик В.*Верига*, бібліограф і видавець І.*Калинович*, худож. і мовознавець В.Ниньовський, композитори М.*Гайворонський*, Я.Смеричанський, співак І.Григорович, актор Є.Коханенко. 1897 засновано філію т-ва «Просвіта» (див. *Просвіти*), 1904 відкрито садівничо-городню школу. В роки *Першої світової війни* від серп. 1914 до лип. 1917 зайняте російською армією. В період *Західноукраїнської Народної Республіки* — центр *повіту*. На поч. черв. 1919 в місті перебувало кер-во ЗУНР; 9 черв. Є.*Петрушевич* тут отримав повноваження диктатора ЗУНР. Від 1920 до 1939 — значний курортний центр Польщі. Від 1939 — возз'єднано з іншими українськими землями в складі УРСР. Від січ. 1940 — райцентр Терноп. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від лип. 1941 до берез. 1944 окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії*. 24 берез. 1944 місто визволила 20-та механізована бригада під командуванням А.Бабаджаняна; 6 рад. воїнів в боях за З. і при форсуванні Дністра удостоєні звання Героя Рад. Союзу.

Пам'ятки архітектури та історії: костел св. Станіслава (1763), військ. казарма (18 ст.), будинок старовства, палац баронів Бруніцьких, Нар. дім., церква Покрови Пресвятої Богородиці (1873). Над Дністром розташов. старовинний заповідний парк, в якому зростають понад 400 унікальних дерев більш як 40 видів. Зведені пам'ятники: полеглим у Великій вітчизняній війні 1941—45 радянським воїнам (1958), Героям Дністра (1971), І.*Франку* (1956), О.Маковею (1957), Т.*Шевченку* (1961), М.Гайворонському (1992), борцям за волю України (1997), пам'ятний знак О.*Ольжичу* (1997). Встановлені пам'ятні хрести на честь членів *Організації українських націоналістів* і вояків *Української повстанської армії* (1992) та загиблих воїнів-заліщан (1999), меморіальні таблиці В.Шевченку (1914), В.*Стефанику* (1971), адвокату і громадсько-політичному діячу В.Баранику (1994), письменнику П.Ковальчуку (1995), патріарху *Української автокефальної православної церкви Мстиславу* (Скрипнику; 1998), співаку М.*Голинському* (2003).

У місті народилися: композитор М.Гайворонський, різьбяр Е.Смеречанський, проф. Б.Гна-

тюк, жили і працювали: адвокат і громад.-політ. діяч В.Охримович, адвокат і письменник І.Калитовський, економіст і поет В.Вихрущ, лікар і письменник А.М'ястківський, артист М.Комаровський, краєзнавці О.Тур і Й.Шварц.

Літ.: Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004.

П.З. Гуцул.

ЗА́ЛКА (Zalka) **Мате** (справжні ім'я і прізв. — Бела Франкль; 23.04.1896—11.06.1937) — угор. письменник. Н. в с. Матолч (Угорщина). Закінчив г-зію і комерційне уч-ще. Під час *Першої світової війни* воював на італ. і рос. фронтах. 11 разів був поранений. Нагороджений 3 орденами. За публікацію антивоєн. оповідання «Янош — солдат» його мав судити трибунал, але в черв. 1916 З. потрапив у рос. полон під *Луцьком*; після лікування в київ. госпіталі його відправили до табору військовополонених поблизу м. Хабаровськ (нині місто в РФ). 1918 став чл. *Федерації іноземних груп ЦК РКП(б)* і, щоб не наражати рідних на небезпеку, назвався «червоним мадяром» Мате Залкою. Партизанив у Сибіру і на Далекому Сході. По закінченні командирських курсів у *Москві* воював у складі *Першої Кінної армії* на Житомирщині й Рівненщині, пізніше — на *Південному фронті*. Після демобілізації працював дипкур'єром, 1928—30 — інструктором від. агітації та пропаганди ЦК ВКП(б). Від 1924 друкував у рос., укр. та емігрантській пресі тв., присвячені переважно подіям громадян. війни на тер. України (оповідання «Генерал», «Стратегічний вітер», «Яблука», «Марія Сабо», роман «Комети повертаються» та ін.). В гострокритичній публіцистиці відображав тогочасне життя *СРСР* («Село за туманами», «Невдалий бунт», «Стрибок з трамвая» та ін.). Належав до Літ. об-ня Червоної армії і флоту, був чл. редколегії угор. ж. «Шарло еш калапач» («Серп і молот»), мав постійні зв'язки з укр. письменниками. Його друзями були С.Голованівський, О.*Ковінька*, П.*Панч*, Ю.*Смолич*, Ю.*Яновський*, які залишили спогади про З. Від 1928 майже щоліта відпочивав із сім'єю в с. Білики (нині с-ще міськ. типу Кобеляцького р-ну Полтав. обл.; 1961 там відкрито музей З., 1976 встановлено пам'ятник). 1930 брав участь у роботі 2-ї Міжнар. конф. пролетарських письменників у *Харкові*. З великою любов'ю і повагою ставився до Т.*Шевченка*, могилу якого відвідав перед виїздом до Іспанії. 1936—37 З. під ім'ям ген. Пауля Лукача воював на боці респ. Іспанії як командир 13-ї Інтернац. бригади. Нагороджений орденами Червоного Прапора (1928), «Визволення Іспанії» (посмертно).

Загинув під м. Уеска (Іспанія). 1979 прах З. перепоховано в Пантеоні борців робітн. руху в Будапешті (Угорщина).

Від 1928 тв. З. перекладали В.*Сосюра*, Д.Бедзик, О.Пархомовська, К.Лустіг, С.Панько, К.Бібіков. З. став героєм тв. багатьох укр. письменників (О.*Гончара*, Ф.*Потушняка*, Т.Масенка, Л.Первомайського та ін.). Його іменем названо вулицю в *Києві*.

Тв.: Повість про вічний мир. Х., 1929; Ходя. Х., 1930; Хоробрий кравчик. Х.—К., 1930; Кінець походу. К., 1933; Мирослав воює. К., 1936; Добердо. К., 1949, 1979, 1985.

Літ.: *Смолич Ю.* Генерал Лукач. «Україна», 1947, № 6; *Кондратенко В.* Матэ Залка на Украине. «Советская Украина», 1956, № 4; *Цимерінов Б.* Мате Залка в Харкові. «Прапор», 1960, № 1; *Микитенко О.* Мате Залка і Україна. «Всесвіт», 1971, № 4; *Григорьев К.* В Беликах, на берегу тихой Ворсклы. «Радуга», 1976, № 4; Матэ Залка — писатель, человек, генерал: воспоминания. М., 1976; *Шахова К.* Сонячний Мате. «Всесвіт», 1976, № 8; *Журахович С.* Один день з Мате Залкою. «Україна», 1977, № 50; *Усенко П.М.* Про моїх сучасників: статті, нариси, спогади. К., 1977; *Мегела І.П.* Пролетарська співдружність: (До історії угорсько-радянських літературних взаємин 20—30-х років). К., 1979; *Лепехина И.А.* Матэ Залка: Рекомендованный указатель литературы. М., 1986; *Рознатовская Ю.А., Юхас М.* Матэ Залка—Zalka Mate: Библиографический указатель. М.—Будапешт, 1987; *Біловод І.А.* Музей Мате Залки: Путівник. Х., 1989; *Герасимова Г.П.* Мате Залка і Україна. «Слов'янське літературознавство і фольклористика», 1991, вип. 19; *Її ж.* Мате Залка і Україна. «Acta Hungarica», 1990, Ужгород, 1992.

Г.П. Герасимова.

ЗАЛО́ЖЦІ — назва до 1992 смт *Залізці*.

ЗАЛОЗЕ́ЦЬКИЙ Володимир Романович (01.03.1842—05.06.1898) — хірург і громад. діяч. Н. в с. Княже на Снятинщині. Закінчив Чернів. г-зію та Віденську військ.-мед. акад. (1866), а після австро-прусської війни 1866 (він був її учасником й отримав срібну медаль) — Віден. операційний ін-т. Служив старшим лікарем 41-го піх. полку, був секретарем Т-ва лікарів Буковини (1870) та його головою (1882—98). За участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878* 1879 нагороджений рос. та австрійськими орденами. 1890—98 обіймав посаду головного хірурга крайового шпиталю. Був депутатом Чернів. магістрату, одним із засн. укр. нац. т-ва «Народний Дім».

П. у м. *Чернівці*.

Літ.: *Павлюк О.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918. Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

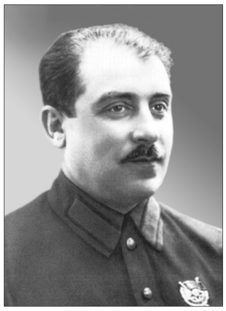
О.Д. Огуй.

ЗАЛОЗЕ́ЦЬКИЙ-САС Володимир Романович (10.07.1896—12.10.1959) — мистецтвознавець, історик мист-ва, політ. діяч. Проф. (1947), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в м. *Львів*. Від 1920 — чл. *Українського союзу хліборобів-державників* (УСХД). Був одним з ініціаторів створення консервативно-монархічної орг-ції в *Західній Україні* та *Братства українських класократів-монархістів*, *гетьманців* (1930), яке утворилося після розколу УСХД. Прихильник і послідовник В.*Липинського* у консервативно-монархічному русі. На еміграції мешкав у *Чехословаччині*, Німеччині, Австрії. Був викл. *Українського вільного університету* в Празі, *Українського наукового інституту в Берліні*, проф. Укр. катол. богословської акад. у Львові (1928—34), 1947 — проф. Віденського ун-ту. Досліджував впливи візант. мист-ва, готики, ренесансу, бароко на укр. арх-ру.

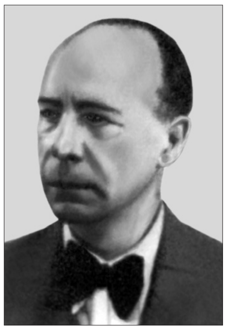
Осн. тв.: «Готичне і барокове церковне будівництво в Карпатах» (1926, нім. мовою); «Історія старохристиянського мистецтва» (1936); «Храм св. Софії в Константинополі» (1936, нім. мовою).

П. у м. Грац (Австрія).

Літ.: Збірник хліборобської України, т. 1. Прага, 1931; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна

Мате Залка.

В.Р. Залозецький-Сас.

В.-С. Залозецький-Сас.

праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942.

Т.С. Осташко.

ЗАЛОЗЕ́ЦЬКИЙ-САС Володимир-Сергій (28.07.1884—13.07.1965) — політ., культ. і громад. діяч *Буковини*, мистецтвознавець. Н. в м. *Чернівці*. Вивчав право та історію мист-ва в ун-тах міст Чернівці, *Відень*, Мюнхен (Німеччина) та Флоренція (Італія). 1910—14 — чл. австрійс. центр. комісії зі збереження мистецьких та істор. пам'яток у Відні. Під час *Першої світової війни* 1914 потрапив у рос. полон. Чл. буковинської делегації до *Української національної ради ЗУНР* (1918), голова укр. правління Буковини від 10 листоп. 1918. Радник надзвичайної дипломатичної місії *Української Народної Республіки* в Швейцарії (1919). Співзасн. і голова *Української національної партії* на Буковині (1927—38). Сенатор (1928—32, 1934—38) і посол (делегат; 1932—34) до румун. парламенту. 1933 виголосив у брит. парламенті промову про штучний голод в УСРР (див. *Голодомор 1932—1933 в УСРР*). 1937 — президент Лондонського конгресу нац. меншостей. Голова Укр. нац. громади в Румунії (1940). Засн. і голова Укр. музею народознавства в Чернівцях (1927—40). Від 1944 — на еміграції у Відні, де керував ляльковим театром.

П. у м. Іспер (Австрія).

С.І. Білокінь.

ЗАЛО́ЗНИЙ ШЛЯХ, Залозник — сухопутна частина торг. шляху (розпочиналася від *Канева*), що з'єднував *Київ* із *Тмутороканським князівством*, країнами Малої Азії та Сходу. Вперше згадується в літописі 1167—68. Починався від Канева, лівим берегом Дніпра йшов на *Переяслав*, Лукомль (нині с. Лукім'я Оржицького району Полтав. обл.), Лтаву (нині м. *Полтава*) до верхів'я р. Мож (прит. Сіверського Дінця), далі — за «лози» (густий верболозовий Голубий ліс (лозняк) за плавнями обабіч прит. Дніпра — р. Самара — та її прит. — р. Вовча; нині — ліс у Дніпроп. обл.) до верхів'я р. Самара, потім — до верхів'я р. Кальміус і до гирла р. Дон. Ін. трактування назви — «Залазный», тобто небезпечний, зумовлюється також загрозою для рус. купців — гречників і залозників — із боку степових кочівників. Для безпеки торг. караванів від нападів степових кочівників князі надавали купцям збройний конвой, який утримували поблизу Канева.

Літ.: Літопис руський. К., 1989; *Сидоренко О.* Залозний шлях. В кн.: Малий словник історії України. К., 1997.

В.В. Пришляк.

ЗАЛУ́ГА Богдан (н. 21.11.1924) — педагог, громад. діяч. Н. в с. Сайків (нині село Миколаївського р-ну Львів. обл.). Закінчив нар. школу та г-зію. Весною 1943 потрапив у Червону армію (див. *Радянська армія*) і був відправлений на фронт (див. *Друга світова війна*). Як інструктора-мінера його перевели до 1-го корпусу Чехословац. армії. В берез. 1948 нелегально перейшов кордон Зх. Німеччини, рік перебував у таборі для біженців.

1949 уряд Швеції надав йому політ. притулок як політвтікачеві з *Чехословаччини*. Після закінчення Стокгольмського ун-ту викладав географію в школах, спец. педагогіку — у пед. ін-ті.

Протягом 20-ти років очолював засновану в трав. 1947 укр. громаду в Швеції. Від 1960-х рр. брав участь в акціях на підтримку боротьби за незалежність в Україні, а також у республіках рад. Прибалтики. Редагував і видавав щоквартальник «Скандинавські вісті». Допомагав налагодити й розвинути культ.-екон. зв'язки України не лише із Швецією, а й з ін. країнами Скандинавії. Був організатором приїзду в Швецію і виступу показового оркестру Мін-ва оборони України, перекладачки О.Сенюк, допоміг у виданні книги про укр. оперного співака М.*Менцинського*, сприяв налагодженню співпраці між швед. та укр. науковцями, громад. діячами та політиками, між швед. парламентом — Рігсдагом — та *Верховною Радою України*.

Після виходу на пенсію працював референтом в Укр. громаді.

2002 нагороджений естон. орденом Білої Зірки.

Літ.: *Макаревич М.* Естонський орден Богданові Залузі. «Український форум», 2002, 14 трав.

І.І. Винниченко.

ЗАЛУ́ЦЬКИЙ Теодор-Богдан (11.10.1919—30.07.1996) — науковець та педагог. Н. в с. Белелуя (нині село Снятинського р-ну Івано-Франк. обл.). Фармацевтичні студії розпочав 1937 у *Львові*, а закінчив 1945 у *Відні*. 1947—49 викладав на інженерному ф-ті *Українського технічно-господарського інституту* в Мюнхені (Німеччина). 1949 переїхав до США (Чикаго). 1950—52 продовжив навчання в Іллінойському ун-ті, в наступні роки працював на фармацевтичних підприємствах. 1955—85 — у Говардському ун-ті (Вашингтон): проф. (1972), кер. каф-ри фармакології (1976), заст. декана (1976—78, 1982—84). Викладав також в ун-ті Арізони в Тусані (1972).

Автор багатьох праць, опубл. в амер. та укр. журналах. Брав участь у міжнар. конференціях, конгресах і з'їздах (Женева, Відень, *Варшава*, Вашингтон та ін.). Був чл. управи і головою осередку *Наукового товариства імені Шевченка* у Вашингтоні, протягом 10 років очолював відділ Союзу українців-католиків «Провидіння» (Вашингтон).

1968 подружжя Залуцьких заснувало при Говардському ун-ті фундацію «The Mura and Theodore B. Zalucky Scholarship Endowment Fund» для студіювання фармації.

П. у США.

Літ.: Залуцький Теодор-Богдан (1919—1996). «Лікарський збірник» (Львів—Чикаго), 2003, т. 12.

І.І. Винниченко.

ЗАЛЮБО́ВСЬКИЙ Григорій Антонович (1836—1898) — етнограф, видавець, громад. діяч. Освіту отримав у Харків. ун-ті (1860-ті рр.). Після переїзду до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) став членом окружного суду. Навчаючись в ун-ті, входив до укр. гуртка, де дбав про видання та розповсюдження книжок рідною мовою. В листі до М.*Максимовича* (від 20 листоп. 1864) висловив бажання отримати його твори, а також збірки укр. пісень, літ. та істор. твори ін. укр. авторів для подальшого їх видання. Як і багато ін. представників *інтелігенції української* 60—70 рр. 19 ст., вбачав в укр. нац.-культ. русі запоруку нац. визволення. Перебуваючи в Катеринославі, піклувався про місц. укр. літ.

життя, сам трохи писав, був пошанований іменем «літературного батька». Став відомим як етнограф: збирав і надсилав етногр. та фольклорні матеріали для М.*Номиса*, П.*Чубинського*, *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*, членом якого був, для словника К.Шейковського та укр. словника, що складався при Старій громаді (див. *Громади*) в Києві, та ін.

Літ.: [Некролог]. «Приднепровский край», 1898, № 11; Странички из жизни Г.А. Залюбовского. «Киевская старина», 1900, № 1; *Данилов В.* Памяти Г.А. Залюбовского. «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии», 1909, № 5; *Биков М.* Г.А. Залюбовський. «Дніпровські хвилі», 1913, № 9; До біографії Гр. Залюбовського. «Український науковий збірник», 1916, вип. 2.

П.В. Голобуцький.

«ЗАМІ́ТКИ ПРО УКРАЇ́НУ Й КОЗАКІ́В, ПРО ЯКИ́Х МА́ЛО ЗНА́Є ЄВРО́ПА» («Notes sur l'Ukraine et les Cosaques qui sont peu connus en Europe») — франузькомовний рукописний твір Г.*Орлика*. Знайдений І.*Борщаком* у 1920-х рр. у замку Дентевіль (у межах сучасного Паризького округу, Франція). Частина заміток, що збереглася, охоплює політ. події в Середньому Подніпров'ї 1648—1706; містить виписки з газет та книг щодо тогочасної ситуації в Україні. Автор обґрунтовує право укр. народу на повстання проти рос. царату, проголошує українців *«вільним народом»*, тлумачить документи *Переяславської ради 1654*, *Березневі статті 1654*, *Коломацькі статті 1687.*

Літ.: *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. Львів, 1991.

О.В. Кресін.

ЗА́МКОВА ГОРА́ (Киселівка, Флорівська гора) — останець київ. плато, що височіє (90—100 м) над *Подолом* у *Києві*. Має круті схили. Відокремлений від осн. київ. плато урочищем Гончари-Кожум'яки. Був заселений ще за часів *трипільської культури* (3 тис. до н. е.). Під час археол. розкопок тут виявлено матеріали підгірцівського типу (5—4 ст. до н. е.), антич. вироби (4—3 ст. до н. е.), залишки *зарубинецької культури* (рубіж ер), матеріали серед. 1 тис. н. е. і 9—17 ст.

На думку Б.*Рибакова*, саме на З.г. розміщувалося поселення *Кия* до побудови ним укріплень на *Старокиївській горі*. В давньорус. період гора була щільно заселена, на останці виявлено багато залишків ремісничих осередків, рештки мурованих споруд. У 14—17 ст. сюди переміщається *дитинець* Києва; зводиться потужний дерев'яний замок — резиденція князя, воєводи; місце розташування військ. гарнізону. 1482 замок захопив крим. хан *Менглі-Гірей*. На 17 ст. замок як укріплення застарів, пізніше на його тер. був цвинтар *Києво-Флорівського Свято-Вознесенського монастиря*. Нині це заповідна археол. територія.

Літ.: *Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970; *Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; *Климовский С.И.* Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. К., 2005.

Г.Ю. Івакін.

ЗА́МКОВИЙ СУД, як термін. Відомості про суд під такою назвою містяться у документах *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) з 16 ст. Насамперед цей термін застосовували для означення суду, що відбувався в замку (гроді) й який чинили замкові урядовці. Його вживали також для найменування суду приватного (домініального), що його чинив пан у своєму замкові (збереглися навіть поодинокі актові книги таких З.с.). Після запровадження в ході суд. реформи у ВКЛ 1564—66 *гродських судів* ці суди теж стали називати замковими.

Літ.: *Левицкий О.И.* Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. В кн.: Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899, т. 2. М., 1902.

Л.А. Сухих.

ЗАМЛИ́НСЬКИЙ Володимир Олександрович (24.06.1930—23.12.1993) — історик, джерелознавець, архівіст. Д-р істор. н. (1979), проф. (1985). Н. в м-ку Андрушівка (нині місто Житомир. обл.). Закінчив Бердичівське ремісниче уч-ще (1949). По закінченні працював слюсарем, майстром, нач. цеху, технологом. 1952—56 — служив у ВМФ. Закінчив Моск. історико-архів. ін-т (1964). Після закінчення — учитель, дир. Волин. обласного парт. архіву, ст. н. с. Ін-ту історії партії при ЦК КПУ. 1975—81 — заст. гол. ред. *«Українського історичного журналу»*. Протягом багатьох років був членом редколегії журналів *«Архіви України»*, *«Пам'ятки України»*, «Київська старовина». 1982—93 — зав. каф-ри архіво- та джерелознавства істор. ф-ту Київ. ун-ту.

З. — автор понад 300 наук. публікацій, серед яких 16 монографій. Це історико-публіци-

Замкова гора. Фото кінця 20 ст.

В.О. Замлинський.

стичні праці, дослідження з історії розвитку *архівознавства*, історіографії та окремих джерелознавчих галузей знань, численні статті в періодиці з проблем розвитку комплексу *спеціальних історичних дисциплін*, серед яких — генеалогічні дослідження козац. родів, родоводу гетьманів України, дослідження ролі та місця особи в історії, проблеми міськ. й родової геральдики (див. *Геральдика*), питань *історичної географії* та ін. Зокрема, це праці, що висвітлюють життя і діяльність гетьманів України: П.*Конашевича-Сагайдачного*, П.*Дорошенка*, П.*Полуботка*, П.*Орлика* та життєвий і творчий шлях відомих укр. діячів й істориків (М.*Максимович*, М.*Костомаров*). Значну увагу З. приділив постаті Б.*Хмельницького* («Богдан Хмельницкий», М., 1989).

З. — автор тексту Шевченківського календаря на 1994 р., кер. авторського колективу праці «Історія України в особах IX—XVIII ст.» (1993). За його участі до 160-річчя від дня заснування ун-ту підготовлено вид. «Київський університет імені Тараса Шевченка. Сторінки історії і сьогодення» (1994).

П. у м. *Київ*.

Тв.: Життя для людей. Львів, 1962; Астронавт. Львів, 1964; Волинський полк іде в революцію. Львів, 1967; Васюти. Львів, 1973; З вірою в перемогу. К., 1976; Несокрушимое единство. К., 1984; Перемогу кували єдиною сім'єю. К., 1985; Подвигом прославлены. К., 1985; Исторические дисциплины. Краткий библиографический справочник-указатель. К., 1990; Специальные исторические дисциплины. К., 1992.

Літ.: *Джеджула Ю., Войцехівська І.* Думка, перервана на злеті. «Київська старовина», 1994, № 3; *Лоханський Й.* Слово про земляка. «Новини Андрушівщини», 1994, 24 груд.; *Слідзюк П.* Його Богдан був романтичним героєм. «Вільне слово», 1995, 16 черв.; *Войцехівська І.* Вшанування пам'яті вченого. «Пам'ять століть», 1996, № 2; *Її ж.* Замлинський Володимир Олександрович. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; Роде наш красний: Волинь у долях краян і людських документах, т. 3. Луцьк, 1999.

І.Н. Войцехівська.

ЗАМО́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ — світський навч. заклад, що діяв 1595—1784 у м. Замостя (нині м. Замосць, Польща). Заснований канцлером і *гетьманом великим коронним* Я.*Замойським* на базі Замостянської г-зії, відкритої 1589. Одним з організаторів навч. процесу був відомий поет Ш.Шимонович. Акад. розпочала функціонувати 15 берез. 1595. Буллою рим. папи Климента VIII (1594) за нею визнавався статус ун-ту з трьома ф-тами — артистичним (філос.), правничим і мед., а також їй надавалося право присуджувати наук. ступені. Статут акад. підтверджено королем *Сигізмундом III* Ваза (1601). За програмою передбачалося 2 рівні студій: нижчий — п'ятирічний — і вищий, академічний, який тривав шість років. Згодом структура З.а. змінювалася: почали діяти каф-ри історії (1645), канонічного права (1647), теологічний ф-т (1648), каф-ра практичної медицини (1698) та ін. 1746 на чотирьох ф-тах було 20 каф-р. Акад. мала свою філію — колегіум у м-ку *Олика*, власну друкарню і б-ку. Канцлером акад. вважався катол. хелмський єпископ, але від 1617 найвища влада належала ректорові, який обирався щорічно.

З.а. припинила своє існування 1784, після того як за 1-м поділом Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Замостя відійшло до Австрії. На її базі було відкрито королів. ліцей. З.а. відзначалася віротерпимістю, в ній навчалися католики, православні, унійці, протестанти не лише з *Речі Посполитої*, а й з ін. країн Європи. За весь час діяльності З.а. в ній здобули освіту понад 10 тис. студентів. Тут навчалася укр. молодь з *Руського воєводства*, *Белзького воєводства*, *Волинського воєводства*, Люблінського воєводства, а також з Київщини, Брацлавщини, *Поділля*. Це були переважно вихідці з укр. *шляхти*, деяких князівських родин, міщан, купецтва, ремісників і навіть селян. Традиційно в акад. навч. Древинські, Киселі (у т. ч. — А.*Кисіль*), *Сангушки*, Малинські, Жабокрицькі, Хребтовичі, Сущанські-Проскури, Чапличі, *Гулевичі*, Святополк-Четвертинські, Аксаки та ін. Вихованці З.а. працювали в судах, були вчителями, лікарями, церковнослужителями. Освіту тут здобули викладачі й ректори Київ. братської шк. К.*Сакович* та Х.*Євлевич*, перші проф. Київ. колегіуму (див. *Києво-Могилянська академія*) С.*Косов* і І.Трофимович-Козловський, ймовірно, Й.*Кононович-Горбацький*.

Літ.: *Kochanowski J.K.* Dzieje Akademii Zamojskiej (1595—1784). Kraków, 1899—1900; Akademia Zamojska i jej tradycje. Zamość, 1994; Album studentów Akademii Zamojskiej. 1595—1781. Warszawa, 1994; *Markiewicz G., Pałczyńska R.* Akademia Zamojska: bibliografia. Zamość, 1994; *Гмітерек Г.* Молодь з українських земель у Замойській академії в XVI—XVII ст. «Соціум», 2003, вип. 2.

О.М. Дзюба.

ЗАМО́ЙСЬКИЙ (Zamoyski) **Томаш** (1594—08.01.1638) — *канцлер коронний* (від 1635). Син Я.*Замойського* і Барбари Тарновської. Кар'єру розпочав як військовий, удосконалював знання з військ. справи в європ. країнах. Автор книги про фортифікації. 1618 призначений подільським *воєводою*, від 1619 — воєвода київ. Як польс. комісар підписував з козаками *Роставицьку угоду 1619* та *Куруківську угоду 1625.* Брав участь у походах проти татар (1618), *Хотинській війні 1621*, боротьбі зі шведами (1626). Чл. Сенату (див. *Сенат у Речі Посполитій*), депутат *Люблінського коронного трибуналу*. Підтримував унію (див. *Берестейська церковна унія 1596*), протегував єзуїтському орденові (див. *Єзуїти*), надав єзуїтам привілей на заснування шк. в м-ку *Шаргород*. Засновував костьоли в *Ямполі*, Рашкові (нині село Хотинського р-ну Чернів. обл.), для цього запросив до м. Замостя (нині м. Замосць, Польща) *францисканців*; заклав шпиталі в *Рівному*, Красному, *Тернополі*.

Літ.: *Witusik A.A.* Młodość Tomasza Zamoyskiego. Lublin, 1977.

О.М. Дзюба.

ЗАМО́ЙСЬКИЙ (Zamoyski) **Ян** (19.02.1542—03.06.1605) — польс. держ. діяч. *Канцлер коронний* (від 1578), *гетьман великий коронний* (від 1581). Син Станіслава Замойського, холмського *каштеляна*, белзького і замойського старости (див. *Староство*), й Анни Гербурт. Батько Т.*Замойського*. Навч. в Парижі (Франція), потім — у кальвіністській шк. в Страсбурзі (нині місто у Франції), завершив освіту в *Падуанському університеті*, де вивчав пра-

Я. Замойський.

во та історію, був обраний ректором цього ун-ту. Вернувшись на батьківщину, став секретарем короля *Сигізмунда II* Августа. В Падуанському ун-ті заприятелював із сином семиградського воєводи *Стефаном Баторієм.* Допомагав йому стати Семиградським (Трансільванським) князем, а після смерті Сигізмунда II Августа — польс. королем. Був ідеологом середньопомісної *шляхти*, а також прихильником сильної королів. влади. Впливав на формування антитурец. й антитатар. політики Стефана Баторія, сприяв польс. експансії на рос. та пд.-сх. укр. землі. Великим гетьманом коронним став під час війни Польщі з Рос. д-вою (1579—81). Брав участь (1582 і 1589) у військ. кампаніях у Валахії (див. *Волощина*) та Молдові, де посадив на трон рід Могил (1595), зорієнтованих на політ. союз із Польщею. Ініціатор переговорів з Рос. д-вою (1600) про держ. унію після смерті останнього з роду *Рюриковичів* — царя Федора Івановича (1584—98). Після смерті Стефана Баторія підтримав кандидатуру *Сигізмунда III* Ваза, зберіг свої посади, але не підтримував польс. інтервенцію в Рос. д-ву, звинувачував короля в симпатіях до *Габсбургів.* 1601—02 вів успішні воєн. дії проти швед. війська в Інфляндтах (нині тер. Латвії та Пд. Естонії).

Відомий як меценат, сприяв поетам, художникам, розбудував свій маєток — м. Замостя (нині м. Замосць, Польща), відкрив там *Замойську академію* на зразок Падуанського ун-ту. Будував оборонні споруди в Замості, *Львові*, *Шаргороді.* Прихильник церк. єдності — обіцяв місця в Сенаті ініціаторам унії (див. *Сенат у Речі Посполитій*, *Берестейська церковна унія 1596*).

Літ.: Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 28. Warszawa, 1868; Słownik biograficzny historii powszechnej do XVII st. Warszawa, 1968; Wielka historia Polski. Dzieje Polski i Litwy (1506—1648), t. 4. Kraków, 2000.

О.М. Дзюба.

ЗАМО́ЙСЬКИЙ СОБО́Р УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕ́КО-КАТОЛИ́ЦЬКОЇ ЦЕ́РКВИ 1720. Скликаний у серп.—верес. 1720 в м. Замостя (нині м. Замосць, Польща) для подолання тогочасної кризи в *Українській греко-католицькій церкві* й остаточного відмежування її від правосл. церкви (див. *Православ'я*). Ініціатором проведення собору став новообраний митрополит Лев *Кішка*, який отримав підтримку і водночас жорсткі інструкції рим. папи Бенедикта XIII. Підготовка собору тривала майже 5 років. Його делегатами були 140 осіб, серед них — лише двоє світських представників — від *Львівського братства.* Всі ін. були духовними особами (митрополит, 8 єпископів, 129 представників білого й чорного *духовенства*). Відбулися 3 сесії собору: 26 серп., 1 верес. і 17 верес. Було складено і підписано «Сповідання віри», де містилося принципово важливе для *католицизму* доповнення про сходження Святого Духа не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина. Це доповнення мусили визнавати всі кандидати на висвячення (диякони, священики, єпископи), а також ті, хто мав прийняти чернечий постриг. На соборі було ухвалено 19 постанов (зокрема «Про католицьку віру», «Про Святі таїнства», «Про семінарії», ч. постанов було запозичено з рішень контрреформаційного (див. *Контрреформація*) Тридентського собору 1545—63). Рішення собору поглибило обрядові та орг. розходження між православними та греко-католиками й зблизило останніх з католиками. Низка рішень була спрямована на зміцнення внутрішньоцерк. організації та дисципліни, посилення ролі митрополита, піднесення рівня освіти духовенства й вірних, душпастирської діяльності, уніфікації церк. освіти білого й чорного духовенства, запровадження практики обов'язкової недільної проповіді, активізації боротьби з *єресями* та чаклунством тощо. Лев Кішка, зважаючи на усталену традицію, проголосив домінуючою мовою в богослужінні не лат., а церковнослов'ян. Водночас греко-катол. духовенству заборонялося причащатися, молитися в правосл. церквах, навіть спілкуватися з правосл. духовенством. Усупереч попереднім гарантіям *римської курії* греко-католиц. духовенству наказувалося вилучити всі тодішні богослужбові книги та замінити їх новими, допущеними ватиканською цензурою, також було санкціоновано обрядові зміни. Запроваджувалися деякі римо-катол. свята. Латинізація греко-католиків викликала певний спротив, особливо в середовищі львів. братчиків, однак він не набув значних масштабів. Після офіц. затвердження постанов Замойського собору рим. курією і їх першої публікації в латиномовному оригіналі (1724) вони стали основоположними для УГКЦ.

Дж.: Synodus provincialis ruthenorum habita in civitate Zamosciae anno MDCCXX. Romae, 1724; Додаток до чинностей і рішень руского провинцияльного Собора в Галичині, отбувшогося во Львові в р. 1891. Львів, 1897; Litterae s. c. de propaganda fide ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes, vol. VII. Romae, 1956; Epistolae metropolitarum kioviensium catholicorum. Romae, 1959; Supplicationes ecclesiae unitae Ucrainae et Bielarusjae, vol. II. Romae, 1962.

Літ.: *Хрустчевич Г.* История Замойского собора (1720 года). Вильно, 1880; *Амвросий, арх.* Взгляд православного на Замосцский собор, бывший в 1720 году. «Труды Киевской духовной академии». 1862, т. 2, № 8; *Недельський С.* Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии. Вильна, 1893; *Луб І.* Значення Замойського собору в історії унії. Станіслав—Перемишль, 1932, ч. 2; ч. 3; ч. 4; *Федорів Ю.* Замойський Синод 1720 р. Рим, 1972; *Stasiak M.* Wpływy łacińskie w statutach prowincjalnego synodu Zamojskiego (1720). «Roczniki teologiczno-kanoniczne», Lublin, 1975, t. 22, z. 5; *Sliwa T.* Wpływ Soboru Trydentckiego na uchwały Synodu Zamojskiego (1720). В кн.: Kronika diecezji Przemyskiej. Przemyśl, 1978; *Sut-*

tner E. Die Synoden von Zamość (1720) und Wien (1773) als pragende Ereignisse für die Unierten Polens und der Donaumonarchie. «Ostkirchliche Studien», Würzburg, 1995, december, t. 44, N 4.

Ю.А. Мицик.

Ф.П. Замора.

ЗАМО́РА Федір Павлович (19.02. 1887—18.12.1937) — громад. і освіт. діяч. Н. в с. Великі Бірки (нині с-ще міськ. типу Терноп. р-ну Терноп. обл.). Освіту здобув у г-зіях *Тернополя*, Перемишля (нині м. Пшемисль, Польща). Закінчив філос. ф-т Львів. ун-ту (1912). Активний учасник нац. молодіжного руху: очолював т-во *«Академічна громада»*, був віце-президентом Укр. студентського союзу (1908). Працював проф., управителем г-зій у містах *Яворів*, *Городенка*. З утворенням *Західноукраїнської Народної Республіки* (1918) — чл. *Української національної ради ЗУНР*. Від літа 1919 — в *Українській Галицькій армії*. Політкомісар бригади під час перебування УГА в складі Червоної армії (1920; див. *Червона Українська Галицька армія*). В серп.—верес. 1920 — голова терноп. революц. к-ту *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (див. також *Галицький революційний комітет 1920*). Залишився в рад. Україні на пед. роботі: дир. трудових шк. у *Полтаві* та *Харкові*. 1932 заарештований, засуджений у справі *«Українського національного центру»* до трьох років заслання (див. *«Українського національного центру» справа 1930—1932*). 1937 вдруге заарештований органами НКВС.

Страчений у Харкові. Реабілітований 1988.

Літ.: *Кравс А.* За українську справу. Львів, 1937; Борці за Возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995.

К.Є. Науменко, М.Р. Литвин.

Переговори Захарія Хмельницького з польськими послами під Замостям. Малюнок роботи невідомого художника. 18 ст.

ЗАМО́СТСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1648 — перемир'я між укр. козац. військом та *Річчю Посполитою*, укладене гетьманом Б.*Хмельницьким* та польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза 20(10) листоп. 1648 під час облоги укр. козац. військом м. Замостя (нині м. Замосць, Польща). Цим перемир'ям (по суті, мирним договором) завершився нац.-визвол. похід укр. козац. війська під кер-вом гетьмана Б.Хмельницького 1648 проти Речі Посполитої. Під час облоги м. Замостя, що розпочалася 6 листоп. (27 жовт.), Б.Хмельницький активізував дипломатичні контакти з урядовими колами Речі Посполитої, прагнучи використати в інтересах повстанців вибори нового польс. короля. З тактичних міркувань гетьман висловився за кандидатуру Яна-Казимира Ваза, сподіваючись, що з ним буде легше встановити вигідний мир, ніж з ін. претендентами на корону. Сподівання гетьмана справдилися. Після обрання королем Яна II Казимира Ваза було укладене З.п. (облогу Замостя було знято 24(14) листоп.). У переговорах з дипломатичною місією з укр. сторони виступив брат у перших гетьмана Захар Хмельницький, а зі сторони Речі Посполитої — ксьондз А.-Г.Мокрський (колиш. учитель Б.Хмельницького), шляхтичі Я.Смяровський і С.Олдаковський. Гол. пункти перемир'я: амністія повстанцям, ліквідація унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*), відновлення давніх прав і вольностей *козацтва*, заборона постою коронних військ на землях *Гетьманщини*, підпорядкування гетьмана *Війська Запорозького* лише безпосередньо королеві. В майбутньому планувалося встановити міцний мир, задля якого до резиденції гетьмана на поч. 1649 мала прибути «комісія» Речі Посполитої на чолі з А.*Киселем*. З.п. мало компромісний характер, його прихильники та противники були і в укр., і в польс. таборах. Уклавши перемир'я, Б.Хмельницький уникнув необхідності продовження походу в умовах глибокої осені й пошесті, яка почалася в укр. козац. війську, що могло б мати тяжкі наслідки для повстанців. Водночас, підписавши перемир'я, гетьман змушений був вивести укр. козац. військо з більшості західноукр. міст, частково й з *Поділля*. З.п. було недовговічним, Річ Посполита першою грубо порушила його (контрнаступ каральних військ *Великого князівства Литовського* в пд. Білорусі в січ.—лют. 1649). Пізніше в м. Переяслав (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) було укладене нове перемир'я (див. *Переяславська угода 1649*).

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654. К., 1961; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 1993; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995.

Ю.А. Мицик.

ЗАНЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Михайлович (04.01.1861—15.07.1928) — математик, започаткував застосування векторного та геометричного методів у механіці. Д-р прикладної математики (1891). Н. в м. *Одеса* в родині військовослужбовця. Закінчив фіз.-мат. ф-т Новорос. ун-ту (1883; Одеса) і залишився працювати в цьому ун-ті. Був блискучим лектором. Брав активну участь у роботі орг-цій, які опікувалися поліпшенням тех. освіти в країні. У верес. 1905 обраний ректором Новорос. ун-ту. Підтримував студентський революц. рух, дозволив діяльність студентських спілок у стінах ун-ту. Через це проти нього було порушено суд. справу й звільнено з посади. Після суду, який відбувся 1909, виїхав з Одеси. Навесні 1917 вернувся до Одеси й деякий час знову працював ректором Новорос. ун-ту, викладав у ін. вищих навч. закладах. 1922 пішов на пенсію через тяжку хворобу.

Літ.: *Голотюк И.И.* Роль И.М. Занчевского в развитии теории векторов в России. В кн.: Из истории математического естествознания: Сборник научных трудов. К., 1984; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник, т. 1. Одеса, 2000.

Г.Г. Єфіменко.

ЗАНЬКОВЕ́ЦЬКА (справжнє прізв. — Адасовська) **Марія Ко-**

Корифеї українського театру. Сидять: М. Кропивницький, М. Заньковецька. Стоїть: М. Садовський. Фото 1880-х рр.

стянтинівна (04.08(23.07).1854—04.10.1934) — актриса і театральна діячка. Нар. арт. УСРР (1922). Н. в с. Заньки (нині село Ніжин. р-ну Черніг. обл.) в небагатій дворянській родині, предки якої походили від козац. старшини 17—18 ст. Дід — К.Адасовський — був героєм воєн з *Наполеоном I*, а батько — суддею. Навч. в приватному уч-щі в *Ніжині* та в приватному пансіоні О.Осовської в *Чернігові*. Пізніше брала уроки співу в Петерб. консерваторії в проф. Я.Гржималі — брата відомого проф. Моск. консерваторії І.Гржималі. Мала красиве мецо-сопрано. Брала участь в аматорських спектаклях і концертах у містах Чернігів, Ніжин, після одруження (1875) виступала в містах Бендери (нині місто в Молдові), Свеаборг (колиш. фортеця, нині в межах м. Гельсінкі, Фінляндія), де проходив військ. службу її чоловік О.Хлистов. Проживаючи в рос. фортеці у Фінляндії, зблизилась із народовольцями (1880—81; див. *«Народна воля»*). Дебютувала 27 жовт. 1882 на сцені першого укр. професійного театру під орудою М.Л.*Кропивницького* в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*) у ролі Наталки («Наталка-Полтавка» І.*Котляревського*). Працювала в укр. театральних колективах під кер-вом М.Кропивницького (1882—83, 1885—88, 1899—1900), М.*Старицького* (1883—85), П.*Саксаганського* та І.*Карпенка-Карого* (1900—03), в трупах Ф.Волика (1903—04), О.Суслова (1903), у Рус. нар. театрі у *Львові* (1905—06), у театрі М.*Садовського* в *Києві* (1907—09). У складі укр. труп гастролювала в Єлизаветграді, *Полтаві*, Києві, Чернігові, *Харкові*, Ростові-на-Дону (нині місто в РФ), *Житомирі*, *Одесі*, *Санкт-Петербурзі*, *Москві*. Створила блискучу галерею неперехресних образів, розкрила духовне багатство жінки з народу, її життєстверджуючий оптимізм, гумор, потяг до світла і щастя. Сценічний талант приніс З. славу й визнання.

Її творчість справила великий вплив на розвиток укр. драматургії і створення нац. театру. Разом із М.Садовським 1907 організувала перший стаціонарний театр у Києві, керувала (1909—15) аматорськими гуртками в містах Ніжин та *Кролевець*, входила до складу Т-ва укр. акторів під орудою І.Мар'яненка (1915—17), упродовж 1918—22 у Києві працювала в Держ. нар. театрі, керованому П.Саксаганським та у філіалі Етногр. театру ім. М.Заньковецької (1922). Знімалася в кінофільмах («Наталка Полтавка», «Остап Бандура», «Наймичка»). Востаннє вийшла на сцену 15 груд. 1922.

Найкращими її ролями були: Наталка («Наталка Полтавка» І.Котляревського), Галя, Ярина («Назар Стодоля», «Невольник» Т.*Шевченка*), Олена, Оксана, Зінька («Глитай, або ж павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї» М.Л.Кропивницького), Харитина, Софія («Наймичка», «Безталанна» І.Карпенка-Карого), Катря («Не судилося» М.Старицького), Наталя («Лимерівна» Панаса *Мирного*), а з комедійного репертуару — Цвіркунка («Чорноморці» М.Старицького) та ін.

П. в м. Київ. Похована на *Байковому цвинтарі*.

Ім'ям З. названо Укр. драм. театр у Львові, вулиці в Ніжині та Києві. 1960 створено меморіальний музей-квартиру З. в Києві, 1964 — у с. Заньки.

Літ.: *Богомолець-Лазурська Н.М.* Життя Марії Заньковецької. К., 1961; *Пільгук І.І.* Марія Заньковецька. К., 1978; *Дурилин С.М.* Мария Заньковецкая: Жизнь и творчество. К., 1982; Корифеї українського театру: Матеріали про діяльність театру корифеїв. К., 1983; *Мандрика В., Кирилюк В.* Марія Заньковецька — перша народна артистка України. Ніжин, 2004.

Т.І. Лазанська.

ЗАНЬКО́ВСЬКІ (Занковські) — кілька козац.-старшинських, згодом дворянських родів, родинні зв'язки між якими документально не підтверджено. Найбільш відомий походить від **Георгія** (Юрія) **Васильовича** Заньковського (кін. 17 — 1-ша пол. 18 ст.) — пресвітера церкви с. Жуки (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.) (1719—22). Його син — **Григорій Георгійович** (Юрійович; р. н. невід. — бл. 1745) —

Герб роду Заньковських — нащадків Георгія Заньковського.

Пам'ятник М. Заньковецькій у м. Ніжин Чернігівської області. Скульптор О. Скобликов. 1993.

М.К. Заньковецька.

М.К. Заньковецька у ролі Харитини («Наймичка» І. Карпенка-Карого).

Пам'ятник М. Заньковецькій у м. Київ. Скульптор Г. Кальченко. 1973.

наказний чигирин-дібровський *сотник* (1715—18), полтав. *комісар полковий* (1726—27), наказний полтав. полковий писар (1729—30), старосанжарський сотник (1732—45). Онуки: **Федір Григорович** (бл. 1723 — бл. 1802) — миргород. полковник (1771—81) та бригадир (1783), **Іван Григорович** (серед. — 2-га пол. 18 ст.) — старосанжарський сотник (1759—67).

До ін. роду, що, згідно з родинною легендою, бере початок від польс. шляхтича **Федора** Заньковського (кін. 17 — 1-ша пол. 18 ст.), належав **Іван Савович** (серед. — 2-га пол. 18 ст.) — стародубський полковий *осавул* (1760-ті рр.).

Спорідненя цих родів із Федором Заньковським, польс. послом до Рос. д-ви 1572, є гіпотетичним.

Рід нащадків Георгія З. внесений до 6-ї ч. Родовідної книги Полтав. губ., а герб — до 6-ї ч. «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи».

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ЗАП (Zap) **Карел-Франтішек-Владіслав** (08.01.1812—01.01.1871) — чеський етнограф, історик, публіцист. Н. в м. Прага (Чехія). 1836—45 був службовцем Галицької крайової бухгалтерії у *Львові*, згодом — викл. історії та географії реального уч-ща в Празі. Підтримував дружні стосунки з діячами *«Руської трійці»* І.*Вагилевичем* і Я.*Головацьким*, був посередником у їхніх зв'язках з О.*Бодянським*, І.*Срезневським*, П.*Шафариком*, Я.*Колларом*, К.Гавлічком-Боровським та ін., знайомив їх з літ. й наук. новинами, надсилав потрібні книги, сприяв публікації їхніх тв. у чеських журналах. У своїх кореспонденціях зі Львова знайомив чеську громадськість з культ. життям *Галичини*, її нац. проблемами. Автор книг: «Мандрівки і прогулянки по Галицькій землі» (1843—44), «Спогади зі Львова» (1845) та ін. Переклав чеською мовою повість М.*Гоголя* «Тарас Бульба» (1838), твори П.*Куліша*, діячів «Руської трійці». Ініціював запрошення галицьких українців на *Слов'янський з'їзд 1848* у Празі, брав активну участь у роботі його укр.-польс. секції, сприяв досягненню компромісної угоди між укр. та польс. делегаціями.

П. у м. Бенешов (Чехія).

Літ.: *Колесса О.* Погляд на історію українсько-чеських взаємин від X до XX в. Прага, 1924; *Horák I.* Tri ćesti spisovatelé v Haliči. В кн.: *Horák I.* Z déjin literatur slovanských, Praha, 1948; *Hostička V.* Karel Vladislav Zap a haličsti Ukrajinci. В кн.: Kapitoly z déjin vzajemných vztahů narodů ČSR a SSSR. Praha, 1958.

Ф.І. Стеблій.

«ЗАПИ́СКИ ІСТОРИ́ЧНО-АРХЕОГРАФІ́ЧНОГО ІНСТИТУ́ТУ» — друкований орган *Історично-археографічного інституту ВУАН* (1934). Скерований на викриття т. зв. контрреволюц. бурж. істор. шкіл і відповідне переосмислення історії України та країн Заходу і Сходу. Вийшов лише один номер (відп. ред. — С.Кокошко). Містив статті співробітників ін-ту — І.Кравченка, Ф.*Ястребова*, І.Слизького, О.*Оглоблина* та О.*Барановича* — і був повністю присвячений критиці робіт В.*Антоновича*, М.*Грушевського*, М.*Довнар-Запольського* та їхніх учнів. Окремо поданий критичний огляд час. «Rocznik Wołyński» (Równe, 1931, t. 2). У наступному номері редколегія планувала опублікувати статті, документи та матеріали з історії Жовтневих подій 1917 у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) та про їх відлуння в Україні, але після ліквідації ін-ту вихід «Записок...» припинився.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-АРХЕОГРАФІЧНОГО
ІНСТИТУТУ

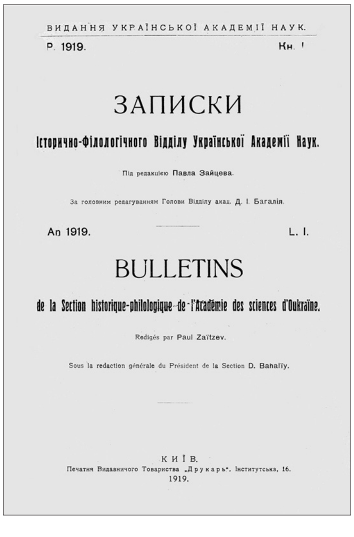
№ 1

КИЇВ 1934
ВИДАВНИЦТВО ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

«Записки історично-археографічного інституту». 1934. № 1. Титульний аркуш.

О.В. Юркова.

«ЗАПИ́СКИ ІСТОРИ́ЧНО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОГО ВІ́ДДІЛУ ВУА́Н» («ЗІФВ») — неперіодичні наук. збірки Істор.-філол. відділу ВУАН (до 1921 — УАН), які видавалися в *Києві* упродовж 1919—31 за редакцією П.*Зайцева*, А.*Кримського*, М.*Грушевського* та О.*Грушевського*. В «ЗІФВ» вміщувалися розвідки та матеріали з усіх періодів історії України, історії сусп.-політ. думки, етнографії, фольклористики, мист-ва, мовознавства, а також наук. хроніка, огляди, рецензії, бібліо- та біографічні матеріали укр. учених: А.Кримського, М.*Петрова*, Д.*Багалія*, С.*Смаль-Стоцького*, Є.Тимченка, В.*Данилевича* (усі в кн. 1), М.*Сумцова*, С.*Єфремова*, О.Грушевського, А.*Ніковського* (усі в кн. 2/3), А.*Лободи* (кн. 4), В.*Перетца* (кн. 12) та ін. Вийшло 26 книг у 22 випусках (подвійні книги 2/3, 7/8, 13/14, 21/22), з яких тільки 6, 11, 17, 20, 24 та 26 складаються з праць Істор. секції ВУАН. Здвоєна книга 26/27 «ЗІФВ» (ред. А.Кримський) знищена 1929 через арешти науковців у справі *«Спілки визволення України»* (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*). За нумерацією знищеної книги замість неї видруковано вид. з працями «Історичної секції» (ред. М.Грушевський).

ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

Р. 1919. Кн. I

ЗАПИСКИ
Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук.

Під редакцією Павла Зайцева.

За головним редагуванням Голови Відділу акад. Д. І. Багалія.

An 1919. L. I.

BULLETINS
de la Section historique-philologique de l'Académie des sciences d'Oukraïne.

Redigés par Paul Zaïtzev.

Sous la redaction générale du Président de la Section D. Bahalïy.

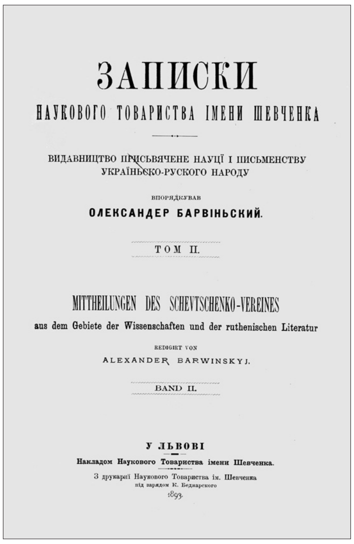
КИЇВ.
Печатня Видавничого Товариства „Друкарь". Інститутська, 16.
1919.

«Записки історично-філологічного відділу Української академії наук». 1919. Кн. 1. Титульний аркуш.

Бібліогр.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Додаток, ч. 3: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930 / Репринтне вид. К., 1930, 1931 [вип. 1—2]; підготував і видав Д.Штогрин. Чикаго, 1966; Видання Академії наук УРСР. 1919—1967: Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. К., 1969.

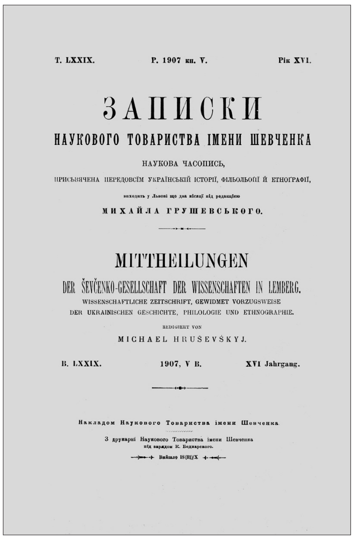
Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено (1920—1941). В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану О.Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004.

О.В. Ясь.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ
ВПОРЯДКУВАВ
ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНЬСКИЙ.
ТОМ II.
MITTHEILUNGEN DES SCHEVTSCHENKO-VEREINES
aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur
REDIGIRT VON
ALEXANDER BARWINSKYJ.
BAND II.
У ЛЬВОВІ
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.
З друкарнї Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарского
1893.

«Записки Наукового товариства імені Шевченка». 1893. Т. 2. Титульний аркуш.

«ЗАПИ́СКИ НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА» — періодичне, згодом — неперіодичне вид. *Наукового товариства імені Шевченка.* Виходило у *Львові* впродовж 1892—1937 (т. 1—155), а від 1948 (з 156-го т.) — на еміграції. Поновлено в Україні 1990 (з 221-го т.). 1892—96 «ЗНТШ» — орган трьох секцій НТШ: істор.-філософічної (див. *Історично-філософічна секція Наукового товариства імені Шевченка*), філол. і мат.-природописно-лікарської, від 1897 — перших двох секцій. 1892—94 «Записки...» виходили як річники (редактори Ю.Целевич, О.*Барвінський*), 1895 — 4 рази на рік, 1896—1913 — 6 разів на рік (ред. М.*Грушевський*). Після *Першої світової війни* видавалися не періодично. Від 1924 виходять у вигляді 2-х вид.: праць істор.-філософічної секції (ред. І.*Крип'якевич*) та праць філол. секції (редактори К.*Студинський*, Я.*Гординський*, В.*Сімович*). До 1937 мали усталену структуру: кілька великих статей, часто з продовженням, розділи наук. хроніки, Miscellanea, критики, бібліографії та рецензій. Останні два розділи містили огляди часописів і видань Росії, Польщі, Угорщини, Німеччини та ін. країн і до 1914 складали майже третину обсягу видання. На еміграції «ЗНТШ» видавалися у формі: 1) тематичних зб. статей — «В трьохсотліття Хмельниччини» (ред. Б.*Крупницький*, т. 156); «Корона Данила Романовича» (ред. о. А.-Г.*Великий*, т. 164); «На пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою» (ред. М.Овчаренко, т. 173); «Т.Шевченко» (редактори В.Стецюк, Б.Кравців, т. 176); «І.Франко» (ред. В.Стецюк, т. 183—184); «М.Грушевський» (редактори М.*Стахів*, М.*Чировський*, т. 194) та ін.; 2) зб. доповідей конференцій, присвячених: 100-річчю НТШ (т. 187, 192); 60-літтю відновлення укр. державності 1917—77 (т. 191) та ін.; 3) зб. на пошану укр. учених — З.*Кузелі* (ред. В.*Янів*, т. 169), Р.*Смаль-Стоцького* (редактори В.Лев, М.Стахів, т. 177), кардинала Й.*Сліпого* (ред. В.Янів, т. 181), О.*Шульгіна* (ред. В.Янів, т. 186), М.*Чубатого* (т. 205); 4) монографій: Л.*Окіншевича* «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині 17—18 ст.» (т. 157), А.*Яковліва* «Український кодекс 1743 р.» (т. 159), В.*Прокоповича* «Печать малороссийская» (т. 163), О.*Оглоблина* «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (т. 170), Б.Винара «Українська промисловість» (т. 175), М.Чубатого «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй» (т. 178), С.*Гольдельмана* «Жидівська національна автономія в Україні, 1917—1920» (т. 182), Я.*Пастернака* «Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях» (т. 189). Упродовж 1990-х — поч. 2000-х рр. вийшли «ЗНТШ» на пошану В.Лева (т. 211), Г.Лужницького (т. 212), праці істор.-філософічної секції (т. 222, 225, 233, 238), філол. секції (т. 224, 239), музикознавчої комісії (т. 226, 232), секції мистецтвознавства (т. 227), археол. комісії (т. 235), театрознавчої комісії (т. 237), комісії арх-ри та містобудування (т. 241), секції етнографії і фольклористики (т. 242), комісії образотворчого та ужиткового мист-ва (т. 236), тематична зб., присвячена *спеціальним історичним дисциплінам* (т. 231), покажчик змісту час. *«Літературно-науковий вісник»* (т. 213) та ін.

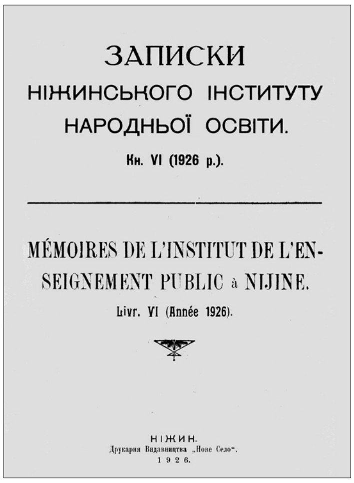

Т. LXXIX. Р. 1907 кн. V. Рік XVI.
ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,
ПРИСЬВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСЇМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,
виходить у Львові що два місяцї під редакцією
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.
MITTHEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.
WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.
REDIGIERT VON
MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.
B. LXXIX. 1907, V B. XVI Jahrgang.
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка
З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.
Вийшло 18(31)/X

«Записки Наукового товариства імені Шевченка». 1907. Т. 79. Титульний аркуш.

Літ.: Покажчик до «Записок наукового товариства ім. Шевченка»: т. I—XX. Роки I—VI. Львів, 1898; *Бойко М.* «Записки наукового товариства ім. Шевченка»: покажчик 1892—1982 рр. Блумінгтон, 1984; Видання наукового товариства імені Шевченка 1945—1980-ті: Бібліографічний покажчик. К., 1990; Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1885—1939): Анотований покажчик. Львів, 1990; Бібліографія «Записок наукового товариства ім. Шевченка». Томи 1—240. 1892—2000. Львів, 2003.

О.В. Ясь.

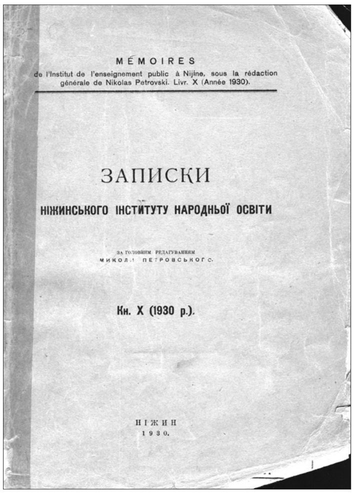
«ЗАПИ́СКИ НІ́ЖИНСЬКОГО ІНСТИТУ́ТУ НАРО́ДНЬОЇ ОСВІ́ТИ» — наук. періодичний час. Видавався 1924—32. Вийшло 12 чисел. 1928—29 (кн. 8, 9) мав назву «Записки Ніжинського інституту народної освіти та Науково-дослідної кафедри історії

ЗАПИСКИ
НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ
НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ.
Кн. VI (1926 р.).

MÉMOIRES DE L'INSTITUT DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC à NIJINE.
Livr. VI (Année 1926).

НІЖИН.
Друкарня Видавництва „Нове Село".
1926.

«Записки Ніжинського інституту народної освіти». 1926. Кн. 6. Титульний аркуш.

MÉMOIRES
de l'Institut de l'enseignement public à Nijine, sous la rédaction générale de Nikolas Petrovski. Livr. X (Année 1930).

ЗАПИСКИ
НІЖИНСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНЬОЇ ОСВІТИ

За головним редагуванням
Миколи Петровського.

Кн. X (1930 р.).

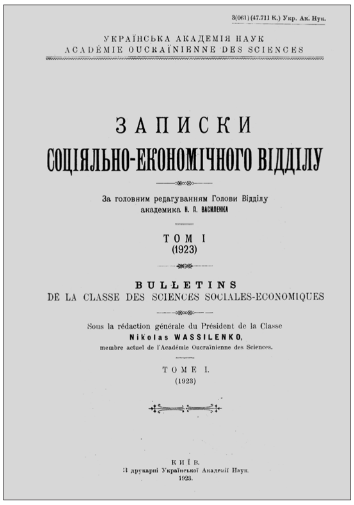
НІЖИН
1930.

«Записки Ніжинського інституту народної освіти». 1930. Кн. 10. Титульний аркуш.

культури і мови при Інституті», 1931—32 — «Записки Ніжинського інституту соціального виховання». Кн. 1—6 (1924—26) редагував В.*Рєзанов*, кн. 7—10 (1927—30) — М.*Петровський*, кн. 11 (1931) — О.Воробйов та М.Петровський, кн. 12 (1932) — В.Бутко й М.Петровський. Друкувалися звіти про роботу Ніжин. ін-ту нар. освіти та Н.-д. каф-ри історії к-ри й мови, праці О.Грузинського, А.*Єршова*, П.Одарченка, М.Петровського, В.Рєзанова, Є.*Рихліка*, В.*Фесенка*, К.*Штепи* та ін. з історії України й стародавнього світу, літературознавства, етнографії.

О.В. Юркова.

«ЗАПИ́СКИ СОЦІА́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНОГО ВІ́ДДІЛУ ВУА́Н» — неперіодичні наук. збірки Соціально-екон. відділу ВУАН з укр. історії, економіки, статистики та міжнар. права, які 1923—27 видавалися в *Києві* за ред. М.*Василенка*. Публікувалися бібліографічні, біографічні матеріали й спогади про укр. учених Б.*Кістяківського*, М.*Туган-Барановського*, О.*Левицького* (усі — т. 1), І.*Каманіна* (т. 2/3) та ін., рецензії, огляди наук. літ. з соціально-екон. проблем. Вийшло 6 т. у 4 вип. (т. 2/3 та 5/6 — подвійні). 7-й т. був підготовлений 1930, але через арешти більшості співробітників відділу в справі *«Спілки визволення України»* (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*) знищений 1933.

3(061)(47.711 К.) Укр. Ак. Нук.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE OUCRAÏNIENNE DES SCIENCES

ЗАПИСКИ
СОЦІЯЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ

За головним редагуванням Голови Відділу
академика М. П. ВАСИЛЕНКА

ТОМ І
(1923)

BULLETINS
DE LA CLASSE DES SCIENCES SOCIALES-ECONOMIQUES

Sous la rédaction générale du Président de la Classe
Nikolas WASSILENKO,
membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

TOME I.
(1923)

КИЇВ.
З друкарні Української Академії Наук.
1923.

«Записки соціяльно-економічного відділу ВУАН». 1923. Т. 1. Титульний аркуш.

Бібліогр.: *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Додаток, ч. 3: Список видань Академії наук, знищених в 1930-х роках. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; Каталог видань Української Академії Наук 1918—1930. Репринтне вид. К., 1930, 1931. [Вип. 1—2]; приготував і видав Д.М.Штогрин. Чикаго, 1966; Видання Академії наук УРСР (1917—1967): Суспільні науки: Бібліографічний покажчик. К., 1969.

Літ.: *Полонська-Василенко Н.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993; *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки або тиражі яких було знищено (1920—1941). В кн.: До джерел: Збірник наукових праць на пошану О.Купчинського з нагоди його 70-річчя, т. 2. К.—Львів, 2004.

О.В. Ясь.

«ЗАПИ́СКИ УКРАЇ́НСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІ́ЧНОГО І ГЕРАЛЬДИ́ЧНОГО ТОВАРИ́СТВА» — друкований орган *Українського генеалогічного і геральдичного товариства*. Видавався укр. мовою 1969—71 у м. Майамі (шт. Флорида, США). 1969 — квартальник, 1970—71 — двомісячник. Публікувалися матеріали з історії укр. *емблематики*, генеалогії та *вексилології*. Виходив за ред. Р.*Климкевича*.

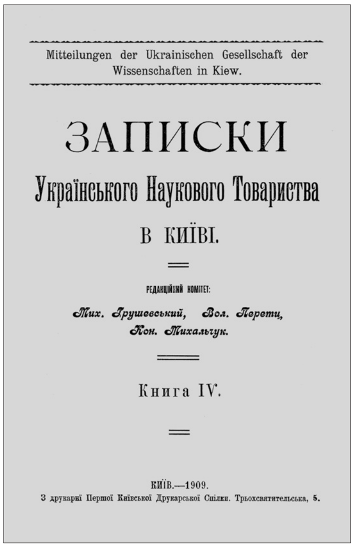
ЗАПИСКИ
УКРАЇНСЬКОГО
ГЕНЕАЛОГІЧНОГО і ГЕРАЛЬДИЧНОГО
ТОВАРИСТВА
Ukrainian Genealogical and Heraldic Society
M E M O I R S

Ч. 2(6) Маямі, Фла., березень - квітень 1970 Рік II.
No. 2(6) Miami, Fla., March - April 1970 Vol. II.

«Записки Українського генеалогічного і геральдичного товариства». 1970. № 2. Титул.

Ю.К. Савчук, Л.М. Шпильова.

«ЗАПИ́СКИ УКРАЇ́НСЬКОГО НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА В КИ́ЄВІ» («ЗУНТК») — неперіодичне вид. *Українського наукового товариства*. Видавалося впродовж 1908—18 за ред. М.*Грушевського*. Вийшло 18 книг. Починаючи з 3-ї кн. — друкований орган істор. та філол. секцій т-ва. Ін. секції випускали власні вид. Під час *Першої світової війни* видання «ЗУНТК» перенесено до *Москви*. Через цензурні утиски змінено назву. Протягом 1915—16 у Москві вийшло 2 випуски під назвою «Український науковий збірник» (кн. 16—17). У вид. вміщували свої ст. В.*Антонович*, М.*Біляшівський*, М.*Василенко*, М.*Возняк*, Б.*Грінченко*, І.*Каманін*,

Mitteilungen der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew.

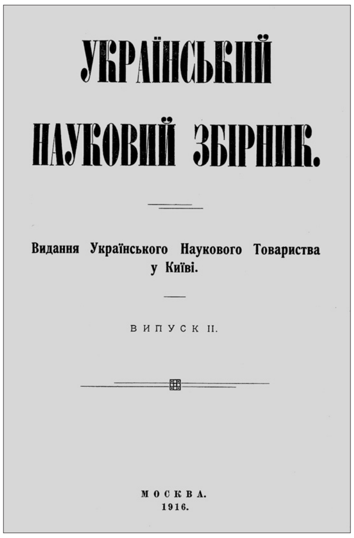
ЗАПИСКИ
Українського Наукового Товариства
В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ:
Мих. Грушевський, Вол. Перетц,
Кон. Михальчук.

Книга IV.

КИЇВ.—1909.
З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

«Записки Українського наукового товариства в Києві». 1909. Кн. 4. Титульний аркуш.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК.

Видання Українського Наукового Товариства у Київі.

ВИПУСК II.

МОСКВА.
1916.

«Український науковий збірник». 1916. Вип. 2. Титульний аркуш.

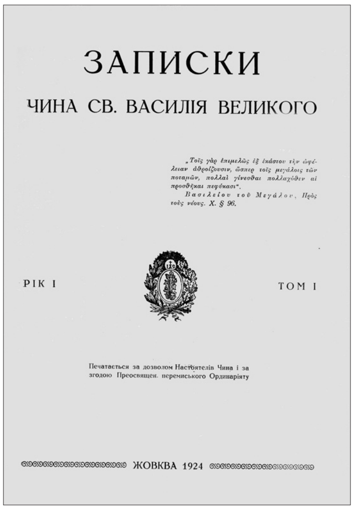
О.*Левицький*, В.*Модзалевський*, І.*Огієнко*, В.*Перетц*, І.*Франко*, В.*Щербаківський* та ін. вчені. Публікувалися розвідки й матеріали з різних періодів історії України, етнографії, фольклористики, історії сусп.-політ. думки, мист-ва, лінгвістики, статистики. 1924—30 підзаголовок «ЗУНТК» друкувався на титулі кількох вид. Істор. секції ВУАН за ред. М.Грушевського.

Бібліогр.: Попередні книги «Записок». «Науковий збірник за рік 1924: Історична секція ВУАН: ЗУНТК», 1925, т. 19.

Літ.: *Грушевський М.С.* Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво «Записки Українського наукового товариства в Києві», 1908, кн. 1; *Грушевський О.С.* «Українське наукове товариство в Києві» та «Історична секція при Всеукраїнській академії наук». В рр. 1914—1923. «Україна», 1924, № 4; *Гермайзе О.* Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. Там само, 1929, № 32 (січ./лют.); *Онопрієнко В.І., Щербань Т.О.* Українське наукове товариство. «Вісник АН УРСР», 1990, № 11; *Щербань Т.О.* Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921 рр.). «УІЖ», 1995, № 1; *Ляхоцький В.* Українське наукове товариство в Києві. «Київська старовина», 1998, № 6; *Онопрієнко В.І. та ін.* Українське наукове товариство: 1907—1921 роки. К., 1998; *Шевченко Л.В.* Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства. В кн.: Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 3. К., 1998; *Зайцева З.* Заснування та деякі аспекти діяльності Українського наукового товариства в 1907—1914 рр. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний науковий конгрес: Доповіді і повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 1. Чернівці, 2001.

О.В. Ясь.

«ЗАПИ́СКИ ЧИ́НА СВ. ВАСИ́ЛІЯ ВЕЛИ́КОГО» («ЗЧСВВ»; «Analecta Ordinis S.Basilii Magni») — неперіодичне наук. вид. чернецького чину св. Василія Великого (ЧСВВ; див. *Василіани*). Виходило 1924—39 за ред. о. І.Скрутеня та о. Р.Лукана в містах *Жовква* та *Львів*. До 1939 вийшло 6 т. Поновлене 1949 в Римі (Італія) як друга серія за ред. отців А.-Г.*Великого* та І.*Назарка*. Впродовж 1949—79 вийшло 50 т. у 2-х секціях: 1) монографії — 40 т.; 2) звіти, розвідки, огляди, біографічні та бібліографічні матеріали з історії та діяльності ЧСВВ — 10 т. У 3-й секції протягом 1949—81 опубл. 55 т. збірок документів та матеріалів архівів *Ватикану*, в яких висвітлюється історія України: «Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia» (Документи римських архієреїв, які висвітлюють історію України: в 2-х т. Рим, 1953—54), «Audientiae Sanctissimi de Rebus Ucrainae et Bielarusiae» (Рішення папські в часи аудієнції в справах України і Білорусі: в 2-х т. Рим, 1963—64), «Supplicationes Ecclesiae Sanctissimi de Rebus Ucrainae et Bielarusiae» (Прохання з'єднаної Церкви України та Білорусі: в 3-х т. Рим, 1960—65), «Bio- et Hagiographica: S.Josaphat Hieromartur. Documenta Romana Beatificationis et Canonizationis» (Святий священномученик Йосафат. Документи беатифікації та канонізації: в 3-х т. Рим, 1952—67), «Acta S.Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusiae spectantia» (Акти священної Конгрегації поширення віри, які належать католицькій Церкві в Україні та Білорусі: в 5-ти т. Рим, 1953—55), «Litterae S.Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusiae spectantes» (Листи священної Конгрегації поширення віри, які належать католицькій Церкві в Україні та Білорусі: в 7-ми т. Рим, 1954—57), «Congregationes Particulares Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusiae spectantes» (Окремі конгрегації католицької Церкви в Україні та Білорусі: в 2-х т. Рим, 1956—57), «Documenta Unionis Berestensis eiusque Auctorum (1590—1600)» (Документи Берестейської унії та її авторів (1590—1600). Рим, 1970), «Epistolae Metropolitarum Kioviensium Catholicorum» (Листи київських католицьких митрополитів: в 9-ти т. Рим, 1956—80), «Litterae Episcoporum Historiam Ucrainae illustrantia» (Листи єпископів, що висвітлюють історію України: в 5-ти т. Рим, 1972—81), «Litterae Nuntiorum Apostolicorum Historiam Ucrainae illustrantia» (Листи апостольських нунціїв, що висвітлюють історію України: в 14-ти т. Рим, 1959—77), «Litterae Basilianorum in terris Ucrainae et Bielarussiae» (Листи василіан з України та Білорусі: в 2-х т. Рим, 1979). У 3-й секції 2-ї серії опубл. бл. 20 тис. документів, які хронологічно охоплюють 16—19 ст. У «ЗЧСВВ» публікували свої розвідки та монографії отці О.Баран, М.Ваврик, М.Войнар, Р.Головацький, Г.Кінах, Б.Курилас, М.Марусин, І.Нагаєвський, І.Патрило, А.Пекар, М.Соловій, І.Хома, а також Л.*Винар*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*, Л.*Соневицький*, В.*Щербаківський* та ін. укр. історики.

ЗАПИСКИ

ЧИНА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО

РІК I

ТОМ I

ЖОВКВА 1924

«Записки чина св. Василія Великого». 1924. Т. 1. Титульний аркуш.

Літ.: *Заїкин В.* З сучасної української церковної історіографії. «Записки Чина св. Василія Великого», Жовква, 1927, т. 2, № 3—4; *Борщак І.* о. Йосафат Іван Скрутень (1894—1951). «Україна» (Париж), 1951, № 6; *Ваврик М.* Бібліографічний огляд істо-

рії Василіанського Чина за 1935—1950. «Записки Чина св. Василія Великого» (Рим, секція II), 1958, т. 3, № 1/2; *Назарко І.* Український історичний осередок в Римі. «Український історик», 1964, № 4; *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія. Там само, 1969, № 4; *Ваврик М.* Бібліографічний огляд історії Василіанського Чина за 1950—1970 рр. Рим, 1971; *Великий А.* До генези «другої серії» Записок ЧСВВ. «Записки Чина св. Василія Великого» (Рим, секція II), 1974, т. 9, № 1/4; *Патрило І.* Життя і творчість о. Атанасія Григорія Великого, ЧСВВ (1918—1982). «Записки Чина св. Василія Великого» (Рим, секція II), 1985, т. 12; *Плохій С.М.* Від Якова Суші до Атанасія Великого: (Огляд видань римських джерел з історії української церкви). «Український археографічний щорічник: Нова серія» (К.), 1993, вип. 2, т. 5; *Пріцак О.* о. Атанасій Великий, ЧСВВ — археограф. В кн.: Історія української археографії: Персоналії, вип. 1. К., 1993.

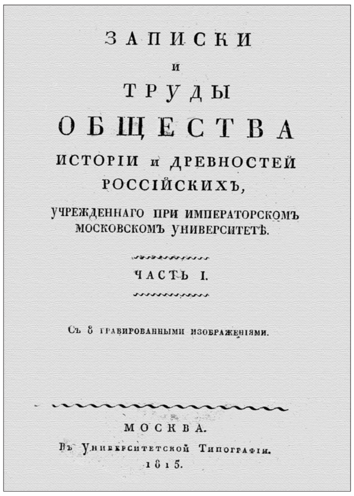
М.М. Капраль, О.В. Ясь.

«ЗАПИ́СКА О НЕПОРЯ́ДКАХ В МАЛОРО́ССИИ, «О непорядках, которые происходят ныне от злоупотребления прав и обыкновений, грамотами подтвержденных в Малороссии». Складена Г.*Тепловим* — колишнім наставником (у роки навчання за кордоном), а згодом радником гетьмана К.*Розумовського* — і передана ним же невдовзі після двірцевого перевороту 1762 у *Санкт-Петербурзі* імп. *Катерині II*. У «Записці...» Г.Теплов доводив необхідність ліквідації автономії *Гетьманщини*. Тенденційно описав існуючі в Гетьманщині порядки, зловживання в судах, захоплення *козацькою старшиною* міщанських і козац. земель, «моральний занепад суспільства», невідповідність гетьман. правління та укр. права царським указам і самодерж. устрою *Російської імперії*. «Записка...» дала змогу царському уряду обґрунтувати політику знищення автономії Гетьманщини, введення там рос. імперських законів, покріпачення укр. селян (див. *Кріпацтво*). Складена як напівофіц. документ. Уперше її опублікував П.*Куліш* у *«Записках о Южной Руси»* (1857).

Літ.: *Василенко М.* Г.М. Теплов і його «Записка о непорядках в Малороссии». «Записки Українського наукового товариства у Києві», 1911, кн. 9.

Г.К. Швидько.

«ЗАПИ́СКИ И ТРУДЫ́ О́БЩЕСТВА ИСТО́РИИ И ДРЕ́ВНОСТЕЙ РОССИ́ЙСКИХ», «Записки и труды Общества исторіи и древностей россійскихъ, учрежденнаго при Императорскомъ Московскомъ университетѣ» — друковане неперіодичне вид. Т-ва історії та старожитностей російських при Моск. ун-ті. Виходило 1815—37. Назва вид. не раз змінювалася: «Записки и труды...» (1815, 1824), «Труды и записки...» (1826), «Труды и летописи...» (1827—37). Всього було опубліковано 8 ч. у 10 кн. Складалося з двох розділів: у «Трудах» друкувалися праці чл. Т-ва, листи, повідомлення про знахідки старожитностей, а в «Записках» — протоколи засідань, промови, списки чл. т-ва. Більшість статей стосувалася давнього періоду історії. Це дослідження про походження слов'ян, розвідки з *епіграфіки*, *нумізматики*, *палеографії* тощо. Коло авторів було досить обмеженим, нерідко в одній кн. вміщувалося по кілька статей одного вченого. В «Записках...» друкували свої праці чл. т-ва М.Арцибашев, О.Ф.*Малиновський*, О.Писарєв, М.*Погодін*, П.*Строєв*, О.Чертков, надруковано «Известие о Межигорской церкви» М.*Берлинського*, кілька праць Є.*Болховітінова*, в т. ч. «Примечания на грамоту великого князя Мстислава Владимировича и сына его Всеволода Мстиславича, удельного князя Новгородского, пожалованную новгородскому Юрьеву монастырю», що містять ґрунтовний історіографічний, джерелознавчий та палеографічний аналіз пам'ятки 12 ст.

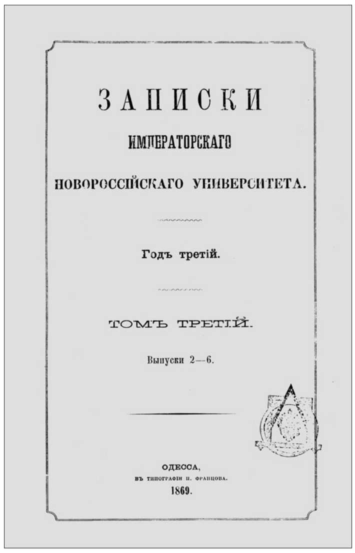

ЗАПИСКИ
И
ТРУДЫ
ОБЩЕСТВА
ИСТОРІИ И ДРЕВНОСТЕЙ
РОССІЙСКИХЪ,
УЧРЕЖДЕННАГО ПРИ ИМПЕРАТОРСКОМЪ
МОСКОВСКОМЪ УНИВЕРСИТЕТѢ.
ЧАСТЬ I.
Съ 5 гравированными изображеніями.
МОСКВА.
Въ Университетской Типографіи.
1815.

«Записки и труды Общества исторіи и древностей россійскихъ, учрежденнаго при Императорскомъ Московскомъ университетѣ». 1815. Ч. 1. Титульний аркуш.

Літ.: *Белокуров С.А.* Указатель ко всем периодическим изданиям ОИДР по 1915 г. «Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1916, кн. 2; *Демидов И.А., Ишутин В.В.* Общество истории и древностей российских при Московском университете. В кн.: История и историки. 1975. М., 1978; *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989.

О.В. Тодійчук.

«ЗАПИ́СКИ ИМПЕРА́ТОРСКОГО НОВОРОССИ́ЙСКОГО УНИВЕРСИТЕ́ТА», «Записки Императорскаго Новороссійскаго университета» — наук.-інформаційне вид. Новорос. ун-ту (*Одеса*). Публікувалися протягом 1867—1913, вийшло 113 т. Друкувалися результати досліджень з математики, фізики, хімії, геології, географії, біології, медицини, археології, історії, економіки, статистики, правознавства, філософії, психології, філології, мистецтвознавства. В т. 1—5 — виняткове наук. праці, окремі дослідження та переклади. Від 6-го т. друкувалися протоколи засідань ученої ради ун-ту. Щороку виходило кілька томів. До 1909 побачили світ 112 т. Од 1909 почали видаватися праці окремих ф-тів: істо-

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО
НОВОРОССІЙСКАГО УНИВЕРСИТЕТА.
Годъ третій.
ТОМЪ ТРЕТІЙ.
Выпуски 2—6.
ОДЕССА,
въ типографіи П. Францова.
1869.

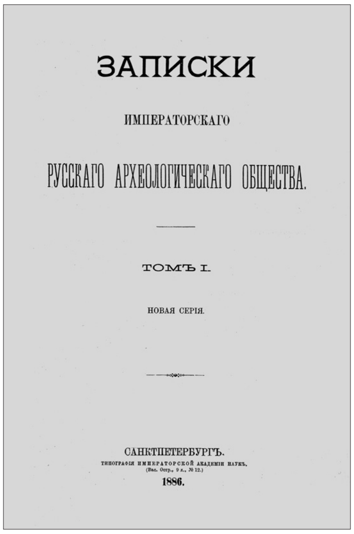
«Записки Императорскаго Новороссійскаго университета». 1869. Т. 3. Вип. 2—6. Обкладинка.

рико-філол. — 14 вип. (1909—18), фіз.-мат. — 12 (1910—19), мед. — 9 (1909—19), юрид. — 15 (1909—17), а також 9 випусків офіц. від. (1909—17). У «З.И.Н.у.» публікували свої праці історики: П.*Біціллі*, П.*Брун*, Р.*Віппер*, О.*Кочубинський*, І.*Линниченко*, О.*Маркевич*, Г.Перетяткович, Ф.Режабек, М.*Смирнов*, Є.*Трифільєв*, Ф.*Успенський*, А.Флоровський, Е.*Штерн* та ін.

Літ.: Систематичний покажчик до «Записок Новоросійського університету за 1867—1919 рр.». «Праці Одеського державного університету імені І.І.Мечникова», т. 147, вип. 1, Серія геологічних та географічних наук. 1957.

В.М. Хмарський.

«ЗАПИ́СКИ ИМПЕРА́ТОРСКОГО РУ́ССКОГО АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА», «Записки Императорскаго Русскаго археологическаго общества. Новая серія» — наук. вид. Рос. археол. т-ва. Видавалося Петерб. АН 1886—1901. Опубл. 12 т. Окремі томи складалися з кількох випусків. Попередником «З.И.р.а.о.» було вид. «Записки Императорского археологического обще-

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО
РУССКАГО АРХЕОЛОГИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА.
ТОМЪ I.
НОВАЯ СЕРІЯ.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ.
ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ.
(Вас. Остр., 9 л., № 12.)
1886.

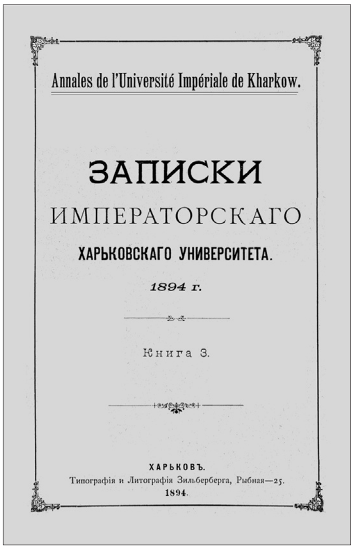
«Записки Императорскаго русскаго археологическаго общества. Новая серія». 1886. Т. 1. Титульний аркуш.

ства» (1849—65, т. 1—14). На сторінках «З.И.р.а.о.» публікували свої розвідки Д.*Айналов*, С.*Жебельов*, Д.Кобеко, Н.*Кондаков*, Ю.*Кулаковський*, О.*Лаппо-Данилевський*, В.*Латишев*, О.*Маркевич*, П.*Мілюков*, А.*Прахов*, Д.Прозоровський, Є.Редін, Ф.Соколов, Ф.Солнцев, В.Стасов та ін. Друкувалися статті й матеріали з *археології*, джерелознавства і *спеціальних історичних дисциплін*, хроніки, рецензії, бібліографія та ін., які охоплювали різні істор. періоди: від часів *античності* до пізнього *середньовіччя* й ранньомодерної доби. Особлива увага приділялася *нумізматиці* та письмовим джерелам. Публікувалися розвідки і матеріали з давньорус. та укр. історії, в т. ч. присвячені Старому Кримові (т. 10), дослідженню фресок *Софійського собору* в *Києві* (т. 2, 3, 4), курганів *торків* і *берендеїв* (т. 11), запискам *Ібн Фадлана* (т. 11), візант. печаткам Херсонської (Херсонеської) феми (т. 2), різноманітним знахідкам, віднайденим у ході польових досліджень, а також рідкісним книжковим виданням та рукописам, які були виявлені в архівосховищах і б-ках, та ін. Вміщувалися також протоколи засідань Рос. археол. товариства.

Літ.: *Формозов А.А.* Очерки по истории русской археологии. М., 1961; *Лебедев Г.С.* История отечественной археологии. 1700—1917 гг. СПб., 1992.

О.В. Ясь.

«ЗАПИ́СКИ ИМПЕРА́ТОРСКОГО ХА́РЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕ́ТА» — наук.-інформаційне вид. Виходили 1874—1917, з перервою 1884—93. Ред. — проф. ун-ту Д.*Овсянико-Куликовський*

Annales de l'Université Impériale de Kharkow.
ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО
ХАРЬКОВСКАГО УНИВЕРСИТЕТА.
1894 г.
Книга 3.
ХАРЬКОВЪ.
Типографія и Литографія Зильберберга, Рыбная—25.
1894.

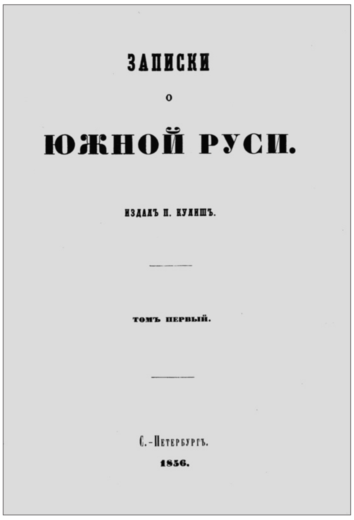
«Записки Императорскаго Харьковскаго университета». 1894. Кн. 3. Обкладинка.

(від 1893). Зб. складався з 2-х ч. — офіц. і неофіц. Друкувалися праці співробітників Харків. ун-ту з історії, археології й етнографії *Лівобережної України* та *Слобідської України*, з права, історії філософії, астрономії, землеробства, медицини, хімії, ботаніки, зоології, результати метеоспостережень. Уміщувалися наук. студії студентів; річні звіти про діяльність ун-ту, каф-р, наук. т-в, про екскурсії і закордонні відрядження; звіти про наук. диспути; рецензії на наук. праці; каталоги книг, що надходили до б-ки; некрологи. Друкувалися також протоколи засідань підготовчих к-тів археол. з'їздів, відгуки професури на дисертації та студентські роботи, подані на відзначення.

Літ.: Записки императорского Харьковского университета: Указатель за 20 лет (1893—1912). Х., 1913.

В.С. Шандра.

«ЗАПИ́СКИ О Ю́ЖНОЙ РУСИ́» — фольклорно-істор. зб. у 2-х томах. Упорядкований і виданий 1856—57 у *Санкт-Петербурзі* П.*Кулішем*. Містить укр. народознавчі матеріали та худож. тв. на істор. тематику. В 1-му т. подано старовинні легенди, перекази, повір'я, а також думи й пісні (про *Золоті ворота*, Б.*Хмельницького* та Ю.*Хмельницького*, І.*Барабаша*, І.*Мазепу*, С.*Палія*, М.*Гладкого*, сотника Харка тощо), записані упорядником з уст *кобзарів*, лірників, оповідачів. Значне місце відведено матеріалам про *гайдамацький рух* та його діячів: М.*Залізняка*, М.*Швачку*, С.*Шила* й ін., про звичаї та мораль запо-

ЗАПИСКИ
О
ЮЖНОЙ РУСИ.
ИЗДАЛЪ П. КУЛИШЪ.
ТОМЪ ПЕРВЫЙ.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
1856.

«Записки о Южной Руси». Т. 1. Санкт-Петербург, 1856. Титульний аркуш.

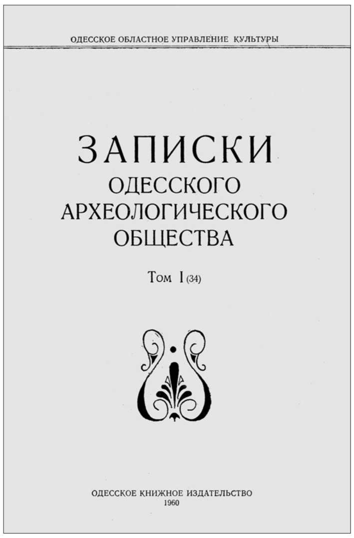
рожців і їхню боротьбу проти татар та поляків.

У 2-му т. вміщено казки, записані Л.*Жемчужниковим*, розповідь про зустріч П.Куліша з кобзарем О.*Вересаєм*, добірку пісень, оповідання сучасника-поляка про походи гайдамаків, пісні в записах і муз. опрацюванні А.*Маркевича*. Вперше опубліковано поему Т.*Шевченка* «Наймичка» (без зазначення імені автора), оповідання-ідилію П.Куліша «Орися». Передруковано статтю І.*Могильницького* «Про давність і самобутність південно-руського язика», запис обряду похорону на Харківщині, істор. матеріали, зокрема «Про причини взаємного озлоблення поляків і українців у 17 ст.» (складається з т. зв. універсалу Я.*Острянина* та статей про нього М.*Грабовського* й П.Куліша). Видання містить розлогі коментарі упорядника, які є своєрідними студіями опубл. матеріалів, у них особливу увагу приділено постатям інформаторів — кобзарів, лірників, оповідачів, середовищу та місцевості, де збереглися відповідні матеріали. При видрукуванні зб. П.Куліш уперше вжив укр. фонетичний правопис, створений на основі живої вимови. Вид. високо оцінили Т.Шевченко, М.*Костомаров*, М.*Максимович*, М.*Грушевський* та ін.

Літ.: *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 3. СПб., 1891; *Лобода О.* П.О. Куліш — етнограф. «Книгарь», 1919, № 23—24; *Петров В.* П.Куліш у п'ятидесяті роки, т. 1. К., 1929; *Бондаренко А.* Над рукописом «Записок о Южной Руси». «Народна творчість та етнографія», 1969, № 4; *Івашків В.М.* «Записки о Южной Руси». В кн.: УЛЕ, т. 2. К., 1990.

Я.І. Дзира.

«ЗАПИ́СКИ ОДЕ́ССКОГО АРХЕОЛОГИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА» — наук. вид. *Одеського археологічного товариства.* Ств. як продовження 33-томного вид. *Одеського товариства історії та старожитностей* (діяло в *Одесі* 1839—1919) *«Записки Одесского общества истории и древностей».* Було видрукувано 2 т.: т. 1(34) опубл. 1960, т. 2(35) — 1967. У 1-му т. вміщено матеріали перших зборів т-ва, які відбулися в трав. 1959, а також 43 наукових статті, повідомлення, замітки, звіти та матеріали польових досліджень учених *Києва*, *Москви*, Одеси, Ленінграда (нині

«Записки Одесского археологического общества». 1960. Т. 1 (34). Титульний аркуш.

м. *Санкт-Петербург*), Криму та ін. Т. 2(35) вміщує 41 наук. статтю з історії Пн. Причорномор'я від давніх-давен до кін. 18 ст., а також матеріал, підготовлений редколегією, про діяльність Одес. археол. т-ва 1959—65.

Літ.: «Записки Одесского археологического общества», т. 1(34). Одеса, 1960; т. 2(35). Одеса, 1967; *Славін Л.* Створення Одеського археологічного товариства. В кн.: З досвіду роботи музеїв УРСР, вип. 2. К., 1961.

О.Д. Кузьминська.

«ЗАПИ́СКИ ОДЕ́ССКОГО О́БЩЕСТВА ИСТО́РИИ И ДРЕ́ВНОСТЕЙ», «Записки Одесскаго общества исторiи и древностей» —

«Записки Одесскаго общества исторiи и древностей». 1846. Т. 1. Титульний аркуш.

неперіодичне вид. *Одеського товариства історії та старожитностей*, яке виходило в *Одесі* протягом 1844—1919. Вийшло 33 т. Публікувалися статті та матеріали з історії, істор. географії, статистики, археології пд. регіону України, звіти та протоколи про діяльність Одес. т-ва історії та старожитностей, рецензії і бібліографічні нотатки, а також переклади записок іноземців 15—18 ст., де йшлося про історію регіону. Домінували статті та матеріали з антич. і середньовічної археології, *нумізматики* й *епіграфіки*, а також публікації джерел, здебільшого з історії пд. України 16—18 ст. Вміщувалися розвідки й матеріали, присвячені відомим істор. особистостям, зокрема ученим, громад. та церк. діячам. Це статті:

І.А.Линниченка «Петрушевич А.С. (об его учёных трудах)» (1902, т. 24), «Алексей Иванович Маркевич: биографические воспоминания и список трудов» (1904, т. 26), О.І.Маркевича «Памяти вице-президента Одесского общества истории и древностей Владислава Норбертовича Юргевича» (1900, т. 22), «К биографии А.А. Скальковского» (1901, т. 23), М.Н.Мурзакевича «Деятели Новороссийского края: М.Сафков, И. де Рибас, Ф. де Волан, архиепископ католический Станислав Сестренцевич-Богуш» (1875, т. 9), «Афанасий Фёдорович Колпак, новороссийский колонизатор» (1881, т. 12), «Доктор медицины Данило Самойлович» та «Епископ Моисей Гумилевский, викарий Феодосийский и Мариупольский» (обидві — 1883, т. 13), Л.М.Савелова «К биографии патриарха Иоакима» (1902, т. 24) та ін.

Друкувалися праці й матеріали з укр. історії середньовічної та ранньомодерної доби, *археографії*, *архівознавства*, генеалогії, дипломатики, антич. і середньовічної епіграфіки, *історичної географії*, *історичної картографії*, *іконографії*, *некрополістики*, музеєзнавства, нумізматики, *пам'яткознавства*, *сфрагістики*, *топоніміки*, а також огляди джерел та бібліографічні матеріали І.К.Айвазовського «Заметка о происхождении Новороссийских армян» та «Армянские надписи, находящиеся на юге России»

(обидві 1867, т. 6), В.Б.Антоновича «Белорусская грамота княжны Настасьи Михайловны Мстиславской о размене сёл с её родичами. 1561 г.» (1883, т. 13), З.А.Аркаса «Начало учреждения русского флота на Чёрном море» (1860, т. 4; 1863, т. 5; 1867, т. 6), І.Д.Бєляєва «О северном береге Чёрного моря и прилежащих к нему степях до водворения в этом крае монголов» (1853, т. 3), І.М.Березіна «Тарханные ярлыки крымских ханов» (1872, т. 8), О.Л.Бертьє-Делагарда «Остатки древних сооружений в окрестностях Севастополя и пещерные города Крыма» (1886, т. 14), «К истории христианства в Крыму» (1910, т. 28), «Исследование некоторых недоумённых вопросов средневековья в Крыму» (1915, т. 32) та «К вопросу о местонахождении Маврокастрона “Записки готского топарха”» (1919, т. 33), В.О.Більбасова «О правах малороссийских казаков на владеемые ими земли» (1906, т. 26), Ф.Бруна «Следы лагеря Карла XII возле Бендер, у с. Варницы» (1850, т. 2), «Берег Чёрного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV и XV ст.», «О позднейших названиях древней Гилеи» (обидві — 1860, т. 4), «О дипломатических сношениях египетского султана Бейбарса с Золотоордынским ханом Берке» (1867, т. 6), «Неудачная осада Азова турками в 1641 г.» (1872, т. 8) та «Восточный берег Чёрного моря по древним периплам и по компасовым картам» (1875, т. 9), П.Бурачкова «О местоположении древнего города Каркинитеса и монетах, ему принадлежащих» (1875, т. 9) та «Опыт исследования о Куманах, или Половцах» (1877, т. 10), Б.А.Вахевича «Западнорусская летопись по списку Румянцевского музея» (1902, т. 24), М.П.Вертильяка «Надгробия кошевых Гордиенки и Ерофеева» (1844, т. 1), М.І.Веселовського «Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 г.» (1912, т. 30), М.А.Волкова «О соперничестве Венеции с Генуею в XIV в.» (1860, т. 4) та «Четыре года Кафы (1453, 1454, 1455 и 1456 гг.)» (1872, т. 8), Г.М.Геннаді «Список сочинений о Крыме» (1867, т. 6), В.В.Григор'єва «Монеты Джучидов, Генуэзцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие Обществу» та «Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая» (обидві 1844, т. 1), П.Дюбрюкса «Описание развалин и следов древних городов и укреплений, некогда существовавших на Европейском берегу Босфора Киммерийского, от входа в пролив близ Еникальского маяка до горы Опук включительно, при Чёрном море» (1858, т. 4), Є.О.Загоровського «Взаимоотношения Запорожья и русского правительства во времена Новой Сечи» (1912, т. 31), П.Зеленого «Топографическое описание земель, доставшихся по мирному трактату от Оттоманской Порты во владение Российской империи землям, 1774 года» (1868, т. 7), П.А.Іванова «Сношения Малороссийской коллегии с крымским ханом» (1863, т. 5) та «К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи» (1904, т. 25), В.М.Істріна «Греческая запись о нападении казаков на Константинополь в начале XVII в.» (1898, т. 21), Г.Е.Караулова «Крымские пещерные города и крипты» (1872, т. 8), І.Кареліна «Старинные пушки» (1872, т. 8) та «Запорожские городища» (1875, т. 9), П.Килимова «Материалы для истории Запорожья: Надписи на надгробных крестах» (1867, т. 6), П.О.Китицина «Проезд чрез Екатеринославское наместничество турецкого посольства в 1793 г.» (1877, т. 10), Ф.М.Ковалевського «Остров Березань: военно-исторический очерк» (1906, т. 26), В.Х.Кондаракі «Мангуп-кале» (1872, т. 8), П.П.Короленка «Ачуев 1697—1897 гг.» (1896, т. 19), О.О.Кочубинського «Лапидарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман» (1889, т. 15), «Поездка на нижний Днестр в с. Троицкое» (1896, т. 19) та «Тура (Тирас)—Белгород—Аккерман и его новая лапидарная надпись от 1454 г.» (1901, т. 23), Ф.Лагоріо «Четыре эпохи в жизни Феодосии» (1889, т. 15), Ф.Лагуса «Карл XII в Южной России» (1853, т. 3), В.В.Латишева «Заметки к христианским надписям из Крыма» (1897, т. 20; 1898, т. 21; 1901, т. 23), Ф.Ф.Лашкова «Статистические сведения о Крыме, сообщённые каймаканами в 1783 г.» (1886, т. 14), «Крымско-турецкие дела 80-х гг. XVIII ст.» (1894, т. 17) і «Крымские дела 1775—1776 гг. (Материалы)» (1895, т. 18), Ф.І.Лялікова «Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае» (1848, т. 2), О.Ф.Маліновського «Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 г.» (1863, т. 5), О.І.Маркевича «Город Качибей или Гаджибей — предшественник города Одессы» (1894, т. 17; 1895, т. 18), «Список со статейного списка подьячего Василия Аитемирова, посланного в Крым с предложением мирных договоров» (1895, т. 18; 1895, т. 19), «Борьба запорожского кошевого П.И. Калнышевского с гайдамаками» (1897, т. 20), «Одесса 100 лет назад» (1898, т. 21), «Историческая справка об образовании в Таврической губернии татарских дворянских родов» (1901, т. 23), «О письме гр. Вейсбаха к запорожскому кошевому в 1734 г.» (1900, т. 22) та «Суворов в Новороссийском крае» (обидві — 1901, т. 23), Й.Г.Михневича «О еврейских манускриптах, хранящихся в музее Одесского Общества Истории и Древностей» (1848, т. 2), М.Н.Мурзакевича «Молдо-влахийские грамоты, хранящиеся в Бессарабии» (1850, т. 2; 1853, т. 3; 1860, т. 4; 1863, т. 5), «Сведения о некоторых православных монастырях епархий Херсонской и Кишеневской» (1848, т. 2), «Килийская церковь св. Николая и её достопримечательности» (1848, т. 2), «Список со статейного списка Великого Государя его Царского Величества посланников: стольника и полковника Василья Михайлова Тяпкина, дьяка Никиты Зотова к крымскому хану Мурад-Гирею в 1681 г.» (1850, т. 2), «Описание городов и уездов Азовской губернии» (1853, т. 3), «Статейный список похода в Азов боярина и воеводы Алексея Семёновича Шеина в 1697 г.» (1867, т. 7) та «Материалы для истории Крыма: Четыре грамоты Императрицы Екатерины II Крымскому хану Сагиб-Гирею» (1868, т. 7), «Деятели Новорос-

сийского края» (1872, т. 8), «Шведские монеты на Русской косе» (1875, т. 9) та «Кизикирменские памятники» (1877, т. 10), М.І.Надеждіна «Славянская надпись в килийской церкви св. Николая» (1844, т. 1), О.Ф.Негрі «Турецкие акты, хранящиеся в Одесском городском музее» (1844, т. 1), В.М.Никифорова «Материалы для истории возникновения церквей в Александрийском уезде Херсонской губернии» (1901, т. 23; 1906, т. 26; 1907, т. 27), Н.Ф.Ногачевського «Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря» (1895, т. 18), С.Д.Пападмітріу «Древние сведения об о. Березани» (1910, т. 28), О.М.Поля «Мишурин Рог» (1872, т. 8), М.Г.Попруженка «Из материалов по истории славянских колоний в России» (1910, т. 28), О.Ф.Ретовського «Генуэзские надписи, найденные в Феодосии в 1894 г.» (1896, т. 19), Л.М. де Рибаса «Библиографические материалы по истории Новороссии» (1915, т. 32), О.В.Ристенка «Рукописи, принадлежащие библиотеке имп. Одесского Общества Истории и Древностей» (1910, т. 28), С.А.Серафимова «Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму» (1867, т. 6), А.О.Скальковського «Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг.» (1844, т. 1) та «Русское посольство к хану крымскому в конце XVIII ст.» (1893, т. 16), В.Д.Смирнова «Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в., до присоединения его к России» (1889, т. 15), В.Смольянінова «История Одессы» (1853, т. 3), Г.І.Соколова «Историческая статистическая записка о военном городе Елизаветграде» (1848, т. 2), К.Стаматі «О Бессарабии и её древних крепостях» (1850, т. 2), В.Г.Тизенгаузена «О сохранении и возобновлении в Крыму памятников древности и об издании описания и рисунков оных» (1872, т. 8), Є.Д.Феліцина «Акты 1787—1791 гг., извлечённые из дел Кубанского войскового архива» (1896, т. 19; 1897, т. 20), І.Ф.Филиповича «Летопись прихода Петропавловской церкви с. Мигеи Елизаветградского уезда» (1901, т. 23; 1902, т. 24), А.В.Флоровського «Депутаты войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 г.» (1912, т. 30), А.Чиркова «Топографическое описание Корсунского монастыря» (1881, т. 12), П.Шабельського «Историческое описание реки Северного Донца близ Святых Гор» (1848, т. 2), Є.П.Шевельова «Предание о Старом Перекопе и об основании Армянского Базара» (1844, т. 1), Е.Р.Штерна «О местоположении древнего Херсонеса» (1907, т. 28), В.Н.Юргевича «Генуэзские надписи в Крыму» (1863, т. 5) та «О монетах генуэзских, находимых в России» (1872, т. 8), В.М.Ястребова «Объяснительная записка к карте Елизаветградской провинции 1772—1774 гг.» (1886, т. 14), «Архив крепости св. Елизаветы» (1889, т. 15), «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии» (1894, т. 17) та ін.

Публікувалися окремі джерела та джерельні комплекси, зокрема: «Бахчисарайские арабские и турецкие надписи» (1850, т. 2), «Ведомость четырёх уездов, составляющих новоприобретённую область, от Порты Оттоманской, присоединённой к Екатеринославскому наместничеству 1792 г.» (1875, т. 9), «Материалы по истории Запорожья: Войсковой атаман Белый» (1877, т. 10; 1879, т. 11), «Всеподданнейшее донесение Императрице Екатерине II об уничтожении Запорожской Сечи» (1853, т. 3), «Выезд последнего крымского хана из России в Турцию в 1787 г.» (1883, т. 13), «Высочайшие рескрипты, данные императрицей Екатериною II на имя екатеринославских гражданских губернаторов» (1850, т. 2), «Генеральный краткий счёт суммам экстраординарным с 1787 по 1791 г. в диспозицию князя Потёмкина отпущенным» (1875, т. 9), «Грамота Петра I 14 октября 1704 г.» (1844, т. 1), «Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 г. по 1774 г.» (1886, т. 14), «Докладная записка Фалеева и приказания ему князя Потёмкина» (1883, т. 13), «Документы, относящиеся к истории Одессы» (1893, т. 16), «Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю» (1867, т. 6), «Журнал высочайшего е. и. в. путешествию из С.-Петербурга в Киев, Херсон и Старый Крым (1787)» (1853, т. 3), «Из хроники великого княжества Литовского и Жомоитского» (1902, т. 24), «Заметки XII—XV вв., относящиеся к крымскому г. Сугдее (Судаку), приписанные на греческом синаксаре» (1863, т. 5), «Записка о сербском деле 1752 г.» (1860, т. 4), «Застроение города Гаджибея, теперь Одессы, в 1794 г.» (1853, т. 3), «Из материалов для истории армян на юге России» (1911, т. 29), «Из материалов для истории прикрепления крестьян в южной России» (1911, т. 29), «Изображение правого оттоманского суда в Бендерах над виновниками нападения на дворец короля в Варнице» (1877, т. 10), «Исторические песни, касающиеся событий в Новороссийском крае» (1875, т. 9), «История о приходе турецкого и татарского воинства под Астрахань в лето от Р.Х. 1677 г.» (1872, т. 8), «Карта Новой Сербии 1758 г.» (1858, т. 3), «Материалы для истории губернского города Херсона» (1879, т. 11), «Материалы для истории Крыма: Четыре грамоты Императрицы Екатерины II крымскому хану Сагиб-Гирею» (1868, т. 7), «Материалы для истории Молдавии» (1860, т. 4), «Материалы для истории Новороссийской армяно-грегорианской епархии» (1875, т. 9), «Материалы для истории Новороссийской православной иерархии (1784—1793 гг.)» (1875, т. 9), «Материалы для местной истории» (1867, т. 6), «Материалы по истории запорожских казаков, 1734—1767 гг.» (1911, т. 29), «Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений 1743—1767 гг.» (1893, т. 16; 1894, т. 17), «Материалы по истории Запорожья в XVIII в.» (1897, т. 20), «Меры о приведении в известность Новороссийского и Кавказского края» (1877, т. 10), «Мировая расписка казака Артёма Сидоренко с бунчуковым товарищем Данилом Забелою 1743 г.» (1894, т. 17), «Несколько новых документов о Запорожской Сечи и её землях» (1858, т. 4), «Овруцкая купчая 1590 г.» (1898, т. 21), «Описание реки Днепра от м. Переволочного до Чёрного моря» (1853, т. 3), «Ордера кн. Потёмкина-Таврического» (1860, т. 4), «Подённая записка путешествию князя Василия Михайловича Долгорукова в Крымский полуостров во время кампании 1773 г.» (1872, т. 8),

«Подлинные записки флотского капитана И.И. Ханыкова о донской экспедиции» (1886, т. 14), «Распоряжения князя Г.А. Потёмкина-Таврического касательно устроения Таврической области (1781 по 1786 г.)» (1881, т. 12), «Распоряжения (ордера) светлейшего кн. Потёмкина-Таврического правителю Таврической области В.В. Коховскому за 1784 и 1785 гг.» (1889, т. 15), «Рескрипты князю В.М. Долгорукову по запорожскому низовому войску» (1875, т. 9), «Род мой и происхождение: краткие автобиографические записки офицера Черноморского флота И.А. Полномочного (1764—1833 г.)» (1889, т. 15), «Сборник венецианско-генуэзских грамот (1342—1394 гг.)» (1858, т. 4), «Материалы для истории Запорожья: Священник Иоанн Ковалевский» (1867, т. 6), «Собственноручные распоряжения кн. Потёмкина-Таврического во время Второй Турецкой войны в царствование Екатерины II» (1850, т. 2), «Фирман, данный Турецким султаном Мустафою митрополиту Гедеону на Крымскую епархию (1757 г.)» (1850, т. 2), «Список с отписки к Государям Царям и Великим Князьям всея Руси Иоанну Алексеевичу и Петру Алексеевичу боярина Бориса Шереметева о взятии и разорении города Казыкерменя» (1853, т. 3), «Точное описание воздвигнутых турецкою изобретательностью триумфальных ворот, которые были поставлены в Бендерах Карлу XII с присовокуплением замечательной прощальной речи» (1877, т. 10), «Устав для генуэзских колоний в Чёрном море, изданный в Генуе в 1449 г.» (1863, т. 5), «Устав Молдавии 1741 г., изданный господарем Константином-Николаем Вел. Воеводою, Божиею Милостию Господарем земли Молдавской» (1877, т. 10), «Учреждение Екатеринославского наместничества» (1875, т. 9), «Шествие Е. И. Величества в полудённый край России в 1787 г.» (1877, т. 10) та ін.

Видавалися подорожні записки, діаріуші та спогади іноземців, присвячені Пн. Причорномор'ю, зокрема: «Дневник генерала Бурхардта Христофора фон Мюнниха» (1860, т. 4), «Дневник путешествия в южную Россию академика Санктпетербургской Академии наук Гильденштедта в 1773—1774 гг.» (1879, т. 11), «“Описание Крыма” Мартина Броневского» (1867, т. 6), «Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена (1625 г.)» (1879, т. 11), «Описание Чёрного моря и Татарии; составил доминиканец Эммидио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. в 1634 г.» (1902, т. 24), «“Путешествие по Крыму в 1793—1794 годах” академика П.С.Палласа» (1881, т. 12), «Путешествия и посольства Гильбера де Ланнуа в 1399—1450 годах» (1853, т. 3) та ін.

Друкувалися епістолярні матеріали, зокрема: «Письма адмирала де Рибаса правителю канцелярии Потёмкина, для доклада его светлости» (1879, т. 11), «Письма князю Потёмкину-Таврическому» (1875, т. 9), «Письма правителя Таврической области В.В. Коховского правителю канцелярии В.С. Попову для доклада его светлости князю Г.А. Потёмкину-Таврическому» (1877, т. 10), «Письмо барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марсели с Херсоном» (1883, т. 13), «Письма господаря Григория Гики фельдмаршалу графу П.А. Румянцеву и его светлости князю Г.А. Потёмкину-Таврическому, 1777—1783 гг.» (1883, т. 13), «Письма Екатеринославского губернатора В.В. Коховского В.С. Попову для доклада П.А. Зубову» (1881, т. 12), «Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом, и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолю и сыну Джанибеку в 1340 г.» (1863, т. 5), «Частные письма В.М. Долгорукову 1772—1773» (1875, т. 9) та ін.

Публікувалися звіти про археологічні розкопки та знахідки, зокрема: В.А.Линовського «Гробница Овидия» (1844, т. 1), Е.Р.Штерна «О последних раскопках в Аккермане» (1901, т. 23) й «Раскопки в Аккермане летом 1912 г.» (1913, т. 31) та ін.

Вміщувалися також матеріали про Одес. т-во історії та старожитностей, зокрема: «Обзор действий Общества с 14 ноября 1843 г. по 14 ноября 1849 г.» (1850, т. 2), «Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 гг.» (1879, т. 11), «Об Археологических разысканиях и открытиях в южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей» (1886, т. 14), «Состав императорского Одесского общества истории и древностей в 1839—1901 гг.» (1902, т. 24) та ін.

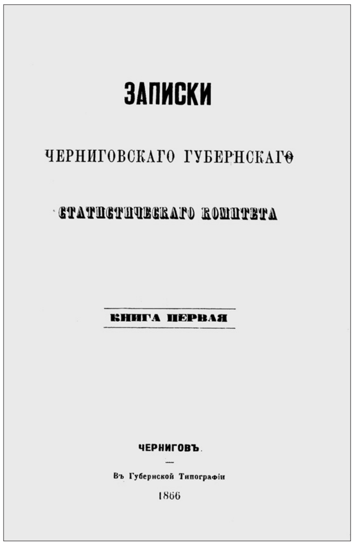
На сторінках «Записок...» публікували свої розвідки Г.Айвазовський, О.О.*Андрієвський*, В.*Антонович*, З.*Аркас*, О.*Бертьє-Делагард*, В.*Більбасов*, Ф.*Брун*, П.*Бурачков*, Г.Геннаді, Є.Загоровський, В.Істрін, В.Кондаракі, О.*Кочубинський*, В.*Латишев*, Ф.*Лашков*, І.*Линниченко*, В.Линовський, О.*Маркевич*, Й.Михневич, М.*Мурзакевич*, О.Негрі, О.*Поль*, О.Ретовський, О.Ристенко, Л.Савелов, С.*Серафимов*, А.*Скальковський*, В.*Смірнов*, Є.*Феліцин*, І.Филипович, Е.*Штерн*, В.Юргевич, В.*Ястребов* та ін. учені й публіцисти.

Бібліогр.: *Попруженко М.Г.* Указатель статей, помещенных в I—XXX томах «Записок императорского Одесского общества истории и древностей». Одесса, 1914.

Літ.: *Брун Ф.К.* Тридцатилетие Одесского общества истории и древностей, его записки и археологические собрания. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1872, т. 8; *Юргевич В.Н.* Исторический очерк 50-летия имп. Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1889; *Синицын М.С.* Развитие археологии в Одессе. «Записки Одесского археологического общества», 1960, т. 1 (34); *Лисоченко І.Д.* Архів Одеського товариства історії та старожитностей. В кн.: Збірник оглядів фондів відділу рукописів ДПБ АН УРСР. К., 1962; *Заремба С.З.* Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника «Записки Одесского общества истории и древностей». «Історичні дослідження: Вітчизняна історія», 1976, вип. 2; *Хмарський В.М.* Камеральна археографія у діяльності Одеського товариства історії та старожитностей (40-ві — поч. 50-х рр. XIX ст.). «Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І.І. Мечникова», 2000, вип. 10; *Його ж.* Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Його ж.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002.

О.В. Ясь.

«ЗАПИ́СКИ ЧЕРНИ́ГОВСКОГО ГУБЕ́РНСКОГО СТАТИСТИ́ЧЕСКОГО КОМИТЕ́ТА», «Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета» — періодичне наук. вид. Започатковане і редаговане О.*Лазаревським*, який деякий час обіймав посаду секретаря Черніг. губернського стат. к-ту і намагався перетворити його на регіональний осередок істор. студій. «Записки...» видавалися 1866—72. Вийшло 2 кн.: кн. 1 — 1866; кн. 2, вип. 1—6 — 1868—72. У «Записках...» побачила світ класична праця О.Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне», в якій викладено нову на той час концепцію історії *Гетьманщини*. Навколо цієї концепції згодом в укр. історіографії сформувалася т. зв. лівобережна школа. Були опубл. й ін. дослідження О.Лазаревського: «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии», «Села Конотопского уезда», «Черты быта и нравов XVII—XVIII вв.». На сторінках вид. було введено до наук. обігу низку документальних пам'яток: «Список водяных мельниц Черниговского полка» 1742, «Описание Черниговского наместничества» 1781 (частково), «Описание рек Черниговского наместничества» 1785 та ін. Також уміщено статті О.*Маркевича*, П.Константиновича, історико-стат. та етногр. описи сіл *Чернігівської губернії*, впорядковані місц. аматорами на підставі розробленої О.Лазаревським «Программы для описания сел и местечек».

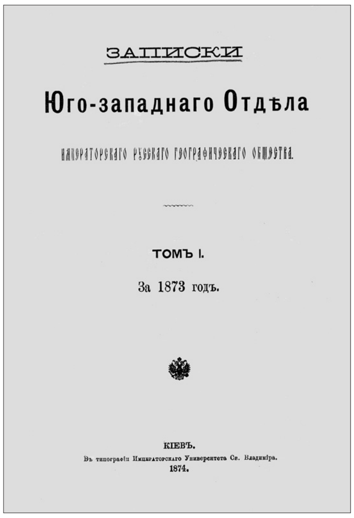

«Записки Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета». 1866. Кн. 1. Титульний аркуш.

Літ.: *Федоренко П.* Нариси з історії вивчення Чернігівщини. «Записки Чернігівського наукового товариства», 1931, т. 1; *Сарбей В.Г.* Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине. В кн.: Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики: Сборник научных статей. К., 1991.

О.Б. Коваленко.

«ЗАПИ́СКИ Ю́ГО-ЗА́ПАДНОГО ОТДЕ́ЛА ИМПЕРА́ТОРСКОГО РУ́ССКОГО ГЕОГРАФИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА», «Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго русскаго географическаго общества» в Киеве — неперіодичне наук. вид. *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства* (перший голова — Г.*Ґалаґан*, від трав. 1875 — В.*Антонович*). Вийшло 2 т. «Записок...»: т. 1 — 1873—74, т. 2 — 1875—76. Підготовка т. 3, до якого В.Антонович написав ст. «Київські войти Ходики (за документами Румянцевського музею)», не була завершена у зв'язку із закриттям відділу на підставі *Емського акта 1876*. В опубл. томах вміщено праці співробітників відділу з етнографії, економіки, статистики, географії й природознавства: О.Клосовського, В.Антоновича, Ф.*Вовка* й М.Яснопольського, П.*Чубинського* та О.*Роговича*, М.В.*Лисенка*, М.*Драгоманова*, М.Левченка та ін. Окремим додатком до вид. побачили світ думи й пісні О.*Вересая*, бібліографічний покажчик праць О.Роговича, присвячених природі на тер. Київ. учбового округу, матеріали з історії статистики, фольклору й етнографії письменника Г.Купчака, зібрані ним на *Буковині* за програмою відділу. Крім того, було видано «Збірник чумацьких пісень» І.Рудченка (1874), «Історичні пісні малоруського народу» В.Антоновича та М.Драгоманова (т. 1—2, 1874—75). М.Драгомановим підготовлені до друку укр. нар. перекази й оповідання (1876). За ред. В.Антоновича випущено 2 з 3-х підготовлених томів зібр. творів М.*Максимовича*, 1875 опубл. аналіз перепису нас., здійсненого відділом у *Києві* в берез. 1874 (див. *Київський одноденний перепис 1874*).

«Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго русскаго географического общества». Т. 1. 1874. Титульний аркуш.

Літ.: Записки Юго-Западного отдела императорского Русского географического общества, т. 1—2. К., 1874—75; Отчет о деятельности Юго-Западного отдела императорского русского географического общества за 1875 г. К., 1876; *Житецький І.* Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. «Україна», 1927, кн. 5; *Савченко Ф.* Заборона українства. 1876 р. Х.— К., 1930.

І.Л. Бутич.

«ЗАПОВІ́ДНІ ТОВА́РИ» — товари, для яких у Рос. д-ві наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. існувала заповідь-заборона на їх імпорт і експорт. Зокрема, царським урядом з ідеологічних, екон. чи політ. причин заборонявся імпорт і експорт хрестів, хліба, солі, воску, міді, селітри. Для укр. експорту наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. особливе значення мала заборона ввозу в Росію горілки й тютюну. Для боротьби із забороненим імпортом на кордонах Росії була поставлена сторожа й влаштовувалися «засіки». До порушників вживалися репресії аж до смертної кари. Однак боротьба з імпортом у Росію горілки й тютюну не була послідовною, оскільки рос. виробники цих товарів не могли задовольнити санкціоновані царським урядом масові закупівлі тютюну та горілки для царських кабаків. За таких умов імпорт цих товарів з *Гетьманщини* неухильно зростав, що сприяло інтенсифікації укр. с. госп-ва і прогресивним змінам у ньому. Укази *Петра I* про «З.т.» 1714—18 були спеціально спрямовані на врегулювання торгівлі з Гетьманщиною для задоволення політ. і фіскаль-

них інтересів Рос. д-ви та примноження її скарбу.

О.Ф. Сидоренко.

ЗАПО́ЛЬНІ ВОЛОДІ́ННЯ — пасовиська, сінокоси, луки, рідше — орні землі, які розташовувалися за межею осн. індивідуальних полів (тобто були «за полем») жителів села і перебували в спільному володінні всіх членів сільс. громади. В ході *аграрної реформи 16 століття* запольні землі були поміряні на *волоки* і, в міру їх госп. освоєння, обкладалися відповідними податками. В структурі З.в. виділялися «застінки» орні та «для вигону худоби зоставлені», «обруби сіножатні», залишені для сінокосів тощо. Розміри З.в. були досить різними й коливалися від кількох *моргів* до десятків волок.

Літ.: *Гурбик А.* Аграрна реформа в Україні XVI ст. К., 1997; *Його ж.* Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). К., 1998.

А.О. Гурбик.

ЗАПО́ЛЬСЬКИЙ Іван Гнатович (1773—20.12.1810) — математик, фізик. Проф. (1810). Н. на Бєлгородщині в укр. родині. Виховувався в Сєвській та Бєлгородській духовних семінаріях. На поч. 90-х рр. 18 ст. навч. в теологічному класі *Києво-Могилянської академії*. Згодом переїхав до *Москви*, де навч. в ун-ті (1796—99), після закінчення якого призначений учителем фізики та математики в Казанську г-зію. 1805 З. перейшов на посаду ад'юнкта прикладної математики та фізики Казанського ун-ту. З того ж року — зав. фіз. кабінету цього навч. закладу. Був чл. ради ун-ту, від 1807 виконував обов'язки секретаря ради. За визначні досягнення на викладацькій ниві в січ. 1810 його затвердили екстраординарним професором. Окрім математики і фізики, цікавився також психологією — 1807 написав працю «Разсуждения о самолюбии», яка побачила світ лише після смерті автора.

П. у м. Москва.

Тв.: Разсуждения о самолюбии. «Труды Казанского общества любителей отечественной словесности», 1815, кн. 1.

Літ.: Акты и документы Киевской академии. Отд. II, т. 5. К., 1908; Запольский Иван Игнатьевич. В кн.: Русский биографический словарь, т. 7. Пг., 1916; Биобиблиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета, ч. 1: 1905—1917. Казань, 1986.

Т.В. Чухліб.

ЗАПОРІ́ЖЖЯ (до 1921 — Олександрівськ) — місто, обл. і районний центр України. Розташов. на обох берегах нижньої ч. течії Дніпра, де русло річки поділене о-вом *Хортиця* (довжина — 12,5 км, ширина — 3 км). Річковий порт, залізничний вузол, аеропорт. Відіграє ключову роль у транспортному сполученні між пн. та пд. регіонами, між Донбасом і Кримом та зх. і центр. областями України. Нас. 803,6 тис. осіб (2004). У місті сконцентровано великий тех.-пром. потенціал, який складає чимала кількість металургійних, хім., маш.-буд. та оборонних підпр-в. З. має потужний потенціал наук. і навч. закладів, орієнтованих на задоволення потреб розвитку пром. підпр-в регіону.

17 серп. 1770 розпочалося буд-во Олександрівської фортеці як однієї із семи фортець *Дніпровської лінії*, накреслених указами імп. *Катерини II* від 10 трав. та 2 верес. 1770. Дніпровська лінія укріплень необхідна була царській владі для забезпечення оборони своїх нових пд. кордонів на укр. землях від нападів татар. військ з Криму і Приазов'я. Укріплення Олександрівської фортеці будували 1770—74 військ. інженерна команда на чолі з підполк. Фредерсдорфом і *державні селяни* з Росії. Військові разом зі своїми сім'ями були першими мешканцями поселення біля фортеці, яке мало назву Олександрівський форштадт. Навесні 1771 повінь зруйнувала велику ч. будівель нового м-ка, тому його перенесли на 1,5 км вище по течії Дніпра й знову побудували. Олександрівська фортеця мала вигляд 15-кутової зірки й займала досить велику пл. — 105 *десятин*. До неї безпосередньо прилягав форштадт — м-ко, у якому проживали військові, будівельники із сім'ями, ч. відряджених із Росії держ. селян і місц. запороз. *козаків*. Буд-во фортеці було завершене 1775. Під час буд-ва навколо фортеці виникло декілька нових населених пунктів, у яких розташувалися військові та 5 тис. кріпосних селян (див. *Кріпацтво*) із рос. губерній. В умовах *російсько-турецької війни 1768—1774* і руйнації *Нової Січі* козаки не мали змоги відстояти законність своїх прав на землю й автономію. Ч. запороз. козаків була включена до складу рос. військ. Спочатку чисельність поселення при Олександрівській фортеці зростала дуже повільно, в основному за рахунок міграції з рос. губерній кріпосних селян і держ. службовців, а не завдяки природному приросту (1774 народилося 5 осіб, 1775 — 13, 1777 — 21, 1780 — 89). 1783 нас. складалося із 1230 осіб (серед них — 886 чоловіків і 344 жінки). Проживали вони в 73 садибах. 1785 поселення при фортеці перейменували на Олександрівський посад і ввели до складу Новомоск. пов. *Катеринославського намісництва*. 1797 Дніпровська лінія укріплень була ліквідована. 1798 Олександрівську фортецю теж ліквідували, але саме поселення отримало поштовх для подальшого розвитку за рахунок військ. власності, яка була передана місц. владі. 1802 посад Олександрівськ увійшов до складу *Катеринославської губернії*.

1806 місту було надано статус повітового. У 1-й пол. 19 ст. його розвиток відбувався повільно. Не виправдалися надії на те, що Олександрівськ зможе перетворитися, завдяки своєму розташуванню нижче *дніпрових порогів*, на центр торгівлі хлібом і сіллю. Станом на поч. 1859 в Олександрівську було 428 помешкань, у яких проживали 1541 чоловік і 1567 жінок. В місті діяли: правосл. церква, єврейс. молитовний дім, 3 повітових уч-ща, включаючи пансіон шляхетних дівчат. Нас. складалося переважно з українців, росіян, німців і євреїв. Щороку в Олександрівську проводилося 3 *ярмарки*, щотижня збиралися базари. Працювали 2 невеликих з-ди для переробки с.-г. сировини. Пізніше з'явилися 3 з-ди для вир-ва цегли й побудоване 1863 нім. підприємцем Я.Коппом перше підпр-во з вир-ва с.-г. машин. Тільки 3 адм. приміщення, тюрма і продовольчий склад були побудовані з каменю, а інші 469 будівель були дерев'яними чи глинобитними. Діяли в Олександрівську 3 помешкання для подо-

рожуючих, трактир і кінна поштова станція. Невелика лікарня на 25 ліжок із двома лікарями не могла забезпечити потреб *повіту*. Смертність серед мешканців міста, особливо серед дітей, була високою. В усіх закладах освіти 1861/62 навч. р. працювало 9 учителів і навчалося 113 дітей.

Розвиток ринкових відносин після скасування кріпосного права на підставі *селянської реформи 1861* дав поштовх для перетворень і в Олександрівську. Степове с. госп-во мало потребу у великій кількості машин для обробляння землі. Німці-*меноніти*, які проживали в Олександрівську і в сусідніх поселеннях-колоніях, швидко це зрозуміли і в 1870-х рр. у місті діяло вже 5 підпр-в с.-г. машинобудування. Олександрівськ став одним із гол. центрів машинобудування у *Російській імперії*. 1881—1905 тут виникли десятки нових підпр-в. Цьому значною мірою сприяло буд-во через Олександрівськ Катерининської залізниці, що об'єднала пд. і пн. України та Росії. 15 листоп. 1873 була відкрита дільниця *Лозова*—Олександрівськ з відгалуженням на Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), а через 2 роки залізниця з'єднала Олександрівськ із *Севастополем*. Наприкінці 19 ст. на пд. станції (зараз — ст. Запоріжжя-1) були побудовані депо та залізничні майстерні, в яких працювало понад 600 осіб. За відсутності прямого судноплавства по Дніпру через наявність порогів Олександрівськ почав відігравати важливу роль у торгівлі, особливо с.-г. сировиною та хлібом. Вантажі (пшениця, ячмінь, вугілля, худоба, ліс, руда тощо) доставлялися залізницею до міста, далі перевантажувалися на баржі та направлялися вниз Дніпром до мор. портів, переважно до *Одеси*. Частина с.-г. продукції перероблялася безпосередньо в Олександрівську. Це зумовлювало масове буд-во промислових млинів. 1881—1900 було побудовано 19 таких млинів і обладнано їх досконалим оснащенням. Крім того, в місті працювало підпр-во з вир-ва крупів, 3 цукеркових ф-ки, тютюновий та пивоварний з-ди. 1881—1900 в Олександрівську вже було 17 з-дів з вир-ва цегли та 2 деревообробних підпр-ва. Бурхливий розвиток пром-сті вимагав поповнення робочої сили в місті. Це поповнення відбувалося здебільшого за рахунок зубожілих селян Катериносл., Полтав., Черніг., Курської, Орловської та ін. губ. На поч. 20 ст. Олександрівськ став досить помітним і відомим торг. та пром. центром пд. України. Чотири рази на рік тут збирались ярмарки, які діяли впродовж тижня. В невеликому за розмірами місті працювало 440 магазинів і лавок. Було 3 міськ. і 7 приватних готелів, 3 трактири, 8 їдалень. Уся соціальна інфраструктура міста повинна була сприяти розвиткові торгівлі. Продовжувався розвиток с.-г. машинобудування. На поч. 1880-х рр. Олександрівська маш.-буд. компанія перетворилася на маш.-буд. об-ня. У пром-сть міста інвестували капітал представники франц. і бельг. бізнесу. Це сприяло створенню чавуноливарного з-ду та з-ду з вир-ва цвяхів, заснуванню низки банків, прискорило буд-во через Олександрівськ другої черги Катерининської залізниці, яка об'єднала в єдиний госп. комплекс залізорудні та металургійні підпр-ва Криворіжжя з вугледобувними підпр-вами Донбасу. Наприкінці 19 ст. соціальна інфраструктура міста зазнала значних змін. З'явилися нові школи, лікарні, театри, дороги, цілі квартали новобудов для робітників пром. підпр-в і залізниці. Мешканці Олександрівська мали репутацію грошовитих людей, тому до міста приїжджали на гастролі відомі в Росії та в Україні актори, театральні трупи, співаки, літератори й ін. Декілька разів відвідував Олександрівськ видатний співак Ф.*Шаляпін*.

Олександрівськ. Чоловіча гімназія. Початок 20 ст. Листівка.

Уперше робітники-залізничники організовано виступали за свої права навесні та влітку 1882. Тоді ж уперше в Олександрівську нас. вчинило опір поліції. У черв. 1885 мав місце залізничний страйк. Для його придушення влада викликала 3 роти солдатів. Віддані під суд робітники дістали м'які вироки завдяки загальноміськ. страйкові в день суду. Після цих подій влада залишила в місті військ. підрозділ для постійного розташування. На поч. 20 ст. катериносл. соціал-демократи (див. *Російська соціал-демократична робітнича партія*), есери (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), представники ін. *партій політичних* постійно намагалися створити свої осередки в Олександрівську. Події *революції 1905—1907* показали, що вони дечого досягли: мали місце масові заворушення робітників, криваві сутички робітн. бойових дружин (див. *Бойові страйкові комітети*) із поліцією та військами. 50 робітників-залізничників загинули в цих боях і ще 200 було поранено. Після поразки повстання в Олександрівську заарештували 800 осіб. До суду притягнули 81 особу, а вирок винесено 61 особі, серед яких 8 повстанців були засуджені до страти. Таке рішення суду викликало протест у прогресивному середовищі Росії та України. Під тиском цих протестів імп. *Микола II* змушений був замінити смертну кару революціонерам Олександрівська на довічну каторгу.

На поч. 20 ст. в Олександрівську проживало бл. 20 тис. осіб, з яких 7045 працювали в промисловості, 3350 — у торгівлі, 1404 особи — у с. господарстві. 1900 р. із 2584 житлових помешкань $^{1}/_{3}$ складали забудови із каменю та цегли, більше $^{2}/_{3}$ мали залізну покрівлю. Ч. центр. вулиць міста була покрита бутом, $^{1}/_{3}$ вулиць прикрашена декоративними деревами й чагарниками. 1913 в Олександрівську було 7 площ, 95 вулиць і провулків. Центр. ч. міста була місцем проживання заможної ч. нас., представників місц. влади та *інтелігенції*. Тут були розташов. банки й адм. споруди. 1914 в місті проживало вже 63,6 тис. осіб.

З початком *Першої світової війни* життя в Олександрівську помітно ускладнилося. Скоротилося вир-во на підпр-вах легкої та харчової пром-сті. Понад 30 %

пром. робітників міста мобілізували до армії. Більшість підпр-в с.-г. машинобудування переключили на вир-во військ. продукції. Наприкінці 1914 з *Варшави* до Олександрівська було переведено авторемонтні майстерні 3-го від-ня Центр. майстерень, а 1915 — з-д АТ Борман, Шведе і К°. 1916 до Олександрівська були переведені метизний з-д із Риги (нині столиця Латвії) та з-д авіац. моторів АТ ДЕКа — з Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Це сприяло ростові нас. міста. Крім того, 1915 до Олександрівська почався масовий приплив біженців. Наприкінці 1916 нас. міста вже складало 72,9 тис. осіб.

Під час *Лютневої революції 1917* у берез. 1917 з місц. тюрми було випущено ув'язнених і розззброєно поліцію. Більшість у міськ. раді складали *меншовики* й есери. Укр. політ. партії популярності серед нас. не мали. *Більшовики* теж були тоді малоавторитетною силою. Тільки один більшовик (І.Леппік) увійшов до складу міськ. виконкому ради, а всього цей орган влади складався із 20 осіб. Восени 1917 Олександрівськ уже контролювали війська, підпорядковані *Українській Центральній Раді*. На поч. 1918 за особистою вказівкою В.*Леніна* до Олександрівська залізницею були направлені більшовицькі загони балт. моряків і червоногвардійців (див. *Червона гвардія*) з Москви та Петрограда, які з боями встановили рад. владу в місті. Почалися націоналізація підпр-в й обкладання контрибуцією місц. *буржуазії* та інтелігенції. Але здійснити програму, яку згодом було названо «*воєнним комунізмом*», в Олександрівську більшовикам не вдалось. Олександрівськ потрапив під контроль австро-угор. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). За роки *громадянської війни в Україні 1917—1921* мешканці Олександрівська багато разів пережили зміну влади, всілякі грабунки, насилля, розстріли та знущання.

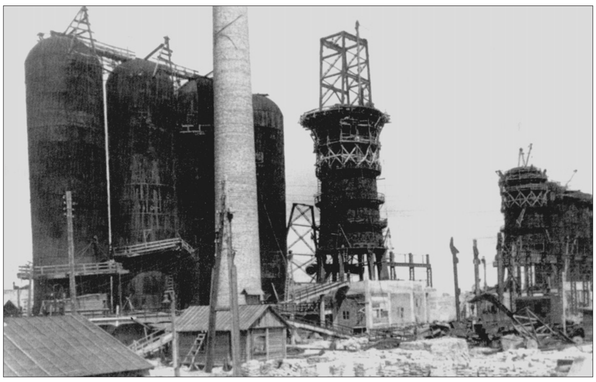
Особливу сторінку в історію Олександрівська вписав Н.*Махно*. Його армія кілька разів оволодівала містом, брала під захист його мешканців. Н.Махно вважав повітовий центр Олександрівськ, як і рідне *Гуляйполе*, базовою тер. для свого повстанського війська. Він не мав сумнівів щодо законності своїх дій, коли в листоп. 1919 зобов'язав заможну ч. нас. міста виплатити повстанцям контрибуцію в розмірі 50 млн *рублів* і 10 тис. пар чол. білизни. Остаточно війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) ввійшли до Олександрівська 23 жовт. 1920.

У лип. 1920 була утворена Олександрівська губ. і Олександрівськ став губернським центром. У берез. 1921 за пропозицією місц. влади та трудящих міста ВУЦВК змінив назву Олександрівська на Запоріжжя, а губернія відповідно отримала назву Запоріз. *Нова економічна політика* більшовицької влади сприяла відновленню економіки та соціальної сфери З. Але розгортанню цієї політики на пд. України 1921—23 значною мірою завадив *голод 1921—1923 в УСРР*, який став наслідком як несприятливих природно-кліматичних умов, так і ставлення більшовицької влади до *селянства* (див. *Продрозверстка*). Місто З. і Запоріз. губ. опинилися в епіцентрі голоду. Загроза масової загибелі людей призвела до того, що з міста тільки 1921—22 виїхало 6 тис. мешканців. Нас. З. порівняно з 1916 зменшилося вдвічі. В груд. 1922 Запорізька губ. була ліквідована, і З. увійшло до складу Катериносл. губ., але вже в берез. 1923, згідно з новим адм.-тер. поділом УСРР, стало центром *Запорізької округи*.

До поч. 1925 економіка З. відновила свої довоєн. показники. Тоді в місті працювали 32 чавуноливарні і металообробні підприємства, 6 з-дів с.-г. машинобудування, 8 пром. млинів, 6 маслоз-дів, 5 шкіряних з-дів, тютюнова і цукеркова ф-ки, спиртогорілчаний, ковбасний і хлібопекарний з-ди. В роки нової екон. політики активну діяльність у місті розгорнули представники дрібного і середнього підприємництва. 1925 діяли 624 дрібні підпр-ва, працювали 650 підпр-в торгівлі, серед яких 100 були держ., 82 — кооп., а всі ін. — приватними. Відродження економіки З. сприяло зростанню його нас. Наприкінці 1925 в місті проживало 47,5 тис. осіб.

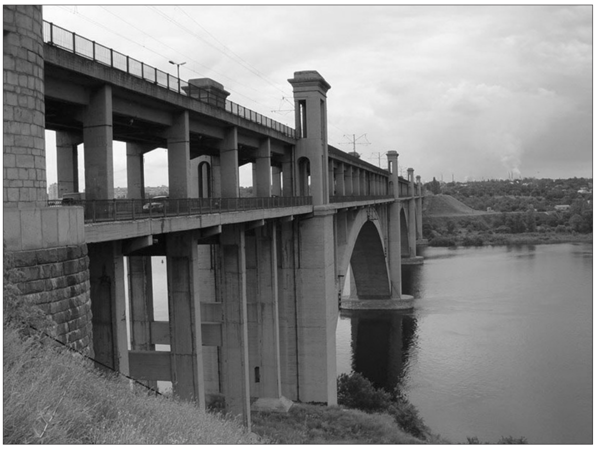
У роки перших п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*) рад. індустріалізації Дніпрогес і комплекс металургійних з-дів, побудованих у З. за рекордно стисли терміни, стали символом сталінської (див. Й.*Сталін*) перебудови сусп-ва. Назва цього укр. міста на Дніпрі стала відомою не тільки кожному громадянинові *СРСР*, а й у всьому світі. Буд-во Дніпрогесу було не лише реалізацією частини плану *ГОЕЛРО*, а й перемогою більш ніж двохсотрічних зусиль, докладених до відкриття прямого судноплавства на Дніпрі. Гребля ГЕС утворила штучне озеро величезних розмірів, що поховало ті пороги, які віками заважали такому судноплавству. Автором проекту Дніпрогесу був акад. І.*Александров*. Цей проект затвердили 1925, а 8 берез. 1927 на буд. майданчик у З. прибули перші грабарі та теслі, які започаткували титанічну роботу. Керували буд-вом Дніпрогесу начальник *Дніпробуду* О.*Вінтер* і гол. інж. Є.Веденєєв. Консультували фахівців Дніпробуду амер. та нім. фахівці, використовувалася амер. буд. техніка, але величезний обсяг робіт був виконаний вручну десятками тисяч робітників, переважно колиш. селян, які пролетаризувалися під час сталінської *колективизації сільського господарства*. Як і на інших подібних радянських будовах, там широко використовувалася праця підневільних (засуджених) людей. Рядові працівники Дніпробуду проживали в нелюдських побутових умовах, страждали від хвороб, недоїдання, відсутності елементарного житла, мед. обслуговування. Декілька тисяч будівельників померли, не витримавши жахливих умов існування. Але Дніпрогес було збудовано за

Запоріжжя. Будівництво доменних печей на металургійному комбінаті. Фото 1932.

5 років. 1 трав. 1932 перший генератор станції дав пром. струм, а 10 жовт. того ж року було відсвятковано запуск першого гідровузла.

Одночасно з буд-вом Дніпрогесу відбувалося спорудження величезного пром. комплексу підпр-в чорної та кольорової металургії. До комплексу увійшли: комбінат «Запоріжсталь», коксохім., шамотний, феросплавний, ремонтно-мех. з-ди, алюмінієвий комбінат, з-д інструментальної сталі (нині «Дніпроспецсталь»), магнієвий комбінат тощо. Запуск цього комплексу відіграв значну роль в екон. житті СРСР, завдяки продукції запоріз. підпр-в стало можливим подолати залежність країни від зарубіжних виробників. Уже 1937 в З. вироблялося 60 % феросплавів, 100 % магнію, 20 % стального листа (від заг. кількості їх вир-ва в СРСР). До 1941 вир-во цієї продукції за обсягами збільшилося в 2 рази.

Запоріжжя. Міст Преображенського, що з’єднує Запоріжжя з островом Хортиця. Фото початку 21 ст.

Запоріжжя. Пам’ятник воїнам-інтернаціоналістам. Фото початку 21 ст.

1939 була утворена Запорізька обл. і З. було надано статус обласного і районного центру (р-н ліквідовано 1945). Тоді в місті проживало понад 300 тис. осіб. Воно швидко перетворилося на сучасне місто із комплексом побутових і комунальних послуг (1940 було 226 км водопровідних мереж, які забезпечували подачу 130 літрів води на день на кожного мешканця; каналізаційна мережа сягала 76 км; довжина трамвайних маршрутів досягла 75 км; вулиці в новій і старій частинах міста були озеленені, замощені й освітлені; діяли 3 радіовузли, міськ. телефонна станція на 7750 номерів; у місті працювали 25 амбулаторій і 11 лікарень, 33 школи, 21 дитячий садок і 2 дитячі будинки). Але подальший розвиток З. загальмували події *Другої світової війни*.

Нім. політ. і військ. кер-во добре розуміло стратегічне значення пром. комплексу З. й намагалося (див. «*Барбаросса*» план) якнайшвидше захопити місто. 18 серп. 1941 нім. моторизовані частини підійшли до міста і навіть захопили о-в Хортиця. Але ще 45 діб після цього захисники З. не давали змоги ворогу форсувати р. Дніпро й захопити Дніпрогес. Увесь цей час продовжувалась евакуація на Урал і до Сибіру обладнання унікальних запоріз. з-дів. Під час відступу рад. військами було зруйновано залізничний міст через р. Дніпро і частково греблю Дніпрогесу, що створювало значні труднощі для подальшого наступу нім. військ і їхніх намагань відновити на свою користь діяльність запоріз. підприємств. Кер-ву СРСР вдалося 1941 організувати евакуацію із З. 22 підпр-в загальносоюзного значення і 26 підпр-в легкої та харчової пром-сті, 3 вузів, закладів к-ри, а також вивезти всі архіви та тех. документацію. Разом із підпр-вами був евакуйований майже весь персонал запоріз. підпр-в, що дало змогу їм на нових місцях базування швидко організувати випуск продукції для фронту. Нім. окупація З. тривала впродовж двох років. Увесь цей час окупанти невдало намагались організувати відновлення діяльності запоріз. підпр-в. Нім. окупаційна адміністрація жорстоко поводилася з нас. міста. Усього в З. за ці роки від рук загарбників загинуло 44 тис. осіб. Тільки за один день 24 берез. 1942 окупанти розстріляли за містом 3,7 тис. осіб. Упродовж окупації на роботи в Німеччину було вивезено 58 тис. молодих запоріжців. Жорстокість загарбників під час їхнього перебування в З. викликала спротив. У місті діяли підпільні групи, чинилися саботаж і диверсії, провадилася підготовка до наступу рад. військ. 23—25 верес. 1943 розпочався широкомасштабний наступ Червоної армії між *Дніпропетровськом* і З. Він одразу набув характеру запеклих баталій, тому що нім. командування перетворило З. в опорний пункт оборони. В серпні 1943 А.*Гітлер* провів у місті, як свідчать про це кадри кінохроніки, велику нараду з військ. кер-вом *вермахту*. Але всі його заходи зазнали краху. В ході *Запорізької наступальної операції 1943* 14 жовт. 1943 З. було визволене від окупантів.

У З. після визволення були суцільні руїни. Знищено приміщення й вироб. потужності підпр-в чорної та кольорової пром-сті, коксохім., вогнетривкого, магнієвого, алюмінієвого та ін. з-дів. Втрати житлового фонду комбінату «Запоріжсталь» становили 98 %, а в цілому по місту було зруйновано $^{2}/_{3}$ помешкань. У місті практично не залишилося приміщень адм., культ.-освіт. і мед. закладів, були повністю зруйновані водогін та енергопостачання, чисельність нас. скоротилася до 65 тис. осіб. Відбудова З. в 1944—1950-х рр. стала героїчною сторінкою в його історії. Керівником Дніпробуду був призначений заст. наркома електростанцій СРСР Ф.Логінов, гол. інж. — І.Кандалов. 3 берез. 1947 перший агрегат Дніпрогесу дав пром. підпр-вам міста перший післявоєн. струм. У цілому в місті до 1950 було відновлено 120 з-дів і ф-к, більшість об’єктів адм., культ.-освіт. та мед. призначення. Найгострішою залишалася житлова проблема, яка посилилася через те, що на відбудову З. приїхали сотні тисяч людей з усіх республік СРСР.

У 1950—80-х рр. З. продовжувало розвиватись як велике пром. місто. До переліку підпр-в, побудованих у 1930-ті рр. й відбудованих після війни, додалося й чимало нових. 1956 став до ладу титаномагнієвий комбінат, який випускав продукцію переважно для оборонних потреб й освоєння косміч. простору. З-д «Комунар» 1960 змінив свій напрямок діяльності й замість комбайнів почав випускати мікролітражні автомобілі «Запорожець». У повоєн. роки З. — центр електротех. пром-сті України. У 1950—60-х рр. були побудовані потужні електротех. підпр-ва: Запоріз. трансформаторний з-д, з-д високовольтної апаратури, «Запоріжкабель», «Перетворювач», Запоріз. електроапаратний з-д, з-д спец. технологічного обладнання та ін. Це дало змогу виготовляти в З. могутні трансформатори заг. і спец. призначення, високовольтні розподільчі прилади, засоби автоматизації. Поява в З. підпр-в, що виготовляли в значних обсягах високотехнологічну та наукомістку продукцію, змінила вимоги до підготовки фахівців. Тому в цей період бурхливо розвивалися маш.-буд. та індустріальний ін-ти, багато технікумів і ПТУ. Ще більші вимоги, які стимулювали їх розвиток, висувалися до запоріз. вузів і закладів спец. професійної освіти у зв'язку з появою в місті впродовж 1960-х рр. низки підпр-в хім. пром-сті: 1961 почав випускати продукцію з-д штучних шкіряних виробів, 1963 був пущений у хід унікальний з-д «Кремнійполімер», 1965 — з-д пром. вир-ва кормів для тваринництва, а трохи пізніше — з-д гумовотех. виробів.

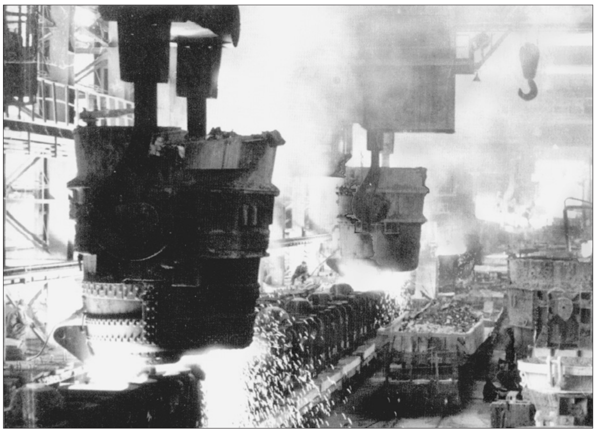
Відбудова й запуск металургійних гігантів перших п'ятирічок і постійне буд-во в З. в 1950—60-х рр. нових підпр-в значно загострили екологічну ситуацію в місті. Екологічна проблема не знайшла розв'язання за рад. часів. Вона залишається для запоріжців найгострішою й досі, як і проблема забезпечення житлом. У 1950—60-ті рр. велика ч. мешканців міста ще жила в бараках, які були збудовані для тих сотень тисяч будівельників, які після війни піднімали З. з руїн. Тому поява в 2-й пол. 1960-х рр. у місті домобуд. комбінату та кількох нових буд. трестів дала змогу впродовж двох наступних десятиріч вирішити житлове питання для багатьох сімей запоріжців. Змінився й архіт. вигляд міста: зникли квартали бараків, а на їхньому місці з'явилися нові мікрор-ни багатоповерхових будинків з усіма сучасними комунальними послугами. На поч. 1970-х рр. почалась активна забудова нового р-ну міста — Хортицького — на правому березі Дніпра. Трохи пізніше до цього додалася розбудова нових мікрор-нів міста: Бородинського, Осипенківського, Південного. В 1970-х — на поч. 1980-х рр. за кошти підпр-в і держ. бюджету в місті були збудовані та почали діяти нові споруди соціально-культ. призначення: палац спорту «Юність», палаци к-ри «Дніпроспецсталь» і «Орбіта», Палац творчості юнацтва й молоді, цирк та ін. Місто набувало сучасного вигляду. 22 квіт. 1972 було розпочато буд-во 2-ї черги Дніпрогесу. Це відбувалося без зупинки діючого обладнання ГЕС, що зробило його унікальним у практиці гідроенергетики. 14 квіт. 1980 2-га черга Дніпрогесу була побудована. Наприкінці 1980-х рр. нас. міста наблизилося до 900 тис. осіб.

1991 більшість запоріжців підтримала держ. незалежність України. Але наступна екон. криза, руйнація зв'язків запоріз. підпр-в у межах колиш. загальносоюзного вироб. комплексу відчутно вплинули на їхній добробут і настрої. Десятки підпр-в З. призупинили свою діяльність. Деякі підпр-ва, особливо електротех. й оборонного призначення, були закриті. Тисячі запоріжців залишилися без роботи та без засобів до існування. Багато з них поїхали шукати кращу долю й заробіток до РФ, країн Європи й Бл. Сходу. Процеси *приватизації* та перехід на ринкові умови функціонування підпр-в міста ще більше ускладнили ситуацію. В серед. 1990-х рр. фактично зупинився розвиток соціальної інфраструктури міста, виникли проблеми з опаленням помешкань, забезпеченням їх газом і гарячою водою. Масово закривалися дитячі садки та ін. об'єкти, що утримувалися на кошти міськ. й обласного бюджетів. Але наявність у З. великих металургійних і хім. підпр-в, що почали у великих обсягах експортувати свою продукцію, а також бурхливий розвиток підприємництва й бізнесу дали змогу на поч. 21 ст. значно поліпшити ситуацію. Середня зарплата запоріжців досягла одного з вищих в Україні показників. Розпочато благоустрій центр. ч. міста, який продовжується і нині, як і пошук вирішення найгостріших сучасних проблем З.: екологічної, транспортної, буд-ва мостових переходів через р. Дніпро, збереження істор. спадщини та сучасного розвитку о-ва Хортиця, реформування закладів охорони здоров'я й освіти та ін.

Літ.: *Воробьев Н.А.* Город, рожденный Днепрогэсом имени Ленина. Запорожье, 1960; Запорожский индустриальный комплекс. Днепропетровск, 1975; Очерки истории Запорожья (Александровска до 1921 года): Фрагменты из работ ученых, архивные документы, предания и легенды. Запорожье, 1992; *Волова Л., Чуприна А.* Александровск. Запорожье. Очерки истории города. Запорожье, 1997.

М.О. Фролов.

«ЗАПОРІЖСТА́ЛЬ» — перший надпотужний металургійний комбінат в Україні. Споруджений 1930—39. Для його буд-ва 1929 в *Запоріжжі* було створено відповідне управління. Проектною групою керував інж. Н.Соколов. Над проектом працювали 2500 спеціалістів і конструкторів. Буд-во розпочалося 1930. Комбінат мав об'єднувати кілька з-дів: металургійний, коксохімічний, феросплавів. Гол. інж. комбінату було призначено П.Ротерта.

Запоріжжя. Розлив сталі в мартенівському цеху металургійного заводу «Запоріжсталь». Фото 1959.

16 листоп. 1933 видано першу плавку чавуну на доменній печі № 1, в берез. 1934 була задута домна № 2. 1935 стала до ладу мартенівська піч № 1. Перший слябінг (прокатний стан для обтискання сталевих злитків) пройшов випробування 30 груд. 1936. 1937 введена в дію найбільша на той час у світі доменна піч (1300 м^3). 1939 досягнуто технології за повним металургійним циклом. Того ж року зі складу комбінату в самостійну структурну одиницю виділено з-д феросплавів, став до ладу перший в *СРСР* безперервний широкополосний стан холодного прокату.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* найцінніше устаткування комбінату евакуювали. Осн. ч. його надійшла на Магнітогорський металургійний комбінат (нині м. Магнітогорськ Челябінської обл., РФ), там почав діяти середньолистовий цех, що давав броню із високолегованої сталі. Устаткування комбінату стало основою розгортання вир-ва якісного металу на 26 металургійних з-дах у сх. р-нах СРСР.

Після визволення Запоріжжя від гітлерівців (14 жовтня 1943) комбінат відбудовано. 30 черв. 1947 виплавлено перший чавун на доменній печі № 3, введено в дію теплоелектроцентраль, прокатний стан, цех прокатування тонкого листа й холодного прокату. 1952 введено в дію кисневі станції і вперше в пром. масштабі використано кисень для інтенсифікації мартенівського процесу.

У 1950-ті рр. на з-ді введено в дію агломераційну ф-ку в складі двох агломераційних стрічок, 2 потужні доменні печі, 4 — мартенівські, крупносортовий стан «650», 2 шаропрокатувальні стани, цех рейкових кріплень, а також цех гнутих профілів. Реконструкцію цехів слябінга і тонколистового цеху здійснено наприкінці 1950-х рр.

У 1960-ті рр. велися роботи із впровадження телевізійних диспетчерських установок. У 1970-ті рр. знову реконструйовано слябінг, здійснено комплекс робіт для посилення механізації упаковки гарячокатаних листів, а також їх розкладання, правки та ін. роботи.

«З.» нагороджено орденами Леніна (1947) та Жовтневої Революції (1971). Лауреатами держ. премій СРСР і УРСР у серед. 1980-х рр. стали 24 металурги з-ду. Серед них — Є.Проскурін, Л.Карнаухов, В.Сиводод та ін.

У 1990-ті рр. комбінат переживав значні труднощі, працював нестабільно, займався пошуком стратегічних інвесторів.

У груд. 1998 у зв'язку з 65-річчям заснування комбінату КМ України нагородив «З.» Почесною грамотою із врученням пам'ятного знака за збільшення обсягів і підвищення ефективності металургійного виробництва.

Літ.: *Борнацкий И.И., Терещенко Н.А.* Развитие черной металлургии УССР. К., 1963; *Ганжа О.І.* 50-річчя металургійного заводу «Запоріжсталь» імені Орджонікідзе. «УЇЖ», 1983, № 11; *Сергеева И.И.* Звезды «Запорожстали». Днепропетровск, 1987.

М.Р. Плющ.

ЗАПОРІ́ЗЬКА ГУБЕ́РНІЯ (1920—21 — Олександрівська губернія) — адм.-тер. одиниця в пд.-сх. ч. УСРР, яку було утворено 8 лип. 1920. Зі зміною назви губернського центру з Олександрівська на *Запоріжжя* 23 берез. 1921 губернія дістала назву Запорізької. Ліквідована в груд. 1922.

Я.В. Верменич.

ЗАПОРІ́ЗЬКА ДИВІ́ЗІЯ А́РМІЇ УНР — одне з перших регулярних військ. з'єднань *Армії Української Народної Республіки*. Сформована на поч. берез. 1918 у *Києві* на базі Окремого Запоріз. загону. До складу д-зії входили: 1-й Запоріз. ім. гетьмана П.Дорошенка піх. полк (командир — полк. О.*Загродський*); 2-й Запоріз. піх. полк (полк. П.*Болбочан*); 3-й Гайдамацький піх. полк (полк. В.*Сікевич*); 1-й Запоріз. ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків (полк. В.*Петрів*; див. *Гайдамацький імені Костя Гордієнка полк*); 1-й Запоріз. гарматний полк (полк. О.Парфенів); 1-й Запоріз. інженерний полк (полк. О.Козьма); 1-й Запоріз. автопанцерний дивізіон (сотник О.Болдирів). Командиром д-зії спочатку був ген.-майор К.*Прісовський*, згодом — ген.-майор О.*Натієв*.

У серед. берез. 1918 З.д. Армії УНР вела бої з більшовицькими військами на *Лівобережній Україні*, в ході яких здобула міста *Лубни*, *Конотоп*, *Полтава*, *Харків*. Наприкінці берез. 1918 переформована в *Запорізький корпус Армії УНР*.

Літ.: *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців. Львів, 1928; *Стефанів З.* Українські збройні сили. 1917—1921: Воєнно-історичний нарис, ч. 1. Коломия, 1935; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002.

А.О. Буравченков.

ЗАПОРІ́ЗЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — операція Червоної армії (див. *Радянська армія*), що була проведена 10—14 жовт. військами лівого крила *Південно-Західного фронту* (команд. — ген. армії Р.*Малиновський*) в ході *битви за Дніпро 1943* з метою розгрому гітлерівців на запоріз. плацдармі та визволення *Запоріжжя*. Гол. удару завдала *Восьма гвардійська армія* в напрямку ст. Мокра (нині в межах Запоріжжя)—Запоріжжя, допоміжних ударів — з пд. сх. — *Третя гвардійська армія*, з пн. сх. — *Дванадцята армія*. Угруповання підтримувала *Сімнадцята повітряна армія*. Допомогу в здійсненні операції надали місц. партизани й підпільники. Наступ почався 10 жовт. Вночі проти 14 жовт. війська Червоної армії прорвали оборону ворога й примусили його відступити, завдавши великих втрат у живій силі (23 тис. солдатів та офіцерів) і бойовій техніці. 14 жовт. війська фронту оволоділи Запоріжжям і запоріз. плацдармом. Унаслідок З.н.о. були створені сприятливі умови для наступу військ *Південного фронту* у фланг і тил мелітопольського угруповання гітлерівських військ, виходу до пониззя Дніпра та ізоляції противника із суші в Криму.

Літ.: История Украинской ССР, т. 8. К., 1984.

О.В. Буцько.

ЗАПОРІ́ЗЬКА О́БЛАСТЬ — адм.-тер. одиниця в складі України. Утворена 10 січ. 1939. Розташов. на пд. сх. України. На пд. омивається Азовським м. Межує на зх. з *Херсонською областю*, на пн. зх. і пн. — з *Дніпропетровською областю*, на сх. — з *Донецькою*

областю. Тер. 27,2 тис. км² (4,5 % тер. України).

За станом на 1 січ. 2004 чисельність нас. — 1892,6 тис. осіб, міськ. нас. — 75,8 %. Центр — м. *Запоріжжя*. В області — 20 р-нів, 14 міст, 23 с-ща міськ. типу, 263 сільс. ради, 920 сільс. населених пунктів. За нац. складом нас.: українців — 70,8 %, росіян — 24,7 %, болгар — 1,4 %. Статус істор. населених місць мають міста: Запоріжжя, *Бердянськ*, *Гуляйполе*, *Мелітополь*, *Оріхів* і *Токмак*.

За характером рельєфу З.о. — слабкорозчленована рівнина з нахилом до долини Дніпра та Азовського м. Більша ч. тер. лежить у межах Придніпровської низовини. На пд. сх. розташов. Приазовська височина (до 324 м). Осн. корисні копалини: залізна та марганцева руди. Клімат помірно континентальний, з малосніжною, помірно холодною зимою й жарким посушливим літом. На тер. області — 78 річок довжиною понад 10 км кожна, що належать до бас. Дніпра (Дніпро та його прит. Кінська і Гайчур) та Азовського м. (Молочна, Обитічна, Берда). Вздовж Азовського м. — лимани й солоні озера. На пн. зх. — Дніпровське і Каховське водосховища.

Тер. З.о. заселена з часів *палеоліту пізнього*. В 19—17 ст. до н. е. на р. Молочна містився гол. осередок *інгульської культури* — однієї з провідних к-р *катакомбної культурно-історичної спільноти*. Від 7 ст. до н. е. до 13 ст. н. е. у степових р-нах жили *скіфи*, *сармати*, *печеніги*, *половці* та ін. З 16 ст. край почав заселятися укр. селянами-втікачами. В 2-й пол. 16—18 ст. пн. ч. сучасної З.о. належала до *Вольностей Війська Запорозького низового*. 1649—59 Запорожжя входило до Укр. козац. д-ви, а потім номінально визнавало зверхність рос. царя і польс. короля. За *«Вічним миром» 1686* відійшло під владу Рос. д-ви. У військ. відношенні Запорожжя поділялося на 38 *куренів запорозьких*, а в територіальному — на 5 (згодом 8) *паланок* (тер. З.о. входила до складу *Кодацької паланки* — на пн. зх., *Самарської паланки* — на пн. — та *Кальміуської паланки* — на пн. сх.). Пд. ч. тер. З.о. в 15—18 ст. перебувала у володінні *Кримського ханства*, після *російсько-турецької війни 1768—1774* та ліквідації Крим. ханства 1783 приєднана до *Російської імперії*. 1783—97 тер. сучасної З.о. входила до *Катеринославського намісництва*, 1797—1802 — *Новоросійської губернії*. Від 1802 пн. ч. цієї тер. належала до *Катеринославської губернії*, а

пд. — до *Таврійської губернії*. 1920 утворено Олександрівську (від 1921 — Запоріз.) губ. 1922 вона була приєднана до Катериносл. губ. 1923 на тер. сучасної З.о. було утворено *Запорізьку округу*, *Мелітопольську округу* і Бердянську округу. 1932 тер. сучасної З.о. ввійшла до *Дніпропетровської області*. В цьому ж році розпочався новий етап у розвитку місц. пром-сті у зв'язку з пуском Дніпрогесу. 1939 утворено З.о. у складі 29 р-нів. Кількість р-нів не раз змінювалася (1946 — 23, 1963 — 10, 1966 — 17, від 1993 — 20).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* на окупованій гітлерівцями тер. області (жовт. 1941 — лют. 1943) діяли партизан. загони (*Добровільна організація патріотів*, *«Ревком»*). Тер. області остаточно була звільнена військ. частинами Червоної армії (див. *Радянська армія*) в результаті *Запорізької наступальної операції 1943*.

З.о. — одна з найбільш урбанізованих областей України, великий пром. регіон. У структурі пром-сті провідне місце займають: електроенергетика, металургія, машинобудування, металообробка. Діє одне з найбільших підпр-в України — *«Запоріжсталь»*.

В області народилися: правозахисник П.*Григоренко*, теоретик та ідеолог укр. *націоналізму* Д.*Донцов*, кер. укр. анархістів Н.*Махно*, співак І.*Паторжинський*, живописець, етнограф і мистецтвознавець О.*Сластіон*, поет М.Нагнибіда (с. Попівка, нині с. Смирнове Куйбишевського р-ну).

Осн. істор. пам'ятки: курган *Солоха*, курганна група *Товста Могила*, Гостра Могила, Три кургани; урочище «Середній стог» (4—2 тис. до н. е., Запоріжжя), козац. фортеця (15—18 ст., о-в Мала Хортиця), залишки Петровської фортеці (1770, с. Новопетрівка Бердянського р-ну); архіт. пам'ятки: собор св. кн. Олександра Невського (19 ст., Мелітополь); Свято-Миколаївський кафедральний собор (1886, село, пізніше смт Верхня Хортиця); історико-культ. заповідник (1965, о-в *Хортиця*, — обидва нині в межах Запоріжжя); істор.-археол. заповідник «Кам'яна Могила» (див. *Кам'яна Могила*), худож. музей Й.Бродського (Бердянськ).

Літ.: *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. К., 1957; *Стогний Н.П.* Запорожская область. Природа и хозяйство. Запорожье, 1963; ІМіС УРСР. Запорізька область. К., 1970; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998.

Я.В. Верменич.

ЗАПОРІ́ЗЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР. Утворена 1923 у складі *Катеринославської губернії* (1925—30 *округа* — найвища адм.-тер. одиниця УСРР). Окружний центр — м. *Запоріжжя*. Налічувала 12 р-нів. Протягом 1924—30 межі округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Запорізька округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ КО́РПУС А́РМІЇ УНР — військ. з'єднання *Армії Української Народної Республіки*. Ств. в *Харкові* в берез.—квіт. 1918 на базі *Запорізької дивізії Армії УНР* (командир — ген.-майор О.*Натієв*). Чисельність — 22—23 тис. осіб. До складу З.к. Армії УНР входили: 1-й Запоріз. ім. гетьмана П.Дорошенка піх. полк (командир — полк. О.*Загродський*); 2-й Запоріз. піх. полк (полк. П.*Болбочан*); 3-й Запоріз. ім. гетьмана Б.Хмельницького піх. полк (полк. О.*Шаповал*; див. *Богданівський полк*); 3-й Гайдамацький піх. полк (полк. В.*Сікевич*); 1-й Запоріз. ім. кошового К.Гордієнка полк кінних гайдамаків (полк. В.*Петрів*; див. *Гайдамацький імені Костя Гордієнка полк*); 1-й Запоріз. гарматний полк (полк. О.Парфенів); 1-й Запоріз. інженерний полк (полк. О.Козьма); 1-й Запоріз. автопанцерний дивізіон (сотник О.Болдирів); Запоріз. кінно-гірський гарматний дивізіон (полк. О.*Алмазов*); Запоріз. повітряноплавна ескадра (полк. М.Баранів). Піх. полки складали 1-шу д-зію і з часом мали зі свого складу виділити 2-гу д-зію, командиром якої був призначений полк. П.Болбочан (із збереженням посади командира 2-го Запоріз. полку). В квіт. 1918 на базі З.к. Армії УНР було сформовано Крим. групу військ (полк. П.Болбочан) для звільнення Криму і Донец. групу військ (полк. В.Сікевич) — для звільнення Донбасу.

У добу *Української Держави* частини З.к. Армії УНР були зведені в бригаду, в серп. 1918 розгорнуту в Окрему Запоріз. д-зію, що охороняла пн.-сх. кордони України. Під час *протигетьманського повстання 1918* д-зія перейшла на бік *Директорії* УНР. У листоп.—груд. 1918 на базі д-зії відновлений З.к. Армії УНР, командиром призначений команд. військ УНР на *Лівобережній Україні* полк. П.Болбочан. Під час боїв із більшовицькими військами навесні 1919 З.к. Армії УНР під командуванням отамана корпусу О.*Волоха* (згодом — полк. І.Дубового) був відрізаний від решти армії і 16 квіт. перейшов на тер. Румунії.

Після повернення до України в трав. 1919 частини корпусу були реорганізовані в Запоріз. групу Армії УНР на чолі з полк. В.*Сальським* (згодом — ген.-полковником М.*Омеляновичем-Павленком*). Запорожці брали участь у поході на *Київ* (1919), *Першому Зимовому поході Армії УНР 1919—1920*. По закінченні останнього частини запорожців були зведені в 1-шу Запоріз. стрілец. д-зію (ген.-хорунжий А.*Гулий-Гуленко*, згодом — ген.-хорунжий Г.Базильський). У ході заг. відступу Армії УНР частини д-зії відійшли 21 листоп. 1920 за р. Збруч (прит. Дністра), де вояки були інтерновані.

Літ.: *Петрів В.* Спомини з часів української революції (1917—1921), ч. 1. Львів, 1927; *Монкевич Б.* Слідами новітніх запорожців. Львів, 1928; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917—1921. К., 1995; Історія українського війська. Львів, 1996; *Петрів В.* Військово-історичні праці. Спомини. К., 2002.

А.О. Буравченков.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ НАЦІОНА́ЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т — вищий навч. заклад 4-го рівня акредитації. Заснований 1984 на базі Запоріз. держ. пед. ін-ту, який веде свій початок від заснованих 1921 3-річних пед. курсів. 1925 курси були реорганізовані в технікум, а у верес. 1930 відкрився ін-т нар. освіти (див. *Інститути народної освіти*) в складі 2-х секторів: соціального виховання та професійної освіти.

У трав. 1931 навч. заклад перейменований у пед. ін-т професійної освіти, який готував педагогів для *робітничих факультетів*, технікумів та ін. освіт. установ. 3 серп. 1933 ін-т отримав офіц. назву Запоріз. держ. пед. ін-т. До складу ін-ту входило 4 ф-ти — істор., мовно-літ., фіз.-мат. та природничий.

За 55 років існування пед. ін-т підготував 32 тис. учителів різних спеціальностей. Серед випускників навч. закладу — Герой Рад. Союзу І.Бабак, поети та прозаїки Олекса Запорізький, Яр *Славутич*, Михайло Шлома, Іван Манило-Дніпряк, міністр освіти України М.Фоменко, лауреат Держ. премії України ім. Т.Шевченка І.Щербак, народний депутат України С.Соболєв, заслужені вчителі України П.Андрійкина, Л.Гайдар, О.Кузьменко та багато ін.

29 груд. 1984 Мін-во вищої та середньої спец. освіти УРСР і Мін-во нар. освіти УРСР видали наказ про відкриття Запорізького держ. ун-ту на базі пед. ін-ту. Ун-т (до 2005) підготував 25 тис. висококваліфікованих спеціалістів.

24 груд. 2004 Указом Президента України Запоріз. держ. ун-т отримав статус нац. До структури ун-ту входять 16 ф-тів (біологічний; екон.; фіз.; істор.; юрид.; філол.; журналістики; соціальної педагогіки та психології; фіз. виховання; мат.; соціології та управління; іноз. філології; менеджменту; довузівської підготовки; післядипломної освіти; Крим. ф-т фіз. к-ри, спорту і туризму), більше 60 каф-р, Нікопольський ін-т, Запоріз. від-ня *Науково-дослідного інституту козацтва*, 2 навч.-консультаційні центри в містах *Кривий Ріг* і *Мелітополь*. 1995 ств. і працює багатогалузевий навч.-наук. центр «Запорізький університет», який об'єднує 2 коледжі, технікум, пед. уч-ще, Запоріз. мед. уч-ще Придніпровської залізниці та більше 10 шкіл міст і області.

Професорсько-викладацький склад ун-ту — бл. 550 викл., з яких більше 70 — професори, д-ри наук, бл. 250 — доценти, кандидати наук. Серед викладачів навч. закладу — лауреати Держ. премій України, академіки та чл.-кореспонденти фахових акад., засл. діячі н. і т. України, заслужені працівники вищої школи України. В ун-ті навчається понад 9 тис. студентів, серед них більше 5 тис. — на денній формі навчання. Є можливість продовжити навчання в аспірантурі й докторантурі. При ун-ті працюють 4 спеціалізовані вчені ради із захисту канд. дисертацій.

Підготовка спеціалістів та наук. дослідження проводяться в 6 навч. корпусах і спортивному комплексі. До складу ун-ту входять 2 студентські гуртожитки, профілакторій з відповідним мед. устаткуванням, спортивно-оздоровчий табір «Славутич» на узбережжі Азовського м. і біостанція-профілакторій на о-ві *Хортиця*. В ун-ті працюють студентська FM-радіостанція «Юніверс», телецентр, видається газ. «Запорізький університет» та студентський час. «Дзига». В університетській друкарні видається наук., навч., методична та ін. друкарська продукція.

Фонди наук. б-ки ун-ту налічують більше 800 тис. одиниць вітчизн. і зарубіжних видань, у т. ч. 7 тис. рідкісних та цінних. Б-ка має 3 абонементи, 8 читальних залів, 2 мережі Інтернету, електронний каталог.

В ун-ті працюють лабораторії комп'ютерної графіки та видавничих технологій, ренесансних студій, фольклористики й худож. перекладу, криміналістики, WEB-технологій і дистанційного навчання та ін. 14 наук. шкіл очолюють провідні вчені вузу.

З.н.у. — партнер багатьох міжнар. проектів, найбільш значними є програма «Темпус», наук. програма *НАТО*, нім. благодійний фонд «Марта та Курт Мелльгаард» тощо. З.н.у. активно співпрацює з навч. закладами, фірмами й орг-ціями Канади, США, Швеції, Німеччини, Китаю, РФ.

1 верес. 1971 в структурі Запоріз. держ. пед. ін-ту з'явився істор. ф-т. Перші дипломи вчителів історії і суспільствознавства 1975 отримали 45 випускників ф-ту. Нині ф-т здійснює підготовку бакалаврів, спеціалістів та магістрів за спеціальностями «Історія» й «Архівознавство».

На ф-ті діють 4 каф-ри: історії України, новітньої історії України, всесвітньої історії і джерелознавства, історіографії та спец. істор. дисциплін. Підготовку спеціалістів здійснює викладацький склад у кількості бл. 40 осіб, серед якого 4 д-ри наук, професори й бл. 30 канд. наук, доцентів. Колектив ф-ту підготував понад 2 тис. спеціалістів.

1992 на істор. ф-ті розпочала роботу спеціалізована вчена рада із захисту канд. дисертацій. За роки її існування представниками різних регіонів України було захищено більше 100 дис.

При істор. ф-ті працюють лабораторії: археол., історії Пд. України, істор. інформатики та інтерактивних технологій навчання гуманітарним дисциплінам. Діє Запоріз. від-ня НДІ козацтва, Запоріз. від-ня *Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*.

На базі ф-ту видаються фахові зб.: «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», «Культурологічний вісник», «Старожитності степового Причорномор'я і Криму» та «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького

Корпуси Запорізького національного університету. Фото кінця 20 ст.

національного університету: Південна Україна XVIII—XIX століття». Крім того, видаються постійні серії наук. літ.: «Джерела до історії Південної України», «Запорізька спадщина», «Старожитності Південної України».

Літ.: *Турченко Ф.Г.* Історичному факультету — 25 років. В кн.: Запорізький державний університет. Наукові праці історичного факультету, вип. 2: 25-річчю історичного факультету присвячується. 1971—1996. Дніпропетровськ, 1997; *Орлянский С.Ф., Ткаченко В.Г.* Материалы к истории Запорожского государственного университета, вып. 1. Запорожье, 1998; Сучасна освіта в Україні, 2004: Запорізький державний університет. Запоріжжя, 2004.

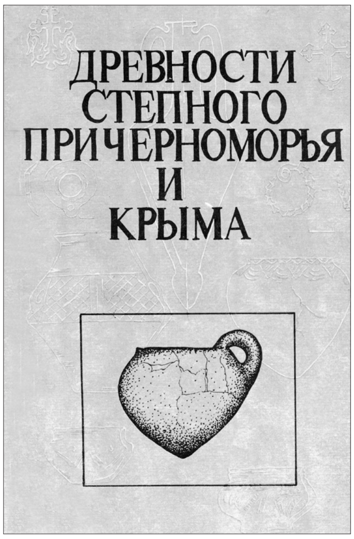
В.Г. Ткаченко.

ЗАПОРІ́ЗЬКИЙ ОБЛАСНИ́Й КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1926 за ініціативою Я.*Новицького*. 1931 об'єднаний з музеєм історії Дніпрогесу, очолив його М.Філянський. Наприкінці 1930-х рр. отримав назву З.о.к.м. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* всі експонати музею загинули.

1944 відтворений як істор.-краєзнавчий, 1950 отримав статус обласного краєзнавчого музею. Розміщений у будівлі колиш. *земської управи* (1913), що є пам'яткою арх-ри. Зібр. музею налічує понад 100 тис. одиниць зберігання. Осн. експозиція представляє історію краю з найдавніших часів до сьогодення, показує його природу, життя і побут запороз. *козаків*. Велику істор. цінність мають археол., етногр., нумізматичні колекції, гербарії, стародруки. Серед колекцій: палеонтологічні залишки тварин неогенового та антропогенового періодів; археол. знахідки із Запоріз. кургану; сарматські прикраси (див. *Сармати*); колекції комах; чучела рідкісних птахів; зброя й предмети побуту запороз. козаків.

Запорізький обласний краєзнавчий музей. Фото кінця 20 ст.

«Древности Степного Причерноморья и Крыма». 1992. Т. 3. Обкладинка.

Від 1991 разом із Запоріз. ун-том музей видає археол. щорічник «Древности Степного Причерноморья и Крыма».

Літ.: Запорізький обласний краєзнавчий музей: Путівник. Дніпропетровськ, 1972; ГЕУ, т. 2. К., 1990.

Р.В. Маньковська.

«ЗАПОРО́ЖСКАЯ СТАРИНА́» — істор., літ.-фольклорний зб., що видавався 1833—38 в *Харкові* за зразком альманаху. Вийшло 6 кн. (ч. 1-ша та ч. 2-га, кожна — у 3-х кн.). Видавцем і гол. ред. зб. був І.*Срезневський*, серед авторів — учасники гуртка харків. романтиків (див. *Харківська школа романтиків*), зокрема брати О. і Ф. Євецькі. Зб. містить *історичні українські пісні* та *думи*, уривки з літописів, у т. ч. невідомих широкому загалові, а також авторські літ.-істор. нариси, стилізації, коментарі, джерелознавчі критичні студії тощо. Тематика «З.с.» присвячена історії України переважно 12—13 ст. та історії *козацтва*. Укр. істор. процес висвітлювався й переосмислювався в дусі романтичного (див. *Романтизм*) фольклорного історизму. Значну ч. поданих до зб. авторських текстів, як з'ясувалося пізніше, під час редагування було дещо змінено. Внаслідок цього деякі з них наповнилися вигаданими подіями та персонажами, сумнівними з наук. точки зору гіпотезами. В зб. були представлені новаторські концепції в розумінні історії запороз. козацтва, висловлені критичні зауваження до деяких істор. джерел і творів. «З.с.» поряд із рукописною «*Історією Русів*» і опубл. «Історією Малої Росії» Д.*Бантиш-Каменського* помітно вплинула на сучасну їй історіографію історії України.

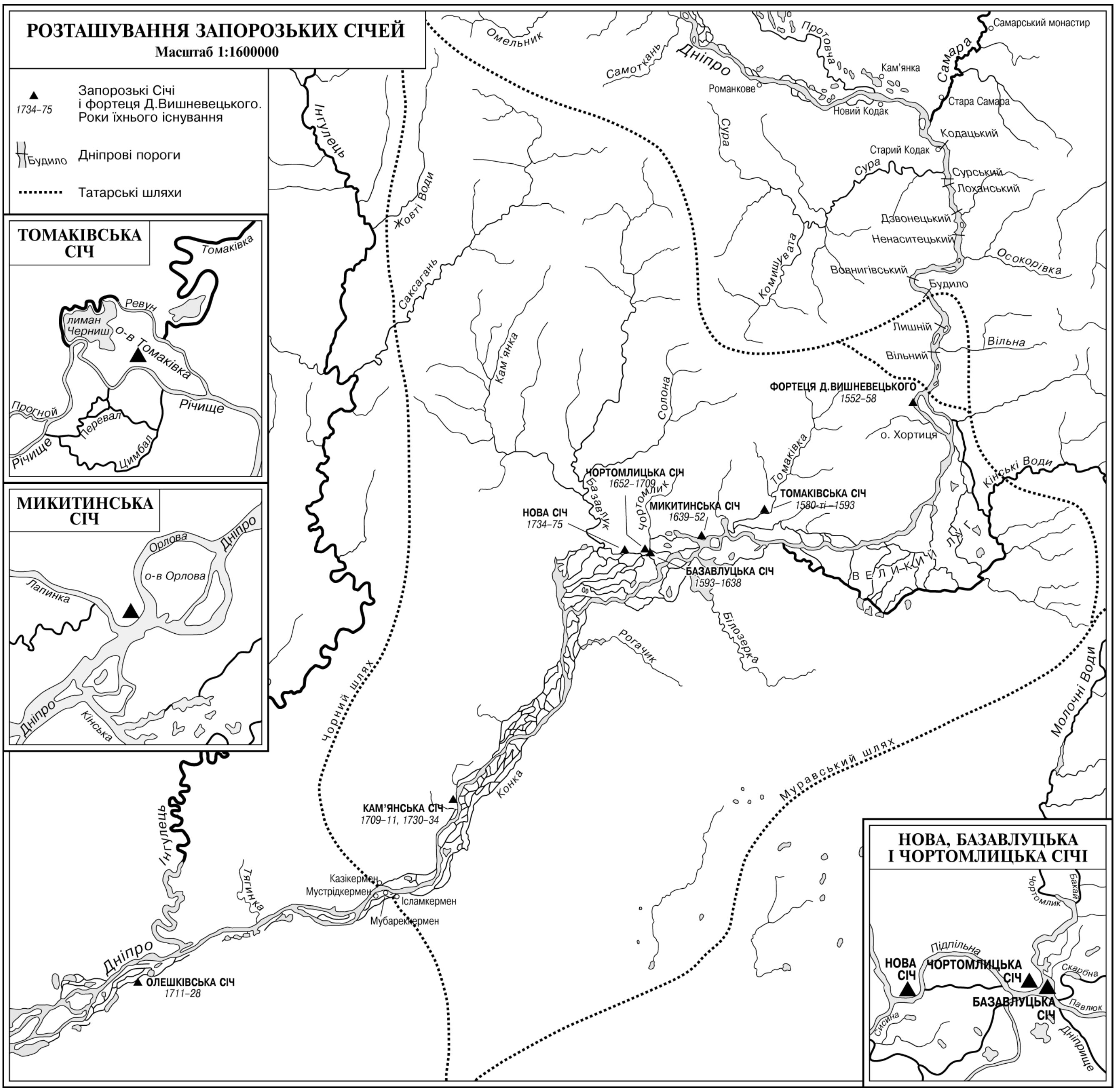
В.В. Кравченко.

ЗАПОРО́ЖЦІВ ПРАВА́ І СВОБО́ДИ — див. *Запорозьких козаків система цінностей.*

ЗАПОРО́ЗЬКА СІЧ — військ. та адм. центр *козацтва* на пд. укр. земель. Існував із серед. 16 ст. до 1775. Передумовами його утворення були передусім потреба козацтва в самоорганізації, зумовлена зростанням його чисельності, та необхідність захисту укр. земель від татар. агресії. Тимчасові сторожові пости — «засіки», «січі», «городки» (див. *Січі*) — у місцях козац. промислів між Дніпром і Пд. Бугом (ці терени були «нічийними», до того ж, багатими на рибу, птицю та звіра) відомі з поч. 16 ст. Щовесни сюди прибували з волостей ватаги *козаків* на чолі з обраними *отаманами* займатися мисливським та рибальським промислами. В 1520—30-х рр. після кількох безрезультатних спроб уряду *Великого князівства Литовського* прийняти козаків на держ. службу виникла ідея створення козац. твердині на укр. пд. порубіжжі. Її підтримали й місц. урядовці, до чиїх обов'язків входила оборона краю від набігів *кримських татар*. Реалізувати цей задум вдалося черкаському і канівському старості (див. *Староство*) кн. Д.*Вишневецькому*. 1555 за *дніпровими порогами* в районі о-ва *Хортиця* під його патронатом було розпочато зведення замку. Фортеця кн. Д.Вишневецького (місцезнаходження її досі є дискусійним) зовні, очевидно, відрізнялася від відомих пізніше архіт. комплексів козац. твердинь на Дніпрі. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військ.-службової людності — бояри (див. *Бояри-шляхта*, *Бояри-слуги*), слуги (селяни, які ви-

конували військ. службу), *драби*. Незважаючи на досить короткий час існування (восени 1557 фортеця була зруйнована військами крим. хана *Девлет-Гірея I*), хортицький гарнізон справив помітний вплив на еволюцію січової громади. Цілком слушним є твердження М.*Грушевського*, який у статті, присвяченій істор. заслугам кн. Д.Вишневецького, назвав його «духовним батьком нової української плебейської республіки». Можливо, саме Хортицький замок як військ. осередок був своєрідним прототипом і козац. укріплення, і організації козац. товариства, що склалися в 1570-х рр. на о-ві Томаківка (колиш. острів на Дніпрі поблизу сучасного м. Марганець Дніпроп. обл., залитий водами Каховського водосховища; див. *Томаківська Січ*) і еволюціонували в особливий тип табірного мешкання — січ — і в особливий тип військ.-політ. структури — кіш (див. *Кіш Запорозької Січі*), за якими закріпилася назва «Запорозька Січ».

Пізніше місце розташування Січі з різних причин не раз змінювалося. В більшості випадків вона дислокувалася у *Великому Лузі* — місцевості, вкритій лісами та плавнями з безліччю річкових проток, озер та боліт. Для зведення твердині козаки обирали, як правило, малодоступні острови чи півострови й укріплювали Січ ровами та насипними земляними валами, на яких встановлювалася дерев'яна палісада — «засіда», а на бійницях вартових веж стояли гармати. Помешкан-

ня запорожців — курені, зроблені з верболозу, обмазані глиною й покриті очеретом, розташовувалися навколо січового майдану — центру сусп.-політ. життя. На майдані містилося житло *кошового отамана* та січової старшини, канцелярія, січова церква. Там же перед церквою відбувалися *козацькі ради*. Запороз. січей налічувалося 7: з 80-х рр. 16 ст. до 1593 — Томаківська Січ, 1593—1638 — *Базавлуцька Січ*, 1639—52 — *Микитинська Січ*, 1652—1709 — *Чортомлицька Січ*, 1709—11, 1730—34 — *Кам'янська Січ*, 1711—28 — *Олешківська Січ*, 1734—75 — *Нова Січ* (Підпільненська Січ). Деякі історики вважають, що січей було 8 і першою з них була Хортицька фортеця.

Осн. військ. орг. одиницею З.С. був *курінь запорозький*, він об'єднував козаків-вихідців із певних місцевостей. Звідси й відповідні назви — Корсунський, Канів., Черкас., Переяслав., Уман. та ін. курені. Нерідко назви походили від імені *курінного отамана* — Васюренський, Іванівський, Тимошівський, Брюховецький та ін. На отаманів покладалися обов'язки чіткого обліку козаків, відповідальність за ведення курінних *компутів*, за прийом у козаки та відбування ними військ. служби, відання курінним майном. Вони були також суддями над козаками свого куреня. Кількість куренів до 18 ст. не була сталою. Лише на Новій Січі їх налічувалося 38, кожен з яких об'єднував по декілька сотень чоловік. Така ж кількість куренів була і в *Задунайській Січі* та в запорожців на *Кубані*. Слово «курінь» вживалося в З.С. й для означення військ. підрозділу *Війська Запорозького* (див. *Курінь*).

Вищим органом влади на Січі була *козацька рада*, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Були також ради, що проводилися на репрезентативній основі депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. Зібрання козаків за їх власної ініціативи називалося чернецькою радою (від слова «чернь»; див. *Чернь*; ін. назва — «чорна рада»). До компетенції ради входили всі найважливіші справи життя козац. товариства: обрання старшини, вирішення питань війни та миру, ведення переговорів із представниками ін. країн. За традицією ради збиралися періодично: на початку року в січні, на Великдень (навесні) та на свято Покрови Пресвятої Богородиці (1 жовт. за ст. ст.), а за потреби вирішення поточних питань життя запороз. громади — у будь-який час. Гол. місцем проведення козац. ради була Січ. Проте, оскільки рада являла собою орган військ. влади, то вона могла проводитися в будь-якому місці, де була переважна більшість війська. Під час походу ради скликалися в степу чи на волості, такими були ради в *Сухій Діброві* та на *Масловому Ставу*. Крім заг. рад, проводилися старшинські сходки. Як правило, вони відбувалися біля помешкання кошового отамана, куди запрошували військ. старшину, стариків і курінних отаманів. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різного роду таємні та термінові справи.

Виконавча влада з 1620-х рр. належала кошовому отаману, вибори якого відбувалися на щорічній січневій козац. раді, на якій обиралася й запороз. старшина. Від рішень отамана значною мірою залежало повсякденне життя на Січі протягом цілого року. Кошовий отаман відав військ. скарбом, репрезентував запорожців у зносинах із зовн. світом, призначав наказну й паланкову (див. *Паланка*) старшину, затверджував суд. вироки. Помічниками кошового отамана були суддя, *осавул*, писар. Вони також обиралися на заг. раді з-поміж досвідчених й авторитетних запорожців. До нижчої групи старшини належали: довбуш, гармаш, товмач, кантаржей, *шафар*. Демократ. засади управління січової громади дали підставу дослідникам охарактеризувати З.С. як козац. *республіку*.

На Січі існував військ. суд, який у своїй діяльності керувався *козацьким звичаєвим правом*, що склалося на основі тогочасного *звичаєвого права*, пристосованого до умов життя січової громади. Писаних правових норм не існувало. Їхній зміст розкривався через наведення відповідних прикладів-аналогій у процесі самого судочинства. Найтяжчими серед злочинів вважалися зрада, порушення військ. дисципліни, вбивство товариша (козака, внесеного до курінного компуту) й посягання на січове майно. Тих, хто вчинив ці злочини, карали або розстрілом, або закопуванням живцем у землю, або повішенням на гаку тощо.

На рішення про прийом до січового товариства жодним чином не впливали ні соціальне походження, ні національність, ні віросповідання прибулого. Водночас останній мав добровільно прийняти правосл. віру (див. *Православ'я*). Крім того, він повинен був пройти певне військ. навчання й засвідчити на ділі свою мужність, витривалість та сміливість. Здоров'я, силу та бойову майстерність запорожці загартовували не лише в походах, а й в іграх та змаганнях. Лише в разі успішного проходження молодим козаком (див. *Молодики*) обов'язкового випробувального терміну його під новим прізвищем (прізвиськом) вписували до обраного ним куреня.

З.С. була своєрідною військ. базою, де містилися флот, *артилерія*, арсенал та постійно перебувало від кількох сот до кількох тисяч козаків, які забезпечували належну боєготовність Війська Запороз. Коли виникала потреба у великому війську, то до служби закликалися козаки, які проживали в *зимівниках* чи перебували на промислах. Із Січі розпочиналися мор. та сухопутні експедиції запорожців проти турків та татар, виступи на волості для боротьби за станові (див. *Стани*) права козацтва, для участі у визвол. боротьбі укр. народу чи для підтримки тієї або ін. політ. сили *Гетьманщини*. Для проведення походу серед старшин обирався ватажок-*гетьман*. Після перенесення в серед. 17 ст. уряду гетьмана на волость на З.С. функції ватажка військ. походу на перших порах виконував, як правило, кошовий отаман. У 18 ст. останній більше приділяв уваги адм. та госп. діяльності. Особливо гучними були козац. походи на турец. міста Пн. Причорномор'я — *Очаків*, *Кафу*, татар. місто Гезлев (нині м. *Євпаторія*), а також турец. міста Синоп та Трапезунд (нині м. Трабзон, Туреччина). Не раз козаки загро-

жували й столиці *Османської імперії* — м. *Стамбул*. Ці походи козаків відігравали значну роль і в загальноєвроп. боротьбі з турец. агресією. Під час експедицій знищувалися військ. сили та підривалася екон. могутність противника, звільнялися з неволі тисячі бранців, захоплених у полон ординцями. Не випадково козацькі походи оспівані українцями в *думах* та *історичних українських піснях*.

Офіційно до 1649 З.С. підпорядковувалася урядові *Речі Посполитої*, а пізніше — гетьманові Війська Запороз. Згідно з *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* вона перебувала під сумісною протекцією Рос. д-ви та Речі Посполитої, а відповідно до умов *«Вічного миру» 1686* перейшла під виключне верховенство Рос. д-ви. Водночас запорожці намагалися проводити самостійну міжнар. політику. Кіш приймав представників Австрії, Швеції, *Трансільванського князівства*, Польщі, *Кримського ханства* та Туреччини. Він укладав угоди, підтримував окремі д-ви або їх коаліції.

Перший опис запороз. твердині на о-ві Томаківка у 80-х рр. 16 ст. здійснив польс. хроніст Б.*Папроцький*. Він зазначив, що в цей час Січ контролювала значну тер. Подніпров'я від *Черкас* до Низу та терен Великого Лугу (див. *Вольності Війська Запорозького низового*). На Січі збиралися великі козац. ради, які автор за польс. аналогією називав «рицарським колом». У середовищі запороз. громади польс. хроніст виділяв *козацьку старшину*. Відзначив він також наявність у козаків регалій найвищої влади, зокрема «булави гетьманської» (див. *Клейноди козацькі*). В результаті нападу татар. військ 1593 Томаківська Січ була знищена, а вцілілі в запеклій битві запорожці перейшли на о-в Базавлук, який лежав в одному з рукавів Дніпра проти гирла р. Підпільна, й заснували там Базавлуцьку Січ.

До Базавлуцької Січі в черв. 1594 прибув посол імп. *«Священної Римської імперії германської нації»* Рудольфа II Габсбурга Е.*Лясота*, який мав за мету переконати козаків виступити на боці Австрії проти Осман. імперії. Його щоденник є одним з перших документальних джерел про життя січового братства та про військ.-політ. структуру запорожців — кіш. З Січі майже щороку здійснювалися потужні військ. експедиції під проводом С.*Кішки*, Я.*Бородавки*, П.*Конашевича-Сагайдачного*, М.*Дорошенка*, І.*Сулими* та ін. козац. гетьманів. Згодом Січ на о-ві Базавлук стає центром організації повстанських загонів для боротьби проти соціального й нац. гноблення в Україні. Там з'являються перші письмові звернення до укр. народу, зміст яких відбивав прагнення широких нар. мас. На Січі конкретизувалися методи й завдання нац.-визвол. руху, зокрема під час козац. повстань під проводом М.*Жмайла*, Т.Федоровича, П.*Бута*, Я.*Острянина* та Д.*Гуні*. Найпізніші свідчення про Базавлуцьку Січ належать до літа 1638. Капітуляція повстанців на Старці (див. *Старицька оборона 1638*) дала можливість *гетьману польному коронному* М.*Потоцькому* організувати похід *кварцяного війська* на Запорожжя. В 2-й пол. серп. карателі підійшли до о-ва Базавлук і штурмом здобули Січ.

Тер. Запорожжя опинилася під контролем польс. властей, однак потреба забезпечення оборони пд. прикордоння змусила польс. владу шукати замирення з козаками і способів зберегти Січ. Місцем розташування нової — Микитинської — Січі став, зважаючи на інтереси польс. властей, легкодоступний з боку степу т. зв. Микитин Ріг, де здавна існувала переправа через Дніпро (на тер. сучасного м. *Нікополь*). Визначальною подією в житті Микитинської Січі було прибуття туди чигирин. *сотника* Б.*Хмельницького* на поч. 1648. На заг. раді він був обраний гетьманом, і, за словами літописця С.*Величка*, запорожці одностайно назвали його своїм зверхником і вручили йому козац. клейноди. Виступ повстанського війська з Микитинської Січі на волості поклав початок нац.-визвол. війні серед. 17 ст. (див. *Національна революція 1648—1676*).

Традиції, започатковані на Січі, відіграли провідну роль у процесі державотворення, здійснюваного гетьманом Війська Запороз. Б.Хмельницьким. Громадотворчі здобутки січовиків виявилися життєздатними й мали значний потенціал для творення засад нової укр. *держави*.

Після першого року боротьби проти польс. панування в Україні стосунки між гетьманом і Запорожжям ускладнилися. Січовики виступили проти рішень *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*. Б.Хмельницькому довелося посилати на Січ військ. підрозділи для придушення повстання. Щоб запобігти подібним виступам у майбутньому, гетьман розмістив там реєстрову залогу (див. *Реєстрові козаки*), звівши функції Січі до ролі прикордонного форпосту Укр. козац. д-ви. Демократ. засади кошової організації залишалися незмінними. Водночас напруженість у відносинах з урядом Укр. козац. д-ви зберігалася, що змусило запорожців переселитися 1652 ближче до дніпровських плавнів поблизу гирла р. Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка Нікопольського р-ну Дніпроп. області).

Заснована кошовим отаманом Ф.Лютаєм Чортомлицька Січ відіграла велику роль в охороні пд. прикордоння. Запорожці в складі військ під проводом Б.Хмельницького брали участь у *Жванецькій облозі 1653*, *Городецькій битві 1655*, облозі *Львова* 1655 (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*), військ. діях на тер. Білорусі, Литви та ін. Здійснювали також успішні походи проти Крим. ханства та ногайських орд (див. *Ногайська орда*). Великим авторитетом на Січі користувався кошовий отаман І.*Сірко*, який 15 разів обирався на посаду кошового отамана. І.Сірко став героєм багатьох укр. нар. пісень,

Чортомлицька Січ. Гравюра І. Щирського. Друга половина 17 ст.

легенд та переказів. Під проводом І.Сірка січовики здобули понад 60 перемог у битвах з військами Осман. імперії та її васалами.

Чортомлицька Січ поступово перетворювалася в центр Вольностей Війська Запороз. низового, де розвивалося й госп. життя. На козац. *хуторах* — зимівниках — важливого значення набувають землеробство, скотарство та різноманітні промисли. Запорожці вели жваву торгівлю з Гетьманщиною, Польщею, Кримом. На Чортомлицькій Січі почала постійно функціонувати церква Покрови Пресвятої Богородиці (архіт. форми будівлі з часом змінювалися, але в основі залишався стиль т. зв. козац. *бароко*). Запороз. козаки брали активну участь у *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, що проводилися військ. силами Гетьманщини та Росії, а також у *Північній війні 1700—1721*. З приходом на тер. України восени 1708 армії швед. короля *Карла XII* та приєднання до неї ч. військ гетьмана І.*Мазепи* позиція Запорожжя набувала особливого значення, бо могла вплинути на результат усієї військ. кампанії. Навесні 1709 січовики на чолі з кошовим отаманом К.*Гордієнком* підтримали гетьмана І.Мазепу в його змаганнях проти рос. царя *Петра І*. У відповідь рос. війська під проводом полк. П.Яковлєва в трав. того ж року напали на Чортомлицьку Січ і зруйнували її. Лише невеликій ч. козаків з тих, які перебували на той час на Січі, вдалося врятуватися. Згодом козаки перебралися на землі, що були під владою крим. хана Девлет-Гірея II, і на мисі, утвореному протокою Дніпра та гирлом р. Кам'янка, розпочали буд-во нових фортифікаційних укріплень і заснували Кам'янську Січ, котра проіснувала недовго. Після невдалої участі в поході гетьмана П.*Орлика* на *Правобережну Україну* 1711 бл. 6 тис. запорожців, переслідувані царськими військами, змушені були перебратися вглиб ханських володінь. Розташувалися вони в урочищі Олешки неподалік Кардашинського лиману, південніше від впадіння р. Інгулець у Дніпро (на тер. сучасного м. *Цюрупинськ*), де заснували Олешківську Січ.

Перебування козаків протягом 17 років на тер. Олешок було надзвичайно складним для січової організації. Для волелюбних запорожців виявилося неможливим пристосуватися до протекції крим. ханів, що з плином часу ставала все жорсткішою. Запорожцям було заборонено зводити укріплення навколо Січі та будувати правосл. церкву. Козаків не раз примушували до виснажливих робіт і сплати всіляких податків у ханську скарбницю. Серед січового товариства точилася

гостра боротьба, ч. козаків час від часу намагалася встановити контакти з гетьман. урядом І.*Скоропадського* та повернутися в Україну. 1728 запорожці, які згуртувалися навколо новообраного кошового отамана І.Гусака, попередньо закувавши в кайдани К.Гордієнка, противника рос. політики щодо Гетьманщини, покинули Олешки й подалися в межі старої Чортомлицької Січі. Проте формального дозволу від рос. імп. *Петра II* проживати на тер. старих запороз. вольностей не було отримано.

1730 козаки повернулися до земель, що були в ті часи підпорядковані крим. ханові, і отаборилися в р-ні старої Кам'янської Січі.

Назрівання війни з Туреччиною й необхідність поповнення військ. потенціалу змусили уряд імп. *Анни Іванівни* видати розпорядження, яким офіційно дозволялося заснування Нової Січі на р. Підпільна (поблизу сучасного с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.). Тут запороз. козаки збудували фортецю, обнесли її земляним валом заввишки 3,5—4 м з дубовими палями та баштами. Заг. довжина укріплень сягала 4 км, а площа фортифікаційних споруд — бл. 40 га. До фортеці примикало передмістя, відоме під назвами форштадт, базар, гасан-баша. Це був осередок торг. і госп. діяльності запорожців з численними ринковими будівлями, майстернями, кузнями. Тут же містилася й січова школа.

Нова Січ (1734—75) стала центром усього південноукр. регіону — Вольностей Війська Запороз. низового, який розподілявся на адміністративні округи — паланки: *Бугогардівська паланка*, *Інгульська паланка*, *Кальміуська паланка*, *Кодацька паланка*, *Орільська паланка*, *Прогноїнська паланка*, *Протовчанська паланка*, *Самарська паланка*. Найважливішим адм.-тер. центром паланки була укріплена *слобода*, в якій проживали одружені козаки, що мали власне госп-во. Запороз. козацтво успішно освоїло землі аж до Чорномор. узбережжя. Значного розвитку набули землеробство, скотарство та промисли. На зимівниках працювали козаки та наймані люди, як правило, селяни, які приходили на заробітки з Гетьманщини. Розвиток товарного госп-ва значно активізував ринкові відносини на Запорожжі та його економічні зв'язки з Правобережжям, Польщею й Кримом.

Для нагляду за діями кошової старшини за розпорядженням царського уряду біля Січі 1735 було збудовано Новосіченський ретраншемент і поставлено військ. залогу. На кордонах Запорожжя збудовано систему укріплених ліній і засновано військ. поселення іноземців *Нова Сербія* (1752) та *Слов'яно-Сербія* (1753). В Новій Січі почастішала практика обрання однієї й тієї ж особи кошовим отаманом на повторний термін. Так, І.*Малашевич*, І.Білицький, Д.Гладкий обиралися на цю посаду по 3, а Я.Ігнатович і Г.Федоров — по 5 разів. Од 1762 майже безперервно Січчю управляв кошовий отаман П.*Калнишевський*. Намагаючись пом'якшити залежність Запорожжя від царських властей, він дбав про госп. піднесення краю, поширення в ньому землеробства, промислів та торгівлі. Коштом П.Калнишевського було збудовано 5 церков і соборів. У ході *російсько-турецької війни 1768—1774* він успішно керував козац. полками, за що був нагороджений золотою медаллю. Проте волелюбні запорожці намагалися відстояти свою автономію й нерідко вступали в конфлікти з гарнізонами рос. фортець на Запорожжі. Запорожці брали участь також у *гайдамацькому русі*, в т. ч. *Коліївщині* 1768. Після завершення переможної війни проти Туреччини, в якій козаки продемонстрували зразки відваги й героїзму, в черв. 1775 війська на чолі з ген. П.*Текелієм*, що входили до рос. обсерваційного корпусу, зруйнували Січ. 3 серп. вийшов маніфест імп. *Катерини II* про ліквідацію Нової Січі з аргументацією про недоцільність її існування. Військо Запороз. було оголошене розпущеним, а землі Вольностей Війська Запороз. низового уряд почав роздавати *поміщикам*. Більша ч. запорожців перейшла на тер. Осман. імперії й створила в гирлі Дунаю Задунайську Січ.

Літ.: *Слабченко М.* Соціально-правова організація Січи Запорозької. «Праці комісії для виучування історії західноруського та вкраїнського права», 1927, вип. 3; *Кириченко М.* Соціально-політичний устрій Запорожжя (XVIII сторіччя). Дніпропетровськ, 1931; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. Львів, 1990—92; *Нудьга Г.* Республіка козаків: середньовічна Європа про Січ та козаків. Львів, 1991; *Телегін Д.Я.* Січі запорозьких козаків Низового Дніпра. К., 1991; *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка: Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках. К., 1992; Запорожці. До історії козацької культури. К., 1993; *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. Дніпропетровськ, 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). К.—Запоріжжя, 1998; *Щербак В.О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. К., 2000; Україна — козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва. К., 2004.

В.О. Щербак.

ЗАПОРО́ЗЬКЕ ВІ́ЙСЬКО — див. *Військо Запорозьке*.

ЗАПОРО́ЗЬКИХ КОЗАКІ́В ПОЛІТИ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — модель *політичної культури*, носіями якої були запороз. *козаки*. Впродовж останніх десятиліть 16 ст. — 1-ї пол. 17 ст. запороз. спільнота виробила власну політ. к-ру, яка за своїми осн. ознаками належала до активістського типу моделей політ. к-р. В її основі лежала козацька система цінностей, яка відігравала роль інтегруючого соціального і політ. чинника в житті запороз. громади й істотно впливала на політ. позиції та орієнтації керівників *Війська Запорозького* (див. *Запорозьких козаків система цінностей*). Козаків (і *реєстрових козаків*, і *нереєстрових козаків*) вирізняли: усвідомлення ними своєї належності до рицарської верстви (яка спиралася на станові права, свободи й вольності; див. *Стани*) та своєї рус. (укр.) ідентичності й відданості *православ'ю*; розуміння Війська Запороз. як самовладної автономної політ. інституції, що посідає особливе місце в політ. системі *держави* (*Речі Посполитої*, *Гетьманщини*, *Російської імперії*); визнання авторитету влади й активна позиція (з елементами по-

літ. дистанціювання) щодо наявного політ. устрою.

Постаючи як політично правосуб'єктна, інституційно об'єднана спільнота Речі Посполитої, запороз. козаки дотримувалися незалежної від центр. уряду зовн. політики; брали діяльну участь у конфесійному житті укр. сусп-ва (насамперед енергійно підтримували правосл. церк. ієрархів, які зазнавали утисків і переслідувань з боку офіц. Варшави); вдавалися до конфронтаційної щодо наявного політ. режиму практики поширення своїх владних впливів в Україні, що означало козац. сепаратизм у польс. д-ві.

Особливістю активістського характеру політ. к-ри запорожців був радикалізм; їхні політ. позиції, дії та установки, які спрямовувалися на коригування механізму політ. системи Речі Посполитої, досить часто суперечили інтересам тамтешнього політ. режиму. Ці дії виявлялися у формі висунення ультиматумів, проведення конфліктно загострених політ. акцій і маніфестацій, що здійснювалися з позиції сили. Радикалізм козаків проявлявся і в жорсткій, наступальній лінії поведінки представників Війська Запороз. у сфері конфесійно-реліг. життя. Запорожці відіграли істотну роль у відновленні правосл. церк. ієрархії в Україні (див. *Теофана III місія в Україні 1620*). Пильний контроль з боку козаків за розвитком реліг. ситуації в Україні, їхній реальний вплив на роботу правосл. церк. соборів (див. *Київський православний церковний собор 1628*; *Київський православний церковний собор 1629*), а також Київ. (Богоявленського) братства стали на заваді урядовим планам щодо прийняття церк. унії (див. *Берестейська церковна унія 1596*) і значною мірою унеможливили унійні наміри правосл. ієрархів.

Наприкінці 16 — у 1-й пол. 17 ст. козац. радикалізм не раз набував крайньої форми протесту — збройного повстання. Вперше сплеск козац. політ. активності, що мала радикальне спрямування, проявився на межі 10—20-х рр. 17 ст. за гетьманства П.*Конашевича-Сагайдачного* та Я.*Бородавки*. Зокрема, в берез. 1621 козаки ультимативно заявили польс. урядові, що не візьмуть участі у війні проти *Османської імперії* (див. також *Хотинська війна 1621*), якщо не будуть задоволені їхні політ. вимоги й не будуть легалізовані новопоставлені правосл. ієрархи (див. *Київська митрополія*). Характер методів і форм політ. боротьби, які використовували або мали намір використати козаки, підтверджував їхні тверді наміри діяти з позиції сили та в союзі з ін. політ. гравцями (йдеться про політ. коаліцію з правосл. ієрархією на чолі з київ. митрополитом Іовом (*Борецьким*), а також про переговори з кн. К.Радзивіллом — лідером протестантської опозиції у *Великому князівстві Литовському* — про створення правосл.-протестантського союзу). На поч. 30-х рр. 17 ст. за гетьманства І.*Петражицького-Кулаги* та А.Гавриловича політ. активність запороз. козаків знову посилилася у зв'язку з послабленням держ. влади в період безкоролів'я, що настав у Речі Посполитій після смерті *Сигізмунда III* Ваза. В той час козаки прагнули утворити політ. союз з правосл. *шляхтою* України з метою домогтися від польс. уряду забезпечення віросповідних прав укр. народу, а також задоволення своїх станових вимог. Уперше в ультимативній формі було заявлено про право козаків брати участь в обранні польс. короля. Запорожці підтримали висунення на польс. трон королевича Владислава Ваза (див. *Владислав IV*) і звернулися з політ. вимогами до конвокаційного та елекційного сеймів (див. *Вальний сейм*) 1632. Загалом козаки виявляли готовність брати участь у політ. житті шляхетської Речі Посполитої за умови визнання за ними повноправного політ. громадянства нарівні зі шляхтою. Однак істор. шанс згладжування козац.-польс. суперечностей шляхом політ. емансипації *козацтва* не був реалізований.

Однією зі складових політ. к-ри, як відомо, є політ. знання, що формуються в процесі теор. осмислення тих чи ін. політ. реалій сусп-ва. Першим проявом формування такого знання в системі політ. к-ри козац. спільноти став реформаційний проект «Кондиції» С.*Наливайка* (1596). Політ. дискурс запорожців на той час визначали, з одного боку, низка практичних установок, спрямованих на домагання визнання козацтва суб'єктом політ. системи в Речі Посполитій (теза про козаків як членів «політичного тіла» країни, орієнтація на зрівняння в політ. правах зі шляхтою; наголос на воєн. заслугах Війська Запороз. і на жертовному служінні спільному благові тощо), з другого — низка установок, спрямованих на втілення в життя ідеї політ. окремішності та суверенності своєї спільноти (розвиток власних владних інституцій, включення до своєї владної орбіти ч. волосного нас., активна участь у конфесійному житті укр. народу, проведення самостійної зовнішньополіт. діяльності).

З появою Укр. козац. д-ви в серед. 17 ст. розвиток політ. к-ри козаків почав фокусуватися навколо проблем державотворення суверенної і соборної України. Але водночас почали посилюватися елементи політ. радикалізму та охлократії, притаманні козац. демократії. За умов відсутності мирного стабілізаційного періоду і вкрай несприятливої для розвитку укр. нац. д-ви геополіт. ситуації загострилося протистояння в козац. середовищі, поляризувалися його зовнішньополіт. орієнтації, почав брати гору вузькокорпоративний козац. традиціоналізм. Нац. д-ва втратила функції політично консолідуючого центру, відбулася її територіальна сегментація й політ. регіоналізація. На поч. 60-х рр. 17 ст. *гетьманату інститут* розколовся на правобереж. і лівобереж. гетьманати. Зросло протистояння *Коша Запорозької Січі* та гетьман. влади, руйнівних форм набула міжусобна боротьба старшинських угруповань, які задля посилення своїх позицій шукали воєн.-політ. підтримку в іноз. володарів (див. також *Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*). Це призвело до того, що поступово козацтво ослабло, було усунуте з політ. арени як стан і припинило існування. Вже на поч. 18 ст. воно було ліквідоване польс. властями на *Правобережній Україні*. На укр. землях, які поступово ставали підвладними Рос. імперії, інститути укр. державності були демонтовані, ко-

зац. військо розформоване, а *козацька старшина* отримала рос. *дворянство*. Цьому передували утвердження протягом 18 ст. в козац. середовищі піддансько-активістського типу політ. к-ри, підґрунтям якої стали сепаратистські орієнтації запорожців щодо політ. інститутів Гетьманщини та політ. центру д-ви-метрополії. Широкі маси рядового козацтва, а також чимало представників старшини дедалі більше усувалися від активної політики. Вони не висували самі й не підтримували висунутих ін. станами політ. вимог до держ. інститутів. Значна частина козаків не підтримала спробу гетьмана І.*Мазепи* 1708—09 добитися збройним шляхом незалежності України від Росії. Проявом нової тогочасної політ. свідомості та політ. теорії д-ви стала т. зв. Конституція П.*Орлика* — угода між новообраним гетьманом і старшиною 1710 (див. *«Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» 1710*), у якій визначалися принципи суверенітету та засади політ. устрою України. В широкому ж козац. середовищі дедалі помітніше виявлялися настрої політ. індиферентності й пасивності. Політ. позиції та орієнтації представників владної і соціальної *еліт* Гетьманщини ввійшли в річище фактичної лояльності до Рос. імперії й на практиці зводилися до спроб легітимації засад укр. автономії та відстоювання своїх станово-корпоративних прав (політ. лінія І.*Скоропадського*, П.*Полуботка*, Д.*Апостола*, К.*Розумовського* та ін.). Однак, як показало, зокрема, проведення виборів до Законодавчої комісії зі складання нового Уложення (див. *Комісія законодавча 1767—1768*), політ. свідомість козацтва великою мірою залишилася орієнтованою на традиційні цінності, політ. пріоритети й установки — виборність посадовців з гетьманом включно, провадження судочинства козац. судом, рівність у правах усіх козаків. Характерні для З.к.п.к. цінності та політ. й культ.-істор. орієнтації відображені також в істор. та літ. творах таких укр. авторів 18 ст., як Г.*Граб'янка*, С.*Величко*, П.*Симоновський*, С.*Дівович*, у *«Літописі Самовидця»*, *«Короткому описі Малоросії»*, *«Історії Русів»* та ін. тогочасних виданнях.

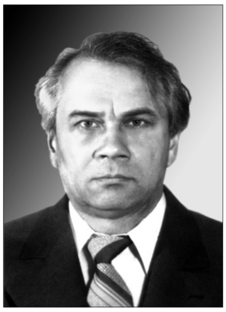
Літ.: *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760—1830. К., 1996; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. К., 1998; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Струкевич О.К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). К., 2002; Українська культура другої половини XVII—XVIII століть, т. 3. К., 2003.

П.М. Сас.

ЗАПОРО́ЗЬКИХ КОЗАКІ́В СИСТЕ́МА ЦІ́ННОСТЕЙ — система ціннісних категорій, ідейних установок і моральних імперативів, що складали підґрунтя світогляду, етики, політ. і нац. самосвідомості запороз. *козаків*. Сформувалася в період з 70—80-х рр. 16 до серед. 17 ст. в ході розвитку демократ. устрою *Війська Запорозького*. Центр. місце в ній посідала категорія «колективна воля». Вона поєднувала в собі ідеї: рівності; свободи громадян. голосу; права вільного обрання запороз. старшин; визнання інституційної першості *козацької ради* в системі політ. козац. устрою; підпорядкованості меншості рішенням більшості; громадян. дисципліни. Колективна воля сприяла утвердженню в козаків почуття станово-корпоративної єдності та поведінкових стереотипів, заснованих на усвідомленні ними свого громадян. обов'язку і відповідальності, пріоритетності спільного блага. Система цінностей запороз. козаків вирізнялася рицарською орієнтацією. Неписаний кодекс козац. честі охоплював такі моральні категорії, як свобода, особиста гідність, добре ім'я, слава, відвага, самопожертва, вірність, дотримання публічно даного слова. Морально вартісною чеснотою визнавалося служіння високим ідеалам: боротьбі проти «ворогів Святого Хреста», захисту *вітчизни*, обороні правосл. віри (див. *Православ'я*), служінню монархам. Морально-етичне та політико-правове уявлення запорожців про їхню належність до рицарів будило в козаків почуття власної гідності, станово-корпоративної окремішності (див. *Стани*) та політ. правосуб'єктності, що підживлювало тенденції політ. сепаратизму в житті запороз. громади, а до серед. 17 ст. — їхню орієнтацію на здобуття таких само прав і свобод, які мала *шляхта Речі Посполитої*. Важливим у системі цінностей козаків було поняття запороз. товариства. Воно означало, що кожен козак мав дотримуватися принципів військ. побратимства, поділяти засади братерської злагоди, єдності, взаємовиручки, вірності, дружби, поважати моральний закон «хліб-сіль», бути вірним соціальним і політ. ідеалам *козацтва*. На відміну від поняття рицарства поняття товариства меншою мірою пов'язувалося з політ. маніфестаціями, офіц. етикетом, а більшою — з повсякденним життям запорожців, з діяльністю, яка за-

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. Картина роботи худож. І. Рєпіна. 1878—1891.

В.І. Зарецький.

безпечувала їм «козацький хліб». Публічно репрезентуючи політ. позиції щодо «рицарської служби», козаки найчастіше послуговувалися такими категоріями, поняттями й моральними настановами, як рицарська честь, слава, вірність, відвага, служіння спільному благові, патріотизм, вшанування монаршого трону та політ. лояльність до нього. Поняття «козацький хліб» означало всяку діяльність, яка давала козакам засоби до існування і здійснювалася насамперед збройним шляхом, «шаблею» (легальне військ. найманство, дозволені, а також несанкціоновані воєн. постої (див. *Лежа*), контрибуції, трофеї, «здобич», козац. промисли тощо).

Категорії «пра́ва», «свободи» й «вольності» визначали низку фундаментальних станово-корпоративних «предметних» цінностей запороз. спільноти: особи (свобода особистості, свобода совісті), соціального стану, козац. корпорації (доступ до прав і прерогатив, які забезпечували рицарський спосіб життя козаків), нац. ідентичності (конфесійна свобода укр. народу, що розглядалася як політ. право, до якого причетні козаки). Поняття особистої свободи асоціювалося в запорожців із соціально-політ., правовою та духовною суверенністю козака, його статусом особисто вільної людини, яка підлягає виключно козац. праву і присуду. Це, зокрема, права, свободи й вольності у сферах козац. землеволодіння, майнових і спадкових прав, козац. устрою, судочинства й демократії, фінансової та матеріальної винагороди за військ. службу. Представники запороз. товариства розглядали свої права, свободи й вольності як такі, що здобуті ними власними силами на ниві служіння заг. добру і котрі засвідчують рицарський статус козаків у усп-ві, а також освячені моральним законом старовини (героїчні заслуги, доблесть і слава козац. предків). Що стосується нац. самоідентифікації представників запороз. спільноти, то, як свідчать, зокрема, їхні публічні висловлювання, вони ототожнювали себе з укр. народом, любили укр. землю та її природу як свою *батьківщину*. Вироблені в запороз. середовищі морально-етичні норми, цінності й ідеали відіграли значущу роль в істор. бутті козац. стану 16—18 ст., а також справили кардинальний вплив на інтелектуальне життя укр. сусп-ва Нового часу, *ментальність* і духовні орієнтації укр. народу.

Літ.: *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ЗАПОРО́ЗЬКІ КОЗАКИ́ — див. *Козацтво.*

ЗАПОРО́ЗЬКО-КРИ́МСЬКА УГО́ДА 1668 — угода між *Військом Запорозьким* та *Кримським ханством* про військ. взаємодопомогу. Підписана 5 верес. (26 серп.) 1668 у м. *Бахчисарай* запороз. писарем П.*Суховієнком* (Суховієм) та крим. ханом *Аділ-Гіреєм.* Згідно зі статтями угоди запорожці зобов'язалися не нападати на татар. володіння. Зі свого боку хан надавав військову допомогу січовикам у їхній боротьбі проти *гетьмана* П.*Дорошенка.* В ході переговорів Аділ-Гірей запропонував П.Суховієнкові стати гетьманом України під протекторатом Кримського ханства, а також надав йому дублікат власної печатки. Після підписання угоди П.Суховієнко вернувся на Січ. Там у присутності ханських послів козаки обрали його гетьманом. Угода протидіяла спробам П.Дорошенка консолідувати тогочасне укр. сусп-во й об'єднати *Лівобережну Україну* та *Правобережну Україну* в єдину гетьманську державу.

Літ.: *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Чухліб Т.В.* Гетьман П.Суховієнко (Суховій) у союзі з Кримським ханством проти Польщі і Росії. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку, вип. 7. К., 2000.

Т.В. Чухліб.

ЗАПОРО́ЗЬКО-КРИ́МСЬКИЙ ДО́ГОВІР 1624 — перший з відомих договорів про взаємний ненапад і військ.-оборонний союз між *Військом Запорозьким* і *Кримським ханством*, укладений у формі зобов'язальних листів 24 груд. 1624 на дніпровському о-ві Карайтебен під час перебування на Запорожжі *калги-султана Шагін-Гірея*, який з військом ішов походом на *Білгородську орду.* Зберігся текст договору, викладений польс. мовою в присяжному листі, написаному від імені калги-султана Шагін-Гірея гетьманові М.*Дорошенку*, *осавулам* і всьому Війську Запороз. Козаки подали аналогічного листа Шагін-Гірею. Згідно з договором обидві сторони зобов'язувалися, по-перше, не завдавати одна одній ніяких «кривд», «шкод» і «зла», а також застосовувати суворі покарання до порушників миру — підлеглих своїй владі людей. По-друге, в разі збройного нападу на одного з учасників договору інший повинен був надати йому військ. допомогу всіма наявними силами. Правова специфіка договору полягала в тому, що його підписав не *хан* (Мухаммед-Гірей III), а калга-султан (брат хана — Шагін-Гірей), тому він не був обов'язковим для виконання ханом, і, крім того, його чинність встановлювалася лише на час життя Шагін-Гірея. Неефективність договору виявилася вже восени 1625, коли під час повстання козаків під проводом М.*Жмайла* польс. коронні війська розгорнули наступ на запорожців, але останні так і не отримали допомоги від свого союзника. Водночас З.-К.д. знаменував якісно новий момент у дипломатичній практиці запорожців. Сам факт його укладення означав визнання Війська Запороз. суб'єктом міждерж. відносин. Цей договір засвідчив також намагання запорожців вибороти політ. автономію від метрополії — *Речі Посполитої.* Але найголовнішим було те, що договір започаткував практику союзних відносин з Крим. ханством, яка з часом була поглиблена Б.*Хмельницьким.*

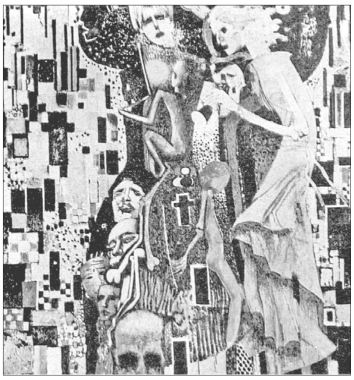
Літ.: *Голубев С.Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (Опыт церковно-исторического исследования), т. 1. Приложения. К., 1883; *Baranowski B.* Polska a tatarszczyzna w latach 1624—1629. Łódź, 1948; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 7. К., 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ЗАРЕ́ЦЬКИЙ Віктор Іванович (08.02.1925—23.08.1990) — живописець. Н. в м. *Білопілля.* Закін-

чив Київ. худож. ін-т (1953), займався в майстерні С.Григор'єва. 1953—57 — викл. цього ін-ту. Брав участь у русі *шістдесятників*. Від 1963 — голова Київ. клубу творчої молоді (див. *Творчої молоді клуби*). 1970 його дружину (одружений 1952) — А.*Горську* — та батька — І.Зарецького — за нез'ясованих обставин було вбито; роботи З. до 1984 не експонувалися і про них не згадувала преса. Від 1978 З. працював у власній худож. студії, мав більше 200 учнів. 1989 була проведена виставка робіт З. в Київ. будинку вчених. Ч. робіт З. придбав Держ. музей укр. образотворчого мист-ва в *Києві* (нині *Національний художній музей України*).

Творчий спадок З. становлять бл. 1000 олійних полотен та малюнків, серед них: цикл «Шахтарі» (кін. 1950-х рр.), «Шахтарський двір» (1958), «Дівчата» (1962), «Світлий спогад. Автопортрет з дружиною» (1976), «Сон-трава» (1986), триптихи «Мистецтво» («Золоті часи мистецтва», «Металевий рок», «Після катастрофи»), «Релігія» («Язичництво», «Вічний дзвін», «Білобог і Чорнобог», 1987), «Голодомор» (1988), «Орач В.Стус» (1990) та ін.

Зарецький В. Голодомор. 1988.

Зарецький В. Жива вода. 1989.

П. у м. Київ.

Лауреат Держ. премії ім. Т.Шевченка (1994, посмертно, за картини «Солдатка», «Літо», «Дерево (Витоки мистецтва)», «Ой кум до куми залицявся», «Весняні клопоти»).

Літ.: Віктор Зарецький. Каталог. К., 1991; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; *Зарецький О.* Мої батьки. «Україна», 1994, № 23—24; 1995, № 1—2, 3—4; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

ЗАРІ́ЧНЕ (до 1946 — Погост Зарічний) — с-ще міськ. типу *Рівненської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра), за 140 км від м. *Рівне* та за 65 км від залізничної ст. Домбровиця. Нас. 6,9 тис. осіб (2004). Вперше згадується під 1480, коли перебувало під владою *Великого князівства Литовського.* Згідно з *Люблінською унією 1569* — у межах Польщі. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшло до *Російської імперії*, входило до Пінського пов. Мінської губ. Від 1921 — знову в межах Польщі. 1939 воз'єднане з ін. укр. землями в складі УРСР. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від серп. 1941 до 3 берез. 1944. В с-щі діяла підпільна група, в р-ні — партизан. загін та партизан. групи. С-ще міськ. типу з 1959. Райцентр 1946—62 та від 1966.

У З. — 2 пам'ятники рад. воїнам і партизанам (1954, 1960); істор. пам'ятка — городище 11—12 ст.

Літ.: *Кизя Л.Є.* Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині. Львів, 1960; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов, т. 1. Минск, 1969.

Є.М. Скляренко.

ЗАРУ́Б — давньорус. місто на правому березі Дніпра. Не раз згадане в літописі, вперше — під 1096. Протягом 11—13 ст. З. — важливий оборонний пункт *Київської землі*, що контролював один із найважливіших бродів через Дніпро.

Археологи ототожнюють З. із давньорус. *городищем* 8—13 ст., розкопаним поблизу урочища Церковщина (поблизу колиш. с. Зарубинці Канів. р-ну Черкас. обл.; нині село знято з облікових даних). Під час розкопок на поч. 20 ст. там виявлено рештки невеликого чотиристовпного триапсидного храму 12 ст., побудованого з плінфи і декорованого фресковим живописом та майоліковою плиткою. В серед. 20 ст. на сх. від храму відкрито залишки ще однієї тринефної шестистовпної церкви 2-ї пол. 11 ст. Імовірно, цей археол. комплекс є рештками Зарубського монастиря, звідки (за однією із версій) кн. *Ізяслав Мстиславич* запросив на Київ. митрополію *Климента Смолятича*.

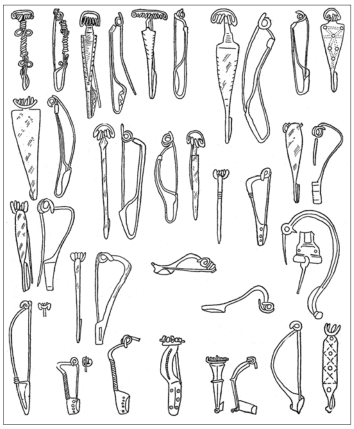
Остання літописна згадка про З. належить до 1223, коли тут переправлялися через Дніпро сили рус. князів, прямуючи на боротьбу проти монголів (див. *Калка, битва на річці 1223*).

Літ.: *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности 12—13 вв. К., 1980.

О.П. Толочко.

ЗАРУБИНЕ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра кін. 3 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. Була поширена на Прип'ятському Поліссі, Середньому і Верхньому Придніпров'ї (від р. Тясмин до гирла р. Березина, обидві — притоки Дніпра), де на ґрунті попередніх трьох к-р — *мілоградської культури*, частково *поморсько-підкльошової культури* та лісостепової к-ри скіф. (див. *Скіфи*) часу —

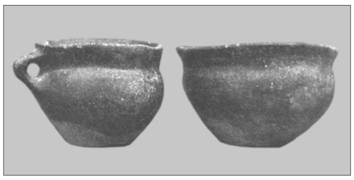

Зарубинецька культура. Фібули.

сформувалися три гол. регіони З.к. Пам'ятки цієї к-ри відомі також у поріччі Сейму (прит. Десни), Десни (прит. Дніпра), Пд. Бугу. Названа за місцем розташування *могильника*, відкритого В.*Хвойкою* 1899 у с. Зарубинці Київ. губ. (згодом село Канівського р-ну Черкас. обл., нині воно знято з облікових даних). Уже виявлено бл. 500 пам'яток, але досліджувалися лише 70 з них — це поселення, могильники, поодинокі знахідки. *Городища* та с-ща розташов. на відрогах корінних берегів, мисах і заплавах річок. Городища — у Придніпров'ї. В них досліджено залишки валів та частоколів (*Пилипенкова Гора*, Чаплин). Відкриті трохи заглиблені в землю житла (12—20 м^2) з каркасно-плотовими стінами, обмащеними глиною (Середнє Придніпров'я), наземні житла зі стінами каркасно-стовпової конструкції (Верхнє Придніпров'я), зрубні напівземлянки (Полісся). Всередині жител і поза ними містилися численні госп. ями та надвірні вогнища. Могильники — «поля поховань» без зовн. ознак. Небіжчиків спалювали в положенні на боці. Обряд поховання в кожному регіоні мав свої особливості. На Поліссі — ямні поховання із залишками кремації, прикрасами та фібулами і посудом, часто в складі горщика, миски та кухля. На Середньому Придніпров'ї, крім ямних, траплялися також урнові поховання, коли залишки кремації вміщували в глиняну посудину, на Верхньому Придніпров'ї — ямні поховання із залишками кремації й поховального вогнища та з мискою.

Зарубинецька культура. Посуд з могильника. Пирогово. 2—1 ст. до н. е.

З.к. є однією з к-р латенського кола (див. *Латенські пам'ятки*). Впливів цивілізації кельтів (у поховальному обряді, прикрасах, насамперед у фібулах, типах знарядь праці, столовому посуді) вона зазнала опосередковано — від ясторфських племен, а також від безпосередніх контактів із носіями латенсько-іллірійських к-р під час освоєння *бастарнами* Нижнього Подунав'я, в походах яких брали участь і вихідці із зарубинецького Придніпров'я. Госп-во було комплексним і базувалося на землеробстві та скотарстві, мисливстві й рибальстві, домашньому вир-ві (виготовлення ліпного посуду, прядіння, ткацтво) тощо. Існували поодинокі пункти з вир-ва та обробляння заліза (див. *Лютіж*).

За етнічними ознаками нас. З.к., як вважають деякі вчені, належало до предків слов'ян.

Літ.: *Кухаренко Ю.В.* Зарубинецкая культура. М., 1964; *Максимов Е.В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972; *Пачкова С.П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі н. е. К., 1974.

С.П. Пачкова.

ЗАРУБІ́ЖНІ АНТИФАШИ́СТИ В ПАРТИЗА́НСЬКОМУ РУ́СІ В УКРАЇ́НІ — учасники руху антифашист. солідарності на окупованій гітлерівцями тер. України в роки *Другої світової війни*. Чисельність їх 1944 перевищувала 6 тис. осіб. Це були представники більш як 20 країн Європи (поляки — їх було найбільше — бл. 5 тис., чехи, словаки, серби, угорці, румуни, іспанці, німці, французи, болгари та ін.).

У складі рад. партизан. з'єднань були створені нац. загони й підрозділи (польс., чехословац., угор. та ін.). Їхніми командирами були, зокрема, Ю.Собесяк, С.Шелест, Й.Тоут, Ю.Жак, М.Кончита, Я.Крошлак. Іноземці активно воювали також у бойових групах антифашист. підпілля. Бійцями й розвідниками таких груп були, зокрема, югослави М.Енгер, О.Перш, Н.Чиплич, П.Шокич, угорці Ш.Ноградi, Д.Уста, Й.Фабрі, Ф.Хідвегі, П.Корніш, румуни М.Михайлеску, Г.Лазар, А.Тома, Г.Мартинеску, німці-антифашисти Г.Симон, С.Шваленберг.

Одними з перших у партизан. загонах в Україні почали битися іспанські антифашисти. В р-ні *Харкова* відразу після відступу військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) перейшли до суто партизан. методів боротьби іспанські мінери М.Чико, М.Бельда, Х.-М.Флорес, Х.Ройо, де ла Торе, Х.Каньяс, Ф.Гульон, Х.Отеро та ін.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму 1933—1945. К., 1970; *Серна Роке М.* Испанцы в Великой Отечественной войне. М., 1986; Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны. 1939—1945. К., 1987.

В.І. Клоков.

ЗАРУ́БІН Олександр Миколайович (1881—1920) — політ. діяч, чл. *Української Центральної Ради*. По закінченні фіз.-мат. ф-ту Київ. ун-ту працював викладачем. Належав до *Партії соціалістів-революціонерів*, яку 1917 репрезентував в УЦР і Малій раді (див. *Комітет Української Центральної Ради*). Навесні 1917 призначений комісаром, згодом — нач. Київ. поштово-телеграфної округи. З лип. 1917 — ген. секретар пошт і телеграфу, з верес. 1917 — ген. контролер, а з 12 листоп. — знову ген. секретар пошт і телеграфу. Не погоджуючись зі змістом IV Універсалу УЦР (див. *Універсали Української Центральної Ради*), подав у відставку.

П. у м. Ростов-на-Дону (нині місто в РФ).

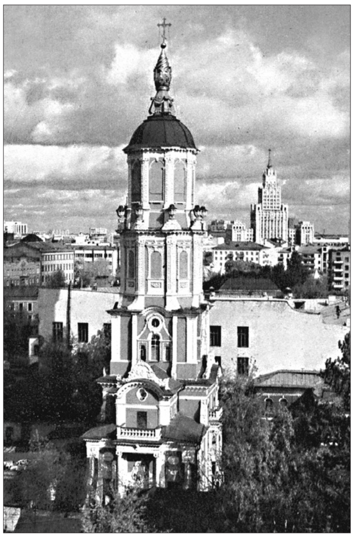
Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97.

Т.С. Осташко.

ЗАРУ́ДНИЙ Іван Петрович (р.н. невід.—1727) — архітектор і художник, представник стилю укр. *бароко*. Походження і місце народження невідомі. Навч. в Київ. колегіумі (1680-ті рр.; див. *Києво-Могилянська академія*) та ун-тах Італії. Деякий час перебував на службі в канцелярії гетьмана І.*Мазепи* в *Батурині*. В груд. 1690

прибув до *Москви.* Його перший архіт. твір — дерев'яна тріумфальна арка, збудована на честь здобуття *Азова* рос. військами (1696; див. *Азовсько-Дніпровські походи 1695—1696*). За проектом З. 1704—07 зведено церкву Архангела Гавриїла (т. зв. Меншикова вежа) в Москві, що на той час була найвищою спорудою в рос. столиці. На запрошення місцеблюстителя патріаршого престолу С.*Яворського* брав участь у буд-ві Спаського собору Заіконоспаського монастиря, де містилася *Московська слов'яно-греко-латинська академія.* Від 1707 З. очолив ізографську палату при *Синоді*, де проектували і виготовляли іконостаси для всіх церков Рос. д-ви. Автор семи проектів іконостасів. До цього часу збереглися іконостаси Спасо-Преображенського собору в Таллінні (1722—27; нині столиця Естонії) та Петропавловського собору в *Санкт-Петербурзі.* За архіт. проектами З. зведено Моск. шпиталь (1706), церкву Івана Воїна (1709) і будинок Синоду (1722). Для Петропавловського собору в С.-Петербурзі З. було виконано креслення дерев'яного шпиля. Деякий час З. був «головним над житлами» в Москві. Можливо, що він також був автором проектів Свято-Миколаївського військ. собору і Богоявленської церкви Братського монастиря в *Києві.*

П. у м. С.-Петербург.

І.П. Зарудний. Церква Архангела Гавриїла (Меншикова вежа) в Москві. 1704—07. Фото кінця 20 ст.

І.П. Зарудний. Спаський собор Заіконоспаського монастиря в Москві. Фото кінця 20 ст.

Літ.: *Кучерук О.* Головний архітектор Москви. «Пам'ятки України», 1990, № 4; Зарудний Іван Петрович. В кн.: Митці України, т. 2. К., 1992.

Т.В. Чухліб.

ЗАРУ́ДНИЙ Микола Якович (20.08.1921—25.08.1991) — письменник. Н. в с. Оріховець (нині село Сквирського р-ну Київ. обл.). Закінчив Казах. ун-т (1942; Алма-Ата, нині м. Алмати, Казахстан). Працював у пресі. 1961—63 — гол. ред. Київ. кіностудії ім. О.Довженка. Друкувався від 1944. Тв.: драм. трилогія «Ніч і полум'я» (1958), «Сині роси» (1968), «Вірність» (1969); п'єси «Марина» (1964), «Дороги, які ми вибираємо» (1970), «Пора жовтого листя» (1972), «Під високими зорями» (1975), «І відлетимо з вітрами» (1976), «За Сибіром сонце сходить» (1980) та ін.; романи «На білому світі» (1967), «Уран» (1970), «Гілея» (1973). Відображав сусп. процеси, створював складні, часто суперечливі й неоднозначні людські характери. Для творчості З. характерним є поєднання драматизму й комізму при змальовуванні різних ситуацій, насиченість конкретикою сучасної дійсності.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1978; за п'єсу «Тил»).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Кисельов Й.* Микола Зарудний. В кн.: Письменники Радянської України, вип. 10. К., 1981; *Шлапак Д.* З любов'ю до сучасника. К., 1981.

П.М. Бондарчук.

М.Я. Зарудний.

ЗАРУ́ДНИЙ Олександр Сергійович (1891 — лют. 1918) — громад. та політ. діяч. Прапорщик рос. армії. Один із лідерів *Української партії соціалістів-революціонерів* (ліва течія), від якої був делегований на *Демократичну нараду 1917* в м. Петроград (нині м. *Санкт-Петербург*). На 3-му з'їзді УПСР (21—24 листоп. 1917) кооптований до складу *Української Центральної Ради* і обраний до ЦК УПСР. 21 груд. 1917 призначений ген. секретарем земельних справ. Під час арешту 16 січ. 1918 у приміщенні УЦР групи лівих есерів і есдеків, які планували вчинити держ. переворот, добровільно, на знак протесту, приєднався до арештованих. Автор кількох відозв УЦР і Мін-ва земельних справ *Української Народної Республіки* до селянства про недопущення позаправних дій у розподілі земельної власності. Розстріляний *більшовиками* в лют. 1918.

О.С. Зарудний.

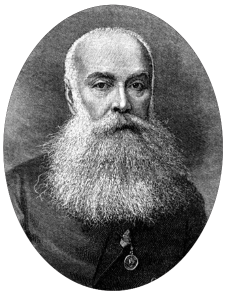
Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

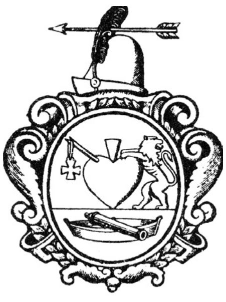
ЗАРУ́ДНІ — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід,

І.П. Зарудний. Церква Івана Воїна в Москві. 1709. Фото кінця 20 ст.

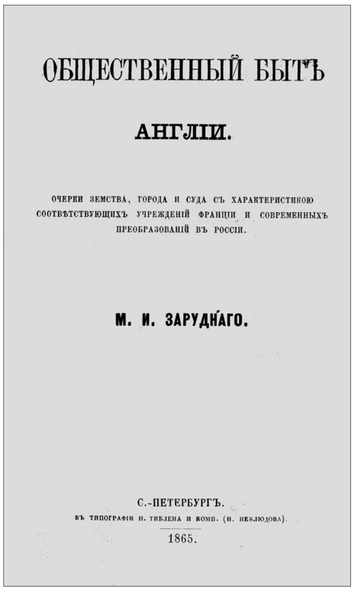

С.І. Зарудний.

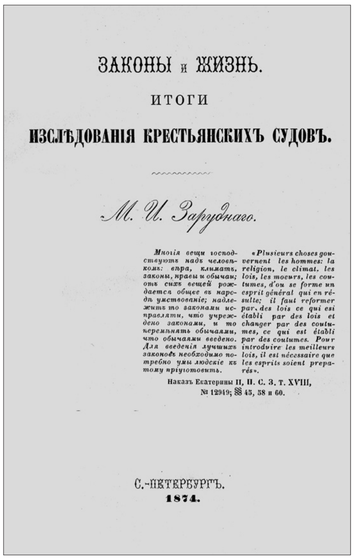

Герб роду Зарудних.

що походить від **Григорія Федоровича** (р.н. невід. — після 1710) — миргород. полкового *осавула* (1688—90) та судді (1690—1708). Від його трьох синів беруть початок три гілки роду: від **Івана Григоровича** (р.н. невід. — до 1748), *сотника Ізюмського полку*, — ізюмська гілка; від **Петра Григоровича**, *військового товариша*, — лубенська гілка; від **Мусія Григоровича**, миргород. полкового сотника (1708, 1723—25), — миргородська гілка. До найбільш потужної — ізюмської гілки — належав **Михайло Іванович** (1817 — після 1880) — дійсний статський радник (1880), голова Катериносл. палати карних справ (1857—61), чл. Харків. окружного суду (1867—80). Його брат — **Сергій Іванович** (1821—87) — держ. діяч, таємний радник, сенатор (1869), правознавець, один із розробників *судової реформи 1864* у *Російській імперії*, входив до складу Особливої комісії з підготовки законодавчих пропозицій щодо суд. реформи, яка була утворена при Держ. канцелярії (1861). Автор наук. праць з юриспруденції: «Судебные уставы с рассуждениями, на коих они основаны» (1866), «Гражданское уложение Итальянского королевства и русские гражданские законы» (1869), «Торговое уложение Итальянского королевства

ОБЩЕСТВЕННЫЙ БЫТЪ
АНГЛІИ.
ОЧЕРКИ ЗЕМСТВА, ГОРОДА И СУДА СЪ ХАРАКТЕРИСТИКОЮ СООТВѢТСТВУЮЩИХЪ УЧРЕЖДЕНІЙ ФРАНЦІИ И СОВРЕМЕННЫХЪ ПРЕОБРАЗОВАНІЙ ВЪ РОССІИ.
М. И. ЗАРУДНАГО.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
ВЪ ТИПОГРАФІИ Н. ТИБЛЕНА И КОМП. (Н. НЕКЛЮДОВА).
1865.

Митрофан І. Зарудний. «Общественный бытъ Англіи». Санкт-Петербург, 1865. Титульний аркуш.

ЗАКОНЫ и ЖИЗНЬ.
ИТОГИ
ИЗСЛѢДОВАНІЯ КРЕСТЬЯНСКИХЪ СУДОВЪ.
М. И. Зарудного.

Многія вещи господствуютъ надъ человѣкомъ: вѣра, климатъ, законы, нравы и обычаи; отъ сихъ вещей рождается общее въ народѣ умствованіе; надлежитъ то законами исправляти, что учреждено законами, и то перемѣнять обычаями, что обычаями введено. Для введенія лучшихъ законовъ необходимо потребно умы людскіе къ тому пріуготовить.	«Plusieurs choses gouvernent les hommes: la religion, le climat, les lois, les moeurs, les coutumes, d'ou se forme un esprit général qui en résulte; il faut reformer par des lois ce qui est établi par des lois et changer par des coutumes, ce qui est établi par des coutumes. Pour introduire les meilleurs lois, il est nécessaire que les esprits soient preparés».

Наказъ Екатерины II, П. С. З. т. XVIII, № 12949; §§ 45, 58 и 60.
С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
1874.

Митрофан І. Зарудний. «Законы и жизнь. Итоги изслѣдованія крестьянскихъ судовъ». Санкт-Петербург, 1874. Титульний аркуш.

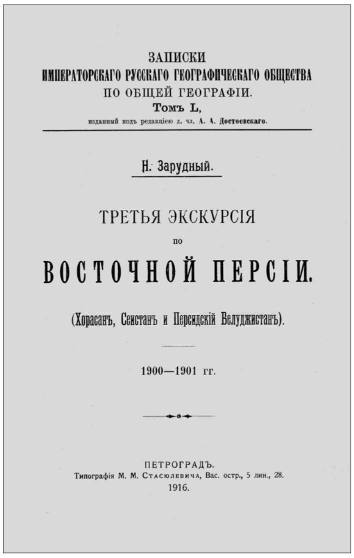
и русские торговые законы» (1870). Переклав рос. мовою один із розділів поеми «Комедія» Данте Аліг'єрі — «Пекло» — з оригінальним тлумаченням кожної пісні, перекладав також рос. поезію італ. мовою. Третій з братів — **Митрофан Іванович** (1834—83) — юрист, публіцист, держ. діяч, зав. законодавчим від-ням Мін-ва юстиції Рос. імперії, співробітник «Санкт-Петербургских ведомостей», автор книг «Общественный быт Англии» (1865), «Письма из Англии» (друкувалася в 1860-ті рр. в «Русском вестнике»), «Жизнь и закон» (1873). Четвертий із братів — **Віктор Іванович** (1828—97) — віце-адмірал, педагог, учений, автор статей з питань мор. науки, 1871—80 під час служби на Чорномор. флоті був дир. маяків, нач. гідрографічної частини та нач. Чорномор. гідрографічної експедиції. Разом із дружиною заснував у *Миколаєві* першу в Рос. імперії фребелівську школу (виховання дітей за системою нім. педагога Ф.Фребеля), а також Миколаїв. від-ня Імператорського т-ва садівників. Прибічник кооп. справи, фундатор кооп. т-ва в Миколаєві — першого в Рос. імперії. **Варвара Михайлівна** (1857—1939) — донька Михайла Івановича — оперна співачка (сопрано) та педагог. 1882—83 — солістка Київ., 1883—93 — Тифліської опери, 1893—1924 — проф. Моск. консерваторії. **Катерина Сергіївна** З.-Кавос — донька Сергія Івановича — художниця, учасниця багатьох виставок кін. 19 — поч. 20 ст. З ізюмської гілки роду походив і **Микола Олексійович** (1853 — р. с. невід.) — орнітолог та мандрівник. Він здійснив низку експедицій по Оренбурзькому та Закаспійському краях, в Бухарському еміраті (нині тер. Узбекистану), Персії (нині Іран), Белуджистані (область в Азії; сх. ч. — в межах Пакистану, зх. — Ірану). Його статті, написані на основі матеріалів мандрівок, публікувалися в «Записках Императорской академии наук» та «Записках Императорского русского географического общества». Найбільш відомі серед них — «Орнитологическая фауна Оренбургского края» (1888), «Материалы для орнитологической фауны Северной Персии» (1891), «Птицы Восточной Персии» (1903) та ін.

За родинною легендою, заснування роду З. пов'язувалося із *генеральним суддею* С.*Богдановичем-Зарудним*, що, однак, не було підтверджено документально.

Рід внесено до 2-ї ч. Родовідних книг Полтав. і Харків. губерній.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

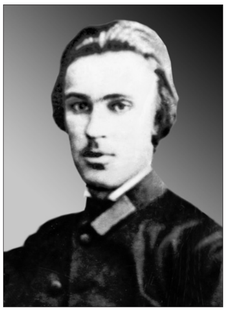

ЗАПИСКИ
ИМПЕРАТОРСКАГО РУССКАГО ГЕОГРАФИЧЕСКАГО ОБЩЕСТВА
ПО ОБЩЕЙ ГЕОГРАФІИ.
Томъ L,
изданный подъ редакціею д. чл. А. А. Достоевскаго.
Н. Зарудный.
ТРЕТЬЯ ЭКСКУРСІЯ
по
ВОСТОЧНОЙ ПЕРСІИ.
(Хорасанъ, Сеистанъ и Персидскій Белуджистанъ).
1900—1901 гг.
ПЕТРОГРАДЪ.
Типографія М. М. Стасюлевича, Вас. остр., 5 лин., 28.
1916.

Микола О. Зарудний. «Третья экскурсія по Восточной Персіи (Хорасанъ, Сеистанъ и Персидскій Белуджистанъ). 1900—1901 гг.». Петроград, 1916. Титульний аркуш.

ЗАРУ́ЦЬКИЙ Іван Мартинович (р. н. невід. — 1614) — отаман донських та укр. *козаків*, діяч «Смутного часу» в Рос. д-ві поч. 17 ст. Н. в м. *Тернопіль*. У дитинстві потрапив до татар. полону, звідки вже дорослим утік на землі *Всевеликого Війська Донського*, де козаки обрали його старшиною. На чолі козац. загону брав участь у повстанні під проводом *І.Болотнікова*. 1607 приєднався до *Лжедмитрія II*, котрий пішов на *Москву* та розташувався в Тушині (нині у складі м.*Москва)*. Влітку 1609 З. з козаками зупинив військо рос. царя Василія Івановича Шуйського на р. Хімка (прит. Москви, бас. Волги), чим урятував Тушинський табір. Після розпаду Тушинського табору і втечі Лжедмитрія II до Калуги (нині місто в РФ) в кін. 1609 перейшов з частиною донських та укр. козаків до польс. короля *Сигізмунда III* Ваза, з яким моск. бояри 1610 почали переговори в справі обрання царем його сина Владислава (майбутній польс. король *Владислав IV* Ваза) з умовою переходу останнього в *православ'я* та обмеження влади на користь бояр. Після розгрому військ царя Василія Івановича Шуйського під Клушиним (24 черв. 1610), не бачачи для себе перспектив у польс. таборі, З. у верес. 1610 повернувся до табору Лжедмитрія II в Калугу, де в цей час перебувала й М.Мнішек, яка визнала Лжедмитрія II своїм чоловіком, рос. царем Дмитрієм Івановичем (див. *Лжедмитрій I*), який нібито врятувався від смерті. 11 груд. 1610 Лжедмитрій II був убитий, а М.Мнішек невдовзі народила сина, названого Іваном Дмитрієвичем (лихі язики, однак, стверджували, що справжнім батьком дитини був З.). Отже, в З. та ін. прибічників Лжедмитрія II з'явився новий претендент на рос. престол — «царевич» Іван Дмитрієвич.

У цей час «Смута» в Росії наблизилася до небезпечної межі — утрати нац. незалежності. Боярського уряду фактично не існувало, в Москві хазяювали поляки. 19 берез. 1611 в місті почалося повстання. У відповідь поляки підпалили Москву. Пожежа, що бушувала кілька днів, викликавши страшне потрясіння місц. люду, примусила більшість москвичів покинути місто. В країні почалася боротьба за звільнення столиці. Створюється т. зв. 1-ше ополчення, котре очолили думний дворянин П.Ляпунов і два прибічники Лжедмитрія II — кн. Д.Трубецькой та З., з котрим прийшли під Москву донські та укр. козаки, які пов'язували спочатку своє майбутнє з новим претендентом на трон Іваном Дмитрієвичем (в офіц. документах супротивників останнього називали «ворьонок»). Після вбивства козаками П.Ляпунова більшість їх присягнула в берез. 1612 Івану Дмитрієвичу. В цей час на Москву рушило 2-ге ополчення на чолі з кн. Д.Пожарським та К.Мініним. Після невдалої спроби зупинити їх на дорозі з Переяславля-Залєського (нині місто Ярославської обл., РФ) на Москву З. зі своїм військом відійшов до Коломни (нині місто Моск. обл., РФ), де в цей час перебувала М.Мнішек з сином. Взявши їх з собою, він направився до м. Михайлов (нині місто Рязанської обл., РФ). Соціальна база його війська на цей час була досить різноманітною. Грамота від груд. 1612 вказує на те, що З., крім козаків, «прибрал к себе воров, холопей боярских и пашенных мужиков...». На поч. 1613 його військо захопило Єпіфань (нині місто), Деділово, Кропівну (нині села; всі Тульської обл., РФ), завдаючи багато клопоту Земському собору (див. *Земський собор*) та уряду царя *Михайла Федоровича*. Сили З. на той час складалися приблизно з 3 тис. вояків, у т. ч. козаків в Єпіфані в нього було: 2 тис. росіян та 400 українців. Направлений урядом проти З. кн. І.Одоєвський наздогнав його під м. Воронеж (нині місто в РФ). Вирішальний бій між З. й урядовими військами відбувся 29—30 черв. 1613 під Руським Рогом (в 4-х *верстах* від Воронежа). Поріділе військо З., за реляціями царських *воєвод*, було повністю розгромлене. Проте свідчення документа т. зв. Нового літописця інше: «И быть под Воронежем бой, и ничево же ему (Заруцкому. — *П.Г.*) не зделаша. Он же многих воронежцев побил и перелезе через Дон и с Маринкою... поиде к Астрахани степью». Зменшення війська З. під Воронежем, на думку О.Станіславського, почасти відбулося тому, що десь у лют. 1613 під м. Боровськ (нині місто Калузької обл., РФ) урядовими військами був схоплений запороз. *сотник* Корнило з грамотами до З. від вел. гетьмана литов. Я.Ходкевича, а згодом у Москву втік ротмістр Синявський, котрий також мав до З. польс. грамоти. На жаль, зміст цих грамот відомий лише в переказі царської грамоти, що була адресована донським козакам: польс. король Сигізмунд III Ваза нібито наказував З. «робити смуту» в Рос. д-ві й за це обіцяв дати йому «у вотчину» на вибір *Новгород Великий* (зайнятий на той час шведами), Псков з околицями або Смоленськ (обидва нині міста в РФ) й «учинити його в себе боярином та державцею (владетелем)».

Як би там не було, в Москві розуміли небезпеку об'єднання польс. сил із З., котрий формально був регентом «царевича» Івана Дмитрієвича. Донські козаки З. теж не були в захваті від його зносин з польс. королем, про що вони дізналися з царських грамот, направлених Всевеликому Війську Донському. Це й привело до відходу від З. значної частини війська й до звуження соціальної бази руху. В результаті З. з невеликим загоном, що складався з якогось числа укр. та 300 донських козаків, вирушив до Астрахані (нині місто в РФ). Можливість об'єднання З. з волзькими козаками лякала російський уряд. На Дон і Волгу надсилалися грамоти та листи від царя, Земського собору, *духовенства* з вимогою не приєднуватися до «вора». Були направлені грамоти від царя Михайла Федоровича та Земського собору з обіцянкою повного помилування й до самого З. Між тим астраханські *стрільці*, посадські люди та ногайські татари (див. *Ногайська орда*) спочатку стали на сторону З., однак уже незабаром посварилися з його козаками й змусили З. відступити за Волгу, де терський стрілецький голова Хохлов завдав йому значної поразки. З. із вірними йому козаками пішов на Яік (нині р. Урал). Тут на Ведмежому о-ві

Є.О. Заславський.

24 черв. 1614 І.Заруцький, М.Мнішек з сином та декількома сотнями козаків були схоплені військом кн. І.Одоєвського. Полонених привезли до Москви: З. посадили на палю (за ін. відомостями, колесували), а нещасну дитину — Івана Дмитрієвича — повісили. Навесні 1615 вмерла «з туги», а скоріше — убита у в'язниці — М.Мнішек.

Літ.: *Платонов С.Ф.* Очерки по истории смуты в Московском государстве. СПб., 1899; *Бернадский В.Н.* Конец Заруцкого. «Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института», 1939, № 19; *Эйдельман Н.* «Революция сверху» в России. «Наука и жизнь», 1988, № 10; *Альшиц Д.Н.* Начало самодержавия в России. М., 1988; *Станиславский А.Л.* Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. М., 1990.

П.В. Голобуцький.

«ЗАСІ́В» — журнал Маньчжурської укр. окружної ради (м. Харбін, Китай). 1-ше число датоване 5 листоп. 1917. Ред. С.*Кукуруза* — один із засн. і активістів укр. правосл. братства Покрови Пресвятої Богородиці, яке відкрило восени 1918 єдину на Далекому Сході (див. *Далекосхідні поселення українців*) парафію української православної церкви. 2-ге число датоване 15 листоп. 1917. Журнал видавався 1917—18. Наклад та кількість чисел, що вийшли, невідомі.

Літ.: *Світ І.* Український консулят в Харбіні. В кн.: Календар «Свободи» на 1957 р. Видання Українського народного союзу; *Його ж.* З далекосхідних спогадів. «Альманах Українського народного союзу на 1966 р.».

А.А. Попок.

ЗАСЛА́ВСЬКИЙ (Zasławski) **Владислав-Домінік** (бл. 1617 — 05.04.1656) — польс. воєначальник, виходець із сполонізованого роду укр. князів *Заславських.* Належав до найбільших землевласників *Волині*, був одним з наймогутніших *магнатів Речі Посполитої*, чому сприяло успадкування ним маєтків згаслого роду князів *Острозьких.* У серед. 1630-х рр. З. став коронним *конюшим*, 1641 — луцьким старостою (див. *Староство*). Посідав впливові сенаторські уряди (див. *Сенат у Речі Посполитій*): від 1645 — сандомирський, від 1649 — краківський *воєвода.* Був одним із чільних

В.-Д. Заславський.

польс. полководців, які за допомогою зброї намагалися придушити нац.-визвол. повстання в Україні (див. *Національна революція 1648—1676*). Після *Корсунської битви 1648* призначений одним із трьох польс. *регіментарів.* Б.*Хмельницький* іронічно називав З. «периною». Після поразки польс. війська в *Пилявецькій битві 1648*, в якій З. формально виконував функції польс. головнокоманд., у жовт. цього ж року елекційний сейм (див. *Вальний сейм*) усунув З. та двох ін. регіментарів від командування польським військом.

Літ.: Encyklopedia powszechna, t. 28. Warszawa, 1868; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). К., 1999.

П.М. Сас.

ЗАСЛА́ВСЬКИЙ Євген Осипович (20.12.1844—13.06.1878) — організатор та кер. *«Південноросійського союзу робітників».* Н. в м. Воронеж (нині місто в РФ) у родині полковника. Навч. в Петровській землеробській і лісній акад. під *Москвою* (нині Моск. с.-г. академія ім. К.Тімірязєва) та Петерб. технологічному ін-ті; брав участь у революц. студентському русі. На поч. 1870-х рр. служив пом. управляючого маєтками ген. Колосовського в *Полтавській губернії.* 1872 переїхав до *Одеси*, де заснував легальну друкарню. Був одним із організаторів нелегальної школи для демократично налаштованої молоді, читав лекції з політ. економії. Від 1873 провадив соціаліст. пропаганду серед одес. робітників. Весною 1875 під кер-вом З. оформився «Південноросійський союз робітників». З. вважав *пролетаріат* найбільш активним учасником революц. руху, виступав за знищення *самодержавства*, передачу ф-к і з-дів робітникам. Сильний вплив на його погляди мало вчення рос. *народника* П.Лаврова. Був знайомий з діяльністю *Інтернаціоналу І.* В груд. 1875 у зв'язку з розгромом робітн. орг-ції заарештований і 1877 засуджений до 10 років каторги.

П. від сухот у лікарні Петерб. в'язниці.

Літ.: *Итенберг Б.* «Южнорусский союз рабочих» — первая пролетарская организация в России. М., 1954.

О.Ф. Овсієнко.

ЗАСЛА́ВСЬКІ (Жеславські) — укр. князівський рід, бічна гілка роду *Острозьких.* Після смерті бл. 1450 **Василя Федоровича** Острозького його володіння поділили сини: **Іван** продовжив родину Острозьких, а **Юрій**, який успадкував м. Заслав (*Ізяслав*), започаткував рід З. Заславське удільне князівство поступово перетворилося на комплекс земельних маєтків на *Волині*, *Поділлі* й Брацлавщині. В 2-й чв. 17 ст. З. належало 32 679 *димів* (31 % усіх князівських димів). Визначними представниками роду були **Януш Янушович** (до 1562—1629) — *воєвода* підляський (1591—1604) і волинський (1604—29), **Олександр** (р. н. невід. — 1629) — волин. *каштелян* (1605—15), воєвода брацлавський (1615—28) і київ. (1628—29), **Владислав-Домінік (**див. В.-Д.*Заславський*). Згідно із заповітом останнього князя з роду Острозьких — Я.*Острозького*, який не мав спадкоємців по чол. лінії, до його онуків, синів дочки **Єфросинії**, яка була одружена з Олександром Заславським, від 1620 перейшли маєтки *Ординації Острозької* (24 міста і бл. 600 сіл) і титул князів Острозьких як острозьких ординатів. 1673, після смерті останнього з роду З. — кн. **Олександра-Януша —** ординація перейшла до князів *Любомирських.*

Літ.: *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини

XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст. Львів, 1996; *Його ж.* Родина князів Острозьких. «ЗНТШ», т. 231, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ЗАСЛУ́ЖЕНИЙ ДІЯ́Ч НАУ́КИ І ТЕ́ХНІКИ УКРАЇ́НИ — почесне звання, одна з *державних нагород України*, яка є офіц. визнанням д-вою заслуг громадянина, його вагомого внеску в розвиток науки й техніки, а також засобом морального стимулювання творчої діяльності.

Попередником цієї нагороди було звання «Заслужений діяч науки й техніки або мистецтва», встановлене ВУЦВК і РНК УСРР 13 січ. 1934. Воно надавалося за особливо цінні праці в галузі науки й техніки або за особливо важливі відкриття та винаходи чи за видатну науково-популяризаторську діяльність. Присвоєння звання відбувалося виключно за постановою Президії ВУЦВК за поданням народних комісаріатів, ЦВК Молдав. Автономної СРР, обласних виконкомів, республіканських профспілкових та ін. громад. орг-цій.

Назва нагороди не раз змінювалася. Згідно з положенням «Про почесні звання Української РСР», затвердженим Президією ВР УРСР 26 верес. 1944, здійснювалося присвоєння звань «Заслужений діяч науки УРСР», «Заслужений діяч науки і техніки УРСР». У постанові Президії ВР УРСР від 10 жовт. 1969 вже значилося лише звання «Заслужений діяч науки УРСР». Указом Президії ВР УРСР від 15 листоп. 1988 «Про внесення змін у систему почесних звань Української РСР» звання «Заслужений діяч науки УРСР» було скасоване і запроваджене звання «Заслужений діяч науки і техніки УРСР». В указі Президії ВР УРСР від 20 квіт. 1989 вказувалося, кому саме воно може бути присвоєне.

Особам, яким присвоюється почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», вручається підписаний Президентом України документ про його присвоєння і нагрудний знак. Останній має фігурну форму. У центрі лицьового боку нагрудного знака — овал, в якому зображено жін. профіль, прикрашений вінком з квітів, і колос пшениці як уособлення України. Овал обрамлений рослинним орнаментом у стилі укр. бароко. На зворотному боці — зображення соняшника, над яким зліва направо по колу розміщено напис «Заслужений діяч науки і техніки України». В нижній ч. — рослинний орнамент та стилізований картуш, на тлі якого гравірується номер знака. Осн. частина знака за допомогою кільця з вушком з'єднується з металевою фігурною колодкою, на якій зображена лаврова гілка. Згідно з постановою КМ України від 29 трав. 1996 «Про упорядкування умов оплати праці працівників окремих галузей бюджетної сфери» посадові оклади (ставки зарплати) працівників бюджетних установ і орг-цій, які мають почесні звання, в т. ч. «Заслуженого діяча науки і техніки України», підвищуються на 20 %.

Літ.: Нагороди України. Історія, факти, документи, т. 1—3. К., 1996.

Г.О. Мурашин.

ЗАСТА́ВНА — місто *Чернівецької області*, райцентр. Розташов. за 38 км на пн. зх. від *Чернівців*. Залізнична станція. Нас. 8,7 тис. осіб (2004).

Перша письмова згадка належить до 1589. З. перебувала під владою *Османської імперії* в складі *Молдавського князівства*. З 1774 — у складі Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Повітове місто від 1905. У листоп. 1918 З. була окупована Румунією. В лют. 1919 в З. був запроваджений стан облоги, який румун. влада не знімала протягом 10 років. Від 1940 — возз'єднана з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр 1940—62 та від 1965. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* З. перебувала під румун. окупацією від лип. 1941 до берез. 1944.

У З. народився укр. худож. М.І.*Івасюк*.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернівецька область. К., 1969; *Михайловський В.І.* Заставна: Путівник. Ужгород, 1983; ГЕУ, т. 1. К., 1989; *Афанасьєв-Чужбинський О.* Нариси Дністра. В кн.: Буковинське віче. 1992; Буковина: Історичний нарис. Чернівці, 1998.

І.В. Савченко.

ЗАСТИ́РЕЦЬ Йосип Якович (15.08.1873—15.01.1943) — філософ, письменник, історик-краєзнавець, громад. і пед. діяч. Д-р філософії, чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Н. в с. Конюшків (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.). Навч. в Бродівській нім. г-зії, у Львів. духовній семінарії та на філос. ф-ті Львів. ун-ту. Висвячений на священика, працював викладачем у гімназіях у *Бережанах*, *Львові*, *Бучачі* і *Тернополі*. Як організатор Т-ва ім. кн. Ярославни в Тернополі здійснив до 100-річчя від дня народження М.*Шашкевича* за підтримкою цього т-ва факсимільне перевидання *«Русалки Дністрової»* (Тернопіль, 1910). 1915—17 — організатор і керівник укр. учительської семінарії у *Відні*. Ініціатор листа до Швед. королівської АН із представленням І.*Франка* до відзначення Нобелівською премією (1915). 1919—20 — засн. і ред. газ. *«Нова рада»*. 1917—29 — проф. *Академічної гімназії у Львові*. Співзасн. першої дівочої г-зії сестер-василіанок та школи ім. Т. Шевченка у Львові. Автор популярних нарисів з історії укр. літ. та істор. досліджень, зокрема «Історії Олександра Македонського», про вел. князя литов. *Вітовта*. Записав кілька тисяч нар. пісень, нар. легенди й перекази, описав звичаї та обряди *циган*, склав «Словник циганської мови». Автор популярних просвітніх видань, публікацій у періодичній пресі, спогадів про події у Львові часів *Західноукраїнської Народної Республіки*.

П. у м. Львів. Похований на *Личаківському цвинтарі*.

Літ.: *Малик Я.* «Руська Трійця» в житті Йосипа Застирця. В кн.: Шашкевичіана. Нова серія, вип. 1—2. Львів—Броди—Вінніпег, 1996.

Я. Малик.

В.І. Засулич.

ЗАСУ́ЛИЧ Віра Іванівна (парт., літ. псевдоніми та криптоніми — Велика, Велика Дмитрівна, Віра Іванівна, Іванов В., Карелін Н., Старша сестра, Тітка, В.І. та ін.; 08.08(27.07).1849—08.05.1919) — діячка народницького (див. *Народництво*), а потім с.-д. руху, згодом — *меншовизму*. Н. в с. Михайлівка Смоленської губ. в родині потомственного дворянина. 1868, після закінчення в *Москві* нім. пансіонату, отримала звання вчительки, переїхала до *Санкт-Петербурга* й увійшла до терори-

О.Д. Засядко.

стичного гуртка С.Нечаєва. По розгромі «нечаєвщини» 1869 заарештована і після нетривалого ув'язнення перебувала під наглядом поліції в різних містах Росії. В груд. 1873 приїхала до *Харкова*, 1875 — до *Києва*, де увійшла до народницького гуртка *«південних бунтарів»*, члени якого дотримувалися терористичних поглядів. 24 січ. 1878 здійснила замах на петерб. градоначальника Ф.Трепова за незаконне покарання заарештованого революціонера Л.Ємельчанова (Богомолова). З цього дня зарубіжні й вітчизн. історики ведуть відлік епохи масового революційного тероризму. Після замаху З. орг-ція *«Земля і воля»* випустила першу прокламацію, в якій пояснювала народу причини таких дій революціонерів. Суд присяжних 31 січ. виправдав З., і вона виїхала до Швейцарії.

Існує непідтверджена версія, нібито З. виконувала завдання брит. спец. служб зі стимулювання масових антидерж. терористичних актів у Росії. 1879 вернулася в Росію й, порвавши з тероризмом, стала чл. орг-ції *«Чорний переділ»*. На поч. 1880-х рр. відійшла від народництва і знову емігрувала за кордон. 1883 брала участь у створенні групи *«Визволення праці»*. Займалася перекладом праць К.*Маркса* й Ф.*Енгельса*, написала кн. про *Вольтера* і франц. філософа-просвітителя Ж.-Ж.Руссо.

Наприкінці 1900 З. увійшла до складу редакції газ. *«Искра»* і працювала разом із В.*Леніним*. Брала участь у роботі конгресів *Інтернаціоналу II*. Після II з'їзду *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (1903) перейшла на позиції *меншовиків*. 1905 повернулася в Росію й увесь час була в опозиції до *більшовиків*. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* зустріла вороже.

П. у м. Петроград (нині м. Санкт-Петербург).

Тв.: Воспоминания. М., 1931; Избранные произведения. М., 1983.

Літ.: *Федоренко Л.С.* В.И. Засулич. Жизнь и деятельность. М., 1926; *Кункль А.А.* Выстрел Веры Засулич. М., 1927; *Добровольский Е.Н.* Чужая боль: Повесть о Вере Засулич. М., 1978; *Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2006.

В.М. Волковинський.

ЗАСЯ́ДКИ — козац.-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Якова** (Яцька) Засядки — *реєстрового козака* хорольської сотні (1649), який пізніше став лубен. полковником (1659—60) та лубен. *городовим отаманом* (1675—77). Його син — **Лук'ян Якович** — *сотник* лютенський (1719—25, нині с. Лютенька Гадяцького р-ну Полтав. обл.), онук — **Данило Лук'янович** (бл. 1730 — р. с. невід.) — також посідав уряд (посаду) лютенського сотника. Імовірно, до цього роду належав **Олександр Дмитрович** (1779—1838) — військ. діяч, ген.-лейтенант, який очолював Навч. артилер. бригаду (артилер. уч-ще, артилер. лабораторію), Петерб. арсенал та Охтенський пороховий з-д (1820—27). 1828, під час *російсько-турецької війни 1828—1829*, командував артилерією під Браїловом (нині м. Бреїла, Румунія).

Рід внесено до 2-ї ч. Родовідної книги Полтав. губернії.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ЗАСЯ́ДЬКО Олександр Федорович (07.09(25.08).1910—05.09.1963) — держ. діяч. Герой Соц. Праці (1957). Н. в м. *Горлівка* в родині робітника. Від 1924 — учень слюсаря Луган. паровозобуд. з-ду. Від 1925 навч. в Ізюмській індустріальній шк. Від 1927 — слюсар (шахта № 8, м. Горлівка), слюсар-монтер (шахта ім. ОДПУ в Новошахтинську, нині місто Ростовської обл., РФ). Упродовж 1930—35 — студент Донец. гірничого ін-ту. Від 1935 — гол. механік, пом. гол. інженера, гол. інженер, зав. шахти № 10-біс Сталінської обл. (потім «Сніжнянська»). Від 1939 — заст. нач. Головвугілля, потім — нач. комбінату «Сталінвугілля». 1941 — нач. комбінату «Молотоввугілля». Від 1942 — заст. наркома вугільної пром-сті СРСР. Одночасно від 1942 працював нач. комбінату «Тулавугілля», а від 1943 — «Сталінвугілля». Від берез. 1946 — заст. міністра паливних підпр-в СРСР, од січ. 1947 — міністр вугільної пром-сті Зх. р-нів СРСР. Протягом груд. 1948 — берез. 1955 — міністр вугільної пром-сті СРСР. Від берез. 1955 — заст. міністра вугільної пром-сті СРСР. У трав. 1957 — берез. 1958 — нач. від. вугільної пром-сті Держплану СРСР — міністр СРСР. Од берез. 1958 до листоп. 1962 — заст. голови РМ СРСР, одночасно в квіт. 1960 — листоп. 1962 очолював Держ. наук.-екон. раду РМ СРСР.

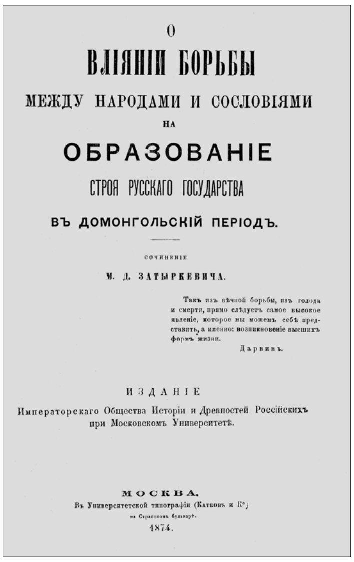
Депутат ВР СРСР 2-го, 4—6-го скликань. Нагороджений 5-ма орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Від берез. 1963 — персональний пенсіонер.

П. у м. *Москва.*

Г.Г. Єфіменко.

ЗАТИРКЕ́ВИЧІ — кілька козац.-старшинських родів. Найвідомішим є козац.-старшинський, згодом — дворянський рід, що походить від **Дмитра** Нестеренка (р. н. невід. — 1708) — батуринського *сотника* (1691—1708), прихильника гетьмана І.*Мазепи*. 1708 під час облоги *Батурина* рос. військами був одним з керівників оборони міста. Після падіння Батурина захоплений та страчений за наказом кн. О.*Меншикова*. Його нащадки посідали уряди (посади) *військових товаришів* і *бунчукових товаришів*. До цього роду належить **Михайло Дмитрович** (1831—93) — історик і правник, проф. *Ніжинського ліцею* (1859—75), автор праці «О

О
ВЛІЯНІИ БОРЬБЫ
МЕЖДУ НАРОДАМИ И СОСЛОВІЯМИ
НА
ОБРАЗОВАНІЕ
СТРОЯ РУССКАГО ГОСУДАРСТВА
ВЪ ДОМОНГОЛЬСКІЙ ПЕРІОДЪ.

СОЧИНЕНІЕ
М. Д. ЗАТЫРКЕВИЧА.

Такъ изъ вѣчной борьбы, изъ голода и смерти, прямо слѣдуетъ самое высокое явленіе, которое мы можемъ себѣ представить, а именно: возникновеніе высшихъ формъ жизни.
Дарвинъ.

ИЗДАНІЕ
Императорскаго Общества Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

МОСКВА.
Въ Университетской типографіи (Катковъ и К°)
на Страстномъ бульварѣ.
1874.

Затиркевич М. «О вліяніи борьбы между народами и сословіями на образованіе строя русскаго государства въ домонгольскій періодъ». Москва, 1874. Титульний аркуш.

вліяніи борьбы между народами и сословіями на образованіе строя русскаго государства въ домонгольскій періодъ» (1874).

Рід внесено до 2-ї та 3-ї ч. Родовідних книг Черніг. губ.

З ін. роду З. походить **Юрій** — чернігівський полковий суддя (1698—1707) та чернігівський наказний полковник (1704), який 1707 прийняв чернечий постриг під ім'ям Гедеон у *Чернігівському Свято-Троїцькому Іллінському монастирі.*

Цей рід швидко згас.

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ЗАТИРКЕ́ВИЧ-КАРПИ́НСЬКА Ганна Петрівна (дівоче прізв. — Ковтуненко, до 1900 виступала під прізвищем чоловіка — Затиркевич; 20(08).02.1855—12.09.1921) — актриса. Н. в м-ку *Срібне* в дворянській родині. Навч. в прилуцькому приватному пансіоні. Закінчила Ін-т шляхетних дівчат у *Києві* (1871). Від 1882 брала участь у роботі аматорського театрального гуртка в м. *Ромни*, грала ролі: Тетяни («Москаль-чарівник» І.*Котляревського*) та Одарки («Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*). Дебютувала на професійній сцені 20 трав. 1883 у ролі Горпини в п'єсі М.*Старицького* «Як ковбаса та чарка...». Працювала в укр. театральних колективах — М.*Кропивницького* і М.Старицького (1883—92, 1897), М.*Садовського* (1892—97, 1917—18), в трупі О.Суслова (1900, 1902) та ін., Держ. нар. театрі П.*Саксаганського* (1919—20), в Роменському пересувному робітн.-сел. театрі під худож. кер-вом І.*Кавалерідзе* та О.Корольчука (1920—21). Гастролювала в містах: *Одеса,* Новочеркаськ, Ростов-на-Дону, Таганрог (всі три міста нині Ростовської обл., РФ), Воронеж (нині місто в РФ), *Харків*, *Санкт-Петербург*, *Варшава.* Зіграла 130 характерних і комедійних ролей: Риндичка, Текля, Стеха («По ревізії», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» М.Кропивницького), Ганна, Мелашка («Безталанна», «Наймичка» І.*Карпенка-Карого*), Лимериха («Лимерівна» Панаса *Мирного*), Одарка, Фенна Степанівна («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик» Г.Квітки-Основ'яненка), Стеха («Назар Стодоля» Т.*Шевченка*), Хівря, Секлета («Сорочинський ярмарок», «За двома зайцями» М.Старицького), Пошльопкіна («Ревізор» М.*Гоголя*) та ін.

П. у м. Ромни.

Літ.: Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. К., 1966; *Дібровенко М.* Г.П. Затиркевич-Карпинська: Нарис про життя і творчість. К., 1956; Корифеї українського театру: Матеріали про діяльність театру корифеїв. К., 1982.

Т.І. Лазанська.

ЗАТО́НСЬКИЙ Володимир Петрович (08.07(27.07).1888—29.07. 1938) — держ. і парт. діяч. Акад. ВУАН (1929; від 1936 — АН УСРР, від 1937 — АН УРСР). Н. в с. Лисець Ушицького пов. Подільської губ. (нині село Дунаєвецького р-ну Хмельн. обл.) в родині волосного писаря. Закінчив Кам'янець-Подільську г-зію (1906), фіз.-мат. ф-т Київ. ун-ту (1912). Протягом 1913—17 — приват-доц., викл. фізики в Київ. політех. ін-ті, водночас від 1914 — зав. хім. лабораторією дослідних полів Т-ва цукрозаводчиків.

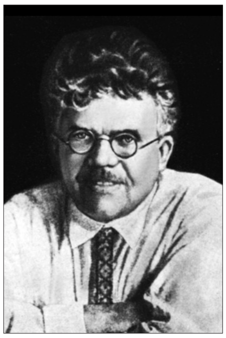
Від 1905 — чл. *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*меншовиків*). Від берез. 1917 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). У трав. 1917 увійшов до складу, а в листоп. очолив Київ. к-т РСДРП(б). Одночасно в листоп. став чл. новоутвореного Київ. революц. к-ту. Був одним з кер. збройного повстання в *Києві* після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917.* Один з організаторів *Всеукраїнського з'їзду рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917*, який проходив у Києві 17—19 (4—6) груд., після невдачі цього проекту не поїхав до *Харкова*, як переважна ч. делегатів-більшовиків, а залишився в Києві. З газет дізнався про своє призначення нар. секретарем нар. освіти в *Народному секретаріаті* рад. УНР (30 (17) груд.). Брав активну участь у захопленні влади більшовиками в Україні (див. *Війна Радянської України за підтримки РСФРР проти УНР 1917—1918*). Завзято боровся проти *Української Центральної Ради.* Оцінюючи ситуацію, що склалася в Україні наприкінці 1917, констатував: «Поки ще серед українців розколу немає і не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків тільки невеличка жменька». Узагальнюючи власний досвід ведення агітації серед українців, зазначав: «Коли маса чула українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася». 8 січ. 1918 З. стає одночасно ще й представником рад. УНР в РНК РСФРР. На цих посадах, як і у своїй подальшій діяльності, керувався ленінською настановою для зразкового нерос. комуніста щодо дій в нац. питанні. За В.*Леніним*, такий комуніст мав домагатися «найбільш повного, в тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації». Вільне володіння укр. мовою ледь не коштувало йому життя під час антиукр. терору більшовицьких військ у Києві взимку 1918 і лише мандат за особистим підписом В.Леніна врятував його.

У лют. 1918 очолив сформовану в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) і невизнану країнами Четверного союзу делегацію рад. УНР для переговорів у Бресті-Литовському (нині м. Брест, Білорусь; див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*). Був прихильником територіальної укр. комуніст. парт. орг-ції і навіть разом із М.*Скрипником* навесні 1918 протестував проти заяви наркома національностей РСФРР Й.*Сталіна* про те, що Україні «досить гратися в уряд і республіку». Від 25 берез. до 18 квіт. 1918 очолював ЦВК рад. УНР. У квіт.—лип. 1918 — один з кер. більшовицького підпілля в Україні, в лип. 1918 — комісар ударного загону під час придушення лівоесерівського повстання в *Москві.*

28 листоп. 1918 — 6 берез. 1919 — чл. *Тимчасового робітничо-селянського уряду України*, одночасно (до 19 черв. 1919) чл. РВР Червоної армії України, від січ. 1919 — нарком освіти УСРР (офіційно — до 20 квіт. 1920). Втім, на кер-во освітою часу не вистачало — 1919—20 був здебільшого на фронтах (чл. РВР різних фронтів). У лип.—груд. 1919 — чл. *Зафронтового бюро*

Г.П. Затиркевич-Карпинська.

В.П. Затонський.

ЦК КП(б)У, від груд. 1919 займався організацією галицьких бригад (див. *Червона Українська Галицька армія*). З початком *польсько-радянської війни 1920* очолив західноукр. напрямок у діяльності ЦК КП(б)У: від 23 квіт. 1920 — чл. *Галицького організаційного комітету КП(б)У*, від 3 серп. — чл. ЦК Комуніст. партії Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*), а від 8 серп. до 21 верес. 1920 — голова *Галицького революційного комітету*. Від 20 груд. 1920 до 15 груд. 1921 — чл. РВР *Київського військового округу*. Лише наприкінці 1921 нарешті перейшов на «мирну» роботу — від 15 груд. 1921 до 30 жовт. 1922 очолював Всеукр. кооп. спілку, де, як згодом згадував, лише через певний час «почав орієнтуватися в тому, що спочатку здавалося плутаниною». За дорученням комуніст. кер-ва був цензором літ., що була надрукована укр. мовою. Наприкінці 1922 З. був уведений до складу уповноважених осіб, які від імені УСРР підписали договір про утворення *СРСР*.

30 жовт. 1922 призначений на посаду наркома освіти. Примітним для характеристики такого рішення є запис у протоколі засідання політбюро ЦК КП(б)У, де зазначалося, що «зміна керівництва наркомосу не має дати приводу для розмов про насильницьку русифікацію». На цій посаді З. доклав чимало зусиль для ліквідації тих відмінностей між освітніми галузями в УСРР та РСФРР, що виникли 1920—22 під час наполегливої розбудови незалежної укр. освітньої системи під кер-вом Г.*Гринька*. На поч. 1923 З. виступив проти запропонованих ВУАН (нині *Національна академія наук України*) засад розвитку укр. літ. мови, оскільки, на його думку, в основу цих засад брався галицький діалект.

У 1-й пол. 1920-х рр. З. був формально симпатиком *«боротьби двох культур» теорії*, вважаючи укр. к-ру селянською. Такий погляд об'єктивно сприяв створенню пільг для рос. к-ри як «пролетарської». Однак З. виступав за проведення *українізації політики*, оскільки вважав, що це сприятиме тому, аби дати можливість селянам «швидко зрозуміти ленінізм рідною мовою, щоб ми могли без лишніх труднощів будувати соціалізм». Завадою для розбудови соціалізму в нац. питанні, на його думку, був «червоний російський (руський) патріотизм», у зв'язку з чим він критикував «єдино-неділимські» ідеї, що були характерні для *змінovіхівства* та значної ч. рос. комуністів.

Від 14 берез. 1924 — знову на військ. роботі — очолював політ. управління Київ. військ. округу. Був єдиним чл. тогочасного політбюро ЦК КП(б)У, який у квіт. 1924 підтримав ідею створення молдов. автономії на терені УСРР (див. *Молдавська Автономна Радянська Соціалістична Республіка*). 12 груд. призначений секретарем ЦК КП(б)У, одночасно від трав. 1926 — ред. газ. *«Комуніст»*. Від берез. 1927 до лют. 1933 — нарком *Робітничо-селянської інспекції* та голова Центральної контрольної комісії (ЦКК) КП(б)У. В 2-й пол. 1920 — поч. 1930-х рр. входив до складу комісій ЦК КП(б)У та уряду з питань українізації, не раз був головою таких комісій. У цій роботі незмінно намагався досягти втілення в життя гасла буд-ва «національної за формою та соціалістичної за змістом» укр. к-ри, підкреслюючи хибність «уявлення ніби побудування Радянської України, розвиток її культури можна провадити успішно лише руками тих, хто болів і болів за долю саме української культури». Підкреслював, що в УСРР «будується соціалізм, а не якесь відродження чогось минулого».

22 лют. 1933 знову призначений на посаду наркома освіти. Це відбулося в розпал *голодомору 1933—1934 років в УСРР* і стало початком боротьби з *«націоналухильництвом»* М.Скрипника. Призначення застало З. дещо зненацька, за його словами, він навіть не мав переліку постанов, на яких варто обґрунтовувати критику шляхів розв'язання нац. питання попереднім кер-вом Наркомосу. Одним з перших його практичних кроків на новій посаді стало ініціювання ухвали наприкінці 1933 рішення про уніфікацію рос. та укр. освіт. системи та написання спільних підручників. Під кер-вом З. Наркомос УСРР хоча й залишався офіційно укр., але фактично виконував директиви кер-ва СРСР. В укр. школах було збільшено кількість годин на вивчення рос. мови та літ.

З. завзято винищував нац. зміст укр. к-ри, сприяв необґрунтованій зміні укр. правопису 1933, схвалював репресії проти «ідеологічно невитриманих» працівників освіти. Водночас негативно ставився до проявів великодержавного шовінізму, був прихильником рад., а не рос. централізму. В умовах запровадження рад. кер-вом курсу на *русифікацію* це стало однією з причин його арешту (3 листоп. 1937) та страти. Реабілітований 19 берез. 1956.

З. увесь міжвоєн. період працював на тер. республіки. За часи своєї діяльності в Україні був чл. таких вищих компарт. органів: на XV—XVI з'їздах ВКП(б) обраний чл. ЦКК ВКП(б), на XVII — канд. у чл. ЦК ВКП(б). На 1—3-му з'їздах КП(б)У — чл. ЦК КП(б)У, після 4-ї конф. — чл. Тимчасового ЦК КП(б)У, на 5—8-й конференціях, 9-му з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З 22 черв. 1919 до 15 квіт. 1920, з 17 жовт. 1920 до 14 груд. 1921 — чл. політбюро ЦК КП(б)У, з 10 квіт. 1923 до 17 трав. 1924 — канд. у чл. політбюро ЦК КП(б)У, з 17 трав. 1924 до 29 листоп. 1927, з 27 лют. 1933 до 27 січ. 1938 (формально) — чл. політбюро ЦК КП(б)У. З 29 листоп. 1927 до 27 лют. 1933 — чл. президії ЦКК КП(б)У.

Тв.: Національна проблема на Україні: (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ, червень 1926). Х., 1926; Матеріали до українського національного питання. «Більшовик України», 1927, № 6; Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК КП(б)У и задачи работников просвещения: Доклад и заключительное слово на Пленуме ВУКа Работпрос (7—11 декабря 1933 г.). Х., 1934; Национально-культурное строительство и борьба против национализма. М., 1934; Про вчителів та школу: (Промови). Х., 1935.

Літ.: *Морозов В.* В.П. Затонський. К., 1964, 1967; Володимир Петрович Затонський. К., 1984; *Морозов В.* Владимир Петрович Затонский (1938—1988). К., 1988; *Лікарчук І.Л.* Міністри освіти України, т. 1. К., 2002.

Г.Г. Єфіменко.

ЗАФРОНТОВЕ́ БЮРО́ ЦК КП(б) УКРАЇНИ, Зафронтбюро — орган, що керував діяльністю під-

пільних більшовицьких орг-цій і повстансько-партизан. рухом у тилу денікінських військ (див. *Денікіна режим в Україні 1919—1920*) у лип.—груд. 1919. Формально створено за рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 10 лип. 1919, однак фактично почало діяти з 30 черв. 1919, після падіння *Харкова*, при політвідділі 14-ї армії, який містився в *Кременчуці*. Зафронтбюро працювало спочатку в *Києві*, від 30 серп. — у містах Брянськ, *Москва*, Серпухов (нині місто Моск. обл., усі РФ), перебуваючи весь час на підконтрольній Червоній армії (див. *Радянська армія*) тер. За 5 місяців діяльності Зафронтбюро не раз змінювало свій склад. В його апараті працювало від 3 до 26 осіб. Найактивнішу участь у роботі брали В.*Затонський*, А.*Бубнов*, Ю.*Коцюбинський*, Ф.*Кон*, П.*Буценко*, К.Листопад, Ф.Затон, М.Савельєв, Т.Харченко. Очолював бюро секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*. У серп. 1919 був затверджений інститут особливоуповноважених при ЦК КП(б)У в Червоній армії (т. зв. агентури), які працювали під безпосереднім кер-вом бюро. Вони керували підпільною роботою в прифронтових р-нах. Бюро відправило бл. 1400 парт. та військ. працівників у 108 пунктів України. Воно забезпечувало підпільників коштами, зброєю, необхідними документами, допомагало влаштовувати явочні квартири, створювати поліграфічну базу тощо. Для переправляння за лінію фронту агітаційної літ. 15 верес. було створено транспортний від., мережу пунктів передачі літ. Було надіслано бл. 40 тис. примірників відозв, листівок, газет тощо. Бюро та керовані ним підпільні орг-ції проводили значну роботу з організації і кер-ва повстансько-партизан. рухом у денікінському тилу. Було створено РВР і Гол. штаб повстанських рад. військ *Лівобережної України* і пд.-сх. ч. *Правобережної України*, ці структури перебували в тилу ворога й працювали під кер-вом Зафронтбюро (команд. військ — Г.Колос, нач. штабу — Г.Євницький). Бюро розробляло спец. інструкції з кер-ва повстансько-партизан. рухом. Для координування бойових дій партизан. загонів і військ. частин Червоної армії при Реввійськрадах армій утворювалися представництва Зафронтбюро. 10 груд. 1919 Тимчасове бюро ЦК КП(б)У постановило припинити його діяльність. Кер-во підпільними більшовицькими орг-ціями та повстансько-партизан. рухом перейшло до секретаріату ЦК КП(б)У на чолі з С.Косіором.

Літ.: *Случевский С.Я.* Деятельность Зафронтбюро ЦК КП(б)У (июль—декабрь 1919 года). Автореф. дис. ... канд. истор. наук. К., 1966.

В.І. Прилуцький.

ЗАХА́РКО Іван (1851—25.09.1919) — актор та режисер, фундатор напівпрофесійних укр. театрів на *Буковині*. Н. в м. *Львів*. Там само здобув професію поліграфіста. Брав участь у виставах Львів. театрів. Працював у Чернів. друкарні. 1900 заснував драм. гурток укр. ремісників «Зоря» (1900) та «Руський селянський театр» (1905) для плекання укр. мови в Буковині. Як режисер та актор прославився виставами «Сватання на Гончарівці» Г.*Квітки-Основ'яненка*, «Сто тисяч» І.*Карпенка-Карого*, «Запорожець за Дунаєм» С.*Гулака-Артемовського*, «Довбуш» Ю.*Федьковича* та ін.

П. у м. *Чернівці*.

Літ.: *Демочко К.* Мистецька Буковина. К., 1968; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918: біографічний довідник. Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

ЗАХА́РОВ Матвій Васильович (17.08.1898—31.01.1972) — військовик, генерал-майор (1941). Двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1971). Маршал Рад. Союзу (1959). Н. в с. Войлово (нині село Тверської обл., РФ) в сім'ї селянина. В Червоній армії (див. *Радянська армія*) з 1918. У роки громадян. війни 1918—20 — пом. нач. штабу бригади. Закінчив Військ. акад. ім. М.Фрунзе (1933), Військ. акад. Генштабу (1937). Нач. штабу Одес. військ. округу (1940).

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — нач. штабу Гол. командування Пн.-Зх. напрямку, а відтак — штабів Калінінського, Резервного, Степового, 2-го Укр. і Забайкальського фронтів. Брав участь у плануванні та проведенні *Бєлгородсько-Харківської наступальної операції 1943*, *Корсунь-Шевченківської операції 1944*, *Умансько-Ботошанської наступальної операції 1944* та ін. операцій. За зразкове виконання завдань командування з кер-ва операціями проти гітлерівців і япон. мілітаристів 8 верес. 1945 З. присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

М.В. Захаров.

Від 1945 — нач. Військ. акад. Генштабу, заст. нач. Генштабу, гол. інспектор Рад. армії, головнокоманд. Групи рад. військ у Німеччині. 1960—63, 1964—71 — нач. Генштабу і 1-й заст. міністра оборони СРСР. Від 1971 — у Групі ген. інспекторів. 22 верес. 1971 за заслуги в буд-ві та зміцненні ЗС СРСР нагороджений другою медаллю «Золота Зірка».

П. у м. *Москва*. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: О научном подходе к руководству войсками. М., 1967.

Літ.: *Грязнов Б.З.* Маршал Захаров. М., 1979; Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в двух томах, т. 1. М., 1987.

О.В. Буцько.

ЗАХАРУ́К Юрій Миколайович (12.04.1914—12.04.1997) — археолог, фахівець у галузі історії первісного сусп-ва, теорії й методології археології. Д-р істор. н. (1981). Н. в м. Вінніпег (Канада). Закінчив істор. ф-т Одес. ун-ту (1938). Працював у Житомир. краєзнавчому музеї (1939—40), навч. в аспірантурі Ін-ту археології АН УРСР (1940—41, 1946—48). Учасник *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*. Працював в Ін-ті сусп. наук у *Львові* (1949—60), Ін-ті археології АН УРСР (1960—71).

1953 захистив канд. дис. з пізньотрипільських пам'яток Сх. *Волині* та Середньої Наддніпрянщини. Керував археол. експедиціями, зокрема: «Великий Київ», Волино-Подільською, Волин., Дністровською. Від 1960-х рр. зосередився на розробці проблем теорії та методології археології.

1971 переїхав до *Москви*, де в Ін-ті археології АН СРСР обіймав посаду заст. дир. з наук. роботи, а від 1986 — пров. н. с.

П. у м. Москва.

Тв.: Софіївський тілопальний могильник. «Археологічні пам'ятки УРСР», 1952, т. 4; Дослідження пам'яток пізньої бронзи та раннього заліза на Волині. «Археологічні пам'ятки УРСР», 1956, т. 6; Методо-

логические проблемы археологической науки. М., 1981; Археология: наука историческая или источниковедческая? «Советская археология», 1989, № 3; Археология: Критерий научности. В кн.: Первобытная археология. К., 1989.

Літ.: *Мезенцева Г.* Дослідники археології України. Чернігів, 1997; Пам'яті Юрія Миколайовича Захарука. «Археологія», 1998, № 3.

С.П. Юренко.

Л. фон Захер-Мазох.

ЗА́ХЕР-МА́ЗОХ Леопольд фон (Leopold von Sacher-Masoch; 27.01.1837—09.03.1895) — австрійс. письменник, публіцист та історик. Н. в м. *Львів*. Син дир. львів. поліції Леопольда фон Захер-Мазоха-старшого і внук (по материнській лінії) проф. Львів. ун-ту Франца Мазоха. Навч. у *Львівській академічній гімназії*. Закінчив ун-т у м. Грац (Австрія). 1856 — захистив дис. 1856—70 — приват-доц. каф-ри історії ун-ту в м. Грац. Перша його повість «Одна галіційська історія» (1858; 2-ге вид. під назвою «Граф Донський, 1864) зображує повстання в *Галичині* під час Краківського повстання 1846. Досліджував історію та к-ру галицьких українців, підтримував контакти з галицькими діячами старорус. орієнтації. Виступав проти пангерм. тенденцій в Австрійс. імперії (від 1867 — *Австро-Угорщина*) і прагнув, щоб українці отримали в ній кращі можливості для нац. розвитку та відігравали належну їм роль у формуванні багатокульт. традицій австрійс. нації (див. *Нація політична*). Певний час перебував під впливом творчості М.*Гоголя*, добре знав рос. мову. Автор новел і романів, що естетизували сексуальну владу жінки над чоловіком (за ім'ям автора цих творів психіатр Річард фон Крафт-Ебінг ввів до наук. обігу термін «мазохізм»).

П. у м. Линдхейм (Німеччина).

Тв.: Вибрані твори. Львів, 1999.

Літ.: *Горбач А.-Г.* Українська тематика в творчості Захер-Мазоха. «Сучасність», 1995, № 1; *Середа О.* Леопольд фон Захер-Мазох і український національний рух у Галичині у 60-х роках XIX ст. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», вип. 5. Львів, 1998; *Вульф Л.* «Мої найзаповітніші фантазії»: Леопольд фон Захер-Мазох і міф Східної Європи. «Україна модерна», число 8. К.—Львів, 2003.

О.В. Середа.

ЗА́ХІДНА О́БЛАСТЬ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ (ЗО УНР) — назва *Західноукраїнської Народної Республіки* після проголошення *Директорією* УНР 22 січ. 1919 *Акта злуки* про об'єднання *Української Народної Республіки* і ЗУНР. Згідно з постановою *Трудового конгресу України* і Законом про форму української влади ЗО УНР мала територіальну автономію і зберігала такі самі законодавчі й виконавчі органи влади, а також силові структури, які були в ЗУНР. Остаточне об'єднання д-в відкладалося до скликання загальноукр. установчих зборів. Для координації діяльності урядів д-в президента *Української національної ради ЗУНР Є.Петрушевича* було введено до складу Директорії УНР, а також засновано окреме мін-во в справах ЗО УНР. Після об'єднання в лип. 1919 *Армії Української Народної Республіки* й *Української Галицької армії* створено спільне командування, сформовано єдину делегацію на *Паризьку мирну конференцію 1919—1920*. Проте до повної інтеграції двох укр. д-в справа не дійшла через тактичні й стратегічні розбіжності в питаннях визвол. змагань та парт. розбіжності. У зв'язку з неприйнятною для ЗО УНР позицією Директорії на переговорах УНР і Польщі (див. *Варшавський договір 1920*) уряд ЗО УНР проводив незалежну політику, а на поч. 1920 відновив і назву д-ви — ЗУНР.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Макарчук С.А.* Українська республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; Західно-Українська Народна Республіка. 1918—1923: Документи і матеріали, т. 2. Івано-Франківськ, 2001.

М.Р. Литвин.

ЗА́ХІДНА УКРАЇ́НА, як термін. У різні часи укр. історії цим терміном означали певну сукупність укр. земель, а також *Західноукраїнську Народну Республіку*. По завершенні в 17 ст. поділів України по Дніпру Західною називали ту її ч., яка не була підвладною Рос. д-ві. Це були землі *Галичини*, *Поділля*, *Волині*, *Побужжя*, *Закарпатської України*. Після 2-го та 3-го поділів Польщі 1793 і 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) ця назва закріплюється переважно за землями, які входили до складу Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). «Західна Україна» — це також спрощена, здебільшого публіцистична, назва ЗУНР. Після того, як за *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* зх. ч. України відійшла до Польщі, термін міцно закріпився саме за цією ч. України. В 1920-х рр. тер. З.У. складали землі, які офіційно в 2-й Речі Посполитій називалися Сх. кресами — Галичина («Східна Малопольща»), Зх. Волинь, *Холмщина* і *Підляшшя*, Зх. *Полісся*. До З.У. входили воєводства: Станіславівське, Терноп., Волин., Львів. (без 8 зх. повітів), Поліське (без Косовського і половини Пружанського повітів), Холмщина Люблінського воєводства та половина Більського пов. Білостоцького воєводства. Таке «черезсмужжя» польс. владою було створене навмисно, з політ. міркувань: польс. уряд категорично не сприймав прагнення українців мати, принаймні в Галичині, окремі адм. одиниці.

Диктатор Західної області УНР Є. Петрушевич відвідує Першу бригаду Українських січових стрільців. Кам'янець-Подільський, серпень 1919.

Водночас поляки всіляко намагалися зберегти певне відчуження, котре існувало між нас. Галичини, яке переважно сповідувало греко-католицьку віру (див. *Українська греко-католицька церква*), і мешканцями укр. земель, які раніше перебували в межах кордонів *Російської імперії* й сповідували *православ'я*.

У більш широкому розумінні термін «Західна Україна» стосовно укр. земель у період між двома світ. війнами вживався щодо тих земель, які були під владою Польщі, Румунії і *Чехословаччини*, а це, окрім уже перерахованих тер., що були в межах кордонів Польщі, також землі *Буковини Північної* й Закарпаття (див. *Сен-Жерменський мирний договір 1919*, *Тріанонський мирний договір 1920*). Після включення західноукр. земель до складу УРСР (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) назва «Західна Україна» закріпилася за областями, що утворювалися впродовж 1939—46 (крім *Ізмаїльської області*).

Щодо теренів сучасної України термін «Західна Україна» вживається в 2-х значеннях. Здебільшого так називають лише 3 галицькі області — *Львівську область*, *Івано-Франківську область*, *Тернопільську область*. Але досить часто ним послуговуються і для означення тер. 7 областей — 3-х галицьких, а також *Волинської області*, *Рівненської області*, *Чернівецької області* і *Закарпатської області*.

Літ.: *Шимонович І.* Західна Україна. Територія і населення. Статистична розвідка. Львів, 1926; *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. К., 1990; *Заставний Ф.Д.* Українські етнічні землі. Львів, 1993; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.): Україна крізь віки, т. 11. К., 1999.

Я.В. Верменич.

ЗА́ХІДНА ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ — див. *Євроатлантична цивілізація*.

ЗА́ХІДНИЙ ПОХІ́Д УКРАЇ́НСЬКОГО ТА РОСІ́ЙСЬКОГО ВІЙСЬК 1655 — спільна воєнна кампанія укр. козац. війська на чолі з гетьманом Б.*Хмельницьким* і рос. війська під командою боярина В.*Бутурліна* в *Галичині*, метою якої було звільнення західноукр. земель з-під влади польс. короля *Яна II* Казимира Ваза та приєднання їх до Укр. козац. д-ви. Воєнно-політ. ситуація була сприятливою для союзників, оскільки в цей час проти *Корони Польської* вели бойові дії війська швед. короля *Карла X* Густава. Похід розпочали 11 лип., після того, як козац. полки І.*Богуна* та М.Зеленого звільнили від польс. військ Сх. *Поділля*, а в Україну ввійшли рос. війська. В серед. серп. союзники підійшли до Кам'янця (нині м. *Кам'янець-Подільський*) і взяли його в облогу. В 2-й пол. серп. під стінами міста Б.Хмельницький провів переговори з швед. послом О.Торкватом, який передав пропозиції щодо узгодження бойових дій проти польс. короля та надання військ. допомоги швед. фельдмаршалові А.Віттенбергу, підрозділи якого воювали на сх. землях Корони Польс. 3 верес. союзники зняли облогу Кам'янця і спрямували війська в напрямку *Львова*. По дорозі були захоплені: *Скала-Подільська*, Ягільниця (нині село Чортківського р-ну Терноп. обл.), *Чортків*, *Теребовля*, *Тернопіль*, *Підгайці*, *Бережани*, *Поморяни*, *Буськ* та ін. міста. 25 верес. союзники прибули до околиць Львова, звідки було відправлено ч. військ під командою миргород. полк. Г.*Лесницького* та бєлгородського воєводи кн. Г.*Ромодановського* до Городка (нині місто Львів. обл.). Там на чолі 10-тис. війська (разом з військ. слугами) перебував *гетьман польний коронний* С.*Потоцький*. 29 верес. в ході кількагодинного бою Г.Лесницькому і Г.Ромодановському вдалося завдати нищівної поразки польс. військам (див. *Городоцька битва 1655*), після чого гол. сили укр. козац. та рос. військ розпочали облогу Львова (див. *Львівські облоги 1648, 1655, 1672*). Утримуючи частиною військ місто в облозі, Б.Хмельницький і В.Бутурлін відправили на коронні землі *Речі Посполитої* 4 тис. козаків під командою *гетьмана наказного* Д.Виговського (див. *Виговські*) і 3,5 тис. рос. ратників на чолі зі стольником П.Потьомкіним. Союзні війська оволоділи Ярославом, Томашувом, Краснобродом (нині м. Краснобруд), Любліном, Немировом (нині м. Немирув), Любачувом (усі нині на тер. Польщі) та ін. містами, вийшовши в деяких місцях до р. Вісла та її прит. Сян.

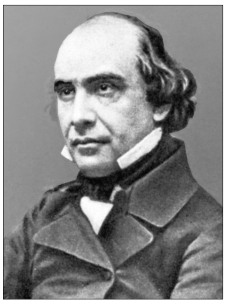
Військ. здобутки укр. козац. та рос. військ дали змогу кер-ву *Війська Запорозького* декларувати політ. наміри включити західноукр. землі до складу Укр. козац. д-ви: «доки козацька шабля зайшла, доти мусить бути козацьке панування». Тим часом легкість здобутих швед. армією перемог над поляками, а також фактор добровільного визнання польс. *шляхтою* зверхності швед. короля Карла X Густава підштовхнули останнього до думки про недоцільність поширення влади укр. гетьмана на західноукр. землі. Він поставив вимогу про припинення облоги Львова укр. козац. військами і їх повернення в Центр. Україну. Зважаючи на певне напруження в цей час стосунків із рос. командуванням, а також на реальну загрозу з боку *Кримського ханства*, Б.Хмельницький не пішов на конфлікт зі Швецією. Підрозділи Д.Виговського і П.Потьомкіна були відкликані. 8 листоп. 1655, після отримання від мешканців Львова викупу, Б.Хмельницький віддав своїй армії наказ про повернення в козац. Україну.

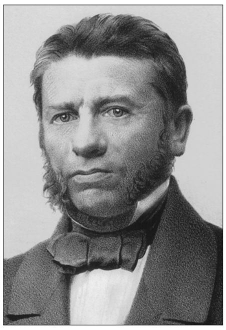
Дж.: Архив Юго-Западной России, ч. 3, т. 6. К., 1908; Жерела до історії України-Руси, т. 12. Львів, 1911; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961.

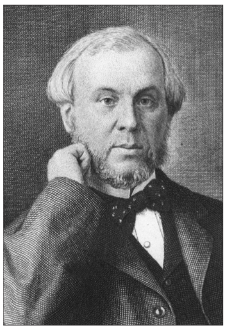
Літ.: *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 2. К., 1997; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. К., 1998; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. К., 2001.

В.М. Горобець.

ЗА́ХІДНИЙ ПОХІ́Д УКРАЇ́НСЬКОГО ТА ТАТА́РСЬКОГО ВІЙСЬК 1667 — спільна воєнна кампанія укр. військ правобереж. гетьмана П.*Дорошенка* і війська *Кримського ханства* на чолі з *калгою-султаном* Крим-Гіреєм, метою якої було звільнення *Правобережної України* з-під влади польс. короля *Яна II* Казимира Ваза. Похід розпочався на поч. верес., після здобуття П.Дорошенком замку в *Чигирині* та при-

Т.М. Грановський.

П.Г. Редкін.

М.О. Мілютін.

ходу в Україну військ. сил гол. татар. орд. Наступальна операція розгорталася в зх. напрямку через *Старокостянтинів*. Допоміжний удар завдавали козаки полк. О.Богомольця з боку Подільського Подністров'я. Значна перевага в чисельності укр.-крим. військ (20—30 тис. вояків) змусила головнокоманд. польс. війська — *гетьмана польного коронного* Я.Собеського (див. *Ян III Собеський*), під командою якого було лише 10 тис. жовнірів, поспішно залишити Кам'янець (нині м. *Кам'янець-Подільський*) і відійти в *Галичину*, до *Підгайців*. Союзники розпочали облогу польс. табору, сподіваючись у такий спосіб зламати опір жовнірів. Водночас П.Дорошенко звернувся до жителів *Львова* з вимогою визнати його владу і здати місто. Вторгнення запорожців на чолі з харків. полк. І.*Сірком* та кошовим отаманом *Запорозької Січі* Ж.Рогом у Крим загострило стосунки козаків з татарами і підштовхнуло останніх до сепаратної угоди з обложеними поляками (укладена 16 жовт. 1667). Потрапивши в скрутне становище, П.Дорошенко змушений був 19 жовтня підписати з Я.Собеським угоду, що передбачала, зокрема, визнання зверхності короля, дозвіл на повернення *шляхти* в Україну. Невдача З.п.у. та т.в. підштовхнула П.Дорошенка до налагодження взаємин з турец. султаном *Мегмедом IV*.

Дж.: *Kluczycki F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego, t. 1, cz. 1. Kraków, 1880; *Sobieski J.* Listy do Marysielki. Warszawa, 1962.

Літ.: *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629—1674), t. 2. Kraków, 1898; *Majewski W.* Podhajce — letnia i jesienna Kampania 1667 r. «Studia i materiały do historii wojskowości» (Warszawa), 1960, t. 16, s. 1. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997.

В.М. Горобець.

ЗА́ХІДНИКИ — представники одного з провідних напрямів у російській суспільній думці 40—50-х рр. 19 ст. Моск. гурток З. сформувався на поч. 1840-х рр., його кістяк склали колишні учасники філософського гуртка М. Станкевича та літ.-політичного гуртка О. *Герцена* (ці, останні, гуртки до того часу розпалися), а також молода професура *Московського університету*. Визнаним лідером західництва був відомий історик, проф. Московського університету Т.Грановський (п. 1855), після смерті якого члени московського гуртка об'єдналися навколо молодшого брата М.Станкевича — О.Станкевича (1821—1907). Найбільш відомими серед З. були: професори К.*Кавелін*, П.Кудрявцев, С.*Соловйов*, П.Редкін, Б.Чичерін, І.Вернадський, П.Леонтьєв; літератори і публіцисти П.Анненков, В.Боткін, Є.Корш та ін. Погляди західників поділяв П.Чаадаєв. Прихильниками ідей західництва були письменники та публіцисти І.Тургенєв, І.Гончаров, Д.Григорович, І.Панаєв, О.Писемський, М.Салтиков-Щедрін, поети М.Некрасов, В.Майков. У гурток З. деякий час входили В.Бєлінський, О.Герцен, М.Огарьов.

У серед. 40-х рр. 19 ст. виник петерб. гурток З., які спочатку об'єдналися навколо братів М. і Д. Мілютіних. Після переїзду до *Санкт-Петербурга* 1848 керівне становище в ньому зайняв К.Кавелін. Його чл. були ліберально налаштовані чиновники І.Арапетов, К.Грот, А.Заблоцький-Десятовський (див. *Заблоцькі-Десятовські*); професори *Петербурзького університету* М.Стасюлевич, В.Спасович та ін. К.Кавелін підтримував постійні зв'язки з моск. З. та з однодумцями з ін. університетських центрів: Казанського ун-ту — М.Булічем й І.Бабстом (від 1857 — проф. Моск. ун-ту), Харків. — Д.Каченовським, Київ. — П.*Павловим* — та ін. Учасники петерб. гуртка, на відміну від моск. З., були практиками — діючими чиновниками, пов'язаними з урядовими сферами. Вони не обмежувалися боротьбою на шпальтах журналів і з серед. 1850-х рр. розробляли проекти перетворень, спонукаючи уряд до найшвидшого проведення реформ.

Соціальний склад прибічників західництва неоднорідний. Більшість із них за походженням були дворянами (див. *Дворянство*). До їх складу належали також вихідці з *купецтва*, *різночинці*.

Назва гуртка склалася в період його формування. Спочатку його представники іменувалися в пресі «нововірами» (на противагу *слов'янофілам* — «старовірам»). Назви «західники» і «слов'янофіли» остаточно затвердилися у 2-й пол. 1840-х рр. З. виходили з того, що Росія повинна розвиватися в руслі європ. цивілізації (див. *Євроатлантична цивілізація*), відстоюючи концепцію існування заг. закономірностей в істор. долі всіх європ. народів. На відміну від слов'янофілів, вони заперечували наявність у Росії самобутнього шляху розвитку, а її характерні особливості пояснювали відсталістю, що склалася історично. З. вирішували питання про шляхи подальшого істор. розвитку Росії на користь орієнтації на держ. устрій, громад. порядки, к-ру та побут народів Зх. Європи.

Соціально-політ. програма З. була ліберальною. Вони критикували самодержавний лад Росії, поліцейсько-бюрократичний держ. апарат, цензурний гніт у країні, були прихильниками приватної власності. З. відстоювали осн. цінності ліберального сусп-ва: свободу слова, друку, незалежність особистості, гласне судочинство. Традиційні політ. основи лібералізму — свобода особистості та розподіл державної *влади* на 3 гілки (законодавчу, виконавчу й судову) — мали в період існування *кріпацтва* в Росії свої істор. особливості. Реалізація зазначених цінностей вбачалася З. у розв'язанні двох найважливіших проблем — скасуванні кріпацтва та послабленні самодержавства шляхом створення представницької законодавчої влади.

У політ. програмі З. розв'язання сел. питання після скасування кріпацтва пов'язувалося з наданням селянам невеликих земельних наділів за грошовий викуп на користь *поміщиків*. Осн. вимогою З. щодо післяреформеного устрою села було руйнування сел. общини. Заперечуючи, на противагу слов'янофілам, особливу роль общини, З. вважали, що уряд нав'язував її народові на догоду поміщикам для зручності управління й збору податків. Руй-

нування общини, на їхню думку, повинно було забезпечити приплив робочих рук до пром-сті і стати імпульсом для її найшвидшого розвитку. Велике значення в боротьбі з кріпацтвом мали записки А.Заблоцького-Десятовського «О крепостном состоянии в России» (1841), К.Кавеліна «Записка об освобождении крестьян в России» (1855, вид. 1898), антикріпосницькі твори В.Бєлінського, О.Герцена, І.Тургенєва.

З. орієнтувалися на європ. модель *держави*. Більшість З. ідеальною формою правління вважала бурж. парламентаризм у формі конституційної (парламентарної) монархії. Зразком для них у цьому плані була Велика Британія, а також Франція. Свої переконання З. популяризували в публіцистичних творах П.Анненкова: «Письма из-за границы» (1840—43) і «Парижские письма» (1847—48), В.Боткіна «Письма об Испании» (1847), І.Бабста «От Москвы до Лейпцига» (1859) та ін. Скасування кріпацтва й вступ на шлях бурж. парламентаризму З. пов'язували виключно з реформами, які царський уряд повинен був провести «з гори». До соціаліст. учень (див. *Соціалізм*) ставилися різко негативно. Т.Грановський відкидав «руйнівні теорії соціалізму», В.Боткін виступав за «поміркованість і терпимість», Б.Чичерін й І.Бабст висували ідею «розумного прогресу». З. стверджували, що «закон поступовості» є осн. законом істор. розвитку. Гол. надії покладали на громад. думку, освіту й науку, виступаючи за широку просвіту, вважаючи, що це єдиний вірний шлях для модернізації соціально-політ. устрою Росії.

Філософські переконання З. формувалися під впливом творів представників німецької класичної філософії, насамперед Г.-В.*Гегеля* й Ф.-В.Шеллінга, частково молодогегельянців. Гегельянство для З. було засобом пізнання навколишнього світу, приведення до логічного порядку хаосу явищ минулого й сучасного часів.

Істор. погляди З. тісно пов'язані з їхньою політ. платформою. Чималий вплив на дослідження З. у галузі історії, права, політ. економії мали позитивістські ідеї О.*Конта*, Г.-Т.Бокля, роботи західноєвроп. істориків Ф.-П.*Гізо*, О.Тьєррі, Б.-Г.Нібура, Л.*Ранке*.

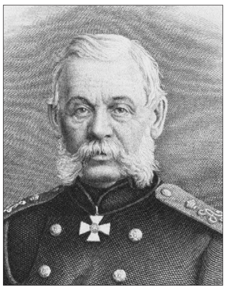
Найяскравішою особистістю в рос. історії З. вважали імп. *Петра I*, який, на їхню думку, «вдихнув живу душу» в колосальне, але «занурене в смертельну дрімоту тіло Росії». Його реформи З. розглядали не тільки як початок оновлення Рос. д-ви, а й як міцний базис всієї подальшої рос. історії. Петра I вони зображували як взірцевого реформатора, сміливого монарха, який відкрив шлях до європеїзації країни. Стаття К.Кавеліна «Взгляд на юридический быт России» (1846) стала першим послідовним викладом західницької концепції істор. процесу в Росії. Надалі вона була доповнена й уточнена в роботах ін. істориків-З. Помітне місце в працях З. (К.Кавеліна, С.Соловйова, Б.Чичеріна) зайняла проблема д-ви в російській історії. Концепція «державників», що грунтувалася на домінуючій ролі д-ви в історії Росії, найбільш послідовно сформульована Б.Чичеріним, який під терміном «держава» розумів політ. форму існування всього сусп-ва й розглядав її як осн. двигуна і творця історії. Ця концепція дещо відводила її прихильників від ліберальної моделі сусп-ва, але відповідала реальним особливостям тогочасного політ. ладу країни. Праці Т.Грановського, П.Кудрявцева, С.Соловйова із західноєвроп. і рос. історії, К.Кавеліна з історії рос. цивільного права, П.Редкіна з педагогіки й права були для свого часу видатним явищем рос. науки.

З. відстоювали свої погляди в полеміці зі слов'янофілами в літ. салонах *Москви*, на сторінках преси, виступаючи зі статтями у відомих журналах серед. 19 ст.: *«Отечественные записки»*, *«Современник»*; газетах «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости». Значним явищем у сусп. житті серед. 1840-х рр. були публічні лекції з історії Зх. Європи доби *середньовіччя* Т.Грановського, в яких історик успішно проводив осн. ідеї З.

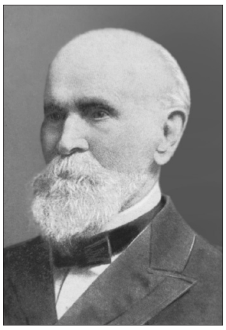
1856 у Москві З. розпочали видання власного сусп.-політ. ж. «Русский вестник» під редакцією М.Каткова. До ред. колективу входили П.Кудрявцев, П.Леонтьєв, Є.Корш, Б.Чичерін. З перших же номерів журнал розпочав полеміку зі слов'янофілами з низки теор. проблем: про особливості розвитку Давньої Русі, сільс. общину, про народність у науці. «Русский вестник» привертав увагу сучасників до обговорення актуальних питань того часу. Велике місце в ньому займали статті, що розкривали негативні сторони кріпацтва, яке, на думку З., було «плямою на сучасній історії Росії», перешкодою на шляху політ., екон. та етнічного розвитку країни. Могутнім важелем підйому пром-сті й сільс. госп-ва «Русский вестник» вважав приватний капітал і вільну конкуренцію, виступав за свободу торгівлі, розвиток транспорту й кредитних установ. У літ. відділі журналу друкувалися твори відомих письменників того часу: «Губернские очерки» М.Салтикова-Щедріна, твори М.Лєскова, Ф.Достоєвського, В.Курочкіна та ін.

Жорстка позиція Б.Чичеріна в питанні «про роль держави і централізації» 1857 стала причиною розколу в редакції ж. «Русский вестник». Незабаром Є.Корш, який підтримав у конфлікті з М.Катковим Б.Чичеріна, приступив до видання нового журналу З. «Атеней» (1858—59). У ньому друкувалися матеріали, спрямовані проти відкупної системи (див. *Відкуп*), статті, в яких обгрунтовувалася необхідність звільнення селян і пропагувалася ідея розвитку освіти в Росії. «Атеней» продовжив традицію полеміки зі слов'янофілами. Проте навіть у палких суперечках З. розуміли свою єдність зі слов'янофілами в корінних питаннях епохи, про що чітко висловився О.Герцен: «Ми, як дволикий Янус або двоголовий орел, дивилися в різні боки, в той час, як серце билося одне».

У період проведення бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст. З. перейшли від опозиції до підтримки дій уряду. Гурток З. розпався. Однак у переломні часи осн. стрижень протистояння З. і слов'янофілів — орієнтація на модернізацію країни на кшталт д-в Зх. Європи чи опора на внутр. особливості Росії — знову набував своєї актуальності. В

Д.О. Мілютін.

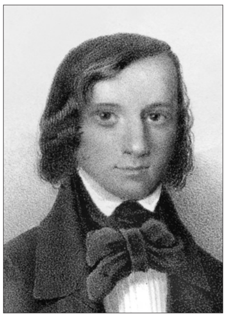
М.М. Стасюлевич.

епоху реформ, як правило, в рос. сусп-ві домінували ідеї модернізації, в періоди контрреформ — установка на особливий, самобутній шлях розвитку країни.

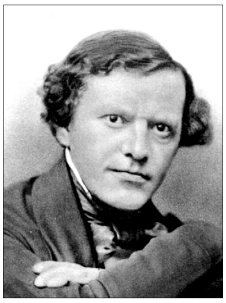
Тв.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен, т. 1—29. М., 1851—79; *Кавелин К.Д.* Сочинения, т. 1—4. М., 1859; *Бабст И.К.* Публичные лекции политической экономии. М., 1860; *Чичерин Б.Н.* Несколько современных вопросов. М., 1862; *Його ж.* О народном представительстве. М., 1866; *Панаев И.И.* Литературные воспоминания и воспоминания о Белинском. СПб., 1876; *Анненков П.В.* Воспоминания и критические очерки. Собрание статей и заметок 1849—68 гг., т. 1—3. СПб., 1877—81; *Кавелин К.Д.* Крестьянский вопрос. СПб., 1882; *Редкин П.Г.* Из лекций заслуженного профессора П.Г. Редкина по истории философии права в связи с историей философии вообще, т. 1—7. СПб., 1889—91; *Боткин В.П.* Литературная критика: публицистика, письма. М., 1984; *Грановский Т.Н.* Лекции по истории средневековья. М., 1986; *Панаев И.И.* Сочинения. Л., 1987; *Герцен А.И.* Былое и думы. М., 1988; *Соловьев С.М.* Сочинения, кн. 1—18. М., 1988—96; *Анненков П.В.* Литературные воспоминания. М., 1989; *Кудрявцев П.Н.* Лекции. Сочинения: Избранное. М., 1991; *Чичерин Б.Н.* Воспоминания Б.Н. Чичерина. М., 1991; *Анненков П.В.* Критические очерки. СПб., 2000.

Літ.: *Галахов А.Д.* Петр Николаевич Кудрявцев в 1842—1845 гг. СПб., 1884; *Ветринский Ч.* Т.Н. Грановский и его время. Исторический очерк. М., 1897; *Семевский В.И.* Из истории общественных идей в России в конце 1840-х годов. Ростов-на-Дону, 1905; *Нелидов Ф.Ф.* Западники 40-х годов. М., 1910; *Гульбинский И.* Борис Николаевич Чичерин. «Библиографические известия», 1914, № 1—2; *Мещеряков Н.* Западники и славянофилы. В кн.: Труды библиотеки им. Ленина, сб. 4. М., 1939; *Кертман Л.Е.* Эволюция исторических взглядов Т.Н. Грановского. «Наукові записки Київського державного університету», 1947, т. 6, вип. 1; *Левин Ш.М.* Общественное движение в России в 60—70-е годы XIX века. М., 1958; *Розенталь В.Н.* Общественно-политическая программа русского либерализма в середине 50-х годов XIX в. (по материалам «Русского вестника» за 1856—1857 гг.). «Исторические записки», 1961, т. 70; *Сладкевич Н.Г.* Очерки истории общественной мысли России в конце 50-х — начале 60-х годов XIX века. Л., 1962; *Минаева Н.В.* Грановский в Москве. М., 1963; *Овчинникова А.С.* К вопросу о политических взглядах К.Д. Кавелина в 40-х гг. XIX в. «Ученые записки Горьковского университета. Серия: История», 1967, вып. 85; *Китаев В.А.* От фронды к охранительству (Из истории русской либеральной мысли 50—60-х годов XIX века). М., 1972; *Иллерицкий В.Е.* Сергей Михайлович Соловьев. М., 1980; *Зорькин В.Д.* Чичерин. М., 1984; *Каменский З.А.* Тимофей Николаевич Грановский. М., 1988; *Левандовский А.А.* Грановский в русском общественном движении. М., 1989; *Його ж.* Время Грановского (Формирование русской интеллигенции в 30—40-е гг. XIX в.). М., 1990; *Цимбаев Н.И.* Сергей Соловьев. М., 1990; *Филипенко И.В.* Общественно-идейная жизнь в московских литературных салонах 30—40-х годов XIX в. «Вестник Московского университета. Серия 8. История», 1991, № 5; *Маслова Н.В.*, *Агеева И.В.* Русская история в научном наследии Т.Н. Грановского. «Отечественная история», 1993, № 4; *Искра Л.М.* Борис Николаевич Чичерин о политике, государстве, истории. Воронеж, 1995; *Сидоркина М.А.* Т.Н. Грановский и образование московского кружка западников. «Вестник Московского университета. Серия 8: История», 1995, № 1; *Прутцев С.Б.* Модель истории в творчестве Т.Н. Грановского. «Записки історичного факультету Одеського державного університету», 1997, вип. 5.

І.С. Грєбцова.

М.В. Станкевич.

К.Д. Кавелін.

ЗАХІДНОЄВРОПЕ́ЙСЬКИЙ СОЮ́З (англ. Western European Union, франц. Union de l'Europe occidentale)**, ЗЄС** (WEU, UEO) — регіональна військ.-політ. орг-ція європ. країн, створена для забезпечення колективної самооборони її членів. Заснований згідно з Паризькими угодами (укладені 1954, ратифіковані 1955), якими внесено зміни до Брюссельського договору (пакту) про екон., соціальне і культурне співробітництво та колект. самооборону між Бельгією, Великобританією, Люксембургом, Нідерландами і Францією 1948. Ці зміни відкрили можливість приєднатися до Брюссельського договору ФРН та Італії.

ЗЄС утворений з метою: надання відповідно до Статуту *Організації Об'єднаних Націй* військ. та ін. допомоги в підтриманні міжнар. миру і безпеки, протидії будь-якій агресивній політиці; сприяння єдності Європи; тісного співробітництва з *НАТО* (від 1992 — також і з *Європейським Союзом* — ЄС); зміцнення і забезпечення демократії, особистої та політ. свободи, конституційних традицій, поважання закону; зміцнення екон., соціальних і культурних зв'язків між д-вами-членами.

Станом на 2006 до ЗЄС входять 10 д-в-членів: Бельгія, Велика Британія, Греція, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія і Франція. Асоційовані члени ЗЄС — Ісландія, Норвегія, Туреччина. Крім того, ряд країн має статус асоційованих партнерів ЗЄС: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Чехія.

ЗЄС має таку структуру: 1) Рада ЗЄС; 2) Постійна рада (у т. ч. робоча група ради); 3) начальники ген. штабів; 4) штаб із планування; 5) робочі групи (спец. робоча група, група представників мін-в оборони); 6) асамблея ЗЄС; 7) секретаріат.

Рада ЗЄС на рівні міністрів закордонних справ і оборони д-в-членів збирається двічі на рік. Як вищий орган ЗЄС несе політ. та військ. відповідальність за діяльність орг-ції. Раду може бути скликано в будь-який час на пропозицію д-ви-члена для обговорення становища, загрозливого для миру або екон. стабільності. Постійна рада, що складається з послів д-в-членів, скликається раз на тиждень у штаб-квартирі ЗЄС для забезпечення постійного кер-ва Союзом. Головує на засіданнях ген. секретар. Робоча група ради готує щотижневі засідання Постійної ради. Начальники ген. штабів д-в-членів зустрічаються двічі на рік напередодні регулярних засідань Ради ЗЄС. Штаб із планування, підлеглий Раді, відповідає за: підготовку планів можливого використання ЗС під егідою ЗЄС; розробку рекомендацій для систем управління, включаючи постійно діючі служби. На допомогу Раді створено робочі групи: спец. робоча група із представників МЗС країн-членів (політ. питання європ. безпеки); група представників мін-в оборони (військ. питання європ. безпеки), робочі к-ти з питань косміч. права, верифікації угоди про «відкрите небо», Середземномор'я та ін. Асамблея ЗЄС складається із 108 депутатів д-в-членів Брюссельського договору в Парламентській асамблеї Ради Європи (див. *Рада Європи*). Збирається двічі на рік для обговорення всіх питань діяльності Союзу, обирає бюро в складі голови та 8 його

заступників. Керує Радою ЗЄС секретаріат на чолі з ген. секретарем та його заступником.

1990 за рішенням Ради ЗЄС ств. Ін-т проблем безпеки, на який покладено такі завдання: проведення досліджень для Ради та Парламентської асамблеї Ради Європи; інформування громад. думки з питань європ. безпеки; формування банку даних; проведення міжнар. семінарів і колоквіумів разом з аналогічними ін-тами д-в-членів. Директора ін-ту призначає Рада. Ін-т оприлюднює аналітичні дослідження та ін. праці.

1992 члени ЗЄС ухвалили Маастрихтську заяву до Договору про ЄС і Петерсберзьку декларацію, а 1993 на їх розвиток — Люксембурзьку декларацію. В цих документах визначено політику щодо дальших відносин з НАТО, засновану на принципах прозорості та співробітництва, а також намічено заходи щодо розвитку відносин ЄС в справі підтримання миру та безпеки в європ. регіоні.

Маастрихтська заява передбачає: зміцнення європ. єдності у сфері безпеки та оборони, а також взяття на себе більшої відповідальності в питаннях оборони Європи; спрямування діяльності ЗЄС як невід'ємної складової частини процесу розвитку ЄС; посилення ролі ЗЄС у довгостроковій перспективі заг. оборонної політики ЄС та в її узгодженості з політикою НАТО. Щодо розвитку відносин з ЄС передбачено проведення таких заходів: узгодження місць і строків зустрічей, орг. та процедурних питань; забезпечення тісного співробітництва між Радою ЄС та його секретаріатом, з одного боку, і секретаріатом ЗЄС — з другого; вивчення можливості узгодження послідовності та строків головування в ЄС та ЗЄС; інформування *Європейської комісії* про діяльність ЗЄС у зв'язку із спільною зовн. політикою та політикою безпеки ЄС; поглиблення співробітництва між Асамблеєю ЗЄС та *Європейським парламентом*. Щодо заходів, які стосуються розвитку відносин з НАТО, в заяві проголошено політику: поглиблення координації в питаннях, що становлять спільний інтерес; узгодження місць і строків зустрічей, орг. та процедурних питань; забезпечення тісного співробітництва між секретаріатами ЗЄС і НАТО.

У Петерсберзькій декларації д-в-членів ЗЄС передбачено здійснення таких заходів: надання військ. підрозділів усіх родів звичайних озброєнь д-в-членів для вирішення завдань під егідою ЗЄС (гуманітарні та рятівні операції, операції щодо підтримання миру, бойові дії з метою подолання криз, заходи для встановлення миру; див. також *Збройні сили Організації Об'єднаних Націй*); використання військ. частин, підлеглих ЗЄС, за рішенням Ради ЗЄС, узгодження планів та їх здійснення; створення багатонац. військових з'єднань із збройних сил д-в-членів ЗЄС, включаючи призначені для виконання завдань НАТО (після консультації з НАТО). Важливими етапами діяльності в цьому напрямі є включення Петерсберзьких завдань ЗЄС у Договір про ЄС та розвиток тісніших інституційних зв'язків із ЄС.

1992 міністри закордонних справ та оборони європ. д-в ухвалили рішення про поглиблення багатосторонніх відносин шляхом: проведення щорічних зустрічей міністрів закордонних справ і міністрів оборони; створення консультативного форуму з Постійної ради ЗЄС і послів ін. країн (зустрічі двічі на рік); організації можливих зустрічей «спеціальної трійки» на рівні найвищих посадових осіб; обміну документами та інформацією; співробітництва між Ін-том проблем безпеки ЗЄС та аналогічними ін-тами ін. країн.

Посилення ролі ЗЄС, що пов'язано із концепцією взяття європ. союзниками по НАТО більшої відповідальності у вирішенні існуючих та майбутніх завдань у сфері безпеки, відзначається й у «Стратегічній концепції Альянсу», затвердженій главами д-в та урядів на засіданні Північноатлантичної ради (Вашингтон, квіт. 1999).

Робочими мовами ЗЄС є англ. та франц.

Місцеперебування штаб-квартири ЗЄС — м. Брюссель (Бельгія), а Асамблеї ЗЄС — м. Париж (Франція).

Літ.: *Шреплер Х.-А.* Международные организации: Справочник. М., 1995.

В.Н. Денисов.

ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКА ЕМІГРА́ЦІЯ В УСРР 1920—1930-х РОКІ́В. За окремими нечисленними винятками, переселення українців з *Галичини*, *Буковини Північної* та *Закарпатської України* до *Наддніпрянської України* було започатковане депортаційними акціями 1914—15 рос. окупаційної адміністраці (див. *Евакуаційні заходи австрійського та російського урядів на українських землях в роки Першої світової війни*) на західноукр. теренах під час *Першої світової війни*. Тоді вглиб *Російської імперії*, в т. ч. до її укр. губерній, було примусово (а почасти й добровільно — москвофіли; див. *Москвофільство*) переселено кілька сот тисяч осіб цивільної людності (значною мірою чол. нас. призовного віку — 18—50 років). Серед депортованих та адміністративно висланих углиб Росії було чимало національно свідомих представників крайової *інтелігенції української* (газетярі, кооператори, педагоги, політики, священнослужителі, урядовці, юристи та ін.), яким царат закидав т. зв. *мазепинство*. В таборах військовополонених у Рос. імперії утримувалися тисячі українців — вояків австро-угор. армії, значна частина яких згодом взяла активну участь у подіях *української революції 1917—1921* й творенні новітньої укр. нац. державності. Наприкінці І світ. війни й після завершення бойових дій *громадянської війни в Україні 1917—1921* та окупації *більшовиками* Наддніпрянської України більшість депортованих, біженців, адміністративно засланих та колиш. військовополонених повернулася додому. Ті, хто залишилися, склали кістяк «західноукраїнської еміграції» в УСРР.

Упродовж 1920-х рр. «західноукраїнська еміграція» в УСРР поповнювалася за рахунок переселенців із західноукр. земель, що перебували в складі Польщі, *Чехословаччини* та Румунії. Це були представники безробітної укр. інтелігенції, випускники вищих навч. закладів Чехословаччини, Польщі, Румунії, колиш. військовики *Української Галицької армії*, поодинокі західноукр. інте-

лектуали (акад. С.*Рудницький* (1926), проф. М.М.*Лозинський* (1927) та ін.). Вони прагнули долучитися до реалізації *українізації політики* в УСРР чи лише отримати роботу за фахом. Окрему групу складали ті, хто нелегально перетинав кордон УСРР в пошуках кращої долі на «батьківщині трудящих», а також політ. емігранти — зокрема члени Комуніст. партії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*; КПЗУ), які змушені були залишити батьківщину внаслідок суд. переслідувань за антидерж. діяльність. Певна частина емігрантів перебувала під впливом ідеології укр. *націонал-комунізму*, вважаючи можливим реалізацію «українського проекту» в рамках більшовицької моделі держ. устрою УСРР та *СРСР*.

Про серйозне значення, якого надавало кер-во республіки проблемі приїзду в УСРР колиш. військових УГА, свідчило створення восени 1923 окремої комісії ЦК КП(б)У по переселенню в Україну галичан з Чехословаччини, до складу якої входили член політбюро ЦК КП(б)У, команд. військ Укр. військового округу М.*Фрунзе* (голова), голова *Державного політичного управління УСРР* В.*Балицький*, представник апарату уповноваженого Нар. комісаріату закордонних справ СРСР у *Харкові* та представник штабу Укр. військ. округу. Для емігрантів у *Києві* було обладнано карантинне містечко, спроможне прийняти до тисячі осіб одночасно. Частину емігрантів тоді визнали за доцільне (за особливим відбором) відрядити для закордонної роботи (лінією КПЗУ й розвідки), решту — зарахувати як поповнення червоноармійського та адм.-командного складу територіальних частин РСЧА (див. *Радянська армія*), причому з політ. мотивів та міркувань безпеки спрямовували їх виключно в територіальні частини *Лівобережної України*.

Екон. проблеми перекреслили широко закроєні плани. 20 черв. 1924 політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «відмовитися від приймання галичан на території України»; 29 серп. — вирішило просити ЦК РКП(б) «врегулювати питання про скорочення політеміграції в Україну та про правильну інформацію щодо економічного становища УССР». 20 верес. 1924 у листі ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) зауважувалося: «Наплив політемігрантів з Галичини, Польщі, Чехо-Словаччини й особливо завдяки польському терору з Західної України посилюється. Наша комуністична преса у Польщі, Галичині, Чехо-Словаччині змальовує економічне становище УССР як процвітання країни й що кожний у вільній пролетарській країні знаходить собі роботу. Це почасти посилює потяг до нас політеміграції. Коли політемігранти стикаються з нашою дійсністю й порівнюють з інформацією комуністичної преси у себе на батьківщині, то глибоко розчаровуються». Внаслідок екон. негараздів кількість галичан-політемігрантів, переважно колиш. військових УГА, які прибули до УСРР, виявилася меншою, ніж первісно планувалося. Упродовж 1924—26 з таборів інтернованих у Чехословаччині в УСРР було відправлено 3 транспорти — загалом бл. 500 осіб. Перший (137 осіб) прибув до Києва 1 груд. 1924, другий — до Харкова в листоп. 1925, третій — улітку 1926. Окремий транспорт з *Відня* прибув до УСРР в жовт. 1925. Такі акції влада використовувала для зміцнення власного авторитету й внесення розколу в емігрантський табір.

За приблизними оцінками, кількість «західноукраїнської еміграції» в УСРР на поч. 1930-х рр. сягала 50—60 тис. осіб.

Більшовицька адміністрація республіки та моск. кер-во СРСР пильно контролювали чисельність, розміщення, працевлаштування й політ. настрої «західноукраїнської еміграції». ДПУ УСРР провадило її таємний облік (у закритих зведеннях усі уродженці західноукр. земель проходили під єдиною реєстраційною категорією — «галичани» — незалежно від місця народження й специфіки регіону).

1 листоп. 1925 у Харкові відбулося офіц. відкриття Клубу політемігрантів Зх. України ім. І.Франка, який функціонував упродовж 1925—30.

19 квіт. 1925 у Києві відбулися перші заг. збори західноукр. секції Спілки сел. письменників «Плуг» (див. *«Плуг»*), а 17 лют. 1927 (після затвердження статуту) секція конституювалася в окрему Спілку революц. письменників «Західна Україна» (1927—33). 1927—29 «Західна Україна» видавала альманах, а 1930—33 — однойменний місячник «Західна Україна». Спілка, поряд з суто літ. завданнями, обслуговувала й певні ідеологічні настанови: мала висвітлювати становище й революц. боротьбу трудящих *Західної України*, керованих КПЗУ, пропагувати досягнення рад. режиму, вести ідеологічну підготовку до возз'єднання західноукр. земель з ін. укр. землями в складі УСРР. До літ. орг-ції входило понад 50 літераторів і митців, уродженців західноукр. земель. Її активними членами були: С.Семко-Козачук (1889—1938; голова Спілки 1927—29), Мирослав *Ірчан* (голова Спілки 1929—33), В.Атаманюк-Яблуненко (1897—1937), В.*Гжицький*, Л.*Дмитерко*, Д.*Загул*, В.*Касіян*, М.Козоріс (1882—1937), Ф.Малицький (1900—88), М.Марфієвич (1898—1967), Я.Струхманчук (1884—1937), І.Ткачук (1891—1948), А.Турчинська-Дем'яненко (1903—72) та ін.

Переважно галицьким був тоді найвідоміший акторський колектив України — Держ. драм. театр «Березіль» (див. *«Березіль»*, театр), що його очолював видатний реформатор укр. сцени, режисер і актор, нар. артист Республіки Л.*Курбас*. Чільні актори трупи — А.*Бучма*, Й.Гірняк (1895—1989), М.Крушельницький (1897—1963), С.Федорцева (1900—88) та ін. — були уродженцями західноукр. земель.

Чимало західноукр. емігрантів працювало на керівних посадах у держ. апараті УСРР, зокрема в апараті Нар. комісаріату юстиції: М.*Ерстенюк*, М.Романюк, М.Чехович та ін.; В.*Порайко* з 5 берез. 1927 по 10 лип. 1930 був наркомом юстиції та ген. прокурором УСРР, з груд. 1930 по серп. 1937 — заст. голови РНК УСРР; у системі Наркомосу: в Укрнауці — М.*Баран*; К.Коник (1888—1937), М.*Яворський*; ученим секретарем Наркомосу УСРР 1927—30 був О.*Бадан-Яворенко*; його заступив на цій посаді 1930—31 Й.Зозуляк (1900—37); багаторічним помічником учено-

го секретаря й одночасно особистим секретарем наркома освіти М.*Скрипника* 1927—33 був М.Ерстенюк; М.*Гаврилів* був ректором Полтав. (1922) та Харків. (з 1924) ін-тів нар. освіти, директором (з лют. 1930) Укр. НДІ педагогіки; В.Гоца (1885—1937) — директором Житомир. ін-ту нар. освіти (1928—33); його попередником на цій посаді (1925—28), а згодом ректором Одес. ін-ту нар. госп-ва (1928) був К.Коник (у 1928—30 — заст. завідувача Укрнауки Наркомосу УСРР); Маріупольський ін-т профосвіти очолював М.Кузняк (1895—1937); директором Укр. ін-ту лінгвістичної освіти в Києві 1930—33 працював І.*Сіяк*. Укр. НДІ географії та картографії в Харкові організував та очолював (1927—33) акад. С.Рудницький.

Репресії тоталітарного (див. *Тоталітаризм*) режиму 1930-х рр. зумовлюють стрімке згортання контактів УСРР із західноукр. землями. Поряд з курсом Кремля на самоізоляцію країни засвідчує це й стрімке зменшення кількості бажаючих емігрувати до СРСР. Якщо 1928 до *Генерального консульства СРСР у Львові* було подано 538 заяв на виїзд до СРСР (задоволено 116 — 21,56 %), то 1934 аналогічний показник становив 128 заяв (14 задоволено — 10,9 %), 1938 з 44 клопотань жодне не отримало позитивної відповіді.

Серед нечисленних західноукр. емігрантів, які прибули до УСРР на поч. 1930-х рр., — відома родина Крушельницьких, члени якої приїхали до Харкова упродовж 1931—34: 2 листоп. 1931 — Володими́ра Крушельницька (1903—37); у верес. 1932 — Іван *Крушельницький*; 11 трав. 1934 прибули Антін *Крушельницький* з дружиною та синами Богданом (1906—37; з дружиною) і Остапом (1913—37) і донькою Івана — Ларисою; в лип. 1934 — Тарас Крушельницький з дружиною. А.Крушельницький поєднував письменництво з роботою у вид-ві «Українська радянська енциклопедія» (див. «*Українська радянська енциклопедія*», проект 1927—1934); Богдан Крушельницький був наук. співробітником у НДІ тваринництва, Іван — співробітником Всеукр. картинної галереї, Остап — викладачем нім. мови, донька Володими́ра — аспіранткою, згодом асистенткою Венерологічного ін-ту. В листоп.—груд. 1934 всі члени родини Крушельницьких були заарештовані, репресовані й загинули (крім онуки Лариси) 1937 (Іван і Тарас Крушельницькі страчені в груд. 1934, решта родини — восени 1937).

З поч. 1930-х рр. західноукр. еміграція в УСРР потрапляє у вир репресій тоталітарного режиму й зазнає відчутних втрат у перебігу сфабрикованих ДПУ—НКВД УСРР «*Українського національного центру» справи 1930—1932*, «*Української військової організації» справи 1933* та ін. Значна частина репресованих у цих «справах» західноукр. емігрантів була вбита під час т. зв. *Соловецьких розстрілів 1937.*

Попри репресії рад. тоталітарного режиму наявність значної кількості уродженців західноукр. земель в УСРР не лише пожвавлювала націотворчі процеси в загальнонац. масштабі шляхом їхнього активного включення в реалізацію контроверсійної політики українізації й пов'язаних з нею процесів нац.-культ. відродження в УСРР, але й гарантувала, принаймні до поч. 1930-х рр., постійні міжособові (у т. ч. родинні — транскордонне листування) контакти уродженців різних частин укр. тер., що перебували під чужоземною займанщиною (рос. комуніст., польс., чеською, румун.). Завдяки цьому тривав, попри всі перешкоди, процес формування укр. *нації політичної*, закладалися підвалини соборності укр. земель.

Літ.: *Короленко В.* Уголок Галиции в Ростове-на-Дону. «Русские записки», 1916, № 10; До історії галицької руїни: Меморіял К. Паньківського. «Наше минуле», 1918, № 1; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918), ч. 1. Львів, 1923; *Грушевський М.* Галицько-українські взаємини: Урочисте засідання Історичної секції з академічною Комісією Західньої України 7 жовтня 1927 р. Вступне слово, сказане на початку засідання головою Історичної секції акад. Михайлом Грушевським. «Україна», 1928, кн. 2 (27); *Лозинський М.* Обопільні стосунки між Великою Україною й Галичиною в історії розвитку української політичної думки XIX і XX вв. Там само; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941. Б/м., 1947; *Грицак Є.* Галицька еміграція в Києві: Спомини з рр. 1915—1918. В кн.: Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака. Кліфтон—Нью-Джерсі, 1968; *Дашкевич Я. Р.* Галичани-інтернаціоналісти у Радянському Туркестані в світлі новознайдених джерел 1917—1920 рр. «Історичні джерела та їх використання», 1968, вип. 3; *Кошелівець І.* Микола Скрипник. Мюнхен, 1972; *Кедрин І.* Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Пастернак Є.* Україна під большевиками (1919—1939): Спроба історичної студії. Торонто, 1979; *Гірняк Й.* Спомини. Нью-Йорк, 1982; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади. Едмонтон, 1987, кн. 1; 1988, кн. 2; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Грушевський М.* Спомини, ч. 2. «Київ», 1989, № 8—11; *Касьянов Г. В.* Академік М.І. Яворський: доля вченого. «УІЖ», 1990, № 8; *Малицький Ф.* Перековка: Повість власного життя. «Вітчизна», 1990, № 11; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. К., 1990; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991; Листи Степана Рудницького до Софії та Станислава Дністрянських (1926—1932). Едмонтон, 1991; *Рубльов О.С.* Лідер «істориків-марксистів» України: М.І. Яворський. В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки. К., 1991; *Його ж.* Фундатор української географічної науки: С.Л. Рудницький. В кн.: Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки. К., 1991; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920 — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.—Едмонтон, 1992; *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента. «Український археографічний щорічник. Нова серія», 1993, вип. 2; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941). К., 1993; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. К., 1993; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20—50-ті роки XX ст. К., 1994; *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. К., 1995; *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 — груд. 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. К., 1997; *Рубльов О.С.* Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського. «УІЖ», 1997, № 4—6; 1998, № 1; *Художник Я.* Струхманчук — жертва сталінського терору: Публіцистика. К., 1997; *Гасай Є.* Не втомлюся шукати. Тернопіль, 1998; Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894—1932 рр.). Львів—Нью-Йорк, 1998; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.): Джерелознавче дослідження. К., 1999; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—

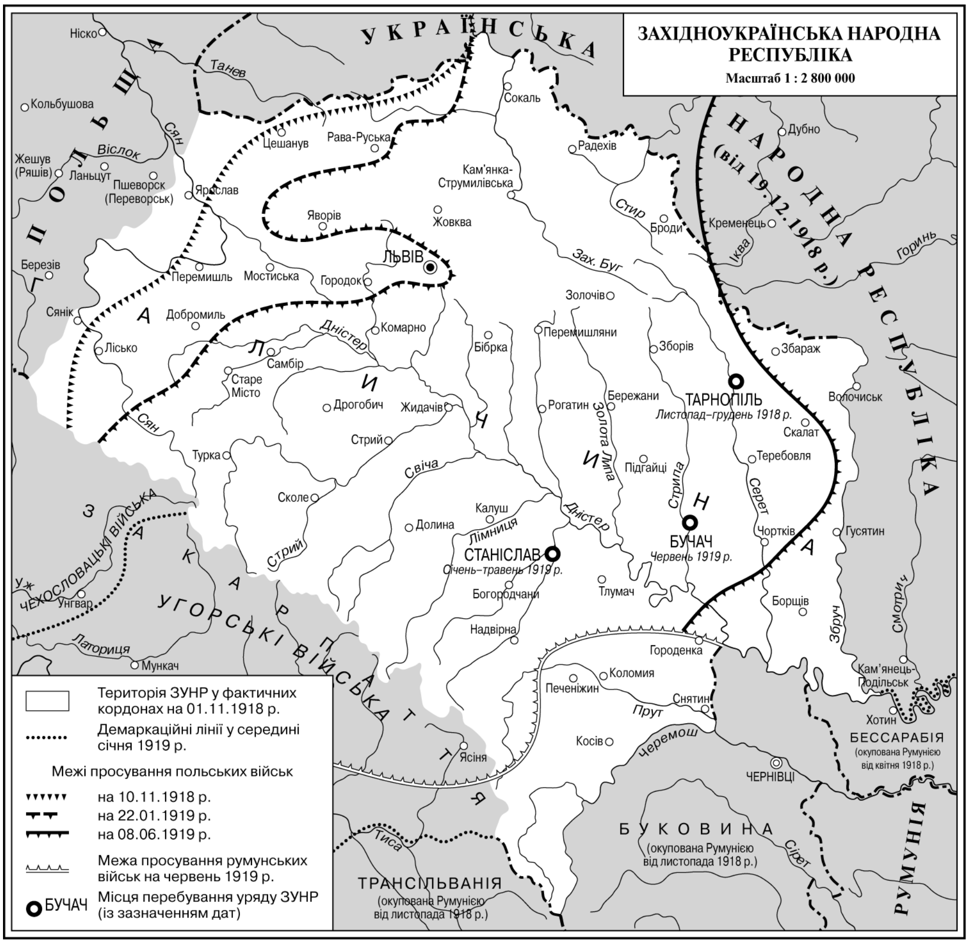
1939 рр.). Україна крізь віки, т. 11. К., 1999; *Попик С.Д.* Українці в Австрії 1914—1918: Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. К.—Чернівці, 1999; *Рубльов О.С.* Невідомі документи до біографії Л.Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. «Український археографічний щорічник. Нова серія», 1999, вип. 3/4; *Бахтурина А.Ю.* Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. М., 2000; *Науменко К.* Генеральне консульство СРСР у Львові. «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2000, вип. 7; *Васюта І.К.* Національно-визвольний рух у Західній Україні (1918—1939 рр.). «УЇЖ», 2001, № 6; *Крушельницька Л.І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001; *Рубльов О., Фельбаба М.* О.І. Бадан-Яворенко — Учений секретар НКО УСРР, завідуючий сектором чужомовних словників «УРЕ». «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», 2001, вип. 12; *Сердюк О.В.* Біженство в Україні під час Першої світової війни. «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.», 2002, вип. 4; *Даниленко В.М., Кузьменко М.М.* Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. Севастополь—Донецьк, 2003; *Качараба С.П.* Еміграція з Західної України (1919—1939). Львів, 2003; *Марочко В., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). К., 2003; Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937—1938 рр., т. 1—2. К., 2003; *Рубльов О.С.* Сторінка з історії київського «галичознавства» 1920-х рр.: аспіранти М.С. Грушевського О. Павлик і В. Костащук. «УЇЖ», 2003, № 2; *Кузьменко М.М.* Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20—30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк, 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у Наддніпрянщині (1914—1921 рр.). В кн.: Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст.: Збірник наукових праць, присвячений пам'яті академіка НАН України Ю.Ю. Кондуфора, т. 1. К., 2004; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004.

О.С. Рубльов.

ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНА РЕСПУ́БЛІКА (ЗУНР) — укр. д-ва, утворена в листоп. 1918 на західноукр. землях, що перебували в складі *Австро-Угорщини*. В жовт. 1918 поразка австронім. блоку в *Першій світовій війні* та нац.-визвол. рух поневолених народів викликали розпад монархії *Габсбургів* на кілька незалежних д-в. За цих обставин рішучих заходів щодо відродження нац. державності почало вживати й укр. нас. *Східної Галичини*. Наприкінці верес. 1918 у *Львові* сформовано Укр. ген. військ. комісаріат (УГВК), який розпочав підготовку збройного виступу. В жовт. головою УГВК було призначено сотника *Легіону Українських січових стрільців* Д.*Вітовського*. 18—19 жовт. 1918 у Львові на конституанті (зібранні) укр. депутатів австрійс. парламенту, послів (депутатів) галицького і буковинського крайових сеймів, представників нац. політ. партій *Галичини* й *Буковини*, духовенства і студентства утворено Укр. нац. раду (УНРада; див. *Українська національна рада ЗУНР*), яка стала політ. представницьким органом укр. нас. Австро-Угорщини. 19 жовт., згідно з правом народів на самовизначення, УНРада проголосила Укр. д-ву на всій укр. етнічній тер. Галичини, Буковини й *Закарпатської України*, обрала президентом Ради Є.*Петрушевича* та вирішила виробити демократ. конституцію.

31 жовт. у Львові стало відомо про приїзд до міста *Польської ліквідаційної комісії*, що мала перебрати від австрійського намісника владу над краєм, приєднавши його до Польщі. Австрійський намісник Галичини ген. К.Гуйн відповів відмовою на вимогу УНРади передати їй повноту влади.

31 жовт. УГВК за підтримки УНРади ухвалив здобути владу в краї збройним шляхом. У ніч на 1 листоп. стрілецькі частини на чолі з Д.Вітовським взяли під контроль найважливіші установи Львова та більшості повітових міст краю (див. *Листопадова національно-демократична революція в Галичині 1918*). 9 листопада УНРада утворила тимчасовий виконавчий орган влади — *Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки* на чолі з К.*Левицьким*. 13 листоп. затверджено конституційні засади нової д-ви — «Тимчасовий основний закон про державну само-

стійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», відповідно до якого вона одержала назву Західноукраїнська Народна Республіка (див. *Конституція Західноукраїнської Народної Республіки*). Держ. секретаріат перетворювався на уряд — Державний секретаріат ЗУНР. Визначено тер. ЗУНР, що обіймала укр. етнічні землі — Сх. Галичину, Буковину й Закарпаття (70 тис. км^2) із нас. у 6 млн осіб. Затверджено держ. герб (золотий лев на синьому тлі; згодом — *тризуб*) і прапор (блакитно-жовтий), а також держ. печатку. Етнічним меншинам гарантувалися рівні з укр. нас. права. Тимчасовий осн. закон доповнений низкою законів, що регламентували держ.-політ. та екон. життя республіки: закони про організацію регулярного війська — *Української Галицької армії* (13 листоп. 1918); тимчасову адміністрацію (15 листоп.); тимчасову організацію судочинства (16 та 21 листоп.); держ. мову (1 лют. 1919); шкільництво (13 лют.); громадянство (8 квіт.); земельну реформу (14 квіт.); про сейм ЗУНР (16 квіт.). Ліквідовано старі органи місц. влади та управління й утворено нові: у сільс. та містечкових громадах діяли громад. й міські комісари з дорадчими «прибічними радами», що їх обирало нас.; у *повітах* — повітові комісари й повітові нац. ради. Почала здійснюватися аграрна реформа; було монополізовано вир-во та продаж осн. видів пром. продукції (нафта, сірники та ін.) і продуктів харчування (борошно, сіль); оголошено 8-годинний робочий день та ін. Завдяки зовнішньополіт. активності уряду і УНРади відкрито посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, дипломатичні представництва в *Чехословаччині*, Канаді, США, Бразилії, Італії та ін. країнах.

Однак невдовзі УГА зазнала ударів з боку Польщі під час *українсько-польської війни 1918—1919*, а також Румунії й Чехословаччини. 11 листоп. 1918 румунські війська зайняли *Чернівці*, а згодом усю *Буковину Північну*. 21 листоп. внаслідок прорахунку Начальної команди УГА польс. частини опанували Львовом. Сфера дії органів держ. влади ЗУНР на рубежі 1918—19 фактично охоплювала лише ч. тер. Сх. Галичини. Уряд переїхав до Тарнополя (нині м. *Тернопіль*), а від кін. грудня УНРада і уряд ЗУНР перебували в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*). 4 січ. 1919 сформовано новий уряд на чолі з С.*Голубовичем* і створено виділ УНРади (9 осіб) під кер-вом Є.Петрушевича.

1 груд. 1918 делегація УНРади й *Директорії* УНР у *Фастові* підписали попередню угоду про об'єднання ЗУНР і *Української Народної Республіки*, остаточно схвалену вищим органом д-ви 3 січ. 1919. 22 січ. в *Києві* відбулося урочисте проголошення *Акта злуки* ЗУНР і УНР. Згідно з законом «Про форму української влади», ухваленим *Трудовим конгресом України*, ЗУНР дістала назву *Західна область Української Народної Республіки*. Проте внаслідок складної міжнар. й внутр. ситуації об'єднання двох укр. д-в не було завершене — у черв. 1919 виділ УНРади та Держ. секретаріат ухвалили закон про передання повноти військ. та цивільної влади в Зх. області УНР диктаторові Є.Петрушевичу, який утворив Колегію головноуповноважених і Військ. канцелярію, що виконували його вказівки.

16—18 лип. 1919, зважаючи на посилений польс. наступ, бригади УГА, Є.Петрушевич та Колегія перейшли через р. Збруч (прит. Дністра) у *Правобережну Україну*, де перебували в *Кам'янці-Подільському* та його околицях. В листоп. 1919 Є.Петрушевич із оточенням виїхав до *Відня*. 25 лип. 1920 було утворено закордонний галицький уряд (уряд диктатора ЗУНР). 14 берез. 1923 *Антанта* на пропозицію спец. комісії Ради послів визнала Сх. Галичину тер. Польщі за умови надання їй автономії. 15 берез. 1923 еміграційний уряд ЗУНР оголосив саморозпуск і Є.Петрушевич склав повноваження. Було розпущено всі органи й установи, дипломатичні представництва й місії ЗУНР, що означало остаточне припинення її існування.

Літ.: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918—1920. Відень, 1922; Нью-Йорк, 1970; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; *Kutschabsky W.* Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918—1923. Berlin, 1934; *Карпенко О.Ю.* До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. В кн.: З історії західноукраїнських земель, вип. 1. К., 1957; *Стахів М.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1919—1923, т. 1—6. Скрентон, 1958—61; *Гуцуляк М.* Перший листопад 1918 р. на західних землях України. Нью-Йорк—Ванкувер, 1973; 2-ге вид. К., 1993; *Лисяк-Рудницький І.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973; *Карпенко О.Ю.* Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. «УІЖ», 1993, № 1; *Łukomski G. та ін.* Wojna polsko-ukraińska 1918—1919. Koszalin—Warszawa, 1994; *Литвин М.Р.*, *Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. Львів, 1995; *Макарчук С.А.* Українська Республіка галичан: Нариси про ЗУНР. Львів, 1997; *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918—1919 r.: Aspekty polityczne i wojskowe. Warszawa, 1997; *Павлишин О.* Державне будівництво ЗУНР—ЗОУНР: проблема національних кадрів. В кн.: Центральна Рада і український державотворчий процес. До 80-річчя створення Центральної Ради; Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р., ч. 1. К., 1997; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918—1919 рр. Львів, 1998; *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег, 1974, Львів, 1999; *Рубльов О.С.*, *Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. К., 1999; *Павлишин О.* Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад—грудень 1918 р.). «Україна модерна», ч. 2/3. Львів, 1999; *Красівський О.Я.* Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000; Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923: Документи і матеріали, т. 2. Івано-Франківськ, 2001.

М.Р. Литвин, О.С. Рубльов.

ЗАХІДНОУКРАЇ́НСЬКА НАРО́ДНО-РЕВОЛЮЦІ́ЙНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ (ЗУНРО) — конспіративна політ. орг-ція 1920-х рр. у *Західній Україні*. Заснована 1925 групою військ. емігрантів на чолі з полк. О.*Думіним* на базі Західноукр. клубу — прихильників президента ЗУНР Є.*Петрушевича*. Організаційно оформилася 1926 у Берліні (Німеччина). Програма і статут передбачали консолідацію *нації української* в боротьбі з польс. владою за відновлення незалежної укр. д-ви. ЗУНРО відмежовувалася як від «угодовської» політики *Україньс-*

Ю.О. Збанацький.

кого національно-демократичного об'єднання, так і від «радикальної» політики *Української військової організації* (від якої відокремилася), виступала за приєднання Зх. України до УСРР, мала мережу осередків у краї для здійснення саботажу. Друковані органи: «Український революціонер», «Журнал ЗУНРО». 1928 15 чл. орг-ції (серед яких — два сини письменника В.*Стефаника*) були засуджені на Львів. процесі. Припинила діяльність 1929.

Літ.: *Кнuш З.* ЗУНРО: Західно-Українська Національно-Революційна Організація: Історично-політичний нарис. Торонто, 1974; Український музей у Празі: (1659) 1925—1948: Опис фонду. К.—Прага, 1996.

К.Є. Науменко.

ЗАХРЕБЕ́ТНИКИ, застінники — категорія збіднілого нас. в Україні, Росії та Білорусі 15—17 ст. З., як правило, не мали власної оселі, особистого г-ва, не платили податків, а мешкали й наймитували за гроші в заможних хазяїв або виконували за своїх хазяїв повинності. За соціально-екон. статусом З. наближалися до *бобилів*, *бурлаків*, *загородників* та ін. зубожілих верств сусп-ва. Протягом 16—17 ст. частина З. влилася до складу запороз. та донського *козацтва*, ін. — потрапила в особисту чи земельну залежність від можновладців. Тих З., які поліпшили своє матеріальне становище, урядовці могли записати до стану селян чи *міщан*.

Літ.: *Павлов-Сильванский Н.П.* Феодализм в удельной Руси. В кн.: *Павлов-Сильванский Н.П.* Сочинения, т. 3. СПб., 1910; *Мишко Д.І.* Соціально-економічні умови формування української народності (становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV — першій половині XVI ст.). К., 1963; *Гуржій О.І.* Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1994.

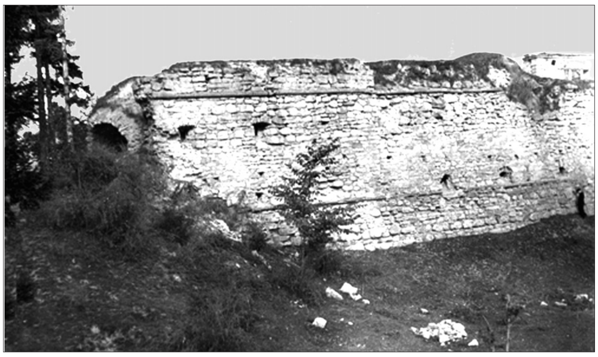
О.І. Гуржій.

Збараж. Замковий палац. Загальний вигляд. Фото початку 21 ст.

Збараж. В'їздова вежа. Північно-західний фасад. Фото початку 21 ст.

Збараж. Південно-західний ескарп. Фото початку 21 ст.

ЗБАНА́ЦЬКИЙ Юрій (Григорій) **Оліферович** (01.01.1914(19.12. 1913)—25.04.1994) — письменник, учасник партизан. руху в Україні. Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с. Борсуків (нині село Козелецького р-ну Черніг. обл.). Закінчив Ніжин. пед. ін-т (1937). 1931—41 працював педагогом і журналістом на Чернігівщині. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* командував партизан. загоном (пізніше — партизан. з'єднанням) ім. М.Щорса (1942—43), що діяв у *Чернігівській області* та *Київській області*. 1944 працював в *Українському штабі партизанського руху*, 1944—45 — у *Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР*. 1945—50 викладав у Київ. пед. ін-ті.

Друкуватися почав 1944. Автор романів, повістей, оповідань, творів для дітей, п'єс, кіносценаріїв, присвячених героїзму рад. народу у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу 1941—45, життю укр. села, зокрема: романів «Хвилі» (1967), «Кують зозулі» (1975), «Червона роса» (1981), епосу «Ми — не з легенди» (1972), книги оповідань «Ошукана віра» (1989). Голова редколегії 5-томного видання «Дзвони пам'яті» (1985—90).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1970), премії ім. Лесі Українки (1975). Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

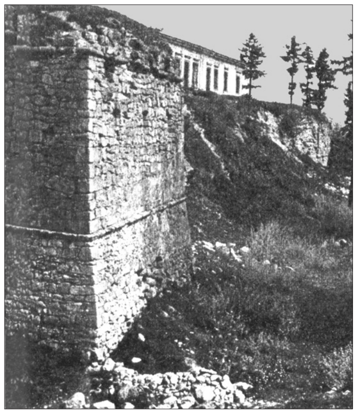
П. у м. *Київ*.

Літ.: *Стогнут О.* На бистрині сучасності: До 60-річчя з дня народження Юрія Збанацького. К., 1973; Про Юрія Збанацького: До 60-річчя від дня народження. К., 1974; Про Юрія Збанацького: Статті, етюди, есе. К., 1983.

Л.О. Гаврилюк.

ЗБА́РАЖ — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнізна (прит. Серету, бас. Дністра) за 22 км від *Тернополя*. Залізнична станція. Нас. 13,4 тис. осіб (2004).

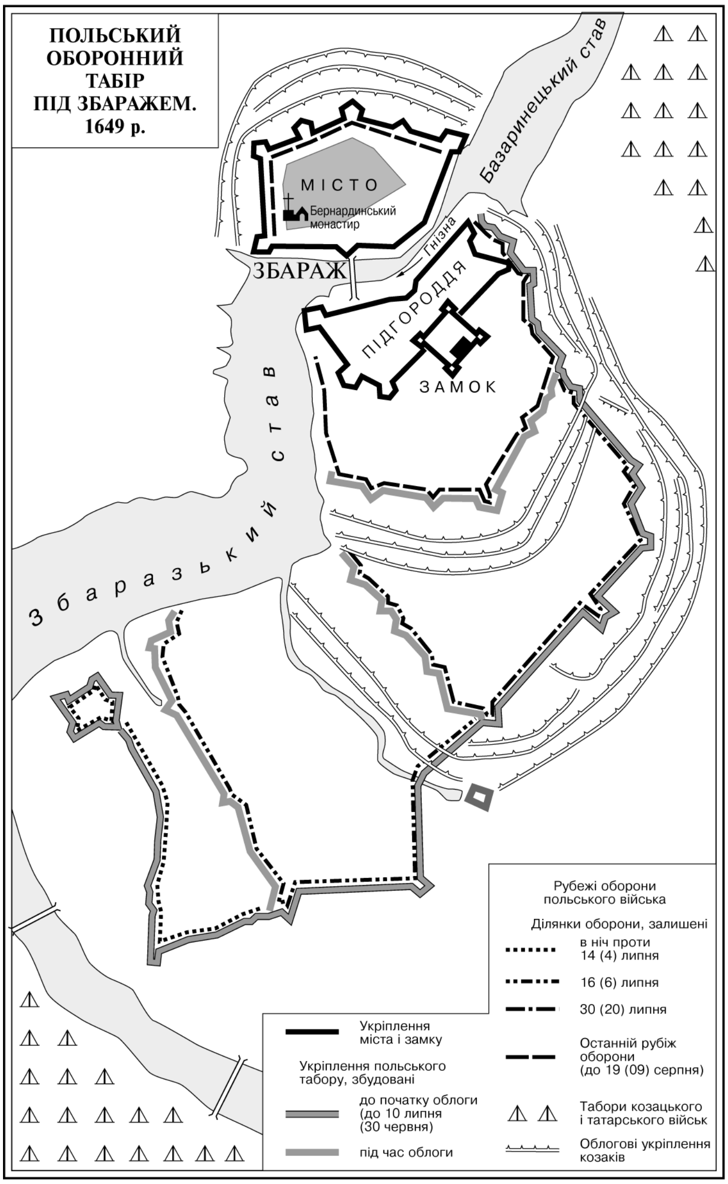
Перша письмова згадка припадає на 1211, коли З. входив до *Галицько-Волинського князівства*. Від 14 ст. — під владою Польщі. 1474, 1598 місто відбивало напади татар. У роки *національної революції 1648—1676* місто не раз ставало центром тогочасних подій (див. *Збаразька облога 1649*). Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — під владою Австрії. 1810—15 — у межах кордонів *Російської імперії*, а потім — знову під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Від 1867 став

Збараж. Замок. Західний бастіон та сухий рів. Фото початку 21 ст.

Збараж. Бернардинський костел святих Антонія та Юрія (1627). Фронтон. Фото початку 21 ст.

повітовим центром. Від 1920 — під владою Польщі. Від 1939 — возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр від 1940. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* місто було окуповане гітлерівцями від 6 лип. 1941 до 6 берез. 1944, входило до складу *Генеральної губернії*. 1973 З. оголошено містом-заповідником.

Пам'ятки архітектури: замок (1626—31); костел і монастир *бернардинців* (1627), Свято-Успенська церква (1755).

У З. народилися живописець і графік С.Томашевський, перший командир УПА Д.*Клячківський*, кілька разів бував І.*Франко*.

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Вихрущ В.П.* Тернопільщина. К., 1983; *Малевич А.П.* Збараж: Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1984.

І.В. Савченко.

ЗБАРА́ЗЬКА ОБЛО́ГА 1649 — облога укр. козац. військом на чолі з Б.*Хмельницьким* і татар. військом на чолі з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* польс. армії в *Збаражі*. Несподіваний швидкий наступ укр.-татар. військ у черв. 1649 у *Галичині* змусив польс. армію, яка вторглася на землі Укр. козац. д-ви, поспішно відступити від *Старокостянтинова* до добре укріпленої Збаразької фортеці, де перебував кн. Я.*Вишневецький*. 10 лип. (30 черв.) під Збаражем з'явилася козац. кіннота разом із татар. військом. За кіннотою рухався козац. обоз з піхотою. Укр.-татар. військо напало на ще не підготовлений до оборони польс. табір і завдало значних втрат ворожій армії. В бою загинуло бл. 2 тис. найманої нім. піхоти. Зайнявши навколишні села, Б.Хмельницький з усіх боків оточив поляків. Козац. табір стояв на чверть милі від польс. Укр. військо насипало високі вали і з гармат обстрілювало систему ворожих укріплень, робило підкопи під мури і вежі, намагаючися висадити їх у повітря. В наступні дні продовжувалися жорстокі бої, загинув полк. Н.*Морозенко*, був тяжко поранений полк. І.*Богун*. Найзапекліші сутички розгорілися на лівому крилі табору, яке обороняла добірна угор. піхота. Її розгромив полк. К.*Бурляй*. Становище обложених ускладнювалося, пороху залишалося на три дні, настав голод. 6 серп.(27 лип.) відбувся штурм Збаразької фортеці. Козац. війська зробили біля польс. табору нові шанці й високі вали. Піхотинці зблизька обстрілювали поляків, а артилерія вогнем знищувала позиції ворога всередині табору. Тим часом до короля *Яна II* Казимира Ваза надійшла звістка про критичний стан його армії під Збаражем, і він із 30-тис. військом виступив із м. Люблін (Польща) їм на допомогу. Довідавшись про це, Б.Хмельницький та Іслам-Гірей III у ніч на 15(05) серп., залишивши під Збаражем ч. свого війська, з гол. силами (60-тис. армією) таємно вирушили назустріч польс. військам у напрямку *Зборова*, де 15—

Збараж. Свято-Успенська церква (1755). *Фото початку 21 ст.*

16 серп. відбулася битва (див. *Зборівська битва 1649*). Відмова крим. хана після таємних переговорів з польс. королем продовжувати наступ на поляків змусила Б.Хмельницького прийняти умови *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* та зняти облогу польс. війська в Збаражі.

Літ.: *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Łódź, 1988; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995.

Я.І. Дзира.

ЗБАРА́ЗЬКІ — князівський рід, що належав до однієї з гілок *Ольгердовичів* та мав великі маєтності на *Волині*. Користувався гербом «Корибут». Засн. роду З. — **Семен Старший Васильович** Збаразький (р. н. невід. — після 1482) — був одним із синів кн. **Василя Васильовича** Несвицького (Несвізького; р. н. невід. — 1474, за ін. даними — 1463). До найвідоміших представників роду належали: **Микола Андрійович** (р. н. невід. — 1574) — староста кременецький (1560— 74; див. *Староство*); **Стефан Андрійович** (р. н. невід. — 1585) — литов. військ. та держ. діяч, *воєвода* вітебський (1555—64) і троцький (1566—85), посол до Рос. д-ви (1556), де уклав угоду про подовження перемир'я на 6 років; **Януш Миколайович** (р. н. невід. — 1608) — кременецький (1574—1608) та брацлавський воєвода (1576—1608), 1575 розбив татар під *Збаражем*, відзначився при облозі Пскова 1581; сини Януша Миколайовича — **Єжи** (Юрій; р. н. невід. — 1631) — староста пінський і сокальський, *каштелян* краківський (1620—31), залишив чималу збірку листів, котрі є важливим джерелом з історії *козацтва* (були зібрані А.Соколовським й видані під назвою «Listy ks. Jerzego Zbaraskiego, kasztelana krakówskiego z lat 1621—31») — та **Криштоф** (1580—1627) — кременецький староста (1608—27) і коронний *конюший* (з 1615), 1609 брав участь у поході польс.-литов. війська на Москву, а 1623 як польс. посол підписав мирний договір з *Османською імперією*.

К. Збаразький. Портрет 17 ст.

Після смерті 1631 Єжи рід З. згас. Маєтності З. успадкували князі *Вишневецькі*, які є відгалуженням роду Збаразьких.

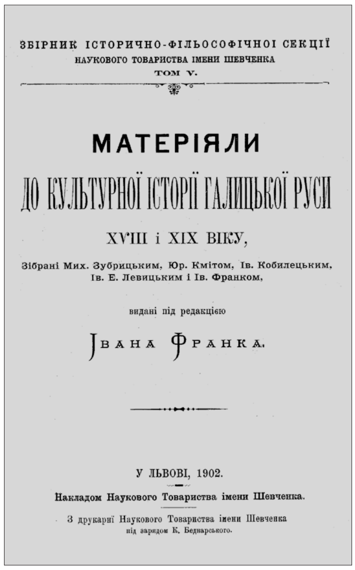
Літ.: *Лобанов-Ростовский А.Б.* Русская родословная книга, т. 1. СПб., 1895; *Wolff Z.* Kniaziowie litewsko-rusky od końca XIV wieku. Warszawa, 1895; *Dworzaczek W.* Genealogia. Warszawa, 1959; *Войтович Л.В.* Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. К., 1992; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця 14 до середини 17 ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

В.В. Томазов.

«ЗБІ́РНИК ЗАКО́НІВ ТА РОЗПОРЯ́ДЖЕНЬ РОБІТНИ́ЧО-СЕЛЯ́НСЬКОГО У́РЯДУ УКРАЇНИ» (до 1920 — «Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины»; 1920—21 україномовний варіант вид-ня — «Збір законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і уповноважених РСФРР»; 1922—28 — «Збірник узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України») — офіц. видання Нар. комісаріату юстиції УСРР/УРСР 1919—38. Від 1919 по 1934 виходив у *Харкові*, а від 1934 — у *Києві*. Перший рік видавався рос. мовою, від 1920 — рос. і укр. В різні роки виходив з різною періодичністю. Уміщував маніфести, універсали, декрети й постанови, інструкції, обіжники, накази ВУЦВК, РНК УСРР і Наркомату юстиції УСРР, ін. відомств. 1921—23 в ньому опубліковано серію міжнар. договорів УСРР. З прийняттям Конституції УРСР 1937 і на підставі постанови РНК УРСР від 16 серп. 1938 видання перетворене на офіц. періодичне видання РНК УРСР й змінено назву на «Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки». (Див. також *«Зібрання постанов Уряду України»*.)

Ю.Я. Касяненко.

«ЗБІ́РНИК ІСТОРИ́ЧНО-ФІЛОСОФІ́ЧНОЇ СЕ́КЦІЇ НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА» — неперіодичний друкований орган *Наукового товариства імені Шевченка* у *Львові*.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬОСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ТОМ V.

МАТЕРІЯЛИ
ДО КУЛЬТУРНОЇ ІСТОРІЇ ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ
XVIII і XIX ВІКУ,

Зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким,
Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком,

видані під редакцією

Івана Франка.

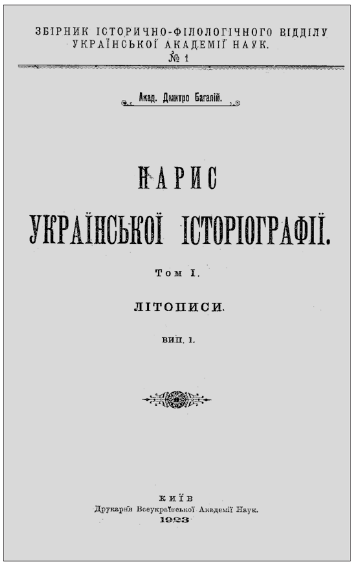
У ЛЬВОВІ, 1902.
Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

«Збірник історично-фільософічної секції Наукового товариства імені Шевченка». 1902. Т. 5. «Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку». Титульний аркуш.

Почав виходити 1898, загалом було видано 17 томів. Його сторінки вмістили 7 томів і 1-шу частину 8-го тому «Історії України-Руси» М.*Грушевського*, джерельну публікацію «Матеріялів до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку», монографію Б.Барвінського про Ю.*Целевича*, дослідження О.*Новицького* про малярську творчість Т.*Шевченка*, працю М.*Шлемкевича* «Філософія». Видання збірника припинилося 1934.

М.М. Капраль.

ЗБІ́РНИКИ ІСТОРИ́ЧНО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОГО ВІ́ДДІЛУ ВУА́Н — серія наук. зб., які виходили впродовж 1921—31. Усього було підготовлено бл. 150, а видрукувано 130 т. Видавалися за редакцією академіків А.*Кримського* і С.*Єфремова*. Деякі наук. зб. за 1924—29 з подвійною титулатурою як збірники істор. секції ВУАН (*«Записки Українського наукового товариства в Києві»*) та істор.-філол. від. ВУАН виходили за редакцією М.*Грушевського*. Видання мали колективне та індивідуальне авторство. Серед колективних томів були зб. праць різних академічних комісій (діалектичної, комісії дослідів громад. течій на Україні, комісії для видання новітнього письменства), окремо друкувалися в них історики, етнографи, філологи, мовознавці. Серед індивідуальних — монографії Д.*Багалія* «Нарис української історіографії, т. 1. Літописи» (1923), В.*Перетца* «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку», В.*Кордта* «Чужоземні подорожі по Східній Європі до 1700 р.» (обидві — 1926), Б.*Грінченка* «Словник української мови, т. 3.» (1928) та ін. Окремі зб. виходили на пошану відомих учених (Д.Багалія) та з матеріалами про В.*Антоновича*, В.*Горленка*, письменника Панаса *Мирного*.

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.
№ 1

Акад. Дмитро Багалій.

НАРИС УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Том I.

ЛІТОПИСИ.

ВИП. 1.

КИЇВ
Друкарня Всеукраїнської Академії Наук.
1923

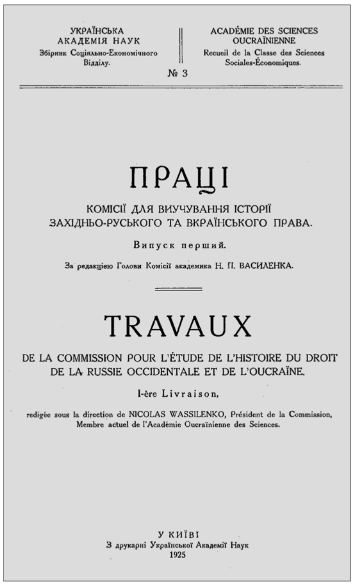
Д. Багалій. «Нарис української історіографії». Т. 1. Літописи. Вип. 1. Київ, 1923. Обкладинка. Серія «Збірник Історично-філологічного відділу Української академії наук».

Збірники відіграли важливу роль у розвитку гуманітарної науки в Україні.

Літ.: Історія Національної академії наук України. Документи і матеріали, т. 1—3. К., 1993—98; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993.

І.В. Верба.

ЗБІ́РНИКИ СОЦІА́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНОГО ВІ́ДДІЛУ ВУА́Н — серія наук. зб., які виходили впродовж 1925—30. Усього було видруковано 40 т. Видавалися за редакцією академіків М.П.*Василенка*, К.*Воблого*, проф. А.Кристера. Видання мали колективне та індивідуальне авторство. Серед колективних томів

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
Збірник Соціяльно-Економічного Відділу.

ACADÉMIE DES SCIENCES OUCRAÏNIENNE
Recueil de la Classe des Sciences Sociales-Économiques.

№ 3

ПРАЦІ
КОМІСІЇ ДЛЯ ВИУЧУВАННЯ ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬО-РУСЬКОГО ТА ВКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.
Випуск перший.
За редакцією Голови Комісії академика Н. П. ВАСИЛЕНКА.

TRAVAUX
DE LA COMMISSION POUR L'ÉTUDE DE L'HISTOIRE DU DROIT DE LA RUSSIE OCCIDENTALE ET DE L'OUCRAÏNE.
I-ère Livraison,
redigée sous la direction de NICOLAS WASSILENKO, Président de la Commission, Membre actuel de l'Académie Oucraïnienne des Sciences.

У КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925

«Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права». Вип. 1. Київ, 1925. Титульний аркуш. Серія «Збірник Соціяльно-економічного відділу Української академії наук».

були праці Комісії для виучування західнорус. та укр. права (т. 3, 1925), Комісії для виучування звичаєвого права (т. 17, 1928), праці семінару для виучування нар. г-ва України (1927). Серед індивідуальних — монографії М.*Туган-Барановського*, К.Воблого, М.П.Василенка, О.О.Малиновського, Л.*Окіншевича* та ін. відомих на ті часи вчених.

Літ.: Історія Національної академії наук України. Документи і матеріали, т. 1—3. К., 1993—98; *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії. К., 1993.

І.В. Верба.

ЗБО́РІВ — місто *Тернопільської області*, райцентр. Розташований на р. Стрипа (прит. Дністра), за 35 км від *Тернополя* та за 3 км від залізничної ст. Зборів. Нас. 7,5 тис. осіб (2004).

На околиці міста виявлено стоянку *палеоліту пізнього*. Перші писемні згадки про передмістя нинішнього З. (Війтівщина, Загребелля, Куклинці) відносяться до 15 ст. За переказами, ще раніше тут було поселення Верхостав. Власне З., ймовірно, заснували шляхтичі Зборовські з Великопольщі. Від 16 ст. тут був замок. В істор. документах, що датуються 1601, згадано про *бурмистра* З., отже, місто на той час уже мало *магдебурзьке право*. Від 1642 З. володіли Собеські, від 1740 — князі Радзивілли, з 1760 — Бєльські. В серп. 1649 поблизу З. укр. козацьке військо під проводом Б.*Хмельницького* та крим. військо хана *Іслам-Гірея III* розгромили польс. армію, очолювану королем *Яном II* Казимиром Ваза (див. *Зборівська битва 1649*), після чого було укладено *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*. 1655 місто штурмували ординці. Влітку 1657 через місто проходило в сх. напрямку угор. військо на чолі з кн. *Ракоці Дєрдем II*. 1671 З. відвідав дипломат і мандрівник У. фон *Вердум*. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) місто перейшло під владу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*); від 1904 — повітовий центр. Під час *Першої світової війни* в 1915, 1916 і 1917 за місто відбувалися жорстокі бої між австро-угор. та рос. арміями, воно було вщент зруйноване. В період *Західноукраїнської Народної Республіки* — центр повіту. В 1920—30-ті рр. в місті діяли «Просвіта» (див. *Просвіти*), *«Рідна школа»*, *«Сільський господар»* та ін. укр. т-ва.

У З. народилися письменник і видавець Ю.-А.Вислобоцький, поетеса Н.Віргуш, педагог і громад. діяч Є.Лис, худож. С.Нечай, громад.-освіт. діячка М.*Рудницька*, теолог І.Шевців, польс. історик літератури К.Гецк.

Пам'ятки арх-ри та історії: церква Преображення Господнього (1794), будинок «Рідної школи». 1929 на місці Зборівської битви 1649 насипана Ко-

зацька могила (відновлена 1989); діють краєзнавчий музей, музей «Зборівська битва»; закладено парк. Пам'ятники: Б.Хмельницькому (1972), воїнам, полеглим за визволення міста 1944 (1974), жертвам комуніст. репресій (1996).

Літ.: Зборівщина: Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи. Історично-мемуарний і літературний збірник. Торонто—Нью-Йорк—Париж—Сидней, 1985; Тернопільський енциклопедичний словник, т. 1. Тернопіль, 2004.

І.В. Савченко.

ЗБО́РІВСЬКА БИ́ТВА 1649. Одна з битв, що відбулася між укр. військом на чолі з Б.*Хмельницьким* й татар. військом на чолі з крим. ханом *Іслам-Гіреєм III*, з одного боку, та польс. армією — з другого, в роки *національної революції 1648—1676.* Після вторгнення 30(20) трав. 1649 польс. підрозділів на терени Укр. козац. д-ви укр. й татар. війська перейшли в наступ і 10 лип. (30 черв.) оточили польс. армію в *Збаражі* (див. *Збаразька облога 1649*).

ЗБОРІВСЬКА БИТВА. ПОДІЇ 15 (5) СЕРПНЯ 1649 р.

ЗБОРІВСЬКА БИТВА. ПОДІЇ 16 (6) СЕРПНЯ 1649 р.

Зборівська битва 15 серпня 1649. Діорама. Тернопіль.

Польс. король *Ян II* Казимир Ваза виступив їй на допомогу і 13(03) серп. став обозом (бл. 30 тис. жовнірів і слуг, 30 гармат) на правому березі р. Стрипа (прит. Дністра) біля с. Млинівці (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Б.Хмельницький та Іслам-Гірей III виступили з ч. війська (бл. 30—40 тис. українців і 20—25 тис. татар) назустріч противникові. Попереду рухалася кіннота, позаду — піхота з обозом. За задумом гетьмана й хана, татари й відбірні укр. кіннотники (усього 25—30 тис. осіб) мали завдати одночасного удару по авангарду й ар'єргарду польс. війська під час переправи через Стрипу, скувати його дії та, дочекавшись підходу піхоти, розгромити.

Уранці 15(05) серп. в трьох місцях біля *Зборова* розпочалася переправа поляків, похідна колона яких розтягнулася щонайменше на 7 км. Одержавши про переправу сигнал церк. дзвоном з міста, гетьман і хан перейшли в наступ. 10—12 тис. вояків (переважно татар) перебралися біля

с. Метенів (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.) на правий берег Стрипи й завдали удару по польс. війську з тилу. Були знищені *корогви* К.Корицького, С.Вітовського та ін. Вцілілі підрозділи тікали до Зборова. В цей час авангард польс. війська атакували осн. сили союзників (переважно татари) й розгромили його. Увечері битва припинилася. З підходом укр. піхоти становище польс. війська стало критичним (лише вбитими воно втратило 6—7 тис.). Ранком 16 (06) серп. українці й татари розпочали наступ на ворожий табір і Зборів (упродовж дня провели 10 штурмів). Увечері хан вступив у переговори з королем, після проведення яких наполіг на припиненні воєн. дій з боку Б.Хмельницького проти Польщі і уклав з королем договір (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*). Б.Хмельницький змушений був погодитися з умовами цього договору.

Літ.: *Fras L.* Bitwa pod Zborowem w r. 1649. «Kwartalnik Historyczny», 1932, t. 46, z. 1; *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1941; *Голобуцький В.О.* Між Замостям і Зборовом. Із історії дипломатичних відносин у період визвольної війни українського народу проти панської Польщі (листопад 1648 — серпень 1649). В кн.: Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією. К., 1954; *Грабовецький В.В.* Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1972; *Widacki J.* Kniaź Jarema. Katowice, 1984; *Majewski W.* Przebieg wydarzeń w powstaniu Chmielnickiego 1648—1651. В кн.: *Górka O.* «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa, 1986; *Kaczmarczyk J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Lódź, 1988; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Сергійчук В.І.* Армія Богдана Хмельницького. К., 1996; *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. Воєнні дії 1648—1652 рр., кн. 1. Дніпропетровськ, 1996; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий. М., 1999; *Кравець М.М.* Роль Запорізької Січі у визвольній боротьбі українського народу. Вінниця, 1999; Działania militarne w Polsce Południowo-Wschodniej. Warszawa, 2000.

В.С. Степанков.

ЗБÓРІВСЬКИЙ ДÓГОВІР КРИ́МУ З ПÓЛЬЩЕЮ 1649. Укладений між крим. ханом *Іслам-Гіреєм III* і польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза після *Зборівської битви 1649.* Переговори розпочалися в ніч на 16(06) серп. листом Яна II Казимира Ваза до Іслам-Гірея III й завершилися 18(08) серп. підписанням договору, текстами якого сторони обмінялися 19 (09) серп. Договір складався з двох документів: «Пункти трактату з ханом» та «Реверс ханський» («Лист союзний»). Його умови передбачали: укладення «вічної приязні» і надання взаємодопомоги «проти спільного ворога»; зобов'язання *Речі Посполитої* виплачувати ханові щорічні «упоминки» (різновид данини); виплату викупу в сумі 200 тис. *талерів*; заборону татарам нападати на землі Речі Посполитої; залишення 40-тис. *Війська Запорозького* «при давніх вольностях» відповідно до укладеної «з ним окремої угоди»; дозвіл короля на залучення ханом «для допомоги» Війська Запороз.; згоду Речі Посполитої на випас татарами худоби й коней над ріками Інгул (прит. Пд. Бугу) й Велика Вись (прит. Синюхи, бас. Пд. Бугу); звільнення за 200 тис. талерів обложених жовнірів у м. *Збараж* та дозвіл татарам брати *ясир* на укр. землях під час повернення до домівок.

Літ.: Historia dyplomacji Polskiej, t. 2. Warszawa, 1982; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. Warszawa, 1987; *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8, ч. 3. К., 1995; *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1997; *Serczyk W.A.* Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1998; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

В.С. Степанков.

ЗБОРÓВСЬКИЙ Іполит Чеславович (12.06.1875 — р. с. невід.) — громад., культ. та музейний діяч, краєзнавець. Н. в с. Яланець (нині село Томашпільського р-ну Він. обл.) в родині дрібного польс. шляхтича. Середню освіту здобув у Ананьївській г-зії. 1895—1900 навч. в худож. шк. в *Одесі.* 1901 стажувався в Мюнхенській акад. мист-в. 1904 зрікся *дворянства* і розірвав усі зв'язки з поміщицьким середовищем, приписавшись до сільс. громади. 1906 організував перші кооперативи в рідному селі: споживчий, кредитовий та с.-г., був обраний головою кредитного й с.-г. т-в. 1909 став одним із організаторів першої споживчої спілки в м-ку *Бершадь*, 1915 обраний чл. правління Подільського губернського кредитного союзу. Вів просвітницьку роботу серед нас., вивчав і збирав пам'ятки історії та к-ри *Поділля.* На свої кошти побудував у Яланці Укр. нар. дім. Співпрацював з В.*Антоновичем* у проведенні археол. досліджень рідного краю. 1916—17 входив до Союзу міст (див. *Союзи земств і міст*), збирав пам'ятки мист-ва і старовини *Галичини* й *Буковини* для *Київського художньо-промислового і наукового музею.* Від берез. 1917 — чл. редакції газ. *«Нова рада».* В трав. 1917 обраний чл.-кор. *Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні*, влітку 1917 — головою Ольгопільської нар. управи та делегатом до *Української Центральної Ради* від *Української партії соціалістів-революціонерів.* 1918 заарештований австро-нім. владою (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) і засуджений до розстрілу. Після скасування вироку вернувся на Поділля. 1920 в Бершаді організував Наук. т-во ім. В.Антоновича та заснував краєзнавчий музей, який очолював до 1922. 1926 організував і очолив Тульчинський окружний краєзнавчий музей, 1927 — Тульчинське краєзнавче т-во. 1929 заарештований за сфальсифікованими звинуваченнями (див. «*Спілки визволення України» справа 1929—1930*) і засланий до Архангельська (нині місто в РФ). Після відбуття покарання деякий час мешкав у *Чернігові.* В серед. 1930-х рр. заарештований вдруге. Подальша доля невідома.

Автор статей з теорії та практики організації кооп. руху, музейної справи, етногр. досліджень у журналах «Вести мелко-

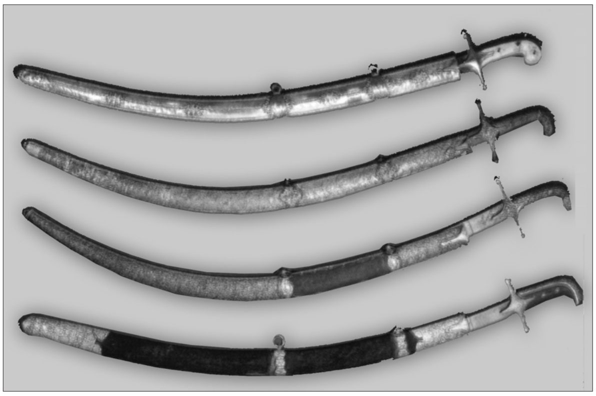
го кредита», «Старое в новом» (*Санкт-Петербург*), «Селянський кредит» (*Харків*), «Глобус» (Бершадь), газетах *«Подольские епархиальные ведомости»*, «Червоний край» (*Вінниця*).

Тв.: Кое-что о писанках. «Подольские епархиальные ведомости», 1902, № 15.

Літ.: *Кот С.И.* Документы государственного архива Винницкой области по истории охраны памятников за годы советской власти. В кн.: Памятники истории и культуры Винницкой области. К., 1990; *Його ж.* Іполит Зборовський — музеєзнавець, дослідник української старовини. «Київська старовина», 1996, № 6.

С.І. Кот.

ЗБОРО́ВСЬКИЙ (Zborowski) **Самуїл** (р. н. невід. — 26.05.1584) — польс. *магнат*, провідник військ. походів укр. козаків на поч. 80-х рр. 16 ст. За вбивство 1574 під час сварки перемишльського *каштеляна* Андрія Ваповського З. було оголошено банітом (вигнанцем із д-ви, позбавленим громадян. прав і поставленим поза законом; див. *Інфамія*). 1580 брав участь у бойових діях, які вів польс. король *Стефан Баторій* на тер. Рос. д-ви. Підтримував тісні контакти з укр. *козаками*, 1581 прибув на *Томаківську Січ*. За повідомленням Б.*Папроцького* — польс. геральдиста, автора кн. «Герби польського рицарства» («Herby Rycerstwa Polskiego». Kraków, 1584), козаки обрали З. своїм ватажком (*гетьманом*). Однак розпочатий під кер-вом З. похід (вірогідно, на *Молдавське князівство*) завершився невдачею, що змусило його покинути Томаківську Січ. 1583 З. знову опинився на Запорожжі й, очевидно, разом з козаками брав участь у нападах на турец. володіння, зокрема на замок *Тягиня*. Оскільки із З. не була знята баніція, то під час нелегального приїзду до Польщі він був заарештований за наказом вороже налаштованого до нього *гетьмана великого коронного*, канцлера коронного Я.*Замойського* і за звинуваченням у підготовці змови проти польс. короля Стефана Баторія страчений у Кракові.

Козацькі шаблі. 17 ст.

Козацькі гармати. Середина 17 ст.

Літ.: Encyklopedia powszechna, t. 28. Warszawa, 1868; *Стороженко А.В.* Стефан Баторий и днепровские казаки: Исследования, памятники, документы и заметки. К., 1904; *Konopczyński W.* Dzieje Polski nowożytnej, t. 1—2. Warszawa, 1996; *Леп'явко С.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). Чернігів, 1999.

П.М. Сас.

ЗБРОЄЗНА́ВСТВО — *спеціальна історична дисципліна*, яка вивчає як предмети озброєння (ручну зброю, військ. техніку та військ. спорядження), істор. закономірності їх виникнення, розвитку, використання й поширення, так і закономірності виникнення, розвитку й поширення пов'язаних з їх вир-вом технологій.

Гол. завдання З. полягає в комплексному вивченні різноманітних предметів озброєння як *джерела історичного*, а також у подальшій розробці зброєзнавчих методів дослідження.

Як продукт сусп. вир-ва, що втілює останні тех. досягнення, предмет обміну й торгівлі, пам'ятник матеріальної к-ри та мист-ва *зброя* є носієм істор. інформації, необхідної при вивченні рівня розвитку сусп-ва, його матеріальної та духовної к-ри, соціально-екон., політ. відносин та ін. З. структурно пов'язане і переважно послуговується теоретико-методологічними засадами та методами дослідження *джерелознавства історичного*, однак передбачає залучення до своїх досліджень також загальноістор. методів і методів споріднених наук — ін. спец. істор. дисциплін, *археології*, історії мист-ва, а також методів низки точних, природничих та гуманітарних наук.

Давньоруська зброя. 12 ст.

З. як наука почало формуватися в 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з активізацією процесів нагромадження, реєстрації та наук. вивчення археол. матеріалів, розвитку музейної справи, колекціонування предметів озброєння. Термін «зброєзнавство» вперше вжив нім. дослідник зброї А.Деммін у книзі «Історичний розвиток зброї з давніх часів до сьогодення: енциклопедія зброєзнавства» («Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwickelungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart: Eine Encyklopädie der Waffenkunde», 1869). В кін. 19 ст. виникло міжнар. т-во істор. зброєзнавства (Verein für Historische Waffenkunde, 1895) та спеціалізований «Журнал історичного зброєзнавства» («Zeitschrift für Historische Waffenkunde», 1897) під редакцією В.Бегайма, де публікувалися осн. розробки з проблем З.

Становлення З. на теренах *Російської імперії* пов'язане з виданням у *Санкт-Петербурзі* військ.-наук. часописів: «Оружейный сборник» (1861—1909, під редакцією В.Чебишева), «Военный сборник» (1858—1917, з 1899 — під редакцією О.Поливанова), з яким співпрацювали Е.Ленц, М.*Бранденбург*, П. фон Вінклер та ін., а також зі створенням першої великої 14-томної військ. енцик-

лопеді — «Военного енциклопедического лексикона» (1837—1850) під редакцією ген.-лейтенанта Л.Зедделера.

Протягом 20 ст. в Україні зброєзнавчу проблематику досліджували: Д.*Яворницький*, І.*Крип'якевич*, О.*Апанович*, П.*Толочко*, Є.Черненко, Б.*Греков*, М.*Котляр*, Г.Вознесенська, Б.*Шрамко*, І.*Свєшніков*, В.Сидоренко, В.*Довженюк*, Б.Мельник та ін.

Від 1990-х рр. спостерігається активізація досліджень, присвячених як традиційній проблематиці З., пов'язаній з вивченням різних видів озброєння, так і теорії, методології та історії розвитку самого З. Вперше в укр. істор. науці дано визначення З. як спец. істор. дисципліни в навч. посібникові «Специальные исторические дисциплины» (*Київ*, 1992). Заг. теор. та методологічні засади З. як структурної підсистеми істор. джерелознавства розроблені в підручнику «Історичне джерелознавство» (Київ, 2002).

Продовжується робота з упорядкування категоріального та термінологічного апарату, вирішення проблем систематизації в укр. З. Вийшла друком низка словників зі З. Опубліковані нові дослідження, присвячені озброєнню доби *Київської Русі*. З'явилися спец. періодичні вид., присвячені проблемам З. (зб. наук. праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» — рубрика «Зброєзнавство», від 2000; з 2000 виходить «Військово-історичний альманах»; від 2003 — часопис «Клинок»).

Теор. засади З. формуються в контексті розвитку істор. науки. Однією з актуальних проблем сучасного З. є вивчення високотехнологічної військ. техніки 20 ст., зброєзнавчий аналіз якої передбачає розробляння та використання нових методів, оригінальних методик і прийомів дослідження.

Прогресивні тенденції торкнулися також традиційного З., яке вивчає зброю давніх часів. Археол. знахідки, значна кількість нагромадженого польового матеріалу, застосування нових методів та сучасних методик дослідження, інформаційна відкритість сусп-ва дають змогу успішно розробляти методологію, проводити масштабний різноплановий джерельний аналіз, створювати цілісні теорії походження окремих видів зброї, вирішувати категоріальні й термінологічні проблеми, тим самим підносячи науку З. на якісно новий рівень.

Літ.: *Денисова М.М.* Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX вв. М., 1953; *Stone G.C.* A glossary of the construction, decoration and use of arms and armor: in all countries and in all times, together with some closely related subjects. New York, 1961; *Seitz H.* Blankwaffen: Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich: ein waffenhistorisches Handbuch. Braunschweig, 1965—68; *Сидоренко В.О.* Зброєзнавство як спеціальна історична дисципліна. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Худяков Ю.С.* Основные понятия оружиеведения (по материалам вооружения енисейских кыргызов VI—XII вв. н. э.). В кн.: Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока. Новосибирск, 1979; Специальные исторические дисциплины: Науковий посібник. К., 1992; *Бехайм В.* Энциклопедия оружия. СПб., 1995; *Бережинський В.Г.* Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі). К., 2000; *Ананьїн В.О.* Словник-довідник воєнних понять та категорій. К., 2001; Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. К., 2002; *Кулинский А.Н.* Европейское холодное оружие. СПб., 2003.

Д.В. Тоїчкін.

ЗБРО́Ї, зброя — термін, яким в Україні 16—17 ст. позначався захисний бойовий обладунок воїна. Історія озброєння сягає в глибину віків. Поява примітивних засобів захисту тіла під час бою (широкі пояси зі шкіри або тканини, великі щити) припала на добу середньої та пізньої бронзи (див. *Бронзовий вік*). Помітний внесок у їхнє вдосконалення зробили давні сирійці, а також кельти. За конструктивними особливостями захисні бойові обладунки поділялися на м'які, що виготовлялися з тканини або шкіри; кільчасті — зроблені зі з'єднаних між собою металевих кілець; пластинчасті, які робили з металу, шкіри або ін. матеріалів. Серед пластинчастих вирізняються виготовлені з великих пластин, викуваних за формою тіла; з пластин, що нашивалися на підкладку з тканини або шкіри; з невеликих пластинок, з'єднаних між собою за допомогою ремінців або шнурів. Починаючи з давньорус. часів, в історії вітчизн. захисного озброєння найважливішу роль відігравав кільчастий захисний обладунок.

У 16—17 ст. спец. засоби індивідуального захисту воїна поділялися на три осн. групи: озброєння для захисту тулуба: *бехтер*, *кольчуга*, *панцир*; додаткові елементи захисного озброєння — металеві рукавиці, нарукавники (налокітники), які служили для захисту руки від ліктя до кисті (важили бл. 1—1,5 кг і складалися з вигнутої металевої пластини — налокітника, що захищала ліктьову ч. руки, а також коротких пластинок, які оперізували руку біля зап'ястя і застібалися ремінцями); наколінники — захисне спорядження у вигляді металевої колінної чашки овальної форми, зверху якої ладналися у кілька рядів («лускою») дрібні прямокутні пластини, з'єднані між собою кільцями (прив'язувалися до пояса), а знизу кріпилася трикутна сітка, що заправлялася за халяви; до З. іноді зараховували також бойові наголів'я — *мисюрку*, *прилбицю*, *шишак*.

Літ.: *Савваитов П.* Описание старинных русских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, в азбучном порядке расположенного. СПб., 1896; *Денисова М.М. и др.* Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX вв. М., 1953; *Blair C.* European Armour. London, 1958; *Żygulski J.Z.* Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu. Warszawa, 1975; *Кирпичников А.Н.* Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., 1976; *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989; Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. К., 1997.

П.М. Сас.

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ ОРГАНІЗА́ЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НА́ЦІЙ (ЗС ООН) — об'єднані ЗС д-в-членів *Організації Об'єднаних Націй*, що мають забезпечувати заходи воєн. характеру в рамках примусових дій членів ООН відповідно до гл. 7 Статуту ООН. Створюються та застосовуються *Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй* (РБ ООН) у випадках, коли РБ ООН «визнає існування будь-якої загрози мирові, будь-якого порушення миру або акту агресії» й у зв'язку з цим схвалює рішення

про вжиття заходів для «підтримання або відновлення миру і безпеки» (ст. 39). Згідно з п. 3 ст. 27 Статуту ООН такі рішення повинні прийматися з дотриманням принципу одностайності постійних членів РБ ООН, що є основою для застосування колективних дій д-в-членів ООН для підтримання або відновлення міжнар. миру та безпеки. ЗС ООН мають застосовуватися у виняткових випадках, коли ін. заходи можуть виявитись або виявилися неефективними.

Згідно зі ст. 43 Статуту ООН усі д-ви-члени ООН зобов'язуються надавати в розпорядження РБ ООН на її вимогу і відповідно до спец. угод необхідні для підтримання міжнар. миру та безпеки нац. ЗС, допомогу й відповідні засоби обслуговування, включаючи право проходження через певну тер. Такі угоди визначають кількість і рід військ, ступінь їхньої готовності та їхнє заг. розташування й характер наданих ними засобів обслуговування та допомоги. Переговори про укладення зазначених угод починаються в якомога коротший строк з ініціативи РБ ООН. Вони укладаються між РБ й членами ООН або між РБ та групами членів ООН і підлягають ратифікації д-вами, що їх підписали, відповідно до їх конституційної процедури.

У разі прийняття рішення про застосування сили РБ ООН, перш ніж зажадати від чл. ООН, не представленого в Раді, надання ЗС на виконання зобов'язань, взятих ним на підставі ст. 43, запрошує цього члена Організації, в разі його бажання, взяти участь у рішеннях РБ щодо використання контингенту ЗС даного члена ООН (ст. 44).

Ст. 42 Статуту ООН уповноважує РБ вдаватися до дій воєн. характеру повітряними, мор. або сухопутними силами, які виявляться необхідними для підтримання чи відновлення міжнар. миру та безпеки. Такі дії можуть означати демонстрації, блокаду та ін. операції повітряних, мор. або сухопутних сил членів Організації.

Допомогу РБ ООН з усіх питань, що стосуються військ. потреб у справі підтримання міжнар. миру й безпеки, використання військ, переданих в її розпорядження, і командування ними, здійснює створюваний Військово-штабний комітет (ВШК). У його складі повинні перебувати начальники штабів постійних членів РБ ООН або їхні представники. Крім того, до співробітництва з ВШК може бути запрошено будь-кого із членів ООН, не представлених постійно в к-ті, якщо ефективне виконання обов'язків ВШК вимагає участі цього члена ООН у його роботі (ст. 47).

У період *«холодної війни»* РБ ООН не ухвалила жодного рішення про створення ЗС ООН, що зробило неможливим і функціонування ВШК як органу заг. стратегічного планування і тех. радника з воєн. питань, відповідального перед РБ ООН. Це було пов'язано з тим, що в умовах реальної дії принципу одностайності постійних членів РБ ООН ухвалення таких рішень цілком залежало від збігу інтересів цих членів Організації щодо конкретних ситуацій, пов'язаних з необхідністю підтримання або відновлення миру, а світ. лідери в кожному протистоянні, як правило, були задіяні на боці протилежних ворогуючих сторін.

Численні збройні конфлікти, що виникали в період «холодної війни» в різних регіонах світу всупереч існуючій у Статуті ООН забороні д-вам використовувати силу при розв'язанні спорів, вимагали від ООН застосування заходів для припинення конфліктів, що загрожували мирові та безпеці народів. Тому міжнар. співтовариство обрало шлях створення і функціонування в межах відповідальності та під кер-вом ООН миротворчих ЗС (контингентів ЗС д-в-членів ООН). Вони мали діяти в зонах збройних конфліктів на підставі різноманітних функціональних мандатів, які надавалися їм РБ ООН з метою роз'єднання ЗС ворогуючих сторін і створення таким чином сприятливих умов для ведення дипломатичних переговорів з метою припинення цих конфліктів.

Зазначена практика ООН збагатила важливий міжнародний досвід розв'язання різноманітних за своїм характером сучасних збройних конфліктів. Діяльність РБ ООН та Ген. секретаря в цій сфері стала здійснюватися під назвою «операції ООН з підтримання миру».

У практиці ООН з різними миротворчими функціями створювалися: ЗС ООН у Конго (1960—64), ЗС ООН на Кіпрі (від 1964), Надзвичайні сили ООН в Єгипті (1965—67), Надзвичайні ЗС ООН на Бл. Сході (1973—79), сили ООН для нагляду за роз'єднанням ізраїл. та сирійських військ (від 1974), тимчасові ЗС для підтримання миру в Лівані (від 1978) тощо.

Після закінчення «холодної війни» операції ООН з підтримання міжнар. миру набули нових рис. Так, істотними новаціями характеризувалися рішення РБ ООН щодо подолання кризової ситуації в регіоні Перської зат., що виникла 1990 в результаті агресії Іраку проти Кувейту. Вперше за всю історію існування ООН РБ кваліфікувала збройний напад однієї д-ви на ін. як акт агресії й зобов'язала Ірак негайно припинити окупацію тер. Кувейту. Невиконання Іраком цієї законної вимоги міжнар. співтовариства призвело до введення РБ ООН всеосяжних екон. санкцій проти Іраку. Водночас США та деякі ін. зх. країни без погодження із РБ ООН направили в регіон Перської зат. свої ЗС, які встановили блокаду мор. узбережжя Іраку. Тільки після цього США повідомили РБ ООН про свої дії, пославшись на «невід'ємне право на індивідуальну та колективну самооборону», а також на звернення до них Кувейту і Саудівської Аравії про надання їм військ. допомоги.

РБ ООН фактично було усунуто від прийняття рішень про створення й використання в регіоні Перської зат. ЗС для відновлення там миру. Невдовзі вона все ж спромоглася постфактум санкціонувати ці дії США (резолюція № 665 від 25 серп. 1990) і надати військам зх. країн мандат ООН на проведення військ. операцій у цьому регіоні. Резолюція РБ ООН № 678 від 29 листоп. 1990 підтвердила законність застосування сили проти Іраку, встановивши для нього строк виконання всіх своїх резолюцій — 15 січ. 1991. Д-ви, які взяли участь у протистоянні агресорові й направили в регіон свої військ.

контингенти, уповноважувалися використати «всі необхідні засоби для відновлення миру й безпеки в регіоні Перської затоки». 16 січ. 1991 почалися воєн. дії, що завершилися звільненням тер. Кувейту та відновленням його суверенітету. РБ ООН зобов'язала Ірак ліквідувати під контролем ООН усю зброю масового знищення: хім. та бактеріологічну зброю, ракети з радіусом дії понад 150 км та обладнання для їх вир-ва. Під час тривалого збройного конфлікту на тер. колиш. *Югославії* РБ ООН (з груд. 1991 місце постійного чл. в ній замість *СРСР*, який припинив своє існування, займає РФ) значно розширила мандат миротворчих сил ООН, надавши їм право в разі необхідності застосовувати силу в широких масштабах. Крім того, вперше для розв'язання регіонального конфлікту під прапором ООН діяли військ. контингенти країн *НАТО*, що складалися з різних родів військ, включаючи військ.-повітряні підрозділи. Водночас у зовн. політиці США, які залишилися єдиною у світі «наддержавою», виявилася тенденція до одноосібного планування та проведення на тер. колишньої Югославії операцій з використанням військових контингентів країн НАТО, насамперед американського. Це позбавило РБ ООН можливості здійснювати достатній контроль за їх проведенням, як того вимагають положення гл. 7 Статуту ООН.

Конфлікт у колиш. Югославії (на тер. Боснії) призвів до одноосібних дій НАТО шляхом проведення операцій з підтримки миру, які лише постфактум були схвалені РБ ООН. Після спільної роботи з ООН над досягненням миру в Боснії НАТО 1995 створило свої власні Сили втілення миру (ІФОР), а 1996 — Сили стабілізації (СФОР) з метою забезпечення миру та прокладання шляху для цивільної відбудови Боснії. Діяльність ІФОР/СФОР відбувається в співробітництві з миротворчими підрозділами країн, що не є членами НАТО, а саме: Болгарією, Румунією, РФ та Україною. В даний час НАТО через свої місії ІФОР/СФОР, згідно з мандатом ООН, здійснює нагляд за дотриманням миру в регіоні.

Стосовно кризової ситуації в Югославії, що виникла 1999 у сербській провінції Косово, то НАТО пред'явило ультиматум урядові цієї суверенної д-ви, погрожуючи їй широкомасштабними бомбардуваннями, й здійснило свою погрозу навіть за відсутності резолюції РБ ООН. Цими діями було порушено не тільки гл. 7—8 Статуту ООН, а й Північноатлантичний договір, який не дозволяє альянсові діяти за межами тер. країн-членів НАТО без відповідної підтримки з боку ООН (ст. 5). Однак США розглядають ці події як прецедент для майбутнього втручання НАТО «за межами» альянсу шляхом розгортання своїх ЗС для виконання місії з підтримання миру без обов'язкового прийняття відповідної резолюції РБ ООН. Ця нова роль, на яку претендує НАТО, знайшла підтвердження в «Стратегічній концепції альянсу», прийнятій на засіданні Північноатлантичної ради (Вашингтон, квіт. 1999), в якому взяли участь глави д-в та урядів альянсу. В цьому документі передбачено «проведення операцій з реагування на кризу, що не регулюється статтею 5» вказаного договору (п. 31), тобто це означає, що такі операції можуть поширюватися й на різні кризи за межами тер. д-в-членів НАТО.

Відповідно до цього в межах НАТО ств. концепцію багатонац. загальновійськ. оперативно-тактичних сил, що стала важливим елементом перебудови військ. структури НАТО у згаданому напрямі. Таке розширення завдань НАТО виходить за межі організації колективної оборони й суперечить верховенству Статуту ООН і особливо ст. 51, яка надає право остаточного рішення РБ ООН навіть у випадку, коли члени альянсу користуються своїм правом на самооборону.

Підсумки війни в регіоні Перської зат., криз у Боснії та Косово свідчать, що система колективної безпеки ще не набула необхідного рівня узгодження серед д-в-членів ООН. Рада Безпеки не спромоглася ефективно застосовувати положення гл. 7 Статуту ООН, найперше ті, що стосуються її цілковитої відповідальності за створення й використання ЗС ООН для підтримання або відновлення міжнар. миру.

Збройні конфлікти на тер. колиш. Югославії та в регіоні Перської зат. засвідчили, що постконфронтаційний період розвитку міжнар. відносин характеризується тенденцією до надання миротворчим силам ООН ширших повноважень щодо застосування сили, ніж це було за часів «холодної війни». Водночас США виявляють схильність діяти в таких випадках без прийняття відповідної резолюції РБ ООН, домагаючись її прийняття вже в ході самої миротворчої операції.

Україна після проголошення держ. незалежності (1991) активно сприяє розв'язанню місц. та регіональних збройних конфліктів у світі, зокрема, нац. військ. контингент бере участь у миротворчих діях ЗС ООН з підтримання миру на тер. колиш. Югославії (у Боснії, Косово).

1999 прийнято Закон України «Про участь України в міжнародних миротворчих операціях», в якому визначено цілі та умови участі нац. миротворчих контингентів в операціях такого роду та встановлено порядок прийняття рішень щодо їх направлення. В цьому законі міститься принципова настанова, що міжнар. миротворчі операції є міжнар. діями або заходами, які здійснюються за рішенням РБ ООН відповідно до Статуту цієї Організації, *Організації з безпеки і співробітництва в Європі*, ін. регіональних орг-цій, які несуть відповідальність щодо підтримання міжнар. миру і безпеки згідно з положеннями гл. 8 Статуту ООН, а так само за дії й заходи багатонац. сил, що створюються за згодою РБ ООН, які проводяться під заг. контролем РБ ООН.

Літ.: *Семенов В.С.* Вооруженные силы ООН. М., 1976; НАТО. 50-та річниця НАТО: Пам'ятне видання до 50-ї річниці. Брюссель, 1999; НАТО. Стратегічна концепція альянсу. К., 1999.

В.Н. Денисов.

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї (ЗСПР) — офіційна назва білогвардійських військових формувань 1919—20 (див. *Білий рух*). Утворені 8 січ. 1919 в результаті угоди між головнокоманд. *Добровольчої армії* генерал-лейтенантом

А.*Денікіним* та отаманом *Всевеликого Війська Донського* ген. від кавалерії П.*Красновим* про оперативне підпорядкування Донської армії А.Денікіну. До складу ЗСПР входили Добровольча, Донська, Кавказ., Туркестанська армії, 3-й окремий армійський корпус, війська Пн. Кавказу ген. І.Ерделі та Чорномор. флот. У січ. 1919 налічували 51 тис. багнетів та 34 тис. шабель. Навесні 1919 ЗСПР захопили Донбас, велику тер. України від *Харкова* до Катеринослава (нині м. *Дніпропетровськ*) і *Херсона*.

Під час походу на *Москву* чисельність ЗСПР в лип. 1919 зросла до 104 тис. багнетів і 56 тис. шабель. Восени 1919 ЗСПР захопили майже всю тер. України. Але в ході заг. наступу червоних частин *Південного фронту* та Пд.-Сх. фронту 1919—20 ЗСПР зазнали поразки. Залишки військ були евакуйовані до Криму, де на їх основі в трав. 1920 ген.-лейтенант П.*Врангель* створив *Російську армію*.

Літ.: *Деникин А.И.* Поход на Москву (Очерки русской смуты). К., 1990; *Краснов П.Н.* Всевеликое Войско Донское. В кн.: Архив русской революции, т. 3, кн. 5—6. М., 1991.

А.О. Буравченков.

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ УКРАЇ́НИ 1990-х РОКІ́В — найважливіша ознака і гарант державності, суверенітету та територіальної цілісності України. На зламі 1980—90-х рр., в міру визрівання кризових явищ у *СРСР*, низка укр. політ. течій та рухів поряд з гаслами держ. суверенітету стала вимагати створення Україною територіальної армії. 16 лип. 1990 ВР УРСР ухвалила *Декларацію про державний суверенітет України*, що стала першим офіц. документом, в якому засвідчувалися наміри республіки приступити до творення власних ЗС. Цією ж ідеєю була позначена Постанова «Про проходження військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів за її межами», ухвалена ВР УРСР 30 лип. 1990. Практичні кроки в напрямі розбудови українських ЗС були зроблені після невдалої спроби держ. перевороту, здійсненої ГКЧП (рос. — Государственный комитет по чрезвычайному положению) в *Москві* 19—22 серп. 1991. 24 серп., в день проголошення *Акта незалежності України*, ВР ухвалила рішення взяти під свою юрисдикцію всі розташов. на укр. тер. військ. формування *Радянської армії* та створити Мін-во оборони. Важливим заходом щодо буд-ва нац. ЗС стала постанова КМ від 30 верес. 1991 про те, щоб залишити укр. призовників для проходження військ. служби в Україні та не направляти їх на навчання до військ. шкіл поза межі республіки інакше, як з гарантією повернення їх назад.

Союзне кер-во в Москві протидіяло процесові розбудови національних ЗС у республіках, 4 і 14 листоп. ВР СРСР ухвалила рішення про збереження єдиних ЗС. Після підписання 8 грудня 1991 угоди про створення *Співдружності Незалежних Держав* (див. *Біловезька угода про створення СНД 1991*) СРСР припинив своє існування і процес розбудови ЗС в Україні значно активізувався.

6 грудня 1991 ВР України прийняла закони «Про Збройні Сили України», «Про оборону України», а 13 груд. — Концепцію оборони і буд-ва Збройних Сил України, які визначили осн. принципи та напрями розбудови укр. війська. 13 груд. Президент України Л.*Кравчук* був проголошений Головнокоманд. ЗС з підпорядкуванням йому трьох колиш. військ. округів СРСР — Київ., Одес. та Прикарпатського. На базі цих округів та сил Чорномор. флоту належало розпочати буд-во ЗС України. На нараді країн СНД 30 груд. 1991 у м. Мінськ (Білорусь) Україна разом із Молдовою та Азербайджаном домоглася права на організацію власної армії. Наказом міністра оборони України від 3 січ. 1992 розташов. на терені республіки війська почали складати присягу на вірність своєму народові (текст присяги був ухвалений ВР України 6 груд. 1991). До 20 січ. присягу склали 270 тис. військовослужбовців. 25 берез. 1992 ВР України ухвалила постанову про введення в дію Закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». 5 квіт. Президент України видав указ про невідкладні заходи щодо буд-ва ЗС України, в одному з пунктів якого йшлося про створення ВМС України на базі дислокованого на укр. тер. Чорномор. флоту. Важливою подією стало прийняття ВР України 19 жовт. 1993 Воєн. доктрини України, яка мала оборонний характер і визначала позаблоковий статус д-ви. Стратегічними завданнями України оголошувалися захист її держ. суверенітету і політ. незалежності, збереження територіальної цілісності й недоторканності кордонів.

Виконуючи вимоги договору про звичайні ЗС в Європі, укладеного ще за часів СРСР, Україна до кін. 1996 знищила майже 2 тис. танків, 1,5 тис. броньованих машин, бл. півсотні бойових літаків та ін. У цей період було проведено майже повне ядерне роззброєння (тактичну ядерну зброю вивезено до РФ ще до черв. 1992; див. *Договір про нерозповсюдження ядерної зброї та про приєднання до нього України*). Особливо складним для розбудови ЗС України виявилося питання розподілу між Україною та Росією Чорномор. флоту. Лише в черв. 1995 Президентом України Л.*Кучмою* та Президентом РФ Б.*Єльциним* було досягнуто угоди про розподіл Чорномор. флоту, згідно з якою Україна отримувала 18,3 % кораблів, Росія — 81,7 %. 1 серп. 1997 Україна вперше святкувала День ВМС України.

У груд. 1996 було прийнято Держ. програму буд-ва та розвитку ЗС України на період до 2005. Згідно з документом до складу ЗС входять Суходільні війська, Військ.-повітряні сили, Сили протиповітряної оборони і ВМС заг. кількістю бл. 350 тис. осіб. У збалансованому буд-ві всіх видів ЗС, родів військ та спец. військ пріоритет у розвитку сьогодні віддається високоточній зброї підвищеної могутності, силам і засобам розвідки, повітряно-косміч. обороні, радіоелектронній боротьбі, ракетним військам, авіації та аеромобільним частинам, перспективним типам надводних кораблів і підводних човнів. Військ.-патріотичне виховання військовослужбовців ЗС України здійснюється в нац. істор. традиціях укр. народу. Од-

ним із гол. принципів виховання особового складу є глибоке вивчення історії України, її героїчного минулого. З урахуванням миролюбного зовнішньополіт. курсу д-ви успішно розвивається міжнар. військ.-політ. співпраця України. Зміцненню міжнар. авторитету Укр. д-ви сприяють різноманітні форми участі ЗС України в миротворчих операціях *Збройних сил Організації Об'єднаних Націй* на теренах колишньої *Югославії*, в Анголі, Сьєрра-Леоне, Таджикистані тощо, спільних військ. навчаннях із ЗС *НАТО* та СНД.

Верховні Головнокоманд. ЗС України: президенти України Л.Кравчук (1991—94), Л.Кучма (1994—2005), *В.Ющенко* (від 2005); міністри оборони України: К.Морозов (верес. 1991 — жовт. 1993), В.Радецький (жовт. 1993—серп. 1994), В.Шмаров (жовт. 1994 — лип. 1996), О.Кузьмук (лип. 1996 — 2003, верес. 2004 — лют. 2005), Є.*Марчук* (лип. 2003—2004), А.Гриценко (від 4 лют. 2005).

У ЗС України використовується держ. мова, відповідно до чинного законодавства. Забороняється діяльність будь-яких партій і рухів згідно з *Конституцією України 1996.*

Літ.: *Якимович Б.* Збройні Сили сучасної України. В кн.: Історія українського війська (1917—1995). Львів, 1996.

Л.В. Гриневич.

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ УКРАЇ́НИ І КРИ́МУ — воєнна орг-ція УСРР. Їх створення було проголошено наказом РВР РСФРР від 3 груд. 1920. Команд. — М.*Фрунзе.* До складу орг-ції входили війська *Київського військового округу*, *Харківського військового округу*, війська внутр. служби та мор. сили Азовського і Чорного морів. Планувалося створення Чорномор. військ. округу, до якого мав увійти Крим.

Чисельність військ Червоної армії (див. *Радянська армія*) в Україні становила 1 млн 200 тис. осіб. Тут дислокувалися 35 д-зій, 10 бригад, тех. і спец. частини, які були зведені в п'ять армій (4-ту, 6-ту, 12-ту, 14-ту і 1-шу Кінну), діяли 46 військ.-навч. закладів. Для боротьби з повстанським рухом в Україні (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*) 21 січ. 1921 при команд. ЗС України і Криму була створена Центр. постійна військ. нарада.

Наказом РВР РСФРР від 21 квіт. 1922 З.с.У. і К. були перейм. на *Південно-Західний військовий округ*, який, у свою чергу, наказом РВР РСФРР від 3 черв. 1922 був перейм. на *Український військовий округ.*

Літ.: РДВА. Ф. 25 899. Опис 3. Справа 585, 630; Опис 2. Справа 664; Краткий отчет командующего всеми вооруженными силами и уполномоченного РВСР в Украине V Всеукраинскому съезду Советов рабочих, селянских и красноармейских депутатов. ЦДАВО України. Ф. 2. Опис 2. Справа 40.

Л.В. Гриневич.

ЗБРО́ЙНІ СИ́ЛИ УКРАЇ́НСЬКОЇ ДЕРЖА́ВИ 1918 — сукупність військ. формувань, на які спирався гетьман П.*Скоропадський* у своїй внутр. і зовн. політиці. Через протидію Німеччини гетьман. урядові (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) не вдалося створити регулярну армію, були вироблені лише орг. форми ЗС і підготовлені військ. кадри. 24 лип. 1918 *Рада міністрів Української Держави* схвалила закон про заг. військ. обов'язок і затвердила план реорганізації армії. Термін дійсної служби встановлювався: у піхоті — 2 роки, в кінноті й артилерії — 3 роки, у флоті — 4 роки. Заг. чисельність армії в мирний час мала становити 310 тис. осіб. Перший набір новобранців планувався на листоп. 1918, але за наполяганням нім. командування був перенесений на берез. 1919.

З.с.У.Д. складалися з різних частин, які виникали поза заг. планом творення укр. армії. Від попередньої влади в складі укр. армії залишилися Окрема Запоріз. д-зія, Запоріз. (*Могилів-Подільський*) та Чорномор. (*Бердичів*) коші. В лип.—жовт. в *Києві* сформовано Сердюцьку д-зію (командир — ген. В.Клименко, 5 тис. осіб). У серп. гетьман. урядові передана *Сіра дивізія*, утворена в *Австро-Угорщині* з військовополонених українців, вояків колиш. рос. армії (командири — підполк. І.Перлик, згодом — генерали В.Сокира-Яхонтов і П.Василіїв-Чечель, 3,5 тис. осіб). У серп. в *Білій Церкві* формується Окремий загін Січових стрільців (командир — полк. Є.*Коновалець*, 900 осіб). У жовт. 1918 з рос. офіцерів почалося укомплектування «Особливого корпусу», в листоп. у великих містах — рос. добровольчих офіцерських дружин, що також мали увійти до складу укр. армії.

На момент *протигетьманського повстання 1918* до З.с.У.Д. входили: Окрема Запоріз. д-зія на Харківщині, 1-ша Козац. стрілец. (Сіра) д-зія на Чернігівщині, Запоріз. кіш у м-ку *Козятин* і Чорномор. кіш у Бердичеві, Сердюцька д-зія в Києві, Окремий загін Січових стрільців у Білій Церкві, старшинські та підстаршинські кадри 8-ми армійських корпусів і 4-х кавалерійс. д-зій, охоронні сотні, добровольчі офіцерські загони. Заг. чисельність військ. формувань становила бл. 65 тис. осіб.

Літ.: *Стефанів З.* Українські збройні сили в 1917—1921 рр.: Воєнно-історичний нарис, ч. 1. Коломия, 1935; Історія українського війська. Від княжих часів до 20-х років XX ст. Львів, 1992; *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил. 1917—1921. К., 1995.

А.О. Буравченков.

ЗБРО́Я — узагальнююча назва знарядь, які використовуються в процесі ведення збройної боротьби з метою нанесення ушкоджень, матеріальних втрат супротивникові, його ліквідації, поразки.

У науках істор. циклу — військ. історії, *археології*, *зброєзнавстві*, історії мист-ва — З. розглядають як речове *джерело історичне* й характеризують як спеціалізований інструмент ведення бою, призначений для нападу або захисту.

Як продукт сусп. вир-ва, що втілює останні тех. досягнення, предмет обміну й торгівлі, па-

Гетьман П. Скоропадський оглядає озброєння українських піхотинців. 1918.

м'ятник матеріальної к-ри та мист-ва З. є носієм істор. інформації, необхідної при вивченні рівня розвитку сусп-ва, його матеріальної та духовної к-ри, соціально-екон., політ. відносин тощо.

У наук. літ. розроблена чимала кількість схем класифікації З. за різними критеріями. За найбільш заг. принципом використання виділяють ручну З. та військ. техніку.

Осн. увага в істор. зброєзнавчих дослідженнях приділяється ручній З., яку за характером бойових завдань поділяють на наступальну та захисну.

До наступальних зараховують знаряддя, призначені в першу чергу для ураження супротивника: луки, мечі, шаблі, рушниці тощо.

Під захисними розуміють засоби пасивної протидії, не призначені для ураження супротивника або такі, де ураження становить другорядну функцію. Це покриття, що захищають тіло, щити тощо. Ефективність таких засобів виявляється при активних діях ворога — безпосередньому контакті з його З.

Іноді також виділяють активно-захисну З., до якої зараховують пристрої, конструкція яких передбачає ведення як захисних, так і наступальних дій. Такі властивості характерні насамперед для деяких комбінованих типів давньої З.

Залежно від заг. принципу дії наступальну та активно-захисну З. поділяють на холодну, вогнепальну, метальну, комбіновану. Холодною називається З., призначена для ведення рукопашного або дистанційного бою й дія якої забезпечується виключно м'язовими зусиллями воїна, а бойове застосування не пов'язане з використанням вибухових речовин. Вогнепальною вважають З., де використовується сила тиску газів, що утворюються при згорянні пороху або ін. вибухових речовин. Метальною називають З., призначену для ведення дистанційного бою, дія якої базується на використанні енергії напруженої дуги тощо. Комбінованою вважають З., що конструктивно сполучає кілька різних за принципом дії різновидів.

На нижчих класифікаційних рівнях схеми систематизації зброї істотно відрізняються в залежності від особливостей обраного дослідником хронологічного періоду, поставленої ним мети, типів З., що вивчаються, та ін.

Як пристрій, спеціально пристосований для ведення бойових дій, З. розвинулася із засобів для полювання — підручних предметів, які піддавали примітивній обробці. Перші види З. належать до раннього *палеоліту*. Це дрюк (палиця), дерев'яний спис, каміння. Функціонально це більше знаряддя, ніж З., хоча чіткої межі між цими поняттями тоді не існувало. Осн. зразки можна виявити в *палеоліті пізньому*, коли вдосконалення З. збіглося з прогресом у галузі обробки каменя. Сюди зараховують списи та дротики з кам'яними чи кістяними вістрями, кам'яні ножі.

У *мезоліті* було зроблене одне з найвизначніших відкриттів в історії З. — лук та стріли. Вперше З. стала складним пристроєм, спроектованим людським мисленням і створеним за цим проектом людськими руками. Поява лука також поклала початок техніці володіння З., тобто професійним навичкам індивідуального ведення бою.

У *неоліті* з'явилися види З., які стали базовими для всього подальшого її розвитку: кам'яна сокира, *булава* з кам'яною голівкою, кинджал з каменю та кістки. В цей же час започатковано захисний напрям у розвитку З.

З відкриттям міді (див. *Мідний вік*) та винайденням бронзи (див. *Бронзовий вік*) почався новий етап розвитку З., який збігся зі становленням багатьох держав (див. *Держава як цивілізаційний феномен*). З'явилися військ. види ручної холодної З. (мечі, чекани, списи тощо) та військ. техніка (метальна артилерія, облогова техніка тощо). Їх виготовлення набуло масового характеру. Осн. матеріалами бойових частин були мідь і бронза, а від 12—10 ст. до н. е. — залізо (див. *Залізний вік*). Вперше виготовлення З. набуло характеру складного технологічного процесу, пов'язаного з ін. тех. галузями людської діяльності — добуванням металів, металообробною справою та ін.

Подальший розвиток З. характеризується ускладненням й удосконаленням існуючих форм та технологічних процесів, спеціалізацією відповідно до появи нових військових груп або родів військ. У професійних арміях рабовласницьких держав уперше відбувся поділ холодної З. на піх. і кавалерійс. Поступово в збройній рукопашній боротьбі провідну роль почав відігравати меч.

Із 7—8 ст. чергова зміна військ.-істор. умов на теренах України привела до формування нового комплексу легкого озброєння кінного воїна та появи нового різновиду холодної клинкової З. — шаблі.

Від 9—13 ст. складається важкий комплекс озброєння дружинника в *Київській Русі*. Рус. воїни користувалися мечами, шаблями, кинджалами, ножами, сокирами, списами, сулицями, рогатинами, дубинами, палицями, булавами, обушками (кистенями), бойовими молотами, самострілами, луками й стрілами. До захисних засобів належали щити, *кольчуги*, обладунки різних типів, шоломи тощо. Активно застосовувалися метальні пристрої різноманітної конструкції. В армії спостерігався розподіл за родами військ та зброї.

Новий епохальний етап розвитку З. пов'язаний з відкриттям у 12 ст. метальних властивостей димного пороху й конструюванням пристроїв для їх використання.

У Зх. Європі та на укр. землях вогнепальна З. відома з 14 ст. З 15 ст. вона виділилася в окремий вид: виникла стрілец. З. (призначена для стрільби кулями чи ін. вражаючими елементами), а арсенал військ. техніки збагатився гарматами. В 15 ст. створено перші рушниці, на Україні — ручні пищалі. Тех. недосконалість деякий час перешкоджала стрілец. вогнепальній З. на рівних конкурувати з холодною, проте з винайденням колісного й ударно-кремінного замкового механізму, які прийшли на зміну ґнотовому, ситуація кардинально змінюється. Від 16 ст. перевага вогнепальної З. стає незаперечною. Тому роль холодної З. від цього часу по-

стійно знижується, звужується сфера її використання.

Протягом 15—16 ст. спостерігається бурхливий розвиток *артилерії*: з'являються гармати з чавунними стволами, ядра зі свинцю та чавуну.

Від 17 ст. різко збільшується кількість стрілец. З., артилерії, відбувається становлення й розвиток регулярної армії, нової військ. організації та військ. мист-ва, що приводить до глобальних змін характеру ведення війн. У військах масово вводиться паперовий патрон, патронташі, зменшується калібр *мушкетів*, в результаті чого підвищується швидкість і влучність стрільби. Польова артилерія поділяється на важку і легку, нововведення (металеві ядра, гранульований порох, горизонтальний підйомний гвинт, трубка для запалу тощо) сприяють підвищенню ефективності стрільби. В нових умовах продовжується розвиток холодної зброї: з'явився *багнет*, кардинально знизилася роль захисного обладунку. Деякі різновиди (меч) остаточно застаріли й вийшли з ужитку, інші (*булава*) набули виключно церемоніального значення. Шабля та палаш поступово стали осн. зброєю ближнього бою кінноти, а шпага — рукопашної піхоти.

У 17 ст. отримав подальший розвиток комплекс озброєння укр. *козаків*.

Якщо проводити аналогії з різновидами регулярних військ, козаки відповідали *драгунам*. За необхідності ведення розгорнутих бойових дій у складі підрозділу козак, як правило, спішувався. Бій зав'язувала та завершувала кіннота, але найважливіші бойові функції були покладені на піхоту. Основна фаза битви завжди розгорталася в пішому строю під прикриттям табору (див. *Вагенбург*) або шанців, з використанням інтенсивного вогневого бою. Сильний вогонь піхоти та артилерії звичайно вирішував долю битви.

Бойова тактика кінноти зводилася до наступу «лавою» та герців. Звичайно при цьому активно використовували всі ефективні засоби кінного бою, зокрема спис та шаблю. Кіннота також завжди завершувала бій, коли було необхідно довершити розгром ворога або організувати переслідування. Самостійного значення укр. кіннота набула тільки з 2-ї пол. 17 ст.

У бойових діях козаки активно використовували саперні роботи, враховували ландшафт місцевості, залучали прийоми військової хитрості. Військ. тактика відзначалася високою маневреністю.

Одним з найважливіших елементів наступального озброєння козака була стрілец. З. При розкопках на місці *Берестецької битви 1651* виявлені майже всі види й типи ручної вогнепальної З. 1-ї пол. 17 ст.: мушкети, *аркебузи*, карабіни, *бандолети*, пістолі; знайдено також рештки *сагайдака* зі стрілами. Відомо, що в 17 ст. складний лук ще був досить поширений і активно конкурував зі стрілец. З. В невеликій кількості лучники ще перебували у козац. війську Б.*Хмельницького*. На Запорожжі лук протримався до серед. 18 ст.

З холодної З. козаки використовували ніж, кинджал, шаблю, келеп (клівець), чекан, рогатину, спис та піку, булаву й *пернач*.

Традиційне захисне спорядження (шоломи, обладунки, щити) у козац. війську не знайшло широкого вжитку. Ним іноді користувалися представники *козацької старшини*.

Видатне значення у веденні бойових дій відводилося артилерії, що була неодмінним атрибутом козац. війська. Обрання *гетьмана* вважалося легітимним лише тоді, коли воно було проведене при «арматі» *Війська Запорозького*.

У цілому істор. джерела свідчать про те, що укр. козац. військо у розвитку військ. справи не відставало від інших європ. країн і було озброєне найпередовішими для свого часу зразками холодної та вогнепальної З.

Нові етапи в розвитку стрілец. З., артилерії та зброярського вир-ва були пов'язані з винайденням нарізних стволів (16 ст.), унітарного патрона з металевою гільзою, капсуля (поч. 19), казнозарядної зброї (серед. 19), автоматичної й магазинної зброї (19—20 ст.). Всі ці удосконалення дали змогу радикально підвищити влучність та інтенсивність стрільби.

У 20 ст. виникло багато принципово нових типів високотехнологічної військ. техніки (міни, бомби, вогнемети тощо), а поява ракетно-ядерної З. (перші ракети й торпеди розробили ще в 19 ст.) повністю змінила традиційні уявлення про війни та способи їх ведення.

У бойовій техніці 2-ї пол. 20 ст. нерозривно поєднані засоби безпосередньо вражаючої дії, пристрої їх транспортування та системи націлювання й керування (комплекси озброєнь). За класифікаційні ознаки сучасної З. приймають масштаби вражаючої дії (зброя масового знищення — ядерна, хім., бактеріологічна — та звичайна, що включає всі ін. види), характер завдань, що вирішуються з її допомогою (стратегічна, оперативно-тактична, тактична), цільове призначення (одноцільова, багатоцільова, універсальна) та ін.

У наш час стрімкий розвиток науки, поява нових технологій, процеси *глобалізації* приводять до прискореної модернізації та заміни З., в результаті чого доджерельний етап існування даного істор. джерела постійно скорочується (діюча зброя швидко виходить з ужитку й перетворюється на істор. джерело).

Літ.: *Нилус А.А.* История материальной части артиллерии, т. 1—2. СПб., 1904; *Крип'якевич І., Гнатевич Б.* Історія Українського війська, т. 1—2. Львів, 1936; *Федоров В.Г.* Эволюция стрелкового оружия, ч. 1—2. М., 1938—39; *Четвертухин Г.Н.* История развития корабельной и береговой артиллерии, ч. 1. М.—Л., 1942; *Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954; *Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. М., 1961; *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. М., 1964; *Кирпичников А.Н.* Древнерусское оружие, кн. 1—3. М.—Л., 1966—71; *Болотин Д.Н.* Советское стрелковое оружие за 50 лет. Л., 1967; *Апанович О.М.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1968; *Латухин А.Н.* Боевые управляемые ракеты. М., 1968; *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 7. К., 1972; Вооружение скифов и сарматов: Сборник статей. К., 1984; *Яворницький Д.І.* Історія Запорізьких козаків, т. 1. К., 1990; *Свєшников І.К.* Битва під Берестечком. Львів, 1993; *Бережинсь-*

кий В.Г. Зброя Київської Русі. К., 2000.

Д.В. Тоїчкін.

ЗБРУ́ЦЬКИЙ І́ДОЛ — кам'яна статуя, предмет язичницького (див. *Язичництво*) культу сх. слов'ян. Знайдена 1848 у *Збручі*, біля с. Личківці (нині село Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Являє собою чотиригранний стовп з вапняку висотою 2,57 м, з витесаним зображенням чотириликої голови, на яку надягнена князівська шапка, тулуба і трьох ярусів, з усіх боків вкритий барельєфною композицією, що відображає міфологічне уявлення про три рівні Всесвіту. У верхньому ярусі розміщені, ймовірно, боги-небожителі: богиня, яка тримає перед собою ріг достатку, богиня з кільцем у руці, бог з конем і мечем-палашем і бог без будь-яких атрибутів. У середньому ярусі, що відповідає наземному світові, зображено постаті чоловіків і жінок, які тримаються за руки. В нижньому ярусі, який символізує підземний світ, з фасаду і з боків представлене чол. божество, що стоїть на колінах і підтримує знизу землю; на задній грані ледве помітне зображення кола з шістьма шпицями — знак нічного, підземного сонця. У давнину ідола було пофарбовано в червоний колір. За Б.*Рибаковим*, образ, узагальнений композицією З.і., приписують Роду-Святовиду (див. *Род*).

Збруцький ідол. Вигляд з чотирьох сторін.

Припускають, що на рубежі 9—10 ст. пам'ятку було зведено на культовому городищі г. Богит (за 5 км від с. Городниця Гусятинського р-ну) й лише в серед. 13 ст. заховано шанувальниками в Збручі, де вона перебувала у вертикальному положенні аж до свого знайдення.

Від 1851 З.і. зберігається в Краківському археол. музеї. Копії в натуральну величину експонуються в кількох музеях, у т. ч. — істор. музеях *Києва* та *Москви*, у сквері біля Софійської площі в Києві.

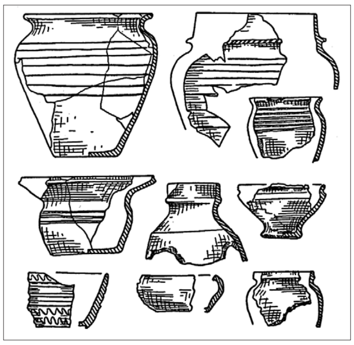
Літ.: *Leńczyk G.* Światowid Zbruczańrki. В кн.: Materialy Archeologiczne. Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, t. 5. 1964; *Русанова И.П., Тимощук Б.А.* Збручское святилище (предварительное сообщение). «Советская археология», 1986, № 4; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Фаминцын А.С.* Божества древних славян. СПб., 1995.

Ю.Г. Писаренко.

ЗБРУЧ — ліва прит. Дністра. Бере початок із джерел на Подільській височині. Довжина — 244 км. На З. розташов. с-ща міськ. типу: *Скала-Подільська, Гусятин, Сатанів, Підволочиськ*, м. *Волочиськ*. 1772—93 по річці проходив держ. кордон між *Річчю Посполитою* та Австрією, 1793—1809 та 1815—1917 між *Російською імперією* та Австрією (від 1867 — *Австро-Угорщина*), 1921—39 — між УСРР—УРСР й Польщею. Після возз'єднання західноукр. земель (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) по З. проходить межа *Тернопільської області* та *Хмельницької області*.

С.Б. Хведченя.

ЗВЕНИ́ГОРОД, археологічна пам'ятка — городище стародавнього міста. Пам'ятка розташована на березі р. Білка (прит. Полтви, бас. Вісли), на тер. сучасного с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львів. обл. Свого часу це був один із найбільших центрів Пд.-Зх. Русі (див. *Звенигород Галицький*). У *«Повісті временних літ»* уперше згадується під 1087 як столиця *Звенигородського князівства* (від 1145 ліквідоване). Збереглися укріплення, що оточують *городище* пл. в 12 га, до якого входять *дитинець* пл. 1 га і *посад*. Навколо простежуються сліди відкритих присільк. поселень, у кількох місцях зафіксовано *могильники* (переважно ґрунтові). Болота, що оточували місто, а також деревоземляні вали робили його практично неприступною фортецею. Біля житлової ч., в урочищі П'ятницьке, розташов. торгова площа з дерев'яною церквою св. Параскеви П'ятниці. В різних частинах виявлено житлово-госп. споруди, а в центрі — ще й залишки фундаментів монументальних будівель — палацу і церкви. Храм був прямокутний, тринефний, чотиристовпний з трьома апсидами, а палац становив будівлю у формі літери «Г», що складалася з 4-х приміщень. У шарах торфу виявлено сліди дерев'яного буд-ва, фрагменти берестяних грамот, взуття.

Звенигород. Зразки кераміки, знайденої під час розкопок. 12—13 ст.

Літ.: *Свешников И.К.* Звенигород. В кн.: Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990.

О.П. Моця.

ЗВЕНИ́ГОРОД ГА́ЛИЦЬКИЙ — стольний град *Звенигородського князівства*, яке виникло в процесі формування *Галицької землі*. Вперше згаданий у *«Повісті временних літ»* під 1087. Збереглося давньорус. городище *Звенигород* на тер. сучасного с. Звенигород Пустомитівського р-ну Львів. обл. *Дитинець* і *посад* стояли на підвищенні, захищеному двома рукавами р. Білка (прит. Полтви, бас. Вісли) і непролазними (більшу частину року) болотами, що робило З.Г. майже неприступним містом. 1237 *Данило Галицький* не зміг його здобути. В З.Г. було кілька церков. Місто мало дерев'яну бруківку. Археол. залишки залізоробного й залізооброб-

ного вир-в, чинбарного, гончарного і косторізного ремесел свідчать, що це був розвинений ремісничий центр. У місті працювали зодчі й художники. З.Г. стояв на торг. шляхах з *Києва* і Володимира (нині м. *Володимир-Волинський*) на *Перемишль* і далі до Центр. й Зх. Європи, а з Перемишля та Володимира на *Галич* (*давній*) і далі «в землю Угорську».

Політ. історія З.Г. раннього часу маловідома. Перемишльський кн. *Володар Ростиславич* 1124 заповів своєму старшому синові Ростиславу Перемишль, молодшому — *Володимиркові Володаревичу* — З.Г. По смерті Ростислава поміж 1128 і 1129 Володимирко заволодів Перемишлем. 1141, після смерті брата в перших — теребовльського і галицького кн. Івана Васильковича, Володимирко приєднав до своїх земель і його землі та переніс свій престол до Галича (давнього). 1146 вел. кн. київ. *Всеволод Ольгович* спробував оволодіти З.Г. У подальшому З.Г. був звичайним містом *Галицького князівства*. 1241 здобутий військом *Батия* і перестав існувати. Через деякий час на його місці виникло село Звенигород.

Літ.: *Ратич О.О.* Літописний Звенигород. «Археологія», 1973, № 12; *Свєшніков І.К.* Дослідження давнього Звенигорода у 1982—1983 рр. Там само, 1987, № 57; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). К., 1990.

М.Ф. Котляр.

ЗВЕНИ́ГОРОД КИ́ЇВСЬКИЙ — давньорус. місто поблизу *Києва* на півшляху до м. *Василів*, складова ч. укріпленої лінії на пд. від столиці. Вперше згадується в Іпатіївському списку (див. *Іпатіївський літопис*) *«Повісті временних літ»* під 1097 як місто, в якому був осліплений теребовльський кн. *Василько Ростиславич*. Місцезнаходження З.К. досі остаточно не встановлене: з ним пов'язують кілька давньорус. *городищ*. Це городища поблизу с. Віта-Поштова Києво-Святошинського р-ну Київ. обл., с-щ Пирогове та Китаївське (два останні нині в межах сучасного Києва).

Літ.: *Добровольский А.* Городище у деревни Почтовой Виты. К.,1912; *Раппопорт П.А.* К вопросу о системе обороны Киевской земли. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», 1954, вып. 3; *Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности. К.,1980; *Рычка В.М.* Формирование территории Киевской земли (IX — первая треть XII в.). К.,1988; *Куза А.В.* Древнерусские городища X—XIII вв. М.,1996.

А.Г. Плахонін.

ЗВЕНИГОРО́ДКА — місто *Черкаської області*, райцентр. Розташов. на р. Гнилий Тікич (один з витоків Тікичу, бас. Пд. Бугу), за 12 км від залізничної ст. Звенигородка. Нас. 19,5 тис. осіб (2004).

З. виникла за часів *Київської Русі* біля гори, де висів дзвін, що сповіщав про напад ворогів (звідси й назва міста). В писемних джерелах згадується наприкінці 14 ст. Від 1506 належала польс. королеві та вел. кн. литов. *Сигізмунду I*. Після *Люблінської унії 1569* перебувала під владою *Речі Посполитої*.

На початку *національної революції 1648—1676* жителі міста вигнали польс. *шляхту*, від 1648 З. входить до складу *Корсунського полку*. За *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* залишилася під владою Польщі. Під час *гайдамацького руху* загін Гната Голого 1737 і 1743 брав штурмом Звенигородський замок. 1792 польс. король *Станіслав-Август Понятовський* затвердив герб міста і надав З. *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі *Правобережної України* відійшла до *Російської імперії*. Входила до *Вознесенського намісництва*. Від 1796 — повітове місто *Київської губернії*, центр чумацького промислу (див. *Чумацтво*). Райцентр з 1923. Місто з 1938.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 29 лип. 1941 до 28 січ. 1944. Під час окупації знищено 2127, вивезено до Німеччини 4894 особи. Звільнене військами *Першого Українського фронту* й *Другого Українського фронту* в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*.

Архіт. пам'ятки: меморіальний комплекс на честь воїнів-визволителів, стела і танк у пам'ять про завершення Корсунь-Шевченківської операції, стела про минуле міста, пам'ятник Т.*Шевченкові*; Спасо-Преображенський собор.

Діють краєзнавчий музей та будинок-музей академіка А.*Кримського*.

Місто відвідували поет і партизан *Війни 1812* Д.*Давидов*, байкар І.Крилов, поети О.*Пушкін* і Т.Шевченко.

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1969; *Іванченко М.Г.*, *Хоменко В.М.* Звенигородщина: Путівник. Дніпропетровськ, 1969.

Р.В. Маньковська.

ЗВЕНИГОРО́ДСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ частини селян і робітників Звенигородського пов. *Київської губернії* проти австро-нім. окупаційного режиму (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) та гетьманщини (див. *Українська Держава*, П.*Скоропадський*). 3 черв. 1918 каральний загін, викликаний адміністрацією поміщицького маєтку в м-ку *Лисянка*, жорстоко розправився з селянами, які відмовилися працювати в економії. Робітники місц. підпр-в і селяни, озброївшись гвинтівками й кулеметами, 4 черв. розгромили нім. каральний загін, гетьман. офіцерську сотню та поміщицьку контору й пішли на *Звенигородку*. 5 черв. до них приєдналися повстанці ін. сіл і за кілька днів повстання охопило весь повіт. 8 черв. повстанці оточили Звенигородку, а наступного дня захопили її. Вони взяли в полон гетьман. адміністрацію, призначили коменданта міста й оголосили мобілізацію чол. нас. Чисельність повстанців досягла 30 тис. осіб. Нас. навколишніх сіл влаштовувало аварії на залізницях, щоб не допустити підвезення нім. військ для придушення повстання. 13 черв. під тиском переважаючих сил нім. військ повстанці змушені були залишити Звенигородку, проте влада в повіті ще протягом місяця перебувала в їхніх руках. У першій декаді лип. повстанці під натиском переважаючих сил нім. військ залишили межі повіту. Під час боїв було вбито та поранено 6 тис. окупантів.

Літ.: *Хміль І.В.* Боротьба трудящого селянства України проти окупаційного режиму та внутрішньої контрре-

волюції (березень—червень 1918 р.). В кн.: У боротьбі за Жовтень: Збірник наукових праць. К., 1981.

І.В. Хміль.

ЗВЕНИГОРО́ДСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО — територіально-держ. утворення, що виникло навколо м. *Звенигород Галицький* в останній чв. 11 ст. в процесі формування держ. тер. *Галицької землі*, який завершився відносно пізно, розвинувшись із Перемишльської і Теребовльської волостей Ростиславичів наприкінці 11—12 ст. Центр. простір майбутньої Галицької землі у верхів'ях річок Зх. Буг (прит. Вісли) і Стир (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) довго залишався «неокняженим», його держ. освоєння почалося в 1080-х рр. і привело до створення З.к. Бл. 1084 Ростиславичі утверджуються на зх. Пд. Русі. Старший Рюрик сів у м. *Перемишль*, молодший — *Василько Ростиславич* — у м. *Теребовль*, середній — *Володар Ростиславич* — у Звенигороді Галицькому. По смерті Володаря З.к. одержав його молодший син *Володимирко Володаревич*, який наприкінці 1130-х рр. перейшов до Перемишля, а З.к. дісталося його небожеві *Івану Ростиславичу*. На поч. 1145 Іван невдало спробував відібрати в дядька *Галич (давній)*. Йому довелося тікати до дунайського Пониззя, а З.к. було ліквідоване як територіально-держ. утворення й приєднане Володимирком до *Галицького князівства*.

Літ.: *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. К., 1985.

М.Ф. Котляр.

ЗВЕ́РНЕННЯ ВУЦВК ТА РНК УСРР ДО УСІХ НАРО́ДІВ І У́РЯДІВ ПРО МИ́РНУ ПОЛІТИКУ УКРАЇ́НСЬКОГО РАДЯ́НСЬКОГО УРЯ́ДУ 1920. Прийняте 19 лют. 1920. У зверненні ВУЦВК та РНК УСРР, утворені на *Третьому Всеукраїнському з'їзді рад 1919* (берез. 1919), повідомляли про відновлення своєї діяльності та про припинення існування Всеукр. революц. к-ту. Робітничо-селянський уряд України складався з представників КП(б)У, *Української комуністичної партії (боротьбистів)* та *Української партії лівих соціалістів-революціонерів (борбистів)*. Повідомлялося про початок його роботи зі скликання *Четвертого Всеукраїнського з'їзду рад*, який мав сформувати остаточний склад уряду й виробити заходи, спрямовані на відбудову нар. госп-ва. Рад. уряд УСРР заявляв про своє рішення «охороняти незалежність і недоторканність» республіки, висловлював бажання «жити в мирі з усіма народами і державами», закликав їх до встановлення екон. і дипломатичних стосунків з УСРР.

Підписали звернення голова ВУЦВК Г.*Петровський*, голова РНК УСРР Х.*Раковський* та ін. чл. уряду.

Літ.: Гражданская война на Украине (1918—1920): Сборник документов и материалов, т. 2. К., 1967.

А.П. Гриценко.

ЗВИЧАЄ́ВЕ ПРА́ВО — система санкціонованих *державою* правових звичаїв, які є джерелом права в певній д-ві, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється впродовж певного періоду шляхом постійного дотримання звичаїв нормативного характеру, відображає правову к-ру й правову свідомість народу, а водночас і інтереси панівних верств сусп-ва. На думку багатьох авторів, для перетворення звичаю на правовий звичай потрібна не стільки санкція д-ви, скільки одностайна воля народу. Прихильники цієї точки зору протиставляють З.п. як дійсно нар. право («природне право», «соціальне право») т. зв. позитивному праву, яке походить від д-ви. В богослов'ї термін «звичаєве право» вживається також в контексті «звичаєве право церкви».

Сформоване на основі звичаїв, які існували ще в додерж. період (на думку деяких авторів, ці звичаї теж вже можна вважати З.п., т. зв. первісним правом), З.п. було досить розвинутим у рабовласницькому та ранньофеод. сусп-вах. У практиці багатьох народів застосовувалися такі звичаї, як кровна помста, принцип таліону (згідно з яким відплата мала бути рівнозначною за «кількістю та якістю» тій шкоді, яку заподіяно постраждалому), шлюбні обряди тощо. Найдавніші пам'ятки права більшості д-в, напр. т. зв. варварські правди, фактично є записами або зводами З.п. З появою письмових нормативних актів З.п. поступово перетворюється на допоміжне джерело права і застосовується для регулювання правових відносин лише в разі відсутності нормативного акта. З утворенням і розвитком централізованих д-в сфера застосування З.п. дедалі звужується, проте остаточно не зникає.

У період бурж. революцій під впливом утвердження ідеї законності З.п. офіц. заперечувалося, але наприкінці 19 ст. відбулася своєрідна реабілітація З.п., насамперед у сфері цивільного права. Основою для застосування З.п. були визнані: 1) пряме посилання на нього в текстах нормативних актів; 2) т. зв. мовчазна згода, неявне відсилання до звичної, усталеної практики.

Різне ставлення до З.п. в новітні істор. періоди зумовлене насамперед особливим характером цього права — воно є консервативним правом, орієнтованим на збереження традиційного правового ладу, на убезпечення його від змін, у т. ч. від запозичень чужоземних правових норм. Нині З.п. досить широко використовується лише в деяких країнах Африки та Азії (переважно з числа колиш. колоній). Воно також є джерелом міжнар. права.

З.п. України сягає своїм корінням правових звичаїв *Київської Русі*. Осн. частину тогочасного З.п. записано в *«Руській правді»* та ін. актах князівського законодавства, які, скоріше, фіксували звичаєві норми, ніж творили нові. «Руська правда», а також неписане право, що її доповнювало, зберігали свою силу й після *монголо-татарської навали*. Тривалий час вони були чинними і на землях *Галичини*, підвладних Угор. королівству та *Короні Польській*, і у *Великому князівстві Литовському* в перший період його правової історії. Напр., 1-й Литов. статут 1529 (див. *Статути Великого князівства Литовського*) прямо вказував, що за відсутності законодавчого регулювання треба керуватися звичаями. Дещо негативне ставлення до З.п. було зафіксоване в 2-му Литов. статуті 1566,

який орієнтувався виключно на писані джерела. Така позиція виявилася нежиттєвою, й у 3-му Литов. статуті 1588 було підтверджено роль З.п. як допоміжного джерела. Можливість використання З.п. передбачали й поширені в Україні збірки *магдебурзького права.* Виключно на підставі З.п. діяли *копні суди.*

У пізніші часи місцем відродження давніх і виникнення нових правових звичаїв стала *Запорозька Січ.* Козац. право (див. *Козацьке звичаєве право*) не знало писаних джерел і пропонувало за будь-яких обставин керуватися нормами звичаїв та здоровим глуздом. Важливу роль у регулюванні сусп. відносин на укр. землях норми З.п. відігравали на етапі входження Укр. козац. д-ви до складу Рос. д-ви. Царський уряд офіційно визнав «давні права» українців і таке визнання слугувало навіть своєрідною гарантією автономії *Гетьманщини* (польс.-литов. суд. система тут була скасована, а нові суд. органи орієнтувалися виключно на «давні права», які лише згодом стали уточнюватися в нормах гетьман. законодавства). В усіх проектах кодифікації чинного в Гетьманщині права, починаючи із славнозвісної пам'ятки — *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*, З.п. використовувалося як одне з джерел кодифікації, в цих проектах також закріплювалася можливість застосування З.п. для регулювання певних відносин у галузі шлюбно-сімейного і спадкового права та в деяких ін. випадках.

Після поширення на укр. землях, підвладних *Російській імперії*, рос. загальноімперського законодавства деякі норми давнього укр. права певний час зберігали свою силу. Зокрема, у вигляді норм «Місцевих законів Полтавської та Чернігівської губерній» вони містилися у *Зводі законів Російської імперії.* Рос. Статут цивільного судочинства (1864) допускав використання на укр. землях З.п. у спадкових, родинних та земельних правовідносинах, щодо яких не було відповідного законодавчого регулювання. Навіть на поч. 20 ст. мали місце деякі випадки застосування З.п. при вирішенні питань, пов'язаних з користуванням громад. пасовиськами й лісами, з трудовими, шлюбними і спадковими відносинами.

На укр. землях, що перебували свого часу під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*), також практикувалося обмежене застосування норм З.п.

Характерними рисами укр. З.п., на думку дослідників, треба вважати його яскраву обрядовість та фіксацію у вигляді правових формул, які згодом перетворилися в нар. приказки. Після повалення рос. царату й розвалу австрійс. монархії звернення до «дійсно народного права» стало одним з політ. гасел нової доби. В законодавствах *Української Центральної Ради*, *Української Держави*, *Директорії* УНР й *Західноукраїнської Народної Республіки*, передусім в деяких нормах земельного, шлюбно-сімейного та спадкового права, були свідомо відтворені ті норми З.п., які вважалися такими, що в них були найбільше втілені характерні риси укр. нац. права.

За рад. влади чинність З.п. певний час допускалася в деяких цивільних, земельних та ін. правовідносинах. Акад. О.Малиновський створив навіть концепцію «революційного звичаєвого права». Але згодом осн. джерелом рад. права став нормативний акт, а З.п. у внутр. законодавстві д-ви майже повністю втратило своє значення, використовувалося лише у сфері міжнар. права та при регулюванні деяких відносин у торг. мореплавстві.

З.п. стало об'єктом наук. вивчення на поч. 19 ст. Цьому сприяло утвердження під впливом т. зв. істор. школи права ідеї походження права з «народного переконання», безпосередньо пов'язаного з «народним духом», та намагання деяких політ. рухів знайти в нормах З.п. основу для розбудови правової системи «в дусі народної правди».

На кін. 19 ст. з питань походження, характеру, змісту й застосування З.п. лише в російськомовних виданнях було опубл. кілька тисяч наук. праць (у т. ч. укр. авторів). У тогочасній укр. науці вивчення З.п. традиційно пов'язувалося з питанням про нац. і держ. самобутність України, що за умов рос. та австрійс. імперського владарювань на укр. землях робило такі дослідження політ. заангажованими. Ґрунтовні студії укр. З.п. в 19 ст. опублікували П.*Чубинський,* П.С.*Єфименко*, О.*Єфименко*, О.*Кістяківський*, О.*Левицький*, а в 20 ст. — О.Малиновський, А.Кристер, О.Добров, М.Товстоліс, І.*Черкаський*, Б.Язловський. Певний час при ВУАН працювала Комісія для виучування звичаєвого права. Було досліджено та записано чималу кількість правових звичаїв укр. народу. На основі порівняльного аналізу укр. З.п. й З.п. ін. країн учені дійшли висновку про високий рівень правової к-ри укр. народу.

Після здобуття Україною держ. незалежності спостерігається помітне зростання інтересу вчених і практиків до проблем звичаєвого права.

Літ.: *Добров О.С.* Правоутворення без законодавця, ч. 1. Звичаєве право. В кн.: Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, вип. 2. К., 1928; *Малиновський О.О.* Революційне радянське звичаєве право. К., 1928; *Зивс С.Л.* Источники права. М., 1981; *Онищенко Н.Н.* Становление и развитие источников советского права на Украине. К., 1988; *Яковлів А.І.* Звичаєве право. В кн.: Українська культура. Лекції за ред. Дмитра Антоновича. К., 1993; *Іванівська О.П.* Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К., 2002; *Гримич М.В.* Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX— початку XX ст.. К., 2004.

І.Б. Усенко.

ЗВІД ЗАКО́НІВ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ, Свод законов Российской империи — збірник розміщених за тематичним принципом і систематизованих з метою усунення прогалин у чинному законодавстві нормативно-правових актів *Російської імперії.* Підготовлений 1826—30 спец. комісією, яку очолював рос. держ. діяч, кодифікатор права, граф М.Сперанський. 1-ше вид. опубліковане 1832, наступні два — 1842 і 1857. Звід почав діяти з 13 січ. 1835. Кожне видання Зводу складається з 15 т. Томи поділяються на книги, книги — на розділи, розділи — на глави, глави — на відділи: т. 1—3 містить осн. закони, держ. та губернські постанови; т. 4 — статути про рекрутські та земські повинності; т. 5—8 — статути про податки й мита;

т. 9 — закони про *стани* та становий устрій; т. 10 — цивільні й межові закони; т. 11—12 — статути кредитних установ; т. 13—14 — статути благочиння; т. 15 — кримінальні закони. Після 1857 Звід не перевидавався в повному обсязі, виходили лише окремі томи. Після *судової реформи 1864* 1892 видано т. 16, до якого ввійшли суд. статути. Від кін. 19 ст. невеликими тиражами виходили вибрані неофіц. вид. «Зводу...», найповнішим з яких є 4-томне 1913. До Зводу не була внесена чимала кількість постанов мін-в нар. освіти та закордонних справ, управління в справах правосл. віросповідання, військ. й мор. відомств. У *Лівобережній Україні* та *Правобережній Україні* Звід набув чинності 1835 лише в частині, яка регулювала держ. та адм.-правові відносини. 1840 на Лівобережну Україну, а 1842 й на Правобережну Україну поширено чинність Зводу також у частині цивільного й кримінального права. Норми місц. права, які ввійшли до перевидання З.з.Р.і. 1842, застосовувалися тільки в Черніг. та Полтав. губерніях.

Літ.: *Корево Н.* Об изданиях законов Российской империи 1830—1899. СПб., 1900; *Майков П.М.* О Своде законов Российской империи. СПб., 1905; *Чулков И.* Алфавитный указатель к «Своду законов Российской империи», изданных 1857—1904 гг. М., 1906; *Нюренберг А.М.* Алфавитно-предметный указатель к «Своду законов Российской империи». М., 1911; *Ерошкин Н.П.* Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. М., 1960; *Дубровіна А.Б.* Джерела права України в першій половині XIX ст. «Проблеми правознавства», 1966, вип. 4; *Ткач А.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

О.В. Ясь.

ЗВІД ЗАКО́НІВ СРСР — систематизоване зібр. законодавчих та ін. актів і спільних постанов ЦК КПРС та РМ СРСР. Засноване як офіц. видання Президії ВР СРСР і РМ СРСР згідно з постановами ЦК КПРС, Президії ВР СРСР і РМ СРСР «Про підготовку і видання Зводу законів СРСР» від 2 верес. 1976 і «Питання Зводу законів СРСР» від 23 берез. 1978. В основу видання покладено Конституцію СРСР 1977. До нього, крім власне законодавчих актів, включено найважливіші спільні постанови ЦК КПРС і РМ СРСР, постанови РМ СРСР загальнонормативного характеру.

Акти законодавства розташовувалися у зводі за предметним принципом. Звід складався із 7 розділів: 1. Законодавство про сусп. і держ. лад; 2. Законодавство про соціальний розвиток і к-ру. Соціально-екон. права громадян; 3. Законодавство про раціональне використання й охорону природних ресурсів; 4. Законодавство про нар. госп-во; 5. Законодавство про міжнар. відносини і зовнішньоекон. зв'язки; 6. Законодавство про оборону країни та охорону держ. кордонів; 7. Законодавство про правосуддя, прокурорський нагляд і охорону правопорядку. Розділи Зводу поділялися на глави, параграфи, пункти й підпункти.

Акти розташовували в порядку, який забезпечував розвиток тем, з винесенням на перший план основоположних актів законодавства. Напр., розділ 1 Зводу починався з текстів Конституції СРСР 1977, Закону «Про громадянство СРСР» (1978), Закону «Про вибори до Верховної Ради СРСР» (1978) тощо.

У виданні не подано акти: тимчасового характеру; про визнання раніше виданих актів такими, що втратили юрид. силу, та ін. акти одноразової дії; стосовно окремих підпр-в, установ, орг-цій та ін. акти, які не мали заг. значення; щодо рівня оптових і роздрібних цін і тарифів на послуги, про розмір закупівельних цін на с.-г. продукцію; про розмір заробітної плати робітників і службовців; ін. акти, які часто змінювалися. До Зводу не увійшли також акти: про зміни і доповнення до раніше виданих актів, якщо в них дано новий текст цих актів або окремих їхніх статей, пунктів, абзаців, ін. окремих частин; з питань, вирішення яких згодом було передане законодавчим органам і урядам союзних республік, а також мін-вам, держ. к-там і відомствам *СРСР*.

Підготовку видання координував Всесоюзний НДІ рад. законодавства Мін-ва юстиції СРСР. Усього вийшло 11 томів (1980—86).

Ю.М. Тодика.

ЗВІД ЗАКО́НІВ УРСР — систематизоване зібр. законодавчих та ін. актів УРСР. Засноване як офіц. видання Президії ВР УРСР і РМ УРСР згідно з постановами ЦК КПУ, Президії ВР УРСР і РМ УРСР «Про підготовку і видання Зводу законів Української РСР» від 28 серп. 1976 і «Питання Зводу законів Української РСР» від 4 серп. 1978. В основу зібрання було покладено Конституцію УРСР 1978. До нього, крім власне законодавчих актів, включили ще й найважливіші постанови ЦК КПУ і РМ УРСР та постанови РМ УРСР загальнонормативного характеру.

Звід складався із 5 розділів: 1. Законодавство про сусп. і держ. лад. Законодавство про соціальний розвиток та к-ру; 2. Соціально-екон. права громадян; 3. Законодавство про охорону природи і раціональне використання природних ресурсів; 4. Законодавство про нар. госп-во; 5. Законодавство про правосуддя й охорону правопорядку. Розділи Зводу поділяються на глави, параграфи, пункти та підпункти. В усіх структурних частинах Зводу нормативно-правові акти розташовано в порядку, що забезпечував послідовність розвитку теми. Причому спочатку вміщували відповідні кодекси та ін. основоположні законодавчі акти. Розділ «Законодавство про суспільний і державний лад. Законодавство про соціальний розвиток і культуру» розпочинався з тексту Конституції УРСР 1978. До розділу увійшли найважливіші акти про виборчу систему, систему держ. управління та місц. самоврядування.

У виданні не подано: акти тимчасового характеру; акти про визнання раніше виданих актів такими, що втратили юрид. силу, ін. акти одноразової дії; акти, видані щодо окремих підпр-в, орг-цій і установ, та ін. акти, які не мали заг. значення. До Зводу не включено також акти: стосовно регулювання оптових і роздрібних цін, а також тарифів на послуги; про розмір заробітної плати робітників і службовців; про зміни та доповнення до раніше виданих актів, якщо в них подано новий текст цих актів або їхніх окремих статей, пунктів, абзаців та ін. окр. частин.

Звід видано укр. й рос. мовами на роздільних аркушах з метою оновлення його матеріалів у міру розвитку та вдосконалення законодавства. Для зручності користування його доповнили хронологічним переліком включених актів, алфавітно-предметним покажчиком, ін. довідковими матеріалами.

Усього вийшло 9 томів Зводу (1982—88).

Ю.М. Тодика.

ЗВІД МІСЦЕ́ВИХ ЗАКО́НІВ ЗА́ХІДНИХ ГУБЕ́РНІЙ РОСІ́ЙСЬКОЇ ІМПЕ́РІЇ 1837 — проект збірки норм цивільного матеріального та процесуального права, що стосуються *Правобережної України* та Білорусі. Виконаний у рамках робіт по кодифікації тогочасного права *Російської імперії.*

Спроби систематизувати рос. законодавство робилися багатьма кодифікаційними комісіями. Так, 1801 було створено Комісію для складання законів, яка поділялася на три експедиції. «Малоросійськими правами» займалося 6-те від-ня 2-ї експедиції. В його складі над кодифікацією права України працювали 2 групи. Перша, на чолі з А.Повстанським, опрацьовувала право правобереж. губерній (*Київська губернія*, *Волинська губернія* та *Подільська губернія*), друга, під керівництвом Ф.Давидовича, — право лівобереж. губерній (*Чернігівська губернія* і *Полтавська губернія*). Підсумком роботи групи А.Повстанського був проект «Зводу місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі». Група Ф.Давидовича підготувала «Зібрання цивільних законів, чинних у Малоросії» (див. *«Зібрання малоросійських прав» 1807).* Після цього кодифікаційні роботи було фактично припинено, за винятком перекладу рос. мовою Литов. статуту (див. *Статути Великого князівства Литовського*), що його оприлюднено 1811.

1826 Комісію для складання законів перетворено на 2-ге відня Власної його імператорської величності канцелярії, яке мало спеціально й постійно займатися кодифікаційною роботою. До неї було залучено рос. держ. діяча — кодифікатора права, графа М.Сперанського, який фактично очолив роботу. Від-ня підготувало «Повне зібрання законів Російської імперії», публікація якого почалася 1830, та *Звід законів Російської імперії*, що став виходити друком 1832. 1830—33 у складі від-ня працювала група під кер-вом І.*Даниловича*, яка підготувала ґрунтовний, якісно систематизований З.м.з.з.г.Р.і. Він складався зі вступу, трьох частин (закони про стани; закони цивільні; закони про суд) і додатків. 1838 проект Зводу затвердила Держ. рада Рос. імперії, але статусу чинного джерела права він так і не набув. Перемогла ін. тенденція — поширення на укр. землі рос. системи права, місц. право мало підпорядковуватися імперському законодавству і могло регулювати лише конкретні відносини в межах заг. вимог осн. законів.

У процесі запровадження єдиної правової системи на всій тер. Рос. імперії на укр. землі 1840—42 було поширено загальноімперське цивільне та кримінальне законодавство. При підготовці 2-го вид. Зводу законів Рос. імперії 1842 було затверджено для включення до його 10-го тому низку норм З.м.з.з.г.Р.і. 1837, однак вони мали застосовуватися лише в Черніг. і Полтав. губерніях. Таких норм налічувалося 53, і регулювали вони переважно сімейні й спадкові відносини. Специфіка регулювання правових відносин в Україні була збережена, зокрема, щодо визначення дієздатності особи, майнових відносин подружжя, права спадщини, інституту опіки, родових маєтків, права на чуже майно та знайдену річ, розподілу спільного майна, дарування майна, строків давності, забезпечення виконання договорів.

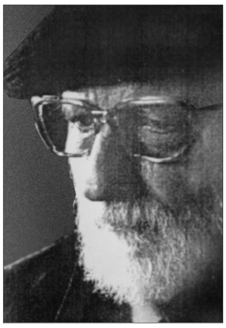
Літ.: *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. К., 1963; *Дубровіна А.Б.* Джерела права України у першій половині XIX ст. «Проблеми правознавства». 1966, вип. 4; *Ткач Л.П.* Історія кодифікації дореволюційного права України К., 1968.

В.А. Чехович.

«ЗВІД ПА́М'ЯТОК ІСТО́РІЇ ТА КУЛЬТУ́РИ УКРАЇ́НИ» — держ. проект з підготовки і випуску у світ багатотомного енциклопедичного вид. про нерухомі пам'ятки археології, історії, арх-ри та містобудування, монументального мист-ва. За рішенням РМ УРСР робота над ним розпочалася 3 верес. 1982 (триває й досі). Нині в усіх областях України, АР Крим, містах *Київ* і *Севастополь* працюють спец. редколегії та авторські колективи, які готують окремі томи «Зводу...» Поряд із написанням текстів статей, добором ілюстративного й виготовленням картографічного матеріалу здійснюється пошукова н.-д. робота щодо виявлення нових і описання вже відомих пам'яток історії та к-ри. Роботу з підготовки матеріалів до томів «Зводу...» направляють Гол. редколегія (її очолює акад. НАН України В.*Смолій*) та Гол. редакційна рада (її очолює акад. НАН України В.*Литвин*). Наук.-методичну допомогу виконавцям програми надають *Інститут історії України НАН України*, *Інститут археології НАН України*, *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*, архіт. установи. Координацію зусиль авторських колективів здійснює Від. історико-краєзнавчих досліджень Ін-ту історії України НАН України.

Після здобуття Україною держ. незалежності концепцію "З. п. і. та к. У." було розроблено заново. Нині вона грунтується на загальновизнаних західноєвроп. істор. традицією принципах висвітлення нац. культ. спадщини.

Під час підготовки «Зводу...» значна увага приділяється: а) пам'яткам, які засвідчують процес розселення на тер. України найдавнішої людини, існування тут першої землеробської *трипільської культури*, походження давніх слов'ян, виникнення й становлення *Київської Русі*; б) пам'яткам, що пов'язані з нац.-визвол. змаганнями укр. народу, його прагненням до незалежності й державності; в) пам'яткам вир-ва і техніки, які відображають усі етапи екон. й наук.-тех. розвитку України (це, зокрема, вітряки, ремісничі майстерні, перші залізниці, ф-ки, з-ди, шахти, з яких починався розвиток тих чи ін. галузей); г) пам'яткам освіти, науки і к-ри (це насамперед найвідоміші навч. заклади в Україні, такі, як *Києво-Могилянська академія*, *Острозька академія*); д) па-

К.Й. Звіринський.

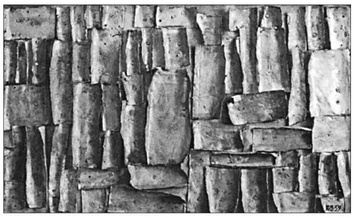
Ю.Л. Звягільський.

м'яткам, пов'язаним з діяльністю *Української Центральної Ради*, *Української Держави*, *Директорії Української Народної Республіки*; е) пам'яткам про невинно репресованих у роки рад. періоду в історії України, зокрема про тих, хто загинув під час *голоду 1921—1923 років в УСРР*, *голодомору 1932—1933 років в УСРР*, *голоду 1946—1947 років в УРСР*; є) пам'яткам про *Другу світову війну* (вони складають найчисленнішу групу пам'яток «Зводу...»). Вже завершені і видані 1-ша й 2-га ч. 1-ї кн. т. «Київ».

Літ.: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Справочник-каталог, т. 1—4. К., 1983; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987; Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. К., 1993; Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. К., 1994; Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К., 1998; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). К., 1999; Київ: Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 1. К., 1999; Київ: Енциклопедичне видання, кн. 1, ч. 2. К., 2004.

В.О. Горбик.

ЗВІРИ́НСЬКИЙ Карло Йосипович (14.08.1923—08.10.1997) — художник, педагог. Засл. діяч мист-в України (1997). Н. в с. Лаврів (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львів. уч-ще прикладного мист-ва ім. І.Труша (1946). 1947—53 навч. у Львів. ін-ті прикладного і декоративного мист-ва з однорічною перервою 1949—50, коли був виключений з ін-ту за «прояви буржуазного націоналізму» та поширення формалістичних тенденцій у мист-ві. 1959—82 — викл. Львів. ін-ту прикладного та декоративного мист-ва. В 1960—80-х рр. вів нелегальну мистецьку шк., яка мала значний вплив на формування світобачення і громад. позицію відомих укр. художників: З.*Флінти*, І.Марчука, А.*Бокотея*, О.Мінька, Л.*Медведя*, Р.Петрука, Б.Сойки, П.Марковича, О.Крип'якевича та ін. 1982, за рік до виходу на пенсію, з політ. мотивів не був допущений до конкурсу на чергове переобрання на займану ним посаду. Від 1993 — в. о. проф. Львів. акад. мист-в та кер. шк. іконопису ім. св. Луки при монастирі отців *студитів* у *Львові*.

Тв.: «Бляха» (1960), «Четверта заповідь», «До світла», «Напровесні» (усі — 1990), «Забуте» (1990—95), «Ніч під Івана Купала» (1991), «Сутінки», «Фінал», «Незакінчена гра» (усі — 1992), «На тому березі» (1993), «Вертикаль», «Напис на руїні», «На просторі» (усі — 1994), «Срібло і мідь», «Ніч» (обидві — 1996); цикли: «Рельєфи» (1957—60, 12 робіт), «Сплетіння» (1970—92, 8 робіт), «Потойбічне» (1980—94, 6 робіт), «Дрібниці» (1980—94, 20 робіт), «Берег» (1992—96, триптих), «З життя лісу» (1970—96, 26 робіт), «Дорога» (1961, триптих). Розмалював три і оздобив іконами бл. п'ятнадцяти церков. 1995 — перша персональна виставка малярських творів.

Звіринський К.
Рельєф. Бляха. 1959.
З життя лісу. 1962.
Дрібниці. 1962.

П. у м. Львів. 1999 у Львові була організована посмертна персональна виставка робіт художника.

Літ.: *Волошин Л.* Творчі дороги Карла Звіринського. «Образотворче мистецтво», 1996, № 2; *Рінко О.* У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова XX століття. Львів, 1996; Карло Звіринський: пам'ять. «Образотворче мистецтво», 1997, № 3—4.

Т.Ю. Галайчак.

ЗВЯ́ГЕЛЬ (Возвягль) — назва до 1795 м. *Новоград-Волинський.*

ЗВЯГІ́ЛЬСЬКИЙ Юхим Леонідович (н. 20.02.1933) — держ., політ. та громад. діяч. Д-р тех. н. (2001), проф. Засл. шахтар УРСР (1979), Герой Соц. Праці (1986). Н. в м. Сталіно (нині м. *Донецьк*) у родині службовця. Закінчив Донец. індустріальний інститут (1956). Працював пом. начальника, нач. вугільної дільниці, гол. інженером, дир. тресту № 13 «Куйбишеввугілля». Від 1975 — дир. шахтоуправління «Куйбишевське» виробничого об-ня «Донецьквугілля», від 1979 — директор шахти ім. О.Засядька цього об-ня.

Від листоп. 1992 — голова Донец. міськради нар. депутатів та голова виконкому. З черв. по верес. 1993 — 1-й віце-прем'єр-міністр, а з верес. 1993 по черв. 1994 — в. о. прем'єр-міністра України; 4 лип. 1994 звільнений з посади 1-го віце-прем'єр-міністра.

У зв'язку з обвинуваченнями у зловживанні службовим становищем виїхав за межі України і з листоп. 1994 по берез. 1997 проживав в Ізраїлі. Після зняття звинувачень вернувся в Україну. Очолював правління орендарів ОП «Шахта ім. О.Засядька». Від трав. 1997 — президент Донец. обласної асоц. керівників підпр-в. Чл. Партії регіонів України. Нар. депутат ВР України 1—5-го скликань.

Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора (1971), Жовтневої Революції (1981), Леніна (1986).

Літ.: Уряди України у XX ст. Науково-документальне видання. К., 2001.

В.В. Головко.

ЗВЯ́ГІЛЬСЬКИЙ ПОЛК, Звягельський полк — військ. загін, сформований на початку *національної революції 1648—1676* мешканцем м. Звягель (нині м. *Новоград-Волинський*) Тишею (Тишком) із волин. повстанців проти польс.-шляхетського панування. З.п. виступив на підтримку укр. козац. війська Б.*Хмельницького*, що діяло в той час на *Волині*, в 2-й пол. серп. 1648 зайняв м-ка *Клевань*, *Олика*. Неподалік *Луцька*, під Жидичиним (нині село Ківерцівського р-ну Волин. обл.) завдав поразки *посполитому рушенню Волинського воєводства* й продовжив похід на м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Відомостей про З.п. у період після укладення *Зборівського договору Криму з Польщею 1649* не виявлено. Не згадується він і в *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649*.

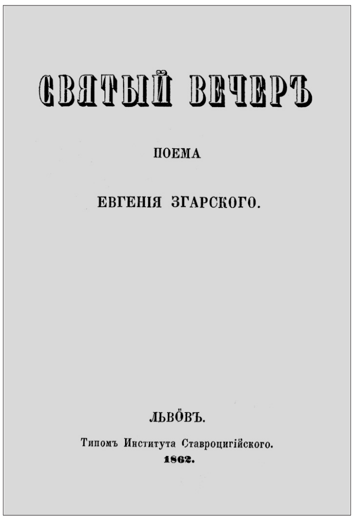
Літ.: *Смолій В.А.*, *Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ЗГА́РДИ (від румун. zgarda — «нашийник, намисто») — жін. прикраса з *Буковини* та Верховинського р-ну Івано-Франк. обл., в основі якої лежать 3—5 дротяних разків з монетами (по 10—15 монет), прикріплених до дротяної основи (часто з гудзиками, рідше з коралями, хрестиками, маленькими дзвіночками). У центрі З. звичайно міститься *галбин* — золота монета чи монета жовтого кольору. З. без золотих монет були поширені в укр. селах у гірських р-нах Карпат, а із золотими монетами — у румун. селах навколо м-ок *Сторожинець* і *Глибока*. Цей тип монетних прикрас у кін. 19 — на поч. 20 ст. буковинки одягали на шию поверх розшитої сорочки та коралів.

Літ.: *Костишина М.В.* Український народний костюм Північної Буковини: Традиції і сучасність. Чернівці, 1996; *Кожолянко Г.К.* Етнографія Буковини, т. 1. Чернівці, 1999; *Огуй О.* Особливості грошового обігу Буковини 1774—1918 рр. (на матеріалі монетних прикрас). «Буковинський історико-етнографічний вісник», 2002, вип. 4.

О.Д. Огуй.

Згарський Є. «Святый вечеръ». Львів, 1862. Титульний аркуш.

ЗГА́РСЬКИЙ Євген (1834—1892) — письменник, поет, філософ, педагог. Н. в с. Чертіж (нині село Жидачівського р-ну Львів. обл.). Навч. у Львівському та Віденському ун-тах, викладав у г-зіях. Дотримувався народовських поглядів (див. *Народовці*), в 1880-х рр. примкнув до москвофілів (див. *Москвофільство*). Співпрацівник газ. *«Зоря Галицька»*, де від 1854 почав друкуватися. Автор «Історії Галицької Руси» (1881). Його перу належать також: повість-притча із життя верховинців «Анна Смохівська» (1855), гумористичні оповідання з нар. життя («Отець Юрій»), ліричні вірші, балади, поеми з істор. минулого — «Святий вечір», «Маруся Богуславка» (обидві — 1862), поетична зб. «Поезії» (1877); статті з питань укр. літ., фольклору та етнографії — теор. розвідки «Народня філософія...» (1867), «Сліди поганської просвіти на Русі...» (1868), засновані на фольклорних джерелах; три статті під спільним заголовком «Деякі вірування руського народу в давнішних і теперішних часах», позначені моралізаторськими тенденціями.

П. у м. *Відень*.

Літ.: Некролог «Євгеній Згарський». «Зоря», 1892, № 4.

В.І. Горинь.

ЗГУ́РІВКА — с-ще міськ. типу *Київської області*, райцентр. Розташов. на р. Супій (прит. Дніпра), за 32 км від залізничної ст. Яготин. Нас. 6,3 тис. осіб (2004).

У писемних джерелах згадується під 1690, коли рос. цар *Петро I* пожалував З. в числі ін. земель басанському сотникові *Переяславського полку* К.Ясковському. Від 1762 З. належала гетьманові *Лівобережної України* К.*Розумовському*. 1824 село як посаг за дружиною перейшло у володіння графа А.Кочубея, який зробив його центром своїх маєтностей. Наприкінці 80-х рр. 19 ст. тут створено метеорологічну ст. та навч.-дослідну ферму з 3-річним курсом навчання. 1913 відкрито цукрозавод, працювало 3 кінних заводи. Тричі на рік збиралися торг. *ярмарки*.

Райцентр 1930—31, 1935—62 та від 1986. С-ще міськ. типу від 1956. Від 1932 — у складі *Харківської області*, від 1937 — *Полтавської області*. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 15 верес. 1941 по 21 верес. 1943. Від 1954 — у складі Київ. обл.

Пам'яткою садово-паркового мист-ва є парк пл. 325 га, закладений 1837.

Літ.: *Батушан О.*, *Сікорський М.* Шляхами Київщини. К., 1968; ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971.

Л.В. Шевченко.

ЗДОЛБУНІ́В — місто *Рівненської області*, райцентр. Розташов. за 12 км від м. *Рівне*. Залізнична ст. Нас. 24,6 тис. осіб (2004).

Під назвою Долбунів уперше згадується 1497. Сучасна назва відома від 1629. Після *Люблінської унії 1569* — у складі Польщі. Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) у складі *Правобережної України* відійшов до *Російської імперії*. Входив до *Волинського намісництва*, від 1797 — *Волинської губернії*. 1873 через З. пройшла залізнична колія *Київ*—Брест-Литовськ (нині м. Брест, Білорусь). Збудований тут 1884 цементний з-д виріс в один із найбільших в Україні цементно-шиферних комбінатів. Від 1903 — заштатне місто. Робітники місц. підпр-в брали активну участь у *революції 1905—1907*, *українській революції 1917—1921*. Залізничники З. були одними з ініціаторів *Всеукраїнського залізничного страйку 1918*. Від 1920 — у складі Польщі, від 1939 — возз'єднано з ін. укр. зе-

млями у складі УРСР. Райцентр 1940—62 та від 1966. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 1 лип. 1941 по 2 лют. 1944; у р-ні діяли підпільні групи, партизани. В період гітлерівської окупації знищено бл. 6 тис. осіб.

Пам'ятники: Героєві Рад. Союзу М.Приходьку (1970), братські могили жертв фашизму, рад. воїнів (1944).

Літ.: *Баранович О.* Залюднення України перед Хмельниччиною, ч. 1. К., 1931; *Гнидюк М.* Про що дзвеніли рейки. К., 1968.

Є.М. Скляренко.

ЗДО́ЛЬЩИНА — одна з перехідних від феод. до капіталіст. форм оренди землі, за якої сплата боргу велася певною ч. врожаю. Набула поширення на укр. землях, як і в усій *Російській імперії*, після *селянської реформи 1861.* Унаслідок малоземелля та відсутності коштів більшість сел. г-в змушена була вдаватися саме до здольної оренди землі. За повідомленням земських кореспондентів, напр., у Черніг. губ., де переважала відробіткова система господарювання (див. *Відробітки*), напередодні *Першої світової війни* до З. при посівах ярини вдавалося 66 % сел. г-в, а при посівах жита — 80 %.

Літ.: *Лещенко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. К., 1968; *Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г.* Класова боротьба в українському селі 1907—1914 рр. К., 1976.

Т.І. Лазанська.

«ЗЕЛЕ́НА ПА́ПКА» Г. Герінга — умовна назва нацистських планів А.*Гітлера* екон. використання окупованих тер. *СРСР*. Офіц. назва — «Директиви щодо керівництва економікою в новоокупованих східних областях». Директиви були розроблені ще до нападу на Рад. Союз (див. *«Барбаросса»* план, *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945*). Пізніше за наказом Г.*Герінга* від 3 лип. 1941 «З.п.» була оголошена обов'язковою і для областей, переданих цивільному управлінню.

У «З.п.» зазначалося: «Необхідно вжити всіх заходів до термінового і повного використання окупованих областей в інтересах Німеччини». Проте тут же робилося застереження: «Цілком недоречна думка про те, що всі окуповані області повинні бути якомога швидше приведені до ладу, а їхня економіка відновлена. Налагодження порядку повинно здійснюватися тільки в тих областях, в яких ми можемо добути значні резерви сільськогосподарських продуктів і нафти».

У ході Великої вітчизняної війни «З.п.» доповнювалася наказами і розпорядженнями про особливості застосування тих чи ін. її осн. положень.

Літ.: «Зеленая папка» Геринга. «ВИЖ», 1991, № 4, 5; *Вєтров І.Г.* Економічна експансія третього рейху в Україні 1941—1944 рр. К., 2000.

І.Г. Вєтров.

ЗЕЛЕ́НИЙ (справжні прізв., ім'я та по батькові — Терпило Данило Ількович; 1883—листоп. 1919) — отаман, керівник сел. повстанського руху в роки *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Н. в с. Трипілля (нині село Обухівського р-ну Київ. обл.). Закінчив двокласне уч-ще. 1905—07 — чл. есерівського гуртка (див. *Партія соціалістів-революціонерів*), який очолював від 1906. За антиурядову діяльність його заарештовано і заслано в м. Холмогори (нині село Архангельської обл., РФ). 1914—17 воював на фронтах *Першої світової війни.* 1918 вернувся в Україну. Під час *протигетьманського повстання 1918* очолив *Дніпровську дивізію* Армії УНР, сформовану в Трипіллі. В січ. 1919 виступив проти *Директорії* УНР, перейшов на бік рад. влади. Командував 1-ю Київ. рад. д-зією, воював проти *Армії Української Народної Республіки*. На поч. лют. 1919 сприяв захопленню *Києва* військ. частинами Червоної армії (див. *Радянська армія*).

На поч. квіт. 1919 перейшов на бік *Всеукраїнського революційного комітету*, утвореного *Українською соціал-демократичною робітничою партією (незалежною).* Сел. повстанський рух під проводом отамана З. охопив у трав.—лип. 1919 всю *Київську губернію* і ч. *Полтавської губернії*, його армія налічувала бл. 25 тис. осіб. Рад. влада оголосила З. поза законом і послала проти нього значні сили Червоної армії. Наприкінці липня армія З. після запеклих боїв з червоноармійцями залишила Трипілля і відійшла в пд. повіти Київщини. З. підтримав військ. частини Армії УНР, які вели наступ на Київ. Восени його армія зросла до 30 тис. осіб. 14 верес. 1919 З. мав зустріч із С.*Петлюрою* в м. Кам'янець-Подільськ (нині м. *Кам'янець-Подільський*). Вернувшись на Київщину, скликав повстансько-партизан. з'їзд, який визнав і підтримав Директорію УНР.

Після цього разом з Армією УНР З. воював на укр.-рад. та укр.-денікінському фронтах. Загинув біля с. Курилівка (нині село Канівського р-ну Черкас. обл.) під час переправи на лівий берег Дніпра після захоплення м. *Канів*. Похований у с. Трипілля.

Літ.: *Верстюк В.Ф.* Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). К., 1991; *Захарченко П. та ін.* В поході за волею (Селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). К., 2000.

О.Д. Бойко.

ЗЕЛЕ́НИЙ ГАЙ — комплекс пам'яток 8—13 ст. (2 невеликих *городища*, с-ще пл. 25 га, курганний і грунтовий *могильники*). Розташов. на березі р. Псел (прит. Дніпра), біля с. Зелений Гай Сум. р-ну Сум. обл. Одне з городищ засноване носіями *роменської культури*, а друге (воно з'явилося дещо пізніше) — русами (див. *Русь*). Ймовірно, тут спочатку містився центр племені, яке входило до сіверянського союзу (див. *Сіверяни*), а згодом — один з опорних пунктів, що активно використовувався в 11—12 ст. На курганному могильникові в 14 групах виявлено понад 2400 насипів. Це найбільший в Європі курганний некрополь часів *середньовіччя*, що зберігся. Обряд поховання — інгумація на рівні давньої поверхні і в підкурганних ямах. У супровідному інвентарі покійників переважають місц. вироби, але трапляються й імпортні речі (фінно-угор. шумова підвіска, араб. *дирхем* тощо).

Літ.: *Моця А.П., Халиков А.Х.* Булгар—Киев: Пути, связи, судьбы. К., 1997.

О.П. Моця.

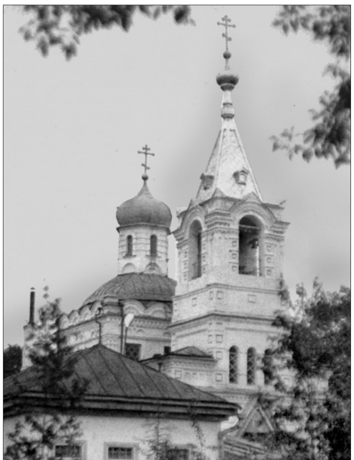
ЗЕЛЕ́НИЙ КЛИН, Зелена Україна — назва земель Далекого Сходу (крайня сх. ч. РФ), де з різних причин оселялися прибулі на Далекий Схід переселенці з укр. губерній. Саме ця назва цих земель набула поширення у 1920—40-х рр. у наук.-публіцистичній та худож. літ. *української діаспори* й України. Інколи З.К. називають усю тер. Далекого Сходу. За даними *«Енциклопедії українознавства»*, тер. З.К. обмежується Приамур'ям і Примор'ям, які разом охоплюють бл. 1 млн км^2.

І.Шимонович у своїй розвідці «Зелений Клин — Нова Україна» (*Львів*, 1924) визначав кордони З.К. так: «... на півдні ріки Амур і Уссурі та Японське море; на півночі: Становий хребет (гори), або адміністративна границя між Амурською і Якутською областю, а далі на схід адміністративна границя між Удською та Охотською округами Приморської області аж до Охотського моря; на сході: Японське море, Татарська протока та Охотське море; на заході: адміністративна границя між Амурською та Забайкальською областями... Простір Зеленого клину такий: уся Амурська область має 449 500 кв. км та Українсько-приморський край (чотири округи) — 559 500 кв. км, а разом 1 009 000 кв. км».

Попри розходження дослідників щодо геогр. змісту цієї назви більшість з них єдині в тому, що спочатку назва «Зелений Клин» вживалася переселенцями з України для означення лише ч. Південноуссурійської округи Примор. обл. *Російської імперії* і потім уже поширилася й на сусідні землі.

Зелений Клин. Українська хата. Село Дубовське Спаського району Приморського краю, РФ. Фото кінця 20 ст.

Зелений Клин. Свято-Покровська церква в м. Уссурійськ Приморського краю, РФ. Фото кінця 20 ст.

Беручи до уваги, що межі кордонів розселення переважної більшості переселенців з укр. губерній, які прибули свого часу на Далекий Схід, збігаються з даними, наведеними І.Шимоновичем, то, очевидно, саме їх можна вважати найближчими до істини у вирішенні питання про геогр. зміст терміна «Зелений Клин». Таким чином, тер. З.К. становили: нинішні Примор. край, більша ч. Хабаровського краю (без пн. ч.), а також Амурська обл. (див. також *Далекосхідні поселення українців*).

Літ.: *Буссе Ф.* Переселение крестьян морем в Южно-Уссурийский край в 1883—1893 гг. СПб., 1896; *Шимонович І.* Зелений Клин — Нова Україна. Львів, 1924; Зелений Клин (Географічне положення). «Далекий Схід» (Харбін), 1939, № 6; *Світ І.* Український Далекий Схід. З передмовою та доповненням Василя Кийовича. Одеса—Хабаровськ, 1944; *Його ж.* Зелена Україна: короткий історичний нарис українського політичного і громадського життя. Нью-Йорк—Шангай, 1949; *Кабузан В.* Переселення українців у Далекосхідний край в 1850—1916 рр. «УІЖ», 1971, № 2; *Заставний Ф.* Східна українська діаспора. Львів, 1992; *Сергійчук В.І.* Українці в імперії. К., 1992; *Попок А.А.* Українські поселення на Далекому Сході: історико-соціологічний нарис. К., 2001; *Його ж.* Українці на Далекому Сході: організації, події, персоналії. К., 2004.

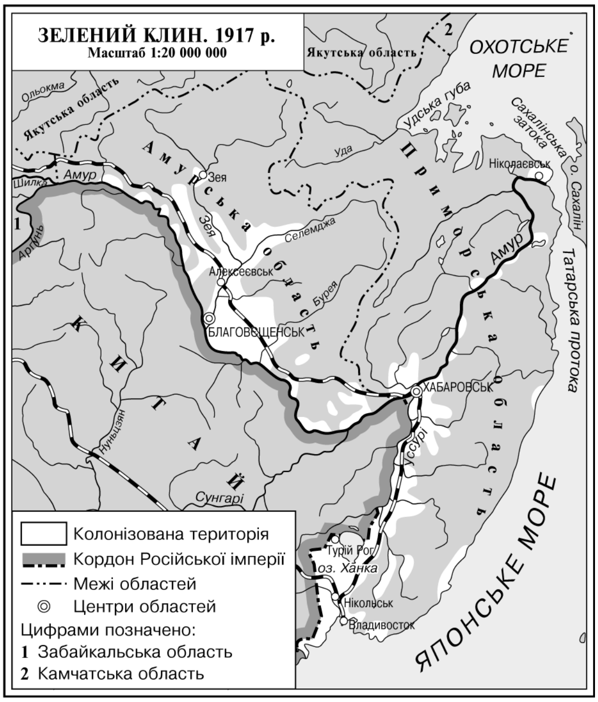
А.А. Попок.

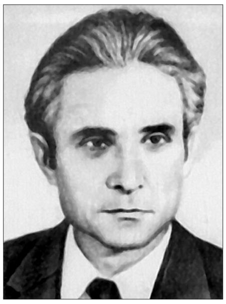
ЗЕЛЕ́НІН Дмитро Костянтинович (02.11(21.10).1878—31.08.1954) — рос. етнограф, фольклорист і діалектолог. Чл.-кор. АН СРСР (1925), акад. Болг. АН (1946). Н. в с. Люк (нині село в Удмуртській Республіці, РФ). Закінчив Юр'євський (нині Тартуський) ун-т (1904). 1916—25 — проф. Харків., а від 1925 — Ленінгр. ун-тів і працівник Ін-ту етнографії АН СРСР. Автор понад 300 публікацій. Перші праці З. (1906—13) присвятив проблемам матеріальної к-ри рос. народу («Русская соха, ее история и виды»). Згодом опублікував надзвичайно важливі історіографічні доробки «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России» (1913) та «Описание рукописей ученого архива Русского географического общества» (вип. 1—3, 1914—16), в яких багато відомостей стосуються України. Досліджував також казки, міфологію, нар. аграрний календар.

Д.К. Зеленін.

Діяльність З. тісно пов'язана з Україною. Він брав активну участь у роботі *Історико-філологічного товариства при Харківському університеті* і Музею Слобідської України ім. Г.Сковороди (нині *Харківський історичний музей*). У харків. період своєї творчості розпочав написання фундаментальної монографії «Русская (восточнославянская) этнография», яка вийшла друком нім. мовою 1927 у Берліні—

В.Ф. Зеленський.

Лейпцизі і була перевидана 1991 рос. мовою в *Москві*. Більшість представлених у ній матеріалів про Україну базувалася на працях Ф.*Вовка* та ін. укр. дослідників. Низку розвідок З. було опубліковано в укр. часописах: «Вірування в вихор і чорна хвороба» (*«Етнографічний вісник»*, 1927, кн. 3), «Мітологема сонця в українських народних віруваннях» (там само, кн. 4) та ін.

Праці З. не позбавлені певної тенденційності. В них, зокрема, відстоюється шовіністична концепція існування єдиної східнослов'ян. спільноти з росіян, українців і білорусів, а укр. мова характеризується як діалект російської.

Бібліографічні та джерелознавчі праці З., а також розроблювані ним методи дослідження — комплексний, картографічний, порівняльно-істор. — не втратили своєї значущості.

П. у м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Літ.: *Бежкович А.С.* Дмитрий Константинович Зеленин (1878—1954). «Известия Всесоюзного географического общества», 1955, т. 87, вип. 4; *Чистов К.В.* Восточнославянская этнография Д.К. Зеленина. В кн.: *Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. М., 1991.

В.І. Наулко.

ЗЕЛЕ́НСЬКИЙ Віктор Федотович (н. 18.02.1929) — фізик. Засл. діяч н. УРСР (1978). Акад. АН УРСР (1988; від 1994 — НАН України). Н. в с. Сурочий (нині в складі с. Табуновка Саратовської обл., РФ). Закінчив Харків. ун-т (1951). Працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті: від 1970 — зав. від., 1981—96 — дир., від 1997 — радник при дирекції.

Створив наук. праці в галузі фізики твердого тіла, реакторного і радіаційного матеріалознавства. Спільно з К.*Синельниковим* відкрив явище радіаційного росту урану й дослідив його, розвинув уявлення про механізм фазових переходів в урані. Разом із В.*Івановим* розробив високоефективне ядерне паливо для АЕСТтвел (твел — тепловидільний елемент) у пластичній, міцно зчепленій з урановим осердям оболонці.

Лауреат Держ. премії СРСР (1983).

Літ.: *Храмов Ю.А.* История формирования и развития физических школ на Украине. К., 1991.

Ю.А. Храмов.

ЗЕЛЕ́НСЬКИЙ Михайло (поч. 17 ст. — після 1674) — м'ястківський *сотник* (1649), брацлавський полковник (1654—57; імовірно, 1659—61; 1664, 1666), дипломат. Н. в родині шляхтича. Учасник *національної революції 1648—1676.* Брав участь у боях проти польс. і татар. військ 1654—57; придушенні *Пушкаря і Барабаша повстання 1657—1658* та Чуднівській кампанії (див. *Чуднівський договір 1660*). Виконував дипломатичні місії до Польщі й *Кримського ханства*. 1667 зробив невдалу спробу перехопити булаву в П.*Дорошенка*. Восени 1671 перейшов на бік М.*Ханенка*, а наступного року вернувся до П.Дорошенка. Здогадно, 1674 перебрався на *Лівобережну Україну*. Подальша доля невідома.

Літ.: *Липинський В.* Твори. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, т. 2. Філадельфія, 1980; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985; *Кривошея В.В.* Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648—1782 рр.), ч. 1. К., 1998; *Мицик Ю.* Михайло Зеленський. В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети, кн. 1. К., 1998; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. Kraków, 2000.

В.С. Степанков.

ЗЕЛЕ́НСЬКИЙ-ЯЦЕ́НКО Леонтій (в миру — Лука Степанович; 18.10.1729 або 1726 — поч. 1807) — церк. діяч, мандрівник і письменник. Н. в с. Мачухи (нині село Полтав. р-ну Полтав. обл.) в бідній родині, ймовірно, козака Степана Яценка та Дарії Власівни Яновської (за сімейними споминами, прадід З.-Я. по материнській лінії був регіментарем польс. полку, що стояв в Україні). В юності З.-Я. жив з батьками в с. Пушкарівка (колиш. село Полтав. р-ну, нині виключено з облікових даних), де почав вчитися грамоті в Яна Орловського. Через нестатки родини змушений був покинути навчання й зайнятися кравецьким ремеслом. У 19 років став послушником *Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря* й через три роки був висвячений на рясофорного, далі на мантійного і, нарешті, 1759 на ієромонаха (монах в сані священика) під іменем Леонтія. 1763 відправився в подорож до святих місць: *Афона*, Сінаю (Сінайський п-ів в Єгипті, де знаходиться монастир св. Катерини) та *Єрусалима*. Вертаючись назад, зупинився в *Стамбулі*, де був запрошений відправляти богослужіння при Рос. посольській церкві з посвяченням у сан архімандрита Апостольського Єрусалимського престолу (див. *Єрусалимський патріархат*). Після посвячення у сан архімандрита З.-Я. у власних підписах ставив не прізвище батька, а прізвище свого прадіда по материнській лінії — Зеленського. Спілкування з іноз. дипломатами, любов до читання та оволодіння франц., італ., грец. і турец. мовами дали З.-Я. великі знання. Він читав в оригіналі *Вольтера* та сучасних йому італ. письменників, грец. богословську літ., самотужки перекладав з грец. мови. Зберігся примірник перекладеної ним книги: «Максим Пелопонесец. Изобличение душевредных новостей, Римскими папами введенных в церковь Западную... Перевел Малороссиянин, Иерусалимский архимандрит Леонтий Зеленский. В Константинополе. 1800». Після нього залишилося багато записів полемічного характеру, в т. ч. саморобний рукописний ж. «Почта духів» (назву було скопійовано з однойменного сатиричного журналу, який видавав у *Санкт-Петербурзі* рос. байкар І.Крилов), в якому висміюються деякі вади *католицизму* та *протестантизму*, а також вільнодумство Вольтера.

Йому належить також рукописний твір — «Младший Григорович» (10 із 13 зошитків — 1—9 і 13 — зберігалися на поч. 20 ст. в архівах С.-Петербурга та *Москви*). Цей твір З.-Я. почав писати під впливом виданої 1778 В.*Рубаном* книги подорожей до святих місць В.*Григоровича-Барського* (про це свідчить і назва твору). В ній описуються різні сторони життя сх. правосл. монастирів, звичаї та побут ченців. Є в ній чимало автобіографічного мате-

ріалу. Йдеться, зокрема, про перебування автора в Полтав. Хрестовоздвиженському монастирі, відвідування ним *Запорозької Січі*, про життя в Стамбулі. В творі подається також галерея портретів укр. і рос. світських та церк. сановників, *козацької старшини* й простих січовиків, гайдамаків, купців, міщан і селян. За стилем це оповіді освіченої й дотепної людини, з характерним укр. гумором.

Серед архіву З.-Я. є й твір тогочасною укр. мовою про стару укр. школу «Украинская сказка».

П. у м. Стамбул.

Літ. спадщина З.-Я., якщо вона не втрачена, має знаходитися в рос. архівах. Ч. записок З.-Я. видав Д.*Яворницький* під назвою: «Две поездки в Запорожскую Сечь Яценка-Зеленского, монаха Полтавского монастыря в 1750—1751 гг.» (Катеринослав, 1915).

Літ.: Яценко Лука. В кн.: Енциклопедія української діаспори, т. 4. К.—Нью-Йорк—Чикаго—Мельбурн, 1995.

П.В. Голобуцький.

ЗЕЛЕ́НСЬКІ — кілька козац.-старшинських родів, з яких деякі отримали рос. *дворянство.* Один рід походить від «славетного пана» **Степана** Зеленського (2-га пол. 17 ст.). Його син — **Петро Степанович** (р. н. невід. — бл. 1735) — обіймав уряд (посаду) рашевського *сотника* 1700—33. Син останнього — **Семен Петрович** (р. н. і р. с. невід.) — рашевський сотник 1736—60, а онук — **Павло Семенович** (1737 — р. с. невід.) — обіймав цю посаду у 1760—83. Ін. представники роду служили *військовими товаришами* та *сотенною старшиною.*

До ін. роду належали **Костянтин Іович** Зеленський (1828 — бл. 1907) — дійсний статський радник, чл. Полтав. окружного суду та **Іларіон Іович** (бл. 1833—91) — таємний радник, полтав. губернський гласний (див. *Земство*) та гласний полтав. *міської думи*, голова Попечительської ради Полтав. Маріїнської жін. г-зії.

Відомі також **Дмитро** Зеленський (2-га пол. 17 — поч. 18 ст.) — лубенський полковник (1701—08), один з прибічників гетьмана І.*Мазепи*, засланий 1709 до Сибіру, де й п.; **Михайло** Зеленський (17 ст.; див. М. *Зеленський*) та його брат **Андрій** (17 ст.) — полковник подільський, обидва прихильники гетьмана П.*Дорошенка*; **Федір** Зеленський (2-га пол. 17 — поч. 18 ст.) — черніг. полковий *осавул* (1699). Вони, ймовірно, належали до роду, що походив з *шляхти Правобережної України.*

Літ.: *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В. Томазов.

ЗЕЛИ́НСЬКИЙ (Зелінський, Зеленський) **Віктор Петрович** (13.12.1864—14.12.1940) — військ. діяч, генерал-полковник *Армії Української Народної Республіки.* Н. в с. Петраківці на Катеринославщині в родині офіцера. Закінчив Костянтинівське артилер. уч-ще в *Санкт-Петербурзі* (1884). Учасник *російсько-японської війни 1904—1905.* Під час *Першої світової війни* — командир д-зії в ранзі ген.-лейтенанта. Від лют. 1915 перебував у нім. полоні.

В укр. армії — з поч. 1918. Перший командир сформованої ним 1-ї Укр. стрілец. д-зії «синьожупанників» (див. *Синя дивізія Армії УНР*). Після розформування д-зії *Радою народних міністрів Української Народної Республіки* зарахований до резерву. Від верес. 1918 — інспектор артилерії 6-го кадрового корпусу. За часів *Директорії* УНР у лют. 1919 — команд. Київ. фронту, згодом — командир Катериносл. коша, генерал-поручник. Від січ. 1920 — посол УНР у Польщі. В серп. 1920 очолив військ. місію УНР у *Варшаві* (від 1921 — Укр. військ.-ліквідаційна комісія). Урядом УНР на еміграції підвищений у чині до генерал-полковника. Брав участь у діяльності укр. військ. т-в і об-нь у Польщі.

В.П. Зелинський.

П. у м. Сопот (Польща).

Тв.: Синьожупанники. Берлін, 1938.

Літ.: *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена: Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921—1924 рр.). К.—Філадельфія, 1997.

А.О. Буравченков.

Герб роду Зеленських — нащадків Дмитра Зеленського.

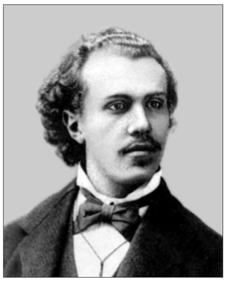
ЗЕЛІ́НСЬКИЙ Микола Дмитрович (06.02(25.01).1861—31.07.1953) — учений у галузі органічної та фіз. хімії, педагог. Герой Соціаліст. Праці (1945). Н. в м. Тирасполь *Херсонської губернії* (нині місто в Республіці Молдова). Початкову освіту здобув удома. Навч. в Ришельєвській г-зії, потім — на фіз.-мат. ф-ті Новорос. ун-ту в м. *Одеса.* Від 1884 працював у лабораторіях проф. Й.Вісліценуса (Лейпциг) та проф. В.Мейера (Геттінген; обидва Німеччина), спеціалізувався в галузі органічної хімії. Повернувшись із-за кордону, 1888 склав магістерський екзамен і був зарахований приват-доцентом Новорос. ун-ту. 1889 захистив магістерську дис., 1891 — докторську. Влітку 1891 брав участь у дослідженні вод Чорного моря. Разом з бактеріологом Є.Брусиловим довів, що наявний у водах сірководень має бактеріальне походження.

1893 одержав каф-ру аналітичної та органічної хімії *Московського університету.* На базі хім. лабораторії ун-ту в співавторстві з колегами та учнями виконав низку фундаментальних досліджень у галузі органічної хімії.

1911 у відповідь на грубе втручання Мін-ва нар. освіти в діяльність ун-ту разом з ін. професорами (усього понад 100) подав у відставку. Переїхав до *Санкт-Петербурга*, де займався викладацькою діяльністю в Політех. ін-ті, очоливши каф-ру товарознавства на екон. ф-ті. Продовжував свої дослідження в галузі органічної хімії, став дир. центр. лабораторії Мін-ва фінансів.

У роки *Першої світової війни* разом з інженером А.Кумантом сконструював перший у світі протигаз.

1917 повернувся на роботу до Моск. ун-ту, де продовжив дослідження в галузі органічної хімії. За доби рад. влади 1924 обраний

Т.Ф. Зелінський.

чл.-кор. АН СРСР, з 1929 — акад. АН СРСР. У 1930-х рр. розробив спосіб отримання синтетичного каучуку. Згодом одним з пріоритетних напрямів його наук. досліджень стало вивчення питання про походження нафти.

Тричі був лауреатом Сталінської премії (1942, 1946, 1948). Створив школу хіміків-органіків, до якої входили Л.Несміянов, Б.Казанський, А.Баландін, Н.Шуйкін, А.Плате та ін.

Ім'я З. присвоєно Ін-ту органічної хімії РАН.

Тв.: Собрание трудов, т. 1—4. М., 1954—60; Избранные труды. М., 1968.

Літ.: Биографии великих химиков. М., 1981; *Андрусев М.М., Табер А.М.* Н.Д. Зелинский. М., 1984; *Волков В.А., Вонский Е.В.* Химики: Биографический справочник. К., 1984.

Я.Л. Шолох.

ЗЕЛІ́НСЬКИЙ Тадей Францович («Тадеуш»; 14(02).10.1859—08.05. 1944) — філософ, філолог, історик *античності.* Д-р філології та філософії, проф. (1887). Дійсний чл. Академій наук: Петерб., Краківської, Польс., Баварської, Брит., Паризької, Румун.; почесний д-р ун-тів Оксфорда (Велика Британія), Афін (Греція), Гронінгена (Нідерланди). Н. в с. Скрипчинці (нині село Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл.) у польс. родині. В 4-річному віці залишився без матері, згодом сім'я переїхала до *Санкт-Петербурга*, де батько отримав нове призначення. Навчання почав у петерб. нім. гімназії св. Анни. За успіхи в навчанні дістав урядову стипендію на 3 роки для подальшого навчання у філол. семінарії в Німеччині, відкритій на кошти царського уряду. В 14-річному віці втратив і батька. З цього часу змушений був самостійно турбуватися про своє життя, заробляючи приватними уроками.

По закінченні семінарії продовжив навчання в Лейпцизькому університеті. За відмінні успіхи в ун-ті удостоєний стипендії та права в наступні 2 роки вивчати пам'ятки антич. к-ри в музеях Німеччини, Австрії, Італії, Греції.

1883 у Дерптському (нині Тартуський) ун-ті захистив докторську дис. Від 1887 — проф. Петерб. ун-ту.

З. створив низку підручників і посібників з антич. к-ри, міфології та історії для випускників класичних г-зій. Від 1901 брав участь у підготовці до друку популярних видань багатьох європ. класиків.

1912 почалася його багаторічна співпраця з відомими книговидавцями — братами М. і С. Сабашниковими, в результаті цієї співпраці вийшло в світ 3-томне вид. перекладених ним рос. мовою творів Софокла. Над цими перекладами він працював у цілому понад 20 років.

1917—22 в Петрограді (нині м. С.-Петербург) видані його найвідоміші наук. праці з історії, міфології, літ. та к-ри античності: «Релігія стародавньої Греції» (перша в циклі «Релігія стародавнього світу»), «В світі ідей — "відродженці" і "релігія еллінізму"», «Стародавній світ і ми» та багато ін.

1922 був змушений назавжди покинути Рад. Росію. Відтоді очолив каф-ру класичної філології у *Варшавському університеті.* Публікувався польс. мовою, зокрема видав книги: «Незалежна Греція», «Римська республіка», «Римська імперія», «Еллінізм і іудаїзм», «Релігія Римської республіки».

1943, будучи хворим, покинув *Варшаву*, де під час розгрому повстання у варшавському гетто були знищені його квартира і б-ка, і переїхав до сина, який мешкав у Німеччині. Останні дні свого життя провів у с. Шондорф (Верхня Баварія), куди прибув разом із донькою Веронікою.

Мав двох синів і п'ятьох доньок. Від шлюбу з німкенею Л.Гібель (одружився 1885) в нього був син і три доньки. Дочка Амата, її чоловік та двоє їхніх дітей загинули в таборах *Гулагу.* Син Фелікс 1919 був позбавлений органами рад. влади права проживання в Петрограді, на лижах по льоду Фінської затоки втік у Фінляндію, згодом переїхав до Баварії. Донька Корнелія вийшла заміж за японця. Вероніка страждала на хворобу серця і все життя залишалася поруч з батьком. Від 2-го шлюбу — з С.Червінською (одружився 1910) — мав дві доньки — Тамару і Аріадну. Вони не змогли виїхати разом із батьком із *СРСР* в Польщу і 1937 змушені були зректися його. Його позашлюбний син А.Піотровський, перекладач творів Арістофана, Гая Валерія Катулла, Есхіла, загинув 1938 у тюрмі в м. Ленінград (нині м. С.-Петербург).

Наук. праці, книжки й підручники З. перекладені нім., франц., італ., чеською та польс. мовами і стали настільними книгами для багатьох поколінь учених, які вивчають античність.

У СРСР на поч. 1930—40-х рр. З. і його учень М.*Ростовцев* були оголошені представниками бурж. істор. науки, а їхні праці вилучені з бібліотек.

П. у с. Шондорф.

Тв.: Древний мир и мы. Лекции, читаемые ученикам выпускных классов С.-Петербургских гимназий и реальных училищ весной 1903 г. СПб., 1903; СПб., 1905; СПб., 1911; Пг., 1916; Научно-популярные статьи, т. 1. СПб., 1905; Спб., 1908; Соперники христианства. Статьи по истории античных религий, т. 3. СПб., 1907; Арион и трагедия. «Гермес», 1909, № 3; История античной культуры. Курс VIII кл. мужских гимназий, ч. 1—2. М., 1915; Иресиона. Аттические сказки. Пг., 1921—22; Научно-популярные статьи по всеобщей литературе, т. 4., вып. 1—2. Пг., 1922; Царица вьюг. Пг., 1922; Терем зари. Пг., 1922; Религия эллинизма. Пг., 1922; Софокл. Драмы. М., 1990; Древнегреческая религия. К., 1993; Сказочная древность Эллады. М., 1993; Из жизни идей, т. 1—2. М., 1995; История античной культуры. СПб., 1995; Соперники христианства: Статьи по истории античной религии. СПб., 1995; Возрожденцы: Научно-популярные статьи. СПб., 1997; Аттические сказки. СПб., 2000; Римская империя. СПб., 2000.

Літ.: *Брюллова Н.В.* Профессор Фаддей Францевич Зелинский. (К его 25-летнему юбилею.) «Гермес», 1909, № 3; Список трудов профессора Ф.Ф. Зелинского, изданный ко дню 25-летия его преподавательской деятельности его учениками (1884—1909). СПб., 1909 (У списку № 1—312); Перечень трудов профессора Ф.Ф. Зелинского с 1908 г. «Гермес», 1914, № 3. (Продовження попереднього списку: № 313—421); *Ростовцев М.И.* Фаддей Францевич Зелинский. Там само; *Троцкий И.М.* Зелинский Фаддей Францевич. В кн.: Литературная энциклопедия, т. 4. М., 1930.

Л.Б. Кулікова.

ЗЕ́ЛЬЦИ — назва до 1945 смт *Лиманське.*

ЗЕМÉЛЬНА ВЛÁСНІСТЬ, основні етапи змін на українських землях у 10—20 століттях. На укр. теренах у часи *Київської Русі* велика З.в. зосереджувалася гол. чин. у руках *князів* і *бояр*. Цей процес відбувався переважно шляхом загарбання земель у селян-общинників (*смердів*) та освоєння пустирищ. Велику З.в. мали також монастирі, насамперед завдяки пожалуванням і даруванням (особливо — за заповітом).

Монголо-татар. (див. *Монголо-татарська навала*) поневолення Русі дещо призупинило процес формування великої З.в., бо верховна влада перейшла до *ханів* і їхніх намісників — *баскаків*, а князі й бояри опинилися під їхнім контролем. Більшість рус. нас. (окрім *духовенства*) мусила сплачувати ханові й татар. знаті данину (зокрема *поплужне* — податі від плуга), а також виконувати обтяжливі повинності. Після занепаду *Золотої Орди* і зміцнення сусідніх д-в велика З.в. на тер. України протягом 14 — серед. 17 ст. зосередилася гол. чин. у можновладців *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської* (після 1569 — *Речі Посполитої*), а також Угорщини й *Молдавського князівства*. 1590 польс. сейм узаконив право короля жалувати *шляхті* укр. землі, села, м-ка і міста в довічну власність. Напередодні *національної революції 1648—1676* лише на *Наддніпрянській Україні* в шляхти та монастирів налічувалося бл. 1400 маєтків. У ході революції сталися істотні зрушення та перерозподіл З.в. в Україні. Латифундії польс. *магнатів*, заможної шляхти й катол. монастирів юридично й фактично перейшли в підпорядкування гетьман. уряду. З представників верхівки *козацтва*, дрібних правосл. шляхтичів та духовенства утворилася нова генерація місц. панства. Багато угідь на правах *землеволодіння* та землекористування захопили *посполиті* й рядові *козаки*. Утворився великий держ. земельний фонд (до нього увійшли, зокрема, *вільні військові маєтності*, *рангові маєтності*, *слободи*).

На пд. України, де були наявні великі масиви незайнятої тер., тривалий час не існувало *кріпацтва* та *панщини*. Зокрема, їх не було на тер. *Вольностей Війська Запорозького низового*, в тамтешньому с. госп-ві застосовувалася лише наймана праця. Для *Закарпатської України* 17—18 ст. характерними були великі латифундії (домінії) угор. магнатів. Після скасування в західноукр. регіонах кріпосного права (див. *Селянська реформа 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті*) земля, що була об'єктом З.в. окремих панів, церкви та д-ви, складала 40 % від усіх земель.

У *Російській імперії* маніфест імп. *Катерини II* від 28 черв. 1782 надав право власності на надра землі власникам усіх маєтків. А царський указ від 22 верес. 1782 підтвердив виключне право *поміщиків* на використання лісів, що росли на їхніх землях. Орг.-правову основу для розвитку повномасштабної приватної власності на землю створила *селянська реформа 1861*. Якщо до реформи право на володіння землею мали переважно дворяни (див. *Дворянство*), то впродовж 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. його могли отримати вже і селяни. За 1862—1914 площа земель, що перебувала у З.в. селян, збільшилася в 10 разів, а у дворян — скоротилася вдвічі. Після *польського повстання 1863—1864* уряд заборонив полякам купувати землю на *Правобережній Україні*. Заборона поширювалась і на євреїв.

Приватизації сел. наділів сприяла *Столипінська аграрна реформа*. Указ імп. *Миколи II* від 9 листоп. 1906 надав селянам право на «закріплення за собою в особисту власність належної їм частини землі». 14 черв. 1910 3-тя Держ. дума Рос. імперії (див. *Державна дума Російської імперії*) ухвалила «Закон про зміни і доповнення до деяких постанов про селянське землеволодіння», яким визнала надільні землі селян в общинах, що не проводили перерозподілу, спадковими, з правом особистої власності. Принципове значення для приватизації надільної землі мав «Закон про землевпорядкування» від 29 трав. 1911 (діяв до 1917). Згідно з цим законом землевпорядні комісії (див. *Землевпорядні губернські та повітові комісії*) отримали право виділяти селянам належну кожному з них частину общинної землі в приватну власність без дозволу на це общини. За роки Столипінської аграрної реформи на засадах приватної З.в. було створено 982 тис. *хуторів* та відрубів.

Революц. перетворення 1917 в Україні значною мірою були спрямовані саме на зміни в системі існуючих форм З.в. Партії соціаліст. спрямування, які складали орг. основу *Української Центральної Ради*, визначили спрямованість земельних реформ *Української Народної Республіки* (див. *Земельне законодавство Української Народної Республіки 1917—1918*, *Земельне законодавство Української Народної Республіки 1918—1920*). Після приходу до влади гетьмана П.*Скоропадського* приватну власність на землю було оголошено «фундаментом культури і цивілізації» (див. *Земельні та земельно-ліквідаційні комісії в Українській Державі 1918*). Наприкінці 1918 було відновлено УНР, найвищим органом держ. влади стала *Директорія* УНР. Законодавчі акти попередньої влади були скасовані. Натомість Директорія ухвалила власні, зокрема: «Закон про наділення землею малоземельних та безземельних», «Закон про додаткове наділення землею козаків Української народної республіканської армії» (січ. 1919). Згідно з цими законами приватну власність на землю знову було ліквідовано. Відтепер земля мала надаватися в подвірне користування всім, хто її обробляв, незалежно від статі, віросповідання, національності. Однак хліборобам, які не хотіли воювати «за землю і волю», наділи не давали. Козакам війська Директорії, крім «трудової норми», додатково нарізали 2 *десятини*. На укр. землях, підвладних *більшовикам*, приватна власність на землю деюре була скасована *Декретом про землю 1917*, хоча фактично, незважаючи на соціалізацію та націоналізацію, вона продовжувала існувати у вигляді індивідуального сел. г-ва (до початку *колективізації сільського господарства*). Право розпоряджатися землею обмежували земельні громади (див. *Громада поземельна*). Дозволялося орендувати землю та застосовувати найману працю.

Приватну форму власності на землю де-факто замінювало громад. (подвірне, хутірське, посмужне), а також колективне землекористування (див. *Комуна сільськогосподарська*, *Артіль сільськогосподарська*).

В УСРР—УРСР регулювання аграрних відносин відбувалося на орг.-правових засадах: *Закону Української СРР про землю 1920*, а також Земельного кодексу 1922 (див. *Земельні кодекси УСРР—УРСР*) та ін. законодавчих актів.

Унаслідок суцільної колективізації відбулося усуспільнення (одержавлення) сел. землі, що перебувала в подвірному землекористуванні. Колгоспно-радгоспна система, яка функціонувала на засадах держ. власності на землю, проіснувала на укр. землях до проголошення держ. суверенітету України. Реорганізація цієї системи розпочалася після набуття чинності законами України «Про форму власності на землю» (30 січ. 1992) та «Про колективне сільськогосподарське підприємство» (14 лют. 1992), а також Земельним кодексом України 1992 (див. *Земельні кодекси України*). Початок формуванню земельної приватної власності поклав Указ Президента України від 3 груд. 1999 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки».

Літ.: *Венедиктов А.В.* Государственная социалистическая собственность. М.—Л., 1948; *Поршнев Б.Ф.* Феодализм и народные массы. М., 1964; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. К., 1970; *Буганов В.И. и др.* Эволюция феодализма в России: социально-экономические проблемы. М., 1980; *Гуржій О.І.* Про характер земельної власності та землеволодіння на Україні за доби пізнього феодалізму. «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», 1986, вип. 12; Закон України «Про колективне сільськогосподарське підприємство». «Відомості Верховної Ради України», 1992, № 20; Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки. «Урядовий кур'єр», 1999, 15 груд.

О.І. Гуржій, В.І. Марочко.

ЗЕМЕ́ЛЬНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО РАДЯ́НСЬКОЇ ВЛА́ДИ 1917—1920. Базувалося на аграрній програмі РСДРП(б)—РКП(б), гол. завданням якої декларувалася націоналізація землі. 7-ма конф. РСДРП(б) (7—12 трав. (24—29 квіт.) 1917) затвердила вимогу негайного й цілковитого скасування права приватної власності на землю. Але *селянство* до цього не було готове. В серп. 1917 В.*Ленін*, ознайомившись із сел. вимогами, запропонував партії підтримати есерівську програму (див. *Партія соціалістів-революціонерів*) соціалізації землі та зрівняльного розподілу її серед селянства.

У *Декрет про землю 1917*, прийнятий в останній день роботи *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917,* який проходив 7—9 листоп. (25—27 жовт.), був внесений як складова ч. «Селянський наказ про землю». Осн. його вимоги: зрівняльне землекористування за трудовою або споживчою нормою, передача висококульт. г-в «у виключне користування держави або громад». Більш детально осн. положення декрету були розроблені в *Законі про соціалізацію землі*, прийнятому 3-м Всерос. з'їздом рад (23—31 (10—18) січ. 1918) і перенесеному без змін на терени України *Другим Всеукраїнським з'їздом рад 1918* під назвою «Тимчасові положення про соціалізацію землі».

Після відновлення рад. влади в Україні на поч. 1919 *більшовики* вперше зробили спробу провести в життя власну аграрну програму. Проте їхні намагання завершилися повним крахом. 25 трав. 1919 ВУЦВК затвердив «Положення про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». Воно повторювало Положення ВУЦВК від 14 лют. 1919 без урахування особливостей аграрної революції в Україні й було спрямоване на організацію колективного господарювання, насильницьке створення *радгоспів* і *комун сільськогосподарських*, припинення розподілу землі за принципом зрівняльного землекористування. Така земельна політика в поєднанні з «воєнно-комуністичними» заходами (див. *«Воєнний комунізм»*) викликала хвилю повстань селянства під гаслом «за радянську владу без більшовиків-комуністів і комун». Це значно послабило позиції рад. влади під час наступу А.*Денікіна*.

У ході відновлення рад. влади після розгрому денікінців у жовт.—листоп. 1919 відбувалися зміни в земельній політиці. Закон Всеукр. революц. к-ту про землю від 5 лют. 1920 оголошував перерозподіл усіх приватновласницьких земель серед безземельних і малоземельних селян, а організацію колективного господарювання дозволяв лише за погодженням з місц. нас. З часом з'ясувалося, що цей закон не вніс істотних змін у сел. життя, а залишився лише тактичним ходом більшовиків. «Воєнно.-комуністичні» заходи не зазнали кардинальних змін, а події 1920 в Україні свідчили про те, що причини втрати союзу більшовиків з укр. селянством були проаналізовані поверхово, некомпетентно. Це розходження пояснювалося лише окремими помилками в нац., земельній і продовольчій політиці, нездатністю селянства зрозуміти справжній зміст і наміри рад. властей. Про суперечливість політики «воєнного комунізму» інтересам селянства взагалі не йшлося. Сел. повстання в Україні 1920—21 (див. *Повстанський рух в Україні 1918—1922*), аж до введення *нової економічної політики*, засвідчили, що саме ці протиріччя були найсуттєвішими.

Літ.: Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету, ч. 1. Х., 1920; Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР, т. 1. К., 1963.

І.В. Хміль.

ЗЕМЕ́ЛЬНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1917—1918 — сукупність нормативних актів, що регламентували *землеволодіння* та землекористування в *Українській Народній Республіці* (див. також *Аграрне питання в українській революції 1917—1921*). Партії соціаліст. спрямування, які складали орг. основу *Української Центральної Ради*, визначили спрямованість земельних реформ УНР: 20(07) листоп. 1917 *Українська Центральна Рада* видала III Уні-

версал (див. *Універсали Української Центральної Ради*), в якому містилося положення про скасування права приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, церк. та ін. землі нетрудових госп-в. Невдовзі *Генеральний секретаріат Української Центральної Ради* видав положення про земельну справу, яке забороняло продавати, купувати, заставляти, дарувати та передавати землю будь-кому. Власність на землю в межах до 50 *десятин* не скасовувалася.

Окремий закон про землю було затверджено 31(18) січ. 1918. Його осн. положення відповідали вимогам *Всеукраїнського селянського з'їзду 1917* та універсалів УЦР щодо власності на землю, води, ліси й надра. Заг. управління цими природними багатствами до скликання *Українських Установчих зборів* взяла на себе УЦР. Міськ. землями розпоряджалися органи місц. самоврядування, ін. — сільс. громади, волосні, повітові та губернські *земельні комітети*. Їх гол. завданням було забезпечення громадянам права на користування землею, охорона природних багатств від виснаження і вжиття заходів до збільшення цих багатств. Земля надавалася для загальногромад. користування, під оселі та будівлі окремим особам, т-вам, громад. установам, для розміщення торг. і пром. підпр-в, а також для приватнотрудового госп-ва, яке мало вестись особистою працею окремими особами, сім'ями або т-вами. Наймана праця могла застосовуватися лише в надзвичайних випадках, тимчасово й відповідно до правил, установлених земельними к-тами.

Приватнотрудові та колективні г-ва повинні були одержувати землю за нормами, встановленими земельними к-тами і сільс. громадами, але «під керуванням і з затвердженням центрального органу державної влади». Такі г-ва не могли мати більше землі, ніж її обробляла власною працею сім'я або т-во для задоволення своїх споживчих і госп. потреб. Присадибні ділянки під госп. будівлі й підпр-ва надавалися згідно з нормами, встановленими органами місц. самоврядування і земельними к-тами. Користування землею проголошувалося безкоштовним. Оподаткуванню підлягали тільки лишки землі, а також надприбутки.

Право користування землею могло переходити в спадщину, а строки — встановлюватися сільс. громадами і т-вами на підставі правил, затверджених земельними к-тами згідно із законом. Передбачалося утворення держ. меліоративного фонду для здійснення заходів з охорони землі та надання кредитів для розвитку села. Вивласнення земель, вод, надр, лісів проводилося без викупу, але колиш. землевласникам за їх бажанням і згідно з рішенням волосних земельних к-тів залишалися ділянки із садами, виноградниками, хмільниками тощо в кількості, яку вони могли обробити власною працею та працею своєї сім'ї. Не підлягали вилученню землі громад. та наук. установ, надані їм до видання закону, а також землі під оселями, госп., торг. і пром. підпр-вами. Водночас із вилученими землями в підпорядкування земельних к-тів переходив реманент колиш. власників, а також будівлі, за винятком тих, які були вкрай потрібні їм для життя і ведення приватнотрудового госп-ва або торг. чи пром. діяльності.

Усі ділянки, що вилучалися, мали за рішенням земельних к-тів поділятися на землі для громад. г-ва і землі для приватнотрудового користування. За рахунок останніх у першу чергу повинні були задовольнятися потреби місц. малоземельних та безземельних селян, а в другу — місц. нехліборобської ч. нас. Законодавство розглядало як малоземельних тих хліборобів, чий земельний наділ був недостатнім для задоволення споживчих потреб їхніх сімей. Законом запроваджувався і принцип урівнювання землекористування шляхом оподаткування надлишків землі та надприбутків, розселення й переселення селян, зміни меж ділянок. Але таке розселення й переселення мали відбуватися надалі за планом, затвердженим центр. органами земельної реформи, й стосуватися тільки тих регіонів, де виявлялися надлишки землі або її нестача за відповідними нормами. Ділянки для вирощування буряків та ін. особливого значення с.-г. к-р надавалися в приватнотрудове користування з умовою не зменшувати їх посівної площі. Вилучені висококульт. г-ва не підлягали розподілу й передавалися в користування т-вам або сільс. громадам. Це правило поширювалося на сади, виноградники, хмільники тощо. Дослідні й селекційні ділянки, розсадники й розплідники цілком переходили в розпорядження земельних к-тів, які могли господарювати там самі або передати їх наук. закладам. Для отримання землі в трудове користування безземельні та малоземельні громадяни подавали відповідну заяву до сільс. управи. Остання складала за цими заявами спец. списки, де зазначалися прізвище, ім'я та по батькові заявника, кількість працездатних, напівпрацездатних і непрацездатних осіб чоловічої та жіночої статі у сім'ї, розмір орних, садибних та ін. землеволодінь, кількість землі на одного їдця тощо. Складені списки мали вивішуватися на видному місці в селі на тиждень. Після цього вони затверджувалися сільс. сходом і пересилалися до волосного земельного к-ту. Там вони протягом двох тижнів могли бути оскарженими будь-ким із селян, а потім погоджувалися у волості й пересилалися до повітового земельного к-ту, де вони знаходилися ще два тижні і, якщо не надходило ніяких протестів, затверджувалися остаточно. Після цього громадяни мали право одержати землю. В останній день перебування при владі, тобто 29 квіт. 1918, УЦР встановила нову норму земельної ділянки, що могла перебувати в приватному володінні, — 30 десятин.

Літ.: *Залозецький Р.* Земельна реформа на Україні. Відень—К., 1918; *Мицюк О.* Аграрна політика. Подєбради, 1925; *Слабченко М.* Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст. Одеса, 1927; *Мироненко О.М.* Економічний колапс України і спроби його подолання у 1917—1920 рр. як пропозиція НЕПу (Державно-правовий аспект). К., 1994; *Копиленко О.*, *Копиленко М.* Держава і право України 1917—1920. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗЕМЕ́ЛЬНЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО УКРАЇНСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ 1918—1920. Закон про землю *Директорії* УНР від 8 січ. 1919 не поновив, а дещо модифікував нормативні акти *Української Центральної Ради* (див. також *Земельне законодавство Української Народної Республіки 1917—1918*). Він підтвердив скасування приватної власності на «всі землі з їх водами, надземними й підземними природними багатствами та лісами», перехід їх у загальнонар. власність і відтворив деякі ін. положення законодавства УЦР. Місце *земельних комітетів* мали посісти земельні управи, створювалися запасний земельний і держ. меліоративний фонди, організовувався с.-г. кредит, передбачалося переслідування за самочинне захоплення землі тощо.

Ділянки для приватнотрудової діяльності мали визначатися в кожному регіоні земельними управами, однак вони не могли бути меншими, ніж 5—6 *десятин* на г-во, як і більшими за встановлену трудову земельну норму. За сел. г-вами залишалося максимум 15 десятин землі (на піщаниках, солончаках, болоті ця норма могла збільшуватися), орендні договори строком до 10 років скасовувалися. Землі, що вивільнялися, переходили в розпорядження земельних управ і становили запасний земельний фонд, з якого виділялися ділянки для малоземельних селян і загальнодерж. потреб. Площі з висококульт. хліборобством не дрібнилися, а переходили в користування трудових спілок, які мали для цього створюватися.

Через 2 місяці після ухвали Закону про землю Директорія УНР змінила умови передачі землі в тимчасове користування бідним селянам, вимагаючи від них за це, зокрема, третину врожаю ярового хліба, повної сплати вартості оранки, попередньої сплати всіх податків, урахування кожного снопа тощо. Мін-вом земельних справ УНР були видані численні підзаконні інструкції та розпорядження, що ще більше ускладнили земельне законодавство і зробили його малоефективним. Крім того, положення земельного законодавства не могли діяти ефективно через складну тогочасну ситуацію в Україні. (Див. також *Аграрне питання в українській революції 1917—1921.*)

Літ.: *Міцюк О.* Аграрна політика. Подєбради, 1925; *Слабченко М.* Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX—XX ст. Одеса, 1927; *Мироненко О.М.* Економічний колапс України і спроби його подолання у 1917—1920 рр. як пропозиція НЕПу (Державно-правовий аспект). К., 1994; *Копиленко О., Копиленко М.* Держава і право України 1917—1920. К., 1997.

О.М. Мироненко.

ЗЕМЕ́ЛЬНІ КО́ДЕКСИ УКРАЇНИ. Земельний кодекс України 1992. Упродовж кількох місяців після того, як Україна стала суверенною д-вою, правові відносини, що стосувалися *землеволодіння* та землекористування, регулювалися нормами Земельного кодексу УРСР 1990 (див. *Земельні кодекси УСРР—УРСР*). Нову редакцію Земельного кодексу *Верховна Рада України* затвердила 13 берез. 1992. Вона містила 118 статей, об'єднаних у 10 розділів: «Загальні положення», «Використання земель», «Охорона земель», «Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам і втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва», «Контроль за використанням і охороною земель та їх моніторинг», «Державний земельний кадастр», «Землеустрій», «Вирішення земельних спорів», «Відповідальність за порушення земельного законодавства», «Міжнародні договори».

Земельний фонд країни перестав бути виключною власністю д-ви. Згідно із З.к.У. 1992 земельні ділянки могли перебувати як у держ., так і в колективній та приватній власності. В ст. 4 кодексу міститься перелік земель, які не могли передаватися в колективну або приватну власність. Усі ін. землі могли бути приватизовані. Кодексом передбачалося, що суб'єктами приватної власності на землю могли бути лише громадяни України. Вони наділялися правом на одержання земельних ділянок у власність для: ведення сел. (фермерського) г-ва; ведення особистого підсобного г-ва; буд-ва та обслуговування житлового будинку й госп. будівель (присадибна ділянка); садівництва; дачного та гаражного буд-ва. Надання земельних ділянок у приватну власність юрид. особам З.к.У. 1992 не дозволяв. Юрид. особи могли отримувати земельні ділянки в постійне або тимчасове користування, а також в оренду на строк не більше 50 років. Громадяни та юрид. особи зобов'язані були використовувати надані їм у власність чи користування земельні ділянки за їх суто цільовим призначенням, яке визначається радами. Осн. положення З.к.У. 1992 були деталізовані й конкретизовані ін. законодавчими земельно-правовими актами.

П.Ф. Кулинич.

Земельний кодекс України 2001 — вмістив правові норми, які визначали ідеологію розвитку земельних відносин в післярад. добу. Прийнятий ВР України 25 жовт. 2001, введений у дію з 1 січ. 2002. Практична необхідність документа була викликана соціально-екон. та політико-правовими реаліями, що склалися в незалежній д-ві після набуття чинності *Конституцією України 1996*, та нагальною потребою усунення колізій у сфері землеволодіння та землекористування внаслідок неефективної і суперечливої дії З.к.У. 1992. Підготовка нового кодексу розтягнулася на п'ять років і проходила в умовах гострих політ. дискусій. 1997 підготовлений проект кодексу через низьку якість ключових положень та політ. протистояння депутатів ВР України був відхилений. Через певний час ВР України розглянула проект кодексу, підготовлений К-том з питань аграрної політики і земельних відносин. В основу його було покладено законопроекти, напрацьовані робочими групами, що паралельно працювали в Держ. к-ті із земельних ресурсів України та *Інституті держави і права імені В.М. Корецького НАН України*. Прийняття кодексу ВР України без перебільшення стало значною політ. подією 2001.

Статті документа згруповані по розділах: «загальна частина»; «землі України»; «Право на землю»; «Набуття і реалізація права на землю»; «Гарантії прав на землю»; «Охорона земель»; «Управління галузі використання і охорони земель»; «Відповідальність за порушення земельного законодавства»; «Прикінцеві та перехідні положення». Кодекс врегулював на принципово нових засадах питання екологізації та соціалізації власності на землю, прописав положення про громад. контроль за використанням землі та масштабами концентрації земельної власності. В ньому закріплені принципи проведення земельної реформи: розвиток приватної власності на землю, гарантування д-вою прав на землю юрид. особам і громадянам; розмежування земель держ. та комунальної власності; нарощення екон. потенціалу земель у населених пунктах; впровадження держ. управління земельними ресурсами і землекористування на основі екон. методів; удосконалення обчислення плати за землю, розвитку орендних відносин.

Прикінцеві положення кодексу закріпили низку вимог до органів держ. влади і управління щодо правового і нормативного розвитку окремих положень: оцінки земель і введення держ. земельного кадастру; моніторингу землі; реєстрації нерухомого майна, в т. ч. земельних ділянок; розвитку ринку землі та його інститутів; розмежування земель держ. та комунальної власності; розвитку іпотечного кредитування під заставу землі; удосконалення системи земельних платежів; охорони земель та збереження і відновлення родючості; здійснення управління земельними ресурсами, землекористуванням із застосуванням екон. методів; розробки довгострокової земельної політики.

З.к.У. 2001 деталізував закріплені Конституцією України 1996 форми власності на землю, право користування та оренди. За кодексом д-ва забезпечує громадянам та юрид. особам рівні умови захисту прав власності на землю і підтверджує конституційну норму, за якою власник не може бути позбавлений права на земельну ділянку, крім випадків, передбачених кодексом. Більш деталізованою є порівняно з З.к.У. 1992 норма постійного користування землею. Вона обмежена наданням, по-перше, земельних ділянок із земель держ. і комунальної власності і, по-друге, лише підпр-вам, установам та орг-ціям, що перебувають у власності д-ви та територіальних громад. Враховано, що право власності на землю не є абсолютним, а тому в інтересах сусп-ва мають діяти певні застереження, обмеження та умови. Кодекс зберіг положення щодо цільового призначення земель та встановив для власників землі та землекористувачів обов'язок використовувати землю відповідно до її цільового призначення. Його норми визначили суб'єктивний склад земельних відносин, об'єкти використання, особливості передачі й придбання у власність земельних ділянок, їх вилучення і викуп, користування, підстави припинення прав власності на землю та відшкодування збитків і втрат, розв'язання проблеми іпотеки. Суттєво удосконаливши положення про отримання права користування землею, кодекс (ст. 112) встановив його обмеження, зокрема навколо цінних природних об'єктів, зон особливого режиму тощо.

Незважаючи на прогресивність норм З.к.У. 2001, у ньому залишалося чимало слабких місць, у т. ч. і концептуальних упущень, таких, як відсутність зваженого і цілеспрямованого підходу до землі як матеріальної основи д-ви, її суверенітету і нац. безпеки. Принциповою невдачею є відсутність у кодексі поняття «земельна рента» — серцевини теорії і практики ринкових земельних відносин (земельні рентні відносини є ключовою складовою екон. механізму розвитку с. госп-ва). Закріплені у Прикінцевих положеннях рекомендації потребували належного наук.-теор. обґрунтування.

У наступні роки З.к.У. 2001 зазнав певних змін і доповнень, які обумовлювалися потребою приведення у відповідність до його положень чинних законів (і навпаки), а також за політ. мотивами та правовою і екон. необхідністю. Протягом 2002—04 кодекс доповнювався поправками 8 разів. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Земельного кодексу України» від 11 лип. 2003 до ст. 123 і 151 вносились доповнення, які змінювали порядок надання земельних ділянок у постійне користування юрид. особам (за формою Типового договору). З.к.У. 2001 містив перехідні положення, які забороняли до 1 січ. 2005 продавати або в ін. спосіб відчужувати належну громадянам землю. Восени 2004 кілька фракцій ВР України підготували на розгляд сесії законопроекти про продовження мораторію. Більшість депутатів як лівих, так і правих фракцій мали спільне переконання, що в Україні не створені екон. й правові передумови для продажу землі. 17 черв. 2004 ВР України прийняла Закон України «Про внесення змін до Земельного кодексу України», який продовжив ще на три роки дозвіл переоформлення земельних ділянок з права постійного користування в приватну власність чи оренду й увів заборону до 1 січ. 2007 на внесення земельної частки (паю) до статутних фондів госп. т-в. До 1 січ. 2012 для громадян та юрид. осіб обмежено володіння землею до 100 га. Президент України Л. *Кучма* розглядав такий крок парламенту як популізм, викликаний бажанням частини депутатів заблокувати земельну реформу, і на закон наклав вето. 18 листоп. 2004 ВР України подолала вето.

Зволікання ВР України з прийняттям необхідних законів у розвиток положень кодексу стримує його дію, отже, перешкоджає утвердженню ринкового середовища у сфері земельних відносин.

Літ.: Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів, судової та арбітражної (господарської) практики, кн. 1—2. К., 2002; Земельний кодекс України: Науково-практичний коментар. К., 2003; Земельний кодекс України: Текст із змінами та доповненнями станом на 21 травня 2004 р. К., 2004.

С.С. Падалка.

ЗЕМÉЛЬНІ КÓДЕКСИ УСРР—УРСР. Перший Земельний кодекс УСРР прийнято 25 жовт.

1922. Складався з преамбули і 4 частин («Про трудове землекористування», «Про міські землі», «Про державне земельне майно», «Про землеустрій та переселення»), містив 227 статей.

Відображаючи тогочасні політ. й екон. реалії, Земельний кодекс УСРР 1922 закріплював націоналізацію землі та скасування приватної власності на неї, заборонив купівлю-продаж та ін. угоди, пов'язані з відчуженням землі. Всі громадяни, незалежно від статі, віросповідання та національності, наділялися правом на одержання землі в користування безплатно. Кодекс надав право земельним громадам обирати будь-яку форму землекористування, але водночас заохочував колективну, гол. чин. у формі земельних т-в. У Земельному кодексі УСРР 1922 регламентувалося землекористування сел. двору, допускалася «трудова оренда» землі, обмежувалося землекористування т.зв. куркулів, тобто селян, які використовували у своїх г-вах найману працю. В ньому містилися й норми, що регулювали землеустрій, земельну реєстрацію, переселення й визначали правовий режим міськ. земель спец. призначення та земель держ. запасу.

Другий Земельний кодекс УРСР прийнято 8 лип. 1970, введено у дію 1 січ. 1971. Складався із 173 статей, об'єднаних у 28 глав та 11 розділів («Загальні положення»; «Землі сільськогосподарського призначення»; «Землі населених пунктів»; «Землі промисловості, транспорту, курортів, заповідників та іншого несільськогосподарського призначення»; «Землі державного лісового фонду»; «Землі державного водного фонду»; «Землі державного запасу»; «Державний земельний кадастр», «Державний землеустрій»; «Вирішення земельних спорів»; «Відповідальність за порушення земельного законодавства»). Земельний кодекс УРСР 1970 успадкував осн. правові положення Земельного кодексу 1922, зокрема визначення земельного фонду виключною власністю д-ви й заборону цивільно-правових угод щодо відчуження земельних ділянок. Разом з тим, на відміну від попереднього Земельного кодексу, Земельний кодекс 1970 не передбачав свободи вибору форми господарювання в с. госп-ві. Для ведення товарного с.-г. вир-ва землі могли надаватися тільки «соціалістичним» підпр-вам — колгоспам і *радгоспам.* Діяльність сел. госп-в, які до примусової *колективізації сільського господарства* 1929—32 були осн. формою господарювання на селі, фактично заборонялася.

До новел Земельного кодексу 1970 слід віднести також поділ земельного фонду країни на 6 категорій земель: с.-г. призначення; населених пунктів; пром-сті, транспорту, курортів, заповідників та ін. несільськогосп. призначення; держ. лісового фонду; держ. водного фонду; держ. запасу. Надані в користування земельні ділянки повинні були використовуватися землекористувачами суто за їх цільовим призначенням, яке визначалося належністю ділянки до відповідної категорії земель і метою, для якої ділянка надавалася в користування. Земельний кодекс 1970 містив також окремі розділи, присвячені регулюванню землеустрою, веденню держ. земельного кадастру та вирішенню земельних спорів.

Третій Земельний кодекс УРСР прийнято 18 груд. 1990, введено в дію 15 берез. 1991. Його прийняття зумовлювалося необхідністю створення правової бази для проведення земельної реформи, зокрема для забезпечення плюралізму форм господарювання в с. госп-ві як визначальної риси земельної реформи на початковому етапі її проведення. Однак концептуально Земельний кодекс 1990 мало чим відрізнявся від Земельного кодексу 1970. Всі землі України проголошувалися власністю народу України, тобто залишалися виключною власністю д-ви. Надання ділянок юрид. і фіз. особам та вилучення їх для держ. чи громад. потреб, як і раніше, мали здійснювати ради нар. депутатів. Для підпр-в, установ і орг-цій земельні ділянки надавалися на праві землекористування. Однак для громадян передбачалося надання земельних ділянок переважно на праві довічного успадковуваного володіння землею, що уможливлювало передачу земельної ділянки в спадщину. На праві землеволодіння земельні ділянки мали надаватися с.-г. підпр-вам для цілей аграрного вир-ва. Важливою новелою Земельного кодексу 1990 було юрид. відновлення сел. (фермерських) госп-в на зразок тих, що існували в УСРР до 1929—32. Дозволялося надання у володіння сел. (фермерським) г-вам земельних ділянок розміром до 50 га с.-г. угідь і до 100 га усіх земель. Крім цього, до 6 категорій, на які поділявся земельний фонд УРСР згідно із Земельним кодексом 1970, було додано ще одну категорію — землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культ. призначення.

Літ.: *Індиченко П.Д.* Радянське земельне право. К., 1971; Советское земельное право. Х., 1981; Общая теория советского земельного права. М., 1983; Правовой режим земель в СССР. М., 1984; *Шульга М.В.* Актуальные правовые проблемы земельных отношений в современных условиях. Х., 1998.

П.Ф. Кулинич.

ЗЕМÉЛЬНІ КОМІТÉТИ, Земельні комітети в Україні 1917—1918. З.к. були утворені постановою *Тимчасового уряду* 21 квіт. 1917 як спец. держ. органи, що мали забезпечити підготовку та проведення земельної реформи в Рос. д-ві. Підпорядковувалися мін-ву землеробства, перебували під контролем губернських та повітових комісарів (див. *Губернські комісари*) Тимчасового уряду. Уряд намагався таким чином перевести все наростаючий революц. сел. рух за землю в русло мирних вимог. Волосні земельні к-ти планувалося організувати лише в 20 % *волостей.* Але *селянство* активно включилося до процесу організації низових земельних к-тів (на верес. 1917 вони були створені вже у 80 % волостей).

В Україні організація земельних к-тів розпочалася в трав.—черв. 1917, восени вже існувало 9 губернських, 94 повітових і 1528 волосних земельних к-тів. У деяких селах Волин., Катериносл., Київ., Подільської, Полтав., Харків. і Черніг. губерній було обра-

но також сільс. к-ти. Низові земельні к-ти займали найбільш революц. позиції, підтримували боротьбу селянства за конфіскацію й розподіл приватновласницьких земель, тому вже невдовзі після обрання деякі члени низових земельних к-тів Київ., Подільської і Полтав. губерній були репресовані.

1917 переважна більшість З.к. в Україні підтримувала політику *Української Центральної Ради*. На укр. землях, де було встановлено рад. владу, З.к. керували розподілом конфіскованих земель та майна й відчуженням куркульських надлишків. Згідно з «Тимчасовим положенням про соціалізацію землі» (1918) почалася реорганізація З.к. у земельні відділи рад. На тер., підконтрольній урядові гетьмана П.*Скоропадського*, З.к. були офіційно ліквідовані 29 квіт. 1918 і фактично припинили свою діяльність у трав. 1918.

Літ.: *Тимченко Ж.П.* Організація земельних комітетів на Україні в 1917 р. В кн.: У боротьбі за Жовтень: Збірник наукових праць. К., 1981.

І.В. Хміль.

ЗЕМЕ́ЛЬНІ КОНТРА́КТИ (лат. contractus — угода). Земельний контракт — угода двох чи більше осіб з метою встановлення, зміни або припинення земельних прав та обов'язків. Серед З.к. виділяються контракти купівлі-продажу, дару, застави, оренди та обміну. Практика укладення З.к. сягає серед. 15 ст. Певна структура та особливості оформлення З.к. складалися впродовж багатьох років, а юрид. бік їх укладення регламентували *земські уставні грамоти* та *Статути Великого князівства Литовського* 1529, 1566, 1588, чинність дії яких спостерігалася до кін. 18 ст. До видання Литов. статуту 1529, згідно з нормами уставних земських грамот, З.к. купівлі-продажу, обміну та дару можна було укладати лише зі згоди великого князя литов. (див. *Великий князь*). Тому в цей час практика укладення З.к. мала обмежений характер. З кін. 15 й особливо в 16 ст. у зв'язку з розвитком та активізацією товарно-грошових відносин на укр. землях *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) поширюється купівля-продаж, обмін, застава та оренда маєтків. Це вимагало оформлення численних маєткових актів. Великокнязівська та королів. канцелярії вже не могли справитися з цим завданням. Згідно з нормами Литов. статуту 1529 З.к., складені самими землевласниками або за участю місц. властей (старост (див. *Староство*), *воєвод*, гродських і земських урядів), набували повного юрид. права й значущості нарівні з великокнязівськими грамотами. Обмеження стосувалося лише контрактів купівлі-продажу, коли *шляхті* можна було продавати не більше $^1/_3$ приватного володіння. За положенням Литов. статуту 1566 дозволялося продавати маєтки й землю без згоди старости або воєводи, а також знімалося обмеження на продаж тільки $^1/_3$ маєтності. Для землевласників збільшувалася також потреба в копіях різних актів. Для того, щоб мати можливість одержати потрібну копію («випис»), оригінали З.к. надавали для «запису» до гродських і земських книг відповідних судів (див. *Гродський суд*, *Земські суди*), що були утворені в результаті суд.-адм. реформ у ВКЛ 1564—66.

Як юрид. документи, всі З.к. згідно з правилами дипломатики структурно поділяються на такі компоненти: інтитуляцію, промульгацію, наррацію, диспозицію, санкцію, корроборацію, субскрипцію та датацію. Всі З.к. належало укладати публічно. Нехтування цією нормою спричинювало втрату юридичної сили угоди.

З 16 ст. дуже поширеними стали акти на купівлю-продаж («лист купчий», «лист продажний») маєтків. Ранні контракти купівлі-продажу (серед. 15 ст.) складалися в присутності свідків і надавалися зацікавленим особам від імені старости чи воєводи. Після 1566 купчі акти почали укладати між безпосередніми учасниками купівлі-продажу маєтку від імені того, хто продавав. Продавець також письмово засвідчував, що об'єкт продажу на момент угоди нікому ін. не був проданий чи заставлений. При укладенні контракту купівлі-продажу у відповідний запис вносилася також умова (санкція), що ні сам продавець, ні його нащадки та родичі не повинні в майбутньому посягати на продану маєтність.

Контракти дару оформлялися «листами запысними», «записью», а сам акт дарування визначався в документах словами «дал», «записал», «отписал», «даю, дарую и записую». Поширеною формою укладення контракту дару був запис певної суми грошей, забезпечених конкретними маєтностями. Фактично це була форма ленного пожалування земель під записні суми, яка підкреслювала урізаний правовий статус осаджених таким чином *зем'ян*. Наприклад, один з князів *Сангушків*, надаючи 1565 лен одному із шляхтичів, «нагорожаючи... записал єсми єму во именю своем... у 200 копах грошей... А син мой и потомки єго... отнимати не мают, первей мают отдати им 200 коп». Ін. характер мали умови контракту дару, що укладалися між подружжям або членами родини. Досить усталеною формулою запису даровизни чоловіком своїй дружині була така, коли чоловік дарував дружині певну суму грошей, забезпечених визначеними в документі маєтностями до її живота (до смерті) за умови, що вона після його смерті не одружиться знову. В цьому випадку дружина отримувала повне право розпоряджатися маєтками на свій розсуд. Ін. варіант дарчого запису стосувався ситуації, якщо дружина після смерті чоловіка знову виходила заміж, не маючи дітей від попереднього шлюбу. В цьому разі родичам дарувальника надавалося право викупити маєтки за суму, на яку вони записані. За неможливості викупу маєтки залишалися за дружиною. Міг бути і такий варіант, коли дружина після смерті чоловіка знову виходила заміж, та мала дітей від першого шлюбу. В такій ситуації вона могла володіти маєтками до свого живота, однак зобов'язувалася виховувати дітей до їхнього повноліття з прибутків цих маєтків, а також могла відчужувати дані маєтності лише на користь дітей. Осн. змістовим компонентом контракту дару було визначення умов, на яких відбувалося

надання маєтку та умов, за яких він міг бути повернутий спадкоємцям дарувальника.

Протягом серед. 15—18 ст. усталилося юрид. визначення контракту застави — «заставной лист», «застава», «заставил», зрідка — «заемное письмо», «поступил», «заарендовал». На практиці мали чинність кілька варіантів контракту застави: застава без держання, застава із держанням і застава на упад. Застави без держання укладалися у випадку, якщо одна особа позичала в ін. певну суму грошей й отримувала запевнення, що в разі несвоєчасного повернення позички боржник зобов'язувався передати своєму кредитору окреслену в контракті частину володінь. Застави із держанням укладалися тоді, коли позикодавець (кредитор) надавав боржнику певну суму грошей і відразу отримував на окреслений у контракті термін визначені маєтності. В цьому випадку прибутки, що надходили кредитору від цих маєтностей, вважалися процентом на позичену суму. Характерною особливістю заставних угод із держанням маєтностей було те, що заставні маєтки можна було перезаставляти, тобто заставляти третій особі. Контракти застави на упад або «застави під страченям» укладалися тоді, коли в контракті було обумовлене те, що у випадку несплати боргу у визначений контрактом термін кредитор отримував право на вічне володіння маєтком — але лише тоді, коли й родичі заставника не змогли викупити заставу. Важливою умовою в оформленні заставних угод із держанням та без держання маєтностей було чітке визначення термінів сплати боргів, що докладно означалося в диспозиційній частині документа. Згідно з договором застави встановлювався також порядок грошових виплат, що мав прив'язку до певної грошової системи — до литов. *кіп грошів* (див. також *Пенязь*) чи до польс. *злотих*. Контракти оренди були дуже подібними до контрактів застав із держанням маєтностей. Контракти оренди укладалися у випадку надання однією особою частини маєтності або нерухомого майна ін. особі на умовах користування на певний обумовлений термін. Контракт оренди укладався публічно на один або кілька років. Плата за користування нерухомістю здійснювалася або відразу повністю, або частинами щорічно. За потреби термін контракту можна було продовжити. Для цього до актових книг вносився додатковий орендний запис. Особливістю контракту оренди було те, що по закінченню терміну оренди маєтностей орендатор зобов'язувався повернути власникові об'єкт оренди в такому стані, який фіксувався на момент укладення угоди.

Контракти обміну юридично визначалися в актових книгах як «лист меновный», «меновная запись» й укладалися між власниками в разі обміну їхніми маєтностями або землями. Подібні обміни могли здійснюватися з різних причин. Найчастіше шляхтичі були змушені робити обміни, якщо ч. їхніх маєтностей розташовувалася на значній відстані від комплексу осн. володінь. Чимало з них вважали за потрібне зробити обмін на прилеглі землі шляхтича-сусіда. Нерідкими були випадки, коли обміни маєтками відбувалися в різних *повітах* чи коли для рівноцінного обміну один із суб'єктів договору зобов'язувався робити доплату. Однією з умов контрактів обміну, а також купівлі-продажу, застави, дарування, оренди було попереднє визначення суми т. зв. заруки — своєрідної компенсації за недотримання або порушення умов укладеного контракту.

У результаті *селянської реформи 1861* контракти купівлі-продажу надільної землі (див. *Надільне землеволодіння*) було заборонено. Однак в обхід закону не лише *козаки*, а й поміщицькі селяни продавали й заставляли свої наділи. Передача наділу здійснювалася іноді тільки словесною умовою, але частіше векселем або писаним позичковим листом, або ж набувала форми оренди, застави та ін. З 80-х рр. 19 ст. з відкриттям *Селянського поземельного банку* приватновласницькі землі скуповували, окрім купців, також представники заможної верхівки села, укладаючи відповідні контракти купівлі-продажу.

За часів *СРСР* поземельні відносини регулювалися Земельними кодексами 1922, 1970 (див. *Земельні кодекси УСРР—УРСР*) та Цивільним кодексом 1961. У цих документах зазначалося, що всі приватні землі переходили в держ., колективну та комунальну власність, у зв'язку з чим З.к. не укладалися.

Після проголошення держ. незалежності України поземельні відносини регулювалися Земельним кодексом 1992 та новою редакцією від 25 жовт. 2001 (див. *Земельні кодекси України*). Кодексом завбачено, що використання землі буде здійснюватися гол. чин. на умовах оренди та права власності на землю. Постійне ж землекористування матиме обмежений характер.

Літ.: *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993; Земельний кодекс України: Коментар. Х., 2002; *Блануца А.* Контракти із земельною власністю та особливості їх укладення на прикладі Волинського воєводства другої половини XVI ст. В кн.: Селянство Півдня України: історія і сучасність. Миколаїв, 2003; *Його ж.* Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. В кн.: Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.), вип. 3. К., 2003; *Ващук Д.* Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV — перша третина XVI ст.). «Український історичний збірник», 2004, вип. 6; *Блануца А.* Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). К., 2005.

А.В. Блануца.

ЗЕМЕ́ЛЬНІ РЕФО́РМИ П.СКОРОПА́ДСЬКОГО — низка заходів щодо *землеволодіння* і землекористування, проведених у кін. квіт.—листоп. 1918 та спрямованих на скасування загальнонародної й відновлення приватної власності на земельні ресурси України (див. *Аграрне питання в українській революції 1917—1921*). Гетьман П.*Скоропадський* поділяв селян на дві категорії: а) великих землевласників, б) середніх і дрібних землевласників. До першої категорії належали ті, хто мав понад 5 *десятин* землі, до другої — ті, хто мав менше 5 де-

сятин. За критеріями *Української Держави*, бл. половини селян, які володіли земельними наділами, вважалися великими власниками. Саме ж землеволодіння відроджувалося майже у всіх тих формах, що існували за часів *Російської імперії*, й могло бути приватним, надільним, держ., церк., монастирським, заводським, фабричним тощо. Проведення земельної реформи гетьман вважав своїм найголовнішим завданням. З метою її здійснення він планував створити особливу нараду для підготовки агрономічних заходів.

В основу реформи клалися такі принципи: 1) уряд бере на себе цілковиту відповідальність за проведення реформи і її наслідки; 2) за рахунок держ., церк., монастирських і ч. приватних земель (з повним відшкодуванням їхнім власникам вартості відчужених ділянок) створюється держ. земельний фонд; 3) провадиться продаж ділянок малоземельним селянам і козакам; 4) провадиться створення дрібних, але економічно міцних г-в; 5) здійснюється забезпечення ефективної роботи цукрової пром-сті як гол. джерела багатства України; 6) провадиться докорінне поліпшення справи дрібного с.-г. кредиту. Відповідно до цих принципів 14 черв. 1918 було ухвалено Закон про право продажу та купівлі землі поза міськ. оселями. Право продажу надавалося кожному власникові с.-г. та лісових маєтностей у *повітах* без будь-яких обмежень. Куплені або прийняті в дар земельні ділянки не повинні були перевищувати 25 десятин. Якщо ж власниками ділянок ставали земельні т-ва, то розмір цих ділянок обмежувався заг. площею, виходячи з розрахунку не більш як 25 десятин на кожного чл. т-ва. При цьому протягом двох років т-во зобов'язувалося розмежувати куплену землю на відрубні ділянки між своїми членами. Передбачалося, що коли таке розмежування не відбудеться, то його проведуть відповідні повітові земельні комісії (див. *Земельні та земельно-ліквідаційні комісії в Українській Державі 1918*). Причому рішення комісій з цього питання вважались остаточними й оскарженню не підлягали. Отже, колективне господарювання на селі передбачалося ліквідувати.

Щодо лісових площ, то їх можна було набувати за такими самими нормами (25 десятин на фізичну чи юрид. особу), але щоразу лише з окремого дозволу міністра земельних справ. Останній міг вирішувати питання й про надання дозволу перевищувати при купівлі встановлені норми, якщо це зумовлювалося громад., пром. або ін. культ.-госп. потребами, для чого потрібно було подати письмове звертання з відповідним обґрунтуванням. Протягом року покупець був зобов'язаний здійснити зазначені в обґрунтуванні цілі. Водночас він мав відшкодувати всі борги та провести виплати за претензіями іпотечних банків і приватних осіб відповідно до розмірів отриманої ділянки. Без обмеження розміру можна було купувати маєтності, які продавалися з прилюдних торгів у разі примусового стягування іпотечних та приватних боргів. Про такі торги банки, суд. та ін. установи повинні були повідомляти відповідну повітову земельну комісію, яка мала право їх опротестовувати. В разі висловлення протесту торги припинялися і питання про право власності на зазначені маєтності вирішувалося в окружному суді. При порушенні встановлених норм купівлі землі її надлишки (понад 25 десятин) за рішенням суду переходили до казни. Нагляд за виконанням закону доручався повітовим і губернським земельним комісіям.

Залишалися в силі встановлені раніше права спадкування земельних маєтностей як за законом, так і за заповітом. Новий акт не мав зворотної сили: купчі та дарчі записи, складені до 18(03) груд. 1917, підлягали затвердженню без застосування встановлених законом норм. Наприкінці серп. 1918 *Рада міністрів Української Держави* дозволила власникам маєтків продавати їх навіть тоді, коли вони були здані в оренду. Орендний договір після затвердження акта про продаж втрачав силу. За орендарем зберігалося право на отримання врожаю із уже оброблених ним ділянок та право на повернення орендних виплат, внесених ним наперед. У листоп. 1918 гетьман затвердив законопроект, який передбачав, що зем. ділянки понад 200 десятин будуть скуповуватися д-вою і через Держ. земельний банк розподілятися між малоземельними землевласниками, виходячи з норми 25 десятин на одне г-во. Але всі ці заходи щодо землеволодіння та землекористування, повернення права на врожай 1918, заміна *земельних комітетів* земельними й земельно-ліквідаційними комісіями тощо не дали бажаних результатів в умовах широкого екон. визиску українські села нім. владою (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*).

Літ.: *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995.

О.М. Мироненко.

ЗЕМЕ́ЛЬНІ ТА ЗЕМЕ́ЛЬНО-ЛІКВІДАЦІ́ЙНІ КОМІ́СІЇ В УКРАЇ́НСЬКІЙ ДЕРЖА́ВІ 1918 — держ. органи, які займалися питаннями: *землеволодіння* і землекористування, купівлі та продажу землі, тимчасового управління сільс. маєтками, розвитку с. госп-ва. Створені для реалізації *земельних реформ П.Скоропадського* на базі *земельних комітетів* часів *Української Центральної Ради*.

Питаннями реформи відало мін-во земельних справ. На місцях цими питаннями займалися: регіональні управління хліборобства та держ. маєтностей; особливі комісії (вирішували питання про право на врожай 1918 із земель колиш. землевласників відповідно до спец. закону, ухваленого 27 трав. 1918); губернські та повітові земельні й земельно-ліквідаційні комісії.

Голів губернських земельних комісій призначав міністр земельних справ. До їх складу входили начальник місц. управління хліборобства та держ. маєтностей, інспектор с. госп-ва, керуючий землемірно-тех. відділом земельної комісії, представник Держ. земельного банку, голова або чл. губернської *земської управи*, двоє представників від великих землевласників, які володіли

ділянками понад 5 *десятин*, двоє представників від середніх і дрібних землевласників (менше 5 десятин), представник губернської адміністрації, двоє представників місц. окружного суду, губернський земський агроном і двоє постійних чл. від мін-ва земельних справ. Усіх членів комісії призначали або обирали зі свого складу відповідні держ. інституції чи громад. орг-ції.

Губ. земельні комісії мали надзвичайні права. Вони могли в примусовому порядку вилучати с.-г. інвентар, який, на їх думку, використовувався неналежним чином, і передавати його для проведення робіт в ін. г-вах та для здійснення перевезень держ. значення. За рішенням цих комісій місц. нас. могло в примусовому та позасуд. порядку залучатися на термінові с.-г. роботи. Приблизно на таких самих засадах створювалися повітові земельні комісії. Міністр земельних справ призначав голову комісії. До складу комісії входили: голова або член повітової земської управи, землемір, представник Держ. земельного банку, двоє представників від великих землевласників, двоє представників від середніх і дрібних землевласників, представник повітової адміністрації, представник з'їзду мирових суддів, від двох до чотирьох постійних чл. від мін-ва земельних справ і земський агроном. Обов'язки поземельного впорядкування, які за часів *Російської імперії* виконувалися *земськими дільничними начальниками* та *мировими посередниками*, покладалися на постійних чл. комісії від мін-ва земельних справ. Повітові комісії приймали у своє тимчасове управління земельні маєтності на прохання власників і з дозволу губернських комісій на строк не більше одного року. Маєтки осіб, відсутніх на даний час у даній місцевості, приймалися повітовою комісією до управління за розпорядженням губернської комісії без заяви власника або його повіреного. Саме управління здійснювалося через передачу маєтків в оренду або через пряме господарювання за допомогою призначених фахівців. Видатки на цю справу забезпечувалися зі спец. кредитів мін-ва й поверталися з одержаних прибутків. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення маєтку.

Поряд із земельними комісіями *Рада міністрів Української Держави* створила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, в компетенцію яких входив розгляд справ: про поновлення порушеного володіння й користування землею; про повернення відібраних після *Лютневої революції 1917* підпр-в, рибних ловів, знарядь та рухомого майна; про відшкодування збитків і винагороду за користування майном та маєтностями; про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володільців чи орендарів. До цих комісій були передані всі справи, майно, кошти колиш. земельних к-тів, земельних відділів рад робітн., сел. і солдатських депутатів та ін. орг-цій, що виникли після Лютневої революції 1917 й видавали розпорядження про землю. При виявленні зловживань з боку працівників інституцій і орг-цій, які діяли в берез. 1917 — квіт. 1918 на тер. України, винні могли притягатися до карної і цивільної відповідальності. Заяви про відновлення порушених прав землеволодіння чи землекористування до повітової комісії можна було подавати протягом 6 місяців з дня оголошення про початок її роботи. Заява про повернення втрачених маєтностей та майна подавалася до тієї комісії, на тер. діяльності якої знаходився маєток. Постанови та рішення повітової земельно-ліквідаційної комісії могли бути оскаржені в губернській земельно-ліквідаційній комісії. Рішення останньої вважалось остаточним й оскарженню не підлягало. Стягування збитків скривдженого з відповідача відбувалось або на добровільній основі, або через *Державну варту Української Держави*, або ж через губернські скарбниці.

Після приходу до влади *Директорії* УНР всі земельні та земельно-ліквідаційні комісії було скасовано, а натомість створено земельні управи.

О.М. Мироненко.

ЗЕМЛЕВОЛОДІ́ННЯ. На укр. теренах у різні часи в різних народів, які тут проживали, практикувалися різні типи З. Зокрема, в *античних державах Північного Причорномор'я*, Скіфії (див. *Скіфи*) вже в 6—5 ст. до н. е. переважною формою З. було індивідуальне З. (при одночасному існуванні колективного). На землях, на яких розселилися свого часу сх. слов'яни, склалося З. окремих *родів*, племен чи їх об'єднань (*древлян*, *полян*, словен та ін.), а також З. сімей на підставі *займанщини*. В добу *середньовіччя* на укр. землях, як і в багатьох ін. європ. країнах, безпосередній виробник, якими б широкими не були його права на землю (оброблену ним власноруч чи силами його родини), законодавчо визнавався лише її володільцем (а не власником).

Від 11 ст. поземельні відносини регулювалися як нормами *звичаєвого права*, так і відповідними законодавчими актами, записаними в *«Руській правді»* (у різних редакціях). За часів *Золотої Орди* ординські *хани* й намісники — *баскаки* — безпосередньо не втручалися в місц. поземельні відносини. Боротьба сільських общин за права на З. помітно стримувала зростання великої *земельної власності* удільних князів і місц. можновладців. Після розпаду Золотої Орди настав новий період у перерозподілі укр. земель: почалося масове пожалування вел. князями *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) і королями Польщі значних тер. землевласникам, які їх підтримували. Якщо в 2-й пол. 14 ст. в Україні налічувалося лише кілька десятків князівських маєтків, то на серед. 16 ст. існували вже тисячі панських і шляхетських г-в, понад 100 родин *магнатів*. На той час у сел. г-ві важливою госп. одиницею продовжувало лишатися *дворище* (відоме в документах під назвами «сім'я», «братчина», «служба»). Були поширеними З. і землекористування *сябрів* — селян (найчастіше родичів), які жили, як правило, в спільному дворі кількома хатами, вели самостійні г-ва, але певними угіддями (сіножаті, пасіки, рибні лови, пасовиська тощо) користува-

лися разом (траплявся поділ на паї). Згідно із земельною реформою 1557 (див. *«Устава на волоки» 1557*), запровадженою королем польс. і вел. кн. литов. *Сигізмундом II* Августом, угіддя землероба офіційно вважалися власністю верховного правителя, а отже, всі землекористувачі повинні були відбувати повинності на його (верховного правителя) користь. Це положення закріпили *Статути Великого князівства Литовського* 1566 і 1588. Навіть осілі *козаки* (починаючи з 1-ї пол. 16 ст., вони володіли землею та мали значні привілеї в *Речі Посполитій*, *Гетьманщині*, *Слобідській Україні*) змушені були нести військ. службу та відбувати повинності на користь д-ви в цілому і тих чи ін. можновладців зокрема. Відмова коритися цьому нерідко призводила до втрати землі, а подекуди — й до репресивних заходів з боку властей. Найбільш широкі права в З. мали козаки *Вольностей Війська Запорозького низового*, де практично не існувало великої власності на землю та *кріпацтва*. Особливо обмеженими права щодо З. були у селян, які господарювали на західноукр. землях (переважна частина цих земель з кін. 14 ст. до 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перебувала під владою польс. *шляхти*).

У ході *національної революції 1648—1676* стався черговий перерозподіл у володінні укр. землями, особливо на *Лівобережній Україні* та *Правобережній Україні*. На тер. *Наддніпрянської України* бл. 1400 маєтків польс. магнатів, шляхти і катол. духовенства перейшло в підпорядкування старшинської адміністрації на чолі з *гетьманом*: ці землі здебільшого на правах займанщини захопили *посполиті* й козаки. Фактичне скасування кріпацтва розширило коло дрібних землевласників. У *вільних військових маєтностях*, які становили 50 % усіх населених пунктів, стало можливим порівняно самостійне ведення г-ва безпосередніми виробниками, продаж, обмін і успадкування ними угідь. Поступово утвердилася практика орендування землі. Однак уже через кілька десятиліть після початку визвол. змагань знову активізувався процес обезземелення селян і козаків. На поч. 18 ст. зафіксовано видачу *універсалів* гетьманом І.*Мазепою*, за якими посполиті, які без дозволу переходили на нове місце проживання, повністю втрачали права (сукцесію) на свої угіддя. За непослух селян фізично карали, арештовували і навіть страчували. Набули чинності положення статутів ВКЛ. Зі створенням у Рос. д-ві 1719 з ініціативи царя *Петра I* Берг-колегії розпорядження останньої щодо пошуку та розробляння корисних копалин як на власних, так і на чужих землях були поширені також на Гетьманщину і Слобідську Україну. 1721 в *Російській імперії* надано право купцям (див. *Купецтво*) купувати й приписувати села до своїх підпр-в, що поклало початок *посесіям*.

Протягом 18 ст. продовжувався занепад общинного та сябринного З. й складалися умови для формування приватної власності на землю. Спершу відповідні земельні реформування розпочалися в укр. землях, які були під владою Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Так, маніфест від 26 квіт. 1766 зобов'язав поміщиків *Закарпатської України* наділяти селян землею і садибою. Спец. патент імператорського уряду 1785 визнав за закарп. селянами право переходу від одного землевласника до іншого. В *Галичині* особиста залежність селянина була офіційно скасована 5 квіт. 1782. 1786 значна ч. сел. землі була відокремлена від поміщицької (домінікальної; див. *Домінікальні землі*, *Рустикальні землі*). Тоді ж кріпаки *Буковини* одержали дозвіл уряду на виходи, але з дозволу *дідича*. Можновладцям було заборонено самовільно розпоряджатися угіддями посполитих, за якими юридично визнавалося право на успадкування угідь.

На укр. землях, що були підвладними Рос. імперії, процеси *приватизації* землі розпочалися лише в 2-й пол. 19 ст. Наприкінці ж 18 ст. відбувалося закріпачення селян. Так, указ імп. *Катерини II* від 14(03) трав. 1783 остаточно закріпачив більшу ч. селянства Лівобережжя та Слобожанщини. Указом імп. *Павла I* від 23(12) груд. 1796 кріпосне право було введено в Пд. Україні, Приазов'ї й на Дону. Після приєднання Правобереж. України до Рос. імперії унаслідок 2-го поділу Польщі (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) царизм намагався регламентувати там кріпацтво шляхом запровадження *інвентарних правил 1847—1848*.

Революція 1848—49 в Австрійс. імперії (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) та *селянська реформа в Галичині, на Буковині та Закарпатті 1848* остаточно скасували кріпосне право, дали сильний поштовх до розвитку бурж. відносин і, зокрема, формування приватної власності селян на землю, якою вони перед тим уже володіли. Після *селянської реформи 1861* в Рос. імперії подібні процеси почали відбуватися і на ін. укр. землях.

Кілька законодавчих актів, спрямованих на поліпшення економіки в Рос. імперії, були розроблені й частково впроваджені *Радою міністрів Російської імперії* на чолі з П.*Столипіним* (див. *Землевпорядні губернські та повітові комісії*). Так, згідно з указом імп. *Миколи II* від 22(09) листоп. 1906 «Про доповнення деяких постанов чинних законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» кожний чл. общини мав право вийти з неї зі своїм наділом, продати його як приватну власність або ж вести самостійне г-во. Протягом 1907—16 у межах Рос. імперії з общин виокремилося 2 млн дворів (22 % від заг. числа). Безпосередньо на Лівобережжі такі двори становили 16,5 %, на Правобережжі — 48 %, на Пд. — бл. 42 %. Тут набули поширення процеси продажу селянами своєї землі, це зумовило значне розшарування в їх стані, виділення т. зв. куркульства (заможні селяни, які у веденні госп-ва використовували найману працю).

За часів *СРСР* усю землю в країні було проголошено власністю д-ви, загальнонар. надбанням. Земля не могла бути об'єктом купівлі-продажу, а З. зводилося фактично лише до користування землею.

Літ.: *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—1954; *Довженок В.Й.* Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. К., 1961; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. К., 1971; *Сидельников С.М.* Аграрная реформа Столыпина. М., 1973; *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861—1929 рр.). К., 1995.

О.І. Гуржій.

ЗЕМЛЕВПОРЯ́ДНІ ГУБЕ́РНСЬКІ ТА ПОВІТО́ВІ КОМІ́СІЇ. Створені за указом імп. *Миколи II* від 4 берез. 1906 в усіх губерніях і повітах *Російської імперії* для проведення аграрної реформи (див. *Столипінська аграрна реформа*). До кожної губернської комісії входило 8 членів на чолі з *губернатором*, 6-х з них обирали губернські земські збори (див. *Земства*), причому троє з обраних повинні були бути селянами. До повітових комісій входило по 6 членів, троє з них обиралися повітовим земством і троє — від селян за жеребкуванням. Важливим обов'язком повітових комісій було задоволення потреб селян, пов'язаних із їхнім виходом на відруби та *хутори*, а також сприяння *Селянському поземельному банкові* в його операціях. Окрім того, комісії мали опікуватися проблемами переселення селян на вільні землі й орендування ними земель на пільгових умовах; допомагати сільс. т-вам у впровадженні більш досконалих методів користування надільними землями; сприяти мирному розмежуванню черезполосних земель та земель заг. користування; розподіляти великі сільс. т-ва на більш дрібні госп. одиниці; займатися посередництвом при розмежуванні між селянами й приватними землевласниками. Протягом 1906—09 було створено 38 губернських та 411 повітових землевпорядних комісій. Згідно з «Законом про землевпорядкування» від 29 трав. 1911 (діяв до 1917) землевпорядні комісії отримали право виділяти селянам належну кожному з них частину общинної землі в приватну власність без дозволу общини.

Літ.: *Лось Ф.Є.* Україна в роки столипінської реакції: Нариси історії України, вип. 11. М., 1944; *Дубровский С.М.* Столыпинская земельная реформа: Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX в. М., 1963.

Т.І. Лазанська.

ЗЕМЛЕРО́БСТВО від найдавніших часів до кінця раннього залізного віку. Існують дві форми З. — екстенсивне й інтенсивне. Екстенсивне базується на освоєнні цілинних земель й особливо притаманне ранньому істор. періоду, коли землю обробляли дуже простими знаряддями (палиці-копачки, мотики, соха). Найбільш ефективним тоді було підсічне (вирубне) З. на розчищених від лісу ділянках, які давали добрий урожай перші три-чотири роки. З падінням урожайності ділянки полишали, а після використання усіх земель в околицях с-ща (в радіусі приблизно 5 км) переселялися на нове місце. Екстенсивне З. потребує наявності значної кількості вільних земель і часто пов'язане з переселеннями. Інтенсивне З. спрямоване на підтримку й підвищення родючості землі. В давнину найефективнішим способом інтенсифікації З. було застосування зрошення, що забезпечувало ґрунт вологою й водночас здобрювало його родючим мулом. У помірній смузі Європи найпростішим методом був переліг, коли виснажену землю на якийсь час полишали без обробітку для її природного відновлення, а тривалість експлуатації ділянок подовжували здобрюванням попелом і гноєм, а також введенням сівозмін (чергування ярових та озимих к-р). Така система З. сформувалася в ранньому *залізному віці* (з 1 тис. до н.е.). В лісостеповій смузі України вона набула поширення в 1-й пол. 1 тис. із впровадженням залізного наральника. Ця система З. теж потребувала значної кількості земель, тому зі зростанням щільності нас., а також поліпшенням обробітку ґрунту з 2-ї пол. 1 тис. (поширення плуга, борони) формується двопільна парова система. Вона характеризується рівномірним чергуванням використання ділянок (через рік), які відводилися під посіви чи відпочивали (були під паром). При цьому ділянки під паром обробляли для знищення бур'янів та здобрювали, закладаючи таким чином перспективу майбутнього врожаю. Ця система З. була значно ефективнішою за перелогову, оскільки давала можливість раціональніше розпорядитися земельними ресурсами, з меншими затратами та більшим результатом. Тому, власне, лише починаючи з періоду виникнення парової двопільної системи, можна говорити про інтенсивне З. в помірній смузі, зокрема й на тер. України. Логічним наслідком розвитку двопільної системи стала трипільна система, за якої пар поєднувався з чіткими сівозмінами. Вона зводилася до поділу землі на три частини (під ярові, під озимі й під пар) і збільшувала, таким чином, земельний актив на третину. Парова трипільна система була настільки ефективною, що стала панівною, хоча й не одразу витіснила такі системи, як перелогове й підсічне З. Останнє тривалий час зберігало свої позиції в лісовій смузі.

Від 2-ї пол. 18 ст. в Європі почали вводити т. зв. плодозмінну систему, що стало можливим із введенням тех. і овочевих пропашних к-р (картопля, буряк, соняшник тощо), а також кормових (трав'яні, бобові, коренеплоди). Родючість ґрунту відновлювалася за рахунок чергування цих к-р із зерновими, тож необхідність у парових землях зникала. Якраз з цього часу активно почала розвиватися агрономічна наука. Розпочалася механізація З.

З. надало нової якості природному феномену — землі. Земля стала умовою та засобом вир-ва, тобто набула цінності, стала екон. категорією. Це проявилося у виникненні власності на землю, а також у регламентації доступу виробника до вирощеної ним продукції та в змінах в організації самого процесу З. Визначальними стали соціальні чинники, пов'язані з потребами, роллю і місцем людини в системі вир-ва й розподілу накопичених багатств. Зросла роль соціально-екон. аспекту З.

Оскільки життя людини завжди пов'язане, з одного боку, з певною тер., а з другого — з певним колективом, власність на землю завжди має ієрархічний характер (див. *Ієрархія*). Для *первісного суспільства* ієрархічне підпорядкування власності на землю в щонайзагальнішому вигляді визначається наявністю таких інститутів, як *плем'я* (союз племен), община (див. *Первісна община*), сім'я. Суто натуральний характер первісної економіки має наслідком те, що кожна сім'я володіє ділянкою землі (інакше вона не виживе), а регулятором того є община, з чим пов'язано перерозподіл землі за умови зростання общини та обмеженості її земель чи наявності земель різного ґатунку. В цьому проявляється відносний демократизм первісної общини й сусп-ва загалом, який означають терміном «колективна власність на землю».

З виникненням *держави* верховним власником землі стає правитель і принцип більш-менш справедливого розподілу землі порушується через ускладнення соціальної структури. Особи, причетні до управління й наближені до правителя, як і він сам, користуючись привілеями, привласнюють великі земельні угіддя (т. зв. феномен влади-власності; див. також *Держава як цивілізаційний феномен*). Не будучи в змозі їх обробити, вони користуються чужою працею. В найгіршому в екон. відношенні становищі опиняються селяни, які, навіть маючи власний клаптик землі, виконують повинності на держ. землях (царя, фараона, вана), храмових чи в госп-вах вельмож, а у випадку часткового чи повного обезземелення — працюють у чужому госп-ві, орендуючи землю на певних умовах чи за платню (див. також *Землеволодіння*). Тому боротьба за землю як джерело забезпечення елементарних умов життя та джерело збагачення з виникненням д-ви супроводжувала всю історію людства, як і спроби раціональніше налагодити З. через підвищення зацікавленості селян у своїй праці.

Сучасне З., зокрема високопродуктивне, є наслідком тривалого його розвитку та взаємодії технологічних і соціально-екон. чинників, тобто природних і антропогенних. Перші експерименти з доместикації (окультурення) рослин розпочалися десь приблизно 11 тис. років тому. До того людину якоюсь мірою підштовхнула сама природа, а са́ме потепління, яке настало по закінченню вюрмського зледеніння й супроводжувалося урізноманітненням (мабуть, за рахунок мутацій) рослинного світу. За тих умов активізується збиральництво диких їстівних рослин та їхніх плодів, що розширювало досвід по спілкуванню людини з флорою, і там, де цей досвід наклався на певне ботанічне тло — на наявність рослин, корисних для людини й придатних для окультурення, й виникло З. Згідно з ученням визначного вченого 20 ст. М.Вавилова такі винятково умови склалися лише в декількох куточках світу, а саме: гірських субтропічних смугах деяких регіонів Азії, Африки та Америки, яким було притаманне велике сортове різнобарв'я рослин, зокрема зернових, бобових та ін., які й були пращурами рослин культурних. Їх учений вважав первинними осередками виникнення З.

Тер. України, як і Європи загалом, не входила до первинних осередків формування З. Сюди його було привнесено з Передньої Азії. Передньоазійський осередок виникнення З. був одним з найдавніших і найважливіших для подальшої історії людства. Впродовж 9—8 тис. до н.е. (т. зв. неолітична революція; див. *Неоліт*) там було окультурено хлібні злаки й виведено різні сорти пшениці та ячменю, а також бобові та ін. рослини (горох, сочевиця, льон, виноград). Цей процес відбувався за застосування вкрай простих знарядь: дерев'яні палиці-копачки, кременеві жнивні ножі для зрізання колосків, кам'яні зернотерки та ступки для подрібнення зерна. Та вже скоро було винайдено глиняний посуд, який надав новій галузі особливого сенсу, докорінно змінивши харчування людей (варена, смажена їжа, напої).

Доместикація рослин змінює їхню природу таким чином, що їх можна вирвати з материнського середовища й перенести в зовсім ін. умови. Саме доместикація стала запорукою поширення З. із первинних осередків його формування на ін. території. Важливу роль при цьому відігравали ще дві обставини: 1) З. формувалося паралельно зі скотарством, тобто відтворювальне госп-во від самого початку постало як комплексне (виняток складають мезоамер. та болівійсько-андський осередки, де було обмаль придатних для доместикації тварин); 2) у процесі поширення нової економіки та її адаптації до нових умов вона набувала певної своєрідності і з точки зору самого З. (набір та питома вага вирощуваних к-р, розширення їхнього кола, способи ведення З.), і з точки зору співвідношення двох галузей — З. й скотарства. Залежно від того, яка з цих галузей була провідною, виділяють землеробські та скотарські сусп-ва (або госп.-культ. типи), які різняться способом життя (відповідно — осілий та рухливий), матеріальною й духовною к-рою.

Поява З. в Європі була пов'язана з розселенням передньоазійського нас., а доволі швидкі темпи його поширення — з готовністю європ. нас. долучитися до нових видів діяльності через кризу мисливства. Переселення до Європи вихідців із Передньої Азії було зумовлено кількома обставинами. Швидкий приріст нас., що розпочався з виникненням З., наклався тут на обмежені земельні ресурси, придатні для обробітку. Ця проблема була особливо гострою до винайдення зрошувального З., завдяки якому було освоєно долини двох великих річок Передньої Азії — Тігру та Євфрату, що й стали колискою перших *цивілізацій*. Окрім того, настання атлантичного періоду позначилося там певним посушінням клімату, натомість в Європі він став теплішим і вологішим. До того ж ці простори не були щільно заселеними.

Проникнення З. до Європи відбувалося через Балканський п-ів, на південь якого (сучасна Греція) перші вихідці з Передньої Азії, ймовірно з Анатолії

(п-ів Мала Азія), проникли не пізніше 7 тис. до н.е. Вони вирощували два сорти пшениці, ячмінь, сочевицю, а також просо, незнане в Передній Азії і, вірогідно, доместиковане у Закавказзі. Поступово З. охопило увесь Балканський регіон, що зумовило утворення великої культурно-істор. спільноти ранніх землеробів, локальні особливості якої, що проявляються, зокрема, в особливостях посуду, археологи позначили різними термінами (культура Пра-Сескло в Пн. Греції, Старчево — в Югославії, Караново й Кремиковці — в Болгарії, Кереш — в Угорщині та Криш — у Румунії). Нові умови, особливо це стосується півночі Балканського регіону, спричинили формування відмінної від передньоазійської стратегії З. — екстенсивного, чому, очевидно, сприяли обширні простори. За такої стратегії населення довго не затримувалося на одному місці й по виснаженню землі в околицях поселення переселялося на нове місце. Стратегія переселень мала двоїсте значення: з одного боку, сприяла швидкому поширенню З. на нові простори, проте, з другого, і то головне, стримувала накопичення тих здобутків, які б привели до переходу на новий щабель розвитку — цивілізаційний. Це стало гол. причиною сповільнених темпів соціально-екон. розвитку європ. населення на тлі тієї ж таки Передньої Азії та Давнього Єгипту, де інтенсифікація З. стала рушійною силою цивілізаційних (державотворчих) процесів.

Освоюючи Балкани, землеробське населення впритул підійшло до пд.-зх. рубежів тер. України і справило вплив на мисливсько-рибальське населення сусідніх територій. У межиріччі середніх течій Дністра й Південного Бугу формувався найдавніший осередок З. на нашій тер. — *буго-дністровська культура* (приблизно серед. 7 — серед. 6 тис. до н.е.). Можливо, через те, що формування цього осередку відбувалося без помітного припливу носіїв нових форм господарювання, а, схоже, головним чином на місцевому ґрунті — через запозичення аборигенами культурних рослин (і свійської худоби) та досвіду їх вирощування, процес становлення нової галузі був доволі повільним. Місцева людність робила лише перші кроки в тій справі: харчувалася переважно за рахунок мисливства, рибальства й збиральництва, але поруч літніх таборів на островах та в низинах після спаду повені засівала ділянки землі. Це населення знало кілька різновидів пшениці, ячмінь, просо, можливо льон, та почало виготовляти глиняний посуд.

Доки буго-дністровське нас. торувало нелегкий шлях до нового способу життя, землероби Балканського регіону долиною Дунаю невпинно просувалися далі на пн. і вийшли в Центр. й Зх. Європу. Це означало, що З. поширилося за межі теплої смуги й адаптувалося до помірної. Просуваючись у пн.-сх. напрямку, землероби освоїли значну тер. Польщі, а звідти розселилися й на зх. теренах України. Один потік освоїв Волинську височину, зіткнувшись на пн. з аборигенами — мисливцями й рибалками поліської смуги. Другий, просуваючись уздовж східних відрогів Карпат та русла Дністра, сягнув просторів буго-дністровської к-ри, через що, ймовірно, і звернув у бік Прута й Сірета. Така динамічна хода ранніх землеробів була спричинена природними обставинами й труднощами адаптації до них. У вкритій густими лісами Європі землеробські общини освоювали невеликі необліснені анклави й по виснаженню землі шукали нові.

Поява землеробів докорінно змінила ландшафт. Уздовж річок і потічків розкинулися невеличкі селища з напівземлянками й наземними оселями. Такі пам'ятки археологи легко розпізнають за своєрідним посудом прекрасного ґатунку кулястих форм, оздобленим прокресленими лініями з чистими смугами (стрічками) поміж ними. Саме за особливістю посуду цю спільноту умовно назвали *лінійно-стрічкової кераміки культурою.*

Дуже тяжко приживалося З. у степовій смузі. Тамтешні ґрунти були родючими, але вкрай важкими для ручного обробітку. Водночас привабливість степових просторів полягала в наявності пасовиськ, що й зумовило у цьому регіоні пріоритетний розвиток скотарства (*сурська культура*).

Таким чином, вже на початковій фазі З., за неоліту, на тер. України почали складатися регіональні особливості відтворювальної економіки: лісостепова смуга, ще достатньо тоді залісненa, стала полем діяльності землеробських спільнот, степова — скотарських. Ця обставина стала визначальною для всієї історії України — давньої, середньовічної та, значною мірою, й нової. Попри взаємодію землеробських та скотарських спільнот вони належали до різних світів. Землеробська традиція була пов'язана й постійно живилася імпульсами із зх. (Балкани, Подунав'я, Середня Європа), тобто була складовою власне європ. ойкумени. Натомість розвиток скотарської економіки більше був залежним від заг. ритмів розвитку населення Євразійського степу, який час від часу виплескував хвилі мігрантів у Пн. Причорномор'я. Екстенсивний характер скотарської економіки (вона ґрунтується, в першу чергу, на випасі худоби) робив її малоперспективною з точки зору нарощування якихось якісних змін, але в тодішніх умовах доволі рентабельною, що й стало запорукою її монотонності та живучості. Майбутнє було, безумовно, за землеробською економікою, однак шлях її розвитку був звивистим, оскільки З. в помірній смузі тоді важко піддавалося інтенсифікації, що робило його вразливим на тлі обмеженості земель і постійного приросту населення. Через це розвиток землеробських спільнот був драматичним та супроводжувався не тільки підйомами, а й спадами — аж до зміни господарчої моделі на скотарську.

Перший і дуже яскравий спалах З. на тер. України припадає на добу енеоліту (див. *Мідний вік*), коли в ужиток входять металеві речі — мідні і навіть золоті. Настає ера ранніх землеробів. На нашій тер. це було пов'язано з появою нових прибульців. Пульсуючим осередком, як і за доби неоліту, лишалися Балкани, які виплескували нові хвилі мігран-

тів. До того спонукали, вірогідно, екстенсивні методи З. та приріст населення. Приблизно на поч. 2-ї пол. 5 тис. до н.е. з Пн. Добруджі (Нижнє Подунав'я) у Пн.-Зх. Причорномор'я просунулися носії нової спільноти — культури *Гумельниця*, локальний прояв якої на нашій тер. археологи назвали культурою Болград, або Болград-Алдень. Ще раніше, приблизно в серед. 6 тис. до н. е., Прутсько-Дністровське межиріччя займають носії культури Кукутені, пам'ятки якої ще наприкінці 19 ст. — до встановлення факту її походження — були названі укр. археологом В.*Хвойкою трипільською культурою* (зараз більш вживаною є назва культура Кукутені-Трипілля). Витоки її лежать у Пд.-Сх. Трансильванії та Румунській Молдові. Ще одна хвиля мігрантів — носії к-р *лендельської культурно-історичної спільності* — прибула до нас із зх. — з тер. Польщі, хоча родом ця культ.-істор. спільність була з того ж таки кола — наддунайського (склалася на пд. Карпатської улоговини). К-ра Гумельниця та лендельська культ.-істор. спільність лише краєм заходили на нашу територію. Натомість трипільська к-ра, вийшовши зі світу балкано-дунайських к-р, розвинулася на теренах України в яскраве й масштабне явище, охопивши поступово всю лісостепову смугу й вийшовши на заключному етапі розвитку частково за її межі — в степову смугу Пн.-Зх. Причорномор'я та Київське Полісся.

Трипільська к-ра існувала приблизно 2,5 тис. років, захопивши й добу ранньої бронзи. Вона яскраво демонструє можливості землеробської економіки і водночас той поріг, до якого вона могла успішно розвиватися, не маючи радикальних засобів інтенсифікації З. Поступальність розвитку цієї к-ри визначалася кількома чинниками: 1) на тлі місцевого населення прибульці цілком володіли навичками З., що зовні проявляється в таких рисах, як чітко сплановані поселення, різнобарвний та якісний посуд, оздоблений складними криволінійними орнаментами, в яких проглядаються зоо- та антропоморфні фігури, статуетки людей (головно жінок) та тварин. Ці риси відбивають новий стиль життя і чітку спрямованість саме на З.; 2) демографічний потенціал цієї спільноти живився не лише природним приростом населення, а й хвилями нових прибульців із прабатьківщини, а також поглинанням місцевого населення в процесі колонізації нових земель. І це було позитивним чинником, адже за тотального панування ручної праці людина була гол. продуктивною силою; 3) існувала можливість освоєння нових земель, схоже, не щільно заселених, яка активізувалася з впровадженням підсічного, доволі продуктивного З., хоча й екстенсивного за своєю сутністю, оскільки врожайність падала після трьох-чотирьох років експлуатації підсіки.

Гармонійне поєднання цих чинників мало результатом розквіт трипільської к-ри, який припадає приблизно на серед. 5 — серед. 4 тис. до н. е. Вся лісостепова смуга України вкрилася густою сіткою поселень, серед яких виникали і гігантські, в котрих мешкали тисячі людей. Осілість, достаток харчів, ритмічність землеробської праці вивільняли час для облаштування побуту, творчості, що виявлялося в розвитку ремесел. Провідним матеріалом у побуті стає глина. Трипільці до тонкощів освоїли цей матеріал, зводячи комфортні оселі з дерева й глини та виготовляючи всіляке домашнє та культове начиння. Воно вражає барвистістю форм та оздоблення: різноманітний посуд, статуетки, модельки жител й інші речі оздоблено прокресленими й мальованими візерунками. Формотворення, орнаментальне й фігуративне мистецтво сягають гармонії, колориту й напруги такого рівня, якого вже ніколи не вдалося повторити в давній історії України. То був світ ранніх землеробів, який немов демонстрував радість нового буття, новий творчий потенціал, що живився новими матеріальними й духовними потребами.

Однак з освоєнням усієї лісостепової смуги, найбільш придатної за існуючої технологічної оснащеності для З., трипільська к-ра втрачає перспективи для розвитку, що ускладнюється також демографічною ситуацією та слабким розвитком обміну через автаркічність тодішніх спільнот. Виправити ситуацію можна було лише інтенсифікацією З. І, схоже, цей іспит трипільське населення (як й інші ранньоземлеробські спільноти помірної смуги) не склало, а вихід із кризової ситуації було знайдено в зміні моделі господарювання — в ухилі в бік розвитку скотарства. Це й спричинило занепад квітучої культури й докорінну трансформацію її матеріального комплексу — будівельної справи, посуду тощо.

Таким чином, на початку доби бронзи (кін. 4 — поч. 3 тис. до н. е.) завершується ера ранніх землеробів помірної смуги. Зміна господарчої моделі на користь скотарства була, безумовно, виходом у тій ситуації. Але з точки зору перспектив то був не найкращий вибір, адже то не лише змінювало спосіб життя з осілого на рухливий, який не сприяє накопиченню матеріальних цінностей, а й закріплювало екстенсивні методи господарювання. А вони завжди грунтуються на розширенні екон. простору. Утримання худоби, яка стала гол. ціллю й засобом до існування, вимагало значних природних ресурсів — пасовиськ, сіножатей, зимівок. Розвиткові скотарства частково сприяла наявність не щільно заселених смуг — поліської та степової. На якийсь час, завдяки переходу до скотарської економіки, а отже — і до рухливого способу життя, лісостепове нас., репрезентоване *кулястих амфор культурою* та *шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичною спільністю* (мігрантами з пн. зх., які поглинули, імовірно, частково трипільське населення), цілком урівнялося за способом життя з нас. степової смуги (до якого влилася й частина трипільського нас.), для якого та істор. дорога була цілком природною. Так спільноти з різними вихідними господарчими моделями — землеробською в лісостеповій смузі та скотарською в степовій — приходять до єдиного знаменника.

Колективи з яскравим ухилом у моногалузеве господарство

та ще й в одноманітному соціально-екон. просторі рано чи пізно стають перед вибором — або змиритися з долею і продовжувати своє скромне життя (перетворившись на стагнатів), або ж здолати моногалузевість і перейти до комплексного господарства на ґрунті З., що може забезпечити нормальне осіле життя, а в перспективі — і подальший поступ. Вибір було зроблено на користь осілості, імовірно, через природне прагнення людини до комфортного побуту та стабільного життя. Може, також до того підштовхувала істор. пам'ять чи зміни в кліматі. Як би там не було, з кінця 3 тис. до н.е. по всій тер. України спостерігається активізація З. На рубежі доби бронзи й раннього заліза, тобто 2—1 тис. до н.е., на лісостепових просторах України знову стверджується домінанта З., яке поширюється й на поліську смугу. А от у степовій смузі З. сходить нанівець, що призводить до виникнення кочівництва — крайнього виразу й порогу можливостей скотарської економіки. Відтоді чітко формується опозиція двох світів: землеробського комплексного осілого й кочового моногалузевого рухливого. Позбавлені потенцій для внутрішнього розвитку через однобічно розвинену економіку кочівницькі спільноти виживали й розвивалися, спрямовуючи інтереси назовні, що створювало загрозу для розвитку осілих народів. Сусідство *кіммерійців*, *скіфів*, *сарматів* та кочовиків пізнішого часу, безумовно, зіграло свою роль у сповільненні темпів розвитку землеробського нас. Однак попри цю дестабілізуючу силу (як і інші обставини) З. вже ніколи не втрачало свій пріоритет у лісостеповій смузі, що демонструє послідовне чергування культур скіфського часу (серед. 7 — поч. 3 ст. до н.е.) та пізніших часів, з якими дослідники пов'язують формування слов'янського етносу (*зарубинецька культура* 2 ст. до н.е. — 2 ст. н.е. й наступні *черняхівська культура* та *київська культура* 3—5 ст.), а потім вже й існування власне ранніх слов'ян (культури третьої чверті 1 тис. — *празька культура*, *пеньківська культура* та *колочинська культура*).

Безперечно, незворотності процесу ствердження З. в праслов'янському й слов'янському середовищі як провідної галузі надало впровадження залізної індустрії, значення якої для помірної смуги можна порівняти з винайденням зрошувального З. в спекотних смугах Азії та Африки. Поперваx роль такого стимулятора відігравала, в першу чергу, залізна сокира, застосування якої давало змогу активізувати підсічне З., здавна відоме на цій території. Надалі вдосконалюються й орні знаряддя завдяки появі залізного наральника (їх доволі багато відомо в черняхівській культурі), що полегшувало й прискорювало обробіток грунту, давало можливість розширювати посівні площі, а також поліпшувати обробіток землі. Тоді, мабуть, починають застосовувати перелогову систему в З., а також сівозміни, практикування яких стало можливим з появою озимих культур, зокрема жита, яке впродовж тривалого часу росло на полях як бур'ян і, зрештою, було окультурено десь у 1-й пол. 1 тис., вірогідно, в помірній смузі. Всі ці процеси проходять на тлі вдосконалення жнивних знарядь (залізні серп та коса) та засобів переробки зерна (жорна, які поступово витісняють традиційні примітивні зернотерки).

Хоча реалізація перспектив, що з'явилися з впровадженням заліза, в соціально-економічному плані не раз обривалася через зовнішні обставини, зокрема сусідство кочовиків, з серед. 1 тис. вона набула невпинного поступу, що й привело (разом із впливом інших чинників) до формування в 9 ст. першої держави східних слов'ян — давньої *Русі* зі столицею в *Києві*. Важливим показником того процесу була інтенсифікація З., яка ґрунтувалася на впровадженні плуга (який принципово змінив якість обробітку ґрунту), борони, дерев'яної лопати із залізним окуттям, а також на впровадженні дво- і трипільної систем З. Як і скрізь, виникнення держави у слов'ян супроводжувалося формуванням територіальних общин (за літописними джерелами — *верв*), політичних об'єднань на зразок племінних союзів (*дуліби*, *древляни* тощо), міських центрів та наступом правлячої еліти (князів та служилої знаті) на земельні права селян (*смердів*), яких обплутували всілякими податками й повинностями й ті потрапляли в розряд залежного населення. В подальшій дуже складній історії України З. лишалося провідною галуззю, а *селянство* складало більшість населення.

Літ.: *Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений. М., 1949; *Довженок В.Й.* Землеробство древньої Русі до середини ХШ ст. К., 1961; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; *Горленко В.Ф., та ін.* Народна землеробська техніка українців (Історико-етнографічна монографія). К., 1971; *Пачкова С.П.* Господарство східно-слов'янських племен на рубежі нашої ери. К., 1974; Археология Украинской ССР., т. 1—3. К., 1985—1986; *Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. М., 1987; История крестьянства СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции, т. 1. М., 1987; *Шнирельман В.А.* Возникновение производящего хозяйства. М., 1989; Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Раннеславянский и древнерусский периоды. К., 1990; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 1997; Давня історія України, т. 1—3. К., 1997—2000; *Баран В.Д.* Давні слов'яни. В кн.: Україна крізь віки, т. 3. К., 1998; *Бунятян К.П.* Давнє населення України. К., 1999; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К., 2000; *Його ж.* История мировой цивилизации. Философский анализ. К., 2004; Археологія України. Курс лекцій. К., 2005.

К.П. Бунятян.

ЗЕМЛЕРО́БСЬКІ АРТІ́ЛІ, хліборобські артілі — добровільні об'єднання сел. г-в для спільного обробітку землі. Створювалися селянами в скрутні для них роки. Перша З.а. була заснована 17 верес. 1894 М.В.*Левитським* в с. Федвар Олександрійського пов. *Херсонської губернії* (нині с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.). Дещо пізніше були організовані й артілі в ін. селах. Їхню діяльність підтримували відомі діячі укр. к-ри, зокрема М.*Садовський*, М.*Кропив-*

ницький, І.*Карпенко-Карий* (останній присвятив херсон. артілям п'єсу «Понад Дніпром»). Наприкінці 1899 у Херсон. губернії налічувалося 115 артілей, вони об'єднували 550 сел. г-в з 3930 *десятинами* землі. Гуртовий збір зернових чл. артілі розподіляли між собою за «їдоцьким принципом», тобто за кількістю душ у родинах, що брали участь у вирві. Орг.-госп. питання артілі вирішувалися на заг. зборах, поточними проблемами займався артільний староста. Досить часто відразу після вирішення селянами тих чи ін. проблем, зумовлених тимчасовою матеріальною скрутою, артілі саморозпускалися. 1 черв. 1902 царський уряд видав закон, який дозволяв засновувати артілі в усіх галузях економіки. Однак практика створення таких артілей не набула поширення. Впродовж 1902—17 їх виникло лише 28.

Літ.: *Маслов С.* Трудовые земледельческие артели, их значение, история, их организации и устав. Ярославль, 1918.

В.І. Марочко.

ЗЕМЛЯ́, як термін. В *історичній науці* термін «земля» вживається для означення: а) тер., що безпосередньо залучена до сфери життєдіяльності тієї чи ін. людської спільноти (племені, союзу племен) і ототожнюється із цією спільнотою; б) адм.-тер. або держ. одиниці. Стосовно давніх укр. тер. термін «земля» з уточненням «скіфська» вперше був ужитий *Геродотом*.

У *Київській Русі* термін «земля» вживався на означення: 1) всієї д-ви (спочатку, однак, цей термін вживався лише щодо Середньої Наддніпрянщини (див. *Руська земля*) і лише згодом поширився на всю держ. тер. Київ. Русі); 2) місц. племінних утворень (напр., древлянська З.; див. *Древляни*); 3) земель-князівств (із введенням такого земельного поділу на давніх українських теренах дослідники пов'язують завершення процесу політ. консолідації східнослов'ян. племен навколо *Києва*).

Від 11 ст. землі Київ. Русі почали поділятися на *волості*. Цей процес дроблення тривав упродовж 12 — поч. 13 ст. — аж до *монголо-татарської навали*. Існуюча на Русі територіально-адм. організація виявилася досить стійкою.

Навіть уже в роки підвладності укр. теренів *Речі Посполитій* їх поділ на *воєводства* не витіснив старого земельного поділу. Після утворення на Русі воєводств *Холмщина* так і лишилася із титулом «земля» (у складі *Руського воєводства*). За конституцією 1590, ч. *королівщин* була виділена в окрему категорію земель. Однак з часом термін «земля» втратив зв'язок із тим чи ін. реальним територіально-соціальним утворенням.

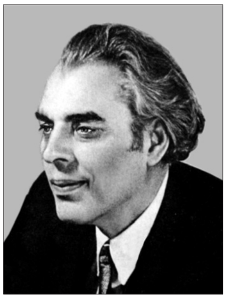
Спроби відродити його в реальній адм.-тер. іпостасі належать до часів *української революції 1917—1921.* В основу розробл‌юваного *Українською Центральною Радою* проекту нового районування тер. *Української Народної Республіки* було покладено ідею М.*Грушевського* про З. як традиційну для України форму сусп.-територіальної організації. Всього планувалося виділити 30 земель. Назви деяких з них прямо виводилися із назв земель Давньої Русі — Деревська земля, Болохівська земля, Поросся, Поляни або Русь, Сіверщина. Зберігалися істор. назви: Волинь, Поділля, Брацлавщина, Запорожжя тощо. Новий Закон про територіально-адм. поділ УНР був ухвалений 2 берез. 1918 і закріплений у *Конституції Української Народної Республіки 1918*, прийнятій 29 квіт. Але оскільки день прийняття Конституції виявився останнім днем існування УЦР, новий адм.-тер. поділ тер. УНР на землі лишився на папері.

У сучасних дискусіях із приводу реформування адм.-тер. поділу України теж іноді висуваються пропозиції про ліквідацію обласного поділу і введення земельного.

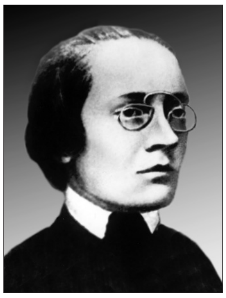
Літ.: *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества XI—XII вв. М., 1982; *Дністрянський М.С.* Кордони України: Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992; *Толочко П.П.* Київська Русь. К., 1996; *Брайчевський М.* Вибрані твори. Нью-Йорк—К., 1999; Адміністративно-територіальний устрій України: Історія та сучасність. К., 2002.

Я.В. Верменич.

«ЗЕМЛЯ́ І ВО́ЛЯ» 1862—1864 — таємне революц. т-во *інтелігенції*, яка була невдоволена половинчастістю маніфесту і положенням імп. *Олександра II* від 3 берез. (19 лют.) 1861 про звільнення селян від *кріпацтва* (див. *Селянська реформа 1861*). В основу програми т-ва були покладені ідеї, висловлені рос. революц. демократом, соратником *О.Герцена* М.Огарьовим у статті-прокламації під символічною назвою-запитанням «Що потрібно народу?» Відповідь на це запитання — «земля і воля» — визначила суть програми революц.-демократ. руху 1860—70-х рр. і дала назву т-ву (1862). Провідну роль у діяльності т-ва відігравали брати М. і О. Серно-Соловйовичі, О.Слєпцов, С.Римаренко, В.Курочкін, М.Утін та ін. В Україні революц. пропаганду здійснювали І.Андрущенко, А.Нечипоренко, В.Козлов. У рос. історіографії ідейним кер. «З. і в.» вважається М.*Чернишевський.* У зв'язку з травневими 1862 пожежами в *Санкт-Петербурзі* і написанням студентом П.Заїчневським прокламації «Молодая Россия», в якій прозвучали заклики до тероризму, царська влада почала наступ на революціонерів. Було призупинено випуск журналів «*Современник*» та «Русское слово», заарештовано М.Чернишевського. В листоп. 1862 у С.-Петербурзі було створено керівний орган «З. і в.» — Рос. центр. нар. к-т. Цього ж місяця до складу «З. і в.» увійшла військ.-революц. орг-ція у *Варшаві*, яку створили укр. демократ А.*Потебня* та борець за незалежність Польщі Я.*Домбровський*. Відтоді своєю гол. метою т-во ставило підготовку і проведення масового сел. повстання (планувалося на 1863) та повалення *самодержавства*, запровадження респ. правління, виборного самоуправління, скликання Земського собору (Установчих зборів) тощо. Задля реалізації своєї програми т-во підтримувало зв'язки з редакцією «Колокола», а О.Герцен став гол. закордонним представником «З. і в.». Землевольці налагодили в 4-х підпільних друкарнях випуск листівок і відозв, які, по суті, так і не дійшли до тих, кому призначалися. 1863 ма-

В.С. Земляк.

Р.С. Землячка.

сового сел. виступу не відбулося, а розпочалося польське повстання (див. *Польське повстання 1863—1864*). Наприкінці 1863 більшість гуртків землевольців припинили свою діяльність. У берез. 1864 Рос. центр. нар. к-т розіслав на місця директиву про саморозпуск т-ва «Земля і воля».

Літ.: *Нечкина М.В.* «Земля и воля» 1860-х годов (по следственным материалам). «История СССР», 1957, № 1; *Її ж.* Возникновение первой «Земли и воли». В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1960; *Линков Я.И.* Революционная борьба А.И. Герцена и Н.П. Огарева и тайное общество «Земля и воля» 1860-х гг. М., 1964; *Будницкий О.В.* Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX века). М., 2000.

В.М. Волковинський.

«ЗЕМЛЯ́ І ВО́ЛЯ» 1876—1879 — таємна орг-ція *народників*. Виникла восени 1876 у *Санкт-Петербурзі* під назвою «Північна революційно-народницька група» або «Північне товариство народників». Назва «З. і в.» закріпилася за нею 1878 після виходу у світ однойменної підпільної газети. До орг-ції входило кілька десятків народників, зокрема М.Натансон, О.Натансон-Шлейснер, О.Михайлов, Г.*Плеханов*, О.Квятковський, Д.*Лизогуб*, В.*Осинський*, С.*Кравчинський*, А.*Желябов*, С.*Перовська*, М.*Фроленко*, В.*Фігнер* та ін. Землевольці не тільки підтримували зв'язки з народниками, які діяли в Україні, але й активно працювали в *Києві*, *Одесі*, *Харкові* та ін. містах. Узимку 1876—77 було розроблено програму «З. і в.», яка 1878 зазнала деяких змін та доповнень. Вважаючи сільс. общину осередком соціалізму (див. *Соціалізм*), а селянина — природженим революціонером, члени орг-ції ставили за мету щляхом масового сел. повстання повалити *самодержавство*, спрямувати д-ву на шлях некапіталіст. соціально-екон. розвитку, передати землю *селянству*. Розв'язання нац. питання вбачалося «у поділі Російської імперії на частини відповідно до місцевих бажань». Для реалізації цих планів «З. і в.» розгорнула активну агітаційну роботу серед селян, *інтелігенції* та робітників. Одночасно планувалося проведення повстань, демонстрацій, страйків. Одначе народникам не вдалося підняти сел. повстання в Чигиринському пов. Київ. губ.: *Чигиринську змову 1877* було розкрито царськими властями. Також агітаційно-пропагандистський рух народників — *«ходіння в народ»* — зазнав невдачі, оскільки селяни вороже ставилися до революційно налаштованої інтелігенції та не розуміли її ідей. Невдовзі частина землевольців стала на шлях індивідуального тероризму, початок якому поклав замах 5 лют. (24 січ.) 1878 В.*Засулич* на петерб. губернатора Ф.Трепова. 16(04) серпня 1878 С.Кравчинський убив шефа жандармів М.Мезенцова, 21(09) лют. 1879 Г.Гольденберг — харків. ген.-губернатора кн. Д.Кропоткіна. Кілька терактів, у т. ч. проти імп. *Олександра II*, були невдалими. «З. і в.» розкололася на прихильників політ. боротьби проти існуючого ладу та на прихильників тероризму (група «Свобода або смерть»). На Липецькому (27—29(15—17) черв.) і Воронезькому (30 черв.—3 лип. (18—21 черв). 1879) з'їздах «З. і в.» остаточно розпалася на самостійні орг-ції — *«Народну волю»* та *«Чорний переділ»*. В Україні аж до вбивства народовольцями імп. Олександра II (13(01) берез. 1881) продовжували існувати орг-ції, які називали себе таємним братством «Земля і воля».

Літ.: Архив «Земли и воли» и «Народной воли». М., 1932; *Ткаченко П.С.* Революционная народническая организация «Земля и воля» (1876—1879 гг.). М., 1961; *Будницкий О.В.* Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX века). М., 2000; Політичний терор і тероризм в Україні. XIX—XX ст.: Історичні нариси. К., 2002.

В.М. Волковинський.

ЗЕМЛЯ́К Василь Сидорович (справжнє прізв. — Вацик; 23.04.1923—17.03.1977) — письменник. Н. в с. Конюшівка (нині село Липовецького р-ну Він. обл.). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — командир партизан. загону. Закінчив Житомир. с.-г. ін-т (1953). Працював у пресі, на видавничій роботі. 1963—66 — гол. ред. Київ. кіностудії ім. О.Довженка (нині *Національна кіностудія імені О.Довженка*), 1964—69 — кер. її сценарної майстерні. Друкуватися почав 1945. Тв.: повісті «Рідна сторона» (1956), «Кам'яний Брід» (1957), «Гнівний Стратіон» (1960), «Підполковник Шиманський» (1966), «Лебедина зграя» (1971), «Зелені Млини» (1976), п'єса «Президент» (1958) та ін. За сценаріями З. поставлено худож. кіноф-ми: «Люди моєї долини» (1958), «Новели Красного дому» (1964), «Дочка Стратіона» (1965). За мотивами роману «Лебедина зграя» на Київ. кіностудії ім. О.Довженка знято худож. кіноф-м «Вавилон-XX». Тв. З. перекладено болг., нім., польс., рос., румун., угор., чеською та ін. мовами.

П. у м. *Київ*.

Лауреат Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка (1978, посмертно).

Літ.: *Зарудний М.* Володар чарівного коня. В кн.: *Земляк В.* Чарівний кінь. К., 1978; *Загребельный П.* Щедрость таланта. В кн.: *Земляк В.* Лебединая стая. Зеленые Млины. М., 1981; Володар чарівного коня: Спогади, статті, вірші про Василя Земляка. В кн.: *Земляк В.* Заповіт любові. К., 1983; *Жулинський М.* Я поведу вас у вічність. В кн.: *Земляк В.* Твори, т. 1. К., 1983.

П.М. Бондарчук.

ЗЕМЛЯ́ЧКА Розалія Самійлівна (справжнє прізв. — Залкінд; парт. псевдоніми — Самойлова, Демон, Осипів; 01.04(20.03).1876—21.01.1947) — професіональна революціонерка, парт. і держ. діячка *СРСР*. Н. в м. *Київ*. Від 1896 — чл. РСДРП—ВКП(б). Працювала в с.-д. орг-ції у Києві, чл. місц. к-ту РСДРП. 1898 заарештована й 2,5 року перебувала в тюрмі. По виході з тюрми 1901 працювала агентом *«Искры»* в *Одесі* та Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*). 1903 брала участь у роботі II з'їзду РСДРП від Одес. орг-ції. Восени 1903 була кооптована в чл. ЦК РСДРП(б). Від лют. 1917 — секретар Моск. к-ту РСДРП(б). У серп. 1918 відряджена до м. Орша (нині місто Вітебської обл., Білорусь) для організації пересування військ. частин Червоної армії (див. *Радянська армія*) на Сх. фронт. Від верес. 1918 — комісар Північнодвінської стрілец. бригади Сх.

фронту. В січ.—лип. 1919 — начальник політ. від. 8-ї армії. В жовт. 1919 — листоп. 1920 — нач. політ. від. 13-ї армії. Після захоплення Крим. п-ова військами РСЧА в листоп. 1920 призначена секретарем Крим. обкому РКП(б). Вирізнялася особливою жорстокістю, була організатором звірячих каральних акцій і масових розстрілів жителів Криму наприкінці 1920 — поч. 1921. В лют. 1921 відкликана з Крим. п-ова. Від 1924 — чл. Центр. контрольної комісії РКП(б), з 1934 — чл. Комісії рад. контролю, з 1939 — чл. ЦК ВКП(б). 1939—43 — заст. голови РНК СРСР, голова комісії. Згодом голова Комісії парт. контролю при ЦК ВКП(б). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання.

Нагороджена 2-ма орденами Леніна та орденом Червоного Прапора.

П. у м. *Москва*. Урна з її прахом похована на Красній площі в стіні Моск. Кремля.

Літ.: *Зарубин А.Г.*, *Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. Симферополь, 1997.

Т.Б. Бикова.

ЗÉМСТВА — заг. виборні органи місц. (земського) самоврядування з розпорядчими (губернські та повітові земські збори) та виконавчими (губернські та повітові *земські управи*) функціями. Створювалися згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 13(01) січ. 1864 (див. *Земська реформа 1864*).

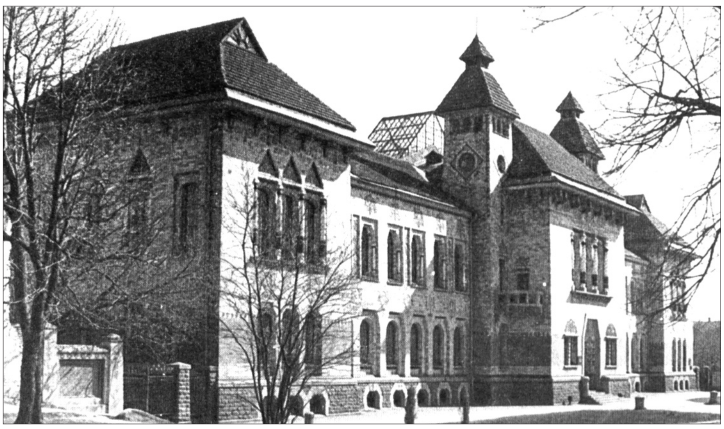
Вибори до земських установ здійснювалися відповідно до станової (див. *Стани*) належності, віросповідання та майнового цензу, що надавало переваги землевласникам-дворянам (див. *Дворянство*). Створення всіх земських установ розпочиналося з виборів до повітових земських зборів. Кількісний склад чл. (гласних) цих зборів у кожному *повіті* був різним (від 10 до 96), оскільки визначався пропорційно — залежно від кількості нас. відповідного повіту. Гласні повітових зборів обиралися на 3-річний термін по 3-х виборчих групах (куріях): на з'їздах повітових землевласників, міськ. виборців і виборних від сільс. громад.

До складу 1-ї виборчої курії входили *поміщики*, чиї земельні володіння в повіті становили (залежно від місцевості) від 200 до 3000 *десятин*, а також промисловці й торгівці, які мали підпр-ва вартістю не менш як 15 тис. *рублів* або торг. оборот на 6 тис. руб. У 2-й (міськ.) курії виборче право отримували городяни, які мали купецькі свідоцтва (див. *Купецтво*), власники торг.-пром. підпр-в у межах міста з оборотом не менш як 6 тис. руб., а також власники нерухомого майна, нижня межа вартості якого коливалася від 500 до 3 тис. руб. (залежно від розміру міста). У 3-й (сел.) курії виборчим правом користувалися всі селяни-домовласники, але вибори тут були 3-ступеневими: спочатку сільс. громади посилали своїх представників на волосний сход, де обирали виборців на повітовий з'їзд, який обирав гласних повітових земських зборів.

Гласних губернських земських зборів обирали на 3 роки на повітових земських зборах із розрахунку 1 губернський гласний на 6 повітових. Повітові та губернські земські збори скликалися один раз на рік (тривали, як правило, кілька днів). Головами їх були відповідно повітові та губернські *предводителі дворянства*. На губернських і повітових земських зборах обирали строком на 3 роки відповідно губернські та повітові земські управи, які складалися з голови і 2—6 чл. Голову повітової земської управи затверджував *губернатор*, а голову губернської земської управи — міністр внутр. справ.

12 черв. 1890 було ухвалено нове Положення про губернські та повітові земські установи, яке змінило порядок виборів до земських установ (т. зв. контрреформа органів земського самоврядування). Три курії збереглися, але в 1-й було запроваджено становий принцип — обирати та бути обраними могли тільки поміщики-дворяни. В цій, дворянській, курії було знижено майновий ценз. Водночас його значно збільшено в 2-й (міськ.) курії. Зміни зачепили й сел. курію: відтепер селяни на волосних сходах обирали тільки кандидатів у повітові земські збори, з яких уже губернатор призначав гласних за поданнями *земських дільничних начальників*.

Дворянам належала переважна кількість місць у повітових управах і губернських земських установах. 1903 у складі повітових управ укр. губерній було 83 % дворян, 9,3 % селян, 7,7 % *різночинців*, а в *Херсонській губернії* в складі повітових управ були тільки дворяни. Земські установи не становили стрункої та централізованої системи. Існування їх згідно із *земською реформою 1864* дозволялося тільки на губернському та повітовому рівнях; не було створено нижчої ланки — волосних земських установ. Бракувало органу, який би очолював або координував роботу всіх земських установ. Правительствуючий Сенат навіть ухвалив спец. постанову, якою заборонив зносини земств між собою. Тільки в лип. 1914 в *Москві* на з'їзді уповноважених губернських земств для допомоги царському урядові у веденні війни (див. *Перша сві-*

Будинок губернського земства в Полтаві. Архіт. В. Кричевський. Фото кінця 20 ст.

това війна) було створено Всерос. земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (див. *Земський союз*, *Союзи земств і міст*), а *Тимчасовий уряд* 1917 утворив земські установи (земські збори та управу) й у *волостях*.

У трав. 1917 ухвалено нове Тимчасове положення про земські установи, яким значно розширено компетенцію цих установ; до їх відання було віднесено питання охорони праці, створення бірж праці та громад. майстерень, надання юрид. допомоги, громад. безпеки. Змінився порядок обрання до цих установ: знижено віковий ценз, скасовано ценз осілості. Заг. кер-во установами здійснював Всерос. земський союз, положення про який було ухвалено в черв. 1917. Його діяльність полягала в здійсненні заходів заг. земського характеру, пов'язаних з війною та її наслідками. Союз створював фабричні та заводські торг. і кредитні підпр-ва, мав право на придбання майна та укладення договорів. Його органами були збори уповноважених, гол. к-т, ревізійна комісія.

У трав. 1917 ухвалено закон «Про волосне земство», яким ліквідовано всі ін. волосні органи (к-ти). На волосні земські установи покладалися обов'язки, які раніше належали до компетенції волосних правлінь і волосних старшин. Виконавчим органом стала волосна управа, яка вирішувала питання: скликання зборів, підготовки проектів рішень, щодо продовольства тощо. Волосні земські збори складалися з волосних земських гласних, які обиралися на 3 роки й працювали безоплатно.

В Україні земські установи почали українізуватися, доповнюючи свій склад укр. політ. діячами. Київ. «Земская газета» стала виходити укр. мовою. Після створення *Української Центральної Ради* та проголошення нею I Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*) чимало земських установ визнали її центр. органом управління в Україні. Після проголошення *Української Народної Республіки* УЦР ухвалила спец. закон про зміну назв земських установ: губернські та повітові земські збори мали іменуватися губернськими та повітовими нар. радами, а губернські та повітові земські управи — губернськими та повітовими нар. управами.

За часів *Української Держави* колиш. земські установи було поновлено. Утворився Всеукр. союз земств (нар. рад) як об'єднання губернських земських управ; очолив його С.*Петлюра*. Земські установи перейшли в опозицію до уряду гетьмана П.*Скоропадського*. 16 черв. 1918 відбувся Всеукр. з'їзд представників земських установ, який піддав критиці політику *Ради міністрів Української Держави* щодо земств (репресії з боку гетьман. адміністрації, обмеження виборів) і зажадав змін. Однак цю вимогу не було задоволено. 29 черв. 1918 губернським старостам (див. *Губернські і повітові старости 1918*) надано право розпускати волосні земські збори та управи, причому підставою могли стати шкідливе для місц. госп-ва ведення справ або «зловмисного характеру» постанова зборів. 5 верес. 1918 гетьман затвердив Закон про вибори до земських установ, яким обмежувався принцип заг. голосування; було запроваджено куріальну систему виборів (2 курії, залежно від суми земельного податку виборців). Після повалення режиму П.Скоропадського земські установи відновили діяльність, але питання взаємовідносин між органами місц. адміністрації *Директорії* УНР та органами самоврядування лишилися неврегульованими. 5 жовт. 1920 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* розпустила волосні, повітові та губернські земські збори до їх перевиборів, а їхні функції передала відповідним земським (нар.) управам. Однак цей закон не було реалізовано внаслідок втрати до 21 листоп. 1920 держ. тер. УНР. Після встановлення на тер. України рад. влади компетенцію земських установ повністю перебрали місц. ради. Ліквідація земських установ на тер. УСРР була здійснена на підставі декрету РНК УСРР від 22 січ. 1920.

Літ.: *Лохницкий А.* Губерния, ее земские и правительственные учреждения. СПб., 1864; *Лаптева Л.Е.* Земские учреждения в России. М., 1991; *Її ж.* Об истории земских учреждений России. «Государство и право», 1993, № 8; *Гильченко Л.В.* Из истории становления местного самоуправления в России. «Государство и право», 1996, № 2.

В.А. Чехович.

ЗЕ́МСЬКА РЕФО́РМА 1864 — управлінська реформа в *Російській імперії*, що запроваджувала в *губерніях* і *повітах* місц. (земське) самоврядування. Для розробки проекту реформи 1859 було створено спец. комісію при мін-ві внутр. справ. 13(01) січ. 1864 імп. *Олександр II* затвердив Положення про губернські та повітові земські установи, згідно з яким створювалися виборні земські установи (див. *Земства*) — губернські й повітові земські збори (розпорядчі органи) та губернські й повітові *земські управи* (виконавчі органи).

В Україні органи земського самоврядування було запроваджено 1865—70 в 6 губерніях на тер. *Лівобережної України*, *Слобідської України* та на Пд. України — у *Харківській губернії*, *Полтавській губернії*, *Чернігівській губернії*, *Херсонській губернії*, *Катеринославській губернії* та *Таврійській губернії*. На тер. *Правобережної України* — у *Київській губернії*, *Подільській губернії* та *Волинській губернії*, де переважна більшість *поміщиків* належала до польс. *шляхти* й брала участь у польс. нац.-визвол. русі (див. *Польське повстання 1863—1864*), земські установи було запроваджено значно пізніше: тут тільки 1904 почали утворювати спрощені земські установи у формі губерніальних к-тів і лише з квіт. 1911 почало діяти положення про земські установи (щоправда, з деякими змінами, які стосувалися виборного цензу й обмежували права польс. шляхти на користь рос. поміщиків).

Літ.: *Гармиза В.В.* Подготовка земской реформы 1864 г. М., 1957; Хрестоматія з історії держави і права України, т. 1. К., 1997.

В.А. Чехович.

ЗЕ́МСЬКА СЛУ́ЖБА — військ. повинність, яку виконувала *шляхта* (переважно *зем'яни*-ленники) у *Короні Польській* та *Великому князівстві Литовському*. На

укр. землях, які перебували на той час у складі вказаних д-в, інститут З.с. унормувався на період 1-ї пол. 16 ст. За нормами сеймової постанови 1528 передбачалося виставляти одного важкоозброєного вершника з 8 дворогосподарств, що перебували як у магнатському, так і в шляхетському володінні. Виступати на земську службу шляхтичі були зобов'язані під знаменами свого *повіту* (див. *Посполите рушення*). Це перш за все стосувалося тих зем'ян-ленників, які отримували свої володіння (в умовне або безумовне держання) на держ. (королів., великокнязівських) землях. Такою шляхетською категорією на укр. землях була замкова шляхта *Київського воєводства* й *Брацлавського воєводства*. Відрізнялася ситуація на *Волині*, де З.с. несли переважно зем'янинленники приватного підпорядкування. Вони отримували свої поселення («служби») від окремих *князів* та *магнатів Волинського воєводства* й при першому призові мусили збройно ставати під *корогви* останніх (див. *Надвірне військо*). Так одна лише *Ординація Острозька* могла виставити 300 важкоозброєних шляхтичів (без урахування легкої кінноти та піхотинців). З.с. зем'ян-ленників передбачала не лише військ. кінну службу, але й надання підпорядкованих селян з реманентом для робіт по фортифікації замків та ін. обов'язки щодо свого сюзерена (урочисту зустріч та супровід останнього, «гостинність» та утримання його почту, забезпечення фуражем та кіньми тощо). З.с. вимагала чіткого узгодження норм васальних відносин (сюзерена та зем'ян), які були близькі до класичного ленного права Європи, що передбачало спадкове володіння васалами й землею за умов відданості й належної служби сюзерену. Останній зі свого боку також чітко фіксував свої зобов'язання в заповітах, гарантував підлеглим всіляку ленну опіку та турботу про долю зем'ян після своєї смерті,

Літ.: *Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. М., 1892; *Линниченко И.А.* Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV—XV в. М., 1894; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. 1. К., 1901; *Юргинис Ю.М.* Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском. В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1969 г. М., 1979; *Менжинский В.С.* Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.). «История СССР», 1987, № 3; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

А.О. Гурбик.

ЗЕ́МСЬКА СТАТИ́СТИКА — стат. матеріали і дослідження, здійснювані земськими установами (див. *Земства*) переважно в госп., зокрема с.-г. галузі, частково — у демографії, освіті, місц. пром-сті, торгівлі та в діяльності самих земств. Мед. справа, страхування, іноді шкільна освіта мали свою статистику, яка перебувала у віданні спец., а не земських установ. З.с. виникла внаслідок потреби земств у збиранні відомостей про цінність і прибутковість земель та ін. нерухомості, що підлягали земському оподаткуванню. 1882 було утворено стат. від-ня при Моск. юрид. т-ві, яке виконувало координаційну й н.-д. роботу. З.с. поділялася на осн. й поточну. За обсягами здійснюваних робіт вона не мала аналогів в іноз. д-вах. Від 1874 почало діяти стат. бюро Херсон., 1875 — Черніг., 1880 — Харків., 1881 — Катериносл., Полтав., 1884 — Таврійського губернських земств.

На початковому етапі З.с. розвивалася в двох осн. напрямах. Представники т. зв. моск. напряму (найвідоміший — В.Орлов) віддавали перевагу дослідженням складу нас. та його госп. діяльності, а представники т. зв. черніг. напряму (ініціатори — П.*Червінський*, В.*Варзар*) — гол. об'єктом дослідження вважали дохідність і продуктивність землі. Згодом розбіжності між цими напрямами знівелювалися.

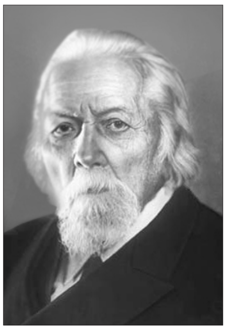
Велику роль у розвитку стат. досліджень відіграли В.*Птуха* і О.*Русов*. Перша в історії статистики комбінаційна таблиця була розроблена черніг. статистиком О.Шликевичем. Чималий фактичний матеріал, зібраний земськими статистиками, був і залишається донині досить серйозним підґрунтям для наук. вивчення передусім аграрного сектору економіки Росії та України після *селянської реформи 1861*, хоча невпорядкованість тогочасних засобів і методів збирання й обробки даних істотно ускладнює здійснення порівняльного аналізу. Свого часу практичну цінність мали праці земських статистиків з оцінки земель і нар. продовольства.

У своєму розвиткові від 1870 до 1917 З.с. пройшла три етапи: 1) виникнення й початкового проведення стат. робіт (1870—94, у цей період вона була незалежною від царського уряду); 2) розширення програм стат. обстежень, включаючи майнову оцінку (1894—1900, на цьому етапі З.с. перебувала під урядовим контролем); 3) системних досліджень за рахунок держ. фінансування (1900—17, на цьому етапі З.с. стала повністю залежною від уряду). Фактично стат. діяльність земських установ припинилася під час *Першої світової війни*.

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 24 (XIIа). СПб., 1894; *Русов А.А.* Краткий обзор развития оценочной статистики. К., 1913; Энциклопедический словарь Русского Библиографического Института «Гранат», т. 21. М.—Л., 1926; *Плошко Б.Г.*, *Елисеева И.И.* История статистики. М., 1990; Российская государственная статистика: 1802—1996. М., 1996.

Н.А. Шип.

ЗЕ́МСЬКИЙ ДІЛЬНИ́ЧНИЙ НАЧА́ЛЬНИК — спец. адм.-суд. посада в *Російській імперії* на дільницях *повітів* (здебільшого в селах). Запроваджена відповідно до Положення про земських дільничних начальників від 24 (12) лип. 1889 (див. також *судово-адміністративна реформа в Російській імперії 1899*), 10 січ. 1890/29 груд. 1899) було ухвалено Правило про впровадження судових справ, підвідомчих земським начальникам та міським суддям. Введення інституту З.д.н. відображало прагнення царського уряду посилити роль помісного *дворянства* на селі після скасування *кріпацтва*.

О.П. Карпінський — учасник земського руху.

З.д.н. призначався *губернатором* за погодженням з повітовим *предводителем дворянства* з наступним затвердженням міністром внутр. справ. Мав бути спадковим дворянином, з вищою освітою, володіти землею в повіті. Однак Положенням допускалися й винятки. З.д.н. був наділений широкими адм. повноваженнями й виконував такі функції, як нагляд за органами сел. громад. самоврядування (сільс. і волосними) та ревізія їхньої діяльності, усунення неблагонадійних волосних та сільс. писарів тощо.

У разі відсутності в населених пунктах підпорядкованої дільниці відповідних чинів повітової поліції З.д.н. керував нею при виконанні там своїх службових обов'язків. Він розглядав усі вироки сільс. та волосних сходів щодо їх законності та доцільності. З.д.н. міг самочинно, без здійснення будь-якого формального судочинства, заарештувати (строком до 3 діб) або оштрафувати (до 6 *рублів*) селянина, якщо той не виконував його вимог. На посадових осіб сільс. управління (у т. ч. волосних суддів), які не виконали його законних вимог, він мав право накладати штраф (до 5 руб.), піддавати їх арештові (строком до 7 діб) — теж без жодного формального провадження справи — або навіть тимчасово усувати з посад. Крім того, З.д.н. було надано право нагляду за опікунством, за сільс. кредитними установами тощо.

З.д.н. було передано практично всі справи, розгляд яких Суд. статути 1865 покладали на мирових суддів (див. *Мирові суди*); цей інститут згідно з Положенням про З.д.н. 1889 було ліквідовано, за винятком *Правобережної України* та деяких укр. міст — *Харкова* й *Одеси*). Цим було порушено важливий принцип Суд. статутів 1865 — відокремлення суду від адміністрації. З.д.н. розглядали дрібні кримінальні справи, а також цивільні позови на суму не більш як 500 руб., пов'язані з орендою землі або з особистим наймом на с.-г. роботи, позови про пошкодження полів та лук, якщо сума заподіяних збитків не перевищувала 500 руб., та всі ін. майнові позови на суму не більш як 300 руб. Апеляційною інстанцією для справ, що їх розглядали З.д.н., був повітовий з'їзд у складі всіх З.д.н. повіту, *справника*, голови повітової *земської управи*, повітового чл. окружного суду, почесних мирових суддів, міськ. суддів під головуванням повітового предводителя дворянства. Касаційною інстанцією було губернське присутствіє під головуванням губернатора, в якому засідали губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, прокурор окружного суду або його товариш (заст.) і два неодмінних члени. Вимоги закону від 15 черв. 1912 про відновлення інституту мирових суддів та позбавлення З.д.н. відповідних функцій так і не було повністю реалізовано.

Посаду З.д.н. скасовано після *Лютневої революції 1917*.

Літ.: *Виленский Б.В.* Судебная реформа и контрреформа в России. Саратов, 1969; *Ерошкин Н.П.* Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983; Хрестоматія з історії держави і права України, т. 1. К., 1997.

В.А. Чехович.

ЗЕ́МСЬКИЙ РУХ — заг. назва неоднорідних за спрямуванням політ. рухів, що набули поширення серед *інтелігенції*, яка була представлена в земських (див. *Земства*) установах чи комісіях або працювала за наймом на запрошення *земських управ* чи їхніх голів (лікарі, вчителі, інженери, статистики). Земські службовці з числа *різночинців* брали участь у революц.-народницькому та культурницькому рухах.

Земські ліберали виступали за збільшення сел. земельних наділів, зниження викупних платежів (див. *Викупна операція 1861—1907*), поліпшення становища с.-г. робітників тощо. Разом з тим вони загравали з царськими властями, висловлювали готовність по змозі боротися з «крамолою» під час сплесків революц. руху в 70-х рр. 19 ст., скликали нелегальні з'їзди та наради (1878, м. *Ніжин*, учасники О.*Русов*, О.Ліндфорс, М.Константинович та ін.).

Земські радикали виношували ідею створення таємної орг-ції «Земський союз». На з'їзді в *Харкові* (1878) представник Черніг. земства, яке було одним із найопозиційніших, І.Петрункевич (див. І. та М. *Петрункевичі*) порушив питання про об'єднання земців для спільної боротьби за повалення *самодержавства*. (Після з'їзду майже всі опозиціонери Черніг. губернської управи були увільнені від роботи, дехто висланий в адм. порядку, зокрема І.Петрункевич, або потрапив під таємний нагляд поліції, як напр. О.Ліндфорс та О.Карпінський.) Наприкінці берез. — поч. квіт. 1879 у *Москві* відбувся з'їзд земсько-ліберальної опозиції, на якому 30 представників від 16 земств обговорили проект конституційних реформ, але практичних кроків у цьому напрямі не було зроблено.

Найактивнішими учасниками З.р. в 70—80-х рр. 19 ст. були: у Катериносл. губ. — М.Корф, педагог, методист, організатор земської шк., кер. учительських курсів; у Полтав. — М.Долгоруков, земський лікар; у Таврійській — К.Вернер, статистик, агроном, економіст; у Херсон. — М.Уваров, лікар, засн. одного з перших губернських стат. мед. бюро; у Черніг. — В.*Варзар,* статистик, економіст, народник-пропагандист, І.Петрункевич, земський гласний, Є.Святловський, лікар, публіцист, видавець газ. «Земский врач» (*Чернігів*), П.*Червінський*, статистик і публіцист.

1903 земські ліберали спільно з представниками інтелігенції заснували «Союз визволення» (оформився в січ. 1904), який вимагав прийняття конституції і введення заг. виборчого права в Росії; 1903 ліберальні *поміщики* заснували «Союз земців-конституціоналістів». Пізніше з цих орг-цій утворилися партії кадетів (див. *Конституційно-демократична партія*) та *октябристів*.

Літ.: *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х рр. XIX ст. К., 1974; *Пирумова Н.М.* Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М., 1986.

Н.А. Шип.

ЗЕ́МСЬКИЙ СОБО́Р — найвищий станово-представницький орган влади в Рос. д-ві в 2-й пол.

16 — 1-й пол. 17 ст. Його ухвали мали силу законодавчих актів, однак на відміну від західноєвроп. *парламентів* він був цілком залежним від *царя* й не протидіяв йому, принаймні відкрито.

З.с. скликав цар, а у випадку його смерті — *митрополит* (з 1589 — *патріарх*) та *Боярська дума*. Згідно з пануючою на той час у Рос. д-ві політ. доктриною, постійними учасниками З.с. були: Боярська дума та «Освячений собор», який представляв вище правосл. *духовенство*. Ін. групи панівного класу й міська верхівка також залучалися до роботи в З.с., але їхнє представництво не було обов'язковим.

Як правило, майбутні учасники собору обиралися на місцях відповідно до настанови «призивної» грамоти царя, в якій цар указував порядок денний і термін проведення собору, обгрунтовував необхідність його скликання, встановлював депутатську квоту тощо. Після отримання цієї грамоти на місцях кожен стан (див. *Стани*) обирав належну кількість своїх представників (зокрема *дворянство* та «дети боярские» обирали представників на своїх повітових з'їздах) і повідомляв про це царський уряд, надсилаючи через царських місц. *воєвод* відповідні списки депутатів. Найважливішими документами З.с. були: «соборний акт», тобто протокол скликання собору; протокол обговорення питань порядку денного; протокол визначення позицій щодо конкретного питання кожного зі станів; «приговор» бояр і думних людей, тобто постанова, ухвалена після слухань урядового «докладу».

Собори скликалися досить регулярно, на них вирішувалися життєво важливі для Рос. д-ви питання, в т. ч. про обрання царя (собори 1584, 1598, 1613, 1645, 1676, 1682), з провадження зовн. політики (собори 1618, 1621, 1637, 1642, 1651—53), вирішення внутр. справ, насамперед фінансових (собори 1612, 1616, 1632—33, 1650). Особливо часто скликалися собори в серед. 17 ст. — їх відбулося п'ять (1648—53). Така активізація діяльності була пов'язана з необхідністю стабілізації влади в Рос. д-ві, її законодавчого оформлення, з потребою приборкання соціальних виступів нар. мас, з визвольними змаганнями в Україні. Так, на З.с. 1648/49 було укладено й затверджено *Соборне уложення 1649*, на наступному — обговорювалися питання, пов'язані з Псковським повстанням 1650, собори 1651 і 1653 були спеціально присвячені Україні.

Отримавши пропозицію уряду Б.*Хмельницького* про укладення військ.-політ. союзу, позитивна відповідь на яку неминуче потягла б за собою війну з *Річчю Посполитою*, цар *Олексій Михайлович* вирішив порадитися з провідними верствами сусп-ва. 1651 лише духовенство («Освячений собор») прийняло позитивне рішення щодо союзу з *Військом Запорозьким*, позиція ін. станів лишалася невизначеною. Через поразку укр. війська під Берестечком (див. *Берестецька битва 1651*) остаточне рішення царя Олексія Михайловича щодо укладення союзу було відкладене. З.с., який проходив з 4 черв. (25 трав.) по 11(01) жовт. 1653 (див. *Земського собору рішення 1653*) і був більш представницький, ніж попередній, ухвалив рішення про війну проти Речі Посполитої і про укладення рос.-укр. союзу (див. *Російсько-польська війна 1654—1667, Березневі статті 1654*).

З утвердженням в Рос. д-ві абсолютної монархії скликання З.с. поступово припиняється.

Матеріали соборів є нині важливим джерелом для досліджень внутр. і зовн. політики Рос. д-ви, в т. ч. щодо України, вони також проливають світло на деякі дипломатичні заходи укр. козац. уряду. Типовою вадою цих матеріалів як джерела інформації про ті чи ін. події є їхній декларативний, часом навіть демагогічний характер.

Літ.: *Латкин В.* Материалы для истории земских соборов XVII столетия (1619—20, 1648—49 и 1651 годов). СПб., 1884; *Козаченко А.И.* Земский собор 1653 р. «Вопросы истории», 1957, № 5; *Тихомиров М.Н.* Сословно-представительные учреждения (земские соборы) в России XVI в. Там само, 1958, № 5; *Шмидт С.О.* Соборы середины XVI в. «История СССР», 1960, № 4; *Гальперин Г.В.* Форма правления Русского централизованного государства XV—XVII вв. Л., 1964; *Зимин А.А.* Зарождение соборов. В кн.: Вопросы историографии и источниковедения, сборник 4. Казань, 1969; *Пронштейн А.П.* Методика исторического источниковедения. Ростов-на-Дону, 1976; *Мицик Ю.А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А. Мицик.

ЗЕ́МСЬКИЙ СОЮ́З — всерос. громад. орг-ція. Ств. 30 лип. 1914 у *Москві* на з'їзді уповноважених губернських *земств*. Мав на меті налагодження допомоги хворим і пораненим у ході *Першої світової війни* воїнам, зокрема — створення лазаретів, санітарних поїздів, підготовку медперсоналу тощо. На чолі Гол. к-ту орг-ції стояв кн. Г.Львов. 1915—16 через госпіталі З.с. пройшло 320 тис. поранених солдатів та офіцерів. У лип. 1915 З.с. об'єднався з Союзом міст (див. *Союзи земств і міст*) і розширив свою діяльність: надавав допомогу полоненим і біженцям, почав відкривати дрібні пром. підпр-ва, майстерні, а згодом запропонував царському урядові організувати та налагодити випуск снарядів. Земський з'їзд (7—9 верес. 1915) ухвалив рішення направити до імп. *Миколи II* делегацію з пропозицією ввести до складу царського уряду свого представника. Микола II не прийняв представників З.с., а уряд звинуватив союз у розтраті держ. коштів.

У січ. 1918 РНК РСФРР ліквідувала З.с. Деякий час він діяв на еміграції.

Літ.: *Асташов А.Б.* Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну. «Отечественная история», 1992, № 6.

В.М. Волковинський.

ЗЕ́МСЬКІ ПОВИ́ННОСТІ — система місц. оподаткування в Рос. д-ві, згодом — *Російській імперії*. Існували від 15 ст. до 1917. До поч. 19 ст. З.п. законодавчо не регулювалися. Згодом 1825, 1843, 1848 з метою їх упорядкування було засновано кілька спец. к-тів; 1834 та 1835 встановлено нові повинності на утворення допоміжного капіталу й утримання земської поліції. Зведення законів про З.п. під назвою «Статут про земські повинності» було видрукувано в 4-му т. *Зводу законів Російської імперії* (1832). Невпорядкованість системи повинностей надавала губернській владі

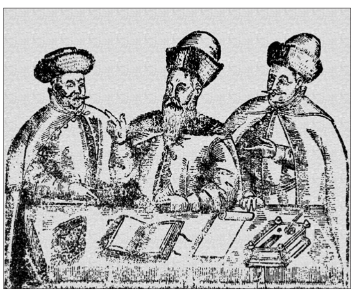
широкі можливості для зловживань. Нові правила, або Статут про З.п., були затверджені 13 черв. 1851 і відрізнялися від попередніх конкретизацією. Згідно із цим Статутом, З.п. поділялися на заг., тобто держ., призначенням яких було задоволення заг. потреб імперії, та місц. — для покриття потреб *губерній* або ч. нас. чи певного стану (*дворянства*). З.п. накладалися в грошовій і натуральній формах. Грошовими повинностями обкладалося нерухоме майно, документи на право торгівлі, проїзд по земських шляхах. Грошові надходження від повинностей йшли на утримання поліцейських і суд. органів, адм. та земських установ, шкіл, лікарень, пожежної служби. До складу натуральних держ. З.п. належали буд-во й утримання торг., поштових і воєн. шляхів, супроводження арештантів, надання квартир службовцям місц. поліції, війську тощо. Осн. категорією нас., яка обкладалася натуральними повинностями, були селяни.

Скасування *кріпацтва* (див. *Селянська реформа 1861*) зумовило перегляд правил про З.п. З утворенням *земств* (1864) більша ч. З.п., зокрема тих, що належали до категорії губернських повинностей за Статутом 1851, перейшла у відання земських установ (див. *Земські управи*). Т. зв. держ. повинності залишилися в компетенції *губернаторів* та спец. «присутствій». Тобто фактично система управління З.п. стала частково децентралізованою: поряд із старою — централізованою — почала діяти і нова, що була заснована на засадах самоврядування.

Літ.: Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. М., 1996.

Н.А. Шип.

ЗЕ́МСЬКІ СУДИ́ — 1) повітові суди (див. *Повіт*) для вирішення спірних справ, що стосувалися прав *шляхти* в *Короні Польській* та *Великому князівстві Литовському*, в т. ч. й на підвладних їм укр. землях. Існували в 15—18 ст. (на землях, приєднаних до *Російської імперії* внаслідок *поділів Польщі 1772, 1793, 1795* та в *Царстві Польському* діяли до поразки *польського повстання 1830—1831*). Попервах З.с. розглядали лише цивільні суперечки шляхти (переважно майнові), однак згодом коло їхнього відання значно розширилося, і в них по суті зосередилася вся цивільна юстиція. Кожен З.с. складався з судді, *підсудка* та писаря, які обиралися на повітовому з'їзді шляхти. Суддю обирали пожиттєво. Сесії З.с. відбувалися тричі на рік (по 6 тижнів кожного разу) в повітовому місті. Компетенцію судів визначали на укр. землях *Статути Великого князівства Литовського*. Діловодство в З.с. велося староукр. мовою, з серед. 17 ст. — і польс. В ході *національної революції 1648—1676* польс. судова система в *Гетьманщині* була скасована (у т. ч. й З.с.). Після 1-го поділу Польщі 1772 в *Галичині* діяла австрійс. судова система, й З.с припинили своє існування. На укр. землях, котрі після 1772 залишалися за Польщею, З.с. діяли й далі. На *Правобережній Україні*, приєднаній після 2-го і 3-го поділів Польщі до Рос. імперії, З.с. називалися повітовими земськими або просто повітовими судами. На Гетьманщині К.*Розумовський* під кінець свого гетьманства підтримав вимоги *козацької старшини* щодо поновлення судочинства на основі Литов. статуту 1588 (відповідне рішення було затверджено Ген. зборами 1763; див. *Глухівські ради 1750, 1763*). У кожному *полку* було запроваджено по два З.с., а в Ніжинському — три; члени їх — суддя, підсудок і писар — обиралися щорічно. Згідно з постановою 2-ї *Малоросійської колегії* 1768, заборонялося обирати до складу З.с. *козаків*, що не мали чинів і звань *Війська Запорозького*; дозволялося обирати лише представників козац. старшини, а посади суддів ставали пожиттєвими. З.с. розглядали цивільні справи, що стосувалися козац. старшини, котра ще не отримала прав рос. *дворянства* («шляхетне російське дворянство»). 1783 на *Лівобережну Україну* (*Київське намісництво*, *Чернігівське намісництво*, *Новгород-Сіверське намісництво*, ч. земель Гетьманщини була передана до *Катеринославського намісництва*) було поширено «Учреждение о губерниях 1775 года», що ліквідувало З.с., однак за указом імп. *Павла I* від 1796 З.с. знов були відновлені й відали цивільними та кримінальними справами. Ці З.с. підпорядкувалися *Генеральному малоросійському суду* в м. *Чернігів*. За законом від 30 жовт. 1831 польс. повітові земські суди були перейменовані в «уездные суды», до їх відання відійшли карні справи, якими раніш займалися скасовані в цей час гродські суди (див. *Гродський суд*). З.с. в Лівобереж. Україні законом від 6 груд. 1831 також були перейменовані в «уездные суды», втративши при цьому не тільки своє старе ім'я, але й свій зв'язок з Литов. статутами і перетворившись на загальноімперські суд. установи.

Засідання земського суду. Дереворит. 1594.

Літ.: *Кистяковский А.Ф.* Права, по которым судится малороссийский народ... К., 1879; *Лаппо И.* Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце 16 в. СПб., 1897; *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии. «Киевская старина», 1898, № 7—8; *Черкаський І.Ю.* Судові реформи гетьмана К.Г. Розумовського. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. К., 1927; Sądy. В кн.: *Ggloger Z.* Encyklopedia staropolska, t. 2. Warszawa, 1958; *Пашук А.Й.* Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Львів, 1967; *Музиченко П.* Історія держави і права України. К., 1999, 2000.

П.В. Голобуцький.

ЗЕ́МСЬКІ УПРА́ВИ — виконавчі органи *земств* у *Російській імперії* 1864—1917 (на *Правобережній Україні* — від 1911, на тер. *Української Народної Республіки* — до 1920), що відали справами земського г-ва і управління. Губернські й повітові З.у., згідно із *земською реформою 1864*, обиралися земськими зборами на 3 роки. Губернська З.у. складалася з го-

лови та 2-х чл. (кількість чл. могла бути збільшена до 6-ти з дозволу міністра внутр. справ). Голови повітових З.у. затверджувалися *губернатором*, губернських — міністром внутр. справ. За Положенням про губернські та повітові земські установи 1890 на голів і членів З. у. були поширені права держ. служби, що привело до зменшення серед них селян, які в більшості не могли здати іспит на отримання класного чину (див. *Табель про ранги 1722*) й до одночасного збільшення в складі З.у. кількості дворян (див. *Дворянство*). Так, 1903 у складі повітових земських управ укр. губерній було 83 % дворян, 9,3 % селян, 7,7 % *різночинців*, але, напр., у складі повітових управ *Херсонської губернії* перебували виключно дворяни (див. *Дворянство*).

З.у. займалися питаннями грошових і натуральних повинностей, фінансами та ін. майновими справами земства, забезпеченням нас. продовольством і вжиттям заходів у разі його нестачі, утриманням у належному стані шляхів загальнодерж. призначення та покращанням місц. шляхів сполучення, санітарно-гігієнічним станом місцевості, облаштуванням пристаней, утриманням земської пошти, лікувальних і доброчинних закладів, дотриманням протипожежної безпеки, земським страхуванням майна, сприянням розвиткові нар. освіти, землеробства, промсті, торгівлі тощо. З.у. мали право поза межами *губерній* або *повітів* укладати договори купівлі-продажу с.-г. продукції, с.-г. інвентарю, насіння та ін. речей, потрібних для сільс. мешканців. З.у. не були повною мірою органами самоврядування, оскільки їхня діяльність перебувала під наглядом губернаторів і міністра внутр. справ, а деякі рішення не мали сили без затвердження їх губернатором. Законом від 7 лют. 1895 значно посилювався контроль адміністрації за діяльністю З.у., законом від 12 черв. 1900 звужувалися функції управ у продовольчій сфері. Незважаючи на адм. обмеження, З.у. створили мережу губернської та повітової агрономічної служби, займалися просвітництвом серед сільс. нас. (організовували курси, виставки, с.-г. школи, лекції, розповсюджували популярні брошури, налагоджували ветеринарну службу тощо).

Чималу роль З.у. відігравали в боротьбі дворянства за розширення своїх політ. прав.

З початком *Першої світової війни* було засновано всерос. *Земський союз*, який разом із Союзом міст (див. *Союзи земств і міст*) надавав допомогу пораненим, полоненим і біженцям. Постановами *Тимчасового уряду* (21 трав. та 9 черв. 1917) було обмежено контроль адміністрації за діяльністю З.у. В Україні після утворення *Української Центральної Ради* і проголошення нею І Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*) деякі укр. земства визнали УЦР центр. органом управління в країні. В квіт. 1918 утворився Всеукр. союз земств, який об'єднав губернські З.у. Поступово діяльність З.у. згасала, а їхні функції, зокрема в справі охорони порядку, перебрала на себе УЦР. Законом від 5 жовт. 1920 *Рада народних міністрів Української Народної Республіки* розпустила волосні, повітові та губернські земські збори до їх перевиборів, а їхні функції передала відповідним З.у. на тер., підвладній адміністрації УНР. Із встановленням рад. влади функції З.у. перейшли до місцевих рад (див. також *Земства*).

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 24 (XIIа). СПб., 1894; Энциклопедический словарь Русского Библиографического института «Гранат», т. 21. М.—Л, 1926; *Лаптева Л.Е.* Земские учреждения в России. М., 1993; Земское и городское самоуправление в дореволюционной России. М., 1996.

Н.А. Шип.

ЗЕ́МСЬКІ УСТА́ВНІ ГРА́МОТИ, земські устави, обласні привілеї — законодавчі акти у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ) та *Короні Польській*, якими (до запровадження Литов. статуту 1529; див. *Статути Великого князівства Литовського*) королі польс. і вел. князі литов. підтверджували давні права тієї або ін. *землі* й на основі цих прав встановлювали норми її взаємовідносин з центр. держ. владою. Це були автономні статути земель, своєрідні місц. конституції. На відміну від привілейних грамот, що запроваджували нове право, З.у.г. грунтувалися на давньому праві відповідної землі.

Відомі 8 З.у.г. для укр. земель: 6 з них стосувалися земель, що входили до складу ВКЛ, 2 — західноукр. земель, підпорядкованих Короні Польс. Найдавніші з них: грамота короля польс. і верховного кн. литов. Владислава II *Ягайла* 1427 (або 1432) для Луцької землі та грамота короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика 1456 для *Галицької землі.* Решта — грамоти пізнішого часу: одна грамота 1516 — для Дорогичинської землі (*Підляшшя*), дві грамоти (1501 і 1509) — для *Волинської землі*, дві грамоти (1507 і 1529) — для *Київської землі* та одна грамота 1501 — для Більського повіту (див. *Повіт*) на Підляшші. Ч. з цих грамот містить посилання на попередні їм грамоти, які до нас не дійшли. Крім цих земських грамот, існували також уставні грамоти, якими надавалися часткові привілеї окремим областям. Особливістю більш пізніх грамот є те, що вони містять чимало норм, які стосуються не всього нас. тієї чи ін. землі, а окремих *станів* цієї землі.

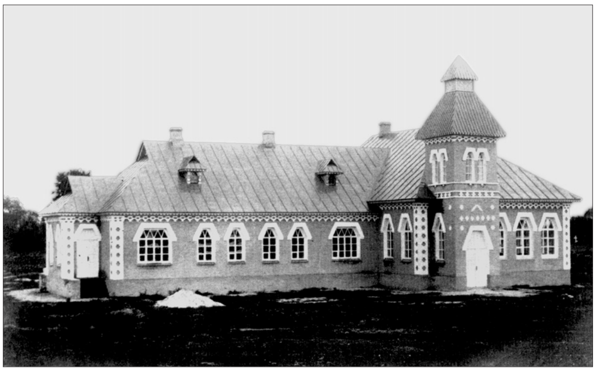
Загалом З.у.г. містили норми цивільного, фінансового, кримінального та процесуального права. В них зафіксовано інститути та норми давнього укр. *звичаєвого права*.

Літ.: *Лащенко Р.* Лекції по історії українського права, ч. 2. Литовсько-польська доба, вип. 1. Прага, 1924; *Чубатий М.* Огляд історії українського права: історія джерел та державного права, ч. 2. Мюнхен, 1947; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 1. К., 1995.

В.А. Чехович.

ЗЕ́МСЬКІ ШКО́ЛИ — загальноосвіт. навч.-виховні заклади в *Російській імперії*, які засновувалися *земствами*. Надавали початкову освіту сільс. дітям. Виникли в 60-х рр. 19 ст. у зв'язку із запровадженням *земської реформи 1864.* Були одно- та двокласними. Перші З.ш. створювалися на базі нар. уч-щ (див. *Народні школи*), відкритих у попередні роки сел. громадами. Згодом почали утримуватися земствами. Завдяки цьому мережа З.ш. в Україні

невпинно зростала: 1877 було 1403 шк., 1898 — 3687, 1914 — 7082. Земства, забезпечуючи школи матеріально, не мали права втручатися в навч.-виховний процес. У З.ш. навчали *Закону Божого*, читання, писання та арифметиці. Вчителі цих шкіл були краще забезпечені фінансо-

Сільська земська школа у Лохвицькому повіті Полтавської губернії. Фото кінця 19 ст.

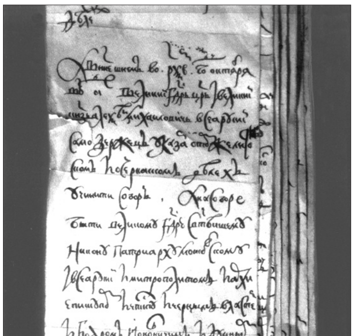
Сільська земська школа у Лубенському повіті Полтавської губернії. Фото кінця 19 ст.

во й мали більшу свободу у викладанні порівняно з учителями міністерських шкіл та *парафіяльних шкіл*, могли застосовувати нові прогресивні підручники («Родное слово» і «Детский мир» К.*Ушинського*, «Букварь для южнорусских народных школ» В.Добровольського, «Азбука» і книги для читання Л.*Толстого*, «Наш друг» М.Корфа тощо). В З.ш. активно використовувалися наочні посібники, викладалися елементарні відомості з природознавства, географії, історії. В деяких діяли б-ки. Окремі земства вимагали ведення навчання рідною мовою та видання укр. підручників. З.ш. зробили вагомий внесок у розвиток нар. освіти.

Літ.: *Борисенко В.Й.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60—90-х роках XIX ст. К., 1980; *Гуз А.М.* Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864—1914 рр.). К., 1997.

Т.І. Лазанська.

ЗЕ́МСЬКОГО СОБО́РУ РІ́ШЕННЯ 1653 — ухвали зібрання *бояр*, представників *дворянства*, *духовенства*, *купецтва* та ін. верств нас. Рос. д-ви про прийняття рос. царем *Олексієм Михайловичем* під свою зверхність гетьмана Б.*Хмельницького* з *Військом Запорозьким*, а також оголошення війни польс. королю *Яну II* Казимиру Ваза й *Речі Посполитій*. Перше засідання собору, скликане для обговорення звернення Б.Хмельницького і Війська Запороз. з проханням про допомогу в боротьбі з польс. королем, відбулося 4 черв. (25 трав.) 1653. На ньому учасники висловилися за надання допомоги Україні, однак остаточне вирішення питання було відкладено до повернення в *Москву* посольства на чолі з кн. Б.Репніним-Оболенським, відправленого до Польщі з метою дипломатичного тиску на уряд Яна II Казимира Ваза та примушення його до встановлення миру з Військом Запороз. на основі *Зборівського договору Криму з Польщею 1649.* Після провалу цієї дипломатичної місії було знову скликано собор і 11(01) жовт. у Грановитій палаті Моск. Кремля проведено його заключне засідання за участю царя, патріарха Никона, митрополитів крутицького Сильвестра і сербського Михаїла, архімандритів та ігуменів монастирів, бояр, думних бояр, *стольників*, «дворян московських» і «дворян з міст», «детей боярских», купців, тяглих людей і голів стрілецьких приказів. Засідання було врочистим. Після зачитування урядової доповіді про «неправди» польс. короля і *пани-ради*, а також про «чолобитню государю в підданство» від Б.Хмельницького і Війська Запороз. спочатку свою позицію висловили бояри, а після цього було заслухано представників ін. «чинів» (у соборному акті 1653 не відображена позиція духовенства, представники якого брали участь у зібранні, оскільки духовенство («Освячений собор») висловилося за прийняття Війська Запороз. в підданство царя ще під час Земського собору 1651, і його позиція була відображена в соборному акті 1651). Рішення учасників Земського собору 1653 в підсумку зводилося до двох резолюцій: 1) «против польского короля войну весть» (див. *Російсько-польська війна 1654—1667*); 2) гетьмана Б.Хмельницького з Військом Запороз. «з городами их и з землями принять». Своє рішення бояри аргументували положеннями урядової доповіді, де зверталася увага на факти зневаги польс. стороною держ. гідності Рос. д-ви, переслідування *православ'я* в Речі Посполитій, загрозу переходу правосл. укр. нас. в підданство турец. султана *Мегмеда IV* чи крим. хана *Іслам-Гірея III.* Підтримавши рішення про початок війни, делегати від усіх верств нас., що були представлені на соборі, поклали тим самим на відповідні верстви зобов'язання фінансувати пов'язані з війною затрати та безпосередньо брати в ній участь. На Земському соборі було також затверджено склад посольства в Україну (В.*Бутурлін*, стольник І.Афанасьєв і думний дяк Л.Лопухін), на яке покладалося завдання завершити формальності, пов'язані з оформленням прийняття Війська Запороз. під зверхність рос. царя Олексія Михайловича.

Постанова Земського собору від 1 жовтня (ст. ст.) 1653.

Дж.: Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, т. 3. М., 1822; Дворцовые разряды, т. 3. СПб., 1852; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПб., 1878; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 1—3. М., 1953.

Літ.: *Голобуцкий В.* Россия и освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. К., 1954; *Череп-*

нин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI—XVII веках. М., 1978.

В.М. Горобець.

ЗЕМЯЛКО́ВСЬКИЙ (Зємялковський**) Флоріан** (Ziemiałkowski Florian; 28.12.1817— 27.03.1900) — польс. політ. діяч, юрист. Н. в с. Мала Березовиця (нині село Збаразького р-ну Терноп. обл.). У 1840-х рр. — учасник польс. конспіративного руху в *Галичині*. Після придушення революц. виступів 1848—49 в Європі («Весни народів»; див. *Революції 1848—1849 в Європі*) поступово перейшов на консервативні позиції. Від 1867 — депутат *Галицького крайового сейму* й австрійс. парламенту, впродовж 1867—68 — голова польс. Кола у *Відні*, 1871—73 — бургомістр *Львова*, 1873—88 — австрійс. міністр у справах Галичини. Відмовившись від гасла широкої автономії Галичини, обмежував свої вимоги полонізацією системи шкільництва, судочинства й адміністрації, виступав за порозуміння поляків з австрійс. урядом та припинення масових патріотичних акцій. Відображав інтереси польс. східногалицької *шляхти* та заможнішої ч. міськ. *інтелігенції*. Відзначався антиукр. настроями. *Націю* розумів як «історично-політичну індивідуальність», українців вважав ч. польс. народу.

П. у м. Відень.

Літ.: *Pijaj S.* Florian Ziemiałkowski a «kwestia ruska». В кн.: Przez dwa stuleci XIX i XX w.: Studia historyczne ofiarowane prof. Wacławowi Felczakowi. Kraków, 1933; *Fras Z.* Florian Ziemiałkowski (1817—1900): Biografia polityczna. Wrołcaw—Warszawa—Kraków, 1991.

М.М. Мудрий.

ЗЕМ'Я́НИ, як поняття. «Зем'яни» — представники шляхетської верстви (див. *Шляхта*). Від 15 ст. визначення «зем'яни» набуло поширення на теренах *Великого князівства Литовського* (передусім — на *Підляшші* та *Волині*) як синонім поняття «бояри» (див. *Бояри*). Більшість дослідників визнає його польс. походження і пов'язує розповсюдження в межах Литов. д-ви з її переорієнтацією на польс. сусп. зразки; водночас деякі дослідники вважають можливим генетичний зв'язок цього поняття з псковськими й новгород. «земцами» («своеземцами») і вказують на його давньорус. корені.

Визначальним для зем'янина було володіння (умовне чи безумовне) земельним наділом, що відрізняло його від безземельної шляхти-голоти.

Літ.: *Любавский М.К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого литовского статута. М., 1892; *Kamieniecki W.* Spoleczeństwo litewskie w XV wieku. Warszawa, 1947; *Хорошкевич А.Л.* Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV—XVI вв. В кн.: *Пашуто В.Т. и др.* Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

О.В. Русина.

ЗЕ́НІНА Алла Миколаївна (03.10. 1930—23.06.1988) — історик. Канд. істор. н. (1970). Н. в с. Лучинець (нині село Мурованокуриловецького р-ну Він. обл.). Закінчила істор. ф-т Харків. ун-ту (1953), 1956 — аспірантуру цього ун-ту. Від 1956 — викл. каф-ри історії КПРС Харків. ун-ту. 1958—60 — викл. Південносахалінського ун-ту марксизму-ленінізму, 1960—66 — викл., 1966—72 — ст. викл. каф-ри історії КПРС Харків. ун-ту. В Ін-ті історії АН УРСР: від 1973 — м. н. с., від 1976 — ст. н. с. відділу історії дружби народів СРСР. Від 1985 — на пенсії. Досліджувала проблеми історії УСРР—УРСР, взаємозв'язки укр. народу з рос., білорус. і молдов. народами. Брала участь у написанні колективних монографій: «Великий советский народ» (1976); «Нерушимая дружба украинского и белорусского народов» (1978); «*Історія Української РСР*» (1979, т. 8, кн. 2); «Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма» (1980); «Дружба и братство украинского и русского народов» (1982, кн. 2) та ін. Автор монографії «Боевое содружество советских партизан в годы Великой Отечественной войны 1941—1944» (К., 1985).

Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1984).

П. у м. *Київ.*

Літ.: *Скаба А.Д.* Фундаментальні дослідження з історії. «Вісті АН УРСР», 1985, № 5; Вчені Академії наук України — лауреати Державних премій УРСР в галузі науки і техніки 1984 року. Там само; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 1. К., 1998.

Г.С. Брега.

А.М. Зеніна.

В.В. Зеньківський.

ЗЕНЬКІ́ВСЬКИЙ Василь Васильович (04.07.1881—05.08.1962) — філософ, церк. і держ. діяч. Н. в м. Проскурів (нині м. *Хмельницький*). Походив з укр. дворянського роду. Закінчив фіз.-мат. та історико-філол. ф-ти Київ. ун-ту (1904). 1915 — проф. Київ. ун-ту, читав курс з психології та логіки. Разом з С.*Булгаковим* заснував Київ. реліг.-філос. т-во. 1917—18 викладав в *Українському державному університеті* в *Києві*, Укр. пед. акад. Від трав. 1918 — міністр сповідань і церк. політики *Української Держави*, відстоював ідею автокефалії укр. правосл. церкви (див. *Автокефальна церква*), виявляв прихильність до вживання *української мови* в реліг. житті, хоча й вважав себе «російським українцем».

Після *протигетьманського повстання 1918* і падіння Укр. Д-ви емігрував до Бєлграда (столиця колиш. *Югославії*), згодом — до Праги (*Чехословаччина*), Парижа (Франція). На еміграції — активний діяч рос. християн. руху. Очолював Рос. спілку християн-демократів і був одним із засн. Правосл. богословського ін-ту ім. Сергія Радонезького в Парижі, Вищих жін. богословських курсів і Реліг.-пед. кабінету. 1942 висвячений на священика (належав до парафії Свято-Введенської церкви в Парижі).

Автор наук. праць з філософії, психології, педагогіки: «Проблема психической причинности» (Київ, 1914); «Психология детства» (Берлін, 1923); «Принципи православної антропології» (Штутгарт, 1953 (нім. мовою) та ін.); «Н.В. Гоголь» (Париж, 1961); «История русской философии» (2 т., 4 кн., Ленінград, 1991).

П. і похований у м. Париж.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, т. 2. Ужгород, 1930; Послесловие. В кн.: *Зеньковский В.В.* История русской философии, т. 2, ч. 2. Л., 1991; *Огородник І.В.*, *Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. К., 1997.

Т.С. Осташко.

М.К. Зеров.

ЗЕ́РОВ Микола Костянтинович (14.04.1890—03.11.1937) — літературознавець, перекладач, поет, педагог. Н. в м. *Зіньків.* Закінчив 1-шу Київ. г-зію (1908) та історико-філол. ф-т Київ. ун-ту (1914), під час навчання в якому написав працю (відзначена спец. медаллю) про літопис Г.*Граб'янки.* 1914—17 викладав у г-зіях м. Златополь (нині в складі м. *Новомиргород*), 1917—20 — у 2-й Укр. г-зії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Від берез. 1919 до поч. 1920 редагував бібліогр. ж. «Книгар» (підписав числа 19—31). Від жовт. 1920 до поч. 1923 викладав у Баришівській соціально-екон. шк. Від жовт. 1923 по осінь 1934 — проф. Київ. ін-ту нар. освіти (викладав історію укр. літ. 19 ст.), з 1 жовт. 1930 — зав. каф-ри. Від жовт. 1930 до жовт. 1933 — проф. Київ. ін-ту лінгвістичної освіти, де з осені 1932 призначений зав. каф-ри теорії та історії перекладу. Автор статей про Лесю *Українку*, А.*Свидницького*, О.*Федьковича*, П.*Куліша*, М.*Старицького*, Я.*Щоголіва* та ін. письменників 19 ст. Ці статті друкував гол. чин. у вигляді передмов до видань *«Книгоспілки»*, ч. з них увійшла до зб. «Від Куліша до Винниченка» (1929). Видав начерки курсу «Нове українське письменство» (вип. 1, 1924) та записи лекцій «Українське письменство XIX в.» (1928). Нариси про сучасних йому письменників П.*Тичину*, М.*Рильського*, В.Еллана (див. В.*Блакитний*), В.*Сосюру* ввійшли до кн. «До джерел» (1926). Вважався ідейним лідером літ. групи неокласиків (М.Рильський, П.*Филипович*, М.*Драй-Хмара*, Ю.*Клен* (О.Бургардт). Робив переклади укр. мовою з давньорим., західноєвроп. та рос. літератур. У поетичних творах, що за його життя майже не з'являлися друком, тяжів до канонічних форм (сонети, александрини). 27 квіт. 1935 ув'язнений під *Москвою.* Перебував на *Соловках.*

Страчений в урочищі Сандормох поблизу м. Медвежогорськ (нині місто Республіки Карелія, РФ).

Літ.: *Білокінь С.* Микола Зеров. В кн.: Письменники Радянської України, вип. 14. К., 1989; *Брюховецький В.* М.Зеров. К., 1990.

С.І. Білокінь.

Група неокласиків. Сидять зліва направо: М. Зеров, М. Могилянський, В. Петров. Стоять: М. Драй-Хмара, П. Филипович. Київ, 1926.

«З'Є́ДНАНИХ СЛОВ'Я́Н» МАСО́НСЬКА ЛО́ЖА. Заснована 12 берез. 1818 у *Києві.* Засновники невідомі. До її складу входили поляки, росіяни й невелика кількість українців (заг. чисельність ложі становила 83 особи). Свою діяльність спрямовувала на розвиток слов'яно-федералістських ідей в Україні. Значною мірою вплинула на ідеологію *Товариства з'єднаних слов'ян*, а також заснованого 1846 *Кирило-Мефодіївського товариства.* Сама ж вона, у свою чергу, зазнала впливу польс. сусп. й нац.-визвол. руху.

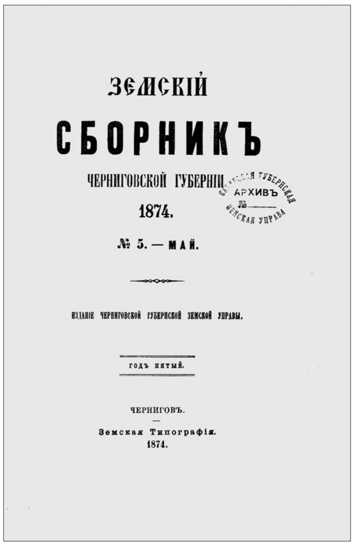
Літ.: *Мордовцев Д.Л.* О масонской ложе «Соединенных славян». «Русская старина», 1878, т. 21, № 1—3; *Крижановська О.О.* Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII — на початку XX ст. К., 1998.

О.О. Крижановська.

«ЗЕ́МСКИЙ ОБЗО́Р» — друкований орган Полтав. губернського земства (див. *Земства*). Видавався в *Полтаві* 1883—85 як тижневик. Обсяг одного номера складав бл. двох друкованих аркушів. Відп. ред. — О.Заленський, голова Полтав. губернської земської управи (див. *Земські управи*). Публікував урядові повідомлення, розпорядження та інформацію про діяльність місц. губернської земської управи, про повітові земські збори, розвідки на стат.-екон., історико-краєзнавчі та с.-г. теми, в т. ч. відомості соціально-екон. характеру про переселення селян з *Полтавської губернії*, земську медицину, землеробство на Полтавщині тощо. Публікувалися також журнали Полтав. губернських земських зборів. Вміщувалися повідомлення про діяльність земств у різних регіонах *Наддніпрянської України* та європ. ч. Росії. На сторінках видання побачили світ розвідки відомих учених та публіцистів, зокрема І.*Лучицького* (про укр. сільс. громаду. 1883, № 6) та І.Скитського (про взаємини місц. общин з *духовенством* у 18 ст. 1883, № 15/16).

О.В. Ясь.

«ЗЕ́МСКИЙ СБО́РНИКЪ ЧЕРНИ́ГОВСКОЙ ГУБЕ́РНИИ», «Земскій сборникъ Черніговской губерніи» — друкований орган Черніг. губернського земства (див. *Земства*). Виходив 1869—1915: 1870—1912 як щомісячник та окремими випусками 1913—15. Досить часто кілька чисел об'єднувалися в один том. Намір заснувати друкований орган з'явився в земців 1867, причому перевагу віддали газеті, але дозвіл одержали лише через два роки на видання щомісячника. У збірнику чільне місце посіли офіц. документи: узаконення, розпорядження стосовно земств, постанови Черніг. губернського правління, земська хроніка. В 2-й пол. 1870-х рр. у збірнику стали друкувати стат. матеріали та деякі краєзнавчі розвідки, а з серед. 1890-х рр. — «монографії і відомості з археології, історії, етнографії». На сторінках збірника оприлюднено чимало праць з різних галузей наук. знань. Крім вищеназваних — дослідження з ґрунтознавства, с. госп-ва, коо-

«Земскій сборникъ Черниговской губерніи». 1874. № 5. Титульний аркуш.

ЗЕМСКІЙ
СБОРНИКЪ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНІИ.
1891.
№№ 2-й—3-й.
ФЕВРАЛЬ—МАРТЪ.
Изданіе Черниговской губернской земской управы.
ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ВТОРОЙ.
ЧЕРНИГОВЪ.
Земская Типографія.
1891.

«Земській сборникъ Черниговской губерніи». 1891. № 2—3. Титульний аркуш.

перації, торгівлі, медицини, ветеринарії, ентомології (від грец. ἔντομον — комаха — ἰλόγοζ вчення — наука про комах тощо. Авторами щомісячника були, зокрема, М.*Василенко*, А.*Верзилов*, Б.*Грінченко* та М.М.*Грінченко*, П.*Добровольський*, П.Я.*Дорошенко*, А.Дядиченко, Г.Коваленко, І.Коновал, О.*Русов* та С.*Русова*, В.Хижняк, О.Шликевич. Секретарями редакції збірника в різний час працювали М.Вербицький, І.*Шраг*, П.С.Єфименко, В.*Самійленко*, М.*Коцюбинський*, І.Коновал (Вороньківський).

1912 земські збори *Чернігівської губернії* ухвалили рішення про видання щотижневої газ. «Черниговская земская неделя» (1913—18). Однак протягом 1913—15 вийшло ще 5 вип. «Земского сборника».

«З.с.Ч.г.» є одним з найважливіших комплексних джерел до вивчення історії, к-ри, економіки, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, громад. життя Чернігово-Сіверщини. Значна кількість його матеріалів має загальноукр. значення.

Літ.: *Холмский А.И.* Указатель статей, помещенных в «Земском сборнике» Черниговской губернии» за 1870—1880 гг. «Земский сборник Черниговской губернии», 1881, № 5 (Приложение); Земские периодические издания и своды постановлений собраний. 1. Черниговский земский сборник. «Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания» (XIX—XXXV сессий). 1883—1899 гг., 1902 вып. 1.; Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Земском сборнике Черниговской губернии» за 1869—1905 гг. «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии», 1905, вып. 6; Издание Земского сборника. «Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания» XXXVI—XLVI сессий 1900—1909 годов, 1912 т. 1.; «Земский сборник Черниговской губернии». В кн.: Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990; *Гапієнко А.* Історико-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии». «Сіверянський літопис», 1995, № 3; *Дудко В.* По сторінках «Земского сборника...». «Вітчизна», 1996, № 5; Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань (1839—1917). Чернігів, 2002; Знаменні і пам'ятні дати по Чернігівській області на 2004 рік. Чернігів, 2003.

Т.П. Демченко.

ЗИБЛІКЕ́ВИЧ Євген (літ. псевд. — К.Порохівський, 1895—1987) — військ. та політ. діяч, журналіст. 1918 — чотар куреня *Січових стрільців* у *Києві*, учасник *протигетьманського повстання 1918*, зокрема бою 18 листоп. 1918 під Мотовилівкою (нині села Велика, Казенна та Червона Мотовилівки Фастівського р-ну Київ. обл.; див. *Мотовилівка, бій 1918*), в якому командував чотою січовиків. Від 1921 — чл. *Української військової організації.* Згодом — один із засн. *Організації українських націоналістів.* Ред. «Українського голосу» (1926—30), «Бескиду» (1931—33), «Змагу» (1935—37) в Перемишлі (нині м. Пшемисль, Польща), *«Нового часу»* (1937—39) у *Львові*, «Америки» (з 1953) у Філадельфії (шт. Пенсільванія, США). Автор брошури «Зі споминів січовика (1914—1919)» (Кам'янець-Подільськ, нині м. *Кам'янець-Подільський*, 1919). В останні роки життя був президентом *Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського* у Філадельфії. Був чл. редколегії, зокрема видання «Спогадів» П.*Скоропадського.*

П. у м. Філадельфія.

Є. Зиблікевич.

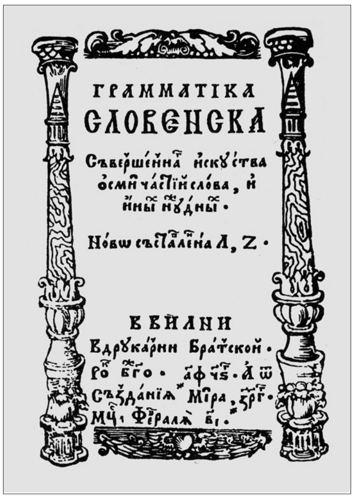
Літ.: Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). Львів, 1992; *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. К.—Філадельфія, 1995; *Стрельський Г.* Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917—1920 рр.). «Історія в школі», 1998, № 9.

Г.В. Стрельський.

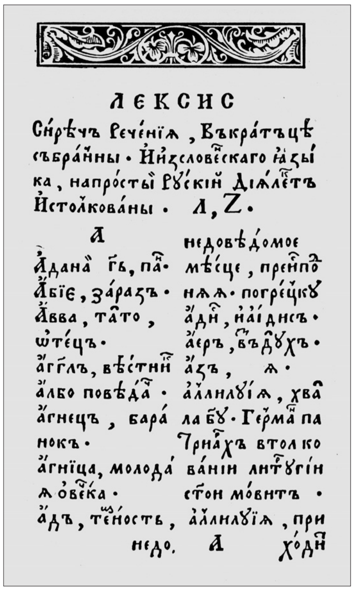
ЗИЗА́НІЙ (Кукіль-Тустановський) **Лаврентій Іванович** (р. н. невід. — не пізніше 1634) — філолог, письменник, перекладач, церк.-освіт. діяч. Брат С.*Зизанія.* Н. в м-ку Потелич (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.) в міщанській родині. Викладав у *братських школах* міст *Львів* (до 1591), Берестя (1592—94, нині м. Брест, Білорусь), Вільно (1595—97, нині м. *Вільнюс*). 1597—1600 був домашнім учителем кн. Б.Соломирецького в Баркулабово (Білорусь), 1600—02 — кн. О.Острозького (див. *Острозькі*) в м. Ярослав (нині місто в Польщі). Від 1612 — протопоп у м. *Корець*, активний діяч культ.-освіт. руху. 1596 у Вільно надруковано його «Грамматіку словенску», де розглядалася теорія віршування та буквар — «Наука к читанню и розумѣню писма словенскагo...», в додатку до якого опубл. «Лексис...» — укр.-церковнослов'ян. словник. Написав «Поученіє при погребі Софії, княгині Чарториської» (1618), імовірно, також вірш «На герб ... панов Долматов» (опубл. 1623). 1626—27 відвідав *Москву*, де провів диспут з догматичних питань із працівниками Друкарського двору. Його погляди на світ і закони природи моск. книжники визнали єретичними. Написав «Катехізис» (Москва, 1627; відразу ж після опублікування книга була заборонена рос. церк. владою), в якому намагався раціоналістично тлумачити церк. догмати та наводив деякі природничо-наук. відомості. Для *Києво-Печерської друкарні* звірив з грец. оригіналом пер. «Бесід Іоанна Златоуста на 14 послань св. апостола Павла» (1623), переклав з

Л. Зизаній. Мініатюра початку 18 ст. з оригіналу 17 ст.

ГРАММАТІКА
СЛОВЕНСКА
Съвершеннаго искуства
осми частій слова, и
иных нуждных.
Новѡ съставленна Л. Z.
ВЕВИЛНИ
Вдрукарни Братской.
Року Божого ...
... Міра ...
... Феврал ...

Зизаній Л. «Грамматіка словенска». Вільно, 1596. Титульний аркуш.

ЛЕКСИС
Сирѣчь реченія, вькратцѣ
събранны. И из словенскаго язы
ка, на простый рускій діалєктъ
истолкованы. Л. Z.

А	недовѣдомое
Адана гъ, па	мѣсяцъ, преноп
Абіе, заразъ.	нажа. погрѣцку
Авва, тато,	адъ, найдисъ.
ѡтецъ.	аеръ, въдухъ.
аггль, вѣстни	азъ, я.
албо повѣда.	аллилуія, хва
агнецъ, бара	ла бу. Германа
нокъ.	Іринахъ втолко
агніца, молода	ванін антугін
я овѣка.	стон мовитъ
адъ, тѣность,	аллилуія, при
недо.	А ходи

Зизаній Л. «Лексис». Вільно, 1596. Перша сторінка.

грец. мови на церковнослов'ян. «Толкованія на Апокаліпсис» Андрія Кесарійського (1625), відредагував спільно з Кирилом Замойським церковнослов'ян. пер. *Біблії* (не був надрукований).

П. у м. Корець.

Літ.: *Возняк М.* Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія. «ЗНТШ», 1908, т. 83; *Ботвинник М.Б.* Лаврентий Зизаний. Минск, 1973; *Исаевич Я.Д.* Преемники первопечатника. М., 1981; *Старовойт О.* Стефан Зизаній. Львів, 1996.

Я.Д. Ісаєвич.

ЗИЗА́НІЙ (Кукіль-Тустановський) **Стефан** (чернече ім'я — Сильвестр; р. н. невід. — 1600) — церк., культ.-освіт. діяч, проповідник, письменник-полеміст. Брат Л.*Зизанія.* Н. в м-ку Потелич (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.) в міщанській родині. Імовірно, мав родинні зв'язки з галицькими шляхтичами Тустановськими. Здобув добру освіту, знав церковнослов'ян. і грец. мови. 1586 став чл. *Львівського братства.* Впродовж 1588—92 обіймав посаду ректора *Львівської братської школи*, викладав у ній грец. та церковнослов'ян. мови. Очевидно, брав участь у підготовці до видання Львів. братством 1591 грекослов'ян. граматики. 1593 переїхав до м. Вільно (нині м. *Вільнюс*), де став ректором братської шк. і проповідником у братській церкві. Його проповіді спрямовані проти реліг. переслідувань протестантів (див. *Протестантизм*) та православних (див. *Православ'я*). З. засуджував вищу правосл. ієрархію, яка підготувала й проголосила *Берестейську церковну унію 1596.* Друкарня Віленського братства опублікувала його тв. «Катехізис» (1595) і «Казаньє св. Кирила патріарха Ієрусалимського о антихристі і знаках єго...» (1596). «Катехізис» не зберігся, однак осн. його положення викладені опонентом З. — єзуїтським богословом Щ.Жебровським у кн. «Кукіль, який розсіває Стефанок Зизаній» (1595). Звідси й прізвище Зизаній, яке він одержав від своїх ідейних противників («кукіль» грец. мовою перекладається як «зизаній»). Через реформаційні погляди, відображені в «Катехізисі», діяльність З. викликала невдоволення київ. митрополита Михаїла (*Рогози*).1596 на церк. соборі в Новогрудку (нині місто Гродненської обл., Білорусь) З. звинуватили в *єресі* й відлучили від церкви, заборонили читати прилюдно Святе Письмо, проповідувати та вчителювати. У праці «Казаньє св. Кирила...» (виданій польс. і укр. книжною мовами) в дусі реформаційних учень інтерпретовано богословський твір 4 ст. про прихід антихриста й друге пришестя Ісуса Христа. Використавши твір кальвініста Зібрандта Любберта «De Papa Romano» («Про римського папу»), З. називає 11 ознак антихриста й висловлює думку, що таким є рим. папа. Друге пришестя Ісуса Христа автор тлумачив з позиції ранньохристиян. уявлень про Бога як захисника уярмлених, страждених та убогих, що відповідало соціальним прагненням селянства і міськ. низів. Видана напередодні Берестейської церк. унії, книга засуджувала правосл. «владик-відступників». При підтримці королів. влади *єзуїти* вигнали З. з міста. 1599 він вернувся до Вільно і знову проповідував у братському Свято-Троїцькому монастирі. Проте уніїці домоглися заборони його проповідницької діяльності й змусили вдруге покинути місто. З. загинув у *Волощині* під час паломництва. Цей факт засвідчили 1603 львів. чернець Веніамін і рогатинський священик Іван Маславський.

З. мав авторитет серед укр. та білорус. міщанства. Його подвижницька діяльність надихнула відомого вченого і поета Памво *Беринду* на написання віршів «На Стефана-першомученика», де в образі євангельського страстотерпця за віру проглядаються риси З. як самовідданого оборонця православ'я.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 4. СПб., 1851; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів. К., 1975.

Літ.: *Ботвинник М.* Лаврентий Зизаний. Минск, 1973; *Паславський І.В.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. К., 1984; *Замалеев А.Ф.*, *Зоц В.А.* Отечественные мыслители позднего средневековья: конец XVI — первая треть XVII вв. К., 1990; *Капраль М.* Неопублікований фрагмент документа стосовно релігійних поглядів Стефана Зизанія. «ЗНТШ», 1993, т. 225; *Старовойт О.* Стефан Зизаній. Львів, 1996.

О.М. Дзюба.

ЗИМІ́ВНИК — назва житла (*хутора*) і козац. г-ва на Запорожжі, Причорномор'ї й Донщині. На тер. *Вольностей Війська Запорозького низового* З. виникли в 1-й пол. 16 ст. як місця для утримання худоби взимку, пізніше «зимівниками» тут стали називати зимові помешкання для людей. З розвитком місц. сільс. госп-ва і промислів перетворилися на значні екон. осередки, де застосовувалася наймана праця новоприйнятих і незаможних *козаків* (т. зв. *молодиків*), а також зубожілих селян.

О.І. Гуржій.

ЗИМІ́ВНИКІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра доби *палеоліту пізнього.* Була поширена в лісостеповій ч. Сх. України. Датується кін. 9—7 тис. до н. е. Крем'яний інвентар З.к. має характерні риси: переважають форми грубих високих трапецій, виготовлені із застосуванням відщепової техніки обробки кременю (одноплощинні нуклеуси, скребачки та різці на відщепах). На стоянці В'язівок IVа побл. м. *Лубни* розкопано рештки 5 округлих у плані напівземлянок та ями для зберігання риби. Крім крем'яних виробів, знайдено кістки тура, оленя, коня, бобра, птиці, риби, а також кістяні вістря, уламки кісток з геометричним орнаментом.

В основі г-ва лежало полювання на копитних лісостепу та рибальство. З.к. сформувалася на місц. фінальнопалеолітичному підгрунті під впливом *красносільської культури Полісся.* Розвивалася в контакті з *пісочнорівською культурою* Подесення.

Літ.: *Горелик А.Ф.* Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье. «Советская археология», 1984, № 2; *Залізняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. К., 1998.

Л.Л. Залізняк.

Зимівник. Малюнок роботи худож. М. Грачова. Друга половина 19 ст.

ЗИМІ́Н Олександр Олександрович (22.02.1920—25.02.1980) — рос. історик. Д-р істор. н. (1959), проф. (1970). Н. в м. *Москва.* Закінчив історико-філол. ф-т Середньоазіат. ун-ту (1942) у місті Ташкент (нині столиця Узбекистану). 1942—47 — аспірант Інституту історії АН СРСР, від 1947 — м. н. с., а од 1951 і до кінця життя — ст. н. с. цього ін-ту. Був учнем рад. історика С.Бахрушина, брав участь у семінарах Б.*Грекова*, С.Сказкіна, М.*Дружиніна.* 1947 захистив канд. дис. на тему: «Землеволодіння і господарство Іосифо-Волоколамського монастиря 15—17 ст.», що стала помітним явищем у науці, а 1959 — докторську дис. Від 1947 почав викладати в Моск. історико-архів. ін-ті: ст. викл., доцент, 1970—73 — проф. Згодом кер-во ін-ту позбавилося від ученого, який висловлював сміливі новаторські погляди на історію *середньовіччя.*

Осн. теми праць З. — історія та право *Київської Русі*, Рос. д-ва й державність 15—17 ст., особливо доба *Івана IV* Грозного, актове джерелознавство 15—17 ст. Він брав участь у створенні «Актів соціально-економічної історії Північно-Східної Русі кінця XIV — початку XVI ст.» (1952—58), був упорядником 1-го і 2-го вип. «Памяток руського права» (а також осн. укладачем 3-го і 4-го випусків). Ці книги і досі є взірцями дійсно академічних видань пам'яток минулого.

У 1950-х рр. З. зосереджується на вивченні сусп.-політ. думки Рос. д-ви 16 ст., досліджує тв. рос. публіциста серед. 16 ст. І.Пересвєтова (кн. «И.С. Пересветов и его современники»), аналізує діяльність установ тогочасної Рос. д-ви, з'ясовує персональний склад *боярської думи* 15—16 ст. 1960—64 одним з осн. напрямів його наук. праці стало дослідження *«Слова о полку Ігоревім».* За ці новаторські праці З. було піддано нищівній критиці рад. ідеологічними установами, проте він не занепав духом.

Помер у розквіті творчих сил, не завершивши багатьох своїх праць. По його кончині зусиллями вдови В.Зиміної й учнів З. було видано низку книжок, які не побачили світ за життя вченого: «Россия на рубеже XV—XVI ст.» (М., 1982); «В канун грозных потрясений. Предпосылки первой крестьянской войны в России» (М., 1986); «Формирование боярской аристократии во второй половине XV — первой трети XVI в.» (М., 1988); «Витязь на распутье. Феодальная война в России XV в.» (М., 1991); «Правда Русская» (М., 1999) та ін.

Літ.: Александр Александрович Зимин. Биобиблиографический указатель. М., 2000.

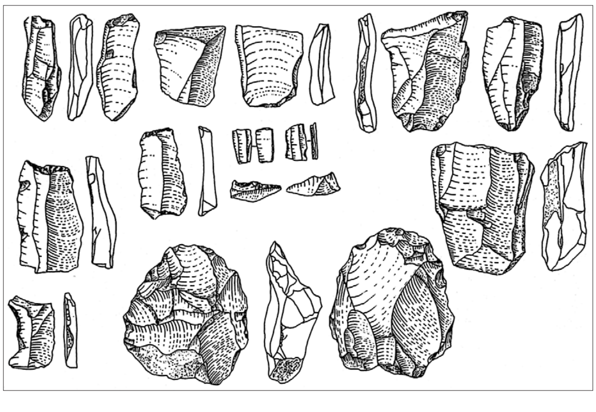
М.Ф. Котляр.

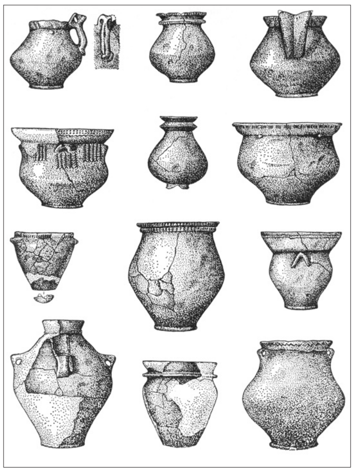

О.О. Зимін.

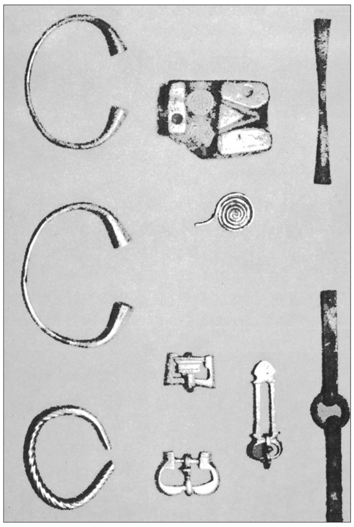
ЗИ́МНЕ, археологічна пам'ятка. Розташов. в урочищі Городище біля с. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. Досліджувалася 1951—64 (з перервами). Виявлено житла *лійчастого посуду культури* 2-ї пол. 3 тис. до н. е. (нижній шар) і земляні укріплення з дерев'яною стіною й частоколом та залишки довгого наземного будинку, поділеного на окремі комори-приміщення, 6—7 ст. н. е. Це одне з найдавніших ранньосередньовічних слов'ян. *городищ*, вироб.-культ. центр, імовірно, племені *дулібів.* За характером знахідок належить до *празької культури.* В процесі розкопок знайдено понад дві сотні металевих виробів із заліза, бронзи та срібла. Зокрема, косу-горбушу, різець від токарного верстата, ножі, пряжки, браслети, нашивні бляшки, наконечники списів, дротиків, стріл, багато виробів високої худож. якості. Наявність на городищі ллячок, тиглів, ливарних формочок і заготовок вказує на їх місц. вир-во.

Зимівниківська культура. Вироби з кременю.

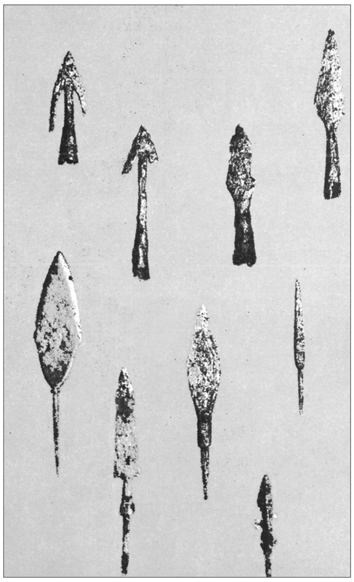

Зимне. Кераміка з поселення культури лійчастого посуду.

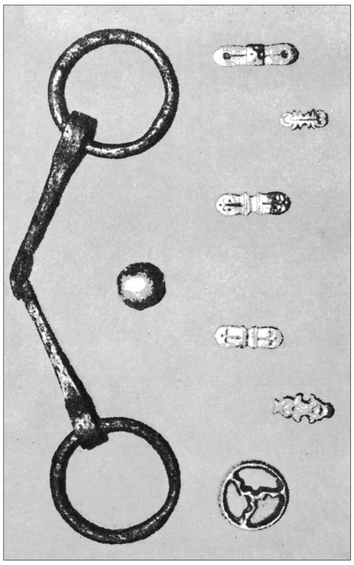

Зимне. Ювелірні прикраси та ливарна форма. 6—7 ст.

Зимне. Наконечники списів і стріл. 6—7 ст.

В числі ін. знахідок — 20 тис. уламків ліпного посуду, візант. монета Юстина I або Юстиніана I.

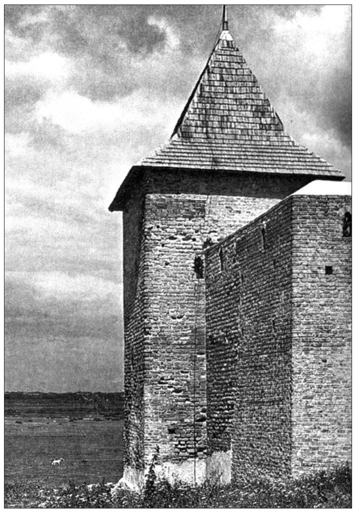

Зимне. Деталі кінської збруї. 6—7 ст.

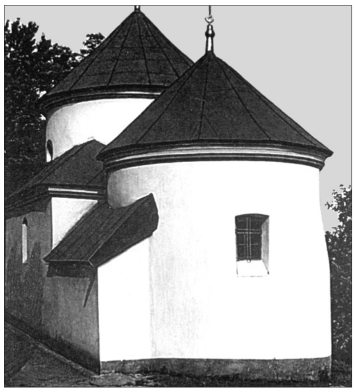
Літ.: *Пелещишин М.А.* Розкопки поселення культури лійчастого посуду біля с. Зимне Волинської області у 1960—1961 рр. «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині», 1964, вип. 5; *Ауліх В.В.* Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині. К., 1972; *Баран В.Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972.

В.Д. Баран.

ЗИ́МНЕНСЬКИЙ СВЯ́ТО-УСПЕ́НСЬКИЙ СВЯТОГО́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р — правосл. ставропігіальний монастир (див. *Ставропігія*). Розташов. в с. Зимне Володимир-Волинського р-ну Волин. обл. Найдавнішим з відомих писемних джерел, в якому згадано цей монастир, є «Житіє Феодосія Печерського». Там ідеться про відвідання цієї обителі ігуменом Києво-Печерського монастиря Варлаамом у 60-х рр. 11 ст. В *Іпатіївському літописі* згадка про цей монастир подається під 1233. Відомо, що наприкінці 15 ст. монастир і с. Зимне переходять у володіння князів *Чорторийських*. Після *Берестейської церковної унії 1596* почалися спроби передати монастир уніїцям (див. *Українська греко-католицька церква*), але це вдалося лише 1682. 1724 монастир перейшов у володіння М.Чацького, тоді ж почався його занепад — він втратив земельні володіння; церкви не ремонтувалися. Лише 1860—62 було частково відреставровано гол. святогорські церкви — Свято-Успенську і Свято-Троїцьку. 1893, напередодні 900-річчя Володимирської єпархії РПЦ, монастир відновили як жін., тоді ж його і наділили присадибними та орними землями. Архіт. ансамбль З.С.-У.С.М. було реставровано 1898—1900. Під час *Першої світової війни* черниці монастиря переїхали до *Житомира* і заснували там новий монастир, який 1929 був закритий рад. владою. Монастир у с. Зимне, яке до 1939 перебувало в складі Польщі, продовжував діяти. Після *Другої світової війни* він хоча й увійшов до Волин.-Рівнен. єпархії РПЦ, але невдовзі рад. власті його закрили. 1970 на його тер. провели реставраційні ро-

Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир. Фортечна стіна з наріжною вежею. Фото початку 21 ст.

Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир. Свято-Троїцька церква. Фото початку 21 ст.

боти. Від 1990 — це діючий жін. монастир УПЦ (МП). Нині до архіт. комплексу монастиря входять Свято-Успенська (1495) та Свято-Троїцька (1465—75) церкви, фортечні мури з вежами, трапезна, будинки недільної шк., келії, госп. споруди, печерний лабіринт довжиною 140 м з підземною Варлаамівською церквою.

Літ.: *Дверницкий Е.Н.* Памятники древнего православия в г. Владимире-Волынском. К., 1889; *Левицкий О.И.* Историческое описание Владимиро-Волынского Успенского храма. К., 1892; *Ісаєвич Я.Д., Мартинюк А.І.* Володимир-Волинський. Львів, 1983; *Качан Р.* Зимненський Святогорський Успенський монастир. В кн.: Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність: Тези наукових читань. Чернігів, 1999.

С.Б. Хведченя.

ЗИМО́ВІ ПОХО́ДИ А́РМІЇ УНР — див. *Перший Зимовий похід Армії УНР 1919—1920*; *Другий Зимовий похід Армії УНР 1921.*

ЗИМОГІ́Р'Я (до 1764 — Черкаський Брід, 1764—1961 — Черкаське) — місто Слов'яносербського р-ну *Луганської області*. Розташоване обабіч р. Лугань (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону). Залізнична станція. Нас. 10,8 тис. осіб (2004).

Першопоселенці — укр. *козаки* (перші згадки 1645—47). 1753—64 поселення входило до складу *Слов'яно-Сербії*. Тут розташовувалася 11-та рота полку під командуванням Ж.Шевича. Черкаський Брід став ранговою маєтністю (див. *Рангові маєтності*) полковника. 1764 поселення включене до *Новоросійської губернії*. Тоді ж перейм. на Черкаське. Згодом — волосний центр Слов'яносербського пов. *Катеринославської губернії*.

1865 в околицях с-ща відкрито поклади вугілля, після чого розпочався його стихійний видобуток. Місц. особливістю була велика кількість дрібних сел. шахт (т. зв. дудок). 1910 біля с-ща споруджено залізничну ст. лінії Ниркове—Родакове. Це сприяло розвиткові тут вуглевидобутку. С-ще стало доволі заможним.

Від 1938 — с-ще міськ. типу. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 12 лип. 1942 до 1 верес. 1943. Під час окупації діяв осередок *руху Опору*.

1961 набуло статусу міста та перейм. на Зимогір'я.

Літ.: ІМіС УРСР. Луганська область. К., 1968; *Пірко В.* Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI—XVIII ст. Донецьк, 2004.

Д.С. Вирський.

ЗІ́БЕР Микола Іванович (22(10).03.1844—10.05(28.04).1888) — економіст, соціолог, правознавець, громад. діяч. Н. в м. *Судак* у родині німця-колоніста, переселенця зі Швейцарії, мати — українка. Навч. в г-зіях у містах *Ялта* та *Сімферополь*. Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1867). Працював мировим посередником у Волин. губ. Від 1869 — голова заснованого ним Київ. споживчого т-ва. Як учений удосконалювався в політекономії: написав і захистив магістерську дис. (1871). Від 1874 — доц., згодом проф. Київ. ун-ту. Опублікував низку наук. праць, найфундаментальнішою з яких є монографія: «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. Попытка критико-экономического исследования» (*Санкт-Петербург*, 1885). Один з перших пропагандистів творів К. Маркса в *Російській імперії*. У своїх екон. працях З. без щонайменшої апологетики популяризував ідеї К.*Маркса* і тогочасних класиків політекономії, викривав умоглядність екон. теорій, критикував концепції класової боротьби, революції, *диктатури пролетаріату*. В рос. періодичній пресі виступав проти вульгаризаторів марксизму, обстоював ідеї якнайширшого запровадження коп. форм ведення нар. г-ва, вважаючи це найефективнішим засобом забезпечення позитивних змін у соціально-екон. розвиткуусп-ва. Брав участь у нелегальній діяльності Київ. громади (див. *Громади*). Під впливом З. теорію укр. «громадівського соціалізму» розробляли М.*Драгоманов* і С.*Подолинський*. Від 1875 до 1884 перебував на еміграції, співпрацював із драгоманівським час. «Вольное слово».

Будучи тяжкохворим, повернувся до матері в Крим. П. у м. Ялта.

Тв: Избранные экономические произведения, т. 1—2. М., 1959.

Літ.: *Грушевський М.* З почину українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і Женевський соціалістичний гурток. Відень, 1922; *Слабченко М.* Николай Иванович Зибер. В кн.: *Зибер Н.И.* Очерки первобытной экономической культуры. Одесса, 1923; *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964; *Сарбей В.Г.* Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи. «УІЖ», 1995, № 6.

В.Г. Сарбей.

М.І. Зібер.

«ЗІБРА́ННЯ МАЛОРОСІ́ЙСЬКИХ ПРАВ» 1807, «Зібрання цивільних законів, чинних у Малоросії» — останній з численних проектів кодифікації (упорядкування та узгодження) цивільних законів, які діяли на *Лівобережній Україні.* Розроблений 6-м від-ням 2-ї експедиції Комісії для складання законів (1804—07). Групу, яка опрацьовувала право лівобереж. губерній (*Чернігівська губернія* та *Полтавська губернія*) очолював укр. правознавець Ф.Давидович. У «З.м.п.» систематизовано правові норми, що регулювали майнові та сімейно-шлюбні відносини. Джерелами для нього слугували норми *звичаєвого права*, Литов. статути (1529, 1566, 1588; див. *Статути Великого князівства Литовського*), «Саксонське зерцало» (зб. герм. права 13 ст.), ті чи ін. норми яких застосовувалися на укр. землях упродовж 16—18 ст. Поділявся на 3 ч., викладені в 5 книжках: 1) правові норми, що визначали право- та дієздатність особи, порядок взяття шлюбу, майнові та особисті взаємовідносини подружжя, батьків і дітей; 2) право зобов'язань, тобто те, що стосується осудності, виявлення волі, договорів та зобов'язань, які з них випливають; 3) правові норми, що регулювали майнові від-

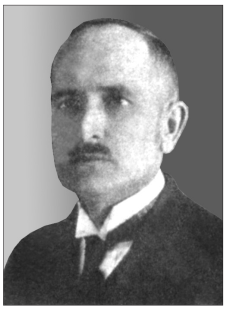
Зимненський Свято-Успенський Святогорський монастир. Фото початку 21 ст.

носини, відносини власності, способи її набування, спадкові відносини, поземельне право, строк давності тощо. «З.м.п.» було складено рос. мовою. Офіц. затверджено не було.

Пам'ятка зберігається у Рос. держ. істор. архіві у *Санкт-Петербурзі*.

О.А. Пархоменко.

І. Зілинський.

М.І. Зільберфарб.

Г. Зімон

«ЗІБРА́ННЯ ПОСТАНО́В У́РЯДУ УКРАЇ́НИ» (до 1978 — «Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки», від 1978 до 1991 — «Збірання постанов Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки») — офіц. періодичне видання нормативних актів українських урядів 1938—96. 1938—46 (з перервою) — видання РНК УРСР, 1946—91 — РМ УРСР, 1991—96 — КМ України. Створено в серп. 1938 на базі *«Збірника законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України»*. Остання назва — «Зібрання постанов Уряду України» — з верес. 1991. До трав. 1957 видавалося двічі на місяць, згодом раз на місяць. У перші роки в збірнику друкувалися постанови та розпорядження РНК УРСР, спільні постанови ЦК КП(б)У та РНК УРСР, а також інструкції й накази наркоматів, мін-в і відомств. 1938—41 та 1945—66 видання здійснювалося укр. мовою; від кін. 1966 по 1996 — укр. та рос. мовами. В 1960—80-ті рр. друкувалися переважно урядові та спільні парт. й урядові постанови; у 1990-ті рр. — урядові постанови. Припинило своє існування у зв'язку із започаткуванням 1997 «Офіційного вісника України». Від поч. 1998 виходить «Збірник урядових нормативних актів України».

Ю.Я. Касяненко.

ЗІЛИ́НСЬКИЙ Іван (справжнє прізв. — Кобаса; 22.05.1879—23.04.1952) — фонетист і діалектолог. Батько О.*Зілинського*. Проф. сх. славістики й укр. мови (1931). Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1917) й Комісії з діалектології ВУАН (1927). Н. в с. Красна (колиш. Коростенька) в *Галичині*. Впродовж 1900—02 навч. у Львів., а згодом 1903—07 Віденському ун-тах. 1913—14 викладав у Бережанській і Станіславській г-зіях, від 1921 до 1926 — у Львів. г-зії, а також читав лекції у *Львівському таємному українському університеті* (1921—25) і *Краківському університеті* (1926—39). Чл. Комісії з вивчення укр.-польс. відносин при *Українському науковому інституті у Варшаві* (1934). Під час *Другої світової війни* — 1939—40 відп. за культ.-освіт. справу *Українського центрального комітету*, 1940—41 гол. ред. і 1941—44 дир. *«Українського видавництва»* у м. *Краків*. Від 1944 — проф. слов'ян. філології в *Карловому університеті* в Празі (Чехія). Досліджував говірки *лемків*, замішанців та *бойків*, зібрав цінні матеріали для лінгвістичного атласу Галичини, що пізніше були відредаговані Ю.Дзендзелівським і М.Карасем і надруковані як «Статті з української і польської діалектології» (1975). Автор низки брошур з класифікації укр. діалектів, карти укр. діалектів, праці «Фонетичний опис української мови» (1932). 1941 вийшла у світ його кн. «Українська орфографія».

П. у м. Прага.

Літ.: *Кисілевський К.* Іван Зілинський. Вінніпег, 1962.

І.В. Євсеєнко.

ЗІЛИ́НСЬКИЙ (Zilynskyi) **Орест** (12.04.1923—17.07.1976) — чеський фольклорист, літературознавець, українознавець. Д-р філософії. Син І.*Зілинського*. Н. в с. Красна (колиш. Коростенька) в *Галичині*. Навч. на філос. ф-тах в *Українському вільному університеті* в Празі (1940—43; Чехія), нім. ун-ті (1943—45), *Карловому університеті* в Празі (1945—49), по закінченні якого здобув звання д-ра філософії. Від 1949 до 1958 — викладав польс. мову, давньорус. літ. і фольклор у вузах м. Оломоуц (нині місто в Чехії), допомагав готувати навчальні програми та посібники для укр. шк. *Пряшівщини* (поч. 1950-х рр.). Від 1958 працював в Ін-ті мови й літ. Чехословац. АН. У наук. доробкові — численні праці, присвячені укр. фольклорові та літ., зокрема творчості укр. письменників Т.*Шевченка*, І.*Франка*, О.*Олеся*, Б.-І.*Антонича*, рад. укр. письменників 20-х і 60-х рр. 20 ст., чесько-укр. літ. відносинам. Від 1969 після *«Празької весни» 1968* зазнав політ. переслідувань із забороною друкуватися.

Автор низки творів з українознавства: «Чеська антологія української поезії» (1950), «Українська поезія» (1951), «Поезія радянських українських письменників 60-х рр.» (1965), «Література чехословацьких українців 1945—1967» (1968), «Сто п'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків» (1968).

П. у м. Свидник (нині місто в Словаччині).

Літ.: *Мушинка М.* Орест Зілинський і карпатознавство. «Українська діаспора», 1994, число 5.

І.В. Євсеєнко.

ЗІЛЬБЕРФА́РБ (Базин) **Моше** (Мойсей) **Ісакович** (1876—1934) — політ. діяч і письменник (писав на ідиш, рос. та нім. мовами). Н. в м. Ровно (нині м. *Рівне*). Один із засн. і лідерів *Соціалістичної єврейської робітничої партії* (1906), від 1917 — *Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії* і чл. *Української Центральної Ради*, з 27 лип. 1917 товариш (заст.) ген. секретаря з міжнац. справ від євреїв, од 7 листоп. 1917 чл. Крайового к-ту оборони революції, від 2 січ. 1918 ген. секретар єврейс. справ; один з авторів законопроекту про нац.-персональну автономію (див. *Закон Української Народної Республіки про національно-персональну автономію 1918*). 1918—20 очолював *Єврейський народний університет* і Т-во сприяння розвиткові єврейс. к-ри (Культурліга) в *Києві*. 1921 переїхав до *Варшави*, де брав активну участь у громад.-політ. і культ. житті.

П. у м. Варшава.

Тв.: The Jewish Ministry and Jewich National Autonomy in Ukraine. New York, 1993.

В.А. Гриневич.

ЗІ́МОН Герхард (Simon Gerhard; н. 1937) — один з провідних нім. учених в галузі історії пострад. Росії та України. Вищу освіту в галузі історії і славістики здобув в ун-тах Геттінгена, Гамбурга (обидва — ФРН) і Блумінгтона (шт. Індіана, США). Гамбурзький ун-т присудив йому ступінь д-ра філософії. Від 1968 — н. с. у Федеральному ін-ті східноєвроп. і міжнар. досліджень в Кельні (ФРН), з 1991 — заст. директора

і керівник відділу в ін-ті. Від 1991 — проф. Кельнського ун-ту, в якому викладає курси східноєвроп. історії 20 ст. Читає лекції в ун-тах Мюнхена, Берліна і Майнца (усі — ФРН). Працював у Рос. дослідницькому центрі Гарвардського ун-ту (США).

Тв.: Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union. Westview Press, Boulder, CO, 1991; Verfall und Untergang des sowjetischen Imperiums, Münhen, 1993; Auf der Suche nach der «Idee für RuЯland». «Osteuropa», 1997; Rußland und die Grenzen Europas. Там само, 1999; Die neue Ukraine. Wirtschaft—Gesellschaft—Politik (1991—2001). Cologne. 2002; Neubeginn in der Ukraine. «Osteuropa», 2005; Чи був голодомор 1932—1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? «УІЖ», 2005, № 2.

С.В. Кульчицький.

ЗІМОРО́ВИЧ (Zimorowicz) **Варфоломей** (Йосиф-Бартоломей, справжнє прізв. — Озимек (Ozimek); 1597—1677) — польс. історик і поет. Н. в родині каменяра з передмістя *Львова*. Здобув юрид. освіту, 1640—60 займав посаду бургомістра Львова. Автор панегіричних творів лат. та польс. мовами й віршів («селянок»), в яких відображено побут укр. села, а також низки істор. тв. Осн. істор. праця — міська хроніка «Leopolis triplex» («Потрійний Львів»), написана лат. мовою. Як багатий львів. патрицій, чиї майнові інтереси тісно перепліталися з інтересами катол. верхівки, негативно ставився до визвол. змагань укр. народу на чолі з Б.*Хмельницьким*. Разом з тим З. прославляв подвиги запороз. козаків під *Хотином* (див. *Хотинська війна 1621*). Йому властивий локальний патріотизм, він прагнув звеличувати своє рідне місто. Львів, на його думку, має свою історію, відмінну від історії ін. міст Польщі, зокрема це місто — споконвіку руське. Перед викладом подій історії Львова автор уміщує розділи «Назва Русі», «Початки Русі», «Сармати», «Роксолани», «Слов'яни», «Поділ Русі», «Релігія русинів», «Руські королі». Далі йдеться про заснування Львова на фоні історії *Галицько-Волинського князівства* та Галицько-Волин. д-ви; наступні розділи, написані на основі архів. документів, присвячені хроніці подій у Львові 15—17 ст. (до 1633).

Тв.: Pisma do dziejów Lwowa odnoszące się. Lwow, 1899 [Неточний польський переклад хроніки: «Historia miasta Lwowa» 1835 р.].

Літ.: *Heck K.J.* Życie i dzieła Bartolomeja i Szymona Zimorowiczów na tle stosunków ówczesnego Lwowa, cz. 1. Kraków, 1894; *Возняк М.* Козацтво під Хотином 1621 р. в сучасній поезії. «ЗНТШ», 1928, т. 149; *Хомишин М.Я.* В.Зиморович про питання історії Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. В кн.: Київська Русь: культура, традиції: Збірник наукових праць. К., 1982.

М.Я. Хомишин.

ЗІНО́В'ЄВ Григорій Овсійович (справжні прізв., ім'я та по батькові — Радомисльський Овсій-Герш Аронович; 08.09.1883—25.08.1936) — держ. і політ. діяч. Н. в м. Єлизаветград (нині м. *Кіровоград*). Від 1901 — чл. РСДРП (з 1903 — РСДРП(б)) — ВКП(б). 1917 — чл. редакції газ. «Правда». Делегат 1-го Всерос. з'їзду рад (16 черв.—7 лип. (3—24 черв.) 1917; чл. Президіуму) та *Другого Всеросійського з'їзду рад 1917*. Від 13 груд. 1917 до 1926 — голова Петрогр. ради робітн. і солдатських депутатів. Брав участь у підготовці скликання *Першого Всеукраїнського з'їзду рад 1917* в *Харкові*. Під час Брестських переговорів (див. *Брестський мирний договір РСФРР з державами Четверного союзу 3 березня 1918*) єдиний з чл. ЦК РСДРП(б) виступав за негайне підписання миру. 1919—26 — голова виконкому Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*). Розробив 21 умову вступу до Комінтерну, сприяв розколу Незалежної с.-д. партії Німеччини на з'їзді в м. Галле (1920) та прийняттю лівим крилом партії рішення про вступ до Комінтерну і об'єднання з Комуніст. партією Німеччини. 1907—27 — чл. ЦК РСДРП(б)—РКП(б)—ВКП(б), 1921—26 — чл. політбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б), чл. Всерос. ЦВК і ЦВК СРСР. 1925 — один із лідерів *«нової опозиції»*, згодом — т. зв. троцькістсько-зінов'євського блоку. 1928 призначений ректором Казанського ун-ту. 16 груд. 1934 заарештований, засуджений на 10 років у справі т. зв. московського центру. 24 серп. 1936 йому був винесений смертний вирок у справі т. зв. антирад. об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру (див. *«Троцькістсько-зінов'євського об'єднаного центру» судовий процес 1936*).

Страчений у м. *Москва*. Реабілітований 1988.

Г.О. Зінов'єв.

Літ.: Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. М., 1987; Политические деятели России 1917: Биографический словарь. М., 1993.

О.Б. Кудлай.

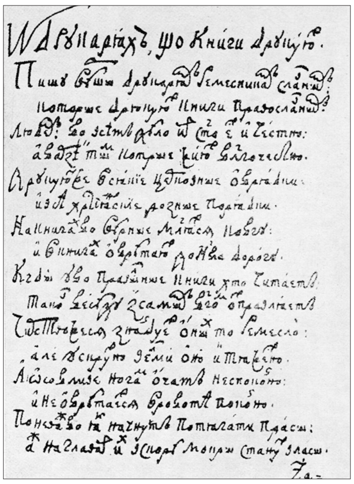
ЗІНО́В'ЄВСЬК — назва 1924—34 м. *Кіровоград*.

ЗІНО́В'ЄВСЬКА ОКРУ́ГА (до 1924 — Єлизаветградська) — адм.-тер. одиниця в УСРР 1923—30 (див. *Округа*). Утворена 1923 у складі *Одеської губернії*. Окружний центр — м. Зінов'євськ (нині м. *Кіровоград*). Налічувала 13 р-нів. Протягом 1924—30 змінювалися межі округи. Ліквідована 2 верес. 1930.

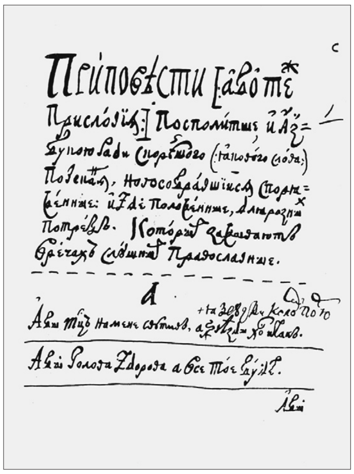
Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Зінов'євська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ЗІНО́ВІЇВ Климентій (р. н. невід. — 1712) — поет і етнограф. Походив із козац. роду. Освіту здобув у дяківській школі, а потім у Київ. колегіумі (див. *Києво-Могилянська академія*). Прийняв чернечий постриг, був монастирським писарем, мав сан ієромонаха. Подорожував по Україні та за її межами (був у Росії, Польщі, Білорусі, Литві). Представляв оригінальну нар. к-ру, носіями якої були *мандрівні дяки*. Автор

Зіновіїв К. Вірші. Сторінка із збірки. 18 ст.

Зіновіїв К. «Приповѣсти посполитые». Сторінка зі збірки.

віршованої збірки (укладена на поч. 18 ст.) про повсякденне життя простолюду. Зб. складається з чотирьох циклів. Герої тв. З. — селяни, ремісники, міщани, бурлаки, нижче духовенство. Вірші охоплюють найрізноманітніші сфери побуту та звичаїв тогочасного укр. сусп-ва, в них зображено реалістичні картини життя, докладно описано різноманітні промисли й ремесла (бл. 100).

1700—09 уклав зб. «Приповісті посполиті», до якої увійшли бл. 2 тис. записаних ним під час подорожей приказок.

Тв.: Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971.

Літ.: *Колосова В.П.* Климентій Зіновіїв: Життя і творчість. К., 1964; *Сидоренко Г.К.* Українське віршування від найдавніших часів до Шевченка. К., 1972; Українська література XVII ст. К., 1987; *Шевченко Н.В.* До питання про соціальний ідеал селянства та козацтва другої половини XVIII ст. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали третіх історичних Всеукраїнських читань. К.—Черкаси, 1993.

Н.В. Шевченко.

ЗІНЬКІ́В — місто *Полтавської області*, райцентр. Розташов. на р. Ташань (прит. Грунь-Ташані, бас. Дніпра), за 33 км від залізничної ст. Гадяч. Нас. 10,3 тис. осіб (2004).

Згадується в істор. документах під 1576 і 1604. Від 1648 З. — сотенне м-ко *Полтавського полку*. 1662(1661)—1671(1672) — центр *Зіньківського полку*. 1768 жителі З. брали активну участь у *гайдамацькому русі*. Від 1781, після ліквідації полкового устрою, З. стає повітовим містом *Чернігівського намісництва*. Від 1796 З. — у складі *Малоросійської губернії*, від 1802 — *Полтавської губернії*, від 1932 — *Харківської області*, від 1937 — Полтав. обл. Райцентр 1923—30 та з 1932. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 9 жовт. 1941 до 6 верес. 1943. Під час окупації в місті діяла партизан. група на чолі з В.Суком.

Уродженцями З. є композитор П.Батюк, члени *Кирило-Мефодіївського товариства* І.*Посяда* та М.*Савич*, поети М.*Зеров* і М.Орест.

О.Г. Бажан.

ЗІНЬКІ́ВСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Лівобережній Україні* 2-ї пол. 17 ст. Ств. 1662(1661) під час гетьманства І.*Брюховецького* на тер. ліквідованого Гадяцького староства (див. *Староство*). Полкове місто — *Зіньків*. Сотенні м-ка: Бірки (Бурки, Бурків; нині село), Опішня (нині с-ще міськ. типу; обидва Зіньківського р-ну), Веприк (нині село), м. *Гадяч*, Лютенька і Рашівка (обидва нині села; всі Гадяцького р-ну), Комишня (нині с-ще міськ. типу Миргород. р-ну), *Котельва*, Ковалівка (нині село Шишацького р-ну; всі Полтав. обл.); Грунь та Куземин (обидва села Охтирського р-ну Сум. обл.). З.п. очолювали полковники Василь Шиман (Шиманський, Шиманенко, 1662—63), Григорій Василевич (1665), Микита Безпалий (1666), Семен Остренко (Остренський, 1666—68), Іван Дуб'яга (1668), Яків Тищенко (1670—72). 1671 (1672) З.п. розформовано, більша ч. його тер. увійшла до *Гадяцького полку*, решту приєднано до *Полтавського полку*.

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2.

В.В. Панашенко.

З'ЇЗД ПОНЕВО́ЛЕНИХ НАРО́ДІВ 1917, З'їзд народів Росії — з'їзд представників народів і областей, які прагнули федеративної перебудови колиш. *Російської імперії*. Відбувся 21—28 верес. (8—15 верес.) у *Києві* з ініціативи *Української Центральної Ради*. Проходив у приміщенні Педагогічного музею. Роботі з'їзду передувало прийняття УЦР II Універсалу (див. *Універсали Української Центральної Ради*), який, з одного боку, закріпив статус *Генерального секретаріату Української Центральної Ради* як крайового органу виконавчої влади, а з другого — містив положення, згідно з якими реалізація нац.-персональної автономії України ставилася в залежність від скликання *Всеросійських Установчих зборів*. На з'їзд прибули представники татар, євреїв, білорусів, естонців, молдован, донських козаків, Союзу козац. військ та бурятів — усього 93 особи. Представники рос. *інтелігенції* на з'їзд не приїхали, продемонструвавши цим самим, що рос. інтелігенція, як і *Тимчасовий уряд*, залишаються на позиціях централізації та *русифікації*. Замість них прибув представник Тимчасового уряду — зрусифікований кадет (див. *Конституційно-демократична партія*) укр. походження М.*Славинський*. Дві третини учасників з'їзду належали до різних соціаліст. партій. Це позначилося на настроях делегатів і роботі з'їзду, а також на винесених ним оцінках політ. подій, які були лише позитивними. Укр. націю представляли лише автономісти, самостійників туди не допустили. М.*Грушевський* вважав, що 8 днів роботи з'їзду були справжнім святом єднання поневолених народів колиш. Рос. імперії. З'їзд ухвалив низку постанов: про нац.-персональну автономію (визнаючи її необхідність), про загальнодерж. та крайові мови, про Установчі збори, про Раду народів у Києві (склад Ради та її компетенція) і про Раду національностей при тимчасовому управлінні. Крім цього, з'їзд прийняв окремі ухвали стосовно польс., білорус., латис., литов. народностей, а також козацтва. Наприкінці своєї роботи з'їзд обрав Раду народів, яка мала перебувати в Києві й доручив їй очолити роботу зі створення Рос. Федерації на теренах колиш. Рос. імперії. Головою Ради було обрано М.Грушевського. Одним із перших заходів Ради народів стало видання окремого журналу, присвяченого ідеї федерації і справі практичного втілення її в життя. Гол. ре-

зультат з'їзду полягав у тому, що він окреслив реальні перспективи подальшого розвитку Росії, — на засадах або централістського, або федеративного демократ. устрою. Представники малих народів зрозуміло і недвозначно висловилися на користь останнього варіанта.

Літ.: *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр., т. 1. Нью-Йорк, 1921; *Реєнт О.П.*, *Андрусишин Б.І.* З'їзд поневолених народів (8—15 вересня 1917 р.). К., 1984; Центральна Рада і український державотворчий процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції. 20 берез. 1997 р., ч. 1—2. К., 1997.

О.П. Реєнт.

З'ЇЗДИ АРХІВНИХ ПРАЦІВНИКІВ УСРР 1926 та 1931. Відбулося два всеукр. з'їзди, обидва — у *Харкові*. Перший було скликано Укрцентрархівом 8—13 трав. 1926. Бл. 70 делегатів обговорювали на ньому питання реорганізації системи архів. установ, матеріального забезпечення архівів, наук. підготовки архівістів. Було вирішено заснувати в найбільших колиш. губернських містах крайові істор. архіви для зберігання документів ліквідованих губернських і повітових установ, ухвалено запровадити цикл спец. архівознавчих дисциплін при *інститутах народної освіти*, створити інститут стажерів, проводити Всеукр. короткотермінові курси з архівознавства.

Другий з'їзд відбувся 29 листоп. — 4 груд. 1931. У ньому взяли участь 109 делегатів від архів. установ та представники Центр. архіву СРСР, Центр. архіву РСФРР, Центр. архів. управління Білорус. СРР, Центр. архів. управління Крим. Автономної СРР, Головархіву Автономної Молдав. СРР, ВУАН (нині *Національна академія наук України*), Ін-ту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*), Ін-ту історії укр. к-ри, Ін-ту історії єврейс. к-ри, Всеукр. т-ва політкаторжан та ін. Працювали секції: наук. публікації документів; агітації і пропаганди архів. матеріалами; планування та кадрів. Перша секція затвердила «Правила науково-документальної публікації в журналі "Архів Радянської України"» (у цьому документі наук.-документальні публікації тлумачились як засіб боротьби з класовими ворогами). Друга секція ухвалила правила «агітації і пропаганди архівними документами» в пресі, на радіо, в кіно, через виставкову роботу, екскурсії в архівосховищах, а також шляхом видання наук.-популярних брошур. Зокрема, було затверджено тематику доповідей на радіо, вона обмежувалася питаннями історії ВКП(б) і КП(б)У, *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* і *громадянської війни в Україні 1917—1921*, історії ф-к і з-дів, соціаліст. буд-ва, боротьби за розвиток укр. к-ри («національної за формою, соціалістичної за змістом»), за інтернаціональне та «войовничо-безвірницьке» виховання мас. Третя секція розглянула проект положення про Центр. архів. управління УСРР (ЦАУ УСРР) та його органи й визнала потребу створення системи держ. істор. архівів з наук.-архів. функціями, а також схвалила заходи ЦАУ УСРР з підготовки кадрів для архів. установ. Визнавалося, зокрема, за необхідне створити аспірантуру при методично-методологічному секторі ЦАУ УСРР та спец. архівознавчий вищий навч. заклад для підготовки архівістів-організаторів, архівістів-архівознавців та архівістів-пропагандистів. Окремі настанови з'їзду стосувалися роботи з архів. кореспондентами, організаторами-пропагандистами архів. буд-ва. В ухвалах з'їзду категорично наголошувалося на необхідності негайно розгорнути рішучу боротьбу з «буржуазною» методологією в теорії і практиці *архівознавства* та з конкретними її представниками: «шкідниками» в галузі наук. публікації документів (Й.*Гермайзе*, М.*Слабченком*); прихильниками «науковості» публікацій істор. документів (М.*Грушевським*, Ф.*Савченком*, С.*Глушком*); авторами теорії «техніцизму» та «об'єктивного документалізму» (В.О.*Барвінським*, В.*Веретенниковим*, В.*Романовським*) та прихильниками мех. поєднання техніки публікацій з методологією (С.*Валком*). Загалом робота з'їзду була підпорядкована осн. завданню — утвердженню марксистсько-ленінської методології в архів. справі та боротьбі з ворогами цієї методології.

І.Б. Матяш.

З'ЇЗДИ ГІРНИЧОПРОМИСЛО́ВЦІВ ПІ́ВДНЯ РОСІ́Ї 1874—1918 — представницька орг-ція ділових кіл *Російської імперії*. До її складу входили власники найбільших мех. і металургійних з-дів, шахт та рудників у *Харківській губернії*, *Катеринославській губернії* і *Херсонській губернії*. Ств. 1874 у *Харкові* за ініціативи М.*Авдакова* та О.*Алчевського*, статут було затверджено царським урядом 1885. З часом набула відверто монополістичного характеру. Вищим органом З.г.П.Р. вважався заг. форум його учасників, який збирався раз на рік. Поточні справи вирішувалися Радою з'їздів (найвідоміші постійні чл. — О.*Ауербах*, І.Ясюкович, О.Міненков) на чолі з головою, питання фінансової звітності — Ревізійною комісією в складі 15 осіб. Діяли також: Т-во взаємного кредиту, Біржовий к-т, Стат. бюро. Під егідою з'їздів у Харкові виходили: 1880—87 — *«Южно-русский горный листок»* (ред. і видавець М.Яшевський), 1888—1902 — «Горнозаводской листок» (ред. С.Сучков). Від 1903 офіц. друкованим органом З.г.П.Р. став ж. «Горно-заводское дело» (наклад — 1,5 тис. прим.). Здійснювалося також видання «Трудов съездов горнопромышленников Юга России», до 1910 побачили світ 65 томів. Через власний фонд ім. М.Авдакова (10 тис. *рублів*) З.г.П.Р. спонсорували навчання місц. гірничих робітників та кращих студентів Гірничого ін-ту в *Санкт-Петербурзі*, створили Катериносл. вище гірниче уч-ще (з 1913 — Гірничий ін-т у Катеринославі; нині м. *Дніпропетровськ*), утримували низку т. зв. рятувальних станцій у *Макіївці*, *Олександрівці*, Грушівці (нині м. Шахти Ростовської обл., РФ) та павільйони гірничої пром-сті на загальнорос. виставках, Гірничопром. музей, фінансували заходи щодо боротьби з епідеміями, експерименти та дослідження в Донец. вугільному

бас. З.г.П.Р. користувалися авторитетом серед фінансово-політ. *еліти* Рос. імперії, що давало членам орг-ції змогу мати доступ до торг.-пром. курії Держ. ради, впливати на діяльність таких синдикатів, як *«Продвугілля»* та *«Продамета»*. В 20 ст. головами Ради з'їздів були: 1900—05 — М.Авдаков, 1907—14 — М. фон Дітмар. Під час *Першої світової війни* активність з'їздів ослабла. В січ. 1918 вони були ліквідовані *більшовиками*.

Літ.: О пошлинах на иностранный каменный уголь. Х., 1886; Краткий статистический обзор Донецкой каменноугольной промышленности. Х., 1896; Статистический сборник по горнозаводской промышленности Южной России. Х., 1899; Статистика железорудной промышленности Криворожского и Керченского районов в 1900 г. Х., 1901; *Белов В.Д.* Алчевский А.К. (1835—1901). М., 1903; *Тушко А.О.* Представительные организации торгово-промышленного класса в России. СПб., 1912; Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Х., 1914.

О.М. Машкін.

З'ЇЗДИ КНЯЗІ́В — див. *Снем*; *Любецький з'їзд 1097*; *Витичівський з'їзд 1100*; *Долобський з'їзд 1103*; *Київський з'їзд 1223*.

ЗЛАТ, златий — назва монет, вживана на *Буковині* в 15—17 ст. У різні періоди мала різні значення. В 1430—1590-х рр. З. називалися золоті *дукати* угор., турец. чи італ. походження. Від 1500-х рр. З. став лічильною одиницею, близькою до 30 *грошів*. У 1620—80-х рр. З. «срьбрьниі» вказував на полегшені злотові *таляри Сигізмунда III* Ваза (19,77 г) та імперські *флорини*, ахтенвінтіги із Фрісландії (істор. обл. на пн. зх. сучасних Нідерландів), Утрехта (нині місто в Нідерландах) тощо (19,2 г 700-ї проби). Тоді ж З. «срьбрьм, с срьбрьниі пинєзи» означав 30 грошів срібними монетами. В 1703—80-х рр. З. відповідав турец. «отузлуку», або «золоту» (30 *пара*).

Златник Володимира Святославича. Аверс і реверс.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Русеев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал». Кишинев—Одесса—СПб., 1999, № 6; *Огуй О.Д.* «Таємничі» монетно-лічильні найменування «злот» (Slott, Iselotte, Schlott) у молдово-буковинських документах XV—XVIII ст. В кн.: Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових статей. Чернівці, 2000, т. 1.

О.Д. Огуй.

ЗЛА́ТНИК — умовна назва золотої монети, що карбувалася вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* наприкінці 10 ст. Припускають, що перша емісія З. була здійснена 990 з нагоди *хрещення Київської Русі* та одруження князя з візант. принцесою *Анною*. Відомі два типи З., що відрізняються текстом легенд. Усього відомо 11 З., 6 з яких виявлено в Пінському монетному скарбі. Технікою карбування, зовн. виглядом та вагою (бл. 4,2 г) З. був подібним до візант. *соліда*. Монета з легендою кириличним шрифтом, маєстатичним зображенням князя, родовим знаком роду *Рюриковичів* (починаючи від Володимира) — *тризубом*, який став держ. гербом *Київської Русі*, виконана на високому мистецькому рівні й була символом незалежності, сили та могутності держави.

Літ.: *Зварич В.В.* Нумізматичний словник. Львів, 1972; *Спасский И.Г., Сотникова М.П.* Тысячелетие древнейших монет России. Сводный каталог русских монет X—XI веков. Л., 1983.

Р.М. Шуст.

ЗЛО́ТИЙ, золотий, злотий польський (від лат. — florenus polonicales, польс. Złoty polski, zlotówka) — грошово-лічильна одиниця, згодом срібна монета. Нині — грошова одиниця Республіки Польща. Як грошово-лічильну одиницю визначення «злотий» почали використовувати в 1-й пол. 15 ст., для позначення вартості золотих західноєвроп. *дукатів*, яка на той час становила 12—14 польс. срібних *грошів*. У зв'язку з погіршенням якості срібної монети у 2-й пол. 15 ст. вартість дуката досягла 30 грошів. Реальною монетою З. став 1564, коли у *Великому князівстві Литовському* розпочалося карбування срібних *півкопків*, що дорівнювали 30 литов. грошам (див. *Пенязь*). У значній кількості З. було випущено 1663—66, у т. ч. і на Львів. монетному дворі, за панування короля *Яна II* Казимира Ваза. З. як лічильна одиниця використовувався у 18 ст. на *Лівобережній Україні*, де він у середньому дорівнював 10 рос. *копійкам*. Унаслідок грошової реформи *Станіслава-Августа Понятовського* було запроваджено З. вартістю 4 срібних або 30 мідних грошів. Постійну емісію З. було налагоджено від 1766.

Після відновлення Польс. д-ви (листоп. 1918) сейм 28 лют. 1919 встановив З. грошовою одиницею, що ділився на 100 грошів (сотиків). Через екон. труднощі З. був запроваджений в обіг лише 1924. Обмін *польської марки* на З. проводився в співвідношенні: 1 800 000 марок за один З. Упродовж періоду між двома світ. війнами в обігу перебували монети номіналом 1, 2, 5, 10 З., а також паперові грошові знаки вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50, 100, 500 З.

Після проведення з 1 січ. 1995 деномінації в обігу перебувають монети номіналом 1, 2, 5 З. та банкноти вартістю 10, 20, 50, 100, 200 злотих.

Літ.: *Żabiński Z.* Systemy pieniężne na ziemiach Polski. Wrocław, 1981; *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ЗЛО́ТИЙ РУ́СЬКИЙ, золотий руський — грошово-лічильна одиниця, якою користувалися на тер. Сх. Білорусі та Чернігово-Сіверщини у 18 ст. Тоді на грошовому ринку цього регіону панівною монетою стала рос. *копійка*, що дорівнювала 3 польс. *грошам*. З.р. дорівнював у середньому 10 копійкам або 30 грошам.

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ЗЛУ́ЧЕНИЙ УКРАЇ́НСЬКО-АМЕРИКА́НСЬКИЙ ДОПОМО́ГОВИЙ КОМІТЕ́Т, ЗУАДК

(англ. — United Ukrainian American Relief Committee, UUARC) — укр. міжнар. громад. орг-ція у Філадельфії (шт. Пенсільванія, США). Ств. у черв. 1944 Конгресом українців Америки з метою надання матеріальної допомоги українцям в Україні та *діаспорі*. Діяльність ЗУАДК через Європ. представництво гол. чин. зосередилася на допомозі укр. переселенцям переважно в Німеччині та Австрії або переселення їх на Північноамер. континент. Фінансову основу склали кошти міжнар. орг-цій, добровільні пожертви укр. установ, орг-цій та окремих осіб. Заходами ЗУАДК до США переселилося бл. 50 тис. осіб, понад 3 тис. натуралізувалися в Німеччині. Наприкінці 1950-х рр. більшість бажаючих емігрувала з Німеччини до США, і діяльність орг-ції в Європі помітно ослабла. З кін. 1980-х рр. к-т гол. увагу приділяє допомозі українцям в Україні та новим емігрантам.

Літ.: Звідомлення злученого українсько-американського допомогового комітету: З діяльності в Західній Європі за 1948 рік. Мюнхен, 1949; *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні, т. 1. Мюнхен, 1985.

О.С. Кучерук.

ЗМІ́ЄВІ ВАЛИ́ — довгі земляні насипи в Середній Наддніпрянщині. За легендою, є результатом давніх подій, коли казковий богатир Козмодем'ян (або Борисогліб), щоб умертвити велетенського Змія, запряг його в гігантського плуга й орав. Змій здох, а від оранки залишилися борозни, по обіч яких височіли величезні скиби землі, які в народі прозвали «Змієвими валами». На правому березі Дніпра між його прит. Тетерів і Рось їхні залишки утворюють 6 ліній, видовжених із зх. на сх. Один Зміїв вал проходив по лівому березі Дніпра і по його прит. Сула. З.в. мали заг. довжину бл. 1 тис. км, на сьогодні понад 80 % з них уже зруйновано. Дослідженнями 1974—85 встановлено, що З.в. є залишками деревоземляних укріплень, збудованих у кін. 10 — 1-й пол. 11 ст., а незначна ч. — у 12 ст. для захисту Середньої Наддніпрянщини і *Києва* від *печенігів* і *половців*.

Літ.: *Кучера М.П.* Змиевы валы Среднего Поднепровья. К., 1987.

М.П. Кучера.

ЗМІЄ́НКО Всеволод Юхимович (29.11.1884—30.10.1938) — військ. діяч, ген.-хорунжий *Армії Української Народної Республіки* (1921). Н. в м. *Одеса*. Закінчив Одес. піх. юнкерське уч-ще (1904), Імператорську військ. акад. В роки *Першої світової війни* — підполковник, старший ад'ютант штабу артилер. корпусу. Брав участь в українізації військ. частин *Південно-Західного фронту*.

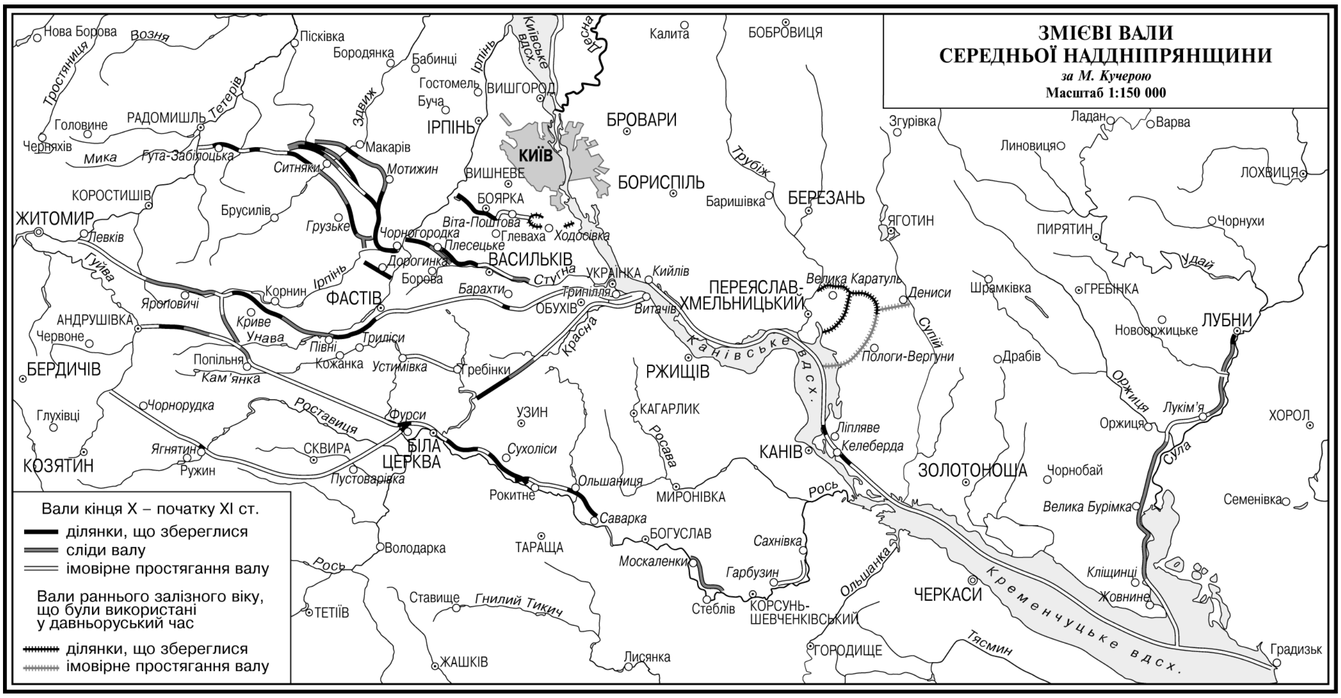
В укр. армії з осені 1917, нач. штабу Одес. гайдамацької д-зії, пом. Одес. губернського коменданта у військ. справах, голова демобілізаційної комісії *Української Народної Республіки* на Херсонщині, Катеринославщині та в Таврії. За доби *Української Держави* — в. о. нач. штабу 3-го Херсон. корпусу. Перейшов на бік *Директорії* УНР, нач. штабу Пд.-Сх. групи ген.-хорунжого О.*Грекова*, штабу 1-ї д-зії корпусу *Січових стрільців*, штабу 6-ї Січової стрілец. д-зії, полковник. Від груд. 1920 перебував у таборі інтернованих укр. вояків у *Щипйорно* (Польща). Співзасн. і голова Укр. військ.-істор. т-ва, чл.

В.Ю. Змієнко.

Змієві вали. Під час розкопок валу в міжріччі Стугни та Пліски (бас. Дніпра) біля с. Хлепча Васильківського р-ну Київської обл. Фото 1982.

редколегії військ.-істор. ж. «Табір», очолював Громад. укр. суд. Після розформування табору мешкав у *Варшаві*, де й помер.

Літ.: *Удовиченко О.І.* Україна у війні за державність: історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917—1921. К., 1995; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах у Польщі й Румунії (1921—1924 рр.). К., 1997.

А.О. Буравченков.

ЗМІ́ЇВ (1976—90 — Готвальд) — місто *Харківської області*, райцентр. Розташов. на правому березі р. Сіверський Донець (прит. Дону) при впадінні в нього р. Мож, за 42 км від *Харкова*. Залізнична станція. Нас. 16,5 тис. осіб (2004).

Перші письмові згадки про З. припадають на 12 ст. у зв'язку з походом новгород-сіверського кн. *Ігоря Святославича* проти *половців*. Під час *монголо-татарської навали* місто було зруйноване. В документах 16 та поч. 17 ст. згадуються Зміївський сторожовий пост, «Зміїве городище» та «Зміїв курган». Після розгрому задніпровськими козаками на чолі з Кіндратом Сулимою (див. *Сулими*) крим. татар (1640) на березі р. Мож було засновано фортецю, яка невдовзі мала 7 великих чавунних гармат. 1669—1765 З. — сотенне м-ко *Харківського полку*. Козаки З. брали участь в антикріпосницькому повстанні під проводом С.Разіна та в *Булавінському повстанні 1707—1709*. 1764—65 у р-ні З. діяли гайдамацькі загони. Від 1797 — повітове місто, центр Зміївського пов. *Слобідсько-Української губернії*, від 1835 — *Харківської губернії*. Від 1923 — райцентр *Харківської округи* (від 1932 — Харків. обл.). Від 1928 — с-ще міськ. типу. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 22 жовт. 1941 до 17 серп. 1943. Від 1948 — місто.

У З. народився двічі Герой Рад. Союзу З.*Слюсаренко*.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Змиев: Сборник документов и материалов. Х., 1992.

Я.В. Верменич.

ЗМІ́ЇНИЙ (грец. Фідонісі) – о-в у пн.-зх. ч. Чорного м., за 37 км на сх. від Кілійського гирла Дунаю. Входить до складу *Одеської області*. Пл. — 1,7 км². Поверхня рівнинна. Береги стрімкі. Місце постійної дислокації з 1956 військових підрозділів *СРСР*, з 1991 — України.

Перші згадки про острів (Білий о-в, о-в Левке (Λευκή), о-в Ахілла) датують ще 8 ст. до н.е. Давні греки вважали, нібито на о-ві Левке перебував обожнений після смерті Ахілл, оспіваний *Гомером* в «Іліаді», найхоробріший герой облоги Трої, на честь якого тут було побудовано храм. Знайдений на З. напис свідчить, що цим храмом опікувався давньогрец. поліс *Ольвія*. Назва Філоксія вперше згадується на італ. портолані «Compasso de Navigare» (1250—65), назва Фідонісі — на карті П.Весконте (1318). З 15 ст. о-в належав *Османській імперії*, турец. назва о-ва Ілан-Ада (турец. — зміїний). Невелика площа острова, відсутність води й складні погодні умови зумовили знелюднення цієї тер. В роки *російсько-турецької війни 1787—1791* 1788 біля З. відбувся великий бій між рос. та турец. флотами. За *Адріанопольським мирним договором 1829* З. відійшов до *Російської імперії*. Під час *Кримської війни 1853—1856* 9 верес. (28 серп.) 1854 З. став збірним пунктом для франц., англ. та турец. кораблів перед початком висадки союзних військ у Криму. Згідно з *Паризьким мирним договором 1856* о-в повернутий Осман. імперії. Переданий Румунії у відповідності до *Бухарестського протоколу 1878*. В ході *Другої світової війни* війська Червоної армії (див. *Радянська армія*) зайняли З. (рад. гарнізон стояв на о-ві з 1944). 1948 переданий *СРСР* згідно з Протоколом про уточнення лінії рад.-румун. кордону (див. *Паризькі мирні договори 1947*). Від 1991 після проголошення державної незалежності України є частиною тер. нашої д-ви. Нині тут функціонують пристань, маяк, прикордонна застава, пошта, є власна вода.

Сучасні проблеми З. пов'язані з неврегульованістю режиму держ. кордону між Україною й Румунією, зокрема з делімітацією континентального шельфу. Належність З. СРСР була підтверджена під час укладення рад.-румун. договору про дружбу й співпрацю 1961 (див. *Договір про режим радянсько-румунського кордону 1961*); Румунія приєдналася до Гельсінкського заключного акта про непорушність кордонів (див. *Нарада з безпеки та співробітництва в Європі*). Однак, починаючи з 1967, Румунія неодноразово порушувала питання про перегляд держ. приналежності З. При підписанні договору з Україною про дружбу й співробітництво (1997) Румунія визнала територіальну приналежність о-ва З. Україні. Але після того, як керво укр. компанії «Чорноморнафтогаз» оприлюднило відомості про розвідані нею родовища нафти й газу за 40 км від острова, Румунія заявила протест проти ведення Україною в континентальному шельфі бурових робіт. Нині румун. дипломати не ставлять під сумнів суверенітет України над З., але вважають його не островом, а скелею (скеля за нормами міжнар. законодавства не може вважатися відправною точкою для визначення територіальних вод і континентального шельфу). Після підписання укр.-румун. договору (17

Острів Зміїний.

квіт. 2003) про режим держ. кордону проблема З. лишилася неврегульованою. 17 лип. 2003 президент Румунії І.Ілієску заявив про намір, якщо не буде досягнуто порозуміння з Україною, звернутися з цим питанням до Міжнар. суду в Гаазі (Нідерланди).

Україна стверджує, що З. — острів, цілком придатний для життя. КМ України прийняв програму з розвитку інфраструктури й госп. діяльності, розраховану на 2002—2006. Планується буд-во на З. вітродизельної електростанції. Оскільки, за висновками вчених-біологів, у прибережній смузі З. наявна велика кількість екзотичних видів мор. тварин, риб і рослин, дебатується питання про надання З. статусу пам'ятки природи національного значення.

Літ.: *Толстой И.* Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; *Островерхов А., Охотников С.* Таємниці острова Ахілла. «Київська старовина», 1993, № 1.

Я.В. Верменич, П.В. Голобуцький.

ЗМІЙОВИКИ́. Під такою назвою в науці відомі бронз., срібні, рідше — золоті вироби у формі медальйонів із зображенням: на лицьовому боці — архангела Михаїла або Пресвятої Богородиці, або християн. святих (Федора Стратилата, Федора Тирона, *Бориса і Гліба*, цілителів Козьми і Даміана) чи сюжетів хрещення Ісуса Христа або розп'яття (хрест з фігурою розіп'ятого Ісуса Христа), на зворотному — змієподібної істоти із людським обличчям. Зображення, як правило, супроводжено грец. або кириличними написами, що здебільшого подібні до заклинань від немочі. Традиція виготовлення цих виробів була запозичена у *Візантії.* За призначенням ці вироби, очевидно, служили амулетами-оберегами. В спец. істор. літ. З. називають також «гривнами». Так, відомі Смоленська гривна — золотий З., знайдений 1886 поблизу с. Ковшич на Смоленщині; Білгородська гривна — золотий З., знайдений 1877 в с. *Білгородка.* Припускають, що Білгородська гривна належала *Мстиславу Великому* в часи його білгородського княжіння чи комусь із його родини. Найвідомішою є Черніг. гривна — золотий З., знайдений 1821 під *Черніговом* на р. Білоус (прит. Десни, бас. Дніпра). Він являє собою великих розмірів медальйон із зображенням архангела Михаїла і написом (на зворотному боці) «Господи, помози рабу своему Василию. Амин». Припускають, що цей З. міг належати *Володимиру Мономаху* (хрещене ім'я — Василій) в часи його черніг. княжіння.

Літ.: *Орлов А.С.* Амулеты «Змеевики» Исторического музея. В кн.: Отчет Государственного Исторического музея за 1916—1925 гг. М., 1926; *Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948; *Николаева Т.В., Чернецов А.В.* Древнерусские амулеты-змеевики. М., 1991; *Пуцко В.Г.* Білгородська гривна. В кн.: Старожитності Русі-України. К., 1994.

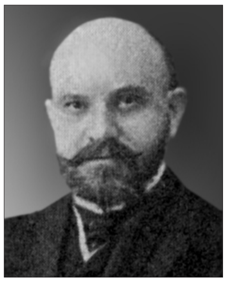
О.П. Толочко.

ЗМІНОВІ́ХІВСТВО — сусп.-політ. рух частини рос. *інтелігенції*, переважно еміграційної, яка після поразки *Білого руху* та запровадження в РСФРР та ін. рад. республіках (1922 об'єдналися в *СРСР*) *нової економічної політики* відмовилася від конфронтації з більшовицьким кер-вом (див. *Більшовики*) та оголосила про своє визнання рад. влади. Термін походить від назв надрукованого у верес. 1921 у Празі (*Чехословаччина*) зб. «Смена вех» (датований лип. 1921) та однойменного щосуботнього паризького журналу (його 19 номерів побачили світ у період від 29 жовт. 1921 до 4 берез. 1922). Автори цих видань (у минулому активні учасники Білого руху) запропонували ідеологію, що мала сприяти виходу Росії з кризи і отримала назву націонал-більшовизму. Стрижневою була думка, що за новітніх істор. умов рад. влада є єдиною можливою формою рос. нац. *держави.* Наголошувалося, що більшовизм є суто рос. нац. явищем, а пропагований більшовиками *інтернаціоналізм* — важливим засобом відновлення та розширення територіальних меж Росії. Гол. завдання руху вбачалося в сприянні поверненню рос. інтелігенції на батьківщину та наданні допомоги «російській» (рад.) владі в буд-ві міцної імперської д-ви. Ключовими фігурами руху були, зокрема, колиш. кадет (див. *Конституційно-демократична партія*) та чл. уряду адмірала О.Колчака — М.Устрялов, колиш. кадети — Ю.Ключніков та Ю.Потєхін, колиш. обер-прокурори Найсвятішого Правительствуючого Синоду — В.Львов та С.Лук'янов, адвокат — О.Бобрищев-Пушкін, фізіолог — С.Чахотін, журналісти — Л.Кірделов, І.Лєжнєв, письменник — О.Толстой, заслужені професори — М.Гредескул і В.*Богораз.*

Більшовицьке кер-во всіляко підтримувало практичні дії руху. 1921 в Росію з еміграції повернулося 121 843 особи, а в наступні 10 років ще 59 589. В РСФРР було двічі перевидано зб. «Смена вех». Статті змінновіхівців друкувалися в газ. «Правда» (орган ЦК і Моск. к-ту РКП(б)), було дозволено друк змінновіхівського ж. «Новая Россия» (проіснував до 1926). Велася активна робота за кордоном. Зокрема, видавалася низка прорад. періодичних вид.: газети «Накануне» (Берлін—*Москва*), «Новая Россия» (Софія, Болгарія), «Новости жизни» (Харбін, Китай), «Новый путь» (Рига, Латвія), а також журнал «Новая русская книга» (Берлін, Німеччина).

Відверта підтримка зміновіхівцями більшовиків викликала вороже ставлення до руху з боку ін. представників рос. еміграції, для яких вирішальну роль в оцінці істор. подій відігравали соціально-екон., правові та реліг. мотиви. Справа дійшла до того, що було вбито двох редакторів зміновіхівських газет (у Софії та Харбіні). З. за кордоном опинилося у своєрідній ізоляції.

Намагання заретушувати проімперську складову З. й зобразити його як рух за повернення інтелігенції до РСФРР та ін. рад. республік з'явилися в колах більшовицького кер-ва з самого по-

В.М. Львов — діяч зміновіхівського руху.

М.А. Гредескул — діяч зміновіхівського руху.

Змійовики. Білгородська гривна. Лицьовий бік.

Змійовики. Чернігівська гривна. Лицьовий і зворотний боки.

чатку існування З. Так, С.*Орджонікідзе* 1922 говорив про вірм. й грузин. «змінoвіхівців». У резолюціях політбюро ЦК КП(б)У 1922 з питань щодо можливості повернення в Україну представників укр. інтелігенції їх неодноразово називали «українськими змінoвіхівцями». Газ. «Нова громада», що фінансувалася ЦК КП(б)У, в постановах політбюро на поч. 1923 також було названо «змінoвіхівською» (і хоча пізніше такий «епітет» стосовно цієї газети в постановах ЦК КП(б)У більше не вживався, втім, у звітах *Державного політичного управління УСРР* саме він став робочим терміном).

До «українських змінoвіхівців» парт. кер-во УСРР передусім зараховувало М.*Грушевського* та його прихильників. «Змінoвіхівською» розцінювалася й діяльність В.*Винниченка.*

Однак таке трактування З. було перекручуванням, з одного боку, справжньої ідеології руху, а з другого — державницьких ідей укр. інтелігенції. Зокрема, і М.Грушевський, і В.Винниченко трактували інтернаціоналізм не як засіб відновлення «единой та неподільної Росії», а як ідею рівноправності всіх *націй*, реалізація якої потребувала надання рад. республікам культ. та екон. самостійності.

Більшу ч. змінoвіхівців, які повернулися в СРСР, у 1930-х рр. чекала гірка доля.

У рад. історіографії при висвітленні питань, пов'язаних з діяльністю змінoвіхівців, гол. увага зверталася на соціально-екон. складові руху, а сам рух називався «ідеологією нової буржуазії, що вступила в союз з куркулем та службовою інтелігенцією». Відповідно, повернення колиш. емігрантів на батьківщину пояснювалося їхніми сподіваннями на переродження комунізму в капіталізм. Водночас замовчувалася осн. мета З., оскільки на практиці найважливіші завдання цього руху фактично були виконані.

Літ.: *Агурский М.* Идеология национал-большевизма. Париж, 1980; Политическая история русской эмиграции 1920—1940 гг. Документы и материалы. М., 1999; *Ключников Ю.В.* На великом историческом перепутье. М., 2001; *Устрялов М.* Национал-большевизм. М., 2003.

Г.Г. Єфіменко.

ЗМО́ВА КНЯЗІ́В 1481 — виступ нащадків київ. кн. *Володимира Ольгердовича* проти короля польс. і вел. кн. литов. *Казимира IV* Ягеллончика. Учасниками змови були князі *Михайло Олелькович*, Федір *Бєльський* та Іван Гольшанський (див. *Гольшанські*). Вони мали на меті детронізацію (а можливо, й убивство) Казимира IV та зведення на трон *Великого князівства Литовського* (ВКЛ) Михайла Олельковича, який належав до старшої лінії *Ольгердовичів* і формально мав на престол більші права, ніж нащадки *Ягайла*. Задум передбачалося реалізувати під час королів. полювання, чи весілля кн. Федора Бєльського, на яке був запрошений Казимир IV. За літописною версією, організатори змови хотіли приєднати землі ВКЛ по р. Березина (прит. Дніпра) до *Великого князівства Московського*. Однак планам змовників не судилося збутися: їх було викрито (можливо, за допомогою київ. *воєводи* Івана Ходкевича). Федір Бєльський утік до *Москви*, а Михайло Олелькович та Іван Гольшанський 30 серп. 1481 були страчені. Очевидно, З.к. мала політ.-династичне підґрунтя або була запізнілою реакцією на ліквідацію удільного *Київського князівства* (1471).

Літ.: *Papée F.* Polska i Litwa na przelomie wieków średnich, t. 1. Kraków, 1904; *Krupska A.* W sprawie genezy tzw. spisku ksiązat litewskich w 1480—1481 roku: Przyczynek do dziejów walki o «dominum Russiae». «Roczniki Historyczne», 1982, rocz. 48; *Кром М.М.* Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. М., 1995.

О.В. Русина.

«ЗНАК» — вісник *Українського геральдичного товариства.* Видається з трав. 1993 у *Львові.* Публікує дослідження та різні матеріали з *геральдики*, *вексилології*, генеалогії, *сфрагістики*, військ. організації та спортивної *емблематики*, документальні матеріали з історії України, рецензії на нові вид., а також хроніку діяльності т-ва. Багато уваги приділяється сучасному територіальному та муніципальному герботворенню в Україні. У віснику вперше опубліковано низку сфрагістичних пам'яток, невідомі геральдичні та генеалогічні матеріали. Виходить по 2—4 числа щорічно (до 2000 вийшло 20 чисел).

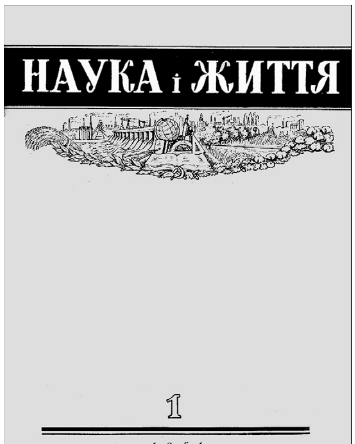

ЗНАК
1 травень 1993
ВІСНИК УКРАЇНСЬКОГО ГЕРАЛЬДИЧНОГО ТОВАРИСТВА
На потребу часу
Про необхідність створення Української Геральдичної служби

«Знак». 1993. № 1. Перша сторінка.

А.Б. Гречило, Б.З. Якимович.

«ЗНАК ПОША́НИ» — див. *Пошани орден.*

«ЗНАННЯ́», Товариство «Знання» України (від 16 січ. 1947 — «Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР», від черв. 1963 до листоп. 1990 — т-во «Знання» УРСР) — добровільна громад. просвітницька орг-ція.

«Наука і життя». Орган «Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР». 1951. № 1. Обкладинка.

Від часу створення орг-ція була складовою ч. Всесоюзного т-ва «Знание». В листоп. 1990 1-й Установчий з'їзд т-ва «Знання» України затвердив новий статут, за яким діяльність т-ва спрямовується на задоволення інформаційних та освіт. потреб нас., розвиток вітчизн. наук. думки, демократизацію і відкритість укр. сусп-ва.

Вищим керівним органом т-ва є з'їзд, який скликається раз на 5 років. Між з'їздами роботою керує правління, яке обирається на всеукр. з'їздах і міститься в *Києві.*

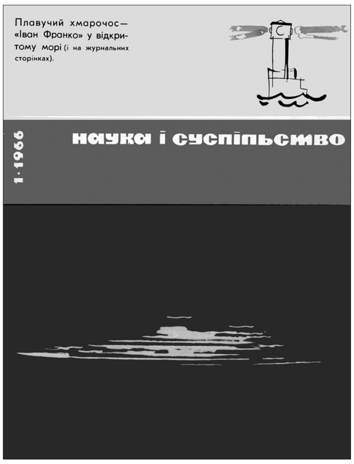
Т-во має первинні орг-ції в усіх областях, містах Київ та *Севастополь.* Вони об'єднують майже 50 тис. громад. лекторів з числа провідних науковців, педагогів, діячів літ. і мист-ва, працівників пром-сті й сільс. госп-ва. Їхню практичну діяльність організовують 540 штатних працівників т-ва.

У складі апарату правління діють кілька наук.-просвітницьких центрів: «Кадри», «Українознавство», «Економіка. Наука. Техніка», «Міжнародна політика», «Інформаційні технології», «Політичний менеджмент», «Центр перекладів та вивчення мов», «Здоров'я» й ін., які систематично проводять наук.-практичні конф., семінари, курси перепідготовки спеціалістів з різних галузей знань.

У складі т-ва: Укр. будинок екон. і наук.-тех. знань, Укр. центр духовної к-ри, Київ., Донец., Харків. і Херсон. планетарії.

Т-во здійснює видавничу діяльність. У 1990-ті рр. створено інформаційно-видавничий центр, який випускає книги й брошури. 2000 за ініціативи і безпосередньої участі т-ва засноване вид-во «Знання». Має друковані органи: журнали «Наука і суспільство» (видається з 1924), «Трибуна лектора» (з 1965), щорічник «Наука і культура». В 1990-ті рр. вийшли у світ підготовлені Укр. центром духовної к-ри літ. серії: «Духовні скарби України» (50 т.), «Український історичний роман» (30 т.), «Українська соціологічна думка» (15 т.), «Історія релігії в Україні» (10 т.).

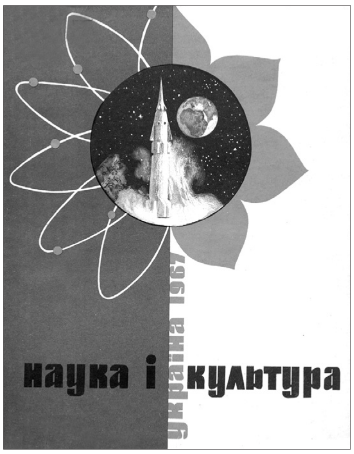
Просвітницьку діяльність т-во проводить у творчій співдружності з Мін-вом освіти і науки, НАН України, Акад. пед. наук, Аграрною акад., Акад. правових наук, Акад. мед. наук, мін-вами закордонних справ, юстиції, оборони, охорони здоров'я, низкою громад. орг-цій України.

«Наука і суспільство». 1966. № 1. Обкладинка.

«Трибуна лектора». 1967. № 1. Обкладинка.

«Наука і культура. Україна». 1967. Суперобкладинка.

У різні роки т-во очолювали академіки О.*Палладін*, В.Комісаренко, Ф.Овчаренко, І.Ляшко, В.*Шинкарук*, члени-кореспонденти М.*Сиваченко* та І.Кондиленко, проф. Л.Кухаренко. Від 1999 президент т-ва — акад. НАН України, президент Акад. пед. наук В.*Кремень.*

Т-во має наук. міжнар. зв'язки, є чл. Міжнар. асоц. просвітницьких т-в, до якої входять просвітницькі орг-ції багатьох д-в, зокрема Фінляндії, Чехії, Словаччини, Болгарії, Італії, Японії.

Літ.: Поточний архів Товариства «Знання» України. 2000, лип.

Л.В. Ковпак.

ЗНА́ТНЕ (ЗНАЧНЕ́) ВІЙСЬКО́ВЕ ТОВАРИ́СТВО — привілейований прошарок в *Гетьманщині* в 2-й пол. 17—18 ст., який не посідав постійних урядів (посад). Формування розпочалося за часів Б.*Хмельницького.* На поч. 18 ст. визначилася його чітка диференціація. До З.в.т., належали: *бунчукові товариші*, *військові товариші* та *значкові товариші.* Всі вони виділялися із заг. полкової й сотенної юрисдикції (див. *Полковий устрій*, *Сотенний устрій*), мали привілеї щодо підсудності, користувалися соціальними пільгами. Бунчукові товариші підпорядковувалися *гетьманові*, військові товариші — *Генеральній військовій канцелярії*, значкові товариші — безпосередньо полковникові (див. *Полковник козацький*). З.в.т. відігравало значну роль у політ. справах Гетьманщини, воно залучалося до військ. служби (за власний кошт), участі в здійсненні держ. владних функцій, старшинських з'їздах, радах, посольствах, ревізіях. У руках З.в.т. зосереджувалися значні земельні володіння, гуральництво, промисли, зовн. і внутр. торгівля тощо. З.в.т. мало прерогативи на освіту й відігравало важливу роль у держ., військ., сусп.-політ., соціально-екон. та культ. житті Гетьманщини. Проіснувало до ліквідації царським урядом (1781) козац. полкового устрою в Україні. Указом імп. *Катерини II* від 24 груд. 1784 припинялося надання укр. козац. чинів і звань,

а існуючі на той час козац. старшинські посади та ранги перейменовувалися на рос. табельні чини (див. *Табель про ранги 1722*).

Літ.: *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні — Гетьманщині 17—18 ст. Мюнхен 1948; *Панашенко В.В.* Соціальна еліта в Гетьманщині (друга половина XVII—XVIII ст.). К., 1995; Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XIX—XVIII століть. К., 2000.

В.В. Панашенко.

ЗНАЧКО́ВІ ТОВАРИШІ́ — полкова старшина в *Гетьманщині* в кін. 17—18 ст., яка об'єднувалася під малим полковим прапоромзначком (звідси й назва) і не займала будь-яких постійних урядів (посад). З.т. належали до *знатного (значного) військового товариства.* За військ. субординацією, як чин, були першими після *сотників* та *військових товаришів* і підпорядковувалися безпосередньо полковникові (див. *Полковник козацький*). Гол. обов'язком З.т. була військ. служба. Їх зобов'язували виступати у військ. походи, призначали конвоїрами під час переміщення рос. армійських полків, комісарами, направляли в різні внутр. та порубіжні «командированія», комісії, на форпости, включали в полкові лічильні комісії, залучали до виконання поточних справ *Генеральної військової канцелярії* та полкових канцелярій.

Гол. підставою для здобуття чину значкового товариша було володіння козац. ґрунтами, що створювало екон. базу для відбування З.т. військ. служби за власний кошт. Практикувалася передача в спадок цього чину.

З.т. належали до полкової *еліти*, користувалися відповідними привілеями та пільгами, а також мали перспективу службового підвищення до чину військ. товаришів або посади сотника чи полкового урядовця. Тому одержати чин З.т. прагнуло чимало полчан. У 1-й пол. 18 ст. найповажніші особи із числа З.т. могли отримати гетьман. протекцію, яка виявлялася в наданні їм додаткових пільг: звільнення від сплати податків, постоїв рос. військ тощо. Гетьман. покровительство над З.т. набуло поширення за часів Д.*Апостола.* Через деякий час З.т., якими опікувався гетьман, могли одержати чин *бунчукового товариша.*

На поч. 18 ст. кількість З.т. чітко не визначалася, а залежала від полкових потреб, бажання полковників і спритності *козацької старшини.* Указом імп. *Анни Іванівни* від 8 серп. 1734 у 10 *полках* число З.т. не повинно було перевищувати 420 осіб, а саме: у Ніжин., Стародубському, Черніг., Лубенському, Полтав. і Переяслав. могло бути по 50 З.т., а в Київ., Миргород., Прилуцькому і Гадяцькому — по 30. Право надання чину З.т., що тривалий час зберігалося за полковниками, перейшло до Ген. військ. канцелярії та *Малоросійської колегії.* Відтоді «произвожденіе» З.т. на службу відбувалося за атестатами від полковників і полкових канцелярій згідно з визначеною кількістю вакансій.

Реєстри (див. *Компути*) З.т. зберігалися в полкових канцеляріях, що давало можливість полковим урядовцям надавати цей чин більшій кількості козаків, ніж офіційно дозволялося. Про це свідчить ордер гетьмана К.*Розумовського*, яким заборонялося полковим канцеляріям набирати З.т. «сверхъ комплекта» (1763). Із 70-х рр. 18 ст. звання З.т. надавали полковим і сотенним урядовцям та служителям при виході у відставку як нагороду за військ. службу.

Указом імп. *Катерини II* від 24 груд. 1784 припинялося надання укр. козац. чинів і звань, а існуючі на той час козац. старшинські посади та ранги перейменувалися в рос. табельні чини (див. *Табель про ранги 1722*). З.т., які залишалися на службі, стали називати унтер-офіцерами.

Літ.: Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть. К., 2000; «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка, т. 2. К., 2004.

В.В. Панашенко.

Мельхіседек (Значко-Яворський). Гравюра з портрета, який знаходиться в Лубенському Мгарському Спасо-Преображенському монастирі.

ЗНА́ЧКО-ЯВО́РСЬКИЙ Мельхіседек (світські ім'я та по батькові — Матвій Карпович; бл. 1716, за ін. даними, 1720 —14(02). 06.1809) — церк. діяч, архімандрит. Н. в м. *Лубни* в родині лубен. *сотника* Карпа Значка, який 1766 здобув офіц. свідоцтво про належність до шляхетського роду *Яворських.* Початкову освіту отримав удома. До 1738 закінчив повний курс Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*). 1738 вступив до *Мотронинського Свято-Троїцького монастиря* на Київщині: 1745 прийняв чернечий постриг, був трапезним і намісником, протягом 1753—68 — ігуменом. Від 1761 — управитель правосл. монастирів і церков у *Правобережній Україні*, які підпорядковувалися Переяслав. єпархії. Негативно ставився до *Берестейської церковної унії 1596.* Обстоював інтереси правосл. церкви (див. *Православ'я*) на Правобереж. Україні. Виявив неабиякі організаторські здібності та надзвичайну енергію в обороні правосл. віри супроти наступу унійного духовенства в 50—60-х рр. 18 ст. Налагодив сталі зв'язки з правосл. осередками в *Лівобережній Україні*, з єпископом Мстиславським, Оршанським і Могильовським Георгієм (*Кониським*). 1765 мав кілька аудієнцій в імп. *Катерини II.* Цариця видала рескрипт від 8 верес. 1765 рос. послові у Варшаві М.В. Рєпніну, який зобов'язував останнього домогтися від польс. властей припинення реліг. утисків православних на Правобережжі, зокрема на Київщині та Брацлавщині. 1766 під час візиту до польс. короля *Станіслава-Августа Понятовського* просив від нього привілею, який гарантував права православних. Здобув неабияку популярність серед укр. нас. Правобережжя. В лип. 1766 заарештований польс. адміні-

страцією, але звільнений завдяки численним клопотанням родичів, єпископа Переяслав. і Бориспільського Гервасія (Линцевського) та царського уряду. Діяльність З.-Я. справила значний вплив на розгортання *Коліївщини*. Польс. уряд звинувачував його в підготовці повстання та у зв'язках з М.*Залізняком*, хоч і не зміг цього довести. На вимогу польс. корони З.-Я. 1768 був призначений настоятелем Переяславського Свято-Михайлівського монастиря, йому заборонили з'являтися на Правобережжі. 1771—83 З.-Я. — чл. Київ. духовної консисторії та намісник *Софійського монастиря* в Києві. З 1774 — ігумен *Видубицького Свято-Михайлівського монастиря*, а з 1781 — *Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря*. 1783 возведений у сан архімандрита. Пізніше — настоятель *Глухівського Петропавлівського монастиря* та чл. Новгород-Сіверської духовної консисторії.

Припускають, що постать З.-Я. була прообразом благочинного в поемі Т.*Шевченка* «Гайдамаки», коли йшлося про події перед початком нар. повстання 1768.

Тв.: Описание старостства и протопопии Чигиринской, благочестивых церквей, к епархии Переяславской издревле принадлежащих. «Киевские епархиальные ведомости», 1861, № 15; 1862, № 4, 10; Донесение игумена Мотренинского монастыря Мельхиседека Гервасию, епископу Переяславскому и Бориспольскому, с просьбой отпустить его в Петербург для исходотайствования, при посредстве Св. Синода, подтверждения от польского короля прав и привелегий Мотренинского монастыря (30 апреля 1765 г.). «Вестник Западной России», 1865, № 1; Письмо игумена Мотренинского Мельхиседека к Гервасию, епископу Переяславскому и Бориспольскому, писанное из Санкт-Петербурга, с известиями по начатому там Мельхиседеком делу о защите духовенства и народа украинского от гонений за веру со стороны поляков и униатов. (24 августа 1765 г.). Там само; Письмо игумена Мотренинского Мельхиседека к Гервасию, епископу Переяславскому и Бориспольскому, с известием об успехах его поездки в Варшаву по делу об исходотайствовании православному украинскому народу привелегий на свободное исповедание веры и проч. (15 февраля 1766 г.). Там само; Реестр обид, причиненных поляками и униатами православному украинскому духовенству и народу, представленный польскому королю Станиславу-Августу Понятовскому игуменом Мотренинским Мельхиседеком [Значко-Яворским] (январь 1766 г.). Там само; Два донесения игумена Мотренинского монастыря Мельхиседека [Значко-Яворского] Гервасию [Линцевскому, епископу] Переяславскому (1766). Там само, т. 2, № 4; Челобитная игумена Мотренинского монастыря Мельхиседека, поданная на высочайшее императрицы Екатерины II имя Гервасию епископу, об арестовании его униатами, разграблении его имущества, содержании в тюрьме в м. Грудку и проч. с прошением защиты и удовлетворения (12 янв. 1767). Там само, т. 1, № 2.

Літ.: *Лебединцев Ф.Г.* Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский. К., 1861; *А.Б.* Материалы для истории духовных правлений в Киевской епархии. «Киевские епархиальные ведомости», 1864, № 6; *Лебединцев Ф.* Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский: 1759—1771 гг. «Архив Юго-Западной России», 1864, т. 2, ч. 1; Донесение вице-игумена Садофа переяславскому епископу Гервасию [Линцевскому] о поручении игумену Мотронинского монастыря Мельхиседеку [Значко-Яворскому] хлопотать по делам сего монастыря (5 мая 1765 г.). «Вестник Западной России», 1865, № 1; *Аристов Г.* Мельхиседек Значко-Яворский или страдания за народность и веру во второй половине XVIII в. К., 1873; *Яновский И.П.* Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский, защитник православия и народности малороссийской Украины прошлого столетия, в борьбе с унией и полонизацией края. «Полтавские епархиальные ведомости», 1885, № 22—23; *Васильев М.* Предания о Лебединском монастыре и селе Лебедине. «Киевская старина», 1887, № 4; *Пархоменко В.А.* Был ли игумен Значко-Яворский организатором украинского восстания 1768 года? Там само; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Пархоменко В.А.* Мельхиседек Значко-Яворский: к 100-летию со дня смерти. «Русская старина», 1910, № 6; *Широцкий К.В.* Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский. «Православная Подолия», 1910, № 32; *Павловский И.Ф.* Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. Полтава, 1914; *Гуслистий К.* Коліївщина. К., 1947; *Кудрик В.* Мельхиседек Значко-Яворський. Вінніпег, Манітоба, 1957; *Serczyk W.* Melchisedek Znaczko-Jaworski i klasztor motreninski przed wybuchem Koliszczyzny. «Studia historyczne», 1968, N 3; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 3. К., 1998; Києво-Могилянська академія в іменах XVII—XVIII ст.: Енциклопедичне видання. К., 2001.

О.В. Ясь.

ЗНА́ЧКО-ЯВО́РСЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід. Див. *Яворські.*

ЗОБОВ'Я́ЗАНІ СЕЛЯ́НИ — 1) категорія особисто вільних, але прикріплених до поміщицької землі селян. В Україні на поч. 19 ст. у пд.-зх. ч. *Херсонської губернії* проживало понад 1,3 тис. З.с. Указом імп. *Миколи I* 1827 З.с. надавалося право переходити на казенні землі, якщо вони не могли домовитися з *поміщиком* про розмір повинностей. Це призвело до швидкого зникнення цієї групи селян;

2) категорія селян (колиш. кріпаків), яких, відповідно до указу імп. Миколи I від 2 квіт. 1842, поміщики відпускали на волю із земельним наділом, за умови виконання ними певних повинностей. При цьому земля залишалася у власності поміщика. Закон зберігав за поміщиком адм.-поліцейську владу над З.с. Напередодні скасування *кріпацтва* (див. *Селянська реформа 1861*) у *Російській імперії* з 10 млн кріпаків на стан зобов'язаних було переведено лише бл. 25 тис. ревізьких душ. В Україні З.с. стали понад 15 тис. кріпаків с. Підвисоке (нині село Оратівського р-ну Він. обл.) і м-чок *Дашів* та Голованівськ (нині с-ще міськ. типу Кіровогр. обл.) — маєтків графів *Потоцьких.* Царські укази про З.с. та *вільних хліборобів* були невдалою спробою розв'язати сел. питання в Рос. імперії, апелюючи до свідомості кріпосника-поміщика.

Літ.: *Семевский В.И.* Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. 2. СПб., 1888; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е, т. 18, № 15462. СПб., 1830—84; *Дружинина Е.И.* Южная Украина в период кризиса феодализма 1825—1860. М., 1981.

Т.І. Лазанська.

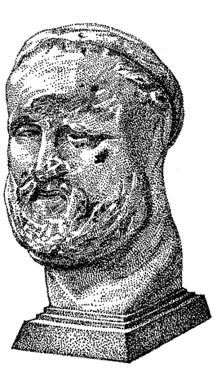

О.М. Зограф.

ЗО́ГРАФ Олександр Миколайович (10.03(26.02).1889—17.01.1942) — нумізмат, археолог, філолог, мистецтвознавець. Д-р істор. наук (1939). Н. в м. *Москва* в родині проф. зоології Моск. ун-ту М.Зографа. 1907 закінчив із золотою медаллю 3-ю Моск. г-зію, навесні 1912 з дипломом 1-го ст. — від-ня класичної філології історико-філол. ф-ту Моск. ун-ту.

О.М. Зограф. «Монеты Тиры». Москва, 1957. Обкладинка.

Золота Балка, городище. Мармурова голова Геракла.

Золота Балка. Орнаментована корчага.

Золота Балка. Будинки в північній частині комплексу I. Розкопки М. Вязьмітіної.

Під час навчання поділяв інтереси між історією антич. літ. (переважно лат.) й історією антич. мист-ва. В університетські роки захопився антич. нумізматикою й присвятив їй своє наук. життя. По закінченні ун-ту викладав грец. та лат. мови в г-зії, а далі присвятив себе дослідженням у галузі антич. нумізматики. 22 квіт. 1913 був обраний чл.-кор., а 1917 — дійсним чл. Моск. нумізматичного т-ва. З 1914 по 1922 працював у Музеї образотворчих мист-в, спочатку практикантом, згодом зав. Нумізматичним підвідділом. У ці роки багато навчився у видатного нумізмата О.*Орєшникова.* В музеї З. проводив класифікацію антич. монет, описав його нумізматичну колекцію, склав її каталог. 1920—21 читав курс історії мист-ва в Іваново-Вознесенському ін-ті нар. освіти. Від 1 жовт. 1922 З. розпочав працю у від. нумізматики Держ. Ермітажу, переїхавши до Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*). Від 1935 очолив від. нумізматики. Одночасно З. працював у Держ. акад. історії матеріальної к-ри (з 1937 — Ін-т історії матеріальної к-ри АН СРСР), з 1923 по 1928 — у Держ. ін-ті історії мист-в у Москві (приїжджаючи з Ленінграда; нині м. С.-Петербург). Усе життя викладав древні мови: у г-зії, а з 1925 — у Ленінгр. ун-ті. Перекладав твори лат. авторів Марка Тулія Цицерона та Гая Плінія Секунда (Старшого). Працюючи в Ермітажі, читав лекції, влаштовував нумізматичні виставки, консультував учених і колекціонерів. Неодноразово брав участь в археол. розкопках *Ольвії* та в *Керчі*, визначав монети, знайдені археологами на місці давньогрец. поселень *античних держав Північного Причорномор'я*. 1926—39 здійснив кілька поїздок до музеїв *Києва*, *Одеси*, *Миколаєва*, Ольвії, *Херсона*, *Євпаторії*, *Севастополя*, Керчі для ознайомлення з колекціями монет антич. міст Пн. Причорномор'я, що допомогло йому стати кращим знавцем антич. нумізматики цього регіону. Предметом його досліджень була *монета* як археол. пам'ятка, істор. джерело, фактор екон. історії. Першим у країні З. почав вивчати монети як худож. явище. Гол. праця життя — «Античні монети», завершена бл. 1940, в якій він чільну увагу присвятив нумізматичним пам'яткам Пн. Причорномор'я. Понині праця користується авторитетом у наук. світі. 1939 Вища атестаційна комісія надала З. наук. ступінь д-ра істор. н. honoris causa. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* З. залишився в блокадному Ленінграді й після важкої хвороби помер, не доживши до 53 років. Його праці є важливим внеском в антич. нумізматику та археологію, досі до них звертаються фахівці й любителі.

Тв.: Античные монеты. М.—Л., 1951; Монеты Тиры. М., 1957;

Літ.: *Фролова И.А.*, *Дюков Ю.Л.* Александр Николаевич Зограф. В кн.: Портреты историков, т. 3. М., 2004.

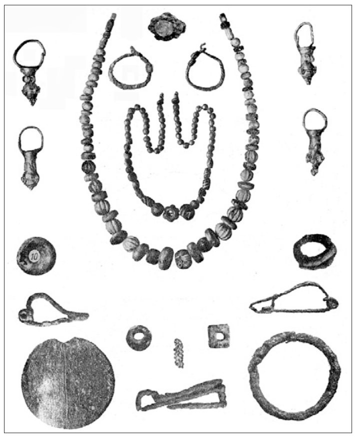
М.Ф. Котляр.

ЗОЛОТА́, злот — місц. назва популярної на *Буковині* наприкінці 17 — в серед. 18 ст. срібної турец. монети отузлук, що карбувалася Сулейманом II (1687—91), *Агмедом III* (1703—30), Мустафою III (1757—74) та Абдул-Гамідом (1774—89) і мала номінал 30 *пара*. У документах 1700—1770-х рр. є згадки про неї під назвами «Iselotte», «Schlott», «Zolot», «Zlot» (часто з означеннями «волоський» чи «турецький»). В основі назви лежав польс. термін «злот», яким у Молдові та Туреччині в серед. 17 ст. позначали польс. злотові *талери*, імперські *флорини* та гол. «ахтенвінтіги», що відповідали 30 *грошам*. Коли *Османська імперія* розпочала карбувати для підлеглих слов'ян. тер. монети, то вона зберегла для них і стандартну кількість дрібних номіналів — 30, а також (згідно з законами полінominації) відповідну місц. назву.

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Його ж.* «Таємничі» монетно-лічильні найменування «злот» (Slott, Iselotte, Schlott) у молдово-буковинських документах XV—XVIII ст. Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. 2000, т. 1; *Його ж.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійський період (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ЗОЛОТА́ БА́ЛКА, археологічна пам'ятка — *городище* і *могильник*. Розташов. біля с. Золота Балка Нововоронцовського р-ну Херсон. обл. на правому березі Каховського водосховища на Дніпрі. Датується 2 ст. до н. е. — 4 ст. н. е. Відкрита на поч. 20 ст., досліджувалася М.Вязьмітіною

Золота Балка. Жіночі прикраси.

1953—59. Пл. пам'ятки — 6,6 га, розкопано 2500 м^2.

Городище складалося з акрополя й передмістя, мало прямолінійне планування. Будинки об'єднувалися в госп. комплекси на зразок садиб з внутр. двориками, кам'яними будинками і огорожею (6 комплексів). Городище оточували вали з кам'яними стінами. Матеріальна к-ра представлена ліпним посудом, гончарною керамікою, прикрасами, знаряддями праці.

Безкурганний могильник розташов. на пн. зх. від городища, на березі Дніпра. Датується 2 ст. до н. е. — 2 ст. н. е. Досліджувався К.Бреде, В.Пешановим, Е.Симоновичем, М.Вязьмітіною. Відкрито 87 поховань пізньоскіф. часу (див. *Скіфи*). Також на тер. могильника відкрито 11 поховань пізнього *бронзового віку*. Типи поховань — катакомби, грунтові ями, підбійні могили, кам'яні ящики. Переважало тілопокладення на спині. Інвентар — знаряддя праці, зброя, кінське спорядження, кераміка, прикраси, культові речі. За антропологічними даними, серед небіжчиків з поховань, що належать до пізньоскіф. часу, є представники різних етнічних груп — греки, *сармати*, *скіфи* й навіть германці.

Н.О. Гаврилюк.

«ЗОЛОТА́ ГРА́МОТА» КАТЕРИ́НИ II — типова для політ. к-ри українців 18 ст. ідеологема, яка сформувалася та поширювалася з табору повстанців серед правосл. нас. *Речі Посполитої* з метою легітимації — через санкціонування Петерб. двором — могутнього соціального та нац.-визвол. руху 1768—69 в *Правобережній Україні* — *Коліївщини*, що відбувалася під реліг. гаслами. Формуючи у свідомості польс. сусп-ва стереотип щодо рос. царату як захисника правосл. у *Короні Польській*, вона водночас дієво використовувалася політиками для дестабілізації відносин між *Російською імперією* і Польщею. Поширення чуток про існування «Золотої грамоти», очевидно, було спричинено перебуванням 1765 в *Санкт-Петербурзі* управителя правосл. монастирів і церков у Правобереж. Україні архімандрита Мельхіседека *Значко-Яворського* та видачею йому імп. Катериною II рескрипту, який зобов'язував рос. посла у *Варшаві* всіляко сприяти справі відстоювання перед *вальним сеймом* і королем *Станіславом-Августом Понятовським* прав та привілеїв правобереж. правосл. конфесії. У відповідь на це 9 лип. 1768 було оприлюднено «Маніфест Катерини II до православного населення Польщі», в якому задекларовано офіц. позицію рос. урядових кіл.

Літ.: Архив Юго-Западной России, ч. 1, т. . К., 1864; *Каманин И.* Из истории международных отношений Польши и России. «Киевская старина», 1882, № 7; Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст.: Збірник документів. К., 1970; *Храбан Г.Ю.* Спалах гніву народного: Антифеодальне, народно-визвольне повстання на Правобережній Україні у 1768—1769 рр. К., 1989.

В.А. Смолій.

«ЗОЛОТА́ ЗІ́РКА», медаль — держ. нагорода *СРСР,* знак особливої відзнаки. Встановлена указом Президії ВР СРСР від 1 серп. 1939. Указом від 16 жовт. 1939 внесено зміни у ст. 2—4 попереднього указу і затверджено опис і малюнок медалі. В опис внесено зміни указами Президії ВР СРСР від 19 черв. 1943 і від 27 лип. 1981.

Медаль «З.З.» вручалась особам, удостоєним звання *Герой Радянського Союзу.* Указом від 1 серп. 1939 передбачався напис «Герой Советского Союза» на лицьовому боці медалі, однак указом від 16 жовт. 1939 встановлена нова назва медалі — «З.З.». Указом Президії ВР СРСР від 14 берез. 1973 передбачалося повторне нагородження медаллю. Постановою Президії ВР СРСР від 22 серп. 1988 повторне нагородження Героїв Рад. Союзу медаллю «З.З.» скасоване.

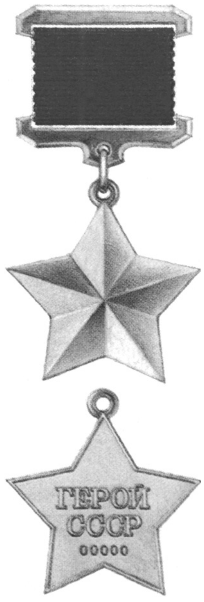
Медаль виготовлялася із золота ЗлСРМ950-25 вагою бл. 21,5 г (ін. деталі знака заг. масою 13 г — із срібла СрМ925, позолочені). Медаль мала форму п'ятикутної зірки. Довжина променів — 15 мм. З лицьового боку медалі промені зірки двогранні поліровані. Зворотний бік медалі плоский, з рельєфним порядковим номером та написом «Герой СССР». Автор медалі — худож. І.Дубасов.

Медаль «З.З.» носилася на лівому боці грудей вище всіх ін. держ. нагород СРСР. Медаллю нагороджено майже 12 600 осіб. 20 квіт. 1934 ЦВК СРСР присвоїв звання Героя Рад. Союзу 7-ми льотчикам (медаль «Золота Зірка» № 1 вручено льотчику А.Ляпідевському). Чотирма медалями «З.З.» нагороджено Л.*Брежнєва* (18 груд. 1966, 18 груд. 1976, 19 груд. 1978, 18 груд. 1981) і Г.*Жукова* (29 серп. 1939, 29 лип. 1944, 1 черв. 1945, 1 груд. 1956). Трьома медалями «З.З.» нагороджено С.*Будьонного* (1 лют. 1958, 24 квіт. 1963, 22 лют. 1968), І.*Кожедуба* (4 лют. 1944, 19 серп. 1944, 18 серп. 1945), О.*Покришкіна* (24 трав. 1943, 24 серп. 1943, 19 серп. 1944; усі дати — дати присвоєння звання Героя Рад. Союзу, двічі Героя Рад. Союзу і так далі). Двома медалями «З.З.» нагороджено 154 особи.

Медаль «З.З.» як знак особливої відзнаки встановлена Законом РФ від 22 берез. 1992 для нагородження Героїв РФ.

Літ.: Сборник законодательных актов о государственных наградах СССР. М., 1984; *Володин А.Н., Мерлай Н.М.* Медали СССР. СПб., 1997.

В.Й. Бузало.

«Золота Зірка», медаль. Лицьовий і зворотний боки.

«ЗОЛОТА́ КНИ́ГА УКРАЇ́НСЬКОГО ЛИ́ЦАРСТВА» — багатотомний гербовник укр. *шляхти* (видрукуваний лише 1-й випуск). Перше в укр. історіографії узагальнююче дослідження в галузі генеалогічних та геральдичних студій шляхетських родів, які проживали в Україні. За характером видання є енциклопедичним довідником. Упорядник — відомий львів. мистецтвознавець М.*Голубець*. Гербовник планувалося видавати окремими зошитами. Перший випуск, що об'єднав гасла від літери «А» до «Б», побачив світ у *Львові* 1939. Появі наступних перешкодив початок *Другої світової війни*. Подальша доля унікального рукопису невідома.

Ю.К. Савчук.

ЗОЛОТА́ КРО́НОВА ВАЛЮ́ТА — назва грошової системи *Австро-Угорщини*, запровадженої 1892. Тоді ж було встановлено золотий монометалізм. Грошовою одиницею стала *крона* із золотим вмістом (0,30488 г), яка поділялася на 100 *гелерів*. Карбувалися золоті монети вартістю 10, 20 та 100 крон, срібні — вартістю 1, 2 та 5 крон, нікелеві — 10 та 20 ге-

лерів, бронз. — 1 та 2 гелери. Випускалися паперові грошові знаки номіналом 1, 2, 10, 20, 50, 100 і 1000 крон. Обмін монет та паперових грошових знаків попередніх випусків проводився у співвідношенні 1 *гульден* за 2 крони. Грошові знаки в З.к.в. перебували в обігу на тер. західноукр. земель до розпаду Австро-Угорщини (1918). Згодом вони були обміняні на нац. грошові знаки Польщі, *Чехословаччини*, Угорщини та Румунії.

Літ.: *Зварич В.*, *Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

Р.М. Шуст.

ЗОЛОТА́ ОРДА́, улус Джучі — д-ва степового імперського типу, рах nomadica, що існувала від бл. 1240 до 1502 в степовій зоні Сх. Європи (включно з укр. землями), Центр. Азії та Зх. Сибіру. Утворилася в результаті монгол. завоювань 20—40-х рр. 13 ст. За монгол. традицією, вважалася частиною єдиної імперії нащадків *Чингізхана* і називалась улусом (вотчиною) Джучі, старшого сина Чингізхана, не маючи спец. самоназви. Управління улусом здійснювали прямі нащадки Джучі. Назва «Золота Орда» закріпилася за нею в моск. літописах з 16 ст. як пам'ять про золоте шатро ханської ставки (орди). Самі ж *хани* З.О. з кін. 14 ст. почали титулувати себе «великими ханами» або ханами «Великої Орди», де слово «великий» відповідно до степової політ. термінології було метафорою суверенності, верховності. В сх. літописних джерелах улус Джучі називався Дешт-і-Кипчак, *Білою ордою* (Акорда) та *Синьою ордою* (Кок-орда). Поплутаність назв була почасти пов'язана із внутр. поділом З.О. на два найвпливовіші крила — улуси нащадків двох синів Джучі — *Батия* та його старшого брата Орда-Ічена.

Уся З.О. була поділена на улуси між п'ятьма синами Джучі: Батиєм (Поволжя, Подоння, Пн. Кавказ), Берке (наслідував верховну владу і, відповідно, улус Батия), Орда-Іченом (Центр. Азія), Шибаном (Приуралля та Зх. Сибір), Моголом (Придніпров'я та Крим). Кожен із синів, крім Берке, став родоначальником молодших династій, проте старшинство разом із правом на ханство зберігалося за нащадками Батия (Батуїдами) до їх вигнання 1359; відтоді право на ханство перейшло до Ордаїдів, що правили Кок-ордою.

Зовн. кордони З.О. залишалися стабільними впродовж усієї історії д-ви, передусім через віддаленість її від ін. передових воєн. д-в. Серед ін. улусів чингізидів З.О. проіснувала найдовше. Гол. зовнішньополіт. суперником З.О. була монгол. д-ва Ільханів у Персії (нині Іран), з якою точилася боротьба за Закавказзя та Хорезм (істор. область в Серед. Азії, в нижній течії р. Амудар'я). Але з розпадом останньої 1335 осн. загрозу територіальній цілі-

сності становили проблеми внутр. устрою.

За степовими правилами улус Батия був правим («білим») і «старшим» крилом імперії. Там же спочатку знаходилася і столиця м. *Сарай* (татар. «сарай» — «палац»; Старий Сарай), під кін. 13 ст. столицю було перенесено до м. *Сарай* ал-Джедід (Новий Сарай). Лівим і «молодшим» крилом була Кок-орда («синя орда») із центром у м. Сигнак (руїни міста лежать за 18 км на пн. сх. від залізничної ст. Тюмень-Арик, Казахстан). З метою організації ополчення та збирання податків нас. З.О. було поділене також за десятковою системою на десятки, сотні, тисячі й десятки тисяч (тумени, тьми). Тисячники і темники були улусними беками. Виділення улусів (поступово їх кількість в З.О. зросла до 17) було незмінною степовою традицією. Спадковість пожалувань, однак, давала можливість їхнім правителям зосереджувати у своїх руках значні ресурси, щоб, зрештою, висувати претензії на окремішність. Першим це зробив *Ногай*, онук Могола, улус якого охоплював найзахідніші тер. З.О., включно з Кримом і нижнім Подунав'ям. Але Ногай зазнав поразки і загинув у протистоянні з ханом Тохтою.

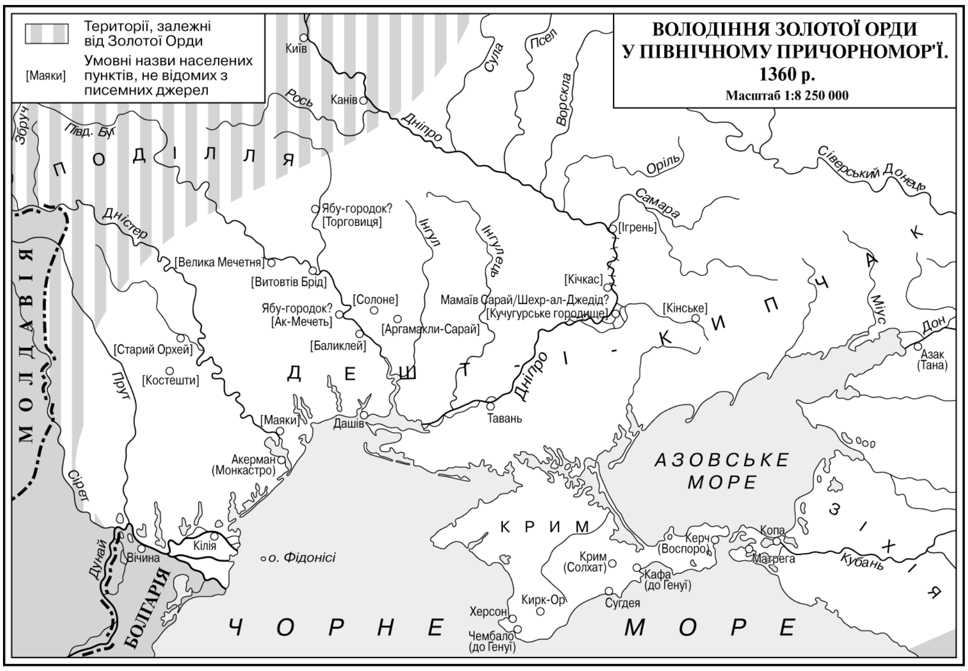
Рус. князівства входили до складу З.О. на традиційному для степових імперій становищі підневільних конфедератів. Їхніми гол. зобов'язаннями були: сплата податків, мит, утримання доріг і пошти, надання допоміжного війська. Беззастережна воєнна перевага монголів давала їм змогу обмежити свою адміністрацію в Русі намісниками та всілякими митниками, з якими співпрацювали місц. *еліти*. У внутр. житті зберігалася широка автономія князівств і церкви. Скасування інституту *баскаків*, що, очевидно, було заходом централізації монгол. д-ви (баскаки походили з вищої монгол. знаті й були тісно пов'язані родинними зв'язками з улусними беками) за хана Узбека (1312—40), дало можливість рус. князям, передусім правителям *Великого князівства Московського*, поставити під свій контроль значні податкові ресурси Пн.-Сх. Русі, це стало підґрунтям зростання політ. ваги князівства та його військ. потужності в 30—70-х рр. 14 ст.

Вищу владу З.О. представляли хан (абсолютний правитель) та *курултай* (степовий репрезентативно-дорадчий орган, що мав право затверджувати нового хана). Беклярібек («бек над беками») зосереджував у своїх руках переважно воєнно-адм. повноваження, а *візир* — адм.-екон. і керував роботою уряду — дивану. Уряд, у свою чергу, наглядав за збиранням податків через розгалужену мережу митників та ін. чиновників.

Основу екон. могутності центр. влади, окрім значних надходжень від сплачуваних нас. податків та *данини* з Русі, становили митні прибутки від міжнар. торгівлі, переважно тканинами та ін. люксовими товарами (шовк, зброя, китайс. порцеляна, ювелірні прикраси). З.О. мала вигідне геополіт. положення, контролюючи водні (через Крим, Новий і Старий Сараї) та сухопутні (через *Львів*, Новий і Старий Сараї і Хорезм) шляхи між Зх. Європою, з одного боку, Єгиптом, Китаєм, Індією та Персією — з ін. З власних ресурсів, що представляли інтерес для міжнар. торгівлі, З.О. постачала на ринок хутра, рабів, мисливських птахів. Ремісниче ж вир-во обслуговувало переважно потреби місц. ринку. Задля налагодження торгівлі із Середземномор'ям хани З.О. уклали договори з мамлюцьким Єгиптом (1260), *Візантією* (1268) та сельджукідами Румського султанату про безперешкодне сполучення і торгівлю, а також дозволили італ. містам, головно Генуї та Венеції, заснувати свої торг. факторії та міста на північночорномор. узбережжі, в Приазов'ї, Передкавказзі і навіть у Сараї. З постанням *Османської імперії* та посиленням генуезьких колоній у Криму хани З.О. в 40—50-х рр. 14 ст. намагалися завоювати Азербайджан з метою одержання обхідного шляху в Середземномор'я, але невдало. Облога *Кафи* військами хана Джанібека 1346 поклала початок епідемії «чорної смерті» (чуми) в Європі (1347—53).

Прибуткова й жвава транзитна торгівля, що підтримувалася на належному рівні по всій тер. Монгол. імперії, стимулювала надшвидкий розквіт міст, у т. ч. і нових, на караванних шляхах. Це стало визначним явищем в історії З.О.

Тривалий час у З.О. панували шаманські культи. Навернення ханів на *іслам*, як, зокрема, хана Берке (1256—67), було спочатку поодинокими особистими актами. Держ. релігією іслам сунітського напряму в З.О. стає лише в 14 ст. за правління хана Узбека (1312—40). Гол. інтелектуальним

ВОЛОДІННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї. 1360 р.
Масштаб 1:8 250 000

та культ. провідником ісламу в З.О. став Хорезм, але політ. й екон. зв'язки з мамлюками та сельджуками теж відіграли важливу роль у виборі саме ісламу сунітського напряму.

Правління Узбека, а потім його сина Джанібека (1341—57) та онука Бірдібека (1357—59) стали роками вищого злету могутності З.О. В наступний період розпочався занепад ханської влади, що було зумовлено, насамперед, вигасанням династії нащадків Батия, а також особливостями степового принципу трононаслідування, що визнавав насильство законним засобом досягнення влади. Послаблення центр. уряду в Сараї було спричинене також занепадом од 1340-х рр. міжнар. торгівлі внаслідок розпаду чингізідських д-в у Персії, Центр. Азії, Монголії, а також вигнання монголів з Китаю в ході повстання «червоних хусток» 1351—68. Це порушило безпечне сполучення в Євразійському степу й привело до переорієнтації товарообігу в напрямку північ—південь. Виникнення нових торг. шляхів стимулювало екон. підйом периферійних ринкових центрів, таких як Казань (нині столиця Татарстану, РФ), *Москва*, що орієнтувалися на торгівлю гол. чин. із Хорезмом і Персією, та спричинило піднесення Астрахані (нині місто в РФ) як транзитного центру. В Дунайсько-Дніпровському межиріччі налагодився торг. шлях між *Константинополем* та Балтикою, що проходив через Львів, Кафу й Тану (середньовічне місто в р-ні сучасного м. *Азов*), це компенсувало для Сх. Європи занепад трансконтинентальної торгівлі з Китаєм рабами, зерном, сіллю, хутром та ін. Усе це підштовхувало *Велике князівство Литовське* до експансії на пд., яка полегшувалася через обезлюднення укр. степу внаслідок, по-перше, відкочування сил Ногая на сх. та пд., а по-друге, втрат нас. від «чорної смерті». Перемога литов. сил у *Синьоводській битві 1362* привела до втрати З.О. цих земель. Екон. посилення Вел. князівства Моск. на тлі нескінченної боротьби за трон у З.О. також мало воєнно-політ. наслідки, що проявилися в перемозі моск. військ у *Куликовській битві 1380.*

Короткочасна стабілізація З.О. наприкінці 14 ст. була пов'язана з правлінням хана Тохтамиша (1380—95), який, зокрема, відновив контроль центр. влади над Хорезмом, поновив підданство Пн.-Сх. Русі, нормалізував стосунки з генуезькою Кафою. Проте інтереси в Хорезмі призвели до зіткнень Тохтамиша з еміром Тимуром, який захопив владу в улусі Чагатая й утворив потужну воєн. імперію з центром у м. Самарканд (нині місто в Узбекистані). Внаслідок успішних походів 1391—92 на Кавказ та 1395 у Дешт-і-Кипчак Тимур анексував Хорезм, вигнав Тохтамиша з ханства і розорив торг. мережу З.О. Тохтамиш знайшов прихисток у Литві, залишивши трон своїм дітям, яких насправді контролював могутній темник і ставленик Тимура бек *Едигей*. Спроби вел. кн. литов. *Вітовта* продовжити експансію за рахунок З.О. були зірвані внаслідок поразки на р. Ворскла 1399 (див. *Ворскла, битва на річці 1399*) від сил Едигея. Пізніше Вітовт підтримав чингізідський рід *Гіреїв* у його спробах утвердитися в Криму.

Ослаблення центр. влади в З.О. привело до утворення Сибірського ханства в 1420-х рр. та посилення в 1430—40-х рр. улусів з центрами в Казані та Солхаті (нині м. *Старий Крим*), стимулювало експансивність і домагання Вел. князівством Моск. самостійності. В 1440-х рр. усамостійнюється *Ногайська орда*, а в 1460-х утворюються Казахське та Узбецьке ханства. Прагнучи відстояти свою окремішність від З.О., правителі Солхату й Вел. князівства Моск. водночас переслідували мету оволодіти всією золотоординською спадщиною. Спроби військ. акцій ханів «Великої Орди» проти *Кримського ханства* (1456), Москви (1472) провалилися, але підштовхнули крим. хана *Менглі-Гірея I* та вел. кн. моск. *Івана III Васильовича* до укладення стратегічного союзу проти З.О. Наслідком спільних дій союзників стала поразка хана Ахмата в поході на Москву 1480. Крим. хан Менглі-Гірей I 1502 захопив ставку останнього хана Сеййд Ахмета (п. 1506 у Литві). Ця перемога поклала кінець З.О., давши крим. ханам законні підстави присвоїти імператорський титул *падишаха.*

Через короткотривалість розквіту З.О. її екон. та культ. спадщина відома порівняно мало. Натомість політ. вплив її на країни Сх. Європи величезний, наймасштабнішим його наслідком стало виникнення Рос. д-ви (див. *Росія*). Відчутний вплив на історію півдня Сх. Європи тривалий час, принаймні до останньої чв. 18 ст., справляло також Крим. ханство.

Літ.: *Hammer-Purgstall J. von.* Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen Russland. Pesth, 1840; Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. 1. СПб., 1884; т. 2, М.—Л., 1941; *Spuler B.* Die Goldene Horde. Leipzig, 1943; *Греков Б.Д., Якубовський А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. М.—Л., 1950; *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. «Ученые записки Мордовского государственного университета», т. 11-А. Саранск, 1960; *Закиров С.* Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII—XIV вв.). М., 1966; *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV вв. М., 1985; *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987; *DeWeese D.* Islamization and native religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in historical and epic tradition. Pennsylvania State university, 1994; Нариси з історії дипломатії України. К., 2001.

О.І. Галенко.

ЗОЛОТАРÉНКИ — козац.-старшинський рід, який походив з міщан м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*) і під час *національної революції 1648—1676* переселився в *Лівобережну Україну*, зокрема до *Ніжина*. **Іван Нечипорович**— див. І.*Золотаренко*, **Василь Нечипорович** — див. В.*Золотаренко*, **Ганна Нечипорівна** — сестра Івана та Василя, була третьою дружиною Б.*Хмельницького* (перший її чоловік — Пилип, можливо Пилипець, був козац. полковником). **Тиміш** — заст. ніжин. наказного полковника Василя. **Михайло** — посланець Ю.*Хмельницького* до Я.*Сомка* (1663). **Яків Кіндратович** (відомий також під прізвищем Хмельницький, виходець із *Правобережної України*) — прилуцький полковий *сотник* (1690—1709), *значковий товариш* (1709—11).

1717 його забрано до *Москви*, очевидно, у справах мазепинців, де він і п. 1720.

Я.І. Дзира.

ЗОЛОТАРЕ́НКО Василь Нечипорович (р. н. невід. — 28(18).09. 1663) — ніжин. полковник (1659—63). Походив із заможної міщанської родини м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*; див. *Золотаренки*). Разом із братом, *гетьманом наказним* І.*Золотаренком* брав участь у визволенні Білорусі (див. *Білоруська кампанія української армії 1654—1655*). Очолюючи козац. загін, відзначився при облозі м. Смоленськ (нині місто в РФ). Після смерті брата тимчасово виконував обов'язки ніжин. полковника (1655—56). 1658 підтримував гетьмана І.*Виговського*. В числі ін. старшини був нобілітований (див. *Нобілітація*) польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза. На поч. 1659 разом із черніг., лубен. і переяслав. полковниками виступив проти І.Виговського. Протягом 1661—63 був одним із претендентів на гетьманство в *Лівобережній Україні*. Після ніжин. *Чорної ради 1663* його заарештували і за наказом гетьмана І.*Брюховецького* стратили.

Літ.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть 1. Досліди над Літописом Самовидця. Х., 1930; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Gambridge, 1978.

В.М. Горобець.

ЗОЛОТАРЕ́НКО Іван Нечипорович (р. н. невід. — після 17(07). 10.1655) — військ. і держ. діяч, ніжин. полковник (1652—55), сіверський *гетьман наказний* (1654—55), один із найближчих соратників Б.*Хмельницького*. Брат В.*Золотаренка*. Походив із заможної міщанської родини м. Корсунь (нині м. *Корсунь-Шевченківський*; див. *Золотаренки*). В роки *національної революції 1648—1676* служив у козац. війську, виконував важливі дипломатичні доручення (у серп.—листоп. 1651 брав участь у посольстві до Рос. д-ви). 1652 змінив на посаді ніжин. полковника Л.Сухиню. Брав активну участь у *Батозькій битві 1652.* 25(15) черв. 1654 як наказний гетьман очолив 20-тис. укр. армію (її ядро склали козаки *Ніжинського полку*, *Чернігівського полку* та *Стародубського полку*) в поході на Білорусь. Під час літньо-осінньої кампанії 1654 його військо розбило литов. війська та місц. шляхетське ополчення і оволоділо Гомелем, Чечерськом (нині міста Гомельської обл.), Новим Биховом (нині село Могильовської обл., усі в Білорусі), Биховським, Кричевським і Могильовським повітами. Здійснивши марш на пн. зх. влітку 1655, З. здобув Свислоч (нині с-ще міськ. типу Мінської обл., Білорусь), Мінськ (нині столиця Білорусі) і спільно з рос. військами — міста Вільно (нині м. *Вільнюс*) і Гродно (нині місто в Білорусі; див. *Білоруська кампанія української армії 1654—1655*). На відвойованих у противника тер. З. заохочував масове покозачення місц. нас. Проявив себе також як вправний дипломат, відстоюючи укр. інтереси в стосунках з рос. царем *Олексієм Михайловичем.* Підтримував дипломатичні контакти зі швед. королем *Карлом X* Густавом. Військ.-політ. успіхи З. на білорус. землях сприяли зростанню його авторитету у *Війську Запорозькому* та посиленню впливу на вирішення держ. справ. За досягнуті у ході кампанії 1654—55 стратегічні успіхи цар пожалував З. привілеями на володіння містами *Батурин* і *Глухів.* 17(07) жовт. 1655 під час облоги Старого Бихова (нині м. Бихов Могильовської обл., Білорусь) отримав мушкетне поранення в ногу і невдовзі помер. Похований наприкінці груд. в Корсуні.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 10. СПб., 1878; т. 14. СПб., 1889; Акты Московского государства, т. 2. СПб., 1894; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. 1. К., 1911; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 3. М., 1953; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов, т. 2. Минск, 1960; Документы Богдана Хмельницкого (1648—1657). К., 1961; Літопис Самовидця. К., 1971; Універсали Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1998.

Літ.: *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. Полк Нежинский, т. 2. К., 1893; *Терлецький О.* Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656. «ЗНТШ», 1896, т. 14; *Мальцева А.Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. М., 1974; *Сагановіч Г.* Невядомая вайна: 1654—1667. Мінськ, 1995; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 9, кн. 1—2. К., 1996—97; *Горобець В.М.* Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655—1659). К., 1998.

В.М. Горобець.

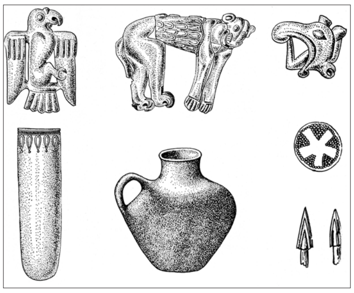
ЗОЛОТАРЬО́В Олександр Йосипович (1879 — р. с. невід.) — держ. та політ. діяч, журналіст. Чл. *Бунду*. Н. в бідній єврейс. родині. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. 1898 за революц. діяльність був заарештований і висланий до Херсон., згодом — Полтав. губ. 1904 виїхав до Австрії. Повернувшись 1907, працював у профспілках, 1915—17 — в єврейс. бюро праці в *Москві.* 1917 — чл. *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*) від Бунду, входив до ЦК партії, депутат Київ. міськ. думи, Всеукр. ради робітн. депутатів. У листоп. 1917 призначений УЦР емісаром в *Одесу*, 1918 — ген. контролер *Української Народної Республіки.* Від кін. 1918 — чл. РКП(б). За рад. влади — співпрацівник *Робітничо-селянської інспекції*, Держконтролю, 1922 — голова торг. делегації УСРР і РСФРР на Бл. Сході.

Репресований.

Літ.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали, т. 1—2. К., 1996—97.

Т.С. Осташко.

ЗОЛОТИ́Й КУРГА́Н — 1) поховальна споруда кін. 4 ст. до н. е. Розташов. на зх. околиці м. *Керч.* Висота насипу — 21 м, периметр кургану — 240 м. Був обнесений кам'яною крепідою заввишки 10 м. Під час археол. розкопок під насипом відкрито 3 кам'яних склепи. Найбільший складався з дромосу, що мав уступчасте склепіння, та круглої в плані камери (діаметром 6,4 м, висотою бл. 11 м), перекритої уступчастим склепінням на парусах. З.к.

Золотий курган. Речі із кургану поблизу м. Сімферополь.

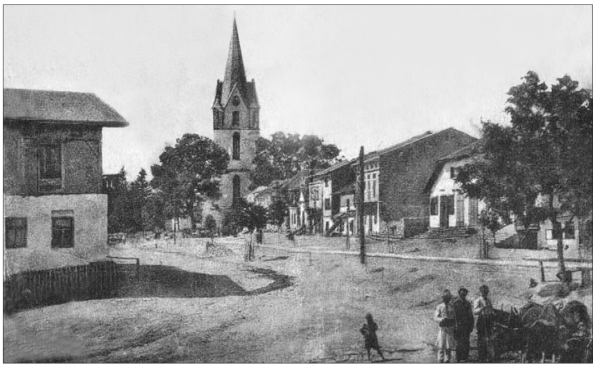
досліджували В.Карейша (1832, 1847), О.*Люценко* (1853).

Літ.: Древности Босфора Киммерийского, т. 1. СПб., 1854; *Гайдукевич В.Ф.* Боспорские города: Уступчатые склепы. Эллинистическая усадьба. Илурат. Л., 1981.

2) Поховання *бронзового віку* та раннього *залізного віку*. Розташов. за 5 км на пн. зх. від м. *Сімферополь*. У похованні раннього залізного віку (кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е.) біля кістяка знайдено, зокрема, панцир, золоту гривну, меч із золотим наконечником піхов, сагайдак із 180 стрілами, прикрашений бронз. фігуркою левиці.

Літ.: *Ильинская В.А.*, *Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983.

С.Б. Буйських.

Золотий Потік. Ринок. Листівка початку 20 ст.

Золотий Потік. Листівка. 1930-ті рр.

Золотий Потік. Замок. Фото початку 21 ст.

ЗОЛОТИ́Й ПОТІ́К (до 1570 — Загайполе) — с-ще міськ. типу Бучацького р-ну *Тернопільської області*. Розташов. за 18 км від залізничної ст. Бучач. Нас. 2,5 тис. осіб (2004).

Золотий Потік. Костел. Фото початку 21 ст.

Поселення відоме з кін. 14 ст. під назвою Загайполе. В 1-й пол. 16 ст. було подароване польс. королем магнату Я.Потоцькому. 1570 с-ще набуло статусу м-ка і перейм. в З.П. 1578 йому надано право проведення щороку двох *ярмарків* і щотижня торгів. 1601 отримав *магдебурзьке право*.

На поч. 17 ст. поблизу З.П. збудовано замок. 1634 споруджено костел. Під час *національної революції 1648—1676* поблизу м-ка точилися жорстокі бої. 1672 З.П. захоплений турец., 1675 зайнятий польс. військами, з 1676 по 1683 — знову під владою *Османської імперії*. Наприкінці 17 ст. З.П. занепадає.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) перейшов під владу Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1817 у З.П. відкрито школу, яку 1880 перетворено на 4-класну. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. діяли ф-ки з вир-ва гіпсу та дренажних труб, працювали кушніри, кравці, ткачі, гончари, шевці тощо. Однак більшість нас. займалася с. госп-вом.

Під час *Першої світової війни* З.П. зазнав значних руйнувань. Від 1920 перебував під владою Польщі, від 1939 — возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр 1940—62.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від лип. 1941 по лип. 1944, перебував у складі *Генеральної губернії*.

Від 1985 — с-ще міськ. типу.

Літ.: ІМіС УРСР. Тернопільська область. К., 1973; *Івченко А.* Містечка України. К., 2000.

В.В. Головко.

ЗОЛОТИ́Й РИ́НСЬКИЙ (укр. відповідник польс. пер. złoty reński з нім. Gulden rheinisch — «золотий з Рейну») — західноукр. назва австрійс. *гульдена* періоду конвенційної валюти (1753—1857; див. *Конвенційна система*). Від 1857 ця назва була перенесена на *флорин* австрійс. валюти, а від 1892 — на відповідні дві *крони Золотої кронової валюти*. У письмі фіксуються скорочення «злр.», «зол.», «ринський».

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Ткач Л.О.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX — на початку XX ст., ч. 1. Чернівці, 2000; *Огуй О.Д.* Впровадження «австрійської валюти» (1857—1892 рр.): проблеми монетної номінації та грошового обігу на Буковині (на архівному, газетному та монетному матеріалі). В кн.: Питання історії України: Збірник наукових статей, т. 4. Чернівці, 2002; *Його ж.* Історія грошового обігу та монетно-лічильних найменувань на Буковині. Австрійський час (1774—1918). Чернівці, 2002.

О.Д. Огуй.

ЗОЛОТИ́Й РУБЛЬ — грошова одиниця *Російської імперії*, запроваджена в ході грошової реформи 1897. У зв'язку з встановленням золотого монометалізму З.р. із вмістом чистого золота 0,774234 г був оголошений осн. (немонетною, тобто такою, що не існувала у вигляді монети) грошово-лічильною одиницею Рос. імперії. Грошова реформа, проведена за ініціативи міністра фінансів С.*Вітте*, була прихованою девальвацією *рубля* (від 1,161 г до 0,774234 г). Золотими обіговими монетами були 5, $7^1/_2$, 10 та 15 рублів. Випускалися також паперові грошові знаки номіналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100 та 500 рублів. До початку *Першої світової війни* кредитні білети Держ. банку Рос. імперії вільно обмінювалися на золото.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970; *Зварич В.В.* Нумізматичний словник. Львів, 1972.

Р.М. Шуст.

ЗОЛОТИ́Й ТАТА́РСЬКИЙ — лічильна назва різнотипних монет, що перебували в обігу в Молдові та на *Буковині* в 1446—1610-х рр. Вживалася стосовно візант. золотих, італ. *дукатів*, турец. *алтунів* чи їх низькопробних замінників з *Кафи*, які потрапляли в Молдову через Крим «татарським шляхом». За курсом З.т. складав у 1470-х рр. $^{1}/_{4}$ угор. дуката (як гіперперіон *Візантії*), 1520—80 він відповідав 25—30 польс. *грошам* (подібно до польс. лічильного *злотого*, складаючи 0,75 дуката), а 1590 дорівнював 89 *аспрам* (як турец. чи венеціанський золотий). З часом назву «золотий татарський» витіснили назви «золотий» та «*галбин*».

Літ.: *Nistor I.* Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts. Czernowitz, 1912; *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană morală şi juridică sub augustul patronaj al majestătii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; *Babinger F.* Südosteuropäische Handelsmünzen am Ausgang des Mittelalters. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 44. Wiesbaden 1957; *Kiritescu C.C.* Sistemul banesc al leului si precursorii Lui, vol. 1. Bucureşti, 1964; *Oberländer-Trnoveanu E., Oberländer-Trnoveanu I.* Contributii la studiul emisunilor monetare di al formaliunilor politice din zona Gurilor Dunrii Tn secolele XIII—XIV. «SCIVA 32», 1981, N 4; *Слепова Т.И.* О распространении венецианских и генуэзских монет. «Труды Государственного Эрмитажа», 1986, т. 26; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.): проблема функціональних полімінацій в адаптованих терміносистемах. Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Русеев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал», Кишинев—Одесса—СПб., 1999, № 6; *Oberländer Trnoveanu E.* Societate, economie si politica: Populatiile de pe teritoriul Moldovei si lumea sud-est europeana in secolele IV—XIV in lumina descoperirilor monetare. «Suceava: Anuarul Muzeului National Bucovinei», 1999—2001, bd. 26—28; *Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). Чернівці, 2002.

О.Д. Огуй.

ЗОЛОТИ́Й ТУРЕ́ЦЬКИЙ — буковинсько-молдов. позначення золотих монет, що перебували в місцевому обігу 1449—1460-х рр. Вживалося переважно щодо обігових візант. гіперперіонів та венеціанських *цехінів*, привезених турец. купцями, і лише з 2-ї пол. 1450-х рр. стосовно також турец. *алтунів* (вони гіпотетично почали карбуватися після 1454). Після 1460-х рр. назва «золотий турецький» була замінена назвою «татарський золотий» (див. *Золотий татарський*).

Літ.: *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.): проблема функціональних полімінацій в адаптованих терміносистемах. Чернівці, 1997; *Огуй О.Д.* Позначення золотих монет у молдово-буковинських документах XIV—XVI ст. (проблема татарських золотих). «Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології». 2000, т. 2.

О.Д. Огуй.

ЗОЛОТИ́Й УГО́РСЬКИЙ (лат. — florenus ungaricalis) — назва угор. золотих *дукатів*, що зустрічається в письмових документах укр. земель 15 — 1-ї пол. 16 ст. Згодом вона поширилася й на золоті монети, що карбувалися і в ін. країнах Зх. та Центр. Європи й були метрологічно подібними до угор. золотих дукатів. Із серед. 16 ст. для позначення золотих монет на зразок дуката почали вживатися терміни: aureos ungaricalis (лат.), czerwony złoty (польс.), червоний золотий (укр.).

Літ.: *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. Тернопіль, 1998.

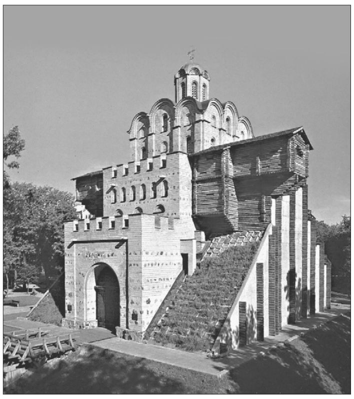
Р.М. Шуст.

ЗОЛОТИ́Й ЧЕРВО́НИЙ (оугрьский чрьлении) — назва, вживана 1480—1620-х рр. на *Буковині* та в Молдові для позначення високоякісної, переважно угор., золотої монети. Від 1570-х рр. почала витіснятися назвою «угарскии жолтии», оскільки прикметник «червоне» стосовно золота вказує на те, що це не чисте золото, а з домішками міді. Чисте золото має жовтий колір. Вживання терміна «червоне золото» в значенні чисте золото пов'язано з трансформацією грец. obrussa, яким позначалося випробування золота вогнем на чистоту, в лат. russos, що в перекладі означає «червоний».

Літ.: *Moisil C.* Monetele României. В кн.: Enciclopedia României persoană morală şi juridică sub augustul patronaj al majestătii sale regelui Carol II, vol. 1. Bucureşti, 1938; *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. К., 1981; *Коваль А.П.* Пригоди слова. К., 1985; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.): проблема функціональних полімінацій в адаптованих терміносистемах. Чернівці, 1997; *Бырня П.П., Русеев Н.Д.* Монеты средневековой Молдавии (Историко-нумизматические очерки). «Stratum Plus: Археологический журнал», Кишинев—Одесса—СПб., 1999, № 6.

О.Д. Огуй.

ЗОЛОТІ́ ВОРО́ТА в Києві — гол. парадна брама давнього *Києва*, видатна пам'ятка давньорус. фортифікації. Вперше згадується в «*Повісті временних літ*» під 1037 в оповіді про будівничу діяльність вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*. В ін. місцях літопису З.в. згадуються у зв'язку з різни-

Золоті ворота в Києві. Реставрація 1982. Фото кінця 20 ст.

Золоті ворота Ярослава. Літографія В. Тімма. 1858.

ми істор. подіями, переважно військ. (1146, 1151, 1161, 1170). Назву, найвірогідніше, як і назви ін. споруд, що були збудовані за часів князювання в Києві Ярослава Мудрого, дано в дусі наслідування визант. традиції — Золоті ворота на той час уже існували в *Константинополі*. У великих містах *Візантії* «золотими» називали ворота, через які влаштовували хресні ходи та ін. урочисті процесії. Жодних слідів позолоти на брамі або згадки про неї у писемних джерелах не виявлено. Зі сх. та зх. до З.в. підходили потужні дерев'яно-земляні вали *Ярослава міста* (висота валів разом з заборолами сягала 16 м). З напольного боку перед брамою тягнулася подвійна лінія ровів, гол. з яких був завширшки 15 м.

До серед. 18 ст. З.в. функціонували як гол. брама міста. Тут знаходилася міська варта, збиралося *мито*. Про браму є спогади мандрівників 16—18 ст., вона згадується в тогочасних актових документах, збереглися копії 18 ст., зроблені з малюнків голл. худож. А. *Вестерфельда* 1651, на яких зображено З.в. (див. також мал. до ст. «Вестерфельд»).

1750 за проектом Д.*Дебоскета* З.в. з метою їх збереження засипано землею, а прохід у валу зроблено поруч. 1832—33 браму було розкопано К.*Лохвицьким*. Проте не всі важливі частини пам'ятки збереглися, зокрема, не вціліла надбрамна церква Благовіщення. За участю архіт. А.Беретті (див. *Беретті*) вжито заходів щодо консервації решток воріт — споруджено контрфорси, поновлено втрачені ділянки давньої кладки, зроблено залізні пов'язі, дашки, чавунну огорожу тощо.

Золоті ворота. Картина голл. худож. А. Вестерфельда. 1651. Копія 18 ст.

Давньорус. частини брами збереглися у вигляді сх. (довжина 25 м) та зх. (12 м) пілонів. Висота вцілілої ч. (від сучасного рівня поверхні ґрунту) — 8 м. Довжина проїзду воріт — бл. 26 м, ширина (між пілястрами) — 6,5 м.

З.в. мали фундаменти в 1,4 м, які були закладені на колодах-лежнях, а дно фундаментної траншеї було зміцнено кілочками. Стіни викладено за змішаною технікою кладки («opus mixtum») із заглибленим рядом, вона аналогічна тій, яка застосовувалася при муруванні *Софійського собору*. Всередині проїзду зафіксовано прикладки від ремонту 2-ї пол. 11 ст. з більш товстої плінфи та валунів середнього розміру на цем'янковому розчині більш блідого кольору. З зовн. боку пілонів збереглися відбитки дерев'яних конструкцій, які складали каркас земляного валу. Ширина валу в підошві — бл. 27 м, висота — понад 11 м. Вал завершувався дерев'яними стінами з бійницями та брустверами-заборолами, які становили бойові площадки, що виступали на консолях у бік поля. Зверху вони прикривалися двосхилим дахом, який захищав воїнів від стріл та каменів. Усередині проїзду пілони мали пілястри, на яких частково збереглися сліди п'яти підпружних арок, що тримали склепіння. Гнізда від колод у пілонах також вказують на наявність дерев'яних галерей. Висота середніх склепінь від рівня поверхні ґрунту 11 ст. — понад 11 м. Над брамою містилася чотиристовпна церква Благовіщення. За археол. знахідками, вона була прикрашена мозаїчним та фресковим розписом, збереглися *графіті* у вигляді написів та малюнків.

Київ. З.в. були за взірець при спорудженні владимирським і суздальським кн. *Андрієм Боголюбським* Золотих воріт у Владимирі на Клязьмі (нині м. Владимир, РФ).

Часткові археол. розкопки пам'ятки проводили: П.Покришкін (1915), Л.*Добровольський* (1927), В.Богусевич (1948). Масштабні архіт.-археол. дослідження пам'ятки (вони дали новий важливий матеріал для реконструкції її первісного вигляду) здійснив С.*Висоцький* (1972—73). Над рештками З.в. 1982 зведено павільйон у вірогідних формах давньорус. часу (автори реконструкції — Є.Лопушинська, С.Висоцький, М.Холостенко). Автентичні частини 11 ст. не несуть на собі навантажень нової споруди. Умовно відтворено частину валу, що прилягав до брами. На ньому вміщена реконструкція дерев'яних укріплень. З колиш. напольного боку імітовано міст, поставлено двостулкові ворота, а з боку міста — герсу (дерев'яну оковану решітку, що може підніматися і опускатися). Всередині павільйону розміщено музей «Золоті ворота» — філіал Нац. заповідника *«Софія Київська»*.

Літ.: *Добровольський Л.* Київські укріплення і Золоті ворота. В кн.: Науковий збірник за 1926 рік, т. 21. К., 1926; *Лопушинская Е.И.* Проект реконструкции Золотых ворот в Киеве. «Строительство и архитектура», 1978, № 11; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Высоцкий С.А.* Золотые ворота в Киеве. К., 1982.

Г.Ю. Івакін.

ЗОЛОТНИ́К — рос. вагова одиниця, що дорівнювала 4,266 г і складала $^1/_{48}$ *гривенки* або $^1/_{96}$ *фунта*. Назва походить від золотої монети, карбованої вел. кн. київ. *Володимиром Святославичем* (бл. 980—1015), — *златника*, маса якого складала бл. 4,2 г. З. поділявся на 96 долей.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

ЗОЛОТНИ́ЦЬКИЙ Володимир Трохимович (1741 — після 1780) — філософ, поет, байкар, перекладач. Н. в *Київській губернії* в родині сільс. священика. Під кер-вом батька З. опанував вдома грамоту та лат. мову. Навч. в Київ. акад. (див. *Києво-Могилянська академія*), а з 1760 в Моск. ун-ті. За рекомендацією адміністрації ун-ту призначений до Сухопутного кадетського корпусу вчителем. Згодом був призначений перекладачем з чином підпоручика. 1771 перейшов на дійсну військ. службу прем'єр-майором, був чл. комісії з переселення (розводу)

татар. Дослужився до чина полковника дніпровського інженерного полку. Ще з студентської лави займався перекладацькою діяльністю та писанням богословсько-філос. праць, що продовжував і під час військ. служби. Переклади З. з нім. друкувалися в ж. «Полезное увеселение» (1761, ч. 3—4), в редагованому істориком І.-Г.Рейхелем виданні «Собрание лучших сочинений к распространению знания и к произведению удовольствия...» (1762, вип. 1—4). Опублікував переклади «Дух Сенеки или нравоучительные рассуждения сего великого философа» (Москва, 1765, з франц.), «История разных героинь и других славных жен» (С.-Петербург, 1768, ч. 1—2, з нім.), «Путешествие в другой свет» (С.-Петербург, 1766, з нім.) та ін. Писав також сатиричні віршовані твори, оди, байки, про котрі позитивно висловився митрополит Євген (*Болховітінов*).

Тв.: Новые нравоучительные басни. СПб., 1763; Состояние человеческой жизни, заключенное в некоторых нравоучительных примечаниях, касающихся до натуральных человеческих склонностей. СПб., 1763; Рассуждение о бессмертии человеческой души. СПб., 1780.

Літ.: *Болховитинов Е.* Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, т. 1. М., 1845; *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею, ч. 2. К., 1856.

П.В. Голобуцький.

ЗÓЛОТОВ Григорій Олександрович (21.01.1882—15.04.1960) — маляр та графік. Н. в с. Перше Плесне Воронезької губ. Навч. в Київ. худож. уч-щі в М.*Мурашка*, М.*Пимоненка* та І.Селезньова (1903—16), а також у майстерні Г.*Нарбута* в *Києві* (1919). Викладав у друкарській школі В.*Кульженка* в Києві, а також у школах *Павлограда* і Баку (нині столиця Азербайджану).

Ілюстрував кілька мистецьких часописів: «Искусство и печатное дело» (1909), «Искусство. Живопись. Графика. Художественная печать» (1911), «Искусство в Южной России» (1913), книгу І.Новікова «Дыхание земли» (1910), а також твори Т.*Шевченка*, П.*Тичини* та ін. Автор низки картин: «Петро I робить відтиск зі своєї гравюри» (1912), «Петро Великий у школі друкарської справи у С.-Петербурзі» (1913), «На звільненій землі», «Тріумф перемоги», «Свято врожаю» (усі — 1945); портретів — «Автопортрет» (1912), «Портрет комбайнера» (1941), «Анрі Барбюс», графічних пейзажів — «Набережна в Баку», «На березі Каспію», «Село Степове» та ін. Виконав панно для майстерні друкарської справи Всерос. виставки в Києві (1913), настінні розписи церкви (1914) в с. Білоусівка (нині село Тульчинського р-ну Він. обл.). Працював над оформленням робітн. клубів Павлограда (1920—23), палацу піонерів у *Дніпропетровську* (1934). Роботи З. експонувалися в Лейпцигу (Німеччина; 1928), Києві (1962). Більшість творів З. зберігається в Дніпроп. ХМ.

За доби *Директорії* УНР в грошовий обіг було випущено банкноти 10 і 1000 *карбованців*, виготовлені за проектами З. Він був автором і кількох нереалізованих проектів паперових грошей та ін. держ. паперів доби *української революції 1917—1921.* 1932 вони експонувалися на «Виставці сучасної української графіки» *Асоціації незалежних українських митців* (*Львів*, черв.): поштові марки 20 *шагів*; 3, 4, 10 *гривень*; гербові марки 10 шагів; вексельний папір 5000 крб., проекти грошових знаків, виконані олівцем, на п'яти картонках.

П. у м. Павлоград.

Літ.: *Касіян В.І.*, *Терченко Ю.Я.* Українська доaf жовтнева реалістична графіка. К., 1961; *Скрипник М.* Хроніка: [Посмертна виставка творів Г.О. Золотова]. «Мистецтво», 1962, № 3; *Сидоров А.* Русская графика начала XX века: Очерки истории и теории. М., 1969; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: історико-іконографічний нарис. Клівленд, 1973.

М.Ф. Дмитрієнко.

ЗОЛОТОНÍСЬКЕ ЗБРÓЙНЕ ПОВСТÁННЯ 1918 — збройний виступ селян Золотоніського пов. Полтав. губ. (нині тер. в межах Черкас. і Полтав. обл.) проти режиму гетьмана П.*Скоропадського* та австро-нім. окупаційних військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*). Розпочалося в трав. стихійним нападом повстанців на нім. загін і *гайдамаків* у с. Бурімка (нині село Семенівського р-ну Полтав. обл.). Сутичка продовжувалася чотири дні. Спочатку повстанців підтримали в селах Денисівка (нині село Оржицького р-ну Полтав. обл.) і Хрестителеве (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.), а після того, як повстання очолив підпільний ревком у складі В.Гайдамаки, Т.Терещенка (Лебедя), Г.Бондаря, воно охопило майже весь Золотоніський пов. Гетьман. влада тут була тимчасово ліквідована.

На придушення повстання німці кинули регулярні частини. 19 трав. з гармат було обстріляно с. Іркліїв (нині село Чорнобаївського р-ну). Німцям вдалося захопити і заарештувати членів волосного ревкому. 20 трав. після жорстокого бою повстанці залишили села Семеногірка (нині с. Червоногірка) та Лихоліти (нині обидва села Чорнобаївського р-ну). Ч. повстанців перейшла Дніпро і приєдналася до повстанців Звенигородського і Таращанського повітів Київ. губ. Десятки повстанців було розстріляно, на села накладена велика контрибуція. Проте остаточно придушити повстання не вдалося. Ч. загонів відступила до лісу і продовжувала партизан. боротьбу.

Літ.: *Заставенко Г.* Розгром німецьких інтервентів на Україні в 1918 році. К., 1948; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.

І.В. Хміль.

ЗОЛОТОНÓША — місто обласного підпорядкування *Черкаської області*, райцентр. Розташоване на р. Золотоношка (прит. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 28,5 тис. осіб (2004).

Перша письмова згадка належить до 1576. Зручне розташування на торг. шляху — Карагодській дорозі — сприяло зростанню З. В документах 1616 вона згадується як місто. Будучи міцною фортецею, З. відігравала помітну роль у захисті пд. кордонів України від татар. набігів.

1625 створено Золотоніську козац. сотню в складі *Черкаського полку*. 1627 ремісники З. об'єдналися в *братство* — одне з найбільших на Черкащині. Жителі брали участь у козац. повстаннях

Золотов Г. Рисунок голови матері до поеми Т. Шевченка «Катерина».

Золотоноша. Красногірський Свято-Покровський монастир. Гравюра кінця 19 ст.

проти польс. *шляхти* під проводом М.*Жмайла* (1625), Т.*Федоровича* (див. *Федоровича повстання 1630*), П.*Бута* (див. *Павлюка повстання 1637*), Я.*Острянина* (1638).

1640 місто стало власністю кн. Я.*Вишневецького.* В роки *національної революції 1648—1676* жителі міста воювали на чолі з О.Зайцем, брали участь у *Богуна повстанні 1659*, *Переяславського полку повстанні 1666.* У 18 ст. тер. навколо З. була однією з тилових баз гайдамацьких загонів (див. *Гайдамацький рух*).

Райцентр від 1923. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 19 верес. 1941 по 22 верес. 1943. Під час окупації знищено 10,8 тис. осіб, 433 мешканця вивезли до Німеччини.

Поблизу З. пам'ятка архітектури — Спасо-Преображенська церква Красногірського монастиря (1760—70, архіт. І.*Григорович-Барський*).

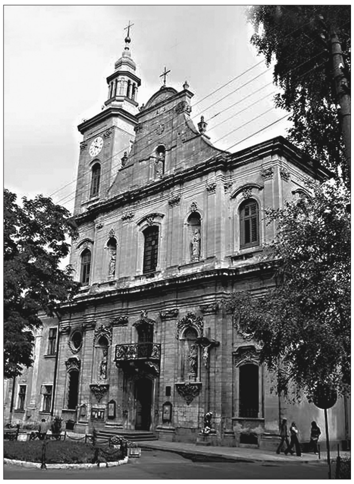
У місті жив герой *Війни 1812* Д.Неверовський, бували Г.*Сковорода*, І.*Котляревський*, 1845 зупинявся Т.*Шевченко*, в уч-щі при Благовіщенському монастирі здобували освіту М.*Максимович*, п'ятеро братів Тимківських, у З. починали діяльність письменники М.*Терещенко*, С.*Скляренко*, Іван *Ле*, актриса Н.*Ужвій*, композитор В.Шуть, народився акад. АН СРСР *О.Бах.*

Літ.: ІМіС УРСР. Черкаська область. К., 1972.

Р.В. Маньковська.

ЗО́ЛОЧІВ — місто *Львівської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Золочівка (прит. Зх. Бугу, бас. Вісли), за 66 км від *Львова.* Нас. 23,4 тис. осіб (2004).

Перша згадка про З. у писемних джерелах датується 1441. 1523 отримав *магдебурзьке право.* 1634 збудовано замок-фортецю. Нас. З. брало активну участь у *національній революції 1648—1676*, підтримало війська Б.*Хмельницького*, які 1648 та 1655 пройшли через місто. Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) відійшов до Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). 1871 введена в дію залізниця, що з'єднала З. зі Львовом. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки.* 1919—39 — під владою Польщі. 18 верес. 1939 зайнятий рад. військами. 1 листоп. 1939 — возз'єднаний з ін. укр. землями в складі УРСР. Після відступу рад. військ влітку 1941 у золочівській тюрмі знайдено по-звірячому закатованих НКВС 649 осіб.

Золочів Львівської області. Костел. Фото початку 21 ст.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 29 черв. 1941 по 18 лип. 1944 окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії.* Під час окупації зазнало значних збитків. Гітлерівці знищили 133 житлові будинки, зруйнували залізничну ст., міськ. театр і кінотеатр, серед. школу, 2 аптеки. Вивезли до Німеччини обладнання шкірзаводу, м'ясокомбінату та ін. підпр-в. У боротьбі з загарбниками відзначилися як партизан. загони, з'єднання, підпільні групи комуніст. спрямування, так і *Організація українських націоналістів*, *Українська повстанська армія.* Звільнено місто військами *Першого Українського фронту.*

У З. знаходиться могильник (8—7 ст. до н. е.).

Пам'ятки арх-ри: Золочівський двір (поч. 15 ст.), замок

Золочів Львівської області. Музей східних культур у замку. Фото початку 21 ст.

(16 ст.), Свято-Миколаївська церква і дзвіниця (16 ст.), Свято-Воскресенська церква і дзвіниця (1624—27), костел з келіями (1731—1733). Пам'ятники: Т.*Шевченку* (1953), Максиму *Горькому* (1953), О.*Пушкіну* (1957).

Літ.: Злочини комуністичної Москви в Україні влітї 1941 року. Нью-Йорк, 1960; *Бєлінський М.Я.* Золочів. Історико-краєзнавчий нарис. Львів, 1966; ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. К., 1987.

Ю.З. Данилюк.

ЗÓЛОЧІВ — с-ще міськ. типу *Харківської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі р. Уда (прит. Сіверського Дінця, бас. Дону), за 41 км від *Харкова*. Залізнична станція. Нас. 10,8 тис. осіб (2004).

Засноване 1677 переселенцями з Мишуриного Рогу (нині село Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.) на чолі з К.Федоровим. 1677—1781 тут був збудований острог. 1680 с-ще і його околиці стали місцем битви козаків із татарами. Від 1685 З. — центр сотні *Харківського полку*.

З кін. 60-х рр. 18 ст. З. — у складі Ольшанського комісарства, а від 1780 став повітовим містом *Харківського намісництва*. З 1797 — місто *Слобідсько-Української губернії*, від 1835 — *Харківської губернії*. Райцентр 1923—62 та від 1966.

Археол. пам'ятка — поселення *черняхівської культури*; пам'ятка арх-ри — Свято-Вознесенська церква (поч. 19 ст.); пам'ятник Т.*Шевченку* (1964).

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; *Синельников В.М.* Золочів: Історико-краєзнавчий нарис. Х., 1972; Памятники истории и культуры Украинской ССР. К., 1987.

Р.Ю. Подкур.

ЗОНДЕРШТÁБ «Р» (Росія; Sonderstab «R» (Rußland)) — спец. орган у структурі *абверу*, створений в берез. 1942 при штабі *«Валлі»* для боротьби з партизан. рухом і ведення розвідувальної та контррозвідувальної роботи на окупованій тер. *СРСР*. Очолював його колиш. офіцер рос. армії Б.Смисловський (фон Регенау, Артур Хольстман), його заст. був колиш. рад. полковник М.Шаповалов (Раєвський). Оперативна діяльність велася через обласні й районні резидентури. Окуповану тер. СРСР було поділено спочатку на 5, а з лип. 1943 — на 4 розвідувально-резидентські області. 3 з них охоплювали терени, що входять до складу сучасної України. Штаб розвідувально-резидентської області «А» було розташовано в м. *Сімферополь*. Підпорядковані йому районні резидентури діяли в *Севастополі* та *Феодосії*. Нач. області «А» був Г.Бобріков. Штаб розвідувально-резидентської області «В» розміщувався в *Києві*, а потім — в *Умані* й керував агентурною діяльністю в центр. і пд. частинах України. Районні резидентури діяли в Києві, *Дніпропетровську*, *Черкасах*, *Полтаві*, *Вінниці*, *Кіровограді*, *Пирятині*, *Фастові*, *Іванкові*, *Миколаєві*. Очолював область «В» колиш. полковник *Армії Української Народної Республіки* М.Ребарук (Рибачук). У *Чернігові* дислокувався штаб розвідувально-резидентської області «С». Він організовував діяльність агентури в пн. районах України та пд. Білорусі й мав резидентури в Чернігові, *Ковелі*, *Овручі*, *Козельці*, Новозибкові (нині місто Брянської обл., РФ), Лоєві, Гомелі, Калинковичах (усі нині Гомельської обл.), Бобруйську (Могильовської обл., нині всі в Білорусі) та ін. Резидентури З.«Р» створювали в місцевостях, де найбільш активно діяли партизани. Вони маскувалися під цивільні установи: шляхові, буд., заготівельні й укомплектовувалися агентурою з числа військовополонених та осіб, вороже налаштованих до рад. влади. Працювали в тісному контакті з СД (служба безпеки) і ГФП (таємна польова поліція), відділами І «С» (розвідка) частин *вермахту*, куди передавали здобуті матеріали для оперативного використовування. Об'єктами уваги З.«Р» були й *Армія Крайова*, *Українська повстанська армія*, *Українська національно-революційна армія*. При цьому зверталась увага на можливість їх використання проти рад. партизанів. Діяльність штабу проводилася в таких напрямах: виявлення місць дислокації партизан. загонів, встановлення їх чисельності, нац. складу, парт. прошарку, наявність працівників НКДБ—НКВС, вивчення морального стану особливого складу, виявлення баз постачання партизанів, засобів їх зв'язку з центром, районів бойових дій, ведення агітаційної роботи, схилення партизанів до переходу на бік німців, створення псевдопартизан. загонів. Агентура штабу залучалася також для розвідувальної роботи в тилу Червоної армії (див. *Радянська армія*), на теренах, залишених вермахтом. З.«Р» вдалося, зокрема, зібрати інформацію про командирів та комісарів найбільших партизан. з'єднань України, зокрема, про С.*Ковпака*, С.*Руднєва*, О.*Федорова*, О.*Сабурова*, М.*Наумова* та ін. Наприкінці 1943 З.«Р» був розформований.

Літ.: *Чуев С.Г.* Спецслужбы III Рейха, кн. 1. СПб., 2003.

А.В. Кентій.

ЗÓРКА Самійло (р. н. і р. с. невід.) — писар *Війська Запорозького*. Родом з *Волині*. Був освіченою людиною. Перебував у складі козац. посольства до *Кримського ханства*, направленого Б.*Хмельницьким* по прибутті наприкінці 1647 до *Микитинської Січі* з метою підготовки до війни з *Річчю Посполитою*. Як писар і секретар гетьмана був поряд з ним у військ. походах, які (можливо) описав у діаріуші (щоденнику).

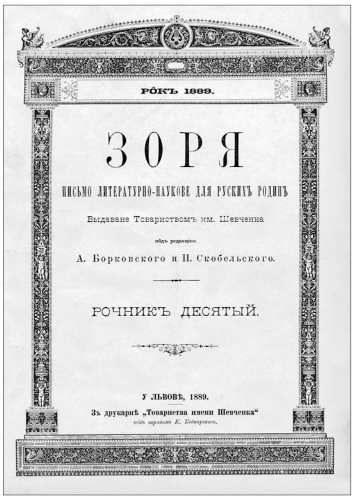
Копію з щоденника З. зробив *військовий канцелярист* І.Биховець, згодом вона перейшла в спадок до його сина Сильвестра, товариша військ. канцеляриста С.*Величка*. Останній зробив з цієї копії короткі нотатки, які пізніше використав при написанні істор. твору з історії України 2-ї пол. 17 — поч. 18 ст.

Оригінал і копії діаріуша не знайдені, тому реальність існування самого щоденника і те, що його автором є З., деякими дослідниками ставиться під сумнів.

Літ.: *Клєпацький П.Г.* Діаріуш Самійла Зорки, секретаря Богдана Хмельницького (спроба критичного аналізу літопису С.Величка). К., 1923: Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф.Х, спр. 12141, 21 арк.; *Величко С.* Сказаніє о войні козацкой з поляками. К., 1926; *Петровський М.Н.* Псевдодіаріуш Самійла Зорки. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН». К., 1928, кн. 17; *Дзира Я.І.* Самійло Величко та його літопис. «Історіографічні дослідження Української РСР». К., 1971, вип. 4; *Шевчук В.* Передмова. В кн.: *Величко С.* Літопис, т. 1. К., 1991.

Н.О. Герасименко.

«ЗОРЯ́» — всеукр. літ.-наук. та громад.-культ. журнал, який виходив 1880—97 у *Львові.* 1880—84 належав О.*Партицькому*, від 1885 — *Літературному товариству імені Шевченка* (з 1892 — *Наукове товариство імені Шевченка*). Редактори: О.Партицький (1880—85), О.Калитовський (1886), Г.Цеглинський (1887—88), О.*Борковський* (1889), Василь *Лукич* (1890—97).

РОКЪ 1889.
ЗОРЯ
ПИСЬМО ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВЕ ДЛЯ РУСКИХЪ РОДИНЪ
Выдаване Товариствомъ им. Шевченка
подъ редакціею
А. Борковского и П. Скобельського.
РОЧНИКЪ ДЕСЯТЫЙ.
У ЛЬВОВѢ, 1889.
Зъ друкарнѣ „Товариства имени Шевченка“

«Зоря». 1889. Титульний аркуш річної підшивки.

Ч. 13. Р. XV.
ЗОРЯ
1894.
Художник.

«Зоря». 1894. 13 (01) березня. Перша сторінка з портретом Т. Шевченка.

Ч. 13. Р. XV.
ЗОРЯ
1894.
Між народ.
Михайло Грушевський.

«Зоря». 1894. 13 (01) серпня. Перша сторінка з портретом М. Грушевського.

У «З.» публікувалися: худож. твори Л.*Глібова*, Б.*Грінченка*, С.*Воробкевича*, М.*Вороного*, О.*Кобилянської*, Н.*Кобринської*, М.*Коцюбинського*, О.*Кониського*, М.*Костомарова,* І.*Нечуй-Левицького,* Олени *Пчілки*, В.*Самійленка*, Л.Свидницького, М.*Старицького*, Лесі *Українки*, І.*Франка*; літературознавчі матеріали М.*Грушевського*, В.Коцовського, А.*Кримського*, О.М.*Огоновського*, І.Франка, В.*Щурата*; статті з історії, археології та етнографії І.*Белея*, Ф.*Вовка*, М.*Дикаріва*, М.*Драгоманова*, К.*Заклинського*, В.*Ільницького*, М.Комарова, О.Кониського, В.Коцовського, А.Кримського, Д.Лепкого, І.*Липи*, М.Подолинського, І.Франка, Ю.*Целевича*, П.*Чубинського*; дослідження з історії Церкви та релігії В.Коцовського, А.Кримського, А.*Петрушевича*, І.Франка; студії, присвячені питанням освіти, науки, к-ри, музейництва І.Белея, О.Борковського, І.Грабовича, П.*Грабовського*, О.Калитовського, О.Кониського, Василя Лукича, К.*Студинського*, Я.*Шульгіна*; театральні та музичні огляди Б.Грінченка, М.Вороного, О.Кониського, Василя Лукича, І.Франка; екон. та соціальні розвідки О.Черняхівського; матеріали, присвячені техніці, пром-сті та с. госп-ву; статті з природничих наук, географії, геології, астрономії А.*Бачинського*, О.Борковського, І.*Верхратського*, О.Комарова, В.*Шухевича*, медицини, психології; огляди періодики, бібліографія, студії з бібліотечної справи; ілюстрації (портрети письменників, композиторів, діячів к-ри, істор. осіб; рисунки пам'яток арх-ри).

1883—85 при «З.» виходила «Бібліотека “Зорі”». 1898 замість «З.» почав видаватися *«Літературно-науковий вісник».*

Літ.: Історія української літератури, т. 4, кн. 1. К., 1969; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983; *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 41. К., 1984; «Зоря». 1880—1897. Систематичний покажчик змісту журналу. Львів, 1988.

Б.В. Завадка.

«ЗОРЯ́ ГА́ЛИЦЬКА», «Зорѧ Галицка» — перша газета галицьких українців, що виходила з 1848. Видавалась у *Львові.* Спершу була друкованим органом *Головної руської ради*, від 1850 — *Ставропігійського інституту* у Львові. 1848—51 та 1854—57 друкувалася нар. мовою, 1851—54 — *«язичієм».* Редакторами були: А.Павенцький (1848—50), М.Коссак (1850), І.*Гушалевич* (1850—53), Б.*Дідицький* (1853—54), С.*Шеховиич* (1854), П.Костецький (1855—56), М.Савчинський (1857). За редакторів І.Гушалевича, Б.Дідицького, С.Шеховича переходить на русофільські позиції. 1852 змінила характер видання з політ. на літ. Спроба кер-ва Ставропігійського ін-ту відновити видання газети нар. мовою зазнала невдачі. Газета втратила свою популярність і 1857 припинила існування.

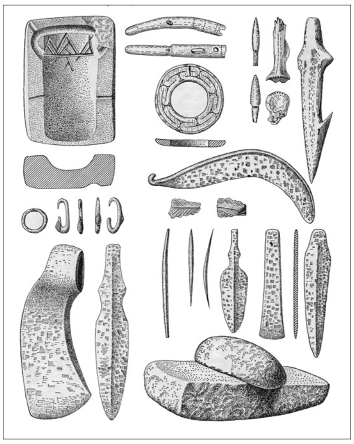

ЗОРА ГАЛИЦКА.
Число 1.
Дня 15 Мая 1848.
ОДОЗВА ДО РУСКОГО НАРОДА.
БРАТЯ!

«Зорѧ Галицка». 1848. 15 травня. Перша сторінка 1-го числа газети.

Літ.: *Брик І.* Початки української преси в Галичині і Львівська Ставропигія. В кн.: Збірка Львівської Ставропигії, Львів, 1921; *Кревецький І.* Початки преси на Україні (1776—1850). Львів, 1927.

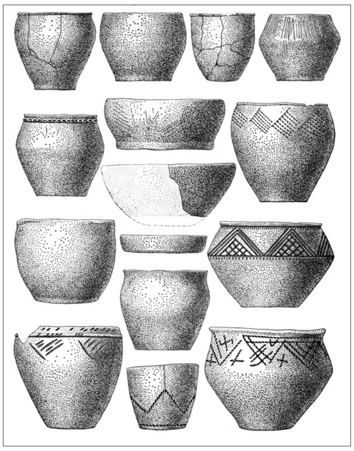
І.В. Орлевич.

ЗРУ́БНА КУЛЬТУ́РНО-ІСТОРИ́ЧНА СПІ́ЛЬНІСТЬ — спільність археол. к-р пізнього *бронзового віку.* Датується 17—12 ст. до н. е. Була поширена на пд. Сх. Європи між Дністром та Уралом. Складалася з покровської та бережнівсько-маївської к-р. Виді-

Зрубна культурно-історична спільність. Знаряддя праці та прикраси.

лена спочатку як особлива к-ра (зрубна) на поч. 20 ст. В.*Городцовим* за матеріалами розкопок курганів у середній течії Сіверського Дінця (прит. Дону). Пам'ятки З.к.-і.с. представлені селищами, курганними та грунтовими *могильниками*, скарбами бронз. виробів та зливків, міднорудними копальнями Донец. басейну та Приуралля, комплексами ливарних форм, кам'яними стелами, численними випадковими знахідками. Поселення засновувалися на берегових терасах та підвищеннях у заплавах річок. Однокамерні житла були заглиблені в землю, мали каркасно-стовпову систему стін, іноді госп. прибудови. У Приазов'ї, Надпоріжжі, Донец. кряжі та в Криму в буд-ві широко використовували камінь. Відомі також культові споруди. В поховальному ритуалі переважають підкурганні тілопокладення в зібганому стані на лівому боці з орієнтацією на пн. (покровська к-ра) або сх. (бережнівсько-маївська к-ра), відомі й тілоспалення. Небіжчиків іноді ховали в дерев'яних зрубах (звідси й назва к-ри) чи кам'яних скринях. Кургани нерідко мали видовжену форму (т. зв. довгі могили). Серед керамічного посуду переважали банкуваті та ребристі форми, прикрашені геометричним візерунком. Знаряддя праці та зброя виливалися переважно з бронзи, відомі також кам'яні, кістяні та окремі залізні вироби. Г-во З.к.-і.с. базувалося на відгонному та придомному скотарстві, заплавному землеробстві, високорозвиненій гірничій справі в місцях покладів мідних руд та металообробці. Представники З.к.-і.с. належали до давньоіранської мовної спільноти, виробили оригінальну знакову систему, мали диференційовану соціальну структуру.

Зрубна культурно-історична спільність. Кераміка.

Літ.: Срубная культурно-историческая общность: (проблемы формирования и периодизации). Куйбышев, 1985; *Чередниченко Н.Н.* Срубная культура. В кн.: Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986.

В.В. Отрощенко.

ЗУБА́ТОВ Сергій Васильович (1864—15(02).03.1917) — діяч царської політ. поліції, жандармський полковник, ініціатор проекту створення підконтрольних поліції просоціаліст. орг-цій, т. зв. політики «поліцейського соціалізму» (див. *Зубатовщина*). Виходець з *різночинців*. На поч. 1880-х рр. брав участь у діяльності нелегальних гуртків учбової молоді в *Москві*, 1882 був виключений з г-зії за неблагонадійність. Після першого арешту та допиту став платним агентом-провокатором, а від 13 черв. 1886 — штатним співпрацівни-

С.В. Зубатов.

Д.І. Зубрицький.

ком Моск. охоронного від-ня. 1889 — пом. нач., а 1896 — нач. моск. охоронки, згодом зав. Особливого від. департ. поліції. За його наполяганням 1902, з санкції царського уряду, було проведено реформу органів політ. розшуку. Від 1900 З., заручившись підтримкою у верхах, почав здійснювати політику «поліцейського соціалізму» в великих пром. центрах *Російської імперії.* У зв'язку з тим, що чл. зубатовських «товариств взаємодопомоги» стали виходити з-під контролю поліції і влилися в заг. боротьбу робітн. класу, що особливо виявилося під час *загального страйку на Півдні Росії 1903*, уряд 19 серп. 1903 відправив З. у відставку. Під час *революції 1905—1907* царський уряд пропонував йому впливові пости в МВС, однак З. не погодився. В берез. 1917, під час *Лютневої революції 1917*, в день зречення престолу імп. *Миколи II* покінчив життя самогубством.

Літ.: *Айнзафт С.* Зубатовщина и гапоновщина. М., 1922; *Овсієнко О.Ф.* Крах зубатовщини на Україні. К., 1987.

О.Ф. Овсієнко.

ЗУБА́ТОВЩИНА, **«поліцейський соціалізм»** — назва, що закріпилася за одним із методів боротьби поліції *Російської імперії* з робітн. рухом напередодні *революції 1905—1907* (за прізвищем ініціатора методу, жандармського полк. С.*Зубатова*). Суть методу полягала в тому, щоб під опікою царських властей і контролем поліції створювати робітн. орг-ції («товариства взаємодопомоги»), які б відвертали робітників від революц. боротьби. Політика «поліцейського соціалізму» провадилася царською владою, як правило, у великих пром. центрах, зокрема — *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, Іваново-Вознесенську (нині м. Іваново, РФ), Сормово (нині р-н м. Нижній Новгород, РФ), Баку (нині столиця Азербайджану), Тулі (нині місто в РФ), Мінську (нині столиця Білорусі), Вільно (нині м. *Вільнюс*), *Києві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Одесі*, *Харкові*, *Миколаєві*, Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), *Херсоні*. Максимальна чисельність чл. зубатовських і близьких до них робітн. орг-цій в Україні 1903 досягла 6—8 тис. осіб. Проте сподівання уряду на створення підконтрольного поліції робітн. руху не виправдалися. Так, під час *загального страйку на Півдні Росії 1903* чл. зубатовських «товариств взаємодопомоги» спочатку разом з поліцією намагалися придушити страйк, але згодом вийшли з-під контролю поліції й примкнули до страйкарів. Це привело до розвалу зубатовських орг-цій та їх заборони царським урядом. Своєрідним рецидивом З. 1905 була т. зв. гапонівщина (див. Г.*Гапон*).

Літ.: *Овсієнко О.Ф.* Крах зубатовщини на Україні. К., 1987.

О.Ф. Овсієнко.

ЗУБРИ́ЦЬКА КУЛЬТУ́РА — археол. к-ра, яка сформувалася в серед. 1 ст. н. е. в процесі взаємодії носіїв *пшеворської культури* та прийшлого з Прип'ятського *Полісся* нас. *зарубинецької культури.* Назва походить від с. Зубра (нині село Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Пам'ятки З.к. поширені на тер. *Волині* та у Верхньому Придністров'ї. В Придністров'ї на формування місц. З.к. вплинули дакійські племена *липицької культури.* На Волині З.к. існувала до кін. 2 ст., а потім її пам'ятки тут щезають у зв'язку з експансією *готів.* В ін. місцях пам'ятки З.к. простежуються до 3 ст., для більш пізнього часу характерними є їхні трансформації в пам'ятки локальної групи *черняхівської культури*, які, у свою чергу мають багато спільних рис зі ще більш пізніми пам'ятками корчацького (див.

Зубрицька культура. Ліпна кераміка.

Корчак) типу раннього середньовіччя.

Пам'ятки З.к. представлені невеликими поселеннями з 4—6 жител, що розкопані поблизу сіл — Підберезці, Сокільники (обидва села Пустомитівського р-ну Львів. обл.), Боратин (село Луцького р-ну), Линів (село Локачинського р-ну, обидва Волин. обл.). Житла — напівземлянки або наземні споруди каркасно-стовпової чи каркасно-плетеної конструкції — групуються гніздами. Всередині кожного помешкання була лежанка, на земляній підлозі розпалювали вогнище. На кожне житло припадає від 5 до 10 ям-льохів. Під час розкопок тут знайдено ліпну кераміку, невеликий набір знарядь ремесла (прясла, ножі, проколки, шила, голки), прикраси (фібули, намистини), предмети особистого вжитку (гребені) та мисливські знаряддя (наконечники стріл, списів, шпори). Могильники невідомі. Творцями пам'яток З.к. були *венеди* — найраніші слов'ян. племена.

Літ.: *Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині. К., 1992.

Д.Н. Козак.

ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Денис Іванович (1777—1862) — історик, архівіст, етнограф. Чл.-кор. Археографічної комісії при Петерб. АН (1842), Петерб. АН (1855). Н. в с. Батятичі (нині село Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл.) в родині шляхтича. Закінчив Львів. г-зію (1795). Служив дрібним

урядовцем магістрату м. Бередів. 1809 — секретар Перемишльського повітового управління адміністрації *Варшавського князівства*. Впродовж 1811—22 — чл. Краківської масонської ложі (див. *Масонство*). На поч. 1820-х рр. працював суд. перекладачем з рос. мови у Львів. магістраті. 1829—47 — співпрацівник *Ставропігійського інституту* у Львові. 1838—39 на прохання Львів. магістрату упорядковував міськ. архів. 1848 його висунуто на посаду ред. першого літ.-наук. час. «Галицька бджола». Згодом повністю присвятив себе наук. роботі.

Друкувався в часописах *Відня*, Лейпцига (Німеччина), Кракова (нині місто в Польщі), *Варшави*, *Львова* (писав *«язичієм»*, рос., польс. й нім. мовами). Був чл. *Київської археографічної комісії*, підтримував зв'язки з *Одеським товариством історії та старожитностей*, з М.*Максимовичем*, М.*Погодіним* та ін.

За політ. поглядами — палкий прихильник *кріпацтва* та *самодержавства* в особі імп. *Миколи I*. Укр. мову вважав «мовою пастухів», якою не можна розвивати ні науки, ні літ. Заперечував факт існування укр. народу як такого. Водночас своїми працями завдав нищівного удару по польс. історіографії, яка намагалася довести, що *Галичина* була споконвічно польс. землею.

Виявив себе як архівіст, упорядкував низку львів. архівів. У своїх працях спирався виключно на архів. матеріали, які не були досліджені. Започаткував в Україні розвиток *археографії*, *сфрагістики, геральдики* та ін. *спеціальних історичних дисциплін*. Осн. праці: «Нарис з історії руського народу і церковної ієрархії в тому ж королівстві» (1837), «Хроніка міста Львова» (1844), «Критико-історична повість временних літ Червоної або Галицької Русі» (1845), «Історія стародавнього Галицького князівства» в 3-х т. (1852—55). Чимало творів З. залишилися неопублікованими.

П. у м. Львів.

Літ.: *Марченко М.І.* Українська історіографія: (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Ісаєвич Я.* Д.І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 1.

П.І. Скрипник.

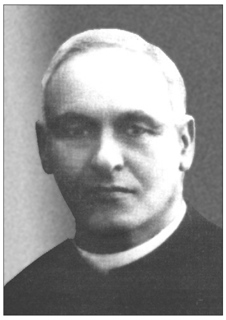
ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Михайло Іванович (22.10.1856—08.04.1919) — греко-катол. священик, етнограф, фольклорист, педагог, історик. Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка* (1904). Н. в с. Кіндратів (нині село Турківського р-ну Львів. обл.). 1870 вступив до Дрогобицької г-зії. Із 6-го класу був мобілізований до австрійс. війська, служив до 1877. 1879 закінчив навчання. Продовжив навчання в Перемишльській греко-катол. духовній семінарії. Висвячений на священика. Від 17 листоп. 1883 до 25 квіт. 1914 був парохом у с. Мшанець (нині село Старосамбірського р-ну Львів. обл.), в квіт. 1914 переїхав у с. Долішні Береги (нині Польща). Зі шкільних років приятелював з І.*Франком*, у зрілому віці активно співпрацював з ним. Співпрацював також з В.*Гнатюком*. За українофільську діяльність не раз був заарештований польс. властями, відбував заслання в Словенії (1914—16). Від 1918 брав активну участь в органах самоврядування *Західноукраїнської Народної Республіки*. Співпрацівник *Історично-філософічної секції Наукового товариства імені Шевченка*, організатор укр. «Просвіт» (див. *Просвіти*) та кооп. орг-цій на *Бойківщині*. Автор розвідок з етнографії, фольклору, історії, серед них: «Народний календар» (1900), «Село Мшанець Старосамбірського повіту» (1907), «Про весілля у наших емігрантів в Америці» (1913) та ін. Зібрав та частково опублікував укр. нар. пісні, оповідання, легенди, приказки, прислів'я тощо. Кращі зразки його записів надруковано у виданнях серії «Українська народна творчість». Активний захисник нац.-культ. прав українців *Закарпатської України*, вміщував статті в *«Ділі»*, *«Зорі»*, *«Записках Наукового товариства імені Шевченка»*. Автор бл. 325 публікацій.

П. у с. Долішні Береги.

Тв.: Село Кіндратів (Турківського повіту). «Житє і слово» (Львів), 1895, кн. 4—5; Село Мшанець Старосамбірського повіту: Матеріали до історії галицького села. «ЗНТШ», 1906, т. 70, кн. 2; т. 71, кн. 3; т. 74, кн. 6; 1907, т. 77, кн. 3.

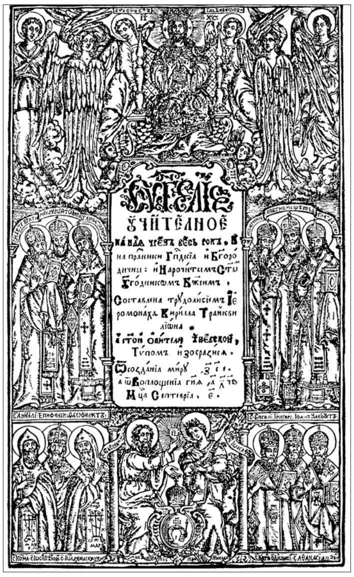
Літ.: *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 36. К., 1982; *Його ж.* Bel parlat gentile. В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 37. К., 1982; *Дем'ян Г., Канцедал Л.* Михайло Зубрицький і його словенський щоденник. В кн.: Питання текстології: Дожовтнева та радянська література. К., 1989; *Данилюк А., Дем'ян Г.* Зубрицький Михайло Іванович. «Пам'ятки України», 1992, № 2—3; *Дем'ян Г.* Маловідомі сторінки життя і наукової праці Михайла Зубрицького. «ЗНТШ» 1992, т. 223: Праці секції етнографії та фольклористики. Львів, 1992; *Його ж.* Національно-державницьке спрямування діяльності Михайла Зубрицького. «Визвольний шлях», 1997, кн. 4—5.

В.П. Швидкий.

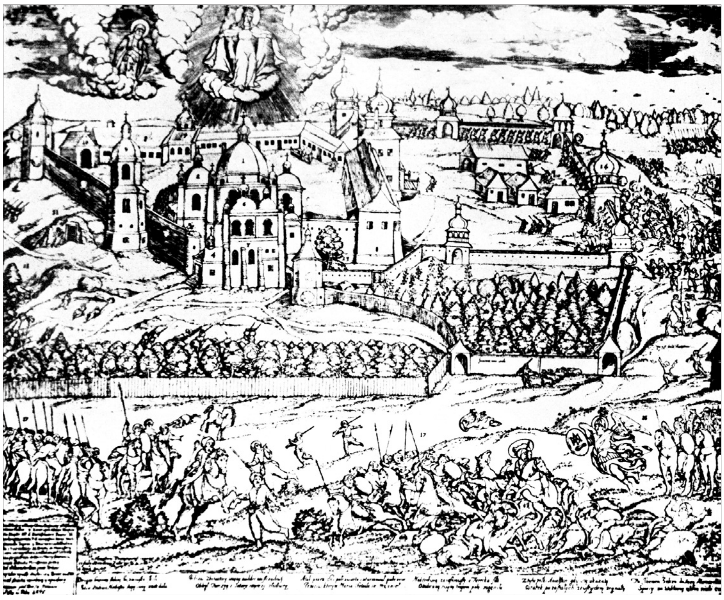

М.І. Зубрицький.

ЗУБРИ́ЦЬКИЙ Никодим (р. н. невід. — 1724) — гравер, рисувальник, ієромонах. Походив з *Галичини*. Від 1688 працював у Крехові, згодом у *Львові* (1691—1702) і *Почаєві* (1704). 1705 переїхав до *Києва*, 1709—24 перебував у *Чернігові*. Створив понад 400 гравюр різних жанрів у техніках дереворита, мідериту, офорта. Автор твору «Облога Почаєва турками» (1704) — одного з найкращих взірців історико-батального жанру в тогочасній гравюрі. Станкові твори відзначені лаконізмом, образністю, використанням контрастності силуетів («Ісус і св. Каетан», 1703). Численні дереворити до книг позначені рисами реалізму та пошуками но-

Зубрицький Н. Титульний аркуш. «Євнгеліє учитєлноє». Унів, 1696.

Зубрицький Н. Облога Почаєва турками. 1704.

Зубрицький Н. Совість. «Ифіка ієрополітика». Київ, 1712.

Зубрицький Н. Академія. «Ифіка ієрополітика». Київ, 1712.

вих композиційних варіантів канонічних сюжетів (Анфологіон, 1692; Акафісти, 1699; Новий Завіт, 1717). Найпопулярніша робота З. — 67 офортів до «Ифіки ієрополітики» (1712) — містить образотворче тлумачення основ тогочасної сусп. етики, моралі, філософії. Гравюри насичені символіко-алегоричними образами з антич. міфології, вітчизн. фольклору, мотивами нар. звичаїв і повір'їв, передають особливості укр. пейзажу, нар. арх-ри, побутових реалій. Ілюстрації до «Ифіки...» справили значний вплив на тогочасний укр. побутовий живопис, послужили взірцем для настінних розписів, використовувалися в худож. оформленні житла, меблів, предметів побуту. Протягом 18 ст. ці ілюстрації не раз виходили у виданнях, що друкувалися у *Санкт-Петербурзі*, *Москві*, Львові, Києві, *Відні*.

Зубрицький Н. Неопалима купина. «Ірмологій». Львів, 1709.

Зубрицький Н. Богоматір з анголами. 1696. Акафісти. Львів, 1699.

Літ.: *Крип'якевич І.* З історії української графіки. Никодим Зубрицький. «Світ», 1917, № 4; *Широцький К.* «Ифіка ієрополітика». «Наше минуле», 1918, ч. 1; *Голубець М.* Українське малярство під покровом ставропігії. Львів, 1920; *Свєнціцький І.С.* Початки книгопечатання на землях України. Жовква, 1924; *Попов П.М.* Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; *Січинський В.* Історія українського граверства. Львів, 1937; *Жолтовський П.М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI—XVIII ст. К., 1958; *Запаско Я.М.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Фоменко В.* Київська граверна школа XVII—XVIII ст. «Образотворче мистецтво», 1980, № 1; *Степовик Д.* Українська графіка XVI—XVIII століть: еволюція образної системи. К., 1982; *Логвин Г.Н.* З глибин: (Гравюри українських стародруків XVI—XVIII ст.). К., 1990.

Н.Г. Ковпаненко.

ЗУ́ЄВ Василь Федорович (12.(01).01.1752—18.(07).01.1794) — рос. учений-натураліст та мандрівник. Акад. Петерб. АН (1787). Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині солдата лейб-гвардії Семеновського полку. Навчався в Петерб. академічній г-зії та академічному ун-ті. 1774 відряджений за кордон, де в наук. установах Лейдена (Нідерланди) та Страсбурга (нині місто у Франції) вивчав природничу історію, фізику, хімію, метафізику тощо. Повернувшись до Росії (1779), захистив дисертацію з зоології і був затверджений ад'юнктом Петерб.

АН. Ще будучи студентом брав участь в експедиції П.-С.*Палласа*. Чимало матеріалу, представленого в записках останнього, належить саме З. 1781—82 Петерб. АН доручила йому дослідження Пд. України, що відійшла до *Російської імперії* за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774.* Результатом подорожі стала праця «Путешественные записки Василия Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 годах» (СПб., 1787; нім. перекл.: Дрезден, 1789). Дослідження містить відомості про природу, госп-во, повсякденне життя нас., його побут, звичаї, вірування тощо. З. уперше дає зовн. опис кургану *Чортомлик*, подає інформацію про залізні руди Криворіжжя, солоні озера між *Полтавою* і *Кременчуком*, *дніпрові пороги*, важливі нотатки про циган, *духоборів* і передусім українців Харківщини. Так, він зазначає, що тутешній люд зовсім не схожий на росіян: і одяг, і звичаї все в нього інше. Особливо З. здивували оселі українців: розлогі, дуже чисті в середині, майже всі дерев'яні, вимазані зовні глиною і вибілені. Земля на Харківщині, пише він, дуже родюча — «куди не підеш, скрізь поверхня землі вкрита здебільшого збіжжям, а далі баштани або фруктові садки». Проте українці, зазначає З., маючи вдосталь земних плодів, не знають розкошів, не гоняться за грішми і наживою, а продають лише надлишок своїх с.-г. продуктів на численних *ярмарках*, котрі влаштовувалися в *Сумах*, *Харкові* та ін. укр. містах. На ці ярмарки з'їжджалися купці з усієї Рос. імперії, а також з Польщі, нім. д-в, Молдови, Греції. З Херсона З. у грудні 1781 виїхав на рос. фрегаті до *Стамбула*. Пробувши там 40 днів, він суходолом через Болгарію, Валахію (див. *Волощина*), Молдову та Бессарабію повернувся у Херсон. Звідси направився до Криму, де пробув тільки 3 місяці, бо в Криму почалися міжусобиці між крим. ханами Шагін-Гіреєм та Багадир-Гіреєм II. Цю подорож З. описав у статті «Выписки из путешественных записок Василия Зуева, касающихся полуострова Крыма». Зібрані матеріали, а також карту берега Чорного м. від *Ізмаїла* до *Стамбула* і морську карту Дніпровського лиману із зазначенням глибини З. надіслав Петерб. АН. Цікаві листи З., в яких він згадує наших земляків — харків'ян — видатного механіка-будівника складних приладів та машин Захаржевського та Бобріна, майстра-самоука, який винайшов жниварку. З. — автор підручника для нар. уч-щ з природничої історії (1786) та перекладів праць Ж.-Л.Бюффона та П.-С.Палласа.

Тв.: О бывших промыслах запорожских казаков, а наипаче о рыбном. В кн.: Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за разные годы, ч. IV. СПб., 1790.

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 24 (XII)a. СПб., 1894; *Соловьева М.М.* Академик В.Ф. Зуев. «Вестник АН СССР», 1933, № 7; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Авгсбург, 1946; *Фрадкин Н.С.* Путешествие И.И. Лепехина, Н.Я. Озерецковского, В.Ф. Зуева. М., 1948; *Станкевич Г.Л.* Василь Федорович Зуєв. «Видатні вітчизняні географи, мандрівники та мореплавці», вип. 2. К., 1953; *Райков Б.Е.* Академик Василий Зуев, его жизнь и труды. М.—Л., 1955; *Степанов Н.* Этнографические исследования Василия Федоровича Зуева. «Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия», 1956, т. 30.

П.В. Голобуцький.

ЗУ́ЄВ Микита Іванович (р. н. невід. — 1890) — географ, педагог та картограф. Після закінчення Пед. ін-ту в м. *Санкт-Петербург* (1844) викладав у г-зіях, працював чиновником особливих доручень в департаменті нар. освіти та редактором центр. стат. к-ту МВС. Був видатним методистом свого часу. Друкував у 1870-х рр. в журналах «Живописное обозрение», «Нива», «Кругозор» статті з природничої історії, етнографії, історії к-ри. Заснував журнали «Живописное обозрение» и «Северная звезда». 1874 виходить у світ книга З. та А.Лакіда «Опыт учебного руководства по географии Российской империи». Серед ін. фактів тут дізнаємося, що в цей час у Рос. імперії налічувалося 78 млн жителів; на одного письменного припадало 67 неписьменних. Українознавчий матеріал помістив в «Иллюстрованной географии Российской империи» (С.-Петербург, 1887) і передусім у книзі «Азовское море, с его приморскими городами, их жителями, промыслами и торговлею внутри и вне России.» (С.-Петербург, 1855). До книги була додана карта Азовського м., складена З. У книзі подана інформація про міста *Маріуполь* та *Бердянськ*. Зокрема він зазначає, що тут налічувалося 4,6 тис. та 6,5 тис. осіб. Для українознавства має значення також його атлас *Російської імперії* з 22 карт (1860) та карти європ. ч. Рос. імперії (1886) та Керченського п-ова.

Літ.: Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, т. 24 (XIIа). СПб., 1894; *Станкевич Г.Л.* Микита Іванович Зуєв. «Видатні вітчизняні географи мандрівники та мореплавці», вип. 3. К., 1954.

П.В. Голобуцький.

ЗУПО́ЛЬНЕ ВОЛОДІ́ННЯ — характерний для України за доби *середньовіччя* та Нового часу принцип володіння на правах спадкової власності. Називався також «зуповним», «вічним», «спокійним», «ненарушним» володінням. Переважно поширювався на земельні угіддя та садиби можновладців. Це давало можновладцям законне право такі угіддя, садиби тощо продавати, обмінювати, дарувати, ставити під заставу. Наявність і набуття З.в. юридично не зобов'язувало до виконання держ. або військ. служби, на відміну від володіння землею, наданою на певних умовах у тимчасове держання («до ласки військової», «по смерть», «на вспарт'є дому»). На тер. *Гетьманщини* 2-ї пол. 17—18 ст. найбільше землі із залежними людьми на правах спадкової власності було в *гетьманів*, *козацької старшини* та шляхтичів (див. *Шляхта*), а також правосл. монастирів (до указу імп. *Катерини II* від 10 квіт. 1786 про секуляризацію церковних і монастирських земельних володінь; див. *Секуляризація*). З.в. мали й *міста*. Здебільшого З.п. законодавчо визначали чи підтверджували *гетьманські універсали*, царські жалувані грамоти, «листи» укр. полковників. Зокрема гетьман Д.*Апостол* одним зі своїх *«Рішительних пунктів» 1728*, які того ж року санкціонував й рос. імп. *Петро II*, заборонив відчу-

жувати в старшини вислужені та куплені маєтки. Наприкінці 18 ст. З.в. майже повністю витіснило тимчасове (умовне) держання, про що свідчило зникнення *рангових маєтностей*, *вільних військових маєтностей* та деяких ін. категорій поселень.

Літ.: *Барвинский В.А.* Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. Х., 1909; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; *Маркина В.А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971; *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржий А.И.* Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.

О.І. Гуржій.

ЗУ́Я — с-ще міськ. типу Білогірського р-ну *Автономної Республіки Крим*. Розташов. на р. Зуя (прит. Салгиру), за 21 км від залізничної ст. Сімферополь. Нас. 6,9 тис. осіб (2004).

Точна дата виникнення невід. Писемні джерела свідчать, що 1776—83 існував Зуїнський кадилик (див. *Кадилик*) із 13 сіл, який входив до складу Ак-Мечетського каймаканства.

Райцентр 1937—59.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 31 жовт. 1941 до 13 квіт. 1944 було окуповано гітлерівцями. Тоді ж було одним з центрів партизан. руху. В трав. 1944 місц. нас. насильно депортовано (див. *Депортація кримськотатарського народу 1944*). До З. на постійне місце проживання приїхали сім'ї з різних регіонів *СРСР*. С-ще міськ. типу від 1957.

Літ.: Памятная книга Таврической губернии, вып. 1. Симферополь, 1867; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974; Чисельність наявного населення України на 1 січня 2004 р. К., 2004.

Т.Ф. Григор'єва.

І

ІА́КОВ (світське ім'я; р. н. і р. с. невід.) — монах Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*), можливо, автор кількох агіографічних (див. *Агіографія*) творів. Прийняв постриг у монастирі святих Бориса і Гліба (див. *Борис і Гліб*), що розташований на березі р. Альта. У Печерський монастир прийшов разом із своїм братом Павлом. У *«Повісті временних літ»* є оповідь про те, що ігумен Феодосій (див. *Феодосій Печерський*) намагався передати ігуменство Іакову (цілком вірогідно, що це був І.), але проти цього виступила монастирська братія.

За припущенням дослідників 19 ст., Іаков був автором: «Повісті та похвали князю Володимиру», «Житія Володимира», «Казання про Бориса та Гліба», «Послання некоего отца к духовному сыну». Пізніше причетність Іакова до написання «Казання...» та «Послання...» була остаточно заперечена. Ототожнення І. — монаха Печерського монастиря та Іакова — автора «Повісті...» та «Житія...» піддається сумнівам.

Літ.: *Макарий*. Еще об Иакове мнихе. «Известия по русскому языку и словесности императорской академии наук в СПб», 1853, т. 2; *Соболевский А.И.* «Память и похвала» св. Владимиру и «Сказание» о свсв. Борисе и Глебе (по поводу статьи г. Левитского). «Христианское чтение», 1890, ч. 1; *Никольский Н.* Ближайшие задачи изучения древнерусской книжности. «Памятники древней письменности и искусства» (СПб.), 1902, № 147; *Бугославский С.А.* К литературной истории «Памяти и похвалы» князю Владимиру. «Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. 1924 г.», 1925, т. 29; *Творогов О.В.* Иаков. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1: XI — первая половина XIV в. Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

ІБН ЙАКУ́Б (Якуб)**, Ібрагім ібн Й'акуб** (р. н. і р. с. невід.) — араб. учений і купець. Н. в м. Тортоса (нині місто в Іспанії). В 60-х рр. 10 ст. був прийнятий імп. Оттоном I (962—73) в Магдебурзі (нині місто у ФРН). Зібрав свідчення про Польщу, Чехію, Болгарію, *Русь*, *хозарів*, *печенігів*. Твори І.Й. збереглися лише в складі творів ін. араб. середньовічних географів 11 ст. — ал-Бакрі, ал-Узрі, 13 ст. — Закарійї ал-Казвіні.

Літ.: *Куник А., Розен В.* Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. 1—2. СПб., 1878—1903; Relacja Ibrahima ibn Ja'kuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrie'ego. Kraków, 1946.

А.Г. Плахонін.

ІБН РУ́СТЕ, Абу Алі Ахмед ібн Омар ібн Руста (помилково — Ібн Даста; кін. 9 ст. — поч. 10 ст.) — араб. середньовічний географ й енциклопедист. За походженням перс. Жив у м. Ісфахан (нині місто в Ірані). Автор енциклопедії «Книга дорогоцінних скарбів» (903—13), яка збереглася фрагментарно. В 7-му т. цього твору, присвяченому астрономії та географії, наводяться свідчення про *хозарів*, болгар, слов'ян, русів (див. *Русь*), *аланів*. Осн. складовими повідомлення про русів є етногр. дані й інформація про «острів русів». Після І.Р. про «острів русів» писали араб. вчені — Гардізі, Ібн Хордадбег, ал-Джайхані, ал-Мукаддасі, ал-Марвазі та ін. Спроби істориків локалізувати цей острів успіху, однак, поки що не мали.

Літ.: [*Хвольсон Д.А.*] Известия о хозарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда бен Омар Ибн-Даста, неизвестного доселе арабского писателя начала X века: По рукописи Британского музея издал, перевел и объяснил Д.А. Хвольсон. СПб., 1869; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Коновалова И.Г.* Восточные источники. В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

А.Г. Плахонін.

ІБН ФАДЛА́Н, Ахмед ібн Аббас ібн Фадлан (р. н. і р. с. невід.) — араб. письменник та мандрівник, секретар посольства халіфа ал-Муктадира (908—32) до Волзької Булгарії (921—23; див. *Болгари волзькі*). Шлях посольства пролягав через Серед. Азію, де в м. Бухара (нині місто в Узбекистані) І.Ф. зустрівся з араб. географом ал-Джайхані. За матеріалами нотаток про подорож посольства І.Ф. склав «Записку», в якій міститься інформація про *хозарів*, болгар, русів (див. *Русь*), гузів та про ін. народи Сх. Європи. І.Ф. дає блискучі етногр. описи й оповідки про реліг. обряди русів. Свідчення про «Записку» збереглися в геогр. словникові араб. географа Якута ар-Румі. В 1920-х рр. у м. Мешхед (Іран) знайдено більш повний варіант твору.

Літ.: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.—Л., 1939; *Togan A.Z.V.* Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939; *Ковалевский А.П.* Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Х., 1956; *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1—2. М., 1962—67.

А.Г. Плахонін.

ІБН ХАУКА́ЛЬ (р. н. і р. с. невід.) — араб. середньовічний географ і мандрівник. Н. в м. Нісибін (нині м. Нусайбін, Туреччина). Як політ. агент кількох араб. д-в відвідав більшість тогочасних ісламських країн, у т. ч. пд. узбережжя Каспійського моря, де спілкувався з біженцями з

Хозарського каганату, які переселилися сюди після розгрому їхньої д-ви військами вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*. Це дало йому змогу зібрати відомості про русів (див. *Русь*), *болгар волзьких*, *хозар* та ін. народи Сх. Європи. Зібрані матеріали увійшли до його «Книги шляхів та країн» (960—70-ті рр.). І.Х. переробив та доповнив повідомлення ал-Балхі та ал-Їстахрі про поділ русів на три групи (Куйаба, ас-*Славія*, ал-*Арсанія*) та про їхні торг. зв'язки з Хозарією, Волзькою Булгарією та *Візантією*. Робота І.Х. є одним з найбільш ранніх джерел, у якому згадується східний похід вел. кн. київ. Святослава Ігоровича.

Тв.: Bibliotheca geographorum arabicorum, vol. II. Lugduni Batavorum, 1892; Bibliotheca geographorum arabicorum, vol. II. Lugduni Batavorum, 1939; Ibn Hawqal. Configuration de la terre, t. 1—2. Beirut—Paris, 1964.

Літ.: *Караулов Н.А.* Сведения арабских географов IX и X вв. по Р. Х. о Кавказе, Армении и Азербайджане. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа». Тифлис, 1908, т. 38; *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; *Калинина Т.М.* Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времен Святослава. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР. 1975. М., 1976; *Петрухин В.Я.* Три «центра» Руси: фольклорные истоки и историческая традиция. В кн.: Художественный язык средневековья. М., 1982; *Коновалова И.Г.* Рассказ о трех группах руссов в сочинениях арабских авторов XII—XIV вв. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы, 1992—1993 гг. М., 1995; *Її ж.* Восточные источники. В кн.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

А.Г. Плахонін.

ІБН ХОРДАДБЕ́Х (імовірно, 820—912, за ін. даними, 890) — араб. середньовічний географ та історик. Походив із знатної іранської родини, яка належала до правлячої *еліти* Араб. халіфату. Син правителя Табарістану (істор. обл. на пд. узбережжі Каспійського моря). Був близьким до халіфа ал-Му'таміда (870—92), виконував обов'язки нач. пошти у провінції Джибал (пн. сх. сучасного *Ірану*). Автор бл. 10 творів з географії, історії, астрономії, філології, кулінарії та музики, більшість з яких, однак, відома нам лише зі згадок про них, що містяться у творах інших арабських авторів. Збереглася його праця «Книга шляхів та країн», що дійшла до нас у двох списках скороченої редакції й одному фрагментарному списку. Переписи окремих текстів з цієї «Книги» є також у творах Їбн ал-Факіха, Кадама, *Ібн Русте*, ал-Джайхані, ал-*Масуді*, *Ібн Хаукаля*, ал-Мукадасі, ал-*Ідрісі*, ал-Біруні. Фрагмент «Книги», що присвячений опису торг. шляхів єврейс. купців, містить пізнішу вставку про маршрут купців-русів (див. *Русь*) до *Константинополя* (по *Чорному морю*) та Багдада (через Дон, *Хозарський каганат*, Каспійське море; на думку більшості сучасних дослідників, ця вставка була зроблена самим І.Х. у наступних редакціях книги і є найпершою у східних джерелах згадкою про русів). За свідченням І.Х., купці-руси під час свого перебування в Араб. халіфаті називали себе християнами. Це найдавніше з відомих нам повідомлень про русів у східних джерелах, та найдавніше повідомлення про поширення серед них християнства.

Тв.: Книга путей и стран. Баку, 1986.

Літ.: *Заходер Б.Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 1: Горган и Поволжье в IX—X вв., М., 1962; *Pritsak O.* An Arabic text on the trade route of the corporation of ar-Rus in the Second half of the ninth Century. «Folia Orientalia», 1970, t. 12; *Велиханова Н.* О торговых путях купцов-русов и купцов-евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбеха «Книга путей и владений». В кн.: Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. М., 1979; *Новосельцев А.П.* Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе. В кн.: Исследования по истории и историографии феодализма. М., 1982; *Калинина Т.М.* Торговые пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха). «История СССР», 1986, № 4; *Noonan Th.S.* When did Rus/Rus' merchants first visit Khasaria and Baghdad? «Archivum Eurasiae Medii Aevi», 1987—1991, t. 7; *Калинина Т.М.* Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX—X вв. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. М., 2000.

А.Г. Плахонін.

ІБРАГІ́МА ШИШМА́Н-ПАШІ́ КАМПА́НІЯ 1675 — вторгнення турец.-татар. військ на тер. *Правобережної України* та Зх. України під час польс.-турец. війни 1672—76 (див. *Польсько-турецькі війни 16—18 століть*). У трав. 1675 султан *Мегмед IV* наказав турец. полководцеві Ібрагіму Шишман-паші на чолі 60-тис. армії вирушити в Україну. Протягом літа той завоював Рашків та Могилів (нині м. *Могилів-Подільський*), а потім рушив на *Львів*. Мужній опір загарбникам чинили мешканці населених пунктів Маничин (нині село Бродівського р-ну Львів. обл.), *Красилів*, Ожигівці (нині село Волочиського р-ну Хмельн. обл.), *Волочиськ*, Вишнівчик (нині село Чемеровецького р-ну Хмельн. обл.), *Скалат*, *Микулинці*, *Збараж*, Будзанів (нині с. Буданів Теребовлянського р-ну Терноп. обл.), Янів (нині смт *Івано-Франкове*) та ін. Деякі татар. загони були розгромлені підрозділами укр. *козацтва* та коронного війська польс. під Лешнівом (нині село Бродівського р-ну), Щуровичами (нині село Радехівського р-ну; обидва Львів. обл.), *Дубном*, між *Немировом* і *Брацлавом*, під Кутківцями (нині село Чемеровецького р-ну), Дунаївцями (нині смт, обидва Хмельн. обл.) та на Подніпров'ї. Через це Ібрагім Шишман-паша відмовився атакувати Львів і 1 верес. захопив м. *Підгайці*, а від 11 до 24 верес. здійснював облогу м. *Теребовля*. Після підходу польс. військ на чолі з *Яном III Собеським* турец.-татар. війська спішно відійшли за Дністер і вирушили до *Молдавського князівства*.

Літ.: *Czolowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. Lwów, 1894; *Степанков В.С.* Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 7. К., 1999.

Т.В. Чухліб.

ІБРАЇ́МОВ Вели (1888—09.05. 1928) — держ. і громад. діяч. Н. в м. *Бахчисарай* у сел. родині. В школі навч. до 12 років, потім працював (спочатку чорноробом, а згодом друкарським робітником). Громад. діяльність розпочав під впливом лідерів кримськотатарського визвол. руху А.Медієва та І.*Гаспринського*, співпрацював у газетах «Ветан хадімі» і *«Терджиман»*. Не раз затримувався поліцією. Був чл. *курул-*

таю, займав ліві позиції, підтримував зв'язки з *більшовиками*. Від 1918 — чл. РКП(б)—ВКП(б). Двічі бував у Туреччині (1918, 1921). Під час громадян. війни 1918—20 був нач. розвідки Кавказ. фронту, головою надзвичайної «трійки» по боротьбі з бандитизмом, де брав участь у придушенні антибільшовицьких виступів чеченців та інгушів. 1921—23 — особливоуповноважений по Чечено-Інгушетії й водночас нарком Робітн.-сел. інспекції Крим. Автономної СРР; 1923—28 — голова Крим. ЦВК. Займався просвітницькою діяльністю. Заарештований 15 січ. 1928 за причетність до т. зв. буржуазно-націоналістичної та контрреволюц. кримськотатар. партії *Міллі-фірка*. Після показового суд. процесу 28 квіт. 1928 «за сукупністю кримінальних і політичних злочинів» засуджений до розстрілу. Страчений. Реабілітований 20 черв. 1990.

Тв.: На пути самоопределения национальностей. В кн.: Забвению не подлежит: Из истории крымскотатарской государственности и Крыма. Казань, 1992.

Літ.: Дело Вели Ибраимова и других: Обвинительное заключение, речи государственных и общественных обвинителей, приговор. Симферополь, 1928; *Щепин С.* Кто убил председателя? «Новороссийский рабочий», 1989, 20 сентября; *Ланда Р.Г.* Ислам в СССР. В кн.: *Ланда Р.Г.* Ислам в истории России. М., 1995; *Брошеван В.* Дело Вели Ибраимова. «Голос Крыма», 1998, 12 июня; Деятели крымскотатарской культуры (1921—1944 гг.): Биобиблиографический словарь. Симферополь, 1999; Державний архів АР Крим, ф. 1, оп. 1, спр. 770.

Т.Б. Бикова.

ІВА́КІН Гліб Юрійович (н. 30.01. 1947) — історик, фахівець у галузі історії й археології *Київської Русі* та пізньосередньовічної України. Д-р істор. н. (1997). Син Ю.*Івакіна*. Н. в м. *Київ*. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1970). Від 1974 працює в Інституті археології АН України (нині *Інститут археології НАН України*): з 1997 — пров. н. с., від 2003 — заст. дир. з наук. роботи. Брав участь у розкопках археол. пам'яток Києва 10—18 ст. на *Подолі*, Печерську, у Верхньому Києві, Гончарах і Кожум'яках та в ін. істор. місцях, очолював архіт.-археол. дослідження під час відновлення Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*), *Успенського собору Києво-Печерської лаври*, церкви Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі (див. *Пирогоща*). Одним із перших звернув особливу увагу на необхідність археол. дослідження одного з «темних» періодів історії України — післямонгол. часів (2-га пол. 13—17 ст.). Автор понад 200 друкованих праць, у т. ч. 3-х індивідуальних монографій та низки фундаментальних колективних видань з історії й археології України.

Опікується створенням заповідних та охоронних зон Києва й ін. істор. центрів України. Вчений секретар Нац. к-ту України Всесвітньої спілки візантиністів, чл. Міжнар. унії археологів-славістів.

Лауреат Держ. премії УРСР в галузі н. і т. (1983, за «Цикл праць з археології та історії стародавнього Києва») та Нац. премії України в галузі н. і т. (2002, за «Цикл праць "Давня історія України" та "Етнічна історія давньої України"»).

Тв.: Новое в археологии Киева. К., 1981 [у співавт.]; Киев в XIII—XV веках. К., 1982; Оповіді про стародавній Київ. К., 1982; Історія Києва, т. 1. К., 1986 [у співавт.]; Археологія УРСР, т. 3. К., 1987 [у співавт.]; Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. К., 1996; Давня історія України, т. 3. К., 2000 [у співавт.].

В.А. Колесникова.

ІВА́КІН Юрій Олексійович (06.01. 1917(24.12.1916)—07.03.1983) — письменник, літературознавець. Д-р філол. н. (1962). Батько Г.*Івакіна*. Н. в м. Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*). Закінчив Київ. ун-т (1940). 1951—83 працював в Ін-ті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР, вивчав творчість Т.*Шевченка*. Автор праць «Сатира Шевченка» (1959), «Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди» (1961), «Коментар до "Кобзаря Шевченка". Поезії 1847—1861» (1968), «Поезія Шевченка періоду заслання» (1984), «Нотатки шевченкознавця» (1986) та ін. Брав участь у підготовці видань тв. Т.Шевченка (1957, 1963—64), «Шевченківського словника» (1976—77). Автор збірок літ. пародій, фейлетонів і гумористичних оповідань — «Парнаський цирульник» (1970), «Пародії» (1971), «Пересміхи» (1973), «Гіперболи» (1975), «Гумор і сатира» (1979), «Залп» (1982) та ін.

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1980).

П. у м. *Київ*.

Літ.: *Коваленко Л.* Талант пародиста. «Вітчизна», 1974, № 7; *Шанін Ю.* Рицар сердитого жанру. «Вітчизна», 1984, № 2; *Новиченко Л.* Шевченкознавство, якому немає кінця... В кн.: *Івакін Ю.* Нотатки шевченкознавця. К., 1986; *Іваненко В.* Незглибимість пошуку і мислі. «Дніпро», 1987, № 3.

П.М. Бондарчук.

Г.Ю. Івакін.

Ю.О. Івакін.

ІВА́Н, археологічна пам'ятка — давньорус. *городище*. Розташов. біля м. *Ржищів*, на березі р. Дніпро. Датується кін. 11—13 ст. Згадується в *Іпатіївському літописі* під 1151 як фортеця. Займає останець корінного берега пл. 310×55 м^2. Досліджено оборонні споруди, що складалися з двох рядів чотирикутних зрубів — зовн. ряд та ч. внутр. заповнювалися ґрунтом, порожнисті кліті мали житлове або госп. призначення. Розкопано житлові й госп. будівлі (бл. 70 — каркасностовпової або зрубної конструкції), вони розміщувалися в два ряди вздовж фортечної стіни. Нові будинки часто зводили на місці згорілих. У центр. ч. розкрито 4 гончарних двоярусних горни.

Н.В. Блажевич.

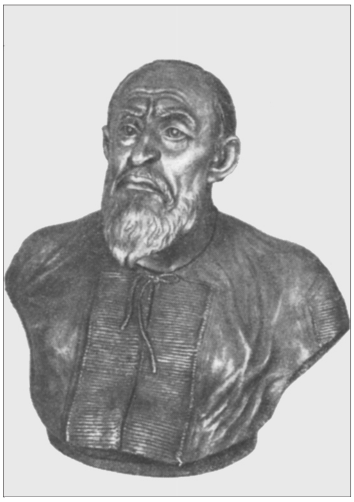
ІВА́Н III, Іван III Васильович (22.01.1440—27.10.1505) — великий князь моск. (від 1462, формально — від 1450 як співправитель свого батька Василія II Васильовича Темного). Результатом діяльності І. III були створення Рос. централізованої д-ви (див. *Росія*) та ліквідація золотоординського панування (1480; див. *Золота Орда*). Спираючись на *дворянство*, І. III провів низку важливих реформ, зокрема приказну та судову, ліквідував удільні князівства, запровадив перший у Рос. д-ві Судебник (1497). За його правління тер. *Великого князівства Московського* зросла вдвічі: було приєднано Ярославське (1463), Ростовське (1474), Вел. Тверське (1485) князівства, Хлинов (1489; нині м. Кіров, РФ), більшу ч. Рязанської землі. Методи правління І. III вирізнялися жорсткістю і цинізмом. Після розгрому 14 лип. 1471 новгородців на р. Шелонь (впадає в оз. Ільмень) він фактично ліквідував *Новгородську боярську республіку*, запровадив депортації її

нас. вглиб Вел. князівства Моск. Воював проти *Великого князівства Литовського* 1487—94, 1500—03 (див. *Литовсько-московська війна 1500—1503*), приєднав до Вел. князівства Моск. етнічні укр. (Сіверщина) та білорус. (Гомельщина) землі. І. III поклав початок формуванню Рос. д-ви як абсолютної монархії (див. *Самодержавство*). 12 листоп. 1472 вдруге одружився з дочкою деспота Мореї (середньовічна назва п-ва Пелопоннес, Греція) Фоми Палеолога (1430—60), племінницею останніх візант. імператорів Іоанна VIII Палеолога (1425—48) та Константина XI Палеолога (1449—53) Зоєю (в Росії отримала ім'я Софія (бл. 1448 — 17.04.1503)), взяв візант. *герб* (двоголовий орел) за герб Вел. князівства Моск., задекларувавши цим свої претензії на спадщину *Константинополя.* За І. III Вел. князівство Моск. значно посилило свій авторитет на міжнар. арені, на його землях розгорнулося буд-во церков і монастирів, італ. архіт. А.Фйораванті було споруджено Свято-Успенський собор Моск. Кремля.

Літ.: *Зимин А.А.* Россия на рубеже XV—XVI столетий. М., 1982; *Алексеев Ю.Г.* Государь всея Руси. Новосибирск, 1991.

Ю.А. Мицик.

ІВА́Н IV, Іван IV Васильович Грозний (25.08.1530—18.03.1584) — великий князь моск. (1533—47), перший рос. *цар* (від 1547). Син вел. кн. моск. *Василія III* Івановича та Олени Глинської (див. *Глинські*), племінниці укр. емігранта кн. М.*Глинського.* Н. у великокняжій садибі Коломенське (нині в складі м. *Москва*). Де-юре І. IV став правителем д-ви ще в дитинстві, але спочатку вся влада де-факто належала його матері (як регентші) та її родичам і фаворитам. Реально І. IV почав правити від 1547 (16 січ. митрополит Моск. і всія Русі Макарій вінчав його на царство у Свято-Успенському соборі Моск. Кремля) у співпраці з кн. А.*Курбським*, протопопом Сильвестром та О.Адашевим (гурток «Избранная рада»), здебільшого під їхнім контролем. Цей період був ознаменований найбільшими успіхами у зовн. і внутр. політиці, а також у галузі к-ри Рос. д-ви 16 ст. Були здійснені важливі реформи (воєн., губна, приказна та ін.), які зміцнили центр. уряд, посилили мілітарний потенціал д-ви. В 1540—50-х рр. були проведені церк. собори (1551 — Стоглавий собор), які посилили роль правосл. церкви в д-ві. Водночас досить виразно проявилися імперські тенденції в зовн. політиці Рос. д-ви: підкорення Казанського (1552) та Астраханського (1556) ханств, розпочалася *Лівонська війна 1558—1583.* Уже перші роки Лівонської війни супроводжувалися жорстокими репресіями всередині країни, що поклали початок формуванню тиранії царя І. IV. 1560 була розігнана «Избранная рада», її учасників чекали опала та заслання. Через прагнення підкорити Лівонію (нинішні Естонія та Латвія) І. IV відмовився від боротьби проти *Османської імперії* та її васалів (*Кримського ханства* й ногайських орд). Війна виснажила матеріальні й людські ресурси Рос. д-ви й завершилася підписанням невигідних для Рос. д-ви Ям-Запольського (1582) та Плюсського (1583) перемир'їв. У розпал Лівонської війни І. IV запровадив опричнину (1565—72), яку більшість сучасних істориків розуміють як серію кривавих шаленств царя. Наслідками опричнини стали подальше закріпачення селян — запроваджено «Заповідні літа» (1581), погром новоприєднаних володінь (Новгородська трагедія 1569), а також розорення питомих моск. земель, нищення панівної *еліти* (так, позбувся життя моск. митрополит Філіп (Количов); був 1652 канонізований РПЦ). Єдиним зовнішньополіт. успіхом І. IV в роки одноосібного керування д-вою було завоювання Сибірського ханства *козаками* на чолі з Єрмаком Тимофійовичем (1582), яке, однак, відбулося без особистої ініціативи царя. На час смерті І. IV (наприкінці життя він тяжко хворів) Рос. д-ва перебувала в стані глибокої кризи, з якої її не вдалося вивести навіть енергійними заходами, до яких після смерті І. IV вдався шурин нового царя Федора Івановича Борис Годунов.

Іван IV Васильович. Реконструкція М. Герасимова.

П. у м. *Москва.* Похований в Архангельському соборі Моск. Кремля.

Наслідком правління І. IV стали події «Смутного часу» кін. 16 — поч. 17 ст. Особистість І. IV, людини обдарованої (про що свідчить, напр., його відоме листування з кн. А.Курбським, який перебував на еміграції) й водночас тирана з хворою психікою, людини, яка успадкувала необмежену владу, не раз привертала до себе увагу багатьох письменників, художників, композиторів, кінематографістів (зокрема, О.К.*Толстого*, І.*Рєпіна*, С.Ейзенштейна).

Літ.: *Зимин А.А.* Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в. М., 1960; *Веселовский С.Б.* Исследования по истории опричнины. М., 1963; *Зимин А.А.* Опричнина Ивана Грозного. М., 1964; *Зимин А.А., Хорошкевич А.Л.* Россия времени Ивана Грозного. М., 1982; *Граля И.* Иван Михайлов Висковатый. М., 1994.

Ю.А. Мицик.

ІВА́Н ВО́ДА, Іван (Івоня) **Вода Лютий** (р. н. невід. — 14.06. 1574) — молдов. господар (від 1572). До вступу на трон перебував на еміграції в Польщі, Рос. д-ві та в *Османській імперії*, зокрема служив у польс. *кварцяному війську* на *Поділлі.* На правління запрошений молдов. боярами. Намагався проводити незалежну зовн. політику. 1574 відмовився сплачувати турец. султанові *Селіму II* подвійну данину. Готуючись до війни проти Туреччини, просив допомоги в польс. короля Генріха Валуа (1573—74). Після відмови останнього запросив до себе козац. загін у 1200 осіб на чолі з І.*Свирчовським.* Молдов.-козац. військо в кількох битвах перемогло противника, здобуло турец. фортеці *Браїлів* і *Тягиня.* В

черв. 1574 відбулася вирішальна битва, в якій військо І.В. було повністю розгромлене. І.В. з *козаками* замкнувся в таборі (див. *Вагенбург*) і вони ще протягом 3-х днів (11—13 черв.) відбивали наступи противника. Згодом І.В. вирішив здатися за умови, що козаків відпустять. Однак по тому його відразу вбили, а козац. загін поліг у бою.

Літ.: *Горецкий Л.* Описание войны Ивони, господаря волошского (1574). В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 1. К., 1890.

С.А. Леп'явко.

ІВА́Н ДАНИ́ЛОВИЧ, Іван Данилович Калита (імовірно, 01.10. 1288—31.03.1340) — князь моск. (від 1325), великий князь владимирський (від 1328). Онук вел. кн. київ. і владимирського *Олександра Невського*, син моск. кн. Данила Олександровича. Прозваний Калитою («калита» — кошіль для грошей) за своє багатство. Гол. напрямком його правління було зміцнення провідної ролі *Великого князівства Московського* серед ін. великорус. князівств. Виявив себе вправним, наполегливим і жорстким правителем. Не гребував використовувати в ході міжусобиць військо *Золотої Орди*. Йому вдалося послабити свого осн. противника — Вел. князівство Тверське, а також *Новгород Великий* і Псков (нині місто в РФ). Зміцненню авторитету І.Д. саме як моск. князя сприяло перенесення на початку його правління (1325) резиденції митрополита Київ. і всія Русі *Петра* з Владимира на Клязьмі (нині місто Владимир, РФ) до *Москви*. Упорядковував норми феод. права, податкову систему, сприяв розвиткові торгівлі. В рос. історіографію увійшов як перший «собиратель російських земель». Перед смертю прийняв чернечий постриг з ім'ям Ананія та схиму.

П. у м. Москва.

Літ.: *Черепнин Л.В.* Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. М., 1960; *Горский А.А.* Москва и Орда. М., 2000.

Ю.А. Мицик.

ІВА́Н РОСТИСЛА́ВИЧ, Іван Ростиславич Берладник (р. н. невід. — 1161) — князь звенигородський, син перемишльського кн. Ростислава Володаревича. Після смерті батька (1129) одержав від дядька, звенигородського кн. *Володимирка Володаревича*, який посів *Перемишльське князівство*, *Звенигородське князівство*. 1145 на запрошення *віча Галича (давнього)*, куди Володимирко Володаревич 1141 переніс резиденцію, посів галицький князівський трон, однак протримався на ньому лише три тижні (див. *Галицькі повстання 12 століття*). Вирвавшись із обложеного Володимирком Галича, І.Р. подався на Дунай, до *Берладі*, а звідти до *Києва*, до вел. кн. київ. *Всеволода Ольговича*. Тому літописці називають цього князя-*ізгоя* Іваном Берладником. Існує хибна думка, ніби І.Р. княжив у Берладі. Єдиною підставою для неї служить опубл. в 1860-ті рр. румун. ученим А.Хиждеу «Грамота Івана Ростиславича Берладника 1134 р.», що, як доведено пізніше, була фальсифікатом.

По смерті Всеволода (серп. 1146), при якому перебував І.Р. і який відмовився видати його Володимиркові, перейшов до черніг. кн. *Святослава Ольговича* і став князем-найманцем (служилим). На поч. 1147, взявши за службу в Святослава 200 гривен срібла (див. *Гривна давньоруська*) і 12 гривен золота, І.Р. перейшов до смоленського кн. *Ростислава Мстиславича*. Влітку 1149 почав служити суздальському і ростовському кн. *Юрію Долгорукому*. 1157 на вимогу галицького кн. *Ярослава Володимировича* був приведений у кайданах із м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ) до Києва, але митрополит та ігумени монастирів заступилися за І.Р., і Юрій змушений був повернути його назад. На зворотному шляху його відбив черніг. кн. *Ізяслав Давидович*. 1158 Ярослав знову вимагав видачі І.Р. у київ. князя, яким тоді був Ізяслав Давидович. Той відмовив, а І.Р. пішов до *половців*, закликав їх на допомогу, зібрав 6000 *берладників* і атакував галицький рубіж на р. Дністер, але не досяг успіху. Він не дозволив половцям розграбувати галицьке м. *Ушиця*, і ті залишили його. Тоді І.Р. повернувся до Києва. У груд. 1158 волин. кн. *Мстислав Ізяславич* вигнав Ізяслава Давидовича з Києва. Втративши підтримку, І.Р. знову подався на пд. 1159 берладники, мабуть, під його проводом, заволоділи київ. портом *Олешшя* на Дніпрі. 1161 І.Р. отруїли у візант. м. Солунь (нині м. Салоніки, Греція), ймовірно, люди Ярослава Володимировича.

Літ.: *Соболевский А.И.* Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. В кн.: Труды VIII Археологического съезда, т. 2. М., 1895; *Толочко П.П.* Історичні портрети. К., 1990.

М.Ф. Котляр.

ІВА́НА ФРАНКА́ — назва 1944—65 смт *Івано-Франкове.*

ІВАНЕ́НКИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід, заснований **Іваном Багатим** Іоненком (р. н. невід. — бл. 1732) — «гетьманом дубосарським» (за родинними переказами — нащадок господаря Молдови *Івана Во́да*). Першим в *Гетьманщині* з роду І. оселився **Григорій Іванович** Іваненко (р. н. і р. с. невід.) — полковник дубосарський. Посідав уряди (посади) брацлав. полковника (1708—12) та полковника брянського нерегулярного полку (1729). Його син — **Григорій Григорович** (бл. 1720 — бл. 1790) — переяслав. полковник (1766—81). До цього роду належали: **Мойсей Михайлович** (1754 — бл. 1811) — київ. губернський *предводитель дворянства* (1797—99); **Микола Федорович** (бл. 1827 — після 1910) — седлецький віце-губернатор та келецький губернатор, таємний радник (1892); **Микола Миколайович** (1842 — р. с. невід.) — філософ, правосл. подвижник.

Рід внесено до 1-ї та 6-ї ч. Родовідних книг Катеринosл., Київ., Полтав. і Черніг. губерній, а герб — до 8-ї ч. «Общего гер-

Герб роду Іваненків.

Іван Багатий Іоненко.

Г.В. Іваненко.

О.Д. Іваненко.

бовника дворянских родов Всероссийской империи».

Відомі також ін. роди Іваненків зовсім ін. походження.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. 13. Иваненки. «Русский архив», 1875, кн. 11; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ІВАНЕ́НКО Григорій Васильович (псевд. — Бараба; 09.11.1893—14.09.1938) — громад. та політ. діяч. Н. в с. Довге (нині село Дрогобицького р-ну Львів. обл.). Освіту здобув у Дрогобицькій бурсі, згодом зарахований до г-зії. Брав участь у нац. молодіжному й січовому (див. *«Січі»*) рухах, за що його не раз виключали з навч. закладів. У роки *Першої світової війни* — чотар *Легіону Українських січових стрільців*, відзначився в карпатських боях на рос. фронті (див. *Карпатська операція 1915* рос. армії). Перебував 1915—18 у полоні в м. Омськ (нині місто в РФ). 1919 вступив до РКП(б) і 1920 направлений політпрацівником до військ. частин *Червоної Української Галицької армії*. Від 1921 — чл. ЦК КПСГ (від 1923 — *Комуністична партія Західної України*), очолював підпільні окружні к-ти партії в *Східній Галичині*, делегат конгресів Комінтерну (див. *Інтернаціонал Комуністичний*). Від 1928 — секретар ЦК КПЗУ і канд. у чл. політбюро. Автор низки брошур і статей з питань революц.-визвол. руху в *Західній Україні*. Переслідувався польс. властями, 5 років провів у тюрмах. Унаслідок розходжень із політикою ВКП(б) і КП(б)У щодо тактики й стратегії визвол. боротьби в Зх. Україні й нац. питання 1933 відкликаний до УСРР, засуджений до 10 років ув'язнення.

П. у тюрмі в м. *Харків*.

Літ.: Українські січові стрільці 1914—1920. Львів, 1935; Борці за возз'єднання: Біографічний довідник. Львів, 1989; *Сливка Ю.Ю.* Сторінки історії КПЗУ. Львів, 1989.

К.Є. Науменко.

ІВАНЕ́НКО Оксана Дмитрівна (13.04.1906—16.12.1997) — письменниця. Н. в м. *Полтава*. Закінчила Харків. ін-т нар. освіти (1926) та аспірантуру цього ін-ту. По закінченні працювала в управлінні дитячих установ під керівництвом А.С.*Макаренка* та в пресі. Захистила дис. на тему: «Дитяча літературна творчість». Почала друкуватися 1925 у дитячому ж. «Червоні квіти». Перша книжка для дітей вийшла 1930 («Майка та Жабка»). 1947—51 редагувала ж. «Барвінок».

Автор понад 50 книжок для дітей та дорослих. Серед них: «Ми ще невеликі», «Лісова казка», «Едельвейс», «Казка про веселу Аль», «Три бажання», «Школа», «Таємниця», «Друкар книжок небачених», «Куди літав журавлик», «Богдан Хмельницький», «Казки», «Маленьким про великого Тараса», повісті «Рідні діти» (1951), «Великий шум» (1967), романи «Тарасові шляхи» (1961, перші 2 ч. вийшли 1939), «Марія» (1973, про Марка *Вовчка*), мемуари «Завжди в житті» (1985) та ін. Кілька тв. перекладено рос., білорус., польс., єврейс., узб. та ін. мовами.

Лауреат літ. премії ім. Лесі Українки (1974) та Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1986).

Нагороджена орденом Дружби народів, 3-ма орденами «Знак Пошани», медалями.

П. в м. *Київ*.

Літ.: Краткая литературная энциклопедия, т. 3. Л., 1966; Іваненко Оксана Дмитрівна. В кн.: Шевченківський словник, т. 1. К., 1976; «ЛУ», 1996, 18 квіт.; Там само, 1997, 25 груд.; *Братусь І.* Пошуки істини та краси. Проблема жанру історико-біографічної прози Оксани Іваненко. К., 2000.

О.В. Янковська.

ІВАНЕ́НКО Петро (Петрик) **Іванович** (р. н. і р. с. невід.) — політ. діяч кін. 17 — поч. 18 ст., гетьман *Ханської України*. Н. в м. *Полтава*, за ін. даними в м-ку *Нові Санжари*. Пов'язаний родинними зв'язками зі старшинською верхівкою *Лівобережної України*. До 1691 займав посаду старшого військ. канцеляриста *Генеральної військової канцелярії*.

У лют. 1691 приїхав на *Чортомлицьку Січ*, де незабаром був обраний військ. писарем. Серед запорожців проводив агітацію за виступ проти Рос. д-ви та гетьман. уряду Лівобережжя, одночасно налагоджуючи зв'язки з *Кримським ханством*. На думку дослідників, його діяльність спрямовувалася старшинською опозицією гетьманові І.*Мазепі* на чолі з *генеральним писарем* В.*Кочубеєм*, хоча існує й версія щодо причетності до цього самого гетьмана, який мав власні антирос. плани. Наприкінці квіт. 1692 переїхав до м. Казікермен (нині м. *Берислав*), а 26 трав. від імені «удільного князівства Київського, Чернігівського і всього війська Запорозького городового й народу малоросійського» уклав «вічний мир» з крим. ханом Сафа-Гіреєм. За цим договором тер. Укр. козац. д-ви мала обіймати Лівобережжя, ч. *Правобережної України* та ч. *Слобідської України*, встановлювався порядок дипломатичних взаємин, проголошувалося право безмитної торгівлі та вільних промислів українців у басейні Дніпра. Договір передбачав взаємодопомогу при боротьбі із зовн. противниками, зокрема, Крим. ханство мало допомогти Укр. козац. д-ві звільнитися з-під рос. *протекторату*. За це запорожці мали дозволити татарам здійснювати набіги на Рос. д-ву *Муравським шляхом*.

18 лип. на раді в урочищі Кам'яний Затон був обраний гетьманом. Після прибуття татар. війська верхівка *Запорозької Січі* уклала з татарами угоду про спільні дії, але зробила також все можливе, щоб не допустити участі значних запороз. сил в татар. походах. Наприкінці лип. з 20-тис. татар. військом та кількома сотнями запорожців І. прибув на пд. Лівобережжя, де одразу здобув підтримку жителів *Царичанки* та Китайгорода. Однак подальших успіхів досягти не вдалося через те, що татари почали грабувати укр. тер. та захоплювати *ясир*. Одержавши звістку про наближення лівобереж. війська на чолі з І.Мазепою, І. з татарами відійшов до Криму.

З провалом походу 1692 І. втратив підтримку як нар. низів, так і старшинської опозиції І.Мазепі. Наступні татар. напади на Лівобережжя та Слобожанщину 1693, 1694 і 1696 також закінчилися невдачею. В серед. 1690-х рр. І. був призначений гетьманом Ханської України. На цій посаді востаннє згадується 1712.

Літ.: *Оглоблин О.П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика). К., 1929; *Станіславський В.В.* Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика). В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. К., 1998; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазе-

па та його доба. Нью-Йорк—К.—Львів—Париж—Торонто, 2001.

В.В. Станіславський.

ІВА́НИС Василь Миколайович (псевд. — О.Болотенко; 03.04.1888—28.09.1974) — економіст, інженер-технолог, історик, педагог, політ. та громад. діяч *Кубані.* Дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*, чл. *Українського історичного товариства*, *Української вільної академії наук.* Н. в станиці Настасівська Кубанської обл. (нині Краснодарського краю, РФ). Початкову освіту здобув 1896—1904, коли проживав у кубанських станицях Настасівська, Полтавська, Слав'янська (нині м. Слав'янськ-на-Кубані; обидва в Краснодарському краї, РФ), які були заселені переважно українцями, середньотех. — 1904—08 у школі в Ростові-на-Дону (нині місто в РФ). Продовжив навчання спочатку в Моск. комерційному ін-ті, 1911—15 — у Новочеркаському політех. ін-ті. В роки *Першої світової війни* 1915 відвідував прискорені курси в Михайлівській артилер. шк. в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*), після закінчення яких був командирований офіцером на Кавказ. фронт. Невдовзі направлений на військ. з-д на Донщині, де працював інженером. 1918—20 — чл. Кубанських рад, міністр торгівлі і пром-сті, прем'єр Кубанського уряду. 1920—48 — на еміграції в *Чехословаччині*, Польщі, Німеччині. Від 1927 — проф. *Української господарської академії* в Подєбрадах, від 1932 — проф. *Українського технічно-господарського інституту* в Німеччині. Одночасно впродовж восьми років головував у Союзі інженерів емігрантів та був гол. ред. час. «Український інженер», що виходив у Празі (Чехословаччина). Співпрацював з *Українським науковим інститутом у Варшаві*, який видав дві його монографії. Від 1948 — проживав у Канаді. Викладав у вищих навч. закладах, був інспектором укр. шкіл у Сх. Канаді, співпрацював із різними наук. і громад. орг-ціями, займався наук. роботою. Заст. голови НТШ в Канаді.

Осн. тв.: «Енергетичне господарство України і Північного Кавказу» (1934), «Промисловість України й Північного Кавказу» (1938), «Симон Петлюра — Президент України», «Імперіалізм Московщини, Росії та Совєтського Союзу» (обидва — 1952), «До проблеми Кавказу» (1960), «Боротьба Кубані за незалежність» (1968), «Стежками життя. Спогади в 5-ти кн. 1958—1962».

П. у м. Торонто (Канада).

Літ.: *Биковський Л.* Василь Іванис. Стежками життя. Спогади, кн. 1—5. Буенос-Айрес — Новий Ульм. 1958—1962. «Український історик», 1967, № 3—4; *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег, 1986; *Його ж.* Історія українців Канади, т. 2. Вінніпег, 1991; *Польовий Р.* Кубанська Україна. К., 2002.

О.О. Ковальчук.

ІВАНИ́ЦЬКИЙ Віктор Федорович (20.11.1881 — після 1948) — історик-сходознавець, історик церкви, бібліограф, бібліотекознавець. Н. в с. Калузьке (нині с. Калуга Березнегуватського р-ну Миколаїв. обл.). 1902 закінчив Одес. семінарію, 1906 — *Київську духовну академію*, де по завершенні навчання залишився працювати, до 1919 обіймав посаду професора. 1921—33 працював на різних посадах у Всенар. б-ці України (нині *Бібліотека національна України імені В.Вернадського*): молодшим, старшим бібліотекарем, зав. відділів стародруків та орієнталістики, від 1923 — заст. дир. В жовт. 1929 — квіт. 1930 виконував обов'язки дир. Під час «чистки» 1933 був звільнений і змушений виїхати з *Києва.* Приїхав до Марійської Автономної СРР, працював н. с., зав. довідково-бібліографічним відділом у Респ. б-ці в м. Йошкар-Ола (нині столиця Республіки Марій Ел).

Тв.: Филон Александрийский. Жизнь и обзор литературной деятельности. К., 1911; О происхождении иудейского эллинизма Александрии. «Труды Императорской Киевской Духовной Академии», 1912, т. 1, кн. 2; Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантины и их значение для науки Ветхого Завета. Там само, 1914, т. 3, кн. 11, 12; Відділ бібліотекознавства Всенародної бібліотеки. «Бібліологічні вісті», 1923, № 3; Підготування наукових бібліотекарів і взагалі наукових робітників у галузі бібліотекознавства та бібліографії. «Бібліотечний збірник», 1927, № 2; Всенародна бібліотека України (ВБУ) при ВУАН. В кн.: Київ. Провідник. К., 1930; Библиография Марийской библиографии, вып. 1. Йошкар-Ола, 1948.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Ковальчук Г.* Керівники ВБУ—НБУВ (1919—1998). «Бібліотечний вісник», 1998, № 5; *Її ж.* Директори Всенародної бібліотеки України (20—30-ті рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2—4.

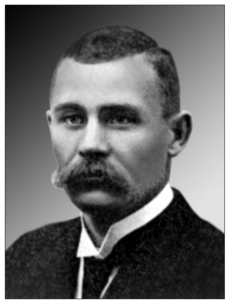
О.В. Юркова.

ІВАНИ́ЦЬКИЙ Тодор (Theodor; 1860—1933) — учитель, громад. та політ. діяч *Буковини.* Н. в м. *Кіцмань* у родині кушніра. Закінчив учительську семінарію в м. *Чернівці*, також учився на лікаря-ветеринара, відвідував курси мистецького кошикарства у *Відні* (1880—81). 1877 працював завідувачем однокласної шк. в с. Погорилівці (нині село Заставнівського р-ну Чернів. обл.), 1882—90 вчителем у Новій Жучці (нині в межах м. Чернівці), 1890—1919 — директором відкритої за його ініціативою крайової кошикарської шк. в м. *Сторожинець.* Був засновником укр. «Народного дому», банку та комерційного кооперативу в м. Сторожинець. 1912—20 очолював укр. с.-г. союз «Селянська каса». 1911—18 депутат в австрійс. парламенті, фінансував укр. тижневик «Час» (1930).

Літ.: *Добржанський О.* Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Чернівці, 1999; *Снігур І.Н.* Тодор Іваницький. «Буковинське Віче», 1999, 8 січ.; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті 1774—1918 (біографічний довідник). Чернівці, 2000.

О.Д. Огуй.

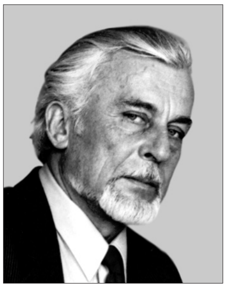
ІВАНИ́ЦЬКИЙ-ВАСИЛЕ́НКО Сергій Михайлович (27(15).02.1883—10.02.1984) — історик права. Н. в м. *Золотоноша.* Закінчив юрид. ф-т Київ. ун-ту (1908). По закінченні працював пом. присяжного повіреного, діловодом Київ. Маріїнської громади сестер-жалібниць. У 1920 — на поч. 1930-х рр. — у ВУАН (нині *Національна академія наук України*): н. с. Комісії для виучування звичаєвого права (1920), н. с. Комісії для виучування західнорус. та укр. права (1921—29), секретар президії (1929—32), дир. вид-ва (1932—34). 1934—36 — співробітник *Київського центрального архіву давніх актів.* Юрисконсульт у різних госп. орг-ціях у *Києві* (1936—41), а під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* в Алма-Аті (1941—44, нині м. Алмати в Казахстані). Після повернення до Києва 1944 працював у Держ. арбітражі при

В.М. Іванис.

В.Ф. Іваницький. Замальовка Н. Піскорської.

Р.І. Іваничук.

М.Д. Іванишев.

РМ УРСР (до 1953), з верес. 1953 по листопад 1958 — юрисконсульт у Мін-ві к-ри УРСР.

Вивчав історію *магдебурзького права*, досліджував шляхетське землеволодіння в *Гетьманщині* після 1654, правове становище укр. земель після *Люблінської унії 1569*.

П. у м. Київ.

Тв.: Киевская Мариинская община сестер милосердия: Исторический очерк. К., 1913; Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Руси й Гетьманщини. В кн.: Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права, вип. 1. К., 1925; Державне землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині. Там само; Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському. Там само, вип. 6. К., 1929.

Літ.: *Вороненко В.В. та ін.* Микола Прокопович Василенко. К., 1991; Історія Академії наук України. 1918—1923: Документи і матеріали. К., 1993; Історія Національної академії наук України. 1923—1928: Документи і матеріали. К., 1998.

О.В. Юркова.

ІВА́НИЧІ — с-ще міськ. типу *Волинської області*, райцентр. Розташов. в пд. ч. обл., за 89 км від м. *Луцьк*. Залізнична станція. Нас. 6,9 тис. осіб (2004).

Вперше згадано під 1545 в *люстрації* Володимирського замку. Володіли містом шляхтичі Іваницькі. В цей час І. перебували під владою *Великого князівства Литовського*. Після *Люблінської унії 1569* відійшли до Польщі. Після 3-го поділу Польщі 1795 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — у складі *Російської імперії*. 1919 захоплені Польщею. Від 1939 с-ще возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 23 черв. 1941 до 20 лип. 1944.

Райцентр 1946—58 та від 1966. С-ще міськ. типу — від 1951.

На тер. сучасних І. знайдено поселення доби *бронзового віку* 2 тис. до н. е.

В.В. Головко.

ІВАНИЧУ́К Роман Іванович (н. 27.05.1929) — письменник, публіцист, педагог, громад. та культ. діяч. Чл. Спілки письменників СРСР (1960), чл. Спілки письменників України (1991). Н. в с. Трач (нині село Косівського р-ну Івано-Франк. обл.) в родині сільс. вчителя. Закінчив Коломийську г-зію. Продовжив навчання на філол. ф-ті Львів. ун-ту, з 2-го курсу був виключений як «індивідуаліст» і «прихований ворог народу». З 1949 — служба в лавах *Радянської армії*. Закінчив Львів. ун-т (1957). Викладав укр. мову й літ. в школах с. Щирець (нині с-ще міськ. типу Пустомитівського р-ну Львів. обл.) та м. *Львів*. Пройшов військ.-журналістське стажування на Далекому Сх. (1961) та в Серед. Азії (1973). 1963—90 працював у редакції ж. «Жовтень» (від 1990 — *«Дзвін»*); завідував від. прози. Друкувався у львів. і респ. періодиці. Депутат від УРСР на 15-й сесії *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* (1980), нар. депутат ВР України 1-го скликання. 1988—96 очолював львів. орг-цію Т-ва укр. мови ім. Т.Шевченка (від 1991 — т-во *«Просвіта»*); відновив у Львові вид-во *«Червона калина»*. Від 1994 — проф. укр. літ. Львів. ун-ту. Автор багатьох збірок новел: «Прут несе кригу» (1958), «Не рубайте ясенів», «Під склепінням храму» (обидві — 1961) та ін.; повістей: «Місто» (1977), «Сьоме небо» (1985), «Ренегат» (1994), «Євангеліє від Томи» (1995), «Смерть Юди» (1997); спогадів: «Благослови, душе моя, Господа!» (1993), «Мандрівки близькі і далекі» (1996). Один із лідерів укр. істор. романістики, автор романів «Мальви» (1968), «Червлене вино» (1977), «Манускрипт з вулиці Руської» (1979), «Шрами на скалі» (1987), «Журавлиний крик» (1968, опубл. 1988), «Вода з каменю» (1982), «Четвертий вимір» (1984), «Бо війна війною» (1991), «Орда» (1992), «Саксаул у пісках» (2000). Майже всі тв. І. присвячені або темам патріотизму та служіння рідній землі, або темам зради інтересів народу, ренегатства, яничарства. Твори І. перекладено рос., англ., болг., нім., польс., румун., словац., угор., франц. та ін. мовами.

Лауреат премії ім. А.Головка (1979), Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1985), премії Фонду Антоновичів (1996), за філос. повість «Смерть Юди» — премії ж. «Кур'єр Кривбасу» (1997). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «За заслуги» 3-го ст. (1998).

Тв.: Твори, т. 1—3. К., 1988; Чистий метал людського слова. К., 1991; Орда. Псалом. Львів, 1992; Яничари. Львів, 1992; Благослови, душе моя, Господа... Щоденникові записи, спогади і роздуми. Львів, 1993; Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993 [у співавт.]; Дороги вольні і невольні: Спогади. К., 1996; Смерть Юди: Триптих повістей. Львів, 1997; Дороги вольні і невольні: Спогади та медитації. Львів, 1999; Рев оленів нарозвидні. Львів, 1999.

Літ.: *Романенчук Б.* Літературна Коломия. В кн.: Коломия та Коломийщина. Філядельфія, 1988; *Слабошпицький М.* Роман Іваничук. К., 1989; Роман Іваничук — людина року. «ЛУ», 1993, 18 берез.; Виступ Романа Федоріва (на врученні премії Фундації Омеляна та Тетяни Антоновичів). «Сучасність», 1996, № 12; *Антонюк Н.* Іваничук Роман Іванович. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 5. Львів, 1998; *Герман В.* Справжній письменник — факел Божий на шляху до вершин людського духа. «Слово Просвіти», 1998, № 10; На небі — Бог, на землі — Україна (Бесіду з Р.Іваничуком записала Л.Голота). Там само; *Ібраєв Б.* «Я зрісся з Пегасом, як Кентавр». «Робітнича газета», 1999, 10 черв.; *Комаринець О.* Alma Mater у 50-х роках. В кн.: Українська філологія: школи, постаті, проблеми, ч. 1. Львів, 1999; *Слабошпицький М.* Домінанта: Романові Іваничуку — 70. «ЛУ», 1999, 10 черв.; Хто є хто в Україні. К., 1999; Хто є хто в українських мас-медіа... К., 1999.

Г.П. Герасимова.

ІВА́НИШЕВ Микола Дмитрович (17(05).11.1811—26(14).10.1874) — правознавець. Д-р рос. законодавства (1840), ординарний проф. (1840). Чл. Рос. геогр. т-ва, чл. Віленської археогр. комісії, почесний чл. Київ. ун-ту. Н. в м. *Київ* у родині священика. Навч. в Київ. духовному уч-щі (1820). Закінчив Київ. духовну семінарію (1828), історико-філос. ф-т Гол. пед. ін-ту (1835) в м. *Санкт-Петербург.* 1836—38 продовжував навчання в Берліні (Німеччина) та Празі (Чехія), де під впливом учених-славістів Й.Юнгмана та П.*Шафарика* почав займатися *палеографією*, вивчав давньорус. право. Наприкінці 1838 вернувся до Києва, почав працювати в Київ. ун-ті на юрид. ф-ті. В лип. 1840 захистив докторську дис., із серп. 1840 — ординарний проф. каф-ри законів держ. благоустрою, від листоп. 1840 — екстраординарний проф. 1848—62 — декан юрид. ф-ту, 1862—65 — ректор Київ. ун-ту. Один із фундаторів *Київської археографічної комісії*, понад 20 років пра-

цював у ній на різних посадах: діловод, ред. юрид. пам'яток, гол. ред. і заст. голови. За час роботи в комісії під його редакцією і за безпосередньої участі видано чотири томи «Пам'яток», три томи «Літопису Величка», «Літопис Граб'янки» і майже всі (до 1885) томи *«Архива Юго-Западной России»*, «Жизнь кн. А.М. Курбского в Литве и на Волыни» (1849). Одночасно від січ. 1839 був інспектором Київ. учбового округу, викладав у Київ. ін-ті шляхетних дівчат (1841—50). І. належить велика заслуга в створенні при Київ. ун-ті Центр. архіву давніх актів (1852). 1865—67 працював у *Варшаві*, Люблині, Берліні, Парижі з метою вивчення суд. практики. Взимку 1867 подав у відставку й вернувся до Києва. Брав участь у роботі Київ. к-ту зі збору старожитностей, чл. комісії з опису губерній Київ. учбового округу. Автор низки праць, серед них — «Відомості про початок унії», «Копні суди в Україні», «Матеріали для історії Малоросії».

П. у м. Київ.

1876 під редакцією О.*Романовича-Славатинського* та К.Царевського опубл. «Сочинения Н.Д. Иванишева».

Літ.: *Романович-Славатинский А.В.* Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. СПб., 1876; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884; Русский биографический словарь, т. 1. СПб., 1897; Інститут рукопису НБУВ, ф. 144, спр. 7.

Г.С. Брега, О.Д. Кузьминська.

ІВАНІ́В (Іванов) **Михайло Іванович** (1866—1926) — військ. та політ. діяч, генерал-майор рос. армії (1916), генерал-хорунжий *Армії Української Народної Республіки*. Закінчив Київ. піх. юнкерське уч-ще (1890). 1902 після навчання в Імператорській військ. акад. служив командиром роти, згодом — батальйону (13-й піх. Білозерський та 7-й гренадерський Самогітський полки). Брав участь у *російсько-японській війні 1904—1905.* Під час *Першої світової війни* командував 48-м піх. Сибірським полком, 12-ю піх. Сибірською д-зією, 7-м Сибірським корпусом. В укр. війську — від 1917. Від берез. — чл. *Української Центральної Ради*, брав участь у роботі *Першого Українського військового з'їзду*. На ньому його обрали чл. *Українського генерального військового комітету 1917.* Був чл. *Української соціал-демократичної робітничої партії*. 1917 очолював відділ головної інспекції в ген. секретарстві (згодом — мін-ві) військ. справ *Української Народної Республіки*. За доби *Української Держави* — нач. картографічного від. головного геодезичного управління. В складі *інтернованих формувань Армії Української Народної Республіки* перебував у польс. військ. таборах.

Літ.: *Литвин М., Науменко К.* Генералітет українських визвольних змагань. Збройні сили України — персоналії військовослужбовців. Львів, 1995; *Верстюк В.В., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998.

Т.В. Вронська.

ІВАНО́В Андрій Васильович (28 (16).10.1888—1927) — парт. та держ. діяч. Н. в с. Кукшево (нині село Костромської обл., РФ). З 1905 — у революц. русі. Від 1906 — чл. РСДРП(б)—ВКП(б). Від 1916 — у *Києві*, очолював більшовицьку групу з-ду «Арсенал». У жовт. 1917 — січ. 1918 входив до київ. к-ту РСДРП(б), виконкому Київ. ради робітн. депутатів, Київ. революц. к-ту, правління профспілки металістів, центр. ради заводського к-ту з-ду «Арсенал». Один із організаторів повстань проти *Української Центральної Ради*, учасник встановлення рад. влади в Україні. В берез.—квіт. 1918 — нар. секретар внутр. справ у *Народному секретаріаті*. В трав.—лип. 1918 — уповноважений ЦК РКП(б) у Курську (нині місто в РФ) у справі постачання зброї й більшовицької літ. орг-ціям РКП(б) в Україні, з лип. 1918 — чл. *Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету*. В лют. 1919 повернувся до Києва, обирався товаришем (заст.) голови Київ. губернського виконкому, в серп. — головою Київ. к-ту оборони, а в груд. — головою Київ. губернського ревкому. З 1920 — на рад. роботі, очолював Київ., Кременчуцький, Харків. і Одес. губернські виконкоми. Обирався чл. політбюро ЦК КП(б)У (груд. 1921 — жовт. 1922) і чл. ЦК КП(б)У (1919, 1925), чл. ВУЦВК (груд. 1917—1927) і ЦВК СРСР (трав. 1925 — жовт. 1927). Останні роки життя провів у *Москві*, де обіймав низку відповідальних посад.

Літ.: *Сидоренко В.* Андрій Іванов. К., 1957.

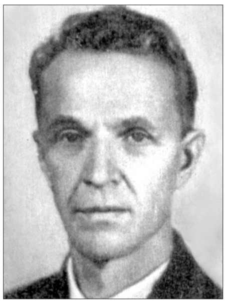
О.М. Мовчан.

ІВАНО́В Андрій Олексійович (13. 12 (30.11).1900—01.10.1970) — оперний та камерний співак (лірико-драм. баритон). Нар. арт. СРСР (1944). Н. в м. Замостя (нині м. Замосць, Польща). Навч. в Київ. кооп. ін-ті. 1921—24 навчався вокалу в Київ. приватній студії М.Лунда. 1925 запрошений до оперної студії Київ. консерваторії для виконання партії Онєгіна в опері «Євгеній Онєгін» П.*Чайковського.* 1925—26 — соліст пересувної опери Ганфа, за перший рік роботи вивчив 22 партії світ. оперного репертуару: Демон («Демон» А.Рубінштейна), Ріголетто, Жермон («Ріголетто», «Травіата» Дж.Верді), князь Ігор («Князь Ігор» О.Бородіна), Валентин («Фауст» Ш.Гуно), Ескамільйо («Кармен» Ж.Бізе) та ін. 1926—28 — соліст Бакинського, 1928—31 — Одес., 1931—34 — Свердловського, 1934—50 — Київ. оперних театрів. У Києві виконував, зокрема, партії Остапа («Тарас Бульба» М.В.*Лисенка*), Грязного («Царева наречена» М.Римського-Корсакова), Мазепи («Мазепа» П.Чайковського); був першим виконавцем партій Командарма («Перекоп» Ю.*Мейтуса*, В.Рибальченка і М.Тіца), Щорса («Щорс» Б.*Лятошинського*), Шевченка («Шевченко» В.Йориша). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* виступав у військ. частинах та госпіталях з концертною бригадою київ. артистів, виконував твори рад. та зарубіжних композиторів, укр. нар. пісні. 1950—56 працював у Великому театрі СРСР у *Москві*, від 1956 займався лише концертною діяльністю. Гастролював з концертами в містах *СРСР* та Європи (Берлін, Будапешт, *Варшава*, *Відень*, Лондон). Записав на платівки опери «Ріголетто», «Князь Ігор», «Євгеній Онєгін» та чимало укр. нар. пісень. Виконання І. відзначалося сценічною майстерністю, багатством інтонацій, тембрових відтінків, завершеністю фразування, виразною дикцією.

П. у м. Москва.

Літ.: *Євтушенко Д.* Великий талант. «Музика», 1975, № 6; Митці України: Енциклопедичний довідник. К., 1992; Мистецтво України: Біографічний довідник. К., 1997; *Лисенко І.М.* Словник співаків України. К.—Джерсі-Сіті, 1997.

Г.П. Герасимова.

В.Є. Іванов.

ІВАНО́В Віктор Євгенович (22 (09).11.1908—24.12.1980) — фізик. Акад. АН УРСР (1967), засл. діяч н. УРСР (1978). Н. в с. Стара Майна (нині с-ще міськ. типу Ульяновської обл., РФ). Закінчив Одес. гідрометеорологічний ін-т (1945). Від 1947 працював у Харків. фізико-тех. ін-ті (від 1965 — його дир.).

Провадив наук. дослідження в галузі вакуумної металофізики і вакуумної металургії. Спільно з К.*Синельниковим* розвинув вакуумну обробку металів і сплавів, зокрема створив вакуумні проектні стани. Розробив методи одержання реакторного берилію та ядерного палива на основі металічного урану (із В.*Зеленським*).

Лауреат Держ. премії СРСР (1972).

Ю.О. Храмов.

Є.М. Іванов.

ІВАНО́В Євген Михайлович (24.02.1873—27.10.1928) — історик-архівіст. Н. в с. Монаше Єнісейської губ., Росія. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1897). Від 1897 — архіваріус Харків. істор. архіву, з 1899 — архіваріус архіву Харків. ун-ту (за сумісництвом), з 1901 — чл. *Харківського історико-філологічного товариства*, 1909—18 — секретар цього т-ва, ред. його багатьох вид. Від 1920 працював зав. від., а з 1922 — дир. Центр. істор. архіву в *Харкові*, багато зробив для повернення укр. фондів зі сховищ моск. архівів до України. Автор наук. праць, присвячених дослідженню проблем архівознавства, історії архів. справи та історії *Лівобережної України*.

П. у м. Харків.

Дж.: Описание документов Харьковского отделения Исторического архива. В кн.: Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, т. 12. Х., 1900; Харьковский Исторический Архив. Там само, т. 14. Х., 1902.

Літ.: *Барвінський В.* Євген Іванов (До 30-річчя науково-архівної роботи). «Архівна справа», 1928, кн. 5—6; Євген Михайлович Іванов. Некролог. Там само, 1929, кн. 11; *Московченко Н.* Іванов Євген Михайлович. В кн.: Українські архівісти: Біобібліографічний довідник, вип. 1 (XIX ст. — 1930-ті рр.). К., 1999.

Н.О. Герасименко.

М.І. Іванов.

ІВАНО́В Микола Іудович (03.08 (22.07).1851—27.01.1919) — рос. воєначальник, генерал від артилерії (1908), генерал-ад'ютант (1907). Н. в сім'ї солдата надстрокової служби. Закінчив 2-гу Петерб. військ. г-зію та Михайлівське артилер. уч-ще (1869). Брав участь у *російсько-турецькій війні 1877—1878.* Від 1884 служив в артилер. частинах, 1890—99 командував артилерією у фортеці Кронштадт (нині місто в РФ, підпорядковане С.-Петерб. міськраді). Вважався одним із кращих знавців артилер. справи в рос. армії. Під час *російсько-японської війни 1904—1905* командував корпусом. Під його кервом були придушені кронштадтські повстання 1905 та 1906. Від 6 листоп. 1906 — тимчасовий кронштадтський генерал-губернатор, 1907—08 — гол. нач. Кронштадта. Від груд. 1908 — команд. військами *Київського військового округу*. В роки *Першої світової війни* — головнокоманд. *Південно-Західним фронтом*, який вів бої на укр. землях. Після успішної *Галицької битви 1914* і виходу військ фронту до Карпатських гір весною 1915 австро-нім. війська в р-ні Горлиці (нині м. Горліце, Польща) завдали росіянам нищівного удару (див. *Горлицька битва 1915*) і змусили їх залишити *Галичину*. 1915 Пд.-Зх. фронт практично не досяг якихось перемог на фронті, але І. зумів організувати нагородження імп. *Миколи II* єдиним за час війни орденом — св. Георгія 4-го класу за перебування в прифронтовій зоні під м. Ровно (нині м. *Рівне*). 12 квіт. (30 берез.) 1916 І. на посаді головнокоманд. фронтом замінив ген. від кавалерії О.*Брусилов*. І. перебував у свиті імп. Миколи II й був одним із найвідданіших йому генералів. 12 берез. (27 лют.) 1917, коли в Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*) розпочалися революц. виступи (див. *Лютнева революція 1917*), цар призначив І. головнокоманд. Петрогр. військ. округом «з надзвичайними повноваженнями і з підпорядкуванням йому всіх міністрів». Генерал з виділеними йому військами мав придушити повстання. В ніч з 14 на 15 (з 1 на 2) берез. 1917 Микола II наказав І. тимчасово не провадити ніяких дій, а війська повернути на фронт. Після зречення від престолу імп. Миколи II І. приїхав до *Києва*, де 31(18) берез. 1917 був заарештований і доставлений у Петроград. Невдовзі його звільнили і він виїхав у м. Новочеркаськ (нині місто Ростовської обл., РФ). Від 7 листоп. 1918 командував білогвард. Особливою Пд. армією (бл. 20 тис. осіб), ств. за ініціативою ген.-лейтенанта П.*Краснова* для наступу на Царицин (нині м. Волгоград, РФ). І. не відзначився бойовими успіхами в *Білому русі*. Через два місяці помер від тифу.

Літ.: *Португальский Р.М. и др.* Первая мировая война в жизнеописаниях русских военачальников. М., 1994; *Залесский К.А.* Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. М., 2000.

В.М. Волковинський.

М.Ф. Іванов.

ІВАНО́В Михайло Федорович (02.10(20.09).1871—29.10.1935) — учений-зоотехнік, один із засн. зоотех. справи в *СРСР*. Акад. Всесоюзної акад. с.-г. наук і лісівництва (1935). Н. в м. *Ялта*. Закінчив Харків. ветеринарний ін-т (1897). По закінченні працював дільничним лікарем в Орловській губ. Від 1898 проходив стажування в Нідерландах, Швейцарії та Італії. Повернувшись з-за кордону, протягом 1900—13 працював у Харків. ветеринарному ін-ті на посадах доц. і проф. Від 1914 і до кінця життя — проф. Моск. с.-г. ін-ту (1917—23 — Петровська с.-г. акад., від 1923 — Моск. с.-г. акад. ім. К.Тімірязєва).

1925 організував зоотех. дослідну станцію в заповіднику *«Асканія-Нова»*, яка 1932 була перетворена на Всесоюзний ін-т с.-г. гібридизації і акліматизації тварин. Саме на базі цього ін-ту було втілено в життя осн. теор. розробки вченого щодо методики та системи заходів з виведення нових порід тварин. Тут було виведено асканійську породу тонкорунних овець та укр. степову білу породу свиней, розпочато роботу з виведення нових порід овець типу кориделей, гірського мериноса та ін., започатковано новий напрям у с. госп-ві — смушкознавство.

У наук. працях багато уваги приділяв факторам годівлі та впливу всього комплексу умов (екологічних, кліматичних, госп.)

вирощування тварин на їхню продуктивність.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—7. М., 1963—65; Вибрані твори. К.—Х., 1949; Вибрані твори, т. 1—3. К., 1951—52.

Літ.: *Иванова Н.К.* Академик М.Ф. Иванов: жизнь и деятельность. М., 1953; *Николаев А.И.* Академик Михаил Федорович Иванов — 85 лет со дня рождения. «Агробиология», 1956, № 4.

Я.Л. Шолох.

ІВАНО́В Петро Васильович (1837—1926) — етнограф. Н. в м. *Чугуїв*. Перебував на військ. службі, був учителем та смотрителем повітового уч-ща в м. *Куп'янськ*, 1877—84 — інспектор нар. училищ. Друкувався в *«Сборнике Харьковского историко-филологического общества»* (томи 2, 4, 5), *«Киевской старине»*: писав про звичаї, повір'я, обряди, звичаєве право укр. селян. В «Этнографическом обозрении» опублікував дослідження про укр. нар. легенди (за 1892 та 1893), яке М.*Сумцов* назвав найкращим в його наук. доробку.

Тв.: Игры крестьянских детей в Купянском уезде. Х., 1889; Народные рассказы о ведьмах и упырях. Материалы для характеристики миросозерцания крестьянского населения Купянского уезда. Х., 1891; Современная деревня в Харьковской губернии. Х., 1893; Обычное право крестьян, вып. 1, 3. Х., 1896—98; Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда, Харьковской губернии. Х., 1907.

Літ.: *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография, ч. 1. К., 1893; *Його ж.* Иванов (Петр Васильевич). В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 12. СПб., 1894.

П.В. Голобуцький.

ІВАНО́ВА Ганна Павлівна (21.03.1903—27.03.1963) — мистецтвознавець, археолог. Канд. мистецтвознавства (1938), д-р істор. н. (1962). Н. в м. *Санкт-Петербург* у родині педагога. Закінчила Ленінгр. ун-т (1925). 1923—45 працювала в РСФРР—РРФСР, протягом 1945—47 — у Керченському історико-археол. музеї ім. О.Пушкіна (заст. дир.), 1947—57 — на каф-рі історії мист-ва Ленінгр. ун-ту. 1957—63 — ст. н. с. Сімферопольського від. антич. і середньовічної археології Криму Ін-ту археології АН УРСР.

Автор понад 40 наук. і наук.-популярних праць із проблем історії антич. мист-ва й археології Пн. Причорномор'я, найвизначнішими з яких є монографії «Искусство античных городов Северного Причерноморья» (1953) та «Скульптура и живопись Боспора» (1961). Праця І. «Скульптура Херсонеса» вийшла вже після смерті дослідниці (1976).

П. у м. *Сімферополь.*

Літ.: Ганна Павлівна Іванова. Некролог. «Археологія», 1964, т. 17; А.П. Иванова. Некролог. «Советская археология», 1964, № 1.

П.І. Скрипник.

ІВАНО́ВИЧ Лев (р. н. і р. с. невід.) — *гетьман Війська Запорозького* (черв.—груд. 1629). Прийшов до влади на Запорожжі після невдалого для козаків походу на *Кримське ханство*, що відбувся в трав. 1629. Цьому передували такі події: під час походу козаки розділилися на два угруповання, гетьманами були обрані Г.*Чорний* і Т.Федорович (згодом — кер. козац. повстання; див. *Федоровича повстання 1630*). Визнаний польс. урядом гетьман Г.Чорний з більшістю *реєстрових козаків* відділився від запорожців і став під зверхність польс. воєначальника С.Хмелецького. Тим часом Т.Федорович втратив гетьман. булаву. Замість нього гетьманом над *нереєстровими козаками*, а також частиною реєстровців, які залишилися на Запорожжі, був обраний І. Він намагався протидіяти спробам Г.Чорного утвердити свою владу над Запорожжям. Водночас виступав за згуртування всього *козацтва* навколо *Запорозької Січі*. Підтримував правосл. церкву. У зв'язку зі скликанням *Київського православного церковного собору 1629*, на якому мало розглядатися питання про конфесійне порозуміння православних і уніатів (див. *Берестейська церковна унія 1596*, *Українська греко-католицька церква*), надіслав листа київ. правосл. митрополитові Іову (*Борецькому*) із суворим попередженням прихильникам унії, а також відправив на цей собор спостерігачів від Війська Запороз. Після груд. 1629 відомості про І. в джерелах не подаються. Здогадно, він продовжував залишатися гетьманом і на поч. 1630. Втрата І. гетьман. булави могла бути спричинена відносною поміркованістю його позиції на тлі різкого загострення соціальної напруги в запороз. середовищі (через розпочату Г.Чорним виписку з реєстру; див. *Реєстри козацькі*). 1630, обираючи гетьмана, запорожці віддали перевагу радикально налаштованому Т.Федоровичу.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 8. К., 1995; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998.

П.М. Сас.

ІВАНО́ПІЛЬ (до 1946 — Янушпіль) — с-ще міськ. типу Чуднівського р-ну *Житомирської області.* Розташов. на березі р. Тернівка (прит. Тетерева, бас. Дніпра), за 20 км від залізничної ст. Чуднів-Волинський. Нас. 3,9 тис. осіб (2004). Райцентр 1923—57. С-ще міськ. типу від 1924.

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від лип. 1941 до січ. 1944. 558 жителів І. взяли участь у Великій вітчизн. війні Рад. Союзу, 226 — загинули.

Пам'ятники: Братські могили рад. воїнів, серед яких могила Героя Рад. Союзу М.Тестова (1953, 1954).

Літ.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963.

Є.М. Скляренко.

Г.П. Іванова.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬК (до 9 листоп. 1962 — Станіслав) — місто, обласний центр України. Розташов. у пн.-сх. ч. *Івано-Франківської області*, в Передкарпатті, в межиріччі Бистриці-Надвірнянської та Бистриці-Солотвинської (притоки Бистриці, бас. Дністра). Залізнична ст., аеропорт. Нас. 218,4 тис. осіб (2004).

На тер. сучасного І.-Ф. знайдено археол. пам'ятки доби *неоліту* та *бронзового віку.*

Івано-Франківськ. Костел Пресвятої Діви Марії.

Відомо, що в 15 ст. на цій тер. існували села Пасічна, Княгинин, пізніше виникло с. Заболоття.

Від 17 ст. власником сіл стає рід *Потоцьких*. Значних зусиль для розвитку міста доклав А.Потоцький. У серед. 17 ст. він наказав спорудити в с. Заболоття

Івано-Франківськ. Панорама міста. Фото поч. 21 ст.

фортецю й назвав її на честь сина (за ін. відомостями — батька) — Станіслав. Перша писемна згадка про Станіслав — берез. 1662, коли в ньому було дозволено проводити *ярмарки* й торги. В трав. 1662 набуває статусу міста. 1663 указом короля *Яна II* Казимира Ваза місто отримує *магдебурзьке право*. В міру зростання Станіслава села Княгинин, Пасічна, Угорники стали його передмістями.

А.Потоцький проводив політику сприяння екон. розвиткові міста, зокрема залученню переселенців. Він домігся звільнення мешканців міста й переселенців

Івано-Франківськ. Ратуша. Листівка поч. 20 ст.

від сплати податків на 20 років. 1662 єврейс. громада міста отримала привілей, який давав право на самоврядування, а також дозволяв будувати будинки в місті й займатися торгівлею. В 1660-х рр. у місті виникає велика вірм. колонія. 1668 вірм. громада приймає унію (див. *Вірмено-католицька церква*). 1677 А.Потоцький надає вірменам міста привілей, за яким вони виходили з-під юрисдикції польс. влади й складали самоврядну громаду.

1676 турец.-татар. війська безуспішно намагалися здобути місто, зруйнувавши лише його пд. та сх. передмістя.

У 1670-х рр. Станіслав, маючи сприятливе геогр. розташування на торг. шляху зі *Львова* до гирла Дунаю, стає торг., ремісничим та політ. центром.

У місті споруджувалися муровані будинки, культові споруди й палаци. 1672 збудовано палац А.Потоцького, 1695 — міськ. ратушу, 1703 і 1729 споруджено два катол. костьоли в стилі *бароко*, 1763 вірм. громада теж збудувала свій храм.

Місто було культ. і реліг. центром *Прикарпаття*. 1668 правосл. громаді дозволено побудувати церкву, заснувати при ній *братство*, школу та будинок для старих. 1669 А.Потоцький заснував духовну школу, яка 1728 перетворилася на єзуїтський колегіум (див. *Єзуїтські школи*), а 1784 — на г-зію. 1690 в місті заснували свій осередок ченці ордену тринітаріїв, 1716 — єзуїти.

1769 більшість вірм. громади залишила місто й переселилася за запрошенням австрійс. уряду в *Закарпатську Україну*.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Станіслав перейшов під владу Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) й став адм. центром Станіславської округи (див. *Округа*). 1786 австрійс. уряд підтвердив торг. й ремісничі привілеї міста. Після банкрутства П.Потоцького місто з передмістями переходить у власність держ. казни.

У 1-й пол. 19 ст. місто залишалося торг. центром, цьому посприяло прокладення шосейних шляхів: *Стрий*—Станіслав—*Коломия*—*Кути*, Новий Сонч—*Самбір*—*Дрогобич*—Стрий—Станіслав—Коломия—*Чернівці*. Проводилися ярмарки 5 разів на рік. У місті діяли 2 кондитерських підпр-ва, ф-ка лікерів, 4 броварні, гуральня, 12 водяних млинів, 5 цегелень, друкарня.

Після прокладання залізниці 1868 місто стає важливим транспортним вузлом.

1867 Станіслав набуває статусу повітового центру. Започатковується пром. вир-во: відкриті майстерні з ремонту вагонів і паровозів, паровий млин, 3 парові лісопильні, 4 гарбарні, газовий завод, 2 друкарні, ф-ка штучних добрив, картонна фабрика. В 1890-х рр. діяли 14 кредитно-банк. установ, переважно філій львів. і віденських банків. 1876 на вулицях міста з'явилося газове освітлення.

У 19 ст. місто було центром культ. життя: у г-зії викладали Ю.*Целевич*, укр. лексикограф і фольклорист Є.Желехівський; навчалися І.*Вагилевич*, С.*Баронч*, польс. поет М.Романовський, лексикограф А.Белікович, А.-Л.*Могильницький*; жили і працювали М.*Бучинський*, О.*Левицький*, укр. композитор Д.Січинський, польс. історик А.Галлєр, І.*Франко*.

Під час *Першої світової війни* Станіслав став ареною запеклих боїв між австро-угор. і рос. військами: тричі переходив з рук у руки. В груд. 1918 до міста разом із командуванням *Української Галицької армії* переїхав уряд *Західноукраїнської Народної Республіки*. Наприкінці трав. 1919 місто зайняли польс. війська, від 1920 Станіслав — у складі Польщі. Від 1921 Станіслав — адм. центр *воєводства*.

Хоча події І світ. війни та *українсько-польської війни 1918—1919* завдали пошкоджень місту, воно залишається в 1920—30-х рр. найбільшим пром. і торг. центром Прикарпаття. Працювали вагоно- і паровозоремонтний з-д, ватна, ткацька, кондитерська фабрики, шкіряний, спиртовий, газовий, нафтопереробні з-ди, електростанція.

З початком *Другої світової війни* у верес. 1939 Станіслав зайнятий військами Червоної армії (див. *Радянська армія*). 1 листоп. 1939 — возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР, відтоді — обласний центр. Райцентр 1940—59 та 1966—82. 1940 відкрито швейну і взуттєву ф-ки, з-д с.-г. машин.

Після відходу Червоної армії влітку 1941 під стіною будинку обласного управління НКВС залишилася величезна купа закривавленого одягу, що свідчило про розстріл понад 1500 осіб — жителів Станіслава та округи, переважно укр. інтелігенції, духовенства, національно свідомих робітників і селян. Од 2 лип. 1941 до 27 лип. 1944 місто окуповане гітлерівцями, входило до складу *Генеральної губернії.*

У післявоєн. часи в місті збудовані шиноремонтний, цементний з-ди, меблева ф-ка, друкарня, приладобудівний з-д, з-д буд. матеріалів. Функціонує 21 музей, у т. ч. краєзнавчий, худож., літ., визвол. змагань; муз.-драм. театр ім. І.Франка.

Архіт. пам'ятки: ратуша (1695), єзуїтський костьол і колегіум (1742), вірменський храм (1763).

Літ.: *М.К.* Станіслав. В кн.: Злочини комуністичної Москви в Україні. Нью-Йорк, 1960; ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Галюк Б.П., Шеремет О.П.* Івано-Франківськ: Путівник. Ужгород, 1979; Памятники градостроительства и архитектуры УССР, т. 2. К., 1985; *Грабовецький В.В.* Нариси історії Івано-Франківська. Івано-Франківськ, 1989.

В.В. Головко.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКА О́БЛАСТЬ (до 1962 — Станіславська область) — адм.-тер. одиниця України. Утворена 4 груд. 1939. Розташов. на зх. України, в *Прикарпатті* та Укр. Карпатах. Межує на зх. та пн. з *Львівською областю*, на пн. сх. — з *Тернопільською областю*, на пд. сх. — з *Чернівецькою областю*, на пд. зх. — із *Закарпатською областю*, на пд. — держ. кордон з Румунією. Тер. — 13,9 тис. км^2 (2,3 % від тер. України).

За станом на 1 січ. 2004 чисельність нас. — 1397,8 тис. осіб, міськ. нас. — 42,2 %. Центр — м. *Івано-Франківськ.* В області — 14 р-нів, 15 міст, 24 с-ща міськ. типу, 476 сільс. рад, 765 сільс. населених пунктів. Нац. склад нас. — українці (97,5 %), росіяни (1,8 %, переважно в містах Івано-Франківськ, *Коломия* і *Калуш*), поляки й білоруси. Статус істор. населених місць мають міста: Івано-Франківськ, *Болехів*, *Бурштин*, *Галич* (разом із селами *Крилос* і Шевченкове), *Городенка*, *Долина*, Калуш, Коломия, *Косів*, *Надвірна*, *Рогатин*, *Снятин*, *Тисмениця*, *Тлумач* та с-ща міськ. типу: Більшівці, *Богородчани*, *Букачівці*, *Войнилів*, *Ворохта*, *Гвіздець*, *Делятин*, *Заболотів*, *Кути*, *Обертин*, *Отинія*, *Рожнятів* і *Солотвин.*

За характером рельєфу І.-Ф.о. поділяється на 3 частини. На пн. — Подільська височина (до 430 м), уздовж правобережжя Дністра простягається Передкарпатське низькогір'я. Майже половину тер. області займають Українські Карпати (на межі із Закарп. обл. найвища вершина України — г. Говерла, 2061 м). Осн. корисні копалини: нафта, природний газ, озокерит, сірка, кам'яна та калійна солі тощо. Клімат помірно континентальний, вологий, з прохолодним літом і м'якою зимою. Річки області (8286, переважно довжиною до 10 км кожна) належать до басейнів Дністра (довжина в межах області понад 200 км) і Прута (прит. Дунаю на пд. сх. області). Відносно ін. областей в І.-Ф.о. найбільші площі, зайняті лісами: на рівнині та передгір'ї — до 30 %, у горах — до 60 %.

Тер. І.-Ф.о. заселена з періоду *палеоліту пізнього*, в серед. 2 тис. до н. е. тут жили племена комарівської к-ри (див. *Тишнецько-комарівська культура*). В 10—11 ст. — у складі *Київської Русі*, з кін. 11 ст. входила до складу *Звенигородського князівства.* В серед. 12 ст. тут утворилося *Галицьке князівство*, а з 1199 ця тер. входила до *Галицько-Волинського князівства* та Галицько-Волин. д-ви. Від 40-х рр. 14 ст. — під владою *Корони Польської.* В складі *Галицької землі* більша ч. тер. І.-Ф.о. входила до *Руського воєводства.* Нас. краю брало участь у *Мухи повстанні 1490—1492*, в *національній революції 1648—1676*, тут відбулося *Покутське повстання 1648.* У 18 ст. в краї діяли загони *опришків* на чолі з О.*Довбушем.* Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) — під владою Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*). Станіславська округа входила до коронного краю Галичина і Володимирія (див. *Королівство Галіції і Лодомерії*); 1867 запроваджено повітовий поділ (див. *Повіт*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) тер. І.-Ф.о. — у складі *Західноукраїнської Народної Республіки*, в черв. 1919 була окупована Польщею. Під час походу Червоної армії (див. *Радянська армія*) на Польщу (див. *Польсько-радянська війна 1920*) 15 лип. 1920 було проголошено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до 21 верес. 1920). За *Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921* тер. І.-Ф.о. відійшла до Польщі, в складі якої існувало Станіславське воєводство. У верес. 1939 возз'єднано з ін. укр. землями в складі УРСР. На 1941 в області налічувалося 36 р-нів. Кількість р-нів не раз змінювалася (1946 — 36, 1960 — 26, 1963 — 6, 1966 — 12, від 1969 — 14).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупована гітлерівцями від лип. 1941 до 4 жовт. 1944, входила до складу *Генеральної губернії.* В роки окупації діяли військові формування *Української повстанської армії*, партизан. загони С.*Ковпака* (див. *Карпатський рейд партизанського з'єднання С.Ковпака 1943*). Після вигнання гітлерівців боротьба військ. загонів *Організації українських націоналістів* та УПА з військами НКВС—МВС та відділами НКГБ—МГБ СРСР на тер. області продовжувалася до поч. 1950-х рр.

І.-Ф.о. належить до найменш урбанізованих областей України; крім Івано-Франківська, тільки м. Коломия має нас. більше 50 тис. осіб. Економіка області характеризується розвитком галузей пром-сті, що базуються на місц. мінеральних і лісових ресурсах. Осн. ч. пром. потенціалу області сконцентрована в Івано-Франківському та Калусько-Долинському пром. вузлах. Провідні галузі пром-сті — електроенергетична, нафтогазова, хім. В області діє Бурштинська ДРЕС (держ. районна електростанція) — найбільша в Зх. Україні. Розвинутий рекреаційний комплекс із культ.-туристичним центром у м. *Яремча.*

В області народилися: Г.*Височан*, О.Довбуш, Настя Лісовська (див. *Роксолана*), письменники В.*Стефаник*, Марко *Черемшина*, Лесь *Мартович*, П.*Козланюк*, Мирослав *Ірчан*, художник, поет, мистецтвознавець С.*Гординський*,

графік В.*Касіян*, С.*Бандера*, Президент УНР на еміграції М.*Плав'юк*, поет Д.*Павличко*, вчений-бібліограф Б.Ясинський, оперна співачка М.Стеф'юк.

Основні архіт. пам'ятки: парафіяльний костел (1672—1703), кафедральний Свято-Воскресенський собор (1753—63, обидва в Івано-Франківську), руїни замку 14—17 ст. та рештки Свято-Успенського собору (1157) (обидва в Галичі), церква Різдва (18 ст., смт Ворохта), церква Благовіщення (1587, Коломия), Василівська каплиця (1500, с. Крилос Галицького р-ну), *Манявський скит* (заснований 1611, с. Манява Богородчанського р-ну), церква Різдва Пресвятої Богородиці (14—15 ст., Рогатин), ратуша (1861, Снятин), Свято-Пантелеймонівська церква (12—13 ст., с. Шевченкове Галицького р-ну); музеї: *Івано-Франківський краєзнавчий музей*, Музей нар. мист-ва Гуцульщини і Покуття (1902, Коломия), Літ.-меморіальний музей І.Франка (1953, с. Криворівня Верховинського р-ну).

Літ.: ІМіС УРСР. Івано-Франківська область. К., 1971; *Пушик С.Г.* Івано-Франківщина. К., 1984; Все про Україну, т. 1—2. К., 1998; *Фіголь М.* Історія Галича. Львів—Галич, 2000.

Я.В. Верменич.

ІВА́НО-ФРАНКІ́ВСЬКИЙ КРАЄЗНА́ВЧИЙ МУЗЕ́Й. Ств. 1940. Від 1958 розміщується в міськ. ратуші (побудована 1695, архіт. К.Баноє). Фонди музею налічують понад 110 тис. одиниць зберігання, з-поміж яких: нумізматична, етногр., археол., палеонтологічна, філателістична (одна з найбільших в Україні — понад 25 тис. одиниць зберігання) колекції, а також документи, стародруки 17—18 ст., іконографії, зброя, живопис, графіка 19—20 ст. тощо. Унікальні серед них — археол. предмети 10—11 ст. з кургану Галичина могила в с. *Крилос*, галицькі ікони 13 ст., вироби зі срібла (техніка зерні) 12—13 ст., скульптури Й.*Пінзеля* (18 ст.) та ін. Експозиція знайомить з природою, історією, к-рою та побутом краю, представляє вироби з дерева, кераміку, вишиванки, витинанки *Гуцульщини*, *Бойківщини*, *Покуття*, *Опілля*.

Музей має відділи: Історико-архіт. «Скит Манявський» (с. Манява Богородчанського р-ну; див. *Манявський скит*); Літ.-меморіальний музей Леся Мартовича (с. Торговиця Городенківського р-ну); Літ. музей Прикарпаття (м. *Івано-Франківськ*); Літ.-меморіальний музей І.Франка (с. Криворівня Верховинського р-ну).

Щорічно музей відвідують понад 120 тис. осіб. Від 1991 співробітники музею видають спільно з *Інститутом українознавства імені І.Крип'якевича НАН України* щорічники «Наукові записки», проводять конф. з істор. краєзнавства, до 1100-річчя *Галича (давнього)* тощо.

Івано-Франківський краєзнавчий музей. Один із залів музею.

Літ.: Ивано-Франковский областной краеведческий музей: Путеводитель. Ужгород, 1972; Івано-Франківський краєзнавчий музей: Путівник. Ужгород, 1979; Музеї України: Довідник. К., 1999.

Р.В. Маньковська.

ІВА́НО-ФРАНКО́ВЕ (до 1944 — Янів, 1944—65 — Івана Франка) — с-ще міськ. типу Яворівського р-ну *Львівської області*. Розташов. на р. Верещиця (прит. Дністра), за 29 км від райцентру. Залізнична станція. Нас. 5,9 тис. осіб (2004).

Первинна назва — Янів. Перша письмова згадка про Янів відома під 1611, коли за грамотою польс. короля *Сигізмунда III* Ваза шляхтичеві Яну Свошовському дозволялося заснувати м-ко біля королів. с. Залісся (нині в межах І.-Ф.).

У 1-й пол. 17 ст. Янів отримав *магдебурзьке право*, після чого місто розпочало інтенсивно розвиватися й стало торг. центром. 1630 в Янові засновано правосл. *братство*, що підтверджувалося грамотою львів. єпископа Єремії (Писаревського).

Упродовж 2-ї пол. 17 ст. через тривалі воєн. дії Янів поступово занепав і втратив роль торг. центру. Деяке пожвавлення спостерігалося наприкінці 17 ст.: 1693 король *Ян III Собеський* підтвердив старі привілеї Янова і дозволив заснувати в місті шевський цех.

Після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) Янів переходить під владу Австрії (від 1867 — *Австро-Угорщина*), від 1784 — у держ. власність. Протягом 19 ст. змінився етнічний склад нас.: якщо 1772 частка єврейс. нас. становила 25 %, то наприкінці століття вона виросла до 60 %.

Значне пожвавлення розвитку міста спостерігається після 1895, коли було прокладено залізницю Янів—*Львів*.

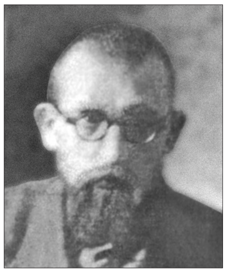
Під час *Першої світової війни* Янів став ареною жорстоких воєн. дій. Після 1919 перебував у складі Польщі. Наприкінці 1920-х — поч. 1930-х рр. багато мешканців Янова виїхало до більш розвинутих міст *Західної України* або емігрувало за кордон. Пром-сть міста мала дрібнокустарний характер. 1935 тут почала працювати меблева ф-ка.

1939 возз'єднане з ін. укр. землями в складі УРСР. Райцентр 1940—62. С-ще міськ. типу від 1940.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* с-ще було окуповане гітлерівцями від 28 черв. 1941 до 25 лип. 1944.

Літ.: ІМіС УРСР. Львівська область. К., 1968.

В.В. Головко.

В.М. Іванушкін.

ІВА́НУШКІН Василь Михайлович (21.04.1903—13.07.1937) — книгознавець, архівіст, редактор, економіст. Н. в м. *Москва*. Закінчив Київ. ін-т нар. госп-ва (1928) та аспірантуру при *Науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму при ВУАН* (1930). Одночасно 1925—28 був деканом *робітничого факультету* Київ. ін-ту нар. госп-ва, в. о. ректора, заст. дир. Центр. істор. архіву, гол. редактором київ. філії *«Книгоспілки»*. Працював в *Українському науковому інституті книгознавства* (УНІК), де очолював Кабінет вивчення книги й читача (1926—28), бібліографічну секцію та комісію при УНІК (1928—31), 1934 — дир. УНІК. 1930—33 — заст. голови Херсон. міськ. ради. 1933—36 — дир. Всенар. б-ки України (1934—36 — Держ. б-ка ВУАН; нині *Бібліотека національна України імені В.І.Вернадського*). Упорядкував «Показник соціально-економічної літерату-

Івано-Франківський краєзнавчий музей. Фото кінця 20 ст.

І.О. Іванцов.

Р.П. Іванченко.

ри українською мовою дореволюційного періоду» (не надруковано). Через пожежу, яка трапилася 25 листоп. 1935 в газетному відділі б-ки (з 1934 цей відділ містився в непристосованому приміщенні — у *Софійському соборі*) й призвела до того, що велика ч. фондів б-ки згоріла, а ін. була пошкоджена водою, в берез. 1936 був виключений з КП(б)У (за «притуплення партійної пильності та протягування класововорожих кадрів до бібліотеки»), а в трав. цього року звільнений з посади дир. і взагалі з б-ки. 1936—37 — працював у Літ. комісії при Наркоматі освіти УРСР, агрономом-плановиком Київ. садово-ягідного тресту. Заарештований 13 січ. 1937 за сфабрикованим звинуваченням як «активний учасник контрреволюційної націонал-фашистської терористичної організації». Страчений. Реабілітований 1958.

Тв.: Проблема читачівства та її вивчення. К., 1926; Роль Бібліотеки УАН як державного книгосховища. К., 1935.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; *Дубровіна Л.А., Онищенко О.С.* Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918—1941. К., 1998; *Ковальчук Г.* Керівники ВБУ—НБУВ (1919—1998). «Бібліотечний вісник», 1998, № 5; *Опришко Т.* Василь Іванушкін: Життя і доля. «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 1999, № 1/2; *Ковальчук Г.* Директори Всенародної бібліотеки України (20—30-ті рр.). «З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ», 2000, № 2—4; Історія Національної академії наук України. 1934—1937. Документи і матеріали. К., 2003.

О.В. Юркова.

ІВАНЦО́В Іван Овсійович (11.09.1904—31.10.1941) — історик, археолог. Н. в с. Великий Браталів (нині село Любарського р-ну Житомир. обл.) в родині безземельних селян. Закінчив Шепетівський пед. технікум (1926). Вступив на заочний відділ Волин. ін-ту нар. освіти, 1933 перевівся на істор. ф-т Київ. ун-ту, закінчив його, з 1934 — аспірант цього ун-ту. Від 1 верес. 1935 — ст. викл. каф-ри історії СРСР Київ. пед. ін-ту, викладав історію України. Від 1938 — ст. н. с. Ін-ту археології АН УРСР. З того року бере участь у розкопках тер. Михайлівського Золотоверхого собору (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*), *Десятинної церкви*. І. розкопав, дослідив і описав унікальні археол. пам'ятки «Житло художника» та «Житло ремісника», які згодом використав М.*Каргер* у своїй книзі «Древний Киев» (1958). Публікував у київ. пресі статті про давній *Київ*, використовуючи матеріали археол. розкопок 1938, 1939, 1940. Був залучений до колективу зі створення 4-томної «Історії Києва», яким керувала Н.*Полонська-Василенко.* Свою частину — «Стародавній Київ до 1240» — І. закінчив у 1-й пол. 1941, підготував до друку, проілюстрував фотографіями, картами, планами. Одночасно з роботою над монографією «Стародавній Київ» працював над атласом «Топографія древнього Києва». Невдовзі після початку *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, 12 лип. 1941 зарахований до стрілец. полку *Південного фронту*. Потрапив в оточення. Опинившись в окупованому Києві, рятував архів та експонати Ін-ту археології АН УРСР. 31 жовт. 1941 виданий гестапівцям, того ж дня розстріляний у *Бабиному Яру*.

Тв.: Т.Г. Шевченко — історик-археолог. «Історичний журнал», 1939, № 4; Шевченко і археологія. В кн.: Пам'яті Т.Г. Шевченка. Збірник статей до 125-річчя з дня народження. К., 1939; Виникнення Києва в VII—VIII ст. н. е. Стенограма 4 наукової сесії КДПІ. К., 1941 (машинопис); Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635—1638 рр. К., 2002; Стародавній Київ. К., 2003; Щоденники розкопок Мих. Собору, 1938 р. Три блокноти. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. УА/к № 8-0, 81, 83; Торгівля Київської Русі IX—XIII ст. Науковий архів Інституту археології НАН України, р. 12, 42, рукопис, 50 с.

Літ.: *Іванцова-Костенко Г.І.* Трудне повернення Іванцова. «Вісті з України», 1995, № 6; *Іванцова-Костенко Г., Сагайдак М.* Повернути добре ім'я. «Слово і час», 1998, № 4—5; *Івакін Г.Ю.* Пам'яті Івана Овсійовича Іванцова. «Археологія», 2004, № 3; *Бондаренко О.* Відроджене ім'я. В кн.: Збірник «Київ і кияни». К., 2005; Повернення. Збірник доповідей наукової конференції, присвяченої 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (1904—1941 рр.). (29 вересня 2004 року) К., 2005.

Г.І. Костенко.

ІВА́НЧЕНКО (Іванова) **Раїса Петрівна** (н. 30.11.1934) — історик, письменниця та публіцист. Чл. Спілки письменників УРСР (1977; від 1991 — Спілка письменників України, від 1994 — Нац. спілка письменників України). Відмінник освіти України (1997), засл. діяч мист-в України (1999). Н. в с. *Гуляйполе.* Закінчила істор. ф-т (1957) та аспірантуру (1967) Київ. ун-ту. Працювала зав. від. інформації редакції газ. «Молодь України» (черв.—жовт. 1957), у редакції іномовлення Укр. радіо (1957—65). Захистила кандидатську дисертацію на тему: «Місце М.Драгоманова у суспільно-політичному русі Росії та України в другій половині XIX ст.» (1967). За публікації, присвячені М.*Драгоманову*, в т. ч. повість «Передчуття весни» (1970) та монографію «Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.)», і роман «Клятва» (обидві — 1971) зазнала критики парт. та рад. кер-ва. 1967—87 — асистент, ст. викл., доц. каф-ри історії України, 1987—93 — доц. каф-ри історії народів Росії Київ. ун-ту. Від 1994 — доц., а від 1996 — проф. каф-ри теорії та історії к-ри України Київ. ін-ту к-ри. Від 1996 — проф. та зав. каф-ри сусп. наук Київ. міжнар. ун-ту. Голова Київ. крайової орг-ції Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т.Шевченка (1994—96; див. *«Просвіта»*), благодійного братства св. княгині Ольги при *Українській православній церкві Київського патріархату* (від 1998). Автор понад 100 наук. праць з укр. історії, в т. ч. присвячених М.Драгоманову, суспільно-політичним рухам 60—90-х рр. 19 ст., а також низки посібників та ін. І. — автор численних прозових і поетичних творів, у т. ч. істор. романів: «Гнів Перуна» (1982), «Золоті стремена» (1984), «Зрада або Як стати володарем» (1988), «Отрута для княгині» (1995) та ін.; збірок повістей і оповідань: «Любити не просто» (1976), «Не розминись із собою» (1980) та ін.; зб. поезій «Наче тисячу літ живу» (1998), «Колесо часу» (2002). Автор циклу радіопередач «З історії української державності» (1993—94, 2001), «Історія без міфів» (2001—03) та ін. За участі І. підготовлено кілька історико-документальних телефільмів: «Драгоманов», «Титан», «Історія Чорноморського флоту» (усі — 1995) та ін.

Лауреат Нац. премії України ім. Т.Шевченка (1996). Нагороджена орденами «За заслуги» 3-го ст. (2004) та св. Великомучениці Варвари (2004).

Тв.: М.П. Драгоманов і революційне народництво. «УІЖ», 1966, № 9; М.І. Костомаров у суспільно-політичному русі. Там само, 1967, № 5; О.І. Герцен і М.П. Драгоманов (До 100-річчя від дня смерті О.І. Герцена). Там само, 1970, № 1; Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). К., 1971; Прокламації революційної демократії 60-х років XIX ст. «УІЖ», 1976, № 7; До питання про становлення співдружності демократичних сил народів Росії в 60-х роках XIX ст. «УІЖ», 1977, № 1; Украинско-польские революционные связи конца 50-х — начала 60-х годов XIX века. «Вопросы истории», 1979, № 3; Роль М.І. Пирогова у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х роках XIX ст. «УІЖ», 1983, № 12; П.В. Павлов у суспільно-політичному русі на Україні в 60-х рр. XIX ст. Там само, 1984, № 11; Иван Франко и Михаил Драгоманов. В кн.: Іван Франко і світова культура, кн. 2. К., 1990; Раби Києва не мовчали... К., 1991; Україна від Кия до Кравчука: Короткий нарис історії української державності. К., 1992; Київська Русь: початки української держави. К., 1995; Історія без міфів: Бесіди з історії української державності. К., 1996; 2004; Громадівський рух 60-х років XIX ст. на Україні. К., 1999 [у співавт.]; Суспільно-політичний рух в 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. К., 2000 [у співавт.]; Українська державність в 20—90-х рр.: Навчальний посібник. К., 2000; Княгиня Ольга: на перехресті історичних доль. К., 2002; Християнство та українське державотворення. «Вітчизна», 2003, № 11/12; Олена Пчілка: дорогою на ешафот. «Вісник Київського міжнародного університету»: (літературні студії). К., 2004; Переяслав: велич і драма української козацької державності. «Київ», 2004, № 1/2.

Літ.: Раїса Іванченко: Біобібліографічний довідник. К., 2003; Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834—2004 рр.). К., 2004.

О.В. Ясь.

ІВАСЮ́К Володимир Михайлович (04.03.1949—22.05.1979) — композитор, поет. Син письменника М.Г.*Івасюка*. Н. в м. *Кіцмань*. Закінчив Львів. мед. ін-т (1973). Навч. на композиторському відні Львів. консерваторії. Започаткував новий етап у розвитку укр. пісні. Осн. місце в творчості посідали пісні, що поєднували традиції укр. мелосу з інтонаціями сучасної естрадної музики. Автор понад 100 пісень. Особливо популярними стали «Я піду в далекі гори», «Червона рута», «Водограй», «Пісня буде поміж нас», «Я — твоє крило», «Два перстені», «Фантазія травневих очей», «Елегія для Марії» (усі — власні слова і музика), «Світ без тебе» (слова В.Бабуха), «Відлуння твоїх кроків» (слова В.Вознюка), «Балада про мальви» (слова Б.Гури), «Расскажи мне, отец» та «Рождение дня» (обидві — слова А.Дементьєва); інструментальні тв.: «Скерцандо» (для віолончелі — соло), «Осіння картина» (для фортепіано), музика до вистави «Прапороносці» (за однойменним романом О.*Гончара*); «Сюїта-варіація» на теми пісні «Суха верба» тощо.

За твори «Червона рута» та «Водограй» був удостоєний звання лауреата всесоюзних телевізійних конкурсів «Пісня-71» та «Пісня-72».

1974 співачка С.*Ротару* стала лауреатом міжнар. конкурсу естрадної пісні в Сопоті (Польща), де виконала пісню «Водограй».

Лауреат Всесоюзного огляду-конкурсу молодих композиторів у *Москві* (1978), респ. комсомольської премії ім. М.Островського (1989, посмертно) та Держ. премії України ім. Т.Шевченка (1994, посмертно).

Загинув у Брюховицькому лісі під м. *Львів*.

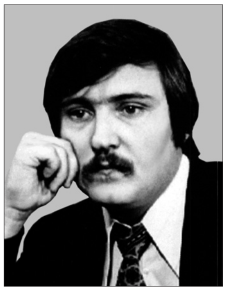
Тв. І. виконували вокально-інструментальні ансамблі «Смерічка», «Червона рута», естрадні співаки С.Ротару, Н.Яремчук, В.Зінкевич. 1989 започатковано Всеукр. фестиваль «Червона рута», 1993 — Всеукр. конкурс ім. В.Івасюка.

Тв.: Пісні. К., 1983; Моя пісня. К., 1988.

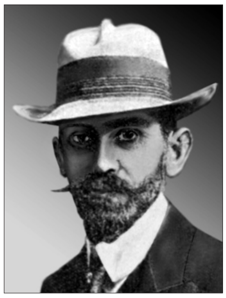
Літ.: *Ротару С.* Весняний парус рідної пісні. В кн.: *Івасюк В.* Пісні. К., 1983; *Івасюк М.* Монолог перед обличчям сина. Чернівці, 1999; *Марусик Т.* Володимир Івасюк в культурно-мистецькому житті України. В кн.: Четвертий Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26—29 серп. 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія, ч. 2. XX століття. Одеса—К.—Львів, 1999; Володимир Івасюк. Життя — як пісня. Спогади та есе. Чернівці, 2003; Пісня буде поміж нас: Бібліографічний покажчик: До 55-річчя від дня народження українського композитора Володимира Івасюка. Чернівці, 2004.

Т.В. Марусик.

ІВАСЮ́К Микола Іванович (28.04.1865—25.11.1937) — живописець. Н. в м. *Заставна* в родині столяра. Від 1884 до 1889 навч. у Віденській акад., впродовж 1890—97 — у Мюнхенській акад. мист-в. Присвятив себе істор. жанрові, зокрема створенню картин на теми нац.-визвол. боротьби укр. народу. Найкраща картина з цієї тематики — «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (1892—1912). Заслуговують на увагу також картини «Битва під Хотином» (1903), «Кубанські козаки у Львові» (1917), «Богун під Берестечком» (1919). І. працював також у жанрі портрета та іконопису. З-поміж кращих портретів — «Ю.Федькович», «О.Кобилянська», «Автопортрет» тощо. В деяких храмах *Буковини* збереглися іконостаси, написані І.

В.М. Івасюк.

М.І. Івасюк.

Івасюк М.І. Мати. 1908.

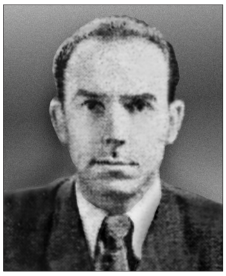
Івасюк В. «Червона рута». Автограф пісні.

Івасюк М.І. В'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1648 року. 1892—1912.

М.Г. Івасюк.

М.К. Івасюта.

Івасюк М.І. Іван Богун на переправі. Літографія. 1922.

1919 уряд *Директорії* УНР доручив йому створення оригіналів для поштових марок *Української Народної Республіки*. Від 1927 І. працював художником у системі *Всеукраїнського фотокіноуправління.*

Розстріляний НКВС у *Биківні.*

Літ.: *Квітковський Д. та ін.* Буковина: Її минуле і сучасне. Париж—Філядельфія—Детройт, 1956; *Павлюк О.М.* Буковина. Визначні постаті: 1774—1918. Біографічний довідник. Чернівці, 2000.

С.Л. Юсов.

ІВАСЮ́К Михайло Григорович (25.11.1917—05.02.1995) — письменник, літературознавець, педагог. Батько В.*Івасюка*. Н. в м. *Кіцмань.*

З 1939 по 1946 перебував у таборах *Гулагу* (Колима; місцевість на пн. сх. азіатської ч. РФ).

Після закінчення Чернів. ун-ту (1949) — на пед. роботі з 1964 — викл., ст. викл., доц. каф-ри укр. літ. ун-ту. Автор романів і повістей: «Червоні троянди» (1960), «Вирок» (1977), «Балада про вершника на білому коні» (1980), зб. поезій «Елегії для сина» (1991). Дослідник творчості С.Яричевського, С.*Воробкевича* та ін. західноукр. письменників. У збірниках та окремими виданнями вийшли фольклорні записи дослідника.

Лауреат премій ім. Д.Загула (1992) та С.Воробкевича (1993). Ім'я Івасюка носить Чернів. обласна б-ка.

П. у м. *Чернівці.*

Тв.: Казки Буковини. Ужгород, 1973; Балада про вершника на білому коні. Ужгород, 1980; Лицарі великої любові. Ужгород, 1987; Елегії для сина. Ужгород, 1991; Турнір королівських блазнів. Чернівці, 1997; Монолог перед обличчям сина. Чернівці, 1999.

Літ.: *Вільде І.* Уже пора сказати слово... В кн.: *Івасюк М.* Серце не камінь. Ужгород, 1978; *Лесин В.* Ровесник Жовтня. «Українське літературознавство», 1980, вип. 35; *Косяченко В.* З когорти подвижників. «Буковинський журнал», 1995, № 1—2; Творча індивідуальність і мовостиль М. Івасюка. До 80-річчя від дня народження письменника: Збірник статей. Чернівці, 1997; *Богайчук М., Дуб Р.* Письменники Буковини. Чернівці, 1998.

Т.В. Марусик.

ІВАСЮ́ТА Михайло Кирилович (01.06.1923—28.08.1992) — історик. Д-р істор. н. (1963), проф. (1974). Н. в с. Загір'я (нині село Зборівського р-ну Терноп. обл.). Закінчив істор. ф-т Львів. пед. ін-ту (1947). 1948—52 навч. в аспірантурі Львів. ун-ту. 1954—58 — дир. Укр. держ. музею етнографії та худож. промислу АН УРСР.

В Ін-ті сусп. наук працював упродовж 1953—54, 1958—73: ст. н. с., зав. від. історії України, заст. дир. Від 1974 — проф. каф-ри історії КПРС, 1977—86 — зав. каф-ри історії УРСР Львів. ун-ту.

Працював у складі редколегії *«Історії міст і сіл Української РСР»* та на посаді заст. голови Львів. орг-ції *Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.*

Сфера наук. зацікавлень: історія аграрних відносин у зх. землях України. Автор бл. 100 наук. праць.

П. у м. *Львів.*

Тв.: Нарис історії колективізації на Тернопільщині. К., 1958; Розвиток колгоспного ладу в західних областях Української РСР. К., 1960; Нариси колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. К., 1962; Історія селянства Української РСР, т. 2. К., 1967 [у співавт.].

Я. Серкіз.

ІВА́ШКО Володимир Антонович (28.10.1932—13.11.1994) — держ. та парт. діяч УРСР, *СРСР* та України. Н. в м. *Полтава.* Закінчив Харків. гірничий ін-т (1956). 1973 захистив канд. дис. Працював у вузах Харкова: 1957—62 — асистент у Харків. гірничому ін-ті, 1962—66 — ст. викл., заст. декана ф-ту в Ін-ті гірничого машинобудування, автоматики та обчислювальної техніки, 1967—73 — ст. викл. в Укр. заочному політех. ін-ті. Згодом на парт. роботі: 1973—78 — зав. від. науки і навч. закладів Харків. обкому КПУ; 1978—86 — секретар з питань ідеологічної роботи Харків. обкому КПУ; 1986—87 — секретар ЦК КПУ з питань ідеологічної роботи; 1987—89 — 1-й секретар Дніпроп. обкому КПУ, 2-й і 1-й секретар ЦК КПУ; 1990—91 — 1-й заст. ген. секретаря ЦК КПРС. Чл. політбюро ЦК КПУ (1988—90); чл. політбюро ЦК КПРС (1989—91). Депутат ВР УРСР 11—12-го скликань, ВР СРСР — 11-го скликання, нар. депутат СРСР (1989—90). У черв. 1990 обраний Головою ВР УРСР 12-го скликання. У зв'язку з переходом

на роботу в ЦК КПРС у лип. 1990 достроково склав повноваження глави укр. парламенту.

П. у м. *Москва*, похований у Харкові.

С.С. Падалка.

ІВИЧÉВИЧІ, брати Гнат та Іван — революц. *народники*, терористи, учасники гуртка В.*Осинського* в *Києві*. До революц. руху залучилися 1874 в *Одесі*. **Гнат Миколайович** (1857—79) — 1876—77 вступив до виконавчого к-ту Рос. соціал-революц. партії, був одним з організаторів убивства харків. губернатора кн. Д.Кропоткіна. **Іван Миколайович** (1859—79) — 1877 працював у Ростові-на-Дону (нині місто в РФ) слюсарем і був учасником гуртка робітників-залізничників. 1878 брав участь у вбивстві провокатора Я.Никонова (після чого виїхав до Києва) і в замаху на товариша (заст.) київ. губернського прокурора М.Котляревського. 23(11) лют. 1879 у Києві під час арешту на квартирі молодшого брата І. вчинили опір і були смертельно поранені. Невдовзі померли.

Літ.: *Дебогорий-Мокриевич В.К.* От бунтарства к терроризму, кн. 1—2. М.—Л., 1930.

О.Ф. Овсієнко.

ÍВНИЦЬКА ДОРÓГА, Смоляний шлях. Згадується в грамотах 1458. Вела з *Києва* через р. Либідь (прит. Дніпра), біля Жулян звертала на Борщагівку (нині житлові масиви в межах Києва), далі йшла через *Білогородку*, Брусилів (нині с-ще міськ. типу) — до Івниці (нині село Андрушівського р-ну; обидва Житомир. обл.), а звідти через *Житомир* — далі на *Волинь*. Назву «Смоляний шлях» отримала тому, що нею з *Полісся* возили смолу, дьоготь і поташ.

Літ.: *Rulikowski E.* Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. «Ateneum» (Warszawa), 1878, t. 3, z. 3; *Lewicki S.* Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich. «Sprawozdania Akademii Umiejętności» (Kraków), 1906, № 8; *Розов В.* Українські грамоти, т. 1. К., 1928; Словник староукраїнської мови XIV—XV ст., т. 1. К., 1977; *Кісь Я.П.* З історії торговельних зв'язків України в XVI — першій половині XVII ст. В кн.: Історичні дослідження. Вітчизняна історія, вип. 8. К., 1982.

В.В. Пришляк.

ÍВЧЕНКО Віктор Іларіонович (04.11(22.10).1912—06.09.1972) — кінорежисер. Нар. арт. УРСР (1960). Н. в м. *Богодухів*. Закінчив Київ. ін-т театрального миства (1937). 1937—53 — режисер і актор Театру ім. М.Заньковецької (м. *Запоріжжя*, 1941—44 — у Зх. Сибіру; з 1944 — Львів. укр. драм. театр ім. М.Заньковецької). Від 1953 — режисер Київ. кіностудії худож. фільмів (з 1957 — Київ. кіностудія худож. фільмів ім. О.Довженка; нині *Національна кіностудія імені О.Довженка*). Поставив худож. кіноф-ми: «Доля Марини» (1954, у співавт. з І.Шмаруком), «Надзвичайна подія» (1959), «Іванна» (1960), «Гадюка» (1966, за повістю О.М.Толстого), «Шлях до серця» (1970), «Софія Глушко» (1971). Екранізував твори Т.*Шевченка* («Назар Стодоля», 1955, з Г.*Чухраєм*) і Лесі *Українки* («Лісова пісня», 1961).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1967). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами і медалями.

П. у м. *Київ*.

Літ.: Митці України. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001.

О.В. Корнієвська.

ÍВЧЕНКО Олександр Георгійович (23(10).11.1903—30.06.1968) — конструктор авіадвигунів. Д-р тех. н. (1962), акад. АН УРСР (1964). Герой Соц. Праці (1963). Н. в м. Великий Токмак (нині м. *Токмак*) у родині робітника. В 17 років почав трудову діяльність ливарником на з-ді с.-г. машин у рідному місті. Закінчив Харків. механіко-машинобудівний (нині політех.) ін-т за спеціальністю «двигуни внутрішнього згорання» (1935) і був направлений на роботу на Запоріз. моторобудівний з-д. 1938 призначений провідним конструктором. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* під час евакуації з-ду до Сибіру працював на керівних конструкторських посадах, продовжував роботу зі створення нових авіадвигунів. Керував розробкою й запровадженням у вир-во поршневих і газотурбінних авіадвигунів (АШ-82 ФН). Від 1945 — гол. конструктор дослідно-конструкторського бюро на Запоріз. моторобудівному з-ді, на базі якого 1959 створив і очолив самостійне дослідне підпр-во — Запоріз. машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес», з 1963 — його ген. конструктор.

Розробив серію поршневих двигунів для навч.-тренувальних літаків, літаків с.-г. авіації, пасажирських літаків місц. авіаліній та аеросаней, зокрема низку двигунів: АІ-10, АІ-12, АІ-14Р, АІ-14РФ і модифікацію двигуна АШ-62ІР (зокрема, двигун АІ-14Р встановлювався, напр., на літаках Як-12, Як-18, Ан-14 «Бджілка»; двигун АШ-62ІР — на нар.-госп. літаках Лі-2 і Ан-2). Авіадвигун газотурбінного зразка ТС-12Ф (1953) застосовувався для запуску осн. двигунів пасажирського літака Ту-114 і на транспортному літаку Ан-22.

І. розробив також перші вітчизн. вертолітні поршневі і газотурбінні двигуни: АІ-26ГР (1946), АІ-26ГРФ (1947—48), АІ-26В (1952). Двигун АІ-26В встановлювався на вертольотах Мі-1. Розроблені на поч. 1950-х рр. двигуни АІ-4Г, АІ-14В застосовувалися на легких вертольотах Ка-10, Ка-15, Ка-18.

Від серед. 1950-х рр. І. працював над створенням висконадійних та екон. турбогвинтових двигунів. Після держ. випробувань (1957) був запроваджений у серійне вир-во двигун АІ-20, який став «родоначальником» сім'ї турбогвинтових двигунів АІ-20К, АІ-20М, АІ-20Д, АІ-24, АІ-24Т, що встановлювалися на пасажирські та військово-транспортні літаки: Іл-18, Ан-8, Ан-10, Ан-12, Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ан-32 та гідролітаки Бе-12. В останні роки життя І. розробив турбореактивні двигуни АІ-25 та АІ-25ТЛ (1966) для літаків Як-40. Двигуни І. широко використовувалися не лише в літакобудуванні, а й в ін. галузях: у суднобудуванні — для суден на підводних крилах і повітряній подушці, в нафтодобувній (для буріння), в енергогенеруючій — для пересувних електростанцій тощо. На поч. 1990-х рр. авіадвигуни «школи Івченка» експлуатувалися зарубіжними авіакомпаніями.

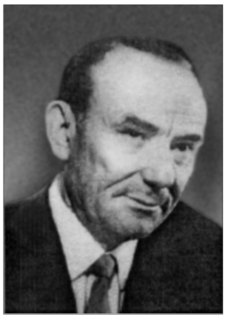
Лауреат Держ. премії СРСР (1948), Ленінської премії (1960). Нагороджений багатьма орденами і медалями.

П. у м. *Запоріжжя*.

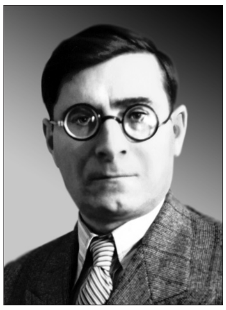
Літ.: Історія АН УРСР, кн. 1—2. К., 1967; Академія наук України. Пер-

В.А. Івашко.

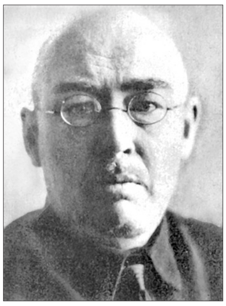
В.І. Івченко.

О.Г. Івченко.

С.Й. Ігнат.

В.М. Ігнатовський.

сональний склад. К., 1993; *Савин В.С.* Авиация в Украине. Х., 1995.

Л.В. Ковпак.

ІГІРМІЛІ́К (до турец. «двадцять») — турец. позначення монети в 20 *пара*, вперше карбованої за султана *Агмеда III* (1703—30) для розміну *куруша*. Мав вартість півкуруша, чи за буковинськими грамотами «пол леу». Офіційно перебував у буковинському та молдов. обігу з 1703. Після приєднання *Буковини* до Австрії (1774) 1778 знятий з обігу за рекомендацією Надвірної палати через погіршення проби. Неофіційно монета залишалася в грошовому обігу Буковини до початку 19 ст.

Літ.: *Becher S.* Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838 in historischer, statistischer und legislativer Hinsicht mit besonderer Berücksichtigung der allgemeinen deutschen Reichs-Münzsysteme, der Münzverhältnisse fast aller in Europa während dieser Zeit coursirenden Gold-, Silber und Kupfer-Geldsorten, und ihrer Valvirung nach dem österreichischen Münzfuβe, bd. 1—3. Wien, 1838; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (кінець 14 — перша третина 19 ст.). Чернівці, 1997; *Огуй О.Д.* Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Австрійські часи (1774—1918). Чернівці, 2005.

О.Д. Огуй.

ІГНА́Т (Ейнгорн) **Самуїл Йосипович** (1898—1937) — госп. та комсомольський діяч. Н. в м. *Одеса*. Закінчив 6-класне ремісниче уч-ще, працював конторщиком і токарем на з-ді «Таксомотор». Один з організаторів комсомолу в Одесі. 1918—20 — на підпільній роботі, секретар Одес. підпільного к-ту комсомолу. В трав.—жовт. 1920, січ. 1921 — жовт. 1922 — секретар ЦК Комуніст. спілки молоді України (див. *Ленінська комуністична спілка молоді України*). Брав участь у боротьбі з «ухилами» в комсомолі України 1921—22. По закінченні курсів марксизму 1924 — на викладацькій, парт. та госп. роботі. Заст. нач. Головенерго СРСР.

Репресований. Страчений.

В.І. Прилуцький.

ІГНАТІЄ́НКО Варфоломій Андріанович (25(13).08.1892—11.11. 1937) — бібліограф, історик книги і преси. Н. в с. Озеряни (нині село Бобровицького р-ну Черніг. обл.). Закінчив Київ. комерційний ін-т (1919). 1917 — гласний Київ. міськ. думи від *Української партії соціалістів-революціонерів*. 1919—20 працював у *Дніпровському союзі споживчих товариств*. 1922—31 — н. с., кер. Бібліографічної комісії Укр. НДІ книгознавства. Одночасно в 1920-х рр. працював у ВУАН (нині *Національна академія наук України*): аспірант *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* у *Києві*, очолюваної М.*Грушевським* (1924—27), співробітник Комісії з дослідів над громад.-політ. течіями в Україні, соціально-екон. від. *Інституту української наукової мови*.

1937 заарештований. Страчений у м. *Умань*. Реабілітований 1959 і 1990.

Тв.: Українська преса 1905—1907 рр. «Життя й революція», 1925, № 11; Українські нелегальні видання рр. 1914—1917. «Бібліологічні вісті», 1926, № 1; Українська преса (1816—1923 рр.). К., 1926; Бібліографія української преси 1816—1916 рр. Х.—К., 1930.

Літ.: Історія Національної академії наук України. 1924—1928. Документи і матеріали. К., 1998; *Ковальчук Г.І.* Співробітники УНІК — жертви політичних репресій. «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», 1999, вип. 2; *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999.

О.В. Юркова.

ІГНА́Т-КОЗАКИ́ — див. *Некрасовці*.

ІГНАТО́ВИЧ Володимир Вікторович (1883—1928) — політ. та громад. діяч. Чл. Старої громади (див. *Громади*), в якій виконував обов'язки громад. скарбника. Служив у Київ. від-ні Держ. банку Рос. імперії (1901). Голова «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» (1915).

За доби *Української Центральної Ради* — чл. Шкільної комісії із запровадження укр. мови в школах Києва. Один із засн. *Української федеративно-демократичної партії* (груд. 1917).

1918 — в. о. дир. Укр. держ. банку доби УЦР та *Української Держави*. Чл. укр. делегації на рос.-укр. переговорах та укр. місії для укладання торг. і консульської угоди з урядом *Кубані* (1918). У 1920-ті рр. працював у ВУАН (нині *Національна академія наук України*).

Літ.: *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Мюнхен, 1969; *Гнатишак М.* Державні гроші України 1917—1920 років: Ілюстрований історико-іконографічний нарис. Клівленд—Огайо, 1973; *Дмитрієнко М. та ін.* Гроші в Україні: факти і документи. К., 1998.

М.Ф. Дмитрієнко.

ІГНАТО́ВСЬКИЙ Всеволод Макарович (19.04.1881—04.02.1931) — білорус. історик, педагог, держ. та парт. діяч. Акад. Білорус. АН (1928), акад. ВУАН (1929; нині *Національна академія наук України*). Н. в с. Токарі (нині село Брестської обл., Білорусь). Закінчив Віленське духовне уч-ще (1896), 1896—1902 навч. в Литовській та Могильовській духовних семінаріях; 1902—05 на істор. від-ні Петерб. історико-філол. ін-ту, 1905—06 і 1909—11 — на історико-філол. ф-ті Юр'євського (нині Тартуський) ун-ту. 1906—09 викладав у школах Гродненської та Олонецької губерній, 1911—20 — у школах м. Мінськ (нині столиця Білорусі) та в Мінському вчительському ін-ті (1915—18 працював у м. Ярославль (нині місто в РФ), куди Мінський учительський ін-т був евакуйований у роки *Першої світової війни*).

1915 організував культ.-освіт. орг-цію «Наш край» (від 1917 — «Малада Бєларусь», лівоесерівського спрямування). 1920 на базі «Маладой Бєларусі» створив Білорус. комуніст. орг-цію, що пізніше влилася до Комуніст. партії (більшовиків) Литви та Білорусі. В лип. 1920 брав участь у підписанні «Декларації про оголошення незалежності Радянської соціалістичної республіки Білорусь». У лип.—груд. 1920 — чл. Військ.-революц. к-ту Білорусі, від серп. 1920 — нарком землеробства Білорус. СРР, від 1921 — нарком освіти. 1924 очолив відділ агітації і пропаганди ЦК Комуніст. партії (більшовиків) Білорусії. У 1920-ті рр. — один із творців і провідників політики білорусизації.

Одночасно з лип. 1921 — один з фундаторів та чл. правління Білорус. держ. ун-ту, декан пед. ф-ту цього ун-ту. 1926—28 — дир. Ін-ту білорус. к-ри, а після того, як його було реорганізовано в Білорус. АН обраний першим президентом Білорус. АН (1928). 1929—1931 — перший

дир. Ін-ту істор. наук Білорус. АН. 1930 очолив Каф-ру історії Білорусії Істор.-філол. відділу ВУАН.

Автор праць з історії Білорусі, особливу увагу приділяв висвітленню історії *польського повстання 1863—1864* на тер. Білорусі.

Наприкінці 1930 — поч. 1931 був безпідставно звинувачений у «веденні боротьби проти національної політики партії», зв'язках з контрреволюц. організацією «Союз визволення Білорусі», «націонал-демократичних помилках». Виключений з лав Комуніст. партії (більшовиків) Білорусії та знятий з посади президента Білорус. АН. У груд. 1930 на засіданні комуніст. фракції президії ВУАН також розглядалося питання про виключення І. з дійсних членів ВУАН. Покінчив життя самогубством у м. Мінськ. Реабілітований 1990.

Тв.: Гісторыя Беларусі ў 19 і ў пачатку 20 сталецця. Мінск, 1923; Белоруссия: территория, население, экономика. Важнейшие моменты истории. Минск, 1924; Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мінск, 1926; 1863 год на Беларусі: Нарыс падей. Мінск, 1930.

Літ.: *Ігнаценка І., Кароль А.* Усевалад Ігнатоўскі і яго час. Мінск, 1991; *Брыгадзін П.І., Мацяс І.Д.* Усевалад Ігнатоўскі: Палітычны дзеяч, вучоны. Мінск, 1998; Історія Національної академії наук України. 1929—1933. Документи і матеріали. К., 1998; Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: (До 70-годдзя ўтварэння). Мінск, 1999; Національна академія наук України. Персональний склад. 1918—2003. К., 2003.

О.В. Юркова.

ІГНА́ТЬЄВ Микола Павлович (29(17).01.1832—03.07(20.06)1908) — держ. діяч *Російської імперії*, дипломат, граф (1877). Н. в м.*Санкт-Петербург* у дворянській родині. 1849 закінчив Пажеський корпус та 1851 — Імператорську акад. Генштабу. 1851—56 проходив службу поручиком у лейб-гвардії Його величності гусарському полку й обер-квартирмейстером у Гвард. полку Генштабу. Від 1856—1857 — військ. аташе в Лондоні (Велика Британія). У трав. 1858 на І. було покладено кер-во держ. місією в Хіву і Бухару (нині обидва міста в Узбекистані); з бухарським еміром місія уклала вигідний для Рос. імперії торг. договір, а також мирну угоду про кордони та дозвіл про плавання рос. суден по р. Амудар'я. 1859—60 працював у Пекіні (Китай). У листоп. 1860 уклав Пекінський договір, за яким Рос. імперія одержала лівий берег по р. Амур і правий берег по р. Уссурі (прит. Амура) та маньчжурський берег Япон. моря до кордону з Кореєю, тоді ж вирішив питання про можливість будівництва в бухті Золотий Ріг порту Владивосток. Відтоді Рос. імперія дістала вихід у Япон. море, а разом з цим отримала у своє володіння Приморський та Хабаровський краї. За укладення цього договору отримав звання генерал-ад'ютанта. 1861 призначений дир. азіат. департаменту МЗС Рос. імперії. Від 1864—77 — надзвичайний і повноважний посол в *Османській імперії*. Першим запропонував султанові Абдул-Азізу надати автономію болгарам, македонцям, грекам, румунам.

1877 його батько — П.М.Ігнатьєв отримав графський титул, який був поширений і на сина. 1878 підписав *Сан-Стефанський мирний договір 1878*. Того ж року за станом здоров'я відправлений у відставку й уперше приїхав у свій родовий маєток Круподеринці (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.).

Від поч. царювання імп. Олександра III — знову на службі. Від берез. 1881 — міністр держ. маєтностей, а від 6 трав. 1881 до трав. 1882 — міністр внутр. справ. Прийшовши на заміну М.Лорис-Мелікову, продовжував здійснювати його програму, яка сприяла екон. добробутові *селянства*. Роздратування імператорського двору викликав проект І. від 12 квіт. про Земський собор, яким передбачалося проведення виборів усіма верствами нас. — від *повіту* до Всерос. собору. Собор (за словами сучасників) передбачав створення кабінету міністрів зх. зразка, утвореного з однодумців із прем'єр-міністром на чолі, але не заперечував при цьому ролі *імператора* як символу єдності Рос. імперії. Олександр III засудив проект І. й 30 трав. 1882 відправив його у відставку.

Від 1884 І. — президент Т-ва сприяння рос. пром-сті та торгівлі, від 1888 — президент Слов'ян. благодійного т-ва.

Наприкінці 1880-х рр. з родиною переїхав на постійне проживання у свій маєток в Круподеринцях. Скуповував довколишні землі над р. Рось (прит. Дніпра) у збанкрутілих *поміщиків* і створював там зразково-прибуткові промисли. Один із збудованих ними млинів — триповерховий — зберігся й діє до цього часу. Поставив у Круподеринцях храм — зменшену копію Володимирського собору, який вважається пам'ятником арх-ри 19 ст. Неодноразово бував у *Києво-Печерській лаврі*, відвідав могилу Т.*Шевченка*.

В останні роки життя писав мемуари. Незадовго до смерті встановив у селі пам'ятник рос. морякам-підводникам, які загинули в *російсько-японській війні 1904—1905*. За заповітом похований у сімейному склепі в с. Круподеринці.

Літ.: *Игнатьев А.А.* Пятьдесят лет в строю, т. 1—2. М., 1989; *Гальчак С.Д.* Стежинами віків. Про нього. В кн.: *Гальчак С.Д.* Земля над Россю. Вінниця, 1995; *Хевролина В.М.* Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н.П. Игнатьев (1864—1876 гг.). «Новая и новейшая история», 2003, № 6.

І.М. Романюк.

О.П. Ігнатьєв.

ІГНА́ТЬЄВ Олексій Павлович (1842—22(09).12.1906) — чл. Держ. ради *Російської імперії*, граф (1877). Освіту здобув у Пажеському корпусі та Акад. Генштабу в *Санкт-Петербурзі*. 1885 призначений іркутським генерал-губернатором, а 1889—96 — київ. генерал-губернатором. 1905 — голова особливої наради для перегляду надзвичайного стану та особливої наради з питання про віротерпимість, створених згідно з указом імп. *Миколи II* від 12 груд. 1904. Противник будь-яких нововведень та реформ. Навколо І. як одного зі стовпів консерватизму гуртувалися вкрай реакційні елементи *дворянства*. Він виступав проти скликання *Державної думи Російської імперії*, а 1906 — проти дій *Ради міністрів Російської імперії* під головуванням С.*Вітте*.

Убитий есером С.Ільїнським у м. Твер (нині місто в РФ).

Літ.: *Витте С.Ю.* Воспоминания, т. 1—3. М., 1976—78.

О.Ф. Овсієнко.

І́ГОР, Ігор Старий (р. н. невід. — восени 944) — київ. князь, син *Рюрика*. Згідно зі свідченнями лі-

тописів, 882 *Олег* привіз І. до *Києва* і від його імені вокняжився в стольному граді *Русі*, що поклало

Військо Ігоря прямує до Царгорода. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Ігор збирає данину в землі древлян. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

початок утворенню Давньорус. д-ви. *«Повість временних літ»* вважає Олега справжнім київ. князем, а *Новгородський перший літопис* молодшого ізводу — воєводою, який правив за дорученням І. По смерті Олега (912 — за «Повістю временних літ», 922 — за Новгород. першим літописом) І. став київ. князем. Продовжу-

Вбивство Ігоря Ольговича. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

вав справу централізації д-ви, інкорпорував до її складу племінні об'єднання *уличів* і *древлян*. Про-

Ігор. Малюнок 17 ст.

водив традиційну для його попередників зовн. політику, вістря якої було спрямоване на *Візантію.* 941 здійснив похід на *Константинополь*, але зазнав поразки в мор. бою. Прагнучи реваншу, 943 здійснив ще масштабніший похід на Константинополь, та візант. уряд уладнав справу миром. 944 було підписано рус.-візант. угоду, менш вигідну, ніж аналогічний договір Олега з греками 911 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*). По поверненні з походу на Візантію І. вирушив на *полюддя* (збирати *данину*) в землю древлянського союзу племен, де восени 944 був убитий за жорстокість і ненаситність, з якими грабував древлянські міста й села (див. *Древлян повстання 944—945*).

Літ.: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; *Котляр М.Ф.* Ігор Старий. В кн.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. К., 1996.

М.Ф. Котляр.

ÍГОР О́ЛЬГОВИЧ, Ігор-Георгій Ольгович (р. н. невід. — 19.09. 1147) — князь городецький, київ.; 2-й син *Олега Святославича* від другого шлюбу, здогадно, з половецькою княжною, дочкою хана Осолука. 1140 його брат *Всеволод Ольгович*, тоді вел. князь київ., пообіцяв І.О. *Чернігів*, але не дав; 1142 І.О. одержав *Городець Остерський*, а 1145 — землі по р. Визна. Передчуваючи близьку кончину (п. 1 серп. 1146), Всеволод заповів київ. стіл І.О., від якого київ. *віче* вимагало збереження вольностей городян. Він пообіцяв і на поч. серп. во-

Ігор Ольгович. Малюнок 17 ст.

княжився в *Києві.* Та через кілька днів ставлення віча до нього змінилося (див. *Київські повстання 11—12 століть*), і воно закликало в князі *Ізяслава Мстиславича* з *Переяслава.* Ізяслав змовився з Володимиром Давидовичем та *Ізяславом Давидовичем* (суперниками *Ольговичів* у змаганнях за Чернігів і Київ), з їхньою допомогою скинув І.О. з престолу і 13 серп. 1146 став київ. князем. І.О. постригли в ченці в київ. монастирі св. Феодора (чернече ім'я — Гавриїл). 19 верес. 1147 у Києві спалахнуло інспіроване Давидовичами повстання, спрямоване проти І.О., під час якого його вбили.

Канонізований правосл. церквою. Дні пошанування благовірного кн. Ігоря Ольговича — 5 черв., 19 верес. (усі дати за ст. ст.).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905.

М.Ф. Котляр.

ÍГОР СВЯТОСЛА́ВИЧ, Ігор-Георгій Святославич (02.04.1151—1202) — князь новгород-сіверський, черніг.; другий син *Святослава Ольговича.* Одружений з дочкою галицького кн. *Ярослава Володимировича* Євфросинією. По смерті батька (1164) за угодою старшого брата Олега з братом у перших *Святославом Всеволодичем*, який обійняв черніг. княжіння, І.С. мав одержати від останнього якусь *волость*, але той не дотримав обіцянки. Ймовірно, жив разом з братом Олегом у *Новгороді-Сіверському.* Влітку 1171 на чолі своєї *дружини* розбив половецьких ханів Ко-

Пам'ятник князю Ігорю Святославичу на Старій площі в м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл. Авторський колектив: А. Кущ, М. Барановський, В. Павленко, М. Бунак.

бяка й *Кончака* біля *Переяслава.* По смерті Олега І.С. 1180 сів у Новгороді-Сіверському. Відтоді проводить традиційну для клану *Ольговичів* політику співробітництва з половецькими ханами. 1181 разом із *половцями* воював проти кн. *Рюрика Ростиславича*, був розбитий і в одній ладді з Кончаком урятувався втечею Дніпром. Союз із Кончаком, мабуть, спричинив відмову І.С. від загальнорус. походу 1183 у Половецький степ. У лют. 1185 знову ухилився від участі в переможному (як потім з'ясувалося) поході проти половців. Бажаючи здобути славу й здобич, у квіт. 1185 організував непідготовлений похід проти ханів Гзи і Кончака, був розбитий, поранений і потрапив у полон. Швидко по тому втік. 1191 знову здійснив похід на половців, досягши при цьому часткового успіху. По смерті 1198 брата в перших, черніг. кн. *Ярослава Всеволодича* вокняжився в Чернігові, де й помер.

Літ.: *Рыбаков Б.А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971.

М.Ф. Котляр.

ÍГОР ЯРОСЛА́ВИЧ, Ігор-Георгій Ярославич (р. н. невід. — 1060) — князь волин., смоленський; молодший (сьомий) син *Ярослава Мудрого* і швед. принцеси *Інгігерди.* Згідно з заповітом (*«рядом Ярослава» 1054*) І.Я. одержав м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*) із *волостю.* Коли 1057 у м. Смоленськ (нині місто в РФ) помер його брат В'ячеслав (шостий син Ярослава), старші Ярославичі — *Ізяслав Ярославич*, *Святослав Ярославич* і *Всеволод Ярославич*, які з 1054 купно правили на Русі (тріумвірат Ярославичів), перевели І.Я. до Смоленська, а *Волинь* розділили між собою. Після кончини І.Я. тріумвіри взяли собі Смоленську землю, не давши його синові *Давиду Ігоровичу* нічого. Той став князем-*ізгоєм* і в 1080—90-х рр. збройно відстоював Ігореву «отчину». І.Я. поховано в *Чернігові*, в Спасо-Преображенському соборі.

Літ.: *Донской Д.* Справочник по генеалогии Рюриковичей, ч. 1. Ренн, 1991.

М.Ф. Котляр.

ІГУ́МЕН (від грец. ἡγούμενος — який веде, йде попереду) — 1) сан ченця, наступний після ієродиякона та ієромонаха; 2) у правосл. церкві (див. *Православ'я*) настоятель монастиря, голова Духовного собору («собору старців») — керівничого органу у великих чол. монастирях. (У жін. монастирях — ігуменя.) Як правило, І. призначалися чи обиралися на рік (як на *Афоні*), або й пожиттєво з найавторитетніших членів братії. І. керує всіма сферами діяльності монастиря: забезпечує організацію богослужінь і чернечого послуху; здійснює контроль над дотриманням норм монастирського статуту, вирішує екон. та кадрові питання, забезпечує збереження монастирських звичаїв і традицій тощо.

У давнину «ігуменом», на відміну від настоятеля монастирів 1—2 класів (*архімандрит*), називали настоятеля будь-якого ін. монастиря. І. при богослужіннях одягався у звичайну чернечу мантію та набедренник, а архімандрит — у мантію із «скрижалями», мав наперсний хрест, палицю й митру. Первісно І. призначали засновники монастирів (св. *Антоній Печерський* поставив першим ігуменом Києво-Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) св. Варлаама), пізніше їх обирала монастирська братія (у катол. церкві — капітула), передаючи право на затвердження засновникові монастиря або єпископові, часом князеві чи гетьманові. Пізніше, особливо після підпорядкування *Київської митрополії Московському патріархатові* І. переважно призначалися вищою церк. владою.

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, кн. 2. М., 1994; *Іван Огієнко* (митрополит Іларіон). Українське монашество. К., 2004; *Його ж.* Свята Почаївська лавра. К., 2005.

Ю.А. Мицик.

ІДАНТІ́РС (Іданфірс) — скіф. (див. *Скіфи*) цар, син Савлія, небіж *Анахарсіса.* Один із трьох керівників (І., Скопасій, Таксакій) опору вторгненню персів під проводом *Дарія I* у надчорномор. степи 514/513 до н. е. Очолював об'єднані сили антиперської коаліції, вів переговори з Дарієм I.

Літ.: *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982; *Геродот.* Історія в дев'яти книгах. К., 1993.

Ю.В. Болтрик.

ІДЕНТИ́ЧНІСТЬ ЕТНІ́ЧНА, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії. Терміном «етнічна ідентичність» означають одну з форм самосвідомості індивіда чи групи людей, що ґрунтується на відчутті ними своєї належності до певної *етнічної спільності.* Фундаментом І.е. є закорінена в істор. пам'яті сукупність антропологічних та культ.-символічних ознак (спільність походження, мова, релігія, тер. проживання, традиції, звичаї тощо). Ідентифікація з *етносом* за певних умов стимулює самоорганізацію етнічної спільноти на засадах її етнічних інтересів і потреб, а також забезпечує самозахист у ситуаціях міжетнічної напруженості. Вона ж визначає тональність інтерпретації істор. досвіду й орієнтаційні культ. пріоритети,

Поразка військ Ігоря Святославича під час походу на половців 1185 року. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

здебільшого обернені в минуле. І.е. базується на «голосі крові» й укорінена в особливостях психологічного складу, темпераменту, етнодемографічного потенціалу людей, які є її представниками. Вона створює підґрунтя *ідентичності національної* й протистоїть натиску космополітизації сусп. життя.

Процес визначення індивідом своєї І.е. не є жорстко детермінованим. Він відбувається через багаторівневе відтворення індивідом (через сім'ю, етнічні оргції, просвітницькі т-ва, культ.-мистецька діяльність) ознак власної етнічної самобутності, групових базових цінностей та емоційно-вольових устремлінь, а також етнічних символів і святинь. Результатом цього процесу є складне переплетення вроджених і набутих рис, раціональних та ірраціональних уявлень і реальних актуальних інтересів.

Потреба в психологічній спільності з етнічною групою в різних людей виявляється по-різному. Глибина процесів *асиміляції*, а також ситуації невизначеності провокують відозміни «етнічного коду»: суб'єктивна самоідентифікація часто не збігається з етнічним походженням. Процес зіставлення індивіда з певною спільнотою може усвідомлюватися або ні, бути однозначним або багатозначним. Люди, повністю або частково асимільовані, віддають перевагу «не своїй» етнічній самоідентифікації. Дуже поширеним внаслідок міграцій та розвитку інформаційної мережі є т. зв. етномаргінальний тип самоідентифікації, позбавлений орієнтації на спорідненість із певною к-рою. Космополітичний тип у своїх крайніх проявах взагалі вважає етнічні критерії ознакою провінційності й орієнтується виключно на загальноцивілізаційні цінності.

Серед важливих для етнічної групи функцій, які виконує І.е., на першому місці стоїть консолідуюча — вона забезпечує стійкість зв'язків між членами спільноти, формує її істор. пам'ять. Консолідуюча функція І.е. тісно пов'язана з символічною — відстоюванням символів, реліквій та ритуалів етнічної спільноти. Ідентифікаційна функція І.е. дає змогу групі з'ясувати свої пріоритети, місце в системі міжетнічних відносин. Естетична функція спрямована на відтворення притаманних групі ідеалів гармонії, істини, краси. Морально-етична — на забезпечення регулятивних начал, вироблених століттями спільного існування. Психологічно-компенсаторна функція І.е. дає змогу індивіду знайти у своїй групі емоційний захист від уніфікаційних процесів, стандартизації, знеособлення.

Наукова концептуалізація поняття «етнічна ідентичність» відбувалася впродовж 2-ї пол. 20 ст. Вона супроводжувалася гострими дискусіями навколо питання, чи є І.е. вродженою, чи ситуативною. Прихильники розгляду етносу як історично сформованого соціального явища — примордіалісти (англ. primordial — первісний, споконвічний) вважають, що групові зв'язки, які ґрунтуються на спільності походження, релігії, мови та звичаїв, закорінені або в підсвідомості кожної людини (Е.Шилз, К.Гіртц), або в кровній біологічній спорідненості, якої зазвичай цілком вистачає для формування почуттів етноцентризму (П. ван ден Берг). Для більшості прихильників таких поглядів етнічні почуття є вродженою якістю, яка не підлягає раціональному поясненню.

Представники ін. школи в *етнології* — конструктивісти (Б.Андерсон, Ф.Барт, Е.Гелнер) вважають етнічність суб'єктивним феноменом, а І.е. — ситуативною. Самоідентифікація індивіда, на погляд Ф.Барта, не визначається об'єктивно існуючими культ. відмінностями. Індивід сам обирає те, що йому видається значущим. При цьому, однак, прийнята індивідом та чи ін. схема категоризації як така зобов'язує його до певної рольової поведінки й, отже, є фактором, що відтворює об'єктивні культ. відмінності. З позиції такого підходу етнічна група має розглядатися не як реальність набору об'єктивних ознак, а лише як реальність відносин.

Спробою подолати концептуальний різнобій у вивченні І.е. став аналіз кризових трансформацій етнічності в контексті «соціальної дистанції» та «культурних кордонів» (Л.Дробіжева, Ю.Арутюнян). Такий аналіз не відкидає припущення про реально існуючі етнічні якості спільноти, але акцент робить на «соціонормативних культурних відмінностях», що виникають у ході культ. ідентифікації і є її символами.

Сучасні типи І.е. формуються під відчутним впливом глобалізаційних процесів (див. *Глобалізація*), які водночас і розхитують, і зміцнюють ціннісну базу етнічності. Реакцією сусп. свідомості на такі фактори, як, з одного боку, поглиблення поділу *націй* на «бідні й багаті», посилення соціальних конфліктів у країнах з перехідними економіками, а з ін. — консолідація етнічних діаспор (див. *Діаспора*), спричинена розвитком транспортних комунікацій і засобів зв'язку, є підвищення мобілізаційної ролі І.е. При цьому притаманна етносам, що живуть поруч, «правда» про себе і «правда» про інших досить часто стає підґрунтям для політизації І.е. А утвердження пріоритетів І.е. як найважливіших смисложиттєвих орієнтирів індивіда (гіперідентичність) здатне стимулювати в поліетнічному сусп-ві дезінтеграційні тенденції. Основою гіперідентичності є етноцентризм, жорсткий поділ на «своїх» і «чужих», формування етнічної свідомості за типом етноізоляціонізму. Посилення таких різновидів гіперетнічності, як нац. фанатизм і реліг. фундаменталізм, є свідченням переходу І.е. в кризову фазу.

Українська етнічна ідентичність. Сучасна українська І.е. є «розмитою». Це спричинено тривалою бездержавністю й розчленуванням укр. етнічної тер. Разом з тим, уже починаючи з 16 ст., коли в середовищі укр. людності виник конфлікт т. зв. роздвоєної лояльності (за походженням і за належністю: рус. походження і польс. політ. громадянство), можна впевнено говорити про укр. І.е. як про феномен, що може бути досліджуваним не лише теоретично, а й емпірично. На поч. 17 ст. автор латиномовної поеми «Дніпрові камéни» І.*Домбровський* протиставляє «доблесних русів» «диким мосхам», «безтурботним ляхам», «міцним духом литвинам». П.*Беринда*, який усвідомлює себе русином, розрізняє великоросів, білорусів, болгар і сербів, а також «словенську» (церковнослов'ян.)

і «словеноруську» (нар. староукр.) мови.

Тогочасну кризу укр. І.е., яка була спричинена спольщенням укр. *еліти*, так і не вдалося подолати, оскільки невдовзі польс. деструктивні впливи змінилися аналогічними рос. (див. *Русифікація*). Наслідками цього стали оборонний присмак в *українській національній ідеї* та «малоросійство».

На підвладних *Російській імперії* укр. землях здобутки укр. к-ри настільки активно засвоювалися Рос. д-вою, що практика поглинання енергії укр. етносу сприймалася як норма. Таке неприродне «донорство» знизило рівень І.е. українства до небезпечної межі її розчинення в І.е. ін. етносу. Київ. книжники (школа І.*Гізеля*) доклали руку до формулювання ідеї єдиного «роду Расєйского», яка дістала худож. втілення в символіці єдності «трьох дів» — Росії, України та Білорусі. Однак процес розмивання І.е. українців не став безповоротним. Свідченням цього є, зокрема, «література канцеляристів» (особливий жанр козац. публіцистики), в якій було виразно засвідчено готовність *козацтва* «стояти до смерті при знаменитих і славних знаках» «предковічної вітчизни нашої». В ній поляки асоціюються із давніми кривдами, а турки — з абсолютним злом.

Під сильним впливом нім. романтиків (див. *Романтизм*), для яких етнічний принцип стає домінантним у питаннях «національного духу», в укр. середовищі (*Кирило-Мефодіївське товариство*) зароджується ідея укр. месіанізму. Вона сформувалася на основі поєднання християн. (див. *Християнство*) і нац. ідей та стала потужним стимулом для утвердження укр. І.е. як першооснови нац. єдності.

Для етнічної самоідентифікації українства *Галичини* велике значення мала діяльність *«Руської трійці»*. Дещо пізніше під впливом досить сильної течії *москвофільства* тут створюється ґрунт для конструювання рос. ідентичності. Престиж укр. І.е. намагалися відновити представники народовецької (див. *Народовці*) течії в укр. русі.

З часом ідентифікаційні відмінності між наддніпрянцями і галичанами стали настільки виразними, що, як вважав М.*Грушевський*, цілком реальним могло бути утворення з одного етносу двох націй, за зразком сербів і хорватів. Цього не сталося завдяки свідомому вибору еліт обох частин України, які намагалися перетворити Галичину на «український П'ємонт».

У ході *української революції 1917—1921* вибір пересічного українця між рос., малорос. та укр. І.е. був ускладнений класовими та реліг. розмежуваннями. Наслідком стала етнічна ідентифікаційна невизначеність, яка дорого обійшлася насамперед укр. етнічній еліті та гол. носієві укр. етнічності — укр. *селянству*. Еліта була майже повністю винищена (див. *«Розстріляне відродження»*), а селянство надломлене розкуркуленням та голодомором (див. *Голодомор 1932—1933 років в УСРР*). Зрештою відбулося майже цілковите витіснення укр. І.е. ідеологічним безнац. сурогатом («радянська ідентичність»). Рад. система міжнац. спілкування ґрунтувалася на уявленнях, що майже повністю заперечували основоположні етнічні цінності. Під тиском інтернаціоналістських (див. *Інтернаціоналізм*) ідеологічних догматів, активно утверджуваних у процесі формування «радянської ідентичності», сусп. свідомість змирилася з існуванням своєрідної нерозчленованої рос.-укр. ідентичності. Окремі спроби протистояти цьому не мали успіху.

Поза межами УРСР групова ідентифікація на основі укр. етнічних пріоритетів нерідко оберталася ультрарадикалізмом, стимулювала пошук іноетнічних ворогів або породжувала настрої втоми та зневіри.

Відновлення престижу укр. І.е. стало можливим лише в процесі нац. відродження 1990-х рр. Проте згуртувати націю на основі обернених у минуле укр. етнічних пріоритетів не вдалося.

Етнічні спільноти, які живуть в Україні, по-різному себе ідентифікують. *Кримські татари* вважають себе окремою етнічною спільнотою, що має право на політ. самовизначення. На *Закарпатській Україні* значна ч. українців ідентифікує себе як *русинів*, наполягаючи на існуванні окремого русинського етносу.

Ідентифікаційні стандарти осн. маси українців розмиті. Говорити про глибоку закоріненість укр. І.е. можна лише щодо *Західної України* і Середнього Подніпров'я. В Сх. Україні і Пд. Україні більшість нас. виявляє байдужість до етнічної самоідентифікації або ідентифікує себе як «російськомовних». Реліг. самоідентифікації нас. України теж відмінні: на зх. переважають греко-католики (див. *Українська греко-католицька церква*), на решті тер. — православні, у свою чергу розколоті за симпатіями до УПЦ (МП; див. *Московський патріархат*), *Української православної церкви Київського патріархату* чи *Української автокефальної православної церкви*; значна ч. нас. — атеїсти. В прикордонних зонах типи етнічної самоідентифікації місц. нас. часто невиразні й навіть плутані. В Зх. *Поліссі*, де проживають спільно українці та білоруси, ті українці, які віддають перевагу укр. І.е., називають себе *поліщуками*, а білорусів литвинами, хоч останні самі себе називають поліщуками, а литвинами — лише жителів Білорусі.

Зменшення ролі етнічності як чинника самоідентифікації індивіда та паралельне зростання питомої ваги локальних ідентичностей потребує толерантних і злагоджених політ. кроків етнічних еліт, які діють нині в Україні. Етнокульт. баланс у сусп-ві передбачає як існування спільного для всіх громадян країни культ. середовища, так і належний рівень поваги до прагнень етнічних спільнот зберегти й розвивати свою етнічну, культ., мовну та реліг. самобутність.

Літ.: *Шульга Н.А.* Этническая самоидентификация личности. К., 1996; *Кресіна І.О.* Українська національна самосвідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітичний аналіз). К., 1998; *Обушний М.І.* Етнос і нація: проблеми ідентичності. К., 1998; *Рудницька Т.М.* Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. К., 1998; *Солдатова Г.У.* Психология межэтнической напряженности. М., 1998; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. К., 2002; Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. К., 2004.

Л.П. Нагорна.

ІДЕНТИ́ЧНІСТЬ НАЦІОНА́ЛЬНА, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії. Як поняття «націо-

нальна ідентичність» означає широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та істор. уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей з певною *нацією* як самобутною спільнотою, що має свою істор. тер., мову, істор. пам'ять, к-ру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, *національну ідею*.

Відчуття своєї І.н. є одним з найважливіших мотиваційних чинників поведінки. Жоден із членів нації не знає й ніколи не знатиме всіх своїх співвітчизників, але між ними існує анонімна й символічна солідарність, сила якої буває дивовижною, особливо в періоди тяжких випробувань. Будучи специфічною асоціацією людей, нація наділена такими джерелами саморозвитку та самозбереження, яких не має жодна ін. спільнота. На підтримку її існування працюють численні соціальні групи та громад. об-ня (професійні, екон., культ., реліг. та ін.), зрештою — на її підтримку працює *держава*.

Чітку концептуалізацію І.н. утруднює полісемантичність поняття «нація» — воно може означати й етнонацію, й політ. націю (див. *Нація політична*), отже, І.н. може як ототожнюватися з *ідентичністю етнічною*, так і визначатися лише через приналежність особи до певного *громадянства*.

Осн. відмінності між етнічною та нац. ідентичностями є такими: в ідентифікації з нацією значно виразнішими, ніж в ідентифікації з *етносом* (для якої важливими в першу чергу є антропологічний, обрядовий та реліг. моменти), є територіальний і політ. компоненти. На відміну від етнічної, І.н. знаходить свій гол. прояв у зв'язках членів спільноти як співгромадян, а отже — у спільних актуальних інтересах. Нарешті, І.н. є переважно суб'єктивно, а не об'єктивно детермінованою. Вияв особою своєї нац. ідентичності — це її особистий духовний вибір.

Люди можуть розмовляти різними мовами, мати відмінні культ. орієнтації й уподобання, але наявність у них стійких комунікативних зв'язків і спільних екон. і соціальних інтересів створює фундамент для високого рівня їхньої групової — нац. солідарності. В сусп-вах, що сформувалися як політ. нації, І.н. є, по суті, відчуттям такої групової солідарності. Розмаїття ідентичностей етнічних в одному й тому ж сусп-ві не становить для нього ніякої загрози, за умови, що д-ва оберігає як особисті права індивідів, так і колективні права етнічних і нац. спільнот.

Як правило, процес формування І.н. відбувається паралельно (але не обов'язково синхронно) із процесом державотворення. Розмивання расових і етнічних основ ідентичності під впливом глобалізаційних (див. *Глобалізація*) процесів збільшує питому вагу «сконструйованих» нац. ідентичностей. Полеміка між прихильниками глибокої об'єктивної закоріненості нац. самоідентифікацій та прибічниками поглядів на націю як «уявлену спільноту» дістала новий імпульс у зв'язку з гострими ідентифікаційними кризами кін. 20 — поч. 21 ст. й активним заміщенням І.н. іншими — наднаціональними, субнаціональними, реліг. ідентичностями. Але оскільки І.н. має потужні внутр. резерви самовідновлення, її здатність виконувати інтеграційні й мобілізаційні функції не ставиться під сумнів.

І.н. включає певні стереотипи й уявлення про характер міжетнічних комунікацій, про зовн. світ, єдине громадянство та нац. інтереси. Цим самим вона забезпечує гомогенність і згуртованість социуму, визначає способи соціальної взаємодії між його членами та механізми соціалізації індивіда. І.н. створює відчуття захищеності від ударів долі та причетності до високих культ. цінностей, компенсує індивідові втрату індивідуальності, спричинювану стандартизацією виконуваних ним анонімно-казенних функцій та формальних соціальних ролей. І.н. створює механізми гармонізації у свідомості індивіда нац. (групової) та особистісної ідентичності, власних цінностей і нац. традицій.

Етапи розвитку української національної ідентичності. Процес формування усталеної укр. І.н. ще не завершився. Цьому завадила бездержавність і розчленованість укр. тер. між різними д-вами в минулому. Особливою перешкодою на шляху становлення окремої укр. ідентичності була роздвоєність самоідентифікації у вищих прошарків сусп-ва: спочатку укр.-польс., а потім укр.-російська.

Виокремлення українців із християн. загалу *Речі Посполитої* відбувалося на ґрунті укр. етнічної ідентичності в ході: піднесення ролі *міст* як інтелектуальних центрів; пошуків реліг. порозуміння між правосл. і катол. конфесіями (див. *Православ'я*, *Католицизм*); поширення протестантського руху (див. *Протестантизм*) і реформаційного вільнодумства; розвитку правосл. церк. *братств* і відповідної шкільної освіти; загострення боротьби правосл. церкви з катол.; боротьби *козацтва* за своє самоутвердження та виникнення союзу козацтва з правосл. церквою. Могутній поштовх процесам самоідентифікації укр. вищих прошарків сусп-ва з укр. людністю («народ наш руський», «народ українсько-малоросійський»), з укр. тер. («ця земля — предковічна вітчизна наша»), з укр. реліг. цінностями («народ наш православний християнський») був даний *національною революцією 1648—1676.* Однак після прийняття *Гетьманщиною* протекції рос. *царя* (див. також *Березневі статті 1654*, *Переяславська рада 1654*) ці процеси поступово почали згасати. Козац. *еліта* віддавала перевагу не стільки політ. чи етнореліг. ідентичності, скільки становій (див. *Стани*), добиваючись урівнення себе в правах з рос. *дворянством*. Це поклало початок формуванню «малоросійської» ідентичності, характерними рисами якої були, з одного боку, лояльне ставлення до царського уряду, а з ін. — помірковане відстоювання самобутніх «прав і вольностей».

«Малоросійську» ідентичність інколи розглядають як комплекс редукованого патріотизму, як намагання зберегти деякі місц. особливості ціною демонстрації вірнопідданства *Російській імперії*. Проте об'єктивно «малоросійство» виявилося ідеологічною, культ. та психологічною перешкодою на шляху формування укр. І.н., яка істотно утруднювала звільнення нац. свідомості від комплексів провінціалізму й меншовартості. В поєднанні з ук-

раїнофобською політикою царизму, що розглядав будь-які вияви укр. нац. свідомості крізь призму «австрійської інтриги» й «сепаратизму», ці комплекси стримували розвиток нац. самоідентифікації.

Поштовхом до відродження укр. І.н. стали загальноєвроп. істор. зміни 18 ст. Вони збудили в укр. еліти потребу знайти свою «українську правду». І хоча цей пошук спочатку підпорядковувався передусім становим інтересам укр. *козацької старшини*, однак створення укр. елітою власного істор. міфу (найвиразніше представленого в анонімній *«Історії Русів»*) та консолідація навколо ідей республіканізму дали їй можливість вийти за межі корпоративних інтересів і закласти наріжні камені в процес формування модерної *нації української.*

Осн. віхи на шляху формування укр. І.н. добре вписуються в сконструйовану М.Грохом схему поступу нац. рухів «малих» європ. націй. На матеріалах істор. досліджень М.Грох встановив, що нац. рухи «малих» європ. націй (тобто націй, які в минулому не мали «повної» соціальної структури й тривалої культ. традиції) проходили кілька фаз нац. самоусвідомлення. Перша, академічна, починалася зі збирання істор. документів, фольклору, із зацікавлення старовиною — на цьому ґрунті здійснювався «вивід прав» місц. еліти на престижне місце в сусп. ієрархії. Друга, культурницька, починалася зі «спалаху» інтересу до місц. мов, відродження культ. традицій. Третя, політ. — з формулювання вимог та орг. забезпечення нац. орієнтованою елітою власного права на самовизначення. Всі ці етапи укр. нац. рух, а разом із ним і укр. І.н. пройшли впродовж століття.

Однак навіть після «самовизначення» І.н. в Україні ще довго лишалася ситуативною. Цим не в останню чергу були зумовлені невдачі *української революції 1917—1921.* Цим же зумовлені й труднощі в становленні сучасної укр. політ. нації.

Формування І.н. в сьогоденній Україні надзвичайно ускладнене строкатістю етнонац. і регіональних ідентифікацій. Великі групи людей, які юридично є громадянами України, живуть поки що в різних щодо нац. визначеності ціннісно-смислових полях, перебувають під впливом різних міфологем. Сучасний укр. соціум не відчуває себе достатньою мірою укр.; поняття «патріотизм», «національна самоповага» широко вживані лише в політ. дискурсі. Сегментованість соціуму знаходить свій прояв у різноспрямованості сусп. (ментально-ідеологічних, геополіт., соціально-екон., інституційно-правових та ін.) пріоритетів, у формуванні груп інтересів на корпоративній основі, в міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних протистояннях, у виразних особливостях політ. субкультур.

Процес особистісної «переідентифікації», що нині відбувається в Україні, пов'язаний з кардинальними змінами у відчутті людиною «соціального простору» та «соціального часу». Люди змушені засвоювати нову — сучасну систему нац. цінностей й обирати нові — сучасні прагматично-реалістичні орієнтири для своєї діяльності. Але багато хто віддає перевагу традиціоналізмові — як у ставленні до поняття «*батьківщина*», так і в пошуках істор. «точки опори». Причому в одних випадках традиціоналізм ґрунтується на ностальгії за всім «радянським», а в ін. — на повному запереченні будь-якого «радянського позитиву».

Шляхи подолання орієнтаційної роздвоєності та перспективи нарощування консолідаційного потенціалу І.н. визначаються оптимальністю етнонац. політики й темпами формування *громадянського суспільства.* Саме від чіткого політ. визначення нац. пріоритетів і нац. інтересів безпосередньо залежить сьогодні становлення укр. політ. нації на основі співгромадянства та подолання залишкових комплексів «малоросійства» й меншовартості.

Літ.: *Сміт Е.* Національна ідентичність. К., 1994; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. К., 2002; Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991—2000 років. К., 2002; Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. К., 2002; Україна — проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. К., 2003; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. К., 2003; *Когут З.* Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. К., 2004.

Л.П. Нагорна.

«ІДЕ́Я І ЧИН» — центр. друкований орган Гол. проводу *Організації українських націоналістів* (самостійників державників; ОУН СД). Заснований на поч. 1942. Названий за однойменною працею Д.*Мирона.* Впродовж 1942—46 вийшло 10 номерів журналу: 1942 — № 1 (ред. Д.Маївський); 1943 — № 2—5 (ред. М.*Прокоп*); 1944 — № 6—7 (ред. М.Палідович); 1945 — № 8—9 (ред. Д.Маївський); 1946 — № 10 (ред. П.*Полтава*). Журнал був виразником офіц. політики кер-ва ОУН СД, обов'язкової для всіх нижчих ланок орг-ції. Тут друкували свої праці провідні ідеологи орг-ції: Я.*Бусел*, Р.Волошин, о. Іван Гриньох (див. В.*Гриньох*), М.Дужий, О.*Дяків*, Д.Маївський, М.Палідович, П.Полтава та ін. 5 перших номерів видруковано в підпільній друкарні Гол. проводу ОУН «Прага», що містилася в с. Мокротин (нині село Жовківського р-ну Львів. обл.). Подальші — у друкарні ОУН СД, потім — у невстановлених друкарнях.

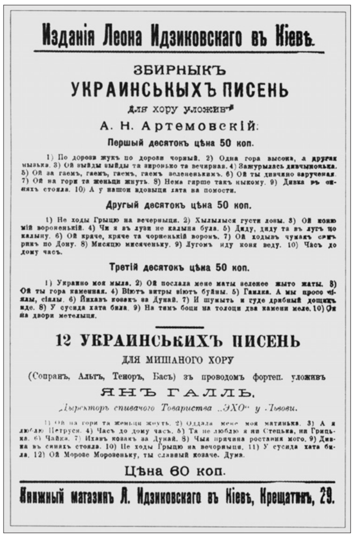
Літ.: *Прокоп М.* Напередодні незалежної України. Нью-Йорк, 1993; *Содоль П.* Українська повстанча армія, 1943—1949: Довідник, т. 1—2. Нью-Йорк, 1994—95.

О.Й. Стасюк.

ІДЗІКО́ВСЬКІ (Idzikowski) — родина укр. і польс. видавців. **Леон Вікентійович** (1827—18(06).05. 1865) — н. в м. Краків (нині місто в Польщі). 28 груд. 1858 заснував у *Києві* (вул. Хрещатик, 29) книгарню під назвою «Книжково-музичний магазин». До 1865 було надруковано понад 200 видань переважно польс. авторів. П. у м. Київ. Після його смерті фірмою «Leon Idzikowski» спочатку керувала його дружина **Герсилія Гнатівна** (у дівоцтві —

Друкарський знак польської друкарні в Києві.

Реклама магазину Л. Ідзіковського.

Реклама бібліотеки Л. Ідзіковського.

Кам'яний ідол із с. Ставчани Новоушицького р-ну Хмельницької обл. I тис. до н.е.

Бухаревич; 1832—15.08.1917). Вона 1870 відкрила при книгарні читальний зал, який з часом переріс у справжню приватну книгозбірню, читальня якої одночасно могла вмістити до 500 осіб. Книжковий фонд б-ки І. 1894 налічував 40 тис. томів, на 1914 збільшився до понад 173 тис. книжок. Від 1897 фірмою керував син І. — **Владислав Львович** (27(14).05.1864—10.06.1944). У книгарні, що розташовувалася на Хрещатику, налічувалося понад 150 осіб штатного персоналу, в б-ці — 10 працівників. Крім польс. авторів, книгарня видала майже всі твори укр. композиторів, зокрема О.*Кошиця*, К.*Стеценка*, М.В.*Лисенка* (350 творів), надрукувала етногр.-муз. працю А.Вєльгорського «Русинська музика» (1913). Владислав Львович організував 1897 при фірмі концертне бюро, що ним керувала його сестра **Марія Львівна** Ящевська (співачка, якій М.В.Лисенко присвятив пісню «Моя любонька» на слова А.*Міцкевича*). В трав. 1897 видавець Б.Корейво продав усе своє укр. муз. вид-во разом із творами М.В.Лисенка фірмі І. 1909 під час відзначення 50-річчя книгарні М.В.Лисенко виголосив промову, що «відзначалася надзвичайною сердечністю». В листоп. 1914 спадкоємці М.В.Лисенка продали фірмі І. усі твори композитора й права на них «назавжди й на всі країни».

Видавничий дім І. відігравав помітну роль у культ.-мистецькому житті Києва, виступав співорганізатором виставок образотворчого мист-ва, відкрив на зламі 19—20 ст. власний худож. салон, був знаний своєю харитативною діяльністю. В книгарні призначали зустрічі представники польс., укр. і рос. *інтелігенції*. З часом у місті було відкрито ще 2 філії цього книготорг. й видавничого підпр-ва, а Владислав Львович став співвласником третини акцій «Drukarni Polskiej w Kijowie», що нею, зокрема, опубліковано працю Є.Філіповича «Album kapłanów dyecezji Łucko-Żytomierskiej i Kamienieckiej» (1917). Книгарня оперативно постачала на укр. книжковий ринок новинки берлінських, варшавських, краківських, львів., паризьких вид-в. В роки *Першої світової війни* польс. книговидавці активізували діяльність в Україні, це було пов'язано з масовим переміщенням польс. людності з окупованих німцями теренів *Царства Польського* на укр. землі. До Києва, зокрема, прибуло понад 40 тис. польс. біженців, переважно інтелігенції. Апогеєм польс. книгодрукування в Україні став 1916, коли було видано 204 книги, в т. ч. фірмою «Leon Idzikowski» — 80 (39 %).

Під час окупації Києва в лют. 1918 *більшовиками* книгарня І. була спалена. Загалом упродовж 1865—1920 фірма «Leon Idzikowski» випустила в світ бл. 7 тис. назв найрізноманітнішої літ., включаючи й нотні вид. 1921 фірма згорнула свою діяльність у Києві, перебазувавшись до *Варшави*, де ще з 1911 у центрі міста на вул. Маршалковській функціонувала її філія. Майно фірми І. в УСРР було націоналізовано, частково розграбовано; фрагментарно фонди б-ки І. влилися до складу Центр. польс. б-ки в Києві 1920—30-х рр. Владислав Львович до 25-річчя смерті М.В.Лисенка у *«Biuletynie Polsko-Ukraińskim»* опублікував спогади про композитора (1937). 1937 громадськість *Західної України* відкупила у Владислава Ідзіковського рукописи й авторські права на 350 творів М.В.Лисенка, а також ін. укр. композиторів. Підпр-во припинило свою діяльність у серп. 1944 — під час придушення гітлерівцями Варшавського повстання; 1945—50 провадило антикварну торгівлю книжками.

Літ.: *Idzikowski J.* Wspomnienia o firmie Idzikowski. «Księgarz» (Warszawa), 1959, nr 13/14; 17/18; *Pfeiffer H.* Idzikowski Leon; Idzikowski Władysław. В кн.: Polski Słownik Biograficzny, t. 10. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1962—64; *Wielhorski W.* Firma «Leon Idzikowski» w Kijowie. В кн.: Pamiętnik Kijowski, t. 2. Londón, 1963; *Niekraszowa S.* Polscy muzycy z ziem ukrainnych. В кн.: «Pamiętnik Kijowski», t. 3. Londyn, 1966; *Ідзіковський В.* Польський видавець про М. Лисенка. В кн.: М.В. Лисенко у спогадах сучасників. К., 1968; *Zienkiewicz T.* Polskie życie literackie w Kijowie w latach 1905—1918. Olsztyn, 1990; *Nicieja S.-S.* «Polski Kijów» i jego zagłada w latach 1918—1920 w świetle wspomnień kijowian. «Przegląd Wschodni» (Warszawa), 1992/93, t. 2, z. 4(8); *Лісевич І.Т.* Духовно спраглі (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864—1917 рр.). К., 1997; Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów, cz. 1: Lata 1917—1939, t. 1—3. Przemyśl, 1998—2001; *Рибаков М.О.* Київські книгарі: Леон, Герсилія та Владислав Ідзиковські. В кн.: *Рибаков М.О.* Хрещатик відомий і невідомий: Краєзнавчі нариси. К., 2003; *Ruda A.* Z dziejów polsko-ukraińskich kontaktów muzycznych. В кн.: Ucrainica Polonica, t. 1. К.—Житомир, 2004.

О.С. Рубльов.

ІДОЛИ, кумири (від грец. εἴδωλον — зображення, образ, подоба) — статуетки з каменю, кістки, дерева та глини, що вважаються тими чи ін. групами людей, носіями надприродної сили. Мають звіроподібну або антропоморфну форму. В Давній Русі для позначення дерев'яних або кам'яних зображень божеств, які ставилися на узвишшях або в *капищах*, вживалося слово «кумири» (воно має праболг. (тюркське) походження). Найдавніші І. русів описані в «Записці» *Ібн Фадлана*. В *«Повісті временних літ»*, де йдеться про реформу *язичниц-*

тва часів *Володимира Святославича*, згадуються дерев'яні І. *Перуна*, *Хорса*, *Дажбога*, *Стрибога*, *Симаргла* й *Мокоші*. На розкопках давніх городищ археологи знайшли чимало стовпоподібних кам'яних І., найвідоміший з них — *Збруцький ідол*.

Літ.: *Аничков Е.В.* Язычество и Древняя Русь. «Записки Историко-Филологического факультета императорского Университета» (СПб.), 1914, ч. 117; *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. М., 1987; *Русанова И.П.*, *Тимощук Б.А.* Языческие святилища древних славян. М., 1993.

Т.Л. Вілкул.

ІДРІСІ́ (ал-Ідрісі)**, Абу 'Абдаллах Мухаммад ібн 'Абдаллах ібн Ідріс ал-Хаммуді ал-Хасані** (1100—1165) — араб. географ та мандрівник. Н. в м. Сеута (Марокко), належав до роду Алідів-Ідрісідів, нащадків пророка Мухаммада. Бл. 1138 жив при дворі короля Сицилії Рожера II (1130—54). За дорученням короля організовував низку експедицій до Європи, Азії, Африки, за результатами яких було складено велику карту світу та геогр. енциклопедію «Нузхат ал-муштак» («Книга стомленого у мандрах по областях»). Значну ч. книги присвячено описові *Чорного моря* і Сх. Європи. Цінність цього твору полягає в тому, що в ньому дано описи безпосередніх спостережень у широкому геогр. контексті. На жаль, не всі відомості, про які йдеться в енциклопедії, є описами особистих спостережень емісарів. Так, емісари І. не були в *Київській Русі*, і це стало причиною багатьох неточностей. Незважаючи на це, енциклопедія є найкращим і найбільш повним з доступних нам творів араб. середньовічної географії.

Тв.: La Geographie d'Edrisi traduité de l'arabe en francais d'apres deux manuscrits de la bibliotheque du Roi et accompagnué de notes par Amedee Jaubert, vol. 1—2. Paris, 1836—40; Opus Geographicum sive Liberad eorum delectationis qui terras peragrare studeant, fasc. 1—6. Neapoli—Romae, 1970—76.

Літ.: *Lewicki T.* Polska i kraje sąsiednie w świetle «Księgi Rogera» geografa arabskiego z XII w. Al-Idrisi'ego. Kraków, 1945; *Рыбаков Б.А.* Русские земли по карте Идриси 1154 года. «Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института материальной культуры», 1952, вып. 43; *Недков Б.* България и съседните й земи през XII век според «Географията» на Идриси. София, 1960; *Бейлис В.М.* Ал-Идриси (XII в.) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель. В кн.: Древнейшие государства на территории СССР, 1982 г. М., 1984; *Коновалова И.Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. М., 1999; *Плахонін А.* Північно-Західне Причорномор'я в «Нузхат ал-муштак» ал-Ідрісі: спроба географічного аналізу історичного джерела. В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [ч. 5]: Історіографічні дослідження в Україні [вип. 10]: Збірки наукових праць на пошану академіка НАНУ Валерія Андрійовича Смолія, ч. 1. К., 2000.

А.Г. Плахонін.

ІЄРА́РХІЯ (грец. ἱεραρχία, від ἱερός — священний і ἀρχή — влада) — суворий порядок підлеглості нижчих чинів вищим, розташування частин чи елементів цілого від нижчого до вищого. Термін вживається. 1) для характеристики організації християн. Церкви (див. *Християнство*, *Духовенство*); 2) для визначення соціальної структури сусп-ва; 3) у заг. теорії систем — для опису будь-яких системних об'єктів; 4) у теорії організації — як принцип управління; 5) як принцип структурної організації складних багаторівневих систем, де чітко впорядковані взаємозв'язки і взаємозалежності між різними рівнями — від нижчого до вищого. Ієрархічний принцип діє на всіх рівнях — від атомних і молекулярних явищ до взаємовідносин у людському сусп-ві.

У християн. літ-рі термін «ієрархія» використовувався ще в серед. 5 ст. зокрема, Псевдо-Діонісій Ареопагіт написав трактат «Про небесну ієрархію». 19 ст. поняття І. розробляли О.*Конт* і Г.*Спенсер*, застосовуючи його для характеристики феод. сусп-ва (див. *Феодалізм*).

Використовував його і М.*Вебер* у теорії бюрократії, розглядаючи І. як таке сусп. улаштування, для якого характерні безособистість, раціональність, чітка регламентація, обмежена відповідальність. Апологію сусп. І. спостерігаємо в теоріях *еліти* (В.Парето, К.Маннгейм, Д.Гелбрейт). З появою в 20 ст. заг. теорії систем і кібернетики поняття І. набуло загальнонаук. значення і стало застосовуватися в описах будь-яких системних об'єктів для характеристики упорядкованої взаємодії між різними рівнями системи.

Терміном послуговуються і для характеристики вертикальної диференціації між різними рівнями держ. влади та соціального управління. Взаємовідносини між індивідами, які перебувають на різних рівнях ієрархічної структури, становлять кілька поверхів командно-штабної споруди. Горизонтальні відносини — це ті, що об'єктивно складаються в надрах адм. служби і втягують у себе працівників одного рівня.

У країнах з демократ. формою правління допускається суперництво І., існують умови для створення нових І. та реформуються існуючі. Необхідність ієрархічної структури існування складних систем зумовлена тим, що управління пов'язане з отриманням та використанням чималого масиву інформації. В реальних системах ієрархічна структура ніколи не буває абсолютно жорсткою, сталою. В управлінні використовуються специфічні для кожного рівня можливості самоорганізації. В демократ. країнах порівняно легко відбувається ієрархічне поповнення представниками нижніх верств сусп-ва вищих верств. Воно сприяє громад. злагоді, але пов'язане з ризиком поповнення верхнього рівня І. тими, хто не заслуговує громад. довіри.

Для сучасної епохи характерним є інтенсивний процес створення нових І., перехід від традиційної соціальної, екон., політ., управлінської І. до модернізованої, основа якої — свобода підприємницької діяльності. Спостерігається цей процес у різних сферах: у науці, спорті, мист-ві, управлінні, політиці, економіці.

Домінуючими параметрами І. є наявність влади, авторитету, матеріального становища, духовного впливу, володіння інформацією. Досягши певного становища в ієрархічній структурі відносин, людина прагне дальшого ієрархічного зростання. Вона закріплює своє становище, збільшуючи відстань між собою і своїми суперниками, намагається досягти ще вищого соціального статусу.

Якщо в міжієрархічній боротьбі перемагає політ. І., то матеріальна та інформаційна І. опиняються під політ. владою. В разі перемоги І. заможних буде побудована корумпована система

сусп-ва. Щоб уникнути конфліктів між ієрархіями та збалансувати всі політ. сили й процеси, необхідне мирне співіснування ієрархій, бо кожна з них виконує певні життєво важливі для сусп-ва функції.

Члени І. характеризуються наявністю домінуючих ознак належності, етичними і мовними вимогами цієї І., здатністю до самоконтролю, відповідністю своєму місцю в І., пов'язаною зі страхом втрати свого ієрархічного становища. Людина, яка не виховується на традиціях певного ієрархічного прошарку, практично не може претендувати на приєднання до нього.

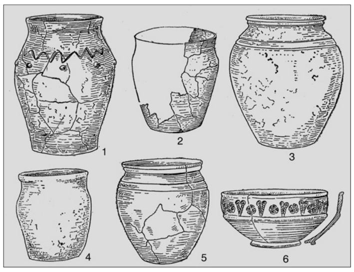
Становище, коли не всі мають однакові, рівні права, та ієрархічна боротьба призвели до появи І. на всіх щаблях сусп-ва. І. виникли у зв'язку з переходом від варварства до *цивілізації* і залишалися супутниками цивілізаційного розвитку сусп-ва до сьогодні. В зх. сусп.-політ. і правовій думці класифікація ієрархічних верств сусп-ва проводиться за різними критеріями. З'явилося чимало досліджень, присвячених І. престижу, І. влади, І. контролю, І. особистості та ін.

В.О. Зуєва, О.Є. Пилипенко.

ІЄРЕ́Й (від грец. ἱερεύς — жрець, духовна особа) — священик середнього (другого) ступеня церк. *ієрархії* (див. також *Духовенство*). Офіц. назва священика у правосл. церкві (див. *Православ'я*). Назва перейшла до християн. термінології з антич. обрядовості.

М.В. Кірсенко.

І́ЗА, могильник — курганний могильник кін. 2—3 ст. н. е. Розташов. на околиці с. Іза Хустського р-ну Закарп. обл. на надзаплавній терасі лівого берега р. Ріка (прит. Тиси, бас. Дунаю). Пам'ятка відкрита 1939 П.*Совою*, досліджувалася 1940 Е.Затлукалем, 1948 — М.Смішком, 1975—77 — В.Котигорошко. Розкопано 38 курганів. Обряд поховання — тілоспалення (на місці майбутнього кургану або на стороні). Поховальний інвентар складали ліпна та гончарна кераміка, вістря списа, ключі, сердоликові намиста.

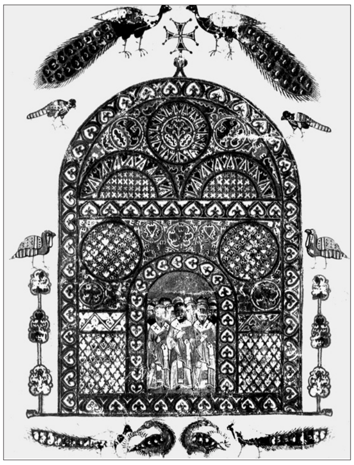

Іза, могильник. Ліпний (1, 2, 4) та гончарний (3, 5, 6) посуд.

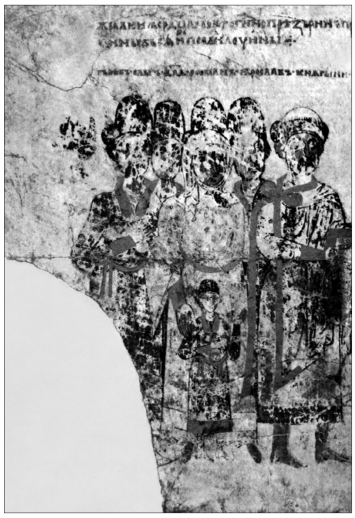
Літ.: *Смішко М.Ю.* Два курганні могильники в околицях с. Ізи, Закарпатської області. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952; *Котигорошко В.Г.* Итоги изучения могильника Иза в Закарпатье. «Советская археология», 1980, № 1.

Л.В. Вакуленко.

ІЗБО́РНИК 1073 — пам'ятка давньорус. книжності, один з перших християн. енциклопедичних збірників *Київської Русі*. Рукопис написаний уставом на пергаменті, форматом в аркуш, на 266 арк. Перекладений з грец. церковнослов'ян. мовою на поч. 10 ст. для болг. хана (з 919 — царя) Симеона (893—927). Імовірно, переписаний у *Києві* на замовлення вел. кн. київ. *Святослава Ярославича* двома переписувачами, один з них — диякон Іоанн. Містить 383 статті різного характеру 25 авторів. Це виписки з бібл. книг (див. *Біблія*) та отців церкви: Юстина Філософа, Василія Великого, Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна, Григорія Нисського, Максима Сповідника, Анастасія Синаїта, Кирила Александрійського та ін. (див. *Патристика*), а також статті з філософії, астрономії, математики, ботаніки, медицини, географії, історії тощо. Тут подано уривки з

Ізборник 1073 року. Фронтиспис «Отці церкви».

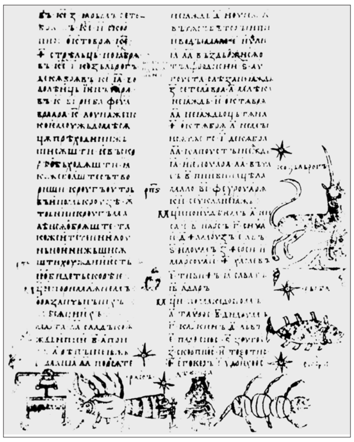

Ізборник 1073 року. Мініатюра «Сім'я Святослава».

Ізборник 1073 року. Сторінка з заставкою та ініціалом.

перекладів і тлумачень філос. категорій, трактат з поетики візант. ритора 6—7 ст. Георгія Хировоска «О образах», один з найдавніших індексів заборонених книг. Рукопис прикрашено 10-ма мініатюрами, серед яких — зображення кн. Святослава з родиною, а також заставками та ініціальними літерами з геометричним, рослинним та тваринним орнаментом. Містить малюнки знаків зодіаку, зображення людей, реальних і фантастичних звірів. Колорит мініатюр, як вважають дослідники, передає тональність ландшафту Задніпров'я. І. 1073 справив вплив на

Ізборник 1073 року. Сторінка зі знаками зодіаку.

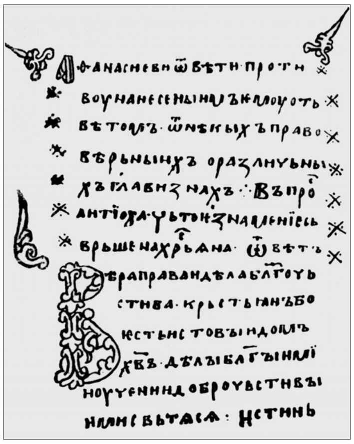
давньорус. книжність, зокрема на зб. «Златая цепь», не раз переписувався впродовж 13—17 ст., переважна більшість списків походить з території *Великого князівства Московського*. Рукопис зберігається в Рос. держ. істор. музеї (м. *Москва*).

Вид.: Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. СПб., 1880; Изборник Святослава 1073 года. Факсимильное издание. М., 1983.

Літ.: *Горский А.*, *Невоструев К.* Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, отд. 2, ч. 2. М., 1859; Изборник Святослава 1073. Сборник статей. М., 1977; *Пейчев Б.* Философский трактат в Симеоновом сборнике. К., 1983; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; *Крутова М.С.* Изборник Святослава 1073 г. и Златая цепь: сопоставительный анализ. В кн.: Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. М., 1991; Історія української культури, т. 1. К., 2001.

О.М. Дзюба.

ІЗБО́РНИК 1076 — пам'ятка давньорус. книжності. Збірник морально-етичного характеру, укладений дияконом Іоанном у *Києві* для вел. кн. київ. *Святослава Ярославича.* Написаний уставом на пергаменті, 277 арк., форматом в 1/4 арк. Відомий з кін. 18 ст., рукопис І. 1076 належав історикові кн. М.Щербатову. До його складу входять повчальні слова: «О почитаніи книжном», «Слово отця к сину своєму», «Стословець» константиноп. патріарха Геннадія, «Питання і відповіді» Афанасія Александрійського, «Слово святого Василія про благопохваління», повчання дітям Ксенофонта і Феодори, сентенції з *Біблії*, творів Іоанна Златоуста, Нила Синайського, Анастасія Синаїта, фрагменти з житій святих (див. *Агіографія*). Тексти містять настанови християн. життя, звернені як до світських осіб, так і до *духовенства.* Більшість повчань подано в афористичній формі, деякі з них ритмізовані. Повчання І. 1076 вплинули на авторів пам'яток давньорус. літ., зокрема на *«Повчання» Володимира Мономаха*, *«Моленіє Даниїла Заточника»*, збірок «Ізмарагд», «Златая цепь». Рукопис зберігається в Рос. нац. б-ці (м. *Санкт-Петербург*).

Ізборник 1076 року. Сторінка.

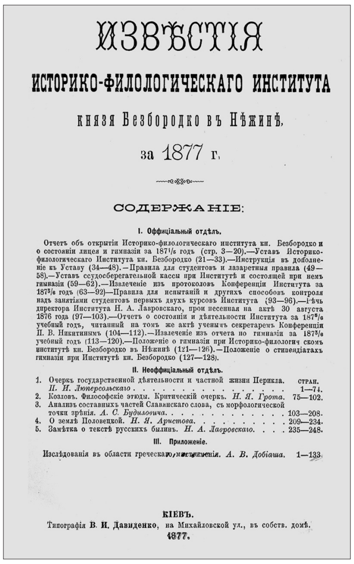
Вид.: *Шимановский В.* К истории древнерусских говоров: Исследования с приложением полного текста Сборника Святослава 1076 г. Варшава, 1887; Изборник 1076 года. М., 1965.

Літ.: *Сперанский М.Н.* Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности. М., 1904; *Мещерский Н.А.* К вопросу об источниках «Изборника 1076 года». «Труды Отдела древнерусской литературы», 1972, т. 27; Культурное наследие Древней Руси: Истоки, становление, традиции: Сборник статей. Л., 1976; *Мойсєєва Г.М.* Ізборник із зібрання М.М. Щербатова. В кн.: Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987; Історія української культури, т. 1. К., 2001.

О.М. Дзюба.

«ИЗВЕ́СТИЯ НЕ́ЖИНСКОГО ИСТО́РИКО-ФИЛОЛОГИ́ЧЕСКОГО ИНСТИТУ́ТА КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДКО», **«Извѣстія Историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ»** — історико-філол. альманах. Видавався від 1877 до 1916 Ніжин. історико-філол. ін-том князя Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*) в містах *Ніжин*, *Київ*, *Москва.* Тут друкувалися наук. дослідження з філології, історії, психології та права. Істор. ч. альманаху представлена широким спектром студій з характерних для того часу проблем, зокрема з історії *Риму Стародавнього* (І.Турцевич, В.*Піскорський*, П.Люперсольський), *православ'я* (М.*Лілеєв*, М.Казмінський), слов'янознавства (В.*Качановський*, А.Будилович, М.*Бережков*).

Оксана Ковальчук.

ИЗВѢСТІЯ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКАГО ИНСТИТУТА

князя Безбородко въ Нѣжинѣ,

за 1877 г.

СОДЕРЖАНІЕ:

I. Оффиціальный отдѣлъ.

Отчетъ объ открытіи Историко-филологическаго института кн. Безбородко и о состояніи лицея и гимназіи за 1876/7 годъ (стр. 3—20).—Уставъ Историко-филологическаго Института кн. Безбородко (21—33).—Инструкція въ дополненіе къ Уставу (34—48).—Правила для студентовъ и лазаретныя правила (49—58).—Уставъ ссудосберегательной кассы при Институтѣ и состоящей при немъ гимназіи (59—62).—Извлеченіе изъ протоколовъ Конференціи Института за 1875/6 годъ (63—92)—Правила для испытаній и другихъ способовъ контроля надъ занятіями студентовъ первыхъ двухъ курсовъ Института (93—96).—Рѣчь директора Института Н. А. Лавровскаго, произнесенная на актѣ 30 августа 1876 года (97—103).—Отчетъ о состояніи и дѣятельности Института за 1875/6 учебный годъ, читанный на томъ же актѣ ученымъ секретаремъ Конференціи П. В. Никитинымъ (104—112).—Извлеченіе изъ отчета по гимназіи за 1875/6 учебный годъ (113—120).—Положеніе о гимназіи при Историко-филологическомъ институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ (121—126).—Положеніе о стипендіатахъ гимназіи при Институтѣ кн. Безбородко (127—128).

II. Неоффиціальный отдѣлъ.

		СТРАН.
1.	Очеркъ государственной дѣятельности и частной жизни Перикла. *П. И. Люперсольскаго*	1—74.
2.	Козловъ. Философскіе этюды. Критическій очеркъ. *Н. Я. Грота.*	75—102.
3.	Анализъ составныхъ частей Славянскаго слова, съ морфологической точки зрѣнія. *А. С. Будиловича.*	103—208.
4.	О землѣ Половецкой. *Н. Я. Аристова.*	209—234.
5.	Замѣтка о текстѣ русскихъ былинъ. *Н. А. Лавровскаго.*	235—248.

III. Приложеніе.

Изслѣдованія въ области греческаго местоименія. *А. В. Добіаша.* 1—133.

КІЕВЪ.

Типографія В. И. Давиденко, на Михайловской ул., въ собств. домѣ.

1877.

«Извѣстія Историко-филологическаго института князя Безбородко въ Нѣжинѣ». 1877. Титульний аркуш.

«ИЗВЕ́СТИЯ ОТДЕЛЕ́НИЯ РУ́ССКОГО ЯЗЫКА́ И СЛОВЕ́СНОСТИ АКАДЕ́МИИ НАУ́К СССР» **(**до 1917 **«Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ», «Извѣстія Императорской академіи наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности»)** — наук.

ИЗВѢСТІЯ

ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ

ПО ОТДѢЛЕНІЮ

РУССКАГО ЯЗЫКА И СЛОВЕСНОСТИ.

ТОМЪ ТРЕТІЙ.

ПЕРВАЯ ТРЕТЬ.

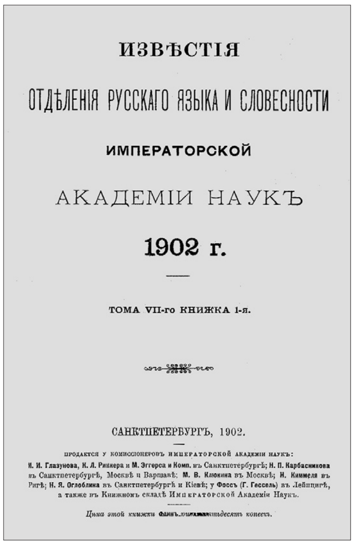
Листы 1—9.

САНКТПЕТЕРБУРГЪ.

Въ типографіи Императорской Академіи Наукъ.

1854.

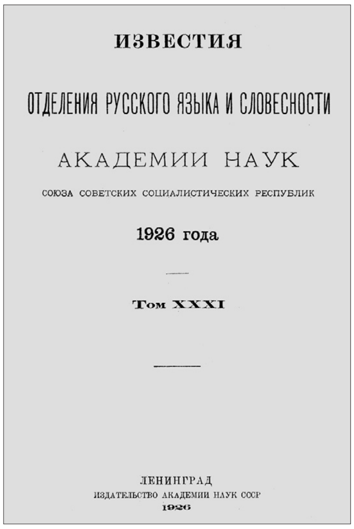
«Извѣстія Императорской академіи наукъ по Отдѣленію русскаго языка и словесности». 1854. Т. 3. Титульний аркуш.

ИЗВѢСТІЯ
ОТДѢЛЕНІЯ РУССКАГО ЯЗЫКА И СЛОВЕСНОСТИ
ИМПЕРАТОРСКОЙ
АКАДЕМІИ НАУКЪ
1902 г.
ТОМА VII-го КНИЖКА 1-я.
САНКТПЕТЕРБУРГЪ, 1902.
ПРОДАЕТСЯ У КОМИССІОНЕРОВЪ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМІИ НАУКЪ:
И. И. Глазунова, К. Л. Риккера и М. Эггерса и Комп. въ Санктпетербургѣ; Н. П. Карбасникова въ Санктпетербургѣ, Москвѣ и Варшавѣ; М. В. Клюкина въ Москвѣ; Н. Киммеля въ Ригѣ; Н. Я. Оглоблина въ Санктпетербургѣ и Кіевѣ; у Фоссъ (Г. Гессель) въ Лейпцигѣ, а также въ Книжномъ складѣ Императорской Академіи Наукъ.
Цѣна этой книжки [illegible]тьдесятъ копеекъ.

«Извѣстія Отдѣленія русскаго языка и словесности Императорской академіи наукъ». 1902. Т. 7. Кн. 1. Титульний аркуш.

видання. Засноване 1852 за ініціативи І.*Срезневського* під назвою «Известия Императорской академии наук по Отделению русского языка и словесности». Упродовж першого періоду його існування, 1852—63, вийшло 10 т., в яких опубл. бл. 600 статей. Відновлене 1896 О.*Шахматовим*, видавалося до 1927 (до об'єднання Від-ня рос. мови та словесності з Від-ням гуманітарних наук). Упродовж 1896—1927 вийшло 32 т. в 96 кн., бл. 1400 статей. Публікувалися дослідження, критичні та бібліографічні статті з рос. мови і літ. та слов'ян. мов, давньорус. мови, літописання, палеографії, мовознавства, пам'ятки нар. епосу слов'ян. Авторами видання були І.Срезневський, О.Шахматов, І.Айзеншток, Ф.Корш, О.Веселовський, Є.Карський, М.*Лихачов*, О.*Соболевський*, О.*Пипін*, а також укр. вчені Д.*Багалій*, М.*Грушевський*, П.*Житецький*, В.*Перетц*, М.*Сумцов*, І.*Свєнціцький* та ін.

ИЗВЕСТИЯ
ОТДЕЛЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА И СЛОВЕСНОСТИ
АКАДЕМИИ НАУК
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК
1926 года
Том XXXI
ЛЕНИНГРАД
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК СССР
1926

«Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук СССР». 1926. Т. 31. Титульний аркуш.

Літ.: «Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук» (СПб.), 1881, т. 22, № 6; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 12. СПб., 1894; Указатель авторов и их статей, напечатанных в «Известиях Отделения русского языка и словесности Академии наук» за время существования этого издания с 1896 г. по 1927 г. Л., 1928.

В.С. Шульга.

«ИЗВЕ́СТИЯ ТАВРИ́ЧЕСКОГО О́БЩЕСТВА ИСТО́РИИ, АРХЕОЛО́ГИИ И ЭТНОГРА́ФИИ» (наступник **«Известий Таврической ученой архивной комиссии»**) — наук. видання. Засноване (1923) *Таврійським товариством історії, археології та етнографії.* Виходили у світ упродовж 1927—29 (т. 1—3 (58—60)) за редакцією вченого секретаря т-ва М.*Ернста*; продовжували нумерацію свого попередника «Известий Таврической ученой архивной комиссии» (т. 1—57). Це і попереднє вид-ня друкували доповіді і повідомлення членів т-ва з істор., археол., джерелознавчої, мистецтвознавчої, літературознавчої, етногр. та краєзнавчої тематики (переважно антич. та середньовічного Криму), описи місц. колекцій старожитностей. Серед них — дослідження Б.*Грекова*, С.*Жебельова*, М.Ернста, М.Марра, О.*Маркевича*, О.Самойловича, В.Смоліна, О.*Соболевського*, В.*Пархоменка*, В.Філоненка. Публікували матеріали зі *спеціальних історичних дисциплін.* Містили істор. й мемуарні джерела — регести документів *кримчаків* та *караїмів* 18 ст., татар. і караїмські фольклорні записи, описи подорожі П.*Палласа*, Д. де Монпера, М.Матвєєва, Е.Гревена, спогади С.Платонова; переклад наук. праці з історії Криму І.Тунманна.

ИЗВЕСТИЯ
ТАВРИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ
И ЭТНОГРАФИИ
ТОМ IV
1930 г.
К ДЕСЯТИЛЕТИЮ
ВЛАСТИ СОВЕТОВ В КРЫМУ
РЕДКОЛЛЕГИЯ
А. Н. НЕВСКИЙ, Н. Л. ЭРНСТ
О. А. АКЧОКРАКЛЫ
СИМФЕРОПОЛЬ
1931

«Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии». 1930. Том 4. Сімферополь, 1931. Обкладинка.

Літ.: *Филоненко В.Й.* Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1929 рр.). «Архіви України», 1967, № 1.

В.С. Шандра.

ІЗГО́Ї (від давньорус. «гоити» — жити) — у часи *Київської Русі* й аж до 15 ст. — особи, які з тих чи ін. причин вибули зі свого соціального середовища (*роду*, общини). За найдавнішими згадками (*«Руська правда»*, ст. 1), за вбивство ізгоя сплачували звичайну міру (40 гривен; див. *Гривна давньоруська*), й очевидно в цей час вони не мали низького соціального статусу (напр., за вбивство *смерда* сплачували 5 гривен). У документах 12—13 ст. І. постають як люди, що перебувають під церк. юрисдикцією, в адм.-фіскальному відношенні «тягнуть» до єпископа (див. *Єпископ православний*). В «Уставі Ярослава о мостех» владика з І. відповідає за частину мостової. Устав новгород. кн. Всеволода Мстиславича (12 ст., за деякими припущеннями 14 ст.), перераховує людей, що знаходяться під патронатом церкви: «ізгоїв три»: попів син, що не знає грамоти, *холоп*, що викупився з холопства й не має засобів для життя, збанкрутілий купець, «а се і четверте ізгойство і собі приложим, — аще князь осиротіє». Згадка про «четверте ізгойство» у відношенні до князів була, за Н.*Полонською-Василенко*, тільки аналогією зі становищем справжніх І., які перебували під опікою церкви. Б.*Греков* вважає, що І. були також й у володіннях світських феодалів. Більшість І. походила,

буть, з селян, які порвали зв'язок з общиною й осідали на чужих землях, це стосується й холопів, що викупилися чи були відпущені на свободу й також осіли на чужих землях (не землях свого колиш. хазяїна). В тогочасних джерелах згадуються цілі села з І. Такі І. ставали залежними від землевласника й з часом переходили в розряд смердів. Саме як феодально залежні селяни (смерди) трактуються І. в грамотах смоленського кн. *Ростислава Мстиславича* (1150).

У 14 ст. І. як окрема категорія перестають існувати, а «ізгойством» називався ще в 15 ст. викуп (або вихід), що його платив холоп панові за звільнення. В литов.-рус. добу І. називали *люзними людьми*.

Літ.: *Юшков С.В.* Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; *Греков Б.Д.* Крестьяне на Руси. М., 1952; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 1. К., 1995.

Т.Л. Вілкул.

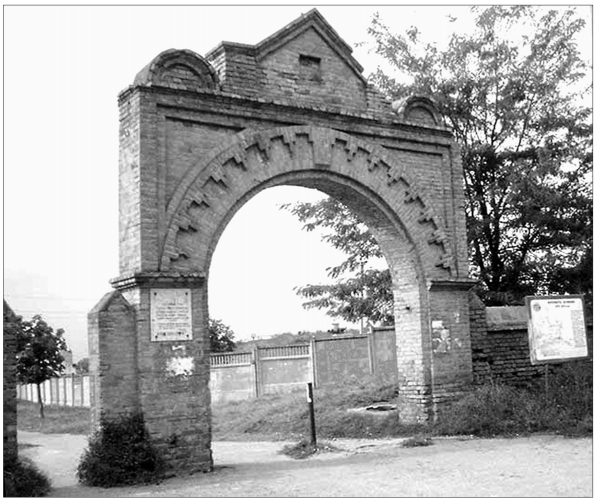
ІЗМАЇЛ — місто обласного підпорядкування *Одеської області*, райцентр. Розташов. на лівому березі Кілійського гирла Дунаю, за 80 км від Чорного м. Залізнична станція. Нас. 83 тис. осіб (2004).

Давні поселення на тер. І. належать до перших ст. н. е. У 9—10 ст. між Дністром і Дунаєм жили східнослов'ян. племена *тиверців*. З серед. 12 ст. землі Подунав'я перебували під впливом *Галицького князівства* та *Галицько-Волинського князівства*, в 13 ст. поневолені монголо-татарами, з кін. 14 ст. входили до складу *Молдавського князівства*. В цей час на місці І. існувало слов'ян. с-ще Сміл, захоплене наприкінці 15 ст. турками. Під час молдов. походу С.*Наливайка* один із козац. загонів здобув Сміл. Невдовзі турки знову оволоділи с-щем і збудували тут міцну фортецю, її було названо І. Фортеця служила туркам форпостом спочатку в боротьбі проти запороз. війська (успішним був напад запорожців на І. 1609, під час якого фортецю було зруйновано), а згодом — в останній третині 18 ст. — проти рос. військ. У лип. 1770 20-тис. гарнізон фортеці капітулював перед рос. військами під командою кн. М.Рєпніна під час *російсько-турецької війни 1768—1774*, але за умовами *Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774* І. лишився за *Османською імперією*. Вдруге рос. війська на чолі з ген.-аншефом О.*Суворовим* підійшли до значно краще укріпленої фортеці наприкінці 1790 під час *російсько-турецької війни 1787—1791*. За стандартами того часу фортеця вважалася неприступною, але 22(11) груд. 1790 її було взято штурмом (див. *Ізмаїла штурм 1790*). Але за умовами *Ясського мирного договору 1791* І. знову відійшов до Туреччини. Третє здобуття рос. військами І. відбулося 1809 під час *російсько-турецької війни 1806—1812*. За *Бухарестським мирним договором 1812* І. увійшов до складу *Російської імперії*.

Отримавши статус міста, І. швидко перетворився на значний мор. та річковий порт, нас. якого зростало за рахунок селян-утікачів, переселенців з турец. володінь — болгар, молдован, греків; в кін. 1820-х рр. тут оселилося чимало колиш. запорожців, що повернулися з-за Дунаю. Від 1813 І. — повітовий центр Бессарабської обл.; 1830—35 — центр Ізмаїльського градоначальства. 1856 у місті проживало 30,6 тис. осіб.

Після невдалої для Росії *Кримської війни 1853—1856* за *Паризьким мирним договором 1856* І. відійшов до Молдав. князівства, яке перебувало під верховною владою Осман. імперії. За розпорядженням царського уряду фортецю було висаджено в повітря. Остаточно І. перейшов до складу Рос. імперії після *російсько-турецької війни 1877—1878*. Розвивався переважно як торг. порт. До 1917 — повітовий центр Бессарабської губ.

4 лют. 1918 окупований Румунією, під владою якої перебував до 28 черв. 1940. Після розв'язання багаторічного рад.-румун. конфлікту Ізмаїльський пов. Бессарабії було включено до складу УРСР. 7 серп. 1940 була утворена Акерманська обл., до якої увійшли Ізмаїльський та Акерманський повіти. 7 груд. того ж року центр області перенесено до І., а область перейменовано в *Ізмаїльську область*. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 22 лип. 1941 по 26 серп. 1944 місто було окуповане румун. військами. 1954 Ізмаїльську обл. ліквідовано, а її тер. включено до складу Одес. обл. Райцентр 1940—41 та від 1959.

Ізмаїл. Ворота старої фортеці. Фото 2005.

Ізмаїл. Свято-Покровський собор. Загальний вигляд. Фото 1950-х років.

Ізмаїл. Свято-Покровський собор. Дзвіниця. Фото 2005.

Ізмаїл. Будинок турецької мечеті 16 ст.

Істор. пам'ятки: мечеть 16 ст., залишки середньовічної фортеці, церква Різдва (1823), Свято-Покровський собор, Свято-Миколаївська церква (обидва — 1831). Археол. пам'ятки: поселення 5—4 ст. до н. е.

Літ.: ІМіС УРСР. Одеська область. К., 1969; *Клименко А.И.* Измаил. Путеводитель. Одесса, 1984.

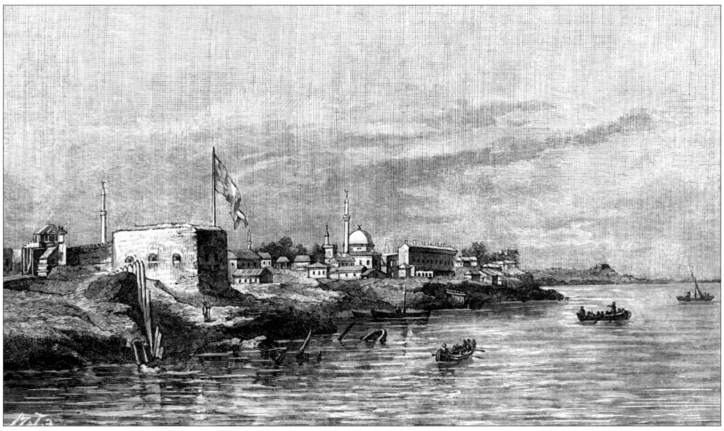
Я.В. Верменич.

ІЗМАЇЛА ШТУРМ 1790 — здобуття рос. військами під кер-вом ген.-аншефа О.*Суворова* фортеці *Ізмаїл* — цитаделі турец. військ у Кілійському гирлі Дунаю — під час *російсько-турецької війни 1787—1791.* Ізмаїл мав могутній вал з сімома бастіонами, глибокий і широкий рів, 35 тис. відбірних вояків, а також 265 гармат. З боку моря фортецю обороняли човни турец. річкової флотилії. Рос. війська налічували 31 тис. осіб і 600 гармат. Після інтенсивної артилер. підготовки під прикриттям нічного туману на світанку 22(11) груд. рос. війська розпочали наступ одночасною атакою дев'яти колон з двох боків. У штурмі брали участь також чорномор. козаки. Вони перебували в складі трьох колон під заг. командуванням ген.-майора Й. де *Рібаса*. В першій колоні було 2 тис. козаків, у другій, яку очолював отаман З.*Чепіга*, — 1 тис. і в третій — стільки ж. А.*Головатий* командував козац. флотилією із 100 човнів, на яких містився десант козаків і регулярних військ. Загалом у битві взяло участь понад 6 тис. чорноморців. Жорстокий бій тривав понад 9 годин. Турки втратили 26 тис. вбитими й 9 тис. полоненими. Під час І.ш. чорноморці захопили 26 турец. прапорів і багато здобичі, втратили вбитими і пораненими 24 військ. та полкових старшин і 388 козаків. Захоплення рос. військами міста прискорило закінчення війни і укладення *Ясського мирного договору 1791.*

Літ.: *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; *Кащенко А.Ф.* Оповідання про Славне Військо Запорозьке Низове. Нью-Йорк, 1973; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древних времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ІЗМАЇЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР, що існувала 1940—54. В черв. 1940 уряд СРСР звернувся до Румунії з ультимативною вимогою звільнити *Бессарабію* та *Буковину Північну*. Провідні зх. країни вже вступили в *Другу світову війну*, а військ. допомога Румунії з боку Німеччини була заблокована таємними протоколами, які додавалися до рад.-нім. договору про ненапад (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*). В цих умовах румун. кер-во не наважилося на бойові дії, і 28 черв. 1940 Червона армія (див. *Радянська армія*) вступила на території Бессарабії та Північної Буковини. Юрид. закріплення цих територій у складі СРСР відбулося шляхом створення на них нової союзної республіки — Молдав. РСР та розподілу зайнятих тер. між новоствореною Молдав. РСР і УРСР. 2 серп. 1940 7-ма сесія ВР СРСР ухвалила закони про перетворення Молдав. АРСР на Молдав. РСР і про включення Північної Буковини а також Хотинського, Ізмаїльського та Акерманського повітів Бессарабії до складу УРСР. 7 серп. 1940 ств. Акерманську обл. з центром у м. Акерман (нині м. *Білгород-Дністровський*), 7 груд. того ж року центр області перенесено до м. *Ізмаїл*, а обл. перейм. в Ізмаїльську. Тер. обл. складала 12,4 тис. км^2 з нас. понад 600 тис. осіб, із яких 15 % мешкало в містах, решта — у селах. В області було 6 міст, у т. ч. 3 — обласного підпорядкування; 13 р-нів та 203 сільс. ради. Почався новий період в історії Придунав'я, пов'язаний з інтенсивною радянізацією краю. В листоп. 1940 здійснено адм.-тер. реформу. У всіх р-нах спішно створювалися профспілкові, комсомольські, ін. громад. орг-ції. В стислі терміни було проведено націоналізацію пром-сті і *колективізацію сільського господарства.* В держ. власність перейшло 176 підпр-в. Організовано 216 колгоспів, 12 радгоспів, діяло 28 *машинно-тракторних станцій.* Прискорення колективізації і націоналізації супроводжувалося політ. репресіями. В той же час в області ліквідовується безробіття, розширюється мережа закладів, що опікуються охороною здоров'я нас. та навчанням дітей. У черв. 1941 в області функціонувало 350 шкіл, в яких працювало 2,3 тис. вчителів. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* І.о. була окупована румун. військами від лип. 1941 до серп. 1944. В ході *Ясько-Кишинівської наступальної операції 1944* Придунав'я звільнили рад. війська. Збитки обл. за часів війни склали 3,5 млрд *карбованців.* Одразу після визволення почалися відбудовчі роботи. Повністю переобладнано всі дунайські порти, які мали особливе значення для госп-ва області. Наприкінці 1944 засновано Дунайське пароплавство з центром у м. Ізмаїл. 1946 відкрито пряму залізничну лінію Ізмаїл—*Одеса*, а наприкінці

Ізмаїл. Гравюра 19 ст.

1940-х рр. відновлено залізничне госп-во краю. Кількість пром. підпр-в зросла від 900 до 2057. У дуже складних умовах відбудовувалося с. госп-во. 1946 посуха призвела до того, що урожай зернових становив 2,3—2,9 ц з га. Відчуження селянина від засобів вир-ва, від розподілу створеного ним продукту, несприятливі кліматичні умови призвели 1947 до страшного голоду, випадків канібалізму та трупоїдства (жертвами голоду стали десятки тис. осіб; див. *Голод 1946—1947 років в УРСР*). До цього додалася «боротьба з куркульством». 1949 переважно була завершена колективізація сільського господарства. Значні зміни відбулися на ниві освіти та к-ри. Зусиллями д-ви та громадськості 1948 повністю відновлено довоєнну шкільну мережу. Проте соціальна інфраструктура в містах і селах створювалася без належного врахування багатонац. складу нас. Придунав'я та перспектив його розвитку. 1954 І.о. було ліквідовано, а її тер. увійшла до складу *Одеської області*.

Літ.: *Бачинський А.Д.* Возз'єднання придунайських земель з Радянською Україною. «УІЖ», 1980, № 7; *Кульчицький С.* 16 років Молдавської Автономної Республіки у складі України. «Історія України», 1999, № 44; *Марчук Ю.І.*, *Тичина А.К.* Ізмаїл: Історичний нарис. Одеса, 1997; *Лебеденко О.М.*, *Тичина А.К.* Українське Подунав'я, кн. 2. Ізмаїл, 2000.

О.М. Лебеденко.

ІЗМА́ЙЛОВ Володимир Васильович (1773—1830) — рос. письменник та мандрівник. Н. в м. *Москва*. Вчився в гімназії при Моск. ун-ті, служив у гвард. полку, пізніше цензором у Москві. Як письменник був палким прибічником літ. худож. напряму *сентименталізму*, наслідуючи в своїх творах Ж.-Ж.Руссо та М.*Карамзіна*. Під впливом книги М.Карамзіна «Листи російського мандрівника» (1797—1801), котра, у свою чергу, наслідувала «Сентиментальну подорож» (1768) англ. письменника Л.Стерна (за назвою цього твору й літературний напрям було названо «сентименталізмом»), І. здійснює подорож до України, результатом якої була книга «Путешествие в полуденную Россию, в письмах» (Москва, 1800—02, 2-ге вид. 1805). У творі І. детально викладає свої враження, намагаючись передусім «розчулити читача, іноді впадаючи в манерність та зайву афектацію» (Ю.Веселовський). Проте оповідь про побут, зовнішній вигляд та ментальність українців поч. 19 ст. передає цікаві подробиці, змальовуючи їх окремим, самобутнім, несхожим багато в чому на росіян, народом. Так, пишучи про подружнє життя українців, І. відзначає, що воно тут ґрунтується на любові, повазі й довірі одне до одного: «Взаємна любов створює в їх домашньому господарстві кращу гармонію і порядок, ніж влада і послух у нас (росіян)... Дівчата мають вільну поведінку, кожна з них є гарна, проворна і приваблива. Вони [селянські дівчата] стрункі і зграбні як на селянок...». Милується І. і укр. оселями: «Усі села і хутори їх розташовані в чудових місцевостях. Кожна хата чиста і біла, в оточенні квітучих садків». Нарешті І. занотовує і таку рису нашого народу: «Українці люблять свою батьківщину і її славу, бо... слава ця завжди була тісно зв'язана з обов'язком патріотизму».

П. у м. Москва.

Літ.: *А.Л-ко* Измайлов Владимир Васильевич. В кн.: Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. 12, СПб., 1894; *Веселовский Ю.* Сентиментализм в западноевропейской и русской литературе. Там само, т. 29, СПб., 1900; *Січинський В.* Чужинці про Україну. Львів, 1991.

П.В. Голобуцький.

ІЗО́ТОВ Микита (Никифор) **Олександрович** (09.02(27.01).1902—14.01.1951) — шахтар, один із зачинателів новаторського руху. Н. в с. Мала Драгунка (нині село Орловської обл., РФ) в сел. родині. Від 1914 мешкав у м. *Горлівка*. Від 12 років почав працювати на брикетній ф-ці, з 1922 — вибійником на шахті № 1 «Кочегарка». 1932 виступив з ініціативою передачі досвіду молодим робітникам. 1933 організував на шахті ділянку-школу («ізотовську школу») підвищення кваліфікації молодих вибійників шляхом вироб. інструктажу на робочому місці (див. *Ізотовський рух*). У верес. 1935 І. підтримав почин О.*Стаханова* і видобув за 6 годин 240 т вугілля (понад 30 змінних норм). У лют. 1936 І. встановив світ. рекорд — 607 т вугілля за 6-годинну зміну. Впродовж 1935—37 навч. у Пром. акад. Від 1937 — на керівній роботі у вугільній пром-сті.

П. у м. *Єнакієве*.

Тв.: Моє життя. Моя робота. Х., 1934.

Літ.: *Сенин Г.* Никита Изотов (1902—1951). М.—Х., 1951.

В.І. Прилуцький.

М.О. Ізотов.

ІЗО́ТОВСЬКИЙ РУХ — одна з форм новаторського руху в роки 2-ї п'ятирічки (1933—37; див. *П'ятирічні плани*) за підвищення продуктивності праці у вир-ві за рахунок більш умілого використання нової техніки. Названа за прізвищем зачинателя руху М.*Ізотова*. Гол. зміст новаторського почину полягав у тому, щоб навчати і підвищувати кваліфікацію робітників шляхом їх вироб. інструктажу на робочому місці. 1932 М.Ізотов, досягши високих показників продуктивності праці, розповів про свої методи роботи в газ. «Правда» (трав. 1932). Тисячі вибійників виявили бажання перейняти досвід. Перша ділянка-школа («ізотовська школа») була організована в січ. 1933 на дільниці № 7 шахти № 1 «Кочегарка». Сотні подібних шкіл з'явилися і в ін. галузях пром-сті. Як організаторів шкіл, так і тих, хто працював за новими методами, називали ізотовцями. І.р. увійшов в історію як масовий рух за високопродуктивну працю.

Літ.: *Гудзенко П.П. та ін.* Трудові почини робітничого класу (1921—1937). К., 1989.

Є.П. Шаталіна.

ІЗРА́ЇЛЬ, **Держава Ізраїль** (Yisra'el, Isrâ'il, Medinat Yisra'el) — близькосх. д-ва в зх. ч. Азії, у Сх. Середземномор'ї. Тер. — 20,8 тис. км^2 (разом із територіями, приєднаними під час арабо-ізраїл. війни 1948—49). Столиця (згідно з рішенням кнесету І., яке *Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй* у резолюції № 478 визнала таким, що «не має законної сили») — м. *Єрусалим*. Гол. екон. і культ. центр — м. Тель-Авів. Адм.-тер. поділ — 6 округ. Нас. — 6,75 млн осіб (2003), разом з поселенцями на окупованих тер. Етнічний склад: євреї — 80,1 %, ін. — гол. чин. араби — 19,9 % (1996). Офіц. мови — іврит та араб. Держ. релігія — іудаїзм (80,1 %), поширені

також: іслам (14,6 %), християнство (3,2 %) та ін. Літочислення ведеться за місячним календарем.

І. є парламентською республікою. Конституції не має, її замінюють окремі конституційні закони. Законодавча влада представлена однопалатним парламентом — кнесетом (120 депутатів), який обирається за парт. списками на 4 роки і формується за системою пропорційного представництва. Глава д-ви — президент — обирається кнесетом терміном на 7 років. Президент призначає прем'єр-міністра (традиційно ним стає лідер партії, що здобула більшість голосів на парламентських виборах), який формує кабінет міністрів і фактично керує країною.

Утворенню д-ви І. передувала активна діяльність Всесвітньої сіоністської орг-ції (ВСО; див. *Сіонізм*), яка виникла 1897 і мала на меті утворення єврейс. д-ви на тер. Палестини. Після закінчення *Першої світової війни* 1920 *Ліга Націй* надала Великій Британії мандат на управління Палестиною. Проголошення в листоп. 1917 декларації А.-Дж.Бальфура, міністра закордонних справ Великої Британії, відкрило шлях єврейс. колонізації Палестини. Це спричинило єврейс.-араб. протистояння. Після закінчення *Другої світової війни* ситуація остаточно вийшла з-під контролю британців, що змусило Велику Британію звернутися в лют. 1947 до *Організації Об'єднаних Націй* з проханням розглянути палестинське питання.

І. утворений 14 травня 1948 на підставі резолюції № 181 *Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй* від 29 листоп. 1947 про скасування брит. мандату на управління Палестиною й поділ її тер. на дві незалежні д-ви: єврейс. й араб. Єврейс. д-ві відводилася тер. в 14,1 тис. км^2 (56 % тер. колиш. Палестини), араб. — 11,1 тис. км^2 (43 % тер. колиш. Палестини). Єрусалим виділили в самостійну адм. одиницю з міжнар. статусом. Араб. д-ви не визнали цього рішення. 15 трав. 1948 війська Єгипту, Йорданії, Лівану, Сирії, Саудівської Аравії, Ємену й Іраку оголосили війну І. Розпочалася арабо-ізраїл. війна 1948—49, в ході якої І. приєднав 6,7 тис. км^2 тер., передбаченої для утворення араб. д-ви. З цієї тер. було вигнано бл. 950 тис. арабів, що призвело до виникнення проблеми палестинських біженців та стало причиною перманентного араб.-ізраїл. протистояння. Періоди загострення позначилися низкою арабо-ізраїл. війн: Суецька криза 1956, Шестиденна війна 1967, Війна Судного дня 1973, військ. операція «Мир Галілеї» 1982. Жодна війна не вирішила питання на користь якоїсь із сторін.

У перші дні незалежності фінансова допомога єврейс. *діаспори* дала змогу не тільки утвердитися Д-ві І., а й перемогти в арабо-ізраїл. війні 1948—49. Нині І. отримує майже половину фінансової допомоги (бл. 3 млрд дол. США), яку виділяють США для іноз. країн. Більшість цієї допомоги йде на потреби ізраїл. армії.

1991 в Мадриді (Іспанія) розпочався процес мирного врегулювання близькосх. конфлікту. 1993 у Вашингтоні (США) були підписані документи про взаємовизнання І. та Орг-ції визволення Палестини. Процес мирного врегулювання відбувається за схемою «мир в обмін на території» й передбачає виведення І. військ з окупованих араб. тер. в обмін на визнання д-ви І. та гарантії безпеки з боку араб. д-в. Гол. посередником у врегулюванні близькосх. конфлікту виступає т. зв. близькосх. квартет — США, РФ, ЄС та ООН. Нині втілюється в життя план президента США Дж. Буша-молодшого — «Дорожня карта» (2003), кінцевою метою якого є утворення незалежної д-ви Палестина, що буде мирно співіснувати з І. Істотним моментом реалізації цього плану є ліквідація єврейс. поселень у секторі Газа та виведення звідти ізраїл. армії до кін. 2005. Це викликало широкий спротив як серед поселенців, так і серед ч. жителів І. Однак уряд І. має намір дотримуватися всіх пунктів плану.

В І. релігія не відокремлена від д-ви: питання особистого статусу громадян перебувають у віданні реліг. судів, які діють на основі галахи (сукупність законів, що містяться в Торі й Талмуді та деяких ін. книгах *іудаїзму*). Проте юрисдикція рабинів стосується тільки шлюбу, поховання, реліг. традицій, зокрема, кашруту та шабату, а також питання статусу іммігрантів. Проблемами іудаїзму опікується мін-во релігії та колегія рабинату. Послідовники ін. конфесій підпорядковуються кер-ву своїх реліг. орг-цій.

Серед осн. проблем, які стояли перед новоствореною д-вою, була абсорбція (від лат. absorptio — поглинання) іммігрантів. Однак близькосх. конфлікт спричинив процес реіммiграції — масового виїзду євреїв з І. переважно до США та країн Зх. Європи. Зокрема, до 1995 з України в І. виїхало понад 500 тис. євреїв, але згодом чисельність укр. євреїв в І. скоротилася майже на 200 тис.

І. — чл. Організації Об'єднаних Націй (з 1949) та ін. міжнар. орг-цій.

Єврейсько-українські взаємини. Історія відносин між укр. та єврейс. народами налічує не одне століття (див. *Євреї в Україні*). Перші зв'язки України з тодішньою Палестиною розвивалися на реліг. основі. Літописи фіксують, що Святу Землю в 11—12 ст. відвідували паломники, зокрема ігумен Даниїл (див. *Даниїл Паломник*).

Під час II світ. війни та в перші роки по її закінченні на тер. нинішнього І. перебувало кілька десятків українців у складі *Андерса армії.* 1942—48 існувала громада українців у Палестині (голова — П.Базилевський), яка вважалася філією Союзу українців у Великій Британії. 1947 за ініціативи укр. громади в Єрусалимі на Оливній горі в соборі «Патер Ностер» освячено плиту з україномовним текстом Господньої молитви «Отче наш».

Визначальну роль у творенні та розвитку Д-ви І. відіграли укр. євреї. На етнічних укр. землях народилися й жили лідери світ. сіоністського руху І.-Л.Пінкснер, Б.Горохов, В.*Жаботинський.* Походять з України: видатний єврейс. поет Хайм-Нахман Бялик (1873—1934), другий президент Ізраїлю Іцхак Бен-Зві (1884—1963), прем'єр-міністр Голда *Меїр* (1898—1978), міністр закордонних справ Моше Шарет, голова кнесету Шевах Вайс, засн. індустрії Ізраїлю А.Шенкар та ін.

Д-ва І. визнала незалежність України 25 груд. 1991, а вже наступного дня були встановлені

між ними дипломатичні відносини. В жовт. 1992 в м. Тель-Авів відкрилося посольство України. На поч. 1993 почало функціонувати посольство І. в *Києві.*

Україну та І. поєднує кілька міжнар. угод, зокрема, 1996 підписана «Спільна декларація про поглиблення й подальший розвиток взаємовідносин, партнерства та співробітництва між Україною і Державою Ізраїль»; міжурядова угода про мор. торгівлю і судноплавство; міжурядова угода про співробітництво між інститутами стандартів двох країн. Підписано також програму наук. співробітництва. 1999 товарообіг між двома країнами досяг 240 млн дол. США.

2000 внаслідок загострення близькосх. конфлікту укр.-ізраїл. екон. співробітництво сповільнилося. Від 2003 товарообіг між Україною та І. має стабільну тенденцію до зростання. Основу укр. експорту до І. складають чорні метали, зернові к-ри, продукти харчування, деревина. З І. Україна імпортує гуму, пластмаси, дорогоцінне каміння, машини та устаткування, продукцію хім. пром-сті, овочі й фрукти (гол. чином цитрусові).

В І. проживає понад 300 тис. вихідців з України, переважна більшість яких вернулася на землю предків у 1990-х рр. Діють земляцькі об-ня євреїв-вихідців з України, т-во укр.-єврейс. зв'язків, 1992 створена Асоціація укр. студій, до якої увійшли бл. 300 учених, що цікавляться укр. тематикою. 1994 в Єрусалимі відкрито першу укр. б-ку ім. Блумфільда (співзасновники — Центр. наук. б-ка ім. В.Вернадського НАН України (див. *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*) та Ін-т історії, філософії і регіональних студій Єврейс. ун-ту). Між двома країнами успішно розвиваються екон. та культ. зв'язки.

Від 1994 в кнесеті та у ВР України діють парламентські асоціації дружби «Ізраїль—Україна» та «Україна—Ізраїль».

Приблизно 35 тис. етнічних українців — членів змішаних сімей — є громадянами І. В Хайфі 2001 було створено Об-ня українців в Ізраїлі, яке є єдиним офіційно зареєстрованим осередком українців на Бл. Сході.

Літ.: Государство Израиль: Справочник. М., 1986; Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; *Трощанський В.П., Шевченко А.А.* Українці у світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Шолох.

ІЗЮ́М — місто обласного підпорядкування *Харківської області*, райцентр. Розташов. на р. Сіверський Донець (прит. Дону), за 127 км від *Харкова.* Залізнична станція. Нас. 55,2 тис. осіб (2004).

Тер. сучасного І. та прилеглі землі були заселені ще з часів *мезоліту.* 1111 тут — поблизу р. Сальниця (нині р. Річка, прит. Сіверського Дінця) — рус. військо на чолі з вел. кн. київ. *Святополком Ізяславичем* та переяслав. кн. *Володимиром Мономахом* розгромило *половців.* Місцевість надовго була спустошена *монголо-татарською навалою* і знову почала освоюватися лише наприкінці 15 ст. з метою влаштування сторожової служби в місцях інтенсивних нападів *кримських татар.* У 2-й чв. 17 ст. на лівому березі Сіверського Дінця — виник Ізюмський окоп, де по черзі несли сторожову службу жителі міст *Путивль*, Лівни (нині місто Орловської обл., РФ), Рильськ (нині місто Курської обл., РФ) та ін. Заснування фортеці І. пов'язується з іменем полковника Григорія Донця і датується 1681. Добре укріплена фортеця біля підніжжя г. Крем'янець була оточена ровом і земляним валом. Майже чверть фортеці займав замок. 1685 І. став центром *Ізюмського полку*, якому підпорядковувалися 13 навколишніх міст і слобід. Від 1708 І. входив до складу *Азовської губернії*, а від 1718 — до Бєлгородської провінції *Київської губернії.* Указом імп. *Катерини* II 1765, який ліквідував *слобідські козацькі полки*, Ізюмський полк було реорганізовано в регулярний гусарський полк рос. армії. І. увійшов до складу *Слобідсько-Української губернії.* Від 1780 — повітове місто *Харківського намісництва*, з 1797 —

Ізюм. Спасо-Преображенський собор. Фото кінця 20 ст.

Ізюм. Свято-Вознесенська церква. Фото кінця 20 ст.

Ізюм. Фото початку 20 ст.

Ізюм. Загальний вигляд міста. Фото початку 20 ст.

Слобідсько-Укр. губ., від 1835 — *Харківської губернії.*

Протягом 18 і 19 ст. І. вважався одним із найбільших пром. і торг. центрів *Слобідської України.* В 1880-х рр. тут діяли цегельні, горілчаний, маслобійний, салотопний та воскобійні з-ди. 1910 через місто пройшла залізниця Харків—Донбас, невдовзі тут з'явилися залізничні майстерні, з-д с.-г. машин, лісопильні з-ди тощо.

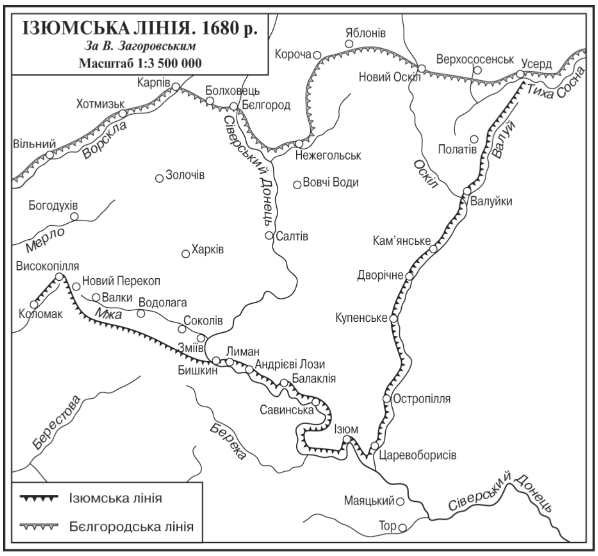
У груд. 1917 в І. встановлено рад. владу. Місто не раз переходило в руки різних сторін, задіяних у подіях *громадянської війни в Україні 1917—1921.* Остаточно рад. владу в І. встановлено 22 груд. 1919. 1923—30 — центр *Ізюмської округи.* Райцентр від 1923. Від 1932 — у складі Харків. обл. В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* було окуповане гітлерівцями від 24 жовт. 1941 до 5 лют. 1943.

В І. народився укр. художник С.*Васильківський.* Пам'ятки арх-ри: Спасо-Преображенський собор (1684), Свято-Вознесенська церква (1-ша пол. 19 ст.).

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Ізюм: Збірник архівних документів і матеріалів. Х., 1994.

П.Т. Тронько.

ІЗЮ́МСЬКА ОБОРО́ННА ЛІ́НІЯ, Нова лінія, Новозбудована лінія — система оборонних укріплень, споруджена 1679—80 для захисту укр. та рос. земель від турец.-татар. агресії. Розташов. в межах сучасної *Харківської області* України та Бєлгородської обл. РФ. Протяжність — 530 км. Пролягала із зх. від м-ка *Коломак*, збудованого 1675—76 на р. Коломак (прит. Ворскли, бас. Дніпра), до р. Сіверський Донець (прит. Дону), далі — вздовж рік Сіверський Донець та його прит. Оскіл до гирла р. Валуй (прит. Сіверського Дінця) — а потім до р. Тиха Сосна (прит. Дону). Як воєн.-інженерний комплекс включала земляні вали, дерев'яні споруди, лісові засіки, міста й фортеці. Найголовнішими із земляних валів були Перекопський (від верхів'я Коломака до верхів'я р. Мжа (прит. Сіверського Дінця), перекривав шлях татар. вторгнень — *Муравський шлях*) і Палатовський (у пн.-сх. ч. лінії). Безпосередньо на І.о.л. стояли: Коломак, Високопілля, Новий Перекоп (нині с. Перекіп, обидва села Валківського р-ну), Бишкин (нині с. Черкаський Бишкин), Лиман (нині с-ще міськ. типу; обидва Зміївського р-ну), Андрієві Лози (нині смт Андріївка), *Балаклія*, Савинська (нині смт Савинці; всі Балаклійського р-ну), *Ізюм*, Царевоборисів (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну), Остропілля, Купенське (нині м. *Куп'янськ*), Кам'янське (нині с. Кам'янка Дворічанського р-ну) і Валуйки (крайній сх. пункт; нині місто Бєлгородської обл., РФ). Північніше, неподалік І.о.л., вздовж р. Мжа, існували міста *Валки*, Водолага (нині с. Стара Водолага Нововодолазького р-ну), Соколів (нині с. Соколове Зміївського р-ну), *Зміїв.* На буд-ві І.о.л. працювали десятки тисяч українців та росіян. Заселялася, охоронялася і добудовувалася І.о.л. переважно укр. *козаками*-переселенцями, які в *Слобідській Україні* поділялися на чотири стани: вартові, станичні, городові й полкові. В 1730-х рр. І.о.л. втратила своє оборонне значення у зв'язку зі спорудженням *Української лінії* між Дніпром і Сіверським Дінцем.

Літ.: *Загоровский В.П.* Изюмская черта. Воронеж, 1980; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990.

В.В. Панашенко.

ІЗЮ́МСЬКА ОКРУ́ГА — адм.-тер. одиниця УСРР (див. *Округа*). Утв. 1923 у складі *Харківської губернії.* Окружний центр — м. *Ізюм.* Налічувала 11 р-нів. Упродовж 1924—30 межі округи не раз змінювалися. Ліквідована 2 верес. 1930.

Літ.: Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Ізюмська округа. Х., 1926.

Я.В. Верменич.

ІЗЮ́МСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ мешканців Ізюмського пов. *Харківської губернії* проти нім. військ (див. *Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918*) і режиму гетьмана П.*Скоропадського* (див. *Протигетьманське повстання 1918*). Восени 1918 в Ізюмському пов. було сформовано три партизан. загони, які дислокувалися в Теплянському, Радьківському та Співаківському лісах. Гол. ядром збройних сил у повіті став Ізюмський повстанський полк, що складався з робітників Ізюмських залізничних майстерень та селян навколишніх сіл і нараховував бл. 1 тис. бійців. Збройний виступ розпочався ввечері 10 листоп. 1918. Його очолив ревком залізничних майстерень. Повстанці, зокрема, раптовим ударом захопили залізничну ст. Ізюм. 15 листоп. командування нім. військ на придушення виступу кинуло регулярні частини, після чого повстанці змушені були відступити, однак вони не припинили боротьби й наприкінці листоп. контролювали 8 волостей повіту. 15 груд. 1918 їхні загони оволоділи с. Царевоборисів (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну) й оточили м. *Ізюм*, але взяти його не змогли. 21 груд. 1918 влада в місті перейшла до *Директорії* УНР, а 1 січ. 1919 тут була встановлена рад. влада.

Літ.: ІМіС УРСР. Харківська область. К., 1967; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник К., 1987.

І.В. Хміль.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ПОЛК — козац. військ. й адм.-тер. одиниця в *Слобідській Україні.* 1685 І.п. виділився із *Харківського полку* за ініціативою харків. полковника Г.Донця. Межував з Харківським полком та *Острогозьким полком*, *Вольностями Війська Запорозького низового* та рос. землями. До І.п. відійшли 25 міст і містечок,

54 села, а саме: *Ізюм*, Ольховатка, Новий Перекоп, *Балаклія*, Андрієві Лози (нині смт Андріївка), Савинська (нині смт Савинці; усі Балаклійського р-ну), *Зміїв*, Бишкин (нині с. Черкаський Бишкин), Мохнач, Лиман (нині с-ще міськ. типу, всі Зміївського р-ну), Царевоборисів (нині с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну), Сеньків (нині с. Сенькове Куп'янського р-ну), Купецький (нині м. *Куп'янськ*), Кам'янка, *Печеніги*, Співаківка, Тор (нині м. *Слов'янськ*) та ін. Полковниками І.п. були: К.Донець-Захаржевський (1685—91), Ф.Шидловський (зять Г.Донця, 1703—06), М.Донець-Захаржевський (1707—19), Л.Шидловський (1730— 43), І.Квітка (1743—51), М.Милорадович (1751—61), Ф.Краснокутський (1762—65). Козаки І.п. брали участь в *Азовсько-Дніпровських походах 1695—1696*, *Північній війні 1700—1721*, *російсько-турецькій війні 1735—1739*, *Семилітній війні 1756—1763*, а також у *Булавінському повстанні 1707—1709.* У 1732 на тер. І.п. було 17 сотень, 99 населених пунктів, де проживало 30 458 осіб. Указом імп. *Катерини II* 1765, який ліквідував *слобідські козацькі полки*, І.п. реорганізовано в регулярний гусарський полк рос. армії, а його тер. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії.*

Літ.: *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. Х., 1990.

В.В. Панашенко.

ІЗЮ́МСЬКИЙ ШЛЯХ, Ізюмська сакма (татар. сукмак — «дорога, стежка») — одне із відгалужень *Муравського шляху*, яким татар. й ногайські орди здійснювали грабіжницькі напади на укр. та рос. землі в 16—18 ст. І.ш. починався від верхів'я р. Оріль (прит. Дніпра), пролягав Харківщиною, біля м. *Ізюм* на Ізюмському броді перетинав р. Сіверський Донець (прит. Дону), прямував правобережжям уздовж р. Оскіл (прит. Сіверського Дінця) і в межиріччі Псла, Ворскли (обидві — притоки Дніпра), Сіверського Дінця й Осколу знову з'єднувався з Муравським шляхом. Після спорудження воєнно-оборонної системи порубіжних укріплень — *Бєлгородської оборонної лінії* (1635—58) та *Ізюмської оборонної лінії* (1679—80) — татар. й ногайські орди втратили свій інтерес до Ізюмського шляху.

Літ.: *Эварницкий.* Вольности запорожских казаков. СПб., 1898; *Слюсарський А.Г.* Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954.

В.В. Панашенко.

ІЗЮ́МСЬКО-БАРВІ́НКІВСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — наступальна операція, здійснена 17—27 лип. 1943 військами *Південно-Західного фронту* з метою паралізувати, а за сприятливих умов і розгромити, військ. угруповання гітлерівців на Донбасі й не допустити їх передислокацію в р-н *Курської битви 1943.* Війська Червоної армії (див. *Радянська армія*), що були розташов. вздовж р. Сіверський Донець (прит. Дону) від *Зміїва* до *Слов'яносербська*, почали наступ з р-ну м. *Ізюм* у напрямку *Барвінкове*—Красноармійське (нині м. *Красноармійськ*). Усі населені пункти й висоти, зайняті гітлерівцями, були перетворені останніми на глибоко ешелоновані вузли опору. В ході наступу рад. війська захопили кілька плацдармів на правому березі Сіверського Дінця. Проте спроби розвинути тактичний успіх виявилися марними: противник підтягнув до місця прориву тактичні резерви й зумів зупинити рад. війська. Незважаючи на це, І.-Б.о. відволікла значні сили противника й відчутно допомогла військам *Воронезького фронту* на Курській дузі.

Літ.: Історія Української РСР, т. 7. К., 1977; Великая Отечественная война 1941—1945: Энциклопедия. М., 1985.

Т.В. Вронська.

ІЗЯСЛА́В (Ізяславль, Заслав, Заславль) — місто *Хмельницької області*, райцентр. Розташов. на обох берегах р. Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 18,2 тис. осіб (2004).

Щодо часу виникнення міста існують дві версії. За однією з них, І. був заснований 987 за князювання вел. кн. київ. *Володимира Святославича.* За ін. — версією археолога М.*Каргера* — місто було засноване київ. і волин. кн. *Ізяславом Мстиславичем* у 2-й пол. 12 ст. по течії р. Гуска

Ізяслав. Руїни палацу князів Сангушків. Фото початку 21 ст.

(городище розташов. на сх. околиці с. Городниця Шепетівського р-ну Хмельн. обл.; див. *Городище*). 1241 війська Батия зруйнували це поселення (див. *Монголо-татарська навала*), але ще в 13 ст. воно відродилося на р. Горинь й увійшло до складу *Галицько-Волинського князівства.*

У 14 ст. місто, яке перебувало під владою *Великого князівства Литовського*, стало власністю князів *Острозьких.* Після смерті бл. 1450 кн. Василя Федоровича Острозького Заслав отримав його молодший син Юрій, який поклав початок роду князів *Заславських.* 1466 на березі Горині він розпочав буд-во замку і оборонних укріплень, які, однак, не рятували від спустошливих татар. нападів. Після *Люблінської унії 1569* І. — у складі *Корони Польської.* В 16—17 ст. князі Заславські перебудували міські укріплення, звели кам'яні мури. 1600—10 будується монастирський комплекс *бернардинців.* При монастирі існувала б-ка давніх хронік, літописів, майже повне зібр. сеймових щоденників (див. *Вальний сейм*).

У 17 ст. І. перетворився на значний торг. і госп. центр пд.

Ізяслав. Костел св. Йосипа. Малюнок роботи худож. Г. Лукомського. Листівка 1913.

Волині. 1629 в місті налічувалося 4,5 тис. жителів. Тут відбувалися щорічні *ярмарки*. Нас. І. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—1596*, *національній революції 1648—1676*. 1648 війська Б.*Хмельницького* взяли Ізяславський замок. Згідно з *Андрусівським договором (перемир'ям) 1667* І. відійшов до Польщі. 1673, після смерті останнього з роду князів Заславських — кн. Олександра-Януша, І. перейшов у володіння князів *Сангушків*. У кін. 17 — на поч. 18 ст. в місті збудований садибний комплекс князів Сангушків; 1750 — костел св. Йосипа. 1754 місту було надано *магдебурзьке право*.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) в складі *Правобережної України* приєднаний до *Російської імперії*. Протягом 1793—95 був центром *Ізяславського намісництва*. 1796—97 — центр Заславського пов. *Волинського намісництва*, з 1797 — повітовий центр *Волинської губернії*.

На поч. 20 ст. в Заславському пов. існувала паперова ф-ка, 6 друкарень. У місті мешкало 14,5 тис. жителів. Від 1934 райцентр (1923—30 — *Шепетівської округи*; від 1932 — Шепетівської округи *Вінницької області*, від 1937 — Кам'янець-Подільської, від 1954 — Хмельн. обл.). В роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* І. окупований гітлерівцями від 5 лип. 1941 по 17 лют. 1944, поблизу міста діяли партизанські з'єднання під командуванням С.Олексенка й А.Одухи.

Істор. пам'ятки: замок князів Заславських (15—16 ст.), монастир бернардинців (16 ст.), кафедральний собор Іоанна Хрестителя (16 ст.), синагога, палац князів Сангушків (17—18 ст.), торговий дім (18 ст.).

Кияни зустрічають Ізяслава Мстиславича після перемоги над Ігорем Ольговичем. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

Літ.: ІМіС УРСР. Хмельницька область. К., 1971; *Міньков І.І.* Ізяслав — місто старовинне. Історико-краєзнавчий документальний нарис. Шепетівка, 2000.

Я.В. Верменич.

ІЗЯСЛА́В ВОЛОДИ́МИРОВИЧ (р. н. невід. — 1001) — князь полоцький; родоначальник окремої полоцької династії князів. Старший син *Володимира Святославича* від першої дружини *Рогнеди*. За свідченням «*Повісті временних літ*» під 988, І.В. був посаджений батьком у м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь). З ім'ям І.В. пов'язана легенда, подана в *Лаврентіївському літописі* під 1128: малолітній І.В. з мечем у руках захистив матір від гніву батька. Той простив сина і дав йому з матір'ю засноване тоді ж м. Ізяславль (нині м. Заславль Мінської обл., Білорусь).

Літ.: ПСРЛ, т. 1, вып. 1, стб. 121; вып. 2, стб. 300—301. Л., 1926—27.

М.Ф. Котляр.

ІЗЯСЛА́В ДАВИ́ДОВИЧ (р. н. невід. — 06.03.1161) — князь черніг., київ.; четвертий син *Давида Святославича*. Підтримував *Ізяслава Мстиславича* у війні з *Юрієм Долгоруким* за київ. стіл (1148—51). Коли в битві між ними на Перепетовому полі південніше *Києва* в трав. 1151 загинув брат І.Д. — черніг. кн. Володимир Давидович (союзник Долгорукого), І.Д. вокняжився в *Чернігові*. По смерті Ізяслава Мстиславича (14 листоп. 1154) І.Д. на поч. 1155 посів київ. стіл, але вже 20 берез. віддав його Юрію Долгорукому, який мав більшу військ. силу, й повернувся до Чернігова. І.Д. помирився з Юрієм Долгоруким і одружив сина Гліба з його дочкою. Після кончини Юрія Долгорукого (15 трав. 1157) на заклик київ. *віча* І.Д. став князем київ., вимушено й не одразу поступившись Черніговом братові в перших *Святославу Ольговичу*. 1158 І.Д. воював з галицьким кн. *Ярославом Володимировичем*, відмовившись видати йому *Івана Ростиславича* Берладника. Наприкінці 1158 дядько І.Д. смоленський кн. *Ростислав Мстиславич* разом із волин. кн. *Мстиславом Ізяславичем* і за підтримки галицького кн. Ярослава Володимировича вибив І.Д. з Києва, віддав місто Мстиславу, а пізніше (12 квіт. 1159) сів у ньому сам. На поч. 1161 І.Д. найняв половецьку орду (див. *Половці*) і захопив Київ 12 лют. 1161. Ростислав подався до *Білгорода*, де його обложив І.Д. Дізнавшись про наближення Мстислава Ізяславича з військом, І.Д. зняв облогу Білгорода і попрямував до Києва. Біля Києва 6 берез. 1161 був убитий *клобуками чорними*, які служили Мстиславу.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 2. Львів, 1905; К., 1992.

М.Ф. Котляр.

ІЗЯСЛА́В МСТИСЛА́ВИЧ, Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич (бл. 1097 —14.11.1154) — князь курський, полоцький, переяслав., волин., київ.; другий син *Мстислава Великого* і швед. принцеси Кристини. Перший раз був одружений (здогадно) з герм. принцесою, вдруге (1154) — з дочкою грузин. царя Деметре I. 1127 його дядько *Ярополк Володимирович*, який княжив у м. *Переяслав*, посадив І.М. в *Курську*. Незабаром батько перевів його до м. Полоцьк (нині місто Вітебської обл., Білорусь). Далі Ярополк, ставши вел. князем київ. по смерті Мстислава (1132), дав І.М. Переяслав, а 1134 перевів його до м. Володимир (нині м. *Володимир-Волинський*). Коли наступний вел. князь київ. (від 1139) *Всеволод Ольгович* заповів стіл своєму братові *Ігорю Ольговичу* (1146), І.М. цілував хрест на вірність останньому, але не змирився з втратою кланом Мономашичів київ. столу. По смерті Всеволода, на запрошення київ. *віча*, І.М. вокняжився в *Києві*, зневаживши переважаюче право (родове старійшинство при заміщенні столу) на київ. стіл своїх дядьків-Мономашичів — туровського кн. *В'ячеслава Володимировича* та суздальського і ростовського кн. *Юрія Долгорукого*. На Київ претендували також *Ольговичі*, насамперед брат Всеволода — новгород-сіверський кн. *Святослав Ольгович*. Це призвело до міжкнязівської усобиці на Русі, що відкрила добу *удільної роздробленості* Давньорус. д-ви.

Князювання І.М. в Києві (1146—54, з перервами) пройшло

майже в безперервній боротьбі з Юрієм Долгоруким, підтриманим черніг. Ольговичами та галицьким кн. *Володимирком Володаревичем*. І.М. не раз вдавався по допомогу до Угорщини й Польщі. В перебігу війни він то втрачав, то здобував Київ. 1149 Юрій Долгорукий розбив І.М. під Переяславом, і йому довелося тікати на *Волинь*, у володіння Мономашичів. 1150 він ненадовго повернувся до Києва. Лише 1151, нейтралізувавши галицького кн. Володимирка Володаревича за допомогою свого брата Святополка, І.М. з 10-тис. угор. військом короля *Гези II* підступив до Києва. Юрій Долгорукий утік на пн. Щоб надати легітимності своєму правлінню в Києві, І.М. зробив 1151 своїм співправителем главу Мономашичів В'ячеслава Володимировича. В трав. 1151 він завдав рішучої поразки Юрію Долгорукому на Перепетовому полі на р. Рута поблизу Києва. І.М. був досвідченим політиком і мужнім воїном, першим серед давньорус. князів послідовно спирався в держ. діяльності на городян, користувався підтримкою київ. віча. Він прагнув об'єднати під своєю рукою Пд. Русь. 1147 І.М. без погодження з константиноп. патріархом (див. *Константинопольський патріархат*) поставив київ. митрополитом *Климента Смолятича*.

Літ.: *Толочко П.П.* Ізяслав Мстиславич (1097—1154). В кн.: *Толочко П.П.* Історичні портрети. К., 1990.

М.Ф. Котляр.

ІЗЯСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ, Ізяслав-Дмитрій Ярославич (1024—03.10.1078) — князь туровський, вел. кн. київ.; третій син *Ярослава Мудрого* і швед. принцеси *Інгігерди*. Бл. 1043 одружився з дочкою польс. короля *Мєшка II* Гертрудою. Згідно з заповітом (*«рядом Ярослава» 1054*) І.Я. одержав *Київ*; володів також Новгородською, Туровською і Деревською (Древлянською) землями. Був непопулярним у городян. Не маючи здібностей до держ. управління та енергії батька, не зумів стати єдиновладним главою д-ви. Разом із братами — черніг. кн. *Святославом Ярославичем* і переяслав. кн. *Всеволодом Ярославичем* — утворив тріумвірат Ярославичів, що правив на Русі протягом двох десятиліть. Як і ін. учасники тріумвірату, І.Я. прагнув гол. чин. розширення власних володінь. 1057 захопив більшу ч. *Волинської землі*, перевівши молодшого брата *Ігоря Ярославича* до Смоленська (нині місто в РФ) і не давши нічого його синам *Давиду Ігоровичу* і Всеволоду Ігоровичу. В берез. 1067 Ярославичі розбили на р. Немига полоцького кн. *Всеслава Брячиславича*, який зазіхав на їхні володіння, а в черв. підступно захопили його в полон і ув'язнили в Києві.

Улітку 1068 *половці* розгромили І.Я., Святослава і Всеволода під час битви на р. Альта (див. *Альта*, *битва на річці 1068*), що на Переяславщині. Коли І.Я. повернувся до Києва, ополченці, які втекли з поля бою, почали вимагати в нього коней і зброю, щоб знову змагатися з ворогом. Відмова І.Я. призвела до повстання (див. *Київські повстання 11—12 століть*). І.Я. утік до Польщі, а повсталий люд вибрав собі князем звільненого з «поруба» (в'язниці) Всеслава. Навесні 1069 польс. військо на чолі з кн. *Болеславом II* Сміливим увійшло в Київ і посадило на престол І.Я. Події 1068—69 порушили і без того хитку єдність тріумвірату Ярославичів. Навесні 1073 амбітний Святослав за підтримки Всеволода вигнав І.Я. з Києва. Брати поділили між собою його землі. Святослав сів у Києві, Всеволод перейшов з *Переяслава* до *Чернігова*. І.Я. знову подався до Польщі, але Болеслав II не допоміг йому, а уклав мир із Святославом. 1075 І.Я. прибув до двору імп. Священної Римської імперії (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) Генріха IV, який, одержавши від нього дарунки, пообіцяв помирити його зі Святославом. Спроба не мала успіху, так само як і звернення І.Я. до рим. папи Григорія VII. Лише по смерті Святослава (груд. 1076) І.Я. зміг повернутися до Києва. Всеволод, який став після Святослава київ. князем, поступився столом І.Я. (літо 1077). Між братами настала злагода. Коли 1078 син Святослава *Олег Святославич* за підтримки *Бориса В'ячеславича* відібрав у Всеволода Чернігів, І.Я. прийшов на допомогу братові. 3 жовт. 1078 вони перемогли Олега і Бориса на Нежатиній Ниві неподалік Чернігова (див. *Нежатина Нива*, *битва 1078*), однак І.Я. загинув у битві.

Літ.: *Котляр М.Ф.* Ізяслав Ярославич. В кн.: *Котляр М.Ф.* Історія України в особах: Давньоруська держава. К., 1996.

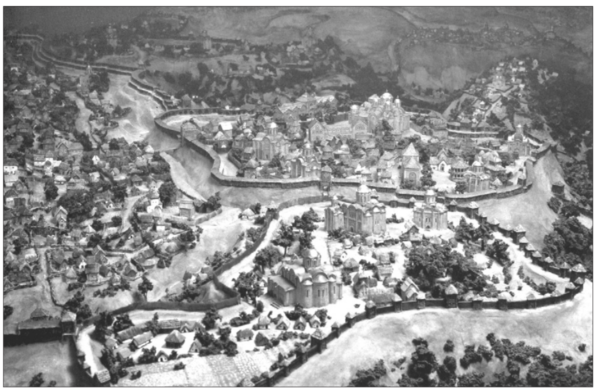
М.Ф. Котляр.

ІЗЯСЛА́ВА-СВЯТОПО́ЛКА МІ́СТО — широко вживана в наук. літ. умовна назва одного з істор. районів давнього *Києва*, що розміщувався на пн.-сх. відрозі Старокиїв. плато — Михайлівській горі (нині верхня тераса Володимирської гірки). Це був ізольований з трьох боків мис зі стрімкими схилами в бік Хрещатицького яру та Дніпра. Від решти осн. масиву Старокиїв. плато (за винятком невеликого перешийка) його відділяли два яри. Один спускався до Хрещатицької долини трасою сучасної вул. Михайлівської. Ін. від Михайлівської пл. йшов у бік дніпровських схилів (верхньої станції сучасного фунікулера).

Археологічні дослідження І.-С.м. проводили О.Анненков (1838), Т.*Мовчанівський* (1936), М.*Каргер* (1938, 1948—49), І.*Іванцов* (1938), Г.Корзухіна (1940), В.Харламов (1992—95), Г.*Івакін* (1996—99).

Територію р-ну почали освоювати в 10 ст. В 2-й пол. 10 — на поч. 11 ст. тут розміщувався язичницький, а пізніше — християн. *могильник*. Розкопки 1996—99 виявили понад 20 підкурганних поховань того часу за обрядом тілопокладення. Частина з них була в дерев'яних камерах. За кількістю знайденого там інвентарю ці поховання належать до найбагатших у Києві. За часів вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*

Місто Ізяслава-Святополка (унизу; вгорі — місто Володимира). Фрагмент макета Д. Мазюкевич «Київ 10—13 ст.». 1968.

район увійшов до оборонної системи *Ярослава міста* й зовні був обнесений потужними валами. В давньорус. час внутр. кільця оборонних валів І.-С.м. не мало, а було захищене лише ярами та, ймовірно, дерев'яною огорожею. Внутр. лінія валів, яку поміщають на реконструкціях давньорус. Києва, була збудована лише у 80-ті рр. 17 ст. — т. зв. Михайлівський Поперечний вал.

В 11—13 ст. район був щільно забудований і мав свою вуличну структуру. Тут знаходилися два чи три міськ. монастирі та, ймовірно, резиденція вел. кн. київ. *Ізяслава Ярославича* і його синів. Забудова складалася переважно з наземних зрубних та стовпово-каркасних будівель, які належали до житлових та госп.-ремісничих комплексів. Речові знахідки скоріш характерні для міськ. кварталу, а не для монастирської тер. Виявлено рештки низки ремісничих майстерень, серед яких особливий інтерес становить «житло-майстерня художника», де знайдено посудини для фарб, предмети ювелірного мист-ва, бурштин, набір інструментів. Крім побутових та вироб. речей, знайдено чимало виробів прикладного мист-ва культового призначення, князівські актові печатки, візант. й ін. монети. Тут переважно мешкало міськ. нас., яке обслуговувало світських феодалів та монастирі. На території І.-С.м. виявлено 13 скарбів ювелірних речей, велику кількість монетних гривен (див. *Гривна давньоруська*), три монументальні різьблені плити з овруцького шиферу із зображенням святих-вершників, фрагмент плити із зображенням грифона.

Вел. кн. київ. Ізяслав Ярославич заснував на цій тер. один з перших давньорус. монастирів на честь свого небесного покровителя св. Димитрія Солунського і бл. 1062 збудував однойменний собор. У цьому ж монастирі старший син Ізяслава — Ярополк — заснував церкву св. Петра, в якій і був похований 1087. За літописом, 1128 печерські ченці (див. *Києво-Печерська лавра*) захопили церкву св. Димитрія та «неправедно» перейменували її на св. Петра. Рештки Димитріївського собору (садиба по вул. Трьохсвятительській, 4 та 4-а) розкопано О.Анненковим 1838, частково вони фіксувалися 1936 та 1980. Димитріївський яр, по трасі якого прокладено сучасну вул. Трьохсвятительську, проходив повз цю садибу. Собор був шестистовпним триапсидним храмом завдовжки бл. 28 м і завширшки 19,5 м. З пн. зх. та пд. зх. до собору прилягали прибудови — хрещальня та сходова вежа. З двох боків містилися галереї. Був прикрашений фресковим розписом та мозаїкою. Саме до цього собору належать згадані монументальні різьблені плити із зображеннями святих вершників.

Інший син Ізяслава — вел. кн. київ. *Святополк Ізяславич* — 1108—13 збудував одну з найкращих пам'яток вітчизн. арх-ри — Михайлівську Золотоверху церкву, яка стала соборною церквою багатого і впливового монастиря (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*). На пн. зх. від собору в 70—80-х рр. 12 ст. зведено муровану надбрамну церкву, яка не згадується в писемних джерелах, але досліджена археологічно 1998—99. Це була невелика споруда з двох паралельних пілонів та проїзду між ними. В зх. пілоні знаходилися сходи на другий ярус та приміщення для сторожі, а до сх. була прибудована апсида з престолом усередині. На другому ярусі розміщалася надбрамна церква, яка зовні була покрита рожевим та білим тиньком, прикрашена фресковим розписом і мозаїчним образом або іконою. На фресці збереглися давньоруські *графіті*. Зовн. розміри: довжина вздовж проїзду — 8,4 м, ширина — 10,8 м. Кладка з плінфи, рівношарова. В кладці верхніх частин брами — сліди ремонту з пальчастої цегли. До брами підходила потужна дерев'яна огорожа. Зруйнована, вірогідно, в 2-й пол. 13 ст. Її рештки нині перекрито захисним павільйоном. Після відновлення Київ. правосл. митрополії (див. *Київська митрополія*) в 1620—30-х рр. Михайлівський Золотоверхий собор став резиденцією митрополитів. У 18 ст. був перебудований у стилі укр. *бароко*.

У різні часи на тер. собору було поховано князів Святополка Ізяславича (1113), Святополка Юрійовича (1190), Гліба Юрійовича (1196), митрополитів Іова (*Борецького*) (1631), Ісайю (*Копинського*) (1640), до 30-х рр. 20 ст. тут зберігалися мощі св. *Варвари великомучениці* (згодом у *Андріївській церкві*, нині — у *Володимирському соборі*).

Археол. дослідження 1996—99 показали, що життя на тер. І.-С.м. не переривалося і після Батиєвої навали 1240 (див. *Монголо-татарська навала*). В ході розкопок виявлено об'єкти 14—18 ст. з різноманітними знахідками. Після 14 ст. Михайлівський Золотоверхий монастир поширився майже на весь район. Відтоді й сама гора стала називатися Михайлівською. В писемних джерелах 17—18 ст. Михайлівським відділенням називався й увесь район.

1935—37 Михайлівський Золотоверхий собор, дзвіницю монастиря та ч. ін. споруд було знищено. Перед руйнуванням собору ч. фресок та мозаїк його оздоблення вдалося музеєфікувати. 1998—2002 собор, дзвіницю, екон. браму з частиною мурів відновлено.

Від 1965 територія І.-С.м. є заповідною археол. зоною держ. значення.

Літ.: *Каргер М.К.* Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1959; *Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. К., 1982; *Івакін Г.Ю.* Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996—1998 роках. «Пам'ятки України», 1999, № 1; *Його ж.* Нове в історії «міста Ізяслава» в Києві. «Магістеріум», 2001, вип. 6. Археологічні студії; *Івакін Г.Ю.*, *Козюба В.К.* Історична топографія Михайлівської гори в Києві в XI—XIII ст. В кн.: А сє єго срєбро. К., 2002; *Іванцов І.* Стародавній Київ. К., 2003.

Г.Ю. Івакін.

ІЗЯСЛА́ВСЬКЕ НАМІ́СНИЦТВО — адм.-тер. одиниця (1793—95) у складі Російської імперії на тер. колиш. *Волинського воєводства* та пн. ч. *Київського воєводства*. Див. *Волинське намісництво*.

ІКО́НИ, українські ікони. Ікона (від грецьк. εἰκών — зображення, образ) — прийнятий у церк. традиції, а від неї — в новітній історії мист-ва — термін на позначення зображень Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, святих, пророків, подій Святого Письма. В мистецтвознавстві цей термін

також вживається для означення всіх портретних та сюжетних зображень священного характеру. Найширше стосується малярства на дереві, полотні та ін. основах, але також рельєфів на металі, камені, кістці, дереві, меншою мірою — об'єктів монументального малярства, шиття та золотарства. Із винайденням друкування з'явилися гравійовані І., здебільшого як відтиски на папері, згодом — репродукції конкретних шанованих та чудотворних І. Церк. традиція, виходячи з твердження про існування відбитка лику Ісуса Христа на тканині (Нерукотворний Образ), трактує І. як відтворення в священних образах духовного начала буття. На вірі в чудодійну силу Нерукотворного Образу розвинулося пошанування чудотворних ікон, насамперед численних Богородичних, якими вважалися прижиттєві зображення Пресвятої Богородиці, виконані євангелістом Лукою (хоча істор. підтверджень того, що Лука був маляром, однак, немає; перекази ж про те, що Лука є автором зображень Богородиці, як і приписування йому виконання ін. І., очевидно, сформувалися в церк. переданні досить пізно).

Мист-во іконопису склалося в релігійній к-рі правосл. Сходу в часи визнання в Рим. імперії імп. Феодосієм I (379—95) *християнства* держ. релігією (едикт de fide catholika, 380). В подальшому своєму розвитку воно творчо засвоїло репертуар худож. форм і засобів попередньої дохристиян. традиції. Спочатку найчастіше практикувалася енкаустична техніка малювання на тонких дошках фарбами, змішаними із розігрітим воском, згодом утвердилася темперна техніка — послідовне накладення фарб із в'яжучим яєчним жовтком поверх попереднього просушеного шару. В іконописі широко застосовувалося золото: зображення виконувалися на золотому тлі, ним оздоблювався одяг, передавалося світло на найбільше освітлених місцях (від 16 ст. провінційні майстри практикували імітацію золота лаками на сріблі). Із падінням *Візантії* іконопис почав зазнавати істотного впливу реалістичного зх. малярства. Від 17 ст. поширилася розроблена в західноєвроп. малярстві олійна техніка, заснована на використанні як в'яжучого компонента різноманітних олій (на перших порах — у поєднанні з яєчним жовтком), відтоді ж як основу все частіше почали використовувати полотно.

У правосл. традиції питання про сутність І. було вирішено на VII Вселенському соборі (787; див. *Собори вселенські*) в Нікеї (нині м. Ізник, Туреччина), який засудив іконоборство та утвердив догмат про почитання ікон та хреста. Цій події передували десятиліття періоду іконоборства у Візантії, що були пов'язані з реліг. дискусіями, які часом переростали у фізичні дії, зокрема нищення І., з приводу тлумачення тексту Старого Завіту (див. *Біблія*) про недоступність Бога для людського ока, а отже, й про принципову неможливість малювання Його образів. Прихильники шанування І. у доказах своєї правоти виходили з догмату про втілення Ісуса Христа (на вірі втілення засновано Новий Завіт). Була розроблена стрункa теологічна система, згідно з якою І. нарівні зі Святим Письмом є доказами втілення Ісуса Христа. *Канонізація* святих правосл. та катол. церквами надала І. виняткового значення в церк. традиції, забезпечила їх повсюдне утвердження. Тоді ж відбувся й відхід від закоріненого в елліністичній спадщині ранньохристиян. ікономалярства й було розроблено основи іконотворчості як виду церк. мист-ва, затверджено канон ікон.

Холмська ікона Богородиці. 11 ст.

На правосл. Сході до сьогодні збереглися переважно лише ікони, що були створені в 6 і наступних століттях, а також поодинокі найдавніші — у монастирі святої Катерини на п-ові Синай (Єгипет). Кілька давніх І. 6—7 ст. («Богородиця», «Іоанн Предтеча», «Святі Сергій і Вакх» та «Мученик і мучениця») зберігаються в київ. *Музеї мистецтв імені Варвари та Богдана Ханенків*.

Із поширенням християнства сх. обряду (див. *Православ'я*) на слов'ян. землі канонічна візант. реліг. традиція ікономалярства утвердилася й на укр. ґрунті. В зх. церк. традиції (див. *Католицизм*) реліг. зображенням, однак, не надавалося особливого священного значення, їх було трактовано як картини на реліг. сюжети. З часом, починаючи з епохи *Відродження*, це привело до превалювання в зх. реліг. малярстві світських тенденцій. З поч. 17 ст. цей процес поширився й на Україну. Тут на ґрунті оригінального синтезу традиції та композиційних і тех. запозичень із арсеналу зх. к-ри утвердився своєрідний стиль професійного малярства, наділеного східнохристиян. духовністю й водночас елементами зх. реалізму. І цей свій самобутній стиль укр. іконопис, незважаючи на всезростаючий тиск світських тенденцій як із Заходу, так і з реформованого на його взірець у 18 ст. рос. сходу, зберігав і розвивав на професійному рівні аж до поч. 19 ст. У 19 ст. укр. іконопис увійшов у загальноєвроп. русло й потрапив у притаманний усьому християн. світові стан глибокої системної кризи реліг. малярства.

Найдавніші І., які з'явилися на укр. землях, походили з Візантії. В джерелах збереглися відомості лише про дві такі І. 11 ст.: в *Успенському соборі* Печерського монастиря (див. *Києво-Печерська лавра*) — «Успіння», що була втрачена 1718 внаслідок пожежі, та візант. ікону Богородиці «Заступниці» церкви Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі у Києві (див. *Пирогоща*; вшанування цієї ікони дало свого часу початок розроблюваній від 13 ст. і знаній сьогодні за пізнішими зразками укр. *іконографії* Покрови — покровительства, заступництва — Богородиці). До наших

днів збереглася привезена до *Києва* в 1-й пол. 12 ст. *Вишгородська ікона Богоматері.*

Візант. та поствізант. І. надходили в укр. землі різними шляхами. Про рівень конкретних зразків цих І. свідчать Холмська ікона Богородиці константиноп.

Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими (Печерська (Свенська) Богоматір). Ікона. Близько 1288. Київське письмо.

школи, що зберігається нині у *Волинському краєзнавчому музеї* (ВКМ, *Луцьк*), та «Спас» зламу 15—16 ст. із Свято-Троїцької церкви в с. Річиця Львів. обл., що зберігається в *Рівненському краєзнавчому музеї* (РКМ). Візант. спадщина (як безпосередня, так і її балканське відгалуження) слугувала гол. взірцем для укр. середньовічних майстрів. Її вплив частково зберігався ще й на початковому етапі творення звернутого вже до європ. Заходу нового стилю укр. реліг. малярства 17 ст. Перші І. власної, невізант. традиції були створені на укр. землях в 11 ст. Це були І. святих *Бориса і Гліба* (1200 р. факт існування цих І. зафіксовано навіть у Софійському соборі в м. *Константинополь*) та *Антонія Печерського* й *Феодосія Печерського.* Окрім малювання святих укр. правосл. церкви, оригінальна іконографія в Україні майже не розроблялася. Від поч. 17 ст. поширення набула лише одна, започаткована ще в 13 ст., власне укр. версія заг. східнохристиян. теми — Покрови Богородиці. Ця тема розроблялася також у запозиченій із європ. мист-ва композиції «Мадонна милосердя». В той же час було вироблено оригінальний варіант ансамблю І. в інтер'єрі храму. Від 14 ст. на основі візант. півфігурних (відомостей про вживання півфігурних І. на укр. землях немає) «Молінь із вибраними святими» та цілофігурних зображень Спаса (у візант. системі монументального малярства — на правому пілоні передвівтарної арки) склався комплекс І. з цілофігурними «Молінням» у верхньому та «Спасом» у намісному ряді передвівтарної огорожі (іконостаса). Від 2-ї пол. 15 ст. в комплексі з І. іконостаса з'явилися монументальні «Страсті Христові» та «Страшний суд», що дало унікальний для християн. світу триєдиний ансамбль, який об'єднав найважливіші в теологічному плані теми. Тоді ж утвердилися намісні І. Богородиці з похвалою (пророками) в парі зі «Спасом у славі» та «Нерукотворний Образ» над царськими вратами (ще один із показових виявів укр. іконографічних пошуків). Ці намісні І. найкраще були знані в Перемишльській землі та на *Волині*, проте були характерними і для ін. укр. земель до поч. 17 ст. Від поч. 16 ст. комплекс І., які розміщені в іконостасі, складався з кількох рядів, увібравши цикли Господніх та Богородичних свят, «Моління із вибраними святими» та ряд з образами пророків із «Розп'яттям» і пристоячими в завершенні, остаточно утвердивши ансамбль І. як гол. тему укр. реліг. малярства. Він став класичним укр. варіантом іконостаса, що допускав, однак, широку різноманітність конкретних вирішень, навіть у версії без верхніх рядів та окремих складових елементів.

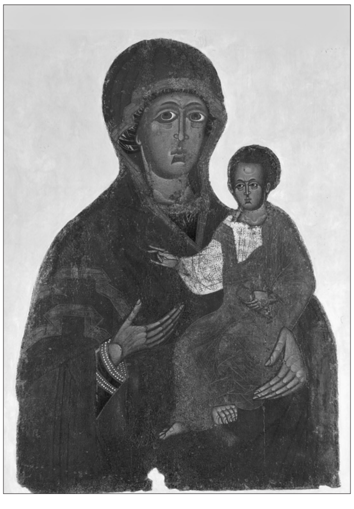
На укр. землях малювання І. простежується від кін. 11 ст. у середовищі Києво-Печерського монастиря, до якого належав перший згаданий у писемних джерелах укр. маляр — св. *Алімпій* Печерський. До творінь його школи належить й ансамбль іконостаса в складі п'яти І. «Моління» та двох намісних (одна з них — Богородиці), а також найдавніша оригінальна укр. ікона — «Богородиця зі святими Антонієм та Феодосієм Печерськими» зі Свенського Свято-Успенського монастиря поблизу рос. м. Брянськ (нині зберігається в Держ. Третяковській галереї, *Москва*).

В Україні середньовічні І. вціліли лише в зх. регіоні, а також на суміжних укр. етнічних та історично пов'язаних із ними територіях у складі нинішніх Білорусі, Польщі та *Словаччини.* Найбільша колекція І. зберігається у *Львівському історичному музеї* (бл. 3,5 тис., у т. ч. бл. 170 ікон 13—15 ст. та бл. 700 — 16 ст.), у *Львівській галереї мистецтв* (ЛГМ), *Музеї народної архітектури і побуту*, *Музеї історії релігії* (обидва — у *Львові*); в *Національному художньому музеї України* (НХМУ), *Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику*, *Музеї народної архітектури та побуту України* (усі — у Києві); у краєзнавчих музеях Луцька (Музей волинської ікони), *Острога*, *Рівного*, багатьох регіональних музеях. В останні десятиліття складаються церк. збірки І., найбільшою з них (за чисельністю експонатів це друга в Україні після ЛІМ) є колекція львів. монастиря *студитів* «Студіон», а також приватні зібрання. Поза Україною найбільше укр. І. є в Польщі (від 16 ст.), де нині вони зосереджені в Істор. музеї та Музеї нар. буд-ва в Сяноку, Нац. музеї в Кракові, Нац. музеї Перемишльської землі в Пшемислі, Музеї-замку в Ланьцуті, Окружному музеї в Нови-Сончі, окремих регіональних та дієцезіальних музеях. У Словаччині найбільші колекції мають Шаришський музей у Бардейові та *Музей української культури у Свіднику*, в Білорусі — Національний мистецький музей Білорусі й Музей Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Кондрата Крапіви НАН Білорусі в Мінську.

Найстарішими з відомих нині І. західноукр. походження є фрагмент «Менологію» із вибраними святими з церкви святого Миколая в с. Тур'я Буського р-ну Львів. обл. (ЛІМ) та незафіксованого походження «Покров Богородиці» (Київ, НХМУ), обидві — 2-ї пол. 13 ст. — саме тоді малярство Галицько-Волин.

д-ви розробляло варіант монументального стилю доби ранніх Палеологів (династія візант. імператорів). До І. цього письма належать збережені І. — Дорогобузька ікона Богородиці «Одигітрія» кін. 13 ст. (РКМ) та І. з циклу «Молінь»: архангела Михаїла і архангела Гавриїла з церкви святої великомучениці Параскеви в с. Далява Дрогобицького р-ну Львів. обл. та святого Георгія Переможця з церкви святого Миколая в Тур'ї (усі — 14 ст., ЛІМ). Пізню версію цього стилю передають цілофігурний «Спас» із церкви святих Кузьми і Дем'яна у Війському (Істор. музей у Сяноку), «Архангел Михаїл із діяннями» з церкви святого Миколая в с. Сторона Дрогобицького р-ну (ЛІМ), частково — «Богородиця» із церкви Покрови Богородиці в Луцьку (НХМУ), в останній уже переважають прикмети малярства доби пізніх Палеологів. Від серед. 14 ст. розвинувся варіант стилю доби пізніх Палеологів, до якого належать «Преображення» з церкви Собору Богородиці в с. Бусовисько Старосамбірського р-ну Львів. обл., «Стрітення зі сценами історії Марії за Протоєвангелієм Якова» з церкви Собору Йоакима та Анни з с. Станиля Дрогобицького р-ну, цілофігурний «Спас» із церкви Успіння Богородиці в Пшемислі (усі — ЛІМ).

Традиції доби візант. *ісихазму* серед. — 2-ї пол. 14 ст. відобразилися в трактуванні висвітлень на ликах в І. святої великомучениці Параскеви з чотирма сценами житія із придорожної каплиці в с. Кульчиці Самбірського р-ну Львів. обл. (ЛГМ) та двох версіях І. святого Георгія Переможця на коні — з церков Собору Йоакима й Анни в с. Станиля (ЛІМ) й Перенесення мощів св. Миколая в с. Старий Кропивник Дрогобицького р-ну (Львів, збірка «Студіон»). Характерною особливістю цих І. є своєрідна інтерпретація східнохристиян. канонів реліг. малярства на ґрунті місц. к-ри. За винятком двох волин. зразків, ці І. належать до доробку майстрів перемишльської школи. Піднесення на зламі 14—15 ст. у Перемишлі (нині м. Пшемисль) монументального малярства, реалізованого насамперед у костьолах Польщі, знайшло відображення в комплексі І. з церков св. Георгія Переможця у с. Вільшаниця Яворівського р-ну Львів. обл. («Преображення», «Святий Миколай з житієм») та св. великомучениці Параскеви в Радружі в Польщі («Спас Нерукотворний», «Зішестя Святого Духа», «Богоявлення», «Святий Миколай з житієм», усі — ЛІМ).

Богородиця «Одигітрія» Дорогобузька. Ікона. Кінець 13 ст.

Моління про чашу. Ікона роботи майстра Миколи Мороховського Петрахновича. 1637. Львів.

Від 2-ї пол. 15 ст., після відновлення *Київської митрополії* з центром у Києві та входження укр. земель до складу *Великого князівства Литовського* та *Корони Польської* й з остаточним завоюванням турками Візантії та слов'ян. країн Балканського п-ова, розпочався пізньосередньовічний період еволюції ікономалярства (знаний на початковому етапі насамперед за пам'ятками перемишльської школи). Тоді ж почали практикуватися часткові запозичення поодиноких мотивів із зх. іконографії, проте, за винятком орнаментального оздоблення тла та обрамлень, що з'явилися перед кін. 16 ст., ця практика не утвердилася. В цей же період утвердився порядок розміщення І. в іконостасі: число намісних І. дійшло до традиційних чотирьох. У 2-й пол. 16 ст. ряд «Моління із вибраними святими» повністю витіснив ряд з образами апостолів, тоді ж набув поширення ряд І. з образами пророків.

Перші І. з авторським підписом дійшли до нас із серед. 16 ст. — це І. перемишльського маляра Олексія (Олексія Горошковича) 1547. Від 2-ї пол. 17 ст. практика підписування І. набула поширення, насамперед у провінційних майстрів.

На зламі 15—16 ст. набула поширення Волинська школа ікономалярства: Межиріцька ікона Богородиці (с. Межиріч Острозького р-ну Рівнен. обл., Троїцький монастир); намісні «Спас» та «Богородиця» (*Камінь-Каширський*, церква Різдва Богородиці); царські врата з групою І. (виготовлені в майстерні з околиць м. Сарни Рівнен. обл.) з намісними «Спасом» (1592) зі Спасо-Преображенської церкви у с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Волин. обл. та «Богородицею» (1595) із вкладним написом Анни Мильської з князів Гольшанських із Покровської церкви в смт Нові Стрілища Львів. обл. (РКМ); «Покров Богородиці» з Свято-Троїцької церкви в Річиці (РКМ); храмові «Преображення» із церков у с. Кураш Дубровицького р-ну Рівнен. обл. та *Белзі* (обидва — ЛІМ); «Спас у Славі» з церкви архангела Михаїла в с. Промінь (колиш. Пілганів) Луцького р-ну Волин. обл. (ВКМ); «Богородиця» з церкви святого Миколая в смт *Олевськ* (місцезнаходження невідоме); одинока для середньовічної Волині ікона «Пророк Ілля з житієм» — з храмової церкви в *Дубно* (Дубнівський держ. історико-культ. заповідник). Вціліли деякі львів. пам'ятки поч. 16 ст., насамперед І. в готичному стилі «Святі Петро та Василій Великий» із «Моління» церкви святого Ми-

Спас. Ікона. Друга половина 17 ст. Волинь.

колая в с. Лисятичі Стрийського р-ну Львів. обл., «Святі Юрій і великомучениця Параскева» з церкви святих Кузьми і Дем'яна в с. Корчин Львів. обл., «Розп'яття» з церкви святої великомучениці Параскеви в с. Борщовичі Пустомитівського р-ну Львів. обл. (усі — ЛІМ), а також І. Богородиці з церкви св. великомучениці Параскеви в с. Красів Львів. обл., Успіння Пресвятої Богородиці з церкви апостолів Петра і Павла в Йосипівці, цілофігурний «Спас» із церкви Різдва Богородиці в с. Ременів Кам'янка-Бузького р-ну Львів. обл., «Богоявлення» з церкви апостола Филипа в с. Хишевичі Городоцького р-ну Львів. обл. (усі — ЛІМ).

Деякі І. серед. 16 ст. збереглися на Прикарпатті: «Розп'яття» з церкви архангела Михаїла в с. Грабів Рожнятівського р-ну Івано-Франк. обл. (Івано-Франк. худож. музей), «Іоанн Предтеча з житієм та євангелістами» з церкви Зішестя Святого Духа у *Рогатині*, а також І., пов'язувані з іменем св. Димитрія, найперше із церков Різдва Богородиці та святого Миколая в *Долині* (усі — ЛІМ).

У 16 ст. у *Закарпатській Україні* були створені найдавніші І. — «Архангел Михаїл» з церкви Зішестя Святого Духа в с. Колочава Міжгірського р-ну (*Ужгород*, Музей нар. арх-ри і побуту), храмове «Вознесіння» церкви в *Ясіні* (місцезнаходження невідоме) та «Похвала Богородиці» (у с. Ужок Великоберезнянського р-ну; усі Закарп. обл.) з церкви Собору архангела Михаїла. Як і пам'ятки в Словаччині, вони належать до доробку Перемишльської школи ікономалярства та її послідовників.

16 ст. датуються поодинокі І. з *Холмщини* — «Похвала Богородиці» (Яблочин, Онуфріївський монастир), «Апостол Симон» із Яблочинського монастиря, незафіксованого походження «Воскресіння — Зішестя до аду» (обидві — Нац. Києво-Печерський історико-культ. заповідник).

У 16 ст. були створені й найдавніші І. Берестейщини: «Розп'яття» з церкви архангела Михаїла в с. Черськ (місцезнаходження невідоме), незафіксованого походження І. Богородиці «Одигітрія» (Мінськ, Музей Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Кондрата Крапіви НАН Білорусі) та Богородиця «Одигітрія» з церкви Богородиці в Дубенці (Мінськ, Нац. мистецький музей Білорусі).

Вціліла чимала група І. поч. 16 ст. в Словаччині. Здебільшого вони належать перемишльським майстрам, напр., «Страшний суд» О.Горошковича з церкви Перенесення мощів св. Миколая в Рускій Бистрій (Музей укр. к-ри у Свіднику), та їх послідовникам 2-ї пол. 16 ст. із менших осередків.

У серед. 16 ст. в ікономалярстві перемишльської школи намітилася зміна стилю, позначена наростанням графічної стилізації, насамперед у новопосталих провінційних осередках, що стало одним із виявів кризи традиції. Аналогічні тенденції спостерігаються у всьому західноукр. регіоні, на Волині — у дещо своєрідному вираженні, без підкресленої графічної стилізації. До кінця століття ці тенденції стали заг., утвердивши на регіональному рівні якнайширшу нар. течію ікономалярства.

Водночас майстри-професіонали вели пошуки нового стилю в ікономалярстві (найповніше це простежується у львів. середовищі), все послідовніше орієнтуючись не на східнохристиян., а на західноєвроп. традиції. Ще перед кінцем століття у Львові через синтез власної традиції та окремих елементів європ. походження склалася нова мистецька система, фіксована від ікони «Похвала Богородиці» (1599) маляра Федора з церкви Покрови Богородиці в с. Ріпнів Буського р-ну (ЛГМ) й закріплена в іконостасі церкви св. великомучениці Параскеви П'ятниці 1610-х рр. Новий стиль, заснований на використанні західноєвроп. гравюр як іконографічних взірців при збереженні традиційних образних та планово-просторових засад, остаточно утвердився в іконостасі Успенської церкви майстрів Федора Сеньковича та Миколи Мороховського Петрахновича 1616—38 та дещо пізніше — в іконостасі Миколаївської церкви в м. Замосць, Польща (останній втрачений).

Поза Львовом та його колом (іконостас 1650 церкви Духа Святого в м. Рогатин; див. *Духа Святого церква*) зх. складова в новій системі ікономалярства мала менше значення. Це знаходить своє підтвердження у волинських та київських пам'ятках, у творах майстрів численних регіональних осередків. Як зазначив очевидець — *Павло Алеппський* — у нотатках про свої враження від робіт «козацьких малярів», нове малярство перейняло від європ. Заходу насамперед «красу малювання ликів і одеж» та пов'язані з ними формальні й тех. засоби, разом з тим воно повністю зберегло духовний склад образів християнства сх. обряду, відмежувавшись від європ. світського реалізму і завдяки цьому уникнувши перетворення ікон на картини реліг. тематики.

У Львові ж посилення європ. орієнтації привело до появи напряму, виразно звернутого до європ. Заходу. Цей напрям репрезентують, зокрема, Юрій Шимонович-старший (п. 1690), Матвій Домарацький, а також анонімний автор іконостаса Успенської церкви у Вербові (Львів, збірка «Студіон»). У 2-й пол. 17 ст. львів. осередок занепав, а його досвід підхопили майстри з м. *Жовква*, серед яких виділилися Дем'ян Роєвич (п. 1708) та І.*Руткович* (п. 1703). На Волині наприкінці 17 ст. вирізнилися пов'язані з Київ. ікономалярською традицією монастирські майстри Луцька та його околиць. Збереглися їхні роботи: намісний «Спас» із церкви Різдва Богородиці в м. *Камінь-Каширський* (ВКМ), іконостас замкової

Успенської церкви знаного волин. роду *Гулевичів* у с. Білосток Луцького р-ну Волин. обл. (ЛІМ) та храмове «Воздвиження Хреста Господнього» в іконостасі *Манявського скиту*. На Рівненщині та Сх. Волині панувала насамперед нар. чи наближена до неї традиція. Ця тенденція характерна для більшості регіонів *Правобережної України*, де не склалися професійні осередки, а функціонували провінційні центри на зразок дочірніх середовищ Перемишля у Риботичах (Польща) та в м. *Судова Вишня*.

На зх. окраїні укр. етнічної тер. у Польщі, Словаччині, а також Закарпатті нерідко працювали провінційні майстри латинського культ. кола й ця практика поступово все розширювалася.

У Києві поряд із міськ. ремісниками традиційно діяли монастирські малярі. Поміж нечисленних пам'яток виділяються: незафіксованого походження мініатюрна І. «Святий Макарій, митрополит Київський» 1621 (ЛІМ); «Святий Миколай» (Київ, церква святого Миколи Набережного); епітафія 1632 «Святий Миколай» із *Софійського собору*; «Успіння зі святими Антонієм і Феодосієм Печерськими» з церкви Різдва Христового в Києві роботи гравера Івана Щирського (обидві — Київ, НХМУ). Окремі київ. І. збереглися у Волин. обл., наприклад, «Спас на престолі з ангелами» з церкви Покрови Богородиці в с. Дорогинич, «Моління» з Успенської церкви в с. Твердині (обидва села Локачинського р-ну) та церкви Різдва Богородиці в с. Рудка-Козинська Рожищенського р-ну (усі — ВКМ).

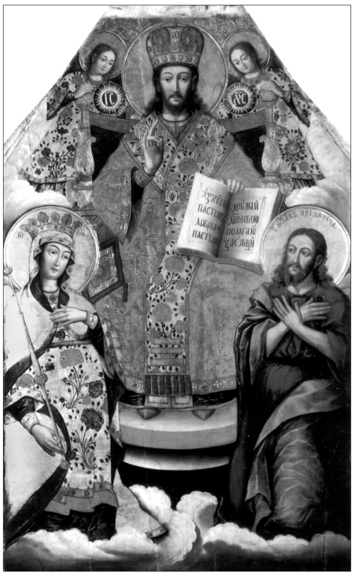
Окремі І., що були створені наприкінці 17 ст., вціліли на тер. *Лівобережної України*. Чернігівщину репрезентують намісні «Спас» та «Богородиця» зі Свято-Успенської церкви *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря* (*Чернігів*, Нац. архіт.-істор. заповідник «Чернігів стародавній»), незафіксованого походження «Моління» 1690 та «Покров Богородиці» з церкви в с. Кобижчі Бобровицького р-ну (обидві — НХМУ). Серед поодиноких пам'яток Полтавщини виділяються намісна «Богородиця» (приватна збірка) та «Розп'яття з Богородицею, Іоанном Богословом та портретом лубенського полковника Леонтія Свічки» зі Свято-Вознесенської церкви с. Олексіївка Гребінківського р-ну, Сумщини — «Святий Миколай з житієм» з Михайлівської церкви в Михайлівці, «Святий Йоаким» та «Свята Анна» з Михайлівської Предтеченської пустині (усі — НХМУ). Харківщину репрезентують намісні «Спас», «Богородиця» та храмове «Різдво Богородиці» з церкви в с. Дворічний Кут Дергачівського р-ну (втрачені). І. Лівобережжя загалом відображають нові тенденції реліг. малярства 17 ст., вони майже позбавлені безпосередніх західноєвроп. впливів. Місц. ікономалярство склалося на основі київ. школи зусиллями київ. монастирських майстрів та митців, які прибували сюди з переселенцями з ін. регіонів.

Останнє десятиліття 17 ст. ознаменоване помітним піднесенням київ. ікономалярства, хоч його зразків доводиться шукати поза Києвом, насамперед на традиційно пов'язаній з ним Волині. Уявлення про Київ. ікономалярство 2-ї пол. 17 ст. дають також місц. пам'ятки 18 ст. До них належать насамперед частини іконостасів двох гол. київ. храмів — Софійського собору та Успенського собору Києво-Печерської лаври. В Успенському соборі зберігся намісний ряд з монументальними І. «Спас» та «Богородиця», від відбудованого після пожежі 1718 печерського ансамблю вціліли монументальний намісний «Собор святих отців печерських» та І. циклу великих празників «Різдво Христове», «В'їзд до Єрусалиму», «Тайна вечеря», «Зішестя Святого Духа». Єдиним майже повністю вцілілим у Києві з того часу є комплекс Свято-Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Цей ряд доповнюють окремі І. ансамблів з Покровської церкви в с. Сулимівка Яготинського р-ну Київ. обл., намісні «Спас» та «Богородиця» з церкви Різдва Богородиці в с. Мала Бугаївка Васильківського р-ну (усі — НХМУ). Поодинокі київ. І. від того часу збереглися також у сільс. церквах з околиць Луцька. Це, зокрема, «Преображення» з церкви Казанської ікони Богородиці с. Садів Луцького р-ну (ВКМ). Як і спадщина майстра Успенської церкви в Білостоку, ці І. за своїм стилем, образним та малярським трактуванням є попередниками центр. пам'ятки Лівобережжя 1-ї пол. 18 ст. — іконостаса Спасо-Преображенської церкви у с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл. Підкреслено монументальні, наділені внутр. глибиною образів та розвинутим декоративним чуттям, його композиції є однією з вершин нац. ікономалярства. Вони репрезентують течію мист-ва Лівобережжя, з якої нині відомі ще тільки намісні «Спас», «Богородиця» та «Іоанн Богослов» з церкви св. Миколая у с. Куцеволівка Онуфріївського р-ну Кіровогр. обл. (Дніпроп. ХМ). Ін. стилістичну лінію відтворюють ікони з Успенської церкви Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря: «Старозавітна Трійця», «Покров», «Святий Володимир Великий» (Нац. архіт.-істор. заповідник «Чернігів стародавній»).

Покрова Богородиці. Ікона. Друга половина 17 ст.

Пам'ятки Києва та Лівобережжя відзначені своєрідним підкреслено реалістичним стилем (початки його формування за оригінальними пам'ятками нині не відомі), визначальною особливістю якого є, на відміну від тогочасного європ. досвіду, не світська, а духовна складова. Поряд із послідовним униканням перспективних планово-просторових співвідношень це забезпечило цьому стилеві цілковиту самобутність, незважаючи на йо-

Моління (деісус із Свято-Вознесенської церкви в смт Березна Чернігівської області). Ікона. Близько 1762.

го формальну зовн. подібність до європ. світського малярства.

На Правобережжі у зв'язках із київ. середовищем виділяються насамперед майстри монастирських церков з околиць Луцька. Останнім значним зразком цього ікономалярства став створений бл. 1722 за участю маляра із Жовкви Йова Кондзелевича (бл. 1667 — між 1740—1748) комплекс І. церкви Різдва Богородиці *Загоровського монастиря Різдва Богородиці* (ЛІМ). Із прийняттям *Берестейської церковної унії 1596* традиційні зв'язки Волині з Києвом перериваются й ікономалярство київ. школи тут занепадає. Ситуацію опанували майстри з малих осередків, а також провінційні польс. малярі. В істор. перемишльсько-львівському регіоні на заг. тлі занепаду традиційного укр. середовища певний час виділявся насамперед львів. осередок, проте невдовзі й він занепав. Лише майстри Жовкви найдовше зберігали свої позиції, на що вказує насамперед творчість визнаного місц. майстра 1-ї половини 18 ст. Василя Петрановича (п. 1759), але від середини 18 ст. ікономалярство Жовкви теж піддалося заг. тенденції.

Заключний період розвитку нового стилю в ікономалярстві 17—18 ст. дає багатопланову картину продовження традиції та посилення ролі запозичень іззовні. Найорганічніше власна система розвивалася в Києві та на Лівобережжі. Тут центр. пам'яткою є поодинокі вцілілі І. монументального іконостаса поч. 1760-х рр. Свято-Вознесенської церкви в смт *Березна* на Чернігівщині (НХМУ). Тогочасний київ. осередок, в якому провідну роль відігравала *Лаврська іконописна школа*, репрезентують насамперед такі І., як «Свята Варвара» та «Свята Катерина» з Хрестовоздвиженської церкви на Подолі (НХМУ). На Лівобережжі виділяються ранні І. В.*Боровиковського* 1780-х рр. (НХМУ). Тлом для них слугувала творчість майстрів численних регіональних осередків.

На Правобережжі від серед. 18 ст. посилився напрям, пов'язаний із європ. традицією, репрезентованою її провінційним варіантом. Досі він найбільше знаний за діяльністю заснованої на київ. лаврському взірці малярської майстерні Свято-Успенського Почаївського монастиря (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*), зорієнтованої на прості місц. зразки лат. малярства. В 2-й пол. 18 ст. ця тенденція стала загальною на тлі прогресуючого занепаду власного професійного малярства. Показово, що над ансамблем ікон новоспорудженого *собору святого Юра* у Львові працював зайнятий насамперед при магнатських дворах Юрій Радивиловський із м. *Кам'янець-Подільський*, а завершував цей ансамбль після студій у *Відні* Лука Долинський (1750—1824). Л.Долинському належала й більшість найважливіших малярських ансамблів Львова кінця століття. Природну західноєвроп. орієнтацію мало й реліг. малярство вихованця рим. Акад. св. Луки Євстахія Білявського (бл. 1740—1804). Із занепадом професійного середовища укр. малярів на якнайширшому тлі провінційної творчості для церков усе частіше працювали майстри західноєвроп. культ. орієнтації, цьому на Правобережжі сприяло також посилення латинізаційних процесів в *Українській греко-католицькій церкві*. Це призвело до остаточного розриву з нац. традицією на професійному рівні.

Ця тенденція переважала в ікономалярстві до 19 ст. Водночас на західноукр. землях звичною стала діяльність поряд із польс. також австрійських майстрів, зокрема з віденських фірм, які спеціалізувалися на облаштуванні храмів. Відродження нац. укр. реліг. малярства тут розпочалося від серед. 19 ст. в середовищі професійних укр. малярів, насамперед завдяки зусиллям Миколи Устияновича та Теофіла Копистинського, які творчо розвинули краківські та віденські академічні зразки.

На укр. землях, що перебували в межах кордонів *Російської імперії*, відродження нац. ікономалярства стало помітним дещо пізніше — напередодні *Першої світової війни*. Цьому сприяли, зокрема, археол. рух і викликаний ним інтерес до церк. старовини, а також інтенсивний розвиток церк. буд-ва, пошуки власної традиції на ґрунті новітніх малярських течій.

Після поразки *української революції 1917—1921* нац. укр. ікономалярство активно розвивалося у львів. середовищі. Тут за участі емігрантів із УСРР амплітуда творчих пошуків ікономалярів була досить широкою: це і спроби опертися на середньовічні зразки або ж безпосередньо (М.*Бойчук*, П.*Холодний*, М.Осінчук), або опосередковано — через призму новітніх мистецьких здобутків (М.*Сосенко*, П.Холодний), і звернення до ренесансних традицій (Ю.Панькевич), і відродження академізму та реалістичних шукань (М.Їжакевич, Й.*Курилас*, А.*Манастирський*). Новаторські пошуки не виходили поза межі тех. та іконографічних наслідувань і не склали основи нового самобутнього стилю.

В УСРР—УРСР розвиток ікономалярства в 1930-х рр. перервався, це ж сталося й у західноукр. землях після входження їх до складу УРСР.

Традиції укр. ікономалярства з перегукуванням із середньовічними взірцями в ті часи продовжувалися насамперед в *українській діаспорі* (о. Ю.Мокрицький) та ізольованими зусиллями поодиноких майстрів в Україні (див. *Іконотворчість*).

Літ.: *Свєнціцький І.* Іконопись Галицької України XV—XVI віків. Львів, 1928; *Свєнціцький-Святицький І.* Іко-

ни Галицької України XV—XVI вв. Львів, 1929; *Гординський С.* Українська ікона XII—XVIII сторіч. Філядельфія, 1973; *Логвин Г. та ін.* Український середньовічний живопис. К., 1976; *Жолтовський П.М.* Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; *Свєнціцька В.І.*, *Сидор О.Ф.* Спадщина віків. Українське малярство XIV—XVIII ст. у музейних колекціях Львова. Львів, 1990; *Biskupski R.* Ikony w zbiorach polskich. Warszawa, 1991; *Овсійчук В.А.* Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок. К., 1991; *Александрович В.* Іконостас П'ятницької церкви у Львові. В кн.: Львів. Історичні нариси. Львів, 1996; *Milyaieva L.* The Ukrainian Icon 11—18th Centuries. From Byzantine Sources to the Baroque. Sanct-Petersburg, 1996; *Овсійчук В.* Українське малярство X—XVIII століть. Проблеми кольору. Львів, 1996; Волинська ікона XVI—XVIII століть. К.—Луцьк, 1998; *Александрович В.* Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999; Шедеври українського іконопису XII—XIX ст. К., 1999; *Александрович В.* Холмська ікона Богородиці. Львів, 2001; *Димитрій [Ярема, патріарх].* Іконопис Західної України XII—XV ст. Львів, 2005; Українська ікона XII—XIX ст. у колекції НХМУ. Альбом. К., 2005.

В.С. Александрович.

ІКО́ННИКОВ Володимир Степанович (21(09).12.1841—26.11.1923) — історик, джерелознавець. Д-р історії (1869), проф. (1871), акад. Петрогр. АН (1914), УАН (1921, з 14 черв. 1921 — ВУАН; нині *Національна академія наук України*). Почесний чл. Юр'ївського (нині Тартуський), Харків., Київ. і Петрогр. ун-тів, Київ. духовної акад., Моск. археол. ін-ту, Рос. бібліотечного т-ва та ін. наук. інституцій. Обраний почесним чл. Спілки рос. архів. діячів (1917). Н. в м. *Київ*. 1852—61 навч. в Київ. кадетському корпусі за казенний кошт. Закінчив Київ. ун-т зі званням канд. історико-філол. ф-ту й був зарахований професорським стипендіатом на каф-ру рос. історії (1865). 1865—66 викладав історію в Київ. військ. г-зії та історію заг. літ. в Ін-ті шляхетних дівчат (Київ). 1866—67 — приват-доцент у Харків. ун-ті, 1867 — в Одес. г-зії та в приватній жін. г-зії міста, де викладав рос. історію та словесність.

1867 у Новорос. ун-ті (*Одеса*) захистив дис. на тему: «Максим Грек» і отримав ступінь магістра рос. історії. 1869 захистив докторську дис. на тему: «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории», наступного року був обраний доцентом каф-ри рос. історії Київ. ун-ту. Від 1870 — екстраординарний, від 1871 — ординарний, а від 1892 — заслужений проф. Київ. ун-ту.

Упродовж 1873—1913 виконував обов'язки гол. ред. *«Университетских известий»*; 1877—80 та 1883—87 — декан історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту; 1874—77 та 1893—95 — голова *Історичного товариства Нестора-літописця*; 1878—89 — зав. Вищих жін. курсів у Києві; 1871—87 — чл. Попечительної ради Київ. учбового округу; 1889—1904 — голова Бібліотечної комісії при ун-ті; 1881—83 — чл. ради *Колегії Павла Ґалаґана*; з 1904 — голова Тимчасової комісії для розбору давніх актів у Києві (див. *Київська археографічна комісія*); з 1910 — заст. голови *Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва* та ін.

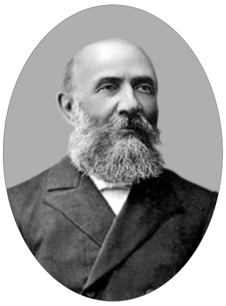
Наук. спадщина І. налічує 716 опубл. праць, з-поміж яких низка історіографічних та джерелознавчих досліджень, що висвітлюють проблеми методології історії, теор. та конкретного джерелознавства, методику опрацювання різних видів джерел, питання архівістики, музеє- та бібліотекознавства тощо (зокрема праця «Опыт русской историографии» (Київ, 1891—92, т. 1, кн. 1—2; Київ, 1908, т. 2, кн. 1—2). 3-й т. не видано, його рукопис зберігається в Петерб. філіалі архіву РАН). І. видав праці з історії України: «Киев 1648—1855. Исторический очерк» (1904), «Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—27 гг.» (1905) та ін.

Нагороджений орденами: св. Станіслава 2-го ст. (1871), св. Анни 2-го ст. (1874), св. Володимира 3-го ст. (1886), св. Станіслава 1-го ст. (1890), св. Анни 1-го ст. (1916), бронз. медаллю на честь столітнього ювілею *Війни 1812* та відзначений Знаком за 50-річну сумлінну службу в Київ. ун-ті (1915). І. був тестем учасника *української революції* 1917—1921 генерал-хорунжого В.*Петріва*, який дав йому таку характеристику: російський історіограф, умер членом української Академії наук УСРР, хоч не був за життя українофілом.

П. у м. Київ.

Літ.: *Сарбей В.Г.* Один з перших істориків — академіків АН УРСР (До 125-річчя з дня народження В.С. Іконникова). «УЇЖ», 1966, № 12; *Киреева Р.А.* Неизданный том «Опыта русской историографии» В.С. Иконникова. В кн.: Археографический ежегодник за 1977 г. М., 1978; *Куликова-Радзивілл О.* Формування історіософії В.С. Іконникова (до постановки проблеми). В кн.: Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник. К., 1996; *Радзивілл О.* Археографічна діяльність В.С. Іконникова. В кн.: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ—Седнів, 18—21 жовтня 1993). К., 1997; *Войцехівська І.Н.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. К., 1998; *Її ж.* Іконников Володимир Степанович. В кн.: Джерелознавство історії України: Довідник. К., 1998; *Її ж.* Володимир Іконников: Джерелознавчі студії. К., 1999.

І.Н. Войцехівська.

В.С. Іконников.

ІКОНОГРА́ФІЯ ЯК СПЕЦІА́ЛЬНА ІСТОРИ́ЧНА ДИСЦИПЛІ́НА. Предметом дослідження іконографії (від грец. εἰκών — зображення, γράφω — пишу) є особливий тип джерел, в яких інформація зафіксована у вигляді зображень. Об'єктом дослідження іконографії виступають твори живопису, графіки, *іконотворчості*, скульптури, прикладного малярства тощо. Вивчає наскельні малюнки, петрогліфи, мініатюри (див. *Мініатюра книжкова*), гравюри (у т. ч. книжкові), ілюстрації, картини, портрети на папері та полотні, в емалі, *ікони*, *фрески* тощо. Іконографія досліджує зображення, історію їх появи, виникнення малярських стилів у різні істор. епохи, техніку виконання, встановлює авторську приналежність творів, форми фіксації зорової інформації та методику її інтерпретації.

Іконографія розробляє теор. прийоми та методи для визначення достовірності творів, здійснює їхнє датування, встановлює адекватність відображення дійсності та автентичності подій у наявних мистецьких тв. з метою використання отриманих сукупних даних в істор. дослідженнях.

Предметна область іконографії — простежити розвиток духовної к-ри, світогляду, обрядів, смаків людини завдяки та через будь-який вид зображень у певний хронологічний період розвитку *цивілізації*, встановити

адекватність взаємозв'язків малярського мист-ва із заг. цивілізаційним поступом.

Перші іконографічні зображальні твори у вигляді наскельних малюнків виникли в епоху *палеоліту пізнього.* На тер. України відомі знахідки з *Мезина* та *Межиріча*: розмальовані червоною вохрою кістки мамонта, браслети з меандровим орнаментом, фігурки жінок. У Межирічі знайдено перший в Європі малюнок на кістці із зображенням поселення, який вважають пейзажем, або першим картографічним джерелом. Зображення птахів, звірів є в *Кам'яній Могилі.*

З розвитком матеріальної та духовної к-ри зображення зазнали великих змін, хоча осн. прийоми їх створення залишилися традиційними. До скіф. (див. *Скіфи*) часів належать зразки худож. виробів, оформлені у звіриному стилі, золота пектораль вагою 1150 г (*Товста Могила*) та ін.

За часів *Київської Русі* з'являються кольорові мініатюри. Так називали портрети невеликого розміру та малюнки, якими ілюстрували тексти. Розвиток книжкової мініатюри в умовах запровадження друкарської техніки спричинив появу гравюри. Одними з перших укр. гравюр є зображення апостола Луки та орнаменти в кн. *«Апостол» Львівський 1574*, виконані *І.Федоровим.* 1622 Касіян *Сакович* у *Києво-Печерській друкарні* опублікував «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана війська... запорозкого». Видання ілюстроване портретом П.*Конашевича-Сагайдачного* на коні з рушницею, зображеннями *герба Війська Запорозького* і сцени захоплення козаками *Кафи.*

Портрети (графічні та малярські) істор. постатей та сцени істор. подій є важливим інформаційним джерелом.

Іконографія тісно пов'язана з дослідженнями ін. *спеціальних історичних дисциплін — біографістикою, геральдикою,* генеалогією, *вексилологією,* уніформознавством, *кінодокументознавством, фотодокументознавством,* а також з соціальною психологією, мистецтвознавством тощо.

Літ.: *Кондаков Н.П.* История Византийского искусства и иконография по миниатюрам греческих рукописей. Одесса, 1876; *Арциховский А.В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник. М., 1944; *Логвин Г.Н.* З глибин: давня книжна мініатюра XI—XVIII ст. К., 1974; *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, кн. 1—3. Львів, 1981—84; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982; *Рубан В.В.* Український портретний живопис другої половини XIX — початку XX століть. К., 1986; *Павленко С.Ф.* Джерела зображальні. В кн.: Джерелознавство історії України. К., 1998.

Я.О. Іщенко, Л.П. Маркітан.

ІКОНОТВО́РЧІСТЬ та українське ікономалярство. І. — реліг. мистецтво творення ікон. Терміном «ікона» (від грец. εἰκών — зображення, образ) у мистецтвознавстві означають мальоване фарбами, викладене мозаїчною смальтою, скомпоноване у вигляді скляного вітража, різьблене на дереві або камені чи відлите з металу у вигляді невисокого барельєфа зображення Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці Марії, апостолів, пророків і канонізованих правосл. (див. *Православ'я*) та катол. (див. *Католицизм*) церквами святих. У православ'ї та католицизмі ікона — це винятковий священний атрибут. У католицизмі, однак, ікона менш уживана, ніж у православ'ї. В ін. християн. конфесіях (див. *Християнство*) ікона або майже не вживається, або зовсім не вживається, як, напр., у *протестантизмі*

Л. Тарасевич. Прибуття іконописців із Царгорода в монастир Печерський. Ілюстрація до книги Патерик Печерський. Київ, 1702.

Богородиця «Покрова». Ікона 12—13 ст.

та сучасній *Вірменській апостольській церкві.* Ін. релігії, як моно- (*іудаїзм, іслам*), так і політеїстичні (індуїзм, кришнаїзм, буддизм, синтоїзм тощо) не використовують у місцях моління ікон своїх святих, хоча політеїстичні релігії і вживають ін. типу зображення для поклоніння чи прикрашання своїх молільних місць чи споруд.

Усупереч твердженню деяких християн протестантського віровизнання, а також нехристиян, що ікона розвиває ідолопоклонські нахили віруючої людини (з посиланням при цьому на 2-гу заповідь Божу — Книга Повторення Закону, 5:7—10), православні і католики вірять у те, що ікони є «спадкоємицями» тих зображень Ісуса Христа, які Він, за переказами Церкви, лишив по собі (мова йде про 3 автентичні Його зображення: 2 Нерукотворні Образи на тканинах і погребальне полотнище із зображенням Його тіла в момент воскресіння з мертвих — т. зв. Туринська плащаниця), а також намальованого, згідно з ін. церк. переказами, апостолом і євангелістом Лукою образу Пресвятої Богородиці Марії. Віра в іконні образи як у священні реалії є основоположною засадою становлення і подальшого розвитку іконотворчості аж до нашого часу. Хоч чимало ранніх ікон не збереглося, але, оскільки те, що

на них було зображено, постійно копіювалося майже без змін, то ці зображення у своїх формальних рисах та іконографічних особливостях дійшли до нас такими ж, якими вони були на початку їх створення. Цей факт робить іконні зображення важливим *джерелом історичним*. З *канонізацією* нових святих помісними (автокефальними) церквами число святих у християнстві постійно зростає, сьогодні воно сягає кількох тисяч. Традиційно ікона з кожного канонізованого святого малюється на основі збережених рисунків чи ін. даних про його зовнішність або опису його зовнішності. В кожному з храмів представлена досить обмежена кількість ікон, згрупованих в іконостасі: мучеників, святителів, чудотворців Ранньої Церкви (1—4 ст.) та Церкви Середньовіччя (5—15 ст.). Т. зв. класичний корпус святих складають зображення християн, які загинули за віру Христову і нетлінні мощі (чи їх частини) яких збереглися і виявили чудотворний вплив на віруючих. Такими є зображення, напр., св. Юрія Змієборця (Георгія Переможця), св. Івана Воїна, св. Катерини, св. *Варвари великомучениці*, св. Параскеви П'ятниці, св. Миколая Мір Лікійського чудотворця; а в *Київській Русі* — святих *Бориса і Гліба*, а також святих равноапостольних Володимира (див. *Володимир Святославич*) й *Ольги*, святих *Антонія Печерського* й *Феодосія Печерського* та ін.

Зображення давніх святих домінує в іконостасах храмів візант. церк. традиції сх. обрядовості — православних і греко-католиків (див. *Українська греко-католицька церква*). Проте цих святих за чисельністю значно менше, ніж святих, канонізованих упродовж останніх чотирьох—п'яти століть різними помісними Церквами. Оскільки ж іконостаси можуть вмістити обмежену кількість ікон, навіть коли йдеться про найвищі іконостаси з 5-ти ярусів, то для ликів нових святих тієї чи ін. помісної Церкви в її храмах традиційно відводяться або бічні вівтарі, або стіни за престолом гол. вівтаря, або стіни й стовпи, кіоти та аналої (тобто невеличкі прямокутні чи скісні столики для покладання ікон або книг Святого Письма) в осн. приміщенні храму, де моляться віруючі. Так вирішується проблема представлення в храмах зображень давніх і нових канонізованих святих.

Ікона має чимало спільних рис зі світським портретом, але істотно відрізняється від портрета своїм призначенням і стилістичними особливостями. Найістотніше призначення ікони — молитовне: молільник-християнин під час молитви, стоячи перед іконою й споглядаючи на святого, молитовно призиває святого у співмолільники. Крім цієї функції, ікона має ще чотири: 1) є зоровим образом персонажів Святого Письма (*Біблії*) — Господа Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, апостолів, пророків;

Богородиця «Одигітрія» Волинська. Ікона. Початок 14 ст.

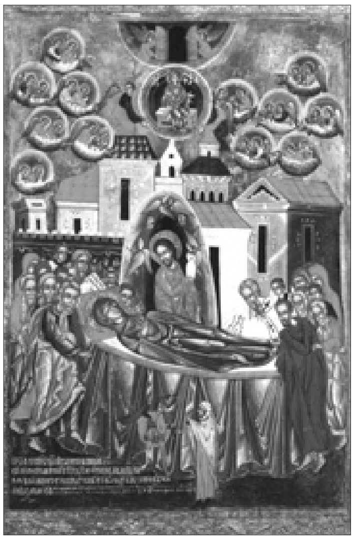
2) є зоровим образом багатьох святих Святого переказу, тобто записаних духовно-повчальних епізодів 2-тисячолітньої історії Церкви; 3) є сутнісним елементом при здійсненні богослужінь у храмах, зокрема, найважливішого з них — Божественної Літургії; 4) є обов'язковою прикрасою храму, службового приміщення чи приватного помешкання віруючої людини.

Усі ці 5 функцій ікони — віроповчальні, що не властиве, звичайно, світському портретові. Завдяки таким функціям ікона не тільки тісно пов'язана з богословською наукою (церк. ученням про Бога), а й є органічною ч. богослов'я, його зображальною стороною — іконологією. Супротивники ікон або зовсім заперечують віроповчальне значення зображень святих, трактуючи ці зображення як ухил в ідолопоклонство, або визнають ікону лише як особливу за стилем, але звичайнісіньку за сутністю ілюстрацію до Святого Письма. Свого часу, щоб ствердити віроповчально-богословське значення ікони, VII Вселенський собор (787; див. *Собори вселенські*) в Нікеї (нині м. Ізнік, Туреччина) засудив іконоборство та утвердив канон ікон (тобто церк.-законодавчу їх обов'язковість). Від серед. 9 ст. Вселенська церква низкою реформ ввела ікони в богословський канон у таких трьох моментах: іконології (богословському вченні про ікони), іконографії (категорії святих, які мають бути змальовані на іконах), іконотехніки (засобів, матеріалів, стилістичних прийомів малювання ікон).

Богородиця «Одигітрія» з похвалою. Ікона. Середина 15 ст.

Утвердження канону ікон упродовж 9—10 ст. у *Візантії* збіглося з християнізацією багатьох країн і народів Сх. й Зх. Разом зі Святим Письмом та візант. обрядовістю *Константинополь* передавав новоохрещеним народам завершену у своїй богословській та мистецько-естетичній суті іконотворчу спадщину. Хоча народи Вірменії та Грузії були охрещені ще в перші віки християн. ери, але їхні нац. школи іконотворчості сформувалися лише на межі 1 й 2 тис., особливо щодо стилю та матеріалів виготовлення ікон.

Успіння Богородиці. Ікона роботи майстра Олексія. 1547.

Вірм. церква практикувала ілюстративний принцип ікон, часто ігноруючи константиноп. приписи щодо того, кого і як треба малювати на іконах. Вірм. храмові зображення багато в чому залежать від мальованої книжної мініатюри на рукописних пергаментних кодексах (зшитих книгах) і звитках. Грузин. правосл. церква пильніше дотримується візант. приписів, хоча місц. майстри, поряд із малярством, прихильні до металевої чеканки та до вирізьблювання ікон-барельєфів на камені.

По-своєму формуються регіональні школи іконотворчості на Балканах і в Київ. Русі. Материкова й острівна Греція найбільш послідовно впроваджувала в життя церк. приписи щодо ікон. Греки утворювали чимало локальних шкіл ікономалярства, важливішими з яких були: столична константиноп., нікейська, солунська, кіпрська, критська, містрійська, трапезундська. До поч. 11 ст. в цих ікономалярських школах спостерігалося значне розмаїття в іконографії й стилістиці. Цим були незадоволені Константиноп. патріархія (див. *Константинопольський патріархат*) й імператорський двір. З утвердженням сильної влади д-ви і Церкви при імператорській династії Комнінів (1081—1185) Константинополь домагається єдності іконографії по всій Візант. імперії. Ікони набувають монументального вигляду; образи святих стають дуже суворими; на зображеннях переважають темні тони коричнево-брунатних та синьо-зелених відтінків. Стиль цих ікон дістає назву «комнінівського» — і саме він нав'язується слов'ян. народам Балканського п-ова — болгарам, македонцям, сербам, боснійцям, чорногорцям.

Дещо ін. шляхом розвивалася іконотворчість у Київ. Русі. *Хрещення Київської Русі* стало спонукою інтенсивного розвитку ікономалярства, особливо цьому сприяло те, що в мурованих храмах *Києва*, в *Десятинній церкві* (989—996) та *Софійському соборі* (1-ша пол. 11 ст.) були іконостаси. На жаль, ці іконостаси не збереглися, а тому важко говорити про їхній зміст, характер і стиль. Але, судячи з опису життя й творчості визначного майстра київ. ікон св. *Алімпія* Печерського (цей опис містився в *Патерику Києво-Печерському*, новела «Преподобний Алімпій Іконописець») та записів про заснування малярської майстерні в Києво-Печерському монастирі (див. *Києво-Печерська лавра*, *Лаврська іконописна школа*; новели Патерика «Прихід церковних майстрів з Царгорода», «Прибуття царгородських малярів до ігумена Никона», «Чудо, яке збулось перед Богородичною іконою»), в Києві комнінівський «темний» стиль ікон протримався недовго. Уже з 11 ст. в Києві формується місц. школа ікономалярства.

Київ і вся *Русь* досить вибірково поставилися до запропонованої візант. малярськими осередками іконографії, не прийняли деяких варіантів ікон Богородиці («Гра», «Годувальниця грудьми», «Вознесіння Богородиці на небо»), Ісуса Христа («Спас — Ангел великої ради»), відмовилися вводити у вжиток образи багатьох невід. або маловідомих місц. людові грец. святих. Натомість наші митці почали малювали образ Богородиці Покрови, якої не було в грец. і слов'яно-балканському ікономалярстві, а також образи місц. святих — Ольги, Володимира Святославича, Бориса і Гліба, Антонія Печерського, Феодосія Печерського. Істотних змін зазнала стилістика ікон. Найперше — це відмова від «темної» палітри й значне просвітлення фарб; перехід від масивної, важкої на вигляд форми до полегшеної; щедре запровадження лінійної стилізації — пробілів, асистів (невеликих рисок золотистого кольору) та ін. декоративних елементів; заміна типових сх. ликів (облич) святих на місц., слов'ян.; уникання надмірної деформованості предметного середовища навколо святих, пейзажу й простору взагалі (зворотної перспективи, гір у формі кристалів, будівель у вигляді карткових макетів тощо).

Тривалий час київ. школа іконотворчості була гол. й найпотужнішою на укр. землях. Київ. ікони цінувалися так високо, що їх замовляли за срібло й золото єпископи та світські вельможі. Писемних даних про існування тоді ін. розвинутих осередків малювання ікон немає. Хоча можливо, що невеликі ікономалярські майстерні були при єпархіях у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*), *Чернігові*, *Переяславі*, *Новгороді Великому*. За доби Київ. Русі сх. окраїни нашої д-ви зовсім не мали ні ікономалярів, ні малярських шкіл. Удільні князі з Суздаля (нині місто Владимирської обл., РФ), Владимира-на-Клязьмі (нині м. Владимир, РФ) організовували грабіжницькі набіги на столичний Київ, щоб серед найцінніших скарбів забрати й ікони. Найвідоміше пограбування ікон здійснив 1169 владимирський і суздальський кн. *Андрій Боголюбський*; з Києва він вивіз чудотворну Вишгородську ікону Богородиці Ніжності (див. *Вишгородська ікона Богоматері*) й багато ін. ікон.

У добу Київ. Русі іконостаси в храмах були невисокі — з одного яруса ікон. Кафедральні собори в єпископських містах оздоблювалися іконами, замовленими в майстернях при соборі св. Софії, при Десятинній церкві і в Печерському монастирі. Можливо, в Києві, крім цих трьох ікономалярських осередків, були ще й ін. майстерні: при Димитріївському, Михайлівському Золотоверхому монастирі (див. *Києво-Михайлівський Золотоверхий монастир*), *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі*, в Китаївському печерному скиті, *Кловському монастирі*, у світських ремісників на *Подолі*. Київ цілком міг задовольнити запити

на ікони всієї д-ви, особливо її пд. та пд.-зх. частин.

Від 13 ст. осередки іконотворення з’являються в *Галицько-Волинському князівстві.* Майстри й підмайстри поступово відходять від візант. стилю. Зберігається тільки богословська основа ікони — її заохочення до молитви. В стилістичному та іконографічному відношеннях укр. ікона пізнього середньовіччя, тобто 13—15 ст., розвивається в спільному ключі з пізньовізант. ікономалярством «палеологівського» стилю, дуже поширеного в ареалі візант. впливів доби династії Палеологів (1261—1453). Характерні особливості цих ікон — тенденція до монументалізації, суворі аскетичні вирази ликів святих, героїзація образів Божих угодників, певна пасіонарність, тобто готовність до жертв і страждань.

Істотний злам настає в укр. ікономалярстві в 16 ст. Воно знехтувало більшістю рис візант. стилю й наблизилося своєю ясністю й лаконічністю до укр. нар. мист-ва. Ін. важлива особливість — надання іконам життєрадісних рис у дусі ренесансних (див. *Відродження*) новацій, вироблення місц. укр. правосл. варіанту ікономалярства.

У греків, болгар, сербів, правосл. сирійців та ліванців, албанців, румунів, росіян стиль ікон був упродовж віків зорієнтований на візант. сакральне мист-во з дуже незначним виявом місц. особливостей. Навпаки, правосл. грузини, білоруси й українці за стилем помітніше віддалилися від візант. засобів іконного малярства. В грузинів розквітала шляхетна витончена декоративність сх. мотивів; у білорусів та українців ікони були максимально наближені до багатого нар. малярства — портрета і нар. побутової картини. Ще в добу Київ. Русі рус. маляри відмовилися дотримуватися єдиного стилю й прилучилися до пошуку стилістичних новацій, що було характерно також для більшості європ. країн.

Відомі кілька стилів зображення святих в укр. ікономалярстві. Перший стиль — це візантинізм, що утвердився у Візантії після поразки іконоборства, й саме він був прийнятий малярами Русі після хрещення («комнінівський» стиль ікон). Він домінував від кін. 10 до серед. 13 ст. Визначним його представником був Алімпій Печерський.

Другий стиль укр. ікономалярства — теж візант. походження, але вже з помітнішими змінами в бік стилю доби Передвідродження — це «палеологівський» стиль. У цьому стилі намальовані кращі укр. ікони 2-ї пол. 13 — кін. 15 ст. В іконі переважають теми: героїчна (образи святих воїнів), мученицька (образи мучеників за християн. віру), заступницька (образи Богородиці, яка молитовно просить Господа заступитися за покривджений укр. народ). Стилістичною особливістю палеологівського візантинізму був контраст у сполученнях кольорів, виразна контурність і лінійність у малярських засобах.

Ренесанс — третій стиль ікон в укр. ікономалярстві — розвивається в 16 ст. Його ознаки: надання ликам святих вигляду, близького до вигляду європ. людини, змалювання обличчя не темновохристими, а світловохристими відтінками кольору, поступова заміна локального кольору змішаним, уведення світлотіні й використання побутових деталей. 16 ст. в укр. ікономалярстві було століттям іконографічної реформи.

Бароко — четвертий стиль укр. ікономалярства (про бароко як культ. епоху — див. *Бароко*). Він утвердився на переломі 16 і 17 ст. й тривав два віки — до кін. 18 ст. Ікони бароко відзначаються соковитістю барв, декоративністю в усьому — від мальовничого трактування численних складок одягу святих до тисненого золоченого тла й пишно різьблених рам, колонок та арок іконостаса.

Свята мучениця Параскева П’ятниця з житієм. Ікона. Середина 16 ст.

На укр. барокову ікону найбільше нападали й продовжують нападати прихильники візантинізму в ікономалярстві. Стиль бароко в іконі виставляється цими критиками як такий, що знищив духовність, секуляризував ікону (тобто прирівняв її до світського малярства), заповнив ікону зх. елементами.

Апостоли Іоанн і Петро. Ікона. 16 ст.

Бароко в укр. ікономалярстві, однак, не тільки не знищило духовність, а навпаки — надало цій духовності нових вимірів, розвинуло її.

Духовну наповненість укр. барокових ікон запримітили й іноземці. Серби пристосували укр. бароко до свого ікономалярства. Вчитися малювати ікони в стилі укр. бароко приїжджали до Києва білоруси й румуни, болгари та росіяни, молдовани і греки. Сирійський араб, правосл. архідиякон *Павло Алеппський*, супроводжуючи антіохійського патріарха Макарія III (див. *Антіохійський патріархат*) в Україні (1654 й 1656), залишив захоплені описи укр. барокових церков, ренесансно-барокових іконостасів та окремих ікон. Він писав, що, перебуваючи перед тим у неволі й рабстві, *козаки* нині живуть у радощах, веселощах та на волі; спорудили соборні церкви, створили боголіпні ікони, чесні й божественні іконостаси й *корогви*; церкви тут одна від одної велич-

Святий Микола Чудотворець. Ікона народної школи. 1760-ті рр.

ніші, кращі, вишуканіші, вищі й більші; іконостаси, тябла та ікони одні від одних гарніші й досконаліші, навіть сільс. церкви одна від одної кращі. Про іконостас Богородичної церкви в м. *Васильків* Павло писав як про твір пишного бароко. Він бачив багато іконостасів, починаючи від грец. країн і до *Москви*, але ніде не бачив іконостаса, подібного або рівного до цього. Ікона Владичиці, на його думку, — велична й прекрасна — вражає подивом розум; подібної сирійці ніколи не бачили. Богородиця так чудово намальована, що ніби говорить; одяг її — ніби темно-червоний блискучий оксамит, тло темне, а складки ясні, мов складки справжнього оксамиту. Щодо обруса (хустки Марії), який, спадаючи донизу, закривав її чоло, то здається, що він ніби переливається й ворушиться. Її обличчя й вуста дивують своєю красою. Господь сидить на її лоні й ніби говорить.

Укр. бароко було позбавлене відтінків як трагічності чи драматизму, так і тужливого макабризму (від іспанського macabro — похоронний), якими часто позначені твори цього стилю в зх. країнах. Воно приберегло життєрадісну ноту ренесансного мист-ва.

Класицизм — п'ятий стиль ікон в укр. ікономалярстві. В стилі *класицизму* змальована більшість ікон 19 й навіть 1-ї пол. 20 ст. Виняткову увагу ікономалярі зосереджували на композиції, пропорціях, світлотіні, перспективі й колориті. Поступово відходить у минуле малювання ікон яєчною темперою на дошках, покритих левкасом і скріплених тонкою тканиною — паволокою; натомість запроваджується олійне малярство на полотні. Образи Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, святих і преподобних змальовані в спокої та рівновазі. Елементи пейзажу, які часто вводилися в композицію ікон стилю бароко, знову замінюються золоченим і рельєфно тисненим тлом, як і в іконах ренесансного стилю, а самі постаті об'ємні, без натяку на площинність. В іконі класицизму завершується процес європеїзації ликів святих (а в ікономалярстві нар. течії — навіть українізації цих ликів) з ретельним виписуванням зовнішності та психологізацією (ікони В.*Боровиковського*, Л.Долинського, І.*Сошенка*, К.Пимоненка, М.*Пимоненка*, М.*Мурашка*, Ю.Панкевича, І.*Їжакевича*).

Модернізм — шостий стиль укр. ікономалярства, який, однак, сформувався не на укр. землях. Він перетворився з поодиноких експериментів митців *української діаспори* на явище в укр. ікономалярстві. В пошуках більшої духовності митці укр. діаспори (Ю.Новосільський з Польщі, Р.Глувко з Великої Британії, О.Мазурик з Франції, М.Левицький і Т.-Ю.Снігурович з Канади) вдаються до загострення характеристик образів святих, а для посилення експресії змінюють форму й традиційні іконні кольори, запроваджують власну іконографію, не засновану на традиціях.

Стильовий синкретизм — це не сьомий стиль, а стильовий синтез в ікономалярстві 2-ї пол. 20 ст. Його корені сягають творчості М.*Бойчука*, який зробив спробу відродити «палеологівський» стиль в укр. малярстві — не так у церк., як у світському. Самого М.Бойчука, його твори та твори його учнів комуніст. влада в 1930-х рр. фізично знищила.

Після поразки *української революції 1917—1921* розвиток укр. ікономалярства в УСРР—УРСР припинився. 1930 в УСРР *більшовики* розгромили *Українську автокефальну православну церкву*, розгром супроводжувався спаленням, рубанням, розкраданням найцінніших ікон та іконостасів. Після *Другої світової війни* більшовики зробили те саме з *Українською греко-католицькою церквою* (див. також *Львівський собор Української греко-католицької церкви 1946*). Багато ієрархів та священиків було заарештовано, піддано тортурам, вислано в Сибір. Нитка ікономалярства місц. традиції в *Західній Україні* обірвалася. Ікономалярство перемістилося в розсіяні по всьому світі укр. церк. громади, до тамтешніх майстерень укр. митців. Вірні Церкви в УРСР могли лише оберігати ікони, колекціонувати їх задля збереження для нащадків, перемальовувати й тільки зрідка потай малювати нові. Особливого поширення в той час у народі набули фотографії ікон.

Після II світ. війни на закордонні, де жили українці, почалася активна розбудова укр. храмів — від Зх. Європи до США і Канади, від Бразилії й Аргентини до Австралії. Виникла потреба в архітекторах, різьбярах іконостасів, у малярах. Запити породжували пропозиції: до ікони вдалися майстри, які раніше іконного мист-ва не вивчали. Мало хто з них міг про себе сказати, що він веде лінію від якогось ікономалярського осередку в Україні з давніми традиціями — києво-печерського, львівського, почаївського, жовківського чи ін. З часом, однак, під пензлями переважної більшості цих митців традиція ожила, розвинулася й розквітла новими суцвіттями.

1991 у процесі відродження нац. ікономалярства настало якісне зрушення: ікона повернулася в незалежну Україну. На сьогодні в Україні вже намальовано кілька тисяч ікон і кожного року малюються все нові й нові для відновлених, новозбудованих і тих, що будуються, храмів правосл. і греко-катол. церков. (Див. також *Ікони*.)

Літ.: *Свенціцький І.* Галицькі ікони XV—XVI століть. Львів, 1928; *Konstantynowycz J.* Ikonostasis. Lwów, 1939; *Гординський С.* Українська ікона XII—XVIII сторіч. Філядельфія, 1973; *Grabar A.* Christian iconography. A Study of Origins. Princeton University Press, 1980; *Лазарев В.Н.* История византийской живописи. М., 1986; *Гординський С.* Українська ікона на тлі універсалізму візантійського стилю. Мюнхен, 1990; *Степовик Д.* Історія української ікони X—XX століть. К., 1996 (перевидання — К., 2004); *Його ж.*

Українська ікона. Іконотворчий досвід діаспори. К., 2003; *Його ж.* Іконологія й іконографія. Івано-Франківськ, 2003; *Його ж.* Сучасна українська ікона. З іконотворчості Христини Дохват. К., 2005.

Д.В. Степовик.

ІЛАРІО́Н (р. н. невід. — імовірно, бл. 1088) — церк. і політ. діяч, філософ, перший київ. *митрополит* не грек. Автор *«Слова про Закон і Благодать»* (бл. 1037). До поставлення митрополитом був пресвітером князівського домового храму в с. *Берестове*, відзначався вченістю і благочестям. Входив до кола найближчих радників вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого.* Під 1051 *«Повість временних літ»* розповідає, що кн. Ярослав самочинно, без погодження з константиноп. патріархом Михаїлом Керуларієм (див. *Константинопольський патріархат*) скликав собор рус. єпископів і поставив І. рус. митрополитом. Далі джерела не згадують про його долю. Коли 1054 Ярослава ховали, І. в *Києві* не було, а під 1055 літопис називає рус. митрополитом грека Єфрема, присланого з *Константинополя.* Дехто з учених припускає, що І. невдовзі після того, як став митрополитом, помер. Ін. вважають, що, замирившись із *Візантією* 1052, Ярослав був змушений погодитися на заміну І. греком, призначеним константиноп. патріархом. У 1920-х рр. М.*Приселков* висунув гіпотезу, за якою І. постригся в ченці під ім'ям Никона, оселився у Києво-Печерському монастирі (див. *Києво-Печерська лавра*) й став складачем т. зв. Печерського літопису 1073 (див. *Никон*). Ця гіпотеза добре аргументована. Ін. літописознавці (О.*Шахматов*) припускають, що І. був одним з укладачів найдавнішого літописного ізводу при дворі Ярослава Мудрого в 1030-х рр.

Літ.: *Розов Н.Н.* К вопросу об участии Илариона в начальном летописании. В кн.: Летописи и хроники. М., 1974; Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. М., 1987.

М.Ф. Котляр.

ІЛЛЄ́НКО Юрій Герасимович (н. 09.05.1936) — кінорежисер та кінооператор. Нар. арт. УРСР (1987). Н. в м. *Черкаси.* 1941 перебував в евакуації в Сибіру (с. Філіповці Ординського р-ну Новосибірської обл., РФ). 1946 разом з сім'єю переїхав до *Москви.* Закінчив операторський ф-т Всесоюзного держ. ін-ту кінематографії (1960). 1960—63 працював асистентом оператора на Ялтинській кіностудії худож. фільмів. Від 1963 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О.Довженка (оператор, режисер, сценарист, актор). Від 1969 — у Київ. ін-ті театрального мист-ва ім. І.Карпенка-Карого: кер. операторської майстерні на кіноф-ті, зав. каф-ри кінорежисури та кінодраматургії (з перервами), проф. 1991—92 — голова Держ. фонду укр. кінематографії при КМ України. 1996—98 — чл. президії К-ту з держ. премій України ім. Т.Шевченка.

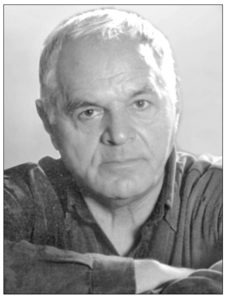
Оператор худож. кінофільмів: «Ранок улюбленого міста» (1959), «Прощавайте, голуби» (1960), «Тіні забутих предків» (1965, режисер С.*Параджанов*), «Аве Марія» (1999). Режисер худож. кіноф-мів «Криниця для спраглих» (1965), «Вечір напередодні Івана Купала» (1969), «Білий птах з чорною ознакою» (співавтор сценарію з І.*Миколайчуком*, 1972), «Наперекір усьому» (1972), «Мріяти та жити» (1973), «Свято печеної картоплі» (1976), «Смужка нескошених диких квітів» (співавтор сценарію, 1978), «Лісова пісня. Мавка» (1981), «Легенда про княгиню Ольгу» (1982), «Солом'яні дзвони» (1987), «Лебедине озеро. Зона» (співавтор сценарію, 1990), «Молитва за гетьмана Мазепу» (також сценарист, оператор, актор, 2001). Виконавець гол. ролей у фільмах «Вулиця Ньютона № 1» (також оператор, 1963, Тимофій Суворєнєв), «Мріяти і жити» (співавтор сценарію, 1973, Герасим). Сценарист фільмів: «З нудьги», «Вечір напередодні Івана Купала» (обидва — 1968), «Миргород та його мешканці» (1983), «Останній бункер» (1991). Автор роману-сценарію «Агасфер. Хроніка другого пришестя Христа» (1994), понад 20 сценаріїв і лібрето балетів, за якими створено 12 фільмів і 2 балети: «Агонія» («Прометей»; 1982; Бєлградський театр опери та балету), «Ольга» (1990; Київський театр опери та балету) тощо. Проводилися персональні виставки живопису в Києві (1968) та *Відні* (1992).

Лауреат Держ. премії УРСР ім. Т.Шевченка (1991; в складі творчого колективу за худож. кіноф-м «Тіні забутих предків»). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», «Медаллю Миру» та Почесною відзнакою Президента України (1996).

Тв.: Парадигма кіно. К., 1999; Наша головна мета — відроджувати українця в Україні. «Універсум», 2004, № 3—6; Дуже коротка (порівняно з життям) автобіографічна довідка. Там само.

Літ.: Митці України. К., 1992; Шевченківські лауреати. 1962—2001. Енциклопедичний довідник. К., 2001.

В.В. Головко.

Ю.Г. Іллєнко.

ІЛЛІ́НСЬКА Варвара Андріївна (20.09.1920—11.12.1979) — археолог, історик. Д-р істор. н. Н. в м. Іжевськ (нині столиця Удмуртської Республіки, РФ). Закінчила Ленінгр. ун-т. (1941). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* перебувала на комсомольській роботі в блокадному Ленінграді (нині м. *Санкт-Петербург*), згодом — у звільненому *Києві.* Від 1945 працювала в Ін-ті археології АН УРСР. Фахівець у галузі скіф. (див. *Скіфи*) археології. Разом із чоловіком О.*Тереножкіним* була одним із засновників київ. школи скіфознавців.

Лауреат Держ. премії УРСР у галузі н. і т. (1977).

П. в м. Київ.

Тв.: Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968; Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975; Скифия VII—IV вв. до н. э. К., 1983 [у співавт.].

В.Ю. Мурзін.

В.А. Іллінська.

Поставлення Іларіона митрополитом. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.

ІЛЛІ́НСЬКА ЦЕ́РКВА, Іллі пророка церква або Свято-Іллінська церква. 1) у м. Київ. Перша християн. церква, що згадується в *«Повісті временних літ»* в оповіді про договір вел. кн. київ. *Ігоря* Старого з *Візантією* 944 (див. *Договори Київської Русі з Візантією*). Як повідомляється в «Повісті...», «... а християнську Русь водили

Іллінська церква в м. Київ. Кінець 17 ст. З добудовами 18—19 ст.

[до присяги] в церкву святого Іллі, що є над Ручеєм в кінці Бесіди Пасинців і Козарського, тут-бо була соборна церква, багато бо було варягів християни». Дружинники, котрі, як і сам кн. Ігор, були язичниками, присягалися виконувати угоду біля ідола *Перуна*.

М.*Закревський* та деякі ін. дослідники *Києва* вважають, що Ручеєм у літописі названа р. Почайна (давня прит. Дніпра) й, отже, саме на березі Почайни стояла дерев'яна церква св. Іллі. Коли Почайна злилася з Дніпром, то церква тоді мала опинитися на березі Дніпра: саме там, де розташована нині діюча кам'яна І.ц., побудована 1692 власним коштом киянина Івана Гудими-Левковича, рід якого (див. *Гудими-Левковичи*) й надалі опікувався храмом.

Іллінська церква в с. Суботів Чигиринського району Черкаської обл. Малюнок роботи Т. Шевченка. 1845.

М.*Максимович* доводив, що літописна церква св. Іллі знаходилася біля підніжжя або на схилі київ. гір біля Боричева узвоза. К.*Лохвицький* локалізовував її місцезнаходження неподалік Йорданської церкви (не збереглася; стояла поблизу сучасної вул. Фрунзе), де він у 30-х рр. 19 ст. знайшов залишки фундаменту та ін. руїни стародавнього храму.

Сучасна І.ц. вважається наступницею храмової споруди візант.-романського стилю (будував її «майстер од грек»), що знаходилася на тогочасному березі Дніпра (після злиття з ним його прит. Почайна). Проте, можливо, на цьому місці змінилося кілька церков. Документи згадують про одну з них під 1632.

Сучасна І.ц. успадкувала риси тризрубних укр. дерев'яних церков, вона має одну баню (за планом Києва 2-ї пол. 17 ст., виконаним С.Ушаковим, у церкви, однак, окрім головної, були ще 4 декоративні баньки та хрещаті барочні вікна). Прикраси її вікон та форми її півбані «видають» (за словами Ф.*Ернста*) моск. походження її зодчого. Однак у цілому в декорі будови домінує укр. естетика. Ліворуч церкви була побудована, ймовірно на поч. 18 ст., дзвіниця з шатровим верхом і «слухами» — віконцями для дзвонів. 1755 під час оновлення церкви після пожежі (1718) до неї була прибудована придільна церква Усікновення чесної глави Пророка, Предтечі і Хрестителя Господнього святого Іоанна, а напроти її зх. дверей у стилі укр. *бароко* зведена брама храмового подвір'я. Арка брами завершується розірваним бароковим фронтоном, а по обидва її боки стоять парні колони. В 2-й пол. 18 ст. на пн. та зх. сторонах церк. подвір'я були побудовані приземкуваті одноповерхові кам'яні корпуси. Пн. корпус використовувався певний час як гуртожиток для бідних студентів *Києво-Могилянської академії* (т. зв. Мала бурса; див. також *Бурса*). 1811 церква знову горіла. Під час відновлення до неї було прибудовано чотириколонний портик та пд. приділ у стилі *класицизму*.

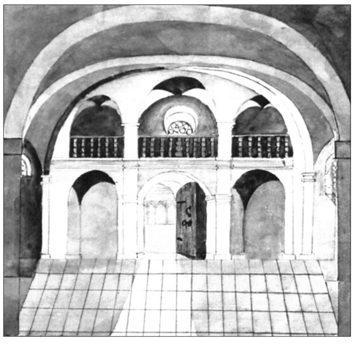
Більшу частину розписів інтер'єру виконано після пожежі 1811. Зберігся ктиторський портрет І.Гудими-Левковича, написаний 1755 з приводу його столітнього ювілею на замовлення його родини (портрет нині перебуває в *Національному художньому музеї України*).

За рад. часів І.ц. була закрита й використовувалась як склад для збіжжя. Ін. споруди, а саме дзвіниця та бурса, були віддані під житло й у зв'язку з цим не раз перебудовувалися. 1956—58 здійснено реставрацію розписів храму, від 1960 тут відновлено богослужіння. Нині в корпусі, де була Мала бурса, розташовано хрищальню для охрещення малят і дорослих через повне занурення в воду. І.ц. належить громаді УПЦ (МП).

Літ.: *Закревський М.В.* Описание Киева, т. 1. М., 1868; *Берлинський М.Ф.* Історія міста Києва. К., 1991; *Антонович В.Б.* Киев в дохристианское время. В кн.: *Антонович В.Б.* Моя сповідь. К., 1995; *Плотнікова І.* Прогулянки старим Подолом. К., 2003; *Дятлов Вл.* Свято-Іллінська церква на Подолі. http: www.orthodoxy.org.ua/page-1114.html.

П.В. Голобуцький, О.В. Зорька.

2) у с. Суботів. Розташов. над р. Тясмин (прит. Дніпра) в с. *Суботів*. Відома ще як Богданова церква в Суботові. Зведена 1653 у родовому маєтку гетьмана Б.*Хмельницького*, фундована ним 1651 як церква-крипта, де він і був похований 1657 (церква була пограбована татарами, прах Б.Хмельницького винесено). Церква мурована, відповідає найпростішому типові дерев'яної церкви — хатньому, де основою споруди є центр. видовжене приміщення, перекрите звичайним ци-

Іллінська церква в с. Суботів. Хори. Малюнок з книги: Де ля Фліз. «Этнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи...». 1854.

ліндричним склепінням. Вважається прикладом безбаневої церкви зального типу. Зберігся малюнок церкви, зроблений Т.*Шевченком*. 1869 добудовані дзвіниця та галерея, що з'єднувала дзвіницю з церквою. В процесі реставраційних робіт, завершених 1977, галерею розібрано і церкву відновлено в початковому вигляді (архітектор С.*Кілессо*). 1995 проведено ще один етап реставраційних робіт, у результаті якого було замінено черепичний дах на мідний та на основі знайденого в *Санкт-Петербурзі* метричного архіву храму (з фотографіями) відтворено різьблений дерев'яний іконостас. І.ц. є однією з кращих архіт. пам'яток укр. *бароко* або, відповідно до ін. визначень цього періоду в арх-рі України, «національного архітектурного стилю», «українського Відродження», «козацького Відродження».

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Иллюстрированный справочник-каталог, т. 4. К., 1986; *Довганюк І.* Архітектура українських церков. Львів, 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К. 2002.

Р.І. Бондаренко.

3) у м. Чернігів. Розташов. на штучній терасі схилу Болдиних гір на тер. *Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря*, на пд.-зх. околиці *Чернігова.* В писемних джерелах не згадується про буд-во І.ц. Найімовірніше, зведена на поч. 12 ст. тією ж самою буд. артіллю, що й *Борисоглібський собор*, *Успенський собор* та ін. Незважаючи на неоднорозові перебудови 17—18 ст., збереглася майже без змін. Це одноглава одноапсидна безстовпна церква із зх. нартексом (13 × 7,5 м). Осн. приміщення перекрите банею на парусах, що спирається на підпружні арки, що прилягають до стін. У церкві було три портали (два з них бокові, нині замуровані). Її пн. фасад майже примикає до гори, а пн. портал веде з храму до *Антонієвих печер.* Над нартексом були розташов. хори, ввійти на які можна було дерев'яними сходами, що примикали ззовні до пн. стіни. Перед зх. порталом містився невеликий притвор.

Іллінська церква в м. Чернігів. 12 ст. З добудовами 17 ст. Фото початку 21 ст.

І.ц. збудована в техніці рівношарової кладки зі світло-жовтих цеглин (осн. формат — 3,5 × 26—28 × 31—33 см), зі знаками на торцях та мітками на постелі кладки. Зовн. поверхня стін була затерта рожевим розчином, по якому простежуються сліди розбивки на квадрати, що імітують кам'яне мурування. Фундамент складений з каменю на вапняному розчині. Долівка була покрита неполив'яними керамічними плитками. Під час розкопок зібрано багато уламків фрескових розписів, а також знайдено фрагмент білокам'яної різьбленої капітелі із зображенням голови лева.

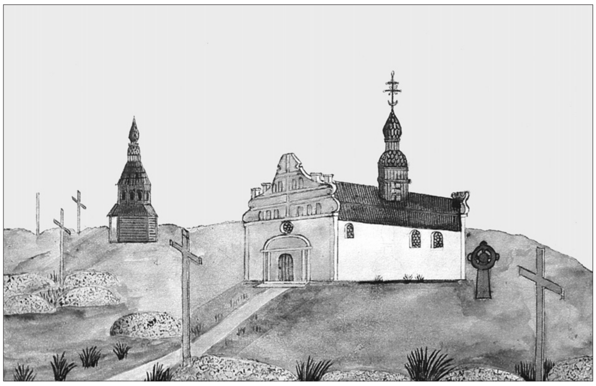
І.ц. не раз піддавалася дослідженням, із яких найбільш значні проведені Ю.*Асєєвим* та Г.Логвиним (1948—51), М.Холостенком (1952, 1964—65).

Літ.: *Асєєв Ю.С.*, *Логвин Г.Н.* Архітектура Іллінської церкви в Чернігові. В кн.: Питання історії архітектури та будівельної техніки України. К., 1959; *Холостенко Н.В.* Ильинская церковь в Чернигове по исследованиям 1964—1965 гг. В кн.: Древнерусское искусство: Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972; *Раппопорт П.А.* Русская архитектура X—XIII вв.: Каталог памятников. Л., 1982; *Коваленко В.П.*, *Раппопорт П.А.* Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. «Russia Mediaevalis», 1992, т. 7, 1.

В.П. Коваленко.

ІЛЛІ́НЦІ — місто *Вінницької області*, райцентр. Розташов. на берегах р. Соб (прит. Пд. Бугу), за 16 км від залізничної ст. Липовець. Нас. 11,1 тис. осіб (2004). В писемних джерелах згадується під 1448 як маєтність, надана Меньку. М-ко з серед. 17 ст. (часто вживалася й ін. назва — Лінці).

За часів *національної революції 1648—1676* І. — сотенний центр *Вінницького полку* (після 1667 об'єднаний з *Брацлавським полком*). 1654 коронний обозний С.*Чарнецький* спалив м-ко. За умовами *Андрусівського договору (перемир'я) 1667* опинилося під владою Польщі. 1671 в І. відбулася рада козаків з польс. гетьманами, на якій М.*Ханенко* та І.*Сірко* склали присягу вірності польс. королеві *Міхалу-Корибуту Вишневецькому.* 1672—99 м-ко було під контролем *Османської імперії.* Належало до зони відродження козацтва на *Правобережній Україні.* Мешканці І. брали участь у повстанні С.*Палія* 1702—04, у 18 ст. — у *гайдамацькому русі.* Від 2-ї пол. 18 ст. м-ко належало графам Платерам, які сприяли його екон. розвиткові (реквізоване після *польського повстання 1863—1864*). У серед. і 2-й пол. 19 ст. тут відбувалося 6 щорічних *ярмарків.*

Іллінська церква в с. Суботів. Малюнок з книги: Де ля Фліз. «Этнографическія описанія крестьянъ Кіевской губерніи...». 1854.

Іллінська церква в с. Суботів. Фото початку 21 ст.

Після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) в складі *Правобережної України* І. перейшли під владу *Російської імперії.* Належали до Липовецького пов. *Київської губернії* (з 1866 — волосний центр). У 20-х рр. 19 ст. в І. містилася штаб-квартира В'ятського полку, котрим командував П.*Пестель*, який жив тут 1823—25 з невеликими перервами. 1875 в І. побудовано цукровий з-д, діяли тут й ін. підпр-ва з переробки с.-г. продукції. 1897 в м-ку було 10 039 мешканців (із них 4993 — євреї).

За часів *української революції 1917—1921* І. належали до зони сел. повстанських рухів. 1919—20 тут велися бої військ. частин *Директорії* УНР з *більшовиками.*

1923—30 — у складі *Бердичівської округи*, від 1932 — Він. обл. Райцентр 1923—62 та від 1965. С-ще міськ. типу від 1925.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окуповане гітлерівцями від 23 лип. 1941 до 13 берез. 1944. Під час окупації — місце масового винищення євреїв. У с-щі існував осередок *руху Опору*, на околицях діяли партизани.

Від 1986 — місто.

В І. народилися польс. поет і публіцист С.*Гощинський* та укр. письменник П.Загоруйко.

Літ.: ІМіС УРСР. Вінницька область. К., 1972; Сторінки історії Іллінеччини в працях істориків, археологів, краєзнавців: Збірник статей, нарисів, замальовок, нотаток на краєзнавчу тематику. Іллінці, 1995.

Д.С. Вирський.

Ілля. Гравюра до Апостола. Титул. Львів, 1639.

Ілля. Гравюра до Требника. Титул. Київ, 1646.

ІЛЛЯ́ (р. н. і р. с. невід.) — гравер по дереву 17 ст. З творчістю І. пов'язані найвищі досягнення укр. ксилографії 17 ст. Працював у 1630—60-х рр. у *Львові* й *Києві.* Чернець львів. Свято-Онуфріївського монастиря, потім — *Києво-Печерської лаври.* Створив понад 500 гравюр до книжкових видань, які містять чималу кількість істор. та етногр. відомостей і подробиць. Для *Львівської братської друкарні* у ренесансному стилі оздобив Псалтир (1637), Анфологіон (1638), Октоїх (1639), виконав більшість дереворитів до Апостола (1639). Переїхав до Києва на запрошення київ. митрополита П.*Могили.* Є припущення, що на поч. 1640-х рр. І. виїжджав до *Молдавського князівства*, де в Яссах (нині місто в Румунії) допоміг організувати школу і друкарню на зразок київських, виконав гравюри до Учительського Євангелія (1643). Серед кращих робіт київ. періоду — гравюри до *Требника Петра Могили* (1646) та 149 ілюстрацій до нездійсненого вид. *Біблії* (1645—49), в стилі яких поєднані риси *бароко* із сильним впливом нар. мист-ва. До вершин укр. графіки належить цикл із 40 гравюр І. до першого друкованого видання церковнослов'ян.-укр. мовою *Патерика Києво-Печерського* (1661). В них показано історію монастиря, з документальною точністю зображені його архіт. пам'ятки, місц. краєвиди, побутові епізоди. І. першим в укр. мист-ві створив образ художника — лаврського іконописця *Алімпія.* Гравюри І. послужили взір-

Ілля. «Тайна хрещення». Гравюра до Требника. Київ, 1646.

Ілля. «Ісус Навін вітає переможених царів». З циклу ілюстрацій до ненадрукованої Біблії. 1640-ві рр.

Ілля. Ілюстрація до Патерика Печерського. Дереворит. 1655—1658.

цем для ін. мистецьких творів, розповсюджувались у вигляді окремих зшитків, нар. картинок, альбомів. Творчість І. відіграла певну роль в утвердженні в укр. граверстві та мист-ві в цілому нових худож. жанрів — пейзажного, батального, портретного.

Літ.: *Ровинский Д.А.* Подробный словарь русских граверов XVI—XIX веков, т. 1. СПб., 1895; *Собко Н.П.* Словарь русских художников, т. 2, вип. 1. СПб., 1895; *Голубець М.* Українське малярство під покровом ставропігії. Львів., 1920; *Крип'якевич І.* Причинки до словника українських граверів. «Бібліологічні вісті», 1926, № 4; *Попов П.* Матеріали до словника українських граверів. К., 1926; *Січинський В.* Історія українського граверства XVI—XVIII ст. Львів, 1937; Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967; *Запаско Я.М.* Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст. Львів, 1971; *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI—XVIII ст. К., 1982; *Сакович А.Г.* Библия Илии. Киев, 1645—1649. «Панорама искусств», 1983, вып. 6; *Логвин Г.* З глибин. К., 1990; *Юрчишин О.В.* Гравер Ілля у містечку Кобиці. «Українське мистецтвознавство», 1993, вип. 1; *Фоменко В.М.* «Патерик Печерський» у дереворізах Ілії та Прокопія. «Українське мистецтвознавство», 1993, вип. 1.

Н.Г. Ковпаненко.

ІЛОВА́ЙСЬКИЙ Дмитро Іванович (1832—1920) — рос. історик та публіцист консервативно-монархічного спрямування, дослідник сусп.-політ. відносин у *Київській Русі*, *Великому князівстві Литовському*, *Гетьманщині*. Д-р історії (1870). Н. в м. Раненбург (нині м. Чаплигін Липецької обл., РФ) у дворянській родині. По закінченні Моск. ун-ту (1854) деякий час працював у цьому вузі викл., однак незабаром цілком присвятив себе літ.-наук. діяльності. Впродовж 1855—57 написав декілька статей, присвячених ранньофеод. періодові життя східнослов'ян. племен. 1858 захистив магістерську роботу на тему: «Історія Рязанського князівства», а 1870 — докторську дис. на тему: «Гродненський Сейм 1793 р.». Проте пік творчості дослідника припадає на 1872—1905. Саме тоді побачили світ його «Розвідки про початки Русі» (1876), узагальнююча 5-томна «Історія Росії» (1876—1905), «Дрібні твори» (1882), підручники заг. та рос. історії для молодшого, середнього та старшого шкільного віку, замітки в періодичних вид. правого спрямування.

За політ. поглядами І. — представник т. зв. охоронницького напряму тодішньої науки, що стояв на позиціях *православ'я*, *самодержавства*, народності. Як історик був рішучим противником норманістської теорії походження Русі (див. *Норманська проблема*), автор гіпотези про існування на укр. теренах особливої Азовської, протогунської (див. *Гуни*) за своїм етнічним складом д-ви. В його «Історії Росії» слід особливо відзначити розділи, де зібрано цінний матеріал з історії *національної революції 1648—1676*. Як публіцист виступав зі статтями консервативного характеру в «Русском вестнике», «Московских ведомостях», «Новом времени», «Русском обозрении».

Літ.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960; *Южаков С.Н.* Дневник журналиста. «Русское богатство», 1897, № 7.

О.М. Машкін.

ІЛУРА́Т ('Ιλούρατον) — антич. місто-фортеця в крим. ч. *Боспорського царства*, що було розташов. за 17 км на пд. зх. від м. *Пантікапей* (біля сучасного с. Іванівка Ленінського р-ну АР Крим). Згадується Клавдієм *Птолемеєм*. Збудоване на високому плато, обмеженому з двох боків крутими схилами. Площа — 2,5 га. Місто засноване в серед. 1 ст. н. е. як військ.-землеробський пункт заг. системи оборони. Тер. І. була забудована за єдиним планом, обнесена по периметру мурами та вежами. Брами містилися посередині пд.-сх. та пд.-зх. мурів. Основу плану складали дві гол. широкі вулиці, що перетиналися під прямим кутом, та кілька другорядних вулиць. Археологи виділяють п'ять різновидів житлових будівель залежно від розташування приміщень навкруги мощеного плитами двору. Значну ч. кожної будівлі складало велике приміщення з різними госп. спорудами. На городищі відкрито також кілька вівтарів та святилище. Нас. І. займалося с. госп-вом та різними ремеслами. Місто загинуло в 70-ті рр. 3 ст. внаслідок навали *готів*. Перший опис городища зробив П.Дюбрюкс. Археол. розкопки провадяться від 1947: В.*Гайдукевич* (до 1960), І.Шургая (1968—81), В.Горончаровський (з 1982); некрополь досліджує М.Кубланов, з 2001 — В.Хршановський.

Літ.: *Гайдукевич В.Ф.* Илурат: Итоги археологических исследований 1948—1953 гг. «Материалы и исследования по археологии СССР», 1958, № 85; *Шургая И.Г.* Центральный район Илурата. «Краткие сообщения Института археологии АН СССР», 1975, вып. 143; *Гайдукевич В.Ф.* Илурат (раскопки 1954—1960 гг.). В кн.: *Гайдукевич В.Ф.* Боспорские города. Л., 1981.

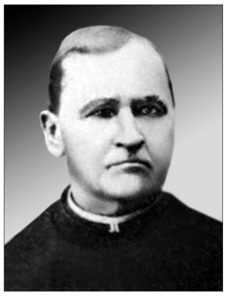
В.В. Крапівіна.

ІЛЬЇ́НЦІ — див. *Десне братство.*

ІЛЬНИ́ЦЬКИЙ Василь Степанович (псевдоніми — Стефанович В., Стефанович В.Д., Василько Мудрагель, Денис з-над Серету, Денис з Покуття та ін.; 22.04.1823—15.04.1895) — греко-катол. священик, історик, педагог, поет, прозаїк, редактор, видавець, перекладач, театральний критик, громад. діяч. Н. в с. Підпечери (нині село Тисменицького р-ну Івано-Франк. обл.) в родині священика. Навч. в г-зіях Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*), *Тернополя*, *Львова*; від 1840 — у Львів. ун-ті, «Цісарському конвікті» (*Відень*, 1842—46). Висвячений на греко-катол. священика. Деякий час служив парохом у с. Воскресинці (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Від 1849 викладав укр. мову в Станіславській г-зії, згодом — історію в Терноп. та Львів. г-зіях. З 1855 поглиблював знання у Відні. 1858 очолив 2-гу укр. г-зію у Львові, 1861 — Тернопільську г-зію, 1868 — *Академічну гімназію у Львові*; автор петиції про введення укр. мови як мови викладання у вищих класах академічної г-зії (1871). Підготував і видав чимало шкільних підручників і читанок, переклав з

Д.І. Іловайський.

В.С. Ільницький.

Ілурат. Городище.

Ілля Ільф.

іноз. мов низку підручників із всесвітньої, бібл. та церк. історії. Досліджував історію *козацтва*, *Галичини* та Австрії, відносини Австрії з Угорщиною. 1876—77 опублікував серію ст. «Життя знаменитих князів, гетьманів, героїв і інших мужів руських» (газ. «Руський Сіон»; див. «*Сіон Руський*»). На істор. матеріалі 10—12 ст. створив повість «Рогніда-Горислава» (Львів, 1860) та драму «Настася» (Львів, 1872). Склав рукописну зб. укр. нар. пісень. Автор геогр.-природничих та етногр. ст.: «Геологічний чоловік в Європі» (1879), «З різних країн і народів» (1884) та ін. Голова Рус. пед. т-ва (1884—87), чл.-засн. «Просвіти» (див. *Просвіти*), голова фонду з буд-ва укр. театру.

П. у с. Підпечери.

Тв.: Стародавній Звенигород. Львів, 1861; Стародавня Теребовля. Львів, 1862; Записки руського путешественника. Львів, 1864; Перегляд південно-руської історії від 1337 до 1450. Львів, 1875; Історія України до часів Петра Великого. Львів, 1886.

Літ.: *Созанський І.* З літературної спадщини Василя Ільницького. «ЗНТШ», 1905, т. 66; *Кравець М.* Зерна науки і добра. «Жовтень», 1968, № 4; *Середяк А.* Діячі «Просвіти». В кн.: Нарис історії «Просвіти». Львів—Краків—Париж, 1993; *Качкан В.* «Заманіфестував себе русином» (українознавство Василя Ільницького). В кн.: *Качкан В.* Українське народознавство в іменах, ч. 1. К., 1994; *Його ж.* Ільницький В.С. В кн.: Українська журналістика в іменах, вип. 2. Львів, 1995; *Гаврилів Б.* Галицьке краєзнавство, ч. 1. Коломия, 1997; *Морозюк В.К.* Пом'яник. Івано-Франківськ, 2005.

Г.П. Герасимова.

ІЛЬНИ́ЦЬКИЙ-ЗАНКО́ВИЧ Іван (1893—кін. 1960-х) — військ. лексикограф. Н. в с. Ільник (нині село Турківського р-ну Львів. обл.). Учасник *української революції 1917—1921*, фаховий артилерист, чотар, поручник в *Українській Галицькій армії*, військ. емігрант. 1921—22 — чл. термінологічної комісії в таборі для *інтернованих формувань Української Галицької армії* в Йозефові (*Чехословаччина*). Брав участь у підготовці укр.-нім. та нім.-укр. словників військ. термінології. В 1930-х рр. публікував статті з військ. лексикографії в часописах «Рідна мова» (*Варшава*), «Нова свобода» (*Хуст*) та ін. Праці: «Німецький та український військовий словник» (бл. 40 тис. слів, Берлін, 1939), «Німецький та український летунський словник» (бл. 20 тис. слів, Берлін, 1939). Підготував до друку перекладні військ. словники з чеської та польс. мов, які не побачили світ. Доля архіву невідома.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; Українська Галицька Армія: Матеріали до історії, т. 1—2. Вінніпег, 1958—60.

Б.З. Якимович.

ІЛЬФ Ілля (справжні прізв., ім'я та по батькові — Файнзільберг Ілля Арнольдович; 15(03).10.1897—13.04.1937) — письменник-сатирик. Н. в м. *Одеса* в родині банківського службовця. Закінчив середнє тех. уч-ще (1913). Працював у креслярському бюро, на телефонній станції, на авіаційному з-ді та ін. Після 1917 був статистиком, бухгалтером, журналістом. Літ. діяльність почав у «ЮгРОСТА», редагував ж. «Синдетикон». 1923 переїхав до *Москви*, став співробітником газ. «Гудок»; друкував фейлетони та нариси. Після відрядження до Серед. Азії опублікував серію нарисів «Москва—Азія» (1925). Того ж року познайомився з земляком *Петровим Є.*; їхня творча співпраця почалася з роботи над сатиричним романом, який побачив світ 1928 під назвою «Двенадцать стульев». Після публікації другого спільного сатиричного роману — «Золотой теленок» (1931) — І.І. та Є.Петров стали популярними не лише в *СРСР*, а й за кордоном. У співавторстві І.І. і Є.Петров створили також повість «Светлая личность» (1928), цикл сатиричних новел «1001 день, или Новая Шахерезада» (1929), кіносценарії «Черный барак» (поставлений 1932) та «Однажды летом» (1932). 1935 письменники здійснили мандрівку по США, пізніше відобразивши свої враження в книзі дорожніх нарисів «Одноэтажная Америка» (1936). Під час мандрівки загострилася хвороба І.І. (туберкульоз легень), від якого він невдовзі після повернення в Москву помер. 1948 секретаріат Спілки письменників СРСР визнав романи «Двенадцать стульев» і «Золотой теленок» наклепницькими, а ЦК ВКП(б) своєю постановою, яка діяла до 1956, заборонив їх перевидання.

Твори І.І. і Є.Петрова перекладено багатьма мовами світу; зокрема укр. їх перекладали О.*Вишня*, Ю.Мокрієв, В.Чечвянський та ін. За їхніми творами поставлено кінофільми «Золотой теленок» (1968, реж. М.Швейцер), «Двенадцать стульев» (1971, реж. Л.Гайдай), телефільми «Ехали в трамвае Ильф и Петров» (1971), «Двенадцать стульев» (1976, реж. М.Захаров) та ін. Т.Хрєнников написав оперу «Золотой теленок» (1984).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961 [у співавт.]; Директивний бантик. Х., 1934; Дванадцять стільців. Золоте теля. К., 1972, 1989, 1993; Двенадцать стульев. Золотой теленок. М., 1990; Записные книжки 1925—1937. М., 2000.

Літ.: *Синцова Т.Н.* И.Ильф и Е.Петров: Материалы для библиографии. Л., 1958; *Вулис А.З.* И.Ильф, Е.Петров: Очерк творчества. М., 1960; *Галанов Б.* Илья Ильф и Евгений Петров. М., 1961; Воспоминания об Илье Ильфе и Евгении Петрове. М., 1963; *Раскин А.* Петров читает Ильфа. «Литературная газета», 1966, 7 июля; *Старков А.Н.* «Двенадцать стульев» и «Золотой теленок» Ильфа и Петрова. М., 1969; *Яновская Л.М.* Почему вы пишете смешно? М., 1969; *Янгиров Р.М.* Илья Ильф о кино. «Киноведческие записки», 1990, № 5; *Перемышлев Е.* Сержант русской словесности и его наследство. «Новый мир», 2000, № 8; *Петров Е.* Мой друг Ильф. «Вопросы литературы», 2001, № 1; *Фельдман Д.* Почему антисоветские романы стали советской классикой? «Независимая газета», 2001, 13 января.

Г.П. Герасимова.

«ІЛЮСТРО́ВАНА УКРАЇ́НА» — літ.-науковий журнал. Виходив 1913—14 у *Львові* двічі на місяць (усього вийшло 34 вип.: 24 — за 1913 та 10 — за 1914). Ред. — І.*Крип'якевич*. На шпальтах часопису відводилося чимало місця хроніці святкових та урочистих подій, інформаційним статтям про діяльність укр. нац. установ, укр. діячів, зокрема Д.*Яворницького*, О.*Лазаревського*, та осередків (соколят, січових стрільців та ін.), друкувалися політ. вісті (з *Галицького крайового сейму*). Журнал публікував матеріали з *Наддніпрянської України* (відкриття пам'ятника І.*Котляревському* в *Полтаві*, хід реставрації палацу *Розумовських* у *Батурині* тощо).

№ 5/6 за 1914 був цілком присвячений відзначенню 100-річчя від дня народження Т.*Шевченка.* Журнал активно популяризував архіт. проекти в т. зв. укр. стилі, живопис, друкував численні загальноосвіт. матеріали (про новинки техніки, археол. знахідки, етногр. замальовки, переклади європ. класики тощо). На його шпальтах розпочали свою літ. діяльність Я.Савченко, Я.Мамонтов, С.Чарнецький, О.Коваленко та ін.

Літ.: Історія української літератури, т. 5. К., 1968.

Д.С. Вирський.

ІМЕННИ́Й УКА́З — у Рос. д-ві, згодом у *Російській імперії* — юрид. форма волевиявлення самодержавної (див. *Самодержавство*) і необмеженої влади монарха. Мав силу закону. На відміну від т. зв. оголошуваних указів у словесній формі І.у. видавалися в письмовій формі й були звернені до відповідних держ. установ або посадових осіб — сенату, колегій чи мін-в, губернаторів, генерал-прокурорів тощо.

І.у. відомі ще з часів царювання *Михайла Федоровича.* Особливо широко послуговувався ними *Петро I* («Про заснування губерній та про розпис до них міст» від 29(18) лип. 1708, «Про фіскалів» від 13(2) берез. 1711 — спец. штат чиновників для негласного контролю за діяльністю держ. апарату — та ін.). І.у. були затверджені Військ. статут (1716), Мор. статут (1720), Статут про успадкування престолу (1722) тощо.

З утворенням Держ. ради Рос. імперії (1810) питома вага іменної форми указного законодавства в Росії істотно зменшилася. Здебільшого І.у. видавалися з питань, які мали особливе політ. значення. Напр., 23(10) квіт. 1905 видано І.у. про майнову відповідальність сільс. громад, селяни яких брали участь у заворушеннях в Прибалтиці під час *революції 1905—1907.* Були також І.у. з питань експропріації, призову на військ. службу чинів запасу, визначення щорічної кількості рекрутів (див. *Рекрутська повинність*) тощо. І.у., які мали загальнодерж. значення і не належали до таємних, публікувалися відкрито та включалися до *Зводу законів Російської імперії.*

Літ.: *Коркунов Н.М.* Указ и закон. СПб., 1894; *Палиенко Н.И.* Закон и административное распоряжение. «Киевские университетские известия», 1898, кн. 12; *Коркунов Н.М.* Русское государственное право, т. 2. СПб., 1909; *Палиенко Н.И.* Основные законы и форма правления в России. Х., 1910; *Казанский П.Е.* Власть всероссийского императора. «Записки императорского Новороссийского университета юридического факультета», 1913, вып. 11.

Ю.Я. Касяненко.

ІММІГРА́НТ (лат. immigrans (immigrantis) — той, що вселяється) — особа, яка в'їхала або в'їздить на тер. д-ви, що не є д-вою її громадянства чи країною постійного проживання, з дотриманням встановленої законодавством процедури в'їзду в д-ву з метою поселення на її тер. для постійного або тимчасового проживання. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (1991) поняття «постійне місце проживання» визначає як місце проживання на тер. якої-небудь д-ви не менше одного року фізичної особи, яка не має постійного місця проживання на тер. ін. д-в і має намір проживати на тер. цієї д-ви протягом необмеженого строку, не обмежуючи таке проживання певною метою і за умови, що таке проживання не є наслідком виконання цією особою службових обов'язків або зобов'язань за договором (контрактом).

На відміну від права особи на еміграцію право особи на *імміграцію* в міжнар. праві не закріплено. Передбачено лише право на рееміграцію (повернення особи в д-ву, з якої вона емігрувала) та *репатріацію.* Відповідні положення містяться, зокрема, в *Загальній декларації прав людини 1948* (п. 2 ст. 13), Міжнар. пакті про громадянські і політ. права 1966 (п. 4 ст. 12), *Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965* (ст. 5), *Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950* (п. 2 ст. 3 Протоколу № 4). У *Конституції України 1996* зазначено, що громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну (ст. 33).

Умови, за яких іноземець чи особа без громадянства можуть отримати дозвіл на імміграцію та згоду на постійне проживання в Україні, визначені ст. 3 Закону України «Про правовий статус іноземців» (1994). Цією ж статтею передбачено, що «порядок видачі дозволу на імміграцію, а також посвідки на постійне або тимчасове проживання та вирішення інших питань, пов'язаних з імміграцією іноземців, визначається Законом України про імміграцію».

Порядок в'їзду іноземців та осіб без громадянства регулюється постановою КМ України «Про Правила в'їзду іноземців в Україну та виїзду з України і транзитного проїзду через її територію» від 29 груд. 1995.

Літ.: Human Rights. A Compilation of International Instruments. New York, 1978.

В.П. Суботенко.

ІММІГРА́ЦІЯ (лат. immigratio — вселення) — 1) в'їзд особи на тер. д-ви на постійне або тимчасове проживання. І. зумовлюється низкою причин: екон., політ., етнічних, реліг. тощо; 2) іноземці, які оселилися у певній країні на постійне або тимчасове проживання.

Історично І. в окремих випадках відігравала важливу роль у заселенні деяких частин світу. Це сприяло навіть формуванню нас. низки країн, створенню поліетнічних спільнот (Австралії, Канади, США, Бразилії, Мексики та ін.). Частково аналогічні процеси в минулому відбувалися й на етнічних укр. землях, куди іммігрували росіяни, поляки, євреї, німці, греки, болгари, представники ін. етносів.

Нормативно-правова база України, що регулює імміграційні процеси, складається із Законів «Про громадянство України» (1991, зі змінами і доповненнями від 28 січ. 1993, 14 жовт. 1994 і 16 квіт. 1997), «Про національні меншини в Україні» (1992), «Про біженців» (1993), «Про правовий статус іноземців», «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» (обидва — 1994), а також *Декларації прав національностей України 1991.*

За чинними правовими нормами в Україну може іммігрувати на постійне проживання особа за умови, що в неї є в Україні джерело існування; перебуває в близьких родинних відносинах (батько, мати, діти, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України, перебуває на утриманні громадянина України; має на своєму утриманні громадянина України та в ін. передбачених законами України випадках.

В.Ф. Панібудьласка.

ІМПЕРА́ТОР (лат. imperator — повелитель) — 1) неофіц. титул (означав того, хто має *імперію*) у Рим. республіці (див. *Рим Стародавній*), яким сенат нагороджував головнокомандувача армії після одержаної ним великої перемоги. З часом цим почесним титулом стали нагороджувати свого переможного полководця й солдати. Деякі полководці одержували титул І. кілька разів;

2) офіц. титул для глави *держави*. Запроваджений уперше Гаєм Юлієм Цезарем Октавіаном Августом. Деякий час зберігав значення військ.: так, Клавдій Нерон Тіберій (14—37) твердив, що він є І. для солдатів і принцепсом (перший у списку сенаторів) для громадян. Від часів Тіта Флавія Веспасіана термін «імператор» став синонімом терміна «глава держави» (Рим. д-ви). Після падіння Зх. Рим. імперії 476 титул І. зберігся за главою Візант. імперії (див. *Візантія*). У Зх. Європі був відновлений 800, тоді рим. папа Лев III проголосив І. короля франків Карла Великого. Після розпаду імперії Карла Великого титул І. перейшов у Німеччину. Його володарі іменували себе І. «Священної Рим. імперії» (з кін. 15 ст. — *«Священна Римська імперія германської нації»*). Від 15 ст. цим титулом майже постійно володіли австрійс. *Габсбурги*.

1721, після укладення *Ніштадського мирного договору*, сенат і Найсвятіший правительствуючий синод Рос. д-ви присвоїли титул І. цареві *Петру I* (див. також *Російська імперія*). Поява в Європі ще одного І. викликала протест багатьох монархів (*Річ Посполита* визнала главу Рос. д-ви І. тільки 1764).

1804 коронувався І. Наполеон Бонапарт (див. *Наполеон I*). 1806 він ліквідував «Священну Римську імперію германської нації». Тоді герм. І. Франц II став іменувати себе (цей титул Франц прийняв 1804) І. австрійс. Францем I.

Титул І. прийняв (як наполеонівську спадщину) президент Франції Шарль-Луї-Наполеон Бонапарт (Наполеон III). Після перемоги 1871 над Францією у Франко-прусській війні 1870—71 прусський король Вільгельм I об'єднав Німеччину, проголосив її Другим рейхом (імперією) і поклав на себе корону І.

1877 турец. султан Абдул-Гамід II прийняв титул І. османів. Титулувалися І. також монархи Китаю, Японії, Мексики, Абіссінії (нині Ефіопія), Сіаму (нині Таїланд), Бразилії та деяких ін. країн. Нині титул І. є чинним тільки в Японії.

С.В. Кульчицький.

ІМПЕРІА́Л — рос. золота монета, яку карбували з перервами 1755—1914. Запроваджений імп. *Єлизаветою Петрівною*. Номінальна вартість його 10 рублів, вага — 11,61 г золота 916-ї проби. В обігу перебували також напівімперіали. Через зниження вартості паперових грошових знаків золотий І. наприкінці 19 ст. оцінювався уже в 15 руб. кредитними білетами. Це співвідношення було покладено в основу грошової реформи 1897. Основною одиницею рос. грошової системи став *золотий рубль*, який становив $^1/_{15}$ І. Із золота 900-ї проби карбувалися монети номіналом 5, $7^1/_2$ (напівімперіали), 10, 15 руб. Рубль містив 0,774 г. чистого золота. Внаслідок грошової реформи 1897 царському урядові аж до *Першої світової війни* вдалося утримувати стабільність своєї валюти.

Літ.: *Спасский И.Г.* Русская монетная система. Л., 1970.

Р.М. Шуст.

ІМПЕРІАЛІ́ЗМ. Термін «імперіалізм» (від лат. imperium — наказ, верховна влада) вживається для означення: 1) політики встановлення та здійснення окремими *державами* контролю над більш слабкими у військ., екон. й культ. відношенні країнами та бездерж. територіями. Підвладні країни при цьому могли частково зберігати свою державність або бути повністю інкорпорованими. Контроль встановлювався з метою використання людських та матеріальних ресурсів і/або колонізації країн і територій. Політика І. могла здійснюватися шляхом завоювань чи невійськ. засобами екон. та культ. поневолення народів. Як правило, в результаті вдалого втілення такої політики в життя виникали *імперії*;

2) останньої, згідно з формаційною картиною істор. процесу (див. *Формаційна теорія*, *Марксизм в історичній науці*), стадії розвитку капіталізму, яка нібито передувала соціалізмові — першій стадії комунізму (див. *Соціалізм*, *Комунізм*). Таке вживання терміна набуло поширення після опублікування праці В.*Леніна* «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1917). В ній декларувалася теза: коли в світі «склалося панування монополій і фінансового капіталу, набув видатного значення вивіз капіталу, почався поділ світу міжнародними трестами і закінчився поділ усієї території землі найбільшими капіталістичними країнами», то це означає, що світ увійшов в імперіалістичну стадію розвитку.

С.В. Кульчицький.

Критики В.Леніна вказують на те, що, по-перше, в історії людського поступу імперіалістична політика була якісно іншою, ніж політика «поділу світу міжнародними капіталістичними країнами», оскільки суперництво між імперіалістичними д-вами має перш за все політ., а не екон. причини. Ліберальний економіст Й.-А.Шумпетер констатує, що територіальна експансія в 19 ст. не була невід'ємною рисою капіталіст. розвитку й конкуренції і, більше того, суперечила політ. та екон. засадам капіталізму, вона була нічим ін. як пережитком мілітаристського *націоналізму* періоду абсолютних монархій (див. *Абсолютизм*).

Тенденція світ. екон. розвитку, яку в формаційній теорії істор. процесу називають І., має в сучасній науці ін. назву — *глобалізація*. І. як такий (як істор. яви-

ще), на думку більшості дослідників, не пережив 20 ст.

Літ.: *Shumpeter J.A.* Imperialism and Social Classes. New York, 1951; *Barrat Brown M.* The economics of Imperialism. Harmondsworth, 1974; *Mommsen W.* Theories of Imperialism. London, 1980; Империализм. В кн.: *Аберкромби Н. и др.* Социологический словарь. М., 2004.

П.В. Голобуцький.

ІМПЕ́РІЙ, імперіум (лат. imperium — наказ, верховна влада, управління, держава) — 1) у Рим. республіці (див. *Рим Стародавній*) — право на необмежену владу, в т. ч. й щодо власності та життя підлеглих громадян. І. надавався спец. законом рим. сенату диктаторові, консулові, проконсулові, претору та ін. ординарним або екстраординарним магістратам Рим. д-ви на строк їх повноважень;

2) в традиційних класичних *імперіях* — суверенітет володаря над підлеглими;

3) у сучасній юриспруденції — право д-ви здійснювати виключну юрид. владу в межах своєї нац. тер., включаючи територіальні води і повітряний простір над суходолом.

С.В. Кульчицький.

ІМПЕ́РІЯ, сутність російської та австрійської імперських політик щодо українців та українських земель, СРСР як імперська держава. Термін «імперія» (лат. imperium — наказ, верховна влада, управління, держава) в істор. літ. вживається для означення держ. утворень минулого, до складу яких входили інкорпоровані ними колиш. самостійні держави або/і бездержавні тер. й верховна *влада* в яких, як правило, належала *імператорові*. (Винятками з останнього «правила» є, зокрема, такі факти. Росія була імперією задовго до проголошення *Петра I* імператором. Брит. імперія не мала імператора, а її главою був англійський король (королева). Японія не є імперією, хоча главою д-ви є імператор — він «символ д-ви та єдності народу».)

Історики розрізняють класичні (традиційні й нетрадиційні) та некласичні (квазі-) імперії.

Системними ознаками класичних І. є: 1) проголошення держ. влади сакральною владою — тобто владою, що здійснює священну (похідну від божественної) волю глави д-ви, висловлювану ним у формі законів та указів; 2) провадження політики розширення своєї тер. та інкорпорації до свого складу більш слабких у військ., екон. й культ. відношеннях країн; 3) політ. домінування в країні одного з *етносів*, який входить до складу її поліетнічного нас.; 4) централізоване управління й наявність серед підлеглих імператора особливого привілейованого прошарку — держ. службовців; 5) наявність держ. релігії, ідеології та мови.

Характерними зразками класичних традиційних імперій вважаються Римська (див. *Рим Стародавній*) і Китайська. Перша з них була також окремою фазою поступу середземноморської цивілізації (нині *євроатлантична цивілізація*) і як така зникла півтори тисячі років тому. Китайс. імперія проіснувала майже 35 століть — від появи в долині р. Хуанхе д-ви Шан (ін. назва Інь; 16—11 ст. до н. е.) до проголошення Китайс. Республіки 1 січ. 1912. За цей строк сотні етносів, які мешкали на тер. Китаю, злилися в єдиний народ, який створив власну *цивілізацію*, що успішно конкурує з ін. сучасними цивілізаціями.

Класичними нетрадиційними були колоніальні І. Вони, на відміну від класичних традиційних, що складалися з більш-менш однакових за статусом провінцій, поділялися на метрополію, тобто д-ву, що сама по собі не є І., але володіє і управляє колоніальною І., й колонії.

Одним з різновидів некласичної І. — квазіімперії — був *СРСР*.

Останні І. традиційного типу розпалися під час і після *Першої світової війни*. Війна посилила внутр. чинники їхньої нестабільності, перш за все поступ нац. рухів, прискорила процес їхньої руйнації.

Колоніальні І. почали народжуватися в добу *Великих географічних відкриттів* і за кілька сотень років перетворили на колонії або сфери свого впливу мало не увесь світ. Такими імперіями стали Іспанія, Португалія, Англія, Голландія, Франція, Бельгія, а також Росія і Німеччина (Німеччина привласнила імперський статус колиш. *«Священної Римської імперії германської нації»*, будучи, однак, нац. д-вою — федерацією німецькомовних земель. Росія після завоювання Закавказзя і Середньої Азії стала колоніальною І., залишаючись водночас також І. традиційного типу.)

Колоніальні д-ви (до яких у період між двома світ. війнами приєдналася й Італія) втратили свої володіння після *Другої світової війни* внаслідок потужного нац.-визвол. руху в колоніях і дальшої демократизації сусп.-політ. ладу в метрополіях. У багатьох випадках вирішальним виявлявся саме другий чинник.

Найбільш тривалим був розпад Брит. імперії (так офіційно називалася від 70-х рр. 19 ст. сукупність усіх володінь Великої Британії — колоній, протекторатів, підмандатних і підопічних територій). Спочатку зміни відбулися в колоніях, населених переважно вихідцями з самої Великої Британії. Зокрема, статус домініону, тобто самоврядної тер., отримали: Канада — від 1867, Австралійс. Союз — від 1901, Нова Зеландія — від 1907. Згодом домініонами стали й колонії з переважно тубільним нас. 1931 парламент Великої Британії окремим актом запровадив до вжитку замість терміна «імперія» термін «commonwealth» (співдружність). Це засвідчило незворотність змін у стосунках колиш. метрополії та її колишніх колоній і сприяло тому, що більшість колиш. колоній Великої Британії утворили Брит. співдружність націй — союз д-в, заснований на «спільній відданості короні». 1949—52 орг. структури Співдружності було реформовано, з назви Союзу було вилучено слово «Британська», а принцип відданості короні перестав бути обов’язковим. Від 1965 керівним органом Співдружності націй стали конференції її членів. При ген. секретарі Співдружності почав функціонувати постійний секретаріат, який узяв на себе функції, що їх раніше виконував кабінет міністрів Великої Британії та мін-во в справах Співдружності.

Сутність російської імперської політики щодо українців і українських земель у Російській імперії. Росія була проголошена І. 1721, але стала нею значно раніше.

Сприятлива істор. ситуація для виникнення у Сх. Європі нового держ. утворення імперського типу склалася в ході поступової дезінтеграції Монгол. імперії чингізидів та її окремої частини — *Золотої Орди*. Найперші кроки до створення власної І. моск. *великі князі* зробили ще під час перебування їхніх володінь у складі Золотої Орди під гаслом «збирання руських земель». Реалізації цих задумів посприяли самі ж золотоординські хани, які доручали Москві збирати *данину* з підвладної їм Русі. Найбільшим успіхом вел. князів моск. стала анексія земель *Новгородської боярської республіки*, що простягалися від Балтійського й Білого морів до Уральських гір. Підкорення вел. кн. моск. *Іваном III* «братнього» *Новгорода Великого* супроводжувалося жахливими актами *геноциду*.

Згодом Золота Орда розпалася на шість самостійних д-в — *Кримське ханство* (1443), Казанське ханство (1438), Астраханське ханство (бл. 1459) і Сибірське ханство (1420-ті рр.), очолювані чингізидами, а також *Ногайську Орду* й *Велике князівство Московське*. Після утвердження незалежності 1480 вел. кн. моск. Іван III продовжив курс на «збирання руських земель» — тепер уже тих, які входили до *Великого князівства Литовського*. Від кін. 15 ст. почалися *литовсько-московські війни*. Неможливість протистояти експансії Москви змусила Литву об'єднатися з *Короною Польською* в єдину д-ву і створити *Річ Посполиту* (див. *Люблінська унія 1569*) — федерацію, в якій політ. позиції литов. *шляхти* поступалися позиціям польс. *панів*.

Одним з найбільш стійких істор. міфів є легенда про те, що Москва від часів Івана III проводила курс на відновлення правосл. Візант. І. (див. *Візантія*), яка загинула 1453 під ударами осман. турків. Ідеологи Рос. І., які створили цей міф, використали для цього два істор. факти — шлюб Івана III з дочкою деспота Мореї Фоми Палеолога (1430—60), племінницею останніх візант. імператорів Іоанна VIII (1425—48) та Константина XI Палеолога (1449—53) Зоєю (Софією) Палеолог, а також затвердження візант. *герба* (двоголового орла) гербом Моск. д-ви. Однак тільки у 18—19 ст. політика Рос. І. була переорієнтована на «повернення» Росії «спадщини візантійських імператорів» — тобто на поглинення вже ослабленої на той час *Османської імперії*. В 15—16 ст. метою Рос. д-ви було оволодіння ін. «спадщиною» — спадщиною Золотої Орди.

Факти свідчать, що від часів вел. кн. владимирського і моск. *Івана Даниловича* Калити (1325—40) державність майбутньої Росії формувалася на зразках Золотої Орди. У Великому князівстві Моск. не виникли феод. відносини з характерною для них васальною залежністю за ієрархічним ланцюгом і відповідними зобов'язаннями сюзерена перед васалами (див. *Феодалізм*). Опорою великого князя, а пізніше — царя та імператора, був дворянський стан (див. *Дворянство*), який діставав від нього спочатку в розпорядження, а потім — у власність землю разом з покріпаченими д-вою селянами. Всі — кожний власник землі і селяни, які сиділи на цій землі, — незалежно від розмірів маєтку й становища в службовій ієрархії — фактично були холопами великого князя. Сусп.-екон. лад азіатського типу давав змогу мати сильну армію і здійснювати за її допомогою завойовницьку політику по всьому периметрові кордонів.

У рос. дореволюц. історіографії, а потім і в рад. історіографії вплив Монгол. І. на завойовану нею *Київську Русь* і перебування рус. князівств у складі Золотої Орди оцінювалися виключно негативно («татарське іго»). Жахливі картини періоду *монголо-татарської навали* рос. історіографи поширювали на весь час перебування рус. князівств у складі Золотої Орди аж до здобуття Великим князівством Моск. незалежності. Безсумнівно, данина, яка сплачувалася завойовникам упродовж майже двох з половиною століть, тяжко позначалася на селянах — вони змушені були витримувати подвійний визиск. Але держ. апарат Великого князівства Моск. за час перебування в складі Золотої Орди на засадах автономії зміцнився. Москва сповна скористалася досягненнями монголо-татар у галузі військ. та адм. організації, податкової системи, комунікацій, міжнар. торгівлі й навіть культ. обміну.

Збільшуючись у розмірах протягом 15—19 ст., Рос. імперія кілька разів змінювала вектор своєї геополітики. У серед. 16 ст. були завойовані Казанське та Астраханське ханства, як наслідок — Велике князівство Моск. перетворилося на поліетнічну Рос. д-ву. Після знищення наприкінці 16 ст. Сибірського ханства розпочався безупинний рух І. в сх. напрямку. В серед. 17 ст. під контроль царя *Олексія Михайловича* перейшла *Лівобережна Україна* з *Києвом*, після чого зх. вектор у дальшому розширенні імперських кордонів став пануючим.

У серед. 17 ст. рос. землепрохідці дійшли до Тихого океану, а потім почали освоювати Аляску (нині штат у США) і просунулися вздовж тихоокеанського узбережжя Пн. Америки до Каліфорнії (нині штат у США). Слідом за землепрохідцями йшли військ. команди, збирачі податків і купці.

Освоєння Пн. Азії відбувалося шляхом поселення на цих тер. вихідців з Росії (подібним чином освоювалися західноєвроп. колоністами малозаселені землі Пн. Америки, Австралії й Нової Зеландії). З більшим або меншим успіхом, а в Америці — з провалом (1867 імп. *Олександр II* продав Аляску та Алеутські о-ви, надто віддалені від імперських центрів амер. володіння, США) — цей малозаселений простір поступово ставав продовженням Рос. імперії. Освоєння нових земель зображалося в героїчних тонах, але реальна картина не завжди бувала такою: козацькі й стрілецькі команди (див. *Козацтво*, *Стрільці*), які мали вогнепальну зброю, нещадно винищували аборигенів.

У 18 ст., пересвідчившись у техніко-екон. відставанні від кра-

їн Заходу, правителі Росії взяли курс на *вестернізацію.* Це допомогло їм перемогти Швецію в *Північній війні 1700—1721*, відібрати в Осман. імперії азово-чорномор. узбережжя й зупинити завойовницькі походи франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта. На поч. 19 ст. Росія завершила поглинення більшої частини тер. колиш. Речі Посполитої.

Від поч. 19 ст. Росія почала експансію в густозаселені країни Закавказзя й Серед. Азії, які мали багатовікову і відмінну від європ. історію та к-ру. Поглинення цих країн зробило Росію колоніальною І.

У середині 19 ст. імп. *Микола I* зробив вирішальну спробу оволодіти візант. спадщиною й покінчити з Осман. імперією. Військ. розгром турец. армії був цілком прогнозованим. Великі д-ви Європи опинилися перед перспективою появи суперімперії, яка могла простягтися від каліфорнійського узбережжя Америки через Пн. Азію й Сх. Європу до африканських володінь султана. Тому вони об'єдналися і завдали поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856.* Панівні кола Росії зрозуміли, що обмежуватися поверховою вестернізацією більше неможливо. Країна повинна була здійснити глибоку модернізацію, передусім ліквідувати *кріпацтво.*

Здійснені в 60—70-х рр. 19 ст. реформи допомогли Рос. І. зберегти статус великої д-ви. Проте країна залишалася неконкурентноспроможною на міжнар. рівні. І. не витримала силових навантажень I світ. війни і 15(02) берез. 1917 імп. *Микола II* зрікся престолу. Влада перейшла до *Тимчасового уряду.*

***

Політика *самодержавства* щодо українців і укр. земель ґрунтувалася на кількох системних для поступу Рос. імперії ідейних засадах. По-перше, українці вважалися православними (див. *Православ'я*) від народження, а це значить, що вони не були для І. *інородцями* — людьми другого сорту, до яких І. ставилася з недовір'ям, хоча і толерантно (інородець не міг займати держ. посади доти, доки не ставав православним).

По-друге, І. розглядала українців як людей, які не лише за реліг. ознакою належать до політично домінуючого в І. етносу, а фактично є частиною цього етносу. Тобто українці, на відміну від ін. етнічних груп, які проживали в І., не вважалися окремим етносом. Рос. імперія декларувала, що вона є спадкоємицею Київ. Русі та всіх її земель по обидва боки Дніпра.

Щоб відмежуватися від домінуючого в І. народу за назвою, *інтелігенції українській* довелося в 19 ст. перетворити давньорус. топонім «*україна*» на етнотопонім. Але як тільки українець ідентифікував себе українцем, що виключало його приналежність до рос. етносу, для імперських чиновників і російських патріотів він ставав не представником ін. етносу, а зрадником і відступником.

Відстоюючи право укр. народу на власну літ. мову, відмінну від рос. нац. історію, самобутню к-ру, укр. інтелігенція не могла в принципі розраховувати на терпиме до себе ставлення з боку імперських чиновників. Самим своїм існуванням вона кидала виклик імперським колам.

Так само, як Рос. імперія не визнавала українців окремим народом, не визнавала вона й Україну як окрему нерос. землю. Тому питання про окремішність України в складі Рос. імперії для рос. урядовців не існувало. Воно постало вже в поре-волюц. часи.

Статус укр. земель у складі Рос. імперії деякі укр. історики-економісти визначають як колоніальний. Цю думку піддав справедливим сумнівам ще І.*Лисяк-Рудницький.* У статті «Роль України в новітній історії», опубл. у журналі *«Сучасність»* (1966), він писав: «Деякі історики-економісти, які працювали під час раннього радянського періоду (М.*Слабченко*, М.*Яворський*, О.*Оглоблин*, М.*Волобуєв-Артемов* — Авт.), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали термін "колоніялізм". Вибір цього поняття, запозиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зарахувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій Європейської Росії».

Теза про колоніальне становище України суперечить фактам. Після *селянської реформи 1861* за кілька десятиліть саме на укр. землях виник найбільш потужний в І. екон. регіон — Донецько-Придніпровський. Дві хвилі залізничного буд-ва — в 60—70-х і в 90-х рр. 19 ст. — принесли особливо вагомі результати якраз в Україні (див. *Залізничне будівництво в Україні*, *Іноземний капітал в Україні*). Передвоєн. екон. піднесення 1910—14 теж було найбільш відчутним саме в укр. містах (поряд з петерб. і моск. пром. р-нами).

Імперські кола не розглядали дев'ять губерній і Кубанську область, в яких перший у Росії перепис населення 1897 виявив переважання українців, як відмінний від центр. губерній регіон, у межах якого треба було б здійснювати певну нац. політику. Власне, в програмі перепису навіть не було питання про національність. Тому, коли 1917 експерти *Української Центральної Ради* визначали кордони України, вони керувалися лише опосередкованими даними цього перепису — про рідну мову і конфесійну приналежність. А от Тимчасовий уряд, який змушений був визнати реальність укр. визвол. руху й самої України, визначив її кордони не за етногр., а за істор. принципом — у межах тих земель, з якими Укр. козац. д-ва гетьмана Б.*Хмельницького* увійшла до Рос. д-ви. Тер. цих земель, однак, була майже вдвоє меншою за тер., що фактично (за даними перепису нас. 1897) стала укр. внаслідок кількавікової колонізації азово-чорномор. степів і *Слобідської України.*

Отже, Рос. імперія не помічала присутності українців. До інородців, якщо вони не приймали православ'я, на рівні законодавства і в адм. практиці застосовувалося чимало дискримінуючих норм. Проте самі ці норми свідчили, що імперська влада визнавала існування тих чи ін. інородців як нац. меншин, а тому

визнавала і їхнє право на власну мову й к-ру. Українців дискримінуючі норми не стосувалися, але українцям в якості саме українців у Рос. імперії було відмовлено в існуванні.

Революція 1905—1907 спонукала царську владу визнати право всіх *націй* на власну мову й к-ру. Коли укр. політ. сили спробували реалізувати декларації маніфесту імп. Миколи II від 30(17) жовт. 1905, одразу стало очевидним, що політика імперських кіл щодо українців є незмінною, оскільки вона випливала з глибинних імперських ідеологем. У трав. 1908, коли деякі депутати *Державної думи Російської імперії* від укр. губерній внесли законопроект про запровадження укр. мови в *народних школах*, *«Клуб русских националистов города Киева»* зустрів цю ініціативу зі щирим обуренням.

Дискримінація українців з особливою силою виявилася під час I світ. війни. Рос. війська, які 1914 прийшли в *Галичину* і *Буковину* (див. також *Галицьке генерал-губернаторство*), за лічені тижні зруйнували всю культ. інфраструктуру, яку місц. українці створювали десятиліттями. Нім. й польс. школи продовжували функціонувати, а укр. були перетворені на рос., хоча тамтешні діти не знали рос. мови. Були ліквідовані всі україномовні періодичні видання. Під час відступу рос. армії в 1915 жандарми депортували вглиб Росії укр. інтелігенцію і навіть священиків *Української греко-католицької церкви.*

Особливості австрійської імперської політики щодо українців і українських земель у складі Австрійської імперії та Австро-Угорщини. На поч. 20 ст. *Австро-Угорщина* охоплювала тер. 676 тис. км^2 (для порівняння: тер. сучасної України — 603 тис.), на якій мешкали понад 51 млн осіб. За цими показниками вона посідала третє місце в тогочасній Європі (після Російської і Германської імперій). У ній проживало 12 млн німців, 10 млн угорців, 6,5 млн чехів, 5 млн поляків, понад 4 млн українців, 3,5 млн хорватів і сербів, понад 2 млн румунів, 2 млн словаків, понад 1 млн словенців. Країна складалася з двох окремих д-в, поділених кордоном по річці Лейті, — Цислейтанії (землі Австрійс. корони) і Транслейтанії (землі Угор. корони), а також анексованої 1908 Боснії і Герцоговини. В Цислейтанії знаходилося *Королівство Галіції та Лодомерії* й Князівство Буковина, де мешкало 3,7 млн українців. У Транслейтанії проживало 470 тис. українців (в основному — у *Закарпатській Україні*).

Формування сучасних націй у Центр.-Сх. Європі розпочалося після революцій 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*). Єдина освічена верства в тамтешньому укр. сусп-ві — *духовенство* — висунула тоді вимогу об'єднати етнічні укр. землі в одному коронному краї з наданням йому автономії. Відтоді це була гол. вимога всіх укр. політ. сил аж до кінця існування імперії.

Імп. *Франц-Йосиф I*, який правив з 1848 по 1916, встиг побувати в якості абсолютного й конституційного монарха. Він був досить гнучким у поводженні з підданими різних національностей, і це стало підгрунтям для виникнення легенди про дивовижну толерантність Австрійс. імперії (з 1867 — Австро-Угорщина) в нац. питанні. Однак фактично Франц-Йосиф I у своїй імперській нац. політиці поступився тільки угорцям, які з особливою наполегливістю домагалися політ. прав. 1867 імперія була поділена на дві багатонаціональні д-ви — Австрію й Угорщину. Вимоги чехів надати ідентичні права землям корони Святого Вацлава (Чехії, Моравії й Сілезії) були проігноровані. Слов'яни, які складали мало не половину строкатого нас. імперії, але не утворили єдиного фронту визвол. боротьби, не отримали належних політ. прав. Інтереси українців і поляків виявилися протилежними: обидва народи претендували на одну й ту саму тер. — Королівство Галіції та Лодомерії, сформоване зі *Східної* Галичини — укр. за складом нас. з центром у *Львові* (до 1772 — *Руське воєводство*; див також *Східна Галичина*) — і т. зв. Зх. Галіції — польс. за складом нас. з центром у Кракові (нині місто в Польщі).

Висвітлюючи історію українців в Австрійс. імперії, дослідники тривалий час підкреслювали тільки один бік зміни життєвого устрою українців при переході «від Польщі під Австрію»: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре. Однак, як засвідчують факти, перехід українців під Австрію розширив також їхні можливості творити свою націю.

Габсбурги не мали особливих причин перешкоджати нац. відродженню українців (так само як і поляків).

Толерантною нац. політикою Габсбургів краще скористалися більш організовані поляки (адже вони втратили свою державність не так давно), ніж українці. Полонізація земель колиш. Рус. воєводства після 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772*, *1793*, *1795*) відбувалася навіть інтенсивніше, ніж упродовж чотирьох попередніх століть — між 1370 і 1772. Австрійс. власті робили істотні поступки в нац. питанні консолідованим польс. силам і лише незначні — організаційно розпорошеним силам русинів. 1861 Галіція та Лодомерія дістала автономію з крайовим сеймом (див. *Виборча сеймова ординація для Галичини*, *Галицький крайовий сейм*) і крайовим урядом, де поляки мали переважну більшість. Від 1867 урядовою мовою в королівстві стала польс. мова. Спроби поділити край на укр. і польс. частини залишалися безуспішними: польс. орг-ції не бажали поступатися територією.

Подібно до Галіції та Лодомерії, 1861 дістала автономію Буковина. Але буковинські русини теж не змогли здобути для себе достатні культ.-нац. права: урядовою мовою на Буковині залишалася німецька.

У Закарпатті 1849 був створений окремий Руський дистрикт, укр. нас. тут дістало можливість користуватися широкою автономією щодо нар. освіти й самоврядування. Однак після утворення Австро-Угорщини угор. влада не визнала *русинів* як окрему націю і 1868 сейм у Будапешті оголосив все нас. д-ви угорцями.

На відміну від Рос. імперії, яка не визнавала того факту, що українці є окремим народом, Австрійс. імперія не перешкоджала поступові укр. нац. к-ри, однак не інвестувала коштів в укр. землі, й тому вони перебували у досить занедбаному госп. стані. Провідними тут були сировинні галузі пром-сті — видобуток солі й нафти, заготівля деревини. Для розвитку нафтопереробної або деревообробної пром-сті не вистачало капіталів. Підприємці не поспішали йти туди ще й тому, що там була відсутня кваліфікована робоча сила. Більшість галузей пром-сті в цілому була представлена дрібними кустарно-ремісничими осередками.

Сільс. нас. дедалі більше страждало від аграрного перенаселення — неминучого наслідку зосередження осн. частини орних земель у руках *поміщиків*. У пошуках кращої долі селяни подавалися за океан: з Галичини й Буковини в 1900—10 виїхало майже 300 тис. осіб, Закарпаття в 1905—1914 покинуло понад 40 тис. селян.

Соціально-екон. умови життя, істор. пам'ять і весь життєвий уклад укр. громад в Рос. імперії та Австро-Угорщині дуже різнилися. Пояснюючи дивний, на перший погляд, феномен формування єдиної *нації української* в двох ворожих одна одній імперіях, Р.*Шпорлюк* указував на дві вирішальні обставини. По-перше, українські землі в складі Рос. імперії мали культ. ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культ. та соціальну відсталість, робили їх у духовному плані конкурентноспроможними щодо польс. середовища. По-друге, проголошуючи себе приналежними до єдиної України, галичани відчували себе частиною нац. спільноти, кількісно більшої за польську. Вони не випадково називали укр. землі в Росії Великою Україною: без українців цієї України чисельність галицької етнічної спільноти була незначною.

22 січ. 1919 *Українська Народна Республіка* та *Західноукраїнська Народна Республіка*, які постали на руїнах повалених імперій, об'єдналися в єдиній соборній д-ві (див. *Акт злуки*). Цій істор. події передували десятки років просвітницької роботи укр. інтелігенції, яка нагадувала своїм співвітчизникам, що вони є частиною єдиного укр. народу.

Радянський Союз як імперська держава. Ключем для розуміння закономірностей можливих трансформацій Рос. імперії в 20 ст., на думку одного з найбільш авторитетних на Заході дослідників рад. *комунізму* А.Безансона, є той факт, що в Росії перед I світ. війною були серйозні шанси розв'язати свої соціальні й екон. проблеми, але зовсім не було шансів вирішити нац. питання. Ліберальна, демократ., модернізаційна політика імперського режиму могла істотно прискорити соціально-екон. розвиток країни й утвердити Росію як велику д-ву в колі демократ. країн Заходу. Проте дана політика мала б своїм наслідком також посилення нац. рухів, і це неминуче підірвало б імперію зсередини, спричинило б її розпад.

У світі, який на поч. 20 ст. цілком змінився, Рос. імперія, щоб зберегтися, мала б трансформуватися, але трансформуватися не в бік демократії, а навпаки — у бік *тоталітаризму*. Саме таку модель трансформації імперії й реалізували *більшовики*, які ставили собі за мету оволодіти не лише Росією, а й усім світом.

I світ. війна прискорила об'єктивний перехід від традиційного сусп-ва до демократ. сусп-ва, яке ґрунтувалося на рівності громадян перед законом та яке контролювало д-ву і визначало персональний склад вищих посадовців на вільних виборах. Імперії стали анахронізмом: змінений світопорядок вивів на авансцену нац. д-ви.

Проте цивілізаційна криза, яка проявилась у формі I світ. війни та Великої депресії 1929—33, породила в країнах з особливо високим рівнем соціальної напруги сусп. мутації: тут на поверхні політ. життя опинялися сили, які формували ієрархічні структури нетрадиційного типу, опановували держ. владу, знищували опонентів, встановлювали тотальний контроль над громадянами.

Першою країною, в якій переміг тоталітаризм, стала рад. Росія. *Російська революція 1917—1918* ознаменувалася майже миттєвим поваленням самодержавства й масовим стихійним виникненням рад робітн. і солдатських депутатів. Пристосовуючись до вимог рад, партія більшовиків (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*) опанувала їх зсередини й установила свою диктатуру (див. також *Диктатура пролетаріату*).

Слідом за Росією тоталітарний режим був встановлений в Італії. На хвилі масового руху там прийшла до влади фашист. (див. *Фашизм*) партія Б.Муссоліні, яка почала створювати Італ. колоніальну імперію. Використовуючи реваншистські гасла, Націонал-соціаліст. робітн. партія Німеччини, фюрером (провідником) якої 1921 став А.*Гітлер*, 1933 виборола в електоральному змаганні з комуністами й соціал-демократами мандат на держ. владу в Німеччині, встановила там однопарт. диктатуру, проголосила Третій рейх (тобто імперію) й зробила спробу поширити свій «новий порядок» на всю Європу.

Рад. комунізм не походив на фашизм або нацизм. Рад. д-ва не тільки панувала над сусп-вом, а й зливалася з ним у цілісну квазідемократичну систему. Мільйони людей наділялися реальними, хоча й обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Так створювалася ілюзія народовладдя. Разом з тим у країні панувала незрима, тобто не відображена в конституції, диктатура компарт. к-тів, яким підпорядковувалися всі без винятку рад. органи (див. *Демократичного централізму принцип*).

Квазідемократично більшовики вирішили й нац. питання, й це дало їм змогу використати у власних інтересах протестний потенціал пригноблених народів. Така стратегічна лінія виявилася ефективнішою, ніж примітивний силовий курс на відновлення «єдиної та неподільної» Росії, обраний гол. противниками більшовиків — білогвард. генералами (див. *Білий рух*).

Природа створеної більшовиками нац. державності знайшла своє відображення в статутних правах респ. компарт. орг-цій. Назви цих орг-цій свідчили про їхній самостійний статус, але насправді вони були, як зокрема

і Комуніст. партія (більшовиків) України (див. *Комуністична партія (більшовиків) України*), обласними орг-ціями унітарної РКП(б). Так, КП(б)У мала свій Центр. к-т, якому підпорядковувалися парткоми укр. губерній. Проте статутні права ЦК КП(б)У не перевищували прав парткомів російських губерній, підпорядкованих безпосередньо ЦК РКП(б). Після утворення в ЦК РКП(б) політбюро, де зосередилася вся повнота влади, честолюбні укр. комуністи домоглися такої самої назви для керівного органу ЦК КП(б)У (в інших національних республіках створювалися бюро, а не політбюро). Коли в ЦК РКП(б) з'явилася посада ген. секретаря, укр. комуністи домоглися такої ж назви для керівника ЦК КП(б)У (посада укр. генсека існувала до 1934). Однак статутні повноваження і політбюро, і ген. секретаря ЦК КП(б)У були такими самими, як і статутні повноваження бюро і секретаря будь-якого губкому в РСФРР.

Відразу після утворення СРСР (див. *Автономізація радянських держав*) Кремль розпочав *коренізації політику* (в Україні — *українізації політика*), гол. метою якої було укорінення рад. влади на місцях. Політика коренізації сприяла відродженню нац. мов і к-р. Так, українізація здійснювалася навіть у місцях компактного проживання українців за межами УСРР. Зокрема, населення *Кубані*, яке на $^2/_3$ складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в укр. школах, читати укр. газети й журнали, слухати передачі місц. радіо рідною мовою. «Націонал-комуністи» (див. *Націонал-комунізм*) з часом стали робити натяки на те, що було б справедливо передати Кубанський округ Північно-Кавказького краю Україні.

Нац. відродження в рад. Україні глибоко вплинуло на західноукр. політ. кола. Лідер найбільш впливової партії націонал-демократів Д.*Левицький* у лют. 1925 написав у газеті *«Діло»*, що «на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї — чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності».

Кремлівські вожді цінували пропагандистські переваги демагогічних рад. конституцій, але відчували страх перед перспективою переродження декоративної нац. державності на справжню в разі послаблення центр. влади. Саме через це вони позбавили Росію атрибутів нац. державності. Саме через це Україна як найбільша нац. республіка СРСР опинилася з 1929 в епіцентрі репресій, які мали метою запобігти можливим у майбутньому проявам сепаратизму. Цим страхом пояснюється організація під прикриттям хлібозаготівель *голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Цим страхом пояснюється також заборона здійснювати українізацію за межами УСРР і колосальна винищувальна акція проти укр. інтелігенції, яка тривала майже без перерви до 1939.

Репресії 1930-х рр. на довгі десятиліття знешкодили «етнічну бомбу», закладену в підвалини рад. імперії: ця імперія могла існувати тільки в силовому полі, створюваному диктатурою держ. партії.

Тому, коли самі ж комуністи взялися за вдосконалення непорушних від часів В.*Леніна* політ. механізмів рад. системи влади і звільнили рад. органи влади від компарт. диктату, то силове поле, в якому існували союзні республіки й країни Центр. та Пд.-Сх. Європи, раптово зникло, і фіктивно-пропагандистські норми радянських конституцій стали чинними. Цим негайно скористалися республіки Балтії (Латвія, Литва, Естонія) й політично маргіналізована Кремлем Російська Федерація, а слідом за ними — усі ін. союзні республіки. Позбавлення КПРС статусу держ. партії привело до колапсу рад. імперії. *Перебудова* вислизнула з-під контролю Кремля й перетворилася на некерований революційний процес. Протягом 1990—91 СРСР розпався.

Літ.: Le concept d'empire. Paris, 1980; *Collins R.* Weberian Sociological Theory. Cambridge University Press, 1986; *Suny R.* The Revenge of the Past. Nationalism, Revolution and the collapse of the Soviet Union. Stanford (California), 1993; Россия—Украина: история взаимоотношений. М., 1997; *Каппелер А.* Россия — многонациональная империя. Возникновение, история, распад. М., 1997; 2-е изд. 2000; 3-е изд. 2001; укр. вид. Львів, 2005; *Muldoon J.* Empire and Order: The Concept of Empire. 800—1800. New York, 1999; *Lieven D.* Empire: The Russian Empire and its Rivals. London, 2000; *Миллер А.И.* «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). СПб., 2000; *Шпорлюк Р.* Імперія і нації. К., 2000; *Тишков В.А.* Этнология и политика. М., 2001; *Паин Э.А.* Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России. М., 2003; Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. М., 2004; Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси, т. 1—3. К., 2004; *Кульчицький С.* Украина в царской и советской империях: сходство и отличия. В кн.: Rosja i Europa Wschodnia: «imperiologia stosovana». Warszawa, 2006.

С.В. Кульчицький.

ІМПІ́ЧМЕНТ (від старофранц. — empeechement — осуд, обвинувачення) — одна з форм індивідуальної політ. відповідальності посадових осіб д-ви (урядовців чи *президента*) перед представницьким органом, яка поєднується із суд. відповідальністю за межами *парламенту*.

Процедура І. від початку і до повного завершення може відбуватися або виключно в межах парламенту (напр. у Великій Британії, де палата громад формулює звинувачення, а палата лордів на основі такого звинувачення виносить остаточне рішення), або із залученням суд. гілки влади, як це має місце в політ. системах президентської республіки в США та президентсько-парламентської у Франції. Так, конгрес США звинувачує та розслідує, а сенат приймає рішення про відставку урядовця чи президента; якщо в діях посадової особи є склад кримінального злочину, то його справа, за рішенням сенату, далі передається на розгляд звичайного суду. У Франції звинувачення пред'являється двома палатами парламенту, а остаточне рішення в справі урядовця чи президента приймає вищий суд д-ви.

Після проголошення держ. незалежності України 24 серп. 1991 у Конституцію 1978 було внесено зміни та доповнення, якими було запроваджено посаду Президента України та введено процедуру його зміщення з посади в разі порушення ним Кон-

ституції чи законів України, хоча сам термін «імпічмент» не був запроваджений до вжитку. Ініціатором відставки міг бути лише *Конституційний Суд України*, а *Верховна Рада України* мала підключатися до цього процесу тільки після підготовки висновку Конституційним Судом України.

Конституцією України 1996 (ст. 111) передбачено механізм І. для Президента України (у разі вчинення ним держ. зради або ін. злочину). При цьому питання про усунення президента з посади шляхом І. ініціює більшість від конституційного складу ВР України. Далі парламент створює тимчасову спец. слідчу комісію, на підставі висновків якої ВР України (не менш як $^2/_3$ від її конституційного складу) ухвалює рішення про звинувачення Президента України. Потім справа передається до Конституційного Суду України, який має вивчити конституційність процесу розслідування, і Верховного Суду України, який повинен надати висновок про те, що в діях, в яких звинувачується Президент України, містяться ознаки держ. зради або ін. злочину. На підставі таких висновків ВР не менш як $^3/_4$ від її складу ухвалює рішення про відставку Президента України з посади.

Літ.: Конституція (Основний закон) УРСР із змінами і доповненнями. В кн.: Конституції незалежної України. К., 1995; Конституція України. К., 1996.

Н.В. Кононенко.

ІМПЛЕМЕНТА́ЦІЯ (від лат. implere — наповнювати, досягати, виконувати, здійснювати). В міжнар. праві — орг.-правова діяльність *держав* з метою реалізації своїх міжнар.-правових зобов'язань. Механізм І. міжнар.-правових норм включає в себе сукупність правових та інституційних засобів, що використовуються суб'єктами міжнар. права на міжнар. та нац. рівнях. Міжнар. система І. складається зі створених на підставі міждерж. угод універсальних, регіональних і локальних міжнар. орг-цій, спеціалізованих установ та їх допоміжних органів. За їх допомогою стає можливим об'єднання зусиль д-в та міжнар. орг-цій у реалізації діючих норм міжнар. права. Нац. систему І. становлять органи держ. влади та ін. держ. органи, уповноважені забезпечувати виконання країною міжнар.-правових зобов'язань. Оскільки норми міжнар. права спричиняють правовідносини між суб'єктами міжнар. права і не спричиняють їх між суб'єктами внутр. права, необхідні додаткові внутрішньодерж. засоби для перетворення норм, закладених у міжнар. праві, в реальні дії органів держ. влади, юрид. осіб та громадян, які перебувають під юрисдикцією д-ви.

В Україні система органів І. визначена в *Конституції України 1996* та в *Законі України «Про міжнародні договори України» 1993.*

Літ.: *Гавердовский А.С.* Имплементация норм международного права. К., 1980.

К.О. Савчук.

ІМУНІТЕ́Т ДЕРЖА́ВИ (від лат. immunitas (immunitatis) — звільнення від повинності, недоторканність) — принцип міжнар. права, який полягає у звільненні іноз. *держави* від юрисдикції ін. д-ви; випливає із засад держ. суверенітету.

Практика непідпорядкування однієї д-ви правопорядку ін. д-ви склалася в давні часи й ґрунтується на принципі «рівний не має влади над рівним» (лат. par in parem non habet imperium). Виходячи з цього, д-ва як носій публічної влади не підпорядковується законодавству, юрисдикції та управлінню будь-якої ін. д-ви, а підкоряється виключно міжнар. праву. В основі суд. практики багатьох країн, як правило, лежить саме таке розуміння І.д. Зокрема, так сформулював свою позицію Верховний суд США при розгляді справи Oetjen v. Central Leather Comp. (1918): «Будь-яка суверенна держава зобов'язана поважати незалежність будь-якої іншої суверенної держави, й суди однієї держави не повинні виносити рішень щодо дій уряду іншої країни, здійснених на її власній території. Відшкодування збитків, спричинених цими діями, має бути досягнуто шляхами, якими користуються суверенні держави у своїх взаємних зносинах».

І.д. склався як принцип, що має абсолютний характер. Імунітетом повинні користуватися іноз. д-ви, їх органи, а також майно, що належить цим д-вам. Іноз. д-ва не може бути притягнена до суду ін. д-ви як відповідач, крім випадків безпосередньо даної нею згоди на це. Майно іноз. д-ви не може бути піддане заходам примусового характеру (накладенню арешту та ін.), воно не може бути предметом забезпечення позову і звернення стягнення на майно в порядку примусового виконання суд. або арбітражного рішення. Так само не повинні здійснюватися примусові заходи, в т. ч. арешт, у порядку забезпечення позову або в порядку примусового виконання винесеного суд. рішення щодо держ. мор. суден.

Проте в кін. 19 — на поч. 20 ст. серед країн континентальної Європи, а згодом й інших, включаючи США, почала поширюватися практика, згідно з якою іноз. д-ва як носій приватних прав може, поряд із ін. приватними особами, підлягати юрисдикції місц. суду. Брюссельська конвенція з питання імунітету держ. суден 1926 зрівняла держ. торг. судна з приватними суднами «стосовно претензій щодо відправлення суден і перевезення вантажів». Ще раніше Держ. корабельний акт США 1925 визнав підпорядкування амер. держ. торг. суден іноз. юрисдикції. В рішенні Федерального конституційного суду ФРН 1963 сказано, що надання імунітету залежить від того, «чи діє іноземна держава в порядку здійснення своєї суверенної влади або як приватна особа, тобто в межах приватного права». Навіть ті д-ви, які не надавали суд. імунітету іноз. приватним особам, все ж забезпечували їм імунітет виконання на основі принципу незалежності д-в (практика Іспанії, Франції та ін.).

У результаті виникла тенденція відходу від абсолютного І.д. до більш прагматичної обмежувальної практики: із місц. судочинства вилучалися лише ті дії, що їх д-ва здійснювала як носій суверенної влади (jure imperium), і залишалися ті, що стосувалися її діяльності як несуверенного носія влади (jus gestionis). Судочинство щодо останніх дій д-ви здійснювалося згідно з правом місця суду, який вирішує справу (lex fori). Тільки колишні соціаліст. країни послі-

довно продовжували дотримуватися доктрини абсолютного імунітету, що зумовлювалося існуванням держ. власності як основи їх економіки та держ. монополії на зовн. торгівлю.

Сучасна міжнар. практика виходить із припущення можливості проведення різниці між двома типами діяльності д-ви — публічної і приватної. Проте за відсутністю заг. норм міжнар. права, які б містили концепцію обмеженого юрисдикційного І.д., ця практика розрізнена, а деколи й суперечлива. Існує думка, що наявність розбіжностей у ній призводить до руйнування норм, пов'язаних з І.д. Але з такою оцінкою важко погодитися, оскільки право І.д. автоматично виробляє власні засоби щодо регулювання прав і обов'язків д-в, пристосовуючись до певних обставин. Так, низка європейських континентальних і південноамериканських країн є сторонами згаданої Брюссельської конвенції, за якою держава — власниця торговельного судна — або держава, яка фрахтує судно з комерційними цілями, потрапляє в становище, еквівалентне становищу приватного торговельного судна. Подібним чином за Женевською конвенцією про територіальне море і прилеглу зону 1958 прибережна держава може здійснювати таку саму юрисдикцію стосовно іноземних державних суден, що діють з комерційними цілями, як і щодо торговельних суден, що здійснюють мирний прохід через її територіальне море.

Однак залишається нерозв'язаним питання загальної кодифікації права І.д. на основі концепції обмеженого суверенітету, хоча Комісія міжнародного права ООН зробила в цьому плані немало. 1991 вона остаточно завершила на основі обмежувального підходу розробку проекту статей про юрисдикційні І.д. та їх власність. *Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй* у своїй резолюції від 9 груд. 1991 рекомендувала скликати міжнародну конференцію повноважних представників для вивчення цього проекту й укладення відповідної конвенції. В проекті такої конвенції (22 статті) підтверджуються юрисдикційні І.д. та їх власність і враховується сучасна практика економічного співробітництва держав, що базується на взаємодії міжнародного та національного права. Зокрема, визначається зміст таких термінів, як «суд», «держава» та «комерційна угода». Підтверджується чинність традиційних привілеїв та імунітетів, які має держава згідно з міжнародним правом, а саме: щодо її дипломатичних представництв, консульських установ, спеціальних місій, представництв при міжнародних організаціях та делегацій в органах міжнародних організацій і на міжнародних конференціях, а також осіб, які належать до них. Підтверджуються й привілеї та імунітети, що надаються главам держав ratione personae. Визначено засоби забезпечення І.д., які зобов'язують її суди за їх власною ініціативою виносити рішення про дотримання імунітету ін. держави відповідно до положень проекту конвенції. Запропоновано критерії, які характеризують зміст формули «чітко висловлена згода держави на здійснення юрисдикції в суді іншої держави». Розглядаються наслідки участі держави в судочинстві при її згоді на це, а також за ін. обставин. Встановлено винятки із загальної норми про І.д. у сфері її торговельної або комерційної діяльності, трудових договорів та ін. Отже, даний проект Комісії міжнародного права ООН встановлює в цілому належний баланс між різними позиціями держав, хоча все ще зберігаються розбіжності, які необхідно усунути з метою досягнення загальноприйнятної основи для прийняття конвенції.

Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття *Радою Європи* Європейської конвенції про імунітет держави 1972 і Додаткового протоколу до неї 1972. Конвенція підтвердила загальний принцип І.д., але обмежила його детальними винятками. Імунітет держави не визначається, якщо: держава відмовилася від нього; сама подала позов; спір виник згідно з трудовим контрактом, у зв'язку з нерухомістю, вимогами про відшкодування шкоди, а також у зв'язку із здійсненням комерційної діяльності в країні місцезнаходження суду, який розглядає справу. В Конвенції підтверджено, крім того, імунітет офіційних представників держави. З урахуванням принципу обмеженого І.д. ухвалюються й спеціальні закони про імунітет: в Австрії (1974), США (1976), Великій Британії (1978), Сінгапурі (1979), Канаді (1981), Пакистані (1981) та ін.

Літ.: *Федросс А.* Международное право. М., 1959; *Schwarzenberger G.* A Manual of International Law. London, 1976; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть. М., 1996.

В.Н. Денисов.

ІНАВГУРА́ЦІЯ (лат. inauguratio — посвячення) — 1) урочиста церемонія вступу на посаду новообраного глави *держави*, коронації монарха. В різних країнах визначається відповідними законами та ін. правовими актами. Як правило, І. президента проводиться не пізніш як у 15-денний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

В Україні порядок І. глави держави встановлено *Конституцією України 1996* (ст. 104). Новообраний Президент України (див. *Президент*) вступає на пост не пізніше ніж через 30 днів після офіційного оголошення результатів виборів. Необхідним атрибутом І. є складання главою держави присяги народові, що здійснюється на урочистому засіданні *Верховної Ради України*. Приведення Президента України до присяги здійснює Голова *Конституційного Суду України*. Під час І. поряд з новообраним Президентом знаходиться попередній Президент, що має символізувати правонаступництво президентської влади.

У разі, коли Президента України обрано на позачергових виборах, він складає присягу у 5-денний строк після офіційного оголошення їх результатів.

З моменту складення присяги Президент України вступає на пост і приступає до виконання своїх повноважень;

2) урочиста процедура посвячення у вищий духовний сан.

Л.Т. Кривенко.

ІНВЕНТАРІ́ (лат. inventarium — опис майна) — поширені в багатьох державах у добу *середньовіччя* господарські описи міст, замків, королівських, старостинських (див. *Староство*) та помі-

щицьких маєтків. У *Короні Польській* та *Великому князівстві Литовському*, куди входила ч. укр. земель, започатковані в 15 ст. з метою визначення феод. повинностей селян. І., як правило, обов'язково укладалися при переході на волочну систему господарювання 1557 (див. «*Устава на волоки» 1557*). На західноукр. землях у вигляді опису маєтків, де враховувалися заг. кількість землі, її поділ на поміщицьку та сел., наводився перелік дворів та розмір сел. повинностей, І. проіснували до *селянської реформи 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті*, на *Правобережній Україні* — до *селянської реформи 1861*.

Літ.: *Барабой А.З.* Правобережная Украина в 1848. «Исторические записки», 1950, т. 34; *Сташевский Е.Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. М., 1968.

Т.І. Лазанська.

ІНВЕНТА́РНІ ПРА́ВИЛА 1847—1848 — положення, які визначали розмір наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян у *Правобережній Україні*, Литві та Білорусі. Підготовлені київ. військ. губернатором, київ., подільським і волин. ген.-губернатором Д.*Бібіковим* і видані 26 трав. 1847 з подальшими доповненнями до них від 29 груд. 1848. Причиною видання І.п. було побоювання царського уряду нац.-визвол. піднесення укр. та польс. нас. Австрійс. імперії напередодні та в часи революц. подій 1848—1849 — т. зв. Весни народів (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) — та можливості перенесення його на тер. *Російської імперії*. Нац.-визвол. боротьба укр. нас. окраїни Австрійс. імперії — *Галичини* — поєднувалася з сел. рухом, спрямованим проти феод. порядків на селі, де *поміщиками*, як і в Правобереж. Україні, були здебільшого поляки. (Так, на Правобережжі до 1863 90 % усіх земель належало поміщикам-полякам.) Під впливом подій у Галичині серед селян Правобережжя почали поширюватися чутки, що незабаром тут почнуть винищувати поміщиків. Це змусило царський уряд тримати на кордоні з Австрією армію на чолі з кн. І.Паскевичем (див. *Паскевичі*), вояки якої затримували й вішали селян, котрі хотіли перебігти до Австрії. Однак такі дії тільки ще більш загострювали відносини укр. селян як з поміщиками, так і з царськими властями. Розуміючи це, Д.Бібіков вирішив здійснити план, що передбачав переспрямування ненависті правобереж. селян на місц. польс. *шляхту*, ще заздалегідь подбавши про те, щоб протягом 1840—45 вивести з дворянських списків 64 тис. правобереж. шляхтичів. На перший погляд, І.п. ніби дійсно унормовували кріпацькі повинності (див. *Кріпацтво*) й захищали власність селянина від безконтрольної влади поміщика та дещо поліпшили становище селян (Д.*Дорошенко*). І.п. в першому варіанті зберігали за селянами земельні наділи (у наступному варіанті поміщики отримали право за власним бажанням їх зменшувати), встановлювали для тяглових г-в (таких, що мали коней або волів) три тяглових і один жін., а всього чотири дні панщинних робіт (див. *Панщина*) на тиждень. Півтяглові г-ва, що мали половинні наділи, відбували пішу панщину — два дні чол. й один жін. на тиждень. Крім того, селяни повинні були відробляти на користь поміщика певну кількість згінних днів. І.п. визначали характер роботи чоловіків і жінок, причому до уваги брався й вік селянина. Робота на пана в правосл. свята суворо заборонялася, як і скасовувалися всілякі натуральні побори на його користь. Обмежувалася поміщицька сваволя щодо сел. шлюбів, пани позбавлялися права засилати селян у Сибір або здавати їх у рекрути (див. *Рекрутська повинність*). Повинності селян були розподілені за місяцями цілого року, було заборонено переносити їх відбування із зимових місяців на літні або навпаки. Незважаючи на деякі полегшення становища селян унаслідок введення І.п., ці положення були половинчастими: поміщицька власність на землю й низка феод. повинностей залишилися непорушними і одночасно узагальнювалось малоземелля та обезземелення селян. Хоча царський уряд за невиконання І.п. погрожував винним військ. судом, поміщики на практиці з ними майже не рахувалися. Наступник Д.Бібікова на посаді київ. військ., київ., подільського й волин. ген.-губернатора з 1852 кн. І.*Васильчиков* швидко звів нанівець усі полегшення становища селян. На прохання поміщиків, котрі не могли примиритися з обмеженням їхніх прав на кріпаків, кн. І.Васильчиков видав нові «доповнення» до І.п., які фактично їх скасовували. Замість бажаного покращення ситуації в Правобереж. Україні сталося так, що, — як писав укр. дослідник М.*Корнилович*, — «ніколи утиски над селянами не були такі сильні, як саме в цей час». Загострення сел. руху на Правобережжі продовжувалося. В *Київській губернії* в 1848 заворушення селян відбулися не менш як у 100 селах. У *Волинській губернії* 1848—49 сел. заворушеннями було охоплено 96 сіл і 5 маєтків. Те ж саме відбувалося в *Подільській губернії*, де лише в 1848 заворушення відбулися в 91 селі. На придушення сел. повстань були кинуті війська та поліцейські сили. Не справдилися й сподівання Д.Бібікова, що І.п. посприяють затуханню польс. нац.-визвол. руху: вже 1863 на Правобережжі вибухнуло нове повстання (див. *Польське повстання 1863—1864*).

Літ.: Инвентарные положения западных губерний. СПб., 1859; *Корнилович М.* Бібіковські інвентарі. «Український архів», 1926, ч. 1; *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 2. Варшава, 1933; *Кошик А.К.* Инвентарная реформа 1847—1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине. «Исторический сборник Киевского университета», 1949, № 2; *Гуржій І.О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві на Україні. К., 1954; *Теплицький В.П.* Реформа 1861 і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1959.

П.В. Голобуцький.

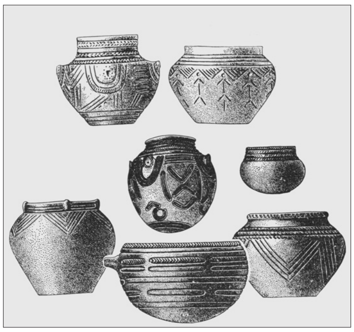
ІНГІГЕ́РДА (у хрещенні — Ірина, в черництві — Анна; р. н. невід. — 10.02.1051) — друга дружина *Ярослава Мудрого* (від 1019), дочка швед. короля Олафа Шетконунга. Одержала від нареченого у весільний подарунок м. Ладога (нині с. Стара Ладога Ленінгр. обл., РФ). Цей шлюб відображено в низці королів. саг кін. 12 — 1-ї третини 13 ст., найбільш докладно — у «Крузі земному» Сноррі Стурлусона; згадується він і в «Діяннях єпископів»

Адама Бременського (11 ст.). І. названа в *«Слові про Закон і Благодать» Іларіона*. *У сагах скандинавських* наведено імена трьох синів І. та Ярослава: Вальдамар (Володимир), Вісівальд (Всеволод) і Хольті (?). І. похована в київ. *Софійському соборі* в одному саркофазі з Ярославом. На її честь було збудовано Ірининський монастир у *Києві* (11 ст., зруйнований 1240 після здобуття Києва монгол. військом у ході *монголо-татарської навали*).

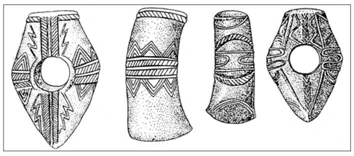
Літ.: *Глазырина Г.В.* Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд. В кн.: Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г. М., 1994; Древняя Русь в свете зарубежных источников. М., 1999.

М.Ф. Котляр.

ІНГУ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — одна з провідних к-р *катакомбної культурно-історичної спільності*, що займала зх. ч. її ареалу. Виділена О.Шапошниковою 1978. Істор. центром І.к. було Південно-Бузько-Інгулецьке межиріччя. Звідси вона поширилася на сх. до р. Міус, на пн. — до пд. Київщини — та на зх. — до Молдови, на пд. зх. — до *Буджака*. Розкопано кілька поселень, збудованих носіями І.к., характерною їх ознакою є овальні житла. Розвідано тимчасові стоянки. Для численних поховань характерні катакомби з округлою шахтою, бобовидною камерою, випростаним горілиць положенням небіжчика. Померлих супроводять: зброя, знаряддя праці, цінний посуд, речі з бронзи, срібла, іноді з золота. І.к. датується 18—17 ст. до н. е. Г-во носіїв І.к. ґрунтувалося на скотарстві та хліборобстві. Їхнє сусп-во мало складну соціальну ієрархію — виділяється знать (жерці, воїни, правителі), ремісники, які її обслуговували, залежні прошарки. Нас. І.к. очолювало поліетнічне угруповання, яке, імовірно, базувалося на ранній станово-кастовій системі. Гол. осередок цього сусп-ва містився на р. Молочна. В ідеології нас. І.к. простежуються близькосхідно-середземномор. впливи (моделювання черепів померлих, культ стопи, святилища, схожі на зіккурат, знакова система, кераміка).

Інгульська культура. Кераміка.

Інгульська культура. Кам'яні сокири, оздоблені рельєфним візерунком.

Літ.: *Братченко С.Н.*, *Шапошникова О.Г.* Катакомбная культурно-историческая общность. В кн.: Археология Украинской ССР, т. 1. К., 1985; *Пустовалов С.Ж.* О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам. В кн.: Древности Степного Причерноморья и Крыма, вып. 5. Запорожье, 1995.

С.Ж. Пустовалов.

ІНГУ́ЛЬСЬКА ПАЛА́НКА, Перевізька паланка — адм.-тер. одиниця *Вольностей Війська Запорозького низового*. Розташов. на правому березі Дніпра (між Дніпром та його прит. Інгульцем і верхів'ями Інгульця та прит. Дніпра Базавлука). Паланковим центром було с. Перевізьке біля гирла Інгульця (за ін. даними — с. Кам'янка, де 1709—11 була розташов. *Кам'янська Січ*).

Відносно невелика, І.п. займала тер. бл. 9781 км^2. Нас., як і в ін. *паланках* на турец.-татар. прикордонні (*Бугогардівській паланці*, *Кальміуській паланці*), не було значним. На тер. І.п., крім згаданих, відомі такі села: Біла Криниця (нині с-ще міськ. типу), Давидів Брід (нині село; обидва Великоолександрівського р-ну), Блакитне (нині село Висопільського р-ну), Осокорівка (нині село Нововоронцовського р-ну; всі Херсон. обл.), Тернівка (нині село Криворізького р-ну Дніпроп. обл.), Ракова. Провідною госп. галуззю І.п. було рибальство в гирлі Інгульця (Інгулецькому лимані) та його притоках. Тут існувало кілька рибних з-дів. Крім цього, *козаки* І.п. займалися мисливством, бортництвом та збиранням *мостового* (платні за перевіз через Інгулець та ін. річки). Рільництво не було розвинутим серед курінних козаків, яких мешкало тут 219 осіб.

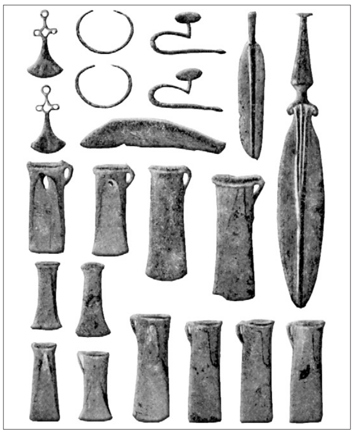
Разом з козаками Бугогардівської паланки тутешні козаки брали активну участь у *гайдамацькому русі*, надаючи повстанцям притулок і різноманітну допомогу.

Нині тер. І.п. належить до Херсон. і частково до Дніпроп. обл.

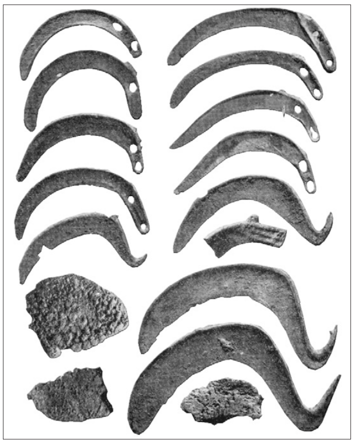
Літ.: *Слабченко М.С.* Паланкова організація запорозьких Вольностів. В кн.: Праці для вивчування історії західно-руського та українського права, вип. 6. К., 1929; *Його ж.* Те саме. Дніпропетровськ, 2005; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1965; К., 1967; Дніпропетровськ, 2005; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків, т. 1—3. Львів, 1990; К., 1990—91; *Скальковський А.* Історія Нової Січі, або Останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994.

Д.С. Вирський.

ІНГУ́ЛЬСЬКИЙ СКАРБ — скарб бронз. виробів 14—13 ст. до н. е. Знайдений С.Городнюком 1962 на березі р. Громоклія (прит. Інгулу, бас. Пд. Бугу) біля с. Антонівка Братського р-ну Миколаїв. обл. В І.с. знаходилося більше 130 бронз. предметів: 13 кельтів, 85 серпів, меч, кинджал, 2 бронз. псалії від кінської збруї, 2 хрестоподібні підвіски, 2 браслети та 20 злитків бронзи заг. вагою 10,705 кг. Значна кількість типів бронз. виробів (кельти, серпи) походить з Семиградського (див.

Інгульський скарб. Бронзові речі: підвіски, браслети, ніж, кинджал, меч, кельти.

Інгульський скарб. Бронзові серпи та злитки металу.

Семиградця) осередку металообробки, а кинджал, меч характерні для Красномаяцького осередку металообробки *сабатинівської культури* Пн. Причорномор'я. Бронз. псалії І.с. представляють найдавніші типи металевих пристосувань кінської збруї на тер. Пд.-Сх. Європи. Скарб належав мандрівному майстру-ливарнику пізньобронз. доби (див. *Бронзовий вік*), який переміщався верхи на конях. Речі І.с. зберігаються в *Одеському археологічному музеї НАН України*.

Літ.: *Сыманович Э.А.* Ингульский клад. «Советская археология», 1966, № 1; *Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М., 1976; *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тысячелетия до н. э. К., 1985.

І.Т. Черняков.

ІНДИКТІО́Н ВЕЛИ́КИЙ, Велике Пасхальне коло — християн. (див. *Християнство*) назва астрономічного періоду в 532 роки, по завершенні якого фази місяця повторюються в ті ж самі дні тижня, як і 532 роки тому. Вираховується шляхом множення 19-річного «сонячно-місячного» циклу (після якого місяць і сонце повертаються в майже те саме положення відповідно до Землі та зірок) на 28-річний «тижнево-числовий» цикл (після якого, приймаючи до уваги високосні роки за Юліанським календарем, дні тижня повертаються в те ж саме число місяця).

Знання про Пасхальне коло є важливою складовою техніки визначення Пасхалій: дні правосл. Пасхи (Великодня) за Юліанським календарем точно повторюються після закінчення І.в. Начальними роками останніх 3-х пасхалій були 877, 1409, 1941. За біблійним літочисленням («від створення світу») ці роки були початками 13-го, 14-го і 15-го І.в.

Літ.: Индиктион великий. В кн.: Христианство. Энциклопедический словарь, т. 1. М., 1993; *Серафимов В.В.* Пасхалия. Там само, т. 2. М., 1995.

П.В. Голобуцький, О.В. Зорька.

ІНДИЧЕ́НКО Пантелеймон Дмитрович (05.08.1900—03.03. 1974) — правознавець. Канд. юрид. н. (1955), проф. (1961), засл. працівник вищої школи УРСР (1970). Н. в с. Пушкіне (нині в складі с. Оситняжка Кіровогр. р-ну Кіровогр. обл.). Закінчив юрид. ф-т Одес. ін-ту нар. г-ва (1927), Ін-т червоної професури (1933; *Москва*). По закінченні працював у правоохоронних і суд. органах; 1933—41 — наук. співробітник Ін-ту юрид. наук (*Харків*). Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* — член, згодом — заст. голови військ. трибуналу ряду фронтів. Від 1947 — у Київ. ун-ті: викладач, доцент, з 1949 — декан юрид. ф-ту; з 1954 — зав. каф-ри держ. і міжнар. права, 1955—65 — зав. каф-ри держ. і цивільного права; з 1966 — проф. каф-ри цивільного права, з 1974 — проф.-консультант каф-ри трудового, колг. і земельного права. Досліджував питання колг., с.-г. і земельного права. Осн. праці: монографія «Земельне законодавство поміщицько-буржуазної Росії (1891—1917 рр.)» (1959), навч. посібники «Основи земельного та колгоспного права» (1959) та «Колгоспне право» (1960), підручник «Радянське земельне право» (1971).

П. у м. *Київ.*

М.П. Зяблюк.

І́НДІЯ, Республіка Індія (Bhārat, Bhārat Inktarashtra; India, Republic of India) — д-ва на пд. Азії, 7-ма за тер. і 2-га за чисельністю нас. країна світу. Більша її ч. розташов. на п-ові Індостан. Омивається водами Бенгальської затоки Індійського океану і Аравійського моря. До складу І. входять Лаккадівські, Аміндівські, Андаманські та Нікобарські о-ви. Тер. — 3,3 млн км^2. Нас. понад 1 млрд осіб (2001). Столиця — м. Нью-Делі. Адм.-тер. поділ: 28 штатів, що є суб'єктами федерації, 7 союзних тер. центр. підпорядкування. В І. проживає понад 500 народностей та племен, які розмовляють 1652 мовами й діалектами. Держ. мови — гінді та тимчасово англ. Поряд з ними використовуються і 18 гол. регіональних мов. Осн. релігії: індуїзм (82,6 %) та іслам (12,2 %). Грошова одиниця — індійська рупія.

І. — парламентська федеративна республіка, «союз штатів». Діє конституція 1950 (із внесеними змінами). Глава д-ви — президент, який обирається на 5 років колегією виборщиків. Він є верховним головнокоманд. і має низку повноважень у законодавчій і суд. сферах.

Законодавча влада в І. належить президентові та двопалатному парламенту, що складається з Ради штатів (245 місць) і нар. палати (545, включаючи спікера).

Виконавча влада належить президентові і урядові (прем'єр-міністр — лідер парламентської більшості в нар. палаті).

І. — країна з давніми істор. та культ. традиціями. Перші великі держ. утворення на тер. І. з'явились у 2-й пол. 1-го тис. до н.е. Індійці першими навчилися вирощувати рис, бавовну, а також розводити свійських птахів. Досягнення давньої та середньовічної Індії у сфері науки, літ., мист-ва, різні реліг.-філос. системи, що зародилися в І., помітно вплинули на розвиток багатьох *цивілізацій* Сх., стали невід'ємною складовою світ. к-ри. І. — батьківщина буддизму.

З серед. 18 ст. І. була колонією Великої Британії. 1947 домоглася статусу домініона, а в січ. 1950 проголошена республікою. І. є чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1945), чл. Асоціації регіонального співробітництва в Пд. Азії. Входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією, є одним із лідерів Руху неприєднання. Вона домагається також статусу ядерної д-ви й у черв. 1998 провела 5 підземних ядерних випробувань. Оволодівши атомною зброєю, І. претендувала на місце постійного чл. *Ради безпеки Організації Об'єднаних Націй*.

І. має поклади кам'яного вугілля, нафти, газу, залізних, свинцево-цинкових, уранових, марганцевих, мідних руд, золота та ін. Її економіку характеризує багатоукладність: 60 % нас. зайнято в с. госп-ві, 20 % — у пром-сті. Екон. відсталість іде поруч зі світ. досягненнями науки й техніки. Загалом для розвитку інд. економіки характерне розширення приватного сектору, прискорення тех. переобладнання й модернізація вир-ва. Іноз. інвестиції в економіку І. становлять бл. 3 млрд дол. США щороку, з яких 1 млрд припадає на капіталовкладення індійців, які мешкають за кордоном. Найбільші торг. партнери І.: США, Японія, ФРН, Велика Британія, Росія.

І. визнала Україну як незалежну д-ву 27 груд. 1991, а 17 січ. 1992 між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини. В берез. 1992 підписано кілька важливих міжнар. угод про співробітництво. Розвитку укр.-інд. контактів сприяє той факт, що ще за часів *СРСР* Україна в певних напрямках рад.-інд. співробітництва відігравала провідну роль. Потенційно перспективними є двосторонні укр.-інд. відносини в металургії, вугільній пром-сті, політ. і військ. сферах.

Літ.: Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; *Трощинський В.П.*, *Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки. К., 1999; Страны мира. Современный справочник. М., 2003.

М.С. Бур'ян.

ІНДОЄВРОПЕ́ЙСЬКА СПІ́ЛЬНІСТЬ, мовна та етнічна. Індоєвроп. мовна спільність — одна з найбільших мовних сімей світу. Давні предки її сучасних носіїв мали характерні спільні риси к-ри та реліг.-міфологічного світогляду й утворювали *макроетнічну спільність*. Про наявність у різних європ. мовах спільних рис було відомо давно. А от відкриття англійцем В.Джонсом 1786 спорідненості між священною мовою індусів — санскритом — та мовами народів Європи стало свого часу сенсацією. У зв'язку з цим відкриттям виникла ідея про існування індоєвроп. мовної спільності. Незабаром було доведено причетність до цієї спільності іранських та вірменської мов, а також багатьох мов, що вийшли з ужитку вже в давнину та в період раннього *середньовіччя* (хетської, фригійської, іллірійської, фракійської, тохарської тощо). За понад два століття свого розвитку індоєвропеїстика стала провідною галуззю порівняльно-істор. мовознавства, зразком для дослідження ін. споріднених груп мов.

Сучасна наука визначає такий склад індоєвроп. сім'ї мов:

1) анатолійська (або хето-лувійська) група — відома за клинописними та ієрогліфічними текстами 2 тис. до н.е. Малої Азії, де в той час існувало могутнє Хетське царство. Крім власне хетів, мовами цієї групи користувалися споріднені з ними лувійці та палайці. За даними месопотамських джерел, носії цих мов були відомі в Центр. Анатолії (на тер. сучасної Туреччини) з серед. 3 тис. до н. е. В 1 тис. до н. е. на зх. Малої Азії були поширені похідні від них лідійська, лікійська та карійська мови;

2) тохарські мови Центр. Азії (Сінцзян-Уйгурії) дуже архаїчні, мабуть, виокремилися ще в 3 тис. до н. е.; відомі за текстами 6—7 ст., зникають під кін. 1 тис.;

3) індійська (або індоарійська) група. Один з її найдавніших діалектів в серед. 2 тис. до н. е. був мовою правлячої верхівки царства Мітанні на тер. Сирії та суміжних областей Іраку. Найдавнішими текстами на архаїчній мові цієї групи (санскриті) є гімни «Рігведи», що належать до 2 тис. до н. е. Від санскриту через пракріти (нар. говірки Пн. Індії часів виникнення джайнізму й буддизму) походять численні мови середньовічної та сучасної Індії: гінді, бенгалі, пенджабі тощо;

4) іранська група, найдавніша форма її говірок представлена ранніми гімнами «Авести» — «Гатами» Заратуштри, мова яких близька до мови «Рігведи» і датується кін. 2 тис. до н. е. Наступний етап розвитку репрезентовано мовами східноіранськими — бактрійською, согдійською, хорезмійською, хотано-сакською та, як припускає більшість дослідників, скіфо-сарматськими говірками (див. *Скіфи*, *Сармати*) і західноіранськими — спочатку мідійською і давньоперською, потім парфянською і середньоперською, з раннього середньовіччя — фарсі. Від них походять сучасні іранські мови, зокрема зх. — новоперська, курдська й таджицька — та сх. — афганська (пушту), ягнобська, осетинська та численні памірські. Мови індійської та іранської груп є спорідненими й утворюють індоіранську, або арійську (мовні предки їхніх носіїв називали себе «ар'я» — «благородні»; див. *Арії*) спільність;

5) вірменська мова, її давня форма (грабар) відома за численними текстами, починаючи з 5 ст.;

6) фригійська мова, що фіксується за написами Центр. Анатолії (де в 1-й пол. 1 тис. до н. е. існувало Фригійське царство) та за написами власних імен дорим. періоду. Була близько спорідненою з давньовірм. та з фракійсько-дакійськими говірками;

7) фракійська мова Сх. Балкан 1 тис. до н. е. та найближчі до неї гето-дакійські діалекти Карпато-Дунайського регіону;

8) іллірійська мова Зх. Балкан та Середнього Подунав'я 1 тис. до н. е.;

9) венетська мова, що відома за написами 2-ї пол. 1 тис. до н. е. з Пн.-Сх. Італії і є близькоспорідненою з іллірійською;

10) албанська мова, відома за текстами з 15 ст., споріднена з давніми іллірійською або фракійською;

11) грецька група, один з найдавніших її діалектів відомий за крито-мікенським лінійним письмом «Б» з серед. 2 тис. до н. е. Наступний етап її розвитку

засвідчено в поемах *Гомера*. Гол. діалектами давньогрец. мови були іонійсько-аттицький, ахейський, що поділявся на еолійсько-фессалійські та південноахейські говірки, та дорійський. До 3 ст. до н. е. склалося спільногрец. койне, що незабаром дало середньогрец. мову візант. доби і далі новогрец. у двох її різновидах — димотики та кафаревуса;

12) італійська група, що в антич. часи була представлена лат., оскською, умбрською та багатьма ін. мовами Апеннінського п-ова, написи якими відомі з серед. 1 тис. до н. е.;

13) романські мови розвинулися впродовж середньовіччя з нар. діалектів лат.: італ., сардинська, іспанська, португальська, каталонська, практично зникла провансальська, франц., ретороманська, румун. та далматинська, що згасає під кінець середньовіччя;

14) кельтська група, її говірки в 2-й пол. 1 тис. до н. е. переважали в середній смузі Європи. В наш час репрезентована гельською мовою Шотландії (найдавніші написи якою датовані 4 ст.), з найближчою до неї ірландською (тексти з 7 ст.), мовами бриттської підгрупи (бретонська, валлійська, корнуельська) та менською;

15) герм. група складається з 3 підгруп: сканд. (пн.), східногерм. (готської) і західногерм. Сканд. підгрупа зафіксована в *рунічному письмі* раннього середньовіччя і є дуже близькою до спільної давньогерм., пізніше — давньоісландської мови «Старшої Едди». Впродовж середньовіччя давньосканд. говірки поділяються на західно- і східносканд., від яких, відповідно, походять сучасні норвез. й ісландська та датська й швед. мови. Східногерм. мови засвідчені в готському перекладі *Біблії* 4 ст. Вони виходять з ужитку в середньовіччі. До західногерм., або мов нім. групи (2-ї пол. 1 тис.), належали давньоангл., давньофризька, давньоверхньонім. та давньосаксонська, на основі яких поступово розвинулися сучасні англ. (з її численними варіаціями в Пн. Америці, Карибському басейні тощо), шотландська, нідерландська, фламандська, нім. (з її діалектами — австрійс., баварським тощо), а також африканс на основі нідерландської та ідиш на ґрунті давньоверхньонім.;

16) балтська група поділяється на зх. (репрезентована пруссською мовою, що зникла наприкінці середньовіччя) та сх. (латис. й литов. мови) гілки. За доби писемної фіксації цих мов їх носії зосереджувалися в Пд.-Сх. Прибалтиці, але принаймні до межі ер балтські говірки були поширені на теренах всієї сучасної Білорусі та сучасних зх. областей Європ. Росії;

17) слов'ян. група, її найдавнішими пам'ятками є переклади Біблії *Кирила і Мефодія* 9 ст. (старо- або церковнослов'ян. мова, що склалася на основі тогочасних говірок слов'ян Македонії). Поділяється на три гол. підгрупи: східнослов'ян. (укр., рос. і білорус.), західнослов'ян. (польс., чеська, словацька, майже зниклі лужицька й словінсько-кашубська, мертва полабська) та південнослов'ян. (у межах якої окремі підгрупи утворюють болг. й македонську та сербську, хорватську й словенську). Балтські й слов'ян. групи, що перебувають у такій само близькій спорідненості, як індоарійські та іранські, за переконанням більшості дослідників, утворювали подібну до давньоарійської балто-слов'ян. спільність. Не виключена можливість, що до індоєвроп. мовної спільності належать і деякі вже мертві мови, напр. пеласгійська.

Індоєвроп. мовна спільність разом з уральською, алтайською, картвельською, вже мертвою еламською та дравідійською мовними сім'ями належить до виділеної В.Іллічем-Світичем ностратичної мовної макроспільності *палеоліту пізнього*; за М.Андрєєвим, — разом з уральською та алтайською мовними сім'ями — до бореальної мовної спільності межі палеоліту і *мезоліту*. Осмислення факту спільності багатьох різних мов, якими спілкуються різні групи людей, які проживають на просторах Євразії (а з часу *Великих географічних відкриттів* і на землях ін. континентів, що колонізувалися європейцями), спонукає дослідників до постановки питання про спільність походження носіїв цих споріднених мов, які, очевидно, колись мешкали на відносно компактній тер., а потім мігрували з прабатьківщини та змішалися з *автохтонами* ін. місцевостей.

У 19 ст. панувала думка, що прабатьківщину індоєвропейців слід шукати десь у глибинах Азії, але під кінець цього століття завдяки, гол. чин., працям нім. вченого Г.Косіни набула популярності гіпотеза центральноєвроп. локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Ця гіпотеза домінувала серед дослідників майже чверть століття. В 1920-х рр. англ. археолог Г.Чайлд обґрунтував ідею походження давніх індоєвропейців із степів Сх. Європи. Впродовж 20 ст. було висунуто понад два десятки версій локалізації прабатьківщини індоєвроп. племен. Гол. вадою більшості з цих версій було те, що вони не приділяли належної уваги всьому комплексу відомих на той час даних (археол., лінгвістичних, палеокліматичних). Протягом останніх десятиліть провідними конкуруючими напрямами пошуку локалізації прабатьківщини індоєвропейців були два: центральноєвроп.-дунайсько-балканський (власне центральноєвроп. — П.Бош-Гімпера, А.Хойслер, Я.Маккей, Л.Залізняк, і балкано-дунайський — І.Дьяконов, К.Ренфрю, В.Сафронов) та північнопричорномор.-північнокаспійський (О.Брюсов, М.Гімбутас, В.*Даниленко*, М.Мерперт, Дж.Меллорі). Наприкінці 80-х рр. 20 ст. К.Ренфрю та В.Сафронов паралельно, спираючись на лінгвістичну концепцію Т.Гамкрелідзе і В.Іванова, згідно з якою прабатьківщиною індоєвропейців мало бути Вірменське нагір'я, висунули припущення про те, що формування праіндоєвроп. спільності відбувалося наприкінці пізнього палеоліту в Анатолії (у Малій Азії), а остаточно ця спільність консолідувалася в Балкано-Дунайсько-Карпатському регіоні за доби *неоліту*. На противагу цьому припущенню лінгвіст М.Андрєєв обстоював гіпотезу, що праіндоєвроп. спільність, яка сформувалася на ґрунті зх. ареалу бореальної праспільності, за мезолітичної доби проживала в Європі від Рейну до Дніпра. Отже, терени України так чи інакше були причетними до процесів формування І.с.

З урахуванням наявних лінгвістичних, археол., істор. та палеокліматичних даних, а також осн. аргументів, що висловлювалися попереду на користь тих чи ін. припущень, досить цікавою, хоча й спекулятивною (що на сьогодні цілком логічно), є така гіпотеза щодо локалізації формування та розселення індоєвроп. племен. Давньоіндоєвроп. етномовний масив, очевидно, почав формуватися на основі бореальної спільноти (пн. гілки ностратичної праспільності) в останні тисячоліття пізнього палеоліту й склався впродовж мезоліту та раннього неоліту на пд. Сх. Європи, в трикутнику між Нижнім Дніпром, Кавказом та Нижньою Волгою. На пн. давні індоєвропейці контактували з носіями уральських говірок, а на пд. — північнокавказьких мов, також з пракартвелами і, опосередковано через останніх, прасемітами та праеламітами. Від своїх пд. сусідів, через Кавказ і Балкани, індоєвропейці сприймали навички відтворювального госп-ва (з відповідною госп.-культ. лексикою). Їхнім власним здобутком була доместикація коня — не пізніше 5 тис. до н. е.

Упродовж неоліту групи індоєвропейців, просуваючись заплавами великих річок, опановують райони порубіжжя степової та лісостепової смуг Сх. Європи між Середнім Подніпров'ям та Середньою Волгою. Внаслідок цього створюються дві зони концентрації давніх індоєвропейців: пд. (Нижнє Подніпров'я, Крим, Приазов'я, Передкавказзя) та пн. (райони на межі степової і лісостепової зон). Таким процесам концентрації нас. відповідає розподіл давньоіндоєвроп. діалектів (за Т.Гамкрелідзе—В.Івановим) на два ареали: «А» (хето-лувійці, кельто-іліро-італіки, тохари) і «В» (індо-іранці, слов'яно-балто-германці, греко-вірмено-фракійці). Ареал «А» ототожнюється зі степово-лісостеповою (пн.) смугою розселення, ареал «В» — з приморсько-передгірською (пд.).

У ході масових переміщень впродовж *мідного віку* — раннього *бронзового віку* індоєвроп. племена зі скотарською орієнтацією госп-ва на серед. 3 тис. до н. е. підкорюють величезні тер.: хето-лувійські племена — більшість областей Малої Азії; прототохари просуваються в бік Центр. Азії, групи племен, носіїв ранніх фракійсько-фрігійсько-вірменських, грец., іллірійських, венетських, італ. та кельтських говірок, опановують Балкано-Дунайсько-Карпатський ареал і надалі просуваються на пд. Балкан, Апеннінський півострів і в Приатлантичну Європу; арійські індо-іранські племена стають домінуючою силою на степових просторах Сх. Європи та в найближчих до них лісостепових областях (головно на Донеччині та Подонні) і передгірських районах (Кавказ, Крим). Є підстави вважати, що зоною консолідації індо-арійських племен були пд. райони від Нижнього Дніпра через Крим і Приазов'я до Пн. Кавказу, а ірано-арійських — степові і лісостепові р-ни Донеччини, Подоння і Середнього Поволжя. Обидва ці масиви контактували з германо-балто-слов'янами Середнього Подніпров'я, які перемістилися з приморсько-передгірської зони розселення доби неоліту до степової і лісостепової смуги. Посилення індо-арійських племен наприкінці 3 тис. до н. е. зумовлює їхню експансію. Одна з племінних груп просувається через Закавказзя до Пн. Месопотамії і Сирії, створюючи там царство Мітанні. Впродовж 1-ї чв. 2 тис. до н. е. ареал арійських племен стрімко поширюється на схід, охоплюючи Пд. Урал та Степове Зауралля (синташтінська к-ра). До серед. 2 тис. вони опановують майже весь степовий простір Центр. Азії, виходячи через Памір і Гіндукуш у Пн. Індію. Носії цього самого культ. типу з'являються також у Монголії й у Пн. Китаї, даючи потужний імпульс завершенню формування цивілізації в бас. р. Хуанхе, при цьому, однак, прибульці повністю (в етномовному відношенні) розчиняються серед тубільного нас. Наприкінці 2 тис. до н. е. іраномовні племена частково через Кавказ, але переважно через степи Казахстану виходять на Іранське плато і поступово асимілюють автохтонне еламомовне нас.

Результатом міграцій (які інколи мали й зворотний характер) індоєвроп. племен 3 тис. до н. е. в лісостепові та лісові райони Центр.-Сх. Європи, а також, з одного боку, мовної асиміляції місц. мешканців, а з ін. — сприйняття прибульцями багатьох елементів культ.-госп.-побутового комплексу тубільців — стало формування на просторах від Пд. Скандинавії та Нижнього Рейну до верхів'їв Волги й Дніпровського Лівобережжя групи споріднених германо-балто-слов'ян. племен, які приблизно з поч. 2 тис. до н. е. репрезентовані двома гілками: зх. (прагерм.) та сх. (балто-слов'ян.). Остання впродовж названого тисячоліття повільно розгалужується на прабалтські та праслов'ян. спільності, що займають території (відповідно) північніше й південніше Прип'ятського Полісся. У формуванні праслов'ян. спільності визначну роль відіграли асимільовані (у мовному відношенні) племенами І.с. нащадки носіїв високорозвинутої землеробської *трипільської культури.*

Вагомий внесок у порівняльно-істор. дослідження індоєвроп. мов, к-ри й світогляду відповідних народів, питання походження та розселення давніх індоєвроп. племен зробили в 19 — 1-й пол. 20 ст. нім. (Фр.Шлегель, Ф.Бопп, А.Потт, А.Шлейхер, І.Шмідт, А.Фік, К.Бругман, Г.Остгоф, Б.Дельбрюк, Ф.Зоммер, А.Вальде, Г.Гірт); датські (Р.Раск та Х.Педерсен); швейцарські (Ф. де Соссюр та Я.Вакернагель); франц. (А.Мейє і Р.Готьо) вчені; австрійс. дослідник П.Кречмер, рос. — П.Фортунатов, укр. — О.*Потебня*, чеський — Б.Грозний. Сучасний стан індоєвропеїстики визначається працями нім. учених Ф.Шпехте, Х.Крає, В.Порцига, П.Тіме; російських — В.Абаєва, М.Андрєєва, В.Іванова, В.Топорова, О.Трубачова; італ. — Д.Пізані, Дж.Бонфанте, Дж.Девото; франц. — Е.Бенвеніста та Ж.Дюмезіля; укр. — В.Ілліча-Світича та Ю.Мосенкіса; амер. дослідника К.Воткінса, болг. — В.Георгієва, польс. — Є.Куриловича, грузин. — Т.Гамкрелідзе. В розв'язанні питання походження й розселення давніх індоєвроп. племен значний внесок зробили англ. археологи Г.Чайлд і К.Ренфрю; американка литов. походження М.Гімбутас; рос. археологи О.Брюсов, М.Мерперт, В.Са-

фронов; укр. — В.Даниленко, В.*Генінг*, Д.*Телегін*; франц. — П.Бош-Гімпера.

Літ.: *Childe G.* The Aryans. Study of Indo-European Origins. London, 1926; *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.—Л., 1938; *Десницкая А.В.* Вопросы изучения родственных индоевропейских языков. М.—Л., 1955; *Георгиев В.И.* Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. М., 1958; *Порциг В.* Членение индоевропейской языковой области. М., 1964; *Иванов В.В.* Общеиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы. М., 1965; *Gimbutas M.* Bronz Age Cultures in Cental and Eastern Europe. Paris — The Hague — London, 1965; *Даниленко В.М.* Неолит Украины. К., 1969; *Иллич-Свитыч В.М.* Опыт сравнения ностратических языков. М., 1971; *Даниленко В.М.* Энеолит Украины. К., 1974; *Гамкрелидзе Т.В.*, *Иванов В.В.* Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. 1—2. Тбилиси, 1982; *Андреев Н.Д.* Раннеиндоевропейский праязык. Л., 1986; *Renfrew C.* Archaeology and Language. London, 1988; *Mallory J.* In searche of the Indo-Europeans. London, 1989; *Сафронов В.А.* Индоевропейские прародины. Горький, 1989; *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. К., 1994; *Бенвенист Э.* Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995; *Павленко Ю.В.* Праславяне и арии: Древнейшая история индоевропейских племен. К., 2000.

Ю.В. Павленко.

ІНДОНÉЗІЯ, Республіка Індонезія (Indonesia, Republic Indonesia) — д-ва в Пд.-Сх. Азії на о-вах Малайського архіпелагу та в зх. ч. о-ва Нова Гвінея. Пл. — 1919,4 тис. км^2. Нас. бл. 242 млн осіб (2005). Етнічний склад: яванці (45 %), сунди (14 %), мадурці (7,5 %), малайці (7,5 %) та ін. (26 %). Держ. мова — індонезійська. Релігія — мусульмани (88 %), протестанти (5 %), католики (3 %), індуїсти (2 %), буддисти (1 %) та ін. Столиця — м. Джакарта. Адм.-тер. поділ — 30 провінцій. Грошова одиниця — індонезійська рупія.

І. проголошена незалежною д-вою 17 серп. 1945. За формою правління — президентська республіка. Відповідно до Конституції 1945 влада поділяється на законодавчу, виконавчу та суд. Глава д-ви, уряду й верховний головнокомандувач — президент, який обирається строком на 5 років шляхом прямого голосування. 2004 набула чинності Третя поправка до Конституції (прийнята 9 листоп. 2001), згідно з якою парламент країни — Нар. консультативна асамблея — став двопалатним. Верхня палата — Рада регіональних представників — регулює відносини між центром і регіонами, обирається прямим голосуванням, по 4 представники від кожної провінції. Нижня палата — Рада нар. представників — має право законодавчої ініціативи, обирається терміном на 5 років шляхом прямого голосування на пропорційній основі. Суд. влада незалежна.

І. є одним з тих місць на Землі, де жили найдавніші люди, зокрема, тут 1891 знайдено рештки яванської людини (Pithecanthropus erectus), яка існувала 500 тис. років тому.

Вигідне географічне положення на перетині давніх торг. шляхів сприяло встановленню контактів з розвиненими *цивілізаціями*. В 2 ст. до н.е. інд. купці заснували на о-ві Ява перше королівство — Тарума Негара. В 7 ст. на о-ві Суматра виникла могутня буддистська імперія Шрівіджая, на о-ві Ява існувало індуїстсько-буддистське королівство Маджапахіт. У 13 ст. на о-вах почав розповсюджуватися *іслам*. У 16 ст. сюди почали проникати європейці, а з ними й *християнство*.

У 17 ст. голл. Ост.-Інд. компанія заснувала в І. кілька торг. факторій і, за винятком короткого періоду брит. панування, контролювала о-ви протягом 350 років. Організований рух за незалежність почав викристалізовуватися тільки на рубежі 19—20 ст., його гол. рушійною силою були інтелігенція та студентська молодь. 1931 утворено партію Індонезії — Партиндо, якою керував молодий інженер Сукарно. 1942—45, під час *Другої світової війни*, індонезійські о-ви були окуповані Японією. Капітуляція останньої 14 серп. 1945 дала можливість Сукарно проголосити 17 серп. незалежність. Однак Нідерланди відмовилися визнати новий статус І. і відправили в І. війська. Розпочалась війна, 27 груд. 1949 під тиском *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* Нідерланди визнали незалежність І.

Сукарно дотримувався лівої ідеології, яку й проводив у життя в усіх сферах держ. управління. Це викликало невдоволення як всередині країни, так і за її межами. 1965 генерал Сухарто очолив держ. переворот, усунув від влади президента Сукарно та запровадив військ. стан. Його політика отримала назву «нового курсу» й повністю переорієнтувала країну на Зх. 1967 він обійняв пост президента І. Зростання попиту на нафту в 1970-х рр. сприяло швидкому ростові індонезійської економіки. 1997—98 І., як і низка ін. країн Пд.-Сх. Азії, зазнала впливу азійської екон. кризи. 1998 Сухарто передав владу демократично обраному президентові А.Вахіду. Різке послаблення центр. влади, що сталося внаслідок демократизації, призвело до зростання міжетнічних та міжреліг. конфліктів. Приєднаний до І. 1976 з допомогою військ на правах провінції Сх. Тімор у верес. 1999 проголосив незалежність.

Неспроможність уряду А.Вахіда вирішити нагальні проблеми й низка корупційних скандалів, в яких були замішані вищі посадовці країни, викликали хвилю невдоволення, яка вилилася в акції масового протесту з вимогою відставки президента. Внаслідок цих подій у лип. 2001 країну очолила віце-президент Мегаваті Сукарнопутри, дочка першого президента І. Сукарно. 2004 відбулися перші прямі вибори президента д-ви.

І. — аграрно-індустріальна країна, з домінуючим держ. сектором. 2004 ВВП сягнув 827,4 млрд дол. США, а дохід на душу нас. склав 3,5 тис. дол. США. Осн. галузі екон.: видобуток та переробка нафти й газу, металургія, машинобудування, хімічна, харчова, текстильна пром-сть. І. — країна з розвинутим с. госп.-вом. 2004 вона займала перше місце у світі по вир-ву копри, мускатного горіха, перцю, ванілі; друге — по каучуку та пальмовій олії; третє — по каві; — четверте — по какао-бобах. Також тут розвинені туризм та нар. промисли (чеканка, різьблення тощо).

І. визнала незалежність України 28 груд. 1991, дипломатичні відносини встановлено 11 черв. 1992. У квіт. 1994 у *Києві* почало роботу посольство І.

І. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1950) та ін. міжнар. орг-цій.

Літ.: *Чжан Чжао-цян.* Политика и экономика послевоенной Индонезии. М., 1958; Республика Индонезия: 1945—1960. М., 1961; *Демин Л.М.* Индонезия. В кн.: Страны и народы. Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия. М., 1979; *Демин Л.М. и др.* Индонезия: закономерности, тенденции, перспективы развития. М., 1987.

Я.Л. Шолох.

ІНДУ́КТА (від лат. inducto — ввожу) — митний податок, що збирався з купців за привезені товари в *Гетьманщину* в 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. Право на його одержання передавалося за *відкуп*. Існував поряд з *евектою*. Скасований указом імп. *Єлизавети Петрівни* від 5 січ. 1754 про ліквідацію митних кордонів на укр. землях, що входили до *Російської імперії*. Фактично ж це було зроблено для того, щоб полегшити рос., а також іноз. торг. люду вихід на укр. ринки.

Літ.: *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986; *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. К., 1998.

О.І. Гуржій.

ІНДУСТРІАЛІЗА́ЦІЯ у Великій Британії, Російській імперії, СРСР, Лівобережній та Південній Україні, УРСР. Термін «індустріалізація» вживають для означення процесу поширення в нац. економіках стандартизованого вир-ва матеріальних благ і послуг, заснованого на використанні систем робочих машин і механізмів. Історики розрізняють два етапи І. На першому етапі відбувалося витіснення ремісничого вир-ва, заснованого на принципах ручної праці та мускульній енергії (тварин і людини), фабрично-заводським вир-вом, заснованим на принципах роботи машин та енергії небіологічного походження (*промисловий переворот*). Другий етап І., тобто власне епоха І., характеризувався стрімким розвитком *промисловості*, що використовувала спочатку парову, а згодом і електричну енергію, та відповідних їй засобів транспорту (залізниці, пароплавство) і зв'язку (телеграф, телефон). Ознаками цього етапу І. були: 1) випереджаюче зростання засобів вир-ва (важкої пром-сті) порівняно з вир-вом товарів кінцевого споживання та послуг (харчова й легка пром-сть); 2) випереджаюче зростання частки продукції та послуг, вироблених і наданих у *промисловості фабрично-заводській* та відповідних їй засобах транспорту й зв'язку, порівняно з часткою продукції та послуг, вироблених у с. госп-ві; 3) випереджаюче зростання частки нас., зайнятого у фабрично-заводській пром-сті та відповідних їй засобах транспорту й зв'язку, порівняно з часткою населення, зайнятого с.-г. вир-вом. Завдяки розвитку пром-сті відбувалося (з різним ступенем запізнення й з різною глибиною в різних країнах) широке запровадження машин і в с.-г. вир-ві. Наслідком цього стала трансформація всього сусп-ва — традиційне аграрне сусп-во перетворилося на *індустріальне суспільство*.

І. ставала можливою в міру розвитку науки та капіталіст. відносин у країнах Зх. Європи. Її наслідки вперше вповні проявилися в Англії — єдиній країні, де цілісна система машин і механізмів була створена за допомогою ручної праці. Пром. революція (industrial revolution) почалася тут за таких обставин: наявності вільної робочої сили внаслідок, по-перше, згону селян із землі (евікції) під час капіталізації с. госп-ва, а по-друге, розорення ремісників, які не витримували конкуренції з мануфактурним вир-вом; наявності грошових багатств, вивезених з колоній і готових знайти застосування в пром-сті, тобто перетворитися на капітал; прогресу у винаходах, особливо в бавовняному вир-ві, яке було позбавлене цехової (див. *Цехи*) регламентації (1733 в Англії був виготовлений ручний ткацький верстат з ширяючим човником, 1738 — машина, яка пряла нитку без участі людських рук, а 1771 — ватер, що приводив у рух цю машину за допомогою енергії води; невдовзі виникла перша у світі ф-ка — прядильня Р.Аркрайта, а 1781 Дж.Уатт запатентував парову машину подвійної дії, яка дала змогу ф-ці позбутися залежності від водяної енергії).

Пром. переворот в Англії завершився в серед. 19 ст.: 1850 країна давала половину світ. виплавки чавуну, більше половини видобутку кам'яного вугілля, майже половину переробки бавовняної сировини. Від поч. 40-х до кін. 60-х рр. 19 ст. вивіз машин з Англії збільшився вдесятеро. Технічна перевага англ. пром-сті забезпечила відповідним англ. товарам перемогу в конкурентній боротьбі в усіх регіонах світу.

Проте від 70—80-х рр. 19 ст. І. в Англії уповільнилася. Закуповуючи переважно нове вдосконалюване англ. устаткування, Німеччина, США та ін. країни почали випереджати Англію за темпами розвитку пром-сті. Тех. же рівень вир-ва в самій Англії не зростав належними темпами, оскільки капіталісти не були готові постійно здійснювати вартісну реконструкцію своїх підпр-в. Вільні капітали їм було вигідніше використовувати для будування підпр-в у США і д-вах Європи (зокрема, і через запровадження цими країнами протекційних мит на ввіз товарів) та в колоніях. У 90-х рр. 19 ст. більш дешеві нім. товари заполонили Англію. Англ. підприємці почали вимагати від свого уряду запровадження *протекціонізму* та відмови від принципів фритредерства (вільної торгівлі), завдяки яким до цього часу встановилася англ. екон. гегемонія. В самій Англії посилилися тенденції до картелізації (див. *Картель*) пром-сті, що допомагало боротися з конкуренцією.

Вивіз англ. капіталів замість вивозу англ. товарів особливо посилився із 80-х рр. 19 ст., і це відіграло гол. роль в І. ін. країн. До кін. 19 ст. експорт капіталу став однією з гол. дохідних статей англ. платіжного балансу. Попит на капітал активізував його мобілізацію за допомогою *акціонерних товариств*. Оминаючи стадію картелів, деякі АТ почали перетворюватися на могутні трести та концерни. Фінансисти й промисловці будували вовняні ф-ки в Нідерландах, сталеливарні з-ди — у Бельгії і *Російській імперії*. Англ. компанії вкладали капітали в залізничне буд-во в країнах Європи та Америки, субсидували розвиток мор. торг. комунікацій, одержуючи високі прибутки від фрахту та страхових премій.

Індустріалізація в Російській імперії. В Росії до скасування *кріпацтва* 1861 (див. також *Селянська реформа 1861*) не було умов для розвитку фабрично-заводського вир-ва. Є чимало прикладів випереджання рос. інженерами досягнень технічно передової Англії. Зокрема, на мануфактурі Р.Глінкова багатоверетенна «самопрядна машина» з'явилася ще 1756, тоді як прядильна машина Дж.Харгрівса почала працювати лише 1765. І.Ползунов майже на два десятиріччя раніше від Дж.Уатта побудував парову машину для безпосереднього приводу мех. агрегатів. Але ні ці винаходи власних інженерів, ні закуповувані за кордоном зразки машин не впливали на тех. стан рос. пром-сті. В ній панувала вотчинно-посесійна *мануфактура* (див. також *Вотчинна промисловість*, *Посесія*), заснована на праці кріпосних селян. Ще в 50-х рр. 19 ст. криза кріпосницького госп-ва стала системною, але тільки поразка в *Кримській війні 1853—1856* змусила панівні кола Рос. імперії приступити до практичних дій щодо скасування кріпосного права.

Сел. реформа 1861 і низка бурж. реформ 60—70-х рр. 19 ст. розчистили шлях для капіталіст. підприємництва. Раніше воно існувало у вигляді купецької мануфактури та перебувало в пригніченому стані внаслідок конкуренції з боку вотчинно-посесійної мануфактури, яка використовувала дармову працю кріпаків. Незважаючи на наявність багатьох залишків кріпосництва, капіталіст. підприємництво почало активно розвиватися в усіх своїх тех. формах — дрібного товарного вир-ва, мануфактури й фабрики. Царський уряд активно сприяв залученню в економіку країни іноз. інвестицій, особливо для розбудови залізничної мережі та буд-ва підпр-в важкої пром-сті.

У 60—70-х рр. 19 ст. Росія у величезних кількостях закуповувала за кордоном техніку для модернізації своєї пром-сті й транспорту, але вже у 80-х і особливо в 90-х рр. 19 ст. вона запровадила високі митні тарифи на імпорт, щоб створити сприятливі умови для розвитку власних підпр-в. За тарифом 1891 митне обкладання становило 33 % вартості товарів. 1896 мито на рейки досягло 50 %, а на чавун — 75 % ціни товару. Якщо в 1860—70-х рр. велику роль у залізничному будівництві відігравала зарубіжна пром-сть (тоді було важливо створити первинну мережу в найкоротші строки), то вже у 80-х, і особливо в 90-х рр., 19 ст. попит залізниць на вугілля, метал і машини задовольнявся рос. пром-стю. Все це сприяло тому, що іноз. капітали почали надходити в Росію переважно у вигляді грошових інвестицій.

Унаслідок цього модернізація рос. госп-ва мала досить високі темпи. Відділити 1-й етап І. від етапу пром. перевороту в Росії практично неможливо, бо всі зміни відбувалися майже водночас. Принаймні пром. революцію в Росії можна вважати завершеною уже до кін. 80-х рр. 19 ст. В 90-х рр. 19 ст. рос. економіка вже розвивалася на власній тех. основі й за темпами зростання не поступалася найбільш розвинутим країнам світу. Зокрема, темпи зростання рос. пром-сті становили 5,8 % 1885—90, 7,6 % — 1890—95 і 9,2 % — 1895—1900. Важка пром-сть розвивалася вдвоє вищими темпами, ніж легка. А в цілому за 1861—1900, за орієнтовними підрахунками Нім. кон'юнктурного ін-ту, продукція рос. пром-сті зросла в 7 разів, Німеччини — майже в 5, Франції — приблизно в 2,5 раза, Англії — більш як у 2 рази.

За 1900—13 вир-во пром. продукції в Росії збільшилося ще в 2 рази. Заг. чисельність робітн. класу у великій пром-сті та на транспорті (включаючи робітників воєн. підпр-в, водного транспорту й комунального госп-ва) досягла 4,5 млн осіб.

За рівнем концентрації промисловості Росія займала перше місце у світі.

Концентрація вир-ва підводила до утворення, поряд з *синдикатами* і картелями, монополістичних об-нь вищого типу — концернів. Однак особливості чинного законодавства перешкоджали утворенню монополій з цілковитим вироб. злиттям підприємств — трестів.

Поряд з тим дореволюц. Росія залишалася переважно аграрною країною. На частку с. госп-ва в ній припадало бл. 60 % заг. продукції нар. госп-ва. У валовій продукції пром-сті на вир-во предметів споживання припадало дві третини, а на вир-во засобів вир-ва — лише третина.

За переписом 1897 міське нас. у 50 губерніях європ. ч. Росії становило тільки 12,8 %, а 1914 воно зросло лише до 15 %. Приблизно третину пром. продукції й наприкінці 19 ст., і 1914 давало дрібне товарне вир-во (кустарно-реміснича пром-сть).

Упродовж 1860—1913 Рос. імперія збільшила випуск своєї пром. продукції в 12 разів. Але, незважаючи на випередження в темпах, вона не змогла наздогнати за валовими показниками жодну з розвинутих країн світу. 1913 Росія випускала пром. продукції в 2,5 раза менше, ніж Франція, в 4,5 раза — ніж Англія, в 5,9 раза — ніж Німеччина, у 8 разів менше, ніж США. Відставання Росії за розмірами вир-ва на душу нас. було особливо помітним. У ній вироблялося пром. продукції на душу нас. в 10 разів менше, ніж у Німеччині, майже в півтора десятка разів менше, ніж у США.

Перша світова війна стала серйозним випробуванням для економік усіх воюючих країн. Слабка рос. індустрія до такого випробування виявилася зовсім непідготовленою. Потреби матеріально-тех. постачання рос. армії доводилося задовольняти здебільшого шляхом імпорту, переважно зі США: за 1913—17 імпорт амер. товарів зріс майже в 9 разів.

1913 зовн. заборгованість Росії обчислювалася в 4,3 млрд *рублів*, а за роки війни борг зріс ще на 7,25 млрд руб. Окрім щорічного часткового погашення боргів, за позичені мільярди необхідно було сплачувати відсотки, щороку сотні мільйонів рублів.

Індустріалізація СРСР в роки 1-ї та 2-ї п'ятирічок. Створюючи комуніст. систему вир-ва й розподілу, *більшовики* орієнтувалися саме на докорінну модернізацію продуктивних сил країни. Вперше В.*Ленін* торкнувся цієї проблеми під практичним кутом зору в січ. 1920. Він доручив голові Головенерго *Вищої ради народного господарства* Г.Кржижановському розробити на найближчі

10—20 років план електрифікації нар. госп-ва всієї країни. Для складання плану була ств. Держ. комісія з питань електрифікації Росії (*ГОЕЛРО*). Під електрифікацією розумілася тех. реконструкція нар. госп-ва, здійснювана на найбільш прогресивній енергетичній основі. Однак у *СРСР*, на відміну від дореволюц. Росії, форсування І. було неможливе ні за рахунок зарубіжних позик (унаслідок невизнання більшовиками боргів царського уряду та *Тимчасового уряду* ін. країнам), ні шляхом залучення приватних інвестицій (за винятком невеликої кількості *концесій*, які передбачали використання зарубіжного капіталу для розвитку вир-ва). Закупівля закордонної техніки здійснювалася СРСР лише шляхом торг. імпорту. Тому швидкий поступ І. можна було забезпечити, тільки вдаючись до примусу та репресій.

Гол. внутр. джерелом фінансування плану ГОЕЛРО могли б стати сел. кошти, мобілізовувані тим же способом, який РКП(б) застосовувала під час громадян. війни 1918—20, — *продрозверсткою*. Однак вимушена заміна продрозверстки *продовольчим податком* у берез. 1921 відсунула виконання плану ГОЕЛРО у невизначене майбутнє. «Сухим залишком» цього нереалізованого плану залишився досвід довгострокового планування, який відіграв свою роль під час розробки планів перших п'ятирічок (див. *П'ятирічні плани*).

Курс на І. СРСР був формально задекларований у груд. 1925 XIV з'їздом ВКП(б) і оголошений «генеральною лінією» партії. Більшовики запевняли нас., що за 1-шу п'ятирічку буде побудований екон. фундамент соціалізму та забезпечене стрімке зростання нар. добробуту, проте насправді І. здійснювалася тоді фактично лише в інтересах воєн. пром-сті. Вся пром-сть країни була поділена щодо фінансування й постачання на дві групи — «А» (вир-во засобів вир-ва) та «Б» (вир-во товарів споживання). Групі «А», яка працювала на обслуговування інтересів воєн. пром-сті, виділялися осн. фінансові кошти. Галузі групи «Б» фінансувалися за залишковим принципом.

Ресурси зведеного фінансового балансу за 4 роки і 3 місяці 1-ї п'ятирічки (1928—32) становили 120,1 млрд руб. Вони складалися з вироб. нагромадження (прибутку та амортизації) — 25,4; податку з обороту — 42,3; мобілізації ресурсів нас. — 21,5; соціального страхування — 12,4; емісії — 4,0; ін. джерел — 14,5 млрд руб. Найголовнішою статтею був податок з обороту.

У 2-й п'ятирічці (1933—37) реальна вартість рубля істотно знизилася внаслідок інфляції. В дохідній частині зведеного фінансового балансу п'ятирічки було акумульовано 427,7 млрд руб., у т. ч.: вироб. нагромадження — 76,9; податок з обороту — 212,2; мобілізація коштів нас. — 44,6; соціальне страхування — 32,5; різні доходи держ. госп-ва — 28,3; ін. джерела — 33,2 млрд руб. Частка податку з обороту підвищилася з третини до половини мобілізаційних ресурсів.

Сукупні витрати по нар. госп-ву збільшилися з 80,3 млрд руб. (1-ша п'ятирічка) до 214,6 млрд. Більше половини цих ресурсів у 1-й і майже половину — у 2-й п'ятирічці використала пром-сть, гол. чин. важка. Витрати на управління й оборону зросли з 9 до 69,8 млрд руб. Однак реальні витрати на оборону були істотно вищими, бо продукція, що споживалася в цій галузі, не обкладалася податком з обороту. Соціально-культ. витрати зросли з 23,9 до 112,7 млрд руб. Зменшення частки коштів, які витрачалися на нар.-госп. та оборонні потреби, з 74,4 % у 1-й п'ятирічці до 66,4 % в 2-й свідчить про деяке збільшення фонду споживання. Проте зведений фінансовий баланс обох п'ятирічок показує, що осн. ресурси СРСР були підпорядковані одній меті — створенню важкої пром-сті.

Ця мета була досягнута. Пром-сть, буд-во, транспорт і зв'язок дали 1926/27 госп. року чистої продукції на 8,8 млрд руб., а в 1937 — 62,4 млрд руб. (у цінах 1926/27 госп. року), тобто в 7,1 раза більше. Питома вага індустріальних галузей у нац. доході зросла відповідно з 37,6 % до 64,8 %. За цим показником СРСР вже не відрізнявся від США, Німеччини, Великої Британії.

Якісно змінилося й співвідношення між вир-вом засобів вир-ва та вир-вом предметів споживання, яке теж визначає рівень І. країни. Якщо 1928 частка продукції групи «А» в складі валової продукції великої пром-сті СРСР становила 44,5 %, а групи «Б» — 55,5 %, то до кінця 1-ї п'ятирічки продукція великої пром-сті вже на 53 % складалася з предметів вироб. призначення й на 47 % — з предметів споживання.

Реальні співвідношення між групами «А» і «Б», однак, спотворювалися особливостями мобілізації фінансових ресурсів у бюджет. Після кредитної реформи 1930 осн. джерелом ресурсів став податок з обороту, який закладався в ціну товарів і послуг вибірково: по максимуму — у легкій та харчовій пром-сті, по мінімуму — у галузях важкої пром-сті. В ціну продукції, що призначалася для потреб армії, податок з обороту зовсім не закладався. Отже, реальна вартість спожитих нас. товарів і послуг була істотно нижчою, ніж показували дані держ. статистики. Відповідно реальна вартість продукції й послуг, спожитих важкою пром-стю та військ. відомством, була вищою, ніж показувала статистика.

Функціонування нар. госп-ва СРСР цілком визначалося потребами важкої індустрії, галузей воєн. пром-сті, які вона обслуговувала, та армії. Вожді ВКП(б) створили наскрізь мілітаризовану економіку, яка підпорядковувалася командам з центру. Це давало їм змогу зосереджувати в потрібні строки й у потрібному місці велетенські ресурси.

У лип. 1929 політбюро ЦК ВКП(б) схвалило осн. настанови на п'ятирічку нар. комісаріату військ. і мор. справ: вони зводилися до того, що Червона армія (див. *Радянська армія*) не повинна була поступатися за чисельністю своїх військ імовірним противникам на найголовнішому театрі війни, а за технікою — повинна бути сильнішою, ніж противник, у двох-трьох вирішальних видах озброєнь (артилерія, літаки, танки). За 1-шу п'ятирічку вироб. потужності артилер. з-дів СРСР збільшилися вшестеро, а випуск літаків — у 4,5 раза. Була створе-

на танк. пром-сть, здатна виробляти щороку тисячі танків.

У роки 2-ї п'ятирічки почалося форсоване буд-во наук.-дослідних установ, конструкторських бюро і підпр-в воєн. пром-сті. За п'ятирічку випуск бойових літаків збільшився в 7,5 раза, артилер. і стрілец. озброєння — вчетверо, танків — більш ніж удвічі. 1938 на озброєнні Червоної армії налічувалося 15 тис. танків.

У зіставленні з рівнем 1913, прийнятим як базовий, індекс фіз. обсягу пром. продукції склав 1937 в СРСР 820, тоді як у США — 154, Німеччині — 119, Великій Британії — 110, Франції — 101. За обсягом вир-ва пром. продукції СРСР з 5-го місця у світі, яке він займав 1928, перейшов 1932 на 3-тє, а 1937 — на 2-ге місце. За роки І. пром.-вироб. фонди в СРСР оновилися майже повністю. Перехід від переважно ручної праці до широкого використання машин і механізмів забезпечив високі темпи зростання продуктивності праці.

Індустріалізація Лівобережної України та Південної України. Першим вагомим поштовхом до І. *Лівобережної України* та Пд. України стало залізничне буд-во (див. *Залізничне будівництво в Україні 19 — початку 20 століть*). Первинна мережа залізничних шляхів в Україні була створена за рахунок імпорту матеріалів і техніки й стала передумовою для розвитку фабрично-заводської пром-сті.

У конфігурацію залізниць добре вписувалися водні магістралі. Дніпро був з'єднаний притоками та каналами з водними системами Балт. басейну — Зх. Двіною, Німаном і Віслою. Це сприяло тому, що за чотири пореформених (після 1861) десятиліття перевезення товарних вантажів тер. України зросло більш як у 10 разів. Поява первинної залізничної мережі в поєднанні з розвитком *пароплавства* зумовила завершення до поч. 90-х рр. 19 ст. пром. перевороту на транспорті. 1890 на ріках України використовувалося 220 пароплавів сукупною вантажопідйомністю 1,2 млн *пудів*.

Важливим елементом транспортної системи були азово-чорномор. порти, які з'єднували Рос. імперію з країнами Чорноморського басейну і Середземномор'я. Як тільки закінчилася Крим. війна 1853—56, царський уряд ініціював створення приватного *Російського товариства пароплавства та торгівлі*. В наступні десятиліття виникли ін. пароплавні компанії.

Істотну роль у створенні безпосередніх передумов для І. України відіграла кам'яновугільна пром-сть. Власне, повномасштабна І. України саме й розпочалася з бурхливого розвитку вуглевидобування, який став можливим після прокладення залізниць. 1872 у Донбасі з'явилася перша акціонерна компанія «Гірниче і промислове товариство на Півдні Росії», заснована за допомогою франц. капіталу (див. *Іноземний капітал в Україні 18 — початку 20 століть*). До 1900 в Донбасі вже діяло 20 вуглевидобувних компаній з іноз. капіталом (без урахування рудників металургійних компаній). Панівну роль відігравав капітал дрібних французьких рантьє, концентрований франко-бельг. банками. Від заснування кам'яновугільних рудників іноз. капіталісти переходили до комплексної експлуатації природних багатств Донбасу — створення підпр-в з видобутку залізної руди та побудови металургійних з-дів.

Після виявлення великих рудних запасів О.*Поль* заснував 1881 АТ з видобутку залізної руди. 1900 було видобуто 210 млн пудів високоякісної залізної руди в р-ні *Кривого Рогу* й до 10 млн пудів марганцевої руди в р-ні *Нікополя*.

Піонером у створенні металургійної пром-сті Донбасу був англ. підприємець Дж.*Юз*, який заснував *Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізоробного та рейкового виробництва*. Щоб забезпечити розгортання нової галузі пром-сті, царський уряд надав створеному т-ву казенні землі з вугільними родовищами і зобов'язався виплачувати Дж.Юзу впродовж 12 років премію в розмірі 50 *копійок* на кожний пуд вироблених рейок.

Після того, як царський уряд почав обкладати великим митом імпорт металургійної продукції, іноз. капіталісти виявили ще більшу зацікавленість у розгортанні металургійних з-дів на Пд. Росії. 1900 року 17 металургійних з-дів виплавили тут 92 млн пудів чавуну.

Попит залізничного госп-ва на паровози за наявності заборонного, по суті, мита на імпорт змусив чимало великих машинобудівних з-дів Росії освоїти паровозобудування. Зокрема, в Україні з'явилися спеціалізовані паровозобуд. з-ди — *Харківський паровозобудівний завод* (1897), *Луганський паровозобудівний завод* (з 1900).

Пром. піднесення в Росії 90-х рр. 19 ст. базувалося переважно на прискорених темпах залізничного буд-ва. 40 % підпр-в, які існували 1900, були збудовані за попереднє десятиліття, причому в *Катеринославській губернії* та *Полтавській губернії* такі підпр-ва складали більше половини заг. кількості, а в *Таврійській губернії* — 50 %.

Попит с. госп-ва на машини зумовив швидкий розвиток відповідної галузі машинобудування. В 90-х рр. 19 ст. укр. губернії виробляли понад половину загальноімперського випуску с.-г. машин. У Катериносл. губ. налічувалося 33 підпр-ва с.-г. машинобудування, в Таврійській — 19, *Херсонській губернії* — 16.

Від серед. 60-х рр. 19 ст. в Україні швидко розвивалася цукрова пром-сть. Тех. переворот у цій галузі був пов'язаний із заміною вогньових технологій переробки цукрового буряку паровими. Останній вогньовий завод проіснував у *Чернігівській губернії* до 1876. На поч. 80-х рр. 19 ст. цукрова пром-сть України давала 88 % загальнорос. вир-ва цукру.

1887 у цукровій пром-сті виник *Синдикат цукрозаводчиків* із правлінням у *Києві*. Він об'єднував понад 90 % імперського вир-ва цукру й регулював ціни в інтересах цукрозаводчиків.

Екон. криза 1900—03 призвела до монополізації пром-сті. Найбільш могутні монополії в замаскованій формі синдикатів (контор із продажу) з'явилися в галузях важкої пром-сті (див. *Монополізація капіталістична*, *Монополії капіталістичні в Україні*). 1902 уряд затвердив статут металургійного синдикату — Товариства для продажу виробів рос. металургійних з-дів (скорочено «*Продамета*»).

1909 пром. піднесення рос. економіки відновилося. Передумови цьому були створені роз-

ширенням внутр. ринку країни внаслідок проведення *столипінської аграрної реформи*, відносно великими врожаями (за винятком 1911), які забезпечили значний експорт зернових, притоком у пром-сть іноз. (переважно франц.) капіталу та широким переозброєнням армії і флоту.

Висока кон'юнктура позначилася передусім на кам'яновугільній пром-сті Донбасу: 1910 вугледобуток складав 1 млрд пудів, а 1913 — 1,5 млрд пудів. За цей час питома вага Донбасу в кам'яновугільній пром-сті імперії зросла з 67 % до 74 %. Гол. споживачами донец. вугілля були залізниці, металургія та цукрові з-ди.

У ці роки в металургії, на відміну від 90-х рр. 19 ст., нових підпр-в не виникло. Весь приріст виплавки чорних металів був одержаний за рахунок розширення діючих з-дів і більш ефективного використання наявних потужностей. Перед I світ. війною укр. металургія давала $^2/_3$ чавуну, що виплавлявся в імперії.

Роль і значення України в загальнорос. вир-ві машин майже не змінилися. Як і раніше, транспортне й с.-г. машинобудування давали осн. частку продукції, що вироблялася в Росії. Паровозобудівні заводи в *Харкові* та *Луганську* не могли працювати на повну потужність і здійснили часткову переналадку цехів на випуск продукції, що мала ринковий попит.

Заходи, які вживалися царським урядом для зміцнення обороноспроможності імперії, сприяли швидкому розвиткові суднобудування. 1911 виник з-д Рос. акціонерного суднобуд. т-ва в Миколаєві («Руссуд»).

Найбільшими центрами машинобудування були Катеринос., Херсон. губернії та *Харківська губернія*. 1913 у цих губерніях на підпр-вах машинобудування й металообробки працювало 53 тис. осіб.

Харчова індустрія України розвивалася уповільненими темпами, але її частка в загальнорос. вир-ві була високою — 36 %. Україна давала, зокрема, від 80 до 85 % вир-ва цукру в імперії. В сезон цукроваріння 1913/14 діяли 210 цукрових з-дів (гол. чин. — у *Київській губернії*, *Подільській губернії* та Харків. губ.), які виробили 1,1 млн т цукру.

У пром-сті відбувався поступовий перехід від парових машин до парових турбін, двигунів внутр. згорання, електродвигунів. 1910 у Донбасі діяла одна врубова машина, а 1913 — 120. Але перед I світ. війною частка механізованого видобутку вугілля складала лише 1,7 %. На шахтах все ще використовувалися обушок, кирка, лопата. Продуктивність праці донецького шахтаря вдвоє поступалася продуктивності праці нім. гірника.

У передвоєн. роки концентрація вир-ва в укр. пром-сті істотно підвищилася. За 1910—14 кількість підпр-в, на кожному з яких працювало понад 1 тис. робітників, зросла із 37 до 42. Найбільшими серед цих підпр-в були Дніпровський металургійний з-д у Кам'янському (нині м. *Дніпродзержинськ*; понад 10 тис. робітників), миколаїв. суднобуд. з-д «Наваль» (понад 9 тис.), Брянський металургійний з-д у Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*; до 9 тис.), кам'яновугільний рудник АТ «Уніон» в Макіївському р-ні (8700), Петровський металургійний з-д в *Єнакієвому* (8400 робітників).

1914 на підпр-вах України (без гірничодобувної пром-сті) з числом робітників понад 500 було зосереджено 45,3 % пром. *пролетаріату* (1910 — 39,8 %).

I світ. війна підірвала укр. пром-сть. Підпр-ва, які не працювали на задоволення потреб фронту, закривалися або скорочували обсяг вир-ва. Підпр-ва, що мали замовлення армії, теж не могли нормально функціонувати внаслідок утруднень з постачанням палива та сировини, незадовільного транспортного обслуговування, нестачі робітників.

Улітку 1915 були ств. чотири особливі наради — з оборони, палива, перевезень і продовольства. Особлива нарада з оборони здійснювала нагляд за казенними та приватними підпр-вами, які працювали на потреби фронту. В Україні чотири районні наради (у Києві, *Одесі*, Катеринославі та Харкові) контролювали роботу 1130 підпр-в, на яких було зайнято майже 400 тис. робітників.

Після окупації Польщі Донбас залишився єдиним великим постачальником вугілля. Видобуток вугілля тут вдалося збільшити з 1540 млн пудів 1913 до 1740 млн пудів 1916, однак не за рахунок підвищення продуктивності праці (вона впала майже вдвічі), а за рахунок залучення некваліфікованої робочої сили.

Воєн. замовлення сприяли появі нових підпр-в, особливо у великих містах, які мали розвинуту індустріальну інфраструктуру. Зокрема, в Одесі за 1915—16 з'явилися десятки великих підпр-в маш.-буд. профілю, в т. ч. авіац. з-д Анатра. Частка машинобудування та металообробки в пром. вир-ві Одеси зросла з 12 % 1914 до 44 % 1917.

Заг. чисельність пром. робітників в Україні зросла з 655 тис. 1913 до 893 тис. 1917, у тому числі у важкій пром-сті — з 440 тис. до 636 тис. осіб. На підпр-вах істотно зросла частка жін. праці та праці підлітків. Зокрема, серед робітників у пром-сті кількість жінок виросла з 5 тис. 1914 до 133 тис. 1917. На шахтах і металургійних з-дах працювало 1917 до 100 тис. військовополонених, а також десятки тисяч робітників, завербованих у Китаї.

Індустріалізація УРСР. Обсяги капіталовкладень в основні пром.-виробн. фонди УСРР 1921—35 свідчать про їх зростання і розподіляються за групами «А» і «Б» таким чином (в млн рублів):

Роки	Група «А»	Група «Б»	Уся пром-сть
1921—1928	659	101	760
1929	355	60	415
1930	600	62	662
1931	979	74	1053
1932	1338	143	1481
1933	1214	141	1355
1934	1457	178	1635
1935	1445	164	1609

Ці офіц. стат. дані свідчать, що пром-сть безперебійно одержувала потрібне фінансування, однак не відображають того, що це робилося за рахунок інфляційного випуску паперових грошей і різкого зниження життєвого рівня нас. через запровадження д-вою непрямого оподаткування товарів нар. споживання та послуг (податок з обороту). Офіц. стат. дані також показували, що середньорічний темп пром. зростання за роки 1-ї п'ятирічки (крім її першого року) становив 15,7 %. Це були високі темпи, однак вони не збігалися з планови-

ми (відправний варіант — 18 %, оптимальний варіант — 22 %) і тим більше із задекларованими Й.*Сталіним*: 37,7 % у середньому за три роки, починаючи від другого року п'ятирічки. Легенда про дострокове виконання 1-ї п'ятирічки підкріплювалася тим, що її останній 1932/33 госп. рік став першим роком 2-ї п'ятирічки. Однак зіставлення натуральних показників першого п'ятирічного плану з обсягами вир-ва, досягнутими 1932, виявляє, що виконати п'ятирічку не вдалося за багатьма позиціями.

У 2-й п'ятирічці (1933—37) були запроектовані досить помірні середньорічні темпи зростання пром. продукції — 13—14 %. Це ліквідувало гостроту нар.-госп. диспропорцій. Припинення індустріальної гонки дало змогу приділити увагу освоєнню нової техніки, підготовці кваліфікованих кадрів.

З-ди, що безпосередньо спеціалізувалися на виготовленні воєн. продукції, були в УСРР поодинокими, як правило, дореволюц., бо нові будувалися лише на тер., яка тоді вважалася недоступною для ворожої авіації. Проте підпр-в, що становили інфраструктуру воєн. пром-сті, споруджувалося в Україні навіть більше, ніж на Уралі або в центрі Росії.

У СРСР налічувалося 35 об'єктів цивільної пром-сті, в спорудження або в реконструкцію кожного з яких до 1936 було вкладено не менше 100 млн руб. Вони розміщувалися по регіонах так:

Регіон	Кількість об'єктів	Сукупні капіталовкладення (в млн руб.)
Україна	12	2783
Урал	6	2396
Центр. Росія	6	948
Сибір	3	1152
Серед. Азія та Казахстан	3	478
Пн. Зх.	2	384
Поволжя	2	339
Закавказзя	1	110

За кількістю об'єктів вартістю понад 100 млн руб. УСРР — УРСР істотно переважала будь-який рад. регіон, а за освоєними капіталовкладеннями до неї наближався тільки Урал.

Список підприємств-гігантів в Україні був таким (у дужках — освоєні кошти в млн руб.): комбінат *«Запоріжсталь»* (369); Макіївський металургійний з-д (295); з-д «Азовсталь» (292); Новокраматорський машинобудівний з-д (291); Криворізький металургійний з-д (252); *Дніпробуд*; Дніпровський металургійний з-д (240); Ворошиловградський паровозобудівний з-д (216); Дніпровський алюмінієвий комбінат (з 1934 — з-д; 169); Нижньодніпровський трубопрокатний з-д ім. К.Лібкнехта (160); Комунарський металургійний з-д (149); Харків. тракторний з-д (100).

Переважна більшість (8 з 12) цих пром. гігантів належала до металургії, оскільки галузь машинобудування не була такою капіталоміcткою, як металургія. Через це, зокрема, Харків, в якому було побудовано особливо багато об'єктів машинобудування, представлений у списку лише одним підпр-вом.

Від нульового циклу будувалися лише 5 підпр-в, а 7 з-дів, включаючи Новокраматорський машинобудівний з-д, де реконструкція велася водночас із спорудженням нового підпр-ва, були побудовані до революції. Але й новобудови розміщувалися в місцях зосередження ін. підпр-в відповідного профілю.

Визначити динаміку співвідношення між пром-стю та с. госп-вом у заг. продукції нар. госп-ва неможливо. Ціни на с.-г. продукцію були занижені, а на продукцію пром-сті — завищені. Неможливо також виявити реальні співвідношення між пром. продукцією, яка надходила до вироб. споживання, та продукцією нар. споживання. Стат. облік будувався таким чином, що наперед виключалася можливість появи узагальнюючого показника. Відпускна ціна на однакову продукцію залежала від сфери її реалізації: була максимальною, з великим відсотком податку з обороту, — у сфері нар. споживання, й мінімальною чи взагалі без податку з обороту — для галузей воєн. пром-сті та безпосередньо для армії.

Стат. дані показували, що за 1928—37 у валовій продукції великої пром-сті УСРР—УРСР підвищилася питома вага таких галузей: машинобудування та металообробки — з 13,6 % до 29,8 %, хім. індустрії — з 2,9 % до 7,0 %, електроенергетики — з 1 % до 3,1 %. Натомість знизилася питома вага чорної металургії — з 15,1 % до 12,2 %, кам'яновугільної пром-сті — з 9,6 % до 4,9 %, харчосмакової — з 38,5 % до 21,8 %. Це дає уявлення про тенденцію, але не показує справжньої ваги галузі в нар. госп-ві. Незмінні ціни 1928, в яких обчислювався обсяг валової продукції, були порізному «незмінні» у різних галузях. По-перше, в машинобудуванні, де відбувалося прискорене оновлення продукції, нова продукція йшла в стат. звітність за інфляційною ціною, бо ін. не існувало. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів нар. споживання, які обкладалися високим податком з обороту. В підсумку, в структурі пром-сті штучно збільшувалася частка галузей, які спеціалізувалися здебільшого на вир-ві товарів нар. споживання. За стат. даними, пром-сть брала більшу участь у задоволенні потреб кінцевого споживача, ніж насправді.

Сама пром-сть, як і вся командна економіка, задовольняла потреби сусп-ва лише в тих рамках, які встановлювалися керівниками країни. Маніпулювання цінами, що здійснювалося під виглядом науково обгрунтованого ціноутворення, позбавляло цінові показники об'єктивної основи. Тому й стат. показники, що були засновані на цінах, передусім показник валової продукції, мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав екон. політику та ухвалював директивні рішення.

Проте й спотворені показники рад. статистики відображають колосальні зрушення в пром-сті, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації.

Стрімко змінювалося співвідношення між великою та дрібною пром-стю в заг. пром. вир-ві УСРР — УРСР (у %):

Види пром-сті	Роки	
	1925—26	1938
Велика пром-сть		
кількість підпр-в	0,6	8,6
кількість робітників	43,2	83,0
валова продукція	68,7	92,5
Дрібна пром-сть		
кількість підпр-в	99,4	91,4
кількість робітників	56,8	17,0
валова продукція	31,3	7,5

На початку форсованої індустріалізації майже третину пром. продукції давала дрібна пром-сть, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. 1928 цей сектор ще переважав за кількістю зайнятих осіб. Наприкінці 1930-х рр. перевага у вир-ві пром. продукції належала вже фабрично-заводському секторові. Докорінна модернізація пром-сті стала фактом.

У великій пром-сті у свою чергу простежуються динамічні зміни у співвідношенні між групами «А» та «Б» (у %):

Роки	Група «А»	Група «Б»
1927—28	50,8	49,2
1932	58,4	41,6
1937	68,0	32,0

У 1927/28 госп. році цінові співвідношення певною мірою ще враховували ринкові пропорції, однак уже наприкінці 1930-х рр. вони стали цілком штучними й визначалися д-вою так, як тій було зручно. Тому реальне падіння питомої ваги групи «Б» значно більше, ніж свідчать стат. дані. Форсована індустріалізація здійснювалася за рахунок колосального обмеження задоволення життєвих потреб населення.

Відірваність від кінцевого споживача зробила вироб. пропорції всередині групи «А» самодостатніми («внутрішній замкнений кругообіг»). Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу. Метал ішов на вир-во машин, використовуваних, знову ж таки, у вуглевидобутку та металургії, а також у воєн. пром-сті, що розвивалася особливо стрімкими темпами, проте переважно за межами України. Зумовлений високими темпами нового капітального буд-ва, тех. прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

Індустріалізація зх. областей УРСР здійснювалася під час відбудови нар. госп-ва, що розпочалася після вигнання гітлерівців з окупованих ними укр. тер., тобто від кін. 1944.

До І світ. війни ці укр. землі були переважно аграрними окраїнами слабо розвинутої в пром. відношенні *Австро-Угорщини*. Підпр-в було обмаль, вони займалися майже виключно переробкою на місці корисних копалин та ін. природних багатств. При цьому осн. маса сировинних ресурсів транспортувалася для наступної переробки за межі укр. земель або експортувалася в необробленому вигляді. Капіталісти не створювали на укр. землях Австро-Угорщини високотехнологічних вир-в з огляду на відсутність кваліфікованої робочої сили. В найбільш розвинутій порівняно з ін. західноукр. землями *Східній Галичині* тільки 4 % нас. було зайнято в пром. вир-ві. Становище тут не змінилося й у міжвоєн. період, коли західноукр. землі опинилися в складі Польщі, Румунії та *Чехословаччини*. В ході відбудови нар. госп-ва окупованих гітлерівцями 1941—44 тер. СРСР Й.Сталін поставив завдання ліквідувати індустріальну відсталість приєднаних 1939—40 до СРСР західноукр. земель. Гол. увага зверталася на *Львів* і *Львівську область*.

У груд. 1944 *Державний комітет оборони СРСР* ухвалив рішення про індустріалізацію Львова. На розвиток цього рішення РНК УРСР тоді ж створила Раду допомоги зх. областям. 7 трав. 1945 РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про заходи по відбудові і дальшому розвитку господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей на 1945 р.». У ній конкретизувалися завдання щодо відбудови та реконструкції традиційних для *Західної України* галузей пром-сті (нафтогазової — на Львівщині, лісової, лісопильної і лісохім. — у районі Карпат, легкої — на *Буковині*, соледобувної — на Закарпатті). Водночас передбачалося створення нових для краю галузей — маш.-буд., приладобуд., металообробної та ін. У законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку нар. госп-ва СРСР на 1946—50 завдання перетворення Львова на великий індустріальний центр було виділено окремим рядком.

Проблема відсутності на місці кваліфікованої робочої сили була розв'язана за допомогою організації добровільно-примусового прибуття в край інженерно-тех. персоналу та кваліфікованих робітників з центр., сх. і пд. областей УРСР і з решти регіонів СРСР. У роки повоєн. п'ятирічки до зх. областей прибуло понад 90 тис. робітників, техніків, інженерів. Вони приїздили на постійне проживання разом із сім'ями.

1945—46 у Львові були розміщені демонтовані в різних регіонах СРСР з-ди — електроламповий, телеграфної апаратури, інструментальний, с.-г. машин. 1949 дав першу продукцію з-д автонавантажувачів. Почалося спорудження великого автобусного заводу. 1948 завершилося буд-во найбільшого тоді в СРСР і Європі магістрального газопроводу *Дашава*—Київ. 1951 газопровід продовжено до *Москви*.

На кінець 4-ї п'ятирічки в зх. областях уже працювали 70 з-дів і ф-к з кількістю робітників на кожному понад 300, а також сотні дрібних і середніх підпр-в. До кін. 1945 у Львові запрацювали всі підпр-ва, які існували до війни, 1947 місто вийшло на довоєн. показники, а 1950 довоєн. рівень вир-ва був перевищений у 3,4 раза. Галузева структура пром-сті зх. областей зазнала якісних змін. Продукція машинобудування та металообробки перевищила в 4-й п'ятирічці довоєн. рівень у Ровенській обл. (нині *Рівненська область*) — у 12, *Тернопільській області* — у 18, Львів. — у 19, *Волинській області* — у 20 разів.

У повоєн. роки було відкрите невелике за пром. запасами родовище вугілля у Львів. і Волин. областях — до 1,5 млрд т. 1949 у Львівсько-Волин. кам'яновугільному бас. були закладені перші вугільні шахти, 1954 розпочалось видобування вугілля. Почалося спорудження Добротвірської держ. районної електростанції потужністю 700 тис. кВт, а також Теребле-Ріцької ГЕС у *Закарпатській області*. 1950 геологи відкрили найбільше в СРСР Роздольське родовище сірки. На базі родовища створено гірничохім. комбінат.

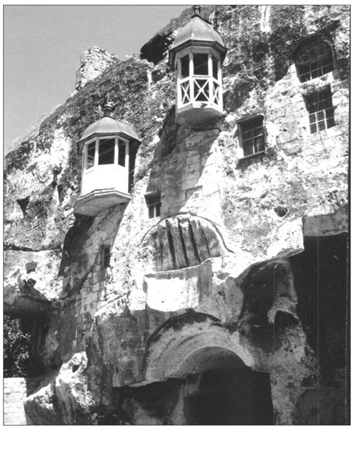
У другій післявоєн. п'ятирічці (1951—55) випереджаючі темпи розвитку пром-сті в зх. областях зберігалися. Однак порівняно з усіма ін. регіонами УРСР зх.

області у пром. відношенні залишилися найменш розвинутими.

Літ.: Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 1—2. К., 1967; *Кульчицький С.В.* Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. К., 1975; *Його ж.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). К., 1979; История Украинской ССР, т. 4—5. К., 1983; *Баран В.* Україна 1950—1960-х рр. Львів, 1996; *Литвин В.* Україна: міжвоєнна доба (1921—1938). К., 2003; Політична історія України XX століття, т. 3, 6. К., 2003; *Гриневич В.А. та ін.* Радянський проект для України. В кн.: Україна і Росія в історичній ретроспективі, т. 2. К., 2004.

С.В. Кульчицький.

ІНДУСТРІА́ЛЬНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО — поняття, що означає певну стадію розвитку сусп-ва, яка є перехідною між аграрною (аграрне сусп-во) та постіндустріальною (*постіндустріальне суспільство*, *інформаційне суспільство*) стадіями. Для І.с. властиві розвинута та складна система розподілу праці за умов його спеціалізації, масове вир-во товарів для широкого вжитку, машинізація і автоматизація вир-ва і управління, *науково-технічна революція*. Результатом цих процесів є розвинена система засобів транспорту й комунікацій, висока ступінь мобільності нас. і *урбанізації*, якісні зрушення в структурах нац. споживання. В І.с. осн. характеристики великої пром-сті та моделі розвитку, що задаються ними, стають визначальними для соціального спілкування в сусп-ві в цілому і для більшої ч. населення. Теорія І.с. була сформульована в 2-х варіантах: франц. філософом Р.-К.*Ароном* у лекціях у Сорбонні (Париж, 1956—59) та амер. економістом і політологом У.Ростоу в кн. «Стадії економічного зростання» (1960). Теорія І.с. зводить соціальний прогрес (див. *Прогресу історичного теорія*) до переходу від відсталого, аграрного, докапіталіст. сусп-ва до передового, індустріального, капіталіст. сусп-ва із масовим ринковим вир-вом та демократ. ладом. В основі цього переходу лежить процес послідовних тех. нововведень у вир-ві, який багато в чому пояснюється збігом випадкових обставин у сполученні з різними психологічними мотивами діяльності (*націоналізмом*, протестантською (див. *Протестантизм*) етикою, духом підприємництва, особистими амбіціями та ін.). Теорія І.с. вплинула на формування теорії постіндустріального сусп-ва та *масового суспільства теорії*.

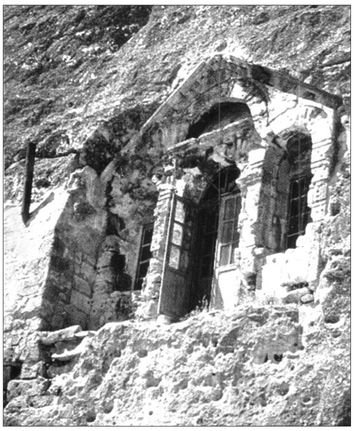

Літ.: *Rostow W.* The stage of economic growth. A non-communist manifesto. Cambridge, 1960; Основные этапы развития социологической мысли. М., 1994; *Гэлбрейт Д.* Новое индустриальное общество. М., 2004.

К.Ю. Галушко.

ІНКЕРМА́Н (з татар. — «печерна фортеця»; Каламіта, Інкірма, 1976—91 — Білокам'янськ) — місто *Автономної Республіки Крим*, підпорядковане Севастопольській міськраді. Розташов. при впадінні р. Чорна в Чорне м. Залізнична станція. Нас. 10,9 тис. осіб (2004).

Виник у 8—9 ст. як візант.-херсонеський форпост (на місці давнішого таврського поселення; див. *Таври*), спершу відомий як Каламіта. Середньовічний правосл. монастирський центр. Імовірно, у зв'язку з цим існують перекази про заслання на тутешні каменоломні імп. Марком Ульпієм Траяном рим. єпископа (папи) *Климента I*, який і загинув у цих місцях мученицькою смертю (утоплений у морі), та про ув'язнення тут у 7 ст. папи Мартина I. 1427 Алексій Комнін, правитель князівства *Феодоро*, збудував тут фортецю. Від 1475 І. перебував під контролем *Османської імперії*. Після приєднання *Кримського ханства* (1783) перебував у складі *Російської імперії*. 1820 тут побудовано 2 маяки, найвищі в країні. З історії *Кримської війни 1853—1856* відома Інкерманська битва, що відбулася 5 листоп. (24 жовт.)

Інкерман. Свято-Климентьєвський монастир. Фото початку 21 ст.

1854. Тоді рос. армія зробила спробу скинути війська союзників у море та деблокувати *Севастополь*. Попри заг. невдачу, севастопольці тоді виграли час, аби укріпити місто. В 19—20 ст.

Інкерман. Фото початку 21 ст.

Інкерман. Руїни фортеці Каламіта. Фото початку 21 ст.

І. розвивався в орбіті Севастополя (з інкерманського білого каменю останній первісно і будувався). Статус міста І. отримав 1976.

Архіт. пам'ятки: печерний монастир (датування печер можливі від 8—9 ст. до 15 ст.; ін. споруди належать 19 ст.; Свято-Климентьєвський Інкерманський чол. монастир), руїни фортеці Каламіта (15 ст.).

Літ.: *Бертье-Делагард А.Л.* Каламита и Феодоро. «Известия Таврийской ученой архивной комиссии», 1918, вып. 55; ІМіС УРСР. Кримська область. К., 1974.

Д.С. Вирський.

ІНКОРПОРАЦІОНІ́ЗМ, програма інкорпорації східних земель Польської держави. Передбачала безпосереднє приєднання (інкорпорацію, від лат. incorporatio — включення до складу) до відновленої 1918 Польс. д-ви укр., білорус. і литов. етнічних земель. Підтримувалася правими польс. угрупованнями. Р.*Дмовський*, який найбільш виразно формулював і послідовно обстоював І., хоч і не ратував за відновлення Польщі в межах кордонів 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), але домагався безумовного введення до її складу колиш. Ковенської, Віленської та Гродненської губ., а на пд. сх. не лише *Східної Галичини*, а й більшої ч. *Волині* й значної — *Поділля*. «Лінія Дмовського» (лип. 1917) сягала майже м. *Овруч*, а далі проходила рікоюУшиця до її впадіння в Дністер. Обговорення «карти Дмовського» на засіданнях (трав.—жовт. 1918) Польс. нац. к-ту в Парижі (Франція) виявило як прихильників, так і противників саме такого (інкорпораційного) розширення Польщі за рахунок сх. земель. На відміну від прихильників І., прихильники *федераціонізму* ратували за проведення польс. експансії на Сх. для створення там залежних від Польщі сусідніх д-в. Політика І. передбачала, зокрема, новий перерозподіл України між Польщею та білогвардійською Росією (див. *Білий рух*), виключаючи будь-яку можливість існування укр. державності. Незважаючи на розбіжності між І. і федераціонізмом, ці політ. напрямки органічно доповнювали один одного в здійсненні «української політики». Інкорпораціоніст Р.Дмовський зображав *Українську Народну Республіку* та *Українську Державу* як «витвір німців» і наполягав на приєднанні до Польщі укр. земель, а федераціоніст Ю.*Пілсудський* політикою «доконаних фактів» полегшував прийняття відповідних рішень.

Літ.: *Dmowski R.* Polityka Polska i odbudowanie państwa. Warszawa, 1925.

Р.Г. Симоненко.

ІНЛЕ́НДЕР Людвік (1849—1900) — громад. та політ. діяч, журналіст у *Галичині*. Закінчив Львів. ун-т. Наприкінці 70-х рр. 19 ст. вів соціаліст. пропаганду в робітн. гуртках самоосвіти у *Львові*. Разом з І.*Франком* та М.*Павликом* брав участь у вид. польс. газ. «Praca» («Праця»; див. *«Праца»*). Входив до соціаліст. к-ту, ств. із співробітників цієї газети. 1879 цей к-т перетворився в ред. к-т газ. «Praca» і став центром кер-ва робітн. рухом. Під впливом праць К.*Маркса* і Ф.*Енгельса* разом з І.Франком і Б.*Червенським* 1879 склав першу в Галичині парт. програму, яку було видано 1881 в Женеві (Швейцарія) під назвою «Програма галицьких соціалістів». Брав активну участь у літ. житті, фінансово допомагав письменникам видавати їхні твори; саме завдяки такій його підтримці побачила світ новела І.Франка «На дні». Опублікував рецензію на перший том поезій М.Конопницької в ж. «Swit» (Варшава).

Літ.: *Франко І.* Людвік Інлендер (некролог). В кн.: *Франко І.* Зібрання творів, т. 47. К., 1986.

Л.Г. Москвич.

ІНОГОРО́ДЦІ — офіц. назва в Рос. д-ві, згодом в *Російській імперії* тих підданих, які, не будучи приписаними до козац. стану (див. *Козацтво*), мешкали на тер. козац. військ чи то постійно, як квартиранти і домовласники, чи то тимчасово, як захожі робітники, що прибули сюди на літні заробітки. Указ імп. *Олександра II* від 1867 «О дозволении русским подданным невойскового сословия селиться и приобретать собственность в землях казачьих войск...» сприяв масовому припливу мігрантів на козац. землі. Так, на *Кубані* 1861 І. зареєстровано 5243, а 1873 — вже 250 000 осіб. Згідно з переписом нас. 1897, кубанське козацтво налічувало 787 194 особи, що становило 41 % всього нас. Кубанської обл. Приблизно таке ж співвідношення зберігалося до 1917.

Невійськ. нас. козац. земель влада поділяла на три категорії: 1) І., які мають осілість; 2) І., які не мають осілості; 3) І., які є корінними мешканцями відповідних земель. І. переважно жили в містах, а козаки — в станицях. Взаємовідносини між козаками та І. були вельми складними і напруженими, останнє з усією трагічністю проявилося після *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* та під час громадян. війни 1918—20.

Літ.: *Мельников Л.М.* Иногородние в Кубанской области. Екатеринодар, 1900; *Македонов Л.В.* Население Кубанской области, по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 года. Екатеринодар, 1906; *Щербина Ф.А.* История Кубанского казачьего войска, т. 2. Екатеринодар, 1913; Казачий словарь-справочник, т. 2. Сан-Ансельно, 1968; Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года. Краснодар, 1997.

Є.Д. Петренко.

ІНОЗЕ́МНА ДОПОМО́ГА ГОЛОДУ́ЮЧИМ В УСРР 1922—1923. На відміну від РСФРР, куди іноз. гуманітарна допомога почала надходити на прохання РНК РСФРР від початку голоду — з осені 1921, в Україні (див. *Голод 1921—1922 років в УСРР*) її надходження було організовано лише 1922, коли голод був уже в розпалі, і не на прохання владних органів, а з ініціативи іноз. філантропічних орг-цій. Затримка надання допомоги неврожайним місцевостям УСРР зумовлювалася позицією ЦК РКП(б). Намагаючись спрямувати допомогу переважно в Поволжя, він забороняв РНК УСРР розголошувати інформацію про голод на тер. УСРР. Першими запропонували допомогу голодуючим УСРР *меноніти* США (див. також *Американська менонітська допомога*), Канади і Нідерландів. У жовт. 1921 укр. уряд уклав угоду про допомогу з міжнар. менонітським к-том. У груд. того ж року аналогічну угоду було підписано з *Нансена місією*, а в січ. 1922 — з *Американською адміністрацією допомоги* (АРА). Однак навіть після укладання відповідних угод

роботі доброчинних орг-цій на рад. тер. чинилися всілякі перешкоди, оскільки влада підозрювала «непролетарські організації» в антирад. діяльності під прикриттям доброчинності. Менонітів не пускали в Україну до берез. 1922, а АРА і місію Нансена — до трав. 1922.

Влітку 1922 ЦК РКП(б) зробив нову спробу заблокувати іноземну допомогу голодуючим УСРР. Під час роботи міжнар. з'їзду к-тів і комісій допомоги голодуючим (лип. 1922, Берлін) делегація РСФРР, яка була уповноважена захищати інтереси рад. республік, не повідомила учасників з'їзду про те, що голод в Україні не подолано. Однак на цей раз представники УСРР все-таки спромоглися укласти угоди з іноз. доброчинними орг-ціями — з франц. Червоним Хрестом, К-том охорони здоров'я *Ліги Націй*, Т-вом допомоги нім. колоністам Чорномор. узбережжя, амер. орг-цією «Форвардс», к-том *Міжнародної робітничої допомоги* (Міжробдопом), а також амер. єврейс. об'єднаним к-том «Джойнт» та деякими ін. орг-ціями, які вийшли зі складу АРА.

У серп. 1922 іноз. орг-ції забезпечували харчуванням 1,8 млн жителів неврожайних губерній України, в той час як комісії допомоги голодуючим при радах — 425,6 тис. Тільки 1922 іноз. орг-ції допомоги завезли в УСРР бл. 2,3 млн *пудів* продовольства (8 % із заг. суми пожертв, які надійшли в рад. республіки із закордону). Це майже стільки, скільки зібрала для голодуючих Росії й України комісія допомоги голодуючим ВУЦВК (ЦК Допгол; див. *Комісії допомоги голодуючим*). За весь час діяльності в Україні АРА надала голодуючим 180,9 млн пайків, місія Нансена — 12,2 млн, Міжробдоп — 383 тис. Допомога ін. доброчинних орг-цій була значно меншою.

1922—23 на прохання рад. уряду іноз. орг-ції надавали переважно вироб. допомогу. До квіт. 1923 вони завезли в Україну 250 тис. кіс, 100 плугів, 428 жниварок, 100 сортувалок, 400 віялок, 149 тракторів, 1335 коней, 500 корів, більше 15 вагонів насіння, обладнання для 15 сироварень і книжки з с. госп-ва для 40 сільс. б-к. У той же час на кредити ЦК Допголу селяни неврожайних губерній придбали 19 молотарок, 101 сівалку, 459 плугів і 396 борон, 328 коней і 60 тракторів. Найбільш спроможною серед іноз. орг-цій була «Джойнт». Від робітн. і комуніст. партій вироб. допомогу надавали Міжробдоп і *Товариство технічної допомоги Росії*.

Літ.: *Мовчан О.М.* Іноземна допомога голодуючим УСРР: 1921—1923 рр. «УЇЖ», 1989, № 10; Голод 1921—1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. К., 1993; *Кульчицький С.В.*, *Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. К., 1993; *Їх же.* Крізь московські перепони. Іноземна допомога Україні під час голоду: 1921—1923 рр. «Політика і час», 2000, № 9—10.

О.М. Мовчан.

ІНОЗЕ́МНА КОЛЕ́ГІЯ — підпільна агітаційно-пропагандистська орг-ція КП(б)У. Ств. у груд. 1918 за вказівкою ЦК РКП(б). Проводила агітаційну роботу серед військ *Антанти* (див. також *Антанти військова присутність на півдні України 1918—1919*). На чолі колегії стояла президія: С.Соколовська, Ж.*Лябурб*, А.Залік та ін. І.к. складалася з франц., румун., польс., сербської, грец. груп, що вели пропаганду і розповсюджували революц. літ. серед іноз. солдатів на їхній рідній мові. Видавала газ. «Le Communiste» («Комуніст») франц. мовою, листівки (франц., італ., румун., сербською та ін. мовами). В берез. 1919 групу активних членів було заарештовано і страчено.

Літ.: *Коновалов В.Г.* Герои одесского подполья. М., 1960; Гражданская война на Украине. 1918—1920: Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967.

О.Б. Кудлай.

ІНОЗЕ́МНИЙ КАПІТА́Л В УКРАЇНІ в 18 — на початку 20 століть. Іноз. капітал у тій чи ін. країні — це капіталовкладення в економіку цієї країни фінансових ресурсів ін. д-в. Стосовно ж істор. минулого країн, що в ході військ. і екон. змагань ін. країн тимчасово втрачали свою державність і їхні землі опинялися в межах кордонів ін. д-в, то іноз. капіталовкладення в ці країни в періоди їхньої бездержавності слід розглядати як капіталовкладення в той чи ін. їхній регіон тих д-в (підданих тих д-в), яким цей регіон не був підвладний. У різні роки 18 — поч. 20 ст. сьогочасні укр. землі перебували в складі *Речі Посполитої*, *Молдавського князівства*, *Кримського ханства*, *Османської імперії*, *Російської імперії*, Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Говорити про іноз. інвестиції в укр. землі на поч. 18 ст. можна лише побіжно. Заг. екон. прогрес 18 ст. позначився на подальшому розвитку госп. діяльності в усіх країнах, до складу яких входили чи яким належали укр. землі. Це проявилося як у поступі їхньої пром-сті, так і в розширенні їхніх внутр. ринків і зміцненні їхніх зв'язків з зовн. ринками. Розвиток ф-к і з-дів стимулював зростання попиту на продовольчі продукти (хліб, м'ясо, сало, мед, горілку) та с.-г. сировину (прядиво, шкіри, вовну). Це відкрило для землевласників (передусім великих) перспективу збільшення їхніх доходів шляхом нарощування вир-ва с.-г. продуктів для продажу, в т. ч. й за кордон. Відомо, напр., що черніг. полковник П.*Полуботок* продав 1715 польс. комерсантові Цибульському 575 *пудів* тютюну приблизно за 460 *рублів*, причому такі операції, як свідчать тогочасні документи, не були поодинокими. Рух товарів через укр. землі був достатньо жвавим, а місц. *купецтво* ходило з крамом місц. вир-ва, зокрема, до Пруссії, Голландії (нині Нідерланди), Франції, Крим. ханства, Осман. імперії. Іноз. капітал у цей час обслуговував передусім оптові торг. операції. Торгівля із зарубіжними країнами відбувалася за рахунок обопільного кредиту, в більшості випадків довготермінового. Укр. купці, шукаючи кредитів, вдавалися до послуг лихварів, тодішніх банкірів. Так, у джерелах зафіксовано, зокрема, що «знатний купець» Роман Якимович, «їдучи з України до Шльонська (Силезії), позичил по дорозі в місті польському Острозі несколько (певну) суму в тамошніх жидів». Кількість позичених Романом Якимовичем грошей за тогочасними мірками була немалою, про це говорить те, що з Вроцлава (нині місто в Польщі) Роман Якимович повернувся з товарами

«на кілько сот тисячей злотих». Таких прикладів можна навести дуже і дуже багато, й усі вони фактично свідчать про значну роль лихварського, переважно іноз., капіталу в торг. операціях укр. панства та купецтва. Великі землевласники та багаті *поміщики* торгували хлібом. Як констатує акад. Й.-А.*Гільденштедт*, більша частина зібраних у маєтках К.*Розумовського* хлібів «експортувалася через Чорне й Середземне море й давала великі доходи». Значну частину хлібів «за поручительство в борг і за готівку» продавали й ін. великі землевласники, зокрема поміщики Базилевські. Вело торгівлю й Запорожжя, особливо в період *Нової Січі*. Торгівля велася з *Лівобережною Україною*, *Правобережною Україною*, Росією, Крим. ханством, Осман. імперією. Запорожці продавали горілку, рибу, сіль, продукти землеробства, худобу, коней, смушки (хутро ягнят) тощо. Про розмах торгівлі у *Вольностях Війська Запорозького низового* свідчать, напр., такі слова очевидця — козака І.Розсолоди: «Усякі гроші треба було заводити: сьогодні запорожець торгується з москалем, треба московські гроші, завтра з ляхом, треба ляцькі, а там з турком, треба турецькі; усякі гроші требувались».

Після *російсько-турецької війни 1768—1774*, що завершилася *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774*, починають доволі інтенсивно нарощуватися чорномор. торг. зв'язки пд. укр. земель з європ. країнами. Розвивається чорномор. торгівля з Австрією, д-вами Італії (зокрема з Венецією), Іспанією, Францією. На пд. укр. землях виникають нові міста, і саме сюди потягнувся великий іноз. капітал. Так, невдовзі після заснування *Херсона* (1778) тут створив свою торг. компанію й почав вивозити до Франції корабельний ліс франц. комерсант Антуань. Притокові іноз. капіталу сприяло видання царським урядом закону про зменшення *мита* в усіх чорномор. портах на привізні та відпускні товари, а також постанов про безмитне зберігання товарів, що доставляються в чорномор. порти, в особливих магазинах протягом тривалого строку. Ще більше стимулювало ввіз іноз. капіталу оголошення *Одеси* містом порто-франко (див. *Портофранко в портах України*) за маніфестом від 16 квіт. 1817. Причиною видання цього маніфесту був брак достатніх капіталів у рос. та укр. купців (так, таврійські губернатори у своїх повідомленнях до уряду неодноразово вказували на те, що у місц. купців замало грошей і це є гол. перешкодою розвиткові торгівлі) та майже повна відсутність торг. флоту. Після введення в Одесі порядку порто-франко торгові операції з іноземцями здійснювалися тут у межах чітко визначеної ч. тер. міста та його околиць (кордони цієї тер. були огороджені й суворо охоронялися) за нижчими цінами, ніж в ін. місцях Рос. імперії. Серед іноз. купців, котрі торгували в Одесі, переважали греки, вірмени та італійці, менше було французів, австрійців та англійців.

Вже наприкінці 18 ст. торг. операції, які раніше на укр. землях укр. купецтво проводило самостійно, почали переходити до рук чужоземців. Цей процес ще більше посилився з поч. 19 ст., тоді ж в укр. *містах* почав збільшуватися відсоток неукраїнців. Наприклад, очевидці фіксували значну кількісну перевагу над українцями росіян в Єлизаветграді (нині м. *Кіровоград*), греків, вірмен, поляків, французів — у Херсоні, греків — у *Маріуполі*. На Правобережжі більшість купецтва складалася з поляків та євреїв. Уряд Рос. імперії навіть примусово переселяв на укр. землі рос. купців: так, у 1830-х рр. за указом імп. *Миколи I* з Росії до *Києва* було переселено рос. купців, які мали чималі капітали (зокрема Богатирьова, І. і П.Дегтерьових (див. *Дегтерьови*), Єлісеєва, Масалітінова, Фоломіна). У Києві ж тим часом купців-українців випроваджували з центру міста на околиці, а їхні місця віддавали купцям з Росії.

Пром. переворот у Франції, що був прискорений *Французькою революцією кінця 18 століття* та війнами Наполеона (див. *Наполеон I*), спричинив посилення інтересу Франції до чорномор. торгівлі. 1816 у Франції було організовано акціонерну «Чорноморську компанію» з керівним центром у Парижі, торг. агентством у Марселі та двома конторами — в Одесі та *Стамбулі*. З метою популяризації «Чорноморської компанії» (обов'язки тимчасового її казначея взяв на себе впливовий франц. банкір Ж.Лаффіт) поширювався лист для збору підписів бажаючих брати участь в її діяльності. Першим, хто поставив під листом свій підпис і придбав білет у 10 акцій, був А.-Е.*Рішельє*, він добре розумів перспективи проекту, оскільки незадовго до цього обіймав посаду градоначальника Одеси й ген.-губернатора *Новоросійського краю*.

Після поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856* та початку ери реформ 1860-х рр. в Рос. імперії почалася доба побудови залізниць. Перше залізничне акціонерне т-во (Гол. т-во рос. залізничних шляхів) було засноване франц. банкірським домом братів Перейра. За відносно короткий час — з 1865 до 1890 — *Харків*, Київ, *Кременчук*, Катеринослав (нині м. *Дніпропетровськ*), Одеса перетворилися на великі залізничні вузли, а всього тоді було прокладено 6350 *верст* залізниць (див. *Залізничні шляхи в Україні*). Це сприяло розвиткові внутр. ринку й посиленню торг. зв'язків із зовн. світом, а також формуванню на укр. землях крупних пром. центрів загальноімперського значення: Донец. вугільнометалургійного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого та Пд.-Зх. цукрового. На кін. 19 ст. укр. землі стають одними із найрозвиненіших тер. у Рос. імперії. Стимулюючи розвиток місц. пром-сті та враховуючи екон. тенденції в передових капіталіст. країнах, для яких вивіз капіталу став осн. джерелом прибутків, царський уряд обклав високими тарифними ставками імпортні товари. Це привело до того, що стало вигідним ввозити в Рос. імперію не товари, а капітали. Припливові іноз. капіталу в Росію сприяла також грошова реформа 1895—97, внаслідок якої було досягнуто стабілізації валюти й встановлено золотий монометалізм (див. *Золотий рубль*). Іноз. інвестори скуповували в Рос. імперії акції вже діючих підпр-в і засновували тут нові з-ди й ф-ки. Англ., франц. та бельг. капіталісти захопили ключові позиції в гірничо-мета-

лургійній індустрії Донбасу, Криворіжжя, Придністров'я.

Наприкінці 19 ст. укр. землі стають центром видобутку залізної руди і кам'яного вугілля. Значну роль зіграла в цьому Катерининська залізниця (збудована 1884), котра сполучила залізорудні копальні з вугільними копальнями Донбасу. Якщо 1860 в усій Рос. імперії було видобуто 18,2 млн пудів вугілля, а в Донбасі 6 млн пудів (32,8 % загальнорос. видобутку), то вже 1900 в усій імперії було видобуто 10 млрд пудів при частці в ньому вугілля Донбасу 68,9 %. Хоча за потужністю з-дів уся чорна металургія Росії поступалася передовим капіталіст. країнам в 2—3 рази, металургія, сконцентрована на укр. теренах, перевищувала середню західноєвроп. 1913 на частку іноз. капіталу припадало 70 % заг. видобутку вугілля в Донбасі й 86 % усього видобутку руди в Криворізькому бас. Іноз. капітал контролював величезні *синдикати* — «*Продвугілля*», «*Продамета*», «Урожай», мав значну частку акцій цукрового синдикату тощо. Напередодні *Першої світової війни* в Україні діяло 83 іноз. компанії, їхній капітал, вкладений в місц. пром-сть, складав 413,8 млн руб., це було більше 30 % заг. суми іноз. капіталів, вкладених у пром-сть усієї Рос. імперії. Іноз. капіталісти одержували величезні прибутки. Напр., англ. підприємець Дж.*Юз*, який від 1872 володів металургійним з-дом у Бахмутському пов. *Катеринославської губернії* (за його прізвищем з-д було названо Юзівським, а робітн. с-ще поблизу нього — Юзівкою, нині це м. *Донецьк*), за 25 років своєї підприємницької діяльності вивіз до Англії 25 млн рублів золотом.

Галичина, *Буковина* й *Закарпатська Україна* у 18—19 ст. залишалися в основному аграрними регіонами, наявна в них пром-сть була переважно дрібною. Лише наприкінці 19 ст. в Галичині, в т. ч. й у *Східній Галичині*, почала формуватися велика фабрично-заводська пром-сть. Роль іноз. капіталу в цьому розвиткові була значною. Крім місц. пром. й с.-г. сировини, увагу іноз. інвесторів привертали тут борошномельна, лісопильна й нафтово-озокеритна галузі. Майже такими самими, як у Сх. Галичині, були напрями інвестування іноз. капіталу в економіці *Буковини Північної* та Закарпаття. В 1880-х рр. канад. підприємці Берггейм і Мак-Гарвей під впливом збільшення світ. попиту на нафтопродукти застосували в Сх. Галичині удосконалений метод буріння глибоких свердловин. Це привело до значного росту видобутку тут нафти. 1895 у *Відні* було створено Галицько-Карпатське нафтове т-во з капіталом у 10 млн *крон*, через 19 років капітал т-ва збільшився вдвічі. Особливий інтерес до нафти виявляли нім., англ. та амер. нафтові компанії. В Галичині діяли філії амер. нафтових концернів «Соконі вакуум ойл» та «Стандарт ойл оф Нью-Джерсі».

Усі хім. з-ди на Закарпатті належали іноземцям. Оптова торгівля в зх. укр. регіонах теж була в їхніх руках. Від 1908 у *Львові* активно діяло Англо-польс. торг. т-во.

Широке проникнення іноз. капіталу в економіку укр. земель 19 — поч. 20 ст. мало виразний колоніальний характер. Воно сприяло розвиткові тут лише тих галузей економіки, продукція яких була потрібною для іноз. д-в, що в підсумку істотно порушувало оптимальний для місц. люду баланс госп. та культ. поступу. Не маючи власної *держави* та сильної нац. *буржуазії*, укр. народ змушений був поступатися своїми потребами та інтересами на користь потреб та інтересів чужих д-в та ін. народів. Разом з тим іноз. капітал сприяв пришвидшенню *індустріалізації* укр. земель та прилученню їх до тогочасних новітніх цивілізаційних процесів.

Літ.: Письмо барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марселя з Херсоном. «Записки Одесского общества истории и древностей», 1883, т. 13; *Бранд Б.Ф.* Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны, ч. 2. СПб., 1899; *Туган-Барановский М.* Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историко-экономическое исследование, т. 1. СПб., 1907; *Скитский Б.* Гетьманщина накануне ее падения. Владикавказ, 1928; *Джиджора І.* Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. К., 1930; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. М., 1954; *Голобуцький В.О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування: 1734—1775. К., 1961; *Боровой С.Я.* Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. В кн.: Французский ежегодник за 1961 г. М., 1962; *Гуржій І.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. К., 1962; *Боровой С.Я.* Кредит и банки в России (середина XVII в. — 1861 г.). М., 1963; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970; *Дружинина Е.Н.* Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970; *Її ж*: Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825—1860 гг. М., 1981; *Полонська-Василенко Н.* Історія України, т. 2. К., 1995.

П.В. Голобуцький.

ІНОКЕ́НТІЙ IV (світське ім'я — Сінібальдо Фієскі; бл. 1195—07.12. 1254) — рим. папа (1243—54). Н. в м. Генуя. Подібно до свого попередника Григорія IX вів запеклу боротьбу з герм. імп. Фрідріхом II Гогенштауфеном. 1245 скликав у м. Ліон (нині місто у Франції) Вселенський собор і оголосив Фрідріха II позбавленим влади, однак імператор залишився на престолі. Підтримував суперників імператора, а також підбурював проти нього міста Італії, що відстоювали незалежність. По смерті Фрідріха II (1250) папа продовжив суперництво з його наступником Конрадом IV Гогенштауфеном.

Інокентій IV.

Проводив політику прозелітизму (поширення свого віросповідання) в Європі й світі, благословив загарбницькі дії *Тевтонського ордену* в Сх. Європі. 1245 відправив францисканця Плано *Карпіні* послом до монгол. великого хана в Каракорум (столиця давньої монгольської д-ви Чингізидів), доручивши йому також зав'язати стосунки з *Данилом Галицьким* і схилити того до переходу в *католицизм*. Переговори між І.IV та Данилом Галицьким тривали майже 8 років. Умовою своїх по́ступок у реліг. справах Данило поставив організацію рим. папою хрестового походу країн Зх. проти монголо-татар. Одержавши відповідні запевнення від І.IV, Данило восени 1253 коронувався присланою рим. папою стеммою в *Дорогичині*. Однак І.IV не виконав своїх зобов'язань, похід не відбувся, і князь незабаром розірвав стосунки з *Римською курією*.

П. у м. Неаполь (Італія).

Літ.: *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

М.Ф. Котляр.

ІНОРО́ДЦІ — у законодавстві *Російської імперії* термін, яким визначали підвладні царському уряду нац. групи, племена і народності з особливим правовим статусом. Цей статус визначався Положенням про інородців 1892, положеннями та правилами про управління окремими областями, Зводом законів про стани (1876), Статутом про управління інородців (1822) та деякими ін. нормативними актами. Згідно з ними І., зокрема, вважалися «самоїди» Архангельської губ., калмики, які кочували в Астраханській і Ставропольській губерніях, сибірські киргизи, буряти, якути, хакаси, ногайці, кочові і бродячі народи Сибіру, Казахстану і Закавказзя, євреї та деякі ін.

І. не ставали, ними народжувалися. Всі вони поділялися на категорії: кочові, бродячі та осілі. Осілі І. зрівнювалися в правах і в порядку управління з корінним нас., а кочові та бродячі І. нарівні із сільс. жителями утворювали окремий стан, який мав власну своєрідну систему управління. Статус кочових і бродячих народів був в основному схожим: вони користувалися, хоч і з певними відмінностями, одними й тими ж правами, особливістю яких була наявність для них деяких пільг з відбування держ. повинностей (військ., грошових тощо). Вони мали своє окреме управління. Так, інородницьке нас. Туркестанського краю адміністративно поділялося на волості, осіле — на сільські, кочівники — на аульні громади. Органами управління в них були відповідно сільс. схід або аульний з'їзд, волосний з'їзд виборних, волосний правитель, якого призначав *губернатор*; діяли також нар. суди.

Панагії. 17 ст.

Сибірські кочові І. в адм. відношенні поділялися на стійбища або улуси, в основі управління якими лежав принцип родового управління й які мали в управлінні своїх старост, виборних засідателів, степові думи і голів, гол. родоначальників, яких затверджував губернатор або генерал-губернатор. Ними управляли інородні управи (1822—1901), які діяли на основі Статуту про сибірських киргизів (1822) та Статуту про управління інородців (1822). Свої особливості в управлінні мали також калмики, що в адм. відношенні поділялися на кибитки, хотони, аймаки та улуси, де органами управління були відповідні сходи. Всі І. переважно перебували у підпорядкуванні мін-ва держ. маєтностей, а киргизи Внутрішньої орди — мін-ва внутр. справ.

Правовий статус євреїв відзначався обмежувальним характером. Цей статус обумовлювався не тільки нац. належністю, а й віросповіданням. Закон вимагав від євреїв приписки до одного із встановлених у д-ві *станів*, скажімо, купецького, цехового, міщанського, інакше з ними поводилися як із бродягами. Євреї повинні були мешкати в спеціально відведених для них місцевостях (*смуга осілості*, поза межами якої дозволялося перебувати лише тимчасово). Ця смуга проходила по територіях зх. та пд.-зх. губерній Рос. імперії. Хоч постанови з цього питання не мали абсолютної сили, закон (Статут про паспортну систему 1903) визначав, в яких саме губерніях євреям дозволялося жити. Зокрема, на тер. України це були Волинська, Подільська, Полтав., Катериносл., Таврійська, Херсон., Черніг. та Київ. (крім м. *Київ*) губернії. Тимчасовими правилами (1882) євреям було заборонено й у смузі осілості мешкати поза містами й містечками. Кожен єврей обов'язково мав зберігати за собою без зміни успадковане або на основі закону прийняте прізвище, в усіх публічних актах вживати рос. мову. Встановлювалися певні квоти прийому євреїв до вищих навч. закладів.

Упродовж століть склалося своєрідне внутр. право рос. І. (інородницьке право), засноване на нормах *звичаєвого права*.

Літ.: *Леонтович Ф.И.* К истории права русских инородцев. Древний Монголо-калмыцкий или Ойратский устав взысканий. Одесса, 1879; Положение об инородцах. СПб., 1892; *Коркунов Н.М.* Русское государственное право, т. 1. СПб., 1899; Свод законов о состояниях. В кн.: Свод Законов Российской Империи, т. 9. СПб., 1899; *Якушкин Е.И.* Обычное право русских инородцев. Материалы для библиографического обычного права. М., 1899.

Ю.Я. Касяненко.

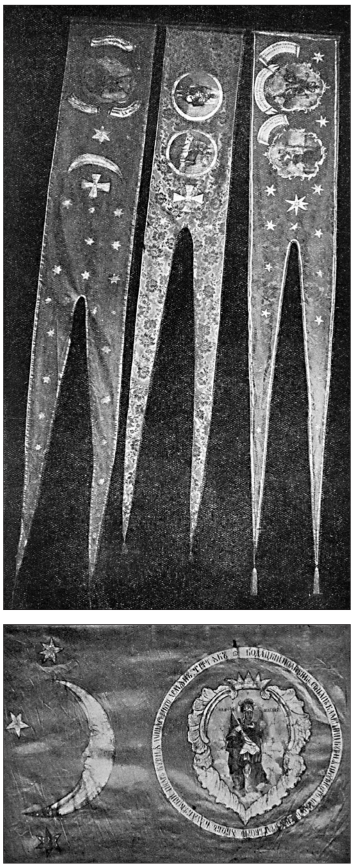
ІНСАБА́ТО (Insabato) **Енріко** (21.09.1878—08.03.1963) — італ. політ. діяч, публіцист. Чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* Н. в м. Болонья (Італія). В 1920—30-ті рр. відігравав провідну роль у формуванні італ. політ. думки про Україну, висвітлюючи в пресі діяльність *Української Народної Республіки*, виступаючи в італ. парламенті на захист укр. незалежності (1922). Співпрацював з інституціями *української діаспори*. 1934 подорожував по *Галичині*. Йому належать розвідки з питань економіки, демографії, релігії, літ. та міжнар. зв'язків України.

Тв.: Italia e Ucraina. Roma, 1929; L'Ucraina: popolazione ed economia. Roma, 1938.

Літ.: *Онацький Є.* Світлій пам'яті Енріка Інсабато. «Наш клич», 1963, ч. 13.

М.М. Варварцев.

ІНСИ́ГНІЇ (інсігнії) — різного роду предмети, що є ознаками влади (атрибути державності), гідності, статусу. До найдавніших І. належать знаки вирізнення роду, речі-тотеми. Роль І. відігравали *бунчуки*, *стяги*, прапори. І. за часів Укр. козац. д-ви були — *корогви* (прапор-святиня), *булави*, *бунчуки*, гербові печатки, *литаври*, *сурми*, тростинові палиці зі срібними кулями, *перначі* (полкові регалії). Булава — ознака найвищої військ. влади — як атрибут функціонувала з 16 ст. Б.*Хмельницький* одержав срібну булаву з перлами та коштовним камінням від польс. короля; від турец. султана — срібну з довгим написом. 1654 він отримав також булаву від рос. царя. Булава — також ознака влади *кошового отамана* в *Запорозькій Січі.* Козац. стяги («хоругви золотописні») — здебільшого кармазинові (кармазин — дорогоцінне темно-

Козацькі корогви. 18 ст.

червоне сукно), із зображеннями образів святих, хрестів, гербів. Литаври — мідні казани, обтягнуті зверху шкірою, використовувалися на урочистостях, при зборі військ. рад, у походах.

Укр. духовенство мало власні І.: митру, панагію, посох, хоругви. Спочатку за митру (атрибут *митрополита*, відзнака влади єпископів, з кін. 12 ст. — *архімандритів* та заслужених ієрархів білого духовенства) слугував головний убір у формі корони (11 ст.), пізніше: у візант. обряді — шапка з металевими ребрами вгорі та обручем з медальйонами; у лат. обряді — шапка трапецієвидної форми, витягнена догори із зображеннями хреста, янголів тощо. Панагія — кругла, малих розмірів, металева ікона Пресвятої Богородиці, яку носять на ланцюгу на грудях правосл. *архієреї* та архімандрити ставропігійних монастирів (див. *Ставропігія*). Посох (жезл) — це: у візан. обряді — палиця з горіхового або чорного дерева (до 1,6 м), увінчана металевим (золотим) хрестом; посередині палиці міститься перекладинка, яка переходить у зображення роздвоєних зміїв, звернутих головами до хреста (символ мудрості); у лат. обряді — обкладена сріблом палиця (до 2 м), що має спіралеподібний вінець у формі рослини, що в'ється, з квіткою в центрі.

Літ.: *Похлебкин В.В.* Инсигнии. В кн.: *Похлебкин В.В.* Словарь международной символики и эмблематики. М., 1995.

М.Ф. Дмитрієнко.

ІНСТИГА́ТОР (лат. instigator — підбурювач, від instigo — збуджую, спонукаю) — назва посади урядовця (функції такого урядовця дещо схожі на функції прокурора) в *Короні Польській* та у *Великому князівстві Литовському* (ВКЛ). В Короні Польс. запроваджений бл. 1565, у ВКЛ перша його номінація фіксується 1586. За польс. королів *Сигізмунда II* Августа і *Стефана Баторія* особа, яка обіймала посаду І., виконувала функції звинувачувача в королівських або задвірних (post Curiam) судах (королів. суди поділялися на: 1) реляційні; 2) асесорські; 3) референдарські). За конституціями сеймів 1588, 1589, 1591 і 1598 компетенція І. розширюється: збільшується категорія осіб, яких він міг позивати, а також коло судів, де він мав голос (до його чинності потрапляє Радомський трибунал). З того часу престиж і ранг І. наближаються до рівня дигнітарія (від лат. dignitarius од dignitas — достоїнство, польс. dygnitarz; у Польщі сановник, який ще мав титули: великий, надвірний, польний). Компетенція І. поширювалася на злочини проти д-ви або володаря, на приватні справи, від розгляду яких відмовилися ін. суд. інстанції, а також занедбані справи, де були відсутні ін. ініціатори процесу тощо. Після 1764 І. міг втручатися в перебіг справ про фінансові зловживання в скарбових комісіях, а також обвинувачувати «міністрів», які зловживали становищем, і суддів, підозрюваних у хабарництві. Після великих І. ішли віце-інстигатори або звичайні І., які також належали до дигнітаріїв і в асесорських судах засідали з дорадчим голосом, а в референдарському — з ухвальним.

Великі інстигатори призначалися по одному окремо для Корони Польс. і ВКЛ. Платню отримували з держ. скарбу (дорівнювала для коронного — 6 тис. *злотих* щорічно, а для литов. була затверджена 1717 у сумі 4 тис. злотих).

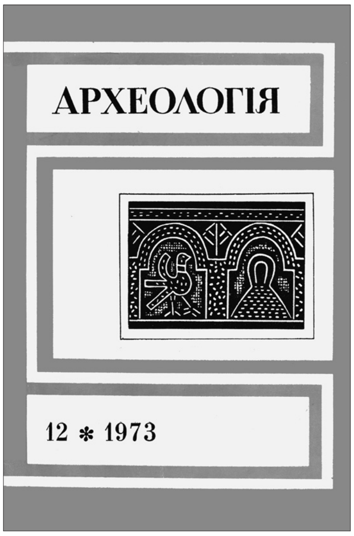
Літ.: Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatis Lituaniae ab anno 1347 ad annum 1780, v. II. Petersburg, 1859; *Gloger Z.* Instygator. В кн.: *Gloger Z.* Encyclopedia staropolska, t. 2. Warszawa, 1985; Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1992; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Kórnik, 1994; *Góralski Z.* Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Н.П. Старченко.

ІНСТИТУ́Т АРХЕОЛО́ГІЇ НАН УКРА́ЇНИ (до 1991 Інститут археології АН УРСР, до 1994 Інститут археології АН України) — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Було створено 1938 в ході реорганізації *Інституту історії матеріальної культури АН УСРР—УРСР*.

За час існування у складі УАН, ВУАН і АН УРСР археол. установ їх очолювали і в них працювали: академіки ВУАН М.*Біляшівський*, Ф.*Шміт*, М.*Василенко*, О.*Новицький*; акад. АН УРСР П.П.*Єфименко*; члени-кореспонденти АН УРСР Л.*Славін*, С.*Бібіков*, Ф.*Шевченко*, І.*Артеменко*; д-ри н. М.*Рудинський*, В.*Петров*, А.*Білецький*, В.*Довженок*, О.*Тереножкін*, М.*Брайчевський*, В.*Даниленко* та ін.

Сучасні археол. дослідження здійснюються наук. школами,

«Археологія». 1973. Вип. 12. Обкладинка.

очолюваними акад. НАН України П.*Толочком* (від 1987 — дир. ін-ту), членами-кореспондентами НАН України С.*Крижицьким* та В.*Бараном*.

Під час проведення археол. досліджень на тер. України відкрито й розкопано тисячі давніх пам'яток, виявлено величезну кількість знахідок, які склали основу археол. колекцій *Національного музею історії України*, *Музею історичних коштовностей України*, *Музею історії Києва*, археол. музею Ін-ту археології НАН України, Нац. істор. музею м. *Переяслав-Хмельницький*, багатьох істор. і краєзнавчих музеїв. Значна ч. пам'яток зберігається в наук. фондах ін-ту. На основі всіх цих матеріалів в Ін-ті археології НАН України досліджуються різні періоди та події давньої історії України, зокрема, розселення на тер. України найдавніших людей, виникнення та розвиток тут відтворювальних форм госп-ва, взаємовпливів, ...

Наук. структура ін-ту побудована за хронологічно-тематичним принципом і налічує 11 відділів (один — у м. *Одеса*). В складі ін-ту працюють також археол. музей, Крим. філіал (м. *Сімферополь*), Ольвійський археол. заповідник (див. *Ольвія*). Структурними підрозділами ін-ту є наук. фонди, в яких зберігається 1200 колекцій, наук. архів (180 тис. одиниць зберігання), бібліотека (120 тис. т.).

1947—88 ін-т видав кілька серій наук. періодичних зб.: «Археологія» (24 т., 1947—72), *«Археологічні пам'ятки УРСР»* (13 т., 1949—63), «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» (12 вип., 1952—62), міжвідомчий періодичний зб. «Археологія» (65 вип., 1971—88). Від 1989 виходить ж. «Археологія». Найважливіші здобутки археол. досліджень ін-ту були на поч. 1970-х рр. узагальнені в колективній тритомній праці *«Археологія Української РСР»* (т. 1, 2 — 1971, т. 3 — 1975; Держ. премія УРСР у галузі н. і т. 1977). 1985—86 вийшло її доповнене вид. рос. мовою. Проблеми стародавньої історії України висвітлені в 2-томному навч. посібнику «Давня історія України» (1994—95), а також у 3-томній академічній праці «Давня історія України» (1997, 1999, 2000).

Низку узагальнюючих праць ін-ту удостоєно Держ. премій УРСР—України в галузі н. і т.: 3-томну «Археологію Української РСР» (1977), цикл праць, присвячених стародавньому й середньовічному *Києву* (1983), монографію «Славяне Юго-Восточной Европы» (1991), цикл праць «Давня історія України» та «Етнічна історія давньої України» (2002).

Ін-т проводить роботу з організації міжнар. археол. виставок. Такі виставки вже відбулися, зокрема, у ФРН, Швейцарії, США, Канаді, Бельгії, Італії, Польщі, Швеції. Ін-т співпрацює з багатьма зарубіжними археологами. Так, з нім. археологами в Україні досліджуються пам'ятки *бронзового віку* і скіфські, з франц. — первісні та антич., з польс. — скіф., з норвез. та швед. — рус.-норманські, з румун. — трипільські (див. *Трипільська культура*) та антич. Тісні наук. контакти ін-т підтримує з археол. установами *Москви*, *Санкт-Петербурга*, Воронежа (РФ), Мінська (Білорусь), *Варшави*, Кракова (Польща), Бухареста (Румунія), Софії, Велико-Тирнова (обидва — Болгарія), Гамбурга, Кіля (обидва — Німеччина), Парижа, Бордо (обидва — Франція), Брюсселя (Бельгія), Стокгольма, Упсали (обидва — Швеція), *Відня* та ін. наук. центрів.

П.П. Толочко.

ІНСТИТУ́Т АРХІ́ВНОЇ НАУ́КИ, Міжнародний інститут архівної науки (International institute for archival science) — міжнар. наук. орг-ція, яка об'єднує архівознавців різних країн світу з метою вирішення актуальних проблем *архівознавства*. Ств. 1985 на базі крайового архіву в Маріборі (нині місто в Словенії) спершу як Центр з вирішення професійно-тех. питань. 1992 реорганізований в Міжнар. ін-т архів. науки. Дир. ін-ту проф. П.Класину.

До завдань ін-ту належить: збирання, вивчення та поширення інформації про сучасні технології буд-ва й реконструкції архів. приміщень, обладнання архівосховищ, читальних і виставкових залів, робочих приміщень, організації та діяльності архів. установ, а також надання консультативної допомоги й підвищення кваліфікації з цих питань та розроблення актуальних питань теорії і практики архів. справи. При ін-ті діє довідково-інформаційна служба. На базі ін-ту створено міжнар. школу з питань буд-ва архівів. Ін-т проводить щорічні конф. Членами ін-ту є представники Австрії, Болгарії, Великої Британії, Ізраїлю, Іспанії, Італії, Канади, Польщі, РФ, Сербії і Чорногорії, Словенії, Словаччини, Хорватії, Чехії. 2005 до складу членів ін-ту прийнято представника України.

У верес. 2005 ін-т переведено з Марібора в Трієст (Італія). Друкований орган ін-ту — міжнар. архів. щорічник «Атланті» (виходить від 1992).

І.Б. Матяш.

ІНСТИТУ́Т ДЕМОГРАФІ́ЧНИЙ ВУА́Н, Демографічний інститут ВУАН (1918—1921 — Демографічний інститут УАН, 13 лют. 1934—1936 — Інститут демографії й санітарної статистики ВУАН, 1936—1938 — Інститут демографії й санітарної статистики АН УСРР/УРСР). Заснований 1918 в м. *Київ* за ініціативою акад. М.*Туган-Барановського.* Був першою у світі спеціалізованою н.-д. установою демографічного спрямування. Фактично почав працювати 1 січ. 1919. Організація ін-ту стала справжньою подією у світ. демографічній науці, оскільки вона започаткувала в одній спеціалізованій інституції кооперацію зусиль демографів, які раніше працювали, як правило, чи то в складі університетських каф-р соціології, політ. економії та статистики, чи як службовці органів держ. статистики.

Незмінним дир. ін-ту був акад. М.*Птуха.* Поряд із ним в ін-ті активно працювали, зокрема, В.Воблий, Ю.Корчак-Чепурківський, П.Пустоход, М.Трацевський. Чисельність штатних працівників ін-ту навіть у «кращі часи» не перевищувала п'ятнадцяти осіб. Однак це не завадило ін-тові працювати продуктивно й плідно. Ін-т залишив наступним поколінням укр. демографів та істориків велику й цінну спадщину — 14 т. «Праць». Після

приєднання до ін-ту в трав. 1934 каф-ри санітарії та гігієни з санітарно-демографічним та санітарно-статистичним кабінетами чисельність співробітників об'єднаної інституції зросла до 30.

У розробках ін-ту брали участь позаштатні працівники — переважно співробітники Центр. стат. управління УСРР/УРСР (ЦСУ УСРР/УРСР).

Кооперація штатних співробітників із позаштатними, кількість яких іноді в два-три рази перевищувала число штатних (серед яких був корифей укр. демографії А.Хоменко), дала можливість систематично проводити роботу з формування надійної стат. бази демографічних досліджень (величезний архів ін-ту, на жаль, не зберігся). Зокрема, спільними зусиллями зі співробітниками — демографами ЦСУ УСРР були зібрані по 9 губерніях, проаналізовані з огляду на неповноту та помилки, систематизовані й доповнені за єдиною методикою, поправлені у зв'язку зі змінами територіальних меж, зведені по тер. України та видані матеріали щодо природного руху нас. та санітарної статистики за 1867—1914.

На основі створеної демостатистичної бази ін-т провів цікаві й плідні емпіричні та теор. дослідження. Їхні осн. напрями: вивчення природного руху нас. України, в т. ч. в істор. контексті; створення демографічних прогнозів для УСРР/УРСР, удосконалення методики демографічного аналізу (побудова таблиць смертності й середньої тривалості життя, вивчення дитячої смертності, дослідження шлюбності нас. шляхом побудови індексів шлюбності), узагальнення історії, методики й організації переписів нас. Методичні розробки ін-ту ввійшли до арсеналу аналітичних засобів сучасної демографії, а підготовлена й опубл. бібліографія з демографії за 1914—28 (В.Рєзніков) є важливим демоісторичним джерелом.

У трав. 1938 ін-т був ліквідований, а його провідні працівники заарештовані за звинуваченнями політ. характеру. Функції Ін-ту демографії та санітарної статистики АН УРСР було покладено на від. статистики Ін-ту економіки АН УРСР (див. *Інститут економіки НАН України*). Відділ провадив дослідження здебільшого істор. та методологічного характеру. 1966 на базі відділу статистики було створено від. демографічних досліджень, який ставив за мету пошуково-фундаментальні та аналітичні розробки в контексті продовження традицій, що сформувалися в І.д. ВУАН.

Від осені 2002 у складі *Національної академії наук України* працює Ін-т демографії та соціальних досліджень, він створений як нова наук. установа на підставі розпорядження КМ України від 26 верес. 2002.

Літ.: Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві. К., 1919; Матеріали щодо природного руху населення України. 1867—1914 рр. «Праці Демографічного інституту УАН», 1924, т. 1; Матеріяли санітарної статистики України. 1876—1914 рр. «Праці Демографічного інституту», 1926, т. 3; *Рєзников В.* Демографія України за 1914—1928 рр. (Бібліографічний покажчик). «Праці Демографічного інституту», 1930, т. 9; *Птуха М.В.* Очерки по статистике населения. М., 1960; *Стешенко В.С., Корчак-Чепурківський Ю.О.* Демографія. В кн.: Історія Академії наук УРСР, кн. 1. К., 1967; *Пустоход П.І.* Інститут демографії Академії наук України. В кн.: Демографічні дослідження, вип. 2. К., 1971; *Його ж.* Институт демографии Академии наук УССР (1919—1938). В кн.: Советская статистика за полвека. М., 1972; Історія Національної Академії наук України. 1934—1937. Документи і матеріали. К., 2003.

В.С. Стешенко.

ІНСТИТУ́Т ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА І́МЕНІ В.М. КОРЕ́ЦЬКОГО НАН УКРАЇ́НИ (до 1990 Інститут держави і права АН УРСР, до 1991 Інститут держави і права ім. В.М. Корецького АН УРСР, до 1994 Інститут держави і права ім. В.М. Корецького АН України) — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Веде свій початок від Сектору д-ви та права АН УРСР, утвореного 1949 у *Києві* з ініціативи заст. голови РМ УРСР, міністра закордонних справ УРСР Д.*Мануїльського*. РМ СРСР своїм розпорядженням від 21 квіт. 1949 дозволила РМ УРСР утворити відповідний сектор. Документ підписав голова РМ СРСР Й.*Сталін*. Після цього РМ УРСР дала дозвіл АН УРСР утворити в складі Відділу сусп. наук сектор д-ви та права як окрему н.-д. одиницю (постанова від 6 трав. 1949).

13 трав. 1949 Президія АН УРСР ухвалила постанову про утворення сектору. Його очолив акад. АН УРСР В.*Корецький*. Осн. напрямками н.-д. діяльності сектору були: історія д-ви і права УРСР; міжнар. право, насамперед проблеми, пов'язані з діяльністю УРСР як країни-члена *Організації Об'єднаних Націй* і суб'єкта міжнар. права; питання держ. права країн нар. демократії.

Наприкінці 1949 сформувався склад наук. колективу сектору з семи осіб. Крім В.Корецького, до нього увійшли Б.*Бабій* (учений секретар) та молодші наук. співробітники М.Діденко, М.Михайловський, Л.Потарикіна, Є.Тихонова і Л.Боцян (Бичкова).

У 1950—60-х рр. відбулося чисельне зростання сектору, розширилася тематика його наук. досліджень. Відповідно до постанови Президії АН УРСР від 30 груд. 1965 у складі сектору було утворено перші н.-д. відділи: теор. і конституційних проблем рад. д-ви (зав. — Б.Бабій); проблем держ. і госп. управління (зав. — А.Таранов); дослідження причин і розробки заходів щодо запобігання злочинності (зав. — І.Лановенко); проблем міжнар.-правової діяльності УРСР і порівняльного державознавства (зав. — В.Корецький).

12 черв. 1969 РМ УРСР ухвалила постанову за № 360 «Про створення Інституту держави і права Академії наук УРСР». На її виконання Президія АН УРСР 24 черв. того ж року прийняла аналогічну постанову. За цією постановою гол. завданнями ін-ту були: розробка методологічних проблем правової науки, проведення наук. досліджень у галузі держ.-правового буд-ва, впровадження результатів цих досліджень у практику.

1974 ін-т очолив акад. АН УРСР Б.Бабій. Було вжито заходів до більш чіткої організації діяльності установи й підвищення рівня та практичної віддачі наук. досліджень. Збільшилася кількість наук. відділів та співробітників, відбулися ін. структурні зміни. Ін-т став центром координації юрид. наук. досліджень в УРСР.

У 1970—80-х рр. співробітники ін-ту брали участь у законопроектних роботах, опублікували десятки монографічних праць з актуальних проблем держ.-правового буд-ва. Зокрема, побачили світ книги Б.Бабія «Союз РСР і роль України у його утворенні», А.Таранова «П'ятдесят років Радянських Соціалістичних Республік» (обидві — 1972). За видання колективної праці «Історія держави і права Української РСР» авторському колективові під кер-вом Б.Бабія було присуджено Держ. премію УРСР в галузі н. і т. (1981).

1988 Ін-т очолив чл.-кор. АН УРСР Ю.*Шемшученко* (з 1992 — акад. АН України). 15 лют. 1990 РМ УРСР ухвалила постанову «Про присвоєння імені В.М. Корецького Інституту держави і права АН УРСР».

Сучасний, якісно новий, етап у діяльності ін-ту розпочався з прийняття *Декларації про державний суверенітет України 1990*. Відбулися істотні зміни в підходах до дослідження держ.-правової тематики. Зусилля ін-ту були зорієнтовані на наук. забезпечення процесів побудови в країні правової д-ви і *громадянського суспільства*.

Гол. структурні одиниці ін-ту — 9 н.-д. від. та 7 наук. центрів. До інститутських належать відділи: теорії д-ви і права (зав. — д-р юрид. н. О.Зайчук); історико-правових досліджень (зав. — канд. юрид. н. І.Усенко); конституційного права та місц. самоврядування (зав. — чл.-кор. НАН України В.Погорілко); проблем цивільного, трудового і підприємницького права (зав. — д-р юрид. н. Я.Шевченко); проблем держ. управління та адм. права (зав. — д-р юрид. н. В.Авер'янов); проблем аграрного, земельного та екологічного права (зав. — акад. НАН України, іноз. чл. РАН Ю.Шемшученко); проблем кримінального права, кримінології та судоустрою (зав. — д-р юрид. н. О.Костенко); міжнар. права та порівняльного правознавства (зав. — д-р юрид. н. В.Денисов); правових проблем політології (зав. — д-р юрид. н. І.Кресіна).

Перші наук. центри почали створюватися наприкінці 1990-х рр. Нині їх існує 7: Міжнар. центр косміч. права (кер. — Ю.Шемшученко); Центр банківського права (кер. — канд. юрид. н. В.Нагребельний); Міжнар. центр правових проблем інтелектуальної власності (кер. — Ю.Бошицький); Центр місц. самоврядування (кер. — В.Погорілко); Центр енергетичного та ядерного законодавства (кер. — чл.-кор. НАН України В.Семчик); Центр теор. проблем законотворчості та порівняльного правознавства (кер. — О.Ющик); Центр енциклопедичних юрид. видань (кер. — В.Горбатенко).

Під егідою ін-ту 1996—2004 була підготовлена й видана перша в Україні 6-томна «Юридична енциклопедія» (Держ. премія України у галузі н. і т. 2004), а 2002—2004 — 10-томна «Антологія української юридичної думки» (відп. ред. — Ю.Шемшученко).

Ін-т підтримує творчі зв'язки з ВР України, Секретаріатом Президента України, КМ України, суд. та правоохоронними органами. Науковці ін-ту брали участь у розробці проекту *Конституції України 1996*, а також проектів багатьох законів та ін. нормативно-правових актів («Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про енергозбереження», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Земельного кодексу України» тощо).

При ін-ті діють: докторантура й аспірантура, 3 спеціалізовані вчені ради із захисту канд. і докторських дис., методологічний семінар. Ін-т видає щорічник наук. праць «Правова держава» і зб. наук. праць «Держава і право», є співвидавцем низки періодичних юрид. видань («Право України», «Підприємництво і право», «Проблеми філософії права»). Разом з Київ. ун-том права ін-т готує юрид. кадри, видає «Часопис Київського університету права».

Літ.: *Бабий Б.М.* Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР. 1919—1984. К., 1984; Юридична наука і освіта на Україні. К., 1992; Правовой статус Академии наук Украины (История и современность). К., 1993; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Наукові досягнення за 50 років (1949—1999). К., 1999.

Ю.С. Шемшученко.

ІНСТИТУ́Т ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ДІА́СПОРИ — громад. орг-ція (зареєстрована в лип. 1994), метою діяльності якої є, по-перше, проектування, координування та здійснення комплексних досліджень питань історії та сьогодення; з одного боку, закордонного українства, а з другого — *діаспор* в Україні, по-друге, надання українцям зарубіжжя та представникам нац. меншин в Україні допомоги в задоволенні їхніх нац.-культ. та інформаційних потреб. Одним із важливих завдань ін-ту є видання довідників з діаспорної тематики. Зокрема, ін-том підготовлені: інформаційні каталоги «Зарубіжне українство» (1997), «Зарубіжне українство'99» (1999), «Закордонне українство» (2001), «Закордонне українство. 2003», «Українські організації в країнах Заходу» (обидві — 2004), бібліографічні покажчики «Українське зарубіжжя (1900 — грудень 1999 р.)» (1999), «Українське зарубіжжя (1900 — травень 2002 р.)» (2002), інформаційно-бібліографічні покажчики «Україна поліетнічна» (2003), «Національні меншини в Україні» (2000; 2003), матеріали «круглих столів» «Українська діаспора та сучасна еміграція з України: проблеми взаємин» (2001), «Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості» (2002), «Економічна еміґрація з України: причини і наслідки» (2003).

Інститут реалізує кілька масштабних проектів, зокрема: створення фундаментального атласу «Українці у світі (в мапах, текстах, ілюстраціях)»; видання серії збірок архівних матеріалів «Українське зарубіжжя: історія в документах»; створення україно-англомовного альманаху «Визначні постаті закордонного українства». Ін-т проводить міжнар. фестиваль (від 1999) «Нашого цвіту — по всьому світу», конкурси відеофільмів, конференції, «круглі столи», конкурси журналістів. Від 2003 інститут реалізує гуманітарний проект «Місця пам'яті на мапі України».

Друкований орган ін-ту — «Вісник Інституту досліджень діаспори».

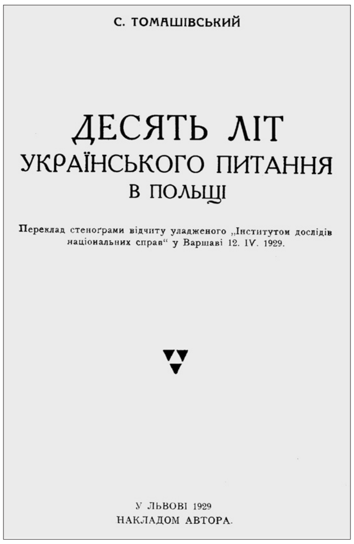
Літ.: *Винниченко І.* Важливі проекти Інституту досліджень діаспори. «Український форум», 1999, 24 серп. — 16 верес.; *Його ж.* Інститут досліджень діаспори: здобутки та плани.

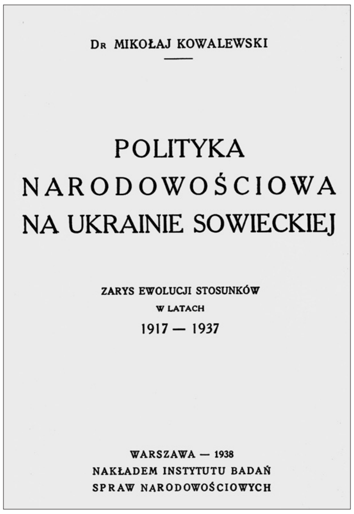
«Наше слово» (Варшава), 1999, 3 жовт.; *Його ж.* Те саме. «Християнський голос» (Мюнхен), 1999, № 16; *Його ж.* Те саме. «Українські вісті» (Детройт), 1999, 26 груд.; *Його ж.* Те саме. «Америка» (Філадельфія), 1999, 9 жовт.; *Його ж.* Здобутки та плани Інституту досліджень діаспори. «Новий шлях» (Торонто), 2000, 5—12 верес.; *Дубовик О.* Бо багацько нас є... «Столиця», 2001, № 11; Дослідження діаспори, і не лише української. «Міжнаціональний конгрес Злагода», 2001, № 8; *Винниченко І.* Нас об'єднала Україна. «Оранта», 2003, № 2.

І.І. Винниченко.

ІНСТИТУ́Т ДОСЛІ́ДЖЕНЬ НАЦІОНА́ЛЬНИХ СПРАВ (Instytut Badań Spraw Narodowościowych) — наук. т-во. Ств. у груд. 1921 у *Варшаві* з метою вивчення становища нац. меншин та визначення шляхів розв'язання нац. проблем у 2-й Речіпосполитій. Ініціаторами створення ін-ту були: Ш.*Ашкеназі*, В.Вакар, М.*Гандельсман*, Т.*Голувко*, Л.Кшивіцкі, С.*Стемповський* та ін. 1922—23 діяльність т-ва обмежувалася влаштуванням дискусійних вечорів, згодом воно припинило роботу. Відновлено її в груд. 1925, значно активізувало свою діяльність після травневого перевороту 1926 Ю.*Пілсудського*. Відтоді І.д.н.с. зосереджувався на таких напрямах діяльності: 1) наук. праця — дослідження в галузі статистики, економіки, права, історії та ін., збирання матеріалів й публікації з проблем нац. меншин; 2) видавнича діяльність (часописи, книжки); 3) популяризація народознавства (доповіді й конференції); 4) надання наук. стипендій; 5) контакти з урядовими установами й громадськими орг-ціями, крайовими та закордонними, що займалися нац. проблемами. 1927—1939 ін-т друкував двомісячник «Sprawy Narodowościowe», видав понад 70 книжок і брошур. Найважливішим дослідницьким здобутком ін-ту в галузі радянології й народознавства став великий трактат М.*Ковалевського* «Національна політика у Совєтській Україні: Нарис еволюції стосунків у 1917—1937 рр.» (1938).

У рамках ін-ту відбувалися публічні лекції укр. науковців: С.*Томашівського* — «Десять літ українського питання в Польщі» (12 квіт. 1929); М.*Кордуби* — «Польсько-українські стосунки у X—XIII ст.» (15 груд. 1933) та їхніх польс. колег. Так, на запрошення ін-ту 14 трав. 1937 з публічною лекцією «Еволюція національної політики Совєтського Союзу» виступив польс. аналітик і коментатор подій в *СРСР*, моск. кореспондент (1932—1935) Polskiej Agencji Telegraficznej і «Gazety Polskiej» Я.-О.Берсон.

Праці Інституту досліджень національних справ у Варшаві: Томашівський С. «Десять літ українського питання в Польщі». Львів, 1929. Обкладинка; Kowalewski M. «Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej». Warszawa, 1938. Обкладинка.

1931 в ін-ті започаткований постійно діючий Семінар з нац. проблем (Seminarium Narodowościowe), слухачами якого були студенти варшавських вузів, а серед викладачів й укр. професори — М.Ковалевський («Засади совєтської національної політики»), Б.*Лепкий* («Нарис історії української літератури»); Б.*Ржепецький* («Економічне підгрунтя українського питання») та ін. За ухвалою заг. зборів дійсних членів ін-ту у берез. 1936 створено Комісію з дослідження становища поляків у СРСР, яка вивчала серед іншого: чисельність і розміщення поляків у СРСР, рел. життя, шкільництво, справу підручників й польс. правопису, пресу, правове становище, політику влади щодо поляків та ін.

Головами ін-ту були: С.Тугутт (1926—31), Л.*Василевський* (1931—36), Л.Коланковський (1936—39); дир. — Т.Голувко (1926—27); ген. секретарем — С.Папроцький (1926—39). 1932 ін-т налічував 48 дійсних членів, серед яких були й укр. вчені: І.*Огієнко*, Б.Ржепецький, Р.*Смаль-Стоцький*.

Ін-т співпрацював з ін. польс. та укр. інституціями й виданнями аналогічного спрямування: Ін-том дослідження новітньої історії Польщі ім. Ю.Пілсудського (Instytut Józefa Piłsudskiego Poświęcony Badaniom Najnowszej Historii Polski), Східним ін-том (Instytut Wschodni), *Українським науковим інститутом у Варшаві*, *«Biuletynem Polsko-Ukraińskim»* та ін. Спільно з цими інституціями 20 лют. 1937 у Варшаві відбулося урочисте засідання, присвячене пам'яті Л.Василевського.

І.д.н.с. формально був незалежною громад. інституцією, одначе його діяльність значною мірою фінансувалася різними урядовими установами 2-ї Речіпосполитої, зацікавленими в реалізації політ. програми *прометеїзму*, а ген. секретар ін-ту, С.Папроцький, одночасно працював у Президії Ради Міністрів.

Літ.: *Tomaszewski S.* Dziesięć lat kwestii ukraińskiej w Polsce. Warszawa, 1929; *Томашівський С.* Десять літ українського питання в Польщі. Переклад стенограми відчиту, уладженого «Інститутом дослідів національних справ» у Варшаві 12 квітня 1929. Львів, 1929; Dziesięciolecie działalności Instytutu Badań Spraw Narodowościowych 1922—1932. Warszawa, 1932; Odczyt prof. M. Korduby. «Biuletyn Polsko-Ukraiński», 1933, Nr. 34/35, 24 grudnia; Z Instytutu Badań Spraw Narodowościowych: «Stosunki polsko-ukraińskie w ww. X—XIII»: Odczyt prof. M. Korduby. «Sprawy Narodowościowe», 1933, Nr. 6, listopad — grudzień; *Kowalewski M.* Polityka narodowościowa na Ukrainie Sowieckiej: Zarys ewolucji

stosunków w latach 1917—1937. Warszawa, 1938; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук, 1960; *Кедрин І.* Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Bączkowski W.* Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński. В кн.: Niepodległość: Rocznik, t. 19, 21, 24. Nowy York — London, 1986—91; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923—1929. Kraków, 1989; *Stępień S.* Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. В кн.: Polska — Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa, t. 1. Przemyśl, 1990; *Стемпень С.* Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу. В кн.: Польсько-українські студії, т. 1: Україна — Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції, Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р. К., 1993; *Його ж.* Polacy — Ukraińcy: tradycje wspólnej przeszłości czy ścieranie się racji narodowych? В кн.: Polska—Niemcy—Ukraina: Uwarunkowania, założenia i przesłanki wzajemnej współpracy. Rzeszów, 1996; *Kornat M.* Sowietologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. «Zeszyty Historyczne», 2002, z. 140; *Його ж.* Początki studiów sowietologicznych i wschodoznawczych w Polsce (1919—1939): Ośrodki badawcze, problemy, ludzie. «Polski Przegląd Dyplomatyczny». Warszawa, t. 2, nr 5/9, 2002; *Його ж.* Polska szkoła sowietologiczna, 1930—1939. Kraków, 2003; *Potocki R.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930—1939. Lublin, 2003; *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; *Zackiewicz G.* Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego, 1918—1939. Kraków, 2004.

О.С. Рубльов.

ІНСТИТУ́Т ЕКОНО́МІКИ НАН УКРА́ЇНИ (до 1991 Інститут економіки АН УРСР, до 1994 Інститут економіки АН України) — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Заснований 1936 як Ін-т економіки АН УРСР. Офіц. завданням закладу було «наукове узагальнення досягнень соціалістичного будівництва», що на практиці означало пропаганду «величних планів сталінських п'ятирічок». У період «хрущовської відлиги» (після 1953; див. М.*Хрущов*) в ін-ті розпочалися наук. дослідження актуальних екон. проблем УРСР, було засн. ж. «Економіка Радянської України» (1958; нині ж. «Економіка України»), розширилася підготовка наук. кадрів через аспірантуру та докторантуру. 1957 ств. від-ня ін-ту в *Харкові*, яке й донині функціонує й досліджує проблеми економіки машинобудування.

Інститут економіки АН УРСР. Фото 1966.

У 1960-х рр., у період «косигінської господарської реформи» (див. О.*Косигін*) або «ліберманізації радянської економіки» (за ім'ям відомого харків. економіста, проф. Є.Лібермана), кількість працівників ін-ту збільшилася втричі для «забезпечення наукового супроводу реформи». Створено регіональні від-ня ін-ту у *Львові* (1964), *Донецьку* (1965) й *Одесі* (1970). Згодом вони були перетворені на самостійні академічні ін-ти: регіональних досліджень (Львів), економіки пром-сті (Донецьк), проблем ринку й еколого-екон. досліджень (Одеса). 1997 з ін-ту виокремився академічний Ін-т екон. прогнозування. 2004 ін-т реорганізовано в Об'єднаний інститут економіки НАН України, який 2005 у зв'язку з подальшою реорганізацією екон. досліджень в рамках НАН України було ліквідовано. Нині в складі Від-ня економіки НАН України працюють Ін-т економіки та прогнозування НАН України, Ін-т економіки пром-сті НАН України (Донецьк), Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України, *Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України*, *Інститут економіко-правових досліджень НАН України* (Донецьк), Ін-т проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (Одеса), Ін-т регіональних досліджень НАН України (Львів), Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України.

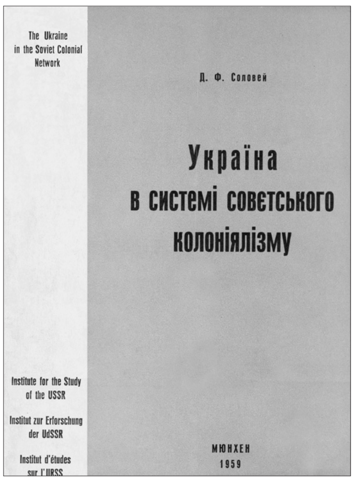
Історія ін-ту пов'язана з діяльністю в його стінах відомих учених-економістів М.*Птухи*, К.*Воблого*, П.*Лященка*, Л.Яснопольського, П.Першина, П.Багрія, С.Ямпольського.

М.С. Герасимчук.

ІНСТИТУ́Т ЕКОНО́МІКО-ПРАВОВИ́Х ДОСЛІ́ДЖЕНЬ НАН УКРА́ЇНИ — н.-д. установа у складі *Національної академії наук України*. Ств. 1992 в *Донецьку* на базі Відділення економіко-правових проблем Ін-ту економіки пром-сті НАН України. Осн. напрямами діяльності ін-ту є дослідження теор. і практичних проблем госп. права, держ. регулювання економіки, управління соціально-екон. системами в умовах формування змішаної економіки, правового забезпечення діяльності підпр-в та нових госп. структур тощо. Ін-т проводить і координує фундаментальні економіко-правові дослідження, виконує наук.-практичні розробки в галузі правового регулювання госп. діяльності, виконує функції наук.-орг. та наук.-методичного центру. За останні роки вчені ін-ту опубл. низку ґрунтовних монографій та ін. праць. Виконано декілька законопроектних робіт і розробок із проблем управління регіоном. Підготовлено проект Господарського кодексу України.

У структурі ін-ту — 8 наук. відділів, де працюють 44 н. с., в т. ч. 1 акад., 1 чл.-кор. *Академії правових наук України* (АПНУ), 8 д-рів і 29 канд. наук. Діють докторантура та аспірантура, спеціалізована вчена рада із захисту докторських і канд. дисертацій. При ін-ті працюють Наук. рада з економіко-правових проблем розвитку міст України, Координаційне бюро Академії правових наук України з проблем госп. та комерційного права. Директор ін-ту — акад. АПНУ В.Мамутов.

В.К. Мамутов.

ІНСТИТУ́Т ЄВРОПЕ́ЙСЬКИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Ств. за постановою Президії АН України від 7 жовт. 1992 у *Києві*. До серед. 2001 функціонував як Інститут східноєвроп. досліджень НАН України. Ініціатором заснування ін-ту був президент *Східноєвропейських досліджень інституту імені В.Липинського* у Філадельфії (США), д-р історії (Мюнхенський ун-т, 1957; Колумбійський ун-т, 1968), проф. Я.*Пеленський* (з листоп. 1992 — іноз. чл. АН України; з 1994 — НАН України). Він же і очолив новостворений ін-т.

Метою наук. роботи ін-ту є дослідження процесів *європейської інтеграції* та їх різнопланових впливів на Україну; дослідження проблем нац.-держ. буд-ва й сусп.-політ. та культ. взаємин України з країнами Сх. та Центр.-Сх. Європи; дослідження й публікація істор. та політологічної спадщини представників укр. державницької школи (див. *Державницький напрям в українській історіографії*).

Серед академічних вид., підготовлених ін-том: «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (Київ—Філадельфія, 1994); «В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів» (Київ—Філадельфія, 1995); «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР, 1918 р. Збірник документів і матеріалів» (Київ—Нью-Йорк—Філадельфія, 1999).

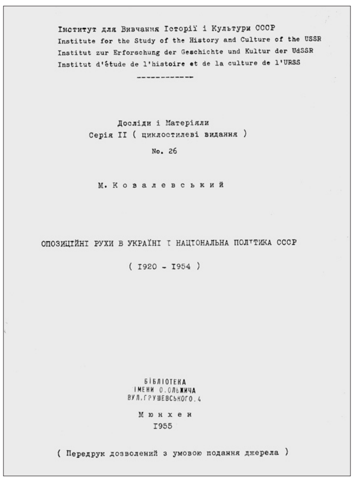
Основою міжнар. діяльності ін-ту є тісна співпраця з Ін-том східноєвроп. досліджень ім. В.Липинського. Разом з цією наук. установою були проведені міжнар. наук. конф.: «Державницька школа: історія, політологія, право» (Київ, груд. 1997) і «Симон Петлюра та Доба Директорії УНР (до 120-річчя від дня народження С.Петлюри (1879—1999) та 80-річчя Директорії УНР (1918—1920))» (Київ, серп., 1999). Співпрацює також з Ін-том Центр.-Сх. Європи в Любліні (Польща), Ін-том сх. та пд.-сх. досліджень Віденського ун-ту (Австрія), Ін-том Гаррімана Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк, США), *Канадським інститутом українських студій*, *Науковим товариством імені Шевченка* в Америці.

І.В. Раллє, В.Ф. Верстюк.

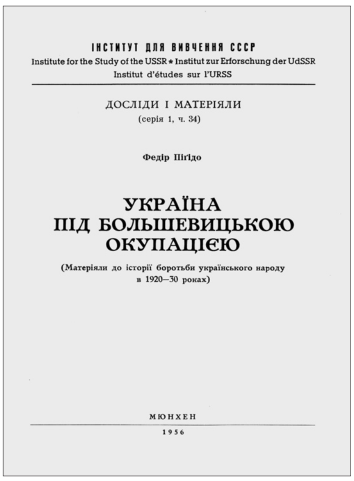
ІНСТИТУ́Т З ВИ́ВЧЕННЯ СРСР, Інститут для вивчення СССР (англ. — Institute for the Study of the USSR; нім. — Institut zur Erforschung der UdSSR) — н.-д. установа з резиденцією в Мюнхені (ФРН). Заснований 8 лип. 1950 як Ін-т з вивчення історії та к-ри СРСР; фінансувався Амер. к-том для визволення від більшовизму; об'єднував учених і фахівців-емігрантів з *СРСР*, досліджував актуальні проблеми радянознавства. Друкував наук. розвідки, монографії, часописи й бюлетені (місячник «Bulletin», квартальники «Вестник», «Sowjetstudien» та ін.), мав б-ку, проводив наук. з'їзди і конференції, призначав стипендії. В складі ін-ту працювали й українці, зокрема, Б.*Мартос* був головою (1954—56), заст. голови (1956—57) та секретарем (1957—58) наук. ради, дійсними чл. ін-ту були А.*Яковлів*, І.*Бакало* (дир. 1954—61), М.*Міллер* (наук. секретар 1951—61), П.*Курінний*, Б.*Крупницький*. Ін-т публікував чимало українознавчих матеріалів, зокрема в періодичних виданнях *«Український збірник»* (17 книг, 1954—60) та «Ukrainian Review» (9 книг, 1955—60). У серії «Досліди і матеріяли» побачили світ праці Н.*Полонської-Василенко* «Українська Академія наук: Нарис історії. Частина 1: 1918—1930» (1955) та «Українська Академія наук: Нарис історії. Частина 2. 1931—1941» (1958); Мик.*Ковалевського* «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР (1920—1954)»; І.*Майстренка* «Кризові процеси в совєтській економіці» (обидві — 1955); П.*Феденка* «Україна після смерті Сталіна» (1956); Б.*Крупницького* «Українська історична наука під совєтами (1920—1950)» (1957); П.Феденка «Марксистські і большевицькі теорії національного питання»; Г.*Костюка* «Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929—39)» (обидві — 1960) та ін. Ін-т припинив, існування у черв. 1972.

О.С. Рубльов.

ІНСТИТУ́Т ЗАКОНОДА́ВСТВА ВЕРХО́ВНОЇ РА́ДИ УКРАЇ́НИ — н.-д. та прикладна установа в структурі апарату *Верховної Ради України*. Ств. 7 жовт. 1994. Осн. завдання ін-ту: участь у фундаментальних та прикладних дослідженнях у сфері держ. управління сусп-вом і законопроектних робіт; координація участі наук. установ. та ін. орг-цій у законотворчій діяльності ВР України; розробка концепції розвитку законодавчої системи України та

Друковані праці Інституту з вивчення СРСР: Д. Соловей «Україна в системі совєтського колоніялізму». Мюнхен, 1959. Обкладинка. М. Ковалевський «Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР». Мюнхен, 1955. Обкладинка; Г. Сова «До історії большевицької дійсності». Мюнхен, 1955. Обкладинка; Ф. Пігідо «Україна під большевицькою окупацією». Мюнхен, 1956. Обкладинка.

проектів програм законодавчої діяльності ВР України; аналіз практики застосування законів та ефективності їх дії, внесення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства; порівняльне дослідження систем законодавства ін. країн, а також оптимальних шляхів зближення нац. законодавства із зарубіжним законодавством та міжнар. правом; розробка найбільш важливих законопроектів, проведення наук.-правової експертизи проектів окремих законодавчих актів, надання наук.-методичної допомоги к-там ВР України в здійсненні законодавчої та контрольної діяльності; участь у підготовці до видання ВР України законодавчих актів та спец. юрид. літ.

Н.-д. та законопроектна робота ін-ту поєднується з видавничою діяльністю. Ін-т є офіц. видавцем багатотомного зб. «Закони України». Ін-том випущено низку монографій та збірників наук. праць: «Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах» (1996), «Конституція України — основа подальшого розвитку законодавства», «Проблеми державно-правової реформи в Україні» (обидві — 1997), «Законодавство України та міжнародне право: проблеми гармонізації», «Коментар до Конституції України», довідник «Вчені-юристи України» (усі — 1998) тощо.

У структурі ін-ту — 7 наук. відділів та 4 сектори, аспірантура.

В.Ф. Опришко.

ІНСТИТУ́Т ЗО́ВНІШНІХ ЗНО́СИН — вищий навч. заклад при Наркомосі УСРР. Ств. 1920 у *Києві* на базі *Близькосхідного інституту* та Консульських курсів при Укр. т-ві економістів (утворене 1917). В ін-ті діяли консульський і зовнішньоторг. ф-ти, а також 4 дослідні каф-ри: міжнар. відносин і права; світ. г-ва; організації товарообміну та економіки; торгівлі, тарифів і тарифної політики. Студентами І.з.з. були: особи, які вже мали вищу освіту; колиш. студенти Ін-ту сх. мов, Ін-ту нар. г-ва та ін. вузів; робітн. і сел. молодь, яка склала вступні іспити. Відповідно до рівня підготовки частина студентів ін-ту мала отримати фах вищої кваліфікації (консул, експерт), інша — кваліфікацію нижчого рівня (торг. агенти, статистики, митні та консульські агенти). Курс навчання був розрахований на 3 роки.

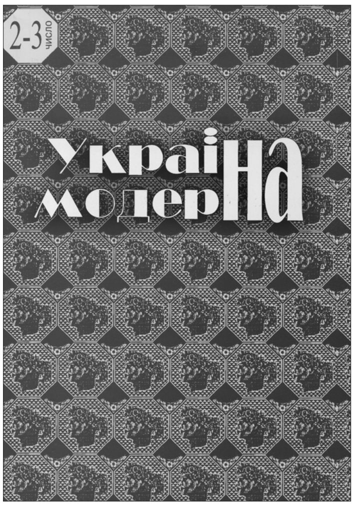
В ін-ті викладали 52 фахівці з різних галузей знань — професори І.Бабат, О.*Покровський*, А.Горовцов, П.Коваنько, Б.Лічков, А.Жилін, В.Петров, П.Сльозкін та ін. Невдовзі після створення ін-ту почався процес його «реорганізації», який закінчився ліквідацією ін-ту, що пов'язано насамперед із припиненням будь-якої зовнішньополіт. діяльності УСРР та «добровільною» передачею відповідних повноважень РСФРР. 18 жовт. 1922 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про згортання апарату Наркомату закордонних справ», внаслідок якої 20 верес. 1923 Наркомат закордонних справ був ліквідований. І.з.з. було спочатку перетворено на технікум зовн. зносин, а влітку 1923 — на торг. технікум. Професорів, які протестували проти цих реорганізацій, було звільнено.

Літ.: *Гайдуков Л.Ф.* Щоб працювати на її честь і на її славу. Підготовка дипломатичних кадрів в Україні: маловідомі факти. «Політика і час», 1998, № 2.

В.П. Скоткіна.

ІНСТИТУ́Т ІСТОРИ́ЧНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ ЛЬВІ́ВСЬКОГО НАЦІОНА́ЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕ́ТУ ім. І.Франка. Ств. в жовт. 1992 у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*). Дир. ін-ту — д-р істор. н., проф. Я.Грицак. Ін-т складається з 4-х секторів: 1) довідкової істор. літ.; 2) історії катол. церкви (див. *Католицизм*); 3) регіональних досліджень; 4) істор. полоністики. При ін-ті працює Центр удосконалення викладання та досліджень історії, є б-ка та архів. Метою ін-ту є поглиблення рівня наук. досліджень у галузі істор. науки та *спеціальних історичних дисциплін*. Ін-т впроваджує нові методики істор. досліджень (усна історія, *просопографія*, застосування мат. методів, контент-аналіз істор. текстів, аналіз демографічної статистики, методика фокус-групових дискусій), популяризує кращі здобутки класичної укр. та зх. істор. науки, налагоджує зв'язки з укр. та зарубіжними наук. установами, які досліджують історію Центр. та Сх. Європи. Особливістю діяльності закладу є поєднання академічної та викладацько-методичної діяльності. Ін-т має свою наук.-тех. раду, з 1996 видає наук. ж. «Україна модерна». Постійно проводить конф. та семінари, присвячені проблемам історії Центр.-Сх. Європи, займається видавничою справою.

Я.Л. Шолох.

«Україна модерна». 1999. Числа 2—3. Обкладинка.

ІНСТИТУ́Т ІСТО́РІЇ МАТЕРІА́ЛЬНОЇ КУЛЬТУ́РИ АН УСРР —УРСР— н.-д. установа у складі ВУАН (з 1936 — АН УСРР, з 1937 — АН УРСР; нині *Національна академія наук України*). Ств. 1934 у *Києві* постановою Президії АН УСРР на базі *Всеукраїнського археологічного комітету* при історико-філол. від-ні ВУАН (що, у свою чергу, постав на базі Археологічного к-ту при історико-філол. від-ні ВУАН — колиш. *Археологічної комісії ВУАН*). Реорганізована 1938 в Ін-т археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). Директором впродовж 1934—36 був Ф.*Козубовський*, 1936—38 — М.Ячменьов. Ін-т мав секції історії докласового сусп-ва, історії антич. сусп-ва, історії феод. сусп-ва, історії технології, фольклорно-етногр. з кабінетом муз. етнографії. В ін-ті проводились археол., етногр.-фольклорні дослідження, розроблялися соціологічні проблеми, питання історії техніки та ін. Особливого значення надавалося комплексним археол. дослідженням палеолітичних (див. *Палеоліт*) пам'яток

на р. Десна (прит. Дніпра), поселень *трипільської культури*, курганів доби *мідного віку* та *бронзового віку*, скіф. часу (див. *Скіфи*), антич. міста *Ольвія*, давньорус. міст, зокрема Києва.

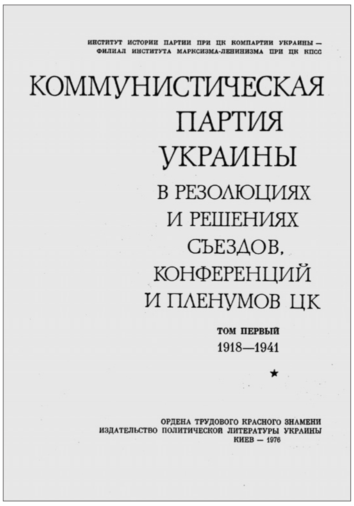
Видавалися *«Наукові записки Інституту історії матеріальної культури»* (1934—37), всього вийшло 8 чисел (6 книжок).

В ін-ті працювали Т.*Гавриленко*, Є.Дзбановський, Л.Дмитров, К.Коршак, С.*Магура*, Т.*Мовчанівський*, В.Петров, І.Підоплічко, Л.*Славін*, В.Телічко, В.Харків, К.*Штеппа* та ін.

Літ.: *Коршак К.* Археологічна виставка Інституту історії матеріальної культури. «Наукові записки Інституту історії матеріальної культури», 1935, кн. 5—6; *Мовчанівський Т.М.* Експедиційні роботи Інституту історії матеріальної культури в 1935 р. Там само; Робота Інституту історії матеріальної культури УАН за 1934 рік. Там само; *Магура С.С.* Експедиція 1934 р. для дослідження пам'яток трипільської культури. Там само, 1937, кн. 2; *Харків В.* Пісенний фольклор в роботі сектору етнографії ІІМК. Там само, 1937, кн. 1; *Ячменьов М.*, *Телічко В.* Археологічні експедиції 1936 року. Там само, 1937, кн. 1; 60 років Інституту археології НАН України. К., 1994.

О.В. Юркова.

ІНСТИТУ́Т ІСТО́РІЇ ПА́РТІЇ ПРИ ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇНИ — ФІЛІА́Л ІНСТИТУ́ТУ МАРКСИ́ЗМУ-ЛЕНІНІ́ЗМУ ПРИ ЦК КПРС — н.-д. установа в складі ЦК *Комуністичної партії України*, один із 16 філіалів Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, що існували в *СРСР*. Діяв 1929—91. Попередником ін-ту була Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та Комуніст. партії (див. *Істпарти*), створена відповідно до постанови ВУЦВК від 6 квіт. 1921 у *Харкові*. Від берез. 1922 Істпарт в Україні було підпорядковано (на правах від.) ЦК КП(б)У. Місц. (губернські, окружні) Істпарти керували діяльністю архівів, організовували музеї, виставки, публікували парт. документи, мемуари, істор. дослідження. Істпарт ЦК КП(б)У видавав ж. *«Літопис революції»*. 1928 Істпарт ЦК ВКП(б) було об'єднано з Ін-том Леніна при ЦК ВКП(б), а Істпарт ЦК КП(б)У 1929 реорганізовано в Ін-т історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. Від 1934 містився в *Києві*. 1939 його перейменовано на Укр. філіал Ін-ту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б). Від 1956 отримав назву — Ін-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Офіц. завданнями ін-ту були: переклад і видання укр. мовою тв. К.*Маркса*, Ф.*Енгельса*, В.*Леніна*, їхніх біографій, документів комуніст. партії; розробка концепції історії КП(б)У—КПУ, дослідження проблем наук. комунізму, парт. буд-ва. Важливими складовими його діяльності були пропаганда парт. історії й політики та полеміка із зх. істориками щодо тлумачення історії й політики КП(б)У—КПУ. Структурною ланкою ін-ту був Парт. архів, що здійснював збирання, обробку та публікацію документів парт. і комсомольських органів. При ін-ті діяла б-ка з унікальним за своєю повнотою зібранням історико-парт. літ. та парт. преси. Ін-т здійснював кер-во парт. архівами обласних парт. к-тів, Київ. і Львів. філіалами Центр. музею В.Леніна. Разом з Ін-том історії АН УРСР був співвидавцем *«Українського історичного журналу»* (з 1957). Ін-т підготував до видання укр. мовою 2-ге, 4-те і 5-те (т. зв. повне) зібр. творів В.Леніна, 2-ге зібр. творів К.Маркса і Ф.Енгельса, низку тематичних видань творів В.Леніна, К.Маркса і Ф.Енгельса, зб. документів «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій» (1958), «Комуністична партія України в резолюціях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК» (т. 1—2; 1976—77), кілька видань «Нарисів історії Компартії України» та ін. Крім офіційно визначених, ін-т виконував ін. функції, до яких, зокрема, належали: підготовка проектів текстів виступів (часом текстів публікацій) керівників ЦК Компартії України, аналітичних і довідкових матеріалів, пристосування концепції історії партії до відповідної політ. кон'юнктури, участь у політико-ідеологічних кампаніях (критика троцькізму (див. Л.*Троцький*), «правого ухилу», «двокорінності» походження КП(б)У, «скрипниківщини» (див. М.*Скрипник*), «яворщини» (див. М.І.*Яворський*), викриття «буржуазно-націоналістичних перекручень» історії партії, апологетика, а згодом критика Й.*Сталіна*, М.*Хрущова*, П.*Шелеста* та ін.).

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ ПАРТИИ ПРИ ЦК КОМПАРТИИ УКРАИНЫ — ФИЛИАЛ ИНСТИТУТА МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА ПРИ ЦК КПСС

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ УКРАИНЫ

В РЕЗОЛЮЦИЯХ И РЕШЕНИЯХ СЪЕЗДОВ, КОНФЕРЕНЦИЙ И ПЛЕНУМОВ ЦК

ТОМ ПЕРВЫЙ
1918—1941

ОРДЕНА ТРУДОВОГО КРАСНОГО ЗНАМЕНИ ИЗДАТЕЛЬСТВО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ УКРАИНЫ
КИЕВ — 1976

«Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК». Т. 1. Київ, 1976. Титульний аркуш.

28 берез. 1988 ЦК КПУ ухвалив постанову «Про роботу Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС по підвищенню рівня наукових досліджень і посиленню їх зв'язку з практикою». З цього моменту інтенсифікувалася робота над підготовкою нового видання «Нарисів історії Компартії України» (було підготовлено рукопис). Було розроблено й здійснено спец. дослідницьку програму з вивчення найбільш дискусійних питань політ. історії СРСР. Відтоді розпочалося видання повних текстів протоколів і стенограм з'їздів і конф. КП(б)У (встигли вийти друком протоколи 1-го і 2-го з'їздів), видання повних текстів тв. відомих політ. діячів (вийшли друком тв. М.Скрипника). Великий резонанс одержали підготовлені співробітниками ін-ту зб. статей «Про минуле заради майбутнього» (1989) та «Маршрутами історії» (1990), наук. документальна зб. «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» (1990).

1990 за рішенням ЦК КПУ ін-т перейм. на Ін-т політ. досліджень. 1990 ін-т підготував книгу «Сторінки історії Компартії Ук-

раїни: запитання і відповіді», а 1991 — довідник «Комуністична партія України: з'їзди і конференції».

Від 1991 ін-т функціонував як Ін-т нац. відносин і політології АН України (з 1998 *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України*). Колиш. Парт. архів перейм. на *Центральний державний архів громадських об'єднань України* і введений у систему держ. архівів України.

Літ.: *Комарова Н.С.* Создание и деятельность Истпарта. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 5; *Сарбей В.Г.* Истпарты на Украине. В кн.: История и историки, 1977. М., 1980; *Диброва С.С.* У истоков историко-партийной науки на Украине. К., 1984.

Ю.І. Шаповал.

ІНСТИТУ́Т ІСТО́РІЇ УКРАЇ́НИ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Розташов. у *Києві.* Ств. 1936 (23 лип. 1936 — рішенням ЦК КП(б)У; 27 лип. 1936 — постановою Президії АН УСРР) як Ін-т історії України на базі низки каф-р і комісій АН УСРР та Ін-ту історії України *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів.* Од 2 берез. 1953 — Ін-т історії АН УРСР; з 21 листоп. 1990 — Ін-т історії України АН УРСР (з 1991 — Ін-т історії України АН України, від 1994 — Ін-т історії України НАН України).

У перші роки мав у своєму складі 3 сектори: історії України епохи феодалізму; історії України епохи капіталізму й імперіалізму; історії України рад. періоду. В передвоєн. роки в ін-ті поряд з досвідченими фахівцями О.*Оглоблиним*, М.*Петровським*, Н.*Полонською-Василенко*, Є.*Сташевським*, чл.-кор. АН УРСР С.*Юшковим* працювало чимало молодих дослідників, зокрема, К.*Гуслистий*, В.*Дядиченко*, Ф.*Лось*, М.*Марченко*, О.*Слуцький*, М.*Супруненко*, Ф.*Шерстюк*. Під час сталінських (див. Й.*Сталін*) репресій 1930-х рр. чимало співробітників ін-ту постраждало, а К.Гребенкін, В.Гуристримба, Т.Скубицький, Г.Слюсаренко, Є.Сташевський, М.Трегубенко — загинули. В перші ж роки діяльності ін-том було підготовлено кілька праць. 1937 опубліковано 1-й вип. «Нарисів з історії України» (усього було видрукувано 6 вип.: вип. 1—4, 8, 11; 1937—44); 1940 побачила світ «Історія України: Короткий курс»; 1939 видано 1-й том *«Історії України в документах і матеріалах»* (усього видрукувано 3 т.; 1939—46); 1942 опубліковано «Нарис історії України»; 1943 — «Історію України, т. 1» та 1-й т. *«Наукових записок Інституту історії АН УРСР»* (всього видрукувано 13 т.; 1943—60) та ін.

1940 створено відділ ін-ту у *Львові* (кер. — І.*Крип'якевич*), 1946 цей відділ був ліквідований, а його кер. переведений до Ін-ту історії України в Києві на посаду ст. н. с. 1951 відділ було відновлено в складі новоств. Ін-ту сусп. наук АН УРСР (від 1993 мав назву Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича АН України; від 1994 — *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*).

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* Ін-т історії України евакуйовано до м. Уфа (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ), де він разом з Ін-том археології увійшов на правах від. історії та археології до складу Ін-ту сусп. наук АН УРСР. 12 черв. 1942 на базі відділів історії й археології Ін-ту сусп. наук створено самостійну одиницю — Ін-т історії й археології АН УРСР (у серп. 1943 разом з ін. установами АН УРСР переведений до *Москви*). Реевакуйований до Києва 25 берез. 1944. 17 лип. 1944 Ін-т історії України АН УРСР відновлено як самостійну наук. установу. Тоді він мав у своєму складі 4 відділи: 1) історії феодалізму, 2) історії капіталізму, 3) історії рад. періоду, 4) археографії. На 1 січ. 1945 у його штаті було 13 наук. співробітників, у т. ч. 3 д-ри, 7 канд. наук.

17 трав. 1944 датований меморандум дир. Укр. філіалу Ін-ту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*) Ф.Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України Академії наук УРСР». В документі стверджувалося, що вченими-істориками «зроблено багато», зокрема вивчені джерела і факти історії України, насамперед до 1917 р., тобто до *Жовтневого перевороту у Петрограді 1917*, організувалася в наук. відношенні група кваліфікованих істориків України. Водночас наголошувалося, що «наукової історії України, навіть наукової історії її окремих періодів, немає». Пояснювалося це тим, що історики, поборюючи соціологічні схеми істор. школи М.*Покровського*, впали в ін. крайність. Замість виокремлення найістотніших фактів в історії України співробітники ін-ту, мовляв, брали буквально всі факти, обмежуючись поверховим описом, за яким не видно основного, вирішального в історії України.

Установі закидалися важливі хиби або недостатнє висвітлення певних проблемних питань, а саме: 1) зовсім не висвітлена політ. історія до часів *Київської Русі*; 2) невпорядковано висвітлено питання виникнення й оформлення *нації української*; 3) частина істориків додержується помилкового твердження про «приєднання Галичини до Польщі»; 4) історики вживають неточну термінологію, а саме: 1-й, 2-й і 3-й поділи Польщі (див.: *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*). Ця «стара, затаскана і цілком неправильна» термінологія має бути замінена новою, науковою. Застосування ж застарілої термінології грає на руку керівникам польс. еміграційного уряду на кшталт ген. В.*Сікорського*, який заявив, що *СРСР* продовжує політику *Катерини II* й здійснив 4-й поділ Польщі; 5) однобічно характеризується Укр. козац. держава 16—17 ст., історики не дотримуються вказівок Ф.*Енгельса*, що «тенденція до створення національних держав, яка виступає все ясніше і свідоміше, є одним з найістотніших важелів прогресу в середні віки», й не розкрили внутр. (політ., екон. і культ.) мотивів виникнення Укр. козац. д-ви. Вони не підкреслили, що виникнення Укр. козац. д-ви в ті часи було прогресивним кроком вперед порівняно з попередніми литов. та шляхетсько-польс. порядками в Україні; 6) однобічно висвітлена причина приєднання України до Росії (Моск. царства). Критик вважав, що акт 1654 (див. *Березневі статті 1654*) був «не початком союзу

українського і російського народів, а політичним і юридичним оформленням фактично існуючого союзу цих народів на протязі віків, у свій час штучно розірваного іноземними окупантами»; 7) недостатньо висвітлено питання про дві дореволюційні Росії (офіц. реакційну й демократ.); 8) помилкове ототожнювання укр. *націоналізму* з нац. обличчям укр. народу; 9) недостатньо вмотивована перемога соціаліст. революції в Україні; 10) недостатньо висвітлюється історіографія України; та ін.

9 черв. 1944 Всесоюзний к-т у справах вищої школи при РНК СРСР підтвердив своє довоєнне рішення про надання вченій раді ін-ту права приймати до розгляду кандидатські дис. й присудження на основі захисту наук. ступеня канд. істор. н. зі спеціальностей «Історія України» та «Історія СРСР».

29 серп. 1947 ЦК КП(б)У ухвалив постанову *«Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР»*. У цій постанові Ін-тові закидалися «серйозні помилки й грубі спотворення», «залишки буржуазно-націоналістичних поглядів» у працях окремих співробітників і поряд з цим ставилося «бойове завдання» — підготувати марксистсько-ленінський «Короткий курс історії України». 1950 ін-т мав 8 відділів: 1) історії феодалізму; 2) історії капіталізму; 3) історії рад. сусп-ва; 4) військ.-істор.; 5) історії країн нар. демократії; 6) історіографії й фондів; 7) всесвітньої історії й міжнар. відносин; 8) археографії. В дусі настанов ЦК КП(б)У 1947 був підготовлений двотомник «Історія Української РСР» (т. 1 — 1953; т. 2 — 1956; доопрацьоване вид. — 1957). У зв'язку з відзначенням 300-ліття приєднання України до Рос. д-ви було підготовлено зб. документів *«Воссоединение Украины с Россией»* (т. 1—3, Москва, 1953), написано тексти до колективної монографії «Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією» (Київ, 1954) та ін.

Наприкінці 1955 в ін-ті було 6 відділів: 1) історії рад. сусп-ва; 2) історії капіталізму; 3) історії феодалізму; 4) історії країн нар. демократії; 5) всесвіт. історії й міжнар. відносин; 6) археографії. 1960 від. історії рад. сусп-ва розділено на два: 1) історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни; 2) соціаліст. і комуніст. буд-ва. В рамках офіц. рад. ідеології і *методології історії*, але на ґрунтовній джерельній базі здійснювалося дослідження історії *національної революції 1648—1676* (О.*Апанович*, В.*Голобуцький*, К.Гуслистий, О.*Компан*, К.*Стецюк*, Ф.*Шевченко*); *Гетьманщини* (В.Дядиченко); *козацтва* (В.Голобуцький); соціально-екон. розвитку та революц. рухів в Україні 18 — поч. 20 ст. (І.*Гуржій*, М.*Лещенко*, Ф.Лось, Д.*Мишко*, Г.*Сергієнко*, І.*Слабєєв*, Ф.*Ястребов* та ін.). Добу *української революції 1917—1921* вивчали І.*Ганжа*, І.*Компанієць*, А.*Лихолат*, М.*Рубач*, О.Слуцький, М.Супруненко та ін.

Наприкінці 1963 в ін-ті існували відділи: 1) історії соціаліст. і комуніст. буд-ва; 2) історії Великої Жовтневої революції і громадян. війни; 3) досоціаліст. формацій; 4) нової й новітньої історії зарубіжних країн; 5) історіографії й джерелознавства; 6) історії міст і сіл УРСР (ств. 1963 для наук. і наук.-методичного кер-ва підготовкою багатотомного вид. *«Історія міст і сіл Української РСР»*; 26 т.; 1967—74); 7) історії техніки; 8) історії природознавства (два останніх — у складі новоств. сектору історії техніки і природознавства, кер. — Й.*Штокало*). 1965 від. історії соціаліст. і комуніст. буд-ва розділено на від. історії комуніст. буд-ва та від. історії соціаліст. буд-ва; від. нової й новітньої історії зарубіжних країн — на від. історії зарубіжних соціаліст. країн та від. нової й новітньої історії. 1966 від. історії досоціаліст. формацій знову розділено на відділи: історії капіталізму та історії феодалізму. 1968 створено від. зарубіжної історіографії; 1969 — від. історії Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45; 1972 — від. історії дружби народів СРСР.

У ті роки були ств. колективні праці, що невдовзі після їх видання були удостоєні Держ. премій. Це «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», т. 1—2 (1967; Держ. премія УРСР у галузі н. і т., 1969) та «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», т. 1—3 (1967—69; Держ. премія УРСР у галузі н. і т., 1970). Також були опубл. доопрацьоване вид. «Історія Української РСР» (т. 1—2), «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 1—2) та «Історія селянства Української РСР» (т. 1—2; обидві — 1967). Співробітники ін-ту брали участь у написанні істор. статей до 1-го та 2-го вид. *«Української радянської енциклопедії»* (1959—65, 17 т.; 1977—85, 12 т.), підготовці *«Радянської енциклопедії історії України»* (т. 1—4; 1969—72). Вивчалися також питання діяльності УРСР на міжнар. арені, окремі проблеми всесвіт. історії та міжнар. відносин (В.Горбик, П.*Калениченко*, В.Коваль, І.*Кулинич*, Л.Лещенко, І.*Мельникова*, Р.*Симоненко*, П.*Сохань*, І.*Хміль*, І.Черніков, А.*Шлепаков* та ін.). Розроблялися окремі ділянки *історіографії*, *джерелознавства*, *спеціальних історичних дисциплін* (М.*Брайчевський*, І.Гуржій, Я.*Дзира*, М.*Дмитрієнко*, М.*Котляр*, А.*Санцевич*, В.*Сарбей* та ін.).

1969 на базі Ін-ту історії АН УРСР було створено Археогр. комісію АН УРСР (її очолив акад. АН УРСР А.*Скаба*).

1972 «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» з ін-ту були звільнені О.Компан, О.Апанович та Я.Дзира (двох останніх поновлено в ін-ті 1995).

1973 постановою Президії АН УРСР затверджено нову структуру ін-ту, підпорядковану підготовці багатотомної праці *«Історія Української РСР»* (8 т., 10 кн.; 1977—79): 1) сектор історії України дожовтневого періоду з відділами — історії феодалізму, історії капіталізму, джерелознавства і допоміжних істор. дисциплін; 2) сектор історії соціаліст. буд-ва з відділами — історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни, історії соціаліст. буд-ва, історії Великої вітчизн. війни; 3) сектор проблем розвинутого соціаліст. сусп-ва з відділами — історії комуніст. буд-ва, історії дружби народів СРСР, зарубіжної історіографії; 4) сектор історії країн соціаліст. співдружності з відділом історії й міжнар. відносин соціаліст. країн

та Ужгород. і Чернів. відділами ін-ту; 5) сектор нової і новітньої історії зарубіжних країн з відділами — нової й новітньої історії країн Європи й Америки, історії країн зарубіжного Сходу; 6) сектор історії науки і техніки з відділами — історії природознавства, історії техніки. 1978 сектори в структурі установи було ліквідовано (за винятком сектору історії природознавства і техніки). Того ж року ін-т став «донором» при створенні Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР.

1982 структуру ін-ту приведено у відповідність до загальноакадемічної, що передбачала такі ланки: відділення — відділ — сектор. Проблемні групи з вивчення історії Київ. Русі та з істор. географії перетворено на сектори відділу джерелознавства і допоміжних істор. дисциплін, а сектор історії природознавства і техніки — на відповідне від-ня. На базі від. історико-краєзнавчих досліджень у лют. 1983 утворено від-ня історико-краєзнавчих досліджень, яке мало забезпечити підготовку багатотомного *«Зводу пам'яток історії та культури України»*.

1985 в ін-ті були 2 від-ня, 14 відділів і 7 секторів; їх підпорядкування було таким: 1) від. історії феодалізму; 2) від. історії капіталізму; 3) від. історії Великої Жовтневої соціаліст. революції і громадян. війни з секторами — історії Великої Жовтневої соціаліст. революції та історії громадян. війни; 4) від. історії соціаліст. буд-ва; 5) від. історії Великої вітчизн. війни; 6) від. історії розвинутого соціалізму з сектором історії к-ри; 7) від. історії дружби народів СРСР; від-ню історико-краєзнавчих досліджень підпорядкувалися два відділи — 8) наук. забезпечення томів «Зводу пам'яток історії та культури України» та 9) істор. краєзнавства; 10) від. джерелознавства та допоміжних істор. дисциплін з секторами — істор. географії та картографії, історії Київ. Русі; 11) від. зарубіжної історіографії та проблем ідеологічної боротьби, до складу якого входив сектор проблем ідеологічної боротьби; 12) від. історії соціаліст. країн і міжнар. зв'язків України з сектором істор. зв'язків України з зарубіжними країнами; від-ня історії природознавства і техніки з двох відділів — 13) історії природознавства та 14) історії техніки.

Серед праць ін-ту цього часу — 6-томник, присвячений істор. зв'язкам укр. народу з білорус., молдов. та рос. народами (1978—82; Г.*Брега*, А.*Зеніна*, Н.*Комаренко*, Ю.*Кондуфор*, Р.Симоненко, Ф.Шевченко; Держ. премія УРСР у галузі н. і т. 1984); *«Історія Києва»* (т. 1—3; 1982—86); російськомовний 10-томник «История Украинской ССР» (1981—85) та ін.

1987 було відновлено діяльність Археогр. комісії АН УРСР (її очолив чл.-кор. АН УРСР П.*Сохань*; 1990—91 на базі комісії створено Ін-т укр. археографії АН УРСР (од 1995 — *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*).

1990 в ін-ті започатковано дослідження тем: 1) «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30—40-х — поч. 50-х рр. у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України» (кер. — Ю.Данилюк); 2) «Ради, Центральна Рада, Директорія: Порівняльний аналіз, цілі, методи, лідери протиборствуючих сторін (1917—1920 рр.)» (кер. — Ю.Кондуфор); 3) «Становлення та еволюція Української держави (До кінця XVIII ст.)» (кер. — В.*Смолій*).

Після здобуття Україною незалежності співробітниками ін-ту були проаналізовані, зокрема, роль і місце України в загальноєвроп. та світ. істор. контексті впродовж останнього тисячоліття нац. історії (М.Варварцев, С.Віднянський, В.Смолій та ін.); досліджено феномен укр. козацтва (О.Гуржій, П.Сас, В.Смолій, Т.Чухліб, В.Щербак та ін.); вивчено генезу та еволюцію укр. державницької ідеї, практичну реалізацію якої простежено на прикладі нац. революції 1648—76, доби укр. революції 1917—21 та сучасного державотворення (В.Верстюк, С.Віднянський, С.*Кульчицький*, О.*Реєнт*, В.Смолій, В.*Степанков*). Серед вагомих досягнень ін-ту — колективні монографії «Репресоване краєзнавство: 20—30-ті роки» (1991), «Історія України: нове бачення» (у 2-х т.; 1995—96); збірки документів «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення» (1995) та «Чорнобильська трагедія» (1996); зб. документів «Українська Центральна Рада» (у 2-х т.; 1996—97); «Все про Україну» (у 2-х т.; 1998); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Київ: Енциклопедичне видання» (2001); «Уряди України у XX ст.» (2001); документальна зб. «Український національно-визвольний рух, березень—листопад 1917 р.» (2003); «Українська культура другої половини XVII—XVIII ст.» (3-й т. п'ятитомника «Історія української культури»; 2003); «Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси» (у 3-х т.; 2004) та ін.

Суттєвими є здобутки установи в дослідженні новітньої історії України, насамперед у вивченні історії укр. революції 1917—21 (О.Бойко, В.Верстюк, В.Волковинський, А.Гриценко, О.Реєнт, Т.Осташко, І.Хміль, О.*Щусь* та ін.); становлення та функціонування тоталітаризму, здійснення репресій у республіці 1920—50-х рр. (С.*Білокінь*, Ю.Данилюк, Г.Касьянов, С.Кульчицький, Ю.*Курносов*, О.Рубльов, П.*Тронько* та ін.), *дисидентських (опозиційних) рухів 1960—1980-х років в Україні* (О.Бажан, Ю.Данилюк, Г.Касьянов). Цим питанням, зокрема, присвячено колективні праці «Репресоване краєзнавство: 20—30-ті рр.» (1991), «Політичний терор і тероризм в Україні XIX—XX ст.: Історичні нариси» (2002) та ін. Ґрунтовно досліджені ученими-істориками *голод 1921—1923 років в УСРР*, *голодомор 1932—1933 років в УСРР* та *голод 1946—1947 років в УРСР*, висвітленню яких присвячено монографії, зб. документів і матеріалів, підготовлені спільно з працівниками центр. архівів України (О.Веселова, С.Кульчицький, В.Марочко, О.Мовчан та ін.). Йде робота над висвітленням історії *Другої світової війни*, зокрема внеску України й українців у перемогу над гітлерівською коаліцією, історії *Української повстанської армії*, польс.-укр. протистояння на *Волині* 1943—44 (О.Буцько, Т.Вронська, М.*Коваль*, С.Кульчицький, О.Лисенко) та ін. Результатом досліджень визвол. боротьби 1940—50-х рр. на західноукр. землях стала колективна праця «Органі-

зація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси» (2005).

Важливі результати одержано також при розробці спец. істор. дисциплін: опубл. праці «Нагороди України: історія, факти, документи» (у 3-х т.; 1996) та «Гроші в Україні: факти і матеріали» (1998; Держ. премія України в галузі н. і т., 1999).

Нові підходи до висвітлення історії України відображено в 15-томному вид. «Україна крізь віки» (1998—2000; Держ. премія України в галузі н. і т., 2001).

Структура установи на 1 січ. 2006 була такою: 1) від. історії України середніх віків з центрами — вивчення історії Київ. Русі та вивчення проблем соціальної історії; 2) від. історії України 19 — поч. 20 ст.; 3) від. історії укр. революції 1917—21; 4) від. історії України 20—30-х рр. 20 ст. з центром дослідження геноциду укр. народу; 5) від. історії України періоду Другої світ. війни; 6) від. історії України 2-ї пол. 20 ст.; 7) від. новітньої історії і політики; 8) від. всесвітньої історії і міжнар. відносин; 9) від. укр. історіографії; 10) від. спец. істор. дисциплін; 11) від. історико-краєзнавчих досліджень; 12) від. регіональних проблем історії України; 13) кабінет укр.-грец. відносин; 14) комп'ютерно-видавничий від.; 15) наук.-інформаційний відділ.

На 1 січ. 2006 в ін-ті працювало 137 н. с. (у т. ч. 30 д-рів, серед них — 2 академіки і 6 чл.-кор. НАН України, та 85 канд. наук).

Осн. напрямами наук. досліджень та ін. діяльності ін-ту є: історія України з часів Київ. Русі до сьогодення; Україна в контексті європ. та світ. історії; регіональна історія України; істор. краєзнавство; нац. історіографія та публікація археографічної спадщини; спец. істор. дисципліни; підготовка багатотомних «Енциклопедії історії України», «Зводу пам'яток історії та культури України»; виконання Нац. програми «Реабілітовані історією».

Директорами ін-ту були: А.*Сараджев* (1936); С.*Бєлоусов* (1936—41); чл.-кор. АН УРСР М.Петровський (1942—47); О.*Касименко* (1947—64); К.*Дубина* (1964—67); акад. АН УРСР А.Скаба (1968—73); чл.-кор. АН УРСР (від 1991 — АН України, від 1994 — НАН України) А.*Шевелєв* (1973—78); акад. АН УРСР (від 1991 — АН України, від 1994 — НАН України) Ю.Кондуфор (1978—93). Від груд. 1993 ін-т очолює акад. НАН України В.Смолій. Друкований орган ін-ту (з 1957) — *«Український історичний журнал»*.

Відділами установи публікуються тематичні збірки наук. праць: «Історіографічні дослідження в Україні» (вип. 1—16; з 1968); «Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки» (вип. 1—15; з 1991); «Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки» (вип. 1—14; з 1991); «Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика» (вип. 1—8; з 1993); «Історія України: Маловідомі імена, події, факти» (вип. 1—32; від 1996); «Український історичний збірник» (випуск 1—8; від 1997); «Україна в Центрально-Східній Європі» (випуск 1—5; від 2000); «Проблеми вивчення історії Української революції» (вип. 1—2; з 2002); «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики» (вип. 1—12; від 1997); «Сторінки воєнної історії України» (вип. 1—9; з 1997); «Проблеми історії України XIX — початку XX ст.» (вип. 1—9; від 2002); «Соціум: Альманах соціальної історії» (вип. 1—5; від 2002); «Ruthenica» (вип. 1—4; од 2002); «Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки» (вип. 1; від 2005).

Ін-т співробітничає з вітчизн. та зарубіжними установами спорідненого профілю, співпрацює з Мін-вом освіти і науки України в підготовці навч. посібників, хрестоматій; з Держ. к-том у справах національностей та міграції, ін. міністерствами і відомствами України; проводить наук. конф., літні шк. для молодих учених. При ін-ті діють аспірантура та докторантура (держ. замовлення та контракт), спеціалізована вчена рада із захисту канд. і докторських дисертацій.

Літ.: *Бєлоусов С.М.* На історичному фронті України. «Комуніст», 1937, 22 серп.; *Супруненко М.* Інститут історії України в 1938 році. «Вісті АН УРСР», 1939, № 1/2; О научной работе историков Одессы и Киева. «Историк-марксист», 1941, кн. 6; *Литвин К.* Об истории украинского народа. «Большевик», 1947, № 7; До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України. «Більшовик України», 1947, № 8; За глубокое научное изучение истории украинского народа. «Вопросы истории», 1955, № 7; *Крупницький Б.* Українська історична наука під совєтами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Лисяк-Рудницький І.* Довкола Міжнародного історичного конгресу у Відні. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973; Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади. К., 1973; *Санцевич А.В.*, *Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936—1986 гг. К., 1986; Принципова політична оцінка.

Наукові розробки Інституту історії України НАН України в 1936—2005

Наукові розробки	1936—1955		1956—1984		1985—2005		Усього 1936—2005	
	Кількість	Обсяг друк. арк.	Кількість	Обсяг друк. арк.	Кількість	Обсяг друк. арк.	Кількість	Обсяг друк. арк.
Колективні монографії	10	176,82	132	6958,14	58	1591,32	200	8726,28
Індивідуальні монографії	23	267,28	323	4296,57	294	2488,09	640	7051,94
Усього публікацій	909	1616,75	7534	17685,51	10280	26035,04	18723	45337,30

Наукові кадри Інституту історії України НАН України в 1939—2005

Наукові кадри	1939	1941	1945	1956	1965	1970	1980	1985	1990	1995	2000	2005
Всього наукових співробітників	19	54*	13	61	113	157	130	144	165	144	123	137
В т. ч.:												
докторів наук	2	6	3	5	14	29	26	28	31	34	26	30
кандидатів наук	1	7	7	45	66	71	73	93	108	93	74	85

* Включно зі Львів. від. ін-ту.

«Радянська Україна», 1990, 19 черв.; *Коваль М.В.*, *Рубльов О.С.* Інститут історії України НАН України: перше 20-річчя (1936—1956 рр.). «УІЖ», 1996, № 6; У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936—1956 рр.): Збірник документів і матеріалів, ч. 1—2. К., 1996; *Мовчан О.М.* Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України. 1988—1997: Анотований бібліографічний покажчик. К., 1997; *Реєнт О.*, *Лисенко О.* «Історичні зошити» (огляд видань Інституту історії України НАНУ за останнє 10-річчя). К., 1997; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. К., 1998; *Санцевич А.В.* Інститут історії України Національної Академії наук України. Історіографічний нарис (до 60-річчя установи). К., 1998; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України: Наукова діяльність, структура, працівники. Львів, 2001; *Юркова О.В.* Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936—1941 рр.). К., 2001; Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України, 1936—2001. К., 2002; *Коваль М.В.* Політика проти історії: українська історична наука в Другій світовій війні й перші повоєнні роки. «УІЖ», 2002, № 1.

О.С. Рубльов.

ІНСТИТУ́Т ЛІТЕРАТУ́РИ І́МЕНІ Т.ШЕВЧЕ́НКА НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Розташов. у *Києві*. Заснований 1926 у *Харкові* (з філією в Києві) в системі Наркомосу УСРР як Ін-т Тараса Шевченка, який 1933 був переданий у відання ВУАН і реорганізований в НДІ Тараса Шевченка. Через три роки харків. склад ін-ту було об'єднано з київ. філією, приєднано Літ. комісію *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* і 1936 в системі АН УСРР ств. Ін-т укр. літ. ім. Т.Шевченка (від 1952 — Ін-т літ. ім. Т.Шевченка АН УРСР, від 1991 — Ін-т літ. ім. Т.Шевченка АН України, від 1994 — сучасна назва).

Від часу заснування ін-т очолювали Д.*Багалій* (1926—32), Є.*Шабліовський* (1934—35), П.*Тичина* (1936—38; 1942—43), О.*Білецький* (1939—41; 1944—61), М.*Шамота* (1961—78), І.Дзеверін (1978—91). Від 1991 дир. ін-ту є М.*Жулинський.*

Серед фундаментальних праць ін-ту: створені в різні періоди історії укр. літ. від найдавніших часів до наших днів хрестоматії критичних матеріалів, Повне зібр. тв. Т.*Шевченка* (т. 1—6), 50-томне зібр. тв. І.*Франка* (Держ. премія УРСР ім. Т.Шевченка, 1988), 12-томник Лесі *Українки*, 8-томник Г.*Квітки-Основ'яненка*, 20-томник М.*Рильського*, 12-томник П.Тичини, «Шевченківський словник» (т. 1—2, Держ. премія УРСР ім. Т.Шевченка, 1980), «Українська література в загальнослов'янському і світовому контексті» (т. 1—5), «Історія української літератури XX ст.» (Держ. премія України ім. Т.Шевченка, 1996).

Скарбом загальнонац. значення є рукописний фонд ін-ту, що налічує понад 100 тис. одиниць зберігання — рукописи укр. митців від 14—16 ст. до наших днів.

Нині в ін-ті — 119 науковців. З-поміж них такі відомі вчені, як академіки НАН України І.*Дзюба*, Д.Затонський; члени-кореспонденти НАН України В.Дончик, Н.Крутікова, Д.Наливайко, Г.Сивокінь, Т.Гундорова; 20 д-рів і 45 канд. філол. наук. Ін-т має відділи: 1) рукописних фондів та текстології; 2) шевченкознавства; 3) давньої укр. літ.; 4) нової укр. літ.; 5) укр. літ. 20 ст.; 6) зарубіжних літ. і компаративістики; 7) теорії літ. та Львів. від-ня ін-ту.

В ін-ті працюють 2 спеціалізовані вчені ради із захисту канд. і докторських дисертацій, наук.-координаційна рада «Класична спадщина і сучасна художня література», видається ж. «Слово і час» (разом зі Спілкою письменників України; заснований у січ. 1957, до 1990 — «Радянське літературознавство») та з 2000 — журнал наук. досліджень з питань зарубіжної літ. «Вікно у світ».

Літ.: *Микитась В.* На світанку створення Інституту літератури. «Слово і час», 1995, № 1; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної Академії наук України. 1926—1996. К., 1996; Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. К., 1999.

Г.М. Бурлака, Л.Ф. Шепель.

ІНСТИТУ́Т МИСТЕЦТВОЗНА́ВСТВА, ФОЛЬКЛОРИ́СТИКИ ТА ЕТНОЛО́ГІЇ І́МЕНІ М.РИ́ЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Заснований 1936 як багатопрофільна установа, на яку покладалося завдання комплексного студіювання нар. і професійної к-ри. Тогочасна назва — Ін-т укр. фольклору. Базою ін-ту стали народознавчі підрозділи ВУАН 1920-х рр., до складу яких входили *Етнографічна комісія при ВУАН*, Відділ примітивної к-ри і нар. творчості (див. *Кабінет примітивної культури і народної творчості при ВУАН*), *Музей антропології і етнології імені Ф.Вовка*, Кабінет муз. етнографії. Цим установам належала провідна роль у розгортанні фольклорно-етногр. досліджень, створенні джерельної бази народознавчої науки, формуванні кореспондентської мережі, започаткуванні профільних періодичних видань (*«Етнографічного вісника»*, «Матеріалів до етнології», *«Первісного громадянства та його пережитків на Україні»*). В царині дослідження муз. фольклору результативно працював Кабінет муз. етнографії, очолюваний проф. К.*Квіткою.* Широкоформатні мистецтвознавчі студії здійснювалися Кабінетом мист-в, очолюваним акад. Ф.*Шмітом* і Каф-рою мистецтвознавства та історії укр. мист-ва під кер-вом О.*Новицького.*

Ін-т укр. фольклору АН УСРР (з 1937 — АН УРСР) успадкував не лише наук. традиції й досвід, а й архів та наук.-документальну базу цих установ. Мав у своєму складі 3 сектори: словесного фольклору, муз. фольклору та рукописних фондів. 1938 при ін-ті відкривається аспірантура, 1940 — ставиться питання про організацію від. етнографії. Для висвітлення результатів наук. студій у галузі нар. творчості ін-т започатковує періодичні вид. — «Український фольклор» (1937—39), «Народна творчість» (1939—41).

Першим дир. Ін-ту укр. фольклору був А.*Хвиля* (1936—37). Від 1939 до 1941 ін-том керував Ю.*Соколов.*

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* ін-т було евакуйовано до Уфи (нині столиця Республіки Башкортостан, РФ) й реорганізовано у від. фольклору зведеного Ін-ту сусп. наук АН УРСР. В черв. 1942 на базі цього від. постав Ін-т нар. творчості та мист-в АН УРСР, до складу якого, крім народознавців, увійшли й мистецтвознавці. Спочатку ін-т очолив фольклорист і музикознавець проф. М.*Грінченко*, а з кін. 1942 незмінним кер. устано-

ви став на два десятиліття поет, акад. АН УРСР М.*Рильський.* У берез. 1944 ін-т переїхав до *Києва* й був реорганізований в Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Зусиллями М.Рильського сформовано етногр. від. та відділи фондів образотворчого мист-ва, музики, театру. Від 1947 по 1958 ін-т видавав «Наукові записки» (т. 1—4) з питань мист-ва, фольклору та етнографії, а 1957 відновлено випуск ж. «*Народна творчість та етнографія*», що продовжив видавничу традицію Етногр. комісії, Від. примітивної к-ри і нар. творчості, а згодом — Ін-ту укр. фольклору. Високий авторитет поета-академіка сприяв утвердженню керованої ним гуманітарної багатопрофільної установи, що стала визначним народознавчим та мистецтвознавчим центром.

1964 ін-ту присвоєно ім'я М.Рильського. Після М.Рильського ін-том керували М.*Сиваченко* (1964—73), С.Зубков (1974—87), О. Костюк (1987—2000), Г. Скрипник (од 2001). Від 1994 ін-т носить сучасну назву. В структурі ін-ту функціонують відділи музикознавства, фольклористики, театрознавства, кінознавства, культурології, мист-ва та нар. творчості зарубіжних країн, образотворчого мист-ва, а також Укр. етнологічний центр, наук. б-ка та рукописні фонди, які налічують понад 20 тис. одиниць зберігання. Працюють наук.-координаційні ради — «Проблеми збереження й дослідження традиційної культури», «Національна спадщина й сучасний мистецький процес». На базі ін-ту функціонує Міжнар. асоц. укр. етнологів.

До пріоритетних наук. напрямів діяльності ін-ту належить дослідження етнічної та етнокульт. історії укр. народу, історії та теорії професійного мист-ва і нар. творчості та мист-ва зарубіжних країн. Ін-т здійснює широку програму тотального фольклорно-етногр. обстеження України та створення комп'ютерної бази даних з етнокультури українців та етнічних меншин. Забезпечує вихід періодичних видань: «Народна творчість та етнографія», «Мистецтвознавчі студії», «Матеріали до української етнології» й «Матеріали до українського мистецтвознавства».

Літ.: *Березовський І.П.* Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. К., 1968; *Мувиченко С.М.* До 50-річчя заснування Етнографічної комісії Всеукраїнської Академії наук. «УІЖ», 1971, № 6; *Скрипник Г.А.* З історії української етнографії. К., 2002.

Г.А. Скрипник.

ІНСТИТУ́Т МОВОЗНА́ВСТВА ІМЕНІ О.ПОТЕБНІ́ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Розташов. у *Києві.* Ств. 1921 як *Інститут української наукової мови* на основі об'єднання Правописно-термінологічної комісії ВУАН і Термінологічної комісії *Українського наукового товариства* в Києві. 1930 реорганізований в Ін-т мовознавства ВУАН на базі мовознавчих установ ВУАН: Ін-ту укр. наук. мови, Комісії для складання словника укр. мови, Комісії для складання істор. словника укр. мови, Комісії етимологічного словника укр. мови, Комісії нормативної граматики укр. мови, Діалектичної комісії ВУАН, Комісії історії укр. мови. 1934 до Ін-ту мовознавства увійшла харків. філія, 1939 — київ. та харків. каф-ри мовознавства і секція мови дніпроп. каф-ри українознавства. В лют. 1945 інтові надано ім'я О.*Потебні.*

З часу заснування ін-т очолювали Г.Ткаченко, Н.Кагановић, А.*Кримський*, М.Калинович, А.*Булаховський*, І.*Білодід*, В.Русанівський. Від 1996 дир. ін-ту є В.Скляренко.

Ін-т здійснює наук. роботу в галузі дослідження укр. мови. В різні роки співробітниками ін-ту було підготовлено низку багатотомних вид., зокрема, видано академічну граматику «Сучасна українська літературна мова» (т. 1—5; 1969—73), укладено низку словників (перекладних, тлумачних, орфографічних та ін.): «Українсько-російський словник» (т. 1—6; 1953—63), «Русско-украинский словарь» (т. 1—3; 1968; Держ. премія УРСР ім. Т.Шевченка, 1971), «Словник української мови» (т. 1—11; 1970—80; Держ. премія СРСР, 1983), 3 т. з 7 «Етимологічного словника української мови» (1982—89), видрукувано науково коментовані укр. писемні пам'ятки, дослідження з питань історії структури укр. мови, історії літ. мови, діалектології, ономастики, порівняльно-істор. мовознавства.

У структурі ін-ту 6 від.: 1) заг. мовознавства; 2) загальнослов'янської проблематики і східнослов'ян. мов; 3) західно- і південнослов'ян. мов; 4) рос. мови; 5) романських, германських та балтійських мов; 6) структурно-математичної лінгвістики. В ін-ті працюють 46 науковців, серед них: 4 чл.-кор. НАН України (А.Непокупний, В.Скляренко, Г.Півторак, О.Ткаченко), 9 д-рів і 27 канд. філол. наук.

Від 1967 ін-т видає ж. «Мовознавство» (від 1991 — разом з *Інститутом української мови НАН України*). До 1963 виходили «Лексикологічний бюлетень», «Діалектологічний бюлетень», до 1967 — щорічник «Слов'янське мовознавство».

Літ.: Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. К., 1975; Ордена Трудового Красного Знамени Институт языковедения им. А.А. Потебни. В кн.: Академия наук Украинской ССР. 1982; К., 1983; УЛЕ, т. 3. К., 1995; Українська мова: Енциклопедія. К., 2000.

Б.М. Ажнюк, Л.Ф. Шепель.

ІНСТИТУ́Т НАРОДОЗНА́ВСТВА НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Ств. у лют. 1992 на базі Львів. від-ня Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН України (нині *Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України*).

Ін-т веде свій початок від ств. в трав. 1874 Пром. музею та заснованого дещо пізніше Етнографічного музею при *Науковому товаристві імені Шевченка* у *Львові.* Саме 1874 з ініціативи галицьких ремісників та за активної участі архіт. та проф. Львів. політехніки Ю.Захарієвича, а також громад. діяча Ф.*Земялковського* Львів. міськ. управа затвердила статут Пром. музею, хоча високомистецькі твори худож. промислу, декоративного мист-ва для музею почали збирати ще 1873, коли на виставці у *Відні* були закуплені перші експонати. Колекція постійно поповнювалася мистецькими виробами з дерева, металу, кераміки, тканин тощо.

1895 був заснований *Музей Наукового товариства імені Шевченка* у Львові за безпосередньої

участі відомих діячів укр. к-ри і науки І.*Франка*, В.М.*Гнатюка*, Ф.*Колесси*, О.Роздольського, Ф.*Вовка*, В.*Шухевича* та ін. З музеєм співпрацювали такі діячі, як М.*Біляшівський*, Д.*Щербаківський*, К.Щироцький, Я.*Пастернак*, І.*Труш* та ін. За активного сприяння Лесі *Українки*, К.*Квітки*, О.*Сластіона* музей поповнився цінними збірками килимів, плахт, рушників, виробів з дерева, скла з Придніпров'я. Завдяки збирачам-ентузіастам М.*Зубрицькому*, Г.Заклинському, Л.*Гарматію* та ін. музей збагатився унікальними збірками нар. майстрів 19 — поч. 20 ст. Юрія, Василя і Миколи Шкрібляків, Марка Мегидинюка, Юрія та Семена Корпанюків, Івана Семенюка, Петра Кошака та ін. В 1910—30-ті рр. на основі зібр. Музею НТШ утворилося 3 музеї: природописний, істор.-воєн. пам'яток та культ.-істор. Після ліквідації НТШ 1940 до колекції культ.-істор. музею ввійшли цінні етногр. збірки з Музею ім. графів Дідушицьких (див. Володимир *Дідушицький*, Войцех *Дідушицький*), О.Прусевича, *Національного музею у Львові* та деяких приватних колекцій, а сам музей реорганізовано в Держ. етногр. музей.

Згідно з постановою РМ УРСР від 11 черв. 1951 Етногр. музей, який у повоєн. час перебував у віданні АН УРСР, було об'єднано з Музеєм худож. пром-сті К-ту в справах мист-ва РМ УРСР в одну установу — Укр. держ. музей етнографії та худож. промислу у віданні АН УРСР. 31 трав. 1982 Президія АН УРСР перейменувала Держ. музей етнографії та худож. промислу на Львів. від-ня Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського АН УРСР.

Наук. і музейницьку діяльність І.н. НАН України забезпечують 6 структурних підрозділів: 1) від. етнології сучасності (теорія, методологія науки; етносоціологія; традиційна та сучасна к-ра українців в її істор. розвитку); 2) від. істор. етнології (історія, заг. етнологія, етнологія укр. зарубіжжя й зарубіжних народів); 3) від. мистецтвознавства (дослідження історії та теорії професійного укр. мист-ва); 4) від. мист-ва (вивчення теорії й практики декоративного та вжиткового мист-ва); 5) від. фольклористики (збирання, систематизація та дослідження фольклору українців); 6) *Музей етнографії та художнього промислу* на правах від. (виявлення, фіксація, збереження й пропаганда пам'яток духовної та матеріальної к-ри українців; вивчення укр. музейництва).

У структурі ін-ту функціонує на правах від-ня Ін-т керамології (розташов. у смт *Опішня*). Ін-т має позаструктурні наук. підрозділи в *Луцьку*, *Івано-Франківську*, *Дрогобичі* — народознавчі центри, які фінансуються місц. адміністраціями. Від 1994 І.н. НАН України став центром Міжнар. Карпато-Балканської комісії з дослідження традиційної к-ри нас. *Карпат* і Балкан (голова секретаріату — проф. С.Павлюк).

Книжковий фонд б-ки ін-ту складає бл. 70 тис. одиниць зберігання, серед них є стародруки 16—17 ст., подаровані відомим мистецтвознавцем П.*Жолтовським* (*«Апостол» Львівський 1574*; зб. проповідей І.*Галятовського* «Ключ разумѣнія» (Львів, 1665), «Меч духовний» (*Київ*, 1666) та Л.*Барановича* ін.). Ілюстрований фонд б-ки представлений колекцією листівок та документальних фото (усього понад 25 тис., були передані з музею НТШ у Львові).

Від 1997 ін-т регулярно видає ж. «Народознавчі зошити». Він є співзасн. журналів «Керамологія», «Фольклористичні зошити», «Бойки», щорічного збірника наук. статей Івано-Франк. народознавчого центру. В ін-ті функціонує видавництво.

Літ.: *Грушевський М.* В справі Музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Відозва до ш. Земляків. «ЗНТШ», 1901, т. 43, кн. 5; *Його ж.* В справі Музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Відозва до україньсько-руської суспільності. Хроніка українсько-руського Н. товариства ім. Шевченка. Львів, 1905; *Герасимчук Р.* Про завдання музейництва. «Нова Зоря» (Львів), 1938, № 49; *Його ж.* За збереження народної культури. «Новий Час» (Львів), 1939, № 20; *Суха Л.М.* Художні вироби з металу (Фонди Етнографічного музею АН УРСР у Львові). «Вісник Академії наук УРСР», 1951, № 1; *Ломова М.Т.* У Львівському етнографічному музеї АН УРСР. Там само, 1951, № 4; *Сидорович С.Й.* З досвіду роботи Етнографічного музею АН УРСР. Там само, 1951, № 11; *Долинський Л.В.* В Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР. Там само, 1953, № 6; *Ивасюта М.* Украинский государственный музей этнографии и художественного промысла АН в 1953 и 1954 годах. «Советская этнография», 1955, № 2; *Долинський Л.В.* Довідка Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН про роботу Музею (17.01.1956 р.) «Радянський Львів». 1939—1955. Документи й матеріали. Львів, 1956; Про наукову діяльність установ Львівського філіалу АН УРСР за 1955 рік. «Вісник Академії наук УРСР», 1956, № 4; *Жолтовський П.* Український державний музей етнографії та художнього промислу в 1956 р. «Народна творчість та етнографія», 1957, № 1; *Його ж.* Двадцять років праці Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. Там само, 1959, № 3; Бібліографія праць наукових співробітників Державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (1951—1973). Львів, 1974; Державний музей етнографії та художнього промислу Академії Наук УРСР. К., 1974; *Гавриленко В.А.* Столетие Государственного музея этнографии и художественного промысла АН УССР. «Советская этнография», 1975, № 2.

С.П. Павлюк.

ІНСТИТУ́Т ПОЛІТИ́ЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНА́ЛЬНИХ ДОСЛІ́ДЖЕНЬ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Утворений рішенням Президії АН України в груд. 1991 на базі колиш. *Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*.

До 1998 мав назву Ін-т нац. відносин і політології НАН України. Перед ін-том було поставлено завдання поглибленої й усебічної розробки проблем, що набули особливого значення з проголошенням державного суверенітету України й пов'язані з потребами й процесами становлення, розвитку та функціонування укр. державності й *громадянського суспільства*. Це — історія й сучасна динаміка політ. інститутів і процесів, взаємовпливи політики, політ. к-ри, етнонац., міжреліг. та міжконфесійних, регіональних відносин і факторів сусп. життя, вироблення нових парадигм етнонац. розвитку, запобігання конфліктності в етнонац. сфері, моделювання оптимальних варіантів етнополітики, розроблення технологій управління в системі політ. і міжетнічних відносин, експертиза законопроектів, держ. і недерж. програм у різних галузях сусп. життя, теоретико-методологічні аспекти політ. і етнополіт. дослі-

джень та впровадження результатів цих досліджень.

Від початку утворення й до 2005 ін-т очолював акад. НАН України, віце-президент НАН України І.*Курас*. Штат ін-ту налічує 59 наук. співробітників. Вони працюють у таких відділах: теор. та прикладних проблем політології; етнополітології; нац. меншин; етноістор. досліджень; єврейс. історії і к-ри, а також створених при цих відділах дослідних центрах: політ. технологій; істор. політології; проблем церкви і етноконфесійних досліджень. Ін-т виступає ініціатором і координатором н.-д. проектів. Зокрема, успішно було реалізовано проект «Політична історія України. XX століття», участь в якому взяли фахівці з дослідних установ і навч. закладів *Києва* та ін. регіонів України. Підсумком багаторічної роботи ін-ту стало 6-томне вид., що вийшло 2002—03 у київ. вид-ві «Генеза». Реалізація дослідних проектів ін-ту в співпраці з низкою ун-тів дала змогу з'ясувати специфічні риси та особливості етнополітики в окремих регіонах України (*Закарпатська Україна*, *Прикарпаття*, *Волинь*, *Крим*), визначити її пріоритетні завдання та перспективні напрями.

Підтримуються плідні наук. зв'язки з дослідними установами й навч. закладами Великої Британії, Ізраїлю, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, РФ, США, Франції, здійснюються спільні міжнар. дослідницькі проекти. Ін-т розвиває співпрацю з держ. органами та громад. орг-ціями, веде активний діалог з представниками різних партій, рухів, конфесій щодо оптимальних шляхів розвитку України, функціонування її політ. інститутів, удосконалення політ. технологій тощо.

Підготовка наук. кадрів в ін-ті здійснюється через аспірантуру й докторантуру. Функціонує спеціалізована вчена рада із захисту канд. і докторських дис. При ін-ті засновано інноваційний навч. заклад — Ін-т політ. наук, який 2003 розпочав роботу з підготовки фахівців — магістрів за відповідними спеціальностями на базі повної вищої освіти. Наук. б-ка ін-ту налічує понад 89 тис. прим. різних видань. Ін-т регулярно видає «Наукові записки», а також ж. «Діалог. Історія, політика, економіка».

Літ.: Бібліографія праць співробітників Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. 1991—2001 рр. К., 2002.

Ю.І. Шаповал.

ІНСТИТУ́Т РАДЯ́НСЬКОГО БУДІВНИ́ЦТВА ТА ПРА́ВА — н.-д. установа, що діяла в УСРР в кін. 1920 — серед. 1930-х рр. Заснований у *Харкові* за рішенням 10-го Всеукр. з'їзду рад (1927) як Ін-т рад. будівництва при ВУЦВК з метою систематичного вивчення та узагальнення практики діяльності органів держ. влади в УСРР. В черв. 1929 ВУЦВК затвердив статут ін-ту. Директором призначений 1-й секретар ЦК КП(б)У С.*Косіор*. До ін-ту були запрошені відомі вчені-юристи — О.*Євтихієв*, В.Кабалевський, С.*Семковський* та ін. В роботі установи брали участь парт. і держ. діячі — Г.*Петровський*, В.*Чубар*, М.*Скрипник* та ін. Осн. напрямами діяльності ін-ту були дослідження проблем діяльності рад, розробка методології теорії і практики рад. буд-ва (сприяв викладанню цього предмета у вузах республіки), ін-т виконував також консультативні функції.

В ін-ті працювали дійсні члени, наук. співробітники й кореспонденти. Щороку скликалися заг. збори дійсних членів. Вони обирали президію ін-ту, затверджували плани наук. роботи, приймали нових дійсних членів тощо. Підрозділами ін-ту були секції: буд-ва рад. влади на місцях; вивчення процесів буд-ва пролетарської укр. д-ви та ін.

Від верес. 1930 установа стала називатися — Ін-т рад. буд-ва та права при ВУЦВК. Намічалася певна реорганізація його структури, розширення тематики наук. діяльності. Зокрема, передбачалося проведення наук. досліджень з проблем госп., цивільного, кримінального та ін. галузей права. Ін-т мав подавати до ВУЦВК пропозиції щодо вдосконалення форм і методів діяльності рад, чинного законодавства та практики його застосування.

Реформування, однак, не дало очікуваних результатів. Не вистачало теоретиків права. Дійсні члени ін-ту — практичні працівники — не мали часу займатися наук. роботою: ін-т було втягнено в кампанію боротьби з троцькістами (див. Л.*Троцький*), правими і лівими ухилами в КП(б)У та ВКП(б). Це стало причиною його нової реорганізації. 1932 він увійшов до *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН) й отримав назву Ін-т рад. буд-ва та права. Було утворено вчену раду, запроваджено дві категорії наук. співробітників — старших і молодших. Структурними підрозділами ін-ту стали секції рад. буд-ва, госп., кримінального і міжнар. права. 1934 І.р.б. та п. переїхав до *Києва*. Юрид. проблематикою займався й президент ВУАМЛІНу О.*Дзеніс*.

Протягом 1935 співробітники ін-ту підготували 22 наук. праці, намічався випуск збірників «20 років будівництва Рад на Україні» і «20 років роботи органів суду і прокуратури на Україні». Однак розгорнута в цей час в УСРР кампанія «очищення теоретичного фронту від троцькістських і націоналістичних елементів» внесла свої корективи. Працівники ін-ту зазнали необгрунтованих гонінь, а його дир. — проф. К.Сізонов — був звинувачений і страчений як учасник «контрреволюційної право-лівацької терористичної організації». Станом на 1 січ. 1936 в ін-ті працювали 16 науковців, у т. ч. 10 ст. н. с. Ін-т припинив своє існування наприкінці 1936.

Ю.С. Шемшученко.

ІНСТИТУ́Т СВІТОВО́Ї ЕКОНО́МІКИ І МІЖНАРО́ДНИХ ВІДНО́СИН НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Розпочав діяльність 1 січ. 1992. Проводить дослідження міжнар.-екон. та міжнар.-політ. проблем, а також здійснює розробки в галузях філософії, соціології, теорії міжнар. відносин. Наук. зацікавлення фахівців ін-ту зосереджені у сферах цивілізаційних та глобалізаційних питань; європеїстики, євроінтеграційних та трансатлантичних студій; міжнар.-фінансових і зовнішньоекон. розвідок та ін. Очолює ін-т акад. НАН України Ю.Пахомов.

Важливих результатів співробітниками ін-ту досягнуто в царинах цивілізаційних і глобалізаційних досліджень, а також у галузях трансформаційних (посткомуніст. та модернізаційних), інноваційних, інтеграційних та безпекових студій; у вивченні фінансових процесів і структур,

джерел, механізмів і стратегій зовнішньоекон. та зовнішньополіт. діяльності. Започатковані й прискорено розвиваються євроатлантичні, європ. та євроінтеграційні аналітичні розробки. Формуються новітні підходи та школи у сферах екон. теорії, теорії політики й міжнар. відносин.

Окрім проведення фундаментальних досліджень, ін-т бере участь в інформаційно-аналітичному забезпеченні діяльності органів держ. влади України, підготовці наук. кадрів через аспірантуру й докторантуру, а також через навч. процес у провідних вищих навч. закладах *Києва.* Ін-т проводить активну видавничу діяльність.

Станом на 2005 в ін-ті працювали: 1 академік НАН України, 1 чл.-кор. НАН України, 28 д-рів і 50 канд. наук. Функціонують 2 спеціалізовані вчені ради за спеціальностями «Світове господарство і міжнародні економічні відносини», «Політичні проблеми міжнародних систем і глобального розвитку». Видаються зб. наук. праць: «Дослідження світової економіки», «Дослідження світової політики».

Ю.М. Пахомов.

ІНСТИТУ́Т СОЦІОЛО́ГІЇ НАН УКРАЇНИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Ств. 1990. Розташов. у *Києві.* Здійснює дослідження фундаментальних і прикладних проблем соціології, теоретико-методологічних засад соціологічної науки, а також проводить аналіз соціально-політ., соціально-екон., соціально-психологічних, соціокульт., етносоціальних процесів і явищ.

Перший імпульс розвиткові соціологічної науки в Україні надав акад. АН УРСР П.*Копнін*, який наприкінці 1960-х рр. в керованому ним Ін-ті філософії АН УРСР (нині *Інститут філософії імені Г.Сковороди НАН України*) створив від. методології і техніки соціологічних досліджень. Поступово розширюючись, цей від. 1983 став Від-ням соціології Ін-ту філософії. На базі останнього через 7 років було створено Ін-т соціології.

Формування Ін-ту соціології як самостійної наук. установи передбачало, перш за все, визначення гол. напрямів його діяльності. Такими стали дослідження заг. закономірностей і тенденцій розвитку укр. сусп-ва, змін його соціальної структури, особливостей соціальних відносин та поведінки різних верств укр. нас. в різних сферах життєдіяльності. При цьому за стрижневі було взято проблеми визначення типів сусп-в, механізмів соціальної інтеграції й диференціації, особливостей процесу сучасних глобальних сусп. трансформацій тощо, аналіз яких тією чи іншою мірою дає відповідь на запитання про те, яке сусп-во існує в Україні зараз й яке сусп-во утворюється.

Зміст і характер наук. досліджень ін-ту спрямовано насамперед на відтворення в наук. концепціях динамічного образу сучасного укр. социуму, аналіз особливостей сусп. перетворень, визначення осн. показників, форм і наслідків соціальних змін, що відбуваються в Україні на зламі тисячоліть.

Предмет комплексного вивчення становлять процеси, пов'язані із формуванням моделі нових можливостей життя за умов, коли сусп-во й досі перебуває в ситуації ідентифікаційної непевності, що зумовлено, зокрема, руйнацією раніше виробленого соціального образу його і тих координат, у площині яких сусп-во розпізнавало себе й самостверджувалося.

Дослідницька практика колективу ін-ту останніх років довела необхідність розвитку сучасних методів і методологій пізнання укр. сусп-ва. Це, зокрема, стосується активнішого застосування методів порівняльно-соціологічного аналізу політ., екон., культ. та ін. систем розвинених країн світу й України, що може посприяти пошукові ефективніших моделей політ. й соціального ладу України. Виникає нагальна потреба в якомога ширшому використанні якісних методів соціологічного аналізу, які були б ефективними за умов, коли методи кількісного стат. аналізу й прямого вимірювання унеможливлюють виявлення реальних показників цілої низки соціальних процесів — таких, як поширення корупції, наркоманії тощо.

Актуальним є проведення масштабних, систематичних моніторингових соціологічних опитувань із застосуванням великих виборок як у загальнонац., так і в регіональному розрізах. Упродовж 1994—2004 проведено 11 загальнонац. опитувань, в яких зафіксовано динаміку соціальних показників розвитку України.

Необхідні умови для діагностики стану й прогнозованих тенденцій розвитку соціальних процесів в Україні та її регіонах закладають дослідження ін-ту в галузях методології й процедур соціологічного оцінювання соціального самопочуття та ціннісних орієнтацій нас. України, визначення соціально-психологічних чинників стабілізації та інтеграції сучасного укр. сусп-ва, вивчення джерел та специфіки *політичної культури* укр. народу.

Здобув визнання цикл фундаментальних праць ін-ту, присвячених соціально-психологічним наслідкам *Чорнобильської катастрофи 1986.* І.с. НАН України є координатором відповідного міжнар. проекту.

Широке визнання наук. громадськості отримала низка публікацій співробітників ін-ту «Правляча еліта сучасної України», в яких знайшли подальший розвиток існуючі концепції й теорії *еліт.*

Уперше у вітчизн. соціології розроблені методологічні засади, методика та процедура соціальної експертизи нац. та регіональних програм і проектів. У процесі розробки етносоціальної та етнополіт. проблематики досліджено сучасний стан етнічних меншин України, особливості їх функціонування як соціокульт. спільнот. Уточнено й розвинено теор. уявлення про істотні істор., етносоціальні, етнокульт. та етнополіт. аспекти міжетнічних взаємодій в укр. сусп-ві.

Методологічні розробки ін-ту дали поштовх до створення ефективної технології ідентифікації громад. думки. Застосування цієї технології дає змогу робити якісні соціальні прогнози майбутньої поведінки людей на підставі аналізу їхніх думок про зміст і засоби розв'язання актуальних сусп. проблем.

Важливим результатом праці вчених ін-ту є введення в наук. обіг теор. спадщини укр. науковців, які працювали в царині соціології: М.*Драгоманова*, М.*Грушевського*, Б.*Кістяківського*, В.*Липинського* та ін.

В ін-ті сформовано банк соціологічних даних, який відповідає міжнар. стандартам. Його створення слугує подоланню фрагмен-

тарності існуючих знань про соціальні процеси, які відбуваються в Україні, здійсненню порівняльного аналізу вже накопичених й очікуваних результатів емпіричних соціологічних досліджень.

Установа має розвинену мережу професійних інтерв'юерів, що робить можливим репрезентативне нац. опитування представників усіх соціальних верств нас. України.

Аналіз проявів глобальних тенденцій у житті укр. сусп-ва дав змогу накреслити оптимальні шляхи залучення людини до сучасних інформаційних технологій та нового соціального ареалу життя. Дослідження сучасних життєвих стратегій у соціально-просторових і соціально-часових координатах виявило суперечливу картину адаптаційних процесів, до яких залучені різні соціальні групи сусп-ва.

На базі ін-ту функціонує Соціологічна асоц. України, яка об'єднує вітчизн. науковців, установи та орг-ції, що працюють у сфері соціології. Ін-т є провідним центром України з підготовки аспірантів і докторантів із різних соціологічних дисциплін. При ін-ті діє Вища шк. соціології, де здійснюється підвищення кваліфікації спеціалістів у галузі теор. і прикладних соціологічних досліджень. Видається наук.-теор. ж. «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», заснований ін-том 1997 (з 1999 виходить також і рос. мовою).

В.М. Ворона.

ІНСТИТУ́Т СХІ́ДНОЇ ЄВРО́ПИ в Римі — н.-д. установа. Засн. 1921 під егідою МЗС Італії з метою вивчення д-в Сх. Європи, насамперед тих, що утворилися після *Першої світової війни* на тер. колишніх *Російської імперії* та *Австро-Угорщини.* Складовою ч. його досліджень стали укр. студії, започатковані завідувачем слов'ян. секції, істориком сх. церков А.Пальмієрі. У своїх працях «Літературна історія Рутенії» (1924) та «Політична географія радянської України» (1925) А.Пальмієрі накреслив у контексті вивчення нац.-визвол. змагань 19 — поч. 20 ст. осн. напрями розробок істор. минулого, економіки й к-ри України. Більшість українознавчих розвідок та інформативні матеріали про Україну публікувалися в щомісячному ж. ін-ту «L'Europa orientale» («Східна Європа») і мали політ. характер. Велике місце в них посідали питання міжнар. становища України, укр.-польс. та укр.-рос. стосунків. Ін-т вводив в обіг італ. історіографії твори укр. наук. думки шляхом їх реферування та публікації спеціальних оглядів. Серед власне укр. видань особлива увага надавалася працям М.*Грушевського* (про М.*Куліша*, укр. театр, «Коротка історія України») та *Українського соціологічного інституту.* За тематичним принципом проводилася бібліографічна робота (зокрема, було підготовлено «Бібліографію української незалежності»). Заходами ін-ту укр. тематика впроваджувалася також у програми наук. конф. та навч. курси ун-тів. Посівши провідне місце в італ. україністиці міжвоєн. періоду, І.С.Є. залучив до своїх досліджень у цій галузі професорів Е. *Ло Гатто*, А.*Джанніні*, Л.Сальвіні, Н.Фесту (1-й дир.), співробітників установ *Державного центру УНР на еміграції* І.Гриненка, М.*Єреміїва*, Є.*Онацького.* 1945 ін-т припинив свою діяльність.

Літ.: *Савченко Ф.* «L'Europa orientale...». «Україна», 1925, кн. 3; *Sgambati E.* L'ucrainistica e la bielorussistica in Italia nel settantennio passato (1920—1990) e i loro compiti futuri. В кн.: La slavistica in Italia. Roma, 1994.

М.М. Варварцев.

ІНСТИТУ́Т СХОДОЗНА́ВСТВА (від верес. 1931 — Український науково-дослідний інститут Близького Сходу) — н.-д. установа в системі Наркомосу УСРР. Ств. 1 січ. 1930 у *Харкові.* Здійснював дослідження історико-етнологічних взаємозв'язків укр. к-ри з к-рами сх. народів та підготовку кадрів для н.-д. і пед. роботи, а також для обслуговування держ. органів. Організатором ін-ту був О.Гладстерн. Дир. ін-ту був призначений О.Полоцький. Ін-т складався з секторів Бл., Середнього, Далекого та Рад. Сх. і каф-р політики й економіки, права, історії мовознавства й літ., матеріальної к-ри. В лют. 1930 до ін-ту було приєднано секцію сходознавства каф-ри світ. госп-ва при Одес. ін-ті нар. госп-ва. Після реорганізації у верес. 1931 ін-т отримав назву — Укр. НДІ Бл. Сходу. Осн. його секторами відтоді були турец. та перський. Водночас звузилося коло досліджуваних тем, почався пошук ідеологічних ворогів.

1932 після арешту О.Полоцького дир. ін-ту призначено М.Любченка. У верес. цього самого року ін-т увійшов до складу *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* під головуванням Л.Величка. Перебування в складі асоц., безпосередньо підпорядкованої ЦК КП(б)У, призвело до відвертої політизації проблематики досліджень. 9 груд. 1933 ін-т припинив своє існування, увійшовши до новоств. Аграрно-екон. інституту.

Літ.: *Панькович И.М.* К истории советского востоковедения на Украине. «Народы Азии и Африки», 1966, № 4; *Циганкова Е.Г.* Український науково-дослідний інститут Близького Сходу. «Сходознавство», 1999, № 7—8.

Е.Г. Циганкова, Л.Ф. Шепель.

ІНСТИТУ́Т СХОДОЗНА́ВСТВА І́МЕНІ А.КРИ́МСЬКОГО НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Заснований у листоп. 1991 іноз. чл. АН України (з 1994 — НАН України) О.*Пріцаком* з метою дослідження мов, історії, філософії, релігії, к-ри народів Азії, Бл., Середнього, Далекого Сх., Пн. Африки, а також етносів сх. походження, які перебували або живуть на тер. України.

В основу концепції розвитку ін-ту були покладені традиції відомих укр. сходознавчих шкіл, передусім академіків А.*Кримського*, О.Пріцака, професорів П.Ріттера, А.*Ковалівського*, В.*Бейліса.*

В ін-ті є 3 від.: історіографії та джерелознавства, сучасного Сх., класичного Сх. Осн. напрямами досліджень є історія, філософія, релігія, мова, літ. та к-ра країн Сходу; розвиток істор., мовних і культ. зв'язків між Україною та народами Сходу; соціально-екон. розвиток країн та регіонів Сходу, вивчення історії укр. сходознавства та наук. спадщини А.Кримського, А.Ковалівського, П.Ріттера, Ю.*Кулаковського* та ін.

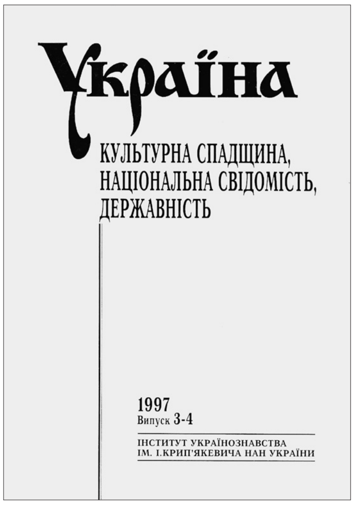
Ін-т має від-ня в Криму, яке займається вивченням історії і к-ри д-в і народів Крим. п-ова та візантології.

Ін-т опікується виданням журналів «Східний світ» (від 1993), «Близькосхідний кур'єр» (від 1997), «Україна—Китай» (від 2000), бюл. «Новости Централь-

ной Азии и Кавказа», періодичного зб. наук. праць «Сходознавство» (від 1998).

Л.В. Матвєєва, Л.Ф. Шепель.

ІНСТИТУ́Т УКРАЇНОЗНА́ВСТВА І́МЕНІ І.КРИП'ЯКЕ́ВИЧА НАН УКРАЇНИ (до 1991, з перервою 1963—69, Ін-т сусп. наук АН УРСР, до 1993 — Ін-т сусп. наук АН України) — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Розташов. у *Львові.* Заснований 1951 як Ін-т сусп. наук АН УРСР (21 лют. — постанова РМ СРСР, 23 берез. 1951 — ухвала Президії АН УРСР, 24 берез. 1951 — постанова РМ УРСР) на базі львів. відділів академічних гуманітарних ін-тів, які з січ. 1940 об'єднали колиш. працівників розпущеного на той час *Наукового товариства імені Шевченка.* 20 січ. 1993 отримав назву Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича АН України (з 1994 — Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України). Серед фундаторів ін-ту були І.*Крип'якевич*, М.*Возняк* (перший зав. від. укр. літ.), І.*Свенціцький* (перший зав. від. мовознавства), М.Смішко (перший зав. від. археології). В різний час в ін-ті працювали археологи О.*Ратич*, І.*Свєшніков*, О.*Черниш*, Ю.*Захарук*, В.*Баран*, А.Крушельницька, історики Я.*Дашкевич*, М.*Івасюта*, О.*Карпенко*, М.*Кравець*, літературознавці М.Деркач, Г.*Нудьга*, С.Щурат, мовознавці А.*Генсьорський*, Л.Гумецька, Я.Закревська, Р.Керст, економісти М.*Герасименко*, Г.*Ковальчак*. Під час створення ін-ту й пізніше парт. кер-во ставило перед ним завдання обґрунтовувати й поширювати офіц. ідеологічні догми, прославляти досягнення «комуністичного будівництва», боротися з «буржуазною» ідеологією. Проте така тематика не стала провідною для більшості науковців установи. Багато з них у складних умовах продовжували традиції НТШ, публікували істор. та лінгвістичні джерела, проводили археол. та діалектологічні експедиції. Використовуючи тимчасові послаблення цензурного контролю в період «хрущовської відлиги» (див. М.*Хрущов*), історики ін-ту ставили питання про досягнення укр. к-ри, підкреслювали її самобутній характер. Досліджувалася історія *Галицько-Волинського князівства*, Галицько-Волин. д-ви, діяльність *братств*, *«Руської трійці»*, І.*Франка* та його однодумців. Видано монографію І.Крип'якевича про Б.*Хмельницького*, цикл праць А.Генсьорського про *Галицько-Волинський літопис.* Велика колективна монографія «Торжество історичної справедливості» (1968), попри ідеологізовану назву й обов'язкову на той час фразеологію, стала першим узагальнюючим нарисом історії західноукр. земель. Працівники ін-ту брали участь у написанні *«Історії міст і сіл Української РСР»* та низки колективних праць, що готувалися під кер-вом Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1951—66 у складі ін-ту діяв від. економіки, де, серед ін. проблем, вивчалася історія нар. госп-ва і екон. думки (М.Герасименко, В.*Огоновський*, Г.Ковальчак). У від. філософії, що функціонував 1964—2000, досліджувалася історія філос. думки України (М.Кашуба, І.*Паславський*, І.Захара) і Польщі (М.Вєрніков), протестантизму на теренах України (В.Любащенко).

«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність». 1997. Вип. 3—4. Обкладинка.

Негативно позначилося на роботі ін-ту перебування його 1963—69 у складі Львів. ун-ту, де ідеологічний контроль був більш жорстким, ніж в установах АН УРСР. Не раз ін-т ставав жертвою ідеологічних кампаній. У серед. 1960-х рр. припинено випуск серійних видань *«З історії західноукраїнських земель»*, «Дослідження і матеріали з мови», *«Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині»*. На поч. 1970-х рр. було звільнено групу працівників і заборонено розповсюдження бібліографічного покажчика співробітників ін-ту.

Наприкінці 1980-х рр. працівники ін-ту взяли участь у формуванні нових політ. і культ.-освіт. структур, виступили ініціаторами відновлення НТШ. Оскільки значна ч. науковців і раніше стояла на нац.-патріотичних позиціях, для них зміна тематики досліджень була не перебудовою, а подальшим розвитком започаткованих раніше студій. Так, від. нової історії України (зав. — Ф.*Стеблій*) отримав змогу без самоцензури писати на такі вже досліджувані ним теми, як діяльність Перемишльського нац.-реліг. гуртка М.*Шашкевича* та його однодумців, «Просвіти» (див. *Просвіти*), укр. політ. угруповань кін. 19 — поч. 20 ст. Від. новітньої історії (зав. — Ю.Сливка) започаткував джерельне вивчення заборонених у попередній період проблем. Підготовано й опубліковано праці про *Союз визволення України* (І.Патер), *Західноукраїнську Народну Республіку* (Ю.Сливка, М.Литвин, К.Науменко) і *українсько-польську війну 1918—1919* (М.Литвин), праці про культ.-політ. життя 1939—66, а також про діяльність *Української повстанської армії*, дисидентський рух, польс.-укр. протистояння на *Холмщині*, *Волині* та в *Галичині* 1939—47 (Ю.Сливка та ін.). Від. історії середніх віків (зав. — Я.*Ісаєвич*) зосередився на дослідженнях історії Галицько-Волин. князівства, Галицько-Волин. д-ви, удільних князівств кін. 14—15 ст. та генеалогії *Рюриковичів*, *Гедиміновичів* і Чингізидів (Л.Войтович); розвитку культ. життя й мист-ва. Я.Книш опублікував фрагмент *Іпатіївського літопису* (це перша після 1915 знахідка літописного тексту), В.Александрович підготував узагальнюючі нариси історії мист-ва 13—18 ст., уперше здійснив мистецтвознавчий аналіз Холмської ікони Пресвятої Богородиці 12 ст. Були опубліковані праці Л.Войтовича «Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVIII ст.» (1996), «Князівські династії Східної Європи. Кінець 9 — початок 16 ст.» (2001).

Зусиллями від. археології (зав. — О.Черниш, згодом — Л.Мацкевий) було досліджено унікальні житла доби середнього

палеоліту, встановлено факти безпосереднього заселення тер. Львова, починаючи з 5 ст., проведено комплексні археол.-екологічні дослідження пам'яток різних епох, виявлено берестяні грамоти 12 ст. у *Звенигороді*. Найцінніші знахідки експонуються в археол. музеї, відкритому при ін-ті 2001. Від. укр. мови (зав. — М.Чікало) став єдиним в Україні центром істор. лексикографії й одним із небагатьох осередків діалектології. Унікальними посібниками не лише для лінгвістів, а й для істориків та етнологів є «Словник староукраїнської мови 14—15 ст.» (1977, 1978) і «Словник української мови 16 — 1-ї пол. 17 ст.» (публікується окремими випусками з 1994). Діалектологи ін-ту ведуть етнолінгвістичні та культурологічні дослідження говірок *Гуцульщини* в Україні та Румунії, мовлення українців діаспори (див. *Українська діаспора*). Праці від. укр. літ. (зав. — М.Ільницький) про літ. як фактор нац. відродження є складовою ч. загальноінститутських досліджень нац.-культ. життя. Зокрема, опубліковано розвідки про давню літ. (Б.Криса), студії з франкознавства (Б.Якимович, Я.Мельник), праці про літ. процес і культ. життя в 20 ст. (М.Ільницький, Л.Сеник). Від. археології розгорнув спільні з польс. вченими комплексні археол. дослідження поселень і могильників. Деякі з тем, які розробляються в ін-ті (історія середньовічної к-ри, генеалогія, укр.-польс. взаємини, укр. діаспора, істор. словники), мають загальноукр. спрямування, ін. (політ. життя і к-ра 19—20 ст., діалектологія, археол. пам'ятки) розглядаються переважно на регіональному матеріалі, але також служать вирішенню загальнонац. та міжнар. проблем.

Результати досліджень, що ведуться співробітниками ін-ту, опубліковані в книгах М.Литвина, К.Науменка «Генералітет українських визвольних змагань» (1995), Б.Якимовича «Збройні сили України. Нарис історії», І.Чорновола «Польсько-українська угода 1890—1896 рр.: генеза, перебіг, наслідки», О.Аркуші «Галицький сейм» (усі — 1996), Я.Ісаєвича «Українське книговидання: витоки, розвиток, перспективи» (2002). Серед видань останніх років — колективна праця «Львів. Історичні нариси» (1996), зб. документів і матеріалів «Документи з історії запорізького козацтва 1613—1629» (1998), «Культурне життя в Україні. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.» (т. 1—3, 1996—2003), зб. статей і матеріалів «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» (2001), колективна праця «Українська культура XIII — першої половини XVII ст.» (2-й т. 5-томника «Історія української культури», 2001). Спільно зі вченими Польщі видається зб. «Перемишль і Перемиська земля протягом віків» (1996, 2001, 2003). Останнім часом ін-т приділяє особливу увагу процесам модернізації сусп-ва й к-ри України в контексті нац.-держ. розвитку країн Центр. та Сх. Європи.

На базі ін-ту створено Шашкевичівську комісію, проведено Міжнар. симпозіум «Іван Франко і світова культура» (1986), 2-й Міжнар. конгрес україністів (1993; на ньому президентом було обрано дир. ін-ту Я.Ісаєвича). Друкованими органами ін-ту є серійні вид.: *«Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність»* (з 1992), «Парадигма» (з 1998), «Історична та діалектна лексика» (з 1994), «Історичні та культурологічні студії» (з 2001).

В ін-ті ведуться наук. дослідження з таких гол. напрямів:

— вивчення історико-культ. спадщини як чинника формування етнічної та нац. самосвідомості, дослідження під цим кутом зору літ. процесу, розвитку сусп.-політ. та філос. думки;

— дослідження історії сусп.-політ. та нац.-визвол. руху на західноукр. землях у контексті загальноукр. і європ. соціально-екон., політ., культ., етноконфесійних процесів;

— опис й аналіз істор. та діалектної лексики, залучення результатів лексикографічних студій для вирішення істор. та культурологічних проблем;

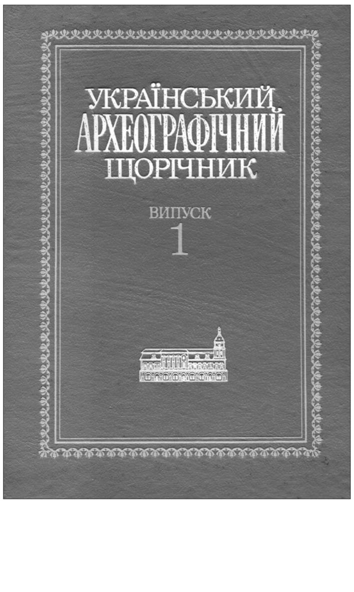
— комплексне археол. дослідження матеріальної та духовної к-ри давнього нас. Зх. України.

Директори: О.Нестеренко (1951—53), І.Крип'якевич (1953—62), М.Смішко (в. о. 1962—64), М.*Олексюк* (1964—73), В.*Чугайов* (1973—81), М.Брик (1982—88), Ф.Стеблій (в. о. 1981—82, 1988—89), Я.Ісаєвич (з 10 листоп. 1989). Ін-т має б-ку й архів, де зберігається картотека з питань історії України М.*Кордуби* (бл. 50 тис. карток). Є аспірантура й докторантура, з 1994 діє спеціалізована вчена рада із захисту канд. і докторських дисертацій.

Літ.: Наукові праці співробітників Інституту суспільних наук 1951—1969. Бібліографічний покажчик 1951—1969. Львів, 1970; *Нечиталюк М.* «Честь праці». Академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів, 2000; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України: Наукова діяльність, структура, працівники. Львів, 2001; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Бібліографія праць наукових співробітників 1990—2001. Львів, 2001; *Ісаєвич Я.* Сторінки історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ. «УІЖ», 2002, № 4; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України в 2002 р. Львів, 2003.

В.М. Петегирич.

ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ АРХЕОГРА́ФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНА́ВСТВА І́МЕНІ М.ГРУШЕ́ВСЬКОГО НАН УКРАЇ́НИ (до 1991 — Інститут української археографії АН УРСР, до 1995 — Інститут української археографії НАН України) — спеціалізована укр. наук. установа в галузі *археографії*, джерелознавства (див. *Джерелознавство історичне*) та *спеціальних історичних дисциплін* у складі *Національної академії наук України.* Ств. під назвою Ін-т укр. археографії АН УРСР відповідно до постанови Президії АН

«Український археографічний щорічник. Нова серія». 1992. Вип. 1. Обкладинка.

УРСР від 10 лип. 1990 на базі відновленої наприкінці 1987 Археографічної комісії УРСР (див. *Археографічні комісії України*). Постановою Президії НАН України від 1 лют. 1995 отримав сучасну назву з присвоєнням імені М.*Грушевського*. При ін-ті функціонують 6 відділів, Львів. від-ня та осередки в *Запоріжжі*, АР Крим, *Харкові*, *Херсоні*, *Чернігові*.

Ін-т є спадкоємцем і продовжувачем діяльності археогр. і джерелознавчих установ-попередників, у першу чергу — *Київської археографічної комісії* (1843—1921), Археогр. комісії НТШ (1895—1918), Археогр. комісії ВУАН (1919—31), Археогр. комісії Центр. архівного управління УСРР (1928—34), ін. наук., навч., культ.-освіт. осередків серед. 19 — поч. 20 ст.

Осн. завданнями ін-ту є: цілеспрямоване виявлення, наук. опрацювання та публікація істор. джерел (передовсім з укр. історії); видання творчої спадщини укр. учених та громад.-політ. діячів; розробка теоретико-методологічних засад розвитку археографії, джерелознавства та ін. спец. істор. дисциплін; проведення фундаментальних джерелознавчих та конкретно-істор. досліджень; координація та наук.-методичне кер-во археогр. діяльністю ін. наук., освіт., культурологічних установ України.

Праці ін-ту виходять у 34 серіях: «Пам'ятки українського літописання», «Актові джерела», «Описово-статистичні джерела», «Пам'ятки політично-правової культури України», «Пам'ятки української мови», «Джерела з історії українського козацтва», «Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники», «Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX — початку XX ст.», «Східні джерела з історії України», «Картографічні джерела з історії України», «Етнографічно-фольклорна спадщина», «Епістолярна спадщина», «Мемуари. Щоденники», «Джерела з історії української культури», «Пам'ятки філософської культури українського народу», «Джерела з історії церкви в Україні», «Джерела з історії науки в Україні», «Джерела з новітньої історії України», «Пам'ятки історичної думки України», «Пам'ятки зарубіжної історіографії України», «Державна школа: Історія. Політологія. Право», «Гарвардська бібліотека українознавства», «Старожитності Південної України», «Запорізька спадщина», «Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика», «Науково-довідкові видання з історії України», «Некрополі України», «Джерела з історії Війська Українського», «Львівські історичні праці. Джерела», «Львівські історичні праці. Дослідження», «Монографічні дослідження», «Хрестоматії», «Студії», «Енциклопедичні видання».

Ін-т видає збірники наук. праць: «Український археографічний щорічник. Нова серія», «Україна в минулому» та «Наукові праці. Записки молодих вчених та аспірантів», є співзасн. серійних зб.: «Південна Україна. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ», «Студії з історії степової України», «Наукові праці Запорізького державного університету», «Схід—Захід», «Південний архів», а також періодичних видань «Сіверянський літопис» та «Знак».

За 1991—2004 ін-т опублікував понад 600 археогр. видань, монографій, покажчиків, збірників праць. Серед реалізованих видавничих проектів ін-ту — 11-томне видання «Історії України-Руси» М.Грушевського, щоденники М.Грушевського, А.Любченка, О.*Кістяківського*, спогади П.*Скоропадського*, В.Макара, листування Б.*Грінченка* та М.*Драгоманова*, «Альбоми» Д. *Де ля Фліза*, «Требник» П.*Могили*, Описи Харків. та Київ. намісництв, Лівобереж. України, *«Реєстр всього Війська Запорозького» 1649*, зб. документів «Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.» та ін. Ін-т готує Повне зібр. тв. М.Грушевського в 50-ти т. (видано 3 т.), Повне зібр. тв. Д.*Яворницького* в 20-ти т. (видано 1 т.), серійні археогр. публікації «Універсали українських гетьманів в 15-ти томах» (видано 3 т.), «Архів Коша Нової Січі. Корпус документів 1734—1775 рр. у 25-ти томах» (видано 3 т.), «Джерела з історії Південної України в 15-ти томах» (видано 3 т.), «Волинська та Литовська метрики» (2 т.), «Літопис УПА. Нова серія» (видано 5 т.).

В.А. Брехуненко.

ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ МО́ВИ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України*. Заснований 1991 в *Києві* на базі відділів історії і теорії укр. мови, лексикології і лексикографії, к-ри укр. мови, діалектології та ономастики Ін-ту мовознавства ім. О.Потебні АН України (з 1994 — *Інститут мовознавства імені О.Потебні НАН України*). Перший дир. — О.Тараненко, від 1998 — чл.-кор. НАН України В.Німчук. В ін-ті 5 від.: 1) лексикології, термінології та ономастики; 2) історії та граматики укр. мови; 3) соціолінгвістики; 4) діалектології; 5) стилістики та к-ри мови.

Осн. напрями наук. діяльності: лексикографічне опрацювання *української мови*, укладання словників різного типу; функціонально-семантичний аналіз морфологічних і синтаксичних одиниць; унормування сучасної укр. термінології; кодифікація сучасної укр. мови, удосконалення укр. правопису; соціолінгвістичне дослідження сучасної укр. мови та мови *української діаспори*; дослідження структури укр. мови, історії укр. літ. мови, видання пам'яток укр. мови 9—19 ст.; вивчення діалектичного мовлення; експериментальне дослідження фонетичної системи укр. мови; координація досліджень з лінгвоукраїністики.

Ін-т підготував та видав: «Фразеологічний словник української мови» (у 2-х кн., 1993), «Російсько-український словник наукової термінології» (т. 1—3, 1998), «Словник синонімів української мови» (т. 1—2, 1999). Разом з Ін-том мовознавства ім. О.Потебні НАН України та вид-вом «Українська енциклопедія» ім. М.Бажана видрукував енциклопедію «Українська мова» (2000).

Спільно з Ін-том мовознавства випускає ж. «Мовознавство».

Літ.: Хто є хто в економіці, культурі, науці Києва, т. 1. К., 1999.

Л.В. Рябець, Л.Ф. Шепель.

ІНСТИТУ́Т УКРАЇ́НСЬКОЇ НАУКО́ВОЇ МО́ВИ — н.-д. установа в складі ВУАН (нині *Національна академія наук України*). Ств. наприкінці 1921 на основі об'єднання Правописно-термінологічної комісії ВУАН та Тер-

мінологічної комісії *Українського наукового товариства* в *Києві.* Дир. — А.*Кримський.* Гол. завданням ін-ту було унормування укр. правопису й збір словникового матеріалу. Ін-т складався з 5 від., 33 секцій. У 1920-х рр. співробітники ін-ту підготували кілька термінологічних словників — з геології, хімії, математики, педагогіки й психології та ін. В ін-ті діяли: Комісія істор. словника укр. мови (Є.Тимченко); Комісія історично-геогр. словника (М.*Грушевський*); Комісія для складання біографічного словника діячів України (П.*Стебницький*, М.Могилянський). Було видано 15 термінологічних словників із різних галузей науки. Через брак коштів не були видані всі 34 словники, заплановані до випуску на 1929.

За десятиріччя існування ін-ту вийшли праці О.Синявського «Норми української літературної мови» (1931); М.*Грунського* і Г.Сабалдиря «Українська мова»; М.Сулими «Історія української літературної мови»; П.Бузука «Історія української мови»; Є.Тимченка «Курс історії української мови» та ін.

Важливою подією стало видання 2-го й 3-го т. академічного словника живої мови, підготовленого колективом упорядників під кер-вом С.*Єфремова*, В.Ганцова, Г.*Голоскевича*, М.*Грінченка*, А.*Ніковського.*

7 берез. 1930 Президія ВУАН ухвалила рішення про реформу мовних установ. І.у.н.м. було реорганізовано в Ін-т мовознавства (див. *Інститут мовознавства імені О.Потебні НАН України*).

Літ.: История Академии наук Украинской ССР. К., 1979; Історія Академії наук України. 1918—1993. Документи і матеріали. К., 1993; *Семчишин М.* Тисяча років української культури. К., 1993.

О.В. Янковська.

ІНСТИТУ́Т ФІЛОСО́ФІЇ ІМЕНІ Г.СКОВОРОДИ́ НАН УКРАЇ́НИ — н.-д. установа в складі *Національної академії наук України.* Ств. 1946 в *Києві* для розробки фундаментальних проблем філософії й координації філос. досліджень у країні, підготовки наук. кадрів. Ін-т очолювали академіки М.Омельяновський (1946—52), П.*Копнін* (1962—68), В.*Шинкарук* (1968—2001). Від 2002 дир. ін-ту — акад. НАН України М.*Попович.* До 1960 провідною темою інститутських досліджень був філос. аналіз досягнень фізики 1-ї пол. 20 ст. Водночас було зроблено важливі кроки у висвітленні світогляду видатних представників укр. к-ри й науки — Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Лесі *Українки*, Панаса *Мирного*, П.*Грабовського*, М.*Максимовича.* На поч. 1960-х рр. тематика досліджень істотно розширюється й урізноманітнюється. Започатковуються й потужно розвиваються аналіз логіки наук. дослідження, осмислення проблем формування та функціонування світогляду, вивчення історії укр. філос. думки. Засновано новий наук. напрям досліджень — теор. і прикладна соціологія, який набув широкого розгортання в кін. 1970-х та в 1980-х рр. Були перекладені з латини й видані твори діячів *Києво-Могилянської академії.* Видруковано праці з історії класичної нім. філософії, методології соціального пізнання, соціально-психологічної структури особи. За свої наук. новації окремі співробітники ін-ту зазнавали гострих ідеологічних нападок та політ. звинувачень з боку парт. органів й ортодоксальних рад. філософів.

На поч. 1990-х рр. тематика й наук.-орг. структура ін-ту трансформуються. 1990 на базі соціологічних підрозділів ін-ту було створено Ін-т соціології АН УРСР (нині *Інститут соціології НАН України*). 1992 в структурі ін-ту утворено від-ня релігієзнавства. В руслі тенденцій розвитку світ. філос. думки в ін-ті здійснюються грунтовні розробки та видано фундаментальні праці з проблем філос. антропології, філософії к-ри та методологічних засад осмислення історії укр. к-ри, естетики та філософії мист-ва, етики, логіки, методології науки, філософії природознавства та екології, соціальної філософії, філософії *нації* та *етносу*, політ. філософії, філософії та історії релігії, історії філос. думки *Київської Русі*, історії філос. думки 14—18 ст. та 19—20 ст., історії зарубіжної філософії. Видано низку пам'яток укр. та світ. філос. думки. Досягнення ін-ту відзначені Держ. премією УРСР в галузі н. і т., Нац. преміями ім. Т.Шевченка (2001, 2005), 8-ма преміями НАН України. Ін-т творчо співпрацює з зарубіжними наук. центрами, видає журнали «Філософська думка», «Практична філософія», «Філософські обрії», «Українське релігієзнавство», «Релігійна панорама», альманах «Мультиверсум».

Літ.: Институт философии. В кн.: Академия наук Украинской ССР. 1985. К., 1986; Філософські читання пам'яті Павла Копніна. К., 1997; Інституту філософії Національної академії наук України — 50 років! «Філософська думка», 1998, № 4—6; Філософсько-антропологічні читання'98: До 70-річчя засновника Київської світоглядно-антропологічної школи Володимира Шинкарука. К., 1999; Філософський енциклопедичний словник. К., 2002; Україна наукова: довідково-іміджеве видання, т. 5. К., 2005.

П.Ф. Йолон.

ІНСТИТУ́Т ЧЕРВО́НОЇ ПРОФЕСУ́РИ при ВУЦВК — вищий учбовий заклад з підготовки викладачів сусп. наук для вузів, а також працівників н.-д. установ, центральних парт. та держ. органів. Курс навчання тривав три роки. Ств. у січ. 1934 в ході реорганізації ін-тів червоної професури (у т. ч. й Ін-ту історії), що постали 1932 на базі учбових частин *Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН) у *Харкові.* Єдиний І.ч.п. мав 7 від.: екон., філос., істор., рад. буд-ва і права, літ., підготовки кадрів І.ч.п., заочної аспірантури. Від верес. 1934 ін-т функціонував у *Києві.* Істор. від. ін-ту (дир. Ю.Чеботарьов) мав каф-ри історії України (кер. З.Гуревич), історії народів СРСР (кер. К.Гребенкін), всесвітньої історії (кер. Альошин), історії ВКП(б) і КП(б)У (кер. Загрецький). Разом зі співробітниками Ін-ту історії ВУАМЛІНу істор. від. І.ч.п. готував до друку підручник та хрестоматію з історії України, різні зб. документів.

В І.ч.п. працювали та навч. укр. історики В.*Борщевський*, В.*Дядиченко*, В.Котов, Н.*Мірза-Авакьянц*, Г.Немирова, Я.Пашко, І.Премислер, Т.Скубицький, П.Стоян, М.*Супруненко*, М.Трегубенко, Ф.Шерстюк, О.*Юрченко* та ін.

Дир. І.ч.п. в різний час були: З.Ашраф'ян, О.Сенченко, Л.Гіттель. В листоп. 1937 на базі І.ч.п. ств. Ін-т підготовки викладачів соціально-екон. дисциплін вузів і

втузів (вищих тех. учбових закладів при заводах).

Літ.: *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973.

О.В. Юркова.

ІНСТИТУ́ТИ НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ (ІНО) — вищі пед. навч. заклади. Ств. 1920 на базі історико-філол. і фіз.-мат. ф-тів ун-тів, вищих жін. курсів, учительських ін-тів. Мали по два ф-ти — соціального виховання та професійної освіти з різними від.: фіз.-мат., фіз.-хім., біологічним, геогр., історії, мови й літ. тощо. Термін навчання — 4—5 років. Готували викладачів для професійних шкіл та старших класів семирічок. Відбір студентів здійснювався на основі класового принципу. Д-ва виплачувала студентам стипендії, забезпечувала гуртожитком. Постійно перевірявся склад студентів, відраховувалися неблагонадійні. 1929 було 12 ІНО — у *Києві*, *Харкові*, *Одесі*, *Дніпропетровську*, *Ніжині*, *Полтаві*, *Кам'янці-Подільському*, *Житомирі*, *Миколаєві*, *Херсоні*, *Чернігові*, *Луганську*. В них навч. 6200 студентів. Українці становили 65 %. Більшість ІНО мали друковані органи — «Записки». 1930 на базі ІНО утворено *інститути професійної освіти* та *інститути соціального виховання*.

Літ.: Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1. К., 1959; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів і матеріалів 1917—1927. К., 1979; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст., кн. 2. К., 1994; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). К., 1996.

Т.О. Комаренко.

ІНСТИТУ́ТИ ПРОФЕСІ́ЙНОЇ ОСВІ́ТИ — вищі пед. навч. заклади. Ств. 1930 на базі ф-тів професійної освіти *інститутів народної освіти*. Готували викл. для технікумів, фабрично-заводських семирічок, робітн. ф-тів при заводах. Мали ф-ти: соціальний, фіз.-мат., агробіологічний. Термін навчання — 4 роки. В Україні 1931 було 8 І.п.о. Кількість студентів — 2400. 1933 в ході реорганізації ВШ І.п.о. були ліквідовані.

Літ.: Народна освіта України: Установи профосвіти на 1 листопада 1931 року. Х., 1933; Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1959. Збірник документів, т. 1. К., 1959; Нариси історії української інтелігенції: Перша половина XX ст., кн. 2. К., 1994.

Т.О. Комаренко.

ІНСТИТУ́ТИ СОЦІА́ЛЬНОГО ВИХОВА́ННЯ — вищі пед. навч. заклади. Ств. 1930 на базі ф-тів соціального виховання *інститутів народної освіти*. В І.с.в. були шкільний, пед., позашкільний ф-ти. Термін навчання — 3 роки. 1931 працювало 9 ін-тів: у *Києві*, *Харкові*, *Одесі*, *Дніпропетровську*, *Ніжині*, *Полтаві*, *Кам'янці-Подільському*, *Миколаєві*, *Чернігові*. 1933 були реорганізовані в пед. ін-ти.

Літ.: Народна освіта за 20 років революції. Х., 1937; *Ряппо Я.П.* Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання, професійна освіта та наука. Х., 1936; *Даниленко В.М. та ін.* Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. К., 1991.

Т.О. Комаренко.

ІНСТИТУ́ТИ ШЛЯХЕ́ТНИХ ДІВЧА́Т — закриті привілейовані навч.-виховні заклади в *Російській імперії* для дворянських доньок. Перший такий ін-т під назвою Виховне т-во шляхетних дівчат (згодом — Смольний ін-т) був відкритий у *Санкт-Петербурзі* (1764). В Україні І.ш.д. були засновані в *Харкові* (1812), *Полтаві* (1817), *Одесі* (1828), *Керчі* (1835), *Києві* (1838). Навчання в цих ін-тах передбачало, крім загальноосвіт. підготовки, отримання знань з етикету, домогосподарства тощо. При деяких ін-тах існували спец. однорічні курси, де дівчата отримували пед. підготовку.

П.М. Бондарчук.

Хрещатицький майдан у Києві. Зліва на горі — Інститут шляхетних дівчат. Літографія. Після 1851 року.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗА́ЦІЯ ІСТОРИ́ЧНОЇ НАУ́КИ, створення історичних факультетів університетів, історичних семінарів, журналів, асоціацій, товариств. Визначальним періодом у розвитку тієї чи ін. науки є етап, коли процес продукування нею знань стає, по-перше, методологічно упорядкованим, а по-друге, залежним від орг. форм, в яких він набуває якостей спеціалізованої сусп. практики. Становлення різноманітних комунікативних органів науки — наук. інституцій, що відбувається в ході перетворення наук. досліджень у спеціалізовану сусп. діяльність, саме і є процесом, який історики науки називають інституціоналізацією науки. Наук. інституції дають змогу дослідникам отримувати сусп. ресурси для проведення своїх робіт, вони об'єднують різні генерації науковців спільною метою й практикою дослідницької роботи, є зберігачами колективної пам'яті. Вони створюють локальні традиції й різноманітні, в т. ч. й альтернативні, наук. школи та напрями. Цим забезпечуються спадковість фахової спеціалізації й певний дослідницький консерватизм, який стає на перешкоді інтелектуальному радикалізму, поширенню неперевірених наук. концепцій, порушень етики (Ethos) вченого й образу (Habitus) науки. В результаті забезпечується здорова конкуренція в науці.

На етапі, що передував інституціоналізації, зокрема *історичної науки*, комунікативні осередки дослідників історії (напр. школи літописців) також існували, але вони були поодинокими і нечисельними, а головне — вони не були спеціалізованими осередка-

ми з продукування тих чи ін. істор. знань.

У сучасній історіографії розроблена така типологія істор. інституцій: 1) професійні інституції в закладах вищої освіти; 2) інституції, осн. завданнями яких є проведення наук. досліджень; 3) інституції внутр. наук. комунікації; 4) внутр. дисциплінарні службові інституції; 5) інституції, в яких поєднуються аматорський та фаховий дискурси; 6) інституції, завданням яких є презентація широкій громадськості істор. знань; 7) інституції, в яких істор. дослідження поєднуються з політикою. Осн. критеріями такого поділу є: напрями й форми діяльності істор. інституцій; мета їх створення; фахові групи, які в них існують.

Професійні інституції в закладах вищої освіти. Здебільшого це — університетські структури (семінари, ін-ти, ф-ти й каф-ри), в яких готують дипломованих істориків. Тут здійснюється викладання й проводяться наук. дослідження, які публічно обговорюються й критикуються. Цей тип істор. інституцій є найбільш повноцінним: він здатен репродукувати себе, розробляти наук. стандарти й контролювати дотримання їх через систему атестації та рекрутування кадрів.

Інституції, основним завданням яких є проведення наукових досліджень. Як правило, це — позауніверситетські структури, що проводять масштабні фахові дослідження, здійснюють підготовку кадрів вищої кваліфікації, однак не займаються викладацькою справою. В Україні такими структурами є ін-ти *Національної академії наук України* (напр., *Інститут історії України НАН України*, *Інститут археології НАН України*, *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*, *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України*, *Інститут європейських досліджень НАН України* та ін.).

Інституції внутрішньої наукової комунікації. До цієї групи належать конгреси, конф., об-ня істориків, численна фахова періодика, списки електронної розсилки, книжкові серії, великі міжінститутські й міжнар. істор. проекти.

Внутрішні дисциплінарні службові інституції. Це заклади, які координують та фінансують наук. дослідження (у багатьох країнах це держ. та приватні фонди. Це також наднац. органи, зокрема *ЮНЕСКО*). Як такі вони не є безпосередньою складовою істор. науки, однак опосередковано — через фінансування конкретних програм — визначають напрями дослідницької активності й задають стандарти для наук. досліджень.

Інституції, в яких поєднуються аматорський та фаховий дискурси. До цієї групи належать істор. т-ва та об-ня, в яких задіяні професіонали та аматори.

Інституції, завданням яких є презентація широкій громадськості історичних знань. Це: істор. музеї, виставки, лекторії, наук.-популярні істор. видання, істор. передачі на радіо та телебаченні тощо.

Інституції, в яких відбувається поєднання політики та історичної науки. До цієї категорії належать різноманітні кваліфікаційні комісії, ради при міністерствах, орг-ції наук. самоуправління, істор. комісії *партій політичних* і політ. об-нь тощо.

І.і.н. відбулася в 2-й пол. 19 — 1-й чв. 20 ст. у країнах Зх. та Центр. Європи, які вели першість у цьому процесі, її можна поділити на два періоди: від 1860 до 1890 і від 1890 до 1920.

Для 1-го періоду характерними були процеси: становлення семінарів в ун-тах, вироблення осн. принципів підготовки фахових кадрів, публікація в періодичних вид. праць професіоналів та аматорів, виникнення фахової періодики з чітко визначеними нац. устремліннями, проведення перших наук. конф. у локальних і регіональних наук. т-вах тощо.

Для 2-го періоду характерними були: проведення нац. та інтернац. конгресів як нової форми наук. комунікації, посилення залежності наук. досліджень від соціальних практичних потреб. Саме в цей період істор. науці було кинуто виклик з боку політ. економії та соціології, які створили їй конкуренцію своїми генералізуючими тлумачними моделями, наслідком чого стало, зокрема, перетворення істор. науки в «соціально-орієнтовану аналітичну дисципліну» та завершення процесу становлення нац. моделей істор. інституцій.

І.і.н. в більшості країн Європи безпосередньо пов'язана з ун-тами, точніше з університетськими реформами, започаткованими в Німеччині А.Гумбольтом і підхопленими всіма ін. ун-тами як в Європі, так і в Пн. Америці. Суть цих реформ полягала в тісному поєднанні в ун-тах наук. і навч. діяльності. Провідною формою такого поєднання стали університетські семінари. Вони функціонували як комунікативні осередки, де в дискусіях і співпраці з викладачами студенти та докторанти («професорські стипендіати/аспіранти») прилучалися до професійних традицій та опановували методи наук. дослідження.

Засн. істор. семінарів був Л.*Ранке*. Працюючи з 1825 в *Берлінському університеті*, а з 1834 очолюючи там каф-ру нім. історії, він створив семінар для роботи зі студентами й докторантами, які згодом посіли практично всі каф-ри історії в нім. ун-тах і поширили там досвід семінарської підготовки професіональних істориків. Становленню інфраструктури істор. науки в Німеччині сприяло також відкриття архівів (приватних, монастирських, міськ., держ. та ін.), видання «Monumenta Germaniae Historia» і численних зб. документів з минулих років. Нім. ун-ти стають «інкубаторами» з підготовки істориків: як власне німців, так і представників ін. країн. Згодом останні внесли значний вклад у розбудову інституційних елементів істор. науки в д-вах, звідки вони були родом.

В Україні в 2-й пол. 18 ст. вивчення історії було справою освічених аматорів. Істор. дослідження не мали професійного характеру, були відсутні орг. основи для розвитку фахової науки. Ці основи почали формуватися вже в 19 ст., в процесі розвитку Харків. (від 1805), Київ. (від 1834) та Новорос. (від 1865; *Одеса*) ун-тів, у структурі яких створювалися істор. каф-ри (як правило, це були каф-ри історії Росії, заг. історії, теорії та історії мист-ва) й історико-філол. ф-ти. Тривалий час домінуючою була

лекційна форма викладання, але поступово окремі викладачі почали практикувати заняття зі студентами у формі т. зв. репетицій і вчених бесід. Студентів зобов'язували готувати письмові роботи на задані теми й обговорювати їх із професором. У 2-й пол. 19 ст. набули поширення просемінарії та семінарії (подібні до тих, які існували в західноєвроп. ун-тах). Викладачі, котрі мали тривалі закордонні наук. відрядження, після повернення активно включалися в семінарську роботу. Напр., 1881/82 навч. р. на історико-філол. ф-ті Київ. ун-ту практичні заняття зі студентами проводили: В.*Антонович* — з рос. історії, Ф.*Фортинський* — з історії середніх віків, І.*Лучицький* — з нової історії, В.Аландський — з грец. літ., Ф.*Мищенко* — з грец. історіографії. Однак істор. семінар не став гол. інституційною формою організації істор. науки в рос. ун-тах, нею так і залишилася каф-ра.

Важливу роль у процесі І.і.н. поряд з університетськими кафедрами відігравали також численні істор. т-ва. Вони не лише вгамовували жагу інтересу до минулого в багатьох свідомих громадян тогочасних д-в, а й сприяли налагодженню комунікації між аматорами та професіоналами. В багатьох країнах вони стали центрами нац. відродження і організаторами майбутніх професійних об-нь. Зосереджуючись переважно на вивченні вітчизн. історії, вони одночасно сприяли архів. дослідженням, становленню вітчизн. періодики й проведенню нац. конгресів істориків. У Польщі та Чехії, напр., істор. т-ва були центрами об'єднання істориків, котрі належали до різних напрямів нац. істор. науки. Так, Польс. істор. т-во, ств. 1866 у *Львові*, об'єднало істориків, які працювали в *Галичині*, й сформувало альтернативний консервативним краківським історикам (займали провідні позиції в Акад. знань) центр польс. істор. науки, до якого увійшли представники *львівської історичної школи* й частково *варшавської історичної школи* польс. історіографії нац. історії, а в Чехії істор. клуб на чолі з Й.Пекаржем об'єднував т. зв. істориків-модерністів та консерваторів, які домінували в традиційних інституціях чеської істор. науки — у Музеї королівства Богемії й заснованій 1890 Чеській акад. наук та мист-в. У Румунії істор. т-ва виконували значною мірою також політ. функцію — сприяли формуванню нац. ідентичності й утвердженню молодої державності.

У *Російській імперії* до 1917 діяло 71 наук.-істор. т-во. Вони об'єднували професіоналів-істориків (викладачів вищих та середніх навч. закладів, працівників архівів, б-к, музеїв) та аматорів. Чисельність учасників у кожному з них коливалася від 100 до 200 осіб, хоча активно в них працювали не всі. Діяльність т-в регламентувалася статутами, які затверджував *імператор*, а з 1863 — міністр нар. освіти. В 1-й пол. 19 ст. були засновані, зокрема, Моск. т-во історії та старожитностей, *Одеське товариство історії та старожитностей*, Тимчасова комісія для розбору давніх актів у *Києві* (див. *Київська археографічна комісія*). Діяльність цих інституцій мала або ж універсальний (серед програм їхньої роботи лише ч. була суто історично спрямованою), або ж вузькоспец. характер (займалися виключно археол. розкопками чи археогр. пошуками). Це зумовлювалося не тільки системою держ. контролю за ними та існуючими обмеженнями щодо громад. самоврядування, а й станом розвитку тогочасної істор. науки. Лібералізація сусп.-політ. життя в Росії в 2-й пол. 19 ст. сприяла стрімкому зростанню кількості наук.-істор. т-в: до 1846 діяло лише 6 т-в, впродовж 1863—1915 виникло 61 т-во (деякі з них, однак, уже невдовзі після створення виявилися нежиттєздатними й припинили своє існування). Осн. формами роботи наук.-істор. т-в були: заслуховування й обговорення наук. доповідей та повідомлень, випуск періодичних та неперіодичних видань («Труды», «Записки» та ін.), збирання істор. джерел та пам'яток, створення б-к, музеїв та архівів, організація археол. та етногр. експедицій, культ.-просвітницька діяльність у формі публічних лекцій тощо. Крім незначної ч. добровільних пожертвувань та членських внесків, діяльність всіх т-в залежала від держ. субсидій, що загалом визначило їх держ.-легітимний характер.

Найвідомішими серед діючих в Україні істор. т-в були: *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1872), *Харківське історико-філологічне товариство* (1877), *Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті* (1889) та *Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя Безбородька* в *Ніжині* (1894). Ці т-ва об'єднували професійних істориків та аматорів і, на зразок аналогічних європ. інституцій, сприяли подальшій І.і.н. Вони провадили дослідження регіональної історії, збирали та публікували археол., етногр. та письмові пам'ятки минулого, брали участь у підготовці та проведенні загальнорос. з'їздів (насамперед *археологічних з'їздів*). Що ж стосується роботи, спрямованої на формування нац. істор. свідомості та засад нац. істор. науки, то в умовах відсутності власної укр. державності вона могла здійснюватися виключно в обмежених формах і лише в громад. органах. В Україні таку роботу вели: *Літературне товариство імені Шевченка* (1873; від 1892 — *Наукове товариство імені Шевченка*), *Українське наукове товариство* в Києві (1907); Рус. істор. т-во в *Чернівцях* (1902).

Важливою складовою процесу І.і.н. в більшості країн Європи було створення нац. «загальних історичних журналів», які в 2-й пол. 19 ст. відігравали роль координаторів наук. досліджень, були ареною теоретико-методологічних дискусій, знайомили представників фаху з вітчизн. та зарубіжною дослідницькою літ., інформували про події «професійного світу» тощо.

У Німеччині 1859 був заснований «Historische Zeitschrift». Це був перший на континенті нац. істор. журнал з чітко окресленою спрямованістю на методологію істор. дослідження та «політично помірковану національно-державницьку історіографію». У Франції 1876 група молодих істориків ліберально-протестантського напряму (переважна більшість з яких отримала перед цим фахову підготовку в Німеччині) на чолі з Г.Моно заснувала «Revue Historique». Ва-

жливими мотивами, які спонукали їх до цього, були: по-перше, потреба протиставити нову концепцію нац. історії тій концепції, яку відстоювала впливова група катол. істориків, які об'єдналися навколо заснованого 1866 «Revue des questions historiques»; по-друге, бажання покласти край пануючим у франц. історіографії методам істор. дослідження, що ґрунтувалися на *історіософії Просвітництва доби*, й започаткувати «обговорення питань методу» («discours de la methode») у середовищі професійних дослідників історії.

В Італії заснування на конгресі італ. істориків 1884 в Турині «Rivista Storica Italiana» було наслідком вирішення політ.-інституційних проблем монархії. Новий журнал, разом з періодичними конгресами італ. істориків, мав стати «спільним центром» для узгодження наук. зусиль науковців і численних місц. т-в у сфері нац. історії.

У Великій Британії наслідком переорієнтації з пануючої в країні літ. форми історіографії, найвпливовішим представником якої був Т.-Б.Маколей, на нім. модель істор. досліджень стало створення 1886 «English Historical Review». Перший номер цього часопису відкривався статтею лорда Актона про «Німецьку школу істориків», в якій особлива увага зверталася на теор. й інституційні основи нім. історіографії.

У Польщі «Kwartalnik Historyczny» вийшов 1887 у Львові як орган Польс. істор. т-ва. Засн. журналу К.Ліске тривалий час був референтом польс. істор. літератури нім. ж. «Historische Zeitschrift» Г. фон Зібеля, де критикував консервативних краківських істориків. «Kwartalnik Historyczny» був виданням для всіх польс. земель і діяв як інформаційний та критичний центр польс. історіографії — у середньому на рік тут друкувалося 200 рецензій.

Першою спробою створити «загальний історичний журнал» в Рос. імперії була ініціатива історика М.*Кареєва* перетворити неперіодичний зб. «Историческое обозрение» Істор. т-ва при Петерб. ун-ті в періодичний наук. орган фахової корпорації. Однак лише через добрий десяток років, 1913, за редакцією М.Кареєва у вид-ві «Брокгауз и Ефрон» (див. *«Брокгауза и Ефрона энциклопедический словарь»*) вийшов перший номер «Научного исторического журнала» (з початком *Першої світової війни* він припинив своє існування, вийшло всього 5 випусків). Це було єдине періодичне видання в Рос. імперії, яке за своїми завданнями, категорією читачів та авторів, структурою та характером опубл. матеріалів було аналогічним до європ. істор. журналів.

«Киевская старина» (1882—1906), яка за характером, змістом опубл. матеріалів та категорією читачів належала до типу заг. «українознавчих» культурологічних видань, а серед її авторів переважали професійні науковці, які публікували на сторінках журналу кваліфіковані наук. статті з укр. історії, етнографії, археології, історії мови та літ. 16—19 ст., вирішувала, проте, не стільки фахові, скільки нац.-культ. завдання.

Ще одним важливим кроком на шляху І.і.н. було створення в більшості країн Європи та в США в 19 — на поч. 20 ст. нац. асоціацій істориків. Такі об'єднання створювалися, як правило, після проведення відповідних нац. конгресів істориків-професіоналів, які усвідомлювали необхідність координації наук. досліджень в умовах поглиблення спеціалізації істор. науки. В США Амер. асоціація істориків була заснована у верес. 1884 членами існуючої з 1865 Амер. асоціації соціальних наук. Гол. завданням цього професійного об-ня проголошувалося «сприяння не стільки вивченню американської історії, скільки вивченню історії в Америці». В Німеччині на 3-му з'їзді нім. істориків у квіт. 1895 у Франкфурті-на-Майні був створений Союз нім. істориків, який став організатором і координатором проведення загальнонім. з'їздів фахової корпорації (до І світ. війни відбулося 13 з'їздів). В Англії поштовхом для створення 1906 Істор. асоціації, заснованої на 1-й нац. конф. істориків, стали інституційні зміни в істор. науці: наприкінці 19 — поч. 20 ст. до традиційних центрів істор. досліджень (Оксфорд і Кембридж) додалися ун-ти в Манчестері, де була ств. школа екон. історії, та Лондоні, в якому 1895—98 виникла школа економіки та політики, яка зосередила свою увагу на проблемах соціальної історії. В Рос. імперії подібної асоціації не було створено.

Літ.: *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1. Л.,1929; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ в дореволюционной России. В кн.: Археографический ежегодник за 1974 год. М., 1975; *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрями діяльності (1872—1931 pp.). «УІЖ», 1989, № 9; *Schleir H.* Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. В кн.: *Kütler W. та ін.* (*Hrsg.*) Geschichtsdiskurs, bd. 1. Frankfurt am Main, 1993; *Иванов А.Е.* Ученые степени в Российской империи. XVIII в. — 1917 г. М., 1994; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994; *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834—1884 pp. К., 1995; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). X., 1996; *Diesener G.*, *Middell M.* Institutionalisierungsprozesse in den modernen historischen Wissenschaft. В кн.: Historikertage im Vergleich (Comparativ. Jg. 6. H. 5—6). Leipzig, 1996; *Raphael L.* Organizational Frameworks of University Life and Their Impact on Historiographical Practice. В кн.: History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Stockholm, 1996; *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX— початок XX століття). К., 2005.

С.П. Стельмах.

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ — див. *Інтелігенція та інтелектуали*, *Інтелігенція українська*.

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУА́ЛИ (як явища в соціологічному та історичному контекстах). Термін «інтелігенція» (від лат. intelligens — обізнаний, тямущий, розсудливий; знавець, фахівець) використовують нині для означення: 1) верстви людей, представники якої професійно займаються розумовою, передусім творчою, працею, розвитком та поширенням к-ри; 2) представників духовного проводу народу. Вважається, що люди, яких називають інтелігентами, як правило, позбавлені забобонів, толерантні, ментально мобільні.

Новий брит. «Коллінс. Великий тлумачний соціологічний словник» (1999) також розрізняє

два, але дещо іншого значення терміни «інтелігенція»: 1) соціальна страта (верства) інтелектуалів, які добровільно покладають на себе відповідальність за визначення і спрямування найкращого майбутнього розвитку своєї *нації*; 2) сукупність освічених, але позбавлених власності осіб з амбітною свідомістю щодо значущості власної ролі у вирішенні або загальнонац. проблем, або завдань к-ри, що виходять за нац. межі. В першому з цих визначень термін «інтелігенція» тлумачиться через більш поширений на Заході термін «інтелектуали» (від лат. intellectus — розуміння, розум, пізнання). Але цілком очевидно, що хоча обидва ці терміни («інтелігенція» та «інтелектуали») можуть вживатися для означення соціального прошарку людей, фахова справа яких пов'язана з виконанням складних інтелектуальних дій, однак вони не є тотожними. Дійсно, повної синонімії в цих термінів немає. Більше того, їх можна навіть протиставити. Напр., у такому контексті: інтелігентність — це соціально-культ. сутність особистості, а інтелектуальність — соціально-професійні якості людини. Або в такому: інтелектуали — це люди з видатними природними розумовими здібностями, які здатні генерувати нові знання; інтелігенти — це люди, які є виразниками нар. совісті та моралі, які формують соціальні й істор. цілі народу, а також зберігають його духовні цінності.

Термін «інтелігенція» на Заході не набув поширення, хоча спроби ввести його у вжиток робилися не раз. Більш вдалими виявилися спроби долучити до традиційного значення терміна «інтелектуали» деякі із тих значень, які передавало слово «інтелігенція». Напр., коли в англ. мові з'явилося слово «інтелігенція», то воно одразу ж набуло глузливого сенсу, а традиційне для Англії слово «інтелектуали» почало вживатися в більш широкому значенні, що частково перекривало значення терміна «інтелігенція», — люди, котрі використовують свій інтелект для розвитку к-ри. У Франції філософ і політ. діяч К.-А.Сен-Симон (1760—1825) для означення вчених, які своєю працею і знаннями сприяють розвиткові susп-ва, вживав термін «авангард», під котрим з певним застереженням можна розуміти «інтелектуалів». 1896 франц. політик Ж.-Б.Клемансо з метою засвідчити честь і благородство захисників А.Дрейфуса (суд. справа за несправедливим звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини франц. офіцера Пн. штабу) назвав їх інтелектуалами. У 20-х рр. 20 ст. франц. філософ Ж.Бенда вже засуджував інтелектуалів (слово «інтелігенція» він не вживав) за їхню готовність обслуговувати далеко не найкращі соціальні й політ. процеси та легко зраджувати своє осн. прикликання — безкорисливо служити істині та справедливості. Нім. соціолог А.Вебер (1868—1958) запровадив поняття «соціальнонеприєднана інтелігенція» (Intelligenz), яке його колега — угор. соціолог К.Маннгейм (1887—1947) — тлумачив таким чином: «У кожному суспільстві є соціальні групи, спеціальне завдання яких полягає в забезпеченні інтерпретації світу для суспільства. Ми називаємо їх інтелігенцією». К.Маннгейм фактично ототожнював терміни «інтелігенція» та «інтелектуали» стосовно тієї соціальної групи, яка своє завдання бачить у захисті «загальних інтелектуальних інтересів» і тримається позиції «вільного плавання» — неприєднання або добровільного приєднання «до одного чи другого антагоністичного класу». Подібних міркувань дотримувався й італ. марксист А.Грамши (1891—1937). Він розрізняв «традиційних інтелектуалів», які відстоюють свою незалежність, від «органічних інтелектуалів» (передусім це тех. спеціалісти), які приєднуються до опозиційних чи правлячих класів (груп).

1920—30-ті рр. та почасти повоєнні роки засвідчили нездатність провідної частини європ. «інтелектуалів-інтелігентів» відстоювати істину, справедливість, свободу та права людини. Чимало видатних письменників 1-ї пол. 20 ст., зокрема Б.Шоу, Л.Фейхтвангер, А.Барбюс, Т. і Г. Манни, Т.Драйзер, Є.Синклер, Г.Гауптман, Ромен Ролан, А.Моруа, співали дифірамби рад. системі. Так, Л.Фейхтвангер у книзі «Москва 1937. Звіт про поїздку для моїх друзів» писав: «Повітря, яким дихаєш на Заході — застійне та гниле... Дихаєш вільно, потрапивши з цієї млосної атмосфери псевдодемократії та лицемірного гуманізму в цілющу атмосферу Радянського Союзу». Б.Шоу недоречно глузував: «В Англії порушник закону входить до тюрми звичайною людиною, а виходить закінченим злодієм, у Росії ж він входить... закінченим злодієм і вийшов би звичайною людиною, якби не було йому так тяжко звідти вийти. Наскільки я зрозумів, вони (ув'язнені. — *Авт.*) можуть залишатися в таборі скільки завгодно довго». Популярний у ті роки в Німеччині письменник Е.Людвіг у захваті заявив, що Й.*Сталін* — «це той володар, якому б я довірив виховання своїх дітей».

Сталінський *тоталітаризм* став, за влучним виразом І.*Дзюби*, «западнею для гуманістів». Причини цього явища досліджував амер. соціолог П.Холлендер. Він багато років присвятив вивченню рад. тоталітаризму й написав книгу «Політичні прочани» (1982). Пояснення феномену «тоталітарної западні» для інтелектуалів П.Холлендер фактично дав у епіграфі до своєї книги, цитуючи амер. письменника С.Беллоу: «Коли потреба в ілюзіях є великою, люди ладні витратити чимало розумових сил на те, щоб зберегти своє невігластво».

Для інтелектуалів-інтелігентів будь-якої країни характерне критичне ставлення до сусп-ва. Водночас і демократ. сусп-во саме по собі потребує їхньої критики. Однак надто критичне ставлення до сусп-ва досить часто приводить критика до повного відчуження від сусп-ва та до пошуків різного роду утопій. Амер. інтелектуали-утопісти, писав П.Холлендер, схильні вважати, що «прагнення до щастя», про яке згадано в Декларації незалежності 1776 США, — це не індивідуальний мотив, реалізація якого є справою кожної окремої людини, а всезагальне устремління, й отже, сусп-во зобов'язане бути таким, щоб усі в ньому були щасливими. Такі міркування створюють підґрунтя для прихильного ставлення ч. інтелектуалів до «планового» сусп. ладу. Є в такому ставленні, на думку П.Холлендера, й певний мотив (здебільшого неусвідомлюваний) ко-

ристі: кому, як не інтелектуалам, розумовій *еліті*, займатися подібним плануванням? При відвідуванні зх. інтелектуалами *СРСР* їх вражала велика роль, яку нібито там відігравала інтелігенція. Зрозуміти, що письменники, артисти або вчені є рабами режиму, міг далеко не кожний. Тим більше, якщо цього й не хотілося розуміти. Зх. письменники й журналісти, котрі понад усе цінували свою незалежність, індивідуалізм та вільнодумство, тужили за сильною владою, співчували сусп-ву, де панує «радісна однодумність, де всі одностайно прямують до "світлого майбуття"». Вони вважали право на критику свого уряду й сусп. ладу своєї країни своїм священним правом і водночас вихваляли країну, де це право ігнорувалося владою, де за подібну критику влади люди розплачувалися свободою, а часом і життям. Зх. інтелектуали-інтелігенти почали помічати вади комуніст. системи лише тоді, коли стала очевидною її екон. неефективність. І лише після розвалу СРСР вони остаточно розпрощалися зі своїми ілюзіями. Величезну підготовчу роль у цьому зіграли публіцистичні праці тих дисидентів з числа демократ. рос. та укр. інтелігенції, які були свого часу вислані з СРСР (О.Солженіцин, В.*Некрасов*, ген. П.*Григоренко* та ін.), і тих, які передавали свої студії на Захід безпосередньо з СРСР (В.Шаламов, І.Дзюба, Г.*Снєгірьов*, В.*Чорновіл*, М.*Горинь* та ін.).

Переважна більшість зх. соціологів не вживають поняття «інтелігенція». Проте окремі дослідники в 1970-х рр. досить активно його використовували. Напр., амер. соціолог О.Гоулднер (1920—80) у книзі «Майбутнє інтелектуалів та виникнення нового класу» (1979) доводив, що в новому соціально-екон. порядку, який формується, гуманісти-інтелектуали та тех. інтелігенція складають новий клас, який сперечається з бізнесменами та політиками за контроль над економікою, намагаючись перебрати цей контроль на себе. О.Гоулднер твердив, що інтелігенція не вичерпала свій істор. ресурс і має великі перспективи.

Проте істор. факти і реалії сьогодення не є настільки ж однозначними, як висновки О.Гоулднера. Нині є набагато більше підстав твердити, що інтелігенція як соціокульт. і нац. явище є, очевидно, явищем, характерним лише для певного періоду розвитку того чи ін. народу. Звичайно, в історії того чи того народу це явище має специфічні особливості. Саме про це й свідчить історія рос., укр. і польс. інтелігенцій.

Прошарок людей, яких почали називати інтелігентами (слово «інтелігент» увів в ужиток рос. письменник Д.Боборикін у 60-х рр. 19 ст.), з'явився в *Російській імперії* в 40-х рр. 19 ст. Це були вихідці з *різночинців* та декласованих дворян. Їхніми ідейними батьками були П.Чаадаєв, лідери *слов'янофілів* та *західників*. Ці люди активно включалися в народницький рух (див. *Народництво*), проявивши вже тоді риси, які надалі стали визначальними для рос. інтелігенції. Їхнє ставлення до народу було опосередковане уявленнями, котрі рос. філософ Г.Федотов назвав «поєднанням ідеалізму з відсутністю національного грунту під ногами». Коли весною 1874 молоді інтелігенти пішли «в народ» (див. *«Ходіння в народ»*) і сотні й тисячі петерб. студентів і курсисток під виглядом робітників роз'їхалися по селах, аби відкрити селянам очі на їхнє (селян) тяжке становище, то вони розраховували на розуміння й підтримку. Однак селяни, яким довелося контактувати з прибульцями, спочатку ставилися до них з підозрою, а потім почали здавати їх поліції. Намагання «злитися» з народом для багатьох сподвижників закінчилося трагічно, однак це не зруйнувало створений самими ж інтелігентами «культ простонароддя». Навіть письменники світ. рівня Ф.Достоєвський та Л.*Толстой* запобігали перед простим народом. Ще далі пішов Максим *Горький*: як «пролетарський письменник», він почав запобігати й перед «босяками». Автори збірника «Віхи» (1909) П.Струве, М.*Бердяєв*, С.*Булгаков* та ін. розглядали рос. інтелігенцію як широку соціальну спільноту, яка об'єднало навколо певних соціально-політ. принципів — «відчуження від держави», *соціалізму*, безрелігійності, позитивізму й матеріалізму — і яка не мала зв'язків з народом. «Віхівці» відмовляли рос. інтелігенції навіть у приналежності до освіченого прошарку людей і пророкували, що така інтелігенція загубить Росію. В збірнику «З глибин», що був виданий 1918, його автори (а це в більшості були ті ж самі «віхівці»), аналізуючи феномен нової рос. інтелігенції, вказували: на притаманний їй крайній раціоналізм, що зводить духовне життя до абстрактних розумових висновків (В.Муравйов та П.Новгородцев); на нігілізм (С.Франк та М.Бердяєв); на безрелігійність як наслідок утилітаризму та заперечення абсолютних цінностей (В'яч. Іванов, С.Булгаков, М.Бердяєв, П.Струве). Автори збірника також констатували, що віра інтелігенції в соціалізм є псевдорелігією (С.Аскольдов, О.Ізгоєв, М.Бердяєв). Таку віру П.Струве називав «релігійністю без змісту».

Любов рос. інтелігенції до народу, на думку критиків, була фальшивою. Рос. мислитель на еміграції І.Ільїн констатував, що інтелігенція ставилася до простого народу з почуттям «вини» (комплекс «спокутуючого свої гріхи барина») і, разом з тим, відмовляла йому в здатності самостійно розвиватися.

Рос. інтелігенція вважала, що *держава* не стільки виховує людину, скільки розбещує її, й тому завжди була напоготові підтримати всяке опозиційне, протидерж., а отже — часом деструктивне — починання.

Крім того, однією з характерних рис рос. інтелігенції, яку, однак, ані самі рос. інтелігенти, ані навіть їхні рос. критики не помічали, була хвороба на великодержавність. Щодо цього влучно і пророче висловився М.*Драгоманов*. Рос. демократи й революціонери, писав він, «починають свою кар'єру радикальним напрямком і навіть барикадами», але потім стають деспотами, рятуючи «єдність держави», необхідну їм для захисту всезагальної «свободи», на яку нібито посягає гол. ворог прогресу — «сепаратизм».

Однак у рядах рос. інтелігенції було чимало й таких людей, які повсякдень працювали для народу. Переважно такими були земські лікарі та вчителі (див. *Земський рух*). Такими були й

професори ун-тів, які не визнали *Жовтневий переворот у Петрограді 1917* законним і відмовилися служити *більшовикам*. На протести вчених уряд В.*Леніна* відповів повним припиненням фінансування рос. науки. Тоді від голоду загинули геніальний лінгвіст О.*Шахматов*, математик А.Марков, геолог О.Іностранцев і багато ін. видатних учених. Спроба Максима Горького захистити рос. науку не мала успіху. 1919 на його прохання допомогти голодуючим академікам і професорам В.Ленін відповів: «Інтелектуальні сили робітників і селян ростуть і міцніють в боротьбі за повалення буржуазії та її посібників інтелігентиків, лакеїв капіталу, що уявляють себе мозком нації. Насправді це не мозок, а г...о».

На кін. 1930-х рр. стара рос. інтелігенція була майже знищена в сталінських таборах (див. *Гулаг*), її місце заступила «робітничо-селянська інтелігенція». Слово ж «інтелігент» без цієї приставки стало лайливим, зневажливим, часто вживалося з додатком «гнилий».

Важливим для розуміння сучасного рос. контексту вживання терміна «інтелігенція» є висловлювання видатного рос. вченого Д.*Лихачова* про те, що інтелігентність — це свобода думки й несвобода совісті. За Д.Лихачовим, до інтелігенції належать тільки люди, вільні у своїх переконаннях, незалежні від екон., парт., держ. примусів, котрі не підкоряються ідеологічним приписам. Совість, наголошував Д.Лихачов, це — керманич свободи, вона стоїть на сторожі того, щоб свобода не перетворювалася на сваволю, вказуючи людині справжній шлях в заплутаних обставинах життя. Висловлювання Д.Лихачова є характерним для тієї рос. традиції, яка в тлумаченні поняття «інтелігенція» наголос робить не на реально існуючих ознаках, а на бажаних якостях. Некритичне сприйняття цієї традиції призвело до того, що інтелігенцію було ідеалізовано. Проте всі такого роду ідеалізації рано чи пізно втрачають магічну силу й на сцені з'являється реальність, яка може видатися жахливою. Розвал СРСР і трансформаційні процеси в посткомуніст. сусп-ві засвідчили, що людські якості тих, хто називав себе інтелігентом, на ділі часто далекі від якостей, що є визначальними для інтелігенції. Описуючи поведінку моск. псевдоінтелігенції, розбещеної наближеністю до влади та великих бізнесових кіл, рос. автор Ж.Тощенко констатує: «Частина інтелігенції заражена шовінізмом та шаленим клерикалізмом. Серед інтелігенції з'явилися люди, котрі відверто ставляться до народу як до бидла, пропагують культ грошей, цинізм. Не такими вже винятковими є прояви ненависті до інакомислячих, заклики до їх знищення».

Посилаючись на факти, публіцисти твердять, що в посткомуніст. країнах відбувається поступове «вивільнення» інтелектуалізму від інтелігентності. Так, В.Баранніков та Л.Матроніна констатують: «Інтелектуал втрачає якості інтелігентності, він вже не зазіхає на духовне лідерство... На зміну безкорисливому служінню загальній справі, пошуку істини самої по собі приходять професіоналізм, раціональність, мобільність». «Інтелектуали, — продовжують ці ж автори, — досягли значних успіхів у вирішенні конкретних соціальних цілей... Однак ці успіхи досягнуті за рахунок відмови від ідеалів соціальної справедливості, втрати релігійності й почуття смаку і ще багато чого. За допомогою новітніх технологій інтелектуали зробили майбутнє відчутним, зримим. І мрії не стало...».

Подібні процеси спостерігаються сьогодні і в Україні.

В історії укр. інтелігенції є багато специфічних особливостей. Хоча її витоки схожі на витоки рос. інтелігенції, однак від початку для укр. інтелігенції була більш характерною реальна, а не удавана укоріненість у народі. Адже укр. інтелігенція була національно орієнтована. Соціальний склад *Кирило-Мефодіївського товариства* показує, що його учасники докорінно відрізнялися й від членів масонських лож (див. *Масонство*), і від учасників політ. гуртків 1-ї чв. 19 ст. Серед членів т-ва не було багатих *поміщиків*, переважали діти середніх, а то й бідних *дідичів*, поповичі, дрібні урядовці.

Учасники Кирило-Мефодіївського т-ва не уникли деякого месіанства, коли говорили про особливу роль України у визволенні всіх слов'ян. народів, але більш важливим було те, що в програмі т-ва (див.: *«Книга буття українського народу»*) найважливішим завданням для реального часу було визнано боротьбу проти *кріпацтва*, яка повинна була провадитися шляхом пропаганди, але не лише серед кріпаків, а й серед укр. *дворянства*.

Д.*Дорошенко* вважав, що саме членів Кирило-Мефодіївського т-ва та схожих на них людей стали називати в Україні інтелігенцією. Це була та верства, яка в 40-х рр. 19 ст. у сфері інтелектуального життя та ідейного провідництва прийшла на зміну родовитому панству.

На кін. 19 ст. припадає період підготовки українців до змагань за нац. незалежність. Саме тоді були створені орг-ції: «стара» та «молода» громади *Києва*, громади *Одеси*, *Полтави*, *Чернігова* (див. *Громади*), десятки наук. т-в, час. *«Киевская старина»* та ін. Всі вони робили чималу культ. і нац. справу, ідейно об'єднуючи українців. У цей саме час народжується нове покоління, яке вже не задовольняється суто культурницькою діяльністю, а ставить далекосяжні орг.-політ. цілі. На зламі 19 і 20 ст. засновуються *«Братерство тарасівців»* (1897), *Революційна українська партія* (1899), згодом — *Українська соціал-демократична робітнича партія*; гуртки та групи укр. есерів (див. *Українська партія соціалістів-революціонерів*); *Українська радикально-демократична партія* (згодом — *Товариство українських поступовців*), які були типовими партіями укр. інтелігентів. Гасла з вимогою незалежності України, висунуті РУП, захоплюють *Галичину* і *Буковину*, ці самі гасла проголошує *Українська народна партія* під проводом М.*Міхновського.* Ю.*Бачинський* у книзі *«Україна irredenta»* (1895) ставить за мету — створення Укр. соборної д-ви.

Укр. інтелігенція стала провідною силою *української революції 1917—1921.* Але тоді побудувати незалежну Україну не вдалося. Тому після революції деякі політики почали переглядати роль ін-

телігенції в сусп-ві та д-ві. Зокрема, Д.*Донцов* та В.*Липинський* «залишили» інтелігенції лише сферу духовності, а її роль у справі державотворення вважали другорядною. Однак у процесі укр. революції й *громадянської війни в Україні 1917—1921* виросли й нові кадри укр. інтелігенції, котрі вірили (не без допомоги націонал-комуністів (див. *Націонал-комунізм*) на зразок М.*Скрипника*), що саме вони перебувають в авангарді боротьби за кращу долю України. Укр. інтелігенція 20—30-х рр. 20 ст. твердо трималася самостійницьких позицій, відчуваючи за собою велику нар. силу, якою було укр. *селянство.* Після знищення «старої» укр. інтелігенції в УСРР провідну націєтворчу роль укр. інтелігенція відігравала лише на еміграції (див. *Українська діаспора*). Нова поросль укр. інтелігенції в УРСР почала подавати сигнали про своє існування лише в 1960-х рр. (див. *Шістдесятники*). Цю естафету підхопили укр. дисиденти 1970—80-х рр. (див. *Дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні*). Помітне відродження впливу укр. інтелігенції на сусп-во проявилося напередодні проголошення держ. незалежності. Саме інтелігенція стала проводом *Народного руху України*, ін. нац.-патріотичних орг-цій. Не менший внесок вона зробила і для Помаранчевої революції 2004. (Див. також *Інтелігенція українська.*)

По-особливому склалися взаємини з власним народом у польс. інтелігенції (саме поляки відстоюють у росіян пальму першості в тому, хто з них раніше почав вживати термін «інтелігенція»). Польс. інтелігенція, на відміну від рос. та укр. інтелігенцій рад. часів, мала на своєму боці катол. церкву, що була тим містком, який з'єднував її з широкими масами. Саме це стало підґрунтям того, що орг-цію «Солідарність», яка розпочала боротьбу з комуніст. режимом у Польщі, очолив електрик гданської судоверфі Л.Валенса, а поруч з ним були представники демократ. польс. інтелігенції — А.Міхник, Я.*Куронь*, Т.Мазовецький, Х.Сухоцька, Л.Бальцерович та ін.

Дискусія навколо питання, якою буде доля інтелігенції в майбутньому, триває. Неспростовним на сьогодні є лише один висновок: сила інтелігенції в її тісному зв'язку з народом, тільки такий зв'язок гарантує інтелігенції провідну роль у сучасному суспільстві.

Літ.: *А.Щ. [Щапов А.]* Общий взгляд на историю интеллектуального развития в России. «Дело», 1866—67, № 2—3; *Никольский В.* О русском национальном самосознании. СПб., 1907; Интеллигенция в России. М., 1910; *Виппер Р.* Две интеллигенции и другие очерки. М., 1912; *Ковалевский П.* Психология русской нации. Пг., 1915; *Його ж.* Соль земли. «Заря России», 1918, 2 февраля; Из глубины. Сборник статей о русской революции. М.—Пг., 1918; М., 1991; *Бердяев Н.А.* Философия неравенства. Берлин, 1923; *Мельгунов С.П.* Суд истории над интеллигенцией. «На чужой стороне» (Берлин—Прага), 1923, вып. 3; *Дорошенко Д.* Нарис історії України, т. 2. Варшава, 1932; *Донцов Д.* Маса і провід. Львів, 1935; *Mannheim K.* Ideology and Utopia. London, 1936; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках. Новий Ульм, 1946; Тернопіль, 1999; *Бердяев Н.А.* Самопознание. Париж, 1949; М., 1991; *Грамши А.* Интеллигенция культурной деятельности. В кн.: *Грамши А.* Избранные произведения, т. 3. М., 1959; *Мамардашвили М.К.* Интеллигенция в современном обществе. В кн.: Проблемы рабочего движения. М., 1968; *Gramsci A.* Selections from the Prison Notebooks. London, 1971; *Gouldner A.W.* The Future of intellectuals and the Rise of the New Class. New York, 1979; *Hollander P.* Political Pilgrims. Oxford University Press, 1982; *Хазанов Б.* Идущий по воде. Статьи и письма. Мюнхен, 1985; *Смоляков Л.Я.* Социалистическая интеллигенция. К., 1986; *Юнг Е.* На поклон в страну социализма. «Страна и мир», 1986, № 8; *Поповский М.* Наука и перестройка. Там само, 1988, № 2; *Снєгірьов Т.* Набої для розстрілу (ненько моя, ненько...). Ліріко-публіцистична розповідь. К., 1990; *Тісманеану В.* Переможці чи переможені: моральні дилеми східноєвропейських інтелектуалів. «Сучасність», 1992, № 7; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993; *Гунчак П.* Україна: перша половина XX століття: нариси політичної історії. К., 1993; *Каппелер А.* Структура українського національного руху в Російській імперії. «Сучасність», 1993, № 7; *Розумний М.* Відродження: нації чи еліти? Там само, 1993, № 10; *Шлемкевич М.* Інтелігенція. В кн.: Енциклопедія Українознавства, т. 3. Львів, 1994; *Джери Д., Джери Дж.* Большой толковый социологический словарь. Коллинс, т. 1. М., 1999; *Михник А.* Хамы и ангелы. «Новая Польша», 1999, № 1; *Щипиорский А.* Кому нужны интеллигенты? Там само; *Тощенко Ж.Т.* Гуманитарная интеллигенция: начало конца? В кн.: Ценностная и социальная идентичность российской гуманитарной интеллигенции. М., 2000; Жизненные стили и социальные практики интеллигенции. М., 2002.

П.В. Голобуцький.

ІНТЕЛІГЕ́НЦІЯ УКРАЇ́НСЬКА, витоки традицій та їх розвиток. Українська інтелігенція в загальновживаному значенні цього терміна як духовний провід народу (про розмаїття визначень поняття «інтелігенція» див. *Інтелігенція та інтелектуали*) сформувалася в 19 ст. на ґрунті певних соціальних традицій, що віками розвивалися на укр. теренах. Виразниками цих традицій у давні часи була протоінтелігенція — духовно багаті, а в більш пізні часи ще й високоосвічені особистості. В додерж. період людської історії домінуючою формою духовного життя була *релігія*, а своєрідною «протоінтелігенцією» були жерці (див. *Волхви*). Саме від духовних осіб тих віків веде свій «родовід» давньоукр. протоінтелігенція. Визначальною віхою в історії її розвитку було запровадження *християнства* в *Київській Русі* (див. *Хрещення Київської Русі*): церква монополізувала сусп. функції збереження й відтворення культ. доробку всього сусп-ва, а отже й процес духовного збереження та відтворення самої протоінтелігенції (див., напр., *Літописання*), і водночас стала джерелом державотворчої ідеології. Ці обставини істотно вплинули на усвідомлення протоінтелігенцією свого призначення в сусп-ві та обумовили певні зрушення в її соціальній природі. Зокрема, по-перше, церк. протоінтелігенція формувалася за рахунок різних верств сусп-ва — і демократ. «низів», і феод. «верхів», адже до стану церковнослужителів міг потрапити будь-хто з віруючих, по-друге, церк. протоінтелігенція за своїм ставленням до *держави* була однорідною — вона захищала і підтримувала інтереси владної верхівки. Соціальна ієрархія та сусп. стандарт того часу жорстко регламентували діяльність протоінтелігенції. Втім, з часом у діях «протоінтелігенції» як когорти освічених людей почала проявлятися дуалістичність природи освіченості: у процесі самовідтворення вона продукувала як тих, хто обслуговував держ. систему, так і опозиціонерів, духовних «дисидентів», речників числен-

них «єресів». З часом ця дуалістичність стала родовою ознакою інтелігенції.

За козац. доби соціальний статус протоінтелігенції залишався назагал незмінним, натомість зросла її творча роль у житті сусп-ва. Вона стала продуцентом гол. політ. ідей: як тих, що інтегрували тогочасне укр. суспільство, так і тих, що дезінтегрували його. Особливо це виявилося в подіях *національної революції 1648—1676.* Набув розвитку й процес виходу певної частини протоінтелігенції з-під опіки церкви. Це привело до збільшення в її соціальному складі питомої ваги світської протоінтелігенції (напр., частина козац. адміністрації), яка підпорядковувалася Укр. козац. д-ві. 1633 з'явився перший вищий навч. заклад — Київ. колегіум (див. *Києво-Могилянська академія*), котрий був гол. осередком підготовки вітчизн. інтелектуальних сил і діяв за зразками західноєвроп. ун-тів. У колегіумі навчалися діти різних *станів* — від *аристократії* до селян і козаків, а чисельність слухачів наприкінці 17 ст. сягнула 1000 осіб. У цьому навч. закладі вчилися філософ Г.*Сковорода*, просвітитель Я.*Козельський*, композитор М.*Березовський*, лікар П.Підгорецький та ін. Професорів і вихованців Києво-Могилянської акад. наприкінці 17 — поч. 18 ст. запрошували до *Москви* для європеїзації тамтешньої освіти (Симеон *Полоцький*, Арсеній (Сатановський), *Єпіфаній* (Славинецький), Феофан (*Прокопович*) та ін.). У *Західній Україні* продукуванням протоінтелігенції займався заснований 1661 Львівський ун-т (див. *Львівський національний університет*).

18 ст. традиційно вважається періодом майже цілковитої *русифікації* укр. протоінтелігенції. Саме тоді *Російська імперія*, насамперед часів *Петра I* та *Катерини II*, зробила наголос на цілеспрямованій підготовці через систему вищої освіти таких інтелектуальних сил, які б обслуговували потреби царату. Підготовка кадрів протоінтелігенції вийшла з-під опіки церкви і потрапила під тотальний контроль д-ви. Посилився процес відповідної професіоналізації соціальних функцій протоінтелігенції, «збільшення реєстру видів її розумової діяльності», особливо технічного і природничого спрямування. Незважаючи на «одержавлення» протоінтелігенції, все більше освічених людей ставали «вільнодумцями».

Гол. верствами-постачальниками кадрів протоінтелігенції стали *козацька старшина*, *шляхта* (*дворянство*) та *духовенство.* Саме у 18 ст. почалося виокремлення з протоінтелігенції власне інтелігенції як особливої соціальної верстви. З рядів збіднілого дворянства, духовенства, міщан виходили окремі особи, які пов'язували своє існування винятково з інтелектуальною працею. Для них така праця ставала єдиним засобом заробітку й особистої кар'єри. Вони відривалися від життєвих інтересів своїх станів й формували нову соціальну верству. Наприкінці 18 ст. на тлі русифікації, яка ще більше посилилася, розпочався також і зворотний процес дерусифікації вітчизн. протоінтелігенції, про що засвідчили поява «Енеїди» (1798) І.*Котляревського* й подальший розвиток «малорусской» літ., особливо в *Харкові*, де 1805 постав перший у підрос. Україні ун-т (див. *Харківський національний університет*) і значно активізувалося нац.-культ. життя.

Переломним етапом у соціально-істор. генезі інтелігенції стало 19 ст. Гол. рисами її розвитку були: по-перше, стрімке кількісне зростання; по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції; див. *Різночинці*); по-третє, колосальне зростання впливу в сусп.-політ. житті; по-четверте, її оформлення в специфічну, окрему верству; по-п'яте, і це було найістотнішим, почала інституціоналізуватися традиція духовної опозиційності до д-ви.

Першим ідейно-орг. оформленням новочасної укр. інтелігенції стало *Кирило-Мефодіївське товариство.* Захоплення козац. минулим зв'язувало кирило-мефодіївців з духовною спадщиною старшинської верстви. Однак швидко виявилися й розбіжності: старшинська ідеологія була консервативною й спрямовувалася на захист колиш. привілеїв, а новий напрям звертав увагу насамперед на духовну творчість народу, його потяг до рівності, в т. ч. у взаєминах між народами.

Інтелігентське покоління 1860—70-х рр. знайшло свої духовно-орг. форми в *громадах.* У громадівській ідеології народ і надалі залишився осн. поняттям, але ставлення до історії змінилося. Місце *романтизму* зайняв раціоналістичний позитивізм, запроваджувався навіть суворий інтелігентський освіт. ценз: чл. громади могла бути лише особа з вищою освітою.

Реакція часів імп. *Олександра III* ослабила громади, обмеживши провідну роль інтелігенції винятково культурницькими справами. Наслідком цього стала поява нових ідейно-орг. тенденцій у середовищі молодої інтелігенції. Саме тоді в укр. сусп.-політ. лексиконі з'явилося поняття «національно свідома людина», яке стало загальновживаним і стосувалося переважно інтелігенції. Нова генерація інтелігентів на зламі 19—20 ст. дала нові, вже суто політ., парт. формування.

За даними перепису нас. 1897, у підрос. Україні чисельність тих, хто займався адм., суд., лікарською, санітарною й виховною діяльністю, здійснював громад. й станову службу, провадив приватну юрид. практику, служив у поліції, працював на наук., літ. й мистецькій ниві, становила 134 352 особи. Найчисленніший загін серед них становили педагоги — 49,6 тис.; далі йшли медики — 24,6 тис.; науковців, літераторів і митців було 4,8 тис. осіб; приватною юрид. практикою займалися 3,1 тис. осіб. У цілому ж частка цих людей серед працюючого нас. була невеликою. Так, у Пд.-Зх. краї (*Київська губернія*, *Волинська губернія* та *Подільська губернія*) вона становила 2 % (у т. ч. серед українців — 0,5 %).

Укр. нац. інтелігенція на рубежі 19—20 ст. формувалася майже виключно за рахунок людей з гуманітарною освітою. Остання обставина зумовила ще одну якість укр. інтелігенції: вона на поч. 20 ст. перетворилася на інтелектуально-політ. *еліту*, очоливши політ. провід нації (див. *Революційна українська партія*, *Українська соціал-демократична робітнича партія*, *Українська пар-*

тія соціалістів-революціонерів, *Українська радикально-демократична партія*, *Товариство українських поступовців*, *Українська народна партія*). Всі ці партії були типово інтелігентськими угрупованнями літераторів, публіцистів, науковців, студентів, земських службовців.

За умов імперської асиміляції старих укр. правлячих соціальних верств і станів (шляхетсько-старшинських) та уповільненого розвитку й русифікації нових (нац. *буржуазії*) укр. інтелігенція стала одноосібним лідером спершу нац.-культ. відродження, а на рубежі 19—20 ст. — нац.-визвол. руху. Вона не тільки генерувала нові політ. концепції, а й намагалася їх практично реалізовувати. Вона усвідомлювала себе не інакше, як духовним лідером і просвітителем нар. мас. Це наочно проявилося в укр. публіцистиці поч. 20 ст. (М.*Грушевський*, Д.*Донцов*, С.*Єфремов*, М.*Міхновський*, І.*Франко*, Л.*Юркевич* та ін.).

За визначенням І.*Лисяка-Рудницького*, увесь період укр. історії 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. був «інтелігентською добою».

На укр. теренах Австрійс. імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) розвиток інтелігенції мав подібні риси. 1830-ті (див. *«Руська трійця»* — І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*, М.*Шашкевич*, *«Русалка Дністровая»*) й 1840-ві рр. (див. *Революції 1848—1849 в Європі*, *Головна руська рада*) започаткували духовно-політ. оформлення провідної укр. верстви. В соціальному відношенні її склад формувався спочатку переважно з духовенства, в подальшому він поступово змінювався, й у 1890-х рр. це вже була модерна, світська верства. Одночасно еволюціонувала susп.-політ. ідеологія західноукр. інтелігенції. Розрізнені ідеї 1848 щодо самоврядування українців *Галичини*, *Буковини* і *Закарпатської України* в рамках окремого коронного краю (див. *Коронний край*) у межах Австрії в ході боротьби з польс. підкоренням, з силами політико-культ. *москвофільства* й австро-польс. угодовства оформлюються в більш виразний політ. світогляд народовства (див. *Народовці*). В 1890-х рр. стають чітко окресленими всі галицькі політ. напрями, в межах яких діяла західноукр. інтелігентська провідна верства до 1918 (див. *Українська радикальна партія*, *Українська національно-демократична партія*, *Українська соціал-демократична партія*).

Наприкінці 19 ст. набула сталого характеру співпраця інтелігенції Зх. та Сх. України. 11 груд. 1873 за ініціативою громад. і культ. діячів Центр. та Сх. України під кер-вом О.*Кониського* постало *Літературне товариство імені Шевченка* у *Львові*, що мало на меті створити на укр. теренах, не підвладних рос. цензорам, грунт для вільного розвитку укр. літ. Фундаторами-меценатами т-ва були М.Жученко, Є.*Милорадович*, Д.Пильчиков та ін. У зв'язку з необхідністю розгортання укр. наук. роботи, загальмованої в підрос. Україні внаслідок *Емського акта 1876*, Літ. т-во ім. Шевченка з ініціативи О.Кониського й В.*Антоновича* 1893 реорганізоване в *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові. Одним з позитивних наслідків *«нової ери»* (польс.-укр. угоди 1890—94) стало заснування у Львів. ун-ті каф-ри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» (1894), яку очолив М.Грушевський. Саме під його кер-вом (1897—1913) НТШ набуло всеукр. значення й престижу в наук. світі.

Загальнонац. подією, ініційованою спільними зусиллями інтелігенції Сх. і Зх. України, стали урочистості в *Полтаві* з нагоди відкриття пам'ятника І.Котляревському (серп. 1903). У цій акції взяла участь представницька делегація західноукр. інтелігенції.

Доба *Першої світової війни* актуалізувала західноукр. питання, поставивши його в центр уваги вітчизн. сусп.-політ. думки. Всебічному обговоренню цієї проблеми, у свою чергу, прислужилися сотні західноукр. інтелігентів, котрі як військовополонені, виселенці, заручники чи біженці потрапили в *Наддніпрянську Україну*, отримавши щасливу, хоча й несподівану нагоду активно спілкуватися зі своїми східноукр. колегами. Завдяки цьому багато підрос. українців заново відкрили власну етнічну приналежність. Невдовзі від формулювання ідейних постулатів нац. руху під австрійс. чи рос. займанщиною західно- та східноукр. інтелігенти перейшли до практичної участі в буд-ві нац. державності 1917—20.

Інтелігенція винесла на своїх плечах *українську революцію 1917—1921* й буд-во новітньої укр. д-ви. Однак поразка незавершеної укр. революції викликала природну в таких ситуаціях реакцію проти тогочасного інтелігентського проводу. З одного боку, це була реакція проти світоглядних засад тогочасної інтелігенції — у першу чергу проти характерної для епохи індустріалізації переоцінки можливостей розуму, що прагнув підкорити ірраціональне життя почуттів і вольових поривань, а тому перешкоджав вільному розгортанню первісних стихійних сил людської природи (прикладом такої реакції є праці Д.*Донцова* та ідеологія *націоналізму*); з другого — це була реакція проти того, щоб процесом розбудови державності керували ті, хто потенційно був у опозиції до д-ви. За інтелігенцією мали б залишитися лише провідні духовні функції й сервісна роль у держ. і госп. організації сусп-ва (класократична концепція В.*Липинського*, прийнята гетьман. рухом). Однак нові істор. обставини знову висунули саме інтелігенцію на перше місце.

Провід легального орг. життя західноукр. земель у період між двома світ. війнами залишався в руках інтелігенції, яка під дещо зміненими назвами продовжувала відстоювати традиційні нац.-демократ., радикальні й соціаліст. ідеї.

Упродовж 1920—30-х рр. в УСРР, як і в попередні часи, гол. роль інтелігенції, окрім обслуговування держ., парт., освіт., госп. апарату й надання послуг, полягала в продукуванні культ. цінностей. У короткій добі «українізації» (див. *Українізації політика*) вітчизн. інтелігенція переступила рамки урядового курсу й ініціювала реальне нац. відродження 1920-х — поч. 1930-х рр., що заповнило окремі лакуни в укр. к-рі й піднесло нац. к-ру на вищий щабель. Рівночасно інтелігенція виступала й найчисленнішим споживачем культ. цінностей. Зростання кількості інтелігенції в 1920-х рр. проходило досить повільно, хоча в цілому відповідало вимогам часу. За дани-

ми перепису населення 1926, в УСРР налічувалося 207,9 тис. представників інтелігентських професій (в т. ч. 44,7 тис. керівного персоналу пром-сті й транспорту, буд-ва, держ. установ; 11,6 тис. священнослужителів). Наприкінці 1920-х рр. стара інтелігенція складала $^2/_3$ загалу інтелігенції. Потреби прискореної індустріальної модернізації спричинили масову пришвидшену підготовку інженерно-тех. та культ.-освіт., т. зв. нової інтелігенції. На 1939 у республіці було 839 616 «робітників розумової праці».

Репресії сталінського (див. Й.*Сталін*) режиму 1930-х рр. значною мірою спрямовувалися проти укр. інтелігенції — виразного носія *ідентичності національної*. Внаслідок *голодомору 1932—1933 років в УСРР* значних втрат зазнала одна з наймасовіших інтелігентських категорій — сільс. учительство. Окрім смертей від голоду, масовим явищем стала вимушена еміграція, насамперед до Росії. Лише 1932 республіку залишило бл. 5 тис. педагогів. Чимало репресованих укр. інтелігентів по відбуттю покарання, остерігаючись подальших репресій, залишалося мешкати у віддалених від України регіонах. Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* значна кількість вітчизн. інтелігенції була евакуйована до Сибіру та Середньої Азії, звідки повернулася на Батьківщину лише її частина.

За доби *СРСР* лише шляхом чисток і репресій у підрад. Україні *більшовикам* вдалося сформувати «державницьку» компарт.-бюрократичну інтелігенцію апаратників, що підпорядковувалася моск.-компарт.-бюрократичній верхівці. Однак поряд з панівною компарт.-бюрократичною інтелігенцією в УСРР—УРСР існувала (причому за чисельністю вона переважала) культ.-освіт. й тех. інтелігенція, аполітична й назагал позапарт., позбавлена впливу в сусп.-політ. житті. Як правило, інтереси цих двох груп інтелігенції були взаємопротилежними.

Міжвоєнна укр. еміграція 1920—30-х рр. (див. *Еміграція українського населення*) створила низку н.-д. установ та навч. закладів — у Берліні (Німеччина), *Варшаві*, *Відні*, Подєбрадах, Празі (обидва — Чехія) та ін. містах. У заснуванні й функціонуванні цих установ чільну роль відіграла саме інтелігенція (див. також *Українська господарська академія*, *Український високий педагогічний інститут імені М.Драгоманова*, *Український вільний університет*, *Український науковий інститут у Берліні*, *Український науковий інститут у Варшаві*, *Український соціологічний інститут* у Відні, *Український соціологічний інститут* у Празі, *Український техніко-господарський інститут*). Тисячі колиш. військових з *еміграції військовиків* отримали в цих вузах вищу освіту, поповнивши лави інтелігенції.

Друга світова війна спричинила нову хвилю укр. еміграції, що складалася переважно з переміщених осіб (значною мірою з інтелігентів), які утримувалися 1945—51 у таборах у зх. окупаційних зонах Німеччини, Австрії та в Італії. Наприкінці 1940-х — поч. 1950-х рр. українці, які перебували в тимчасових таборах, переселилися на постійне проживання до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Великої Британії, Венесуели, Нової Зеландії, Франції та ін. країн. Своєрідним символом віри «діпістів» (від англ. «displaced person» — «переміщені особи») став памфлет І.*Багряного* «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946). Чергова хвиля еміграційної інтелігенції покликала до життя нові або реанімувала старі дослідницькі центри та навч. заклади, які сприяли, зокрема, з'ясуванню сутності рад. *тоталітаризму*, виявленню й оприлюдненню відомостей про голодомор 1932—33 в УСРР, *«розстріляне відродження»*. Саме в цих установах розвивалася альтернативна офіціозній радянській — нац. укр. історіографія (див. також І.*Багряний*, *Інститут з вивчення СРСР*, А.*Жуковський*, Г.*Костюк*, П.*Курінний*, Ю.*Лавріненко*, І.*Лисяк-Рудницький*, О.*Оглоблин*, Н.*Полонська-Василенко*, *УВУ у Мюнхені*, Ю.*Шевельов*). Протидіючи рос. імперській загрозі, що набирала сили під прикриттям СРСР, частина укр. еміграційної інтелігенції активно співпрацювала з видатним польс. інтелектуалом, речником польс.-укр. порозуміння Є.*Гедройцем* та редагованим ним паризьким час. *«Kultura»* («Культура»).

У повоєн. УРСР влада, вбачаючи потенційну небезпеку у відроджених за часів війни патріотичних почуттях українців, інспірувала в 2-й пол. 1940-х рр. потужну кампанію викриття «українського буржуазного націоналізму», своїм вістрям спрямовану проти вітчизн. інтелігенції та її найвідоміших представників (істориків, літераторів, митців, у т. ч. й покійних) — М.Грушевського, О.*Довженка*, І.*Крип'якевича*, М.*Петровського*, М.*Рильського*, В.*Сосюри*, Ю.*Яновського* та ін. Інтелігенція становила ядро інтелектуального опору тоталітарному режимові, це виразно проявилося вже під час «відлиги» доби правління М.*Хрущова*, яка зробила можливим повернення в Україну уцілілих після таборів і заслань колиш. активістів нац. відродження 1920-х рр. (див. *Десталінізація*). Переважно інтелігентськими за складом учасників були *дисидентські (опозиційні) рухи 1960—1980-х років в Україні* (див. також Б.*Антоненко-Давидович*, Ю.*Бадзьо*, І.*Гель*, А.*Горська*, І.*Дзюба*, В.*Марченко*, Є.*Сверстюк*, В.*Стус*, В.*Чорновіл*, *Шістдесятники* та ін.).

Наприкінці 1980-х рр. інтелігенція стала проводом *Народного руху України*, який справив величезний вплив на процес здобуття Україною незалежності.

Однак уже наприкінці 1990-х рр. соціологи радше песимістично характеризували вітчизн. освічені верстви, зауважуючи, що вищий рівень професійності й вищий рівень освіти укр. інтелігенції порівняно з «народними масами» не спрацьовували як чинник її елітності щодо цивілізованої трансформації України, розвитку її державності, відродження *української мови* й укр. к-ри. Події Помаранчевої революції 2004 спростували песимізм соціологів і засвідчили величезний конструктивний опозиційний потенціал укр. інтелігенції, її спроможність відігравати активну роль у сусп.-політ. житті.

Літ.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя, ч. 1—2. Львів, 1912—13; Нью-Йорк—К., 2004; *Єфремов С.* Історія українського письменства, т. 2. К.—Ляйпціг, 1919; К., 1995. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914—1920), ч. 1—4. Львів, 1923—24; *Чикаленко Є.* Спогади (1861—1907), ч. 1—3. Львів, 1925—26; *Левицький К.* Історія політичної думки

галицьких українців. 1848—1914: на підставі споминів, ч. 1. Львів, 1926; *Чикаленко Є.* Щоденник (1907—1917). Львів, 1931; т. 1—2. К., 2004; *Лотоцький О.* Сторінки минулого, ч. 1—4. Варшава, 1932—34, 1939; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1—2. Прага, 1942; К., 1999; *Підгайний С.* Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933—1941. Новий Ульм, 1947; Тернопіль, 1999; *Дорошенко Д.* Мої спомини про Давнє—Минуле: 1901—1914 роки. Вінніпег, 1949; *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. Нью-Йорк, 1954; *Лавріненко Ю.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933: Поезія — проза — драма — есей. Мюнхен, 1959; *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Іннсбрук, 1960; Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. «ЗНТШ», 1962, т. 173; *Курносов Ю.О., Бондар А.Г.* У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. К., 1964; *Романов Б.А.* Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки XI—XIII вв. 2-е изд. М.—Л., 1966; *Курносов Ю.О.* Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959—1965). К., 1968; *Його ж.* Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959—1970). К., 1975; *Лавріненко Ю.* Василь Каразин — архітект відродження: Матеріяли і думки до 200-ліття з дня народження, 1773—1973. Мюнхен, 1975; *Кедрин І.* Життя — події — люди: Спомини і коментарі. Нью-Йорк, 1976; *Винниченко В.* Щоденник, т. 1—2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1980; 1983; *Mace J.E.* Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Cambridge, 1983; *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985; *Ткачова Л.І.* Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. К., 1985; Интеллигенция Советской Украины: Некоторые вопросы историографии и методология исследования. К., 1988; *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади, кн. 1—2. Едмонтон, 1987—98; «Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987; *Грушевський М.* Спомини. «Київ», 1988, № 9—12; 1989, № 8—11; *Довженко О.П.* Україна в огні: Кіноповість, щоденник. К., 1990; Кирило-Мефодіївське товариство, т. 1—3. К., 1990; *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-і роки). К., 1991; *Шип Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. К., 1991; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція 1920-х — 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.—Едмонтон, 1992; Stalin's Meeting with a Delegation of Ukrainian Writers on 12 February 1929. «Harvard Ukrainian Studies», 1992, vol. 16, N 3/4, December; *Голинський М.* Спогади. К., 1993; *Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX ст.: соціально-політичний портрет. К., 1993; У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до К. Студинського (1891—1941). К., 1993; *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874—1885), т. 1—2. К., 1994—95; *Курносов Ю.О.* Інакомислення в Україні (60-ті — перша половина 80-х рр. XX ст.). К., 1994; *Лисяк-Рудницький І.* Виродження та відродження інтелігенції. В кн.: *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 2. К., 1994; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.), кн. 1—3. К., 1994; *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20—50-ті роки XX ст.). К., 1994; *Трощинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. К., 1994; *Богачевська-Хомяк М.* Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884—1939. К., 1995; *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960—1980-х років. К., 1995; *Суровцова Н.* Спогади. К., 1996; *Грушевський М.С.* Щоденник (1888—1894 рр.). К., 1997; *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923—1929. К., 1997; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея XVII—XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998; Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871—1989). Львів, 1998; Мілена Рудницька: Статті. Листи. Документи. Львів, 1998; *Попович М.* Нарис історії культури України. К., 1998; *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). К., 1998; *Madajczyk C.* Klerk czy intelektualista zaangażowany? Świat polityki wobec twórców kultury i naukowców europejskich w pierwszej połowie XX w.: Panorama. Poznań, 1999; Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994—1999 рр.): Інформаційно-аналітичні матеріали. К., 1999; *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі (1920—1939). Львів, 2000; *Крушельницька Л.І.* Рубали ліс... (Спогади галичанки). Львів, 2001; Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць, вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів, 2001; Энциклопедия жизни и творчества Н.И. Костомарова (1817—1885). К.—Донецк, 2001; *Марусик Т.В.* Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40—50-ті рр. XX ст.). Чернівці, 2002; «Kultura i Społeczeństwo: Kwartalnik», 2002, t. 44, N 2: Historycy Europejscy o Inteligencji i Intelektualistach; *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. К., 2002; *Марочко В.І., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929—1941). К., 2003; *Żarnowski J.* Inteligencja. В кн.: *Mędrzecki W. та ін.* Społeczeństwo polskie w XX wieku. Warszawa, 2003; *Рубльов О.С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914—1939). К., 2004; Jerzy Giedroyc — Emigracja ukraińska: Listy 1950—1982. Warszawa, 2004.

О.С. Рубльов.

ІНТЕРВЕ́НЦІЯ (пізньолат. interventio — втручання) — насильницький замах однієї або кількох *держав* на суверенні права ін. д-ви, що притаманні їй як суб'єктові міжнар. права; ототожнюється також із втручанням у внутр. компетенцію д-в.

Сучасне міжнар. право забороняє всі види та вияви І., розглядаючи її як агресію. Жодна д-ва або кілька д-в не мають права прямо чи не безпосередньо втручатися з будь-яких міркувань у внутр. або зовн. справи ін. д-ви. Принцип невтручання забороняє не тільки застосування збройної сили, а й будь-яку ін. форму втручання чи загрозу проти юрид. персональності д-ви або проти її політ., екон. та культ. засад.

Міжнар. суд ООН у справі «Corfu Channel Case» (1949) рішуче висловився проти будь-якого визнання права на І., хоч і не в контексті громадян. війни. «Суд, — зазначається в рішенні, — може розглядати визнання на інтервенцію тільки як такий вияв політики сили, який у минулому призводив до найсерйозніших зловживань, і такий, що не може мати місця в міжнародному праві, незважаючи на будь-які хиби в міжнародній організації... Між незалежними державами повага до територіального суверенітету є невід'ємною засадою міжнародних відносин».

Під час громадян. війни або збройного конфлікту неміжнар. характеру допускається надання гуманітарної допомоги з боку *Організації Об'єднаних Націй* усім учасникам конфлікту. Крім того, окремі д-ви мають право надавати допомогу, включаючи воєн., законному урядові ін. д-ви, який веде на своїй тер. збройну боротьбу проти повстанців (збройної опозиції). Водночас повстанці не мають права на воєн. підтримку з боку іноз. д-ви; зокрема, про це свідчить рішення Міжнар. суду ООН у справі «Nicaragua versus USA» (1984), в якому зазначається: «Важко уявити,

що залишилося б у міжнародному праві від принципу невтручання, якби втручання, дозволене на прохання уряду, було б також дозволене на запит опозиції». Ця заборона, проте, не стосується надання повсталій стороні з боку окремих д-в гуманітарної допомоги цивільному нас., яке потерпає від воєн. дій, й уряд такої д-ви не повинен перешкоджати цьому.

Міжнар. право забороняє втручання у внутр. справи д-в, включаючи І., також з боку міжнар. орг-цій, що діють на підставі як універсальних, так і регіональних угод. Згідно з п. 7 ст. 2 Статуту ООН останній «ні в якій мірі не дає Організації Об'єднаних Націй права на втручання в справи, що, по суті, входять у внутрішню компетенцію будь-якої держави, й не вимагає від членів Організації Об'єднаних Націй подавати такі справи на вирішення в порядку цього Статуту». А згідно з п. 1 ст. 52 Статуту ООН існування регіональних угод або органів для розв'язання питань, які стосуються підтримання міжнар. миру та безпеки, зумовлюється їх сумісністю із цілями та принципами ООН, до яких належить і заборона І.

Проте згідно з п. 7 ст. 2 Статуту ООН принцип невтручання у внутр. справи д-в не зачіпає застосування примусових заходів ООН на підставі глави 7-ї Статуту, яка передбачає відповідні дії *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* щодо загрози мирові, порушень миру та актів агресії, включаючи залучення до цих дій відповідних регіональних міжнар. орг-цій.

Визнання протиправності І. не розв'язало всіх питань, пов'язаних із точним розумінням цього поняття в сучасному міжнар. праві. За умов протистояння двох наддержав — США та *СРСР* — у період *«холодної війни»*, що тривала упродовж майже всієї 2-ї пол. 20 ст., принцип заборони І. не раз порушувався, насамперед з боку цих д-в. Такий стан міжнар. відносин не міг не живити традиційне скептичне ставлення у світі як до ефективності заборони І. в міжнар. праві, так і до можливості вироблення її загальновизнаного поняття, й це давало чимало приводів для виправдовування виявів І. у взаємовідносинах д-в. Зокрема, все ще існує погляд, згідно з яким визнання чи невизнання І. як втручання в справи суверенної д-ви залежить від цілей І. та обставин, за яких вона мала місце. Тому не можна в заг. поняттях дійти висновку, визначається чи заперечується І. в міжнар. праві. Вона може відрізнятися як стосовно своїх методів і ступеня інтенсивності, так і своєї цілі — гуманітарної, політ., правозабезпечувальної, захисної тощо. Згідно з таким поглядом на І. зазначені характеристики можуть за певних обставин слугувати законною підставою для застосування сили, зокрема: при порушенні прав меншин і прав людини взагалі та захисті власних громадян на тер. ін. д-ви (ототожнюється з поняттям т. зв. гуманітарної інтервенції); при протистоянні тоталітарному режимові або подібним йому політ. режимам; при здійсненні права на самооборону тощо (Ж.Верзійль).

Завершення «холодної війни» не тільки не зняло численних різночитань принципу заборони І., а й додало до цієї проблеми нові аспекти внаслідок дій окремих д-в, передусім США. Ця д-ва в деяких ситуаціях, пов'язаних із необхідністю відновлення порушеного миру, намагалася діяти без належного правового узгодження з Радою Безпеки ООН, як це передбачено Статутом ООН (війни в регіоні Перської затоки, на тер. колиш. *Югославії* тощо).

Найгострішим питанням, навколо якого не вщухає дискусія, є визначення І. з погляду міжнар. права. З одного боку, існує опір концепції, згідно з якою в ім'я незалежності д-ва може вимагати абсолютної юрисдикції на належній їй тер. Напр., поважання прав іноземців, що становить один зі значних інтересів міжнар. права, передбачає відповідні обмеження внутр. суверенітету д-ви. Це стосується й будь-якого внутр. акту д-ви, який набуває міжнар. значення, якщо до сфери його дії включено права іноз. д-в. Але, з другого боку, незалежність передбачає свободу дії д-ви в її поведінці щодо міжнар. справ, звичайно, в межах контексту права. При цьому, природно, дискреційні (від франц. discrétionnaire — залежний від власного розсуду) дії д-в ніколи не можуть набути абсолютного характеру: вони, як правило, виявляють схильність до того, щоб і в найгостріших ситуаціях залишатися в межах визначених зразків дипломатичної поведінки, й намагаються виправдати свої дії посиланнями на норми міжнар. права.

Дискусії з цього приводу в ООН та доктрини міжнар. права виявили два погляди на зміст І. Один з них визнає І. тим, що вона завжди означала в традиційному міжнар. праві, а саме: «У цілому інтервенція є технічним терміном додаткового значення. В розумінні дії він означає диктаторське втручання, рівноцінне запереченню незалежності держави, й припускає безапеляційну вимогу позитивної поведінки або утримання від неї — вимогу, яка, якщо не виконується, містить загрозу примусу в певній формі або звернення до нього» (Г.Лаутерпахт). Ін. погляд передбачає, що І. не повинна тлумачитися у вузькотех. розумінні, а має швидше означати втручання в будь-якій формі. Такий підхід випливає з дискусії, що точилася на конференції в Сан-Франциско (США) 1945 щодо проекту п. 7 ст. 2 Статуту ООН. Ця дискусія виявила очевидний намір зробити принцип заборони І. таким, який повинен застосовуватися до всіх органів ООН. Результатом дискусії стало визнання того факту, що вузьке тлумачення даного принципу цілком позбавило б п. 7 ст. 2 Статуту ООН його значення як всеосяжної заборони на втручання Організації у внутр. компетенцію держав. Виходячи з цього, відмова від примусової дії виключила б з обмеження лише таку дію ООН, яка може бути охарактеризована як І. згідно з її традиційним визначенням (Л.Преус).

Органи ООН, однак, ніколи не віддавали переваги жодному з цих поглядів. Двоїстість результатів, що випливала з погляду про дозвільний характер дій ООН, могла призводити лише до обмежувального визначення І. або обмежувального тлумачення фрази в п. 7 ст. 2 Статуту ООН — «по суті входять у внутрішню компетенцію». Тільки в одному

пункті практика ООН переконлива, а саме в тому, що включення питання до порядку денного з метою його обговорення ще не становить І. В принципі те саме можна сказати й про дискусію: тільки після її проведення компетентний орган ООН може ухвалювати рішення. Але в реальному житті надзвичайно складно або й неможливо не допустити дискусії із визначенням дії д-ви як І. на цій попередній стадії обговорення. Крім того, виникає запитання, чи можуть такі заходи, як створення комісії розслідування або надання рекомендацій сторонам, вжиті поза зазначеною дискусією, розглядатися як І. без урахування ступеня міжнар. інтересу. Вважається, однак, що відмінність може бути встановлена між рекомендацією заг. характеру, яка адресується всім членам ООН, та рекомендацією, наданою окремій д-ві (Л.Гудрич, Є.Хамбро, П.Шимонс).

У сучасній практиці ООН дедалі частіше вдається до ліберального тлумачення питань надання органам ООН певних повноважень, які стосуються внутр. компетенції д-в або зачіпають її. Вона ілюструє посягання цих органів на традиційні концепції внутр. компетенції як виконання їх статутних обов'язків шляхом обмеження дії п. 7 ст. 2 Статуту ООН. Цей процес значно посилився після завершення «холодної війни» та змін геополіт. характеру, що відбулися в міжнар. системі після розпаду СРСР.

Отже, попри всі незгоди щодо визначення точного змісту заборони І., ця заборона є імперативним принципом міжнар. права, який зобов'язує всіх учасників міжнар. відносин за всіх обставин поважати суверенні права д-ви. Водночас процес розширення повноважень органів ООН, що є наслідком її широкомасштабної законотворчої діяльності і створення в її межах нових механізмів та процедур, дедалі більше стосується й традиційної сфери внутр. компетенції д-в. У результаті органи ООН переймають на себе контроль за здійсненням д-вами своїх прав згідно з п. 7 ст. 2 Статуту ООН, звужуючи таким чином поняття інтервенції.

Літ: *Preuss L.* Article 2, Paragraph 7 of Charter of the United Nations and Matters of Domestic Jurisdiction. В кн.: *Preuss L.* Recueil de cours, vol. 74-1. Paris, 1949; *O'Connel D.P.* International Law, vol. 1. London — New York, 1965; *Verzijl J.H.* International Law in Historical Perspective, vol. 1. Leiden, 1968; *Goodrich L.M. та ін.* Charter of the United Nations. Commentary and Documents. New York — London, 1969; *Лукашук И.И.* Международное право. Общая часть. М., 1996; *Неліп М.І., Мережко О.О.* Силовий захист прав людини: Питання легітимності в сучасному міжнародному праві. К., 1998.

В.Н. Денисов.

ІНТЕРНАЦІОНА́Л І, **Міжнародне товариство робітників** — міжнар. орг-ція робітн. об-нь. Заснована 28 верес. 1864 на зборах соціалістів і респ. радикалів у Лондоні (Велика Британія) з метою координації пролетарського руху задля «визволення робітничого класу». Його засадничі документи — «Установчий маніфест Міжнародного товариства робітників» і «Статут» — були складені К.*Марксом*. Існуючі на той час робітн. об-ня (профспілок, т-в взаємодопомоги й освіти, кооперативів тощо), що діяли у Великій Британії, Франції, Німеччині, Італії, Швейцарії, Іспанії, Бельгії, Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) та низці ін. країн Зх. і Центр. Європи, а також у США та Австралії, оголошувалися секціями нац. федерацій. Найвищим органом І. І був конгрес, який обирав для ведення поточної роботи виконавчий орган — Ген. раду. Перший конгрес відбувся в Женеві (Швейцарія) 3—8 верес. 1866. Від самого початку в І. І розгорнулося гостре протиборство між осн. течіями в робітничому русі — марксизмом, прудонізмом, *бланкізмом* і *анархізмом*. Марксистське крило І. І докладало значних зусиль, щоб перешкодити діяльності робітн. орг-цій на ґрунті проголошених Дж.*Мадзіні* принципів нац. консолідації й нац. незалежності народів. І. І сприяв пропаганді ідей міжнар. робітн. солідарності, популяризації соціально-політ. й екон. доктрини К.Маркса, розвитку страйкового руху, поширенню гасла 8-годинного робочого дня на підпр-вах, виступам проти воєн. приготувань і воєн, дав поштовх утворенню партій робітн. класу.

1870 в Женеві з числа емігрантів на чолі з М.Утіним утворилася Рос. секція І. І. Вона заявила про своє посередництво між робітн. союзами слов'ян. країн і Зх. Європи, але не спромоглася заснувати жодної своєї філії. Гол. увагу секція приділила пропаганді ідей і цілей І. І переважно серед народницьких (див. *Народництво*) гуртків і орг-цій, направляючи нелегально в *Одесу*, *Харків* та ін. міста примірники женевського ж. «Народное дело», де друкувалися документи й інформація про І. І. 1875 під впливом програми цієї орг-ції в Одесі засновано *«Південноросійський союз робітників»*.

Найбільшою акцією І. І стала активна підтримка *Паризької комуни 1871*, що викликало хвилю переслідувань його членів у різних країнах. Розкол, що стався в Гаазі (Нідерланди) на конгресі 2—7 верес. 1872 між марксистськими прихильниками централізації робітн. руху й бакунінськими (див. *Бакунізм*) федералістами, негативно вплинув на подальшу діяльність І. І. Того ж року, щоб запобігти встановленню контролю бакунінців над І. І, Ген. рада за наполяганням К.Маркса перевела свою штабквартиру з Лондона до Нью-Йорка (США). 1876 рішенням міжнар. конф., яка відбулася в м. Філадельфія (шт. Пенсільванія), І. І було офіційно розпущено. До 1881 від його імені продовжували виступати анархісти, скликаючи міжнар. конгреси.

Літ.: *Козьмин Б.П.* Русская секция Первого Интернационала. М., 1957; *Braunthal J.* Geschichte der Internationale, bd. 1—2. Hannover, 1961—63; *Итенберг Б.С.* Первый Интернационал и революционная Россия. М., 1964; Генеральный совет Первого Интернационала. Протоколы, т. 1—5. М., 1961—65; La première Internationale. Actes du colloque international du center national de la recherche scientifique. Paris, 1968; Гаагский конгресс Первого Интернационала 2—7 сентября 1872 г. Протоколы и документы. М., 1970; Гаагский конгресс Первого Интернационала 2—7 сентября 1872 г. Отчеты и письма. М., 1972; Первый Интернационал и Парижская коммуна. М., 1972; Giuseppe Mazzini e gli operai. Un messaggio di giustizia sociale in prospettiva europea, a cura di G.Limiti. Roma, 1991.

М.М. Варварцев.

ІНТЕРНАЦІОНА́Л ІІ — міжнар. орг-ція соціаліст. партій (див. *Партія політична*). Заснована 1889 на конгресі соціалістів з різних країн у Парижі (Франція) на засадах колективного членства з

метою «визволення праці й людства». Вищим керівним органом І. ІІ був конгрес, у період між конгресами діяв постійний виконавчо-інформаційний орган — Міжнар. соціаліст. бюро. Ідейне лідерство в І. ІІ до 1896 належало Ф.*Енгельсу*.

У роботі 1-го конгресу І. ІІ брав участь Й.Данилюк — делегат від галицького робітництва. Нелегальний гурток харків. робітників надіслав учасникам конгресу привітання, зачитане співголовою президії зібрання Ш.-В.Жакларом.

Утворення І. ІІ дало поштовх масовому робітн. рухові, проведенню міжнар. акцій солідарності трудящих, центр. місце серед яких посіли щорічні (з 1890) першотравневі демонстрації (див. *Перше травня*). Станом на 1914 партії, що були чл. І. ІІ, налічували бл. 3,4 млн осіб, а профспілки і кооперативи, які перебували під їхньою опікою, — понад 10 млн і 7 млн відповідно. В Україні виконавцями рішень та постанов І. ІІ були: обидва відгалуження *Російської соціал-демократичної робітничої партії* (*більшовики й меншовики*), *Бунд*, рос. есери (див. *Партія соціалістів-революціонерів*). 24—25 листоп. 1912 на конгресі в Базелі (Швейцарія) були присутні делегати *Української соціал-демократичної партії* (УСДП) та *Української соціал-демократичної робітничої партії*.

На конгресах у Штутгарті (18—24 серп. 1907, Німеччина), Копенгагені (28 серп. — 3 верес. 1910, Данія), Базелі І. ІІ засудив мілітаризм та імперіалізм. Але з початком *Першої світової війни* низка провідних соціаліст. партій підтримала участь своїх д-в у війні. В *Австро-Угорщині* таку позицію серед ін. соціаліст. партій посіла й УСДП. Криза й остаточний розпад І. ІІ супроводжувалися виступом рос. більшовиків на чолі з В.*Леніним* за розрив з ним і створення Комуніст. інтернаціоналу (див. *Інтернаціонал Комуністичний*). Після І світ. війни справу І. ІІ продовжували Бернський інтернаціонал (1919—22), Міжнародне об-ня соціаліст. партій (1921—23), Соціаліст. робітн. інтернаціонал (з 1923; перестав існувати під час *Другої світової війни*). Від 1947 діє *Соціалістичний інтернаціонал*.

Літ.: История Второго Интернационала, т. 1—2. М., 1965—66; *Феденко П.* Соціалізм давній і новочасний. Лондон—Париж—Мюнхен, 1968; *Ленін В.І.* Крах ІІ Інтернаціоналу (1915). В кн.: *Ленін В.І.* Повне зібрання творів, т. 26. К., 1972; *Варварцев М.М.* Міжнародний соціалістичний конгрес 1889 р. і Росія. «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн», 1987, вип. 13; *Варварцев Н.Н.* Первомая живые истоки: Исторический очерк. К., 1989.

М.М. Варварцев.

ІНТЕРНАЦІОНА́Л КОМУНІСТИ́ЧНИЙ, Третій Інтернаціонал, Комінтерн — міжнар. комуніст. орг-ція. Ств. кер-вом РКП(б) (з 1925 — ВКП(б)) і діяла під його цілковитим контролем упродовж 1919—43.

Ідею створення міжнар. комуніст. інтернаціоналу уперше запропонував В.*Ленін* у тезах «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» та маніфесті «Війна і російська соціал-демократія», написаних у серп.—верес. 1914 у зв'язку з початком *Першої світової війни*. Однак реалізувати цю ідею *більшовики* змогли не відразу. Перебуваючи в еміграції, кер-во більшовиків двічі намагалося підпорядкувати собі ліве крило міжнар. соціал-демократії — на конференціях, що відбулися 1915 і 1916 в Швейцарії, — Ціммервальдській (м. Ціммервальд, 5—8 верес.) і Кінтальській (м. Кінталь, 25—30 квіт.), але зробити цього йому не вдалося. Повернувшись з еміграції до революційного Петрограда (нині м. *Санкт-Петербург*) 16(03) квіт. 1917, В.Ленін уже наступного дня виступив з документом «Про завдання пролетаріату в даній революції», який вважав програмою дій для своєї партії. Документ складався з десяти тез (звідси його відома назва «*Квітневі тези*»). В останній з них мова йшла про «оновлення Інтернаціоналу» з такою розшифровкою: «ініціатива створення революційного Інтернаціоналу, Інтернаціоналу проти соціал-шовіністів і проти "центру"». Оскільки в попередній тезі «Партійні завдання» пропонувалося назвати більшовицьку партію комуніст., то й назва для планованої міжнар. орг-ції склалася сама собою — Комуніст. інтернаціонал.

У день *Жовтневого перевороту в Петрограді 1917* В.Ленін заявив, що його партія «переможе все і доведе пролетаріат до світової революції».

Першим кроком у створенні І.К. стала нарада представників лівих соціалістів у Петрограді в січ. 1918. На ній було утворене бюро для підготовки міжнар. комуніст. конференції. Одразу після цього більшовицькі емісари роз'їхалися в різні країни з метою організації комуніст. партій. Справа просувалася успішно, оскільки ленінські посланці мали при собі досить значні кошти. Недостача валютних резервів не гальмувала справи: замість валюти емісари нерідко використовували конфісковані під час революції у великих власників та церкви дорогоцінні метали й коштовне каміння. Значну частину документів архів. фонду І.К. становить фінансова документація, і вона свідчить, що навіть під час голоду 1921—23 на «революційну роботу» за кордоном вивозилися величезні суми.

У січ. 1919 під кер-вом В.Леніна в *Москві* відбулася нарада представників комуніст. партій Росії, Угорщини, Польщі, Австрії, Латвії, Фінляндії, а також Балканської революц. с.-д. федерації (болг. тісняки й румун. ліві соціалісти) та Соціаліст. робітн. партії США. На ній було прийнято рішення скликати міжнар. конгрес представників революц. пролетарських партій і розіслано відповідні запрошення.

«Vive la III-me Internationale». 1920. Плакат худож. О. Макаренкова.

2—6 берез. 1919 у Москві відбувся установчий 1-й конгрес І.К., на який прибули 52 делегати від 35 партій та груп з 30 країн світу. Створити за рік широку мережу сателітних орг-цій не вдалося, але організатори поспішали з утворенням І.К. Тому серед представників зарубіжних партій було немало емігрантів, які постійно знаходилися в рад. республіках. Напр., КП(б)У представляв М.*Скрипник*, а не перша особа в укр. компарт.-рад. ієрархії, якою був голова РНК УСРР Х.*Раковський*, оскільки останній брав участь у конгресі як представник Балканської революц. с.-д. федерації (Х.Раковський отримав мандати від болг. тісняків і румун. лівих соціалістів, хоча давно відійшов від їхніх справ, перебуваючи з листоп. 1917 в Рад. Росії).

За кілька тижнів до 1-го конгресу І.К., 3—10 лют. 1919, в Берні (Швейцарія) відбулася конф. керівних діячів с.-д. партій багатьох країн, яка формально відновила діяльність *Інтернаціоналу II* (т. зв. Бернський інтернаціонал). У зверненні до робітників світу 1-й конгрес І.К. засудив цю акцію і назвав відроджений Інтернаціонал II угодовським, «жовтим». Для комінтернівців це був серйозний конкурент.

Ситуація у світі після 1-го конгресу І.К. виявилася досить сприятливою для розвитку комуніст. руху. Післявоєн. розруха зробила нестерпним життя нас., особливо в тих країнах, які перенесли виснажливу чотирирічну війну й зазнали в ній поразки. Найбільш знедолені звертали свої погляди на рад. Росію, де були реалізовані рад. гасла експропріації великих власників (див. *Експропріація експропріаторів*). Емісарам з рад. Росії вдалося легко ініціювати проголошення рад. республік в Угорщині (21 берез. 1919), Баварії (13 квіт.) і Словаччині (16 черв. 1919). За безпосередньої участі й на гроші функціонерів І.К. продовжувалося конструювання комуніст. партій навіть у країнах, де для масового революц. руху через різні причини не існувало об'єктивних передумов. 1919 комуніст. партії виникли в Данії, Королівстві сербів, хорватів і словенців (див. *Югославія*), Палестині, Мексиці, США, 1920 — у Великій Британії, Індонезії, Ірані, Іспанії.

2-й конгрес І.К. розпочався 19 лип. 1920 в Петрограді і завершив свою роботу 7 серп. 1920 в Москві (так само, як 4-й конгрес, усі ін. проходили в Москві). В ньому взяли участь 217 делегатів від 67 орг-цій, у т. ч. 27 комуніст. партій з 27 країн. З правом дорадчого голосу були присутні представники соціаліст. партій Італії і Франції, Незалежної с.-д. партії Німеччини, Робітн. партії Норвегії та ін. орг-цій центристського спрямування, що відкололися від Бернського інтернаціоналу. Поряд з РКП(б) право вирішального голосу мали її філіали у формально незалежних рад. республіках, у т. ч. КП(б)У. В роботі конгресу брали участь також представники Комуніст. партії Галичини (див. *Комуністична партія Західної України*). Конгрес схвалив статут І.К. і з ініціативи В.Леніна ухвалив 21 умову приймання в І.К., що перекривали шлях у Комінтерн центристам і зміцнювали керованість міжнар. орг-цією з боку РКП(б). Осн. умови були такими: визнання *диктатури пролетаріату* як гол. принципу революц. боротьби й теорії марксизму; вигнання реформістів і центристів з лав партії; поєднання легальних і нелегальних методів боротьби; демократ. централізм як гол. орг. принцип діяльності партії (див. *Демократичного централізму принцип*); обов'язковість для партії постанов конгресів і пленумів І.К. та його керівних органів.

Центристські партії, які брали участь у роботі 2-го конгресу І.К., не прийняли умов, що перетворювали їх на маріонеток у руках кер-ва РКП(б). На конф. у *Відні* вони створили Міжнар. об-ня соціаліст. партій, яке публіцисти назвали 2½ Інтернаціоналом (маючи на увазі, що другою половиною був Бернський інтернаціонал).

За статутом, який прийняв 2-й конгрес, вищим органом І.К. був Всесвітній конгрес представників усіх партій (секцій), що мав збиратися кожні два роки. Конгрес обирав виконавчий к-т та Інтернаціональну контрольну комісію. Виконком був керівним органом І.К. між конгресами й мав президію, яка здійснювала поточну роботу між засіданнями виконкому. Пленуми виконкому І.К. мали відбуватися з перервою не більше ніж півроку, а засідання президії виконкому І.К. — не рідше одного разу на два тижні. Центр. друкованим органом виконкому І.К. був ж. «Коммунистический интернационал», що виходив 1919—43 рос., англ., франц., нім., іспанською та китайс. мовами.

У 3-му конгресі І.К. (22 черв. — 12 лип. 1921) брали участь 608 делегатів від 103 орг-цій, у т. ч. 48 комуніст. партій, з 52 країн. За рік міжнар. становище кардинально змінилося. Більшовикам не вдалося перемогти в *польсько-радянській війні 1920*, щоб через тер. Польщі втрутитися в революц. події в Німеччині. Вони змушені були демобілізувати 5-мільйонну армію, відмовитися від курсу на негайну побудову комунізму й зайнятися відбудовою госп-ва на засадах *нової економічної політики*. Відповідно й завдання І.К. почали формулюватися по-іншому. В.Ленін став закликати комуніст. партії світу до спільних дій з ін. організаціями робітн. класу, в т. ч. з центристами. Якщо попередній конгрес був спрямований проти центристів, то цей — проти лівих комуністів. Першим досвідом застосування нової тактики стала конф. трьох Інтернаціоналів (3-го (Комуніст.), 2½-го, 2-го), що відбулася в квіт. 1922 в Берліні (Німеччина), де була досягнута угода про спільні демонстрації під гаслами боротьби за 8-годинний робочий день, проти безробіття. Однак В.Ленін вважав, що делегація І.К. (М.*Бухарін*, К.Радек і К.Цеткін) зробила центристам надто багато поступок, і дезавуював угоду. 1923 2½ Інтернаціонал злився з Бернським у Соціаліст. робітн. інтернаціонал.

У 4-му конгресі І.К. (5 листоп. — 5 грудня 1922) брали участь 408 делегатів від 66 організацій з 58 країн світу.

Останній спалах революц. активності в Зх. Європі стався 1923. Емісарам І.К. вдалося організувати збройні виступи в Болгарії, Польщі й Німеччині. В Німеччину як військ. радники прибули на деякий час під чужими паспортами К.Радек, Г.*Пятаков* і

навіть Л.*Троцький*. Проте нім. робітники не бажали боротися на барикадах за чужі їм інтереси.

5-й конгрес І.К. (17 черв.— 8 лип. 1924) зібрав 475 делегатів з 49 країн, які представляли 46 комуніст. партій, 4 ін. робітн. партії і 10 міжнар. орг-цій. Конгрес висунув гасло більшовизації комуніст. партій. Події 1923 в Німеччині показали, що найпотужніша партія серед західноєвроп. партій І.К. виявила безпорадність і не могла служити інструментом захоплення влади. Під більшовизацією розуміли орг. зміцнення партій, перетворення кожної з них на слухняний важіль у руках керівників І.К. Конгрес дав директиву комуніст. партіям Польщі, *Чехословаччини* та Румунії проголосити гасло возз'єднання *Східної Галичини, Закарпатської України* та *Буковини Північної* з УСРР.

На 6-му конгресі І.К. (17 лип. — 1 верес. 1928) були присутні 515 делегатів від 65 орг-цій (у т. ч. 50 комуніст. партій) з 57 країн світу. Конгрес прийняв програму І.К., текст якої майже впродовж 3 років готувала і узгоджувала велика група представників від різних партій (він не містив будь-яких новацій). Конгрес пройшов під гаслами непримиренної боротьби проти правого ухилу в комуніст. русі як гол. небезпеки. На практиці це означало боротьбу з впливом Соцінтерну на робітн. клас. Соціал-демократи заявили, що капіталізм стабілізується й розвивається в річищі «політичної та господарської демократії». Один із лідерів австрійс. та нім. соціал-демократії Р.Гільфердінг розвивав у ці роки теорію «організованого капіталізму», яка передбачала співробітництво робітн. класу та його орг-цій з працедавцями. Теорія була переведена на мову політики й від 1928 стала офіц. курсом Соцінтерну, який до кризи 1929—33 залишався досить впливовим. Саме через це керівники ВКП(б) почали розглядати соціал-демократію Заходу як гол. небезпеку в робітн. русі. *Фашизм*, що став реальністю після утвердження 1922 Б.Муссоліні в Італії та поширення націонал-соціалізму в Німеччині, спочатку не брався ними до уваги.

Однак розповзання «коричневої чуми» по Європі змусило політбюро ЦК ВКП(б) докорінно переглянути тактику І.К.

На серед. 1930-х рр. вождям ВКП(б) вдалося створити розвинуту мережу партій, до діяльності яких могли долучитися всі, хто був невдоволений своїм становищем. Конкуруючи між собою в боротьбі за вплив на нар. маси, комуніст. й фашистські партії з однаковою лютою таврували Соцінтерн і «буржуазну демократію», обіцяючи знедоленим масам після приходу до влади все й одразу. В країнах Азії почав здійматися могутній антиколоніальний рух. Вливаючись у готові форми комуніст. структур, він приводив до стрімкого збільшення їхньої чисельності. Улітку 1935 в І.К. входило 76 комуніст. партій і груп, які налічували 3141 тис. комуністів, у т. ч. 786 тис. — у капіталіст. країнах. 26 орг-цій діяли легально, всі ін. — у підпіллі.

На 7-й (останній) конгрес І.К., що відбувся 25 лип. — 20 серп. 1935, прибуло 510 делегатів, які представляли 57 комуніст. партій і створені комуністами міжнар. орг-ції — Червоний інтернаціонал профспілок, *Міжнародну організацію допомоги борцям революції*, Комуніст. інтернаціонал молоді тощо. В доповідях голови Комуніст. партії Німеччини, чл. виконкому І.К. В.Піка (звіт про діяльність виконкому І.К.), ген. секретаря виконкому І.К. Г.Димитрова («Наступ фашизму і завдання Комінтерну в боротьбі за єдність робітничого класу проти фашизму»), ген. секретаря ЦК Італ. комуніст. партії, секретаря виконкому І.К. П.Тольятті («Підготовка імперіалістичної війни і завдання Комінтерну»), Д.*Мануїльського* («Підсумки будівництва соціалізму в СРСР») фашизм проголошувався гол. небезпекою. В спілкуванні з партіями Соцінтерну партії та групи, що входили до І.К., зобов'язали здійснювати «тактику народного фронту», тобто об'єднувати свої зусилля з усіма, хто виступав проти фашизму. Комуністи почали виконувати невластиву їм роль захисників «буржуазної демократії», але тільки тому, щоб не опинитися в тюрмі, подібно почесному голові 7-го конгресу І.К., голові ЦК Комуніст. партії Німеччини Е.Тельману.

Тактика нар. фронту принесла швидкий успіх у Франції, Іспанії, Китаї. Однак невдовзі керівники Соцінтерну почали відмовлятися від контактів з І.К., який вважали маріонетковою орг-цією ВКП(б). Тим більше, що масовий терор у *СРСР* втягнув у свій вир безліч комінтернівців. Репресіям були піддані не тільки люди, а й цілі партії: 1938 Польс. комуніст. партія з її філіями — КПЗУ і Комуніст. партією Зх. Білорусі — була оголошена «гніздом шпигунів» і розпущена.

Якщо в перші роки існування І.К. він розглядався більшовиками як допоміжний важіль у поширенні комуніст. революції в Європі й усьому світі, то з 2-ї пол. 1920-х рр. — як інструмент здійснення зовнішньополіт. цілей СРСР в умовах миру й війни. В резолюції 7-го конгресу І.К. комуніст. партії країн, з якими мав воювати СРСР, зобов'язувалися закликати трудящих «усіма засобами і за будь-яку ціну сприяти перемозі Червоної армії над арміями імперіалістів».

Воєнно-політ. союз СРСР і Німеччини (див. *Радянсько-німецькі договори 1939*), який дав можливість А.*Гітлеру* напасти на Польщу (див. *Німецько-польська війна 1939*) й призвів до *Другої світової війни*, поставив вождів І.К. в критичне становище. Вони відмовилися від пропагандистських нападок на блок країн *Антикомінтернівського пакту* й відновили звичні атаки на «буржуазну демократію». Що ж стосувалося діяльності І.К. і його партій-секцій у зарубіжних країнах, то вона не змінила ні своїх векторів, ні своїх масштабів. Керівники держ. безпеки Третього рейху стурбовано доповідали А.Гітлеру в черв. 1941, що в Німеччині та окупованих країнах партії І.К. разом з відповідними рад. органами провадять активну розвідувальну й підривну діяльність, масштаби якої істотно зросли після серп. 1939.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* діяльність центр. органів І.К. почала згортатися. В жовт. 1941 установи виконкому І.К. були евакуйовані до Уфи (нині столиця Республіки Баш-

кортостан, РФ). До трав. 1943 тут працювали К.Готвальд, Г.Димитров, Д.Ібаррурі, В.Коларов, Й.Копленіг, О.Куусінен, Д.Мануїльський, А.Марті, В.Пік, М.Торез, П.Тольятті та ін. З Уфи велися радіопередачі на д-ви нім. блоку й окуповані країни 18 мовами. Апарат виконкому І.К. провадив політ. роботу серед військовополонених, працювала школа підготовки емісарів І.К.

Опинившись в *антигітлерівській коаліції* у зв'язку з нападом А.Гітлера на СРСР, Й.*Сталін* мусив іти назустріч своїм новим союзникам, щоб одержати від них необхідну допомогу. Тому в трав. 1943 президія виконкому І.К. оголосила про розпуск І.К. Ліквідовувалася, однак, лише структура орг-ції, а не функції, які вона виконувала. Нелегальна робота за кордоном з комуніст. агентурою перейшла від І.К. до відділу міжнар. інформації ЦК ВКП(б). Щоб приховати виконання обов'язків, які були невластиві апарату держ. партії, створювався спеціалізований орган — Комінформбюро.

До 1991 архів І.К. залишався повністю закритим. Лише нині значна його ч. з документами більше ніж на 90 мовах стала відкритою для дослідників. 4 берез. 2004 в штаб-квартирі *Ради Європи* в Страсбурзі (Франція) відбулася презентація найбільшого у світі (220 тис. записів) міжнар. архів. проекту — «Електронний архів Комінтерну» (ЕАК). База даних ЕАК безперервно поповнюється. Загалом же ЕАК містить понад мільйон оцифрованих документів.

Здійснюються також книжкові видання документів І.К., переважно за серіями: заг. або тематичними («История Коммунистического Интернационала. 1919—1943», «Коминтерн и Вторая мировая война», «Коминтерн против фашизма» та ін.), регіональними (І.К. і Латинська Америка, І.К. і Африка тощо), країнознавчими (І.К. і Китай, І.К. і Фінляндія, І.К. і Велика Британія, І.К. і США тощо). Особливо цінне видання вийшло 2004 «Политбюро ЦК РКП(б)—ВКП(б) и Коминтерн. 1919—1943. Документы». Упорядник — Г.Адибеков.

С.В. Кульчицький.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІ́ЗМ (від лат. inter — між — і natio — народ) — популярний наприкінці 19 та у 20 ст. різновид ідеї вселюдської солідарності, що ґрунтувався на умоглядній гіперболізації спільності екон. і соціальних інтересів пригноблених верств нас. різних країн, а також побудована на ньому відповідна система світогляду. У вужчому, політичному, розумінні — умоглядна модель зміни існуючої — несправедливої — конфігурації геополіт. сил шляхом одночасних революц. виступів трудових мас у різних країнах задля побудови нових — справедливих — міжнар. і міждерж. відносин. Ідея вселюдської солідарності сягає своїм корінням в утопію даосизму, ідеали давньорим. стоїцизму, етнополіт. концепції *Просвітництва доби*. Англ. соціолог Є.Бентам, який увів в обіг поняття «інтернаціоналізм» (1780), ідею солідарності органічно вписав у теорію досягнення заг. користі, добра і щастя.

У серед. 19 ст. ідея солідарності була взята на озброєння марксизмом, який трансформував її в політ. доктрину пролетарського І. — солідарної боротьби робітників усіх країн світу за свої права. Проголошене в «Маніфесті Комуністичної партії» гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» за тогочасних умов капіталіст. розвитку стало дієвим засобом соціальної мобілізації, воно стимулювало оформлення комуніст. і с.-д. партій у різних країнах та орієнтувало їх на синхронізацію їхніх політ. виступів. Об'єктивну необхідність солідарної боротьби робітників за свої права теоретики марксизму виводили з «інтернаціональної єдності капіталу». Разом з тим пролетарський І. тлумачився ними як засіб протидії нац. обмеженості, нац. егоїзму і расизму. У втіленні в життя ідеї пролетарського І. вони бачили істор. місію робітн. класу. В цілому, однак, марксистське підпорядкування ідеї солідарності гіпертрофованій ідеї класовості призвело до зниження рівня глибинного позитивного потенціалу ідеї солідарності.

Попри це ідея пролетарського І. виявилася життєздатною й була вже невдовзі реалізованою на практиці в створенні *Інтернаціоналу І*. 12-річне існування (1864—76) останнього засвідчило чималий об'єднавчий потенціал ідеї пролетарського І., але водночас — і нетривкість створених на її основі орг. форм об'єднання. Останнє яскраво продемонстрував ідейний крах *Інтернаціоналу ІІ* в роки *Першої світової війни*. Разом з тим й ідея І. зазнала змін. *Більшовизм* суттєво трансформував цю ідею, доповнивши її ідеями рос. месіанізму і прискорення істор. процесу та підпорядкувавши ідеї *диктатури пролетаріату*. Цим самим у ній було остаточно вихолощено гуманістичний потенціал, який вона успадкувала від ідеї вселюдської солідарності і взаємодопомоги. Ідея І. в старому сенсі продовжувала, однак, існувати у вигляді стихійного ліберального І., опертого на визнання невід'ємних прав і свобод людини.

В.*Ленін* та його оточення робили ставку на всесвітню соціаліст. революцію та на директивні методи (аж до насильницьких) «ощасливлення» народів. При цьому імперативом усіх робітників проголошувалася підтримка всіма загонами робітн. класу *пролетаріату* тієї країни, який почне соціаліст. революцію.

Здійснений більшовиками в жовт. 1917 (див. *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*) революц. прорив до соціалізму дав ідеї І. «друге дихання». У фундамент чергової утопії поряд з ідеалом «міжнародного робітничого братства» було закладено також ідею злиття в єдиний потік революц. боротьби пролетаріату розвинутих країн з нац.-визвол. рухом пригноблених народів. Більшовики почали використовувати риторику пролетарського І. не лише для роздмухування пожежі «світової революції», а й для «збирання» в єдиному держ. організмі тих частин колиш. *Російської імперії*, які в ході нац. революцій і громадян. війни формально відокремилися від Рад. Росії.

Створений 1919 *Інтернаціонал Комуністичний* доповнив ідею І. як міжнар. солідарності робітників ідеєю гегемонії рос. пролетаріату, а також розгорнув практичну роботу з організації всебічної підтримки «країни переможної соціалістичної революції».

Після смерті В.Леніна ідея І. в більшовицькій риториці дедалі більше підмінялася гегемонізмом і великодерж. рос. *шовінізмом*.

У рамках Комінтерну ідея пролетарського І. використовувалася як прикриття брутального втручання кер-ва ВКП(б) у справи залежних від неї комуніст. партій, шельмування соціал-демократії, яка ототожнювалася із *фашизмом*. Й.*Сталін* висунув ідею загострення класової боротьби в умовах існування двох соціально-екон. систем — соціалістичної і капіталістичної — й вдався до масового фізичного знищення не лише своїх ідейних опонентів, а й далеких від усілякої політики людей. Проте і навіть після цього ідея І. все ще зберігала свій мобілізаційний потенціал. Це переконливо довели загальнодемократ. рух на підтримку респ. Іспанії, масовий *рух Опору* нацизмові, зрештою, й сама перемога *антигітлерівської коаліції* в *Другій світовій війні*.

Істотне розширення сфери геополіт. впливу *СРСР* після II світ. війни поставило перед теоретиками пролетарського І. низку нових завдань. По-перше, необхідно було пояснити світ. громадськості розпуск у розпал війни Комінтерну. По-друге, потрібно було «вмонтувати» в концепцію пролетарського І. ідею солідарних дій нових д-в, що опинилися в результаті повоєн. поділу світу в орбіті рад. впливу. По-третє, «капітального ремонту» потребувала й сама концепція пролетарського І. внаслідок девальвації поняття «пролетаріат» під впливом нових стратифікаційних процесів.

Після утворення т. зв. соціаліст. табору в арсеналі інтернаціоналістської риторики з'явився термін «соціалістичний інтернаціоналізм», яким почали означати ідеологію співробітництва країн, що стали на шлях соціаліст. перетворень, і ефективної реалізації «переваг соціалізму». При цьому наголошувалося, що зміна означення «пролетарський» на «соціалістичний» є лише констатацією того факту, що змінилися соціальні умови дії пролетарського І., розширилися сфера і функції його прояву. Підкреслювалося також, що ідеологія І. від цього не лише не втрачає своєї пролетарської класової природи, а навпаки, стає більш дієвою у справі зміцнення інтернац. єдності всіх потоків світ. революц. процесу. Саме в такій інтерпретації термін «соціалістичний інтернаціоналізм» з'явився в тексті Декларації Наради представників комуніст. і робітн. партій (14—16 листоп. 1957, Москва).

Справжню сутність соціаліст. І. продемонстрували угор. події 1956 (див. *Угорщина*), чехословац. 1968 (див. *«Празька весна» 1968*). Соціаліст. І. став ширмою для проведення політики гегемонізму СРСР. Обов'язком комуністів усіх країн вважалися слідування у фарватері політики СРСР і недопущення пошуку «національних» шляхів до соціалізму.

Ідейна опозиція в країнах-членах *Варшавського договору 1955* жорсткій лінії рад. кер-ва спочатку обмежувалася критикою того, що розуміння пролетарського І. лише як солідарності пролетарів не враховує значного вкладу в сусп. справу ін. сил, які прийшли в рух; що існують регіональні та ін. проблеми, які вимагають як мінімум «загальнонаціонального консенсусу». У зв'язку з цим пропонувалося говорити не про «соціалістичний інтернаціоналізм», а про «новий інтернаціоналізм». Теоретики «соціалістичного інтернаціоналізму» виявили готовність скоригувати марксову формулу інтернац. єднання, внісши до неї, окрім слова «пролетарі», також слова «народи соціалістичних країн», «усі демократичні сили в країнах капіталу», «визволені і пригноблені народи» (1969). Але вони категорично висловилися проти запровадження терміна «новий інтернаціоналізм».

Ідеологема «соціалістичного інтернаціоналізму» широко використовувалася рад. керівництвом і як знаряддя нівелювання нац. особливостей громадян СРСР, приборкання нац. еліт у республіках. Вона була фундаментом нав'язуваних громадянам СРСР міфів про «радянський народ як нову історичну спільність людей» та про «загальнонаціональну гордість радянської людини». Ці ідеологічні штампи маскували не тільки централізаторські і русифікаторські тенденції рад. влади, а й відвертий великодерж. шовінізм. Масові кампанії розправ з нац. *інтелігенцією* велися під прапором боротьби проти «буржуазного націоналізму», який оголошувався антиподом пролетарського І.

Однак, починаючи з 1980-х рр., деструктивні процеси в соціалізмі наростали. Це змушувало ідеологів І. вдаватися до нових теоретичних спекуляцій. Було запущено в обіг словосполучення «практичний інтернаціоналізм», яке нібито відображало в політ. житті глобальні процеси інтернаціоналізації. Разом з тим у ході теор. дискусій, які точилися навколо поняття «інтернаціоналізм», почали лунати думки, що варто згадати про витоки цього поняття: реабілітувати його гуманістичний зміст. Стало модним трактувати І. у дусі альтруїзму, порядності, відчуття спільної долі. Було навіть зроблено спробу ввести термін «демократичний інтернаціоналізм», який мав означати відмову від ідеології класової конфронтації та від визначення тогочасної епохи як епохи боротьби двох систем. Не заперечувалося й поняття «новий інтернаціоналізм». По суті, все це означало, що міфологема І. як єдності міжнар. комуніст. руху вже не може бути реанімованою. Розпад СРСР поставив останню крапку в еволюції більшовицького різновиду поняття «інтернаціоналізм».

Літ.: Межнациональные отношения. Термины и определения. Словарь-справочник. К., 1991; *Голуб А.І. та ін.* Інтернаціоналізм: химера чи реальність? «УІЖ», 1994, № 2—3; *Нагорна Л.* Наднаціональні ідеологеми у більшовицькій риториці: спроба дискурс-аналізу. «Історичний журнал», 2003, № 3.

Л.П. Нагорна.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНИЙ АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т (ІАК) — підпільна орг-ція, що діяла впродовж 1943—44 в Лейпцизькому окрузі (Німеччина) під кер-вом нім. пролетаря М.Гауке і донец. «остарбайтера» М.Рум'янцева (активними діячами к-ту були українці з м. *Павлоград* Б.Лосинський, Т.Тонконог та ін.). Вважала своїм гол. завданням об'єднати рад. військовополонених і насильно вивезених до Німеччини «східних робітників»,

бельгійців, голландців, поляків, французів, чехів, італійців для проведення активної антигітлерівської боротьби. Були ств. підпільні групи в різних таборах примусової праці в Лейпцигу й за його межами. Підпільники випускали антигітлерівські листівки, звернення до нім. нас. та іноз. робітників із закликами до непокори нацистській владі, відмови від роботи, саботажу і диверсій на підпр-вах.

Гестапо вдалося виявити листівки ІАК. Розпочалися масові облави і обшуки. Понад 80 осіб керівного складу орг-ції, серед них М.Рум'янцев, були страчені.

Після завершення *Другої світової війни* в Лейпцигу споруджено пам'ятник Інтернац. антифашист. комітетові.

Літ.: *Краузе И.* Сотрудничество немецких и иностранных антифашистов в годы второй мировой войны и освещение этого сотрудничества в исторической литературе. В кн.: Проблемы истории Второй мировой войны. М., 1959; *Бродский Е.А.* Имени Николая Румянцева. В кн.: Пламя гнева. Донецк, 1965; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969; *Бродский Е.А.* Во имя победы над фашизмом. М., 1970.

М.Ю. Шевченко.

ІНТЕРНАЦІОНА́ЛЬНИЙ СОЮ́З — міжнар. підпільна антифашист. орг-ція. Виникла на поч. 1943 у робочих таборах м. Оранієнбург (поблизу Берліна, Німеччина). І.с. очолювали українці М.Романенко та Г.Романова, чеський підданий К.Задкевич. Активну участь в орг-ції брали М.Санжаровський (вихідець із Харківської обл.), П.Зозуля та І.Лесик (обидва — вихідці з Київ. обл.), французи В.Босельє і Ж.Комон, швед С.Гульбрінг. І.с. встановив зв'язок з Європ. союзом — орг-цією, ств. нім. антифашистами, однак невдовзі, в жовт. 1943, *гестапо* заарештувало та ув'язнило підпільників, керівників було страчено.

Літ.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969.

М.Ю. Шевченко.

ІНТЕРНО́ВАНІ ФОРМУВА́ННЯ А́РМІЇ УКРАЇ́НСЬКОЇ НАРО́ДНОЇ РЕСПУ́БЛІКИ — військ. частини *Армії Української Народної Республіки*, що після поразки *української революції 1917—1921* змушені були залишити укр. тер. і після відповідного затримання та роззброєння в Польщі (15 тис.) і Румунії (бл. 2 тис.) були розміщені в спец. таборах. Безпосередньо підпорядковувалися укр. командуванню, яке погоджувало свої дії з таборовою адміністрацією країн перебування. В Польщі інтерновані спочатку утримувалися в різних таборах, потім поступово, впродовж 1921—22, їх зосередили в *Каліші* й *Щипйорно*, вивільнивши в першу чергу табори Петрокова (нині м. Пьотркув-Трибунальські) й Пікулич, згодом — у містах Вадовице, Александрув-Куявські, *Ланцут* і, нарешті, у м. Стржалков. 1923 чисельність табірників у Каліші й Щипйорно скоротилася до 6 тис. осіб: дехто отримав роботу поза межами таборів, ін. вступили до польс. навч. закладів або виїхали на навчання до *Чехословаччини*, а певну ч. було репатрійовано до УСРР.

Незважаючи на значні труднощі, табірне укр. вояцтво розгорнуло плідну культ.-освіт. діяльність, налагодити яку йому допомагали місц. влада, міжнар. благодійні орг-ції, укр. діаспора. Діяли школи, г-зії, Укр. нар. ун-т, хорові, театральні, мистецькі, літ. та спортивні гуртки, виходило понад 100 назв періодичних та неперіодичних рукописних і друкованих видань. Значну увагу інтерновані приділяли також підтримці боєздатності військ. частин: не припинялася військ. муштра, був ств. військ. ф-т при Укр. нар. ун-ті, функціонували школи адм. і штабних старшин, жандармерії, Юнацька військ. шк., курси для піхоти, саперів, гарматників, кіннотників, зв'язківців тощо.

У Румунії інтерновані укр. військовики були розміщені в таборах Брашова, Фегераша, Орадя-Маре (нині м. Орадя) і Джурджу. Там проводилося навчання правилам військ. шикування, старшинам читалися лекції з військ. дисциплін, функціонували школи грамоти, курси іноз. мов, діяли культ.-просвітні т-ва «Просвіта» і «Громада», які мали хорові, драм., малярські, спортивні та ін. секції, виходили часописи «За гратами» (Брашов) і «Український таборовий вісник» (Фегераш). Окремим старшинам була надана можливість навчатися у Вищій військ. шк. в Бухаресті, румун. освіт. шк. м. Пітешті, на курсах пілотажу. В таборах здійснювалося укр. судочинство. Румун. влада залучала інтернованих до позатаборової праці, особливо в сільському госп-ві, на цукроварнях і ф-ках. Інтернованими опікувалася дипломатична місія уряду УНР на еміграції.

У Румунії режим інтернування було скасовано у верес. 1923, а в Польщі — у серед. 1924. Більшість колиш. укр. вояків осіли на теренах країн інтернування, ін. мігрували переважно до ЧСР та д-в Зх. Європи, Пн. та Пд. Америки, Австралії або повернулися до УСРР.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції: між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Karpus Z.* Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918—1924. (Z dziejów militarno-politycznych wojny polsko-radzieckiej). Toruń, 1991; *Срібняк І.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921—1924 рр.). К. — Філядельфія, 1997; *Павленко М.І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.). К., 1999.

М.І. Павленко.

ІНТЕРНО́ВАНІ ФОРМУВА́ННЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ ГА́ЛИЦЬКОЇ А́РМІЇ — військ. частини *Української Галицької армії* (понад 4 тис. осіб), що після поразки *Західноукраїнської Народної Республіки* у війні з Польщею (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*) змушені були залишити укр. тер. і після відповідного затримання та роззброєння в *Чехословаччині* були розміщені в спец. таборах у містах Німецьке Яблонне та Ліберець, а згодом переведені до Йозефова. В таборі для інтернованих перебували також втікачі з польс. полону, біженці з *Галичини* та військовополонені українці з італ. табору в м. Кассіно. Загальне число українців у чехословац. таборах для інтернованих сягало понад 6 тис. осіб, хоча їхня кількість безперервно змінювалася внаслідок виїзду ч. з них на навчання, працю, повернення на батьківщину.

Укр. інтерновані вояки перебували на становищі, наближеному до статусу чехословац. військовиків. Хоча укр. військ. частини були переоформлені (за чехословац. військ. зразком) з

куріннної системи на полкову, вони підпорядковувалися своєму командуванню. Натомість таборова адміністрація мала подвійне підпорядкування — як укр. урядові ЗУНР з центром у *Відні* і дипломатичному представництву ЗУНР у Празі, так і чехословац. Мін-ву нар. оборони і місц. комендантові. В таборах підтримувалася військ. дисципліна, проводився вишкіл у воєн. справі, діяли різноманітні військ. курси, старшинські школи.

Для поліпшення свого матеріального становища укр. вояки час від часу відбували на заробітки. Наприкінці 1922 налічувалося 69 робітн. відділів чисельністю понад 4 тис. осіб. У таборах працювали б-ки й читальні, учительські семінари, Стрілецький ун-т та різного роду курси: грамоти, гімназіальні й семінарські, з підготовки до вступу у вузи, торг., кооп., поштово-телеграфні, с.-г., ремісничі. Багато колишніх вояків стали студентами ВШ у Празі, Брно, Подєбрадах, Пршібрамі (нині всі міста в Чехії), Братиславі (нині столиця Словаччини), дехто виїхав на навчання до Відня, Загреба (нині столиця Хорватії) та ін. європ. центрів. Упродовж 1920—22 на студії відправилися 507 інтернованих. Досить плідною була в таборах видавнича діяльність. У Німецькім Яблоннім виходили друком щотижнева газ. «Голос табору», двотижневик «Український стрілець»; у Ліберці, а згодом у Йозефові — «Український скиталець». У таборах функціонували театр ім. В.Винниченка, драм. гуртки, хори, оркестри, січові та сокольські орг-ції, спорт. клуби і секції, діяли громад. орг-ції — «Гурток підстаршин», «Союз українок», *Група української національної молоді*, т-во «Самопоміч» тощо. Вся ця подвижницька праця спрямовувалася і координувалася культ.-освіт. кружками (гуртками). Інтернованих підтримували матеріально міжнар. благодійні та укр. емігрантські орг-ції, уряд ЗУНР. У свою чергу, вони самі збирали кошти для галицьких фондів «Рідного краю», «Просвіти», відправляли пожертви військовополоненим-галичанам у польс. таборах, голодуючим українцям Наддніпрянщини (див. *Голод 1921—1923 років в УСРР*) тощо. Підписання договору з Польщею спонукало уряд Чехословаччини протягом 1924 ліквідувати режим інтернування галицьких вояків.

Літ.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами, ч. 1. Прага, 1942; *Павленко М.І.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919—1924 рр.). К., 1999; *Срібняк І.* Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919—1924 рр.). К., 2000.

М.І. Павленко.

ІНТЕ́РРЕКС (від лат. interregnum — міжцарів'я, безкоролів'я) — так офіційно називався в *Речі Посполитій* примас (архієпископ Гнезненський, який був главою катол. церкви країни) впродовж терміну виконання ним функцій глави д-ви в часи безкоролів'я. Першим І. 1572 по смерті короля *Сигізмунда II* Августа було обрано архієпископа Якова Уханьського. Відтоді після смерті короля примас універсалом оповіщав про це народ і, вже як І. збирав сеймики та сейми (див. *Вальний сейм*), улагоджував незначні держ. справи, а важливі обговорював з сенатом (див. *Сенат у Речі Посполитій*), був першою особою під час *елекції вільної поголовної*, а по її завершенні номінував нового короля.

Літ.: *Gloger Z.* Encyklopedia Staropolska, t. 1. Warszawa, 1958; Mały Słownik historii Polski. Warszawa, 1964.

П.В. Голобуцький.

ІНФА́МІЯ (лат. infamia — знеславлення, ганьба) — 1) у рим. праві — позбавлення громадянина деяких прав (зокрема, голосу в нар. зібраннях, займати держ. посади, служити у війську, свідчити в суді) на підставі втрати ним публічної довіри;

Н.П. Старченко.

2) у польс. правовій системі доби *середньовіччя* та Нового часу — позбавлення шляхтича (див. *Шляхта*) права на сусп. визнання його людиною честі в разі, коли він допускався вчинку, котрий суперечив нормам шляхетського кодексу. Позбавлений права честі ставав для сусп-ва людиною без честі (польс. — bezecnym, bez czci) або «інфамісем» (infamisem). Це тягло за собою певне обмеження такого шляхтича в належних йому правах, а то й навіть баніцію (оголошення винного поза законом, засудження його на вигнання). Стародавнє польс. право розрізняло баніцію довічну та тимчасову. Особа, оголошена вічним банітом, на польс. тер. за наказом державного посадовця могла бути схоплена й скарана на смерть. Саме так сталося із С.*Зборовським*, котрого засудили на довічну баніцію за вбивство магната А.Ваповського. Коли С.Зборовський без королівського дозволу з'явився в Польщі, то канцлер Я.*Замойський* наказав схопити його й обезголовити. Тимчасова баніція була карою в цивільних справах: за непідкорення судовим вирокам, наїзди на шляхетські добра, борги тощо. Людину, яка була піддана тимчасовій баніції, тримали у в'язниці доти, доки вона не задовольняла вимоги позивача. Особа, оголошена тимчасовим банітом, мала право впродовж 12 тижнів після оголошення їй вироку подати апеляцію до вищого суду або королю і на увесь термін до остаточного закінчення своєї справи запасалася королівським глейтом (gleyt — охоронна грамота) від арешту.

Майже до кінця 18 ст. І. оголошувалася й тим шляхтичам, які займалися справами непритаманними шляхетському станові. Кожен шляхтич був чл. рицарського ордену (польс. орден — zakon) і мав обороняти короля та державу. Тому шляхтич, який починав займатися невійськовою справою, зокрема торгівлею, вважався дезертиром і вибував з рицарського кола. 1775 сейм Речі Посполитої проголосив, що відтепер шляхтич, який займається торгівлею, не втрачає через це своєї честі, а отже, і не може бути визнаний за це «інфамісем».

Літ.: *Gloger Z.* Bezpieczeństwo wolności szlacheckiej (Neminem captivari). В кн.: *Gloger Z.* Encyclopedia staropolska ilustrowana, t. 1. Warszawa, 1985; Infamania. Там само; Bannicja. Там само; *Bardach J. та ін.* Historia ustroju i

prawa polskiego. В кн.: Volumina legum, t. 2. Warszawa, 1992.

П.В. Голобуцький.

3) в англо-саксонському праві публічна неслава або втрата репутації, зокрема внаслідок кримінального звинувачення. На ранньому етапі розвитку цього права звинувачення в «ганебних» злочинах призводило до позбавлення звинуваченого права свідчити в суді. Критерієм ганебності тих чи ін. злочинів було визнання їх такими через особливий характер цих злочинів: якщо внаслідок вчинення злочину особа втрачала репутацію надійного джерела інформації, що позбавляло її свідчення цінності, то злочин визнавався ганебним.

З часом поняття І. було розширено. Ним почали називати будь-які злочини, пов'язані з шахрайством та корупцією. Згодом усі злочини стали розглядатися як ганебні.

У сучас. праві ганебність злочину визначається швидше тяжкістю покарання, ніж характером злочину. Так, у США ганебними вважаються злочини, за які закон передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком більш як на 1 рік.

О.О. Хорошилова.

ІНФОРМА́ТИКА ІСТОРИ́ЧНА — *спеціальна історична дисципліна*, яка вивчає заг. властивості істор. інформації, її структуру, закономірності виникнення, перетворення, накопичення, методи її пошуку, передачі, збереження, обробки та використання в дослідженнях. І.і. почала формуватися наприкінці 1980-х рр. на стику інформатики, інформаційних технологій та нових методів у *кліометрії.* Теор. основою І.і. є сучасна концепція інформації, теорія соціальної інформації та теор. джерелознавство, а практичною — інформаційні (комп'ютерні) технології. І.і. розробляє заг. принципи застосування інформаційних технологій в істор. дослідженнях, створює істор. бази і банки даних; здійснює комп'ютерне моделювання істор. процесів.

Літ.: *Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И.* Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ. М., 1987; Историческая информатика. М., 1996; *Бородкин Л.И.* Историческая информатика: этапы развития. «Новая и новейшая история», 1997, № 1; *Сидорцов В.Н., Балыкина Е.Н.* Историческая информатика. Минск, 1998; *Підгаєцький В.В.* Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Дніпропетровськ, 2001.

О.В. Жданович.

ІНФОРМАЦІ́ЙНЕ СУСПІ́ЛЬСТВО, поняття. Термін «інформаційне суспільство» сьогодні досить широко вживається в соціології, футурології та глобалістиці. Ним користуються для означення деяких визначальних для людського життя змін у сучасному сусп-ві, що спричинюються інтенсифікацією в ньому інформаційних потоків на базі розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій.

Перші спроби аналізу впливу інформатизації людської діяльності (за аналогією з механізацією) на сусп. життя здійснили на поч. 1960-х рр. амер. дослідники Ф.Мечлап та М.Порат. Ф.Мечлап, зокрема, понятійно виокремив професійну діяльність, пов'язану з продукуванням і практичною реалізацією знань та інформації, з-поміж ін. форм професійної діяльності й, спираючись на певні якісні критерії такого виокремлення та спрощені екон. розрахунки, спробував визначити, яка ч. ВВП США генерується в «індустрії знань». Його дослідження дали йому змогу твердити, що створення «дешевої, надійної, швидкої та загальнодоступної інформації» буде мати для сусп-ва «такі ж потужні наслідки, як і винахід електричного струму».

У 1970-ті рр. проблемами інформатизації, але не лише вироб. діяльності, а сусп. життя в цілому зацікавилися футурологи. Осмислюючи ці проблеми, амер. соціолог Д.Белл (1974), зокрема, дійшов висновку, що в майбутньому на передній план у соціальному житті вийдуть «нові технології прийняття рішень», а гол. «соціальними акторами» стануть професіонали-технократи, які оперуватимуть знаннями й інформацією. Це зумовить якісну зміну сусп-ва — входження його в «інформаційну еру». Після оприлюднення книги О.Тоффлера та Дж.Несбіта «Мегатренди» (1984) термін «інформаційне суспільство» став загальновизнаним. Відтоді одним із осн. питань, що стало центральним у дискусіях про І.с. як таке, є питання про спричинену децентралізацією комунікацій зміну статусу індивіда в сусп. житті. Децентралізація комунікацій посилює комунікаційний потенціал індивіда й зумовлює, зокрема, віртуалізацію його фізичної присутності на роботі чи будь-де в ін. місці, що може призвести до кризи його соціальної ідентичності.

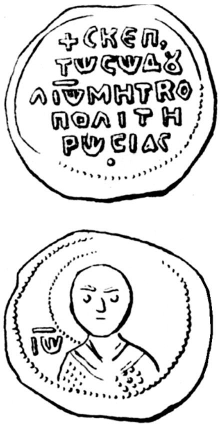
Новим етапом у розвитку поняття «інформаційне суспільство» стала розробка концепції «мережевого суспільства» (М.Кастельс, 1996, 1998), в рамках якої було акцентовано увагу на тому, що, по-перше, розвиток сусп-ва в майбутньому залежатиме не стільки від фізичних ресурсів, скільки від довіри людей до процесів мобілізації і координації знань та інформації, а по-друге, широке поширення інформаційно-комп'ютерних технологій спричинить фрагментацію соціального часу, який може бути або додатково накопичений завдяки примноженню інформації, або розтрачений через активну, але безрезультативну комунікацію.

Критики теорій інформаційного суспільства, зокрема Ф.Уебстер та К.Мей (обидва — 2002), зауважують, що інформаційно-комп'ютерні технології — це позасоціальний феномен, а тому вони не можуть змінити фундаментальних засад існування сусп-ва. Критики доводять також, що поняття, якими оперують прибічники ідеї І.с., є нечіткими, а їхні кількісні розрахунки — недостовірними (оскільки навіть у межах фірм та установ інформаційна діяльність не піддається чіткому екон. вимірюванню). Прихильники ідеї І.с., констатують критики, не розробили чіткого категоріального апарату, який би давав їм змогу розрізнити тих працівників, які мають справу власне з інформацією як такою, та тих, які всього лише банально користуються інформаційним обладнанням. А це означає, що підрахунки числа «інформаційних працівників» нічого не дають для розуміння дійсної сусп. ієрархії та пов'язаної з нею *влади.* На думку критиків,

загальне твердження про те, що кількісні зміни в потоках інформації привели до якісних змін соціального устрою, є спекулятивним, і у зв'язку з цим вони зауважують, що збільшення обсягів інформації є сталою тенденцією істор. процесу, а тому навряд чи можна вважати інформатизацію діяльності чимось неординарним і лише прогресивним з соціологічної точки зору; навпаки, кількісне збільшення потоків інформації ускладнює засвоєння людьми якісної інформації: «інформації стає все більше, а сенсу все менше» (Ж.Бодріяр).

Літ.: *Schiller H.* Communications and Cultural Domination. New York, 1976; *Habermas J.* Communication and the Evolution of Society. Heinemann, 1979; *Giddens A.* The Consequences of Modernity. Cambridge, 1990; *Castels M.* The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford, 1996—98; *Мей К.* Інформаційне суспільство. Скептичний погляд. К., 2004; *Уэбстер Ф.* Теории информационного общества. М., 2004.

К.Ю. Галушко.

Відбиток печатки митрополита Київського Іоанна II (або Іоанна III). Прорис.

ІОА́НН І (світські ім'я та прізвище невід.; р. н. невід. — 1035) — митрополит Київ. (після 1019 — поч. 1030-х рр.; див. *Київська митрополія*). Висвячений у перші роки правління вел. кн. київ. *Ярослава Мудрого*. Знаний не лише за повідомленнями писемних джерел, а й завдяки знахідці свинцевої булли «Іоанна митрополита Ро́сії». У пізньому Никонівському літописі названий будівничим церков у *Києві* та *Переяславі*. Окремі історики вважають його автором найдавнішої служби на честь святих *Бориса і Гліба*.

А.Г. Плахонін.

Відбиток печатки митрополита Київського Іоанна IV. Прорис.

ІОА́НН І Цимісхій (925—976) — візант. імператор (з 969), талановитий полководець і держ. діяч. У 950-х — 1-й пол. 960-х рр. здобув низку перемог над арабами, емірами Алеппо (нині місто Халеб, Сирія), Тарса (нині в межах м. Тарсус, Туреччина), Тріполі (нині місто в Лівані). 963 дієво підтримав Никифора Фоку (див. *Никифор II Фока*) при утвердженні на імператорському престолі. Після того, як через острах і ревнощі до своєї дружини імператриці Теофано Никифор II Фока 969 позбавив його посади намісника Сходу, очолив змову проти нього. Никифора II було вбито, а Іоанн Цимісхій вступив на престол. Прийшовши до влади, він провів низку реформ, роздав частину своїх багатств плебсу, влаштовував свята для жителів *Константинополя*.

Навесні 971, порушивши мирну угоду з вел. кн. київ. *Святославом Ігоровичем*, який зайняв тер. Болг. царства (970), І. І швидко увійшов у Болгарію і осадив військо Святослава Ігоровича в Доростолі (нині м. Силістра, Болгарія). Візант. флот, озброєний вогнеметами, зачинив гирло Дунаю, щоб перешкодити рус. війську відступити або одержати підкріплення. Після низки боїв, у яких ні греки, ні руси не змогли досягти вирішального успіху, в кінці лип. 971 була укладена мирна угода. Святослав Ігорович пообіцяв залишити Болгарію і не претендувати ні на цю країну, ні на візант. міста в Криму (див. *Договори Київської Русі з Візантією*). За це візантійці не перешкоджали виходу Святослава і його війська чисельністю 22 тис. воїнів з Болгарії, забезпечили їх харчами і надали право безборонної торгівлі в Константинополі. Для того, щоб посприяти Святославові безперешкодно пройти в Русь через північнопричорномор. степи, де кочували *печеніги*, послав до залежних від Візантії печенізьких князів єпископа Феофіла. Історики вважають, що І. І переслав з Феофілом таємну інструкцію печенізьким князям убити Святослава. Навесні 972 в районі *дніпрових порогів* Святослав загинув у бою з печенігами.

В останні роки життя І. І розбудовував Константинополь і проводив політику, спрямовану на посилення своєї влади. Придушив заколот військ. аристократії на чолі з родичем Вардою Скліром. П. від невід. хвороби, спричиненої, на думку його сучасників, отруєнням.

Літ.: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956; История Византии, т. 2. М., 1967.

М.Ф. Котляр.

ІОА́НН II (світські ім'я та прізв. невід.; р. н. невід. — 1089) — митрополит Київ. (1076/77 — 1089; див. *Київська митрополія*). В сан митрополита возведений константиноп. патріархом Миколаєм Граматиком (див. *Константинопольський патріархат*). Грек за походженням. Заснував єпископські кафедри у Володимирі (нині м. *Володимир-Волинський*) та Турові (нині с-ще міськ. типу Гомельської обл., Білорусь; див. також *Туровське князівство*). Освячував Свято-Михайлівську церкву у *Видубицькому Свято-Михайлівському монастирі.* 14 серп. 1089 освятив *Успенський собор* Печерського монастиря (нині *Києво-Печерська лавра*).

І. II приписується авторство послання до папи Климента III про опрісноки («Поучения от седми сбор на латину»). Окремі дослідники припускають, що він був перекладачем «Синтагми XIV титулів». Деякий час помилково вважався родичем відомого візант. поета Феодора Продрома.

Літ.: *Franklin S.* Who was the Uncle of the Theodore Prodromus. «Byzantinoslavica» (Praha), 1984, t. 45; *Творогов О.В.* Іоанн. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1. Л., 1987.

А.Г. Плахонін.

ІОА́НН III Скопець (світські ім'я та прізв. невід.; р. н. невід. — 1091) — митрополит Київ. (1090—14.08.1091; див. *Київська митрополія*). Возведений у сан митрополита константиноп. патріархом Миколаєм Граматиком (див. *Константинопольський патріархат*). Грек за походженням. За повідомленням «*Повісті временних літ*», «приведений» з *Візантії* на Русь дочкою вел. кн. київ. *Всеволода Ярославича* — Янкою (див. *Анна Всеволодівна*).

А.Г. Плахонін.

ІОА́НН IV (світські ім'я та прізв. невідомі; р. н. невід. — 1166) — митрополит Київ. (1164—1166; див. *Київська митрополія*). На згадку про остаточне подолання церк. розколу в Київ. митрополії (він виник ще в роки одночасного правління митрополитів *Климента Смолятича* та *Константина I*), яке розпочав його попередник митрополит Феодор, змінив титул «митрополит Київський» на «митрополит усієї Русі», що засвідчено численними знахідками його булл.

Напередодні призначення Іоанна київ. митрополитом вел. кн. київ. *Ростислав Мстиславич* мав намір отримати в константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*) згоду на утвердження на Київ. митрополії Климента Смолятича. Та коли посольство Ростислава до Константинополя досягло *Олешшя*, воно зустрілося із почтом митрополита І. IV, який уже був поставлений на Київ. митрополію константиноп. патріархом Лукою (Христовергом). Ростиславу довелося відмовитися від свого задуму.

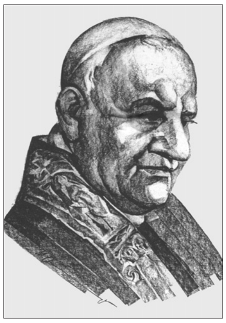
А.Г. Плахонін.

ІОА́НН XXIII (Joannes XXIII; світське ім'я — Анджело-Джузеппе Ронкалли (Angelo Giuseppe Roncalli); 23.11.1881—03.06.1963) — рим. папа (з 28 жовт. 1958). Н. в м-ку Сотто іль Монте в пров. Бергамо (Італія). Філос.-теологічну освіту здобував у духовних семінаріях Бергамо й Рима. 1904 прийняв сан священика. Духовну кар'єру почав 1905, поєднуючи посаду особистого секретаря єпископа Бергамо з викладанням теологічних дисциплін у семінарії. Під час *Першої світової війни*, перебуваючи в лавах італ. армії, служив санітаром, згодом — капеланом. Від 1920 керував папською місійною орг-цією та викладав у духовній семінарії в Римі. Після висвячення на єпископа (1925) перейшов на дипломатичну службу. 1925—34 виконував обов'язки особистого посланця рим. папи при монаршому дворі Болгарії, 1934—44 — при урядах Туреччини і Греції. 1944 призначений апостольським нунцієм у Франції. 1953 іменований кардиналом і патріархом Венеції. 11 жовтн. — 8 груд. 1962 провів 1-шу сесію II Ватиканського собору (1962—65). Сформулював сучасне соціальне вчення катол. церкви, вказав на конкретні засоби досягнення миру, площини можливої співпраці між католиками і представниками ін. віросповідань, а також атеїстами. Проявом і початком втілення екуменізму (див. *Екуменічний рух*) стало запрошення на собор оглядачів від православних (див. *Православ'я*) і протестантських (див. *Протестантизм*) церков, у т. ч. РПЦ (див. *Московський патріархат*). За понтифікату І. XXIII Апостольський престол проявив готовність до налагодження контактів з кер-вом СРСР. Засобами дипломатії було досягнуто звільнення репресованого в СРСР глави *Української греко-католицької церкви* митрополита Й.*Сліпого*, який, прибувши до Рима 9 лют. 1963, очолив делегацію укр. греко-катол. ієрархів на II Ватиканському соборі.

П. у м. Рим.

Літ.: *Stehle H.* Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten. Zürich, 1993; *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993; (рос. пер.) Львів, 1995; Второй Ватиканский собор: Взгляд из России. М., 1997; *Сапеляк А.* Київська церква на Слов'янському Сході. Канонічно-екуменічний аспект. Буенос-Айрес—Львів, 1999.

Н.С. Рубльова.

Іоанн XXIII.

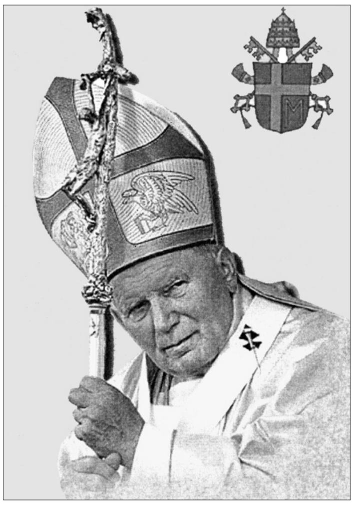
ІОА́НН МАЛА́ЛА та його хроніка. І.М. (бл. 491—578) — грец. ритор, антіохійський клірик, автор хроніки, відомої нині як «Хроніка Іоанна Малали». Писати хроніку І.М. почав, очевидно, після переїзду 532 до *Константинополя*. Хроніка складається з 18 книг і за викладом подій доведена до 563. Охоплює перекази грец. міфів, бібл. історію, історію Троянської війни, сх. царств, ранню рим. історію, діяння рим. та візант. імператорів. Перекладена на слов'ян. мову, вірогідно, в Болгарії в 10 ст. Повний текст пер. до нас не дійшов, збереглися його фрагменти в складі різних хронологічних компіляцій: Літописця Еллінського та Римського 1-ї та 2-ї редакцій, реконструйованого «Хронографа по Великому изложению», «Палеї хронографічної» та кількох хронографів. Невеликі його уривки є в Іпатіївській редакції «*Повісті временних літ*» (ст. під 1114).

Тв.: Ioannis Malalae Chronographia. Bonnae, 1831.

Літ.: *Истрин В.М.* Пятая книга Хроники Иоанна Малалы [в славянском переводе] «Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете», 16. Византийско-славянское отделение, 1910, т. 9, ч. 2; *Удальцова З.В.* Хроника Иоанна Малалы в Киевской Руси. В кн.: Археографический ежегодник за 1965 г. М., 1966.

Т.Л. Вілкул.

ІОА́НН ПАВЛО́ II (Joannes Paulus II; світське ім'я — Кароль-Юзеф Войтила (Karol Józef Wojtyła); літ. псевдоніми — Анджей Явєнь, Пйотр Явєнь, Station-Анджей Ґруда; 18.05.1920—02.04.2005) — рим. папа (від 16 жовт. 1978), реліг. і політ. діяч, філософ, теолог, письменник, публіцист. Н. в м. Вадовіце, поблизу Кракова (Польща) в родині військовослужбовця Кароля Войтили та вчительки Емілії Качоровської. Після закінчення г-зії з 1938 вивчав полоністику на філос. ф-ті Ягеллонського ун-ту в Кракові. Під час *Другої світової війни* на каменоломнях і хім. ф-ці відбував запроваджену гітлерівським окупаційним режимом трудову повинність. Від жовт. 1942 навчався в Краківській духовній семінарії, яка працювала в підпіллі, та на теологічному ф-ті Ягеллонського ун-ту, де 1945 отримав посаду асистента. 1 листоп. 1946 висвячений на священика (ксьондза), виїхав для продовження студій до Риму (Італія). Здобувши 1948 в ун-ті Анжелікум

Іоанн Павло II.

Зустріч Іоанна Павла II у Львові. 26 червня 2001.

ступінь д-ра теології, займався наук. і пастирською діяльністю у Франції та країнах Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург). 1949 вернувся до Польщі, працював вікарним священиком. 1953 захистив докторську дис. на теологічному ф-ті Ягеллонського ун-ту. 1953—78 поєднував пастирську і наук. діяльність з викладанням у Краківській, Ченстоховській, Силезькій духовних семінаріях, Ягеллонському та Люблінському католицькому ун-тах. Пройшов шлях від помічника професора до керівника каф-ри етики, опублікував бл. 400 наук. праць. 4 лип. 1958 висвячений на єпископа, 13 січ. 1964 призначений архієпископом Краківським, 26 черв. 1967 номінований кардиналом. Посідаючи чільне становище в Конференції єпископату Польщі, брав активну участь у всіх сесіях II Ватиканського собору (1962—65), синодах єпископів, роботі конгрегацій та комісій *римської курії*, здійснив численні пастирські подорожі, зокрема до Канади, США, Австралії, Німеччини, Франції.

Посівши 1978 Апостольський престол, продовжив започаткований *Іоанном XXIII* і Павлом VI різнобічний діалог зі світом та православними (див. *Православ'я*) й протестантськими (див. *Протестантизм*) церквами, мусульманами, іудеями. Увійшов в історію як папа-новатор і реформатор, який активно втілював у життя рішення II Ватиканського собору. В основу своєї діяльності поклав проголошений у першій енцикліці «Redemptor hominis» (4 берез. 1979) примат прав людини. Удосконалив законодавство *Ватикану*, 25 січ. 1983 видав Кодекс канонічного права лат. церкви, 18 жовт. 1990 — Кодекс канонів Східних церков, які перебувають у єдності з Апостольським престолом. 28 черв. 1988 завершив розпочате своїми попередниками реформування рим. курії. За понтифікату І.П. II, який виявився найтривалішим у 20 ст. і третім за тривалістю в історії катол. церкви, здійснено 148 беатифікаційних та 51 канонізаційний процес, підсумком яких стало проголошення блаженними 1343 і святими — 482 осіб. Титул кардинала присвоєно 232 особам, на $^2/_3$ оновлено єпископат катол. церкви, який нині нараховує понад 4,5 тис. осіб. Видано 14 енциклік, десятки апостольських послань, конституцій та листів. Переглянуто ставлення Катол. церкви до інквізиції, вчення Ч.-Р.Дарвіна, реабілітовано Дж.Бруно, Я.Гуса, Г.Галілея (31 жовт. 1992).

Іоанн Павло II біля Меморіального комплексу жертвам політичних репресій у Биківні. 24 червня 2001.

Як перший папа-слов'янин і перший не італієць на Апостольському престолі за 455 років, що минули від понтифікату Адріана VI, а також виходець із країни, що належала до комуніст. табору, І.П. II своїм авторитетом сприяв сусп.-політ. змінам і поваленню тоталітарних режимів (див. *Тоталітаризм*) у д-вах Центр. і Сх. Європи. З трибуни *Організації Об'єднаних Націй* виступив на захист прав людини і свободи сумління (2 жовт. 1979). Як глава Церкви і християнин, подавав приклад милосердя, прощення й каяття. Отримавши 13 трав. 1981 поранення під час замаху на його життя, вчиненого турец. громадянином М.-А.Агджою на площі св. Петра в Римі, згодом відвідав нападника у в'язниці й простив йому. Завдяки налагодженню дипломатичних взаємин Ватикану та *СРСР* після відвідин 1 груд. 1989 президентом М.*Горбачовим* І.П. II — було лібералізовано ставлення рад. властей до Катол. церкви.

Окрім підтримування укладених за попередніх понтифіків дипломатичних зносин з 96 країнами, налагодив взаємини Ватикану із 78 д-вами, *Європейським Союзом* та Орг-цією визволення Палестини. Належачи до лідерів всесвітнього руху за мир, брав участь у вирішенні геополіт. проблем сучасності, врегулюванні міжнар. і міжетнічних конфліктів, зокрема на Бл. Сході, Балканах, у Перській затоці.

Втілюючи ідею екуменізму (див. *Екуменічний рух*), докладав зусиль задля подолання доктринальних відмінностей і налагодження контактів між християн. конфесіями. Відвідавши константиноп. патріарха Димитрія I Пападопулоса (30 листоп. 1979, *Стамбул*), започаткував офіц. теологічний діалог між Катол. і Правосл. церквами. Відправив із главою Англіканської церкви архієпископом Кентерберійським спільне екуменічне богослужіння (29 трав. 1982, Кентербері, Велика Британія). Висловив прагнення до єдності всіх християн під час візиту до лютеранського храму в Римі (11 груд. 1983). Сприяв підписанню католиками і лютеранами «Спільної декларації в справі вчення про виправдання» (31 жовт. 1999, Аугсбург, Німеччина), яку було названо екуменічною подією століття. В рік 2000-літнього ювілею Різдва Христового публічно покаявся за провини Катол. церкви перед представниками ін. віросповідань (12 берез. 2000). Започаткував процес порозуміння між Катол. церквою та *іудаїзмом*, був першим понтифіком, який відвідав *синагогу* (13 квіт. 1986, Рим). 16 берез. 1998 вибачився за тих одновірців, які не допомагали рятуватися євреям під час нацистських переслідувань. Під час візиту до Греції (трав. 2001) попросив вибачення за кривди, завдані католиками правосл. християнам. І.П. II був також першим в історії понтифіком, який відвідав мечеть (трав. 2001, Сирія).

Продовживши запроваджену Павлом VI практику апостольських подорожей, 104 рази виїжджав за кордон, відвідав 129 країн. Показовими стали: перша поїздка І.П. II як рим. папи до Польщі (2—10 черв. 1979), де його вважали духовним лідером «Солідарності»; до колиш. республік СРСР — Литви, Латвії та

Естонії (4—10 верес. 1993); до Сараєва (12—13 квіт. 1997; нині столиця Республіки Боснія і Герцеговина); на Кубу (21 січ. 1998); до Румунії — країни з переважно правосл. нас. (трав. 1999).

Життя і діяльність І.П. II були тісно пов'язані з Україною. На священика його висвятив виходець зі Львів. архідієцезії кардинал Адам-Стефан Сапєга. Титул єпископа о. Кароль Войтила отримав від колиш. Львів. архієпископа Євгена Базяка, якого 1946 рад. влада депортувала з України до Польщі. Підтримуючи діяльність РКЦ в Україні, 1985 понтифік вручив відзнаки митрополита Апостольському адміністраторові Львів. архідієцезії єпископу Мар'янові *Яворському*, згодом таємно іменував його кардиналом («кардиналом у серці»). Обов'язки особистого папського секретаря від 1996 доручив виконувати священикові Львів. архідієцезії о. М.Мокрицькому.

В апостольських листах понтифіка знайшли відгук важливі події історії України: *голодомор 1932—1933 років в УСРР*; укр.-польс. міжетнічний конфлікт періоду II світ. війни. 25 січ. 1988 І.П. II оприлюднив апостольського листа «Euntes in mundum» з нагоди 1000-ліття *хрещення Київської Русі*, в якому закликав до єдності християн. церков і народів Європи.

Докладав зусиль задля легалізації діяльності *Української греко-католицької церкви* в УРСР, що було здійснено 1989. Підтримуючи ідею патріархату УГКЦ, проте не визначив терміну його проголошення. Проблемам взаємин католицизму і православ'я присвятив енцикліку «Ut unum sint» (25 трав. 1995), апостольські листи з нагоди 350-річчя *Ужгородської церковної унії 1646* (25 берез. 1995), 400-річчя *Берестейської церковної унії 1596* (12 листоп. 1995), апостольське послання «Orientale lumen» (2 трав. 1995). 16 січ. 1991 відновив в Україні сталі структури Катол. церкви зх. та сх. обрядів. 6 лют. 1992 налагодив дипломатичні відносини Ватикану і України. 28 берез. 1992 призначив Апостольського нунція в Києві. 28 січ. 2001 вручив кардинальські відзнаки главі Конференції римо-катол. єпископату України митрополитові М.Яворському та главі УГКЦ митрополитові Л.Гузару. 23—27 черв. 2001 відвідав з офіц. візитом Україну, під час якого в *Києві* відправив укр. мовою месу на спорткомплексі «Чайка» для католиків зх. і сх. обрядів (24—25 черв.), вшанував пам'ять жертв комуніст. і нацистського режимів біля пам'ятника Невідомому солдатові (23 черв.), у меморіалах в урочищі *Биківня* (24 черв.) та *Бабиному Яру* (25 черв.), зустрівся з представниками Всеукр. ради церков і реліг. орг-цій. У Львові (25—27 черв. 2001) взяв участь у католицьких і правосл. богослужіннях, оголосив підсумки беатифікаційного процесу 27 католиків-мучеників, зустрівся з християн. молоддю.

Під час президентських виборів в Україні 2004 закликав до поваги демократ. прав і свобод громадян.

П. у м. Рим. Похований в усипальниці понтифіків під ватиканським собором св. Петра. 9 трав. 2005 розпочато процес беатифікації І.П. II. В Україні пам'ять про святішого отця увічнено в барельєфах, встановлених на фронтонах відвіданих ним католицьких храмів Львова та Києва. На честь І.П. II у Львові названо майдан, де відбулася його зустріч з укр. молоддю.

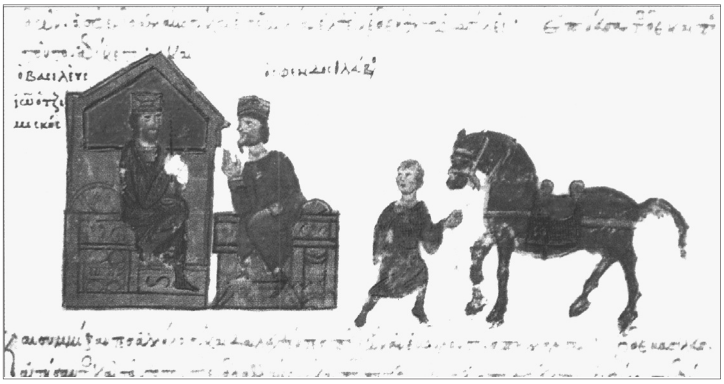
Літ.: Przywrócenie struktur kościelnych na Ukrainie. «L'Osservatore Romano» (wydanie polskie), 1991, rok 12, Nr. 2—3 (130); *Rood W.* Rom und Moskau: Der heilige Stuhl und Rußland bzw. die Sowjetunion von der Oktoberrevolution 1917 bis zum 1. Dezember 1989. Altenberge, 1993; (рос. пер.) Львів, 1995; *Stehle H.* Geheimdiplomatie im Vatikan. Die Päpste und die Kommunisten. Zürich, 1993; *Шульц Т.* Иоанн Павел II. Минск, 2000; Pragnę wyrżnić Kościoły boleśnie doświadczone. «L'Osservatore Romano» (wydanie polskie), 2001, rok 22, Nr. 3 (231); List papieski do J. E. Włodzimierza, Metropolity Kijowa i całej Ukrainy. Там само, 2001, rok 22, N 6 (234); Podróż apostolska Jana Pawła II na Ukrainę 23—27 czerwca 2001 r. Там само, 2001, rok 22, Nr. 9 (236); *Шульц Т.* Иоанн Павел II. Минск, 2001; *Юраш А.* Папа Іоанн Павло II. Х., 2005.

Н.С. Рубльова.

ІОА́НН СКІ́ЛІЦА та його хроніка. І.С. (1040—1110-ті рр.) — візант. історик, автор хроніки, відомої нині як «Хроніка Іоанна Скіліци» (ін. назва «Огляд історій»). Хроніка І.С. охоплює події від 811 до 1057. Написана у формі *анналів* як оглядова історія, вільна від коментаторських нашарувань (зв'язок між епізодами чисто хронографічний, автор усвідомлено й методично відсторонюється від своєї оповіді). Відо-

Використання «грецького вогню». Мініатюра з мадридського рукопису «Хроніки Іоанна Скіліци».

Мирні переговори Святослава Ігоровича з Іоанном I Цимісхієм під Доростолом. Мініатюра з мадридського рукопису «Хроніки Іоанна Скіліци».

ма в багатьох списках, не раз використовувалася істориками 12 ст. (Іоанном Зонарою, Константином Манассі та ін.). В хроніці описані війни *Святослава Ігоровича*, хрещення *Ольги*.

Хроніка І.С. повністю увійшла до всесвітньої хроніки візант. хроніста Георгія Кедрина (12 ст.), яка була видана в лат. перекладі в Німеччині в 1-й пол. 19 ст.

Тв.: Ioannis Skylitzae opera. В кн.: Georgios Cedrenus, vol. II. Bonnae, 1839.

Літ.: *Каждан А.П.* Из истории византийской хронографии X века. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X ст. «Византийский временник», 1961, вып. 20; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Berolini et Novi Eboraci, 1973.

Т.Л. Вілкул.

ІОА́ННА БОГОСЛО́ВА ЦЕ́РКВА в с. Скорики — комплексна пам'ятка арх-ри і монументального мист-ва 17 ст. Розташована в с. Скорики Підволочиського р-ну Терноп. обл. Дерев'яна, тризрубна, трибанева з майже квадратними бабинцем та вівтарем. Опасання на фігурних кронштейнах захищає нижню ч. не обшитого дошками зрубу. З нього підіймаються зруби гармонійних пропорцій з восьмериками, які несуть восьмигранні наметові верхи з ліхтариками й баньками. Для храму характерний своєрідний виразний силует. У його інтер'єрі зберігся шестиярусний іконостас з динамічною композицією ярусів, що підіймаються в бік центр. вісі. Вкрите позолотою соковите різьблення іконостаса обрамляє ікони з бароковим яскравим живописом 18 ст. Храм є одним із найбільш характерних тв. подільської шк. нар. архітектури.

Літ.: *Логвин Г.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. К., 1968; Украина и Молдавия: справочник-путеводитель. М.—Лейпциг, 1982; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР, т. 2. К., 1985; *Довганюк І.* Архітектура українських церков. Львів, 1997; Пам'ятки архітектури та містобудування України. Довідник Державного реєстру національного культурного надбання. К., 2000.

Р.І. Бондаренко.

Церква Іоанна Богослова в с. Скорики. Райські врата.

Іоанна Богослова церква в с. Скорики Підволочиського району Тернопільської обл.

ІО́В ПОЧА́ЇВСЬКИЙ (справжні ім'я та прізв. — Іоанн Желізо; бл. 1551—10.11(28.10).1651) — церк. діяч, письменник. Канонізований РПЦ (див. *Канонізація*). Дні пам'яті святого — 6 трав., 28 серп., 28 жовт. (усі дати за ст. ст.). Н. в *Галичині*. В описі його житія, складеному учнем І.П. ієромонахом Досифеєм, стверджується, що Іов родом із покутських місць (див. *Покуття*), батьків правовірних і христолюбивих. Прийняв чернецтво, а згодом схиму в Угорницькому Спасо-Преображенському монастирі в 20-річному віці. На прохання кн. В.-К. *Острозького* переїхав до Дубнівського Хрестовоздвиженського монастиря, де братія обрала його *ігуменом*. 1604 таємно покинув Дубнівський монастир після 20-ти років ігуменства і оселився у печері на Почаївській горі. Але недовго йому довелося проводити самотницьке життя. Братія монастиря, відчувши велику духовну силу І.П., обрала його ігуменом Свято-Успенського Почаївського монастиря (див. *Почаївська Свято-Успенська лавра*), який він очолював до кінця життя. Йому приписують авторство зб. «Пчола Почаївська», де прославляється бідність, а чернече життя подається як ідеальне для спасіння людини.

Іов Почаївський.

П. у м. *Почаїв*.

Літ.: *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576—1636). К., 1990; Філософія Відродження на Україні. К., 1990.

М.В. Кашуба.

ІО́СИФ (світські ім'я та прізв. невід; р. н. та р. с. невід.) — митрополит Київ. (з 1236; див. *Київська митрополія*). Місц. відомості про нього після *монголо-татарської навали* не збереглися, можливо, він перебрався у Візантію.

Не пізніше 1243 митрополитом Київ. був поставлений Кирило II. Є, однак, документальні свідчення, що 1244 як нібито глава Рус. церкви перед *Римською курією*, а наступного 1245 перед I Ліонським собором катол. церкви з інформацією про монголів виступав Петро (див. *Петро Акерович*).

А.Г. Плахонін.

ІПА́ТІЇВСЬКИЙ ЛІТО́ПИС — найдавніший (15 ст.) список рус. літописного зводу південнорус. редакції кін. 13 — поч. 14 ст. Зберігався в Іпатіївському монастирі поблизу м. Кострома (нині місто в РФ) і був знайдений на поч. 19 ст. М.*Карамзіним* (нині зберігається у від. рукописів Б-ки РАН у *Санкт-Петербурзі*). Містить другий за давністю (після *Лаврентіївського літопису* 1377) список початкового рус. літопису — *«Повісті временних літ»*. Охоплює хронологічний період до 1292 і має три частини — 1) «Повість временних літ» (близько до Лаврентіївського літопису: доведено до 1117); 2) *Київський літопис* (1118—1199); 3) *Галицько-Волинський літопис* (охоплює події 13 ст. до 1289—90). Відомі сім подібних до І.л. літописних списків. Близький до І.л. Хлєбниковський літописний список (зберігається у від. рукописів Рос. нац. б-ки в С.-Петербурзі) бере початок від того самого джерела, що й Іпатіївський. Проте між обома списками та самим джерелом існувало кілька проміжних списків, які не збереглися. Хлєбниковський список, що є більш пізнім (його написання датують поч. 16 ст.), копіює характерні давніші риси літописання: як зазначив О.*Шахматов*, мова цього списку південнорус. з вельми типовими місц. особливостями. Хлєбниковський список лежить в основі ін. подібних до І.л. списків — списку Марка Бундура 1631 (зберігається у від. рукописів Б-ки РАН) та Єрмолаєвського списку кін. 17 — поч. 18 ст. (зберігається у від. рукописів Рос. нац. б-ки). З останнього скопійовані Погодінський та Краківський списки. Єрмолаєвський список містить виправлення, що були до нього внесені за джерелом, яке не збереглося, і що зробили його текст таким, що читається краще за тексти Іпатіївського та Хлєбниковського списків. Подібними до І.л. є також скорочені тексти *Густинського літопису* (зберігається у від. рукописів Рос. держ. б-ки в *Москві*) та «Кройніки» Феодосія Сафоновича 17 ст. (зберігається у від. рукописів Рос. нац. б-ки), які є копіями Хлебниковського списку і відзначаються південнорус. мовними особливостями.

Дж.: ПСРЛ, т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1843; ПСРЛ, т. 2. Ипатиевская летопись. СПб., 1908; М., 1962; М., 1998; ПСРЛ, т. 2. Ипатиевская летопись, вып. 1. Пг., 1923.

Літ.: *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи. «Известия Отделения русского языка и словесности АН», 1926, т. 31; *Шахматов А.А.* Обозрение русских летописных сводов XIV—XVI вв. Л., 1938; *Приселков М.Д.* История русского летописания XI—XV вв. М.—Л., 1940; *Лихачев Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.—Л., 1947; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

В.Ю. Франчук.

ІПСІЛА́НТІ (’Υψηλάντης) — грец. князівська родина, з якої вийшли відомі діячі грец. нац.-визвол. руху проти панування *Османської імперії.*

Олександр (бл. 1726—13.01. 1807) — господар Валахії (див. *Волощина;* 1774—82, 1796—97) і Молдови (1786—88). Був прибічником *Російської імперії* в її боротьбі з Туреччиною, за що був страчений турец. урядом.

Костянтин, син Олександра (1760—24.06.1816), — певний час обіймав важливі держ. посади в турец. адміністрації: великого драгомана Осман. імперії (1796—99), господаря Дунайських князівств — Молдови (1799—1802), Валахії (1802—06). 1799 сприяв укладанню рос.-турец. договору. 1804—06 допомагав повсталим сербам. 1806 уряд Осман. імперії звинуватив його в зраді, він був позбавлений престолу господаря Валахії. В тому ж році імп. *Олександр I* запросив його до Росії. 1807 він разом із сім’єю: дружиною Єлизаветою, дочками Оленою, Катериною, Марією та синами Дмитром, Георгієм, Миколою і Григорієм оселився в *Києві.* Його син Олександр прибув до *Санкт-Петербурга* на рік раніше.

Після переїзду до Києва Костянтин відійшов від активної участі в політ. справах. Гол. його турботою стало виховання дітей та влаштування синів на службу. П. у м. Київ.

Олександр, молодший син Костянтина (12.12.1792—31.01. 1828). Освіту здобув у С.-Петербурзі. Від 1808 перебував на службі в рос. армії. Учасник *Війни 1812.* За мужність та відвагу був нагороджений двома орденами — св. Володимира 4-го ст. та св. Анни 2-го ст., а також золотою шаблею з написом «За хоробрість». 1816 призначений особистим ад’ютантом імп. Олександра I, 1817 отримав чин генерал-майора. Від 1820 — один із кер. грец. таємної орг-ції *«Філікі етерія»*. В берез. 1821 прибув у князівство Молдова з метою підняти балканські народи на повстання проти турец. гніту. 13 черв. 1821 створений ним військ. загін був розбитий турками. І. перебрався до Австрії, де був заарештований австрійс. урядом. Від 1821 до 1827 перебував у Віденській в’язниці. Звільнений завдяки втручанню Росії. Невдовзі помер. Виступ І. став поштовхом до грец. нац.-визвол. повстання 1821—29, яке привело до визволення Греції від турец. неволі.

Сини Костянтина — Микола, Георгій та Дмитро — 1815 були прийняті на службу в рос. армію. **Дмитро** (1793—16.08.1832) — брав активну участь у діяльності «Філікі етерія». 1821 прибув у Морею (Пелопоннес) для кер-ва грец. нац.-визвол. повстанням. 1822 грец. Нац. зборами він був обраний головою Законодавчого корпусу, 1828 призначений команд. військ у Сх. Греції. У битві при Патрах 24 верес. 1829 грец. повстанці під його командуванням здобули перемогу над переважаючими в два рази силами супротивника.

Літ.: *Арш Г.Л.* Этеристское движение в России. М., 1970; *Його ж.* Ипсиланти в России. «Вопросы истории», 1985, № 3; *Терентьева Н.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII—XX вв.). К., 1999.

Н.О. Терентьєва.

ІРА́К, Республіка Ірак (Al-’Iraq, Al-Jumhouriya al-’Iraqia) — д-ва в пд.-сх. Азії. Тер. — 438,3 тис. км^2. Нас. 25,375 млн осіб (2004). Етнічний склад: араби (бл. 77 %), курди (бл. 18 %), туркмени, перси, ассірійці та ін. (бл. 5 %). Столиця — м. Багдад. Адм.-тер. поділ на 18 мухафаз (провінцій), у т. ч. 3 автономні. Держ. мови — араб. і курдська. Держ. релігія — іслам (шиїти — бл. 62 %, суніти — бл. 35 %), християни та ін. — 3 %.

Грошова одиниця — іракський динар.

І. розташов. в Месопотамській низовині, де виникла одна з

найдавніших землеробських *цивілізацій* світу. Успішне землеробство в цьому регіоні залежало від іригаційних систем, спорудження і підтримка робочого стану яких вимагали централізованих зусиль. Тому в кін. 4 тис. до н.е. тут виникли міста-д-ви (Урук, Ур, Лагаш та ін.). На поч. 3 тис. до н.е. на тер. І. з'являються перші д-ви — шумерські об-ня міст-д-в, у кін. 3 тис. до н. е. — царство Шумеру та Аккаду, д-ва III династії Ура. Згодом відбувається піднесення Старовавилонського царства, розквіт якого припадає на правління Хаммурапі (1792—1750 до н. е.). В 9 ст. до н.е. свою владу на тер. І. поширює Новоассирійське царство, яке в 7 ст. до н.е. було завойоване мідянами. На тлі цих подій почалося піднесення Нововавилонського (Вавилоно-Халдейського) царства. В 2-й пол. 6 ст. до н.е. І. став частиною Перської д-ви. В 2-й пол. 4 ст. до н.е. І. був завойований Александром Македонським, а після його смерті тер. І. увійшла до складу д-ви Селевкідів. У 2 ст. до н.е. тер. І. зайнята парфянами, тут знаходилася столиця Парфянського царства Ктесіфон (стародавнє місто поблизу м. Багдад), од 3 ст. н. е. — у складі д-ви Сасанідів, Ктесіфон залишався його столицею. В серед. 7 ст. І. був завойований арабами. В 2-й пол. 8 ст. в новозбудоване м. Багдад було перенесено столицю Араб. халіфату. В серед. 11 ст. Араб. халіфат впав під ударами турків-сельджуків. Протягом 13—14 ст. І. зазнав двох спустошливих монгол. завоювань (навала Хулагу та походи *Тимура*). На поч. 16 ст. І. став частиною Сефевідського Ірану. Боротьба за тер. І. між Сефевідами і турками-османами на поч. 17 ст. закінчилася перемогою *Османської імперії*. Після закінчення *Першої світової війни Ліга Націй* надала мандат Великій Британії на управління І. За сприяння англійців 11 лип. 1921 І. став конституційною монархією на чолі з королем Файсалом І (1921—33) з династії Хашимітів. У січ. 1943 І. проголосив війну Німеччині та її союзникам, але не брав участі в бойових діях. Післявоєн. спроби англійців подовжити свою присутність в І. провалилися. 14 липня 1958 І. було проголошено республікою в результаті революції та повалення монархії. Після низки військ. переворотів в лип. 1968 до влади прийшли представники Партії араб. соціаліст. відродження (Баас) на чолі з ген. Ахмедом Хасаном аль-Бакром. Поміркована внутр. та зовн. політика, спрямування доходів від продажу нафти на розвиток с. госп-ва та промсті сприяли екон. піднесенню та зростанню авторитету І. на міжнар. арені.

1979 Партію араб. соціаліст. відродження очолив Саддам Хусейн. Територіальні претензії нового кер-ва І. призвели до ірано-іракської війни 1980—88, яка мала своїм наслідком великі людські жертви й сильно вдарила по економіці країни. 1990 між І та Іраном встановлено дипломатичні відносини. Спроба *анексії* Кувейту 1990 обернулася військ. операцією «Буря в пустелі» 1991 на основі резолюції *Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй* від 29 листоп. 1990 та за участю 28 країн (США, Велика Британія, Франція та ряд араб. країн), що привело до поразки іракського окупаційного корпусу й звільнення Кувейту. По закінченні військ. операції низкою резолюцій Ради Безпеки ООН на І. було накладено екон. санкції. Під контролем ООН почала діяти програма «Нафта в обмін на продовольство», яка давала змогу І. кожні півроку експортувати нафту на суму в 5,2 млрд дол. США, отримуючи в обмін гуманітарні товари. На поч. 2003 США звинуватили І. у підтримці терористів та розробці зброї масового знищення. Всупереч рішенню Ради Безпеки ООН від 20 берез. 2003 міжнар. коаліція на чолі з США розпочала війну з І. з метою усунення режиму С.Хусейна.

Від трав. 2003 тер. І. окупована військами США та їх союзників. У країні розпочався процес передачі влади новому урядові. Він проходив у кілька етапів: 28 черв. 2004 тимчасова (окупаційна) адміністрація І. передала владу перехідному уряду; 30 січ. 2005 пройшли вибори до перехідного парламенту, який розробив проект нової конституції; 15 жовт. 2005 проведено заг. референдум щодо нової конституції; 15 груд. 2005 відбулися нові вибори, на яких обрано новий суверенний уряд І.; 31 груд. 2005 новообраний уряд І. перебрав всі повноваження. Таким чином, з 2006 формально окупація І. припинена.

І. займає друге, після Саудівської Аравії, місце у світі по кількості розвіданих запасів нафти. До військ. операції «Буря в пустелі» нафтовий сектор країни забезпечував 95 % надходжень в іноз. валюті. Після окупації країни 2003 та зняття міжнар. санкцій видобуток нафти знову почав збільшуватися. Також в І. розвинена хім., текстильна та буд. пром-сть.

Фундамент укр.-іракського співробітництва було закладено ще за доби *СРСР*, коли протягом 1980-х рр. укр. фахівці брали участь у розбудові інфраструктури І. та розвитку цілих галузей економіки країни. Багато іракської молоді свого часу здобули освіту в укр. вищих навч. закладах. Незважаючи на важкий період міжнар. санкцій та окупації, відносини з І. були і залишаються одним з важливих напрямків політики України, особливо в галузі екон. співробітництва.

У черв. 2003 *Верховна Рада України* ухвалила рішення про направлення до І. укр. миротворців. Миротворча місія в І. розпочалася 28 серп. 2003. Укр. контингент відбував службу в провінції Васит у зоні відповідальності польс. командування. За 2003—05 контингент втратив 18 військовослужбовців, більше як 40 одержали поранення. 11 січ. 2005 ВР України ухвалила рішення відкликати укр. миротворчий контингент. Від 2006 Україна залишає в І. інструкторів, які займатимуться навчанням іракської армії.

Дипломатичні відносини між Україною та І. встановлені 16 груд. 1992. З трав. 2001 в Багдаді розпочало роботу укр. посольство. Укладені угоди про торг., екон., наук.-тех. співробітництво та ін.

І. є чл. *Організації Об'єднаних Націй* з 1945, Ліги арабських д-в — з 1945, Орг-ції країн-експортерів нафти — з 1945.

Літ.: *Данциг Б.М.* Ирак в прошлом и настоящем. М., 1960; *Федченко А.Ф.* Ирак в борьбе за независимость: 1917—1969. М., 1970.

Я.Л. Шолох.

ІРА́Н, Ісламська Республіка Іран (Iran, Jomhouriye Eslamiye Iran; до 1935 — Персія) — д-ва в пд.-зх. Азії. На пн. омивається Каспійським морем, на пд. — Оманською затокою, Ормузькою протокою та Перською затокою. Тер. (з прилеглими о-вами) — 1648 тис. км². Нас. бл. 69 млн осіб (2004). Понад 4,5 млн осіб ведуть кочовий спосіб життя. Етнічний склад: перси (51 %), азербайджанці (24 %), гілянці й мазендеранці (8 %), курди (7 %) та ін. Столиця — м. Тегеран. Адм.-тер. поділ на 30 останів (провінцій), які поділяються на шахристани (губернії), бахші (повіти) та дихестани (волості). Держ. мова — перська (фарсі). Держ. релігія — *іслам* шиїтського напряму (сповідує 89 % нас.; до 16 ст. в І. сповідували іслам сунітського напряму). Грошова одиниця — ріал.

Назва Іран — це не нова назва Персії. Жителі Ірану споконвіку називали свою країну Іраном. Іноземці ж слідом за давніми греками називали її Персією, за давньою назвою однієї з провінцій Ірану — Парс, Персіда (фарс). Слово «Іран» (країна, що зайнята арійцями, — Arijiana, в Авесті — Airjana) трапляється вже в давньоіранських клинописних написах. Мовою пехлеві за часів Сасанідів ця назва стала вимовлятися Erân. Із цієї форми утворилося новоперське Iran. Від 1935 назва Іран стала загальноприйнятою.

І. — одна з найдавніших д-в Азії. Первісні к-ри існували тут від 6 тис. до н.е. Першим з відомих держ. утворень на тер. І. був Елам (центр — м. Сузи, руїни його лежать за 20 км на пд. зх. від м. Диздгуль). На рубежі 10—9 ст. до н.е. на землях І. виникло Мідійське царство з центром у м. Екбатана (нині м. Хамадан). У серед. 6 ст. до н. е. очолені Кіром II перські племена підкорили Мідійське царство і заснували Ахеменідську д-ву, що досягла найбільшого розквіту за часів *Дарія I* (521—486 до н.е.). 330 до н.е. вона була завойована Александром Македонським. У серед. 3 ст. до н.е. на тер. І. було утворене Парфянське царство, що протягом 2 ст. до н.е. зайняло всю сучасну тер. І. В 3 ст. свою д-ву заснували Сасаніди. Протягом 7 ст. тер. І. була завойована арабами й до серед. 11 ст. перебувала у складі Араб. халіфату. Саме тоді тут поширився іслам. Після тривалого періоду міжусобних війн, монгол. та тюркського панування місц. землі на поч. 16 ст. були об'єднані Сефевідами. При них іслам шиїтського напряму вперше став держ. релігією. Багато дослідників вважають, що Сефевіди і є творцями іранської нац. д-ви. На поч. 18 ст. рух підкорених народів проти Сефевідського панування сприяв захопленню І. афганцями. На хвилі потужного антиафганського руху до влади прийшов Надір-хан (походив з тюркського племені афшар), якого 1736 проголосили шахом. Завойовницькі походи Надір-шаха знекровили економіку І., викликали масові невдоволення нас. 1747 він був убитий заколотниками. 1794 переможцем у боротьбі за шахський трон стала Каджарська династія. Столицею І. став Тегеран. У 2-й пол. 19 ст. почалося поступове проникнення в країну іноз. капіталу. І. став зоною перетину геополіт. інтересів Великої Британії та *Російської імперії*. Внаслідок революції 1905—12 І. став конституційною монархією. Численні поступки англійцям викликали в сусп-ві невдоволення Каджарською династією, й унаслідок держ. перевороту до влади прийшов Реза-хан. 1925 його проголосили шахом під іменем Реза-шах Пехлеві (1925—41). Під час *Другої світової війни* І. підтримав Німеччину, що призвело до окупації І. рад., брит. та амер. військами. 28 листоп. — 1 груд. 1943 відбулася *Тегеранська конференція 1943*, під час якої керівники *СРСР*, США, Великої Британії прийняли декларацію про спільні дії у війні проти Німеччини й післявоєнне співробітництво, а також про намір зберегти незалежність, суверенітет і територіальну цілісність І. На конф. було ухвалено рішення про відкриття *Другого фронту* не пізніше трав. 1944. Після закінчення II світ. війни І. опинився в зоні брит. впливу. 1963 екон. негаразди змусили шаха Мохаммеда Реза-Пехлеві (1941—79) розпочати кампанію сусп. реформ з метою модернізації країни (т. зв. Білу революцію, яка провалилася). Невдоволене реформами духовенство відмовило шаху Мохаммеду Реза-Пехлеві в підтримці. 1979 відбулася ісламська революція — монархію було повалено. І. за результатами референдуму був проголошений Ісламською Республікою. Це, мабуть, перший випадок, коли революція привела до влади реліг. діячів. «Іслам — це все!» — таким був лозунг революції. Захоплення в ході революції амер. заручників (були відпущені після 444 днів полону) поклало початок протистоянню із США. Після революції 1979 в І. було запроваджено конституцію. Держ. влада здійснюється президентом, законодавчою, виконавчою й суд. гілками влади, що перебувають під контролем шиїтського реліг. лідера — аятоли, який обирається священиками Ради старійшин на довічний термін. 1989 після смерті аятоли Рухолла Мусаві Хомейні, згідно з його заповітом, новим аятолою обрано Сеїда Алі Хаменеї. Президент (обирається прямим і таємним голосуванням терміном на 4 роки) одночасно є головою і КМ. Вищий законодавчий орган — однопалатний парламент (меджліс) у складі 290 осіб — обирається прямим голосуванням терміном на 4 роки.

Під час військ. операції проти Іраку «Буря в пустелі» 1991 І. займав нейтральну позицію. 2002 президент США Дж.Буш-молодший зарахував І. до т. зв. осі зла (І., Ірак та Пн. Корея). Особливу стурбованість США та *Європейського Союзу* викликає здійснювана І. програма розвитку ядерної енергетики.

Осн. галузі економіки країни — нафтовидобувна та нафтогазопереробна. Вони забезпечують третину надходжень до держ. бюджету й бл. 90 % валютних прибутків країни. Щорічний видобуток нафти — бл. 180 млн т.

Дипломатичні відносини між Україною та І. встановлені 22 січ. 1992. Тоді було підписано Декларацію про принципи дружнього співробітництва. Україну І. цікавить як потужний постачальник нафти й газу. І. зацікавлений в експорті з України обладнання для металургії, машинобуд. пром-сті, паливно-енергетичного комплексу, мінеральних добрив, а також у послугах укр. фахівців

з пошуку, видобутку й транспортування енергоносіїв.

І. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* з 1945, Орг-ції країн-експортерів нафти — з 1960 та ін. міжнар. орг-цій.

Літ.: *Иванов М.С.* Очерк истории Ирана. М., 1952; Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К., 1997; Страны мира: Справочник. М., 1999; *Трощинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі. В кн.: Україна крізь віки, т. 15. К., 1999.

М.С. Бур'ян, Я.Л. Шолох.

ІРКЛІЇВСЬКИЙ ПОЛК — одна з козац. військ. структурних одиниць у *Лівобережній Україні* серед. 17 ст. Виник 1648, його очолив полк. М.Телюченко. Адм. центр — м. Іркліїв (нині село Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.). Того ж року І.п. увійшов до складу *Кропивнянського полку.* В *«Реєстрі всього війська Запорозького» 1649* в Кропивнянському полку наявні «Арклійська», «Оркліовська» та «Арклієвська» сотні. 1658 І.*Виговський* розділив Кропивнянський полк на *Лубенський полк* та Іркліївський і призначив іркліївським полковником вірного йому М.Папкевича. 1659 І.п. припинив своє існування.

Літ.: *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2; Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ІРЛА́НДІЯ, Республіка Ірландія (ірландською Eire, Saorstá Eireann; англ. Ireland, Irish Republic) — д-ва в Пн.-Зх. Європі, займає більшу частину о-ва Ірландія. Пл. — 70,3 тис. км^2. Нас. — 4,02 млн осіб (2005). Етнічний склад: ірландці (98 %), англійці, шотландці. Держ. мови — англ., ірландська (гельська). 88,4 % віруючих — католики, решта — представники ін. християн. конфесій. Столиця — Дублін. Адм.-тер. поділ — 26 графств і 5 міст-графств. Грошова одиниця — *євро.*

І. — парламентська республіка. Глава д-ви — президент, який обирається прямим голосуванням терміном на 7 років. Законодавча влада належить двопалатному парламентові. Верхня палата — Сенат — складається з 60 депутатів, 49 з яких обираються ун-тами та п'ятьма профспілками, а 11 призначаються прем'єр-міністром, усі — строком на 5 років. Нижня палата — Палата представників (166 депутатів) — обирається прямим голосуванням на пропорційній основі також на 5 років. Прем'єр-міністр висувається Палатою представників і призначається президентом. Він формує кабінет міністрів, який має бути підтриманий парламентом. Суд. влада незалежна, суддів Верховного суду безстроково призначає президент за поданням міністра юстиції.

Ірландська земля має давню історію. Як свідчать археологічні дані, вперше люди тут з'явилися в період *мезоліту* на зламі 8—7 тис. до н.е. В період *неоліту*, після відступу льодовиків та проникнення з континенту с. госп-ва, тут сформувалася високорозвинена к-ра, про це свідчать, зокрема, такі матеріальні пам'ятки як мегалітичні споруди (Ньюграндж). У 6 ст. до н.е. тер. І. почали опановувати кельтські племена, які поступово асимілювали місц. нас. Від 795 І. не раз зазнавала вторгнень норманів. Боротьба з ними завершилася перемогою ірландців 1014 в битві при Клонтарфі. 1169—71 в І. вторглися англо-норманські феодали й організували тут свою колонію, яка отримала назву Пейл. Наприкінці 16 — поч. 17 ст. було колонізовано майже 85 % ірландських земель. Протягом 1688—91 тривало ірландське повстання, яке британці придушили. Наприкінці 17 — серед. 18 ст. брит. уряд видав закони про боротьбу з ірландськими катол. змовами. У 2-й пол. 18 ст. під тиском опозиції брит. уряд був змушений скасувати низку дискримінаційних щодо ірландців законів та відновити автономію ірландського парламенту. 1798 було жорстоко придушене ірландське повстання за незалежність. 1801 парламентська автономія І. була ліквідована, парламент розпущений, в якості компенсації ірландці для своїх представників отримали кілька місць у брит. парламенті (відповідно до «Акта про унію»). В 19 ст. І. перетворилася на аграрний придаток Великої Британії. 1829 брит. уряд надав ірландським католикам пасивне виборче право (право бути обраним). У 30-ті рр. 19 ст. розпочався рух за розірвання брит.-ірландської унії. 1847 радикальні елементи нац. руху заснували ірландську конфедерацію й закликали до збройного повстання, яке було придушене. Під час *Першої світової війни*, 1916, спалахнуло чергове повстання, яке, як і всі попередні, було придушене. 1919 партія Шин Фейн після перемоги в І. на виборах до брит. парламенту зібрала в Дубліні ірландських парламентарів, які проголосили незалежність І., а своє зібрання — парламентом І. Президентом І. став І. де Валера. Ірландська респ. армія (ІРА) розпочала бойові дії проти брит. військ та поліції. 1921 між І. та Великою Британією була підписана мирна угода, згідно з якою І. отримала статус домініона, однак пн.-сх. ч. тер. о-ва, Ольстер (Пн. І.), що зазнала найбільшого впливу брит. колонізації, залишилася в складі Великої Британії. 29 листоп. 1937 була прийнята нова Конституція, в якій І. проголошено суверенною д-вою під назвою Ейре. Під час *Другої світової війни* І. зберігала нейтралітет. 1950 встановлено дипломатичні відносини з Великою Британією, які періодично загострювалися через проблеми з Пн. І. Від 1960-х рр. І. перейшла від ультимативних вимог до Великої Британії звільнити Пн. І. до дипломатичних переговорів, що й було підтверджено 1972 підписанням Санінгдейльської угоди, яка, однак, не була виконана через спротив прихильників унії. Пізніше принципи дипломатичного врегулювання проблеми Пн. І. були підтверджені низкою ін. угод. Референдум, проведений в І. 1998, виключив з конституції І. положення про Пн. І. як частину ірландської тер.

У 1980-х рр. І. ще була відсталою аграрною країною. Але вже на поч. 21 ст. завдяки успішній екон. політиці уряду (стримування цін, зменшення інфляції, залучення іноз. інвестицій тощо) посіла 2-ге, після Люксембургу, місце серед країн *Європейського Союзу* за обсягом ВВП на душу населення (31,9 тис. дол. США).

В І. налагоджено вир-во комп'ютерів та процесорів, електроніки й електротехніки, офісної оргтехніки тощо. Поряд з

цим в І. розвивається й аграрний сектор. Тут особливо сприятливі умови для тваринництва та городництва (вирощують овочі, переважно картоплю). Окрему статтю доходів складає туризм.

І. визнала незалежність України 31 груд. 1991. Дипломатичні відносини між країнами встановлено 1 квіт. 1992. Україна та І. активно співпрацюють у рамках міжнар. організацій, таких як *Організація Об'єднаних Націй* та *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*.

І. здійснює значну допомогу Україні в подоланні наслідків аварії на ЧАЕС (див. *Чорнобильська катастрофа 1986*), зокрема через ірландський благодійний фонд «Чорнобильський дитячий проект». За сприяння цього фонду налагоджено співробітництво між відділом дитячої кардіохірургії Ін-ту серцево-судинної хірургії Акад. мед. наук України і відділом анестезії та реанімації Нац. дитячого госпіталю Ірландії.

І. — чл. ООН (з 1955), *Ради Європи* (з 1949), ЄС (з 1992).

Літ.: История Ирландии. М., 1980; Все страны мира. М., 2002.

Я.Л. Шолох.

ІРПІ́НЬ — місто обласного підпорядкування *Київської області*. Розташов. на р. Ірпінь (прит. Дніпра). Залізнична ст. Нас. 39,9 тис. осіб (2004).

Недалеко від І. виявлені поселення *лебедівської культури* часів *бронзового віку* 11—9 ст. до н. е., підгірцевської к-ри 6—3 ст. до н. е., давньорус. к-ри. В Приірпінні проходив кордон між двома східнослов'ян. союзами племен — *полянами* і *древлянами*. Під час *монголо-татарської навали* ці місця були спустошені. Їхнє заселення почалося в 16 ст. Місц. нас. брало участь у *національній революції 1648—1676*, в нар. повстанні під проводом С.*Палія*. У зв'язку з буд-вом 1898 залізниці *Київ—Ковель* біля залізничного мосту через Ірпінь виникло поселення — Ірпінський роз'їзд, яке після злиття з Северинівкою отримало назву Ірпінські дачі. 1902 був відкритий роз'їзд Ірпінь, який поклав початок сучасному місту. В лют. 1918 в І. відбувалися бої, коли *Українська Центральна Рада* поверталася до Києва, *Українських січових стрільців* з більшовицькими загонами.

1923 І. увійшов до складу Гостомельського р-ну *Київської губернії*, а від 1928 — до складу *Київської округи*. Від 1932 — у складі Київ. обл. Від 1956 — місто районного підпорядкування, від 1962 — обласного підпорядкування.

У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* окупований гітлерівцями від 24 серп. 1941 по 6 листоп. 1943. Під час окупації в р-ні І. діяв партизан. загін «Перемога або смерть». Звільнений військами 74-ї стрілец. д-зії 38-ї армії *Першого Українського фронту*.

І. і його околиці — курортна зона, де розташов. санаторії і будинки відпочинку. Тут бували М.В.*Лисенко*, Леся *Українка*, Панас *Мирний*, І.*Карпенко-Карий*, О.*Купрін*, М.*Садовський*, П.*Саксаганський*, Остап *Вишня*, О.*Довженко*, А.*Малишко*, М.*Стельмах*, П.*Тичина*, В.*Сосюра*, Ю.*Яновський*, а також О.Твардовський, Б.Пастернак, М.Шагінян та багато ін. видатних особистостей. В місті жили й працювали поет і перекладач Г.*Кочур*, худож. Ф.*Кричевський*, живописець-пейзажист М.Донцов, композитор Л.*Ревуцький*, письменник Л.Первомайський (збереглися будинки).

В І. встановлено пам'ятник Герою Рад. Союзу, ліквідатору аварії на ЧАЕС, пожежнику В.Правику.

Літ.: ІМіС УРСР. Київська область. К., 1971; *Шендрик Н.І.* Довідник з археології України: Київська область. К., 1977; *Ткалич А.И.* Ирпень: Путеводитель. К., 1986.

Г.Г. Денисенко.

ІРЧА́Н Мирослав (справжні прізв., ім'я та по батькові — Баб'юк Андрій Дмитрович; ін. псевдоніми — Абба, Б'юк, І.Мірко, Юрко Ропша та ін.; 14.07. 1897—03.11.1937) — поет, прозаїк, публіцист, драматург, перекладач, літературознавець, журналіст, історик, видавець. Н. в с. П'ядики (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.). Із селян-бідняків. Із 7 років почав складати пісні. Навчався в коломийській г-зії, закінчив учительську семінарію у *Львові* (1914), тоді ж став друкуватися. Від початку *Першої світової війни* 1914 пішов добровольцем до *Легіону українських січових стрільців*. 1917 видав у Львові першу книгу нарисів і новел «Сміх Нірвани». В лют. 1920 перейшов з *Української Галицької армії* до Червоної армії (див. *Радянська армія*), де служив у складі 1-ї галицької бригади червоних УСС (див. *Червона Українська Галицька армія*). 1922—23 вчився в ун-ті (Прага). З осені 1923 — у Вінніпезі (Канада) редагував прокомуністичні журнали «Робітниця» і «Світ молоді», активно друкувався, надсилав дописи до УСРР. Секретар філії *«Гарту»*, засн. і режисер робітничо-театр. студії. 1929 повернувся до України. В *Харкові* очолив літ. об'єднання «Західна Україна», редагував його однойменний орган і ж. «Сільський театр». Працював над історією канад. робітн. руху. Заарештований 1933 як «агент німецького фашизму» за контрреволюц. діяльність у «Західній Україні». Страчений на *Соловках*.

Мирослав Ірчан.

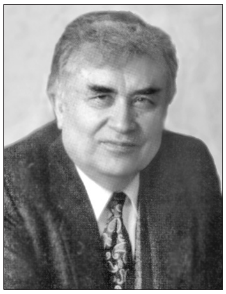
Твори І. було заборонено видавати, а вже видрукувані вилучено з бібліотек. Реабілітований 1956. Автор бл. 25 книжок прози, 13 п'єс (у т. ч. 2 — для дітей), спогадів («Трагедія 1 травня», 1923; «В бур'янах», 1925), віршів, літературознавчих статей та перекладів з нім., польс., рос. та чеської мов. Окремі твори І. перекладено болг., словац., чеською та ін. мовами.

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1958; 1987; Избранное. М., 1958; Твори, т. 1—2. К., 1987; Червоне озеро (Фрагменти з роману). «Радянське літературознавство», 1965, № 10; Плацдарм: П'єса. К., 1966; «Дні мої проходять у горінні...»: З неопублікованих листів Мирослава Ірчана. «Дніпро», 1987, № 10; Хто такі УСС? Івано-Франківськ, 1997.

Літ.: *Лейтес А., Яшек М.,* Ірчан М. В кн.: *Лейтес А., Яшек М.* Десять років української літератури (1917—1927), т. 1. Х., 1928; *Кравчук П.* Літературна і громадська діяльність М.Ірчана в Канаді. «Вітчизна», 1957, № 6; *Маркевич О.В., П'ятигорова Г.І.* Мирослав Ірчан і революційний рух у Галичині. «Радянське літературознавство», 1958, № 5; *Тарновський М.* Мирослав Ірчан, яким я його знав. «Жовтень», 1960, № 5; Мирослав Ірчан: Бібліографічний покажчик. К., 1961; *Кобзей Т.* Про одну повчальну трагічну історію. «Слово» (Нью-Йорк), 1964, зб. 2; *Лобай Д.* Мирослав Ірчан у Канаді. Там же; *Кравчук П.І.* Історичні праці Мирослава Ірчана. «УІЖ», 1967, № 7; *Антонюк Є.М.* Діяльність Мирослава Ірчана як голови Спілки революційних письменни-

ків «Західна Україна». «Українське літературознавство», 1973, вип. 18; *Винниченко В.* Щоденник, т. 2. Едмонтон—Нью-Йорк, 1983; *Кравчук П.І.* Мирослав Ірчан — історик. В кн.: *Кравчук П.І.* Мої друзі і знайомі. К., 1986; *Романенчук Б.* Літературна Коломия. В кн.: Коломия й Коломийщина. Філадельфія, 1988; *Єфремов С.* Щоденники. 1923—1929. К., 1997; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941 рр.). К., 1999.

Г.П. Герасимова.

Я.Д. Ісаєвич.

ІРША́ВА — місто *Закарпатської області*, райцентр. Розташов. в передгір'ях Карпат, на р. Іршавка (прит. Боржави, бас. Дунаю). Залізнична ст. Нас. 9,4 тис. осіб (2004).

Перша писемна згадка датується 1341. Під час нац.-визвол. війни угор. народу 1703—11 І. була в центрі воєн. дій. Наприкінці 19 ст. І. отримала право на ринкову торгівлю. 1911 тут збудовано залізничну колію.

27 квіт. 1919 І. окупували румун. війська. Від серп. за *Сен-Жерменським мирним договором 1919* — у складі *Чехословаччини*. Від 15 берез. 1939 до 25 жовт. 1944 місто окуповано угор. військами. Від 29 черв. 1945 за *Договором між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну 1945* — у складі УРСР. 1946—53 — центр Іршавської округи. Райцентр 1953—62 та від 1965.

Літ.: ІМіС УРСР. Закарпатська область. К., 1969; ГЕУ, т. 2. К., 1990; Нариси історії Закарпаття, т. 1—2. Ужгород, 1993—95.

Г.А. Вербиленко.

ІСАЄ́ВИЧ Дмитро Григорович (08.11.1889—17.01.1973) — громад. та політ. діяч, журналіст. Батько Я.*Ісаєвича*. Н. в с. Велицьк (нині село Ковельського р-ну Волин. обл.) в сім'ї священика. Навч. в духовному уч-щі в *Кременці* та Житомир. духовній семінарії. Закінчив екон. ф-т Петерб. політех. ін-ту. Під час *Лютневої революції 1917* — організатор укр. мітингів і маніфестацій у Петрограді (нині м. *Санкт-Петербург*).

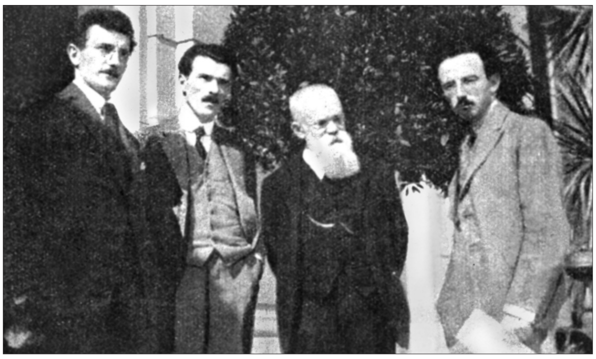
Один із лідерів *Української партії соціалістів-революціонерів*, входив до ЦК УПСР, ЦК *Селянської спілки*. Чл. *Української Центральної Ради* і Малої ради (див. *Комітет Української Центральної Ради*), співпрацівник газ. *«Народна воля»*. В листоп. 1917 обраний депутатом *Всеросійських Установчих зборів*. 22 квіт. 1918 призначений чл. укр. делегації на переговорах з РСФРР. Від січ. 1919 — екон. радник укр. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919—1920*. У черв. 1919 брав участь у роботі Міжнар. кооп. конгресу в Парижі (Франція), де виступив із доповіддю «Українська кооперація», був учасником переговорів про вступ Укр. кооп. союзу до Міжнар. кооп. альянсу.

На еміграції мешкав у *Чехословаччині*, деякий час працював в *Українському соціологічному інституті в Празі*. Чл. закордонного представництва УПСР, очолював групу Сел. спілки, делегат від УПСР на конгресі Соціаліст. трудового інтернаціоналу. 1930 повернувся на *Волинь*, працював журналістом у *Луцьку*. Згодом, не бажаючи співробітничати з польс. владою, оселився в рідному селі, займався госп-вом.

П. у м. *Стрий*.

Літ.: *Дорошенко Д.* Історія України, 1917—1923 рр., т. 1. Ужгород, 1932; Українська Центральна Рада: Збірник документів і матеріалів, т. 1—2. К., 1996—97; *Верстюк В.В., Осташко Т.С.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. К., 1998.

Т.С. Осташко.

Д.Ісаєвич у колі українських делегатів на міжнародному з'їзді в Люцерні (Швейцарія). 1919. Зліва направо: Д. Ісаєвич, Б. Матюшенко, М. Грушевський, П. Дідушок.

ІСАЄ́ВИЧ Ярослав Дмитрович (н. 07.03.1936) — історик. Д-р істор. н., проф., чл.-кор. (1990), акад. АН України (1992, від 1994 — НАН України), засл. діяч н. і т. України. Почесний д-р Гродненського ун-ту ім. Янки Купали (1993), іноз. чл. Польс. АН (1994). Син Д.*Ісаєвича*.

Н. в с. Верба (нині село Дубенського р-ну Рівнен. обл.). Навчався в середній школі в м. *Стрий*. Закінчив істор. ф-т Львів. ун-ту (1957). 1957—58 працював ст. лаборантом каф-ри історії пд. і зх. слов'ян Львів. ун-ту. Від 1958 — в Ін-ті025 026 суcп. наук АН УРСР (нині — *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*): м.н.с. (1958—65), ст.н.с. (1965—84), зав. від. історико-культ. пам'яток (1984—89). 1967—69 — за сумісництвом доцент Львів. ун-ту, 1981—83 — проф. Івано-Франк. пед. ін-ту. 1961 захистив у Львів. ун-ті канд. дис. на тему: «Місто Дрогобич у XV—XVIII ст.». Докторську дис. на тему: «Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI — перша половина XVII ст.)» захистив у Моск. ун-ті (1978). 1989 обраний дир. Ін-ту сусп. наук АН УРСР. 1993—98 — акад.-секретар Від-ня історії, філософії та права НАН України. 1993—99 — голова *Міжнародної асоціації україністів*, голова і чл. оргкомітетів багатьох міжнар. та всеукр. наук. форумів, учасник міжнар. конгресів істор. наук (18-го і 19-го), голова Нац. к-ту істориків. 1988—90 — професор-гість від. славістики і наук. співробітник *Українського наукового інституту Гарвардського університету* (США). Виступав з лекціями і доповідями в багатьох закордонних ун-тах — Альбертському (Канада), Токійському (Японія), Мельбурнському (Австралія), Варшавському (Польща) та ін.

Тв.: Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966; Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст. К., 1972; Юрій Дрогобич. К., 1972; Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975; Преемники первопечатника. М., 1981; Літературна спадщина Івана Федорова. Львів, 1989; Early Modern Belarus, Russia and Ukraine: Culture and Cultural Relations. «Journal of Ukrainian Studies», 1992, vol. 17, Summer-Winter, no. 1—2; Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 2. Львів, 1995; Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996; Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2001; Історія української культури, т. 2. Українська культура XIII — першої половини XVII століть. К., 2001 (головний редактор, член авторського колективу).

Літ.: *Kasinec E.* Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book. «Recenzija», 1974, Fall-Winter, vol. 5, N 1; Передрук: *Kasinec E.* Slavic Books and Bookmen. Papers and Essays. New York, 1984; Книговедение. Энциклопедический словарь. М., 1982; Ісаевіч Яраслаў Дзмітрыевіч. В кн.: Францыск Скарына і яго час. Энцыклопедычны даведнік. Мінск, 1988; Славяноведение в СССР. Биобиблиографический словарь. Нью-Йорк, 1992; *Ільницький М.* Ярослав Ісаєвич: історик на тлі доби. В кн.: Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, вип. 5. Львів, 1998; Хто є хто в українській політиці, вип. 4. К., 1998; Ісаєвич Ярослав. Бібліографічний покажчик. Львів, 1999; Хто є хто в Україні. К., 1999; Українські історики XX століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики», вип. 2, ч. 1. К.—Львів, 2003.

В.М. Даниленко.

ІСА́ЇВ Петро-Маркіян Іванович (26.01.1905—23.02.1973) — філософ, дослідник історії укр. церкви, педагог, громад. діяч. Д-р філософії (1947), дійсний чл. *Наукового товариства імені Шевченка*. Почесний проф. історії України Укр. катол. ун-ту ім. св. Климента в Римі, чл. *Українського історичного товариства*, Т-ва укр. письменників і журналістів та амер. т-в: The American Catholic Historical Association, American Historical Association та ін. Н. в с. Ліски (нині село Коломийського р-ну Івано-Франк. обл.) в родині греко-катол. священика. Навч. в укр. г-зії в Станіславі (нині м. *Івано-Франківськ*), 1925—31 у Львів. ун-ті вивчав історію і філософію, по закінченні отримав ступінь магістра філософії на основі праці «Канонічний процес поляків з хрестоносцями в 1339 р.». Під час навчання редагував ж. «Молоде життя» (1927—29), був одним з організаторів т-ва укр. студентів-католиків «Обнова», яке очолив 1930. Після закінчення ун-ту вчителював у г-зіях *Львова*. Редагував ж. *«Дзвони»*. 1939—41 працював в укр. г-зії в Ярославі (нині місто в Польщі), одночасно виконуючи обов'язки шкільного референта Укр. допомогового к-ту. Згодом став кер. шкільного від. в *Українському центральному комітеті* в Кракові (Польща). 1945—49 (з однорічною перервою) викладав в укр. таборових г-зіях у Німеччині. 1947 на основі дослідження «Історія українського шкільництва в Генеральній губернії» отримав ступінь д-ра філософії в *Українському вільному університеті* в Мюнхені, де 1947—48 викладав історію.

Від 1949 — у Філадельфії (шт. Пенсільванія, США). 1949—63 — ред. час. «Шлях». Вчителював у суботній шк. українознавства, Укр. катол. ун-ті, в школі св. Миколая. 1965—66 — кер. укр. пед. ін-ту в організаційній системі Шкільної ради *Українського конгресового комітету Америки*.

Осн. праці: «Берестейська Унія», 1946; «Роль Візантії в упадку української державності», 1947; «Звідки Русь-Україна прийняла християнство?», 1952; «Флорентійська Унія», 1956—57; «Важливість Берестейської Унії в історії України», 1970; «Причини упадку української держави в княжі і козацькі часи», 1975.

П. у м. Філадельфія.

Літ.: Ukrainians in the Diaspora. «The Ukrainian Quarterly», 1973, N 1; *Ждан М.* Петро Маркіян Ісаїв. «Український історик», 1974, № 1—3; *Комариця М.* Ісаїв Петро-Маркіян Іванович. «Українська журналістика в іменах», 1994, вип. 1.

О.О. Ковальчук.

ІСИ́ДОР (р.н. невід. — 1462) — київ. митрополит (1437). Перед тим — ігумен одного з монастирів у *Константинополі*. Грек за походженням. Уродженець м. Фессалоніки (нині м. Салоніки, Греція). Учасник Флорентійського собору (див. *Флорентійська церковна унія 1439*), де виступав як прихильник унії катол. та правосл. церков, укладеної 1439. 1440 повернувся до *Києва*, де отримав від місц. кн. *Олелька Володимировича* підтвердження прав, якими користувалися на тер. митрополичої єпархії його попередники. Навесні 1441 прибув до *Москви* з дружнім посланням від папи Євгенія IV. Невдовзі восени 1441 змушений був тікати з Москви в Литву, згодом в Рим (через неприйняття вел. кн. моск. Василієм II Васильовичем унії та визнання київ. кн. Олельком 1451 моск. митрополита *Йони*), де отримав від рим. папи єпархію, а 1458 — сан константиноп. патріарха (на той час номінальний).

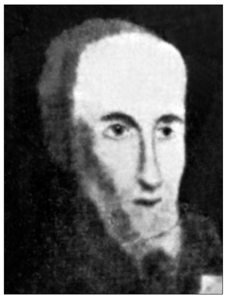
Біографію І. в пізнішій літ. традиції перекручено: його перетворено не лише на вигнанця, а й на мученика, вбитого на Русі (за однією з легенд його нібито втопили в Дніпрі).

Літ.: *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії: І. Ісидорова унія. «ЗНТШ», 1908, т. 85, 86; *Пирлинг О.* Россия и папский престол, кн. 1. Русский и Флорентийский соборник. М., 1912; *Рамм Б.Я.* Папство и Русь в X—XV вв. М.—Л., 1959; *Ваврик М.* Кардинал Ісидор. В кн.: Матеріяли до історії української церкви. Мюнхен—Рим—Париж, 1969: (Наукові записки УВУ 1969, т. 9—10); *Лурье Я.С.* Исидор. В кн.: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 2, ч. 1. Л., 1988; *Пелешенко Ю.* Київський митрополит Ісидор і доля Флорентійської унії в Україні. «Київська старовина», 2000, № 2.

О.В. Русина.

П.-М.І. Ісаїв.

Ісидор.

ІСИХА́ЗМ (від грец. ἡσυχία — спокій, мовчання) — реліг.-містичне вчення та течія у *православ'ї*. Ісихастами називали ченців, які сповідували пустельництво і самопокуту. Найбільш виразним представником раннього І. був учень Оригена — Євагрій Понтик (3 ст.). В основу свого вчення він поклав ідею про первинну рівність та однакову досконалість усіх творінь, здатних споглядати Божественну сутність.

Послідовники І. вважають, що людина спроможна сприймати божественну енергію безпосередньо органами свого чуття і що введення себе в містичне споглядання шляхом безмовної молитви та нерухомості уможливлює сприйняття Божественного світла (Фаворського світла). З І. пов'язане виникнення практики мисленносердечної Ісусової молитви («Господи Ісусе Христе Сину Божий, помилуй мене»), яка є зверненням до Ісуса Христа, що відбувається в ритмі, узгодженому з ритмами дихання та серцебиття того, хто молиться. Висвітленню значення феномену Ісусової молитви присвятили свої книги отці Церкви — святі Василій Великий та Григорій Назіанзин (обидва — 4 ст.). Для вдосконалення та усталення практики мисленносердечної Ісусової молитви особливо багато зробив св. Іоанн Лествичник (7 ст.). Св. Григорій Палама (14 ст.) у процесі широкої полеміки з греком Варламом Калабрийським та Акиндином систематизував вчення І. і домігся, що на соборі під головуванням імп. Андроніка III Палеолога на

засіданні 10 черв. 1341 І. було визнано офіційно.

І. набув поширення серед насельників монастирів на *Афоні* в 1-й пол. 14 ст., незважаючи на те, що низка пріоритетів І., зокрема ідеал індивідуального усамітнення, є відмінними від пріоритетів, зафіксованих у спільножитійному монастирському уставі, складеному св. Пахомієм Великим.

Поширення І. в Україні припадає на 14—16 ст. Важливим центром його розвитку була *Києво-Печерська лавра*. Прихильником І. був Паїсій *Величковський*. Авторами, в творах яких простежуються властиві І. мотиви, були, зокрема, Г.*Цамблак*, І.*Вишенський*, І.*Княгиницький*, Й.*Кунцевич*.

Літ.: Добротолюбие, т. 5. М., 1900; *Мейендорф И.Ф.* О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. «Труды Отдела древнерусской литературы», 1974, т. 29; *Meendorf J.* Is «Hesichasm» the Right Word? Remarks on religious Ideology in the Fourteenth Century. «Harvard Ukrainian Studies», 1983, vol. 7; *Senyk S.* The Sources of the Spirituality of St Josaphat Kuncevych. XIV «Orientalia Christiana Periodica», 1985, vol. 51; *Його ж.* L'Hésychasme dans monachisme ukrainien. «Irénikon», 1989, vol. 62; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст. К., 1990.

В.Є. Зема.

ÍСКОРОСТЕНЬ — стародавнє місто, вперше згадане в літописі (*«Повість временних літ»*) під 945 у зв'язку з убивством поблизу нього *древлянами* київ. кн. *Ігоря* Старого та його *дружини* за перевищення норми стягнення щорічної *данини* (насправді кн. Ігор загинув восени 944; див. *Древлян повстання 944—945*). Наступного року місто було спалене княгинею *Ольгою*. Археол. еквівалентами літописного І. є три ізольовані одне від одного городища (та залишки некрополя), які розташов. нині в пд.-сх. ч. *Коростеня*, на правому березі р. Уж (прит. Прип'яті, бас. Дніпра). Їхня пл. сягає 0,45 га, 0,05 га і 1 га відповідно. На перших двох городищах зафіксовано матеріали 8 — серед. 10 ст., на третьому — 8—13 ст., а також пізньосередньовічні 16—17 ст. Навпроти городищ I і II, на лівому березі р. Уж, збереглися залишки великого городища *мілоградської культури* 1 тис. до н. е.

Літ.: *Козубовський Ф.А.* Записки про досліди археологічні коло м. Коростеня року 1925. Коростень, 1926.

Б.А. Звіздецький.

ÍСКРА Захар Юрійович (р.н. невід. — бл. 1730) — військ. і політ. діяч, полковник корсунський (1684—1707), один із кер. антипольс. повстання у *Правобережній Україні* 1702—04. Походив із козац.-старшинського роду Іскр (див. *Іскри*), доводився небожем полтав. полковнику І.І.*Іскрі*. Козац. службу розпочав на Правобережжі. Брав участь у поході *Яна III Собеського* проти турец. армії під *Відень* 1683 (див. *Віденська битва 1683*). Після відновлення правобереж. козац. полків 1684 — полковник *Корсунського полку*. На чолі полку 1686—87 здійснив похід у Молдову проти турків. Після проголошення пацифікаційним сеймом 1699 курсу *Речі Посполитої* на ліквідацію *козацтва* І. разом з С.*Палієм*, С.*Самусем* і А.*Абазиним* очолив нац.-визвол. боротьбу на Правобережжі. В жовт.—листоп. 1702 І. на чолі Корсунського полку розгромив польс. війська під *Немировом* і *Бердичевом*, змусив капітулювати залогу м. *Біла Церква*. Під натиском переважаючих сил ворога 1704 І. зі своїм полком відступив на *Лівобережну Україну* і визнав юрисдикцію гетьмана І.*Мазепи*. За участь у доносі І.І.Іскри на Мазепу 1708 заарештований гетьманом у *Батурині* разом із сином Климентом (Климентієм). Після реабілітації *Петром I* І.І.Іскри обіймав сотницький уряд (посаду) у Погарській сотні *Стародубського полку*, а 1713 числився «значним військовим товаришем», 1714—21 виконував обов'язки полкового *обозного* названого полку. Мав синів: Климентія (р. н. невід. — перед 1730) — трахтемирівського *сотника*, переяслав. полкового *хорунжого*; Івана — сотника компанійського полку (див. *Компанійці*); Григорія та дочку Олену, одружену з компанійським полк. К.Часником.

Літ.: *Максимович М.* Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. В кн.: *Максимович М.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии, т. 1. Полк Стародубский. К., 1888; *Волк-Карачевский В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. К., 1899; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Сергієнко Г.Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 2. Cambridge, 1978; *Смолій В.*, *Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993; *Чухліб Т.В.* Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). К., 1996.

В.М. Горобець.

ÍСКРА Іван Іванович (р.н. невід. — 25(14), за ін. даними, 26(15).07.1708) — військ. та політ. діяч, полтав. полковник (1696—1700, за ін. даними — 1703). Походив з козац.-старшинського роду Іскр (див. *Іскри*). Син І.Я.*Іскри*, дядько З.*Іскри*. В документах вперше згадується під 1678 як «славетний пан і козак полтавський». 1683 обійняв уряд (посаду) полтав. полкового *осавула*; з 1696 — полтав. полковник. На чолі *Полтавського полку* брав участь у поході проти крим. татар і турків 1696—97, шведів — 1700. Внаслідок особистих незгод з гетьманом І.*Мазепою* позбувся полковництва. 1707 приєднався до змови В.*Кочубея* проти гетьмана, разом з останнім переслав до похідної царської канцелярії донос на І.Мазепу, де йшлося про його таємні переговори з польс. королем *Станіславом I Лещинським* і швед. королем *Карлом XII*. Не повіривши змовникам, царський уряд заарештував І. в м. Вітебськ (нині місто в Білорусі) і відправив в Україну. Військ. суд виніс І. смертний вирок, який було виконано в козац. таборі поблизу с. Борщагівка (нині село Погребищенського р-ну Він. обл.) Згодом І. було посмертно реабілітовано і перепоховано в *Києво-Печерській лаврі*.

Літ.: *Лазаревский А.* Искры. «Русский архив», 1875, кн. 11, ч. 3; *Максимович М.* Обозрение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого. В кн.: *Максимович М.* Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 2. Cambridge, 1978; *Костомаров Н.И.* Мазепа. М., 1992; *Крамар Є.* Справа Кочубея й Іскри. В кн.: Іван Мазепа і Москва: Історичні розвідки і статті. К., 1994.

В.М. Горобець.

І́СКРА Іван Якович (р.н. невід. — 1659) — козац. старшина. За родинною легендою, син Я.*Острянина* (Іскри; див.*Іскри*). Батько І.І.*Іскри*, дід З.*Іскри*. Після поразки повстання під проводом Я.Острянина влітку 1641 переселився в м. *Чугуїв*. Утиски рос. воєвод змусили І. повернутися в межі *Речі Посполитої* і поселитися поблизу *Полтави*. В *«Реєстрі всього Війська Запорозького» 1649* під іменем Іскренко він записаний серед старшин *Полтавського полку*. За дорученням М.*Пушкаря* влітку 1658 їздив до *Москви* із повідомленням про наміри І.*Виговського* перейти під зверхність Речі Посполитої. Восени взяв участь у повстанні проти гетьмана І.Виговського, під час якого загинув в одному з боїв.

Літ.: *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

В.О. Щербак.

«И́СКРА» — перша загальнорос. нелегальна газета марксистського спрямування, центр. друкований орган *Російської соціал-демократичної робітничої партії*. Перший номер «И.» датований 24(11) груд. 1900. Газету видавали за кордоном — у Лейпцигу, Мюнхені, Лондоні, Женеві. Тираж «И.» сягав 6—8 тис., а окремих номерів — 10 тис. прим. Особливу увагу газ. приділяла розвиткові революц. руху в Україні. За період з груд. 1900 по жовт. 1903 «И.» надрукувала бл. 500 статей і повідомлень про політ. й екон. становище в Україні. Така увага «И.» до України не була випадковою, оскільки саме через Україну проходило кілька осн. маршрутів, якими газету, а також листівки, брошури і ж. *«Заря»*, які видавала редакція «И.», доставляли у великі пром. регіони *Російської імперії* (див. *Іскрівські організації в Україні*). 1903 серед членів редакції «И.» стався розкол на ґрунті вибору між радикалізмом і поміркованістю в редакційній політиці. Гору взяли більш помірковані. В жовт. 1905 видання «И.» було припинено.

Літ.: *Доній М.Р.*, *Горбунова М.* Ленінська «Искра» і соціал-демократичні організації України. К., 1969.

О.В. Лисенко.

І́СКРИ — козац.-старшинський, згодом дворянський рід. Згідно з родинною легендою, походить від козац. ватажка гетьмана Якова (Яцька) **Острянина-Іскри** на прізвисько Остряниця (див. Я.*Острянин*). Син Остряниці — **Іван Якович** (див. І.Я.*Іскра*). Син Івана Яковича — **Іван Іванович** (див. І.І.*Іскра*). Небіж Івана Івановича — **Захар Юрійович** (див. З.*Іскра*). Син Захара — **Климентій Захарович** (р.н. невід. — до 1730) — обіймав уряди (посади) *сотника* трахтемирівського (1708—12) та переяслав. полкового *хорунжого* (1715—17). Найбільш потужною гілкою роду була та, що походила від *бунчукового товариша* **Якова Климентійовича** (р.н. невід. — 1798), але і вона згасла в 2-й пол. 19 ст. Остання в роді — **Ольга Іванівна** (1869 — р.с. невід.) — бл. 1890 побралася з кн. Іваном Петровичем Трубецьким (1870—1919).

Рід внесено до 2-ї та 6-ї частин Родовідних книг Київ. та Полтав. губерній.

Літ.: *Лазаревский А.М.* Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII—XVIII вв. 14. Искры. «Русский архив», 1875, кн. 3; *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910.

В.В. Томазов.

ІСКРИ́ЦЬКІ — козац.-старшинський, згодом дворянський, рід на Чернігівщині, що походить з *Правобережної України*. Бере початок від козака **Михайла**, який був одружений з сестрою гетьмана П.*Тетері* Євою. Його син **Василь** — полковник польс.-козац. війська, димерський стражник, ротмістр при *Яні III Собеському* (1690 король вів за його посередництва переговори з І.*Мазепою*), польс. резидент при І.Мазепі (1696). Василь та його брат **Кирило** були 1659 нобілітовані (див. *Нобілітація*) польс. королем як «заслужоныя козацкіе товарищи». Дочка Василя **Уляна** — дружина Д.*Апостола*. Син Василя **Григорій** переселився на тер. *Сумського полку*, був *сотником*, загинув у сутичці з загоном К.*Булавіна*. Мав трьох синів — **Василя** — *хорунжого* Сум. полку, **Івана** — підпрапорного Сум. полку, **Петра** — *бунчукового товариша* (1721), суразького земського суддю (1768), *предводителя дворянства Стародубського полку*. 1732 Д.Апостол подарував останньому кілька маєтностей у Мглинській сотні цього полку. Наприкінці життя Петро Григорович став великим землевласником — 1771 залишив у спадок трьом синам 2500 селян. Його син **Андрій Петрович** — бунчуковий товариш, суразький повітовий суддя (1783), 13 груд. 1800 пожалуваний родинним гербом рос. дворянства. **Григорій Петрович** — секунд-майор (1742), новгород-сіверський губернський предводитель дворянства (1783—88). **Михайло Петрович** — секунд-майор, депутат *Дворянських депутатських зборів* Суразького пов. (1783). Серед І. були не тільки військовослужбовці, чиновники, а й політ. діячі: **Дем'ян Олександрович** — декабрист, **Михайло Андрійович** — чл. 2-ї і 3-ї Держ. дум (див. *Державна дума Російської імперії*) від *Чернігівської губернії.*

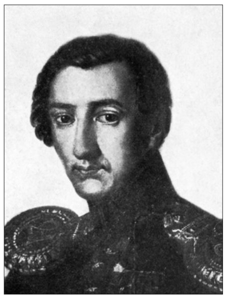
І. були пов'язані з такими родинами, як Тетері, *Єсимонтовські*, *Миклашевські*, *Забіли*, *Апостоли*. Володіли селами Дроков, Далисичи, Курчичі, Ветлівка, Косичі, Слище, Іскриця, Овчинець, Велюхани, Рось, Михайловка та ін. маєтностями (нині ч. території Брянської обл., РФ).

Герб І. — на блакитному щиті срібна стріла, встромлена в землю, варіант — на жовто-блакитному щиті у нижній частині те саме зображення, а у верхній — герб *Російської імперії* з вензелем імп. *Павла I* на грудях орла.

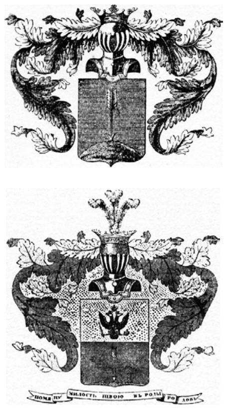
І. числяться в 6-й ч. Родовідної книги Черніг. губернії як «древние, благородные дворянские роды». В *Чернігівському історичному музеї* зберігаються автографи Петра Григоровича Іскрицького.

Літ.: *Модзалевский В.* Малороссийский родословник, т. 2. К., 1910; *Лукомский В.*, *Модзалевский В.* Малороссийский гербовник. К., 1993.

І.М. Ситий.

Д.О. Іскрицький.

Герби роду Іскрицьких.

І́СКРІВСЬКІ ОРГАНІЗА́ЦІЇ В УКРА́ЇНІ — групи підтримки загальнорос. політ. газ. *«Искра»*, що діяли в Україні. Одну з перших таких груп було ств. 1900 у *Полтаві*, згодом (1901) вони з'явилися також у *Києві*, *Херсоні*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) та ін. містах. З допомогою І.о. в У. та своїх

агентів редакція «Искры» встановлювала зв'язки з діючими в *Російській імперії* с.-д. орг-ціями, проводила нелегальне транспортування з-за кордону марксистської літ., гол. маршрути якого пролягали саме через Україну. Найефективнішими були маршрути *Львів*—Теофіполь (нині с-ще міськ. типу Хмельн. обл.) — Київ, Александрія (Єгипет) — Херсон; Варна (Болгарія) — Одеса. В Полтаві, Києві, *Харкові* були влаштовані склади іскрівської літ., звідки її розсилали в ін. міста Рос. імперії. В розповсюдженні літ. брали участь й укр. діячі — Леся *Українка*, І.*Франко*, М.*Коцюбинський*, М.*Павлик*.

Літ.: Искровские организации на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1950.

О.В. Лисенко.

ІСЛА́М (араб., буквально — покірність) — одна із світ. *релігій*. Зародився на тер. Зх. Аравії в 1-й третині 7 ст. Виникнення І. нерозривно пов'язане з діяльністю Мухаммада бен Абдаллаха ал-Кураіші (н. бл. 570 в м. Мекка, нині місто в Саудівській Аравії), який, за уявленнями мусульман, був обраний Богом (араб. — Аллах) для того, щоб востаннє закликати людей вернутися до істинної віри Ібрахіма-Авраама. Становлення І. як системи догматів і реліг.-політ. доктрини відбувалося в умовах кризи патріархальної організації й політеїстичних культів аравійського сусп-ва, посилення процесів політ. об'єднання та культ. й ідеологічної інтеграції араб. племен. Принцип віри в єдиносущого Бога (таухід) й визнання пророчої місії Мухаммада стали основою мусульманського кредо (шагада). Ін. «стовпи» І. — салят (молитва), саум (піст), закят (податок на користь нужденних) і хадж (паломництво) — утверджують за І. інтегруючу роль та функцію гармонізації соціальної нерівності. Змістовним наповненням віри (іман) в І., окрім положення про єдиного Бога, стали ідеї про справедливість і правосуддя Аллаха, про пророків та писання, які Аллах посилав людству в різні часи, про воскресіння, Божий суд і потойбічний світ.

Проповіді Мухаммада (п. 632) були записані й укладені в єдину книгу — *Коран*, який став священним писанням І. й, за уявленнями мусульман, становить запис одкровень Аллаха.

По смерті Мухаммада мусульманську громаду очолив один з найвідданіших прихильників пророка Абу Бакр ас-Сиддик (п. 634). Його, так само як і наступних правителів мусульманської д-ви, іменували халіфом (араб. — заступник), а *владу* халіфа та очолювану ним *державу* — халіфатом (араб. — замісництво). Абу Бакр і три наступні халіфи — Умар (п. 644), Усман (п. 656) і Алі (п. 661) — у сунітській традиції називаються «праведними», а їхня діяльність вважається вартою наслідування.

Боротьба за владу в мусульманській громаді, яка загострилася під час правління халіфа Усмана, призвела спочатку до політ., а згодом — до реліг. розколу серед мусульман. Сформувалися 3 осн. підходи до визначення лідера громади та мусульманської д-ви в цілому, які відображали розбіжності в уявленнях мусульман про верховну владу. Суніти вважали, що влада повинна належати представникові курайшитського роду хашім — родичеві Мухаммада, обраному на основі консенсусу (Мухаммад не залишив нащадка чол. статі). Шиїти наполягали на тому, що влада має божественну природу, а отже, передається незалежно від волі громади через потомків брата в перших і зятя Мухаммада — Алі. Представники третьої політ. сили — хариджити — відстоювали ідею безумовної виборності лідера мусульман. Саме ці принципи стали визначальними в подальшому розвиткові сунітської, шиїтської й хариджитської доктрин. Хариджитська ідеологія не витримала випробування часом і має лише рудиментні прояви в деяких регіонах мусульманського Сходу. Сунізм і шиїзм перетворилися на два рівноцінні напрями розвитку І. з власними реліг.-політ. доктринами та догмами.

На початку правління Абу Бакра влада мусульман не виходила за межі Аравійського п-ова, однак уже за часів володарювання наступних «праведних» халіфів до складу мусульманської д-ви увійшли тер. Палестини, Сирії, Месопотамії, Єгипту й Азербайджану. Під час правління халіфів із династії Омейядів (661—750) мусульманська д-ва охопила Пн.-Зх. Африку і Піренейський п-ів на зх. й значні тер. Центр. Азії на сх. За часів останніх Омейядів і перших представників наступної династії — Аббасидів (749—1258) — Халіфат досяг максимальних розмірів. Проте вже в 9 ст. політ. єдність мусульманської д-ви була порушена. Спочатку в Іспанії, а згодом у Магрибі (істор. обл., яка включає в себе тер. Пн. Африки на зх. від Єгипту), Єгипті, Сирії, Персії (нині Іран) виникли впливові династії місц. мусульманських правителів, політично незалежних від влади Аббасидів. Протягом 10—12 ст. влада Аббасидів обмежувалася тер. Іраку й була неповною. Відновлення політ. впливу аббасидських халіфів за часів правління останніх представників династії було перервано приходом монгол. завойовників на чолі з ханом Хулагу. З падінням Аббасидського халіфату мусульманський світ зазнав тривалої політ. дезінтеграції, що завершилася лише в 16 ст. тимчасовим об'єднанням більшої його ч. під владою осман. султанів (див. *Османська імперія*).

Серед догматичних проблем, які розроблялися мусульманськими вченими, найбільша увага приділялася питанням сутності Бога і його атрибутів, одвічності й утворюваності Корану, співвідношення провидіння й свободи волі. Центр. місце в реліг.-політ. доктрині І. посідає питання верховної влади та принципів її успадкування.

За межами своїх осн. догматичних і реліг.-політ. положень І. не є повністю уніфікованою доктриною — крім сунітської й шиїтської течій, власну авторитетну традицію сформували реліг.-політ. угруповання й юрид. школи, реліг.-філос. й містичні, зокрема суфійські, течії, які по-своєму тлумачили певні аспекти мусульманського віровчення. Цьому сприяла відсутність в І. універсальної інстанції з узгодження, уніфікації й канонізації реліг. норм, а також опора в розробці питань релігії на особисті судження авторитетних знавців мусульманської традиції.

Важливим напрямом розвитку мусульманського вчення стало вироблення ритуальних і юрид. норм, морально-етичних наста-

нов, правил поведінки, об'єднаних разом із методами їхнього отримання в широкий комплекс реліг.-юрид. знання — фікх (араб. — розуміння). У парадигмі мусульманського знання фікх сприймається як прикладна галузь, спрямована на розробку конкретних правових норм — шаріату (араб. — вірний шлях). Оскільки Коран врегульовував лише обмежене коло сусп. відносин, викладені в ньому практичні настанови й моральні приписи потребували розширеного роз'яснення. Такі тлумачення ні в якому разі не могли суперечити духу й букві Корану й повинні були спиратися на авторитетне джерело, яким передусім мав бути сам пророк Мухаммад. Його дії, висловлювання навіть з приводу найдрібніших побутових питань стали сприйматися як приклад для наслідування й досі «моделюють» поведінку мусульманина.

Традиція Мухаммада (араб. — сунна — звичай, практика) спочатку побутувала у вигляді усних оповідань — хадісів (араб. — розповідь). Найбільш авторитетними носіями переказів про Мухаммада були його родичі, друзі, сподвижники — т. зв. асхаби. До їх числа належали мусульмани, які першими повірили в пророцтво Мухаммада й прийняли І. Найвпливовішими серед них були Аїша — молодша дружина пророка, сподвижник пророка Абу Хурайра, халіфи Умар та Алі, син халіфа Умара Абдаллах, а також секретар пророка Зайд. Авторитетним знавцем хадісів став брат у перших пророка Абдаллах бен Аббас, який дав початок школі хранителів переказів.

Збирання переказів про пророка вважалося справою благочестивою. За часів *середньовіччя* на мусульманському Сході досить поширеною була практика подорожей у пошуках учителів — відомих знавців хадісів, аби саме від них отримати достовірні перекази. Тих, хто отримав знання хадісів від асхабів, називали табіун (араб. — наступники), — вони також мали учнів у наступному поколінні мусульман. Так поступово виникали цілі школи знавців хадісів. Відомо, напр., що в найбільш авторитетних знавців переказів налічувалося до кількох сотень учнів. Професійні передавачі хадісів звалися мухаддісами (араб. — оповідач) або хафізами (араб. — хранитель). Щоб підтвердити авторитетність і надійність свого переказу, вони складали існади (араб. — опора) — ланцюжки з імен передавачів хадісів, які відображали шлях переказу від особи, яка почула його вперше, до хронологічно останнього його знавця. Існади повинні були переконати слухача хадісу в тому, що переказ походить від авторитетної людини, яка спілкувалася з Мухаммадом, знала пророка, чула його висловлювання або була свідком його вчинків. Переказ, який втратив свій існад, не міг вважатися достовірним, а його зміст ігнорувався. Якщо існад хадісу визнавався хронологічно непослідовним, то сам переказ не міг вважатися достатньо авторитетним, аби становити норму поведінки для мусульманина, й потребував додаткових доказів правдивості.

Поступово існади ставали все довшими й важчими для усного запам'ятовування, і тому вже через кілька десятиліть після смерті Мухаммада їх почали фіксувати письмово. З хадісів, які походили від одного з передавачів, або стосувалися однієї юрид. проблеми, укладалися збірки. Згодом мусульманська традиція розробила окрему дисципліну — ілм ал-хадіс — вчення про хадіси, із власним предметом, методологією й масивом авторитетної літ. Завдання критиків хадісного матеріалу полягало в аналізі як існадів, так і власне змістовної частини хадісу — т. зв. матну. Із величезної кількості збірок хадісів — різних за змістом, способом систематизації хадісного матеріалу й ступенем його достовірності — найвищого авторитету набули лише шість.

У сунітському середовищі найбільш ранніми з них і, відповідно, найавторитетнішими стали збірки ал-Бухарі (п. 870) й Мусліма (п. 875). За ними йдуть збірки Абу Дауда (п. 888), ат-Тірмізі (п. 892), ан-Насаї (п. 915) та Ібн Маджі (п. 886). Хадіси, включені до збірок ал-Бухарі й Мусліма, пройшли найретельніший відбір, тому сьогодні сам факт присутності в них того чи ін. хадісу є достатнім доказом його достовірності.

У шиїтському середовищі, що розвинуло власну, альтернативну сунітській традицію верифікації й зберігання реліг. переказів, найбільш авторитетними збірками ахбар (араб. — повідомлення) вважаються твори ал-Кулайні (п. 941), Ібн Бабуї ал-Куммі (п. 991) й Абу Джафара ат-Тусі (995—1067).

Багаторічна практика збирання хадісів викликала появу масиву традиційної мусульманської літ., яка за ступенем авторитетності поступалася лише Коранові. В більшості своїй саме сунна слугувала субстратом у становленні ритуально-обрядової складової І. й правосвідомості мусульман. У сунні були зібрані повчальні висловлювання пророка, його настанови, що визначали моральні та етичні орієнтири для мусульманина, правила його індивідуальної й соціальної поведінки.

Подальший розвиток мусульманської д-ви урізноманітнив комплекс проблем, які потребували юрид. осмислення. У зв'язку із цим виникла необхідність у розширенні теологічного, юрид. й морально-етичного масиву настанов, які б узгоджували тогочасні потреби мусульманського сусп-ва з доктринальним комплексом І. Коран і сунна на цьому етапі були доповнені фатвами — юрид. постановами-роз'ясненнями авторитетних мусульман — здебільшого сподвижників пророка, які сприймалися наступними поколіннями віруючих носіями знання, отриманого безпосередньо від Мухаммада.

Наступним етапом формування джерельної бази фікху і його методології стало утворення системи іджтіхаду (араб. — старанність) — комплексу раціональних методів формулювання рішень з питань, на які ані Коран, ані сунна, ані юрид. постанови сподвижників Мухаммада безпосередньо відповідей не давали. Система іджтіхаду трактує Коран, сунну й традицію сподвижників пророка як основу для подальшої інтерпретації раннього реліг.-правового знання і розвиває його в дусі реліг. традиції. На цьому етапі розпочався запис раніше накопиченого масиву правових рішень, настанов, порад як теор., так і суто практичного змісту. Розвиток пись-

мової традиції фікху перетворив його на повноцінну юрид. доктрину з власною джерельною базою, методологією, дослідницькою та коментаторською традицією, поділеною на кілька рівнів авторитетності.

У мусульманському вченому середовищі сформувалося два підходи до ступеня можливого спекулятивного відхилення від базового коранічного або хадісного тексту. Прихильники першого вважають, що Корану й накопиченого масиву хадісів достатньо для виведення нових правових норм, і покладають нормотворчу роботу на муджтахідів (араб. — той, хто має право на іджтіхад) — знавців традиції. У своїй діяльності муджтахід повинен був спиратися на правила логічного міркування (ра'й), а правові норми, безпосередньо не прописані в Корані чи сунні, мав сформулювати шляхом проведення аналогії (кийас) між уже існуючою нормою та прецедентом, який потребує юрид. осмислення.

На думку ін. ідеологів І., застосування принципів логічного міркування й судження за аналогією відкривало можливості для маніпуляцій та кон'юнктурної оцінки правових прецедентів. Прихильники такого підходу вважали, що правові лакуни потрібно заповнювати заново віднайденими хадісами, а не особистими міркуваннями правознавців.

Уже на етапі становлення фікху виокремилися дві його школи, одну з яких — школу «прихильників самостійного судження» — прийнято іменувати іракською, а другу — школу «прихильників переказу» — мединською. Спочатку юрид. школи не мали епонімів, проте згодом кожна з них стала зводити власну доктрину до одного із засн., перетворюючись на реліг.-правову орієнтацію — мазхаб (араб. — шлях, напрямок). Так, засновником іракської школи фікху і ганафітського мазхабу вважається Абу Ганіфа (п. 767), а мединської школи і малікітського мазхабу — Малік бен Анас (п. 795). Згодом виникли ще два сунітські мазхаби — шафіїтський, названий на честь Мухаммада аш-Шафі'і (п. 820), і ханбалітський, засновником якого став Ахмад бен Ханбал (п. 855). Сформувалися також шиїтські школи фікху — сьогодні практичне значення як чинного реліг.-правового тлумачення мають імамітський, зайдитський та ісмаїлітський мазхаби.

Поширення ісламу на українських землях. На тер. Сх. України, яка в 7—9 ст. входила до *Хозарського каганату*, поширення І. могло розпочатися вже при *хозарах* — так, за напівлегендарними твердженнями мусульманських географів ал-Марвазі (11 ст.) та ал-Ауфі (13 ст.) І. був присутній на тер. *Русі* ще до її хрещення (див. *Хрещення Київської Русі*). Про існування мусульманської громади в *Києві* та на пд. від міста повідомляють ал-*Гарнаті* (12 ст.) та ін. мусульманські автори. Все ж домінуючою є думка про те, що поширення І. на укр. теренах розпочалося не в хозар. період, а значно пізніше — у золотоординський, оскільки, починаючи від хана Узбека (п. 1341), усі правителі *Золотої Орди* були мусульманами, а тюркське нас. Золотоординської д-ви прийняло І.

Перші свідчення про перебування татар та «сарацинів» на теренах *Західної України* належать до 1327. Вже в 14 ст. татари проживали у *Львові* на вулиці Краківській, яка тоді мала назву Татарська. Крім того, за часів пізнього середньовіччя поселення мусульман з'явилися в ін. регіонах Зх. України. Місц. мусульманські громади здебільшого формувалися вихідцями із Криму — татарами, які поступово були асимільовані слов'ян. нас.

У 2-й пол. 14 ст. в Криму при владі утвердилася одна з гілок Чингізидів, що походила від потомків Тока-Тимура — третього сина хана Джучі. Спочатку крим. правителі були васалами золотоординського хана, однак з розпадом Золотої Орди (поч. 15 ст.) позбулися залежності від неї й утворили самостійне *Кримське ханство* на чолі з *Хаджи-Гіреєм* (1443), яке з 1475 стало васалом Осман. імперії. Наприкінці 16 ст. крим. хани контролювали більшу ч. тер. сучасної Пд. України. Рос.-турец. війни 18 ст., внутр. криза Осман. імперії привели до приєднання 1783 Крим. ханства до *Російської імперії*.

Реліг. життя Крим. ханства було зорієнтовано на турец. І. Серед крим. мусульман особливим авторитетом користувалися суфійські ордени турец. походження. На п-ові розвинулися й місц. традиції реліг. вченості — крим. знавці І. були відомі далеко за межами своєї д-ви, а медресе Зінджирлі, засноване в передмісті *Бахчисараю* 1500, набуло слави в усьому мусульманському світі. На час приєднання Крим. ханства до Рос. імперії на тер. п-ова існувало 1530 мечетей. Однак у результаті кількох хвиль міграції *кримських татар* до Туреччини наприкінці 18 — поч. 20 ст. мусульмани Криму перетворилися на конфесійну меншість — на поч. 1920-х рр. крим. татари складали лише 26 % нас. п-ова.

Нині І. сповідують більше 1 млрд осіб, які мешкають чи не в усіх куточках світу.

Чисельність жителів України, які належать до мусульманської традиції, складає бл. 436 тис. осіб, тобто становить 0,9 % нас. країни. Укр. мусульмани представляють бл. 40 етнічних груп, які традиційно сповідують І. Більша частка укр. мусульман — це крим. татари, які проживають переважно на тер. *Автономної Республіки Крим*, а також у прилеглих до неї р-нах *Херсонської області* та *Запорізької області*. Друга за чисельністю група укр. мусульман — це волго-уральські татари. Більшість із них мешкає в *Донецькій області*, а також на тер. АР Крим, *Луганської області* та Херсон. обл. Азербайджанці становлять третю за чисельністю етнічну групу укр. мусульман. Здебільшого вони проживають на сх. країни — в Донец. обл., *Харківській області* та *Дніпропетровській області*. В Україні живуть також представники ін. етнічних груп, що сповідують І., переважно тюркського походження — узбеки, турки, казахи, башкири, туркмени. З-поміж укр. мусульман нетюркського походження найбільш чисельну групу складають араби. Більшість з них проживає в Києві та великих регіональних центрах — в *Одесі*, *Харкові*, *Дніпропетровську*, *Донецьку*, *Запоріжжі*, *Сімферополі*, *Луганську* й *Вінниці*. Серед укр. арабів переважають вихідці з Палестини, Йорданії та Лівану.

В Україні діє більш ніж 400 мусульманських реліг. громад, більшість з яких підпоряд-

ковані *Духовному управлінню мусульман Криму* (бл. 300 громад), *Духовному управлінню мусульман України* (бл. 50 громад) і Незалежному духовному центрові мусульман України (12 громад).

Літ.: *Крымский А. Е.* История мусульманства, ч. 1—3. М., 1904—12: М.—Жуковский, 2003; *Schacht J.* An Introduction to Islamic Law. Oxford, 1966; The Cambridge History of Islam. Cambridge University Press, 1970; *Босворт К.Э.* Мусульманские династии. М., 1971; *Watt W.M.* Islamic Philosophy and Theology. Edinburgh, 1972; Ислам: религия, общество, государство. М., 1984; Мусульманское право (Структура и основные институты). М., 1984; Ислам: Энциклопедический словарь. М., 1991; *Peters F.E.* Muhammad and the Origins of Islam. Albany, 1994; *Кримський А.* Історія Туреччини. К.—Львів, 1996; Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь, вып. 1—3. М., 1998—2001; *Полотнюк Я.Є.* Іслам. В кн.: Релігієзнавство. Львів, 2000; Коран. Дослідження, переклад (фрагмент) і коментарі Валерія Рибалкіна. К., 2002; Іслам і українське суспільство: соціальні та політичні аспекти. К., 2004; Ісламська ідентичність в Україні. К., 2005.

Д.А. Радівілов.

ІСЛА́М-ГІРЕ́Й II (р.н. невід. — 1588) — крим. хан (1584—88), син *Девлет-Гірея I.* 1574 став дервішем. 1584 призначений султаном *Османської імперії Мурадом III* ханом до Криму. І.-Г. II — «хан з дервішів» — фактично передав реальну владу своєму братові Алі-Гірею, який був призначений *каймаканом.* Внутр. усобиці в *Кримському ханстві*, що почалися ще за *Мухаммед-Гірея II*, продовжилися і за правління Іслам-Гірея II.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887; *Виноградов А.В.* Крымские ханы в XVI в. «Отечественная история», 1999, № 2.

Б.В. Черкас.

ІСЛА́М-ГІРЕ́Й III (1604—10.07. 1654) — крим. хан (1644—54). Продовжував агресивну зовн. політику своїх попередників, спрямовану на пограбування і захоплення в *ясир* мирного нас. з укр., рос., польс., молдов. та ін. земель. 1648, щоб ослабити Польщу, вступив у воєн. союз з Б.*Хмельницьким.* Під час *Зборівської битви 1649*, задобрений польс. королем *Яном II* Казимиром Ваза щедрими подарунками

Іслам-Гірей III. Гравюра Б. Монкорната.

та обіцянками, І.-Г. III у вирішальний момент не підтримав війська Б.Хмельницького і змусив цим самим гетьмана погодитися з мирними умовами (див. *Зборівський договір Криму з Польщею 1649*), які не відповідали інтересам України. Під час *Берестецької битви 1651* І.-Г. III вдруге звів нанівець зусилля Б.Хмельницького, під час *Жванецької облоги 1653* — утретє (він на власний розсуд повів переговори з Яном II Казимиром Ваза, виговорив для себе велику контрибуцію, право брати в ясир нас. *Галичини* й *Волині*, а потім примусив Б.Хмельницького погодитися на перемир'я). Ненадійність союзу з І.-Г. III та пограбування ордою укр. земель підштовхнули Б.Хмельницького до укладання воєн. союзу з Рос. д-вою. 1654 сталося перегрупування сил, татари перейшли на бік Польщі.

Літ.: *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. СПб., 1887; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995.

В.В. Панашенко.

ІСЛА́МСЬКІ УНІВЕРСИТЕ́ТИ — вищі навч. реліг. заклади, в яких отримують базову підготовку майбутні імами, викладаються основи *ісламу* і шаріату, фікх (мусульманське правознавство), араб. мова, історія країн Сходу. Термін навчання — 4 роки. В Україні діють 2 І.у.: у *Києві* при *Духовному управлінні мусульман України* (з 11 трав. 1993; президент — А.Тамім) та в *Донецьку* — при Духовному центрі мусульман України (з 28 лип. 1998; ректор — М.Джамаль).

М.І. Кирюшко.

ІСЛА́М-ТЕРЕ́К — назва до 1945 смт *Кіровське.*

ІСЛА́НДІЯ, Республіка Ісландія (Iceland, Lyđveldiđ Island) — європ. д-ва, розташована на однойменному о-ві в Атлантичному океані біля Пн. Полярного кола. Пл. — 103 тис. км². Нас. 296,7 тис. осіб (2005). Етнічний склад: ісландці (99 %), датчани та шведи (1 %). Держ. мова — ісландська. За віросповіданням переважають лютерани (85,5 %), решта — представники ін. християн. конфесій. Столиця — м. Рейк'явік. Адм.-тер. поділ на 25 округ, які поділяються на общини. Грошова одиниця — ісландська крона.

Історія І. поділяється на п'ять періодів: 1) заселення (870-ті рр. — 930); 2) «Ісландська республіка» (930—1262); 3) союз з Норвегією (1262—1380); 4) колоніальне правління Данії (1380—1944); 5) Незалежна республіка І. (з 1944).

Заселення І. відбулося протягом 874—930 рр. переважно норвез. вікінгами, які намагалися знайти на острові захист від свавілля норвез. короля Гаральда I Чарівноволосого. До цього періоду тут проживали ірландські монахи-відлюдники, які покинули острів з прибуттям перших вікінгів. Першим поселенцем був ватажок на ім'я Інголфур Арнарсон, який оселився разом зі своєю родиною у пд.-зх. ч. І., в місцині, названій ним Рейк'явіком, що в перекладі з норвезької означає «туманна затока». Закінчення періоду заселення ознаменувалося створенням зводу законів та утворенням 930 альтингу (парламенту). Поступове поширення *християнства* в І. привело до того, що в 1000 р. питання про статус цієї релігії було поставлене на зборах альтингу. В результаті християнство було проголошено держ. релігією, проте нас. також дозволялося відправляти язичницькі культи.

Міжусобиці та заворушення, які тривали майже три століття, послабили І. Цим скористався норвез. король Гакон Старий і змусив ісландців 1262 підписати союзний договір, який фактично підпорядковував країну Норвегії.

1397 внаслідок Кальмарської унії Норвегія об'єдналася зі Швецією та Данією і фактично потрапила під вплив останньої. Це стало початком дат. правління в І. 1551 дат. король Християн III провів в І. *Реформацію.* Крім того, на І. було накладено дат. монополію на торгівлю, що стало причиною зубожіння місц. нас. Торг. обмеження, стихійні лиха та голод призвели до того, що в 2-й пол. 18 ст. чисельність нас. острова скоротилася до 40 тис. осіб. І. остаточно втратила свою незалежність, альтинг перестав збиратися. Лише 1843 діяльність альтингу було відновлено, він став дорадчим органом дат. короля у справах, що стосувалися І., а через 10 років було скасовано торг. монополію. 1874 відбулося святкування тисячоліття заселення острова. Данія дарувала І. власну конституцію та передала контроль над бюджетом країни.

20 ст. стало переломним в історії І. 1918 І. отримала право самостійно визначати свою внутр. політику, тоді як Данія продовжувала контролювати сферу зовн. політики та оборону. Під час *Другої світової війни* Данія була окупована гітлерівською Німеччиною. Аби запобігти можливій окупації І., на острові висадилися брит. та амер. війська, що сприяло зростанню ісландської економіки й посилило вимоги незалежності. 17 лип. 1944, після проведення загальнонац. референдуму (97 % висловилися «за»), І. було проголошено незалежною республікою.

І. де-юре є президентською республікою, однак де-факто президент виконує лише представницькі функції. Реально управління країною належить альтингу (однопалатному парламенту; 63 депутати), який є найстарішим в Європі. Альтинг обирається кожні 4 роки прямим голосуванням на пропорційній основі. Прем'єр-міністром, як правило, стає лідер партії/коаліції, що перемогла на виборах до парламенту, він же формує кабінет міністрів, який затверджується парламентом. Суд. влада представлена 8-ма регіональними судами та верховним судом. Усі судді призначаються міністром юстиції на довічний термін.

І. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1946), *НАТО* (з 1949), *Ради Європи* (з 1950) та ін. міжнар. орг-цій.

Не зважаючи на відсутність корисних копалин, І. є країною з високим рівнем життя. ВВП на душу населення дорівнює 31,9 тис. дол. США (2004). Гол. галузь економіки — рибна пром-сть — забезпечує 70 % надходжень від експорту. Також важливу статтю експорту складає продаж алюмінію (виробляється з довізної сировини). І. має багаті гідро- та геотермальні ресурси, що повністю забезпечують потреби країни в електроенергії та тепловій енергії. Крім того, в І. розвинуті с. госп-во (вівчарство, вирощування овочів та ягід), туризм, суднобудування та судноремонт.

На сьогодні уряд І. робить ставку на диверсифікацію економіки країни та розвиток нових галузей, таких, як програмне забезпечення, біотехнології, надання фінансових послуг тощо. І. залишається осторонь євроінтеграційного процесу (див. *Європейська інтеграція*), оскільки уряд вважає, що членство в *Європейському Союзі* може призвести до втрати контролю над рибними ресурсами країни.

І. визнала незалежність України 19 січ. 1992, а 30 берез. того ж року були встановлені дипломатичні відносини. Укр.-ісландські відносини перебувають на стадії формування, йде процес створення договірно-правової бази для співробітництва, опрацьовуються проекти низки угод екон. характеру. Пріоритетними для розвитку укр.-ісландського торг. та інвестиційного співробітництва є рибальство та переробка риби, буд-во доріг, прокладання тунелів, тепло- та електромереж, ремонт та спільне вир-во мор. та річкових суден, авіац. сфера, туризм.

Я.Л. Шолох.

ІСОКРА́Т ('Ισοκράτης; 436—338 до н. е.) — видатний грец. оратор. Автор численних промов і трактатів, серед яких: «Панегірик», «Платейська промова», «Філіпп», «Архідам», «Ареопагітік», «Про мир»; засн. знаменитої на всю Грецію школи ораторів. Був прибічником македонської орієнтації, що відобразив у промові «Філіпп» та в листах до македонського царя Філіпа (батько Александра Македонського). Він пропонував об'єднати Грецію під владою Філіпа, саме такий союз грецьких держав, за думкою І., здатен забезпечити внутр. мир в Елладі, її політ. незалежність та перемогу у війні з Персією. Ним написана промова для виступу в афінському суді одного з жителів Пн. Причорномор'я, де містяться свідчення про кредитно-грошові операції, екон. й політ. зв'язки *Боспорського царства* й Афін на поч. 4 ст. до н. е.

Тв.: Речи. «Вестник древней истории», 1965, № 3—4; 1966, № 1—4; 1967, № 1, 3—4; 1968, № 1—4; 1969, № 1; 1969, № 2.

Літ.: *Cloche P.* Isocrate et son temps. Paris, 1963; *Скржинская М.В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. К., 1991.

М.В. Скржинська.

ІСПА́НІЯ, Королівство Іспанія (España, Reino de España) — д-ва на пд. зх. Європи, на Піренейському п-ові. До її складу входять також Балеарські та Канарські о-ви, а також під управлінням І. перебувають р-ни міст Сеута й Мелілья на пн.-зх. узбережжі Марокко (Африка). Пл. — 504,8 тис. км². Нас. — 41,7 млн осіб (2002). Столиця — Мадрид. Адм.-тер. поділ — 17 автономних співтовариств (регіонів), 50 провінцій. Держ. мова — іспанська. Грошова одиниця — *євро.*

Стародавня історія І. тісно пов'язана з к-рою її корінного нас. — іберійців, які ще наприкінці 2 тис. до н.е. зналися в землеробстві, скотарстві, ремеслах й тоді ж створили на пд. узбережжі Піренейського п-ова д-ву Тартесс. Пізніше тер. Тартессу стала об'єктом колонізації з боку фінікійців, малоазійських греків і Карфагену. В 3 ст. до н.е. тут утвердив свою владу *Рим Стародавній*. Після падіння рим. влади на Піренеї прийшли племена *вандалів*, *аланів* і свевів і заснували свої королівства. Існування цих королівств припинила навала вестготів (див. *Готи*), які поряд з візантійцями (див. *Візантія*) запанували тут на поч. 6 ст. В цей період на іспанських землях почали формуватися феод. відносини, відбувалося покріпачення селян. Внутр. усобиці між магнатами й сел. виступи створили сприятливі умови для іноз. вторгнення. На поч. 8 ст. більшу

частину іспан. земель завоювали «маври» — араби і бербери із Пн. Африки. Вони заснували в Кордові емірат, 929 його було перетворено на халіфат — незалежну від Араб. халіфату з центром у м. Багдад (нині столиця Іраку) д-ву. В 11 ст. загострилася боротьба дрібних власників за землі. Це разом з посиленням нової знаті в Кордовському халіфаті збурило розрухи, які спричинили поділ халіфату на окремі емірати. В цей же час набирає розмаху боротьба з араб. пришельцями витіснених у гірські р-ни місц. мешканців. На відвойованих у маврів землях виникають іспанські д-ви Леон, Кастилія, Наварра, Арагон, які стають гол. базою реконкісти — боротьби з араб. пануванням. У цей же час набирають сили міста, які об'єднуються в союзи; зростає вплив катол. церкви (див. *Католицизм*); множиться верства войовничого рицарства; поступово ліквідується кріпосне право, з'являються станово-представницькі установи — кортеси. В 2-й пол. 13 і 14 ст. Арагон, на відміну від Кастилії, розширює свої володіння шляхом захоплення ін. християн. земель — Сицилії, Сардинії, частини Балканського п-ова. 1469 сестра короля Кастилії Енріке II Ізабелла вийшла заміж за короля Фердинанда Сицилійського. Після смерті Енріке II 1474 Ізабелла стала королевою Кастилії, якою правила разом з чоловіком, що після смерті свого батька Хуана II Арагонського 1479 став королем Арагону. Кастилія й Арагон об'єдналися особистою унією правителів, що поклало початок королівству Іспанія. В утвердженні й зміцненні своєї влади королівський двір здійснив конфіскацію великої частини земель у титулованого *дворянства* та рицарських орденів, заборонив вести приватні війни, обмежив права міст, підпорядкував церкву д-ві та створив інквізицію на чолі з духівником королеви Ізабелли Торквемадою. Влада жорстоко переслідувала арабів і євреїв, які змушені були масово тікати з країни. 1492 була знищена остання опора маврів — Гранадський емірат. Свої подальші воєн. дії І. перенесла на пн. терени Африки (Марокко, Алжир).

Відкриття Америки генуезцем Х.Колумбом, який перебував на іспанській службі, надало великі можливості для територіальних загарбань і збагачення І., сприяло перетворенню її на світ. імперію. Протягом 16 ст. І. приєднала до себе Мексику, Болівію, Перу та низку ін. земель Центр. та Пд. Америки. Із заокеанських колоній ринув потік золота і срібла. Це дало змогу розвинути в метрополії різні галузі пром. вир-ва й побудувати потужний військ. і торг. флот, що сприяло посиленню впливу І. в Європі. І. захопила Неаполітанське королівство, а за Карла I Габсбурга, який 1516 обійняв іспанський престол, а 1519 був проголошений імператором *«Священної Римської імперії германської нації»* під іменем Карла V, почала владарювати в Нідерландах, Сицилії, Сардинії.

У 16 ст. в І. різко знецінюється праця в матеріальному вир-ві, відбувається масове розорення сел. г-в, економіка всієї країни зазнає катастрофічних потрясінь. Тим часом і зовн. політика І. за правління Карла I, який, зрештою, зрікся престолу 1556, «загрузла» в нерозв'язних проблемах. Наступник Карла I Філіпп II Габсбург намагався захопити Францію й Англію. 1588 його «Непереможна армада» була розбита англ. флотом і від І. відійшла пн. частина Нідерландів. Лише в протиборстві з *Османською імперією* І. мала деякі успіхи, зокрема здобула перемогу в битві 1571 біля м. Лепанто (нині м. Нафпактос, Греція).

У 17 ст. розвал іспанської імперії набув незворотного характеру, а за землі самої І. почали суперництво Франція та Англія.

1700 на іспанський престол зійшов Філіпп V, представник династії Бурбонів, що правила Францією. Загроза об'єднання Франції з І. й, отже, зміцнення франц. позицій у світі підштовхнули Англію до створення коаліції з Австрією, Голландією, Португалією і Савойєю, що ставила собі за мету передачу іспанського трону австрійс. *Габсбургам*. Війна, що розгорнулася між коаліцією та урядом Філіппа V й Францією за іспанську спадщину, тривала 1701—14 й закінчилася для І. територіальними втратами в Європі та посиленням залежності від Франції. Спільно з Францією І. підтримала у 2-й пол. 18 ст. боротьбу амер. колоній Англії за незалежність. Невдовзі у внутр. житті І. настала доба *освіченого абсолютизму* та реформ, що сприяли пожвавленню пром-сті й торгівлі.

Французька революція кінця 18 століття порушила іспано-франц. монархічний альянс. І. приєдналася до коаліції абсолютистських д-в, і розпочала 1793 війну проти революц. Франції, в ході якої зазнала нищівної поразки і змушена була підписати угоду про союз, стала учасницею завойовницьких походів франц. імп. *Наполеона I* Бонапарта та оголошеної ним континентальної блокади, спрямованої проти Англії. 1807 франц. війська окупували І., взявши під контроль її найважливіші фортеці та комунікації. Велике нар. повстання 1808 проти загарбників було придушено силою франц. зброї, а на іспанський престол імп. Наполеон I Бонапарт посадив свого брата — Жозефа Бонапарта. В спротиві окупантам згуртувалися різні верстви нас., нац.-визвол. боротьба набула характеру партизан. війни. 1812 в м. Кадіс кортеси ухвалили конституцію, що проголошувала іспанську *націю* «носієм верховної влади», різко обмежувала прерогативи короля і встановлювала розподіл гілок влади. Боротьбу за втілення нових законів у життя очолила армія. Все це змусило 1820 короля Фердинанда VII присягнути Кадіській конституції. Але 1823 франц. війська згідно з рішенням Священного союзу відновили в І. абсолютну владу короля. Тисячі іспанських патріотів, у т. ч. їхній вождь Рієго-і-Нуньєс, були страчені. В ході наступних революцій (1834—43, 1854—56, 1868—74) в І. утвердилася обмежена монархія.

Наприкінці 80-х рр. 19 ст. І. взяла курс на співпрацю з Троїстим союзом, однак у наступне десятиліття пішла на зближення з Францією задля реалізації своїх загарбницьких планів щодо Африки. Тим часом війна з США 1898 і поразка в ній завдала удару іспанському пануванню на Кубі, Пуерто-Ріко, Філіппінах, о-ві Гуам.

Під час *Першої світової війни* І. не брала участі у збройних

діях, але постачала сировину і продукцію обом воюючим блокам. В 1930-ті рр. в країні скасували монархію й проголосили республіку (1931—39), проте внаслідок громадян. війни 1936—39, яка супроводжувалася іноз. втручанням, у країні постав авторитарний режим ген. Ф.Франко Баамонде. З початком *Другої світової війни* І. заявила про свій нейтральний статус, але всупереч цьому направила на Сх. фронт проти *СРСР* «блакитну дивізію».

Після смерті Ф.Франко (1975) під знаком демократизації громад.-політ. життя в країні відбулася реставрація монархії. Нині І. — парламентарна монархія. Глава д-ви — король. Діє конституція 1978 зі змінами, внесеними 1992. Законодавчу владу здійснюють Генеральні кортеси (двопалатний парламент — конгрес депутатів і сенат), який обирається на 4 роки. Вищий орган виконавчої ради — рада міністрів.

І. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1955), *Ради Європи* (з 1977), *Європейського Союзу* (з 1986), ін. міжнар. орг-цій.

Іспано-українські взаємини. Як засвідчують істор. джерела, вже за доби *середньовіччя* між людністю укр. та іспанських земель існували різнобічні зв'язки. Зокрема, за часів араб. правління в Іспанії перебували солдати, «вчені люди» й раби слов'ян. походження з укр. Причорномор'я. В 17 ст. чимало запороз. *козаків* служило в іспанській армії. На поч. 19 ст. українці перебували в підрозділах військ Наполеона I Бонапарта, що дислокувалися в Іспанії. Події іспанської революції 1820—23 знайшли відгомін в Україні, позначилися на формуванні програми й тактики таємного Пд. т-ва (див. *Декабристів рух*). 1820 півднем України подорожував з метою розробки системи комунікацій іспан. інженер і вчений А.*Бетанкур*. У 1-й пол. 19 ст. відкрилося перше в Україні іспанське дипломатичне представництво — консульство в *Одесі*. Інтерес іспанців до духовної спадщини українців засвідчує поява 1877 в ж. «La Ilustrasion Española y Americana» («Іспано-американське просвітництво») ст. В.Лесевича «Тарас Шевченко — великий поет України». Від 2-ї пол. 19 ст. в укр. містах гастролюють іспанські артисти й музиканти: «король скрипалів» і композитор П.Сарасате (1882), скрипачка Т.Туа (1882), оперні співачки М.Гай (1908), Е. де Ідальго (1914) та ін. На рубежі 19—20 ст. помітний вплив на іспанську історіографію справила діяльність В.*Піскорського* — засн. рос. та укр. іспаністики, який провадив студії в іспанських архівах і б-ках і за праці, видані в Іспанії, був обраний чл.-кор. Барселонської АН.

До часів *української революції 1917—1921* належить спроба встановити дипломатичні взаємини між двома країнами: уряд *Української Народної Республіки* призначив своїм послом в Іспанії І.Кулішера, останньому, однак, не вдалося розпочати свою місію.

У громадян. війні в Іспанії 1936—39 брали участь укр. добровольці, які воювали як під прапорами республіканців (більшість), так і на боці ген. Ф.Франко. В лавах інтернац. бригад діяли укр. підрозділи — батальйон ім. Максима Кривоноса, *рота імені Тараса Шевченка*. У верес. 1936 УСРР передала 548 тис. крб. у фонд Міжнар. орг-ції допомоги борцям за респ. Іспанію. Також матеріальну й моральну підтримку отримували республіканці Іспанії від українців *Галичини* та *української діаспори* Америки й Європи. 1937 на 2-му антифашист. конгресі в Мадриді пролунав голос укр. митців, від яких із доповіддю «Нація і культура» виступив письменник І.*Микитенко*. Того ж року Барселонський ун-т, який відзначав 100-річчя свого відновлення, нагородив пам'ятними медалями Київ. та Харків. ун-ти. Після поразки республіканців багато іспанських дітей були направлені до України, де здобували середню й вищу освіту.

Під час II світ. війни в Мадриді провадив інформаційну діяльність представник *Організації українських націоналістів* (мельниківців) Ю.Карманін. 1947 в Іспанії виник осередок укр. діаспори, основу якого склала студентська молодь. 1953 укр. громада в Іспанії налічувала 68 осіб. На її базі виникли Т-во укр. студентів-католиків «Основа» (1947), Укр. студентська громада (1956), Т-во укр. друзів Іспанії (1957), які популяризували серед іспанців укр. к-ру. 1951 Іспанське нац. радіо розпочало міжнар. трансляцію україномовних передач. При мадридському центрі сх. досліджень 1952 ств. укр. секція, в ж. центру «Oriente» (з 1956 — «Oriente Europeo», «Східна Європа»), в місячнику «Las cartes de España» («Листи з Іспанії», 1950—55) та ін. іспанських періодичних вид. публікуються статті про нац.-визвол. змагання в Україні, розвідки про укр. церкву, діяльність Г.*Сковороди*, І.*Франка*. Співтворцем іспанської к-ри став українець кінорежисер Є.Деслав, який створив у Мадриді фільми «Викриття» (1948), «Що байдуже трьом закоханим» (1951).

1964 у Міжнар. форумі діячів к-ри, присвяченому 150-річчю від дня народження Т.Шевченка, взяв участь іспанський поет Р.Альберті, який на мітингу в *Каневі* виголосив «Слово на Тарасовій горі». 1967 до *Києва* й Канева приїздила поетеса А.-М.Матуте, яка в барселонському ж. «Destino» («Доля») опублікувала серію статей, присвячених Т.*Шевченкові* (1968). У цей же час на ниві укр.-іспанських літ. зв'язків виступили письменники іспанської респ. діаспори в СРСР С.Аркада, С.Гонсалес Гутьєрес, Р.Естрела-Льопіс та ін., які підготували 1964 першу іспаномовну зб. «Вибраних творів» Т.Шевченка.

Справі підтримання культ. зв'язків прислужилася традиція перекладу в Україні. Серед перших перекладів, які з'явилися в 19 — поч. 20 ст., були твори М. де Сервантеса В.Бласко Ібаньєса та ін. У різні роки тв. іспанських класиків і сучасних письменників перекладали І.Франко, В.*Самійленко*, П.Дмитренко, М.Іванов, В.Шовкун, М.Лукаш, М.Орест, М.*Рильський* та ін.

Дипломатичні відносини України з Іспанією встановлено 30 січ. 1992. Осн. принципи міждерж. стосунків заклав Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Королівством Іспанія, підписаний у Мадриді 7 жовт. 1996. З розвитком цих взаємин в І. виникла укр. заробітчанська діаспора, яка обчислюється 100—200 тис. осіб і має власні земляцькі об'єднання.

Літ.: *Шевченко Ф.П.* Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.). «УІЖ», 1961, № 1; *Додолев М.А.* Россия и Испания. 1808—1823 гг. М., 1984; *Дружинина Е.И.* Город и государство (по материалам Южной Украины). В кн.: Россия и Испания. М., 1987; *Вовк Я.Г.* З історії іспано-українських літературних взаємозв'язків пожовтневої доби. В кн.: Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. К., 1988; Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією: Збірник документів і матеріалів. К., 1988.

М.М. Варварцев.

ІСТМÓЛ ПРИ ЦК ЛКСМУ (до 1924 — Істмол при ЦК КСМУ), **Комісія з вивчення історії молодіжного руху при ЦК ЛКСМУ** — н.-д. та пропагандистська установа, осн. напрямами діяльності якої були: збирання, зберігання й упорядкування документів і матеріалів з історії комсомолу; систематизація й публікація спогадів ветеранів молодіжного руху; видання історико-комсомольської літ.; пропаганда та популяризація історії комсомолу серед молоді. В лют. 1921 за рішенням ЦК РКП(б) був ств. Істмол при ЦК Рос. комуніст. спілки молоді (див. *Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді*). Аналогічна установа з'явилася в УСРР. Створений у черв. 1921 згідно з циркуляром бюро ЦК Комуніст. спілки молоді України (КСМУ; див. *Ленінська комуністична спілка молоді України*) про заснування Істмолу й введення рубрик з історії молодіжного руху в органі ЦК КСМУ ж. «Юный коммунар» і місц. періодичних виданнях. У груд. 1922 — лют. 1926 головою Істмолу був С.Білокриницький, до керівного складу комісії входили С.*Височиненко*, Д.Кланцов, Д.Марченко, Б.Свердлов та ін. І. при ЦК ЛКСМУ мав свої від-ня при губкомах, окружкомах та міськкомах спілки, випускав періодичний орган «Юношеское движение». 1923—33 вийшло 16 зб. Були видані нариси з історії КСМУ—ЛКСМУ, зб. й брошури про діяльність місц. орг-цій комсомолу. В серп. 1929 в ході реорганізації *істпартів* Істмол на правах секції з вивчення історії комсомолу і робітн. молоді увійшов до складу новоствореного Ін-ту історії партії і Жовтневої революції при ЦК КП(б)У (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*).

Літ.: *Семененко В.И.* Создание и деятельность комиссии по изучению истории молодежного движения (Истмола) при ЦК ЛКСМУ (1921—1933 гг.). «Вестник Харьковского университета», 1981, № 218; *Серогодский Н.А.* Деятельность Истмола при ЦК ЛКСМУ. Автореф. дис. ... канд. истор. н. К., 1998.

В.І. Прилуцький.

ІСТÓМІН Володимир Іванович (1809, за ін. даними, 1807 або 1811 — 19(07).03.1855) — моряк, військовик, фортифікатор. Нагороджений знаком Військ. ордена (1827), кавалер орденів св. Анни 3-го (1830) і 2-го (1846) ступенів, св. Володимира 4-го (1837) і 3-го (1852) класів, св. Станіслава 2-го ст. (1843), св. Георгія 3-го класу (1854).

З дворян Естляндської губ. Н. в Псковській губ. 23(11) берез. 1823 вступив до Мор. кадетського корпусу. 12 черв. (31 трав.) 1824 став гардемарином. Служив під начальством М.*Лазарєва*. Брав участь у середземномор. поході та блокаді протоки Дарданелли в ескадрі графа Л.*Гейдена*. 1827 за хоробрість у Наваринській битві, що відбулася 20(08) жовт. 1827 в бухті п-ова Пелопоннес, присвоєно 1-й офіцерський чин (мічмана). 1830 повернувся на Балтику. 1833 отримав звання лейтенанта.

1835 переведений на Чорномор. флот. Від 1840 — капітан-лейтенант. Протягом 1845—50 перебував у розпорядженні царського намісника на Кавказі М.*Воронцова*, воював проти горців. Від 1847 — капітан 2-го рангу, 1849 — капітан 1-го рангу, 1850 призначений командиром 120-гарматного лінійного корабля «Париж» та 35-го флотського екіпажу.

Герой *Кримської війни 1853—1856*. Під орудою П.*Нахімова* вдало діяв у Синопській битві 30(18) листоп. 1853, після чого удостоєний чину контр-адмірала. Один із організаторів *Севастопольської оборони 1854—1855*: очолював Пн. укріплення (коли там команду взяв В.*Корнілов*, перейшов при ньому на посаду нач. штабу), а потім — 4-ту оборонну дистанцію, керував захистом Малахового кургану й більшості постів Корабельної сторони *Севастополя*. Уславився надзвичайною витримкою, феноменальною відвагою, зазнав поранень і контузії. Загинув на шляху зі споруджуваного Камчатського редуту до Корніловського бастіону.

В.І. Істомін.

Похований на міськ. пагорбі, біля могил М.Лазарєва та В.Корнілова (у склепі закладеного 1854 і збудованого 1888 севастопольського Володимирського собору). Влітку 1855 тут був похоронений також П.Нахімов.

Літ.: Материалы для истории Крымской войны и обороны Севастополя, вып. 1—2. СПб., 1871; Контр-адмирал Истомин. «Русский архив», 1877, кн. 1; *С.Ф.О.[Огородников С.Ф.]* Истомин 2-й. В кн.: Энциклопедия военных и морских наук, т. 3. СПб., 1888; Общий морской список, ч. 10. СПб., 1898; Истомин 2-й, Владимир Иванович. В кн.: Военная энциклопедия, [т. 2]. СПб., 1913; *Сидорченко В.Ф.* Истомин. В кн.: Морской энциклопедический словарь, т. 1. Л., 1991; Адмиралы Российского флота. М., 1995.

П.Г. Усенко.

ІСТÓМІН Михайло Павлович (17(05).10.1855 — після 1932) — історик, археограф, мистецтвознавець, літературознавець, педагог. Дійсний чл. *Історичного товариства Нестора-літописця* (1880), *Одеського товариства історії та старожитностей* (1890), Моск. археол. т-ва (1898), *Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті*, чл. Віленської археогр. комісії (1901), Італ. істор. т-ва в Римі (1909). Н. в м. *Київ*. По закінченні історико-філол. ф-ту Київ. ун-ту здобув ступінь магістра (1878). 1879—99 — учитель історії в Київ., Керченському та Одес. ін-тах шляхетних дівчат, 1899—1919 — учитель історії та літ. у Віленській та Київській жін. г-зіях, 1919—24 викладав у київ. трудових школах. 1924—30 — співробітник Істор.-філол. від. ВУАН, зокрема Комісії Старого Києва та Правобереж. України. Учасник *археологічних з'їздів* у Вільно (1893; нині м. *Вільнюс*), Ризі (1896; нині столиця Латвії) та Києві (1899). Для останнього влаштував першу в Україні виставку старожитнього малювання та іконографії 16—18 ст. Разом з І.*Каманіним* уклав «Сборник исторических материалов, извлеченных из древних актовых книг Киевского Централь-

ного архива при Университете св. Владимира» (вип.1, К., 1890). Архів І. зберігається в Ін-ті рукопису НБУВ.

Тв.: К истории пограничных столкновений России и Польши в XVIII в. «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», 1888, кн. 2, отд. 1; О северских князьях половины XII столетия Всеволоде и Игоре Ольговичах и о княжении их в Киеве. Там само; К истории живописи Киево-Печерской Лавры в XVIII в. К., 1894; К вопросу о древней иконописи Киево-Печерской Лавры. К., 1897; Наброски по иконографии Волынского Епархиального Древлехранилища. Житомир, 1900; Проф. Ф.А. Терновский в его важнейшем историческом труде. «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», 1911, кн. 22, вып. 1—2; Поэт мировой скорби. Байрон. Критико-биографический очерк и отрывки из произведений Байрона. Пг.—К., б/г.

Літ.: Наука и научные работники СССР, ч. 6. Л., 1928; Історія Національної академії наук України. 1924—1928. Документи і матеріали. К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. К., 2002.

О.В. Юркова.

ІСТОРИ́ЗМ. Уперше термін «історизм» почав вживати нім. історик літ. Ф.Шлегель 1797 у своїх фрагментарних зауваженнях з філології, вказавши на неісторичність «популярної філософії» 18 ст., позбавленої «всіх персональних індикацій». Тим самим він утверджував розуміння історичності всієї дійсності, яка осмислювалась як «індивідуальні» зміни в часі («розвиток»). Нині цей термін означає: 1) заг. методологічний принцип історизму, включений у структуру матеріалістичної діалектики; 2) історизм як духовно-культ. рух 19 ст.; 3) історизм як вид і спосіб істор. думки, що сприяв академічному становленню *історичної науки*, вирізняючи її пізнавальну стратегію від природничо-наук. В першому випадку в принципі І. виражена ідея загальності та універсальності істор. підходу до аналізу розвитку природи та сусп-ва, тобто необхідність розглядати всі явища з точки зору їх генезису, виникнення, розвитку та подальших змін.

У 1-й третині 19 ст. І. означав історично орієнтоване пізнання індивідуального в його «конкретному часі й просторі», спрямоване на фактологічне емпіричне дослідження («історична школа права»). Власне І. позначав т. зв. переломний час кін. 18 — поч. 19 ст., вирізняючи донаук. етап розвитку істор. науки від наук., який характеризувався появою розвиненої істор. свідомості — становлення різниці та зв'язку між трьома модальностями часу (минуле, сучасне і майбутнє). В ході тривалих сучасних дискусій визначені базові елементи змістовного наповнення поняття І. та його етапи на основі виділення домінуючих тлумачних моделей і методологічного інструментарію в істор. текстах та їхній зв'язок з пануючими історіософськими системами. Так, в «історизмі епохи Просвітництва» виділяють «універсалізм» істор. процесу і оптимістичну теорію прогресу. «Класичний історизм» 19 ст. вказує на ґрунтовну історизацію думки в гуманітарних науках і взаємозв'язок між «розумінням», як її центр. методологічною категорією (на відміну від категорії «пояснення» в природничих науках), та утвердженням поняття раціональної й духовної людини як суб'єкта історії. Т. зв. саморефлектуючий історизм утвердився в теоретико-методологічному дискурсі наприкінці 20 ст. і зосереджується на понятійному апараті істор. науки. К.*Поппер* на основі різниці в пізнавальній стратегії природничих та гуманітарних наук («генералізації» та «індивідуалізації») і розмежування їхньої методології виділяє «пронатуралістичний історицизм» і «антинатуралістичний історицизм».

Виділяються окремі складові І. як духовно-культ. руху та світогляду 19 ст.: а) протест проти раціоналізму *Просвітництва доби* з його скептичним ставленням до минулого, але сприйняття оптимістичної просвітницької ідеї «прогресу»; б) «історична свідомість романтизму» з властивим йому постійним пошуком у минулому смислу сьогодення; в) індивідуалізація як усвідомлення ідеї, що індивідуум формується історично; г) ідея «народного духу», котра виникла внаслідок «повторного пробудження» *ідентичностей національних* в Європі.

І. як теор. основа істор. науки формував 3 її базові складові: а) ідеалістичні істор. поняття; б) канонізація дослідницьких регулятивів до єдності істор. методів; в) поширення фахових претензій на заг. освіту сусп-ва. По-перше, історія була самовиявом і самоуявленням людини 19 ст. як індивідуального елементу культ. розвитку заг. духу. Людські вчинки обумовлювалися «ідеями», котрі виступали як духовні рушії, спрямовуючи практичні дії на зміну існуючого світу, і через керівні інтереси приводили до прийняття тих чи ін. істор. рішень. По-друге, І. визначав істор. метод як систему правил, що спрямовує процес вивчення минулого, порядкує професійною операцією пізнання — наук. дослідженням. Ці правила ґрунтувалися на істор. гносеології, в основі якої лежала герменевтика людських дій та мотивів, й історія пізнавалася шляхом їх «розуміння» за філологічною моделлю проникнення у смисл текстів. Ключовими для методології історії стали слова Й.-Г.*Дройзена*: «Сутністю історичного методу є пошук розуміння, інтерпретація». Упорядкування методологічного інструментарію здійснювалося за допомогою знаменитої «тріади»: евристика, критика, інтерпретація. По-третє, малася на увазі обумовленість минулих людських дій, мотивів прийняття рішень ціннісними нормами. Істор. наука пізнанням минулого робить внесок до культ. прогресу, виконуючи загальноосвіт. функцію в сучасному сусп. житті, оскільки дії й мотиви поведінки людини обумовлені історично й їхнє пізнання складає вищий сенс буття. І. розвивав політ. теорію, легітимуючи політ. стан сусп-ва аналізом його істор. розвитку.

У сучасному розумінні І. розглядається у зв'язку з проблемами інституціоналізації (див. *Інституціоналізація історичної науки*) й означає наук. парадигму істор. науки 19 ст., яка зводиться до 5 ґрунтовних ознак: а) інтереси (орієнтація на змінні потреби життя); б) «концепція ідеї» (формування домінуючого погляду на обумовленість людських дій в минулому); в) методи істор. реконструкції; г) форми історіографічного викладу; ґ) функції практичної орієнтації сусп-ва.

Літ.: *Iggers G.G.* The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from

Herder to the Present. Middletown, Connecticut, 1968; *Jager F., Rüsen J.* Geschichte des Historismus: eine Einführung. München, 1992; *Поппер К.* Злиденність історицизму. К., 1994; *Трёльч Э.* Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории. М., 1994; *Bohn Th.M.* Das «Prinzip des Historismus» in sowjetischer Lesart. «Storia della Storiographia», 1998, N 34; *Бон Т.* Историзм в России? О состоянии русской исторической науки в XIX веке. «Отечественная история», 2000, № 4; *Стельмах С.* «Відродження історизму?». Теоретичні проблеми історичної науки XIX ст. в сучасній зарубіжній історіографії. «Історія та історіографія в Європі», 2004, вип. 3; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005.

С.П. Стельмах.

ІСТÓРИКО-ГЕОГРАФÍЧНИЙ РЕГІÓН — одне з осн. понять *регіоналістики історичної* — галузі знань, що в рамках сучасної комунікативно-культ. парадигми досліджує процеси регіоналізації соціумів і механізми регіональних ідентифікацій. Цей теор. конструкт дає змогу науковцям, по-перше, досліджувати той чи ін. регіон — певний «територіальний соціум» — в історико-культ. контексті, а по-друге, реконструювати регіональні соціуми, що існували в минулому. Він також сприяє узгодженню різних методів ідентифікації соціопросторових утворень, пошуку відповідностей між історично-етногр. та етнокульт. регіональними одиницями (історико-культ. ареали, істор. та етногр. краї, істор. та етнічні землі тощо), уточненню кордонів етнічних тер., врахуванню істор. об'єктивної мінливості адм.-тер. поділів і суб'єктивної мінливості регіональних означень у сусп. свідомості.

Одним із завдань реконструкції І.-г.р. є створення наук. міждисциплінарного апарату для дослідження процесів регіоналізації соціумів, регіональних ідентифікацій, групових стимулів поведінки, напрямів колонізаційних процесів, міграцій. Простеження еволюції І.-г.р. створює ґрунт для дослідження просторово-часових параметрів функціонування територіальних спільнот на кожному істор. етапі, систем природокористування і госп. організації, регіональних особливостей світосприймання, способів самоорганізації місц. громад.

Термін «історико-географічний регіон» у понятійному арсеналі істор. регіоналістики почав уживатися порівняно недавно. Протягом майже всього 20 ст. функції основного операціонального поняття для характеристики територіальної організації соціумів виконувало поняття «край», яке і досі є базовим у краєзнавстві. Це поняття, виявилося, однак, малопридатним для визначення істор. змін кордонів «територіальних соціумів», тому воно й було замінене більш точним у цьому сенсі терміном, що може вживатися також для характеристики культурно-історичного потенціалу новітніх територіальних комплексів, складові частини яких були свого часу підпорядковані різним *державам*. При виділенні тих чи ін. І.-г.р. враховуються: характер розселення тамтешніх мешканців і способи освоєння ними території, ступінь збереженості ними комплексів традиційної культури й особливості їхнього менталітету. Підставою для виокремлення таких регіонів є наявність у тих чи ін. територіальних утворень: а) ознак, які характерні саме для цих територій; б) внутрішніх регіональних елементів та системних зв'язків між ними. В основу ретроспективної регіоналізації кладуться природно-геогр. (ландшафтоутворюючі), екон., політ., етнічні ознаки. Насамперед беруться до уваги відмінності в соціально-екон. й політ. розвитку, територіальній організації, правовій, політ., соціонормативній к-рі, мовні та конфесійні орієнтації.

Сучасний регіональний поділ України на Зх., Сх., Центр і Пд. лише приблизно відображає ту її територіальну структуру, яка склалася історично. Ретроспективну регіоналізацію в Україні утруднює не тільки відсутність усталених універсальних методів ідентифікації соціопросторових утворень, але й розмитість кордонів укр. етногр. тер., різнорівневість історично-етногр. та етнокульт. регіональних одиниць. Тому поділ на історико-геогр. регіони є досить варіативним і залежить від комбінацій і пріоритетів застосовуваних для потреб тих чи ін. досліджень критеріїв типологізації. Такими критеріями можуть бути: 1) цивілізаційно-політ. (за належністю певних тер. до різних цивілізаційних систем і політ. утворень); 2) політико-адм. (відповідно до офіц. меж територіальних одиниць, визначених адм. поділом); 3) культ.-етнічний (з поділом на етнічні укр. землі та зони міграційного й колонізаційного заселення); 4) конфесійний (на основі виділення тер. з переважанням представників тієї чи іншої конфесії) тощо.

Як правило, в основу історико-геогр. поділу кладеться комплексний принцип, що враховує як природні, госп., так і істор. та політико-адм. чинники. Кордони історико-геогр. регіонів не збігаються як із сучасним адм.-тер., так і з традиційним історико-ландшафтним чи етногр. поділом. З огляду на мінливість регіональних меж у сусп. свідомості і в адм.-тер. поділах історикові частіше доводиться орієнтуватися насамперед на ті критерії районування, які були прийняті на тому чи ін. істор. етапі і використовувалися тогочасною офіц. статистикою чи історіографією.

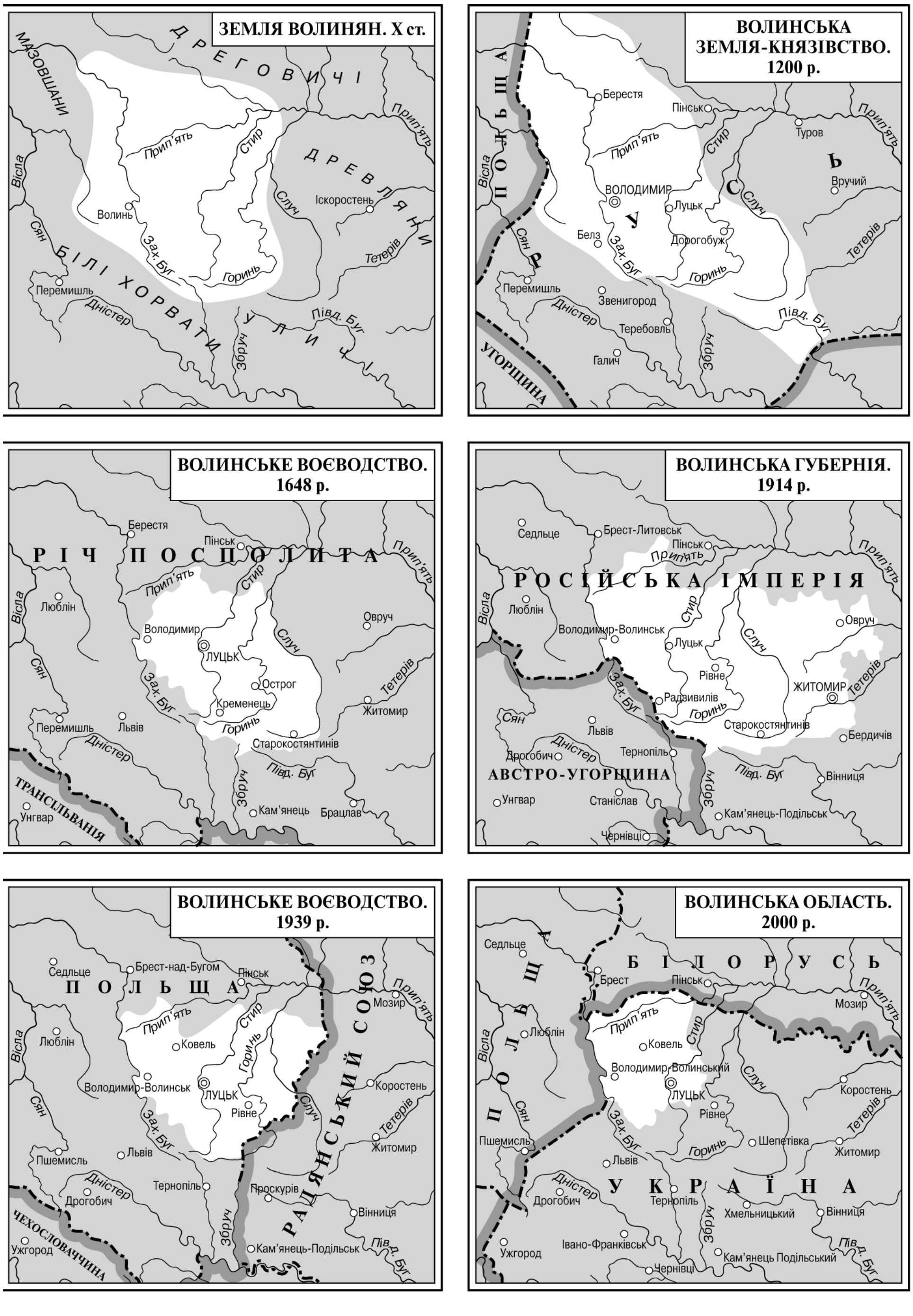
Більшість укр. істориків 19 — поч. 20 ст. в питанні визначення регіональної структури укр. теренів дотримувалася умовного укрупненого поділу укр. земель на *Правобережну Україну*, *Лівобережну Україну*, *Слобідську Україну* та Південну Україну. Щодо нечасто вживаного й розмитого поняття «*Західна Україна*», то ним охоплювалися разом із Галичиною також *Поділля*, *Волинь*, *Побужжя*; остаточно воно усталилося лише після 1921 на означення українських земель у складі Польщі, Румунії, *Чехословаччини*. Інтерес до проблем укр. етнічної території, який особливо зріс під час *української революції 1917—1921*, спонукав істориків до моделювання більш подрібненого поділу. Так, М.*Грушевський*, розробляючи проект нового районування тер. *Української Народної Республіки* (1918), виокремлював 30 укр. земель: *Київ* з околицями, Древлянська земля (див. *Древляни*), Волинь, *Погорина*, *Болоховська земля*, *Поросся*, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, *Одеса*, Низ, Січ, Запорожжя, Нове Запоріжжя,

Азовська земля, *Половецька земля*, Донеччина, Подоння, Сіверщина (див. *Сіверська земля*), Чернігівщина, Переяславщина (див. *Переяславська земля*), Посем'я, *Посулля*, Полтавщина, Самара, Слобожанщина, Харків.

С.*Рудницький* виділяв 16 земель: *Лемківщина*, *Бойківщина*, Гуцульщина, Підгір'я, Розточчя й *Підляшшя*, *Полісся*, Волинь, Поділля, *Покуття* й *Бессарабія*, Правобережна Гетьманщина, Лівобережна Гетьманщина, Слобожанщина, Донеччина, Чорноморська низина, Крим, Українське Підкавказзя.

Системно поєднавши геогр., екон., політ. та етнічний підходи, В.*Кубійович* поділив укр. етнічні території на 16 історико-географічних країв: *Карпатська Україна*, Галичина, Буковина, Волинь, *Холмщина* й Підляшшя, Поділля, *Київська земля*, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Одещина, Дніпровщина (Запоріжжя), Донеччина, Крим, *Кубань*, Східне Передкавказзя.

МІНЛИВІСТЬ МЕЖ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РЕГІОНУ НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНІ

Сучасний підхід до історико-географічного районування тер. України грунтується на дослідженні процесів зародження, формування й розселення укр. етносу із урахуванням етапів його розвитку в умовах тривалої бездержавності та в складі різних неукр. державних утворень. Беручи за основу традиційну схему районування, сучасна *історична наука* вводить додаткові рівні поділу тер. на історико-географічні зони (чи землі), у складі яких можуть виділятися історико-географічні краї. Узагальнена схема регіоналізації України найчастіше є такою: 1) Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); 2) Західна Україна (Галичина, Буковина, Закарпаття, Холмщина і Підляшшя); 3) Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина); Слобідська Україна (Харківщина, Сумщина); 4) Південна Україна (Запорожжя, Причорномор'я, Приазов'я, в т. ч. Донеччина, Буджак, Бессарабія, Крим).

Методологічну базу для вдосконалення ретроспективного історико-регіонального поділу України створюють підходи, запропоновані в рамках «нової локальної історії», «регіональної герменевтики» та екогомології. «Нова локальна історія» обстоює погляд на І.-г.р. не лише як на освоєну в процесі тривалої еволюції територію, а як на складову частину територіального і духовного социуму, що має досить чіткі кордони й відносно цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення. «Регіональна герменевтика» зосереджується на тлумаченні текстів як продуктів певної культурної традиції, прокладаючи шлях до більш точного відтворення ментальних особливостей локальних спільнот. Екогомологія фокусує увагу на залежності фізичного і психічного розвитку людини в тих чи ін. ареалах від антропогенно-техногенних впливів.

Літ.: *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992; *Заставний Ф.* Українські етнічні землі. Львів, 1993; Соціально-економічна географія України. Львів, 2000; Регіональна політика та механізми її реалізації. К., 2003; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. К., 2004.

Я.В. Верменич.

ІСТО́РИКО-КУЛЬТУ́РНІ ЗАПОВІ́ДНИКИ — спеціальні законодавчо визначені тер., що охоплюють ансамблі й комплекси пам'яток історії та к-ри, мають виняткову істор., наук. й культ. цінність та перебувають під охороною *держави*. Режим утримання заповідників передбачає повну (музеї-заповідники) або часткову (заповідні тер.) заборону вироб. діяльності на цих тер. і вилучення їх із с.-г. землекористування. Розрізняють історико-архіт., архіт.-істор., історико-меморіальні, історико-археол. та історико-етногр. І.-к.з. Кожен заповідник створюється й діє на підставі окремо затвердженого положення.

Перші І.-к.з. в Україні було створено в 1920-х рр. Постановами РНК УСРР заповідниками були оголошені території: давньогрец. колонії *Ольвія* (31 трав. 1924), Чернечої гори в м. *Канів* — могила Т.*Шевченка* (20 серп. 1925), *Києво-Печерської лаври* (29 верес. 1926), монастиря «Босих кармелітів» у м. *Бердичів* (8 берез. 1928), замку-фортеці в м. *Кам'янець-Подільський* (23 берез. 1928), замку князів *Острозьких* у м. *Старокостянтинів* (15 січ. 1929), т. зв. Дитинець у м. *Чернігів*, тер. *Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря* та *Чернігівського Єлецького Свято-Успенського монастиря* (18 трав. 1929), а також *Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря* та *Кирилівської церкви* в м. *Київ*. Загалом на кін. 1920-х рр. в УСРР діяло 9 держ. І.-к.з. Тоді ж було започатковано створення заповідників місц. значення. Зокрема, згідно з відповідними рішеннями місц. органів влади, діяли істор.-археол. заповідники в с. Верхній Салтів (1929; нині село Вовчанського р-ну Харків. обл.) та на Запорожжі («Кам'янецькі кучугури»; 1928), садиба-парк «Качанівка» на Чернігівщині (1928; нині с-ще *Качанівка*) та ін.

Упродовж 1930-х рр. через масові репресії серед пам'яткоохоронців та розвал системи охорони культ. спадщини багато заповідних тер. втратили свій заповідний статус. Після *Другої світової війни* ч. раніше ств. заповідників, що в роки війни зазнали руйнувань, не була поновлена у своєму заповідному статусі. Почали створюватися нові заповідники, зокрема «Київський акрополь» із залишками *Десятинної церкви* (1945), музей-заповідник «Поле битви за Київ» (1945), «*Поле Полтавської битви*» (1949; поблизу м. *Полтава*), музей-заповідник І.*Тобілевича* «*Хутір "Надія"*» (1956). 1965 було проголошено про створення І.-к.з. на о-ві *Хортиця* в м. *Запоріжжя*, однак через розв'язану ідеологічну кампанію боротьби з т. зв. укр. бурж. націоналізмом усі відповідні заходи були зупинені.

У серед. 1970-х—80-х рр. процес створення І.-к.з. почав розглядатися як ефективний засіб збереження не лише окремих пам'яток, а й цілісних історико-культ. комплексів. Статус заповідників був поширений на вулиці, квартали, р-ни, істор. центри міст, істор. ландшафти. Були проголошені І.-к.з. істор. тер. у містах *Львів* (1975), Кам'янець-Подільський (1977), *Севастополь* (1978), *Острог* (1981), *Луцьк* (1985), *Путивль* (1986), Київ (1987; «Стародавній Київ»), *Керч* (1987), *Чигирин* (1989) та ін.

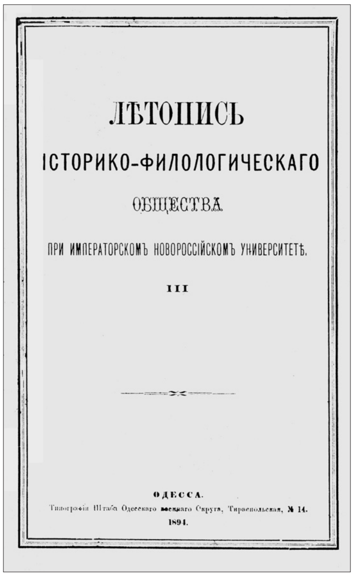
З проголошенням держ. незалежності України процес створення І.-к.з. пожвавився. Зокрема, в 1-й пол. 1990-х рр. було започатковано або реорганізовано з наданням більш вагомого статусу 32 держ. заповідники. Серед них — І.-к.з. «Батьківщина Тараса Шевченка» (у с. Моринці Звенигородського р-ну Черкас. обл.), «Поле Берестецької битви» (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівнен. обл.), «Гетьманська столиця» (смт *Батурин*), «Трахтемирів» (с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкас. обл.), а також історико-архіт. та археол. комплекси в містах *Алупка*, *Бахчисарай*, *Вишгород*, *Галич*, *Глухів*, *Дубно*, *Жовква*, *Збараж*, *Золочів*, Кам'янець-Подільський, *Новгород-Сіверський*, с. Верхній Салтів тощо.

Указом Президента України від 11 жовт. 1994 «Про національні заклади культури» були визначені статус та порядок утворення нац. І.-к.з. Першими нац. заповідниками, зокрема, стали істор.-етногр. заповідник «*Переяслав*», історико-археол. заповідник «Херсонес Таврійський», історико-архіт. заповідники «Софія Київська», «*Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник*», «*Чернігів стародавній*», «Давній Галич», «*Чигирин*», «Хортиця».

Літ.: Законодавство про пам'ятники історії та культури: Збірник нормативних актів. К., 1970; *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990). К., 1991; Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. К., 1998; *Вечерський В.В.* Архітектурно-містобудівна спадщина регіонів України. «Археометрія та охорона історико-культурної спадщини». К., 1999, № 3.

С.І. Кот.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ІМПЕРА́ТОРСЬКОМУ НОВОРОСІ́ЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕ́ТІ — наук. об-ня, засноване 23 лют. 1889 при Новоросійському ун-ті (нині *Одеський національний університет* імені І.Мечникова). У своєму складі мало візант. (1891, від 1898 — візант.-слов'ян.) і пед. (1898) від-ня. Спочатку налічувало 64 члени, у 1910 — 329. Окрім учених його чл. були вчителі середніх навч. закладів *Одеси*, Єлисаветграда (нині м. *Кіровоград*), *Херсона*, *Миколаєва*, *Тирасполя*, Криму, представники *духовенства*, юристи. Першим його головою був Ф.*Успенський*. У різні

«Лѣтопись Историко-филологическаго общества при Императорскомъ Новороссійскомъ университетѣ». Т. 3. Одеса, 1894. Титульний аркуш.

роки в ньому працювали, зокрема: П.Ардашев, Г.*Афанасьєв*, Д.Бєляєв, П.*Біц累ллі*, П.*Брун*, В.*Васильєвський*, С.Вилинський, Р.Виппер, М.*Владимирський-Буданов*, М.*Карєєв*, Ф.Корш, О.*Кочубинський*, Ю.*Кулаковський*, М.*Ланге*, Ф.*Леонтович*, І.*Линниченко*, Б.Ляпунов, О.*Маркевич*, О.Никитський, П.Погодин, Г.Попруженко, О.Трачевський, А.Флоровський, Е.*Штерн*, Є.*Щепкін*.

Т-во видавало *«Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете»* (т. 1—25, 1890—1916) на сторінках якої друкувалися переважно публікації з візантійсько-слов'янської проблематики.

Т-во проводило тематичні засідання (на них заслуховувалися доповіді з історіографічної, джерелознавчої, археографічної, археологічної, етнографічної та філологічної проблематики), налагоджувало зв'язки з рос. й іноземними наук. установами; збирало рукописи, коштовні видання, етнографічні й археологічні матеріали; організовувало пошукові екскурсії та експедиції.

Особлива увага приділялася краєзнавчій роботі. 1899 була прийнята «Програма етнографічних досліджень у районі Новоросії, Бессарабії і Криму» (її склали О.Маркевич, О.Кочубинський і Х.Ящуржинський).

Члени т-ва брали участь в *археологічних з'їздах*, організовували вшанування ювілеїв, присвячених В.*Григоровичу*, В.Бєлінському, О.Пушкіну, М.*Гоголю*.

Питаннями удосконалення системи середніх навч. закладів в Одесі й Одес. учбовому окрузі опікувалося пед. від-ня т-ва (ним керував М.Ланге).

Постійні наук. зв'язки т-во підтримувало з *Історико-філологічним товариством при Харківському університеті*, *Історико-філологічним товариством при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині*, Церк.-істор. та археол. т-вом при Київ. духовній акад. (див. *Церковно-історичні товариства*), *Історичним товариством Нестора-літописця*, *Науковим товариством* імені *Шевченка* у *Львові*, *Київською археографічною комісією*, губернськими архівними комісіями, Петерб. АН (нині *Російська академія наук*), Санкт-Петерб., Варшавським, Дерптським (нині Тартуським), Казанським, Гельсингфорським (нині Гельсінкський) ун-тами, Рос. археол. т-вом, Сх. ін-том у Владивостоці (нині місто в РФ), Сербською королів. акад. в Бєлграді (нині столиця Сербії та Чорногорії), Музеєм Королівства Чеського в Празі, Упсальською королів. бібліотекою (Швеція) та ін. наук. установами.

Фактично т-во припинило діяльність 1917, однак юридично було ліквідоване лише 1923 при об'єднанні його з Одес. бібліографічним т-вом. На основі цього об'єднання було створено Одеське філологічне т-во.

Літ.: История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М., 1965; *Гольдін Ф.Л.* Історико-філологічне товариство. В кн.: Історія Одеського університету за 100 років. К., 1968; *Попова Т.М.* Історія України в працях вчених — членів Історико-філологічного товариства Новоросійського університету. В кн.: Південь України і складання української державності: історія і сучасність: Тези доповідей Всеукраїнської науково-практ. конференції, ч. 1. Одеса, 1994; *Попова Т.М.* Историографический процесс в региональном измерении: Из истории Новороссийского университета. «Библиотечное дело и краеведение», 2002, вып. 3.

Т.М. Попова, О.А. Бачинська.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНОМУ ІНСТИТУ́ТІ КНЯ́ЗЯ БЕЗБОРО́ДЬКА В НІ́ЖИНІ — наук. об-ня, ств. 1894 викладачами Історико-філол. ін-ту кн. Безбородька для розробки й поширення історико-філол. і пед. знань. Відповідно до статуту, затвердженого Мін-вом народної освіти, складалося з почесних та дійсних чл., які працювали як у *Ніжині*, так і поза його межами; існувало на членські внески, держ. субсидію (від 1900) та пожертви його чл. Кер-во складалося з голови, його товариша (заст.), секретаря та скарбника, які обиралися заг. зборами. Осн. формою діяльності т-ва були відкриті засідання, на яких заслуховувалися й обговорювалися реферати та повідомлення з проблем класичної філософії і філології, всесвітньої історії (здебільшого з питань історії Стародавньої Греції та *Риму Стародавнього*), слов'янознавства, історії й письменства Росії та України, історії Церкви. Вирішення орг. питань виносилося на закриті засідання. Урочисті прилюдні засідання були присвячені пам'яті В.*Антоновича*, В.Бєлінського, вел. кн. київ. *Володимира Святославича*, М.*Гоголя*, О.Грибоєдова, архієпископа Георгія (*Кониського*), М.*Ломоносова*, О.*Пушкіна*, Л.*Толстого*; 75-літтю Ніжин. ін-ту кн. Безбородька (див. *Ніжинський ліцей*). У 1904—05 та 1911—16 чл. т-ва читали публічні платні лекції з відрахуванням (від 1914) 25 % на користь поранених. Т-во брало активну участь у підготовці та проведенні 12-го Археол. з'їзду в *Харкові* (1902): у трав. 1900 було створено спец. Археол. комісію, яка протягом 1900—02 координувала зусилля місц. аматорів з вивчення архів. зібрань, етногр. і фольклорних студій, досліджень археол. старожитностей та істор. пам'яток.

Т-во мало власний друкований орган — *«Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине»* (т. 1—10, 1896—1916), де публікувалися повідомлення про діяльність т-ва, його склад, зачитані на засіданнях т-ва реферати, рецензії, протоколи публічних лекцій. Від 7-го т. «Сборник...» складався з гоголівського, слов'яно-рус., істор., класичного, пед. відділів. Окремі томи були присвячені О.Пушкіну (т. 3), М.Гоголю (т. 4), укр. нар. пісням та бандуристам (т. 5), філологу В.Петру (т. 9). Праці членів т-ва також друкувалися в *«Известиях Нежинского историко-филологического института князя Безбородко»*. При т-ві існувала б-ка та архів, до якого, зокрема, входив архів колиш. ніжин. грец. *магістрату*.

Очолювали т-во Ф.Гельбке (1894—1900, 1905—07), А.Добіаш (1900—01), М.*Бережков* (1902—04), І.Турцевич (1907—09), П.Тихомиров (1909—12, 1915—19), В.Петр (1912—14), І.Леціус (1914—15). 1905—07 засідання т-ва не проводилися. Членами т-ва за весь період його діяльності було бл. 100 осіб, у т. ч. П.Барсов, І.*Галант*, М.*Довнар-Запольський*, Є.Кивлицький, В.*Ляскоронський*, Г.*Максимович*, М.Мандес, І.Марков, В.*Піскорський*, О.*Покровський*, В.*Рєзанов*, В.Савва, М.Соколов, М.Харузін, Є.*Щепкін* та ін. Почесними членами т-ва були В.Антонович, М.Бережков, Ф.Гельбке, А.Добіаш, Г.Зенгер, А.Кадлубовський,

О.Мусін-Пушкін, Є.Пєтухов, М.*Сперанський*, І.Турцевич.

1917—19 фактично не діяло. 1919 офіційно припинило свою діяльність.

Літ.: *Коваленко О.Б.* Ніжинське Історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. В кн.: Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988): Тези доповідей, вип.2. Чернігів—Ніжин, 1988; До 100-річчя заснування Ніжинського Історико-філологічного товариства: Тези і матеріали конференції Історико-краєзнавчого товариства. Ніжин, 1995; *Лащенко Х.* Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історично-філологічного товариства (1894—1919). «Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського», т. 1. К., 1996; *Острянко А.* Ніжинська історична школа: доба становлення (1875—1920). В кн.: Україна на порозі XX століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. К., 1999.

О.В. Юркова.

ІСТО́РИКО-ФІЛОЛОГІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО ПРИ ХА́РКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕ́ТІ — наук. об'єднання при Харків. університеті (нині *Харківський національний університет*). Засноване 20 жовт. 1873 викладачами історико-філол. ф-ту ун-ту, статут затверджено 1876. Розпочало діяльність у лют. 1877. 9 берез. 1877 обрано голову т-ва В.*Надлера* і секретаря — М.Дринова.

Діяльність т-ва була спрямована на розвиток досліджень з класичної філології, порівняльного мовознавства, історії та к-ри *Лівобережної України* й *Слобідської України*, на розповсюдження істор.-філол. знань серед учнівської і студентської молоді та населення.

У різні роки т-во очолювали О.*Потебня* (з 1878), М.Дринов (з 1890), М.*Сумцов* (з 1897) та ін. вчені. Найактивнішими його чл. були Д.*Багалій,* О.*Єфименко*, Є.*Іванов*, І.Манжура, Е.Редін, В.Савва, Є.Трефильєв та ін.

При т-ві були створені: за ініціативи й активної участі О.Потебні — істор. архів (1879) на базі Черніг. губернського архіву колиш. *Малоросійської колегії*, переведеного до *Харкова*; а також б-ка; за ініціативи М.Сумцова — етногр. музей і пед. від. (1892; останній він же і очолював). Пед. від. видавав наук. праці, доповіді та реферати, що заслуховувалися й обговорювалися на засіданнях т-ва. Члени т-ва брали участь у підготовці та проведенні 11—13-го *археологічних з'їздів*, з'їздів славістів, організовували етногр. експедиції, збирали й описували етногр. матеріал, друкували результати археол. і археогр. досліджень у *«Сборниках Харьковского историко-филологического общества»* (т. 1—2, 1886—1914). До ювілеїв учених — членів т-ва — видавалися зб. їхніх наук. праць.

Т-во проводило значну просвітницьку роботу, спрямовану на поширення істор. і філол. знань серед нас., зокрема — знань з історії України, укр. мови і літ.; читалися курси лекцій для жінок, робітників; для вчителів сільс. шкіл надавалася допомога з питань організації викладання укр. мови в початкових школах і *недільних школах.* О.Потебня створив укр. буквар для недільних шкіл (виданий 1899).

1919 т-во припинило своє існування.

Літ.: Исторический факультет Харьковского университета (1805—1905). Х., 1908; Харьковский государственный университет. 1805—1985. Х., 1985; Нариси історії української інтелігенції: (Перша половина XX ст.), кн. 1. К., 1994.

Г.С. Брега.

ІСТОРИ́ЧНА БІБЛІОГРА́ФІЯ УКРАЇНІКИ. Найдавнішими бібліографічними реєстрами україніки є бібліотечні каталоги Київ. (т. 1—5. 1854—58), Новорос. (т. 1—3. 1878—93) та Харків. (кн. 1—2. 1884—91) університетів (нині це, відповідно, — *Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Одеський національний університет, Харківський національний університет), а також Київської духовної академії* (кн. 1—[14], 1878—88; кн. [14] — колиш. Полоцької унійної б-ки [К., 1906]).

Над репертуаром західноукр. видань працювали І.Левицький (1801—93, «Киевская старина», 1888, т. 21, кн. 5) та Кароль, а згодом — Станіслав Естрайхери (1-ша частина їхньої праці, 7 томів, охоплювала 120 тис. видань 1800—1900; 2-га, 4 томи, — 140 тис. 1455—1799; 3-тя, 23 томи, — друки 15—18 ст.; 4-та, 4 томи, — друки 1881—1900; 2 томи вийшли додатково).

Наддніпрянські видання свого часу були досить повно представлені в каталогах Київ. міськ. публічної б-ки (відділ ім. В.Юзефовича, 1899) та б-ки Л.Ідзіковського (1902—15; див. також *Ідзіковські*).

Покажчик літератури, що була видана 1798—1897 у *Російській імперії* укр. мовою, вперше склав Д.Дорошенко («Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові Чесько-словенської республіки, проф., д-ру Т.Г.Масарикові», ч. 1. Прага, 1925; доповнення Ф.*Максименка* в рукопису).

Реєстрація поточної укр. літ. провадилася в журналах *«Киевская старина»* та *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* (т. 2—116, 1893—1913; у наступних виданнях такого розділу не було).

1896—1916 були опубліковані російськомовні біогр. словники: І.Левиц[ь]кий «Прикарпатс[ь]ка Русь в XIX-м в(і)ц(і)» (т. 1, вип. 1—4: Ангелович-Барв(і)нскій. Льв(і)в, 1898—[1901]); Н.Сумцов «Діячі українського фольклору» (Н.Сумцов «Малюнки з життя українського народного слова». Х., 1910); І.Павловський «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII в.» (Полтава, 1912; перше доповнення — Полтава, 1913); І.Павловський «Полтавцы» (Полтава, 1914); Ф.Арістов «Карпато-русские писатели» (т. 1. М., 1916); див.: «Русский биографический словарь», т. [1—25], М.; С.-Петербург—Петроград, 1896—1918).

Засновниками ретроспективної бібліографії історії України вважаються О.*Лазаревський* («Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях». — «Черниговские губернские ведомости», 1853, № 45—46), Г.*Милорадович* («Иностранные сочинения о Малороссии». — «Черниговские губернские ведомости», 1859, № 24—31) та В.Межов («Библиографический указатель галицко-русской литературы». — «Основа», 1862, № 6 і окремо). З цієї тема-

тики підготував покажчик також Д.*Дорошенко* («Указатель источников для ознакомления с южной Русью». — СПб., 1904).

Широку україніку містять російськомовні: 1) покажчики книжок і статей: а) з історії Росії за: 1800—54 — В.Межов «Русская историческая библиография» (т. 1—3. СПб., 1892—93); 1855—64 — П.Ламбін, Б.Ламбін «Русская историческая библиография. Годы 1855—64» (СПб., 1861—84); 1865—76 — В.Межов «Русская историческая библиография за 1865—1876 гг. Включительно» (т. 1—8. СПб., 1882—90); б) з історії слов'янознавства — «Обозрение трудов по славяноведению, 1908—13» (СПб.; Пг., 1909—18); 2) загальні та спеціальні огляди джерел: В.Іконников «Опыт русской историографии» (т. 1, кн. 1—2. К., 1891—92; т. 2, кн. 1—2. К., 1908); Є.Якушкін «Обычное право русских инородцев» («Чтения в Обществе истории и древностей российских», 1899, т. 4); Ф.Леонтович «История русского права» (т. 1. Варшава, 1902); С.Громачевський «Библиографический указатель литературы по русской нумизматике» (Житомир, 1904); Д.Зеленін «Библиографический указатель русской этнографической литературы о внешнем быте народов России, 1700—1910» (СПб., 1913).

Огляди біобібліографії робіт окремих вчених та історії установ і орг-цій містяться в працях: І.Левицький «Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського» («Науковий збірник, присвячений професорові М.Грушевському». Львів, 1906); «Гимназия высших наук и Лицей кн. Безбородька» (вид. 2-ге, СПб., 1881); «Академические списки Императорского университета Св. Владимира, 1834—1884» (К., 1884); «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира, 1834—1884» (К., 1884); А.Маркевич «Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: Историческая записка и академические списки» (Одеса, 1890); «Историко-филологический институт кн. Безбородка в Нежине, 1875—1900» (Ніжин, 1900); «... 1901—12» (Ніжин, 1913); «Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования, 1805—1905» (Х., 1908); «Юридический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования, 1805—1905» (Х., 1908); «Систематический перечень изданий Киевской комиссии для разбора древних актов с 1845 по 1910 гг.» («Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России», вип. 1. К., 1911); «Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования, 1864—1914» (т. 2. М., 1915); «Список книг, продаваемых в конторе редакции журнала "Труды Императорской Киевской Духовной Академии"» [К., 1916].

Індексації періодики були присвячені покажчики: [І.Новицький] «Киевлянин» (під ред. В.Шульгіна, 1864—78 [вид.: 1880]), Ф.Николайчик «Журнально-газетные статьи и материалы по южнорусской истории» («Киевская старина», 1885, січень, березень); «Университетские известия. Официальная часть» (1861—84 [вид.: 1887]); «Труды Императорской Киевской Духовной Академии» (1860—1904 [вид.: 1905]); «Подольские епархиальные ведомости» (1862—1905 [вид.: 1907]); «Киевская старина» (1882—1906 [вид.: Полтава, 1911]; рецензії: «ЗНТШ», 1912, т. 109. С. 166—177).

Реєстр ілюстрацій містили покажчики: «Изображения людей знаменитых или чем-нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии» (П.Бекетов; М., 1844); Б.Гринченко «Каталог Музея украинских древностей В.В. Тарновського» (т. 2. Чернігів, 1900); «Приложение к № 7 "Земского Сборника Черниг.[овской] г.[убернии]" 1900 г.».

Реєстр указів підготував С.Рубінштейн («Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 г.», Вільно, 1894; перше продовження — 1895); реєстр спогадів — С.Мінцлов [та М.Мінцлова] («Обзор записок, дневников, воспоминаний, писем и путешествий, относящихся к истории России и напечатанных на русском языке», вип. 1—6. Новгород; Петроград, 1911—1915).

Л.Савелов уклав «Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства» (вид. 2-ге, Острогожськ, 1897); Г.Милорадович опублікував «Родословную книгу Черниговского дворянства» (т. 1—2. СПб., 1901); В.*Модзалевський* — «Малороссийский родословник» (т. 1—4. К., 1908—14); В.Лукомський і В.Модзалевський — «Малороссийский гербовник» (СПб., 1914).

Реєстр видань земств уклав В.Каратаєв «Библиографический обзор земской статистической и оценочной литературы со времени учреждения земства, 1864—1903 гг.» (вип. 1—2. СПб., 1906—13. Катериносл. та Полтав. губ.). 1893 у С.-Петербурзі побачив світ «Систематический указатель литературы о евреях на русском языке со времени введения гражданского шрифта (1708 г.) по декабрь 1889 г.».

Першою інституцією з укр. бібліографії стала створена 1909 *Науковим товариством імені Шевченка у Львові* Бібліографічна комісія, вона видавала «Матеріяли до української бібліографії».

У часи Державності 1917—21 та *«Розстріляного відродження»* центрами І.б.у. були: Всенар. б-ка України (нині *Бібліотека національна України імені В.І. Вернадського*), Істор. секція УАН, де в ж. *«Україна»* під кер-вом М.*Грушевського* друкувалися щорічні огляди українознавчої літ. (дані за 1926—30), Наук.-дослідна кафедра історії укр. к-ри ім. Д.Багалія (з 1930 — *Науково-дослідний інститут історії української культури імені академіка Д.Багалія*; голова Бібліографічної комісії — А.*Козаченко*; була видрукована «Бібліографія історії України, Росії та українського права, краєзнавства й етнології за 1917—1927 роки» з окремим додатком за 1928 рік), до певної міри, Істпарт (див. *Істпарти*; Й.Хандрос і Е.Ланда підготували «Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України». Х.—К., 1932). Роботи з І.б.у. проводилися також у Львові (І.Калинович «Українська історична бібліогра-

фія, 1914—23». — «ЗНТШ», Львів, 1924, т. 134 і окремо; А.Заїкіна, В.Заїкін «Матеріяли до бібліографії української історії, 1930—31». — *«Записки чина св. Василія Великого»*, 1936, т. 6, вип. 1—2) та Празі (Д.Дорошенко «Огляд української історіографії», Прага, 1923).

Держ. бібліографія була представлена виданнями: «Літопис українського друку» (1924—30); «Літопис друку УСРР» (1935); «Літопис друку. Книги (1936—41; 1946—53)»; «Літопис книг» (Х.—К., 1954); «Літопис періодичних видань» (Х.—К., 1935, 1973—97), «Літопис друку: Журнальні статті» (Х., 1936—41); «Літопис друку УРСР: Журнальні статті» (Х., 1942—45 [вид.: 1948—49]); «Літопис журнальних статей» (Х.—К., 1946); «Літопис друку: Газетні статті» (Х., 1937—41, 1944—53); «Літопис газетних статей» (Х.—К., 1954).

Початки укр. бібліографії другого ступеня заклали М.Ясинський («Бібліографічна робота на Радянській Україні в 1926 [... 1928] році»; назва змінювалася; К., 1927—30), Ф.Максименко («Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України, 1847—1929». К., 1930) та Є.-Ю.Пеленський («Бібліографія української бібліографії». Львів, 1934).

Загальні покажчики підготували: О.*Гуцало* («Ucrainica: Книжки і неперіодичні видання, 1914—17». — «Наше минуле», 1918, ч. 1) та С.О.*Єфремов* («Українознавство», К., 1920). М.Сагарда підготував огляд «Україніка в російських журналах» («Україна», 1928, № 6 (31)); В.Сиповський — «Україна в російському письменстві, 1801—50» (К., 1928); В.*Січинський* — «Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть» (вид. 1-ше. Львів, 1938; вид. 2-ге, доповнене. Прага, 1942). Реєстр видань із укр. фольклору — «Бібліографія літератури з українського фолькльору» (К., 1930) — уклав О.Ю.*Андрієвський*. М.Іванченко та Яр.Стешенко підготували «Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук, 1918—1929» (К., 1930; три річні додатки М.Сагарди).

Були опубліковані біобібліографічні словники: «Деятели революционного движения в России» (т. 1—3, 5. М., 1927—34); О.Шведова «Историки СССР» (під редакцією І.Кобленця; М., 1941), О.Луговий (Овруцький-Швабе) «Визначне жіноцтво України» (Торонто, 1942), «Систематична бібліографія праць акад. Д.Багалія за 50 років, 1878—1927» («Юбілейний збірник на пошану акад. Дм.Йв.Багалія», К., 1927); «Матеріяли до бібліографії друкованих праць акад. М.Грушевського за 1905—1928» («Ювілейний збірник на пошану акад. М.С. Грушевського», т. 3. К., 1929).

На еміграції вийшли «Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції, 1920—1931» П.Зленка (Прага, 1932) та «Українська еміграція» С.*Наріжного* (ч. 1. Прага, 1942; ч. 2. К., 1999). В.*Ігнатієнко* підготував «Бібліографію української преси, 1816—1910» (Х., 1930); М.*Білінський*, Н.Співачевська, І.*Кревецький* — «Часописи Поділля» (Вінниця, 1928), В.Кордт — «Чужоземні подорожі по Східній Европі до 1700 р.» (К., 1926).

Побачили світ огляди літ-ри з: історії Церкви (Н.Глубоковський «Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии». Варшава, 1928), історії визвол. змагань (С.Постніков «Библиография русской революции и гражданской войны, 1917—1921». Прага, 1938), історії УСС (покажчики П.Зленка у зб. «За державність», ч. 5—7, 1935—36, та І.Шендрика в книзі «Золоті ворота», Львів, 1937, й окремо «Матеріали до бібліографії Січових стрільців», Львів, 1937).

Були опубліковані каталоги видавничих установ та книгарень, у яких розписано серійні видання: Т.Баландюк та Р.Лукань «Катальог книгарні Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. Історія», (Львів, 1936); Р.Лукань «Орден Чину св. Василія Великого: Спис книжок видва Чину св. Василія Великого в Жовкві» (Жовква, 1936); «Катальог видань Українського наукового інституту в Варшаві. 1930—1938» (Варшава, 1938).

Містять реєстри україніки й загальносоюзні покажчики, зокрема «Материалы для библиографии по истории народов СССР, XVI—XVII вв.» («Труды Историко-археографического института», вип. 4. Л., 1933).

Багато укр. матеріалу є у загальнопольс. працях: L.Finkel «Bibliografja historji polskiej» (t. 1—2, dodatek; Lwów—Kraków, 1891—1914; wyd. 2 — Warshawa, 1957) та M. i M. Friedbergowie «Bibljografja historji polskiej za rok 1930 i 1931». — «Kwartalnik Historychny» (Lwów; dodatek. 1932—33, rocz. 46; виправлення й доповнення А. та В. Заїкиних — «Записки чина св. Василія Великого», 1935, т. 6, вип. 1—2); K.Lewicki «Dzieje kozaczyzny» (Dzieje Cherwienska, 1936, rocz. 2, zesh. 1); W.Hahn «Bibliografja bibliografji polskiej» (Lwów, 1921; wyd. 2. Wrocław, 1956).

У повоєнні роки репертуар І.б.у. збагатився. Я.Запаско та Я.*Ісаєвич* опублікували «Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні, 1574—1800» (кн. 1—2. Львів, 1981—84). Від 1965 Держ. істор. б-ка УРСР (нині *Бібліотека державна історична України*) почала видавати щорічник «Історія Української РСР» (у 1994—97 — «Історія України»). М.Сокурова опублікувала «Общие библиографии русских книг гражданской печати 1708—1955» (Л., 1956).

Реєстр забороненої в СРСР літ. містився у виданні Книжкової палати — «Зведеному покажчику застарілих видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користуванння та книготорговельній сітці» (Х., 1954) та ін. подібних книгах, зокрема у праці Л.Вітрука, Ф.Максименка та В.Рябоконя «Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР» (К., 1971; для службового користування).

Реєстр біографічних словників опублікував І.Кауфман: «Русские биографические и биобиблиографические словари» (М., 1955).

Огляд бібліографії археологічних видань підготував М.*Міллер*: «Археология в СССР» (Мюнхен, 1954; M.Miller «Archaeology in the U.S.S.R.». New York, 1956).

О.Шведова уклала «Указатель "Трудов" губернских ученых ар-

хивных комиссий и отдельных их зданий» («Археографический ежегодник за 1957 год». М., 1958).

Побачили світ видання: Grimsted P.Kennedy «Archives and manuscript repositories in the USSR: Ukraine and Moldavia» (Princeton, 1988); «Publications of the Shevchenko Scientific Society, 1945—80» (Б/м., 1980; передрук: видання Наукового товариства імені Шевченка, 1945—80-ті. К., 1990); «Видання Академії наук УРСР, 1919—1967: Суспільні науки» (К., 1969); «Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії, 1956—1967» (К., 1969); «Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР, 1951—1969» (Львів, 1970); «Славяноведение в дореволюционной России» (М., 1979); М.Марунчак «Біографічний довідник до історії українців Канади» (Вінніпеґ, 1986).

Вийшли друком бібліографічні огляди творів видатних укр. істориків: «Mykhailo Hrushevs'kyi» (ed. L.Wynar; New York—Munich—Toronto, 1985); І.Кейван «Володимир Січинський» (Торонто, 1957); «Федір Павлович Шевченко» (К., 1989).

Були підготовлені докторські дисертації з бібліографії, зокрема B.Wynar «Doctoral Dissertations on Ukrainian Topics in English, 1928—1978» («Український історик», 1988, кн. 97—100).

У діаспорі набули поширення книгарські каталоги, напр.: «Каталог книжок найбільшої укр. книгозбірні» (Едмонтон, 1985).

Огляд історіографії Д.Дорошенка продовжив О.*Оглоблин* («Annals» УВАН, 1957, т. 5—6).

Були опубліковані покажчики другого ступеня: I.Pelenskyi «Ukrainica» (Munchen, 1948; «ЗНТШ», т. 158); Р.Кац і Ф.Максименко «Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР» (К., 1960); Н.Шеліхова та О.Ровнер «Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР, 1956—1965 рр.» (К., 1966); С.Сороковська «Українська радянська історична бібліографія» (К., 1980); «Бібліографічні посібники УРСР, 1976—1980» (Х., 1985); М.Бойко «Бібліографія української бібліографії періоду державності і діяспори» (Bloomington, 1989).

Побачили світ англомовні видання з україніки: R.Weres «Index of the Ukrainian Essays in Collections published outside the Iron Curtain in the years 1963—1978» (vol. 1—9). Chicago, 1967—78; розписано 59 назв укр. періодичних видань та збірників); A.Sokolyshyn «Ukrainian Selected and Classified Bibliography in English» (New York—Munich—Chicago, 1972); «Ukrainians in North America» (comp. by H.Myroniuk and C.Worobec. St.Paul-Toronto, c 1981); Bohdan Wynar «Ukraine: A Bibliographic Guide to English-Language Publications» (Englewood—Colorado, 1990).

Н.*Полонська-Василенко* видрукувала працю «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків». («ЗНТШ», 1962, т. 173; Париж—Чикаґо).

Побачили світ бібліографічні праці зі спец. істор. дисциплін взагалі та археології, археографії, краєзнавчої бібліографії ін. галузей істор. науки зокрема: «Библиография трудов по отечественному источниковедению и специальным историческим дисциплинам, изданных в XVIII в.» (укладач А.Аксьонов та ін., М., 1981); П.Курінний «Історія археологічного знання про Україну» (Мюнхен, 1970); І.Шовкопляс, Н.Дмитренко «Радянська література з археології України, 1967—1975 рр.» (К., 1978); «Археология Украинской ССР, 1918—1980» (І.Шовкопляс, Н.Дмитренко; К., 1989); «Радянські видання документальних матеріалів з історії України, 1917—1968» (К., 1970). Ф.Максименко «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР» (К., 1964; окремий відбиток у «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», 1963, № 4—6; 1964, № 1—5); «Історія Києва» (т. 1, вип. 1—2. К., 1958—59; т. 2, вип. 1—2. К., 1962—63).

Бібліографія видань з історії Церкви висвітлювалася в роботах: О.Оглоблин «Українська церковна історіографія» (кн. 24. — «Український історик», 1969); Н.Зернов «Русские писатели эмиграции: Биографические сведения и библиография их книг по богословию, религиозной философии, церковной истории и православной культуре, 1921—72» (Boston, Mass., 1973); «Світильник істини» (ч. 1, Торонто-Чикаґо, 1973); о. Ісидор Патрило «ЧСВВ. Джерела й бібліографія історії Української Церкви» (Рим, 1975, № 1138; «Записки чина св. Василія Великого», 1979, т. 10, вип. 4, № 1139—1408; т. 12 [18], 1985, вип. 1—4, № 1409—1705); митрополит Manuil (Lemesevskij) «Die Russischen Orthodoxen Bischofe von 1893 bis 1965: Bio-Bibliographie» (teil 1—6. Erlangen, 1979—89); «Мартирологія Українських Церков» (т. 1—2. Торонто—Балтимор, 1985—87).

Реєстри видань з історії визвол. змагань містилися в кн.: Oleh Pidhainy, Olexandra Pidhainy «The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution» (part 1—2. Toronto — New York, 1971—75); Oleh Pidhainy «The Ukrainian Republic in the Great East-European Revolution» (vol. 5—6); Я.Зозуля «Велика Українська Революція: Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року» (вид. 2-ге. Нью-Йорк: УВАН, 1967).

Бібліографія видань більшовицького періоду представлена у працях: J.Lawrynenko «Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine, 1917—1953» (New York, 1953); М.Рудь «Українська радянська соціалістична республіка, 1917—1967» (К., 1969); «Історія Компартії України, 1956—1981» (укладач Г.Германенко; К., 1985).

С.Ріпецький опублікував «Бібліографію джерел до історії Українських січових стрільців» (Нью-Йорк, 1965).

Побачили світ бібліографічні праці: L.Zorin «Soviet Prisons and Concentration Camps, 1917—1980» (Newtonville, Mass., 1980); J.Luckij «Literary Purges in Soviet Ukraine, 1930-s» (Edmonton, 1987); A.Pidhainy «A Bibliography of the Great Famine in Ukraine, 1932—1933» («The New Review», Toronto, 1973, December, vol. 13. N 4 (53); Г.Сенишин «Бібліографія голоду в Україні 1932—1933» (Оттава, 1983); «Famine in the Soviet Ukraine 1932—1933: A Memorial Exhibition» (Widener Library, Harvard University; Prepared by

O.Procyk, L.Heretz and J.Mace; Cambridge, Mass., 1986).

Бібліографічні описи видань з тих чи ін. тем Другої світової війни, питань переміщених осіб, мемуаристики містяться у працях: М.Шатов «Библиография освободительного движения народов России в годы Второй мировой войны» (Нью-Йорк, 1961); Y.Boshyk, B.Balan «Political Refugees and «Displaced Persons», 1945—1954» (Edmonton, 1982); І.Чайковський «Наша мемуаристика» (Мюнхен, 1966; відбиток з: «Наукові записки Українського технічно-господарського інституту», т. 11 [14]); «История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях» (за редакцією П.Зайончковського, т. 1. М., 1976).

Були підготовлені: а) огляди еміграційної періодики: В.Дорошенко «Реєстр українських періодичних видань у Вільному Світі, 1961—62» (Нью-Йорк, 1963. 485 назв; Відбиток з: Календар «Свободи» за 1963); О.Фединський «Бібліографічний покажчик української преси поза межами України» (Клівленд, 1967—79); б) реєстр календарів: Б.Кравців «Календарі й альманахи Українського Народного Союзу і “Свободи”» («Українська заморська твердиня: Ювілейний альманах у 75-річчя Українського народного союзу, 1894—1969», Джерсі Сіті — Нью-Йорк, [1969]. С. 120—140); в) покажчики періодики: «Архіви України» (2 вип.: 1947—70 [вид.: 1999], 1971—87 [вид.: 1988]), «Життя й революція» (1925—34 [вид.: 1970]); «Записки НТШ» (1892—1982, вид.: Bloomington, IN, 1984); «Свобода» (1893—1899 [вид.: Saint Paul, Minn., 1990]); «Український історичний журнал» (3 вип.: 1957—66 [вид.: 1968]; 1967—76 [вид.: 1982]; 1977—86 [вид.: 1987]); Ю.Масанов, Н.Ниткіна, З.Титова «Указатели содержания русских журналов и продолжающихся изданий, 1755—1970 гг.» (М., 1975).

Реєстри україніки друкувалися також у тогочасних загальносоюзних і рос. покажчиках: «История исторической науки в СССР: Дореволюционный период»; «История исторической науки в СССР: Советский период, 1917—1967 г.» (М., 1965—80); «Справочники по истории дореволюционной России» (за редакцією П.Зайончковського; 2-ге вид., М., 1971—78); «История СССР: Аннотированный указатель библиографических пособий, опубликованых на русском языке с начала XIX в. по 1982 г.» (укладачі Г.Главатських та ін.; 3-тє вид., ч. 1—2. М., 1983—84).

Новітній етап розвитку І.б.у. розпочався після проголошення держ. незалежності України. Побачили світ такі україно- та російськомовні бібліографічні зведення, як: «Репертуар української книги, 1798—1916» (за редакцією Я.Дашкевича, 1995); Степан Петров, Сергій Петров «Книга в Україні, 1861—1917» (1996); Б.Семеновкер «Государственная библиография России XVIII—XX вв.» (вип. 1. М., 2002).

З’явилися нові україно-, російсько- та англомовні бібліографічні огляди, покажчики, рецензії: «Джерела українознавства» (К., 1990; рецензія: «Слово і час», 1991, № 11. С. 82—87); «Bibliographical Guide to Soviet and East European Studies» (vol. 1—3. Boston, 1993); «Українознавство» (1993 [вид.: 1997]); «Історія України» (1993 [вид.: 1997]); «Українознавство: Науковий бібліографічний довідник: У 2-х т., 4-х ч. Т. 1, ч. 1: Загальна українознавча бібліографія» (укладачі П.Кононенко, Л.Токар; К., 2002).

Побачив світ російськомовний реєстр з історії територій: Н.Балацька, А.Раздорський «Памятные книжки губерний и областей Российской империи, 1836—1917» (СПб., 1994).

Опубліковані біобібліографічні словники: «Громами гартоване слово: Література українського зарубіжжя та письменників-правозахисників: Бібліографічні нариси» (автор-укладач Т.Шульга; К., 1995); В.Тимофієнко «Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник» (К., 1999); «Русская интеллигенция: Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А. Венгерова: Аннотированный указатель в 2-х т.», (т. 1. СПб., 2001); Є.Шудря «Подвижниці народного мистецтва: Біобібліографічні нариси» (за редакцією М. Селівачова, зошити 1—2. К., 2003—05), С.Кагамлик «Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. XVII—XVIII ст.» (К., 2005).

Реєстр видань з історії установ та орг-цій представлено в публікаціях: О.Богдашина «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія, 1921—1934 рр.» (Х., 1994); О.Мовчан «Наукові праці, видані поліграфічною дільницею Інституту історії України НАН України, 1988—1997: Анотований бібліографічний покажчик» (К., 1997); С.Нестуля «Археологічний комітет ВУАН: Етапи становлення» (Полтава, 1997); «Видання Археографічної комісії й Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1988—1998» («Український археографічний щорічник. Нова серія», вип. 3/4. К., 1999. С. 714—741); О.Юркова «Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського, 1924—30 рр.» (К., 1999); «Викладачі Ніжинської вищої школи, ч. 2—3: 1920—70» (укладачі Л.Гранатович, Т.Скатерна; Ніжин, 2000); «Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАНУ: Наукова діяльність. Структура. Працівники» (Львів, 2001); «Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. 1834—2004 рр.» (К., 2004); «Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: До 10-річчя заснування: Бібліографічний покажчик» (К., 2004); «Архівні установи України: Довідник» (редколегія: Г.Боряк (голова), І.Матяш, Г.Папакін; вид. 2-ге, доповнене, т. 1. К., 2005); «Праці викладачів та професорів Національного університету “Києво-Могилянська академія”, 1992—2002 рр.» (укладач Н.Казакова та ін.; К., 2005). Вийшли біобібліографічні словники вчених: О.Ясь «Персональна бібліографія істориків діаспори, 1945—1991» («Бібліотечний вісник», 1996, № 2); Г.Мезенцева «Дослідники археології України» (Чернігів, 1997); І.Огородник, М.Русин «Українська філософія в іменах: Навчальний посібник» (К., 1997); Т.Пустовіт «Матеріали до біобі-

бліографічного словника "Архівісти Полтавщини", 1920—30 рр.» («Архівний збірник» [Полтава], 1998. С. 276—304); «Українські архівісти» (вип. 1—3. К., 1999—2003); «Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАНУ: Бібліографія праць наукових співробітників» (Львів, 2001); «Бібліографи Одеської державної наукової бібліотеки імені М.Горького: Біобібліографічний довідник» (упорядник Л.Бур'ян; Одеса, 2002); О.Куріло «Нариси розвитку археології у музеях України: Історія, дослідники, меценати» (К., 2002); О.Ясь «Персональна бібліографія істориків України: Матеріали до бібліографії бібліографій» («Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики», число 8—9, ч. 1. К., 2002. С. 404—424); О.Оглоблин «Українська історіографія, 1917—1956» (пер. з англ.; підготували до друку І.Верба, О.Юркова. К., 2003). *Інститут історії України НАН України* започаткував серію видань «Українські історики», 1-й вип. якої — «Вчені Інституту історії України» — побачив світ 1998.

Були видрукувані покажчики праць класиків укр. історіографії. Бібліографія творів істориків міститься у виданнях: О.Тодійчук «Бібліографія праць В.Б. Антоновича» (В.Антонович «Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори»; упорядники О. Тодійчук, В. Ульяновський. К., 1995. С. 773—790); «Дмитро Іванович Багалій — професор Харківського університету: Біобібліографічний покажчик» (упорядники Ю.Шевченко, Р.Ставинська, М.Швальб. Х., 1992); Ю.Кухарчук «Бібліографія праць М.Ю. Брайчевського, 1950—1999». (М.Брайчевський «Вибрані твори: Історично-археологічні студії. Публіцистика» (Нью-Йорк—К., 1999. С. 569—582)); «Любомир Винар» (Львів та ін., 1998); І.Матяш «Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви» (К., 1997. С. 129—141); Б.Грановський «Михайло Грушевський — перший Президент України, академік. Біобібліографія. 1885—2000 рр.» (К., 2001); «Ярослав Романович Дашкевич» (К., 1993); «Бібліографія праць Ярослава Дашкевича, 1992—1996» («Mappa Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя». Львів—К.—Нью-Йорк, 1996. С. 7—32); «Бібліографія праць Ярослава Дзири» («Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики», число 8—9, ч. 2. К., 2002. С. 454—475; «Збірка наукових праць на пошану [...] Ярослава Івановича Дзири»); І.Гирич «Публікації С.О. Єфремова в газеті "Нова рада", 1917—1919 рр.» («Український археографічний щорічник. Нова серія», вип. 2. 1993. С. 336—375); «Аркадій Жуковський» (К., 1997); І.Войцехівська «Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія» (К., 1998); М.Боянівська «Бібліографія друкованих праць Ярослава Ісаєвича» («Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 5: Історія та філологія. Розвідки, присвячені 60-річчю акад. Я.Ісаєвича». Львів, 1998. С. 17—75); «Ярослав Ісаєвич: Бібліографічний покажчик» (ред. Ю.Ясіновський; упорядник М.Боянівська; Львів, 1999); «Віталій Ковалинський: будівельник, журналіст, історик: Бібліографічний покажчик» (К., 2001); «Список друкованих наукових та методичних праць професора М.П. Ковальського (1956—1995 рр.)» («Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану проф. М.П. Ковальського»; Дніпропетровськ, 1997. С. 74—93); Я.Дзира «Хронологічний покажчик друкованих праць О.С. Компан» («Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів: Пам'яті д-ра істор. н. О.С. Компан». К., 2000, [вип. 4], ч. 1. С. 5—12); «Бібліографія друкованих праць Івана Крип'якевича, [1905—1999]» («Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві». Львів, 2001. С. 17—74; «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», т. 8); А.Пучков «История текстов Ю. Кулаковского» (А.Пучков «Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византинистики в России», 2-ге вид.; СПб., 2004. С. 384—408); О.Федорук «Пантелеймон Куліш: Бібліографія літератури (1989—2002)» («Відкритий архів», т. 1. К., 2004. С. 453—573); «Станіслав Кульчицький: Бібліографічний покажчик» (К., 2002); «Олександр Матвійович Лазаревський: Матеріали до біобібліографії» (упорядник І.Забіяка, передмова І.Бутича, додаток О.Коваленка; К., 1994); В.Сарбей, Л.Москвич «Академік УАН Орест Іванович Левицький: Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього» (К., 1998); Н.Королевич «Бібліограф Федір Пилипович Максименко: Біобібліографічний нарис» (К., 1996); А.Непомнящий «Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения» (Сімферополь, 2005); В.Мацько «Повна бібліографія праць Івана Огієнка» (Хмельницький, 1998); А.Пучков «Материалы к биографии Г.Г. Павлуцкого» («Теорія та історія архітектури і містобудування», вип. 2. К., 1998. С. 168—179); С.Білокінь «Бібліографічний покажчик праць В.П. Петрова» («Slavica та baltica в ономастиці України». К., 1999. С. 29—41); «Біобібліографія Л.А. Проценко» («Збірник на пошану Л.А. Проценко». К., 2000. С. 19—38); «Рудинський Михайло Якович — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець» (укладачі О.Супруненко, І.Шовкопляс; Полтава, 1993); В.Заруба «Антін Синявський: Життя, наукова та громадська діяльність» (Дніпропетровськ, 2003. С. 240—255); Т.Беднаржова «Степан Сірополко — подвижник українського шкільництва» (Львів, 1998. С. 186—205); «Володимир Січинський: Біобібліографічний покажчик» (укладач С.Костюк; Львів, 1996); «Павло Степанович Сохань» (К., 1996); «Список печатных работ Ивана Георгиевича Спаського» («Хранитель Эрмитажа: Сборник воспоминаний и научных статей», СПб., 2004. С. 8—19); «Микола Федорович Сумцов: Біобібліографічний покажчик» (укладачі Н.Полянська та ін.; К., 1999); І.Шишов «Українознавець: Спроба першого прочитання наукових праць М.Ф. Сумцова» (Х., 2000); «Павло Костянтинович Федоренко: Біобібліографічний покажчик» (укладачі О.Коваленко та ін.; Чернігів, 2003); П.Курінний «Вадим Щербаківський: З нагоди 70 років життя» (2-ге вид., доповне-

не; підготовка до друку О.Супруненка; Полтава, 1995).

Бібліографічні огляди видань зі спец. істор. дисциплін опубліковані в кн.: В.Гавриленко «Українська сфрагістика» (К., 1991); «Історичне краєзнавство в Україні: Питання теорії і практики: Науково-допоміжний бібліографічний покажчик» (укладач А.Комська; К., 1992); «Література з історії картографування» (укладач Л.Пономаренко; «Праці центру пам'яткознавства», 1992, вип. 1); В.Томазов «Библиография украинской генеалогической литературы, 1990 — первая половина 1995 г.» («Известия Русского генеалогического общества», 1996, вип. 5. С. 81—86); Ю.Кочубей «Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу, 1917—1992: Підручний бібліографічний покажчик» (К., 1998); В.Рихляков «Опыт библиографии отечественной генеалогии» (ч. 1/2—3. СПб., 1998—2000); «Видання державних архівних установ України, 1925—2000» (К., 2001); К.Климова «Історіографія історії архівної справи в Україні» («Нариси історії архівної справи в Україні». К., 2002. С. 11—40). Побачили світ бібліографічні реєстри архівів і музеїв: «Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник» (К., 2002); Н.Пасько, О.Супруненко «Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років» (Полтава, 1991); В.Ханко «Полтавський художній музей, 1919—1994: Бібліографічний покажчик» (Полтава, 1994).

М.Жарких опублікував «Бібліографію Старої України, 1240—1800» (зошити 1—10. К., 1998—2002), О.*Вінтоняк* — розвідку «Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.» (Львів, 1995). Бібліографії видань з історії Церкви присвячені праці: «З історії Чернігівської єпархії:

Бібліографічний покажчик» (укладач Л.Студьонова; Чернігів, 1993); «Православие. Библиографический указатель книг на русском и церковнославянском языках, 1918—1993» (М., 1999); «Русские писатели-богословы. Историки Церкви. Исследователи и толкователи Священного Писания» (вид. 2-ге. М., 2001). Бібліографічні описи містять кн.: «Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях» (К., 1995); В.Кубайчук «Хронологія мовних подій в Україні: Зовнішня історія української мови» (К., 2004); О.Платонов «Терновый венец России: Тайная история масонства, 1731—1996» (вид. 2-ге. М., 1996); О.Крижанівська «Історія масонства в дисертаційних працях слухачів Київської духовної академії, кінець XIX — початок XX ст.» («УІЖ», 1997, № 1. С. 87—93); А.Сєрков «Русское масонство, 1731—2000: Энциклопедический словарь» (М., 2001); С.Білокінь «Масони і Україна: Міркування з приводу проблеми й дотичної літератури» («Пам'ятки України», 2002, № 2. С. 181—207). Бібліографія видань з тематики визвол. змагань представлена в: «Українська революція і державність. 1917—1920 рр.» (упорядники А.Панова та ін. К., 2001); В.Верстюк, Т.Осташко «Діячі Української Центральної Ради: Бібліографічний [біографічний. — С.Б.] довідник» (К., 1998); С.Волков «Белое движение в России: организационная структура» (М., 2000).

Бібліографія еміграційних видань описана в кн.: І.Качаки «Библиография русских беженцев в королевстве С.Х.С. (Югославии). 1920—1945 гг.» (Арнхем, 1991); «Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии, 1918—1945 гг.», т. 1. (Praha, 1996); «Российское зарубежье: Некрологи 1917—1997: В 6 т.» (укладач В.Чуваков, т. 1. М., 1999); «Українська освіта й українознавчі студії за кордоном: Довідник» (К., 2001).

Реєстр видань історії УРСР містять кн.: «Політика коренізації в радянській Україні (1920—1930-ті рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик» (упорядники та автори вступної статті: П.Бондарчук, В.Даниленко, Г.Єфименко. К., 2003); «Репресії 20—30—40-х і початку 50-х років на Україні» (К., 1992); «Книги памяти жертв политических репрессий в СССР: Аннотированный указатель» (СПб., 2004); «Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник» (М., 1998); Г.Ковальчук «Співробітники УНІК — жертви політичних репресій» («Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського», вип. 2. 1999); Н.Петров, К.Скоркин «Кто руководил НКВД, 1934—1941: Справочник» (М., 1999); «Голодомор в Україні 1932—1933 рр.» (упорядники Л.Бур'ян, І.Ріку. Одеса—Львів, 2001); Karel C.Berkhoff «Ukraine under Nazi Rule, 1941—1944: Sources and Finding Aids. Part II. Published Materials» («Jahrbucher für Geschichte Osteuropas», 1997, т. 45. N 2).

Бібліографія видань, присвячених *Українській повстанській армії*, наведена в кн.: С.Здіорук та ін. «Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА, 1945—1998 рр.» (К., 1999); С.Кокін «Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. 1. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань, 1944—1953» (К., 2000); П.Содоль «Українська Повстанча Армія, 1943—1949: Довідник» (т. 1—2. Нью-Йорк, 1994—95). Історія опору висвітлена в кн.: «Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод, т. 1: Особистості» (Х., 2001).

Бібліографічні огляди преси наведені в кн.: М.Романюк, М. Галушко «Українські часописи Львова, 1848—1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3-х т. Том 1: 1848—1900» (Львів, 2001); «Несоветские газеты. 1918—1922 гг.: Каталог собрания Российской национальной библиотеки» (упорядники Т.Акопян та ін. СПб., 2003).

Покажчики періодики містяться у виданнях: Р.Майборода, В.Шандра «Покажчики змісту архівознавчих та археографічних видань» («Український археографічний щорічник. Нова серія», вип. 1. 1992. С. 418—436); І.Матяш «Українська архівна періодика [9 назв], 1920—1930-х рр.» (К., 1999. 1550 позицій: Розкрито зміст журналів «Бібліологічні вісті» (1923—30 [вид.: 1996]), «Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН» (1924—30 [вид.: 1999]), «Дзвони» (1931—39 [вид.: 1997]), «Искусство и печатное дело» (1909—14 [вид.: 1991]), «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии»

(1904—15 [вид.: 1991]), «Листи до приятелів» (1953—1968 [вид.: 2002]), «Літературно-науковий вістник» (1898—1932 [вид.: 2000]), «Назустріч» (1934—38 [вид.: 1999]), «Наука і культура», вип. 1—31 (1966—2002 [вид.: 2003; 3128 позицій; рецензія: «Кур'єр Кривбасу», 2004, червень, № 175. С. 142—148]); «Пам'ятки України» (1989—2001, вид.: 2002, № 1), «Сіверянський літопис» (1995—2000 [вид.: 2001, № 1]); С.Воїнов «Журнал «Сіверянський літопис» за 1995—1999 рр.: Анотований покажчик змісту» («Сіверянський Літопис», 2003, № 2—3); «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (1905—17 [вид.: 1991]); «Україна» (1907—32 [вид.: 1993]); «Український історик» (1963—97, вид.: кн. 140. 1999); «Червоний шлях» (1923—36 [вид.: 2003; 3376 позицій]); «Harvard Ukrainian Studies» (1977—91 [вид. 1992]). Осередки досліджень укр. періодики є у *Львівській науковій бібліотеці імені В.Стефаника НАН України* (з 1994 видає словник «Українська журналістика в іменах») та Дослідницькому центрі історії укр. преси при Ін-ті журналістики у Києві (готує покажчики; зокрема, Н.Сидоренко уклала покажчик еміграційної періодики 1914—50). Книжкова палата України видає серію «Етноси України, 1917—41», що висвітлює історію перебування в Україні представників різних національностей (вийшли покажчики літ-ри про татар [вид.: 1997], турків [вид.: 1997], німців [вид.: 1998], євреїв [вид.: 1999]). Діють регіональні видавничі центри, що спеціалізуються на підготовці бібліографічної продукції. (Див. також *Бібліографія історії України, Бібліографія національна, Бібліографознавство*).

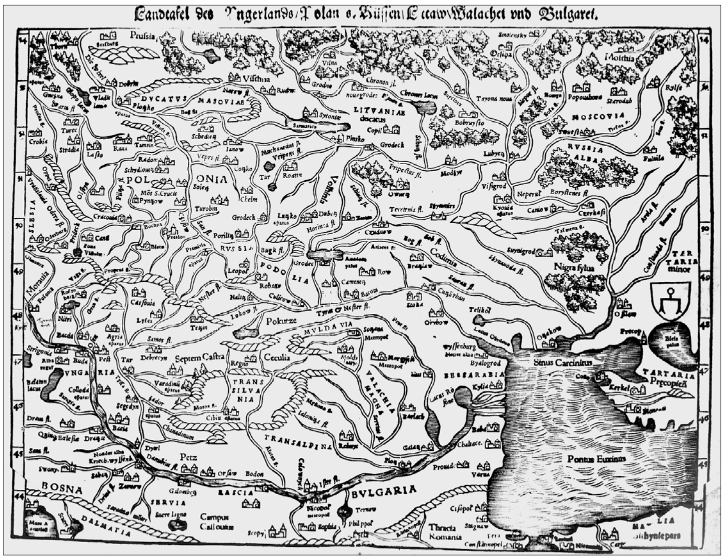
Літ.: *Ахун М.* Обзор русской исторической библиографии. В кн.: Вспомогательные исторические дисциплины: Сборник статей. М.—Л., 1937; *Його ж.* Библиография исторического источника. «Архивное дело», 1938, № 2; *Кац Р., Шеліхова Н.М.* Про стан історичної бібліографії на Україні. «УІЖ», 1958, № 5; *Крип'якевич І.* Бібліографія історії України в дожовтневий період. «УІЖ», 1958, № 5; *Дашкевич Яр.* Матеріали І.О.Левицького як джерело для біографічного словника. В кн.: Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966; *Фесенко А.* До питання української бібліографії за кордоном. «ЗНТШ», 1969, т. 185; *Калинець І., Кущ О.* Упорядкування документальних матеріалів особистого фонду І.Калиновича. «Архіви України», 1971, № 1; *Корнейчик І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період. Х., 1971; *Эйм онтова Р.Г.* Пути и задачи исторической библиографии. «История СССР», 1973, № 5; Справочник научного работника: Архивы. Документы. Исследователь. Л., 1983; *Бойко М.* Українська бібліографія материка і діяспори. Блумінгтон, 1989; На шляху до створення репертуару української книжки: Протокол наради, присвячений складанню «Бібліографії української книги 1798—1914 рр.», яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21—22 грудня 1945 р. Львів, 1991; Книжкова палата України, 1919—1998 рр. К., 1999; *Климова К.І.* Історіографія історії архівної справи в Україні. В кн.: Нариси історії архівної справи в Україні. К., 2002.

Псевдоніми: *Дей О.І.* Словник українських псевдонімів та криптонімів, XVI—XX ст. К., 1969; *Півторадні В.* Рецензія на книгу О.І. Дей «Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI—XX ст.)». К., 1969; «Радянське літературознавство», 1969, № 12; «Жовтень», 1970, № 7; *Родько М.* Давно очікуваний. В кн.: *Білокінь С.* До питання про авторство «Словника українських псевдонімів»: Документи і матеріали. Марра mundi: Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів—К.—Нью-Йорк, 1996; *Еппель В.* Нові матеріали до словника українських псевдонімів. К., 1999; *Його ж.* З нових матерiялів до словника українських псевдонімів. В кн.: Відкритий архів, т. 1. К., 2004. Довідники: *Антонович В.Б., Бец В.А.* Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах, вып. 1. К., 1885; Наука и научные работники СССР, ч. 6. Без Москвы и Ленинграда. Л., 1928; Ukrainians in North America. Champaign, 1975; *Gajecky G.* The Cossack Administration of the Hetmanate, vol. 1—2. Cambridge, 1978; Register: Scholars, Researchers and Academics in Ukrainian and Ukrainian Canadian Studies in Canada. University of Alberta, 1985—86; Canadian Association of Slavists Association Canadienne des Slavistes: Directory of Members, 1987; *Karlowich R.* International Directory of Librarians and Library Specialists in the Slavic and East European Field. 1990; Репресоване краєзнавство. К., 1991; Історія української археографії: персоналії, вип. 1. К., 1993; Хто є хто в Україні. К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили, К.І.С., 1997; Довідник з історії України. К., 2001; Шевченківські лауреати, 1962—2001: Енциклопедичний довідник. К., 2001.

С.І. Білокінь.

ІСТОРИ́ЧНА ГЕОГРА́ФІЯ — див. *Географія історична.*

ІСТОРИ́ЧНА КАРТОГРА́ФІЯ — *спеціальна історична дисципліна*, що займається укладанням істор. карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії. Як самостійна галузь знань виникла на поч. 20 ст. на стикові історії, географії та картографії. Тривалий час розвивалася в руслі досліджень давніх карт як пам'яток картографії і як джерел, свідчення яких можна використовувати для вивчення природних та історико-політичних змін тощо. Інтерес до давніх карт як наукове зацікавлення вперше чітко визначився наприкінці 18 — поч. 19 ст. При дослідженні давньої карти встановлюються дата її створення й тиражування, атрибуція, топографічний і мат. зміст, ведеться пошук інформації для проведення порівняльного аналізу, вивчаються

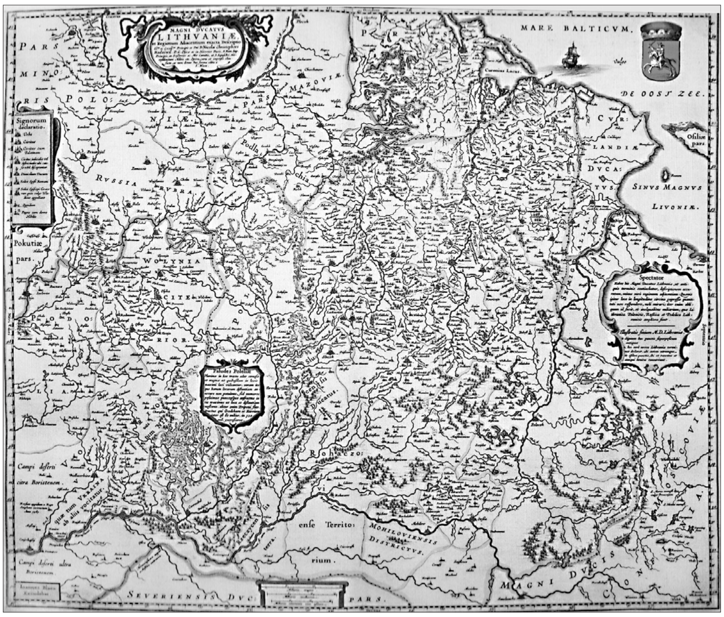

Карта Угорщини, Польщі, Русі, Валахії та Болгарії з видання «Cosmographey oder beschreibung aller Länder...» С. Мюнстера. (Базель, 1568).

пояснювальний текст до карти, різноманітні супровідні малюнки, геральдика, якість паперу й фарб, оцінюється рівень можливих географічних знань укладача карти, провадиться аналіз деформацій, що зазнавала відтоді відповідна тер., тощо.

Мистецтво укладання карт має давню історію. В культурі антич. цивілізації картографія досягла свого розквіту за доби Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*). Найвідомішим серед антич. картографів був Клавдій *Птолемей* (2 ст. н. е.), його роботи мали безперечний авторитет упродовж багатьох віків. Укладачем перших власне істор. карт, у т. ч. *Західної України* та *Правобережної України*, вважається Абрагам Ортелій (1527—98) — гравер, торговець і видавець карт у Фландрії — тогочасному центрі західноєвроп. картографії.

Картографічне відображення укр. земель та меж мешкання народів, які їх населяли, простежується з 2-ї пол. 4 ст. н. е. (*Пейтингерові таблиці* — рим. карта шляхів). Найдавнішими реалістичними картами укр. земель є карти Г. де *Боплана*. Відомі карти із зображенням тих чи ін. укр. земель у складі Московії, Литви, Австрії, Туреччини, Польщі, Угорщини тощо. Середньовічні карти із зображенням укр. земель почали використовуватися в укр. історіографії наприкінці 18 — поч. 19 ст. Д.*Бантиш-Каменський* був першим, хто переклав рос. мовою карту України Г. де Боплана. Розробкою методики використання давніх карт в істор.-геогр. дослідженнях займався П.*Брун*. А.*Скальковський* під час написання історії *Новоросійського краю* дослідив відповідні карти 18 ст. М.*Максимович* використовував карти для топонімічних досліджень (див. *Топоніміка*). І.*Беляєв* до карти Дніпра 1697 додав пояснювальний текст. О.*Русов* дослідив атлас Дніпра 1784—86. Д.*Яворницький* використовував карти 18 ст. в дослідженнях історії *Запорозької Січі*. О.*Лазаревський* видав документ про початок картографічної діяльності в Україні Д.*Дебоскета*. М.*Владимирський-Буданов* використав карту Г. де Боплана для вивчення міграційних рухів нас.

Карта Великого князівства Литовського та прилеглих регіонів з атласу Й. Блау «Atlas major, sive Cosmographey Blaviana...» (Амстердам, 1662—1668).

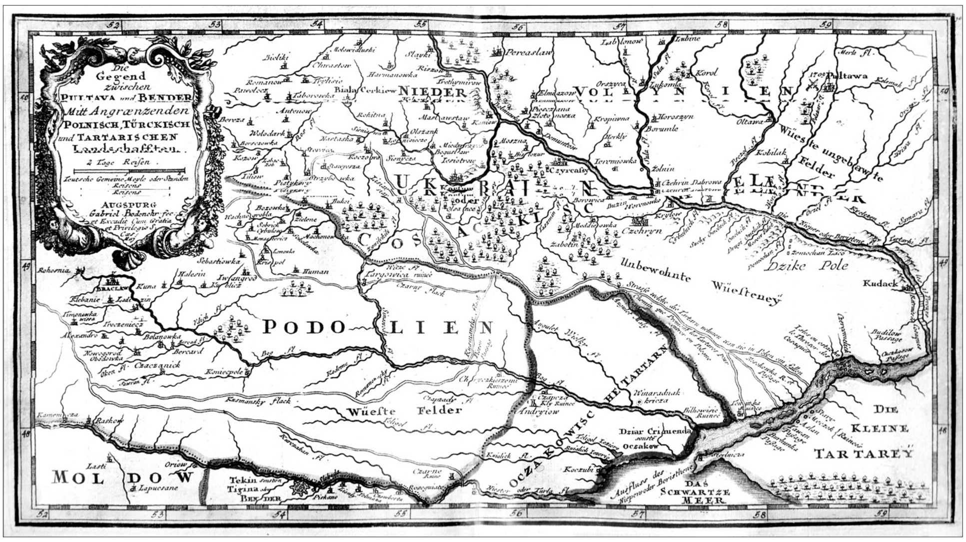
України в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Першим укр. істориком-картознавцем у кін. 19 ст. був В.*Ляскоронський*. Він майже три десятиріччя досліджував істор. карти й наприкінці 19 ст. опублікував дві великі праці з картознавства Пд. України. В.*Кордт* видав 4-томний атлас переважно факсимільних репродукцій середньовічних карт України й Росії. Ю.*Кулаковський* репродукував портолан *Чорного моря* 1474. В.*Іванов* опублікував атлас *Харківського намісництва* 1784. Л.*Падалка* за картами Г. де Боплана дослідив тер. Полтавщини. Іконографічні та топонімічні матеріали карт Г. де Боплана використовував у своїх дослідженнях також Б.Барановський. Л.Багров видав перелік стародавніх карт Чорного м.

Нині питаннями І.к. в Україні займаються Я.*Дашкевич*, Я.*Ісаєвич*, М.Вавричин, І.Гірич, Т.Люта, О.Діденко, Л.Пономаренко, О.Маркова та ін.

Літ.: *Дашкевич Я.Р.* Територія України на картах XIII—XVII ст. «Історичні дослідження: Вітчизняна історія», 1981, вип. 7; *Його ж.* Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII — початку XX ст. Там само, 1985, вип. 11; *Його ж.* Україна на картах XIV—XV ст. Стан і проблематика досліджень. В кн.: Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. К., 1988; *Маркова Е.Е.* Картография историческая. В кн.: Спе-

Карта прикордонних територій України, Польщі, Туреччини та Криму Г. Боденера з видання «Atlas Curieux» (Аугсбург, 1710).

циальные исторические дисциплины. К., 1992.

О.Є. Маркова.

ІСТОРИ́ЧНА НАУ́КА, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. І.н. — динамічна система знань про минулий людський досвід; істор. знання творяться історикми шляхом встановлення достовірності, інтерпретації та реконструкції найрізноманітніших вцілілих і збережених «залишків» минулих подій (доступних дослідникові *джерел історичних*). І.н. розвивається завдяки як накопиченню нових істор. знань й історіографічного досвіду (пов'язаного з самопізнанням; див. *Історіографія*), так і творення нових методологічних підходів і тлумачних моделей. Вона завжди функціонує в межах к-ри певного сусп-ва, «перетворюючи» минуле в компонент його самосвідомості та формуючи притаманні йому образ історії й істор. к-ру. Новітня І.н. являє собою сукупність таких взаємопов'язаних галузей пізнання, як: археологія, політ. історія, історія міжнародних відносин, екон. та соціальна історія (див. *Економічна історія*, *Соціальна історія*), історія сучасності, історія ментальностей, *антропологія історична*, історія к-ри, історіографія, історія історичної науки, теорія і методологія історії, *спеціальні історичні дисципліни*. В усіх цих галузях накопичування знань відбувається в двох структурованих за епохами сферах — нац. історії та історії зарубіжних країн. Як правило, за основу поділу історії на епохи беруться масштабні загально значимі події, які, однак, часто-густо мають виразну нац. специфіку: 1) *античність*: бл. 1 тис. до н. е. (зародження грец. *полісів*) — 1-ша половина 1 тис. (падіння Зх. Рим. імперії); 2) *середньовіччя*: межа 5—6 ст. — бл. 1500 (становлення територіальних нац. *держав*); 3) ранній Новий час: бл. 1500 — бл. 1800 (становлення модерного індустріального та політичного суспільства); 4) Новий час: бл. 1800 — 1914—18 (*Перша світова війна*); 5) новітня епоха: 20 ст.

У поступові світ. істор. думки розрізняють два етапи — донауковий та науковий. Ці етапи якісно різняться між собою відсутністю (у межах першого) та наявністю (у межах другого) розвиненої історичної свідомості, якій притаманні три модальності часу — минуле, сучасне і майбутнє. Характерними ознаками першого етапу (він тривав від античності до серед. 18 ст.) були літ. форми накопичення істор. знань й спрямованість відповідних пізнавальних зусиль на осмислення окремих подій минулого як прикладів для застережень і морального виховання сучасників. Саме цей дух тогочасного *пізнання історичного* зафіксував і доніс до нас широковживаний нині вислів Марка Тулія Цицерона «historia magistra vitae» («історія — наставниця життя») Наук. етап розвитку істор. пізнання в європейському просторі починається з 19 ст. після епохи ґрунтовної історизації суспільства. Характерними його ознаками стали: а) усвідомлення відмінності між історією як «об'єктивною реальністю» минулих подій («історія сама по собі») та історією як знанням про них; б) зміна принципу описування на принцип досліджування подій; в) професіоналізація істор. пізнання — поява фахових груп дослідників, які проходили відповідний вишкіл у ході тривалого навчання, дотримувалися встановлених критеріїв професійної атестації, мали спільну думку щодо образу (Habitus) науки та етики (Ethos) ученого; г) інституціоналізація орг. форм істор. досліджень (див. *Інституціоналізація історичної науки*).

Питання про час виникнення і перші форми істор. пізнання є дискусійним. Разом з тим можна констатувати, що особливо значний внесок у його розвиток зробили стародавні греки та римляни. «Історії в дев'яти книгах» *Геродота* поклали початок новому літ. жанрові — оповіді про ланцюг взаємопов'язаних причинно-обумовлених подій минулого, що мали певну повторюваність і знання про які могли бути корисними для сучасників. Головними в описах були: військ.-політ. події, боротьба окремих особистостей за *владу* в д-ві та змагання д-в за панування. З часом зародилися «прагматичне» історіописання та критика усної традиції як такої, що ґрунтувалася на неперевірених джерелах. Вимога з боку критиків до історика бути сучасником описуваних ним подій, аби його опис забезпечував істор. «правдивість», на тривалий час визначила специфіку тогочасного істор. пізнання, а вплив на істориків риторики посилив у ньому «моралізаторську» і «наставницьку» функції.

Пізнавальні традиції греків були розвинені римлянами. Зокрема, праці Публія Корнелія *Тацита* (вони насичені «моралізаторством» та оціночними судженнями про діячів минулого) донесли до нас низку класичних істор. прикладів людських чеснот і пороків.

Середньовічне розуміння історії визначалося домінуванням християн. церк. доктрини (див. *Християнство*). Хід історії мислився лінійно, мав свій початок, середину і кінець (Страшний суд).

Секуляризація сусп. свідомості та відродження антич. традицій прагматичної історії в епоху *Відродження* сприяли перетворенню істор. студій у мист-во (ars historica) і в засіб політичної прогностики. Відомі флорентійські історики Ренесансу — Л.Бруні (1370—1444), Н.Макіавеллі (1469—1527), Ф.Гвіччардіні (1483—1540) та ін. — були насамперед держ. діячами, досвідченими політиками, керівниками провінцій.

Епоха Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) з її раціоналістичним стилем мислення, натуралізмом і скептицизмом фактично зруйнувала стару «історію» як скарбницю «прикладів-застережень» і скинула її з п'єдесталу найважливішої науки. Нищівна критика авторитету антич. авторів та їхніх істор. творів через відсутність у них документальної бази і наук.-критичного методу сформувала негативне ставлення до традиційного істор. знання. Водночас в істор. пізнанні почали утверджуватись ідеї індивідуальності, універсальності, прогресу. Історики зосередилися на виявленні в минулому заг. закономірностей шляхом порівняння історій різних народів та епох. Минуле почали розуміти як завершений людський досвід.

Прискорення плину подій напередодні та в ході *Французької*

революції кінця 18 століття й поширення в сусп-ві усвідомлення того, що історія твориться людьми, зруйнували статичність часу і безпосередню залежність майбутнього від минулого та сьогодення. Змінне сучасне і непередбачуване майбутнє віднині опинилися за межами занять істориків. Тим самим було започатковано модерну істор. свідомість та істор. науку в сучасному її розумінні.

Виникла на межі 17—18 ст. літ.-естетична течія *Романтизму*, яка протиставила просвітницькому раціоналізмові нову індивідуалізуючу світоглядну концепцію, спрямовану на морально-естетичне виховання сусп-ва на основі ідеї «народного духу», породила сучасну істор. науку в двох взаємопов'язаних і обумовлених компонентах: теор. обґрунтуванні її специфічних методів пізнання та її інституціоналізації й професіоналізації як фахової академічної дисципліни. Теорія історії втілилася в *історизмі*. Професіоналізація та академічна інституціоналізація І.н. супроводжувалися створенням її інфраструктури, яка розширювала комунікаційне професійне «поле істориків».

У 1-й пол. 19 ст. найбільших успіхів І.н. досягла в Німеччині, де ідеалістична *філософія історії* спрямовувала істор. дослідження на пізнання індивідуального і неповторного в минулому й висунула теоретико-пізнавальні орієнтири в обґрунтуванні конкретних проявів ідей «народного духу» і «національної держави». Нім. «історична школа» в частині її наук. історіографії (Б.-Г.Нібур, Л.*Ранке*, Й.-Г.Дройзен та ін.), відмовившись загалом від апріорних універсальних історіософських побудов (див. *Історіософія*), зосередилася на дослідженні одиничних істор. об'єктів, насамперед античності й середньовіччя, де намагалася відшукати коріння нім. нації. Дослідження ж локальних істор. об'єктів вимагало критичного опрацювання джерел. Так зародився «критичний, філолого-історичний метод», фундаторами якого стали Б.-Г.Нібур і А.Геерен (1760—1842). Вони заклали підвалини критичного методу опрацювання джерел як необхідної умови наук. історіографії, емпіричного дослідження локальних істор. об'єктів. Фундатором строго об'єктивного емпіричного істор. дослідження, яке ґрунтується виключно на критиці джерел та їх максимальному використанні в конкретній практиці, вважають Л. фон Ранке, віддають йому першість у зверненні до архів. джерел, їх публікації тощо. За його переконанням, завдання історика полягає в тому, щоб на основі джерел відтворити об'єктивну історію — «як у дійсності відбулося» (wie es eigentlich gewesen). Водночас акцент на державотворчі аспекти під впливом тогочасних політ. завдань нім. нації зумовив політ. спрямованість історіографії й визначив її майбутній нац.-консервативний характер. Це позначилося на творчості учнів і послідовників Л. фон Ранке, котрі сформували дві генерації нім. істориків й відповідні напрями істор. науки — т. зв. прусську школу (Г.Трейчке (1834—96), Г. фон Зібель (1817—95) та ін.) з історіографічно обґрунтованим міфом про нац. місію Пруссії та «неоранкіанців» (М.Ленц (1850—1932) і Е.Маркс та ін.) з концепцією єдності політ.-реліг. і духовного розвитку Німеччини від М.Лютера (1483—1546; див. *Лютеранство*) до О.Бісмарка, за яким заснування Нім. імперії стало необхідним наслідком об'єктивно-істор. розвитку. Підґрунтям нац.-консервативної історіографії виступали ідея «німецької свободи» й концепція «особливого шляху» (Sonderweg), які утверджували створювану істориками картину культ. зверхності Німеччини в Європі й обґрунтовували імперіалістичні цілі імперії. Домінування цих напрямів у нім. істор. науці 19 ст. призвело до того, що альтернативний напрям розгляду минулого — «культурна історія» — перетворився на опозиційну науку, представники якої займалися переважно суміжними гуманітарними дисциплінами й залишалися поза університетами (працювали в музеях, школах, б-ках тощо). Культ. історики зосереджувалися за межами Пруссії — у Саксонії, Пд. Німеччині, Австрії та Швейцарії. Вони діяли в регіональних межах і в регіональній періодиці. Створені ними т-ва (напр. «Verein für Kulturgeschichte» К.Бідерманна) залишалися ізольованими, а періодика («Zeitschrift für deutsche Kulturgeschichte») практично не мала власної концепції та авторів із середовища університетських істориків й обмежувалася сферою популярного викладу.

Завдання модернізації суспільства періоду Третьої республіки впливали і на істор. науку у Франції, яка з 2-ї пол. 19 ст. завдяки діяльності молодої генерації (Г.Моно (1844—1912), А.Олар (1849—1928), А.Дебідур (1847—1917) та ін.), вступила на шлях професіоналізації та інституціоналізації, використовуючи нім. зразки. Нац. відповідальність провідних франц. істориків спрямовувала їхню діяльність на творення істор. культури сусп-ва. Це сформувало своєрідний стиль франц. історіографії, який полягав у поєднанні літ. канонів історіописання попередніх століть з «науковістю», де основним елементом стала критика джерел на взірець нім. істор. школи. Подієва політ. історія в достатньо вузьких хронологічних межах домінувала у сфері історії Нового часу, історії сучасності та дипломатичної історії. Поряд з цим розвивалася традиція «структурної» історіографії. Дослідження з екон. історії займали важливе місце у франц. історіографії й перебували під впливом тогочасних соціальних політ. дискусій, в яких провідну роль відігравали соціалістично (див. *Соціалізм*) налаштовані інтелектуали. Позауніверситетська історіографія розвивала переважно дипломатичну історію, найвідомішим представником якої був консервативно налаштований А.Сорель (1842—1906). Центром цього напряму стала Вільна школа політ. наук, а в історіографічній традиції ці історики орієнтувалися переважно на канони аналітичної історіографії Ф.-П.Гізо (1787—1874) та консервативних аналітиків А.Токвілля (1805—59) і І.-А.Тена (1828—93). У своїх працях вони критикували Франц. революцію кін. 18 ст. й звертали посилену увагу на монархічне минуле та історію катол. церкви (див. *Католицизм*). Їхній вплив особливо відчували провінційні істор. т-ва. Особливістю франц. І.н. було те,

що серед авторів значної кількості виданих істор. монографій, популярних нарисів та підручників (на поч. 20 ст.) велику частку складали непрофесійні історики (журналісти, юристи, військові та ін.).

Особливістю розвитку І.н. у Великій Британії було те, що фрагментарні й незавершені професіоналізація й інституціоналізація історії призвели до особливого становища представників «цеху» істориків. На відміну від більшості своїх континентальних колег вони дистанціювалися від теор. рефлексій. У провідних брит. ун-тах, попри спроби відомого історика-реформатора, засн. Оксфордської школи історії У.Стаббза (1829—1901), історія не була «генеральною» дисципліною, яка мала стати майбутньою професійною кар'єрою. Відповідно й академічні історики ніколи не мали монополії на суспільно акцентоване тлумачення минулого. Порівняно із континентальними історіографіями праці позауніверситетських істориків в Англії набували більшої популярності. Достатньо назвати імена приватних учителів та письменників — Г.-Т.Бокль (1821—62), Т.-Б.Маколей (1800—59), У.Леккі (1838—1903) та ін. Центр. темою нац. історії практично до поч. 20 ст. залишався конституційний та парламентський устрій Англії в 17 ст.

У 20 ст. відбувалися значні зрушення в І.н., які характеризувалися не лише розвитком нових піддисциплін, розширенням тематики і переорієнтацією напрямів істор. дослідження, але й розривом із попередніми формами історіографії, який відбувався насамперед у сфері методології. Становлення і піднесення нових наук. дисциплін — *політології*, соціології, політ. економії та психології — розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування в дослідженнях їхніх досягнень та спонукали до переосмислення пізнавально-теор. засад І.н., оскільки ті пропагували й утверджували систематизовані пояснювальні моделі на основі генералізуючої стратегії досліджень. Найбільшої критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історії зазнавали з боку екон. наук, зокрема, Істор. школи в політ. економії як емпірично-індуктивної науки, центр. проблемою якої стала екон. історія; та марксистської теорії, яка, з одного боку, критикувала опонентів за надмірну увагу до ліберальної ринкової моделі, а з другого — постулювала сильну залежність політ. і соціальних змін від екон. складових істор. розвитку. Поряд із соціальними особливостями розвитку європ. країн ці внутр. фактори І.н. спричинили початок широкої методологічної дискусії, яка тривала до 30-х рр. 20 ст., започаткувала переосмислення завдань науки і стимулювала розвиток нових напрямів. Історики були переконані, що предмет історії мав бути розширеним і в центр істор. дослідження необхідно поставити сусп-во та к-ру.

Загалом можна виділити 4 напрями, котрі були домінуючими у світовій історіографії впродовж 20 ст.: а) застосовування узвичаєних методів джерелознавчої критики власне до соціальної історії; б) спроба перетворення історії в *історичну соціологію*; в) намагання із абстрактних моделей економіки виводити взірець для квантитативної теоретично-орієнтованої історіографії (він став впливовим після *Другої світової війни*); г) радикальне переосмислення поняття «час». Характерною ознакою соціальної історії є її розуміння предмета І.н. як такого, що формується і не подією, і не дією індивідуумів, а надіндивідуальними структурами (в економіці, сусп-ві та політиці), довготерміновими процесами та колективним типовим соціальним станом груп, верств і класів. Саме структури та колективи вважаються формуючими сусп-во факторами і визначальними чинниками дій. Відповідно головним у дослідженні стає аналіз взаємодії між довготривалими структурами і короткотерміновими подіями.

Рубіжними для розвитку І.н. виявилися 1960—70-ті рр. Індустріалізація поглибила суперечності між країнами, змінила соціальну структуру сусп-ва, породила нові політ., соціальні й нац. конфлікти, поставила на порядок денний проблему людського існування в умовах високорозвиненого *індустріального суспільства*. Віра в прогрес і науку, що слугувала підґрунтям різних напрямів соціальної історії (як і марксистської її інтерпретації; див. *Марксизм в історичній науці*), була поставлена під сумнів, у сусп-ві поширилися наук. скептицизм і неприйняття сучасної наук.-тех. *цивілізації*. Насамперед центр інтересу був перенесений від структур і процесів на к-ру, образи життя (менталітет; див. *Ментальність*), внутр. досвід конкретних людей, що мають таке ж значення для розвитку істор. процесу, як і матеріальні фактори.

У Франції історіографія традиційно знаходилася під сильним впливом позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*) і сцієнтистські концепції Е.*Дюркгейма* (1858—1917) та А.Бера (1863—1954) стимулювали розвиток соціальної історії. Завданням «нової» І.н., яка інституціоналізувалася в ж. «Аннали економічної та соціальної історії» (1929) і Школі практичних гуманітарних досліджень (École pratique des hautes études, Collége de France), стало відтворення цілісної історії людини в сусп-ві, людини як соціального організму, а отже, і вивчення певного аспекту соціальної дійсності орієнтувалося на дослідження більш складного цілого — соціальної структури. Очевидно, що таке завдання можливо було здійснити лише на основі широкого міждисциплінарного підходу, з використанням досягнень ін. наук про людину — антропології, соціології, психології, демографії, географії, біології, лінгвістики, історії мист-ва і літ. В повоєн. роки прикладом міждисциплінарного підходу й багатоаспектного розгляду історії стала праця Ф.Броделя (1902—85) «Середземномор'я і середземноморський світ в епоху Філіпа II». Орієнтація на «тотальну історію» і реконструкція сусп-ва минулого в цілісності й багатоаспектності розширила предметні рамки дослідження від політ., екон. і культ. історії на такі комплекси як «час», «простір», «шлюб», «сім'я», «дитинство», «сексуальність», «народна культура» тощо. Найбільших успіхів історики *Анналів школи* досягли у вивченні епохи середньовіччя, де

зміни в соціальних структурах протікали повільніше (порівняно з пізнішими періодами історії) і в умовах «історичної довгочасності», що давало змогу ефективно застосувати розроблений ними логіко-методологічний інструментарій. З приходом нового покоління істориків у 1970-х рр. «школа Анналів» зазнала значної трансформації, змінивши свою тематику на вивчення короткочасних істор. подій, політ. історії, історії сучасності тощо.

Історики США були переконані в необхідності писати «нову історію» для «прогресивної епохи» демократ. сусп-ва, яка (епоха) ототожнювалася з 20 ст. Новий соціально-орієнтований і міждисциплінарний характер історії, на якому наполягали «прогресивні історики» (Ф.Тернер (1861—1932), Дж.Робінсон (1863—1936)), був уперше декларований на всесвітній виставці в Сант-Луїсі 1904. В основі амер. «Нової історії» лежали дві ґрунтовні концепції. По-перше, теоретико-методологічні інновації на основі критики європ. історіографічної традиції 19 ст. та розширення дослідницьких полів на соціально-екон. історію, історію жінок і культ. історію тощо. По-друге, претензії І.н. на виховання амер. сусп-ва, оскільки вона спрямовувалася на дослідження модернізаційної проблематики амер. сусп-ва та на дослідження пов'язаних з модернізацією духовно значимих проблем й мала визначати культ. орієнтацію модерного сусп-ва. «Прогресивні історики» являли собою новий тип дослідників минулого, котрі обминули традиції «романтичних істориків» та аристократичної «ново-англійської» історіографії й поставили істор. дослідження на службу індустріальному сусп-ву. Високораціоналістичний характер сучасного індустріального капіталіст. сусп-ва відповідав раціоналістичному розумінню науки. Швидкий розвиток інформаційних технологій і комп'ютеризації (див. *Інформаційне суспільство*) привів до активного впровадження квантитативних методів в історичні дослідження. Вони застосовувалися в *демографії історичній*, дослідженнях з екон. історії, вивченні професійної діяльності та колективних стосунків у вироб. сфері, для реконструкції аспектів внутр. світосприйняття конкретної людини в певні істор. періоди на широкому культ.-соціальному тлі. Історики, певною мірою, самі створювали джерела шляхом систематичної, квантифікативної обробки серійних та стандартизованих записів із держ., церк. і приватних адміністрацій. Попри розчарування в квантифікаційній історії *статистика історична* залишалася базовим і незмінним пізнавальним інструментом для соціальної та екон. історії.

У Німеччині початок 20 ст. позначився обговоренням осн. положень «Німецької історії» К.Лампрехта. Фактично концепція К.Лампрехта була історіографічною й теор. спробою «подолати» ідеалістичний історизм шляхом запровадження наук. концепції «культурної історії» та переорієнтувати істор. дослідження від вивчення політ. та ідеологічних чинників до вивчення «соціальних і матеріальних колективних рушійних сил» істор. процесу. Проти К.Лампрехта виступили провідні нім. історики, котрі обстоювали теор. засади нім. істор. школи і традиції Л. фон Ранке.

У 1920-х рр. представники генерації «вільгельмівських істориків» (Г.Ріттер, Ф.Майнеке, Г.-Г.Дельбрук, Г.Аубін, Л.Дехіос та ін.) та «союзної генерації» (О.Бруннер, В.Конце, Т.Шідер, Ф.Фішер та ін.) продовжили зміцнювати тлумачні моделі нац.-консервативної історіографії, сприяючи становленню «історії земель» (Landesgeschichte), яка зосередила увагу на виявленні характерних ознак нім. нац. характеру. Це посилило концепцію «особливого шляху» й створило завершену та відносно стабільну ідеологічну конструкцію, яку взяли на озброєння 1933 націонал-соціалісти (див. *Нацизм*, *Фашизм*).

Переорієнтація нім. І.н. починається з кін. 1950 — поч. 1960-х рр., у цьому процесі особливу роль відігравали праці Х.Плешнера «Запізніла нація» та Ф.Фішера «Ривок до світового панування», котрі поставили під сумнів концепцію «особливого шляху» й розчистили шлях до тлумачення нім. історії у відповідниках теорії «модернізації» (див. *Модернізації теорії*). Нового імпульсу набула соціальна й екон. історія, яка розвивалася в традиціях історичної школи нац. економії та ідей В.Зомбарта і М.*Вебера*, зосередивши головну увагу на проблемах індустріалізації. Вона інституціоналізувалася 1957 утворенням «Робочої групи сучасної соціальної історії» під керівництвом К.Янтке та В.Конце. «Молодіжний рух 68», спрямований на демократ. реформи у ФРН, дав поштовх формуванню «історичної соціальної науки» (Historische Sozialwissenschaft), орг. кістяком якої стали ж. «Історія та суспільство» (видається з 1975) та Центр міжгалузевих досліджень, створений Г.-У.Велером у заснованому 1971 Ун-ті Білефельд. Поняття, моделі та інтерпретаційні теорії соціології, політології та економічної науки використовувалися для вивчення процесів взаємодії між економікою, сусп-вом і процесами прийняття політ. рішень.

Наприкінці минулого століття «соціально-наукові» моделі історіографії були піддані критиці з боку постмодерністів (див. *Постмодернізм в історичній науці*) за неспроможність показати взаємозв'язок між структурами й конкретною практикою суб'єктів, між умовами життя, вир-вом, владними інституціями та безпосередніми життєвими досвідами й способами поведінки індивідуумів. В історіографії впливовими стають *мікроісторія* та *історія повсякдення*, які намагаються звільнитися від «етноцентричного» розуміння історії, що ототожнювало прогрес зх. цивілізації (див. *Євроатлантична цивілізація*) з усією всесвітньою історією, підкреслити цінність усіх к-р, персоніфікувати історію, досліджувати в межах великих процесів і подій окремих індивідуумів і малі соціальні групи, їхні способи життя і поведінку, приватне життя. Характерною рисою сучасної І.н. є теор. плюралізм (див. *Історія культур пам'яті*, *Історія повсякдення*, *Історія понять*), що створює підґрунтя для багатоаспектного, багатовекторного бачення як історії в цілому, так і окремої людини в сусп-ві, що було неможливим у межах традиційної історіографії 19—20 ст.

Літ.: *Барг М.А.* Эпохи и идеи. Становление историзма. М., 1987; Историография истории нового времени стран Европы и Америки. М., 1990; *Iggers G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Hannover — New Hampshire, 1997; *Стельмах С.* Парадигми історичної думки у XX столітті. «Політична думка», 1997, № 4; *Koselleck R.* Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 2000; Историческая наука в XX веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки. М., 2002; *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003; *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. «Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми». Львів, 2004; *Корнеліссен К.* Національно-консервативна легітимаційна історіографія в Німеччині з 1870 року. Там само, 2004, вип. 3.

С.П. Стельмах.

ІСТОРИ́ЧНА НАУ́КА В УКРАЇ́НІ В 19 СТОЛІ́ТТІ. Наприкінці 18 — поч. 19 ст. публікації з проблем укр. історії набувають якостей професійних наукових досліджень (у 18 ст. істор. розвідки писали переважно аматори — канцеляристи, урядовці, військові та ін. — на дозвіллі). Це було наслідком процесу *інституціоналізації історичної науки*, зокрема створення ун-тів, які, поряд з наук. т-вами, стали осередками дослідження історії, підготовки когорти професійних істориків. У Харків. ун-ті (ств. 1805; нині *Харківський національний університет*), зокрема, працювали такі відомі вчені, як Х.Роммель, Й.Шад, Й.Кронеберг, М.*Лунін*, В.Цих, які створили там грунт для появи харків. наук. школи істориків.

У Київ. ун-ті (ств. 1834; нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) аналогічну роботу проводили М.*Костомаров*, М.*Максимович*, П.*Павлов* та ін.

Якщо взяти за основу періодизації розвитку укр. істор. думки зміну теоретико-методологічних настанов та орг. засад істор. праці (так, напр., робить І.Колесник), то період поступу укр. історіографії, що припадає на 1-шу чверть 19 ст., можна характеризувати як стан критичної історії, що зумовлював поєднання в особі історика як автора повної систематичної історії, так і критика та збирача текстів, істор. пам'яток та джерел. Саме такими є праці Д.*Бантиш-Каменського,* М.*Маркевича*, Д.*Зубрицького*, що вважаються першими власне наук. дослідженнями історії України. В першому виданні своєї «Истории Малой России» (4 т., 1822) Д.Бантиш-Каменський розглядає укр. землі («Малу Росію») як окреме екон., геогр. та політ. утворення. В наступних перевиданнях цієї книги автор, відповідно до змін тогочасної сусп.-політ. ситуації, переходить з позицій автономізму до вірнопідданства, намагається гармонізувати ідею великорос. державності з проявами «малоросійського» локального патріотизму (така етнонац. світоглядна орієнтація базувалася на ідеї ієрархії множинних лояльностей, які мали певним чином співіснувати, не виключаючи одна одну, й була властивою більшості тогочасної укр. *еліти* в *Російській імперії*). В цілому Д.Бантиш-Каменський дотримується традиційної на той час для європ., а також і рос. історіографій схеми істор. поступу, згідно з якою в основу істор. процесу кладеться персональний момент — дії *князів*, полководців та загалом володарів, а нар. масам відводиться другорядна роль. При цьому діяння володарів інтерпретуються в контексті провіденціалізму (як прояви Божого провидіння). Разом з тим чимало уваги автор приділяє демократ. тенденціям давньої історії, зокрема, його неабияк цікавлять питання впливу різних груп та князя в новгород. *вічі* (див. *Новгородська боярська республіка*). При розгляді подій козац. доби осн. наголос робиться на їхніх нац. та реліг. складових. Автор не має чіткого розуміння феномену *козацтва*, розглядає його фактично як етнічне явище (згідно з працями своїх попередників). Претендуючи на вичерпність та цілісність викладу матеріалу, Д.Бантиш-Каменський наводить чимало геогр., демографічних, екон., етногр. даних, вводить у наук. обіг бл. 50 нових джерел.

З використанням широкого джерельного матеріалу написані також праці галицького історика та архівіста Д.Зубрицького. В центрі його наук. зацікавлень була історія Церкви («Нарис з історії руського народу в Галичині і церковної ієрархії в цьому королівстві»), Ставропігійського інституту («Інститут Ставропігійський від року 1666 до 1772»), *Галицько-Волинського князівства* та Галицько-Волин. д-ви («История древнего Русско-Галицкого княжества»).

Визначною пам'яткою історіописання стала *«Історія Русів»*. На жаль, її авторство залишається нез'ясованим і до сьогодні. Більшість дослідників вважають, що твір був підготовлений наприкінці 18 — поч. 19 ст. Ймовірно також, що він пройшов кілька редакцій, останню — на поч. 19 ст. «Історія Русів» значною мірою вплинула на подальший розвиток укр. історіографічного процесу, заклавши нову традицію — розглядати козацтво та його *гетьманів* як осн. рушійну силу укр. історії, починаючи з 16 ст. Започаткування цієї традиції збігається в часі з поширенням *романтизму* в Європі й, зокрема, з популяризацією в укр. ун-тах ідей Й.-Г.*Гердера*, Ф.-В.Шеллінга та ін., головно нім. філософів та письменників.

На грунті духовного життя України, її к-ри, науки, літератури романтизм у 20—60-ті рр. 19 ст. постає як досить розвинене, самодостатнє явище. Однією з його характерних ознак став справжній бум зацікавлення укр. нар. традиціями, фольклором, музикою, побутовою к-рою. Саме тоді було створено культ нар. пісні, яка сприймалася як «сховище народних думок та відчуттів» (М.Цертелєв). Розгорнено широку кампанію зі збору та публікації пісенного фольклорного матеріалу з усіх регіонів України. В цей період з'являються перші історико-етногр. збірники й розвідки М.Цертелєва, І.*Срезневського* (зб. *«Запорожская старина»*), М.Максимовича, харків. романтиків А.Метлинського, М.Костомарова, а в *Галичині* розгортає діяльність *«Руська трійця»* (М.*Шашкевич*, І.*Вагилевич*, Я.*Головацький*) та ін. В укр. історіографії з'являється окремий романтичний напрям, прихильники якого вважають, що суб'єктом

істор. процесу (а відповідно й об'єктом *пізнання історичного*) є колективна особистість — народ, *нація*, зокрема укр. народ, *нація українська*, — що мають розглядатися крізь призму таких понять, як нар. дух, нар. характер, нар. душа. Разом з тим акцент робиться не на етнічних, а на соціальних вимірах суб'єктів історії.

М.Максимович, зокрема, одним із перших відкинув домінуючу тезу про етнічний характер козацтва й акцентував на тому, що козацтво є соціальною групою. Виникнення козацтва він пов'язував із початком боротьби проти турец.-татар. агресії. При розгляді *національної революції 1648—1676* він вказував як на осн. причину повстання на соціальний гніт, а не на мотиви помсти за особисті кривди.

Загалом, романтичне захоплення народністю зумовило формування співчуття до знедолених нар. мас.

З 1-ї пол. 1880-х рр. в центрі уваги істориків постає проблема *селянства*. В укр. історіографії виникає народницький напрям (див. *Народницький напрям в українській історіографії*), що стає домінуючим. У працях М.Костомарова, П.*Куліша*, О.*Кістяківського*, П.*Чубинського*, В.*Антоновича*, М.*Драгоманова,* О.*Лазаревського* та ін. дослідників укр. народ постає як незалежний і самостійний суб'єкт істор. процесу. При цьому наголос робиться на соціальній та побутовій історії укр. народу, який ототожнювався головно із селянством. На відміну від романтичної історіографії, в методології якої переважав емоційно-психологічний підхід до минулого, принцип співпереживання, розуміння, фантазії, методологія народницької історіографії орієнтується на «об'єктивні» факти. Дослідження соціальних та побутових аспектів істор. процесів, перш за все 17—18 ст., представники цього напряму проводили, дотримуючись принципів позитивізму (див. *Позитивізм в історичній науці*), що загалом відповідало тогочасним європ. тенденціям у розвитку істор. науки. Осередками народницького напряму були: час. *«Основа»* (1861—62), *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства* (1870-ті рр.), ж. *«Киевская старина»* на чолі з О.Лазаревським (1880-ті рр.). Його представники активно працювали в різних наук. т-вах (як, напр., у *Науковому товаристві імені Шевченка* у *Львові*), часописах, археогр. та археол. комісіях, на університетських кафедрах історії.

Одним із творців народницького напряму в укр. історіографії вважається М.Костомаров. Він тлумачив сусп-во як певну однорідність і не виокремлював у ньому осібних верств. Водночас людність тієї чи ін. країни він розглядав як етнічно неоднорідне з'єднання. Зокрема, на його думку, в період удільно-вічевого укладу Рус. д-ва обіймала 6 з'єднаних між собою у федеративній спілці народностей: укр., сіверську, великорус., білорус., псков. і новгород. М.Костомаров здійснив спробу виокремити специфічні, властиві лише для укр. народності якості (головно соціально-психологічного характеру). На відміну від своїх попередників, він симпатизував запорожцям і негативно ставився до діяльності гетьманів, усі змагання яких пояснював винятково їхніми особистими мотивами честолюбства.

Романтичним захопленням старовиною й козацтвом відзначалися й ранні праці П.Куліша. Однак згодом, гол. чин. під впливом польс. історіографії, він критично переглянув своє раннє романтичне захоплення козацтвом і намагався піднести роль *шляхти* в укр. історії. Це викликало обурення та осуд з боку традиційної укр. історіографії того часу, але разом із тим спонукало до активніших наук. пошуків і дискусій та більш критичного ставлення до істор. минулого.

Дослідженню соціальної історії *Гетьманщини* присвятив свою наук. діяльність О.Лазаревський («Малороссийские посполитые крестьяне 1648—1783», «Описание старой Малороссии» у 3-х т.). Він уперше ґрунтовно на підставі документів аргументував тезу, що запровадження *кріпацтва* на *Лівобережній Україні* імп. *Катериною II* було, по суті, завершенням тих соціально-екон. процесів, що тривали тут ще з 1650-х рр. Чимало місця у своїх працях він відводив висвітленню історії *козацької старшини* та шляхти («Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии»), хоч і надто критично оцінював діяльність цих верств, вбачаючи в них лише експлуататорів селянства.

У подібному проблемно-тематичному напрямі працював і М.Драгоманов. Він розумів сусп. процес як поступовий, підпорядкований внутр. законові прогресу розвиток політ. і моральних ідей. Його особливо цікавили можливості використання сучасних йому методологічних підходів європ. фольклористики, базованих гол. чин. на широкому порівняльному аналізі, для дослідження укр. нар. словесності. М.Драгоманов одним із перших звернув увагу на необхідність розробки власної наук. укр. термінології (більшість праць з укр. історії того часу були написані іноз. мовами).

Найбільш послідовно народницький напрям в укр. історіографії репрезентований у працях В.Антоновича та його учнів. Як і М.Костомаров, В.Антонович вважав провідною ідеєю історії укр. народу ідею широкого демократизму, втілювану через вічевий принцип. Під цим кутом зору він розглядав і козаччину, інтерпретуючи її як нову форму громад.-вічевого ладу. В.Антонович створив наук. школу (див. *Антоновича Володимира київська школа істориків*), діяльність якої відзначалася насамперед ґрунтовним документалізмом. Майже всі історики, які наприкінці 19 ст. посіли професорські каф-ри в ун-тах *Харкова*, *Одеси* та *Києва* (Д.*Багалій*, І.*Линниченко*, П.*Голубовський*, О.*Андріяшев*, П.Іванов, Н.Мончаловський, М.*Довнар-Запольський*, В.*Данилевич*, В.*Ляскоронський*, О.*Грушевський* та ін.), а також М.*Грушевський*, який обійняв каф-ру у Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет)*, були учнями В.Антоновича. Поряд з пієтизмом у ставленні до документів, студії представників школи В.Антоновича вирізняло також намагання залучити до істор. аналізу підходи і здобутки ін. галузей наук. знань (мовознавства, літературознавства, соціології, географії, економіки, етнографії та ін.).

На зламі 19—20 ст. у Києві, Харкові, Одесі, Львові та ін. містах було засновано низку *історичних наукових товариств* (*Історичне товариство Нестора-літописця*, *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті*, НТШ та ін.), часописів та журналів («Киевская старина», *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* та ін.), археографічних комісій і т-в, музеїв. Це засвідчило досить високий ступінь зрілості та самодостатності тогочасної укр. історіографії — саме тоді почали з'являтися й перші роботи (О.*Пипіна*, О.Лазаревського, М.*Василенка*, О. та М. Грушевських), предметом дослідження яких стала власне укр. історіографія.

Свого найвищого розвитку народницький напрям в укр. історіографії досяг у наук. творчості М.Грушевського. У своїх роботах методологічного характеру (зрештою доволі нечисленних) М.Грушевський запропонував вивчати історію саме народу, а не д-ви. Він зазначав, що держ. фактор в історії є підпорядкованим екон., культ. та нац. факторам. Чимало уваги приділяв дослідженню розвитку міст і міськ. життя — осн. передумови, на його думку, створення д-ви. Відповідно до цих вихідних положень М.Грушевський аналізував особливості етнічного розвитку *Київської Русі*, роль давньорус. спадщини в долі сх. слов'ян. У своїй «уходницькій теорії» він грунтовно розкрив історію козацтва (див. *Уходництво*) як соціального феномену. Йому та сформованій ним львів. школі належить осн. заслуга в розробці комплексної наук. концепції укр. історії. У своїй фундаментальній «Історії України-Руси» він наголошував на тому, що немає й не може бути «общерусской» історії, оскільки нема «общерусской» народності, а отже, й об'єкта для дослідження. М.Грушевський та його учні доводили істор. тяглість укр. історії від Київ. Русі через Галицько-Волин. князівство, Галицько-Волин. та Литов.-Рус. (див. *Велике князівство Литовське*) д-ви та через пам'ять про них та традиції, що йдуть від них, до нового укр. нац.-політ. відродження 19 — поч. 20 ст.

Досягнувши свого апогею на поч. 20 ст., народницька шк. поступається провідними позиціями *державницькому напряму в українській історіографії*, який в основу істор. процесу поклав вивчення д-ви. Ґрунт для його появи заклали попередні напрацювання укр. істориків, а також сусп.-політ. процеси поч. 20 ст., коли актуальним ставало питання створення нової укр. державності.

Літ.: *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX — початку XX ст. К., 1997; *Реєнт О.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. «УІЖ», 1999, № 3; *Колесник І.* Українська історіографія (XVIII — початок XX ст.). К., 2000; *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.—Черкаси, 2001; *Потульницький В.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002.

О.П. Реєнт.

ІСТОРИ́ЧНА НАУ́КА В УКРАЇ́НІ ТА В УКРАЇНСЬКІЙ ДІА́СПОРІ. На розвиток укр. історіографії на поч. 20 ст. особливий вплив справили праці М.*Грушевського*, О.*Єфименко*, М.*Аркаса*, Д.*Багалія*, В.*Хвойки*, Д.*Яворницького*, В.*Іконникова*, О.*Левицького*, М.*Слабченка*, С.*Ольденбурга*, В.*Бузескула*, М.*Біляшівського*, Ф.*Шміта*.

Зокрема, М.Грушевський опублікував на той час кілька томів своєї 10-томної (незакінченої) праці «Історія України-Руси», в якій запропонував власні істор. реконструкції багатьох минулих подій, що стали визначальними для долі укр. земель. (Ця праця, незважаючи на застарілість низки її концептуальних положень, й сьогодні залишається найфундаментальнішим дослідженням з історії України від давніх часів до серед. 17 ст., а внаслідок загибелі багатьох використаних у ній документів з архівів Росії, Польщі, Швеції та ін. країн вона набула нині ще й статусу першоджерела.) Великий вклад у дослідження колонізації *Слобідської України* та Степової України зробив Д.Багалій.

Після утвердження в Україні рад. влади умови для наук. роботи в галузі історії докорінно змінилися. Як зазначав відомий моск. учений, керівник *Комуністичної академії* М.*Покровський*, історія стала політикою, перекинутою в минуле. Хоча цей циничний афоризм офіційно заперечувався, насправді він точно відображав зміст урядової лінії щодо історії та істориків протягом усього часу існування рад. влади та *СРСР*.

Однак поставити суспільствознавчі дослідження під ідеологічний контроль КП(б)У вдалося не відразу. Найвидатніші представники старшої генерації істориків зосередилися у ВУАН (нині *Національна академія наук України*) й продовжували працювати «по-старому». Це були спеціалісти з вітчизн. історії Д.Багалій, В.Іконников, О.Левицький, М.Слабченко, Д.Яворницький, сходознавці А.*Кримський* та С.Ольденбург, античник В.Бузескул, археолог і етнограф М.Біляшівський, історик мист-ва Ф.Шміт. На поч. 1924 з еміграції повернувся М.Грушевський. Він став кер. *Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН* і очолив низку секцій і комісій ВУАН істор. профілю.

Тим часом 1921 в *Харкові* було утворено Ін-т марксизму, 1924 його перейменували в Ін-т марксизму-ленінізму. Істор. відділ цього ін-ту очолив виходець з *Галичини* М.І.*Яворський*. Він не мав фахової істор. освіти, але це не завадило йому створити школу істориків марксистського напряму та написати кілька офіц. підручників з історії України. 1929 його обрали дійсним чл. ВУАН. Після цього він переїхав до *Києва* й фактично очолив історико-археол. від. ВУАН (голова від. Д.Багалій не залишив Харкова).

У ті роки науково-дослідна робота вже велася в обстановці політ. переслідувань, які часом набували вкрай небезпечних форм. Характерною є доля проф. каф-ри історії України Одес. ін-ту нар. освіти М.Слабченка. Він плідно працю-вав у галузі історії права та госп-ва *Гетьманщини* й Запорожжя 17—18 ст., був обраний 1929 дійсним чл. ВУАН, створив школу дослідників соціально-екон. історії України. Але 1930 його заарештували за вигаданою органами держ. безпеки *«Спілки визволення України» справою 1929—1930*, і для нього почалися десятиліття поневірянь по тюрмах і засланнях.

Не оминули репресії й М.Яворського. Після переїзду до Києва йому доручили створити принципово ін., ніж у М.*Костомарова* та в М.Грушевського, схему укр. історії, що він вчасно і зробив. Однак запропонована ним схема не задовольнила ні його моск. шефа М.Покровського, ні кер-во КП(б)У. Тому М.Яворського спочатку розкритикували молоді історики-марксисти на чолі з М.*Рубачем* (дир. Ін-ту історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У; див. також *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*) у спеціально організованій для цього дискусії, а потім, 1931 — відправили на *Соловки*, в листоп. 1937 його стратили.

Систематичні гоніння на М.Грушевського почалися 1930. У берез. 1931 його заарештували, хоча невдовзі й відпустили, а в листоп. 1934 вчений помер у кисловодському санаторії після некваліфікованого хірургічного втручання.

З 2-ї пол. 1930-х рр. основною організаційною ланкою АН УРСР став ін-т. Саме тоді, 1936, було створено й Ін-т історії України (нині *Інститут історії України НАН України*). Перед його співробітниками одразу ж було поставлено завдання підготувати марксистський курс історії України (див. *Марксизм в історичній науці*), який замінив би вилучені з публічних б-к праці М.Грушевського та його учнів. Виконуючи це замовлення, співробітники ін-ту написали «Короткий курс історії України» (1940) і взяли участь у складанні двох томів багатотомного археогр. вид. *«Історія України в документах і матеріалах»*.

Представники *інтелігенції української*, які після утвердження в Україні рад. влади змушені були емігрувати, почали організовувати свої осередки у *Відні*, Празі (*Чехословаччина*), Мюнхені (Німеччина) та ін. європ. містах. На поч. 1920-х рр. Відень став осн. центром їхньої видавничої діяльності. Тут з'явилися: тритомник В.*Винниченка* «Відродження нації», книга В.*Липинського* «Україна на переломі (1657—1659 рр.)», чотиритомник П.*Христюка* «Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.» та ін.

Серед укр. істориків-емігрантів особливо продуктивно в галузі історіографії працював колиш. міністр закордонних справ в уряді гетьмана П.*Скоропадського* Д.*Дорошенко*. Він викладав історію в ун-тах (*Українському вільному університеті*, *Карловому університеті*, *Варшавському університеті*) й одночасно готував та публікував свої студії з історії (бл. тисячі праць, у т. ч. 2 фундаментальних томи «Історії України 1917—1923 рр.»). Плідно працював як історик і колиш. чл. *Української Центральної Ради*, проф. права А.*Яковлів*. Мав значний доробок праць з історії та істор. географії середньовічної України й проф. Варшавського ун-ту М.*Кордуба*.

Після визволення УРСР від гітлерівської окупації в роки *Другої світової війни* в Києві відновили свою діяльність Ін-т історії України та Ін-т археології (нині *Інститут археології НАН України*). Тривалий час вони були єдиними в Україні спеціалізованими н.-д. установами істор. профілю. Різноманітні галузі всесвітньої історії від *античності* до сучасності розроблялися окремими спеціалістами на істор. ф-тах ун-тів та пед. ін-тів. Від фахівців у галузі вітчизн. історії, якою вважалася тоді винятково «Історія СРСР», вимагалося, щоб вони викривали «буржуазних націоналістів» і доводили прогресивність приєднання 1654 Гетьманщини до Рос. д-ви, а в пізніші часи й ін. укр. земель до *Російської імперії*.

У серп. 1947 вийшла постанова ЦК КП(б)У *«Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України АН УРСР»*. Провідні вчені ін-ту К.*Гуслистий*, М.*Петровський*, М.*Супруненко*, Ф.*Ястребов* та ін. звинувачувалися у відродженні «реакційних вигадок» В.*Антоновича* і М.Грушевського. Перед інститутом ставилося завдання розробити схему, тези та текст нового «Короткого курсу історії України». Після дискусій, обговорень та узгоджень було підготовлено й видано солідний двотомник «Історії України» (т. 1. — 1953, т. 2. — 1957). Ця праця аж до кін. 1980-х рр. була еталоном у трактуванні питань вітчизн. історії.

Після смерті Й.*Сталіна* ідеологічний диктат у галузі гуманітарних наук набув дещо пом'якшених форм, хоч не змінив своєї суті. Розвиток *історичної науки* в УРСР все більше почав «прив'язуватися» до ювілеїв тих чи ін. подій, які моск. влада вважала особливо важливими.

Однією з них було 300-річчя *Переяславської ради 1654*. До цих роковин факт «входження» значної частини укр. земель до складу Росії укр. рад. історики розглядали в контексті трьох можливих варіантів розвитку минулих подій — приєднання України або до *Османської імперії*, або до *Речі Посполитої*, або до Рос. д-ви — і трактували останнє як «менше зло». 1954 це ж саме «входження» вони почали називати «возз'єднанням» й інтерпретували його виключно як прогресивне явище (побудована на класових оцінках, рад. історіографія в даному разі проігнорувала той беззаперечний факт, що одним із наслідків «прогресивного возз'єднання» стало відновлення на укр. землях *кріпацтва*, знищеного під час козац.-сел. війни). Ювілей сприяв появі багатьох досліджень, серед яких виділялися своєю фактологічною базою монографії О.*Компан* (1954), І.*Крип'якевича* (1954, без цензурних купюр — 1990), К.*Стецюк* (1954), О.*Барановича* (1959), Ф.*Шевченка* (1959). Певну цінність мали, за умови критичного до них ставлення, й зб. архів. документів на цю тему.

У 1950—60-х рр. плідно працювали також історики В.*Голобуцький*, І.*Гуржій*, К.Гуслистий, В.*Дядиченко*, Ф.*Лось*, В.Теплицький та ін., археологи С.*Бібіков* і П.*Єфименко*.

Наук. життя *української діаспори* в повоєн. роки ознаменувалося утворенням у листоп. 1945 *Української вільної академії наук* в Авгсбурзі (Німеччина). В черв. 1947 у Мюнхені відновило свою діяльність *Наукове товариство імені Шевченка*. Надалі почалася розбудова крайових відділень НТШ — амер. (1947; Нью-Йорк), канад. (1949), австрал. (1950), європ. (1952). У Мюнхені 1953 постала координаційна рада

НТШ (згодом вона перебазувалася до Сарселя поблизу Парижа).

Від квіт. 1949 НТШ почало видавати *«Енциклопедію українознавства»* — спершу у вигляді оглядових статей (1949—52), потім — словникових (з 1955). Гол. ред. її укр. і англ. (з 1963) варіантів був В.*Кубійович*. Англомовна «Українська енциклопедія» зробила історію укр. народу доступною для світ. наук. співтовариства та широкої громадськості.

Серед істориків діаспори чільне місце посідала Н.*Полонська-Василенко*. До війни вона працювала в Ін-ті історії України АН УРСР, а з 1945 стала проф. УВУ в Мюнхені. Серед її найпомітніших праць — книги «Палій та Мазепа» (1949), «Теорія III Риму в Росії протягом XVIII і XIX ст.» (1952), «Історія Української Академії наук» (1955, 1957), «Заселення Південної України в XVIII ст.» (1960, у 2-х т.).

О.*Оглоблин* з 1944 був проф. УВУ, а в 1950-х рр. переїхав до США, де очолив істор. секцію УВАН. У підрад. Україні 1930-х рр. він працював над проблемами історії нар. г-ва в 19 ст., а в еміграції коло його наук. інтересів тематично й хронологічно істотно розширилося. Його книги 1950-х рр. присвячені аналізові змісту Переяславської угоди 1654 (1954), укр. історіографії (1957), портретам видатних українців минулого (1959).

З кін. 1960-х рр. в УРСР було взято курс на створення багатотомних узагальнюючих видань. 1967—74 вийшла 26-томна *«Історія міст і сіл УРСР»* (гол. ред. П.*Тронько*). Підсумки досліджень археологів було підбито в 3-томнику *«Археологія Української РСР»* (1971—75). Ін-т історії об'єднав зусилля багатьох укр. науковців для створення багатотомної *«Історії Української РСР»* (під ред. Ю.*Кондуфора*). 1977—79 вийшло у світ її україномовне вид. у 8-ми т., 10-ти кн., а в 1981—85 — російськомовне вид. в 10-ти т.

Поряд з багатотомними вид. друкувалися індивідуальні й монографічні праці, однак тільки в галузі дореволюц. історії в дослідників була відносна свобода вибору тематики. Тут плідно працювали Я.*Ісаєвич*, М.Ковальський, М.*Котляр*, В.*Сарбей*, Г.*Сергієнко*, В.*Смолій*, Г.Швидько та ін.

Істотних результатів досягли археологи В.*Баран*, С.Березанська, Д.*Телегін*, О.*Тереножкін*, О.*Черниш* та ін. Вдало поєднавши археол. та істор. підходи, П.*Толочко* підготував і видрукував низку вагомих праць.

М.*Брайчевський* у підготовленому до видання рукопису «Приєднання чи возз'єднання?» висловив аргументовані сумніви в слушності декларованих рад. історіографією оцінок Переяславської угоди 1654 (див. *Березневі статті 1654*). Надрукувати цю працю в СРСР йому не вдалося, й вона побачила світ за кордоном (Торонто, 1972). Після цього М.Брайчевський втратив роботу в Ін-ті археології АН УРСР, а його статті перестали публікувати.

У 1970—80-х рр. завдяки зусиллям укр. діаспори дослідження в галузі історії України в низці ун-тів Пн. Америки набули систематичного характеру. В жовт. 1968 у Гарвардському ун-ті була заснована каф-ра історії України, а 1973 — Укр. наук. ін-т (див. *Український науковий інститут Гарвардського університету*). Влітку 1976 при Альбертському ун-ті в м. Едмонтон почав діяти *Канадський інститут українських студій*. Дослідження з укр. тематики в Гарварді очолив орієнталіст-тюрколог та історик О.*Пріцак*. В Едмонтоні тривалий час працював видатний дослідник історії укр. політ. думки та сусп. рухів 17 ст. І.*Лисяк-Рудницький*.

Важливим центром н.-д. роботи в галузі українознавства стало канад. м. Торонто. Тут під кер-вом Є.Штендери та П.Потічного з 1976 було започатковано друкування *«Літопису УПА»* (2002 вийшов черговий, 38-й т. — «Архітектура резистансу». Нині видання архів. матеріалів про *Українську повстанську армію* під логотипом «Літопис УПА» здійснюється не тільки в Торонто, а й у Києві на базі архівів рад. доби).

У післявоєн. десятиріччя в північноамер. ун-тах сформувалося нове покоління спеціалістів з історії України: М.*Богачевська-Хомяк*, Л.*Винар*, І.-С.*Коропецький*, Б.Кравченко, Дж.*Мейс*, Р.Сербин, Ф.Сисин, О.*Субтельний*, Р.*Шпорлюк*, Дж.Хімка та ін.

1983 укр. діаспора в багатьох країнах широко відзначила сумну річницю трагедії *голодомору 1932—1933 років в УСРР*. Це підштовхнуло амер. конгресменів створити комісію Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору 1932—33 в УСРР. З кін. 1980-х рр. в умовах кризи рад. тоталітарної (див. *Тоталітаризм*) д-ви історія рад. доби стала предметом гострої зацікавленості сусп-ва, яке бажало розібратися у своєму минулому.

Реагуючи на оприлюднені результати роботи комісії Конгресу США з розслідування причин і наслідків голодомору 1932—33 в УСРР, кер-во Компартії України вирішило не замовчувати далі цей страхітливий злочин сталінщини. Укр. історики 1988 дістали можливість вивчити цю «білу пляму» та опублікувати результати своїх досліджень.

Найінформативнішим виданням з проблем голодомору 1932—33 в УСРР у ті роки став зб. документів з архівів ЦК КПРС і ЦК КПУ, підготовлений колективом Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (гол. упорядник Р.Пиріг). Можливість публікації вже відібраних до друку документів розглядалася на спец. засіданні політбюро ЦК КПУ в січ. 1990. У цьому ж році «Політвидав України» випустив у світ кн. «Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів».

Невдовзі в Україні вийшли друком нові видання істор. джерел і спогадів очевидців про голодомор 1932—33. Осн. ч. їх була підготовлена зусиллями *Асоціації дослідників голодоморів в Україні* та Ін-ту історії України НАН України. Велику фінансову допомогу, завдяки якій стала можливою публікація підготовлених до друку книг, надавав М.*Коць* (США).

Поряд з голодомором 1932—33, *голодом 1921—1923 років в УСРР* і *голодом 1946—1947 років в УРСР* історики почали вивчати й ін. трагічні події недавнього минулого, правда про які була прихована під товстим пластом фальсифікацій.

Якраз тоді багато хто вперше зрозумів, що історія СРСР, яка вважалася вітчизн., насправді є історією Росії й що впродовж багатьох десятиліть істор. пам'ять

повоєн. покоління укр. громадян була штучно викривлена, що кілька поколінь українців були відгороджені від здобутків дореволюц. вітчизн. історіографії, яка свого часу відіграла виключно важливу роль у створенні передумов для нац.-визвол. боротьби та державотворення на поч. 20 ст. Серед людей зростало розуміння того, що вони не знають своєї справжньої історії й що це істотно їм шкодить в осмисленні пекучих проблем сьогодення.

Наприкінці 1980-х рр. кер-во Компартії України помітило та належним чином оцінило той факт, що вітчизн. історія виходить на вістря сусп.-політ. боротьби. Тому воно зробило спробу перехопити ініціативу в тих поодиноких істориків, які намагалися вторгнутися в заборонені для істор. науки сфери життя й дати їм належну оцінку. Якщо немає можливості підтримувати заборону на правду про минуле силовими засобами, вважали в ЦК КПУ, то парт. функціонери мають очолити процес пізнання історії.

У лют. 1989 вийшла постанова ЦК КПУ про формування «Програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії УРСР на 1991—2000 рр.». У ній ішлося про створення Координаційної комісії, яка мала накреслити заходи для подальшого розвитку істор. досліджень, а також підготувати пропозиції щодо розширення можливостей доступу до архів. джерел та видання й перевидання (у т. ч. в репринтному вигляді) документів і творчої спадщини видатних укр. істориків минулого. В постанові передбачалося запровадити радикальні зміни у викладанні історії: курс історії УРСР у серед. школах і ПТУ виділявся в окремий предмет, який мав читатися паралельно з курсом історії СРСР. Мін-во освіти УРСР повинно було розширювати чисельність шкіл з поглибленим вивченням історії та суспільствознавства. В провідних ун-тах організовувалася підготовка ф-тів з історії України. Перед відповідними орг-ціями ставилося завдання розробити й видати нові підручники, хрестоматії та книги для читання з вітчизн. історії та історії рідного краю.

Координаційна комісія доручила формування проекту програми розвитку істор. досліджень Ін-тові історії АН УРСР. Після складання проект був надісланий для обговорення до зацікавлених орг-цій АН УРСР, мін-в і відомств. Потім Координаційна комісія доробила його з урахуванням зауважень і передала на затвердження в ЦК КПУ. В лип. 1990 політбюро ЦК КПУ розглянуло та затвердило проект у вигляді, представленому комісією.

Найоб'ємнішим розділом програми був розділ про «Публікацію джерел з історії України», він налічував 87 позицій. Серед них — літописи доби *Київської Русі*, козац. літописи, *Архів Коша Запорозької Січі*, *Литовська метрика*, *«Історія Русів»*, пам'ятки укр. філос. думки, описи *намісництв* і *губерній*, багатотомний корпус документів «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України» тощо.

У розділі «Видання і перевидання пам'яток української історіографії» було названо 47 пам'яток 19—20 ст. Серед них, зокрема, усі осн. праці М.Грушевського, включаючи «Історію України-Руси» в 10-ти т. (на момент розробки комплексної програми твори М.Грушевського перебували в спец. сховищах і видавалися читачам за спец. дозволом), а також тритомник В.Винниченка «Відродження нації» (він теж перебував «під арештом»).

В УРСР почали перевидаватися також праці істориків діаспори. Зокрема, побачила світ книга О.Субтельного «Україна: історія» (уперше опубл. в Торонто 1988), а також «Нарис історії України» А.*Жуковського* й О.Субтельного (він був створений на основі текстів з «Енциклопедії українознавства»). Цією останньою книгою була започаткована українознавча б-ка, яку почало видавати відновлене у *Львові* НТШ.

У перевиданні творчої спадщини укр. істориків минулого велику роль відіграла Археогр. комісія АН УРСР (див. *Археографічні комісії України*), що відновила свою діяльність 1988.

З метою посилення зв'язків зі світ. наукою в АН УРСР було відновлено 1990 інституцію іноз. членів. Серед новообраних академіків найбільш представницьку групу утворили спеціалісти з різних галузей істор. науки: Д.*Бовуа* (історія України, Франція), Й.Геррманн (стародавня історія, Німеччина), А.Жуковський (історія к-ри, Франція), А.*Каппелер* (історія України, Австрія), І.-С.Коропецький (історія екон. думки, США), Я.*Пеленський* (історія України, США), О.Пріцак (сходознавство, США), О.Субтельний (історія України, Канада), І.*Шевченко* (візантологія, США).

Після підтримання громадянами України на всенар. референдумі 1 груд. 1991 *Акта проголошення незалежності України* історики розгорнули фронтальне вивчення архівів ВУЧК—ДПУ—КДБ. На основі документів у кожній *області* України почали готувати книги про репресованих. Методичне кер-во цією роботою взяв на себе Ін-т історії України АН України, в складі якого було створено підрозділ регіональної історії (кер. — П.Тронько).

За рішенням уряду України в кожній області почали укладати «Книги пам'яті» (див. *«Книга пам'яті України»*) зі списками тих, хто віддав своє життя в боротьбі з ворогом.

На поч. 1990-х рр. в АН України (з 1994 — НАН України) виникла низка нових установ гуманітарного профілю. Деякі з них повністю, а ін. частково зосередилися на розробці істор. проблематики. Це такі установи: *Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України*, *Інститут сходознавства імені А.Кримського НАН України*, Ін-т нац. відносин і політології НАН України (з 1998 — *Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Кураса НАН України*), *Інститут східноєвропейських досліджень НАН України* (Я.Пеленський). Ін-т сусп. наук у Львові було перетворено в *Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України*.

Одним з важливих напрямків діяльності укр. істориків, який набув особливого — державотворчого — значення, стало створення підручника з вітчизн. історії. Такий підручник мав бути

універсальним, тобто відповідати запитам і вчителів та учнів загальноосвіт. школи, і викладачів та студентів вищої школи, і широкого загалу читачів, які виявляли інтерес до історії України.

На поч. 1990-х рр. роль такого підручника виконувала вже згадувана книга О.Субтельного. На той час рівноцінного видання в укр. історіографії не було. Праці ж істориків дорад. періоду, в яких укр. істор. проблематика висвітлювалася неупереджено, за роки, що збігли відтоді, як вони писалися, багато в чому істотно застаріли.

Лише в серед. 1990-х рр. провідні вітчизн. історики змогли запропонувати читачам — кожен у своїй галузі — нове бачення істор. процесу. Ін-т історії України НАН України опублікував у 1995—96 2-томний універсальний підручник «Історія України: нове бачення» (відп. ред. В.Смолій). До створення цього підручника були залучені кваліфіковані спеціалісти, які працювали в самому ін-ті (їх більшість), а також в ін. академічних установах і в держ. апараті.

Невдовзі на основі осн. розділів цього підручника була створена й надрукована 15-томна серія книг «Україна крізь віки». За її створення авторський колектив у складі В.Барана, Вік.*Даниленка*, М.Котляра, С.*Кульчицького*, О.*Реєнта*, О.*Русіної*, В.Смолія, В.*Степанкова*, О.*Толочка* та В.*Трощинського* був удостоєний Державної премії України в галузі н. і т. за 2001.

Наприкінці 1990-х рр. академічні ін-ти підготували низку праць, що істотно поглиблюють наші знання в галузі вітчизн. історії. Зокрема, Ін-т археології видав 3-томну «Давню історію України» (удостоєна Держ. премії України за 2002), Ін-т політ. і етнонац. досліджень — 6-томник з проблем політ. історії України 20 ст.

На поч. 21 ст. склалися екон. умови для організації тимчасових творчих колективів з академічних та вузівських істориків з метою написання й видання узагальнюючих наук. праць. Зокрема, за порівняно короткий час Ін-т історії України НАН України створив цілу низку праць, які підсумовували результати новітніх монографічних досліджень та архів. розшуків. Серед них — «Нариси з історії дипломатії України» (2001), «Уряди України у XX ст.» (2001), «Політичний терор і тероризм в Україні» (2002), «Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки» (2003), «Україна і Росія в історичній ретроспективі» (у 3-х т.; 2004), «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія» (2005), «Історія українського селянства» (у 2-х т.; 2006), «Історія українського козацтва» (2006) та ін.

Раніше за кордоном історія України досліджувалася переважно представниками укр. діаспори. Нині історію України досліджують також зарубіжні науковці неукр. походження, зокрема А.Каппелер, Д.Бовуа, Е.-Л.*Вільсон*, А.*Граціозі*, Г.*Зімон*, Т.Яковлева.

А.Каппелер — нім. історик швейцарського походження. Від 1998 він працює у *Віденському університеті*. Визнання принесли йому грунтовні праці з проблем мультиетнічних сусп-в та міжнац. відносин, формування *нації української* та становища українців у Рос. імперії, нац. самосвідомості та нац. рухів у Рос. імперії та СРСР. Від 1996 А.Каппелер — іноз. чл. НАН України.

Д.Бовуа — франц. історик, один з найавторитетніших у своїй країні спеціалістів з історії Польщі та польс.-укр. відносин. Серед його праць, перекладених на укр. мову, особливий інтерес являють дві монографії: «Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831—1863)» і «Битва за землю в Україні 1863—1914: поляки в соціоетнічних конфліктах».

Е.-Л.Вільсон — англ. історик і політолог. Він здобув ступінь д-ра наук за дослідження «Сучасний український націоналізм: націоналістичні політичні партії в Україні». Його кн. «Україна: нація, якої не чекали» вийшла двома виданнями у Великій Британії та перекладена польс. мовою.

С.В. Кульчицький.

ІСТОРИ́ЧНА СОЦІОЛО́ГІЯ — наук. напрям, представники якого — соціологи та історики, кожен по-своєму і водночас враховуючи здобутки один одного — досліджують історію розвитку сусп-ва, соціальних систем, соціальних інститутів і явищ. У тому чи ін. явищі, що досліджується І.с., історика цікавлять подробиці, які, по суті, роблять це явище унікальним, неповторним, а соціолога — типові риси, через які проявляються притаманні цьому явищу специфічні закономірності. Цю принципову відмінність у підходах історика і соціолога до одних і тих же явищ ілюструє наступний приклад, який для того, щоб розрізнити предметну область історії і соціології, наводив амер. соціолог рос. походження П.Сорокін. *Російська революція 1917—1918*, зазначав П.Сорокін, у своїй неповторності є предметом історії, водночас вона є й предметом соціології, оскільки революції повторюються.

Історик у своєму дослідженні передусім прагне визначити значущість тих чи ін. елементів у тому чи ін. унікальному явищі, а соціолог намагається встановити між цими елементами такі зв'язки, що можуть повторюватися і спостерігатися в ін. унікальних явищах. Джерела, якими користуються історики і соціологи у своїх дослідженнях, збігаються лише частково. Історик працює з джерелами, які дійшли до нас з минулого. Натомість соціолог сам може бути творцем масових документів, напр., анкет опитування. Він може безпосередньо спостерігати соціальний факт, поставити експеримент, аби підтвердити гіпотезу. Звичайно, інформаційний потенціал істор. джерел є невичерпним, він залежить від методології їх опитування. Ставлячи ті чи ін. запитання, історик разом з тим — свідомо чи ні — привносить у контекст джерела певні оцінки та висновки, а отже, може отримувати різні відповіді. А оскільки дані *джерел історичних* не можуть бути «емпіричними», бо їх неможливо перевірити дослідним шляхом, то це означає, що висновки історика завжди є гіпотетичними (див. також *Герменевтика історична*), тобто такими, що потребують додаткових — «сторонніх» — емпіричних доказів. І саме такі докази може надати соціолог.

Зрештою, без соціальної теорії не може бути наук. історії.

Тривалий час соціологія розвивалася як наука про susп-во реального часу. Але після того, як М.*Вебер* зробив «ідеальні типи» методологічним інструментом аналізу конкретних істор. цілісностей, стало можливим «емпіричне» соціологічне дослідження істор. процесів. Теорія капіталізму М.Вебера по суті є першою соціологічною розробкою І.с.

Поступово в соціології розробляються нові підходи, які дають змогу досліджувати соціальні закономірності минулих істор. епох. Соціологія стає «історичною» наукою, яка продукує осмислення історії. Так, зокрема, розумів взаємозв'язки між історією та соціологією М.*Грушевський*, який 1919 створив *Український соціологічний інститут* у *Відні*, де 1919—21 готував свою осн. соціологічну працю «Початки громадянства». 1935 в м. Амстердам (Нідерланди) було створено Ін-т соціальної історії.

Основним завданням сучасної І.с. є осмислення істор. процесу в нерозривній єдності минулого, сучасного і майбутнього, розробка заг. теорії історії.

Літ.: *Дробижева Л.М.* История и социология. М., 1971; *Миронов Б.Н.* Историк и социология. Л., 1984; *Блок М.* Апология истории, или Ремесло историка. М., 1986; *Бердяев Н.А.* Смысл истории. М., 1990; *Февр Л.* Бои за историю. М., 1991; *Арон Р.* Этапы развития социологической мысли. М., 1993; *Бурдье П.* Социология политики. М., 1993; *Поппер К.* Злиденність історицизму. К., 1994; *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV—XVIII ст., т. 1. К., 1995; *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. М., 1996; *Штомпка П.* Социология социальных изменений. М., 1996; *Хвостова К.В., Финн В.К.* Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. М., 1997; *Барг М.А., Авдеева К.Д.* От Макиавелли до Д. Юма: становление историзма. М., 1998; *Давыдов Ю.Н.* Макс Вебер и современная теоретическая социология. М., 1998; *Лурье С.В.* Историческая этнология. М., 1998; *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. М., 1999; *Арон Р.* Избранное. Введение в философию истории. СПб., 2000; *Василенко И.А.* Политическая глобалистика. М., 2000; *Ионин Л.Г.* Социология культуры: путь в новое тысячелетие. М., 2000; *Кромм М.М.* Историческая антропология. СПб., 2000; *Лойд де Моз.* Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000; *Сорокин П.А.* Социальная и культурная динамика. СПб., 2000; *Арон Р.* Мир і війна між націями. К., 2001; *Блок М.* Феодальне суспільство. К., 2001; *Вебер М.* История хозяйства. Город. М., 2001; *Його ж.* Аграрная история Древнего мира. М., 2001; Историческая наука в XX веке. М., 2002; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. К., 2002; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: философский анализ. К., 2002; *Черных А.И.* Историческая социология на Западе (конец XX века). «Социс», 2002, № 2; *Романовский Н.В.* Историческая социология: проблемы и перспективы. Там само, 2002, № 10; *Фуко М.* Археологія знань. К., 2003; *Арон Д.* Етапи розвитку соціологічної думки: Монтеск'є, Конт. Маркс. Токвіль. К., 2004; *Мартинов А.Ю.* Історична соціологія (циклічна парадигма). К., 2004; *Назаретян А.П.* Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. М., 2004.

А.Ю. Мартинов.

ІСТОРИ́ЧНЕ МІ́СТО, термін — вживається в сучасному праві, що пов'язане з охороною історико-культ. спадщини, для означення міст, які: а) уособлюють цінності, притаманні традиційним міськ. *цивілізаціям*; б) зберегли впродовж віків неповторне обличчя, традиційну планувальну структуру, відповідне культ., істор. та архіт. середовище.

Питання охорони історико-культ. спадщини на правовому рівні почали активно дебатуватися після *Другої світової війни*, але про окрему категорію «історичне місто» тоді ще не йшлося. 1964 у т.зв. Венеціанській хартії про консервацію й реставрацію пам'яток та визначних місць поняття «історична пам'ятка» (пам'ятка, що підлягає охороні й реставрації) було поширене на «міське чи сільське середовище, що має характерні ознаки певного типу цивілізованості». 1976 в ухвалі Ген. конференції ЮНЕСКО (див. *ЮНЕСКО*) щодо «історичних ансамблів» поняття «історичний ансамбль» вживалося стосовно сукупності будівель, споруд та прилеглого до них відкритого простору, яка становить певну цілісність і є археол., архіт., істор., естетичною та соціокульт. цінністю.

Поняття «історичне місто» вперше з'явилося в ухваленій Міжнар. радою з питань пам'яток і визначних місць (ІКОМОС) Міжнар. хартії про охорону істор. міст (1987). Прийняття хартії прямо пов'язувалося із все зростаючою загрозою «очищення» давніх міст від прикмет минулого. Хоч хартія й не визначала критеріїв зарахування міст до числа істор., у ній йшлося про необхідність визнання охорони давнини невід'ємною складовою політики екон. й соціального розвитку таких, тобто «історичних», міст. Особливо наголошувалося на необхідності збереження планувальної структури І.м., в т. ч. зв'язків між його забудованими, вільними та озелененими зонами, а також набутого містом у процесі істор. розвитку призначення.

В укр. законодавстві термін «історичне місто» фігурує дещо у видозміненому вигляді. В Законі «Про охорону культурної спадщини» (2000) йдеться, зокрема, про «історичне населене місце» та «історичний ареал населеного місця», а в постанові КМ України від 26 лип. 2001 наведено Список істор. населених місць України (у ньому зазначено 401 населений пункт, подано відомості про дати їх заснування). Для істор. ареалу кожного І.м. розробляються «Правила охорони і використання історичного ареалу».

В Україні до числа істор. прийнято зараховувати міста, вік яких сягає понад 300 років, а також усі обласні центри, незалежно від їхнього віку (з огляду на зосереджені в них містобудівні й культ. цінності). Проте чітких критеріїв зарахування міст і, особливо, селищ міськ. типу до числа істор. місць не вироблено; не до кінця розв'язані питання адаптації укр. законодавства до загальносвіт. стандартів наук. освоєння, охорони та використання містобудівної спадщини.

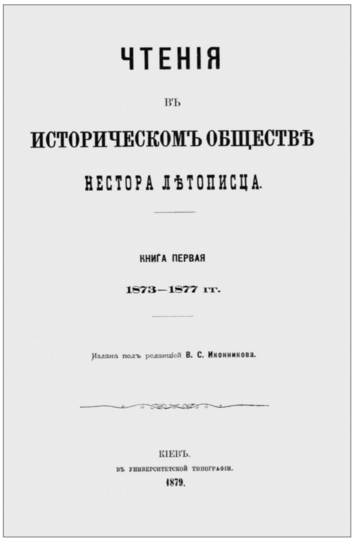
Літ.: *Прибєга Л.В.* Міжнародна охорона історико-культурної спадщини. «Праці Центру пам'яткознавства», 1992, вип. 1; *Тронько П.Т.* До питання про статус історичного міста. В кн.: Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). К., 1996; *Тронько П.Т., Верменич Я.В.* Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 4, ч. 2». К., 2000; *Тронько П.Т., Верменич Я.В.* Типи і типові ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10, ч. 1». К., 2000; Норма-

тивные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия. Конвенции, Протоколы, Резолюции, Рекомендации. М., 2002; *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики. «УІЖ», 2004, № 3.

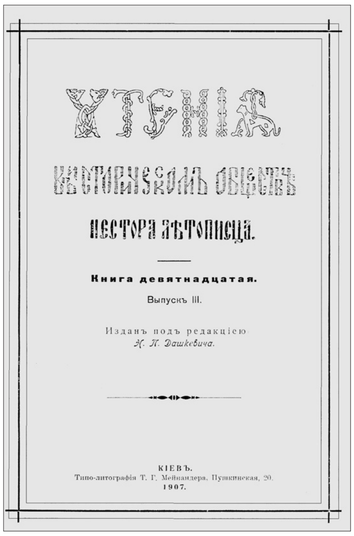
Я.В. Верменич.

ІСТОРИ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ УКРАЇ́НИ — див. *Історико-географічний регіон.*

ІСТОРИ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО НЕ́СТОРА-ЛІТОПИ́СЦЯ (рос. Историческое общество Нестора-летописца) — наук. т-во, що об'єднувало дослідників місц. та всесвітньої історії, політ. історії, церк. літ., права, археології, нумізматики та ін. Було засноване 1872 в м. *Київ*, офіційно відкрилося в січ. 1873, існувало до 1931. Від 1874 діяло на підставі свого Статуту (1872) при Київ. ун-ті (див. *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). В різні часи І.т.Н.-л. очолювали проф. В.*Іконников*, О.*Котляревський*, В.*Антонович*, М.*Владимирський-Буданов*, О.*Лазаревський*, М.*Дашкевич*, М.*Василенко* та ін. Членами були: М.*Грушевський*, І.*Лучицький*, А.*Степович*, Т.*Флоринський*, І.*Каманін*, О.*Левицький*, А.*Лобода*, Ю.*Сіцінський*, В.*Завитневич*, Л.*Добровольський,* В.Базилевич, Г.*Павлуцький*, Д.*Багалій*, Л.*Падалка* та ін. 1874 І.т.Н.-л. взяло участь в організації й проведенні 3-го Всерос. археол. з'їзду в Києві (див. *Археологічні з'їзди*). Від 1876 праці чл. І.т.Н.-л. друкувалися на сторінках «Университетских известий». Від 1879 почали видаватися *«Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца»*. 1894 відбулося затвердження 2-го Статуту І.т.Н.-л., за яким т-ву надавалися широкі повноваження щодо організації спец. відділів для більш конкретної розробки окремих тем, зокрема історії України, затвердження дослідницьких тем на здобуття премій та надання їх, друкування праць т-ва без сторонньої цензури та ін. 1895 за ініціативи О.Лазаревського І.т.Н.-л. започаткувало читання лекцій при Київ. ун-ті (1904 заборонені царським урядом). Чл. т-ва брали активну участь у підготовці й проведенні Всерос. археол. з'їздів у Києві, Ризі (нині столиця Латвії), *Харкові*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Чернігові*. Одним з осн. напрямків діяльності були: розробка питань охорони пам'яток; виникнення та історії *козацтва*; вивчення старожитностей *Волині*, *Поділля*, *Лівобережної України*, *Слобідської України*. Особлива увага приділялася дослідженню археології, топографії, історії Києва та *Київської губернії*. За часів головування проф. Ю.*Кулаковського* (1904—05, 1907—17) в І.т.Н.-л. починають домінувати певні українофобські настрої. Пріоритет надається історико-філол. тематиці. *Громадянська війна в Україні 1917—1921* фактично паралізувала діяльність т-ва. В трав. 1921 воно поновило її при ВУАН (нині *Національна академія наук України*). 3-й Статут (1921) значно звужував коло діяльності т-ва. І.т.Н.-л. переважно займалося історією доби *середньовіччя*, к-ри, історіографією, бібліографією. 1931 у зв'язку з реорганізацією ВУАН т-во припинило існування. За час своєї діяльності І.т.Н.-л. провело 700 засідань, випустило 24 кн. «Чтений...».

ЧТЕНІЯ
ВЪ
ИСТОРИЧЕСКОМЪ ОБЩЕСТВѢ
НЕСТОРА ЛѢТОПИСЦА.
КНИГА ПЕРВАЯ
1873—1877 гг.
Издана подъ редакціей В. С. Иконникова.
КІЕВЪ.
ВЪ УНИВЕРСИТЕТСКОЙ ТИПОГРАФІИ.
1879.

«Чтенія въ Историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца». Кн. 1. Київ, 1879. Титульний аркуш.

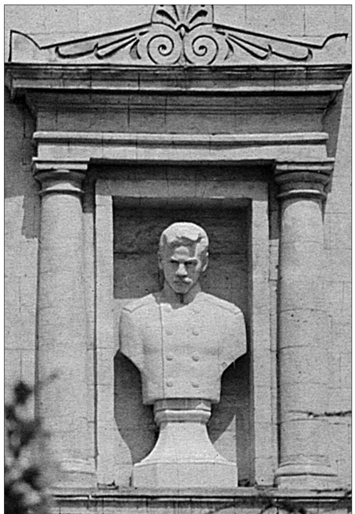

Чтенія
въ Историческомъ обществѣ
Нестора лѣтописца.
Книга девятнадцатая.
Выпускъ III.
Изданъ подъ редакціею
Н. П. Дашкевича.
КІЕВЪ.
Типо-литографія Т. Г. Мейнандера, Пушкинская, 20.
1907.

«Чтенія въ Историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца». Кн. 19. Вип. 3. Київ, 1907. Титульний аркуш.

Літ.: Устав Исторического общества Нестора-Летописца. «Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца», 1894, кн. 8; *Дашкевич Н.П.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-Летописца по январь 1898 г. Там само, 1899, кн. 13; *Його ж.* 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. К., 1899;

К.В. Колибанова.

ІСТОРИ́ЧНИЙ БУЛЬВА́Р, меморіальний комплекс у Севастополі. До складу комплексу входять панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», а також 13 пам'ятників і пам'ятних знаків, присвячених подіям *Кримської війни 1853—1856.* Розташов. у центр. ч. м. *Севастополь* на Бастіонній висоті, яка домінує над Пд. бухтою і на якій (та на її схилах) під час оборони міста восени 1854 (див. *Севастопольська оборона 1854—1855*) було споруджено оборонні укріплення.

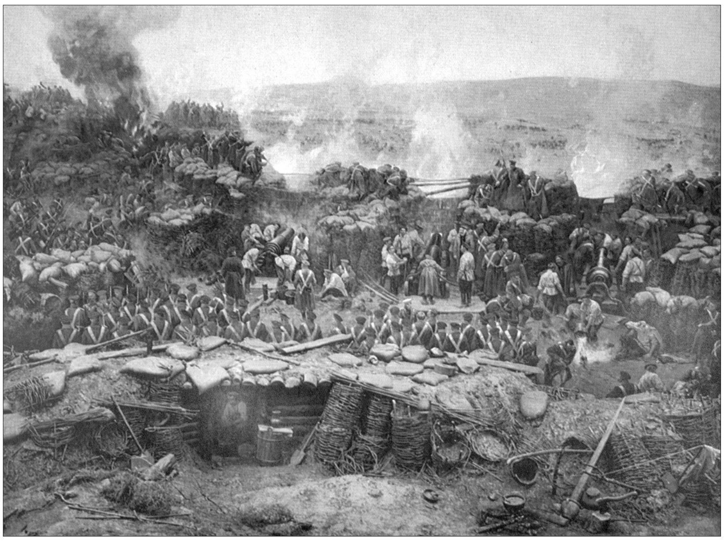

Історичний бульвар. Пам'ятний знак на честь перебування на 4-му бастіоні Л.Толстого. 1958.

1904—05, у період підготовки до святкування та відзначення 50-річчя оборони Севастополя в Крим. війні, на місцях боїв і розташування батарей було споруджено пам'ятники й пам'ятні знаки. 14 трав. 1905 відкрито панораму «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.», 1909 на І.б. встановлено пам'ятник Е.*Тотлебену*, 1958 — пам'ятний знак на честь перебування на 4-му бастіоні Л.*Толстого*.

Літ.: *Афанасьев Д.* Путеводитель по Севастополю, его бастионам и окрестностям, изданный с целью благотворения на его развалинах. Николаев, 1857; *Тотлебен Э.И.* Описание обороны Севастополя, ч. 1. СПб., 1863; *Фролов М.М.* Минная война в Севастополе в 1854—1855. СПб., 1868; *Семин Г.И.* Оборона Севастополя 1854—1855 гг. М., 1962; *Веникеев Е.В.* Архитектура Севастополя. Симферополь, 1983; *Доронина Э.Н., Ляхович А.А.* По улицам Севастополя. Путеводитель. Симферополь, 1983.

Г.Г. Денисенко.

Історичний бульвар. Панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.». Фрагмент.

ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й МІ́СТА ЛЬВО́ВА — перший в укр. землях музей містознавчого спрямування. Заснований 1892 при Міськ. архіві (однак документи про перевірку архіву ґміни (громади), датовані 1779, свідчать, що вже тоді тут зберігалися реліквії *магістрату* та львів. *цехів*, а на 1880 припадають відомості про те, що пам'ятки з історії *Львова* в Міськ. архіві вважали музейною колекцією). Тоді в будинку міськ. *ратуші* була відкрита спец. зала, в якій влаштовано експозицію. 1893 зібрання пам'яток виділено з архів. комплексу й створено І.м.м.Л. (аналогічна установа, де поєднувалися три наук. інституції з колекціями урбаністичного характеру, що доповнювали одна одну, — архів, музей і б-ка, вже багато років існувала в Кракові; нині місто в Польщі). До 1937 музей підпорядковувався дир. архіву й архів.-музейній підкомісії ґміни. Діяв за статутом 1897, доповненим 1938. Музейна збірка комплектувалася коштом ґміни, дарами приватних осіб, матеріалами, знайденими під час земляних і буд. робіт у місті, тощо.

З 1908 музей розташовувався за адресою: пл. Ринок, 6; 1921 був відкритий для огляду. І.м.м.Л. від 1919 мав філію — збірку Б.Ожеховича. 1926 для музею придбано Чорну кам'яницю 16 ст. на площі Ринок, 4. 22 верес. 1929 тут відбулося урочисте відкриття нової експозиції, що розповідала про істор. й культ. еволюцію Львова протягом століть. Документальні пам'ятки були надані музеєві архівом.

Зібр. напередодні *Першої світової війни* налічувало бл. 5 тис., в 1930-х рр. — бл. 40 тис. одиниць зберігання. В колекції І.м.м.Л. були: місц. археол. знахідки; фрагменти старих архіт. споруд; карти, моделі пам'яток і забудови; портрети мешканців Львова, картини; муніципальні та цехові пам'ятки (серед них такі цінності, як церемоніальний меч міста Львова з гербом та ім'ям мечника 16 ст., церемоніальний ключ міста 17 ст., мечі катів 16—17 ст., скіпетри львів. братств 19 ст., цехові скрині 16—18 ст., *корогва* з вежі ратуші тощо); зброя, озброєння, амуніція; скульптура, плакетки, медалі; печатки та їхні відбитки; монети львів. монетного двору; знаки; гравюри й малюнки, фотографії та негативи тощо.

Архів, музей і б-ка влаштували кілька спільних виставок: 1916 — військ., з нагоди річниці визволення міста (див. *Галицька битва 1914*, *Горлицька битва 1915*); 1930 — виставку, присвячену 100-літтю листопадового повстання 1830—31 (див. *Польське повстання 1830—1831*); 1935 — «Оборона Львова 1918—1919 рр.» (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*) та ін. Від 1907 при музеї діяло Т-во любителів старовини Львова, яке ставило за мету охорону нерухомих пам'яток, збирання рухомих міськ. реліквій; підготувало кілька десятків томів досліджень серії «Бібліотека львівська». 1905—37 дир. архіву та музею був краєзнавець та історик О.*Чоловський*, безпосередньо музейними справами займався хранитель фондів. Цю посаду багато років обіймала дослідниця історії Львова Л.*Харевічова*.

За постановою РНК УРСР від 8 трав. 1940 І.м.м.Л. і *Національний музей імені короля Яна III* було об'єднано й на їхній основі ств. *Львівський історичний музей*.

Літ.: Muzea Gminy miasta Lwowa. Lwów, 1929; *Charewiczowa L.* Muzeum historyczne miasta Lwowa. Przewodnik

Історичний бульвар. Пам'ятник Е.Тотлебену. 1909.

po zbiorach. Lwów, 1936; *Федорова Л.Д.* Музей міста Львова. «Питання культурології», 1996, вип. 14.

Л.Д. Федорова.

ІСТОРИ́ЧНИЙ МУЗЕ́Й У МОСКВІ́, Державний історичний музей. Заснований 1872. Відкритий для відвідування 1883. 1881—1917 функціонував як Імператорський рос. істор. музей. Значну роль у розробці програми закладу й розбудові його діяльності відіграли рос. вчені і громад. діячі, передусім граф. О.*Уваров* і акад. Петерб. АН, історик й археолог І.*Забєлін.* 1917 музейний фонд налічував бл. 300 тис. пам'яток. Представлені в експозиції матеріали охоплювали історію Росії від давнини до кін. 16 ст. За доби *СРСР* заклад перетворився на Держ. істор. музей, профіль і хронологічні межі зібр. якого значно розширилися й репрезентували історію всіх республік СРСР.

Після 1991 стає центр. істор. музеєм РФ. У його фондах зберігається бл. 4,5 млн пам'яток матеріальної к-ри від найдавніших часів до сучасності й 12 млн аркушів документів. Найзначнішими є колекції пам'яток археології, нумізматики, рукописів і стародруків, картографічних матеріалів, образотворчого мист-ва, зброї, тканин, виробів із дерева, скла, кераміки, металу та ін. Серед музейних предметів, що відображають історико-культ. процеси в Україні, численні археол. матеріали: унікальна трипільська колекція, пам'ятки антич. мистецтва з міст Пн. Причорномор'я, скіф., слов'ян. і давньорус. старожитності, зокрема, унікальні знахідки з розкопок *Чорної Могили* в м. *Чернігів* та з ін. давньорус. курганів 10—12 ст.; вироби з дорогоцінних металів та ін. предмети 12—13 ст. з садиб *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*, *Десятинної церкви*, тер. *Києво-Печерської лаври*; рукописи й стародруки укр. походження, в т. ч. *Ізборник 1073* київ. кн. *Святослава Ярославича*; зб. козац. зброї 17 ст.; матеріали, пов'язані з видатними держ. і культ. діячами України, відомими істор. подіями, що відбувалися на її теренах; етногр. пам'ятки. Філії музею: Новодівичий монастир, Покровський собор (Храм Василія Блаженного), Церква Трійці в Нікітниках, палати 16—17 ст. бояр Романових у Зарядді, Крутицьке подвір'я, музейний комплекс «Ізмайлово», музей В.Леніна й ін.

Літ.: Императорский Российский исторический музей. Указатель памятников. М., 1893; *Разгон А.М.* Российский Исторический музей. История его основания и деятельности (1872—1917 гг.). В кн.: Очерки истории музейного дела в России, вып. 2. М., 1960; *Кириченко Е.И.* Исторический музей. М., 1984; Отечественная история. История России с древнейших времен до 1917 года: Энциклопедия, т. 2. М., 1996; Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України, вип. 2. К., 1997; Исторический музей. В кн.: Российская музейная энциклопедия. М., 2001.

Е.М. Піскова.

Історичний музей у Москві. Архіт. В.О. Шервурд. 1875—1881.

ІСТОРИ́ЧНИЙ ПРОЦЕ́С — зміна сусп. подій, пов'язаних між собою прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв'язками. Людська свідомість сприймає розподілену в часі зміну подій у ретроспективі та перспективі як ходу історії.

І.п. має свою динаміку. В добу революційних потрясінь хода історії прискорюється. Але бувають епохи, коли, як здається людям, в сусп. житті не відбувається жодних істотних змін. Перші спроби розібратися в динаміці істор. подій були зроблені у стародавні часи. Найбільшого поширення набули тоді уявлення про плин людського життя як про віддалення від колишнього «золотого віку».

Прагнучи знайти в сусп. змінах певні закономірності й смисл, мислителі *античності* розробили, зокрема, концепцію істор. кругообігу (за аналогією з явищами кругообігу в природі). На їхню думку, життя людства мало рухатися по замкненому колу, від упадку до розквіту і навпаки.

У середньовічній Європі утвердилося провіденційне (див. *Провіденціалізм*) розуміння сенсу І.п. Тогочасні мислителі вважали, що І.п. відбувається відповідно до Божого провидіння.

У *Просвітництва добу* було «подолано» міфологізм і провіденційність. У працях переважної більшості мислителів 18 ст. загальна тенденція сусп. змін у минулому розцінювалася позитивно, і цей позитив екстраполювався на баланс майбутніх змін.

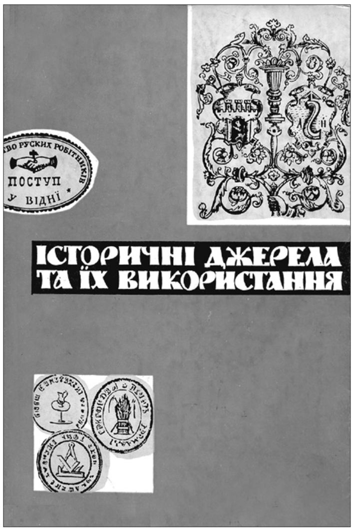
Оптимістичний погляд на І.п. протримався півтора століття. Його не змогли похитнути ні *Перша світова війна*, ні Велика депресія 1929—33, ні *Друга світова війна*. Крах нацистського «нового порядку» тлумачився багатьма істориками Заходу як підтвердження обнадійливого прогнозу їх попередників про позитивну спрямованість І.п. Навіть у 60-ті рр. 20 ст. чимало видатних письменників і науковців висловлювали думки, які ґрунтувалися на вірі в істор. прогрес.

Нині більшість суспільствознавців схильні вважати, що поняття «прогрес» як таке, що засноване на припущенні, нібито сучасний стан людського життя має якісні переваги над минулим, зумовлює нерозуміння того, що відбувається насправді. «Якщо історик, — зауважує Дж.Тош, — заходить надто далеко у прагненні продемонструвати прогресивність розвитку, він негайно вступає в конфлікт зі своїм професійним обов'язком відтворювати минуле з середини».

Літ.: *Carr E.* What is History? Macmillan, 1961; *Plumb J.H.* The Death of the Past. Macmillan, 1969; *Tosh John.* The Pursuit of History. Pearson Education Limited, 1984, 1991, 2000 (рос. переклад: *Тош Джон.* Стремление к истине. М., 2000).

С.В. Кульчицький.

«ІСТОРИ́ЧНІ ДЖЕРЕ́ЛА ТА ЇХ ВИКОРИСТА́ННЯ» — міжвідомчий зб. наук. статей з проблем *джерелознавства історичного*, *архівознавства*, комплексу *спеціальних історичних дисциплін*: дипломатики, *сфрагістики*, *метрології історичної*, *палеографії*, *філігранології*, *географії історичної*, *емблематики*, *нумізматики* тощо. Кожна з надрукованих праць містить історіографічну довідку з аналізом ступеня вивченості питання, огляд джерел. Зб. видавали дві наук. установи: Архів. управління при РМ УРСР та Ін-т історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). 1964 вийшов перший вип. 1965 2-га респ. наук. конф. з архівознавства та спец. істор. дисциплін рекомендувала перетворити вид. на щорічник. 1966—72 вийшло 7 вип. зб. Видання припинено у зв'язку із розгортанням в УРСР ідеологічного тиску на україномовні істор. вид.

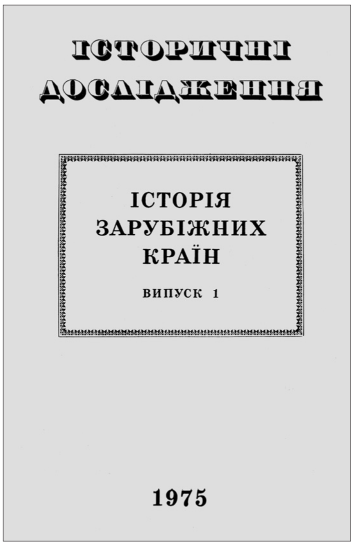

«Історичні джерела та їх використання». Вип. 1. Київ, 1964. Обкладинка.

До складу редколегії щорічника входили: І.*Бутич*, Ф.*Шевченко*, А.Катренко (відп. секретар 1—5-го вип.), В.Скорина (відп. секретар 6—7-го вип.), І.*Гуржій* (6—7-й вип.).

М.Ф. Дмитрієнко.

«ІСТОРИ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ. ІСТО́РІЯ ЗАРУБІ́ЖНИХ КРАЇ́Н» — респ. міжвідомчий зб. наук. праць. Заснований 1975 у Києві як друкований орган Ін-ту

«Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн». Вип. 1. 1975. Обкладинка.

історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Періодичність виходу зб. — один раз на рік. У зб. були відбиті результати н.-д. роботи, здійснюваної Ін-том історії АН УРСР, зокрема його відділом історії і міжнар. відносин соціаліст. країн, а також вузами УРСР. У наук. зб. висвітлювались актуальні та маловивчені проблеми зі всесвітньої історії, міжнар. зв'язків України та укр. народу. Суттєву увагу автори зб. приділяли внутр. історії зарубіжних країн; істор. зв'язкам і співробітництву України з країнами Центр. та Пд.-Сх. Європи, переважно в плані їх сусп.-політ., екон., наук. і культ. відносин; зовнішньополіт. діяльності УРСР. Розглядалися питання становлення та розвитку контактів між творчими спілками й громад. орг-ціями, міжнар. руху споріднених областей та містпобратимів зарубіжних країн, їх внеску в зміцнення дружби і співробітництва між народами. Досліджувалися також проблеми розвитку міжнар. робітн. та нац.-визвол. руху в європ. д-вах, революц. процесу в країнах Африки та Лат. Америки. Хронологічно розглянуті питання охоплювали період від найдавніших часів до кін. 80-х рр. 20 ст., коли на тлі революц. змін у країнах Центр. та Сх. Європи відроджувалась ідея незалежності України. Окремий розділ зб. був присвячений джерелознавчим та історіографічним проблемам. Зб. виходив до 1989. Усього було підготовлено й випущено у світ 15 випусків.

Н.В. Кривець.

ІСТОРИ́ЧНІ НАУКО́ВІ ТОВАРИ́СТВА — одна з форм організації *історичної науки* (див. *Інституціоналізація історичної науки*). Виникнення їх було пов'язане з утвердженням наприкінці 18 ст. академічного статусу історичних досліджень. За новими канонами продукування істор. знань потребувало розгалуженої мережі архівів, б-к, ун-тів та фахових об'єднань (асоц.) істориків. Останні відігравали поліфункціональну роль: 1) спільна розробка групами науковців дослідницьких проблем, окреслених нац., регіональними або предметно-дисциплінарними межами; 2) архів. евристика, систематичне впорядкування архівів, б-к та музеїв, публікація архів. джерел (серійні вид. документів, періодичні вид., неперіодичні зб.; заснування друкарень і видавництв та ін.); 3) проведення польових археол. та етногр. досліджень, стат., екон., геогр. і демографічних обстежень і тому подібного; 4) фахова підготовка професійних істориків, які проходили неформальний вишкіл на семінарах, засіданнях І.н.т. (доповіді, реферати, диспути), а також брали участь у н.-д. проектах цих інституцій; 5) популяризація істор. знань; 6) культ. та просвітницькі функції (музейництво, охорона пам'яток, залучення громадськості до вивчення місц. старожитностей та історії регіону, до проведення культ.-освіт. та ін. акцій).

На укр. землях, що перебували в складі *Російської імперії* та Австрії (з 1867— *Австро-Угорщина*), І.н.т. виникли в 30—40-х рр. 19 ст. Первісно вони були об'єднаннями не тільки професійних дослідників, а й істориків-аматорів та дослідників з ін. соціогуманітарних дисциплін за участю або під зверхністю місц. представників імперської влади. Від самого початку виникло дві орг. форми І.н.т.: 1) асоц. дослідників для вивчення історії регіонів (*Одеське товариство історії та старожитностей*; 1839); 2) інституції археогр.-архів. спряму-

вання, що створювалися під егідою місц. влади (Тимчасова комісія для розбору давніх актів при київ., волин. і подільському генерал-губернаторі; див. *Київська археографічна комісія*). Укр. вчені брали активну участь у роботі рос. І.н.т., зокрема, О.*Бодянський* був секретарем Моск. т-ва історії та старожитностей і редактором «Чтений...» цього т-ва, де було надруковано низку праць і матеріалів з укр. історії, в т. ч. *«Історія Русів»* (1846). Дещо пізніше з'являється третя форма І.н.т. — з широкою проблематикою досліджень, провідні позиції в них посіли університетські вчені та науковці з вищих шкіл (*Історичне товариство Нестора-літописця*, Церк.-істор. та археол. т-во при Київ. духовній акад. (обидва 1872; див. *Церковно-історичні товариства*), *Історико-філологічне товариство при Харківському університеті*, *Історико-філологічне товариство при Імператорському Новоросійському університеті*, *Історико-філологічне товариство при Історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині*). У 1-й пол. 70-х рр. 19 ст. важливу роль в організації укр. учених, які вивчали географію, етнографію, економіку, статистику та історію України, відіграв *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*. Зі спробами модернізації рос. усп-ва 60—80-х рр. 19 ст. та з розбудовою архів. справи в Рос. імперії пов'язане створення *губернських учених архівних комісій*, первісним призначенням яких були впорядкування та систематизація губернських архівів, але згодом вони поширили свою діяльність на дослідження історії регіонів. У *Наддніпрянській Україні* губернські вчені архів. комісії функціонували в Таврійській (*Сімферополь*, 1887), Черніг. (1896), Херсон. (1898), Катериносл., Полтав. (обидві 1903), Київ. (1914), Харків. (1915) губерніях. Їхня діяльність регламентувалася «Положенням про губернські історичні архіви та вчені архівні комісії» від 13 квіт. 1884. Попечителем кожної з комісій був місц. *губернатор*, а склад формувався з місц. чиновників, *духовенства*, письменників, науковців та ін. Місц.-регіональну спрямованість мали Подільське єпархіальне історико-археол. т-во в *Кам'янці-Подільському* (1903), *Товариство прихильників української науки, літератури і штуки* у *Львові* та ін. Наприкінці 19 — поч. 20 ст. виникають загальнонац. наук. т-ва, що розробляли дослідницьку проблематику в розрізі багатьох наук. дисциплін та галузей як соціогуманітарних, так і природничих, фіз.-мат. та ін. У рамках таких т-в діяли істор. секції. Загальнонац. т-вами стали: *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1873—92 — Літ., а з 1892 — Наук. т-во), *Українське наукове товариство* в Києві. Ці т-ва були, по суті, прообразами майбутньої АН. Укр. вчені брали також активну участь у діяльності рос. І.н.т., у т. ч. Моск. та Рос. археол. т-в, Воєнно-істор. т-ва, яке мало свої відд. в Києві й *Одесі*, та ін. Після поразки *української революції 1917—1921* переважна більшість І.н.т. припинила своє існування. Проте протягом 1920-х рр. відбувається певна активізація діяльності І.н.т. Частина з них функціонувала при ВУАН (Істор. т-во Нестора-літописця, Укр. наук. т-во, Т-во прихильників укр. історії, писемності та мови в Петрограді (1921; див. *Товариство дослідників української історії, писемності та мови в Ленінграді*) та ін.), але вони поступово втрачали своє значення фахових асоц. дослідників і перетворювалися на звичайні структурні одиниці в системі ВУАН (нині *Національна академія наук України*) чи вищої школи. На листопадовій (1929) сесії ВУАН за пропозицією наркома освіти М.*Скрипника* було ухвалено рішення про ліквідацію наук. т-в у системі ВУАН. Частина з них була ліквідована, а ін. в процесі реорганізації ВУАН були приєднані до існуючих або новоутворених НДІ. Наприкінці 1920-х — поч. 30-х рр. припинили свою діяльність й І.н.т. при установах вищої школи. З приєднанням *Західної України* до *СРСР* подібна доля спіткала й тамтешні І.н.т., зокрема НТШ, яке в січ. 1940 ліквідували, а майно передали до АН УРСР.

Низку нових І.н.т. створили укр. вчені на еміграції та в діаспорі: *Українське історично-філологічне товариство* (1923), Укр. воєн.-істор. т-во (засноване 1920, поновлене 1925—26), *Українське генеалогічно-геральдичне товариство* (1963), *Українське історичне товариство* (1965) та ін. 1947 на еміграції відновило свою діяльність НТШ.

З розпадом СРСР упродовж 1990-х рр. поновили або поширили діяльність в Україні І.н.т., які функціонували на еміграції та в діаспорі (НТШ, Укр. істор. т-во та ін). Одночасно виникло кілька ін. фахових об'єднань істориків, які здебільшого мають регіональне або фахово-дисциплінарне спрямування.

Літ.: *Брун Ф.К.* Одесское общество истории и древностей, его записки и археологические собрания. В кн.: Труды Одесского статистического комитета, т. 4. Одесса, 1870; *Юргевич В.Н.* Исторический очерк 50-летия имп. Одесского общества истории и древностей, 1839—1889. Одесса, 1889; *Левицкий О.И.* 50-летие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). К., 1893; Покажчик до «Записок наукового товариства імені Шевченка»: т. I—XX. Роки I—VI. Львів, 1898; *Дашкевич И.П.* Двадцатипятилетие Исторического общества Нестора-летописца. К., 1899; Двадцатипятилетие Историко-Филологического Общества при имп. Харьковском университете (1877—1902). Х., 1902; *Довнар-Запольский М.В.* Обзор деятельности ученых губернских архивных комиссий. В кн.: Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. 2. М., 1902; *Петров Н.И.* Тридцатилетие Церковно-Исторического и Археологического Общества при Киевской Духовной Академии. В кн.: Чтения в Церковно-Археологическом Обществе при Киевской Духовной Академии, т. 5. К., 1904; *Грушевський М.С.* Українське наукове товариство в Києві і його наукове видавництво. В кн.: Записки Українського наукового товариства в Києві, т. 1. К., 1908; Деятельность Киевского отдела императорского Русского военно-исторического общества. К., 1909; *Попруженко М.Г.* Указатель статей, помещенных в I—XXX т. «Записок Одесского общества истории и древностей». Одесса, 1914; *Плевако М.А.* Историко-филологическое общество при Харьковском университете (очерк истории общества и деятельности его в области украиноведения). «Украинская жизнь», 1915, № 11/12; *Грушевський О.С.* Українське наукове товариство в Києві та «Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук» в рр. 1914—1923. «Україна», 1924, № 4; Попередні книги «Записок» [«Записки Українського наукового товариства в Києві»]. В кн.: Науковий збірник за рік 1924: Історична секція ВУАН; «Записки Українського наукового товариства в Києві». 1925, т. 19; *Гермайзе О.* Праця Київського Укра-

їнського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України. «Україна», 1929, кн. 32, № 1—2; *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі: 1928—1938 рр. Прага, 1940; *Дорошенко В.* Огнище української науки: Наукове товариство ім. Т.Шевченка з нагоди 75-річчя його існування. Нью-Йорк, 1951; *Шведова О.И.* Указатель «Трудов» губернских ученых архивных комиссий и отдельных их изданий. В кн.: Археографический ежегодник за 1957 г. М., 1958; *Гольдін Ф.* Історико-філологічне товариство при Новоросійському (Одеському) університеті. «Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР», 1964, № 6; *Лев В.* Сто років праці для науки й нації: Коротка історія наукового товариства імені Шевченка. Нью-Йорк, 1972; *Степанский А.Д.* К истории научно-исторических обществ дореволюционной России. В кн.: Археографический ежегодник за 1974 г. М., 1975; *Сарбей В.Г.* Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України. «УІЖ», 1977, № 12; *Фрадкин В.З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877—1919 гг.). В кн.: История и историки. 1979. М., 1982; *Бойко М.* Покажчик до «Записок наукового товариства ім. Шевченка». 1892—1982. Блумінгтон, 1984; *Шандра В.С.* К истории деятельности Харьковского историко-филологического общества. В кн.: Археографический ежегодник за 1985 г. М., 1986; *Ковальский Н.П., Абросимова С.В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903—1916 гг.). В кн.: Археографический ежегодник за 1988 г. М., 1989; *Тодийчук О.В.* Украина XVI—XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989; «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879—1914): Бібліографічний довідник. К., 1989; Видання Наукового товариства імені Шевченка 1945—1980-ті: Бібліографічний покажчик. К., 1990; *Колесник М.П.* Историческое общество Нестора-летописца 1872—1931 гг. (Историографический очерк): Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1990; Наукове товариство ім. Т.Шевченка у Львові: Періодичні та серійні видання (1885—1939 рр.). Анотований покажчик. Львів, 1990; *Онопрієнко В.І., Щербань Т.О.* Українське наукове товариство. «Вісник АН УРСР», 1990, № 11; *Кубійович В.* Нарис історії Наукового товариства імені Шевченка: (1873—1949 рр.). Львів, 1991; «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904—1915): Бібліографічний довідник. К., 1991; «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (1905—1917): Библиографический указатель. Полтава, 1991; *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф. дис. ... канд. істор. н. Дніпропетровськ, 1992; *Кучер Р.В.* Наукове товариство імені Т.Шевченка: Два ювілеї. К., 1992; Наукове товариство ім. Т.Шевченка і українське національне відродження: Перша наукова сесія НТШ: Доповіді, повідомлення, матеріали (березень 1990 р.). Львів, 1992; *Щербань Т.О.* Украинское научное общество: история, организация, вклад в национальную культуру: Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1992; *Її ж.* Фундатори Українського наукового товариства (1907—1921 рр.) [В.Б. Антонович, М.С. Грушевський, П.Г. Житецький, В.І. Вернадський та ін.]. К., 1992; Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської вченої архівної комісії. Полтава, 1993; *Журба О.І.* Київська археографічна комісія. 1843—1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993; «Український історик». Журнал Українського Історичного Товариства: Покажчик змісту, 1963—1992. Нью-Йорк—К.—Мюнхен, 1993; Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1931). К., 1994; *Водотика С.Г.* Слідами перерваного зв'язку (до 70-річчя заснування Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді). «Віче», 1994, № 10; *Потехін Д.В.* Вклад «Таврійської вченої архівної комісії» і «Таврійського товариства історії, археології та етнографії» у вивчення історії Криму: Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1994; *Винар Л.* Українське історичне товариство: генеза і рання діяльність. «Український історик», 1995, т. 32, № 1/4; *Водотика С.Г.* Громадські об'єднання вчених в системі суспільнознавчих досліджень України в 1920-ті роки. В кн.: Харківський історіографічний збірник, вип. 1: Історія і теорія історичної науки та освіти. Х., 1995; *Войцехівська І., Семергей О.* Губернські вчені архівні комісії в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). «Київська старовина», 1995, № 6; *Заремба С.* Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. «Київська старовина», 1995, № 1; *Климова К.І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (1908—1914): Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1995; *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні. «УІЖ», 1995, № 5; *Семергей О.Л.* Діяльність Полтавської вченої архівної комісії (1903—1919): Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 1995; *Щербань Т.О.* Історичні дослідження в Українському науковому товаристві (1907—1921 рр.). «УІЖ», 1995, № 1; *Филимонов С.Б.* Хранители исторической памяти Крыма [Таврійська ГВАК та Таврійське товариство історії, археології та етнографії]. Симферополь, 1996; *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді. «Київська старовина», 1997, № 1/2; Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ—Седнів. 18—21 жовтня 1993 р.). К., 1997; *Ляхоцький В.* Українське наукове товариство в Києві. «Київська старовина», 1998, № 6; *Онопрієнко В.І. та ін.* Українське наукове товариство: 1907—1921 роки. К., 1998; *Шевченко Л.В.* Краєзнавча діяльність Українського наукового товариства. В кн.: Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей, вип. 3. К., 1998; *Алексієвець М.М., Савенко В.В.* Роль Наукового товариства ім. Т.Шевченка в українському національному відродженні: друга половина XIX — початок XX ст. Тернопіль, 1999; *Романів О.* Наукове товариство імені Шевченка — перша Українська академія наук. «Київська старовина», 1999, № 2; «Український історик»: Журнал Українського історичного товариства: Покажчик змісту за роки 1963—1997. К., 1999; *Атаманенко А.Є.* Острозький осередок Українського історичного товариства. В кн.: На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; *Колесник М.* Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). В кн.: Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]. Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірника наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія (з нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження), ч. 2: Історіографія. К., 2000; *Винар Л.* Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965—2000). «УІЖ», 2001, № 1; *Водотика С.Г.* До історії Херсонської губернської вченої архівної комісії. В кн.: Історія України: маловідомі імена, події, факти, вип. 13. К., 2001; *Воронов В.І.* Внесок О.М. Лазаревського у діяльність Історичного товариства Нестора-літописця. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Зайцева З.* Заснування та деякі аспекти діяльності Українського наукового товариства в 1907—1914 рр. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний науковий конгрес: Доповіді і повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 1. Чернівці, 2001; *Кісіль З.Р.* Українське воєнно-історичне товариство (1920—1939). «УІЖ», 2001, № 2; *Колесник М.* Становлення та головні напрямки діяльності Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті князя Безбородька (1894—1919 рр). «Сіверянський літопис», 2001, № 2; *Симоненко І.М.* Вчені архівні комісії в Україні: історія, діяльність, здобутки (кінець XIX — початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 2001; *Його ж.* Краєзнавчі дослідження Херсонської вченої архівної комісії. В кн.: Історія України: маловідомі іме-

на, події, факти, вип. 17. К.—Донецьк, 2001; *Хмарський В.М.* Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України. «Дніпропетровський історико-археографічний збірник», 2001, вип. 2; *Кісіль З.Р.* Створення та діяльність Українського воєнно-історичного товариства (1920—1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. н. Львів, 2002; *Хмарський В.М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса, 2002; Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Томи I—CCXL. 1892—2000. Львів, 2003; *Губицький Л.В.* Дослідження історії Росії в Історичному товаристві Нестора-літописця (1872—1931 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. н. К., 2003; *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. К., 2003.

О.В. Ясь.

ІСТОРИ́ЧНІ УКРАЇ́НСЬКІ ПІСНІ́ — 1) складова ч. укр. істор. епосу; жанр усної нар. творчості, що вирізняється з-поміж ін. характерною тематикою, стилістикою та ритмікою. Укр. істор. пісням притаманний розспівний мелос, витриманий здебільшого в маршевих тонах. У них відтворюється істор. минуле укр. народу; 2) нар. пісні, які за своєю тематикою не є істор., але є особливо характерними для того чи ін. істор. періоду й доносять до нас неповторну специфіку конкретних минулих подій. Для історика І.у.п. становлять важливе істор. джерело (див. *Джерела історичні*) для оцінки особливостей укр. духу й укр. душі, моральних рис та естетично-худож. смаків укр. народу, специфіки його політ. і духовної к-ри. Підсумовуючи власний досвід осмислення І.у.п., М.*Гоголь* писав, що історик не повинен шукати в цих піснях вказівки на час і місце битви чи точного опису подій: «у цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче дізнатися про вірний побут, стихії характеру, всі вигини й відтінки почуттів, хвилювань, страждань, веселощів зображуваного народу, коли захоче випитати дух минулого... тоді він буде задоволений цілком».

Мист-во пробудження піснею в слухача спогадів про минуле і донесення цим до нього певної ідеї виникло в глибокій давнині. Згадки про істор. пісні щедро розсипані в творах рим. і середньовічних авторів. Найдавніший текст істор. пісні, який дійшов до нас, — фрагмент пісні про перемогу франкського короля Хлотаря II (613—629) над саксами. Про розуміння франкською *елітою* значення історичних пісень свідчить указ короля франків Карла Великого про їх збирання та записування.

12—13 ст. — епоха розквіту рицарських пісень у Франції та Іспанії; тогочасні істор. пісні стали основою літ. героїчного епосу («Пісня про Нібелунгів», «Пісня про мого Сіда», Едда тощо). Давньорус. джерела донесли до нас імена співців *Митуси* та *Бояна*. Генеза І.у.п. тісно пов'язана з давніми плачами й голосіннями, традиціями колядування.

І.у.п. споріднені з епосом доби *Київської Русі* — *билинами*, які дійшли до нашого часу лише в рос. фольклорному викладі, але мають численні відголоси в укр. нар. словесності та в літописах. Очевидний перегук лексики й поетики билин «київського циклу» та істор. *дум* 16—17 ст. І.у.п. й думи зближують з билинами патріотичні мотиви та яскраві картини напіввоєн. побуту, а також система виразових засобів — сталі епітети, схильність до гіпербол. Проте притаманне билинам міфопоетичне світосприйняття в І.у.п. виразно поступилося місцем реалістичному зображенню подій.

За тематикою й стилістикою І.у.п. близькі до істор. дум. Відмінність між ними В.*Антонович* і М.*Драгоманов* бачили в тому, що І.у.п. — «загальнонародна, а не лише кобзарська форма поезії». Як й істор. думи, І.у.п. є зразком епічного жанру, але вони відрізняються від дум формою — насамперед чіткою, упорядкованою, лаконічною строфою. В думах широко застосовуються речитатив з елементами імпровізації і схильність до бардівського виконання, а в І.у.п. перевага віддається мелодійності й правильним, здебільшого дво- і чотирирядковим строфам та колективному виконанню. Ще однією особливістю І.у.п. є лаконізм, чітка музична ритміка, перевага ліричного елементу над епічним.

Наявність в укр. епосі істор. пісень простежується від 16 ст. Перший відомий з літератури текст укр. істор. пісні, виявлений у «Чеській граматиці» Яна Благослава (1571), — «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш» — відобразив нар. уявлення про тяжку долю українців. На козац. часи припадає розквіт цього жанру. Специфічний, з виразними ознаками демократизму й розкутості козац. устрій сприяв формуванню нац. традицій індивідуального й гуртового багатоголосного співу.

Поширювачами І.у.п. як нового пісенно-патріотичного жанру були *кобзарі* та лірники, які, на відміну від гуслярів і скоморохів часів Київ. Русі, мали свої *братства*, *цехи*, школи, систему іспитів-посвят. Кобзарські братства й школи не лише забезпечували високий рівень професійної майстерності виконавців І.у.п., а й відігравали роль важливих нар.-просвітницьких осередків. На честь кобзарів — виконавців І.у.п. і дум — Т.*Шевченко* назвав гол. працю свого життя — збірку поезій — «Кобзар»; співочий талант кобзарів та лірників він ставив вище за мистецький хист «хіоського сліпця» *Гомера*.

І.у.п., як й ін. нар. пісні, переважно анонімні, хоч зрідка нар. традиція пов'язує їх з реальними творцями. Легендарній нар. співачці 1-ї пол. 17 ст. Марусі Чурай (Чураївні) приписують авторство пісень «Ой, не ходи, Грицю», «Засвіт встали козаченьки», «Котилися вози з гори» та ін. І.*Мазепу* вважають автором слів і музики пісні «Ой, горе тій чайці». За жанром це пісня-символ, тужливий плач за долею поневоленої України. Військ. писареві *Нової Січі* А.*Головатому* приписують авторство двох пісень з викриттям антиукр. політики імп. *Катерини II* («Бодай тебе, Катерино, сира земля не прийняла», «Ой ти, Катерино, вража бабо»).

Гол. герой І.у.п. — *козацтво*, яке виступає в ролі оборонця соціальних, нац. і реліг. інтересів. І.у.п. славлять широку натуру *козака*, який не цурається звичайних людських радощів, але щохвилини готовий проміняти спокійне життя на поезію битв і небезпек. Узи козац. братерства для нього сильніші за любов до матері, сестри, коханої. З другого бо-

ку, в І.у.п. поетизуються кращі лицарські риси, що особливо цінувалися в козац. оточенні, — відданість ідеї, вірність слову, готовність до самопожертви, ніжність почуттів. Захист рідної землі ототожнюється із обороною правосл. християн. віри (див. *Православ'я*), яка в ситуації протистояння *католицизму* й *ісламу* набуває сенсу ідеологічного захисного щита.

Відтворення істор. подій в І.у.п. — схематичне, але влучне, зафарбоване козац. гумором. Скепсис прихованої іронії звучить у пісні «Ой, на горі та женці жнуть», сповненій бадьорості, виконуваній у ритмі козац. маршу. Початковий варіант цієї пісні був виявлений В.*Перетцом* у зб. Д.Рудницького «Piesni rozne i niektóre na noty położone» (1713). Підтекст її сьогодні не зовсім ясний, але притаманна їй тонка дотепність й іронічний погляд на дійсність безпосередньо засвідчують життєлюбність козаків і демократизм традицій, які панували в їхньому середовищі.

В І.у.п. яскраво постає узагальнений, багато в чому гротескний образ відчайдушного, не скутого «комплексами» козака-запорожця, який «ні об чім не тужить», «п'є й музики водить», своєю дружиною називає то кобзу, то люльку чи шаблю, або й могилу. Але істор. пісня наділяє козаків найвищими чеснотами, серед яких на першому місці — невичерпний оптимізм, особиста мужність, волелюбство, презирство до смерті. Зафіксована в багатьох варіантах «Пісня про Байду» – ода мужності та незламності людського духу, зразок вірності переконанням і готовності прийняти за них люту смерть. Прототипом героя пісні став засн. фортеці на о-ві Мала Хортиця (див. *Хортиця*) кн. Д.*Вишневецький*, страчений турками за відмову зрадити *вітчизну* й перейти в мусульманство.

Тема протистояння козаків *Османській імперії* та її васалу — *Кримському ханству*, перемог християн. духу — одна з постійних у епічному жанрі укр. фольклору. Окремий цикл І.у.п. — пісні про татар. напади, про збирання татарами *ясиру*, про тяжку долю полонянок («За річкою вогні горять», «Зажурилась Україна»). Переконаність козацтва в тому, що захист християн. віри від «бусурман» винагороджується не лише на небі, а й на землі, відобразила пісня «Ой, зійшла зоря» — про турец.-татар. облогу під час *Ібрагіма Шишман-паші кампанії 1675* Почаївського монастиря (див. *Свято-Успенська Почаївська лавра*) і заступництво Божої матері, яка врятувала його захисників та всіх, хто мав притулок у монастирі.

У багатьох І.у.п. відображені події *національної революції 1648—1676.* Блискучий зразок пісень цього циклу — «Не дивуйтеся, добрії люди», яка в пізнішій обробці набула символічного звучання як своєрідний гімн мужньому козакові, що «ляцькую славу загнав під лаву». І.у.п. — яскраве свідчення того, що повсталий народ розумів наміри Б.*Хмельницького* й був готовий дійти до *Варшави*, щоб «розвеселити славну Україну». Очищення України від «ляха й пана» розглядається в них як велике благо («Та немає лучче, та немає краще»). Чимало пісень «прив'язано» до конкретних воєн. епізодів — про перемогу в *Жовтоводській битві 1648* йдеться в пісні «Чи не той то хміль», у *Корсунській битві 1648* — «Засвіт встали козаченьки», про *Збаразьку облогу 1649* — у пісні «Ой, що то за хижка». Низка І.у.п. засвідчує й те, що не всі українці були приязними до Б.Хмельницького; особливе невдоволення викликало в українців те, що гетьман обрав собі за союзників татар, які розорювали укр. села та брали ясир («Бодай Хмеля Хмельницького перва куля не минула»). Особливо популярні в козац. епосі імена М.*Кривоноса* (Перебийноса) та Д.*Нечая.* Пісні про Д.Нечая, за оцінкою М.*Грушевського*, свідчать про те, що в ті часи в Україні ще побутував «стиль старої богатирської епіки». Прототипом популярної пісні про Морозенка, за яким «вся Вкраїна плаче», вважають сподвижника Б.Хмельницького Н.*Морозенка* (С.Мрозовицького), який загинув 1649 при облозі *Збаража.*

Відобразилися в тогочасних І.у.п. і гіркота поразок, і мінливість істор. долі укр. народу, і незгоди поміж козацтвом. У пісні «Наступила чорна хмара» виразно проглядається розуміння народом нової пастки, в яку потрапила Україна, звільнившись від польс. гніту. Тяжке ярмо неволі, панщинних повинностей (див. *Панщина*), рекрутчини (див. *Рекрутська повинність*), глибокий сум за долею зруйнованої *Запорозької Січі* та козацтва як *стану* — гол. мотиви І.у.п. 18—19 ст. («У неділю пораненьку», «Пропала Січ Запорозька», «Наїхала старшина» та ін.). В них знаходять відгомін *гайдамацький рух* та сел. рухи (пісні про Г.Голого, І.*Гонту*, *Турбаївське повстання 1789—1793,* про У.*Кармалюка* та ін.). Сміливий протест проти експлуатації й визиску звучить у лірницькій пісні «Нема в світі правди». В І.у.п., створених у *Західній Україні*, збереглася пам'ять про О.*Довбуша*, Л.*Кобилицю*, угор. революцію 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*) та її лідера Л.Кошута, про заробітчан, які мусили покидати свої оселі й виїжджати до Америки в пошуках умов для кращого життя — землі, заробітків.

Як різновид І.у.п. можна розглядати т.зв. чумацькі пісні. В них ідеться гол. чин. про поневіряння чумаків (див. *Чумацтво*) в далекій дорозі, напади татар і грабіжників на чумацькі валки. До цього ж жанру зараховують солдатські й рекрутські, «бурлацькі» (наймитські й заробітчанські) пісні. «Горе жити з ворогами» — лейтмотив бурлацької пісні «Та нема в світі гірш нікому».

Особливий жанр І.у.п. – стрілецькі пісні, що передають нар. муз. творчість січових стрільців (див. *Легіон Українських січових стрільців*). Переважно це авторські твори (музика й тексти Р.*Купчинського*, Мирослава *Ірчана*, Ю.Шкрумеляка, К.Крильовського, О.*Колесси*) або стрілецькі обробки віршів Ю.*Федьковича*, М.*Кропивницького*, О.*Маковея*, М.*Вороного.* Особливо популярними стали пісні січових стрільців «Ой, у лузі червона калина», «Чуєш, брате мій», «Ми йдемо в бій», «Ой, ви, стрільці січові».

Великого значення укр. пісні надавала *Українська повстанська армія.* Наприкінці 1940-х рр. була підпільно видана (накладом 500 прим.) співанка «Повстанський стяг» (тексти пісень і лінійки

на ноти в ній відтворено на друкарській машинці, а самі ноти — від руки, фіолетовим олівцем).

І.у.п. стали широковідомими завдяки постійній наявності їх у репертуарі лірників і кобзарів, серед яких такі відомі постаті, як О.*Вересай*, А.Шут, Т.Пархоменко, І.Крюковський, А.Никоненко та ін.

Записувати пісні почали з поч. 19 ст. 1819 побачила світ зб. «Опыт собрания старинных малороссийских песней»» М.Цертелєва, 3 зб. нар. пісень були видані М.*Максимовичем* («Малороссийские песни», 1827; «Украинские народные песни», 1834; «Сборник украинских песен», ч.1. 1849). І.*Срезневський* збирав І.у.п. й уміщував їх у зб. *«Запорожская старина»* (1833—38) разом зі стилізованими витворами харків. романтиків 1830-х рр. (див. *Харківська школа романтиків*). О.*Бодянський* зібрав понад 8 тис. укр. нар. пісень, але підготовлений зб. так і не був надрукований. 1854 А.Метлинський видав зб. «Народные южнорусские песни».

Серія видань І.у.п. пробудила інтерес до укр. фольклору в Центр. Європі — у Польщі, Чехії, а також Німеччині, Великій Британії, Америці. Нім. поет Ф.*Боденштедт*, який видав 1845 зб. перекладів укр. нар. пісень, у т. ч. й істор., писав: «Ніде геній народу у своєму живому розумі не відчувається так, як у піснях народу України... Народ, який співає такі пісні і знаходить у них радість, не може перебувати на низькому ступені свого духовного розвитку... У цих піснях є багато рис, що властиві рицарському світові середньовіччя».

Збирання, публікація, дослідження І.у.п. тривали впродовж всього 19 і поч. 20 ст. М.*Костомаров* присвятив вивченню пісенного фольклору понад 30 років, фокусуючи увагу переважно на джерелознавчій цінності І.у.п. («Историческое значение южнорусского песенного творчества», 1871). Найбільш повними серед етнологічних видань про І.у.п. є 2-томна праця В.Антоновича та М.Драгоманова «Исторические песни малорусского народа» (1874—75), а також пізніші, видані М.Драгомановим зб. з коментарями: «Нові українські пісні про громадські справи» (1881), «Політичні пісні українського народу 18—19 ст.» (2 т., 1883—85). Систематизоване зібрання чумацьких пісень подав І.Рудченко («Чумацкие народные песни», 1874). За активної допомоги О.Бодянського 1878 Я.*Головацький* видав 4-томну зб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси». 2-томна праця «Объяснение малорусских и сродных народных песен» (1883—87) належить перу О.*Потебні*. Нар. пісні про запорожців збирав Д.*Яворницький* («Малорусские народные песни», 1906). Великий інтерес до І.у.п. виявляли І.*Франко* («Студії над українськими народними піснями», 1913), Є.*Чикаленко* («300 найкращих українських пісень», 1904). Частина стрілецьких пісень упорядкована Л.Лепким та З.Лиськом («Великий співаник “Червоної калини”», 1937).

Поетична образність, патріотична налаштованість, яскраві муз.-зображувальні засоби І.у.п. привертали увагу й композиторів. М.В.*Лисенко* впродовж багатьох років видавав «Збірник українських пісень» (вип. 1—7, 1868—1906), опублікував дослідження «Характеристика музыкальных особенностей малорусских дум и песен», працю про укр. бандуриста О.Вересая. Істор. пісня «Засвіт встали козаченьки» здобула нове життя в класичних творах М.В.Лисенка — операх «Чорноморці» та «Тарас Бульба». Мелодію істор. пісні «Ой, горе тій чайці» використав М.Мусоргський у романсі «На Дніпрі» (на текст, запозичений із рос. пер. поеми Т.Шевченка «Гайдамаки»). «Пісня про Байду» набула виразного звучання у вокально-хоровій та оркестровій обробці Г.*Хоткевича*. Численні обробки І.у.п. здійснили М.В.Лисенко, К.*Стеценко*, Я.*Степовий*, О.*Кошиць*, М.*Леонтович*, Ф.*Колесса*, Л.*Ревуцький* та ін.

І.у.п. надихали літераторів і митців на створення п’єс, віршів, романів за їхніми мотивами. Під безпосереднім враженням від І.у.п. написані поезії Т.Шевченка «Іржавець», «За байраком байрак», «Ой, не п’ються пива, меди», «У неділеньку та ранесенько». Істор. пісня стала поштовхом для написання драм «Сава Чалий» М.Костомарова та І.*Карпенка-Карого*. Під впливом укр. нар. пісні «співомовками» називав свої поезії С.*Руданський*; деякі з них («Повій, вітре, на Вкраїну») здобули популярність саме в усній передачі. За мотивами істор. пісні «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» створені однойменна драма М.*Старицького*, повість О.*Кобилянської* «У неділю рано зілля копала», роман у віршах Л.*Костенко* «Маруся Чурай». Чумацька тема знайшла продовження в прозі (Марко *Вовчок*, І.*Нечуй-Левицький*, Панас *Мирний*, М.*Коцюбинський*), драматургії («Чумаки» І.Карпенка-Карого), поезії («Чумацькі могили» Я.*Щоголіва*).

Літ.: *Ревуцький Д.* Українські думи та пісні історичні. Х.—К., 1930; Українські народні думи та історичні пісні. К., 1955; *Родіна Л.* Історичні пісні. Українська народна поетична творчість. К., 1958; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Історичні пісні. К., 1961; Чумацькі пісні. К., 1976; *Нудьга Г.А.* Українська пісня в світі. К., 1989; *Погребенник Ф.* Наша дума, наша пісня. К., 1991; *Руснак І.* Думи та історичні пісні. Тексти та їх інтерпретація. Кіровоград, 1999; *Павленко І.* Історичні пісні Запорожжя: регіональні особливості та шляхи розвитку. Запоріжжя, 2003; *Шудря М.* Ой, горе тій чайці. «Пам’ять століть», 2005, № 1; *Його ж.* Ой, на горі та й женці жнуть... Там само, 2005, № 2.

Я.В. Верменич.

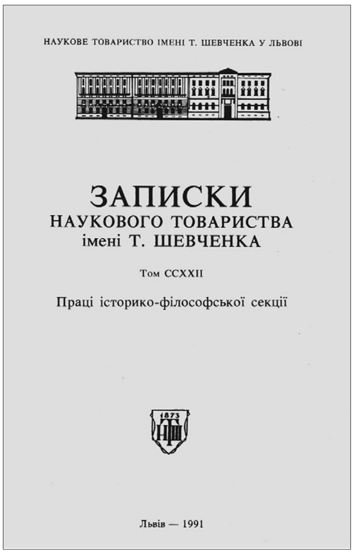
ІСТОРИ́ЧНО-АРХЕОГРАФІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т ВУА́Н — н.-д. установа істор. профілю. Ств. на січневій 1934 сесії ВУАН (нині *Національна академія наук України*) разом із 20 ін. НДІ. Розпочав діяльність 1 лют. 1934, однак уже 17 листоп. 1934 був ліквідований за наказом неодмінного секретаря ВУАН. Обов’язки дир. виконував Ф.*Козубовський*, із квіт. — учений секретар І.Кравченко. В складі ін-ту працювали сектори: історії партії (н. с. Ю.Рахманінов), історії України (кер. — С.Кокошко, ст. н. с. О.*Барановичч*, І.Кравченко, О.*Оглоблин*, І.Слизький, н. с. М.Грищенко, Ф.*Ястребов*, м. н. с. К.*Лазаревська*), історії Зх. України (н. с. В.Лемешко), історії Росії і народів СРСР (ст. н. с. М.Харитонов, н. с. К.*Антипович*, м. н. с. А.Грінберг), історії Заходу та Сходу (ст. н. с. Є.Погребинський, Л.Розен, К.*Штеппа*). В штаті ін-ту значилися також акад.

М.*Грушевський* та ст. н. с. К.*Грушевська.* Перед ін-том було поставлено завдання: вивчення «ленінського етапу в історичній науці», «історії класової боротьби за часів феодалізму, капіталізму і за диктатури пролетаріату», колг. руху та історії міст, пролетарських революцій на Заході і Сході, історії громадян. війни 1918—20 та історії ф-к і з-дів, а також участь в експедиціях з метою вивчення *Полісся* й Донбасу та «боротьба з великодержавницьким шовінізмом й українським націоналізмом як головною небезпекою в історіографії». Готувались до публікації археогр. збірники матеріалів до історії укр. буржуазії (А.Грінберг), смілянських цукроварень (І.Кравченко), про селянські революційні війни 1648, про господарство *Києво-Печерської лаври* (обидва — К.Лазаревська) та кількатомні «Матеріали з історії селянських воєн в XVII ст. на Україні» (роботу, розпочату в Археогр. комісії ВУАН (див. *Археографічні комісії України*) 1932—33, у 1934 продовжували О.Баранович і Ф.Ястребов), однак за винятком деяких статей, ці праці надруковані не були. Були також підготовлені до друку (але теж не надруковані) «Праці експедиції для дослідження історії промисловості Правобережного Полісся» (О.Оглоблин) та видання *«Руської правди»* (розпочате ще Археогр. комісією ВУАН 1928, упорядник і автор археогр. передмови С.*Юшков*, коректура К.Лазаревської). Співробітники ін-ту також брали участь у підготовці підручника та хрестоматії з історії України. Друкованим органом ін-ту були «Записки Історично-археографічного інституту», що мали виходити щоквартально, проте вийшло лише перше число (відп. ред. С.Кокошко), яке «уславилося» нищівними статтями І.Кравченка, Ф.Ястребова, І.Слизького, О.Оглоблина та О.Барановича, повністю присвяченими критиці робіт В.*Антоновича*, М.Грушевського, М.*Довнар-Запольського* та їхніх учнів.

Літ.: *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; *Юркова О.* Історично-Археографічний інститут ВУАН: десять місяців діяльності [1934 р.]. «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», 2001, вип. 5; *Її ж.* Історично-археографічний інститут: плани та діяльність (лютий — листопад 1934 р.). «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Івановича Дзири», 2002, число 8/9, ч. 2.

О.В. Юркова.

ІСТОРИ́ЧНО-ФІЛОСОФІ́ЧНА СЕ́КЦІЯ НАУКО́ВОГО ТОВАРИ́СТВА І́МЕНІ ШЕВЧЕ́НКА — н.-д. установа, ств. 1893 для розвитку н.-д. роботи з філософії рус. (укр.) і слов'ян.; з історії України-Руси; для збирання й зберігання пам'яток старовини, матеріалів і документів минулого. Очолювали секцію дир., його заст. та секретар, дійсні чл. *Наукового товариства імені Шевченка.* З 1894 дир. секції був М.*Грушевський.* До складу секції входили археогр. (очолював М.Грушевський), археол. та стат. комісії, очолювані також дійсними чл. НТШ. Значна увага надавалася оприлюдненню та поширенню праць членів секції шляхом здійснення видавничої діяльності т-ва, секції, комісій. З 1894 під ред. Ол.*Барвінського* виходила *«Руська історична бібліотека»* (т. 17—24), де в перекладі на укр. мову було опубліковано монографії В.*Антоновича*, О.*Єфименко*, М.*Костомарова* та ін. Видавалися *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»* (т. 5—118, 121; 1895—1914), які спочатку були друкованим органом усіх секцій, а з 1897 — істор.-філософічної та філол. (1924 «ЗНТШ» поділилися на 2 вид.: «Праці історично-філософічної секції» (ред. І.*Крип'якевич*) і «Праці філологічної секції» (ред. К.*Студинський*); *«Хроніка Наукового товариства імені Шевченка»* (вип. 1—59; 1900—14). Друкувалися *«Збірник історично-філософічної секції НТШ»* (т. 1—14, 1898—1913, всього 17), в якому вміщено 7 т. і 1-шу ч. 8-го т. «Історії України-Руси» М.Грушевського, серія «Студії з поля суспільних наук і статистики» (т. 1—3, 1909—12). Археогр. комісія видавала *«Жерела до історії України-Руси»* (т. 1—2, 4—8, 12, 16, 22, 1895—1913); *«Українсько-руський архів»* (т. 1—10, 1906—14), де друкувалися матеріали з історії *селянства*, susp.-політ. та госп. відносин, культ. життя *Галичини* (розвідки М.Грушевського, І.*Франка*, С.*Томашівського*, В.*Щурата*, І.*Брика*, К.Студинського та ін.). Над підготовкою цих видань працювали М.Грушевський, С.Томашівський, І.*Джиджора*, Ол.Барвінський, М.*Кордуба*, В.*Герасимчук*, І.Крип'якевич та ін.

«Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції». 1991. Т. 222. Обкладинка.

Після 1914, з початком *Першої світової війни*, діяльність секції, як і в цілому НТШ, характеризується певним спадом. Наук.-видавнича діяльність скорочується. Продовжували роботу археогр., стат. та ін. комісії. В 1920—30-х рр. робота секції поступово активізується, зростає кількість її членів. На кін. 1922 в ній налічувалося 29 дійсних чл., у 1937 — 47 чл., також 2 іноземних. Останнім дир. секції був І.Крип'якевич. Проводилася робота з організації відділу істор.-військ. пам'яток, було відкрито музей цих пам'яток. У 1930-х рр. відбулася реорганізація НТШ, й осн. ланками, що займалися спец. дослідженнями, стали комісії. В різні роки дійсними чл. секції були також: Д.*Багалій*, М.*Біляшівський*, М.*Василенко*, Ф.*Вовк*, О.*Грушевський*, С.*Дністрянський*, В.*Дорошенко*, В.Ю.*Охримович*, О.*Русов*, Й.*Сліпий*, О.С.*Терлецький*, О.М.*Терлецький*, Д.*Чижевський*, Є.*Чикаленко*, В.Щербаківський, Д.*Яворницький*, А.*Яковлів* та ін. Чл. секції брали активну участь у міжнар. наук. з'їздах і конгресах.

Літ.: «Хроніка наукового товариства імені Шевченка у Львові», 1922, вип. 1—2, ч. 65—66; *Кучер Р.В.* Наукове товариство імені Т.Шевченка. Два ювілеї. К., 1992; *Купчинський О.* Наукове товариство імені Шевченка

(НТШ). В кн.: Українська література у портретах і довідках: Довідник. К., 2000.

Г.С. Брега.

«ІСТОРІОГРАФІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ В УКРАЇ́НІ» («Історіографічні дослідження в Українській РСР») — історіографічний неперіодичний збірник наук. праць. Видається з 1997 як продовження щорічника «Історіографічні дослідження в Українській РСР», що виходив протягом 1968—73 в Ін-ті історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*) і був заснований за ініціативою Ф.*Шевченка.* 1-й та 2-й випуски «Історіографічних досліджень в Українській РСР» (*Київ*, 1968—69, тираж 850 та 600 прим.) опубл. за редакцією Ф.Шевченка, 3-й—5-й (Київ, 1970—72, тираж — 600, 800 та 1600 прим.) — І.*Гуржія*, 6-й (Київ, 1973, тираж 800 прим.) — П.*Калениченка.* Друкувалися розвідки та матеріали учених І.Гуржія, Я.Дзири, Я.Калакури, П.Калениченка, Л.Коваленко (див. Л.*Коваленко-Маняк*), Н.*Комаренко*, М.*Котляра*, Ю.Мицика, В.Панібудьласки, А.*Санцевича*, В.*Сарбея*, Г.*Сергієнка*, Ф.Шевченка та ін. Видавався обсягом від 14,5 до 19 друкованих аркушів. З 5-го випуску була впроваджена практика вилучення статей, зокрема, Ф.Шевченка, О.*Апанович*, Я.Дзири. Наклад 6-го випуску був майже повністю знищений за вказівкою кер-ва КПУ.

«І.д. в У.» видаються у вигляді спец. випусків, присвячених відомим ученим, та збірників наук. праць: вип. 7 (Київ, 1997) — пам'яті чл.-кор. НАН України Ф.Шевченка (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 8 (Київ, 1998) — на пошану д-ра істор. н. Ю.Пінчука (відп. ред. О.*Реєнт*); вип. 9 (Київ, 1999) — пам'яті д-ра істор. н., проф. В.Сарбея (відп. ред. В.*Смолій*); вип. 10 (Київ, 2000; об'єднаний випуск з наук. збірником «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики») — на пошану акад. НАН України В.Смолія (відп. редактори М.Дмитрієнко, Ю.Пінчук); вип. 11 (Київ, 2002) — на пошану д-ра істор. н. Р.*Симоненка* (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 12 (Київ, 2003) — «Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.» (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 13 (Київ, 2003) — на пошану д-ра істор. н. П.Калениченка (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 14 (Київ, 2004) — збірник наук. праць з проблем біоісторіографії, проблемної, регіональної та інституціональної історіографії тощо (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 15 (Київ, 2005) — «Визначні постаті української історіографії XIX—XX ст.» (відп. ред. Ю.Пінчук); вип. 16 (Київ, 2005) — «Михайло Максимович і українська історична наука: Матеріали круглого столу, проведеного в Інституті історії України НАН України 10 листопада 2004 р. з нагоди 200-річчя від дня народження М.О.Максимовича» (відп. ред. Ю.Пінчук). Від лют. 2003 «І.д. в У.» зареєстровані в Держ. реєстрі як друкований засіб масової інформації. Видаються накладом від 100 до 300 прим. Друкуються розвідки з історії істор. науки, наук. т-в, інституцій та часописів, проблемної та регіональної історіографії, біоісторіографії, теорії та методології, суміжних галузей та дисциплін, а також статті, присвячені пам'яткам істор. думки, бібліографічні огляди та матеріали, рецензії. Статті та матеріали хронологічно охоплюють майже всі періоди укр. істор. думки.

«Історіографічні дослідження в Українській РСР». Вип. 1. Київ, 1968. Обкладинка.

Літ.: *Комаренко Н.В.* О ежегоднике «Историографические исследования в Украинской ССР» (1968—1973 гг.). В кн.: История и историки. Историографический ежегодник. 1980. М., 1984; Попередні випуски «Історіографічних досліджень» (Бібліографічна довідка). «Історіографічні дослідження в Україні», 1999, вип. 7; *Апанович О.М.* Ф.П.Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки. Людина. Спогади та історіографічний аналіз. К., 2000.

Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь.

ІСТОРІОГРА́ФІЯ, як термін, поняття та дисципліна. Термін «історіографія» (від грец. ἱστορία — розповідь, оповідання — та γράφω — пишу; буквально — опис, описання історії) є одним з найуживаніших в *історичній науці*, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Нині цей термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення: 1) дисципліни (галузі), яка вивчає історію істор. науки; темпи, інтенсивність та етапи розвитку істор. думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; тяглість, дискретність і просторово-регіональну конфігурацію наук.-істор. процесу; інституціонально-орг. форми історико-наук. діяльності (навч. заклади, академічні установи, університетські каф-ри, дослідницькі т-ва та центри, періодичні, неперіодичні і серійні видання та ін.); формальну дисциплінарну (галузі, дисципліни, міждисциплінарні стики) та неформальну (напрями, школи, течії, групи, гуртки) інституціональну структуру науки; соціокульт. та інтелектуальні передумови, чинники та середовища функціонування істор. науки; історію теорії, методології та методики істор. досліджень; стан та перспективи розробки дослідницької проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; творчий доробок і спадок окремих істориків та ін.; 2) власне істор. науки або наук. літ. з історії в найширшому архаїчному розумінні; в такому застарілому значенні ця дефініція вживалася здебільшого в 19 ст., але іноді побутує і в сучасних студіях; 3) форми свідомості та самосвідомості істор. науки, переважно у внутр., рефлективному розумінні; 4) сукупності істор. студій з певної проблеми, теми чи наук. галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідженнь-

ня (напр.: І. новітньої історії України, церковна І., І. історії *Слобідської України*, військова І., І. історії *української революції 1917—1921* та ін.); 5) істор. літератури певної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокульт. простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами (напр.: козац.-старшинська І., укр. романтична І., укр. рад. І, укр. еміграційна І. та ін.).

Полісемантизм, мінливість функціонального призначення та змістового наповнення поняття «історіографія» пов'язані з тривалим шляхом розвитку, оформлення та інституціоналізації І. як наук. дисципліни.

Походження І. пов'язують з саморефлексіями автора істор. твору щодо його предмета, джерел, способу викладу матеріалу та ін. Вважають, що початкові елементи історіографічних знань з'явилися на межі пізнього *середньовіччя* та ранньомодерних часів у добу книгодрукування. Зокрема, з 16 ст. поширилися історико-літ. огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів щодо предмета викладу в працях деяких авторів. Вони розглядаються окремими дослідниками як своєрідна предтеча студій з І. або історії науки (див. *Історія науки*). Втім, подібні описи побутували ще в добу *античності*. Приміром, на поч. 1 ст. римляни почали додавати до своїх творів т. зв. індекси або титули. Вони являли собою стрічки з пергаменту, іноді кольорові, з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися в тій чи ін. студії. Напр., в індексах до «Природної історії» (у 37 книгах) *Плінія Старшого* названо 28 рим. та 75 грец. авторів. Окрім того, одна з книг цього вченого складалася зі спец. переліку джерел (твори 146 давньорим. та 327 давньогрец. авторів), які були використані у його «Природній історії».

Термін «історіографія» походить від терміна «історіограф». У 14 ст. історіографом у Франції називали художника, який малював мініатюри на істор. тематику. В 15—16 ст. значення цього терміна розширилося. Ним стали називати придворного письменника, який писав офіц. життєписи представників правлячої династії. Пізніше біографії *королів*, *імператорів*, *князів* та ін. перетворилися в історії *держав*, написані за відповідним каноном, спеціально призначеною особою — історіографом. Втім, посади, аналогічні становищу придворного історіографа в Європі, існували ще в Давньому Китаї й антич. світі. Здебільшого ці посади обіймали відомі літератори, філософи та вчені. Приміром, офіц. історіографами герцогів Бургундії (істор. область на Сх. Франції) у 15 ст. були поети Ж.Моліне та Ж.Шатлен. Цю посаду при дворах європ. монархів 16—18 ст. займали: поет Н.Буало, письменник П.Бембо, філософи Дж.Віко та *Вольтер*, драматурги А.Дзено, Ж.Расін, Тірсо де Моліна, історики С.Пуфендорф, В.Робертсон та ін. Історіографами Прусського королівства були відомі нім. історики Б.-Г.Нібур, Л. фон *Ранке*, Г.Трейчке. У *Російській імперії* офіційними історіографами були Г.-Ф.*Міллер* (з 1748), кн. М.Щербатов (з 1768), М.*Карамзін* (з 1803). Зазначена посада зберігалася ще й у 19 ст., а в деяких девах навіть у 20 ст.

Термін «історіографія» був запозичений рос. істор. та сусп.-політ. думкою із Зх. Європи, передусім з Німеччини. Спершу в європ. традиції він уживався як синонім до термінів «історик» та «історія».

Протягом 18 — поч. 19 ст. поширення критичного напряму у західноєвроп. істор. науці поступово зосередило увагу дослідників не тільки на існуючих джерелах, а й на працях своїх попередників та їхніх критичних оцінках.

Первісно таке акцентування мало критичне й утилітарне призначення — написання істориком впровадження, огляду літ. до власної студії. Згодом воно трансформувалося в спробу автора-дослідника визначити та зафіксувати місце своєї праці серед тогочасної наукової літератури.

Водночас відбувалося розширення проблемного діапазону таких оглядів, які набували певних видових ознак. Вони й стали зародком, з якого формувалася І. як дисципліна.

Цей процес відбувався з різним ступенем інтенсивності в європ. країнах 2-ї пол. 18 — поч. 20 ст. Його спричинила низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації істор. досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація істор. знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та їхнього видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наук. студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації істор. минулого для легітимації певних ідей або концептів у добу творення *націй* та нац. д-в.

Становлення І. як дисципліни відобразилося й у численних метаморфозах щодо її самоназви в 19 — поч. 20 ст. Приміром, на теренах Російської імперії вживалося близько двадцяти назв, рівнозначних термінові «історіографія», зокрема: «історія науки», «історія історії», «історія історичної науки», «історія історіографії», «історія науки російської історії», «історія російської історії», «історія російської історичної літератури», «література російської історії», «література науки російської історії», «історія історичної літератури», «огляд літературних думок», «історичне діеписання», «історія російського самопізнання», «історія російської самосвідомості», «течії історичної думки», «розробка російської історії», «історія роботи російської думки з російської історії», «історична критика» та низка ін.

До серед. 19 ст. термін «історіографія» у новому значенні використовувався епізодично. Його успішне поширення наприкінці 19 — поч. 20 ст. пов'язують зі зручністю його вживання як більш компактного порівняно з ін. складними словосполученнями.

У 2-й пол. 19 ст. відбувається становлення І. як навч. дисципліни в університетах Російської імперії.

Основу історіографічних курсів, які тоді читалися, складали критичні огляди літ., зокрема

«критика джерел» та «критика думок». Так розпочалося виокремлення з історіографічно-джерелознавчих та історіографічно-бібліографічних робіт власне історіографічних студій. Водночас відбувалося формування проблемного поля І., зокрема, до нього стали включати погляди конкретних учених у цілому чи з певних питань, життєписи й огляди наук. спадщини істориків та ін. Пізніше історіографічні огляди літ. стали подаватися в більш широкому контексті її побутування: історія історичної думки, її окремі напрями, історія установ і товариств та ін.

На межі 19—20 ст. дидактичне застосування І., поширення спеціальних оглядів істор. літератури привели до певного окреслення змістового наповнення поняття «історіографія» в контексті історії науки, історії ідей, історії к-ри. Поступово витісняється й вживання терміна «історіографія» як синоніма терміна «історична наука». Натомість поширюються його застосування у значенні: 1) вивчення істор. літератури певного предмета; 2) істор. літ. в цілому.

В Україні процес інституціоналізації І. як дисципліни тривав упродовж 19 — початку 20 ст. в інтелектуальних просторах та соціокультурних середовищах Російської імперії та Австрійської імперії (з 1867 — *Австро-Угорщина*). Протягом цього часу критично-науковий аналіз стану розробки певної проблеми, огляд історичної літератури став неодмінним атрибутом наукових студій.

Цей процес відображав загальні тенденції формування І. в Російській імперії.

В 2-й пол. 19 — поч. 20 ст. історіографічні курси викладалися в Київському, Харківському та Новорос. (*Одеса*) ун-тах, Ніжинському ліцеї кн. Безбородька (з 1875 — Історико-філол. інститут кн. Безбородька в Ніжині; див. *Ніжинський ліцей*) та ін. навчальних закладах *Наддніпрянської України*.

Наприкінці 19 ст. у наукових студіях українських. учених впроваджуються поняття «малоруська історіографія», «історія малоруської історіографії», «історіографія малоруської історії», «історія літератури малоруської історії» та ін. У змістовному сенсі вони переважно означали розробку історії *Малоросії* в істор. літ. (М.*Василенко*, О.*Лазаревський* та ін.), яка розглядалася часто-густо в межах власне рос. істор. науки.

Водночас наприкінці 19 — поч. 20 ст. поширюються терміни «українська історіографія», «українсько-руська історіографія», «руська історіографія», «історія питання», «історична українська ідеологія», «література питання», «історія науки історії» та низка ін.

Їх тлумачать як у проблемному чи в предметному розумінні, так і в більш заг. сенсі як вивчення минулого та сучасного укр. народу, тер. й умов його життя в істор. науці. Приміром, в останньому — широкому — значенні трактував це поняття М.*Грушевський* у своєму огляді 1914. Водночас він розглядав І. як складову частину істор. науки та *українознавства*.

Кардинальні зміни сталися після доби української революції 1917—21. Відтоді термін «українська історіографія» стає домінуючим у працях вітчизняних істориків. Істотно розширюється й спектр його змістового наповнення: процес розвитку української історичної праці та національно-істор. думки (Д.Дорошенко); історія укр. думки, історія самосвідомості народу, укр. самопізнання (М.Грушевський); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боків (Д.*Багалій*); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (Д.Багалій); ідеологія, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (І.*Кревецький*); та ін.

З'являються популярні (В.*Біднов* та ін.) і систематичні нариси (Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.*Крип'якевич*) з української І. Мали місце й спроби наукової організації студій з української І. Зокрема, в серед. 1920-х рр. за ініціативою М.Грушевського при ВУАН (нині *Національна академія наук України*) була створена Комісія для дослідів нової української історіографії. Втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української І. як дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР репресіями на початку 1930-х рр.

У наукових осередках української еміграції 1920—30-х рр. та на західноукраїнських землях цього часу історіографічна проблематика розроблялася спорадично. Зокрема, переважали студії, які популяризували здобутки української історичної думки в Західній та Центральній Європі (Д.Дорошенко, Б.*Крупницький* та ін.).

Водночас на еміграції було започатковано викладання навчальних курсів з української історіографії у вищих школах. За ініціативою Д.Дорошенка вони читалися в *Українському вільному університеті* та *Українському науковому інституті в Берліні*.

Після закінчення *Другої світової війни* на теренах, де мешкала українська повоєнна еміграція та діаспора, публікується низка історіографічних студій (Л.*Винар*, С.*Горак*, О.*Домбровський*, Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Т.Мацьків, О.*Оглоблин*, Я.*Пеленський*, В.Петров, Н.*Полонська-Василенко*, М.*Чубатий* та ін.).

У цих працях залишалася домінуючою національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920—30-х рр. (див. *Державницький напрям в українській історіографії*). Однак, у 2-й половині 1940 — на початку 60-х рр. відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіографічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних та теоретичних засад для відтворення історії української І. (Л.-Р.*Білас*, Б.Крупницький, І.*Лисяк-Рудницький* та ін.). Зокрема, українська історична наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (О.Оглоблин, М.Чубатий та ін.). Побутували й термінологічні проблеми щодо власної самоідентифікації: «українська вільна історіографія», «українська незалежна історіографія», «ук-

раїнська західна історіографія», «українська еміграційна історична наука» та ін.

Щодо визначення статусу національної І. пропонувалися різні підходи. Одні вчені вважали її *спеціальною історичною дисципліною* з досить обмеженою предметною областю, інші — обстоювали думку про її більш широке функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля І. включали: організаційні. форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження «духу часу» та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л.Винар та ін.).

На еміграції та в *діаспорі* українська І. існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах збереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог *євроатлантичної цивілізації*. Її відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, тривала конфронтація з радянською та російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та низка ін. чинників істотно позначилися на розвиткові укр. зарубіжної І. В цілому еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу І. на другий план.

З появою в 1970-х рр. англомовної генерації істориків у діаспорі, які народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях. Утім, вони майже не розробляли питання дисциплінарного становлення І.

Протягом 1930—50-х рр. дисциплінарне оформлення історіографії в УСРР—УРСР майже завмерло. З наук. обігу зник і сам термін «українська історіографія». Його замінили дефініції «історіографія історії Української РСР» та «історіографія історії України».

Впродовж 1960—80-х рр. формування дисциплінарного статусу І. в Україні відбувалося в межах офіційної радянської доктрини.

Українська І. штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії й України.

Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження І. в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур та ін. З'являється дидактична література та низка концептуальних праць з історіографії. Значно розширюється діапазон проблем з обсягу дисциплінарних вимірів історіографії, які активно обговорюються в радянській науковій періодиці.

Щодо академічного статусу І., то в радянській науці утвердилися кілька точок зору: 1) спеціальна історична дисципліна з більш або менш широким проблемним полем; 2) спеціальна галузь історичної науки; 3) складова частина суспільної думки. Загальновизнаним вважався поділ І. на І. донаукової (доакадемічної) та І. наукової (академічної) доби. Було впроваджено типовидове розрізнення І.: загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), предметна (окремих країн, регіонів, наук. галузей, сфер людської діяльності) та проблемна.

В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950—60-х рр. до наукового обігу знову вводиться термін «українська історіографія» (М.*Марченко*). Тоді ж мала місце й низка спроб щодо визначення дисциплінарного статусу І.: спеціальна історична дисципліна, що вивчає вторинний процес — історію історичної науки та підпорядкована конкретно-частковим цілям (Ф.*Шевченко*); історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М.Марченко); складова частина суспільної думки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв'язку з суспільним процесом, боротьбою класів (М.Марченко); та ін. Активізуються дослідження з української І. Зокрема, засновується спеціалізований збірник «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968—73; з 1997 — «*Історіографічні дослідження в Україні*»). Створюються профільні кафедри в Харків. та Дніпроп. університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику (В.Дядиченко, Л.Коваленко, Н.*Комаренко*, Ф.*Лось*, М.Марченко, А.*Санцевич*, В.*Сарбей*, Ф.Шевченко та ін.). Ряд дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською І., І. історії СРСР (В.Астахов, В.Шевцов, І.*Шерман* та ін.) Однак, на початку 1970-х рр. відбулася кампанія масових чисток у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії (нині *Інститут історії України НАН України*).

Дослідження з укр. І. були знову призупинені. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної історіографії й описових праць. Протягом 1970—80-х рр. укр. І. існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізольованості, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази.

Інакше розвивалася російська радянська І. Протягом 1960—80-х рр. нею було апробовано низку теоретичних новацій, істотно розширено проблемне поле історіографічних студій, утверджено розуміння І. як історії історичної науки та як наукознавчої дисципліни.

Пострадянська українська І. формувалася під впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х рр. вона розвивалася переважно під гаслом повернення до нац. історіографічної спадщини та її осмислення. Публікувалися класичні студії з української І. (В.*Антоновича*, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, І.Лисяк-Рудницького, О.Оглоблина, Н.Полонської-Василенко та ін.). Дискутувалися проблеми реконструкції історії української історич-

ної думки, зокрема спадщини істориків-народників (див. *Народницький напрям в українській історіографії*) та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської І., введення до наук. обігу студій учених-емігрантів та ін. Встановлювалися творчі контакти з діаспорними вченими, які працювали в царині української І. (Л.Винар, С.Величенко та ін.). Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з І.: «Харківський історіографічний збірник» (з 1995), «Історіографічні дослідження в Україні» (з 1997).

Від кінця 1990 — початку 2000-х рр. в українській І. дедалі більшої сили набуває нова інтелектуальна хвиля. Вона пов'язана з розробкою методологічних та теор. засад, підготовкою дидактичних курсів з національної І., опануванням європейським і світовим досвідом, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля І. з перспективи інтелектуальної історії та ін. Зокрема, видаються навч. посібники і підручники Я.Калакури, І.Колесник та ін. Теоретичні та методологічні проблеми української І. розробляються в працях Я.Грицака, Я.*Дашкевича*, Л.Зашкільняка, Г.Касьянова, М.Ковальського, І.Колесник, Т.Попової, В.Потульницького, О.*Реєнта*, С.Стельмаха та ін. Засновуються нові фахові видання: «Історія та історіографія в Європі» (з 2003), «Ейдос. Альманах інтелектуальної історії» (з 2005) та ін. Нині українська І. розвивається під зростаючим впливом студій з інтелектуальної історії, наукознавства, *філософії історії*, культурології, політології, *етнології*, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область І., збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню міждисциплінарних підходів. І. має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема, з багатьма спеціальними історичними дисциплінами (*архівознавством*, *археографією*, *біографістикою*, істор. бібліографією, джерелознавством, *просопографією* та ін.). Втім, в українській І. й до сьогодні впливовими залишаються традиційні підходи та концепції. Таке розмаїття поглядів побутує і стосовно визначення дисциплінарного статусу І. та змісту цього поняття: 1) спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки з суто утилітарними цілями; 2) наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту; 3) наука, що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті; 4) важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частина культурного світу ідей.

Кардинально розширилося й проблемне поле сучасної І. Воно включає як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині в типо-видовому плані І. поділяється: на проблемно-тематичну історіографію, біоісторіографію (персонологічну І.), інституціонально-організаційну історіографію (установи, т-ва, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну історіографію за формальними (дисциплінарно-галузева структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) історіографію, культурологію історіографії, історію історіографії (історію історії істор. науки) та ін. Окрім того, з І. тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики та техніки істор. досліджень.

Термінологічний апарат історіографії як дисципліни. Значна частина понятійного апарату І. сформувалася в 1960—80-х рр. у межах рад. істор. науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія та ін. Упродовж 1980—90-х рр. понятійний апарат І. поповнився модерними (стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація та ін.) та постмодерними (дискурс, деконструкція, наратологія та ін.) дефініціями. Останні частково запозичені, частково адаптовані до потреб І. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування традиційної частини термінології І. Зокрема, вказують на відсутність субординації та розмежування із загальноістор. поняттями, на дублювання у функціональному та змістовому сенсі відомих наукознавчих дефініцій, на відсутність адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять та ін. Загалом висловлюється думка про похідний характер та механістичне застосування більшості традиційних термінів (джерело — історіографічне джерело, факт — історіографічний факт) тощо.

Загальна періодизація української історіографії. До сьогодні проблема періодизації української історіографії залишається предметом численних наук. дискусій. Окремі періоди національної історіографії і донині вивчені недостатньо. В найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють такі періоди української історіографії: 1) літописний (11—16 ст.); 2) козацько-старшинський або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму (кінець 16 — середина 18 ст.); 3) історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, преромантичними та критичними тенденціями (2-га пол. 18 ст.); 4) критичний або критично-синтетичний (1-ша третина 19 ст.); 5) романтично-народницький у ностальгійно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах (30—60-ті рр. 19 ст.); 6) позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методологічних підходів (70-ті рр. 19 — початок 20 ст.); 7) державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття (1920-ті рр.) в еміграційному та радянському варіантах; 8) біполярного поділу — на українську еміграційну (30—40-ві рр. 20 ст.) і діаспорну (після 1952) та українську радянську (30—80-ті рр. 20 ст.)

історіографії; 9) сучасний (з 90-х рр. 20 ст.).

Літ.: *Петров М.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции: Сравнительный историко-библиографический обзор. Х., 1861; *Иконников В.С.* Очерк разработки русской истории в XVIII в. Х., 1867; *Його ж.* Общий взгляд на развитие науки русской истории. К., 1868; *Лашнюков И.В.* Очерк русской историографии. В кн.: *Лашнюков И.В.* Пособие к изучению русской истории критическим методом, вып. 2. К., 1874; *Антонович В.Б.* Источники для истории Юго-Западной России: Лекции 1880—1881. К.,1881; *Бестужев-Рюмин К.Н.* Лекции по историографии за 1881—82 года. СПб., 1882; *Коялович М.О.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям. СПб., 1884; *Пыпин А.Н.* История русской этнографии, т. 3. СПб., 1891; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии, т. 1—2. К., 1892—1908; *Василенко Н.* К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметка по поводу ст. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» за 1894 г. № 2, 3, 4). «Киевская старина», 1894, № 11—12; *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины (Я.М. Маркович, А.И. Мартос, А.М. Маркович). «Киевская старина», 1894, № 12; 1895, № 2; 1897, № 1—2; *Милюков П.Н.* Главные течения русской исторической мысли. М., 1897; *Багалей Д.И.* Русская историография: Лекции, читанные в Харьковском университете, т. 1—2. Х., 1907; *Його ж.* Русская историография [Курс лекций], ч. 1—2. Х., 1911; *Грушевский М.* Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения. В кн.: Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. 1. СПб., 1914; *Грушевський О.* З початків нової української історіографії. «Україна», 1914, кн. 2; *Перфецкий Е.* Обзор Угрорусской историографии «Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук», 1914, т. 19, кн. 1; *Біднов В.* Що читати по історії України (Коротенька історіографія України). Кам'янець-Подільський, 1919; Катеринослав, 1920; *Лаппо-Данилевский А.С.* Очерк развития русской историографии. «Русский исторический журнал», 1920, № 6; *Багалій Д.* Нарис української історіографії, вип. 1—2. К., 1923—25; *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. Прага, 1923; К., 1996; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII вв.: [Літографія]. Львів, 1923; *Кревецький І.* Українська історіографія на переломі «ЗНТШ», 1924, т. 134/135; *Багалій Д.* Історіографічний вступ і доба натурального господарства. В кн.: *Багалій Д.* Нарис історії України: на соціально-економічному грунті. Х.,1928; *Dorošenko D.* Die Entwicklung der Geschichtsforschung in der Sowjetukraine in für letzten Jahren. «Mittellungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin», 1928, h. 2; *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века, ч. 1—2. Л., 1929—31; *Гермайзе О.* Українська історична наука за останнє десятиліття. «Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України», 1929, т. 2; *Андрусяк М.* Українська історіографія за останні десятиліття (1921—1930): I. Осередки і видавництва. II. Напрями. «Літопис Червоної Калини», 1932, № 9—10; *Дорошенко Д.* Наукова праця української еміграції за десять літ (1921—1931). «Тризуб» (Париж), 1932, № 16; *Andrusiak M.* Historiografia ruska (ukraińska) w latach 1921—1930: I. Ogniska naukowe i wydawnictwa; II. Historiografia i źródloznawstwo. «Kwartalnik Historyczny», 1934, r. 48, z. 1—2; *Андрусяк М.* Українська історіографія: Погляд на розвиток і характер української історіографії упродовж 900 років (1039—1939). В кн.: Збірник українського наукового інституту в Америці. Сент Пол — Прага, 1939; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. М., 1941; *Krupnyckyi B.* Die ukrainische historische Wissenschaft in der Sowjet Union 1921—1941. «Jahrbucher für die Geschichte Osteuropas» (Breslau), 1941, h. 2/4; Очерки истории исторической науки в СРСР, т. 1—5. М., 1955—85; *Крупницький Б.* Українська історична наука під Совєтами (1920—1950). Мюнхен, 1957; *Ohloblyn O.* Ukrainian Historiography 1917—1956. «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.» (New York), 1957, vol. 5/6, no. 4(18), 1/2(18/19); *Черепнин Л.В.* Русская историография до XIX в. М., 1957; *Mazour A.* Modern Russian Historiography. Princeton, 1958; *Астахов В.И.* Курс лекций по русской историографии, ч. 1—2. Х., 1959—62; *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України: Збірник статей. Мюнхен, 1959; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; *Пештич С.Л.* Русская историография XVI-II века, ч. 1—3. Л., 1961—71; *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. В кн.: Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою. Париж—Чикаго, 1962; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську совєтську історіографію. Нью-Йорк, 1963; *Коваленко Л.А.* Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964; *Pelenski J.* Soviet Ukrainian Historiography after World War II. «Jahrbucher für Geschichte Osteuropas», 1964, bd. 12, h. 3; *Horak S.* Ukrainian Historiography 1953—1963. «Slavic Review», 1965, vol. 24, no. 2; *Санцевич А.В.* Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; *Шевченко Ф.П.* Історіографія — важлива історична дисципліна. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1968, вип. 1; *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія. «Український історик», 1969, № 4; *Чухрій П.* Історична наука і історики Півдня України дожовтневого часу. «Питання історії народів СРСР» (Х.), 1969, вип. 8; *Дядиченко В.А. та ін.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; *Комаренко Н.В.* Утворення і діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках. «Історіографічні дослідження в Українській РСР», 1971, вип. 4; *Чубатий М.* Українська історична наука: Її розвиток і досягнення. Філадельфія, 1971; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1934). К., 1973; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; *Вебер Б.Г.* Историографические проблемы. М., 1974; *Городецкий Е.Н.* Историография как специальная отрасль исторической науки. «История СССР», 1974, № 4; *Wynar L.* The Present State of Ukrainian Historiography in Soviet Ukraine: A Brief Overview. «Nationalities Papers» (Charleston). 1979, vol. 7, no. 1; *Киреева Р.А.* Неопубликованные труды А.С. Лаппо-Данилевского по русской историографии. В кн.: История и историки: Историографический ежегодник: 1978. М., 1981; *Сахаров А.М.* Методология истории и историография: Статьи и выступления. М., 1981; *Polonska-Vasylenko N.* Abris der Historiographie der Ukraine. «Jahrbuch der Ukrainekunde» (München), 1982; *Киреева Р.А.* Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. М., 1983; *Коваленко Л.А.* Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції: (Посібник для студентів). К., 1983; *Санцевич А.В.* Українська радянська історіографія (1945—1982): Навчальний посібник. К., 1984; *Урсу Д.П.* Историография и науковедение. В кн.: История и историки: Историографический ежегодник: 1981. М., 1985; *Velychenko S.* The Official Soviet View of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1985, vol. 10, no. 2; Историография истории Украинской ССР. К., 1986; *Mackiw T.* The Development of Ukrainian Historiography: (Conclusion). «The Ukrainian review» (London), 1986, vol. 34, no. 2—4; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР. 1936—1986. К., 1986; *Зевелев А.И.* Историографическое исследование: методологические аспекты. М., 1987; *Сарбей В.Г.* Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989; *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A

Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. Edmonton, 1992; *Багалій Д.І.* Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталізму: Третій розділ. Поміщицька історіографія кінця XVIII і 1-ї чверті XIX ст. «Архіви України», 1993, № 1/3, 4/6; *Білокінь С.І.* Чи маємо ми історичну науку? «Наше минуле», 1993, № 1; *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia Accounts of Ukrainian History, 1914—1991. New York, 1993; *Колесник И.И.* Историографическая мысль в России: от Татищева до Карамзина. Днепропетровск, 1993; *Subtelny O.* The Current State of Ukrainian Historiography. «Journal of Ukrainian Studies» (Toronto), 1993, vol. 18, no. 1/2; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І. Багалія (1921—1934 рр.). Х., 1994; *Таран Л.В.* Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX — 40-е годы XX вв. К., 1994; *Ковальський М.П.* Деякі теоретичні питання української історіографії. В кн.: Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи: Міжвузівський збірник наукових праць. Дніпропетровськ, 1995; *Колесник І.І.* Українська історіографія в контексті національного відродження України: спроба періодизації. «Харківський історіографічний збірник», 1995, вип. 1; *Попова Т.Н.* Проблема формирования историографии как научной дисциплины: традиционные подходы и новые модели. «Записки исторического факультета Одесского государственного университета им. И.И. Мечникова», 1995, вып.1; *Гоцуляк В.В.* Історіографія історії України: Навчальний посібник. Черкаси, 1996; *Дашкевич Я.Р.* Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні. «Україна в минулому», 1996, вип. 8; *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Попова Т.Н.* Становление историографии как специальной исторической дисциплины: некоторые аспекты проблемы. В кн.: Российские университеты в XIX—XX вв.: Сборник статей. Воронеж, 1996; *Радченко Л.О.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917—1920 років. Х., 1996; *Андрєєв В.М.* Проблема історіографічного синтезу у творчій спадщині Д.І.Дорошенка. Запоріжжя, 1997; *Стельмах С.П.* Історична думка в Україні XIX — початку XX століття. К., 1997; *Його ж.* Парадигми історичної думки у XX столітті. «Політична думка», 1997, № 4; *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський): Навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1998; *Вернадский Г.В.* Русская историография. М., 1998; *Водотика С.Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. К.—Херсон, 1998; *Кондратюк К., Білян П.* Видатні історики України XX ст.: Історіографічні нариси. Тернопіль, 1998; *Кроче Б.* Теория и история историографии. М., 1998; *Данилюк Д.Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Ужгород, 1999; *Зашкільняк Л.* Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів, 1999; *Коцур В.П., Коцур А.П.* Історіографія історії України: Курс лекцій: Навчальний посібник. Чернівці, 1999; *Попова Т.Н.* Историография сквозь призму дисциплинарных традиций. «Записки історичного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова», 1999, вип. 8; *Потульницький В.А.* Основні етапи розвитку української історичної думки в європейському контексті (1800—1991). «Схід—Захід: історико-культурологічний збірник» (Х.), 1999, вип. 2; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924—1930 рр.). К., 1999; История в сослагательном наклонении? (Материалы круглого стола). В кн.: Одиссей. Человек в истории. 2000. М., 2000; *Ковальський М.П.* Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини XIX ст. В кн..: На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Л.Винара. К.—Нью-Йорк—Торонто—Париж—Львів, 2000; *Колесник І.І.* Українська історіографія XVIII — початок XX ст.: Навчальний посібник. К., 2000; *Попова Т.Н.* Лики историографии: имена и смыслы. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія», ч. 2. К., 2000; *Її ж.* Региональная историография: проблемы методологии. «Библиотечное дело и краеведение: Сборник научных трудов» (К.—Симферополь), 2000, вып.2; *Потульницький В.А.* Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19—20 ст.: проблеми теорії та методології. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія», ч. 2. К., 2000; *Його ж.* Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть. «УІЖ», 2000, № 1—4; *Репина Л.П.* Время, история, память (ключевые проблемы историографии на XIX Конгрессе МКИН). «Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории» (М.), 2000, вып. 3; *Удод О.* Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920—1930-х роках. К., 2000; *Ясь О.В.* Українська зарубіжна історіографія 1945—1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5]: Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Об'єднаний випуск збірників наук. праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія», ч. 2. К., 2000; *Іванко А.Б.* Історики України XIX—XX ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград, 2001; *Когут З.-Є.* Формування української національної історіографії. «Схід—Захід: Історико-культурологічний збірник» (Х.), 2001, вип. 3; *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX — перша третина XX ст.). К.—Черкаси, 2001; *Ісаєвич Я.* Лев Білас і його історіографічні праці. В кн.: *Білас Л.* Криза нашого образу історії. Львів, 2002; *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX — початку XX століть: основні напрями і концепції. Львів, 2002; *Попова Т.Н.* К вопросу о периодизации историографии: проблема понятий и категорий. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць», 2002, число 8/9, ч. 2; *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII—XX ст. К., 2002; *Головко В.* Історіографія кризи історичної науки: Український контекст. К., 2003; *Грицак Я.* Украинская историография, 1991—2001: Десятилетия перемен. «Ab Imperio», 2003, № 2; *Оглоблин О.* Українська історіографія 1917—1956. К., 2003; *Стельмах С.* Інтернаціональні впливи — національні традиції: національні історичні культури та історіографії в Європі. «Історія та історіографія в Європі», 2003, вип. 1/2; Історіографічний словник: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів. Х., 2004; *Калакура Я.* Українська історіографія: Курс лекцій. К., 2004; *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: методологія та інституційні проекти. «Генеза» (К.), 2004, № 1; *Терно С.* Вони грають зовсім не так, або Постмодернізм у сучасній українській історіографії. Там само; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми: Колективна монографія. Львів, 2004; *Колесник І.* Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern? «Ейдос» (К.), 2005, вип. 1; *Попова Т.* Историография и интеллектуальная история: симбиоз, диалог, оппозиция, ассимиляция..? (поговорим о наболевшем или утоли мои печали). Там само; *Стельмах С.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття). К., 2005; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського

науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). К., 2005; *Тельвак Вікторія, Тельвак Віталій.* Михайло Грушевський як дослідник української історіографії. К.—Дрогобич, 2005.

О.В. Ясь.

ІСТОРІОСО́ФІЯ, історіософські концепції. Терміном «історіософія» означають релігійно-філософські чи філософсько-ірраціонально-містичні уявлення про історичний процес та відповідні теоретичні схеми розвитку такого процесу і відповідні способи теоретизування. Будь-яка історіософська концепція виходить з того, що існує історичний процес як такий, але першопричини історичного руху принципово не можуть бути до кінця раціонально осмислені і логічно концептуалізовані. Цим фундаментальним обмеженням можливостей наукового поступу в пізнанні історичного процесу історіософський підхід кардинально відрізняється від *філософії історії* на кшталт просвітницької традиції, гегельянства, марксизму або еволюціонізму (див. *Просвітництва доба*, Г.-В.*Гегель*, *Марксизм в історичній науці*, *Еволюціонізм в історичній науці*). Історіософія передбачає «ірраціональний залишок» історичного буття, який внаслідок своєї ірраціональності не може бути осягнений розумом, а лише відчутий чи сприйнятий або через віру, зокрема завдяки причетності до певної релігійної традиції, основи якої, здебільшого, творчо інтерпретуються, або через інтуїцію. Проте, по-суті, чіткої межі між історіософією та філософією історії не існує, й тому досить часто історіософію визначають як один з напрямів — ірраціоналістичний — філософії історії, але навіть у цьому випадку історіософію не ототожнюють з філософією історії.

Одним з найдавніших із зафіксованих у писемних джерелах історіософських уявлень є уявлення про божественну визначеність людської історії, що міститься в Старому Завіті (див. *Біблія*), частково вже в Книзі Буття, але головно — у книгах пророків: Ісаї, Єремії та Єзекіїля.

Першу завершену, монументальну історіософську концепцію створив блаженний Августин у праці «Про Град Божий» (лат. «De civitate Dei»; 413—426). У ній опис плину конкретної історії людства (*держав*, народів, видатних осіб) поєднувався з розкриттям глибинних, божественних шарів історичного буття, до яких причетні праведні обранці.

Августинівська історіософія виявилася настільки відповідною культурі західнохристиянського *середньовіччя*, що вона впродовж кількох наступних століть визначала суть розуміння тогочасними людьми власної історії. Її відлуння було відчутним навіть у 17 ст. (Ж.-Б.Боссюе), коли в Європі вже починають формуватися підвалини раціоналістичної філософії історії (Ф.Бекон, Р.Декарт, Т.Гоббс), що стане панівною аж до кінця 19 ст. (Ш.-Л.Монтеск'є, *Вольтер*, А.-Р.Тюрго, М.-Ж.Кондорсе, К.-А.Сен-Симон, О.*Конт*, Г.-В.Гегель, К.*Маркс*, Г.*Спенсер*).

Історіософський підхід до осмислення руху людства був притаманним і східнохристиянській традиції. Найяскравіше він втілився в *«Слові про Закон і Благодать» Іларіона* (11 ст.).

У період безперечного домінування в культурі Західної Європи раціоналістичної філософії історії (18—19 ст.) історіософські за своїм духом концепції розвивали Дж.Віко, Й.-Г.*Гердер* та німецькі романтики (головно Ф.Шлегель), пізніше — Ф.-В.Шелінг.

Історіософські погляди були притаманні кирило-мефодіївцям (див. *Кирило-Мефодіївське товариство*) та російським *слов'янофілам*, серед останніх історіософськими побудовами особливо захоплювався О.Хомяков. У 2-й половині 19 ст. в українському інтелектуальному середовищі в ставленні до історії бере гору раціоналістичний підхід (М.*Драгоманов*, М.*Зібер*, В.*Антонович*, І.*Франко*, М.*Грушевський*), тоді як у російській поруч з подібною тенденцією (О.*Герцен*, В.*Ключевський*, П.*Мілюков*) виразно посилюється й власне історіософська. Її найвизначнішими представниками були насамперед М.*Данилевський* («Росія і Європа»), К.Леонтьєв («Візантинізм і слов'янство») та В.Соловйов. У наступні десятиліття історіософські ідеї розвивали кн. Є.Трубецькой, П.Флоренський, С.*Булгаков*, Л.Карсавін, М.Лоський, Л.Тихомиров. Найпослідовніше ідеї всеєдності та боголюдства в їхньому історіософському, акцентовано релігійному вимірі в 20 ст. розвивав Л.Карсавін. Найближчим до нього в цьому відношенні серед російських філософів був С.Франк. Але останній приділяв більшу увагу укоріненості людини в трансцендентній безодні сакрального світу, який неможливо раціонально осягнути.

Класичній російській історіософії бракувало усвідомлення ролі та трагічної долі особистості в історичному процесі, і це стало цілком очевидним з початком *Першої світової війни*.

На подолання цих вад були спрямовані зусилля М.*Бердяєва*. Він почав інтерпретувати історію як процес дедалі більш повного розкриття і добра, і зла. Його погляд на історію мав виразно есхатологічний характер.

На початку 20 ст., спираючись на Й.-Г.Гердера та традицію нім. *романтизму*, віталізм Й.-В.Гете, ірраціоналізм А.Шопенгауера та волюнтаризм Ф.Ніцше, нім. І. відроджується в монументальній концепції О.*Шпенглера*. Будучи цілком індиферентним до реліг. питань, О.Шпенглер був переконаний в існуванні за пластом феноменального світу глибинної ірраціональної життєвольової субстанції, проявами якої є окремі культ.-істор. феномени масштабу антич., зх. або китайс. світів. Вони ґрунтуються на певних, унікальних для кожного з них, культ. праформах («прафеноменах»), які визначають специфіку їхніх політ. та екон. форм, релігії та філософії, музики й образотворчого мистецтва, а головно — світовідчуття та світогляду. Проте всі вони мають тотожні стадії розвитку: зародження, зростання, розквіту, занепаду та смерті. Людина в шпенглерівській концепції є лише виразником глибинних прафеноменів своєї культури. Коли творчий дух культури зникає, настає її занепад при одночасному розвиткові механістичних форм

життя, що означає перехід до *цивілізації*.

Принципові фаталізм та антиперсоналізм О.Шпенглера, його твердження про цілковиту окремішність розвитку культурно-цивілізаційних утворень (за належної оцінки його величезного внеску в подолання еволюціоністського прогресивізму та європоцентризму, що панували в 19 ст.) були неприйнятними для більшості інтелектуалів Європи періоду між двома світовими війнами. Серед них поступово утверджувалися екзистенціалістські умонастрої та підкреслена (як альтернатива фашистському та більшовицькому *тоталітаризму*) увага до окремої особистості (з її сумнівами, надіями, потягами і стражданнями), яка, за переконаннями єврейського релігійного філософа та письменника М.Бубера набуває повноти й повноцінності як «Я» через любов і напружений діалог з «Ти» (Богом чи іншою людиною). К.*Ясперс*, визнаючи гіпотезу про автономність окремих культур — цивілізаційних світів, заперечує її абсолютизацію, протиставляє їй релігійно-персоналістичне вчення про паралельний, але, так би мовити, узгоджений, «симфонічний», духовний розвиток людства. Центральною в його концепції є ідея вісьового часу (7—3 ст. до н. е.), коли паралельно й цілком незалежно в 5 центрах (Греція, Іудея, Іран, Індія, Китай) відбулися кардинальні духовні зрушення, що поставили конкретну людину (усвідомлену як вищу цінність у площині земного буття, наділену свободою вибору) сам-на-сам з божественною першореальністю.

Потужний історіософський шар виразно проглядається в філософсько-історичній концепції А.-Дж.*Тойнбі*. Тойнбі починав своє моделювання історії, виходячи зі шпенглерівських гіпотез циклічності, але стоячи на персоналістичних позиціях і не відмовляючись від базових християнських (див. *Християнство*) цінностей. Це неминуче вело його до відмови від фаталізму та ідеї принципового взаємонепроникнення окремих цивілізацій, у бік, з роками, все більшого підкреслення значення взаємодії Бога й особистості та спрямованості історії на об'єднання людства в єдину гармонійну цілісність. Для А.-Дж.Тойнбі окремі цивілізації не є чимсь абсолютно замкненим. Вони спираються на досвід попередників, взаємодіють з сусідами й, проходячи одну за одною фази зародження, зростання, розквіту, надлому й загибелі, породжують у власному нутрі нові соціокульт. феномени, які можуть надалі стати основою для становлення нових цивілізацій. Сам надлом не є фатально визначеним, а залежить від того, наскільки правляча *еліта* («творча меншість») здатна вести за собою народ і продукувати ефективні «відгуки» на «виклики» часу.

Подібно до К.Ясперса та А.-Дж.Тойнбі вчення про безперервний, напружений і суперечливий зв'язок-діалог Бога та людини й кінцеву мету досягнення їх вищої єдності в пункті «Омега» в ті ж десятиліття розробляв франц. філософ та теолог П.Тейяр де Шарден, багато в чому спираючись на ідею ноосфери В.*Вернадського*, що, як і філос.-космологічні міркування К.Ціолковського, також мали певне історіософське забарвлення.

Окремі історіософські міркування можна угледіти в деяких працях В.*Липинського*, Д.*Донцова*, І.*Лисяка-Рудницького* та в пізніх роботах М.*Брайчевського*, Л.Гумільова.

Літ.: *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. М., 1987; *Соловьев В.С.* Сочинения, т. 1—2. М., 1989; *Бердяев Н.А.* Смысл истории. М., 1990; 2002; *Булгаков С.Н.* Философия хозяйства. М., 1990; *Данилевский Н.Я.* Россия и Европа. М., 1991; *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. М., 1991; *Августин Бл.* О Граде Божьем, т. 1—4. М., 1994; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе, т. 1—2. К., 1994; *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії, т. 1—2. К., 1995; *Його ж.* Цивилизация перед судом истории. СПб., 1996; *Леонтьев К.* Восток, Россия и Славянство. М., 1996; *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. К., 1996; *Шпенглер О.* Закат Европы, т. 1—2. М., 1998; *Тихомиров Л.* Религиозно-философские основы истории. М., 2000; *Шпенглер О.* История мировой цивилизации: Философский анализ. К., 2002.

Ю.В. Павленко.

«ИСТОРИ́ЧЕСКИЕ ЗАПИ́СКИ» — неперіодичний збірник, який видавався протягом 1937—68 Інститутом історії АН СРСР, а 1969—90 — Інститутом історії СРСР АН СРСР у *Москві*. Відповідальні редактори: М.Лукін (1937), Б.*Греков* (1938—53), А.Сидоров (1954—67), О.*Самсонов* (1969—90). Вийшло 118 томів. 1995 видання поновлено Відділенням історії (нині Відділення історико-філологічних наук) Російської АН (Москва) спільно з Домом наук про людину (Париж, Франція). Перші два номери відновленого видання видрукувані за редакцією акад. І.Ковальченка та міжнар. редакційної ради: А.Гуревич (РФ), М.Емар (Франція), В.Бейлін (США), Г.Бонгард-Левін (РФ), Д.Оболенський (Велика Британія), А.Сахаров (РФ), Р.Торстендаль (Швеція), О.Чубар'ян (РФ), Ю.Шеррер (Франція) та ін. Має подвійну порядкову нумерацію (1/119 і т.д.). Том 2/120 присвячений пам'яті акад. І.Ковальченка (ред. — акад. Г.Севастьянов) та методологічним і теор. проблемам *історичної науки*. Починаючи з третього тому «И.з.» видаються за редакцією акад. Б.Ананьїча.

На сторінках «Исторические записки» вміщувалися численні розвідки й матеріали з історії народів *СРСР* і загальної історії (включно до 1948; т. 26), в тому числі з давньоруської та української історії, студії з джерелознавства та *спеціальних історич-*

«Исторические записки». 1937. Т. 1. Обкладинка.

них дисциплін (*археографії*, *архівознавства*, дипломатики, *історичної географії* та *історичної картографії*, літописознавства, метрології, *палеографії*, хронології та ін.), а також статті, присвячені визначним історикам, критичні огляди, рецензії, наукова інформація, хронікальні замітки, бібліографія та ін. Публікувалося чимало матеріалів з історії народів Росії та СРСР, в яких у межах основної проблематики в різних контекстах розглядалися, зокрема, й проблеми історії України майже всіх періодів.

Друкувалися також студії, присвячені видатним історикам й ученим-гуманітаріям, огляди наукових конференцій, симпозіумів, сесій тощо, в тому числі присвячені висвітленню історії СРСР на 10-му Міжнародному конгресі істориків у Римі, 4—11 верес. 1955 (1956, т. 55), Першій науковій сесії з історії російської революції у Варшаві (1956, т. 56), Науковій сесії з проблем історії землеробства радянської доби (1953, т. 43) та ін.

До середини 1950-х рр. в «И.з.» були широко представлені студії, які охоплювали проблематику доби *середньовіччя* та ранньомодерних часів. Чільне місце посідали наук. розвідки й матеріали з історії *Русі*, в тому числі з історії зовнішньої політики, ідеології та культури давньоруських земель, проблем *літописання*, соціально-економічних і міжнародних відносин Російської держави, зокрема її стосунків з Польщею, Литвою, *Кримським ханством* та ін. країнами Східної і Центральної Європи, а також праці з соціально-економічної, політичної, військової та дипломатичної історії Росії 18 — початку 20 ст. Публікувалися також студії з історіографії й джерелознавства історії народів СРСР, у тому числі огляди окремих джерел і джерельних комплексів, праці з проблемної історіографії та біоісторіографії, присвячені, зокрема, аналізові відомих пам'яток історичної думки, творчій спадщині визначних учених, певних проблем і періодів тощо.

Від кінця 1950-х рр. в «И.з.» домінувала тематика праць з історії революційного руху 19 — початку 20 ст. та радянської доби, передусім з історії *революції 1905—1907*, подій, пов'язаних із *Жовтневим переворотом у Петрограді 1917*, соціалістичного будівництва, в тому числі *колективізації сільського господарства* та *індустріалізації* СРСР, *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945*, повоєнної відбудови народного господартва, економічної та національної політики РКП(б)—КПРС тощо. Пріоритетна увага приділялася соціально-політичній та економічній історії, в тому числі історії робітничого класу, соціалдемократичного руху, історії КПРС та іншим проблемам, переважно з історії 19—20 ст.

У новій серії «И.з.» визначені новітні пріоритети редакційної політики щодо публікації наукових розвідок і матеріалів. Передусім висвітлюються методологічні й теоретичні проблеми, в тому числі поняття поступу в історії, монізм і плюралізм у науковій думці, системний підхід та проблеми моделювання й конструювання в історичній науці, теорія інформації, взаємодія та взаємопроникнення методів окремих дисциплін і галузей історичного знання, феноменологія *пізнання історичного* та культури, а також співвідношення методів природничих і соціогуманітарних дисциплін, макро- й мікроістор. підходів, специфіка гуманітарного знання, проблема мови, світогляду та ціннісних орієнтацій істориків, історичного наративу тощо.

У проблемно-тематичному й фахово-дисциплінарному плані широко розглядаються проблеми історії Росії, особливо 18—20 ст., методології, теорії і методики істор. науки, історіографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та ін.

В «И.з.» публікувалися також статті українських учених, у тому числі О.*Барановича*, С.*Борового*, В.*Голобуцького*, І.*Гуржія*, Ф.*Лося*, Н.*Полонської-Василенко*, П.*Федоренка* та ін.

Деякі статті, надруковані в «И.з.», присвячені історії Північного Причорномор'я доби *античності*, наприклад: Д.Каллістов «Античная литературная традиция о Северном Причерноморье» (1945, т.16) та ін.

З історії Русі в «И.з.» опубліковані праці: А.Арциховського «Городские концы в древней Руси» (1945, т. 16), М.Бережкова «О хронологии русских летописей по XIV век включительно» (1947, т. 23), І.Будовніца «Владимир Мономах и его военная доктрина» (1947, т. 22), С.Веселовського «Из истории древнерусского землевладения» (1946, т. 18), В.Гарданова «"Дядьки" Древней Руси» (1962, т. 71), О.Горського «Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание» (1987, т. 115), О.Дробинського «Русь и Восточная Европа во французском средневековом эпосе» (1948, т. 26), Р.Жданова «Крещение Руси и Начальная летопись» (1939, т. 5), О.Зиміна «Феодальная государственность и "Русская Правда"» (1965, т. 76), О.Ковалевського «О степени достоверности Ибн-Фадлана» (1950, т. 35), Д.Лихачева «Русский посольский обычай XI—XIII вв.» (1946, т. 18) та «"Устные летописи" в составе Повести временных лет» (1945, т. 17), Є.Ліпшица «О походе Руси на Византию ранее 842 года» (1948, т. 26), В.Любимова «Смерд и холоп» (1941, т. 10), А.Насонова «Тмуторокань в истории восточной Европы» (1940, т. 6), В.Пашута «Киевская летопись 1238 г.» (1948, т. 26), С.Пештича «О «договоре» Владимира с волжскими болгарами 1006 г.» (1946, т. 18), М.Присьолкова «Задачи и пути дальнейшего изучения "Русской Правды"» (1945, т. 16), Б.Рибакова «К библиографии русских надписей XI—XV вв.» (1938, т. 4), І.Смірнова «Проблема "смердов" в Пространной "Правде"» (1959, т. 64), О.Соловйова «Политический кругозор автора "Слова о полку Игореве"» (1948, т. 25), М.Тихомірова «О частных актах в древней Руси» (1945, т. 17) та «Список русских городов, дальних и ближних» (1952, т. 40), Л.Тиверіадського «К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян» (1942, т. 13), М.Устюгова «Очерк древнерусской метрологии» (1946, т. 19), А.Хорошкевич «Из истории русско-немецких отношений в XIII в.»

(1965, т. 78), Л.Черепніна «Из истории формирования феодально-зависимого крестьянства на Руси» (1956, т. 56), «К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII в.» (1972, т. 89), «Летописец Даниила Галицкого» (1941, т. 12) та «“Повесть временных лет”, ее редакции и предшествующие ей летописные своды» (1948, т. 25), Я.Щапова «Памятники церковного права IX—XII вв. Древней Руси и славянских стран: Опыт сравнительно-исторического изучения» (1982, т. 107) та ін.

В «И.з.» видруковано низку студій з української історії доби пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів: Г.Бабушкіної «Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг.» (1950, т. 33), О.Барановича «Население предстепной Украины в XVI в.» (1950, т. 32), С.Борового «Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины» (1940, т. 9) та «Давид Лехно и его история Крымского ханства» (1941, т. 10), В.Голобуцького «О социальных отношениях в Задунайской Сечи» (1949, т. 30), «К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII в.» (1953, т. 44), «К вопросу о дипломатической борьбе Богдана Хмельницкого за воссоединение Украины с Россией» (1954, т. 47) та «Гайдамацкое движение на Запорожье во время “Колиивщины” и крестьянского восстания под предводительством Е.И. Пугачева» (1956, т. 55), І.Гуржія «К вопросу о характере помещичьего хозяйства на Левобережной Украине во второй половине XVIII в.» (1950, т. 34), З.Звездина «К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII в. — начале XVIII в.» (1952, т. 39), Є.Зевакина та М.Пенчко «Из истории социальных отношений в генуэзских колониях северного Причерноморья в XV в.» (1940, т. 7), М.Маловіста «Экономическое развитие феодальной Польши в XIV—XVII вв.» (1955, т. 53), О.Мальцева «Война за Белоруссию и освобождение Смоленска в 1654 г.» (1951, т. 37), Н.Полонської-Василенко «Из истории южной Украины в XVIII в.» (1942, т. 13), В.Пічети «Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии: Люблинская уния и её политические последствия» (1940, т. 7) та «Институт холопства в великом княжестве Литовском в XV—XVI вв.» (1946, т. 20), Г.Подозерської «Второй литовский статут» (1945, т. 17), Л.Похилевича «Движение феодальной земельной ренты в великом княжестве Литовском в XV — XVI вв.» (1950, т. 31) і «Перевод государственных крестьян Великого княжества Литовского с отработочной ренты на денежную в XVII в.» (1951, т. 37), К.Сербиної «“Книга Большому чертежу” и её редакции» (1945, т. 14) та «Источники “Книги Большому чертежу”» (1947, т. 23), П.Федоренка «“Рудни” XVI — XIX вв. на территории СССР» (1956, т. 57), О.Французової «Из истории русско-польских отношений в последней трети XVII в. (по материалам межевых комиссий)» (1980, т. 105), В.Шутого «Измена Мазепы» (1950, т. 31) і «Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.: крестьянско-казацкие восстания на Украине 1637—1638 гг.» (1954, т. 46) та ін.

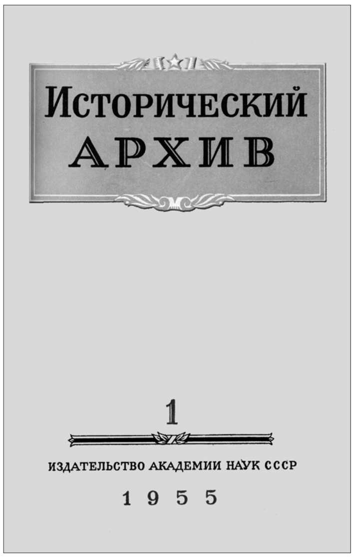
В «И.з» опубліковано чимало праць з історії України 19—20 ст., а також студій, де в межах провідної проблематики порушувалися українські теми: Б.Абаліхина «Украинское ополчение 1812 г.» (1962, т. 72), А.Авреха «Вопрос о западном земстве и банкротство Столыпина» (1961, т. 70), В.Андрєєва «Продразверстка и крестьянство» (1976, т. 97), А.Барабоя «Правобережная Украина в 1848 г.» (1950, т. 34), «Харьковско-киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг.» (1955, т. 52) та «О характере крестьянского движения в 1855 г. в Киевской губернии» (1958, т. 62), О.Беляєва «Местная противовоздушная оборона страны в годы Великой Отечественной войны» (1978, т. 102), О.Беркевича «Крестьянство и всеобщая мобилизация в июле 1914 г.» (1947, т. 23), Л.Берліна «Развитие социалистического соревнования в тяжелой промышленности Украины в годы первой пятилетки» (1953, т. 43), Л.Берліна та О.Епштейна «Социалистическая взаимопомощь русских и украинских рабочих в борьбе за выполнение первой пятилетки» (1955, т. 50), В.Бовикіна «Концентрация промышленного производства в России в конце XIX — начале XX в.» (1984, т. 110), М.Богденка «Колхозное строительство весной и летом 1930 г.» (1965, т. 76), В.Булдакова «Национально-освободительное движение народов России в 1917 г. и крах российской буржуазной государственности» (1989, т. 117), П.Волобуєва “Из истории синдиката «Продуголь»” (1956, т. 58), Б.Вольфсона «Эмиграция крымских татар в 1860 г.» (1940, т. 9), М.Гавлина «Роль центра и окраин Российской империи в формировании крупной московской буржуазии в пореформенный период» (1973, т. 92), Б.Гаврилова «К истории восстания на броненосце »Потемкин"» (1975, т. 95), Л.Гапоненка «Рабочий класс России накануне Великого Октября (численность, состав, концентрация и размещение по основным промышленным районам)» (1963, т. 73), М.Гефтера «Из истории монополистического капитализма в России» (1950, т. 35), «Царизм и монополистический капитал в металлургии юга России до Первой мировой войны» (1953, т. 43) та «Топливно-нефтяной голод в России и экономическая политика третьиюньской монархии» (1969, т. 83), Є.Гімпельсона «Ограбление хозяйства юга России интервентами и белогвардейцами в 1919 г.» (1950, т. 35), Л.Горюшкина «Досоветская историография переселенческого движения в Сибирь в период капитализма» (1985, т. 112), О.Гуковського «Борьба с вооруженной интервенцией Антанты в Крыму» (1940, т. 6) та «Вторжение немцев в страну Советов в 1918 г.» (1942, т. 13), Х.Гуревича «К вопросу об идейных истоках и направлении программ “Южно-Российского союза рабочих” и “Северного союза русских рабочих”» (1961, т. 70), Р.Дадикіна «О численности и источниках пополнения рабочего класса СССР (1928—1937)» (1971, т. 87), П.Денисовця «К вопросу о социаль-

ном расслоении крестьянства Украины в восстановительный период 1921—1925 гг.» (1967, т. 80), В.Довженка́ «Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX в.» (1941, т. 12), С.Драбкіна «Крах продовольственной политики германских империалистов на Украине (февраль—июль 1918 года)» (1949, т. 28), І.Дроздова «Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905—1906 гг.» (1940, т. 9), Л.Іванова «Октябрьская политическая стачка 1905 г. на Украине» (1955, т. 54) та «Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905—1907 гг.» (1957, т. 60), Б.Ітенберга «Возникновение первой пролетарской организации в России — “Южнороссийского союза рабочих”» (1953, т. 44), В.Кабузана «Народонаселение Бессарабской области (губернии) в первой половине XIX в.» (1968, т. 82), І.Каменецької «Государственно-монополистическое регулирование сахарной промышленности в России» (1970, т. 86), Ю.Кир’янова «Экономическое положение рабочих Юга России в годы Первой мировой войны» (1962, т. 72), І.Ковальової «Славянофилы и западники в период Крымской войны (1853—1856 гг.)» (1967, т. 80), В.Ковальчука «Из истории обороны Севастополя во время Великой Отечественной войны (Защита коммуникаций)» (1965, т. 75), Т.Красовицької «Совещание наркомов просвещения советских республик в 1919—1924 гг.» (1986, т. 113), Т.Крупіної «К вопросу о взаимоотношениях царского правительства с монополиями» (1956, т. 57), В.Лаверичева «Зарождение государственно-монополистических тенденций в российской экономике конца XIX в.» (1983, т. 109), Ф.Лося «Декабрьское вооруженное восстание на Украине» (1954, т. 49), Л.Малиновського «Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX века» (1983, т. 109), М.Марковського «К истории крестьянских движений на Украине в 70-х гг. XIX в.» (1939, т. 5), О.Михайлюка «Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг.» (1954, т. 49), М.Мохова та І.Хаселева «Борьба крестьян Бессарабии за землю в период проведения аграрной “реформы” 1918—1923 гг.» (1951, т. 38), Л.Никифорової «Горловская забастовка 1916 г.» (1953, т. 44), В.Ніколаєва «Партийные организации Украины в борьбе за восстановление и подъем социалистического сельского хозяйства республики в послевоенный период» (1952, т. 41), В.Пічети «Конец вековому расчленению украинского и белорусского народов» (1940, т. 6), О.Погребинського «К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны» (1941, т. 12) та «Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма (60—90-е годы XIX века)» (1954, т. 47), В.Поликарпова «Из истории военной промышленности в России, 1906—1916 гг.» (1979, т. 104), М.Прокопенка «Борьба за возрождение угольного Донбасса в 1920 году» (1948, т. 25), О.Рашина «Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX — начале XX в.» (1950, т. 34), «О численности и территориальном размещении рабочего класса России в период капитализма» (1954, т. 46) та «Рост городского населения в СССР (1926—1959 гг.)» (1960, т. 66), О.Семенової «Южные декабристы и П.Д. Киселев» (1975, т. 96), А.Сидорова «К истории топливного кризиса в России в годы Первой мировой войны 1914—1917 гг.» (1957, т. 59) та «О структуре промышленности России в конце XIX в.» (1961, т. 69), М.Симонової «Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905—1907 гг.» (1965, т. 75) та «Аграрная политика самодержавия в 1905 г.» (1968, т. 81), О.Смирнова «Землячеcкие организации рабочих и солдат в 1917 г.» (1957, т. 60), П.Софинова «Роль южных районов в снабжении Советской республики продовольствием летом 1918 года» (1949, т. 28), Г.Топузлу «Сотрудничество Молдавской ССР с братскими союзными республиками в развитии сельского хозяйства на завершающем этапе строительства социализма» (1982, т. 107), Е.Урібеса «Коксобензольная промышленность России в годы Первой мировой войны» (1961, т. 69), В.Фарсобина «О времени установления Советской власти в Харькове» (1963, т. 73), В.Федорова «Восстание военных поселян в Чугуеве в 1819 г.» (1955, т. 52), О.Фраймана «Борьба с контрреволюционным мятежом Корнилова на Украине» (1957, т. 61), Т.Хаїта «II съезд Советов Румынского фронта, Черноморского флота и Одесского округа (Румчерод)» (1971, т. 88), С.Хесина «Русский флот накануне Октября (положение, численность, состав)» (1968, т. 81), О.Цукерника «Из истории цементного синдиката Южной России» (1965, т. 78), К.Шацилло «Забастовка рабочих Николаевского судостроительного завода “Наваль” в январе—феврале 1916 г.» (1963, т. 74) та «Развитие Черноморского флота накануне Первой мировой войны 1907—1914 гг.» (1965, т. 75), Д.Шемякова «Крестьянское движение в Молдавии в 1905—1907 гг.» (1954, т. 49), П.Шморгуна «Советы рабочих депутатов на Украине в 1905 г.» (1954, т. 49), С.Якубовської «Преодоление хозяйственных трудностей Донбасса в 1924 г.» (1950, т. 31) та ін.

Літ.: Указатель статей и материалов, помещенных в первых двадцати томах «Исторических записок». «Исторические записки», 1946, т.20; Указатель статей и материалов, помещенных в томах 21—40 «Исторических записок». Там само, 1952, т.40; Указатель статей и материалов, помещенных в томах 41—60 «Исторических записок». Там само, 1957, т.60; Указатель статей и материалов, помещенных в томах 61—80 «Исторических записок». Там само, 1967, т.80; *Данилина Г.Я.* Содержание «Исторических записок» тт.1—100. Там само, 1977, т.100; *Її ж.* Содержание «Исторических записок» тт.101—110. Там само, 1984, т.110; *Ковальченко И.Д., Эмар М.* К началу выхода нового издания. «Исторические записки», 1995, т. 1/119.

О.В. Ясь.

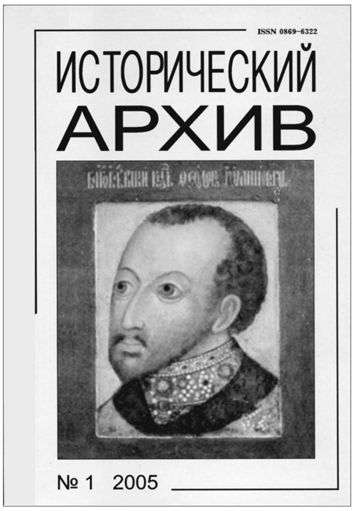
«ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ АРХИ́В» — 1) періодичне історико-архівознавче наук. вид., наук.-публікаторський журнал. Засноване в *Москві* 1919. Концепція журналу розроблена проф. Петрогр. ун-ту А.Нольде. Перший випуск побачив світ у верес. 1919 (за редакцією А.Нольде). Він відкривався

«Исторический архив». 1955. № 1. Обкладинка.

декретом РНК РСФРР від 1 черв. 1918 про реорганізацію та централізацію архів. справи й містив статті з істор. та архівознавчої проблематики. В груд. 1919 журнал закрито.

У трав. 1954 видання поновлено. Його співзасн. були Ін-т історії АН СРСР, Гол. архів. управління при РМ СРСР та Інститут Маркса—Енгельса—Леніна—Сталіна при ЦК КПРС (гол. редактори: 1954—60 — В.Шунков, 1960—63 — Д.Чугаєв). 1955—62 на сторінках журналу було надруковано 347 добірок документів з соціально-екон. та політ. історії Росії, зовн. і фінансової політики, історії к-ри, всесвітньої історії від 15 до серед. 20 ст. У січ. 1963 журнал знову закрито.

«Исторический архив». 2005. № 1. Обкладинка.

1991 з ініціативи кер. архів. служби РФ Р.Піхої журнал відроджено К-том у справах архівів при уряді РФ та вид-вом «ЛИТ». Гол. ред. став А.Чернобаєв. До ред. ради входили: Б.Ананьїч, М.Болховитинов, О.Волобуєв, В.Козлов (голова ради від 1997), С.Мироненко, Р.Піхоя (голова ради 1992—96), О.Сахаров, А.Степанський, С.Шмідт та ін., а також зарубіжні науковці: Дж.Біллінгтон (США), Ф.Каленберг (Німеччина), Е.Кросс (Велика Британія), Ч.Палм (США) та ін. Чл. редколегії журналу: В.Афіані (заст. гол. ред.; від 2004 — чл. ред. ради), С.Козлов, В.Корнєв, С.Попов, Ю.Сигачев, О.Горелов (заст. гол. ред.), Г.Науменко (відп. секретар), М.Одинцов, А.Свалов.

Видання журналу розпочалося наприкінці 1992 і здійснювалося з періодичністю 6 чисел на рік. 1995—98 числа 5–6 виходили спареними.

Осн. завдання полягало в ознайомленні читачів з раніше не відомими джерелами з рад. історії, а також з історії та к-ри ін. країн із рос. та зарубіжних архівів. Передбачалося друкувати лише неопубл. документи, які мали наукову та суспільну актуальність.

Від 1999 засн. журналу є Федеральна архів. служба Росії (з 2004 — Федеральне архів. агентство РФ), некомерційна орг-ція «Видавництво "Российская политическая энциклопедия"» та ТОВ «История—сервис». До ред. ради увійшли В.Мясников, А.Сорокін, В.Шелохаєв.

Постійні рубрики журналу: «Архів вождів», «Росія на зламі», «Велика Вітчизняна», «Зовнішня політика», «Росія в космосі», «Держава і церква», «Російське зарубіжжя», «Століття дев'ятнадцяте», «З глибини століть», «Архівне розмаїття», «Критика і бібліографія» та ін. Видано країнознавчі числа («Россия и Великобритания», «Россия и Франция», «Россия и Германия», «Россия и Украина», «Россия и Белорусь») та регіональні тематичні випуски («Нижегородский край в истории России», «К 300-летию Санкт-Петербурга»).

2) періодичний зб., що видавався з 1936 археогр. сектором Ін-ту історії АН СРСР. Публікував документи з історії повстань С.Разіна та І.*Болотникова*, описи подорожей іноземців до Росії, джерела з історії феод. землеволодіння та госп-ва, матеріали про розвиток гірничої пром-сті та ін. 1936—41 вийшло 3 вип., 1949—54 — 7 вип. Відп. редактори 1—9 вип. — Б.*Греков*; 10 вип. — А.Новосельський. У підготовці збірників брали участь відомі вчені: Л.Пушкарьов, М.*Тихомиров*, Л.Черепнін та ін.

Літ.: *Седельников В.О.* Журнал «Исторический архив» и возникновение советской архивной периодики. В кн.: Археографический ежегодник за 1979 г. М., 1981; Судьба журнала «Исторический архив» в 1955—1962 гг. «Исторический архив», 1992, № 1; *Степанский А.Д.* Новый «Исторический архив» и проблемы истории журнальной археографии. В кн.: Археографический ежегодник за 2000 г. М., 2001; *Крылов В.В., Чернобаев А.А.* «Исторический архив»: прошлое и настоящее. В кн.: «Исторический архив»: 1919—2001 гг. Указатель опубликованных материалов. М., 2002; *Свалов А.Н.* Новый «Исторический архив». «Отечественная история», 2002, № 4.

І.Б. Матяш.

«ИСТОРИ́ЧЕСКИЙ ВЕ́СТНИК», «Историческій вѣстникъ. Историко-литературный журналъ» — рос. щомісячний історико-літ. часопис. Видавався в *Санкт-Петербурзі* протягом 1880—1917. Видавці: О.Суворін, потім Б.Глинсь-

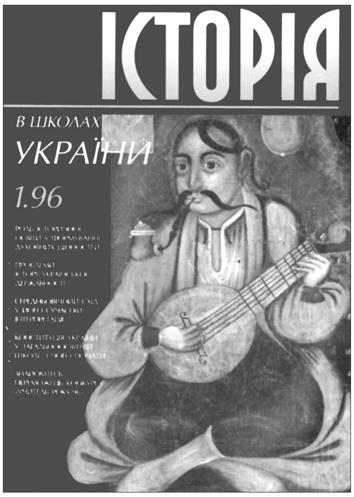
«Историческій вѣстникъ. Историко-литературный журналъ». 1880. Год первый, июнь. Титульний аркуш.

кий. Редактори: С.Шубинський, Б.Глинський. Вийшло 147 т. У часописі публікувалися істор. розвідки, нариси, монографії, біографії, спогади, документи, матеріали з історії Церкви, освіти, етнографії, археології, мистства — переважно 18—19 ст. Низка публікацій присвячена більш раннім періодам рос. історії, зокрема т. зв. Смутного часу кін. 16 — поч. 17 ст. Містилися детальні бібліографічні огляди нових рос. і зарубіжних видань з історії та літ. Друкувалися й розвідки, присвячені історії укр. земель у складі *Речі Посполитої*, правосл. церкви, давньої та нової укр. літ. Авторами часопису були, зокрема, М.*Костомаров*, Ф.*Уманець*, Д.*Багалій*, Д.*Яворницький*, М.*Оглоблин*, М.*Петров*, М.*Сумцов*. Були опубліковані спогади проф. *Київської духовної академії*, дослідника історії *Києво-Могилянської академії* В.*Асоченського*.

Літ.: Обзор содержания «Исторического вестника» за первое десятилетие его существования. СПб., 1890; *Городецкий Б.М.* Систематический указатель содержания «Исторического вестника» за 25 лет (1880—1904). СПб., 1908.

О.М. Дзюба.

«ІСТО́РІЯ В ШКО́ЛАХ УКРАЇНИ» — науково-методичний журнал, заснований 1996 Мін-вом освіти та науки України, Акад. пед. наук України та вид-вом «Педагогічна преса». Виходить 10 разів на рік. Має рубрики: «Історична наука — школі», «Історична освіта: зміст, форми, методи», «Методика, практика, досвід» та ін. Знайомить учительську громадськість із розпорядженнями Мін-ва освіти та науки, друкує інструктивно-методичні листи та рекомендації до викладання соціально-гуманітарних дисциплін у загальноосвіт. навч. закладах. Має широке коло авторів: учених, методистів, досвідчених учителів-практиків; підтримує постійні зв'язки з авторитетними наук. та освітянськими установами: *Інститутом історії України НАН України*, лабораторією істор. освіти Ін-ту педагогіки Акад. пед. наук України, каф-рами методики викладання сусп.-гуманітарних дисциплін провідних вищих навч. закладів, регіональних ін-тів післядипломної освіти вчителів. Постійно оновлюючи рубрики, редколегія прагне подавати весь спектр інформації з сусп.-гуманітарних питань — від найсучасніших наук. досягнень до здобутків практичного досвіду. На сторінках журналу, зокрема, започатковано рубрику «Пам'ятки минулого — діалог епох і культур». Постійно публікуються матеріали про стан та перспективи розвитку в Україні громадян. та правової освіти молоді. Від 1996 гол. ред. — К.Крилач, з 2002 — В.Власов.

«Історія в школах України». 1996. № 1. Обкладинка.

В.С. Власов.

ІСТО́РІЯ ДЕМОГРАФІ́ЧНИХ РЕА́ЛЬНОСТЕЙ, демографічна історія — новий і поки що неусталений напрям досліджень демографічної реальності, суть якого полягає у творенні гіпотез про механізми розвитку цієї реальності, а також у розробці принципів, що дають змогу виявляти міру узгодженості таких гіпотез із усіма вже накопиченими знаннями про цю реальність.

Однією з перших моделей розвитку демографічної реальності була модель, розроблена англ. економістом Т.Мальтусом. Він розглядав істор. поступ як взаємодію демографічної складової історії (вона тлумачилась як процес розмноження людей) з недемографічною складовою (розвитком виробництва засобів до життя та поширенням процесів, що стримують зростання чисельності людей як споживачів) і провідну роль у цій взаємодії відводив демографічній складовій.

Модель Т.Мальтуса в цілому й концепція демографічного детермінізму в історії зокрема були розкритиковані марксистами та позитивістами. Першими — за те, що модель обмежувала принцип екон. детермінізму, а отже, ставила під сумнів істинність учення про визначальну роль екон. поступу в історії людства. Другими — за використання понять, що не підлягають чіткому визначенню.

Марксистська й позитивістська критика заблокували розвиток ідей демографічної історії на багато десятків років. Поштовхом до їх реанімації стала методологічна концепція, згідно з якою предмет неокласичної демографії (демології) не тотожний предметові класичної — емпірично-стат. демографії (демографічної статистики). Дослідники, які розвивали цю концепцію, наполягали на тому, що предмет нової демографії, на відміну від предмета стат. демографії, яка має справу із статистичними даними про «природний рух населення», включає в себе категорію «загальна демографічна поведінка людей».

Розвиток ідей демографічної історії в середовищі демографів гальмувався передусім тим, що демографи тлумачили «населення» як «людську популяцію», а «відтворення населення» як низку «подій — народжень і смертей», що є біологічними феноменами. Таке тлумачення було тісно пов'язане із практикою застосування в демографії методів математичного моделювання та відповідних процедур редукції складного до простого. Математизація демографії, з одного боку, посилила її (демографії) пізнавальний потенціал, а з іншого — призвела фактично до того, що прояви розвитку демореальності, які маніфестують якісні зміни, виявилися поза полем зору демографів. Тому коли демографи «натикаються» на факти, розуміння яких потребує визнання того, що механізми, які забезпечують продовження буття людей (відтворення населення), не є незмінними, а розвиваються разом з розвитком демореальності, то вони або відсторонюються

від цих фактів, або намагаються по-своєму оперувати історичними категоріями, бо історична наука поки що не має досвіду тлумачення історії як демопроцесу — як поступу госп. технологій продовження родового існування людей.

Демографічна історія постулює, що демопроцес є основою історії, в ньому час від часу відбуваються «вибухи» творчої активності, які стають «першопричинами» істотних змін в усіх без винятку сферах людської життєдіяльності. Вона вводить до обігу нові поняття на кшталт «монад-субстанцій історичного процесу», і це дає їй змогу пізнавати найглибший шар матеріальної субстанції історії — системне буття людей. Цим самим демографічна історія перебирає на себе функцію спеціальної методології *демографії історичної*.

Розробка І.д.р. сприяє вирішенню проблеми «паралелізму» двох історій — історії закономірних «форм буття людей» та історії унікальних подій — історії «живих людських індивідів».

Літ.: *Маркс К. і Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. В кн.: *Маркс К.* і *Енгельс Ф.* Твори, т. 3. К., 1959; *Коростелев Г.М., Краев В.С.* Буржуазные концепции народонаселения. Критический анализ. М., 1981; *Крымский С.Б.* Метаисторические ракурсы философии истории, «Вопросы философии», 2001, № 6; *Вишневский А.Г.* Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. М., 1982; Демографический энциклопедический словарь. М., 1985; Народонаселение. Энциклопедический словарь. М., 1994; *Аренд Х.* Vita Activia или о деятельной жизни. М., 2000; *Рікер П.* Історія та істина. К., 2001; *Піскунов В.* Про предмет—проблему постсласичної демографії, або нотатки до критики абстрактного демологічного мислення. «Демографічні дослідження», 2003, вип. 25; *Кислий Олександр.* Демографічний вимір історії. К., 2005.

В.П. Піскунов, В.С. Стешенко.

ІСТО́РІЯ ДЕРЖА́ВИ І ПРА́ВА УКРАЇ́НИ як наукова дисципліна — складова частина заг. теорії історії д-ви і права, яка відбиває нац. та регіональні особливості України. Тривалий час І.д. і п.У. розглядалася лише в межах історії д-ви і права сусідніх країн, насамперед Росії, Литви і Польщі. Після праці «Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М.*Грушевського* та усвідомлення окремішності істор. розвитку України І.д. і п.У. набула самостійного значення.

Першими кроками на шляху вивчення І.д. і п.У. стали дослідження представників школи західнорус. права М.*Владимирського-Буданова*, Ф.*Леонтовича* та їх учнів, а також праці з історії *Гетьманщини* Д.*Міллера*, М.*Василенка*, М.*Слабченка* та ін. Значного розмаху істор.-юрид. дослідження набули після створення Укр. АН (нині *Національна академія наук України*) та наук. діяльності в *Києві* в рамках академічних Комісії для виучування історії західнорус. та укр. права і Комісії для виучування звичаєвого права України. Ґрунтовне дослідження опублікували М.Василенко, І.*Малиновський*, М.*Максимейко*, М.Слабченко, Л.О.*Окіншевич*, І.*Черкаський*, С.Борисенок, С.*Іваницький-Василенко*. Після розгрому академічної юрид. науки в 1930-ті рр. розвиток І.д. і п.У. в передвоєнні та перші повоєнні роки пов'язаний майже виключно з працями С.*Юшкова*. Згодом з'явилися вітчизн. школи істориків права в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*; А.Ткач, Л.Потарикіна, В.Катрич, А.Дубровіна), Харків. юрид. ін-ті (нині Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; С.Фукс, А.Рогожин, І.Софронова, М.Страхов, Л.Маймескулов, В.Гончаренко, О.Ярмиш), *Інституті держави і права імені В.М.Корецького НАН України* (В.*Корецький*, Б.*Бабій*, О.Мироненко, І.Усенко, В.Чехович), Львів. ун-ті (нині *Львівський національний університет*; В.*Кульчицький*, Б.Тищик, М.Настюк, А.Пащук). В ін. наук. центрах у галузі І.д. і п.У. плідно працювали П.Михайленко, О.Сурілов, І.Греков, К.Софроненко. В *Українському вільному університеті* та ін. наук. центрах *української діаспори* проблеми І.д. і п.У. розробляли Р.*Лащенко*, А.*Яковлів*, М.*Чубатий*, Л.О.Окіншевич, О.*Юрченко*, Я.Падох.

Осн. об'єктом дослідження укр. істор.-юрид. науки є держ. і правові інститути на укр. землях у період *Київської Русі*, *Галицько-Волинського князівства*, Галицько-Волин. д-ви, *Великого князівства Литовського*, *Корони Польської*, *Речі Посполитої*, *Російської імперії*, Австрії (з 1867 — *Австро-Угорщина*) та укр. д-в 20 ст. Особлива увага приділяється публікації та дослідженню визначних пам'яток правової к-ри України. І.д. і п.У. тісно пов'язана з історією політ. і правової думки України та історією д-ви і права зарубіжних країн, дослідженнями істор. характеру, які здійснюються в рамках галузевих юрид. наук, а також із суміжними істор., політ. і філос. науками.

Літ: Юридична наука і освіта на Україні. К., 1992; Академічна юридична думка. К., 1998; *Усенко І.Б.* Історично-правові дослідження. В кн.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. К., 1999.

І.Б. Усенко.

ІСТО́РІЯ ЕКОНОМІ́ЧНОЇ ДУ́МКИ В УКРАЇ́НІ від найдавніших часів до початку 20 ст. В літ. є різні тлумачення терміна «економічна думка». Найбільш загальним і цілком придатним для викладу теми «Історія економічної думки в Україні» є таке: це роздуми про упорядкування екон. буття.

Екон. думка завжди тісно пов'язана з госп. практикою. Це стосується й екон. думки наших пращурів. Вона виникла й розвивалася переважно на ґрунті госп. осілості та хліборобських занять. Найдавніші екон. уявлення мешканців укр. теренів можна вивчати на основі археол. пам'яток, вірувань, переказів, усної нар. творчості тощо. В письмових джерелах екон. думка вихідця з країв, що є нині тер. України, зафіксована в давньогрец. повідомленнях про листи-послання мислителя зі Скіфії (див. *Скіфи*) *Анахарсіса*. На ці послання посилалися *Геродот*, *Платон*, *Арістотель*, Луцій Анней Сенека.

У новітній час екон. погляди Анахарсіса високо цінував І.*Франко*.

Особливості екон. думки нас. *Київської Русі* зафіксовані, зокрема, в *Руській правді*, у творах *Даниїла Заточника*, митрополита *Іларіона*, кн. *Володимира Мономаха*. Ці пам'ятки засвідчують досить високий і водночас самобутній характер розвитку давньорус. екон. думки.

Після *монголо-татарської навали* екон. думка на укр. теренах

набула характерних загальноєвроп. рис і надалі розвивалася в загальноєвроп. контексті. Високими зразками її поступу є, зокрема, твори С.*Оріховського* та Ф.*Прокоповича*.

З настанням доби формування нац. ринків і нац. *держав* поступ екон. думки виокремився в спеціалізований напрям людського знання, яке набуло особливого значення для держ. кер-ва госп. процесами.

Незважаючи на те, що Україна у 18 ст. не була самостійною д-вою, екон. процеси і культ. змагання розвивалися тут у західноєвроп. загальноцивілізаційному руслі. Це засвідчують, зокрема, і ті факти, що українець С.Десницький (п. 1787) був студентом і однодумцем знаменитого шотландського економіста А.Сміта, а уродженець Харківщини В.*Каразін* відстоював екон. свободу своїх покріпачених співвітчизників, усіляко пропагував ідеї пром.-тех. революції, був ініціатором заснування 1805 Харків. ун-ту (нині *Харківський національний університет*), в якому вперше на теренах *Російської імперії* вивчалася політ. економія. Випускник Харків. ун-ту Т.Степанов написав підручник з політ. економії. М.*Балудянський* був одним з тих запрошених до *Санкт-Петербурга* інтелектуалів, які започаткували рос. екон. літ. В 50-х рр. 19 ст. провідним економістом Рос. імперії став киянин І.*Вернадський*. Він брав активну участь у дискусіях з приводу *селянської реформи 1861*, виступав за скасування *кріпацтва*, відстоював ідеї ринкової економіки. Свою докторську дис. учений присвятив аналізові становлення і розвитку італ. екон. літ. і заслужив європ. слави.

Характерною рисою творчості усіх укр. економістів було зацікавлення історією екон. думки. Так, Г.Цехановецький досліджував екон. теорії А.Сміта і його послідовників, а М.*Зібер* — теорію Д.Рікардо та її доповнення й розвиток К.*Марксом*. М.Зібер перший у світ. літ. опублікував майстерний виклад змісту «Капіталу». К.Маркс позитивно відгукнувся на працю М.Зібера.

У 60-х рр. 19 ст. наук. доповіді М.Зібера в Київ. ун-ті (нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) відвідував С.*Подолинський*. Перебуваючи згодом у Франції, він здійснив дослідження «Людська праця та її відношення до розподілу енергії», яке опублікував 1880 у петерб. вид. *«Слово»*, а згодом перевидав італ., нім. і франц. мовами.

М.*Бунге*, працюючи в Київ. ун-ті, 1870 видав працю «Основи політичної економії», якою засвідчив відхід Київської школи політ. економії від трудової теорії вартості, що до того в Україні мала численних послідовників. М.Бунге критично ставився до соціаліст. екон. доктрин (див. *Соціалізм*).

Учнем і послідовником М.Бунге був Д.*Пíхно*. В опублікованій 1890 книзі «Основи політичної економії» він виклав засади екон. теорії, що розроблялася тоді в Київ. ун-ті. Д.Піхно розглядав екон. категорії через призму взаємодії попиту і пропозиції, дії ринкових механізмів узагалі, розробляв засади застосування екон.-мат. моделювання в дослідженнях госп. процесів.

Колега Д.Піхно О.Білімович у докторській дис. про розцінку господарських благ широко використав методи кількісного аналізу.

Свою приналежність до київ. політ. екон. школи не раз засвідчував А.Антонович у працях «Теорії цінності» (1877) та в «Курсі політичної економії» (1886). Ідеї Київ. школи поділяв і випускник Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет імені І.Мечникова*) Р.Оренський, у докторській дис. «Зведені ознаки» він обгрунтовував теорію цінності, її екон. та етичні аспекти.

Значним надбанням укр. екон. думки серед. і 2-ї пол. 19 ст. став розвиток стат. науки. Розробки Д.*Журавського* «Про джерела і вживання статистичних відомостей» (1846), В.*Навроцького* «Що у нас коштує пропінація» та «П’янство і пропінація в Галичині», дослідження черніг. земських статистиків (див. *Земська статистика*), зокрема О.*Русова*, є нині класикою стат. думки. У 20 ст. цей напрям розвивали Ф.*Щербина*, М.*Птуха* та ін. укр. економісти-статистики.

Помітний внесок у розвиток екон. думки зробив І.Франко. Він підготував працю «Статистика яко метода і яко наука», склав 3 екон. програми, піддав критиці екон. соціаліст. доктрини, зокрема марксизм, написав кілька частин до посібника з політ. економії, який, однак, не завершив.

Укр. економісти були добре обізнаними із станом світ. екон. думки й наполегливо торували нові шляхи розвитку екон. знання. Одним із укр. економістів-новаторів був проф. Київ. ун-ту М.Яснопольський. У 90-х рр. 19 ст. він заклав основи світ. наук. школи просторової фінансової економетрії, провів відповідний аналіз доходів і видатків Рос. імперії. Подібних досліджень у той час не пропонував ніхто в світі.

Новаторський характер мали також наук. праці М.*Туган-Барановського*. Він здійснив синтез трудової теорії і теорії граничної корисності, що мало важливі наслідки для розвитку світ. екон. науки.

1894 М.Туган-Барановський опублікував магістерську дис. «Промислові кризи в Англії та їх вплив на народне життя», що невдовзі стала бестселером. У ній розкрито причини періодичних циклів у розвитку пром-сті та засвідчено, що капіталістична економіка має можливості до дальшого розвитку, що суперечило доктрині К.Маркса, згідно з якою крах капіталізму мав настати ближчим часом через принципову неможливість реалізувати вироблену вартість з причини зубожіння робітництва. М.Туган-Барановський доводив, що людство спроможне передбачати екон. кризи та пом’якшувати їх соціальні наслідки. (Цю ідею через кілька десятиліть розвинув відомий амер. екон. Дж.-М. Кейнс, зробивши її вихідною тезою теорії держ. управління економікою).

До числа новаторських належить також праця М.Туган-Барановського «Соціальна теорія розподілу» (1913), вона була позитивно оцінена багатьма вченими й викликала обурення з боку марксистів, оскільки заперечувала концепцію експлуатації К.Маркса і Ф.*Енгельса*. Теорія розподілу базувалася не на кате-

горії «експлуатація», а на категорії «баланс соціальних сил».

1916 М.Туган-Барановський опублікував книгу «Соціальні основи кооперації», згодом вона була перевидана багатьма мовами й мала значний вплив на поступ кооперативного руху у світі. Невеликим за обсягом, але насиченим ідеями було дослідження М.Туган-Барановського «Паперові гроші та метал». В ньому обґрунтовувалася кон'юнктурна теорія *грошей* та доводилася можливість і необхідність демонетизації грошової системи. Ця теорія наприкінці 20 ст. увійшла в практику міжнар. фінансових відносин.

Новаторство укр. економістів поч. 20 ст. було масштабним. 1910 львів'янин П.Чомпа опублікував дослідження «Нариси економетрії і на національній економії вибудованої природної теорії бухгалтерії», яким заклав основи економетрії — нової науки 20 ст. Тоді ж киянин Є.Слуцький написав працю «Теорія граничності», що стала предтечею його книги «До теорії збалансованого бюджету споживача», вперше опубл. 1915 в Італії, а згодом й в ін. країнах Європи та США. Результати досліджень Є.Слуцького були використані багатьма відомими економістами, зокрема лауреатом Нобелівської премії Дж.-Р.Тіском. Є.Слуцький став одним із засн. праксеології (науки про принципи і методи ефективної діяльності людей) та нових методів вивчення циклічності екон. процесів.

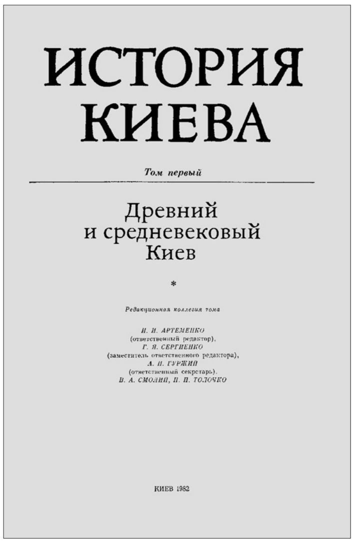
Стрімкий новаторський темп, що взяла на рубежі 19—20 ст. укр. екон. думка, після поразки укр. національно-визвольних змагань 1917—21 різко обірвався. В умовах замкненої планово-командної економіки не було жодних можливостей для поступу ідей відкритої ринкової економіки. Укр. економісти, які розвивали ці ідеї, вціліли лише на еміграції, зокрема у *Варшаві* та Празі (*Чехословаччина*), згодом вони перемістилися до Мюнхена (Німеччина) та США. Теорію просторової фінансової економетрії продовжував розвивати Є.Гловінський, теорію екон. циклів — В.Тимошенко (1934—36 був радником уряду США з аграрних питань), теорію систем — В.*Голубничий*.

Сприятливі умови для розвитку новітніх екон. ідей на укр. землях з'явилися лише після проголошення України суверенною д-вою. Після кількох років розгубленості укр. економісти знову почали проводити оригінальні дослідження з актуальних проблем нац. та світ. економіки.

Літ.: Українська економічна думка. Хрестоматія. К., 1998; *Злупко С. М.* Українська економічна думка. Постаті і теорії. Львів, 2004; *Його ж.* Історія економічної теорії. К. 2005.

С.М. Злупко.

«ІСТО́РІЯ КИ́ЄВА» у 3-х томах, 4-х книгах — 3-томний систематичний курс з історії столиці України, виданий упродовж 1986—87 у *Києві* вид-вом АН УРСР «Наукова думка» під грифом Ін-ту історії АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Підготовлений колективом Ін-ту історії АН УРСР із залученням провідних фахівців з ін. ін-тів АН УРСР (нині *Національна академія наук України*), зокрема з Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут археології НАН України*). Гол. ред. — Ю.*Кондуфор*. Ств. на основі російськомовної версії 1982—86 (т. 1, 1982, відп. ред. Г.*Сергієнко*; т. 2, 1983, відп. ред. В.*Сарбей*; т. 3, кн. 1—2, 1984, 1986, відп. ред. М.*Супруненко*), виконаної в межах ювілейних заходів з відзначення 1500-річчя Києва. Порівняно з російськомовним виданням україномовна версія «І.К.» зазнала незначних змін, зокрема були додані окремі структурні одиниці, доповнені деякі розділи. В концептуальному плані «І.К.» повністю наслідує ідейно-теор. канони російськомовного видання 1982—86, у т. ч. численні ідеологічні стереотипи. Композиційна основа видання побудована за формаційним принципом: 1-й т. (відп. ред. І.*Артеменко*, 1986) — «Стародавній і середньовічний Київ» (від первісної доби до «возз'єднання» з Рос. д-вою 1654), 2-й т. (відп. ред. В.Сарбей, 1986) — «Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму» (від 1654 до *Лютневої революції 1917*), 3-й т. (відп. ред. М.Супруненко, 1987) — «Київ соціалістичний». Останній том поділяється на 2 кн.: у 1-й викладається історія міста від Лютневої революції 1917 — до 1960, у 2-й — від поч. 1960-х рр. до 1987. Кожна книга поділяється на розділи і підрозділи. Історія Києва висвітлюється вкрай нерівномірно. В 1-му т. розглядається роль міста в *етногенезі* сх. слов'ян, його соціально-екон. розвиток, політ. історія, міжнар. зв'язки, участь міськ. нас. в антифеод. та визвол. боротьбі тощо. Водночас обстоюється теза про Київ як «колиску трьох братніх слов'янських народностей» — рос., укр. та білорус. Окремі підрозділи, присвячені к-рі, літ., науці, освіті, мист-ву, розвитку арх-ри та ремеслам тощо. В 2-му т. висвітлюється соціально-екон. розвиток Києва, революц. боротьба трудящих, культ. життя, стан науки та освіти. Спец. підрозділи присвячено міжнар. взаєминам мешканців міста, здебільшого революц. і культ. зв'язкам. Чільне місце займає простеження взаємозв'язків укр. та рос. народів. Подіям у Києві, пов'язаним з *Жовтневим переворотом у Петрограді 1917* та рад. добі відведено більше половини обсягу «І.К.». В 1-й кн. 3-го т. дуже докладно висвітлюються події, пов'язані зі спробами *більшовиків* захопити владу в місті 1917 та *громадянською війною в Україні 1917—1921* (передусім т. зв. боротьба за встановлення й зміцнення рад. влади), т. зв. боротьба за перетворення Києва на один з найбільших індустріальних центрів України впродовж перших п'ятирі-

«История Киева». Т. 1. Київ, 1982. Титульний аркуш.

чок (див. *П'ятирічні плани*) й тому подібне. В 2-й кн. 3-го т. подано розгорнутий перебіг подій київ. історії в 1960 — серед. 80-х рр., насамперед з перспективи т. зв. соціаліст. буд-ва, госп. та культ. розвитку Києва, видатних екон. і політ. здобутків у добу т. зв. розвинутого соціалізму тощо. «І.К.» містить чимало ідеологічних пасажів, тенденційно висвітлює та замовчує ряд подій, явищ та процесів як з історії міста, так і з укр. історії в цілому. Висвітлюються проблеми взаємодії міста та сусп-ва при різних соціально-екон. формаціях, взаємозв'язки з рос. народом, керівна роль *Комуністичної партії Радянського Союзу* за доби *СРСР*, соціаліст. змагання, комуніст. виховання рад. народу тощо. Водночас «І.К.» представляє досить великий систематизований фактографічний матеріал з історії міста, особливо в порівнянні з 2-томником «История Киева» (Київ, 1963—64). У 3-томнику подано численні ілюстрації. Наприкінці кожної книги вміщено: хронологію подій, іменний та геогр. покажчики, заг. висновки.

Літ.: *Дмитрієнко М.* Перший том «Історії Києва». «Прапор комунізму», 1982, № 137, 12 черв.; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской РСР 1936—1986 гг. К., 1986.

О.В. Ясь.

ІСТО́РІЯ КУЛЬТУ́Р ПА́М'ЯТІ — один із напрямів сучасної європ. історіографії, що досліджує минуле через реконструкцію колиш. і новітніх проявів колективної пам'яті тих чи ін. національностей та сусп. груп («культур пам'яті»). Звернення істориків до видимих проявів колективної пам'яті (відзначення свят і визначних подій, вшанування постатей, зведення пам'ятників і будівель, називання вулиць, утримання місць поховань, зображення символів, будівель та портретів особистостей на банкнотах і поштових марках тощо) почалося з серед. 20 ст. й було безпосередньо спричинено тогочасною зміною наук. парадигм в *історичній науці*, зокрема переорієнтацією досліджень з вивчення соціальних груп і структур на аналіз *ментальності*, а також необхідністю істор. осмислення нових відкриттів *археології*, історії мист-в та *етнології*. Поштовхом до становлення І.к.п. також став відчутний для всіх сусп-в, що зазнали прискореного індустріального розвитку після *Другої світової війни*, процес швидкої втрати традицій та істор. пам'яті.

Дослідження у сфері к-р пам'яті були започатковані у франц. історіографії в 1-й пол. 80-х рр. 20 ст. зусиллями П.Нора (Pierre Nora), котрий ініціював амбіційний проект вивчення нац. «місць пам'яті». Теор. підґрунтям для розвитку нового напряму стали ідеї франц. філософа П.Рікера (Paul Ricoeur) про історію як упорядковану пам'ять, що має різні форми і прояви. Автори статей 3-го т. «Місць пам'яті», що вийшов 1992 під назвою «Франції» (Les France), спробували довести, що дослідження всього розмаїття проявів пам'яті дає змогу виявити не лише ті сегменти колективної пам'яті, що є відповідальними за нац. та ін. групову ідентичність, а й ті, які пов'язані із «зонами напруження» й болючими ранами чи проблілами й витісненнями й які перешкоджають спілкуванню людей у сучасних умовах вимушеної багатовимірності їхнього існування.

У Німеччині І.к.п. було тісно пов'язана із дослідженнями, здійснюваними в рамках повоєн. *соціальної історії* (з 80-х рр. 20 ст. остання поступово трансформувалася в історію сусп-ва). Інноваційні дослідження здійснювали переважно історики раннього Нового часу, котрі, використовуючи методологію франц. колег, у рамках «теорії модернізації» вивчали спільні закономірності й відмінності процесів утворювання нац. *держав* і відповідної «націоналізації» нас. в різних країнах світу. Після об'єднання Німеччини 1989 їхня увага була прикута до пошуку спільних для зх. і сх. німців «місць пам'яті» ранньої історії.

П.Нора вважав, що колективна пам'ять проявляється в трьох формах, які він називав (за типами об'єктів, в яких вона опредмечується) «матеріальними», «функціональними» та «символічними». В першому випадку йдеться про об'єкти, що безпосередньо створюються саме для збереження пам'яті, напр., пам'ятники та монументи загиблим. У другому випадку — про об'єкти, які лише побічно служать збереженню пам'яті, напр., зображення на банкнотах, присвоєння імен істор. діячів та визначних подій вулицям, підпр-вам тощо. В третьому випадку — про істор. об'єкти, які свого часу були «свідками», а нині є символами (місцями пам'яті) найвизначніших подій в історії *нації* (напр., Бастилія у Франції, Кулікове поле в Росії, *«Козацькі могили»* в Україні та ін.).

Арсенал дослідницьких методів І.к.п. охоплює як методи власне істор. дисциплін — традиційний інструментарій соціальної історії, методи *історії повсякдення*, історії ментальностей, усної історії (Oral History) тощо, так і методи суміжних дисциплін — семіотики, історії мист-ва, етнології. При цьому ключову аналітичну роль у дослідженнях І.к.п. відіграють методи істор. порівняння (за аналогією, за контрастом та ін.), які дають можливість визначити типове та особливе в проявах колективної пам'яті в окремих регіонах і країнах та в певні епохи.

Традиційні вектори досліджень І.к.п. лежать у проблемному полі вивчення *націоналізму* й становлення нац. д-в у Європі доби Нового часу й сьогодення. Серед них виділяються 3 напрями: пам'ять і нація, пам'ять і простір, пам'ять і соціальна та етнічна сегментація.

Пам'ять і нація. Особливий інтерес для істориків становить «епоха націоналізму» 19 ст., коли відбувалося конституювання нац. д-в у Європі, що було пов'язано з численними конфронтаціями між різними соціальними групами та верствами в межах кордонів однієї й тієї ж країни в ході розбудови там єдиної д-ви. Саме за таких умов почали з'являтися всілякі інстанції та структури, одним із важливих завдань яких стало формування спільної к-ри пам'яті. Процес становлення нації завжди потребує чітких об'єднавчих ідентифікаційних символів як для всієї спільноти, так і для окремих індивідуумів. Однак, оскільки в основі тогочасних нац. концепцій лежала ідея винятковості, то становлення домінантних форм нац. пам'яті було

безпосередньо пов'язане із численними відкритими (із залученням сил іноз. д-в) і закритими (цілковито внутр.) сусп. конфліктами. Їх індикаторами були суперечки навколо пам'ятників і свят, а також становлення альтернативних к-р тощо.

Пам'ять і простір. Колективна пам'ять має просторовий вимір. Малі етнічні й соціальні єдності, регіони та міста мають свої власні к-ри пам'яті. Місця розташувань пам'ятників і монументів ніколи не обираються довільно, а лише з урахуванням їхнього впливу на свідомість, що так чи інакше зумовлює формування «топографії пам'яті» міст, регіонів та країн. Яскравим прикладом прояву стійкості такої «топографії пам'яті» є новітня практика зведення пам'ятників у колиш. соціаліст. країнах — вони постають на місцях зруйнованих пам'ятників минулої епохи.

Пам'ять і соціальна та етнічна сегментація сусп-ва. Соціальна сегментація сусп-ва також має значний вплив на к-ру пам'яті. Політ. диференціація в нац. д-вах 19 ст. знайшла своє відображення в існуванні конкурентних класових к-р пам'яті, котрі, використовуючи свята, пам'ятні місця й численні пам'ятники, вели боротьбу за утвердження власних ціннісних орієнтирів і перспектив. Важливим напрямком досліджень є також вивчення різних «середовищ пам'яті» етнічних груп сусп-ва та їх ставлення до легітимації «національної пам'яті».

Літ.: *Nora P.* Les lieux de mémoire. Paris, 1984; *Assmann A.* Arbeit am nationalen Gedächtnis. Frankfurt am Main, 1993; *Schneider U.* Geschichte der Erinnerungskulturen. В кн.: *Cornelißen C.* (Hg.). Geschichtswissenschaften. Eine Einführung. Frankfurt am Main, 2000; *Хахтманн Р.* Революція 1848 року в традиціях, культурі спогадів та професійній історіографії. «Історія та історіографія в Європі», 2003, вип. 1—2; *Козеллек Р.* Невідомий солдат як національний символ в Європі. В кн.: *Козеллек Р. та ін.* Історичні пошуки ідентичності: Українсько-німецький колоквіум. К., 2004.

С.П. Стельмах.

«ІСТО́РІЯ МІСТ І СІЛ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» — 26-томне енциклопедичне видання (заг. обсяг понад 2360 авторських аркушів, 10 160 статей і довідок, 9000 ілюстрацій) про історію укр. міст, сіл, областей і районів. Створене зусиллями 100-тис. авторського колективу, в якому були представлені як науковці, так і сільс. вчителі. В усіх томах витримана єдина схема відбору та розташування матеріалу, застосовані єдині критерії оцінок, не вільні, однак, від суб'єктивізму та спрощень. Видання започаткувало новий напрям у вітчизн. історіографії, сприяло розвиткові краєзнавчого руху в Україні, розповсюдженню знань про рідний край, його історію, традиції, к-ру. За оцінкою академіків Є.Жукова та Б.*Рибакова*, це видання «вийшло за рамки традиційного краєзнавства, синтезувало здобутки професійних істориків і результати збирання історичного матеріалу, проведеного представниками місцевої громадськості на добровільних началах».

У лют. 1974 Бюро від-ня історії АН СРСР прийняло спец. постанову «Про досвід підготовки і видання «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах», якою рекомендувало всім істор. закладам АН союзних та автономних республік «використати науково-організаційні принципи й методику роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання». 1976 авторський колектив «І.м. і с. УРСР» удостоєний Держ. премії СРСР. Великий досвід роботи над виданням «І.м. і с. УРСР» був узагальнений головою його Гол. ред. колегії П.*Троньком* у монографії «Летопись дружбы и братства» (*Київ*, 1980).

Літ.: *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства. К., 1981; *Його ж.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття: досвід, проблеми, перспективи. К., 2000. *Його ж.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи. К., 2001.

Я.В. Верменич.

ІСТО́РІЯ НАУ́КИ, поступ базових природознавчих наук; наукові здобутки, отримані в природничих інституціях в Україні. Наука є історично зумовленим способом вир-ва знань, гол. результати якого — цілеспрямовано зібрані факти та логічно побудовані теорії, що ґрунтуються на певних законах. Кінцевим продуктом науки є збалансована, внутрішньо несуперечлива теорія, а рушійною силою — експерименти.

Розвиток науки завжди тісно пов'язаний з розвитком продуктивних сил і зумовлюється потребами вир-ва й сусп-ва. Водночас науці притаманна внутр. логіка розвитку. Розуміння поступу науки жодним чином не може бути зведене лише до історії нагромадження знань, але й без відповідних досліджень такої історії неможливо пізнати закономірностей розвитку науки. Реєстрація наук. здобутків та їх узагальнення є важливою складовою І.н.

Час від часу в науці виникають ситуації, коли результати нових експериментів не вдається пояснити за допомогою наявних теор. схем, і тоді доводиться шукати кардинально нові ідеї й теорії, що революціонізують шляхи наук. пізнання. А це викликає т. зв. наук. революції. На поч. 60-х рр. 20 ст. амер. історик і філософ науки Т.Кун у книзі «Структура наукових революцій» сформулював нову концепцію розвитку науки, згідно з якою поступ науки відбувається не шляхом «накладання» нового знання на старе, а через періодичні докорінні трансформації осн. наук. уявлень (парадигм). Чергування екстенсивних та революц. періодів розвитку наук. пізнання притаманне як для науки в цілому, так і для її окремих галузей.

Проте це характерно лише для розвитку вже сформованої науки. При цьому точки її росту лежать, як правило, на перехресті двох шляхів — розвитку внутр. потреб власне науки та соціальних потреб сусп-ва. Одним із важливих завдань історії науки є побудова періодизаційної схеми розвитку науки на основі визначення її ключових, переломних подій. Така схема дає можливість чіткіше уявити процес розвитку науки в цілому та її окремих дисциплін, виявити точки росту, простежити генезис ідей, напрямів, еволюцію знань.

Вирішальна роль у розвитку науки належить видатним ученим, творчість яких ставала переломним моментом у розвитку наук. знань. Такими вченими були: астроном М.Коперник, фізики Г.Галілей, І.Ньютон, М.-К.Планк та А.Ейнштейн, біолог

Ч.-Р.Дарвін, математик Дж. фон Нейман та ін. Тому історія науки — це не тільки історія ідей (іманентна концепція), а й людей.

Розділ історії науки — біографістика — розглядає поступ науки через творчість її осн. діячів, даючи тим самим ще один спосіб її описання — через творчі портрети вчених, реконструйовані в контексті їхньої наук., орг. й пед. діяльності, а також через наук. школи, процеси їх формування й розвитку, визначення їхнього внеску в науку.

Різні підходи до дослідження історії науки тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного, хоча, залежно від поставленої мети, перевага може віддаватися якомусь із них. Проте частіше історія ідей викладається в контексті наук. діяльності відповідних авторів, а творчість учених розглядається в широкому контексті розвитку теорій, гіпотез, ідей.

Історико-наук. праці значно виграють, якщо вони виконуються в загальноістор. і культ. контекстах на основі принципів стадіальності, поліваріантності й цивілізаційної дискретності. При цьому треба розрізняти науку в широкому і вузькому сенсах.

У широкому розумінні наука — це свідома діяльність людини, спрямована на одержання позитивних, раціонально представлених і систематизованих знань про навколишній світ, а також сукупність цих знань. Якщо саме так розуміти науку, то необхідно констатувати, що наука властива кожній *цивілізації*, починаючи від найбільш архаїчних — напр., цивілізація давніх майя: її представники не знали металу та колеса, але досягли дивовижних результатів у математиці й астрономії. Значні позитивні знання мали антич. (див. *Античність*), візант. (див. *Візантія*), китайс., інд. та мусульманська цивілізації, хоча в цих соціокультурних системах раціональна пізнавальна діяльність ще не мала характерних сучасних ознак — не була сповна секуляризованою та структурованою за принципом «експеримент—теорія».

У вузькому значенні наука — секуляризована сфера діяльності людини, функцією якої є вироблення й теор. систематизація об'єктивних знань про дійсність. У такому розумінні наука вперше з'являється в Зх. Європі 17 ст.

Виникнення і становлення засад новоєвроп. науки як принципово нового в історії світ. цивілізації феномену відбувалося впродовж кількох століть і збігається з ін. якісними змінами життя Зх. Європи тих часів — *Відродженням*, *Реформацією*, *Великими географічними відкриттями*, виникненням капіталізму, становленням новоєвроп. *націй*. Усі ці процеси тривалий час протікали досить автономно, проте врешті-решт «увійшли» в резонанс, що й визначив появу *євроатлантичної цивілізації*, яка протягом двох-трьох століть змінила обличчя людства.

Новоєвроп. наука, яка розвивалася в органічному взаємозв'язку із заг. змінами світу, стала надбанням усього людства. Специфіка регіонально-цивілізаційних та нац. проявів науки незначна. Тому, коли йдеться про історію нац. науки, то її обов'язково необхідно розглядати в контексті історії світ. науки або окремого її напряму. Тільки так можна одержати адекватну картину розвитку нац. науки. За визначенням, нац. наука — це сума нових знань, одержаних ученими певної країни (незалежно від їх національності та місця народження) в ході їхньої наук. діяльності на теренах цієї країни. Якщо дотримуватись такого визначення (а з позицій історії науки воно є цілком коректним), то нац. ученим треба вважати громадянина певної країни, який своєю наук., наук.-орг. й викладацькою діяльністю робить внесок у науку цієї країни. Тобто, з точки зору власне історії науки етнічні корені того чи ін. вченого, який є громадянином або підданим певної *держави* і працює на тер. цієї д-ви, не дають підстав вважати такого вченого представником нац. науки ін. д-ви, в т. ч. й країни його етнічного походження.

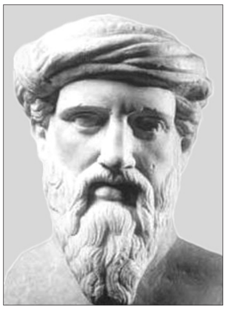
Сучасна наука є складноструктурованою системою дисциплін, тісно пов'язаних між собою завдяки глибинній єдності предметів і об'єктів їхнього дослідження. І хоч одразу зі становленням науки почалась її диференціація — виділення окремих дисциплін, вже в 19 ст. набули сили й зворотні, інтеграційні процеси, які навели мости між, здавалося б, різними наук. напрямами, зокрема природничими й гуманітарними.

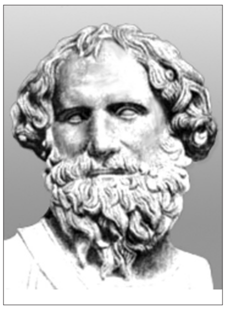
Наука — теор. основа техніки, наук. відкриття завжди стимулювали і стимулюють розвиток техніки, зумовлюючи час від часу навіть тех. революції та перевороти (див. *Промисловий переворот*), виникнення нових галузей науки і технологій. Особливо зросла взаємодія науки й техніки із серед. 20 ст., саме тоді людство ввійшло в період перманентної *науково-технічної революції*. Сьогодні ці процеси є предметом дослідження як історії науки, так і історії техніки. Історія науки пов'язана також з філософією науки та дослідженнями соціальних функцій науки.

Світова історія базових природознавчих наук і наукові здобутки, отримані в природничих інституціях в Україні. Характерними рисами антич. природознавства були — систематичне нагромадження фактів і продукування численних заг. гіпотез та концепцій, в яких антич. природничо-наук. думка передбачила чимало пізніших наук. відкриттів. Саме в цю епоху зародилися початкові ідеї про атомарну, дискретну будову матерії (Демокріт, Епікур 5—3 ст. до н.е.), було запропоновано першу модель світобудови — геоцентричну систему світу (Евдокс Кнідський, *Арістотель*, Клавдій *Птолемей*, 4 ст. до н.е. — 2 ст. н.е.), виникла ідея геліоцентризму (Арістарх Самоський, 3 ст. до н.е.), закладено основи елементарної математики, зокрема геометрії (Піфагор, 6 ст. до н.е.; Гіппократ Хіоський, 5 ст. до н.е.; Архімед та Евклід, 3 ст. до н.е.) та алгебри (Діофант, ймовірно 3 ст. до н.е.), Евклідом започатковано оптику, Архімедом — статику (правило важеля, центр ваги) та гідростатику (умови плавання тіл, закон Архімеда). Антич. дослідники відкрили найпростіші електричні та магнітні явища (Фалес Мілетський, 6 ст. до н.е.), заклали основи пневматичної і гідравлічної техніки, зокрема винайшли водяний годинник (Ктесибій, 1 ст. до н.е.).

З ім'ям Арістотеля (384—322 до н. е.) пов'язане зародження елементів механіки, поняття руху

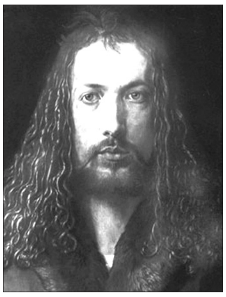
як заг. зміни і переміщення в просторі. Одним із засн. астрономії і тригонометрії (остання розвивалась як складова частина першої) був Гіппарх (2 ст. до н.е.). Він склав каталог зоряного неба, першу тригонометричну таблицю, запровадив систему геогр. координат. Супутно з астрономією розвивалась астрологія. Зародилася і хімія як спостереження за деякими властивостями речовин, а також алхімія, яка шукала засоби перетворення неблагородних металів у благородні.

Піфагор.

Архімед.

Р. Бекон.

Леонардо да Вінчі. Автопортрет.

А. Дюрер. Автопортрет.

М. Коперник.

Дж.-Ф. Бруно.

Арістотель створив три крупних біологічних трактати: «Історія тварин», «Про частини тварин» та «Про виникнення тварин», присвячені порівняльно-анатомічним описам та ембріології тварин і людини. Найбільш значною працею його учня Теофраста (370—285 до н.е.) була «Історія рослин», де поряд з відомостями про лікувальні властивості рослин містяться дані про їхню будову й розмноження. Рим. поет і філософ Тіт Лукрецій Кар (бл. 96—55 до н.е.) у поемі «Про природу речей» твердив, що природа не створена ніким і керується власними законами. Він визнавав нескінченність Всесвіту й припускав можливість життя в ін. світах. Відомий лікар антич. світу Гіппократ (бл. 460—377 до н.е.) та рим. лікар Клавдій Гален (129—201) зробили вагомий внесок у медицину. Антич. природничо-наук. знання становили єдину недиференційовану систему, що перебувала під верховенством філософії. Визначним натурфілософом був Геракліт Ефеський (544—483 до н.е.). Його вчення відіграло значну роль як в історії біології, так і в історії природознавства й філософії в цілому. Геракліт уперше запровадив у філософію та в науку про природу чітке уявлення про постійну зміну — стихійно-діалектичний підхід до розуміння природи.

У галузі техніки відомим дослідником та інженером був Герон Александрійський (ймовірно 1—2 ст. н. е.). У «Пневматиці» він описав різні механізми, в яких використовувалося нагріте або стиснене повітря чи пара, зокрема автоматичне пристосування для відчинення дверей, пожежний насос, сифони. В «Механіці» — своєрідній енциклопедії антич. техніки — він розглянув блок, гвинт, коловорот, важіль, клин, зубчасті передачі, а також більш складні механізми.

В епоху *середньовіччя* було винайдено порох, окуляри, дзеркала, мех. годинник, папір. Нові засоби руху привели до «транспортної революції» та розвитку торгівлі. Природничі й тех. знання розширювалися. Розвивалося раціоналістичне ставлення до навколишнього світу. Визрівали передумови наук. стилю мислення. Зокрема, вперше в історії науки англієць Р.Бекон (1214—92) закликав вивчати природу дослідним шляхом.

Низку блискучих відкриттів у цю епоху було зроблено вченими Бл. Сходу й Середньої Азії. В галузі астрономії уславився Улугбек (1394—1449), який разом з ін. самаркандськими вченими створив каталог 1018 зірок, що тривалий час вважався кращим каталогом зірок у світі. Визнаним авторитетом у середньовічній науці був Ібн Сіна (Авіценна) (бл. 980—1037). Створені ним «Канон медицини» в 5-ти книгах та «Книга зцілення» містять чимало даних антич. авторів та його власних оригінальних відомостей з медицини і біології.

Одним із найвідоміших досягнень епохи середньовіччя стало книгодрукування, розпочате бл. 1439—40 нім. винахідником Й.*Гутенбергом* (1399—1468). Невдовзі вийшла перша друкована книга, написана уродженцем України, праця Ю.*Дрогобича* «Прогностична оцінка поточного 1483 року» (лат. мовою), що містила цінні відомості з астрономії, географії, медицини.

Середньовіччя запозичило від античності принципи розвитку освіти. В 12 ст. з'явилися перші університети, а на початку 15 ст. в Європі їх уже було бл. 60.

Епоха Відродження дала потужний творчий імпульс природознавству, і в різних його галузях, орієнтованих на запити практичного життя, було досягнуто відчутних зрушень. Так, Леонардо да Вінчі (1452—1519) встановив закон тертя, відкрив існування опору середовища, підйомної сили та факт, що дія дорівнює протидії і протилежна їй, явище капілярності, висловив думку про неможливість вічного двигуна, винайшов ряд механізмів для перетворення і передачі рухів. Механікою займався також нім. худож. А.Дюрер (1471—1528). Він розробив теорію пропорцій, вчення про проекції та перспективу і використовував їх не лише в живописі, а й в інженерних роботах з фортифікації.

Одним із найвидатніших представників цієї епохи був автор геліоцентричної системи сві-

ту польс. астроном М.Коперник (1473—1543). Він запропонував нову систему світобудови, концепцію якої виклав у трактаті «Про обертання небесних тіл» (1543). Модель світобудови М.Коперника руйнувала уявлення про винятковість Землі у Всесвіті й спричинила наук. революцію в природознавстві. 1584 з’являється твір палкого прихильника вчення М.Коперника італ. вченого Дж.-Ф.Бруно (1548—1600) «Про нескінченність». У ньому містилася концепція про нескінченність Всесвіту, висловлювалися припущення про існування численних ін. світів у Всесвіті, ідея про єдність законів природи. Дж.-Ф.Бруно був звинувачений інквизицією в *єресі* та спалений на вогнищі в Римі (нині столиця Італії).

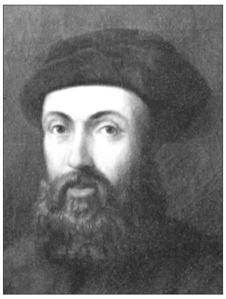
Італ. математик Н.Тарталья (бл. 1499—1557) дав розв’язок кубічного рівняння, започаткував балістику. Ін. італ. математик Дж.Кардано (1501—76) в праці «Велике мистецтво» (1545) описав розв’язання рівнянь третього та четвертого ступенів і вперше припустив існування від’ємних коренів рівнянь та уявних чисел. Важливе значення для подальшого розвитку алгебри мало запровадження 1591 франц. математиком Ф.Вієтом (1540—1603) символічних позначень для невідомих величин і коефіцієнтів рівнянь, що сприяло розвиткові вищої математики.

Успіхи в галузі анатомії людини пов’язані з творчістю проф. *Падуанського університету* А.Везалія (1514—64). У його трактаті «Сім книг про будову людського тіла» (1543) розроблено топографічну й описову анатомію людини, доповнено анатомічну термінологію. Ін. італійський учений Дж.Фракасторо (1478—1553) в праці «Про заразу, заразні захворювання та їх лікування» (1546) інтуїтивно передбачив наявність специфічного і здатного до розмноження заразного начала. Нім. лікар і природодослідник Парацельс (1493—1541) заснував особливий мед. напрям — ятрохімію. Згідно з його вченням, усі життєві процеси пояснюються ферментаціями, а хвороби є порушенням гармонії хім. функцій в організмі.

Оновленню геогр. знань сприяли експедиції генуезця за походженням Х.Колумба (1451—1506), який відкрив Америку (1492), Багамські та Антильські острови, і португальця Ф.Магеллана (бл. 1480—1521), який здійснив першу кругосвітню подорож. Геогр. відкриття та пов’язані з ними дослідження тваринного й рослинного світу збагатили біологічні знання. Нагромаджений фактичний матеріал конче

Х. Колумб.

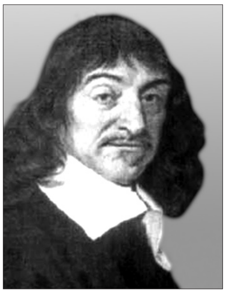
Ф. Магеллан.

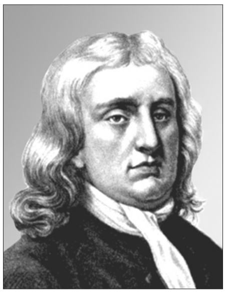
Г. Галілей.

Ф. Бекон.

Р. Декарт.

І. Ньютон.

Г.-В. Лейбніц.

потребував систематизації. Італ. ботанік А.Чезальпіно (1519—1603) створив першу морфологічну систему рослин, запровадивши поняття роду та виду, і дав її виклад у праці «Про рослини» (1583, 16 книг).

Виникнення класичної науки, основою якої є експериментальне наук. пізнання, пов’язане з ім’ям італ. вченого Г.Галілея (1564—1642). Він виявив принципи відносності й інерції, закони вільного падіння, довів факт рівності гравітаційної та інертної мас, від його досліджень бере початок розділ механіки — динаміка. Виконані Г.Галілеєм за допомогою створеного ним телескопа (1609) астрономічні дослідження наочно довели об’єктивний характер геліоцентризму, сприяли перемозі геліоцентричної системи М.Коперника. У своїй творчості Г.Галілей керувався ідеєю єдності світу, він вважав, що вся сукупність процесів у Всесвіті утворює гармонійне, впорядковане ціле. Піднесенню авторитету експериментальної науки сприяли також англієць Ф.Бекон (1561—1626) та француз Р.Декарт (1596—1650).

Природознавство 2-ї пол. 17 ст. відрізнялося не лише рівнем екстенсивних досліджень і застосуванням мат. методів, а й стилем наук. творчості. Яскравим представником цього періоду був засн. класичної фізики англієць І.Ньютон (1643—1727). Він створив першу заг. картину всієї природи як завершену картину механіки, закони якої керують усім світом. Його основоположна праця «Математичні початки натуральної філософії» (1687) містила уявлення про абсолютні простір, час, рух, поняття стану, маси, три закони механіки (закони Ньютона), закон всесвітнього тяжіння.

Винайдення І.Ньютоном і незалежно від нього нім. філософом та природодослідником Г.-В.Лейбніцем (1646—1716) диференціального та інтегрального числень, а також запровадження Р.Декартом поняття змінної величини і функції уможливили запис осн. законів механіки й фізики у вигляді диференціальних рівнянь. Р.Декарт заклав також основи аналітичної геометрії (1637), що дало можливість пере-

вести на алгебраїчну мову геометричні задачі. Все це привело до того, що, починаючи від 17 ст., природознавство стало математичним.

Англ. учений Р.Бойль (1627—91) довів неспроможність алхімічних уявлень, сформулював 1661 поняття хім. елемента і запровадив у хімію методи якісного аналізу.

У галузі біології за допомогою мікроскопа італієць М.Мальпігі (1628—1694), англієць Р.Гук (1635—1703) та голландець А. ван Левенгук (1632—1723) відкрили клітинну і волокнисту будову рослин, світ невидимих людському окові істот, еритроцити та сперматозоїди. Одним з видатних досягнень мед. і біологічної науки було відкриття англ. лікарем У.Гарвеєм (1578—1657) кровообігу та з'ясування його шляхів (1628). Він же був одним із засн. ембріології. Для останньої чв. 17 ст. вже характерні спроби побудувати штучні системи рослин. Англ. учений Дж.Рей (1627—1705) в «Історії рослин» (1686—1704) описав понад 18 тис. рослин, згрупувавши їх у 19 класів. 1699 він також запропонував класифікацію тварин.

Отже, природознавство як самостійна, цілісна і взаємопов'язана система наук про природу виникло в 17 ст. Його історія тісно пов'язана з історією

Р. Гук.

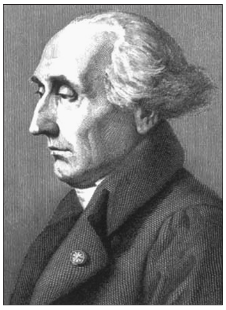
А. ван Левенгук.

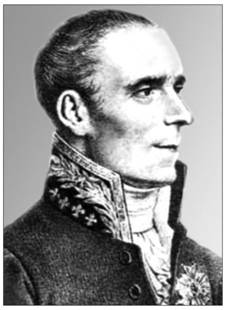
Ж.-Л. Д'Аламбер.

Р. Бойль.

Ж.-Л. Лагранж.

П.-С. Лаплас.

Л. Ейлер.

сусп-ва. Певному рівневі розвитку і тех. забезпечення сусп-ва завжди відповідав певний, характерний етап розвитку природознавства.

Упродовж усього 18 ст. в природознавстві панувало вчення І.Ньютона. В рамках механічної картини світу розвивалися всі галузі природознавства. Значних успіхів у галузі механіки досягли у своїх працях франц. вчені Ж.-Л.Д'Аламбер (1717—83), Ж.-Л.Лагранж (1736—1813), П.-С.Лаплас (1749—1827) та швейцарець Л.Ейлер (1707—83). Зокрема, Ж.-Л.Лагранж зробив рівняння руху придатними для опису й немеханічних процесів, а П.-С.Лаплас удосконалив пояснення руху небесних тіл і висунув космогонічну гіпотезу походження Сонячної системи (1796).

У математиці 18 ст. поряд з розвитком усталених напрямів виникають нові: вчення про ступеневі ряди, варіаційне числення, диференціальна геометрія, нарисна геометрія, мат. фізика та ін. Англієць Б.Тейлор (1685—1731) сформулював 1715 заг. теорему про розкладання функції в ступеневий ряд (ряд Тейлора), француз А.-К.Клеро (1713—65) запровадив 1743 криволінійні інтеграли, Л.Ейлер — подвійні (1768—70), Ж.-Л.Лагранж — потрійні (1773), швейцарець Г.Крамер (1704—52) для розв'язання систем лінійних рівнянь — визначники і подав їх теорію (1750), Л.Ейлер розробив метод розв'язання лінійного диференціального рівняння будь-якого порядку (1739), а Ж.-Л.Лагранж — заг. метод розв'язання диференціальних рівнянь у частинних похідних першого порядку (1774—79).

У цей же період англ. астроном Е.Галлей (1656—1742) відкрив власний рух зірок (1718), його співвітчизник Дж.Брадлей (1693—1762) — явище аберації світла (1727—29), нім. учений Й.-Г.Ламберт (1728—77) висунув ідеї про структурну нескінченність Всесвіту та його ієрархічну будову (1761), рос. учений-енциклопедист М.*Ломоносов* (1711—65) відкрив атмосферу у Венери (1761), а англ. учений В.Гершель (1738—1822) — планету Уран (1781).

У 2-й пол. 18 ст. у зв'язку з потребами сусп-ва у викопній мінеральній сировині і зростанням інтересу до вивчення земних надр формується геологія як окрема гілка природознавства. В геол. працях «Слово про народження металів від трусу Землі» (1757) та «Про шари земні» (1763) М.Ломоносов узагальнив тодішні геол. дані, розвинув ідею спільного формування гір та западин на земній поверхні.

У фізиці швед. астроном і фізик А.Цельсій (1701—44), франц. природодослідник Р.-А.Реомюр (1683—1757) та нім. фізик Д.-Г.Фаренгейт (1686—1736) розробили методи термометрії і термометричні шкали. Англієць С.Грей (1670—1736) відкрив явище електропровідності (1729), француз Ш.-Ф.Дюфе (1698—1739) — існування двох видів електричного заряду (1733). Франц. інженер і фізик Ш.Кулон (1736—1806) встановив закон електричної взаємодії (1785), а італ. анатом і фізіолог Л.Гальвані (1737—98) — існування електричного струму (1786).

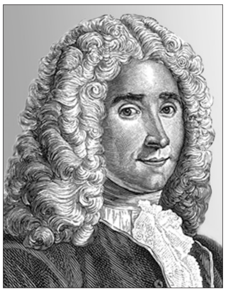
Дослідження в галузі теплоти і газів сприяли виникненню й удосконаленню теплових двигунів. 1784 шотландський винахідник Дж.Уатт (1736—1819) побудував універсальний паровий двигун, екон. і ефективний, що набув поширення і відіграв знач-

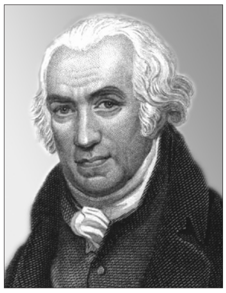

А.-К. Клеро.

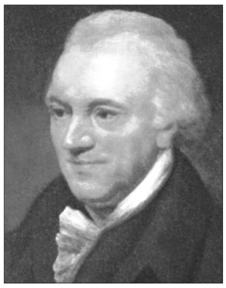

Е. Галлей.

Й.-Г. Ламберт.

А. Цельсій.

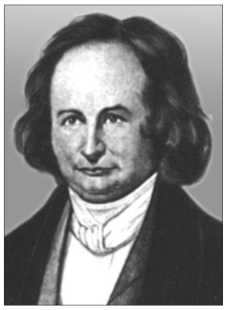

Р.-А. Реомюр.

Дж. Уатт.

В. Гершель.

А.-Л. Лавуазьє.

К. Лінней.

К.-Г. Якобі.

ну роль у переході до машинного вир-ва.

У галузі хімії 1748 М.Ломоносов, а пізніше франц. учений А.-Л.Лавуазьє (1743—94) відкрили закон збереження маси речовини в хім. реакціях. 1774 А.-Л.Лавуазьє слідом за англ. хіміком Дж.Прістлі (1733—1804) одержав кисень, довів, що кисень і азот входять до складу повітря і що кисень поглинається під час дихання з утворенням вуглекислого газу (1774—77), пояснив процеси горіння та окислення (1780). Він же розробив нову хім. номенклатуру і класифікацію тіл, поділивши їх на прості та складні, побудував таблицю простих речовин, запропонував систематику органічних сполук, заклав основи органічного аналізу.

Осн. завдання біології 18 ст. полягало в класифікації та систематизації величезної кількості нагромаджених матеріалів і спостережень. Швед. природодослідник К.Лінней (1707—78) розробив систему класифікації рослин і тварин (1735), описав бл. 1500 нових видів рослин, уточнив поняття виду, висловив думку про можливість мінливості видів, запровадив бінарну номенклатуру. Хоча його система класифікації була штучною, вона відіграла певну роль у розвитку біології. Фундаментальна 36-томна праця Ж.-Л.Бюффона (1707—88) «Природнича історія» відкрила епоху в природознавстві. В ній поряд з описами рослин і тварин містилися ідеї про мінливість видів, розмноження й розвиток організмів та єдність рослинного і тваринного світів.

***

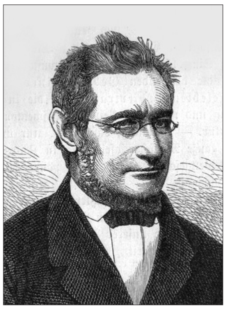
Отже, у 18 ст. наука починає активно розвиватися як цілісна система знань, започатковуються її нові напрями. Проте процеси становлення науки і природознавства в Україні у зв'язку з особливостями її істор. розвитку розпочалися зі значним запізненням порівняно із Зх. Європою. Формування науки в повному розумінні цього слова, поява наук. центрів і проведення наук. досліджень припадають в Україні на наступне, 19 ст. У 18 ст. укр. наука ще не стала завершеною системою знань, відзначившись тільки окремими результатами, отриманими завдяки існуванню на теренах України *Києво-Могилянської академії*. Так, її проф. і ректор Ф.*Прокопович* (1677—1736) сформулював принцип збереження матерії і руху раніше від М.Ломоносова. А серед випускників академії найбільш уславленим став Д.*Самойлович* (1742—1805) — чумолог, основоположник вітчизн. епідеміології.

***

У 19 ст. механістичний підхід у природознавстві замінила тенденція розглядати світ як єдиний процес у його (процесу) розвитку. Розпочався перехід від науки, що задовольнялася описуванням та систематизацією предметів і явищ, до науки, яка з'ясовує закони їх взаємодії. Завдяки новій методології наук. мислення 1-ша пол. 19 ст. ознаменувалася низкою важливих відкриттів та узагальнень, що підготували ґрунт для створення в 2-й пол. 19 ст. нової картини світу.

Якісно нові риси й тенденції почали вимальовуватися в математиці у зв'язку з розширенням сфери її застосування в природознавстві і техніці. Нім. учений К.-Ф.Гаусс (1777—1855), англійський математик і фізик Дж.Грін (1793—1841), нім. математик П.-Г.Діріхле (1805—59), франц. математики О.-Л.Коші (1789—1857), С.-Д.Пуассон (1781—1840) та Ж.-Б.Фур'є (1772—1837) розробили теорію диференціальних рівнянь і теорію потенціалу; П.-С.Лаплас і С.-Д.Пуассон — теорію ймовірностей; нім. астроном Ф.-В.Бессель (1784—1846), норвез. математик Н.-Х.Абель (1802—29) та нім. математик К.-Г.Якобі (1804—51) — теорію функцій; О.-Л.Коші — теорію аналітичних функцій.

Становлення нових підходів у природознавстві виразно прояви-

Ю.-Р. Майер.

Г.-Л. Гельмгольц.

лося, зокрема, у фізиці. Наприкінці 18 — поч. 19 ст. коло відомих фіз. явищ помітно зросло, проте вивчалися вони окремо одне від одного. Відкриття 1841—48 нім. вченими Ю.-Р.Майером (1814—78), Г.-Л.Гельмгольцем (1821—94) та англ. фізиком Дж.-П.Джоулем (1818—89) закону збереження енергії підтвердило релевантність ідеї щодо єдності сил у природі. Універсальність цього закону переконливо показав Г.-Л.Гельмгольц, розглянувши різні види енергії, а не тільки мех. і теплову.

Праці англійця Т.Юнга (1773—1829) і француза О.-Ж.Френеля (1788—1827) завершили створення хвильової оптики. 1834 ірландець У.-Р.Гамільтон (1805—65) розробив формалізовану теорію оптичних явищ, важливе значення якої виявилося в 20-х рр. 20 ст. при створенні квантової механіки в хвильовій формі.

У 1-й пол. 19 ст. розпочався бурхливий розвиток електрики. Рос. фізик В.Петров (1761—1834) та англієць Г.Деві створили потужні електричні батареї (перше джерело постійного струму сконструював 1799 італієць А.Вольта). 1820 завдяки відкриттю датським фізиком Г.-К.Ерстедом (1777—1851) магнітної дії струму започатковано теорію електромагнетизму, а на основі встановленого франц. ученим А.-М.Ампером (1775—1836) закону взаємодії струмів — електродинаміку. Швидкому розвиткові електротехніки сприяло відкриття англ. фізиком М.Фарадеєм (1791—1867) явища електромагнітної індукції (1831). Найважливішим теор. відкриттям з часів І.Ньютона стало запровадження М.Фарадеєм для пояснення електродинамічних взаємодій уявлення про силові лінії (ідея поля). Виходячи з концепції поля, М.Фарадей зміг пояснити відомі на той час електромагнітні ефекти, подолавши рамки мех. опису природи.

Успіхи в галузі математики й фізики сприяли прогресові астрономії. 1801 італ. астроном Дж.Піацці (1746—1826) відкрив першу малу планету Сонячної системи — Цереру. 1798—1825 вийшла класична праця П.-С.Лапласа «Небесна механіка», якою завершилося розробляння основ класичної небесної механіки. Тріумфом небесної механіки стало відкриття нім. астрономом Й.-Г.Галле (1812—1910) восьмої планети Сонячної системи — Нептуна (1846) — на основі теор. обчислень, зроблених франц. астрономом У.-Ж.Левер'є (1811—77). 1844 Ф.-В.Бессель передбачив наявність «невидимих» супутників у Сіріуса і Порціона, які вдалося побачити наприкінці 19 ст.

У цей період успішно розвивалася геодезія — наука про визначення форми й розмірів Землі та про принципи вимірювань, що провадяться на земній поверхні, для відображення на планах та картах. К.-Ф.Гаусс і Ф.-В.Бессель удосконалили геодезичні методи й інструменти та провели градусні вимірювання для одержання нових даних щодо розмірів земного еліпсоїда. 1828 К.-Ф.Гаусс запропонував прийняти за математичну поверхню Землі середній рівень моря.

Формувалися нові напрями в геології: палеонтологія, істор. геологія, геоморфологія, геохімія, петрографія та ін. Англ. інженер У.Сміт (1769—1839) запропонував метод визначення відносного віку осадових товщ земної кори за залишками викопних організмів, що мало вирішальне значення для становлення палеонтології. Розвиваючи цей напрям, франц. зоолог Ж.Кюв'є (1769—1832) описав чимало викопних форм невідомих до того рептилій, птахів, риб. У праці «Міркування про перевороти на земній поверхні» (1812) він висунув т. зв. теорію катастроф, інтерпретуючи зміни видів на Землі як результат раптового зникнення попередніх видів і виникнення нових. Усупереч йому англ. природодослідник Ч.Лайель (1797—1875) у праці «Основи геології» (1830—33) пояснював зміни органічного світу на Землі впливом тривалих і постійних природних факторів.

Уже в 1-й чв. 19 ст. було відкрито осн. кількісні закони хімії, що надали їй раціонального характеру. На основі міцного експериментального фундаменту в хімію було запроваджено атомно-молекулярну теорію. 1803 англ. хімік і фізик Дж.Дальтон (1766—1844) сформулював закон, згідно з яким усі речовини утворюють сполуки тільки в цілих кратних відношеннях. Атоми кожного елемента однакові та мають певну (атомну) вагу, одиницею якої є найлегший з елементів — водень. 1818 швед. хімік Й.-Я.Берцеліус (1779—1848) опублікував таблицю відносних (щодо кисню, атомну вагу якого було прийнято за 100) атомних ваг.

Розвиток біології відбувався у тісному зв'язку з ін. галузями природознавства. Домінуюче місце в ній посідала система К.Ліннея, заснована на засадах сталості і незалежного походження видів. Проте згодом з'являлося дедалі більше даних, що суперечили їй. Упродовж 1-ї пол. 19 ст. закріплювалася ідея еволюції. Першим, хто перетворив проблему еволюції в предмет спец. вивчення, був франц. природодослідник Ж.-Б.Ламарк (1744—1829). У 2-томній праці «Філософія зоології» він обстоював думку про те, що історія органічного світу — це розвиток від найпростіших форм життя до найдосконаліших організмів. Поступове вдосконалення живих істот від нижчих до вищих він пояснював притаманним усьому живому внутр. прагненням до прогресу та тривалим впливом зовн. умов. Кін. 30 — поч. 40-х рр. 19 ст. ознаменувався фундаментальним узагальненням — клітинною теорією нім. біолога Т.Шванна (1810—82).

У техніці поширювалося практичне використання парової машини. На поч. 19 ст. було спущено на воду пароплав амер. винахідника Р.Фултона (1765—1815), 1830 в Англії почала експлуатуватися перша залізниця з потягом англ. винахідника Дж. Стефенсона (1781—1848). Прогрес у машинобудуванні вимагав розвитку металургії. Рос. металург П.Аносов (1797—1851) та англ. винахідник Г.Бессемер (1813—98) запропонували якісно нові методи вир-ва сталі.

***

Розвиток наук. досліджень на укр. землях і в 19 ст. з певних геополіт. причин відбувався із значним запізненням порівняно з поступом світ. науки. Відчутним поштовхом для розвитку вітчизн. науки стало створення Харків. ун-ту (1805; нині *Харківський національний університет*)

та Київ. ун-ту (1834; нині *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*). Університетський статут 1804, що увібрав кращі досягнення просвітницької думки на Зх. (див. *Просвітництва доба*), перетворював ун-ти не лише на навч., а й на наук. центри.

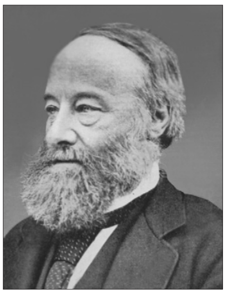
З наук. дисциплін, представлених у Харків. ун-ті на поч. 19 ст., найбільш показовими були математичні. Передусім це стосується творчості Т.Осиповського (1766—1832), автора «Курсу математики» в 3 т. (1801, 1813, 1823), в якому узагальнено досягнення тогочасної мат. науки і вміщено низку оригінальних власних ідей. Видатним учнем Т.Осиповського став М.*Остроградський* (1801—62), який вніс вагомий вклад у мат. фізику, аналітичну механіку, мат. аналіз, теорію пружності, гідродинаміку, балістику, алгебру та теорію чисел.

Харків. ун-т став першим наук. центром України, де почали проводитися дослідження в галузі хімії. Ф.Гізе (1781—1821) видав тут працю із заг. хімії в 5 т. (1813—17), що стала енциклопедією хім. знань того часу. Його власні дослідження стосувалися якісного і кількісного аналізу вод, руд, мінералів та метеоритів. 1846 П.Ейнброт установив точну атомну масу азоту. В 1840-х рр. В.Лапшин (1809—88) розгорнув дослідження з електрохімії. Водночас він займався дослідженнями в галузі фізики, зокрема оптики.

Розвиток геодезичних досліджень пов'язаний з іменем А.Шидловського (1818—92). 1847—48 він встановив точні геогр. координати 29 населених пунктів України і Росії.

В.Черняєв (1794—1897) був кращим знавцем укр. флори. І.Криницький описав багато видів комах, плазунів та земноводних України. І.Калениченко здійснив (1839) перші в Україні палеонтологічні розкопки (на Сумщині).

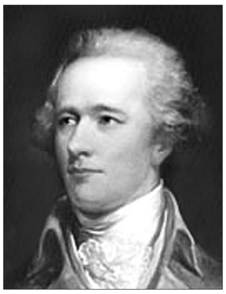
У дослідженнях біологів Київ. ун-ту теж переважав описовий, морфолого-систематичний напрям. Першим проф. ботаніки був В.Бессер (1784—1842), автор двотомної праці з флори *Галичини* (1809) і переліку рослин, зібраних в Україні та *Бессарабії* (1822). Чимало зробив для вивчення флори Пд.-Зх. краю його учень А.Анджейовський (1785—1868), який поклав також початок систематико-фауністичному напрямові зоологічних досліджень. Праці Е.-Р.Траутфеттера (1809—89) стосувалися флори *Київської губернії*, ботанічної географії та історії ботаніки. Він перший використав принцип ботаніко-геогр. районування рослин (1849). Відомий мандрівник О.Міддендорф (1815—94) досліджував птахів та молюсків України. Зоолог О.Нордман (1803—66), професор *Рішельєвського ліцею* в *Одесі*, вивчав переважно риб і птахів.

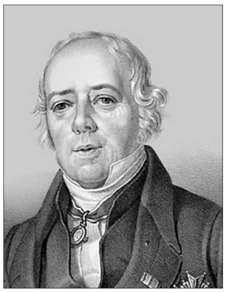
Дж.-П. Джоуль.

Т. Юнг.

У.-Р. Гамільтон.

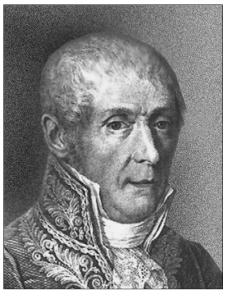
Г.-К. Ерстед.

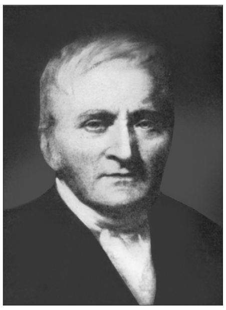
А.-М. Ампер.

М. Фарадей.

А. Вольта.

Дж. Дальтон.

Р. Фултон.

О.М. Бутлеров.

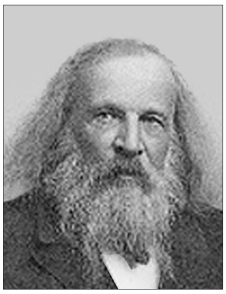

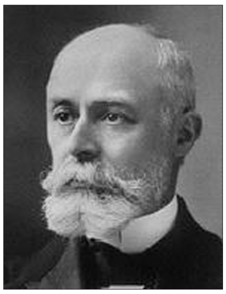
Й.-Г. Галле.

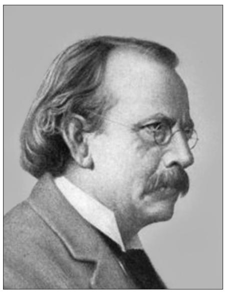
***

У 2-й пол. 19 ст. завершується створення термодинаміки. Нім. фізик Р.-Ю.Клаузіус (1822—88) запровадив поняття ентропії (1865), австрійс. фізик Л.Больцман (1844—1906) відкрив зв'язок ентропії фіз. системи з імовірністю її стану й довів стат. характер другого закону термодинаміки (1872), амер. фізик Дж.-В.Гіббс (1839—1903) заклав основи хім. термодинаміки (1873—78). Тривав розвиток кінетичної теорії газів. Англ. фізик Дж.-К.Максвелл (1831—79) і Л.Больцман установили стат. закон розподілу молекул газу за швидкостями (1866), що започаткувало статистичну механіку. Своє завершення класична статфізика отримала в праці Дж.-В.Гіббса «Основні принципи статистичної механіки...» (1902).

Істотний крок уперед було зроблено в теорії атомістики. Вченим удалося пов'язати уявлення про атом з дослідними даними про склад і властивості різних речовин. 1861 рос. хімік-органік О.Бутлеров (1828—86) ви-

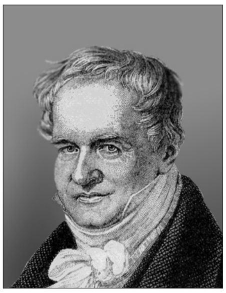

Д.І. Менделєєв.

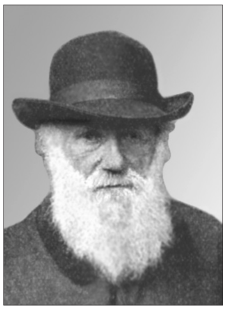

А.-А. Беккерель.

Дж.-Дж. Томсон.

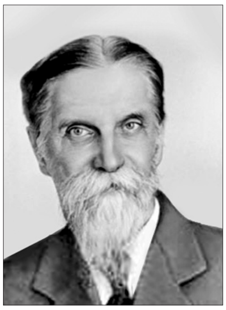

П. Кюрі.

М. Склодовська-Кюрі.

А. Гумбольдт.

Ч.-Р. Дарвін.

Г.-Й. Мендель.

К.А. Тімірязєв.

сунув теорію хім. будови речовини, за якою властивості тіл залежать не тільки від виду атомів, з яких складаються молекули речовини, а й від характеру їх взаємозв'язку в молекулах.

Першим з природознавців, хто передбачив існування внутр. зв'язків між хім. елементами, був рос. хімік Д.Менделєєв (1834—1907), він відкрив періодичний закон хім. елементів (1869).

Наприкінці 19 ст. у фізиці постало питання про складну внутр. будову атома. На користь цього свідчили нові факти: відкриття франц. фізиком А.-А.Беккерелем (1852—1908) радіоактивності урану (1896), англ. фізиком Дж.-Дж.Томсоном (1856—1940) — електрона, франц. фізиками П.Кюрі (1859—1906) та М.Склодовською-Кюрі (1867—1934) — радіоактивних елементів — полонію і радію. Стала очевидною обмеженість класичної фізики, неспроможної пояснити багато нових фактів.

Широкі можливості дослідження фіз. природи і хім. складу зірок відкрилися завдяки винайденню 1859 нім. вченими — хіміком Р.-В.Бунзеном (1811—99) та фізиком Г.-Р.Кірхгофом (1824—87) — методу спектрального аналізу. Застосувавши його в астрономії, англ. астроном Дж.-Н.Лок'єр (1836—1920) відкрив на Сонці гелій (1871).

Нім. природодослідник, географ і мандрівник А.Гумбольдт (1769—1859) став одним із засн. наук. географії, країно-, ландшафтознавства, географії рослин, порівняльної кліматології та вулканології. Він розробив методику комплексних геогр. досліджень, порівняльно-генетичний метод вивчення геогр. явищ, висунув ідеї про взаємозв'язок усіх фізико-геогр. явищ і закономірності їх поширення на Землі.

Значну роль у розвитку біологічних наук відіграла еволюційна теорія англ. природодослідника Ч.-Р.Дарвіна (1809—82). У праці «Походження видів» (1859) він подав теорію природного добору, розкрив механізм органічної еволюції та фактори, що її спричиняють. Нім. біолог Е.Геккель (1834—1919) розробив учення про походження багатоклітинних тварин і сформулював закон про зв'язок між онто- та філогенезом (1866).

Осн. закономірності спадковості — розщеплення і комбінування спадкових факторів — установив чеський природодослідник Г.-Й.Мендель (1822—84). Проте його праця «Досліди над рослинними гібридами» (1865) тривалий час залишалася непоміченою й не оціненою належним чином.

Досліджувалися процеси дихання та фотосинтезу. Рос. природодослідник К.Тімірязєв (1843—1920) з'ясував роль хлорофілу рослин у фотосинтетичних перетвореннях (1868—75). Г.-Л.Гельмгольц заклав основи теорії зору та слуху. Нім. хімік Е.Бухнер (1860—1917) відкрив безклітинний розчинний препарат (зимазу), здатний спричиняти спиртове бродіння (1897).

Від кін. 19 ст. почала розвиватися мікробіологія, засновником якої став франц. учений Л.Пастер (1822—95). Він відкрив явище анаеробіозу та збудників анаеробного бродіння (1861), довів неможливість самозародження мікроорганізмів (1860—61), розробив метод пастеризації — знезараження харчових продуктів (1865), виділив збудників сибірки (1881), краснухи свиней (1882), сказу (1885), розробив концепцію штучного імунітету і запропонував вакцинацію проти сибірки (1881) та щеплення проти сказу (1885). Чималий внесок у розвиток мікробіологічної науки зробив нім. лікар Р.Кох (1843—1910), який відкрив збудника туберкульозу (1882).

Досягнення в галузі техніки були пов'язані переважно з практичним застосуванням електрики. Зокрема, в Рос. імперії 1873 винахідник О.Лодигін (1840—1923) вперше продемонстрував ефективність ламп розжарювання для освітлення вироб. приміщень. У галузі дугового освітлен-

ня значну роль відіграли праці його земляка електротехніка П.Яблочкова (1847—94; незалежно від всесвітньо відомого винахідника американця Т.-А.Едісона). Постачання енергією підпр-в та її розподіл з міськ. мережі пов'язані з розробкою 1890 рос. електротехніком М.Доліво-Добровольським (1861—1919) трифазної системи передачі струму.

Упродовж 19 ст. відбувалися зміни і в організації наук. досліджень: з'явилися спеціалізовані лабораторії та ін-ти, започатковано наук. т-ва, склалася мережа наук. журналів. У науці почала переважати колективна праця, виникли перші наук. школи.

***

Заг. поступ світ. науки, зміни в її орг. засадах вплинули й на розвиток наук. досліджень в Україні.

Істотний вклад у математику і механіку внесли вчені Харків. ун-ту. В.Імшенецький (1832—92) розробив метод знаходження раціональних розв'язків лінійного диференціального рівняння (1881). К.Андрєєв (1848—1921) став одним із засн. вітчизн. проективної геометрії. Математик і механік О.*Ляпунов* (1857—1918) створив строгу теорію стійкості рівноваги й руху мех. систем із скінченним числом параметрів (1892), показав, що критерієм стійкості або нестійкості системи досліджуваних диференціальних рівнянь може бути деяка функція (функція Ляпунова) узагальнених координат і часу, що не є інтегралом цієї системи. Праці його учня В.Стеклова (1864—1926) стосувалися, гол. чин., мат. фізики, зокрема розв'язання осн. задач теорій потенціалу, теплопровідності, пружності й гідродинаміки.

У Київ. ун-ті В.Єрмаков (1845—1922) відкрив (1870) нову ознаку збіжності нескінченних рядів. У сферах теорії функцій, геометрії, варіаційного числення плідно працював Б.Букреєв (1859—1962), він першим у Росії (1889) дослідив фуксові функції. Праці Г.Суслова (1857—1935) стосувалися, гол. чин., аналітичної механіки. Істотний вклад у механіку вніс В.*Кирпичов* (1845—1913), перший ректор Харків. технологічного та Київ. політехнічного ін-тів. Він створив учення про подібність, широко використовував теорему взаємності в опорі матеріалів, значно спростив метод розрахунку статистично невизначених конструкцій.

Проф. астрономії Київ. ун-ту М.Хандриков (1837—1915) розробляв теорію руху планет і комет. Фізик М.*Авенаріус* (1835—95) з учнями одержав важливі результати в галузі критичного стану речовини (1875—89). Фізик-теоретик М.Шіллер (1848—1910) розробив метод визначення діелектричної проникності в змінних полях (1874), дав перше експериментальне доведення існування струму зміщення.

Проф. фізики Новорос. ун-ту (нині *Одеський національний університет*) М.Умов (1846—1915) запровадив поняття про швидкість і напрям руху енергії, про потік енергії та її густину, сформулював теорему, що пов'язує потік мех. енергії через площадку, тиск, якого вона зазнає, і швидкість її руху (теорема Умова). Ф.*Шведов* (1840—1905) був першим, хто спостерігав (1889) пружність форми і аномалію в'язкості колоїдних розчинів, він вивів рівняння в'язкопластичної течії речовини (рівняння Шведова), започаткував реологію дисперсних систем.

На каф-рі фізики Харків. ун-ту працював фізик-дослідник М.Пильчиков (1857—1908). Він підтвердив існування магнітних аномалій у районі Курська (1883), експериментально підтвердив теорію розсіяння світла Дж.-У.Релея (1892), поряд з Н.Теслою став засн. радіокерування.

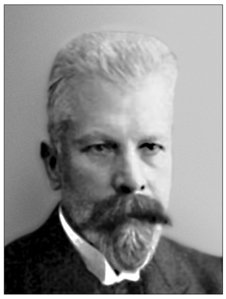
1861 проф. Львів. ун-ту (нині *Львівський національний університет*) Планер одержав рідкі кристали (перевідкрив їх 1888 австрійс. ботанік Ф.Рейніцер).

Значний внесок у розвиток хімії внесли вчені Харків. ун-ту. Видатний хімік М.*Бекетов* (1827—1911) започаткував тут спеціалізацію з фіз. хімії і заснував наук. школу, розробив засади алюмотермії, висунув ідею про зв'язок будови речовини з її властивостями. Його учень О.Ельтеков (1846—94) досліджував перетворення вуглеводнів та їхніх кисневих похідних. 1877 він сформулював правило, згідно з яким спирти, що мають гідроксильну групу вуглецю з подвійним зв'язком, перетворюються на ізомерно насичені альдегіди і кетони (правило Ельтекова); 1878 відкрив реакцію одержання альдегідів і кетонів.

Відомим ученим у галузі органічної хімії був проф. Київ. ун-ту П.Алексєєв (1840—91), його праці стосувалися хімії азосполук і сприяли виділенню останніх в окремий клас речовин. Він розробив (1867) метод відновлення нітросполук цинковим пилом у слабколужному спиртовому розчині. 1892 проф. Київ. ун-ту М.Бунге (1842—1914) узагальнив явища електролізу органічних і неорганічних сполук. Він же удосконалив методику газового аналізу.

Дослідження професорів Новорос. ун-ту П.Мелікішвілі (1850—1927) та Л.*Писаржевського* (1874—1938) перекисних сполук внесли чимало нового в неорганічну хімію. Завдяки їм було виділено перекиси в самостійний клас речовин і започатковано хімію перекисних сполук.

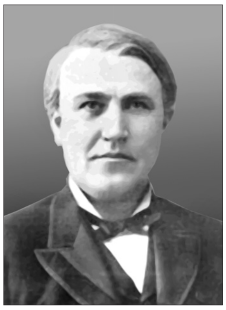
Чималий внесок зроблено укр. вченими в розвиток біологічних наук. У Харків. ун-ті О.Данилевський (1838—1923) сформулював оригінальну модель будови білкової молекули (1891), В.Данилевський (1852—1939) заклав основи електрофізіології головного мозку. Л.Ценковський (1822—87) винайшов оригіналь-

Е. Бухнер.

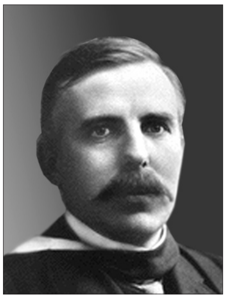

Л. Пастер.

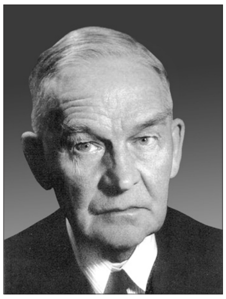

Р. Кох.

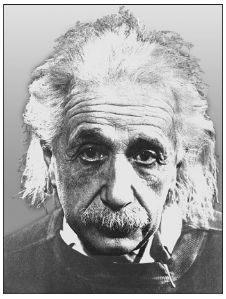

П.М. Яблочков.

Т.-А. Едісон.

М.-К. Планк.

Е. Резерфорд.

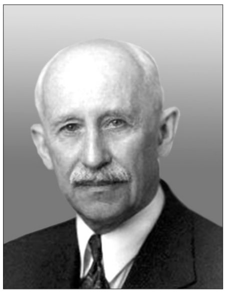

Ф. Содді.

А. Ейнштейн.

Н.-Г. Бор.

В. Гейзенберг.

М. Борн.

О. Райт.

ний метод виготовлення вакцини проти сибірської язви (1883). У Київському ун-ті О.Павловський (1857—1944) запропонував метод виготовлення протидифтерійної сироватки (1895). С.Навашин (1857—1930) вперше описав явище подвійного запліднення в покритонасінних рослин (1898). У Новорос. ун-ті І.*Мечников* (1845—1916) виконав дослідження внутрішньоклітинного травлення, що стали основою для створення ним теорії імунітету (1883). Разом з О.Ковалевським (1840—1901) він довів єдність плану розвитку різних груп тваринного світу, ставши засн. еволюційної ембріології. 1886 І.Мечников з М.*Гамалією* (1859—1949) та Я.Бардахом (1857—1929) організував в Одесі першу бактеріологічну станцію, де проводилася вакцинація проти сказу. Становлення та перші успіхи фізіології центральної нервової системи пов'язані з діяльністю І.*Сєченова* (1829—1905), який 1871—76 працював у Новорос. ун-ті, де підтвердив та розвинув сформульоване ним раніше положення про матеріальну основу психічних процесів.

1892 в Криму, в лабораторії Нікітського ботанічного саду, Д.Івановський (1864—1920) відкрив збудника мозаїчної хвороби тютюну, започаткувавши нову галузь біологічної науки — вірусологію.

Плідно розвивалася в Україні с.-г. наука. В 1-й пол. 1890-х рр. тут працював В.*Докучаєв* (1846—1903), який розробляв учення про ґрунт як особливе природно-історичне тіло. Значний внесок у розвиток вітчизн. садівництва вніс Л.*Симиренко* (1855—1920), який 1887 заклав у с. Мліїв (нині село Городищенського р-ну Черкас. обл.) перший в Європі помологічний розплідник і маточний сад.

Розвиток пром-сті в Україні посилив вимоги до тех. наук. У Харків. технологічному ін-ті К.Зворикін (1861—1928) закладав основи науки про різання металів, а П.Мухачов розробляв проблеми паровозобудування, техніки і технології ковальської справи. 1871 М.*Бенардос* (1842—1905) запропонував метод дугового електрозварювання.

***

На поч. 20 ст. у світ. природознавстві, зокрема у фізиці, продовжувалася серія революц. відкриттів, які радикально змінили уявлення про навколишній світ. 1900 нім. фізик М.-К.Планк (1858—1947) ввів поняття кванта енергії і започаткував квантову теорію. 1903 англ. вчені — фізик Е.Резерфорд (1871—1937) та радіохімік Ф.Содді (1877—1956) — створили теорію радіоактивного розпаду. 1905 фізик-теоретик А.Ейнштейн (1879—1955) створив спец., а 1915 — заг. теорію відносності, давши новий погляд на простір, час і матерію. Все це знаменувало відхід від класичних уявлень та понять і перехід до некласичної, сучасної науки й сприяло, врешті-решт, побудові нової, квантово-релятивістської картини світу.

Застосування релятивістських і квантових принципів до космології привело до революції в цій галузі. 1922 рос. математик і геофізик О.Фрідман (1888—1925) сформулював концепцію Всесвіту, що розширюється. Значну роль у формуванні некласичного природознавства відіграла квантова механіка, в створенні якої брали участь учені різних країн. Датський фізик Н.-Г.Бор (1885—1962) створив першу квантову теорію атома; нім. фізик В.Гейзенберг (1901—60) запропонував (1925) матричний варіант квантової механіки, сформулював принцип невизначеності (1927); франц. фізик Л. де Бройль (1875—1960) висунув (1923—25) ідею про хвильові властивості матерії, на основі якої австрійс. фізик-теоретик Е.Шредінгер (1887—1970) розробив (1926) засади хвильової механіки і сформулював її основне рівняння (рівняння Шредінгера); нім. фізик М.Борн (1882—1970) дав їй статистичну інтерпретацію.

Виникли нові розділи фізики — атомна та ядерна фізика, фізика твердого тіла, фізика і техніка низьких температур, фізика й техніка напівпровідників та ін.

Революц. відкриття здійснені і в біології. 1900 опублікували свої роботи голл. ботанік Г. де Фріз (1848—1935), нім. ботанік К.-Е.Корренс (1864—1933) та австрійс. генетик Е.Чермак (1871—1962), які перевідкрили й підтвердили закони спадковості Г.-Й.Менделя, заклавши основи генетики.

У галузі техніки значним поступом стало освоєння повітряного простору. 1903 брати У.Райт (1867—1912) та О.Райт (1871—1948) здійснили перший у світі керований політ на літаку з двигуном внутр. згоряння.

***

Чимало цінних наук. результатів було отримано на поч. 20 ст. в Україні. В галузі математики значну роль почала відігрова-

ти київ. алгебраїчна школа Д.*Граве* (1863—1939). Працюючи в Харків. ун-ті, С.*Бернштейн* (1880—1968) запровадив нерівність, що давала можливість замінити ступеневу оцінку ймовірності значних відхилень експоненційною спадною (1911; нерівність Бернштейна), побудував першу аксіоматичну теорію ймовірностей (1917). Дослідження проф. Львів. ун-ту С.Банаха (1892—1945) стосувалися функціонального аналізу. Свої результати він опублікував у книзі «Теорія лінійних операцій» (1932).

У галузі буд. механіки вагомі результати з опору матеріалів і теорії пружності одержав проф. Київ. політех. ін-ту Ст.*Тимошенко* (1878—1972). К.Симінський (1879—1932) відомий своїми працями в галузі теорії міцності, стійкості і втомлюваності металевих і дерев'яних конструкцій.

1898—1913 у Львів. ун-ті М. фон Смолуховський (1872—1917) виконав класичні праці з молекулярно-кінетичної теорії флуктуацій (1904) та броунівського руху (1906). Д.Рожанський (1882—1936) у Харків. ун-ті розробив методи осцилографування швидкоплинних електричних процесів (1910), висунув ідею магнетронного генератора. В цьому ж ун-ті В.Фесенков (1889—1972) вперше виконав фотометричне дослідження зодіакального світла (1914).

Важливу роль у розвитку електронних уявлень у хімії відіграли дослідження Л.Писаржевського з електропровідності водних і неводних розчинів, розпочаті ним 1914 у Катериносл. вищому гірничому уч-щі. Електрохімією неводних розчинів займався В.Плотников (1873—1947) у Київ. політех. ін-ті. Він пояснив (1908) іонізацію розчину електролітичною відповідністю між розчиненою речовиною і розчинником, висунув (1913) оригінальну гіпотезу електрохім. резонансу, довів (1916) існування комплексів у неводних розчинах. У цьому ж ін-ті А.Думанський (1880—1967) організував першу в Україні лабораторію колоїдної хімії, де вперше застосував (1907) ультрацентрифугування для визначення розмірів колоїдних часток; В.Шапошников (1870—1952) досліджував (1904) кольоровість, будову і таутометрію барвників; М.Коновалов (1858—1906) встановив закономірності при нітруванні різних граничних вуглеводнів, що дало можливість розв'язати чимало проблем органічної хімії.

Проф. Київ. ун-ту С.Реформатський (1860—1934) розробив метод синтезу b-оксикислот із застосуванням цинкоорганічних сполук (реакція Реформатського), який значно розширив можливості синтезу складних природних сполук. Проф. Новорос. ун-ту Є.Бурксер створив в Одесі першу радіологічну лабораторію (1910) і розпочав дослідження радіоактивності мінеральних вод та гірських порід.

У галузі геології вагомі дослідження провів М.Андрусов (1861—1924), розробив стратиграфічну схему неогенових мор. відкладів, заклав основи вітчизн. палеоекології, встановив наявність сірководневого зараження глибинних водних зон Чорного моря.

У біології поширювалися ідеї еволюціонізму. В Київ. ун-ті О.Сєверцов (1866—1936) створив вчення про співвідношення онто- і філогенезу; І.Шмальгаузен (1884—1963) розробив оригінальні положення про шляхи й фактори еволюції; М.*Холодний* (1882—1953) виділив залізобактерії (1921) і майже одночасно з амер. фізіологом рослин Ф.-В.Вентом заклав (1926—28) основи вчення про фітогормони.

Активно розвивалися дослідження в галузі тех. наук у вузах. У Київ. політех. ін-ті В.Іжевський (1863—1926) створив кілька конструкцій електричних печей (1901—07), запропонував нагрівання сталі у соляних ваннах перед гартуванням, розробив газогенератор оригінальної конструкції (1919—27).

У *Києві* й Одесі склалися авіац. центри. При механічному гуртку в Київ. політех. ін-ті проф. М.Делоне (1856—1931), один із піонерів вітчизн. повітроплавання, організував повітроплавну секцію. Його учень — авіаконструктор І.*Сікорський* (1889—1972) — побудував (1913) перші багатомоторні літаки «Русский витязь» та «Илья Муромец». У *Полтаві* (1914—15), а потім у Києві (1918—19) почав розробляти теорію косміч. польоту О.Шаргей (Ю.*Кондратюк*; 1897—1942) — один із піонерів ракетної техніки та космонавтики.

У буремні роки *Першої світової війни*, *української революції 1917—1921* та *громадянської війни в Україні 1917—1921* поступ науки в Україні призупинився, але саме в цей період, 14 листоп. 1918, була заснована УАН (нині *Національна академія наук України*), з існуванням якої в подальшому пов'язані значні досягнення укр. учених. З ініціативи В.*Вернадського* (1863—1945) в академії почала створюватися мережа н.-д. установ — лабораторій, ботанічних садів, ін-тів, що в подальшому дало змогу розгорнути серйозні фундаментальні та прикладні дослідження.

У галузі математики Н.*Ахієзер* (1901—80) і М.Крейн (1907—89) створили (1937) лінійні методи підсумовування рядів Фур'є певних класів. М.Кравчук (1892—1942) та С.Бернштейн отримали важливі результати для вирішення проблеми моментів. Робота М.*Боголюбова* (1909—92) в галузі варіаційного числення 1930 одержала премію Болонської АН. 1932 він спільно з М.М.*Криловим* (1879—1955) почав розробляти новий напрям у мат. фізиці — аксіоматичну теорію нелінійних коливань. Значних успіхів досягли 1935—37 М.Боголюбов та М.М.Крилов у галузі функціонального аналізу. Вони встановили, що кожна динамічна система, задана в компактному фазовому просторі, має інваріантну міру, що відіграло значну роль у становленні заг. теорії динамічних систем. Фундаментальний внесок у розвиток функціонального аналізу зробив М.Крейн.

Перші дослідження в галузі теорії ймовірностей здійснили С.Бернштейн і М.Кравчук. С.Бернштейн запропонував (1934) новий підхід до доведення граничних теорем для сум випадкових величин, зв'язаних у ланцюг Маркова, що стало основою для побудови теорії стохастичних диференціальних рівнянь. Роботи М.Кравчука були пов'язані з теорією кореляцій, теорією кривих, мат. статистикою.

У галузі механіки у *Дніпропетровську* О.Динник (1876—1950)

Дж.-Д. Кокрофт.

В. Мейснер.

Л.Д. Ландау.

провів дослідження стійкості стержнів і арок. Він застосував методи теорії пружності до вивчення гірського тиску та до розрахунку кріплення шахт. М.М.Крилов і М.Боголюбов розробили математично обґрунтовану теорію, придатну для одержання не тільки першого, а й вищих наближень розв'язків задач нелінійних коливань. Д.Граве разом з Ю.Соколовим (1896—1971) дослідив рух перигелію Меркурія і визначив поправки елементів планетних орбіт залежно від магнітного моменту Сонця та електричних зарядів планет. М.Боголюбов вивів узагальнене рівняння гідромеханіки, з якого рівняння класичної гідродинаміки одержуються як перше наближення. С.Серенсен (1905—77) побудував раціональні методи розрахунку та конструювання різних типів коліс (1929—32), міцності деталей авіац. двигуна, розробив стат. теорію пошкодження від втомленості (1936), а спільно з Ф.Белянкіним (1892—1972) — новий метод розрахунку сталевих і дерев'яних конструкцій.

Організація 1928 в *Харкові* Укр. фізико-тех. ін-ту, який 1938 увійшов до системи АН УРСР, сприяла розгортанню широкого спектра фіз. досліджень, зокрема з ядерної фізики. 10 жовт. 1932 К.*Синельников* (1901—66), О.*Лейпунський* (1903—72), А.Вальтер (1905—65) та Г.Латишев (1907—73) уперше в *СРСР* і невдовзі після англійця Дж.-Д.Кокрофта (1897—1967) та ірландця Е.-Т.Уолтона (н. 1903) розщепили ядро літію штучно прискореними протонами. 1934 Л.Шубников і Ю.Рябінін, практично одночасно з нім. фізиками В.Мейснером та Р.Оксенфельдом, показали, що в надпровідному стані магнітна індукція металу дорівнює нулю, тобто дали обґрунтоване доведення ідеального діамагнетизму надпровідників. 1937 Л.Шубников і С.Шалит остаточно довели існування антиферромагнітного стану, що за рубежем було зроблено А.Бізеттом та ін. 1938. Роботи Л.Шубникова сприяли також розвиткові вітчизн. кріогеники.

Теор. фізику в Харкові репрезентував Л.Ландау (1908—68), який започаткував фізику феромагнетиків. 1937 він розробив теорію проміжного стану надпровідників. Величезне значення мала його робота, в якій виведено наближене кінетичне рівняння для плазми у випадку кулонівської взаємодії та встановлено вигляд інтегралу зіткнень для заряджених частинок (1936).

А.Слуцкін (1891—1950) з учнями запропонував новий метод генерування дециметрових хвиль значної потужності за допомогою т. зв. магнетронних коливань динатронного типу і розробив їхню теорію. І.Обреїмов (1894—1981) та А.*Прихотько* (1906—95) довели дискретність спектрів молекулярних кристалів, поклавши початок низькотемпературній спектроскопії молекулярних кристалів в Україні.

В Ін-ті фізики О.*Гольдман* (1884—1971) розвивав фізику напівпровідників, Н.Моргуліс (1904—76) — емісійну електроніку. Фундаментальні дослідження в галузі фізики міцності та пластичності в Україні розпочато 1932 в Дніпроп. фізико-тех. ін-ті. Г.*Курдюмов* (1902—96) провів тут класичні рентгенографічні дослідження загартування та відпуску сталей і сплавів.

Розвиток одного з осн. напрямів геології — петрографії — стимулювала робота В.Лучицького (1877—1949) «Петрографія України» (1934). Дослідження генезису порід і руд залізорудної формації, виконані 1933 М.Світальським (1884—1937) та П.П'ятницьким, стали основою для створення схеми рудоутворення. Б.Чернишов (1888—1950) 1931 розкрив закономірності формування вугільних пластів і вугленосних товщ. Від 1929 геогр. дослідження у ВУАН — АН УРСР очолював С.*Рудницький* (1877—1938), працюючи над систематикою геогр. знань.

У Дніпропетровську в Ін-ті фіз. хімії Л.Писаржевський та В.Ройтер (1903—73) вперше висунули обґрунтовану електронну теорію каталізу, а О.*Бродський* (1895—1969) 1934 вперше в СРСР одержав важку воду. В Ін-ті хімії АН УРСР В.Плотников створив новий напрям — електрохімію неводних розчинів; А.Бабко (1905—68) провів систематичні дослідження реакцій, що лежать в основі фотометричних методів аналізу; Л.Кульський (1903—93) розробляв методи очищення та знезараження води.

У галузі фізіології росту рослин працювали В.Любименко (1873—1937), який 1930—36 розробив широку програму досліджень з підвищення врожаю і якості рослин (махорки), та Є.Вотчал (1864—1937) — він започаткував польову фізіологію рослин і розробляв теор. основи створення нових сортів цукрових буряків з високою цукристістю. М.*Кащенко* (1855—1935) зробив вагомий внесок у теорію і практику акліматизації рослин в Україні.

Працюючи в Ін-ті зоології і біології, І.Шмальгаузен підготував монографію «Ріст організмів» (1932), в якій запропонував теорію росту тварин. Співробітник цього ж ін-ту О.Лебедєв виконав класичні роботи з вивчення біоценозів листяного лісу (1933) і теоретично обґрунтував можливість застосування атрактантів для боротьби із шкідливими комахами.

В Ін-ті біохімії О.*Палладін* (1885—1972) розгорнув дослідження з вивчення функціональної біохімії м'язів. О.*Богомолець* (1881—1946) та його учні впродовж 1920—30-х рр. розробляли концепцію фізіологічної системи сполучної тканини. Ідея про особливу роль сполучної тканини в механізмах старіння згодом сприяла розвиткові молекулярної теорії старіння. 1928—35 В.Чаговець (1893—1941) із співробітниками створив новий розділ електрофізіології — електрогастрографію.

Від 1937 під кер-вом С.Гершензона (1906—98) вивчалися генетичні процеси в природних популяціях тварин. 1928—35 А.Сапегін (1883—1946) вперше застосував методи експериментального мутагенезу в селекції та одержав шляхом рентгенівського опромінювання спадкові зміни в пшениці, ячменю та ін. рослин. Проте на шляху подальшого розвитку селекційно-генетичних робіт стали ненаук. методи утвердження істинності ідей, які почав практикувати в галузі селекційних досліджень Т.*Лисенко* (1898—1976). Оголосивши себе продовжувачем традицій «передової мічурінської біології», Т.Лисенко відкинув як методоло-

гічно неправильні 3 осн. положення хромосомної теорії спадковості.

Наприкінці 1920-х рр. в УСРР почалася *індустріалізація*, що вимагало швидкого розвитку техніки і тех. наук. Серед прогресивних галузей техніки важлива роль належала зварюванню як одній із провідних технологій вир-ва металоконструкцій. В Ін-ті електрозварювання під кер-вом Є.*Патона* (1870—1953) проводилися дослідження зварних конструкцій, вивчалася їх міцність у різних умовах. Випробування суцільнозварного корпусу судна довели, що міцність зварних з'єднань була не нижчою від клепаних.

У галузі енергетики істотні результати одержав С.*Лебедєв* (1902—74), він одним із перших почав вивчати проблему стійкості й автоматизації енергетичних систем (1934), створив теорію стійкості синхронних машин, ефективні конструкції регуляторів синхронних генераторів та двигунів.

Високі темпи індустріалізації вимагали широкої тех. реконструкції металургійної пром-сті. В Харкові М.Луговцов (1885—1956) та Б.Коваль розробили метод виплавки в доменних печах високоякісного чавуну з криворізьких руд на донецькому коксі, що дало змогу відмовитись від транспортування сировини з Уралу і знизило собівартість продукції.

1932 співробітник Ін-ту хімії М.Мозговий отримав авторське свідоцтво на метод застосування кисню у вир-ві сталі, заснований на вдуванні чистого кисню в розплавлений метал. У серед. 1920-х рр. В.Ізбеков уперше одержав вісмут у вигляді порошку електролізом розплаву бромистого алюмінію. 1931 В.Плотников із співробітниками методом електролізу неводних розчинів уперше одержав порошок цирконію.

З початком *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* тематика наук. установ країни була перебудована відповідно до потреб воєн. часу. Переважна більшість науковців була евакуйована з України і працювала в Сибіру, на Уралі, в Серед. Азії, вносячи свою частку в озброєння армії та зміцнення тилу. Було запроваджено автоматичне зварювання корпусу танків (Є.Патон), створено вітамін К (вікасол) для лікування ран (О.Палладін) та антиретикулярну цитотоксичну сироватку (О.Богомолець) тощо.

Наприкінці 1938 відкрито явище поділу ядра урану нейтронами, на основі якого невдовзі в США було створено (1945) атомні, а на поч. 1950-х рр. у США і СРСР — термоядерні бомби, що призвело до гонки ядерних озброєнь у світі та *«холодної війни»*.

По закінченні Великої Вітчизняної війни найважливішим завданням учених стало відновлення нар. госп-ва. В перше повоєн. десятиріччя в УРСР було отримано низку важливих наук. результатів.

Швидко розвивалися мат. дослідження. В Ін-ті математики АН УРСР наприкінці 1940-х рр. під кер-вом М.*Лаврентьєва* (1900—80) створено новий напрям у теорії функцій — теорію квазікомформних відображень. О.Ішлінський (1913—2003) одержав низку фундаментальних результатів у теорії гіроскопів, Ю.*Митропольський* (н. 1917) — в асимптотичній теорії нестаціонарних коливальних процесів, Б.Гнєденко (1912—95) побудував заг. теорію підсумовування незалежних випадкових величин. 1948—50 в Ін-ті електротехніки під кер-вом С.Лебедєва створено першу в континентальній Європі електронну цифрову обчислювальну машину.

Чимало пріоритетних результатів одержали фізики-теоретики. 1946 С.Пекар (1917—85) запровадив поняття полярона й 1946—50 побудував теорію поляронів у границі сильного зв'язку, фундаментом якої стали рівняння для визначення енергетичного спектра полярона (рівняння Пекаря) та формула для ефективної маси полярона (формула Пекара-Ландау). А.Прихотько експериментально відкрила (1946—48) колективний характер поглинання світла молекулярними кристалами, а О.*Давидов* (1912—93) побудував (1948) теорію поглинання світла молекулярними кристалами й передбачив розщеплення невироджених молекулярних термів (давидовське розщеплення).

1948 Г.Курдюмов передбачив і 1949 з Л.Хандросом відкрив термопружну рівновагу при фазових перетвореннях мартенситного типу (ефект Курдюмова). В.*Лашкарьов* (1903—74) вперше спостерігав (1946) біполярну дифузію нерівноважних носіїв струму, заклав (1949—52) основи вчення про фотоєдс. 1949 Н.Моргуліс разом із П.Марчуком відкрили явище термоемісійного перетворення енергії, чим започаткував новий напрям в енергетиці. 1948 О.*Ахієзер* (1911—2000) разом із Я.Файнбергом (н. 1918) передбачили пучкову нестійкість плазми. 1955 О.Ахієзер разом з О.*Ситенком* (1927—2002) передбачили дифракційне розщеплення дейтрона.

1945—52 І.*Ліфшиць* (1917—82) створив послідовну теорію локальних збуджень реального кристалу, 1948 розвинув теорію двійникування, а 1950 показав, як квантується рух електрона зі складним законом дисперсії в магнітному полі (умова квантування Ліфшиця-Онсагера).

У галузі фізики низьких температур 1944—48 Б.*Лазарєв* (1906—2001) та ін. відкрили два типи поведінки надпровідників під тиском, 1948 Б.Лазарєв разом з О.*Галкіним* (1914—82) відкрили детекторні властивості надпровідників.

В Ін-ті органічної хімії під кер-вом А.Кіпріанова (1896—1972) було синтезовано низку барвників-фотосенсибілізаторів, розроблено нові методи синтезу ціанінових барвників.

В Ін-ті генетики і селекції (Харків) В.Юр'єв (1879—1962) створив високоврожайний і стійкий проти полягання сорт пшениці «Харківська-4». С.Гершензон (1906—98) 1953 відкрив явище самозбирання вірусу ядерного поліедрозу тутового шовкопряда. Фундаментальні результати було одержано в хімії і біохімії білків В.Бєліцером (1906—88), який разом з К.Котковою створив білковий кровозамінник (1950). М.Підоплічко (1904—75) та В.Білай (1961—94) одержали лікувальний препарат мікроцид (1950), а В.Дроботько (1885—1966) із співробітниками — іманін (1954).

У першій післявоєн. п'ятирічці Б.*Патон* (н. 1918) створив теорію автоматів дугового зварювання. Істотним тех. досягненням стала побудова найбільшого

на той час у світі суцільнозварного моста через Дніпро завдовжки 1543 м. На поч. 1950-х рр. Б.Патон, Г.Волошкевич та ін. створили новий метод з'єднання металу практично необмеженої товщини — електрошлакове зварювання. Було розроблено також високопродуктивний спосіб швидкісного зварювання труб великого діаметра для магістральних нафто- і газопроводів (Р.Лашкевич, Б.Медовар та ін.).

З поч. 1950-х рр. у світ. науці бурхливо почали розвиватися такі нові напрями, як реакторобудування та атомна енергетика, фізика транзисторів, мікроелектроніка, радіофізика та радіоастрономія, молекулярна біологія, керований термоядерний синтез, обчислювальна техніка й кібернетика.

Значних результатів у галузі природничих наук в УРСР було досягнуто в період «хрущовської відлиги» (див. М.*Хрущов*). В галузі математики 1956—65 Ю.Березанський (н. 1925) побудував теорію інтегральних зображень позитивно визначених ядер, 1956 А.Скороход (н. 1930) — заг. теорію граничних теорем для процесів без розривів другого роду.

На рубежі 1950—60-х рр. розпочався стрімкий розвиток кібернетики. Під кер-вом В.*Глушкова* (1923—82) створено і введено в дію спеціалізовану електронну лічильну машину «МЭСМ» (1958), універсальну обчислювальну машину «Київ» (1959), керуючу ЕОМ широкого призначення «Дніпро» (1961), малу ЕОМ для інженерних розрахунків на напівпровідникових елементах «Промінь» (1962). 1963 запропоновано концепцію ієрархічних автоматизованих систем управління нар. госп-вом. 1961 М.*Амосов* (1913—2002) створив апарат «штучне серце — легені».

Від кін. 1958 Ін-т механіки почав працювати над наук. програмами, пов'язаними з ракетобудуванням. За короткий час в ін-ті М.Кільчевським (1909—79), В.Лазаряном (1909—78), А.Коваленком (1905—73) та ін. було здійснено фундаментальні дослідження і розробки, необхідні для створення міжконтинентальних балістичних ракет.

1957 в Харків. фізико-тех. ін-ті розпочалося створення експериментальної бази для проведення термоядерних досліджень. 1964 В.Толок (н. 1926) ввів у дію стелератор «Сиріус». У 1960-х рр. Я.Файнберг започаткував плазмову електроніку. 1954—65 І.Ліфшиць з учнями розробив електронну теорію металів. Значний цикл робіт, проведений К.*Синельниковим* (1901—66), В.*Івановим* (1908—80) та В.*Зеленським* (н. 1929), стосувався фіз. матеріалознавства, зокрема розробки твелів (тепловидільних елементів) та нових конструкційних і реакторних матеріалів.

1960 в Ін-ті фізики в Києві став до ладу ядерний реактор, що дало можливість розгорнути дослідження з нейтронної фізики (М.Пасічник, 1912—96).

В Ін-ті металокераміки і спецсплавів колектив під кервом І.*Францевича* створював нові матеріали з наперед заданими властивостями. 1965 тут почали розвиватися нові напрями — металургія волоконних матеріалів та порошкова металургія.

В Ін-ті електрозварювання з ініціативи Б.Патона розгорнулися роботи, пов'язані зі створенням нової галузі металургійного вир-ва — спец. електрометалургії. Тривали пошуки ефективних засобів захисту розплавленого металу від взаємодії з азотом повітря. Широке застосування отримала технологія зварювання у вуглекислому газі, запропонована Д.Дудком (н. 1921) та ін. на поч. 1960-х рр.

В Ін-ті заг. і неорганічної хімії А.Думанський (1880—1967), Ф.Овчаренко (1913—96) та О.Куриленко (1904—82) проводили фундаментальні дослідження ліофільності й електрохім. властивостей дисперсних систем. В Ін-ті органічної хімії О.*Кірсанов* (1901—92), Г.Деркач (1932—69) та ін. відкрили нові реакції та нові класи й типи органічних сполук.

1960 С.Гершензон одержав експериментальні дані на користь зворотної транскрипції. Через 10 років амер. вчені Д.Балтімор (н. 1938) та Г.-М.Темін (1934—94) незалежно один від одного розкрили механізм зворотної транскрипції й 1975 отримали Нобелівську премію.

У період наростання кризових явищ у рад. сусп-ві фінансування науки *державою* зменшилося, проте нагромаджений протягом попередніх років наук. потенціал дав змогу дослідникам плідно працювати й досягти помітних успіхів. Саме в цей період переконливо проявили себе великі наук. колективи та наук. школи.

Заснована в Ін-ті механіки М.М.Криловим та М.Боголюбовим наук. школа з асимптотичних методів теорії нелінійних коливань користувалася світ. визнанням. У розвитку теорії функцій, особливо теорії апроксимації, вчені ін-ту мали провідне місце у світі.

В останній чв. 20 ст. активізувалося проникнення механіки у фізику, хімію, біологію, медицину. В серед. 1980-х рр. відбулося становлення наук. школи В.Грінченка в галузі мед. акустики. Було розроблено модель процесу генерації звуку дихання, комп'ютеризовану систему діагностики захворювань легенів на ранніх стадіях, теор. результати підтверджено експериментом у клінічних умовах. На основі експериментальних досліджень Л.Козлова, В.Бабенка, В.Соколова та ін., що стосувалися особливостей шкіри дельфінів при обтіканні потоком води, було створено теорію керування вихровими структурами у примежовому шарі, зареєстровану як відкриття (1983).

Спец. напрямом у теорії машин і механізмів у 1980-ті рр. були дослідження з механіки роботів, маніпуляторів, планетоходів, неголономної механіки колісних транспортних роботів. В.Ларін та його учні отримали чимало оригінальних результатів у галузі динаміки й теорії керування мех. об'єктами.

Велика група учнів О.Ішлінського в Ін-ті математики (Київ), Ін-ті прикладної математики і механіки (*Донецьк*), н.-д. центрі «Ритм» Київ. політех. ін-ту, в конструкторському бюро з-ду «Арсенал» працювала над підвищенням точності й надійності навігаційних систем. Дослідження вітчизн. учених у галузі лазерної гіроскопії значно випередили зарубіжні розробки.

1970—80-ті рр. характеризуються різким підвищенням складності розроблюваних кібер-

нетичних систем, встроюванням засобів обчислювальної техніки в тех. системи і комплекси, розроблянням автоматизованих систем управління і проектування.

1968 В.Глушков запропонував метод сітьового прогнозування із застосуванням експертних оцінок, що відіграв важливу роль у підготовці мат. інструментарію для систем прийняття рішень. І.Сергієнко (н. 1936) створив перші спеціалізовані пакети прикладних програм, що забезпечують ефективне обробляння даних методами статистики. О.Івахненко (н. 1913) розробив метод групового обліку аргументів для розв'язання задач тех. кібернетики. 1969 Г.Пухов (1916—98) розробив «Екстрему» — першу вітчизн. гібридну ЕОМ для розв'язання динамічних задач нелінійного програмування.

1971 О.Кухтенко, Ю.Самойленко (н. 1932), Ю.Ладиков-Роєв заклали теор. основи управління швидкоплинними процесами. 1975 А.Морозов (н. 1939) увів в експлуатацію систему оперативного керування польотами косміч. кораблів «Союз» та «Союз-Аполлон». Б.Малиновський (н. 1921) в Ін-ті кібернетики разом з Наук.-вироб. об-ням «Світлана» створив перші мікроЕОМ.

1978 В.Глушков сформулював новий принцип організації обчислень в ЕОМ, названий «макроконвейером», і запропонував підхід до розв'язання мат. задач проектування багатопроцесорних ЕОМ. 1987 його учні розробили й передали до серійного виробництва багатопроцесорний обчислювальний комплекс, першу в СРСР суперЕОМ. До 1990 промсть УРСР освоїла серійне вир-во всіх класів і сімейств ЕОМ.

У галузі фізики створено нові наук. напрями: теорію невпорядкованих систем і фізику квантових кристалів (І.Ліфшиць), фізику високих тисків при низьких температурах (Б.Лазарєв), низькотемпературне й вакуумне матеріалознавство, кріоелектромашинобудування (Б.*Вєркін*) та ін.

1970 В.*Бар'яхтар* (н. 1930), О.Галкін та ін. відкрили проміжний фазовий стан у антиферомагнетиках, 1973 В.Міхеєв, Б.Єсельсон і В. Григор'єв — квантову дифузію, 1974 О.Королюк (н. 1926) та В.Рой — акустомагнітоелектричний ефект. 1977 О.Ситенко розробив теорію електромагнітних флуктуацій у плазмі, 1972—77 Д.*Волков* (1925—96) — теорію суперсиметрії. І.*Юхновський* (н. 1925) розробив мікроскопічну теорію розчинів електролітів. В.*Гріднєв* (1908—90) і В.Трефілов (1930—2001) заклали фіз. основи швидкісного електротермічного обробляння сталей та сплавів, В.Єременко (н. 1936) — магнітооптики феромагнетиків, С.Свєчников (н. 1926) — некогерентної оптоелектроніки.

У Гол. астрономічній обсерваторії АН УРСР Я.Яцків (н. 1940) заснував школу спеціалістів з вивчення обертання Землі та школу фундаментальної астрометрії. Було одержано важливі результати в галузі фізики комет і спостережень нестаціонарних зірок.

На межі 1970—80 рр. активізувалися дослідження геології океанів і морів з використанням н.-д. суден «Академик Вернадский», «Фаддей Беллинсгаузен», «Гидролог». Було виявлено унікальні поля фосфоритів і залізомарганцевих конкрецій в Атлантичному та Індійському океанах.

В Ін-ті геофізики почалися широкі дослідження з теорії процесів, що відбуваються в мантії Землі, і пов'язаних з ними тектонічних рухів. Зокрема, С.Субботін (1906—76) розробляв теорію причин тектонічних рухів і механізму формування структур земної кори.

В Ін-ті заг. та неорганічної хімії Ю.Делімарський (1904—90) встановив залежність електродних потенціалів від природи аніона й атомного номера елемента і з О.Городиським (1930—92) розробив нові концепції активаційної поляризації, методики розрахунку дифузійних процесів. На основі вивчення термодинаміки та кінетики електродних процесів Ю.Делімарський, О.Зарубицький (н. 1936) і В.Будник відкрили (1975) нове явище переносу металів з катода на анод, що стало основою технології одержання важкоплавких металів, нанесення електрохім. гальванічних покриттів тощо.

С.Волков (н. 1935) заклав теор. основи високотемпературної координаційної хімії, що дало змогу розробити і вперше в СРСР реалізувати в пром-сті принципово нові методи витягнення золота й ін. дорогоцінних металів із вторинної сировини. В Ін-ті колоїдної хімії і хімії води Ф.Овчаренко відкрив (1988) селективну гетерокоагуляцію мікроорганізмів з колоїдними частинками металів та на її основі створив пром. біотехнологію витягнення золота. Вчені ін-ту заклали наук. основи хімії і технології очищення пром. стічних вод.

В Ін-ті органічної хімії О.Кірсанов створив наук. школу з елементоорганічних сполук. Він винайшов високоефективні препарати з унікальними властивостями для екстрагування рідкісних та розсіяних елементів, нові антипірени, запропонував ефективні фунгіциди, домішки до мастил, складні стабілізатори поліхлорвінілу.

В Ін-ті біоорганічної хімії та нафтохімії В.Кухар (н. 1942) розробив нові підходи до синтезу важкодоступних фторовмісних органічних сполук і одержав низку нових фосфоазосполук та гетероциклів фосфору. Було запропоновано новий високоселективний метод одержання оптичноактивних дифторамінокислот за допомогою реакції Реформатського.

Від 1977 у Фіз.-хім. ін-ті АН УРСР (нині НАН України) в Одесі розвиваються дослідження в галузі органічного, зокрема спрямованого стереоспецифічного, синтезу макрогетероциклічних систем, алкоксисполук, біологічно активних речовин. О.*Богатський* (1929—83) і С.Андронаті (н. 1940) створили (1974) та впровадили у вир-во (1980) перший вітчизн. транквілізатор — феназепам.

В Ін-ті ботаніки Є.Кордюм (н. 1932) із співробітниками отримали пріоритетні результати щодо особливостей структури і деяких функцій рослинних та бактеріальних клітин при зміні окремих геофіз. факторів в умовах модельних експериментів та орбітальних косміч. польотів. К.Ситник (н. 1926), Ю.Глеба (н. 1949), В.Сидоров і І.Комарницький разом із співробітниками Ін-ту фізіології АН СРСР та Укр. НДІ картопляного госп-ва здійснили цикл робіт з розробляння

фундаментальних основ клітинної (генетичної) інженерії рослин (1984).

Ін-т фізіології ім. О.Богомольця відзначився роботами в галузі нейрофізіології та мембранної біології. За допомогою методики застосування внутрішньоклітинних скляних електродів, вперше використаної в СРСР, П.*Костюк* (н. 1924) та ін. розкрили (1975—83) іонні механізми збудливості соми нервової клітини.

Одним із осн. напрямів діяльності Ін-ту біохімії ім. О.Палладіна стала імунологія. С.Комісаренко (н. 1943) здійснив тут дослідження з імунохімії та молекулярної імунології, встановивши кількість і локалізацію антигенних детермінант низки антигенів.

В Ін-ті молекулярної біології і генетики Г.Мацука (н. 1930) та Г.Єльська (н. 1940) з 1970-х рр. провели численні дослідження молекулярних механізмів регулювання біосинтезу білка і точності процесу трансляції.

Важливі результати було отримано в галузі техніки. В Ін-ті електрозварювання за допомогою оригінальної установки «Вулкан» на борту косміч. корабля «Союз-6» 1969 здійснено експеримент зі зварювання та різання металів в умовах глибокого вакууму й невагомості. 1984 космонавти С.Савицька та В.Джанібеков провели у відкритому космосі комплекс технологічних операцій зі зварювання, різання і напилення за допомогою універсального ручного інструмента, створеного в Ін-ті.

В Ін-ті проблем матеріалознавства під кер-вом І.Францевича створено нові конструкційні, фрикційні й антифрикційні електротех. і радіотех., магнітні, напівпровідникові матеріали із заданими властивостями для нової техніки.

В Ін-ті надтвердих матеріалів під кер-вом В.*Бакуля* (1908—78) одержано полікристалічні матеріали на основі алмазу — дисліт (1975) і нітриду бору — ісміт (1973), композиційний матеріал «Славутич» (1968).

В Ін-ті проблем машинобудування в Харкові А.Підгорний (1932—96) зі співробітниками створив експериментальні зразки автомашин марок «Волга», «Москвич», «Жигулі», що працювали на водній та на бензо-водневоповітряній суміші.

Значний поступ відбувався в галузі авіац. і ракетно-космічної техніки. О.*Антонов* (1906—84) зі своїми учнями в КБ літакобудування в Києві створив значну кількість літальних апаратів, зокрема турбогвинтові АН-10, АН-12, АН-22 («Антей»), АН-24, АН-26, АН-28, АН-30, реактивний АН-72; у КБ «Південне» в Дніпропетровську побудовано низку косміч. апаратів серії «Космос» та стратегічних ракетних систем.

Від 1990 в Україні для розвитку науки стали характерними: скорочення обсягів фінансування з боку д-ви, участь наук. колективів у комерційних тендерах на проведення тих чи ін. досліджень, розширення співпраці укр. науковців з науковцями з ін. країн, а разом з тим міграція кадрів вищої кваліфікації в ін. країни, неналежне оновлення матеріально-тех. бази наук. установ.

Нестача фінансових і матеріально-тех. ресурсів, а також еміграція науковців за кордон чи перехід їх в ін. сфери діяльності призвели до того, що укр. наука втратила можливості проводити дослідження на необхідному рівні, зокрема, в галузі фундаментальних наук, а її розвиток у деяких напрямах зовсім припинився. Це стало поштовхом до пошуку нових форм фінансування та заохочення до наук. діяльності. Проблему нестачі держ. підтримки науки певною мірою почала залагоджувати система конкурентного відбору наук. розробок (система грантів, зокрема, Держ. фонду фундаментальних досліджень), а також участь наук. установ у міжнар. наук. програмах. Так, укр. наук. установи, які співпрацюють з підпр-вами космічної галузі, беруть активну участь у підготовці й реалізації міжнар. косміч. проектів «Морський старт», «Старт з пустелі», «Дніпро» та ін.

Для підтримки молодих науковців було впроваджено адресну допомогу за рахунок стипендій різного рівня, премій та грантів. Ці заходи сприяли уповільненню темпів скорочення кадрового потенціалу науки.

Поступово налагодилася співпраця укр. учених із впливовими міжнар. орг-ціями: з Міжнар. асоціацією по сприянню співробітництву з ученими д-в колиш. Рад. Союзу (INTAS); з *ЮНЕСКО*, зокрема по лінії Регіонального бюро з науки й техніки в Європі; Міжнар. наук.-тех. центром; Об'єднаним ін-том ядерних досліджень; *Організацією Чорноморського економічного співробітництва*. 1993 в Україні засновано Центр науки і технологій, що надає допомогу фахівцям з республік колиш. СРСР у рамках заг. процесу конверсії. НАН України доклала значних зусиль для створення Міжнар. асоціації академій наук (МААН) і є її базовою орг-цією.

Характерним для сучасного розвитку науки України стало розукрупнення наук. установ і створення численних нових наук. інституцій. З'явилася низка держ. та недерж. наук. академій і наук. т-в. Незважаючи на складні умови існування в період трансформації укр. сусп-ва, укр. наука спромоглася зберегти свій творчий потенціал і здатність продукувати результати світового рівня.

Літ.: *Храмов Ю.О. та ін.* Природознавство в Україні до початку XX ст. К., 2002; Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918—1998. К., 2000.

С.П. Руда, Ю.О. Храмов.

ІСТО́РІЯ ПОВСЯКДЕ́ННЯ — один із сучасних напрямів розвитку *історичної науки*. Сформувався в 2-й пол. 20 ст. в процесі становлення т. зв. нової історії. В рамках цього напряму ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політ. уподобання тощо переважної більшості нас. («пересічних людей») тієї чи ін. країни в той чи ін. істор. період. І.п. є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним».

І.п. (Alltagsgeschichte) як окремий напрям поступу істор. науки склався в середовищі за-

хіднонім. учених молодого покоління, які в умовах системної кризи нім. істор. науки протиставили традиційному вивченню нової та новітньої соціальної історії Німеччини (гол. чин. — держ. політики, глобальних сусп. і екон. структур та процесів) дослідження «малих життєвих світів» і повсякденного життя пересічних громадян. Підгрунтям становлення І.п. були, з одного боку, розчарування нім. громадян у сподіваннях на швидкі й корінні зміни в економіці та соціальному житті, а з ін. — скепсис щодо безмежних можливостей *індустріального суспільства.* В цьому сенсі І.п. свого часу трактувалась як новий, «альтернативний» культ. рух і як «альтернативна історіографія».

У франц. історіографії своєрідними предтечами І.п. стали дослідження М.*Блока* та Л.*Февра*, в яких предметом аналізу були емоційні, інстинктивні та імпліцитні — такі, що можуть бути виявлені тільки через їхні зв'язки з ін. об'єктами чи процесами, — сфери мислення соціальних низів сусп-ва; а також Ф.Броделя про «матеріальну цивілізацію, економіку і капіталізм 15—18 століть» (його праця — «Структури повсякдення» була присвячена саме сфері повсякденного життя тогочасних людей) та П.Бурдьє з проблем *етнології* та соціології.

У Великій Британії значний вплив на розвиток там І.п. мали праці «батька» нової брит. соціальної історії Е.Томпсона (зокрема, найвідоміша його монографія «Становлення англійського робітничого класу», 1963), а також дослідження ліберально налаштованих брит. істориків, які працювали в галузі *соціальної історії* й намагалися створити теоретичну картину реальної мозаїки різноманітних сторін повсякденного життя різних соціальних груп й індивідів.

У Німеччині в процесі становлення І.п. її адептам довелося витримати жорстку критику авторитетних істориків, які вбачали у своїх опонентах прибічників лівацьких політ. ідей, а саму І.п. розцінювали як такий альтернативний напрям соціально-наук. історії (Social Science History), що заперечує ідею раціональності й зраджує цінностям *євроатлантичної цивілізації.* У Великій Британії та Франції й особливо в США ставлення істориків-традиціоналістів до І.п. було більш доброзичливим. Остаточне визнання наук. т-вом, у т. ч. й у Німеччині, того, що І.п. є складовою частиною істор. науки, відбулося лише наприкінці 1980-х pp.

На сьогодні в рамках І.п. сформувалися два підходи. Прибічники першого підходу, досліджуючи «повсякденність», акцентують увагу на її «елементах повторюваності». Вони вважають, що саме через повторюваність і рутинізацію відбувається «підпорядкування людей авторитетові» та, відповідно, стабілізація соціальних структур. Адепти другого підходу у своїх дослідженнях «повсякденності» орієнтуються, навпаки, на виявлення в ній змінного й внутрішньо суперечливого, аби через реконструкцію трансформацій «повсякденності» виявити: яким чином учасники істор. процесу ставали чи могли стати об'єктами історії, а яким — її суб'єктами.

Джерельну базу І.п. складають давні тексти — церк. метричні записи, документи лікувальних закладів, шлюбні домовленості (контракти) тощо, а також предмети повсякденного побуту, матеріали усних опитувань. Усе це помітно розширює предметне поле істор. досліджень, а також дає змогу дослідникові максимально наблизитися до індивідуума чи групи (не надто чисельної), яку він вивчає. Саме завдяки І.п. у фокус досліджень, напр., нім. істориків потрапили найрізноманітніші прояви злочинності, що набули свого часу поширення у передреволюц. Пруссії (Д.Блазіус «Буржуазне суспільство і злочинність», 1976), побут і сімейне життя робітників Руру (К.Тенфельде «Соціальна історія шахтарів Руру в XIX ст.», 1977), світ волоцюг і жебраків у Баварії, Швабії і Франконії 2-ї пол. 18 ст. (К.Кюхтхер «Люди на вулиці», 1983) тощо. Особливо плідними є вже виконані і здійснювані сьогодні нім. істориками дослідження процесу утвердження в Німеччині ідей націонал-соціалізму та *фашизму*, реакції простих людей на брутальне втручання нацистської влади в особисте життя громадян, у церк. справи, у світ мист-ва й науки (напр., 6-томна колективна праця під редакцією М.Брошата «Баварія в часи націонал-соціалізму», 1977—83). Джерельна база цих досліджень (матеріали поліцейських і гестапівських (див. *Гестапо*) архівів, опитування нас.) є досить широкою і це забезпечує їх швидкий розвиток. Так, біографічні інтерв'ю істотно допомогли нім. історикам дослідити різноманітні форми (зокрема, такі, як співучасть, споглядання, заохочення дій нацистів, отримання особистих користей від дискримінації «суспільно чужих осіб») причетності нім. нас. до здійснення нацистами злочинів. Загалом, проблема сусп. консенсусу з тоталітарною диктатурою (див. *Тоталітаризм*) стала одним з центр. сюжетів у нім. історіографії.

І.п. широко послуговується методами прикладної соціології, *демографії історичної*, антропології, соціальної психології, культурології. Набуває популярності використання прийомів мікроаналізу. Помітно зростає й значення кількісних (квантитативних) методів, особливо в працях амер. дослідників.

Критики І.п. насамперед наголошують на обмеженості її методологічних, концептуальних і аналітичних можливостей (Г.Велер і В.Моммзен), на ігноруванні нею великих історіографічних проблем, запереченні нею самого поняття «тотальна історія» та відсутності в ній методик поєднання результатів різнотематичних досліджень. Зокрема, вимога максимального наближення дослідника до дійових осіб історії, що спонукає дослідника широко залучати до свого аналізу розповіді тих чи ін. осіб про самих себе, криє загрозу підміни власне аналізу розумінням і тлумаченням. Домінування в І.п. емпіризму за відсутності в ній належної уваги до обгрунтування теоретико-методологічних засад дослідження призводить до продукування прихильниками цього напряму переобтяжених дрібними деталями напівлюбительських праць.

Літ.: *Bruggemeier F.-J., Kocka J. (Hg.).* Alltagsgeschihte. Zur Rekonstruction historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt am Main —New

York, 1989; *Оболенская С.В.* «История повседневности» в современной историографии ФРГ. В кн.: Одиссей. Человек в истории. М., 1990; *Schulze W.(Hg.).* Socialgeschihte, Alltagsgeschihte, Mikro-Historie, eine Diskussion. Göttingen, 1994; *Лютке А.* Полиморфная синхронность: немецкие индустриальные рабочие и политика в повседневной жизни. В кн.: Конец рабочей истории? М., 1996; *Лютке А.* «История повседневности» в Германии после 1989 г. В кн.: Казус-1999. М., 1999; *Журавлев С.В., Соколов А.К.* Повседневная жизнь советских людей в 1920-е годы. «Социальная история. Ежегодник. 1998/99» (М.), 1999; *Лютке А.* Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии. Там само.

В.М. Горобець.

ІСТО́РІЯ ПОНЯ́ТЬ — істор. дисципліна, що досліджує характерні для тієї чи ін. доби (починаючи з *античності*) сенси загальних політ. і соціальних понять (напр., таких, як «громадянин», «держава», «стан», «клас», «міщанин», «секуляризація», «революція» тощо). Це дає змогу зрозуміти істинний зміст істор. джерел, в яких ці поняття текстуально зафіксовані, а також реконструювати ті чи ін. глобальні істор. зміни. За Р.Козеллеком, предметом І.п. є «конвергенція поняття та історії».

Хоча кожне поняття нерозривно пов'язане зі словом, однак це не тотожні сутності. І.п., активно використовуючи методи мовознавства, не зводиться до історії мови. Соціальні та політ. поняття є такими сутностями, які концентрують у собі увесь політ. і соціальний досвід людства, вони не можуть бути цілком висловлені мовними засобами, тим більше у формі тлумачення слів, якими їх означають. І.п., використовуючи певні методологічні підходи, намагається якомога повніше розархівувати минулий людський досвід. Загалом, соціальні й політ. поняття, з якими має справу І.п., поділяються на 3 групи: 1) поняття, що сформувалися в антич. часи й є прийнятними для сучасників; 2) поняття, що з моменту їх виникнення і до сьогодні докорінно змінили свій зміст; 3) поняття, що ще виявляються в ході мовної фіксації новизни певних соціальних та політ. явищ і відносин. Оскільки І.п. має справу з декодуванням термінології в писемних джерелах, то вона має багато спільного з методом критики джерел та *герменевтикою історичною*. І.п. досліджує розвиток і зміни змістовного наповнення соціальних і політ. понять як у певні проміжки часу, так і впродовж усього істор. поступу політичного життя різних суспільств.

Як самостійна істор. дисципліна І.п. сформувалася в 1960—70-х рр. Поштовхом до її розвитку стала критика некоректного «перенесення» сучасних політ. понять у минуле. Теор. засади І.п. заклали праці лідерів т. зв. Кембриджської школи Г.-А.Покока та К.-А.Скіннера. Досліджуючи аргументаційні критерії, ситуативні цілі й інтелектуальні ресурси політ. теорій раннього Нового часу в Європі та Пн. Америці, Г.-А.Покок і К.-А.Скіннер інтерпретували їх у контексті істор. «передачі» й перетворення традиційних аргументів та понять. На їхню думку, саме політ. ідеї та поняття були й є головними факторами, що спрямовують розвиток політ. сусп-ва. Наступний крок був зроблений нім. вченими — О.Бруннером, В.Конце і Р.Козеллеком, які 1972 започаткували багатотомне вид. «Фундаментальні історичні поняття». Виходячи з думки про вирішальну роль ключових політ. понять в істор. поступі, ці представники нім. історіографії намагалися за допомогою аналізу змін у значеннях таких понять відстежити соціально-політ. переворот у німецькомовному просторі у період з 1750 по 1850. При цьому вивчався понятійний контекст політ. мови істор. діячів, в якій так чи інакше були відображені процеси реальних політ. змін. Це дало змогу по-новому розкрити історико-антропологічний вимір соціально-істор. процесу. Виявилося, що зміни в семантичній структурі політ. понять залежать від домінуючих у сусп-ві форм переживань *часу історичного*. До серед. 18 ст. соціально-політ. поняття були зорієнтовані лише на сферу минулого досвіду, а основою політ. прогностики була ідея повторюваності й передбачуваності подій, що цілком задовольняло тодішнє європ. сусп-во, яке все ще продовжувало жити в ритмах, відповідних до повільного плину часу. Ідея прогресу епохи Просвітництва (див. *Просвітництва доба*) відкрила нові горизонти майбутнього, що виходили за межі «досвіду», отриманого в спадок. Своєю спрямованістю в майбутнє ця ідея стимулювала появу проектів того, що колись має статися. Відбулося певне прискорення переживання істор. часу, і це стало вже очевидним у ході *Французької революції кінця 18 століття* та політ. подій поч. 19 ст. З цього моменту соціально-політ. поняття спрямовуються у сферу майбутнього, що зумовило в колективній свідомості європейців розрив з минулим. Такий розрив ознаменував для європ. сусп-ва настання Нового часу, з його новою динамікою — прогресивним рухом і поступом до *демократії* та новою напругою між «простором досвіду» та «горизонтом очікувань».

І.п. орієнтує процес істор. пізнання на: 1) дослідження сусп. явищ, подій і відносин, які набули мовного оформлення й зафіксовані в писемних джерелах; 2) реконструкцію минулого людського досвіду, який безпосередньо не втілився в мові, але так чи інакше визначав особливості мовлення тієї чи ін. істор. доби взагалі. Виявивши зміни у змістовному наповненні соціально-політ. понять, історик намагається потім встановити зв'язок цих змін із тими чи ін. соціальними явищами та соціальними групами. При цьому особливо важливе значення надається локалізації виявлених змін у часі й ситуативному контексті (діахронічний зріз). Лише така локалізація дає змогу коректно використовувати виявлені на рівні змісту понять трансформації для інтерпретації соціальних змін.

Літ.: *Brunner O. та ін.* Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, bd. 1—8. Stuttgart, 1972—94; *Iggers G.G.* Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993; *Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme. Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2003; *Козеллек Р.* Історія понять і соціальна історія. В кн.: *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. К., 2005; *Стельмах С.* Історична семантологія в німецькій традиції соціальної історії. Там само.

С.П. Стельмах.

ІСТО́РІЯ ПРЕ́СИ В УКРАЇ́НІ. Терміном «преса» (франц. — la presse, від лат. presso — тисну) означають: а) як правило, друковані, а нині — також електронні періодичні (з чітко визначеним графіком випуску у світ нових номерів — щоденно, щотижнево, щомісячно тощо) видання. (Ін. назви цих видань: газети, журнали); б) зрідка — неперіодичні видання (збірки, альманахи), яким притаманна послідовність і наступність. Прототипом пресових видань були «Acta diurna urbis», що виходили за приписом Гая Юлія Цезаря в *Римі Стародавньому* (1 ст. до н. е.). Безпосередні попередники сучасної преси з'явилися в 15—16 ст. Це були памфлети публіцистичного характеру і рукописні листки новин — т. зв. реляції (від лат. relatio — донесення) в Німеччині (Neue Zeitungen) та Італії (Relationen). Однією з найдавніших реляцій є реляція 1488, випущена для заспокоєння мешканців м. *Відень*, стурбованих долею короля рим. і герцога бургундського Максиміліана Габсбурга, сина імп. «Священної Римської імперії» (див. *«Священна Римська імперія германської нації»*) і австрійс. государя Фрідріха III Габсбурга, коли той був захоплений у полон повсталими городянами м. Брюгге (нині місто в Бельгії). Подібні до італ. і нім. реляцій інформаційні листки з'явилися у Франції («nouvelles a La main») й Англії («newsletters») у період *Реформації* та релігійних війн. У них подавалися перелік цікавих подій із придворного життя, міські чутки, плітки тощо. Досить часто це була прикра для можновладців інформація. Влада Франції, напр., у 16 та 17 ст. не раз видавала укази, які забороняли розповсюджування тих чи ін. рукописних газет.

Видання друкованих *газет* стало можливим завдяки розвиткові книгодрукування та встановленню регулярних поштових зв'язків. Одними з перших друкованих пресових видань були, зокрема, нім. тижневики «Strassburger Relation» (Страсбург, 1609) та «Frankfurter Journal» (Франкфурт-на-Майні, 1615—16). В Англії першою друкованою газетою була щотижнева «The Weekle News» (1621—22), у Франції — «Gazette de France» (1631; до 1662 — «La Gazette»), у Швеції — «Ordinarie Post-Tidente» (1643), в Америці — «Boston News Letter» (1704). Першою щоденною газетою стала лондонська «Daily Courant» (її перший випуск побачив світ 11 берез. 1702).

Інформація про українців на сторінках газет уперше з'явилася 1636 на шпальтах франц. «La Gazette» (№ 81, 86, 88, 101 та ін.). Газета писала про укр. *козаків*, які брали участь у Тридцятилітній війні 1618—48 (див. *Вестфальський мир 1648*). Зокрема, 12 лип. 1636 було опубліковано повідомлення про 4-тис. відділ козаків, що під прапором імп. «Священної Римської імперії германської нації» Фердинанда II Габсбурга діяв у Люксембурзі проти військ франц. генерала де Суассона. Газета іронізувала над власним військом: «Козаки напали на французів з таким жахливим галасом, що наші люди [французи], не звиклі до такого галасу, кинулися тікати...».

Перший журнал побачив світ 1665 в Парижі. Це був «Journal des Savants». За його взірцем невдовзі з'являються журнали в Англії, Німеччині, Італії та ін. європ. країнах.

***

Термін «українська преса», як правило, вживається для означення періодичних видань (вони можуть бути як україномовними, так і іншомовними), що виходять на власне укр. землях чи в місцях компактного мешкання укр. емігрантів й які висвітлюють найрізноманітніші проблеми життя українців. Історики звичайно ведуть родовід укр. преси від неукраїномовних видань 18 ст. Із 1 січ. 1776 у *Львові* почав виходити франзузькомовний тижневик *«Gazette de Léopol»* («Львівська газета»). Власником і видавцем був шевальє Оссуді (chevalie Ossoudi). Часопис проіснував один рік і запам'ятався читачам тим, що подавав загальноєвроп. та місц. новини, а також інформацію з *Наддніпрянської України*. Зокрема, з його шпальт львів'яни дізналися про те, що резиденцію генерал-губернатора Малоросії П.*Румянцева-Задунайського* було перенесено з *Глухова* до *Києва*; а також, що *Запорозьку Січ* було зруйновано нібито тому, що козаки заважали налагодженню торг. шляху Дніпром.

На сх. укр. землях перше пресове видання з'явилося 1812 в *Харкові*. Це був *«Харьковский еженедельник»*. 1816 почали друкуватися — журнали *«Украинский вестник»* (1816—19; ред. — Г.*Квітка-Основ'яненко*) та *«Харьковский Демокрит»* (видавець — В.Маслович). В *Одесі* 1822 було налагоджено видання «Journal d'Odessa» (франц. та рос. мовами), а починаючи з 1827 — щоденної газ. *«Одесский вестник»* (проіснувала вона до 1893). Це була перша на укр. землях щоденна газета. В Києві 1835—38 та 1850—58 виходив листок «Киевские объявления». Друкувався він, однак, лише під час проведення щорічного *Київського контрактового ярмарку* на *Подолі* — щодня впродовж одного місяця — січня. Від 1838 за розпорядженням уряду в губернських містах *Російської імперії* (у т. ч. — у *Житомирі*, *Полтаві*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*), *Сімферополі*, Харкові, *Херсоні*, *Чернігові* та Кам'янці-Подільську (нині м. *Кам'янець-Подільський*)) почали виходити щотижневі (у Харкові — щоденні) *«Губернские ведомости»* (1838—1917), що складалися з офіц. відділу — розпоряджень і наказів центр. та місц. влади — і неофіц. — тут друкувалися праці з місц. історії, географії, етнографії та статистики.

У Харкові друкувалися альманахи «Украинский альманах» (1831) та «Утренняя звезда». М.Машкович видавав збірки під назвою «Киевлянин» (перші дві книги вийшли в Києві 1840 і 1841, а третя — у *Москві* 1850); Є.*Гребінка* 1841 у *Санкт-Петербурзі* почав друкувати альманах «Ластівка» (він містив твори укр. письменників). У Харкові 1843—44 випускався у світ альманах *«Молодик»* (укр. та рос. мовами; дещо пізніше він був перевиданий у С.-Петербурзі).

Після розгрому *Кирило-Мефодіївського товариства* над укр. пресою, як і над усім укр. книгодруком, навис дамоклів меч імперської цензури. Пожвавлення укр. культ. життя стало можливим лише після смерті імп. *Миколи I* і поразки Росії в *Кримській війні 1853—1856.* Розпочалося воно з С.-Петербурга, де в той час

перебували П.*Куліш* та М.*Костомаров* і куди із заслання приїхав Т.*Шевченко*. П.Куліш починає видавати *«Записки о Южной Руси»* — це були збірки наук. праць та україномовних літ. творів. «Записки...» справили велике враження на Т.Шевченка, і він захопився ідеєю видання укр. журналу. Наприкінці 1857 в листі до П.Куліша він писав: «Як би мені хотілося, щоб ти зробив свої “Записки о Южной Руси” постійним періодичним виданням на кшталт журналу. Нам з тобою треба було б добре поговорити о сім святім ділі». Проте звернення П.Куліша до міністра нар. освіти Євг.*Ковалевського* про дозвіл на видання періодичного органу під назвою «Хата. Южно-русский журнал словесности, истории, этнографии и сельского хозяйства» не мало успіху через протидію шефа жандармів і гол. нач. *Третього відділення* кн. В.Долгорукова. Замість журналу 1860 в С.-Петербурзі з'явився альманах під назвою «Хата».

29 лют. 1860 шурин П.Куліша В.*Білозерський* отримав офіц. документ на право видавати ж. *«Основа»* (повна назва: «Основа — Южно-русский литературно-ученый вестник»). Перший номер журналу вийшов 12 січ. 1861. Матеріали в ньому подавалися укр. й рос. мовами. Невдовзі укр. мовою в журналі почали друкувати не лише худож. твори, а й листи читачів, хроніку, природничі статті (наук. дослідження, однак, подавалися рос. мовою). «Основа» стала взірцем для укр. преси, що народжувалася. Реалізувати аналогічний тому, що втілювали видавці ж. «Основа», задум, хоча й менш масштабний, намагався також Л.*Глібов* — він заснував 1861 в Чернігові *«Черниговский листок»*. У зв'язку з появою *Валуєвського циркуляра 1863* у серп. цього року україномовні пресові вид-ня було ліквідовано.

1874 київ. Громада (див. *Громади*) перебрала на себе видання газ. *«Киевский телеграф»*. Нову програму газети склав М.*Драгоманов*, а її ред. став Ю.Цвітковський. По завершенні 1875 року редакція відмовилася від подальшого видання газети, оскільки вичерпала всі можливості протистояти тискові, який всіляко інспірував пом. попечителя Київ. учбового округу, голова *Київської археографічної комісії* М.*Юзефович*. Останній добре розумів небезпеку для царизму укр. нац.-культ. руху, що міг спиратися на легальну газету. Наступного року був підписаний *Емський акт 1876* (його іноді називають «законом Юзефовича»), який доповнював Валуєвський циркуляр. Емський акт забороняв привозити укр. видання з-за кордону, друкувати укр. мовою в Рос. імперії наук., літ. (окрім белетристики) та ін. твори (заборонено було друкування навіть нот з укр. текстом), вживати укр. правопис.

Через утиски укр. преси, що чинилися в Рос. імперії, центром укр. нац. журналістики та літ. стає *Галичина*.

Українська преса в Західній Україні. У *Західній Україні* в 1-й пол. 19 ст., за імператорів Франца I та Фердинанда I Габсбургів, властi всіляко стримували розвиток нац. укр. преси. Так, 1834 *«Руській трійці»* не вдалося розпочати випуск альманаху «Зоря», через заборону цензури альманах *«Русалка Дністровая»* був видрукуваний лише 1837 в м. Будапешт (нині столиця Угорщини). 1846—47 у Відні брати І.*Головацький* та Я.*Головацький* видали 2 випуски альманаху *«Вінок русинам на обжинки»*. Однак домогтися більшого за тогочасних умов не вдалося; тільки після того, як була проголошена перша австрійська конституція (15 берез. 1848; див. *Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії*), українці змогли заснувати *Головну руську раду* та її друкований орган — *«Зорю Галицьку»*. Це був перший україномовний тижневик. Його наклад складав бл. 4 тис. прим. Тижневик уже в своєму першому номері (15 трав. 1848) проголосив, що українці Австрійс. імперії є складовою укр. народу.

Під впливом поляків спольщені українці на противагу Гол. рус. раді у Львові створили політичне т-во «Собор руський», органом якого стала газ. «Dnewnyk Ruskij» («Дневник руський»; ред. — І.*Вагилевич*), що друкувалася в двох виданнях: одне — латиницею і друге — *кирилицею*. І.Вагилевичу вдалося створити досить професійне інформаційне видання, однак низка його власних статей відверто проукр. спрямування викликала в польс. громади роздратування, й на 9-му числі видання було анульовано. «Зоря Галицька» проіснувала довше, ніж «Дневник руський», проте в період, що настав після революції 1848—49 (див. *Революції 1848—1849 в Європі*), потрапила до рук москвофілів (див. *Москвофільство*), які з 1851 видавали її *«язичієм»*. 1854 газета знову, за ред. М.Савчинського, почала виходити укр. мовою, але відновити свої попередні позиції вже не змогла й тому 1857 припинила свою діяльність.

Мали свої видання і просвітні т-ва. Зокрема, *Галицько-руська матиця* (не регулярно) видавала «Науковий збірник» (1864—68) та «Літературний збірник» (1869—74). Т-во «Руський інститут Народний дім у Львові» (див. *Народний дім*) мало видання «Наука» і «Русская рада», вони редагувалися розпорядником т-ва І.*Наумовичем* і субсидіювалися царським урядом. Друкувався також фінансований з Росії та з Києва (6000 казенних *гульденів австрійських* річно за вказівкою М.Юзефовича, по 500 австрійс. гульденів річно від рос. мін-ва нар. освіти та від Київ. відділу Моск. слов'ян. к-ту — з 1877 — *Київське слов'янське благодійне товариство*) півтижневик (потім він виходив тричі на тиждень) *«Слово»* (1861—87), редагований Б.*Дідицьким*. Видання «Учитель», редаговане М.Клемертовичем, мало додаток для дітей «Ластівка» (1861—81).

Органом всеукр. єднання, що продовжував справу «Основи», тривалий час був літ.-наук. і політ. ж. *«Правда»* (припинив друкуватися 1898). Журнал став трибуною для О.*Кониського*, П.Куліша, Марка *Вовчка*, О.Стороженка, М.*Старицького*, Ю.*Федьковича*, С.*Воробкевича*, М.Подолинського, О.*Партицького*, В.*Навроцького*, Ф.Заревича, В.Шашкевича, І.*Нечуй-Левицького*, М.Драгоманова, С.*Рудницького*, В.*Мова-Ліманського*. Відстоював спочатку народовську ідеологію (див. *Народовці*), а з 1886 — політику т-ва *Народна рада*, пізніше — *Української трудової партії*, від 1925 — *Українського національно-демократичного об'єднання*. Ін. народовське вид. — газ. *«Діло»*, час від

часу змінюючи назву, проіснувало до початку *Другої світової війни.* Значний вплив на селян мала газ. *«Свобода»* (Львів, 1897—1939). У *Чернівцях* виходила газ. *«Буковина»* (1885—1918), в *Ужгороді* — «Наука» (1897—1914; спочатку це видання мало москвофільські тенденції, але згодом що далі більше почало від них відходити).

Першим літ. журналом у Зх. Україні стала *«Зоря»* (1880—97). Попервах вона не відмежовувалася від москвофільства, але з часом посилила контакти з загальноукр. літ. силами і 1885 стала органом *Літературного товариства імені Шевченка* (з 1893 — *Наукове товариство імені Шевченка*), перетворившись на всеукр. літ. журнал. Тут друкувалися І.*Франко*, М.*Грушевський*, М.*Коцюбинський*, Н.*Кобринська*, О.*Кобилянська*, А.*Кримський*, В.*Щурат*, І.Нечуй-Левицький, К.*Студинський* та ін. Журнал мав передплатників як на зх., так і на сх. укр. землях (у підрос. Україні їх було понад 400). Заборона царського уряду ввозити на підвладні йому тер. україномовні видання боляче вдарила по фінансовому стану «Зорі». НТШ змушене було реформувати журнал, надати йому ширшого характеру й змінити назву на *«Літературно-науковий вістник»*. До редакційного комітету нового видання увійшли М.Грушевський (гол. ред.), О.*Борковський*, О.*Маковей* та І.Франко.

Величезний за своїм значенням внесок у наук. життя України зробили *«Записки Наукового товариства імені Шевченка»*, вони почали виходити у Львові 1892.

Від 1890-х рр. у Зх. Україні оформлюються *партії політичні*, більшість з яких засновують власні друковані органи. Значний вплив на політ. укр. видання справив М.Драгоманов. Свою журналістську діяльність він спрямував передусім проти москвофільства, що буйним цвітом розквітало на зх. укр. землях. Результатом полеміки М.Драгоманова з молоддю, яка згуртувалася навколо *«Академічного кружка»*, що перебував під впливом ідеології москвофілів і мав свій друкований орган — ж. *«Друг»* (1874—77), стало те, що укр. молодь рішуче почала відходити від москвофільства. 1877 припинився випуск ж. «Друг», водночас з'явилася власне укр. радикальна і соціаліст. преса, зокрема ж. *«Громадський друг»* (1878), а після його конфіскації — збірники «Дзвін» (1878) і «Молот» (1879), що, втім, також були конфісковані.

Через обмеження вільного друку в Галичині М.Драгоманов організовує випуск у Женеві (Швейцарія) зб. *«Громада»* (1878—82 було опубліковано 5 т.), який ознайомлював українців з передовими західноєвроп. ліберальними та с.-д. теоріями.

Українська преса в Росії кінця 19 — початку 20 ст. На поч. 1880-х рр. було знайдено легальну можливість продовжувати укр. нац.-культ. пресову працю і в Наддніпрянській Україні. На жаль, ця можливість тривалий час була лише «російськомовною», її втіленням став щомісячний ж. *«Киевская старина»*. За висловом Д.*Дорошенка*, цей журнал мав «велике, просто епохальне» значення для розвитку укр. історіографії, етнографії, літ. Не було майже ні одного видатного укр. вченого чи літератора, котрий би не співробітничав з ним. Поряд з «Киевской стариной» певну увагу укр. справам приділяли також «Южные записки», що виходили в Одесі, а також деякі власне рос. газети — *«Южный край»* (Харків, 1881—1919), «Кубань» (Єкатеринодар (нині м. Краснодар, РФ), 1882—85), «Приазовский край» (Ростов-на-Дону (нині місто в РФ), 1891—1917), «Киевское слово» (Київ, 1895—98) та ін. Ці газети приязно ставилися до українців, можливо, почасти тому, що до складу їхніх редакцій входили й українці. Водночас низка видань, що друкувалися на укр. землях, була вороже налаштована щодо нац.-культ. укр. справи, зокрема таким був *«Киевлянин»*, редагований в різні роки батьком і сином В.Я.Шульгіним і В.В.*Шульгіним* та Д.*Піхном.*

Події *революції 1905—1907* посилили боротьбу українців за свободу і рівноправність своєї мови та преси. Як зазначає Д.Дорошенко, першою статтею укр. мовою в підрос. Україні стала стаття С.*Єфремова* «Чи буде суд, чи буде кара?», що була надрукована в рос. газ. *«Киевские отклики»* в жовт. 1905. Не чекаючи офіц. дозволу, 12 листоп. 1905 в м. *Лубни* укр. мовою вийшло перше число газ. *«Хлібороб»* (видавець — В.*Шемет*). З'являються газети й у ін. містах України. Зокрема, в Полтаві почала виходити газ. *«Рідний край»*, у Києві — *«Громадська думка»* (у Києві мала з'явитися також газ. «Громадське слово», але вона так і не побачила світ, оскільки напередодні її виходу було заарештовано її ред. С.Єфремова).

Появі укр. преси сприяли «Временные правила о периодической печати», оприлюднені в С.-Петербурзі 24 листоп. 1905. Однак, оскільки уряд не скасував Емський акт, то це давало місц. бюрократам можливість забороняти укр. видання, чим вони й користалися. Так, було заборонено видавати в Києві с.-д. щоденну газ. «Праця», а Є.*Чикаленкові* не дали дозволу друкувати щоденну радикально-демократ. газ. «Громадське слово». Це змушувало видавців вдаватися до контрзаходів: у разі закриття адміністрацією якогось друкованого органу, він, як правило, відновлювався під ін. назвою, з ін. видавцем та редактором. Зокрема, перша щоденна укр. газ. «Громадська думка» після закриття продовжувала виходити під назвою *«Рада»*. Те ж саме було і з ж. *«Нова громада»* (1906), котрого замінив перенесений до Києва зі Львова «ЛНВ».

Невдовзі, однак, місц. власті заборонили всі видання, що почали друкуватися 1906. Зокрема, було заборонено с.-д. газ. «Боротьба», що друкувалася в Києві, зупинено вихід місячника «Вільна Україна», що друкувався в С.-Петербурзі (його 5-й та 6-й номери були конфісковані). Однак, незважаючи на всі перепони, укр. преса набиралася сил. Налагоджують діяльність укр. російськомовні видання. Петерб. *«Украинский вестник»*, до участі у підготовці якого долучився по прибутті до С.-Петербурга зі Львова М.Грушевський, став речником *Української думської громади* в 1-й Держ. думі (див. *Державна дума Російської імперії*). Від 1912 почав друкуватися моск. ж. *«Украинская жизнь»* під редакцією

С.*Петлюри*. Укр. думська громада в 2-й Держ. думі видавала час. *«Рідна справа — Думські вісті»*, де друкувалися промови депутатів від України, заяви громади.

Українська преса в роки Першої світової війни. З початком *Першої світової війни* царський уряд посилив переслідування укр. нац.-культ. руху: були закриті «Просвіти» (див. *Просвіти*), вид-ва. З січ. 1915 знову набуває сили Емський акт. Було заборонено видавати «Раду» (провідна укр. газета, що широко висвітлювала укр. життя в усьому світі), *«Українську хату»*, *«Маяк»* та «Слово» (їх видавали в Харкові під ред. В.*Винниченка* та Ю.Тищенка), тижневик *«Гасло»*.

Відповіддю на такі дії уряду стало налагодження нелегальних видань. 19 лют. 1915 з'являється неперіодичний орган київ. групи укр. соціалістів-революціонерів — *«Боротьба»*. Радикальна демократ. спілка започаткувала свій орган (він писався від руки і розмножувався на міміографі) — «Вільна думка» (вийшов лише номер за 1 груд. 1915). Серед подібних нелегальних видань були «Зоря Київська» (з другого номера — «Зоря»), місячник Всеукр. юнацької спілки (його видавав київ. відділ спілки, всього з 9 лют. 1915 до 7 квіт. 1915 побачили світ 3 зшитки в 20 сторінок кожний). 1915—16 у Петрограді (нині м. С.-Петербург) нелегально виходив двотижневик петрогр. к-ту *Української соціал-демократичної робітничої партії* — *«Наше життя»*. В Москві 1916 легально друкувався часопис літ. і мист-ва «Промінь», що виходив під ред. В.Винниченка, який нелегально перебував у Москві. Часопис знайомив читачів із творами сучасних укр. літераторів, зокрема П.*Тичини*, О.*Слісаренка*, К.Поліщука, Г.*Чупринки*, М.Філянського, М.Могилянського. Тут же продовжував виходити укр. журнал рос. мовою «Украинская жизнь» (1912—17) під редакцією С.Петлюри.

3 вересня 1914 рос. війська оволоділи Львовом. Верховний головнокомандуючий вел. кн. Микола Миколайович Романов одразу ж видав маніфест, в якому оповіщав, що «російський народ об'єднався» і що нарешті завершилося «діло Івана Каліти». Невдовзі був арештований і вивезений до монастирської тюрми в м. Суздаль (нині місто Владимирської обл., РФ) митрополит А.*Шептицький*. Були закриті всі культ.-освіт. укр. установи, заборонена укр. преса.

Ще до оволодіння рос. військами землями Галичини емігранти з Наддніпрянщини в складі Д.*Донцова*, В.*Дорошенка*, А.*Жука*, М.К.*Залізняка*, М.*Меленевського* і О.*Скоропис-Йолтуховського* створили *Союз визволення України* (СВУ). СВУ видавав велику кількість політ. та наук.-популярної літ., були в нього й свої пресові видання, в т. ч. іноз. мовами. Органом СВУ, зокрема, був *«Вісник Союзу визволення України»* (з 1918 перейменований на «Вісник політики, літератури й життя»). «Вісник СВУ» подавав інформацію про укр. нац. життя на укр. землях, не обминаючи подій на окупованих рос. армією тер. Під впливом «Вісника» українці — військовики російської армії, які потрапили в полон і утримувалися в спецтаборах, — почали створювати й власні таборні пресові органи, зокрема, було налагоджено випуск «Просвітнього листка» (пізніше перейменований у «Громадську думку») у Вецлярі, «Розваги» у Фрайштадті, «Вільного слова» в Зальцвельді. 1915 в Женеві друкувався неперіодичний орган закордонної орг-ції УСДРП — *«Боротьба»*, очолюваний колишнім видавцем «Дзвону» в Києві Л.*Юркевичем* (Л.Рибалкою). «Боротьба» критикувала політику СВУ, орієнтовану на змагання за самостійну Україну, й агітувала за боротьбу проти царату, за автономію України в складі демократ. Росії. Таку позицію «Боротьби» піддали гострій критиці не лише «Вісник СВУ», а й «Украинская жизнь» С.Петлюри та «Робітничий прапор», що виходив у Софії (Болгарія; 1915) і був неперіодичним пресовим органом с.-д. напряму (редактори М.Меленевський та П.Венза). «Робітничий прапор» інформував читачів про робітн. рух як за кордоном, так і на укр. землях під Росією.

Українська преса в часи національно-визвольних змагань 1917—1921. *Лютнева революція 1917* в Росії спричинила корінні політ. зміни в Україні. На заклик *Української Центральної Ради* почали реорганізовуватися і активно діяти укр. партії: *Товариство українських поступовців*, УСДРП, *Українська партія соціалістів-революціонерів*, *Українська партія соціалістів-самостійників*; більш консервативні елементи в трав. 1917 сформували *Українську демократичну хліборобську партію*. Усі названі партії мали свої пресові органи, що розгорнули широку агітаційно-пропагандистську та культ.-освіт. діяльність. Автономісти-федералісти видавали в *Умані* тижневик «Вільна Україна»; соціал-демократи — у Харкові «Робітник» (з 1918 «Голос робітника»), у Катеринославі — двічі на тиждень «Нашу справу», у Полтаві — щоденну газ. «Вільний голос». Укр. есери видавали в Полтаві «Соціаліста-революціонера», у Катеринославі — «Землю і волю» (1918), у Харкові — щоденну газ. «Рух» (1918), у *Вінниці* — «Трудову республіку» (невдовзі це вид-ня замінила щоденна газ. «Трудова громада»; 1919—20, ред. В.*Голубович*); самостійники-соціалісти з 7 квіт. 1918 друкували у Києві тижневик «Самостійник» (ред. М.*Міхновський*). З'являються й урядові видання, як-то: *«Вісті з Української Центральної Ради»* (Київ, 1917), *«Вісник Генерального секретаріату України»* (Київ, 1917—18), вісники окремих мін-в та ін. урядових установ (у Києві, Вінниці й Кам'янці-Подільську).

Держ. відродження Галичини, Буковини та Закарпаття, які входили до складу *Австро-Угорщини*, відбувалося під впливом подій у Наддніпрянщині. Укр. преса Зх. України включилася в боротьбу за відстоювання укр. нац. інтересів. Однак воєн. події внесли свої корективи в існування періодичних органів. З відступом укр. військ і влади зі Львова 29 листоп. 1918 (див. *Українсько-польська війна 1918—1919*) польс. військ. жандарми зупинили вихід «Діла». Разом з тим у Львові виходили газети укр. та польс. мовами с.-д. напряму — «Вперед» (з 27 листоп. 1918) та «Добра новина», друкувався тижневик громад. життя «Будуччина». Газ. *«Свобода»* слідом за укр. владою перебазувалася до Станіслава (нині м. *Івано-Франківськ*) і стала тижневиком органу Нар. коміте-

ту. В Станіславі виходили також: щоденник *Української радикальної партії — «Народ»*, газ. «Нове життя», тижневики «Воля» та «Станіславський вісник». На теренах Зх. України в цей час виходили також «Золочівське слово» (з листоп. 1918; на поч. 1919 його став редагувати М.*Голубець*), «Бережанський вісник», «Покутський вісник» (м. *Коломия*), тижневик «Українська робітнича газета» (м. Перемишль; нині м. Пшемисль, Польща) та ін.

Преса підрадянської України. Поразка *української революції 1917—1921* призвела до нового розчленування укр. земель і до нових утисків укр. к-ри. В УСРР були закриті всі нац.-демократ., навіть соціаліст., видання, що не прийняли більшовицького режиму (див. *Більшовики*). Певний час під ред. В.*Блакитного* виходила газ. *«Боротьба»* — парт. орган боротьбистів (див. *Українська комуністична партія (боротьбистів)*). Однак уже весною 1920 боротьбисти змушені були самоліквідуватися і злитися з КП(б)У. *Українська комуністична партія* протрималася трохи довше (до 1925), але свою друковану газ. «Червоний прапор» змогла видавати лише до 1921 (ще деякий час це видання як місячник тиражувалося на циклостилі). Від 1922 в УСРР друкувалася лише більшовицька преса.

Намагаючись посилити свій вплив на українців і водночас бодай формально відмежуватися від рос. більшовиків, КП(б)У 1919 починає випускати більшовицьку пресу укр. мовою. Такими першими виданнями були газ. «Більшовик» у Києві, двомовний пресовий орган харків. губкому КП(б)У «Комуніст», двомовний урядовий орган «Вісті» (друкувався в Харкові). 1922 в УСРР уже друкувалося 56 україномовних більшовицьких пресових видань.

Із запровадженням в УСРР *українізації політики* наступає новий період у розвиткові укр. преси, він тривав з 1923 до 1931. У цей час укр. преса знову оживає, В.Блакитного було призначено ред. *«Вістей ВУЦВК»* (з додатком «Культура й побут», де друкували свої праці укр. письменники; саме тут побачили світ памфлети М.*Хвильового*, в яких він підносив гасло «Геть від Москви!»). Ред. літ.-політ. ж. *«Червоний шлях»* було призначено Г.*Гринька*, й журнал одразу ж посилив лінію на українізацію (а після приходу сюди О.*Шумського* почав ще більше українізуватися). В 2-й пол. 1920-х рр. були створені журнали, які невдовзі стали опозиційними. Так, «Вапліте» (його засн. була *Вільна академія пролетарської літератури*, а видавала група М.Хвильового) публікував настільки критичні матеріали, що вже 1927 рад. власті «змушені були» його закрити. Спадкоємцем «Вапліте» став «Літературний ярмарок» (1928—30, 12 книжок), де М.Хвильовий намагався продовжити взяту лінію, але вже «езопівською мовою».

1925—27 літ. орг-ція *«Плуг»* видавала журнали «Плужанин» і «Плуг»; 1927—31 укр. футуристи видавали ж. «Нова генерація». 1923—31 *«Книгоспілка»* та Вукоопспілка друкували наук.-популярний та літ.-мистецький двотижневик *«Нова громада»* як продовження «Бюлетеня Київської філії Вукоопспілки» (1922, № 1—3) та «Правобережного кооператора» (1923, № 4—8). У «Новій громаді» друкувалися С.*Васильченко*, Б.*Антоненко-Давидович*, М.*Зеров*, М.*Рильський*, Г.*Косинка* та ін. 1924—30 М.Грушевський видавав наук. орган українознавства ж. *«Україна»*. 1923—31 виходив ж. «Бібліологічні вісті» (Ю.*Меженка*), друкувалися періодичні видання ВУАН (нині *Національна академія наук України*), вищих навч. закладів та ін. В Харкові тиражувався місячник критики, бібліографії та літературознавства марксистського напряму «Критика» (1928—32), до складу редакції якого входили М.*Скрипник*, А.*Хвиля*, В.Десняк, В.*Коряк*, Ф.Таран, І.*Кулик*, Т.Степовий, Я.Савченко та ін. Від 1932 журнал змінив назву на «За марксо-ленінську критику» (1932—35). Його теор. рівень знизився до вульгарного соціологізму, натомість у ньому посилились антиукр. тенденції. 1936 журнал знову був перейменований — цього разу на «Літературну критику», а 1940 він уже не виходив, бо переважна більшість як укр. письменників, так і їхніх критиків була знищена: не стало ні тих, кого слід було критикувати, ні тих, хто мав критикувати.

Популярними ілюстрованими виданнями в ті роки були журнали «Глобус» (1923—35), «Знання» (1923—35), «Всесвіт» (1925—34), атеїстичний ж. «Безвірник» (1925—35), сатиричний ж. «Червоний перець» (1927—34), ж. «Молодий більшовик» (1925—33), «Селянський журнал» (1929—31), журнали для жінок «Комунарка України» (1920—34) та «Селянка України», (від 1931 до 1941 — «Колгоспниця України»), журнали для дітей «Червоні квіти» (1923—31), «Більшовиченята» (1924—31), «Октябрьские всходы» (1924—30), «Жовтеня» (1928—41), «Тук-тук» (1929—35), «Весела бригада» (1931—37).

Згортання українізації та політ. терор, початок якому поклав процес над укр. *інтелігенцією* (див. *«Спілки визволення України» справа 1929—1930*), призвели до цілковитої уніфікації всієї преси, що друкувалася в УСРР. Водночас кількість видань істотно зросла. З'явилося багато районних газет, фабрично-заводських багатотиражок, випускали свої газети колгоспи і радгоспи, політвідділи *машинно-тракторних станцій* тощо. Всього їх 1940 було 1120, а їхній сукупний наклад становив 6 143 000 прим. Усі ці пресові вид-ня здебільшого були заповнені переможними реляціями про соціаліст. буд-во, описами прикладів трудового героїзму та проявів любові народу до Й.*Сталіна* і до ВКП(б); багато місця в них відводилося тематиці дружби народів та благотворного впливу рос. к-ри на к-ри ін. народів, які проживали в *СРСР*. Частка україномовних газет і журналів у заг. обсязі видань, що виходили в УСРР, зменшилася, а російськомовних — збільшилася. Крім того, практично була ліквідована періодика на польс., єврейс., болг., грец. мовах. Були закриті також газети, що видавалися українцями в СРСР поза межами УСРР, зокрема: «Червона газета» в Ростові-на-Дону, «Новий шлях» у Краснодарі (обидва нині міста в РФ), «Соціалістична перебудова» на Далекому Сході (див. *Зелений клин*). Для підсилення *русифікації* в УСРР було створено новий російськомовний респ. пресовий орган — «Совет-

ская Украина» (пізніше перейменована на «Правду Украины»). Редакції газет і журналів наповнювалися малотямущими та малодосвіченими в журналістиці парт. кадрами.

Преса Західної України напередодні Другої світової війни. У період польс. окупації західноукр. земель на *Волині*, *Холмщині*, *Підляшші* та *Поліссі* виходили здебільшого загальнополіт., госп.-кооп. та реліг. україномовні пресові видання: «Волинська громада» (від 1920, під ред. М.Черкавського), холмське «Наше життя» (1920, 1922—28, під редакцією А. і П. Васеленчуків), «Українська громада» (орган *Українського національно-демократичного об'єднання*; УНДО), кооп. видання «Супряг» (1924, м. *Здолбунів*) та «Зоря кращого» (1922, м. *Кременець*), правосл.-церк. періодика — «На варті» (1925—26, м. *Володимир-Волинський*) та «Духовний сіяч» (1927, м. Кременець). В м. *Рівне* виходив дитячий ж. «Сонечко» (1936—39).

Дещо кращою була ситуація в Галичині, тут усі укр. політ. партії мали свої пресові органи: *Українська соціал-демократична партія* випускала «Вперед» (1918—24), «Землю і волю» (1919—20, 1922—24), «Соціалістичну думку» (1921—24), «Нову культуру» та «Світ» (1925—29); УНДО — «Свободу» (до 1939); *Українська соціалістична радикальна партія* — щотижневик *«Громадський голос»* (1921—39) та журнали «Проти хвиль» (1928—29) й «Живе слово» (1939); *Українська партія національної роботи* публікувала двічі на місяць «Заграву» (1923—24); укр. націоналісти, згуртовані в *Українську військову організацію*, а потім в *Організацію українських націоналістів* та ін. споріднені з ними групи і партії, друкували у Львові газети «Наш клич» (1933), «Вісті» (1933—34), «Голос нації» (1936—37), опікувалися вони також виданням Б.Кравціва «Голос» (1937—39). Близькими до газет ОУН були газети «Рідний грунт» (1935—37) і «Фронтом» (1936—37) у Львові, «Прорив» у Перемишлі, «Гомін краю» (1937—38) в *Дрогобичі*, «Авангард» (1937—38) в Коломиї. *Фронт національної єдності* видавав щоденник «Українські вісті» (1935—39), щотижневик «Батьківщина» (1934—39) та квартальник «Перемога» (1933—39). *Комуністична партія Західної України* від 1933 зробила своїм пресовим органом газ. «Праця». Консервативно-катол. та націоналістичні погляди висвітлювали *«Нова зоря»* (1926—34) у Львові, «Бескид» (1928—33) та «Український Бескид» (1933—39) в Перемишлі. Щотижневик «Мета» (1931—39) репрезентував ліберальні ідеї. Прибічники гетьман. руху (див. П.*Скоропадський*) публікували щомісячник «Хліборобський шлях» (1932—35). Друкувалися також видання пропольські («Рідний край», 1920—23, «Селяни», 1929—34) та прорадянські («Світло», 1925—28, «Сила», 1930—32, «Наша земля», 1930—32, «Сель-роб», 1927—32). Після *голодомору 1932—1933 років в УСРР* та репресій 1930-х рр. прорад. газети були закриті. Москвофільські настрої поширювали газети «Земля і воля» (1928—39) та «Русский голос», перша з них виходила укр. мовою.

Поряд з парт. в Галичині розвивалася комерційна преса. Так, створене І.*Тиктором* вид-во «Українська преса», що до 1933 мало тісні зв'язки з УНДО, поступово комерціоналізувалося і намагалося охопити якнайширше коло читачів. Воно випускало три газети: «Новий час» (з 1923 друкувалася двічі на тиждень, від 1932 — щодня); «Народну справу» (ілюстрована газета, почала друкуватися 1928 і за короткий час зажила значної популярності, мала 30 тис. передплатників); «Наш прапор» (ілюстрована газета, виходила з кін. 1932). Кожне з цих видань забезпечувало читачів книжковими додатками нац.-культ. та освітньої тематики, випусками «Історичної бібліотеки», б-ки «Рідного слова», «Музичної бібліотеки». Друкувалися й провінційні громад.-інформаційні газети, такими були вид-ня в містах: *Броди*, *Зборів*, Коломия, *Тернопіль*, *Сокаль*, Станіслав, *Яворів* та ін.

У Галичині була досить розвинутою й літ., мистецька і наук. преса. Такими були, зокрема, журнали «Митуса» (1922) та «ЛНВ» (1922, 1933—39 — *«Вісник»*). На сторінках останнього пропагував свої ідеї Д.Донцов, тут друкувалися: Є.*Маланюк*, Ю.*Клен*, У.*Самчук*, О.*Ольжич*, Ю.*Липа*, О.*Теліга*. Видавалися також журнали: «Дажбог» (1933—35, під редакцією Є.*Пеленського*, пізніше Б.Кравціва), «Обрії» (1936—37), «Напередодні» (1937—38, обидва під редакцією Б.Кравціва).

Наук. преса була представлена передусім журналами з історії та історії к-ри. Це видання: *«Стара Україна»* (1924—25, під редакцією І.*Кревецького*), *«Літопис Червоної Калини»* (1929—39, під редакцією Л.Лепкого та В.Софронова-Левицького), *«Сьогочасне і минуле»* (1939, під редакцією І.Раковського і В.*Сімовича*). Питання краєзнавства висвітлювали журнали: «Наша Батьківщина» (1937—39, під редакцією С.Щурата), «Літопис Бойківщини» (1931—39, під редакцією В.Гуркевича); філологія була представлена ж. «Слово» (1936—39, під ред. К.*Чеховича*); теологія — ж. *«Богословія»* (1923—39, під редакцією о. Й.*Сліпого*); право — ж. «Життя і право» (1928—38, під редакцією К.*Левицького*); книгознавство та бібліографія — журнал Є.Пеленського *«Українська книга»* (1937—43); музеєзнавство — ж. І.*Свєнціцького* «Літопис Національного музею». Наук.-популярні матеріали друкувалися в журналах: «Наше здоровля» (1937—39) та *«Життя і знання»* (1931—39). За підрахунками А.*Животка*, всього в зх. укр. землях під польс. владою 1936 виходило 143 укр. пресові видання, більшість серед них становили журнали.

Мала свою газету й *Лемківщина* — «Наш Лемко» (1934—39).

На *Буковині*, яка, як і *Бессарабія*, була під владою румун, 1936 виходило всього 10 пресових видань (за даними А.Животка), частина з них — укр. В Бессарабії укр. пресових видань зовсім не було. Політ. режим Румунії проводив політику румунізації укр. нас. і тому не підтримував розвиток укр. преси. В різні роки тут виходили газети: «Воля Народу», «Робітник» (1919—23), «Вперед» (1923), «Громада» (1923), «Народ» (1923), «Час» (1928—40), «Рідний край» та «Рада» (1934—38; органи *Української національної партії*), «Самостійність»

(1934—37). Підтримували румун. владу газети «Хліборобська правда» (1924—38) та «Правда» (1930—36). Виходили журнали: прооунівський — «Самостійна думка» (1931—37), студентський — «Промінь» (1921—23), дитячий — «Українська ластівка» (1933—39).

На Закарпатті (воно входило до складу *Чехословаччини*) тиску на укр. пресу не було. Боротьба тут точилася передусім між нац. укр. пресою та москвофільською, причому остання поступово втрачала свої позиції. Провідною газетою була відновлена в 1919 «Наука» о. А.*Волошина*, з 1922 вона виходила під назвою «Свобода» (під час укр. державності 1938—39 була перейменована на «Нову свободу»). Друкувалися також газети «Русин» (*Ужгород*, 1920—22), «Руська нива» М.Бращайка (див. *Бращайки*), «Народ» (1920—23; орган укр. соціал.-демократів). На *Пряшівщині* виходив укр. нац. орган «Слово Народа» (1931—32). Усього в різні роки міжвоєн. періоду на Закарпатті виходило 62 україномовні видання, 25 — на «язичії», 39 — рос. мовою, 34 — угор., 13 — чеською та 4 — на ідіш. 1938—39 на Закарпатті друкувалися, за даними А.Животка, 11 україномовних пресових вид-нь, 3 — російськомовних, 1 — чесько-укр.

Після приєднання до СРСР зх. укр. земель (див. *Возз'єднання українських земель в єдиній державі*) тамтешні укр. пресові вид-ня почали закриватися. Натомість відкривалися нові — рад. Це були газ. «Вільна Україна» (1939) та ж. «Література та мистецтво» у Львові, газ. «Радянська Буковина» в Чернівцях і ще 15 обласних та 49 районних газет.

Для місц. журналістів це була справжня катастрофа, ніколи раніше вони не зазнавали такого жорсткого тиску з боку влади, хоча місц. укр. преса завжди змушена була боротися тут за кращі умови діяльності.

Українська преса на еміграції. В повоєн. Європі 1920-х рр. укр. емігрантська преса з'являється спочатку в таборах, куди були інтерновані укр. вояки (див. *Інтерновані формування Армії Української Народної Республіки*, *Інтерновані формування Української Галицької армії*), а згодом і в гол. європ. центрах, де знаходили собі притулок емігранти з УСРР: Берліні (Німеччина), Відні, *Варшаві*, Празі (Чехословаччина) та Парижі (Франція). Емігрантська преса користувалася тут усіма демократ. свободами, однак матеріальні та фінансові нестатки істотно обмежували можливості.

У Берліні виходили газети: «Нове слово» (1920; орган *Української народної партії*), *«Українське слово»* (1921—23; прогетьман. напряму; гол. редактори — З.*Кузеля* та Д.Дорошенко) та «Літопис політики, письменства і мистецтва». У Відні (1919—23), а потім у Берліні (1923—32) друкувалася газ. «Український прапор», що відображала погляди уряду *Західноукраїнської Народної Республіки* на еміграції. У Відні також виходили: пресовий орган УПСР *«Борітеся — поборете!»*, прорад. «Нова громада» (1923—25) та збірники прогетьман. орієнтації *«Хліборобська Україна»* (1920—25, під редакцією В.Липинського) та ін. *Український науковий інститут у Берліні* випускав (1931—40) під редакцією З.Кузелі інформаційні органи *«Вісті Українського наукового інституту»* та «Kulturberichte». У Празі виходив орган ОУН «Розбудова нації» (1928—34). В Парижі друкувалися: громад.-політ. тижневик *«Тризуб»* (1925—40; орган *Державного центру УНР на еміграції*), газети «Українські вісті» (1926—29) та *«Українське слово»*. У Варшаві виходили: двотижневик літ. та мист-ва «Ми» (1933—39), журнали І.*Огієнка* *«Наша культура»* (1935—37) та «Рідна мова» (1933—36). Друкувалися також фахові наук. видання *Українського вільного університету* в Празі, *Української господарської академії* в Подєбрадах, *Українського соціологічного інституту* (Відень, Прага).

Українська преса на окупованих у роки Другої світової війни території України та територіях інших європейських країн. Одразу після окупації гітлерівцями в роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* укр. земель вцілілі від більшовицьких репресій укр. журналісти почали організовувати незалежні пресові видання. Проте невдовзі гітлерівська військ. окупаційна адміністрація ліквідувала всі друковані засоби інформації, що проводили незалежну від неї політ. лінію. Зокрема, були закриті газети «Сурма» та «Українські вісті» у Львові, «Українське слово» в Києві. Редакторів та співробітників цих органів, зокрема в центр. та сх. землях, було заарештовано, а деяких навіть фізично знищено.

Більш-менш незалежним від гітлерівців органом, що залишався в руках українців, були «Краківські вісті» (1940—45), що могли поширюватися на тер. *Генеральної губернії*. Видання, що поширювалися в Центр. та Сх. Україні, вихваляли гітлерівський режим та агітували нас., передусім молодь, виїздити на роботу до Німеччини (див. *Окупаційний режим на території України 1941—1944*). Усі редактори цих видань призначалися нім. властями. Для укр. робітників («Ostarbeiter») та українців — військовополонених Червоної армії (див. *Радянська армія*) — в Німеччині видавалися газети «Голос» (1940—42), «Українець» (1942—45), «Вісті» (1942—45), «На шахті» (1942—45), «Земля» (1942—45), «Нова доба» (1941—45), ж. «Дозвілля» (1942—45). Укр. вояки, які входили до складу нім. армії (див. *«Галичина»*, дивізія СС), мали свої газети: «Український доброволець» (1942—45), «За Україну» (1943) та «До Перемоги» (1943—45). На окупованих укр. землях випускалися й підпільні видання: *«Ідея і чин»* (1942—46, орган ОУН), «Повстанець» та ін.

У самій Німеччині та на всіх окупованих гітлерівцями тер. європ. країн більшість укр. видань була закрита, а ті, що вціліли, а це були поодинокі друковані засоби інформації, які виходили в Берліні та Празі (газети «Український вісник», 1936—45, «Українська дійсність», 1939—45, та журнали «Пробоєм», 1933—43, й «Наступ», 1937—44), було заборонено розповсюджувати в Ген. губернії та рейхскомісаріаті *«Україна»*.

Преса УРСР 1940-х рр. Як тільки Червона армія почала звільняти окуповані гітлерівцями укр. землі, там одразу ж у крупних населених пунктах було налагоджено випуск газет. Вони тиражувалися у військ. друкарнях у двохполосному варіанті. Передо-

виці цих газет зверталися до українців як до «нащадків славних і хоробрих запорозьких козаків», закликали їх битися «за Україну» та за відродження щасливого довоєн. рад. життя. Журналістам дозволялося давати більш-менш об'єктивну оцінку істор. подій, літ. творів, поступу к-ри. Та як тільки війна залишила межі України, влада радикально змінила своє ставлення до українців. Патріотичні мотиви, що нещодавно зазвучали в творах укр. письменників та журналістів, стали приводом для переслідування укр. інтелектуальної *еліти*. Не випадково саме в цей час у Москві мусувався проект заст. голови РМ СРСР Л.*Берії* та заст. наркома оборони СРСР Г.*Жукова* про виселення українців до Сибіру. Рад. власті знову оголосили війну укр. патріотам.

В умовах підпілля УПА випускала бюлетені «Осередок пропаганди й інформації при проводі ОУН», «Бюро інформації УГВР», журнали «До зброї», «Самостійність», «За Волю України», літ. альманах «Чорний ліс», журнал гумору й сатири «Перець», щороку виходив «Календарець українського повстанця». В них висвітлювались питання визвольної боротьби УПА, надавались реляції з бойових полів, розкривалась сутність антиукр. політики більшовиків на теренах Зх. України, передусім у зв'язку з проведенням там насильницької колективізації, публікувались статті про справжні причини голоду в Центральній і Пд. Україні, про звірства органів НКВС. Періодичні видання тиражувалися в підпільних друкарнях, розмножувались на друкарських машинках чи переписувались від руки («гутенбергівцями» називалися видання, що за технікою друку нагадували Біблію Й.*Ґутенберґа*).

Преса УРСР 1960—80-х рр. 1960-ті рр. дещо розхитали сталінську монолітність партії, однак преса в цілому залишилася на боці консервативних сил компарт.-рад. номенклатури. Система управління пресою також не зазнала змін. Як і раніше, не можна було засновувати видань, які б знаходилися поза держ. контролем, а використання поліграфічних потужностей і паперу строго обліковувалося. «Хрущовську відлигу» (див. М.*Хрущов*) відчули лише центр. моск. та ленінгр. видання: газети «Известия», «Комсомольская правда», «Литературная газета», журнали «Новый мир», «Москва», «Нева», «Юность». Укр. ж видання в цілому майже не змінилися, хоча деякі київ. та львів. пресові органи й дозволили собі більшу різноманітність тем, зокрема і з питань укр. історії та к-ри. Саме тоді в журналах «Ранок», «Україна», «Жовтень», «Вітчизна», «Прапор» почали друкуватися поетичні та прозові твори *шістдесятників*, а ж. *«Всесвіт»* започаткував переклади літ. творів сучасних зарубіжних авторів.

Після того, як КПРС очолив Л.*Брежнєв*, «хрущовська відлига» скінчилася. 1968 політбюро ЦК КПРС ухвалило постанову «О повышении роли районных газет в коммунистическом воспитании трудящихся», яка орієнтувала парт. органи на посилення контролю за пресою. В наступні роки були ухвалені ще кілька постанов, що безпосередньо стосувалися питань розвитку преси в СРСР: 1973 — «Об освещении вопросов социалистического соревнования Литовской ССР», 1975 — «О мерах по улучшению подготовки и переподготовки журналистских кадров», 1977 — «О руководстве Томского обкома КПСС средствами массовой информации и пропаганды», 1979 — «О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы». В Україні всі ці постанови дублювалися ЦК КПУ, далі — обкомами і «спускалися» вниз по сходинках парт. ієрархії аж до первинних парторганізацій редакцій пресових органів. На зборах колективів редакцій ці постанови заслуховувались, ухвалювалися відповідні рішення — і перші двати місяці після цього вживалися певні заходи задля втілення цих рішень у життя, а потім — усе поверталося до того, що вже було. Пізніше, після нової постанови, все повторювалося, не змінюючи ані зміст, ані форму газет і журналів. Як у загальносоюзних виданнях, так і у виданнях, що виходили на тер. УРСР, інформація про події у світі подавалася в препарованому вигляді за матеріалами, що надходили з пресових агентств ТАРС і РАТАУ, а це були матеріали, які обов'язково проходили контроль Гол. управління СРСР з охорони держ. таємниць (Головліт СРСР). Головліт СРСР мав свої управління в кожній республіці, області, а уповноважених — майже в кожному місті та районі. Окрім того, кожне видання було зобов'язане строго дотримуватися інструкцій, виписаних у «Переліку відомостей, заборонених для згадування у відкритому друку», що мав численні додатки.

Шпальти газет заповнювалися матеріалами про успіхи в комуніст. буд-ві, статтями про передовиків вир-ва, сфальшованими істор. замітками, начерками про «важке життя» зх. робітників, про подвійні стандарти урядів капіталіст. д-в. Далекою від правди була й інформація про життя українців за межами СРСР. Поряд з відвертою лайкою на адресу укр. патріотичних орг-цій *української діаспори* відповідні статті містили матеріали про т. зв. прогресивні орг-ції та гуртки, що утримувалися на кошти з СРСР. У той же час видання, що поширювалися за кордоном, писали про «щасливе» життя підрад. українців. Діяльність таких видань скеровувалася КДБ при РМ УРСР і підконтрольним йому Т-вом культ. зв'язків з українцями за кордоном, що видавало газ. «Вісті з України» і «News from Ukraine» («Новини з України»).

Заг. нагляд за пресою здійснювали відділ пропаганди та агітації при ЦК КПУ, К-т по пресі при РМ УРСР та Головліт УРСР. У пошуках об'єктивної інформації люди змушені були вдаватися до прослуховування передач зх. радіостанцій, що транслювалися на СРСР: «Свободи», «Голосу Америки», «Німецької хвилі», «Бі—Бі—Сі». В УРСР загальносоюзні російськомовні газети мали набагато більші наклади, ніж місц. укр. Зокрема, всесоюзна «Правда» мала в УРСР понад 3 млн передплатників, тоді як найпопулярніша україномовна газ. *«Сільські вісті»* — бл. 2 млн. Молодіжні україномовні газети не могли конкурувати з всесоюзним органом ЦК ВЛКСМ «Комсомольская правда».

У 1970-х рр. в УРСР вільною укр. пресою була лише підпільна

самовидавна преса (див. *«Самвидав»*). Першим таким виданням став журнал *«Український вісник»*, редагований В.*Чорноволом*. Тут оприлюднювали свої твори В.А.*Симоненко*, В.*Стус*, М.Холодний, І.Калинець, С.Тельнюк, В.*Голобородько*. 1970—72 здійснено 6 випусків цього журналу. Репресії з боку органів влади призупинили його видання, наступне число побачило світ лише 1974. Видавці журналу — С.Хмара, В.Шевченко та О.Шевченко, які водночас були і його авторами, проголосили, що з цього номера видання стає речником нац. опозиції, сповідує ідею побудови самостійної та демократ. укр. *держави*. Журнал задекларував відверто вороже ставлення до В.*Леніна* і т. зв. ленінської нац. політики (Я.Грицак). Невдовзі органи КДБ при РМ УРСР зупинили подальший випуск «Українського вісника».

Приблизно в цей самий час З.*Красівський* підпільно випускав «Волю і Батьківщину», З.Попадюк — «Поступ», Г.Чубай — «Скриню». Однак і ці видання були ліквідовані. Відтоді і аж до 1987 в УРСР вільної преси не стало.

Офіц. укр. пресовими виданнями були газети: «Радянська Україна» (заснована 1926, до 1943 мала назву «Комуніст», з 1990 — «Демократична Україна») та її російськомовний двійник «Правда Украины» (засн. 1938, до 1944 мала назву «Советская Украина»); органи ЦК КПУ «Робітнича газета» (з 1957) та її російськомовний варіант «Рабочая газета», «Сільські вісті» (заснована 1924, з 1933 мала назву «Радянське село», з 1939 до 1965 — «Колгоспне село»); органи ЛКСМУ «Молодь України» (заснована 1925, до 1943 мала назву «Комсомолець України») та «Комсомольское знамя» (з 1938 до 1956 називалася «Сталинское племя»); орган Спілки письменників України «Літературна Україна» (заснована 1927, до 1962 мала назву «Літературна газета»); орган Мін-ва к-ри УРСР «Культура і життя» (заснована 1945, до 1955 мала назву «Радянське мистецтво», 1955—65 — «Радянська культура»), орган Мін-ва освіти УРСР — «Радянська освіта» (1991 перейменований на «Освіту»), органи піонерської орг-ції України «Зірка» (заснована 1943) та російськомовний «Юный ленинец» (заснований 1922, мав назву «Юный Спартак» та «Юный пионер»); орган к-ту з фіз. к-ри та спорту «Спортивная газета» (заснована 1934, до 1964 мала назву «Радянський спорт»), орган МВС УРСР — «Радянський міліціонер» (заснований 1959) та газ. рос. мовою «Советский милиционер» (заснована 1974, перейменована на «Милицейский курьер») та ін.

Заг. кількість обласних газет, що випускалися 1990 в УРСР, становила 78 найменувань, їхній заг. наклад був 7,5 млн прим. Обласні парт. друковані органи виходили паралельно укр. та рос. мовами в Криму, Дніпропетровську, *Донецьку*, *Луганську*, Львові, *Миколаєві*, Одесі, Закарп. та Запоріз. областях, російськомовні наклади були істотно більшими за україномовні. Динаміка збільшення заг. чисельності міськ. газет — органів міськкомів КПУ — 1950—90 була такою: 55 — в 1950, 60 — в 1960, 80 — в 1970, 108 — в 1980, 153 — в 1990. 1980 з 108 міськ. газет 40 виходили рос. мовою, зокрема у Ворошиловгр. обл. — 11 з 13, у Дніпроп. — 2 з 8, у Донец. — 14 з 19, в Криму — усі 7, в Одес. — 4 з 5, Харків. — 1 з 5. Серед них були такі крупні вид-ня, як: «Вечерний Донецк» (наклад — 230 тис. прим.), «Вечерний Киев» (200 тис.), «Днепр вечерний» в м. Дніпропетровськ (162 тис.), «Вечерняя Одесса» (123 тис.), «Приазовский рабочий» в м. Жданів (нині м. *Маріуполь*; 107 тис.), «Слава Севастополя» (75 тис.). Із 480 районних газет 58 також виходили рос. мовою.

В Україні друкувалося 107 журналів, з них 1 виходив щотижня, 3 — два рази на місяць, 61 — щомісяця, 1 — один раз на півкварталу, 39 — раз на два місяці і 2 — квартальники. Серед журналів літ. журнали мали найбільші тиражі. Так, 9 літ. журналів 1988 мали заг. наклад 55,5 млн прим., що складало 32 % заг. тиражу всіх журнальних видань УРСР. Це були: щомісячники Спілки письменників України «Вітчизна», *«Дніпро»*, «Всесвіт», російськомовна «Радуга» (усі в Києві), «Прапор» у Харкові (від 1990 — *«Березіль»*), «Жовтень» у Львові (від 1990 — *«Дзвін»*) і «Донбас» (заснований 1923, мав назву «Забой») в Донецьку та комсомольські «Ранок» (1953—65) і «Зміна» в Києві. На другому місті за накладом були журнали політ., громад. та екон. тематики: 1988 їх було 21, а їхній заг. тираж становив 47,1 млн прим. (27,3 % заг. тиражу). Гол. серед них були «Комуніст України/Коммунист Украины» та «Під прапором ленінізму/Под знаменем ленинизма» (1944—69 — «Блокнот агітатора», від 1991 — «Політика і час»). Заг. журнальний тираж розподілявся таким чином: на 5 дитячих журналів припадало 15 %, «Радянська жінка» (заснована 1920 під назвою «Комунарка України», від 1991 — «Жінка») мала бл. 15 %; 6 журналів, що спеціалізувалися на проблемах к-ри та освіти, — 3,9 %, 4 журнали для молоді — 1,8 % (найбільш популярним серед них був журнал «Знання та праця»), атеїстичний журнал «Людина і світ» (1960—64 — «Войовничий атеїст») — 1,2 %.

АН УРСР випускала інформаційний «Вісник Академії наук Української РСР» (з 1991 — «Вісник Академії наук України», з 1994 — *«Вісник Національної академії наук України»*) та окремі журнали з гуманітарної і соціальної тематики: *«Український історичний журнал»*, «Радянське літературознавство» (від 1990 — «Слово і час»), «Радянське право» (від 1991 — «Право України»), україномовний «Економіка Радянської України» (від 1991 — «Економіка України») та російськомовний «Экономика Советской Украины» («Экономика Украины»), *«Народна творчість та етнографія»*, «Мовознавство», «Філософська думка» (від 1989 — «Філософська і соціологічна думка»). Спільно з Т-вом *«Знання»* АН УРСР з 1967 видавала щорічник «Наука і культура: Україна». Самостійно Т-во «Знання» випускало вже згаданий ж. «Людина і світ», а також журнали «Наука і суспільство», «Трибуна лектора» (з 1990 — «Трибуна»). Т-во охорони істор. та культ. пам'яток видавало «Пам'ятки України».

Урядовими виданнями були: «Відомості Верховної Ради УРСР» (від 1991 — «Відомості

Верховної Ради України»), вид-ня Мін-ва к-ри УРСР: «Соціологічна культура» (від 1991 — «Українська культура»), «Образотворче мистецтво», «Музика», «Український театр»; Мін-во освіти УРСР випускало журнали: «Радянська школа» (від 1991 — «Рідна школа»), «Дошкільне виховання», «Українська мова і література в школі», «Початкова школа»; Держ. к-т з кінематографії — популярний критико-публіцистичний ж. «Новини кіноекрану».

Тех. та наук. журнали, що видавали окремі інститути та відділення АН УРСР, в абсолютній більшості були російськомовними, україномовних було лише кілька, зокрема «Доповіді Академії наук Української РСР» (від 1991 — «Доповіді Академії наук України») та «Український ботанічний журнал». Російськомовними були також журнали Мін-ва вугільної пром-сті УРСР «Уголь Украины», Мін-ва охорони здоров'я УРСР — «Врачебное дело», «Клиническая хирургия», «Офтальмологический журнал» та ін.

Українська преса на еміграції після Другої світової війни. По закінченні II світ. війни бл. 200 тис. укр. біженців, емігрантів та інтернованих укр. вояків з числа Укр. нац. армії знайшли собі притулок в окупаційних зонах Німеччини та Австрії, контрольованих Великою Британією та США. Невдовзі там було створено кілька укр. пресових видань, зокрема газети: «Час» (1945—49, м. Фюрт, під редакцією Р.Ільницького), «Наше життя» (1945—48, м. Аугсбург, під редакцією П.Котовича), «*Українські вісті*» (від 1945, м. Ульм, під редакцією І.*Багряного*), «Українська трибуна» (1946—49, м. Мюнхен), «Українське слово» (1948—50, м. Бломберг), «Християнський голос» (з 1949, м. Мюнхен, під редакцією Р.Данилевича), «Український самостійник» (з 1950, м. Мюнхен, під редакцією К.*Кононенка* та С.*Ленкавського*), щоденник «Останні новини» з недільним виданням «Нові дні» (під редакцією П.Сагайдачного).

Крім газет, були створені також літ.-мистецькі журнали: «МУР» («Мистецький український рух» — журнал Об-ня укр. письменників на чужині, заснований 1945, його ред. фактично був Ю.Шерех, виходив 1946—47 у містах Мюнхен, Регенсбург), «Арка», «Рідне слово» (м. Мюнхен, 1945—46, під редакцією Т.Курпіти), «Заграва», «Похід», «Хорс», «Літаври» (під редакцією Ю.*Клена*), «ЛНВ» (1948, м. Регенсбург, під редакцією В.Шульги), «Керма» (під редакцією А.Коломийця), «Театр» та ін. Виходили також наук. журнали «*Сьогочасне і минуле*» (від 1948, м. Мюнхен, під редакцією З.Кузелі) та «*Україна*» (під редакцією І.*Борщака*), громад.-політ. — «До зброї. Журнал української військово-політичної думки», «Сурма», «Визвольна політика» (вид-ня ОУН), «Орлик», «Сучасник» та ін. Всього до 1950 в Німеччині та Австрії побачили світ 275 різних укр. пресових видань.

Після переїзду укр. емігрантів до ін. країн на кін. 1950 в Зх. Німеччині (ФРН) та Австрії друкувалося 14 видань. Нові укр. видання були створені у Великій Британії — «Українська думка», у Швеції — «Стокгольмський вісник», у Франції — «Українське слово», «Українець—час», «Громада», «Вісник», «Соборна Україна», в Бельгії — «Вісті», «Голос Христа Чоловіколюбця».

Українська емігрантська преса на Американському та Австралійському континентах. Серед перших переселенців до Пн. Америки був «священик-козак» Агапій *Гончаренко.* Він прибув на Аляску 1865 і 1868 заснував там газ. «Alaska Herald — Свобода», половина її шпальт була англомовною, а половина — російськомовною. Серед опубл. у газеті матеріалів є стаття А.Гончаренка, в якій він писав, що Аляска «це країна козаків в Америці». 1885 в штаті Пенсільванія (США) греко-катол. священик о. І.Волянський для укр. вуглекопів з м. Шенандоа заснував газ. «*Америка*» (під редакцією В.Сіменовича), що проіснувала до 1890. 1893 в м. Джерсі Сіті (шт. Нью-Джерсі) о. Г.Грушка почав видавати газ. «*Свобода*», 1908 вона перейшла у власність Укр. нар. союзу, який поставив перед своїм друкованим органом завдання, аби той був «українсько-народним, з тоном гострим, радикальним», щоб більша частина його матеріалів була присвячена «нашим національним справам». На поч. 20 ст. у Пн. Америці з'являється одразу кілька україномовних і кілька англомовних пресових видань для українців. Зокрема, такими були: в США — газети «Шершень» (1910—11; орган Укр. робітн. союзу) та «Америка» (від 1912, з 1950 — щоденник; орган грекокатол. нар.-церк. орг-ції «Провидіння»); у Канаді — газети «Канадійський фермер» (1903), «Канадійський ранок» (1906; видавалася для українців пресвітеріанською англ. церквою), «Український голос» (з 1910 випускає т-во канад. учителів у м. Манітоба), «Канадійський русин» (з 1911 видавалася *Українською греко-католицькою церквою*). Після І світ. війни до Канади прибула нова хвиля укр. переселенців. 1928 було засновано Укр. стрілецьку громаду, що з 1930 в м. Едмонтон випускає час. «Новий шлях» (з 1932 — орган *Українського національного об'єднання*). *Союз гетьманців державників* з 1933 в м. Торонто мав свій орган — «Український робітник». УГКЦ в Канаді має двотижневик «Світло», тижневик «Українські вісті» та місячник «Голос Спасителя». «Братство українців католиків» мало свій друкований орган — «Будучність нації». Укр. правосл. церква видавала часопис «Вістник».

У Бразилії перші укр. громади з'являються наприкінці 19 ст., 1907 тут в м. Курітіба було створено культ.-освіт. т-во «Просвіта», що мало свій друкований орган «Зоря». Отці *василіани* в м. Курітіба з 1910 почали видавати «Прапор» (його першим ред. був К.Гутковський). Від 1911 почав виходити реліг. місячник «Місіонар», а з 1912 — катол. тижневик «Праця» з дитячим «Додатком» (у 1920-х рр. цей тижневик став органом Укр. союзу, його ред. був П.*Карманський*). П.Карманський 1924 започаткував тижневик «Український хлібороб» (від 1940 до 1948 не видавався, після відновлення змінив назву на «Хлібороб»).

В Аргентині найбільш відомими виданнями українців стали: «Українське слово» (орган т-ва «Просвіта», виходить з 1928) та тижневик «Наш клич» (орган

т-ва «Відродження», виходить з 1939).

Українці в Австралії в м. Сідней з 1919 почали видавати газ. «Вільна думка» (це була позапарт. та неконфесійна газета), а в м. Аделаїда — газ. «Єдність» (орієнтувалася на *Українську національну раду ЗУНР*). 1957—85 у м. Мельбурн друкувалася газ. «Українець в Австралії». Укр. катол. церква в м. Мельбурн видає тижневик «Церква і життя» (до 1968 — щомісячник, до 1973 — двотижневик). Укр. громада Пд. Австралії мала друковане пресове видання — щомісячник «Наша громада». Всеавстрал. громад. центр 1962—63 випускав «Бюлетень СУОА» (Союз укр. орг-цій Австралії), а з 1984 — неперіодичний «Інформаційний листок СУОА». Союз українок Австралії з 1965 видає квартальник «Наше слово», а *Спілка української молоді* в 1950-х рр. видавала ж. «Промінь». *Антибільшовицький блок народів* видавав «Інформаційний листок АБН», ОУН(б) — ж. «Наш фронт», ОУН(м) — «Бюлетень» (з 1971 — «Боротьба»); Укр. революц. (згодом респ.) демократ. партія під проводом І.Багряного — циклостильні й друковані неперіодичні видання: «Засадничі питання» (1953, ред. П.Богунець), «Бюлетень КК УРДП» (1966—77, ред. Ф.Габелко), «Наше слово» (1978, ред. П.Грін), «Український демократ» (1979—81, ред. Я.Гваздецький), «Легіонер» (1987—88, ред. П.Грін). Українці в Австралії мали також україномовні вид-ня — літ.-сусп. ж. «Слово» (1953—54), гумористичний журнал-дайджест «Перець» (1950—52), літ. альманах «Новий обрій» — та англомовні — «Australian-Ukrainian Review» (1982—89), «Ukrainian Issues» (1985—89) та ін.

Новітня українська преса. Після квітневого 1985 пленуму ЦК КПРС в УРСР з'явилася напівлегальна преса — це були видання, що не мали дозволу на друк та поширення, але й не закривалися органами КДБ при РМ УРСР. Саме в такому статусі було відновлено випуск «Українського вісника» на чолі з В.Чорноволом та членами редакції М.*Горинем*, І.*Гелєм*, П.Скачком та М.*Осадчим*. Від січ. 1988 М.Осадчий почав видавати ж. *«Кафедра»* — орган Укр. асоціації незалежної творчої інтелігенції. Група альманаху *«Євшан-зілля»* видавала одноіменну газету культ.-просвітницького та історико-знавчого напряму, її редагували Ірина та Ігор Калинці. 1989 *Народний рух України* створив свої центр. та низові пресові органи, зокрема київ. «Народну газету» та львів. «Віче».

Після проголошення 1991 держ. незалежності України з'являються нові органи вільної укр. періодики, водночас в Україні почали поширюватися закордонні укр. газети та журнали. На 25 черв. 2004 в Україні було зареєстровано 20 903 періодичні видання, із них: 8859 — видання загальнодерж., регіональної та/або зарубіжної сфери розповсюдження; 12 044 — місц. сфери розповсюдження. Серед перших (загальнодерж. сфери розповсюдження) газет було 3427, журналів — 4073, бюлетнів — 351, альманахів — 73, збірників — 716, календарів — 173, дайджестів — 46. Переважну більшість друкованих періодичних видань місц. сфери розповсюдження становили газети — 10 108 назв, журналів та видання журнального типу було 1936. Розподіл друкованих ЗМІ із загальнодерж. сферою розповсюдження за цільовим призначенням був таким: інформаційні видання — 1650; періодика для дозвілля — 1072, загальнополіт. — 1033, спортивні — 142, рекламні — 840, з питань економіки та бізнесу — 499, наук. — 1019, наук.-популярні — 572, медичні — 244, для дітей — 264, для жінок — 45, вироб.-практичні — 460; правові — 206, галузеві — 226, істор. тематики — 10, з питань мист-ва — 124. Розподіл друкованих ЗМІ з місц. сферою розповсюдження за цільовим призначенням був таким: загальнополіт. — 2749, рекламні — 2373, інформаційні — 2319. Виключно україномовних видань було зареєстровано 4084, російськомовних — 2620, угорськомовних — 10, польськомовних — 4, румунськомовних — 6, кримськотатарськомовних — 4, англомовних — 27, болгарськомовних — 2, німецькомовних — 2. Двомовних видань, що друкувалися одним випуском, було: укр. та ін. мовами (передусім рос.) — 3051, рос. та ін. мовами — 3333, болг. та ін. мовами — 4, англ. та ін. мовами — 52. Двомовних видань, що друкувалися паралельними випусками, було: укр. та ін. мовами — 3670, рос. та ін. мовами — 3603. В багатьох регіонах України — у Криму, на Донеччині, Луганщині, Харківщині, Одещині, Дніпропетровщині, Миколаївщині та Херсонщині — україномовних видань майже не було.

Літ.: *Науменко В.* Думка про українську духовну часопись у Києві в 1858 р. «Український науковий збірник. Видання УНТ у Києві» (М.), 1916, вип. 2; *Вечерницький А.* Українська преса. «Книгар», 1917, ч. 2; *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816—1923). Історично-бібліографічний етюд. К., 1926; *Кревецький І.* Початки преси на Україні: 1776—1850. Львів, 1927; *Наріжний С.* Українська преса. Подєбради, 1934; *Животко А.* Нарис історії української преси. Подєбради, 1937; *Зленко П.* Періодичні видання Наддніпрянщини в 1918 році. «Українська книга» (Львів), 1938, ч. 6/7; Велика історія України. Львів—Вінніпеґ, 1948; *Шанковський Л.* У.П.А. та її підпільна літературна спроба бібліографії українських підпільних видань в Україні за час 1945—1950 рр. Філадельфія, 1952; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. Мюнхен, 1969; *Федченко П.М.* Преса та її попередники. К., 1969; *Поповский М.* Наука и перестройка. «Страна и мир», 1988, № 2; *Коновець О.Ф.* Просвітницький рух в Україні. XIX — перша третина XX ст. К., 1992; *Голубенко П.* Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993; *Наріжний С.* Українська преса. В кн.: Українська культура. Лекції. За редакцією Дмитра Антоновича. К., 1993; *Kravtsiv B., Senkus R.* Press. В кн.: Encyclopedia of Ukraine, vol. 4. Toronto—Buffalo—London, 1993; *Горинь Б.* Роль Бюро інформації в діяльності УГВР. В кн.: Українська головна визвольна рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Української Визвольної Ради. К., 1994; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. Від середини XII століття до 1923 року, т. 2. К., 1993; *Маркусь В., Радіон С.* Преса українська. В кн.: Енциклопедія української діаспори, т. 4. (Австралія—Азія—Африка). К.—Нью-Йорк—Чикаго—Мельбурн, 1995; *Голобуцький О., Кулик В.* Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX століття. Дослідження. К., 1996; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття. К., 1996; *Животко А.* Історія української преси. К., 1999; *Михайлин І.Л.* Історія української журналістики XIX століття. К., 2003.

М.В. Баранник, П.В. Голобуцький.

«ІСТО́РІЯ РУ́СІВ», «Исторія Русовъ» — одна з найвизначніших пам'яток укр. істор. та усп.-політ. думки 2-ї пол. 18 — поч. 19 ст. В ній дається тогочасний виклад історії України від найдавніших часів до початку *російсько-турецької війни 1768—1774* з пріоритетним розглядом історії *козацтва* та *Гетьманщини*. Авторство невід. Написана тогочасною рос. мовою з великими домішками укр. мови в традиціях козац.-старшинського історіописання 18 ст. Події укр. історії висвітлюються яскраво та емоційно, інколи в худож. формі. Велика увага приділяється описові доби Хмельниччини (1648—57; бл. третини всього тексту; див. Б.*Хмельницький*) та І.*Мазепи* (бл. чверті від заг. обсягу), меншою мірою розглядаються *громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*, період 2-ї пол. 1660-х — 1-ї пол. 1680-х рр. та останні часи Гетьманщини. В джерельному відношенні твір спирається на істор. пам'ятки козац. доби, які доповнюються різними переказами, спогадами. Більшість дослідників вважають, що автор «І.Р.» був знайомий з київ. *«Синопсисом»*, літописом Г.*Граб'янки*, *«Коротким описом Малоросії»* та ін. творами, а також використовував фольклорні джерела. Існують також різні припущення стосовно використання в «І.Р.» таких джерел, як літопису С.*Величка*, *«Літопису Самовидця»*, поетичного діалогу С.*Дівовича*, праць іноз. істориків, зокрема Й.-Б.*Шерера*, агіографічних творів (див. *Агіографія*), *полемічної літератури* та ін. В «І.Р.» достовірний матеріал чергується з тенденційними вимислами, написаними в героїко-легендарній або ностальгійно-патріотичній формі, міфами та апологетикою козац. слави і звитяги тощо. Автор вводить, або запозичує з ін. джерел, вигаданих героїв, апокрифічні сюжети та незадокументовані (можливо, сфальсифіковані) тексти: гетьманство Федора Богдана, Зборівський трактат, текст якого докорінно відрізняється від тексту справжнього *Зборівського договору Криму з Польщею 1649*, козац. перемоги в добу Хмельниччини над польс. військом кн. Четвертинського під *Фастовом* та литов. військом кн. Я.*Радзивілла* під *Масловим Ставом*, звернення гетьмана І.Мазепи до війська, текст промови П.*Полуботка* перед рос. імп. *Петром I* та чимало ін. В цілому для контексту «І.Р.» характерна трагічна роздвоєність між реальним та ідеальним баченням перебігу історії. Безпосередніх посилань на джерела в «І.Р.» практично немає, хоча принагідно згадуються Д.Вагнер, *Вольтер*, *Геродот*, *Діодор Сицилійський*, *Нестор*, Клавдій *Птолемей* та ін. У концептуальному плані «І.Р.» обстоює ідеї самостійного держ. розвитку України, тяглості укр. історії з княжих часів та репрезентує ідеологію укр. автономістів кін. 18 ст. В інтелектуальному сенсі «І.Р.» споріднена з працями Т.*Калинського*, Г.*Покаса*, А.*Худорби* та ін. Автор «І.Р.» схильний до ідеалізації укр. минувшини, особливо козац.-гетьман. доби. Він обстоює думку про рівноправність міждерж. союзів з Литвою, Польщею та Росією, прагне продемонструвати спадкоємність князівсько-гетьман. традиції на теренах Русі-України, показує численні порушення козац. прав і свобод польс. стороною. Причому козацтво розглядається в «І.Р.» як єдиний репрезентативний та верховний стан укр. сусп-ва, як аналог польс. *шляхти* чи рос. *дворянства*, відповідно, в Польщі та Рос. д-ві. *Гетьман* виступає як господар землі Руської, що обирається не з простих *козаків*, а тільки з вищого прошарку *козацької старшини* й прирівнюється до польс. гетьманів коронних (див. *Гетьман великий коронний*, *Гетьман польний коронний*) та литов. гетьманів. Натомість до укр. шляхти автор «І.Р.» ставиться вкрай негативно, зокрема навіть висловлює сумнів щодо її аристократичного походження. Чільне місце в «І.Р.» відводиться воєн.-політ. історії, яка містить згадки про багато вигаданих битв і відтворюється з численними топографічними подробицями, описами спорядження, озброєння та фортифікаційних споруд. Для світогляду автора характерні риси традиціоналізму (патріотизм, нац.-культ. самобутність) та просвітницького раціоналізму (істина, справедливість, свобода), схильність до моралізаторських розумувань і сентенцій, які поєднуються з демонстративною лояльністю автора щодо Рос. д-ви. Всі опозиційні думки, що є на сторінках «І.Р.», вкладені автором в уста істор. діячів: Б.Хмельницького, І.Мазепи, крим. хана *Іслам-Гірея III* та ін. Автор «І.Р.» прагне виправдати всі дії козацтва, показати їх законність і відповідність канонам моралі та справедливості. В «Історії» досить толерантно змальовано побутування війська швед. короля *Карла XII* на укр. землях на поч. 18 ст. Натомість поляки та росіяни переважно висвітлюються в негативному сенсі. Дехто з учених уважає, що сусп.-політ. погляди автора «І.Р.» мають виразний респ. характер (Б.*Крупницький,* А.*Яковлів* та ін.). «І.Р.» вирізняється жанровим та стильовим синкретизмом. У літ.-естетичному плані стиль «І.Р.» кваліфікується по-різному: бароковий (О.Мишанич), класичний (Д.*Чижевський*), романтичний (С.Козак) та ін. Сучасні дослідники відзначають в «І.Р.» помітні тенденції преромантизму (М.Скринник та ін.) та естетику просвітницького історизму (В.Кравченко). «І.Р.» має й епічні риси, окремі її уривки про минувшину виконані в жанрі епосу на високому худож. рівні (О.*Пушкін*). В рукописних списках твір поширювався на поч. 19 ст. як на теренах підрос. України, так і в *Галичині* та Білорусі. Вперше опублікований 1846 О.*Бодянським* у *Москві* в *«Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете»*.

Щодо точної дати написання та авторства «І.Р.» є різні гіпотези. Найпоширенішою і найпершою за часом виникнення є та, що автором «І.Р.» слід вважати архієпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського Георгія (*Кониського*) (О.Бодянський). Пізніше з'явилися припущення, що авторами можуть бути: кн. О.*Безбородько* (М.*Возняк,* П.*Клепацький,* М.*Слабченко,* А.Яковлів та ін.), О.*Лобисевич* (О.*Оглоблин*), В.*Лукашевич* (М.*Петровський*), О.М.*Маркович* (О.Ільїн, Ф.*Шевченко*), В.*Полетика* (І.*Борщак,* В.*Горленко,* А.*Єршов* та ін.), Г.*Полетика* (М.*Василенко,* Д.*Дорошенко,* В.*Іконников,* О.*Лазарев-*

ський та ін.), В. та Г. *Полетики* (М.*Грушевський* та ін.), кн. М.*Репнін-Волконський* (М.*Драгоманов*), В. і О. Ханенки (див. *Ханенки*; О.Оглоблин), А.Худорба та ін. Деякі дослідники, зокрема О.Оглоблин, припускають, що автор «І.Р.» належав до *Новгород-Сіверського гуртка* укр. автономістів кін. 18 ст. і був пов'язаний спільними ідейно-політ. та службовими інтересами з кн. О.Безбородьком (О.Оглоблин). Ін. дослідники дотримуються думки, що автор «І.Р.» належав до ліберального оточення малорос. ген.-губернатора кн. М.Репніна-Волконського в *Полтаві* (М.*Максимович*). Хронологія датування створення «І.Р.» коливається в межах 1760—1820. Цілком імовірно також, що «І.Р.» пройшла кілька редакцій, остання з яких була на поч. 19 ст.

«І.Р.» сприяла поширенню *романтизму* в укр. істор. та сусп.-політ. думці 1-ї пол. 19 ст. Вона справила значний вплив на укр. і рос. істор. думку та літ. 19 ст., в т. ч. на творчість П.*Білецького-Носенка*, М.*Гоголя*, Є.*Гребінки*, М.*Костомарова*, П.*Куліша*, М.*Маркевича*, А.Метлинського, М.*Погодіна*, О.Пушкіна, К.*Рилєєва*, І.*Срезневського*, М.Устрялова, Т.*Шевченка*, О.Шишацького-Ілліча та ін. Зокрема, 5-томна «История Малороссии» (Москва, 1842—43) М.Маркевича запозичила не тільки чимало фактографічного матеріалу з «І.Р.», а й певною мірою її концепцію укр. історії. Сюжети та образи з «І.Р.» використовував Т.Шевченко у своїх творах «Великий льох», «Гамалія», «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Никита Гайдай» та ін., а також М.Гоголь у «Тарасі Бульбі». «І.Р.» неодноразово перевидавалася: укр. пер. В.Давиденка; вступна ст. О.Оглоблина. Нью-Йорк, 1956; репринтне перевид. 1846. К., 1991, укр. пер. І.*Драча*, передмова В.*Шевчука*. К., 1991; К., 2001; примітки та покажчики Я.Дзири та І.Дзири. К., 2003 та ін.

Літ.: *Бодянский О.М.* Подробный обзор «Истории Руссов». «Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете», 1846, кн. 3; *Лазаревский А.* Говорил ли Полуботок Петру Великому речь, приводимую Конисским? «Основа», 1861, № 8; *Карпов Г.Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время 8-е генваря 1654 — 30-е мая 1672 года. М., 1870; *Горленко В.П.* Из истории южнорусского общества начала XIX в.: письма В.И. Чарныша, А.И. Чепы, В.Г. Полетики и заметки к ним. «Киевская старина», 1893, № 1; *Майков Л.Н.* Малорусский Тит Ливий: К вопросу об «Истории Руссов». «Журнал Министерства народного просвещения», 1893, № 5; *Белей Й.* Причинок до питання про час появи «Истории Руссов». «ЗНТШ», 1895, т. 7; *Грушевский А.С.* К судьбе «Истории Руссов» (Эпизод из украинской историографии XIX в.). «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», 1906, кн. 19, вып. 2; *Його ж.* К характеристике взглядов «Истории Руссов». «Известия Отделения русского языка и словесности АН», 1908, т. 13, кн. 1; *Janowski L.* O tak zwanej «Historji Rusów». В кн.: Pamiątkowa Księga ku uczczeniu 45-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka. Kraków, 1913; *Онацький Є.* Ще про автора «Истории Руссов». «Наше минуле», 1918, кн. 1; *Дорошенко Д.* «История Руссов» як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII століття. «Хліборобська Україна» (Відень), 1921, кн. 3, зб. 5/6; *Горбань М.* Кілька уваг до питання про автора «Историі Руссов». «Червоний шлях», 1923, № 6/7; *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI—XVIII в. Львів, 1923; *Його ж.* Історія Русів. «Життя і знання», 1927/28, № 6; *Єршов А.* До питання про час написання «Истории Руссов», а почасти й про автора її. В кн.: Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності, ч. 1. К., 1928; *Яковлів А.* До питання про автора «Історії Русов». «ЗНТШ», 1937, т. 154; *Возняк М.С.* Псевдо-Кониський і Псевдо-Полетика: «История русов» у науці і літературі. К.—Львів, 1939; *Оглоблин О.* «История Русов» (До століття видання 1846—1946): (Конспект). «Бюлетень УВАН» (Авгсбург), 1947, № 11/12; *Borschak E.* La légende historique de l'Ukraine: Istoriya Rusow. Paris, 1949; *Оглоблин О.* До питання про автора «Историі Русов». «Україна» (Париж), 1949, № 2,5; *Крупницький Б.* «Історія України й українських козаків» Й.-Х.Енгеля та «Історія Русів». «Україна» (Париж), 1950, № 3; *Оглоблин О.* Перша друкована звістка про «Историю Русов». «Наша культура» (Вінніпег), 1951, ч. 2; *Ohloblyn O.* The ethical and political principles of «Istoriya rusov». «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (New York), 1952, vol. 2, N 4; *Ohloblyn O.* Where was «Istoriya rusow» written? «The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.» (New York), 1953, vol. 3, N 8; *Оглоблин О.* Вступна стаття. В кн.: «Історія Русів». Нью-Йорк, 1956; *Його ж.* Списки «Історії Русів». В кн.: Науковий збірник Українського Вільного Університету.: Ювілейне видання, т. 6. Мюнхен, 1956; *Полонська-Василенко Н.Д.* До ідеології «Історії Русів». «Вісник Органу організації оборони чотирьох свобод України», 1956, № 12; 1957, № 1; *Шевченко Ф.П.* «История русов или Малой России» (до 120-річчя з часу видання твору). «УІЖ», 1966, № 7; *Полонська-Василенко Н.* «Історія Русів» очима мовознавця (лекція професора доктора Ю.Шевельова в УВУ, 25 серпня 1969 р.). «Визвольний шлях», 1970, № 7/8; *Шевельов Ю.* «История Русов» очима мовознавця. В кн.: Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977; *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів». В кн.: История Русов. К., 1991; *Кравченко В.В.* «История Русов» у російській цензурі (50-і роки XIX ст.). «Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету», 1994, вип. 1; *Крижанівський В.П.* «...І мав про те задуми, всьому людству властиві» [«Історія Русів»]. «Віче», 1994, № 4; *Його ж.* «Історія русів»: Хто ж автор? Версії, версії, версії... В кн.: Українська ідея. Перші речники. К., 1994; *Дзира Я.І.* Підсумки двохсотлітніх дослідницьких пошуків авторства «Історії Русів». В кн.: Історіографічна спадщина науки історії України (погляд з кінця XX ст.): Матеріали Всеукраїнської науково-освітньої конференції. (Глухів, грудень 1996 р.). К.—Глухів, 1996; *Ільїн О.* Олександр Маркович — автор «Історії Русів»? «Сіверянський літопис», 1996, № 1; *Кравченко В.В.* «Поема вольного народу» («Історія Русів» та її місце в українській історіографії). Х., 1996; *Його ж.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). Х., 1996; *Забіяка І.* До питання про авторство «Історії русів». Еволюція гіпотези В.Горленка. «Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України», 1997, т. 2; *Толочко О.П.* О.П. Оглоблін та його монографія про автора «Історії Русів». «Київська старовина», 1997, № 6; *Дзира І.* «Історія Русів» та історико-літературний процес першої половини XIX ст. «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», 1998, число 2, вип. 2; *Мишанич Я.* Жанровостильові особливості «Історії русів». В кн.: Медієвістика, т. 1. Одеса, 1998; *Мішуков О.В.* «Історія Русів» у контактно-генетичних зв'язках і типологічних судженнях. К., 1998; *Оглоблин О.* До питання про автора «Истории Русов». К., 1998; *Денисюк В.* Традиції козацького літописання в «Історії русів». «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 1999, вип. 8; *Литовченко Л.* Проблема походження козацтва в «Історії русів». В кн.: Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. Острог—Нью-Йорк, 1999;

Мишанич Я. «Історія русів»: історіографія, проблематика, поетика. К., 1999; *Мішуков О.В.* Європейський контекст «Історії русів». К. — Херсон, 1999; *Мандрик М.* «Історія русів» та її роль в утвердженні української державницької ідеї. В кн.: Українська історична наука на порозі XXI століття: Міжнародний науковий конгрес: Доповіді і повідомлення (Чернівці, 16—18 травня 2000 р.), т. 3. Чернівці, 2001; *Шліхта Н.* Елементи річпосполитської ідеології та політичної риторики в «Історії Русів». «Молода нація: альманах», 2000, № 1; *Дзира І.Я.* Вплив «Літопису Малоросії» Жана Бенуа Шерера на «Історію Русів». В кн.: Сарбеївські читання: Перше засідання Всеукраїнського «круглого столу» (м. Київ, 30 січня 2003 р.). К., 2003.

О.В. Ясь.

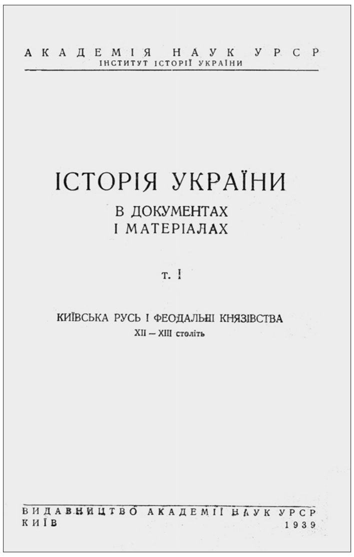
«ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НИ» — тижневик, призначений для вчителів та учнів середніх шкіл, г-зій, коледжів та ліцеїв при вивченні вітчизн. та зарубіжної історії, а також правознавства. Видання розраховане також на викладачів і студентів вузів та всіх, хто цікавиться історією з найдавніших часів до сьогодення. 1-й номер вийшов 1 верес. 1996. Засн. — Благодійний фонд «Перше вересня», видавець — видавничий дім «Шкільний світ». У тижневику, окрім суто освітянських тем, авторами яких є вчителі, постійно друкуються найновіші дослідження науковців *Інституту історії України НАН України*, професорів *Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, *Національного університету «Києво-Могилянська академія»* та ін. наук. установ і вузів. Щорічно виходить у світ 48 чисел, де публікується більше 500 статей.

Літ.: «Історія України» (1996—2002). Бібліографічний покажчик. «Історія України», 2003, № 8.

В.М. Волковинський, М.В. Мосієнко.

«ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НИ В ДОКУМЕ́НТАХ І МАТЕРІА́ЛАХ» — серія документальних збірників з історії України, започаткована 1939 Ін-том історії України АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України*). Опубліковано т. 1 «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII століть» (вид. 1-ше, *Київ*, 1939, вид. 2-ге, Київ, 1946, упорядник М.*Петровський*) та т. 3 «Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654 роки)» (Київ, 1941, упорядники М.Петровський і В.Путілов). У збірниках друкувалися вже опубл. та архів. матеріали, що розміщувалися за хронологічно-тематичним принципом, додавалися хронологічні таблиці. До т. 1 також були долучені генеалогічні таблиці, покажчик імен та геогр. назв, пояснення незрозумілих слів і зворотів. 1939—41 готувалися до друку документальні збірники «Матеріали до історії Коліївщини» (упорядник К.*Гуслистий*), «Україна в кінці XVII і першій чверті XVIII ст.» (упорядник О.*Оглоблин*), «Україна у XVIII ст. (1725—1796)» (упорядник В.*Дядиченко*), «Україна в XIX ст.» (упорядник Ф.*Ястребов*), «Столипінська реакція на Україні» (упорядник Ф.*Лось*), «Україна в роки імперіалістичної війни та другої буржуазно-демократичної революції» (упорядник П.Білик), «Громадянська війна на Україні (1919—1920)» (упорядник О.*Слуцький*), однак через початок *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* вони не були видрукувані.

О.В. Юркова.

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
В ДОКУМЕНТАХ
І МАТЕРІАЛАХ

Т. I

КИЇВСЬКА РУСЬ І ФЕОДАЛЬНІ КНЯЗІВСТВА
XII – XIII століть

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УРСР
КИЇВ 1939

«Історія України в документах і матеріалах». Т. 1. Київ, 1939. Титульний аркуш.

«ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР» у 8-ми томах, 10-ти книгах — 8-томний курс укр. історії, виданий у *Києві* впродовж 1977—79 вид-вом АН УРСР «Наукова думка» під маркою Ін-ту історії та Ін-ту археології АН УРСР (нині *Інститут історії України НАН України* та *Інститут археології НАН України*). Гол. редактори: А.*Шевелєв* (т. 1, кн. 1; т. 3, 5, 6, 7), Ю.*Кондуфор* (т. 1, кн. 2; т. 2, 4; т. 8, кн. 1—2). Видання написано на т. зв. марксистсько-ленінських, рад. методологічних та теор. засадах (див. *Марксизм в історичній науці*): формаційний п'ятичленний поділ історії України, закон класової боротьби, домінація екон. детермінізму та ін., що зумовило відповідний розподіл томів, композиційне оформлення та інтерпретацію істор. матеріалу. 1-ша кн. 1-го т. (відп. ред. І.*Артеменко*, 1977) хронологічно обіймала період від найдавніших часів до 2-ї пол. 13 ст.; 2-га кн. 1-го т. (відп. ред. В.*Голобуцький*, 1979) — 2-гу пол. 13 ст. — 1-шу пол. 17; 2-й т. (відп. ред. Г.*Сергієнко*, 1979) — 2-гу пол. 17—18 ст.; 3-й т. (відп. ред. А.Шевелєв, 1978) — 19 ст.; 4-й т. (відп. ред. Ф.*Лось*, 1978) — 1900—17; 5-й т. (відп. ред. М.*Супруненко*, 1977) — 1917—20; 6-й т. (відп. ред. П.*Гудзенко*, 1978) — 1921—41; 7-й т. (відп. ред. В.*Клоков*, 1977) — 1941—45; 1-ша кн. 8-го т. (відп. ред. А.*Лихолат*, 1979) — 1945—50-ті рр.; 2-га кн. 8-го т. (відп. ред. А.Лихолат, 1979) — кін. 1950-х — 70-ті рр. Колективом Ін-ту археології АН УРСР була підготовлена 1-ша кн. 1-го т., усі ін. книги — колективом Ін-ту історії АН УРСР. В концептуальному плані укр. історія викладається в контексті рос. істор. схеми — ідея трьох братських слов'ян. народів, які тимчасово розділені й ведуть боротьбу за об'єднання в межах Рос. д-ви. В ідеологічному сенсі 8-томник значною мірою наслідує теор. підходи видання «Історія Української РСР» (Київ, 1955, 1957, т. 1—2). Укр. історія фактично вмонтована в рос. істор. процес, різні істор. періоди в восьмитомнику висвітлюються вкрай нерівномірно. Найдокладніше викладається 20 ст. — 6 книг з 10. Значну увагу приділено *революції 1905—1907* та революціям 1917 (див. *Лютнева революція 1917*, *Жовтневий переворот у Петрограді 1917*, див. також *Російська революція 1917—1918*), а також рад. добі, які висвітлено дуже до-

кладно. Досить стисло розглянута доба *середньовіччя* та ранньомодерні часи. Кожний том поділяється на ряд розділів і підрозділів, в яких висвітлені політ., соціально-екон. історія, міжнар. зв'язки, мист-во, наука, к-ра, арх-ра, фольклор, побут, звичаї та ін. У виданні опубліковані численні ілюстрації, карти та картосхеми. Наприкінці кожного тому вміщено хронологію подій, заг. бібліографію та списки літ. до окремих розділів, переліки скорочень. У більшості томів наприкінці подано також загальні висновки. 1980 ряд авторів (І.Артеменко, В.Голобуцький, П.Гудзенко, Ю.Кондуфор, М.*Лещенко*, А.Лихолат, Ф.Лось, Г.Сергієнко, П.*Сохань*) 8-томного курсу з укр. історії були відзначені Держ. премією УРСР в галузі н. і т. На основі 8-томника було підготовлене 10-томне російськомовне видання «История Украинской ССР» (Київ, 1981—85).

Літ.: *Бондар М.М., Кравченко Н.М.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 1, кн. 1. К., 1977. «УІЖ», 1977, № 12; *Буцько М.О., Замлинський В.О.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 7. К., 1977. «УІЖ», 1978, № 5; *Горшков В.П., Федорина М.І.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 6. К., 1977. «УІЖ», 1978, № 1; *Мельник Л.Г., Катренко А.М.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 3. К., 1978. «УІЖ», 1978, № 12; *Нагорна Л.П., Чеканюк А.Т.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 5. К., 1977. «УІЖ», 1978, № 2; *Кравець М.М., Мельник Л.Г.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 2. К., 1979. «УІЖ», 1979, № 7; *Кучер О.О., Мигаль Б.К.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 4. К., 1978. «УІЖ», 1979, № 5; *Березовчук М.Д., Ганжа І.Х.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 8, кн. 1. К., 1979. «УІЖ», 1980, № 3; *Завадська О.Я.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 8, кн. 2. К., 1979. «УІЖ», 1980, № 3; *Парасунько О.А., Путро О.І.* Рецензія на книгу: Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн., т. 1, кн. 2. К., 1979. «УІЖ», 1980, № 9; *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской РСР 1936—1986 гг. К., 1986.

О.В. Ясь.

ІСТО́РІЯ УКРАЇ́НСЬКОЇ ФІЛОСО́ФІЇ — 1) процес зародження і розвитку в складі укр. к-ри філос. знань, а саме — ідей, спрямованих на осягнення граничних підстав людського буття, і відповідних цим ідеям теорій (професійних концепцій, систем, учень); 2) окремий напрям історико-філос. наук. досліджень, що вивчає процес зародження філос. знань та їхній розвиток у складі укр. к-ри.

Історія української філософії і філософської теорії. Перші текстуально зафіксовані (у писемних джерелах, що дійшли до нашого часу) виклади філос. рефлексії в укр. к-рі датуються кін. 10 — серед. 11 ст. Зокрема, у *«Повісті временних літ»* у записі під 986 (можливо, однак, це дещо пізніша вставка літописців) є переказ промови «грецького філософа», в якій обгрунтовуються вихідні засади християн. світорозуміння (див. *Християнство*), а у *«Слові про Закон і Благодать» Іларіона* (1-ша пол. 11 ст.) є виклад характерного для тієї доби історіософського бачення плину життя (див. *Історіософія*). Відтоді й аж до серед. 15 ст. філос. думка в складі укр. к-ри не зазнавала істотних змін. По суті це був період засвоєння за посередництва передусім *Візантії*, а також Болгарії, філософ. традицій, започаткованих антич. мислителями (див. *Античність*) й розвинутих християн. апологетами та отцями Церкви (див. *Патристика*).

Таке засвоєння, однак, не було сліпим наслідуванням, воно відбувалося шляхом осмислення відповідних традицій у контексті вітчизн. міфології. Характерні філос. думки цього періоду репрезентують твори *Нестора*, *Климента Смолятича*, кн. *Володимира Мономаха*, *Кирила Туровського*, а також такі перекладні книги, як *Ізборник 1073*, *Ізборник 1076*, «Шестоднев Іоанна, екзарха Болгарського», «Бджола», «Фізіолог», Хроніка Георгія *Амартола* та ін. Популярним в *Київській Русі* було «Пространне житіє Константина-Кирила Філософа», авторство якого приписується болг. мислителеві Клименту Охридському.

Давньорус. мислителі розробили оригінальне «софійне» практикування філософії як любові до Софії — Премудрості Божої. «Любомудром» вважався той, хто не лише намагався осягнути думкою сутність творінь Божих і таким чином збагнути сенс буття, а й прагнув власним життям «здійснити» пізнану істину. Любомудр жив у істині й завдяки цьому досягав власного спасіння. Ідея любомудрія орієнтувала філос. пізнання на осмислення усього мислимого в контексті глобального конфлікту добра і зла.

Від кін. 15 — поч. 16 ст. відбувається активізація діалогу укр. філософії з тогочасною західноєвроп. філософією. В Україні поширюється в перекладі на старослов'ян. мову (його було виконано наприкінці 14 ст. в Болгарії) повний корпус творів Псевдо-Діонісія Ареопагіта. З'являється низка ін. перекладів, зокрема здійснені гуртком київ. книжників переклади творів арабо-єврейс. походження, в яких трактувалися проблеми метафізики, логіки, будови всесвіту (найзначніші серед них: «Арістотелеві врата або Тайная тайних», «Шестокрил», «Космографія», «Логіка Авіасафа», що мала також назву «Київська логіка»). У цей період представники укр. інтелектуалів почали безпосередньо брати активну участь у тогочасному філос. житті Зх. Європи (Ю.*Дрогобич*, Павло Русин, С.*Оріховський* та ін.). Саме у контексті активного діалогу укр. філос. к-ри із західноєвроп. філос. к-рою розвинулася творчість багатьох видатних укр. полемістів, зокрема Г.*Смотрицького*, С.*Зизанія*, Христофора Філалета (дивись *«Апокрисис»*), *Кліріка Острозького*, М.*Смотрицького*, П.*Могили*, З.*Копистенського*. Особливо яскравим зразком тогочасної *полемічної літератури* стала творчість І.*Вишенського*.

Поступово в укр. к-рі під впливом новацій західноєвроп. к-ри (див. *Євроатлантична цивілізація*) утверджується раціоналістична парадигма творення знань, у т. ч. філос. Це зумовило процес інституціоналізації професійної філософії. Його початки пов'язані з діяльністю Острозького наук.-освіт. центру (див. *Острозька школа*, *Острозька академія*, *Острозька друкарня*) і *братських шкіл*, а завершення — зі створенням Київ. колегіуму (від 1701 — акад.; див. *Києво-Могилянська академія*) — першого в Сх. Європі вищого навч. закладу,

в якому професійно здійснювався філос. вишкіл. Курси філософії, що читалися професорами Київ. колегіуму (І.*Ґізелем*, Й.*Кононовичем-Горбацьким*, Ф.*Прокоповичем*, С.*Яворським*, Г.Щербацьким та ін.), становили виклад учень, які вважалися нормативними в системі професійної філос. освіти в західноєвроп. ун-тах.

Саме у цей період у складі укр. філос. к-ри на ґрунті синтезу давньорус. традиції любомудрія і нових західноєвроп. впливів з'являються власні оригінальні філос. концепції. Найвизначнішою з них (своєрідною квінтесенцією укр. бароко) стала філософія Г.*Сковороди*.

Від кін. 18 й упродовж 19 ст. в укр. філос. к-рі знову здійснюється активне освоєння західноєвроп. ідей. Поширенню цих ідей найбільш активно сприяли Я.Козельський і П.*Лодій*. Особливий інтерес укр. філософи (передусім вихованці *Київської духовної академії* — В.Карпов, П.Арсеньєв, Й.Міхневич, С.*Гогоцький*, О.Новицький, П.Юркевич) виявляли до творчості І.Канта, Ф.-В.Шеллінга, нім. містиків. У дусі вітчизн. традиції опанування західноєвроп. філос. ідей вони доповнювали нові ідеї традиційними ідеями християнізованого неоплатонізму. У синтезі традиційного і нового вони вбачали шлях до вирішення проблем взаємовідносин віри і знання, розуму й духу. Їхні здобутки слугували їм міцним підґрунтям для критики войовничого матеріалізму, що стрімко поширювався в ті часи у середовищі молодих інтелігентів *Російської імперії*.

Від серед. 19 ст. у дусі загальноєвроп. тенденції, зродженої кризою раціоналістичної філософії, в укр. академічній філософії формується широкий спектр філос. доктрин і концепцій. Полюсами цього спектра стають спроби, з одного боку, у дусі позитивізму ототожнити філос. пізнання з наук. пізнанням (В.Лесевич), а з другого — утвердити розуміння філософії як відмінного від наук. пізнання власне філос. осягнення світу («панпсихізм» О.Козлова, «сінехологічний спіритуалізм» О.Гілярова, неокантіанська концепція Г.Челпанова, «монодуалізм» М.Грота, психологізація філософії В.*Зеньковського*, реліг.-філос. концепції Д.Богдашевського і П.Лінницького та ін.). Центрами розвитку професійної філософії в цей час були ун-ти в *Харкові*, *Києві*, *Одесі*, *Львові*.

Саме на цей період припадає початок розробки укр. ідеї діячами *Кирило-Мефодіївського товариства* (М.*Костомаров*, П.*Куліш*, Т.*Шевченко* та ін.) і *громад* (О.*Потебня*, В.*Антонович*, М.*Драгоманов* та ін.). Дещо пізніше (наприкінці 19 — поч. 20 ст.) до розробки цих ідей долучилися представники «Молодої України» (Т.Зінківський, І.*Франко*, М.*Павлик*, Леся *Українка* та ін.). Предметом філос. рефлексії стає укр. *нація* як суб'єкт духовного, культ. і соціально-політ. життя людства.

У ході філос. осмислення *української національної ідеї* обґрунтовується широке коло проблем *філософії історії*, філософії мови, філософії к-ри, етики та естетики.

Розвиток філос. думки в Україні протягом перших десятиліть 20 ст. відбувався на тлі докорінних змін у громад., соціально-екон. й культ. житті сусп-ва. *Перша світова війна*, хвиля революцій, крах Рос. імперії та *Австро-Угорщини*, ствердження й поразка *Української Народної Республіки*, прихід до влади на більшій частині укр. земель *більшовиків* — усі ці події потужно стимулювали філософськи налаштованих особистостей до переосмислення сенсобуттєвих проблем життя. В цей час укр. к-ра збагачується низкою новацій, у т. ч. й у галузі філософії: Б.*Кістяківський* розробляє питання філософії права; М.*Грушевський* обґрунтовує самобутню історіософську концепцію; В.*Вернадський* оприлюднює своє філос. вчення про «ноосферу»; В.*Винниченко* обґрунтовує засади філософії щастя; М.*Хвильовий* обстоює оригінальну філос. концепцію «азіатського ренесансу». Широке коло проблем стає предметом філос. дискусій за участі С.*Семковського*, В.Юринця, П.Демчука та ін.

Невдовзі, однак, активізація філос. пошуків на укр. землях була заблокована утвердженням тут більшовицького режиму.

ВКП(б) у відповідності до своєї офіц. доктрини проголосила істинною філософією лише філософію діалектичного та істор. матеріалізму. Прибічники ін. філос. підходів вважалися «ворогами» й були піддані репресіям. Ця політика, зрештою, згубно позначилася й на долі філософії діалектичного та істор. матеріалізму. Позбавлена можливості вільно розвиватися в діалозі з ін. філос. вченнями, оголошена «теоретичним підґрунтям» ідеології панівної партії (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*), філософія діалектичного й істор. матеріалізму поступово почала втрачати ознаки власне філософії, перетворюючись на політ. ідеологію.

У цей час укр. філос. думка продовжувала конструктивно розвиватися в середовищі філософськи налаштованих представників *української діаспори*. На ниві філософії укр. нац. ідеї працювали, зокрема, Д.*Донцов* та В.*Липинський*. Оригінальну історіософську концепцію розвивав І.*Лисяк-Рудницький*. Типологію укр. нац. характеру, особливостей «української людини» здійснили О.*Кульчицький* і М.*Шлемкевич*, І.у.ф. досліджували Д.*Чижевський* та І.*Мірчук*.

Певне пожвавлення філос. життя в УРСР починається з 60-х рр. 20 ст., з настанням в *СРСР* «хрущовської відлиги» (див. М.*Хрущов*). Значний внесок у збагачення сукупного здобутку укр. філос. к-ри було зроблено дослідниками в галузі логіки наук. пізнання (П.*Копнін*), філософії к-ри (В.Іванов), історії нім. класичної філософії (В.*Шинкарук*), вивчення історії вітчизн. філос. спадщини, особливо філософії викладачів Києво-Могилянської акад. (В.Нічик).

Після здобуття Україною держ. незалежності укр. філософи намагаються знайти своє унікальне місце в сучасному філос. діалозі представників різних нац. к-р з усіх актуальних проблем, що постають нині перед людством.

Історія української філософії як напрям історико-філософських студій. Дослідження, безпосередньо спрямовані на відтворення історії філософії в Україні, були започатковані наприкінці 19 — поч. 20 ст. Вони мали здебільшого ініціативний характер і з

позиції сьогодення є значними не стільки своїми результатами, скільки постановкою проблеми — вивчення розвитку філософської думки в Україні. Саме такою була, зокрема, видана 1873 у Ржешові (нині м. Жешув, Польща) нім. мовою книга К.Ганкевича з історії слов'ян. філософії, в одному з розділів якої побіжно йшлося й про укр. філософію. 1908 у Львові В.*Щурат* опублікував невелику за обсягом, але від початку й до кінця присвячену виключно темі історії укр. філософії працю — «Українські джерела до історії філософії». Концептуальну лінію, розпочату К.Ганкевичем та В.Щуратом, розвинув, перебуваючи вже в еміграції, Д.Чижевський. У книгах «Філософія на Україні (спроба історіографії)» (1926) та «Нариси з історії філософії на Україні» (1931) він чітко визначив низку фундаментальних методологічних засад дослідження історії укр. філософії. Саме на цих засадах у наступні десятиліття плідно розвивалися відповідні студії в укр. діаспорі.

В УСРР—УРСР дослідження з історії укр. філософії також проводилися. В узагальненому вигляді методологічні позиції та результати студій представників цієї лінії досліджень були викладені в «Нарисі історії філософії на Україні» (вийшов друком у Києві 1966) та в «Історії філософії на Україні» (2 томи цієї колективної праці було надруковано 1987).

Сучасні студії з історії розвитку укр. філософії спрямовані на збагачення відповідної фактографічної бази та на всебічне осмислення місця й ролі укр. філософії в поступі укр. к-ри.

Літ.: *Щурат В.* Українські джерела до історії філософії: Історично-філософічний начерк. Львів, 1908; *Чижевський Д.* Філософія на Україні. (Спроба історіографії). Прага, 1926; Нариси з історії вітчизняної психології (XVII—XVIII ст.). К., 1952; *Иваньо И.В.* Очерк развития эстетической мысли Украины. М., 1981; Історія філософії на Україні, т. 1—2. К., 1987; Історія філософії в Україні. К., 1994; Розвиток філософської думки України. К., 1994; *Горський В.С.* Історія української філософії. К., 1996; 2001; *Огородник І.В., Русин М.Ю.* Українська філософія в іменах. К., 1997; *Сумцов М.* Історія української філософської думки. «Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія», 1998, т. 7; *Огородник І.В., Огородник В.В.* Історія філософської думки в Україні. К., 1999; *Попович М.В.* Нарис історії культури України. К., 1999; Київ в історії філософії України. К., 2000; Україна: філософський спадок століть, ч. 1—2. «Хроніка—2000», 2000, вип. 37/38, вип. 39/40; *Федів Ю.О., Мозгова Н.Г.* Історія української філософії. К., 2000; Філософська думка в Україні. Бібліографічний словник. К., 2002; *Горський В.С., Кислюк К.С.* Історія української філософії. К., 2004; *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. В кн.: *Чижевський Д.* Філософські твори, т. 1. К., 2005; *Причепій Є.М. та ін.* Філософія. К., 2006.

В.С. Горський.

«ИСТÓРИЯ ФÁБРИК И ЗАВÓДОВ» («ИФЗ») — 1) серія наук., наук.-популярних, публіцистичних та ін. праць з історії великих пром. підпр-в *СРСР*, у т. ч. й УРСР.

Ініціатива створення серії «И.ф. и з.» належала вищому парт. та рад. кер-ву. 10 жовт. 1931 ЦК ВКП(б) у постанові «Про видання "Історії заводів"» сформулював мету та завдання з підготовки відповідних наук.-істор. досліджень та наук.-популярних нарисів. В офіц. рад. історіографії ініціативу створення «И.ф. и з.» пов'язували зі статтею Максима *Горького*, надрукованою 7 верес. 1931 у газетах «Правда» та «Известия». Письменник закликав організувати масовий рух з написання історії великих пром. підпр-в. Кампанія з написання серії «И.ф. и з.» спочатку розгорталася як громад. рух, який очолила Гол. редакція під проводом Максима Горького. До її складу ввійшли рад. і парт. діячі, письменники, історики, представники громадськості: В.Іванов, О.Косарєв, Л.Мехліс, Г.*Панкратова*, П.*Постишев*, Л.Сейфулліна, О.Стецький, Д.Сулимов, М.Шверник та ін. Тоді ж були створені респ., обласні, заводські та фабричні комісії «И.ф. и з.». Упродовж 1931—38 у серії «И.ф. и з.» було опубліковано понад 30 праць. 1932—34 видавалися спец. методичні бюлетені для написання «И.ф. и з.» — «История заводов». У підготовці серії «И.ф. и з.» брали активну участь Спілка рад. письменників України, *Товариство істориків-марксистів*, Ін-т історії Комуніст. акад. й ін. товариства та інституції. Розвідки, документи та матеріали з обсягу «И.ф. и з.» широко публікувалися на сторінках журналів «Борьба классов», «История пролетариата СССР» та ін. На 7-му Міжнар. конгресі істориків у *Варшаві* (1933) рад. делегація представила доповідь Г.Панкратової, присвячену завданням і методам роботи над «И.ф. и з.». Втім, наприкінці 1930-х — поч. 40-х рр. цей рух поступово згасає внаслідок низки причин (масові репресії кін. 1930-х рр., ліквідація вид-ва «И.ф. и з.» у 1938, *Велика вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945* та ін.). У повоєн. час кампанія з написання студій з історії з-дів і ф-к була відновлена постановою ЦК КПРС «Про книги з історії фабрик та заводів» від 21 жовт. 1958. Вона висувала до зазначеної серії передусім політ. та пропагандистські вимоги, зокрема звертала увагу на необхідність підвищення ідейно-теор. рівня таких праць, а також на ретельний добір підпр-в для написання їхньої історії, пріоритетне висвітлення соціаліст. змагання, парт. кер-ва економікою тощо. В жанровому та тематично-проблемному плані серія «И.ф. и з.» не була одноманітною, а складалася з різноманітних монографій, брошур, зб. документів і матеріалів, спогадів, фотоальбомів, путівників по заводських і фабричних музеях, бібліографічних покажчиків літ. з історії з-ду чи фабрики, наук.-популярних нарисів тощо. Серед авторів серії «И.ф. и з.» були як професійні історики, так і аматори-краєзнавці, журналісти, колиш. працівники підпр-в, учасники громадян. війни 1918—20 та Великої вітчизн. війни Рад. Союзу 1941—45, ветерани праці та ін. Значна кількість публікацій з серії «И.ф. и з.» мала історико-краєзнавче спрямування, ч. з них виконана у вигляді публіцистичних або мемуарних нарисів. Домінувало висвітлення історії формування пролетарських кадрів, матеріально-технічного становища підпр-в, класової боротьби та антагоністичних суперечностей на вир-ві за *Російської імперії* та *Австро-Угорщини*, *соціалістичного змагання*, *індустріалізації*, повоєн. відбудови та екон. політики ВКП(б)—КПРС у рад. добу та ін. Наук. рівень праць з серії «И.ф. и з.» нерівномірний.

Частина з них репрезентує апологію популярних парт. ідеологічних догматів того часу або публіцистичну, мистецько-худож. версію істор. подій з численними пропагандистськими пасажами. Деякі студії з серії «И.ф. и з.», особливо збірки документів і матеріалів, містять цікавий фактографічний матеріал про створення пром.-індустріального комплексу України та історію окремих підпр-в. Одночасно серія «И.ф. и з.» спричинилася до становлення цілого напряму досліджень з обсягу історії великих пром. підпр-в, що виходив за її проблемно-тематичні межі. В предметному сенсі цей напрям досліджень поєднував риси історико-краєзнавчих досліджень з елементами історико-екон. студій, які здебільшого подавалися в популяризаторському вигляді. Серед праць, опубл. у межах вивчення історії ф-к і з-дів, доцільно відзначити праці про: Бердянський завод дорожніх машин (Л.Ф. Алексеев «С веком наравне: Краткий очерк истории ордена Октябрьской революции Бердянского завода дорожных машин», 1983), Бердянський нафтомаслозавод (Л.Ф. Алексеев «Земное притяжение: Очерк истории Бердянского Трудового Красного Знамени опытного нефтемаслозавода», 1986), Великобичківський лісохім. комбінат ім. І.Локоти («Імені комуніста Локоти», 1962), Він. суперфосфатний завод (И.П. Худолей, И.А. Пшук «Винницкий суперфосфатный», 1962), Вироб. об-ня «Артемвугілля» (В.И. Демидов «Шахта № 5 имени В.И. Ленина», 1970), Вироб. об-ня «Ворошиловградський тепловозобудівний завод» ім. Жовтневої революції (Г.В. Жданов «Верность традициям: Очерки истории Ворошиловградского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции тепловозостроительного завода им. Октябрьской революции», 1981), Вироб. об-ня «Орджонікідзевугілля» (В.И. Громов «Стахановская вертикаль: Об опыте работы парткома производственного объединения по мобилизации горняков на выполнение заданий десятой пятилетки», 1980), Вироб. об-ня «Севастопольський морський завод імені С.Орджонікідзе» («Севастопольский морской», Очерк, 1976), Вироб. об-ня «Торезантрацит» (А.П. Ермаков, П.В. Беляков «Солнце в забое»: Научно-популярные очерки из истории Торезской шахты № 3-бис., 1980), Вироб. об-ня «Харківський турбінний завод імені С.Кірова» («Харьковский турбинный завод им. С.М. Кирова», 1971), Вироб. енергетичне об-ня «Донбасенерго» (Н.С. Семенко «Огни Донбасса»: Научно-популярные очерки истории производственного энергетического объединения «Донбассэнерго», 1982), Ворошиловградський з-д вугільного машинобудування ім. О.Пархоменка (Г.С. Довнар «Большая судьба. Очерки из истории Ворошиловградского завода угольного машиностроения им. А.Я. Пархоменко», 1972), Горлівський машинобуд. з-д ім. С.Кірова («Горловский машиностроительный завод им. С.М. Кирова: Очерки из истории», 1971), Дніпровський з-д ім. Ф.Дзержинського («Огонь Прометея: Очерки истории завода им. Дзержинского», 1969), Дніпроп. металургійний з-д ім. Комінтерну (Я.П. Заспенко, Ф.Г. Чайковский, Н.Г. Яценко «В строю ветеранов: Краткие очерки истории Днепропетровского металлургического завода им. Коминтерна», 1977), Дніпроп. трубопрокатний з-д ім. В.Леніна (Г.Г. Шестопалов, Д.И. Зуб «Конвейер стальных артерий: Краткий очерк истории Днепропетровского трубопрокатного завода им. В.И. Ленина», 1977), Донец. металургійний з-д ім. В.Леніна (Г.Г. Володин «По следам истории: Очерки из истории Донецкого ордена Ленина металлургического завода им. В.И. Ленина», 1967), Дрогобицький нафтопереробний з-д (В.П. Літовченко, М.І. Зеленський, Я.С. Хонігсман «Дрогобицький ордена Трудового Червоного Прапора нафтопереробний завод», 1972), Дружковський машинобуд. з-д ім. 50-ліття Рад. України (Б.И. Белашов, А.И. Климов, А.И. Коваленко «Кузнецы шахтерских рекордов: Очерки истории Дружковского ордена Ленина машиностроительного завода», 1978), Єнакіївський металургійний завод (Н.В. Крахмалева «Енакиевский металлургический завод: Очерки», 1973), Ждановський коксохім. з-д («Молодость приходит с годами», 1961), ждановський металургійний з-д «Азовсталь» ім. С.Орджонікідзе («30 пламенных лет», 1964), Ждановський металургійний з-д ім. Ілліча («Ждановский металлургический завод имени Ильича», 1982), Запоріз. автомобільний з-д («Коммунару» — 100 лет», 1963), Запоріз. електровозоремонтний з-д (Б. Сатановский, Л. Кириллова «Запорожский электроремонтный завод», 1965), запоріз. металургійний з-д «Запоріжсталь» ім. С.Орджонікідзе («Запорожсталь: Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Октябрьской революции металлургического завода "Запорожсталь" им. Серго Орджоникидзе — предприятия коммунистического труда», 1973), Запоріз. титаномагнієвий комбінат ім. 60-річчя Великої Жовтневої соціаліст. революції (Ф.Н. Козловский, П.Н. Галкин «Путь к титану: Краткий очерк истории Запорожского ордена Ленина и ордена Трудового Красного Знамени титаномагниевого комбината им. 60-летия Великой Октябрьской социалистической революции», 1985), Зуєвську держ. районну електростанцію (Н.И. Яковлев, П.И. Цыбулька, Н.С. Семешко «Зуевская ГРЭС: Очерки», 1973), Ізюмський тепловозоремонтний з-д («Изюмскому тепловозоремонтному — 50 лет», 1965), Камишбурунський залізорудний комбінат ім. С.Орджонікідзе («Агломерат Камыш-Буруна: Очерк», 1978), Київ. взуттєву фабрику № 1 (П.Ю. Тарасюк «Побратими арсенальців», 1962), Київ. авіац. вироб. об-ня ім. 50-ліття Великої Жовтневої соціаліст. революції (В.А. Степанченко, В.С. Петренко «Киевские самолетостроители: Очерки истории Киевского авиационного завода им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции», 1970), київ. з-д «Арсенал» («"Арсенал" ім. В.І. Леніна. 1764—1964», 1964), Київ. з-д ім. І.Лепсе (М.Н. Мозговой «Сверстник первой пятилетки: Краткий очерк 50-летней истории Киевского завода им. И.Лепсе», 1980), київ. з-д «Ленінська кузня» (А.Б. Байбаков, Р.С. Кац «Завод "Ленинская кузня",

1862—1962», 1962), кіровогр. з-д с.-г. машин «Красная Звезда» (П.М. Безтака, С.С. Линовиченко, Д.З. Портнов «“Красная Звезда”: Краткий очерк истории Кировоградского ордена Трудового Красного Знамени завода сельскохозяйственных машин “Красная Звезда”», 1974), коломийський завод сільськогосподарських машин «Коломиясільмаш» («Горизонти Коломийського сільмашу», 1982), Комунарський металургійний з-д («Коммунары», 1965), Конотопський паровозовагоноремонтний з-д (В.М. Варавва, Е.Е. Маленко «Молодость столетнего завода: Очерки истории Конотопского паровозовагоноремонтного завода», 1970), константинівський з-д «Автоскло» (Б.И. Белашов, А.Н. Климов «Константиновский завод стеклоизделий: Очерки», 1974), кременчуцьке виробн. об-ня «АвтоКрАЗ» («Кременчугский автомобильный завод имени 50-летия Советской Украины: Очерк», 1972), кременчуцьке виробн. об-ня «Дормашина» ім. В.Леніна (Л.И. Евселевский, К.И. Крижевич, П.Н. Пустовит «Кременчугский завод дорожных машин: Очерки», 1970), криворізький металургійний комбінат «Криворіжсталь» ім. В.Леніна («“Криворожсталь”: Очерк истории Криворожского металлургического комбината “Криворожсталь” им. В.И. Ленина», 1984), Лохвицький цукровий комбінат («Трудовые пятилетки комбината: Очерк истории Лохвицкого ордена Ленина сахарного комбината», 1985), львів. виробн. об-ня «Кінескоп» («Від майстерні до велета», 1975), Макіївський металургійний з-д («Зарево над заводом», 1965), Макіївський труболиварний з-д ім. В.Куйбишева (М.И. Бубличенко «Испытание прочности: Научно-популярные очерки истории Макеевского труболитейного завода им. В.В. Куйбышева», 1985), Малинську паперову фабрику ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціаліст. революції (П.И. Идов «Малинская бумажная: Очерки истории Малинской бумажной фабрики им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции», 1971), Миколаїв. суднобудівний з-д ім. 61-го комунара (П. Выборный, В. Гуйван, А. Журавель «Имени 61 коммунара», 1973), Нижньодніпровський трубопрокатний з-д ім. Карла Лібкнехта (А.Ф. Батарина, Г.А. Бибик, В.С. Митяев «Ветеран индустрии: Очерки истории Нижнеднепровского ордена Октябрьской революции трубопрокатного завода им. Карла Либкнехта», 1978), Нікопольський південнотрубний з-д ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціаліст. революції (Г.Г. Шестопалов «С маркой Южнотрубного: Очерки истории Никопольского ордена Ленина Южнотрубного завода им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции», 1985), Новокраматорський машинобуд. з-д ім. В.Леніна (А.М. Зайцев, В.И. Барсуков «Новокраматорскому — 50 лет: Научно-популярные очерки истории производственного объединения “Новокраматорский машиностроительный завод”», 1983), Новокриворізький гірничозбагачувальний комбінат ім. Ленінського комсомолу (М.Д. Копылов «Имени Ленинского комсомола: Новокриворожскому горнообогатительному комбинату — 10 лет», 1969), Одес. з-д важкого кранобудування (З. Першина «Имени Январского восстания», 1963), Одес. нафтопереробний з-д («Хозяева Шкодовой горы», 1962), Панютинський вагоноремонтний з-д (В. Сиваков «Сила рабочей традиции», 1965), Полтав. турбомех. завод («Дорогой рабочей чести: Очерки истории Полтавского турбомеханического завода», 1974), Полтав. тепловозоремонтний завод ім. А.Жданова («Полтавский тепловозоремонтный завод имени А.А. Жданова: Очерк истории», 1971), Придніпровську держ. районну електростанцію ім. 50-ліття Рад. України (И.К. Цененко «Крупнейшая в Европе», 1967), Рубежанський хім. комбінат (В.В. Микуленко, Л.А. Севастьянов, Л.А. Гриценко «Ордена Ленина Рубежанский химический комбинат: Очерк», 1973), Рудоуправління ім. Ф.Дзержинського («Флагман горняцкого края: Краткий очерк истории ордена Трудового Красного Знамени рудоуправления им. Ф.Э. Дзержинского производственного объединения «Кривбассруда»», 1981), сум. виробн. об-ня «Хімпром» ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціаліст. революції (С.П. Черныш, И.Т. Тараcенко «Зрелость рабочего коллектива: Очерк истории Сумского ордена Ленина производственного объединения “Химпром” им. 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции», 1983), Харків. панчішну ф-ку (Г. Владимиров, Г. Семенов «Харьковской чулочной — 50 лет», 1965), харків. моторобудівне виробн. об-ня «Серп і молот» («Годы трудовых свершений: Очерк истории харьковского моторостроительного завода “Серп и Молот”», 1975), Харків. з-д агрегатних станків (Г.А. Томилин, Л.Е. Смолович, М.И. Жалнина «Авторитет заводской марки: Очерки истории Харьковского завода агрегатных станков», 1984), харків. з-д «Електротяжмаш» ім. В.Леніна («Харьковский завод “Электротяжмаш” им. В.И. Ленина: Очерк», 1972), Харків. канатний з-д ім. 60-ліття Радянської України («Верность долгу: Очерк истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины», 1978), харків. машинобуд. завод «Світло шахтаря» («Флагман горного машиностроения: Очерк истории Харьковского ордена Ленина машиностроительного завода “Свет шахтера”», 1979), Харків. тепловозобудівний з-д («История Харьковского тепловозостроительного завода. 1917—1932. Сборник документов и материалов», 1965), Харків. тракторний з-д («Очерк истории Харьковского тракторного завода им. С.Орджоникидзе. 1931—1961», 1962; «История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сборник документов и материалов, т. 2: 1941—1962», 1965), Харків. електромех. з-д («Очерк истории Харьковского электромеханического завода», ч. 1—2, 1963), харків. депо «Октябрь» («Славный путь», 1963), херсон. виробн. об-ня «Комбайновий завод ім. Г.Петровського» (Б.А. Миронов, Е.Б. Мокрецов, А.Ф. Хортенко «Кузница степных кораблей: Очерк», 1977), Черкаську тютюнову ф-ку (Д.М. Раппопорт, А.Д. Дувинский «Вехи роста: Краткий очерк истории Черкасской табачной фабрики», 1969), чернів. виробн. бавовняне об-ня «Схід» (П.А. Соболев «Радуга на полотне», 1984), Черніг. ф-ку

муз. інструментів ім. П.Постишева (О.А. Деко «Майстри чарівних звуків: Нарис про Чернігівську фабрику музичних інструментів ім. П.П. Постишева», 1968), шахту «Трудовська» (И.Т. Пирогов «5-бис “Трудовская”: Очерк», 1971), Шахту ім. Челюскінців (И.Т. Пирогов «Шахтеры первые всегда: Научно-популярные очерки истории шахты им. Челюскинцев производственного объединения “Донецкуголь”», 1986) та ін.

Упродовж 1960—80-х рр. історія з-дів і ф-к як напрям досліджень вийшла за межі історії пром. підпр-в. Зокрема, писалися праці з історії новобудов, *радгоспів*, колгоспів, наук. та культ.-освіт. установ та ін. Подібні до серії «И.ф. и з.» ініціативи впроваджувалися й на теренах країн т. зв. соціаліст. табору, в т. ч. у НДР, *Чехословаччині* та ін.

Літ.: А.М. Горький и создание истории фабрик и заводов: Сборник документов и материалов в помощь работающим над историей фабрик и заводов СССР. М., 1959; *Тарле Г.Я.* Ранние опыты организации собирания материалов по истории фабрик и заводов. «История СССР», 1959, № 2; *Марлінський С.* За глибоке розроблення історії фабрик і заводів. «Комуніст України», 1960, № 9; *Блох Б.А. и др.* История фабрик и заводов Украины (Обзор литературы, изданной после XX съезда КПСС). «История СССР», 1962, № 6; *Коломійченко І.І.* Нові збірки документів з історії підприємств України. «УІЖ», 1962, № 4; *Рогачевская Л.С.* Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов. «Вопросы истории», 1963, № 3; *Кулькова М.И., Фирсов И.Н.* История фабрик и заводов. «Советские архивы», 1966, № 5; *Спасенко К.* Героїчне і прекрасне поруч з нами (Нотатки про серію книг «Історія фабрик і заводів»). «Донбасс», 1966, № 3; *Дерев'янкін Т., Кульчицький С.* Робітничий клас — прапороносець боротьби за комунізм (За матеріалами книг з історії фабрик і заводів України). «Комуніст України», 1967, № 9; *Рогачевская Л.С.* История фабрик и заводов: Итоги и проблемы исследования. «Вопросы истории», 1967, № 8; *Пирогов В.К.* Партийное руководство созданием литературы по истории заводов и фабрик СССР. «Вопросы истории КПСС», 1969, № 1; *Слабєєв І.С.* Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР». «УІЖ», 1972, № 8; *Воскресенський Ю.В.* Висвітлення ролі фабрик і заводів у соціально-економічному розвитку регіонів. «УІЖ», 1973, № 6; *Панфилова А.М.* Состояние и задачи изучения истории фабрик и заводов. «История СССР», 1973, № 2; *Рудь С.М.* Початок роботи над дослідженням історії підприємств України. «Поліграфія і видавнича справа», 1975, № 11; *Євселевський Л.І.* Діяльність Всеукраїнської редакції «Історії фабрик і заводів». «УІЖ», 1976, № 6; *Буцько М.О., Євселевський Л.І.* Висвітлення подій періоду Великої вітчизняної війни у працях з історії фабрик і заводів. «УІЖ», 1980, № 2; *Буцко Н.А., Евселевский Л.И.* Жива горьковская традиция. «Радуга», 1981, № 9; История фабрик и заводов Украинской ССР: Ретроспективный библиографический указатель. К., 1981; *Скляренко Є.М.* Про деякі підсумки створення історії фабрик і заводів в Українській РСР: Питання історичного краєзнавства. «УІЖ», 1981, № 10; *Евселевский Л.И.* Освещение исторических связей и дружбы народов СССР в книгах об истории фабрик и заводов УССР. В кн.: Исторические связи и дружба народов СССР: Сборник научных трудов. К., 1983; *Грызунова С.С., Щерба Н.Н.* Библиографическое обеспечение темы «История фабрик и заводов». «Научные и технические библиотеки СССР», 1985, № 7; *Скляренко Е.М.* История фабрик и заводов Украинской ССР: Историография проблемы. К., 1986; История промышленных и сельскохозяйственных предприятий в Украинской ССР (1946—1986 гг.): Научно-вспомогательный библиографический указатель. К., 1987.

О.В. Ясь.

ІСТПА́РТИ, Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії — н.-д. установи, завданням яких було збирання й видання матеріалів з історії комуніст. партії, революц. руху, рос. революцій та громадян. війни 1918—20. Комісія з історії Жовтневої революції та РКП(б) (Центр. Істпарт) заснована 1920 в *Москві* при Держ. вид-ві, згодом при Наркомосі РСФРР. Від 1921 переведена до ЦК РКП(б) на правах від. Кер-во здійснювала Президія (голова — М.Ольминський, чл. — М.*Покровський*, В.Адоратський). Центр. Істпарт видавав ж. «Пролетарская революция» (1921—41) та «Бюллетень Истпарта», наук. та довідкову літ. 1924 створено архів Істпарту. 1928 Істпарт ЦК ВКП(б) об'єднаний з Ін-том В.Леніна при ЦК ВКП(б).

Всеукр. Істпарт створено 1921 в *Харкові* при Наркомосі УСРР. Від берез. 1922 підпорядкований ЦК КП(б)У, 1929 реорганізований в Ін-т історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*). 1921—23 голова — М.*Скрипник*, члени колегії — Г.*Петровський*, С.*Косіор*, М.*Попов*. Від 1923 зав. — М.Іванов. У роботі брали участь Є.Адамович, М.Манілов, М.*Рубач*, Д.Фрід, В.*Щербаков* та ін.

На місцях створювалися губернські (окружні, а від 1932 — обласні) від. Істпарту, що діяли на правах від. губернських (окружних, обласних) к-тів КП(б)У, групи учасників революц. руху, групи сприяння істпартівській роботі та ін.

1921 створений Центр. архів революції в Харкові, на місцях — істор.-революц. відділи губернських (окружних, обласних) архівів, що поклало початок Центральному та обласним парт. архівам.

1939 місц. (обласні) І. увійшли до складу парт. архівів обкомів КП(б)У.

Періодичний орган — ж. *«Літопис революції»* (1922—33). Масово друкувалися зб. документів і матеріалів, мемуарна літ., монографії.

Літ.: *Хандрос Й.Б., Ланда Е.Я.* Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України: Бібліографічний покажчик. Х.—К., 1932; *Сарбей В.Г.* Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні. «УІЖ», 1967, № 1; *Кашкін Б.Й.* Документи про створення та діяльність Істпарту ЦК КП(б)У. «Архіви України», 1970, № 6; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; *Щедріна Д.С.* Діяльність Істпартів України по збиранню документів з історії партії та Жовтневої революції (1921—1929 рр.). «УІЖ», 1974, № 2; *Комаренко Н.В.* Новые научно-исследовательские учреждения исторического профиля на Украине. В кн.: Великий Октябрь: История. Историография. Источниковедение: Сборник статей. М., 1978.

О.В. Юркова.

ІСТПРО́ФИ, Комісії з вивчення історії профспілкового руху в Україні — н.-д установи, що мали досліджувати «більшовицьку історію профспілкового руху». Істпроф в УСРР заснований 29 січ. 1925 при культ. від. *Всеукраїнської ради професійних спілок* як філія Істпрофу ВЦРПС. Мав спец. комісії та від. при ЦК професійних спілок; уповноважених при обласних, губернських, фабрич-

них і заводських радах професійних спілок у *Харкові*, *Одесі*, Катеринославі (нині м. *Дніпропетровськ*) й *Артемівську*; громад. групи сприяння в ін. губерніях України. Діяв під адм. наглядом Академічного від. НКВС УСРР. Н.-д. роботу узгоджував з Істпартом ЦК КП(б)У (див. *Істпарти*). Збирав і публікував матеріали про робітничий і профспілковий рух; організовував архів та музеї праці; готував та рецензував наук. праці з історії профспілкового руху. Співпрацював з Центр. архів. управлінням, Архівом революції, краєзнавчими т-вами. Тимчасово припинив роботу 1926. Ліквідований 1930. Його роботу продовжила одна з підсекцій в Ін-ті історії партії і Жовтневої революції (див. *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*).

Літ.: *Хандрос Й.В., Ланда Е.Я.* Публікації істпартів, істмолів, істпрофів України (Бібліографічний покажчик). Х.—К., 1923; *Мовчан О.М.* Організація та діяльність Істпрофу ВУРПС 1925—1930 рр. В кн.: Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 6. К., 2002.

О.М. Мовчан.

ІСТР — давньогрец. назва нижньої течії р. *Дунай*. Верхню та середню течію іменували Данувієм (Данубієм, Данубом). У перші століття н. е. обидві назви вживалися стосовно всієї ріки. Відома з 8—7 ст. до н. е. За *Геродотом*, перша ріка Скіфії (див. *Скіфи*) та друга ріка світу (після Нілу). В Геродотових описах скіф. земель саме вона слугувала точкою відліку, відносно якої здійснювалася локалізація тих чи ін. територій. За доби імп. Октавіана Августа (27 до н. е.—14 н. е.) римляни встановили по І. пн.-сх. кордон імперії (див. *Рим Стародавній*).

Літ.: *Томсон Дж.* История древней географии. М., 1953; *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. К., 1977; *Рыбаков Б.А.* Геродотова Скифия: историко-географический анализ. М., 1979; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л., 1982; *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. К., 1993.

О.В. Ясь.

ІТАЛІ́ЙСЬКА КОЛОНІЗА́ЦІЯ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — складова частина процесу розпаду Візант. імперії (див. *Візантія*) та екон. експансії містдержав середньовічної Італії. З 2-ї пол. 12 ст., після опанування торг. зв'язками Європи з Левантом (заг. назва країн сх. ч. Середземного м.), купецтво італ. міст, переважно Венеції та Генуї, спрямувало зусилля на завоювання ринків більш віддаленого Причорномор'я. З 1169 уряд Візантії, який контролював чорномор. протоки, відкрив доступ у цей регіон для генуезьких купців. Лише після падіння *Константинополя* в ході 4-го хрестового походу (див. *Хрестові походи*) венеціанські купці за угодою з Лат. імперією (1204—61) отримали виняткове право торгівлі у Чорному морі. В Пн. Причорномор'ї їх гол. факторією стала Солдайя (*Судак*) (1260—1365). Після відновлення 1261 Візант. імперії союзники греків генуезці повернули собі домінування в Причорномор'ї, де закріпилися, зокрема, в Криму, в Монкастро (Мавrокастро; нині м. *Білгород-Дністровський*), на Тамані (Матраха), пізніше в Тані (нині м. *Азов*), в гирлі Дунаю — у Вічині (Ісакчі) та Лікостомо (*Кілії*). Переділ володінь у Пн. Причорномор'ї між Генуезькою та Венеціанською торг. республіками завершився після війни 1349—55. За угодами 1350 з Візантією, 1355 з Венецією, 1365, 1380, 1381, 1387 з *Золотою Ордою* генуезці закріпили за собою все узбережжя Криму від Херсона (див. *Херсонес Таврійський*) до *Керчі*. Головні з цих володінь — *Кафа* (з 1266), Солдайя (з 1365), Чембало (*Балаклава*), *Мангуп*, Джаліта (*Ялта*), Лупіко (*Алупка*), Горзувіум (*Гурзуф*), *Партеніт*, Лушта (*Алушта*), Воспоро та ін., генуезька колонія в м. Солхат (*Старий Крим*), які з часом стали основою Капітанства Готія, до якого входили також і території, заселені місц. нас. Владу над генуезькими колоніями у Причорномор'ї здійснював консул Кафи, який обирався в Генуї, але присягав Статуту Кафи та Генуї вже в Криму.

Венеціанці утримали за собою ринки Малої Азії, пізніше закріпилися на зх. узбережжі Чорного м. з факторією в гирлі Дунаю. В 14 ст. їхню увагу було прикуто до Азовського м., де вони закріпилися в гирлі Дону, заснувавши факторію в Тані поблизу ординської фортеці Азак, де закінчувався *Великий шовко-*

вий шлях. Це стало можливим завдяки активним дипломатичним зносинам з ханами Золотої Орди Узбеком і Джанібеком. 1355 венеціанці заснували факторію Провато неподалік Кафи. Поблизу сучасного м. Таганрог (Ростовської області, РФ), неподалік від Тани виникла пізанська колонія Порто Пізано. В Пн. Причорномор'ї було засновано декілька нових єпархій катол. церкви: в Кафі, Херсоні та Воспоро.

З кін. 14 ст. поступово переміщуються трансконтинентальні торг. шляхи — великого значення набув маршрут з Європи до Причорномор'я не через Константинополь, а через *Львів* та Монкастро. З розширенням військ. експансії *Османської імперії* венеціанці та генуезці до кін. 15 ст. втрачають свої факторії в Причорномор'ї. Дипломатичні місії Й.*Барбаро* та А.*Контаріні* до Персії (нині Іран) у пошуку союзників проти османів не змогли зупинити проникнення турків до Європи та Криму, після чого припинилося існування італ. колоній у Пн. Причорномор'ї (1475).

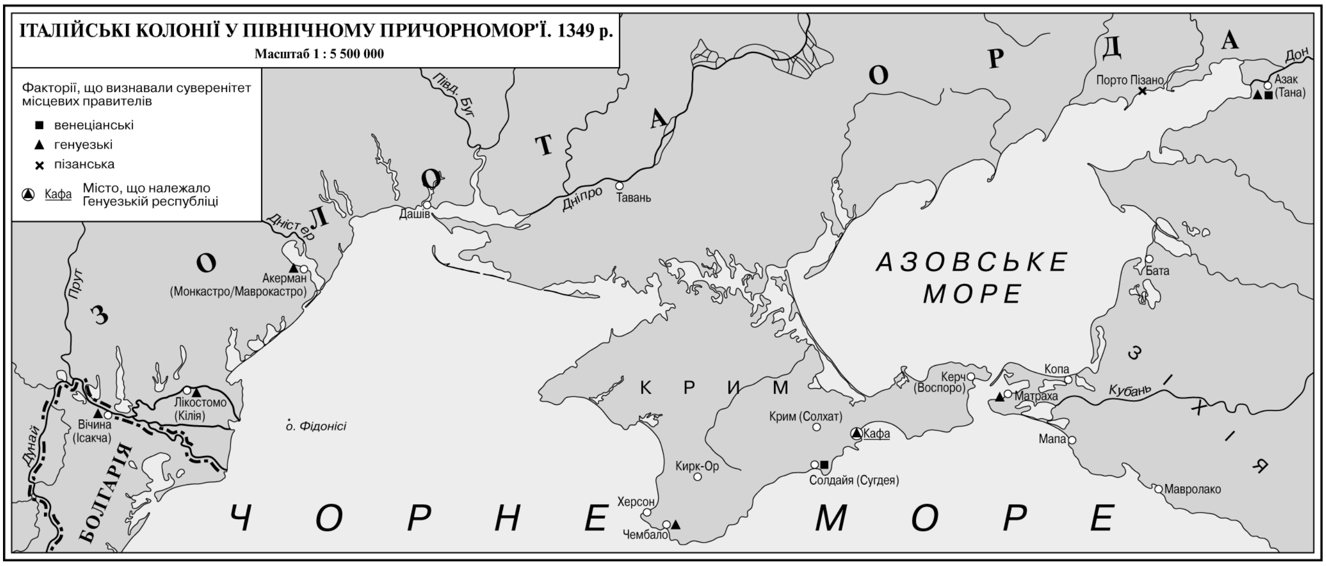
Літ.: *Мурзакевич Н.Н.* История генуэзских поселений в Крыму. Одесса, 1837; *Брун Ф.К.* Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России, ч. 1—2. Одесса, 1879—80; *Соколов Н.П.* Образование Венецианской колониальной империи. Саратов, 1963; Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в. Л., 1971; *Якобсон А.Л.* Крым в средние века. М., 1973; Феодальная Таврика. К., 1974; *Balard M.* La Romanie Génoise (XIII — début XVe siécle), vol. 1—2. Roma—Genova, 1978; *Pistarino G.* Genovesi d'Oriente. Genova, 1990; *Карпов С.П.* Путями средневековых мореходов. Черноморская навигация Венецианской республики в XIII—XV вв. М., 1994; *Еманов А.Г.* Север и Юг в истории коммерции. На материалах Кафы XIII—XV вв. Тюмень, 1995; *Карпов С.П.* Латинская Романия. СПб., 2000.

А.Г. Плахонін.

ІТАЛІ́ЙСЬКИЙ МУЗИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР ОДЕ́СИ. В діяльності театру розрізняють два етапи: перший, що тривав від започаткування 1813 виступів італ. оперних колективів у приміщенні одес. міськ. театру (див. *Одеський театр опери і балету*) до вимушеної перерви у виступах через пожежу 1873 міськ. театру, та другий — з моменту відновлення оперних вистав 1887 у новому приміщенні театру до припинення закордонних антреприз 1912 внаслідок відмови муніципалітету їх фінансувати. Перший етап характеризувався майже виключним пануванням на одес. оперній сцені італ. труп. У цей час антрепренерами переважно були італійці, французи та греки, слов'яни, вихідці з Балкан: Дж. Мантовані й Д. Цамбоні (1812—20), Л.Буонавольйо (1821—23), Ч.Негрі (1823—25), брати Іван та Георг Ризничі (1831—36), Д.Марінкович й О.Сарато (1836—44), Й.Жульєн та його син (1844—49), родина Андросових (1850—54), Дж.Карута (1854—55), Л.Вольта і В.Серматтеі (1855—58), В.Серматтеі (1859—65), Г.Фолетті (1865—73). Театральний сезон тривав 10 місяців (від Пасхи (Великодня) до початку Великого посту), протягом тижня відбувалося 2—3 оперні вистави. Антрепренери дбали про щорічне оновлення трупи (зміни в складі трупи співаків та музикантів відбувалися, як правило, протягом берез.—трав.), що мало на меті покращити якість виконавської майстерності й підтримати сталий інтерес публіки до італ. опери.

Другий етап визначався новими умовами оперного ангажементу, що зобов'язував антрепренерів ділити театральний сезон на три періоди, протягом яких одес. публіка знайомилася з репертуаром італ., рос. оперних та рос. драматичної труп.

Від 1880-х рр. антрепренерами були майже виключно росіяни та українці: І.Черепенников (1887—89), І.Сєтов та А.Ящук (1889—92), І.Греков (Ільїн; 1891—94), Гордєєв, Супруненко і Бедлевич (1894—95), Гордєєв (1896—97), О.Сибіряков (1897—1900), Н.Федоров (Соловцов; 1900—02), М.Лубковська (1902—06, 1908), М.Багров (Топор; 1906, 1909—12). «Італійські» сезони організовувалися, як правило, восени—взимку, вистави відбувалися майже щоденно. Нова закордонна антреприза передбачала ангажемент лише співаків та співачок, театральний оркестр відтепер формувався з місц. музикантів й обслуговував залучені до

ІТАЛІЙСЬКІ КОЛОНІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї. 1349 р.
Масштаб 1 : 5 500 000

виступів оперні та драм. колективи протягом усього театрального сезону. Від кін. 19 ст. італ. оперні трупи поповнювалися рос. й укр. виконавцями.

Репертуар І.м.т.О. визначався смаками публіки і виконавськими можливостями італ. труп. Тривалий час найбільш популярними серед одес. шанувальників бельканто (італ. bel canto, букв. — прекрасний спів) були твори Дж.-А.Россіні, які протягом 1810—20-х рр. разом із операми композиторів т. зв. старої школи регулярно виконувалися на сцені міськ. театру. Згодом одесити познайомилися з операми В.Белліні, Г.Доніцетті та Дж.Верді, що переважали в репертуарі італ. артистів 1840 — поч. 1870-х рр. У 1880—1900-ті рр. італ. трупи репрезентували в *Одесі*, крім нац. композиторської школи (опери Дж.Верді, У.Джордано, Р.Леонкавалло, А.Понк'єллі, Дж.Пуччіні, А.Франкетті), кращі здобутки західноєвроп. муз. мист-ва. На сцені театру регулярно ставили твори композиторів Ж.-Ф.Галеві, Ш.-Ф.Гуно, Ж.Бізе, Ш.-Л.Тома, П.Масканьї, Ж.-Е.Массне, Дж.Мейєрбера, К.Гольдмарка, В.-Р.Вагнера та ін. Тоді ж з успіхом були поставлені італ. мовою опери рос. композиторів: М.*Глинки* («Руслан і Людмила»), П.*Чайковського* («Євгеній Онєгін» та «Пікова дама») і С.Рубінштейна («Демон»).

У різний час в І.м.т.О. працювали відомі італ. співачки А.Моріконі (Ріццарді), сестри Тереза, Джузеппіна та Марієтта Брамбілла, О.Боронат, Дж.Беллінчоні, А.Каталані, співаки Тітта Руффо, М.Баттістіні, Е.Джіральдоні, композитори Л.Річчі й Л.Джервазі. В складі італ. трупи Одеси в театральному сезоні 1896/97 виступала прославлена укр. співачка С.*Крушельницька*.

Діяльність І.м.т.О. висвітлювалася на сторінках західноєвроп. газет і журналів. Здобутки італ. співаків та музикантів Одеси відображені в творчості багатьох вітчизн. і зарубіжних діячів к-ри (зокрема, в поемі О.*Пушкіна* «Євгеній Онєгін»).

Літ.: *Скальковский А.* Биографический очерк одесского театра. Одесса, 1858; *Варварцев М.М.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження (словник). К., 2000; *Максименко В.С.* «Храм и вечный музей искусства». Страницы двухвековой истории культуры Одессы на фоне городского театра. Одесса, 2001; *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. К., 2004.

К.Ю. Бацак.

ІТАЛІЙСЬКІ ГРОМАДИ В УКРАЇНІ 19—20 століть. Перші італійські громади з'явилися на укр. землях на поч. 19 ст. в нових портових містах Пн. Причорномор'я. Вони складалися з емігрантів з Апеннінського п-ова, зайнятих переважно у сфері торгівлі. Негоціанти-італійці утворили свої громади в *Одесі*, *Феодосії*, *Керчі*, *Маріуполі*, *Миколаєві* та *Бердянську*. Формуючи муніципальну інфраструктуру, італ. купці залучали до цієї роботи земляків-моряків (матросів та капітанів торг. суден), робітників порту, будівельників, маклерів товарних бірж та ін. фахівців. Так, у професійній структурі найстарішої — одес. громади — були представлені, зокрема, дрібні торговці, ремісники, викладачі, архітектори, співаки, музиканти, скульптори (гол. чин. мармурники). На поч. 19 ст. чисельність італ. громади Одеси становила 800 осіб (заг. кількість мешканців міста 7—8 тис. осіб), 1834 — 1016 осіб (усе нас. Одеси та її околиць складало 61 899 осіб), 1837—1600 осіб. Переорієнтація в 2-й пол. 19 ст. хлібної торгівлі Італії на північноамер. ринок зумовила відтік негоціантського елементу з Одеси: 1897 тут уже мешкало 286 працездатних італійців чол. статі, 1905 всього бл. 650 осіб.

Майже одночасно одес. італ. громади виникли в Криму: у Феодосії (на поч. 19 ст.), в Керчі (у 1820-х рр.).

За переписом нас. 1897 (за мовною ознакою), в Керчі та її передмістях мешкало 816 італійців, у Феодосії — 55, Бердянську — 171 особа. Наприкінці 19 ст. сформувалися італ. громади в *Києві* та *Харкові*. Під час *української революції 1917—1921* та *громадянської війни в Україні 1917—1921* спостерігається відтік італійців з України, осн. ч. яких повернулася на батьківщину. Італ. уряд взяв активну участь у цьому процесі, направивши кораблі в чорномор. порти для вивозу співвітчизників, які бажали повернутися на батьківщину. Тоді до Італії повернулося, зокрема, з крим. міст бл. 150 осіб. На поч. 1920-х рр. більшість І.г. в У. припинила своє існування. Однак деякі громади кількісно зросли. Так, керченська громада в 1930 налічувала 1300 осіб. Але після репатріацій 1930—40-х рр. та втрат у ході *Другої світової війни* і вона істотно зменшилася. За переписом нас. 1989, у місті мешкало 316 італійців.

Літ.: *Шмаков А.* Исторический очерк основания и развития г. Одессы. В кн.: Труды Одесского статистического комитета, вып. 3. Одесса, 1870; *Орлов А.А.* Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса, 1885; *Sperandeo P.G.* Gli Italiani nel Mar Nero. La colonia di Odessa. «Rivista d'Italia», 1906, agosto; *Cazzola P.* Viaggiatori russi a Genova e in Riviera. В кн.: Genova dei grandi viaggiatori. Roma, 1990; *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України; кінець XVIII — 20-ті рр. XX ст. Історико-біографічне дослідження (словник). К., 2000; *Risaliti R.* Deportati da Stalin: la tragedia della comunità italiana di Crimea. В кн.: *Bertelli S., Bigazzi F.* PCI: La storia dimenticata. Montadori, 2001; *Бацак К.* Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність. К., 2004.

К.Ю. Бацак.

ІТАЛІЯ, Італійська Республіка (Italia, Repubblica Italiana) — д-ва на пд. Європи. Пл. 301,2 тис. км^2. Нас. 57,9 млн осіб (2002). Столиця — м. Рим. Адм.-тер. поділ: 20 областей, 94 провінції. Офіц. мова — італ. Грошова одиниця — євро.

На тер. І. у 8 ст. до н. е. — 5 ст. н. е. існував один з центрів антич. *цивілізації* — *Рим Стародавній*, який у 3 ст. до н. е. підпорядкував собі значну частину І., а в 1 ст. до н. е. утворив Рим. імперію, яка об'єднала антич. світ (див. *Античність*). Після падіння Зх. Рим. імперії 476 королем І. було проголошено Одоакра — начальника герм. дружини, яка перебувала на службі імперії. Але вже 493 його д-ву завойовують остготи (див. *Готи*) і засновують власне королівство. В 2-й третині 6 ст. майже вся І. потрапила під владу *Візантії*, а 568 Пн. Італію захопили лангобарди. 756 у центр. частині І. постала Папська д-ва (див. *Ватикан*). Від 10 ст.

ключову позицію на Апеннінському п-ові посіла заснована нім. королем Оттоном І «Священна Римська імперія» (з кін. 15 ст. — *«Священна Римська імперія германської нації»*). В 11 ст. пд. країни завоювали нормани, започаткувавши Сицилійське королівство й поєднавши його династичними зв'язками зі «Священною Римською імперією».

Із серед. 12 ст. в І. відбувається бурхливий розвиток міськ. комун і перетворення їх на міста-держави. Провідну роль серед них відігравали Венеція, Генуя і Піза, які підпорядковували собі значну частку європ. торгівлі й нагромадили величезні багатства. Стрімке екон. зростання міст-держав посилило їхню опозиційність до центр. влади. 1176 відбулася битва біля Леньяно, де військо імп. Фрідріха І Барбаросси було розгромлено об'єднаними силами італ. міст-держав. Однак внутр. незгоди, що дедалі поглиблювалися, підважували сили міст. На пн. й у центрі І. в 12—15 ст. відбувалися збройні зіткнення між гвельфами і гібеллінами, які репрезентували відповідно противників і прихильників герм. імператорів. На хвилі антифеод. виступів ремісничо-купецьких кіл і селянства 1347 у Римі вибухнуло повстання під орудою Кола ді Рієнцо, який проголосив правління на респ. засадах (трав.—груд. 1347). 1494 під проводом проповідника-ченця Дж. Савонароли повстало нас. Флоренції й скинуло тиранічний режим Медічі (повернулися до влади в місті 1512). Розвиток італ. міст у 14—16 ст. дав поштовх розквіту в І. мист-в і наук, утвердженню ідей *гуманізму* та поширенню їх в ін. країнах Європи (див. *Відродження*).

Захоплення турками *Константинополя* та відкриття Америки негативно відбилося на становищі мор. республік І. Від кін. 15 ст. зазнала істотних змін структура морських європ. торг. шляхів: з'явилися нові маршрути, на яких панувала Іспанія, і водночас були порушені традиційні — середземномор.-чорномор. (контроль над ними встановила *Османська імперія*). Послабленням італ. міст-д-в першим скористався король Франції Карл VIII Валуа, який 1494 здійснив похід через весь Апеннінський п-ів з пн. на пд. і завоював Неаполітанське королівство. 1500 у володіння франц. корони потрапив також Мілан. 1512 Священна ліга (воєнно-політ. союз Іспанії, Англії, Венеції, Швейцарії та Папської д-ви) звільнила І. від франц. панування. Проте вже від 2-ї пол. 16 ст. владу на італ. землях, за винятком Венеціанської республіки, Папської д-ви та Савойського герцогства, почав перебирати на себе мадридський двір. Іспанська присутність в І. супроводжувалася масовими пограбуваннями, обтяжливими контрибуціями. Це призвело до того, що І. втратила роль активного фактора тогочасної європ. політики. На її тер. Франція воює зі Священною Римською імперією, лютує інквізиція, жертвами якої стали Дж.-Ф.Бруно, А.Палеаріо, П.Карнезеккі та ін. визначні мислителі й учені.

У 18 ст. контроль над І. перебрала Австрія, потіснивши іспанців, вона здобула Мілан, Неаполь, Парму, П'яченцу і о-в Сардинія (згодом був обмінений на Сицилію). *Французька революція кінця 18 століття* докорінно змінила становище І. Вступ на тер. І. військ Наполеона Бонапарта (див. *Наполеон I*) призвів до утворення тут залежних від Франції республік — Цизальпінської, Римської, Лігурійської та Партенопейської. Проте їх існування було короткочасним. Невдовзі Наполеон Бонапарт приєднав до Франції П'ємонт, Лігурійську республіку, Парму, Тоскану, Церковну область, перетворив Цизальпінську республіку на Італійську, а потім на Італ. королівство, на трон якого й коронувався 1805 у Мілані. Відповіддю на встановлення в І. наполеонівського імперського режиму було утворення таємних визвольних товариств — карбонарів (див. *Карбонарії*).

Крах імперії Наполеона І Бонапарта не приніс І. сподіваної свободи. На її тер., згідно з рішенням *Віденського конгресу 1814—1815*, було відновлено абсолютистські монархії, більшість яких потрапила у сферу австрійс. впливу, а Ломбардо-Венеціанська область включена до складу Австрії. Саме війська останньої 1821 потопили в крові карбонарські революції в Королівстві обох Сицилій і в П'ємонті.

1831 з ініціативи Дж.*Мадзіні* була створена нова патріотична орг-ція на респ. засадах — *«Молода Італія»*, яка впродовж наступних десятиліть складала ядро нац. руху під гаслами незалежності та об'єднання країни. В серед. 19 ст. важелі впливу на об'єднавчий рух перейшли до рук поміркованих лібералів, які під кер-вом короля Віктора-Еммануїла II завершили створення єдиної І. у формі парламентарної монархії — Італ. королівства. Його столицею, після ліквідації Папської д-ви, було проголошено Рим (січ. 1871).

Об'єднання прискорило процеси формування в І. нац. ринку, індустріалізації її економіки, впорядкування фінансової системи. Водночас збільшення податкового тягаря, малоземелля та безробіття змушували мільйони італійців, переважно селян, покидати рідні домівки й виїздити на заробітки до сусідніх країн Європи та до Америки.

Утверджуючи себе на міжнар. арені, Італ. королівство 1882 уклало спільно з Німеччиною та *Австро-Угорщиною* Троїстий союз; розпочало колоніальні загарбання в Африці (Сомалі, Еритрея). У своїх замор. експедиціях І. наштовхнулася на сильний опір тубільного нас. і 1896 зазнала поразки в Ефіопії. Прагнучи оволодіти ринками Бл. Сходу, І. розпочала 1911 війну проти Осман. імперії й анексувала Лівію та Егейські о-ви.

З початком *Першої світової війни*, незважаючи на членство в Троїстому союзі, І. утрималася від виступу на його боці й, після таємних лондонських угод з *Антантою*, 1915 оголосила Австро-Угорщині війну, яка обійшлася італ. народові величезними людськими і матеріальними втратами. Після закінчення війни до І. було приєднано Пд. Тіроль, Трентіно та м. Трієст з навколишньою зоною. На поч. 1920-х рр. країну охопили численні страйки і демонстрації, відбувалися захоплення робітниками з-дів і ф-к, заворушення селян. На хвилі масового незадоволення трудящих своїм становищем в І. активізувалася фашист. (див. *Фашизм*) партія на чолі з Б.Муссолі-

ні. Організований нею 1922 «похід на Рим» завершився встановленням в І. диктатури. Уряд Б.Муссоліні продовжив імперську політику своїх попередників: 1923 було зроблено спробу відірвати від Греції о-в Корфу, 1935—36 окуповано Ефіопію, пізніше вчинено агресію проти Албанії. 1937 І. вийшла з *Ліги Націй* і 1939 уклала військ.-політ. союз з гітлерівською Німеччиною, на боці якої й узяла участь у *Другій світовій війні*. 1940 італ. армія вдерлася в Грецію, окупувала значну частину *Югославії*. На Сх. фронт проти *СРСР* було направлено окремий експедиційний корпус, поповнений невдовзі та перетворений в армію (під час *Сталінградської битви 1942—1943* ця армія була повністю розгромлена). Поразками завершилися й намагання І. утримати свої позиції в Пн. Африці після висадки там англо-амер. військ. У верес. 1943 І. підписала акт про капітуляцію, але воєн. дії на її тер. між армією гітлерівської Німеччини та союзними військами *антигітлерівської коаліції* й підрозділами італ. *Руху Опору* продовжувалися до трав. 1945. 1946 за результатами референдуму І. стала республікою. У післявоєн. період країна сягнула високого рівня екон. розвитку, увійшовши до кола провідних д-в-лідерів світу.

Нині І. — парламентська республіка. Діє конституція, прийнята 22 груд. 1947. Глава д-ви — президент, який обирається на 7 років на спільному засіданні палат парламенту за повноправною участю делегатів від обласних рад. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент, який складається з палати депутатів (входять 630 депутатів, обраних на 5 років шляхом заг. і прямих виборів) і сенату (315 сенаторів, які обираються на 5 років від областей). Виконавчу владу здійснює уряд — РМ, що формується парламентом, на чолі з головою РМ.

І. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1955), *Європейського Союзу*, *НАТО* (з 1949) та ін. міжнар. орг-цій.

Італо-українські взаємини. Свої зовн. зв'язки вже перші д-ви, які постали в добу раннього *середньовіччя* на Апеннінському п-ові, пов'язували з пошуками політ. й екон. партнерів як на Зх., так і на Сх. Європи. В 10 ст. Папська д-ва вступає в дипломатичні відносини з *Київською Руссю*, в 13 ст. — з *Галицько-Волинським князівством*. Одним із центрів тяжіння для італ. купецтва в цей час стає *Київ*. У 12—15 ст. встановлюються торг. стосунки між містами Венеція, Генуя, Піза і Пн. Причорномор'ям. Засновані в Північному Причорномор'ї італ. колонії (див. *Італійська колонізація Північного Причорномор'я*) забезпечують транзитну торгівлю Європи з Азією. З 15 ст. мережа екон. і культ. зв'язків І. обіймає *Галичину* й *Закарпатську Україну*. За доби Відродження сотні українців прямують на навчання до міст Падуя, Болонья, Венеція, Рим, Сієна, Феррара, деякі з них посідають учені посади в італ. університетах, видають наук. праці (Ю.*Дрогобич*, П.Боїм та ін.). Середньовічні уявлення італійців про географію, історію та культуру України формуються під впливом звітів дипломатів, ченців-місіонерів, мандрівників Плано *Карпіні*, А.*Контаріні*, Дж.П.Лето, Л.Арріго, Дж.*Ботеро*, Дж.Рамузіо, О.*Гваньїні*, А.Поссевіно, Е.Дортеллі д'Асколі, П. делла *Валле*, А. *Віміни да Ченеди* та ін. Широкий відгомін в Європі набула подія 7 груд. 1627, коли до порту Палермо (о-в Сицилія) прибула галера, відбита в турків невільниками-українцями під кер-вом М.Якимовського. Ця подія була відзначена написом, вирізьбленим у каплиці св. Розалії лат. та італ. мовами. Великого розголосу в І. набула нац.-визвол. війна серед. 17 ст. під проводом Б.*Хмельницького* (див. *Національна революція 1648—1676*). Якщо Венеціанська республіка в пошуках союзників для антиосманської коаліції добивалася прихильності до себе з боку *козаків*, спорядивши 1650 до *Чигирина* дипломатичну місію, то Луккська республіка, прибутки якої залежали від польс. ринку, навпаки, негативно сприймала піднесення Укр. козац. д-ви.

В 17—18 ст. в І. починають свою кар'єру в живописі, скульптурі, музиці А.*Лосенко*, І.П.*Мартос*, О.Білявський, В.Береза, Д.*Бортнянський*, М.*Березовський* та ін. 1698—1701 у Римі опановує науки Є.Прокопович (див. Феофан (*Прокопович*)). У ці часи з'являються друком перші описи І., зроблені укр. мандрівниками Г.Скибинським, Т.Каплонським, В.*Григоровичем-Барським*. 1799 у складі армії О.*Суворова* підрозділи укр. козаків, перетнувши Альпи, вступили до Пн. І., де вели бої проти окупаційних військ Франції.

У 19 — на поч. 20 ст. І. стає місцем перебування багатьох діячів укр. нац. відродження. Тут працюють художники І.Васильківський, А.Мокрицький, М.*Мурашко*, О.*Мурашко*, І.*Труш*, К.*Устиянович*, скульптор П.П.*Забіла*, письменники Марко *Вовчок*, Б.*Грінченко*, М.*Коцюбинський*, П.*Куліш*, Ю.*Федькович*, Леся *Українка*. На оперних сценах Мілана, Турина, Неаполя, Риму, Флоренції, Парми, Мантуї, ін. міст виступають І.*Алчевський*, С.*Гулак-Артемовський*, М.Левицький, О.*Мишуга*, І.*Стешенко* тощо. Сузір'я найславетніших співаків І. поповнили полтавчанин М.Іванов, для якого писали музику Дж.-А.Россіні, Г.Доніцетті, Дж. Верді, та галичанка С.*Крушельницька* (співпрацювала з Дж.Пуччіні). В І. проводили студії історії, політ. думки й к-ри В.*Антонович*, Д.*Антонович*, Ф.*Вовк*, М.*Драгоманов*, М.*Грушевський*, О.*Кістяківський*, М.*Кордуба*, М.*Костомаров*, І.*Лучицький*, М.*Лучкай*, М.*Маркевич*, С.*Томашівський*. У 1870-х рр. за сприяння і з участю флорентійського проф. А. *Де Губернатіса* в італ. славістиці виокремлюється напрям українознавчих досліджень.

У серед. 19 ст. до італ. нац.-визвол. руху приєднуються укр. волонтери, які встановлюють зв'язки з Дж.*Гарібальді*, Дж.Мадзіні, беруть участь у битвах за свободу І. Водночас в австрійс. війську, що протистояло італ. патріотам, служать мобілізовані Габсбурзькою монархією галицькі й буковинські українці. Під час І світ. війни українців-вояків австро-угор. армії було кинуто на італ. фронт, де вони зазнали великих втрат, зокрема в битві на р. Пьяве (впадає в Адріатичне м.), а десятки тисяч з них потрапили в полон й утримувалися в таборах на о-ві Асінара та біля міст Кассіно й Аркуата (нині м. Аркуата-дель-Тронто).

Після проголошення незалежності *Українська Народна Республіка* 1917 ініціювала встановлення міждерж. відносин з І. 1919—20 у Римі діяли дипломатичні місії УНР і *Західноукраїнської Народної Республіки*, які, проте, не здобули офіц. визнання італ. кер-ва. 1921 І. визнала де-факто УСРР, підписавши укр.-італ. попередню угоду. В міжвоєн. період у зв'язках з нас. укр. земель І. спиралася на своє консульство в *Харкові*, а в Римі — головно на представників *Організації українських націоналістів*, яка провела там 1939 2-й Великий збір. Прихильність до оунівців не завадила урядові Б.Муссоліні підтримати Угорщину в придушенні *Карпатської України* 1939. У період II світ. війни І. направила на нім.-рад. фронт експедиційний корпус, який вів бойові дії й на укр. тер. В цей же час в І. українці — втікачі з нім. таборів військовополонених й остарбайтери — брали участь у русі Опору. 1944 поблизу Неаполя і Риму на боці англо-амер. союзників у складі польс. 2-го корпусу ген. В.Андерса (див. *Андерса армія*) воювали 2000 українців. Наприкінці війни до І. прибуло близько 15 тис. укр. вояків 1-ї Укр. д-зії Укр. нац. армії (див. *«Галичина»*, д-зія СС), полонених й інтернованих англійцями в таборах спочатку біля м. Белларія, згодом — поблизу м. Ріміні. В повоєнні роки І. також приймала укр. біженців, яких розміщували в таборах біля міст Казерта, Капуа, Трієст. Заснований у Римі Укр. допомоговий к-т сприяв їхньому переселенню в країни Пн. та Пд. Америки, а колиш. вояків 1-ї Укр. д-зії — направленню на роботи до Англії. Наприкінці 1940-х рр. в І. залишилася невелика укр. громада з числа політ. емігрантів, греко-катол. духовенства і студентів. З її участю 1952 у Римі створено Т-во італо-укр. приязні на чолі з сенатором А.*Джанніні*, яке видавало 1954—56 ж. «Ucraina» («Україна»). З 1960-х рр. в І. частково відновлюється традиція стажування молодих українських співаків в оперному театрі «Ла Скала» (Мілан), серед яких першими були Р.Бабак, Є.*Мірошниченко*, А.*Солов'яненко*, М.Огренич, М.*Кондратюк*. Також на студії до італ. лабораторій, б-к, архівів почали приїздити науковці АН УРСР, Київ. ун-ту тощо.

Новий етап італо-укр. взаємин розпочався визнанням І. державної незалежності України 28 груд. 1991 і встановленням дипломатичних взаємин на рівні посольств у січ. 1992. Основоположним міждерж. актом став підписаний 3 трав. 1995 у Римі Договір про дружбу і співробітництво, яким закладено базу для всебічних зв'язків і взаємодії обох країн у сфері політики, економіки, к-ри, науки. В 90-х рр. 20 ст. — на поч. 21 ст. в І. утворилася численна укр. трудова еміграція з гол. центрами в Римі та Неаполі.

Значний внесок у розвиток знань про Україну в І. вносить італ. історіографія, яка дала в 20 ст. багатьох дослідників укр. історії та культури (Е. *Ло Гатто*, А.Пальмієрі, Л.Сальвіні, Ф.*Вентурі*, С.*Грачотті*, А.Тамборра, Е.Згамбаті, Р.Різаліті та ін.). Українознавча проблематика вивчається в Італ. асоціації славістів, Італ. асоціації укр. досліджень, ун-тах Риму, Пізи, Венеції, Флоренції, Неаполя, Ін-ті історії Італ. Рісорджіменто, Ін-ті «Дім Мадзіні».

Літ.: *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.). «ЗНТШ», 1907, т. 78, кн. 4; *Гординський Я.* Україна й Італія. Огляд взаємин до 1914 р. «Збірник заходознавства», 1930, т. 2; Перша українська дивізія Української національної армії у британському полоні в Італії, Ріміні 1945—1947. Нью-Йорк, 1979; *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро. «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», 1982, вип. 8; *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (Первая половина 19 в.). К., 1986; *Пахльовська О.Е.-Я.* Українсько-італійські літературні зв'язки XV—XX ст. К., 1990; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. К., 1994; *Kotljar M.F.* Motivi veneziani delle cronache russe, «Annali di Ca'Foscari» (Venezia), 1997, N 1—2; *Різаліті Р.* Доба Хмельницького в Україні у світлі хроніки міста Лукки. «УЇЖ», 1999, № 3; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — початок XX ст.). К., 2000; *Його ж.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. К., 2005.

М.М. Варварцев.

ІТИ́ЛЬ (Атиль) — остання столиця *Хозарського каганату* (попередньою столицею було м. Семендер, точне місцезнаходження якого не встановлено, знаходилося, ймовірно, в пн. ч. сучасної Республіки Дагестан або в прилеглих до неї р-нах Чеченської Республіки, РФ) у гирлі Волги. Слово «атиль» (імовірно, фінно-угор.) означає «річка». Під назвою І. місто відоме в джерелах 10 ст. Араб. пам'ятки писемності 9 ст. називають І. Хамліджем. І. виріс по обох берегах Волги навколо царської резиденції на о-ві (на 15 км вище сучасного м. Астрахань, РФ). Складався з трьох частин. За свідченням араб. сучасника Ібн Хордадбега, місто здобуте й зруйноване русами (імовірно, військом вел. кн. київ. *Святослава Ігоровича*) 968/69. На думку істориків, відбудоване не було.

Літ.: *Новосельцев А.П.* Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990.

М.Ф. Котляр.

ІТІНЕРА́РІЙ (лат. itinerarium — опис подорожі) — карта-схема доріг Рим. імперії (див. *Рим Стародавній*) з вказівками місць відпочинку. За пізньої *античності* з'являються І. для християн-паломників із докладними описами. На щиті лучника (поч. 3 ст. н. е.), знайденому під час розкопок у м. Дура-Європос (стародавнє місто поблизу сучасного м. Калат ес-Саліхія, Сирія), зображено І. з маршрутом для військ Рим. імперії. На ньому показані зх. та пн. узбережжя *Чорного моря* з річками та осн. антич. портами.

Літ.: Itineraria Romana, I, ed. O.Cuntz, 1929; II, ed. J.Schnetz, 1940.

В.В. Крапівіна.

ІУДАЇ́ЗМ в Україні. Нині терміном «іудаїзм» (сам термін увійшов в обіг у грекомовних громадах єврейс. *діаспори* в 1 ст. н. е.) позначають релігію єврейс. народу. Євреєм, згідно з традицією, вважається людина, яка народилася від матері-єврейки, або прийняла іудаїзм. Комплекс класичних текстів та реліг. обрядів, яким керуються сучасні віруючі євреї, складався поступово. Вірування в єдиного Бога — захисника союзу єврейс. племен — виникають у 2-й пол. 2 тис. до н.е. У

8—7 ст. до н.е. формується вчення, згідно з яким Бог євреїв є володарем цього Всесвіту і все людство має визнати його зверхність, шанувати його та жити відповідно до отриманого від нього Закону (реліг., моральних та юрид. норм). При цьому проголошувалося, що гол. носієм слова Божого є народ Ізраїлю, а офірувати Богові можна лише в Єрусалимському храмі (див. *Єрусалим*). Провідну роль у служінні Богові в стародавні часи відігравали коганіми (жерці) та невіїми (пророки). Посада жерця була спадковою, а от дар пророцтва Бог міг передати людині будь-якого походження.

В антич. часи єврейс. інтелектуальна *еліта* швидко опанувала притаманну еллінській *цивілізації* к-ру філос. дискусії та трактування текстів і на основі набутих знань почала по-своєму тлумачити стародавні вірування. Результатом цього стало формування досить складної тлумачної системи Закону Божого та теологічних основ іудаїзму. Це, у свою чергу, зумовило виникнення нової сусп. верстви — хахамімів (мудреців) або рабинів (учителів) — знавців різних напрямів тлумачень стародавніх релігійних текстів. Уже за кілька віків до початку нової ери пророки перестають користуватися повагою в народі. А після зруйнування римлянами 70 н.е. (під час придушення єврейс. повстання) Єрусалимського храму свою колишню владу та вплив втрачають і жерці (сьогодні вони виконують лише певні почесні обов'язки у богослужінні). В 2 ст. н.е. кер-во в духовно-богословській царині остаточно перейшло до рабинської верстви. Стати рабинами мали право вихідці з усіх соціальних станів, які пройшли курс спеціальної підготовки в рабинських школах (бейт-мідрашах). Термін навчання в цих школах не був визначеним — воно тривало, доки вчителі не вирішать, що учень достатньо опанував науку й може бути рабином (а це могло статися і за кілька років, і за кілька десятиліть).

Формування класичного іудаїзму відбувалося в 1—6 ст. Саме тоді були створені основи Закону, теології та устрою повсякденного буття, що стали взірцем для наступних поколінь.

У середні віки переважна кількість євреїв мешкала в діаспорі: у країнах Європи, Пн. Африки та Бл. Сходу. Кожна громада мала власні традиції і по-своєму тлумачила класичні реліг. тексти, визнання певного корпусу яких, по суті, створювало підґрунтя для єдності цих громад. Більшість середньовічних рабинських творів присвячувалася коментуванню священних текстів та праць мудреців перших століть н.е. У цей період єврейс. інтелектуальна еліта досягла значних успіхів у царині філософії та містичних віровчень.

У Новий час в іудаїзмі виникло кілька реформістських реліг. рухів, які відкинули або істотно скоротили численні приписи реліг. Закону. Прибічники старих традицій також поділилися на 2 осн. табори: тих, хто дотримується всіх приписів Закону, а також традицій громад, з яких походять їхні далекі предки (харедім), і тих, хто, виконуючи писані закони іудаїзму, в повсякденному житті керується звичаями сучасного сусп-ва (датіїм).

Священні тексти іудаїзму. 1) Танак (Біблія) — абревіатура 3-х розділів Святого Письма: Тора (П'ятикнижжя Мойсея), Невіїм (Пророки) та Кетувім (Писання). Біблія (Біблія єврейс., на відміну від Біблії християн., не містить Нового Завіту) є збіркою творів єврейс. авторів, що були написані в 12—2 ст. до н.е. і містять закони єврейс. народу, опис його історії, повчання, сакральну та світську поезію (до складу Танаку ці тексти увійшли в 5—1 ст. до н.е.). Обставини формування корпусу Святого Письма лишаються невід. Першою збіркою, яка отримала заг. визнання, було П'ятикнижжя Мойсея. Згідно з іудаїзмом П'ятикнижжя Мойсея є найбільш святою книгою для євреїв.

2) Мішна (від давньоєврейс. — повторювати) — збірка повчань, що стосуються питань Закону Божого. Була сформована наприкінці 2 — поч. 3 ст. н.е. в рабинських школах Галілеї (істор. тер. на пн. сучасного Ізраїлю) із записів роздумів мудреців, які жили від 1 ст. до н.е до поч. 3 ст. н.е. Мудреці, вислови яких наводяться в Мішні, обґрунтовують свої повчання посиланнями на авторитети минулих поколінь й аргументами, що спираються на доводи логіки та здорового глузду. При цьому вони майже зовсім не згадують тексти Святого Письма. З більшості питань, що обговорюються в Мішні, наводиться кілька протилежних думок, але немає вказівок, яку з них треба вважати вірною.

Згідно з традицією, рабинів, які згадуються в Мішні, називають танаями.

3) Талмуд (від єврейс. — вивчення, вчення). Існує два тексти, що мають таку назву. Один створений мудрецями Палестини в 3—5 ст. н.е, другий — мудрецями Вавилонії (Месопотамії) в 3—8 ст. н.е. В середні віки вавилонський Талмуд перетворився на чи не найважливіший святий текст іудаїзму. З плином часу палестинський Талмуд став вживатися вкрай рідко, і то лише в рабинській письменності. Тому, коли сьогодні в єврейс. текстах йдеться про Талмуд, але не пояснюється про який, то мається на увазі саме вавилонський Талмуд. Мудреці, які згадуються в текстах обох Талмудів, згідно з традицією звуться амораями.

Талмуд — це зібрання текстів, присвячених поглибленому аналізові окремих повчань Мішни. Розгляд повчань подається у вигляді складних теоретичних суперечок і займає по декілька сторінок. Остаточне рішення, однак, як правило, не проголошується, й питання, яка зі сторін перемогла у суперечці, лишається нез'ясованим. Окрім дискусій, пов'язаних із текстом Мішни, в Талмуді наводиться велика кількість оповідань про бібл. героїв, мудреців, небожителів, а також анекдотів і прислів'їв. Уривки, присвячені питанням Закону, звуться галахою, а сукупність усіх ін. — агадою.

Мідраші (від давньоєврейс. — дослідження, тлумачення) — збірки, присвячені тлумаченню текстів Святого Письма. Класичними вважаються мідраші, створені в добу Мішни та Талмуда, в яких згадуються ті самі, що і в цих збірках, мудреці або їхні сучасники. Велика кількість мідрашів була укладена також у середні віки. Від жанру коментаря мі-

драші відрізняються специфічною побудовою тексту, що поєднує тлумачні вправи, морально-етичні повчання та агадичні розповіді.

Коментарі. В середні віки в рабинських колах поширилася традиція написання коментарів до стародавніх класичних текстів. Переважна більшість цих коментарів присвячувалася вавилонському Талмудові. Друге місце посідає Тора. Найвпливовішими та найдосконалішими в еврейс. громадах Європи, Пн. Африки та Бл. Сходу вважалися коментарі до Тори та Талмуда, написані рабі Шломо Іцхакі, скорочено — Раші (1040—1105), який жив у м. Труа на пн. Франції.

Шулхан Арух (від давньоєврейс. — накритий стіл). Рабинські твори класичної доби були складними за змістом і наводили багато протилежних думок. Унаслідок цього віруючим було важко зрозуміти, як саме вони мають діяти згідно з реліг. Законом. Тому в добу *середньовіччя* рабинами була створена низка збірок приписів, що нормували реліг. та повсякденне життя людини. Найвпливовішим кодексом реліг. Закону впродовж останніх 400 років є кодекс Шулхан Арух. Він створений на поч. 16 ст. рабі Йосефом Каро, який переїхав на Святу Землю з м. Салоніки (нині місто в Греції). У своїх постановах він керувався гол. чин. висновками провідних рабинів іспанського походження. Тому трохи пізніше польс. рабин Моше Ісерліс зробив до Шулхан Аруха додатки, що враховували особливості традицій східноєвроп. євреїв. Збірку цих додатків він назвав Мапа (від давньоєврейс. — скатертина).

Кабала (від давньоєврейс., букв. — переказ) — містичне віровчення, яке виникло в середні віки. В ньому йдеться про таїни буття Божого, побудову людської душі, сенс існування Всесвіту та можливості безпосереднього впливу віруючих на небожителів. У середні віки існувало чимало гуртків кабалістів, вчення яких істотно різнилися одне від одного. Кабалісти написали кілька тисяч творів. Серед єврейс. інтелектуальної еліти постійно точилися суперечки щодо того, які з цих праць варто визнати авторитетними. Починаючи від 18 ст. і досі найбільшим впливом користується книга Зогар (від давньоєврейс. — сяйво), що, очевидно, була написана в Іспанії в 13 ст., а також твори кабалістів, які жили в палестинському м. Цфат (нині місто в Ізраїлі) в 16 ст.

Релігійне життя за іудаїзмом. Згідно з талмудичними нормами іудеї мають виконувати 613 заповідей (міцвот) — 248 приписів, які вказують, що робити, та 365 заборон. Закон поділяє всі речі та явища, з якими має справу людина, на кошерні (дозволені) та посульні (заборонені). Більшість із заповідей зобов'язані виконувати лише особи чоловічої статі, що досягли 13-ти років. У якій би країні не перебував іудей, він повинен відтворювати навколо себе сакральний простір, де все осмислено й упорядковано приписами Мойсеєвого Закону. Згідно з іудаїзмом чоловіки мають тричі на день звертатися до Бога з молитвою — особисто або в зібранні. Для групової молитви — літургії — потрібна наявність щонайменше десятьох чоловіків (мін'ян). Літургія вважається більш важливою, ніж особиста молитва. Молитва жінки може бути лише особистою, а молитися жінки мають лише за власним бажанням. Єврейс. будинок молитви називається *синагогою.* Це може бути спец. будівля або будь-яке приміщення, в якому є шафа із сувоєм Тори (написане на пергаменті П'ятикнижжя Мойсея). Кожного сьомого дня євреї мають святкувати Суботу (від єврейс. — день спокою). Вони утримуються від будь-яких буденних справ і присвячують час молитвам, трапезам, відпочинкові та вивченню сакральних текстів. Гол. святами іудаїзму є Песах (від арамейського — буквально — переходити; на честь виходу євреїв з Єгипту), Шавуот (від давньоєврейс. — свято тижнів; на честь дарування Богом Мойсею Тори на горі Синай), Сукот або Кущі (на честь подорожі народу через пустелю до Святої Землі), Шміні Ацерет (на честь завершення річного циклу читання Тори), Рош гашана (свято нового року), Йом-кіпур (від давньоєврейс. — Судний день; день суду та покути, коли остаточно вирішується доля людини на наступний рік), Ханука (від давньоєврейс. — оновлення, освячення; на честь відновлення богослужіння в Єрусалимському храмі, сплюндрованому елінськими загарбниками), Пурім (від давньоєврейс. — жереб; свято порятунку євреїв від винищення в Перському царстві), 9 ава (траур по зруйнованому Єрусалимському храму) та ін.

Огляд історії іудаїзму в Україні. Перші громади іудеїв на теренах сучасної України виникають у 2 ст. до н.е. в *античних державах Північного Причорномор'я*. Присутність їх у *Києві* згадується в літописах, починаючи від 945. Існує лист київ. іудейської громади до всіх громад діаспори, датований поч. 10 ст. У коментарях Талмуда, створених у Франції в 12 ст., згадується рабі Моше з Києва. Про реліг. життя іудеїв на теренах України в ті часи мало що відомо. В 2-й пол. 15 ст. в Києві жив рабі Моше Бен Яков, праці якого збереглися й мали відчутний вплив на іудейську інтелектуальну еліту. Він був прибічником вчення візант. кабалістів, згідно з яким світ. історія поділяється на кілька циклів, у кожному з яких домінують окремі якості Творця, згадані в Біблії: милосердя, справедливість, могутність тощо. 1506 рабі Моше оселився в *Криму* в м. *Кафа.* Він створив новий молитовник для тамтешніх одновірців та багато працював над упорядкуванням громад. устрою. Внаслідок його діяльності сформувався особливий (кафський) лад літургії крим. іудеїв (*кримчаків*).

У 16 ст. відчутно зростає еміграція на терени України з Польщі євреїв нім. походження (див. *Ашкеназі*). Поступово їхня реліг. традиція стає домінуючою в іудейській спільноті України, за винятком Криму. Цей період, згідно з традицією, був названий «золотим віком» іудаїзму в Польщі. Він тривав до початку в Україні *національної революції 1648—1676.* У багатьох містах діяли рабинські академії, які вважалися найкращими в Європі. Кількість знавців класичної рабинської писемності зросла в декілька разів порівняно з попереднім століттям. Від 2-ї пол. 16 ст. в *Речі Посполитій* став збиратися з'їзд старійшин іудейських гро-

мад та рабинів усіх земель *Корони Польської* та *Великого князівства Литовського* (ваад), діяльність якого була спрямована на впорядкування громад. та реліг. життя. Деякі з найвидатніших учителів іудаїзму періоду «золотого віку» 16 — 1-ї пол. 17 ст. певний час жили та працювали в Україні. Видатний талмудист рабі Меїр із Любліна (1588—1616) з 1595 обіймав посаду головного рабина *Львова*. Рабі Йоель Сиркіс (1561—1640), автор класичної збірки тлумачень реліг. Закону Бейт Хадаш (новий дім), був рабином у *Меджибожі*. Рабі Самуель Єліезер Ейдельс (1565—1632), коментарі якого до Талмуда вважають одними з найкращих і найзмістовніших, останні роки життя провів в *Острозі*. Кабаліст Самсон Остраполер, вчення якого відчутно вплинуло на подальший розвиток східноєвроп. єврейс. містики, мешкав у м-ку *Полонне*, де він і загинув 1648 під час нападу *козаків*.

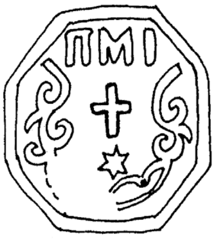
Під час нац. революції 1648—76 чимала кількість іудейських громад припинила своє існування, діяльність ін. — занепала. Внаслідок настання безпорядків та безладдя активізувалися переслідувачі євреїв. Наприкінці 17 — поч. 18 ст. більшість іудейських громад швидко відродилася, виникли й нові. У 18 ст. провідним центром талмудичної освіти в Україні стає м. *Броди*, громада якого підтримувала тісні зв'язки з впливовими рабинами Європи. Один з найвпливовіших талмудичних авторитетів свого часу, рабі Ієхезкель Ландау (1713—93), був рабином у Бродах 1733—45.

У серед. 18 ст. на *Поділлі* зароджується реліг.-містичне єврейс. віровчення — *хасидизм*. Одним із засн. був рабі Ісраель Бен Єліезер Баал Шем Тов, або скорочено Бешт (1700—60). Він зібрав навколо себе гурток прибічників, які після смерті рабі Ісраеля почали вдало пропагувати його віровчення на Поділлі, *Волині* й у *Галичині*. Наприкінці 18 — поч. 19 ст. до хасидизму пристає значна кількість євреїв *Правобережної України*, Польщі, Білорусі, Румунії та Литви. Цей період можна вважати часом найбільшого інтелектуально-духовного впливу укр. іудейства на східноєвроп. іудаїзм. Якщо раніше гол. центрами іудейської освіти та реліг. життя вважалися такі великі міста, як Люблін, Краків (обидва — Польща) або Прага (Чехія), то наприкінці 18 — поч. 19 ст. з ними стали успішно конкурувати невеликі укр. м-ка — Меджибіж, *Межиріч*, *Золочів*, Полонне, *Бердичів* та ін., в яких оселилися лідери хасидизму. Тисячі молодих людей прямували туди, щоб навчитися мудрості та справжнім шляхам служіння Богу. Віровчення хасидів грунтувалося гол. чин. на середньовічній єврейс. містиці. Ідеї кабалістів, що раніше були відомі лише вузькому колові інтелектуальної еліти, почали пропагуватися в широких колах сусп-ва. При цьому вони творчо переосмислювалися й перероблялися. Згідно з поглядами Бешта та його послідовників людина приходить у цей світ для того, щоб поєднати себе, а через себе й увесь світ, із Божою нескінченністю. Внаслідок зусиль віруючих протилежність між матерією та духом з плином часу має зникнути. Завдяки цьому наш світ перетвориться на дім для Бога. Досягається ця мета шляхом споглядань та медитації під час богослужіння і буденного життя. Провідну роль у справі виконання завдання Творця відіграють цадики (від давньоєврейс. — святий, праведник), які є посередниками між Богом і світом. Вони спроможні творити будь-які дива й мають піклуватися про спасіння душ та добробут своїх громад. Влада цадика після його смерті успадковується або його дітьми, або провідними учнями. В 19 — на поч. 20 ст. хасидизму дотримувалася, залежно від регіону, $^1/_3$ — $^1/_{10}$ ч. іудейського нас. України. На відміну від євреїв Литви й Білорусі, переважна більшість євреїв України ставилася до хасидизму з повагою. Звичай відвідувати цадиків під час свят або у випадку виникнення тяжких проблем в особистому житті був вельми поширеним. Цадики охоче допомагали порадою та молитвою не лише євреям, а й місц. слов'ян. нас., про що в укр. фольклорі лишилося чимало згадок.

У 2-й пол. 18 ст. в Німеччині виникає рух гаскала (просвіта). Його лідери були прибічниками перевиховання єврейс. сусп-ва в дусі відданості ідеалам європ. к-ри. Запропоновані ними нововведення частково торкалися й реліг. ритуалу. Перші гуртки просвітян виникли на теренах України в Галичині на поч. 20-х рр. 19 ст. 1869 просвітянами було створено товариство Шомер Ісраель (страж Ізраїля), яке стало відігравати провідну роль у реліг. та політ. житті прибічників гаскали в Галичині. Чимало своїх прибічників просвітяни знайшли в середовищі одес. євреїв. 1840 в *Одесі* була побудована Бродська синагога, в якій уперше на теренах *Російської імперії* богослужіння супроводжував хор, а від 1909 літургія почала супроводжуватися грою на органі.

1902 в сіоністському русі (див. *Сіонізм*) виникає угруповання мірказ рухані (духовний центр). Його послідовники вважали за необхідне поєднувати боротьбу за створення єврейс. *держави* з діяльністю, спрямованою на збереження традиційних реліг. цінностей. В Україні найбільша кількість прибічників реліг. сіоністів діяла на поч. 20 ст. в Галичині.

Після встановлення в Україні рад. влади переважна більшість реліг. громад була заборонена, а їхнє майно пограбоване. На початку 20-х рр. 20 ст. майже всі провідні рабини та цадики залишили підрад. Україну. Видатний рабин Хаїм Хафец, який емігрував 1921 з УСРР до Польщі, видав постанову, згідно з якою єврей, що тікає з рад. тер., має право порушувати закони Суботи. Наприкінці 1922 ті рабини, які залишилися на тер. *СРСР* (утворений у груд. 1922), створили орг-цію «Ваад рабаней СРСР». Завдяки її діяльності іудейське реліг. життя в СРСР частково відродилося. 1933 «Ваад рабаней СРСР» було заборонено, а її керівників вислано за кордон. Почалася нова хвиля переслідувань іудейських реліг. громад, що тривала до початку *Другої світової війни*. Під час гітлерівської окупації було винищено щонайменше 1,6 млн євреїв України, що складає приблизно 60 % від їх довоєн. кількості. Після війни рад. влада продовжувала політику репресій та суворих обмежень щодо іудаїзму. За станом на 1991 в Україні діяли лише 14 синагог. Після розпаду СРСР

Ічня. Відбиток міської печатки. 1687.

завдяки допомозі Ізраїлю й громад діаспори та сприятливій політиці влади іудейські громади почали відроджуватися й розбудовуватися. Нині в Україні існує 240 іудейських громад. Більшістю з них керують хасидські рабини. Чималий вплив мають також реформісти.

Релігійна освіта іудеїв України. Згідно з традицією іудейські навч. заклади відвідували лише хлопчики. Дівчатка вчилися вдома. Початкову 7-річну освіту єврейс. хлопчики отримували з 6 років у школах, що називалися хедерами (від давньоєврейс. — кімната). Там вони опановували мову, на якій були написані святі тексти — стародавній іврит (у побуті спілкувалися мовою нім. походження — ідиш), навчалися читанню, письму й арифметиці, вивчали текст Тори та Мішни. Вчителів хедерів називали меламедами. Після завершення курсу хедера юнаки, які мали таку можливість, продовжували освіту у вищих школах — єшивах. Там вони вивчали гол. чин. Талмуд, Шулхан Арух і Тору з коментарями до цих сакральних текстів, а також дидактичну рабинську літ. У деяких єшивах певний час відводився на поглиблене вивчення Біблії (єврейс.). Навчання тривало до одруження, що відбувалося зазвичай у віці 18—20 років. Деякі з учнів коштом громади чи приватних спонсорів продовжували навчання все життя. Вельми поширеними в Україні були заклади, що називалися бейт мідраш (дім вчення). В ньому іудеї вивчали класичні тексти у вільний від роботи час за власним бажанням. У сучасній Україні існують іудейські школи, де поряд зі звичайними предметами вивчаються Тора та Мішна. Школи відвідують хлопчики й дівчатка, але вони вчаться окремо. В ортодоксальних єшивах, як у давнину, вчаться лише юнаки, а в закладах реформістів — і юнаки, і дівчата.

Керівництво релігійних громад. Зазвичай на посаду голови реліг. громади — рабина — рада старійшин запрошує іудея, який отримав належну освіту та добре розуміється на Талмуді й Шулхан Арусі. Рабин підписує контракт із громадою на 3 роки. Ця угода може бути подовжена після завершення терміну її дії за згодою сторін. До обов'язків рабина належить нагляд за дотриманням громадою реліг. Закону, кер-во навч. закладами та реліг. судом. Лише двічі на рік, у суботу напередодні Песаху та в суботу напередодні Йом-кіпуру, він проголошує проповідь перед громадою. В решту субот та свята промовляти народу слово Боже був забов'язаний магід (проповідник), з яким громада також укладала угоду на певний термін. У громадах хасидів обов'язки магіда виконує цадик. Госп. справами синагоги керує обраний габай (староста). В сучасній Україні посади рабинів, як правило, обіймають посланці закордонних громад, оскільки поки що місц. іудеї недостатньо обізнані з реліг. традиціями, що було спричинено цілеспрямованою боротьбою рад. властей проти релігії. Проповіді здебільшого проголошують самі рабини чи найбільш освічені члени громади. Рабинам допомагають керувати громадою габаї, які призначаються або обираються з числа місц. іудеїв.

Літ.: *Дубнов Ш.* История хасидского раскола. «Восход», 1890, № 2, 7, 10; 1891, № 1—2, 10—12; *Shechter S.* The Rabbinical Conception of Holiness. «HUCA», 1898, t. 10; История евреев в России. М., 1914; *Guttman M.* Das Judentum und Seine Umwelt. Berlin, 1927; *Baron S.W.* The Jewish Community, t. 2. Philadelphia, 1945; *Finkelstein L.* The Pharisees. The Sociological Background of their Faith, t. 2. Philadelphia, 1946; *Jacobs L.* The concept of Hasid in Biblical and Rabbinic Literature. «The Journal of Jewish Studies», 1957, N 8; *Kohler K.* Jewish Theology. New York, 1958; *Buber M.* Der Jude und sein Judentum. Cologne, 1963; *Ben-Sasson H.H., Ettinger S.* (*eds.*). Jewish Society through the Ages. New York, 1971; *Weinryb B.* The Jews of Poland. Philadelphia, 1972; *Zborowski M., Herzog E.* Life izs with People. The Culture of the Shtetl. New York, 1973; *Leiman S.* The Canonization of Hebrew Scripture: The Talmudic and Midrashic Evidence. Philadelphia, 1976; *Patai R.* The Jewish Mind. New York, 1977; *Green W.* Palestinian Holy Men: Charismatic Leadership and Rabbinic Tradition. «Aufsteig und Needergang der Romischen Welt», 1979, N 2; *Urbach E.* The Sages: Their Concepts and Beliefs. Jerusalem, 1979; *Seltzer R.* Jewish People, Jewish Thought. New York — London, 1980; *Neusner J.* Midrash in Context. Philadelphia, 1983; *Holtz B.* Back to the sources: Reading the Classic Jewish Texts. New York, 1984; *Neusner J.* Torah: From Scroll to Symbol in Formative Judaism. Philadelphia, 1985; *Biale D.* Power and Powerlessness in Jewish History. New York, 1987; *Idel M.* Kabbalah: New Perspectives. New Haven, 1988; Hasidism: Continuity or Innovation? Cambridge, 1988; *Кауфман И. и др.* Еврейская история и религия. Иерусалим, 1990; *Strack H., Stremberger G.* Introduction to the Talmud and Midrash. Edinburgh, 1991; *Levine L.* The Sages and the Synagogue in Late Antiquity. В кн.: The Galilee in Late Antiquity. New York, 1992; *Телушкин Й.* Еврейский Мир. М., 1992; *Гессен Ю.* История еврейского народа в России. М., 1993; Christianity and Rabbinic Judaism. Washington, 1993; *Katz J.* Tradition and Crisis. New York, 1993; *Rabinowicz T.* The Encyclopedia of Hasidism. Northvale — New York — London, 1996; Hassidism reappraised. London — Portland, Oregon, 1997; *Weiss J.* Studies in Eastern European Jewish Mysticism. Oxford, 1997; Сто еврейских местечек Украины. СПб., 2000; От Авраама до современности: Лекции по еврейской истории и культуре. М., 2002; *Туров И.* Ранний Хасидизм: История. Вероучение. Контакты со славянским окружением. К., 2003; *Шолем Г.* Основные течения в еврейской мистике. М., 2004.

І.В. Туров.

ІУДЕОХРИСТИЯ́НИ В УКРАЇ́НІ. Іудеохристияни — реліг. спільноти, які існували в 1—3 ст. Члени спільноти, прийнявши християнське вчення (див. *Християнство*), не поривали з *іудаїзмом*.

У наш час тенденції іудеохристиянства відроджуються в русі «Євреї за Ісуса», представники якого сповідують як християнство, так і іудаїзм. В Україні громада «Євреї за Ісуса» вперше з'явилася в *Одесі* як місіонерська орг-ція. На 2000 діяло 12 громад «Євреїв за Ісуса».

М.І. Кирюшко.

І́ЧНЯ — місто *Чернігівської області*, райцентр. Розташов. на р. Іченька (прит. Удаю, бас. Дніпра). Залізнична станція. Нас. 12,4 тис. осіб (2004).

Перші відомості про І. — невелику фортецю — належать до 14 ст. У 14—16 ст. перебувала під владою Литви й Польщі. В серед. 16 ст. одержала статус м-ка, стала центром окремого козац. підрозділу («полку»), який був підпорядкований польс. королеві та ніс службу в прикордонній зоні. 1590 І. володіли князі *Вишневецькі*. З початком *національної революції 1648—1676* ічнянські *козаки* приєдналися до повстанців й утворили *Ічнянський полк*. Восени

1649 полк ліквідували, а І. стала центром Ічнянської сотні *Прилуцького полку*.

Великих втрат І. зазнала під час *громадянських війн в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років*, значна ч. її нас. переселилася в *Слобідську Україну*. Масові переселення тривали й у 18 ст. Майже $^3/_4$ сел. дворів належали прилуцькому полк. Г.*Ґалаґану*. Його нащадки відкрили суконну мануфактуру, цукровий і два винокурні з-ди. З 18 ст. І. відома як осередок худож. керамічного вир-ва. 1861 стала волосним центром Борзнянського пов. *Чернігівської губернії*. Її екон. розвитку сприяло буд-во вузькоколійної залізниці Крути—Ічня—*Прилуки*. 1912 через І. пройшла колія *Бахмач—Одеса*. Райцентр від 1923.

У складі Черніг. обл. від 1932. У роки *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* від 14 верес. 1941 до 15 верес. 1943 була окупована гітлерівцями.

Від 1957 — місто. Археол. пам'ятка — курган 2—1 тис. до н. е.

Літ.: ІМіС УРСР. Чернігівська область. К., 1972; Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. К., 1990.

Я.В. Верменич.

ІЧНЯ́НСЬКИЙ ПОЛК — одна з козац. військ. структурних одиниць у *Лівобережній Україні* серед. 17 ст. Ств. 1648. Полковники: П.Головацький (1648—49), С.Головацький (1649). Козаки І.п. брали участь у *Збаразькій облозі 1649*. 1649 приєднаний до *Прилуцького полку* як дві «Іченські» сотні.

Дж.: Літопис Самовидця. К., 1971; *Дашкевич Я.* Гетьманська Україна: полки, полковники, сотні Лівобережжя. «Пам'ятки України», 1990, № 2.

В.В. Панашенко.

ІШПАКА́Й. В «анналах» ассирійського царя Асархаддона (680—669 до н. е.) є такий текст: «Я розігнав людей Мани, непокірних гутіїв та військо Ішпакая скіфа, союзника, що не врятував їх». Це повідомлення є першою письмовою згадкою про *скіфів* та про ім'я їхнього ватажка в аккадських текстах, що робить його особливо важливим. Певно, І. був убитий бл. 675 до н. е., коли ассирійці здобули перемогу над союзним манейсько-скіф. військом на пн. сх. від володінь Ніневійської монархії (біля оз. Урмія, нині в Ірані). В усякому разі, його ім'я в джерелах більше не згадується. Не виключено, що вже при І. існувало Скіф. царство, а наступником І. був ін. скіф. цар — *Партатуа*.

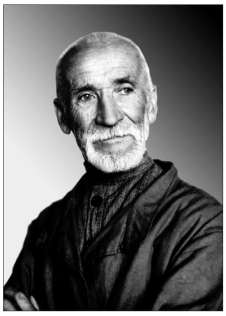
Літ.: *Дьяконов И.М.* Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. «Вестник древней истории», 1951, № 2—3; *Доватур А.И. и др.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М., 1982.

С.В. Махортих.

Ярмарок в Ічні. Картина роботи худож. В.І. Штернберга. 1836.

Ї

І.С. Їжакевич.

Їжакевич І. Зустріч зятя тещею. 1898.

Їжакевич І. Тарас Шевченко — пастух. 1935.

ЇЖАКЕ́ВИЧ Іван Сидорович (18 (06).01.1864—19.01.1962) — живописець і графік. Нар. художник УРСР (1951). Н. в с. Вишнопіль (нині село Тальнівського р-ну Черкас. обл.) в бідній сел. родині. Навч. в *Лаврській іконописній школі* (1876—82), *Київській рисувальній школі М.Мурашка* (1882—84), Петерб. Акад. мист-в (1884—88). Від 1907 — у *Києві*, викладав у Лаврській іконописній школі та середніх навч. закладах. Працював у галузі монументального, станкового та театрально-декоративного живопису, станкової графіки, ілюстрації. Брав участь у реставрації та відновленні стінопису 12 ст. у *Кирилівській церкві* в Києві (1883), виконав розписи Трапезної палати та церкви Всіх святих над Економічною брамою *Києво-Печерської лаври* (1902—09), Свято-Покровської церкви в Мостицькому провулку в Києві (1906). З 1888 по 1917 виступав з малюнками, що відображали історію, побут і звичаї укр. народу, в рос. журналах «Нива», «Живописное обозрение», «Всемирная иллюстрация». Писав картини на теми з історю минулого України: «Кий, Щек, Хорив і сестра їхня Либідь» (1907); «Заколот селян у с. Веселому», «Битва козаків з шляхтою» (обидві — 1926—28); «Привели до пана» (1928); «Гайдамаки під Уманню» (1939). У 1930-х рр. виконав 15 монументальних панно на тему «Історія землі» для Геол. музею АН УРСР у Києві та низку картин-панно для істор. та краєзнавчих музеїв України. Створив цикл реалістичних ілюстрацій до тв. Т.*Шевченка*, І.*Франка*, Лесі *Українки*, І.*Котляревського*, М.*Коцюбинського* та ін. Автор картин і малюнків на теми з життя й творчості Т.Шевченка, краєвидів шевченківських місць.

П. у м. Київ.

Літ.: *Ковалевская М.* И.С. Ижакевич. К., 1951; *Владич Л.* Иван Сидорович Ижакевич. М., 1955; *Касіян В.* Художник-патріот. «Мистецтво», 1962, № 1; Іван Сидорович Їжакевич. Альбом. К., 1964; *Лакшул З.В.* Історична тематика в творчості І.С. Їжакевича. (До 100-річчя з дня народження). «УІЖ», 1964, № 1.

Н.Г. Ковпаненко.

Й

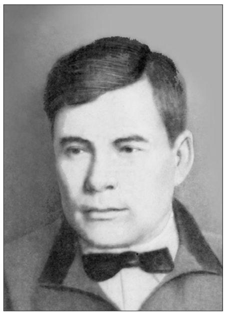
ЙОГА́НСЕН Майк (Михайло) **Гервасійович** (28(16).02.1895—27.10.1937) — поет, сценарист, теоретик літератури і мовознавець. Н. в передмісті м. *Харків* (батько — обрусілий швед, учитель нім. мови в г-зіях Харкова, мати — українка з роду старобільських козаків). Початкову освіту здобув удома, потім навч. в класичній г-зії в Харкові. Захоплювався літ., мовами, спортом. Разом зі своїм сусідом і приятелем М.*Ветуховим* (згодом відомим ученим-біологом) вивчав флору і фауну Харківщини. Закінчив історико-філол. ф-т Харків. ун-ту (1917) зі ст. магістра філології. Володів європ. та сканд. мовами. Вчителював у школах Харкова, викладав у Харків. ін-ті нар. освіти, досліджував особливості говірок с. Шишаки на Полтавщині, написав підручник з української мови. Брав участь у складанні проекту укр. правопису (1928), розробив проект латинізації укр. письма. Ще в г-зії почав складати вірші (писав рос. та нім. мовами, згодом усе спалив). Після 1917 писав укр. мовою, перші поезії були надруковані 1921 в ж. «Жовтень». Тоді ж вийшла його перша збірка «Д'горі». В серед. 1920-х рр. підготував зб. прозових творів «17 хвилин» та пригодницький роман «Пригоди Мак-Лейстона, Гаррі Руперта та інших» (1925 вийшло 10 випусків цього твору, заг. накладом 100 тис. прим.), у співпраці з Ю.*Тютюнником* написав сценарій фільму «Звенигора» (реж. О.*Довженко*), разом з М.*Хвильовим* та Остапом *Вишнею* — сценарії оперет «Мікадо» і «Алло на хвилі 477» (поставлені в харків. театрі *«Березіль»*). Був одним з фундаторів спілки письменників *«Гарт»*. Згодом перейшов до *Вільної академії пролетарської літератури*. В роки репресій в УСРР, що розпочалися на поч. 1930-рр., виїхав у р-ни нафтової пром-сті, де підготував книжку нарисів «Кос-Чагил на Ембі» (1936). Через небажання пристосовуватися до вимог офіц. критики, яка взялася за його переслідування, почав писати для дітей: опублікував низку оповідань, зокрема «Краби», «Кіт-Чудило», «Собака, що лазив на дерево», «Жук-водолюб і таргани».

18 серп. 1937 був заарештований і через два місяці страчений (у *Лук'янівській тюрмі* в м. *Київ*). Реабілітований 20 берез. 1958.

Тв.: Д'горі. Х., 1921; Елементарні закони версифікації (віршування). Х., 1922; Революція. Х., 1923; Пролог до Комуни. Х., 1924; Кроковеє коло. К., 1923; Доробок. Х., 1924; 17 хвилин. Х., 1925; Як будувати оповідання. Х., 1926; Подорож людини під кепі. Х., 1929; Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альгести у Слобожанській Швейцарії. Х., 1930; Янсен. Х., 1930; Поезії. Х., 1933; Хитрі качки. Х.—Одеса, 1935; Кіт Чудило. К., 1968; Краби. К., 1968; Поезії. К., 1989; Собака, що лазив на дерево. К., 1989; Вибрані твори. К., 2001.

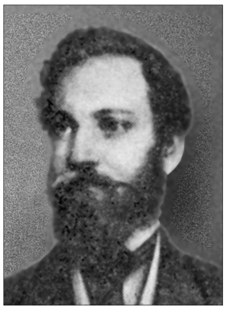
Літ.: Михайло (Майк) Йогансен/Біографічна довідка. В кн.: Антологія української художньої літератури для дітей, т. 3: Література радянського періоду. К., 1985; *Крижанівський С.* Майк Йогансен. В кн.: Письменники Радянської України: 20—30-ті роки. К., 1989; *Айзеншток І.* Спогади про Майка Йогансена. «Вітчизна», 1990, № 6; *Ковалів Ю.І.* Йогансен Михайло (Майк) Гервасійович [Біографічна довідка]. УЛЕ, т. 2. К., 1990; *Лисенко І.* Вікінг української поезії. «Вітчизна», 1995, № 9—10; Майк Йогансен у спогадах сучасників. «Березіль», 1996, № 1—2; *Денисенко В.* Типи комічного у «Подорожі доктора Леонардо...» Майка Йогансена. «Слово і час», 2000, № 11; *Мельників Р.* Людина з химерним ім'ям Йогансен М. В кн.: *Йогансен М.* Вибрані твори. К., 2001; Речник української культури: Майк Йогансен у спогадах, листах, матеріалах. К., 2003; Михайло Йогансен. «Вісник Книжкової палати», 2005, № 1.

Д.М. Голда.

М.Г. Йогансен.

ЙО́КАЇ (Jókai) **Мор** (18.02.1825—05.05.1904) — угор. прозаїк, поет, драматург, публіцист, мемуарист, театральний критик, видавець, ред., громад. та політ. діяч. Н. в м. Комаром (нині місто в Угорщині) в родині дворянина, адвоката за фахом. Навч. в ліцеї м. Папа, студіював право в м. Кечкемет (обидва нині міста в Угорщині). Переїхавши 1845 до Будапешта (нині столиця Угорщини), став журналістом, приєднався до гуртка революц. молоді, яку очолював його друг, угор. поет Ш.Петефі. Ліберал за переконанням, Й. став згодом покладати надії на мирне врегулювання угор. проблем шляхом реформ «згори». Від 1861 — депутат угор. парламенту на боці опозиції.

М. Йокаї.

Найвідоміші романи Й. присвячені різним періодам угор. історії: «Золотий вік Трансільванії» (1852), «Турки в Угорщині», «Угорський набоб» (обидва — 1853), «Золтан Карпаті» (1854), «Сини людини з кам'яним серцем» (1869) та ін. Значну ч. творчого доробку Й. складають т. зв. рос. тв., присвячені приховуваним царатом сторінкам таємної історії *Російської імперії*: романи «Свобода під снігом» (1879, про декабристів та О.*Пушкіна*), «Афанасія» (про бунт і втечу з Камчатки в Європу М.Беньовського), повісті «Стережися красеня» (про княжну Є.Тараканову), «Державниця» (про імп. *Катерину II*), «Відчайдушний сміливець» (про О.Пугачова), зб. оповідань «З країни Півночі». Наук.-фантастичний «Роман майбутнього століття» (1872) пророкує небачений у світі кривавий терор,

спричинений революц. діяльністю рос. нігілістів. Укр. тематиці присвячені оповідання Й. «Скільки будинків — стільки звичаїв. Українські кріпаки», «Амірані» (про подорож імп. Катерини II Україною), «Кошовий отаман», «Раб Єдикуля» (про Ю.*Хмельницького*) та ін. Незліченні згадки Й. про різні аспекти життя України, її істор. діячів (зокрема — про гетьмана І.*Мазепу*), гайдамаків (див. *Гайдамацький рух*), запорожців, приєднання та природу Криму («Ахтіарський в'язень»), життя укр. купецтва («Премудрий Соломон у російському виданні»), географію України, її розлогі степи та чарівний *Київ* («Свобода під снігом») та ін. Багато тв. Й. екранізовано та перекладено 32 мовами світу. Укр. мовою їх перекладали О.Баран, І.Глинський, К.Бібіков, В.М.*Гнатюк*, А.*Кралицький*, П.Кумановський, О.Маркуш, І.Чендей та ін.

П. у м. Будапешт.

Тв.: Жовта троянда. К., 1958; 20 000 років під кригою. К., 1959; Сини людини з кам'яним серцем. К., 1959; 1988.

Літ.: *Кланицаи Т. и др.* Краткая история венгерской литературы XI—XX века. Будапешт, 1962; *Герасимова Г.* Мор Йокаї. «Всесвіт», 1975, № 12; *Штернберг Я.И.* Пугачев в изображении Мора Йокаи. В кн.: *Штернберг Я.И.* Мир поэзии и дружбы. Ужгород, 1979; *Герасимова Г.П.* О.С. Пушкін і Мор Йокаї. «Слов'янське літературознавство і фольклористика», 1984, вип. 14; *Geraszimova G.* Benyovszky Moric mint irodalmi hős (Мориц Беньовський як літературний герой). В кн.: Kalendarium. 1985. Uzsgorod, 1984; *Штернберг Я., Падяк В.* Пушкін або Йокаї? «Дукля», 1985, № 5; *Шахова К.О.* Мор Йокаї та його роман «Сини людини з кам'яним серцем». В кн.: *Йокаї М.* Сини людини з кам'яним серцем. К., 1988; *Шетер И.* Певец идей и ностальгии. В кн.: Писатели Венгрии. М., 1989; *Герасимова Г.П.* История России в изображении Мора Йокаи: достоверность и фантазия. Автореф. дис... канд. филол. н. К., 1990; *Її ж.* Україна в колі історичних зацікавлень Мора Йокаї. В кн.: Всеукраїнська науково-творча конференція «Проблеми розвитку художньої культури». Тези доповідей. К., 1994.

Г.П. Герасимова.

ЙО́НА (світські ім'я та прізв. невід.; р. н. невід. — 31.03.1461) — моск. митрополит (1448—61). Канонізований Помісним собором РПЦ (1547), дні пам'яті вшановуються тричі на рік — 31 берез., 27 трав., 15 черв. (усі дати дані за ст. ст.). Н. в с. Одноушево (нині село Костромської обл., РФ) в селянській родині. В юності прийняв чернечий постриг, служив у Симоновому монастирі в *Москві*, висвячений на ієромонаха. 1430 (за ін. даними, 1438) призначений єпископом Рязанським і Муромським. У зв'язку з відмовою вел. кн. моск. Василія II Васильовича Темного визнавати митрополита *Ісидора*, який прийняв *Флорентійську церковну унію 1439*, був обраний моск. *духовенством* і поставлений вел. кн. моск. Василієм II Васильовичем Темним як новий митрополит «київський і всієї Русі» (5 груд. 1448). Це означало де-факто автокефалію (див. *Автокефальна церква*) правосл. церкви в межах *Великого князівства Московського*, не визнану, однак, константиноп. патріархом (див. *Константинопольський патріархат*), конфлікт між церквами тривав до 1589 — надання константиноп. патріархом *Єремією II* Траносом автокефалії РПЦ і утворення *Московського патріархату*. Й. прагнув поширити свою владу і на правосл. церкву в укр. та білорус. землях (у межах *Великого князівства Литовського*) і був навіть підтриманий у цьому королем польс. і вел. кн. литов. *Казимиром IV* Ягеллончиком, однак константиноп. патріарх Григорій Мамма 1458 висвятив на Київ. митрополію *Григорія Болгарина*. Ця подія остаточно розмежувала стару *Київську митрополію* на власне Київ. та Моск. Митрополит Й. активно підтримував вел. кн. моск. Василія II Васильовича Темного, сприяв посиленню ролі правосл. церкви в д-ві, провадив ефективну місіонерську діяльність, був автором багатьох послань, склав «Келейне Євангеліє», куди увійшло 38 повчань на морально-етичні теми. Тяжко захворівши, призначив своїм спадкоємцем Феодосія. По смерті був похований в Успенському соборі Московського Кремля.

Літ.: Історія православної церкви в Україні. К., 1997; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія. Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

Ю.А. Мицик.

ЙО́НА I Глезна (світські ім'я та прізв. невід.; р. н. невід. — 1494) — київ. митрополит (1492—94; див. *Київська митрополія*). Походив зі шляхетського укр. чи білорус. роду, був полоцьким архієпископом (1482—88). По смерті свого попередника, київ. митрополита Симеона (1488), очевидно, виконував його обов'язки. Був обраний митрополитом на Соборі 1492 (за ін. даними — 1490). Того ж року послав до константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*) свого представника Йосифа Болгариновича (див. *Йосиф I*), архімандрита Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь), за благословенням. Дбав про розбудову храмів та монастирів, регулярно здійснював візитації своєї митрополії (Полоцьк, Мінськ, нині Білорусь, тощо), прагнув за допомогою правосл. *князів* і *шляхти* добитися поліпшення стану правосл. церкви в Польс.-Литов. д-ві. По його смерті митрополитом був обраний *Макарій I*.

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Макарий (Булгаков).* История русской церкви, т. 5. М., 1996.

Ю.А. Мицик.

ЙО́НА II (світські ім'я та прізв. невід.; серед. 15 ст. — 1507) — київ. митрополит (1503—07; див. *Київська митрополія*). Виходець з *Великого князівства Московського*, де був висвячений на священика. Мав дружину і дітей. Став наближеною особою до княжни Олени, дочки вел. кн. моск. *Івана III* Васильовича. Разом з нею, коли вона 1495 вийшла заміж за вел. кн. литов. (з 1501 — і польс. короля) *Олександра*, виїхав до Вільна (нині м. *Вільнюс*). Був княжим духівником, а також священиком в одному з віленських правосл. храмів, пізніше — віленським намісником київ. митрополита *Йосифа I* Болгариновича. Очевидно, овдовівши вже у *Великому князівстві Литовському*, прийняв чернечий постриг і став архімандритом (по берез. 1503) Свято-Воскресенського монастиря в м. Мінськ (нині столиця Білорусі). Після смерті Йосифа I, за клопотанням вел. кн. Олени, хіротонізований на київ. митрополита (до жовт. 1503), наступ-

ного року дістав благословення від константиноп. патріарха Пахомія (див. *Константинопольський патріархат*). Дбав про поліпшення правового й матеріального стану правосл. церкви, розбудовував храми й монастирі. Велику увагу приділяв відродженню Колозького монастиря в м. Гродно (нині місто в Білорусі); освятив Благовіщенський храм *Супрасльського Свято-Благовіщенського монастиря* тощо. В лип. 1507, вже будучи тяжкохворим, написав два заповіти, за якими гол. ч. свого майна передавав Церкві.

Літ.: *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, т. 5. М., 1996.

Ю.А. Мицик.

ЙО́РГА (Jorga) **Ніколає** (18.06. 1871—28.11.1940) — румун. історик, літературознавець, політ. діяч. Н. в м. Ботошань (Румунія; нині м. Ботошані). Вищу освіту здобув в ун-тах Ясс (Румунія), Парижа, Берліна та Лейпцига (Німеччина). Від 1894 — проф. Бухарестського ун-ту, з 1910 — чл. Румун. академії. 1906 був одним із засн. Нац.-демократ. партії, яка в наступні роки стала впливовою в політ. житті країни. В період *Першої світової війни* — прихильник *Антанти*. 1918—20 — голова Нац. зборів, 1931—32 — прем'єр-міністр і міністр нар. освіти. В 2-й пол. 1930-х рр. засуджував агресивну політику гітлерівської Німеччини, намагався протистояти її впливам у Румунії, виступав проти фашизації країни, за що й був убитий «залізногвардійцями» 1940 у м. Плоешті (Румунія).

Автор праць, гол. чин. з історії Румунії, а також *Візантії*, *Османської імперії*, балканських країн, у яких зібрано величезний документальний матеріал. В «Історії румунського народу в рамках його державної формації» (1905) вміщений чималий за обсягом інформаційний матеріал, який свідчить про роль слов'ян у формуванні румун. етносу. Однак у пізніших своїх працях Й. це вже заперечував. Гол. праці: «Історія румунів та їх цивілізації» (1920), «Історія румунської літератури» (т. 1—3, 1925—33), «Місце румунів у світовій історії» (т. 1—3, 1935), «Історія румунів» (т. 1—9, 1936—38), «Історія Османської держави» (т. 1—5, 1905—13), «Візантійська імперія» (т. 1—9, 1936—38).

Тв.: Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildlungen, bd. 1—2. Gotha, 1905; Geschichte des osmanischen Reiches, bd. 1—5. Gotha, 1908—13; Histoire des roumains et de leur civilization. Paris, 1920; Istoria literaturii romîneşti, vol. 1—3. Bucureşti, 1925—33; Istoria literaturii contemporane, vol. 1—2. Bucureşti, 1934; La place des roumains dans l'histoire universelle, vol. 1—3. Bucureşti, 1936—38; The Byzantine Empire, vol. 1—9. Bucureşti, 1936—38.

І.Т. Лісевич.

ЙОРДА́Н та його твір «Getica». Й. (Jordanis, Iordanes; р.н. і р.с. невід.) — історик *готів*. За походженням гот (острогот). Н. в *Мезії Нижній*. Так само, як його дід, був нотарієм, можливо, при полководці *аланів* Гунтігісі Базі. Напевне, прийняв духовний сан. Гол. свою працю — «Getica» (рос. переклад О.Скржинської «О происхождении и деяниях гетов») завершив 551. Це один з найзначніших тв. раннього *середньовіччя*, що й донині залишається одним з осн. джерел для істориків та археологів, які досліджують історію Сх. Європи. В ньому викладено історію готів, починаючи з часів, коли готи залишили Скандинавію й висадилися поблизу гирла Вісли, а далі наблизилися до *Чорного моря*, звідки рушили на зх. до Італії й Іспанії. В 5 ст. готи утворили д-ви вестготів (везеготів) і остготів (остроготів). Й. намалював грандіозне полотно *Великого переселення народів* у 5—6 ст.: відтворив рух племен зі сх. й пн., їх боротьбу з *Візантією* на її дунайських рубежах, у балканських і зх. провінціях. «Getica» містить цінні й унікальні відомості з історії Північного Причорномор'я й давніх слов'ян на Віслі, Дніпрі, Дністрі й Дунаї.

Літ.: О происхождении и деяниях гетов. «Getica». СПб., 1997.

М.Ф. Котляр.

ЙОРДА́НІЯ, Йорданське Хашимітське Королівство (Al-Urdunn, Al-Mamlaka al-'Urdunniya al-Hāshimiyyah) — д-ва на Бл. Сході у зх. ч. Азії. Пл. — 89,4 тис. км². Нас. — бл. 5,76 млн осіб (2005). Етнічний склад: араби (98 %), черкеси, вірмени, чеченці, перси, турки, курди та ін. (2 %). Держ. мова — араб. Нас. сповідує *іслам* сунітського зразка (92 %), християнство (6 %), ін. релігії. Столиця — м. Амман. Адм.-тер. поділ на 12 мухафаз (провінцій). Грошова одиниця — йорданський динар.

Як суверенне королівство існує від 25 трав. 1946. Від 1952 — конституційна монархія. Держ. влада поділяється на законодавчу, виконавчу та суд. Глава д-ви і верховний головнокомандувач армії — король із правлячої династії Хашимітів (од 1999 — Абдалла II). Він призначає прем'єрміністра та членів уряду, які підлягають затвердженню парламентом. Законодавча влада представлена двопалатним парламентом — Нац. асамблеєю. Члени верхньої палати — Сенату — призначаються королем, їхня кількість не може бути більшою половини кількості обраних нар. голосуванням депутатів нижньої палати. Члени Палати представників обираються шляхом прямого голосування на пропорційній основі строком на 4 роки (110 місць). Усі ухвалені парламентом закони набувають сили тільки після підписання їх королем. Король має право вето, яке, однак, може бути подолане $^2/_3$ голосів обох палат парламенту. Суд. влада незалежна й представлена трьома категоріями судів: цивільними, реліг. та спец. (під юрисдикцією останніх перебувають справи, пов'язані з нац. безпекою та наркоторгівлею).

Найдавніші за віком археологічні матеріали, що знайдені на тер. Й. і які засвідчують присутність тут людей, датуються 10—7 тис. до н. е. Колись йорданські землі заселяли семітські племена, у 3—2 тис. до н. е. тут жили також фінікійці, хети та ін. народи. У 1 тис. до н. е. ч. тер. сучасної Й. входила до Ізраїльського та Іудейського царств. Наприкінці 1 тис. до н. е. тут виникло Набатейське царство з центром у м. Петра (нині м. Ваді-Муса). Від 332 до н. е. йорданські землі були частиною д-ви Александра Македонського, а після його смерті увійшли до складу д-ви Птолемеїв. На поч. 2 ст. н. е. вони були завойовані римлянами. Від 4 ст. — у складі *Візантії*, в 7 ст. — завойовані арабами й увійшли до Араб. халіфату. По-

ступово тут поширилися араб. мова та іслам. Протягом 11—15 ст. ці землі зазнали вторгнення хрестоносців (див. *Хрестові походи*), сельджуків та єгип. мамлюків. 1516 стали ч. *Османської імперії.* Після розпаду останньої (1918) за рішенням міжнар. конф. в Сан-Ремо (1920) перейшли під контроль Великої Британії. 1921 виділені в окрему територіальну одиницю — емірат Трансйорданію на чолі зі старшим сином одного з реліг. лідерів Мекки шерифа Хусейна ібн Алі — Абдаллою. 1946 Трансйорданія отримала незалежність від Великої Британії, хоча брит. війська все ще залишалися в країні (вони були виведені з її тер. 2 листоп. 1958). 15 трав. 1946, після проголошення незалежності д-ви Ізраїль, йорданські війська окупували Зх. берег р. Йордан та Сх. Єрусалим (див. *Єрусалим*). У квіт. 1949 Й. стала офіційно називатися Йорданським Хашимітським Королівством. У квіт. 1950 парламент Й. ухвалив рішення про приєднання до Й. тер Сх. Палестини. 1952 на трон зійшов король Хусейн (правив до 1999). Для зміцнення внутрішньополіт. ситуації в країні після виступів опозиційних сил, невдоволених, зокрема, тим, що уряд підписав Багдадський пакт (1955), король Хусейн проголосив нові вибори й сформував уряд лояльної опозиції на чолі з С.Наблусі. Невдовзі опозиційні сили почали підготовку до військ. перевороту. В квіт. 1957 король Хусейн запровадив у країні надзвичайний стан, до Й. прибували брит. війська. Поч. 1960-х рр. позначився екон. піднесенням, 1961 були проведені парламентські вибори.

Зі створенням 1964 Орг-ції визволення Палестини (ОВП) почалося загострення араб.-ізраїл. конфлікту. Арабо-ізраїл. війна 1967 призвела до втрати Й. Зх. берега р. Йордан та Сх. Єрусалима. Країна зазнала важких екон. та військ. втрат. На її тер. оселилося більше ніж 300 тис. палестинських біженців. Протягом 1967—70 палестинські партизани, які базувалися на тер. Й., здійснювали в Ізраїлі диверсії. Після вчиненої ОВП 17 верес. 1970 спроби замаху на короля Хусейна йорданська армія отримала наказ вигнати палестинських партизанів із країни (ці події отримали назву «чорний вересень»). Реакцією араб. країн на такі дії короля Хусейна було запровадження щодо Й. політики ізоляції. 1973, з початком арабо-ізраїл. війни, араб. країни знову об'єдналися. 1974 на засіданні глав араб. д-в у Рабаті (Марокко) була прийнята резолюція, яка проголошувала ОВП єдиним законним представником палестинського народу. 1988 Й. відмовилася від претензій на Зх. берег р. Йордан на користь ОВП.

Після окупації 1991 іракськими військами Кувейту Й., разом з Єменом, Лівією та ОВП, виступила за мирне врегулювання проблеми й зберігала нейтралітет під час військ. операції проти Іраку «Буря в пустелі» 1991; як результат, нафтовидобувачі — д-ви Перської затоки — призупинили фінансову допомогу Й., а уряд Кувейту, як тільки було відновлено суверенітет країни, вислав з тер. Кувейту бл. 300 тис. йорданських підданих. 1994 Й. підписала мирний договір з Ізраїлем. 1995 відновлено дипломатичні та торг. відносини з араб. д-вами. 1996 Й. отримала статус «основного ненатовського союзника» США. 1997 був підписаний договір про співробітництво з *Європейським Союзом* (ратифікований 1999).

Й. — країна з бідними природними ресурсами (тут є лише значні поклади фосфатів). Осн. галузями її економіки є гірничовидобувна, банківсько-фінансова, с.-г., туризм. Від груд. 1999 Й. — чл. *Світової організації торгівлі.* 2001 стала однією з 4-х країн, що підписали угоду про вільну торгівлю зі США.

Й. визнала незалежність України 28 груд. 1991. У груд. 2000 в Україні розпочало свою роботу почесне консульство Й., а в січ. 2002 в Аммані відкрилося консульство України, яке в лют. 2003 перетворене на посольство.

30 листоп. 2005 Україна та Й. підписали низку угод, зокрема про: морське торг. судноплавство; повітряне сполучення; співробітництво у сфері стандартизації та метрології, а також меморандум про визнання дипломів моряків.

Й. — чл. *Організації Об'єднаних Націй* (з 1955), Ліги араб. д-в (з 1945) та ін. міжнар. орг-цій.

Літ.: *Котлов Л.Н.* Иордания в новейшее время. М., 1962; *Шумов С.А., Андреев А.Р.* История Ближнего Востока. *Садык-и-Кишкари М.* Кодекс приличий на Востоке. М., 2002.

Я.Л. Шолох.

ЙО́СИФ I Болгаринович (світське ім'я невід.; р.н. невід. — 1501) — київ. митрополит (1498—1501; див. *Київська митрополія*). Походив із впливового укр. правосл. шляхетського роду, який був споріднений із *Сапігами*. Болгариновичі (Булгариновичі) мали свої маєтності на *Волині*. Він отримав добру освіту, був висвячений на ієромонаха, призначений архімандритом Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку (нині місто Мінської обл., Білорусь). Не пізніше 7 черв. 1492 призначений смоленським єпископом. По смерті київ. митрополита *Макарія I* (1 трав. 1497) Й. I завдяки клопотанню Івана Сапіги був поставлений вел. кн. литов. *Олександром* на *Київську митрополію* (30 трав. 1498). Водночас він керував і смоленською кафедрою. Константиноп. патріарх Йоаким I (див. *Константинопольський патріархат*) благословив Й. I на Київ. митрополію лише 1500. Можливо, така затримка була викликана тим, що саме *великий князь* призначив Й. I митрополитом, хоч згідно з церк. правом його повинен був обрати церк. собор. Крім того, він виявляв певну схильність до *Флорентійської церковної унії 1439* і вів з цього приводу листування з рим. папою Александром VI.

Під час свого архієрейського (див. *Архієрей*) служіння сприяв розбудові Київ. митрополії, будівництву храмів і монастирів, зокрема освятив навесні 1500 церкву св. Іоанна Богослова *Супрасльського Свято-Благовіщенського монастиря.* 1501 тяжко захворів і помер. Спадкоємцем Й. I на митрополичій кафедрі був *Йона II.*

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, кн. 5. М., 1996; *Ґудзяк Б.* Криза: реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

Ю.А. Мицик.

ЙО́СИФ II (13.03.1741—20.02. 1790) — імператор *«Священної римської імперії германської нації»* (1765—90; до 1780 правив разом зі своєю матір'ю *Марією-Терезією*), австрійс. государ (1780—90). Представник *освіченого абсолютизму*. В новоприєднаних до Австрії *Галичині* (приєднана згідно з умовами 1-го поділу Польщі 1772; див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*) й *Буковині* (приєднана 1774), як і в усій д-ві, провів низку реформ: централізував держ. управління, змінив правове становище *міст*, заохочував розвиток ремесел і торгівлі (політика *протекціонізму*), застосування нових методів господарювання в с. г-ві (насаджував нім. колонії як взірці господарювання). Скасував особисту залежність селян від *дідичів* (1782), обмежив *панщину* (1786), зробив невдалу спробу скасувати панщину й замінити її *чиншем* (1789), підпорядкував церкву д-ві (т. зв. йосифізм), запровадив свободу віросповідання (1781), ліквідував ч. монастирів (між ін. *Манявський скит*), з майна яких утворив т. зв. реліг. фонд, перевів на держ. кошт шкільну освіту, зрівняв укр. греко-катол. *духовенство* у правах з латинським і заснував греко-катол. духовні семінарії у *Відні* (*«Барбареум»* — 1774) та *Львові* (1784; див. *Греко-католицька духовна семінарія у Львові*), відновив у Львові ун-т (1784; нині *Львівський національний університет*) і заснував при ньому *«Studium Ruthenum»* (1787). (Див. *Йосифинська метрика*.)

Реформи Й. II відповідали сусп. прогресові, але через централізаторсько-абсолютистські тенденції та бюрократичний спосіб їх проведення зіткнулися з опором різних соціальних верств, особливо *дворянства*. Тому Й. II та його наступники були змушені частково скасувати їх. Деякі з реформ мали позитивне значення для культ. розвитку українців у монархії *Габсбургів*.

Літ.: *Lepucki H.* Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772—1790, Lwów, 1938; *Feytö E.* Josef II: Kaiser und Revolutionär. Stuttgart, 1956; *Rozdolski R.* Die grosse Steuer und Agrarreform Josefs II. Warszawa, 1961; *Крип'якевич І.* Історія України. Львів, 1992; Історія України: нове бачення. К., 1995.

Ф.І. Стеблій.

ЙО́СИФ II Солтан (світське ім'я невід.; серед. 15 ст. — поч. 1522) — київ. митрополит (1507—22; див. *Київська митрополія*). Походив з відомого правосл. шляхетського роду. Н., імовірно, на Київщині. Дістав добру освіту. Будучи архімандритом, здійснив подорож до Святої землі. Пізніше став смоленським єпископом і на цій посаді зарекомендував себе послідовним противником політ. інтенцій Рос. д-ви. По смерті київ. митрополита *Йони II* з благословення константиноп. патріарха (див. *Константинопольський патріархат*) був призначений королем польс. та вел. кн. литов. *Сигізмундом I* на вакантну кафедру (1507), а пізніше (1509) його було й висвячено. Виявив себе активним оборонцем правосл. церкви в Польс.-Литов. д-ві. Незважаючи на тиск з боку короля, відмовився прийняти *Флорентійську церковну унію 1439*. З ініціативи Й. II було скликано три правосл. собори, серед яких найбільше значення мав Віленський (1509—10). Його ухвали були спрямовані на послаблення права патронату місц. світських владик над парафіями, зміцнення авторитету київ. митрополита, посилення церк. дисципліни тощо. Постанови Собору («Правила») були написані самим Й. II. Спираючись на підтримку укр. і білорус. феодалів, насамперед кн. К.*Острозького*, він добився видання Сигізмундом I привілею, що підтверджував давні права правосл. церкви. Був першим київ. митрополитом, котрий до титулу «Київський» додав і «Галицький», зміцнивши тим самим єдність правосл. церкви. Велику увагу приділяв розбудові нових храмів і монастирів, насамперед *Супрасльського Свято-Благовіщенського монастиря*. Й. II підтримував правосл. *братства*, зокрема Віленське Спасо-Преображенське, надав устав Супрасльському Свято-Благовіщенському монастиреві, є автором цікавого «Опису Слуцького монастиря». З ініціативи Й. II його дяк Федір переписав з давнього списку першу ч. *Біблії* (П'ятикнижжя).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Ульяновський В.І.* Історія церкви та релігійної думки в Україні, кн. 1—2. К., 1994.

Ю.А. Мицик.

ЙО́СИФ III Русин (світські ім'я та прізв. невід.; р.н. невід. — 1534) — київ. митрополит (1522—34; див. *Київська митрополія*). Походження невід. Був полоцьким архієпископом (1516—22). По смерті свого попередника *Йосифа II* Солтана хіротонізований на митрополита.

Боровся проти права патронату світської влади над правосл. церквою. Успішно розв'язав конфлікт, який виник через незаконне поставлення королем *Сигізмундом I* Старим митрополичим намісником у *Галичині* правосл. шляхтича Яцька Гдашицького (у чернецтві — Ісаакія). Виявивши гнучкість і такт, Й. III добився визнання останнім своєї влади (1526) і розриву з львів. катол. архієпископом Бернардом, що сприяло успішній протидії експансії *католицизму* в Галичині. Спираючись на підтримку правосл. *еліти Великого князівства Литовського*, в першу чергу кн. К.*Острозького*, будував храми й монастирі. Ще за свого життя Й. III, очевидно через хворобу, передав управління київ. митрополією єпископові Луцькому і Острозькому Макарію (1534; див. *Макарій II*), який згодом став київ. митрополитом (1535).

Літ.: *Грушевський М.* Історія України-Руси, т. 5. К., 1994; *Макарий (Булгаков).* История Русской Церкви, кн. 5. М., 1996.

Ю.А. Мицик.

ЙО́СИФ НЕЛЮБО́ВИЧ-ТУКА́ЛЬСЬКИЙ (світське ім'я невід.; р.н. невід. — 05.08.1675) — київ. митрополит (1663—75). Н. в сім'ї правосл. шляхтича з Пінщини. Архімандрит Лещинського монастиря в Білорусі. 1657—61 — архімандрит *Віленського Святого Духа монастиря*. 1661 поставлений митрополитом Діонісієм (*Балабаном*) єпископом Могильовським, Мстиславським і Оршанським. Після смерті Діонісія (Балабана) ч. *духовенства* на соборі в Корсуні (нині м. *Корсунь-Шевченківський*; 9—19 жовт. 1663) обрала Й.Н.-Т. київ. митрополитом. Одночасно на митрополичу кафедру претендував А.Винницький, якого підтримував польс. король *Ян II* Казимир Ваза. Проте наступного року король визнав обрання Й.Н.-Т. й наказав йому підтримувати правобереж. гетьмана

Йосиф II.

Йосиф Нелюбович-Тукальський.

А.Ф. Йоффе.

П.*Тетерю.* Але коли на *Правобережній Україні* розгорнувся повстанський рух проти П.Тетері, митрополит з відома останнього був заарештований і посаджений до в'язниці в м. Марієнбург (нині м. Мальборк, Польща). Звільнений з ув'язнення 1665 за сприяння П.*Дорошенка* й переїхав до його резиденції в м. *Чигирин.* Після визнання П.Дорошенком протекторату *Османської імперії* Й.Н.-Т. 1668 одержав благословення від константиноп. патріарха Мефодія (див. *Константинопольський патріархат*). Підтримував політику П.Дорошенка.

Одночасно з митрополитством Й.Н.-Т. місцеблюстителями київ. митрополичої каф-ри на *Лівобережній Україні* були: 1661—68 — ніжин. протопоп Мефодій Филимонович, 1670—85 — Лазар (*Баранович*). Орієнтація правосл. ієрархії на ті чи ін. політ. кола *козацької старшини* сприяла підпорядкуванню укр. правосл. церкви *Московському патріархату*, що остаточно відбулося за митрополита Гедеона (Святополка-Четвертинського).

П. у м. Чигирин. Перепохований у Спасо-Преображенському соборі *Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря*.

Літ.: *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М., 1899; *Лисенко І.* Митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський. «Київська старовина», 1994, № 6; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви, т. 2. К., 1998.

О.М. Дзюба.

ЙО́СИФИНСЬКА МЕ́ТРИКА — комплекс актів 1785—88, що регулювали земельні відносини в *Галичині*; перший земельний кадастр (перепис і екон. оцінка земельних угідь), складений у межах реформ, що їх проводив імператор *«Священної римської імперії германської нації»* і австрійс. государ *Йосиф II.* Й.м. складалася на підставі патенту (указу) Йосифа II від 12 квіт. 1785 з метою упорядкування податкового законодавства Австрійс. д-ви, в т. ч. Галичини, приєднаної згідно з умовами 1-го поділу Польщі 1772 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), врегулювання земельних відносин та податкової системи. По кожному населеному пункту окремо Й.м. містила: книгу поземельного прибутку (метрикальну книгу) — осн. документ земельного кадастру, де фіксувалися дані про власника, площу, категорію, прибутковість та ін. відомості про земельні угіддя; штокінвентар (госп. опис поміщицького маєтку) та ін. документи. Використовувалася під час розгляду спорів, пов'язаних із землеволодінням. Й.м. відбиває тогочасний розвиток сусп. відносин, с.-г. і пром. вир-ва, екон. розвиток регіону загалом у кін. 18 ст. На основі Й.м. створено *Францисканську метрику* — пізніший земельний кадастр Галичини (1819—20).

Документи Й.м. зберігаються у *Центральному державному історичному архіві України* у *Львові.*

Літ.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики — перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965.

С.В. Максимова.

ЙО́ФФЕ Абрам Федорович (29 (17).10.1880—14.10.1960) — фізик, організатор науки, чл.-кор. РАН (1918; від 1925 — АН СРСР), акад. РАН (1920). Віце-президент АН СРСР (1926—29 та 1942—45). Чл. ВАСГНІЛ (1956). Герой Соц. Праці (1955). Чл.-кор. Геттінгенської (1924) та Берлінської (1928) академій наук, Амер. акад. наук та мистецтв у Бостоні (1958), почесний д-р Каліфорнійського ун-ту (1928, США), Сорбонни (1945), почесний чл. Франц., Брит., Китайс. фізичних т-в. Н. в м. *Ромни.* Закінчив Роменське реальне уч-ще. 1897—1902 — навчався в Петерб. технологічному ін-ті. 1902—06 — працював у лабораторії нім. фізика В.-К.Рентгена в Мюнхені (Німеччина), де 1905 отримав ступінь д-ра філософії. Після повернення в Росію працював у Петерб. політех. ін-ті. 1913 захистив магістерську, а 1915 — докторську дисертації, обраний проф. каф-ри заг. фізики.

За його участі було створено фізико-тех. від. у Рентгенологічному та радіологічному ін-ті (1918), фізико-мех. ф-т у Політех. ін-ті (1919), Фізико-тех. ін-т (1921), Фізико-агрономічний ін-т (1932). Він ініціював створення фізико-тех. ін-тів у багатьох пром. центрах СРСР, зокрема у *Харкові* та *Дніпропетровську.*

Під час *Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945* працював у Казані (нині столиця Татарстану, РФ), очолював Військ.-мор. та Військ.-інженерну комісії. В ході повоєнної кампанії проти т. зв. космополітів (див. *Кампанія боротьби з «космополітизмом» 1949—1953*) був звільнений з посади директора Фізико-тех. ін-ту. 1952—55 очолював Лабораторію напівпровідників АН СРСР, а від 1955 — Ін-т напівпровідників АН СРСР.

Його осн. наук. досягнення пов'язані з вивченням електричних, фотоелектричних та мех. властивостей кристалів. Він був одним з перших, хто почав досліджувати напівпровідники. Висунув гіпотезу про те, що напівпровідники можуть забезпечити ефективне трансформування енергії випромінювання в електричну енергію (за цим принципом працюють т. зв. сонячні батареї). Його учнями були такі всесвітньо відомі фізики, як: П.Капіца, І.Курчатов, О.*Александров*, Ю.Харитон та ін.

Лауреат Держ. премії СРСР (1942), Ленінської премії (1961, посмертно).

П. в м. Ленінград (нині м. *Санкт-Петербург*).

Тв.: Физика кристаллов. М.—Л., 1929; Основные представления современной физики. Л.—М., 1949; Физика полупроводников. М.—Л., 1957.

Літ.: *Кикоин И.К., Соминский М.С.* Абрам Федорович Иоффе (К восьмидесятилетию со дня рождения). «Успехи физических наук», 1960, т. 72, вип. 2; *Соминский М.С.* Абрам Федорович Иоффе. М.—Л., 1964; Абрам Федорович Иоффе. М., 1981; Абрам Федорович Иоффе (1880—1960). М., 1981.

Я.Л. Шолох.

Список основних скорочень *

А

авіац. — авіаційний
австрал. — австралійський
австрійс. — австрійський
австро-угор. — австро-угорський
адм. — адміністративний
адм.-тер. — адміністративно-територіальний
АЕС — атомна електростанція
азерб. — азербайджанський
азіат. — азіатський
акад. — академія
акад. — академік
амер. — американський
АН — Академія наук
англ. — англійський
антич. — античний
АН України — Академія наук України (від 1991)
а. о. — автономна область
ап. — апостол
АПК — аграрно-промисловий комплекс
АПН — Агентство преси «Новини»
АР — Автономна Республіка
араб. — арабський
арк. — аркуш
АР Крим— Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
артилер. — артилерійський
археогр. — археографічний
археол. — археологічний
архів. — архівний
архіт. — архітектор (з прізвищем)
архіт. — архітектурний
арх-ра — архітектура
АСЕАН — Асоціація держав Півден-но-Східної Азії
асоц. — асоціація
АСУ — автоматична система управління
АТ — акціонерне товариство

* Складні терміни, до яких входять слова із цього списку, також можуть скорочуватись, напр.: всеукр., укр.-рос. і т. п.

афг. — афганський
афр. — африканський

Б

балт. — балтійський
банк. — банківський
бас. — басейн (з назвою річки)
бельг. — бельгійський
берез. — березень
бібл. — біблійний
білорус. — білоруський
б-ка — бібліотека
бл. — близько (з числом)
бл.-сх. — близькосхідний
Бл. Схід — Близький Схід
б/м — без місця видання
болг. — болгарський
б/р (б/г) — без року видання (рос. — без года издания)
брацлав. — брацлавський
брит. — британський
бронз. — бронзовий
БСЭ — Велика радянська енциклопедія (рос. — Большая советская энциклопедия)
буд. — будівельний
буд-во — будівництво
бурж. — буржуазний
бюл. — бюлетень

В

в. — випуск (з цифрою)
в. — вік
ВАК — Вища атестаційна комісія
ВАСГНІЛ — Всесоюзна академія сільськогосподарських наук ім. Леніна
ВАТ — відкрите акціонерне товариство
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
вел. кн. — великий князь
верес. — вересень
вид. — видання
вид-во — видавництво
ВИЖ — «Військово-історичний журнал» (рос. — «Военно-исторический журнал»)

визвол. — визвольний
викл. — викладач
виконком — виконавчий комітет
вип. — випуск
вир-во — виробництво
вироб. — виробничий
від. — відділ
від-ня — відділення
відп. — відповідальний
візант. — візантійський
військ. — військовий
він. — вінницький
вірм. — вірменський
вітчизн. — вітчизняний
ВКП(б) — Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ — Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
внутр. — внутрішній
в. о. — виконуючий обов'язки
воєн. — воєнний
воєнком — воєнний комісар
волин. — волинський
ВПК — воєнно-промисловий комплекс
ВПШ — Вища партійна школа
ВР — Верховна Рада
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
вул. — вулиця (з назвою)
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ВУЧК — Всеукраїнська надзвичайна комісія (рос. — Всеукраинская чрезвычайная комиссия)
ВЦРПС — Всесоюзна центральна рада професійних спілок
ВШ — вища школа

Г

г. — гора (з назвою)
га — гектар (з числом)
газ. — газета (з назвою)
ГА ООН — Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

гвард. — гвардійський
г-во — господарство
ген. — генерал (з прізвищем)
ген. — генеральний
Генштаб — Генеральний штаб
геогр. — географічний
геол. — геологічний
герм. — германський
ГЕС — гідроелектростанція
гетьман. — гетьманський
ГЕУ — Географічна енциклопедія України
г-зія — гімназія
гол. — головний
голл. — голландський
гол. н. с. — головний науковий співробітник
гол. чин. — головним чином
госп. — господарський
ГПУ — Державне політичне управління (рос. — Государственное политическое управление)
грец. — грецький
грн. — гривня
громад. — громадський
громадян. — громадянський
груд. — грудень
грузин. — грузинський
губ. — губернія
губком — губернський комітет
Гулаг — Державне управління таборів (рос. — Государственное управление лагерей)

Д

ДА — Державний архів
дат. — датський
д-ва — держава
демократ. — демократичний
департ. — департамент
держ. — державний
Держ. премія в галузі н. і т. — Державна премія в галузі науки і техніки
Дж. — джерела (в бібліографії)
д-зія — дивізія
див. — дивіться, дивись
дир. — директор
дис. — дисертація
ДІНАУ — Державне інформаційне агентство України
дніпроп. — дніпропетровський
добр. т-во — добровільне товариство
дол. — долар
донец. — донецький
доц. — доцент
ДП — табір для переміщених осіб
ДПУ — Державне політичне управління
д-р — доктор
драм. — драматичний
д-р воєн. н. — доктор воєнних наук
д-р екон. н. — доктор економічних наук
д-р істор. н. — доктор історичних наук
д-р пед. н. — доктор педагогічних наук
д-р психол. н. — доктор психологічних наук
д-р тех. н. — доктор технічних наук
д-р філол. н. — доктор філологічних наук
д-р філос. н. — доктор філософських наук
д-р юрид. н. — доктор юридичних наук

Е

екон. — економічний
енцикл. — енциклопедія
ЕОМ — електронно-обчислювальна машина
естон. — естонський
етногр. — етнографічний
ЕУ — Енциклопедія українознавства

Є

ЄБРР — Європейський банк реконструкції та розвитку
єврейс. — єврейський
європ. — європейський
єгип. — єгипетський
ЄС — Європейський Союз

Ж

ж. — журнал (з назвою)
житомир. — житомирський
жін. — жіночий
жовт. — жовтень
жовтн. — жовтневий

З

зав. — завідувач, завідуючий (при назві установи чи посади)
заг. — загальний
заг.-освіт. — загальноосвітній
закарп. — закарпатський
замполіт — замісник командира з політичної частини
зап. — записки (у значенні «наукові праці»)
запоріз. — запорізький
запороз. — запорозький
засл. арт. — заслужений артист
засл. діяч мист-в — заслужений діяч мистецтв
засл. діяч н. — заслужений діяч науки
засл. діяч н. і т. — заслужений діяч науки і техніки
засн. — засновник
заст. — заступник
ЗАТ — закрите акціонерне товариство
зат. — затока (з назвою)
зб. — збірник, збірка
з-д — завод
зібр. — зібрання
ЗМІ — засоби масової інформації
ЗНТШ — «Записки Наукового товариства імені Шевченка»
зовн. — зовнішній
ЗОУНР — Західна область Української Народної Республіки
ЗС — Збройні Сили
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
зх. — захід
зх. — західний

І

ІА — інформаційне агентство
івано-франк. — івано-франківський
ізраїл. — ізраїльський
іл. — ілюстрація
ім. — імені
ІМіС — «Історія міст і сіл» (у бібліографії)
імп. — імператор, імператриця (з іменем)
ін. — інший
інд. — індійський
інж. — інженер
іноз. — іноземний
ін-т — інститут (навчальний або науковий заклад)
інтернац. — інтернаціональний
істор. — історичний
італ. — італійський

К

К. — Київ (рос. — Киев; у бібліографії)
кавалерійс. — кавалерійський
кавказ. — кавказький
казах. — казахський
кам. — кам’яний
канад. — канадський
канд. — кандидат, кандидатський
канд. воєн. н. — кандидат воєнних наук
канд. екон. н. — кандидат економічних наук
канд. істор. н. — кандидат історичних наук
канд. пед. н. — кандидат педагогічних наук
канд. психол. н. — кандидат психологічних наук
канд. філол. н. — кандидат філологічних наук
канд. філос. н. — кандидат філософських наук
канд. юрид. н. — кандидат юридичних наук
канів. — канівський
капіталіст. — капіталістичний
катеринсл. — катеринославський
катол. — католицький

каф-ра — кафедра
КБ — конструкторське бюро
кв. — квадратний
квіт. — квітень
КДБ — Комітет державної безпеки
кер. — керівник
кер-во — керівництво
київ. — київський
киргиз. — киргизький
китайс. — китайський
кін. — кінець (при цифрах)
кіноф-м — кінофільм
кіровогр. — кіровоградський
КЛЭ — Коротка літературна енциклопедія (рос. — Краткая литературная энциклопедия)
км — кілометр
$км^2$ — кілометр квадратний
КМ — Кабінет Міністрів
кн. — книга (з назвою)
кн. — князь, княгиня (з іменем чи прізвищем)
козац. — козацький
кол. авт. — колектив авторів
колг. — колгоспний
колгосп — колективне господарство
колиш. — колишній
команд. — командувач
комбриг — командуючий бригадою
комуніст. — комуністичний
комбіди — комітети бідноти
Комінтерн — Комуністичний Інтернаціонал
комнезами — комітети незаможних селян
конг. — конгрес
константиноп. — константинопольський
конф. — конференція
концтабір — концентраційний табір
кооп. — кооперативний
коп. — копійка
королів. — королівський
косміч. — космічний
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ — Комуністична партія Західної України
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ — Комуністична партія Східної Галичини
КПУ — Комуністична партія України
к-ра — культура
крайком — крайовий комітет
крб. — карбованець (з числом)
крим. — кримський
кримськотатар. — кримськотатарський
КСМ — Комуністична спілка молоді
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
КСМЗУ — Комуністична спілка молоді Західної України
КСП — колективне сільськогосподарське підприємство
к-т — комітет
культ. — культурний
КУН — Конгрес українських націоналістів

Л

Л. — Ленінград (рос. — Ленинград; у бібліографії)
лат. — латинський
латв. — латвійський
латис. — латиський
ленінгр. — ленінградський
лип. — липень
листоп. — листопад
литов. — литовський
лівобереж. — лівобережний
літ. — література, літературний
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
«ЛНВ» — «Літературно-науковий вісник»
«ЛУ» — «Літературна Україна»
лубен. — лубенський
луган. — луганський
львів. — львівський
лют. — лютий
лютн. — лютневий

М

м — метр
м. — місто (з назвою)
м. — море (з назвою)
М. — Москва (у бібліографії)
МАГАТЕ — Міжнародне агентство з атомної енергії
макс. — максимальний
мал. — малюнок
мат. — математичний
маш.-буд. — машинобудівний
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МВФ — Міжнародний валютний фонд
МГБ — Міністерство державної безпеки (рос. — Министерство государственной безопасности)
мед. — медичний
медсестра — медична сестра
мех. — механічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
миколаїв. — миколаївський
миргород. — миргородський
мист-во — мистецтво
міжнар. — міжнародний
мін-во — міністерство (з назвою)
місц. — місцевий
міськ. — міський
міськвиконком — міський виконавчий комітет
міськком — міський комітет
міськрада — міська рада
м-ко — містечко (з назвою)
млн — мільйон
млрд — мільярд
м. н. с. — молодший науковий співробітник
МОЗ — Міністерство охорони здоров’я
молдав. — молдавський
молдов. — молдовський
монгол. — монгольський
мор. — морський
моск. — московський
МП — мале підприємство
МТС — машинно-тракторна станція
муз. — музичний
МЭ — Музична енциклопедія (рос. — Музыкальная энциклопедия)

Н

н. — народився
навч. — навчальний, навчався
навч. р. — навчальний рік
НАН України — Національна академія наук України (з 1994)
напр. — наприклад
нар. — народний
нар. арт. — народний артист
нар.-госп. — народногосподарський
нарком — народний комісар
наркомат — народний комісаріат
Наркомос — Народний комісаріат освіти
Наркомфін — Народний комісаріат фінансів
нас. — населення
НАТО — Організація Північноатлантичного договору (NATO)
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
НБУ — Національний банк України
НБУВ — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського
н.-д. — науково-дослідний
НДІ — науково-дослідний інститут
НДР — Німецька Демократична Республіка
н. е. — нова ера, наша ера
невід. — невідомий, невідомо
неп — нова економічна політика
ніжин. — ніжинський
нім. — німецький
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
новгород. — новгородський
норвез. — норвезький
НРБ — Народна Республіка Болгарія

НРУ — Народний рух України
н. с. — науковий співробітник
н. ст. — новий стиль
НТШ — Наукове товариство імені Т. Шевченка

О

о. — отець (з іменем)
ОАД — Організація американських держав
ОАЕ — Об'єднані Арабські Емірати
ОАЄ — Організація африканської єдності
обком — обласний комітет
обл. — область (з назвою)
обл. ц. — обласний центр
об-ня — об'єднання (при назві)
ОБСЄ — Організація з безпеки та співробітництва в Європі
о-в — острів
ОДПУ — Об'єднане державне політичне управління
одес. — одеський
оз. — озеро (з назвою)
ОК — організаційний комітет
оо. — отці
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОП — орендне підприємство
ОПЕК — Організація країн-експортерів нафти
опубл. — опублікований
орг. — організаційний
орг-ція — організація (з назвою)
освіт. — освітній
осман. — османський
осн. — основний
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
офіц. — офіційний

П

п. — помер
парт. — партійний
партизан. — партизанський
партшкола — партійна школа
Пг. — Петроград
пд. — південь
пд. — південний
пд.-зх. — південно-західний
пд.-сх. — південно-східний
пед. — педагогічний
пер. — переклад
перейм. — перейменований
переяслав. — переяславський
петерб. — петербурзький
петрогр. — петроградський
п-ів — півострів
підпр-во — підприємство
піх. — піхотний
пл. — площа (з цифрою)
пн. — північ
пн. — північний
пн.-зх. — північно-західний
пн.-сх. — північно-східний
ПНР — Польська Народна Республіка
пов. — повіт (з назвою)
пол. — половина
політ. — політичний
політбюро — політичне бюро
політпрацівник — політичний працівник
політуправління — політичне управління
полк. — полковник (з прізвищем)
полтав. — полтавський
польс. — польський
пом. — помічник
поч. — початок
правобереж. — правобережний
правосл. — православний
прибл. — приблизно
прим. — примірник
прит. — притока (з назвою)
прізв. — прізвище
пров. — провінція
пров. н. с. — провідний науковий співробітник
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
пром-сть — промисловість
проф. — професор
профспілка — професійна спілка
псевд. — псевдонім
псков. — псковський
ПСРЛ — Повне зібрання руських літописів (рос. — Полное собрание русских летописей)
ПТУ — професійно-технічне училище

Р

р. — рік (з числом)
р. — ріка (з назвою)
рабовласн. — рабовласницький
рад. — радянський
радгосп — радянське господарство
райвиконком — районний виконавчий комітет
райком — районний комітет
райцентр — районний центр
РАН — Російська академія наук
РАТАУ — Радіотелеграфне агентство України
РВР — Революційна Військова Рада
ревком — революційний комітет
революц. — революційний
ревтрибунал — революційний трибунал
ред. — редактор, редакційний
редколегія — редакційна колегія
реж. — режисер
РЕІУ — Радянська енциклопедія історії України
реліг. — релігійний
респ. — республіканський
рим. — римський
рис. — рисунок
рівнен. — рівненський
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РКЦ — Римо-католицька церква
РМ — Рада Міністрів
р-н — район
р. н. невід. — рік народження невідомий
р. н. і р. с. невід. — рік народження і рік смерті невідомі
РНК, Раднарком — Рада Народних Комісарів
робітн. — робітничий
розташов. — розташований
рос. — російський
РОСТА — Російське телеграфне агентство
РПЦ — Російська православна церква (рос. — Русская православная церковь)
рр. — роки
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСДРП(б) — Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
р. с. невід. — рік смерті невідомий
РСР — Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР — Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (до 1937)
РСЧА — Робітничо-селянська червона армія
РТС — ремонтно-технічна станція
руб. — рубель, рублі
румун. — румунський
РУП — Революційна українська партія
рус. — руський
РФ — Російська Федерація

С

с. — село (з назвою)
с. — сторінка (з цифрою)
СБУ — Служба безпеки України
св. — святий
світ. — світовий
СВУ — Спілка визволення України

СВЭ — Радянська військова енциклопедія (рос. — Советская военная энциклопедия)
с.-г. — сільськогосподарський
с. госп-во — сільське господарство
СД — Служба безпеки Німеччини
с.-д. — соціал-демократичний
сел. — селянський
серед. — середина
Серед. Азія — Середня Азія
серед. шк. — середня школа
серп. — серпень
СИЭ — Радянська історична енциклопедія (рос. — Советская историческая энциклопедия)
сільрада — сільська рада
сільс. — сільський
січ. — січень
сканд. — скандинавський
скіф. — скіфський
скульп. — скульптор (з прізвищем)
словац. — словацький
слов'ян. — слов'янський
смт — селище міського типу
СНД — Співдружність Незалежних Держав
соц. — у назві Герой Соц. Праці — Герой Соціалістичної Праці
соціаліст. — соціалістичний
СПб. — Санкт-Петербург (у бібліографії)
С.-Петербург — Санкт-Петербург
спец. — спеціальний
спецслужба — спеціальна служба
співавт. — співавтор, співавторство
СРР — Соціалістична Радянська Республіка
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
СС — Охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з назвою)
ст. — століття (з цифрою)
ст. — ступінь
стат. — статистичний
ств. — створений
ст. викл. — старший викладач
ст. н. с. — старший науковий співробітник
стрілец. — стрілецький
ст. ст. — старий стиль
суд. — судовий
сум. — сумський
сусп. — суспільний
сусп-во — суспільство
СФРЮ — Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
сх. — схід
сх. — східний
СШ — середня школа (з номером)
США — Сполучені Штати Америки
с-ще — селище

Т

т. — том, томи (з цифрою)
т — тонна
табл. — таблиця
тадж. — таджицький
танк. — танковий
танц. — танцювальний
ТАРС — Телеграфне агентство Радянського Союзу
татар. — татарський
тв. — твори
т-во — товариство
т. д. — так далі
теор. — теоретичний
тер. — територія
терноп. — тернопільський
тех. — технічний
т. зв. — так званий
тис. — тисяча, тисячний, тисячоліття (з цифрою)
т. ін. — та інше, таке інше
ТОВ — товариство з обмеженою відповідальністю
торг. — торговельний
трав. — травень
ТРК — телерадіокомпанія
ТУП — Товариство українських поступовців
турец. — турецький
туркм. — туркменський
т. ч. — тому числі

У

УАН — Українська академія наук
УАПЦ — Українська автокефальна православна церква
УВАН — Українська вільна академія наук
УВО — Українська військова організація
УВС — Управління внутрішніх справ
УВУ — Український вільний університет
УГА — Українська Галицька армія
УГКЦ — Українська греко-католицька церква
угор. — угорський
узб. — узбецький
УЇЖ — «Український історичний журнал»
УКП — Українська комуністична партія
укр. — український
укріпрайон — укріплений район
УкрРОСТА — Всеукраїнське бюро РОСТА
УЛЕ — Українська літературна енциклопедія
уман. — уманський
УНА — Українська національна асамблея
УНІАН — Українське національне інформаційне агентство «Новини»
УНР — Українська Народна Республіка
УНРА — Українська народно-революційна армія
УНСО — Українська національна самооборона
ун-т — університет
УПА — Українська повстанська армія
УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ — Українська партія соціалістів-федералістів
УПЦ КП — Українська православна церква Київського патріархату
УПЦ (МП) — Українська православна церква (Московського патріархату)
УРДП — Українська революційно-демократична партія
УРЕ — Українська радянська енциклопедія
УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСГЕ — Українська сільськогосподарська енциклопедія
УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія
УСПП — Українська спілка промисловців та підприємців
УСРП — Українська соціалістично-радикальна партія
УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС — Українські січові стрільці
УЦР — Українська Центральна Рада
уч-ще — училище

Ф

фастів. — фастівський
фашист. — фашистський
феод. — феодальний
фіз.-мат. — фізико-математичний
фіз.-хім. — фізико-хімічний
філол. — філологічний
філос. — філософський
ф-ка — фабрика
франц. — французький
ФРН — Федеративна Республіка Німеччина
ф-т — факультет

Х

Х. — Харків (у бібліографії)
х. — хутір (з назвою)
харків. — харківський

херсон. — херсонський
ХМ — художній музей
хмельн. — хмельницький
хозар. — хозарський
християн. — християнський
худож. — художник (з прізвищем)
худож. — художній

Ц

ц — центнер (з числом)
ЦВК — Центральний виконавчий комітет
ЦВФ — Центральний визвольний фронт
ЦДАМЛМ — Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва
ЦДІА — Центральний державний історичний архів
центр. — центральний
церк. — церковний
ЦК — Центральний комітет
ЦНБ — Центральна наукова бібліотека
ЦО — Центральний орган
ЦР — Центральна Рада
ЦСУ — Центральне статистичне управління

Ч

ч. — частина
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція
час. — часопис (з назвою)
чв. — чверть
черв. — червень
черкас. — черкаський
чернів. — чернівецький
ЧК — Надзвичайна комісія (рос. — Чрезвычайная комиссия)
черніг. — чернігівський
чл. — член
чл.-кор. — член-кореспондент
чол. — чоловічий
чорномор. — чорноморський
ЧСР — Чехословацька Республіка і Чехо-Словацька Республіка

Ш

швед. — шведський
шк. — школа
шт. — штат (з назвою)

Щ

щотиж. — щотижневик, щотижневий

Ю

ювіл. — ювілейний
югосл. — югославський
ЮЕ — Юридична енциклопедія
ЮНЕСКО — Комісія Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІДО — Організація індустріального розвитку при Організації Об'єднаних Націй (UNIDO)
юрид. — юридичний

Я

япон. — японський

Основні правила уніфікації опису видань, поданих у списках творів та літератури до статей енциклопедії

- Назва джерела подається мовою і графікою оригіналу.
- Розташування хронологічне (за роками видань).
- Основна назва та відомості, що відносяться до назви, даються без скорочень.
- Якщо твори одного й того самого автора (авторів) ідуть підряд, то замість прізвища пишемо: *Його ж, Її ж, Їх же* (2 автори).
- Видання 3-х авторів описуються так: прізвище першого автора та ін. (або: и др. — в рос. виданнях; et al. — у виданнях латиницею).
- При посиланні на одне і те саме джерело, якщо воно сусіднє, пишемо: Там само.
- Якщо назва наступного джерела повністю повторює назву попереднього, пишемо: Те саме.
- Якщо повна назва періодичного видання є у «Списку основних скорочень», дається її скорочений варіант, наприклад: УЇЖ, ЗНТШ.
- Опис періодичного видання та видань, що продовжуються:
  — «Назва», рік, №;
  — «Назва», рік, вип.;
  — «Назва», рік, т.
  — спарені номери: 5/6, більше двох номерів у одному виданні: 5—7.
- Опис газети:
  — «Назва», рік, число, місяць (скорочено).
- В описі статей, опублікованих у збірках, після назви статті пишемо: В кн.:
- Багатотомні видання:
  — Автор, назва, т. 1—10. К., 1986—96;
  окремий том:
  — Автор, назва, т. 5. К., 1990.
- Декілька місць видань:
  К.—Львів—Торонто;
- Скорочення назв міст:
  К. — Київ;
  Л. — Ленинград;
  М. — Москва;
  Пг. — Петроград;
  СПб. — Санкт-Петербург;
  Х. — Харків.

Основні умовні позначення на картах ЕІУ

АДМІНІСТРАТИВНІ КАРТИ СУЧАСНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ
ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

більше 1 000 000
500 000—1 000 000
100 000—500 000
50 000—100 000
10 000—50 000
менше 10 000

ЗА ТИПОМ ПОСЕЛЕННЯ

СЕВАСТОПОЛЬ	міста державного підпорядкування
МУКАЧЕВЕ	міста республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування
БОЯРКА	інші міста
Буча	селища міського типу
Сулимівка	сільські поселення

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

КИЇВ	столиця України
ЛУГАНСЬК	столиця Автономної Республіки Крим, центри областей
БРОВАРИ	центри районів
ЛЮБИМІВКА	віддалені частини міст

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
Автономної Республіки Крим, областей, міст державного підпорядкування
районів, міст республіканського (Автономна Республіка Крим) та обласного підпорядкування

ШЛЯХИ

залізничні
автомобільні

ІСТОРИЧНІ КАРТИ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

ЧИГИРИН	столиці держав
ЛЬВІВ	центри адміністративно-територіальних одиниць
Прилуки	інші населені пункти
Німфей	

КОРДОНИ І МЕЖІ

держав
адміністративно-територіальних одиниць

НАЗВИ

РІЧ ПОСПОЛИТА	держав
Волинська губернія	адміністративно-територіальних одиниць
ПОДІЛЛЯ	історичних областей, земель
СКІФИ	народів і племен
	вали

Авторський колектив

АБАШИНА Н.С.
АВРАМЕНКО А.М.
АЖНЮК Б.М.
АЛЕКСАНДРОВ Ю.В.
АЛЕКСАНДРОВИЧ В.С.

БАЖАН О.Г.
БАРАН В.Д.
БАРАННИК М.В.
БАЦАК К.Ю.
БАЧИНСЬКА О.А.
БЕССОНОВА С.С.
БИКОВА Т.Б.
БИСАГА Ю.М.
БІЛИЙ Д.Д.
БІЛОКІНЬ С.І.
БЛАЖЕВИЧ Н.В.
БЛАНУЦА А.В.
БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК М.
БОЙКО О.Д.
БОЛТРИК Ю.В.
БОНДАРЕНКО Р.І.
БОНДАРЧУК П.М.
БРЕГА Г.С.
БРЕХУНЕНКО В.А.
БУЗАЛО В.Й.
БУЙСЬКИХ А.В.
БУЙСЬКИХ С.Б.
БУНЯТЯН К.П.
БУРАВЧЕНКОВ А.О.
БУРЛАКА Г.М.
БУР'ЯН М.С.
БУТИЧ І.Л.
БУЦЬКО О.В.

ВАКУЛЕНКО Л.В.
ВАРВАРЦЕВ М.М.
ВАСИЛЬЄВА І.П.
ВЕРБА І.В.
ВЕРБИЛЕНКО Г.А.
ВЕРМЕНИЧ Я.В.
ВЕРСТЮК В.Ф.
ВЕСЕЛОВА О.М.
ВЄТРОВ І.Г.
ВИННИЧЕНКО І.І.
ВИРСЬКИЙ Д.С.
ВІВЧАРИК М.М.
ВІДНЯНСЬКИЙ С.В.
ВІЛКУЛ Т.Л.
ВЛАСОВ В.С.
ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О.
ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н.
ВОЛКОВИНСЬКИЙ В.М.
ВОРОНА В.М.
ВРОНСЬКА Т.В.

ГАВРИЛЕНКО О.А.
ГАВРИЛЮК Л.О.
ГАВРИЛЮК Н.О.
ГАЛАЙЧАК Т.Ю.
ГАЛЕНКО О.І.
ГАЛУШКО К.Ю.
ГАНЖА О.І.
ГЕРАСИМЕНКО Н.О.
ГЕРАСИМОВА Г.П.
ГЕРАСИМЧУК М.С.
ГИРИЧ І.
ГОЛДА Д.М.
ГОЛОБУЦЬКИЙ П.В.
ГОЛОВКО В.В.
ГОЛОВКО О.М.
ГОРБИК В.О.
ГОРИНЬ В.І.
ГОРОБЕЦЬ В.М.
ГОРСЬКИЙ В.С.
ГРЕЧИЛО А.Б.
ГРЄБЦОВА І.С.
ГРИГОР'ЄВА Т.Ф.
ГРИНЕВИЧ В.А.
ГРИНЕВИЧ Л.В.
ГРИЦЕНКО А.П.
ГУРБИК А.О.
ГУРЖІЙ О.І.
ГУСЄВ В.І.
ГУЦУЛ П.З.

ДАНИЛЕНКО В.М.
ДАНИЛЮК Ю.З.
ДЕМЧЕНКО Т.П.
ДЕНИСЕНКО Г.Г.
ДЕНИСОВ В.Н.
ДЕРЕЙКО І.І.
ДЗИРА Я.І.
ДЗЮБА О.М.
ДМИТРІЄНКО М.Ф.

ЄВСЕЄНКО І.В.
ЄВТУХ В.Б.
ЄФІМЕНКО Г.Г.

ЖДАНОВИЧ О.В.

ЗАДАВАКА Б.В.
ЗАЙЦЕВ О.Ю.
ЗАЙЦЕВ Ю.Д.
ЗАЛІЗНЯК Л.Л.
ЗВІЗДЕЦЬКИЙ Б.А.
ЗЕМА В.Є.
ЗЛУПКО С.М.

ЗОРЬКА О.В.
ЗУЄВА В.О.
ЗЯБЛЮК М.П.

ІВАКІН Г.Ю.
ІЛЬНИЦЬКИЙ М.М.
ІСАЄВИЧ Я.Д.
ІЩЕНКО Я.О.

ЙОЛОН П.Ф.

КАПРАЛЬ М.М.
КАСЯНЕНКО Ю.Я.
КАШУБА М.В.
КИРЮШКО М.І.
КЕНТІЙ А.В.
КІКУ В.А.
КІРСЕНКО М.В.
КЛОКОВ В.І.
КОВАЛЕНКО В.П.
КОВАЛЕНКО О.Б.
КОВАЛЬОВА С.Г.
КОВАЛЬЧУК ОКСАНА
КОВАЛЬЧУК О.О.
КОВПАК Л.В.
КОВПАНЕНКО Н.Г.
КОЗАК Д.Н.
КОЗЕНЮК В.О.
КОЛЕСНИКОВА В.А.
КОЛИБАНОВА К.В.
КОМАРЕНКО Т.О.
КОНОНЕНКО Н.В.
КОРНІЄВСЬКА О.В.
КОСМІНА О.Ю.
КОССАК В.М.
КОСТЕНКО Г.І.
КОТ С.І.
КОТИГОРЕНКО В.О.
КОТЛЯР М.Ф.
КРАВЧЕНКО В.В.
КРАПІВІНА В.В.
КРЕСІН О.В.
КРИВЕНКО Л.Т.
КРИВЕЦЬ Н.В.
КРИЖАНОВСЬКА О.О.
КРУПКА Ю.М.
КУДЛАЙ О.Б.
КУЗЬМИНСЬКА О.Д.
КУЛИНІЧ І.М.
КУЛИНИЧ П.Ф.
КУЛІКОВА Л.Б.
КУЛЬЧИЦЬКИЙ С.В.
КУРАС І.Ф.
КУХАРЧУК Ю.В.

КУЧЕРА М.П.
КУЧЕРУК О.С.

ЛАВРОВ Ю.П.
ЛАЗАНСЬКА Т.І.
ЛАНОВИК Б.Д.
ЛЕБЕДЕНКО О.М.
ЛЕВІТАС Ф.Л.
ЛЕГАСОВА Л.В.
ЛЕЙПУНСЬКА Н.О.
ЛЕП'ЯВКО С.А.
ЛИСЕНКО О.В.
ЛИСЕНКО О.Є.
ЛИТВИН М.Р.
ЛИХОЛОБОВА З.Г.
ЛІСЕВИЧ І.Т.
ЛУПАНДІН О.І.
ЛЮБЧЕНКО В.Б.

МАЙБОРОДА О.М.
МАКАР Ю.І.
МАКСИМОВА С.В.
МАЛИК Я.
МАЛЮТА О.В.
МАМУТОВ В.К.
МАНЬКОВСЬКА Р.В.
МАРКІТАН Л.П.
МАРКОВА О.Є.
МАРОЧКО В.І.
МАРТИНОВ А.Ю.
МАРУСИК Т.В.
МАТВЄЄВА Л.В.
МАТЯХ В.М.
МАТЯШ І.Б.
МАХОРТИХ С.В.
МАШКІН О.М.
МЕЛЬНИКОВА І.М.
МИКІЄВИЧ М.М.
МИРОНЕНКО О.М.
МИХАЙЛОВ О.О.
МИЦИК Ю.А.
МОВЧАН О.М.
МОВША Т.Г.
МОРДВІНЦЕВ В.М.
МОСІЄНКО М.В.
МОСКВИЧ Л.Г.
МОЦЯ О.П.
МУДРИЙ М.М.
МУРАШИН Г.О.
МУРЗІН В.Ю.

НАГОРНА Л.П.
НАУЛКО В.І.
НАУМЕНКО К.Є.
НІМЧУК В.В.

ОВСІЄНКО О.Ф.
ОГУЙ О.Д.
ОПРИШКО В.Ф.
ОРЛЕВИЧ І.В.
ОСТАШКО Т.С.
ОТРОЩЕНКО В.В.

ПАВЛЕНКО М.І.
ПАВЛЕНКО Ю.В.
ПАВЛЮК С.П.
ПАДАЛКА С.С.
ПАНАШЕНКО В.В.
ПАНІБУДЬЛАСКА В.Ф.

ПАПАКІН Г.В.
ПАРХОМЕНКО О.А.
ПАХОМОВ Ю.М.
ПАЧКОВА С.П.
ПЕТЕГИРИЧ В.М.
ПЕТРЕНКО Є.Д.
ПИЛИПЕНКО О.Є.
ПИСАРЕНКО Ю.Г.
ПІНЧУК Ю.А.
ПІСКУНОВ В.П.
ПІСКОВА Е.М.
ПЛАХОНІН А.Г.
ПЛЮЩ М.Р.
ПОДКУР Р.Ю.
ПОПОВА Т.М.
ПОПОК А.А.
ПРИЛУЦЬКИЙ В.І.
ПРИШЛЯК В.В.
ПУСТОВАЛОВ С.Ж.

РАДІВІЛОВ Д.А.
РАЛЛЄ І.В.
РЕВА Л.Г.
РЕЄНТ О.П.
РИБАКОВ М.О.
РИЧКА В.М.
РОГОЖИН А.Й.
РОМАНЦОВ В.О.
РОМАНЮК І.М.
РУБЛЬОВ О.С.
РУБЛЬОВА Н.С.
РУДЕНКО Н.М.
РУДЕНКО Н.В.
РУДА С.П.
РУДИЙ Г.Я.
РУСИНА О.В.
РЯБЕЦЬ Л.В.

САВЧЕНКО Г.П.
САВЧЕНКО І.В.
САВЧУК К.О.
САВЧУК Ю.К.
САРБЕЙ В.Г.
САС П.М.
СЕРЕДА О.В.
СЕРКІЗ Я.
СИДОРЕНКО О.Ф.
СИМОНЕНКО Р.Г.
СИТИЙ І.М.
СКЛЯРЕНКО Є.М.
СКОТКІНА В.П.
СКРЖИНСЬКА М.В.
СКРИПНИК Г.А.
СКРИПНИК П.І.
СЛИВКА Ю.Ю.
СМОЛІЙ В.А.
СТАНІСЛАВСЬКИЙ В.В.
СТАРКОВ В.А.
СТАРЧЕНКО Н.П.
СТАСЮК О.Й.
СТЕБЛІЙ Ф.І.
СТЕЛЬМАХ С.П.
СТЕПАНКОВ В.С.
СТЕПОВИК Д.В.
СТЕШЕНКО В.С.
СТРЕЛЬСЬКИЙ Г.В.
СУБОТЕНКО В.П.
СУХИХ Л.А.

ТЕРЕНТЬЄВА Н.О.
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В.
ТЕСЛЕНКО І.А.
ТКАЧЕНКО В.Г.
ТОДИКА Ю.М.
ТОДІЙЧУК О.В.
ТОЇЧКІН Д.В.
ТОЛОЧКО О.П.
ТОЛОЧКО П.П.
ТОМАЗОВ В.В.
ТРОНЬКО П.Т.
ТУРОВ І.В.

УСЕНКО І.Б.
УСЕНКО П.Г.

ФЕДОРОВА Л.Д.
ФРАНЧУК В.Ю.
ФРОЛОВ М.О.

ХВЕДЧЕНЯ С.Б.
ХМАРСЬКИЙ В.М.
ХМІЛЬ І.В.
ХОЙНАЦЬКА Л.М.
ХОМИШИН М.Я.
ХОРОШИЛОВА О.О.
ХРАМОВ Ю.О.

ЦИГАНКОВА Е.Г.

ЧЕРКАС Б.В.
ЧЕРНЯКОВ І.Т.
ЧЕХОВИЧ В.А.
ЧОРНОВОЛ І.П.
ЧУХЛІБ Т.В.

ШАБУЛЬДО Ф.М.
ШАМРАЙ М.А.
ШАНДРА В.С.
ШАПОВАЛ Ю.І.
ШАТАЛІНА Є.П.
ШВИДКИЙ В.П.
ШВИДЬКО Г.К.
ШЕВЧЕНКО Л.В.
ШЕВЧЕНКО М.Ю.
ШЕВЧЕНКО Н.В.
ШЕМШУЧЕНКО Ю.С.
ШЕПЕЛЬ Л.Ф.
ШИП Н.А.
ШОЛОХ Я.Л.
ШПИЛЬОВА Л.М.
ШУЛЬГА В.С.
ШУСТ Р.М.

ЩЕРБАК В.О.
ЩУСЬ О.Й.

ЮРЕНКО О.П.
ЮРЕНКО С.П.
ЮРКОВА О.В.
ЮСОВ С.Л.
ЮСОВА Н.М.

ЯКИМОВИЧ Б.З.
ЯКУБОВА Л.Д.
ЯНКОВСЬКА О.В.
ЯРМИШ О.Н.
ЯРОЦЬКИЙ П.Л.
ЯСІНОВСЬКИЙ А.Ю.
ЯСЬ О.В.

Організаційне та науково-технічне забезпечення підготовки
Енциклопедії історії України здійснює Центр організаційного
та науково-технічного забезпечення підготовки ЕІУ
Інституту історії України НАН України:

В.Ю. Васильєв (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.І. Ганжа (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
В.В. Головко (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.О. Ковальчук (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
А.Г. Плахонін (науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.С. Рубльов (старший науковий співробітник, канд. істор. наук),
О.В. Юркова (старший науковий співробітник, канд. істор. наук).

Науково-редакційне опрацювання текстів до 3-го тому
Енциклопедії історії України здійснено спеціальною
редакційною групою видавництва «Наукова думка»:

М.С. Бачинська (провідний редактор-географ),
В.Т. Береговий (провідний редактор-культуролог),
Я.В. Богданьок (науковий редактор-історик),
Ю.І. Бойко (провідний редактор-філолог),
І.П. Бочкалова (провідний редактор-бібліограф),
Г.П. Вдовенко (провідний редактор-бібліограф),
П.В. Голобуцький (науковий редактор-консультант, канд. істор. наук),
Д.В. Грузін (керівник групи),
К.М. Літвінова (редактор-секретар),
І.М. Лисенко (провідний редактор-мистецтвознавець),
М.М. Ломонос (провідний редактор-філолог),
Т.С. Новікова (провідний редактор-історик).

Для створення ілюстративного ряду використано матеріали з фондів
Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного,
Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України,
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
Державної історичної бібліотеки України,
Бібліотеки ім. О. Ольжича, Інституту історії України НАН України,
Інституту археології НАН України,
Київського національного університету ім. Тараса Шевченка,
Музею історії міста Києва,
Музею мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків.

Укладач ілюстративного ряду *О.В. Юркова.*

Укладачі карт: *Д.Я. Вортман, Л.І. Криницький.*
Картограф *С.О. Гаврилов.*

Оригінал-макет Енциклопедії історії України
виготовлено у видавництві «Наукова думка»
Р.с. № 05417561 від 16.03.95
01601 Київ 1, вул. Терещенківська, 3

Художнє оформлення *В.В. Кузьменка*
Художні редактори *Р.І. Калиш, Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Т.С. Березяк*
Комп'ютерна графіка *О.Г. Григора, М.О. Коваленко, Ю.О. Коваленко, М.З. Кодалашвілі, М.А. Панасюк, І.Р. Сільман*
Комп'ютерний набір *Л.В. Багненко, В.Г. Каменькович, М.А. Кравченко, К.М. Літвінової*
Комп'ютерна верстка *Т.А. Ценцеус*
Коректори *Л.Г. Бузіашвілі, Н.А. Дерев'янко, О.Є. Челок*

3-й том ЕІУ містить 1025 статей, 855 ілюстрацій, 31 карту.

Е64 **Енциклопедія** історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. — К. : Наук. думка, 2005 —
ISBN 966-00-0632-2

Т. 3 : Е—Й. — 2005. — 672 с. : іл. —
ISBN 966-00-0610-1

ББК 63.3(4УКР)я2

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Т. 3

Е—Й

Київ, видавництво «Наукова думка»

ISBN 966-00-0610-1

9 789660 006102

Підписано до друку 29.12.2005. Формат 84×108/16.
Офс. друк. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс.
Ум. друк. арк. 70,56. Ум. фарбо-відб. 70,56.
Обл.-вид. арк. 101,96. Наклад 5000 прим. Зам. 6—504

ВАТ «Поліграфкнига»
03057 Київ 57, вул. Довженка, 3